दृष्टदानाच्च लभ्यते षड्विधं फलम्। केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित्। तानि दृष्ट्वा तु यत्पुण्यं तत् पुण्यं रसदर्शनादित्यादिना"। अन्यत्रापि "काश्म्यादिसर्वलिङ्गेभ्यो रसलिङ्गार्चनं शिवम्। प्राप्यते येन तल्लिङ्गं भोगारोग्यामृतात्परम्" इति। रसनिन्दायाः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः "प्रमादाद्रसनिन्दायाः श्रुतावेव चरेत् सुधीः। द्राक् त्यजेन्निन्दकं नित्यं निन्दया पूरिताशुभम्" इति। तस्मादस्मदुक्तया रीत्या दिव्यं देहं सम्पाद्य योगाभ्यासवशात् परतत्त्वे दृष्टे पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति। तदा "भ्रूयुगमध्यगतं यत् शिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि। केषाञ्चित् पुण्यवतामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः। परमानन्दैककरं परमं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम्। विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम्। तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन्। उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोतीति"। श्रुतिश्च "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति"। तदित्थं भवे मान्योऽपुंश्चपरतरणोपायो रस एवेति सिद्धम्। तथाच रसस्य परब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः "यः स्यात् प्रावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रयत्नात् पुनः सम्पन्नो वहते न दीप्यति परं वैश्वानरे जायति। जातो यद्यपरं न वेदयति च स्वस्मात् स्वयं द्योतते यो ब्रह्मेव स दैन्यसंस्तविमयाव पायाद्रसो पारदः" इति।

रसोत्तम पु० रस उत्तमो यस्य। मुद्गे राजनि०।

रसोद्भव न० रसः पारद उद्भवो यस्मात् उद्+भू–अप् उद्भवो यस्य। १हिङ्गुले राजनि०। ५त०। २रसजाते त्रि०।

रसोपल न० रसः पारद इव उपलोपरि शुभ्रत्वात् उप+ली–ड। मौक्तिके त्रिका०।

रस्न न० रस न। द्रव्ये उज्ज्वलद०।

रस्य न० रसाद्भुक्तान्नपरिणामादागतः यत्। १रुधिरे शब्दच०। रस्यते आस्वाद्यते रस–यत्। २आस्वाद्ये त्रि०। रस्याः, "स्निग्धाः स्थिरा हृद्याः" गीता। ३पाठायां ४रास्नायाञ्च स्त्री राजनि०।

रह गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। रंहति अरंहीत् "नदन्मुरजनिस्वनो रंहति संपरिष्वक्ता" वारीवरूपमम्

रह त्यागे भ्वा० प० सक० सेट्। रहति अरहीत्।

रह त्यागे चुरा० उ०सक०सेट्। रहयति ते अररहत्–त

रहस् न० रह–असुन्। १विजने अमरः। २गोप्ये ३सुरताख्ये ४रमणे च मेदि०। ५निर्जने अव्य० अमरः। रमन्तेऽस्मिन् रम–असुन् नस्य रः। ६विश्वासयोग्यदेशे उज्ज्वलद०।

रहस्य त्रि० रहसि भवः यत्। १गोप्ये "रहस्यमस्यं स महद्दिति" नैषधम्। २निर्जनभवे च ३पाठायां ४रास्नायाञ्च स्त्री राजनि० टाप्। ५नदीभेदे स्त्री मेदि०।

रहित त्रि० रह–त्यागे कर्मणि क्त। वर्जिते।

रा दाने अहणे च अदा०पर०सक०अनिट्। राति अरासीत्।

रा स्त्री रा–सम्प० भावे क्विप्। १विभवे २दाने एकाक्षरकोष०। कर्मणि क्विप्। ३काञ्चने शब्दर०।

राका स्त्री रा–क तस्य नेत्त्वम्। १प्रतिपद्युक्तायां पूर्णमास्यां सम्पूर्णेन्दुतिथौ २नदीभेदे ३नवजातरजस्कायां नार्यां ४कच्छुरोगे च मेदि०। ५खा कुबेरः कन्याभेदे शब्दकल्पद्रुमे २१६२ पृ० दृश्यम्।

राक्षस पु० रक्ष एव स्वार्थे अण्। "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते" इति भाष्योक्तेः पुंस्त्वम्। १नैरृतजाते निकषात्मजे। जातिभेदे अमरः जातौ ङीप्। २राक्षसजातिस्त्रियाम् स्त्री। रक्षस इदम् अण्। ३राक्षससम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "राक्षसी रात्रिरप्युग्रा" भि०त०। ४दंष्ट्रायां हेमच० ५चण्डिकायां ६चौरनामगन्धद्रव्ये च स्त्री मेदि० ङीप्।

राक्षसेन्द्र पु० राक्षस इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात्। विश्रवसः ज्येष्ठपुत्रे निकषात्मजे रावणे त्रिका०।

राघा स्त्री कथ्यतेऽनया रघ–कर्मणि–घञ् पृषो० इत्वं अस्य रघ। बाधायाम् अमरः।

राख शोषणे भूषणे निवारणे च सक० सामर्थ्ये अक० भ्वा० पर० सेट्। राखति अराखीत्। यादित् अटि न लुक्।

राग पु० रञ्ज–भावे घञ् नि० नलोपश्च। १रञ्जने २कुलादिवर्णे ३क्रोधे ४अनुरागे ५लोपे ६मात्सर्यादिनापकि प्रसिद्धे निषादादिस्वरयोनिके स्वरभेदे मेदि० ७चन्द्रे ८छन्दसि च शब्दर०। करणे घञ्। ९कोकिलादी १०नृपविशिष्टस्वादौ च "तेन रक्तं रागात्" पा० अनुरागकरणम् अलक्तकपरिभोक्त्यं यथा "तत्समवधिकं चित्ते सुकालेनैव रज्यते। यतस्तु स्वदोषगुणो न राग इति कथ्यते"। सरस्वतीकण्ठाभरणे "केचन चेतांसि रञ्जयन्ति मनस्सु प्राणिनाम्। ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः" तेषां भेदाः अशीतिः० सङ्गीते नानाविधा एते ह्येव भेदा यथा

"आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः। श्रीरागश्च ततः पश्चात् वसन्तस्तदनन्तरम्। हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः प्रकीर्त्तिताः" सङ्गीतदा०। भरतमते तु "भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा। श्रीरागो मेघरागश्च रागाः षडिति कीर्त्तिताः"।

रागचूर्ण पु० रागस्य रञ्जेश्चूर्ण इव। १कामे। रागाय चूर्ण्यते ऽसौ चूर्ण-घञ्। २खदिरे च मेदि०। ३लाक्षायां राजनि०। ४रागयुक्तचूर्णे पु० (फाग) शब्दच०।

रागदालि पु० दल्यतेऽसौ दल-णिच्-इन् कर्म० इडि' रागेण रक्ततया युक्तो दालिर्वा। मसूरे राजनि०।

रागपुष्प पु० रागयुक्तं रक्तवर्णं पुष्पमस्य। १बन्धूके २रक्ताम्लाने च ३लवाया स्त्री राजनि० ङीप्।

रागप्रसव पु० रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवोऽस्य। १बन्धूके २रक्ताम्लाने च राजनि०।

रागयुज् पु० रागेण रक्तवर्णेन युज्यते युज-कर्मणि क्विप्। १माणिक्ये राजनि० २रक्तवर्णयुक्ते त्रि०।

रागसूत्र न० रागयुक्तं सूत्रम्। पट्टसूत्रे २तुलासूत्रे च मेदि०। [राजनि० ३त०। रागाद्यायल स्त्री।

रागाङ्गी स्त्री रागयुक्तमङ्गं यस्याः ङीप्। मञ्जिष्ठायाम्

रागिणी स्त्री रागोऽस्त्यस्या इनि। १गीतश्रुत्यैस्वरभेदे रागपत्न्यां सङ्गीतदा०। २विदग्धनार्यां जटा०। ३मेनकाकन्यायां रागवति ४अनुरक्ते ५कामुके त्रि० विश्व रनृज-घिणुन्। ६रतियुक्ते च त्रि०। ६तृणधान्यभेदे मेदि०। एकैकरागे षट् रागिण्य इति षट्सु रागेषु रागिणीभेदाश्च षट्त्रिंशत् यथा

"षट्त्रिंशद्रागिणीभेदा क्रमश कथिता मया। धानश्री१ मालश्री२ चैव रामकीरी३ च सिन्धुडा ४। आशावरी५ भैरवी६ च मालवस्य (१) प्रिया इमाः। वेलावली१ पुरवी२ च कानडा३ माधवी४ तथा। कोडा५ केदारिका६ चापि मल्लार(२)दयिता इमा। गान्धारी१ सुभगा२ चैव गौरी३ कौमारिका४ तथा। वेलोयारी५ च वैरागी६ श्रीरागस्य (३) प्रिया इमा। तुडी१ च पञ्चमी२ चैव ललिता३ पटमञ्जरी४। गुर्जरी५ च विभाषा६ च वसन्तस्य (४) प्रिया इमाः। मायूरी१ दीपिका२ चैव देशकारी३ च पाहिडी४। वराडी५ मोरहाटी६ च हिन्दोलस्य(५) प्रिया इमाः। नाटिका चाथ भूपाली२ रामकेली३ गडा४ तथा। कामोदा५ चाथ कल्याणी६ कर्णाटस्य (६) प्रिया इमाः"।

सङ्गीतदा०। तद्गानकालभेदाः तत्पुत्रादयश्च तत्रैव दृश्याः।

राघ सक्तौ भ्वा० आ० अक० सेट्। राघते अराघिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

राघव पु० रघोर्गोत्रापत्यम् अण्। १रघोर्वंश्ये २तत्प्रधाने श्रीरामे च ३मत्स्यमत्स्यभेदे ४समुद्रे च मेदि०।

राङ्कव न० रङ्कोरयं विकारो वा तल्लोमजातत्वात् अण्। मृगविशेषलोमजाते वस्त्रभेदे अमरः।

राज दीप्तौ भ्वा० उभ० अक० सेट्। राजति ते-अराजीत् अराजिष्ट कर्णादि० रेजतुः रराजतुः। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

राजक न० राज्ञां समूहः कन्। १नृपसमुदाये अमरः। राजेव क। २नृपे पु०। राज-ण्वुल्। ३दीप्तिमति त्रि०। [भेदे जटा०।

राजकदम्ब पु० कदम्बानां राजा राजद० परनि०। कदम्ब-

राजकम्प पु० ईषदसमाप्तो राजा राजन्+कल्पप्। राज-तुल्ये। [श्याम् राजनि०।

राजकर्कटी स्त्री राजते राज-अच् कर्म०। चीनाकर्क-

राजकशेरु पु० कशेरूणाम् राजा राजद०। भद्रमुस्तायाम् राजनि०। [र्यादौ।

राजकीय त्रि० राज्ञ इदम् छ कुक् च। राजसम्बन्धिका-

राजकुमार पु० राज्ञः कुमारः। अप्राप्तवयस्के युवराज-कार्यानारूढे राजपुत्रे। [श्याम् जटा०।

राजकुष्माण्ड पु० राज्ञ कुष्माण्ड इव प्रियत्वात्। वार्त्ता-

राजकोषातकी स्त्री राजप्रिया कोषातकी। (घियाझिङ्गा) लताभेदे मदनविनोद।

राजक्षवक पु० क्षवत्यनेन क्षु अप् राजते राज-अच् कर्म० स्वार्थे क। राजसर्षपे (राइसर्षा) राजनि०।

राजखर्जूरी स्त्री राजप्रिया खर्जूरी। खर्जूरीभेदे (पिण्ड-खेजुर) राजनि०। [२शाकभेदे राजनि०।

राजगिरि पु० राजाश्रयो गिरिः। १मगधस्थे पर्वतभेदे

राजघ त्रि० राजानं हन्ति हन-क नि०। १राजहन्तरि, २तीक्ष्णे च जटा० "रराज नीरजनया स राजघः" नैष०

राजजम्बू स्त्री राज्ञः जम्बूरिव। १पिण्डखर्जूरे मेदि० राजते अच् कर्म०। २महाजम्ब्वाम् राजनि०।

राजज(य)क्ष्मन् पु० राज्ञः चन्द्रस्य क्षयकारको ज(य)क्ष्मा। रोगभेदे यक्ष्मन्शब्दे दृश्यम् "राज(य)क्ष्मेव रोगाणाम्" माघ। [इत्ते २आरग्वधे च राजनि०।

राजतरु पु० तरूणां राजा राजद० परनि०। १कर्णिकार-

राजताल पु० राज्ञस्ताल इव प्रियः । १गुवाकवृक्षे शब्दर० । स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप् । "राजतालीवनध्वनिः" रघुः ।

राजदन्त पु० दन्तानां राजा परनि० । ऊर्द्ध्वपङ्क्तिस्थे मध्यवर्त्तिदन्तद्वये हेमच० । [तुल्ये राजकल्पे ।

राजदेशीय पु० ईषदूनो राजा राजन्+देशीयर् । राज-

राजधुस्तूरक पु० धुस्तूराणां राजा राज० पर० स्वार्थे क । १वृहद्धुस्तूरे राजधुस्तूरकोऽप्यत्र पु० राजनि० ।

राजधर्म्म पु० राज्ञो धर्म्मः । राज्ञामवश्यकर्त्तव्ये प्रजापालनादौ कर्म्मणि । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । भारतशान्तिपर्वान्तर्गते व्यासप्रणीते ग्रन्थभेदे । राजधर्माश्च मानवे ७ अ० च उक्ता दृश्याः ।

राजधानी स्त्री राजा धीयतेऽस्यां धा—आधारे ल्युट् ङीप् । राजावासे महानगर्य्याम् शब्दर० । [धान्ये राजनि० ।

राजधान्य न० धान्येषु राजा राज० पर० । (श्यामा) श्यामाक-

राजन् पु० राज—कनिन् रञ्जयति रन्ज—कनिन् नि० वा । १नृपे, "राजा प्रकृतिरञ्जनात्" रघुः । २चन्द्रे, ३प्रभौ, ४क्षत्रिये, ५यक्षे ६इन्द्रे, च मेदि० । उत्तरस्थपदः पूर्वपदस्थस्य समभिव्याहृतपदार्थश्रेष्ठवाचकः । यथा राजमाष मुनिराज इत्यादि । ७पृथुन्नृपे च । "पित्रा न रञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः । अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यभाषत" विष्णु पु० ।

राजनीति स्त्री राज्ञां नीतिः । १राजज्ञेये सामाद्युपाये, २उपचारात् तत्प्रतिपादके शास्त्रे च । सा च कामन्दकीयनीतिशास्त्रादौ दृश्या ।

राजन्य पु० राज्ञोऽपत्यम् यत्, जातौ नलोपः । राज—अन्य वा । १क्षत्रिये अमरः । २राजपुत्रे ३अग्नौ, उणादिको० ४क्षीरिकावृक्षे जटा० । [समूहे अमरः ।

राजन्यक न० राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहः कन् । क्षत्रिय-

राजन्वत् त्रि० प्रशस्तो राजाऽस्त्यस्य प्राशस्त्ये मतुप् मस्य वः न नलोपः । सुराजयुते देशे अमरः अन्यत्र राजवद् इत्येव । [२मधुरपटोल्यां राजनि० ।

राजपटोल पु० राजप्रियः पटोलः । १पटोले रत्नमा० ।

राजपट्ट पु० राजा पट्ट इव । मणिभेदे त्रिका० ।

राजपथ पु० पथां राजा राजगमनयोग्यो वा पन्थाः अच् समा० । "धनूंषि दश विस्तारे श्रीमान् राजपथः कृतः । नृवाजिरथनागानामसंबाधः सुसञ्चरः" इत्युक्ते राजमार्गे देवीपु० । [वर्त्तपलाण्डौ राजनि० ।

राजपलाण्डु पु० पलाण्डूनां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० रक्त-

राजपीलु पु० राजप्रियः पीलुः । महापीलुवृक्षे राजनि० ।

राजपुत्र पु० राज्ञश्चन्द्रस्य, नृपस्य वा पुत्र । १बुधग्रहे शब्दर० २नृपकुमारे ३वर्णसङ्करभेदे (रजपुत) "वैश्यादम्बष्ठकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः" इति पराशर० । ४महाराजचूतवृक्षे राजनि० ।

राजपुत्री स्त्री राज्ञश्चन्द्रस्य पुत्रीव । १कटुतुम्ब्याम् २रेणुकायां ३नृपरीतौ, ४जातौ ५छुछुन्दर्य्यां च । ५मालत्याञ्च राजनि० । ६त० । ६नृपकन्यायाम् । संज्ञायां कन् । ७वराटिकायां जटा० ।

राजपुष्प पु० राजा चन्द्र इव शुभ्रत्वात् पुष्पमस्य । नागकेसरवृक्षे शब्दच० । २करुणीवृक्षे स्त्री राजनि० ङीप् ।

राजफणिज्झक पु० राज अच् कर्म० । नागरङ्गवृक्षे शब्दमा० ।

राजफल न० राजप्रियं फलमस्य । १पटोले त्रिका० । २राजप्रियं फलमस्याः । २जम्ब्वाम् स्त्री राजनि० टाप् ।

राजबदर न० राज्ञो बदरमिव प्रियत्वात् । १रक्तामलके २लवणे च मेदि० बदराणां राजा राजद० प० । ३उत्तमकोलौ पु० राजनि० । (भादाल) लताभेदे अमरः ।

राजबला स्त्री राज—अच् राजं बलं यस्याः ५ब० । (गन्ध-

राजभद्रक पु० राज्ञो भद्रं यस्मात् कप् । १कुष्ठे (कुड़) २निम्बे च राजनि० ३पारिभद्रवृक्षे भावप्र० ।

राजभूय न० राज्ञो भावः राजन्+भू—क्यप् । राज्ञोऽसाधारणधर्मे राजत्वे ।

राजभोग्य न० राज्ञा भोक्तुं योग्यम् भुज—ण्यत् कुत्वम् । १जातीकोषे २पियालवृक्षे पु० शब्दच० । ३नृपतेर्भोग्यवस्तुमात्रे त्रि० ।

राजमार्ग पु० राजयोग्यः मार्गः । १राजपथे राजनि० ।

राजमाष पु० माषेषु कलायेषु राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० पर० । १माषभेदे हेमच० । (बरबटी) २व्रीहिभेदे राजनि० ।

राजमुद्ग पु० मुद्गेषु राजा राज० प० नि० । (सुगानि) मुद्गभेदे ।

राजरङ्ग न० राजयोग्यं रङ्गम् । रजते शब्दर० ।

राजराज पु० राज्ञामपि राजा प्रभूतधनत्वात् टच् समा० । १कुवेरे, अमरः । २सार्वभौमनृपे, ३चन्द्रे च मेदि० ।

राजर्षि पु० राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् संयतत्वाच्च । १राजश्रेष्ठे, २यतात्मनि नृपे च । [भेदे पुंस्त्री० ।

राजवंश्य त्रि० राजवंशे भवः यत् । १राजवंशोद्भवे २जाति-

राजवर्त्मन् न० राजयोग्यं वर्त्म । १राज[illegible] राजपथे हेमच० । ६त० । राज्ञः २कर्त्तव्यकर्म्मणि च ।

राजवल्लभ पु० ६त० [illegible] प्रियार्थे [illegible]

राजनि० द्रव्यगुणप्रतिपादके तन्नामनिघण्टुग्रन्थे ४धन्यभेदे
च । ५राज्ञः प्रिये त्रि० । [(उच्छा) लताभेदे रत्नमा० ।

राजवल्ली स्त्री राजते राज–अच् राजा वल्ली कर्म० ।

राजवत् त्रि० राजा राजमात्रं विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः ।
राजमात्रवति देशे अमरः ।

राजवीजिन् त्रि० राजा वीजी कारणं यस्य । राजवंश्ये ।

राजवृक्ष पु० वृक्षाणां राजा राजद० परनि० । १आरग्वधे
(सोन्दाल) अमरः । राजप्रियो वृक्षस्तत्फलवीजजातलड्-
डुकस्य राजप्रियत्वात् । २प्रियाले मेदि० । ३लङ्कास्थाविटपे
[शब्दमा० ।
(लङ्काषिज) शब्दच० ।

राजशण पु० राज–अच् राजः शणः कर्म० । पट्टे (पाट)

राजशाक पु० शाकानां राजा राज० परनि० । वास्तूकशाके
[स्थले त्रिका० ।
राजनि० ।

राजशृङ्ग न० राज्ञां शृङ्गमिव ऊर्ध्वस्थितत्वात् । राजचिह्न-

राजस त्रि० रजसा निर्मितः अण् । रजोगुणात् जाते
१कर्मेन्द्रियादौ "येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमाप्नोति
पुष्कलाम् । न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्"
इत्युक्ते ख्यात्यै क्रियमाणे २कर्मणि च । रजःप्रधान-
तयास्त्यस्य अण् । ३रजःप्रधाने । सर्वेषां वस्तूनां त्रिगु-
णात्मकत्वेऽपि "भूयस्त्वात्तद्व्यपदेशः" इत्युक्तेः क्वचित्
तत्प्रधानत्वेन व्यपदेशः । ४दुर्गायां स्त्री ङीप् शब्दमा० ।

राजसभ न० राज्ञां नृपाणां सभा । नृपसमाजे अमर ।

राजसर्षप पु० सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० । (राइ-
सर्षी) १सर्षपभेदे हेमच० । "तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो
राजसर्षप उच्यते" उक्ते २परिमाणभेदे च विश्वः ।

राजसारस पुस्त्री० राजा सारस इव । मयूरे शब्दमा०
स्त्रियां ङीप् ।

राजसूय पु० राज्ञा सूयते सू–कर्मणि क्यप् । राजमात्रकर्त्तव्ये
यज्ञभेदे शब्दच० । "राजा राजसूयेन यजेत" श्रुतिः ।

राजस्व न० राज्ञे देयं स्वं कररूपम् धनम् । १राजदेये करे
हेम० । २राजधने च । [छड्डुधुस्तूरे राजनि० ।

राजस्वर्ण पु० स्वर्णाना धुस्तूराणां राजा० राजद० परनि० ।

राजहंस पुस्त्री० हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० पर० । रक्त-
वर्णचञ्चुचरणयुक्ते श्वेतपक्षके हंसभेदे अमरः । २कलहंसे
च मेदि० । उभयार्थे स्त्रियां ङीप् । राजा हंस इव
सारपक्षणात् । ३नृपश्रेष्ठे । [तगरपुष्पे राजनि० ।

राजहर्षण न० राज्ञः नृपान् हर्षयति हृष–णिच्–ल्यु ।

राजातन पु० राजार्थमातनोति फलवीजम् आ+तन–अच् ।
(चीरञ्जीति) ख्यातवीजश्वेतफलके पियाले शब्दमा० ।

राजादन पु० राज्ञा अद्यते तत्फलवीजजातलड्डुकः अद्–
कर्मणि ल्युट् । १पियालवृक्षे अमरः । यस्य फलवीजं (चि-
रञ्जि) तेन हि लड्डुकं कृत्वा राज्ञा भुज्यते । २क्षी-
रिकायां (खीरद) ३किंशुके च मेदि० । ४क्षीरिण्यां स्त्री
ङीप् भरतः । [राजनि० । ६त० । २नृपस्वामिकादौ च

राजान्न न० अन्नानां राजा राजद० । १अन्ध्रदेशजधान्यभेदे

राजाम्र पु० आम्राणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० । १आम्रभेदे
"राजाम्रं तुवरं स्वादु विषदं शीतलं गुरु । ग्राहि रुच्यं
विबन्धाध्मानकृत् कफपित्तनुत्" भावप्र० । [राजनि० ।

राजाम्ल पु० अम्लानां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० । अम्लवेतसे

राजार्क पु० अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० । श्वेतार्क-
वृक्षे (मादा आकन्द) राजनि० ।

राजार्ह न० राजानमर्हति अर्ह–अण् । १अगुरुचन्दने २राज-
योग्ये त्रि० राजनि० ३जम्ब्वां स्त्री मेदि० । [मदनवि० ।

राजालावू स्त्री राजते राजा अलावूः कर्म० । मिष्टालाव्वाम्

राजावर्त्त पु० राजानमावर्त्तयति अनुकूलयति आ–वृत–
णिच्–अण् । १उपरत्नभेदे राजनि० । २विराटदेशीय-
हीरके हेमच० ।

राजाहि पु० नित्यक० । द्विमुखसर्पे शब्दर० ।

राजि(जी) स्त्री राज–इन् वा ङीप् । १श्रेण्याम् पङ्क्तौ
२रेखायां च मेदि० । स्वार्थे क । रेखायाम् । राजते
राज–ण्वुल् । राजिका राजसर्षपे स्त्री मेदि० ।

राजिकाफल पु० राजिकाया इव फलमस्य । श्वेतसर्षपे
राजनि० ।

राजि(जी)फला स्त्री राजिभूतानि श्रेणिभूतानि फलानि
यस्याः । १चीनाकर्कट्याम् राजनि० २पटोले पु० राजनि० ।

राजिल पुंस्त्री० राज–इलच् । डुण्डुभसर्पे (ढोड़ासाप)
अमरः स्त्रियां ङीष् ।

राजीव न० राजी दलराजी अस्त्यस्य व । १पद्मे अमरः ।
"राजीवराजीवशलोलभृङ्ग" माघः । २हरिणभेदे ३मत्स्य-
भेदे च पुंस्त्री० मेदि० "राजीवसिंहरुरवश्च" मनुः ।
४गजे त्रिका० ५सारसपक्षिणि च पुंस्त्री० अमरः
सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष् ।

राजेन्द्र पु० राजा इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् । "चतुर्योजनपर्य्यन्त-
मधिकारी नृपो भवेत् । यो राजा तच्छतगुणः स एव
मण्डलेश्वरः । तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः" इत्युक्ता-
धिकारवति भूपतिभेदे ब्रह्मवै० ज०ख० ८६अ० ।

राज्ञी स्त्री राज्ञः पत्नी ङीप् स्वयं वा राजते राज-कनिन् ङीप् वा। (राणी) १राजपत्न्याम् २स्वयं राजकर्मकर्त्र्याञ्च ३सूर्य्यपत्न्यां मेदि० ४कांस्ये हेमच०।

राज्य न० राज्ञो भावः कर्म वा राजन्+यत् नलोपः। १राजकर्मणि २राजभावे च ३जनपदे शब्दर०। "स्वाधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यं दशवर्गके। महद्भ्यो महेयानि। महाराज्ञामाज्ञस्यते"वरदातन्त्रोक्ते ४स्वराज्याभाधिपत्ये च। [प्रजापालनादौ।

राज्यधुरा स्त्री ६त० अच्समा०। राज्यभारे राजकर्त्तव्य

राज्याङ्ग न० ६त०। स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलप्रकृतिरूपेषु सप्तसु राज्यस्योपायेषु। "परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते। अमात्यराष्ट्रे दुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चम। एताः प्रकृतयस्तद्वत् विजिगीषोरुदाहृताः। एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमं पृथिवीपतिः। सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः। पौरश्रेणी तदङ्गं च श्रूयते मन्त्रवेदिभि" शब्दर०।

राटि पु०रट-इण्। (यराव) १विग्रहे अमरः। २युद्धे स्त्री हेमच० वा ङीप्। पृषो० टस्य डत्वम्। राडिरप्युक्तार्थे

राढ पु० रङ-घञ् पृषो० ढत्वम्। देशभेदे (राढ) स्वार्थे क तत्रैव।

राढा स्त्री रङ-घञ् पृषो०ढत्वम्। पुरीभेदे "गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढा पुरीति" प्रबोधचन्द्रोदयः।

राढीय त्रि० राढो निवासोऽस्य "वृद्धाच्छः" पा०छ। राढदेशोद्भवे।

रात्रि(त्री) स्त्री रा-त्रिप् वा ङीप्। १रजन्यां स्वार्थ सत्त्वेऽपादेश्या सूर्य्यमण्डलस्य अदर्शनयोग्ये काले २हरिद्रायाञ्च अमरः। "मानेन च मनुष्याणां पितृणां तदहर्निशम्। कृष्णपक्षे दिनं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रकीर्तिता:" इत्युक्ते पितृणां ३शुक्लपक्षरूपे काले "उत्तरायणे दिनं प्रोक्तं रात्रिः स्यात् दक्षिणायने" इत्युक्ते देवानां दक्षिणायनरूपे ४काले च।

रात्रिकर पु० रात्रिं करोति कृ-ट्ट रात्रौ करः किरणो यस्य वा। १चन्द्रे हेमच० २कर्पूरे च।

रात्रि(त्री)चर पुंस्त्री० रात्रौ चरति चर-ट अच् पच् वा। राक्षसे अमरः। १जात्यर्थवाचे स्त्री ङीप्। २निशाचारिणि त्रि० टान्तत्वे स्त्रियां ङीप्। —

रात्रिजागर पुंस्त्री० रात्रौ जागर्त्ति अच्। १कुक्कुरे हेमच० स्त्रियां ङीप् २निशाजागरणकर्त्तरि त्रि०। ७त०। २रात्रौ जागरणे पु०। [कीटभेदे राजनि०।

रात्रिजागरद पु० रात्रौ जागरं ददाति दा-क। मशके

रात्रिपुष्प न० रात्रौ पुष्यति पुष्प अच् ७त०। उत्पले राजनि०। [हारा०। २कर्पूरे च।

रात्रिमणि पु० रात्रौ मणिरिव दीप्तिमत्त्वात्। १चन्द्रे

रात्रिवासस् न०रात्रेर्वास इवाच्छादकम्। १अन्धकारे शब्दमा० रात्रौ परिधेयं वासः शाक०। २रात्रौ परिधेये वस्त्रे च।

रात्रिविगम पु० ६त०। १रजन्यवसाने शङ्खपरूपिते २प्रभातकाले च शब्दमाला।

रात्रिविश्लेषगामिन् पु० रात्रौ विश्लेषं विच्छेदं गच्छति गम-णिनि। चक्रवाके राजनि० तत स्त्रियां स्त्री ङीप्। [अण्। कुक्कुटे शब्दच०स्त्रियां ङीप्।

रात्रिवेद पुंस्त्री०रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवेण विद-णिच्

रात्रिसत्त्र न० रात्रिषु त्रयोदशादिदिनेषु विहितं सत्त्रम्। त्रयोदशाहादिषु विहिते यागभेदे तत्र चार्थवादिकं फलं प्रतिपादितम् न विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गफलमिति जै० ४।३।१७।१८ सूत्रे समर्थितम्। "यद्यपि रात्रिशब्देन यथैव ज्योतिरवैव गौरित्यादिवाक्येन विहितानि सोमाणि कर्माण्युच्यन्ते द्वादशाहादूर्ध्वंभाविनस्त्रयोदशरात्रप्रभृतेः रसादयश्च सत्त्रविशेषाः रात्रिसत्त्रपदवाच्यास्त्रयोदशसंख्यका रात्रयो यस्मिन् सत्त्रविशेषे स त्रयोदशरात्र इति व्युत्पत्तेः तथापि बहुवचनान्तरात्रिशब्देन रात्रिसत्त्रमुच्यते "एता विंशतिं रात्रीः इति श्रवणात्" न० बो०। "फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्" जै० सू०। निर्देशादर्थवादेन फलस्य निर्देशात् फलमर्थवादोक्तम् आत्रेय आह अश्रुतौ यत्रार्थवादादिषु फलाश्रुतिस्तत्रानुमानं स्वर्गफलकल्पनम्" इ० "निर्देशात् प्रतिष्ठैव फलत्वेन विवक्ष्यते" तथा च प्रतिष्ठाकाम आयुषा यजेत प्रतिष्ठाकामो ज्योतिषा यजेत" इत्यादिश्रुतिपदघटिता एव विधयः कल्प्यन्ते लाघवात् न तु स्वर्गकामादिपदघटिताः" तत्त्वबो०। रात्रिसत्त्राख्यायोऽपि अर्थवादिकफलार्थः।

रात्रिहास पु०रात्रेर्हास इव शुभ्रत्वात्। श्वेतोत्पले शब्दच०

रात्र्यन्ध त्रि० रात्रावन्धः दृष्टिशक्तियुक्तः। १निशान्धे काकादौ। २रात्रौ रागजनदृष्टिशून्ये (रातकाणा) च।

राद्ध त्रि०राध-कर्त्तरि कर्मणि वा क्त। १सिद्धे २पक्वे च हेम०

राद्धान्त पु० राद्धः सिद्धः अन्तो निर्णयो यस्मात् ६ब०। उभयविप्रतिपत्तिवादिप्रतिवादिनिराकरणपूर्वकयथार्थपक्षप्रतिपादके २सिद्धान्ते अमरः।

राध सिद्धौ अक० निष्पादने पाके च सक० स्वादि० दिवा० च पर० अनिट् । राध्नोति राध्यति अरात्सीत् अराद्ध रेधतुः रराधतुः । शुभाशुभालोचने च । तद्योगे शुभाशुभस्वामिनः सम्प्रदानता । "गर्गो राध्यति रामाय" व्यपदेशः । अप+दोषकरणे "यन्मह्यमपराध्यति" स घः ।

राध पु० राधा विशाखा तत्समीपस्था अनुराधा च तद्युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् राधी सा यत्र मासे पुनरण् । १चान्द्रे वैशाखे मासि । तादृशे २पक्षे ३पुरुषार्थे च कार्त्तिकस्कन्दे उग्रम् । ४तत्पूर्णिमायां स्त्री ङीप् ।

राधन न० राध-ल्युट् । १साधने २प्राप्तौ मेदि० ३तोषे च हेम० । राध-णिच् युच् । पूजने स्त्री टाप् ।

राधस् न० राध-असुन् । धने निघण्टुः ।

राधा स्त्री राध-अच् । १विशाखानक्षत्रे रिरंसया रमणीदेहत्वेनाविर्भूते गोलोकस्थे परमेश्वरार्द्धाङ्गस्वरूपे २शक्तिभेदे तत्रैव श्रीदामशापात् वृन्दावने जातायां वृषभानुसुतायां ३प्रधानगोपिकायाम् ४कर्णस्य पालयित्र्यां मातरि च । *५वैशाखपौर्णमास्यां स्त्री ङीप्* । [दयोऽप्यत्र

राधाकान्त पु० ६त० राधायाः कान्तः । श्रीकृष्णे राधावल्लभा-

राधातनय पु० राधायास्तनय । कर्णे स हि कन्यावस्थायां सूर्यात् कुन्तीगर्भजातस्तया च त्यक्तः राधया सूतपत्न्या पालित इति भारतप्रसिद्धम् । [पालितत्वात् ढक् । कर्णे

राधेय पु० राधाया अपत्यम् पुत्रत्वेन परिग्रहणेन तत्-

राम पु० रम-कर्त्तरि घञ् ण वा । १परशुरामे २दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे ३बलरामे च "भार्गवो राघवो गोपस्त्रयो रामाः प्रकीर्त्तिताः" वह्निपु० । रामचन्द्रनिरुक्तिः "रामचन्द्रो विश्वरचनो महापौरुषश्च । "विश्वानामीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्त्तितः" ब्रह्मवै० जन्म० ११०अ० । ४मनोहरे ५सिते ६असिते च त्रि० मेदि० । ७वास्तूकशाके ८कुष्ठे (कुड़) न० मेदि० ९तमालपत्रे न० राजनि० ।

रामकर्पूरक पु० रामं मनोहरं कर्पूरमिव कन् । सौगन्धिके स्वनामख्याते तृणभेदे शब्दर० ।

रामगिरि पु० रामाश्रितः गिरिः । चित्रकूटपर्वते स हि रामेण वनवासगमनकाले प्रथममाश्रितः ।

रामचन्द्र पु० रामश्चन्द्र इवाह्लादकत्वात् । दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे शब्दर० । [मदनवृक्षे (मयनागाछ) भावप्र० ।

रामच्छर्दनक पु० राममभिरामं छर्दयति छर्द-णिच्-ण्वुल् ।

रामजननी स्त्री ६त० । १वसुदेवपत्न्यां रोहिण्यां २जमदग्निपत्न्यां रेणुकायां ३दशरथपत्न्यां कौशल्यायाञ्च ।

रामठ न० रमठ+स्वार्थे अण् । १हिङ्गुनि अमरः । तत्तुल्यगन्धके २अङ्कोटवृक्षे रत्नमा० । नाडीहिङ्गुनि स्त्री राजनि० ङीप् ।

रामण न० रमयति रम-णिच् ल्यु पृषो० वृद्धिः । १गिरिनिम्बे २तिन्दुके च (तेँद) राजनि० ।

रामणीयक न० रमणीयस्य भावः रमणीयमेव वा योपधत्वात् वुञ् । १रमणीयत्वे "अधिहारावलिरामणीयकम्" नैष० २रमणीये च ।

रामतरुणी स्त्री रामा अभिरामा तरुणीव । (सेओती) १पुष्पवृक्षे राजनि० कृत० । २सीतायां ३रेवत्याञ्च ।

रामदूत पु० रामस्य दूतः वार्त्ताहरः । हनूमति स हि रामवार्त्तां सहातः सीताया आजहार ।

रामदूती स्त्री रामा अभिरामा दूतीव गन्धद्वारा प्रकाशात् । तुलसीभेदे (रामतुलसी) शब्दच० ।

रामनवमी स्त्री रामस्य जन्माधारो नवमी । चैत्रशुक्लनवम्याम् । "चैत्रे मासि नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः" अगस्त्यसंहिता । "प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्त्यो विमूढधीः । उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते" ति० त० ।

रामपूग पु० रामः अभिरामः पूगः । गुवाकभेदे त्रिका० ।

रामवाण पु० रसभेदे भावप्र० ।

"पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् । तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं तिन्तिडीफलरसेन मर्द्दितम् । वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो रामबाण इति विश्रुतो रसः । संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकामवातजलदूषणं जयेत् । दीयते तु लवङ्गानुपानतः सद्य एव जठराग्निदीपनः । रोचकः कफकुलान्तकारकः श्वासकासवमिजन्तुनाशनः" भावप्र० ।

रामभद्र पु० राम एव भद्रः मङ्गलदायकत्वात् । श्रीरामे "रामेति रामचन्द्रेति रामभद्रेति वा स्मरिति" पद्मपु० ।

रामलवण न० कर्म० । साम्भरलवणे रत्नमा० ।

रामवल्लभ न० रामस्य वल्लभं प्रियम् । १त्वक्पत्रे राजनि० तद्धि रामेण वनवासाश्रमे प्रियतया धृतम् । २तत्प्रिये त्रि० । [वायवेहत्वात् मनोहर ।

रामशर पु० कर्म० । शरतृणभेदे राजनि० स हि काण्डहारा

रामसख पु० ६त० टच् । सुग्रीवे वानरराजे शब्दच० ।

रामा स्त्री रमतेऽनया रम-करणे घञ् । १गीतादिकलाभिज्ञायां नार्य्यां २नारीमात्रे भावप्र० ३नद्याम् ४हिङ्गुनि मेदि० ५हिङ्गुले पु० ६श्वेतकण्टकार्य्यां ७गृहकन्यायां दशमोके

ह्गोरोचनायां १०आलायां ११गैरिके च स्त्री शब्दच० ।

रामायण न०। रामस्यायनं चरितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽण् । रामचरितप्रतिपादके वाल्मीकिकृते महाकाव्यभेदे तच्च सप्तकाण्डात्मकम् ब्रह्मलोके कोटिश्लोकात्मकं मनुष्यलोके च चतुर्विंशतिसाहस्रं पञ्चशतसर्गयुतम ।

तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च गरु०पु० १४८ अ० उक्ता यथा "मनोरिक्ष्वाकुवंशोऽभूद् वंशे राजा रघुः स्मृत । रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो बली । तस्य पुत्रास्तु चत्वारो महाबलपराक्रमाः । कौशल्यायामभूद्रामो भरतः कैकयीसुतः । सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायां बभूवतुः । रामो भक्त्या पितृमातृर्विश्वामित्रादस्त्रवान् । अस्त्रग्रामं यतो यज्ञीं ताडका प्रजघान ह । विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुबाहुं न्यवधीद्बली । जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम् । ऊर्मिला लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् । शत्रुघ्नो वै कीर्त्तिमतीं कुशध्वजसुते च ते । पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः । युधाजित मातुलस्य शत्रुघ्नभरतौ गतौ । गतयोर्म्मन्त्रवर्य्येश्च राज्यं दातुं समुद्यतम् । रामाय ज्येष्ठपुत्राय कैकेय्या प्रार्थितं तदा । चतुर्दश समावासो वने रामस्य वाञ्छितः । रामः पितृहितार्थन्तु लक्ष्मणेन च सीतया । राज्यं च तृणवत् त्यक्त्वा शृङ्गवेरपुरं गतः । रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः । रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः । संस्कृत्य भरतश्चागात् रामं मातृगणान्वितः । अयोध्यान्तु समागम्य राज्यं कुरु महामते । स नेच्छन् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु । विसर्ज्जितोऽथ भरतो रामराज्यमपालयत् । नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद् व्रती । रामोऽपि चित्रकूटाच्च अत्रेराश्रममाययौ । नत्वा सुतीक्ष्णं चागस्त्यं दण्डकारण्यमागतः । तत्र शूर्पणखा नाम राक्षसी भक्षुमागता । निकृत्य कर्णौ नासे च रामेणाथ पराकृता । तत्प्रेरितः खरश्चागात् दूषणस्त्रिशिरास्तथा । चतुर्दशसहस्रैश्च रक्षसां बलेन च । रामोऽपि प्रेषयामास बाणैर्यमपुरञ्च तान् । रावणः प्रेरितोऽभ्यागात् राक्षसो हरणाय हि । मृगरूपं स मारीचं कृत्वाग्रेऽथ निरूप्य तु । सीतया प्रेरितो रामो मारीचं हतवान् च । म्रियमाणः स च प्राह हा सीते । लक्ष्मणेति च । सौमित्रो लक्ष्मणोऽरण्याद्राघवात् ददर्श तम् । उवाच राघवो माया नूनं सीता हृतेति सा । रावणोऽन्तरमासाद्य कर्त्तुमादाय जानकीम । जटायुषं विनिर्जित्य ययौ लङ्कां ततो बली । अशोकवृक्षच्छायायां रक्षिता तामधारयत् । आगत्य रामः शून्याञ्च पर्णशालां ददर्श ह । शोकं कृत्वाथ जानक्या मार्गणं कृतवान् प्रभु । जटायुषञ्च संस्कृत्य तदुक्तो दक्षिणां दिशम् । गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुग्रीवस्य च राघवः । सप्ततालान् विनिर्भिद्य किष्किन्ध्याया हरीश्वरम । सुग्रीवं कृतवान् राम ऋष्यमूके स्वयं स्थितः । सुग्रीवः प्रेषयामास वानरान् पर्वतोपमान् । सीताया मार्गणं कर्त्तुं पूर्वादौ सुमहाबलान् । प्रतीचीमुत्तरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः । दक्षिणान्तु दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम् । वनानि पर्वतान् द्वीपान् नदीनां पुलिनानि च । जानकीं ते ह्यपश्यन्तो मरणे कृतनिश्चयाः । सम्पातिवचनात् ज्ञात्वा हनूमान् कपिकुञ्जरः । शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे मकरालयम । अपश्यज्जानकीं तत्र अशोकवनिकास्थिताम् । भर्त्सितां राक्षसीभिश्च रावणेन च रक्षसा । भव भार्य्येति वदता चिन्तयन्तीं च राघवम् । अङ्गुलीयं कपिर्द्दत्त्वा सीतां कौशल्यमब्रवीत् । रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुरु मैथिलि । । अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति । तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेणीरत्नं हनूमते । यथा रामो नयेत् शीघ्रं तथा वाच्यं त्वया गत । तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिव्यं बभञ्ज तत् । हत्वाक्ष राक्षसांश्चान्यान् बन्धनं स्वयमागत । अस्त्रैरिन्द्रजितो बाणैर्दृष्ट्वा रावणमब्रवीत् । रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथिलीम् । एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम् । कपिर्ज्वलितलाङ्गूलो लङ्कां देहे महाबल । दग्ध्वा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वानरः । जग्ध्वा फलं मधुवने दृष्टा सीतेत्यवेदयत् । मणिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् । सुग्रीव हनुमानङ्गदाद्यैः सलक्ष्मणः । विभीषणोऽपि सम्प्राप्तः शरण्यं राघवं प्रति । लङ्कैश्वर्य्यमभिषिक्तस्तं रामस्तु तम् । रामो नलेन सेतुं कृत्वाब्धौ चोत्तीर्णवानथ । सुवेलावस्थितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श च । अथ ते वानरा वीरा लङ्कां दृष्ट्वा महादराः । धूम्राक्षाः धूम्रपत्न्याकाम्पनप्रहस्ताश्च तदा । मैन्दद्विविदमुख्याश्च पुरीं लङ्कां बभञ्जिरे, राक्षसांश्च भक्षयामासुः कालाञ्जनचयोपमान् । रामः सलक्ष्मणो गत्वा ककुदि वीरोऽवधीत्, विद्युज्जिह्वञ्च धूम्राक्षं देवा-

न्तकरालस्त्री । महोदरमहापार्श्वौ तिकायं महाबलम् ।
कुम्भं निकुम्भं मत्तञ्च मकराक्षं ध्रुवध्वजम् । यज्ञको-
पोरदंष्ट्रं कुम्भकर्णं महाबलम् । रावणं सङ्गवल्भिरव्या
इन्द्रजित् राघवौ बली । निहत्य बाहुशालिनः रावणन्तु
व्यपातयत् । सीता शुद्धा स्पृष्टोत्स्नाय विमाने पुष्पके
स्थितः । सवानरः समायातो ह्ययोध्यां प्रवरा पुरीम् ।
तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवत् पालयन् प्रजाः । दशा-
श्वमेधानाहृत्य गयाशिरसि पावनम् । पिण्डान् विधि-
वत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः । पुत्रौ कुशलवौ सुता
सौ च राज्येऽभ्यषेचयत् । एकादशसहस्राणि रामो
राज्यमकारयत् । यज्ञैश्च बहुधा कृत्वा मैत्रं यतः
स्थितः । आत्मस्वादिपुराणोक्ताश्च वसुन्मिश्च रघवाम् ।
स्वर्गं गतो जनैः सार्द्धमयोध्यावैः कृतालयः" । अत्र
इति व्यासप्रणीते पद्मपु० अध्यात्मरामायणं वाल्मीकि-
कृतमद्भुतरामायणं चास्ति ।

रामालिङ्गनकाम पु० रामाभ्याम् स्त्रीभ्यामालिङ्गनस्य
कामोऽत्र । रक्ताम्लाने राजनि० ।

रामोपाख्यान न० ६त० । १रामस्योपाख्याने । तदधिकृत्य
कृता ग्रन्थ अण् । २भारतवनपर्वान्तर्गते तदुपाख्यानपरि-
पादकेऽवान्तरपर्वणि च । [वधभवे दण्डभेदे ।

राम्भ पु० रम्भो वेणुस्तस्य विकारोऽण् । व्रतभेदे धार्य्ये

राल पु० रा-बाहु० लच् । शालवृक्षनिर्यासे (धुना) भावप्र० ।
"रालो हिमो गुरुस्तिक्तः कषायो ग्राहको हरेत् ।
दोषास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः । ग्रहभग्नाग्नि-
दग्धाश्च शूलातीसारनाशनः" भावप्र० ।

रालकार्य्य पु० रालः कार्य्यो यस्य । शालवृक्षे राजनि० ।

राव पु० रु-घञ् । शब्दे हारा० ।

रावण पु० रवणस्यापत्यम् विश्र० अण् रावयति शत्रून्
णिच्-ल्यु वा । लङ्काधिपतौ विश्रवसः पुत्रे राक्षसे ।

रावणगङ्गा स्त्री रावणनिर्म्मिता गङ्गा नदी । सिंहल
देशस्थे नदीभेदे गरुडपु० ७ अ० ।

रावणारि पु० ६त० । श्रीरामे शब्दच० रावणान्तकादयोऽप्यत्र ।

रावणि पु० रावणस्यापत्यम् इञ् । मेघनादाख्ये रावणज्येष्ठ-
पुत्रे हेमच० । [व्यक्ति न व्याप्त ।

राश शब्दे भ्वा० आ० सक० सेट् । राशते अराशिष्ट व्यदित्

राशि पु० अश्नुते व्याप्नोति अश्-इन् धातोरुडागमश्च ।
धान्यादीनां १पुञ्जे अमर । ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशांशे
२मेषादौ, "इयन्ति राशिमधिकृत्ये" इति लीलावतीप्रसिद्धे
३ध्रुवराशिगणभेदे यथा त्रैराशिकपञ्चराशिकादिशब्दे ।

राशिचक्र न० राशिघटितं चक्रं शाक० । मेषादिद्वादश
राशियुक्ते गोलाकारे वायुवशेन पूर्वतः पश्चात् अनिशं
भ्रममाणे ज्योतिश्चक्रे "सप्तविंशतिभिर्ज्योतिश्चक्रं स्ति-
मितवायुगम्" इत्युक्ते ज्योतिश्चक्रे खगोलशब्दे दृश्यम्
मन्त्रग्रहणार्थं राशिचक्रं तत्र चक्रशब्दे २८०पृष्ठे दृश्यम् ।

राशिभोग पु० राशीनां भुक्तता सहैर्भोग भुज-घञ्
कृतम् । रव्यादीनां स्वस्वगत्यनुसारेण राशिषु गतिभेदे ।
खगोलशब्दे दृश्यम् ।

राशी(शि)कृत पु० अराशिः राशिः कृत राशि+अभूततद्भावे
च्वि तदर्थे समासो वा । (ढेरी) पुञ्जीकृते एकत्रस्थीकृते ।

राष्ट्र न० राज-ष्ट्रन् । जनपदे 'गौड़राष्ट्रमनुत्तमम्'' इति
प्रबोधचन्द्रोदय० । २उपद्रवे अमर० ।

राष्ट्रिका स्त्री राज-ष्ट्रन् निपातात् ङीष् स्वार्थे क । कण्ट-
कारिकायाम् अमर ।

राष्ट्रिय पु० राष्ट्रे भव घ । नाट्योक्तौ १राजश्याले । स्व
राष्ट्रीय तत्रार्थे । उभयत्र २राष्ट्रभवे त्रि० ।

रास शब्दे भ्वा०आ०अक० सेट् । रासते अरासिष्ट अरराद्
षदि न वृद्ध । रासभः । अय तालव्यान्त इत्यन्ये ।

रास पु० रस-घञ् रास-घञ् वा । १शब्दे, २ध्वनौ स्त्रीजन
सावन्ताम् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थित्या ३क्रीडाभेदे, ४कोला-
हले च मेदि० ।

रासक न०दृश्यकाव्यभेदे "नाट्यं रासकमेकाङ्कं बहुतालकय-
स्थिति । उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्द्दोपनायकम् ।
हास्योऽङ्गत्र सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका । मुख
निर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च । केचित् प्रति-
मुख सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम्" सा०द० ।

रासभ पु स्त्री० रास अभच् । गर्द्दभे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

रासभवन्दिनी स्त्री रासभस्य वन्दिनीव । मल्लिकायाम्
शब्दच० ।

रासमण्डल न० रासार्थं स्त्रीजनानन्यत् द्वयोर्द्वयोर्मध्य
स्थित्या क्रीडाभेदार्थं मण्डलं मण्डलाकारेण भ्रमण
यत्र । १गोलोकस्थे रासक्रीडाधारस्थाने । तत्कथा च
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणस्य ब्रह्मवै० जन्मख० ८४ अ० । गोलकस्थ
तद्गुणानुरूपे २मण्डलभेदे च ।

रासयात्रा स्त्री ६त० । कार्त्तिकपौर्णमास्यां पर्वद्वयभेदे
ब्रह्मवै० प्र० २८ अ० । भगवद्रासश्च भा० १०स्क० २८अ०
आदौ दृश्यः ।

रासेवास पु० ६त० अलुक् स० । १गोष्ठे, २राधे, ३श्टङ्गारे ४रसविशे, ५रसावासे, ६पञ्चीलागरे च मेदि० । ७व्रजे शब्दच० दर्पादिशब्दे जटा० ।

रासेश्वरी स्त्री ६त० । राधिकायाम् ।

रास्ना स्त्री रस घञ् । १स्वनामख्यातायां लतायाम् (काँटा आमरुल) । तत्पर्य्यायगुणा भावप्र० उक्ता यथा "रास्ना युक्तरसा रसा सुवहा रसना रसा । एलापर्णी च सु-रसा सुगन्धा श्रेयसी तथा । रास्नाऽऽमपाचनी तिक्ता गुरूष्णा कफवातजित् । शोथश्वाससमीरासृग्वातशूलोदरापहा । कासज्वरविषाशीतिवातिकामयसिध्महृत्" भावप्र० । २नाकुल्यां भावप्र० तत्पर्य्यायगुणा उक्ता यथा "नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली । नकुलेष्टा भुज-ङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी । नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्वर-कृमिव्रणान्" ।

राहु पु० रह-उण् । १त्यागे, २स्वर्भानौ, ज्योतिषमते सूर्य्य-किरणसम्बन्धाभावेन जायमानपृथिवीच्छायारूपे ३तमसि तदधिष्ठातरि ४ग्रहभेदे, ५सिंहिकासुते दानवे च । तमःशब्दे दृश्यम् ।

राहुच्छत्त्र न० राहोर्थत्र छत्त्रमिव । आर्द्रके राजनि० ।

राहुदर्शन न० राहोर्दर्शनं यत्र । चन्द्रसूर्य्ययोरुपरागरूपे १ग्रहणे "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने" इति ति०त० । तेन उपरागे एव चन्द्रे सूर्य्ये च तस्य दृश्यता नान्यदा तस्य छायारूपत्वात् ।

राहुमूर्द्धभिद् पु० राहोः सिंहिकासुतस्य मूर्द्धानं भिनत्ति भिद-क्विप् । विष्णौ । अमृतपानकाले देवपङ्क्तौ देवरू-पेण स्थितस्याऽसुरस्य शिरः दृष्ट्वा विष्णुना चिच्छे-देति भाग० ८।९ अ० ।

राहुरत्न न० राहोः प्रियं रत्नम् । गोमेदमणौ राजनि० ।

राहुस्पर्श पु० राहोः स्पर्शः आच्छादकभूच्छायाद्वारा यत्र । चन्द्रसूर्य्ययोः उपरागरूपे ग्रहणे जटाधरः ।

राहूच्छिष्ट पु० ६त० । लशुने त्रिका० ।

राहूत्सृष्ट पु० ६त० । लशुने शब्दा० ।

रि गतौ तु० पर० सक० अनिट् । रियति अरैषीत् रिराय ।

रिक्त न० रिच-क्त । १शून्ये २वने मेदि० । ३निर्द्धने च त्रि० अमर० । ४आर्द्रे च । तत्रैव त्रि० ।

रिक्तभाण्ड न० रिक्तं भाण्डम् । नैवादिपूर्णे भाण्डे ।

रिक्तहस्त त्रि० रिक्तो धनादिशून्यो हस्तो यस्य । १निर्द्धने, भूरिदानादिना २व्ययितधने च । [तिथिषु ज्यो०त० ।

रिक्ता स्त्री रिच क्त । उभयपक्षयोश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशी-

रिक्थ न० रिच-थक् । १धने अमर० । २पित्राद्युक्ते अप्रतिबन्धे दाये च "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेत्यादि" गौतमस्मृति० ।

रिक्थग्राहिन् त्रि० रिक्थं दायं गृह्णाति । ग्रह-णिनि । दायहारिणि पुत्रादौ । अण् । रिक्थग्राहोऽप्यत्र ।

रिक्थिन् त्रि० रिक्थं प्राप्तत्वेनास्त्यस्य इनि । दायहा-रिणि दायादे "उभयोरप्यसौ रिक्थी" इति मनुः ।

रिख सर्पणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । रिङ्खति अरि-ङ्खीत् । अनिदित्त्वपक्षे रेखति अरेखीत् ।

रिगि गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । रिङ्गति अरिङ्गीत् ।

रिङ्गण न० रिगि-ल्युट् । स्खलने । रिङ्ख ल्युट् । रिङ्खणमप्यत्र

रिच सम्पर्के वियोगे च वा चु०उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । रेचयति ते रेचति । अरीरिचत् त अरेचीत् ।

रिच विरेके (अतिशय पुरीषोत्सर्गे) रुधा०उभ०सक०अनिट् । रिणक्ति रिङ्क्ते इरित् अरिचत् अरैक्षीत् अरिक्त ।

अति+अतिक्रम्य स्थिते आधिक्येन स्थितौ अक० । अतिरेक

वि+अति भेदे तदन्यत्वे तदन्यत्वरूपे पदार्थे च व्यतिरेकः ।

रिज भर्जने भ्वा० आ०अक० सेट् । रेजते अरेजिष्ट ।

रिपु पु० रप-उन् पृषो० । १शत्रौ अमर । २चोरनामगन्धद्रव्ये राजनि० । ज्योतिषोक्ते लग्नापेक्षया ३षष्ठस्थाने च । ४षड्रिपुषु षट्सु कामक्रोधादिषु । "काम क्रोधश्च लोभश्च मात्सर्य्यं मदमोहकौ । षड्विधा रिपवश्चेति" पुरा०

रिपुघातिनी स्त्री रिपुं हन्ति हन-णिनि । (फुँचुट) लताभेदे शब्दच० । २शत्रुघातके त्रि० । [२रूपभेदे पु०]

रिपुञ्जय त्रि० रिपुं जयति जि-खच् मुम् । १शत्रुजयिनि,

रिम्फ वधे तु० प० सक० सेट् । रिम्फति अरिम्फीत् रिम्फते

रिप्फ पु० रिम्फ-अच् पृषो० । लग्नापेक्षया द्वादशे स्थाने ज्यो०

रिफ कुत्सने चौ० पर० सक० सेट् । रेफति अरेफीत् ।

रिफ हिंसायां निन्दायां योधने च सक० भाषायाम् अक० तु० पर० सेट् । रिफति अरेफीत् ।

रिभ गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । रिम्भति अरिम्भीत् ।

रिभ रवे भ्वा० पर० सक० सेट् । रेभति अरेभीत् ।

रिवि गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । रिण्वति अरिण्वीत् ।

रिश हिंसायां तु०पर०सक०अनिट् । रिशति अरिक्षत् ।

रिष्ट(ष्य) स्त्री रिष(श)+ति(क्त)-बाहु० । अस्त्रभेदे त्रिका० खड्गे शोधनसाद् हाप् । खड्गखङ्गार्थे शब्दर० ।

रिष वधे भ्वा०पर०सक०सेट्। रेषति अरेषीत्। रिरेष।

रिष्ट न० रिष-क्त। १मङ्गले २अशुभे ३पापे च अमरः। भावे क्त। ४नाशे, ५अशुभादियुक्ते त्रि०। उपचारात्। ६खड्गे, ७रक्तशिग्रौ च पु० मेदि०। स्वार्थे क। तेषु।

रिष्टि स्त्री० रिष रिश-वा क्तिन्। १अशुभे, २खड्गभेदे खड्गे पु०मेदि०। क्तिच्। ३रत्ने पु०। वा च रु०जा०दयाः

रिह वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। रेहति अरेहीत्।

री क्षरणे दि० आ० अक० अनिट्। रीयते अरेष्ट ओदित् निष्ठातस्य नः। रीणः। [णाति अरैषीत्।

री गतौ वधे च सक० रवे अक० क्र्या० प्वा० अनिट्। रि-

रीठा स्त्री री-ठक् ठस्य नेत्वम्। रीठाकरञ्जे "रीठाकरञ्ज-स्तिक्तोष्णः कटुगन्धश्च वातहृत्। कण्डूतिकुष्ठविष-हृत् कफविस्फोटनाशनः" राजनि०।

रीठाकरञ्ज पु० कर्म०। अनामख्याते वृक्षे राजनि०।

रीढा स्त्री रिह-क्त नि० ढत्वम्। अवज्ञायाम् अमरः।

रीण त्रि० री क्त। क्षरिते च्युते अमरः।

रीति स्त्री री क्तिच्।१पित्तले। क्तिन्।२प्रभावे,३क्षरणे अमरः ४लौहकिट्टे, मेदि०। ५दग्धस्वर्णादिमले रमा०। ६सी-मायां, ७गतौ, ८स्वभावे, हेमच०। अलङ्कारोक्ते ९गौ-ड्यादिरचनाभेदे च "गौडीपाञ्चालवैदर्भ्यो रीतयः परि-कीर्त्तिताः" सा० द०। [स्वार्थे स्त्री शब्दर०

रीतिक न०रीत्या पित्तलेन कायति कै-क। पुष्पाञ्जने राजनि०

रीतिपुष्प न० रीतेः पुष्पमिव। कुसुमाञ्जने अमर।

रीव ग्रहणे, संवरणे च भ्वा०उभ० सक० सेट्। रीवति ते अरीवीत् अरीविष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

रु शब्दे अदा०पर०अक०सेट्। रौति-रवीति अरावीत्-अरा-वीत्। लिटि नित्येट् रुरविथ। [रुरुविव।

रु वधे गतौ च भ्वा० आ० सक० अनिट्। रवते अरोष्ट।

रुक्प्रतिक्रिया स्त्री रुजः प्रतिक्रिया प्रतिकारः प्रति+कृ भावे श ६त०। चिकित्सायाम् अमरः।

रुक्म न० रुच-मन् नि० कुत्वम्। १काञ्चने, २धत्तूरे, अमर ३लौहे, मेदि० ४नागकेशरे च राजनि०।

रुक्मकारक पु० रुक्मं तन्निमितभूषणं करोति कृ० ण्वुल्। स्वर्णकारे अमरः।

रुक्मिन् त्रि० रुक्मं विद्यतेऽस्य इनि। १स्वर्णयुक्ते २भीष्मक-राजज्येष्ठपुत्रे पु०राजभेदे भाग०१०।५२। ३रुक्मि-राजकन्यायां श्रीकृष्णपत्न्यां स्त्री ङीप्।

रुक्ष त्रि०रुह-क्स।१अचिक्कणे २निःस्नेहे ३कठोरे च अमर

रुग्ण त्रि०रुज क्त। १रोगान्विते राजनि० २भग्ने च अमरः

रुच प्रीतौ प्रकाशे च भ्वा० आ० अक० सेट्। रोचते लुङि उ० अरुचत् अरोचिष्ट। एतद्योगे प्रीयमाणस्य सम्प्र-दानता "नारदाय रोचते कलहः" सि०कौ०।

रुचक न० रुच-कुन्। १सर्जिकाक्षारे, माङ्गल्ये २द्रव्ये, ३स्वर्णभूषणे, ४माल्ये ५सौवर्चले, ६उत्कटे त्रि० मेदि० ७[illegible], शब्दच० ८रोचनायाम्, ९बिडङ्गे न० हेमच० १०लवणे न० हारा०। ११बीजपूरे, १२दन्ते, १३निष्के पु० १४कपोते च पु स्त्री०मेदि० स्त्रियां ङीप्। १५स्तम्भपालभेदे च।

रुच्(चा) स्त्री रुच सम्प० क्विप् वा टाप्। १दीप्तौ, २शो-भायां, ३प्रकाशे, ४शारिकाख्यपक्षिणि च शब्दर०।

रुचि(ची) स्त्री रुच-कि वा ङीप्। १अनुरागे २आसक्तौ ३स्पृहायाम् ४अभिलाषे ५किरणे अमर। ६शोभायां मेदि० ७बुभुक्षायां हेमच०। ८गोरोचनायां च राजनि०। ९प्रजापतिभेदे पु०मार्क०पु०। १०आलिङ्गनभेदे कामशास्त्रम्।

रुचिर त्रि० रुचिं राति ददाति रा-क। १मनोहरे सुन्दरे २मधुरे च अमर। २मूलके ३कुङ्कुमे ४लवङ्गे च न० ५गोरोचनायां स्त्री राजनि०।

रुचिराञ्जन पु० अज्यतेऽनेन अन्ज–करणे ल्युट् रुचिरः शोभायुक्तोऽञ्जन०। शोभाञ्जने (सजिना) राजनि०।

रुच्य त्रि०रुचये हितः यत्। १सुन्दरे २रुचिकरे च अमरः। ३सौवर्चले न० राजनि०। ३पत्यौ पु०हेमच०। ४कतकवृक्षे ५शालिधान्ये च पु० राजनि०।

रुच्यकन्द पु० रुच्यः रुचिकरः कन्दो मूलमस्य। सूरणे (ओल) राजनि०। [निष्ठातस्य नः। रुग्णः।

रुज भङ्गे तु०प०सक०अनिट्। रुजति अरौक्षीत् ओदित्

रुज हिंसायां चु० उभ०सक०सेट्। रोजयति ते अरूरुजत् त रोगकर्त्तृकस्य योगे कर्मणि षष्ठी। रुजयति चौरस्य रोगः

रुज्(जा) स्त्री रुज–सम्प० क्विप् वा टाप् रुज–घञ् वा। १रोगे २भङ्गे मेदि० रुज–क। ३मेष्यां हेमच०। ४कुष्ठे च (कुड़) राजनि०। एतद्योगे कर्मषष्ठ्या न समास.।

रुजाकर न० रुजां रोगं करोति कृ–अच्। १कर्मरङ्गफले (कामराङ्गा) शब्दच० २रोगकारके त्रि०। ३व्याधौ पु० हेमच०।

रुट चौर्य्ये भ्वा० पर०सक०सेट् इदित्। रुण्टति अरुण्टीत्।

रुट रोषे सक० दीप्तौ अक०चु० उभ० सेट्। रोटयति ते अरूरुटत् त।

रुट दीप्तौ अक० प्रतिघाते सक० च भ्वा० आ० सेट् । रोटते ऋदित् लुङि उभ० अरुरटत् अरोटिष्ट रुरुटे ।

रुठ उपघाते भ्वा०पर०सक०सेट् । रोठति अरोठीत् ।

रुठ प्रतीघाते भ्वा० आ० सक० सेट् । रोठते ऋदित् लुङि उभ० अरुरुठत् अरोठिष्ट रुरुठे ।

रुठ गतौ चौर्य्ये सक० मन्दीभावे अलसीभावे च अक० भ्वा० पर०सेट् इदित् । रुण्ठति अरुण्ठीत् । [कबन्धे अटा० ।

रुण्ड पु० रुटि–अच् पृषो० ठस्य डः । १मूर्द्धशून्यदेहे

रुत न० रु–क्त । रवे पशुपक्षिप्रभृतीनां शब्दे अमरः ।

रुद रोदने अश्रुविमोचने अदा० पर० अक० सेट् रुदा० सार्व-धातुके इडादौ इट् रोदिति रुदित् अरुदत् अरोदीत् ।

रुदादि पु० सार्वधातुके इडादौ इट्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा । जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः" ।

रुदन्ति(न्ती)का स्त्री रुद–शतृ गौरा० ङीष् । संज्ञायां कन् वा । क्षुद्रक्षुपभेदे राजनि० "स्वल्पपत्रदलं क्षुपश्चैव तथाकृतिः । शिशिरे जलबिन्दूना स्रवतीति रुदन्तिका । रुदन्ती अग्निकटुस्था पित्तघ्नी च रसायनी" राजनि० ।

रुदित न० रुद–भावे क्त । १क्रन्दने अमर । कर्त्तरि क्त । २कृतरोदने त्रि० । [रोधे च ।

रुद्ध त्रि० रुध–क्त । आवरणादिना वेष्टिते अमरः २कृतनि-

रुद्र पु० रोदिति रुद–रक् । १शिवमूर्त्तिभेदे "सोऽरोदीत् यद-रोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्" श्रुतिः ४अग्नौ च । "अजैक-पादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षः सुरेश्वरः । जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽपराजितः । वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इति स्मृताः" १रुद्रेषु एकादशसु शिवमूर्त्तिभेदेषु ब०व० यजु०।१६।० उक्तेषु "नमस्ते रुद्र मन्यव" इत्यादिषु ३वेद-मन्त्रेषु च । ४एकादशसंख्यायाम् ५घ्राणेन्द्रिये च ।

रुद्रचण्डी स्त्री रुद्रयामलोक्ते देवीमाहात्म्यप्रतिपादकग्रन्थे

रुद्रज पु० रुद्रात् जायते जन–ड । १शिववीर्य्यजाते पारदे राजनि० २कार्त्तिकेये च ।

रुद्रजटा स्त्री रुद्रस्य जटेव विद्यमाना जटिलत्वात् । १स्व-नामख्याते लताभेदे राजनि० "रुद्ररुद्रजटा जटाधारा जटारुद्रा । भूतकेशिनी च" रुद्रमाल्यम् ।

रुद्रपत्नी स्त्री ६त० । १दुर्गायाम् २अतस्याम् (तिसी) रत्नमा० ।

रुद्रप्रिया स्त्री ६त० । १हरीतक्याम् २दुर्गायाम् शब्दर० ।

रुद्रविंशति स्त्री रुद्रसंस्थिता विंशतिः । प्रभवादिषु षष्टिवत्-

वर्षेषु अन्तिमेषु विंशतिवर्षेषु । प्रभवादिशब्दे ४४७२ पृ० दृश्यम् ।

रुद्रसावर्णि पु० चतुर्दशसु मनुषु द्वादशे मनौ मार्क० पु० ।

रुद्राक्रीड न० रुद्रस्याक्रीडो यत्र । श्मशाने त्रिका० ।

रुद्राक्ष पु० रुद्रस्याक्षि कारणत्वेनास्त्यस्य अच् । स्वनामख्याते वृक्षे तन्माहात्म्यादि नि०सि० धृतं यथा

लैङ्गे "विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्ष-मालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम्" रुद्राक्ष-विशेषाः शिवरहस्ये "एकवक्त्रः शिवः साक्षाद् ब्रह्म-हत्यां व्यपोहति । एकवक्त्रं प्रतिष्ठोक्तो वह्निमप्यं करोति च । द्विवक्त्रो हरगौरी स्याद्गोवधाद्यघनाश-नम् । त्रिवक्त्रोऽग्निजन्माथ पापराशिं प्रणाशयेत् । चतुर्वक्त्रः स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां व्यपोहति । पञ्चवक्त्रस्तु कालाग्निरगम्याभक्ष्यपापहृत् । षड्वक्त्रस्तु गुहो ज्ञेयो भ्रूणहत्यादि नाशयेत् । सप्तवक्त्रोऽनन्तः स्यात् स्वर्ण-स्तेयादिपापहृत् । विनायकोऽष्टवक्त्रः स्यात् सर्वानृत-विनाशकृत् । भैरवो नववक्त्रस्तु शिवसायुज्यकारकः । दशवक्त्रो भवेद्विष्णुर्भूतप्रेतभयापहः । एकादशमुखो रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशास्यादित्याः सर्वरोगनिवर्हणः । त्रयोदशास्यः कामः सर्वकाम फलप्रदः । चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः" इति । तथा "विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः । स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्चतु-र्दश । पञ्चामृतं पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् । रु-द्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा । त्र्यम्ब-कादिमन्त्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत्" तथा "अष्टोत्तरशतं धार्य्यं चतुःपञ्चाशदेव वा । अष्टविंशतिसंख्या वा ततो न्यूनाधमा स्मृता" । प्रकारान्तरेण "मोक्षार्थी पञ्चविंशत्या धनार्थी त्रिंशता जपेत् । पुष्ट्यर्थी पञ्चविंशत्या पञ्च-दशाभिचारके । अष्टविंशतिरुद्राक्षमालया देवसं-स्थया । यत् करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् । यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्राक्षं भुवि भक्तितः । तस्य प्रीतो भवेद्रुद्रः स्वपदं च प्रयच्छति" । पद्मोदये शिवपुरे "रुद्राक्षं धारयेद् यस्तु दशम२०परिमिताम् मालां जिह्वो हे १० षड् षड् कर्णदेशे करयुगलकृता द्वादश द्वादशैव । बाह्वोरिन्दोः १कलाभिर्नयनयुगकृतम् एकमेकं शिखायां वक्षस्यष्टाधिकं या कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः" ।

रुद्राणी स्त्री रुद्रस्य पत्नी रुद्र+ङीष् आनुक् च । शिव-पत्न्याम् दुर्गायाम् अमर ।

रुद्रारि पु० रुद्र. अरिर्यस्य । कामदेवे ।

रुद्रावास पु० ६त० । १कैलासे २काशीग्रामे काशीख० ३श्मशाने

रुध कामे दि०आ०सक०अनिट् प्रायेणानुपूर्वः । अनुरुध्यते अन्वरुद्ध । [अरुधत् अरौत्सीत्

रुध आवरणे रु० उभ०द्वि० अनिट् । रुणद्धि रुन्धे इरित्

रुधिर न० रुध-किरच् । शरीरस्थे रसपाकजन्ये १धातुभेदे २कुङ्कुमे अमरः । ३मङ्गलग्रहे ४रक्तवर्णे च पु० मेदि० ५तद्वर्णवति त्रि० । ६मणिभेदे न० । तदुत्पत्त्यादि यथा "हतभुक्प्रपादाय दानवस्य यथेप्सितम् । नर्मदायां निचिक्षेप किञ्चिद्भीमादिभूतले । तत्रेन्द्रगोपकचितं शुकरक्तवर्णं संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् । नाना-प्रकारविहितं रुधिराख्यरत्नमुद्भूत्य तस्य खलु सर्वसमा-नमेव । मध्येन्दुपाण्डुरमतीव विशुद्धवर्णं तत्रेन्द्रनील-सदृशं पटलं तदेव स्यात् । ऐश्वर्यभृत्यजननं कथितं तदेव पक्वं तदेव भवेत् सुरवज्रवर्णम्" गरु०पु०७८अ० ।

रुप आकुलीकरणे दि०पर सक० सेट् । रुप्यति इरित् अरु-पत् अरोपीत् ।

रुमण्वत् पु० लवण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व आसन्दीवा-दित्यादिना नि० । लवणाकरे पर्वतभेदे हे०को० ।

रुमा स्त्री रु-मक् । १सुग्रीवनारनाम्न्याम् २लवणस्थाने देशभेदे च मेदि० ।

रुरु पु० रु-क्रु । मृगभेदे अमरः ।

रुवु पु० रु-कु । १एरण्डवृक्षे रत्नमा० स्वार्थे क । रक्तैरण्डे पु० राजनि० रु-उकञ् । रुवुकोऽप्यत्र ।

रुश हिंसायां तु०पर०सक०अनिट् । रुशति अरुक्षत् ।

रुष वधे भ्वा०पर०सक०सेट् । रोषति अरोषीत् ।

रुष क्रोधे दि०पर०अक०सेट् । रुष्यति इरित् अरुषत् अरोषीत्

रुष क्रोधे चु०उभ०अक०सेट् । रोषयति ते अरूरुषत् त ।

रुष्(षा) स्त्री रुष-सम्प० क्विप् वा टाप् । क्रोधे हेमच० ।

रुषित त्रि० रुष-क्त वा इट् । क्रोधयुक्ते इडभावपक्षे रुष्टोऽप्यत्र । [रोहः रुहः ।

रुह उद्भवे भ्वा०पर०अक०अनिट् । रोहति अरुहत् । रुह्वा०

रुह त्रि० रुह-क । १जाते २दूर्वायां स्त्री अमर० उत्तर-पदस्थ० तत्प्रादुर्भूते त्रि० यथा भूरुहः वारिरुहम् ।

रूक्ष पारुष्ये कठोरतायाम् निःस्नेहे च अद० चु०उभ०सक० सेट् । रूक्षयति ते अरुरूक्षत् त ।

रूक्ष त्रि० रूक्ष-अच् । १अचिक्कणे २स्नेहशून्ये च ३वृक्षे पु० हेमच० ४दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

रूक्षगन्ध पु० रूक्षो गन्धो यस्य । गुग्गुलौ राजनि० ।

रूक्षदर्भ पु० नित्यकर्म० । हरिदर्भे कुशभेदे राजनि० ।

रूक्षपत्र पु० रूक्षं पत्रमस्य । शाखोटवृक्षे राजनि० ।

रूक्षप्रिय पु० रूक्षं प्रीणाति प्री-क । रूक्षभोजने राजनि० ।

रूढ त्रि० रुह-क्त । १जाते, २प्रसिद्धे च मेदि० । रूढिर-स्त्यस्य अच् । प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य समुदायशक्त्यार्थ-बोधके ३शब्दे । यथा मृट्, गौरित्यादि । शब्दश० प्र०

रूढि स्त्री रुह-क्तिन् । १जन्मनि, २प्रसिद्धौ, प्रकृतिप्रत्ययार्थ-मनपेक्ष्य शब्देन समुदायशक्त्यार्थस्य ३बोधने ४शब्द-शक्तिभेदे च "शक्त्यात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहा-रिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधतः" कुमारभट्टः । शक्त्यात्मिका क्लृप्ता शक्तिर्योगबाधिका, कल्प-नीया तु योगबाध्या" इत्यर्थः ।

रूप रूपान्वितकरणे चुरा० उभ० सक० सेट् । रूपयति ते अरुरूपत् त । नि+प्रमाणोपन्यासेन स्वरूपादिकथने ।

रूप न० रूप-क भावे अच् वा । १स्वभावे, २सौन्दर्ये, ३पशौ, ४नाणके, ५शब्दे, ६ग्रन्थावृत्तौ, ७दृश्यकाव्ये नाटकादौ ८श्लोके ९आकारे च मेदि० । शब्दधातूनां विभक्तियोगेन १०निष्पन्नशब्दे, ११शुक्लादिवर्णे च १२तद्वति त्रि० । उत्तरपदस्थ सदृशार्थे त्रि० यथा पितृरूपस्तनय मातृ-रूपा कन्या । १३एकसंख्यान्विते न० "रूपं भजेत् स्यात् परिपूर्त्तिकालः" लीलावती । "एकाव्यक्तं शोधयेदन्य-पक्षात् रूपाण्यन्यस्येतरस्माच्च पक्षादिति" बीजगणितोक्ते १४अव्यक्तराशिसहचरितव्यक्तसंख्यान्विते च । आकारव-र्णरूपरूपस्य षोडश भेदाः तत्र परिमाणगता रूपाकारस्य ह्रस्वदीर्घचतुरस्रवृत्तेति सप्त भेदाः । वर्णस्य शुक्लकृष्ण-नीलारुणरक्तपीतेति पञ्च भेदाः स्पर्शगता आकारभेदा कठिनचिक्कणश्लक्ष्णपिच्छलमृदुदारुणेति पञ्च भेदाः इति षोडशविधा भा० शा० उक्ताः । वैशेषिकनये "चक्षु-र्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् । चक्षुषः सहकारि स्यात् शुक्लादिकमनेकधा" भाषा० । तच्च उद्भूतानुद्भूत-भेदेन द्विविधम् "उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरः" भाषोक्तेः उद्भूतरूपस्यैव प्रत्यक्षविषयता न परमाणुगतानुद्भूतस्य । तच्च पृथिव्यप्तेजसां गुणः "रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथम त्रिकम्" भाषा०उक्तेः । सौन्दर्यरूपच्छायासुन्दर-मपि नोक्तं यथा "अङ्गान्यभूषितान्येव केनचित् भूषणा-

दिना । येन भूषितवद्भाति तद्रूपमिति कथ्यते" ।

रूपक न० रूपयति रूप-ण्वुल् । १अभिनयप्रदर्शके दृश्यकाव्यभेदे, "रूपारोपात्तु रूपकम्" तद्दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपात् रूपकमित्युच्यते" सा०द०। तच्च दशविधम् "नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः। ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश" सा०द०। दशरूपकग्रन्थेऽस्य विवृतिः । रूपमस्त्यस्य अच् । २मूर्त्ते त्रि० मेदि० रूप+स्वार्थे क । ३शुक्लादिवर्णे, ४आकारे च ५अर्थालङ्कारभेदे, सा०द० अलङ्कारशब्दे ४०२पृ० दृश्यम् । ६गुञ्जात्रयपरिमाणे "अष्टाभी प्रोच्यते गुञ्जा तास्तिस्रो रूपकं भवेत्" युक्तिक० ।

रूपतन्मात्र न० सांख्यमतादिप्रसिद्धे तेजःपदार्थारम्भके सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२८ पृ० दृश्यः ।

रूपधारिन् त्रि० रूप धारयति धारि णिनि । १रूपवति, २सौन्दर्यान्विते, ३वेशान्तरग्राहिणि नटे च ।

रूपवत् त्रि० रूप+मतुप् मस्य वः । १प्रशस्तादिरूपविशिष्टे, २सौन्दर्ययुक्ते ३आकारविशिष्टे च ।

रूपाजीवा स्त्री रूपं सौन्दर्यमाजीवो जीविका यस्याः । वेश्यायाम् अमरः ।

रूपिका स्त्री रूपमस्त्यस्य ठन् । श्वेतार्कवृक्षे रत्नमा० ।

रूप्य न० रूपाय आहन्यते रूपादि यत् । अलङ्कारादिनिर्माणाय आहन्यमाने १स्वर्णे २रजते च अमरः । स्वार्थे यत् । ३रजतमात्रे रजतशब्दे ४७८८ पृ० दृश्यम् । ४सुन्दरे त्रि० मेदि० ।

रूप्याध्यक्ष पु० रूप्येषु अध्यक्षः । कोषाध्यक्षे अमरः ।

रूष धूल्यादिना मिश्रीकरणे अद०चु०उभ०सक० सेट् । रूषयति ते अरुरूषत् त । [कारके त्रि० ।

रूषक पु० रूष-ण्वुल् । १वासके वृक्षे जटा० । २मिश्री-

रूषित त्रि० रूष-क्त । १धूल्यादिभिर्मिश्रिते, २अवच्छुरिते च अमरः ।

रे अव्य० रा-डे । नीचादेः सम्बोधने शब्दच० ।

रेक शङ्कायां भ्वा० आ० अ० सेट् । रेकते अरेकिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रेक पु० रिच-घञ् । १विरेचने । रेक-अच् । २शङ्कायां, ३नीचे मेदि० ४भेके पुंस्त्री० जटा० । स्त्रियां ङीष् । रेक-भावे घ । ५वमने स्त्री शब्दच० टाप् ।

रेक्णस् न० रिच-असुन् नित् नेन गुणं हुट् । धने नि०घो० ।

रेखा स्त्री लिख-अङ् लस्य रः । १दण्डे, २छद्मे, ३आभोगे, चिन्हपुञ्जकृते दण्डाकारे ४चिह्नभेदे (दाडि) (कषा) त्रिका० । ५सुमेरुलङ्कयोर्मध्यस्थस्थलगस्थलभेदे च ।

रेखागणित न० रेखायाः गणितं प्रमाणस्वरूपादि यत्र । जगन्नाथपण्डितकृते गणितग्रन्थभेदे क्षेत्रशब्दे तत्परिभाषादिकं २३८९ पृ० उक्तम् ।

रेखापुर न० भुवो मध्यस्थलस्थः पुरम् । "राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्मध्यसूत्रगाः । रोहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः" सू०सि० उक्ते पुरे । "राक्षसालयं लङ्का देवौकः सुमेरुः पर्वतो मेरुलङ्कयोर्मध्ये याम्योत्तरसूत्रं तत्र स्थिता देशा रेखाख्याः लङ्कादेरपरस्थलस्यास्त्वनुपयुक्तत्वात् मनुष्यागोचरत्वादिति भोक्ताः । स्थानार्थमुदाहरति । रोहीतकमिति । यथा रोहीतकं नगरमवन्त्युज्जयिनी सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रम् । चकारस्तदन्तःस्थपुरः । तन्नाम्यानि परस्परं सन्निहिततया ज्ञेयानि" रङ्ग० ।

रेचक न० रेचयति रिच-णिच्-ण्वुल् । १कङ्कुष्ठे राजनि० २यवक्षारे, पु० त्रिका० । ३जयपाले, ४तिलककृक्षे पु० राजनि० । ५पुरीषनिःसारके त्रि० । कोष्ठार्थजलनिःसारयन्त्रे न०(पिचकिरी) राजनि० । ७कोष्ठस्थ वायोर्निःसारके व्यापारभेदे कुम्भकशब्दे २११४ पृ० दृश्यम् ।

रेचन न० रिच्-ल्युट् । १मलभेदनेन तन्निःसारणे । २कोष्ठात् वायोर्नासिकया निःसारणे च ।

रेचनक पु० रिच्यतेऽनेन ल्युट् संज्ञायां कन् । १काम्पिल्लवृक्षे । कन्भावे वा ङीप् । रेचनी तत्रार्थे शब्दर० । २दन्तीवृक्षे ३कालाञ्जन्यां राजनि० । ४त्रिवृतायाम् स्त्री मेदि० टाप् । ५काम्पिल्लवृक्षे स्त्री शब्दर० ।

रेची स्त्री रेचयति अच् गौ० ङीष् । १काम्पिल्लवृक्षे २अङ्कोठे च राजनि० । [दित् चङि न ह्रस्वः ।

रेज दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट् । रेजते अरेजिष्ट । ऋ-

रेजति स्त्री रज+अति । उत्तरस्यां दिशि निघण्टुः ।

रेट याचने वाचि च दि० भ्वा० उभ० सेट् । रेटति ते अ-रेटीत् अरेटिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रेणु पुंस्त्री० री-णु । १धूलौ २परागे च अमरः । ३रेणुकायां स्त्री ४पर्पटे पु० । ५वंशे च राजनि० ।

रेणुका स्त्री रेणुना कायति कै-क । भरिचामलो १हरेणुकायां अमर० "रेणुका कटुका पाके तिक्ताऽनुष्णा कटुर्गुरुः । पित्तला दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी । बलासवातकृच्छ्रघ्नी तृड्विषापहा" भावप्र० । २जमदग्निभार्यायां परशुराममातरि च ।

रेणुकासुत पु० ६त० । परशुरामे रेणुकात्मजादयोऽप्यत्र ।

रेणुरूषित स्त्री रेणुभिः रूषितः । १गर्द्दभे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २धूलिधूसरे त्रि० ।

रेणुसार पु० रेणुरिव सारोऽस्य । १कर्पूरे त्रिका० । कप् । तत्रैवार्थे । [भावप्र० ।

रेतजा स्त्री रेत इव जायते जन-ड पृषो० । वालुकायां

रेतस् न० री-असुन् तुट् च । पुंसां रक्तादिपरिपाकजन्ये देहस्थे मज्जहेतुके चरमधातौ १शुक्रे शिववीर्य्ये २पारदे च मेदि० । [मेदि० ।

रेल न०री-ल । १रेतसि २पीयूषे ३पटवासे ४छत्रके च

रेप शब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० आत्म० सेट् । रेपते अरे-पिष्ट ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रेप त्रि० रेप-अच । १निन्दिते २क्रूरे ३कृपणे च मेदि० ।

रेफ पु० र+इफ । १रकारात्मके वर्णे । रिफ-अच् । २कु-त्सिते त्रि० अमरः । [४कृपणे च शब्दर० ।

रेफस् त्रि० रेप-असुन् पृषो फ' । १क्रूरे २अधमे, ३दुष्टे

रेव(ब) गतौ सक० प्लुतौ अक० भ्वा० आ० सेट् । रेव(ब)ते अरेवि(बि)ष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रेभ शब्दे भ्वा०आत्म०अक०सेट् । रेभते अरेभिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । [१ववरामपुरे राजभेदे हरिवं० ।

रेवत पु० रेव-अतच् । १जम्बीरे जटा० २आरग्वधे शब्दच०

रेवती स्त्री रेवतस्यापत्यम् अण् रेवत्यादीति निर्देशात् न ढक्' । १रेवतराजकन्यायां बलदेवपत्न्याम् । रेव-अतच् गौ० ङीष् । अश्विन्यवधिकः सप्तविंशतिसंख्याते २नक्षत्रे, ३तत्-संख्यायां, ४मातृकाभेदे मेदि० ५स्त्रीगव्याम् अजयपा० ६नदीभेदे, ७दुर्गायाञ्च देवीपु० । ८रेवतीपदघटितायां ऋचि च "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम्" श्रुतिः । ९पञ्चमनुपत्न्याम् । [६दुर्गापु० शब्दर० ।

रेवतीभव पु० ७त० । शनैश्चरे हेमच० । मनदेवतशब्दे

रेवतीरमण पु० रेवतीं रमयति रम-णिच् ल्यु । बलरामे । ६त० । रेवतीपादयोऽप्यत्र । [शब्दर० शब्दरत्न ।

रेवत्यादि पु० अपत्यार्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे । पा०ग०

रेवन्त पु०रेव झच् ।१सूर्य्यपुत्रे २सूर्य्य्ये (?) ३कल्किभेदे च वह्निपु०।

रेवा स्त्री रेव-अच् ।१नर्म्मदाख्यनद्याम् अमरः । २कामपत्न्यां ३नीलीक्षुपे च मेदि० ४दुर्गायां देवीपु० ।

रेष शब्दार्थं (योडकशब्दे) भ्वा० आत्म० अक० सेट् । रेषते अरेषिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रै शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट् । रायति अरासीत् ।

रै पु० रा-डै । १धने २स्वर्णे अमरः । ३शब्दे शब्दर० अस्य हलादौ सुपि आत्वम् राभ्यामित्यादि । [पाठादौ ।

रैत्य त्रि० रीति पित्तलस्य विकारः रीति+ष्यञ् । पित्तलमये

रैवत पु० रेवत्याः नद्याः अदूरो देशः अण् । द्वारिकासमी-पस्थे १पर्वतभेदे २स्वर्णालुकायां, ३शिवे मेदि० ४दैत्यभेदे शब्दचि० । रेवत्यां भवः अण् । ५चतुर्दशसु मनुषु पञ्चमे मनुभेदे । ६शनैश्चरे च । [रैवतक न० राजनि० ।

रैवतक पु० रैवत एव स्वार्थे क । १रैवतपर्वते हेमच० २पा-

रोक न० रुच-कन् तस्य नेत्त्वम् । १छिद्रे अमरः "तस्मै रोकं च शोकस्ये ति" ति०त० । २नौकायाम् ३चले त्रि० मेदि० रुच-घञ् नि० कुत्वम् । क्रयकाले मूल्यदानेन क्रयात्मके ४क्रयभेदे ५दीप्तौ च पु० मेदि० ।

रोग पु० रुज-घञ् । १धातुवैषम्यजाते व्याधौ राजनि० २कु-ष्ठौषधे च (कुड़) मेदि० । [च ३रोगनाशके त्रि० ।

रोगघ्न न० रोगं हन्ति हन टक् । १औषधे, २वैद्यकशास्त्रे

रोगराज पु० ६त० टच् समा० । राजयक्ष्मव्याधौ राजनि० ।

रोगलक्षण न०रोगो लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन लक्ष करणे ल्युट् । रोगानुमापके धातुवैषम्यहेतुके चिह्नभेदे निदाने राजनि० "रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता । रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते । ते च स्वाभाविका केचित् केचिदागन्तवः स्मृताः । मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः" । तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावेन जाताः क्षुत्पिपासानिद्राजरादिप्रभृतयः अथ वा स्वस्वभावादुत्पन्नाः स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मान्ध्यादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथ वा जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतयः । अथ वा उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रममोहतमःसंन्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डु-रोगप्रभृतयः "कर्म्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्म्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः" । तत्र कर्म्मजा व्याधयः यद्प्राक्तनदुष्कर्म्मप्रबलं तत्फलभोगनाश्यम् प्रायश्चित्तनाश्यं वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषैर्जनिताः यथा । "यथाशास्त्रन्तु निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्म्मजो बुधैः" । दोषजाः । मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः । तत्र मिथ्याहारविहारादिष्वपि प्राक्तनदुष्कृतेन भेषज्यं इत्यत्र

यत्। ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत् कथं दोषजा इत्युच्यते। दोषजेष्वपि वस्तुतः व्याधिकारणं दुष्कर्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहारदूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्ते इति दोषजा इत्युच्यन्ते इति समाधिः। कर्मदोषोद्भवाः "स्वल्पदोषा गरीयांसोऽधमास्ते कर्मदोषजाः"। अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दोषाल्पत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वं तत्कर्मक्षयादेव क्षीणं भवति। दोषाः स्वल्पा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्त एवेति दोषाणां कारणता मन्यन्त इति। "कर्मक्षयात् कर्मजता दोषजाः स्वस्वभेषजैः। कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षये क्षयम्"। दोषजाः स्वस्वभेषजैरिति दोषजेष्वादिकारणं दुष्कर्म तद्भोगार्थं कृच्छ्रव्ययादिजनितदुःखभोगेन कटुतिक्तकषायाद्यहृद्यभक्षणादिजनितदुःखभोगेन च क्षयं यान्ति। येषां दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः। "साध्या याप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः। सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते"। याप्यलक्षणमाह 'यापनीयन्तु तत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति। प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं याप्यमातुरम्। प्रपतिष्यदिवागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः। साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा। घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्"। अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम्। अथोपद्रवस्य लक्षणम्। "रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते। योऽन्यो विकारः स ज्ञेय उपद्रव इतीरितः"।

रोगशिला स्त्री रोगाय तच्छान्तये शिला। मनःशिलायाम् राजनि०। [क्विप् रोगहन्। रोगहन्तरि वैद्यादौ त्रि०।

रोगह न० रोग हन्ति हन-ड। १औषधे शब्दच०। हन-

रोगहर त्रि० रोगं हरति हृ अच्। व्याधिनाशके द्रव्यादौ तत्र [illegible]।

रोगहारिन् पु० रोगं हरति हृ-णिनि। १चिकित्सके वैद्ये अमरः। २रोगनाशके त्रि०।

रोगितरु पु० रोगिप्रियस्तरुः शाक०। अशोकवृक्षे राजनि०।

रोगिन् त्रि० रोग+अस्त्यर्थे इनि रुज-घिनुण् वा। व्याधियुक्ते राजनि० स्त्रियां ङीप्।

रोचक त्रि० १रुचिकारके। २क्षुधायां हेमच०। ३कदल्यां शब्दर०। ४राजपलाण्डौ ५अम्लवेतसे (चाटनि) च राजनि० ६ग्रन्थिपर्णभेदे विश्वः।

रोचन पु० रुच-णिच् रोचयति वा ल्यु। १कूटशाल्मलिवृक्षे २श्वेतशोभाञ्जने, ३पलाण्डौ ४दाडिमे च राजनि०। ५करञ्जे, ६अङ्कोटे, ७आरग्वधे च मेदि०। ८उत्तमायां नार्यां ९रक्तकह्लारे स्त्री मेदि० टाप्। १०रुचिकारके त्रि०।

रोचनक पु० रोचनाय रुचिजननाय कायति कै क। जम्बीरे राजनि०। [जम्बीरभेदे २चिर्भट्यां स्त्री राजनि०

रोचनफल पु० रोचनं रुचिकरं फलमस्य। १बीजपूरके ज

रोचनी स्त्री रोचयतीति कर्त्तरि ल्युट् गौरा० ङीष्। १मनःशिलायाम् हेमच० २गोरोचनायां ३श्यामत्रिवृति, राजनि० ४श्वेतत्रिवृति, ५गन्धद्रव्यभेदे च (गुक्कारोचना) अमर०। [२रुचियुक्ते त्रि०।

रोचमान पु० रुच शानच्। १अश्वग्रीवास्थरोमावर्त्ते त्रिका०।

रोचिष्णु त्रि० रुच-इष्णुच्। १दीप्तिशीले २रुचिशीले च।

रोचिस् न० रुच-इसुन्। प्रभायाम् अमरः।

रोची स्त्री रोचयति रुच्-णिच्-अच् गौरा० ङीष्। हिलमोचिकायाम् शब्दर०।

रोटिका स्त्री रुट-ण्वुल्। गोधूमादिचूर्णनिर्मिते पिष्टकभेदे (रुटी) भावप्र० कृतान्नवर्गे २।८१ पृ० दृश्यम्।

रोड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट्। रोडति अरोडीत् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

रोदन न० रुद-ल्युट्। १क्रन्दने २अश्रुणि मेदि०। करणे ल्युट् ङीप्। ३दुरालभायाम् अमरः। संज्ञायां कन् अत इत्वम्। रोदनिका ४यवासायाम् अमरः।

रोदस् न० रुद-असुन्। १स्वर्गे २भूमौ च अमरः। गौरा० ङीष् रोदसीत्यप्यत्र। २द्यावाभूम्योः स्त्री द्वि०व० अमरः। ३पृथिव्यां निघण्टुः। [भरत

रोध पु० रुध-घञ्। १रोधने २आवरणे च ३नदीतीरे

रोधन त्रि० रुणद्धि रुध-ल्यु। १रोधकर्त्तरि। भावे ल्युट्। २प्रतिबन्धे न०।

रोधस् न० रुध-असुन्। नद्यादिकूले अमरः।

रोधवक्रा स्त्री रोधेन तीरेण वक्रा। नद्यां निघण्टु०। रोधोवक्राऽप्यत्र त्रिका०।

रोध्र न० रुध रन्। १पापे २अपराधे ३लोध्रवृक्षे पु० मेदि०।

रोध्रपुष्प पु० रोध्रस्य लोध्रस्येव पुष्पमस्य। मधूकवृक्षे (मौल) राजनि०। [धातकीवृक्षे (धाइफुल) राजनि०।

रोध्रपुष्पिणी स्त्री रोध्र इव पुष्प्यति पुष्प विकासे णिनि।

रोप पु० रुह-णिच्-ह्रस्व प कर्मणि अच्। १बाणे अमरः। भावे अच्। २रोपणे धान्यादेर्जननाय ३ऊर्द्ध्वारोपणे च मेदि० ४छिद्रे न० हेमच०।

रोपण न० रुह–णिच्–हस्य पः ल्युट् । १जनने २अञ्जनभेदे रुप-ल्युट् । ३विमोहने ४अन्यथाभूतस्य वस्तुनोऽन्यथा ज्ञाने । अञ्जनभेदप्रकारादि भावप्र० उक्तं यथा "शिलाया रसकं पिष्ट्वा सम्यक् संप्लाव्य वारिणा । तच्छ्लोयाम्बुजलं सर्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् । शुष्कञ्च तज्जलं सर्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् । विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः । कर्पूरस्य रजं तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् । अञ्जयेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः" ।

रोपणीवर्त्ति स्त्री नेत्राञ्जनवटीभेदे भावप्र० तत्प्रकार उक्तो यथा "अमीतिलस्य पुष्पाणि अष्ट पिप्पलितण्डुलाः । जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश । सूक्ष्मं पिष्ट्वाम्बुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा । तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिनुत् । एतस्या अञ्जने प्रोक्ता मात्रा सप्त हरेणुका" । (कुसुमिका वटी) ।

रोपित त्रि० रुह-णिच्-हस्य पः क्त । १वृक्षादेर्जननाय क्षेत्रादावारोपिते २अन्यथास्थिते अन्यरूपेण निर्दिष्टे यथा मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखस्य चन्द्ररूपेण निर्देशः ।

रोमक न० रोमेव निबिडं कायति कै-क । (रुम) १नगरे सू०सि० । २पांशुलवणे ३अयस्कान्ते च राजनि० ।

रोमकन्द पु० रोम्णा युक्तः कन्दो मूलमस्य । पिण्डालौ राजनि० ।

रोमकपत्तन न० कर्म० । (रुम) नगरभेदे सू०सि० ।

रोमकूप पु० रोम्णां कूप इव । रोमाधारे विवरे "न रोमकूपौघमिषादिति" नैषधम् ।

रोमकेसर न० रोमभिः केसरः सिंहसटेव । चामरे त्रिका० ।

रोमगुच्छ न० रोमभिर्गुच्छं स्तवकमिव । रोमसमुदायात्मके चामरे स्वार्थे क । अत्रैवार्थे हेमच० ।

रोमन् न० रु-मनिन् । देहजाते अङ्कुराकारे केशवत्के पदार्थे (रोंया) अमर० ।

रोमन्थ पु० रोमं मथ्नाति मन्थ-अण् पृषो० गवादेः । भुक्तस्याहारे पशुभिरुद्गीर्य चर्वणे । रोमन्थमभ्यस्यति क्यङ् । रोमन्थायते ।

रोमभूमि स्त्री ६त० । चर्मणि राजनि० ।

रोमलता स्त्री रोमाणि लतेव । रोमराजौ हेमच० ।

रोमविकार पु० ६त० । रोमोद्गमे रोमाञ्चे हला० ।

रोमश त्रि० रोमाणि सन्त्यस्य श । १प्रचुररोमयुक्ते २मेषे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् । ३पिण्डालौ ४शूकरे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । ५कुम्भीरास पु०(पाना) राजनि० ।

रोमहर्ष पु० रोम्णः हर्ष इव तद्व्यञ्जकत्वात् । रोमाञ्चे हर्षोत्सुक्यादिभिः रोमकूपे जायमाने कण्टकाकारे पदार्थे हारा० । ल्युट् । रोमहर्षणमप्यत्र अमरः ।

रोमहर्षण पु० रोमाणि हर्षयति हृष णिच्-ल्यु । १विभीतकवृक्षे मेदि० २लोमहर्षणे मुनिभेदे च । [अमर० ।

रोमाञ्च पु० रोम्णामञ्चः उद्गम अञ्च-अच् । रोमहर्षे

रोमाञ्चित त्रि० रोमाञ्चः जातोऽस्य तार० इतच् । जातपुलके त्रिका० । [वस्थायाञ्च शब्दमा० ।

रोमाली स्त्री ६त० । १रोमावलौ तदुपलक्षणे तारुण्याव-

रोमालु पु० रोमयुक्त आलुः शाक० । १पिण्डालौ राजनि० रोम(न्)-आलुच् । २रोमवति त्रि० । [वृक्षे राजनि० ।

रोमालुविटपिन् स्त्री रोमालुः रोमयुक्तः विटपी । कुम्भी-

रोमावलि(ली) स्त्री ६त० । १रोमश्रेण्यां २नाभेरूर्ध्वस्थरोमपङ्क्तौ तदुपलक्षिते ३तारुण्यावस्थायाञ्च हेमच० ।

रोमोद्गम पु० रोम्णामुद्गमः उद्-गम अप् । रोमहर्षे हला० । रोमोद्भेदादयोऽप्यत्र ।

रोरुदा स्त्री रुद-यङ् भावे अ टाप् । अतिशयरोदने ।

रोल पु० रु-लच । पानीयामलके शब्दच० ।

रोलम्ब पुंस्त्री रौति रु क्विप् रौः सन् लम्बते गच्छति लम्ब-अच् कर्म०, रोल अम्बच् डस्य लो वा । भ्रमरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

रोष पु० रुष-घञ् । क्रोधे अमरः ।

रोषण पु० रुष-युच् । १पारदे, २निकषप्रस्तरे, मेदि० । ३ऊषरभूमौ ४क्रोधशीले त्रि० हेमच० ।

रोह पु० रुह अच् । १अङ्कुरे हेमच० २रोहणकर्त्तरि त्रि० ।

रोहण पु० रुह्यतेऽसौ रुह ल्युट् । १पर्वतभेदे जटा० । भावे ल्युट् । २प्रादुर्भावे न० करणे ल्युट् । ३शुक्रे राजनि०

रोहन्त पु० रुह-झच् । १वृक्षभेदे, २वृक्षमात्रे च । ३लताभेदे, ४लतायाञ्च स्त्री उणादि० गौरा० ङीष् ।

रोहि पु० रुह-इन् । १बीजे, २वृक्षे च उणादि० । ३धार्मिके त्रि० सि० कौ० ।

रोहिण न० रुह-इनन् । पञ्चदशधा विभक्तदिनस्य नवमे भागे "कुर्याद्रोहिणं बुधः" इति श्रुतिः । रोहिणी देवताऽस्य अण् । रौहिणमप्यत्र । २वटवृक्षे, ३रोहितकवृक्षे ४भूतृणे च पु० राजनि० ।

रोहिणी स्त्री रुह-इनन् गौरा० ङीष् । १स्त्रीगव्याम् अमरः अश्विन्यादिषु चतुर्थे २नक्षत्रे ज्यो० ३वसुदेवपत्न्यां बलभद्रमातरि, ४विद्युति, ५कटुरोहिण्यां, ६सोमवल्के

च मेदि० । रोहित+स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे णत्वम् । ७रक्तवर्णवत्यां स्त्रियाम् । सा च ८हरितक्याम्, ९काश्मर्य्याम्, १०मञ्जिष्ठायाञ्च राजनि० । ११दशमीकन्यायां कालिकापु० "अष्टवर्षा भवेत् गौरी नववर्षा च रोहिणी" इत्युक्तायां नववर्षायां १२कन्यायां १३गलरोगभेदे भावप्र० "रोहिणीनामकगलरोगाणां नामानि संख्याश्चाह "रोहिण्यः पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च । अधिजिह्वश्च वलयोऽलासश्चाप्येकवृन्दकः । ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः । गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानस्तथैव च । विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादशेति स्मृताः" । तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्तिमाह "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् । गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी" । अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः कफपित्तौ च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः न तु तयोरपि मूर्च्छनाः पृथग्दोषजाया अविवक्षितत्वात् । तत्र वातजाया लक्षणमाह "जिह्वासमन्तादृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः । सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता" । जिह्वासमन्तात् जिह्वाया सर्वतः । "वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता । पित्तजामाह "क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता" । श्लेष्मजामाह "स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु । स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः । सन्निपातजामाह "गम्भीरपाकिन्यनिवार्य्यवीर्य्या त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा" । रक्तजामाह "स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु" । रक्तजितरासंहारकत्वावधिमाह "सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा । पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता" । [मासाद्योऽप्यत्र ।

रोहिणीपति पु० ६त० । १चन्द्रे, २वसुदेवे च रोहिणी-

रोहिणीव्रत न० रोहिणीयुक्ताष्टम्यां व्रतम् । रोहिण्युपलक्षितायां भाद्रकृष्णाष्टम्यां कर्त्तव्ये उपवासरूपे व्रते । जन्माष्टमीशब्दे ३११०पृ०दृश्यम् । [२८११ पृ०दृश्यम् ।

रोहिणीशकट न० ६त० । व्योमस्थे ताराभेदे शकटशब्दे

रोहित् पु० रुह इति । १सूर्य्ये मेदि० २वर्णभेदे च ३मत्स्यभेदे पु०उज्ज्वल०, ४लताभेदे ५मृग्यां स्त्री ङीप् मेदि० ।

रोहित न० रुह इतन् । १रुधिरे २कुङ्कुमे ३ऋजौ इन्द्रचापे मेदि० । ४रोहितकवृक्षे पु० शब्दमाल्याति ५मत्स्यभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् मेदि० । "रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः । शरपक्षो मत्स्यभेदो रोहितः कथितो बुधैः । रोहित. सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्द्दितार्त्तिजित् । कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् । अर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितमुण्डकम्" भावप्र० । ६रक्तवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमरः । स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे णत्वम् । ८मृगभेदे भावप्रकाशे हृगभेदे निघण्टु । स्वार्थे क । रोहितक ९स्त्रार्थे ८वृक्षभेदे अमरः ।

रोहिताश्व पु० रोहितो मृगभेद अश्व इव गतिसाधनम् यस्य । वह्नौ निघण्टुशिरोमणिः ।

रोहितेय पु० रोहित एव स्वार्थे ढ । रोहितकवृक्षे रत्नको०

रोहिन् पु० रोहति पुनःपुनश्छिन्नोऽपि प्रादुर्भवति रुहणिनि । १रोहितकवृक्षे २वटवृक्षे ३अश्वत्थवृक्षे च । मेदि० । ४रोहणवति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

रोहिष पु० रुह-इषन् । तृणभेदे कत्तृणे मेदि० ।

रौक्ष्य न० रूक्षस्य भावः ष्यञ् । १पारुष्ये २अस्निग्धतायाञ्च ।

रौचनिक त्रि० रोचनया रक्तः ठक् । रोचनया रक्ते ।

रौच्य पु० । मनोदये मनुभेदे मत्स्यपु० ९ अ० ।

रौट(ड) अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । रौट(ड)ति अरौ(रौ)टीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रौद्र न० रुद्रो देवतास्य अण् । १सूर्य्यतापे, २धर्म्मे च । ३तद्वति मेदि० ४भीषणे च त्रि० ५रसभेदे अमरः । "रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः । आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् । मुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव । संग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढ़ा । भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः । आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च । अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः । उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः । मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः" सा० द० ।

६दुर्गायां ७रुद्रजटायाञ्च स्त्री ङीप् मेदि० ।

रौप्य न० रूप्यमेव अण् । रजते राजनि० ।

रौम न० रुमायां लवणखनिभेदे भवः अण् । सामुद्रिकलवणे । स्वार्थे क । तत्रैवार्थे अमर० ।

रौरव पु० रोदयतेऽस्य रु यङ् क्विप् तेन प्राप्यः तस्यायं वा अण् । १नरकभेदे अमरः । २अशुभे, ३धूर्त्ते, ४घोरे च त्रि० शब्दर० । ५सामभेदे न० । तच्च साम जङ्गमे

३प्र० दर्शितम् । "रौरवयोषाजये वाहते द्वये भवतः" ता०ब्रा० । रौरवनरकस्वरूपादिकमुक्तं मार्कपु० १०अ० "रौरवे कूटसाक्षी तु याति यश्चानृतो नरः । तस्य स्वरूपं गदतो रौरवस्य निशामय । योजनानां सहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः । जानुमात्रप्रमाणश्च ततः श्वभ्रं सुदुस्तरः । तत्राङ्गारचयोपेतं क्षतश्च धरणीतलम् । ज्वलद्भासमानज्वालैर्मध्ये तापिताङ्गारभूमिगम् । तन्मध्ये पापकर्माणं विमुञ्चन्ति यमानुगाः । स दह्यमानस्तीव्रेण वह्निना तत्र धावति । पदे पदे च पादोऽस्य शीर्यते जीर्यते पुनः । अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं च गच्छति । एवं सहस्रं विस्तीर्णं योजनानां विपच्यते" ।

रौहिण पु० रुह-इनन् स्वार्थे अण् । १चन्दनवृक्षे त्रिका० । २रोहिणपदार्थे च ।

रौहिणेय पु० रोहिण्यां भवः ढक् । १बुधग्रहे, २बलरामे, च अमरः । ३मरकतमणौ न० राजनि० ४गोवत्से पुंस्त्री मेदि० ५यवैतरे पु० भगदैवतमत्रे ४६११ पृ० दृश्यम् ।

रौहिष न० रुह-इषन् स्वार्थेऽण् । १कत्तृणे मेदि० २मृगभेदे पुंस्त्री०अमर० । ३रोहितमत्स्ये च शब्दमा० । ४दूर्वायां, ५रोहितमृग्याञ्च स्त्री ङीप् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य सङ्कलिते वाचस्पत्ये रकारादि- शब्दार्थसङ्कलनम् ।

ल

लकारो व्यञ्जनवर्णभेदः । तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलम् । सर्वोष्मवर्णयोर्मध्यस्थत्वादयमन्तःस्थवर्णः । अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य ईषत्स्पृष्टत्वे-नास्य ईषत्स्पृष्टता । बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च । मातृकान्यासेऽस्य ककुदि न्यस्यता । काव्यादौ प्रथमप्रयोगे श्रवणं फलम् । "श्रवणञ्च लयो" इ०र०टी० । तस्य स्वरूपं यथा "लकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डलीमयसंयुतम् । पीतविद्युल्लताकारं सर्वरत्नप्रदायकम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा । आत्मादितत्त्वसहितं वर्णं चतुर्-भावय पार्वति" कामधेनुतन्त्रम् । तत्पर्य्यायाः वर्णाभिधाने उक्ता यथा "लश्चन्द्रः पूतना पृथ्वी माधवी शक्रवाचकः । बलानुजः पिनाकीशो व्यापको मांससंज्ञकः । परात्मा ककुदुष्णः खड्गी नादोऽमृतं द्विपि । लवणं वारुणी पीतभिक्षा वामो क्रियाऽजिता । ज्वालिनी वेगिनी नादः प्रद्युम्नः श्रेयसो हरिः । विशालन्द्राचयो चेतो मेदर्गिरि कलोरसः" । तस्याधिष्ठातृध्येयस्वरूपं यथा "चतुर्भुजां पीतवस्त्रां रक्तपङ्कजलोचनाम् । सर्वदा वरदां भीमां सर्वालङ्कारभूषिताम् । योगीन्द्रसेवितां नित्यं योगिनीं योगरूपिणीम् । चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारोपशोभिताम् । एवं ध्यात्वा लकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम् ।

ल पु० ला–क । १इन्द्रे मेदि० तन्त्रोक्ते भूमिदेवताके २मन्त्रभेदे न० ३तकसबुके वर्षे । लडादिदशसु लकारादि तिङप्रत्ययेषु "लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य" पा० ।

लक आस्वादे प्राप्तौ च चु० उभ०सक० सेट् । लाकयति ते अलीलकत् त ।

लकच पु० लक–वा०अचन् । लिकुचवृक्षे (मादार) शब्दर० ।

लकुच पु० लक–उचन् । (मादार) वृक्षभेदे अमरः । "लकुचः गुरुरुष्णश्च लिकुचो डहुरित्यपि । आमं लकुचमत्यम्लं गुरु विष्टम्भकृत्तथा । मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोषशुक्रविनाशनम् । शुक्राग्निनाशनञ्चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् । सुपक्वं तत्तु मधुरमम्लं चानिलपित्तनुत् । कफकृद्भिन्दर ष्यं च विष्टम्भञ्च तत्" भावप्र० । "लकुच गुरु विष्टम्भि स्वादम्लं रक्तपित्तकम् । श्लेष्मकारि समीरघ्नमुष्णं शुक्राग्निनाशनम्" वैद्यक० ।

लक्तक पु० अक–क्त नि० संज्ञायां कन् । १अलक्तके (आलता) शब्दर० । २जीर्णवस्त्रखण्डे (नेकड़ा) अमरः । [शब्दच० ।

लक्तकर्मन् पु० लक्तं करोति क–मनिन् । रक्तवर्णलोघ्रे

लत्तिका स्त्री गोधायां त्रिकाण्ड० ।

लक्ष दर्शने अङ्कने च चु०उभ०सक०सेट् । लक्षयति ते अललक्षत् त ।

लक्ष न० लक्ष–अच् । १पदे २चिह्ने ३व्याजे ४शरव्ये च । ५दशायुतसंख्यायां स्त्री०न० मेदि० ।

लक्षक त्रि० लक्षयति लक्षणयार्थम् लक्ष–ण्वुल् । लक्षणयार्थबोधके शब्दे । तल्लक्षणं श० म० उक्तं यथा "वाक्यार्थस्य अन्वयानुपपत्तिः प्रतिसन्धानवशात् तत्र तत्सम्बन्धं नाम तच्चासन्निविष्टं यदि" । "वाक्यार्थस्यान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानवशात् यदि वाक्यार्थं यदि तात्पर्यं

शक्तिशून्यं भवेत्। सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव। गङ्गादयस्तु तीरादावशक्ता अपि तत्सम्बन्धितीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च। एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्धानुभावकत्वं वा लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिभ्रमाध्यवसितलक्षणत्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। विभ्रान्तानुभावकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकतात्पर्यकसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात्।" अधिकं लक्षणाशब्दे द्रष्टव्यम्।

लक्षण न० लक्ष्यतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट्। इतरभेदानुमापके चिह्ने "लक्षणयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वतः। लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः"। यथा पृथिव्या गन्धो लक्षणं स हि पृथिवीं परस्मात् भिन्नतया अनुमापयति। तच्च द्विविधम् "स्वरूपं तटस्थं द्विधा लक्षणं स्यात् स्वरूपे प्रविष्टं स्वरूपाद्विभिन्नम्" इत्युक्तेः स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च यथा आकाशो विभुः सच्चिदानन्दो ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणम्। जगज्जन्मादिकर्तृ ब्रह्मेति तटस्थलक्षणम्। स्वरूपे यथा तटस्थं वस्तु। इत्यादि ग्रन्थकारोक्तयोर्लिङ्गे इत्युक्ते च भेदि०। कर्मादि तु। चोदनाप्रतिपादके "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति जैमिनिसूत्रम् चोदना विधिवाक्यमेव लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशोऽर्थः धर्म इति तदर्थः। शुभाशुभसूचके व्याकरणादिप्रसिद्धे च न० "लक्षणं नामधेयम्" अमरः। कर्मणि ल्युट्। चक्रवर्तिचिह्ने यथा "इयं हास्ये चक्रवर्त्तिनि" नायकोपयोग्य यामुक्ते लक्षणानि प्रशस्तादिचिह्नानि लक्षणम् इति तदर्थः। लक्ष्म। शब्दनिर्वाच्यार्थ

संबद्धार्थबोधकतारूपे "मुख्यार्थबाधे तद्योगे ययान्योऽर्थः प्रतीयते। रूढेः प्रयोजनाद्वापि लक्षणा शक्तिरर्पिता" इत्युक्ते वृत्तिभेदे स्त्री। यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ गङ्गाशब्दस्य जलप्रवाहरूपे स्वार्थेऽन्वयासम्भवात् तत्सम्बद्धतीरादिबोधकता। ५ लक्ष्मणे रामानुजे पु० १० सारसपक्षिणि पुंस्त्री० तत्र स्त्रियां रामनि० ङीष् टाप्। लक्षणाभेदादिकं शब्दशक्तिप्रकाशिकायामुक्तं यथा "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थानिरूढाधुनिकादिका। लक्षणा विविधा ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा"। काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यतदन्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य। काचिच्छक्यतावच्छेदकीभूततद्रूपेण पूर्वपूर्वप्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा चाक्षुषत्वादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वाद्रूपादिपदस्य। काचिच्च पूर्वपूर्वं तादृशरूपाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यघटकत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपस्थाप्यते यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निपदत्वादिना अन्यादिपदस्य। तदेवं विषयलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यवधेयम्। स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य नार्थ तीराद्यनुभवे भवेद्वैयर्थ्यदप्युक्तमेव लक्षणायां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य कारणेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् शब्दसामान्ये वैयर्थ्यं स्यादित्यादौ नत्वेन इत्यादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ कथितेन तीरादिना सार्द्धमन्तर्नीताद्यर्थसंसर्गबोधकत्वेनैव लक्षणायां तीरादेरन्वयबोधप्रवेशात् इति चेन्न शक्यघटितपर्यवसानेन प्रत्ययार्थस्य पर्यवसितेऽन्वयबोधस्य उपपन्नतया तीराद्यविशेषितस्य शक्यार्थस्य स्यादेवीतादाख्यान्वयबोधादोषात्। न च शक्यस्यैव पदस्य स्वार्थात्तत्पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ शक्यार्थत्वस्यावश्यं कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्षणया कुन्तधरादेरन्वयविशेषानुपपत्तेः कुन्ततावच्छेदकं स्वान्यधर्मकुन्तार्थकीरान्वयबोधकतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः भावात्। कश्चित्तु इति भक्तिरपि ज्ञापकज्ञापक प्रत्येव शाब्दीतावच्छेदकता सहैवेत्यत्र न व्यभिचारः"। वा च लक्षणा विस्तरस्तु वा०दं०१००श्ल०।

लक्षित त्रि० लक्ष-कर्मणि क्त । १लक्षणया बोधितेऽर्थे, २ज्ञाते, ३अनुमिते च कर्त्तरि क्त । ४लक्षणान्विते लक्षक-शब्दे च ।

लक्षितलक्षणा स्त्री लक्षणाभेदे यथा द्विरेफपदेन भ्रम-रीति लक्षणयोपस्थापिताद्रेफद्वययुक्तभ्रमरपदादभिधयैव भृङ्गोपस्थिति । अत्र न रूढिरस्ति प्रकृते तु रूढिप्रयोजनाभावादयोग्यत्वं इयमेव लक्षितलक्षणेति वाच्यम्" । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थाभिधानं तत्रैव लक्षितलक्षणाया परिभाषितत्वात्" सा० द० टी० ।

लक्ष्मन् न० लक्ष-मनिन् । १चिह्ने २प्रधाने च अमरः । स्वार्थे अण् पृषो० न वृद्धिः । ३सारसपक्षिणि पुंस्त्री० हेमच० दशरथपत्न्याः सुमित्रायाः ४लक्ष्मणे च पु० । ५श्वेतकण्टकार्य्यां हेमच० स्त्री टाप् ६सारसपक्षिस्त्रियाम् ७ओषधिभेदे च स्त्री मेदि० टाप् ।

लक्ष्मी स्त्री लक्ष ई-मुट् च । १विष्णोःपत्न्याम् अमरः । २शोभायां, ३कान्तौ, ४सम्पत्तौ, ५ऋद्ध्यौषधे, ६वृद्धिनामौषधे, ७फलिनीवृक्षे च मेदि०, ८सुवर्णपद्मिन्याम् ९हरिद्रायां, १०शम्यां, ११मुक्तायां १२वृद्धौ च राजनि० १३पीतिकायां १४वीरयोषिति च शब्दच० ।
लक्ष्मीपूजाकालादि स्कन्दपु० उक्तं यथा
"पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेच्च स्त्रियः श्रियम् । सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । प्रत्यब्दं पूजयेल्लक्ष्मीं शुक्लपक्षे गुरोर्दिने । नापराह्णे न रात्रौ च नासिते न प्रतिपद्यपि । द्वादश्यां चैव नन्दायां रिक्तायाञ्च विशेषतः । त्रयोदश्यां तथाष्टम्यां कमलां नैव पूजयेत् । न पूजयेत् शनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे । पूजयेत्तु गुरोर्वारे चाग्रासे रविसोमयोः । गुरुवारे हि पूर्वा च यदि लभ्यते । तत्र पूज्या तु कमला धनधान्यविवर्द्धिनी । न कुर्यात् प्रथमे मासि नैव कुर्य्याद्दिवर्षकम् । न चाष्टौ वाद्ययेत् नैव त्रिवर्षौ प्रदापयेत् । पौषे च दशमी प्रशस्ता चैत्रके पञ्चमी तथा । नभस्ये पूर्णिमा प्रोक्ता गुरुवारे विशेषतः । आढकं धान्यसंपूर्णं नानाभरणभूषितम् । शालिपिष्टकधान्यं च पूजयेत् विशेषतः । पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमान्नञ्च चैत्रके । पिष्टकं परमान्नञ्च नभस्ये तु विशेषतः । गुरुवारसमायुक्ता नभस्ये पूर्णिमा शुभा । कमलां पूजयेत्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते । एकेन क्रमेणैव कमलां पूजयेद्यदि । एवं कोऽपि एव प्राप्य परमं वैभवं व्रजेत्" । लक्ष्मीचरित्रे तु "न कृष्णपक्षे रिक्तायां दशमी द्वादशीषु च । श्रवणादिचतुष्कर्क्षे लक्ष्मीपूजां न कारयेत्" । दशमीनिषेधः पौषातिरिक्तपरः प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् । दीपान्वितामावास्यायां तत्पूजादिकं दीपान्वितशब्दे ३६०७पृ० दर्शितम् । कोजागरलक्ष्मीपूजा कोजागरशब्दे २२६२ पृ० दर्शिता । माघशुक्लपञ्चम्यां श्रीपूजनं "पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्" ति० त० विहितम् । "पञ्चम्यां श्रियं पूजयेत्" इत्यस्मृतिरपि तत्परा । गरु०पु० ११४ अ० लक्ष्म्यलक्ष्म्यागमकारणमुक्तं यथा
"कुचेलिनं दन्तमलोपधारिणं बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् । सूर्य्योदये चास्तमये च शायिनं विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् । नित्यं छेदस्तृणानां धरणिविलिखनं पादयोरल्पमार्ष्टिर्दन्तानामल्पशौचं वसनमलिनता रूक्षता मूर्द्धजानाम् । द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं पासहासातिरेकः स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं निधनमुपनयेत् केशवस्यापि लक्ष्मीः । तथा भागवतेऽप्युक्तं यथा "शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् । अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनं चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् । यस्य कस्य तु पुष्पस्य पाण्डुरस्य विशेषतः । शिरसा धार्यमाणस्य अलक्ष्मीः प्रतिहन्यते । दीपस्य पश्चिमाच्छाया छाया शय्यासनस्य च । रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति" ।

लक्ष्मीकान्त पु० ६त० । १विष्णौ, २राजनि च लक्ष्मीपत्यादयोऽप्यत्र । "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्मकार्मुकम्" किरा० । लक्ष्मीपतिस्तु लवङ्गे पूगवृक्षे च विश्वः ।

लक्ष्मीजनार्द्दन म० शालग्रामभेदे । तस्य लक्षणं यथा "एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् । लक्ष्मीजनार्द्दनं ज्ञेयं रहितं वनमालया" ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीनारायण पु० शालग्रामभेदे तस्य लक्षणं यथा "एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम्" ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीनृसिंह म० शालग्रामभेदे तस्य लक्षणं यथा "द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् । लक्ष्मीनृसिंहं विज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम्" ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीपुत्र पु० ६त० । १कामदेवे, २अश्वे मेदि० ३कुशे लवे च शब्दच० । ४गन्धर्वभेदे ।

लक्ष्मीफल पु० लक्ष्म्याः फलमस्य । श्रीफले बिल्ववृक्षे राजनि० ।

लक्ष्मीवत् पु० लक्ष्मीः शोभास्त्यस्य मतुप् मस्य व । १पनसे

शब्दच० । २श्रीयुक्ते त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् ।
३श्वेतरोहितकवृक्षे पु० राजनि० ।

लक्ष्मीसहज पु० लक्ष्म्या सह क्षीराब्धौ जायते जन-ड ।
१चन्द्रे, शब्दच० २उच्चैःश्रवसि ३कर्पूरे च ।

लक्ष्य न० लक्ष-यत् । १वेधार्थमुद्दिश्यमाने शरव्ये अमरः ।
२लक्षणयाबोध्येऽर्थे, ३उद्देश्ये, ४दृश्ये, ५अनुमेये च त्रि० ।

लक्ष्यासन न० रुद्रजा० उक्ते आसनभेदे । "अथ लक्ष्यासन
वक्ष्ये शिष्टापेऽङ्गुलद्वयम् । गुह्यदेशे करयुग्मं तथा-
श्यात्मभवेत् भुवि" ।

लख गतौ भ्वा० पर०सक० सेट् । लखति । अलखीत्-अला-
खीत् । इदित्पक्षम् लङ्खति अलङ्खीत् ।

लग सङ्गीभावे अक०गतौ सक०भ्वा०प०सेट् । लङ्गति अलङ्गीत्

लग सङ्गे भ्वा० पर० सक० सेट् । लगति घटित् अलगीत्
घटा० लगयति । "छायेव तस्या लगति स्म पश्चात्" नैष०।

लग स्वादे प्राप्तौ च सक०चु०उभ०सेट् । लागयति ते अलीलगत् त ।

लगित त्रि० लग क्त । संसक्ते ।

लगुड(ल)(र) पु० लग-उलच् वस्य डरौ वा । दण्डाकारे
काष्ठनिर्मिते पदार्थे (लाठी) अमरः ।

लग्न न० लस्ज-क्त तस्य नः । १मेषादिराशीनामुदये अमर ।
२लज्जिते त्रि० । लग क्त पृषो० । ३संसक्ते त्रि० ।
४स्तुतिपाठके पु० त्रिका० । लग्न इव इवार्थे कन् ।
५प्रतिभुवि । (जामिन) "लादकौ विलग्नेन ग्रास
लग्नको वित्तवान् यदि" इति श्रुतिः । मेषादिराश्युदय-
रूपलग्नपदार्थश्च देशभेदे कालमान ज्योतिषशब्दे २४५२
५३पृ०दर्शितम् । तत्साधे लग्नसाधनञ्च १८०२पृ०दृश्यम् ।

लग्निका स्त्री नग्नेव कन् पृषो० । अजातरजस्कायां स्त्रियाम्
अमरटीका ।

लघ भोजने सीमातिक्रमे गतौ च भ्वा०आ०सक०सेट् इदित् ।
लङ्घते अलङ्घिष्ट । "लङ्घो विनीतस्तमसाभिभूतम्" भट्टिका० ।

लघ शोषे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित् । लङ्घति अलङ्घीत् ।

लघ प्रकाशे चु०उभ०अ०सेट् इदित् । लङ्घयति ते अललङ्घत् त

लघ आस्वादने चु०उभ०सक०सेट् । लाघयति-ते अलीलघत्-त

लघट्(टि) पु०लघि दीप्ते "लघुर्मेघो वट्" उणा०अट् इकार
उच्चारणार्थः उज्ज्व० पाठान्तरे तु न तथा । वायौ ।

लघिमन् पु० लघोर्भावः इमनिच् टिलोपः । १लघुत्वे लाघवे,
२अणिमाद्यैश्वर्यान्तर्गते ऐश्वर्यभेदे च ।

लघिष्ठ त्रि० अतिशयेन लघुः इष्ठन् टिलोपः । अतिशय-
लघुत्वयुक्ते । ईयसुन् । लघीयानप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

लघु न० लघि-कु नि०नलोपः । १शीघ्रे अमर० । २कृष्णागुरुणि
मेदि० । ३वीरणमूले राजनि० । ४पृक्कानामौषधौ
स्त्री मेदि० । ५निःसारे, ६ह्रस्वगुणान्विते, ७अल्पे,
८मनोहरे च त्रि० मेदि० । व्याकरणोक्ते ह्रस्वसंज्ञके
९अकारादौ वर्णे, ज्योतिषोक्तेषु "पुष्याश्विहस्ता लघु"
इत्युक्तेषु १०पुष्यादिनक्षत्रेषु च पु० । ११लघुतावत्या
स्त्रियां स्त्री वा ङीप् । तत्करोति णिच् लघयति ।

लघुकाय पुंस्त्री० लघुः कायो यस्य । १छागे त्रिका० स्त्रियां
योपधत्वात् टाप् । कर्म० २क्षुद्रशरीरे पुंन० ।

लघुकाश्मर्य पु० नित्यकर्म० । कट्फले वृक्षे राजनि० ।

लघुचिर्भिटा स्त्री नि०कर्म० । कृगेर्वारौ कर्कटीभेदे राजनि० ।

लघुदन्ती स्त्री कर्म० । क्षुद्रदन्तीवृक्षे ।
"दन्तीद्वयं सर पाके रसे च कटुदीपनम् । गुदाङ्कुराश्म
शूलाश्मकण्डूकुष्ठविदाहजित् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पि-
त्ताश्र कफशोथोदरक्रिमीन्" "क्षुद्रदन्तीफलन्तु स्यान्म-
धुर रसपाकयोः । शीतलं कुष्ठविष्टम्भं गन्धशोथ
कफापहम्" भावप्र० ।

लघुद्राक्षा स्त्री कर्म० । काकलीद्राक्षायाम् राजनि० ।

लघुनामन् पु० लघुवर्णयुक्तं नाम वाचकशब्दो यस्य । अ-
गुरुचन्दने शब्दच० ।

लघुपत्रक पु० लघूनि क्षुद्राणि पत्राण्यस्य कप् । (घुकारो-
चना) लताभेदे शब्दच० । कप् भावे ङीप् । लघुपत्री
स्त्री २अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

लघुपुष्प पु० लघु पुष्पं यस्य । भूमिकदम्बे राजनि० । ङीष् ।

लघुबदर पु० कर्म० । १क्षुद्रकोले । २भूकर्कट्याम् स्त्री राजनि० ।

लघुब्राह्मी स्त्री कर्म० । क्षुद्रब्राह्म्याम् राजनि० ।

लघुमन्थ पु० । अग्निमन्थः मन्थः पूर्वपदलोपः कर्म० । क्षुद्रा-
ग्निमन्थे राजनि० ।

लघुलय न० लघु शीघ्रं लीयते ली-अच् । वीरणमूले अमर० ।

लघुसदाफला स्त्री सदा फलं यस्याः कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरि-
कायाम् (छोट डुमुर) राजनि० ।

लघुहेमदुग्धा स्त्री कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरे (छोट डुमुर) राजनि० ।

लघूदुम्बरिका स्त्री कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरभेदे राजनि० ।

लङ्का स्त्री लक अच् तस्य च । अनामस्याताया पुर्याम् ।
"सा च भूगोलस्य दक्षिणे भूकलपादविवरे वारुद्रमध्ये
स्थिता" सि० शि० । २शाकिनीभेदे ३वेश्यायां ४शाखा-
याश्च विश्व० ।

लङ्काधिप पु॰ ६त॰। १रावणे लङ्कानाथादयोऽप्यत्र। २कुबेरे च। [पृक्कायां (पिडिङ) शाकभेदे शब्दच॰।

लङ्का(यि)पिका स्त्री लङ्कामयते आप्नोति वा ण्वुल्।

लङ्कास्थायिन् पु॰लङ्कायां तिष्ठति स्था णिनि। (लङ्काशिज) वृक्षभेदे शब्दच॰। २लङ्कावासिनि त्रि॰।

लङ्कोपिका स्त्री लङ्कायामुप्यते वप-ण्वुल् पृषो॰। पृक्कायाम्। (पिडिङशाक) शब्दर॰।

लङ्घन न॰ लघि-ल्युट्। १अभोजने, २अतिक्रम्य गमने, ३क्रमणे, ४प्लवने च मेदि॰। ५लङ्घने च भावप्र॰ लङ्घनस्य लक्षणस्वरूपगुणादिकमुक्तं यथा "ज्वरो लङ्घनं कुर्यादित्याह चरको वाग्भटश्च "आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन्। विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत्"। तथा "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम्। त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत्। दोषोऽपि लङ्घन पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम्। प्रभूते शोधनं तस्य मूलादुन्मूलयेन्मलान्"। चक्रदत्तश्च "तरुणं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत्। आमदोषमविज्ञाय लङ्घयेत्तं यथाविधि। वातः पचति षड्रात्रात् पित्तन्तु दशभिर्दिनैः। श्लेष्माद्वादशभिश्चैः पच्यते वदतावर।। लङ्घनं लङ्घनीयन्तु कुर्याद्दोषानुरूपतः। त्रिरात्रमेकरात्रं षाड्रात्रमथवा ज्वरे। निश्चितेश्वनात् स्वेदाल्लङ्घनाद्ध्यशारिषः। पाचनादामज्वरे क्षीणे पश्चादौषधमाचरेत्"। आत्रेयेणोक्तम् "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम्। दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च। लङ्घितवान्तदोषश्चेत् यवागूपानमाचरेत्। शालिमुद्गकृतान्तं यूषं वा प्रयत्नमाचरेत्। मसूरेणोदकेन क्वथिता यवागूं मध्यलङ्घने। आयुष्यं लङ्घिन दत्ता तस्य सन्तर्पणं हितम्। द्राक्षादाडिमखर्जूरपियालैः सपरूषकैः। तर्पणार्थं कर्त्तव्यन्तर्पणं ज्वरशान्तये"। अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते। यत आह सुश्रुतः "आमहीनमितैर्दोषैर्योवन्तं कालमातुरः। तावत्तमशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत्। आमवर्जितनिर्दोषैः स्वस्थ। संसर्गम् औषधपाकादिप्रवृत्तम्"। यत आह चरकः "चतुःप्रकाराः संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ। पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्। चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वमनस्य विरेचनम्"। नि-

रूहबस्तिशिरोविरेचनानि मलनुदामर्त तस्य ह्रस्वलात्। अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः। सुश्रुतः "शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः। तं लङ्घनमिति ज्ञेयं हृष्यं तु पृथग्विधम्"। लङ्घनात्कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः"।

लछ चिह्नकरणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। लच्छति अलच्छीत्।

लज व्रीडायाम् भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट्। लजते अलजिष्ट।

लज तिरस्कारे भ्वा॰पर॰सक॰सेट् इदित्। लञ्जति अलञ्जीत्

लज अन्तर्द्धाने चुरा॰ उ॰ सक॰ सेट्। लाजयति-ते अलीलजत् त।

लज भासने हिंसायां दाने च सक॰सामर्थ्ये वासे च अक॰ चुरा॰ उभ॰ सेट् इदित्। लञ्जयति-ते अललञ्जत् त।

लज भासने अद॰चु॰उभ॰सक॰सेट्। लजयति ते अललजत् त

लजकारिका स्त्री लजं लज्जां करोति कृ-ण्वुल् अत इत्वम्। लज्जालुलतायाम् हेमच॰।

लज्जा स्त्री लस्ज भावे अ। अकार्यप्रवृत्तौ परदर्शने दुष्टत्वधिया वक्रो निवृत्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदे अमर।

लज्जालु स्त्री लस्ज-आलुच्। १लताभेदे शब्दच॰। २लज्जावति त्रि॰।

"लज्जालु स्यात् शमीपत्रा समङ्गाञ्जलिकारिका। रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि। लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया कफपित्तजित्। रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगं विनाशयेत्" भावप्र॰। [विशिष्टे।

लज्जाशील त्रि॰ लज्जां शीलयति शील-अण्। लज्जा-

लज्जिरी स्त्री लज्जा+अस्त्यर्थे इरच् गौरा॰ ङीष्। लज्जालुलताभेदे राजनि॰। [त।

लज्ज भासने अद॰चु॰उभ॰अक॰सेट्। लज्जयति ते अललज्जत्

लञ्ज पु॰ लञ्ज अच्। १पदे २कच्छे च हेमच॰। ३पुच्छे जटा॰ सप्ताया लन् अत इत्वम्। लञ्जिका वेश्यायाम् हेमच॰।

लट बाल्यभावे अक॰ उक्तौ द्वि॰ भ्वा॰ पर॰ सेट्। लटति। अलाटीत् अलटीत्। [विश्वः।

लट पु॰ लट-बा॰ अजर्थे क। १प्रमादवचने २दोषे च

लटक पु॰ लट-वुन्। दुर्जने उणादिकोषः।

लटपर्ण न॰लट दुष्टं पर्णमस्य। त्वचे (दारचिनि) राजनि॰

लटा स्त्री लट-क। (नाटाकरमचा) १करञ्जभेदे, २वाद्यभेदे, ३श्यामचटके, मेदि॰ ४कुङ्कुमे हेमच॰। ५भ्रमरके च भरतः। ६खाने खगे पुंस्त्री॰ जातिभेदे पुंस्त्री॰७रागभेदे पु॰ उज्ज्वा॰।

लड विलासे भ्वा० पर० अक० सेट् । लडति अला(ल)डीत्

लड उल्लोडने सक० जिह्वाचालने अक० भ्वा० पर० सेट् । लडति अलाडीत्-अलडीत् भट्टा० । लडयति ।

लड प्रयत्नपालने चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते अलीलडत् त ।

लड आप्तौ चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते अलीलडत् त ।

लड भाषणे द्विक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् इदित् । लण्डयति-ते लण्डति । अललण्डत्-त अलण्डीत् ।

लड उत्क्षेपणे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । लण्डयति-ते लण्डति । अललण्डत्-त अलण्डीत् ।

लड क्षेपणे अद० चु० उभ० सक० सेट् । लडयति ते अललडत् त

लड्डुक पु० लड्ड तस्य नेत्त्वम् स्वार्थे क । तैलादिपक्वे गोधूमादिचूर्णनिर्मिते (लाडु) मिष्टान्नभेदे "पृथुलड्डुकलनीति" नैषधम् स्त्रीत्वमप्यस्य ।

लण्ड्र पु० लडि रन् । (लण्डन) इति ख्याते देशभेदे ।

लत आघाते सौ० पर० सक० सेट् । लतति अलातीत् अलतीत् ।

लता स्त्री लत अच् । शाखारहिते १गुल्म्यादौ अमर० । २शाखायां ३प्रियङ्गौ ४पृक्कायाम् ५अम्लपर्ण्यां च अमर । ६ज्योतिष्मत्यां ७लताकस्तूरिकायां ८माधवीलतायां ९दूर्वायाञ्च मेदि० । १०कैवर्त्तिकायां ११सारिवौषधौ च राजनि० ।

लताकरञ्ज पु० लताकृतिः करञ्ज । करञ्जभेदे राजनि० ।

लताकस्तूरिका स्त्री लतायां कस्तूरीव सुगन्धत्वात् स्वार्थे कन् । कस्तूरीगन्धयुक्तपत्रयुतायां लतायाम् राजवल्ल० । "लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी पीताश्मरोगहृत्" ।

लताजिह्व पु स्त्री० लतेव जिह्वा यस्य । सर्पे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् ।

लतातरु पु० लतेव दीर्घस्तरु । १तालवृक्षे २नागरङ्गवृक्षे च शब्दच० । ३शालवृक्षे राजवल्ल० । लताद्रुमादयोऽप्यत्र ।

लतापनस पु० लतायां पनसमिव स्थूल फलमस्य । (तर-मुज) लताभेदे त्रिका० ।

[शब्दच० ।

लतापृक्का स्त्री लतेव विस्तीर्णा पृक्का । (पिडिङ्ग) शाकभेदे

लताफल न० लतायां फलमस्य । पटोले ।

लतामरुत् स्त्री लतायां मरुत् वायुर्यस्याः । पृक्कायां शब्दच० तल्लतासेवने हि वायुवृद्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धम् ।

लतायष्टि स्त्री लतापि यष्टिरिव । मञ्जिष्ठायाम् शब्दमा० ।

लतायावक न० लताया यावकमिव । प्रवाले हारा० ।

लतार्क पु० लतया अर्क इव । हरित्पलाण्डौ अमरः ।

लतावेष्ट पु० "बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियं रमेत् । कुचविद्धलताङ्गं योगो लतावेष्ट उच्यते" रसम० उक्ते आलिङ्गनभेदे । [वेष्टितक तथा" शब्दमा० ।

लतावेष्टितक न० आलिङ्गनभेदे । "उद्घट्टपीडित लता-

लप कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट् । लपति । अलापीत्-अल-पीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

लपन न० लप्यते उच्यतेऽनेन लप-करणे ल्युट् । १मुखे अमरः । भावे ल्युट् । २कथने च । [न० अमर० ।

लपित त्रि० लप कर्मणि क्त । १कथिते । भावे क्त । २कथने

लप्सिका स्त्री खाद्यभेदे क्षतापशब्दे २१८१ पृ० दृश्यम् ।

लब आलम्बने सक० शब्दे अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । लम्बते अलम्बिष्ट ।

लब्ध त्रि० लभ कर्मणि क्त । १प्राप्ते अमर । २नायिकाभेदे स्त्री जटा० । भावे क्त । प्राप्तौ ३लाभे न० । "[illegible]धिकं लब्धम्" गीत० स्मृति ।

लब्धवर्ण पु० लब्धो वर्णो वर्णनं प्रशंसा ज्ञानवत्त्वेन येन । पण्डिते अमरः ।

लभ शब्दे अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । लम्भते अलम्भिष्ट ।

लभ प्राप्तौ सक० भ्वा० आत्म० अनिट् । लभते । अलब्ध । ञित् लब्धिमः । षित् लभा । अचिण्णमुलादावार्द्धधातुके नुम् । आलम्भः उपालम्भः । अनुपसर्गात् खल्घञोर्न नुम् लाभः । अचि च सर्वथा दुर्लभः ।

आ+स्पर्शे वधे च उप+ज्ञानभेदे उप+आ+तिरस्कारे ।

लभस न० लभ-असच् नि० नुम् । वाजिबन्धने उज्ज्वल० ।

लभ्य त्रि० लभ-कर्मणि यत् । १प्राप्ये मेदि० २न्याय्ये अमरः

लमक पु० रम-वुन् रस्य लः । १मिङ्गे जारे त्रिका० ।

लम्पट पु० रम-अटन् मुक् च रस्य लः । परस्त्रीषु १लोलुपे, मेदि० । २आसक्ते च ।

लम्ब पु० लबि-अच् । १नर्त्तके २काले ३अङ्गे च उणा० । ४उत्कोचे हेमच० क्षेत्रस्थोल्ले त्रिभुजादिक्षेत्रे भुज-कर्णयोर्मध्यस्थे लम्बमाने ५रेखाभेदे च "आबाधाभुजकल्यो-रन्तरमूले प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्ट त्रि-भुजे फलं भवति" लीला० । ७दीर्घे ८लम्बमाने च त्रि०

लम्बकर्ण पु० लम्बौ कर्णौ यस्य । १छागे मेदि० २अङ्कोट-वृक्षे पु० ३हस्तिनि ४राक्षसे च पुंस्त्री० शब्दच० ५श्येनप-क्षिणि राजनि० ६लम्बकर्णयुते त्रि० । कर्म० । ७लम्ब-माने कर्णे पु० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

लम्बकेश त्रि० लम्बा दीर्घाः केशा यस्य । दीर्घकेशयुक्ते कुशमटे

विटपे। "ऊर्ध्वकोपः भवेत् मल्ला लम्बस्तु विटपः। दक्षिणावर्त्तको ज्ञेया न मावर्त्तस्तु विटप" ब०त०। ४केशोऽलापम् रघु०। २दीर्घकेशयुक्ते त्रि०। कर्म०। ३दीर्घे केशे च पु०।

लम्बदन्ता स्त्री लम्बोदीर्घः दन्त इव बीजकटाहो यस्य। १सिंहलदीपभवपिप्पल्याम् राजनि०। २दीर्घदन्तयुक्ते त्रि० कर्म०। ३दीर्घे दन्ते पु०।

लम्बन न० लबि० ल्युट्। नाभिदेशपर्य्यन्तं लम्बमाने मा ल्यादौ अमरः। भावे ल्युट्। २लम्बने न०।

लम्बबीजा स्त्री लम्ब दीर्घं बीज यस्याः। सिंहलदेशजात-पिप्पल्याम् राजनि०।

लम्बा स्त्री लम्बते लबि-अच्। १तिक्ततुम्ब्यां (तितलाउ) २लक्ष्म्यां ३गौर्य्याञ्च मेदि० ४दक्षकन्याभेदे ५हिमालय कन्याभेदे च हरिवं०।

लम्बोदर पु०लम्बं दीर्घमुदरं यस्य।१गणेशे अमरः।२मारा-मात्रायां टाप् स्त्री तत्रम् ङीप्। ३दीर्घोदरान्वे त्रि०

लम्बो(म्बी,ट पुं स्त्री० लम्बी कोणी यस्य। ३वृक्षे त्रिका० स्त्रियां ङीप्। [अलविद्म् बलादिध्वम्।

लय गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। लयते अलयिष्ट।

लय पु० लीङ्-अच्। १संश्लेषे २विनाशे ३नृत्यगीतवाद्याना-मेकतानताकृते साम्ये च मेदि०। लीयतेऽत्र। ४सर्वभूत-करके ५प्रलयकाले ६परेश्वरे च। नृत्यलयभेदाश्च 'द्विपदी स्यादबलतिका भ्रामरिका विपर्यापिका। वाम भ्रूबलतिर्व्याप्ता खल्लधारा फलकुक्कका। लम्बाडिका-करतिक चालक चुरिकस्तथा। कथितश्चतुरचोऽड्डचर्थ रथोऽथ नर्त्तक। तृतीय मधुन्द्रावनावकदण्डघटी त्यपि। आदम्बचर्यो पट्टा मिश्रोऽर्द्धबलिता तत। भ्रान्तिचित्र प्रमयश्च बलितोऽर्द्धदण्डस्तथा। आविद्धस्तु टङ्कनककान्तचित्रनिश्चितको। भ्रान्तो वितथधारा च सङ्कोचश्च विलोकन। रमणीयस्ततश्चैव करकण्टक समक। चलारिंशदिमे प्रोक्ता लया नर्त्तविशारदैः। लयेन यस्तो भगवान् लये लीनो जनार्दनः" सङ्गीतदा०।

लर्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। लर्बति अलर्बीत्।

लल इच्छायां चु०उभ०सक०सेट्। लालयति-ते अलीललत् त

लल इच्छायां अद० चु०उभ०सक०सेट्। ललयति त अल ललत् त।

ललज्जिह्व पु० लडन्ती आस्वादाद्यास्वादनाय चलन्ती जिह्वा यस्य कर्म०। १कुक्कुरे, २उष्ट्रे,३हिंस्रपशौ त्रि०मेदि०

स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ४चलज्जिह्वायुक्ते त्रि०। स्त्रियां टाप्।

ललन न० लड-ल्युट् डस्य ल। १लालने। २केलौ हेमच० १शाले ३प्रासङ्गे ४प्रियालद्रुमे च पु० राजनि०। पु० लल ल्यु। ५जिह्वायां ६नार्य्याञ्च स्त्री मेदि०।

ललनाप्रिय पु० कर्म०। १कदम्बे।२ह्रीबेरे न० राजनि०। ३जिह्वाप्रिये, ४रमणीवल्लभे च त्रि०।

ललन्तिका स्त्री लड-भ्वच स्वार्थे क अत इत्वम् डस्य ल। नाभिदेशपर्यन्त लम्बमाने १माल्यादौ अमर। २गोधायां शब्दच०।

ललाट न० लड यच् डस्य ल ललमटति अट-अण्। भाल-भाग स्त्रीऽङ्गभेदे (कपाल) अमरः।

ललाटन्तप पु० ललाटं तापयति तप-णिच् खच्-मुम्। १सूर्य्ये त्रिका०। २ललाटतापके त्रि० "त्रिपर्णललाट-न्तपनिष्ठुर घुरा" नैषधम्।

ललाटपट्ट पु० ललाट पट्टमिव विस्तीर्णत्वात्। मयूर०। ललाटे ललाटफलकादयोऽप्यत्र।

ललाटिका स्त्री ललाटे धार्यते ठन्। १ललाटभूषणे (टीका) अमर २ललाटस्थे चिह्ने च।

ललाम न०लल-अच् तममति अम-अण्। १प्रधाने, २ध्वजे ३शृङ्गे ४बालधौ ५चिह्ने ६भूषायां ७रम्ये ८तिलके ९घोटके १०प्रभावे च मेदि०। ललामलम्बम् रघु।

ललामक न० ललामं तिलकमिव इवार्थे कन्। ललाट-पर्यन्तं सम्मुखन्यस्ते माल्यभेदे अमरः।

ललित न० लल क्त। १शृङ्गारानुगुणे चेष्टाभेदे "सुकुमार-तयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्" सा०द०। २सुन्दरे, ३ईप्सिते च त्रि० अमर ४स्वरभेदे पु० सङ्गी० लड क्त डस्य ल। ५चालने न० ६कस्तूर्य्यां ७नार्य्यां च स्त्री राजनि०। ८नदीभेदे सा च नदी कालिकापु० ८३ अ० उक्ता। ९दुर्गायाम् "या दुर्गा सैव ललिता" पद्मपु० पाता०। १०राधासखीभेदे च।

ललितासप्तमी स्त्री ललिताप्रिया सप्तमी। ललितापूजाङ्गे १भाद्रशुक्लसप्तम्याम्, तद्दिनकर्त्तव्ये २व्रतभेदे च।

लव पु० लू-अप्। १लेशे २विनाशे ३छेदने ४लोमपुच्छे मेदि० ५कालपरिमाणभेदे काष्ठाद्वये हेमच० ६गोलाङ्गूल लोम्नि,७नाशे ८रामे च दलातीफले न० शब्दच०।९लवङ्गे १०कामच्छके ११दैवदृष्टे राजनि०। १२लावकपक्षे पुस्त्री० राजनि०।

लवङ्ग न० लू-अङ्गच् । स्वनामख्याते द्रव्ये अमरः । "लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमम् । दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशनम् । तृष्णां छर्दिं तथाध्मानं शूलमाशु विनाशयेत् । कासं श्वासं च हिक्कां च क्षयं क्षिपति तद्ध्रुवम्" भावप्र० । स्वार्थे क तत्रैव शब्दर० ।

लवङ्गकलिका स्त्री लवङ्गं कलिकेव । लाङ्गे राजनि० ।

लवण पु० लू-ल्युट् पृषो० णत्वम् । १रसभेदे "लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः । पुंस्त्वहृद्वातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः । चक्षुर्नीलाम्लमदः कपोलगलदाहकृत् । सोऽतियुक्तोऽक्षिपाकासृक्पित्तकोठक्षतादिकृत् । वलीपलितखालित्यं कुष्ठवीसर्पतृण्मदः" भावप्र० । तत्प्रधाने २सैन्धवसौवर्चलविडादिरूपे पदार्थे च न० । तदुत्पत्तिस्थाने ३सिन्धुदेशे ४समुद्रे ५मधुदैत्यसुते असुरभेदे च पु० । ६लवणरसयुक्ते मेदि० ७लावण्ययुक्ते च त्रि० ८नदीभेदे ९दीप्तौ च स्त्री मेदि० ।

लवणकिंशुका स्त्री लवणरसान्वितं किंशुकं पलाशं यस्याः । महाज्योतिष्मत्याम् राजनि० । [राजनि०

लवणक्षार पु० लवणमयः क्षारः । लवणरसयुक्ते क्षारे

लवणखनि स्त्री ६त० । शाम्भरिलवणोत्पत्तिस्थाने हेमच० ।

लवणधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितायां लवणनिर्मितायां धेनौ वराहपु० । [धान्यशैलशब्दे ३८८१पृ० दृश्यम् ।

लवणाचल पु० दानार्थं कल्पिते अचलाकारे लवणस्तूपे ।

लवणाब्धि पु० लवणमयोऽब्धिः । लवणप्रचुरसमुद्रे । लवण समुद्रादयोऽप्यत्र । [(करकचलवण) राजनि० ।

लवणाब्धिज न० लवणाब्धौ जायते जन-ड । सामुद्रलवणे

लवणोत्तम न० लवणेषु उत्तमम् । सैन्धवलवणे रत्नमा० ।

लवणोद पु० लवणमयमुदकं यस्य षष्ठ्यादेश । लवणसमुद्रे अमरः ।

लवन न० लू भावे करणे वा ल्युट् । १छेदने अमरः (कोना यातां) २लवे स्त्री गौरा० ङीष् । [ह्वे राजनि० ।

लवली स्त्री० लव छेदं लाति ला-क गौ० ङीष् । (नोयाड)

लवित्र न० लूयतेऽनेन लू इत्र । दात्रे अमरः ।

लश(ष)(स) शिल्पयोगे चु०उभ०सक०सेट् । लाश(ष)(स)यति ते अलीलश(ष)(स)त् त ।

लशु(सु)न न० अश-उनन् लशन् वा धातोरादेश्च । (रशुन) । "रसोने भावप्र० ।

तस्योत्पत्तिगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"लशुनस्तु रसोन स्यादुग्रगन्धो महौषधम् । अरिष्टो म्लेच्छकन्दः स्यात् यवनेष्टो रसोनकः । यदाऽमृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमः । तदा ततोऽपतद्बिन्दुः स रसोनोऽभवद्भुवि । पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः । तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः । कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः । नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः । बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसः तद्गुणवेदिभिः । रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः । रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः । भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुपित्तास्रवृद्धिदः । बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो रसायनः । हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोफान् । दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफांश्च हन्ति । मद्यं मांसं तथाम्लश्च हितं लशुनसेविनाम्" । दीपेमध्य शब्दर० ।

लष कान्त्यां दिवा० भ्वा० च उभ०सक०सेट् । लष्यति-ते लषति ते अलषीत् अलाषीत् अलषिष्ट ललाष लेषे ।

लस श्लेषे क्रीडायां दीप्तौ च चुरा०भ्वा०पर०सेट् । लसति अलासीत् अलसीत् ।

लसा स्त्री लसति लस-अच् । हरिद्रायाम् हारा० ।

लसिका स्त्री लस ण्वुल् टाप् अत इत्वम् । लालायां शब्दच० ।

लसज्ज ग्रोडायां भ्वा०आ०अक०सेट् । लज्जते अलज्जिष्ट । इदित्' निद्रायामपिट् चोदित् निष्ठायामिट् न । लग्नः ।

लस्त त्रि० लस-क्त नि० इडभाव । १श्लिष्टे, क्रीडते, २शिल्पयुक्ते च । स्वार्थे कन् । धनुर्मध्यभागे पु० अमरः

लहरि(री) स्त्री लेन इन्द्रेण ह्रियते अङ्गमनाय हृ इन् वा ङीष् । महातरङ्गे हेमच० ।

ला आदाने अदा० पर० सक० अनिट् । लाति अलासीत् ।

लाक्षणिक त्रि० लक्षणया बोधयति ठक् । १लक्षणया अर्थबोधके शब्दे । "अस्त्यर्थे ठन् स्वार्थे अण् । २लक्षणयुक्ते च ।

लाक्षण्य त्रि० लक्षणं वेत्ति ष्यञ् । १शुभाशुभलक्षणज्ञे । अस्त्यर्थे वा० ष्यञ् । २लक्षणयुक्ते ।

लाक्षा स्त्री लक्ष्यतेऽनया लक्ष-अच् पृषो० वृद्धिः । (ला)ख्याते पदार्थे अमर । २रञ्जनद्रव्ये ।

लाक्षातरु पु० लाक्षायोनिस्तरुः । (ला) द्रव्यसाधने वृक्षे शब्दच० । लाक्षावृक्षादयोऽप्यत्र ।

लाक्षादितैल न० लाक्षादिभिः पक्वं तैलम् शा०त० । वैद्यकप्रसिद्धे तैलभेदे तच्च द्विविधं स्वल्पं बृहच्चेतिभेदात् तत्र स्वल्पं यथा "लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचनम् ।

तद्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम्"। बृहत् यथा "लाक्षारसाढके प्रस्थं तैलस्य विपचेत् भिषक्। मस्त्वाढकसमायुक्तं पिष्टा चात्र समावपेत्। शतपुष्पां हरिद्राञ्च मूर्वां कुष्ठं हरेणुकाम्। कटुकां मधुकां रास्नामश्वगन्धाञ्च दारु च। मुस्तकं चन्दनं चैव पृथगक्षसमांशकैः। तैलेनैतेन संसिद्धमभ्यङ्गात् मारुतापहम्। विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वानाश्वेव प्रशमं नयेत्। कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्डूं दौर्गन्ध्यगौरवम्। त्रिकपृष्ठग्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा। पापालक्ष्मीप्रशमनं सर्वग्रहनिवारणम्। अश्विभ्यां निर्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं महत्" सुखबोधः।

लाक्षाप्रसाद पु० लाक्षायाः प्रसादो यस्य। पट्टिकालोध्रे [राजनि०

लाक्षाप्रसाधन न० प्रसाध्यते भूष्यतेऽनेन ल्युट् लाक्षा तद्रूपमेव प्रसाधनमस्य। रक्तलोध्रे अमरः।

लाक्षारस पु० लाक्षातःसृतो रसः ६त०। अलक्तरसे।

लाख शोषे भूषणे दाने वारणे च अक० सामर्थ्ये सक० भ्वा० पर० सेट्। लाखति अलाखीत् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लाघ सामर्थ्ये भ्वा० आ० अक० सेट्। लाघते अलाघिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लाघव न० लघोर्भावः अण्। १लघुत्वे २आरोग्ये च राजनि०

लाङ्गल न० लगि–कलच् पृषो० वृद्धिः। स्वनामख्याते १भूमिकर्षके पदार्थे अमरः। २लिङ्गे त्रिका० ३पुष्पभेदे ४तालवृक्षे ५गृहदारुण्यपि च मेदि०। [(ईष) अमरः।

लाङ्गलदण्ड पु० ६त०। लाङ्गलमध्यस्थे काष्ठमये दण्डे

लाङ्गलपद्धति स्त्री लाङ्गलचालनया पद्धतिः रेखा। सीतायाम् लाङ्गलचालनेनलब्धभूमिरेखायाम् अमरः।

लाङ्गलिकी स्त्री लाङ्गलमिवाकारोऽस्त्यस्याः ठन् गौ० ङीष्। (विषलाङ्गला) १वृक्षभेदे अमरः। तत्र भव अण्। २विषभेदे पु० हेमच०।

लाङ्गलिन् पु० लाङ्गलं प्रहरणत्वेनास्त्यस्य इनि। १बल-रामे शब्दर०। लाङ्गलवदस्य दीर्घः आकारोऽस्त्यस्य इनि। २नारिकेलवृक्षे अमरः।

लाङ्गली स्त्री लाङ्गलाकारः पुष्पमस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् (काँचड़ा) शाकभेदे अमरः।

लाङ्गूल न० लगि–ऊलच् पृषो० पशूनां पाश्चात्यदेशे लोम-गुच्छे वालहस्तके २शेफे मेदि० ३कुकूले त्रिका०।

लाङ्गूलिका स्त्री लाङ्गूलाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। पृश्निपर्ण्याम् राजनि०। [महाकारञ्जवृक्षे २ऋषभौषधे च राजनि०।

लाङ्गूलिन् पु० लाङ्गूलमस्त्यस्य इनि। १वानरे शब्दच०

लाछ लक्षणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। लाञ्छति अला-ञ्छीत्। [इत्यन्ये। लाछति अलाछीत्।

लाज भर्त्सने भ्वा० पर० सक० सेट्। लाजति अलाजीत्। इदि-

लाज न० लाज–अच्। १उशीरे २आर्द्रतण्डुले पु० मेदि०। ३भृष्टधान्ये (खइ) पु०ब०व० अमर। स्त्रीत्वमप्यत्र मेदि०।

लाञ्छन न० लाञ्छ्यते लाछि–कर्मणि ल्युट्। १चिह्ने २नामनि च मेदि० भावे ल्युट्। ३लक्षणे।

लाट पु० लट–संज्ञायां घञ्। १देशभेदे २वस्त्रे अमरः ३जीर्णालङ्कारे शब्दर०। ४विदग्धपुरुषे च शा०द०।

लाटानुप्रास पु० अलङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे १७८२० अलङ्कारशब्दे च ४८८ पृ० दृश्यम्।

लाड क्षेपे अद० चु० उभ० सक० सेट्। लाडयति ते।

लाभ पु० लभ्यते लभ–कर्मणि घञ्। १मूलधनादितोऽधिके लभ्यमाने धने अमरः। भावे घञ्। २प्राप्तौ।

लामज्जक न० लायते ला–क्विप् लाः आदीयमानः मज्जा सारो यस्य कप्। वीरणमूले अमरः।

लालन न० लल–णिच्–ल्युट्। स्नेहपूर्वकपालने।

लालसा स्त्री लस–स्पृहायां यङ् लुक् भावे अ। १अतिश-येच्छायाम् अमरः। २गर्भिणीदोहदे हेमच०। ३याच्ञायां ४औत्सुक्ये च मेदि०। कर्त्तरि अच्। ५लोभे त्रि० हेमच०।

लाला स्त्री लल–णिच् अच्–टाप्। मुखजलस्रवे अमरः

लालाटिक त्रि० ललाटं प्रभोर्भाग्यं पश्यति ठञ्। १प्रभु-भाग्यापेक्षिणि कार्याक्षमे अमरः। ललाटात् ललाटस्थभाग्यात् आगतः तस्येदं वा ठञ्। २भाग्या-धीने त्रि० "प्राप्तिस्तु लालाटिकी" इत्युद्भटः। ३ललाट-सम्बन्धिनि त्रि०।

लालाविष पु० लालायां विषमस्य। लूतादौ कीटे हेमच० कीटशब्दे २०१८ पृ० दृश्यम्। [हेमच०।

लालास्राव लालां स्रावयति स्रु णिच् अण्। लूताकीटे

लालित्य न० ललितस्य भावः ष्यञ्। १सौन्दर्ये २मनो-हरत्वे "नैषधे पदलालित्यम्" इत्युद्भटः।

लाव पुंस्त्री० लू–कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। १पक्षिभेदे अमरः। स्त्रियां ङीष्। आर्षे क। तत्रैव भावे घञ्। २छेदने।

लावण न० लवणे संस्कृतम् अण्। लवणसंस्कृते ओदनादौ

लावणिक न० लवणे संस्कृतम् ठञ्। १लवणे संस्कृतौदनादौ हेमच०। लवणं पण्यमस्य ठञ्। २लवणविक्रयोपजी-विनि वणिग्भेदे च।

लावण्य न० लवणस्य भावः ष्यञ्। स्वनामख्याते "मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते" उज्ज्वलमण्युक्ते देहसौन्दर्य्यभेदे च।

लासिका स्त्री लस-ण्वुल्। नर्त्तक्याम् अमरः। पुंसि० लासकोऽप्यत्र तट्टीका।

लास्य न० लस-ण्यत्। १नृत्ये अमरः। २वाद्यनृत्यगीतत्रिके मेदि०। "स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते" इत्युक्ते ३स्त्रीनृत्ये च। स्वार्थे क। तत्रैव।

लिकुच पु० लकुच-पृषो० इत्वम्। (माँदार) वृक्षे अमरः।

लिक्षा(क्षा) स्त्री लिश-गतौ क्स बहुलकत्वात् गुण पृषो० वा कप। १यूकाण्डे शब्दर०। "जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः। तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा" इत्युक्ते २परिमाणभेदे च।

लिख लेखने तुदा०पर०सक०सेट्। लिखति अलेखीत्। कुटादिरप्ययम् तेन लिखनमिति सिद्धम्।

लिख गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। लिङ्खति अलिङ्खीत्।

लिखन न० कु० लिख-भावादौ ल्युट्। १लेखने २लिपौ च

लिखित न० लिख भावे क्त। १लेखने। आधारे क्त। २लिपौ अमर। विवादे अर्थसाधके ३पत्रे च "प्रमाणं लिखितं भुक्तिः" स्मृतिः। लेख्यशब्दे दृश्यम्। ४स्मृतिकारके शङ्खमुनिभ्रातरि मुनिभेदे पु०।

लिग गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। लिङ्गति अलिङ्गीत्।

लिग चित्रीकरणे चुरा०उभ०सक०सेट् इदित्। लिङ्गयति ते अलिलिङ्गत् त।

लिङ्ग पु० लिगि-अच्। १चिह्ने २पुंसोऽसाधारणचिह्ने उपस्थेन्द्रिये अमरः। ३अनुमानसाधने हेतौ ४सांख्योक्ते प्रधाने तस्यात्मविवेकहेतुत्वात् तथात्वम् ५शिवमूर्त्तिभेदे मेदि०। ६व्याप्ये ७व्याकरणोक्ते शब्दनिष्ठे पदसाधुतासम्पादके धर्मभेदे लिङ्गा ८अर्थप्रकाशनसामर्थ्ये च। 'सामर्थ्यं च लिङ्गमिति' मीमांसका।

शब्दधर्मलिङ्गं चास्माभिः शब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा "लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थाभेदो धर्म एव तद्विशेषश्च पुंस्त्वस्त्रीत्वादि। तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्य्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषावस्थेषु लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेषः भाष्ये इत्थमभ्यधायि। "त्रिगुणत्वादीनां प्रत्यक्षेणावस्थानात् तत्र सत्त्वाधिक्ये पुंस्त्वम् तमस्त्वे (रज आधिक्ये) स्त्रीत्वमिति"। एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन तदर्थाभेदारोपात् अर्थनि बाधके अर्थेऽपि त
तस्मात्तन्मात्रेण वा सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् त
शब्दमात्रस्य हेत्वात् शब्दस्य नामार्थतावत् तद्गत
स्यापि नामार्थतौचित्यात् "न सोऽस्ति प्रत्ययो लो
शब्दानुगमादृते" इति हर्य्युक्तेः "शब्दोऽपि यदि
विषया स्यात्तदा तथा। नो चेत् श्रोत्रादिभि
न्यथावर्थऽवभासते" हर्य्युक्तेश्च शब्दानां ना
तावगतः। तथा प्रातिपदिकार्थभेदविवक्षाय
श्रोत्रादिभिरेव सिद्ध भात सन् अर्थ प्रकारतया
गत इति तदर्थः। युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्ग शब्द
व्यवहारात् "स्त्रियामीप् षष्ठादिति" पा०सूत्रे शब्दस्यैव
स्त्रीत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लि
शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गाद्यनन्वयापत्त्यर्थं वहार
निर्देशासङ्गत्यापत्तेश्च। तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवत्
लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते मानुषत्वधर्मविशेष
भेदकसद्भावात्। उक्तञ्च भाष्ये "एकार्थे शब्दान्यत
इह लिङ्गान्यत्वमिति"। एवञ्च तटादिशब्दानाम
लिङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्वीकत्वेनैव वस्तुतस्तु
भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक्"।

अर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गन्तु द्वितीयादिभ्य
तत्तन्मन्त्रप्रकाशनार्थे विनियोगसाधक यथा 'बर्हिर्देव
दामीति' अत्र दामीति पदस्य दा लवने इत्यस्मा
सिद्धस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य चास्त
दर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् दर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य
नियोगोऽवगम्यते" तत्त्वबोध० प्रत्यक्षाद्वतीयानन्व
लैङ्गिकविनियोगव्यवस्था' श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान
माख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' जै० सू
यथा 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' श्रुति ऐन्द्री च
"कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र। दाशुषे' अस्य मन्त्रस्य इन्द्र
प्रकाशनसामर्थ्यम् तदेतत् निरूपितं तत्त्वबोध्या
"तथा हि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्यात्मकत्वात् गार्ह
पत्याङ्गित्वं क्रियाजन्यप्रीतिफलाश्रयत्वरूप कर्म
त्वाद्बोधितं तथा च तस्य देवतात्वं नु प्राप्त क्रि
याजन्य तिसाधित्वेनोद्देश्यत्वेन देवतात्वादिति न
पत्याग्नेरुपस्थानस्य शेषितावगम्यते ऐन्द्र्येति तृतीया
श्रुत्या करणत्वबोधनादुपस्थानशेषत्वमवगम्यते ऐन्द्र्या
मेन्द्र्याख्यापि शेषत्वमित्युभयोरुपस्थान इन्द्र त्वसावगम्यते
तथा च विरोधः न इन्द्रप्रकाशकमन्त्रस्याग्निप्रकाश

र्विहितमिति तदपरीहाराय मन्त्रस्येन्द्रपदे विधिवाक्य-स्यगार्हपत्यपदे वा एकस्य लक्षणावश्यकत्वे । तत्र गार्हपत्यपदस्य इन्द्रे न लक्षणा गार्हपत्यदेवतात्वस्य लिङ्गानिरूपणश्रुतिप्राप्तत्वात् इन्द्रदेवतात्वस्तु लिङ्गेन विलम्बबोध्यम्। तथा हि इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यान्यथानुपपत्त्या इन्द्रमुपतिष्ठते इति कल्प्यते इति इन्द्रस्य देवतात्वं विलम्बगम्यमिति शीघ्रबोधकत्वेन श्रुतिरेव बलवतीति लिङ्गं दुर्बलम् । अतएव न समुच्चयः न वा इन्द्रस्यैवेति नियमः लिङ्गस्य दुर्बलत्वेन इन्द्रोपस्थानस्याप्राप्तत्वात् । एवञ्च श्रुतितोऽग्नेरुपस्थाने सिद्धे स्वयमित्याकाङ्क्षायामैन्द्र्येति । ततश्च मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशकत्वात् तेनाग्नेरुपस्थानानुपपत्तेः न ह्यन्योपस्थापकमन्त्रेणान्यस्योपस्थानं युक्तमित्यनुपपत्त्या-मन्त्रस्येन्द्रपदस्य इदि परमैश्वर्ये इति धात्वनुसारादैश्वर्य-गुणयोगादग्नौ लक्षणा” “यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते । मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा यथाकाङ्क्षं निरूप्यते । मन्त्राकाङ्क्षावशेऽप्यैन्द्र्येत्यश्रुतिकल्पना । श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्यार्थता गता । लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्राकाङ्क्षानिबन्धनम् । सा च श्रुतिर्बध्नन्ती स्वविरोधेन गच्छति । विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गं बलीयस्त्वेन बाधते” । लिङ्गं स्वयं गच्छति प्राप्नो० । १०सांख्योक्ते सूक्ष्मत्वे देहशब्दे १०७८ पृ० दृश्यम् । ११सप्तदशावयवे लिङ्गदेहे ।

“सप्तदशैकं लिङ्गम्” सा० सू० “सूक्ष्मशरीरमथा-धाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश । अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । चतुर्थं सूत्रमध्यमापमा चार्थेनोक्तेन सप्तदशलिङ्गं मन्तव्यम् । न तु सप्तदश एवं चैकत्वादयमुक्ता व्याख्येयम् उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपादनबलात् लिङ्गत्वं चैकस्य नामधेयधारणात् । “कलात्मा हृदये योऽसौ भस्मनोच्चे च युज्यते । सप्तदश केनापि राशिना युज्यते च सः” इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य षट्कपार्थक्येन सप्तदशावयवता अत्र च श्रीति सप्तदशो राशिरित्यर्थः । राशिस्तेन स्यूत देवदत्तावयविन् निराकृतम् अवयविद्वयेव समाहारमात्रस्य गौरवम् । सूत्रेण च चावयविकमेव सांख्यमतानुरोधेन कल्प्यत इति । अत्र च लिङ्गदेहे पुरुषे प्रधानेश्वरादेन लिङ्गदेहस्य भोगः मातृकः । न व्यापारवदकिनैव इन्द्रभेदाः । अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति “लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः” इति सूत्रेण । अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम् । तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पश्चाद्व्यक्तीभविष्यति । चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं ख्यातमिति” भा० । “तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वाद” सा० सू० । “तस्य लिङ्गस्य तदधिष्ठानमाश्रयो यत्पञ्चभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्व्यवहारात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम्” “वासना भूतसूक्ष्मं च कर्मविद्ये तथैव च । दशेन्द्रियं मनोबुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः” इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्मविद्यानां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्राः दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन प्ररूप्य-मित्याशयः । यत्तु मायावादिनो लिङ्गशरीरे तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति” भा० । वेदान्तिनये “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” इत्युक्तं सप्तदशावयवं लिङ्गशरीरमिति भेदः ।

लिङ्गक पु० लिङ्गेन कायति कै–क । कपित्थवृक्षे शब्दच० ।

लिङ्गपुराण न० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे लिङ्गपुराण-प्रतिपाद्यविषया यथा “ब्रह्मोवाच “शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम् । पठतां शृण्वतां चैव भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । यच्च लिङ्गाभिधं तिष्ठन् वह्निलिङ्गे हरोऽभ्यधात् । मह्यं धर्मादिसिद्ध्यर्थमग्निकल्पकथाश्रयम् । तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितम् । पुराणं लिङ्गसंज्ञं तत् ब्रह्माण्डाननविचित्रितम् । तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम् । परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये । पुराणोपक्रमे प्रश्नः सृष्टिः संक्षेपतः पुरा । तत्र पूर्वभागे “योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पाख्यानं ततः परम् । लिङ्गोद्भवस्तदर्चा च कीर्तिता हि ततः परम् । सनत्कुमारशैलादिसंवादश्च ततः परम् । ततो दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम् । ततो भुवनकोशाख्या

स्वर्यं सोमान्वयस्ततः। ततश्च विस्तरात् सर्गस्त्रिपुराख्यानकं तथा। लिङ्गप्रतिष्ठा च तत पशुपाशविमोक्षणम्। शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम्। प्रायश्चित्तान्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम्। अन्धकाख्यानकं पश्चाद्वाराहचरितं पुनः। नृसिंहचरितं पश्चाज्जलन्धरवधस्ततः। शैवं सहस्रनामाथ दक्षयज्ञविनाशनम्। कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः। ततो विनायकाख्यानं नृत्याख्यानं शिवस्य च। उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः। उत्तरभागे विष्णुमाहात्म्यकथनमम्बरीषकथा ततः। सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुने!। शिवमाहात्म्यसंयुक्तस्नानयागादिकं ततः। सूर्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा। दानानि बहुधोक्तानि श्राद्धप्रकरणन्ततः। प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्त्तनम्। व्रजेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः। त्र्यम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च। एतस्योपरिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया। व्यासेन हि निबद्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः। लिखित्वैतत् पुराणन्तु तिलधेनुसमन्वितम्। फाल्गुन्यां पूर्णिमायां यो दद्याद्भक्त्या द्विजातये। यः पठेच्छृणुयाद्वापि लैङ्गं पापापहं नरः। स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं व्रजेत्। लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद् यः शृणुयात् तथा। तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वितयभोगिनौ। जायेतां गिरिजाभर्त्तुः प्रसादान्नात्र संशय" नार॰पु॰ १०२अ॰।

लिङ्गवर्द्धिनी स्त्री लिङ्गं पुरुषचिह्नभेदं वर्द्धयति वृध-णिच्-णिनि। अपामार्गे शब्दच॰।

लिङ्गवृत्ति पु॰ लिङ्गं सन्न्यासादिवेशधारणमेव वृत्तिर्जीविका यस्य। जीविकार्थसन्न्यासचिह्नादिधारिणि कपटपरिव्राजके अमरः।

लिङ्गिन् त्रि॰ लिङ्गमस्त्यस्य इनि। १चिह्नवति, २जीविकार्थसन्न्यासादिचिह्नवति, ३प्रशस्तलिङ्गवति गजे च पु॰ जटा॰। ४लिङ्गमात्रशेषे साध्ये ५पक्षे च। "तल्लिङ्गलिङ्गिज्ञानपूर्वम्" सा॰ का॰ व्याख्याने लिङ्गिपदस्य पक्षपरतानीय तेन लिङ्गमस्यास्तीति मत्वर्थतावगमोऽपि दर्शितम्" त॰ कौ॰। (शुरिया) लताभेदे राजनि॰।

लिङ्गिनी स्त्री लिङ्गमिवाकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। (पच

लिङ्गोपहित पु॰ लिङ्गेन हेतुना उपहितः विशिष्टः। साध्यमानसाध्यहेतुयुक्ते पक्षे। प्राचार्य्यमते लिङ्गोपहित एव पक्षे लैङ्गिकस्य साध्यस्य भानम्। तथा हि वह्निव्याप्यो हि धूमो वह्नेर्लिङ्गं तद्वति पक्षे वह्निभानम् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शोत्तरं जायमानानुमाने ज्ञानलक्षणया तादृशपक्षभानस्यावश्यकत्वात्। तथा च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् इत्येव तन्मतानुमानप्रकारः। [अलिपत् अलिपत अलिप्त।

लिप लेपने, तुदा॰ उभ॰ मुचा॰ सक॰ अनिट्। लिम्पति ते

लिपि(पी) स्त्री लिप-इक् वा ङीप्। १लिखिताक्षरके पत्रे, अमरः २लेपने च। [लिपके अमरटी॰।

लिपिक(का)र पु॰ लिपिं करोति कृ-अच् अण् वा।

लिप्त त्रि॰ लिप-क्त। १भुक्ते, २कृतचन्दनादिलेपे अमर ३मिलिते त्रि॰कौ॰ ४विषदिग्धे च मेदि॰। ज्योतिषोक्ते राशेः षष्टिभागात्मके कलारूपे ५भागे स्त्री। "लिप्तार्द्धहीनं यदि पूर्णमेतत्" इति नी॰ ताजकम्। स्वार्थे क अत इत्वम्। लिप्तिका टङ्कात्मककाले।

लिप्तक पु॰ कुत्सितं लिप्तम् कन्। विषाक्तशल्ये अमरः।

लिप्सा स्त्री लभ सन्-भावे अ। १लाभेच्छायाम् २इच्छायां अमर। "लिप्साकृते तृतीयवर्णके द्रव्यार्जननियमस्य क्रत्वर्थत्वमापादितं गुरुणा" मिता॰। [२खरे च शब्दर॰।

लिम्पाक पु॰ लिप आकन् पृषो॰। १जम्बीरभेदे (पातिलेबु)

लिवि(वी) लिप-इक् पृषो॰ पस्य वः वा ङीप्। लिपिशब्दार्थे अमरः। लिविकरादयोऽपि लिपिकरादार्थे।

लिश क्लेशे अल्पीभावे च दि॰ अक॰ आत्म॰अनिट्। लिश्यते अलिक्षत।

लिश गतौ तु॰ पर॰ सक॰ अनिट्। लिशति अलिक्षत्।

लिह आस्वादने अदा॰ उभ॰ सक॰ अनिट्। लेढि लीढे। अलिक्षत् त। [लोढिस् निघातस्य न॰। लीन।

ली श्लेषे दिवा॰ आ॰ अक॰ अनिट्। लीयते अलेष्ट।

ली श्लेषे क्र्या॰प्वा॰ पर॰ अक॰ अनिट्। लिनाति अलैषीत्।

ली द्रावणे वा चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् पक्षे भ्वा॰ पर॰ अनिट्। लीनयति ते लाय(प)यति ते पक्षे लयति। अयं द्रावणे लीङ्ग विलायतीत्येव। प्रलम्भने अभिभवे पूजायाञ्च सक॰ आत्म॰। तत्र नित्यमात्वे पुक्। जटाभिर्लापयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः। बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः। अलीलयत् त अलीलय(प)त् त। अलैषीत्। अलासीत्।

लीढ त्रि॰ लिह-आस्वादे क्त। १आस्वादिते, २स्पृष्टे च।

लीला स्त्री ली-क्विप् लियं लाति ला-क। १केलौ, २विलासे ३शृङ्गारादिभावजचेष्टायाम् मेदि॰। "अप्राप्तवल्लभसमा-

गमनादिकायाः, सख्याः पुरोऽत्र निजचित्तविनोदबुद्ध्या, आलापवेषगतिहास्यविलोकनाद्यैः प्राणेश्वरानुकृतिमाकलयन्ति लीलाम्" उज्ज्वलमणिधृता ४प्रियानुकरणे च ।

लीलावती स्त्री लीला+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १विलासवत्यां स्त्रियां, भास्कराचार्य्यस्य २पुत्र्यां, तत्कृते ३अङ्कग्रन्थभेदे मङ्गनाथाचार्य्यस्य ४भार्य्यायां तन्नामके न्यायग्रा स्वप्रसिद्धे "नाथ सृजतीत्यादिके" न्यायमतसिद्धपदार्थप्रतिपादके ५ग्रन्थभेदे, पुराणप्रसिद्धे ६वेश्याभेदे च तिं न० मत्स्यपु० ।

लीलोद्यान न० लीलार्थमुद्यानम् । १क्रीडनार्थे आरामे, [२देववने च त्रिका० ।

लुक्कायित त्रि० लुच्यते लुञ्च अपनयने क्विप् लुक् काको यस्य तादृश इवाचरति लुक्काय+क्विप्-क्त । अन्तर्हितदेहे

लुज कथने अहंधातोरर्थे च चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । लुञ्जयति ते अलुलुञ्जत् त ।

लुञ्चित त्रि० लुञ्च-णिच् क्त । अपसारिते दूरीकृते ।

लुट दीप्तौ अक० प्रतिघाते सक० भ्वा० आत्म० सेट् । लोटते लृदित् लुङि उभ० अलुटत् अलोटिष्ट ।

लुट हरणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुट दीप्तौ चु०उभ०अक०सेट् । लोटयति ते अलूलुटत् त ।

लुट विलोडने, हरणे च दिवा० सक० पर०सेट् । लुट्यति अलुटत् । ऌदित् चङि वा ह्रस्वः ।

लुट विलोडने सम्बन्धे च दिवा० सक०पर०सेट् । लुट्यति अलोटीत् । अलार्थे भ्वादिरपि । लोटति ।

लुट गतौ चौर्य्ये च सक० असंभावे आलस्ये च अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुठ प्रतिघाते भ्वा० आ० लुङि उभ० सक० सेट् । लोठते । अलुठत् अलोठिष्ट । ऌदित् चङि न ह्रस्वः ।

लुठ उपघाते भ्वा० पर० सक० सेट् । लोठति अलोठीत् ।

लुठ रोधे तु० कु० प० अक० सेट् । लुठति अलुठीत् ।

लुठ चौर्य्ये चु० उभ०सक०सेट् । लोठयति ते अलूलुठत् त ।

लुठन न० लुठ-ल्युट् । अश्वादेर्भूम्यादौ श्रमापनयनार्थं पुनः पुनरङ्गचालने (लोटा) त्रिका० ।

लुठित त्रि० लुठ क्त । भूमौ कृतभूरिदेहपरावर्त्तने ।

लुड मन्थने भ्वा०पर०सक०सेट् । लोडति अलोडीत् ।

लुड संवृतौ सक० रोधे अक० तु० कु० पर० सेट् । लुडति अलुडीत् । लुडनम् ।

लुण्ट अपहाय चौर्य्ये च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । लुण्टयति ते लुण्टति अलुलुण्टत् त अलुण्टीत् । कर्म्मणि लुण्ट्यते ।

लुण्टक पु० लुण्ट-ण्वुल् । (नटिया) शाकभेदे शब्दच० ।

लुण्टाक त्रि० लुण्टि षाकन् । चौरे स्त्रियां ङीष् ।

लुण्ठक त्रि० लुठि-ण्वुल् । चौरे ।

लुण्ड चौर्य्ये चु०उ०सक०सेट् । लुण्डयति ते अलुलुण्डत् त

लुथ वधे सक० क्रोधे अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुन्थति अलुन्थीत् ।

लुञ्च अपनयने भ्वा०पर०सक०सेट् । लुञ्चति अलुञ्चीत् ।

लुप छेदने विनाशने च तु०मुचा०उभ०सक० अनिट् । लुम्पति ते अलुपत् अलुप्त । ऌदित् चङि वा ह्रस्वः । अलूलुपत् त अलुलोपत् त । [अलोपीत् नित्यमङ् इत्येके ।

लुप आकुलीभावे दिवा० पर० अक० सेट् । लुप्यति अलुपत्

लुप्त न० लुप-क्त । १अपहृतधने । २छिन्ने ३नष्टे त्रि० ।

लुब अर्द्दने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित् । लुम्बयति ते लुम्बति । अलुलुम्बत् त अलुम्बीत् ।

लुब्ध पु० लुभ-क्त । १व्याधे । २लम्पटे शब्दर० ३लोलुपे च मेदि० । स्वार्थे क । तत्रैव । लुब्ध इव कायति कै-क । लुब्धक व्याधाकारताराभेदे खगोलशब्दे २४२२पृ०दृश्यम् ।

लुभ विमोहने तु० पर० अक० सेट् । लुभति अलोभीत् ।

लुभ आकाङ्क्षायां दि० पर० सक० सेट् । लुभ्यति । इरित् अलुभत्-अलोभीत् ।

लुल विमर्द्दने चौ० पर० सक० सेट् । लोलति । अलोलीत् ।

लुलाप पुंस्त्री० लुल वधार्थे क तमाप्नोति आप् । महिषे अमर० स्त्रियां ङीष् । [लुलितपतच्चिपाखम्" भट्टिः ।

लुलित त्रि० लुल क्त । १आन्दोलिते, २चालिते च "अथ

लुष चौर्य्ये भ्वा० पर० सक० सेट् । लोषति अलोषीत् ।

लुष हिंसायां चौ० पर० सक० सेट् । लोषति अलोषीत् ।

लुह आकाङ्क्षायां भ्वा० पर० सक० सेट् । लोहति अ[लोहीत् ।

लुषत् ।

लू छेदने क्र्या०प्वा० उभ० सक० सेट् । लुनाति लुनीते अ-

लूता स्त्री लू तक् । कीटभेदे (माकड्सा) अमर । स्वार्थे क अत्र इत्वम् । तत्रैव । २पिपीलिकायां ३रोगभेदे (मर्म्मरपे) मेदि० ।

लून त्रि० लू-क्त निष्ठातस्य न । छिन्ने अमरः ।

लूम न० लू-मक् । लाङ्गूले अमर । [लुनत् ।

लूष वधे स्तेये च चु० उभ० सक० सेट् । लूषयति ते अलू-

लेख पु० लिख्यते स्तूयते चित्रादिष्वसौ लिख-कर्म्मणि घञ् । १देव अमर । भावे घञ् २लेखने । कर्म्मणि घञ्

हस्तेन पुनः। भागदानक्रयाधानसंविद्दासकृतादिभिः।
सप्तधा लौकिकं लेख्यन्त्रिविधं राजशासनम्"। मरीचि
रपि "स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च। लिखिते-
नाप्नुयात् सिद्धिमविसंवादमेव च" विभागो दायभागः
आधानमाधीकरणम् संवित्समयः आदिपदेन विपणा-
दिपरिग्रहः। भागपत्रादीनां लक्षणमाह वृहस्पतिः
"भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम्। विभाग
पत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यन्तदुच्यते। भूमिन्दत्त्वा तु यत्पत्रं
कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम्। अनाच्छेद्यमनाहार्य्यं दान-
लेख्यन्तु तद्विदुः। गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्या
क्षरान्वितम्। पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यन्तदुच्यते।
लुकायित त्रि॰ जङ्गमं स्थावरं बन्धं दत्त्वा लेख्यङ्करोति यः। गोप्य
यत्र तादृश इवाचरति धिलेख्यञ्चतदुच्यते॥ ग्रामे देशे च
लुज कथने अकृधातोरर्थे च चु॰ परस्परम्। राजाविरोधिधर्मार्थं
लुञ्जयति ते अलुलुञ्जत् त। वक्र तस्थीनः कान्तारे लि
लुञ्चित त्रि॰ लुञ्च–अपनय-क्त। अपसारिते दूरीकृते। -पत्रं
लुट दीप्तौ अक॰ प्रतिघाते सक॰ भ्वा॰ आत्म॰ सेट्। लोटते
लृदित् लुङि उभ॰ अलुटत् अलोटिष्ट।
लुट हरणे भ्वा॰पर॰सक॰सेट् इदित्। लुण्टति अलुण्टीत्।
लुट दीप्तौ चु॰उभ॰सक॰सेट्। लोटयति ते अलूलुटत् त।
लुट विलोडने, हरणे च दिवा॰ सक॰ पर॰सेट्। लुट्यति
अलुटत्। लृदित् पक्षे वा लुलुः।
लुट विलोडने सम्बन्धे च दिवा॰ सक॰पर॰सेट्।
लुट्यति अलोटीत्। अत्रार्थे भ्वादिरपि। लोटति।
लुट गतौ चौर्य्ये च सक॰ अस्तोभावे आलस्ये च अक॰ भ्वा॰
पर॰ सेट् इदित्। लुण्टति अलुण्टीत्।
लुठ प्रतिघाते भ्वा॰ आ॰ लुङि उभ॰ सक॰ सेट्। लोठते।
अलुठत् अलोठिष्ट
लुठ उपघाते भ्वा॰ "अन्यं साक्षं वान्यत्र कारयेत्"। अत्र
लुठ लोठे एतत् सप्तविधं लेख्यं स्वकृतान्यकृतभेदेन द्विविधमाह
नोक्तम् "लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतन्तथा"।
स्वकृते साक्षिनियमोऽन्यकृते तन्नियम इत्याह नारदेन
स एव "असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयो
रिति"। असाक्षिमदपीत्यर्थः। याज्ञवल्क्यः "विनापि
साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितञ्च यत्। तत्प्रमाणं स्मृत
सर्वं बलोपधिकृतादृते"। स्वपितृः प्रागुक्तस्वोप-
धिकृतस्य दाप्यः सर्वलेख्यविधौ न स्वहस्तमात्र-
मिष्यते। तथा च मनुः "बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्
यच्चापि लेखितम्। सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनु-
रब्रवीत्"। नारदोऽपि "मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्-
कारकृतञ्च यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृत-
न्तथेति"। अन्यकृते विशेषान्तरमाह योगीश्वरः
"यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्। लेख्यन्तु
साक्षिमत्कार्य्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम्॥ समामासतद-
र्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः। सब्रह्मचारिकात्मीयपितृ-
नामादिचिह्नितम्"। धनिकनामपूर्वकमित्यनेनोत्तमर्ण-
नामोपरि लेख्यमधमर्णनाम तदध इत्यर्थः। एतदधमर्ण-
पत्रादिविषयमन्यत्राऽसम्भवात्। समामासादि यथा
अस्मिन्नब्देऽपि सब्रह्मचारिकमह्वचादिशाखाप्रयुक्त-
गुणनाम बह्वृचः कठ इत्यादि। वशिष्ठोऽपि "कालं
निवेश्य राजानं स्थानं निवसनन्तथा। दायकं च कृतञ्चैव
पितृनाम्ना च संयुतम्। जातिञ्चोत्तमं याचांश्च द्रव्य-
माधिं सहस्रकम्। वृद्धिं ग्राहकहस्तञ्च विदितार्थौ च
साक्षिणौ"। स्थानं जनपदः। निवसनं पुरग्रामादिकं
ग्राहकोऽधमर्णः। तन्निवेशनप्रकारमाह योगीश्वरः
"समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्। मतं
मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमिति"। साक्षिणा-
मपि लेखनप्रकारमाह स एव "साक्षिणश्च स्वहस्तेन
पितृनामकपूर्वकम्। अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति
ते समाः। उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्"। समा
इत्यनेन गुणसाम्यं सङ्ख्यापि साक्षिणां वैषम्यानियमाय विव-
क्षितम्। अथवा इत्यकारप्रश्लेषस्तु वैषम्यस्य सामान्यत
एव साक्षिषु प्राप्तेर्नोपादेयः। अत्र साक्षिणो सर्वथा
लिपिज्ञत्वाभावे नारद आह "अलिपिज्ञ ऋणी यः
स्यात् स्वमतं च तु लेखयेत्। साक्षी वा साक्षिणान्येन
सर्वसाक्षिसमीपतः" इति।
त्रिविधं राजशासनमित्युक्तम् तत्त्रैविध्यं विविनक्ति वृह-
स्पतिः "दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टे पटेऽथ वा।
शासनं कारयेद्धर्म्यं स्थानवंशादिसंयुतम्। मातापित्रो-
रात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे। दत्तमद्य मयैतस्मै दानं
सब्रह्मचारिणे। अन्याहार्य्यमहार्य्यं तत् चन्द्रार्कसमकालिकम्।
अनाच्छेद्यमनाहार्य्यं सर्वभागविवर्जितम्।
दाता पालयिता स्वर्गं हर्त्ता नरकमेव च। षष्टिं

वर्षसहस्राणि दानाच्छेदफलं लिखेत्। घातं मयेति लिखितं मन्त्रिमहल्लेखकैः। समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षा-क्षरान्वितम्। एवं विधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम्। देशादिकं यस्य राजा लिखितेन प्रयच्छति। सेवा-शौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितं तथा। पूर्वोत्तरक्रिया-वादनिर्णयान्ते यदा नृप। प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते"। सम्प्रच्छार्थे व्यवहारलेख्यं प्रमाणं व्याख्यायिने। सर्वभागविवर्जितम् अकरदानपुरुषादि देशदीयरहितम्। योगीश्वरः शासनपत्रमाह "भूमिं दत्त्वा निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत्। आगामि भद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः। पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम्। अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानञ्च महीपतिः। प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम्। स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरमिति"। दत्त्वेति प्रर्णकसकमारादाविदन्ति पर्णकसकादीन्यन्ये देयानीति राज्ञो नियतदानानि निबन्धं कारयेत् सन्धिविग्रहाद्यधि-कारिद्वारेत्यर्थः। तथा च व्यास "राज्ञा तु स्वय-मादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः। ताम्रपट्टे पटे वापि प्रलिखेद्राजशासनमिति"। प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूम्यादिस्तत्परीमाणं प्रतिग्रहपरीमाणं उपवर्णनं दोषौ नाऽक्षयः। दीयत इति दानम् भूम्यादि तस्य छेदः सीमादिभिर्योद्वा तदुपवर्णनं तन्निर्देशम्। आकल्याद्यैः अभिलिख्येत्यन्वय। इदञ्च साधुपल्लेखेव प्रेक्षणीयं न लौकिकस्तदर्शनपः। तथा च संग्रहकारः "राजा स्वहस्तचिह्नेन राजादेशेन संयुतम्। युक्तं राजाभि-धानेन मयिकृत राजमुद्रया। अविलुप्तवर्णपदोक्ति सम्पू-र्णाक्षरावयवम्। शासनं राजदत्तं स्यात् सन्धिविग्रह-लेखकैः"। वार्त्तिकपादोत्तर लिखितमिति शेषः। तस्मि-न्निव लौकिक देशभाषादिसविशेषो नेत्याह नारद "देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति"। शासने दाता स्वहस्तेनैव स्वमत लेख्यमित्याह व्यास "स्वहस्तेन प्रमाणाय स्वहस्तेन विलेखयेत्। मतामेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः"। सर्वत्रैव प्रमाणपत्रेष्वस्य पूर्वार्धं प्रलिखेदित्यन्वयः तयोरात्मसहस्तलिपनानियमात्। इदञ्च राज्ञः प्रतिग्रहीत्रे समर्पणीयमित्याह विष्णुः "पटे वा ताम्रपट्टे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कितमागामि महीनृपतिपरिज्ञानार्थं दद्यादिति"। अनुपद दानापहार-दोषप्रतिपादनमपि भाविन्नृपतत्त्वायनार्थं तत्रावश्यक-मित्याह व्यासः "षष्टिवर्षसहस्राणि दानच्छेद-फलं तथा। आगामिन्नृपसामन्तबोधनायाभिलेखयेत्" इति। षष्टिवर्षसहस्राणीत्यादि पुराणवचनमपि दत्त्वा-नाच्छेदयोः दानापहारयोः स्वर्गादिनरकादिफलं लेखयेद्राजेत्यर्थः।"

लेख्यपत्र पु० लिख्यतेऽत्र ण्यत् लेख्यं पत्रं यस्य। १ताल-वृक्षे भरतः। कर्म०, २लेख्ये पत्रे न० [लिपते अशोमिद।

लेप गमने भ्वा० आत्म० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लेप पु० लिप लेप-वा घञ्। १भोजने, २लेपने च मेदि०। कर्मणि घञ्। ३सुधायाम् (चालिचुन) विश्वः। ४पितृ-दत्तपिण्डशेषे "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्ड-भागिनः" श्रुतिः। [मलगण्डे पु० अमर।

लेपक त्रि० लिम्प त लिप ण्वुल्। १लेपनकरे २जातिभेदे

लेपन न०लिप-ल्युट्। (लेपा) इति ख्याते १व्यापारे। कर्मणि ल्युट्। २तुरस्कनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

लेय पु० सिंहराशौ ज्यो० त०।

लेलिहा स्त्री सर्वदेवजीवन्यासाङ्गे मुद्राभेदे तल्लक्षणं यथा "तर्जनीमध्यमाऽनामा समं कुर्यादधोमुखीः। अना-मायां क्षिपेत् वृद्धामृज्वीं कृत्वा कनिष्ठिकाम्। लेलिहा नाम मुद्रेयं जीवन्यासे प्रकीर्त्तिता" तन्त्रसा०।

लेलिहान पु० लिह यङ् लुक् ताच्छील्ये चानश्। १शिवे शब्दर० २सर्पे पुंस्त्री० हेमच०। ३पुनःपुनर्लेहनकरे त्रि० तारादेवतापूजाङ्गे अङ्गुल्यादिसन्निवेशविशेषरूपे ४मुद्रा-भेदे स्त्री। तल्लक्षणं यथा "वक्त्रं विस्तारितं कृत्वाऽधो जिह्वा च चालयेत्। पार्श्वस्थं मुष्टियुगलं लेलिहा-नेति कीर्त्तिता" तन्त्रसा०। [२व्यसने च।

लेश पु० लिश अल्पीभावे घञ्। १अल्पे २लवे अमरः।

लेष्टु पु० लिश-तुन्। लोष्टे अमरः। [लोष्टुभेदनोऽप्यत्र।

लेष्टुघ्न पु०लेष्टुं हन्ति हन-क। लेष्टुभेदके मुद्गरे शब्दच०।

लेह पु० लिह-घञ्। १आहारे २आस्वादे जिह्वया रसा-दानव्यापारभेदे (चाटा) च हेमच०। भावे ल्युट्। लेहन-मप्यत्र न०।

लेहिन पु० लिह-इनन्। टङ्कणे (सोहागा) हेमच०।

लेह्य त्रि० लिह ण्यत्। जिह्वया १आस्वाद्ये। २अमृते न० शब्दच०।

लैङ्ग न०लिङ्गमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। अष्टादशसु महा-पुराणेषु पुराणभेदे १महापुराणभेदे। लिङ्गं तदाकारः

अस्त्यस्याः फलेषु अण् ङीप्। २शिङ्गिनीवृक्षे स्त्री राजनि०तस्येदमण् ।३लिङ्गसम्बन्धे त्रि०स्त्रियां ङीप्।

लैङ्गिक त्रि० लिङ्गेनानुमापकचिह्नादिना आपादितस्तत आगतो वा ठण्। लिङ्गादिभिः १कल्पिते २अनुमिते साध्ये लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानमित्याचार्याः। अर्थम-काममामर्थ्यलिङ्गेन कल्पिते ३मन्त्रादीनां तत्तत्कर्मादि विनियोगे च।

लोक दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट्। लोकयति ते अलूलुकत् त।

लोक दर्शने भ्वा०आ०सक०सेट्। लोकते अलोकिष्ट लुलोके। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अलुलोकत् त।

लोक पु० लोक्यतेऽसौ लोक-घञ्। १भुवने भुवनशब्दे दृश्यम्। २जने च अमरः। भावे घञ्। ३दर्शने।

लोककान्ता स्त्री ६त०। १ऋषभौषधे राजनि० २लोककामिनि ३लोकप्रिये च त्रि०। [अमरः।

लोकजित् पु० लोकं लोकाचारं जितवान् जि-क्विप्। बुद्धे

लोकपाल पु० लोकान् पालयति पा-णिच् अण्। १लोकपालके नृपे, २इन्द्रादिदिक्पाले, ३विनायकादिषु पञ्चसु। ४लोकरक्षकमात्रे त्रि०। लोकनाथादयोऽप्यत्र।

लोकबान्धव पु० लोकानां बान्धवः सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वात्। सूर्ये जटा०। [लोकबहिर्भूते।

लोकबाह्य त्रि० बहिर्भवति बहिस्+ष्यञ् टिलोपश्च ५त०।

लोकमातृ स्त्री लोकानां मातेव रक्षित्री। १लक्ष्म्याम् अमरः ६त०। लोकानां मातरि त्रि०।

लोकलोचन पु०लोकैर्लोच्यतेऽनेन लुच ल्युट्।१सूर्ये शब्दर० लोकस्य लोचनमिव। सूर्ये न०। लोकनेत्रादयोऽप्यत्र न०

लोकायत न० लोकेषु आयतम् विस्तीर्णम् अनायाससाध्यत्वात्। चार्वाकमतसिद्धधर्म्मे शब्दच०।

लोकायतिक पु०लोकायतं तन्मतम् अस्त्यस्य ठन्। चार्वाके।

लोकालोक पु० न लोक्यतेऽसौ लोकः न लोक्यतेऽसौ कर्म०। अनामख्याते सूर्यकिरणसम्बन्धसीमापर्वते। तस्य च पार्श्वयोरालोकानालोकमध्यस्थायित्वात्।

लोकेश पु० ६त०। १ब्रह्मणि अमरः। २नृपतौ ३पारदे च राजनि० ४बुद्धभेदे त्रिका०। [न ह्रस्वः। अलुलोचत् त।

लोच दीप्तौ चु०उभ०सक० सेट्। लोचयति ते चङि

लोच दर्शने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। लोचते अलोचिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लोचक न० लोच-ण्वुल्। १मांसपिण्डे, २कज्जले ३ज्याकर्णे ४स्त्रीणां ललाटाभरणे, ५नीलवस्त्रे, ६कर्णपूरे, ७कदल्यां, ८भ्रूभागे ९निर्बुद्धौ १०भ्रूस्थचर्मणि मेदि० ११सर्पकञ्चुके शब्दर०।

लोचन न०लोच्यतेऽनेन लोच-करणे ल्युट्। १नेत्रे अमरः। भावे ल्युट्। २दर्शनक्रियायाम्। युच्। ३दर्शने ४आलोचने च स्त्री टाप् अमरः। ५गण्डप्राणिकीटे स्त्री राजनि० ङीप्।

लोचनहिता स्त्री ६त०। वत्साक्षने (वर्त) राजनि०।

लोचमस्तक पु० लोचमिव लोचं मस्तकं यस्य। मयूरशिखायाम् अमरः।

लोट(ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट्। लोट(ड)ति। अलोटी(डी)त्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लोणा स्त्री लवणमस्त्यस्याः मत्वर्थे पृषो० अच्। १चुक्रालोणिकायाम् राजनि०। लोणाम्लाप्यत्र स्त्री राजनि०

लोणार न० लवणमृच्छति कारणत्वेन ऋ-अण् उप०स०। पृषो० लवणजे क्षारभेदे राजनि०।

लोत न० लू-तन्। १चोरितधने, लोप्त्र (वमाल) जटाधरः २चिह्ने सि० कौ०। ३नेत्राम्बुनि त्रिका० ४लवणे च

लोत्र न० लू ष्ट्रन्। १अश्रुजले, २चोरितधने च संक्षिप्तसा०।

लोध पु० रुध-अच् रस्य लः। स्वनामख्याते वृक्षे रत्नमा०।

लोध्र पु० रुध-रन् रस्य लः। (लोध) ख्याते वृक्षे अमरः। "लोध्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत्। कषायो रक्तपित्तासृग्ज्वरातीसारशोथहृत्" भावप्र०।

लोप पु० लुप-भावे घञ्। १विनाशे २छेदने, ३आकुलीभावे, ४व्याकरणोक्ते अदर्शनरूपे नाशे च। लोपयति लोपां रूपगर्वम् अच्। ५अगस्त्यमुनिपत्न्यां स्त्री जटा०।

लोपापक पुंस्त्री० लोपमदर्शनमाप्नोति शृगालम् आप-ण्वुल्। शृगाले शब्दमा० स्त्रियाम् अजा० टाप् अत इत्त्वम्।

लोपामुद्रा स्त्री मुदं राति रा-क कर्म०। अगस्त्यमुनिपत्न्याम् अमरः।

लोप्त्र न०लुप-ष्ट्रन्। लोप्यते चोरैरपहृत्य तत्त्वे ङीप्।

लोभ पु० लुभ-आकाङ्क्षायां भावे घञ्। परद्रव्येषु अतिगर्धिताभिलाषे "परवित्तादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते। अभिलाषो द्विजश्रेष्ठ! स लोभः परिकीर्त्तितः" पद्मपु०।

लोभिन् त्रि०लुभ-णिनि। परद्रव्येषु अतितृष्णावति जटा०।

लोभ्य पु० लुभ-कर्मणि यत्। १मुद्गे हेमच०। २लोभनीयपदार्थे त्रि० [अमरः। तत्प्रधाने ३आकृष्टे न० जटा०

लोम न० लू-मन्। देहजाते केशादौ १रोमाख्ये द्रव्ये

लोमकर्ण पुंस्त्री लोमयुक्तः कर्णौ यस्य शाक०। शशे

हेमच० तत्कर्णस्य लोमशत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप् ।

लोमकूप पु० लोम्नां कूप इव । रोमाधारे १छिद्राकारे गर्त्ते

लोमघ्न न० लोमानि हन्ति हन-टक् । (टाक) रोमभेदे ।

लोमन् पु० लू-मनिन् । देहस्थे केशतुल्ये (रो-या) पदार्थे अमरः । [न्दृपभेदे रामा०

लोमपाद पु० लोमयुक्तौ पादावस्य या०त० । अङ्गदेशस्थे

लोमश पु० लोमानि बाहुल्येन सन्त्यस्य श । १मुनिभेदे २मेषे ३लोमयुक्ते त्रि० मेदि० । ४काकजङ्घायां ५जटामांस्यां, ६वचायाम् ७शूकशिम्ब्याम् ८महामेदायां ९काशीसे १०शाकिनीभेदे च स्त्री मेदि० ११गण्डदूर्वायाम् १२अतिबलायां च स्त्री विश्वः । १३गन्धमांस्यां स्त्री रजनि० । [राजनि०

लोमशकाण्डा स्त्री लोमश इव काण्डोऽस्याः । कर्कट्याम्

लोमशपर्णिका स्त्री लोमशानीव पर्णानि यस्याः कप् अत इत्त्वम् । माषपर्ण्याम् शब्दच० । [राजनि०

लोमशपुष्पक पु० लोमशमिव पुष्पमस्य कप् । शिरीषवृक्षे

लोमशातन न० लोमानि शातयति शद-णिच् तान्तादेशः ल्यु । लोमशातने औषधभेदे सुश्रु० पु० १८८ अ० तदौषधोक्तं यथा "हरितालमङ्कचूर्णं कदलीदलभस्मना । एतद्द्रव्येण लेपेन लोमशातनमुत्तमम् । चूर्णं हरितालस्य तण्डुलाश्च फलानि च । लाक्षा रससमायुक्तं लोमशातनमुत्तमम् । तथा च हरितालस्य भागद्वयं मनःशिला । तैलेन पक्वेन शङ्खचूर्णेन देयेत् । मत्स्यपीडनमात्रेण लोमशातनमुत्तमम्" ।

लोमहर्षण न० लोम्नां हर्षणं हर्षजनकव्यापार इव, उद्भेद इति यावत् । रोमाञ्चे । लोमानि हर्षयति उत्तमश्लोककथया हृष-णिच्-ल्यु । व्यासशिष्ये सूतवंश्ये स्वनामख्याते ४पौराणिके पु० "प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो वै लोमहर्षणः । हरपदर्शितास्तस्मै हरौ व्यासो पुराणानि" विष्णुपु० ।

लोमहृत् पु० लोमानि हरति हृ-क्विप् तुक् च । १हरिताले हेमच० । लोमशातनद्रव्ये तच्च तत्र तं द्रष्टव्यम् ।

लोल त्रि० लोड-अच् डस्य लः । १चपले २सतृष्णे च अमर० च ३जिह्वायां ४लक्ष्म्याम् स्त्री मेदि० ।

लोलार्क पु० काशीस्थे सूर्यमूर्त्तिभेदे काशीख० ४६ अ० ।

लोलिका स्त्री लोलयति रोगं दशनात् लोड-ण्वुल् टाप् च । चाङ्गेर्याम् (चुकोपालङ्) शब्दार्थ० ।

लोलित त्रि० लुल-णिच्-क्त । चालिते ।

लोलुप(भ) त्रि० लुप-यङ् अच् पृषो० भस्य वा पः । अतिलोभयुक्ते अमरः । [अलोडिष्ट ।

लोष्ट सङ्घाते राशीकरणे भ्वा० आ० सक० सेट् । लोष्टते

लोष्ट पुंन० लोष्ट-अच् । १मृत्पिण्डे (ढेला) अमर । २लोहमले राजनि० ।

लोष्टघ्न पु० लोष्टं हन्ति मर्दयति हन-क । लोष्टभेदने मुद्गरादौ भरतः । [भेदनसाधके मुद्गरादौ भरतः ।

लोष्टभेदन पु० लोष्टं भिनत्ति विमर्दयति भिद-ल्यु । लोष्ट-

लोष्टु पु० लोष्ट-उन् । लोष्टे हेमच० ।

लोह पुंन० लू-विच् लोऽस्तं जहाति हा-क । १धातुभेदे अमरः । २धातुमात्रे मेदि० ३रुधिरे राजनि० ४अगुरुचन्दने न० अमरः । धातुभेदस्वरूपादि भावप्र० उक्तं यथा "अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः "पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च । लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । सुरताहृतनोवृक्षोद्भवफ-- दाहस्य कारिता । अम्लदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य ते । लोहं तिक्तरसं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः । मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वकुष्ठामदसृग्युदं भ... मेह हृद्रोगमूर्च्छा कुरुतेऽशुद्धलोह । नानाव्रणाश्चापि तथा प्रकोपं करोति दुःखासमपक्वलोहम् । शौर्यकारि मदकारि चायसं छेदविमर्दसंस्कृतं भुवम् । पाटवं न तनुते शरीरके दाढ्यं हृदि करोति यच्छति । कुष्ठपाण्डु तिक्तलेह मालादं रासिका तथा । महामन्दरसस्यापि सर्वलोहस्य शैत्यः" । तत्र चारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च "अनाभ्रमन्धकाराचारोगकुण्डमन्येन सेवयेत् । लोहे सुवर्ण घ्नन्त्यपि तत्सारमभिधीयते । लोहचारो रुच कष्टादुपक्षणीमन्दिरकम् । अर्द्धकोलिकं बाल गुरुक परतालरम् । अर्दत धीमन्तं विश्रं भावं कार्यं सर्वोऽपि" । अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च । "यत् पात्रेऽपि प्रसरति जले तैल-बिन्दुः प्रतप्ते हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः । तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारं नैति भूमिं कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलोहं तदुक्तम् । गुल्मोदरार्शःशूलामवातान् नाशयेत् । कान्तलोहस्तु रसानि यद कान्तलो हरेत् । ज्वरान-

मन्दवेगस्य यस्यापि शिरोरुजम् । सर्वान् रोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः । बलं वीर्य्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत्" । अथ किट्टस्य "ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते । लोहसिंहानिका किट्टं सिंहानञ्च निगद्यते । यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्" । अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते "पत्तलीकृतपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते" । अथ लोहस्य मारणविधिः "शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः । मर्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटद्वयम् । पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्नकारसैः । पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत्" । अन्यच्च । "हिङ्गुलस्याष्टमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः । मर्द्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत् । एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् । सत्याऽनुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽयं लोहमारणे । कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाऽधुना । रसकाद्द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम् । द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः । यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके । घर्मे धृत्वा रुबुकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः । यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः । दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् । पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत् । दाड़िमस्य दलं पिष्ट्वा तत्स्वरसं चपारिष्या । तद्द्रवेणायसचूर्णं समीयात् भावयेदपि । आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः । एकविंशतिवारैस्तन्म्रियते नात्र संशयः । एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत्" । एवं मारितलोहस्य गुणाः "लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु । रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शःप्लीहपाण्डुताः । मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि । शुद्धामेवं समारभ्य यावत् सुवर्णं रतिकाः । तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः । कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा । मद्यमम्लरसञ्चैव वर्ज्जयेल्लोहसेवकः" भावप्र० "यदा तु पातये पात्रे पक्वमन्नानि वै द्विजः । स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते" ब्रह्मपु० । "अय पात्रे स्व पात्रं गव्यं विद्यादमेव च । अन्नादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा । फलं मूलञ्च यत् किञ्चिदभक्ष्यं मनुरब्रवीत्" ब्रह्मवै० ।

लोहकण्टक पु० लोहमिव कठिनः कण्टको यस्य । १मदनवृक्षे शब्दच० । २लोहमयकण्टके च ।

लोहकार पु० लोहं तन्मयं शस्त्रादि करोति कृ-अण् । कर्मकारे । ण्वुल् । लोहकारकोऽप्यत्र । "गोपकन्यायां तन्तुवाय्यां वै कर्मकारोऽभवत् सुतः" पराशरोक्ते जातिभेदे पुंस्त्री० ।

लोहकिट्ट न० ६त० । लोहमले । (लोहार गु) । राजनि० ।

लोहचूर्ण न० ६त० । (लोहाचुर) ख्याते १पदार्थे २लोहमले राजनि० ।

लोहज न० लोहात् लोहाभ्यां वा जायते जन-ड । १लोहमले राजनि० २धातुद्वयजे कांस्ये च हेमच० ।

लोहद्राविन् पु० लोहानि धातुद्रव्याणि द्रावयति द्रु-णिच्-णिनि । १टङ्कणे (सोहागा) राजनि० । २धातुद्रावके त्रि० । [अमरः स्त्रियां ङीप् ।

लोहपृष्ठ पुंस्त्री० लोहमिव कठिनं पृष्ठमस्य । कङ्कपक्षिणि

लोहमारक पु० लोहं मारयति जारयति मृ-णिच्-ण्वुल् । शालिञ्चशाके त्रिका० । [२लोहमारके त्रि० ।

लोहल पु० लोहमिव लाति ला-क । १अव्यक्तशब्दे अमरः

लोहवर न० लोहेषु सर्वधातुषु मध्ये वरम् । स्वर्णे मेदि० ।

लोहश्लेषण न० लोहानि स्वर्णादीनि श्लेषयति योजयति श्लिष-णिच्-ल्यु । टङ्कणे (सोहागा) हेमच० ।

लोहसङ्कर न० लोहानां धातुद्रव्याणां सङ्करो यत्र । मिश्रितधातौ १रीत्यादौ २वर्त्तलोहे च राजनि० ।

लोहाभिसा(हा)र पु० लोहं तन्मयमस्त्रम् अभिसा(हा)र्य्यतेऽत्र अभि+सृ-(हृ)-णिच्-आधारे घञ् । राज्ञां युद्धयात्रादौ अस्त्रनीराजनाविधौ अमरः ।

लोहार्गल पु० १तीर्थभेदे वराहपु० । २लोहशीले च ।

लोहित न० रुह रक्तः रस्य लः । १कुङ्कुमे २रक्तचन्दने ३रक्तगोशीर्षकभेदे मेदि० । ४पद्मके ५हरिचन्दने शब्दच० । ६वरकुङ्कुमे ७रुधिरे च राजनि० ८युद्धे हेमच० । ९नदभेदे १०मर्द्दने ११रक्तवर्णे च पुं० मेदि० । १२रक्तगुणयुते त्रि० । १३नागभेदे १४रोहितमत्स्ये १५सर्पे १६देशभेदे भरतः । १७मङ्गले शब्दच० १८रक्तशालौ १९रक्तमाषे राजनि० । २०वर्षभेदे २१सरोवरभेदे [illegible] । वर्ण जातौ स्त्रियां ङीप् । वर्णे तु स्त्रीत्वे ङीप् तस्य नः । लोहिनी लोहितवर्णयुतस्त्रियाम् । रुह-इतन् रस्य लः । रोहितवर्णादि स्त्रियां टाप् ।

लोहितक न॰ लोहितमिव कायति कै-क। १पित्तले राजनि॰। लोहित+स्वार्थे कन्। २पद्मरागमणौ पु॰ हेमच॰। ३मङ्गलग्रहे पु॰ शब्दमाला।

लोहितचन्दन न॰कर्म॰। १कुङ्कुमे अमर २रक्तचन्दने च।

लोहितपुष्पक पु॰ लोहितानि रक्तानि पुष्पाण्यस्य कप्। दाडिमवृक्षे भावप्र॰। २रक्तवर्णपुष्पयुते त्रि॰।

लोहितमृत्तिका स्त्री कर्म॰। १गैरिके (गेरिमाटी) रत्नमा॰ २रक्तमृदि च।

लोहिता स्त्री रुह-इतच् रस्य लः। १वराहक्रान्तायां शब्दच॰ २रक्तपुनर्नवायां राजनि॰। ३रक्तवर्णायां स्त्रियाञ्च।

लोहिताक्ष पु॰लोहिते अक्षिणी यस्य षच् समा॰। १विष्णौ शब्दच॰ २कोकिले च पुंस्त्री॰ शब्दच॰। ३रक्तनेत्रयुते त्रि॰ स्त्रियां ङीष्। [स्फिक्कस्के च राजनि॰।

लोहिताङ्ग पु॰लोहितमङ्गमस्य। १मङ्गलग्रहे अमरः २का

लोहितानन पुंस्त्री॰ लोहितमाननमस्य। १नकुले राजनि॰ स्त्रियां ङीष्। २रक्तमुखे त्रि॰ स्त्रियां टाप्। [त्रिका॰

लोहितायस् न॰ लोहितं वर्णमेति इण्-असुन्। ताम्रे

लोहितायस न॰ लोहितमय अच् स॰। १ताम्रे २रक्तवर्णायोधातुभेदे च।

लोहोत्तम न॰ लोहेषु धातूत्तमम्। स्वर्णे हेमच॰।

लौकायतिक न॰ लोकायतं चार्वाकशास्त्रं वेत्त्यधीते वा ठक्। चार्वाकमताभिज्ञे।

लौकिक त्रि॰ लोके विदितः प्रसिद्धो स्थितो वा ठञ्। १लोकविदिते २लोकप्रसिद्धे। ३लोकस्थिते च।

लौकिकाग्नि पु॰ कर्म॰। विधानेन संस्कारशून्ये वह्नौ।

लौड उन्मादे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। लौडति अलौडीत्। अदित् अचि न लुक्। [२धातुनामे च।

लौह पु॰लोहस्येदं अर्थे अण्। (लोया) १धातुभेदे भरतः।

लौहज न॰ लोहात् लोहाम्भो जायते वा जन-ड।१मण्डूरे रत्ना॰। धातुरचने कांस्यपित्तलादौ च।

लौहभाण्ड पु॰ लोहस्य विकारः अण् कर्म॰। (हामान-दिस्ता) १लोहमये पात्रभेदे शब्दच॰। २लोहमयपात्र-मात्रे न॰।

लौहमल न॰ लोहस्येदम् अण्। लोहकिट्टे राजनि॰।

लौहित्य न॰लोहितस्य भावः ष्यञ् स्वार्थे अण् वा। १रक्त-वर्णे २रक्तत्वे लोहितात् जातो जाता लोहितस्य नदी-स्थानं अणो २ब्रह्मपुत्रनदे। 'दीर्घ्लौहित्यं'रघुः।

ल्वी छेदे क्र्या॰ प्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट्। ल्विनाति अल्वै-षीत्। [षीत्।

ल्वी गतौ क्र्या॰ प्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट्। ल्विनाति अल्वै-

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये लकारादिशब्दार्थ-सङ्कलनम्।

व

वकारः व्यञ्जनवर्णभेदः। स च सवर्णवर्णयोरन्तःस्थितत्वात् अन्तस्थवर्णभेदः अस्योच्चारणस्थानं दन्तोष्ठौ "दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः" शिक्षोक्तेः। अस्योच्चारणे जिह्वाग्रेण दन्तोष्ठयोरीषत्स्पर्शात् ईषत्स्पृष्टता आभ्यन्तर-प्रयत्नः। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। अस्य दन्त्योष्ठ्यत्वात् दन्त्यत्वं क्वचित् ओष्ठ्यत्वमाश्रित्य कार्यभेदस्तेन संयुक्तवर्णेत्यादौ ओष्ठ्यत्वमाश्रित्य णः अप-परः। दन्त्यत्वमाश्रित्य च अनुस्वारस्थाने अनुनासिको वो वा पक्षे अनुस्वारस्थितिः। अस्य मातृकान्यासे वाम-स्कन्धे न्यसता। काव्यादौ प्रयोगे "व्यवनमथ वो"इ॰ वृ॰ टी॰ धृतैः व्यसनं फलम्। वर्णाभिधाने अस्य वा-चकशब्दा उक्ता यथा "वो वारुणो वारुणो वरुणः शङ्खो मेदसंज्ञकः। पद्मनाभो ज्वालिनी वक्तं कलशो वारिशायकः। उत्कारो वाहिनी वाला वामः स्फटिक सागरः शुचिः। इन्दुधारा च वामांसः करकुश्च न-दीश्च। जलजावी वारिणो च द्वेषोऽविष्णोऽनिवहकः। शिशिराख्यो निवसात्मा अमृता निन्दिनी करः" अस्य ध्यानरूपं यथा "वकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली मोक्षमव्ययम्। पञ्चवाद्ययं सदा त्रिगुणमावर्जितं सदा। त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लताकृतिम्। चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धि-प्रदायकम्"वर्णोद्धार॰"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणु वराङ्गने! शङ्खकुन्देन्दुधवलां द्विभुजां वरदाभयाम्। पद्मनालाक्ष-धरां रक्तपुष्पोज्ज्वलां पराम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तां

सिद्धिदां सिद्धसेविताम् । एवं ध्यात्वा वकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम् ।

व पु० वा–ड । १वायौ २वरुणे ३सान्त्वने ४मन्त्रणे मेदि० ५राहौ ६कल्याणे ७वसतौ ८वसने ९समुद्रे च शब्द० १०व्याघ्रे ११वसने १२शालूके १३वन्दने च एकाक्षरको० । १४सादृश्ये अव्य० मेदि० "मातलं व यमः पशुः" रघुः । १५वरुणे न० मेदि० । १६वरुणबीजे मान्तमव्ययम् ।

वंश पु० वमति उद्गिरति वम–श तस्य नेत्त्वम् । १पुत्रपौत्राद्यपत्यवर्गे २तृणजातिभेदे (वाँश) अमरः ।

"वंशः सरो हिमः स्वादुः कषायो वस्तिशोधनः । छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित् । तत्करीरः कटुः पाकरसे रूक्षो गुरुः सरः । कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तल० । तद्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः" भावप्र० । ३पृष्ठावयवे ४वर्गे च मेदि० ५इक्षौ ६शालवृक्षे च राजनि० । ७वाद्यभेदे पुंस्त्री० धरणिः स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् "वंशीकलेन वक्रियेन" इति वृन्दावनचम्पूः । तद्विवृतिर्यथा

"तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः । गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते । ततं शुषिरमानद्धं घनमित्यं चतुर्विधम् । ततं तन्त्रीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुषिरं तथा । चर्मावनद्धमानद्धं घनं तालादिकं मतम्" । तत्र शुषिरं यथा "वंशोऽथ पारी मधुरी तित्तिरी शङ्खकाहला । तोड़हो मुरली बुक्का शृङ्गिका स्वरनाभयः । शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्मवंशस्तथा परः । एते शुषिरभेदास्तु कथिताः पूर्वसूरिभिः । वर्त्तुलः सरलश्चैव पर्वदोषविवर्जितः । वैणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथ वा । श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्ति दन्तमयोऽपि वा । राजतस्ताम्रजो वापि कौशलः स्फाटिकोऽथ वा । कनिष्ठाङ्गुलिरन्ध्रेण गर्भरन्ध्रेण शोभितः । विहितविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहर । वंशेनैव मनःप्रीतिः सम्पूर्णमितोऽन्तरम् । ततोऽन्योऽपि तदाकारा वंशा अत्र प्रकीर्त्तिताः । तत्र त्यक्त्वा शिरो देशादर्थोदितमङ्गुलम् । फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मित-मङ्गुलिपर्वणा । पञ्चाङ्गुलानि संत्यज्य ताररन्ध्राणि कारयेत् । तुल्योन्मानान्तराण्यपि सप्तरन्ध्राणि कोमलात् । बदरीबीजतुल्यानि वंशच्छिद्राणि मङ्गुलम् । मानतो-वंशवर्णं कार्यं स्वरादीनां सुवेदने । विधानेन कृता रेखा तेन सुस्वरता भवेत् । पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिवर्द्धितः । षडङ्गुलानि नाम्ना स्यात् यावद्द्वादशाङ्गुलम् । फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् । तदेव कुलम् । फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् । तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्त्त्यते । एकाङ्गुलोदशाङ्गुलश्च त्वङ्गुलश्चतुरङ्गुलः । अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः । त्रयोदशाङ्गुलो वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः । निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथा सप्तदशाङ्गुलः । महानन्दस्तथानन्दो विजयोऽथ जयस्तथा । चत्वार उत्तमा वंशा मतङ्गमुनिसम्मताः । दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः । द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्त्तितः । चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते । ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः । त्रैविध्यं भोदनादपि सुस्वरत्वञ्च धीमता । माधुर्यमिति पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणाः स्मृताः । शीत्कारबहुलः स्तब्धो विस्वरः स्फुटितो लघुः । अमधुरश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः फुत्कृते क्रमात् । तथा प्रयोगबाहुल्यमस्ता गीतवादने । एभिर्दोषैर्युतोऽतीव निन्दितो वांशिको मत । स्थानकादिनयाभिज्ञोऽनकार्यः स्फुटाक्षरः । शीघ्रहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको दक्ष उच्यते । प्रयुक्तिर्वंशयुक्तिश्च युक्तिवैत्यकृते गुणाः । सुस्थानत्वं सुस्वरत्वमङ्गुलीसारणक्रिया । समस्तगमकस्थानं रागरागाङ्गवेदिता । क्रियाभाषाविभाषाश्च दक्षता गीतवादने । अस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्वाहकौशलम् । गातुर्गा स्थानदानं तद्दोषाच्छादनं तथा । वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः" सङ्गीतदा० ।

वंशक पु० वंश इव कायति कै–क । (शोमयाङ्ग) १कृमिभेदे रत्नमा० २मत्स्यभेदे (राघव) शब्दमा० । ३अगुरुचन्दने न० ह्वारा० । [वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशकर्पूररोचना स्त्री कर्पूरमिव रोचते रुच–ल्यु ६त० ।

वंशक्षीरी स्त्री वंशस्य क्षीरमिवास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशज पु० वंशात् जायते जन–ड । १वंशबीजाते यवाकारे वेणुयवे राजनि० २सत्कुलजाते त्रि० । ३वंशरोचनायां स्त्री टाप् शब्दर० । [राजनि० ।

वंशतण्डुल पु० ६त० । वेणुजाते तण्डुलाकारे वेणुयवे ।

वंशधर त्रि० वंशं धरति । कुलाविच्छेदकारके सन्ताने । धृ–अच् णिच् ल्यु । वंशवर्द्धनोऽप्यत्र ।

वंशनेत्र न० वंशस्येव नेत्रमस्य । इक्षुमूले राजनि० ।

वंशपत्र पु॰ वंशस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्य। १नलनामके तृणे राजनि॰। हृत॰। २वंशदले न॰। कप् तत्रैव। ३नाडीहिङ्गौ स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीष्।

वंशपत्रपतित न॰ त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। "दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः" छन्दो॰।

वंशपीत पु॰ वंशस्य पत्त्रमिव पीतः। कणगुग्गुलौ राजनि॰।

वंशपुष्पा स्त्री वंशस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः। सहदेवीलतायाम् राजनि॰।

वंशपूरक न॰ वंशस्येव पूरकं यस्य। इक्षुमूले राजनि॰।

वंशरो(लो)चना स्त्री वंशेषु रोचते रुच-ल्यु वा रस्य लः। वंशपर्वस्थिते श्वेतवर्णे कर्पूराकारे द्रव्ये। (वंशलोचन)। "वंशजा बृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला। तृष्णाकासक्षयश्वासपित्तास्रकामलाः। हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषायवातकृच्छ्रजित्" भावप्र॰।

वंशशर्करा स्त्री वंशस्य शर्करेव। (वंशलोचन) पदार्थे राजनि॰। [हेमच॰।

वंशशलाका स्त्री॰ वंशस्य शलाकेव कठिनत्वात्। वीरणमूले

वंशस्तनित न॰। द्वादशाक्षरपादके वंशस्थविलापरपर्याये छन्दोभेदे शब्दा॰। [वंशस्थविलं जतौ जरौ" छन्दो॰

वंशस्थविल न॰। द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे। "वदन्ति

वंशाग्र न॰ वंशस्य अग्रं मूलम्। वंशाङ्कुरे (कोंड़) राजनि॰

वंशाङ्कुर पु॰ ६त॰। (कोंड़) इति ख्याते पदार्थे राजनि॰

वंशिक न॰ वंशोऽस्त्यस्य ठन् वंश इव वा कन्। १अगुरुचन्दने अमरः २वंश्यां स्त्री शब्दच॰ टाप्।

वंशीधर पु॰ वंशीं वंशवाद्यभेदं धरति धृ-अच्। श्रीकृष्णे

वंश्य त्रि॰ वंशे सत्कुले जातः यत्। सत्कुलजाते।

वक कौटिल्ये चुरा॰ गतौ भ्वा॰आ॰सक॰सेट् इदित्। वङ्कते अवङ्किष्ट।

वक पुंस्त्री॰ वकि-अच् पृषो॰ नलोपः। १स्वनामख्याते विहगे अमरः स्त्रियां ङीष्। २स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे "वकस्तिक्तरसः शीतं वातपित्तनिवारकम्। पट्वान्ध्यनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च। पीनसश्लेष्मकासघ्नं वातलं रुचिनिर्णयम्" भावप्र॰। ३ज्योतिषादिशास्त्रप्रसिद्धे [illegible] यथा "वक्रचेष्टाः कुर्युः" स्मृतिः। अतः परं यथा "दीर्घकण्ठाकृत्या तिष्ठेत् जलमध्ये वकम्। निश्चलः स्थेयात् वकव्रतमिति कीर्त्तितम्" वैद्यम्। ४कुबेरे ५राक्षसभेदे मेदि॰ स च भीमेन हतः भा॰आ॰ १॥ अ॰। श्रीकृष्णेन हते दैत्यभेदे च भाग॰१०।११ अ॰।

वकजित् पु॰ वकं जितवान् जि-क्विप् ६त॰। १श्रीकृष्णे २भीमसेने च वकासुरादयोऽप्यत्र।

वकधूप पु॰ वक इव शुभ्रो धूपः। वृकधूपे अमरः।

वकपञ्चक न॰। कार्त्तिकशुक्लपक्षस्यैकादश्यादितिथिपञ्चके। तत्र मत्स्यादकैरपि मत्स्यत्यागेन व्रताचरणात् तथात्वम्

वकपुष्प पु॰ वक इव कुटिलं पुष्पमस्य। स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे शब्दच॰।

वकवृत्ति पु॰ वकस्येव स्वार्थपरा वृत्तिश्चेष्टा यस्य। "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतचरो द्विजः" इत्युक्तलक्षणे परवञ्चके जने।

वकव्रतधर पु॰ वक इव व्रतं धारयति धृ-अच्। "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतधरो द्विजः" इत्युक्ते स्वार्थसाधनतत्परे वञ्चके विप्रादौ। [व्रतधरे।

वकव्रतिन्(क) पु॰ वकव्रत+अस्त्यर्थे इनि ठन् वा। वक-

वकुल पु॰ वकि-उलच् नलोपः। १स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे अमरः। २कटुकायां स्त्री राजनि॰ टाप्। जात्यां ङीप् पृषो॰। बकुलोऽपि बकुले पु॰। "बकुलो मधुगन्धश्च शिशिरः स्वादुराश्रया। बकुलस्तुवरोऽनुष्णः कटुः पाके रसे गुरुः। कफपित्तविषश्वित्रकृमिदन्तगदापहः" भावप्र॰। अस्य योषिद्दोहदमित्यन्यत्।

वक्क गतौ भ्वा॰आत्म॰सक॰सेट्। वक्कते अवक्किष्ट।

वक्तव्य त्रि॰ वच-तव्य। १कुत्सिते २हीने ३वाच्ये च मेदि॰ "दिवा वक्तव्यता पापे" कविः। ४अधीने च। भावे क्त। ५वचने ६दूषणे च न॰।

वक्तृ त्रि॰ उचितं वक्ति वच-तृच्। १उचितवक्तृवादिनि अमरः स्त्रियां ङीप्। २पण्डिते पु॰ मेदि॰।

वक्त्र न॰ वक्त्यनेन वच-करणे ष्ट्रन्। १मुखे अमरः। २तगरमूले शब्दर॰। ३वसनभेदे मेदि॰। वक्त्रं "नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्" वृ॰ र॰ उक्ते ४छन्दोभेदे च।

वक्त्रभेदिन् पु॰ वक्त्रं भिनत्ति भिद-णिनि। १तिक्तरसे हेमच॰। २मुखविदारके त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

वक्त्रवास पु॰ वक्त्रं वासयति सुरभीकरोति वासि-अण् उप॰ स॰। १नागरङ्गे हेमच॰। ६त॰। २मुखवासे पु॰।

वक्त्रशोधिन् पु॰ वक्त्रं शोधयति शुध-णिच्-णिनि। १जम्बीरे राजनि॰ २मुखशोधके त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

वक्रासव पु॰ वक्रस्यासव इव । अधररसे त्रिका॰ ।

वक्र न॰ वकि–रन् पृषो॰ नलोप॰ । १नदीवङ्के अमरः २शनैश्चरे पु॰मेदि॰ ३मङ्गलग्रहे पु॰हेम॰ ४रुद्रे ५त्रिपुरासुरे पु॰ धरणि ६पर्पटे कुटिलगतौ च स्त्री । तद्वति त्रि॰ । ग्रहाणां वक्रगतिकारणं ग्रहगतिशब्दे प्रक्रम् । सामान्यतः ज्यो॰ त॰ उक्तं यथा “वक्राः स्यु॰ पञ्च षष्ठेऽर्के अतिवक्रा नगाष्टगे । नवमे दशमे चैव जायते वक्रसंगति । द्वादशैकादशे सूर्ये भजन्ते मार्गतां पुनः । रविविश्लिष्टं ग्रहाणां भागैः संख्याता कल्प्यते । न तु राश्यन्तरस्थानात् पञ्चमादिनिरूपणम् । राहुकेत्वोः सदा वक्रौ” ।

वक्रकण्ट पु॰ वक्रः कुटिलः कण्टः कण्टकोऽस्य । बदरवृक्षे राजनि॰ ततः स्वार्थे कन् । खदिरवृक्षे राजनि॰ ।

वक्रखड्ग पु॰ कर्म॰ । करवाले राजनि॰ ।

वक्रग्रीव पुंस्त्री॰ वक्रा ग्रीवा यस्य । १उष्ट्रे त्रिका॰ स्त्रियां ङीष् । २कुटिलग्रीवायुते त्रि॰ स्त्रियां टाप् ।

वक्रपुच्छ पुंस्त्री॰ वक्रं पुच्छं यस्य । १कुक्कुरे त्रिका॰ स्त्रियां ङीष् । वक्रलाङ्गूलादयोऽप्यत्र ।

वक्रपुष्प न॰ वक्राणि पुष्पाण्यस्य । १बकवृक्षे शब्दर॰ २पलाशवृक्षे च राजनि॰ । [वृक्षे राजनि॰ ।

वक्रशल्या स्त्री वक्रं शल्यमिव पत्रादि यस्याः । कुटुम्बिनी-

वक्राङ्ग पुंस्त्री॰ वक्राण्यङ्गान्यस्य । १हंसे स्त्रियां ङीष् । २कुटिलावयवयुते त्रि॰ स्त्रियां वा ङीप् । कर्म॰ ३कुटिले देहे न॰ ।

वक्रिमन् पु॰ वक्रस्य भावः इमनिच् । कौटिल्ये “वयितवक्रिम मेखितम्” माघतोमाधवम् । पृषो॰ । वदन्तोऽप्यत्र ।

वक्रोक्ति स्त्री कर्म॰ । १कुटिलोक्तौ “अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि । अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा” सा॰ द॰ उक्ते २अर्थालङ्कारभेदे ३काकुवचने च ।

वक्ष रोषे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । वक्षति अवक्षीत् ।

वक्षस् न॰ वह–असुन् सुट् च । १हृदये २उरसि च अमर॰ ।

वक्ष.(क्ष)स्थल न॰ वक्ष स्थलमिव वा विसर्गलोपः । प्रशस्तवक्षसि । [सा॰ द॰ ।

वक्षोज पु॰ वक्षसि जायते जन–ड । स्तने “वक्षोजयोर्मन्दता”

वक्षोरुह पु॰ वक्षसि रोहति रुह क । स्तने त्रिका॰ ।

वख गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित् । वङ्खति अवङ्खीत् अनिदन्तम् वखति अवखीत् अवाखीत् ।

वग खञ्जे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् इदित् । वङ्गति अवङ्गीत् ।

वगाह पु॰ अव+गाह–घञ् अवातो लोपः । अवगाहने ।

वघ गतौ निन्दायाम् आरम्भे च सक॰ जवे अक॰ भ्वा॰ आत्म॰ सेट् इदित् । वङ्घते अवङ्घिष्ट ।

वङ्क पु॰ वकि–घञ् । १नदीवक्रे भरतः । २पल्ययने (पालान) स्त्री त्रिका॰ टाप् ।

वङ्क्रि स्त्री वकि–क्रि । १पार्श्वास्थि हेमच॰ । २वाद्यभेदे पु न॰ उणादिको॰ । ३गृहदारुण्यपि पुं न॰ सि॰ कौ॰ ।

वङ्ग न॰ वगि–अच् । धातुभेदे (राङ्) रङ्गशब्दे दृश्यम् । “रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं प्रिये । वङ्गदेश इति प्रोक्तः” उक्ते देशभेदे पु॰ब॰व॰ ३चन्द्रवंश्ये नृपभेदे पु॰ गरु॰ १२४अ॰ । ४वार्त्ताकौ ५कार्पासे च पु॰ मेदि॰ ।

वङ्गज न॰ वङ्गात् धातोः जायते जन–ड । १सिन्दूरे रत्नमा॰ २वङ्गदेशजाते त्रि॰ ।

वङ्गन पु॰ वगि–ल्यु । वार्त्ताकौ शब्दर॰ ।

वङ्गशुल्वज न॰ वङ्गशुल्वाभ्यां रङ्गताम्राभ्यां जायते जन–ड । रङ्गताम्रमिश्रितजाते कांस्ये धातौ हेमच॰ ।

वङ्गसेन पु॰ वङ्गमिव शुभ्रा सेना पुष्पमस्य । बकवृक्षे त्रिका॰

वङ्गारि पु॰ ६त॰ । हरिताले हेमच॰ तस्य वङ्गधातुजारणात्मकत्वात् ।

वङ्गण पु॰ वच–ल्युट् पृषो॰ सम्॰ । अरमन्यौ (कुम्भको) अमरः

वच सन्देशे सक॰ कथने द्वि॰ चुरा॰ उभ॰ सेट् । वाचयति ते

वच कथने अदा॰ द्वि॰ पर॰ अनिट् । वक्ति । “न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते” अभियुक्तोक्तेरस्यास्य अन्ति अवोचत् त । उवाच अवक्त वक्ता उक्तः ।

अनु+उक्तस्य पुनः कथने अनुवादे ।

निर्+अवयवार्थकथने निरुक्तिः निर्वचनम् ।

प्र+प्रकर्षेण कथने शास्त्रार्थस्य कथने प्रवचनम् ।

वचन न॰ वच ल्युट् । १कथने २वाक्ये अमर ३उपवाचाम् मन्त्र॰ कर्त्तरि ल्यु । व्याकरणोक्ते संख्यार्थके सुप्तिङ्स्वरूपे प्रत्यये च । “सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु विभक्तिवचनेषु च” । [चि॰न । वचने स्थित वशीभूत अमर ।

वचनग्राहिन् त्रि॰ वचनं गृह्णाति तदनुसारमाचरति ग्रह–

वचनीय त्रि॰ वच–अनीयर् । १कथनीये २निन्दनीये लोकापवादे न॰ “वचनीयमिदं व्यवस्थितम्” कुमार॰ ।

वचनेस्थित त्रि॰ वचने वाक्ये तदुपदेशाचारे तिष्ठति स्था–क्त अलुक्स॰ । आज्ञाप्रतिपालके वशीभूते अमरः । [मेदि॰

वचर पुंस्त्री॰ वच–अरन् । १कुक्कुटे स्त्रियां ङीष् । २शठे त्रि॰

वचस न० वच–असुन् । वाक्ये वाक्पदार्थे अमरकोषः ।

वचसांपति पु० ६त० अलुक्स० । वृहस्पतौ दीपिका ।

वचस्कर त्रि० वचः करोति कृ–अच् कस्कादि० । वाक्यप्रतिपालके वश्ये ।

वचा स्त्री वच–अच् । (वच) इति ख्याते द्रव्ये ।
"वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी । अपस्मार कफोन्मादभूतजन्तुनिलान् हरेत्" । (खुरासानी वचा) "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा । हैमवत्युदिता तद्वत् भूतं हन्ति विशेषतः ।" वच (महाभरी) वचा । अस्यार लोके (कुलीअन इति) नामान्तरम् । "सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात् कफकासनुत् । सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी" । अपरा सुगन्धा वचा यस्याः लोके महाभरा इति नाम । "स्थूलग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता" । (चोपचीनीति) लोके प्रसिद्धा । तस्याः गुणाः "द्वीपान्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी । वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम् । व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी" भावप्र० ।

वज गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । वजति । अवाजीत्–अवजीत् ववाज । … ०ति अवीवजत् त ।

वज मार्गसंस्कारे गतौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । वाजयति

वज्र पु न० वज–रन् । १हीरके २इन्द्रस्यास्त्रभेदे च । तच्च दधीचिमुन्यस्थितो जातम् भाग० ६ । ३०अ० । ३धात्वम्लम् ४आम्रके ५धात्र्याम् न० मेदि० ६काञ्जिके जटा० ७वज्रपुष्पे शब्दर० ८बालके ९अभ्रभेदे न० भावप्र० १०ज्योतिषोक्ते विष्कुम्भादिषु सप्तविंशतौ योगेषु मध्ये पञ्चदशे योगभेदे च न० । १०कोकिलाक्षवृक्षे १०श्वेतकुशे पु० राजनि० । ११स्नुहीवृक्षे मलेच्छे यदुवंश्ये नृपभेदे च पु० भाग० । १२वैक्रान्तमणौ भावप्र० । हीरकवज्रशब्दयोरादि ग० पु० ८०अ० वज्रं यथा "रत्नानि बलाद्दैत्याद्दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि । केचिद्भुवः स्वभावाद् वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम् । तत्र वज्रमे ।"
"हैमवतटे विशुद्धं शिरीषकुसुमोपमं च कौशलकम् । सौराष्ट्रकमाताम्रं कृष्णं सौर्पारकं वज्रम् । ईषत्ताम्रं हिमवति मतङ्गजं वल्लपुष्पसङ्काशम् । आपीतं च कलिङ्गे श्यामं पौण्ड्रेषु सम्भूतम् । शैन्द्रं वदन्ति शुक्लं याम्यं सर्पास्यरूपमसितं च । कदलीकाण्डनिकाशं वैष्णवमिति सर्वसंस्थानम् । वारुणमबलागुह्योपमं भवेत् कर्णिकारपुष्पनिभम् । शृङ्गाटकसंस्थानं व्याघ्राक्षिनिभं च हौतभुजम् । वायव्यं च यवोपममशोककुसुमप्रभं समुद्दिष्टम् । स्रोतः खनिः प्रकीर्णकमित्याकरसम्भवस्त्रिविधः । रक्तं पीतं च शुभं राजन्यानां सितं द्विजातीनाम् । शैरीषं वैश्यानां शूद्राणां शस्यतेऽसिनिभम् । सितसर्षपाष्टकं तण्डुलो भवेत्तण्डुलैस्तु विंशत्या । इति वज्रे मूल्यनिरूपणे चैतत् । पादत्र्यंशार्धोनं त्रिभागपञ्चांशषोडशांशाश्च । भागश्च पञ्चविंशः शतिकः साहस्रिकश्चेति । सर्वद्रव्याभेद्यं लघ्वम्भसि तरति रश्मिवत् स्निग्धम् । तडिदनलशक्रचापोपमं च वज्रं हितायोक्तम् । काकपदमक्षिकाकेशधातुयुक्तानि शर्कराविद्धम् । द्विगुणाश्रि दग्धकलुषत्रस्तविशीर्णानि न शुभानि । यानि च बुद्बुददलिताग्रचिपिटवासीफलप्रदीर्घाणि । सर्वेषां चैतेषां मूल्याद्भागोऽष्टमो हानिः । वज्रं न किञ्चिदपि धारयितव्यमेके पुत्रार्थिनीभिरबलाभिरवन्ति तज्ज्ञाः । शृङ्गाटकत्रिपुटधान्यकवत् स्थितं यच्छ्रोण्यीनिभं च शुभदं तनयार्थिनीनाम् । स्वजनविभवजीवितक्षयं जनयति वज्रमनिष्टलक्षणम् । अशनिविषभयारिनाशनं शुभमुरुभोगकरं च भूभृताम् ।"
हीरकोत्पत्त्यादि गारुडे ६८अ० उक्तं यथा
"तस्या(बलस्या)स्थिलेशो निपपात येषु भुवः प्रदेशेषु कथञ्चिदेव । वज्राणि वज्रायुधनिर्जिगीषोर्भवन्ति नानाकृतिमन्ति तेषु । हैममातङ्गसौराष्ट्राः पौण्ड्रकालिङ्गकोशलाः । वेण्यातटाः ससौवीरा वज्रस्याष्टौ विहाकराः । आताम्रा हिमशैलाच्च शशिभा वेण्यातटीयाः स्मृताः । सौवीरे तु सिताम्भोजमेघवर्णाभ्याताम्राश्च सौराष्ट्रजाः । कालिङ्गाः कनकावदातरुचिराः पीतप्रभाः कोशले श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीतप्रभाः । अत्यर्थं लघुवर्णतश्च गुरुवत् पार्श्वेषु सम्यक् समं रेखाबिन्दुकलङ्ककाकपदत्रासादिभिर्वर्जितम् । लोकेऽस्मिन् परमाणुमात्रमपि यद् वज्रं क्वचिद्दृश्यते तस्मिन् देव । समाश्रयो धुवितरस्ती(?)प्यधार यदि । वज्रेषु वर्णयुक्त्या देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः । वर्णेभ्यश्च विभागः कार्यो वर्णानुसारेण ।। हरितसितपीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो रुचिराः । हरिवरुणशक्रहुतवहपितृपतिमरुतां स्वकाः वर्णाः । विप्रस्य

मधुसुहृदस्फटिकावदातः स्यात् क्षत्रियस्य यथवभ्रु-
विशोचनाभः । वैश्यस्य कान्तकदलीदलसन्निकाशः शू-
द्रस्य धौतकरवालसमानदीप्तिः । द्वौ वज्रवर्णौ पृथिवी-
पतीनां सद्भिः प्रदिष्टौ न तु सार्वजन्यौ । यः स्याज्जवा-
विद्रुमभङ्गशोणो यो वा हरिद्रारससन्निकाशः । ईष्ट-
त्वात् सर्ववर्णानां गुणवत् सार्ववर्णिकम । कामतो
धारयेद्राजा नत्वन्योऽन्यत् कथञ्चन । सवर्णोत्तरवर्णा हि
वाहक स्यादुर्वणसङ्करः । ततः करतरो वज्रो वर्णानां
सङ्करो मतः । न च मार्गविभागमात्रहत्या विदुषा
वज्रपरिग्रहो विधेयः । गुणवद्गुणसम्पदा विभूति-
र्विपरीतो व्यसनोदयस्य हेतु । एकमपि यस्य शृङ्गं
विदलितमवलोक्यते विशीर्णं वा । गुणवदपि तद्-
धार्यं वज्रं श्रेयोऽर्थिभिर्भवने । स्फुटिताग्रविशीर्ण-
शृङ्गदेशं मलवर्णैः पृषतैरुपेतमध्यम् । न हि वज्रभृतोऽपि
वज्रमाशु श्रियमस्याप्ययशावर्तं न कुर्यात् । यस्यैकदेशः
क्षतजावभासो यदा भवेल्लोहितवर्णचित्रम् । न तद्
कुर्याद्धि यमाश्रमाश्रु स्वच्छन्दमृत्योरपि जीवितान्तम् ।
कोटयः पार्श्वानि धाराश्च षडष्टौ द्वादशेति च । उत्तुङ्ग-
समतीक्ष्णाग्रा वज्रस्याकरजा गुणाः । षट्कोटिशुद्ध-
ममलं स्फुटतीक्ष्णधारं वर्णान्वितं लघु सुपार्श्वमपेत-
दोषम् । इन्द्रायुधांशुविसृतिच्छुरितान्तरीक्षमेवंविधं
भुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् । तीक्ष्णाग्रं विमलमपेत-
सर्वदोषं धत्ते यः प्रयततनुः सदैव वज्रम् । तद्दिव्यं
प्रतिदिनमीति यावदायु- स्त्रीसम्पत्सुतधनधान्यगो-
पशूनाम् । व्यालवह्निविषव्याधितस्कराम्बुभयानि च । दू-
रात्तस्य निवर्त्तन्ते कर्माण्याथर्वणानि च । यदि वज्रमपेत-
सर्वदोषं बिभृयात्तण्डुलविंशतिं गुरुत्वे । मणिशास्त्र-
विदो वदन्ति तस्य द्विगुणं रूपकलक्षमग्र्यमूल्यम् ।
त्रिभागहीनार्द्धतदर्द्धमेव त्रयोदशं त्रिंशदतोऽर्द्धभागाः ।
अशीतिभागोऽथ शतांशभागः सहस्रभागोऽल्पसमान-
मेव । यस्तण्डुलैरेदयमि हतस्य वज्रस्य मूल्यं प्रथमं
प्रदिष्टम् । हाभ्यां क्रमाद्गुणगतस्य तस्यैवाकारस्य
विनिश्चयोऽयम् । न चापि तस्यैव वज्राख्यो धारण-
क्रमः । बटाभिः सर्पैर्नैरैस्तद्युक्तं परिकल्पयेत् ।
यत् सर्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि । रत्नवर्ग-
स्थितोऽपि तस्य धारणमिष्यते । अनेनापि हि
रेखेव वज्राख्येन दूषितम् । अमूल्याद् दशमं भागं
लभ्यं लभते मानवः । प्रकटावेदरोषस्य क्षतस्य भव-
तोऽपि वा । अमूल्याच्छतशोभागो वज्रस्य न विधी-
यते । सुदृढोत्तमसङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते । रत्नानां
प्रतिकर्णेऽपि मूल्यं तस्य भवेत्तु । प्रथमं गुणसम्पदा-
भ्युपेतं प्रतिबद्धं समुपैति तस्य दोषम् । अलङ्कारणेन
तस्य रागो गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय । नाम्बी
वज्रपथार्थं गुणवदपि सुतमस्तेनिमित्कृत्या । अन्यत्
दीर्घविपिटस्थूलाद्गुणैर्विसृज्ञात् । अयथा पुष्परागेण
तथा गोमेदकेन च । वैदूर्यस्फटिकाभ्याश्च काचैश्चापि
पृथग्विधैः । प्रतिरूपाणि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशलाजनाः ।
परीक्षा तेषु कर्त्तव्या विद्वद्भिः सुपरीक्षकैः । क्षारो-
परीक्षा तेषु कर्त्तव्या कार्यं परीक्षणम् । पृथिव्यां
यानि रत्नानि ये चान्ये लोहधातवः । सर्वाणि विलि-
खेद्वज्रं तच्च तैर्न विलिख्यते । गुरुता सर्वरत्नानां
गौरवाधारकारणम् । वज्रे तद्वैपरीत्येन सूरयः परि-
चक्षते । जातिमरजाति विलिखन्ति वज्रकुरुविन्दाः ।
वज्रैर्वज्रं विलिखति नान्येन विलिख्यते वज्रम् । वज्राणि
मुक्तामणयो याश्च काश्चन जातयः । न तेषां प्रतिबद्धानां
भा भवत्यूर्ध्वगामिनी । तिर्यक्क्षततया केषाञ्चित्
तिर्यगालिख्यमानानां वा पार्श्व-
कस्यचिद्यदि दृश्यते । यद्यपि विशीर्णकोटिः सबिन्दुरेखान्वितो
ऽपि स्यात् । यद्यपि विशीर्णकोटिः सबिन्दुरेखान्वितो
विवर्णो वा । तदपि धनधान्यपुत्रान् करोति सेन्द्रा-
युधो वज्रः । सौदामिनीविस्फुरिताभिरामं राजा
यथोक्तं कुलिशं दधानः । पराक्रमाक्रान्तपरप्रताप
समस्तसामन्तभुवं भुनक्ति । २विद्युद्दन्ती तस्थिवारण-
समरसामन्तभुवं भुनक्ति । "प्रचण्डपवनाघाते मेघेषु स्तनितेषु च ।
त्रि'पदेऽक्षैर्मिनीयोऽस्मि प्राङ्मुखो वाग्युदङ्मुखः । तस्य
मा भूद्भय चोरं विद्युतोयोऽब्रवीदिति आ०त० हनमन्न-
पुराणम् ।"सनैः कल्याणमिमस्य ओमिमेषापिकीर्त्तनात् ।
विद्युदग्निभयं नास्ति पठिते च स्फोदरे" । "लिखिते
च स्फोदरे" ,इति वा पाठः । जैमिनिश्च सुमन्तुश्च
वैशम्पायन एव च । पुलस्त्य पुलहश्चैव पञ्च ते वज्र-
वारका." पुराणम् ।

तद्पर्य्यायादि भावप्र० प्रकाशयथा
"हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च सः ।
स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहित क्षत्रियः स्मृतः ।
पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः । रसायने
मतो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः । क्षत्रियो व्याधिवि-
ध्वंसी जरामृत्युहरः स्मृतः । वैश्यो धनदः प्रोक्त

वचस न० वच–असुन् । वाक्ये वाक्पदार्थे अमरकोषः ।

वचसांपति पु० इत० अलुक्स० । बृहस्पतौ दीपिका ।

वचस्कर त्रि० वचः करोति कृ–अच् कस्कादि० । वाक्यप्रति-पालके वश्ये ।

वचा स्त्री वच–अच् । (वच) इति ख्याते वृक्षे ।

"वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी । अपस्मार-कफोन्मादभूतजन्तुनिलान् हरेत्" । (खुरासानी वचा) । "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा । हैमवत्युदिता तद्वत् भूतं हन्ति विशेषतः । "अथ (महा-भरी) वचा । यस्या लोके (कुलीञ्जन इति) नामान्तरम् । "सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात् कफकासनुत् । सुस्वरत्व-करी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी" । अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके महाभरा इति नाम । "स्थूल-ग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता" । (चोप-चीनीति) लोके प्रसिद्धा । तस्या गुणा० "द्वीपा-न्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत् । विबन्धाध्मान-शूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी । वातव्याधीनपस्मार-मुन्मादं तनुवेदनाम् । व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामय-नाशिनी" भावप्र० ।

वज गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । वजति । अवाजीत्–अव-जीत् ववाज । [illegible] ०[त] अवीवजत् त ।

वज मार्गसंस्कारे गतौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । वाजयति

वज्र पु न० वज–रन् । १हीरके २इन्द्रस्यास्त्रभेदे च । तच्च दधीचिमुन्यस्थितो जातम् भाग० ६।१० स्क० उक्तम् ३वालके ४धान्याम् मेदि० ५काञ्जिके जटा० ६वज्रपुष्पे शब्दर० ७कोकिलभेदे ८अभ्रभेदे न० भावप्र० ज्योतिषोक्ते विष्कुम्भादिषु सप्तविंशतौ योगेषु मध्ये पञ्चदशे योगभेदे च न० । ९श्वेतकुशे पु० राजनि० । ११लौहमये १०कोलिकायां त्रिशाखे वज्रस्नुहि पु० मेदि० । १२वह्नौ ज्वरभेदे च पु० भाग० । १२श्वेतकुलत्थे भावप्र० । हीरकजातिभेदादि ग० पु० ६८ अ० उक्तं यथा "रत्नानि बलाद्दैत्याद्दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि । केचिद्भुवः स्वभावाद्वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम् । तन्न प्रथमे ।"

"हैमाद्रिकाटे विशुद्धं शिरीषकुसुमोपमं च कौशलकम् । सौराष्ट्रकमाताम्रं कृष्णं सौर्पारकं वज्रम् । ईषत्ताम्रं हिमवति मतङ्गजं वल्लपुष्पसङ्काशम् । आपीतं च कलिङ्गे श्यामं पौण्ड्रेषु सम्भूतम्" । "ऐन्द्रं वदन्ति शुक्लं याम्यं सपीतमुत्पलमसितं च । कदलीकाण्डनिकाशं वैष्णवमिति सर्वसंस्थानम् । वारुणमबलागुह्योपमं भवेत् कर्णिकारपुष्पनिभम् । शृङ्गाटकसंस्थानं व्याघ्राक्षिनिभं च हौतभुजम् । वायव्यं च यवोपममशोककुसुमप्रभं समुद्दिष्टम् । स्रोतः खनिः प्रकीर्णकमित्याकरसम्भवस्त्रिविधः । रक्तं पीतं च शुभं राजन्यानां सितं द्विजातीनाम् । शैरीषं वैश्यानां शूद्राणां शस्यतेऽसिनिभम् । सितसर्षपाष्टकं तण्डुलो भवेत्तण्डुलैस्तु विंशत्या । इति कथितं मूल्यं द्विकद्विगुणिते चैतत् । पाद-त्र्यंशार्धोनं त्रिभागपञ्चांशषोडशांशाश्च । भागश्च पञ्च-विंश. शतिकः साहस्रिकश्चेति । सर्वद्रव्याभेद्यं लघ्व-म्भसि तरति रश्मिवत् स्निग्धम् । तडिदनलशक्रचापोपमं च वज्रं हितायोक्तम् । काकपदमक्षिकाकेशधातुयुक्तानि शर्कराविद्धम् । द्विगुणास्रि दग्धकलुषत्रस्तविशीर्णानि न शुभानि । यानि च बुद्बुददलिताग्रचिपिटवासी-फलप्रदीर्घाणि । सर्वेषां चैतेषां मूल्यात् भागोऽष्टमो हानिः । वज्रं न किञ्चिदपि धारयितव्यमेके पुत्रार्थि-नीभिरबलाभिरिच्छन्ति तज्ज्ञाः । शृङ्गाटकत्रिपुटधान्यक-वत्स्थितं यच्छ्रोणीनिभं च शुभदं तनयार्थिनीनाम् । स्वजनविभवजीवितक्षयं जनयति वज्रमनिष्टलक्षणम् । अशनिविषभयारिनाशनं शुभसुखभोगकरं च शोभनम्" । हीरकोत्पत्त्यादि गारुडे ६८अ० उक्तं यथा "तस्या(बलस्या)स्थिलेशो निपपात येषु भुवः प्रदेशेषु कथ-ञ्चिदेव । वज्राणि वज्रायुधनिर्जिगीषोर्भवन्ति नाना-कृतिमन्ति तेषु । हैममातङ्गसौराष्ट्राः पौण्ड्राः कलिङ्ग-कोसलाः । वेण्वातटाः ससौवीरा वज्रस्याष्टौ विहाकराः । आताम्रा हिमशैलाच्च शशिभा वेण्वातटीयाः स्मृताः सौवीरे तु सिताम्रमेघसदृशास्ताम्राश्च सौराष्ट्रजाः । कालिङ्गाः कनकावदातरुचिराः पीतप्रभाः कोसले श्यामाः पुण्ड्रभवाः मतङ्गविषये नात्यल्पपीतप्रभाः । अत्यर्थं लघु वर्णतश्च गुरु यत् पार्श्वेषु सम्यक् समं रेखा-बिन्दुकलङ्ककाकपदत्रासादिभिर्वर्जितम् । लोकेऽस्मिन् परमाणुमात्रमपि यत् वज्रं क्वचिद्दृश्यते तस्मिन् देव । समाश्रयो दुरितपशोभस्माधार यदि । यद्वैद्यवर्णयुक्तं देवानामपि तत्सदा भोग्यम् । सर्वेऽपि च विभागः कार्यो वर्णान्तरात्रयः । हरित-सितपीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो रुचिराः । हरि-वरुणशक्रहुतवहपितृपतिमरुतां स्वकाः प्रोक्ताः । विप्रस्य

वज्राकृति पु० वज्रस्येवाकृतिरस्य । जिह्वामूलीयवर्णके सर्पभेदे ।

वज्राङ्गी स्त्री वज्रमिवाङ्गं यस्याः । गवेधुकाधान्यभेदे (गड-गड़े) शब्दच० २लताभेदे (हाडजोड़ा) भावप्र० ।

वज्रास्थिशृङ्खला स्त्री वज्रमिवास्थि शृङ्खला बन्धनं यस्याः । कोकिलाक्षवृक्षे राजनि० [१मुद्गे मेदि० ।

वज्रिन् पु० वज्रमस्यास्ति इनि । १इन्द्रे अमर. २पेचके च ।

वञ्चक पु० स्त्री० वञ्च-णिच्-ण्वुल् । १शृगाले अमर स्त्रियां ङीष् २गृहबभ्रौ च । ३खले ४प्रतारके च त्रि० मेदि० ।

वञ्चन न० वञ्च-ल्युट् । प्रतारणे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथाकथनेन कथनादिनाऽन्यमोहोत्पादने । युच् । वञ्चनाप्यत्र स्त्री ।

वञ्चित त्रि० वञ्च-क्त । वञ्चनाप्राप्ते शब्दर० ।

वञ्जुल पु० वञ्च उलच् पृषो० चस्य जः । १तिनिशवृक्षे २अशोकवृक्षे अमर । ३वेतसवृक्षे मेदि० ४स्थलपद्मवृक्षे शब्दच० । ५पक्षिभेदे च हेमा० । ६वञ्जुलच्छायायां गवि स्त्री हेमच० । ७वक्रे त्रि० वञ्जुलप्रिय ।

वञ्जुलद्रुम पु० वञ्जुलाख्यः द्रुमः । अशोकवृक्षे राजनि० ।

वञ्जुलप्रिय पु० वञ्जुल वकं मीयाति प्री-क । वेतसे रत्नमा० ।

वट वेष्टने भागे च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । वटयति ते । अववटत् त । [अवटत् ।

वट वेष्टने भ्वा० पर० सक० सेट् । वटति । अवटीत् अवाटीत्

वट विभाजने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । वण्टयति ते वण्टति । अववण्टत् त अवण्टीत् ।

वट कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट् घटा० । वटयति अवाटीत् अवटीत् । ववटतुः ।

वट स्तेये घो० पर० सक० सेट् इदित् । वण्टति अवण्टीत् ।

वट पु० वट-अच् । १स्वनामख्याते वृक्षे अमर २गुण निर्मितरज्जौ च त्रि० । (वट) मेदि० ।

वटवृक्ष वट्वृक्षलक्षणादिकं ६.१० पृ० उक्तम् ।

"वट शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः । वर्ण्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत्" भावप्र० । ४साम्ये हेमच । ५कपर्दे ६गोवे ७भक्ष्यभेदे (वड़ा) मेदि० ।

वटक पु० वट-क्वुन् । पिष्टकभेदे (वड़ा) भावप्र० कृतान्नशब्दे २१८२ पृ० दृश्यम् ।

वटपत्र पु० वटस्येव पत्रमस्य । १सितार्जकवृक्षे राजनि० । २पाषाणभेदीलतायां स्त्री ङीप् भावप्र० । "वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा" ३मिश्रपाषाणभेदे रत्नमा० टाप् । [त्रि० शब्दर० ।

वटर पु० स्त्री० १कुक्कुटे स्त्रियां ङीष् । २घटे ३चश्चुले ४चौरे

वटी स्त्री वट-अच् गौरा० ङीष् । १रज्जौ अमर गोलाकारे (वड़ी) पदार्थे भावप्र० स्वार्थे क ह्रस्व । वटिकाप्यत्र "वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी । मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते । लेहवत् साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्करापि वा । गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी । तत्र वह्निवशेन गुडादी । कुर्यादवह्निसिद्धेन कचिद्गुग्गुलुना वटी । द्रवेण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः । सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः । चूर्णं चूर्णसमं कार्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् । तत्समम् चूर्णसमम् 'द्रवं तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः' । द्रव द्रवद्रव्यम् । कर्षप्रमाणा तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते" । बलमिति काथादेरप्युप-लक्षणम्" । नदीवटाख्ये २वृक्षभेदे राजनि० ।

वटु पु० वट-उ । १माणवके २ब्रह्मचारिणि च हेमच० ।

वटुक पु० वट-उक । १बालके शब्दर० २भैरवभेदे च तन्त्रम्

वठ असहायकरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । वण्ठते अवण्ठिष्ट । [ववण्ठे ।

वठ सामर्थ्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । वठति । अवाठीत् अवठीत्

वठर पु० वठ-अरन् । १मूर्खे उणादि० २अम्बष्ठे हेमच० ३शठे ४मन्दे च त्रिका० ।

वड विभाजने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । वण्डयति ते अववण्डत् त । [अवण्डिष्ट ।

वड वेष्टने विभागे च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । वण्डते

वड आरोहणे घो० पर० सक० सेट् । वडति अवाडीत् अवडीत् । ववडतुः ।

वडभि(भी) स्त्री वड्यते आरुह्यतेऽत्र वड-अभि वा ङीप् । १गृहचूडायाम् (छाउनि) अमरः २प्रासादाग्रभागस्थगृहे च (चिलेघर) रत्नमा० ।

वडा स्त्री वड्-अच् । स्वनामख्याते पिष्टकभेदे शब्दच० ।

वडिश न० वड-इन् वडिं श्यति शो-क । मत्स्यधारणार्थे वक्रलौहकण्टकयुक्ते पदार्थे अमर । "वडिशेन मत्सोऽरिकान्" इत्यादावमरम् ।

वड्र त्रि० वड-रक् वहा ड । इवति (वड़) अमर ।

वण शब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । वणति अवाणीत् अव-णीत् । ऋदित् णत्व वा वृत्प्रा ।

वण्ट विभाजने अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । वण्टयति

तथा देहस्य दार्ढ्यकृत्। सूक्ष्मो नाशयति व्याधीन् वयः स्थैर्य्यं करोति च। पुंस्त्रीनपुंसकानीह लक्षणीयानि लक्षणै। सुवृत्ता फलसम्पूर्णास्तेजोयुक्ता बृहत्तरा। पुरुषास्ते समाख्याता रेखाविन्दुविवर्जिता। रेखाविन्दुसमायुक्ता षडस्रास्ते स्त्रियः स्मृता।” षडस्रा-ष्टकोणाः। “त्रिकोणाश्च सुदीर्घास्ते विज्ञेयाश्च नपुंसका। तेषु स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसबन्धनकारिणः। स्त्रियः कुर्वन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुखप्रदा। नपुंसकास्त्ववीर्याः स्युरकामाः सत्त्ववर्जिताः। स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातव्याः क्लीबं क्लीबे प्रयोजयेत्। सर्वेभ्यः सर्वदा देयाः पुरुषा वीर्य्यवर्द्धनाः। अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथान्तथा। पाण्डुतां पङ्गुतान्तस्मात् तस्मात् संशोध्य मारयेत्।” तच्छोधनविधिर्यथा

“कुलत्थकोद्रवक्वाथे दोलायन्त्रे विपाचयेत्। व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनं तद्विशुद्ध्यति”। व्याघ्री कण्टकारिका। अन्यशोधनविधि। “गृहीत्वाऽग्नि शुभे वज्रं व्याघ्रीकन्दोदरे क्षिपेत्। माहिषीविष्ठया लिप्ता कारीषाग्नौ विपाचयेत्॥ त्रियामायां चतुर्याम यामिन्यन्ते स्वमूत्रके। सेचयेत्पाचयेदेवं सप्तरात्रेण शुद्ध्यति।” अथ वज्रस्य मारणविधि “हिङ्गुसैन्धवसंयुक्ते क्षिपेत् क्वाथे कुलत्थजे। तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भवेद्भस्म त्रिसप्तधा”। अन्योऽस्य मारणप्रकारः “मेषशृङ्गभुजङ्गास्थिकूर्म्मपृष्ठाम्लवेतसम्। शशदन्तं समांशेन वज्रीक्षीरेण पेषकम्। कृत्वा तन्मध्यगं वज्रं म्रियते ध्मातमेव हि।” मारितस्य वज्रस्य गुणाः “आयुः पुष्टिं बलं वीर्य्यं वर्णं सौख्यं करोति च। सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः।” अस्य भेदा तद्गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा

“पुरा बधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्। विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः। ते निपेतुर्धनं ध्वानाश्चिरस्य मही भृताम्। तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाम्रकम्। तदुक्तं वज्रजातत्वादभ्रमभ्रर वोद्भवात्। गगनात् स्खलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतम्। विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतुर्विधम्। क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः। प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तत्तु रसायने। पीतं हेमनि कृष्णन्तु गदेषु द्रुतयेऽपि च। पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधम्। मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसञ्चयम्। अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम्॥ दर्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिम्। गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः। नागन्तु नागवद्वह्नौ फुत्कारं परिमुञ्चति। तद्भक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरम्। वज्रन्तु वज्रवत्तिष्ठेत्तन्नाग्नौ विकृतिं व्रजेत्। सर्वाभ्रेषु वरं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत्। अभ्रमुत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम्। दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदम्। अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च। हन्यात् त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठप्लीहोदरग्रन्थिविषक्रिमींश्च। रोगान् हन्ति द्रढयति वपुर्वीर्य्यवृद्धिं विधत्ते, तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव। दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान् मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रम्।”

वज्रकण्टक पु० वज्रमिव कठिनं कण्टकमस्य। १स्नुहीवृक्षे जटा०। २कोकिलाक्षे राजनि०। [राजनि०

वज्रचर्म्मन् पु० वज्रमिव कठिनं चर्म्म यस्य। गण्डके खड्गिनि

वज्रतुण्ड पु० वज्राकारं तुण्डमस्य। १गरुडे २मशके त्रिका० ३गृध्रे ४उष्ट्रे च राजनि०।

वज्रदन्त पु० वज्रमिव कठिनो दन्तोऽस्य। १शूकरे २मूषिके च शब्दमा० वज्रदशनादयोऽप्यत्र।

वज्रद्रु पु० वज्राकारो द्रुः। स्नुहीवृक्षे अमरः। वज्रद्रुमादयो-ऽप्यत्र। [वज्रभद्रादयोऽप्यत्र।

वज्रधर पु० वज्रं धरति धृ-अच्। १इन्द्रे हला० २पेचके च

वज्रनिर्घोष पु० ६त०। वज्रस्तनितशब्दादौ हला० वज्रनिष्पेषोऽप्यत्र। [वज्रहस्तादयोऽप्यत्र।

वज्रपाणि पु० वज्रं पाणौ यस्य। १इन्द्रे २पेचके च त्रिका०

वज्रपुट न० वज्रमिव कठिनं पुटमस्य। औषधपाचनपात्रभेदे

वज्रपुष्प न० वज्रमिव पुष्पम्। तिलपुष्पे अमरः।

वज्रपुष्पा स्त्री वज्रमिव पुष्पं यस्याः। शतपुष्पायाम् राजनि०

वज्रमय त्रि० वज्रात्मकम् मयट्। अतिकठिने स्त्रियां ङीप्।

वज्रमूली स्त्री वज्रमिव कठिनं मूलमस्याः ङीप्। माषपर्ण्याम् राजनि०। [अस्थिसंहारलतायाम् शब्दार्थ०।

वज्रवल्ली स्त्री वज्रमिव कठिना वल्ली। (हाडजोड़ा) अस्थि-

वज्रवीजक पु० वज्रमिव कठिनं बीजमस्य कप्। लताकरञ्जे राजनि०। [राजनि०।

वज्रवृक्ष पु० वज्रमिव कठिनो वृक्षः। सेहुण्डवृक्षे (सेयोड़ा)

वज्रा स्त्री वज-रक्। १गुडूच्याम् २स्नुह्याञ्च मेदि० ३दुर्गायां देवीपु० ४स्त्रीभेदे औपम्योऽपि मेदि०।

वज्राङ्कलि पु० वज्रस्येवाकारोऽस्य । जिह्वामूलीयस्वचक्रे वर्णभेदे ।

वज्राङ्गी स्त्री वज्रमिवाङ्गं यस्याः । गवेधुकाधान्यभेदे (गड गड) शब्दच० २लताभेदे (हाडजोडा) भावप्र० ।

वज्रास्थिशृङ्खला स्त्री वज्रमिवास्थि शृङ्खला यस्य यस्याः । कोकिलाक्षवृक्षे राजनि० [१शृङ्खे मेदि० ।

वज्रिन् पु० वज्रमस्त्यस्य इनि । १इन्द्रे अमरः २घेचके च ।

वञ्चक पु० स्त्री०वन्च–णिच–ण्वुल् । १शृगाले अमर स्त्रियां ङीप् २गृहबभ्रौ च । ३खले ४प्रतारके च त्रि० मेदि० ।

वञ्चन न० वन्च–ल्युट् । प्रतारणे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वमेव कथनादिनाऽन्यमोहोत्पादने । युच् । वञ्चनाप्यत्र स्त्री ।

वञ्चुक त्रि० वन्च–उकञ् । वञ्चनाशीले शब्दर० ।

वञ्जुल पु० वन्च उलच् पृषो० चस्य जः । १तिनिशवृक्षे २अशोकवृक्षे अमर । ३वेतसवृक्षे मेदि० ४स्थलपद्मवृक्षे शब्दच० । ५पक्षिभेदे च हला० । ६बहुदुग्धायां गवि स्त्री हेमच० । ७वक्रे त्रि० वञ्जुलप्रिय ।

वञ्जुलद्रुम पु० वञ्जुलाख्यः द्रुमः । अशोकवृक्षे राजनि० ।

वञ्जुलप्रिय पु०वञ्जुलः वक्रः प्रीणाति प्री–क । वेतसे रत्नमा० ।

वट वेष्टने भागे च अद०चुरा०उभ०सक०सेट । वटयति ते । अववटत् त । [ववटतुः ।

वट कथने भ्वा० पर० सक०सेट । वटति । अवटीत् अवाटीत्

वट विभजने वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर सक०सेट इदित् । वण्टयति ते वण्टति । अववण्टत् त अवण्टीत् ।

वट कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट घटा० । वटयति अवाटीत् अवटीत् । ववटतुः ।

वट कोवे भ्वा०पर०सक०सेट इदित् । वण्टति अवण्टीत् ।

वट पु० वट–अच् । १न्यग्रोधाख्याते वृक्षे अमरः २अघ निर्मिततन्तौ च त्रि० । (वँटे) मेदि० ।

वटस्तस्य वटवृक्षपत्रमव्यवच्छेद ६.१७ पु० चक्रम् ।

"वट शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः । वर्ण्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत्" भावप्र० । ३साम्ये एमच । ४कपर्दे ५गोधे ६भक्ष्यभेदे (वड़ा) मेदि० ।

वटक पु० वट–क्वुन् । पिष्टकभेदे (बड़ा) भावप्र० कृतान्नवर्गे २१‑२२० दृश्यम् ।

वटपत्र पु० वटस्येव पत्रमस्य । १सिताम्बकवृक्षे राजनि० । २पाषाणभेदीलतायां स्त्री ङीप् भावप्र० । 'वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा' ३विष्णुमायादृष्टे

रत्नमा० टाप् । [त्रि० शब्दर० ।

वटर पु स्त्री० १कुक्कुटे स्त्रियां ङीष् । २शठे ३चञ्चुप ४चौरे

वटी स्त्री वट–अच् गौरा०ङीष् । १रज्जौ अमर गोलाकारे (०डी) पदार्थे भावप्र० स्वार्थे क तत्रैव । वटिकाप्यत्र "वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी । मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते । लेहवत् साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्करा वा । गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी । तत्र वह्निसिद्धे गुडादौ । 'कुर्यादवह्निसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटीः' । द्रवेन मधुना वापि गुटिका कारयेद्बुधः । सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः । चूर्णे चूर्णसमं कार्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् । तत्समम् चूर्णसमम् 'द्रवं तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः' । द्रव द्रवरूपद्रव्यम् । कर्षप्रमाणं तन्मात्रा बल दृष्ट्वा प्रयुज्यते" । वक्ष्यमिति कालादेरप्युपलक्षणम्" । नदीवटाख्ये २वृक्षभेदे राजनि० ।

वटु पु० वट–उ । १माणवके २ब्रह्मचारिणि च हेमच० ।

वटुक पु० वट–उक । १बालके शब्दर० २भैरवभेदे च तन्त्रम्

वठ असहायकरणे भ्वा० आत्म०सक० सेट् इदित् । वण्ठते अवण्ठिष्ट । [ववण्ठे ।

वठ सामर्थ्ये भ्वा०पर०अक०सेट् । वठति । अवाठीत् अवठीत्

वठर पु० वठ–अरन् । १मूर्खे उणादि० २अम्बष्ठे हेमच० ३शठे ४मन्दे च त्रिका० ।

वड विभजने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । वण्डयति ते अववण्डत् त । [अवण्डिष्ट ।

वड वेष्टने विभागे च भ्वा० आ० सक० सेट इदित् । वण्डते

वड आरोहणे भ्वा० पर० सक० सेट् । वडति अवडीत् अवाडीत् । ववडतुः ।

वडभि(भी) स्त्री वडते आरुह्यतेऽत्र वड–अभि वा ङीप् । १टङ्कचूडायाम् (चाउनि) अमरः २प्रासादाग्रस्थगृहे च (चिलेघर) रत्नमा० ।

वडा स्त्री वड–अच् । स्वनामख्यात पिष्टकभेदे शब्दच० ।

वडिश न० वड–इश् वडि श्यति शो–क । मत्स्यधारणार्थे वक्रलोहकण्टकयुक्ते पदार्थे अमर । "वडिशेन फणी दिशामान् इन्द्रावनमप्युः ।

वड्र त्रि० वड–रक् तस्य ड । वृहति (वड) अमर ।

वण शब्दे भ्वा० पर० सक० सेट । वणति अवाणीत् अवणीत् । ऋदित् चङि वा ह्रस्वः ।

वण्ट विभाजने अद० चुरा० उभ० सक० सेट । वण्टयति

ते अवयवटङ्ग न। [१अकृतोद्वाहे च। (डेङ्गो) शब्दमा०

वण्ट पु० वण्ट-अच्। १भागे २दात्राद्रे धारणस्थाने(बाँट)

वण्टक पु० वण्ट-घञ् स्वार्थे क। १भागे अमर एवु ल्। २विभाजके त्रि०। [१अकृतोद्वाहे च मेदि०।

वण्ठ त्रि० वण-ठ तस्य नेत्त्वम्। १खर्वे (बँटे) ।२कुन्तायुधे

वण्ठर पु० वठि-अरन्। १खगिकारज्जौ, २कुक्कुरलाङ्गूले ३करीरकोषे ४तालस्य पृष्ठे ५पयोधरे च मेदि०। अय मौणादिरपि तत्रार्थे।

वण्ड त्रि०वडि-अच्।१अकृतोद्वाहे २हस्तादाङ्गविकले (बँड) ३अनावृतमेढ्रे हेमच० ४पांशुलायां स्त्रियां स्त्री मेदि०।

वण्डाल पु० वडि-आलच्। १शूरयुद्धे २नौकायां खनित्रे च मेदि०। [त्यार्थे अव्य०राजवत् शूद्रवत् इत्यादि

वत अव्य० वा-डति। वादृश्ये अमर वतिप्रत्ययान्तोऽप्य

वत अव्य० वन-क्त। १खेदे २अनुकम्पायाम् ३हर्षे ४वि स्मये ५आमन्त्रणे च अमर।

वतंस पु० अव+तनुस-घञ् अवाल्लोप। १कर्णभूषणभेदे २शेखरे ३शिरोभूषण मेद० ४भूषणमात्रे च।

वतण्ड पु० अव+तडि अच अवाल्लोप। मुनिभेदे उणादि०।

वतोका स्त्री अवगतं तोकं यस्याः प्रा०व०अवाल्लोप। अपत्य हीनायां स्त्रियाम् अमर।

वत्स न० वद-स। १वक्षःस्थले अमर। २गवादिशिशौ हि० व०। ३वत्सरे पु० अमर। ४चन्द्रवंश्य राजभेदे च पु०।

वत्सक न० वत्स इव इवार्थे कन्। १पुष्पकासीसे राजनि० २कुटजे अमर। ३इन्द्रयवे च राजनि०।

वत्सकबीज न०वत्सकस्य कुटजस्य बीजम्। इन्द्रयवे राजनि

वत्सतर पुस्त्री० क्षुद्र वत्स अल्पत्वे तरप्। १क्षुद्रवत्से अप्राप्तदमनकाले गवादौ अमर स्त्रियां ङीप्। वत्सतरी

वत्सनाभ पु० वत्सान् पशुशिशून् नभ्यति हिनस्ति नभ अण् वत्सस्य नाभिराकारोऽस्त्यस्य अच् वा। स्थावरे विषभेदे अमर। तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा 'सिन्धुवारसदृकपत्रोवत्सनाभ्याकृतिस्तथा। यत् पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः। तस्य सामान्य गुणा यथा। "विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च। आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम्"। व्यवायि सकलकायव्यापनपूर्वकपाकगमनशीलम्। वि काशि ओजसः शोषणपूर्वकं सन्धिबन्धादिशिथिलीकरणशी- लम्। आग्नेयम् अधिकाग्नेयं च योगवाहि यत्र युक्तं तद्गुणपाककम् मदावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम्। "तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम्। योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्यवर्द्धनम्। ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात्। तस्माद्विषं प्रयो- गेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत्" भावप्र०।

वत्सपत्तन न० वत्सस्य वत्सराजस्य पत्तनम्। उत्तरदेश स्थायां कौशाम्ब्यां नगर्याम् हेमच०।

वत्सपाल पु० वत्सान् पालयति पाल अण्। १श्रीकृष्णे २बलदेवे च। [द्वयम्।

वत्सर पु० वस सरन्। द्वादशमासात्मके काले अब्दशब्दे

वत्सराज पु०चन्द्रवंश्ये नृपभेदे। "वत्सराजचरितम्" रत्ना०

वत्सरान्तक पु० वत्सरस्यान्तं करोति अन्त+णिच्-ण्वुल्। फाल्गुनमासे राजनि० वत्सरस्य चैत्रादिकत्वात् फाल्गु नस्य तदन्तकालत्वात्तथात्वम्।

वत्सल त्रि० वत्स लाति ला-क। १स्नेहयुक्ते २वात्सल्ये रसे पु० ३तद्वति त्रि० ४विष्णौ पु० विष्णु स०।

वत्साक्षी स्त्री वत्सस्याक्षीवाक्षि अस्य षच्समा०। गो- डुम्बायाम् (गोमक) जटा०।

वत्सादनी स्त्री वत्सैरद्यते प्रियत्वेन अद-ल्युट् ङीप्। १गुडूच्याम् अमर। वत्स अदनमस्य। २वृके पुस्त्र० राजनि० स्त्रियां ङीष्। [अशब्दिष्ट।

वद तुतौ अभिवादने सक० भ्वा आ० सेट् इदित्। वन्दते

वद वाक्ये सन्देशे च भ्वा उभ० सक० सेट्। वदति ते अवादीत् अवदिष्ट। ज्ञानयत्नादावात्मनेपदीत्यन्ये।

वद वाचि भ्वा० पर० सक० सेट् यजा०। वदति अवादीत् उवाद उदितः वादितः।

भासने उपशान्त्वने आत्म० शास्त्रे वदते भ सगानैः वदतीत्यर्थ भत्यानुपवदत सान्त्वयतीत्यर्थं। ज्ञानादुपाभौ च आत्म०। तत्र ज्ञाने शास्त्रे वदते। यत्न क्षेत्रे वदते। विमतौ क्षेत्रे विवदन्ते। उपच्छन्दन उपवदते प्रार्थयते इत्यर्थं सि०कौ०। व्यक्तवाचां समुच्चारणे आत्म० प्रवदन्ते विप्राः। अति+सर्यादातिक्रमेणोक्तौ प० अतिवदति। अनु+उक्तस्य पर्यायान्तरेण कथने अनुवाद अकर्मकात् व्यक्तवाचामनुवादे तु आत्म० अनुवदते कठ प्रभाषस्य सि०कौ० अव्यक्तवाचि तु प० अनुवदति वीणा सकर्मकात्तु पर० उक्तमनुवदति। विरुद्धोक्तौ व्यक्तायां वाचि वा आत्म० विप्रवदन्ते ति वैद्याः। [विप्रविप्र: अप+निन्दायाम्। अपवाद। विशेषविधाने च अपवा० परि+निन्दायां अपवादूषणे च पर। परिवदति परिवाद।

प्रति+विरुद्धतयोक्तौ पर० प्रतिवदति प्रतिवाद प्रतिवादी प्रत्युत्तरोक्तौ च ।

वि+विरुद्धोक्तौ पक्षप्रतिपक्षग्रहणेनोक्तौ आत्म० विवदन्ते पण्डिता वादिप्रतिवादिनश्च ।

वद वाचि सन्देशे च सक० चुरा० उभ० सेट् । वादयति ते अवीवदत् । अभि+प्रणामे ।

वद त्रि० वदति वद–अच् । वक्तरि अमर ।

वदन न० उद्यतेऽनेन वद–करणे ल्युट् । १मुखे अमर० । २वचनेन्द्रिये भावे ल्युट् । ३कथने न० । [अमर ।

वदा(ॅ)न्य पु० वद–अन्य पृषो० वा दीर्घ । भूरिदानशीले

वदाम न० वद–आमन् । (बादाम) वाताद फलभेदे भावप्र० । "वातादो वातवैरी स्यान्नेत्रोपमफलस्तथा । वाताट उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रकृद्गुरुः । वातादमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । स्निग्धोष्णः कफकृत् श्रेष्ठो रक्तपित्तविकारिणाम्" भावप्र० ।

वदाल पु स्त्री० वद–आल । पाठीनमत्स्ये (बोयाल) त्रिका० स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे क तत्रार्थे । [अमर ।

वदावद पु० अयन्त वदति वद–अच् नि० । वक्तरि

वधू स्त्री उह्यते पितृगेहात् पतिगृहं वह–ऊ धुक् च । १भार्यायाम् २नवोढायां ३पुत्रजायायाम् अमर । ४यठ्याम् मेदि० । अस्य श्वश्र्वादिरूपमित्यन्ये

वधूजन पु० कर्म० । नारीजने त्रिका० ।

वधूटी स्त्री अल्पा वधू टी । अल्पवयस्कायाम् नार्यां "गोपवधूटी दुकूलेति भामावपरि० । [नीत् अवनीत् ववनतुः ।

वन सेवने सक० शब्दे अक० भ्वा० पर०सट् । वनति अवा

वन व्यापारे भ्वा० पर० सक० सेट् । वनति अवानीत् अवनीत् । घटा० वन याने । घटा०वनयति । [नष्ट ।

वन याचने दिवा० तना० भ्वा० सेट क्त्वा वेट् । वनुते अव

वन उपकारे उपताप च सक० शब्दे अक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट । वामयति ते वनति । अवीवनत् त । अवनीत् अवानीत् ।

वन न० स्त्री वन–अच् । १वृक्षसमुदायात्मके अरण्ये अमर स्त्रीत्वे ङीप् । "ग्रामो वनस्पतिर्विकापि वा" मेघ० । २जले ३निवासे ४आलये च मेदि० । ५प्रस्रवणे हेमच० ।

वनकदली स्त्री कर्म० । काष्ठकदल्याम् राजनि० ।

वनकन्द पु० वनजात कन्द । अरण्यजाते शूरणे राजनि०

वनकार्पासी स्त्री वनोद्भवा कार्पासी । (बनकापास) गुल्मभेदे रत्नमा० ।

वनकोलि पु० वनोद्भव कोलि । (वनकुल) इक्षौ ।

वनचन्दन न० वनजात चन्दनम् शा०क० । १अगुरुचन्दने २देवदारुणि च विश्व ।

वनचन्द्रिका स्त्री वने चन्द्रिकेव । मल्लिकायाम् राजनि० ।

वनचम्पक पु० कर्म० । (बनचाँपा) चम्पकभेदे राजनि० ।

वनच्छाग पु० वने जातश्छाग । (वनछागल) १छागभेदे राजनि० । वने छाग इव । २शूकरे पु स्त्री० शब्दमा० स्त्रियां ङीप् ।

वनज न० वने जलेऽरण्ये वा जायते जन–ड । १पद्मे २मुस्तकभेदे ३वनशूरणे पु० राजनि० ४गजे विश्व । ५अश्वगन्धायां ६गन्धपत्रायां ७वनकार्पास्यां ८वनोपोदक्याम् ९मिश्रेयायां १०ऐन्द्र्यां स्त्री राजनि० ११मुद्गपर्ण्यां च स्त्री मेदि० । १२वनजातमात्रे त्रि० ।

वनतिक्त पु० वनेषु वनजातेषु मध्ये तिक्त । १हरीतक्याम् शब्दमा० । २पाठायां (आकनादि) च स्त्री रत्नमा० स्वार्थे क तत्रैव अमर ।

वनदीप पु० वनस्य दीप इव । वनचम्पके राजनि० ।

वनपल्लव पु० वनमिव निबिड पल्लवोऽस्य । शोभाञ्जने जटा० ।

वनपुष्पा स्त्री वनमिव बहल पुष्पं यस्या । शतपुष्पायाम् राजनि० । [पूरक । वनबीजपूरके राजनि० ।

वनपूरक पु० पूरक बीजपूरक पूर्वपदलोपः वनोद्भवः

वनप्रिय पु स्त्री० वन वनस्थ प्रीणाति प्री–क । १कोकिले स्त्री मेदि० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् २अरण्यप्रिय मात्रे त्रि० । ३त्वचे न० राजनि० ।

वनभुज पु० वन भुङ्क्ते भुज–क्विप् । १व्याघ्रे २तद्ग्रामी शब्दच० । [अमर ।

वनमक्षिका स्त्री वनोद्भवा मक्षिका । दंशे कीटभेदे (डाँश)

वनमल्ली स्त्री वनोद्भवा मल्ली । अरण्यमल्लिकायाम् शब्दर० ।

वनमाला स्त्री "आपादलम्बिनी माला सर्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्त्तिता" इत्युक्तायां मालायाम् ।

वनमालिन् पु० वनमालाऽस्त्यस्य इनि । १श्रीकृष्णे अमर २वाराहीकन्दायाम् स्त्री मेदि० ङीप् ३द्वारकापुर्यां स्त्री त्रिका० । [४मुद्गपर्ण्यां स्त्री राजनि०गौरा० ङीप् ।

वनमुद्ग पु० वनोद्भव मुद्ग । १मुद्गभेदे (मुगानि) अमर ।

वनमूर्द्धजा स्त्री वनस्य मूर्द्धेव मूर्द्धनिशाकल्पा अच् । (काकडाशिङ्गी) कर्कटशृङ्ग्याम् राजनि० ।

वनमोचा स्त्री वनोद्भवा मोचा । काष्ठकदल्याम् राजनि० ।

वनलक्ष्मी स्त्री वनस्य लक्ष्मीरिव तदधिष्ठानत्वात्। कद- लयाम् राजनि०। [राजनि०

वनवर्वर पु० वनोद्भव वर्वरः। कृष्णार्जके। (वनवावुइ) इति

वनवासिन् पु० वनं वासयति सुरभीकरोति वासि-णिनि। १मुष्ककवृक्षे २वाराहीकन्दे ३शाल्मलीकन्दे ४नील- महिषकन्दे ५ऋषभनामौषधे च राजनि०। वने वसति वस णिनि। ६वनवासकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वनवीज पु० वीजो वीजपूरकः उत्तरपदलोप ७त०। वन- वीजपूर राजनि०।

वनवृन्ताकी स्त्री वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी। वृहत्याम् [राजनि०

वनव्रीहि पु० वनस्य व्रीहिः। नीवारे (उडिधान) हेमच०।

वनशूकरी स्त्री वनस्य शूकरीव रोमशत्वात्। १कपिकच्छ्वाम् राजनि०।७त०। २वनवराहे पु०२वनशूकरयोषिति स्त्री।

वनशृङ्गाट पु० वनस्य शृङ्गाट इव कण्टकावृतत्वात्। गोक्षुरे अमर। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे। [शब्दच०।

वनशोभन न० वन जल शोभयति शुभ-णिच ल्यु। पद्मे

वनसङ्कट पु० वन+कट-अच् ६त०। मसूरे शब्दच०।

वनसरोजिनी स्त्री वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव शोभाकर- त्वात्। वनकार्पास्याम् शब्दर०।

वनस्पति पु० वनस्य पति नि० सुट्। पुष्पं विना जाय- मानफले १अश्वत्थादौ वृक्षे अमर। २वृक्षमात्रे मेदि०।

वनहास पु० वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात्। काशतृणे राजनि०।

वनाखु पु० वने आखुरिव। शशके त्रिका०।

वनाखुक पु० अव+नख-उकञ् अवाल्लोपः। मुद्गे त्रिका०।

वनाट पु० वनमटति अट अन्। १सर्वाया नीलमक्षिका- याम् शब्दच०। २अपानदेशे उज्ज्व०।

वनामल पु० वनस्यामल आमलक इव। करमर्दे शब्दमा०।

वनाम्र पु० वनस्य आम्र इव। कोशाम्रे राजनि०।

वनायु पु० वन-आयुच्। प्रशस्तघोटकोद्भवदेशभेदे (आरब) राजनि०। [(आरवि) शब्दर०।

वनायुज पु० वनायुदेशे जायते जन-ड। प्रशस्तघोटके

वनारिष्टा स्त्री वनस्य न रिष्टं यस्याः। वनहरिद्रायाम् राजनि०। [पुष्पडोलतायाम् हारा०।

वनालिका स्त्री वनमलति भूषयति अल ण्वुल्। हस्ति-

वनि पु० वन इन्। १वह्नौ सि०कौ० २राशौ उज्ज्वल०। ३याचने पु० ४याचके त्रि०। [इच्छाया स्त्रियाम् मेदि०।

वनिता स्त्री वन-य वने कर्मणि वा०इत। १योषिति २अनु-

वनिन् पु० वनम् आश्रयतयाऽस्त्यस्य इनि। वानप्रस्थाश्रमयुक्ते

वनिष्णु त्रि० वन-इष्णुच्। याचके।

वनीपक वनीयक+पृषो० यस्य पः। याचके उज्ज्वल०। "कृपण इव नवनीपकोपसेवितपर्वत स्वेयात्" पचमध्यता च

वनीयक स्त्री वन-इन् आत्मनो वनिं याचनमिच्छति क्यच् ण्वुल्। याचके अमर पृषो० यलोपः। वनीकोऽप्यत्र सारसुन्दरी।

वनेक्षुद्रा स्त्री ७त० अलुकस०। करञ्जे रत्नमा०।

वनेचर त्रि० वने चरति चर-ट अलुकस०। अरण्य- चारिणि व्याधादौ स्त्रियां ङीप्।

वनेसर्ज पु० सृजति-सृज-अच् ७त० अलुकस०। असनवृक्षे रत्नमा०। [कार्पास्याम् रत्नमा०, २वनजात त्रि०।

वनोद्भवा स्त्री वन एव उद्भवति उद्+भू-अच ७त०। १वन-

वनौकस् पु० वनमेव ओकः स्थानं यस्य। १वानरे अमर। २वनवासिनि त्रि०।

वन्च प्रतारणे भ्वा०पर०सक०सेट् क्त्वा वेट्। वञ्चति अवञ्चीत्

वन्दन न० वदि-ल्युट्। १स्तवने २प्रणामे च। युच्। वन्दनाप्यत्र स्त्री। ३वदने न० शब्दच०।

वन्दनीय त्रि० वदि-अनीयर्। १नमनीये २स्तवनीये च ३पीतभृङ्गराजे पु०राजनि०।४गोरोचनायां स्त्री त्रिका०।

वन्दा स्त्री वदि कर्मणि घञ्। (परगाछा) लताभेदे अमर २भिक्षुक्या ३लताभेदे च मेदि०।

वन्दाका स्त्री वदि-आकन्। वन्दायाम् शब्दच०। गौरा० ङीप् तत्रार्थे स्त्री शब्दर०। तत्रार्थे पु० भावप्र० "वन्दाकः शीतलस्तिक्तः कषायो मधुरो रसे। मङ्गल्यः कफवातास्ररक्षोव्रणविषापहः"।

वन्दारु त्रि० वदि-आरु। वन्दनशीले शब्दर०।

वन्दि(न्दी) स्त्री वदि-इन् वा ङीप्। १कारावद्धमनुष्यादौ (कएदी) शब्दर०२वन्दने ३स्तुतौ च।४सोपानके उणा०।

वन्दिग्राह पु० वन्दिमिव-गृह्णाति ग्रह-अण्। बलावष्टम्भेन घातके (डाकाइत) मिता०। "वन्दिग्राहांस्तथा वाजि- कुञ्जराणां च हारिणः" मनु०।

वन्दिपाठ पु० ६त०। स्तुतिपाठे त्रिका०।

वन्दिन् पु० वन्दते स्तौति वदि-णिनि। राजादेः १स्तुति- पाठके अमर। [भावप्र० २वन्दाया शब्दच०।

वन्ध्य त्रि० वदि यत्। १वन्दनीये। २गोरोचनायाम् स्त्री

वन्द्र न० वन्द्-रन्। १वह्नौ सि०कौ०।२पूजके त्रि०उणादि०

वन्य पु० वने भव यत्। १वृषे (दारचिनि) राजनि०।

२वनशूरणे ३वाराहीकन्दे ४देवनले पु॰राजनि॰। ५वन-
जातमात्रे त्रि॰। ६मुद्गपर्ण्यां ७गोपालकर्कट्यां ८मु
द्गायां ९मिश्रेयायां १०भद्रमुस्तायां ११गन्धपत्रायां स्त्री
राजनि॰। वनानामरण्यानां जलानां वा समूहः यत्।
१२जलसमूहे १३वनसमूहे च स्त्री मेदि॰।

वप बीजवपने तन्तुवयने मुण्डने च सक॰ भ्वा॰ उभ॰ अनिट्
यजा॰। वपति ते अवाप्सीत् अवप्त उवाप ऊपतुः।
पिण्डादिनिर्वपणे "पिण्डनिर्वपनं
कुर्यात्" श्रुतिः।

वपन न॰ वप-ल्युट्। १केशमुण्डने २बीजाधाने ३तन्तु-
धाने च मेदि॰। "प्रयागे भास्करक्षेत्रे पितृमातृ-
वियोगतः। आधाने सोमपाने च वपनं पञ्चसु
स्मृतम्" प्रा॰ त॰।

वपनी स्त्री उप्यतेऽनया अत्र वा वप-ल्युट् ङीप्। १नापि-
तास्त्रे २तन्तुवायशालायां (तांतघर) हेमच॰ ३तन्तुवयन-
यन्त्रभेदे (माकु) च।

वपा स्त्री वप-अच्। १मेदसि (चर्वि) "वपाया हविष"
इति श्रुतिः। २छिद्रे च अमरः।

वपुन पु॰ वप उनन्। देवतायां शब्दर॰।

वपुषा स्त्री वप-वा उषन्। हवुषायाम् भावप्र॰।

वपुष्टमा स्त्री अतिशयेन वपुः प्रशस्ताकृतिः तमप् अत्वम्।
१पद्मचारिण्याम् लतायाम् जटा॰। २काशीपतिकन्यायां
३जनमेजयपत्न्यां च।

वपुस् न॰ उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनबीजीभूतानि कर्माण्यत्र
वप-उसि। १शरीरे अमरः। २प्रशस्ताकारे च मेदि॰।

वप्तृ पु॰ वप-तृच्। १जनके २कृषीवले च मेदि॰ ३बीजादि
वापके त्रि॰।

वप्र पुं न॰ उप्यतेऽत्र रन्। १दुर्गनगरादौ परिखाया उद्धृत
"मृत्तिकास्तूपे अमरः। २क्षेत्रे ३रणौ ४तटे मेदि॰।
५सीसके न॰ हेमच॰। ६जनके ७प्राचीरे पु॰ विश्वः।
८प्रजापतौ च पु॰ संक्षिप्तसा॰। ९मञ्जिष्ठायां स्त्री
राजनि॰। [१०वप्रक्षेत्रे च संक्षिप्तसा॰।

वप्रि पु॰ वप रि। १क्षेत्रे केदारे सि॰ कौ॰। २दुर्गतौ

वभ्र गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। वभ्रति अवभ्रीत्।

वम उद्गारे भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट्। वमति अवमीत्। द्वित्
ववमतुः। ज्वला॰ वम॰ वामः। वमयति वामयति उप-
सृष्टस्य नित्यं ह्रस्व। रूपा॰ वेमतुः ववमतुः। उदित्
वमित्वा वान्त्वा वान्तः।

वमथु पु॰ वम-अथुच्। वमने उद्गिरणे अमरकोष॰।

वमन न॰ वम ल्युट्। १मर्दने २छर्दने मेदि॰ ३आहुतौ त्रिका॰
४नि सारणे च "स्वर्गाभिष्यन्दवमनम्" कुमारः। ५पर्वे
पुं॰। ६जलौकायां स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीष्।

वमि स्त्री वम इन्। १छर्दौ छर्दिशब्दे २९८० पृ॰ दृश्यम्।
२अग्नौ पु॰ मेदि॰ ३धूर्त्ते त्रि॰ शब्दर॰।

वमित पु॰ वम णिच् क्त। कृतोद्गारे। [णि(ढ)ध्वम्।

वय गतौ भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट्। वयते अवयिष्ट। अव-

वयस् न॰ अज-असुन् वीभाव। १विहगे २बाल्याद्यवस्था-
याम अमर "वयोऽतिपातोद्गतवातेति" नैष॰। ३यौवने
च विश्व॰।

वयःस्थ पु स्त्री॰ वयसि यौवने तिष्ठति स्था-क खर्परे
शर वा विसर्गलोप। १तरुणे २विभीतक्यां स्त्री अमर॰।
"वयस्था नागरामृतात्" वैद्यकम। ३आमलक्यां ४हरी-
तक्यां ५मामसक्ष्यां स्त्री अमर॰। ६गुडूच्यां ७सूक्ष्मैलायां
८काकोल्याम् ९ब्राह्मी स्त्री मेदि॰। १०शाल्मल्यां स्त्री
हेमच॰। ११क्षीरकाकोल्याम भावप्र॰ १२अत्यम्लपर्ण्यां
मत्स्याक्ष्यां १४युवतौ च स्त्री राजनि॰।

वयस्य पु॰ वयसा तुल्यः यत्। १समानवयस्के अमर।
२सख्यां स्त्री अमरः।

वयुन न॰ वय-उनन्। १ज्ञाने भाग॰ १०।८० श्रीधरः।
२देवागारे त्रिका॰। देवागारे पु॰ उणादि॰।

वयोधस् पु॰ वयो यौवनं धत्ते धा-असुन्। तरुणे उणा॰।

वयोरङ्ग न॰ वयसा रङ्गमिव। सीसके राजनि॰।

वर ईप्से अद॰ चु॰उभ॰सक॰सेट्। वरयति ते अववरत् त।

वर न॰व्रियते वृ-कर्मणि अप्,वरि-अच् वा। १कुङ्कुमे २मना-
गभीष्टे अमर॰ "वरं प्राणान् परित्यज्य" इति तन्त्रम।
भावे अप् अच वा। ३इच्छायाम् ४याचने ५आवरणे
६वेष्टने च। वृ-कर्मणि अप्। ७अभीष्टे ८श्रेष्ठे च त्रि॰
अमर। ९जारे १०जामातरि शब्दर॰ ११गुग्गुलौ शब्दच॰
१२पत्यौ च पु॰ हेमच॰। "तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः
स वरो मतः" इत्युक्ते १३पदार्थे।

वरक पु॰ वृ-वुन्। १वनमुद्गे हेमच॰ २पर्पटे ३धान्य-
धान्यभेदे (चीना) च राजनि॰। ४पोताच्छादनवस्त्रे न॰,
हारा॰।

वरचन्दन न॰ कर्म॰। १कालीये २देवदारुणि च मेदि॰।

वरट न॰ वृ अटन्। १कुन्दपुष्पे शब्दर॰। २कीटभेदे (बोलता)
३हंसे पु स्त्री॰मेदि॰। स्त्रियाम् अजादि॰ टाप् अमरः।

वनलक्ष्मी स्त्री वनस्य लक्ष्मीरिव तदधिष्ठानत्वात्। कद
ल्याम राजनि०। [राजनि०

वनवर्वर पु० वनोद्भव वर्वर। कृष्णार्जके। (वनवावुइ) इति

वनवासिन पु० वन वासयति सुरभीकरोति वासि–णिनि।
१मुष्कवृक्षे २वाराहीकन्दे ३शाल्मलीकन्दे ४नील
मण्डिवकन्दे ५ऋषभनामौषधे च राजनि०। वने वसति
वस णिनि। ६वनवासकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वनवीज पु० वीजो वीजपूरक उत्तरपदलोप ७त०। ६वन
वीजपूर राजनि०। [राजनि०

वनवृन्ताकी स्त्री वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी। वृहत्याम्

वनव्रीहि पु० वनस्य व्रीहि। नीवारे (उड़िधान) हेमच०

वनशूकरी स्त्री वनस्य शूकरीव रोमयत्वात्। १कपिकच्छाम्
राजनि०।७त०। २वनवराहे पु०३वनशूकरयोषिति स्त्री।

वनशृङ्गाट पु० वनस्य शृङ्गाट इव कण्टकावृतत्वात्। गोक्षुरे
अमर। स्वार्थे क। तत्रार्थे। [शब्दच०।

वनशोभन न० वन जल शोभयति शुभ–णिच ल्यु। पद्मे

वनसङ्कट पु० सम्+कट अच् ३त०। मसूरे शब्दच०।

वनसरोजिनी स्त्री वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव शोभाकर
त्वात्। वनकार्पासाम् शब्दर०।

वनस्पति पु० वनस्य पति नि० सुट्। पुष्पं विना जाय
मानफले १अश्वत्थादौ वृक्षे अमर। २वृक्षमात्रे मेदि०।

वनहास पु० वनस्य हास इव मकाशकत्वात्। काशतृणे
राजनि०।

वनाखु पु० वने आखुरिव। शशके त्रिका०।

वनाखुक पु० अव+खन-उकञ् अवाद्यलोप। मुद्गे त्रिका०।

वनाट पु० वनमटति अट अच्। १वर्वणाया नीलमक्षिका
याम शब्दच०। २अपानदेशे उज्ज्वल०।

वनामल पु० वनस्थामल आमलक इव। करमर्दे शब्दमा०।

वनाम्र पु० वनस्य आम्र इव कोषाम्रे राजनि०।

वनायु पु० वन-आयुच्। मगसमीपटकोद्भवदेशभेदे (आरव)
राजनि०। [(आरवि) शब्दर०।

वनायुज पु० वनायुदेशे जायते जन ड। मगसमीपटके

वनारिष्टा स्त्री वनस्य न रिष्ट यस्मा। वनहरिद्रायाम्
राजनि०। [पुष्पपीलतायाम् हारा०।

वनालिका स्त्री वनमलति भूषयति अल ण्वुल्। हस्ति

वनि पु० वन इन्। १वह्नौ त्रि०कौ० २राशौ उज्ज्वल०।
३याचन पु० ४याचके त्रि०। [इच्छाया स्त्रियाम मेदि०।

वनिता स्त्री वन–त वने कर्मणि वा क्त।१योषिति २पत्न-

वनिन् पु०वनम् आश्रयतयाऽस्त्यस्य इनि। वानप्रस्थाश्रमयुक्ते

वनिष्णु त्रि० वन–इष्णुच्। याचके।

वनीपक वनीयक+पृषो० वस्य प०। याचके उज्ज्वल०।
"कृपण इव वनीपकोपसेवितपर्वत" श्रेयात्"प्रमध्यता च

वनीयक स्त्री वन–इन् आत्मनो वनिं याचनमिच्छति क्यच्
ण्वुल्। याचके अमर पृषो० यलोप। वनीकोऽप्यत्र
भारसुन्दरी।

वनेक्षुद्रा स्त्री ७त० अलुकस०। करञ्जे रत्नमा०।

वनेचर त्रि० वने चरति चर–ट अलुक्स०। अरण्य०
चारिणि आषाढौ स्त्रियां ङीप्।

वनेसर्ज पु० सृजति–सृज–अच् ७त० अलुक्स०। असनवृक्षे
रत्नमा०। [कार्पासाम रत्नमा०, २वनजात त्रि०।

वनोद्भवा स्त्री वन एव उद्भवति उद्+भू–अच ७त०। १वन-

वनौकस् पु वनमेव ओक स्थान यस्य। १वानरे अमर।
२वनवासिनि त्रि०।

वन्द प्रतारणे भ्वा०पर०सक०सेट् क्वा वेट्। वन्दति अवन्दीत्

वन्दन न० वदि–ल्युट्। १स्तवने २प्रणामे च। युच्।
वन्दनाप्यत्र स्त्री। ३वदने न० शब्दच०।

वन्दनीय त्रि० वदि–अनीयर। १नमनीये २स्तवनीये च
३पीतभृङ्गराजे पु०राजनि०।४गोरोचनाया स्त्री त्रिका०।

वन्दा स्त्री वदि कर्मणि घञ्। (परगाछा) लताभेदे अमर
२भिक्षुका ३लताभेदे च मेदि०।

वन्दाका स्त्री वदि आकन्। वन्दायाम् शब्दच०। गौरा०
ङीष् तत्रार्थे स्त्री शब्दर०। तत्रार्थे पु० भावप्र०
"वन्दाक स्यादिमसितस्तु कषायो मधुरो रसे। मङ्गल्य
कफवातासरक्षोव्रणविषापहः"।

वन्दारु त्रि० वदि–आरु। वन्दनशीले शब्दर०।

वन्दि(न्दी) स्त्री वदि–इन् वा ङीप्। १कारावइमनुष्यादौ
(कएदी) शब्दर० २वन्दने ३स्तुतौ च। ४सोपानके उणा०।

वन्दिग्राह पु० वन्दिमित्र–रहृणाति ग्रह–ण। बलावष्टम्भेन
घातके (डाकाइत) मिता०। 'वन्दिग्राहास्तथा वाजि-
कुञ्जराणां च हारिण' मनु।

वन्दिपाठ पु० ६त०। स्तुतिपाठे त्रिका०।

वन्दिन् पु० वन्दते स्तौति वदि–णिनि। राजादे १स्तुति
पाठक अमर। [भावप्र० २वन्द्याया शब्दच०।

वन्द्य त्रि० वदि यत्। १वन्दनीये। २गोरोचनायाम् स्त्री

वन्द्र न० वन्द–रन्। वस्त्राणे सि०कौ०।२पूजके त्रि०उणादि०

वन्य न० वन भव यत्। १त्वचे (दारचिनि) राजनि०।

२वनमूरणे ३वाराहीकन्दे ४देवनले पु॰राजनि॰ । ५वन जातमात्रे त्रि॰ । ६मुद्गपर्ण्यां ७गोपालकर्कट्यां ८शुक्लायां ९मञ्जिष्ठायां १०भद्रमुस्तायां ११गन्धपत्रायां स्त्री राजनि॰ । वनानामरण्यानां जलानां वा समूहः यत् । १२जलसमूहे १३वनसमूहे च स्त्री मेदि॰ ।

वप बीजवपने तन्तुवयने मुण्डने च सक॰ भ्वा॰ उभ॰ अनिट् यजा॰ । वपति ते अवाप्सीत् अवप्त उवाप ऊपतुः । उप्तः उप्त्वा । पिण्डादिनिक्षेपदाने "पिण्डान्निर्वपन् चरेत्" स्मृतिः ।

वपन न॰ वप ल्युट् । १केशमुण्डने २बीजाधाने ३तन्तुधाने च मेदि॰ । 'प्रयागे भास्करक्षेत्रे पितृमातृवियोगतः । आधाने सोमपाने च वपनं पञ्चसु स्मृतम्' प्रा॰ त॰ ।

वपनी स्त्री उप्यतेऽनया अत्र वा वप ल्युट् ङीप् । १नापितशालायां २तन्तुशालायां (तांतघर) हेमच॰ ३तन्तुवयनयन्त्रभेदे (माकु) च ।

वपा स्त्री वप-अच् । १मेदसि (चर्बि) "वपाया जुहोति" इति श्रुतिः । २छिद्रे च अमर ।

वपुन पु॰ वप उनन् । देवतायां शब्दर॰ ।

वपुषा स्त्री वप वा उषन् । कृष्णायाम् भावप्र॰ ।

वपुष्टमा स्त्री अतिशयेन वपुः प्रशस्ताकृतिः तमप् अस्त्यस्याः । १पद्मचारिण्याम् लतायाम् जटा॰ । २काशीपतिकन्यायां ३जनमेजयपत्न्यां च ।

वपुस् न॰ उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनबीजीभूतानि कर्माण्यत्र वप उसि । १शरीरे अमर । २प्रशस्ताकारे च मेदि॰ ।

वप्तृ पु॰ वप तृच् । १जनके २कृषीवले च मेदि॰ ३बीजादिवापके त्रि॰ ।

वप्र पुं न॰ उप्यतेऽत्र रन् । १दुर्गनगरादौ परिखाया उद्धृतमृत्तिकास्तूपे अमर । २क्षेत्रे ३रेणौ ४तटे मेदि॰ । ५सीसके न॰ हेमच॰ । ६जनके ७प्राचीरे पु॰ विश्व । ८प्रजापतौ च पु॰ भावप्रका॰ । ९मञ्जिष्ठायां स्त्री राजनि॰ । [१०पाशुदेशे च रुचिप्रका॰ ।

वप्रि पु॰ वप क्रि । १क्षेत्रे केदारे त्रि॰ शौ॰ । २दुर्गतौ

वभ्र गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । वभ्रति अवभ्रीत् ।

वम उद्गारे भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट् । वमति अवमीत् । ह्रित् वमतुः । ज्वल॰ वम वाम॰ । वमयति वामयति अप घञ्स्य निष्ठ उष्म । कृष्णा॰ वमतुः ववमतुः । वान्तः वमिता वान्त्वा वान्तः ।

वमथु पु॰ वम अथुच् । वमने उद्गिरणे अमरकोष ।

वमन न॰ वम ल्युट् । १मर्दने २छर्दने मेदि॰ ३आहुतौ विश्व ४निःसारणे च "स्वर्गाभिष्यन्दवमनम्" कुमार । ५वमने पु॰ । ६जलौकायां स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीष् ।

वमि स्त्री वम इन् । १छर्द्याम् छर्दिशब्दे २९८० पृ॰ दृश्यम् । २अग्नौ पु॰ मेदि॰ ३धूर्ते त्रि॰ शब्दर॰ ।

वमित पु॰ वम णिच् क्त । कृतोद्गारे । [णि(ढ)क्षम ।

वय गतौ भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् । वयते अवयिष्ट । अत्र

वयस् न॰ अज-असुन् वीभावः । १विहगे २बाल्याद्यवस्थायाम् अमर "वयोऽतिपातोद्गतवातवेगैः" नैष॰ । ३यौवने च विश्व ।

वय(यः)स्थ पुं स्त्री॰ वयसि यौवने तिष्ठति स्था-क अपरे भाव वा विसर्गलोपः १तरुणे २विभीतक्यां स्त्री अमर । "वयःस्था नागराह्नात्" वैद्यकम । ३आमलक्यां ४हरीतक्यां ५ब्राह्मीक्ष्यां स्त्री अमर । ६गुडूच्यां ७सूक्ष्मैलायां ८काकोल्याम् ९अग्नौ स्त्री मेदि॰ । १०शाल्मल्यां स्त्री हेमच॰ । ११क्षीरकाकोल्याम् भावप्र॰ १२अत्यम्लपर्ण्यां मत्स्याक्ष्यां १३युवत्यां च स्त्री राजनि॰ ।

वयस्य पु॰ वयसा तुल्यः यत् । १समानवयस्के अमर । २सख्याम् स्त्री अमर ।

वयुन न॰ वय उनन् । १ज्ञाने भाग॰ १०।८० श्रीधर । २देवागारे त्रिका॰ । देवागारे पु॰ उणादि॰ ।

वयोधस् पु॰ वयो यौवनं धत्ते धा-असुन् । तरुणे उणा॰ ।

वयोरङ्ग न॰ वयसा रङ्गमिव । सीसके राजनि॰ ।

वर ईप्सायां अद॰ चु॰उभ॰ सक॰ सेट् । वरयति त अववरत् त ।

वर न व्रियते वृ-कर्मणि अप् वरि कृच वा । १कुङ्कुमे २मनागभीष्टे अमर "वरं प्राणान् परित्यक्ष्ये" इति तन्त्रम । भावे अप् अच् वा । ३इच्छायाम् ४आवृते ५आवरणे ६वेष्टने च । वृ कर्मणि अप् । ७अभीष्टे ८श्रेष्ठे च त्रि॰ अमर । ९जारे । जामातरि शब्दर॰ । ११गुग्गुलौ शब्दच॰ १२पत्यौ च पु॰ हेमच॰ । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः' इत्युक्ते १३वरदाने ।

वरक पु॰ वृ-वुन् । १वनमुद्गे हेमच॰ २पर्पटे ३रथ ५भेदे (चीना) च राजनि । ४पोताच्छादनवस्त्रे न॰ हारा॰ ।

वरचन्दन न॰ कर्म॰ । १कालीये २देवदारुणि च मेदि॰ ।

वरट न॰ वृ अटन् । १कुन्दपुष्पे शब्दर॰ । २कीटभेदे (बोलता) ३हंसे पुं स्त्री॰ मेदि॰ । स्त्रियाम् अजादि॰ टाप् अमर ।

ङीष् मेदि०। ४कुसुम्भबीजे भावप्र०। सा च ५गन्धोल्या मेदि०।

वरण न० वृ—ल्युट्। कन्यादिदानाय जामात्रादेरभ्यर्थनात् कृते १व्यापारभेदे २वरणे मेदि०। अत्र तगरादः क्रियाद नियोगाय ३पूजनादौ ५वृक्षे पु स्त्री० ङारा०। ६प्राकारे ७वरुणवृक्षे च। (साँको) ख्याते ८पदार्थे च ९काशीस्थे नदीभेदे स्त्री शब्दर०। वरुणशब्दे दृश्यम्।

वरण्ड पु० वृ—अण्डच् (वयसफोड़ा) १मुखरोगभेदे मासद्ध युद्धार्थं २मध्यमद्दो च मेदि०।

वरण्डक पु न० वृ—अण्डच् संज्ञायां क। १वरण्डशब्दार्थे २वर्तुले मेदि०। ३भित्तौ हेमच०। ४विशाले ५कृपणे ६भीत च त्रि० शब्दर०।

वरण्डालु पु० वरण्ड इवालु। १एरण्डवृक्षे त्रिका०।

वरतिक्त पु० वर श्रेष्ठस्तिक्तो रसो यस्य। कुटजवृक्षे राजनि०। २पाठायाम् (आकनादि) स्त्री राजनि० स्वार्थे क तत्रैव।

वरत्रा स्त्री वृ—अत्रन्। हस्तिकक्ष्यारज्जौ अमर।

वरत्वच पु० वरा त्वचा यस्य। १निम्बवृक्षे रत्नमा०। २श्रेष्ठत्वगयुते त्रि०।

वरद त्रि० वरं ददाति दा—क। १अभीष्टदातरि अमर०। २प्रसन्ने च मेदि० ३तन्त्रिकमुद्रापूर्वके हस्तादिविन्यासरूपे मुद्राभेदे न० "अभय वरदश्चैव" ध्यानाध्यानम्। ४कन्यायाम् स्त्री मेदि०। ५अश्वगन्धायाम् स्त्री भावप्र० ६आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि० ७दुर्गायाञ्च स्त्री।

वरदाचतुर्थी स्त्री माघशुक्लचतुर्थ्याम्। तामधिकृत्य "चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता" ति०त० भविष्यपु०।

वरदारु पु० दा—तृन् ६त०। भूमीवृक्षे वृक्षे राजनि०।

वरपर्ण पु० वराणि पर्णान्यस्य। कीरकवुकीवृक्षे रत्नमा०।

वरप्रदा स्त्री वरं प्रददाति दा—क। लोपामुद्रायां हेमच०। २वरप्रदातरि त्रि०।

वरफल पु० वरं फलमस्य। १नारिकेले वृक्षे शब्दच०। कर्म०। २श्रेष्ठे फले न०। [वृक्ष्ये शब्दच०।

वरमुखी स्त्री वरं मुखं यस्याः ङीप्। रेणुकानामगन्ध-

वरम् अव्य० वृ—अमु। ईषदभीष्टे मेदि०।

वरम्बरा स्त्री वरं वृणोति वृ खच् मुम्। (चाकुलिया) १चक्रवर्त्याम् शब्दच०। २पतिम्बरायां कन्यायाम्।

वररुचि त्रि० वरा रुचिर्यस्य। १श्रेष्ठरुचियुते। २कात्यायनि प्राकृतसंस्कार कात्यायनमुनौ त्रिका०। ३विक्रमादित्य-सभास्थे पण्डितभेदे च। नवरत्नशब्दे ३९९२पृ० दृश्यम्।

वरल पु० वृ—अलच्। १वरटे त्रिका० २कीटभेदे शब्दमा० स्त्रियां गौरा० ङीष् वरटायां स्त्री जटा० अजा० टाप्

वरलब्ध पु० वरं उत्कृष्टं पुष्पेषु लब्धो येन शब्दनि०। १चम्पके त्रिका० २प्राप्तवर त्रि०।

वरवर्णिनी स्त्री वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तोऽस्त्यस्या इनि। "उत्तमास्त्रयाम् अमर। २लाक्षायां ३हरिद्रायां ४रोचनायां ५फलिन्यां ६ब्राह्म्यां स्त्रियां मेदि०। ७गौर्यां ८लक्ष्म्यां ९पार्वत्यां च शब्दर०।

वरवाह्लीक न० कर्म०। कुङ्कुमे अमर०।

वरा स्त्री वृ—अच्। हरितक्यामलकीविभीतकरूपे त्रिफलिके मेदि०। २रेणुकानामगन्धद्रव्ये शब्दच०। ३गुडूच्याम् ४मेदायां ५ब्राह्म्याम् ६विडङ्गे ७पाठायाम् ८हरिद्रायाञ्च राजनि०।

वराक पु० वृ—आकन्। १शिवे मेदि०। २युद्धे न० हेमच०। ३अधम त्रि०शब्दर०। ४शोचनीये च त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप्।

वराङ्ग न० कर्म०। १मस्तके। व्रियते आव्रियते गुप्यते वृ—अच्। २गुह्ये अमर। ३योनौ ४गुडत्वचि च त्रिका०। ५ब०। ५गजे पु स्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष् ६विष्णौ विष्णुस०। ७कामदेवे च पु०। ८श्रेष्ठावयवयुक्ते त्रि०। ९हरिद्रायाम् स्त्री राजनि०। गौरा० ङीष्। संज्ञायां कन्। गुडत्वचि (दारचिनि) न० अमर।

वराङ्गिन् पु० वराङ्गमस्त्यस्य इनि। १अम्लवेतसे रत्नमा०। २श्रेष्ठाङ्गयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वराट पु० वरमत्यन्तमटति अट—अच्। १कपर्दे राजनि०। २रज्जौ च पु०रत्नको०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "वराटकानां दशकद्वयं यत्" लीला० अट—ण्वुल्। वराटक पद्मबीजकोषादेर्बीजकोषे पु० अमर। [शब्दमा०।

वराटकरजस् पु० वराटके इव रजोऽस्य। नागकेशरे वृक्षे

वराण पु० वृ—आनच्। १इन्द्रे त्रिका०। २वरुणवृक्षे शब्दर०

वराटन न० वरेण्यैर्वरैरट्यते अट—ल्युट्। राजादने (पिया शाल) शब्दच०।

वराम्र पु० वरः आम्र इव। करमर्दे रत्नमा०।

वरारोह पु० वर आरोहो मध्यं यस्य। १उत्कृष्टे त्रिका० २प्रशस्तनितम्बवत्यां स्त्रियां स्त्री अमर।

वरालिका स्त्री वरालामालिर्यस्या कप्। दुर्गायां त्रिका०।

वराशि पु० वरमाशरमश्नुते अश—इन्। स्थूलवस्त्रे अमर।

वरासन न॰ वराय वरणीयायास्यते क्षिप्यते अस–ल्युट् । १जवापुष्पे शब्दमा॰ । कर्म॰ । २उत्तमे आसने न॰ । वर पतिमस्यति अस–ल्यु । ३विट्गे जारे पु॰ । वरान् श्रेष्ठानपि अस्यति दूरीकरोति ल्यु । ४द्वारपाले च पु॰ [२खड्गधरे च धरणिः । विश्व॰ ।

वरासि पु॰ वरायावरणायास्यते अस–इन् । १स्थूलवस्त्रे

वराह पुस्त्री॰ वराय अभीष्टाय मुस्तादिलाभाय आहन्ति खनति भूमिम् आ+हन–ड । १शूकरे अमर स्त्रियां ङीष् । २यज्ञवराहाख्ये भगवतोऽवतारभेदे पु॰ ३पर्वत-भेदे ४मुस्तके ५मानभेदे मेदि॰ ६शिशुमारे ७वाराही-कन्दे पु॰ राजनि॰ ८अष्टादशद्वीपमध्ये द्वीपभेदे च । "गन्धर्वो वरुण सौम्यो वराहः कङ्क एव च । कुश-टश कसेरुश नागो भट्टारकस्तथा । चन्द्रेन्द्र मलया शङ्ख यवाङ्कुक गभस्तिमान् । ताम्राङ्कुश कुमारी च तत्र द्वीपा दशाष्टभिः" शब्दमा॰ ।

वराहकन्द पु॰ वराहप्रियः कन्दः शा॰त॰ । स्वनामख्याते [शब्दर॰ । कन्दभेदे राजनि॰ ।

वराहकान्ता स्त्री वराहाणां कान्ताऽभीष्टा । वराहकन्दे

वराहक्रान्ता स्त्री वराहेण क्रान्तेव । १लज्जालुलतायाम् शब्दच॰ २वाराह्यां (चामरालु) इभूति॰ ।

वराहिका स्त्री वराहो॰ मत्सकारेणास्त्यस्याः ठन् । कपि-कच्छाम राजनि॰ ।

वराही स्त्री वराहो मत्सकारेणास्त्यस्याः अच् गौरा॰ ङीष् । १भद्रमुस्तायाम् २वराहकन्दे च राजनि॰ ।

वरिवस् न॰ वृ+असुन् इट् च । १पूजने २धने च निघण्टु॰ ।

वरिवसि(स्कि)त त्रि॰ वरिवः पूजनं करोति क्यच्–क्त वा यलोपः । पूजिते अमर॰ । [२शुश्रूषायाम् अमर ।

वरिवस्या स्त्री वरिवस्+क्यच् भावे अ । १पूजने

वरिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन उरु इष्ठन् वरादेशः । १उरुतमे २तित्तिरिविहगे पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष् ३नागरङ्गवृक्षे पु॰ राजनि॰ । ४ताम्रे न॰ अमरः । ५मरिचे न॰ मेदि॰ ६उरुपे अजय॰ । ७आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि॰ ।

वरी स्त्री वरी शतावरी पूर्वपदलोपः । १शतावर्याम् अमरः २सूर्यपत्न्याञ्च त्रिका॰ ।

वरीयस् त्रि॰ अतिशयेन उरुः ईयसुन् वरादेशः । १उरुतमे विष्कम्भादिषु मध्ये २अष्टादशे योगभेदे पु॰ ज्यो॰त॰ । [श्रेष्ठे अमरः ।

वरी(रो)वर्द्ध पु॰ इण्–इट्–वृत् इव् पृषो॰ इस्व ना च॰ ।

वरुट पुंस्त्री॰ म्लेच्छजातिविशेषे स्त्रियां ङीष् । "पुलिन्दा नाहला निष्ट्या शवरा वरुटा भटा । माला भिल्लाः किरातास्त्र सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः" हेमच॰ ।

वरुड पु॰ वृ–उडन् । अन्त्यजजातिभेदे स्त्रियां ङीष् । "रजकश्चर्मकारश्च नटोवरुड एव च" मनुः ।

वरुण पु॰ वृ–उनन् । पश्चिमाशापतौ १जलेशे स्वनामख्याते देवभेदे अमर॰ । २जले मेदि॰ ३सूर्ये च विश्वः । ४द्वीप-भेदे वराहशब्दे दृश्यम् । ५काशीस्थे नदीभेदे स्त्री । काशीस्थनदीभेदस्योत्पत्त्यादिकं वामनपु॰ ३अ॰ उक्तं यथा "प्रयागे वसते नित्यं योगशायी तु विश्रुतः । चरणाद्दक्षिणात्तस्य विनिर्याता सरिद्वरा । विश्रुता वर(र)णेत्येवं सर्वपापहरा शुभा । सव्यात् पादात् द्वितीया च असि-रित्येव विश्रुता । ते उभे च सरिच्छ्रेष्ठे लोकपूज्ये बभूवतु । तयोर्मध्ये तु यो देशस्तच्चेत्र योगशा-यिन । त्रैलोक्यप्रवरं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् । न तादृशोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसातले । तत्रास्ति न-गरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा" । ७स्वनामख्याते वृक्षभेदे पु॰ अमरः "वरुणः पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् । निहन्ति गुल्मवाताश्र क्रिमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः । कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः" भावप्र॰ ।

वरुणात्मजा स्त्री वरुणस्य जलस्यात्मजेव जन्यत्वात् । जल-[मद्याम् जटा॰ । भवे मद्ये अमर॰ ।

वरुणानी स्त्री वरुणस्य पत्नी ङीष् आनुक् च । वरुण-

वरुत न॰ वृ–उत । उत्तरीयवस्त्रे सि॰ कौ॰

वरूथ न॰ वृ–ऊथन् । तनुत्राणे हेमच॰ २चर्मणि मेदि॰ । ३रथगुप्तिस्थाने परप्रहाररक्षार्थमावृते स्थाने पु॰ अमरः ।

वरूथिनी स्त्री वरूथोऽस्त्यस्याः इनि । सेनायाम् अमर॰ ।

वरेण्य न॰ वृ–एण्य । १कुङ्कुमे राजनि॰ २प्रधाने ३श्रेष्ठे च त्रि॰ अमर । [वारेन्द्र विप्रभेदे ।

वरेन्द्री स्त्री गौडदेशे त्रिका॰ । तत्राभिजनोऽस्य अण् ।

वरोट न॰ वराण्युटानि दलान्यस्य । मरुवकपुष्पे अमर॰ ।

वरोल पुंस्त्री॰ वृ–ओल । वरटे कीटभेदे त्रिका॰ । स्त्रियां ङीष्

वर्कर पु॰ वृक–अरन् । १तरुणपशौ अमरः २मेषशावके म-रतः ३छागमात्रे पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष् ४परिहासे मेदि॰

वर्ग पु॰ वृज–घञ् । १सजातीयसमूहे अमर॰ । यथा मनुष्य-वर्गः पशुवर्गः । समानधर्मिभि पापठ्यादिभिः कृते २वर्गे च यथा कवर्गः चवर्गः । अत्र क्रमः वर्गा(?)

विजातीयत्वेऽपि स्थानसाम्यमस्ति । ३ग्रन्थपरिच्छेदे यथा स्वर्गवर्गः पातालवर्गः । ४अङ्कशास्त्रोक्ते समानाङ्कद्वयस्य परस्परगुणने यथा द्विकस्य चत्वारि त्रिकस्य नव, चतुष्कस्य षोडश इत्यादि । "स्याद्योऽन्त्यवर्ग" "वर्गं मूलपदं कृतिम्" इति च लीला० । वृज–घञ् ।५त्यागे । ग्रन्थपरिच्छेदाश्च बहुविधा यथा "सर्गोऽर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् । स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धयः" त्रिका० ।

वर्गप्रकृति लीलावत्युक्ते गणनाप्रकारभेदे तत्र दृश्यम् ।

वर्गमूल न० वर्गस्य समद्विघातात्मकस्य मूलम् । अङ्कशास्त्रप्रसिद्धे समाङ्कद्वयेन हताङ्कसङ्ख्याया यन्मूलं घातसाधनं तत्र । यथा षोडशानां चत्वारि नवानां त्रयः चतुर्णां द्वौ इत्यादि ।

वर्गोत्तम पु० वर्गेषु षट्सु नवांशादिषु उत्तमः नवांशः । "चराणां प्रथमे भागे स्थिराणां पञ्चमे तथा । द्व्यात्मकानाञ्च नवमे वर्गोत्तम इति स्मृतः" इति ज्योतिषोक्ते राशिकालकरांशभेदे ।

वर्च दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट् । वर्चते अवर्चिष्ट ।

वर्चस् न० वर्च–असुन् । १रूपे २शुक्रे ३तेजसि ४विष्ठायाञ्च मेदि० ५चन्द्रपुत्रे पु० "रोहिण्यामभवद्यो वर्चस्वी येन चन्द्रमा" वह्निपु० । स्वार्थे क । विष्ठायाम् अमर ।

वर्चस्विन् त्रि० वर्चस्+अस्त्यर्थे विनि । तेजस्विनि स्त्रियां ङीप् ।

वर्जन न० वृज ल्युट् । १त्यागे २हिंसायां च ३मारणे मेदि० ।

वर्ण स्तुतौ विस्तारे शुक्लादिवर्णकरणे "उद्योगे–दीपने च" कद्रु० चु० उभ० सक० सेट् । वर्णयति ते अववर्णत् त ।

वर्ण वर्णने चु० उभ० सक० सेट् । वर्णयति ते अववर्णत् त ।

वर्ण न० वर्ण–अच् । १कुङ्कुमे न० २स्वर्णे ३व्रते ४शुक्लादिरूपे ५अकारादक्षरे ६भेदे ७गीतक्रमे ८यशसि ९तालभेदे १०अङ्गरागे पु० हेमच० । ११गजचित्रकम्बले पु० अमर० १२कथायाम् १३गुणे १४स्तुतौ पु० मेदि० । भेदे इव अमर पु० न० मेदि० । १५ब्राह्मणादिजातौ पु० अमर । "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं" गीता ।

तत्र विप्रादिवर्णानां सृष्टिः तद्धर्माश्च मनुना उक्ता यथा "लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत् । मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कर्माण्यकल्पयत् । अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा" "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु० ३१।११ तथा ब्राह्मणस्य श्रैष्ठ्ये कारणं मनुनोक्तं यथा "ऊर्द्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्त्तितः । तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयम्भुवा । उत्तमाङ्गोद्भवात् ज्यैष्ठ्याद् ब्रह्मणश्चैव धारणात् । सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः" वर्णधर्माश्च जातिधर्मशब्दे ३०५९ पृ० दृश्याः ।

तत्र अक्षररूपवर्णोत्पत्तिक्रमः तद्भेदाश्च शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरुक्ता यथा

"अथ वर्णोत्पत्तिप्रकारस्तावदभिधीयते । चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितपवनः कश्च मूलाधारस्थितपवनं चालयति तच्चालितपवनश्च तत्स्थलस्थानिलचालनाय प्रभवति तच्चालितश्च वानिलेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते । ततो नाभिदेशपर्यन्तं चलितेन तेन तद्देशसंयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति व्यपदिश्यते एतद्द्वयस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्मदादिश्रुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेशं प्रति चलता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते सा च स्वकर्णपिधानेन [illegible] कदाचित् [illegible] समधिगम्या । ततो वायुरूर्ध्वमाक्रामता तेन कण्ठदेशं प्राप्य मूर्ध्नि आहत्य मुखेन तदुपनिपातेन परावृत्य च मुखविवरे कण्ठादिषु तत्तत्स्थानेषु त्वभिघातैर्निष्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते । तदुक्तं शिक्षायाम् "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति । [illegible] तदा । "प्राणापानान्तरे देवी वाणी नित्यं प्रतिष्ठिता । स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा । वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धिनी । केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी । प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते । अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी" [illegible] । अथ प्रागुक्तानामक्षराणां स्थानप्रयत्नादि-

शादीनामस्थायिता नित्यमित्यभिधानात् यावत्प्रलय
पर्यन्तस्थायिता प्राण्यपानादेरपि तथैव नित्यत्वस्यु प
गमात् । न तु क्षणिकता मध्ये उत्पत्तिविनाशकल्पने
गौरवात् शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धस्वीकारादनित्ये न शब्देन
नित्यार्थसम्बन्धस्वीकारस्यायुक्तत्वापत्तेश्च । नित्यत्वेऽपि तेषा
मुच्चारणाभावात्तयोः सत्त्वया ऽसत्त्वयानित्यत्व विचार ।
स्थानेषु ,कण्ठताल्वादिस्थानेषु वायौ मूलाधारस्थे
विकृते विवक्षावैरितमनोनियुक्ताग्निसंयोगाज्ज्वलिते
इत्यर्थ । तेनवर्णपरिणेता वर्णभावापन्ना, नतु स्थाने-
ष्विति व्यवहितमन्वितम् । प्राणवृत्तिनिर्गमनीत्यनेन
प्राणवृत्तेर्वायोरागन्तेरपर्यन्तगमनमपि इत, केवलमित्य
नेन कण्ठताल्वादिस्थानानपेक्षाभिहिता । वैकृत्या
दानेत्यनेन कृष्णवस्तुनिगमनसंज्ञं पुंड्रे दयस्यैव तु ।
मूर्ते कण्ठेमत्यनेन हृदयस्थानगमनानपेक्षाभि
हिता । व्यविभागत्यनेन मध्यमाया विभागरूपविशे
षस्य वर्णविधानेन पश्यन्त्यास्तु तदभावात् ।
अनपायिनी स्वस्थानादचलिता प्राणापानान्तर भूता
धारस्थितेति यावत् । अतो यथाप्रदर्शित परादीना
विभाग प्रतिपादयतीद महाभारतीयमत्र विस्तरेण ।"
"अभिघातस्थानानि चाष्टविधानि सामान्यतो वेदित-
व्यानि "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु चेति" शिक्षा
शास्त्रे । वर्णोच्चारणभेदेन स्थितिश्चैषु यदिशौ शिक्षा
ग्रन्थेऽभिहिता वेदितव्य । यथा "अचूहविसर्जनी-
याः कण्ठ्याः इचुयशास्तालव्या । ऋटुरषा मूर्धन्या
लृतुलसा दन्त्याः उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः । एदैतौ कण्ठ
तालव्यौ । ओदौतौ कण्ठौष्ठ्यौ । वकारो दन्त्योष्ठ्यः । जिह्वा
मूलीय जिह्वामूल्यः नासिक्योऽनुस्वार इति" । सर्वेषां पृथक्त्वेन
स्थानविवेचनम् इति विद्यार्थी । इ उ ऋ लृ अ वा दीर्घा
प्लुता इत्यादि भेदा शुकाराद्यौ भेदोऽत्र दीर्घाभावात्
लृकार प्रतिपादित । एवं पदार्थे द्वादशभाषात्
द्वैविध्य तदभेदादौ भेदः प्रत्येकविधाः स्वराः । अतो
दादयो भाषाणाम् अष्टविधानि । यादयो भावा
नष्टौ । यथा वर्णोद्ग तो वर्णी वर्णमेघे परे मध्ये
पूर्वस्य दन्त्यान्तःस्थे प्रसिद्धावस्तारो वर्णी । यथा
वर्णमेघो वर्णसन्ध्यः । वर्णविधः । वर्णमेघो
मार्गे । अनुस्वारादवस्थाता वर्णाः । अन्यो
नापि परान्तिकाश्चविष्णु वर्णयोः परयोरेकविध

प्रकर्षयो परयोरन्यविध कण्ठ्योष्ठ्यभेदादिति प्राप
माय । इ स्पृष्टं ईषत्स्पृष्टं स्वकार । 'अचोऽस्पृष्टा
यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टा शलस्तथा' इत्यनेन प्रतिपादितस्य
यणपदाभिधेययवरलो वर्णस्य ईषत्स्पृष्टत्वस्य स्वकार कथ
नात् स्वकारस्य स्वरत्वयत्नसाम्यवर्णनमात्मात् द्विवि-
धता इति विवृतिभेदा । स्वकारस्य स्पृष्टस्य चतु-
र्विधभेदा । एव वर्णाना सामान्यतो भेदे बोधिते
तत्प्रत्युत्पत्तिस्थानानि बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नभेदाश्च प्रद-
र्श्यन्ते । तत्र स्थानानि "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्त -
स्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं विजानीयात् कण्ठ्य-
माहुरसंयुतम् । कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठ-
जावुपू । स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः
स्मृता । जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो
बुधैः । ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ
स्मृतौ । अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् ।
ओकारौकारयोस्तद्वद्वत् । अनुस्वारयमानाञ्च नासिका
स्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थान-
भागिन इति शिक्षाद्युक्तानि बोद्धव्यानि । यद्यपि
सर्वेषां वर्णानामुच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथा च
अकारोच्चारणे ताल्वादिव्यापारोऽप्यपेक्षित इति तन्त्र-
मात्रमतन्त्रेण वर्णानां नैकस्थानत्वम् । "जिह्वामूल तु
कुः प्रोक्त" इति पाणिनिशिक्षाभिधानात् कवर्गस्य
कण्ठ्यत्वमित्युक्तम् , कण्ठमध्य कण्ठमूलपरतया
बाह्यं पर, तवर्गस्य दन्तमूलीयत्वेन दन्त्यत्वं अन्यथा
'भ्रान्तमूलस्य तदनुच्चारापत्तेः । जिह्वामूलीयस्य स्वाश्र-
यस्थानभागित्वेन तदान्तरस्य कोऽपि जिह्वामूलस्थान
त्वोचित्यात् । दन्त्योष्ठ्येन इत्यादावुभयोरेव प्रत्येक
मुच्चारस्थानत्वं न तु वर्णान्तयोः तथा सति दन्त्योष्ठ्य
इत्येव परिभिन्नेत । अतएव दन्त्योष्ठ्योभयवर्णानि
मिलिता' इत्यपरेऽपि दृष्टम् । यमानां पाणिनीय-
प्रसिद्धानां कौण्डिन्यानां पूर्वोक्तानां यमवर्ण-
योर्भिन्नानाञ्च नासिकापि स्थानमभिप्रायदर्शनम् । तत्र
च प्रमेयदर्शनम् । "अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन"
इकारादिकारविद्युत्प्रमाणानि नासिका स्थानविधान तु
नानावृत्तत स्थानप्रदेशाभिव्यञ्जकाः भा-
विव स्थानभाग्येव । तत्र नासिकेति द्वाः चकार
रकारयोः पञ्चदशः । 'उपमानकारस्त्वोष्ठ्ना' इव
इति पा० सप्त चत्वारि कण्ठादिरूपस्य वर्णस्य

यमानामुभयस्थानत्वम् । अयोगवाहा विसर्गो जिह्वा-मूलीयोपध्मानीययोरपि विसर्गविशेषरूपत्वेनाश्रयस्थान-भागित्वम् । आश्रयस्थानभागित्वञ्च यमाश्रित्यैते उच्चार्य्यन्ते तत्स्थानभागित्वमत्र विसर्गस्य कखयो परयोर्जिह्वामूलोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेन तत्स्थानभागि त्वात् जिह्वामूलीयरूपान्वितनामता समुन्नेया । पफयो परयोरोष्ठोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेनोपध्मानीयता । उप पद्य आध्मायेते अनेन स्थानेनेति व्युत्पत्त्या उपाध्मान शब्द ओष्ठवचन । तत्स्थानयोगत्वादन्वितनामता आवसेया । अतएव "कौमुद्यां जिह्वामूलीयस्य जिह्वा मूलमुपध्मानीयस्योष्ठावित्युक्तम् । यद्यपि एतेषां वर्णा-नामाकाशस्य नत्व करणत्वञ्च कण्ठादीनां तदुपकारो युक्त तथापि तथा स्थानत्वव्यवहारो वर्णाभिव्यञ्जक ताल्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण भाक्त एव । तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्-पत्त्या जिह्वाग्रादिष्वपि तत्तत्सञ्जनकप्रयत्नविशेष आभ्यन्तरप्रयत्नशब्दो स्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहार समुचित । वर्णाभिव्यक्तेरनन्तरभाविनस्तु आन्तरतम्य परीक्षोपयुक्ताः कण्ठविवरविकाशादयो [illegible] ऽपि कार्य्यस्य जनका बाह्या यत्ना गुणशब्दैनोच्यन्ते इत्यादिकं शेखरादौ स्पष्टम् । आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु वर्णोत्पत्ते प्रागभाविनो बाह्यास्तु तदुत्पत्ते पश्चाद्भाविन इति विवेक । तथाहि नाभिदेशात् प्रयत्नप्रेरित प्राणवायुरूर्द्ध्वमाक्रामन् उर प्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति उत्पादयति च ततो वर्णान् तदभिव्यञ्जकध्वनींश्च तत्र वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णो त्पत्तिस्थानं ताल्वादिकं यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता प्रयत्नो यदा ईषत् स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता समीपावस्थाने संवृतता दूरावस्थाने विवृतता इत्येव माभ्यन्तरप्रयत्नभेदेन वर्णानां भेदः । अतएव "इच शेयानां तालुस्थानविशेषेऽपि चवर्गोच्चारणे कर्त्तव्ये तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां सम्यक् स्पर्शः, यका-रोच्चारणे तु ईषत् स्पर्शः शकारेकारोच्चारणे दूरसमी पावस्थानमिति । एवञ्च आभ्यन्तरस्य ओष्ठप्रभृति काकलीसकलकण्ठस्थानपर्य्यन्तरूपाभ्यामन्तर्गततत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शादिरूपयत्नरूपाभ्यन्तरकार्य्यकारि-त्वात् वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च बोध्यम् । विवारश्वासौ तु तदुत्पत्ते विकाशविकाशकौ बाह्यौ प्रयत्नौ विवृतसंवृताभ्यां भिन्नावेव तयोः समीप-दूरावस्थानात्मकत्वादिति विवक्तव्यम् । ते च आभ्य न्तरा प्रयत्ना येषां वर्णानाञ्च इत्येतत्तावदभिधीयते । कादिमावसानानां स्पृष्टता अतएव तेषां सम्यक्स्पर्श-वत्त्वेन स्पर्शपदवाच्यता । यणां ईषत् स्पृष्टता । तेषाञ्च स्पृष्टविवृतयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेऽपि गमा दीनां वर्गोयाणां मध्यस्थत्वेन आन्तःस्थवर्णत्वम् अन्त-स्थाभिधानयुक्तमित्युक्तेरन्तःस्थागम्य, आदन्त । शषसहानां अचाञ्च विवृतता । शषसहानाञ्च ऊष्मशब्दाभिधेयवायु प्रधानत्वात् ऊष्मशब्दवाच्यता । अचाञ्च स्वयं राजमान-त्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वराभिधेयता । "अच स्वयं विराजन्ते" इत्युक्ते "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरा स्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि" इत्युक्तेश्च । तत्र ह्रस्वस्य संवृतता । "संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतन्तु द्विमात्रकम्" इत्युक्ते "ह्रस्वस्यैकमात्रतया प्रयोगे संवृतता प्रक्रियायान्तु विवृतत्वं । तत्र मूलं "अचो-ऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टा शलस्तथा । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम् । अत्राचः स्वराभावरूपविवृतत्वमत्र यणः यदर्थस्त्वीषत् स्पृष्टा इत्यर्थ नेमस्पृष्टे वाच्यौ । शल ऊष्माण नेम स्पृष्टा अर्द्धस्पृष्टा 'अचोऽविवृता' । 'स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्' इत्युक्तवाक्यात् । एते च स्थानप्रयत्ना सवर्णसंज्ञायामुपयुक्ताः बाह्यप्रयत्नास्तु आन्तरतम्यपरीक्षायामेवोपयोगिन इति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा॰सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम् । तेन तकारस्थाने विवारश्वासाघोषाल्पप्राणरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन चकारटका-राविव "स्थानेऽन्तरतम" इति पा॰सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम् । सन्निधानधर्मत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम् ।" "बाह्या प्रयत्नास्त्वेकादशधा काकलकाभ्यन्तरगतविवरसङ्कोच-विकाशश्वासोत्पत्तिध्वनिविशेषघोषाल्पघोषप्राणाल्पत्वमहत्त्व रूपकार्य्यकरा यथाक्रम विवारसंवारश्वासनादघोषाल्प-घोषाल्पप्राणमहाप्राणमानो [illegible] । प्रयत्नप्रेरितो वायुर्वर्णानभिव्यञ्जयन् यत्नविशेषेण गलविवरविकाशादीनपि सम्पादयति अतो गलविवरविकाशादिकरत्वादास्य [illegible] देयकार्य्यकरत्वात् चैते बाह्या इति । ते च 'खर्यां यमा अय ×क ×पौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते । कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः । अयुग्मा वर्गयमगाद्या-

स्थानम्' सूत्रम्" इति सिद्धान्तकौमुद्युक्तदिशावसेयाः। अथ स्थाने जाता ये यमाः पूर्वोक्ताः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाः। यथा, ग्ग्. इत्यादयः। एते श्वासानुप्रदाना अघोषा कण्ठे विवृतते च। अन्ये एतद्भिन्नाः सर्वे वर्णा घोषसंवारनादवाह्यप्रयत्नवन्तः। वर्गीयप्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः प्रथमतृतीयवर्णजातयमाश्च पूर्वोक्ता यमाश्च एते अल्पप्राणाख्याभिन्नाः सर्वे महाप्राणा इति विवेकः।" "तथा उदात्तानुदात्तस्वरितरूपास्त्रिविधाः स्वरा ह्रस्वदीर्घप्लुतकालभेदाश्च स्वराणां विशेषाधानहेतवो वेदितव्याः। तथा हि "विभाग एवधा मतः" इत्युपक्रम्य "स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति स्वरकालस्थानप्रयत्नानुप्रदानाभिधेयवाह्यप्रयत्नान् वर्णविभाजकान् पञ्च सामान्यतो निर्दिश्य शिक्षाकृता उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्चेत्यादिना अच्येव स्वरकालयोर्विभाजकताऽभिहिता। तत्र ताल्वादिषु स्थानेषूर्द्धभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः नीचैर्भागे निष्पन्नोऽनुदात्तः प्रथमम् उदात्ततयोच्चार्य पश्चादनुदात्ततयोच्चार्यमाणः स्वरितः इति "उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः समाहारः स्वरितः तस्य आदित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति" पाणिनिसूत्रजातेभ्यः। तदेवं परस्परविभाजकस्थानवाह्यान्तरप्रयत्नस्वरकालजातिविशेषात् वर्णानां परस्परविशेष उक्तः। सर्वे हि वर्णाः पुरुषस्येव किञ्चिद्विशेषविशेषतामाप्नोतीति।"

विवक्षायोगेऽपि प्रयत्नविशेषकृते १६वर्णकूटे उपयम अक्षे वर्णकूटोक्तौ ४२४६ पृ० दृश्यम्।

वर्णक न० वर्णयति वर्ण–ण्वुल्। १हरिताले रत्नमा० २अनुलेपनयोग्ये अमर० ३पिष्टे ४पटे वा चन्दनादौ द्रव्ये च। ५विद्युषादौ पुंस्त्री० भरतः ६चण्डने शब्दर०। एतस्यैव प्रकारैः पदार्थान्तरप्रकाशनरूपे ७ग्रन्थभेदे न० "विष्णुपादप्रमीतवर्णकं"मिता०। ८चारणे पु० मेदि०।

वर्णकूपिका स्त्री वर्णानामक्षराणां लेखनाय कूपः कूपः कूपी इव कप्। मस्याधारे त्रिका०।

वर्णधारक पु० वर्णं पत्रादिदत्तं धारयति धर–णिच्–ण्वुल्। चित्रकरे शब्दमा०।

वर्णपरिष्ठ पु० वर्णेषु श्रेष्ठः वर्णप्रकृष्टत्वात्। १ब्राह्मणे २ज्येष्ठे। अस्यादेवता १०गौरवर्णकुमुदसुते त्रि०। "वर्णश्रेष्ठा च वा नारी" श्रुतिः।

वर्णतूलि(ली) स्त्री वर्णानां लेखनसाधनं तूलिः। लेख-न्याम् शब्दर०साथै च। अस्यैव [जटा० २वर्णान्तरे त्रि०

वर्णद न० वर्णं ददाति दा–क। १कालीयके गन्धद्रव्ये।

वर्णदात्री स्त्री वर्णं रूप ददाति दा–तृच् ङीप्। १हरिद्रायाम् राजनि० २वर्णदातरि त्रि०।

वर्णदूत पु० वर्णा एव दूतो यस्य। लिपौ त्रिका०।

वर्णधर्म पुं न० ६त०। विप्रादीनामसाधारणे धर्मे यथा विप्रस्य याजनाध्यापनप्रतिग्रहादि। क्षत्रियस्य प्रजापालनादि पु० जातिधर्मशब्दे दृश्यम्।

वर्णमातृ स्त्री ६त०। वर्णानां मातेव। लेखन्यां हारा०।

वर्णमातृका स्त्री सरस्वत्यां शब्दच०।

वर्णमाला स्त्री ६त० १अक्षरमालायाम् २अक्षरश्रेण्यां ३अन्तर्यागकर्मणि पञ्चाशद्वर्णात्मकमालाभेदे। अक्षमालाशब्दे ४२९० दृश्यम्।

वर्णरेखा स्त्री वर्णान् लिखत्यनया लिख करणे घञ् रस्य लः। कठिन्यां (खडि) त्रिका०।

वर्णवती स्त्री वर्ण+मतुप् मस्य वः। १हरिद्रायां जटा०। २वर्णविशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वर्णविलोडक पु० १लोकचौरे २सन्धिचौरे मेदि०।

वर्णसङ्कर पु० सम्+कृ–अप् वर्णानां सङ्करः। विप्रादिभ्यो वर्णेभ्योऽनुलोमजाते प्रतिलोमजाते मूर्द्धावसिक्तादौ मागधादौ च जातिभेदे "जायते वर्णसङ्करः" गीता। जातिशब्दे ३०८१ तद्भेदादिकं दृश्यम्।

वर्णसि पु० वर्ण–असिच्। जले उणादि०।

वर्णा स्त्री प्रयतवर्णोऽस्याः फलपुष्पादौ अच्। आढ-क्याम् शब्दच०। [लेखन्याम् शब्दच०।

वर्णाङ्का स्त्री वर्णा अक्षराणि अङ्क्यन्तेऽनया अङ्कि–अच्।

वर्णात्मन् पु० वर्णं आत्मा स्वरूपं यस्य। ध्वन्यात्मकादि-शब्दे अकारादाद्यक्षरे शब्दभेदे जटा०।

वर्णार्ह पु० वर्णं स्तुतिमर्हति अर्ह–अच्। मुद्गे राजनि०।

वर्णिका स्त्री वर्णा अक्षराणि लेख्यत्वेन सन्त्यस्याः ठन्। १लेखन्याम् २कठिन्यां हारा० ३मस्यां त्रिका०।

वर्णित त्रि० वर्ण–क्त। १स्तुते अमरः २कृतवर्णने ३कृता-लम्भनादिते च।

वर्णिन् पु० वर्णोऽस्त्यस्य इनि। १चित्रकरे २लेखके ३ब्रह्म-चारिणि मेदि०। "स्वयाच वर्णी विदितो महेश्वर" कुमारः। ४विप्रादिजातौ च "वर्णिनां हि वधो यत्र" श्रुतिः। [हरिद्रायाम् अमरः।

वर्णिनी स्त्री वर्णः अस्त्यस्याः प्रशस्तो इनि ङीप्।

वर्णु पु० वर्ण-उन् । १नदभेदे उणादि० २आदित्ये संक्षिप्त० ।

वर्त्तक पु० वृत-ण्वुल् । (भाडुइ) १पक्षिभेदे वर्त्तकाख्यक । २अश्वस्य खुरे च अमर । ३वर्त्तलोहे न० हेमच० ।

वर्त्तन न० वृत-ल्युट् । १वृत्तौ २स्थितौ अमर । णिच्-भावे ल्युट् । ३स्थापने णिच् करणे ल्युट् । ४जीवनो-पाये स्त्री ङीप् । ५तर्कुपीठे न० मेदि० । ल्यु । ६वृत्ति-मति वर्त्तिष्णौ च त्रि० अमर । ७वामने त्रि० मेदि० । ८साधारणद्रव्ये न० शब्दर० ।

वर्त्तनी स्त्री वर्त्त्यते पादाभ्यां वृत-णिच् आधारे ल्युट् । १पथि २पेषणे शब्दर० । पृषो० ह्रस्व पूर्वदेशे त्रिका० ।

वर्त्तमान पु० वृत-शानच् । कालभेदे शब्दप्रयोगाधारे आ-रब्धापरिसमाप्ते १काले २तत्कालवृत्तौ त्रि० । वर्त्तमानकालश्च चतुर्विध । यथा 'प्रवृत्तोपरता-श्चैव वृत्ताविरतः एव च । नित्य-प्रवृत्तः सामीप्योऽ वर्त्तमानश्चतुर्विध ॥ क्रमेणोदाहरणानि । मांस न खादति अद्यो यवस मांसभोजनं निवर्त्तयतीत्यर्थं । इह कुमाराः क्रीडन्ति इदानीमन्यक्रीडनाभावेऽपि पूर्वक्रीडानां वृत्तौ वर्त्तमानत्वात् । पर्वतास्तिष्ठन्ति इनित्य-प्रवृत्तत्वात् । किन्तु पर्वतानां स्थितत्वेन वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया पर्वताः स्थास्यन्ति इत्यपि स्यात् । सामीप्योऽद्विविध । भूत-सामीप्यो भविष्यत्सामीप्यश्च यथा कदा आगतोऽसि इतिप्रश्ने अयमेषोऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भविष्यत्सामीप्यो यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामि इति गमने क्रियमाणोद्यमोऽपि वदति दुर्गादास ।

वर्त्तरूक पु० १नदीभेदे २काकनीडे ३जलावर्त्ते मेदि० । ४द्वारपाले त्रिका० । [आवर्त्तमयोभ्यो लोहभेदे ।

वर्त्तलोह न० वर्त्त्यते वृत-णिच्-कर्मणि अच् कर्म० ।

वर्त्ति (र्त्ती) स्त्री वृत-इन् वा ङीप् । १दीपे २नयनाञ्जने ३गात्रानुलेपने ४दीपदशायां ५भित्तौ निर्गतोऽवयवभेदे (बाति) "अलकक्षयम मृद्धू देव्या भद्र श्रवा । रोमो रचाञ्चन योग्य पिष्टानि मन पिबा । वर्त्ति र्तमि काले तिमिरं पटलं तथा" भट्टबु०१८८ । ६रोगे च मेदि० ।

वर्त्तिक पुस्त्री वृत क्विकन् । (बटेर) १पक्षिभेदे राजनि० स्त्रियां टाप् । वर्त्तिं वर्त्तते वृत-अच् वर्त्तः तम् आप्नोति वा अच् । (भाडुइ) २पक्षौ अमरः ।

३अश्वगन्धायां स्त्री० राजनि० ४दीपदशायां स्त्री वा च पञ्चविधा यथा 'पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाऽथ वा । शाणजा बादरी वापि फलकोषोद्भवाऽथ वा । वर्त्तिका-दीपकार्येषु सदा पञ्चविधा स्मृता' कालिकापु०६८अ० ।

वर्त्तिन् त्रि० वृत णिनि । वर्त्तनशीले ।

वर्त्तिष्णु त्रि० वृत इष्णुच् । वर्त्तनशीले ।

वर्त्स्यमान पु० वृत-शानच् लृट् सद्वेति स्यट् । भवि-ष्यत्काले । २तद्वृत्तौ त्रि० ।

वर्त्तुल त्रि० वृत-उलच् । १गोलाकारे पदार्थे अमर । २वट्टने न० राजनि० । ३कलायभेदे पु० शब्दमा० । ४तर्कुपीठग्राह स्त्री हारा० ५गजपिप्पल्याम् स्त्री राजनि० ङीप् ।

वर्त्मन् न० वृत मनिन् । १पथि अमर० २आचारे "आ-मनोर्वर्त्मन" रघु० ३नेत्रच्छदे च मेदि० । अथितच्छे ४५पुर-टप्पम् । वर्त्मलक्षणं तद्गतरोगभेदाश्च सुश्रुत उक्ता यथा "द्वादुल सर्वत शाङ्ग-भिषङ्नयनबुद्बुदम् । वृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् । पलं भुवोऽग्नितो रक्तं वातात्कृष्णं सितं जलात् । आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे । दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथाब्रूयात्-हिशारद । नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः । मण्ड-लानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने । यथाक्रम विजानीयात् षडष्ट च षडेव च । पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्ण-दृष्टीनां मण्डलानि तु । अनुपूर्वन्तु ते मध्याश्चत्वारो-ऽन्त्या यथोत्तरम् । पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतो-ऽपर । शुक्लकृष्णगतस्त्वन्य कृष्णदृष्टिगतोऽपरः । ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृत । द्वे वर्त्मपटले विद्यात्चत्वार्यन्यानि चाक्षिणि । जायन्ते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुण ॥"

"वृत्तकोपाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः । विवर्द्ध-मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् । विकाराञ्जनय-न्त्याशु नामतस्तान्निबोधत । उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा । तथाऽर्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवा-ञ्जननामिका । बहल वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्माव-बन्धकः । क्लिष्टवर्त्मकर्दमौ श्यावव्त्म तथैव च । प्रक्लिन्नपरिक्लिन्न वर्त्म वातहतन्तु यत् । अर्बुद निमि-षञ्चापि शोणितार्श्च यच्च तत् । लगणो बिसनामा च

पक्ष्मकोपस्तथैव च । एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्म-संश्रयाः । कासमिस्ते समुद्दिष्टा लक्षणैतान् प्रवक्ष्यते । पिडकाभ्यन्तरमुखी बाह्याभ्यन्तर्मसंश्रया । विषर्योत्सङ्गिनी नाम तद्रूपपिडकान्विता । कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः । आध्मायन्ते तु भिन्ना या कुम्भीकपिडकास्तु ताः । कण्डूषान्विता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः । पिडकाश्च रुजावत्यः पोथक्य इति संज्ञिताः । पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंहता । पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ॥ सूक्ष्माः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते । दीर्घोऽङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः । व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्श इति संज्ञितः । दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा । मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका ॥७। वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः । सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म तत् । कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः । न समच्छादयेदक्षि भवेद्वर्त्मबन्धः स वर्त्मनः । मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च । अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्म तु तद्दिशेत् । क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा । तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमः ॥ यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् । दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मेति तन्मतम् । अरुजं बाह्यतः शूनमन्तः क्लिन्नं स्रवत्यपि । कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म तदुच्यते । यस्य धौतानि धौतानि सम्बध्यन्ते पुनः पुनः । वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् । विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते । एतद्वातहतं विद्यात् सरुजं यदि वारुजम् । वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितम् । निमेषणी शिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः । चालयेदतिवर्त्मानि निमेषः स मतो गदः । छिन्नाश्च वर्त्मना शरोऽङ्कुरः । दाहवत्यल्पको वेत्रार्शो दीर्घवर्त्मनः । सवातः कण्डूरः कृमी च स्याद्विषमोऽर्बुदनः । सकफा लिखित संघवान्नो कण्डूराव्यक्तः । शूनं स्रवं वस्तु ... ष्ठाने वर्त्मनिकम् । लिखनमेव इव लिखलोनि वक्ष्मणाम् । दक्ष स्वल्प दोषाणां ज्ञात्वा च यथा विधि च । लिङ्गं वर्त्मनि दक्षिणे वैकृत्याश्च दृश्यते । सम्यगिति पुन. कर्मणा तत्सम्भवेत्स्यात् । बालाच्छादनवर्त्मनो

पक्ष्मकोपः २१ स उच्यते । तच्चिकित्सा तत्र दृष्टा ।

वर्त्मनि स्त्री इत-कनि सुट् च । पथि उणा० ।

वर्द्ध छेदने पूरणे च चु० उभ० सक० सेट् । वर्द्धयति ते अववर्द्धत् त । [भावे अच् । १पूरणे २छेदे च ।

वर्द्ध पु० वृध-अच् । १[illegible] (वामनहाटि) जटा० वर्द्ध-

वर्द्धक पु० वृध-ण्वुल् । १ब्राह्मणयष्टी (बामनहाटी) अमरः वृध-वा वर्द्ध-ण्वुल् । २पूरके ३छेदके ४वृद्धिकारके च त्रि० ।

वर्द्धकि पु० वर्द्ध-छेदने अच् कप-कि कर्म० । त्वष्टरि (छुतार) अमरः । [जातिभेदे शब्दर० ।

वर्द्धकिन् पु० वर्द्ध क० वर्द्धोऽस्त्यस्य इनि । त्वष्टरि (छुतार)

वर्द्धन न० वृध-वर्द्ध-भावे ल्युट् । १छेदने २पूरणे च मेदि० । वृध णिच्-ल्यु । ३वृद्धिकारके त्रि० "करोमि चितिवर्द्धनम्" भट्टिः । वृध ल्यु । ४वृद्धियुक्ते त्रि० ।

वर्द्धनी स्त्री वर्द्धतेऽनया वृध-णिच्-ल्युट् ङीप् । १सम्मार्ज्याम् २गल्वर्यां मेदि० ३जलपात्रभेदे च (वदना) जटा० ।

वर्द्धमान पु० वृध-शानच् । १एरण्डवृक्षे अमरः । २वृद्धिशीले त्रि० । ३शरावे स्वस्तिकाकारगृहभेदे ४विष्णौ ५धन्यभेदे च मेदि० ६जिनभेदे हेमच० ७धनुषा गृहभेदे शब्दा० ८देशभेदे वृ० स० १४अ० कूर्मविभागशब्दे दृश्यम् । ९असुरभेदे च । १०वृद्धियुक्ते त्रि० ।

वर्द्धापन न० वर्द्धं छेदं करोति वर्द्ध+णिच्-ल्युट् च ततो भावे ल्युट् । नाडीच्छेदनकर्मादौ संस्कारभेदे त्रिका० रघु० ।

वर्द्धित त्रि० वर्द्ध-क्त । १छेदिते २पूरिते ३प्रसृते च ।

वर्द्धिष्णु त्रि० वृध-इष्णुच् । वृद्धिशीले । [भरतः स्त्रीत्वम् ।

वर्ध न० वृध-घञ् । १सीसके शब्दचि० । २वर्द्धके स्त्री

वर्पस न० वृ-असुन् पुक् च । रूपे निघण्टुः ।

वर्फ गतौ वधे च भ्वा० पर० सक० सेट् । वर्फति अवर्फीत् ।

वर्म्मकण्टक पु० वर्म इव कण्टकोऽस्य । वंशे राजनि० ।

वर्म्मकषा स्त्री वर्म-कषति कष्-अच् । (चामकषा) मदनादपि शब्दर० ।

वर्म्मन् न० वृ मनिन् । १कवचे उणादि अमरः । २वर्मि-ण्याभ्यौ पु० । "वर्माणि संवृतश्च त्री मानाः ।

वर्म्महर त्रि० वर्म हरति हृ-अच् । कवचधारणयोग्यवयोभेदे तरुणे । "अप्यंहर कुमार" रघुः ।

वर्म्मि पु० वृ-मि किच् । (बा/म) मत्स्यभेदे राजनि० ।

वर्म्मित त्रि० वर्म करोति णिच्-क्त । १सञ्जातवर्मणि २कवचयुक्ते च

वर्य त्रि० वृ-यत् । १प्रधाने श्रेष्ठे च अमरः । २कामार्ते

३पतिम्वरायां कन्यायां अमरः। ४कन्यामात्रे च स्त्री।

वर्वणा स्त्री वरति वणति शब्दायते वण–अच। (भनभने) माचिकाभेदे अमरः। अयमीरत्रादिरित्यन्ये।

वर्वर न० वृ–अरच् बुट्च्। १हिङ्गुले २पीतचन्दने ३गन्धरसे च राजनि०। ४पामरे ५मूर्खे च त्रि०। "पान्त मन्थन्ति वर्वरा" इत्युद्भटः। ६केशभेदे (वावरी) ७देशभेदे कृष्णाजके (कालवावर) हस्ते च पु० राजनि०। ८मक्षिकाभेदे पु स्त्री० शब्दर०(वावइ) १०हृक्षे स्त्री टाप् ङीप् वा "वर्वरी कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका। पर्णासस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जरकुठेरकौ। कृष्णसारः करालश्च मालूकः कालमालका। तत्र शुक्लोऽर्जकः प्रोक्तो वटी पत्रस्ततोऽपरः। वर्वरीद्वितयं रूक्षं शीतं कटु विदाहि च। तीक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च। पित्तलं कफवातास्रकृमिविषापहम्" भावप्र०। स्वार्थे कन्। वर्वरिका चन्दनभेदे पुष्पभेदे स्त्री मेदि०।

वर्वरीक पु० वृ–ईकन् फर्फरीका० नि०। १ब्राह्मणयष्टिहक्षे २कुटिलकेशे शब्दा०। ३अजगन्धिकायां (वावुइतुलसी) शब्दच० ४महाकाले हेमच०।

वर्वी स्त्री वृ व तस्य नेत्त्वम्। (वावुइ) हक्षभेदे शब्दच०।

वर्वुर पु० वृ–उरच् बुट्च्। (वाबला) हक्षभेदे राजनि०। वोवुरादिरित्यन्ये।

वर्ष पु० हृष–भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा। १वृष्टौ २जम्बुद्वीपांशभेदे पुन० अमरः।

"लङ्कातो हिमगिरिकूटश्च हेमकूटोऽथ तस्मात् तस्मादन्यो निषध इति त सिन्धुपर्य्यन्तदैर्घ्याः। एवं सिद्धपुरादपि पुरात् शृङ्गवच्छुक्लनीला वर्षाद्र्यो जगुरिह बुधा अन्तरे क्षोणिदेशान्। भारतवर्षमिदं हेमाचलात् किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम्। सिद्धपुरात् तथा कुरु तस्मादुदीचि हिरण्मयरम्यकवर्षे। माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्रोमकाच्च किल गन्धमादनः। नीलनैषधावधी च तावनयोरिलावृतम्। माल्यवज्जलधिमध्यगतं यत् तत्तु भद्रतुरगं जगुर्बुधाः। गन्धशैलजलराशिमध्यगं केतुमालकमिलाकमाविदुः। निषधनीलमनगन्धमाल्यवत्परिवेष्टितमिलावृतमावभौ। अमरकेलिभुवा बहुमाकुलं हरिचापविभक्तोलवम्" सि०शि० "अत्र भूगोलाध्याये उक्तं जम्बूद्वीपम्। तत्र भारताख्यं वर्षं भारतदेशः। तत्र बहवो रोमक 'सिद्धपुर यमकोटि'इति पुरचतुष्टयं भूपरिधिचतुर्थांशान्तरे स्थितं वर्त्तते। एषां पुरेभ्यो दशदिशि मेरुः सौम्यदा। अतो लङ्काया उत्तरतो हिमवान् नाम गिरिः पूर्वापरसिन्धुपर्य्यन्तदैर्घ्योऽस्ति। तस्योत्तरे हेमकूटः। सोऽपि समुद्रपर्य्यन्तदैर्घ्यः। तथा तदुत्तरे निषधः। तेषामन्तरे क्षोणिदेशा वर्षसंज्ञाः। तत्रादौ भारतवर्षम्। तदुत्तरं किन्नरवर्षम्। ततो हरिवर्षमिति। एवं सिद्धपुरादुत्तरतः शृङ्गवान् नाम गिरिः। ततः श्वेतगिरिः। ततो नीलगिरिरिति। तेऽपि सिन्धुपर्य्यन्तदैर्घ्याः। तेषामन्तरे च वर्षाः। तत्रादौ कुरुवर्षम्। तदुत्तरे हिरण्मयम्। ततो रम्यकमिति। अथ यमकोटेरुत्तरतो माल्यवान् नाम गिरिः। स तु निषधनीलपर्य्यन्तदैर्घ्यः। तस्य जलधेश्च मध्ये भद्राश्वं वर्षम्। एवं रोमकादुत्तरतो गन्धमादनः। तस्य जलधेश्च मध्ये केतुमालवर्षम्। एवं निषधनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृतम् इलावृतं नाम नवमं वर्षम्। सुरगणैरपि। अतस्तत्र देवक्रीडास्थलानि"। ३द्वादशमासात्मके काले ४जम्बुद्वीपे च पु० मेदि०। कर्त्तरि अच्। ५मेघे पु० हेमच० ६प्रभवादिषु षष्टिवत्सरेषु पु०।

वर्षकरी स्त्री वर्षं तदुपलक्षणं करोति रवेण कृ ट। झिल्लिकायां हेमच०। [वर्षोपल।

वर्षकेतु पु वर्षस्य हर्षे केतुरिव। १रक्तपुनर्नवायाम् राजनि०

वर्षकोप पु० वर्षस्य कोप इव। १दैवज्ञे शब्दर०। २मासे हेमच०। [२वर्षणे शब्दप्रका०।

वर्षणि स्त्री हृष–अनि। १क्रतौ २वर्त्तने उणा०। ३कर्त्तौ

वर्षपर्वत पु० पृथिव्या विष्कम्भभूतः, सीमाभूतो वा पर्वतः। 'हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च। चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः" इत्युक्तेषु पर्वतेषु शब्दा०। द्वीपभेदेऽन्येऽपि वर्षपर्वताः कुलपर्वतशब्दे २१२२ पृ० दर्शिताः। सि०शि० उक्ता जम्बूद्वीपपर्वता वर्षशब्दे दर्शिताः। तत्र नाममात्रे भेदः कल्पभेदात्।

वर्षपाकिन् पु० वर्षेण पाकोऽस्त्यस्य इनि। आम्रातकवृक्षे हेमच० तस्य हि वत्सरेणैव पाकेन फलदानान्तरप्रकाशात्। [राजनि०

वर्षपुष्पा स्त्री वर्षकाले पुष्पमस्याः। सहदेवीलतायाम्

वर्षप्रिय पु स्त्री० वर्षः प्रियोऽस्य। चातकपक्षिणि स्त्रियाम् अजादित्वात् टाप्।

वर्षवर पु० वर्षं रेतोवर्षणं वृणोति आवृणोति वृ–अच्। "ये स्त्रीसङ्गात् ... कञ्चुकिनः। वाचा न दुष्टाः कार्य्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः" इत्युक्तलक्षणे

दाष्ठामन्त पुररध्रो मयङ्के (खोल) अमर । "नष्ट वर्हैरीरति" रत्नावली ।

वर्षवृद्धि पु० वर्षस्य वृद्धिरधिकता यावत् । १जन्मतिथौ २तदुत्कर्षार्थे पूजादौ च । 'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता' ति०त० । "तत्कृत्य च मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन मासकार्यत्वात् न च सौरमासीयतयात्वे तत्तिथे कदाचिदप्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्ते न चेष्टापत्ति 'प्रतिसंवत्सरं चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सव' ब्रह्मपु० प्रतिसंवत्सरं तद्विधानात् ति० त०, रघु० अधिक जन्म तथिपाङ्के द्रष्टव्यम् ।

वर्षा स्त्री ब०व० । वर्षन्ति मेघा अत्र । श्रावणभाद्रात्मके मासद्वये ऋतौ "नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू यजु० श्रुति "वर्षासु च प्रवासः च" मनु ।

वर्षाङ्गी स्त्री वर्षासु अङ्गमस्याः । पुनर्नवायाम् शब्द र० ।

वर्षापगम पु० वर्षाणामपगमो यत्र । १शरत्काले हेम० । २वर्षासमाप्तौ ।

वर्षाभव पु० वर्षासु भवति भू–अच् । रक्तपुनर्नवायाम् राजनि० ।

वर्षाभू पु० वर्षासु भवति भू–क्विप् । १भेके अमर २इन्द्र-गोपे राजनि० ३मण्डूकपर्ण्याम् मेदि० ४पुनर्नवायां ५भेक्यां च स्त्री मेदि० अमरे भेक्याम् गौरा० ङीष् वर्षाम्वीयेव ६वर्षाभवमात्रे त्रि० । [ङीष् ।

वर्षामद पु स्त्री० वर्षासु माद्यति मद–अच् । मयूरे स्त्रियां

वर्षिष्ठ त्रि० अतिशयेन वृद्धः इष्ठन् वर्षादेश । अतिशयवृद्धे

वर्षीयस् त्रि० अतिशयेन वृद्ध वृद्ध+ईयसुन् वर्षादेश । अतिवृद्धे अमर स्त्रियां ङीप् ।

वर्षुक त्रि० वृष–उकञ् । वर्षणशीले । [अमरः ।

वर्षोपल पु० वर्षस्य वर्षणस्य उपल प्रस्तर इव । करकेषु (शिल)

वर्ष्मन् न० वृष मनिन् । १देहे २प्रमाणे च अमर । ३अतिसुन्दरे त्रि० । [अवरर्हेत् न ।

वर्ह वधे चुरा० दीप्तौ भ्वा० आ० सक० सेट । वर्हयति ते

वर्ह दाने भ्वा आ० सक० सेट् । वर्हते अवर्हिष्ट ।

वर्ह न० वर्ह–अच् । मयूरपिच्छे अमरः अस्य पुंस्त्वमपि 'क करोत वर्ह' विक्रमो०प्रयोगात् । २पत्रे ३पत्त्रे भरत । ४परिवारे शब्द र० ।

वर्हि(र्हि)कुसुम न० वर्हि वर्हिरिव कुसुममस्य पृषो० वा सलोपः । ग्रन्थिपर्णे शब्दमा० ।

वर्हि पुष्प न० वर्हि वर्हिरिव पुष्पमस्य । ग्रन्थिपर्णे भरत

वर्हि शुष्मन् पु० वर्हि कुश शुष्म बलमस्य । १वह्नौ अमरः कुशेन हि वह्निरुद्दीप्यते ।

वर्हि(र्हि)ष्ठ न० वर्हिषि इव तिष्ठति स्था क वा विसर्गलोप षत्वम् । १ह्रीवेरे अमरः । [इनि । वर्हीत्यप्यत्र ।

वर्हिण पुस्त्री० वर्हमस्त्यस्य इन ।१मयूरे अमर स्त्रियां ङीष्

वर्हिर्ज्योतिस् पु० वाहुषा कुशेन ज्योतिरस्य । वह्नौ हेम

वर्हिर्मुख पु० वर्हिर्वह्निर्मुखं यस्य । देवे अमर । तद्द्वारेव हि देवा हविरश्नन्ति ।

वर्हिषद् पु० ब०व० वर्हिषि विप्रपाणिस्थेऽग्नौ सीदन्ति,वर्हिस्-सद–क्विप् पृषो० । पितृगणभेदे 'अग्निष्वात्ता वर्हिषद अग्निपा आज्यपास्तथा' मनु । [वह्नौ ।

वर्हिष्केश पु० वर्ह–दीप्तौ इसुन् वर्हिः दीप्यमान् केशो यस्य

वर्हिस स्त्री वृहि इसुन् नि० नलोपश्च । १वह्नौ मेदि० 'वर्हिषि रजत न देयम्' श्रुति । २पत्रे ३कुशे पुं०न० "वर्हिर्दन्तमम" श्रुति च (शित) अमर । ४यज्ञे पुं०न० "वर्हिर्देवसदनम" श्रुतिः वर्ह–दीप्तौ इसुन् । ५दीप्तौ प्रयुक्ते त्रि० । [वा घटा० ।

वल संवरणे भ्वा०आत्म०सक०सेट् । वलते अवलिष्ट । वलवत

वल न०वल्यतेऽनेन करणे–क । सैन्ये रायमु० बलपर्यायार्थे च ।

वलघ पु० वल क्विप् हन–अच् कर्म० । १धवले वर्णे २तद्वति त्रि० अमर ।

वलन न० वल–भावे ल्युट । १संवरणे सि०शि० उक्ते ग्रहादिसम्प्रकाराङ्गे, २कदम्बयाम्योत्तरयोरन्तर तत्स्वरूपादिकं सत्वोक्त प्रदर्श्यते

'दृगाजाद्योक्ति मपाते विषुवद्‌क्रान्तिवृत्तयो। । यातौ याम्योत्तरे भिन्नौ परक्रान्त्यन्तरे च तौ । आयन वलनं तत्र जिनांशस्तीव्रकर्म तत्र । एकैकायनसंधौ तु तयोः स्याद्दिशोत्तरा । एकैव तद्वशात् प्राप्ते तत्र भो वलनं तत । तदन्तरेऽनुपातेन खेटकोटिक्रमज्यका । जिन-ज्याप्तौ द्युज्याप्राप्तायनदिग्वलनं भवेत् । एवमेव हि कपात विषुवन्मण्डलयोः । चक्राग्रक भवेत् तत्र विषुवद्दिशोत्तरा । क्षितिज मण्डलस्य पलज्या च तदन्तरम् । क्षितिजेऽक्षज्यया तुल्यमक्ष वलन तत । तयोरैक्यं याम्योदन् कार्ये वलन तत । नतक्रमज्यया साध्यमन्तरे त्वनुपाततः। नत प्राङ्मान भक्तज्यया द्युज्येनाप्तभागकैः । क्रमज्याप्तद्युज्या द्युज्याभक्ता ज्या भवेत् । प्राक् सौम्य पश्चिमे याम्यं तद्वर्णेनान्तरात् स्फुटम् । एवमेव च पातौ यः क्रान्तिमण्डलयो । परं तत्र तत्कालदृश्यैक्यान्तर स्फुटम् ।

अपत पूर्वतस्तस्मात् क्रान्तिवृत्तं त्रिभेऽन्तरे । तयो र्याम्योत्तरैकत्वात् तत्र नो वलनं स्फुटम् । न स्वदे- वलनाभावश्चात्र स्यादुदक्क्रमज्यया । क्रमज्यया तत्र कार्यं दोर्ज्यार्थं कथ्यते पुनः । सर्वत्र क्रान्तिवृत्तस्य ध्रुवे योगो भवेदतः । विषुवन्मण्डलप्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा । सर्वत्र क्षेपवृत्तस्य ध्रुवाज्जिनलवान्तरे । योग कदम्बसंज्ञोऽयं ज्ञेयो वलनबोधकृत् । तत्रापि मण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा । कदम्ब भ्रमवृत्तं च बध्नीयात् परितो ध्रुवात् । गोले तु जिन- तुल्याग्रैस्तत्र ज्या क्रान्तिभागिनी । सर्वत्र समवृत्ताच्च याम्योदक् लम्बके । तत्तिर्यग्गतसूत्रस्य योग स ममण्डले । समध्रुवकदम्बानामुपरि द्वाचरान्नयेत् । सूत्राणि वृत्तरूपाणि वलनानि तदन्तरे । अक्षजं वलनं मध्ये स्यात् समध्रुवसूत्रयोः । कदम्बध्रुवसूत्रान्तरायन च भिन्ने भवेत् । कदम्बसमसूत्रान्त स्फुटं सर्वदिशा च तत् ।* अथ वा परितः खेटात् खाङ्कभागान्तरे न्यसेत् । त्रिज्यावृत्तं ततस्तत्र विषुवत्समवृत्तयोः । मध्ये ऽक्षवलनं विद्यादिषुवद्भिन्नमण्डलयोः । अन्तर चायन क्रान्तिसमवृत्तान्तरं स्फुटम् । नाडीमण्डल प्राची तथा याम्योत्तरं परं । वलनानयने चात्र त्रिप्रश्ने यैस्ते कृतं कृतम् । नक्षत्रादिष कदम्बस्य याम्योत्तरं समम् । आयनं वलनं तथायनस्य [illegible] । ततो भ्रमति गोले च मकरादिर्यथा यथा । [illegible] भ्रमत्य च कदम्बो भिन्नमण्डले । कुम्भादावथ [illegible] याम्योदगव चलित । आयतं वलनं तदा सौम्यसूत्रैक्ययोः । अन्तरं त्रिभिन्नमीडप कदम्बभ्रममण्डले । अयनादन्त भागेयक्रमक्रान्तिज्यकोटि हि सा । उत्क्रमज्या यतो बाह्य त्रिभिन्नौ तु क्रमज्यया । भभिभाकोट भ्रौ क्रान्तिज्य तो वलनमायनम् । येऽत्र स्पष्टक्रमक्रान्त्या भ्रान्त्या तैनीयत हि तत् । युक्त्यान्येन विप्रयमण्डल च क्रमज्यया । परार्कैरन्यथा भूय इव परान् न मद्र भवेत् । तत्रैव दूषण तद्धि न दोषाऽतोऽन्यदूषणे । उत्क्रमज्यानिरोधाऽयमन्यथा वाय कथ्यते । जिनांशै र्जिनवृत्ताऽन्य कदम्बात् परितो न्यसेत् । क्रान्तियाम्यो- त्तर वृत्त कदम्बद्वयकोटयो । योग कारा [illegible] इत्य ते स्याद् ध्रुवोपरि । इत्यन्यायान्तराऽत्रैकोत्र वक्र त ध्रुवात् । त्रिभवृत्ते तदग्रानां तत्र ज्या क्रान्ति त्रिङ्गिनी । आदव मेव वलन दृग्ज्यार्थे सांवते मध्यात् । मध्यध्रुवान्तरे यथाद्दृग्ज्या चापांशका सदा । त्रिज्याव्रत्ते यतो देय तत्रात परिधाम्यते । एवमत्यागकेन्द्रं त समाह्याव परितो न्यसेत् । समकोटिकयो प्रात तथा याम्योत्तरं चलम् । तत्तत्खेटोपरि न्यस्त यैरग्रे खार्धतो नतम् । समवृत्तेऽक्षवृत्ते च तैरेव स्यान्नतं ध्रुवात् । समवृत्तनताग्रज्याक्षज्यापरिणताक्षजम् । दृग्ज्यार्थे वलनं प्राग्वत् त्रिज्यार्थे परिणाम्यते । उप पत्त्यानया सम्यक् समवृत्तनताक्षजम् । वलनं स्यात् तथा मध्ये खाहोरात्रनतादपि । अथान्त्यलयोर्योग सम- दिक्कोऽन्यथान्तरम् । तत्त्रिज्याकगविक्षेपपदसम्भवं य ङ्गिनी । नताद्दोर्ज्यया गुणा वलनं पलज स्फुटम् । नतं खाङ्काहतं भेक्ष पूर्वोनाग्रभागकैः । क्रमज्याद्य ज्यया गुणा स्थूल वा दृग्ज्या हृता । दृग्ज्याहताप हरैको न्यसेदा राशमण्डलम् । बिम्बार्धे वलनं तद् दद- न्तर हृतयास्तयो । बिम्बान्तविम्बमध्यात्मक्रान्तिकोट्यो स्यादन्तरम् । अर्कटोभौम्यखण्डक्ष बिम्बार्ध तत्त्वदल- हृते । जिनज्याघ्न त्रिभज्याहृमव स्यादन्तर हि तत् । बिम्बार्धहृत् त्रिभज्याघ्नमेव त्रिज्या नत भवेत् । गुण हारकबिम्बार्धत्रिज्यानाये कृते सति । भौम्यखण्डं जिनाग्रज्यागुण तत्त्वाश्विभाजितम् । कामभाकोर् क्रमक्रान्तेस्तद् तुल्य जायतेऽथवा ।' क्रमक्रान्तेरिष्ट सौम्य भ्रान्ति त्यजत नाविषा । । भानित क्षत्रदूबिम्ब तिर्यक् क्रान्तिस्तु सा समा । अत्र दृग्ज्यानुपातो यस- त्रिदिकारणाय स "मू०। "अत्र वलनेषु दक्षिणेऽपि चोत्क्रम- ज्यानिराकरणाय मूलस्थेऽपि बहुत्र तथापि किञ्चि- दिहोच्यते । विषुवद्वृत्तस्य समस्य मध्यत्र दक्षिणो- त्तरवृत्तस्थे पक्षे आयनवलनस्योपपत्तिप्रतीत्यर्थं पुनः- दर्शयेत् । अयनमण्डलप्राच्यपराया एकः कदम्बा याम्या अन्या सौम्या दिक् । एव विषुवद्वृत्तप्राच्यपराया ध्रुवो । यदा मकरादियाम्योत्तरवृत्ते तदैव कदम्बोऽपि । अतो विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोरैक याम्योदक् । तथा दक्षि- णोत्तरवृत्त कुम्भादेव मध्ये खाहोरात्रवृत्ते, पञ्चदश कदम्बा १८१५ अवयो वर्तन्ते । न च मृगेन्द्र चा- सांशा सु २२।१५ । अथ कुम्भादियोगे चलोऽपर- वृत्त भीयते तावत् कदम्बो भिन्नमण्डले चाक्षांश हृते तावद्वृत्त बाहो २२ । १५ दं अथ वा तद्वाक्ययात तु प्रमाणत्वमत । कदम्बप्राच्योत्तरध्रुवोरन्तर वलनम् । सा च उपायेनानां कदम्बवृत्त उदा । अत क्रमज्या ।

ऽयुत्क्रमज्या तु बाणरूपा भवति । कदम्बवृत्ते या ज्या सा क्रान्तिज्या । अतस्तेषामयनांशानां क्रमक्रान्तिज्या वलनम् । अथ येषरायेः क्रमक्रान्तिज्या त्रिज्यातुल्या द्युज्याशून्या तथापि सैव भवति । अथ वाऽन्यप्रकारेणोत्क्रमज्यानिराकरणं द्युज्यानुपातेन प्रतिपाद्यते । क्रान्तिवृत्तेऽर्कस्थानेऽर्कबिम्बं मुद्रिकाकारं विन्यस्य बिम्बपरिधौ यत्र याम्योत्तरवृत्तं लग्नं यत्र च क्रान्तिवृत्तं तयोरन्तरं यदंशाद्यं तत् तत्र बिम्बे प्राच्यपरयोर्वलनम् । तद्दिक्कान्ते बिम्बार्धकलायुतस्यार्कस्य क्रान्तेर्यान्तरम् । अतस्तदानयनम् । रविदोर्ज्यायां त्रिभगायां यद्भोग्यखण्डं तेन भागार्धकेन गुणिताः परहिदग्धा २२५ भक्ताः । फलं दोर्ज्ययोरन्तरं स्यात् । तत्र तावत् स्फुटभोग्यखण्डज्ञानायानुपातः । यदि त्रिज्यातुल्यायां कोटौ प्रथमं खण्डं परहिदग्धा भोग्यखण्डं तदाभिमतायामस्यां किमिति फलं स्फुटं भोग्यखण्डम् । तेन गुणितं बिम्बार्धं परहिदग्धभक्तम् । एवं स्थिते परहिदग्धमितयोर्गुणहारयोर्नाशे कृते बिम्बार्धस्य कोटिज्या गुणः त्रिज्या हरः । फलं दोर्ज्ययोरन्तरम् । ततः क्रान्त्यर्थमनुपातः । “यदि त्रिज्यया जिनज्या लभ्यते तदानेन दोर्ज्यान्तरेण किमिति । फलं क्रान्त्यन्तरम्” । तद् बिम्बव्यासार्धवृत्ते वलनम् । अथान्योऽनुपातः । यदि बिम्बव्यासार्धवृत्ते एतावद्वलनं तदा त्रिज्याव्यासार्धवृत्ते किमिति । अत्र त्रिज्यातुल्ययोर्गुणहारयोस्तथा बिम्बार्धमितयोश्च तुल्यत्वान्नाशे कृते कोटिज्याया जिनभागज्या गुणः त्रिज्या हरः । फलं कोटिक्रमक्रान्तिज्या । तत् त्रिज्यावृत्ते वलनम् । एवं विषुवद्वृत्तस्योक्त एव पक्षे । यतो ध्रुवस्थानं याम्योत्तरवृत्तस्य मध्यं प्रति तत् [illegible] नीयते तत् त्रिज्याग्रं दर्शयेत् । तदुपरिस्थं बिम्बं स्वस्थानात् चलनेन । यत् [illegible] तत्र च वलनज्या [illegible] ध्रुवपदेव [illegible] । अतस्तत्र यथागतमेव वलनम् । यदा त्विन्दोर्बिम्बे [illegible] तदा [illegible] याम्योत्तरे गतं बिम्बं स्यात् । [illegible] तदा [illegible] । [illegible] ध्रुवस्थानं [illegible] । सा तत्र कोटिः । क्रान्तिज्या [illegible] । यथा [illegible] एवं [illegible] वर्धते [illegible] । [illegible] । तत् [illegible] कोटिज्या [illegible] । तत्र वर्षे

करणायानुपातः । यदि द्युज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदाऽनया किमिति । पूर्वं कोटिज्याया जिनज्या गुणः त्रिज्या हरः । इदानीं त्रिज्या गुणो द्युज्या हरः । अत्रापि त्रिज्यातुल्ययोर्गुणहारयोर्नाशे कृते कोटिज्या जिनज्यागुणा द्युज्यया भक्ता वलनं स्यादित्युपपन्नम् । युक्तञ्चायनैव विषयवलनञ्च क्रमज्ययेति । यथायनवलनज्ञानार्थं ध्रुवात् परितो जिनभागैः कदम्बभ्रमवृत्तं निबद्धं तथा याम्योत्तरक्षितिजयोर्यः सम्पातः स समप्रोतः । तस्मादप्यक्षांशैः परितोऽक्षवलनज्ञानार्थं वृत्तं बध्नीयात् । तत् क्षितिजवलयवृत्तम् । तदपि भगोलस्थम् । तस्याक्षवलनोपपत्तिर्दर्शनीया । तद्यथा मध्याह्नात् पूर्वं समसूत्रं प्रति नीयमानं वृत्ताकारं स्थलं ध्रुवचिह्नवलनं याति । अतस्तत्र विषुवत्सममण्डलयोरेकैव याम्योत्तरा वलनाभाव इत्यर्थः । अथ यदि दिनार्धोदयात् पूर्वं स्थला समप्रोतात् पूर्वं प्रति नीयमानं स्थलं यत्र सममण्डले लगति तत्सम्पातक्षितिजयोर्मध्ये याम्योत्तरे [illegible] समप्रोतध्रुवयोर्मध्ये भवन्ति । यतस्तत्समवृत्तानुकारं वर्त्म । तेषां भागानामक्षवशाद् याति क्रमज्या । तावदेव समप्रोतध्रुवयोरन्तरम् । यथा क्षितिजस्थोऽर्कः क्षितिजमेव समप्रोतम् । तस्मात् वृत्ते च भवतिं नतांशाः । तेषां ज्याऽक्षवलनेऽक्षज्यातुल्या स्यात् । अत समप्रोतनतांशैरेव साधितं युज्यते । ते तु मध्याह्नादेव [illegible] । न तु [illegible] । [illegible] अनुपातः [illegible] । यदि [illegible] । [illegible] । यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा [illegible] किमिति । अत्र [illegible] स्यात् । [illegible] । यत्र समप्रोतध्रुवयोरन्तरं तत्र । [illegible] । यदि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

यर्द्धसमवृत्तयोरन्तरं तज्ज्या च दक्षिणोत्तरं बाहुतुल्यं स्यात्। यथा विषुवद्वृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा क्रान्तिज्यान्तरे द्युज्यावृत्तं तथा समवृत्तादपि बाहु-वशादुत्तरतो दक्षिणतो वा बाहुतुल्येऽन्तरे उपवृत्तं कल्प्यम्। तदेव भाशेषवृत्तम्। बाहुवर्गोनत्रिज्या-वर्गस्य पदं तस्मिन् वृत्ते द्युज्यावद्व्यासार्द्धम्। अथ द्युज्यावृत्तोपवृत्तयोर्यौ प्राक्पश्चात्सम्पातौ तयोर्जीवावत् यत् सूत्रं निबध्यते तस्यार्धमुपवृत्ते नतांशमाना ज्या। सैवाहोरात्रवृत्ततनतामाना भुजज्या। अथ तदानय-नम्। नतासूनां या भुजज्या सा द्युज्यावृत्ते परि-णम्यते। यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा द्युज्यावृत्ते कियतीति। एवमुपवृत्तनतांशज्या भवति। ततो यद्युप-वृत्तव्यासार्द्धे एतावती तदा चलज्याव्यासार्द्धे कियतीति। ततो द्युज्याग्रे एतावती वलनज्या तदा त्रिज्याग्रे कियतीति। अत्र प्रथमेऽनुपाते त्रिज्या हरो द्युज्या गुणः। तृतीयेऽनुपाते त्रिज्या गुणा द्युज्या हरोऽत-स्तुल्यत्वात् तयोर्नाशे कृते नतासूनां भुजज्याद्यज्जीवया गुणितोपवृत्तव्यासार्धेन भक्ता फलं वा स्फुटा वलनज्या स्यात्। अत उक्तमपमांशतयोर्देन इत्यादि। अथ दृष्टान्तः। यत्र किल वृषभान्तक्रान्तितुल्योऽक्षः २०। २८ तत्र वृषभान्तस्थोऽर्कौ दिनार्धे खस्वस्तिके भवति। तदा क्रान्तिवृत्तं दृङ्मण्डलाकारं स्यात्। खस्वस्तिकेऽर्कौ राशिपञ्चकं सिंहान्तः। स च तदा क्षितिजे वर्त्तते। तत् प्राक्परयोरन्तरं क्षितिजमेतच्च वलनं दृश्यते। सा च सिंहान्तच्छाया।" तत् प्रथम खस्वस्तिकार्कोदयक्रम-कान्तिवलनम्। अतोऽसत्। अपकर्षानयनं विना नेद-मयाथार्थं यत्नेनात्र दृश्यते। अथान्यो महान् दृष्टान्तः। यत्र देशे पलभाविभागा ६६ अङ्ग। तत्र मेषादौ क्षितिजस्थे सर्वेऽपि राशयः समकालमेव क्षितिजस्था भवन्ति। तदा क्रान्तिवृत्तमेव क्षितिज भवतीत्यर्थः। तत्र मेषादौ वृषभादौ मिथुनादौ वा स्थिते रवौ परमं त्रिज्यातुल्यमेव स्फुटं वलनं स्यात्। यतः क्रान्तिवृत्तप्राग्भागता जाता। तदा विक्षेपाभावे सति तदा रवेर्दक्षिणस्यां दिशि शरः। चन्द्रस्योत्तर-स्यामित्यर्थः। एतदृशं भवति। तत्र देशे तस्मिन् काले यथा त्रिज्यातुल्यं वलनमाद्यन्यथानुपपत्त्याऽयमेव वलनानयनं समीचीनम्। तत्र देशेऽक्षज्या ३१३०। मेषादिगे रवौ द्युज्या ३४३८। चरज्यावत् ०। क्षितिजस्थोऽर्कौ नतघटिकाः १५। आयनवलनचापांशाः २४। आक्षवलनचापांशाः ६६। स्फुटवलनस्य चा-पांशाः ९०। वृषादिगे रवौ द्युज्या ३२६६। चरज्या-सवः १६७०। नतघटिका १८। २८। आयनवलन-चापांशाः २१। ४। आक्षवलनस्य ६८। ५६। स्फुटवल-नस्य चापांशाः ९०। मिथुनादिगे द्युज्या ३२१८। चरासवः २४६५। नतघटिकाः २४। २७। आयन-वलनांशाः २१। २२। आक्षवलनस्य ७७। २८। स्फुटस्य ९०। एवं सर्वत्र।"

वलभि(भी) स्त्री॰ वल्यते आच्छाद्यते अत्र—अभि वा ङीप्। १वडभीशब्दार्थे २गोपानस्याम् अमरटी॰।

वलय पुंन॰ वल-अयन्। १हस्तपादकटकादौ अमरः। २उत्तरप्रदस्य तदाकारवेष्टने यथा भूवलयम्। ३वेष्टन-भूमौ ४गोवे च। ५गलरोगभेदे माधवक॰ "बलाश एवा-यतमुन्नतञ्च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य। तं सर्वथैवा-प्रतिकार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति"। ६वेलायां ७कङ्कणे जटा॰। [अमरः।

वलयित त्रि॰ वलयमिव आचरितम् वलय+क्विप्—क्त। वेष्टित

वला स्त्री वल—अच्। (वेड़ेला) ओषधिभेदे राजनिर्घ॰। २बलाशब्दार्थे च। [अजा॰ टाप्।

वलाक पुंस्त्री॰ वल—आकन्। बकपङ्क्तावपि अमरः स्त्रियां

वलाहक पुं॰ वारि वहति पृषो॰। १मेघे २बलाके च अमरः। ३पर्वतभेदे दैत्यभेदे ५नागभेदे मेदि॰ श्रीकृष्णस्य हयभेदे "सुग्रीवस्तु सदानन्दः सारथिश्चाथ दारुक॰। तुरङ्गाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः" त्रिका॰।

वलि पु॰ वल—इन्। उपहारद्रव्ये भोज्यादिस्वमिधव्ये।

वलिर त्रि॰ वल—भजार्थे च वलसंवरणयोस्त्रणः इरन्। केकरे अमरः।

वलिभ न॰ वलिना उपहारद्रव्येण भाति मतुप्वान् भा—क। वलिभशब्दार्थे। [पटरी जटा॰।

वलीक न॰ वल्यत आच्छाद्यतेऽनेन ईकन्। पलीकशब्दार्थे

वलूक न॰ वल—बा ऊक। १पद्मे २पक्षिभेदे त्रि॰को॰।

वल्क भाषणे चु॰उभ॰द्वि॰सेट्। वल्कयति ते अवल्कत् त।

वल्क न॰ वल—संवरणे क बाहु नेत्यम्। १वृक्षादीनां त्वचि वल्कले २मत्स्यानां त्वचि शल्के (आंइश) मेदि॰ ३खण्डे च त्रिका॰। ४स्पृक्कायोषि पु॰ राजनि॰।

वल्कतरु पु॰ वल्कप्रधान तरुः शा॰त॰। गुवाकवृक्षे राजनि॰।

वल्कद्रुम पु॰ वल्कप्रधानो द्रुमः। भूर्जपत्रवृक्षे राजनि॰।

वल्कल न० वल्क बाहुल कल्प नेत्वम। १त्वचे (दारचिनि) रोगे राजनि० २त्वचि (छाल) पुंन० अमरः। ३मित्राच्छे राजनि०।

वल्कलोध्र पु० वल्कप्रधानो लोध्रः। पट्टिकालोध्रे राजनि०।

वल्ग गतौ प्लुतगतौ च भ्वा० पर० सक०सेट्। वल्गति अवल्गीत्। [हेमच०

वल्गा स्त्री वल्ग-अच्। (लागाम) अश्वमुखस्थे रज्जुभेदे

वल्गित न० वल्ग-भावे क्त। १अश्वस्य गतिभेदे प्लुतगतौ अमरः। २गमने ३वक्रभावे च।

वल्गु पु० वल-संवरणे उ गुक् च। १छागे, २मनोहरे लि० मेदि०। सञ्ज्ञायां कन्। वल्गुक चन्दने वने मूल्ये च न०। चारुणि सुन्दरे पुंलि० अजयः। वल्गु-छ्यादिवस्मित्यन्ये।

वल्गुमुख पु० वल्गु न मुखाणि यस्य। वनहस्ते शब्दर०।

वल्गुला स्त्री वल्ग-उल। १वागुच्यो सोमराज्यां २खगभेदे राजनि० सञ्ज्ञायां कन्। वल्गुलिका तैलपायिकायां हेमच०

वल्भ भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वल्भते अवल्भिष्ट।

वल्मिकि पु० वल-इकि मुट् च। कीटविशेषकृते मृत्तिकास्तूपे (उइपोर ढिपि) शब्दर०। वल इक मुट् च। वल्मिक तत्रार्थे भरत।

वल्मीक पुंन० वल ईक मुट् च। क्षुद्रकीटकृतमृत्तिकास्तूपे अमरः। तन्मृदा शौचनिषेधो विष्णुपु० उक्तो यथा "वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा। शौचावशिष्टां गेहाञ्च नादद्याल्लेपसम्भवाम्"। देवप्रतिमायाः शिल्पिदोषशान्तये तन्मृदा प्रतिमाक्षालनं विहितं यथा "वल्मीकमृत्तिकाभिश्च गोमयेन तु भस्मना। क्षालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषापनुत्तये" देवप्र० त०। तेन देवमूर्त्ताः स्नापनमपि देवप्र० त० विहितं यथा "स्नापयेत् प्रथमं देवं तोये पञ्चविधैरपि। पञ्चगव्यैः पञ्चामृतैः पिष्टकैरपि। स्नाप्य करिदन्तपर्वताग्रमृदा च। कुशवल्मीकसम्भूता मृदपञ्चकसंदीरितम्" देवप्र० त०। तस्मिन् भूत प्राचेतसे वाल्मीकौ रामायणकर्त्तरि २पर्वतभेदे ३रोगभेदे च शिव। वल्मीकरोगलक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा "दोषः प्रकोपात्करपाददेशे वल्मीको भवेत् शनैः शनैरिव दोषैः। पर्वतवच्चवल्मीकवदुच्छ्रयाप्तो जानु प्रभेदेन गजस्य हि। तथैव मेदस्तर्पितं दरिद्र इति विसर्पन्तं वर्त्मनि चोपतापे। वल्मीकमुच्यते तं विचारम् निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्"। वल्मीकवदित्यनेन प्रनिष्प्रत्यनीकचरमिखरत्वमुच्चत्वमवगाढमूलत्वञ्च सूच्यते निष्प्रत्यनीकंचरमिखरत्वमुपचारायोग्यम्"। तत भवार्थे इञ्। वाल्मीकि वल्मीकभवे प्राचेतसे मुनौ शब्दरत्ना०।

वल्मीकशीर्ष न० वल्मीकस्य शीर्षमिव। स्रोतोऽञ्जने राजनि०

वल्मीककूट न० वल्मीकं कूटमिव दृष्टौ०। वल्मीके हेमच०

वल्यु(ल्यू)ल छेदने पवित्रताकरणे च अद० चुरा० उभ०सक० सेट्। वल्यु(ल्यू)लयति ते अववल्यु(ल्यू)लत् त।

वल्ल संवरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वल्लते अवल्लिष्ट।

वल्ल पु० वल्ल घञ्। १गुञ्जात्रयपरिमाणे "वल्लस्त्रिगुञ्ज" लीला० २गुञ्जाद्वये वैद्यकम्। ३सार्द्धगुञ्जामाने "गोधूमद्वितयोन्मिता तु कथिता गुञ्जा तया सार्द्धया वल्लः" राजनि०।

वल्लकी स्त्री वल्ल कुन् गौरा० ङीष्। १वीणायाम् अमरः। २शल्लकीवृक्षे च राजनि०।

वल्लभ पु० वल्ल-अभच्। १दयित २अध्यक्षे अमरः। ३कुलीनाश्वे च मेदि०। ४दयितायां स्त्री हेमच०।

वल्लभपाल पु० वल्लभं पालयति पाल अण्। अश्वपाले

वल्लर न० वल्ल अरन्। १कृष्णागुरुणि मेदि० २गहने ३कुञ्जे च राजनि०। ४मञ्जर्यां शब्दर०।

वल्लरि(री) स्त्री वल्ल-अरि वा ङीप। १मञ्जर्याम् अमरः। २मेथिकायां ३चिक्कमूले च राजनि०।

वल्लव पुस्त्री० वल्ल-घञ् तं वाति वा-क। १गोपे अमरः स्त्रियां ङीष्। २पाचके अमरः ३भीमसेने मेदि०।

वल्लि(ल्ली) स्त्री वल्ल-इन् वा ङीप्। १लतायाम् अमरः। २पृथिव्यां शब्दच० दीपोत्सवे ३अजमोदायां मेदि० ४कैवर्त्तिकायाम् ५चव्ये च राजनि०।

वल्लीज न० वल्ल्यां जायते जन-ड। मरिचे राजनि०।

वल्लीदूर्वा स्त्री वल्लीरूपा दूर्वा। मालदूर्वायाम् राजनि०।

वल्लीबदरी स्त्री वल्लीरूपा बदरी। क्षुद्रबदर्याम् राजनि०।

वल्लीमुद्ग पु० वल्लीप्रधान मुद्ग। वनमुद्गे (मुगानि) राजनि०

वल्लीसत्त्व न० वल्लीव दार्घा तत्त्व। भावस्त्वे राजनि०।

वल्लूर न० वल्ल-ऊरन्। १कुञ्जे २मञ्जर्यां ३क्षेत्रे ४निर्जलस्थाने ५शाद्वले हेमच०। ६गहने च मेदि०। वल्ल-ऊरन्। वल्लूर तत्रार्थे न० शब्दर०।

वल्वूर त्रि० वल्ल ऊरन्। शासपादिना शुष्कमांसे अमर० २शूकरमांसे मेदि० ३वनदेशे ४वाहने ५ऊषरभूमौ च हेमच०।

वल्ह्र स्त्री वल्ह यत्। भाजीवर्षे राजनि०।

वल्वज पु० वलते भुवं वेष्टयति वल-क्विप् तादृशः सन् व्रजति गच्छति व्रज-अच्। १उलपे तृणभेदे अमरः। (वाबुइ) २इक्षुभेदे स्त्री राजनि०।

वल्ह दीप्तौ चु० उभ०अक०सेट्। वल्हयति अववल्हत् त

वल्ह उत्कर्षे भ्वा० आ० सक० सेट्। वल्हते अवल्हिष्ट।

ववं पु० वा इव प्रकारे द्वित्वम्। ज्योतिषोक्ते तिथ्यर्द्धात्मके प्रथमे करणे। अस्य बौत्रादित्वमित्यन्ये।

वश स्पृहायाम् अदा०पर०सक०सेट्। वष्टि उष्टः उशन्ति। अवट् अवाशीत् अवशीत् उवाश ऊशतुः।

वश पुं न० वश-भावे अप्, कर्त्तरि अच् वा। १आयत्तत्वे २प्रभुत्वे च आयत्ते त्रि० शब्दर०।

वशंवद त्रि० वशं वशकर मधुरं, वशोऽहमिति वा वदति वद-खच् मुम् च। १प्रियवाक्यवादिनि २मधुरवादिनि (तवाहं वशः) इति ३वादिनि च।

वशक्रिया स्त्री वशस्य क्रिया करणं कृ-भावे श। वशीकरणे।

वशग त्रि० वशं गच्छति गम-ड। वशीभूते।

वशवर्त्तिन् त्रि० वशे वर्त्तते वृत-णिनि। वशीभूते।

वशा स्त्री वश-अच्। १वन्ध्यायां २योषायां ३सुतायां ४करिण्यां ५स्त्रीगव्याञ्च मेदि०। अनेन जातः कुमारी परनि० [illegible]।

वशिक त्रि० वशोऽस्त्यस्य ठन्। १शून्ये अमरः २अगुरु-चन्दने स्त्री।

वशित्व न० वशिनो भावः त्व। १स्वातन्त्र्ये २ईश्वरस्य ऐश्वर्य-भेदे च। तल्। वशिता अप्यत्र स्त्री। [स्वतन्त्रे च।

वशिन् त्रि० वशोऽस्त्यस्य इनि। १जितेन्द्रिये २स्वाधीने

वशिर न० वश-इरन्। १सामुद्रलवणे अमरः। २गजपिप्पल्याम् ३चव्ये च पु० राजनि०।

वशिष्ठ अतिशयेन वशी इष्ठन् इनेर्लुक्। अतिशयजिते-न्द्रियतायुक्ते मुनिभेदे।

वशीकरण न० अवशः वशः क्रियतेऽनेन वश-च्वि-कृ-ल्युट्। तन्त्राद्युक्ते वशतासम्पादके मणिमन्त्रादौ।

वशीर पु० वश-ईरन्। गजपिप्पल्याम् जटा०।

वश्य न० वश-यत्। १लवङ्गे शब्दर०। २आयत्ते त्रि० अमरः

वष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। वषति अवषीत् अवाषीत्। ववषतुः।

वषट् अव्य० वह-डषटि। देवोद्देश्यकहविस्त्यागे अमरः।

वषट्कार पु० वषट्+कृ घञ्। १देवोद्देशकत्यागरूपे वष-ट्वषडिति करणे यजतिशब्दे कात्या०वाक्यं दृश्यम्।

वषट्कृत त्रि० वषट् इति कृतम् कृ-क्त। हुते अमरः।

वष्क गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वष्कते अवष्किष्ट।

वष्कय पु० वष्क-अयन्। एकहायने वत्से अमरः।

वष्कयणी स्त्री वष्कयमेकहायनवत्सं नयति स्थानान्तरं नी-ड गौरा० ङीष् णत्वम्। चिरप्रसूतायां गवि अमरः। जात्या समासेऽस्य परनि० गोवष्कयणी।

वष्कयिणी स्त्री वष्कय एकहायनो वत्सोऽस्त्यस्या इनि। चिरप्रसूतायां गवि अमरः वष्कयणीति वा पाठः। "वष्कयिण्याश्चिरदोहम् तर्पणं बलसूपयः" भावप्र०।

वस स्नेहे छेदने वधे च सक० चु० उभ० सेट्। वासयति ते अवीवसत् त। अधि+गन्धादिना संस्कारे सक०।

वस स्तम्भे दिवा०पर०सक०सेट्। वस्यति इरित् अवसत् अवा-सीत् उदित् क्त्वा वेट्।

वस निवासे भ्वा०पर०सक०अनिट् यजा०। वसति अवात्सीत् उवास ऊषतुः उषितः उषित्वा। अधि+अनु+उप+आ+पू वसतेराधारस्य कर्मता अधिवसति वैकुण्ठं हरिः सि०कौ० अनुवसति उपवसति आवसति। उप+ अभोजने तत्र नाधारस्य कर्मता "एकादश्यामुपवसेत्" इत्यादि।

वस आच्छादने अदा० आ० सक० सेट्। वस्ते अवसिष्ट।

वस वासने सुरभीकरणे अद०चु०उभ०सक०सेट्। वसयति ते अववसत् त।

वसति(ती) स्त्री वस-अति वा ङीप्। १वासे २यामिन्याम् "वसतीरुषित्वा" रघुः। ३निकेतने मेदि० ४स्थाने च ५शिबिरे सि० कौ०।

वसतिवरी स्त्री ब०व० सोमग्रहणार्थासु अप्सु। "अग्नीषो-मीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं स्यन्दमानाना-मनस्तमिते" कात्या० श्रौ० ८।९।७। "सोमार्था आपो वसतीवरीशब्देनोच्यन्ते" कर्क०। अथ सोमाभिषवोप-युक्तानां वसतीवरीसंज्ञामपां ग्रहणमभिधीयते", वेददी० यजु० ६।२३।

वसन न० वस-आच्छादने कर्मणि ल्युट्। १वस्त्रे अमरः। भावे ल्युट्। २छादने मेदि० वस-वासे आधारे ल्युट्। ३निवासे ४स्त्रीकटीभूषणे च शब्दर०।

वसन्त पु० वस-झच्। मधुमाधवात्मके ऋतुभेदे "मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू" यजु श्रुतिः। २अतिसारे शब्दर०। ३नाट्ये विदूषकोपाधौ। ४रागभेदे च। "आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी। मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदानुगाः" इत्युक्ता अस्य पञ्च रागिण्यः षट् इत्यन्ये रागिणीशब्दे दृश्याः।

अथ गानकालः। "श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्यात् शयनं हरेः। तावद्वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभिः" सङ्गीतदा०। ४तालविशेषे। "जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्द-त्रिभङ्गमाः। रतितालो वसन्तश्च जगझम्पाऽथ गारुगिः" "वसन्तताले कर्त्तव्यो नगणो मगणस्तथा" सङ्गीतदा०।

वसन्तक पु० वसन्ते कायति कै–क। श्योनाकवृक्षे शब्दमा०

वसन्तकुसुम पु० वसन्ते कुसुमं यस्य। सेतुवृक्षे शब्दमा०।

वसन्तकुसुमाकर पु० प्रमेहरोगनाशके औषधभेदे। "प्रवालरसमौक्तिकाभ्रमिदं चतुर्भागभाक् पृथक् पृथगय कृते रजतहेमतो द्व्यंशके। अयोभुजगरङ्गकं त्रिगुणकं विमर्द्याखिलं शुभेऽहनि विभावयेत् भिषगिदं धिया सप्तशः। द्रवैर्मनियेक्षुजैः कमलमालतीपुष्पजैः पय.कद लकन्दजैर्मलयजैर्मृगनाभ्युद्भवैः। वसन्तकुसुमाकरोरसपतिर्हि वल्योऽमितः समस्तगदहृद्भवेत् किल सितानुपानैरयम्" वृद्धयोगतरङ्गिणी। [राजनि०।

वसन्तजा स्त्री वसन्ते जायते जन–ड। माधवीलतायाम्

वसन्ततिलक न० "ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः" छन्दो० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे

वसन्तदूत पु० वसन्तस्य दूत इव। १कोकिले २आम्रवृक्षे ३पञ्चमरागे च विश्वः। ४माधवीलतायाम् ५पाटलीवृक्षे स्त्री मेदि० गौ० ङीप्। ६गणिकारिकायां ७पिक्यां च स्त्री ङीप् राजनि०।

वसन्तद्रु पु० वसन्तस्य द्रुः। आम्रवृक्षे शब्दर० तत्काले तस्य जायमानकुसुमत्वात् तथात्वम् वसन्तद्रुमादयोऽप्यत्र।

वसन्तसख पु० वसन्तस्य सखा अच्समा०। कामदेवे हला०

वसा स्त्री वस–अच्। १मांसजात देहस्थे धातुभेदे मेदसि अमर०। वसाकरणशब्दे ५५८० पृ० दृश्यम्। २मांसरोहिण्या लतायाञ्च राजनि०। [त्रिका०।

वसाढ्य पुंस्त्री० वसाभिः आढ्यः। मधुरनदस्थे शिशुमारे

वसि पु० वस–इन्। वसने अथा०। [धरणिः।

वसिर न० वस–इरन्। १वासइस्त्याम् २गजपिप्पल्यां च

वसिष्ठ पु० वसि+इष्ठ। अतिशयेन वसुमान् इष्ठन्। ब्रह्मणः मानसपुत्रेषु सप्तर्षिषु मुनिभेदे भा० अनु० अध्यायेऽपि तद्व्युत्पत्तिर्यथा "वसिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसे वासगृहेष्वपि। वसिष्ठत्वाच्च वासाच्च वसिष्ठ इति विद्धि माम्"।

वसु न० वस–उ। १धने २रत्ने अमरः ३वृद्ध्यौषधे ४श्यामे मेदि०। ५जले विश्वः ६जले च हेम०। ७रश्मौ पुंक्लीबे० १०राज्ञि ११गणदेवताभेदे च पुं०अमरः।

"धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः" भा० आ० ६६अ०। १२अष्टसङ्ख्यायाम् १३मधुरे १४शुष्के च त्रि० हेमच०। १५दीप्तौ १६वृद्ध्यौषधौ च स्त्री शब्दच०। १७चतुर्दशतारके धनिष्ठानक्षत्रे पु० ज्यो०त०। १८चेदिराजाख्ये देशभेदे

वसुक पु० वसुना स्वर्णनाम्ना कायति कै–क। १अर्कवृक्षे अमरः। २वकवृक्षे च मेदि०।

वसुकीट पु० वसूनि धने कीट इव। याचके हारा०।

वसुच्छिद्रा स्त्री वसुसङ्ख्यानानि पुष्पे छिद्राण्यस्याः। महामेदायाम् रत्नमा०। [इवे क्षत्रियभेदे अमरः।

वसुदेव पु० वसुना दीव्यति दिव–अच्। श्रीकृष्णजनके याद-

वसुदेवभू पु० वसुदेवात् भवति भू-क्विप्। श्रीकृष्णे वसुदेवसुतादयोऽप्यत्र। [दधाति धा–क वा। पृथिव्याम् अमरः

वसुधा स्त्री वसूनि धीयन्तेऽस्यां धा-अधारे क, वसूनि

वसुधारा स्त्री वसोश्चेदिराजस्य प्रियार्थं धारा घृतादिसन्ततिः। माङ्गल्येषु चेदिराजवसुदेशेन दीयमानायां घृतादिधारायाम् ५

"कुड्यलग्ना वसोर्धारां सप्त वारान् घृतेन तु। कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम्। आयुष्माणिति साम्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः। षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्" छन्दोगप०।

२जिनशक्तिभेदे हेमच०। ३कुबेरपुर्य्यां शब्दमा०।

वसुन्धरा स्त्री वसूनि धारयति धृ-खच् मुम् च। पृथिव्याम् अमरः।

वसुप्राण पु० वसवो दीप्तयः प्राण इव यस्य। अग्नौ शब्दर०।

वसुमती स्त्री वसूनि सन्त्यस्या मतुप्। पृथिव्याम् अमरः।

वसुरोचिस् पु० वसुने धनाय रोचते रुच-इसुन्। यज्ञे त्रिका०

वसुल पु० वसु दीप्तिं लाति ला–क। देवे त्रिका०।

वसुहट्ट पु० वसूनां दीप्तीनां हट्ट इव। वकवृक्षे जटा०।

वस्त वध गतौ च चुरा० याचने द्वि० चु० उभ० सेट्। वस्तयति ते अववस्तत् त। [अमरः स्त्रियां ङीष्।

वस्त पुंस्त्री वस्यते बध्यते यज्ञार्थं वस–कर्मणि तन्। छागे

वस्तक न० वस्त इव कायति कै–क। कृत्रिमलवणे हेमच०।

वस्तकर्ण पु० वस्तस्य कर्ण इवाकारोऽस्त्यस्य अच्। शालवृक्षे राजनि०।

वस्तगन्धा स्त्री वस्तस्येव गन्धोऽस्याः। अजगन्धायाम् राजनि०। [राजनि०।

वस्तमोदा स्त्री वस्तस्येव मोदो यस्याः। अजमोदायाम्

वस्ति पु० वस्ते आच्छादयति मूत्रम् वस–तिच्। नाभेरधोभागे मूत्राधारे १स्थाने २वासे च ३वसनदशायां स्त्री अमरः (पिचकारी) ४औषधदानार्थे द्रव्यभेदे सु० तद्विधिः भावप्र०

"वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम्। यः स्नेहो दीयते सः स्यादनुवासननामकः। कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते। वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः।" वस्तिभिः मृगादीनां मूत्राशयैः "तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते। अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः। पलद्वयस्य मात्रा तस्मादर्द्धापि सा भवेत्। अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली। नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी। नास्थाप्या नानुवास्याश्च जीर्णोन्मादतृडर्दिताः। शोषमूर्च्छारुचिभयश्वासकासक्षयातुराः। नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेणुभिः। नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते।" नेत्रं नाडी तथा चोक्तं विश्वप्रकाशे "नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने। नेतव्ये च नाड्याञ्च नेतो नेतरि नेत्रवर्त्मनि"। "एकवर्षात् षड्वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम्। ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसम्मितम्। ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता। मुद्गच्छिद्रं कलायाभच्छिद्रं कोलास्थिसन्निभम्। यथासङ्ख्यं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम्। गोपुच्छसन्निभं मूले तु स्थूलं क्रमात् क्रमात् कृशम्"। सर्षपच्छिद्रं दशमाब्दं नेत्रं क्रमेण षडब्दो यावत् दशवर्षो वृद्धः तद्वृद्धं वर्णीयाः। "आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते। कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम्।" परिणाहेन स्थौल्यम् "तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाच्चतुर्थकात्।" कर्णिका ग्रन्थिरूपवर्त्तम् "योजयेत्तत्र वस्तिञ्च बन्धद्वयविधानतः। मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत्।" वस्तिरिति शेषः। "मूत्रकोशस्य वस्तिस्तु तदभावे तु चर्मणः। कषायरक्तः सुदृढः कर्त्तव्यो वस्तिरुत्तमः। व्रणवस्तेस्तु नेत्रं स्यात् श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलोन्मितम्। मुद्गच्छिद्रं गृध्रपक्षनलिका परिणाहि च। शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः। कुरुते परिवृद्धिञ्च वस्तिः सम्यगुपासितः। दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते। ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम्। न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत्। मदं मूर्च्छाञ्च जनयेद् द्विधा स्नेहः प्रयोजितः"। द्विधा भोजने वस्तौ च। "रूक्षं भुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णञ्च हापयेत्। युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत्"। युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वेत्यर्थः। "हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ स्मृतौ। अतिमात्रौ तथानाहक्लमातीसारकारकौ" उभौ वस्ती अनुवासननिरूहाख्यौ। "उत्तमा स्यात् पलैः षड्भिर्मध्यमा स्यात्त्रिभिः पलैः। पलार्द्धेन हीना स्यादुक्ता मात्रानुवासने। शताह्वासैन्धवाभ्याञ्च देयं स्नेहे च चूर्णकम्। तन्मात्रोत्तममध्यान्त्या षण्माषकचतुर्माषकैः। विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च। भुक्तान्नायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः। अथानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः। भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः। उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत्स्नेहवस्तिना" उष्णाम्बुस्वेदितम् उष्णाम्बुना स्नापितम्। "सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः। कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत्। बद्ध्वा वस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत्। पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः। जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कारयेत्। त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने। ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाग्यतो भवेत्। स्वजानुनः करावर्त्तं कुर्याच्छोटिकया पुनः। एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैव विनिश्चयः। निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या छोटिकाथ वा। गुर्वक्षरोच्चारणं वा मात्रेयं कथिता बुधैः। प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति। ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन् वारान् शनैः शनैः। स्फिजोश्चैव तथा श्रोण्यां शय्याञ्चैवोत्क्षिपेत्ततः। स्फिजौ चैवं सपादिघ्ना पूर्ववत्ताडयेद्बुधः। शय्यायाः पदतलस्य मोक्तुं वारान् त्रीनुत्क्षिपेत्ततः। जाते विधाने तु नरः कुर्यान्निद्रां यथासुखम्। सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु। उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः। जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः। लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निश्च नरो यदि। अनुवासितस्य दातव्यमितरेऽपि उष्णोदकम्। धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम्"। उष्णोदकेन दत्तं स्नापयित्वाऽधिः। "अनेन विधिना षड्वा सप्त वाष्टौ नवापि वा। विधेया वस्तयस्तेषामन्ते चैव निरूहणम्। ... नो दद्यात् स्नेहवस्तिमिस्थिरहन्तौ। अनुवासनात् निरूहस्तु सू-

ङ्क्षणमनिलं जयेत्। बलं वर्णं च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः। चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसासृजी। षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च। अष्टमो नवमश्चापि मज्जानञ्च यथाक्रमम्"। यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्थि स्नेहयेत्। "एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत्।" अष्टादशदिवसावधिवस्तिफलम् "अष्टादशाष्टादशकान्दिनाद् यो मा निषेवते। स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः। रूक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने। दद्याद्वैद्यस्तथान्येषामन्याबाधभयात् त्र्यहात्। स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनत्ययः।" अनत्ययः अबाधः। "तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते। अथ वा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः। तस्याप्यल्पतरो देयो न हि स्निग्धेऽवतिष्ठते।" अवतिष्ठते दत्तः स्नेह इति शेषः "अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः। तदाङ्गसदनाध्माने शूलं श्वासश्च जायते। पक्वाशये गुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम्। तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्तं फलवर्त्तिमथापि वा। यथानुलोमनो वायुर्मलः स्नेहश्च जायते। तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यञ्च शस्यते। यस्य नोपद्रवं कुर्य्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः। सर्वोऽल्पो वावृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता। अनायातन्त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत्। स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते। गुडूच्येरण्डपूतीकभार्गीवृषकरोहिषम्। शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मिताम्। यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान्। चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन तु। पचेत्तैलाढकं पेषैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः। अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत्।" पूतीकः करञ्जः रोहिषं देवतृणगन्धद्रव्यविशेषः। काकनासा (काकाठोठी) प्रसृतम् पलद्वयम्। "षोढा यत्र व्यापदस्तु जायते वस्तिकर्मणः। दूषितात् सदोषेण नातिक्रियाद्यास्तु सम्यक्) पदत्रयेण। पञ्चभिर्नेत्रादिपात्रयवात्। "वाताभ्यर्दितकायस्य परिहाराय कारयेत् स्नेहपानम्। वाता वाता बाल बाली विचारयेत्।"

वस्तिकर्माद्य पु॰ वस्तिकर्मणा तत्कोष्ठस्यापद्रवेण। कर्दिदरघे दन्तूक॰।

वस्तिमल न॰ ६त॰। मूत्रे हेमच॰।

वस्तु न॰ वस तुन्। द्रव्ये ऽर्थरूपे निका॰ स्वप्रपदार्थे, च।

वस्तुक न॰ वस्तु+इवार्थे कन्। वास्तुके शाकभेदे श्वेतचिल्लीशाके च स्त्री राजनि॰।

वस्त्य न॰ वस्तौ साधु यत्। गृहे अमरः।

वस्त्र न॰ वस-ष्ट्रन्। परिधानाद्युपयुक्ते कार्पासादौ वसने। वस्त्रधारणगुणाः यथा "स्नातस्यानन्तरं सम्यगवस्त्रेण तनुमार्जनम्। कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम्। कौषेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च। वातश्लेष्मकरं तत्तु शीतकाले विधारयेत्।" कौषेयं पट्टाम्बरं तसरवस्त्रञ्च। "मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते। तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु यच्चते।" काषायं (कोकटी) इति लोके। कषायरागरक्तं वा। "शुक्लन्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम्। नचोष्णमथ वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत्। यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीप्रदानन्दवर्द्धनम्। स्पर्शे वशीकरं सद्यो नव निर्म्मलमम्बरम्।" काम्यं कामोद्दीपकम्। "कदापि न जनैः सम्परिधेयं मलिनमम्बरम्। तत्तु कण्डूकृमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम्।" अलक्ष्मीरशोभा दारिद्र्यं वा।" भावप्र॰

वस्त्रपरिधानविधिर्यथा स्मृतौ "विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च। श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि। विकच्छः परीधानाद् गलितकच्छः। तथा च "परीधानाद्बहिः कच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्" स्मृतिः "वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम्। एभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः"। बौधायनः "नाभौ धृतञ्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी। अन्तरीयं प्रशस्तं तदच्छिन्नमुभयोस्तयोः।" प्रचेताः "दशा नाभौ प्रयोजयेत्" स्मृतिः "न स्याद् कर्मणि कञ्चौति"। उत्तरीयधारणं चापस्तम्बः "यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः। तथा सम्धार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्" स्मृते। अत्र यथा द्विजोत्तमैः सव्यापसव्यत्वादिना उपवीतं धार्य्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् प्रागुक्तभगुवचनेन सर्वेषां विधानप्रतीतेः" पारस्करः "दक्षिणे द्वारे मरति तत्र उत्तराद्र्धे प्रच्छादयतीति" चा॰ त॰रघु॰। वस्त्रपरीधानवचनादि "मन्त्रानुरागवशानिर्मितविशुद्धवस्त्राणिमेत्वरदिति" देवतो"। सम्यग्भोज कुपरक"दोषवादौ धार्यं नवं वस्त्रमीवर देवतः।" ज्यो॰ त॰। "शुभं वासवन्,

वस्ति पुं० वस्ते आच्छादयति मूत्रम् वस–तिच्। नाभेरधो भागे मूत्राधारे स्थाने स्वार्थे च स्वार्थे कन् वस्तिका। स्त्री अमरः (पिचकारी) औषधदानार्थे द्रव्यभेदे पु० तद्विधिः भावप्र०

“वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम्। यः स्नेहैर्दीयते सः स्यादनुवासननामकः। कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते। वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः।” वस्तिभिः छगादीनां मूत्राशयैः ‘तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते। अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः। पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्द्धापि वा भवेत्। अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली। नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी। नास्थाप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्मादतृष्णार्दिताः। शोषमूर्च्छारुचिभयश्वासकासक्षयातुराः। नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्वा वेणुभिः। नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते।” नेत्रं नाडी तथा चोक्तं विश्वप्रकाशे “नेत्रं वस्त्रगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने। नेत्रमन्थश्च नाड्यां तु नेता नेतरि नेत्रवदिति”। ‘एकवर्षात्तु षड्वर्षाद् यावन्मानं षडङ्गुलम्। ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसम्मितम्। ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता। मुद्गच्छिद्रं कलायाभच्छिद्रं कोलास्थिसन्निभम्। यथासंख्यं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम्। गोपुच्छाकारमूले तु स्यात् क्रमात् क्रमात् तनु’। पूर्वच्छिद्रं दशमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षो यदा दशवर्षो यदा तदूर्द्धं वर्षीयः ज्ञेया। “आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते। कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम्।” यदि षोडशस्थौल्यम् “तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाच्चतुर्थकात्।” कर्णिका ग्रन्थ्यादिकर्णवत् ‘योजयेत्तत्र वस्तिञ्च बन्धद्वयविधानतः। छगादिमूत्रकरणो सचि प्रस्यादि वा भवेत्।’ वस्तिरिति शेषः। “मूत्रकोषस्य वस्तिस्तु मदनाभे तु चर्मणः। कषायरक्तः सुदृढः स्निग्धो दृढोऽपि च। व्रणवस्तेस्तु नेत्रं स्यात् श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलोन्मितम्। मुद्गच्छिद्रं गृध्रपक्षनालिकापरिणाहि च। शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः। कुरुते परिवृद्धिञ्च वस्तिः सम्यगुपासितः। दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते। ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम्। न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत्। मदं मूर्च्छाञ्च जनयेद्द्विधा स्नेहः प्रयोजितः।” द्विधा भोजने वस्तौ च। “रूक्षं भुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णञ्च हापयेत्। युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत्”। युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वेत्यर्थः। “हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ स्मृतौ। अतिमात्रौ तथानाहक्लमातीसारकारकौ” उभौ वस्ती अनुवासननिरूहाख्यौ। “उत्तमा स्यात् पलैः षड्भिर्मध्यमा स्यात् पलैस्त्रिभिः। पलार्द्धेन हीना स्यादुक्ता मात्रानुवासने। शताह्वासैन्धवाभ्याञ्च देयं स्नेहे च चूर्णकम्। तन्मात्रोत्तममध्यान्त्या षट्चतुर्द्वयमाषकैः। विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च। भुक्तान्नायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः। अथानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः। भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः। उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत् स्नेहवस्तिना” उष्णाम्बुस्वेदितम् उष्णजलेन स्नापितम्। ‘सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः। कुर्याद्दक्षिणजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत्। बद्ध्वा वस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत्। पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः। जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कारयेत्। त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने। ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाग्यतो भवेत्। स्वजानुनः करावर्त्तं कुर्याच्छोटिकया युतम्। एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवम् निश्चयः। निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या छोटिकाथवा। गुर्वक्षरोच्चारणं वा मात्रेयं स्मृता बुधैः। प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति” यथावीर्यं स्नेहादि। “ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः। स्फिजोश्चैव तथा चैनं शय्याञ्चोत्क्षिपेत्ततः। स्फिजोश्चैनं चपाणिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः। शय्याञ्च पदतस्तस्य त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्ततः। जाते विधाने तु ततः कुर्यान्निद्रां यथासुखम्। सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु। उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः। जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः। लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि। अनुवासितस्य दातव्यमितरेऽह्नि उष्णोदकम्। धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम्”। उष्णोदकमुत्पादक व्यापत्तिनाशनमिति। “अनेन विधिना षड्वा सप्त वाष्टौ नवापि वा। विधेया वस्तयस्तेषामन्ते चैव निरूहणम्। दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्क्षणौ। सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मू

वहति पु० वह-अति । १वायौ उणा० । २गवि । ३सचिवे च [३गमने च ।
मेदि० ।

वहन न० वह-भावे ल्युट् । १पुरभेदे त्रिका० २प्लवे ।

वहन्त पु० वह-झ । वायौ सि०कौ० २बाले उणा० ।

वहल पु० वह-अलच् । १पोते हारा० २दृढे त्रि० हेम० ।

वहलगन्ध न० वहलो दृढो गन्धो यस्य । मलयचन्दने राजनि० ।

वहलचक्षुस् पु० वहलानि चक्षूंषीव पुष्पाण्यस्य । मेषशृङ्ग्यां (गाड़र्यङ्गा) रत्नमा० । [राजनि० ।

वहलत्वच पु० वहला दृढा त्वचा यस्य । श्वेतलोध्रे

वहला स्त्री वहलानि पुष्पादीनि सन्त्यस्य अर्श आद्यच् । १शतपुष्पायां राजनि० । २स्थूलैलायां भावप्र० ।

वहित्र न० वह-इत्र । १पोते जलयाने त्रिका० । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।

वहिरङ्ग न० वहिः प्रकृतेर्बाह्यमङ्गं यस्य । व्याकरणोक्ते प्रत्ययादिनिमित्तके, प्रकृत्यवयवादिकार्ये । "असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे" व्या० परिभाषा ।

वहिरिन्द्रिय न० वहिर्देहाद्बाह्यस्य पदार्थस्य ग्राहकमिन्द्रियम् । शब्दादिबाह्यविषयग्राहकेषु श्रोत्रादिषु ।

वहिर्द्वार न० वहिःस्थं द्वारम् । तोरणे अमरः ।

वहिर्मुख त्रि० वहिः बाह्यविषये मुखं प्रवणता यस्य । बाह्यविषयासक्तमनस्के विषयासक्ते १जने २विमुखे च ।

वहिस् अव्य० वह-इसुन् । बाह्ये अमरः ।

वहेड़क पु० वह-अच वहः एडक इव, इकन् वृक्षयोगो यस्य । विभीतकवृक्षे (वहेड़ा) राजनि० ।

वह्नि पु० वह-नि । १अग्नौ २चित्रकवृक्षे अमरः ३भल्लातके ४निम्बूके राजनि० । तन्त्रोक्ते ५रकारे च । "वर्णानां वह्निसंस्थम्" इति ध्यानप्रकोपम् ।

वह्निभेदादिकं यथा

"सभ्यो दोषवचैव विज्ञप्तगपपोमाः । अन्वय्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः" । अन्यैरप्युक्तानि, यथा "आगन्तो रस्ववचैव क्रोदकः सुदकस्तथा । चारको मध्यवरो द्राविकारव पङ्क्षमः । व्यापकः पावकश्चैव चेदको दशमः स्मृतः" । शरीरस्थवह्नेः नामानि यथा "वह्नयो दोष्णुष्मेषु संख्यता दश देहिनः" । दोषकुप्रत्व यथा "वातपित्तकफा दोषाः इष्ट्याः स्युः वह्नयः" शा० ति० । "तस्याग्नयो यथा "गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः । एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाश्चोपसदस्त्रय." वह्निपु० । तत्र निषिद्धकर्माणि यथा "नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेदृषीन् । न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान् नोपदध्यादधः क्वचित् । न चैनं पादतः कुर्य्यात् मुखेन न धमेद् बुधः । अग्नौ न निक्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा । न वह्निं मुखनिश्वासैर्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः । स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृशेन्नाप्सु चिरं वसेत् । नापक्षिपेदोपधमेत न शूर्पेण च पाणिना । मुखेनाग्निं समिन्धीत मुखादग्निरजायत" कूर्मपु० १५अ० । अग्निवैकल्यं तत्र शान्तिश्च यथा "अनग्निर्दीप्यते यत्र राष्ट्रे यस्य निरिन्धनः । न दीप्यते चेन्धनवान् स राष्ट्रः पीड्यते नृपैः । प्रज्वलेदप्सु मांसं वा तथार्द्रञ्चापि, किञ्चन । प्रासाद तोरणद्वारं नृपवेश्म सुरालयम् । एतानि यत्र दह्यन्ते तत्र राजभयं भवेत् । विद्युता वा प्रदह्यन्ते तत्रापि नृपतेर्भयम् । धूमवानग्निरो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् । विनाग्निं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र, कुत्रचित् । त्रिरात्रोपोषितश्चात्र पुरोधाः सुसमाहितः । समिद्भिः क्षीरवृक्षाणां सर्षपैश्च घृतेन च । दद्यात् सुवर्णञ्च तथा द्विजेभ्यो गाश्चैव वस्त्राणि, तथा भुवञ्च । एवं कृते पापमुपैति नाशं यदग्निवैकृत्यभवं द्विजेन्द्र" । वह्निपु०१०५अ० । ६तद्देवताके कृत्तिकानक्षत्रे ज्योतिषम् ।

वह्निकरी स्त्री वह्निं देहस्थवह्निं करोति उद्दीपयति कृ-ट ङीप् । १धातकीवृक्षे (धाइफुल) शब्द० । २वह्न्युद्दीपके त्रि० । [दारुहरिद्रायां राजनि० ।

वह्निकाष्ठ न० वह्नेर्दीपनदाहकाय्यायुक्तं काष्ठम् शा० त० ।

वह्निगन्ध पु० वह्नौ दाहकाले गन्धो यस्य । यक्षधूपे शब्दच० ।

वह्निगर्भ पु० वह्निर्गर्भे यस्य । वंशे २शमीवृक्षे स्त्री शब्दर० ।

वह्निज्वाला स्त्री वह्नेर्ज्वालेव पीडाकारकत्वात् । धातकीवृक्षे राजनि० इत० । २वह्निशिखायाम् ।

वह्निदीपका पु० वह्निं देहस्थवह्निं दीपयति उद्दीपयति दीप-णिच्-ण्वुल्, वह्निरिव दीप्यति दीप-ण्वुल् वा । १कुसुम्भे शब्दर० । २वह्न्युद्दीपके त्रि० । ३अजमोदायाम् स्त्री राजनि० । [टाप् । जटामांस्याम् रत्नमा० ।

वह्निनी स्त्री वह्निं तत्कान्तिं नयति नी-ड गौरा० ।

वह्निपुष्पी स्त्री वह्निरिव तापकं पुष्पं यस्या. ङीप् । धातकीवृक्षे राजनि० ।

वह्निभीरु न० इत० । इते शब्दच० ।

नवं शनिदिने, क्षौमः सदा भूमिजे, वस्त्राणां बहुता बुधे, सुरगुरौ विद्यागमः सम्पद । नानाभोगयुतप्रमोद शयन विद्याङ्गना भार्गवे, शौरौ स्युः खलु रोगशोकमलहा वस्त्रे धृते नूतने" कर्मलोचनम्। वस्त्र क्षारसंयोग निषिद्धदिनानि यथा । "मन्दभृगुक्षणेषु द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्राणां क्षारसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलम् ।" श्रा॰त॰।

परकीयवस्त्रधारणनिषेधो यथा "आसनं वसनं शय्या जाया पत्यं कमण्डलुः। आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन"। ईषद्धौतादिवस्त्रस्य पश्चिमाग्रादिप्रसारितवस्त्रस्य च अधौतत्वं यथा "ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रजकेन तु। अधौतं तद्विजानीयाद्दक्षिणाग्रपश्चिमे ।" कर्मलोचनम् । सत्यतपाः "प्रागग्रमुदग्रं वा धौत वस्त्रं प्रसारयेत् ।* पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनात् शुचि" अत्राग्रं दशा इत्यर्थः । प्रचेताः "स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता । न च रजकधौतेन नाधौतेन भवेत् क्वचित् | पुत्रमित्रकलत्रेण स्वजातिनाप्यथेन च। दासवर्गेण यद्धौत तत् पवित्रमिति स्थितिः"। स्नानोत्तर उष्णीषस्याधार्य्यत्वं यथा उष्णीषधारणं शिरोजलापनयनाय। तेन स्नानानन्तर धार्य्यम् । तथा च महाभारतम् "आप्लुतस्याधिवासेन जलेन च सुगन्धिना। राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम्। जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि" । शिथिलार्पितम् अगाढबद्धम् | निषिद्धवस्त्राणि यथा भारते "न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः । मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्य्याद्विचक्षणः ।" नारसिंहे "न रक्तमुल्बणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते । मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः । उल्बणम् उत्कटरक्तविशेषम् । आचाररत्ने उशना "दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्य्यात् कर्मविनाशनम्"। विष्णु धर्मोत्तरे "वस्त्रं नान्यधृतं धार्य्यं न रक्तं मलिनं तथा ।. जीर्णं वाऽपदशञ्चैव श्वेतं धार्य्यं प्रयत्नतः । उपानहौ नान्यधृता ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत्। न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ।" योगियाज्ञवल्क्यः "स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिष्टे परिधाय च । प्रक्षाल्योरू मृदद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः । अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च । कुतपो योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत् । अधौतेन च वस्त्रेण नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम् । कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम्"। कुतपो नेपालकम्बलः । तत्रापवादः "राङ्कवे पट्टसूत्रे च सूत्रे वस्त्रं न दुष्यति" विधानपा॰ "नीलीरक्तं न दुष्यति" इति मिता॰पाठः । तर्पणात् पूर्वं स्नानवस्त्र निष्पीड़ने निषेधो यथा "निष्पीड़यति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह"। जावालिः "स्नानं कृत्वार्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि । प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुध्यति । नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन" । हारीतः "आर्द्रञ्च वस्त्रवाताहतमपि शुद्धमिति"। संक्रान्त्यादौ वस्त्रनिष्पीड़ननिषेधो यथा षट्त्रिंशन्मतनिगमौ "संक्रान्त्यां पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां श्राद्धवासरे । वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च क्षारेण योजयेत्" ति॰त॰

वस्त्रकुट्टिम न॰ वस्त्रनिर्मितं कुट्टिमं यत्र । १वस्त्रगृहे (तांबु) २छत्रे त्रिका॰ । [निर्मिते गृहे त्रिका॰ ।

वस्त्रगृह न॰ वस्त्रनिर्मितं गृहम् शाक॰ । (तांबु) वस्त्र-

वस्त्रग्रन्थि पु॰ ६त॰ नीव्याम् त्रिका॰ ।

वस्त्रपुत्रिका स्त्री वस्त्रनिर्मिता पुत्रिका । वस्त्रनिर्मितपुत्तलिकायाम् शब्दमा॰ । [२वार्कदङ्गेच राजनि॰।

वस्त्रभूषणा स्त्री वस्त्रस्य भूषणं यस्याः ६ब॰ । १माञ्जिष्ठायाम्

वस्त्रयोनि स्त्री ६त॰ । त्वक्फलकृमिरोमादौ अमरः ।

वस्त्ररञ्जन पु॰ वस्त्रं रञ्जयति रन्ज-णिच्-ल्यु । कुसुम्भे राजनि॰ । ~

वस्न न॰ वस-नन् । १वेतने २मूल्ये ३वस्त्रे ४द्रव्ये च विश्वः ५धने ६मृत्यौ च अमरटीकायां रमानाथः । मूल्ये पु॰ अमरः ।

वस्नसा स्त्री वस्नं स्यति सो-क । स्नायौ अमरः ।

वस्वोकसारा स्त्री वसूनामोकसः सारो यत्र । १इन्द्रनगर्य्याम् २इन्द्रनद्यां ३कुबेरपुर्य्यां ४कुबेरनद्याञ्च हेम॰ ।

वह दीप्तौ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् इदित् । वंहयति ते अवंहिष्ट ।

वह प्रापणे भ्वा॰ उभ॰ द्विक॰ अनि॰ अनिट् । वहति ते अवाक्षीत् अवोढ उवाह ऊहे ऊढः । अस्य प्रधानकर्मण्येव लकारादयः ।

वह पु॰ उह्यतेऽनेन वह-अच् । १वृषस्कन्धदेशे अमरः । वह-कर्त्तरि अच् । २घोटके ३वायौ ४पथि त्रिका॰ ५नद्यां स्त्री हेमच॰ ।

वहत पु॰ वह-अतच् । १वृषे २पान्थे च उणादिकोषः

पांशुपङ्कादीनां क्षेपः पातेन योजनम्। दूष्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते। भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम्। पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः। अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम्। पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनमिति।" दूष्यं विनेत्यत्र दूष्यशब्दोऽभिधेयपरः। तेनोच्यमानार्थव्यतिरेकेणैव विषमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः इति कल्पतरौ। दूष्यं विना दूष्यवैयर्थ्यं विनेति मदनरत्ने। अभिघट्टनं उत्पाटनम्। मिताक्षरायां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम्। क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदशानिति। अन्यथास्तोत्रं निन्दास्तुतिः। न्यूनाङ्गाः करादिरहिताः। न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादिरहिताः। रोगिणः कुष्ठ्यादयः अर्द्धत्रयोदशान् अर्द्धाधिकद्वादशपणानित्यर्थः। एतत् समवर्णविषयम्। अतएव बृहस्पतिः "समजातिगुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम्। विनयो विहितः शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदश" इति। विष्णुरपि "समवर्णाक्रोशे द्वादश पणान् दण्ड्य इति"। परस्परमिति शेषः। मनुनारदावपि "समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे। वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेदिति"। शङ्खलिखितावपि "समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणा यथाक्षेपविशिष्टाक्षेपेषु विशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टस्यातिक्रमे च विशिष्टस्य ततोऽर्द्धमिति"। अत्र द्वादशचार्द्धद्वादशयोर्लघुगुरुत्वेन व्यवस्था। कात्यायनोऽपि "यो प्रमाद् कीर्त्तयेत् क्रोधात्त्रिगुणे वा गुणवताम्। अन्यसंज्ञानियोगे च साहसं तस्य विद्रिति" नारदोऽपि "इत्येव तु यो दोषान् कीर्त्तयेत् क्रोधकारणात्। अज्ञानादथवादे च साहसं तस्य विद्रिति" अत्र क्रोधकारणादित्यनेन दुष्परिहारार्थं दोषकीर्त्तने न दोष इति सूचितम्। अतएवोक्तं कात्यायनेन "यत्र त्वात्मिकारार्थं पतितत्वेन कीर्त्तितः। वचनात्तत्र न स्यात् दोषो यत्र विभावयेदिति" "वचनात् दोषकीर्त्तनात्। यत्राभियोगादौ पातित्यादिकं साधयेत्तस्य वचनाद्दोषो न स्यादिति यत्र विभावयेदिति ... प्रतिपादितवान्। अथापि दण्डपारुष्यादेव गुणवद्गुणवन्तोर्दण्डपारुष्यमगुणवद्गुणवन्तोः पूर्वोक्तस्य दण्डाधिक्यमिति द्रष्टव्यम्। जातिदूषणे विशेषे दण्डविशेषमाह बृहस्पतिः "समानयोर्वधो दण्डोऽन्यूनस्य द्विगुणोदमः। "उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परमिति"। हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुणः उत्तमस्य हीनाक्षेपेऽर्द्धपरिमितो दण्ड इत्यर्थः। याज्ञवल्क्योऽपि "अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च। दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति" "अर्द्धः सार्द्धद्वादशपणात्मक इत्यर्थः पूर्ववाक्ये "पञ्चविंशतिको दमः" इति पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात्। वर्णा ब्राह्मणादयः। जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः। ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनम् कल्पनीयं ज्ञातव्यम्। उत्तराधरभावमालोच्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः। तमेव कल्पनीयं दण्डं प्रदर्शयति मनुः "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति। वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति। विप्रः पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने। वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशको दम इति।" बृहस्पतिरपि क्षिपन् विप्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति"। शङ्खलिखितावपि "आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः शतपणं दण्ड्यः, शताई वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति"। बृहस्पतिरपि। "विप्रः शतार्द्धं दण्ड्यस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने। विट्शूद्रयोः पञ्चाशत् द्वादशं तथोदम। वैश्यशूद्राविप्रयोरनपराधिनः। ... हीनस्य ... प्रातको ब्राह्मणो नापराप्नुयात्। वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतत्रयम्। तदर्द्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति। शूद्राक्रोशे क्षत्रियश्च चतुर्विंशतिको दमः। वैश्यस्य चैतद्द्विगुणः सार्द्धविंशतिदम। वैश्यमाक्रोशयन् शूद्रो दाप्यः प्रथमं दमम्। क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसमिति।" दमम्। क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसमिति।" तथा च जिह्वाच्छेदनदण्डोऽप्युत्तमसाहसो द्रष्टव्यः। तथा च मनुः "धर्मोपदेशकर्त्ता च वेददायकस्मातिमः। आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते" इति। आपस्तम्बोऽपि "जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्यं धार्मिकमाक्रोशतः" इति। गौतमोऽपि "शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गमोच्यो येनोपहन्यादिति"। अभिसन्धाय दुर्वचनं आक्षिप्य अभिहत्य ताडयित्वा अङ्गमोच्यो येनाङ्गेनाभिहन्ति तेन वियोजनीय इत्यर्थः। मनुस्मृतौ मनुः "एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्। जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः" नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः।

वह्निमन्थ पु० वह्न्यर्थे वह्निजननाय मथ्यतेऽसौ मन्थ–कर्मणि घञ्। १गणिकारीवृक्षे शब्दा०। हेम०। २वह्नेर्मन्थने राजनि०। (तत्रैव अर्थे)

वह्निमित्र पु० वह्नेर्मित्रं यस्य। १वायौ शब्दच० हेम०।

वह्निरेतस् पु० वह्नौ निषिक्तं रेतो येन। १शिवे वह्नौ हि निषिक्तात् शिववीर्य्यात् गङ्गादिसंक्रमेण कार्त्तिकेयोत्पत्तिः पुराणप्रसिद्धम्। हेम०। २काञ्चने च। [राजनि०।

वह्निलोहक न० वह्नेः प्रियं लोहं धातुः स्वार्थे क। कांस्ये

वह्निवधू स्त्री हेम०। १वह्निभार्य्यायां स्वाहायाम् २स्वाहान्तके मन्त्रे च। वह्निजायादयोऽप्यत्र।

वह्निवर्ण न०वह्नेरिव वर्णोऽस्य। रक्तोत्पले शब्दच०। [त्रिका०

वह्निवल्लभ पु० वह्नेर्वल्लभ उद्दीपकत्वात्। सर्जरसे (धुना)

वह्निबीज न० वह्नेर्दहनस्य वह्नेर्बीजमिव उद्दीपकत्वात्। १जीरके हेम०। वह्निदेवताके तन्त्रोक्ते २रकारे च। ३निम्बूके राजनि० ४ हेमच०।

वह्निशिख न० वह्नेरिव रक्ता शिखाऽस्य। १कुसुम्भे अमर। २कलिन्द्यां ३कलिकारीवृक्षे ४धातक्याञ्च स्त्री राजनि० हेम०। ५अग्नि शिखायां स्त्री। [राजनि०।

वह्निसख पु० हेम०। १वायौ। देहस्थवह्नेरुद्दीपके २जीरके

वह्य न० वह–यत्। १शकटे २वाहनमात्रे च हेमच०। ३मुनिपत्न्यां स्त्री उणा०।

वा गत्यां अक० गतौ सेवने च सक० चुरा० उभ० सेट्। वापयति ते अवीवपत् त। [वाति अवासीत्।

वा गमने हिंसने (सुचने) च अदा० पर० सक० अनिट्।

वा अव्य० वा–का। १विकल्पे २सादृश्ये ३अवधारणे ४समुच्चये अमरः। यत्रार्थेषु यथाक्रमं उदाहृतं यथा (विकल्पे) यवैर्वा व्रीहिभिर्वा यजेत। (उपमाने) विजौ वाधो वायकं गोधा रसः” इत्वे (अवधारणे) “मा वा मनोरथोदीया वा मूर्त्तिर्जलमयी मम”न ज्ञतोऽयेत्यर्थः। (समुच्चये) वायुर्वा दहनो वा ५वितर्के ६पादपूरणे च मेदि० [शब्दा०

वांशिक पु० वंशी तद्वादनं शिल्पमस्य ठक्। वंशीवादनशीले

वांशी स्त्री वंशे भवः अण् ङीप्। वंशरोचनायाम् राजनि०

वाक पु० वच–घञ्। १वचने “मनोवाक प्रथमम्” उत्तररामचरितम्। पुंसो० सान्तत्वम्। ग्रन्थभेदे “वाकोवाक्येतिहासेत्यादि” छान्दोग्यम्। “वाकोवाक्यम् चक्षिमन्तु किमपुत्?” भा०। वचसोदम् तेषां समूहो वा अण्। २बकसम्बन्धिनि त्रि०। ३बकसंघे न० अमरः।

वाकुची स्त्री वाति क्विप् वाः कुच–अच्–ङीषि क गौरा०ङीषि कर्म०। (हाकुच) १ओषधिभेदे २सोमराज्यां राजनि०।

वाक्कीर पु० वाचा कौतुकवाचा कीर इव प्रियत्वात्। १श्यालके शब्दर०।

वाक्कल न० गौत० सूत्रोक्ते छलभेदे “अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पनम् वाक्छलम्” गौ० सू०। “सामान्येन प्रकारार्थंशब्दबोधतात्पर्यं कस्यचित् यत्र तत्राऽर्थान्तरबोधतात्पर्य्यकल्पना वाक्छलम्” इत्युक्तिः। यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वात् इत्युक्ते कुतोऽस्य नवसंख्याः कम्बला इत्युक्तिः।

वाक्पति पु० हेम०। १वृहस्पतौ अमरः २बुध्यनग्रहे च वाचः पतिरिव। ३निर्दोषोक्तवचनयुक्ते रायमुकुटः।

वाक्पथ पु० वाचः पन्थाः विषयः अच्समा०। वाक्यविषये

वाक्पारुष्य न० वाचा कृतं पारुष्यम्। १वाक्यकृत पारुष्ये तद्विषये २विवादभेदे च। तद्विवृतिः वीरमि०धृता यथा “तत्र च स्वरूपमाह नारद” “देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम्। यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते” इति। आक्रोश आक्षेपः मत्तं नमति यावत् अवहमियाः गौडाः इति देशाक्रोश। अत्यन्तलोलुपा ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः। “क्रूरचरिता वैश्यानामा इति कुलाक्षेपः। न्यङ्ग निकृष्टाङ्गमवद्यञ्च तदुभययुक्तं यदुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः। तच्च त्रैविध्यमाह स एव “निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वादपि तत् त्रिविधं स्मृतम्। गौरवालघवत्ताच्च दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुरिति” निष्ठुरादीना स्वरूपमाह स एव “साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम्। पतनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः” इति। धिङ्मूर्ख। जाल्म। इत्यादि साक्षेपमाक्षेप्यं निष्ठुरम्। न्यङ्गसंयुतं अवद्यभगिन्यादिगमनसंयुतम् अश्लीलम्। पतनीयैः सुरापानादिभिरुपाक्रोशैस्तीव्रं वाक्पारुष्यमित्यर्थः।” कात्यायनोऽपि “सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैः परस्याक्षिपति कश्चित्। अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा। न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा। वृत्तदेशकुलानान्तु अश्लीलं सा बुधैः स्मृता। महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या। जातिभ्रंशकरी वापि तीव्रा सा प्रथिता तु वाग्मिभिः।” कल्पतरौ न्यग्भावमूरणमिति पठन्। निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणमिति व्याख्यातम्। न्यग्भावकरणमिति तु माधवादिसम्मत पाठः। मदनमहार्णवोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह वृहस्पतिः “देश

पामकुष्ठादीनां क्षेपः पापेन योजनम्। द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते। भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकयजनम्। पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः। अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम्। पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनमिति।" द्रव्य विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः। तेनोच्यमानार्थव्यतिरेकेणैव विधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थं इति कल्पतरौ। द्रव्यं विना द्रव्यैकदेशमुद्दिश्य विनेति मदनरत्ने। अभिघट्टनं उद्घाटनम्। निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम्। क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश निति। अन्यथास्तोत्रमनिन्दास्तुतिः। न्यूनाङ्गाः करादिरहिताः। न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादिरहिताः। रोगिणः कुष्ठाद्य अर्द्धत्रयोदशान् अर्द्धाधिकद्वादशपणानित्यर्थं। एतत् सवर्णविषयम्। अतएव वृहस्पतिः "समजातिगुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम्। विनयो विहितः शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदश" इति। विष्णुरपि "समवर्णाक्रोशे द्वादश पणान्दण्ड्य इति"। परस्परमिति शेषः। मनुनारदावपि "समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे। वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेदिति"। मदन लिखितावपि 'समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणा यथाक्रम विशिष्टाक्षेपेषु विशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टस्यातिक्रमे च विशिष्टस्य ततोऽर्द्धमिति। अत्र द्वादशार्द्धद्वादशयो रुत्कृष्टानुत्कृष्टत्वेन व्यवस्था। कात्यायनोऽपि "यो गुणान् कीर्त्तयेत् क्रोधान्निर्गुणे वा गुणवताम्। अन्य अन्यानियोगो च वाग्दुष्टं तन्नरं विदुरिति" "नारदोऽपि "दुष्टेव तु यो दोषान् कीर्त्तयेत् क्रोधकारणात्। अन्यायदेशवादी च वाग्दुष्टं तन्नरं विदुरिति" "अत्र क्रोधकारणादित्यनेन दुष्टपरित्यागार्थं दोषकीर्त्तने न दोष इति सूचितम्। अतएवोक्तं कात्यायनेन "यत्र त्वात्मरक्षार्थं पतितस्तेन कीर्त्तितः। वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेदिति" 'वचनात् दोषकीर्त्तनात्। यत्र नियोगादौ पातित्यादिकं साधयेत्तत्रापि वचनाद्दोषो न स्यादिति यत्र विभावयेदित्यस्यार्थः इति चन्द्रिकायाम्। अत्रापि दण्डपारुष्यन्यायेन युगपत्प्रवृत्तयोर्दण्डतुल्यत्वम् अयुगपत्प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्य दण्डाधिक्यमिति द्रष्टव्यम्। जातिगुणतते विषमे दण्डवैषम्यमाह वृहस्पतिः "समानयोः समो दण्डोऽन्यूनस्य द्विगुणोदमः। "उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परमिति"। हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुण उत्तमस्य हीनाक्षेपेऽर्द्धं परिमितो दण्ड इत्यर्थः। याज्ञवल्क्योऽपि "अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च। दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति" "अर्द्धः सार्द्धद्वादशपणात्मक इत्यर्थं पूर्ववाक्ये "पञ्चविंशतिको दम" इति पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात्। वर्णा ब्राह्मणादयः। जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः। ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनम् ऊहनीयं ज्ञातव्यम्। उत्तराधरभावमालोच्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः। तमेव कल्पनीयं दण्डं प्रदर्शयति मनुः "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति। वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति। विप्रः पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने। वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशको दम इति।" वृहस्पतिरपि क्षिपन् विप्रान्दण्ड्य द्द्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति"। शङ्ख लिखितावपि "आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रिय पणशतं दण्ड्यः, शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति"। वृहस्पतिरपि। "विप्र शतार्द्धं दण्ड्यस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने। विशस्तथार्द्धं पञ्चाशच्छूद्राद्द्वादशकोदमः। समवर्णद्विजातिषु विनयोऽभ्यपराधिनः। गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात्। वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतं भवेत्। तदर्द्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति। शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः। वैश्यस्य चैतद्द्विगुणः शास्त्रविद्भिरुदाहृतः। वैश्यमाक्रारयन् शूद्रो दाप्यः स्यात् प्रथमं दमम्। क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसमिति।" जिह्वाच्छेदनरूपोऽप्युत्तमसाहसो द्रष्टव्यः। तथा च मनुः "धर्मोपदेशकर्त्तां च वेदोदाहरणान्वितः। आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते" इति। आपस्तम्बोऽपि "जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्थ धार्मिकमाक्रोशत" इति। गौतमोऽपि "शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्याम् अङ्गमोच्यो येनोपहन्यादिति"। अभिसन्धाय बुद्धिपूर्वं वाचातिक्रम्य अभिहत्य उपेत्य दण्डेन ताडयित्वा अङ्गमोच्यो येनाङ्गेनाभिहन्यते तेन वियोजनीय इत्यर्थं। गुर्वाद्याक्रोशे त्वाह मनुः "मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम्। आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः" ... गुर्वाद्याक्रोशे त्वाह तः शङ्खलिखितौ "तथाऽधिकतान् विप्रान् गुरूंश्च निर्भर्त्सनम् पतनं ताडनं वा गोमयानुलेपन

चुरारोहणं दर्पहरणं वा दण्डो वेति। दण्डः कार्यो-
ऽपराधतदुपः। अतएव विष्णुः “गुरूनाक्षारयन् कार्ष-
पणशतमिति”। पूर्वोदितमित्रादीनामाक्रोशे दण्डमाह
स एव “मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम्।
आक्षारयन् शतन्दाप्यः पन्थानञ्चाददद्गुरोरिति”।
भ्रातरं ज्येष्ठभ्रातरम्। एतच्च वाक्पारुष्येषु मात्रादिषु
निरपराधायां जायायामिति मिताक्षरायामुक्तम्।
मन्त्राद्यधिक्षेपे दण्डमाह बृहस्पतिः “क्षिपन्
मन्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति।” बाह्वा-
दिच्छेदन निष्ठुरभाषाभिभाषणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः
“बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः। शत्य-
र्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिषिति।” बाह्वादिविनाशे
वाचिके करिष्यामीति वाचा प्रतिपादिते शतः शतपरि-
मितो दण्डः। पादादिभङ्गं करिष्यामीत्यादिते पञ्चा-
शत्परिमितो दण्ड इत्यर्थः। एवंवादिनोऽशक्तस्य इय-
मपि दण्डनीया इत्याह स एव “अशक्तस्तु वदन्नेवं
दण्डनीयः पणान्दशेति।” यः पुनः शक्तोऽशक्तस्य
बाह्वादिभङ्गाक्षेपं करोति न केवलं स दण्ड्य किन्तु
अशक्तक्षेमार्थं प्रतिभुवमपि दापनीय इत्याह स एव
“तथा शक्तः प्रतिभुवन्दाप्यः क्षेमाय तस्य त्विति”। पाती-
त्याक्षेपे दण्डमाह स एव “अभिगन्तास्मि भगिनीं
मातरं वा तवेति च। शपन्तन्दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं
दममिति।” तीव्राक्रोशे दण्डमाह स एव “पतनीय-
कृते क्षेपे दण्डमुत्तमसाहसम्। उपपातकयुक्ते तु
दाप्यः प्रथमसाहसमिति।” पतनीयैः पातित्यहेतुभि-
र्ब्रह्महत्यादिभिः। उपपातकानि गोवधादीनि। मनु-
रपि “ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता।
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः। विट्-
शूद्रयोस्त्वेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः। छेदवर्ज्जं प्रणयनं
दण्डस्येति विनिश्चयः। पापोपपातकक्षारो महापातक-
शंसकाः। आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्दद्युस्ते यथाक्रम-
मिति।” विष्णुरपि “परस्परपतनीये क्षेपे कृते तूत्तम-
साहसं उपपातकयुक्ते तु मध्यमम् त्रैविद्यवृद्धानाक्षेपे
जातिपूगानाञ्च ग्रामदेशयोः प्रथममिति”। देशाद्याक्रोशे
दण्डमाह बृहस्पतिः “देशादिकं क्षिपन्दाप्यः प्रथा-
मर्द्धमयोदय। पापेन योजयन् दर्पाद्दाप्यः प्रथमसाह-
सम्। एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया।
समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिरिति।” याज्ञ-
वल्क्योऽपि “मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयो-
रिति।” राज्ञ आक्रोशे दण्डमाह नारदः “अक-
र्त्तृत्व च राजानं वक्ति निन्दे ऽप्रशस्तिकम्। जिह्वा-
च्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वेति।” याज्ञवल्क्योऽपि
“राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारन्तस्यैवाक्रोशकन्तथा। तन्मन्त्रस्य
च भेत्तारञ्छित्त्वा जिह्वाम्प्रवासयेदिति।” सत्यदोषा-
भिधानेऽपि वाक्पारुष्यदण्डोऽस्त्येव तथा च नारदः
“पतितं पतितेत्युक्त्वा तथा चौरेति वा पुनः। वचना-
त्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विर्दोषतां व्रजेदिति।” मनुनारदा-
वपि “काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्।
तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरमिति।”
विष्णुरपि “काणखञ्जादीनामप्यकाणपि कार्षापणदण्ड-
मिति।” एतच्च दुर्वृत्तविषयमिति माधवीये विद्यारण्य-
श्रीपादैरभ्यधायि। मिथ्यावदनशीलानां दण्डमाह
कात्यायनः “असत्यप्रलापशीलानां जिह्वाच्छेदो विधी-
यत इति।” हारीतोऽपि “मिथ्याभाषिणं सेवका-
न्नाथ राजा जिह्वाच्छित्त्वा दण्डयेदिति” सेवको भृत्यः।
मद्यविशेषकृतवाक्पारुष्येऽदण्डमाह कौटल्यः “मोहात्
प्रमादात्सङ्घर्षात् प्रीत्या चोक्तं मयेति यः। नाहमेवं
पुनर्वक्ष्ये दण्डार्द्धन्तस्य कल्पयेदिति।”

वाक्य न॰ वच–ण्यत् चस्य कः। “वाक्यं स्याद् योग्यताका-
ङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः” इत्युक्ते १पदसंघे सा॰द॰। २स्वार्थ-
बोधसमाप्ते पदसमुदाये वैयाकरणाः। [अवाङ्क्षीत्।

वाङ्क्ष स्पृहायां भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित्। वाङ्क्षति

वागीश पु॰ वाचामीशः। १बृहस्पतौ “वागीशाद्याः सु-
मनस” इति न्यायमाला। २सरस्वत्यां स्त्री “वागीशा
हृदये यस्य” इति भाग॰टीकोपक्रमे श्रीधरः। ३पुण्ड्रे च

वागीश्वर पु॰ ६त॰। १बृहस्पतौ २ऋषौ च एतदुत्त्यां
स्त्री ङीप् “वागीश्वरीमतङ्गानां पुष्पैर्न्दीवरकोषगाम्।
वागीश्वरेण संयुक्ताम्” इति तन्त्रम्। ४सरस्वत्यां, स्त्री
ङीप् ५मञ्जुघोषे पु॰ त्रिका॰। [सोमराजाम् अमरः।

वागुजी स्त्री वाचा गुज्यते ध्वन्यते गुज–क गौरा॰ ङीष्।

वागुरा स्त्री वा–हिंसने उरच् गनु च। मृगयार्थं मृगबन्ध-
नपाशादौ अमरः। [यस्य। व्याधे।

वागुरावृत्ति पु॰ वागुरा मृगबन्धनपाशादिरेव वृत्तिर्जीविका

वागुरिक पु॰ वागुरा प्रहरणं यस्य वागुरयाचरति वा ठक्।
व्याधे अमर।

वाग्गुद पु स्त्री॰ पक्षिभेदे त्रिका॰ गुड़रूपे तज्जातिमात्रि-

मैत्रनोक्ता "गोधा मां वाग्गुदो गुदम्" इत्येति शेषः

वाग्गुलि पु० राज्ञां ताम्बूलदातरि रत्नमाला ।

वागडम्बर पु० ६त० । १वाक्यश्रोभे २वङ्कवाक्ये च ।

वाग्दण्ड पु० वाचो वागिन्द्रियस्य दण्डः संयमनम् । १मित-२भाषणे ३वाक्यसंयमे च ।

वाग्दत्ता स्त्री वाचा दत्ता । विधिना वाक्यमात्रेण दात्रीं कृतमङ्गलायां कन्यायाम् "वाचा दत्ता मनोदत्तेति" उद्वा०त०

वाग्दरिद्र त्रि० ६त० । मितभाषिणि शब्दमा० ।

वाग्दान न० ६त० । कन्याया वाङ्मात्रेण दाने "ततो वाग्दानपर्य्यन्तं यावदेकाहमेव च" शु०त० ।

वाग्दुष्ट त्रि० वाचा दुर्व्वचनेन दुष्टः । शुद्धेऽपि वस्तुन्य-शुद्धरूपतया कथनेन दूषिते । "वाग्दुष्टं भावदुष्टं च वर्ज्जयेदिति" स्मृतिः ।

वाग्देवता स्त्री वाचां देवता । सरस्वत्यां "वाग्देवता-चरितचित्रितचित्तसद्मा" जयदेवः । वाग्देव्यादयोऽप्यत्र ।

वाग्मिन् त्रि० वाच्+अस्त्यर्थे ग्मिनि चस्य कः तस्य लोपः । १प्रशस्तवाक्यवक्तरि अमरः । २वृहस्पतौ पु० मेदि० । ३विष्णौ पु० विष्णु स० । [४निर्वेदे ५अस्ले अजयः ।

वाग्य त्रि० वाचं यच्छति यम-ड । १वाग्दरिद्रे शब्दमा०

वाग्यत त्रि० वाक् वागिन्द्रियव्यापारो यता येन । मौन-धारिणि मुनौ अमरः "वाग्यतस्त्वयनं चरेत्" स्मृतिः ।

वाग्यम त्रि० वाचं तद्व्यापारं यच्छति यम-अच् । मुनौ अमरः ।

वाग्मती स्त्री० "हिमाद्रेस्तुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाग्मती नदी" इत्युक्ते नदीभेदे । सा च निषिद्धादेशसन्नि-कटतया वहति ।

वाचाट त्रि० वाक्कुत्सितम् अदट् चस्य कः तस्य टः । १बाहु-भाषिणि वाचाले २वाक्यजनिते पापभेदे च । "वाङ्मयमनृतश्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतु-र्व्विधम्" मनुः । तत्र "पदवाचकमपशब्दः पैशुन्यमनृतं तथा" ... [illegible] ... "वचनात् मोच-[illegible] ... इत्येवं तत्र [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ...

पाप्यार्थं पैशुन्यम् । अनृतं द्विविधं असत्यमसंवादं चेति "देवराद्यवद्याश्च परार्थपरिकल्पनात् । कर्मच्छाय-प्रवृत्ताश्च भाषणं व्यर्थभाषणम् । गुह्याद्गालिव्यवस्थानां भाषणं निष्ठुरं विदुः । यदन्यद्वा वचो नीचसंदीपि सो-ल्लुण्ठनाश्रयम् । इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाष-णात् । इह चामुत्र च क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते" । मर्म-स्पर्शाभिन्दनं मर्मचाभिन्दनम् । अत्र चतुर्व्विधत्वषड्विधयो-रविरोधः । असत्यासम्बद्धत्वभेदानादरेण पारुष्यप्रल-पयोरैक्यात् निष्ठुरस्य पारुष्यान्तर्भावाच्च । असम्बद्ध-प्रलापव्यर्थभाषणयोः पर्य्यायत्वाच्चार्थान्तरम्" ति०त० ।

वाङ्मुख न० ६त० उपन्यासे प्रथमवाक्योपक्रमे अमरः ।

वाचंयम त्रि० वाचं यच्छति वाच्+यम-अच् मुम् सुपच । १मितभाषिणि । २मौनार्थवस्थिते मुनौ पु० अमर ।

वाच पुंस्त्री० वच-णिच्-अच् । (वाचा) इति ख्याते मत्स्य-भेदे राजवल्लभः स्त्रियां ङीष् ।

वाचक त्रि० अर्थं अभिधावृत्त्या बोधयति वच-ण्वुल् । "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" इत्युक्ते १शब्दभेदे २कथके त्रि० । वाचयति वच-णिच्-ण्वुल् । ३पुराणादिपाठके पु० "वाचकः पूजितो येनेति" पुरा० "ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् । श्रुत्वान्य-वर्णजाद्राजन् ! वाचकान्नरकं व्रजेत् । तथा 'द्विजो-त्तमः सदा ब्राह्मणानां विशेषतः । सर्व्वेषु विधिवत् कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन ।। पुनर्बलीन सम्पूज्यं न सदा धारयेत् क्वचित् । हिरण्यं रजतं गावः तथा कांस्योपदो-हनाः । दत्त्वा तु वाचकादेभ्यः श्रुतस्याप्नोति तत् फलम्" । कांस्योपदोहनाः कांस्यदोहाः "वाचकः पूजितो येन प्रपन्नास्तस्य देवताः" । तथा "धाता यथैनमाश्रित्य पुस्तके वाचकं शुभः । स्थानमपि विज्ञेय व इन्दोर् इष्टं व्रतम्" । तथा "विप्रहस्ते तु दानं स्थानावस्थे तथा । बहुधा पक्षात् इत्याद्यनन्तम् । पुष्पमाला बद्धान्वितं यात्राणां स्याद्गतो नृप ।। ब्राह्मणार्द्धं सर्व्वं पुस्तकं वाचयेत्तु वा ।। न हरेद्वाचकं यस्तु स हि सिद्धिं नाप्नोति, तथा "ब्रह्मस्वधर्मयुक्तं न वै काले विधास्यते ।। यदर्दितम् दत्वा अतोऽयं वाचकं वाचको नृप" ति०त० ।

वाचकपदादि तेषा० दा० अनिर्दि० अश्म० यथा "वाचको ब्राह्मणः प्रोक्तः श्रुतवाक्यो महाधनाः । अक्षयः सर्व्विघ्नानो इत्याहुर्वेदवादिनः । यत्रार्थविन्

प्रगल्भश्च विनीतो मेधया युतः । गीतिज्ञो वाक्य सम्बन्धस्वरवर्णाखिलभावकः ' इत्युपक्रमे एवंविधा नतो वाच्यं वाचकेन विपश्चिता । तेन प्रमाणकं सर्वं स्वर्गादिफलसाधकम् । सर्वैर्बोध्यं वै वाच्यमध्यात्मादि च यद् भवेत् । कृष्णोक्तियुद्धसंक्षोभं धारावर्त्तेन (वेगेन) वाचयेत् । शृङ्गारं ललितैर्वाक्यैर्वाचयेते हयवक्रमे । नानाह्रस्वाङ्गरूपेण लालित्येन च वाचयेत् । सर्गाध्याये समाप्ते च कथापर्य्यन्त एव वा । प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्य्याद्दिनविरामणम् । समाप्तौ वाचको भोज्य । ब्रूयादेव विचक्षण । अवधार्य्य जगत्कान्तिमन्ते शान्त्युदकं क्षिपेत् । सुसुत सुस्तुत ब्रूयादस्तु व्याख्यानमित्यदः । लोके प्रवर्त्तना धर्मे राज्ञा चास्तु सदा सतां । धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुवाक्यं निराश्रय । इति मोक्षं यथा ऽऽयातं गन्तव्यं च विभावत ।

वाचन न॰ वच णिच् स्वार्थे वा णिच् ल्युट् । १पठने २कथने च युच् । पठने स्त्री । [पापादौ ।

वाचनिक त्रि॰ वचनेन निर्वृत्तम् ठक् । वाक्यनिष्पादित

वाचस्पति पु॰ ६त॰ अलुक्समा॰ । १वृहस्पतौ २पुष्पनक्षत्रे च

वाच(चा) स्त्री उच्यतेऽसौ अनया वा वच क्विप नि॰ वा टाप् । १वाक्ये अमरः २वागिन्द्रिये च ।

वाचाट त्रि॰ वाक+कुत्सायां वाड्ल्योरन्यर्थे आटच् भत्वात् न कः । कुत्सितबहुभाषिणि अमरः । आलच् । वाचालोऽप्यत्र ।

वाचिक त्रि॰ वाचा कृतम् वाच्+ठक भत्वात् न कः । वाक्य निष्पादिते पापादौ वाङ्मयशब्दे दृश्यम् । २वाक्यारम्भभेदे । ' आलापश्च विलापश्च सलापश्च प्रलापकः । अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशिकः । अपदेशोपदेशौ च निर्देशो व्यपदेशकः । कीर्त्तिता वचनारम्भा द्वादशामी मनीषिभिः " उज्ज्वलमणि । [नैर्मल्ये च ।

वाचोयुक्ति स्त्री ६त॰ अलुक्स॰ । १वाचादर्शितयुक्तौ २वाक्य

वाच्य न॰ वच—भावे ण्यत् न कः । १दूषणे २प्रतिपादने धरणि । ३कथने च । कर्मणि ण्यत् । ४दूष्ये ५प्रतिपाद्ये अभिधया बोध्येऽर्थे च सा॰ द॰ ।

"नचाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते । वाच्य वाचकभावोऽयमस्यपादादिशब्दवत् । विभीतकेऽथवा शब्दो यद्यप्यल्पे प्रयुज्यते । तथापि वाचकस्तस्य ज्ञायते शकटाक्षवत् ' म॰ त॰ भट्टपा॰ । [भावे—ण । वाञ्छा ।

वाञ्छ कामे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट इदित् । वाञ्छति अवाञ्छीत् ।

वाज न॰ वज—घञ् । १घृते २एते ३जले ४यज्ञे च मेदि॰ । ५शरपक्षे अमर ६वेगे पु॰ ७निस्वने ८पक्षे पु॰ मेदि॰ १०मुनौ पु॰विश्वः । [काव्या॰श्रौ॰तत्प्रकारादि दृश्यम् ।

वाजपेय पु न॰ वाजमन्नं घृतं वा पेयमत्र । यागभेदे

वाजपेयिन् पु॰ वाजपेय+अस्त्यर्थे इनि । १वाजपेययाग कर्त्तरि उपचारात् २तदवत्रे च ।

वाजसन पु॰ वाजमन्नं सनोति ददाति सन—अच् । १विष्णौ विष्णुस॰ । २शिवे भा॰ आनु॰ १७अ॰ ।

वाजसनि पु॰ राजस्य अन्नस्य सनिर्दानं येन । सूर्य्ये "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा " इत्युक्तेस्तस्य वृष्टिद्वारा अन्नदातृत्वात् तथात्वम् ।

वाजसनेय पु॰ वाजसने सूर्य्यस्य छात्रः ढक् । याज्ञवल्क्ये "आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते" वृहदारण्य॰ श्रुतिः । अस्यार्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि । इयमत्र आख्यायिका । व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्य स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्य मत्तोऽधीतं त्यजेति । स योगसामर्थ्यात् मूर्त्तां विद्यां विधायोद्वाम । वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरुणा अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षन् । तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्य सूर्य्यमाराध्यान्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान् । तानि च जावालगौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्य पञ्चदशशिष्येभ्य पाठितवान् ' भट्टो॰ । "एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो रविः । यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादतः । यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्च शतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्यस्ताः । काण्वमाध्यन्दिनादयः" भाग॰ १२।६।६७ श्लो॰

वाजसनेयिन् पु॰ ब॰व॰ । वाजसनेयेन प्रोक्तमधीयते इनि । यजुर्वेदशाखाभेदाध्यायिषु विप्रादिषु । २तद्ब्राह्मणीयाः वर्णादिषु शूद्रेषु च "शूद्रा वाजसनेयिनः" म॰ मा॰ त॰ ।

वाजिदन्त पु॰वाजिनां दन्त इव पुष्पमस्य । वासक दृक्ष भा॰ प्र॰ । वाजिदन्तक तत्रैव ।

वाजिन् पु॰ वाज वेग पक्षो वा अस्त्यस्य इनि । १घोटके २पक्षे ३वासके च मेदि॰ । ४वेगवति त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । सा च ५अश्वगन्धायाम् ६घोटक्याम् स्त्री

राजनि० । ७देवभेदे पु० । वाजिनशब्दे दृश्यम् ।

वाजिन पु० वाजिभ्यो देयम् अण् । आमिक्षानिःसृतजले "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इति श्रुतिः ।

वाजिपृष्ठ पु० वाजिन इव पृष्ठमस्य । अम्लानवृक्षे शब्दच० ।

वाजिभक्ष पु० भक्ष्यते भक्ष–कर्मणि घञ् ६त० । चणके राजनि० । [मुद्गे राजनि० ।

वाजिभोजन पु० वाजिभिर्भुज्यते भुज–कर्मणि ल्युट् ।

वाजीकरण न० अवाजी वाजीव क्रियतेऽनेन वाजिन्+च्वि कृ–ल्युट् । "यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्यात् वाजिवत् सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरणं ख्यातम्" इत्युक्ते वीर्यवृद्धिकरणे औषधभेदे । सुश्रुते दृश्यम् ।

वाञ्छा स्त्री वाछि–अ । इच्छायाम् इष्टसाधनताधीजन्येऽभीष्टविषये चित्तवृत्तिभेदे अमरः ।

वाट पु० वट–घञ् । १पथि २वृतिस्थाने च मेदि० गौरा० ङीष् ४वास्तुभूमौ ५कुटयां स्त्री मेदि० । ६वाटयालके शब्दर० ।

वाटिका स्त्री वट–ण्वुल् । १वास्तुभूमौ (बेड़ियाला) २क्षुपे ३हिङ्गुपत्र्यां च शब्दच० । [क्षुपभेदे रत्नमा० ।

वाट्या स्त्री वाट्ये हिता तत्र साधुर्वा यत् । (बेडियाला)

वाट्याल पु० वाटीमलति भूषयति अल–अण् । (बेडियाला) क्षुपभेदे शब्दर० गौरा० ङीष् तत्रैव स्त्री । ण्वुल् । वाट्यालक तत्रार्थे पु० शब्दर० । [अवाडिष्ट ।

वाड आप्लावे भ्वा० आ० अक० सेट् चङि न ह्रस्वः । वाडते

वाढ़ न० वह–क्त नि० । १अतिशये २तद्युक्ते त्रि० अमर० । दृढो० इमन् । वाढम् ३प्रतिज्ञायां ४स्वीकारे च अव्य० अमरः ।

वाण पु० वण–घञ् । १शरे अमरः २गवां स्तने ३दैत्यभेदे ४केवले मेदि० ५वह्नौ त्रिका० ६काण्डावयवे विश्व० ७भद्रमुञ्जे राजनि० कादम्बरीग्रन्थकारके कविभेदे च "प्रसन्नवाणस्तु वाणः" इति प्रसन्नराघवम् । ८नीलझिण्ट्यां पुस्त्री० अमरः । अस्यौष्ठ्यादित्वमित्यन्ये । [शब्दर० ।

वाणपुर न० ६त० । शोणितपुरे (कोटरी) प्रसिद्धे पुरभेदे

वाणवार पु० वाणं परसृष्टशरं वारयति वृ० वृ–अण् । योधादेर्गात्रावारे कञ्चुके कवचे शब्दच० ।

वाणहन् पु० वाणं तन्नामासुरं हतवान् हन–ताडने भूते क्विप् । श्रीकृष्णे वाणजिदादयोऽप्यत्र ।

वाणि स्त्री वण–इण् वा ङीप् । १वयने अमरः २वयनदण्डे वेमनि हेमच० । ४वाक्ये ५नद्यां वाताद्यां अमरः ङीप् ।

वाणिनी स्त्री वण–णिनि ङीप् । १नर्तक्यां २छेके ३मत्तस्त्रियाम् हेमच० । वाण+अस्त्यर्थे इनि । ४शरयुते त्रि० ।

वात गतौ सेवायां सुखीकरणे च सक० अद० चु० उभ० सेट् । वातयति ते अववातत् त ।

वात पु० वा–क्त । स्पर्शमात्रविशेषगुणके भूतभेदे १पवने अमरः । अनिलशब्दे १६४४ पृ० दृश्यम् । २देहस्थे धातुभेदे च । ३गन्तरि त्रि० । ४वारे ५छन्दोनायके च "प्रभातवाता व्हतीति" भट्टिः । ६वातजन्ये रोगभेदे भावप्र० यथा "कषायकटुतिक्तकप्रमितरूक्षलघ्वन्नतः पुरःपवनजागरप्रतरणाभिघातश्रमैः । हिमादनशनात् तथा निधुवनाच्च धातुक्षयात् मलादिरयधारणात् मदनशोकचिन्ताभयैः । अतिचवतलङ्घनात् गदकृतातिमर्दक्षयादतीव वमनात् स्वपनातिविरेचनादामतः । पयोदसमये दिनस्य पदयोस्तु तीयांशयोर्जरामतिगतेऽशिते शिशिरवसन्तकालेऽपि च । देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली । करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान्" । प्रमितत्वात् वैपरीत्यें प्रापदर्शितेव अपरिमितमित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमल्पं वा लघ्वन्नम् अतिपुराणं शाल्यादि । कतिचिदन्नानि नवान्यपि वातलानि यत आह गुणरत्नमालायाम् "नीवारचिपुटः सतीनचणकाः श्यामाकमुद्गाढकीनिष्पावाश्च मकुष्ठकश्च वरटामकुष्ठक कोद्रवः" । एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका (चीना) इति लोके । चिपुटः (खसारी) । सतीनः कलायः । निष्पावो राजमाषः । (बरबटी) इति लोके । मकुष्ठकः (माठा) इति लोके । वरटा वरटिका (बरै) इति लोके । मकुष्ठकः (मसूरी) इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः, आमतः आमेन मार्गावरणात् । यत उक्तम् वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति" । पयोदसमये वर्षासु । जरामतिगतेऽशिते भुक्तेऽन्ने जीर्णताङ्गते । देहे स्रोतांसीत्यादिना संप्राप्तिरुक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिर्वर्षादौ समये हेतुभूते बली अनिलः प्रवृद्धो वायुः करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते "शिरोग्रहोऽथ कैवल्यं तृष्णाल्पत्वं स्फुरणम् । जिह्वाजाड्यं गद्गदत्वं मिन्मिनत्वञ्च मूकता । वाचालता प्रलापश्च रसानामनभिज्ञता । वाधिर्यं "कर्णनादश्च कर्णशूलं तथार्दितम् ।। मन्यास्तम्भोऽत्र शङ्खिनी शस्त्र्योषोपघातः । चर्चिता चैव निद्राया नाशः ।। इत्युदीरितः

आध्मानञ्च प्रत्याध्मानं वाताष्ठीला प्रत्यष्ठीला। “तूणी च प्रतितूणी च अङ्गवैरस्यमेव च। आटोपः पार्श्वशूलञ्च त्रिकशूलं तथैव च। मूकश्च मूकत्वं मूत्रनिग्रहो मलगाढता। पुरीषस्याप्रवृत्तिश्च गृध्रसी च ततः परम्। कलायखञ्जता चापि खञ्जता पङ्गुता तथा। क्रोष्टुशीर्षक खल्ली च वातकण्टक एव च। पादहर्षो पाददाह आक्षेपो दण्डकाभिधः। वातपित्तकृताक्षेपस्तथा दण्डापतानकः। अभिघातकृतश्चापि आयामो द्विविधः स्मृतः। आन्तरश्च तथा बाह्यो धनुर्वातश्च कुब्जकः। अपतन्त्रोपतानश्च पक्षाघातोऽखिलाङ्गकः। कम्पस्तम्भो व्यथातोदो भेदश्च स्फुरणं तथा। रौक्ष्यं कार्ष्ण्यञ्च कार्ष्ण्यञ्च शैत्यं लोम्नाञ्च हर्षणम्। अङ्गमर्दोऽङ्गविभ्रंश शिरासङ्कोच एव च। अङ्गशोषश्च भीरुत्वं मोहश्चञ्चलचित्तता। निद्रानाशः स्वेदनाशो बलहानिः क्षयेन च। शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परिभ्रमः। एत एवाशीतिसंख्या रोगा योगेन छटनः। वातव्याधीतिनामानो मुनिभिः परिकीर्त्तिताः”। एत एव शिरोग्रहादय एव। योगेन वातेन वातव्याधिर्वातव्याधिरिति निरुक्त्या तदा वातज्वरादिष्वपि प्रसङ्गः स्यादत आह रूढित प्रसिद्धित शिरोग्रहादयोऽशीतिरेव वातव्याधिसंज्ञां प्राप्नुवन्ति न तु वातज्वरादयः’। तल्लक्षणादिकं तत्र दृश्यम्।

वातक पु॰ वात इव चञ्चल इवार्थे कन्। १असनपर्ण्याम् स्वार्थे क। २वाते च।

वातकर्मन् न॰ वातानां कर्म। अपानेन मरुत्त्यागे पर्दने।

वातकिन् त्रि॰ वातोऽस्त्यस्य इनि कुक् च। वातरोगयुक्ते अमरः स्त्रियां ङीप्।

वातकेतु पु॰ वातस्य केतुरिव। धूलौ रजसि त्रिका॰।

वातगुल्म पु॰ वातेन गुल्म इव। १वात्ये त्रिका॰। २वातनिमित्ते गुल्मरोगभेदे गुल्मशब्दे २६०६ पृ॰ दृश्यम्।

वातघ्नी स्त्री॰ वात रोगभेदं हन्ति—हन टक् ङीप्। १शालपर्ण्याम् (शालपानि) २अश्वगन्धायां ३शिंशपाक्षुपे च राजनि॰।

वातचक्र न॰ बृ॰सं॰ २७अ॰उक्ते पूर्वादिदिशानां वायुभेदेन शुभाशुभसूचके चक्रभेदे

“पूर्वे पूर्वसमुद्रवीचिनिचयस्फालनाघूर्णितश्चन्द्रांशु-करावभासनपटुर्वायुर्यदा वाति। मेघावल्लित शोभमेघपटला शारदधान्यान्विता वायव्योर्दकरवर्षि? ततला विद्युत्तदा मेदिनीम्। यदाग्नेयो वायुर्ज्वलन-शिखरास्फालनपटुः स्रवत्यस्मिन् योगे भगवति पतङ्गे प्रसवति। तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिखरालिङ्गिततला खगालोपोष्णा वैदर्भति वसुधा भस्मनिकरम्। ताली-पल्लवलतावितानतरुभिः शाखाः खगास्तर्जयन् योगेऽस्मिन् स्रवति ध्वनन् सुपरुषो वायुर्यदा दक्षिणः। सर्वोद्यान-मत्ताश्च गजवत्तालाङ्कुशैर्घट्टिता कोनाशा इव म-न्दवारिकणिकान्मुञ्चन्ति मेघास्तदा। पुष्पैलालवलीलवङ्ग-कुसुमचयान् व्याघूर्णयन् सागरे भानोरस्तमये निरन्त-विरतो वायुर्यदा नैर्ऋतः। क्षुत्तृष्णाक्षतमानुषास्थिशकल-प्रस्तारभारच्छदा मत्ता प्रेतवरिरोग्रचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते। यदा रेणूत्पाते प्रविकटघटाटोपचपलः प्र-वाति पश्चार्धं दिनकरकरापातसमये। तदा सस्योपेता प्रवरन्ववरावेडुसमरा धरा स्थाने स्थानेऽप्यविरतवसाभोज्य-रुधिरा। आषाढीपर्वकाले यदि किरणततेरस्तकालेऽपि पत्तौ वायव्यो वलवान् स्रवति वनरिपु पवनादानुकारी। सामीर्याधारधारापतितमुदितां उत्तमपङ्कजाढ्या सस्योद्भासैकचिह्नां सुखबहुलतया भाव्यमानमिलोनीम्। मेरुप्रस्तमरीचिमण्डलवधे चोप्रावसाने रवौ वाल्मीको-द्भिदम्बगन्धहरभिर्वायुर्यदा चोत्तरः। विद्युद्भास्वि-समलकान्तिकलनामत्तास्तदा तोयदा उन्मत्ता इव म-न्दचन्द्रकिरणां गां पूरयन्त्यम्बुभिः। ऐशानो यदि शीतलोऽमरगणैः संसेव्यमानो भवेत् पुन्नागागुरुपारि-जातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः। आपूर्णोदकयोऽमा वसुमती सम्पन्नसस्याकुला धर्मिष्ठाः प्रचुरास्तदा नृप-रयो रमन्ति सर्वास्तदा”।

वाततूल न॰ वातेन उड्डीयमानं तूलम्। (बुडिरसुता) आकाशे उड्डीयमाने तूले हारा॰। [२धूलौ।

वातध्वज पु॰ वातो ध्वज इव यस्य। १मेघे शब्दमा॰। हेम॰।

वातपोथ पु॰ वात रोगभेदं पुष्यति छिनत्ति पुथ अच्। पलाशवृक्षे अमर। [वृक्षे (बादोटा) अमर।

वातप्रमी पुस्त्री॰ वात प्रमिमीते प्र+मा ई किच्। १मोऽश्वे

वातमज पुस्त्री॰ वातमनुलक्ष्य कलति बल अच् अमर। मृगभेदे जटा॰ स्त्रियां ङीष्। [जटा॰ स्त्रियां ङीष्।

वातमृग पुस्त्री॰ वात्यामृगो मृगः शाक॰। शीघ्रगे मृगभेदे

वातरक्त न॰ वातेन दुष्टं रक्तम् रुधिरं यत्र। रोगभेदे

“लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः। क्लिन्न-शुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः। कुलत्थमाष-

शाकपाकादिषदर्थेष्वपि । दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः । विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः । प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् । स्थूलानां सुखिनाञ्चापि प्रकुप्येद्वातशोणितम् । हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं सविदाहाशनस्य" । क्षारो यवक्षारादिः । अजीर्णभोजनैः अजीर्णे भोजनैः अतिमात्रभोजनैरित्यर्थः । क्लिन्नादीनि मांसस्य विशेषणानि । क्लिन्नं शटितम् । शुष्कमातपे शोषितम् । अम्बुजं मत्स्यादिमांसम् । आनूपं गौडादिपूर्वदेशजमांसम् । पिण्याकं तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव । निष्पावः (बोडा) शाकम् । शाकं पत्रशाकम् । आदिशब्देन हस्तिकादीनि कलशाकानि गृह्यन्ते । पललं शटितत्वाद्दोषरहितमपि मांसं वातशोणितं प्रकोपयेत् । शटितादि तु मांसं विशेषतो वातशोणितं प्रकोपयेत् । आरनालं सन्धानभेदः । शुक्तं सन्धानभेदः । सौवीरं सन्धानभेदः । तक्रं चतुर्थांशजलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि । सुरा सन्धानभेदः । आसवः सन्धानभेदः । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि । अध्यशनम् । "अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते" । अतिजागरो निशि । प्रायशः बाहुल्येन । सुकुमाराणाम् अल्पतरकायव्यापाराणाम् । अथ वा । मिथ्याहारविहारिणाम् अयथाहारविहाराभ्यां स्थूलानां सुखिनाञ्च रक्तदुष्ट्या हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतः यतो वायुविकर्षेते रुधिरस्रावो गच्छति । इत्यादय उपलक्षणानि । पद्भ्यामप्यतिक्रमतः । अश्नतः विदाह्यन्नम् । विदाहि निष्पावकुलत्थसर्षपशाकादि । सविदाहाशनस्य । सविदाहेऽशने यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि भुञ्जानस्येत्यर्थः । अध्यशनसङ्ग्राह्यमेतद्वचनं विदग्धाजीर्णे भोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् । पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः । एतेषां कारणानां मध्ये केनचिद्वायुः केनचिदुभयमपि प्रकुप्येत् । संप्राप्तिमाह "तस्य रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं द्रवत्पादौ चीयते तु । तत्पृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम्" । पूर्वोक्तैर्हेतुभिः उक्तस्य सम्यक् रक्तं विदहति अत्र दहधातुरविवक्षितकर्मकः । तेन विदहति विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दुष्टरक्तम् । अस्रम् अधोगतम् पादयोश्चीयते संचितं भवति । तद्रुधिरं दूषितेन स्वहेतुना मरुता मिलितं वातरक्तम् उच्यते । ननु चैतस्य संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन "शीघ्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोर्मार्गं संरुणद्ध्याशु यातः । क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात् स वायुरत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु" । अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टितो रक्तवातमिति व्यपदेष्टुमुचितं भवत्यत आह तत्प्राबल्यादिति । तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तमिति व्यपदिश्यते । पूर्वरूपमाह "स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक् । सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः । जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु । निस्तोदस्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च । कण्डूः सन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् । वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम्" । अथाधिकवातस्य रक्तस्य लक्षणमाह "वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् । शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावतावृद्धिहानयः । धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् । शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः" । तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् यत आह सुश्रुतः "स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोषैः स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादाविति" । अत्र सुप्तिः स्पर्शाज्ञता । अधिकरक्तं वातरक्तमाह "रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते । स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः" । अधिकपित्तं तदाह "पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा । स्पर्शासहत्वं रुग्दाहः शोथपाको भृशोष्णता" । विदाहश्च पादयोरेव बोद्धव्यः यत आह सुश्रुतः "दिग्धाविवाग्न्याशुपदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्तशोथौ मृदू च" । पादाविति शेषः । अधिककफं तदाह "कफाधिक्ये तु गुरुता सुप्तिः स्निग्धत्वशीतता" । गुरुतादयः पादयोरेव यत आह सुश्रुतः "कण्डूमन्तौ श्वेतशीतौ सशोथौ पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते" । अप्रतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवानाह "अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः । मूर्च्छा च मन्दरुक् तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः । हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः । अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः" मांसक्षोभो मांसगलनम् । असाध्यमादिकमाह "एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् । अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् । एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् । त्रिदोषजमसाध्यं स्याद् यच्च स्युरुपद्रवाः" ।

वातरक्तघ्न पु० वातरक्तं रोगभेदं हन्ति हन-टक्। कुक्कुर-
दन्ते (कुक्करघोडा) शब्दच०। [शब्दच०।

वातरक्तारि पु० ६त०। (गुडुच) ख्यातायां गुडूच्याम्

वातरङ्ग पु० वातस्येव सततं रङ्गयस्य । अश्वत्थ-
वृक्षे अमरः।

वातरायण पु०वा-क्विप् ततस्तरण वातरमयनं यस्य श्रमम्।
१उन्मत्ते २प्रयोजनशून्ये पुरुषे ३काण्डे ४करपत्रे
५कूटे ६पर्वतशृङ्गे मेदि०। ७शरत्तरुमे च शब्दर०।

वातरूष पु० वातेन रूष्यते रूष-घञ्। १वातुले २उत्कोचे
३इन्द्रचापे च मेदि०।

वातर्हि पु० वातस्य अविषयतः। १काष्ठकोष्ठनिर्मितमाले
त्रिका० ६त०। २वायुष्ठी स्त्री।

वातल पु० वातं रोगभेदं लाति ला-क। १चणके शब्दच०।
२वायुकारके द्रव्ये त्रि०।

वातव्याधि पु० वातेन देहस्थधातुभेदेन जनितो व्याधिः
शाक०। वातरोगे वातशब्दे दृश्यम्।

वातशीर्ष न० वातस्य शीर्षमिव। वस्तौ राजनि०।

वाताटः पु० वात इवाटति अट-अच्। १सूर्याश्वे त्रिका०
२वातमृगे शब्दर०।

वाताण्ड पु० दुष्करोगविशेषे तस्य लक्षणं यथा
"वृषणौ दूषयेद्वायुः शोधमा यस्य संवृत। तस्य
स्यक्षत्वको रोगो वाताण्डसंज्ञकः" माधवकरः।

वाताद पु० वाताद् वातनिवृत्तयेऽद्यतेऽसौ अद-घञ्। (वा-
दाम) फलप्रधानवृक्षे भावप्र०।

वातापि पु०अगस्त्यनाशिते दत्यभ्रातरि असुरभेदे। "वातापिर्भ-
क्षितो येनवातापिरिव महासुरः। समुद्रः शोषितो येन
स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु" इति भोजनान्ते पाठ्यमन्त्रः।

वातापिसूदन पु० वातापिं सूदयति हिनस्ति सूद-ल्यु।
अगस्त्ये मुनौ त्रिका०भा०व०१८८०अ० दृश्यता कथा।

वातामोदा स्त्री वातेनामोदो यस्याः। कस्तूर्याम् शब्दमा०

वातायन न० वातस्यायनं गतिर्येन। गवाक्षे अमरः।
वातस्येव शीघ्रमयनं गतिरस्य। २अश्वे पुं०स्त्री० त्रिका०
स्त्रियां ङीष्।

वातायु पु० वातमदते अद-उण्। हरिणे अमरः

वातारि पु० वातस्य रोगभेदस्यारिः। १एरण्डवृक्षे २शत-
मूल्यां ३शेफालिकायां ४यवान्यां ५भार्ग्यां ६स्नुह्यां
७दन्त्यां ८भल्लातके ९०विडङ्गायां ११शुक-
च राजनि०।

वाताश्व पु० वात इव शीघ्रगोऽश्वः। अत्यन्तवेगवति अश्वे
त्रिका०।

वाति पु० वा-क्तिच्। १वायौ २सूर्ये ३चन्द्रे च उणा०।

वातिक पु० वातादागतः ठक्। देहस्थधातुभेदे रोगभेदे
राजनि०।

वातिग पु० वातिं वायुं गच्छति गम-ड। १वार्त्ताकौ २भा-
वादिनि त्रि०मेदि०। गम-अच्। वातिगमोऽप्यत्र शब्दर०

वातिङ्गण पु० वातिं देहस्थवातं देहात् गमयति गम-णच्
मुम् च। वार्त्ताकौ त्रिका०।

वातीय न० वाताय वातनिवृत्तये हितः छ। काञ्जिके शब्दच०

वातूल पु० वातानां समूहः ऊलच्। वातसमूहे भरतः।

वातुलि पुंस्त्री० वा-उलि ढट् च। (बादुड) ख्याते खगे
हारा०।

वातूल त्रि० वात+अस्त्यर्थे ऊलच्। १वातरोगयुक्ते उन्मत्ते
अमरः। समूहार्थे ऊलच्। २वातसमूहे न० भरतः।

वातोना स्त्री वातमूनयति ऊन-अण्। १गोजिह्वाक्षुपे
राजनि० वातेभोन। २वायुहीने त्रि०।

वात्या स्त्री वातानां समूहः यत् १वातसमूहे अमरः "वि-
तत वात्यामयचक्रवत्क्रमात्" नैष०।

वात्सक न० वत्सानां समूहः वुञ्। वत्सवृन्दे अमरः।

वात्सल्य न० वत्सलस्य भावः ष्यञ्। पुत्रादिष्वनुरागविशेषे
रसभेदे उज्ज्वलमणिः "मर्यादा वत्सले सरता"।

वात्स्य पु० वत्सस्यापत्यं यञ्। गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे।

वात्स्यायन पु० वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा वत्स+यञ् ततो यून
फक्। १मुनि वत्सगोत्रापत्ये। २न्यायसूत्रभाष्यकारके
पक्षिलस्वामिनि मुनौ पुं त्रिका०।

वाद पुंस्त्री वद-घञ्। १तत्त्वबुभुत्सोः कथने "प्रमाणतर्कसाध-
नोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रति-
पक्षपरिग्रहो वादः" इति २गोतमोक्ते विचाराङ्गे
वाक्यभेदे। "वादः प्रवदतामहम्" गीता।

वादन न० वद-णिच्-कर्मणि ल्युट्। १मृदङ्गादिवाद्ये
भावे ल्युट्। मृदङ्गादिना शब्दने २व्यापारे।

वादर न० बदरायाः कार्पास्याः विकारः अण्। कार्पास-
सूत्रनिर्मिते वस्त्रादौ। बदरसम्बन्धिकोष्ठादिभिन्नम्।

वादरङ्ग पु० वादरं बदराकारविस्तारादिवाहुल्यं गच्छति गम
खच् डिच्च। अश्वत्थवृक्षे त्रिका०।

वादरत त्रि० वादे विवादे रतः रम-क्त। बह्वविवाद-
शीले।

वादरा स्त्री वासं वायुं राति ददाति रा–क पृषो॰ तस्य द [कार्पास्याम् शब्दर॰।

वा(बा)दरायण पु॰ व(बा)दरीप्रधानं स्थानं बादरं तदयनं स्थानं यस्य। निरु॰ व(ब)दरिकाश्रमवासिनि वेदव्यासे। अपत्ये स्वार्थे इञ्। वा(बा)दरायणिरप्यत्र शब्दच॰। व्यासपुत्रे शुकदेवे। [मधुयष्टौ शब्दच॰। इञ्। वा(बा)दरि व्यासपुत्रे शुकदेवे।

वादल न॰ वात वाति स्थलाति ला–क पृषो॰ तस्य दः।

वादाम न॰ वातमभति हिनस्ति अम–अण् पृषो॰ तस्य मः। स्वनामख्याते फलभेदे भावप्र॰।

वादि त्रि॰ वद–इञ्। विदुषि उणादिकोष। [शब्दर॰।

वादिर न॰ वद–णिच्–किरच्। व(ब)दरीवदमफलके वृक्षे

वादित्र न॰ वद–णिच्–इत्र। मृदङ्गादिवाद्ये अमरः।

वादिन् त्रि॰ वदति वद–णिनि। १वक्तरि २यथार्थेनि ३वादकथाकर्त्तरि विचारस्थले ४प्रथमपक्षप्रतिपादके च।

वाद्य न॰ वद णिच्–यत्। वादनीये मृदङ्गादौ अमरः। संगीतदा॰ ततादिभेद उक्तायथा
तत्, यथा 'अलावनी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघु किन्नरी। विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया। हस्तिका कुब्जिका कूर्मी शारङ्गी परिवादिनी। त्रिशवी शतचन्द्री च नकुलौष्ठी च ढंसवी। औडम्बरी पिनाकी च निबन्ध पुष्कलस्तथा। गदावारणहस्तश्च रुद्रोऽथ स्वरमण्डल। कपिलासी मधुस्यन्दी घोषेत्यादि तत भवेत्"। अलावनी यथा "कनिष्ठिकापरिध्यर्द्धमध्यच्छिद्रेण संयुतः। दशमुष्टिमितो दण्डः खादिरो वैणवोऽथ वा। अथ स्वरभवामूले दलावल्याभियोजित। नवाङ्गुलादर्धच्छिद्रोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभाम्। निवेश्य तुम्बिका सद्रोणा॰ खण्डं निवेशयेत्। द्वादशाङ्गुलविस्तार दण्डक मनोहरम्। तुम्बिकावेधमध्येन दण्डच्छिद्रे व निर्मिताम्। अलाबुमध्यगां डोवीं कृत्वा खल्पान्तु काष्ठिकाम्। तथा सवेष्ट्र तन्मध्ये काष्ठिका भ्रामयेत्तत। यथा स्थापिस्थलातालुर्वंश्च करभोपरि। पश्चाङ्गुष्ठिषु सलन्याला वु खल्पाश्च नम्नयेत्। कौशाननिर्मिता पट्टमयी स्वलक्षताथ वा। समा स्वस्था दृढा तत्र तन्त्री देया विचक्षणै। एतल्लक्षणसंयोगिन्यलावनी प्रकीर्त्तिता। विन्दुना न समुपेत तम्बं नि क्षिप्य वर्णयेत्। मध्यमानामिकाभ्याञ्च वाद्या दक्षिणपाणिना। तारे मन्द्रे च घोषे च त्रिस्थाने विन्दुरिष्यते। तम्बीमूल समुद्धृत्य वामाङ्गुष्ठेन धारयेत्। ततस्ताभिस्तु सर्वाभिः स्वरघ्रान्तिर्विधीयते। त्रिस्थरो दक्षिणः पाणिर्वामस्तत्र चत स्वरे। एतावत्यां स्थिता ज्ञेयाः सप्त षड्जादयः स्वराः। रागव्यक्तिर्यथा रागे भवेत् षड्जादिभेदत। संख्याच विभेदाश्च तथात्रापि विधीयते। इयमलावनी प्रोक्ता सन्निवेशरञ्जनी। प्रत्यक्षा शारदा देवी वीणारूपेण संस्थिता"। शुषिरं वंशशब्दे उक्तम्। आनद्धं यथा "आनद्धे मर्दलः श्रेयान् इत्युक्तं भरतादिभिः। आनद्धं मर्दलश्चैव पणवश्च हुडुक्ककः। करटाघटवाद्यञ्च ढक्का कुडुक्का। मण्डिडिमडम्बर ढक्कावादश्च डम्फः कुडुक्का ख॰। झल्लरी चैव कुम्भकोलाहुनामा रणभेरीटवाद्य। कटकाकिमडङ्गा कुम्भकोलाहुनामा रणभेरीवाद्यं दर्दर। दुन्दुभी च रञ्ज। कचिदपि ढुढुक्का स्यात् दर्दर। वाद्य चाङ्ग प्रकटितमतमन्यं वाद्यमित्यं जगत्याम्। त्रिपुरमथनकर्त्ताण्डवे तत् प्रयाणे ततमथ शुषिरं रङ्गानद्धमित्यं घनञ्च। मर्दलः खादिर श्रेष्ठो हीनः स्यादन्यदारुजः। रक्तचन्दनजो वाद्यो गभीरध्वनिरुच्यते। सार्द्धहस्तप्रमाणन्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते। त्रयोदशाङ्गुल वाममथ वा द्वादशाङ्गुलम्। दक्षिणञ्च त्रयोदशाङ्गुल वाममथ वा द्वादशाङ्गुलम्। करणानकवदनो मध्ये भवेद्धीनमेकेनाङ्गुलेन वा। मध्यमाधीयो भवेत् प्रमाणन्तु कर्णं, चैव पृथुर्भवेत्। मृत्तिकानिर्मितश्चैव मृदङ्गः परिकीर्त्तितः। भतम्। तत्तिकानिर्मितश्चैव मर्दले। मातयेत् स्वरान् वाद्ये वादनार्थञ्च मर्दले। विभूतिगैरिकं भक्तं कैन्दुकेन च सम्मतम्। यद्वा चिपीटकं द्रव्यं जीवनीसत्वमिश्रितम्। सर्वमेकत्र पिष्टञ्च पर्द्दय जीवनीसत्वनिश्रितम्। वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच दक्षिणे। एव मर्दलक प्रोक्तं सर्ववाद्योत्तमो मतः। अस्य संयोगमात्राद्य सर्वं वाद्यञ्च शोभते। एतदङ्गं मोलकार्थं दशसहाङ्गुल विदुः"। मर्दलं त्रयोदशाङ्गुलवामास्यो द्वादशाङ्गुलदक्षिणास्यश्च। मुरजस्तु त्रयोदशाङ्गुलवामास्यश्च सप्तदशाङ्गुलदक्षिणास्यश्च, मर्दलमुरजयोरयं भेद। घन यथा। "चतुरस्रं विरस्रञ्च द्विविधं घनवाद्यकम्। 'शौतालागमचतुरस्रं' विरस्रं ग्रावसंश्रयम्। करताल कांस्यताली जयघण्टोऽथ शुक्तिका। कम्बिका पट्ट वाद्यश्च पट्टतोय च घर्घरम्। झञ्झातालश्च मञ्जीरकर्त्तरीडुक्कर इत्यपि। द्वादशैते सनोन्द्रेन कथिता घनसंज्ञका। त्रयोदशाङ्गुलव्यासौ शुद्धकांस्यविनिर्मितौ। मध्यस्थौ समाकारौ तन्मध्ये रज्जुगुम्फितौ।

पद्मिनीपत्रसदृशौ कराभ्यां रज्जुयन्त्रितौ । कर-
तालावुभौ वाद्यौ पाठैर्भण्टकैरिति । यद्वा त्रयोदशयव-
व्यासं वक्त्रयोरुन्नितम् । यवपञ्चकगम्भीरं मध्ये च
यवपञ्चकम् । निम्नतं वर्त्तुलं निम्नं यवत्रयमितं
ततः । पृष्ठतो मध्यदेशे च गिरिबिल्वसमाकृति । अ-
श्वत्थपत्रीनिर्दिष्टयुक्तकांस्यविनिर्मितम् । संदंशाकृति
सुस्निग्धसुदीर्घमधुरध्वनिम् । घनानुसारि संदंशं
दृढं युग्मं मनोहरम् । काश्मीरादिषु सञ्जातं ताल
शास्त्रमनीषिणः । स्वनाद्दक्षिणं तालं ततो हीनस्वं
वामकम् । कुर्वीत तद्द्वयं कार्यं तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्गतम् ।
वामहस्तस्य तालस्य मध्यन्तु अजिनादितम् । तिर्य्यग्द-
क्षिणतालस्य परिध्यग्रेण ताडयेत् । तालादौ वाद-
येन्नैव श्रुतदीर्घसमुद्भूतैः" । अन्येषां लक्षणं
विस्तरभयान्नोक्तम् । "वसिमत्या सत्यभामायाः कालि-
न्द्योमित्रविन्दयोः । जाम्बवत्या नाग्नजित्या ल-
क्ष्मणाभद्रयोरपि । लक्ष्मणाद्यष्टमहिषीणां पुरोहाङ्ग-
नक्षोत्सवे । ततं सुषिरमानद्धं घनञ्च सुमहध्वनाः ।
वाद्यदयमर्षं व्यातनिति पौराणिकी श्रुतिः ।' ततं
वाद्यन्तु देवानां गन्धर्वाणाञ्च सौषिरम् । आनद्धं राक्ष-
सानान्तु किन्नराणां घनं विदुः" सङ्गीतदा०

वाद्यभाण्ड न० कर्म० । वादनीयपात्रे ।

वा(बा)ध विघाते भ्वा० आत्म० सक० सेट् । वा(बा)धते अवा-
(बा)धिष्ट । ऋदि न चुस ।

वा(बा)ध पु० वा(बा)ध-घञ् । १प्रतिरोधे २प्रतिबन्धे न्या-
योक्ते साध्याभावनिश्चयेन पक्षे ३हेत्वाभासभेदे । भावे अ ।
वा(बा)धा स्त्री । ४पीडायाञ्च स्त्री अमरः ल्युट् । वा-
(बा)धनमप्यत्रार्थे न० शब्दच० ।

वाधूय न० वध्वा वासु यत् वृक् च । विवाहे त्रिका० ।

वार्ध्रीणस पु० वार्द्धी नस+पृषो० । खड्गिनि पक्षिभेदे च ।

वान न० वन—घञ् । १शुष्कफले अमर० । २शुष्के त्रि० मेदि०
यवच्छेदरन्ध्र सुरङ्गो वा अप् । ३मनमव्यानि त्रि० ४सङ्-
कीर्णे न० । वै—भावकर्मादौ ल्युट् । ५सीवनकर्मणि
६कटे । वे—भाव दी ल्युट् । ७जतौ मेदि० । ८मत्त
श्रुतमौर्वी दग्ध्वायां १०सौरभे हेम० ११तीक्ष्णरसे
१२मद्यौरे शब्दचि० । १३दलिताक्षकटे भो शब्दा० ।

वानप्रस्थ पु० वाने वनसमूहे प्रतिष्ठति स्था—क । १मधूकवृक्षे
२पलाशवृक्षे । वनस्थ धन छात्रे अच् । "गृहस्थस्तु
यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः । पुत्रेषु दारान् नि-
क्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" इत्युक्ते ३आश्रमभेदे मेदि० ।
स च द्विविधः पचमानः अपचमानश्च । तत्र पचमानः
अश्मकुट्टः । अपचमानस्तु दन्तोलूखलिकः ।
तस्य धर्मो यथा "मूलैः मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप
एव च । संविभागो यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः ।
तपस्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च । स्वा-
ध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः । तपसा
कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् । संन्यासीह,
स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः" गारुडे ४९अ०
याज्ञवल्क्य उवाच "वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तत् शृणुत
महर्षय । पुत्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव
वा । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनः क्षमी ।
अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितॄन् देवातिथींस्तथा । भृत्यांस्तु
तर्पयेत् श्मश्रुजटालोमभृदात्मवान् । दान्तः त्रिष-
वणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् । स्वाध्यायवान् ध्यान-
शीलः सर्वभूतहिते रतः । अह्नो मासस्य षण्णां वा
कुर्य्यादर्थपरिग्रहम् । कृतं त्यजेदाश्वयुजे भवेत्
काल प्रतादिना । पक्षे मासे तु वाश्नीयाद्दन्तोलूख-
लिको भवेत् । चान्द्रायणी स्वपेद्भूमौ कर्म कुर्य्यात्
फलादिना । ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिले-
शयः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते योगाभ्यासाद्दिनं नयेत् ।
१०२ अ० । "जटित्वमग्निहोत्रित्वं भूशय्याजिनधारणम् ।
वने वासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता । प्रतिग्रह-
निवृत्तिश्च त्रिःस्नानं व्रतधारिता । देवतातिथिपूजा
च धर्मोऽयं वनवासिनः । २१५ अ० । "एवं गृहाश्रमे
स्थित्वा द्वितीयभागमायुषः । वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्
सदारः साग्निरेव च । निःक्षिप्य भार्य्यां पुत्रेषु गच्छे-
द्वनमथापि । दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं जर्ज्जरीकृतविग्रहः ।
शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे प्रशस्ते चोत्तरायणे । गत्वारण्यं
नियमवान् कुर्य्यात् तपोऽहितः । फलमूलानि च
शानि नित्यमाहारमाहरेत् । यताहारो भवेत्तेन
पूजयेत् पितृदेवताः । पूजयित्वातिथिं नित्यं स्नात्वा
चाभ्यर्चयेत् सुरान् । ग्रामादाहृत्य चाश्नीयादष्टौ
ग्रासान् समाहितः । जटाश्च बिभृयान्नित्यं नखरो-
माणि नो त्यजेत् । स्वाध्यायं सर्वदा कुर्य्यात् नियच्छे-
द्वाचमन्यतः । अग्निहोत्रञ्च जुहुयात् पञ्च यज्ञान् समा-
चरेत् । मुन्यन्नैर्विविधैर्वन्यैः शाकमूलफलेन वा । चीर-
वासा भवेन्नित्यं स्नायात् त्रिषवणं शुचिः । सर्व-

भूतानुकम्पी स्यात् प्रतिग्रहविवर्जितः। दर्शेन पौर्णमासेन यजेत नियतं द्विजः। ऋक्षेष्ट्याग्रयणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्। उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च। वासन्तैः शारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः। पुरोडाशांश्चरूंश्चैव द्विविधं निर्वपेत् पृथक्। देवताभ्यश्च तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः। शेषं समुपभुञ्जीत लवणञ्च स्वयं कृतम्। वर्जयेन्मधुमांसादि भौमानि कवकानि च। भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च। न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित्। न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि पुष्पाणि च फलानि च। श्रावणेनैव विधिना वह्निं परिचरेत् सदा। न द्रुह्येत् सर्वभूतानि निर्द्वन्द्वो निर्भयो भवेत्। न नक्तं किञ्चिदश्नीयाद्रात्रौ ध्यानपरो भवेत्। जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत्। यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत्। तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्ती भवेत् द्विजः। तत्र यो जायते गर्भो न संस्पृश्यो द्विजातिभिः। न हि वेदाधिकारोऽस्य तद्वंश्येष्वेव हि। अधः शयीत सततं सावित्रीजपतत्परः। शरण्यः सर्वभूतानां संविभागपरो भवेत्। परीवादं मृषावादं निद्रालस्ये च वर्जयेत्। एकाग्निरनिकेतः स्यात् प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत्। मृगैः सह चरेद्वासं तैः सहैव च संवसेत्। शिलायां शर्करायां वा शयीत सुसमाहितः। सद्यःप्रक्षालको वा स्यात् माससञ्चयिकोऽपि वा। षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा। नक्तञ्चान्नं समश्नीयात् दिवा वाहृत्य शक्तितः। चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाष्टमकालिकः। चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत्। पक्षे पक्षे समश्नीयात् यवागूं क्वथितां तथा। पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा। स्वाभाविकैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः। भूमौ वा परिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्। स्थानासनाभ्यां विहरेत् न क्वचिद्धैर्य्यमुत्सृजेत्। ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद् वर्षास्वभ्रावकाशिकः। आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः। उपस्पृश्य त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्। एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन् वा पिबेत् सदा। पञ्चाग्निर्धूमपो वा स्यादूष्मपः सोमपोऽथ वा। पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम्। शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा। योगाभ्यासरतो वा स्याद्रुद्राध्यायी भवेत् सदा। अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः। यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः। कृष्णाजिनी सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान्। अथ चाग्नीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः। अनग्निरनिकेतः स्यान्मोक्षपरो भवेत्। तापसेष्वेव विप्रेषु याचिकं भैक्षमाहरेत्। गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु। ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्। प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा। विविधाश्चोपनिषद आत्मसंसिद्धये जपेत्। विद्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च। महाप्रास्थानिकञ्चासौ कुर्य्यादनशनन्तु वा। अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः। ये तु सम्यगिममाश्रमं शिवमाश्रयन्त्यशुभपुञ्जनाशनम्। ते विशन्ति परमैश्वरं पदं यान्ति चैव जगतोऽस्य संस्थितम्" कूर्मपु० २६अ०

वानर पुंस्त्री० वानं वनसम्बन्धि फलादिकं राति गृह्णाति रा—क। स्वनामख्याते पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीप्।

वानरप्रिय पु० ६त०। क्षीरिवृक्षे राजनि०।

वानराघात पु० वानराणामाघातो यत्र। लोध्रवृक्षे शब्दच०।

वानरी स्त्री वानरस्य प्रियम् भक्ष्यत्वात् अच् ङीप्। १शूकशिम्ब्याम् शब्दर०। वानर+स्त्रियां ङीप्। २वानरयोषिति। [२वानराधीशे वानरनाथादयोऽप्यत्र।

वानरेन्द्र पु० वानर इन्द्र इव। १सुग्रीवे शब्दर० ६त०।

वानल पु० वानं वनभावं निश्चितं लाति ला—क। (वावुइ) तृणभेदे शब्दच०।

वानस्पत्य पु० वनस्पतेरयम् प्रतिरूपः पुष्पाज्जातफलत्वात्। पुष्पजातफलके आम्रादौ वृक्षे अमरः।

वानायु पु० वनायु+पृषो०। देशभेदे (आरव) शब्दर०।

वानायुज पुंस्त्री० वानायुदेशे जायते जन—ड। घोटकभेदे च (आरवी) अमरः स्त्रियां ङीष्। [अमरः।

वानीर पु० वन—ईरन् स्वार्थेऽण्। १वेतसे २वञ्जुलद्रुमे

वानीरक पु० वानीर इव इवार्थे कन्। मुञ्जतृणे राजनि०।

वानेय न० वने जले भवः ढक्। कैवर्त्तीमुस्तके अमर।

वान्त त्रि० वम—क्त। उद्गीर्णे "वान्ताशोल्कामुखः प्रेतः" मनुः।

वान्तिहृत् पु० वान्तिं वमनरोगं हरति हृ—क्विप्। (मयना) ख्याते वृक्षे शब्दच०। [राजनि०

वान्तिदा स्त्री वान्तिं वर्दिं ददाति दा—क। पटोलके

वाप पु० वप—घञ्। १बीजादेः २वपने ३मुण्डने च।

वापदण्ड पु० उप्यतेऽनेन वप–करणे घञ् कर्म०। वेमन तन्तुवपनदण्डे अमर। [१धान्यभेदे न० राजनि०।

वापित त्रि० वप–णिच्–क्त। १बीजाकृते २मुण्डिते मेदि०।

वापि(पी) स्त्री वप–इञ् वा ङीप्। "द्रुमाद् दशगुणा वापी" इत्युक्तलक्षणे १जलाशयभेदे जलाशयशब्दे दृश्यम् २जलाशयमात्रे च "न पीतं तु मता गतासि" इति काव्यप्र०। "यो वापीमथ वा कूपं देशे वारिविवर्जिते। खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः" कल्पतरौ वायुपु०। तज्जलगुणाः 'वाप्यं गुरु कटुक्षारं पित्तलं कफवातजित्' राजवल्लभः। "वापीकूपतडागं वा प्रासादं वा निकेतनम्। न कुर्याद् द्विजामेषु ऐन्द्र्यां निमन्त्र्यते। आग्नेय्यां मनस्तापो नैरृते क्रूरकर्मकृत्। वायव्यां धनवित्तं पीयमाने जले प्रिये!। ऐशान्यां पायसे भागे वापीकूपतडागकम्। अग्निदाहः सदा कुर्यात् समानुपपद्यदाम। नैरृते पीयमानं तु आत्मना दुःखितो भवेत्। कस्यापि तज्जलं पीत्वा पतिं त्यक्ष्यति कामतः" देवीपु०।

वापीह पु० स्त्री० वाप्यां गतस्थजलं जहाति हा–क। चातकविहगे त्रिका०। स्त्रियां ङीष्।

वाप्य न० वाप्यां भवं यत्। १कुष्ठौषधे अमर। २वापीभवे वप–ण्यत्। ३वपनीये च त्रि०।

वाम न० वा–मन्। १धने मेदि० २वामदेवे जटा०। ३प्र मादर ४प्रतिकूले ५सव्यभागस्थे त्रि० न० ६अधमे त्रि० त्रि०शब्दे ७अस्थिशेषे न०। ८कामदेवे ९महादेवे तन्त्रोक्ते सदाचारविरुद्धे १०मद्यादिपानरूपाचारे च पु० कुलाचारशब्दे २११४पृ० दृश्यम्। ११स्त्रीमात्रे स्त्री अमर। १२दुर्गायां स्त्री। "वाम विरुद्धरूपा तु विपरीता तु गीयते। वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता बुधैः" इतिदेवीपु० ४५अ०। "वामान् वामार्गिणामध्ये यदि पूजयेत्। अत्र वामभैरवी दैवीप्रधाना तथैव च। दक्षिणभैरवी मारी तारां त्रिपुरभैरवीम्। वामास्तु वामभावेन ध्यायेत् त्रिपुरभैरवीम्। धर्मे विरुद्धादौ यत्र द्वाति दक्षिणा। इयं च दक्षिणा यथाक्रमात् दक्षिणस्थे। या पुनः कुन्दमाला तु वैराग्ये न पूजिता। वामभावे धर्मशून्ये वा वामा तु प्रकीर्तिता" च विश्वा० ७७८०।

वामदेव पु० कर्म०। महादेवमूर्त्तिभेदे अमर।

वामन त्रि० वम–णिच्–ल्यु–अच् वा। १दैर्घ्यादिरहिते अमर। २अङ्कोटवृक्षे ४दक्षिणदिग्गजे ५विष्णोरवतारभेदे मेदि० तत्कथा हरिवं० २६१ अ० दृश्या। पाणिनिसूत्रस्य काशिकावृत्तिकारक पूर्वाचार्यभेदे च। ६ह्रस्वे त्रि० अमर स्त्रियां टाप्। "वामनी मूर्त्तिमान्"।

वामलूर पु० वामं लुनाति लू–रक्। वल्मीके अमर।

वामलोचना स्त्री० वामे सुन्दरे लोचने यस्याः। स्त्रीभेदे अमर।

वामवेध पु० वामः प्रतिकूलो वेधः। ज्योतिषोक्ते गोचरस्थ ग्रहाणां स्वस्वराश्यवधिकस्थानविशेषस्थग्रहभेदकृत योगभेदे "वामवेधावधिना शुभाशुभा ग्रहाः" इति ज्योतिषम् गोचरशब्दे २६८२ पृ० दृश्यम्।

वामाचार पु० वाम वेदादिविरुद्ध आचारः। तन्त्रोक्ते मद्यपानादिरूपकर्मणि आचरणे। कुलाचारशब्दे दृश्यम्।

वामापीडन पु० वामं यथा तथा आपीड्यते भूग्रतऽनेन आ+पीड–ल्युट्। पीलुवृक्षे शब्दच०।

वामावर्त्त त्रि० वामम् आवर्त्तते आ–वृत–अच्। १वाममार्गावर्त्तिनि पदार्थे। भावे घञ्। २वाममार्गप्रवृत्तौ पु०।

वामिल त्रि० वाम+अस्त्यर्थे स्वार्थे वा इलच्। १दाम्भिके २वामे च शब्दर०।

वामी स्त्री वम–णिच्–गौरा० ङीष्। १वडवायाम् "वडवावामी० नतवाञ्छितार्थं" रघु। २करभ्याम् ३रासभ्याम् ४शृगाल्याम् मेदि०। [इनुतायां नाड्याम्।

वामोरू स्त्री वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः ऊङ्। प्रमदा

वाय पु० वे–घञ्। वयन (वाना)। [वायदण्डे दिकवेमाच्।

वायदण्ड पु० वायस्तानम् तेन वे–करणे घञ् कर्म०। वानि

वायवी स्त्री वायोरियं तस्य स्त्रियां ङीप् यलोपः। १वायुकोणस्थायां दिशि २तदङ्गौ ३उत्तरपश्चिमायां दिशि च जटा०।

वायव्य त्रि० वायुर्देवताऽस्य वायु+यत्। १वायुदेवताके पश्वादौ "वायव्यं श्वेतमालभेत" श्रुतिः। २वायुसम्बन्धिनि च।

वायस त्रि० वय गत्यां असच्। १काके वाय गमनं करोति कौ–ड। २अगुरुवृक्षे ३श्रीवासे च मेदि०।

वायसविद्यिक त्रि० वायसविद्यां वेत्ति ठक्। वायसेनाशुभाशुभ विज्ञे।

वायसादनी स्त्री० वायसैः अद्यते अद–ल्युट् ङीप्। १काकतुण्ड्यां २महाज्योतिष्मत्यां राजनि०।

वायसाराति पु० ६त०। पेचके अमर।

वायसी स्त्री० वायस+ङीष्। १काकोदुम्बरिका

याम् ३काकमाच्यां च मेदि० ४महाज्योतिष्मत्यां ५काक-
नासायां ६काकदण्ड्यां च राजनि० ।

वायसेक्षु पु० वायसानामिक्षुरिव प्रियः । काशतृणे राजनि०

वायसोली स्त्री वायसमोलति ओल-पचाद्यच् उस्य लः
गन्ध० गौरा० ङीष् । काकमाच्याम् शब्दर० । स्वार्थे क
तत्रैव ।

वायु पु० वा-उण् । १स्पर्शगुणके पञ्चभूतमध्ये भूतभेदे
२उत्तरपश्चिमविदिगधिपतौ ३देवभेदे ४देहस्थधातुभेदे च
अनिलशब्दे १६४ पृ० दृश्यम् ।

वायुगुल्म पु० वायुना गुल्म इव । जलभ्रमे त्रिका०

वायुदारु पु० वायुना दीर्य्यतेऽसौ दॄ-उण् । मेघे त्रिका० ।

वायुपुत्र पु० ६त० । १हनुमति २भीमे च वायुसुतादयोऽप्यत्र

वायुफल न० वायुना फलति प्रतिफलति फल-अच् । १इन्द्र-
चापे २करकायां च मेदि० ।

वायुभक्ष पुंस्त्री० वायुं भक्षति भक्ष-अण् । १सर्पे राजनि० ।
स्त्रियां ङीष् । स्त्र । वायुभक्षकोऽप्यत्र । वायुभक्षोऽस्य ।
वायुभक्ष तत्रार्थे पुंस्त्री० स्त्रियां टाप् । [शब्दर० ।

वायुवर्त्मन् न० । वायोर्वर्त्म सञ्चारमार्गो यत्र । आकाशे

वायुवाह पु० वायुना उह्यते वह-घञ् । धूमे हेमच० ।

वायुवाहिनी स्त्री वायुं देहस्थवायुं वाहयति सञ्चारयति
वह-णिच्-णिनि । वायुसञ्चारिण्यां देहस्थशिरायाम्
कायशब्दे १९१६ पृ० दृश्यम् । [भरत ।

वायुसख पु० वायोः सखा टच् समा० । अग्नौ

वायुसखि पु० वायुः सखा यस्य । अग्नौ अमरः ।

वाय्वास्पद न० ६त० । वायुसञ्चारस्थाने आकाशे धनञ्जय ।

वार् न० वृ-क्विप् । जले अमरः ।

वार पु० वृ-घञ् । १समूहे २अवसरे अमरः । ३क्षयोग्यकाले
(पाशा) "वारोऽङ्गराजस्य" मा० ३प० । ४द्वारे ५शिवे
६कुब्जवृक्षे ७जले मेदि० । वार+स्वार्थे अण् । ८जलसमूहे
न० सूर्य्योदयद्वयावधिकाले ९दिने पु० यथा रविवार रवि
स्वामिकं दिनम् । तदानयनञ्च सू० सि०
"मन्दादधः क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः । वर्षा-
धिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च प्रकीर्त्तिताः । ऊर्द्ध्वक्रमेण
शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः । होरेशाः सूर्य्यतनया-
दधोऽधः क्रमशस्तथा ।" रङ्ग० "शनेः कक्षायाद्ध्वकक्षा-
क्रमेण चतुर्थसङ्ख्याका ग्रहा दिनाधिपतया वारेश्वरा
भवन्ति । यथा शनिरविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रा इति ।
वर्षस्य चान्द्राधिकमासात्मकदिनात्मकस्य स्वामिनस्तद्वन्म-
न्दादधः क्रमेण तृतीयसङ्ख्याका ग्रहा ज्ञेयाः । चः
समुच्चयार्थे । तत्क्रमश्च यथा शनिभौमशुक्रचन्द्रगुरु-
सूर्य्यबुधा इति । चन्द्रात् तत्कक्षायाद्ध्वकक्षाक्रमेण
ग्रहा मासानां त्रिंशद्दिनात्मकानां स्वामिनः कथिताः ।
तत्क्रमश्च चन्द्रबुधशुक्ररविभौमगुरुशनय इति । शनेः
कक्षायादधोऽधः क्रमतः अध क्रमेण होरेशाः "होरेति
लग्नं भगणस्य चार्द्धम्" इत्युक्तलग्नार्द्धभागात्मकहो-
रायां दिने द्वादश रात्रौ द्वादशेत्यहोरात्रे चतुर्विंशति-
होरास्वामिन इत्यर्थः । होरा सार्द्धद्विनाडिका । इति
सार्द्धघटिकात्मकोऽहोरात्रे चतुर्विंशतिहोरास्वामि
त्वन्ये स्वामिनस्तथा मासेश्वरवदव्यवहिताः कथिताः ।
यथा तत्क्रमः शनिगुरुभौमरविशुक्रबुधचन्द्रा इति ।
अत्र शने सर्वोर्द्ध्वस्थत्वाच्चन्द्रस्य सर्वाधःस्थत्वात् तास्या-
मध ऊर्द्ध्वक्रमः क्रमेणोक्तः चन्द्रपक्षस्याधिमास्युप-
गमे विनिगमनाविरहापत्तेः । न तु शनेरारभ्या-
वधित्वेन सूर्य्यादौ दिनवर्षहोराणां स्वामित्वं न
तु चन्द्रस्याद्यावधित्वेन सूर्य्यादौ मासेशत्वं पूर्व-
स्वप्नोक्तानीतनदीर्घविरोधापत्तेः । कक्षोपपत्तिः । हो-
राकल्पनानां क्रान्तिवृत्तेऽधःक्रमेण मेषादीनां सम्भवा-
दूर्द्ध्वकक्षातोऽधः क्रमेण होरात्वं युक्तम् । प्रथमहो-
रात् चतुर्विंशतिहोरा । सम्प्रदाय यथा होरेशा
शनैः चतुर्थी होरेशो द्वितीयदिनप्रारम्भे स एव प्रथम-
होरेशत्वाद् द्वितीयदिन स्वामीत्यादि । एवमुत्तरत्रापि । एवं
मेतद्वारक्रमेण मासनवर्षे तयो वारा अधिका इति पूर्व-
वर्षेशात् प्रथमवर्षेशोऽध कक्षाक्रमेण तृतीय उत्तरोत्तरम् ।
एवं सावनमासे द्वौ वारौ वारक्रमेण मासेश्वराधिका-
विति कक्षोर्द्ध्वक्रमे वारक्रमेणैवान्तरितात् कक्षो-
र्द्ध्वक्रमेण मासेश्वर उत्तरोत्तरमित्युपपन्नं मन्दादि-
त्यादि श्लोकद्वयम्" रङ्गनाथः ।

वारप्रवृत्तिश्च देशभेदात् भिन्नकालीना यथोक्तं सि० शि०
"अर्कोदयादूर्द्ध्वमधश्च ताभिः प्राच्यां प्रतीच्यां दिनप प्रवृ-
त्तिः । ऊर्द्ध्वं तथाऽधश्च कलाभिराभिरक्षादुदग्दक्षिण
गोलभागे" मू० । "प्राच्यां ताभिर्घटीभिर्दिनप्रवृत्ति-
रर्कोदयादूर्द्ध्वम् भवति प्रतीच्यां तु तस्मादधः । यतो
लङ्कोदये वारादिरत एव च वारादुत्तरगोलस्थे चरो-
र्द्ध्वघटिकाभिरूर्द्ध्वम् यतस्तदा लङ्कायाः क्षितिजा-
दूर्द्ध्वम । दक्षिणे त्वधः अतस्तस्मोदयादधः वारप्रवृत्तिः
प्रमिता०, "नगरि तमोमूर्त्तेरस्मिन् इत्यादौ भास्करादिभि

स्तुटं । यस्माद्दिनप्रवृत्तिर्दिनवारोऽर्कोदयात् तस्मात्" । श्रीपतिरपि "लङ्कोदये ध्वान्तमतोऽपि त्रिषु पदेषु लङ्केऽप्यवनपूर्वकेषु । दिनप्रवृत्तिस्तदवीश्वरस्य वारस्य तस्मादुदयप्रवृत्ति । लङ्कोदयात्स्यकत्वात् प्रथमपरत पूरदेशे च पश्चात् चाध्यात्मिकघटीभि सवितुरुदयतो वासरे वा प्रवृत्तिः । पौषा मूर्योदयात् प्राक् चरखण्ड-भवेषायुभियोम्यगोले पश्चात् ते सौम्यगोले युतिवियुति वर्षाद्याभयो स्तकाल" । अन्योऽप्याह "कश्चिद्वार सवितुरुदयात् प्राक्परम्ये दिनार्द्धात् भानोरर्द्धास्तमय समयाद्वासरे वासरस्तम् । वारस्यादि यवनन्यपतिर्दिङ् मुहूर्तं निशाया लाटाचार्यं कथयति पुनर्वासरार्कं स्व तन्त्रे"। एव मतभेदे व्यवस्था मलमा० उक्ता यथा "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स्यात् दिनक्षयः" कूर्मपु० "एकस्मिन् वासरे यस्मिन् तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षय प्रोक्तस्तत्र साहस्रिक फलम्' इति । श्रीमेरुराणोत्पत्तिवचनैकवाक्यतया सावनादिनवत् वारम इति सूर्योदयावधिरेव सूर्यसि० 'सूतकाना परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकी-र्त्तिता'। अत दिनाधिपस्य रव्याद्यभीष्ट तिन वार रूपं सावनगणनयाप्तम् यत्तु "रेखापूर्वापरयोः देशा-दिशा क्व तिथौ वारप्रवृत्तिरुक्ता सत् ज्योतिषशास्त्रो क्तहोराप्रामाण्यार्थम्" । वाराणा तत्वविशेषविधा नार्थं मत्तभेदा यथा "चर सौम्यौ गुरुः क्षिप्रो स्थः शुक्रो रविर्ध्रुव । मिश्र दारुणो सौरो भौम उग्रः शशी समः । चरस्थिरे यथातथ्य प्रवेश्य स्तुभ्रवैः । दारुणोपरि योऽस्य सत्क्रियैर्निवृत्ता हि भिः" । इति सामान्यतोऽभिप्राय 'स्वाभिषेको-ऽग्निकार्येषु सूर्यवारे प्रशस्यते । सोमे तु लेपनम च [illegible] । [illegible] सौर्यंगृह [illegible] गुरौ तथा । [illegible] यतो [illegible] । [illegible] च [illegible] गुरौ । [illegible] गुरौ [illegible] । [illegible]

वारन्ति [illegible] वारयति [illegible] । [illegible] [illegible] च पु० मेदि० । [illegible] [illegible] हेमच० ।

वारविन् पु० [illegible] इनि । [illegible] [illegible] (वारक) [illegible] च मे दि० ।

वारकीर पु० वारे कीर इव । १श्यालके त्रिका० वार वाहके २शाडे ३यूकायां ४वणिनाभर्थां ५नीराजितहये च मेदि० ।

वारङ्ग पु० वृ० ह—अङ्गच् । खड्गादिमुष्टौ (मुट) श०की० ।

वारट न०चु० वृ-अटच् । १क्षेत्रे त्रिका० २क्षेत्रसमूहे शब्दर० ३हंस्यां स्त्री हेमच० टाप् ।

वारण न०चु०—वृ-ल्युट् । प्रवृत्तिप्रतिरोधे १निषेधे मेदि० २हस्त्यादिवारणे च जटा० । ३गजे पु० स्त्री० अमर० स्त्रियां ङीप् । ४वाणवार कवचे पु न० शब्दच० ।

वारणबुषा स्त्री वारण पुष्णाति पुष—क पृषो० षत्व च । कदल्याम् अमर ।

वारणवल्लभा स्त्री ६त० । कदल्याम् त्रिका० ।

वारमुख्या स्त्री वारे वेश्यावृन्दे मुख्या । मध्यमजनसक्-क्षताया वेश्यायाम् अमर ।

वारंवारम् अव्य० वृ—णमुल् द्वित्वम । पौन पुन्ये ।

वारयित पु० चु० वृ—तृच् । १पत्यौ हारा० । २वारण-कर्त्तर त्रि० ।

वारयोषा स्त्री वारस्य जनसमूहस्य योषा साधारणत्वात् । वेश्यायाम् । ६त० । वारवध्वादयोऽप्यत्र हेमच० ।

वारलीक पु० वार्भिलम् अलीक यस्य । (वालुक खस) तृणे शब्दर० । [काये अमर ।

वारवाण पु न० वार्यते व यत् वारो बाणो यस्य ।

वारवाणि स्त्री वार समूह वणते वण—इण् वा ङीप् । वेश्यायाम् त्रिका० । [१कदल्यां शब्दर० ।

वारवुषा स्त्री वारं जलसमूहं वृणोति वृष—क । ।

वारवेला स्त्री ६त० । सूर्यादिदिनविशेषे वर्ज्यकालभेदे "[illegible]" [illegible] यामार्द्धे । प्रवर्त्त [illegible] वारवेला न शुभा शुभकार्यकर-[illegible] ज्यो०त० । [illegible] ।

वारांनिधि पुं वारां जलानां निधिराधार [illegible]

वाराणसी स्त्री वरणा च असी च [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

वाराह पु० वराहभेद [illegible] । [illegible]

वाराहकर्णी स्त्री [illegible]

[illegible]

वाराहपत्री स्त्री [illegible] [illegible] [illegible]

वाराहाङ्गी स्त्री वाराहमिवाङ्गमस्याः ङीप्। दन्तीवृक्षे भावप्र०।

वाराही स्त्री वराहस्येयमण् ङीप्। अष्टमातृकामध्ये १वराहशक्तौ "यज्ञवराहमतुलं रूपं या बिभ्रतो हरेः। शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराहीं बिभ्रती तनुम्" देवीमा०। "वाराही नारसिंही च" मन्त्रमालायाम्। २योगिनीभेदे ब्रह्मनन्दिकेश्वरपु०। ३वराहक्रान्तायाम् अमरः ४वराह योषिति च ५मुस्ताभावभ्रे राजनि०।

वाराहीकन्द पु०(चामराद) ख्याते कन्दभेदे "वाराहीकन्द एवान्यैश्चर्मकारालुको मतः। अनूपे स भवेद्देशे वराहवद् लोमवान्" भावप्र०।

वारि न० वृ–इण्। १जले अमरः २ह्रीवेरे च हेमच०। वार्य्यतेऽनया वृ–णिच्–इन् वा ङीप्। ३गजबन्धन्याम् अमरः। "वार्य्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः" रघु०। ४वाचि ५सरस्वत्याम् च स्त्री ङीबन्तः ६कलस्याम् धरणिः ७वन्दी च मेदि०।

वारिकण्टक पु० वारिणि कण्टक इव। शृङ्गाटके जटा०।

वारिकर्णी स्त्री वारिणि कर्ण इव पत्रमस्याः ङीप्। १कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रैव।

वारिकर्पूर पु स्त्री वारिणि कर्पूर इव। इल्लिशमत्स्ये त्रिका०। स्त्रियां ङीप्।

वारिकुब्ज पु० वारिणि कुब्ज इव वक्राकृतित्वात्। शृङ्गाटके शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रैव त्रिका०।

वारिक्रिमि पु०६त०। जलौकायां त्रिका०। [कायाम् त्रिका०।

वारिचत्वर पु० वार्य्येव चत्वररूपमस्याधारत्वात्। कुम्भ

वारिचर पु स्त्री० वारिषु चरति चर–अच्। १मत्स्ये २जलचरजन्तुमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। [शैवाले त्रिका०

वारिचामर न० वारिणश्चामरमिव शोभाहेतुपुञ्जाकारत्वात्।

वारिज न० वारिणि जायते जन–ड। १पद्मे २लवङ्गे ३गौरसुवर्णे ४लवणभेदे च राज नि०। ५शङ्खे हेमच० ६शम्बूके पुं० शब्दच०। ७जलजातमात्रे त्रि०।

वारितस्कर पु० वारिण तस्कर इवापहारकत्वात्। १सूर्य्ये २मेघे शब्दमा०। ३सूतके च।

वारित्रा स्त्री वारिणस्त्रायते त्रै–क। छत्रे त्रिका०।

वारिद न० वारि ददाति दा–क। १मेघे २मुस्तके च अमरः। ३जलदातरि त्रि० ४वालायां स्त्री शब्दच०।

वारिधि पु० वारीणि धीयन्तेऽस्मिन् धा–आधारे कि। १समुद्रे शब्दर० वारिनिध्यादयोऽप्यत्र जलाधारे २घटादौ च

वारिपर्णी स्त्री वारिणि पर्णान्यस्याः ङीप्। कुम्भिकायाम् (पाना) अमर।

वारिपालिका स्त्री वारीणि पालयति आस्तरणेन पाल–ण्वुल्। कुम्भिकायाम (पाना) शब्दमा०।

वारिपृश्नी स्त्री वारिणि पृश्नि पर्णमस्याः ङीप्। कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दमा०। [त्रिका०।

वारिबदरा स्त्री वारिसमीपभवा बदरेव। प्राचीनामलके

वारिबालक न० वारिणो बालक इव। ह्रीवेरे जटा०।

वारिभव न० वारिणो नेत्रजलाय वारिणि वा भवति प्रभवति वा भू–अच्। १स्रोतोऽञ्जने राजनि०। २जलभवमात्रे त्रि०

वारिमसि पु० वारि जलं मसिरिव नीलतापादकं यस्य। १मेघे त्रिका० २मुस्तके च। [(पाना) त्रिका०।

वारिमूली स्त्री वारिणि मूलमस्याः ङीप्। कुम्भिकायाम्

वारिरथ पु० वारिणि रथ इव गमनसाधनत्वात्। भेलके त्रिका०

वारिराशि पु० वारीणां राशयोऽत्र। १समुद्रे त्रिका०। ६त०। २जलसमूहे च। [२जलजातमात्रे त्रि०।

वारिरुह न० वारिणि रोहति रुह–क। १पद्मे राजनि०

वारिवदन न० वारियुक्तं वदनं यस्मात्। प्राचीनामलके तत्फलभक्षणे हि मुखं वारिनिस्रावः।

वारिवर न० वारि वृणोति वृ–अच्। करमर्दके जटा०।

वारिवल्लभा स्त्री वारि वल्लभमस्याः जनकत्वात्। विदार्य्याम् राजनि०। [च अमर। एव। वारिवाहोऽप्यत्र भवे वार्मुचोऽपि।

वारिवाह पु० वारीणि वहति वह–अण्। १मेघे २मुस्तके

वारिश पु० वारिणि समुद्रजले शेते शी–ड। विष्णौ त्रिका०।

वारीश पु० ६त०। १समुद्रे २वरुणे च। वारिनाथादयोऽप्यत्र।

वारु पु० वारयति रिपून् वारि उण्। विजयकुञ्जरे हारा०।

वारुण न० वरुणस्येदमण्। १जले २वरुणसम्बन्धिनि त्रि०। स देवताऽस्य अण्। ३वरुणदेवताके त्रि०। ४शततारके न०।

वारुणि पु० वरुणस्यापत्यम् इञ्। अगस्त्यमुनौ त्रिका०।

वारुणी स्त्री वरुणो देवताऽस्य वरुणस्येदं वा अण् ङीप्। १पश्चिमदिशि २मदिरायाम् हेमच०। ३शतभिषातारायां ४गण्डदूर्वायाम् ५दूर्वायां मेदि०। ६इन्द्रवारुण्यां राजनि० ७वरुणस्त्रियां चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां च स्कन्दपुराणे। "वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी। गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा" वारुणं शतभिषा। "शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता। गङ्गायां यदि लभ्येत कोटि

सूर्यग्रहे समा। शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि। महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्" "अत्र संज्ञाविधेः सार्थकत्वाय तेनामहतेन वारुण्यु-तिथ्युक्तेन नक्षत्र महावारुणीमहामहावारुण्यादुक्ते-ष्वनीषु स्नाने पारणादिफलाभिमतस्य पौर्णमासाष्टमा-व्ययो पश्चाज्ञ्याद्य ति०त०। अत्र च एव दशायात् यावन-दिनमत्र पाद्मम् "सूर्यकालपरिच्छेदा दिनस यावत्पा-सया। मध्यमपद्मं तु यावन्न प्रकीर्तितं" कूर्मपु०। कौमपाद्मयोः "द्वे तिथ्यनावेकवारे यत्र स्यात् स दिनक्षयः"। वसिष्ठ "एकस्मिन् वासरे तिसृषु तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र सांहितिकं फलम्" इत्येतयोर्वचनयोरेकवाक्यतयापि तथावगम्यते। एवापूर्वपरयोरित्यादिकन्तु ज्योतिःशास्त्रात् कालहोरादिज्ञानार्थमिति। अत्र "संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। पुष्ये स्नात्वा च गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्"। इति ब्रह्माण्डपुराणात् ग्रहणकाले त्रिकोटिकुलोद्धरणविधानात् ततोऽधिकेषु वारुण्यादिषूत्तरोत्तरगुरुषु महा-महावारुण्यादिषु यत् त्रिकोटिकुलोद्धरणफलं तद्वरुणतत्तारतम्येनाधिकम् "य य क्रतुमधीते च तस्य तस्याप्नुयात् फलम्" यावत्क्रत्वोर्नाध्ययनात् यथा तत्तद्यागकरणाधिकफलम् अतएव वित्तानामादरोऽपि नश्यति। मथाश "स्नाने" कृते वारुण्यन्ते शतभिषा गतः। सप्तजन्मभवयुक्ता दुर्भगा विधवाम्भुसा"। "त्रयोदश्या तृतीयायां दशम्यां विशेषतः। शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथ अन" इति प्रचेताजाबालिवचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रादीनाम् स्नाननिषेध इति वाच्यम् "श्रावाय श्रियतेयम् स्नानं यादृच्छं नरैः। तिष्विहं दशम्यादौ नित्य नैमित्तिके न तु" इति वैयाकरणवचनेन रागप्राप्तस्नानस्यैव निषेधात् नकर्तव्यमिति तदाकलनात्। अत्र त्रयोदश्यां पूर्णायां पूर्वाह्णेतरकाले नक्षत्रादिसत्त्वे परदिने पूर्वाह्णे तिथिनक्षत्राभावेऽपि पूर्वदिन एव स्नानम्। तथा च कालमाधवीये नारदीयम् "आदित्योदयवेलायां आरभ्य षष्टिनाडिका। तिथिस्तु या हि यस्य स्यात् सार्वतिथ्या स्मृतं विधिः" अत्र पूर्वतिथे वारुण्यभावात् नैमित्तिकस्नानविधानं प्रतीयते। रात्रावपि वारुण्यादिषु गङ्गायां स्नानम्। "दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायां च सर्वतः। स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः"। स्वल्परत्नाकरे देवल "महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम्। तस्यां स्नानं न कर्तव्यं काम्यनैमित्तिकादृते"। अत्र महानिशायामपि काम्यनैमित्तिकं स्नानं प्रतीयते। ति०त०रघु०

वारेन्द्री स्त्री देशभेदे (वारेन्द्रभूमि) (राजशाही) वङ्गदेशप्रदेशभेदे।

वार्च पु० वारि चरति चर–ड। जलचरे हंसादौ।

वार्णिक पु० वर्णं लेखनं शिल्पमस्य ठक्। लेखके शब्दच०

वार्त्त न० वृत्ति+अण्। १आरोग्ये २असारे ३फल्गुनि ४वार्त्तायोगे च त्रि०अमरः। ५दुर्गायां "पशादिपालनादेवी कृषिकर्मान्तकारणात्। वृत्तेनाह्लादनाद्वापि वार्त्ता सैव प्रगीयते" देवीपु०। ६वृत्तौ कृषिकर्मणि ७जनश्रुतौ अमरः। ८कृत्तान्ते हत्याशिष्टये मेदि०। १०काककर्तृके भूतनाशने च स्त्री "अस्मिन् महामोहमये कटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिनेन्धनेन। मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता" इति भा०व० यक्षप्रश्नः।

वार्त्तिक पु० वार्तामारोग्यमाकयति गमयति आक–अच्। वार्त्ताकी त्रिका०। भावप्र० स्त्रीत्वमप्युक्त ङीप्

वार्त्ताकु स्त्री वार्तामारोग्यमाकयति गमयति आक–णिच्–उण्। इन्ताके (वेगुन) शब्दच०। "सा स्वल्पदा मारुतनाशिनो स्वप्नदा योषितवर्द्धनी च। क्षुद्रावकावार्त्ताकिनामिनी च ५।३।७। वार्त्ताकुरेषा गुणसम्युक्ता। सा बाला कफपित्तघ्नी पक्वा क्षारपित्तला। वृद्धाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी। अङ्गारपक्वा वार्त्ताकुः किञ्चित् पित्तकरी मता। कफमेदोऽनिलघ्नी अत्यर्थं लघुतरा पटुः" राजव०। "इन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम्। ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु। तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं गुरु। इन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम्। कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यन्तं लघु दीपनम्। तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम्। अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत्। तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनञ्च पूर्वतः" भावप्र०। तदर्थे पु० त्रिका०।

वार्त्तायन पु० वार्त्तायाः अयनं येन। प्रहिते चरे हेमच०

वार्त्तावह पु० वार्त्तामावहति आ+वह–अच्। १कर्षकवाणिज्याजीविनि वणिग्भेदे अमरः २कृषाजीवके त्रि०

वार्त्तिक न० उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ताकरं ग्रन्थ, ठक्। "उक्तानुक्त-

"दुःखादेर्यन्त्रकारि न वार्त्तिकम्" इत्युक्ते ८वार्त्ताहारके ९पत्रभेदे हेमच०। वार्त्तायां तद्ग्रन्थे नियुक्तः ठक्। १०चरे त्रि०। वृत्तिः कृष्यादि, प्रयोजनमस्य ठञ्। ११वैश्ये १२वर्त्तिकाखगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। राजनि० १३वार्त्ताकौ शब्दर०। १४खगभेदे (बटेर) स्त्री ङारा०।

वार्द्दर न० वारि जलाय दीर्य्यते दॄ-अप्। १दक्षिणावर्त्ते शङ्खे २काकविष्ठायाम् ३कृष्णजीरके ४भारत्यां मेदि० ५कृमिजे ६आम्रबीजे च। वारेव दरम्। ७जले च विश्व०।

वार्द्दल न० वार्दलमेत्यत्र दल-आधारे क। १दुर्दिने २मस्याधारे पु० मेदि०।

वार्द्धक न० वृद्धानां समूहः तस्य भावः कर्म वा वुञ्। १वृद्धसमूहे २वृद्धस्य ३भावे ४कर्म्मणि च मेदि०।

वार्द्धक्य न० वृद्धस्य भावः कर्म वा ष्यञ् कुक् च। वृद्धत्वे अमरः। [त्रिका०।

वार्द्धि पु० वारि जलानि धीयन्तेऽत्र धा-कि उप०। समुद्रे

वार्द्धिभव न० वार्द्धौ समुद्रे भवति भू-अच्। समुद्रलवणे राजनि०। २समुद्रभवमात्रे त्रि०।

वार्द्धुषि पु० वृद्ध्या जीवति इष वृद्धेर्द्धुषिनादेशः। वृद्ध्याजीवे अमरः। स्वार्थे क तत्रैव। "समर्घं धान्यमुद्धृत्य महार्घं यः प्रयच्छति। स वै वार्द्धुषिको नाम हव्यकव्यबहिष्कृत" स्मृतिः। वृद्धिश्च वृद्धिमन्त्रे वक्ष्यते तत्रोक्तनयमातिक्रमेण धनापदि स्वयमन्यद्वारा वा स्वाम्युक्त्येन यो व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् आपदि तु स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोषः" प्रा० वि०।

वार्द्धुषिन् त्रि० वृद्धि+मत्वर्थे इनि प्रकृतेः नि० वार्धुषभावः। वृद्ध्याजीविनि आ० श्रा० ३८२६ श्लो०।

वार्द्धुष्य न० वार्द्धुषेर्भावः ष्यञ्। धान्यादेर्वृद्ध्योपाये (वाढ़िदया) त्रिका०।

वार्द्धीनस पुंस्त्री० वारि जलानि धयति धा-क्विप् वार्ध्री नासा नासिका यस्य नसादेशः। १गण्डके त्रिका० स्त्रियां ङीष्। "त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्। वार्द्धीनसं मान्यतश्चो कण्ठे कर्णे च संयुतम्" इत्युक्ते २छागभेदे "वार्द्धीनसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी" मनुः। ३पक्षिभेदे च "रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचञ्चुर्विहङ्गमः। कृष्णो वर्णेन च तथा पक्षी वार्द्धीनसो मत" वा-कं०पु०श्रय श्राद्धकल्पम्। वसिष्ठानाञ्च कलिकापु० ६६अ० पक्षो यथा "नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्णपादः सितच्छदः। वार्द्धीनसः स्यात् पक्षीयो मम विष्णोरतिप्रियः"। पृषो० वार्ध्रीणसोऽप्यत्र।

वार्भट पुंस्त्री० वारि भट इव। कुम्भीरे त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

वार्म्मण न० वर्म्मणां समूहः अण् न टिलोपः। कवचसमूहे अमरः। [समूहे शब्दर०।

वार्म्मिण न० वर्म्मिणां समूहः अण् न टिलोपः। कवचि-

वार्मुच् पु० वारि जलानि मुञ्चति मुच-क्विप्। १मेघे शब्दर० २मुस्तके च।

वार्म्मिला स्त्री वाजीता शिवा शाङ्क०। ककोलाया शब्दच०।

वार्षक न० पृथिवीभागभेदे। "दशधा विभजन् चैत्रमकरोत् पृथिवीमिमाम्। इलावृतं यदायातो मध्यदेशमतोऽग्रवान्। कोष्टके वार्षकं चैव रथपद्धतिर्भूव ह" वह्निपु०।

वार्षिक त्रि० वर्षे वर्षासु वा भव ठञ्। १वत्सरभवे २वर्षाकालभवे च। ३त्रायमाणलतायां न० मेदि० तदर्थे स्त्री राजनि० स्त्रीत्वे ङीप्। ४वर्षे वर्षे कर्त्तव्यायां पूजायां स्त्री ङीप्। "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी" देवीमा०। [अमरः।

वार्हत न० बृहत्याः फलम् अण् तस्य न लुप्। बृहतीफले

वार्हद्रथ(थि) पु० बृहद्रथस्यापत्यम् अण् इञ् वा। बृहद्रथराजपुत्रे जरासन्धे नृपे त्रिका० अपत्ये शब्दर०।

वार्हस्पत्य न० बृहस्पतिना प्रोक्तमधीते वेत्ति वा यक्। १चार्वाकदर्शने। तेन प्रोक्तं तदधीते वा यक्। २नीतिशास्त्रे ३चार्वाकमते च। ४बृहस्पतेरिदम् त्रि०। ५वर्षभेदे गुरुवर्षशब्दे २६१८ पृ० दृश्यम्। स देवताऽस्य यक्। ६तद्देवताके त्रि०। ७पुष्यनक्षत्रे न० मेदिनिकोऽण्। वार्हस्पत्यवेत्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वालव पु० बल-घञ् बालवत् वाति गच्छति वा-क। तिथ्यर्द्धात्मके द्वितीये करणे ज्यो०त०। [ल्कल वासस न०

वाल्क न० वल्कस्य निर्वृत्तम् अण्। वल्कजातवस्त्रे। वा-

वाल्मिकि पु० वल्मीके भवः इञ् पृषो०। रामायणग्रन्थकर्त्तरि मुनिभेदे हिमचन्द्रो०।

वाल्मीक(कि) पु० वल्मीके भव अण् इञ् वा। भार्गवे प्राचेतसे मुनिभेदे जटा०। [अमर०।

वावदूक त्रि० वद-यङ् लुक्-ऊकञ्। अतिशयवदनशीले वक्तरि

वावय पु० वय-यङ्लुक्-अच्। (बाबुइ) तुलसीभेदे शब्दच०

वावृत संभक्तौ दि० आत्म० सक० सेट् क्रा० वेट्। वावृत्यते अवावर्त्तिष्ट। "ततो वावृत्यमाना सा" भट्टिः।

वावृत्त त्रि० वावृत-क्त। व्रतवरणे।

वाश तिरश्चां शब्दे अक० आह्वाने सक० दि० आत्म० सेट् ऋदित् चाङि न ह्रस्वः। वाश्यते अवाशिष्ट। "उद्वाश्यमानं पितरम्" भट्टिः।

वाशा स्त्री वा काममतं श्यति शो–क। वासके शब्दर० स्वार्थे क ह्रस्वे अत इत्त्वम्। वाशिका तत्रार्थे शब्दच०।

वाशित न० वाश–भावे क्त। १तिरश्चां शब्दे अमरः २आह्वाने च।

वाशिता स्त्री वाश क्त। १करिण्याम् २स्त्रीमात्रे च अमरः

वा(व)शिष्ठ न० वशि(सि)ष्ठस्येदम् अण् तेन प्रोक्तं वा अण्। वशिष्ठप्रणीते १उपपुराणभेदे २योगशास्त्रभेदे च। ३वशि(सि)ष्ठसम्बन्धिनि त्रि०। ४गोमत्यां नद्यां स्त्री हेमच० ङीप्। [मदि०।

वाश्र न० वाश–रक्। १गृहे २चतुष्पथे च। ३दिवसे पु०

वाष्प(स) पु० वा प ष(स)क च। १ऊष्मणि २लोहे मेदि० ३नेत्रजले च अमरः। ५ऊष्मा वा कर्तृ। ४मारिषशाके (नटिया) पुस्त्री शब्दर० वा गौ०ङीष्। वाष्पा+(स्पी) स्वार्थे क। वाष्पि(स्पि)कापत्र अमरः।

"मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः। मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तहृद् गुरुः। वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तहृद् विषमाग्निजित्। रक्तमार्षो गुरुर्नातिसक्षारो मधुरः सरः। श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः" भावप्र०। [अध्यवासयत् त।

वास सुरभीकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट्। वासयति ते

वास पु० वस–निवासे आच्छादने वा आधारकर्मादौ घञ्। १गृहे २वस्त्रे ३अवस्थाने हेमच०। वास इव। ४वासके शब्दर०। तत्रार्थे स्त्रीत्वमपि तत्र टाप्। ५सुगन्धे च। स्थानभेदेऽवस्थाननिषेधो यथा

'तथाद्य सर्वलोकेषु वासो मम न रोचते। पुरो ये नाभिनन्दन्ति उत्सवैर्नाभिजनेन च। न तेषु च वसेत् प्राज्ञो येऽदोषी पापशङ्किषु। ये त्वमभिजानन्ति कृतमाभिजनेन च। तेषु साधुषु च वसेत् सदा प्रदेशि मत' भारते २८अ०। 'धार्मिकैराहृतं यत्र न व्याधिबहुलं भवेत्। न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजनैर्वृते। हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम्। मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेद् द्विजः। अर्द्धक्रोशात् नदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तम। नान्यत्र निवसेत् पुण्य नान्त्यजग्रामसन्निधौ। न संवसेत् पतितैर्न चण्डालैर्न पुक्कसैः। न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः" कूर्मपु० १५अ०। "धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः। पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत्" चाणक्यः

वासक पु० वास–ण्वुल्। स्वनामख्याते वृक्षे 'येन तत्र प्रकारस्य स एव कासनाशकः" इति वैद्यकम्

'वासकः कासहृत् स्वर्यः कफपित्तास्रनाशनः। तिक्तस्तुवरको हृद्यो लघुः शीतस्तृडर्त्तिहृत्। श्वासकासज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः" भावप्र०। २गानाङ्गविशेषे यथा "मनोहरोऽथ कन्दर्पस्तारानन्दन एव च। चत्वारो वासकाः प्रोक्ता शङ्करस्य स्वयं पुरा"। तथा छिन्मते नामान्तरम्। "विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुमुद एव च। चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः" सङ्गीतदा०।

वासकसज्जा स्त्री "कुरुते मण्डनं या तु सज्जिते वासवेश्मनि। सा तु वासकसज्जा स्यात्" इत्युक्तलक्षणे नायिकाभेदे वासकसज्जाशब्दे सा० द०।

वासकर्णी स्त्री वास देवपाश कर्णयत्यत्र कर्ण–आधारे अच् गौरा० ङीष्। यज्ञशालायाम् शब्दर०।

वासगृह न० वासयोग्यं गृहम् शाक०। अभ्यन्तरगृहे अमरः।

वासत पु स्त्री० वास–अतच्। गर्दभे शब्दर०। स्त्रियां ङीष्।

वासतेयी स्त्री वसतये हिता ढञ्। १रात्रौ त्रि०। २वसतियोग्ये त्रि० 'वनम् वासतेयम्" भट्टिः। स्त्रियां ङीप्।

वासन न० वास–ल्युट्। १सुरभीकरणे २धूपने ३वारिधान्याम् ४वस्त्रे मेदि० ५वासस्थाने शब्दर०। ६ज्ञाने च धरणिः वस–णिच–ल्युट्। ७निक्षेपाधारे निक्षेपार्थं मुद्राङ्कित पात्रे च। "वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते" नारदः। 'वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकं मुद्रादिचिह्नयुक्तम्' मिता० रघु०। वस–णिच् भावे ल्युट्। ८स्थापने च।

वासना स्त्री वासि–युच्। १प्रत्याशायां २ज्ञाने मेदि० ३दुर्गायां शब्दर० त्रटा०। ४सुरभीकरणे च। मिथ्याज्ञानजन्ये ५संस्कारभेदे दर्शनोक्ते। [illegible] मतो बोद्धा। ७गणितशास्त्रविशेषे पाटीगणिते [illegible] युक्तिनिदर्शने च।

वासन्त पु स्त्री० वसन्ते देशे काले वा भव अण्। वसन्तजिते १उष्ट्रे मेदि० २कोकिले च रामाश्रमः। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] च शब्दर०। [illegible] त्रि०।

स्त्रियां ङीप् सा च दूर्वायां दमाधवीलतायां पटोले । १०पाटलायां विश्व० ११नवमल्लिकायां भावप्र० । "वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा" भावप्र० । १२वसन्तकाले कर्त्तव्यदुर्गापूजायाम् । भविष्यपु० "मीनराशिस्थिते सूर्ये शुक्लपक्षे नराधिप ! । सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां सदा" भविष्योत्तरे 'चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये । पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्यान्तु विसर्जयेत्" कालकौमुद्यां कालिका० "चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये । पूजयेद्विविधैर्द्रव्यैर्गन्धपुष्पैस्तथा । नानाविधैश्च बलिभिर्नैवेद्यैर्दीपवर्त्तिभिः । त्रिचत्वरे पार्थ ! पट्टवस्त्रादिभिस्तथा । एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः । ईप्सितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकांश्च यः" इति । अत्र निरुपपदमासमत्वसङ्केतात् भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति मीनस्थरव्यारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरम् । सौरस्यारब्धत्वे कदाचित् सप्तम्यादितिथित्रयाभावात् तद्वर्षे तत्कल्पलोपः स्यात् न चेष्टापत्तिः भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् कालिकावचने वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च नित्यत्वम् । एतद्विहितं कालविवेके । एवं कालिकावचनपरार्द्धे पुत्रादिरूपफलश्रवणात् काम्यत्वञ्च । ततश्च काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिः । "सिताष्टम्यान्तु चैत्रस्य पुष्पैस्तत्कालसम्भवैः । अशोकैरपि ये कुर्य्युर्मन्त्रेणानेन पूजनम् । न तेषां जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः" इति कालिकापुराणवचनात् केवलाष्टमीकल्पश्चोक्तः । चैत्रमासमधिकृत्य 'नवम्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्दिनीम् । कुङ्कुमागुरुकस्तूरीधूपान्नध्वजतर्पणैः ।। दमनैश्च पत्रैश्च विजयाख्यपदं लभेत्" इत्यनेन केवलनवमीकल्प उक्तः । व्यवस्था तु शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता यथा द्रष्टव्या । विशेषस्तत्र बोधनप्रक्रिया नास्ति वासन्तिकायां बोधनासम्भवात् इति मागावहृतम् । हेमादिमते पूर्वमत्रतोयमनि दिन्" दुर्गोत्सवविवेक । तत्काल पूज्यत्वात् दुर्गापि वासन्त्युच्यते ।

वासयोग पु० पादेन मल्लेन योगो यत्र (आबिर) चूर्णभेदे अमरः । [पुं०मेदि० ।

वासर पुन० । वस–अरन् । १दिवसे अमरः । २नागभेदे

वासव पु० वसूनि सन्त्यस्य अण् वा । १इन्द्रे वसोरपत्ये स्त्री अण् ङीप् । २व्यासमातरि मत्स्यगन्धायाम् स्त्री हेमच० । ३धनिष्ठानक्षत्रे न० ज्यो०

वासवदत्ता स्त्री वासवदत्तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक् । १वासवदत्ताचरिताख्यापके ग्रन्थभेदे शब्द० । २इन्द्रदत्ते त्रि० । [भेदे राजनि० ।

वासस् न० वस आच्छादने असि णिच् । १वस्त्रे अमरः २पत्र-

वासाखण्ड न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे "तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले । तत्र पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् । चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धं तथा शतम् । द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् । कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातं सुचूर्णितम् । क्षिप्त्वा विलोडितं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी । कासश्वासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः"

वासाखण्डकुष्माण्डक न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे "पञ्चाशच्च पलं स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमानतः । आज्यपलशतं पाच्य वासाक्वाथाढके पचेत् । शुण्ठीधात्री यथाभागैस्त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः । ऐलेयनिम्बधन्याकमरिचैश्च पलांशिकैः । पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् । कास श्वास क्षय हिक्का रक्तपित्त हलीमकम् । हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति"

वासागार न० वासस्य व्यवमगारम् शाक० । वासयोग्ये गृहे गृहमध्ये त्रिका० ।

वासाघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे 'वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः । प्रदाय कल्कं विपचेद् घृतं तत् सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम्" ।

वासाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे "वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम् । दत्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च । पिप्पलीमुस्तद्राक्षा चन्दनोत्पलनागरैः । कल्कीकृतैश्च विपचेत् घृतं जीर्णज्वरापहम्" । [उणादि० ।

वासि(सी) स्त्री वस–इञ् वा ङीप् । १कुठारभेदे (वाइस)

वासित त्रि० वास क्त । १सुरभीकृते अमरः । वास–क्त १धूपिते २हत न० मेदि० ३ज्ञानमात्रे हेमच० ४खगरुते त्रिश्च एकारितया ह्रस्वीभावे स्त्री अमरः पाठान्तरम् च गौरा० ङीष् । ७वासान्विते च त्रि० भरतः ।

वासिनी स्त्री वासोऽस्त्यस्याः इनि । शुक्लझिण्टयाम् शब्दच० । [नक्षत्रे च उणादिको० ।

वासु पु० वस–उण् । १विष्णौ त्रिका० । २विश्वरूपे ३शुद्धात्म-

वासुकि पु० वसुना शिरस्थरत्नेन कायति कै-क स एव इञ्। १सर्पराजे "भगिनी वासुकेस्तथा" मनसास्तोत्रम्।

वासुदेव पु० वसुदेवस्यापत्यम् अण्। १विष्णौ अमरः।
अन्यापि तन्नामनिरुक्ति विष्णुपु० दर्शिता यथा "सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः। ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते"। विष्णुस० भाष्ये तु द्विधा पठितयोः वासुदेवशब्दयोर्द्विधा व्युत्पत्तिर्दर्शिता तत्र प्रथम वसुदेवापत्यरूपार्थिका द्वितीया यथा "वसति वास गच्छति वा) वासु दीव्यति क्रीडति जिगीषते व्यवहरति द्योतते स्तूयते मुमुक्षुभिर्वा गच्छतीति वा देवः। वासुश्चासौ देवश्च वासुदेव। "छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा (मायया) सूर्य्य इवांशुभिः। सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः" "वसनात् सर्वभूतानां वासुत्वाद् देवयोनितः। वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" भा० ष०। स च चतुर्व्यूहस्य नारायणाख्यस्य परमात्मनः अंशभेदः इति वैष्णवा मन्यन्ते
"एकांशेन जगत् कृत्स्नं व्याप्य नारायणः स्थित। चतुर्द्धावस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि वा। एका भगवतोमूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवाऽमला। वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला। द्वितीया कालसंज्ञाख्या तामसी शेषसंज्ञिता (सङ्कर्षणाख्या)। निहन्ति सकलाश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः। सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयाऽन्या प्रद्युम्नेति च कथिता। जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्ध्रुवा। चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्त्तिर्ब्राह्मी सुसंज्ञिता। राजसी चानिरुद्धाख्या प्राद्युम्नी सृष्टिकारिका। यः स्वपित्यखिलं हृत्वा प्रद्युम्नेन सह प्रभुः। नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गकरो हि सः। या सा नारायणतनुः प्रद्युम्नाख्या मुनीश्वराः। तया संमोहयेद्विश्वं सदेवासुरमानुषम्। सैव सर्वजगत् सूते प्रकृतिः परिकीर्त्तिता। वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः। प्रधानं पुरुषः कालस्तत्त्वत्रयमनुत्तमम्। वासुदेवात्मकं नित्यमेतत् विज्ञाय मुच्यते" कूर्मपु० १८ अ०।

वासुदेवप्रियङ्करी स्त्री ६त०। १शतावर्य्याम्, राजनि०

वासुरा स्त्री वस-उरण्। १स्त्रीमात्रे २करिण्यां ३रात्रौ ४भूमौ च हेमच०।

वास्त्र स्त्री वस-त्र। नाधोक्तौ वाशायाम् स्त्रियाम् अमरः।

वास्तव न० वस्तेव अण्। यथाभूते पदार्थे। [र्थे।

वास्तविक त्रि० वस्तुनो निर्वृत्तम् ठक्। स्वत सिद्धे यथाभूत-

वास्तव्य त्रि० वसति वस-तव्य नि०। १वासकर्त्तरि, २वासयोग्ये स्थाने, ३वसतौ च न०।

वास्तु पु०न० वस तुण्। १वासयोग्यभूमौ अमरः। गृहशब्दे २६१२पृ० दृश्यम्। स्वार्थे क। स्वनामख्याते शाके राजनि०। तत्रार्थे न० भावप्र०।

वास्तूक न० वास्तु स्वार्थे क पृषा० दीर्घ। (वेतुया) १शाकभेदे भावप्र० २चिल्लीशाके स्त्री गौरा० ङीष् राजनि०।
"वास्तूकं वास्तुकं च स्यात् क्षारपत्रञ्च शाकराट्। तदेव तु बृहत् पत्रं रक्तं स्याद् गौडवास्तुकम्। प्रायशो यवमध्ये स्यात् यवशाकमतः स्मृतम्। वास्तूकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम्। दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम्। सरं प्लीहार्शपित्तास्रकृमिदोषत्रयापहम्" भावप्र०। [स्थाने २वासयोग्ये च।

वास्तेय त्रि० वस्तिरिदम् वस्तये हितं वा ढक्। १वस्तिसम्ब-

वास्तोष्पति पु०६त० अलुक् समा०। १इन्द्रे, अमरः २वास्तुभूमिपतौ च। [रथे अमरः।

वास्त्र पु० वस्त्रेणावृतो रथः अण्। वस्त्रेण समाच्छादिते

वास्त्रेय पु० वास्त्राय हितं ढक्। नागकेसरे रत्ना०।

वाह यत्ने भ्वा० आ० अक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वाहते अवावाहत्।

वाह पु स्त्री० उह्यतेऽनेन अश्वो वा शकटादिना वा वह-घञ्। १अश्वे "वाहो भारचतुष्टयम्" इत्युक्ते २परिमाणभेदे च अमर। ३भुजे ४वायौ पु० ५वृषभे च पुस्त्री० शब्दर० स्त्रियां जातित्वे ङीष्। [अमरः वाहद्विषाद्वयोऽप्यत्र।

वाहद्विषत् पु० वाहाय द्वेष्टि द्विष-शतृ ६त०। महिषे

वाहन न० वाहयति वह-णिच् ल्यु। रथादौ याने।
देवभेदे वाहनभेदो यथा "विष्णुब्रह्मशिवैर्देवैर्भिद्यते या जगन्मयी। सितप्रेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः। हरिर्हरिस्तु त्रितयो वाहनानि महौजसः। सम्भूयो वाहनत्वन्तु तथा यस्मात् प्रयुज्यते। तथान्यद्यन्तरं ज्ञात्वा वाहनत्वं गतास्त्रयः। यस्मिन् यस्मिन् महामाया मोक्षार्थं प्रति सतत स्थिता। तेन तेनैव रूपेण वाहनान्यभवंस्तथ" कालिकापु० ५७अ०। देवदानवानां वाहनानि यथा। पुलस्त्य उवाच "शृणुष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद। वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः। रुद्रहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महागजम्। श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम्। रौद्रीशावभवं भीमं कृष्णवर्णं मनोजवम्। पौण्ड्रकं नाम महिषं

धर्मराजस्य नारद ! । हनूमानस्वमूर्तेः ग्राम जलधि सम्भवम् । शिशुमारं दिव्यगति वाहनं वरुणस्य च । रौद्र शकटचक्राक्ष शैलाकारनरोत्तमम् । आम्बिकाग्रादसम्भूत वाहन धनदस्य तु । एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महामुने । गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगेन्द्रा महाबलाः । श्वेतानि घोरभयानि वृषाण्युग्रजवानि च । रथ चन्द्रमसश्चार्द्धसहस्रहंसवाहनम् । हयोदयश्वाहाश्च आदित्या मुनिसत्तम ! । कुञ्जरस्थाश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः । किन्नरा भुजगारूढा हयारूढौ तथाश्विनौ । सारङ्गाधिष्ठिता ब्रह्मन् ! मरुतो घोरदर्शनाः । शुकारूढाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः । आरुह्य वाहनान्येवं स्वानि स्वान्यमरोत्तमाः । सन्नह्य निर्ययुर्हृष्टा युद्धाय सुमहौजसः" वामनपु० ९अ० । निषङ्गी देवभेदे वाहननामभेदा उक्तास्तत्र दृश्याः ।

वाहस पु० वाह गति क्विप् असि क । १अजगरे अमर । २सुनिषण्णके (सुषनि) शाके ३परिमाणे च मेदि० ।

वाहिक पु० वह णिच् ठन् । १ढक्कायां २गोवाहे (बलदे) ३शकटादौ धर्त्ते । ४भारवाहके त्रि० "गोवाहिक" पा० ८० । [शब्दर० । गजकुम्भाधोभागे अमरः ।

वाहित्थ न० वहतीति णिनि वाही तस्मिन् तिष्ठति स्था-क

वाहिनी स्त्री वाहोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । १सेनायाम्, २उक्तसंख्यादिसंख्याभेदान्विते सैन्यभेदे अनीकिनीशब्दे १६८१पृ० दृश्यम् । वहति वह णिनि । ३नद्याम् अमर । "वाहिन्य पार्श्वभेता न लङ्घात भवतः" काव्यप्रकाश ।

वाहिनीपति पु० ६त० । १सेनापतौ अमर । २समुद्रे च शब्दच० ।

वाहीक पु० वह ईकण् । १भारवाहके जातिभेदे (जाट) । २देशभेदे च हेमच० ।

'वाहीकदेशं मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् । पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः । तान् धर्मबाह्यानशुचीन् वाहीकान् परिवर्जयेत् । शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा । जर्त्तिका नाम वाहीकास्तत्र सुनिन्दितम्" भा० कर्ण० २०० अ० ।

वाह्य न० वाह वाहनमर्हति यत् वह णिच् यत् वा । १अश्वादौ याने हेमच० । वहिर्भव ष्यञ् टिलोप । २वहिर्भवे त्रि० । ३एतत्परत्वे चोदग्राद्यन्तमित्यन्ये ।

वाह्येन्द्रिय न० वाह्यपदार्थानां शब्दादीनां ग्रहणयोग्यमिन्द्रियम् शाक० । शब्दादिग्राहके श्रोत्रादौ इन्द्रिये ।

वाह्लि(ह्ली)क पु० । वह् लिक् स्वार्थे क । १देशभेदे भरत । तद्देशजाते-कुङ्कुमे, २हिङ्गुनि न० मेदि० ।

वि अव्य० वा कि । १नियोगे, २विशेषे ३निश्चये ४असहने, ५निग्रहे, ६हेतौ, ७अव्याप्तौ, ८ईषदर्थे, ९परिभवे, १०अवलम्बने, ११ज्ञाने मेदि० १२विशेषेण गतौ, १३आलस्ये, १४पालने च शब्दच० । १५विहगे पु० अमर । गणरत्ने अस्यार्थभेदास्तूक्ताः क्रमेणोदाहृत यथा "विनानावियोगातिशयस्वभावोहेत्वाद्यर्थधैर्यान्याश्रयणम् भेषदर्थाभिमुख्यानवस्थाऽऽलस्यस्थैर्यदयनेषु" । विचित्र १ वियुक्त २ विकीर्ण ३ विततः नदी४ विमनस्क ५ । विभु ६ विस्टति७ विगाढगति८ विद्रुत ९ विभूषित १० विलोपित ११ विसृप १२ विभ्रान्त १३ विदृष्ट १४ विश्रान्तः विलोकयति१५" । [गतिसङ्ख्यापूर्णे तस्मिन् ।

विंश त्रि० विंशतेः पूरण विंशति+डट् तिलोप । येन वि-

विंशक न विंशतेरवयव ड्वुन् तिलोप । विंशतिसंख्यायाम् । विंशतिरधिका दीयतेऽस्मिन् शते आयो लाभो वृद्धिर्वा ड्वुन् । प्रतिशत विंशत्याधिक्यलाभादौ "मासद्वा विंशकं शतम्" इति याज्ञ० ।

विंशति स्त्री द्वे दशती नि० । १द्विदशकसंख्यायां तत्संख्याते च नित्यैकव० । संख्याविशेषार्थे तु द्वि०ब०व० । द्वे विंशती स्त्रियो विंशतय इति ।

विंशतिक त्रि० विंशतिमर्हति कन् । विंशतिसंख्यायोग्ये ।

विंशतितम त्रि० विंशतेः पूरणः तमप् । विंशशब्दार्थे स्त्रियां ङीप् । [संख्यायाम् ।

विंशिन् पु० विंशति+संख्याया डिनि तिलोप । विंशति-

विक न० विरुद्धं विगतं वा कं जलं सुखं वा यत्र । सद्यः प्रसूतायाः गोःक्षीरे पेयूषे शब्दच । २विगतसुखे ३विगतजले च त्रि० । [टफल पक्व मधुर सर्वदोषघ्न भावप्र० ।

विकङ्कट पु० वि+कडि~अटन् । गोक्षुरे शब्दमाला० । "विकङ्क-

विकङ्कत पु० वि+काक अतच् । (वैंइची) वृक्षे अमरः २अतिबलायां स्त्री राजनि० ।

विकच पु० विगताः कचा यस्य । १क्षपणे बुद्धसन्यासिनि । विगिलः कचो यत्र । २ध्वजे केतौ मेदि० । वि+कच अच् । ३विकसिते अमर । ६ब० । ४केशशून्ये त्रि० मेदि० । ५महाश्रावणिकायाम स्त्री राजनि० ।

विकट पु० वि+कट अच् । १विस्फोटके शब्दरत्ना० २शाकरूपकन्दे च राजनि० । वि+कटच् । ३विशाले त्रि० मेदि० । ४विकृते त्रि० त्रिका० ५सुन्दरे त्रि० विश्व ६दन्तुरे त्रि०

धरण्यिकोषः ७मायादेव्यां स्त्री त्रिकाण्डशेषः ।

विकण्टक पु० विगतः कण्टकोऽस्य । १यवासे जटा० । २कण्ट-
कहीने त्रि० । [कर्त्तरि युच् तत्कर्त्तरि त्रि०]

विकत्थन न० वि+कत्थ ल्युट् । आत्मश्लाघायाम् हेमच० ।

विकर्त्तन पु० वि+कृत ल्यु । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च अमरः ।

विकर पु० वि+कॄ-अच् । १रोगे शब्दच० । २सारस्वतदेशे हेमच०

विकर्मस्थ पु० त्रि० विकर्मणि निन्दिताचारे तिष्ठति स्था-
क । कुत्सिताचाररते विष्णुपु० ।

विकर्ष पु० वि+कृष कर्मणि घञ् । शरे वाणे त्रिका० ।

विकल त्रि० विरुद्धा कला यस्य । १विह्वले, २स्वभावहीने
त्रिका० ३कलाहीने च । ४ऋतुमत्यां स्त्रियां स्त्री रत्नमा०
वा ङीप् । विभक्ता कला यया प्रा० स० व० । ५कलाषष्टिभागे
स्त्री "विकलानां कला षष्ट्या" ज्यो० त० । [विकलाङ्गे अमरः ।

विकलाङ्ग त्रि० स्वभावहीनमङ्गमस्य । स्वभावतो न्यूना-

विकल्प पु० विभिन्नः कल्पः । १भ्रान्तिज्ञाने २कल्पने मेदि०
३विविधकल्पने ४संशयारोपणे, ५पक्षतः प्राप्तौ च ।
विकल्पश्च द्विविधः व्यवस्थित ऐच्छिकश्च, सोऽप्या-
काङ्क्षाविरहे युक्तः तथा च भविष्ये "श्रुतियाश्च
विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति" । इच्छाविकल्पेऽष्ट-
दोषाः यथा "प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना ।
प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकमष्टदोषता" । व्रीहिभिर्य-
जेत यवैर्यजेत इति श्रूयते । तत्र व्रीहिप्रयोगे प्रतीत-
यवप्रामाण्यपरित्यागः । अप्रतीतयवाप्रामाण्यपरि-
कल्पनम् । इदन्तु पूर्वस्मात् पृथक् वाक्यम् अन्यथा यवैश्च
येऽपि यागसिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयम्
शास्त्रार्थ इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यवे उपादीयमाने
परित्यक्तयवप्रामाण्योज्जीवनं स्वीकृतयवाप्रामाण्य-
हानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं व्रीहावपि चत्वार
इत्यष्टौ दोषा इच्छाविकल्पे । तथा चोक्तम् । "एवमेवाष्ट
दोषाश्च यद् व्रीहियवशास्त्रयोः । विकल्प आश्रितस्तत्र
गतिरन्या न विद्यते" इति । विविधं कल्प्यते इति वि-
कल्पः । तस्मादष्टदोषभिया उपोष्य द्वे तिथी इत्यत्र न
इच्छाविकल्पः किन्तु व्यवस्थितविकल्प" एका० त० रघु० ।
पातञ्जलोक्ते ६चित्तवृत्तिभेदे यथा "शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्यो विकल्पः" सू० । "स न प्रमाणोपारोही न विप-
र्य्ययोपारोही वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्य-
निबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद् यथा चैतन्यं पुरुषस्य
स्वरूपमिति यदा चितिरेव पुरुषः तदा किमत्र केन
व्यपदिश्यते भवति च व्यपदेशे वृत्तिः यथा चैत्रस्य गौ-
रिति । तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रियः पुरुषः ।
तिष्ठति वाणः स्थास्यति स्थित इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थ-
मात्रं गम्यते । तथानुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्ति-
धर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः तस्माद्वि-
कल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति । भा०
"ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदागमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः
प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा विपर्य्ययः स्यादित्यत" आह ।
स नेति । न प्रमाणविपर्य्ययान्तर्गतः कस्माद् यतो
वस्तुशून्यत्वेऽपीति प्रमाणान्तर्गतिं निषेधयति । शब्द-
ज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति विपर्य्ययान्तर्गतिम्" । त-
दुक्तं भवति कश्चिदभेदे भेदमारोपयति कश्चित् पुन-
र्भिन्नानामभेदं ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात्
तदाभासो विकल्पो न प्रमाणं नापि विपर्य्ययो व्यव-
हाराविसंवादादिति । शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह
तद् यथेति । किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्यते,
नाभेदे विशेष्यविशेषणभावो न हि भवति गौर्विशेष्यते ।
किन्तु भिन्नेन चैत्रेण तदिदमाह । भवति च व्यप-
देशे वृत्तिः । व्यापदेश्यव्यापदेशकयोर्भावो व्यपदेशो वि-
शेष्यविशेषणभाव इति यावत् तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य,
यथा चैत्रस्य गौरिति । शास्त्रीयमेवोदाहरणान्तरं स-
मुच्चिनोति तथेति प्रतिषिद्धवस्तुनः पृथिव्यादेः धर्मः
परिस्पन्दो यस्य स तथोक्तः कोऽसौ निष्क्रियः पुरुषः ।
न खलु सांख्यीये राद्धान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति वस्तु
धर्मो येन पुरुषो विशिष्येतेत्यर्थः । क्वचित् पाठः प्रति-
षिद्धवस्तुधर्मा इति तस्यार्थः प्रतिषेधव्याप्त्या प्रति-
षिद्धाभावो न वस्तुधर्मोऽथ तद्रूपता भावाभावयोरसम्भ-
वादथ च तथा प्रतीतिरिति । लौकिकमुदाहरणमाह
तिष्ठति वाण इति । पचति भिन्नत्वेन पूर्वापरीभूतया
पाकादिक्रिययैव स्थानक्रियया वाणाद्भिन्नया वाणस्य
व्यपदेश इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते ।
गतिनिवृत्तिरेव तावत् कल्पिता तस्याः अभावरूपत्वम् ।
तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो कल्पनापरम्परेत्यर्थः ।
अभावः कल्पितो भाव इव अनुगत इव च सर्वपुरुषेषु ग-
म्यते न पुरुषाद् व्यतिरिक्तो धर्मः कश्चिदित्युदाहरणा-
न्तरमाह । तथानुत्पत्तिधर्मेति । प्रमाणविपर्य्यया-
भ्यामन्या नु विकल्पवृत्तिरिति कादिभिर्बहुधा प्रति-
पादितं वैकल्पिकधर्मोदाहरणत्रयम्" विव० ।

७ज्ञाने प्रकारताख्यविषयताभेदे यथा सविकल्पकं सप्रकारताकं ज्ञानम् । निर्विकल्पकं निष्प्रकारताकं ज्ञानमित्यादि ८वैचित्र्ये तद्य क्वचित् सत्त्वं क्वचिदसत्त्वम् । यथा "साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पात्" गौ० सू० इत्यौ दृश्यम् ।

विकल्पसम पु० गौ० उक्ते जात्युत्तरभेदे । स च कस्य चित् धर्मस्य क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वाविशेषात् प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनरूप यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनात् गुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचारदर्शनात् अनित्यत्वस्य मूर्त्तत्वव्यभिचारदर्शनात् धर्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचरेदिति" वृत्तिः । वा०भाष्ये तु "साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पं प्रसजतो विकल्पसम । यथा क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद् गुरु यथा लोष्ट किञ्चिद् लघु यथा वायुः । एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टः । किञ्चिदक्रियं यथात्मा । विशेषो वा वाच्य" इत्युक्तम् ।

विकत्व(स्व)र त्रि० वि+कत्थ(स्थ) ष्वरच् ।१प्रकाशशीले अमरः २रक्तपुनर्नवायाम् राजनि० ।

विकथा(सा) स्त्री विशेषेण कथ्यतेऽसौ कथ(सा) घञर्थे क । १मञ्जिष्ठायाम् अमर । २माषरोहिण्या राज नि० ।

विका(शि)सित त्रि० वि+कश(स) क्त । प्रकाशयुक्ते ।

विकार पु० वि+कृ घञ् । प्रकृतेरन्यथाभावे परिणामे । "विकारश्च यदात्मकं द्रव्यं मृदा सुवर्णं वा तदात्मनोऽन्यस्य पूर्वव्यूहो निवर्त्तते व्यूहान्तरं चोपजायते । स विकारश्चाष्टम्" वा० भा० २।२।४६ सूत्रे उक्तः । स्वरूपत्यागेन रूपान्तरापत्तिरूप । स्वरूपस्य विनाशे अविनाशे वा द्रव्यान्तरारम्भकत्वरूपं यथा दुग्धादेर्दध्यारम्भकत्वम् बीजादेरङ्कुरारम्भकत्वरूपो वा" गौ०सू०वृत्तौ उक्तो वा । स्वरूपनाशोऽपि विकारो भावविकारशब्दे दृश्यः । काष्ठादेरवयवनाशेन तत्रोत्पादनात् तस्यापि काष्ठविकार एव कर्मशब्दे विकार्यनिरूपणे दृश्यम् ।

विकार्य त्रि० वि+कृ-ण्यत् । १विकारजन्ये द्रव्ये । २व्याकरणोक्ते कर्मभेदे कर्मशब्दे १७११ पृ० दृश्यम् ।

विकाल पु० विरुद्ध दैवपित्र्यादिकर्मानर्ह कालः । १सायम्-कालमारभ्य रात्र्याम् २दिवसस्यान्त्यभागे त्रिका० ।

विकालिका स्त्री विगतः कालोऽनया कप् अत इत्त्वम् । कालज्ञापके घटीयन्त्रभेदे (तांबी) ताम्रा त्रिकाण्ड० ।

विकाश न० विरुद्ध कथ्य । १रहसि २विशिष्टे काशे प्रकाशे च अमरः । [अमरः ।

विकाशिन् त्रि० वि+काश णिनि । प्रकाशशीले विकस्वर

विकिर पु स्त्री० वि+कॄ क । १विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २वृक्षे त्रिका० । विकीर्य्यते घञर्थे क । ३विघ्नोपशान्तये चतुर्दिक्षु क्षेप्यसर्षपादौ "राजचन्दनविश्रार्थमपदूर्वाकुमाचता । विकिरा इति सन्दिष्टा सर्वविघ्नौघनाशनाः" तन्त्रसा० । ४अग्निदग्धादीनां पितृनिर्वपणे "असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः" श्रा० त० ।

"पितृकृत्ये विकिरदानवर्ज्जितं चाह्निकं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते" श्रा०त० ।

विकिरण न० वि+कॄ ल्युट् नि० इत् रपरत्वम् । १क्षेपणे २हिंसने, ३ज्ञाने च । ४अर्कवृक्षे पु०अमरः । ५क० ५किरणशून्ये त्रि० ।

विकीर्ण त्रि० वि+कॄ क्त । विक्षिप्ते ।

विकुर्वाण त्रि० वि+कृ शानच् । हर्षहेतुना जातरोमहर्षादौ अमरः । २विकृतिप्राप्ते च । [१? अ० ।

विकुक्षि पु० सूर्यवंश्ये इक्ष्वाकुराजपुत्रे नृपभेदे हरिवं० ।

विकुस्र पु० वि+कुस-रक् । चन्द्रे उणादिकोषः ।

विकूणिका स्त्री वि+कूण-ण्वुल् स्वार्थे क अत इत्त्वम् । नासायां हेमच ।

विकृत त्रि० वि+कृ-क्त । १बीभत्से २अविनीकृते ३रोगयुक्ते ४विकारयुत ।

"तु मानेभ्यो दर्शयेत् नोच्यते स विवर्जितम् । व्यञ्जनचेष्टयैवेद विकृतं तद्विदुर्बुधा" उज्ज्वलमणिः उक्ते ५भावभेदे न० प्रभवादिषु ६षष्ठ्यधिकविंशतितमे वर्षे पु० प्रभवादिशब्दे ४४७४पृ० तदानयनं दृश्यम् । "सर्वो प्रजा प्रपीड्यन्ते व्याधिशोकश्च जायते । शिरोव्याधिश्चरोगाश्च याति विकृते जना" ज्यो०त०। गुरुवर्षशब्दे २६१२ पृ० दृश्यम् । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २रोगे ३विश्वे हेमच०

विकृति स्त्री वि+कृ क्तिन् वा । १विकारशब्दार्थे अमरः ।

विकेशी स्त्री विगत केशो यस्या ङीष् ।१केशशून्यायां स्त्रियां २पटच्चरे च धरणिः । ३महीरूपस्य शिवस्य पत्न्याम् "सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च । दीक्षितो ब्राह्मण सोम इत्येता मूर्त्तयः क्रमात् । सुवर्चला तथैवोषा विकेशी चापरा शिवा । स्वाहा दिक्स्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् । सूर्यादीनामिमा पत्न्यो रुद्रादीनामपि स्मृताः" मार्क० पु० ।

विक्रोश पु० शुकाचरपुत्रभेदे कल्किपु० २१अध्याये दृश्यम् ।

विक्क पु० विक्कयति वि+कक-ड । करिशावके त्रिका० ।

विक्रम पु० विशेषेण क्रामति वि+क्रम अच् । १त्रिविक्रमे २विष्णौ “मेधावी विक्रमः क्रमः” विष्णुस० । ३विक्रमादित्यनृपे “रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” ज्योतिर्विदाभरणम् । भावे घञ् । ४क्रमणे मेदि० । करणे घञ् । ५चरणे, त्रिविक्रम । ६शौर्यातिशये, ७सामर्थ्ये च राजनि० । षष्टिवर्षमध्ये “स्वर्णं मधु गन्धश्च महार्घं विक्रमे प्रिये ।” इत्युक्तलक्षणे वत्सरभेदे मेदि० । प्रभवादिशब्दे ४३७४ पृ० दृश्यम् ।

विक्रमादित्य पु० विक्रमेणादित्य इव । स्वनामख्याते नृपभेदे विक्रमार्कोऽप्यत्र “नो दृ० श्रुत एव वा क्षितितले श्रीविक्रमार्कोपमः” मिता० ।

विक्रमिन् पु वि+क्रम णिनि । १सिंहे, राजनि० २विष्णौ विष्णुपु० । ३विक्रमयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

विक्रय पु० वि+क्री अच् । मूल्यग्रहणेन परस्वत्वापादके व्यापारे अमर ।

विक्रये विहिताविहितनक्षत्राणि यथा “समाङ्घ्रिमक्रिं त्रिस्तराम्पूर्वा नेष्टा० क्रये विक्रयणे प्रशस्ता । पौष्णाश्वि-चित्राशततारकास्वाती क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धा” ज्योति सार । क्रयविक्रयनिर्णयो यथा “मूल्य दत्त्वा क्रीत नियम कृत्वा स्वहस्तादपि क्रयसिद्धिः । तथाच वि-वादचिन्तामणौ कात्यायन “पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् । अतएव बृहस्पति ‘दत्त्वैकादिक क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्र कारयते यत्तु क्रय-लेख्य तदुच्यते । क्रयविक्रये समयविशेषाभ्यन्तरे पश्चात्तापादसिद्धि । यथाह मनु ‘क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्य दद्याच्चैवाददीत वा” । एतद्याज्ञवल्क्योक्तेतरपरम् । यथा याज्ञवल्क्य “दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्ध-मासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्” । अत्र बृहस्पति ‘क्रीतोऽनुशय पण्यदोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् । अपरीक्षितद्रव्यपरीक्षणकालात् । कात्यायन “अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् । क्रेता तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु” । काले प्राक्परीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षितं तु बृह-स्पति “परीक्षेत स्वयं पण्यं अन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् । परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्” । अत्र विशेष-यति नारद “क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं म-न्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्य-विक्षतम् । द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात्त्रिंशांश-माहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत्” । आहरेत् दद्यात् विक्रेत्रे इति शेष । द्विगुण त्रिंशा-शम् । याज्ञवल्क्य “राजदैवोपघातेन पण्ये दोष-मुपागते । हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः” । नारदः “उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः । दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी । स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः” प्राय० त० । “स्वाम्यं कृत्वा परस्वाम्यं कृत्वा वापि करोति च । विक्रय वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवत्तरा” । स्वाम्यं कृत्वा स्वाम्यं करोति स्वाम्यं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं सम्बन्ध-बकत्वात् दानं लक्षयति तत्र परा क्रिया सिद्धेत्यर्थः । एवञ्च विक्रेतृनाम्नोर्मरणादिना स्वाम्यनुसारे विक्रयदाने तत्कर्तृतुल्यस्वत्वजननात् तत्र तत्क्रेतृप्रतिग्रहीतृभ्यामाप्यनुसार कार्यं इति । न च “स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नैकः कुर्यात् क्रय दानं परस्परमतं विना । विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये’ इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानवन्धक-विक्रयानधिकार इति वाच्यं यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इवात्राप्यविशेषात् वचनञ्च स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचरावक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्म-ज्ञापनार्थं निषेधकं न तु विक्रयाद्यनिष्पत्त्यर्थमिति” दाय-भाग । एवञ्च ‘स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधि-मनुज्ञया” इति स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एव ‘भूमि य प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसादर्श-नाच्च विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दान-रूपेण स्थावरविक्रय इति” विज्ञानेश्वर । वस्तुतस्तु स्थावरविक्रयनिषेधः अविभक्तस्थावरविषय । तथापि यदि विक्रय विना अवस्थितिर्न भवति तदा विक्रय क-र्त्तव्य । पूर्वपुरुषार्जितगोचरे विशेषयति मिताक्ष-रायाम् “स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः” इ

ण्यादि। अथापदाम्नाह "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः" दायतत्त्वे रघु०। द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा स्मृतिः "विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यस्य च भक्षणम्। कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात्। कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च। वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्" कालिकापु०। "विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक्। मधु चर्म सुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्" मनुः। "सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च। त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्। अयज्ञो भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च। यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः" आह्नि० त०। "गवां विक्रयकारी च गवां गोष्ठे कृषिर्भवेत्" इति यमवचनम्। "गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः। तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः। व्रात्यताध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः" मनुः।

विक्रयानुशय पु० विक्रयस्यानुशयः पश्चात्तापः। विक्रीतपदार्थस्य परावर्त्तिफलके १अनुतापे तन्निमित्ते २विवादभेदे

विक्रयिक पु० विक्रय + अस्त्यर्थे ठन्। विक्रेतरि अमरः।

विक्रयिन् त्रि० वि+क्री ताच्छील्ये इनि। विक्रयशीले शब्दच०। स्त्रियां ङीप्। [भावे क्त। १विक्रमे।

विक्रान्त पु० वि+क्रम क्त। १सिंहे राजनि० २शूरे च अमर।

विक्रिया स्त्री० वि+कृ भावे श। १विकारे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा परिणामे।

विक्रीयासम्प्रदान न० विक्रीय न सम्प्रदानं क्रेत्रे यत्र। अष्टादशविवादान्तर्गते विवादविशेषे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्यव्यवहारपदम्। तत्स्वरूपमाह नारदः "विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते। विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते इति" तत्र विक्रेयद्रव्यस्य द्वैविध्यं षड्विधत्वं चाह स एव "लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा। षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः। गणिमं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति"। दानं विक्रयः आदानं क्रयः। गणयित्वा यस्य क्रयः तद्गणितम्। गणितं गणेयं क्रमुकफलादिकम् तत्र सुवर्णादिकं तुलिमं तुलाधृतं हेमचन्दनादिकम्। मेयं व्रीह्यादिकम्। क्रियया वाहनदोहनादिरूपया युक्तमिति शेषः। रूपतः रूपेण युक्तं वस्तु पण्याङ्गनादि। श्रिया दीप्त्या युक्तं पद्मरागादिकम्। यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा याचमानाय क्रेत्रे विक्रीतं वस्तु न ददाति तदा यत्कर्त्तव्यं तदाह स एव "विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यो न प्रयच्छति। स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलमिति" यो गृहीतमूल्यो विक्रेता अजातानुशयाय क्रेत्रे प्रार्थयमानाय नार्पयति तच्च पण्यं यदि स्थावरात्मकं तदा क्षयेण सहितमसौ दाप्यः। यदा तु जङ्गमात्मकं तदा क्रियाफलेन सहितम् इत्यर्थः। विक्रयानन्तरं जातः उपभोगोऽत्र क्षयः क्रियाफलं दोहनादिक्रियाफलं क्षीरादिकम्। इदञ्च क्रयकालापेक्षया अर्पणकाले मूल्याधिक्ये वेदितव्यम्। मूल्यह्रासे अन्यथाभिधानात्। तथा च स एव "अर्घश्चेदपहीयेत सोदयं पण्यमावहेदिति"। अर्वाक् चेदपचीयेतेति कल्पतरौ पाठः। अर्वाक् विक्रीतस्य क्रेत्रे समर्पणात् पूर्वं अपचीयेत हीनमूल्यं भवेत्सोदयं पण्यमावहेत्। विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतं तावता मूल्येनार्पणसमये मूल्यह्रासवशाद्यावदुपचयसहितं लभ्यते तावद्दद्यादित्यर्थः। यदा तु मूल्यवाह्यं तदा पण्योपचयरूपस्याभावात् "निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति" वचनोक्तवृद्धिसहितमपण्यं दाप्यः। अतएव याज्ञवल्क्यः "गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति। सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभं वा दिशागते" इति। गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरे अल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः। यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावता मूल्येन लब्धं यावत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीतस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं दापनीय वचनद्वयस्यार्थः। चतुर्थस्य तु यो देशान्तरात् क्रयार्थमागत्य क्रीणाति तस्मै देशान्तरे तत्पण्यविक्रये यो लाभस्तेन सहितं तत्पण्यं दापनीय इत्यर्थः। देशान्तरलाभसहितपण्यदानञ्च केवलमादानस्य एव किन्तु मूल्यस्य ह्रासेऽपीत्याह नारदः "स्थायिनामेष नियमो दिग्लाभं दिग्विचारिणामिति"।

स्थायिनां विक्रेतुर्देशस्थायिनाम् एव नियमः स्थावरस्य तु दाशाहादिवचनात्तो नियम इत्यर्थः । विष्णुर्विक्रेतुर्दण्डमप्याह "गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्य सोदयं दाप्यो राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः" इति । एतच्चानुशयरहितद्रव्यविक्रेतृविषयमिति न दनरक्षे । यस्तु विक्रीयानुशयवशान्नार्पयति यश्च क्रीत्वानुशयवशान्न गृह्णाति तौ प्रत्याह कात्यायनः "क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम् । स मूल्याद्दशभागन्तु दत्त्वा स्वद्रव्यमाप्नुयात्" । अप्राप्तेऽथ क्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत् । एष धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो नास्तीति" । अदूषितं जलादिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिरूपः कालोऽस्य क्रियाकालस्तस्मिन्नप्राप्ते सति अपहृत्येऽदाने वा कृते सति न दशमभागं प्रदापयेत् किन्तु तमदत्त्वैव स्वीयं द्रव्यं प्राप्नुयादिति । एष धर्मो दशाहात्प्रागवेदितव्यः तत ऊर्द्ध्वमनुशयो न कर्त्तव्यः । विक्रीयासम्प्रयच्छतो यद्विक्रीतं पण्यं विक्रेतुः पार्श्वे स्थितं तस्य यदि नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः "राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते । हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः" इति । अत्र याचितस्येति विशेषणोपादानात् याचनाभावे न विक्रेतुर्हानिरित्यवगम्यते । नारदोऽपि "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः" इति । यदा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिस्तदा दीयमानं पण्यमगृह्णतः क्रेतुरपीत्याह स एव "दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यञ्च यः क्रयी । स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" इति । अप्रयच्छतः विक्रेतुर्यो दोष स एवास्य भवेदित्यन्वयः । क्रेतृदोषाभिधानस्य चायं प्रयोजनं मूल्यं क्रेत्रा विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयमिति । दीयमानं न गृह्णातीति वदता दीयमानापहृते न मूल्यहानिरिति दर्शितम् । यदा तु क्रेता न याचितं विक्रेत्रा च न अर्पितं तदा चौराद्युपद्रवेण नष्टे समा हानिः । क्रेतृविक्रेत्रोरुभयोरपि [illegible] पारदारिकादिदण्ड देवनदीः [illegible] । याज्ञवल्क्योऽपि "हानिश्चेत् क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेदिति" क्रेतृदोषेण दर्शनमात्रापहृतम् । तत्र [illegible] क्रेता विक्रेता [illegible] गृह्णाति तदपाह ना-

रदः "दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रयी । विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराप्नुयादिति" । क्रयी ज्ञातानुशय इति शेषः । याज्ञवल्क्योऽपि "विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णतीति" । यस्त्वदुष्टं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यद्वान्यहस्ते विक्रीतं तत्क्रेतुरनुशयाभावे पुनरन्यत्र विक्रीणीते तयोः समानो दण्ड इत्याह नारदः "निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति । स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु । तथान्यहस्ते विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति । द्रव्यन्तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव त्विति" । याज्ञवल्क्योऽपि "अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि । विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेदिति" बुद्धिपूर्वविषयमेतत् । "ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणीते विचक्षणः । तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथेति" बृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वके विक्रये तु क्रयपरावर्त्तनमेव । अन्यत्रापि विषयविशेषे परावर्त्तनमाह बृहस्पतिः "मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा । अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेदिति" । एतत्सर्वं दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यम् । अत एव नारदः । "दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्त्तितः" इति । यत्र पुनर्मूल्यं न दत्तं तत्रापि स एवाह "अदत्तेऽन्यत्र समयात् विक्रेतुरविक्रयः" इति । अदत्तमूल्ये तु पण्ये वाङ्मात्रेण क्रये कृते न परावर्त्तनीयमित्येवमादिसमयाभावे सति पण्यस्य निवृत्तौ न कश्चिद्दोष इत्यर्थः । यत्र पुनर्वाङ्मात्रक्रयपरिहारार्थं विक्रेतुर्हस्ते क्रेत्रा किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र क्रेतृदोषवशेन क्रयनिवृत्तौ तदाह व्यासः "सत्यङ्कारं च यो दत्त्वा यथाकालं न ढौकते । पण्यं भवेत्सुदत्तं हि [illegible] दानमवाप्नुतः" इति । [illegible] भवेत् [illegible] मवेदितव्यः । अत्र पण्यग्रहणोत्कर्षः सत्यङ्कारद्रव्योत्सर्गोऽभिमतः । अन्यथा वाङ्मात्रक्रयवत् पुण्यतेव [illegible] सत्यङ्कारद्रव्यापहरणमन्तरेण विक्रयप्रवृत्तस्यापि [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । अन्यापि विक्रीतमविक्रेयमित्युक्तम् । "[illegible] विक्रेतृदोषेण क्रयविषये स्याह [illegible] "सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेदिति" सत्यङ्कारः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] सत्यङ्कारं [illegible] [illegible]" इत्यमर

कोषाभिधानात । अलङ्काराय कृतं समर्पितं अलङ्कार-कृतं क्रय यस्य कर्त्तुं यद्विक्रेतृदत्तं कृतमित्यर्थः"।

विक्रेय त्रि॰वि+क्री-यत् । विक्रयणीये पदार्थे । [२व्याकुलत्वे

विक्लव त्रि॰ वि+क्लु-अच् । १व्याकुलभूते अमरः। भावे अप्

विक्लित्ति स्त्री वि+क्लिद-क्तिन्। अन्तःस्थसंयोगाद्यस्वर-वर्णयोर्विश्लेषे पूर्वस्याक्षरस्योत्तरस्यान्तर्विभक्तसंयोगा-पत्तौ ।

विक्लिन्न त्रि॰ वि+क्लिद-क्त । १आर्द्रे २शीर्णे ३जीर्णे च मेदि॰। ४विक्लेदयुक्ते । [शब्दे च वैद्यकम् ।

विक्षाव पु॰ वि+क्षु घञ् । १शब्दे अमरः। २कासादिरोगजात-

विक्षिप्त त्रि॰वि+क्षिप-क्त। १विशेषेण क्षिप्ते २योगशास्त्रोक्ते चित्तस्य भूमिभेदे न॰। यथोक्तं पातञ्जलभाष्यविव-रणयोः "क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः। तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनी-भूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते भा०। "क्षिप्तं सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणम् अत्यन्तमस्थिरं, मूढन्तु तमःसमुद्रेकान्निद्रावृत्तिमत् । विक्षिप्तं क्षिप्ता-द्विशिष्टं १विक्षिप्तं विषमोऽत्र स्यैर्यबहुलस्य कादाचित्क-स्थैर्यं वा अस्य स्थैर्यबहुलता स्वाभाविकी वा अभ्य-सायध्यासद्ध्यानाद्यन्तरायजनिता वा" विव॰ ।

विच्चोर पु॰विगतः चौरः विगत वा चौरमस्य । १कर्कटके राजनि॰ २विगतचौरे त्रि॰ ।

विक्षेप पु॰वि+क्षिप-घञ्। १त्यागे २प्रेरणे ३दूरीकरणे च । "चित्तस्य विक्षेपा नवविधा पात॰ सूत्रभाष्ययोर्दर्शितास्ते च ४चित्तविक्षेपशब्दे २६४१पृ॰ अन्तरायशब्दे च दृश्याः । वेदान्तसिद्धचित्तविक्षेपाः २०० पृ॰ उक्ताः ।

विमर्दके यत्र यद्वस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्तात् यत् तिर्य-गन्तरं स विक्षेप" सि॰शि॰ उक्ते ४शरे च ।

"भूषणानामङ्गरचना वृथा विभ्रमवेशकम् । रङ्गस्थास्थ्य-नवीश्व विक्षेपो दयितान्तिके" सा॰ द॰ उक्ते स्त्रीणां ६सत्त्वजालङ्कारभेदे ।

७कथाविच्छेदरूपे निग्रहस्थानभेदे "कार्य्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेप" गौ॰सू॰"यत्र कर्त्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति । इदं मे करणीयं विद्यते तस्मिन्नवसिते कथयिष्यामि इति विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम् ।

एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्रति-पद्यते इति"वा॰भा॰। "असम्भवद्व्यासङ्गान्तरकल्पनारोपित-कार्य्यव्यासङ्गव्याजेन कथाविच्छेदश्च" वृत्तिः ।

विक्षेपशक्ति स्त्री विक्षेपस्य जनिका शक्तिः । वेदान्तोक्ते अविद्याशक्तिभेदे ।

"विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्वावृतरज्ज्वौ स्व-शक्त्या सर्पादिकमुद्भावयति एवमज्ञानमपि स्वावृतात्मनि स्वशक्त्या आकाशादिप्रपञ्चमुद्भावयति तादृशं सामर्थ्यम्। तदुक्तम् "विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजे-दिति" । वेदान्तसा॰ ।

विख त्रि॰ विगता नासिका यस्य खादेशः । गतनासिके । अमरः । ख्यादेशे । विख्योऽप्यत्र त्रिका॰ ।

विखुर पु स्त्री॰ १राक्षसे त्रिका॰ स्त्रियां ङीष् । २चौरे शब्दर॰

विख्यात विशेषेण ख्यातः प्रसिद्धः वि+ख्या-क्त । प्रसिद्धे

विगणन न॰ विशेषेण गणनम् गण ल्युट् । ऋणशोधनार्थे सङ्ख्यागणने ।

विगत त्रि॰वि+गम क्त । १प्रभादरहिते अमरः । २विशेषगते रुद्र॰ ३अपगते च हेमच॰ । ह्रत॰ । ४स्वगतौ न॰ । "विगत विगतम्"भट्टिः । [स्त्रायां स्त्रियाम् शब्दरत्ना॰ ।

विगतार्त्तवा स्त्री विगतमार्त्तवं रजो यस्याः । गतरजः

विगन्धक पु॰ विरुद्धः गन्धोऽस्य कप् । १इङ्गुदीवृक्षे राजनि॰। २हपुषायां स्त्री॰ टापि अत इत्त्वम् ।

विगम पु॰ वि+गम घञ् । १नाशे, २अपाये च ।

विगर्हण न॰ वि+गर्ह ल्युट् । निन्दने ।

विगर्हित त्रि॰ वि+गर्ह-क्त । १निन्दिते २निषिद्धे च । भावे-क्त । ३निन्दायाम् न॰ ।

विगाढ त्रि॰ वि+गाह-क्त । १स्नाते, २कृतावगाहने च ।

विगान न॰ वि+गै-ल्युट् । निन्दायाम् हेमच॰ ।

विगीत त्रि॰ वि+गै-क्त । निन्दिते ।

विगीति स्त्री वि+गै-क्तिन् । निन्दायाम् ।

विगुण त्रि॰ विरुद्धो गुणोऽस्य । गुणरहिते ।

विगूढ त्रि॰ वि+गुह क्त । १गर्हित, २गुप्ते च मेदि॰ ।

विगृहीत त्रि॰ वि+ग्रह-क्त । १गृहीते, व्याकरणोक्ते वि-ग्रहवाक्यस्थे २पदे च ।

विग्र त्रि॰ विगता नासिकाऽस्य ग्रादेश । विगतनासिके अमर॰

विग्रह पु॰ वि+ग्रह-अप् । १देहे, २विस्तारे, ३युद्धे पु न॰ अमर । ४समासादिवृत्तिसमानार्थकवाक्यभेदे ५विभेद-ज्ञाने च "अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभि" हरि॰ ।

विघटिका स्त्री विभक्ता घटिका यया मा॰त॰। घटिकाषष्टिभागे पलात्मके काले राजनि॰। वि+घट-ण्वुल् ।२वियोजक त्रि॰

विघटित त्रि० वि+घट क्त । १वियोजिते २विशेषेण रचिते च
विघट्टित त्रि० वि+घट्ट क्त । १चालिते २वियोजिते च ।
विघस पु० वि+अद घञ् । भोजनशेषे मेदि० २ग्रासेऽर्द्धे च शब्दच० । ३सिक्थक न० राजनि० । ४देवपैतृदत्तशेष
विघसाशिन् त्रि० विघस देवतादिदत्तावशेषमश्नाति अश–णिनि । देवपैतृकार्य्यानन्तर तदवशिष्टभोजिनि ।
विघात पु० वि+हन क्त । १व्याघाते २आघाते च ।
विघातिन् त्रि० वि+हन णिनि । १निवारके । २नाशके । ३नाशप्रातयोगनि च "नित्यधाय बलनिमित्तो विघाती" इति व्याकरणका० । स्त्रियां ङीप् । विघातकोऽप्यत्र ।
विघ्न पु० वि+हन क । १व्याघातके अन्तराये अमरः । २क व्यापाककलायां शब्दच० । [गणेशे शब्दर० ।
विघ्ननायक पु० विघ्नानामन्तत्त्वनतुणन्यो नायक । विघ्नेशे
विघ्नकारिन् त्रि० विघ्न करोति कृ–णिनि । १चारदर्शने २विघातके च मेद० । स्त्रियां ङीप् । [ण्यत ।
विघ्ननाशक पु० ६तत० गणेशे शब्दच० ण्वु । विघ्ननाशनादयो
विघ्नराज पु० विघ्ने राजते राज–अच् । गणेशे अमर । ६तत० । विघ्नेशादयोऽप्यत्र ।
विघ्नहारिन् पु० विघ्न हरति हृ–णिनि । गणेशे त्रिका० ।
विघ्नित त्रि० विघ्नो जातोऽस्य इतच् । जातविघ्ने ।
विघ्नेशानकान्ता स्त्री ६त० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।
विच पृथग्भावे रु० उभ० वा उ० सक० अनिट् । विनक्ति वि० वेक्ति विङ्क्ते विविक्ते । इरित् अविचत् अवैक्षीत् ।
विचकिल पु० विच+क किल क कर्म० । १मदनवृक्षे । २मल्लिभेदे मेदि० । [२मालत्यां स्त्री राजनि० टाप् ।
विचक्षण पु० वि+चक्ष ल्यु न ख्याञ् । १पण्डित अमर
विचक्षुस् त्रि० वि+चक्ष–उसि न ख्याञ । १विमनस्के मिका० । विगत चक्षुर्यस्य । २नेत्रशून्ये त्रि० । [पक्षने च ।
विचयन न० वि+चि ल्युट् । १अन्वेषणे शब्दच० । २पुष्पादि
विचर्चिका स्त्री वि+चर्च ण्वुल् । पामनि रोगभेदे अमर । सा च सुश्रुतोक्तविशेष । "एक कुष्ठ चरम पूर्व मतथर्म तत चतुर्थ । तत्तत्परा च चर्च तत्पाद विचर्चिका । विपादिकाभिधा सैव पामा कच्छुस्त पदा ।ततो रद्गुच्च विस्फोट किटिमञ्च तत परम् । तत्रादलक भोज मतादय तत परम ।" क्ष्द्रकुष्ठानि चैतानि चर्मादि भिमतरे । । तथाह विचर्चिका लक्षणं तस्याः विचर्चिका कुष्ठविचर्चिका । "हस्तयोः तत्र यदा तदा सा पादयोर्या विपादिका । सा विपादिका पादयोः सा न भेदाद्विचर्चिका" । "केचिदाहर्विचिकातो विपादिका भिन्ना प्राहु" भावप्र० । कुष्ठशब्दे २१५४पृ० दृश्यम् ।
विचार पु० वि+चर घञ् । १तत्त्वनिर्णये सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमाणेन तत्त्वपरीक्षायां २तदनुगुणे वाक्यसोमे च ।
'विपरीतोद्भावकपरविजिगीषया न्यायप्रयोग इति" केचित् प्राहुः । यथा पदार्थानुमानस्थले पर्वतो वह्नि-मान् धूमवत्त्वादित्यादि । अत्र च पर्वते वह्नौ साधनाये प्रातवादिना च पर्वतो न वह्निमानित्यादि विपरीतवाक्ये प्रयुक्ते मध्यस्थस्य संशयो जन्यत । तन्निरासार्थं वादिना पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञादिघटितवाक्यप्रयोगरूप विचार क्रियत इति ।३आवतशारो यथात् प्रा०श० चार शून्ये च 'विचारदक्चारदगप्यवर्त्त त'' ।
विचारण न० वि+चर णिच् ल्युट् । १विचारे शब्दर० । युच् । तत्रैव स्त्री अमरः । २मीमांसाशास्त्रे हेमच० ।
विचारित त्रि० विचारो जातोऽस्य इतच् । कृतविचारे ।
विचाल त्रि० वि+चल–कर्त्तरि ण । १अन्तरे २अन्त-राले हेमच० । वि+चल–णिच भावे घञ् । ३अन्यथा स्थितस्य वस्तुनो विशेषरूपतापादने "अधिकरणविचाले च'पा० "द्रव्यस्य सख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एक राशिं पञ्चधा कुरु" सि०कौ० । [ङीप् ।
विचि(ची) पु० स्त्री विच इक् । तरङ्गे भरत । स्त्रीत्वपक्षे वा
विचिकित्सा स्त्री वि+कित स्वार्थे सन् अ । सन्देहे अमर ।
विचित्र न० विशेषेण चित्रम । १कर्बुरवर्णे । २तद्वति त्रि० शब्दच० ३आश्चर्ये त्रि० । ४म्रगेर्वारो स्त्री राजनि० । ५वर्णालङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे ४०२ पृ० दृश्यम् । ६मायायां कन् । मुशंपनद्यां पु० राजनि० ।
विचित्रवीर्य्य पु० शान्तनुतत्पाज्ञाय नृपभेदे भा०आ०।०ध्या०
विचित्राङ्ग पु० स्त्री० विचित्रमङ्ग यस्य । (चित) १व्याघ्रभेदे शब्दच० २मयूर पु स्त्री० शब्दर० अमवत् स्त्रियां ङीप् । ३आश्चर्य्याङ्गे त्रि० ।
विचेतस् त्रि० विरुद्ध दुष्ट विगिष्ट वा चेतो यस्य । १दुष्ट चित्ते २विशिष्टचित्ते च । ३दुर्मनस्के हेमच० ।
विचेष्टित त्रि० विगत चेष्टितमस्य । १चेष्टाशून्ये, वि+चेष्ट भाव क्त । २विशेषेण चेष्टायाम् न० ।
विच्छ दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट् । विच्छयति ते अविविच्छत् त
विच्छ गतौ तु० पर० स्वार्थे आय आयपक्षे भ्वा०सक० सेट् । विच्छ यत विच्छायते विच्छति । अविच्छायीत् अविच्छा-यिष्ट अविच्छी१ ।

विच्छन्दक पु० विशिष्टं छन्दो यत्र कप्। ईश्वरगृहे अमर० "भवद्युपरि यद्वेश्म तद्विच्छन्दकमीरितम्"।

विच्छाय न० वीनां पक्षिणां छाया नपुंसकत्वम्। पक्षिसमूहच्छायायाम् अमर०। विगता छाया यस्य। १छाया-रहिते त्रि० मेदि०। २विशिष्टकान्तियुते मणौ भरत०।

विच्छित्ति स्त्री वि+छिद क्तिन्। १अङ्गरागे २हारभेदे ३विच्छेदे मेदि०। ४छेदे ५विनाशे ६स्त्रीणां चेष्टाभेदे च। "स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत्" सा० द०।

विच्छिन्न त्रि० वि+छिद क्त। १विभक्ते २समालब्धे च मेदि० ३कुटिले हेमच०। भावे क्त। ४छेदने न०।

विच्छेद पु० वि+छिद-भावे घञ्। १वियोगे २सन्ततिच्छेदे ३विभागे च।

विज पृथक्करणे जु० उभ० सक० अनिट्। वेवेक्ति वेविक्ते इरित् अविजत् अवैक्षीत् अविक्त।

विज भये कम्पे च रु० पर० अक० सेट्। विनक्ति अविजीत्। ईदित् ओदित् विग्न। ईदित् ओदित् क्त-विग्न।

विज भये कम्पे च तु० आ० अक० अनिट्। विजते अविजष्ट।

विजन त्रि० विगतो जनो यस्मात् प्रा० ब०। निर्जने अमर०।

विजनन न० वि+जन-ल्युट्। १गर्भमोचने प्रसवे हेमच० २जन्मनि शब्दच०।

विजयिल न० विज–क विज–क कर्म०। पक्षे कृषायुध।

विजन्मन् त्रि० विरुद्धं जन्म यस्य। जारजे।

विजय पु० वि+जि कर्त्तरि अच्। १अर्जुने मेदि०। "अभिप्रयामि संग्रामे यदहं शत्रुदुर्जयान्। नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां विजयं विदुः" भा० वि० ४४अ०

कफहरो तिक्ता पाचिनी लघु। तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्वह्निवर्द्धिनी" भावप्र०। अष्टद्वादशीमध्ये "यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत्। तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता" इत्युक्ते ११द्वादशीभेदे "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो यदा भवेत्। सप्तमी विजया नाम" इत्युक्ते सप्तमीभेदे च। १२यमभार्यायां १३दुर्गायाः सख्यां जटा०। १४पुष्पार्थे रत्नमा०। १५पक्षविद्याभेदे "विद्यामयेन विजया जयाद्य" भट्टि।

विजल्प पु० व्यक्तया स्फुटया गूढमानसदुःखान्तरालया। "अत हिवि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः" उज्ज्वलम० गत्युक्ते वाक्यभेदे।

विजात त्रि० विरुद्धं जात। १जारजाते विशेषेण जाता। २जातापत्यायां स्त्रियां स्त्री हेमच०। ३धर्मादिवर्जिते।

विजातीय त्रि० विभिन्ना जातिः धर्मोऽस्ति छ। विभिन्न-

विजिगीषा स्त्री विजेतुमिच्छा वि+जि–सन् भावे अ। १अन्यपूर्वेच्छया निन्दनीयकर्मादौ प्रवृत्तौ २अनिन्द्याऽऽगमने रमा० ३विजयेच्छायाम् च। विजिगीषु अपेक्षावति त्रि० शब्दच०।

विजिगीषाविवर्जित त्रि० ३त०। औदरिके अमरः।

विजिन(ल) न० विज इनच् इलच् किच्च। सर्षपस्नाने "राजिकादरसंयुक्ते व्यञ्जने तु भवेत् सदा। तैलचार-धूपच्छारे प्रयत्नपरिपक्वतम्। विजिनं व्यञ्जनं विजल विज्ञेयं तत्" शब्दर०।

विजुल पु० विज उलच् किच्च। शाल्मलीकन्दे राजनि०।

स्यादिस्थाने अमरः । ४वेदान्तोक्ते अविद्यावृत्तिभेदे च । ५बौद्धमतसिद्धे आलयरूपे ज्ञाने च । "चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः । विज्ञानमितरत् विद्यात् येन धर्मो विवर्द्धते" कूर्मपु० १४अ० उक्ते ६चतुर्दशविद्याज्ञाने च ।

विज्ञानमयकोष पु० विज्ञानात्मकः कोष इवावरकत्वात् । ज्ञानेन्द्रियसहित बुद्धिपदार्थे ।

विज्ञानस्कन्ध पु० बौद्धमताभिमतेषु रूपविज्ञानवेदनासंज्ञा संस्काररूपेषु स्कन्धेषु आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहे ।

विज्ञानिक त्रि० विज्ञानमस्त्यस्य ठन् । विज्ञानयुक्ते भरतः ।

विज्झोली स्त्री विज–घञ्–पृषो० । पङ्क्तौ त्रिका० ।

विट आक्रोशे सक० स्वने अक० भ्वा० पर० सेट् । वेटति अवेटीत् ।

विट पु विट क । १षिङ्गे जारे अमरः । २शृङ्गाररससहाये कामुकचरे "सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्त्तः कलैकदेशज्ञः । वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम्" सा०द० । ३मूषे "विट । विटपममुं ददस्व तस्मै" माघ ४पर्वतभेदे ५लवणभेदे ६खदिरभेदे ७मूषके च मेदि० । ८नारङ्गवृक्षे शब्दमाला ।

विटङ्क न० वि+टकि–अच् । कपोतपालिकायां प्रासादादेरग्रे काष्ठनिर्मिते कपोतावासस्थाने । (पायराखोप) अमरः ।

विटप पु न० । विटं विस्तारं वा पाति पिब त वा पा क । १शाखायां २पल्लवविस्तारे अमरः । ३स्तम्बे ४पल्लवे च शब्दर० ५विटपालके ६तत्पायिनि च भार० "पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वात् विट । विटपममुं ददस्व तस्मै" माघः । ७क्षारादिलवणे पु राजनि० । ८षोडशाङ्गुलान्तरस्थाने हेमच० ९वटाधिपे भारि० । [वृक्षे राजनि० ।

विटपिन् पु विटप+अस्त्यर्थे इनि । १वृक्षे अमरः । २वट-

विटप्रिय पु० ६त० । मुद्गरवृक्षे राजनि० ।

विटमाक्षिक पु० विटप्रियं माक्षिकः । धातुभेदे हेमच० ।

विटि(टी) स्त्री विट–इन् वा ङीप् । पीतचन्दने शब्दमाला ।

विट्खदिर पु० विडिव दुर्गन्धः खदिरः । (गुयेबाबला) वृक्षे अमरः । [अमर स्त्रियां ङीप् ।

विट्चर पु स्त्री विषि विट् यो चरति चर अच् । ग्राम्यशूकरे

विट्पति पु० विशति विश क्विप् विट् कन्यायाः पतिः । जामातरि जटाधरः । [पक्षिभेदे जटा० ।

विट्सारिका स्त्री विडिव दुर्गन्धा सारिका । (गुयेशालिक)

विठ याचने भ्वा० पर० सक० सेट् । वेठति अवेठीत् ।

विड न० विड–क । लवणभेदे अमरः । "विडं सक्षारमूर्ध्वाधः कफवातानुलोमनम्" ऊर्ध्वं कफं अधोवातं सञ्चारयतीत्यर्थः । "दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च । विबन्धानाहविष्टम्भशूलहृद्गौरवशूलनुत्" भावप्र० ।

विडङ्ग पु० न० विड–अङ्गच् १स्वनामख्याते औषधभेदे अमरः । "विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं वह्निकरं लघु । शूलाध्मानोदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत्" भावप्र० । २अभिज्ञे त्रि० मेदि० ।

विडम्बन न० वि डवि+ल्युट् । १तिरस्कारे २अनुकरणे च । युच् । विडम्बनाप्यत्र स्त्री । 'इयञ्च तस्या पुरतो विडम्बनेति" कुमार० ।

विडाल पु स्त्री विड–कालन् । स्वनामख्याते १पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । २नेत्रपिण्डे मेदि० ३नयनौषधभेदे च भावप्र० ४विदार्यां स्त्री राजनि० ङीष् । स्वार्थे कन् । हरिताले न० । स्वार्थे क । विडालपदो पु० स्त्री० । स्वार्थे कन् । नेत्रौषधभेदे तद्विधि भावप्र० उक्तो यथा "विडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते । तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत्" । मुखालेपस्तु 'प्रलेपस्य चतुर्भागो मुखालेपः कनिष्ठकः । मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत्" । स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न शुष्यति । तेनापि गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् । स च 'यष्टीगैरिकसिन्धूत्थ दार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः । जलपिष्टैर्बहिर्लेपः कार्यो नेत्रामयापहः' । तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् । 'रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याबिल्वदलैरपि । वचाहरिद्राविश्वैर्वा तथा वा नागरैरिकैः" ।

विडालपदक न० कर्षपरिमाणे भावप्र० कर्षशब्दे १७०४ पृ० दृश्यम् । [शब्दे ४४१४ पृ० दृश्यम् ।

विडीन न० वि+डी–क्त । पक्षिणां गतिभेदे जटा० खगगति

विडुल पु० विड कुलच् । वेतसवृक्षे हेमच० ।

वि(डा)डौजस् पु० विड क्विप् विट् व्यापकमोजो यस्य पृषो० वा दीर्घः । इन्द्रे अमरः ।

विड्गन्ध न० विडिव गन्धोऽस्य । विड्लवणे रत्नमाला ।

विड्लवण न० विडिव दुर्गन्धं लवणम् । स्वनामख्याते लवणे अमरः रत्नमाला ।

विड्वराह पु स्त्री० विट् विड् वराहः शाक० । १ग्राम्यशूकरे जटा० स्त्रियां ङीष् । 'वहन् विड्वराहत्वम्' इति श्रुतिः ।

वितंस पु० वि+तन्स घञ्। पक्षिणां बन्धनसाधने रज्जु प्रभृतौ भरतः।

वितण्डा स्त्री वि+तडि–भावे अ। स्वपक्षस्थापनेन परपक्षमात्रनिराकरणे कथाभेदे अमर। २कच्छीशाके ३करव्यां मेदि० ४दर्व्यां शब्दार्थ०।

वितण्डालक्षणं गौ० सू० उक्तं यथा "स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा" सू० "स जल्पो वितण्डा भवति किंविशेषणः। प्रतिपक्षस्थापनया हीनः। यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्त्तत इति। अस्तु तर्हि प्रतिपक्षहीनो वितण्डा यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं वाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः न त्वसौ साध्यं कञ्चिदर्थं प्रतिज्ञाय स्थापयतीति तस्माद् यथान्यासमेवास्तु" वा० भा०।

वृत्तौ तु सूत्रमन्यथा व्याख्यातं यथा "कममाप्ता वितण्डां कथयति स इति। यद्यपि तत्र जल्पो न परामृष्टः" शक्यते जल्पस्य स्थापना द्वयवत्त्व प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वस्य विरुद्धत्वात् तथापि स्थापनाद्वयवत्त्वं विहाय जल्पैकदेशः परामृश्यते प्रतिपक्षो द्वितीयपक्षः तथाच प्रतिपक्षस्थापनाहीना विजिगीषुकथा वितण्डेति। न च खलु स्थापनीयाभावात् कथमियं कथा प्रवर्त्ततामिति वाच्यम् परपक्षदूषणेन "स्वपक्षसिद्धेरुद्देश्यत्वात्। परे तु परपक्षदूषणेनैव स्वपक्ष स्थापनीयविजिगीषुसाधनाभावेऽपि न प्रवृत्त्यनुपपत्ति रिति वदन्ति"।

वितथ त्रि० वि+तन क्थन्। मिथ्याभूते पदार्थे अमर। स्वार्थे यत्। वितथ्य तत्रार्थे। [उणादिको०

वितद्रु स्त्री वि+तन रु दान्तदेशः। पञ्जाबदेशस्थे नदीभेदे

वितरण न० वि+तॄ ल्युट्। दाने अमर।

वितर्क पु० वि+तर्क भावे अच्। १सन्देहे २ऊहे च मेदि०। ३[illegible] ४अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारग्रन्थे ४०२ पृ० दृश्यम्।

वितर्दि स्त्री वि+तर्द इन् वा ङीप्। वेदिकायाम् अमर। पृषो० वितर्द्धिरप्यत्र स्त्री भरत वा ङीप्।

वितल न० विशेषेण तलम्। पातालभेदे शब्दर०। पाताल शब्दे ४१८८ पृ० दृश्यम्। २तलशून्ये त्रि०।

वितस्ति पु० स्त्री० वि+तस–तिच्। द्वादशाङ्गुलपर्याप्ते विस्तृतकनिष्ठाङ्गुष्ठपर्याप्ते अमर।

वितान न० वि+तन–कर्मभावादौ घञ्। १वृत्तिभेदे मेदि० २अवसरे विश्व। ३यज्ञे ४विस्तारे अमर ५चन्द्रातपे पु० न० ६तुच्छे ७मन्दे च त्रि० अमर। ८शून्ये त्रि० धरणि। स्वार्थे क। चन्द्रातपे। अश्वायां कन्। माहूरके राजनि०। ९आहवनीयाद्यग्नीनां विस्तारे। वितानेन निर्वृत्त ठञ्। वैतानिक वितानसाध्ये अग्न्याधेयप्रभृतौ त्रि० "अग्न्याधेयप्रभृतीन्याहु वैतानिकानि" आश्व० श्रौ० २सू०। "वितानेषु भवानि वैतानिकानि वितानसाध्यानीत्यर्थः। वितानमध्वोऽस्मिन् सूत्रे आहवनीयोऽग्नीनां विस्तारवचनः" नारा०। वितायन्तेऽग्नयोऽस्मिन् वि+तन० आधारे घञ्। १०अग्निहोत्रादिकर्मणि। "अथैतस्य समाम्नायस्य वितानेयोगापत्तिं व्याख्यास्याम" श्रौ० सू० १सू०। "वितता अग्नयो यस्मिन्निति श्रौतकर्मजातमग्निहोत्रादि वितानम् उच्यते" नारा०। तत्र साधु ठक्। वैतानिक अग्निहोत्रादि कर्मसाधने अग्नौ पु०। "वैतानिकेऽग्नौ कुर्वीत" मनु।

वितानमूलक न० वितानाय मूलमस्य कप्। उशीरे राजनि०।

वितुन्न न० वि+तुद क्त। १सुनिषण्णके अमरः स्वार्थे कन्। २धान्यके ३तुत्थे च न० अमर। ४भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि०। स्वार्थे कन्। ५तामलक्यां पु० अमरः।

वित्त त्यागे अद० चु० उभ० सक० सेट्। वित्तयति ते अविवित्तत् त वित्तापयतीत्यपि।

वित्त न० विद्यते लभ्यते विद लाभे क्त। १धने अमर। विद ज्ञाने वा तस्य न न। २ख्याते ३विचारिते ४ज्ञाते हेमच० ५लब्धे च त्रि०।

वित्ति स्त्री विद क्तिन्। १ज्ञाने २लाभे ३विचारे च मेदि०।

वित्तेश पु० ६त०। कुबेरे।

वित्सन पु० विद–लाभे क्विप् तां सनोति सन–दाने अच्। वृषभे शब्दच०। [वर्षविद।

विथ याचने भ्वा० आ० द्वि० सेट् ऋदित् न ह्रस्व। वेथते

विथुर पु० विथ–उरच् किच्च। १चौरे २राक्षसे च उज्ज्व०।

विथ्या स्त्री विथ–यत्। [illegible] शब्दच०।

विद चेतने व्याख्याने, वासे च सक० वासे अक० चु० उभ० सेट्। वेदयति ते अवीविदत् त।

विद ज्ञाने अ० पर० सक० सेट्। वेत्ति वेद। अवेदीत्। विवेद विविदे। विद विन्दन्।

विद विचारे रुधा० उ० सक० अनिट्। विन्ते अवित्त।

विद सत्तायाम्, दिवा० आ० अक० अनिट्। विद्यते अवित्त।

विद् ज्ञाने अदा० पर० सक० सेट् । वेत्ति-वेद । अवेदीत् ।

विद् पु० विद-क्विप् । १पण्डिते अमर २बुधग्रहे च ज्यो० ।

विद पु० विद-क । १पण्डिते अमरः २बुधग्रहे च ज्यो० ।

विदंश पु० विदश्यतऽनेन वि+दन्श करणे घञ् । अवदंशे (चाटनि) राजनि० ।

विदग्ध त्रि०वि+दह क्त । १नागरे त्रिका० २निपुणे राजनि० ३पण्डिते च शब्दच० । ४नायिकाभेदे स्त्री रसमञ्जरी । परकीयाशब्दे ४२११ पृ०दृश्यम् । ५विशेषेण दग्धे त्रि० ।

विदथ पु० विद कथच् । १योगिनि, २व्रतिनि च मेदि० ।

विदर न०वि+दृ अप् ।(फणिमनसा) वृक्षे शब्दर० भावे अप् २विदरणे पु० शब्दर०। भा०अ०। ३विगतभये त्रि० ।

विदर्भ पु०स्त्री० विगता दर्भा: कुशा यत्र । देशभेदे कुण्डिननगरे (वक्तनागपुर) ।

विदल त्रि० विशेषेण दल्यते दल कर्मणि क । १द्विधाभूते २दाडिमवल्के ३स्वर्णादिच्छेदे ४वंशादिरचिते च न० । ५कलायादौ न० अमरभरतौ ६रक्तकाञ्चने ७पिष्टके न० शब्दच० । ८निर्दलित (तेओडि) स्त्री राजनि० । भा०च० । ९दलशून्ये त्रि० ।

विदा स्त्री विद-अङ् । १ज्ञाने २बुद्धौ च मेदि० ।

विदादि पु०गणपाठो "विदादिभ्योऽञ्" पा०अञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० गणसूत्रे दृश्य ।

विदार पु० वि+दृ-णिच् भावादौ घञ् । १विदारणे २जलौघे च मेदि० । ३युद्धे हेमच० । ४द्विधाकरणे ।

विदारक पु०वि+दृ-णिच्-ण्वुल् । १जलमध्यस्थतरुशिलादौ अमर । २विदारणकर्त्तरि त्रि० ३शुष्कनदादेर्जलधारणयोग्ये गर्त्ते न० वर्द्धमान । ४जलवल्के शब्दर० ।

विदारण न०वि+दृ णिच्-भावादौ ल्युट् ।१भेदने २विडम्बने च मेदि० । ३मारणे शब्दर० । ४युद्धे पुंस्त्री० मेदि० । ५कर्णिकारवृक्षे पु० शब्दच० ।

विदारिणी स्त्री वि+दृ णिनि ङीप् । काश्मर्य्याम् राजनि० ।

विदारी स्त्री वि+दारि+कर्मणि अच् गौ० ङीष् । १शालपर्णीम् । (शालपान) मेदि० २भूमिकुष्माण्डे च अमरः "विदारी वातपित्तघ्नी बल्या वृष्या रसायनी" राजव० । ३क्षुद्ररोगभेदे भावप्र० "कक्षावंक्षणयोर्यस्तु रक्ताभः पिटकोद्भवः । पिडकैर्विदारी सा त्रिदोषजा । विदारी नाम विज्ञेयाद् च तु तेन सैव चेत्" इत्यादि । इत्युक्तम् ।

विदारीगन्धा स्त्री विदार्या भूमिकुष्माण्डस्येव गन्धो यस्या: । शालपर्णीम् (शालपान) अमर ।

विदाह पु० वि+दह-घञ् । १करचरणादौ २जलदाहे हेमच० ।

विदाहिन् न० वि+दह-णिनि । दाहजनकद्रव्ये ।

विदित त्रि० विद क्त । १ज्ञाते अमर० २प्रार्थिते च मेदि० ३कवौ पु० जटा० । भावे क्त । ४विख्याते ५उपगमे शब्दच० ६ज्ञाने च । तदस्यास्ति अच् । ७ज्ञातरि त्रि० । "विदितः समाश्रयार्थिति" किरा० ।

विदिश् स्त्री विगता दिशो । दिशोर्मध्ये आग्नेयनैर्ऋतिवायवीशानकोणचतुष्टये अमरः ।

विदु पु० विद-कु । हस्तिकुम्भमध्यभागे अमर ।

विदुर त्रि० विद-कुरच् । १नागरे २धीरे ३कौरवाणां मन्त्रिणि दासीगर्भजात धर्म्मावतारभेदे च मेदि० भा०आ० १०६अ० । ४ज्ञातरि च अमरः ।

विदुल पु० विद कुलच् । १वेतसे २जलवेतसे मेदि० ३गन्धरसे च रत्नमा० । ४क्षत्रियभेदे भा० उ० १३२ अ० ।

विदूर न० विशिष्टं दूरम् । १अतिदूरे २तद्वति पदार्थे त्रि० । "विदूरे केयूरे कुरु" इति सा०द० ३पर्वतभेदे । ४वैदूर्यमणिसमानस्थाने पु० "विदूरभूमिर्नवमेघशब्दात्" कुमार ।

विदूरज न० विदूरे देशभेदे जायते जन ड । वैदूर्यमणौ ।

विदूरथ पु०१दाशरथसुतौ नृपभेदे २यौरवे नृपभेदे विष्णुपु०४१८अ० ।

विदूराद्रि पु० विदूरे देशेऽद्रिः पर्वत । पर्वतभेदे । यत्र वैदूर्यमणिरुत्पद्यते ।

विदूषक पु० विदूषयति वि+दूष-णिच्-ण्वुल् । १शृङ्गारसहायभेदे २परनिन्दके त्रि० मेदि० ।

"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः । भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः । कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्म्मवपुर्वेषभाषाद्यैः । हास्यकरः, कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्म्मज्ञः" सा० द० ३प० ।

विदेश पु० विभिन्नो देशः । देशान्तरे "को विदेशः सविद्यानाम्" चाणक्यः ।

विदेह पु० विगतो देहः देहसम्बन्धो यस्य । जनकवंश्ये नृपे "अथ नाम्ना ततो यदि वैविद्यमानविदेहः । स तदा तु विना प्राक् समाख्यातोऽपि पार्थिवः । तस्मात् तस्मात् यदेवं तां विदेहत्वं प्रवक्ष्यति" रामा० । तदीये २जनपदे च स च देशः त्रिपुरादिम इति ख्यातः । ... [illegible]

च त्रि० ४मिथिलायां स्त्री हेमच० । ५देहशून्ये देवे यात० सूत्रभाष्यादौ देवस्य विदेहत्वं समर्थितं यथा "भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" सू० ।

"स खल्वयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां भवति" "भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयो(भो)गेन चित्तेन कैवल्यपदमनुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति" भाष्यम् । "भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या स खल्वयं भवः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः । तत्र तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययो योगिनां मोक्षमाणानां भवति विशेषविधानेन शेषस्य मुमुक्षुसम्बन्धं निषेधति । केषां तर्हि भवप्रत्ययः । इत्यत्र सूत्रेणोत्तरम् । विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः । तद् व्याचष्टे विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः भूतेन्द्रियाणामन्यतमस्यात्मत्वेन प्रतिपन्नानामुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीनाः संस्कारमात्रावशेषतया षाट्कौषिकशरीररहिताः विदेहाः ते हि संस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः प्राप्नुवन्तः विदेहाः । प्रवृत्तिशून्यत्वं कैवल्येन सारूप्यम् । साधिकारसंस्कारशेषता च वैरूप्यम् । संस्कारमात्रोपभोगेनेति क्वचित् पाठः तस्यार्थः संस्कारमात्रमेवोपभोगो यस्य न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः । प्राप्तावधयः संस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति अतिक्रामन्ति पुनरपि संसारे विशन्ति तथा च वायुप्रोक्तं "दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णम्" विवरणम् । तथा देवानां मध्ये यस्य विवेकख्यातिप्रारब्धस्य कैवल्यप्राप्तिः "यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स विमुच्यते" इति श्रुतेः । ६भौमेऽपि विदेहे देहशून्ये १०भूषेतमे मन्यात्मके देवे च । अवि घट्काण्डे ४६१ पृ० दृश्यम् ।

विदेहकैवल्य न० कर्म० । "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" श्रुत्युक्ते जीवन्मुक्तस्य देहपातानन्तरं निर्वाणमोक्षे ।

विदेहकैवल्यनिरूपणप्रकारादि शा० सू० भाष्ययोरुक्तं यथा "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते" सू० । अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय उक्तः इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति । "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग् देहपाताद् भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्त्तेत न, निमित्ताभावात् उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं न च तादृशमस्ति किञ्चित् कारणम् । नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते न, तस्य दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपात उपभोगान्तरमारभते तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनेन दग्धमिति साध्वेतत् आरब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यम्" भा० । तत्रैव ४पादे च सू०भाष्ययोरुक्तं यथा "सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्" सू० "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" श्रुतिविषयवाक्यं तत्र पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं भाष्यकृता यथा "केवलेनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति कुतः? स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति स्वशब्दात्" भा० "मुक्तः प्रतिज्ञानात्" सू० । "योऽत्राभिनिष्पद्यते इत्युक्तः स पूर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनावतिष्ठते कुतः? प्रतिज्ञानात् । "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" इति प्रतिज्ञातम् "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति चोपन्यस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" इति (श्रुत) भा० । "अविभागेन दृष्टत्वात्" सू० । "अविभक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽभिनिष्पद्यते कुतः? दृष्टत्वात्" "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम!" इत्येवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च" भा० । विवेकचू० अप्युक्तं यथा "पाषाणवृक्षतृणधान्यकटाम्बराद्याः दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव । देहेन्द्रियासुमनआदिसमस्तदृश्यम् ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् । विलयं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि । तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते । घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् । तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम् । क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले । संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः । एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् । ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्त्तते पुनः । सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः । अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद् ब्रह्मणः कुत उद्भवः" ।

"विद्वत्त्व विद्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" इत्याद्या श्रुतयश्चात्र प्रमाणम् ।

विद्ध त्रि० व्यध-क्त । १छिद्रिते अमरः । २क्षिप्ते ३सदृशे ४बाधिते मेदि० ५ताडिते च ।

विद्धकर्ण पु० विद्धः कर्ण इव पत्रमस्य । पाठायाम् (आकनादि) रत्नकोषः । स्त्रीत्वमपि तत्रैव अमरः । ङीप् । स्वार्थे क । तत्रार्थे स्त्री शब्द र० । [विद्धार्थे त्रि० ।

विद्यमान पु० विद्-शानच् । १वर्त्तमानकाले, २तद्वति

विद्या स्त्री विद-क्यप् । १ज्ञाने । २तत्त्वसाक्षात्कारे "विद्यया मृतमश्नुते" इति श्रुतिः । ३दुर्गायां शब्दच० ४गणिकारिकावृक्षे शब्दच० तन्त्रोक्ते ५देवीमन्त्रे च । "शतलक्षप्रजप्तोऽपि तस्य विद्या न सिध्यतीति" श्यामाकल्पः ।

६विद्याहेतौ शास्त्रे "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः" मा० त० विष्णुपु० । विद्याभेदे देवताभेदाः हेमा० व्र० विष्णुधर्मोत्तरे उक्ता यथा "ऋग्वेदस्तु स्मृतो ब्रह्मा यजुर्वेदस्तु वासवः । सामवेदस्तथा विष्णुः रुद्रस्त्वाथर्वणो भवेत् । शिक्षा प्रजापतिर्ज्ञेया कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः । सरस्वती व्याकरणं निरुक्तं वरुणः प्रभुः । छन्दो विष्णुस्तथैवाग्निर्ज्योतिषं भगवान् रविः । मीमांसा भगवान् सोमो न्यायमार्गः समीरणः । धर्मश्च धर्मशास्त्राणि पुराणञ्च तथा मनुः । इतिहासं प्रजाध्यक्षो धनुर्वेदः पुरन्दरः । आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः । कलावेदो महादेवी न्यायस्तु महेश्वरः । सङ्कर्षणः पञ्चरात्रं रुद्रः पाशुपतं तथा । पातञ्जलमनन्तश्च सांख्यञ्च कपिलो मुनिः । अर्थशास्त्राणि सर्वाणि धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः । कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो जगद्गुरुः । अन्यानि यानि शास्त्राणि यत्कर्माणि प्रचक्षते । स एव देवता तस्य शास्त्रं कर्म च दैवतम्" । श्रुतौ तु विद्याभेदः द्विविधः पराऽपराभेदात् उक्तः । यथा ब्रह्मज्ञानं सा परा "यथाऽक्षरमधिगम्यते सा परेति श्रुतेः" । ऋग्वेदादिरूपा अपरा सा च अध्ययनाध्यापनरूपा ।

विद्याचण(प) त्रि० विद्यया ख्यातः । विद्या+चण(प्) । विद्यया विख्याते । [ख्याते ।

विद्याचुञ्चु पु० विद्यया विख्यातः विद्या+चुञ्चुप् । विद्यया

विद्यादल पु० विद्यार्थं पत्राणि दलान्यस्य । भूर्जवृक्षे शब्दच०

विद्यादान न० ६त० । १अध्यापने २पुस्तकादिदाने च । "विद्यादानञ्च अध्यापनेन व्याख्यया विविच्यार्पणेन च भवतीति ज्यो० त० रघु० । तत्राध्यापनविधिः श्रुतौ यथा "योऽधीत्यार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स काको वाऽन्यस्मिन् स्यात् श्रेयसो द्वारमपावृणुयात् अनध्यापने दोषश्रवणात् तस्यावश्यकत्वं गम्यते । "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत" इत्यादिस्मृतौ च अध्यापनविधिलाभः । व्याख्यानादिविधिलाभस्तु "अज्ञानतिमिरोऽपेतान् सन्देहपटलान्वितान् । निरासयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया । इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सद्गतिं च सः" ज्यो० त० । तदेतत्पुस्तकादिदानस्यापि वक्ष्यमाणप्रमाणात् तत्र ज्ञानरूपविद्यादानप्रकारः हेमा० दा० वह्निपु० उक्तो यथा "वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् । तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानान्न संशयः । तस्माद्वाचयेन्नित्यं धर्मशास्त्रस्य वा श्रुतेः । पठनं कारयेद्राजन्! यदीच्छेद्धर्ममात्मनः । गोभूहिरण्यवासांसि शयनान्यासनानि च । प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति नृपसत्तम! । धर्माधर्मौ न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना । तस्मात् सदैव धर्मात्मन्! विद्यादानरतो भवेत् । वेदशास्त्ररहस्यो यदि नैव नृपोत्तम! । ततोऽज्ञानतमोऽन्धस्य कावस्था जगतो भवेत् । ब्रह्मादयः सुराः सर्वे ऋषयो दक्षशिल्पिनः । मनुमुख्याः पितरश्चैव विद्यादाने प्रतिष्ठिताः । चतुर्युगानां राजेन्द्र! एकसप्ततिसंख्यया । वेदशास्त्रप्रदः स्वर्गे पूज्यते सुरसत्तमैः" । इत्युपक्रमे "दानं विशेषफलदं जगतीह नान्यद् विद्यां विहाय यदनाकलिताधिवासाम् । गोभूहिरण्यगजवाजिरथादि सर्वं तां यच्छतां किमिति भूप! भवेन्न दत्तम्" । तत्रैव नन्दिपु० "अध्यापयेच्छुभान् शिष्यान् अभिजातान् शुभेधसः । एवं विद्याप्रदानं हि सर्वदानोत्तमोत्तमम् । सर्वदा सर्ववर्णानामयं च शुभ उत्तमः । अनेन विधिना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरो नरः" । अर्थविद्यादानासामर्थ्ये भा० त० भविष्यपु० उक्तं यथा "अध्यापकस्य यो वृत्तिं दत्त्वाऽध्यापयति द्विजान् । किं न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता" । तद्विधपुस्तकादिदानमपि विद्यादानं हेमा० दा० उक्तं यथा नन्दिपु० "विद्या च मुख्या दानानां गुह्यतोऽस्य विधिं शृणु । श्रुत्वा विद्याश्च लिखितं शक्त्या भावितात्मना । बहुमानेन तां दद्यात् विशेषात् पुण्यवासरे । पर-

योग्यञ्च यद् यस्य तत्तस्य प्रतिपादयेत्”। ततः पुस्तकलेखन प्रकारस्तद्दानविधिश्च विस्तरेणोक्तस्तत्र दृश्यः। विद्योपयोगिद्रव्यादिदानेऽपि विद्यादानं भवति यथोक्तं हेमा०दा० देवीपु० “आत्मवित्तानुसारेण विद्यादानं करोति यः। असाध्यं फलमाप्नोति आयतस्य न संशयः। स्त्री तथानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत्। भर्त्रा चैवाभ्यनुज्ञाता विधवा च तदाद्दिशेत्”। विधानमाह “विद्यार्थिने सदा दद्यात् वस्त्राण्यन्नञ्च भोजनम्। कर्णिकां शुक्लां दीपं दत्त्वा तैलं विना न सः। लेखनीघटितं मौल्यं मसीपात्रन्तु लेखनीम्। दत्त्वा तु लभते सद्यो विद्यादानमहत्फलम्। पुस्तकस्तरणं दत्त्वा सुप्रमाणं सुशोभनम्। विद्यादानमवाप्नोति फलवन्तश्च बुद्धिमान्। यन्त्रकं त्वासनञ्चैव दण्डासनमथापि वा। विद्यावाचनशीलाय दत्तं भवति राज्यदम्। अञ्जनं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे। भूमिरिष्टेञ्च लोकञ्च स्वर्गं स्वफलप्रदम्। यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। तस्यापि भवति स्वर्गस्तत्प्रभावान्न संशयः”। ‘येऽपि पत्रं मसीपात्रं लेखनीं सम्पुटादिकम्। दद्युः शास्त्राभियुक्ताय तेऽपि विद्याप्रदायिनाम्। यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः पुण्यभाजो नराधिप!”। नन्दिपु० “विद्यादानमवाप्नोति प्रदानात् पुस्तकस्य च। चित्राणि लिखयेद् यस्तु पौण्डरीकफलं लभेत्। चित्रभाण्डप्रदानेऽपि तद्विद्यादानजं फलम्। अर्च्चितेषु प्रश्नस्य तथा कृत्वा निवारणम्। विद्यादानफलं प्रोक्तं नाम कार्या विचारणा। पावकस्य च तथा दत्त्वा चैव परां गतिम्। विद्यादानफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते। येन जीवति भावेन तस्मै तद्भाण्डदायकः। सर्वकामसमृद्धस्य यस्य फलमद्भुतम्” विष्णुध०। तत्रैव स्कन्दपु० विद्यादानोपक्रमे “पुस्तकाराणि दत्त्वा बहूनि तत्प्रमाणतः। दृढानि विस्तीर्णानि वा शिवलोके महीयते। य औषधं समुद्गतं निष्प्रयातं [illegible]। दद्यात् सम्पुटकं कृत्वा चर्मणा वापि निर्मितम्। विद्यानामभिगुप्ताय तदस्तदनवेक्षता। सुवर्णं वस्त्रं वापि विद्यादानफलं लभेत्। [illegible] [illegible] स्थितम्। [illegible] विद्यालोकं समाप्नुयात्। [illegible] [illegible] दायकादिवर्जितम्। [illegible] सर्वदाभिमतं च। [illegible]

प्रतिष्ठेत विद्यादाने नवं स्वयम्। सुदृढं कटकोपेतं दृढस्तम्भनिवेशनम्। कुर्य्यात्तोरणसंयुक्तं विद्यावर्त्तिकारण्डकम्। एवं वित्तानुसारेण कारयित्वा स्वयं नृप। विद्याधिष्ठासनं तत्र सपूज्य विधिवद्बुधः। तस्मिन् पुण्याहशब्देन विद्याकोषगृहं न्यसेत्। एवं च शिवविद्याया कुर्य्याद्दायतनं शुभम्। स तत्र पातके सर्वैर्विद्यादानफलं लभेत्। विद्यामण्डपकं कृत्वा विद्याव्याख्यानमण्डपे। तत्राभ्यर्च्य शिवां विद्यां तद्व्याख्यां शृणुयात्ततः। सोऽपि याति शिवस्थानं कार्यकालसमन्वितम्। अनेन विधिना स्थानं यः करोति प्रयत्नतः। स साम्राज्यमिव सौख्यं देहान्ते शिवमाप्नुयात्”। तत्रैव देवीपु० “तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः। इहैव कीर्त्तिमाप्नोति मृतो याति परां गतिम्। यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। स भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूज्यपदं व्रजेत्”। वराहपु० “लेखयित्वा तस्मात्तु देयं शुभं तत् सदा। तपस्विने, धर्मरते प्रतिपालनतत्परे। वस्त्रयुग्मेन संवीतं पुस्तकं प्रतिपादयेत्। वाचकं पूजयेच्चापि वस्त्रालङ्कारभूषणैः। अनेनैव विधानेन विद्यादानफलं लभेत्”।

विद्याधन न० विद्यया लब्धं धनम्। विद्यया लब्धे “उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम्। विद्याधनन्तु तद्विद्यात्” इति, “शिष्यादार्त्विज्यतः प्राप्तं सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात्। ज्ञानशंसनयोर्वादात् लब्धं प्राध्ययनाच्च यत्। विद्याधनन्तु तत् प्राहुः” इति “शिल्पेष्वपि हि धर्मोऽयम्” इत्युपक्रम्य “परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया द्यूतपूर्वकम्”। विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे च धने।

विद्याधनविभागे विशेष “विद्याधनं तु यद् यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागो यवीयसां तेषां यदि विद्यानुपालिनः” दायभा०। दायतत्त्वे तु “भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतो धनम्” इति पाठः। दायभा० नारदवाक्ये “इदं वैद्यं धनम्” पाठः। “परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या। तया लब्धं धनं यत् विद्याधनं तदुच्यते” दाय०त० कात्यायनः। “अनृत [illegible] विद्यया प्राप्तमिति [illegible] ” इत्यु०। “नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्। समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्” “कुल [illegible] विद्यानां भ्रातॄणां

पितृतोऽपि वा। शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं तद्विभाज्यं बृहस्पतिः” दायत०।

विद्याधर पु० विद्यां मन्त्रादिकं धरति धृ अच्। १देवयोनिभेदे अमरः। २विद्याधारके त्रि०।

विद्यारम्भ पु० ६त०। पञ्चमवर्षे शिशोः कर्त्तव्ये विद्याया आरम्भे तत्कालादि० ज्यो० त० उक्तं यथा “प्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने। षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम्। रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिनं तथा। एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत्। पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चापि सरस्वतीम्। स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वाञ्च विद्यां विशेषतः” विष्णुध०। “लघुचरमित्रमूलाधात्युत्तराद्यपौष्णार्कविष्णु च हरिबोधे शुक्रजीवार्कवारे। उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेषु सौम्यैरपठनदिनवर्ज्यं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे” दीपिका। “विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमो भृगुभास्करौ। मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः” मदनपा०। विद्यारम्भे सुरगुरुरवतत्त्वमीष्टार्थदायी कतु वायुपरमपि करोत्यशुभान् मध्यमोऽत्र। नीहारांशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे छायासूनावपि च तनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः। रवेर्गुरोर्भे गोलाने तत्सुते केऽपीन्दुसहिताः। गुर्वर्केन्दु बुधे च विद्यारम्भ प्रशस्यते”। “प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम्। अध्यापयेत् प्रथमं द्विजाशीभिः समन्वितम्। गृह्णात। तद्विधि ज्ञातव्ये इत्यत्। अविद्या बुधसोमयोरिति षतविद्याविषयम् यथोक्तं दीपिकायाम् “अथ दानसुतयमार्कस्वातिचित्राश्विनीपैत्रपुष्यहरिकुटमूलाद्यान्त्युभाग्यान्त्यभेषु। विषनिधिचित्तभाद्रे विष्णुबोधे शिपौरिघनमयतिथिवोगे चापविद्याप्रदानम्”। तथाचरणहय विद्यारम्भे च कन्यसुविरापद्मकीर्त्याह” पी० धा० नक्षिह शुभा पापाः रन्ध्रस्थाः सर्वे नेष्टाः सदा यद्राः। न्याष्टमावकमस्थाः पापाः सर्वे शुभावहाः। शुभाः केन्द्रत्रिकोणस्थाः धनस्थैर्गताः शुभ। सर्वे लाभे प्रशस्ताः शुरचरणरूपे शिशो”। अक्षरचरण विद्यापलक्षणम्’ उभयमपि उत्तरायणएव प्राशस्ता। “उदग्गते भास्वति पञ्चमेऽब्दे’ वशिष्ठोक्तेः।

विद्युत् स्त्री विद्योतते वि+द्युत क्विप्। १तडिति अमरः २सन्ध्यायाञ्च विगतायुः यस्य मा०ब०१भिम्भे भि०भेदि०। विद्युतश्च चतुर्विधाः “अदितेरिन्द्रनीलाभा कस्तूरीव कोपा। चन्द्रश्चन्द्रसुन्दरः श्यामा विद्युतः स्मृताः”। तत्र ‘वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहिता। पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत्’ ज्या०। आन्तरिक्षोपद्रवविद्युत्कारणञ्च श्रीपतिनोक्तं यथा ‘निर्घातोल्काधनसुरधनुर्विद्युतां तु प्रभाया सदृधन्त्रो स्वनगर परोवेषपूर्वोत्पातान्ये” “सुरवरजलधिमध्ये वाडवोऽग्निस्थितोऽस्मात् सलिलभरनिमग्नात् विद्युतश्चोत्स्फुलिङ्गाः”। तदग्निपातरूपवज्राग्निपातश्चाम्बुकारणं पयःआद्द्वैत तेन पार्थिवांशकमिश्रितम्। वाताद्द्रुभ्रमदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः। वाय्वोघात् पतति प्रायो ध्वजावग्राप्यवर्षके। यत प्राङ्ग्पि नैवेते पावक प्रसरन्ति हि। तत् तेषां पार्थिवं चाप्यं तैजसं तत्तदुत्थितम्। गतो निर्झरदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते”।

विद्युत्प्रिय न० ६त०। विद्युदाकर्षके कांस्ये धातौ हेमच०।

विद्युन्माला स्त्री अष्टाक्षरपादके छन्दोभेदे। “मो मो गो गो विद्युन्माला” छन्दोम०। [मावव्ने २राक्षसभेदे च।

विद्युन्मालिन् पु० राक्षसभेदे भाग०१।७ अ। १२ मायव

विद्र न० व्यध रक् दानादेश। छिद्रे शब्दच०।

विद्रधि पु० वेत्त्यनेन विद्र छिद्र्य दधाति धा कि युधो०। रोगभेदे। तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा “तत्र विद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह। ‘त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः। दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिताः भृशम्। महामूलं रुजावन्तं वृत्तं चाप्यथवायतम्। स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः’। अस्थिसमाश्रिता दोषा इति वक्ष्यमाणयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्विद्रध्योर्भेदार्थम्। यतो अपशोथे दोषाणामस्थिसमाश्रयनियमो नास्ति इति अपयोयात् दारुणम्। आयतन्दीर्घम्। षड्विधत्वं विवृणोति। “यथा दोषैः पृथक्सर्वैः क्षतेनाप्यसृजा तथा। षण्णां तेषां तु लक्षणं सम्प्रचक्षते” अथ विशिष्टानि लक्षणानि। तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ‘कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः। चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः” विषमो भृशम् अत्यर्थम् अत्यन्तम्। चित्रोत्थानप्रपाकः चिरादित्युत्थानमुद्गति प्रपाकश्च यस्य सः। अथ पैत्तिकमाह पक्वोदुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान्। क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः”। अथ श्लैष्मिकमाह। ‘शराव सदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः। चिरोत्थान

प्रशाकश विद्रधिः कफजन्मा ॥ तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमशो मताः"। अथ सान्निपातिकमाह। "नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान्। विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः"। नाना अनेकविधाः वर्णाः कृष्णरक्तपाण्डुरूपाः। रुजा तोददाहकण्ड्वादिरूपाः स्रावाः तनुपीतसिता यस्य सः। घाटालः घाटोन्नतिः साऽस्त्यस्येति घाटालः अयं चिरपाकी इत्यर्थः। विषमः निम्नोन्नतः। विषमं पच्यते चिराचिरपाकी रोगानीकानुभेदेन विषमं यथा स्यात्तथा पच्यते। "अथाभिघातजस्यागन्तोः विद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह। "तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणाम्। क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत्। ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः। आगन्तुर्विद्रधिर्ह्येषः पित्तविद्रधिलक्षणः"। तैस्तैर्भावैः काष्ठलोष्ठपाषाणादिभिः अभिहते यदा रक्तस्रावो भवति। तथाभिहते क्षते क्षते वा अथ वा शस्त्रादिभिः क्षते यथा रक्तस्रावो भवति तथा क्षते क्षते क्षतोष्मा। अत्र क्षतशब्देन हतमात्र उच्यते तेनाभिहतक्षतयोरुभयोरप्युष्मा वायुना विसृतः अभिघातात् क्षते रक्तक्षयात् कुपितेन वायुना प्रसृतः। ईरयेत् कोपयेत्। अथ रक्तजमाह "कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः। पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते" अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्यन्तरान् विद्रधीनाह "आभ्यन्तरानतस्तूर्द्ध्वं विद्रधीन् परिचक्षते। गुर्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कशाकाम्लभोजनाः। अतिव्यवायव्यायामवेगाघाताल्पविदाहिभिः। पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम्। वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम्। गुदे बस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा। वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि चाप्यथ। एषां लिङ्गानि जानीयाद्बाह्यविद्रधिलक्षणैः" सम्भूय वा मिलित्वा वा। समुन्नद्धं सम्यगुन्नतम्। स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह "गुदे वातनिरोधस्तु बस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता। नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम्। कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ। वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनम्। सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते। श्वासो यकृति हिक्का च क्लोम्नि पेपीयते पयः" स्रावमार्गमाह "नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्द्ध्वमितरे त्वधः" बस्त्यादिजाताः यान्ति सर्वाणि अर्द्धसपात्, इतरे बस्त्यादिजाः अधः गुदात्। नाभिजस्तूभाभ्यां मार्गाभ्याम्। तथा च हारीतः ऊर्द्ध्वं नाभिजेषु मुखाद् गुदाभ्यां प्रसर्तेऽस्रवति हि पूयः। अतः प्रविष्टेषु पार्श्वमार्गाद् द्वाभ्यां प्रस्रवित्वह नाभिजेषु" अथ साध्यत्वादिकमाह "अपक्वेषु जीवेत्तु पक्वेष्वपि न जीवति। हृन्नाभिबस्तिजवर्ज्जं तेषु भिन्नेषु बाह्यतः। जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन"। हृन्नाभिबस्तिवर्ज्जेषु प्लीहक्लोमादिजाः तेषु तथाभिन्नेषु न जीवेत् हृदादीनां मर्मत्वात्। अतएव भोजः "असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रधिः। सन्निपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव हि बस्तिजः। स्वगतो नाभेरधोजश्च साध्यो यश्च समीपजः। अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि नाभितः। आध्मानं बद्धनिष्यन्दं छर्द्दिहिक्कातृषान्वितम्। रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम्" अथ बाह्यविद्रधीनां साध्यासाध्यत्वमाह "साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः। आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोफवच्च शोधयेत्" शोधयन् वक्ष्यमाणलक्षणशोधवत्"।

विद्रधिनाशन पु० विद्रधिं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। शोभाञ्जने त्रिका०। [२शरपे च शब्दमा०।

विद्र(द्रा)व पु० विद्रु-अप् घञ् वा। १पलायने अमरः

विद्रुत त्रि० वि+द्रु-क्त। १पलायिते २द्रवीभूते च अमरः।

विद्रुम पु० विशिष्टो द्रुमः। १प्रवालरत्ने हेतुवृक्षे मेदि०।

विद्रुमलता स्त्री विद्रुमस्य लतेव। नलीनामगन्धद्रव्ये मेदि० स्वार्थे क अत इत्वम्। विद्रुमलतिका तत्रैव। [द्रुमे विद्रुमि

विद्वत्कल्प त्रि० ईषदसमाप्तो विद्वान् विद्वस्+कल्पप्। ईष-

विद्वत्तम पु० अतिशयेन विद्वान् विद्वस्+तमप्। अतिपण्डिते तरप्। विद्वत्तरोऽप्यत्र। [विद्वत्कल्पे

विद्वद्देशीय त्रि० ईषदसमाप्तो विद्वान् विद्वस्+देशीयर्।

विद्वस् त्रि० विद-क्वसु। १प्राज्ञे स्त्रियां ङीप् अस्य० "विदुषी मूर्द्ध्नि यो बिभर्त्ति याम्" नैष०। २पण्डिते पु० ३आत्मज्ञानयुक्ते। [क। विद्विषोऽप्यत्र।

विद्विष् पु० विशेषेण द्वेष्टि वि+द्विष-क्विप्। शत्रौ अमरः।

विद्वेष पु० वि+द्विष-घञ्। वैरिभावे शत्रुतायाम् अमरः।

विद्वेषण न० वि+द्विष-णिच्-ल्युट्। तन्त्रोक्ते अभिचारकर्मभेदे येन मनुष्याः परस्परविद्वेषो भवति तस्मिन् व्यापारे। २वि+द्विष ल्युट्। २विद्वेषे। [विधति। अवेधीत्

विध विधाने छिद्रकरणे छेदने च, तु० पर० सक० सेट्।

विध पुस्त्री विध क अच् वा। १विमाने २गजभक्ष्यासे ३प्रकारे

४१६ पृष्ठे द्रष्टव्यः । इङ्गितज्ञे मे० ८० । उत्कम्पे च स्त्री
हेमच० । तताडने वेधने च स्त्री लिङ्गा० ।

विधवा स्त्री विगतो धवो यस्याः । मृतपतिकायां स्त्रियाम्
अमरः ।

विधवाधर्म्मादि शु०त० उक्तो यथा विष्णुस० "मृते भर्त्तरि
ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा" । ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्जनं
ताम्बूलादिवर्जनञ्च यथाह प्रचेता "ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव
कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा
च विवर्जयेत्" । अभ्यञ्जनमायुर्वेदोक्तम्” रघु० । का-
शीख० विधवाधर्मे ४अ० उक्तो यथा
"सहयाति न भर्त्तारं यदि दैवात् कदाचन । तथापि
शील संरक्ष्यं शीलभङ्गात् पतत्यध । तद्वैगुण्यादपि
स्वर्गात् पतिः पतति नान्यथा । तस्याः पिता च माता
च भ्रातृवर्गस्तथैव च । पत्यौ मृते च या योषिद्वै-
धव्यं पालयेत् क्वचित् । सा पुनः प्राप्य भर्त्तारं
स्वर्गभोगान् समश्नुते । विधवाकबरीबन्धो भर्त्तृबन्धाय
जायते । शिरसो वपनं तस्मात् कार्य्यं विधवया सदा ।
एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन । त्रिरात्रं
पञ्चरात्रं वा पक्षव्रतमथापि वा । मासोपवासं कुर्य्याद्
वा चान्द्रायणमथापि वा । कृच्छ्रं पराकं वा कुर्य्यात्
तप्तकृच्छ्रमथापि वा । यवान्नैर्वा फलाहारैः शाका-
हारैः पयोव्रतैः । प्राणयात्रां प्रकुर्व्वीत यावत् प्राणः
स्वयं व्रजेत् । पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत्
पतिम् । तस्माद्भूशयनं कार्य्यं पतिसौख्यसमीहया ।
नैवाङ्गोद्वर्त्तनं कार्य्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् । गन्ध-
द्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः । प्रत्यहं तर्पणं
कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापि
नामगोत्रादिपूर्व्वकम् । विष्णोस्तु पूजनं कार्य्यं पति-
बुद्ध्या न चान्यथा । पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं
परम् । यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत् पत्युः समीहितम् ।
तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया । वैशाखे कार्त्तिके
माघे विशेषनियमाचरेत् । स्नानं दानं तीर्थयात्रां
विष्णोर्नामग्रहं मुहुः । वैशाखे जलकुम्भाश्च कार्त्तिके
घृतदीपकाः । माघे तिलेन्धनोत्सर्गः स्वर्गलोके महीयते ।
प्रपा कार्य्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका ।
उपानद्व्यजनं चापि सूक्ष्मवासांसि चन्दनम् । स-
कर्पूरन्तु ताम्बूलं पुष्पदानं तथैव च । जलपात्राण्यने-
कानि तथा पुष्पगृहाणि च । पानानि च विचित्राणि
द्राक्षारम्भाफलानि च । देयानि द्विजमुख्येभ्यः पतिर्मे
प्रीयतामिति । ऊर्ज्जे यवान्नमश्नीयादेकान्नमथवा पुनः ।
वृन्ताकं सूरणञ्चैव शूकशिम्बीञ्च वर्जयेत् । कार्त्तिके
वर्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्जयेत् कांस्यं
कार्त्तिके चापि सन्धितम् । कार्त्तिके मौननियमे चारु
घण्टां प्रदापयेत् । पत्रभोजी कांस्यपात्रं घृतं पूर्णं प्र-
यच्छति । भूमिशय्याव्रते देया शय्या श्लक्ष्णा सतूलिका ।
फलत्यागे फलं देयं रसत्यागे च तद्रसः । धान्यत्यागे च
तद्धान्यमथ वा शालयः स्मृताः । धेनुं दद्यात् प्रयत्नेन
सालङ्कारां सकाञ्चनाम् । एकतः सर्व्वदानानि दीप-
दानं तथैकतः । कार्त्तिके दीपदानस्य कलां नार्हन्ति
षोडशीम् । किञ्चिदभ्युदिते सूर्य्ये माघस्नानं समाचरेत् ।
यथाशक्त्या च नियमान्माघे स्नानं समाचरेत् । पक्वा-
न्नैर्भोजयेद्विप्रान् यतीनपि तपस्विनः । लड्डुकैः
फाणितैश्चापि वटकैरिण्डरिकादिभिः । घृतपक्वैः सम-
रिचैः शुचिकर्पूरवासितैः । गर्भे शर्करया पूर्णैर्नेत्रा-
नन्दैः सुगन्धिभिः । शुष्केन्धनानां भारांश्च दद्याच्छीताप-
नुत्तये । कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकां सोपधानिकाम् । म-
ञ्जिष्ठारक्तवासांसि तथा तूलवतीं पटीम् । जातीफललवङ्गैश्च
ताम्बूलानि बहून्यपि । कम्बलानि च चित्राणि नि-
र्वातानि गृहाणि च । मृदुलाः पादरक्षाश्च सुगन्ध्यु-
द्वर्त्तनानि च । घृतकम्बलपूजाभिर्महास्नानपुरःसरम् ।
कृष्णागुरुप्रमुखैः .... पूजयेद्वृषमन्दिरम् । कृष्णा-
गुरुप्रमुखैर्गर्भागारं प्रधूपयेत् । तूलवर्त्तिप्रदीपैश्च नै-
वेद्यैर्विविधैस्तथा । भर्त्तृरूपो भगवान् प्रीयतामिति
वोदयेत् । एवंविधैश्च विधवा विविधैर्नियमैर्व्रतैः । वै-
शाखान् कार्त्तिकान् माघानेवमेवातिवाहयेत् । नाधि-
रोहेदनड्वाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि । कञ्चुकं न परी-
दध्याद्वासो न विकृतं वसेत् । अपृष्ट्वा सुतान् कि-
ञ्चिन्न कुर्य्याद्भर्त्तृतत्परा । एवं धर्म्मपरा नित्यं वि-
धवापि शुभा मता । इति धर्म्मसमायुक्ता विधवापि पति-
व्रता । पतिलोकानवाप्नोति न भवेत् क्वापि दुःखिता" ।
ब्रह्मवै० जन्म० ख० ८३अ० कश्चिद्विशेष उक्तो यथा
"ब्राह्मणी पतिहीना या भवेद्धिष्णुपरायणा सदा । एक-
भक्ता हविष्याशी हरिस्मरणतत्परा सदा । न धत्ते दिव्य-
वस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुतैलकम् । स्रजञ्च चन्दनं चैव शङ्ख-
सिन्दूरभूषणम् । त्यक्त्वा मलिनवस्त्रा स्यात् नित्यं नारा-

श्रयं चरेत्"। "पुत्रवत्याश्च पुरुषं सदा पृच्छति धर्मत । मिष्टान्न न च भुङ्क्ते सा न कुर्य्यादभव मज्जनम्। एकादश्यां न भोक्तव्यं कृष्णजन्माष्टमीदिने । श्रीरामस्य नवम्यान्तु शिवरात्रौ पवित्रया । अघोरायाञ्च प्रेतायां चन्द्रसूर्य्योपरागयोः । भक्ष्यद्रव्यं परित्यज्य भुज्यते परमेव च । ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । सन्यासिनां च गोमांससुरातुल्यं श्रुतौ श्रुतम् । रक्तशाकं मसूरञ्च जम्बीरं पर्णमेव च । अलाबूवर्त्तुलाकारा वर्जनीया यतस्तथा । पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् । यानमारोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत् । न कुर्य्यात् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च । केशावली जटारूपा न क्षौरं तीर्थकं विना । तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम् । मुखञ्च परपुंसां च यात्रां नृत्यं महोत्सवम् । नर्त्तकं गायकञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम्"।

विधातृ पु० वि+धा तृच् । १प्रजापतौ ब्रह्मणि अमरः । २कामदेवे मेदि० । ३मदिरायां राजनि० । ४भृगुमुनिपुत्रभेदे भाग० ५विधानकर्त्तरि त्रि० । स्त्रियां ङीप् सा च ६पिप्पल्यां शब्दर० । ७धर्म्मे पु० 'द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतः पती । द्वौ नाम्ना तौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्म्माधर्म्मौ प्रकीर्त्तितौ' वह्निपु० । [८मरीच्यादौ च ।

विधातृभू पु० विधातुर्भवति भू—क्विप् । १नारदमुनौ त्रिका० ।

विधातृायुस् पु० विधातुरायुः प्रमाणं यस्मात् । सूर्य्ये शब्दच० सूर्य्यक्रियां विना वत्सरादिमानाभावात् सूर्य्यस्य तथात्वम् । हेम० । तस्य वय काले २महाकल्पे च । तदायुःकालश्च आयुःशब्दे ७९२ पृ० दृश्यः ।

विधान न० वि+धा ल्युट् । १करणे २कर्म्मणि । ३विधौ जटा० ४गजभक्ष्यग्रासे च हारा० ५प्रातायां कन् । व्यथायां च शब्दर० । [प्रे त्रि० ।

विधानज्ञ पु० विधानं जानाति ज्ञा क । १पण्डिते । २विधिज्ञे

विधायक त्रि० वि+धा ण्वुल् । विधानकर्त्तरि ।

विधि पु० वि+धा कि । १जगत्स्रष्टरि ब्रह्मणि, २भाग्ये ३क्रमे अमरः "चिकीर्षितात्साध्यत्वहेतुधीर्यत्नो विधि" शब्दश० उक्ते प्रवर्त्तनारूपे ४नियोगे तज्जनके ५वाक्ये हेमच० । ६विष्णौ हलायु० ७कर्मणि त्रिका० । ८गजभक्ष्यान्ने जटा० । ९वैद्ये राजनि० । १०अप्राप्तप्रापकरूपे वाक्यभेदे व्याकरणोक्ते ११सूत्रभेदे । तत्र व्याकरणविधिर्निरूप्यते । 'संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणमित्युक्तेः षड्विधभेदा तत्र "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्" पा० सवर्णसंज्ञा परिभाषा तच्छब्दे ४०४६पृ० उक्ता। अप्राप्तप्रापको विधिः यथा 'अकः सवर्णे दीर्घः' पा० इत्यादि । अत्र सवर्णे परे पूर्व्वस्य दीर्घस्याप्राप्तेस्तत्प्रापकत्वात् तथात्वम् । स च द्विविधः वर्णोत्पादकोऽभावरूपश्च । तत्र वर्णोत्पादक उक्तः अभावोऽपि द्विविधः लोपरूपो निषेधरूपश्च तत्र "लोपो-ऽव्योर्वलीति" पा० लोपरूपः । नाभ्यस्ताच्छतुरित्यादौ" निषेधरूपः । सामान्यप्राप्तस्य विषयावधारको नियमः यथा "रात्सस्य" पा० इत्यादि। अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपणं विधिरतिदेशविधिः यथा पुंवद्भावादिः । पूर्वसूत्रस्थपदादेरन्यत्रोपस्थितिरधिकारविधिः । स च त्रिविधः 'सिंहावलोकितं चैव मण्डूकप्लुतमेव वा । गङ्गाप्रवाहवच्चापि ह्यधिकारस्त्रिधा मतः' । अधिकारशब्दे १२७पृ० दृश्यम् । विधिश्च विनियोगरूपतया शब्दश० प्र० निरूपितो यथा

'न च कृत्यात्मकं विधानम् । आख्यातमात्रस्य तद्बोधसमर्थत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षाया यत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं स तथा, तादृशञ्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव यागपाकादि-धर्मिकतद्विषयादेव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेः । एवञ्च यजेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनं बलवदनिष्टाननुबन्धी चेत्याकारको बोध" अधिकं तत्र दृश्यम् । मीमांसकमते विधिस्वरूपभेदादिकं लौगाक्षिभास्करेण दर्शितं यथा

'तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः । स च तादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् तादृशं चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते । यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते । अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः' । 'यत्र कर्म मानान्तरेण प्राप्तं, तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते । यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति । यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टविधानम् । सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः । न चोभयविधाने वाक्यभेद प्रत्ये

क्रतुमयत्वाविधानात्। न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विधिप्राप्तोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति, किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम्। तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वाभावात्। ननूद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रेव ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न, इहान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तराभावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात्। किञ्च ज्योतिष्टोमेनेत्यस्योभयविधित्वे तत्रैव यागस्य फलसम्बन्धोऽपि बोधनीय इति सुतरां वाक्यभेदस्तदर्थं सोमपदं मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम्। स च विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिश्चेति। तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः। यथाग्निहोत्रं जुहोतीति। अत्र च विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति। ननु यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च। तयोश्च रूपाश्रवणे अग्निहोत्रं जुहोतीति कथमुत्पत्तिविधिः अग्निहोत्रपदस्य तु तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वादिति चेन्न रूपाश्रवणेऽप्युत्पत्तिविधित्वात्। अन्यथा रूपश्रवणाद् दध्ना जुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात्। तथा चाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यमनर्थकं स्यात्। अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः। यथा दध्ना जुहोतीति। स हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसम्बन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति। गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वयः। क्वचिदाश्रयत्वेनापि यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दध्नः करणत्वेनेन्द्रियं भावयेत् तच्च किंनिष्ठमित्याकाङ्क्षायां सन्निधिप्राप्तहोमस्याश्रयत्वेनान्वय इति। एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि। एतत्सहकृतेनानेन विधिनाङ्गत्वं परोद्देश्यप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्यायं ज्ञाप्यते तत्र तत्तच्छब्दादौ श्रुत्यादीनि निरूपितानि तत्र द्रष्टव्यानि "तदेवं निरूपिता अङ्गत्वे श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि। एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृतस्य "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्यस्य अङ्गत्वे यानि विधीयन्ते तान्यङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि, क्रियारूपाणि च। तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्येव। क्रियारूपाणि च द्विविधानि। गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि च। तत्रान्येव सन्निपत्योपकारकाण्यारादुपकारकाणीति चोच्यते। कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम्। यथावघातप्रोक्षणादि। तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति। दृष्टार्थमवघातादि अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि। दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशयागादि। स हि द्रव्यत्यागांशेनादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति। द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम्। यथा प्रयाजादि। आरादुपकारकञ्च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते सन्निपत्योपकारकन्तु द्रव्यदेवताद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते। इदमेव चाश्रयिकर्मेत्युच्यते। तदेवं निरूपितो ऽङ्गपरो विनियोगविधिः। प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन्नविलम्बे प्रमाणाभावाद्विलम्बापरपर्यायं प्राशुभावं विधत्ते। न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यं विलम्बे ह्यङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगतसाहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सहकृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियतक्रमम् आश्रित्यैव भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्"।

"तदेवं अङ्गतो निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः। फलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। स च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधानेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते "यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्" इत्यादिना दाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते। एवं "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादिना शुचिविहितकालजीवी वा तस्य पापनाशप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं बोध्यते। तत्र फलस्वाम्यं तदैव योऽधिकारी भवति। अधिकारश्च सर्व यदि स्यात्तदा गृहस्थित्वेन न स्यात्। अतः कर्मे कर्म च दुःखात्मकम्। मीमांसकमते नित्यकर्म निरर्थकं स्यात्।

निवे सन्ध्योपासनादौ शुचिर्विहितकालजीवितम् यत-
एव "राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यनन्तवि-
धिवाक्ये स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधता न स्व-
राज्यकामस्य फलभाक्त्वं प्रतिपाद्यते किन्तु राज-
सत स्वराज्यकामस्यैव राजसूयस्यापि अधिकारि-
विशेषणत्वेन श्रवणात् । किञ्चित्तु पुरुष विशेषणत्वेना
श्रुतमप्यधिकारिविशेषणं यथाध्ययनविधिसिद्धः विद्या
क्रतुविधीनामर्थावबोधकत्वेनाध्ययनविधिसिद्धार्थावबोध
सत्येव प्रवृत्ते । एवमन्यत्राध्ययनेऽपि अध्ययनसिद्धावि-
मता अध्ययनप्रयोजनकाव्यत्वेन तद्विधीनामाधान-
सिद्धा विनष्ट प्रवेश वर्तते । एवं सामर्थ्यमपि व्याख्या-
तानामपि प्रयुक्तौ शक्ति सहकारित्वात् न्यायात् स
सर्वं प्रत्येव विधिप्रवृत्ते । तदेव निरूपिता विधि" ।
विधरवायने च विधमेदोऽन्यथा गमितो यथा
विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चा-
न्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते" तत्सरूपे विधेयो
दृश्यः । २अर्थालङ्कारभेदे च । अलङ्कारशब्दे ४०२८०
दृश्यम् ।

विधिज्ञ त्रि० विधिं क्रमं जानाति ज्ञा-क । विधानक्रमज्ञे ।

विधित्सा स्त्री विधातुमिच्छा वि+धा सन् भावे अ । विधा-
नेच्छायाम् ।

विधिदर्शिन् पु० विधिं विधानं दर्शयति दृश+णिच्+णिनि । विधि-
दर्शिनि १सदस्ये अमर । २गुरौ च ।

विधिवत् अव्य० विधानेन तुल्यं विधि+वति । विध्यनुसारे ।

विधु पु० व्यध कु । १चन्द्रे २कर्पूरे ३विष्णौ मेदि० । ४ब्रह्मणि च
शब्दर० । ५यक्षे ६राक्षसे त्रिका० । ७वायौ ८युधभेदे
च शब्दार्थ० ।

विधुत त्रि० वि+धु क्त । कम्पिते । २त्यक्ते च अमर ।

विधुनन न० वि+धु णिच् नुक् च ल्युट् कम्पने जटा० ।

विधुन्तुद पु० विधुं तुदति तुद खश् मुमच । राहौ अमर ।

विधुपञ्जर पु० विधोः पिञ्जर इव । खड्गे शब्दर० ।

विधुर त्रि० विगता धूर्यस्य अच्समा० । १विश्लिष्टे अमर ।
२विकले च मेदि० । विगता धूः । ३वैकल्ये ४प्रत्यवाये
च न० त्रिका० । ५रन्ध्रायां स्त्री मेदि० ।

विधुवन न० वि+धु ल्युट् । कम्पने अमर ।

विधूत त्रि० वि+धू क्त । १कम्पिते २त्यक्ते च हेमच० ।
"विधूतपापास्ते यान्ति" मनुवाक्यमप्यत्र स्मृति ।

विधेय त्रि० वि+धा यत् । १विधातव्ये २वचनस्थे च-
अमर । ३विधिना बोध्ये च । ४उद्देश्यप्रकार-
तया न्यायमते विशेषणविधेयतायुतं पदार्थं यथा
पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निरेव । पर्वतोऽस्त्यादौ
वाक्ये अन्वाख्यानार्थस्य विधेयस्यैव बोधकत्व-
कारात् । विधेयता तु विशेषणविधेयता अनुवाद्य-
भिन्नविषया "अनुवाद्यमनुक्त्वा च न विधेयमुदीरयेत्" इति
वाक्यनियम । प्रथमादिविभक्तिविधेयतावच्छेदकता
भिन्ना विधेयतानिरूपिता च मैत्र्यर्थे ।

विधेयाविमर्श पु० विधेयस्याविमर्शो यत्र । अविमृष्ट-
विधेयांशरूपे काव्यदोषभेदे दर्पणोक्ते ४७१२ पृ० तत्र
अनुपादेय दृश्यम् । [४०२ पृ० दृश्यम् ।

विध्याभास पु० अर्थालङ्कारभेदे सा० द० अलङ्कारशब्दे

विध्रम पु० वि+भ्रम घञ् । मामे ।

विनत त्रि० वि+नम क्त । १प्रणते २भुग्ने ३शिक्षिते च
मेदि० । गरुडमातरि ४कश्यपपत्नीभेदे ५पिटकाभेदे च
स्त्री मेद । [नतात्मजादयोऽप्युभयत्र ।

विनतासूनु पु० ६त० । १अरुणे २गरुडे च जटा० । वि-

विनद पु० विशेषेण नदति नद-अच् । (क्षातियान) वृक्षे
शब्द० । [राजनि० ।

विनम्रक न० विशेषेण नम्रं नम्रं इवार्थे कन् । तगरपुष्पे

विनय पु० वि+नी भावे अच् । १प्रणये २प्रणामे ३अ-
नुनये च मे द० । वि+नी-कर्तरि अच् । ४विनययुक्ते,
"मनो विनयतामायात्यात्मनो रतिदः इन्द्रियनिग्रहः ।
५नम्रे, ६जिते ७निक्षिप्ते च । ८अन्वयगुणभेदे पु०
शार । दूरस्थे अव्य० त० । १०शाखोटकवृक्षे स्त्री मेदि० ।

विनयग्राहिन् त्रि० विनयं गृह्णाति ग्रह णिनि ।
वचनस्थे आयत्ते अमर । स्त्रियां ङीप् ।

विनयस्थ त्रि० विनये तिष्ठति स्था-क । वचनग्राहिणि आ-
यत्ते हेमच० ।

विनशन न० वि+नश ल्युट् । १विनाशे । विनश्यति अदर्शनं
गच्छति सरस्वती यत्र वि-नश+आधारे ल्युट् । २कुरु-
क्षेत्रस्थे तीर्थभेदे त्रिका० । 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं
यत् प्राग् विनशनादपि मनु । स च सरस्वत्यन्त-
र्धानदेश एव प्रभासतीर्थसमीपे भवादुदयमोक्ष-
यथोक्तं भा० व० १०८अ० ।
"एषा सरस्वती रम्या दिव्या चोघवती नदी । एतद्विन-
शनं नाम सरस्वत्या यत्र स्थानं । द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां
दोषात् सरस्वती । प्रविष्टा पृथिवीं वीरा मा निषादा हि

षो विदुः"। "प्लक्षप्रस्रवणस्य दीक्षा सरस्वतीविनशने" कात्या॰श्रौ॰ २४।५।१०। "सरस्वतीविनशने सरस्वती समुद्रसङ्गमे प्रभासे सारस्वतसत्रार्थं दीक्षा भवति" कर्कः "यत्र सरस्वत्यन्तर्भवति तद्विनशनमुच्यते" इत्यग्निस्वामिन। "सरस्वती नाम नदी प्रत्यक्स्रोता प्रवर्त्तते तस्याः प्राग परभागौ सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागो भूम्यन्तर्निमग्नः प्रवर्त्तते नासौ केनचिद् दृश्यते तद्विनशनमुच्यते" इति लाट्या॰ १०।१५।१ माधवाचार्यः।

विनष्ट त्रि॰ वि+नश—क्त। १विनाशप्रतियोगिनि २पतिते च "विनष्टे वाप्यशरणे पितर्युपरतस्पृहे" नारद। "विनष्टे पतिते" दायभा॰।

विना अव्य॰ वि+ना। १वर्ज्जने २अन्तरेणेत्यर्थे च। तद्योगे २द्वितीया तृतीया पञ्चमी च। [२रहिते च त्रिका॰।

विनाकृत त्रि॰ विनेति कृतम् विना+कृ—क्त। १त्यक्ते

विनाडिका स्त्री विभक्ता नाडिका यया। "दश गुर्वक्षरः प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका। तत्षष्ट्या तु भवेन्नाडी" सू॰ सि॰ उक्ते दण्डषष्टिभागात्मके पलरूपे काले।

विनायक पु॰ वि+नी—ण्वुल्। १गणेशे २बुद्धे अमरः ३विघ्ने ४गुरौ च। हेम॰। ५गरुडे मेदि॰। ६गरुडपत्न्यां स्त्री शब्दमा॰ टाप् कापि अत इत्त्वम्।

विनायकश्च कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थमीश्वरेण नियुक्तः देवभेदः यथोक्तं याज्ञवल्क्येन "विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः। गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा" "कर्मणां पुरुषार्थसाधनानां विघ्नसिद्ध्यर्थं स्वरूपफलवाधकत्वविघातसिद्ध्यर्थं नियोजितो नियुक्तः" मिता॰। तेनोपसृष्टस्य लक्षणान्याह स एव "तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत। स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति। काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति। अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठति। व्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः।" तत्र प्रत्यक्षलक्षणान्याह स एव "विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः। तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः। कुमारी च न भर्त्तारमपत्यं गर्भमङ्गना। आचार्य्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा। वणिग्लाभं न चाप्नोति कृषिं चापि कृषीवलः" तच्छान्त्यर्थविधिश्च तत्रोक्तो दृश्यः। "विनायको विघ्नराट्द्वैमातुरगणाधिपाः" इत्यमरः।

विनारुहा स्त्री विना मूलं विना रोहति रुह—क। त्रिपर्णिकायां राजनि॰।

विनाश पु॰ वि+नश घञ्। १ध्वंसे २अदर्शने च।

विनाशोन्मुख त्रि॰ विनाशाय उन्मुखम् उद्यत॰। १नष्टप्राये २पक्वे च अमरः। [विधाने शब्दच॰।

वि(वी)नाह पु॰ वि+नह—घञ् वा उपसर्गदीर्घः। कूपमुखपिधाने शब्दच॰।

विनिद्र त्रि॰ विगता निद्रा यस्य। १प्रकाशिते शब्दमा॰। २निद्राहीने च। तस्य भावः। त्व। विनिद्रत्व प्रबोधे न॰ हेमच॰।

विनिपात पु॰ वि+नि+पत—घञ्। १निपाते २दैवादिकृते व्यसने मेदि॰ ३अपमाने च हेमच॰।

विनिमय पु॰ वि+नि+मि—अच्। परिवर्त्ते १स्वल्पद्रव्यदानेन द्रव्यान्तरग्रहणे शब्दच॰। २बन्धके च शब्दमा॰।

विनियोग पु॰ वि+नि—युज—घञ्। क्रियासु प्रवर्त्तने "अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्त्तितः" इत्युक्ते २अनुष्ठानक्रमविधाने च "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव चेति" योगियाज्ञ॰। [देवगणभेदे पु॰ वह्निपु॰।

विनिर्भय त्रि॰ विनिर्गतं भयं यस्मात्। १भयशून्ये माघ्य-

विनीत त्रि॰ वि+नी—क्त। १विनययुक्ते २कृतदण्डे ३निभृते अमरः ४अपनीते, ५शिष्टे च। ६जितेन्द्रिये ७हृते च मेदि॰। ८सुशिक्षिताश्वे अमरः। ९मदनवृक्षे च पु॰ १०शिक्षितहयादौ राजनि॰ ११वणिजि पु॰ मेदि॰।

विनीय पु॰ वि+नी—क्यप्। १कल्के २पापे च। ल्यप् शिक्षयित्वेत्याद्यर्थे अव्य॰।

विनेतृ त्रि॰ वि+नी—तृच्। १शिक्षके २नृपे पु॰ मेदि॰।

विनेय त्रि॰ वि+नी—यत्। १शिक्षणीये २माप्ये च।

विनोक्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०१पृ॰ दृश्यम्।

विनोद पु॰ वि+नुद—घञ्। १कौतूहले कला॰। २क्रीडायां ३अपनयने च। ४रतिबन्धभेदे "दोर्भ्यां स्तनौ पीडयन्ती प्रसारितौ हौ प्रचितौ। विनोद एष ज्ञातव्यो लिङ्गप्रवेशं भवेत्" सुश्रुत॰।

विन्ध्य पु॰ विध—यत् पृषो॰ नुम् च। १पर्वतभेदे अमरः। २व्याधे च। ३लवलीवृक्षे स्त्री मेदि॰। ४तुच्छधान्ये हेमच॰। ५आयन्त्ये नृपभेदे पु॰ अनुविन्ध्यशब्दे १८९ पृ॰ दृश्यम्।

विन्ध्यवासिनी स्त्री विन्ध्ये पर्वते वसति वस—णिनि ङीप्। यशोदागर्भजातायां दुर्गायाम्। "हस्तादस्योऽपि सा (यशोदागर्भजकन्या) गत्वा विन्ध्यं नगोत्तमम् तत्र तस्या नगोत्तमे निवासं संस्थाने। पुराणात् पुरैनाम्ना ख्याता सा विन्ध्यवासिनी" वामनपु॰ १८अ॰। "नन्दगोपगृहे जाता विन्ध्याचलनिवासिनी" देवीमा॰

२व्याहितगो पु० द्वैमच० । विन्ध्यस्तोऽस्यत्र जटा० ।

विन्ध्याचल पु० कर्म० । विन्ध्यपर्वते ।

विन्ध्याटवी स्त्री विन्ध्यस्था अटवी । विन्ध्यपर्वतस्थे वनभेदे ।

विन्ध्यावली स्त्री बाणासुरमातरि त्रिका० ।

विन्न त्रि० विद–कर्मणि क्त । १विचारित २प्राप्ते अमर । ३ज्ञात ४स्थित च विन्न । [शब्दच० ।

विन्यक पु० वि+नि+अक–घञ् । विङ्कले (कानियान)

विन्यास पु० वि+नि+अस घञ् । १स्थापने २रचने तन्त्रोक्ते मन्त्राद्युच्चारणपूर्वक हृदयादिषु अङ्गुल्यादीनामर्पण भेदे च ।

विप क्षेपे चु० उभ० सक सेट । वेपयति–ते अवीविपत् त ।

विपक्किम त्रि० विपाकेन निर्वृत्त वि+पच–क्त्रि मपच् । विपाकाधीनजाते 'विप क्ष्मत्तानशक्तिर्मनसी ' भट्टि ।

विपक्ष त्रि०विरुद्ध पक्षो यस्य । १शत्रौ अमर । २प्रतिकूल पक्ष वल स्वामि च । विरुद्ध पक्ष प्रा० स० । ३प्रतिकूले पक्षे विवादे अविसम्वादिस्थितपक्षस्य विरुद्धे ४पक्षे च ।

विपञ्ची स्त्री वि+पचि–अच् गौरा० ङीष् । १वीणायाम् अमर । २केलौ मेदि० । स्वार्थे क ह्रस्व । विपञ्चिका तत्रैव ।

विपण पु० वि+पण–घञर्थं क । विक्रये अमर ।

विपणि(णी) पु स्त्री वि+पण–इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । १पण्यविक्रयशालायाम् (हाटचाला) २हट्टे च अमर । क्रय माद० ।

विपणिन पु० वि+पण–बा०इनि । विक्रेतरि वणिजि जटा०

विपत्ति स्त्री वि+पद–क्तिन् । आपदि अमर । २नाशे ३यातनायाञ्च मेदि । "यस्मिन् दशौ गत भानौ विपत्ति यान्ति मानवा " ब० त० ।

विपथ पु० विरुद्ध पन्था अत्यसमा० । निन्दितमार्गे अमर

विपद(दा) स्त्री वि+पद–सम्प० क्विप वा टाप । १विपत्तौ अमर्षो उक्ते जन्मतारात तृतीयदादशैकविंशतिसंख्याक नक्षत्रे च "विपत्तारे गुड दद्यात ' ज्यो०त ।

विपन्न त्रि० वि+पद–क्त । १विपद्युक्ते मेदि० २नष्टे च शब्दच । ३सर्पे पु स्त्री० मेदि स्त्रियां ङीष् ।

विपरीत त्रि०वि+परि+इण–क्त । १प्रतिकूले जटा० २व्यक्तक्रम च ३काशुकायां स्त्री ४नारीणा पुरुषायितरूपे न "स्वेच्छाकालेन च सम विपरीतरतातुराम्"कर्पूरस्तवः।"पादमेकमूरौ लम्ला द्वितीय कटिसंस्थितम् । नारीषु रमते कामी विपरीतस्तु बन्धक" रतिम० उक्ते ५रतिबन्धभेदे । सम्प्रायां कत् ।"पादमेकमूरौ लम्ला द्वितीय स्कन्धसंस्थितम् । कामयेत्कामयेत् कामी बन्ध स्यात् विपरीतक" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे ।

विपर्णक पु० विगतानि पर्णान्यस्य कप । १पुष्पप्रधाने च लाबरबणे शब्दच० । २अल्पपत्रके त्रि० ।

विपर्यय पु० वि+परि+इण अच । व्य तक्रमे । २अतस्मिंस्तद्बुद्धौ च । पात० उक्ते ३चित्तवृत्तिभेदे "विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्" पात० सू० । 'कथमस्यापि विपर्ययस्यातद्रूपप्रतिष्ठानत्वात् तस्य तद्भूमिकभासाभासगोचरतया एकार्थे अतद्रूपप्रतिष्ठत्वान पायात् । स कस्मात् न प्रमाणम् ? । यतः प्रमाणेन बाध्यते भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणस्य, तत्र प्रमाणेन बाध नमप्रमाणस्य दृष्टम् । तद्यथा द्विचन्द्रदर्शन सद्विषयेणैक चन्द्रदर्शनेन बाध्यत' भा०। "स च पञ्चविध अविद्या-ऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा पञ्च क्लेशा ' पात० सू० । इति पञ्च विपर्यया । इत्यादि भा० । [इत्ते च

विपर्यस्त त्रि०वि+परि+अस–क्षेपे क्त । १व्यतिक्रान्ते २परा

विपर्यास पु० वि+परि+अस–घञ् । १वैपरीत्ये २व्यतिक्रमे ३उत्क्षेपे च । ४विपर्यये भ्रान्तौ च ।

विपल न०विभक्त फल येन प्रा०ब० फलषष्टिभागे कालभेदे। लग्नदण्डपल द्विघ्न तत्सख्य क्रमत पलम । विपल च रवर्मोऽस्यमेव कल्पनमसमे"ज्यो०त०। [पण्डित अमर ।

विपश्चित् पु० विप्रकृष्ट चतति वि+प्र+चित–क्विप पृषो० ।

विपाक पु० वि+पच–भावे घञ् । १पाके २स्वेदे च । कर्मणि घञ् । ३कर्मफलपरिणामे जात्यायुर्भोगरूपे पदार्थे । "इति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा " पात०सू० "सत्सु क्लेशेषु (अविद्यादिषु) कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नो च्छिन्नक्लेशमूलोऽपि । यथैव तुषावनद्धा शालितण्डुला अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्ध कर्माशयो विपाक प्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चे ति भा०।

विपाश(शा) स्त्री विगत पाशो यस्यास्यस्या । वनामख्याते नदीभेदे अमर । विपाशयति विगतपाश यतीष करोति विपाश+णिच–क्विप् । तत्रार्थे अमर । तस्याः-स्वाख्यानकथा भा०आ०१७७अ०।"अथ पाशैस्तदात्मान गाढ बद्धा महामुनि (वशिष्ठ)तस्या जले महानद्या निममज्ज दुःखित । अथ छित्त्वा नदी पाशास्तस्यारिवलसूदन !।०

स्वयस्य तदपि ज्ञात्वा विपाशं समगाद्व्रजत्। इत्युतार ततः पाशैर्विमुक्तः स महामुनिः। विपाशेति च नामास्य नद्याश्चक्रे महामुनिः" "शतद्रोर्विपाशायुजा: शिवस्य सदा गृहीतं मधु स्याद् सर्वामयघ्नम्। जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुष्यञ्च" राजनि०।

विपिन न० वप-इनन् पृषो०। वने अमरः।

विपुल त्रि० वि+पुल-विस्तारे क। १विस्तीर्णे अमरः। २अगाधे ३मेरुपश्चिमस्थे भूधरभेदे पु० मेदि० ४मेरौ ५हिमालये च धरणिः। ६आर्याछन्दोभेदे स्त्री। "संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः। यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति" छ०र०। विपुलाचलश्च मेरोर्विष्कम्भपर्वतभेदो यथाह विष्णुपु० "मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम्। इलावृतं महाभाग! चत्वारः सुपर्वताः। विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतसंस्थिताः। पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्च तथोत्तरे" तत्र चिह्नवृक्षादिकं तत्रोक्तं यथा "कदम्बास्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च। एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः। वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणा गन्धमादनम्२। वैभ्राजं३ पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं४ स्मृतम्। अरुणोदं महाभद्रं२ असितोदं३ च मानसम्। सरांस्येव च चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा"। भाग्यवैवर्ते दर्शितं रामायां कल्पित निकषये ७तन्नामकपर्वते हेमा०दा०।

विपुलास्रव स्त्री विपुलं रसमास्रवति आ+स्रु-अच्। घृतकुमार्यादौ राजनि०।

विपूय पु० वि+पू-करणे नि० क्यप्। मुञ्जे शब्दच०।

विप्र पु० वप-रन् पृषो० अत इत्वम् वि+प्रा पूर्तौ-क वा। १ब्राह्मणे अमरः "जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते। विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते" पा वि०शाखम् २अश्वत्थे राजनि० ३विशेषेण पूर्णे त्रि०

विप्रकार पु० वि+प्र+कृ-घञ्। १अपकारे अमरः। २तिरस्कारे हेमच०। [वृक्षे। तृणवृक्षे राजनि०।

विप्रकाष्ठ न० विप्रेषेण मातिमा-क विप्रं पूरकं काष्ठं

विप्रकर्ष पु० वि+प्र+कृष-घञ्। दूरत्वे शब्दा०।

विप्रकृत त्रि० वि+प्र+कृ-क्त। १अपकृते, २तिरस्कृते च "स त्वम् विप्रकृताः कार्ये" कुमार०। [तिरस्कृते अमरः।

विप्रकृष्ट त्रि० वि+प्र+कृष-क्त। दूरस्थे शब्दा०। कार्ये च।

विप्रचित्ति पु० वि+प्र+चित-क्तिन्। दानवभेदे।

विप्रतिपत्ति स्त्री वि+प्रति+पद-क्तिन्। १विरोधे "परस्परं मतुष्याणां स्वार्थे विप्रतिपत्तिषु" स्मृतिः। २संशयजनके वाक्ये "व्याहतमेकार्थत्वं विप्रतिपत्ति" गौ० सू० व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति। "व्याघातो दर्शन नाश्याज्ञोत्परः" या० भ०। ३विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापके शब्दे च वादिना पर्वतो वह्निमान् प्रतिवादिना च पर्वतो वह्न्यभाववान् इति मातात्वात मध्यस्थस्य पर्वतो वह्निमान् नवेति, संशय उदेति अतस्तस्य संशयाधायकत्वात्तथात्वम्। स च विरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यद्वयात्मक पर्वतो वह्निमान् नवेति संशयापादकः। "विपरीतायां निन्दितायां च ४प्रतिपत्तौ ५विकृतायामूह्ने च "यद्धेऽविप्रतिपत्ति" काव्या० गौ० अप्रतिपत्तिरङ्कः" प्रतिनिधिमस्त्वे ४४४पृ० दृश्यम्। [विरोधे च।

विप्रतिपन्न त्रि० वि+प्रति+पद-क्त। १संदेहयुक्ते २कृत-

विप्रति(ती)सार पु० वि+प्रति+सृ-घञ् वा दीर्घः। १पश्चात्तापे, अनुशये, २रोषे च मेदि०।

विप्रयुक्त त्रि० विप्र+युज-क्त। १वियुक्ते, २विरहिणि च।

विप्रयोग पु० वि+प्र+युज-घञ्। १विप्रलम्भे अमरः। २विरोधे ३विसंवादे ४वियोगे च। ५रागिणोर्विच्छेदे।

विप्रलब्ध त्रि० वि+प्र+लभ-क्त। वञ्चिते, हेमच० "प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम्। विप्रलब्धेति सा ज्ञेया" सा० द० उक्तलक्षणे नायिकाभेदे स्त्री।

विप्रलम्भ पु० वि+प्र+लभ-घञ् मुम् च। १विसंवादे, २वञ्चने, ३विरहे च अमरः। "यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथ वा मिथः। अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तौ प्रहृष्यते। स विप्रलम्भो विज्ञेयः" इत्युक्तलक्षणे शृङ्गाररसभेदे।

विप्रलाप पु० वि+प्र+लप-घञ्। १विरोधोक्तौ परस्परविरुद्धार्थकवचने अमरः। २अनर्थकवाक्ये हेमच०।

विप्रलोभिन् पु० विप्रलोभयति वि+प्र+लुभ+णिच्-णिनि। किङ्किरातवृक्षे, अशोकवृक्षे। राजनि०।

विप्रश्निका स्त्री विशेषेण प्रश्नोऽस्त्यस्याः ठन् अत इत्वम्। दैवज्ञायां स्त्रियाम् अमरः। [दीनतायाम्।

विप्रसात् अव्य० ब्राह्मणाधीनं करोति विप्र+साति। विप्रस्य

विप्रस्व न०। ६त०। विप्रसम्बन्धिधने।

विप्रिय पु० विरुद्धं प्रियं वि+प्री-क वा। १अपराधे हेमच०। २अप्रिये च "कृतवान् न विप्रियं न मे" कुमार० मा०दे० ४पु०। विरुद्धप्रिये त्रि०।

विप्रुष् स्त्री० वे० व०वि+प्रुष–क्विप् । १बिन्दुषु २वेदपाठकाले मुखनिर्गतजलबिन्दुषु अमर । "नक्ता विप्रुषश्चाया गौरच सर्वसहस्र । रश्मी मूर्त्वा पुरमिव सर्वमेध्यानि निदिशेत्" या०स० । आचमनकाले मुखनिःसृतानां तासां नोच्छिष्टदोषजनकता यथाह "नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः । दन्तवत् दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत्" कूर्म०उ० १४० ।

विप्रोषित त्रि० वि+प्र+वस–क्त । सतप्रवासि ।

विप्लव पु० वि+प्लु–अप् । १परचक्रपातराष्ट्रादितो भये २राष्ट्रोपद्रवे च अमरः । [प्लावे च ।

विप्लाव पु० वि+प्लु–घञ् । अश्वस्य १गतिभेदे २जलमात् जल

विप्लुत त्रि० वि+प्लु–क्त । १व्यसनयुक्ते हेमच० २उपद्रुते च "अविप्लुतब्रह्मचर्य" श्रुति । [तस्या स्त्री० राजनि० ।

विफल त्रि० विगत फलमस्य । १निरर्थके २फलरहिते च ३केविबध पु० विगतो वधो हननं गतिर्यस्मात् । भक्ष्यतोऽतधान्यतण्डुलादौ "निरवविबधाहारतिर्ति माघः प्रयो० । दोषं वीवध तदर्थे विब । [कारके रोगभेदे अमर ।

विबन्ध पु० विबध्नाति मलम् वि+बन्ध–अच् । मलबन्ध

विबुध पु० वि+बुध–क | १पण्डिते मेदि० २देव अमर "विबुधसख" भट्टि । ३चन्द्रे च हेमच० ।

विभक्त त्रि० वि+भज–क्त । १पृथक्कृते २विभिन्ने ज्ञातविभागे च ३भावे क्त । ४विभागे ४भेदे न० । 'पञ्चमी विभक्ते' पा० यस्य विभाग तत्र ५ताहशे ६ने "अविभक्त स्थावर यत् सर्वषामेव तत् भवत् । विभक्त स्थावर प्राह्य नान्योदर्थे कथञ्चन" प्रमाणवचनम् । तदुत्पत्ति च च । येन धनस्य विभाग कृतवानस्मिन् इह्यते तत । विभक्तधर्मो टक दायभागादौ दर्शित यथा "भ्रातृणां जीवतो पित्रो सहवासो विधीयते । तद्भावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते" "विभक्तानां स्वभावधनेन वैदिककरणात्तत्स्वधर्मत्वेन तद्वृद्धि" दाय त० रघु० । "दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः । विभक्तानां पृथक् ज्ञेया पाकधर्मागमव्ययाः । साक्षित्व प्रातिभाव्यञ्च दान ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ता परस्परम् । येषामेता क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थत । विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्" नारद "भ्रातृणामथ दम्पत्यो पितु पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृण साक्ष्यमविभक्ते न तद्भवेत्" याज्ञ० "वस्तूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत्" कात्या० "भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्म प्रवर्त्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत् तेषां पृथक् पृथक्" कात्या० "भ्रातरस्तु विभक्ता वा कुर्युः स्यादेष दोषकम् । मचातु च तथान्यस्त माधिकारे पृथग् विना" स्मा० त० धृतवचनम् । 'यद्य कुर्वन्ति पुत्रा पितुरवाक्यशासिन । सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवत्" वृ० न० । "अविभक्ता विभक्ता वा सापिण्डा स्थावरे समा । एको ह्यनीश सर्वत्र दानाधमनविक्रये" नारद । "एतद् द्रव्यपुरुषविक्रयादयमनाप्यनति" दाय०त० रघु० ।

विभक्ति स्त्री वि+भज–क्तिन् । १विभागे "संख्याकारकबोधयित्री विभक्तिः" सामान्ये युक्तिमान् प्रत्ययस्तु च । सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप् तिङ् चेति प्रभेदत" मु०म०मु०चक्रवर्तीये २प्रत्ययभेदे च । "यदय लिपु विकृषु सर्वेषु च विभक्तिषु" "विशेषस्यैव चरित्रु विभक्तिवचने च । ये तानि सर्वोत्तमोक्तानि विशेषपदेष्वपि" व्या० का० ।

विभव पु० वि+भू–अप् । १धने २मोक्षे सर्वभूतसयोगक्षमे ३ऐश्वर्य्ये मेदि० । प्रभिसवत्सरमध्ये "सुभिक्ष क्षेममारोग्य सर्वे व्याधिविवर्जिता । प्रयान्ति मानवास्तत्र बहुशस्या वसुन्धराः । हृष्टा पुष्टा जना सर्वे विभवेऽब्दे वरानने ।" इत्युक्तफलके ४वर्षभेदे पु० ।

विभा स्त्री वि+भा–अच । १किरणे हेमच० २शोभायां ३प्रकाशे च ४ जनि० ।

विभाकर पु० विभा प्रकाश करोति कृ अच् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च । ३चित्रकवृक्षे अमर ४वह्नौ मेदि० ।

विभाग पु० वि+भज–भावे घञ् । १भागे पूर्वस्वामिकत्वनाशोत्तर तदुत्पन्नस्वाधीनजातस्वत्वस्य २प्रसङ्गे व्यापारभेदे दायभागादि । सामान्यधर्मयुक्तानां बहूनां परस्पर वह्नुतद्व्याप्यधर्मप्रकारेण ५प्र तत्पादने कौशल्य । वैशेषिकोक्ते ४गुणभेदे तल्लक्षणविभागादि कणा० सू० । उ० दर्शित यथा "एतेन विभागो व्याख्यात" कणा० सू० । "विभागे संयोगोक्त सम्बन्धमतिदिशन्नाह संयोगवद्विभागो ऽप्यन्यतरकर्मज १उभयकर्मजो २विभागजश्च ३एतनकर्म आकाशपरमाणुविभाग १ऽपुरुषयोर्मेलयामैष्यवोर्वा कर्मस्या तदुभयविभाग २श्चाय कर्मातिव्यव्यञ्जितत्वात्पुरुषसिद्ध० अपेक्षणीयान्तराभावात् तदुक्त 'संयोगाभावाक्योऽन्मेषकारणं कर्म इति विभागे सन्न्यदे च ग्रन्थ" ब०,

योगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशस्यापेक्षणीय इति चेन्न स्यादुत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो निरपेक्षत्वात्। विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजकारणाकारणविभाग१भेदात् कारणाकारणविभागजकार्य्याकार्य्यविभाग२भेदाच्च तत्र कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागो यथा कपालद्वयविभागात् कपालाकाशविभागः १कारणाकारणविभागाच्च कार्य्याकार्य्यविभागो २यथाऽङ्गुलीतरुविभागाद्धस्ततरुविभागस्ततः शरीरतरुविभाग इति। ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागव्यवहारादिति चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणकर्मणोरपि विभागव्यवहारप्रसङ्गात् द्रव्ययोर्वर्त्तमानः संयोगात्यन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति चेन्नावयवावयविनोरपि प्रसङ्गात् अकार्य्यकारणभूतयोर्द्रव्ययोरिति चेत् विन्ध्यहिमवतोरपि स्यात् भवत्येव तत्रेति चेन्न ध्वान्तस्य गुणकर्मणोरपि भावात् ध्वान्तमधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्त्यमानत्वात् संयोगविनाशो विभाग इति चेत् एकतरसंयोगिनाशेन नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात् संयोगिनोर्विद्यमानयोरिति चेत् एकसंयोगनाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुण्डामलकयोः संयोगदशायामपि विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात् यावत्संयोगनाशस्तथेति चेदेकसंयोगनाशे तदभावप्रसङ्गात् तत्र यावदभावात्। तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम् स च गुणः विरोधिगुणान्तरनाश्यः विरोधिनं समानाधिकरणं गुणमन्तरेण सद्यावदे गुणनाशानुपपत्तेः कर्मैव संयोगनाशकं स्यादिति चेन्न विरोधिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात्। किञ्च यत्राङ्गुलीहस्तभुजशरीराणां स्वस्वकर्मणा तरुसंयोगस्तत्राङ्गुलीमात्रे समुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुलीतरुसंयोगनाशस्यावेऽपि हस्ततरुभुजतरुशरीरतरुसंयोगानामनाशप्रसङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अङ्गुलीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधिकरणस्यापि कर्मणः संयोगनाशकत्वे कस्यचिदपि कर्मणा कस्यचित् युगपदेव सर्वसंयोगनाशापत्तेः। तत्कर्म तत्र वा गतिरिति चेत् अङ्गुलीतरुविभागेन जनितो हस्ततरुविभागो हस्ततरुसंयोगनाशक इत्यभ्युपगमात्। व्यधिकरणेनाङ्गुलीकर्मणैव च हस्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः स्वाश्रयाश्रित परम्पराघटितं तदैव अधिकरणकर्मणाऽनुमानसम्बन्धेन [illegible] [illegible], कर्मैव तदन्तु तदपि न युक्तं विरोधिना च [illegible] [illegible] तदेव नाशकत्वादनुमानात् [illegible]

तदुपरिस्थानानुपपत्तेः। शब्दविभागौ च विभागकार्य्यौ। तत्र विभागस्य शब्दासमवायिकारणत्वं न स्वीक्रियते न हि वंशे पाट्यमाने दले च चरणयन्त्रावस्थे दलान्तरे चोपरिस्थमाने यः शब्दो जायते तत्र दलाकाशविभागादन्यदसमवायिकारणं पश्यामः। न च दृष्टेऽनदृश्यमानस्फुटदृष्टे पुनःकारे विभागातिरिक्तमसमवायिकारणं पश्यामः। कारणाकारणविभागाच्च कार्य्याकार्य्यविभागमनुमन्यामहे कथमन्यथा स्वस्वकर्मजनिताङ्गुलीतरुसंयोगभुजतरुसंयोगशरीरतरुसंयोगानामङ्गुलीमात्रोत्पन्नकर्मणाऽङ्गुलीतरुविभागे सति अङ्गुलीतरुसंयोगनाशे सत्यपि हस्ततरुसंयोगादीनां नाशः तत्र हि विभागजविभागपरम्परैव तत्तत्संयोगनाशिकेत्युक्तत्वात् कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागे न संप्रत्ययः यतो वंशदले यदुत्पन्नं कर्म तेन दलान्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि जननसम्भवात् यावद्भिः सम तद्दलं संयुक्तमासीत् तावद्भिस्तत्कर्मणा विभागस्य दर्शनात् न चाङ्गुल्यसमुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्योऽपि विभागा न क्रियन्ते। कथमदले चोत्पन्नेन कर्मणा दलान्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागा आरभ्यन्ते द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनः शतमपि विभागानेकं कर्मारभताम्। यत्तु कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तत् द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमपि यत्तु द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमिति ब्रूमः। कुत एतदिति चेत् कार्य्यवैचित्र्येण कारणवैचित्र्यस्यावश्यकत्वात्। ननु कर्मणि वैचित्र्यमावश्यकं तथाप्येकं कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत् कमलकुड्मलादावयवस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरोधिनञ्चोभयमिति चेन्न कार्य्यविरोधो हि कारणवैचित्र्यमात्रमूलं स च विरोधः एकस्य द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वित्वेन अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वित्वेनेति तदेव वैचित्र्यं [illegible] तदनौचित्यात् तदेतद्वस्तुद्वये वर्त्तमानं कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनम्? न च विभागाद्यो व्योमादिदेशाद्विभागान् द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विनं विभागमारभते तद्वच्च विरोधेन विभागजनकत्वमन्यथासिद्धमिति द्रव्यनाशं प्रति कारणं [illegible]। ननु तद्यात्वेऽपि कर्मैव [illegible] अतीतकालत्वात् विभागजनने कर्तव्ये चोत्पन्नमकर्म? [illegible] नाशे भ्रान्तं विभागेन इति, विभागारम्भं कर्म

प्रदेशान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रति कर्मणोऽनतीतकालत्वात् अन्यथा कर्म न नश्येदेव तस्योत्तरसंयोगमात्रनाश्यत्वात्। सोऽयं विभाग उत्तरसंयोगनाश्यः क्षणत्रयस्थायी कश्चिदाश्रयनाशनाश्यः तद्यथा तन्त्वोरवयवेंऽशौ कर्म ततोऽन्यदंशुद्वयविभागस्तदैव तन्त्वन्तरे कर्म ततोंऽशुद्वयविभागेन तन्त्वारम्भकसंयोगनाशस्तन्तुकर्मणा च विभागस्ततो द्व्यारम्भकसंयोगनाशात् तन्तुकर्मणो नाशस्तन्नाशाच्च तन्त्वन्तरकर्मजन्यविभागनाशः। अन्येव तन्त्वन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्यात् द्विनाशकाभावात्, उत्तरसंयोगेन हि तन्नाश्यं न विभागे च नष्टे नोत्तरसंयोग इति चेन्न तन्तौ यत् कर्मोत्पन्नं तेन यथा विनश्यद्द्रव्यतन्त्वोर्विभागो जनितस्तथा तद्योरपि विभागो जननीयः सोऽप्यारम्भकसंयोगविरोध्येव तेनांशुतन्तुविभागेन तन्त्वाकाशविभागस्तेन चोत्तरसंयोगस्तेन ततः कर्मनाशः। यदा यत्र तन्तौ यदा कर्म तदांशावपि तदैव कर्म तच्च कर्मविनश्यद्द्रव्यारम्भकतन्तुतदवयवाकाशादिदेशाद्युगपदेव विभागानारभते सर्वथा विभागानामारम्भकसंयोगविरोधित्वात् तथा च कारणाकारणविभागाकाशादि तद्विभागादि कार्यस्य तन्तोरकार्येणाकाशादिना यो विभाग उत्पन्नस्तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयोगेन तन्तुसमवेतस्य कर्मणो विनाश इति। कश्चिद्द्वाभ्यां तद्यथा तन्तुवीरणयोः संयोगे सति तन्त्ववयवेंऽशौ कर्म वीरणे च कर्मेत्येककालं अंशुकर्मणांऽश्वन्तरविभागस्तेन च संयोगस्य तन्त्वारम्भकस्य विनाशे वीरणकर्मणा च तन्तुवीरणविभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशश्च तन्त्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीरणसंयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तरसंयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयोगाभ्यां विभागनाशः" उप॰ वृत्तिः। कर्मणि घञ्। ५भागे अवयवे च।

विभक्त्य त्रि॰ विभक्तुमर्हति वि+भज–अर्हार्थे यत्। विभागयोग्ये विभजनीये धनादौ।

"कृते विभीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा। शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः"।

विभाण्डक पु॰ ऋष्यशृङ्गपितरि मुनिभेदे रामा॰।

विभाण्डी स्त्री॰ विभाण्ड+गौरा॰ ङीष्। आवर्त्तकीलतायां राजनि॰।

विभात न॰ वि+भा–क्त। प्रभाते शब्दरत्ना॰।

विभाव पु॰ वि+भू–घञ्। १परिचये कव्यादौ रसोद्दीपके २आलम्बनादौ "रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः। आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ"। ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिरिति विभावा उच्यन्ते" सा॰ द॰ ३प॰।

"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा" सा॰३प॰।

विभावना स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४पृ॰दृश्यम्।

विभावरी स्त्री वि+भा–क्वनिप् ङीप् वनो र च। १रात्रौ अमरः। २हरिद्रायां ३कुट्टन्याम् ४वक्रयोषिति ५विवादशीलस्त्रियां मेदि॰। ६मुखरीस्त्रियाम् शब्दर॰। ७मेदावृक्षे च रत्नमा॰।

विभावसु विभायुक्तं वसु यस्य। १सूर्ये २अर्कवृक्षे ३वह्नौ चित्रकवृक्षे अमरः। ५चन्द्रे ६हारभेदे च हेमच॰।

विभाषा स्त्री विरुद्धा भाषा वि+भाष–अ वा। व्याकरणोक्ते प्राप्तिकप्राप्तिफलके "नवेति विभाषा" इत्युक्तलक्षणे विकल्पविधाने। [भक्ते च।

विभिन्न त्रि॰ वि+भिद–क्त। १प्रकाशिते २विदलिते ३वि-

विभीतक पु॰ विशेषेण भीत इव इवार्थे कन्। (वयडा) वृक्षे अमरः। "विभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तजित्। उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनम्। रूक्षं नेत्रहितं केश्यं क्रिमिवैस्वर्यनाशनम्। विभीतमज्जा तृड्च्छर्दिकफवातहरो लघुः। कषायो मदकृच्चाथ धात्रीमज्जापि तद्गुणः" भावप्र॰। कात्याः विभीतोऽप्यत्र।

विभीषण पु॰ विशेषेण भीषयते यस्मात् भी–णिच्–षुक् च ल्यु। १रावणभ्रातरि राक्षसे रामा॰। २नलतृणे राजनि॰। ३भयकारके त्रि॰। [ण्वुल्। भयप्रदर्शने

विभीषिका स्त्री वि+भी–णिच्–षुक् च भावर्थनिर्देशे

विभु पु॰ वि+भू–डु। सर्वमूर्त्तसंयुक्ते १आकाशादौ २महादेवे ३ब्रह्मणि च मेदि॰। ४भृत्ये त्रिका॰। ५विष्णौ शब्दमा॰। ६व्यापके ७नित्ये दृढस्वदेहे हेमच॰।८दृढे त्रि॰अजयः। १०परमसहत्त्वयुते सि॰कौ॰।

विभूति स्त्री वि+भू–क्तिन्। १अणिम "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा। ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" इत्युक्ते २ऐश्वर्ये च। ऐश्वर्यशब्दे १५४८ पृ॰ दृश्यम्।

विभूषा स्त्री वि+भूष–अ। १शोभायां हेमच॰ २भूषणे च।

विभ्रम पु० वि+भ्रम-घञ् । १स्त्रीणां शृङ्गाराङ्गे चेष्टाभेदे "विभ्रमस्त्वरयाऽकाले भूषास्थानविपर्ययः" इत्युक्ते २त्वरया भूषास्थानवैपरीत्ये च "यथाप्रदेशं विभ्रमम-ण्डनानाम्" कुमार० । विशेषेण ३भ्रान्तौ मेदि० ४शोभायां ५सन्देहे हेमच० । ७भ्रमणे शब्दरत्ना० । "चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद् विभ्रमो भवेत्" उक्ते दृशृङ्गाराच्चित्तवृत्त्यनवस्थाने । "क्रोधं खिन्नश्च कुसुमा-भरणादि याचते । तद्वर्जनश्च सहसैव विमण्डनश्च । आश्लिष्य कान्तवचनं श्रवणं सखीभिर्निष्कारणाच्चिलितगतं यद् विभ्रम तत्" इत्युक्ते स्त्रीणां ८चेष्टाभेदे च ।

अस्त्यर्थे अच् । १शाङ्कपात्स्थायां स्त्री शब्दरत्ना० ।

विभ्राज् त्रि० वि+भ्राज-क्विप् । भूषणादिना दीप्ते अमर०

विमत त्रि० वि+मन-क्त । विरुद्धमतियुक्ते १विपक्षे २शन्दि-ग्धे च । [व्याकुलचित्ते अमरः ।

विमनस्(स्क) त्रि० विचित्रं मनो यस्य वा कप् । चिन्तादिना

विमर्द पु० विमृद्यतेऽसौ वि+मृद-घञ् । (कासकासुन्दिया) १वृक्षे रत्नमा० । संज्ञायां कन् । चक्रमर्दके राजनि० । भावे घञ् । २मर्दने ३कुङ्कुमादिमर्दने च ।

विमर्शन न० वि+मृश-ल्युट् । १परामर्शे व्याप्तेर्व्याप्य-व्याप्यत्वेन पक्षाश्रये २वितर्के च हेम० । घञ् विमर्श तत्रैवार्थे पु० ।

विमर्ष पु० वि+मृष-घञ् । १विचारे जटा० २नाटकाङ्ग-सन्धिभेदे च । स च "यत्रैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति । मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते" इति विभज्य "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः । शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः" इति सा० द० लक्षितः । तदङ्गानि च तत्रोक्तानि यथा "अपवादोऽथ सम्फेटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः । शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् । प्ररोचना विचलनं व्यादानं च दर्शं तथा" ।

विमल त्रि० विगतो मलो यस्मात् । १स्वच्छे निर्मले अमरः । विगतो मलो यस्याः पृष० । (चापड़ा) २उपधातौ अमरः । जगदाक्षणेवन्दे ३देवीभेदे स्त्री तन्त्रसा० । ४त्रुत्रोपर्णाभेदे शब्दर० । ५अवसरभेदे न० राजनि० । ६जिनदेव पु० ७चांदिनि त्रि० शब्दर० । "येन वा ब्रह्म दृष्टं तद् विमलं धाम" तद्वृक्ष० उक्ते दत्त (?)लोके धामभेदे न० ।

विमातृ स्त्री विरुद्धा माता । मातृसपत्न्याम् । "मातृ पितृ कनीयांसं न नमेदयसाधिकः । नमस्कुर्यात् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्" म० त० स्मृतिः । तत्रैव प्रत्यवसारे "स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः"। "अतः पत्युर्वयसा ताः स्त्रियो वृद्धा अत-कनिष्ठा अपि अपि नमस्याः" म०त०रघु० । [अमरः ।

विमातृज पु० विमातुर्जायते जन-ड । सापत्ने भ्रातरि

विमान पुं न० वि+मन-घञ् वि+मा-ल्युट् वा । १देवयाने रथे अमरः । २सार्वभौमगृहभेदे च ३यानमात्रे ४अश्वे पु० मेदि० ५परिमाणे च न० ।

विमार्ग पु० विरुद्धो मार्गः । १कुपथे २निन्दिताचारे च ।

विमुख त्रि०विरुद्धमनतुकूलं मुखमस्य । १वहिर्मुखे २निवृत्ते च

विमुद्र त्रि० विगता मुद्रा सङ्कोचभावो यस्य । १विकसिते हेमच० । २मुद्रारहिते च ।

विम्ब पुं न० । वी+वन्-शुगमश्चौ । १दर्पणादौ भाषमाण-प्रतिविम्बाश्रये २कमण्डलौ च संक्षिप्तसा० । ३सूर्यादि-मण्डले अमरः । ४कृकलासे पुं स्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् । विम्बायाः फलम् अण् तस्य लुप् । ५विम्बिकाफले न० ।

विम्बजा स्त्री विम्बं फलं जायतेऽस्याः जन-ड १वि-म्बिकालतायां (तेलाकुचा) शब्दच० ।

विम्बट पु० विम्बमटति अट-अच् शक० । सर्षपे शब्दच० ।

विम्बा(म्बी) स्त्री विम्बमस्त्यस्याः अच् वा गौरा० ङीष् । (तेलाकुचा) १लताभेदे शब्दर० "विम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् । स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्ध-आध्मानकारकम्" भावप्र० । स्वार्थे क अपि अत इत्वम् तत्रार्थे । एवं दिमण्डले पुं न० भात रत्नम् ।

वियत् न० वि+यम-क्विप् मलोपे तुक् । आकाशे अमरः ।

वियद्गङ्गा स्त्री वियत्स्था गङ्गा शाक० । स्वर्गङ्गायां मन्दाकिन्याम् अमरः ।

वियद्भूति स्त्री वियता भूतिरिव । अन्धकारे त्रिका० ।

वियन्मणि पु० वियतो मणिरिव प्रकाशकत्वात् सूर्ये अमरः । अलुक्समासे वियतोमणिरपि ।

वियाम पु० वि+यम-घञ् । १संयमे अमरः । २दुःखे शब्दर० । पक्षे वृद्धिः । वियाम तत्रार्थे ।

वियात त्रि० वि+या-क्त याति अच् वा । १धृष्टे २निर्लज्जे च अमरः । तस्य भाव ष्यञ् । वैयात्य निर्लज्जत्वे न० "वैयात्य धूर्तेष्वपि" माघः ।

वियोग पु० वि+युज-घञ् । १विच्छेदे हेमच० २न०

३पक्षियोगे च गणितप्रसिद्धे ४राश्योर्व्यवकलने च ।

वियोगिन् पु० वि+युज–घिनुण् । १चक्रवाके पक्षिणि शब्दच० । २विच्छेदवति । ३पक्षियोगवति च त्रि० । स्त्रियां ङीप् "वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ" नैष० ।

विरक्त त्रि० वि+रन्ज–क्त । १विच्छिन्ने २अननुरक्ते ३दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री त्रिका० ।

विरङ्ग पु० वि+रन्ज–घञ् । कङ्कुष्ठे राजनि० ।

विरचित त्रि० वि+रच–क्त । १कृते २निर्मिते च । [अमर० ।

विरजस्तमस् त्रि० विगते रजस्तमसी यतः । सत्त्वगुणप्रधाने

विरजस(स्का) स्त्री विगतं रजो यस्याः वा कप् । १गतार्त्तवायां स्त्रियाम् जटा० । २रजोगुणहीने त्रि० ।

विरजा स्त्री विशेषेण रज्यतेऽत्र रन्ज–घञर्थे क । १दूर्वायां रत्ना० गोलोकस्थे २राधासखीभेदे तच्छापाज्जायमाने ३नदीभेदे च ब्रह्मवै० प्र० ख० ३५ अ० । ४कपित्थानीदले रत्नमा० । ५ययातिमातरि कूर्मपु० २० अ० । सा च नदी उत्कलदेशस्था जगन्नाथसन्निकृष्टा "उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्र उच्यते । विमलाऽत्र महादेवी जगन्नाथस्तु भैरव" पीठनिर्णयः । तत्र मुण्डनोपवासौ न कार्यौ "मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा" प्रा०त० ।

विरञ्च(ञ्चि) पु० वि+रच–अच् इन् वा नुम् च । जगत्स्रष्टरि ब्रह्मणि हेम० । [शब्दर० ।

विरथ्य न० विशिष्टो रथ्यो मूलमस्य । शरीरे (बेथारमूल)

विरत त्रि० वि+रम–क्त । निवृत्ते । [पारावते च अमर ।

विरति स्त्री वि+रम–क्तिन् । १निवृत्तौ २विषयसेवात्या-

विरल त्रि० वि+रा–कलच् । १अवकाशे २विच्छिन्ने अमर । ३अनिविडे च । ४दध्नि न० राजनि० ।

विरलजानुक त्रि० ६ब० । वक्रजानुके हेमच० ।

विरलद्रवा स्त्री ६ब० । सुपक्वायां यवाग्वां जटा० ।

विरह पु० वि+चु० रह–अच् । १विच्छेदे २अभावे ३शृङ्गाररसस्य विप्रलम्भाख्ये ४अवस्थाभेदे च हेमच० ।

विरहित त्रि० वि+रह–क्त । १त्यक्ते २हीने च ।

विरहिन् त्रि० वि+रह णिनि । १विरहयुते स्त्रियां ङीप् । सा च २स्वैरी शब्दमा० ।

विरहोत्कण्ठिता स्त्री "आगन्तु कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः । तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा" सा०द०१५० उक्ते नायिकाभेदे ।

विराग पु० वि+रन्ज–घञ् । १रागाभावे । विगतो रागो यस्य । २रागशून्ये त्रि० । "विषयेष्वतिरागो मानसो मल उच्यते । तेष्वेव तु विरागो हि नैर्मल्यं समुदाहृतम्" प्रा० त० । वैराग्यशब्दे दृश्यम् ।

विराज् पु० विशेषेण राजते क्विप् । १क्षत्रिये ब्रह्माण्डात्मकस्य स्थूलदेहाभिमानिनि २आदिपुरुषे ३छन्दोभेदे च । वेदे द्वाभ्यामक्षराभ्यां गायत्र्यादीनां समस्तावधिकत्वे विराट् छन्दो भवति छन्द शब्दे २९७८ पृ० कात्यायनवाक्यं दृश्यम् । "समष्टिस्थूलशरीराभिमानी चेतनः विराट्शब्दो वेदान्तादौ प्रसिद्धः" तस्योत्पत्तिः तद्रूपञ्च भागवतादौ दृश्यम् । अच् । विराजोऽपि समष्टिस्थूलाभिमानिनि चेतने । ४स्वायम्भुवमनौ च । "ततः कालेन महता तस्य पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यात स विराडिति नः श्रुतम्" मत्स्यपु०३अ० । "मानवे तु स्वायम्भुवस्य विराट्पुत्रत्वमभिहितम् । यथा "द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः । तपस्तप्त्वाऽसृजद्यन्तु स स्वयं पुरुषो विराट् । तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ।" । [म । भा० विराटपर्वणि दृश्यम् ।

विराट पु० विशेषो राटो यत्र । १देशभेदे, तद्देशाधिपे २नृपे

विराध पु० राक्षसभेदे । स च तुम्बुरुनामा गन्धर्वः कुबेरशापात् राक्षसत्वमाप्य रामेण मोचितः तत्कथा वह्निपु० "तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् । अभिशापादहं घोरं प्राप्तो वैश्रवणेन वै" ।

विराधन न० वि+राध–ल्युट् । पीडायाम् । शब्दर० ।

विराम पु० वि+रम–घञ् । १अवसाने, २विरतौ, ३निवृत्तौ च जटा० । ४समाप्तौ त्रिका० । ५व्याकरणोक्ते वर्णाभावे च ।

विराल पुस्त्री० वि+डल–घञ् डस्य रः । बिडाले पशुभेदे अमर० स्त्रियां ङीष् । [२विगतरवे त्रिका० ।

विराव पु० वि+रु–घञ् । १शब्दे अमर० । प्रादि० ६ब० ।

विरिञ्च पु० वि+रिच–अच् नुम् च । १विष्णौ २जगत्स्रष्टरि वेधसि, ३शिवे च शब्दर० । इन् विरिञ्चि तत्रैवार्थे अमरः ।

विरुद्ध त्रि० वि+रुध–क्त । विरोधयुक्ते २हेत्वाभासभेदे "अनैकान्तो विरुद्धश्चेत्यादिना विभज्य "यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृत" भाषा०लक्षित । "एतत्कारेण साध्यवत्त्वाभावव्याप्यत्वेन हेतुभाव इति फलितम् तथा च साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तदर्थः सि०मु०।" गौतम ॥१७ सू० अन्यथा लक्षितो यथा "सिद्धान्तमभ्युपेत्य

तद्विरोधी विरुद्धः" "तं (सिद्धान्तं) विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपगतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति । यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते । कथं ? व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यत् व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति । नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभप्रच्युतेरुपपत्तिः । यद् आत्मलाभात् प्रच्यवते तदस्तित्वं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात् प्रच्यवते । अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ न सह सम्भवत । स चायं हेतुर्यं सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति" वा० भा० ।

इत्थं सिद्धान्तपरतया व्याख्यातं यथा "क्रमप्राप्तं विरुद्धं लक्षयति सिद्धान्तमिति अत्र च सिद्धान्तं साध्यं प्रतिज्ञायां हि विरुद्धस्य पक्षस्यान्ते साध्यमभिधीयते तथा च साध्यमभ्युपेत्य तद्विरुद्धप्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थः । यथा वह्निमान् जलत्वादिति । यत्तु साध्याभावानुमितिविषयमध्येन साध्यानुमिति प्रतिबन्धो दूषकताबीजम् । न च सत्प्रतिपक्षाविशेषः तत्र हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकम् । इह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः साध्यसाधकत्वेन तयोरुपन्यस्त इत्यविशेषोऽप्यनेकत्वेन विशेषात्" । इदन्तु नाग्रहीर्यं विरुद्धोदाहरणम् व्यभिचारादेः सत्त्वात् । किन्तु यथोक्तबहुरेण्वपाद्यादिष्वन्येषु दूषकताबीजस्या-भावादाहरणं बोध्यम् ।

विरुद्धमतिकृत् पु० "विपरीतार्थधीर्यस्मात् विरुद्धमतिकृत्तम्" इत्युक्ते काव्यदोषभेदे रस[illegible] । [रिसे च [illegible]

विरूढ त्रि० विशेषेण रोहति वि+रुह–क्त । जाते अङ्कुरे ।

विरूप त्रि० विरुद्धं रूपम् । कुत्सितरूपे विनिन्दिते च । [illegible] न० राजनि० । [illegible], [illegible] भावात् [illegible] राजनि० ।

विरूपाक्ष पु० विरूपे विकटे अक्षिणी यस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि० ।

विरूपिन् त्रि० विरूप [illegible] इनि । [illegible] [illegible] पु० राजनि० [illegible] । [illegible] च ।

विरेक पु० वि+रिच–घञ् । मलादेर्निःसारणे, र०

विरेचन न० वि+रिच-णिच्-ल्युट् । मलादेर्निःसारणे, तद्विधिः भावप्र० उक्तो यथा
"स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दद्यात्सम्यग्विरेचनम् । अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः । मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् । अथ वा पाचनैरामं बलाशं परिपाचयेत् । शरदि वसन्ते च देहशुद्धौ विरेचयेत् । अन्यदात्ययिके कार्ये शोधनं शीलयेद् बुधः" । आत्ययिके प्राणसङ्कटे । "पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोद्भूते गदे तथा । उदरे च तथाध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः । दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः । शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः । बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः । श्रान्तस्तृषार्त्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी । नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी । शल्यार्दितश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता । जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरोगी भगन्दरी । अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीडिताः । योनिरोगप्रमेहार्त्ता गुल्मप्लीहव्रणार्दिताः । विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविसूचीकुष्ठसंयुताः । कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः । प्लीहशोथाक्षिरोगार्त्ताः कृमिक्षाराग्निवार्दिताः । शूलिनो मूत्रघाताश्च विरेकार्हा नरा मताः । बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः । बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते । मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा । क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः । मृदुर्द्राक्षापयश्चञ्चुतैलैरपि विरिच्यते । मध्यमस्त्रिवृतातिक्ताराजवृक्षैर्विरिच्यते । क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः" । चञ्चुतैलम् एरण्डतैलम् । राजवृक्षः (आरग्वधः) हेमक्षीरी (चोक) दन्तीफलम् [illegible] [illegible] "[illegible] विरेकस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

क्राथेन द्विगुणेन वा। युक्तं पीतं पयोमिश्रं न चिरेण विरेच्यते"। शीघ्रमेव विरेच्यत इत्यर्थः "त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पलीविश्वभेषजम्। समृद्वीकारसं क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम्। त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम्। द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वयीतलञ्च घनात्यये"। उदीच्याम्बाला घनात्यये शरदि। "पिप्पलीं नागरं सिन्धु श्यामा त्रिवृतया सह। लिह्यात् क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम्"। श्यामा (कृष्णत्रिवृत्) (त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम्। अभयामरिचं शुण्ठीविडङ्गामलकानि च। पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं मुस्तमेव च। एतानि समभागानि दन्ती तु त्रिगुणा भवेत्। त्रिवृताष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र शर्करा। मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रान् प्रमाणतः। एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतञ्चानु पिबेज्जलम्। तावद्विरेच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते। पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रणः सदा। विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगन्दरान्। पृष्ठपार्श्वोरुजघनजङ्घोदररुजं जयेत्। चक्षुरामयदाहं च रोगं च दिनमेकं सुधीस्त्यजेत्। सततं शीतलं नीरं पिबेत्तानि प्रयोजयेत्। अभया मोदका ह्येते रसायनपराः स्मृताः"। इति अभयादिमोदक "पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी। सुगन्धि किञ्चिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद् बुधः। निर्वातस्थो न वेगांश्च धारयेच्च शयीत च। शीताम्बु न स्पृशेत् क्वापि कोष्णनीरं पिबेन्मुहुः। बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ते यथा व्रजेत्। रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजञ्च कफो व्रजेत्। दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धता कुक्षिशूलरुक्। पुरीषवातसङ्गश्च कण्डूमण्डलगौरवम्। विदाहोऽरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते। तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा स्निग्धन्तु रेचयेत्। तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्निर्लघुता भवेत्। विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा भ्रंशो गुदस्य च। शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसन्निभम्। मेदोनिभं जलाभासं रक्तञ्चापि विरेच्यते। तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः। मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्वमनं मृदु। सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा। पिष्टा नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम्। सौवीरं तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतः"। सौवीर काञ्जिकम् "अजाक्षीरं रसश्चापि वैष्किरं हारिणं तथा। शालिभिः षष्टिकैः श्लक्ष्णैर्मसूरैश्चापि भोजयेत्। वर्त्तिकालावविष्किरकपिञ्जलकतित्तिराः। चकोरक्रकराद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः"। कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिशतित्तिरः। क्रकरः। (करार) इति लोके। हरिणस्ताम्रवर्णः मृगः। "शीतैः सुधाहिमैर्द्रव्यैः कुर्यात् संग्रहणं भिषक्। जायते मनसस्तुष्टिर्लघुत्वञ्चानिलेऽनिले। सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि। इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तता। धातुस्थैर्यं वयःस्थैर्यं भवेद्रेचनसेवनात्। प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम्। व्यायामं मैथुनञ्चैव न सेवेत विरेचित। शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत् कृताम्। जाङ्गलविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम्। राजीवं पृषतश्चैव जाङ्गलाः शरभादयः"। विरेचयति वि+रिच-णिच्-ल्यु। २पीलुवृक्षे पु० राजनि०। ३भेदकमात्रे त्रि०। ण्वुल् विरेचक तत्रार्थे त्रि०।

विरेफ पु० वि+रिफ-अच्। नदमात्रे धनञ्जयः। प्रादि०स० २रकारवर्णशून्ये त्रि०। [२स्वार्थे किरणे पु० हेमच०।

विरोक पु० न० वि+रुच-घञ् चस्य कः। १छिद्रे त्रिका०।

विरोचन पु० वि+रुच-युच्। १सूर्ये २अर्कवृक्षे अमरः। ३बलिपितरि प्रह्लादतनयेऽसुरभेदे ४चन्द्रे ५वह्नौ च मेदि०। विरोचयति वि+रुच-णिच्-ल्यु। ६रोहितकवृक्षे ७श्योनाकवृक्षे दहनकरञ्जे च पु० राजनि०। ८रुचिकारके त्रि०।

विरोध पु० वि+रुध-घञ्। १वैरे २विरुद्धतायाम् न्यायोक्ते साध्याभावसामानाधिकरण्यरूपे ३हेतुदोषे यथा वह्निमान् जलादित्यत्र जलरूपहेतोर्वह्निना सामानाधिकरण्यं नास्ति अतस्तस्य दुष्टत्वम्। ४अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम्। ५विपरीतार्थकत्वे च। "विरोधे स्वयमेव स्यादसति प्रनुमानम्" जैमि० प्रमाणादिषु "विषमस्थं जगत् सर्वं विरोधे भयसंभवम्। विहारः कर्तोऽपायः" इत्युक्तफलके ६वर्षभेदे।

विरोधन न० वि+रुध-ल्युट्। वैरे अमरः।

विरोधिन् पु० वि+रुध-णिनि। १रिपौ अमर। २षष्टिवत्सरमध्ये "जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः" इत्युक्तफले ३वत्सरभेदे च। ४विरोधकारके त्रि०।

विरोधाभास पु० विरोध इवाभासते आ+भास-अच्। अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम्।

विरोधोक्ति स्त्री० परस्परविरोधिवचने शब्द०।

विल भृतौ तु॰ पर॰ सक॰ सेट् । विलति अवेलीत् ।

विलच पु॰ वि+लक्ष-अच् । विस्मययुक्ते अमरः ।

विलचण त्रि॰ विशिष्टं लक्षणमस्य प्रा॰ब॰ । १विभिन्ने जटा॰ २विशेषणयुक्ते च । ३निष्प्रयोजनस्थितौ च न॰ भागुरिः ४दानार्थं कल्पितकाञ्चनपुरुषमूर्त्तियुतमहादानभेदे स्त्री । "अयोत्थानात् द्विजोऽशक्ति यथा दद्यात् विलक्षणाम् । काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलपुष्पसमन्वितम् । सपूर्ण्य द्विजदाम्पत्यं नानालङ्करणभूषणैः" पु॰त॰ मत्स्यपु॰ ।

विलम्न त्रि॰ विशेषेण लग्नं लस्ज-क्त तस्य नः तस्य गः । १संलग्ने मेदि॰ "मध्येन सा वेदि विलग्नमध्या" कुमा॰ २मध्यभागे हेमच॰ । ३कटौ अमरः । ४उदितमेषादि राशौ च न॰ "गोचरे वा विलग्ने वा" इति ज्योतिषम् ।

विलम्ब पु॰ वि+लबि घञ् । विलम्बने अयोग्यत्वे प्रतीक्षणीय काले २प्रभवादिषु "तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् । वर्षो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत्" ज्यो॰ त॰ उक्तलक्षणे वर्षभेदे ।

विलम्बित त्रि॰ वि+लबि-क्त । १अघोषे, २मन्दे च विलम्बन्ते कण्ठकरचरणादयः प्रत्येकं प्रदर्शनाय अरवि-शेषज्ञानाय वा यत्र आधारे क्त । मध्यकालेन परिच्छेद्ये ३नृत्ये ४गीते च । ५विलम्बयुते त्रि॰ । तत्र वेदपाठे काल-भेदे विलम्बवृत्तिः शाङ्गोक्ता यथा "द्रुतामभ्यसने वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् । शिष्याणामुपरोधार्थे विल-म्बिता समाचरेत्" ।

विलम्भ पु॰ वि+लभ-घञ् नुम् । अतिदाने अमरः ।

विलय पु॰ वि+ली-अच् । १प्रलये मल्लर॰ २नाशे च ।

विलसा स्त्री॰ वि+लस-अच् । श्वेतलतायाम् रत्नमा॰ ।

विलाप पु॰ वि+लप-घञ् । परिदेवनोक्तौ अमरः ।

विलास पु॰ वि+लस घञ् । "तत्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु" इत्युक्ते १स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषे २दोषे च । "गतस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना" उक्ते स्त्रीणा ३सात्त्विकभावभेदे सा॰द॰ "यद्रूप तदभेदेन स्वरूपेण वि-राजते । आलस्यादिभिरन्यादृक् स तदेकात्मरूपकः । स विलास इहाख्यातः पुनः भेदद्वयं पुनः । स्वरूपमन्याकार यत्तस्य भाति विलासतः । प्रायेणात्मसमं शक्त्या स विलासो निगद्यते" ४भागवतामृतोक्ते पदार्थे ।

विलासिका स्त्री उपरूपकरूपे नाटिकाभेदे । "शृङ्गारबहु-लैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता । विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्द्देन भूषिता । हीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका । स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा वि-लासिका" सा॰ द॰ ६प॰ ।

विलासिनी स्त्री॰ विलासोऽस्त्यस्या भूम्ना इनि ङीप् । १नार्य्यां राजनि॰ । २वेश्यायां धरणिः । ३भोगवति त्रि॰ । ४सर्पे ५वह्नौ ६चन्द्रे च पु॰ मेदि॰ ७चन्द्रे हारे, ८मकरध्वजे पु॰ मल्लर॰ । [२विशिष्टे १नष्टे च ।

विलीन त्रि॰ वि ली-क्त । ३प्राप्तद्रवीभावे घृतादौ, अमरः ।

विलेपन न॰ विलिप्यतेऽनेन करणे ल्युट् । गात्रानुलेपनद्रव्ये १पिष्टे २हृष्टे वा चन्दनकुङ्कुमादौ । कर्मणि ल्युट् ङीप् । ३यवाग्वां ४सुवेशायां स्त्रियाञ्च स्त्री॰ मेदि॰ ।

विलेप्य पु॰ वि+लिप-ण्यत् । १यवाग्वाम् मल्लर॰ । २वि-लेपनीये त्रि॰ ।

विलोचन न॰ वि+लुच-करणे ल्युट् । १नेत्रे जटा॰ । भावे ल्युट् । २दर्शने । [्उत त्रि॰ ।

विलोडित न॰ वि+लोड-क्त । १तक्रे राजनि॰ । २आलो-

विलोम त्रि॰ विगतं लोम यत्र अचपमा॰ । १विपरीते हेमच॰ २अरघट्टके न॰ ३सर्पे ४कुक्कुरे पुस्त्री॰ स्त्रियां ङीप् ५वरुणे च पु॰ मेदि॰ । ६व्यस्तैराशिक-फलज्ञापके क्रियाभेदे "व्यस्तविधिर्विलोमे" लीला॰ । ७व्युत्क्रमान्विते यथा अकारादिहकारान्तवर्णानां व्युत् क्रमेण हकाराद्यकारान्ततया जपः । सप्तशतीप्रयोगभेदे मार्कण्डेय उवाचेत्यादिकस्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तस्य मालामन्त्रस्य व्युत्क्रमेण पाठः ।

विलोमकर्मन् कर्म॰ । विपरीतकर्मणि "छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिम् । ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्यात् दृश्ये राशिप्रसिद्धये" लीला॰ उक्ते व्यक्तराशेर्मान-ज्ञानार्थे क्रियाभेदे ।

विलोमजिह्व पुंस्त्री॰ वित्रं मा विपरीता जिह्वा यस्य । गजे स्त्रिका॰ स्त्रियां ङीप् । तस्य तथात्वकथा भा॰ अनु॰ ८५अ॰ यथा "इत्युक्त्वा तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम् । परी-युर्ज्वलनस्यार्थे न चाविन्दन् हुताशनम् । अथ तान् द्विरदः कश्चित् सुरेन्द्रद्विरदोपमः । कोटरस्थोऽग्नि-रित्येवमाह देवान् भृगूद्वह । । शशाप ज्वलनः सर्वान् द्विरदान् क्रोधमूर्च्छितः । प्रतीपा भवतां जिह्वा भवि-भ्रीति भृगूद्वह । " ।

विलोमवर्ण पु॰ विलोमजः अत्यन्तनिकृष्टतया व्युत्क्रमजो वर्णः । प्रतिलोमजाते उत्कृष्टजातिस्त्रीनिकृष्टेन जनिते

अङ्गीर्णे वर्षे । [गौरा० ङीप् । आमलक्याम् मेदि० ।
विलोमी स्त्री विशिष्टं लोम केशो यस्याः ५त० अच्समा०
विलोल त्रि० वि+लुल–अच् । १चञ्चले २विशेषचञ्चले च ।
विवर न० वि+वृ–अच् । १छिद्रे अमरः २दोषे च मेदि० ।
विवरण न० वि+वृ–ल्युट् । १व्याख्याने हला० व्याख्यान ग्रन्थव्याख्याने २ग्रन्थभेदे च । भा० भा० टीकापञ्चपादिकोपरि विवरणम् । पातञ्जलभाष्योपरि वाचस्पत्य विवरणम् । कैयटोपरि नागेशकृत विवरणमित्यादि ।
विवरनालिका स्त्री विवरयुक्तं नालमस्त्यस्याः ठन् । वेणौ (बाँश) त्रिका० । [२मलिने च ।
विवर्ण त्रि० विरुद्धो वर्णोऽस्य । १अधमे २नीचे च अमरः
विवर्त्त पु० वि+वृत–घञ् । १नृत्ये २समुदाये ३अपवर्त्तने वेदान्तोक्ते कारणात् विषमसत्ताकतया उत्पद्यमाने ४कार्ये च । यथा रज्ज्वाः रजतम् ब्रह्मणो जगत् । वेदान्तिभिः विवर्त्तवाद एवाश्रित । न परिणामवादः ।
विवश त्रि० विगता वश आयत्तता यस्य । १अस्वतन्त्रे २व्याकुले ३अरिष्टदुष्टधीके मेदि० ।
विवस्वत् पु० वि+वस+क्विप् अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमरः । ३अरुणे शब्दर० । ४देवे च मेदि० ।
विवाक पु० वि+वच–संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । विवेचके प्राड्विवाकशब्दे दृश्यम् ।
विवाद पु० विरुद्धो वादः । “ऋणादिदायकलहे द्वयोर्बहुतरस्य वा । विवादो व्यवहारश्च” इत्युक्तलक्षणे व्यवहारे व्यवहारशब्दे दृश्यम् । २कलहे च ।
विवाह पु० वि+वह–घञ् । दारपरिग्रहे तज्जनके व्यापारे च । उद्वाहशब्दे उपयमशब्दे च दृश्यम् । “भार्य्यात्वसम्पादकग्रहणं विवाह” इति उद्वा० त० । भार्य्यात्वस्यापरिचयतया निवेशः । तेन मान्योन्याश्रयः “वरसंस्कारो विजातीयसंस्कारो वा विवाह” इत्यन्ये ।
विवाहित पु० विवाहो जातोऽस्य तार० इतच् । जात विवाहे । [वहने च ।
विवाह्य त्रि० वि+वह–ण्यत् । १विवाहयोग्ये २विशेषेण
विविक्त त्रि० वि+विच–क्त । १निर्जने २पवित्रे अमरः ३असंयुक्ते च । ४कर्त्तरि–क्त । ४विवेकिनि त्रि० मेदि० ५दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री त्रिका० ।
विविध त्रि० विभिन्ना विधा यस्य । नानाप्रकारे ।
विवीत पु० विशिष्टं वीतं गवादिप्रचारस्य ग्रं यत्र । प्रचुरतृणकाष्ठादियुक्ते देशे । “पथि पामवीतान्ते क्षेत्रे

दोषो न विद्यते” याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने मिताक्षराधृत ।
विवृत त्रि० वि+वृ–क्त । १विस्तृते मेदि० २व्याख्याते च । ३गुह्यरोगभेदे स्त्री मेदि० ।
विवृताक्ष पुस्त्री० विवृते अक्षिणी यस्य षच्समा० । कुक्कुटे हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् षित्त्वाद्वा ङीप् ।
विवृति स्त्री वि+वृ–क्तिन् । १विस्तारे मेदि० २व्याख्याने च । “वाक्यस्य येयादिवृतेर्वदन्ति” शक्तिपाठकमागम ।
विवृत्त त्रि० वि+वृत क्त । १तिर्य्यक्चलिते २प्रकटिते ३गुह्यरोगभेदे स्त्री भावप्र० । “विवृत्ताख्या महादाहां पक्कोडुम्बरसन्निभाम् । विवृत्तामिति तां विद्यात् पित्तोत्थं परिमण्डलम्” परित० योषवतामिति शेषः” ।
विवेक पु० वि+विच–घञ् । १याथार्थ्येन वस्तुस्वरूपावधारणे २प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञाने च जटा० । ३अन्योन्यधर्म्मव्यावर्त्तनेन वस्तुस्वरूपावधारणे । विवेकभूतप्रकाशो दृश्य० । ४विचारे ५जलद्रोण्याम् मेदि० । संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । ६विचारके च प्राड्विवेकः ।
विवेकिन् त्रि० वि+विच–घिनुण् । विवेकशीले भेदज्ञे देवसेनपुत्रभेदे पु० मार्कपु० ९३० ।
विवोढृ पु० वि+वह–तृच् । १जामातरि २पत्यौ च हेमच०
विव्वोक पु० वि+वा–क्त तस्य ओक स्थानम् । “गर्वाभिमानादिष्टेऽपि विव्वोकोऽनादरक्रिया” इत्युक्तलक्षणे स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाभेदे ।
विश प्रवेशे तु० पर० सक० अनिट् । विशति अविक्षत् ।
अधि+उपवेशने ।
अभि+नि+मनस्थैर्य्येनिरुद्धेडप्रयोगभेदे आत्म० एतदर्थे आधारस्य कर्म्मता कर्म्मभिनिविशते अन्यस्यार्थे न कर्म्मता । “या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन् अभिनिविशत” भाष्यम् । “कर्तृदपादविद्वेऽप्युद्धर्षोऽभिनिविशत” व्या० परिभाषा ।
उप+दाक्षनादौ स्थितिभेदे ।
नि+स्थितिभेदे आत्म० “निविशते यदि शूकशिखा पदे” नैष० ।
निर्+उपभोगे “क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये” कुमा० “निर्वेशो भृतिभोगयोः” अमरः “निर्विष्टविषयस्नेहः” रघु ।
प्र+अभ्यन्तरगमने ।
विश पु० विश–क्विप् । १मनुजे २वैश्ये च अमरः ।
विश न० विश–क । १मृणाले शब्दम० । २प्रवेशकर्त्तरि त्रि० ।
विश(स)कण्ठा स्त्री विश(स)(म) मृणालमिव कण्ठोऽस्याः । बलाका या इत्यमि० बलाय० समश्चोऽप्यत ।
विशङ्कट त्रि० वि+शङ्कटच् । विशाले अमरः ।

विशद पु० वि+शद-अच् । १शुभ्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः । ३विमले हेम० ४व्यक्ते च त्रि० मेदि० । [मीमांसा ।

विशय पु० वि+शी-अच् । संशये "विशयो विषयश्चैव"

विशर पु० वि+शॄ-अप् । १वधे अमरः । प्रादि०स० । २विगत-वाणे त्रि० ।

विशल्यकृत् पु० विशल्यं शल्यप्रहारवेदनानिवृत्तिं करोति कृ-क्विप् । (छापरमाली) १वृक्षे रत्नमा० । २विशल्य-कारके त्रि० ।

विशल्यकरणी स्त्री विशल्यं क्रियतेऽनया कृ-ल्युट् ङीप् । ओषधिभेदे "पूर्वं तु कथिता याश्च वीर ! जाम्बवता तव । दक्षिणे शिखरे जाता महौषधिनिकाय ! विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा । सञ्जीवकरणीं वीर ! सन्धानीञ्च महौषधिम्" रामा० लङ्का० १०२४० ।

विशल्या स्त्री विगतं शल्यं तत्प्रहारवेदना यस्याः ५ब० । १अग्निशिखावृक्षे २दन्तीवृक्षे ३गुडूच्याम् अमरः ४त्रि-पुटायाम् ५अजमोदायाञ्च राजनि० ।

विशसन न० वि+शस-हिंसने ल्युट् । १मारणे अमरः । करणे ल्युट् । २खड्गे पु० त्रिका० "असिर्विशसनः खड्गः" [illegible] ।

विशस्त त्रि० वि+शस-अविनये न इट् अन्यत्र इट् । धृष्टे हे० को० । इटि विशसित । मारिते त्रि० ।

विशस्तृ पु० वि+शस-तृच् न इट् । चण्डाले त्रिका० ।

विशाकर पु० विशाख विगतशाखः सन् राजते राज-ड० ष । मद्गुरे (माछविशेष) शब्दच० । तस्य शाकतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

विशाख पु० विशिष्टा शाखाऽस्य । १कार्त्तिकेये २धन्विनां विंशत्यङ्गुलपादस्थाने अमर । ३पुनर्नवायां राजनि० ४याचके च मेदि० । ५स्कन्दात्मजे देवभेदे महाभा० [illegible] "[illegible]" [illegible] कौर्त्तिकः" । [illegible] "[illegible]" भा० अनु० ८६अ० । [illegible]

विशाखल पु० [illegible]

विशाख[illegible] [illegible]

विशाखा स्त्री विशिष्टा शाखा प्रकारो यस्याः । १उडु-नक्षत्रात्मकेऽश्विन्यवधिके षोडशे नक्षत्रे अमरः । "विशा-खयोर्मध्यगतः सम्पूर्ण इव चन्द्रमाः" रामा० प्रयोगात् तस्य द्विवचनान्ततेत्यन्ये । "बहुपुत्रो विशाखायाम्" भा० आ० ८ अध्याये त्वेकत्वं बहुतारकत्वेनेति बोध्यम् । अश्लेषाशब्दे ४६७ पृ० दृश्यम् । २कठिल्लके मेदि० ।

विशाय पु० वि+शी-पर्याये अच् । प्रहरिणां पर्यायेण शयने अमर० ।

विशारण न० वि+शॄ-स्वार्थे णिच्-ल्युट् । मारणे हेमच० ।

विशारद पु० विशालं ददाति दा-क लस्य रः । १वकुलवृक्षे २क्षुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि० । ३पण्डिते पु० ४प्रगल्भे त्रि० अमरः ५श्रेष्ठे च त्रि० शब्दर० ।

विशाल त्रि० वि+शालच् । १विस्तीर्णे २वृहति च अमरः । ३मृगभेदे ४पक्षिभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ५नृपभेदे पु० ६वृक्षभेदे शब्दर० । ७इन्द्रवारुण्याम् स्त्री अमर० । ८महेन्द्रवारुण्याम् ९उपोदक्यां च स्त्री राजनि० । १०उज्जयिनीनगर्य्यां स्त्री मेदि० । ११नदीभेदे च स्त्री "विशालां विरजां तथा" इत्युक्त्वा नदीपर्यु-दासः विरजाशब्दे दृश्यः । [१२[illegible] शब्दर०

विशालता स्त्री विशालस्य भावः तल् । १पार्श्वविस्तारे अमरः

विशालतैलगर्भ पु० विशालं विस्तीर्णं तैलं गर्भे मध्ये यस्य । अङ्कोटवृक्षे राजनि० । [अमर० ।

विशालत्वच् पु० विशाला त्वक् यस्य । सप्तच्छदे ।

विशालपत्र पु० विशालं पत्रमस्य । १शालौ, २श्री-तालवृक्षे च राजनि० ।

विशालाक्ष पु० विशाले अक्षिणी यस्य षच्समा० । १महादेवे, २गरुडे, ३विष्णौ च ४तद्युक्ते, त्रि० मेदि० ५पार्वत्यां ६नागदन्त्यां च स्त्री राजनि० ङीष् । ७[illegible] स्त्री शिव । ८योगिनीभेदे स्त्री । [राजनि० ।

विशाली स्त्री० वि+शालच् गौरा० ङीष् । अजमोदायाम् ।

विशिख पु० विशिष्टा विगता वा शिखा अस्य प्रादि० ब० । १शरवृक्षे राजनि० । २बाणे अमरः । ३तोमरे च मेदि० । ४शिखारहिते त्रि० । ५खनित्र्यां ६[illegible] स्त्री० मेदि० ।

विशिप न० [illegible] । [illegible]

विशिष्ट त्रि० वि+शिष-क्त । [illegible]

विशिष्टबुद्धि स्त्री [illegible]

ज्ञानस्य घटे विशिष्य भानम् एतत्कारणस्य विशेषण-ज्ञानं तदनुरोधेनैव अयं घट इत्यादिज्ञानस्वीकारार्थं तत्-कारणस्य घटत्वज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वार्थं घटघटत्वे इति निर्विकल्पकज्ञानमपि भवतीत्यङ्गीकृतं नैयायिकैः।

विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान ६त॰। विशेष्यविशिष्टे वैशिष्ट्यस्य संसर्गस्य ज्ञाने यथा रूपवान् घट इत्यादि ज्ञानं तत्र घटत्वविशिष्टे रूपादेः संसर्गस्य भानम्। तच्च द्विविधम् विशेषणोपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि विशेषणवि-शिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च। आद्ये विशेषण-ज्ञानासंसर्गयोः कारणता द्वितीये तु विशेषणतावच्छेदक-प्रकारकविशेषणज्ञानस्य कारणता। यथाकारणं च तयो-र्बोधवैलक्षण्यम्। तत्र कश्चित् विशेष्ये यद्विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या ज्ञानं जायते यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र ज्ञाने पुरुषांशे दण्डो दण्डांशे दण्डत्वं विशेषणतया भासते। तत्र विशिष्टकोपस्थिति-मतो जनका। क्वचिदेकत्र द्वयमिति रीत्या बोधः। यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानस्य अत्र च ज्ञाने एकस्यां व्यक्तौ पुरुषे पुरुषत्वं दण्डश्चेत्युभयं विशेषणतया भासते न तु विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावेन। क्वचित् विशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं भवति यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानमत्र च ज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं विशेषणज्ञानं कारणम्। तत्र दण्डरूपविशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिक-वैशिष्ट्यरूपः संसर्गः पुरुषांशे संसर्गतया भासते। अतएव विशेष्यविशिष्टसंसर्गावगाहि तदिति उपलक्षितज्ञानात् विशेषः। कश्चित् विशिष्टज्ञानं यथा अयं दण्डीति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने इदमर्थे विशेष्ये दण्डात्मक-विशेषणप्रतियोगिकः संसर्गः संसर्गतया भासते उपलक्षणे तु न तत्प्रतियोगिकतया संसर्गस्य भानमिति भेदः। विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे त्वयं भेदः व्युत्पत्तिवैचित्र्येण उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोः पारतन्त्र्येण परस्परं प्रयोज्यप्रयोजकभावेनान्वयः। यथा धनवान् सुखीत्यत्र धनप्रयोज्यत्वस्य सुखे, सुरापः पततीत्यत्र सुरापानस्य पतने प्रयोज्यत्वस्यान्वय।

विशिष्टाद्वैत न॰ रामानुजाद्युक्ते प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मणो-ऽद्वैते। रामानुजशब्दे दृश्यम्।

विशिष्टाभाव पु॰ ६त॰। विशेषणविशिष्टस्याभावे स च क्वचित् विशेषणाभावप्रयुक्तः क्वचित् विशेष्याभावप्र-युक्तः क्वचिदुभयाभावप्रयुक्तः।

विशीर्ण त्रि॰ वि+शॄ-क्त। १शुष्के, २जरावस्थापन्ने।

विशीर्णपर्ण पु॰ विशीर्णं पर्णमस्य। निम्बवृक्षे रा-जनि॰।

विशुद्ध त्रि॰ वि+शुध-क्त। १दोषरहिते, २विशदे च। तन्त्रोक्ते कण्ठस्थे ३चक्रभेदे चक्रशब्दे २८०८पृ॰ दृश्यम्।

विशुद्धाद्वैत न॰ ६त॰। वल्लभाचार्य्यमतप्रसिद्धे दोषरहि-तस्य ब्रह्मणोऽद्वयत्वे।

विशुद्धि स्त्री॰ वि+शुध-क्तिन्। १शोधने २दोषराहित्ये च।

विशृङ्खल त्रि॰विगता शृङ्खला पद्धतिर्यस्याः। परिपाटीशून्ये

विशेष पु॰ वि+शिष-घञ्। १प्रभेदे, २प्रकारे, जटा॰। ३व्यक्तौ हेमच॰। ४तिलके, हारा॰। "अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्वि-शेषः परिकीर्त्तितः" इति भाषा॰उक्ते ५पदार्थभेदे "अन्ते अवसाने तिष्ठतीति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः। घटपटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानां तत्त-दवयवभेदात् परस्परं भेदः। परमाणूनां भेदको वि-शेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरा-पेक्षा नास्तीति" सि॰मुक्ता॰। अयञ्च नित्यद्रव्ये समवायेन तिष्ठति "तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः" भाषायां चकारेण नित्यद्रव्येषु विशेषसम्बन्धस्य समवायतायाः समुच्चयात्। "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदा-र्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" कणा॰ सू॰ उद्दिश्य लक्षितं यथा "अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्य" सू॰। "अन्त्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो येऽभि-हितास्तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः। अन्ते अवसाने भवन्तीत्यन्त्या यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्ती-त्याचार्य्याः उत्पादविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्त्यानि नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्त्या विशेषाः इति वृत्तिकृतः ते हि विशेषा एव व्यावृत्तबुद्धिहेतवः न तु सामान्य-रूपा अपि" उप॰ वृ॰। नित्यैकमात्रवृत्तय इति फलि-तार्थः। "अन्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतो विशेषः" सर्व॰ औ॰माधवः। ६व्याप्यधर्मे। यथा नीलघटः इत्यादौ घटत्वव्याप्यधर्मः नीलत्वादिविशिष्टघटत्वादि। ७अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०६ पृ॰ दृश्यम्।

विशेषक पुन॰ विशेषयति वि+शिष-णिच्-ण्वुल्। १ललाट-कृते तिलके अमरः। २विशेषकर्त्तरि त्रि॰ मेदि॰ "त्रिभि-र्श्लोकैर्विशेषकम्" इत्युक्ते एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकत्रये न॰। ४तिलकवृक्षे राजनि॰।

विशेषगुण पु॰ कर्म॰। 'बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शादिचतुष्कं'

हेतुमावने। स्वाभाविकद्रवत्वञ्च खहष्टे शब्द एव च” भाषा० उक्तेषु गुणभेदेषु ।

विशेषण न० विशिष्यतेऽनेन वि+शिष-ल्युट्। भेदकधर्मे गुणक्रियादौ यथा नीलम् उत्पलं चलो गौरित्यादौ गुणक्रियादिर्भेदकधर्मः ।

विशेषणञ्च त्रिविधं व्यावर्त्तकं विधेयं हेतुगर्भञ्च । तत्राद्यं नीलो घट इत्यादौ नील, द्वितीयं पर्वतो वह्निमान् अत्र वह्निर्विधेयविशेषणम्। “न्वकारो ह्ययमेव मे यदरय” इत्यादौ न्वकारोविधेयः। तृतीयं यथा सुरापः पततीत्यादौ सुरापानं हेतुगर्भविशेषणम्। तस्य भाव तल्। विशेष्यतानिरूपितप्रकारताख्यविषयताभेदे स्वरूपसम्बन्धविशेषे च स्त्री। स च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वरूपः। अभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षभेदे च। यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादि चाक्षुषप्रत्यक्षे भूतलांशे घटाभावस्य विशेषणता सन्निकर्षः। “विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्” भाषा०। सा च नानाविधा यथोक्तं

“यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते, सङ्ख्यादौ रूपाद्यभाव संयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभाव संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, शब्दाभाव केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया। कत्वादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया। एवं घटाभावादौ पटाद्यभाव संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते। अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येतेति” सि० मुक्ता०। “प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्” भाषा० उक्तेः समवायप्रत्यक्षसन्निकर्षभेदे च।

विशेषणासिद्ध पु० विशेषणेनासिद्ध। हेत्वाभासभेदे यो हेतुः विशेषणविशिष्टः सन् पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा शब्दो नित्यः द्रव्यत्वे सत्यचाक्षुषत्वात् इत्यादौ द्रव्यत्वरूपविशेषणस्य शब्दे बाधात् तथात्वम्।

विशेषविधि पु० विशेषे विधिः। सामान्यविधेरपवादार्थं विशेषतः विधाने यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रमित्यत्र कौण्डिन्यस्य ब्राह्मणत्वेऽपि दधिदाने दधिस्थाने तक्रदानविधिः। “प्रत्याद् विशेषो दृश्यते विधिमन्त्रैः” आ०श्रौ० [इत्युक्ते च।

विशेषित त्रि० वि+शिष-णिच्-क्त। १भेदित २विशेषयुक्ते

विशेषोक्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५ पृ० दृश्यम्।

विशेष्य त्रि० विशिष्यते भेद्यते गुणादिभिरसौ वि+शिष-कर्मणि ण्यत्। गुणादिभिर्भेद्ये १व्यवच्छेद्ये पदार्थे २धर्मिणि च। तस्य भाव तल्। विशेष्यता विषयताविशेषे स च तत्तज्ज्ञानीययत्किञ्चित्प्रकारतानिरूपितः संसर्गविषयताभिन्नः विषयताविशेष. इति प्राञ्च। तत्र समानाधिकरण्या प्रकारता विशेष्यता च एकैवेति जगदीशः। तयोर्भिन्नत्वम् अवच्छेद्यावच्छेदकभावश्चेति गदाधरः। यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादौ घटनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या अभावनिष्ठा विशेष्यता सैव तदवच्छेद्या या या अभावनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपिता भूतलनिष्ठविशेष्यतेति प्राञ्च.। स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्यन्ये।

विशेष्यासिद्ध पु० स्वरूपासिद्धे हेत्वाभासभेदे। यो हेतुः स्वघटकविशेष्यस्वरूप. पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा शब्दो नित्योऽस्पार्शत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादौ अत्र अस्पार्शत्वविशिष्टं द्रव्यत्वं हेतुः तत्र विशेष्य द्रव्यत्वं शब्देऽसिद्धमिति स्वरूपासिद्धो हेतुः।

विशोक पु० विगत शोक यस्मात् यस्य वा। १अशोकवृक्षे राजनि०। २शोकरहिते त्रि०। योगशास्त्रोक्ते ३चित्तवृत्तिभेदे स्त्री। “विशोका वा ज्योतिष्मती” पात०सू०। “विशोका विविधविषयतीति” विवरणम्।

विशोधनी स्त्री विशोध्यतेऽनया शुध-ल्युट् ङीप्। १दन्तीवृक्षे राजनि०। भावे ल्युट्। २शोधने न०। वि+शुध-ल्यु। ३शोधनकारके त्रि०। “प्रायश्चित्तं विशोधनम्” स्मृतिः।

विशोधिन् त्रि० वि+शुध-णिच्-णिनि। १शोधनकारके २नागदन्त्यां राजनि० स्त्री ङीप्।

विश्र पु० विश्र-दीप्तौ भावे अच्। दाप्तौ शि०को०। [अमर

विश्र(श्रा)णन न० वि+श्रण-णिच्-ल्युट् वा वृद्धिः। दाने

विश्रब्ध त्रि० वि+श्रन्भ-क्त। विश्वस्ते “विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलका” शा०द०। २शान्ते ३अनुद्धते त्रि० जेनच-३गाढे त्रि० मेदि०। [दृढाधारत्वाद्यपाने च भरतः।

विश्र(श्रा)म पु० वि+श्रम-घञ् वा वृद्धिः। १विरामे म०

विश्रम्भ पु० वि+श्रन्भ-घञ्। १विश्वासे अमर.। २प्रणये ३केलिकलहे मेदि० ४वधे च त्रिका०।

विश्राव पु० वि+श्रु-घञ्। १प्रसिद्धौ अमर० २स्रावे च।

विश्रुत पु० वि+श्रु-क्त। १विख्याते अमर:। २विदितेऽपि हृष्टे च

विश्लिष्ट त्रि॰ वि+श्लिष-क्त। १वियुक्ते २शिथिले च।

विश्लेष पु॰ वि+श्लिष-घञ्। १वियोगे २शैथिल्ये च मेदि॰।

विश्व न॰ विश-व। १जगति संसारे। २तदभिमानिनि जीवे पु॰। व्यस्तस्थूलदेहे प्रवेशात्तस्य तथात्वम् वेदान्तसारे उक्तम्। ३श्राद्धदेवविशेषे पु॰ ब॰ व॰। ४सकले त्रि॰ ५तदर्थेऽस्य सर्वनामता। श्राद्धदेवाश्च दशविधा गण-देवताभेदाः यथोक्तम् “वसुसत्यौ क्रतुदक्षौ कालकामौ धूरि· कुरः। पुरूरवा मार्द्रवाश्च विश्वे देवाः प्रकीर्त्तिताः” दैवपक्षे २७५७ पृ॰ दृश्यम्। ५नागरे विश्व ६दक्षकन्याभेदे विश्वदेवमातरि स्त्री मत्स्यपु॰ ५अ॰। ७अतिविषायां स्त्री अमरः। ८शतावर्य्यां स्त्री राजनि॰ ९विषयफलपरिमाणे स्त्री। “गुञ्जाः षड्रत्तिः स्रोमा दशाप्त तत्पलं भवेत्। विश्वा विषवृषा प्रोक्ता” ज्योति-ष्मती। अस्य परिमाणभेद कंसवणिक्प्रसिद्धः। १०विष्णौ न॰ विष्णुस॰। ११देहे न॰ चक्रशब्दे २८०८पृ॰ दृश्यम्।

विश्वकद्रु पु॰ विश्वं द्रवति द्रु-डु। १मृगयाकुशलकुक्कुरे अमरः। २शब्दे पु॰ ३खले त्रि॰ मेदि॰।

विश्वकर्म्मन् पु॰ विश्वेषु कर्म व्यापारो यस्य। १सूर्य्ये २देवशिल्पिनि अमरः। ३मुनिभेदे मेदि॰ ४परमेश्वरे च।

विश्वकृत् पु॰ विश्वं करोति कृ-क्विप्। १विश्वकर्म्मणि २परमेश्वरे च

विश्वकेतु पु॰ विश्वे केतवोऽस्य। अनिरुद्धे अमरः।

विश्व(ष्व)क्सेन विश्व(ष्व)ची सेना यस्य। १विष्णौ अमरः २प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री ३विष्णोर्निर्माल्यधारके तदीयगणभेदे “निर्माल्यधारी विष्णोस्तु विश्व(ष्व)क्सेनश्चतुर्भुजः” कालिकापु॰ ८२अ॰। ४त्रयोदशमनौ मत्स्यपु॰ ९अ॰। अमध्य एकेश्वर्येषु पा॰ सम्मतः भरतस्तु अमध्यतामाह तन्मूलं चिन्त्यम्। [च राजनि॰।

विश्वगन्ध न॰ विश्वतो गन्धोऽस्य। १बोले गन्धरसे २पलाण्डौ

विश्वगन्धा स्त्री विश्वे सकला गन्धा यस्याम्। पृथिव्याम् शब्दच॰। [राजनि॰।

विश्वग्रन्थि स्त्री विश्वतो ग्रन्थिर्यस्याः। हंसपदीलतायाम्

विश्व(ष्व)द्र्यच् अव्य॰ विषु विश्वं वा अञ्चति क्विप् पृषो॰ विश्वस्य विषुः सन् सध्र्यादेशं अपि तस्य सृज। १सर्वत इत्यर्थे। अमरोभाष। २सर्वङ्गामिनि त्रि॰ स्त्रियां विषूची भले विषू(चू) च इत्यादि। अद्र्यादि विश्वद्र्यञ्च इत्यादि। भले विश्वद्रीच इत्यादि। अमध्यता भरत आह तन्मूलं मृग्यम्।

विश्वचक्र न॰ द्वादशे महादानभेदे मत्स्यपु॰ तद्विधिर्यथा “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्वपातकनाशनम्। तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रन्तु कारयेत्। श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्द्धेन तु मध्यमम्। तस्यार्द्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम्। अन्यद्विंशत्पलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत्। षोडशारं ततश्चक्रं भ्रमिनेम्यष्टकावृतम्। नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम्। शङ्खचक्रेऽथ पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम्। द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलशायिनम्। अत्रिर्भृगुर्वशिष्ठश्च ब्रह्मा काश्यप एव च। मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः। रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश। तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्युता। चतुर्थे द्वादशादित्या वेदाश्चत्वार एव च। पञ्चमे पञ्च भूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु। लोकपालाष्टकं षष्ठे दिङ्मातङ्गास्तथैव च। सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गल्यानि च कारयेत्। अन्तरान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः। तुलापुरुषवत् शेषं समन्तात् परिकल्पयेत्। ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम्। विश्वचक्रं ततः कुर्य्यात् कृष्णाजिनतिलोपरि। तथाष्टादश धान्यानि रसाश्च लवणादयः। पूर्णकुम्भाष्टकञ्चैव वस्त्राणि विविधानि च। माल्येक्षुफलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत्। ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो गृही। त्रीणि प्रदक्षिणान्यत्र तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः। इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम्। नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः। परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः पापकर्दमात्। तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः। हृदि तत्त्वगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम्। वासुदेवस्थितं चक्रं चक्रमध्ये च माधवम्। अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह। विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम्। आयुधञ्चाधिवासश्च भवादुद्धर मामितः”।

विश्वजित् पु॰ विश्वं जयति जि-क्विप्। १विष्णौ २सर्वस्वदानके यज्ञभेदे “विश्वजिता यजेत” श्रुतिः। ३तदर्थकारक यज्ञकर्त्तरि स्वर्गकन्दस्त्कन्यायभेदे मीमां॰।

विश्वदेवा स्त्री विश्वतो दीव्यति दिव-अच्। १गुम्मनखुकायाम् (गारक्षचाकुलिया) जटा॰। २नागबलायां ३रक्तपुष्पदण्डोत्पले च रत्नमाला। कर्म्म॰। ४विश्वाख्यदेवगणे पु॰

विश्वधारिणी स्त्री विश्वं धारयति धृ-णिनि। पृथिव्याम्

विश्वपर्णी स्त्री विश्वं पर्णान्यस्याः। भूम्यामलक्यां राजनि॰

विश्वप्सन् पु॰ विश्वं प्साति भक्षति प्सा-कनिन्। १सर्वभक्षके वह्नौ

२चन्द्रे हेमच० । ३देवे ४विश्वकर्म्मणि ५भूमौ संक्षिप्तसा० ६सूर्य्ये शब्दर० ।

विश्वभेषज न० विश्वेषां भेषजम् । शुण्ठ्याम् अमर० ।

विश्वमहा स्त्री विश्वस्य महो यस्याः । अग्नि जिह्वाभेदे शब्दमा०

विश्वम्भर पु० विश्व बिभर्त्ति भृ-खच् मुम् च । १इन्द्रे अमरः २हरौ च । ३पृथिव्यां स्त्री ।

विश्वरूपक न० विश्व रूपमस्य कप् । कृष्णागुरुणि राजनि०

विश्वरेतस् पु० विश्व रेतोऽस्य यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० । [विष्णौ त्रिका०]

विश्वरोचन पु० विश्वान् रोचयति रुच-णिच्-ल्यु । नाडी-

विश्ववेदस् पु० विश्व वेत्ति विद-असुन् । १इन्द्रादौ देवे २सर्वज्ञे च । [[illegible]) ३हरौ पु० शब्दच० ।

विश्वसार न० विश्वेषां सारम् । १तन्त्रभेदे । संज्ञायां कन् ।

विश्वसृज् पु० विश्वं सृजति सृज-क्विन् । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमर० । कृत्वादौ तु विश्वसृक् विश्वसृग्भ्यामित्यादि

विश्वस्त त्रि० वि+श्वस-क्त । १जातविश्वासे । २विधवायां स्त्रियां स्त्री अमरः । वा इट् । विश्वसित त्रि० जातविश्वासे

विश्वस्या स्त्री विश्वस्मिन् तिष्ठति स्था-क । शतावर्य्याम् राजनि०

विश्वाची स्त्री विश्वमञ्चति अन्च-क्विप् । १अप्सरोभेदे वह्निपु० । २वातरोगभेदे भावप्र० तल्लक्षणादि० रुक्तिर्यथा "अथ विश्वाचीलक्षणमाह "तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः । बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाची वा निगद्यते" । कण्डरा महास्नायुः [illegible] विश्वाची मतेति भावप्र० ।

विश्वात्मन् पु० विश्वम् आत्मा यस्य । विष्णौ त्रिका० ।

[illegible]

विश्वामित्र पु० विश्वं मित्रमस्य पूर्वपददीर्घः । [illegible]

विश्वामित्रप्रिय पु० ६त० । [illegible]

विश्वा(श्वे)राज् पु० विश्वेषु राजते राज-क्विप् । [illegible]

राजनि० । ३१दक्षिणद्वारे च [illegible] विश्वराजादिवत्सादि । [मेदे २रात्रौ स्त्री मेदि० ।

विश्वावसु पु० विश्वेषां वसु यस्मात् पूर्वप० दीर्घः । १गन्धर्व-

विश्वास पु० वि+श्वस-घञ् । दृढनिश्चयेऽभ्यासादौ । [illegible] हस्तिभेदे [illegible]

विश्वेदेव पु० ब०व० कर्म० अलुक्स० । "क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा धुरिः । रोचमानाद्रवाश्चैव तथा चान्यौ पुरूरवाः । विश्वे देवा भवन्त्येते दश चार्द्धेषु पूजिताः" इत्युक्ते श्राद्धदेवभेदे । २अग्नौ पु० संक्षिप्त० ।

विश्वेश पु० ६त० । शिवे, विश्वेश्वरादयोऽप्यत्र ।

विश्वौषध न० विश्वेषु रोगेषु औषधम् । शुण्ठ्याम् । राजनि०

विष व्याप्तौ जु० उभ० सक० अनिट् । वेवेष्टि वेविष्टे इति अविषत् अविक्षत त । विष्णु० ।

विष विप्रयोगे क्र्या० पर० सक० अनिट् । विष्णाति अविक्षत्

विष सेचने भ्वा० पर० सक० अनिट् । वेषति अविक्षत् । [illegible]

विष् स्त्री विष-क्विप् । १विष्ठायाम् अमरः २कन्यायां च विट्

विष न० विष-क । १जले अमरः २वत्सनाभे, गरलभेदे । [illegible] राजनि० । [illegible]

र्च्चितः। सोऽहिफेनो शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्"

अथ हालाहलस्य स्वरूपम् "गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा। तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः। असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये। दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते"। अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् "वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः। ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले। ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः। वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विषः चतुर्विधः। रसायने विषं विप्रं क्षत्रियं देहपुष्टये। वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दद्याद्वधाय हि"। (एते च स्थावरविषाः) तेषां शोधनविधिः तत्रैव स्थानान्तरे "गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुध्यति। रक्तसर्षपतैलाक्तं तथा धार्य्यञ्च वाससि। ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीना विशोधनात्। तस्माद्विषं प्रयोगे तु शोधयित्वा प्रयोजयेत्"। अथ विषस्य गुणाः "विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च। आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि मदावहम्"। व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्वकपाकगमनशीलम्। विकाशि ओजःशोषणपूर्वकसन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम्। आग्नेयम् अधिकाग्न्यंशम्। योगवाहि सधर्मिगुणप्रकाशकम्। मदावहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम्। "तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम्। योगवाहि परं वातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत्"। अथोपविषाणां निरूपणम् "अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः। गुञ्जाहिफेनो धत्तूरः सप्तोपविषजातयः"। एतेषां शोधनं चिन्त्यं गुणास्तत्र तत्र द्रष्टव्याः"।

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह "स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते। दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम्"। स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह "मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारमेव च। निर्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश"। तद्यथा मूलविषं करवीरादि। पत्रविषं विषपत्रिकादि, फलविषं कर्कोटकादि, पुष्पविषं वेत्रादि, त्वक्सारनिर्यासविषाणि करम्भादीनि क्षीरविषं स्नुह्यादि धातुविषं हरितालादि कन्दविषं वत्सनाभसक्तुकादि। जङ्गमविषस्य षोडशाश्रयानाह "दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रा च नखमूत्रमलानि च। शुक्रं लालार्त्तवस्पर्शः सदंशं वायमर्दितम्। गुदास्थिपित्तशूकाणि दश षट् जङ्गमाश्रयाः"। तद्यथा दृष्टिनिश्वासविषाः दिव्याः सर्पाः, दंष्ट्राविषाः भौमसर्पाः दंष्ट्रानखविषा व्याघ्रादयः, मूत्रपुरीषविषा चट्टगोधिकादयः शुक्रविषा मूषिकादयः, लालाविषाः उच्चिटिकादयः, लालासर्वमूत्रपुरीषार्त्तवशुक्रमुखसन्दंशमर्दितगुदपुरीषविषाश्चित्रशीर्षादयः, अस्थिविषा सर्पादयः, पित्तविषाः शकुलमत्स्यादयः, शूकविषाः भ्रमरादय। स्थावरविषाणां सामान्यानां कार्य्याण्याह। तत्र मूलविषस्य कार्य्यमाह "उद्वेष्टनं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं तथा"। पत्रविषस्य कार्य्यमाह "जृम्भणं वेपनं श्वासो न्हर्षा पत्रविषैर्भवेत्"। फलविषस्य कार्य्यमाह "मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोद्वेषश्च भोजने"। पुष्पविषस्य कार्य्यमाह "भवेत् पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा"। त्वक्सारनिर्यासकार्य्याण्याह "त्वक्सारनिर्यासविषैरुपभुक्तैर्भवन्ति हि। आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः"। क्षीरविषकार्य्यमाह "फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता"। धातुविषकार्य्यमाह "हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि। प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत्"। एतानि मूलविषाणि न कालघातीनि कालान्तरे मारकाणि। कन्दविषस्य कार्य्यमाह। "कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश। सर्वाण्येतानि कुशलैर्यानि दशभिर्गुणैः। स्थावरं जङ्गमं वापि कृत्रिमं चापि यद्विषम्। सद्यो निहन्ति तत् सर्वं गुणैश्च दशभिर्युतम्"। तान् दशगुणानाह "रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च। विकाशि विशदञ्चैव लघ्वपाकि च तैः दश"। तेषु चैतेषां कार्य्यमाह "तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणितम्। तैक्ष्ण्यान्मतिं मोहयति मर्म्मबन्धान् छिनत्ति हि। शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च। आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात् प्रकृतिं हरेत्। विकाशित्वात् सर्पयति दोषान् धातून्मलानपि। अतिरिच्यत वैशद्यात् दुश्चिकित्स्यं च लाघवात्। दुर्जरं चाविपाकित्वात् तस्मात् क्लेशयते चिरम्"। विषदिग्धशस्त्रहतस्य लक्षणमाह "सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत् पर्य्येति पच्यते चाप्यभीक्ष्णम्। कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति शीर्य्यते यस्य चापि। तृष्णामायी दाहमूर्च्छे च यस्य दिग्धं विद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत्। लिङ्गान्येतान्येव कुर्य्याद्गमर्दैर्न दंष्ट्रीदंष्टो वा नखे यस्तु चापि"। एष्वेते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः

रोगी पक्वाशयस्थोऽनिलपित्तरोगी। भवेत् सस्तुध्वस्तशि-रोऽङ्गरुहको विलूनपक्षश्च यथा विहङ्ग"। सस्तुध्वस्तशि-रोऽङ्गरुह स्रस्ता शिरोरुहाः केशा अङ्गरुह लोमानि यस्य स एतदपि लिङ्ग पक्वाशयस्थे दूषी-विषे वाग्भटस्य "स्थितं रसादिष्वथ तद्यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्"। तत् दूषीविषं यथोक्तान् सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयोक्तान्। दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह "कोपं तु शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम्"। कुपितस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह "निद्रा गुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथ वाङ्गमर्दं"। वि-श्लेष गात्रशैथिल्य हर्ष रोमाञ्च। रूपमाह "ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म। मांसक्षय पाणिपदादिशोथ मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारम्। दूषीविषं श्वासतृषौ ज्वरञ्च कुर्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि" अन्नमद अन्ने भुक्ते पूगफलेनेव मद। अविपाक अजर। दूषीविषभेदेन विकारानाह "उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्य-दानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम्। गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान्"। अन्यत् दूषीविषं नानान् विकारान् विसर्पविस्फोटादीन्। दूषीविषस्य निरुक्तिमाह "दूषित देशकालान्न दिवास्वप्नैरभीक्ष्णश। यस्मात् संदूषयेद्धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्"। देश अनूपादि काल दुर्दिनादि अन्नं कुलत्थतिलमाष रादि च तद्दूषकत्वाद्दूषीविषम्। दूषीविषस्य साध्या-साध्यत्वमाह "साध्यमात्मवत सद्यो याप्यं संवत्सरो-त्थितम्। दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविन"। कृत्रिम विष द्विविधम् एक सविष दूषीविषरूपम् अपरमविष गरसंज्ञ तथा च काश्यपसंहितायाम् "संयोगजञ्च द्वितीय विषमुच्यते। दूषीविष तु अविषमविषं गर उच्यते"। संयोगज कृत्रिम विषं द्वि-तीयं स्यात् तच्च द्विविधम्। तत्र दूषीविषमभि-धाय गर दर्शयन्नाह "सौभाग्यार्थं स्त्रिय स्वेद-रजोनानाङ्गजान् मलान्। शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रय-च्छन्त्यन्नमिश्रितान्"। गरकार्यमाह "तै स्यात् पाण्डु कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते। मर्मप्रधमनाध्मान ह-स्तयो शोथसम्भव। जठरं ग्रहणीरोगा यक्ष्म गुल्मक्षया ज्वरः"। ते गरे लक्षणादयस्तथा ज्वरादयोऽपि जायन्ते इति वाग्भटः। मर्मप्रधमन मर्मस्थानपीडा आदि। लूताना जन्तुविशेषाणामस्य निरुक्तिं वक्तुमा-

ह "यस्मात्लूनं तृणं प्राप्ता मुने प्रस्वेदबिन्दव। तेभ्यो जातास्तथा लूता इति ख्यातास्तु षोडश"। अत्र सुश्रुत "वि-श्वामित्रो नृपवर कदाचिदृषिसत्तमम्। वशिष्ठं कोपयामास गत्वाऽऽश्रमपदं किल। कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेद-बिन्दव। अपतन् दर्शनादेव शापसाम्यार्थचेष्टिताः। लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थे सम्भृतेऽपि च। ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषा। तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावन्त एव हि"। तत्र त्रिमण्डलप्रभृतयोऽष्टौ कष्ट-साध्या सौवर्णिकप्रभृतयोऽष्टावसाध्या। तासा सामा-न्याना दंशलक्षणमाह "ताभिर्दष्टे दंशकोथ प्रवृत्ति क्षतजस्य च। ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदा स्युश्च त्रिदोषजा। पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च। शोथा महान्तो मृदवो रक्ता श्यावाश्चलास्तथा। सामान्य सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम्"। दंशकोथ दंशमध्ये पूतिभाव। "दंशमध्ये तु यत्कृष्ण श्याव वा जालकावृतम्। दग्धाकृति भृशम्पाकं क्लेदशोथज्वरा-न्वितम्। दूषीविषाभिलूताभिस्तद्दष्टमिति निर्दिशेत्"। सौवर्णिकाद्याऽष्टावसाध्या प्राणहरास्तासा लक्षणमाह "शोथ श्वेता सिता रक्ता पीता च पिडका ज्वर। प्राणान्तिको भवेद्दाह श्वासहिक्काशिरोग्रह"। अथ दूषीविषलक्षणमाह "श्वासगात्र्योऽपि च पाण्डुमण्डलानि दाहश्च। शोभदर्शन दाहपाकात् दूषीविषा-न्वितं" प्राणहरमूषकविषकार्यमाह "मूर्च्छाङ्गशोथ-वैवर्ण्यं क्लेदशब्दाश्रुतिज्वरा। शिरोगुरुत्वं लाला-सृक् छर्दिश्चासाध्यमूषकात्। कृकलासादि मूषकादयो वाग्भटस्य। तन्त्रान्तरे लक्षणमेतस्य लक्षणमाह "गात्रस्य कार्ष्ण्यमथ वा नानावर्णत्वमेव च। मोहोऽथ वर्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकै"। वृश्चिकविषस्य लक्ष-णमाह "दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च। वृश्चिकस्य विषं याति पश्चात् दंशेऽवतिष्ठते"। असाध्यस्य वृश्चिकस्य लक्षणमाह "दंष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्घ्राण-रसनोपहतो नर। मासै पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो ज-हात्यसून्"। असाध्यैर्वृश्चिकैर्दष्टो हृद-दिषु उपहत पूतादिकार्यरहिता भवन्ति अत्यर्थं वेदनार्त स्यान्मृत। कणभदष्टस्य लक्षणमाह "विसर्प श्वयथु शूल ज्वरश्छर्दिरथापि वा। लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैव विशीर्यते"। कणभ कीटविशेष। उच्चिटि-ङ्गदष्टस्य लक्षणमाह "हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो-

भ्रणार्त्तिमान्। दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते"। कृष्णलोमा अधिकतरकृष्णरोमा उच्चिटिङ्ग (चीटा) कीटविशेषः। सविषमण्डूकदष्टस्य लक्षणमाह "एकदंष्ट्रार्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट्। सनिद्रश्च दंशात् दष्टोमण्डूकैः सविषैर्भवेत्"। एकदंष्ट्रार्दित स्वभावादेकयैव दंष्ट्रया दष्टो भवति। मत्स्यविषस्य कार्य्यमाह "मत्स्यास्तु सविषा कुर्य्युर्दाहं शोथं रुजं तथा"। जलौकाविषकार्य्यमाह "कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः"। कुर्य्युरिति शेषः। गृहगोधिकाविषकार्य्यमाह "विदाहं श्वयथुं तोदं प्रस्वेदं गृहगोधिका"। कुर्य्यादिति शेषः। शतपदीविषकार्य्यमाह "दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्य्याच्छतपदीविषं" शतपदी (गिजाई) इति लोके। मशकविषकार्य्यमाह "कण्डूमान्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः"। असाध्यमशकलक्षणमाह "असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम्"। असाध्यकीटसदृशं असाध्यैः कीटैर्लूतादिभिः क्षतं यत् क्षतं तत् सदृशवेदनम्। मक्षिकादंशलक्षणमाह "सद्यः संस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता। पिडका मक्षिकादंशे तासान्तु स्थगिका सुदूत्"। तासामित्यादि तासां कृष्णपीतानां क्षुद्रमक्षिकाणां मध्ये स्थगिका नाम्नी शीघ्रं प्राणं हरतीत्यर्थः। व्याघ्रादिविषाणां कार्य्यमाह "चतुष्पदां द्विपदाञ्चैव नखदन्तविषं तु यत्। शूयते पच्यते तच्च स्रवति ज्वरयत्यपि"। चतुष्पाद्भिर्व्याघ्रादिभिर्द्विपाद्भिर्वनमनुष्यादिभिः शूयते शूनो भवति। विषोत्पत्तिभावस्य लक्षणमाह 'प्रमत्तदोषं प्रकृतिं स्वधातुमार्गाभिरामं समनूकविटकम्। प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम्"। प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थदोषं शेषं सुगमम्"। [वन्ध्याकर्कोट्याम् राजनि॰

विषकण्टकिनी स्त्री विषयुक्तं कण्टकमस्त्यस्याः इनि।
विषकण्ठ पु॰ विषं कण्ठे यस्य। शिवे। [शब्दच॰।
विषघा स्त्री विषं हन्ति हन–ड नि॰ कुत्वम्। गुडूच्याम्
विषघातिन् पु॰ विषं हन्ति हन–णिनि। शिरीषवृक्षे शब्दमाला। २विषनाशके त्रि॰।
विषघ्न पु॰ विषं हन्ति हन–टक्। १शिरीषवृक्षे शब्दच॰। २धवावृक्षे ३विभीतके राजनि॰। ४चम्पकवृक्षे च शब्दा॰। ५भूम्यामलकायां (भुँई आमला) स्त्री ङीप्। ६इन्द्रवारुण्याम् ७अजशृङ्ग्याम् ८गुडूच्याम् ९तुलस्याम् १०वन्ध्याकर्कोट्याम् ११बृहत्याम् १२नाकुल्याम् १३हरिद्रायाम् ... ॥ १४वन्ध्याकर्कोट्याम् १५ ...

जम्बफलायां स्त्री राजनि॰ ङीप्। १६विषनाशके त्रि॰।
विषजिह्व पु॰ विषयुक्ता जिह्वेव पत्रमस्य। देवताडवृक्षे रत्नमा॰। [शब्दर॰। स्त्रियां ङीष्।
विषज्वर पुंस्त्री॰ विषमिव प्राणहन्ता ज्वरो यस्य। १महिषे
विषण्ड न॰ विशेषेण षण्डम्। मृणाले शब्दर॰।
विषतिन्दु पु॰ विषयुक्तस्तिन्दुः। १कुपीलौ भावप्र॰। २कारस्करवृक्षे राजनि॰। [वर्षे पु॰। ३तद्वति त्रि॰ अमरटीका।
विषद् न॰ वि+सद–अच्। १पुष्पकासीसे राजनि॰। २शुक्ल-
विषदंष्ट्रा स्त्री विषयुक्ता दंष्ट्रा। १सर्पदंष्ट्रायाम्। विषस्य दंष्ट्रेव नाशकत्वात्। २सर्पकङ्कालीलतायां रत्नमा॰।
विषदन्तक पुंस्त्री॰ विषं दन्ते यस्य कप्। १सर्पे शब्दच॰ स्त्रियां ङीष्। [चकोरखगे हेमच॰ स्त्रियां ङीष्।
विषदर्शनमृत्युक पुंस्त्री॰ विषस्य दर्शनेन मृत्युरस्य कप्।
विषद्रुम पु॰ विषयुक्तो द्रुमः। कारस्करवृक्षे राजनि॰।
विषधर पुंस्त्री॰ विषं धरति धृ–अच्। १सर्पे अमरः स्त्रियां ङीष्। "विषधरविषमं वस भविता" उद्भट।
विषधर्म्मन् पु॰ विषस्येव धर्म्मोऽस्य अनिच्समा॰। (आलकुषी) लतायाम् शब्दच॰। [वृक्षे हारा॰। २विषनाशके त्रि॰।
विषनाशन पु॰ विषं नाशयति नश–णिच्–ल्यु। १शिरीष-
विषनाशिनी स्त्री विषं नाशयति नाशि–णिनि ङीप्। सर्पकङ्कालीलतायां शब्दच॰।
विषनुद् पु॰ विषं नुदति नुद–क्विप्। श्योनाकवृक्षे शब्दच॰।
विषपुष्प न॰ विषमिव नीलं पुष्पमस्य। १नीलपद्मे शब्दमा॰ २मदनवृक्षे (मनफल) रत्नमा॰ कप्। मदनवृक्षे भावप्र॰।

विषम त्रि॰ विगतो विरुद्धो वा समः। १असमे २अयुग्मे (बियोड) ३उच्चनानते ४दारुणे ५सङ्कटे च "भिन्नभिन्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्" इत्युक्ते ६पद्यभेदे न॰। "श्लोकेषु युग्मं विषमः समश्च" छन्दो॰त॰उक्ते ७अर्थालङ्कारभेदे पु॰। ८तालभेदे पु॰ "चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः सङ्गीतनामकः। पूर्णः१ खण्डः२ समश्चैव विषमश्चेति कथ्यते। तत्राद्यं गयो पूर्णं खण्डे च विन्दुद्वयं द्रुतः। यत्रयत्र समे ... विषमो भवेत्" सङ्गीतद॰। विषमादागतः विषमत॰ रूप्यट्, विषमरूप्य त्र, विषमीय विषमादागते त्रि॰ सि॰कौ॰। [स्त्री(कालिका) अमर॰।
विषमच्छद पु॰विषमाणि अयुग्मानि सप्त छदाः यस्य। सप्त-
विषमज्वर पु॰विषम ज्वरो ज्वरः। ज्वरभेदे। तल्लक्ष्म भावप्र॰ "सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ..."

"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः। धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्"। अयमर्थः ज्वरोत्सृष्टस्य ज्वरमुक्तस्य। कश्चिदित्याह। दोषः अल्पः, ज्वरादसम्यङ्मुक्तोऽपि। किम्भूतश्चेत्याह। अहिताहारविहारादि तेन सम्भूतः संवृद्धोऽतः अन्यतमं रसरक्तादिकं प्राप्य दूषयित्वा पुनर्विषमज्वरं करोति ज्वरोत्सृष्टस्य वेति वाशब्देनेति बोध्यते। प्रथमतो विषमज्वरो भवति यत उक्तम्। "धात्वा-श्रयगो यस्तु" इत्यादिकम् रसादिकस्थान् दूषयित्वा कं विषमज्वरं करोति इत्येतदेवाप्याह "सततं रसरक्तस्थः सततं रक्तधातुगः। दोषः क्रुद्धो ज्वरं पुंसां सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः। मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जागतः पुनः। कुर्य्याच्चातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम्"। अन्तकमिव मारकत्वात्। अथ विषमज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह "यः स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च। वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः"। यः स्यादनियतात् कालादित्यस्यायमर्थः। यथा वातिकोज्वरः सप्त दिनानि, पैत्तिको दश दिनानि, श्लैष्मिको द्वादशदिनानि, दोषाणां प्रवृत्तेर्वातिकश्चतुर्दशदिनानि, पैत्तिको विंशतिदिनानि, श्लैष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि स्यात्। तथा विषमज्वरो नियतं कालं व्याप्य न स्यादित्यर्थः। शीतोष्णाभ्यां तथा स्यात्। "वेगतश्चापि विषमः कदाचिदतिवेगवान्"। कदाचिदल्पवेगः। विषमज्वरस्य भेदानाह "सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ"। तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह "सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा। सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते"। विकल्पो वातिकादिभेदात्। सन्तत्या नैरन्तर्य्येण अविसर्गी अपरित्यागी। ननु "एकानुबन्धित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणम् तदत्र न घटत इति कथमयं विषमेषु पठ्यते"। घटत एवेति न दोषः। यत उक्तं चरकेण "विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसे व्यक्तलक्षणम्। दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्त्तते" इति। यत्तु चरकादिनोक्तम् "ज्वराः पञ्च तु ये प्रोक्ताः पूर्वं सन्ततकादयः। चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः" इति तत्प्रायिकाभिप्रायेण। सततकलक्षणमाह "अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते"। द्वौ कालौ अहन्येककालं रात्रावेककालम्। यतो दोषस्याहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोपकालौ। यत उक्तं वाग्भटेन "वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात्" इति। अन्येद्युष्कलक्षणमाह। "अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते"। एककालं दोषापेक्षया एककालमपि न द्वितीयं, प्रथमकाले दुर्बलेन दोषस्थितेः। तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणमाह। "तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः"। तृतीयेऽह्नि इत्यागमनदिनं गृहीत्वा यत उक्तम् "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः। दिनद्वयमतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः" इति। अत्राह वृद्धसुश्रुतः "कफस्थानविभागेन यथासङ्ख्यं करोति हि। सततान्येद्युष्कत्र्याख्यचतुर्थकप्रलेपकान्। अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते। दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम्"। अयमर्थः आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासङ्ख्यं सततादीन् करोति। तत्र आमाशये स्थितो दोषः सततं करोति द्वौ कालौ, अहोरात्रे कालद्वये दोषप्रकोपात्। हृदये स्थितो दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति एककालं नैकस्मादेकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति। तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाशये इति। कण्ठे स्थितो दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति। तृतीये दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात्। एवमेव शिरःस्थितो दोषः अहोरात्रात् कण्ठमायाति ततः पुनरहोरात्रात् हृदयमायाति चतुर्थे दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले चतुर्थकं ज्वरं करोति एककालमत्र द्वौ कालौ स्वभावादेव। ननु दोषस्यागमनक्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थदिवसयोर्ज्वरागमनम्। उच्यते। दोषो हि प्रकोपसमये वेगवत्तया लाघवात् स्वस्थानन्तु वेगदिन एव याति। यत आह "दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन लाघवात्। वेगावसरे एवायं स्वस्थानमधिगच्छति"। सन्धिषु स्थितः प्रलेपकं करोति। इत्ययमामाशयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रलेपकं सर्वदा करोति "निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने। स्वभावः कारणं तत्र यदुक्तं मुनिपुङ्गवैः"। स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षा चतुर्थकादिविपर्य्यया अपि ज्वराः स्वस्वकाले प्रभवन्ति "अधिशेते यथा भूमिं बीजं काले

प्ररोहति। अधिशेते तथा धातून् दोषः काले प्रकुप्यति"। सुश्रुतोऽप्याह "स चापि विषमं देहं न कदाचिद्विमुञ्चति। ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते। वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते। धात्वन्तरेषु लीनत्वात् सौक्ष्म्यान्नैवोपलभ्यते"। द्विदोषोल्वणस्य तृतीयकस्य लक्षणमाह "कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः। वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः"। त्रिकग्राही वेदनया त्रिकं गृह्णातीत्यर्थः। ननु कफपित्तात् त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी त्रिकं तु वातस्थानं तत्कथं तद्गृह्णीतः पित्तकफौ अन्यस्थानगतत्वेन दुर्बलत्वात् दुर्बलौ च कथं वेगं कुरुतः, दोषाणां स्थाननियमो न तु कुपितानां तथा च सुश्रुतः "कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम्। यत्र सङ्गः खवैगुण्यात् व्याधिस्तत्रोपजायते"। एवमन्यस्थानगतत्वेन चतुर्थको वाच्यः। वातकफात्मकः पृष्ठात् अथवा पृष्ठं व्याप्य भवतीत्यर्थः। "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" पा॰ इत्यनेन पञ्चमी। कफोल्वणस्य वातोल्वणस्य चतुर्थकस्य लक्षणमाह "चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः। मध्यकायन्तु ग्लापयति पूर्वं यस्तु स पित्तजः। विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः"। श्लैष्मिकः श्लेष्मोल्वणः। तथा अनिलसम्भवो वातोल्वणः सन्ततादीनां त्रिदोषजत्वम्। यत उक्तं चरके "प्रायशः सन्निपातेन दृष्टाः पञ्चविषमज्वराः" इति। प्रायशोपदस्थादेकदोषजा द्विदोषजा अपि भवन्तीति लभ्यते। पूर्वं प्रथम जङ्घाभ्याम् अथवा जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं व्याप्नोति। एवमनिलजातः शिरसः पूर्वं अथवा शिरो व्याप्य सकलं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः। "विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः। अन्यविषमज्वरागमो दोषचातुर्थकविपर्ययः। जायते भिषजा ज्ञेयो विषमज्वर एव सः"। अन्यः सन्तताद्युक्तादपरः चातुर्थकविपर्ययाख्यो ज्वरः सोऽपि विषमज्वर एव भेदेन ज्ञातव्यः। स किं चातुर्थस्य स्वरूपमाह अस्मीमादि। अत्र चातुर्थकविपर्ययस्य लक्षणमाह "स मध्ये ज्वरयत्यह्नी आदावन्ते च मुञ्चति"। चतुर्थकविपर्ययः स्फुटलक्षणम् सन्ततादि विपर्ययोऽपि बोद्धव्यः। यथा सन्ततोऽन्तरा द्वौ कालौ चतुर्थे देशे वर्धमानोऽपि तिष्ठति सततविपर्ययः। अन्येद्युष्कस्य च चतुर्थे देशे वर्धमानोऽपि तिष्ठति अन्येद्युष्कविपर्ययः मध्ये एकं दिनं ज्वरयति आद्यन्ते च मुञ्चतीति तृतीयकविपर्ययः। एते विषमज्वरोपलक्षणाः अन्ये रात्रिज्वरादयोऽपि विषमज्वरा बोद्धव्याः यथा "समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः। रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु"। प्रायः बाहुल्येन। सन्ततादीनां शीतपूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह "त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम्। तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च"। शीतं शीतसहितम्। प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः अन्ते अभ्यन्तरे। "करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च। तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः"। अन्ततः हस्तपादादिषु। शीतादिदाहादिज्वरयोः त्रिदोषजत्वमाह "द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ। दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमोऽपरः"। संसर्गजौ सान्निपातिकौ। कष्टः कष्टसाध्यः। विषमज्वरविशेषमाह "विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते। तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते"। अन्नरसे विदग्धे आहारजे रसे दुष्टे, देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते दुष्टे स्थिते। तेन हेतुना शीतलं कफेन उष्णं पित्तेन, अर्द्धत्वं चार्द्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा। "काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः"। अन्ते हस्तपादादौ "काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम्। शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः"। विषमज्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह "प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च। मन्दज्वरविलेपी च स शीतः स्यात् प्रलेपकः"। गौरवस्य उपलक्षणम्। मन्दज्वरविलेपी मन्दवेगज्वरविशिष्टः सदा सम्बद्धोऽस्तीति मन्दज्वरविलेपी। अयं विषमज्वरः। तथा च सुश्रुतः "प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायशः श्लेष्मशोषिणाम्। ज्वराश्च विषमाः सर्वे प्रायः श्लेष्मशोषिणाम्"।

विषमनयन पुं॰ विषमाणि अयुग्मानि नेत्राणि यस्य सः। त्रिनेत्रे शिवे। विषमनेत्रादयोऽप्यत्र।

विषमर्दनी स्त्री विषं मर्दयति मृद्‌+ल्युट्‌+ङीप्‌। गन्धनाकुल्याम्। राजनि॰।

विषमस्थ त्रि॰ विषमे तिष्ठति स्था-क। दुरवस्थापन्ने दुर्गस्थे उच्चनीचस्थिते च।

विषमशिष्ट न० विषमं शिष्टं शासनम्। अनुचितशासने।

विषमायुध पु० विषमाणि अयुग्मानि पञ्च आयुधानि बाणा यस्य। पञ्चशरे कामे हेमा०। विषमेषादयोऽप्यत्र। [राजनि०

विषमुष्टि पु० विषं मुष्णाति मुष–क्तिच्। क्षुपभेदे (विषडोडि)

विषमृत्यु पु० विषात् विषदर्शनात् मृत्युरस्य। चकोरपक्षे जटा०

विषय पु० विषिण्वन्ति स्वात्मकतया विषयिणं निरूपयन्ति सम्बध्नन्ति वा वि+षि–अच्। इन्द्रियगोचरे १शब्दादौ २देशे च अमरः। ३भोगसाधने "विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृत"। "विष्णुकमादिर्विषयो मत"। "प्रार्थान्तिस्तु महाशायुपर्यन्तो विषयो मत" भाषा०। "अत्र विषयः भोगसाधनं सर्वमेव हि कार्यमदृष्टाधीनं यत्र कार्यं यददृष्टाधीनं तत् तदुपभोगं साक्षात्परम्परया जनयत्येव न हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्व्यणुकादि ब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषया भवतीत्यर्थः" सि० मुक्ता०। "विषिण्वन्ति विषयिणं सम्बध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्च अस्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणा योगिनामूर्द्ध्वस्रोतसां च विषयाः" सांख्यत० कौ०। ४नित्यसेवित अमर। ५अर्थके ६शुक्रे च शब्दरत्ना०। ७कान्तादौ ८उपभोग्ये शब्दरत्ना० ९नियामके "विषयो हि निषेधार्थं सन्निधौ त्विति वक्ष्यतेऽर्थश्च। विशेषेण सिनोतीति विषयो ऽतो नियामक" भट्टका०। ९आरोपाश्रये "आरोपाश्रया तु यत्रोक्ता विषया विषयो तथा। विषयस्य कृत अन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसायिका" काव्यप्र०। १०विचाराङ्गाख्ये अधिकरणावयवभेदे "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्। निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" मीमांसा०। [यनि०।

विषयाज्ञान न० विषयाणां न ज्ञानं यत्र। तन्द्रायाम् रा

विषयिन् न० विषयोऽस्त्यस्य इनि। १ज्ञाने "विषया यस्य तस्यैव" भाषा० २इन्द्रिये च। ३विषयसक्ते त्रि० मेदि०। ४राज्ञि ५कामदेवे पु० मेदि०। विषयिणो भाव तल्। विषयिता ज्ञानादिष्ठ विषयनिरूपित पदार्थभेदे स्वरूपसम्बन्धभेदे च स्त्री। सा च त्रिविधा विशेष्यनिरूपिता विशेषणनिरूपिता प्रकारिता संसर्गनिरूपिता संसर्गता इति गदाधरादयः। गदाधरमते विषयितैव प्रतिबध्यकतावच्छेदिका। जगदीशमते विषयतैवेति भेदः।

विषरूपा स्त्री विषं मूषकविषं रूपयति अतिक्रामति रूप–क। अतिविषायाम् (आतइच) राजनि०। [राजनि०

विषलता स्त्री विषं व्याप्तौ अच् कर्म०। इन्द्रवारुण्याम्।

विषविद्या स्त्री विषाय न सहते विद्या। विषमन्त्रज्ञाने

विषविधि पु० दिव्यभेदे दिव्यशब्दे ३५८८ पृ० दृश्यम्।

विषवैद्य पु० विषे विषापहारे वैद्यो विकल्पश्च। विषमन्त्रविद्यायुत अमर। [राजनि०।

विषशालूक पु० विषस्य मृणालस्य शालूक। पद्मकन्दे

विषशृङ्गिन् पु० विषं शृङ्गनिषाक्यस्य इनि। शृङ्गरोके हारा०। [हेमच० स्त्रियां ङीप्।

विषसूचक पु स्त्री० विषं सूचकं हिंसकमस्य। चकोरपक्षे

विषस्कन्ध पु० विषं स्कन्धे यस्य। भृङ्गराजे त्रिका०।

विषहन्त्री स्त्री विषं हन्ति हन तृच् ङीप्। १अपराजितायाम् राजनि०। २विषहारके त्रि०।

विषहरी स्त्री विषं हरति हृ–अच् गौरा० ङीष्। १मनसादेव्याम् शब्दच०। २विद्याभेदे तन्त्रसा० [राजनि०।

विषहा स्त्री विषं हन्ति हन–ड। देवदालीलतायाम् रा०

विषा स्त्री विषं मरणमिव भाति गमयति नाशयति वा अच्। (आतइच) १अतिविषायाम् अमरः २बुद्धौ च उणादि०

विषाण न० विष–बा० कानच्। १पशुशृङ्गे २हस्तिदन्ते ३कुष्ठौषधे मेदि०। ४वराहदन्ते हेमच० ५क्षीरकाकोल्याम् ६मेषशृङ्ग्यां स्त्री मेदि० गौरा० ङीष्। सा च ७इक्षुकान्तौ क्षुद्रा राजनि०। दातन्तिका स्त्री शब्दच०।

विषाणिका स्त्री विषाणमस्त्यस्या ठन्। १मेषशृङ्ग्याम् (माडर सिङ्गा) रत्नमा०। २कर्कटशृङ्ग्याम् ३आवर्त्तक्याम् ४सातलायाम् राजनि०।

विषाणिन् पु० विषाणमस्त्यस्य इनि। १वृषे २हस्तिनि च अमरः। ३शृङ्गाटके ४ऋषभौषधे च पु० राजनि०।

विषाद पु० वि+षद–घञ्। १अवसादे हेमच० २जडताय च।

विषाटनी स्त्री विषाय नाशनाय अटति अटतेऽसौ अट–ल्युट्। पलाशीलतायाम् राजनि०। [२विषहर त्रि०।

विषान्तक पु० विषस्यान्तक इव। १शिवे हेमच० ६त०।

विषापहा स्त्री विषमपहन्ति अप+हन–ड। १शुक्लकटभ्याम् राजनि०। २इन्द्रवारुण्यां ३निर्विषायां राजनि०। ४नागदमन्यां भावप्र०। ५अर्कमूलायाम् (ईश्वरमूल) ६सर्पकङ्कालिकायां रत्नमा०। [टाप्।

विषार पु स्त्री० विषमृच्छति ऋ–अण्। सर्पे शब्दच० स्त्रियां ङीष्।

विषाराति पु० ६त०। १कृष्णधुस्तूरे राजनि०। २विषनाशके च।

विषारि पु० ६त० । १घृतकरञ्जे २महाचञ्चुशाके च राजनि०

विषास्य पु० विषमास्ये यस्य । १सर्पे शब्दच० विषाननादयोऽप्यत्र । विषाक्तमिवाननमस्याः । २भल्लातके स्त्री शब्दच० ।

विषु अव्य० विष-कु । १साम्ये भरतः । २नानारूपे रामाश्रमः

विषुव न० विषु दिनरात्र्योः साम्यं याति या-क । १सम-रात्रिन्दिनकाले अमरः । अयनांशकमध्ये २रवेः तुला-मेषराशिसङ्क्रान्तिभेदे च

"मृगकर्कटसङ्क्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने । विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा" ज्यो०त० । "भचक्रनाभौ विषुवद्द्वितयं समसूत्रगम् । अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः" सू० सि० । "भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्द्वितयं समसूत्रग परस्पर व्यासस्य सूत्रान्तरित भ्रुद्रमध्ये विषुवद्वृत्त स्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्सञ्ज्ञौ मेषतुलाद्यौ चेत्यर्थः" रङ्ग० कालभेदे विषुवत्सङ्क्रमणपरमार्थभेद अयनसङ्क्रान्तिशब्दे दर्शित सप्तम्यन्तस्य सञ्चिन्त्य कालभेदे विषुवारम्भस्याद्युक्तं यथा "मेषसङ्क्रमणात् पूर्वं पश्चात्तु रादिनान्तरे । प्रातिलोम्येन साम्येन विषुवारम्भणं भवेत् । त्रयोदशदिने सौरे चैत्रे मधुतिथौ १५२०शके । विषुवारम्भण तत्र सम मान दिवानिशोः । ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपला क्रिया । वर्द्धते मेषविंशांशपर्यन्तं स्थूलमार्गतः । वृषाद्यैकान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका । तादृशा षाढपर्यन्तं पलैकप्रमिता मता । तत कर्कटविंशांश पर्यन्तं प्रत्यहक्रमात् । सपादपलमानेन वेला तु ह्रसति निश्चितम् । तादृग्भागान्तपर्यन्तं पादोनत्रि-पलात्मिका । दिवामानं दण्डषट्कं रात्रेः प्रमाणकम् । वैशाखादौ दिवामान रात्रिमानं तुलादिषु । षट्पञ्चाशद्घटानेव ततः स्यात् द्वादशात्मके । पुनस्तद्वत् सरांस्तद्वत् तत एकादशाधिके" । [विषुवच्छब्दार्थे ।

विषुवत् न० विषु साम्य दिवानिशोरस्त्यस्य मतुप् मस्य वः ।

विषोषधी स्त्री ६त० । नागदन्त्याम् रत्नमा० ।

विष्क हिंसायां चु० आ० सक० सेट् । विष्कयते अविविष्कत दर्शने अभ० सेट् । विष्कयति ते अविविष्कत् त ।

विष्कम्भ पु० वि+स्कन्भ-अच् । चन्द्रयोगताराणां योग-मध्ये प्रथमे १योगे ज्यो०त० २विस्तारे ३प्रतिबन्धे ४रूप-कनाटकाङ्गभेदे "अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि" । वृत्तवर्त्तिष्य-माणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यम कल्पितः" सा०द० । ५योगिनां बन्धभेदे मेदि० ६वृक्षे अजयः ७अवष्टम्भके अमर, ८कीलकादौ च भरतः । ९पर्वतभेदे विपुलशब्दे दृश्यम् ।

विष्कल पुंस्त्री० विष्कं विष्ठां कलयति कलि-अण् शूको० । ग्राम्यशूकरे राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

विष्किर पुंस्त्री० विकिरति वि+कॄ-क सुट् च । १विहगे अमर० स्त्रियां ङीष् । २विहगभेदे भावप्र० "वर्त्तकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः । कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः । विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः । कपिञ्जल इति प्राच्यैः कथितो गौरतित्तिरः" । कुलिङ्गः (कपर) इति लोके । "विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः । बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः" ।

विष्टप न० विष-कपन् तुट् च । भुवने अमर ।

विष्टब्ध त्रि० वि+स्तन्भ-क्त । प्रतिबद्धे अवरुद्धे

विष्टम्भ पु० वि+स्तन्भ-घञ् । १प्रतिबन्धे २आनाहे रोग-भेदे च आनाहशब्दे ७२८ पृ० दृश्यम् । [जनके च ।

विष्टम्भिन् त्रि० वि+स्तन्भ-णिनि । १प्रतिबन्धके २रोगविशेष-

विष्टर पु० वि+स्तॄ-अप् षत्वम् । "ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः" इति "वामावर्त्तस्तु विष्टर" इति च स्मृत्युक्ते दर्भसंस्तरे १आसनभेदे २आसनमात्रे ३वृक्षे ४कुशमुष्टौ च अमर । [विष्णौ अमरः ।

विष्टरश्रवस् पु० विष्टर० कुशमुष्टिरिव श्रवसी कर्णौ यस्य ।

विष्टरुहा स्त्री विष्टा भूमौ प्रविष्टा सती रोहति रुह-क । श्वेतकेतक्यां राजनि० । [शब्दे २८१८ पृ० दृश्यम् ।

विष्टार पु० वि+स्तॄ-घञ् षत्वम् । पङ्क्तिच्छन्दोभेदे छन्दः-

विष्टि स्त्री विष-क्तिन् क्तिच् वा । वेतनं विना भारादिव-हनरूपे १कर्मणि अमर । २वेतने ३कर्मणि ४प्रेषणे ५तिथ्यर्द्धात्मककरणमध्ये सप्तमे करणे भद्रायाम् । भद्राशब्दे ४६१७पृ० दृश्यम् । ६नरकभेदे हेमच० ७कर्मकरे भृत्ये ८वेतनं विना कर्मकरे च त्रि० मेदि० ।

विष्ठल न० विप्रकृष्टं स्थलम् प्रा०स०षत्वम् । दूरस्थस्थले सि०कौ०

विष्ठा स्त्री विविधं तिष्ठति स्था-क षत्वम् । १उदरे शब्दमाला २पुरीषे अमरः ।

विष्णु पु० विष-व्यापने नुक् । १परमेश्वरे अमरः

"यस्मात् विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनात्" इत्युक्तेः विश-प्रवेशे नु इत्यपि बोध्यम् । २वह्नौ ३शुद्धे ४वसुदेवताया धरायाम् । ५धर्मशास्त्रकारके मुनिभेदे च "मन्वत्रिविष्णुहारीत" इति याज्ञ० ६तद्दैवते श्रवणनक्षत्रे ज्यो०त० ।

विष्णुकन्द पु० विष्णुप्रियः कन्दः शा०त०। मूलभेदे राजनि०

विष्णुक्रान्ता स्त्री १त० विष्णुस्तद्वर्णः क्रान्तो वा यया । अपराजितायाम् अमरः तस्याः विष्णुतुल्यवर्णत्वात् विष्णुप्रियत्वात्तु तथात्वम् ।

विष्णुगुप्त पु० १चाणक्ये मुनौ चणकमेव वात्स्यायनत्वेन पक्षिलस्वामित्वेन प्रसिद्धे त्रिका०। २त० विष्णुना गुप्ते वस्त्वादौ ३देवादौ ४कन्दभेदे राजनि० ।

विष्णुतैल न० वैद्यकप्रसिद्धे तैलभेदे तच्च द्विविधं स्वल्पवृहद्भेदात् 'तत्तैलपाकप्रकारः भैषज्यरत्ना० उक्तो यथा तत्र स्वल्पविष्णुतैलम् "शालपर्णी पृश्निपर्णी बलागोरक्षतण्डुलाः । एरण्डस्य च मूलानि बृहत्यौ पूतिकस्य च । शतावरी सहचरौ पचेत्तैः पलोन्मितैः । तैलप्रस्थं पयोदत्त्वा गव्यं चाज्यं चतुर्गुणम् । अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतः परम् । वातार्त्तो नरनागाश्च पीत्वा द्रवत्तुरङ्गवत् । ऊर्द्ध्वपार्श्वशूले वाताख्ये गलगण्डेऽर्दिते तथा । शर्कराश्मरिवातघ्नं त्वक्कामनाद्यभेदक । क्षीणेन्द्रियेऽल्पशुक्रे च जराजर्जरिते हितम् । स्त्रीणामप्रजरोगाणां गर्भस्थितिकरं परम् । एतद्धरत् तैलं विष्णुना परिकीर्त्तितम्" । तण्डुलं गोरक्षतण्डुल । वृहत्यौ कण्टकार्य्यौ ॥ पूतिकं माटाकरञ्जं । सहचरौ झिण्टी । अत्र क्वाथान्तराभावात् क्षीरस्य चतुर्गुणत्वं कश्चिद्दाति । "स्नेहक्षीरमात्रत्वे पाको यत्नैरितः क्वचित् । जल चतुर्गुणं तत्र वीर्य्याधानार्थमावपेत्" इति परिभाषावचनात् । कश्चित्तु पाठात् क्वाथान्तररहिते तत्रक्षीरादिपञ्चिततैलादिपाके यातथ्यं न तु सर्वत्र । "एतावन्तच्चतुःपाटलरात्रकृष्णाश्व गांधी शटी चोरपुष्पदपर्णिमपर्णीरघुसौम्यौषधी स्तम्भ । स्त्रोतसा? तैलप्रशमनमेधौषधाद्यादिकम् । मन्वदृष्टमिदं प्रोक्तमपि चौषधि विष्णुतैलादिकं" । अथ वृहद्विष्णुतैलम् "सतवरणमस्त्रा जीवकर्षभकौ शटी । काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती मधुयष्टिका । मधूरिका देवदारु पद्मकाष्ठं शैलजम् । मांसी चैला त्वच कुष्ठं रक्तचन्दनमेव च । मञ्जिष्ठा मृगनाभिश्च श्वेतचन्दन-

कुङ्कुमम् । पर्णी कुन्दुरु चोरिश ग्रन्थिकस्तु नखी तथा । एतेषां पालिकैर्भागैस्तैलस्यापि तथाढकम् । शतावरी रसतम् दुग्धञ्चापि सम भवेत् । विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सर्ववातविकारनुत् । ऊर्द्ध्ववाते ह्यधोवाते कफवि‌पह एव च । शिरोमध्यगता ये च मन्यास्तम्भे गलग्रहे । यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला । ये वात प्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः । सर्वांस्तानाशयत्याशु सूर्य्यस्तम इवोदितः" ।

विष्णुदेवत(त्य) त्रि० विष्णुर्देवत(त्य) यस्य । विष्णुदेवताके द्रव्यादौ "ददन्तु सर्वदैवत्यं यदत्र द्विजोत्तमाः ! । तज्ज्ञेय विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदेवतम्" शु० त० विष्णु० । २श्रवणनक्षत्रे च ।

विष्णुधर्म्म पु० विष्णूपासनायोग्यो धर्मः शाक० । विष्णूपासनोचिते १नियमभेदे उपचारात् तत्प्रतिपादके २ग्रन्थे च

विष्णुधर्मोत्तर न० विष्णुधर्मं उत्तरः प्रधानः वृत्तित्वेन यस्य । संहिताभेदे ।

विष्णुपद न० विष्णोः पदमिव व्यापकत्वात् । १आकाशे अमर । ६त० । २क्षीरार्णवे मेदि० ३पद्मे च हेमच० ४विष्णोश्चरणे कर्म० । ५विष्णुरूपस्थाने च "तद्विष्णोः परमं पदम्" ऋ० विष्णुसूक्तम् ।

विष्णुपदी स्त्री० विष्णुपदं कारणत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । १गङ्गायाम् "निर्गता विष्णुपादाब्जात् तेन विष्णुपदी स्मृता" गङ्गास्तो० प्र०६ अ०। २वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशौ रवेः संक्रान्तौ च । "वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता" "पुण्यायां विष्णुपद्याञ्च प्राक्पश्चादपि षोडश" ज्यो०त०। "अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च" वि०त० "तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः । मैरन्तयोः ब संक्रान्तेर्यं विष्णुपदीदयम्" सू०सि० । "तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु । संक्रान्तेरप्राना ष्टद-स्थाने सहारादुः चक्रावनम् । संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं तुलाराश्यादिभागे चक्रापायाक्रमण वारद्वयं भवति तदन्तराले राश्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः । तथा हि मेषाद्यविषुवत्कोल्लादनयोरन्तराले वृषमिथुनयोरादौ । कर्कतुलयोरन्तराले सिंहकन्ययोरादौ । तुलामकरयोरन्तराले वृश्चिकधनुषोरादौ । मकरमेषयोरन्तराले कुम्भमीनयोरादौ इति । एवं विषुवमन्तरं संक्रमणद्वयमन्तरमयनं तदनन्तरं संक्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमन्तरं संक्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमित्यादि ,धेय,पुण्येन

चैवमित्यर्थः। संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेष-माह। नैरन्तर्यादिति। निरन्तरतया सम्भूतायाः संक्रान्तेः सकाशाद्विष्णुपदीद्वयं तदन्तरास इत्यर्थः” रघु०

विष्णुपुराण न० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च हेमाद्रिधृते ८४ अ० उक्ता यथा

“शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत्। त्रयोविंशतिसाहस्रं सर्वपातकनाशनम्। यत्रादिभागे निर्दिष्टाः षडंशाः शक्तृजेन ह। मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिका”। तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे “आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः। समुद्रमथनाख्यानं दक्षादीनां कथान्वयः। ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोश्चरितमेव च। प्राचेतसं तथाख्यानं प्रह्लादस्य कथानकम्। पृथुराज्याधिकाराख्यः प्रथमोऽंश इतीरितः। पातालनरकाख्यानं सप्तसर्गनिरूपणम्। सूर्यादिचारकथनं पृथग्लक्षणसंगतम्। चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिदर्शनम्। निदाघऋतुसंवादो द्वितीयोऽंश उदाहृतः”। प्रथमभागस्य तृतीयांशे “मन्वन्तरसमाख्यानं वेदव्यासावतारकम्। नरकोद्धारकं कर्म गदितञ्च ततः परम्। सगरस्यौर्वसंवादे सर्वधर्मनिरूपणम्। श्राद्धकल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिबन्धने। सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः। तृतीयोऽंशोऽयमुदितः सर्वपापप्रणाशनः”। प्रथमभागस्य चतुर्थांशे “सूर्यवंशकथा पुण्या सोमवंशानुकीर्त्तनम्। चतुर्थेऽंशे मुनिश्रेष्ठ! नानाराजकथाचितम्”। प्रथमभागस्य पञ्चमांशे “कृष्णावतारसम्प्रश्नो गोकुलीया कथा ततः। पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽघादिहिंसनम्। कैशोरे कंसहननं माथुरं चरितं तथा। ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वारवतीभवा। सर्वदैत्यवधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः। यत्र स्थित्वा जगन्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः। भूभारहरणं चक्रे परस्वहननादिभिः। अष्टावक्रीयमाख्यानं पञ्चमोऽंश इतीरितः”। प्रथमभागस्य षष्ठांशे “कलिजं चरितं प्रोक्तं चातुर्विध्यं लयस्य च। ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितः। केशिध्वजेन चेत्येष षष्ठोऽंशः परिकीर्त्तितः”। अतः द्वितीयभागे “अतःपरन्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात्। पृष्टेन चोदिताः शश्वद्विष्णुधर्मोत्तराह्वयाः। नानाधर्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः। धर्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा। वंशाख्यानं प्रकरणात्

स्तोत्राणि मनवस्तथा। नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारकाः। एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः” तत्फलश्रुतिः “वराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन कथितं त्विह। यो नरः पठते भक्त्या यः शृणोति च सादरम्। तावुभौ विष्णुलोकं हि व्रजेतां भुक्तभोगकौ। तल्लिखित्वा च यो दद्यादाषाढ्यां घृतधेनुना। सहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे द्विज!। स याति वैष्णवं धाम विमानेनार्कवर्चसा। यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं द्विज!। कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत्”।

विष्णुमाया स्त्री ६त०। विष्णोः परमेश्वरस्य माया। १अघटनघटनपटीयस्याम् ईश्वरस्याविद्यात्मिकायां शक्तौ २तदधिष्ठातृदुर्गायाञ्च।

विष्णुयशस् पु० कल्किपितरि कल्किपु०।

विष्णुरथ पु० विष्णोः रथ इव गतिहेतुत्वात्। १गरुडे अमरः। ६त०। २विष्णोः रथे च।

विष्णुरात पु० विष्णुना रातः विष्णुर्वा रातः रक्षकोऽस्य रा-क्त न वा। परीक्षिदाख्ये नृपे स हि गर्भस्थः अश्वत्थामास्त्रेण दग्धो मृतः सन् भगवता विष्णुना पुनर्जीवितः तत्कथा भा० आश्व० ७० अध्याये। तन्नामनिरुक्तिः भाग० १।१२ अ० यथा “दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले (कर्मे) संस्थामुपेयुषि। रातोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना। तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके ख्यातिं गमिष्यति”।

विष्णुवल्लभा स्त्री ६त०। १लक्ष्म्याम् राजनि० २तुलसीविशेषे च मत्स्य०। २अग्न्याम्।

विष्णुवाहन पु० विष्णुं वाहयति आत्मानं गमयति वह-णिच्-ल्यु। गरुडे हेमच०।

विष्णुवाह्य पु० विष्णुर्वाह्योऽस्य। गरुडे शब्दच०।

विष्पार पु० वि+स्फुर-विच्-घञ् षत्व स्फुर् स्थाने पारादेशः। धनुर्ज्याकर्षणशब्दे टङ्कारे अमरः।

विष्व त्रि० विविधेषु अस्सु विश+क्विप्। विशेष व्याप्ते अमरः।

विष्वक्सेनप्रिया स्त्री ६त०। १लक्ष्म्याम् (वाराह क्रान्ता) वाराहीकाम् अमरः।

विष्वदन न० वि+स्वन-ल्युट् षत्वम्। भोजने शब्द०।

विष्वाण पु० वि+स्वन-घञ् षत्वम्। भोजने हेमच०।

विस न० विस+क-क। बिसशब्दे अमरः। सर्वत्रविष्याद्यौ

विस गतौ दिवा० पर० सक० सेट्। विस्यति अवेसीत्।

विसंवाद पु० वि+सम्+वद–घञ्। १विप्रलम्भे अमरः। २वचने अन्यथा स्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा कथनादौ च।

विसकुसुम न० विसयुक्तं कुसुमम्। पद्मे राजनि०।

विसङ्कट पु० विगतः सङ्कटो यस्मात्। १सिंहे शब्दच० २इङ्गुदीवृक्षे च राजनि०। [भल्लूके च त्रिका०।

विसनाभि स्त्री विसं नाभिरिव यस्याः। १पद्मिन्याम् २पद्म०

विसर पु० वि+सृ–अप्। १समूहे अमरः। २विस्तारे च मेदि०

विसर्ग पु० वि+सृज–घञ्। १दाने २त्यागे ३मलत्यागे ४विसर्जनीयाख्ये ५वर्णभेदे ६सूर्य्यस्यायनभेदे ७मोक्षे हेमा०। ८प्रलये ९विशेषसृष्टौ शब्दरत्ना० "विसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितमिति" श्रीधरः।

विसर्जन न० वि+सृज–ल्युट्। १दाने अमरः २त्यागे च। वि+सृज–णिच् ल्युट्। ३प्रेरणे मेदि०।

वि(वी)सर्प पु० वि+सृप–घञ् वा दीर्घः। रोगभेदे तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा तत्र विसर्पविस्फोटनिदानं संख्यां निर्दिशन्नाह "लवणाम्लकटूष्णादिसेवनाद्दोषकोपतः। विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात्" आदिशब्दात् दधिकर्त्तरितशाकभक्ष्याक्रीप्रभृतीनां ग्रहणम्। सप्तधात्वं विवृणोति "वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः। चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः। आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः। यस्तु कर्द्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः"। विसर्पदोषदूष्याणि संख्यायाह "रक्तं लसीकात्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः। विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः"। त्रयो मलाः वातपित्तकफाः दोषा दूषका इत्यर्थः। अन्यथा दोषमलत्वे कथम् पुनरुक्तिदोषो न भिद्यते। वातिकस्य लक्षणमाह "तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः। शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्त्तिहर्षवान्"। परीसर्पो विसर्पः। वातज्वरसमव्यथः शिरोरुक्दाहोदरशूलादियुक्तः। भेदः विदारणेनेव व्यथा। आयामः आकर्षणेन व्यथा। पैत्तिकमाह "पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः"। द्रुतगतिः शीघ्रप्रसरणशीलः। अथ श्लैष्मिकमाह "कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्"। सान्निपातिकमाह "सन्निपातसमुत्थश्च सर्वरूपसमन्वितः"। वातपैत्तिकमाह "वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः। अस्थिभेदोऽग्निसदनतमकारोचकैर्युतः। करोति सर्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्। यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः। शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वा लक्ष्यते। अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् द्रुतं स च। मर्म्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः। व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत्। हिक्काञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते नरः। क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु। चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम्। दुःप्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते"। स्फोटः लक्ष्यत इत्यन्वयः। "मर्म्मानुसारी उदरहृदयानुसारी हरेत् विसर्प इत्यन्वयः हिक्कां हिक्काम् ईरयेत् उपर्य्युपरि प्रेरयेत्। मनोदेहश्रमजां निद्रां मरणरूपाम्। अश्नुते प्राप्नोति। वातश्लैष्मिकं ग्रन्थिविसर्पमाह "कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम्। रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगम्। दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम्। ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम्। श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिभ्रमैः। मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतः। इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः"। कफेन स्वहेतुदुष्टेन पवनोऽपि स्वहेतुदुष्टः। तेनायं वातश्लैष्मिकः। तं कफं बहुधा भित्त्वा रक्तं वा दूषयित्वेत्यन्वयः। त्वगादिकमिति रक्तस्य विशेषणम्। अथ पित्तश्लैष्मिकं कर्द्दमाख्यं विसर्पमाह "कफपित्ताज्ज्वरस्तम्भनिद्रातन्द्राशिरोरुजाः। अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः। मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम्। आमोपवेशनं लेपः स्रोतसाञ्च विसर्पति। प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक्। पीडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः। स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः। गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते। पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः। शवगन्धी च वीसर्पं कर्द्दमाख्यमुशन्ति तम्"। स च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः। पीडकैः पीडकाभिः। अवकीर्णः व्याप्तः। असितः कृष्णः। मेचकः कृष्णरूपः। प्राज्योष्मा प्रचुरोष्मा। स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते। स्पृष्टः सन् आर्द्रो भवति विदीर्य्यते। पङ्कवत् कर्द्दमवच्छीर्णः सन् कः। शीर्णमांसः गलितमांसः। अत एव स्पष्टस्नायुसिरागणः। सान्निपातिकमाह "सन्निपातसमुत्थश्च सर्वरूपसमन्वितः"। अथ क्षतजं विसर्पमाह "बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन्। विसर्पं मारुतः कुर्य्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम्। स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितम्"।

वाह्यहेतोः शस्त्रप्रहारव्यालदन्तनखाद्यागन्तुहेतोः । श्याववर्णोपेत कृष्णवर्णरक्तम् । उपद्रवानाह "ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वङ्मांसदरणक्लमौ । अरोचकविपाकौ च विसर्पस्योपद्रवाः" । साध्यत्वादिकमाह "सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति । पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव" ।

विसर्पण न० वि+सृप-ल्युट् । प्रसारे अमरः ।

विसल न० विस-कलच् । पल्लवे त्रिका० [मर स्त्रियां ङीप् ।

विसार पु स्त्री० विसरति सर्पति वि+सृ-ण । मत्स्ये अ-

विसारिन् त्रि० वि+सृ-णिनि । १प्रसरणशीले २मत्स्ये पु० ३माषपर्ण्यां स्त्री राजनि० ङीप् ।

विसिनी स्त्री विसानां समूहः तद्युक्तो देशो वा इनि । १पद्मसमूहे २पद्मलतायाम् ३स्थलादौ राजनि० ।

विसूचिका स्त्री विशिष्टा सूचीव इवार्थे कन् । रोगभेदे तस्य निरुक्तिर्यथा "सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः । यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते । तस्य निदानमाह "न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः । मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः । विदितागमा ज्ञातायुर्वेदाः । तस्या लक्षणमाह "मूर्च्छातिसारो वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः" । उद्वेष्टनं हस्तपादयोः, शिरसोभेदः शिरःशूलम् । तस्या उपद्रवानाह "निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता । अमी उपद्रवा घोरा विसूच्याः पञ्च दारुणाः । अमी उपद्रवा घोरा अमी निद्रानाशादय उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोराः भयङ्कराः । विसूच्याः पञ्च दारुणाः विसूच्यास्तु पञ्चापि यदि सुतरां दारुणाः प्राणभयङ्कराः । तस्या अरिष्टमाह "यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञश्छर्द्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः । क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय" । सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः सन्धयो यस्य सः" भावप्र० ।

विसृत त्रि० वि+सृ-क्त । विस्तीर्णे अमरः । [स्त्रियां ङीप् ।

विसृत्वर त्रि० वि+सृ-क्वरप् । प्रसरणशीले अमरः ।

विसृमर त्रि० वि+सृ-क्मरच् । विसरणशीले अमरः ।

विसृष्ट त्रि० वि+सृज-क्त । १प्रेरिते "रवेर्विसृष्टः" इति रघुः । २विक्षिप्ते जटा० ३दत्ते च ।

विस्त पु०न० विस-उत्सर्गे क्त नि० न इट् । १सुवर्णकर्षे २सुवर्णादिपरिमाणे च अमरः ।

विस्तर पु० वि+स्तॄ-अप् । १शब्दसमूहे अमरः । २वाक्यसङ्ग्रहे ३विस्तारे ४प्रणये ५समूहे च । आधारे अप् । ६पीठे शब्दरत्ना० ।

विस्तार पु० वि+स्तृ-संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १विटपे भावे घञ् । २विस्तीर्णतायाम् समासवाक्यस्य ३पदसमूहे च अमरः । ४स्तम्बे मेदि० ।

विस्तीर्ण त्रि० वि+स्तॄ-क्त । १विपुले २विस्तारयुक्ते ३विशाले च जटा० । [शब्दच० ।

विस्तीर्णपर्ण न० विस्तीर्णानि पर्णान्यस्य । मानके कन्दभेदे

विस्तृत त्रि० वि+स्तृ-क्त । विस्तारयुक्ते ।

विस्फुलिङ्ग पु० विस्फुरति वि+स्फुर-ड तादृशं लिङ्गमस्य । १वह्निकणे २विषभेदे च हेमच० ।

विस्फोट पु० विस्फोटयति वि+स्फुट-णिच्-अच् । (विषफोडा) व्रणभेदे स्वार्थे क । स्फोटकभेदे "विस्फोटकभयापहा" शीतलास्तोत्रम् । तद्रोगनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र विस्फोटस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह "कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च । तथर्त्तुदोषेण विपर्य्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु । त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदुष्य च । घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान्" । ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकशीतोष्णादीनामतियोगेन । विपर्य्ययेण ऋतुचिताहारविहारवैपरीत्येन । त्वचमाश्रित्य त्वचि विस्फोटान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान् ज्वरपूर्वान् । पूर्वरूपमाह "अग्निदग्धा इव स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः । क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः" । रक्तपित्तजा एतेन सर्वेषु विस्फोटकेषु रक्तपित्तयोः प्रधानकारणत्वम् यथा मसूरेषु वातस्य, तथा वातानुगतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः "यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगतं त्वचि । अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्वदेहगान्" । अथ वातिकमाह "शिरोरुक्शूलभूयिष्ठं ज्वरतृट्पर्वभेदनम् । सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम्" । शूलं तोदरूपम् । अथ पैत्तिकमाह "ज्वरदाहरुजास्रावपाकतृष्णासमन्वितम् । पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम्" । श्लैष्मिकमाह "छर्द्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुता । अवेदनश्चिरात् पाकः स विस्फोटः कफात्मकः" । द्वन्द्वजानाह-

णाम्। कफपैत्तिकमाह "कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्दिरेतैश्च कफपैत्तिकः"। अथ वातपित्तजमाह "वातपित्तकृतो यस्तु तत्र स्यात्तीव्रवेदना"। वातश्लैष्मिकमाह "कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम्"। सान्निपातिकमाह "मध्ये निम्नोन्नतान्तश्च कठिनः स्वल्पपाकवान्। दाहरागतृषामोहच्छर्दिमूर्च्छारुजाज्वराः। प्रलापो वेपथुर्मूर्च्छा सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः"। मोहो विपरीतं ज्ञानम् मूर्च्छा सर्वथा ज्ञानशून्यता। रक्तजमाह "वेदितव्याश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना। गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तस्रावा विदाहिनः। न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि"। पैत्तिकेन हेतुना पित्तस्य हेतुना कट्वादिना रक्तपित्तस्य तुल्यत्वात् सिद्धैर्योगशतैरपि ते सिद्धिं न समायान्ति। विस्फोटकभेदानाह "एते चाष्टविधा बाह्या आन्तरोऽपि भवेदयम्। मज्जस्वन्तर्व्यथा तीव्रा ज्वरश्चाभिजायते। यस्मिन् बहिर्गते स्वास्थ्यं न वातस्य बहिर्गतिः। तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्य्या विजानता"। उपद्रवानाह "तृट्श्वासमांससङ्कोचदाहहिक्कामदज्वराः। विसर्पमर्मसंरोधास्तेषामुक्ता उपद्रवाः"। मांससङ्कोचः मांसस्य शठितम्। मर्मसंरोधो मर्मव्यथा। तेषां विस्फोटानां केचिदुपद्रवाणां लक्षणान्तरं पठन्ति "हिक्काश्वासोऽरुचिस्तृष्णा चाङ्गमर्दो हृदिव्यथा। विसर्पज्वरहृल्लासाः विस्फोटानामुपद्रवाः"। साध्यत्वादिकमाह "एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः। सर्वरूपान्वितो घोरो ह्यसाध्यो भूर्य्युपद्रवः"। २कुष्ठभेदे "स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटास्तु तनुत्वचः" भावप्र०।

विस्मय पु० वि+स्मि–अच्। १आश्चर्य्ये अमरः। २अद्भुतरसस्थायिभावके रसभेदे सा०द०। "विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु। विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः" सा०द०। ३दर्पे मेदि० ४सन्देहे शब्दर०। [अमरः।

विस्मयान्वित त्रि० ३त०। १विस्मययुक्ते २आश्चर्य्ययुक्ते च

विस्मापन पु० वि+स्मि–णिच्–अच–आत् वा पुक् च ल्यु। १कुहके २कामदेवे च। ३गन्धर्वपुरे न० मेदि०। भावे ल्युट्। विस्मापनमप्यत्र।

विस्मित पु० वि+स्मि–क्त। विस्मययुक्ते।

विस्मृत त्रि० वि+स्मृ–क्त। अस्मारिते अमरः।

विस्मृति स्त्री वि+स्मृ–क्तिन्। अस्मरणे।

विस्र न० विस–रक्। आमगन्धौ १दिताहमादौ २अपक्वमांसगन्धे भरतः। ३आमगन्धे च

विस्रंस पु० वि+स्रन्स–भावे–घञ्। १पतने २स्खलने च।

विस्रगन्धा स्त्री विस्रो गन्धोऽस्याः। हपुषायाम् राजनि०।

विस्रगन्धि पु० विस्रस्येव गन्धोऽस्य इत्समा०। हरिताले हेमच०। [च अमरः।

विस्रम्भ पु० वि+स्रन्भ–घञ्। १विश्वासे २प्रणये ३परिचये

विस्रम्भिन् त्रि० वि+स्रन्भ–णिनि। १विश्वासयुक्ते २प्रणयिनि च।

विस्रसा स्त्री वि+स्रन्स–क। जरायाम् अमरः। [जनि०।

विस्रा स्त्री विस्रमामगन्धोऽस्त्यस्याः अच्। हपुषायाम् रा-

विहग पुंस्त्री० विहायसा गच्छति गम–ड नि०। १पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष्। २वाणे ३सूर्य्ये ४चन्द्रे ५मेघे च पु० शब्दरत्ना०। ६सूर्य्यादिग्रहे पु० धरणिः।

विहङ्गम पुंस्त्री० विहायसा गच्छति गम–खच् नि०। पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष्। १भारयष्टी स्त्री (बाँक) शब्दच०।

विहङ्गराज पु० ६त० अच् समा०। गरुडे हला० "विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैः" माघः। [२हिंसायाञ्च मेदि०।

विहनन न० विहन्यते वि+हन–ल्युट्। १तूलपिञ्जने २विघ्ने

विहर पु० वि+हृ–अप्। विहारे ल्युट्। विहरण तत्रैव न०।

विहसित न० वि+हस–क्त। मध्यमहास्ये अमरः।

विहस्त त्रि० विगतो हस्तो हस्तावलम्बनं यस्य। १व्याकुले अमर। २पण्डिते मेदि० ३षण्ढे च पु० शब्दच०। प्रा० ६त०। ४हस्तशून्ये त्रि०।

विहा अव्य० वि+हा–आ। स्वर्गे त्रि०को०।

विहापित न० वि+हा–णिच् क्त। दाने अमरः।

विहायस् पु०न० वि+हा–असुन् नि० णिच्च। १आकाशे २पक्षिणि पु० अमरः। स्वार्थे अच्। विहायसमप्यत्र आकाशे न० खगे पु०। अदन्तमप्ययम् आकाशे हेमच०।

विहार पु० वि+हृ–घञ्। क्रीडार्थं पादाभ्यां १गमने अमर २भ्रमणे ३स्कन्धे ४लीलायां ५बौद्धदेवालये मेदि० ६जैनालये च शब्दमा० ७विन्दुरेखकखगे पुंस्त्री० शब्दच०।

विहित त्रि० वि+धा–क्त। १कृते विधिना २बोधिते च।

विहीन त्रि० वि+हा–क्त। १त्यक्ते २वर्जिते च।

विहृत न० वि+हृ–भावे क्त। १विहारे २स्त्रीणां चेष्टाभेदे हेमचन्द्रे "लीलाविलासो विच्छित्तिर्विब्बोकः किलकिञ्चितम्। मोट्टायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा। विभ्रमश्चेत्यलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविका दश" विहृतस्थिते च पाठः" सा०द० स्त्रीणां स्वाभाविकालङ्कारभेदः। प्राप्ते विहृतस्थिते च पदेऽपि। "वक्तव्यकालेऽप्यवचो

यथो प्रोद्दंश्य निहतं मतमिति" व्यचितम् विलतशब्दे ४८८१पृ० दर्शितेन उज्ज्वलमणिवाक्येन व्यचितविलतस्य तत्यार्थत्वात् अतस्तत्र विलतमित्येव पाठो युक्तः।

विहेठन न० वि+हेठ-भावे ल्युट्। १हिंसायां २मर्दने ३विडम्बने मेदि० ४विबाधायां त्रिका०। [५विलोने च हेमच०।

विह्वल त्रि० वि+ह्वल-अच्। १भयादिना व्याकुले अमरः।

वी कान्तौ जनने च अक० गतौ व्याप्तौ क्षेपे भक्षणे च सक० अदा० पर० अनिट्। वेति अवैषीत्।

वीक पु० अज-कक् व्यादेशः। १वायौ २खगे च उज्ज्वल०। ३मनसि संक्षिप्तसा०। [२प्रकाशे च अमरः।

वी(वि)काश पु० वि+काश-घञ् वा दीर्घः। १रहसि

वीक्षण न० वि+ईक्ष-करणे ल्युट्। १नेत्रे। भावे ल्युट्। २दर्शने।

वीङ्खा स्त्री वि+इखि-अच्। १नृत्यशिल्पप्रकार। भावे अ। २गतिभेदे ३चलने ४अश्वगतिभेदे ५सन्धौ च शब्दच०।

वीचि(ची) पु स्त्री० वे-डीचि स्त्रीत्वे वा ङीप्। १तरङ्गे अमरः २अवकाशे ३सुखे मेदि०। ४अल्पे हेमच०। ५किरणे च जटाध०।

वीचितरङ्ग पु० वीचय इव तरङ्गा यत्र। वीचितो यथा, उत्तरोत्तर तरङ्गजननमेवं स्वजन्यजन्यादिक्रमेण शब्दादिविषये न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६८पृ० दृश्यम्। [हेमच०।

वीचिमालिन् पु० वीचीनां मालाऽस्त्यस्य इनि। समुद्रे

वील व्यजने अद० चुरा० उभय० सक० सेट्। वीजयति ते अविवीजत्-त। "वीज्यते स हि संसुप्त" इति कुमार।

वीज न० वी-क्विप् अज-ड कर्म०। १कारणे २शुक्रे अमरः। ३अङ्कुरे ४तत्त्वावधाने मेदि०। ५मज्जनि राजनि०। ६अव्यक्तगणितभेदे "पूर्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तवीजं प्रायः प्रश्ना नो विना व्यक्तयुक्त्या। ज्ञातुं शक्या मन्दधीभिर्नितान्तं यस्मात्तस्माद्‌ वच्मि वीजक्रियाञ्च। ७मन्त्रभेदे मन्त्रशा०। "वीजन्ते मातरेतत् त्रिपुरहरवधु! त्रिः कृतं ये जपन्ति" कर्पूरस्त०। ७धान्यादे फलादौ च।

वीजक पु० वीजेन कायति कै-क। १मातुलुङ्गे जटा० २पीतसारे (विजयासार) भावप्र०।

वीजकृत् न० वीजं शुक्रवृद्धिं करोति कृ-क्विप्। वाजीकरणे राजनि०। [शराटके अमरः।

वीजकोश पु० वीजानां कोश इवाधारः। पद्मवीजाधारे

वीजगर्भ पु० वीजानि गर्भे यस्य। पटोले राजनि०।

वीजगुप्ति स्त्री वीजानां गुप्तिर्यस्याम्। शिम्बायाम् राजनि०।

वीजन न० वीज-भावे ल्युट्। १व्यजने। करणे ल्युट्। २चामरादौ ३वस्तुनि पु० ४चक्रवाके ५जीवञ्जीवविहगे च पुंस्त्री० शब्दरत्ना०। स्त्रियां ङीप्।

वीजपादप पु० वीजप्रधानः पादपः। १भल्लातकवृक्षे राजनि० वीजजातः पादपः शा०त०। २वीजजाते वीजप्ररोहिवृक्षे च। [मेदि०।

वीजपुष्प न० वीजात् पुष्पं यस्य। १मरुवके २मदनवृक्षे च

वीजपूर पु० पूर्यते पूर+घञ् ३त०। (टावा लेबु) जम्बीरभेदे वाजपूर्णोऽप्यत्र।

"वीजपूरफलं स्वादु रसेऽम्लं दीपनं लघु। रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधनम्। श्वासकासारुचिहरं हृद्यं तृष्णाहरं स्मृतम्"। तद्भेदमधुकर्कटी गुणा यथा "वीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरा मधुकर्कटी। मधुकर्कटिका स्वादी रोचनी शीतला गुरुः। रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा" भावप्र०।

वीजपेशिका स्त्री वीजस्य शुक्रस्य पेशिकेव। अण्डकोषे राजनि०। [राजनि०।

वीजफलक पु० वीजानि फले यस्य कप्। वीजपूरे जम्बीरे

वीजमातृका स्त्री वीजानां मातेव इवार्थे कन्। पद्मवीजे हारा०।

वीजरत्न न० वीजं रत्नमिवास्य। माषकलाये हेमच०।

वीजरुह पु० वीजेन रोहति रुह-क। वीजमात्रजाते धान्यादौ 'कुरण्टकाद्या अग्रवीजा मूलजास्तूत्पलादय'। पर्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः शल्लकीमुखाः। शाल्यादयो वीजरुहाः संमूर्च्छजास्तृणादयः। स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेते मूलजातय" हेमच०।

वीजरेचन न० वीजं रेचयति रिच-णिच्-ल्यु। वीजेषु मध्ये रेचके जयपालवीजे राजनि०।

वीजवपन न० वीजानि उप्यन्तेऽत्र वप-आधारे ल्युट्। १क्षेत्रे। भावे ल्युट्। २वीजस्य धान्यादेर्नाशे क्षेत्रे क्षेपणे च। तद्दिनादि दीपिकायामुक्तं यथा "पूर्वाग्नियाम्यफणिपित्र्यविशान्यमेषु रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय। द्वन्द्वालिमीनघटये त्रिकुलालिवारे चक्रेन्दुयोगकरणेषु फलप्रवाहः। इत्यादिगृहवीजवपनस्य विधिं यतः। चित्रायाञ्च शुभे लग्ने स्थिरचन्द्रमसोदये। हेमादि त्रिविधस्य वीजस्योपनस्य विधिं। इन्द्रं चित्ते निधाय च यत्र शस्तेषु वदेत्। ततः सान्ध्यवीजवापं सर्वको कुर्यात्‌ तथा। प्राङ्मुखः सदर्भं स्वयं इन्द्रं नमस्

सुधीरयेत् । त्वं वै वसुन्धरे ! धीते वसुन्धरावरदे । नमस्ते मे सुभं नित्यं सर्व मेघां शुभे कुरु ।। रोहन्तु सर्वसस्यानि काले देवः प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च" । "वृद्धा बीजन्तु तमैव भोक्तव्यं न कृषेः कचित्", पराशरः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ । अतः परञ्चाधम न चापि श्रावणे शुभम्" । लाङ्गलेऽधिकं स्मृतम् । ज्योतिषे "पूर्वाभाद्रपदामूलं रोहिणी चाद्रपदा पुनर्वी । विशाखा शतभिषा चाय धान्यादिरोपणे वरा । वर्जयेत् रिक्तां भौमौ पूर्वाभिसन्धिर्दिनुच्यते । अतः ज्ञाति पुनर्वसु हे वायवनृ धैव दुर्गति । आरामे दक्षमध्ये वा भाजयन्त्र वर्षमावपत् । पराभवं रिपुयोगि मघाधनधनक्षयम् । नित्या भौमौ कथायय विष्णु नैतापराजिता । कोविदारश्च सर्वम् वरं निघ्नन्ति सद्धनम्" । नित्या हरिद्रा कोविदारौ रक्षकाञ्चनः । "हेमाम्बरा हयबीलं खातो नन्दो च रापयेत् । मधुवेति सुमोतेति पुष्यदेति धरेति च । नमस्ते सुभगे ! नित्यं द्रुमोऽद्य वर्द्धतामिति" ज्यो॰त॰ "एतच् स्मृतिवाक्यादितिविशाखोक्ति भौमं विना बीजोप्तिर्गदिता शुभा मधुमतोऽदाम्मोन्दुराभिन्दुः । राशेश्चात्मिनपुत्राम्यश्च भवराश्रुतौ कर्केऽर्के भरता-ग्राम्यमात्मयाद्यमानि सुतिभिः बीजाम्यवत् चन्ति च" ज्यो॰ । "एतेष्विति । स्मृतिःश्रवः वाक्यं ममता-रका चादिति पुनर्वसु विशाखा प्रसिद्धा एतेष्ट्वभि-नेष्वपि विशेषेषु पूर्वोत्तरफल्गुनेषु मूलमपास्यश्वद्विषम-धनिष्ठास्वातीषु चतुर्दशकमध्ये च बीजोप्तिरीतमपरं शु-भम् । अतएव रत्नमालायाम् "हस्तादित्रयोत्तररोहि-णीषु विशाखराधामृगरेवतीषु । स्वातौ धनिष्ठा मघासु मूले बीजाप्तिरत्नकदमप्रदिष्टा" । वशिष्ठेनाप्ये-तावन्त्येव नक्षत्राण्युक्तानि "धात्रुद्वये कौष्णपैत्रपुष्ये हस्तत्रये मन्दुत्तरमैत्रभेषु । रौष्णे धनिष्ठाद्वयवाश्विनीषु बीजोप्तिरुद्धकृत्फलमदा स्यादिति" । कौषधी मूल नारदे-नाप्युक्तानि "मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु पितृवायुवसूत्तषु । मूलभेषु बीजोप्तिरत्युत्तमफलप्रदा" । कश्यपेनापि "मृदु धातुमनेकत्यक्षिप्रभुवस्तृष्णु । मीता मलयाथ बीजो-प्तिरत्युत्तमफलप्रदा" । अत मघा भोक्ता । अथ भोमो मङ्गलवारो निषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु बीजोप्ति शुभा । अत विनायागे द्वितीया दशम्यष्टम्येकादश्याद्येषु कृते बीजोप्तिर्वर्जितव्या

बलवात् भेदा कर्णविद्यतो नक्षत्रोऽश्वानुरक्ते तेन बीजोप्तिर्निर्दिष्टमर्थः । अत्र काकविशेषविशेषो राजमा-र्त्तण्डे "रवौ रौद्रायशाद्र्ले भूमि. शनावपि रजः । तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजानां परिवर्जयेत्" इति । अथ बीजोप्तौ फणिचक्रमुच्यते । अशुभतो न विद्यन्ते भावः विरचा यथावाणुः यत्र पादराभावः तत्र कृतकार्ये विरचाः मास्योऽग्र्याङ्गवाच र्थ नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः । राहुपरितनक्षत्रादेशौ भानि अमदयमीधीमादि तत-स्त्रीणि शुभानि तत पञ्चमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततो-ऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं तत-स्त्रीणि शुभानि ततश्चाद्यशुभानि । एव बीजोप्तौ चन्द्र-विपतितनक्षत्राणां शुभाशुभत्वं वक्ष्यते नारदेन "धनेषु त्रितयं मूर्ध्नि धान्यनाशाय राहुभात् । गले त्रयं कज्ज-लाय स्यात् द्वादश चोदरे । निष्फलं पुच्छे त्रयं लाङ्गूले च चतुष्टयमीरितम् । नाभौ बहिःस्थिते स्यात् बीजोप्त्य-र्थमिति विन्यसेदिति । राहुर्यस्मिन् भे स्थितः तस्मात् तत्र त्रयं मूर्ध्नि मस्तके स्थाप्यं धान्यनाशकरं भवति । तत-स्त्रयं गले स्थाप्यं कज्जलाय स्यादिकारणादद्वं स्यात् । ततो द्वादश भानि बहिर्भग्रहलक्षितानि उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यवृद्धये स्युः ततो नक्षत्रत्रयं पुच्छे निष्फल-फलकरं स्यात् ततोऽवशिष्टं चतुर्भग्रहचतुष्कं धान्यनाश-करं स्यात् । रत्नमालायामपि "मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयं च जठरे भिन्नानि च द्वादश स्यात् पुच्छे च चतुष्टयं बहिरतो भाना स्थितं पञ्चकम् । दृष्ट्वा कज्जलमद्य-वृद्धिरधिकानिष्पत्तिरुक्ता क्रमात् स्यादीतिभयं भयं च फणिभात्तु बीजोप्तिकाले स्फुटम्" इति । अत्र के-चित् फणिभात् सूर्यनक्षत्रादिति व्याचक्षते तत्र युक्तिः "सूर्यभात् दश स्थाप्यः" इति स्वरोदयवाक्यैकवा-क्यत्वात् । तत्र नारदवाक्ये साक्षाद्राहुभादित्युक्तत्वात् "राहुधिष्ण्यात् समारभ्य धिष्ण्यत्रयं सिद्धकमिति" कश्यपोक्तेश्च । "सूर्यभाद्दश स्थाप्यः" इति तु स्वरोदय-वचनं देशभेदव्यवस्थितम् । बीजवापने लग्नशुद्धिमाह वशिष्ठः "भवरिपुसहजे पापैश्चित्रकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः । कथितेषु च धिष्ण्येष्वपि शुभलग्ने बीजवापनं कार्य-मिति" पी॰धा॰ ।

बीजद्रुम पु॰ बीजमात्राज्जातो द्रुमः । असनद्रुमे राजनि॰ ।

बीजसङ्ग्रह पु॰ बीजानां वपनयोग्यधान्यादीनां सङ्ग्रह सं-ग्रहः सम्+ग्रह–अप । वपनयोग्यधान्यादिसंग्रहे ।

"हस्ताश्विन्यादितिस्वातिरेवत्या श्रवणद्वये । स्थिरे लग्ने गुरौ शुक्रे बीज धार्य्यं प्रशस्यते । माघे वा फाल्गुने वापि सर्व्वबीजानि सञ्चयेत् । शोषयेत्तापयेद्रौद्रे रात्रौ चापि निधापयेत् । ततश्च पुटिकां बद्ध्वा शोषयेच्च पुनः पुनः । स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिञ्च न स्पृशेत् । दीपाग्निना च संस्पृष्टं वन्ध्या चोपहतञ्च यत् । वर्ज्जनीयं तथा बीजं यच्च स्यात् कीटसमन्वितम्" ज्यो॰ त॰ ।

वीजसू पु॰ वीजं सूते सू-क्विप् । पृथिव्याम् हेमच॰ ।

वीजस्थापन ६त॰ । धान्यादिस्थापने तन्मुहूर्त्तादिक ज्यो॰ त॰उक्तम "याम्याग्निरुद्राहिविशाखपूर्व्वाशाक्रेन्द्रपित्र्ये तरभे शुभाह्ने । धान्यादिसंस्थापनमेव शस्तं सूर्य्यस्थिर द्व्यङ्गतनूदयेषु । सौम्यादितिमघाज्येष्ठामूलरेवतीषु च कारयेत् । मीने लग्ने शुभे चन्द्रे निधने क्रूरवर्ज्जिते । चेत्रस्य कोष्ठके धान्य गर्गो वदति सर्व्वदा" ।

वीजाकृत त्रि॰ वीजेन सह कृष्टम् डाच्+कृ-क्त । वीजेन सह कृष्टे क्षेत्रे ।

वीजाम्ल न॰ वीजेनाम्लमिव । वृक्षाम्ले राजनि॰ ।

वीजिन् पु॰ वीजमस्त्यस्य इनि । १उत्पादके पितरि हेमच॰ २वीजविशिष्टे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । [त्रिका॰ ।

वीजोदक न॰ वीजमिव कठिनत्वादुदकं यत्र । करकायां

वीज्य त्रि॰ वीजेन इज्य वि+यज क्यप् वा । कुलीने अमर

वीटि(टी) स्त्री वि+इट-इन् वा ङीप् । (पानेर बीड़ा) सज्जिततांम्बूले । स्वार्थे क । वीटिका तत्रैव । "कर्पूरखण्डिकाद्यन्वी च "तद्वीटिकामर्पयि" सा॰द॰ ।

वीणा स्त्री अज-नक् वीभाव पृषो॰ णत्वम् । स्वनामख्याते १वाद्यभेदे अमर । वाद्यशब्दे दृश्यम । २विद्युति मेदि॰

वीणादण्ड पु॰ ६त॰ । वीणावाद्यस्थितालाबूपरिस्थे काष्ठदण्डे अमर । [वादके अमर ।

वीणावाद त्रि॰ वीणां वादयति वद्-णिच् अण् । वीणा

वीत न॰ वि इण-क्त । १युद्धासमर्थे हस्त्यश्वादिसैन्ये अमर २अङ्कुशकर्म्मणि मेदि॰ । ३न्यायाद्युक्ते अनुमानभेदे च । अवीतशब्दे ४६५ पृ॰ दृश्यम् । ४शान्ते ५गते च त्रि हेमच॰ ।

वीतंस पु॰ वि+तनस्-घञ् दीर्घः । १मृगपक्षिणां बन्धोपकरणे दामप्रभृतौ अमर । २तथा विधावेष्टनस्थाने रणे मेदि॰ ।

वीतन पु॰ विशिष्ट तनोति तत्र अच् पृषो॰ दीर्घः । कण्ठपार्श्वद्वये "कण्ठस्तु कन्धरा मन्या कण्ठपार्श्वौ तु वीतनौ" हेमच॰ ।

वीतशोक पु॰ पु॰ वीत विगतः शोको यस्मात् यस्य वा । १अशोकवृक्षे शब्दच॰ । २शोकहीने त्रि॰ ।

वीति स्त्री वी-क्तिन् । १गतौ २दीप्तौ ३भोजने ४प्रजनने ५धारणे च मेदि॰ ।

वीतिहोत्र पु॰ वीतये पुरोडाशादिभक्षणाय हूयन्ते देवा अत्र हु-आधारे त्र । १वह्नौ अमर २सूर्य्ये मेदि॰ ।

वीथि(थी) स्त्री विथ-इन् वा ङीप् । १पङ्क्तौ २श्रेणौ ३गृहाङ्गे ४वर्त्मनि ५दृश्यकाव्यभेदे च मेदि॰ ।
तल्लक्षणादि सा॰द॰ ६प॰ उक्तं यथा
"वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते । आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः । सूचयेद्भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि । मुखनिर्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः' । कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैशिकीवृत्तिबहुलत्वम् । 'अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः । उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम् । वाक्केल्यधिबलं गण्डमवस्यन्दितनालिके । असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु' । तत्रोद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते 'मिथो वाक्यमसद्भूतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः" । यथा विक्रमोर्वश्याम् । वसन्तसौविदूषकचेट्योरन्योन्यवचनम् 'त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः" । यथा तत्रैव राजा "सर्व्वक्षितिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्व्वाङ्गसुन्दरी । रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया" । नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । राजा कथं दृष्टेत्याह । अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् "नटादित्रितयालापमेवदमिति" कश्चित् 'प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलनाच्छलम्" यथा वेण्यां 'भीमार्जुनौ' 'कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् । कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः क्वास्ते दुर्य्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः" अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित् कार्य्यमुद्दिश्य कस्यचित् । उदीर्य्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोषकृत्" "वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत्" । द्वित्रीत्युपलक्षणं यथा "भिक्षो ! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना मद्यञ्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह । वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्य्येण वा चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य

कान्ता गतिः"। "केचित् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वर्त्तनम् विरित्याहुः"। अन्ये च "अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्"। "अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्द्धयाधिबलं मतम्"। यथा मम प्रभावत्यां वज्रनाभः "अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया। लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः"। प्रद्युम्नः। अरे असुरापसद। अलमसुना बहुप्रलापेन, मम खलु "अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरुकोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः। आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया"। "गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धिभिन्नार्थं सत्वरं वचः"। यथा वेण्यां "राजा" अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम्"। अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी। "देव भग्नं भग्नमित्यादि"। अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे सम्बन्धे सम्बद्धम्। "व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत्"। यथा छलितरामे सीता। जाद कल्लं क्खु अयोज्झाए गन्तव्वं तहिं सो राआ विणएण पणमिदव्वो। लवः। अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यं। सीता। जाद सो क्खु तुह्माणं पिदा। लवः। किमावयोः रघुपतिः पिता। सीता। साशङ्कं मा अण्णधा संकध ण क्खु तुह्माणं सअलाए ज्जेव पुहवीए त्ति"। "प्रहेलिकेव हास्येन युक्ता भवति नालिका"। संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका। यथा रत्नावल्यां "सुसङ्गता "सहि जस्स कदे तुमं। आं चित्तफलअस्स"। अत्र त्वं एव लेख्यमानतयेत्यर्थः स्पष्टतः। "असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम्। अगृह्णतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः"। तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्यां प्रद्युम्नः सहकारवल्लीमवलोक्य सानन्दम्" अहो सा कथमिहैव। "अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी। किशलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे"। एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि। तृतीयं यथा वेण्यां दुर्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम्। "व्याहारो यत्परस्यार्थे हास्यक्षोभकरं वचः"। यथा मालविकाग्निमित्रे। लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति। "विदूषकः। मा दाव उवदेससुद्धा गमिस्ससि इत्युपक्रमे गणदासः। विदूषकं प्रति आर्य! उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः"। विदूषकः। पढमं बम्हणपूआ भोदि सा इमाए लङ्घिदा। मालविका

"स्मयते" (तत्र इति पाठान्तरम्) इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा वचसा व्याहारः। "दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत्"। क्रमेण यथा "प्रियजीवितता क्रौर्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता। भूयस्तद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः। तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया। सुखैकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना"। इति वाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि वीथ्यामवश्यं विधेयानि। विस्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि भाणादौ व्याख्यात अव्याहृतया स्थितत्वादीनीत्यम्" सा॰द॰ ६प॰।

वीथ्यङ्ग पु॰ वीथ्या दृश्यकाव्यस्य १दृश्यकाव्यभेदे। ६त॰। २तदङ्गे वीथिपदोक्ते दृश्यम्। [संक्षिप्तसा॰।

वीध्र त्रि॰ वि-इन्ध-रक्। १निर्मले २नभसि ३वायौ ४अग्नौ

वीनाह पु॰ वि-नह-घञ् दीर्घः। कूपादिमुखबन्धनसाधने (पाट) ख्याते पदार्थे अमरः।

वीप्सा स्त्री वि+आप-सन् अच् ईत्-त्व अभ्यासलोपश्च। व्याप्तौ

वीर शौर्य्ये अद॰चु॰आत्म॰ सक॰सेट्। वीरयते अविवीरत।

वीभ शौर्य्येहेतुके प्रकाशे विकत्थने च भ्वा॰आत्म॰सेट्। कदिद् अकि न शुभः। बीभत अवीभिष्ट।

वीर न॰वीर-अच्। १शृङ्गिले २नडे मेदि॰ ३मरिचे ४पद्ममूले ५काञ्जिके ६उशीरे ७आर्द्रके राजनि॰। ८शौर्य्यविशिष्टे शूरे त्रि॰ अमरः। ९जिने १०नटे पु॰ हेमच॰। ११विष्णौ पु॰ विष्णुस॰। तन्त्रोक्ते १२कुलाचारयुते त्रि॰ कुलाचारशब्दे पु॰ दृश्यम्। १३तक्षुकीये १४वराहकन्दे १५लताकरञ्जे १६करवीरे १७अर्जुने पु॰ राजनि॰ १८यज्ञाग्नौ भरतः वीरहा १९उत्तरे २०सुभटे च मेदि॰। २१श्रेष्ठे त्रि॰ हेमच॰। २२पत्न्यौ २३पुत्रे च "अवीरा निष्पतिसुता" अमरः। २४रसभेदे "उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः। महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः। आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः। विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः। अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः। सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः। स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्"। स च वीरः। दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः" सा॰द॰३प॰।

वीरक पु॰ वि+ईर-ण्वुल्। करवीरे राजनि॰।

वीरण न॰ वि+ईर-ल्यु। उशीर (विणामूल) मन्त्र॰।

वीरतर न० वि+ईर–अच् तत, वीर+शा तरप्। १वीरणे अमरः। २शूरतरे च।

वीरतरु पु० वि+ईर–अच् कर्म०। १अर्जुनवृक्षे अमरः। २कोकिलाक्षे ३भल्लातके (भेला) ४बिल्वभेदे च राजनि० वीरवृक्षादयोऽप्यत्र।

वीरपत्नी स्त्री वीरः पतिर्यस्याः वा नुक् ङीप् च। वीरभार्य्यायाम् अमर। पक्षे वीरपति तत्रार्थे।

वीरपत्रा स्त्री वीरयति वीर–अच् तथाभूतं पत्रं यस्याः। विजयायाम् भङ्गे राजनि०।

वीरपान(ण) न० वीराणां पानं वा णत्वम्। युद्धाय युद्धखेदापनुत्तये वा सुरापानादौ अमरः।

वीरभद्र पु० वीरो भद्रोऽस्य। १अश्वमेधीयेऽश्वे २वीरेषु श्रेष्ठे ३वीरणे मेदि०। ४शिवगणभेदे तदुत्पत्तिकथा काशीख० ८९अ०। "महावीरोऽपरे भद्र! मम सर्वगणेष्विह। वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितः परमो भव। कुरु मे सत्वरं कर्म दक्षयज्ञक्षयं नय"। स्वार्थे क। वीरभद्रक वीरणे जटा०।

वीरभार्य्या स्त्री ६त०। वीरपत्न्याम् अमरः।

वीरमातृ स्त्री ६त०। वीरस्य जनन्याम् अमरः।

वीररजस् न० वीर इव रजः रक्तत्वात्। सिन्दूरे राजनि०।

वीररेणु पु० वीरस्य तु वीरो रेणुर्धूलिमर्दनं यस्य। भीमसेने त्रिका०।

वीरवत् त्रि० वीरोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १वीरयुते स्त्रियां ङीप्। "वीरवती न भूमिः" भट्टिः। सा च २मांसरोहिण्यां भावप्र०।

वीरवत्सा स्त्री वीरो वत्सो यस्याः। वीरमातरि जटा०।

वीरबाहु पु० विष्णौ विष्णुस०।

वीरविप्लावक पु० "वीरविप्लावको यस्तु धनैः शूद्रसमाहृतैः" हेमच० उक्ते शूद्रदत्तधनेन होमकर्त्तरि।

वीरवृक्ष पु० नित्यकर्म०। १भल्लातकवृक्षे अमरः। २अर्जुनवृक्षे हेमच० ३नलभेदे। राजनि० (रैधान) ४धान्यभेदे रत्नमाला।

वीरसू स्त्री वीरं सूते सू+क्विप्। वीरमातरि अमरः।

वीरसेन पु० वीरा सेना यस्य। १नलराजजनके नृपभेदे भा० व० ५२अ०। २आरुकवृक्षे न० राजनि०।

वीरहन् पु० वीरयति योद्धुमिच्छति करोति वीर+णिच् अच्। वीरो यज्ञाग्निस्तं हतवान् हन–क्विप्। नष्टाग्नौ द्विजे अमरः। २विष्णौ विष्णुस०।

वीरा स्त्री वि+ईर–अच्, वीर–अच् वा वीर+अर्शआद्यर्थे अच् वा। १सुरामांसवस्तुनि २क्षीरकाकोल्याम् ३आमलक्याम् ४एलवालुकायां ५पतिपुत्रवत्यां स्त्रियां ६रम्भायां ७विदार्य्याम् ८दुग्धिकायाम् ९क्षीरविदार्य्यां १०मद्यां मेदि०। ११काकोल्यां १२महाशतावर्य्यां १३घृतकुमार्य्याम् १४ब्राह्म्याम् १५अतिविषायां १६मर्दरायाञ्च राजनि०। १७शिंशपावृक्षे (शिशु) रत्नमा०।

वीराम्ल पु० वीरयति योद्धुमिच्छति करोति वीर+णिच्–अच् कर्म०। वृक्षाम्ले राजनि०। [भयङ्करे युद्धक्षेत्रे अमर.।

वीराशंसन न० वीरैराशस्यतेऽत्र आ+शन्स–आधारे ल्युट्।

वीरासन न० वीरस्येवासनम्। "एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम्। इतरस्मिंस्तथा पश्चात् वीरासनमितीरितम्" इत्युक्ते आसनभेदे तन्त्रम्। २भित्त्याद्यनवलम्बनेन स्थितौ "रात्रौ वीरासनं वसेत्" मनुव्या० कुल्लू०।

वीरुध्(धा) स्त्री वि+रुध–क्विप् दीर्घः वा टाप्। विस्तृतायां लतायाम् अमर।

वीरेश्वर लि० ६त०। १वीरपतौ काशीस्थे २शिवलिङ्गभेदे पु० तदाविर्भावकथा काशीख० ८२ अ० दृश्या।

वीरोज्झ पु० वीरो यज्ञाग्निस्तमुज्झति यथाकालमननुष्ठानेन उज्झ–अच्। मासं यावत् होमाकर्त्तरि हेमच०।

वीरोपजीविक पु० वीरः यज्ञाग्निस्तत्साध्यमग्निहोत्रादि उपजीविका यस्य। दम्भार्थमग्निहोत्रानुष्ठायिनि हेमच०

वीर्य्य न० वीर–यत्, वीरस्य भावो यत् वा। १देहस्थे चरमधातौ शुक्रे २पराक्रमे ३बले ४प्रभावे अमरः। ५तेजसि मेदि० ६दीप्तौ ७द्रव्यनिष्ठे रसपाकादि शक्तिरूपे प्रभावभेदे सुश्रु० "वीर्यं प्रधानमिति कस्मात् इहौषधकर्म्माणि ऊर्द्ध्वभागाधोभागोभयभागसंशोधनसंशमनसंग्राहकाग्निदीपनप्रपीडनलेखनबृंहणरसायनवाजीकरणश्वयथुकरणविलयनदहनदारणमादनप्राणघ्नविषप्रशमनानि वीर्य्यप्राधान्यात् कुर्वन्ति। तच्च वीर्य्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्नीषोमीयत्वाज्जगतः। केचिदष्टविधमाहुः उष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेत्येतानि वीर्य्याणि स्वबलगुणोत्कर्षात् रसमभिभूयात्मकर्म्म कुर्वन्ति यथा तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात् तथा कुलत्थः कषायः कटुकत्वात्। पलाण्डुः स्नेहभावाच्च मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात्। कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य्यत्वात् अम्लमाम-

शमकं लवणं सैन्धवञ्च। तिक्ता काकमाची पित्तं वर्द्धय-
त्युष्णवीर्य्यत्वान्मधुरा मत्स्याश्च। कटुकं मूलकं श्लेष्माणं
वर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात्। कषायं कपित्थं श्लेष्माणं
शमयति रूक्षवीर्य्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च। तदेतन्निदर्शनमा-
त्रमुक्तम्। भवन्ति चात्र ये रसा वातशमना भवन्ति यदि
तेषु वै। रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीर-
णम्। ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै। तै-
क्ष्ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः। ये रसाः
श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै। स्नेहगौरवशैत्यानि
बलासं वर्द्धयन्ति ते"। "तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति"।
द्रव्यगतवीर्य्यं रसाद्युत्तमशक्तिविशेषरूपम् तच्च चि-
न्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन द्विविधम्। तत्र चिन्त्यक्रिया-
हेतुः प्रभावापरपर्य्यायो द्रव्याणां रसाद्युक्तरूपकार्य्य-
करणशक्तिः यथोक्तं "भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे
स्थितः। चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्य्यं धन्वन्तरेर्मतम्"
चक्रद०। भावप्र० वीर्य्यप्रभावयोर्भेद उक्तो यथा
"द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यं विपाकः शक्तिरेव च। प-
दार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च" इति
सामान्यतः द्रव्यगतान् पञ्च पदार्थानुक्त्वा रसगुणानुक्त्वा च
"उष्णशीतगुणोत्कर्षात् बुधैर्वीर्य्यं द्विधा स्मृतम्। यत्
सर्वमग्निषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम्" वाग्भट्टोक्तमुक्त्वा च
"विपाकमुपदर्शयित्वा प्रभावो दर्शितो यथा "रसादि-
साम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम्। दन्ती रसाद्यैस्तु-
ल्यापि चित्रकस्य विरेचनी। मधुकस्य च मृद्वीका घृतं
क्षीरस्य दीपनम्। प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य
रसादिभिः। समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम्।
कश्चित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्य्यात् प्रभावतः। ज्वरं हन्ति
शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा"। तथा नानौषधियोगे
फलं प्रति स्वभाव एवान्वयव्यतिरेकी न तु तत्र रसादिहे-
तुविचारः कर्त्तव्य यत आह सुश्रुतः "अमी सामान्य-
चिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः। आगमेनोपयोज्यानि
भेषजानि विचक्षणैः। प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्व-
भावतः। नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कदाचन।
विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाल्पं हि जीयते। रसं विपाकस्तौ
वीर्य्यं प्रभावस्तान् व्यपोहति" इत्यन्तेन रसगुणवीर्य्य-
विपाकवीर्य्यप्रभावस्वरूपाण्युक्तानि। एतत्त्रयोर्भेदो बुध्यः।

वीर्य्यवत् त्रि० वीर्य्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १बलवति प-
ञ्च० २वीर्य्ययुक्ते च "वीर्य्यवन्त्यौषधानीव" कुमारः।

वीहार पु० विह्रियतेऽत्र वि+हृ-आधारे घञ् दीर्घः। १बुद्ध-
मन्दिरे शब्दच०।

वुग योगे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। वुङ्गति अवुङ्गीत्।

वुट त्यागे चुरा०उभ०सक०सेट् इदित्। वुण्टयति अवुवुण्टत् त

वृ आवरणे चु० उभ०सक० सेट्। वारयति ते अवीवरत् त।

वृ सेवायां क्र्या०आ०सक०सेट्। वृणीते "वृणते हि विमृश्य-
कारिणम्" किरा०। अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत।

वृ वरणे भ्वा०उभ०सक०सेट्। वरति ते अवारीत् अवरि(री)ष्ट

वृ वरणे स्वादि० क्र्या० च उभ०सक० सेट्। वृणोति वृणुते
वृणाति वृणीते अवारीत् अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत।

वृंहित न० वृहि-क्त। करिगर्जने अमरः।

वृक आदाने भ्वा०आत्म०सक० सेट्। वर्कते अवर्किष्ट।

वृक पु० वृक-क। १कुक्कुराकारे हरिणघातके व्याघ्रभेदे।
(खोष) २काके अमरादि०। ३वकपुष्पे शब्दच०। ४शृगाले
हारा०। ५क्षत्रिये पुंस्त्री० ६अनेकद्रव्यजन्ये धूपे ७सरलद्र-
द्रवे रत्नमा० उदरस्थे ८वह्निभेदे वृकोदरः। ९अम्बष्ठायां
स्त्री वा गौरा० ङीष्। अर्कजातौ स्त्रियां ङीष्।

वृकदंश पुंस्त्री० वृक दशति दन्श-अच्। १कुक्कुरे हेमच०।
स्त्रियां ङीष्।

वृकधूप पु० धूप्यते वृक-घञर्थे क कर्म०। नानाद्रव्यनिर्मिते
दशाङ्गे धूपे अमरः। २सरलद्रवे च(टारपिन्)अमरः।

वृकधूर्त्त पुंस्त्री० वृक इव धूर्त्तः। शृगाले हारा० स्त्रियां
ङीष्। [लिहति (तधोड़ि) रत्नमा०।

वृकाक्षी पु० वृकस्येवाक्षि पुष्पमस्य अच् समा० ङीष्।

वृकाराति पु० ६त०। कुक्कुरे राजनि० वृकारिप्रादयोऽप्यत्र।

वृकोदर पु० वृकनामाग्निरुदरे यस्य। "यस्य नाम्नो वृको
नाम जठरे हव्यवाहनः। मया दत्तः स धर्मात्मा तेन
चासौ वृकोदरः" मत्स्यपु० ६९अ० उक्ते भीमे "नृपमूचे
वचनं वृकोदरः" किरा०।

वृक्ण त्रि० व्रश्च-क्त। छिन्ने अमरः।

वृक्ष वरणे भ्वा०आत्म०सक०सेट्। वृक्षते अवृक्षिष्ट।

वृक्ष पु० व्रश्च-क्स। अवनेऽपि जायमाने द्रुमे। फलादौ अण्।
वार्क्ष वृक्षसम्बन्धे। [स्त्रियां ङीप्।

वृक्षचर पुंस्त्री० वृक्षे चरति चर-ट। वानरे धनञ्जयः।

वृक्षच्छाय न० ६त०। बहूनां वृक्षाणां छायायाम्।

वृक्षधूप पु० वृक्षोऽपि धूपस्तत्साधनम्। सरलद्रुमे राजनि०।

वृक्षनाथ पु० ६त०। वटवृक्षे शब्दर०। [शब्दच०।

वृक्षपाक पु० वृक्षस्य पाकः पितुरिव जटिलत्वात्। वटवृक्षे

वृक्षभवन न० ७त०। वृक्षस्य कोटरे शब्दरत्नावली।

वृक्षभक्षा स्त्री वृक्षो भक्षो भेदकत्वात् भोजनीय इव यस्याः। वन्दायाम् (परगाछ) भावप्र०।

वृक्षभेदिन् पु० वृक्षं भिनत्ति भिद–णिनि। वृक्षभेदके १तक्षभेदे अमरः। २टङ्के हेमच०। [शब्दच०।

वृक्षरुह् पु० वृक्षस्य मूर्द्ध भूमौ भवति भू–क्विप्। जलवेतसे

वृक्षरुहा स्त्री वृक्षे रोहति रुह–क। १वन्दायाम् अमरः २अमृतस्रवायाञ्च राजनि०।

वृक्षवाटिका स्त्री वृक्षैर्वाटीव संवृतत्वात् स्वार्थे कन्। धनात्यगणिकोपसेव्ये गृहसमीपस्थे उपवने अमरः।

वृक्षादन पु० वृक्षमत्ति भिनत्ति अद ल्यु। १कुठारास्त्रे (टेङ्गारि) अमरः। वृक्षान्तरमत्ति भिनत्ति। २अश्वत्थवृक्षे ३मधुच्छत्रे ४कुठारे च मेदि०। ५पियाले धरणिः। ६वृक्षविदारके त्रि० ७वन्दायां स्त्री गौरा० ङीष्।

वृक्षाम्ल न० वृक्षजातमम्लम्। (तेतुल) १वृक्षजाताम्लप्रधाने वृक्षे अमरः। २चुक्राम्ले च।

"वृक्षाम्लमामकम्लोष्णं वातघ्नं कफपित्तलम्। पक्वन्तु गुरु संग्राहि कटुकं तुवरं लघु। अम्लोष्णं रोचनं रूक्षं दीपनं कफवातनुत्। तृष्णार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृद्रोगजन्तुजित्" भावप्र०।

वृक्षाह्वा स्त्री० वृक्षेषु आह्वा पूज्या। महामेदायां राजनि०।

वृक्षाश्रयिन् पु० वृक्षमाश्रयति आ+श्रि–इनि। १पक्षिणि २क्षुद्रोलूके राजनि०।

वृक्षोत्पल पु० वृक्षे उत्पलमिव। कर्णिकारवृक्षे रत्नमा०।

वृच वृतौ रु०पर०सक०सेट्। वृणक्ति। अवर्चीत्। ईदित् निष्ठा अनिट् वृक्तः।

वृज त्यागे अदा०आ०सक०सेट् ईदित्। वृक्ते अवर्जिष्ट। वृक्ते अवर्जिष्ट ईदित् निष्ठा अनिट् वृक्तः।

वृज त्यागे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट्। वर्जयति ते वर्जति। अववर्जत्-अवीवृजत्। अवर्जीत्। ईदित्। वर्जितः भ्वा० निष्ठा अनिट्। वृक्तः।

वृज वर्जने, त्यागे च रु०पर०सक०सेट्। वृणक्ति। अवर्जीत्। ईदित् निष्ठा अनिट्। वृक्तः।

वृजन न० वृज्यतेऽत्र वृज–क्यु। १पापे अमरादि० २आकाशे निघण्टौ। ३केशे पु० ४कुटिले त्रि० उणादि०।

वृजिन न० वृज–इनच् किच्च। १पापे अमरः। २दुःखे त्रि० हेमच०। ३केशे पु० ४कुटिले त्रि० मेदि०।

वृण भक्षणे तना०उभ०सक० सेट्। वृणोति वर्णोति वृणुते अवर्णीत् अवर्णिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। [...त् न।

वृत दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट्। वर्त्तयति ते अवीवृतत् त

वृत वर्त्तने भ्वा० आत्म० लुङि लृटि लृङि च उभ० अक० सेट्। वर्त्तते। अवृतत् अवर्त्तिष्ट लुटि लृङि च पर० सेट् वर्त्स्यति वर्त्तिष्यते। सनि च तथा विवर्त्तिषते, विवृत्सति। उदित् क्त्वा वेट्।

वृत संभक्तौ, वरणे च दि० आत्म० सक० सेट्। वृत्यते अवर्त्तिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। [धातुपाठः।

वृत् त्रि० वृत+भूते–क्विप्। वृत्ते अतीते "वृत् वृतादि" पा०

वृत त्रि० वृ-क्त। १प्रार्थिते २वर्त्तुले ३कर्मादौ प्रार्थनादिना कृतनियोगे ४स्वीकृते च अमरः। [राजनि०।

वृतपत्रा स्त्री वृतम् आवृतं पत्रं यया। पुत्रदात्र्यां लतायां

वृति स्त्री वृ-क्तिन्। वेष्टने (वेड़ा) "वृतिञ्च तत्र कुर्वीत" याज्ञ०

वृतिङ्कर पु० वृतिङ्करोति कृ-खच्। विकङ्कते (वइचि) शब्दच०

वृत्त न० वृत-भावे क्त। "गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः। प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते" इत्युक्ते १चरित्रभेदे २पद्यभेदे "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा। वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्रकृता भवेत्। सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा" छन्दो०। ३वृत्तौ च। वृत–कर्त्तरि क्त। ४अतीते ५दृढे ६वर्त्तुले ७अधीते ८मृते च मेदि० ९जाते च त्रि० १०कूर्मे पु० राजनि०। ११रेणुकायां १२निष्पाव्यां १३रोहिण्यां १४... स्त्री राजनि०। तत्र वर्त्तुलाकारवस्तु यथा "वृत्तानि बाष्प-मानकाम्यधनियाणोदयाः। इष कूष्माण्डकर्कारुकुष्माण्डकादयः। कर्णिकारमूलात्मकाण्डारघाटामलक... पद्मिकापरिखाद्योषधकुणारासुरादयः" वृत्तिकल्प०। १५गो-चाकारे क्षेत्रभेदे न० लीला० क्षेत्रव्यवहारे २३००पृ० दृश्यम्।

वृत्तगन्धि न० वृत्तस्य पद्यभेदस्य इव गन्धो लेशोऽत्र इत्। समा०। "भवन्त्युत्कलिकाप्रायं ... "
"वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्" इत्युक्ते गद्यभेदे

वृत्ततण्डुल पु० वृत्ताः तण्डुला अस्य। यावनाले राजनि०।

वृत्तनिष्पाविका स्त्री ... वर्त्तुला निष्पाविका। ... राजनि०।

वृत्तपर्णी स्त्री वृत्तानि पर्णान्यस्याः ङीप्। १पाठायां ... (पाकनालि) राजनि०।

वृत्तपुष्प पु० वृत्तानि पुष्पाणि अस्य। १शिरीषवृक्षे २कदम्बे ३वानीरे ४मुद्गरे ५बकुले च राजनि०।

वृत्तफल न० वृत्तं फलमस्य । १मरीचे २दाडिमे ३बदरे च । ४वार्त्ताक्याम् ५आमलक्याञ्च स्त्री टाप् राजनि०।

वृत्तमल्लिका स्त्री वृत्ता मल्लिकेव । १श्वेतार्के २मोदिन्याख्यलतायाञ्च राजनि०। [स्त्री राजनि० ।

वृत्तबीज पु० वृत्तानि बीजान्यस्य । १भिण्डायाम् २आढक्याम्

वृत्तस्थ त्रि० वृत्ते गुरुपूजादौ चरिते तिष्ठति स्था–क । वृत्तपद्योक्तगुरुपूजादिचरित्ररते ।

वृत्तान्त पु० वृत्तो जातोऽन्तोनिर्णयो यस्मात् । १प्रवादे २वाचिकसन्देशे च अमरः । ३प्रक्रियायां ४कार्त्स्न्ये ५प्रस्तावे च मेदि० ६अवसरे ७भावे ८एकान्ते च विश्व ।

वृत्ति स्त्री० वृत-क्तिन् । १वर्त्तने २स्थितौ ३विवरणे च मेदि० । करणे क्तिन् ४जीविकायाम् अमरः । ५कैशिकीभारत्यादिभाख्ये नाटकरचनाभेदे "शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्वत्यारभटी पुनः । रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती । चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः" सा० द० । ६वेदान्तोक्ते अन्तःकरणादेः परिणामभेदे च । अन्तःकरणवृत्तिस्वरूपप्रयोजनादिकं वेदा०प०दर्शितं यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य यथा कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमप्यन्तःकरणं चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वह्न्यादिदेशगमनम् वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात्" १प० । इन्द्रियजन्यवृत्तिश्च आवरणभङ्गार्था सम्बन्धार्था इति मतद्वैधं यथोक्तं तत्रैव ७प० । "सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् तथा हि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादिभानप्रसङ्ग । अनावृतचैतन्यस्यैव भानप्रयोजकत्वात् तस्य चावरणस्य यदातनत्वे कदाचिदपि घटभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं तत्साधकस्य तदनिवर्त्तकत्वात् नापि वृत्त्युपहितचैतन्यं, परोक्षस्थलेऽपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा आवरणभञ्जकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरित्युच्यते । सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तथाविद्योपाधिकोजीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्यपरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति घटादिना समं तस्य सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात्" । अतएवोक्तं "बुद्धिवृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येत् आभासात्तु घटः स्फुरेत्" इदन्तु प्रथमताभिप्रायम् अन्तःकरणवृत्तीनां भेदादिकं पातञ्जलादिदर्शितमन्तःकरणशब्दे १६५ पृ० दृश्यम् । "ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता" वं०शा० । ७विप्रस्य जीविकारूपवृत्तिहरणे दोषो यथा "स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः । स शमन इति चैव फलं तत् शृणु भूमिप । यावन्तो रेणवः सिक्ता विप्राणां नेत्रबिन्दुभिः । तावद्वर्षसहस्रञ्च कुम्भीपाके स तिष्ठति । तप्ताङ्गारञ्च तद्भक्ष्यं पानञ्च तप्तमूत्रकम् । तप्ताङ्गारे च शयनं ताड्यते यमकिङ्करैः । तदन्ते च महापापी विष्ठायां जायते कृमिः । षष्टिवर्षसहस्राणि देवमानेन भारते । ततो भूमिविहीनश्च प्रजाहीनश्च मानवः । दरिद्रः कृपणो रोगी शूद्रो निन्द्यस्ततः शुचि" ब्रह्मवै० प्र० ४८ अ० ।

वृत्तिकर्षित त्रि० वृत्त्या कर्षितः । १विपन्ने २अल्पमात्रवृत्तिके च । [२करटे पु० स्त्री राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

वृत्तिस्थ त्रि० वृत्तौ तिष्ठति स्था–क । १सत्कर्मानुष्ठायिनि

वृत्र पु० वृत-रक् । १अन्धकारे २रिपौ त्वष्टृपुत्रे ३दानवभेदे ४मेघे ५पर्वतभेदे मेदि० ६इन्द्रे विश्व० । ७शब्दे सि०कौ०

वृत्रद्विष् पु० ६त० । इन्द्रे हेमच० । वृत्ररिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

वृत्रहन् पु० वृत्रं हतवान् हन–क्विप् । इन्द्रे अमर ।

वृथा अव्य० वृ–थाल् किच्च । निरर्थके अमर ।

वृथादान न० कर्म० । १निष्फलदाने स्मृतिप्रदर्शिते देवपित्राद्यर्थभिन्नेषु कार्येषु २दानभेदे च ।

"देवपितृविहीनं यद्दीश्वरेभ्यः सदोषतः । दत्त्वानुकीर्त्तनाच्चैव वेदाभिप्रतत्यागिने । अन्यायोपार्जितं दानं यच्च ब्रह्मघ्ने तथा । गुरवेऽनृतशक्ताय स्तेनाय पतिताय च । कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्विषे । याजकाय च सर्वस्य दत्त्वा पतते तथा । परिचारकाय मूर्खाय यच्च पिशुनाय च । दत्त्वैतानि तु राजेन्द्र । वृथादानानि षोडश" वह्निपु० । "न्यायमार्गेण सद्दत्तं तत्पात्रविपर्ययात् पुनर्नोपहर्त्तव्यं यत् तु न्यायेन दत्तं तदर्दत्त षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्तव्यमेव इत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च "दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम्" इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतं यथा

"प्रत्युपकारलुब्धा स्नेहात् प्रत्युपकारतः। स्त्री-शुल्कादनुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः। अदत्तन्तु भय-क्रोधशोकवेगरुजान्वितैः। तथोत्कोचपरिहासव्यत्यास-च्छलयोगतः। बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम्। कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्। अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते। यद्दत्तं स्यादवि-ज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम्" मिता० अदत्तशब्दे दृश्यम्।

वृद्धमास न० वृद्धाभूतं मासम् शाक०। देशाचारवृद्धेन वृत्तयमूनां मासे।

वृद्ध न० वृध–क्त। १शैलजनामगन्धद्रव्ये अमरः। २वृद्धदारक वृक्षे पु० राजनि०। ३वृद्धियुक्ते त्रि० ४गतयौवने वृद्धा-वस्थायुक्ते। बाल्यादिवय कालभेदश्च भावप्र० उक्तो यथा "बाल्यादेरवधिमाह सुश्रुतः "वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा। ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते। त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथान्न-भुक्। दुग्धाशी वर्षपर्यन्तं दुग्धान्नाशी शरद्द्वयम्। तदु-त्तरं स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधा मतः। मध्ये षोडश-सप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधैः। चतुर्धा मध्यमः प्रोक्तो वा हानिमतो मतः। चत्वारिंशत् समा यावत्तिष्ठेद्धीर्य्यादि पूरितः। ततः क्रमेण क्षीणः स्याद् यावद् भवति सप्ततिः"। वीर्य्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधात्विन्द्रिय-बलोत्साहा उच्यन्ते। क्षीण सर्वधात्विन्द्रियबलोद-याहेहीनः "ततस्तु सप्ततेरूर्द्धं क्षीणधात्वरसा-दिकः। क्षीयमाणेन्द्रियबलः क्षीणरेता दिने दिने। वलीपलितखालित्ययुक्तः कर्मसु चाक्षम। कासश्वासा-दिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः। बाल्ये विवर्द्धते श्लेष्मा पित्तं स्यान्मध्यमेऽधिकम्। वार्द्धक्ये वर्द्धते वायु-र्विचार्य्यैतदुपक्रमेत्"। उपक्रमेत् चिकित्सेत्। तन्त्रा-न्तरे च "वयःप्रमाणविधिं ध्मातृ एकविंशति। वृद्धिः कर्मेन्द्रिय यतो जीवितं दशतो युधैः"। ५पलिक्ने पु० मेदि०।

वृद्धकाक पु० कर्म०। द्रोणकाके शेषच०।

वृद्धगङ्गा स्त्री कर्म०। नदीभेदे "अस्ति माठरशैले तु वरो-मानवर्जितम्। यत्र भाद्रे मेघमग्ना लब्धोदा वरा हरा। तस्यो नरमादूर्द्ध मार्कण्डेयवोधिते। तत्र वपाकम्पद्वीपीशेषत्व कल्पितम्। अपरीयं समाक्षेत्र दक्षिणे सागरं प्रति। तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिव्यवरिकाद्भुता। दिव्यगङ्गा संप्रजाताः तेन दिव्यवरिका स्मृता। मध्यभागात् सृता या तु शङ्करेणावतारिता। वृद्धगङ्गाह्वया सा तु गङ्गेव फलदायिनी। या निःसृता पूर्वभागात् तस्मात् दीर्घा नदी। स्वर्णरेखेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले" कालिकापु० ८२ अ०।

वृद्धदारक पु० वृद्धं दारयति दृ–णिच्–ण्वुल्। वीरताडवृक्षे अमरः। वृद्धदार तत्रार्थे राजवल्लभः। "रसायनो वृद्ध-दारः शोथवातामवातजित्"।

वृद्धदार न० वृद्धं दारयति दृ–णिच्–अण्। वृद्धदारकवृक्षे रा-जनि० "वृद्धदारस्य मौल्यं पिच्छिलं कफवातनुत्। बल्यं कासामदोषघ्नं द्वितीयं च स्मृतीर्य्यकम्" राजनि० [अमरः।

वृद्धनाभि त्रि० वृद्धा नाभिरस्य। (गाँड) इत्याख्याभियुक्ते

वृद्धप्रपितामह पु० वृद्धः प्रपितामहात् राज०। प्रपिता-महजनके। [महस्य पितरि।

वृद्धप्रमातामह पु० वृद्ध प्रमातामहात् राज०। प्रमाता-

वृद्धबला स्त्री वृद्धं बलं यस्याः ६ब०। महासमङ्गायाम् राजनि०। तस्याबलवृद्धिकरत्वात्तथात्वम्।

वृद्धविभीतक पु० वृद्ध० विभीतक इव। आम्रातके शब्दमा०

वृद्धश्रवस् पु० वृद्धेभ्यः शृणोति श्रु–असुन्, वृद्धेषु श्रवो यशो यस्येति वा। इन्द्रे अमरः। [इन्द्रा०।

वृद्धसूत्रक न० कर्म० संज्ञायां कन्। इन्द्रतूले (बुढ़िरसुता)

वृद्धा स्त्री वृध–क्त। १गतयौवनायां स्त्रियाम्। २महा-श्रावणी० ३महाश्रावणिकायां राजनि०।

स्त्रीणां वयःकालविभागो यथा

"आषोडशाद् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता। पञ्च-पञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम्" इति कामि-दास०। "बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश। ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि। तदूर्द्ध्वमधि-कार्प्रा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि। वृद्धा तदुत्तरा ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता" भावप्र०। तासां सम्भोगे दोषो यथा "बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी। प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत्। निदाघशरदो-र्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः। हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते। बालेषु तु षोडशाब्दीयु युवत्या रमता न च। बाल्यात्तामो भवेत् चौधिः हन्त न वर्द्ध-मर्हति। पञ्चपञ्चाशतो नारी वृद्धास्मिका युवान्। द्वावेतौ न प्रयुञ्जीत प्रयुञ्जीत विनश्यतः" राजवल्लभः। "प्रकृतं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि। प्रभाते

मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्" चाणक्यनीतिसार०

वृद्धि स्त्री वृध–क्तिन् । १वर्द्धने २अभ्युदये मेदि० ३सम्पत्तौ ४अभूत्ते च । वृध–कर्त्तरि क्तिच् । ५ओषधिविशेषे ऋद्धिशब्दे १४४७ पृ० तद्गुणादि दृश्यम् ।

(कोरन्द) ६रोगविशेषे तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र वृद्धेर्निदानं संप्राप्तिश्चाह "दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः संवृद्धिः सप्तधा गदः । मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् । वृद्धिं करोति कोषस्य फलकोषाभिवाहिनीम् । कृत्वा दृढगतिर्वायुर्धमनीः शुक्रगामिनीः" । तत्र वातिकमाह "वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक्" । अहेतुरुक् अत्रोष्टयं नञ् । तेन स्वल्पादपि निमित्तात् कारणात् रुक्पीडा यस्य सः । अथ पैत्तिकमाह "पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाककृत्" । दाहः अभ्यन्तरे ऊष्मा बहिस्तप्तता । अथ श्लैष्मिकमाह "कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्" । अथ रक्तजमाह "कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः" । कृष्णस्फोटावृत इति पैत्तिकोद्भवः । मेदोजमाह "कफवन्मेदसो वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः" । नील-वर्त्तुलः । मूत्रजमाह "मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः । अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ् मृदुः । मूत्रकृच्छ्रमध कुर्य्याच्च चलनम् फलकोषयोः" । चलनम् फलकोषयोरध मूत्रकृच्छ्रं मूत्रस्य व्यथा कुर्य्यादित्यर्थः । अथान्त्रवृद्धिमाह "वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः । धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः । क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा । पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् । कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा" । धारणम् उपस्थितस्य वेगस्य । ईरणम् अनुपस्थितस्य वेगस्य प्रेरणम् । विषमाङ्गप्रवर्त्तनं वक्रत्वेनाङ्गमोटनम् । अन्यानि क्षोभणानि बलवद्विग्रहकठारधनुराकर्षणादीनि तैः क्षोभित सन्दुष्य सञ्चलितः पवनः यदा क्षुद्रान्त्रावयवं विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् । तदा वङ्क्षणसन्धिस्थः अन्त्रवृद्धिरोगः । तस्यावस्थामाह "उपेक्ष्यमाणस्य मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं स कुर्य्यात् । प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तम्" । तत्राध्मानमुदरे रुग् वृषणयोर्मुष्कयोः स्तम्भो गात्रे तद्युक्ता कुर्य्यादित्यर्थः । भोजोऽप्याह "अन्त्रं विगुणमादाय वायुः प्रयाति वङ्क्षणम् । वङ्क्षणात् तद्रुजायुक्तं फलकोश प्रपद्यते" इति । स मुष्कवृद्धिरोगः अन्त्रं उदरे प्रध्मापयन् आगमनमार्गं निरुद्धं कुर्वन् एति आयाति । असाध्यमाह स कीदृक् स्यादित्याकाङ्क्षायामाह "यथा-स्नायवशाल्लेषो मुष्क यावांतमश्नुयात् । अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः" । वातवृद्धिसमाकृतिरिति योऽन्त्रवृद्धिरोगः सोऽसाध्यो वातवृद्धिसमाकृतिः" । अन्त्रवृद्धिशब्दे २०८ पृ० सुश्रुतोक्तं दृश्यम् नीतिज्ञयादित्रिवर्गान्तर्गत ७वर्गषट्कपदार्थे "क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरः । "कृषिर्वणिक् पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम्" एतेषामष्टानामन्यतमस्य क्षय स्थान वृद्धिश्चेत्यर्थः । ८कलान्तरे (सुद) वृद्धिस्वरूपभेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा नारदः "वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्त्तिता । षड्विधाऽन्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत" इति । षड्विधा मे इति क्वचित् पाठः तत्र मे मते । तान् प्रकारान् स एवाह "कायिका१ कालिका२ चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा३ । कारिता४ च शिखावृद्धि५र्भोगलाभ६स्तथैव चेति" । एतेषां स्वरूपमाह "कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता । प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता । गृहात्तोषः फलं क्षेत्राद् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः" इति । कायिका कर्मसंयुक्ता यत्र बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्दोहनवाहनादिकं कर्म वृद्धित्वेन परिकल्पितं तत्र सा कायिकेत्यर्थः । तथा च व्यासः "दोह्यवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृता" । मदनरत्ने तु भोग्याधितया स्थापितस्य यो दोहनवाहनादिकर्मरूपो भोगस्तत्फलिका या वृद्धिः सा कायिकेत्युक्तम् । मासग्राह्या तु कालिका प्रतिमासं गृह्या या वृद्धिः सा कालिकेत्यर्थः । "प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता" नारदवचनात् । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः । वृद्धेरपि प्रतिमासं मूलभावेन पुनर्वृद्धिरित्यर्थः । "वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति" नारदवचनात् । कारिता ऋणिना कृता । ऋणिनाऽधमर्णेन स्वेच्छया कृता वृद्धिः कारितेत्यर्थः । "वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता" नारदवचनात् । अधमर्णकारितैव वृद्धिर्देया नोत्तमर्णकारिता तथा च वृहस्पतिः "ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता । आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु का-

रिता । अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चनेति" । उत्तमर्णप्रलोभनार्थम् आपत्काले शास्त्रोक्तादधिका स्वयं कल्पिता कारिता या सा वृद्धिर्दातव्या न पुनरेवंविधा धनिकेन कारिता दातव्येत्यर्थः । "प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता" । प्रतिदिनग्राह्यत्वाच्छिखावाद्‌र्ध्याच्छिखावृद्धिरिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । किं पुनः शिखावाद्‌र्ध्यं वृद्धेरित्याकाङ्क्षायां वृहस्पतिरेवाह "शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्त्तते । मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति" । प्रत्यहं गृह्यत इति च धर्म्यप्रतिश्रुतदिनरूपया वृद्धिग्रहणकालोपलक्षणम् । तथा च कात्यायनः "प्रतिकालन्ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति" । "गृहात्तोषः फलं क्षेत्राद् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः" । बन्धीकृताद् गृहान्निवासादिजनितः सन्तोषः । क्षेत्रात् शस्यादिफलस्य भोगलाभाख्यो वृद्धिप्रकार इत्यर्थः । गृहक्षेत्रग्रहणं स्थावरात्मकभोग्याधेरुपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायन "आधिर्भोगस्त्वशेषो यो वृद्धये परिकल्पितः । प्रयोगे यत्र चैवं स्यादाधिभोगः स उच्यते" इति । यस्मिन् ऋणादानप्रयोगे स्थावराधित्वेन परिकल्पिता या वृद्धिस्तत्र सा वृद्धिराधिभोग इत्युच्यते इत्यर्थः । अपरार्कोः "गृहात् तोषः शदः क्षेत्रादिति पाठः" । तोषो भाटकं इति कल्पतरौ । शदः शस्यादिफलम् । वृद्धेः परिमाणं दर्शयति मनुः "वशिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम् । अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शते" इति । निष्कशते प्रयुक्ते मासस्य सपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं वार्द्धुषिको वृद्ध्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । एतत् सबन्धकविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथेति" । सबन्धके प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिः धर्म्यते प्रयुक्ते शतादेः धर्म्यः प्रतिमासं वर्द्धत इत्यर्थः । अन्यथा बन्धकरहिते वर्णक्रमात् ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतन्धर्म्यं भवति । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा इति द्वित्रिचतुःपञ्चा अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । "तदधिक[illegible] दीयते" मा० मनु । तथा याज्ञवल्क्यः । बन्धकरहिते पञ्चकं शतं प्रतिमासं ब्राह्मणात् [illegible] । यत्तु मनुनोक्तम् । "द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुस्मरन्निति", तद्व्यवस्थितविकल्पविषयम् । अतएव व्यास "सबन्धे भाग आशीतः षाष्टभागः सलग्नके । निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः" इति । सबन्धे आधियुक्ते । आशीतः अशीतितमः । षाष्टः षष्टितमः । लग्नकः प्रतिभूः । निराधाने बन्धकरहिते । आधानग्रहणं प्रतिभुवोऽप्युपलक्षणम् । कल्पतरौ षाष्टभाग इति पठित्वा सलग्नके अशीतितमो भागः स्वकीयादधिको मासवृद्धिरित्युक्तम् "द्विकन्त्रिकञ्चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद् वर्णानामनुपूर्वशः" इति । द्विकं द्वौ वृद्धिर्दीयते यस्मिन्नृणदाने तत् तथा । एवं त्रिकाद्यपि समभावं प्राप्य नाधिकम् । विष्णुरपि "अशीतमर्णोऽधमर्णकाद्दद्यादुत्तमर्णं गृह्णीयात् । द्विकन्त्रिकञ्चतुष्कं पञ्चकं शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासमिति" । अधमर्णविशेषेऽप्याह याज्ञवल्क्यः "कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतमिति" । अयं गृह्णीयात् कान्तारं महावनं तद्गच्छन्तीति कान्तारगा दुर्गमगन्तारो महाटिकयकारिणः धर्मतस्तु दशकं प्रतिमासं दद्युः पणान् दद्युरित्युत्तरवाक्यसम्बन्धात् । समुद्रं गच्छन्तीति सामुद्राः समुद्रगन्तारः प्रतिमासं विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायान्तु न नियम इत्याह स एव "दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिष्विति" । सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः सबन्धकेऽबन्धके वा सर्वासु जातिषूत्तमर्णभूतासु स्वयमङ्गीकृतां वृद्धिं दद्युरित्यर्थः । द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह स एव "सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा । वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परेति" । पशुस्त्रीणां गोमहिष्यादीनां स्त्रीपशूनां वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तानां तदीया सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य तैलादेरष्टगुणा । वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा परेति प्रत्येकं सम्बध्यते । परा परमा । अतःपरमधिका वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । न च तत्पशुस्त्रीणाम् [illegible] दानं सम्भवतीति वाच्यम् । तस्योपचारदर्शनात् तद्गृहीत्वा [illegible] इ.[illegible] । [illegible] वशिष्ठः । इत्यादिरपि "हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता तदन्यकेषु च । [illegible] द्विगुणा कृता । अन्यत्र [illegible] धनं मतम् । इति [illegible] प्रयुक्ते [illegible]"

इति । कुप्यं त्रपुसीसकादिकम् । सदं क्षेत्रफलम् । तच्च गावलोमदन्यायाद्धान्यव्यतिरिक्तं पुष्पमूलफलादिकम् । वाह्यं अश्वादि । अधो भिषाधीचमराकयादि । अत्र चिरकालमपि न प्रतिपुतायां धनोतिभागाया वृद्धेः यत् समय द्वैगुण्यादिपापकत्व सम्भवति । ततोऽधिक काला रहाति । यत्तु 'धान्ये सदे लवे वाह्ये' इत्यादि मनुनोक्तं तत्प्रत्यर्पणसमये सत्त्वद्धाधमर्णविषयम् । पाञ्चगुण्यनिषेधपरामात मदनरत्ने । यत्तु वशिष्ठवचनम् 'द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याता । पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति' तच्चिगुणमेव धान्यादिकं दातव्यमिति यत्र देशे स्यात् तद्विषयम् । दरिद्राधमर्णविषयं वा एवमन्यत्रापि न्यूनाधिकपरमाः इत्युत्पादकानि वचनानि देशविशेषविषयतया दरिद्रादिविषयतया वा व्यवस्थापनीयानि । व्यासोऽपि "वदन्त्यष्टगुणान् केचित् सद्यस्क्रे हरणानिति" इत्यादि । रस क्षीरादि । कात्यायनोऽपि 'तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च' । विष्णुरपि "हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य च चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा सन्तति स्त्रीपशूनामिति" । व्यासोऽपि "शाकपाभायवाजत्वौ षड्गुणा परिकीर्त्तिता" इति । वशिष्ठोऽपि "वज्रमुक्ताप्रवालानां हेम्नश्च रजतस्य च । द्विगुणा स्थिता वृद्धिः कृतकालानुसारिणीति" । शुक्ताः मुक्तानां उत्तमं फलं अस्यात् वज्रमाच्चयोत् । अतएव कात्यायनः "मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च । तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकेटाविकस्य च" इति । केटकी टाङ्करम् पट्टसूत्रादि । आविकं कम्बलादिकम् । वासस्य पि ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालाच्चिरकृतस्य तु" इति । रीतिरारकूटम् । दण्डभङ्गेन परा वृद्धिं दर्शयति नारदः "ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः । देशाचारास्थितिस्त्वन्या यत्र ऋणमवतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथान्यच्च चतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत्तु देयमवतिष्ठते" इति । यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव प्राह्येत्याह विष्णुः "अनुक्तानां द्विगुणेति' अयञ्च द्वैगुण्यादिरूपो वृद्धेरुपरम एकप्रयोगे सकृदाकरणे वेदितव्यः तथा च मनुः 'कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहितेति' । उपचयाय प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यञ्च नात्येति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत् प्रयुक्ता पुरुषान्तरसङ्क्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा पुरुषे रकमेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्वः वर्द्धत एवत्यर्थः । द्वैगुण्यग्रहणं त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणम् । सकृदाहृतेति पाठे यदि प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा न गृह्णाति किन्तु सकृद् गृह्णाति तदा द्वैगुण्यं नातिक्रामतीत्यर्थः । गौतमोऽपि 'चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति' । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः चिरस्थाने इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो भवतीति सूचितम् । उक्तस्य वृद्ध्युपरमस्य क्वचिद् द्रव्यविशेषेऽपवादमाह वृहस्पतिः 'तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्मास्थिवर्मणाम् । हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते' । किण्वं सुराद्रव्योपादानकारणभूतो मलविशेषः चर्म शरादिनिवारकफलकं वर्म कवचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्वृद्धेरनवर्त्ति प्रतिदानवेलायामन्त्यसमयाधमर्णविषया देशविशेषविषया वा वदितव्या । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् । विष्णुरपि "किण्वकार्पासतन्तुचर्मायुधेष्टकाङ्गाराणामक्षयिता" । कार्पासे तु षड्गुणवृद्धिविधायकव्यासवचनविरोधः पूर्ववत्परिहरणीयः । वशिष्ठोऽपि 'दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणां मृण्मयानान्तथैव च । अक्षया वृद्धिरत्र पुष्पमूलफलस्य च' इति । अक्षया मूलप्रतिदानाभावे शतगुणापि वर्द्धत एवत्यर्थः । गिरवाद्धृतादीनामनुपरममाह वृहस्पतिः "गिरवावृद्धिद्वायिकाश्च भागलाभं तथैव च । धनी तावत् समादद्याद् यावन्मूलं न शोधितम्" न शोधितं प्रतिदत्तं तावत्कालमधिकाधिकवर्द्धिताऽपि वृद्धिर्भवतीत्याह विष्णुः "यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् । न दद्यात् लोभत पश्चात् तस्माद् वृद्धिमाप्नुयात्" इति । श्वो दास्यामीति कालावधिकल्पनलक्षणम् । सम्ममेव मामकम् धनमधिकमिति यावत् । योऽमुकमृणं दिनं समम वर्धमानं दाय धनं पूर्णं समयं दास्यामीति प्रतिज्ञाय ऋणं गृहीत्वा पश्चाल्लोभादिवशान्न दद्यात् सोऽवधिदिनमारभ्य वृद्धिं दद्यादित्यर्थः । कालावध्यनङ्गीकारेण गृहीतस्य धनस्य षण्मासादूर्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः "न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् । अना-

कारितमप्यूर्द्ध्वं वत्सराद्वोद्धिवर्द्धते” इति । अनाकारिता अनङ्गीकृता । प्रीतिदत्तानां प्रतियाचनप्रतिदानदिनानिर्द्देशप्रयुक्तानामिति शेषः । अनाकारितेत्यादेरयमर्थः । वृद्धिमकृत्वा गृहीतमपि षण्मासादूर्द्ध्वं प्रीतिदत्तं वृद्धिं प्राप्नोतीति । प्रतियाचितस्य प्रीतिदत्तस्याऽदाने वृद्धिविशेषमाह कात्यायनः “प्रीतिदत्तन्तु वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्” इति । पञ्चकं पञ्चाधिकम् प्रतियाचनदिनमारभ्य पञ्चशतस्य पणपञ्चकं प्रतिमासं वर्द्धते इत्यर्थः । याचितकं गृहीत्वा अप्रतिदत्त्वैव देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः “यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति । एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते याचितकमदत्त्वा यदि देशान्तरं गच्छति तदा विशेषमाह स एव “कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति । कृतोद्धारं याचितकं गृहीत्वा याचितोऽप्यदत्त्वेत्यन्वयः । देशान्तरगमनाभावे तु याचितकालमारभ्य याचितकस्य वृद्धिं विशेषमाह स एव “स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यात् याचितः क्वचित् । तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं दापयेत्” इति । ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः । एतत्कृद्धिदर्शनपरिकल्पनं याच्ञाप्राप्तिविषयम् । अपि मौल्यस्य तदतिक्रमे स्वतिक्रमदिनमारभ्य तद्धनं वृद्धिमा । “तच्च तु वृद्धिमाप्नुयादिति” व्यासवाक्यात् । गृहीतपण्यो मूल्यमदत्त्वा देशान्तरगमने वृद्धिविशेषमाह स एव “पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयोपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति । एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचने तु तस्य निक्षिप्तं [illegible] दिनमारभ्य प्रतिमासं शते पञ्चकं वर्द्धेत इत्याह स एव “निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च क्रयविक्रय एव च । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्” इति । [illegible] वृद्धौ परिमाणविशेषमप्याह [illegible] कि [illegible] । [illegible] वृद्धिं [illegible] । [illegible] “वृद्धिं [illegible]” । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible]

क्षितामित्यस्यार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण मध्यस्थेन वा निक्षितां दद्यादित्यर्थः अन्यथा भवति अतिप्रसङ्गापत्तेः । “कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति । कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हतीति मनूक्तेश्च । अस्यार्थः ॥ शास्त्रविधिनियमितशास्त्रकृतवृद्ध्यनुसारी यो वृद्धिपक्षे लौकिकानां समाचारः तस्मादधिका वृद्धिरुत्तमर्णेनैकृतवृद्धौ न सिद्ध्यति यतः सा व्यतिरिक्ताधर्मशास्त्रबाह्या । अतएव कुसीदपथमाहुस्तम् धर्मपथमिति । पञ्चक शतमर्हतीति प्रतियाचितविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पूर्वोक्तशास्त्रानुसारादधिकाऽधमर्णेनाकृता वृद्धिर्न सिध्यति । यतः कुसीदपथमाहुस्तम् । यदा तु व्यवहारादस्मादुत्तमर्णोऽधिकमधमर्णेनाकारितं लाभमिच्छति तदा मासि पञ्चकं शतं गृह्णीत मर्हति न ततोऽधिकमुत्तमर्णोकारितमित्यर्थमाह रत्नाकरः । अकृतवृद्धेरपवादमाह नारदः “पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यच्च प्रकल्पितम् । वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः” इति । पण्यस्य वस्त्रादेर्मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । न्यासो निक्षेपः । वृथादानं भण्डादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणो द्यूतद्रव्यम् । अविवक्षिताः । अत्र पण्यमूल्यस्य वृद्धेरभावोक्तिः प्रत्यर्पणयाचनयोरभावे वेदितव्या अन्यथा पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन विरोधः स्यात् । न्यासस्य च वृद्ध्यभाववचनं प्रतियाचनाभावे “न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षेपे च यथास्थिते । सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृतम्” इति संवर्त्तवाक्ये यथास्थितमिति विशेषोपादानात् अन्यथास्थापनाभावे च प्राप्तम् । तथा च निक्षिप्तं वृद्धिशेषमित्यादि पूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधो न । कात्यायनोऽपि “[illegible] मूले च सर्वदा । स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यागतेषु च” इति । सर्वस्वेन प्रतियाचनादेः परस्तादपि वृद्धिरकृता [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

मस्य द्वितुषत”। न वर्धते प्रथमस्य दत्तः शुल्कं प्रतिश्रुतम्” इति। भुक्तबन्धमित्यनेन स्थापितस्य सुप्राधेर्दस्ता-स्वाहारादिरुपभोगे वृद्धिर्न भवतीत्युक्तम्। अतएव गौतम “भुक्ताधिर्न वर्द्धते वस्त्राभरणादिरिति” अ-वरुणीतस्य द्वितुषतः प्रतिदातुमिच्छोरधमर्णादुत्तम-र्णो यदि लोभादिवशात् यदा न गृह्णाति तदा तस्य तताऽपि वृद्धिस्तद्दिनादारभ्य न देयेत्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्यः “दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत् स्वकंधनम्। मध्यस्थस्थापितं तत्स्यात् वर्द्धते न ततःपरम्” इति। मध्यस्थस्थापितमिति विशेषणेनाधमर्णो यदि स्वनिकटे स्थापयति तदा भवत्येव वृद्धिरिति”। ९ वैश्येयमन्सद्र्यो पु०। १०धने च राजनि०।

वृद्धिका स्त्री वृद्धि+स्वार्थे क। वृद्धिनामकौषधे भावप्र०।

वृद्धिजीविका स्त्री वृद्धिरूपा जीविका। ऋणदानादिषु प्रयुक्तधनेभ्यो लब्धवृद्धिजीविकायाम्।

वृद्धिश्राद्ध न० कर्म० अभ्युदयाय श्राद्धम्। पुत्रादीनां संस्कारादौ पार्वणविधिके नान्दीश्राद्धे नान्दीश्राद्धशब्दे दृश्यम्

वृद्धोक्ष पु० कर्म० अच् समा०। जरद्गवे अमरः।

वृद्ध्याजीव त्रि० वृद्धिम् अधमर्णतः प्रयुक्तद्रव्याधिकलाभम् आजीवति आ+जीव-अच्। वार्द्धुषिके अमरः।

वृध दीप्तौ चु० उभ० अक० सेट्। वर्द्धयति ते अवीवृधत् त अववर्द्धत् त।

वृध वृद्धौ भ्वा० आत्म० लुङि लृटि लृङि च उभ० अक० सेट् ऋदि०। वर्धते अवर्धिष्ट अवृधत् अवर्द्धिष्ट वृत्स्यत् वर्त्स्यति वर्द्धिष्यते। वर्द्धिता क्त्वा वेट्।

वृधसान पुंस्त्री० वृध-आन असुक् च। मनुष्ये निघ०। स्त्रियां ङीप्। [उणादि०।

वृधसानु पु० वृध-आनु असुक् च। १पुरुषे २पर्णे ३लतौ च

वृन्त न० वृ-क्त नि० मुम् च। (वोँटा) फलपत्रादिबन्धने अमरः

वृन्ताक पुंस्त्री० वृन्तमकति अक-अच्। वार्त्ताकौ भावप्र०। स्त्री राजनि० स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्।

वृन्तिता स्त्री वृन्तं जातमस्याः तार० इतच्। कटुकायां भावप्र०।

वृन्द न० वृणोति वृणुते वा-वृध-वृन वा दन् नि०। १समूहे अमरः। २दशार्बुदसङ्ख्यायां ज्योति० ३केदारकन्यायां ४तुलस्यां स्त्री भावप्र०। ५राधिकायां स्त्री वृन्दावनम्।

वृन्दार त्रि० वृन्दमस्त्यस्य वा-आरन्। मनोहरे भावप्र०।

वृन्दारक पु० वृन्देन कायति कै-क। १देवे अमरः। श्रेष्ठे च। ३मुख्ये ४मनोहरे च त्रि० ५यूथपतौ पु० मेदि०।

वृन्दावन क्ली वृन्दायाः तपस्यार्थं तत्क्रीडार्थं वा वनम् शा० त०। मथुरासन्निकृष्टे वैष्णव १तीर्थभेदे गोलोकस्थे २धामभेदे च “कमलांशा तस्य (केदारस्य) कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनीत्युपक्रमे “वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत्तु वृन्दावनं स्मृतम्। वृन्दया च कृता क्रीडा तेन वा मुनिपुङ्गव!। राधाषोडशनाम्ना च वृन्दा नाम श्रुतौ श्रुतम्। तस्याः क्रीडा वनं रम्यं तेन वृन्दावनं स्मृतम्” ब्रह्मवै० जन्म० १७अ०। “नित्यं वृन्दावनं धाम ब्रह्माण्डोपरि संस्थितम्। पूर्णब्रह्मसुखैश्वर्यं नित्यमानन्दमव्ययम्। वैकुण्ठादि तदंशांशं स्वयं वृन्दावनं भुवि। गोलोकैश्वर्यं यत्किञ्चित् गोकुले तत् प्रकीर्त्तितम्। वैकुण्ठादिवैभवं यत् द्वारकायां प्रकाशयेत्। यद्ब्रह्म परमैश्वर्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम्। तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धन्येति विश्रुता। यत् स्वाम्नातुरकं धाम विष्णोरेकान्तवल्लभम्। स्वस्थानमधिकं नाम धेयं माथुरमण्डलम्। निगूढं परमं स्थानं पुर्य्यभ्यन्तरसंस्थितम्। सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमण्डलम्। विष्णुचक्रं परिभ्रामणाय वैष्णवमद्भुतम्। कर्णिकापत्रविस्तारं रहस्यक्रममीरितम्। प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात्। भद्र१श्री२लौह३भाण्डीर४महा५तालख६दीर-का७। बकुल८कुमुद९ काम्य१०मधु११वृन्दावन१२ तथा। द्वादशैतानि वनानि संख्याः कालिन्द्याः सप्त पश्चिमे। पूर्वे पञ्च वनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यमुत्तमम्। महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा। पूर्वे तु पञ्च भद्राद्यास्तालाद्याः सप्त पश्चिमे। कामुकोपवनं प्रोक्तं कृष्णक्रीडारसस्थलम्। कदम्बखण्डिकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा। नन्दनानन्दखण्डञ्च पलाशाशोककेतकम्। सुगन्धिमादनं कैलासामृतं भोजनस्थलम्। सुखप्रसाधनं वत्सहरणं शेषशायनम्। श्यामपूर्व दधिग्रामं चक्रभानुपुरं तथा। सङ्केत विपदस्त्रैव बालक्रीडञ्च पूयरम्। वैकुण्ठं क्षीरसमुद्रस्थापि नन्दनम्। इत्येव वने संस्थितो-पवने कृता। पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वन-सत्तमम्। तन्मध्ये चतुर्वंशं वनञ्च वनदाहनम्। नाना विधरसक्रीडानानालीलारसस्थलम्। दशविधं विस्तारं रहस्यक्रममीरितम्। सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं महत् पदम्। कर्णिकायां महद्धाम गोविन्दस्थानमुत्तमम्। तत्र तत्र कथां दृष्ट्वा विंशत् दशमीरितम्। तस्य दक्षिणे प्रोक्तं वरं गुह्योपनिषद्। ...

दले महापीठं निगमागमदुर्गमम्। योगीन्द्रैरपि दुष्प्राप्यं सर्वात्मा यत्र गोकुले। द्वितीयं दलमाग्नेयं तद्रहस्यं द्विधा तथा। निकुञ्जकुटीवीरकुटीरौ तद्दले स्थितौ। पूर्वं दलं तृतीयं यत् प्रधानं स्थानमुच्यते। गङ्गादिसर्वतीर्थानां स्नानाच्छतगुणं भवेत्। चतुर्थदलमैशान्यां सिद्धपीठेप्सितप्रदम्। कामयन् तत्र गोपी तत्र कृष्णरतिं लभेत्। वस्त्रालङ्कारहरणं तद्दले समुदाहृतम्। उत्तरं पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम्। द्वादशादित्यमत्रैव दलञ्च कर्णिकासमम्। वायव्यन्तु दलं षष्ठं तत्र कालीह्रदः स्मृतः। दलोत्तमोत्तमञ्चैव प्रधानस्थानमुच्यते। सर्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम्। यज्ञपत्नीगणानाञ्च तदीप्सितवरप्रदम्। अघासुरस्य निर्वाणं चक्रे त्रिदशदर्शितम्। ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं ब्रह्महृदावहम्। नैरृत्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं व्योमघातनम्। शङ्खचूडवधस्तत्र नानाकेलिरसस्थलम्। अष्टदलं प्रोक्तं वृन्दारण्यान्तरस्थितम्। श्रीमद्वृन्दावनं धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम्। शिवलिङ्गमधिष्ठाता दृष्टो गोपीश्वराभिधः। तद्बाह्ये षोडशदलं श्रिया पूर्णं तदीरितम्। सर्वासु दिक्षु यत् प्रोक्तं प्रादक्षिण्याद् यथाक्रमम्। महत् पदं महद्धाम प्रधानं षोडशं दलम्। प्रथमैकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम्। चतुर्भुजो महाविष्णुः सर्वकारणकारणम्। तत्राधिष्ठितदेवं सनातनम्। दलं द्वितीयमाख्यातं किञ्चिल्लीलारसस्थलम्। खदिरारण्यमत्रैव दलञ्च समुदाहृतम्। सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। तत्र गोवर्द्धने रम्ये नित्यानन्दरसाश्रये। कर्णिकाया महालीलास्तल्लीलारससागरे। यत्र कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत्। कृष्णो गोविन्दतां प्राप्य किमन्यैर्बहुभाषितैः। दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम्। चतुर्थदलमाख्यातं महाद्भुतरसस्थलम्। हरिर्यस्य पतिः साक्षात्स्थित्यं गोवर्द्धनं स्वयम्। कदम्बखण्डी तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः। स्निग्धं हृद्यं प्रियं रम्यं दलञ्च समुदाहृतम्। नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः। कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते। अधिष्ठाता गोपालाः धेनुपालकास्ततः परम्। दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम्। सप्तमं बकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम्। दशाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः। नवमं कुमुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम्। काम्यारण्यं दलं हृद्यं दशमं सर्वकारणम्। ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुवृन्दं प्रदर्शितम्। कृष्णक्रीडारसस्थानं प्रधानं दलमुच्यते। दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम्। निर्माणं सेतुबन्धस्य नानारसमयस्थलम्। भाण्डीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम्। कृष्णक्रीडारसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः। त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम्। चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदं स्वकम्। श्रीवनं तत्र रुचिरं सर्वैश्वर्यस्य कारणम्। कृष्णलीलामयदलं श्रीकीर्त्तिकान्तिवर्द्धनम्। पञ्चदशं दलं श्रेष्ठं तत्र लोहवनं स्मृतम्। कथितं षोडशदलमाहात्म्यं कर्णिकासमम्। महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गुह्यमुत्तमम्। बालक्रीडारसस्तत्र वत्सपालैः समावृतः। पूतनादिवधस्तत्र यमलार्जुनभञ्जनम्। अधिष्ठाता तत्र बालगोपालः पञ्चमाब्दिकः। नाम्ना दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसार्णवः। दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम्। कृष्णक्रीडा च किञ्जल्के विहारदलमुच्यते। सिद्धिप्रधानं किञ्जल्कं दलञ्च समुदाहृतम्” पद्मपु० पा० ख०।

वृन्दिष्ठ त्रि० अतिशयेन वृन्दारको मुख्यः इष्ठन् वृन्दादेशः। अतिशयमुख्ये “वृन्दिष्ठमाशीर्ष वसुधाधिपानाम्” इति भट्टि०। ईयसुन् वृन्दीयानप्यत्र त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वृश वृतौ दिवा० पर० सक० सेट्। वृश्यति अवृशत् अवर्शीत् पुषादिरयमित्येके तेन अवृशदित्येव।

वृश पु० वृश-क। १वासकवृक्षे भरतः। २अन्दुरे पुंस्त्री० मत्स्य० स्त्रियां ङीष्। ३ओषधिभेदे स्त्री उणादि०।

वृश्चिक पु० व्रश्च-किकन्। (विछा) १कीटभेदे राजनि०। कीटमात्रे हेमच०। २शूककीटे (शुयापोका) अमर०। मेषादितः ८अष्टमे राशौ ज्यो० ४ओषधिभेदे मेदि०। ५मदनवृक्षे ६कर्कटे ७गोमयकीटे च भरतः। दशाभिक संक्षिप्तसार।

द्वादशराशिश्च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १९६० कलोपरि १८०० कलात्मकः विशाखाशेषपादानुराधाज्येष्ठात्मकनक्षत्रात्मकः स च सौम्योदयः श्वेतवर्णः जलराशिः उत्तरदिक्पतिः कफप्रकृतिः जलचरः बहुपुत्र बहुस्त्रीकः स्थिरस्वभावः विप्रवर्णः सौम्यः; “कर्कटालयः स्थिरराशिः स्थिरः पुच्छरवसः दीर्घशरीरः पाथः” इत्युक्तातके स्मृतम्।

वृश्चिकप्रिया स्त्री वृश्चिकस्य शुककीटस्य प्रिया। पूतिकायाम् शब्दच०।

वृश्चिककर्णी स्त्री वृश्चिकस्य कर्ण इव पत्रं यस्याः। आखुकर्ण्याम् राजनि०। [भेदे राजनि०।

वृश्चिका स्त्री वृश्चिकः तद्विषमस्त्यस्या अच्। (बिछाती) क्षुप

वृश्चिकाली स्त्री वृश्चिक इवालति पर्याप्नोति स्पर्शने वेदनायै अच् गौरा० ङीष्। (बिछाती) क्षुपभेदे रत्नमा०।

वृश्चिपत्री स्त्री वृश्चिक इव पत्रं विषाक्तमस्य पृषो० कलोपः ङीप्। वृश्चिकाल्याम् रत्नमा०।

वृशीर पु० वृश-कीरच्। श्वेतपुनर्नवायाम् रत्नमा०।

वृष सेचने भ्वा० पर० प्रजननसामर्थ्ये ऐश्वर्ये चक० सेट्। वर्षति अवर्षीत्। उदित् क्त्वा वेट्।

वृष प्रजननसामर्थ्ये ऐश्वर्ये चुरा० आत्म० सक० सेट्। वर्षयते अवीवृषत-अववर्षत।

वृष पु० वृष-क। १वृषभे पुङ्गवे अमरः २मेषादितो द्वितीये राशौ ज्यो०त०। ३पुरुषभेदे ४एकादशमतुकालीने ५इन्द्रे ६धर्मे गरुडपु० दाय०। ७शृङ्गिमात्रे ८मूषिके ९शुक्रयुक्ते १०वास्तुस्थानभेदे ११वासकवृक्षे मेद०। १२मल्ले जटा०। १३कामे १४बलयुक्ते त्रि०विश्वः १५ऋषभनामौषधौ राजनि०। १६मयूरपिच्छे १७श्रीकृष्णे च त्रिका०। वृषराशिश्च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १८०० कलोपरि १८०० कलात्मकः। कृत्तिकाशेषत्रिपादरोहिणीमृगशिरोऽर्द्धात्मकः स च सौम्यः अङ्गना समः स्थिरः पुष्ठ... दक्षिणदिङ्नाथ रात्रिबलः पृष्ठोदयः शीतस्वभावः वातप्रकृतिः ... श्वेतवर्णः वैश्यजातिः ... मध्यमप्रसवः ... पुरुषविशेषलक्षणं "... वसाधी ... ... वृषा ... ... गौतमे ... ... २०१८ पृष्ठादौ दर्शितम्। वृषादि० ... ।

वृषकर्णी स्त्री वृष इव पृष्ठतः कर्णोऽस्या ङीप्। (...क्षुप) सुदर्शनायाम् रत्नमा०।

वृषगन्धा स्त्री वृषस्य गन्धो मिंव यस्य। ... राजनि०।

वृषण पु० वृष-क्यु। १मुष्के अमर। २वीर्योत्पत्ति त्रि० "... दरिद्र ... ... वृषणशब्दे ... । ...

स्त्रीधर्मो वै स्मृतः स्यात् वृषणो दमे। प्रलम्बवृषणोऽल्पायुर्निद्रव्यो भवितृभर्तृत्" गरुडपु० ६२अ०।

वृषणश्व पु० कर्म० स०। सामर्थ्ययुक्ते इन्द्राश्वे त्रिका०।

वृषण्वत् त्रि० वृषन्+मतुप् मस्य व न नलोप वत्वम्। वर्षयुते स्त्रियां ङीप्। [प्रकरणे रथादौ जटा०।

वृषण्वसु त्रि० वृषा वसु यस्य न नलोपः वत्वम्। इन्द्रस्यो-

वृषदंशक पुंस्त्री० वृषान् मूषिकान् दशति दन्श-ण्वुल्। बिडाले अमरः स्त्रियां ङीष्।

वृषध्वज पु० वृषो वृषभो मूषिको धर्मो वा ध्वजो यस्य। १शिवे अमर वृषकेतनादयोऽप्यत्र। २हेरम्बे ३पुण्यकर्मयुते च त्रि०। [गौरा० ङीष्। मातरसुतायाम्।

वृषध्वाङ्क्षी स्त्री वृषो बलवान् ध्वाङ्क्षः काको यस्याः ५त०।

वृषन् पु० वृष-कनिन्। १इन्द्रे २कर्णे ३दुःखे ४वेदनाज्ञाने मेदि०। ५वृषे ६अश्वे च हेमच०।

वृषनाशन पु० वृषान् मूषिकान् नाशयति नश-णिच् ल्यु। १विडङ्गे शब्दमा०। २अरिष्टवृषदनाशके श्रीकृष्णे हरिव० ७८अ०।

वृषपर्णी स्त्री वृषस्य मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्याः। (इन्दुरकाणी) १आखुकर्ण्याम् रत्नमा०। २सुदर्शनीवृक्षे राजनि०।

वृषपर्वन् पु० वृषे पर्व उत्सवो यस्य। १शिवे २दैत्यभेदे च। वृषं बलकरं पर्व यस्य। ३भृङ्गराजवृक्षे ४केशरुरौ च स्त्रियाः।

वृषभ पु० वृष-अभच् किच्च। १वृषे २श्रेष्ठे ३वेदभीरोतिभेदे मेदि०। ४जिनभेदे हेमच०। ५कर्णच्छिद्रे ६ऋषभनामौषधे च शब्दादि०। [दयोऽप्यत्र।

वृषभगति ~ वृषभेण गतिरस्य। शिवे शब्दार० वृषभवाहना-

वृषभध्वज पु० वृषभो ध्वजोऽस्य। शिवे वृषभकेतनादयोऽप्यत्र

वृषभाक्षी स्त्री वृषभस्य अक्षीव पुष्पमस्याः षच् समा० ङीष्। इन्द्रवारुण्याम् राजनि०।

वृषभानु(न) पु० राधिकायाः पितरि। ब्रह्मवै० जन्म० १७अ०।

वृषभानु(न)सुता स्त्री ६त०। राधिकायाम्। [त्रिका०।

वृषभासा स्त्री वृषाः इन्द्रेण भासते भास-अच्। अमरावत्यां

वृषल पु० वृष-कलच्। १शूद्रे २चन्द्रगुप्ते ३चौरके ४चन्द्रगुप्ते नृपे च मेदि०। ५अश्व त्रिके जटा०।

वृषली स्त्री "पितृगेहे च या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता। भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता" इत्युक्तायां विवाहे रजस्वलायाम् कन्यायाम्। वृषल+जात्यर्थे मानो वा ङीष्। २वृषलजातिस्त्रियाम्

"शतक्राम्यौयाश्च। "महावृषा वृषलीपतिः" इति "वृषली-फेनपीतस्य" इति च मनुः।

वृषलोचन पु० वृषस्येव लोचनं यस्य। १मूषिके। हेम०। २वृषनेत्रे न०। ६त०। ३वृषतुल्यनेत्रे त्रि०।

वृषवाहन पु० वृषो वाहनमस्य। शिवे वृषभवाहनादयोऽप्यत्र।

वृषघ्न पु० ६त०। श्रीकृष्णे त्रिका० वृषान्तकादयोऽप्यत्र।

वृषस्यन्ती स्त्री वृषेण आत्मन इच्छति वृष+आत्मार्थे क्यच् सुक् च शतृ-ङीप्। कामुक्याम् अमरः "वृषस्यन्ती वा वृषस्यन्ती" भ० टी०। [illegible] अमरः। २कपिकच्छ्वां हेमच०।

वृषा स्त्री वृषः मूषिकस्तदाकारः पर्णोऽस्याः अच्। १मूषिकपर्ण्याम्।

वृषाकपायी स्त्री वृषाकपेः पत्नी ङीप् ऐङ् च। १लक्ष्म्यां २गौर्य्याम् अमर०। ३स्वाहायां ४शच्यां ५जीवन्त्यां ६शतावर्य्याञ्च मेदि०।

वृषाकपि पु० वृषं धर्मं न कम्पयति न+कपि-इन् नलोपः। १महादेवे २विष्णौ ३वह्नौ मेदि० ४इन्द्रे क्षीरस्वामी।

वृषाकर पु० वृषस्य धामन्याकारः। माषे राजनि०।

वृषाङ्क पु० वृषः अङ्कोऽस्य। १शिवे २भल्लातके ३षण्डे च ४साधौ पुण्यशीले च मेदि०।

वृषाहार पुं स्त्री० वृषो मूषिक आहारो यस्य। बिडाले शब्दा०

वृ(बृ)षि(षी) स्त्री वर्त्तन्तेऽस्यां वृत्-इन् [illegible] पृषो० अन्त्यस्यादित्वे [illegible] वा ङीप्। व्रतिनां कुशमयासनभेदे अमरः।

वृषोत्सर्ग पु० वृष+उत्+सृज-घञ् ६त०। श्राद्धादेकेन मन्त्रादिभिः क्रियमाणे विधानेन वृषस्य त्यागे [illegible] "शाद्धविवेके [illegible] "एकादशाहे [illegible] यस्य नोत्सृज्यते वृषः। प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य [illegible] न गच्छति। आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च वत्सरे। [illegible] कर्त्तव्यो यावत् स्यात् [illegible]। [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible]

कारयेत्"। यस्य बान्धवस्य पित्रादेर्येष्वह्नि मृताहः तत्तिथौ कर्त्तव्यमित्यर्थः। (तत्तिथिश्च "प्रथमादिकला व्यापकाद्यतरक्रियया सजातीयतिथि[illegible]न निष्पन्नत्वात् पक्षान्तरत्वेऽपि न क्षतिः)। छन्दोगप० "वृषोत्सर्गविधिं व्याख्यास्यामः "कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यामाश्वयुज्यां दशाहे गते संवत्सरेऽतीते वा"। अत्र मृततिथिमादाय वत्सरगणना दशाहपदस्थविरोधः। एकादशाह इति आद्यश्राद्ध इति च अशौचान्तद्वितीयदिनपरम्। अशौचान्तात् द्वितीयेऽह्नि उपक्रमे "वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा" मत्स्यपु० एकवाक्यत्वात्। प्रेतवृषोत्सर्गे रविवारे न कार्य्यम् "नावीके सवत्सरात् वृद्धिं वृषोत्सर्गे विधीयते। सपिण्डीकरणादूर्द्धं दानश्राद्धं विधीयते" वचनोक्तत्वात्। वृषलक्षणमाह कर्मप्रकाश्या० "अव्यङ्गो जीववत्सायाः पयस्विन्याः सुतो वृषी। एकवर्णो द्विवर्णो वा यो वा स्यादेकवर्णक। तृणादुत्तरो यस्य वपो वा नीलं एव वा। समाहरात् स्प [illegible]रयेद् वृषः"। कालिकाप० [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" देवीपु०। अत्र [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]"। [illegible] [illegible] "[illegible]"। [illegible] [illegible]।

वृष्टि स्त्री वृष-क्तिन्। १वर्षे अमरः। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible]

जायते तोयं तोयात् शस्यानि शाखिनः। तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः। सूर्यस्तस्य भोरक्ष्य काले तस्मात् सततं च। सूर्यो मेघादयः सर्वे विधात्रा ते नियोजिताः। यस्मादब्दे यो जलधरो गजश्च सागरोऽभवत्। शस्याधिपो नृपो मन्त्री विधात्रा ते निरूपिताः। जलादकानां शस्यानां तथानाथ निरूपितम्। अब्देऽब्देऽस्यैव तत् सर्वं कल्पे कल्पे युगे युगे। वह्नौ यस्त्वाहुतिं दद्यात् कल्पेन लक्षमीदृशितम्। दद्याद् हुनाय तद्ग्रासात् प्रेरितो घन। स्थाने स्थाने च यथास्य काले काले यथोचितम्। ईश्वरस्यच निर्मूतं पूर्वं, न प्रतिबन्धकम्। भूतं भव्यं भविष्यञ्च सत्त्वं दुर्ग मध्यमम्। धाता निरूपितं कर्म केन तात निवार्य्यते" ब्रह्मवै॰जन्म॰१६अ॰। "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" गीता। आसन्नवृष्टिसूचकानि यथा "मयूरा स्तनयित्नूनां शब्देन हृष्यतां यदि। केका यन्ति प्रतिःने सततं वृष्टिसूचकाः। मेघावृतानां मधुरध्वानकानां मनोहरः। भ्रूयतामतिमत्तानां वृष्टि सन्निधिसूचकः। गगने शक्रचापेन ततं चाम्रतमा स्वन्म्। धाराधारशरैस्तापं छेत्तुं प्रति यथोद्गतः" कालिकापु॰१५अ॰।

वृष्टिघ्नी स्त्री वृष्टिं हन्ति कारणत्वेन नाशयति हन–क ङीप्। सूक्ष्मैलायाम् शब्दच॰।

वृष्टिजीवन त्रि॰ वृष्टिः वृष्टिजलमेव जीवनं पालनोपायो यस्य। १वृष्टिजलमात्रोपजीविनि चातके। २देवमातृके देशे हेमच॰। [हारा॰। ३वृष्टिभवे त्रि॰।

वृष्टिभू पु॰ वृष्टौ तदुपलक्षिते काले भवति भू–क्विप्। १भेके

वृष्टिवैकृत न॰ ६त॰। अद्भुतसूचके वृष्टिविकारे यथोक्तं वृ॰ स॰ ४६अ॰

"दुर्भिक्षमनावृष्ट्यामतिवृष्ट्यां क्षुद्भयं परचक्रम्। रोगो ह्यतु यार्दा स्वप्नदोऽमधुनाथायाम्। शीतोष्णविपर्यायेषु ग्रामे च सभ्यस्मेषु। नभसोऽन्यभयं दैवनिन्त च। अन्यतौ अस्त्रं प्रवर्षवर्षे प्रधानवधमादेश्यम्। रक्ते सङ्ग्रामयोगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः। धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्षितैर्भयं विद्यात्। अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमायाति तन्नगरम्। उपला विना जलधरैर्विकृता वा प्राणिनो यदा दृष्टाः। छिद्रं वाप्यतिवृष्टौ सस्यानामीतिसञ्जननम्। क्षीरघृत क्षौद्राणां दध्नो रुधिरोष्णयोश्च वर्षे। देशविनाशो ज्ञेयोऽसृग्वर्षे चापि नृपयुद्धम्। यद्यमलेऽर्के छाया न दृश्यते दृश्यते प्रतीपा वा। देशस्य तदा सुमहद्भयमायातं विनिर्देश्यम्। व्यभ्रे नभसीन्द्रधनुर्दिवा यदा दृश्यतेऽथ वा रात्रौ। प्राच्यामपरस्यां वा तदा भवेत् क्षुद्भयं सुमहत्। सूर्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां योगः स्मृतो वृष्टिविकारकाले। धान्यान्नगोकाञ्चनदक्षिणाभिर्देयास्तत शान्तिमुपैति पापम्"।

वृष्णि पु॰ वृष–नि किच्च। १यादववंशे नृपभेदे शब्दच॰। २श्रीकृष्णे। ३मेघे अमरः। ४चण्डे ५पाषण्डे च त्रि॰ शब्दर॰।

वृष्णिगर्भ पु॰ वृष्णि यादवकुलं गर्भो यस्य। श्रीकृष्णे हारा॰

वृष्य पु॰ वृषाय हितो यत् वृष–क्यप् वा। १माषे हेमच॰। २शुक्रवृद्धिकारके त्रि॰ भावप्र॰। ३पालीकरणे न॰ ४आमलक्यां ५शतावर्य्यां ५ऋषभनामौषधौ च स्त्री राजनि॰। ७ऋद्धिनामौषधौ रत्नमा॰। [राजनि॰।

वृष्यकन्दा स्त्री वृष्य शुक्रवर्द्धकः कन्दो यस्याः। विदार्य्याम्

वृष्यगन्धिका स्त्री वृष्य शुक्रवर्द्धको गन्धो यस्याः कप् अत इत्त्वम्। अतिबलायाम् राजनि॰। कप्भावे वृष्यगन्धा वृद्धदारके स्त्री शब्दच॰। [वृष्यवल्लिका तत्रैव स्त्री।

वृष्यवल्ली स्त्री कर्म॰। १विदार्य्याम् २ राजनि॰। स्वार्थे क तत्र।

वृह दीप्तौ वा चु॰ उभ॰सक॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ उदित्। वर्हयति ते अववर्हत् त। वर्हति अवर्हीत्।

वृह वृद्धौ शब्दे च अक॰ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। वर्हति उदित् अवर्हत् अवर्हीत्। [इदित्। वृंहति अवृंहीत्

वृह उद्यमे उपरिध्वनौ वृद्धौ च भ्वा॰पर॰ पर॰सक॰ सेट्।

वृह वृद्धौ भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। वर्हति अवर्हीत्।

वृह उद्यमे तु॰पर॰सक॰सेट्। वृहति। अवर्हीत्-अवृक्षत।

वृह वृद्धौ भ्वा॰आत्म॰ सक॰ सेट् इदित्। वृंहते अवृंहिष्ट।

वृहच्चक्षु पु॰ वृहती चक्षुरिव मञ्जरी यस्य। महाचञ्चुशाके राजनि॰। [१फणिकुर शब्दर॰। २उदारचित्तयुक्ते त्रि॰।

वृहच्चित्त पु॰ वृहत् उदारं चित्तं यस्य। १ब॰व्रत्य वा ६त॰।

वृहच्छल्क पु॰ वृहत् शल्कोऽस्य। चिङ्गटमत्स्ये जटा॰।

वृहत् त्रि॰ वृह–अति। महति अमरः स्त्रियां गौरा॰ ङीप्।

वृहती स्त्री वृहत्+गौरा॰ ङीप्। १महत्यां स्त्रियां २क्षुद्रवार्त्ताक्याम् राजनि॰। ३वारिधान्याः ४वाचि ५वसनच्छादिकायाम् मे॰। ६नव वर्णपादके छन्दोभेदे छ॰र॰। ७वीणाभेदे शब्दर॰। ८कलसाकारे स्त्री अमरः।

बृहतीपति पु० बृहतीनां वाचां पतिः । बृहस्पतौ हेमच० ।
बृहत्कन्द पु० बृहत् कन्दो यस्य । १गृञ्जने रत्नमा० । २विष्णुकन्दे च राजनि० ।
बृहत्काय पु० कर्म० । (खागड़ा) तृणभेदे हारा० ।
बृहत्कालशाक पु० कर्म० । (बड़ कालकासुन्दे) शाकभेदे त्रिका० ।
बृहत्कुक्षि पु० बृहत् कुक्षिर्यस्य । तुन्दिले (भुंडे) अमरः ।
बृहत्साल पु० कर्म० । हिन्ताले राजनि० ।
बृहत्तिक्ता स्त्री कर्म० । पाठायाम् (आकनादि) राजनि० ।
बृहत्तृण पु० बृहत् तृणं यत्र । वंशे शब्दच० ।
बृहत्त्वच् पु० बृहती त्वक् यस्य । (छातियान) वृक्षे रत्नमा०
बृहत्पत्र पु० बृहत् पत्रमस्य । १हस्तिकन्दे (हातिकान्दा) राजनि० । २तिमपर्णिकायां स्त्री राजनि० ।
बृहत्पाटलि पु० पु० पट-अलि कर्म० । धुस्तूरवृक्षे त्रिका० ।
बृहत्पाद त्रि० बृहत् पादो मूलमस्य । वटवृक्षे शब्दच० ।
बृहत्पालिन् पु० बृहत् पालयति पाल–णिनि । वनजीरके राजनि० ।
बृहत्पीलु पु० कर्म० । महापीलौ राजनि० ।
बृहत्फला स्त्री बृहत् फलं यस्याः । १कटुतुम्ब्याम् २महेन्द्रवारुण्यां ३कुष्माण्ड्यां ४महाजम्ब्वां च राजनि० ।
बृहत्साम न० कर्म० । "त्वामिद्धि हवामहे" इत्यृचामधि गीयमाने सान्नि "बृहत्साम तथा साम्नाम्" गीता ।
बृहड्ड पु स्त्री० बृहद्ड्डमस्य । गजे शब्दच० स्त्रियां ङीप् ।
बृहद्दल पु० कर्म० । (कामराङ्गा) वृक्षे शब्दच० ।
बृहदेला स्त्री कर्म० । स्थूलैलायाम् राजनि० ।
बृहद्गृह पु० कारूषदेशे त्रिका० । स च हिमालयस्य पश्चाद्भागवर्त्ती मालवदेशपश्चिमकटः ।
बृहद्गोल न० कर्म० । (तरमुज) वृत्ताफले शब्दच० ।
बृहद्दल पु० बृहत् दलमस्य । १पट्टिकालोध्रे २हिन्ताले च राजनि० ।
बृहद्धल न० कर्म० । महालाङ्गले त्रिका० । [च अमरः ।
बृहद्भानु पु० बृहन्तो भानवः किरणा यस्य । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे
बृहद्रथ पु० बृहत् रथोऽस्य । १इन्द्रे २यज्ञपात्रभेदे ३साममेदे च । [राजनि० ।
बृहद्राविन् पु० बृहत् रौति–रु–णिनि । क्षुद्रोलूके रा०
बृहद्वल्क पु० बृहत् वल्कमस्य । पट्टिकालोध्रे राजवल्लभः ।
बृहद्वात पु० बृहन् वातो धान्यभेदो यस्मात् ५ब० । (देधान) वृक्षे रत्नमाला ।
बृहद्वारुणी स्त्री कर्म० । महेन्द्रवारुण्यां राजनि० ।
बृहद्बीज पु० बृहत् बीजमस्य । आम्रातके शब्दच० ।
बृहन्नल पु० बृहत् नलो यस्य । महापोटगले मेदि० ।
बृहन्नला(डा) पु स्त्री० बृहत् नलो यस्य वा डस्य डः । अर्जुने हेमच० विराटपर्वणि तत्कथा दृश्या ।
बृहस्पति पु० बृहत्याः वाचः पतिः सुट् नि० । १जीवे देवाचार्य्ये अमरः २याज्ञभेदे स्मृतिसं०शब्दे तत्कथादिमानं तद्रूपादि च गृहयज्ञशब्दे दृश्यम् । बृहस्पतिना च बौद्धधर्मः प्रवर्त्तितो यथाह मत्स्यपु० २४अ० "ततो बृहस्पतिः ग्रहमकरोद्बलदर्पितम् । ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा । गत्वाथ मोहयामास रजिपुत्रान् बृहस्पतिः । जिनधर्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित् । वेदत्रयी परिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः । वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् । जघान शक्रो वज्रेण सर्वान्धर्मबहिष्कृतान्" । बृहस्पतिसवः यज्ञभेदः ।
बृ वरणे क्र्या० प्या० उभ० सक० सेट् । वृणाति वृणीते अवारीत् अवरिष्ट-अवरीष्ट अवृष्ट । ववरतुः ।
वे स्यूतौ भ्वा०उभ०अक०सक० अनिट् । वयति ते अवासीत् अवास्त वा वयादेशः उवाय ऊयतुः ऊवतुः ।
वेग पु०विज–घञ् । १प्रवाहे हेमच० । २जवे अमरः ३महाकालफले मेदि० ४रेतसि हेमच० । ५मूत्रविष्ठादिनिःसारणयत्ने ६न्यायोक्ते संस्कारभेदे च "मूर्त्तादियोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः" । "क्षितिजलं तथा तेजः पवनो मन एव च । परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा० तस्य चित्यादिवृत्तितोक्ता । "स्वभावतः प्रवृत्तानां मलादीनां जिजीविषुः । न वेगं धारयेद्धीरः कामादीनां च धारयेत्" राजनि० ।
वेगसर पुं स्त्री० वेगेन सरति सृ–ट । वेगगामिहये १अश्वतरे हेमच० । स्त्रियां ङीप् । २वेगगामिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [३वेगगति त्रि० अमर स्त्रियां ङीप् ।
वेगिन् पु० वेग+अस्त्यर्थे इनि । १श्येनपक्षिणे राजनि० ।
वेचा स्त्री विच–पृथक्त्वे घञ् । वेतने हला० ।
वेजानी स्त्री विज–घञ् तमानयति आ–नी–ड गौरा० ङीष् कोमराख्याम् शब्दच० ।
वेड न० विड–घञ् । १चान्द्रनिष्ककृष्णमाने हेमच० २नौकायां स्त्री हेमच० ।
वेडमिका स्त्री रोटिकाभेदे भावप्र० कलायशब्दे दृश्यम् ।
वेण ।नृत्यगते वाद्यादाने गतौ भ्राने चिन्तायाम् भ्वा० उभ०

ष्ठ० सेट् । वेणति ते । अवेणीत् अवेणिष्ट । अदित्
चङि न ह्रस्वः ।

वेण पु० वण–अच् । १वर्णसङ्करजातिभेदे "वैदेहकेन त्व
म्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते" मनु । २पृथुराजपितरि
नृपभेदे "तत्पुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि ३नदीभेदे स्त्री।
त्रिदिवं ययौ" विष्णुपु० । दन्त्यान्तमप्यन्ये ।

वेणि(णी) स्त्री वेण–इन् वा ङीप् । १केशरचनाभेदे अमर
२जलप्रवाहे जटा० । ३तत्प्रवाहे हेमच० । ४देवताडवृक्षे
अमर० । ५नदीभेदे तद्गतपत्तिकथा पद्मोत्तर० ११६अ० ।
६गङ्गायमुनासरस्वतीमिलनस्थाने च । प्रयागशब्दे
दृश्यम् ।

वेणीर पु० वेण–ईरन् । अरिष्टवृक्षे (निम) शब्दच० ।

वेणु पु० वण–उण् । १वंशे अमर । २तद्विकारे वंशीवाद्ये च
शब्दच० । "मा पूरय वेणुम्" इत्युद्भट । ३नृपभेदे मेदि०।

वेणुक न० वेणुरिव अग्रोविकारो वा कन् । तोत्त्रे हेमच०।
(पाचनवाडि) ।

वेणुकर्कर पु० वेणुरिव कर्करः । करवीरवृक्षे त्रिका०।

वेणुज पु० वेणुतो जायते जन–ड । १वेणुजाते यवाकारे त-
ण्डुले राजनि० । २वंशजाते दण्डादौ त्रि० ।

वेणुध्म पु० वेणुं वंशीं धमति ध्मा–क । वेणुवादके अमरः ।

वेणुन न० वेण–उनन् । मरिचे रत्नमा० ।

वेणुपत्री स्त्री वेणोरिव पत्त्रमस्याः । वंशपत्रीवृक्षे रत्नमा०।

वेणुयव पु० वेणुजातो यव इव । १वंशजाते यवतण्डुलाकारे
पदार्थे राजनि० । [ण्वुल् । वेणुवादक तत्रैव त्रि० ।

वेणुवाद त्रि० वेणुं वादयति वद–णिच्–अण् । वेणुवादके

वेणुवीज न० ६त० । वेणुजाते यवाकारे पदार्थे राजनि० ।

वेतन न० अज–तनन् वीभावः । १कृतकर्मणो भृतौ अमरः ।
भृतिशब्दे दृश्यम् । २जीवनोपाये हेमच० ।

वेतनानपाकर्म्मन् न० ६त० । व्यवहारभेदे
तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा
नारदः "भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेत-
नस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्" । वेतनं कर्ममूल्यं
तस्यानपाकर्म भृत्याय समर्पणं समर्पितस्य वा परावर्त्त-
नम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह स एव "भृत्याय वेतनं
दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् । आदौ मध्येऽवसाने
तु कर्मणो यद्विनिश्चितम्" । तथ्यमेतावद्वेतनं दास्यामीति
यद्वेतनं परिभाषितो निर्णीतं तत्त्रिधा विभज्य कर्मण
आदिमध्यान्तेषु त्रिषु कालेषु पूर्वमन्ते वा दद्यादित्यर्थः ।
एतच्चैतावद्वेतनं दास्यामीति भाषायां सत्त्वे । असत्त्वे
त्वाह स एव "भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः ।
लाभगोवीर्य्यशस्यानां वणिग्गोपकृषीवलाः" इति ।
दशभागं दशमभागं गोवीर्य्यं पाल्यमानगवादिभवस्यघो-
दध्यादि । यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमभागस्य प्रय-
च्छति तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः "दा-
प्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुशस्यतः । अनिश्चित्य
भृतिं यस्तु कारयेत स महीक्षिता" इति । यस्तु स्वामी
वेतनपरिच्छेदमकृत्वैव भृत्यं कर्म कारयति स तस्मात्
वाणिज्यपशुशस्यलक्षणात् कर्मणः सकाशाद् यल्लब्धं तस्य
दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीय इत्यर्थः ।
यत् तु "त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात् सीरवाहकः"
इति बृहस्पतिवचनं तद्भक्ताच्छादसाध्याकृष्टक्षेत्र-
विषयम् । व्यवस्थितविकल्पार्थम् । कथमत्र व्यव-
स्थेत्याकाङ्क्षायामाह स एव "भक्ताच्छादभृतः सीरी भागं
गृह्णीत पञ्चमम् । जातसस्यात्त्रिभागं तु प्रगृह्णीयाद-
थाभृतः" इति । अथ भक्ताच्छादनाभ्यां भृतः कृषीवलो
लाङ्गलविकृष्टक्षेत्रजातसस्यात् पञ्चमभागं गृह्णीयात् ।
ताभ्यामभृतस्तु तृतीयं भागमित्यर्थः । अथ यत्र यत्रै-
तावद्दास्यामीति नास्ति परिभाषा तत्र बृहस्पत्युक्तं द्रष्ट-
व्यम् "समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः । निय-
च्छेयुर्भृतिं यान्तु सा स्यात् भागकृता तदा" इति । एता-
वद्दास्यामीति परिभाषितेऽपि कश्चित्ततो न्यूनमपि स्वा-
मिनोऽपरिकल्पितं देयं कश्चित्ततोऽधिकमपि देयमि-
त्याह याज्ञवल्क्यः "देयं चौरहृतं योऽतीयाल्लाभं
कुर्य्याच्च योऽन्यथा । तत्र स्यात् स्वामिनश्छन्दोऽधिकं
देयं कृतेऽधिके" इति । यो भृत्यः स्वाम्यनुज्ञां विना
स्वातन्त्र्येण वाणिज्यादिकर्मणः फलसाधकस्यावाटक-
देयं कालमतिक्रामति लाभं वा बहुतरं व्यसेत् स्वल्पं
करोति तस्मै पूर्वपरिभाषितभृतिमध्ये स्वामी स्वेच्छा-
नुसारेण किञ्चिद् दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बहुलाभं
करोति तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं किञ्चिद्देयं स्वा-
मिना पारितोषिकमित्यर्थः । अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि
वेतनार्पणप्रकारमाह स एव "यो यावत् कुरुते कर्म
तावत् तस्य तु वेतनम् । उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये
कुर्य्याद् यथाश्रुतम्" इति । उभयोरपीत्यपि बहूनां
उपलक्षणम् [illegible] एतावद्दास्यामीति
परिभाषिते हिरण्यभारम्य दृष्टे मृदे पथ्यादि०

याय समापितं तदा तेन यो यावत् कर्म करोति तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थपरिकल्पितं वेतनं देयम्। न तु साम्येन दानञ्च परिसमाप्त्यभावाददानम्। यदि तैः समापितं तदा यथा परिभाषितं देयं तु प्रत्येकं तत्तुल्यं दातव्यं नापि कर्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्यमित्यर्थः। यस्तु वेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म करोति तं प्रत्याह बृहस्पतिः "गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः। समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्" इति। दमं शक्त्यनुसारेण राज्ञा दाप्यः। गृहीतञ्च वेतनं द्वैगुण्येन स्वामिने दद्यादित्यर्थः। नारदोऽपि "भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत्" इति। याज्ञवल्क्योऽपि "गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत्" इति। अस्मिन्नेव विषये यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने देयञ्च राज्ञे दण्डमित्यर्थः। बलात्कारितं भृतिं दत्त्वा बलात्कारयितव्य इत्याह नारदः "कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात्" इति। प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् अतएव कात्यायनः "कर्मारभ्य तु यः कश्चित् विशिष्येव तु कारयेत्। बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति" इति। कियद्दण्डं दद्यादित्यपेक्षायामापस्तम्बे च मनुबृहस्पती "प्रतिश्रुत्य न कुर्याद् यः स कार्यः स्याद् बलादपि। स चेन्न कुर्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद् द्विशतं दमम्" इति। द्विशत कार्षापणमित्यर्थः। यत्तु मनुवचनम् "भृतोऽनार्तो न कुर्याद् यो दर्पात् कर्म यथोदितम्। स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्" इति। तद्दण्डद्वयं [illegible]विषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। [illegible]कर्मान्तरविषयमिति मदनरत्ने। विशिष्य नवकर्मान्तरे त्वाह स एव "प्रयोजकार्थैः सत्यो वा बलात्कर्म न कारयेत्। न तस्य वेतनं देयमल्पेनाप्यपि कर्मणः" इति। भृत्यो वा कर्म कारयेदिति बहुना एकोऽपि यत्र कर्त्तुं न शक्नोति दर्शयति। आर्त्तो यदि स्वास्थ्यलाभानन्तरं स्वाङ्गीकृतं कर्म करोति तदापि दीर्घकालतया कालभेदेऽपि [illegible] निर्विवाद वेतनं लभत इत्याह स एव "आर्त्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः। सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्" इति। आदितः आदौ यत्प्रतिभाषितं यथाभाषितं तथा कुर्यादित्यर्थः। सुदीर्घस्यापि कालस्य अवसानेऽपि वेतनम्।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिश्रुत्य तत्कालात् पूर्वमेव कर्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः "कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात्"। अत्र दण्डमप्याह विष्णुः "भृतकश्चापूर्णे काले त्यजन् सकलमेव मूल्यं [illegible] राज्ञे च पणशतं दद्यादिति"। मूल्यं वेतनम्। स्वामिदोषात्त्यागे तु यावति काले कर्म कृतं तत्कालानुसारेण कल्पितं वेतनं लभत इत्याह नारदः "स्वामिदोषादपक्रामन् यावत् कृतमवाप्नुयात्" इति। स्वामिदोषो विनापराधं निष्ठुरभाषणादि। अत्र दण्डमप्याह विष्णुः "स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात् तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात् पणशतञ्च राज्ञे अन्यत्र भृतकदोषात्" इति। स्वामिद्रव्यस्य भृत्यदोषेण नाशे यत् कर्त्तव्यं तदाह स एव "तद्दोषेण यद्विनश्येत्तत् स्वामिने देयमन्यत्र दैवोपघातात्" इति। दैवोपघातो राजतस्कराद्युपप्लवः। स्वामिने देयं मूल्यद्वारेणेति शेषः। अत्र दोषविशेषाद्विशेषमाह बृहस्पतिः "प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं हि द्रोहनाशितम्" इति। प्रमादान्नाशितमनवधानतानाशितं सममेव दद्यात्। द्रोहनाशितं सौमनस्यादिना क्रोधेन नाशितं द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः। भृत्यदोषाभावे यदन्यत एव नष्टं तन्न देयमित्याह स एव "न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा" इति। [illegible] वेतनम्। यस्तु वाहको वाह्यं द्रव्यं प्रमादेनान्यथा स्वदोषेण नाशयति तं प्रत्याह नारदः "भाण्डं व्यसनमागच्छेद् यदि वाहकदोषतः। दाप्यो यत्तत्र नश्येत् दैवराजकृताद्दते" इति। भाण्डं वहनीयं द्रव्यं वस्त्रादि सवर्णं भाण्डम्। अत्र भाण्डवाहकयोः [illegible] इति मदनरत्ने। अत्रापि "प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितमिति" बृहस्पत्युक्तोऽपि विशेषोऽवगन्तव्यः। यस्तु वाहकः स्वदोषेण प्रस्थानविघ्नं करोति स द्विगुणां भृतिं दाप्य इत्याह कात्यायनः "विघ्नं यो वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणां भृतिम्" इति। विघ्नं करोतीति शेषः। वाहकपदञ्च प्रदर्शनार्थं [illegible]। अतएव नारदः "द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नकारकः" इति। कात्यायनोऽपि "प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम्" इति। [illegible]। [illegible]

आन्तरायाभेन पथ्यार्द्धविघ्नादावन्तं तदा आह च स एव "प्रक्रान्ते सप्तमम्भागञ्चतुर्थं पथि सन्त्यजन् । भृति-मर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च" इति । प्र-क्रान्ते कर्म्मणि स्वाङ्गीकृत कर्म्म त्यजन् भृत्यो भृते: सप्तमम्भागं दाप्यः । गमने प्रारब्धे पथि त्यजन् भृते-श्चतुर्थं भागम् । अर्द्धपथे त्यजन् सर्वां भृतिमित्यर्थः । त्याजकोऽपि चेदप्यापराधं गमनारम्भानन्तरं स्वामी यदि त्याजयति तदा पूर्व्वोक्तक्रमेण भृत्याय सप्तमभा-गादिकं दापनीय इति । एतच्चाव्याधितादिविषयम् व्याधितस्यापराधाभावात् । यत्तु स्वामिना त्यजने चतु-र्थांशादापनमुक्तं तदविक्रीतभाण्डस्वामिविषयम् । वि-क्रीतभाण्डस्वामिना यत् कर्त्तव्यं तदाह बृहस्पतिः "पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिक् भृत्यं त्यजेद् यदि । पथ-स्थस्यापि देयं स्यात् भृतेरर्द्धं लभेत सः" इति । पथि भाण्डस्य चौरादिभि: प्रतिरोधे राजादिभिरपहृते स्वा-मिनः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः "यदा च पथि तद्भाण्ड-माच्छिद्येत ह्रियेत वा । यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् ता-वतो धनम्" इति । तेन भारवाहकस्वीकृतेन यानादिना । भाण्डनेतारं प्रत्याह नारदः "अनयन् भाटयित्वा तु भा-ण्डवान् यानवाहनम् । दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्व्वामर्द्धपथे त्यजन्" इति । यानं शकटादि वाहनम् अश्वादि । अय-मर्थः यो यानादिना भाण्डनयनं कर्त्तुं परकीयं यानादिकं भाटयित्वा मापचादिकार्य्योपयिकं परिक्रयं कृत्वा तत्र नयति स यानस्वामिने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्थांशं दाप्यः । यस्तु तदीयमर्द्धमार्गे त्यजति स सर्व्वां भृतिं दाप्य इति । यस्तु शकटादिकं भाटयित्वा तमेवोपकारमुपलभ्य देशान्तरं गच्छति भाटकं च न प्रयच्छति तं प्रत्याह बृहस्पतिः "यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति । भाटं न दद्यात् दाप्यः स्या-दरूढस्यापि भाटकम्" इति । अनूढस्यापि अनारोप-णस्यापीत्यर्थः । यस्तु कृते कार्य्ये समनन्तरं वाहनादि-समर्पणं न करोति तस्य समर्पणपर्य्यन्तभाटकदानमाह कात्यायनः "स्वामिप्रयोगोपरोधादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः । नार्पयेत् कृतकार्य्यः सन् स दाप्यः सभाटकम् । गृह-माद्यदिवादोऽपि गृहीत्वा भाटकेन यः । स्वामिने नार्पयेत् यावत्कार्य्यः स भाटकम्" इति । वारिरक्षेण तदा ग-तमूर्त्ते यात्रं वध्यते । नार्पयेत् स्तोमस्य पश्चिमतः । तत्पूर्वो गृहविवादात् भाटकदानादि प्रत्याह नारदः "परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत् तु यः । स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठेष्टकादिकम्" इति । स्तोमः भाटकं स्तोमाप्रदानेऽप्याह स एव "स्तोमादिना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितम् । निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन । यान्येव तृणकाष्ठानि निष्ट-का विनिवेशिताः । विनिर्गच्छंस्तु तत् सर्व्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्" इति । स्वामिने निवेदयेदित्यर्थः । अनिश्चित-मिति वदता तृणकाष्ठादिग्रहणाग्रहणपरिभाषादि-हीनविषयमेतदिति दर्शितम् । परिभाषाविषये तु यथा परिभाषितं कर्त्तव्यम् । भाटके गृहीतानां भाण्डा-दीनां भङ्गे नाशे च विशेषमाह स एव "स्तोमवा-हीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् । गृहीतुराह-रेद्भग्नं नष्टञ्चान्यत्र सङ्गरात्" इति । स्तोमवाहीनि भाटकगृहीतानि पूर्व्वपरिभाषितभाटकानि तत्स्वा-मिने प्रापयेदिति पूर्व्वार्द्धार्थः । भग्नमेकदेशेन विकृतं, नष्टं कात्स्न्येन विकृतम् । सङ्गरः परस्परसङ्कल्पः तद्भिन्नप्रकारेण यद्भग्नं नष्टञ्च तद्भाटकगृहीतुर्भवति । सङ्गरेण तु यद्भग्नं नष्टञ्च तद्भाटकदाता पूर्व्ववत् कृत्वा मूल्य-द्वारेण वा देयमित्यर्थः । व्याधितस्य भृत्यस्य स्वामिना पथि त्यागे दण्डमाह कात्यायनः "त्यजेत् पथि सहायं यः श्रान्तं रोगार्त्तमेव वा । प्राप्नुयात् साहसं पूर्व्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन्" इति । स्वाम्यनुज्ञातेन भृत्येनापराधे कृते सोऽपराधः स्वामिन एवेत्याह बृहस्पतिः "प्रभुणा विनियुक्तः सन् भृतको विदधाति यत् । तदर्थमशुभं कर्म्म स्वामी तत्रापराध्नुयात्" इति । स्वामी कृतकर्म्मणे भृतकाय यदि न वेतनं ददाति तदासौ राज्ञा दाप-नीयः इत्याह स एव "कृते कर्म्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते । राज्ञा दापयितव्यः स्यात् वेतनञ्चानु-रूपतः" इति । वेश्यासम्भोगविषये नारद आह "शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अ-निच्छन् शुल्कदातापि शुल्कहानिमवाप्नुयात्" इति । एतदव्याधितादिविषयम् । व्याधितादिविषये त्वाह बृह-स्पतिः "व्याधिता सन्नमत्ता वा राजकार्य्यपरायणा । आमन्त्रिता च नागच्छेदवाच्या वडवा स्मृता" इति । आमन्त्रिता आहूता । वडवा दासी तद्वत्परवत् च-पलस्त्रीवदसेनार्थम् । वयोऽपहारं प्रत्याह नारदः "कल्पनादयो पृथगन्यतमून धनात् स्त्रियम् । अत्रैव तु यद्गच्छेद् गान्धर्वप्राकारिभिः । वयोमो प्रकाशा-

वेद् बहुभिरपि वाचयेत्। शुल्कं षोडशगुणं दाप्यो
विनयं तावदेव तु" इति। वेश्यायास्त्वपराधे दण्डा-
दिकं मत्स्यपुराणे दर्शितम् "गृहीत्वा वेतनं वेश्या लो-
भादन्यत्र गच्छति। ता द्विगुणं दापयेद्व्याधितरस्यापि शा-
टकम्" इति। इतरस्य दत्तशुल्कस्य। तत्रैव विशेषान्तर
मुक्तम् "अन्यमुद्दिश्य वेश्या यो नयेदन्यस्य कारणात्।
तस्य दण्डो भवेद्राज्ञः सुवर्णस्य च माषकम्। नीत्वा
भोगञ्च यो दद्याद् दाप्यो द्विगुणवेतनम्। राज्ञश्च
द्विगुणं दण्डं तथा धर्मो न हीयते। बहूनां व्रजता
मेका सर्वं तद् द्विगुणं धनम्। तस्यै दद्युः पृथक्
राज्ञे दण्डञ्च द्विगुणमपरम्" इति। अत्र निर्णेतृनाह
नारदः "वेश्याप्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः।
तत्समुत्थेषु कार्य्येषु निर्णयं संशये विदुः" इति।

वेतस पु॰ अज–असुन् तुक् च वीभावः। (वेत) वृक्षभेदे अमर। स्त्रीत्वमपि शब्दच॰ तत्र गौरा॰ ङीष्।

वेतसाम्ल पु॰ वेतस इव अम्लः। अम्लवेतसे जटा॰।

वेतस्वत् त्रि॰ वेतसाः सन्त्यत्र भूम्ना वेतस+ड्मतुप्। बहु वेतसयुक्ते देशे अमरः।

वेताल पु॰ अज–विच् वीभावः तल–घञ् कर्म॰। १मन्त्रविशेषे २भूताधिष्ठितशवभेदे अमरः ३शिवानुचरे भैरवभेदे कालिकापु॰। ४द्वारपाले च शब्दर॰।

वेतालभट्ट पु॰ विक्रमादित्यसभास्थे नवरत्नान्तर्गते कविभेदे

वेत्तृ त्रि॰ विद–तृच्। १ज्ञातरि २वोढरि ३लब्धरि च राजनि॰

वेत्र पु॰ अज–त्रन् वीभाव॰। (वेत) वेतसवृक्षे राजनि॰।

वेत्रकीय त्रि॰ वेत्र+छ–कुक् च। १वेत्रप्रचुरे २तद्युक्तदेशादौ च सि॰ कौ॰। [प्रतिहारकार्ये त्रि॰।

वेत्रधर पु॰ वेत्रं धरति धृ–अच्। १द्वारपाले हेमा॰ २वेत्र॰

वेत्र(त्रा)वती स्त्री॰ वेत्रा बाहुल्येन सन्त्यस्याः मतुप् मस्य व वा दीर्घः। १भारतवर्षस्थे नदीभेदे "चर्मण्वती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती"। २द्वारपालस्त्रियाम्।

वेत्रासन न॰ वेत्रनिर्मितमासनम्। वेत्रनिर्मिते आसने (मोडा)

वेत्रासुर पु॰ [illegible] असुरभेदे वराहपु॰।

वेथ याचने भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। वेथते अवेथिष्ट। [illegible] वेवेथे अवीविथत्।

वेद पु॰ विद–घञ् अच् वा। १विष्णौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ५[illegible] भागवत॰

कुशमुष्टिकृते पदार्थभेदे "वेदं कृत्वा वेदिं कुर्य्यात्" श्रुतिः
वेदयति विद–अच् णिच्–अच् विद–अच् वा। ७ज्ञापके
८ज्ञातरि च त्रि॰ "वेदोऽसि येन त्वं देव! वेद
देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः" यजु॰ २।२।
"एतो वेद मधुञ्छति वेदोऽसीति "हे कुशमुष्टिनि-
र्मितपदार्थ! त्वं वेदोऽसि ज्ञानाद्यात्मकोऽसि यद्वा
वेत्तीति वेदः ज्ञातासि। देवेभ्यो देवानां वेदोऽभवः
ज्ञापकोऽभूः" वेददी॰। तत्त्वज्ञापकम् अपौरुषं वाक्यं
वेद इति मीमांसकाः। 'पौरुषेयत्वे पूर्वपक्षं दूषयित्वा-
ऽपौरुषेयत्वं साधयन्तोपन्यस्य समर्थितं यथा "अन-
वच्छेदेन सम्प्रदायानुभवाधनं वेद इति" वेदलक्षणस्य
मन्वादिस्मृत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य "अपौरुषेयत्वे
सतीति विशेषणाददोष इति चेत् वेदस्यापि परमेश्वर-
निर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् ' शरीरधारिजीवनिर्मित-
त्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् "सहस्रशीर्षा पुरुषः"
इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्। कर्मफलरूपश-
रीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षि-
तमिति चेत् न जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पा-
दितत्वात्। "ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः",
सामवेद आदित्यादिति श्रुतेः" (ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन
निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम्)। ततः मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेद-
लक्षणमुक्त्वा 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इत्यापस्तम्ब-
वचनं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं तत्र मन्त्रलक्षणब्राह्मणलक्षणयोः
ब्राह्मणमिद्युक्तम्। तत्रैवोत्तरम् अन्येऽपि वेदस्य पौ-
रुषेयत्वेन विप्रतिपन्नाः [illegible] स्यात् पौरु-
षेयत्वं च १पादे पूर्वपक्षेण जैमिनिरसूत्रयत् यथा
"वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्येति" सू॰ "एके वादिनो
वेदान् प्रति सन्निकर्षं मन्यन्ते। यथा रघुवंशादयः का-
लिदासप्रणीता इदानीन्तनास्तथा वेदोऽपि न तु वेदा
अनादयः अतएव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते वैया-
सिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमिति यथा
भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा 'काठकं'
कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठा-
दीनामाख्यातत्वात् वेदाः पौरुषेयाः। [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

"कौद्दालकिरकामयतेति" तथा सति बबरादिभ्यः पूर्व्वभावादनित्या वेदाः। विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत् इत्यनुमानमप्युक्तप्रकारं" इति पूर्व्वपक्षे सिद्धान्तयति। "उक्तं तु शब्दपूर्व्वत्वम्" सू० "तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति। शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्व्वत्वमनादित्वम् प्राचीनैव सूत्रे उक्तम्। "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः" इत्यत्र औत्पत्तिकशब्देन सर्व्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसम्बन्धानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञाय उत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यां तदुपपादितम्। का तर्हि काठकाद्याख्याया गतिरित्याशङ्क्य सम्प्रदायप्रवर्त्तनात् सेयमुपपद्यते" इत्युत्तरसूत्रयति "आख्या प्रवचनादिति" सू० "अद्वितीयमाख्य विद्यायागतिः (इय प्रवचनरूपा संप्रदायप्रवर्त्तनेत्यर्थः")" बबराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमित्युत्तरमित्याशङ्क्याह "परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्" सू० यत्परं बबरादिकं तत् तच्छब्दसाम्यमेव।' न तु मनुष्यो बबरनामकोऽत्र विवक्षितः बबरध्वनियुक्तशब्दकरणसमर्थस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात्। पूर्व्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः पराहतेः। तस्मादस्ति वेदस्य अपौरुषेयत्वम्। अत्र संग्रहश्लोकौ "पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता। काठकादिसमाख्यानात् वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत्। समाख्यानं प्रवचनात् वाक्यत्वं तु पराहतम्। तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता"। ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्य्यत्वं सूचितं "शास्त्रयोनित्वादिति"। ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्व्वज्ञमिति सूत्रार्थः (तदेतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्व्वेद इत्यादि" श्रुतिः "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा" इति चास्य मूलम्) बाढं नैतावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्म्मितत्वाभावात्। ईश्वरपौरुषे- सिद्धसाधनापत्तेः किन्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्व्वसर्गसिद्धवेदसमानानुपूर्व्वीकं वेदं विरचितवान् न तु तद्विजातीयं वेदमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं वेदस्य, भारतादीनान्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षमेवोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम्"। शब्दचिन्तामणिकृता तु वेदलक्षणमन्यथा निरूप्य पौरुषेयत्वमीदृशमेव समर्थितं यथा "अथ वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् भारतादिवत् इति चेत् कोऽयं अनुगतधर्म्माभावेन तस्य नाम्नोऽपि नानार्थत्वात् तथा हि न सकलवेदप्रयोगविषयो वेद इत्याख्यानात् नापि यावत्तत्समुदाय तस्य वेदनिरूपणात् समुदायस्याप्रतिपादकत्वेन वाक्यत्वासिद्धेः। नापि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यं स्मृतिभारतादेरपि तथात्वात्" इत्यादिवेदलक्षणे पूर्व्वपक्षमुक्त्वा पौरुषेयत्वसाध्ये तथा च "पौरुषेयत्वं न तदर्थधीजन्यत्वं तदुच्चारणधीप्रभवत्वं वा अध्यापकाध्येतृधीजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् स्वातन्त्र्येण प्रणीतजातीयत्वं यदि साध्यं तदाद्यभारते पक्षे च वाक्यत्वमनैकान्तिकम्" इत्यादिना। अतोऽन्यदुक्तं यथा "शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम्। ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वात् वेदार्थज्ञानानुमानविषयत्वेऽप्यनुमानादेर्वेदोपजीवकतया स्मृतीनां भारतादिभागस्य च वेदसमानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात् वेदादर्थं प्रतीत्यैव तदुपकथनात्" (अस्ति'कुमध्य मेघजनिन्यादिवेदवाक्यसंग्रहाय सत्त्वं प्रमाणान्तरे सत्त्वं तु अदृष्टार्थकत्वात्र तुल्यतापनार्थमिति बोध्यम्)। अनुरागादिभिर्तदित्थं तत्र द्रष्टव्यम्। साध्यं च पौरुषेयत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वमिति निर्णीतम्। विशेषं तत्र द्रष्टव्यम्।

रिद्रवेयाः५ श्यामाः६ श्यामायनीयाः७ चेति। तेषामध्ययनम् अष्टौ यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति। तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति। तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति। षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति। शिक्षा१ कल्पो२ व्याकरणं३ निरुक्तं४ छन्दो५ ज्योतिषमित्यङ्गानि। तत्र प्राच्योदीच्यां नैरुक्त्या निरुक्तस्य। तत्र वाजसनेयानां सप्तदश भेदा भवन्ति। जाबालाः१ बौधेयाः२ काण्वाः३ माध्यन्दिनाः४ शापेयाः५ तापायनीयाः६ कापालाः७ पौण्ड्रवत्साः८ आवटिकाः९ परमावटिकाः१० (परमावटिकापि पाठः)। पाराशरीयाः११ वैनेयाः१२ औधेयाः१४ गालवाः१५ वैजवापाः१६ कात्यायनीयाश्च१७। प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि। उपज्योतिषम्। छागलक्षणम्। प्रतिज्ञानुवाक्यम्। परिसंख्याचरणम्। श्राद्धकल्पः। प्रवराध्यायश्च। शुल्बम्। क्रतुः। संख्यानः। आगमः। यज्ञपार्श्वः होत्रकम्। (पार्श्वानुहोत्रकमपि पाठः)। प्रसवः। उक्थानि। कूर्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि। द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके। इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सर्वं सशुक्रियम्। यस्माच्च परिसंख्याता ब्राह्मणस्य चतुर्गुणम्। आदावारभ्य वेदान्तं मन्त्रस्याहुतिपूर्वकम्। यदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत्”। तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्ति। औख्याः१ (उमश्योऽपि पाठः)। खाण्डिकेयाश्चेति२। तत्र खाण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति। आपस्तम्बी१ बौधायनी२ सत्याषाढी३ हिरण्यकेशी४ औधेयी५ चेति। (लौधेयी च पाठः)। तत्र कठानामुपगानविशेषाः। ‘चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः’।

सामवेदस्य किल सहस्रभेद आसीत्। अनध्यायेष्वधीयानास्ते शतक्रतुवज्राभिहताः प्रणष्टाः। तेषां प्रस्ताव्यास्ताराणायनीया शाट्यायनीया कालीवेयाः महाकालाः आरण्यवेदाः प्राचीनयोग्याः राणायनीयाश्चेति। तत्र राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति। राणायनीयाः सात्यमुग्र्याः पराशरीयाः कालापाः। (कलापङ्गा इति वा पाठः)। कौथुमाः। (इदं तु भाष्ये नास्ति)। लाङ्गलाः। महालाङ्गलाः। शार्दूलाः। कौथुमाः जैमिनीयाश्चेति। तेषामध्ययनम् अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश अष्टौ शतानि दशोत्तर दशसप्त वालखिल्याः ससुपर्णप्रैष्यम्। एतत् सामगणं स्मृतम्। अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति। पैप्पलाः१। दान्ताः२। प्रदान्ताः३। स्नाताः४। स्नौताः५। ब्रह्मदावलाः६। शौनकी७। देवदर्शती८। चरणविद्याश्चेति। (दान्ता प्रदान्ता श्रौता ब्रह्मदोपशी वेदशी इति भाष्ये नामान्तरम्) तथामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति। नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिता शान्तिकल्पश्चेति। सर्वेषामेव वेदानामुपवेदा भवन्ति। ऋग्वेदस्यायुर्वेदः। यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः। सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेदः। अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि भवन्ति”। “यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामतिः। वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै। शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात्। याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद् ब्रह्मरातसुतो द्विज। शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरः सदा। ऋषिर्योऽद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति। तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति। पूर्वमेव मुनिगणैः समयोऽयं कृतो द्विज॥ वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा। स्वस्रीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमघातयत्। शिष्यानाह च भोः शिष्याः ब्रह्महत्यापहं व्रतम्। चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा। अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेभिर्भगवन् द्विजैः। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम्। ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामतिम्। मुच्यतां यत्त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमन्यक। निस्तेजसो वदस्येतान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान्। तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा। याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम्। ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज॥” श्रीपराशर उवाच “इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः। यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज। जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः। ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः। चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम॥ याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः। तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः”। श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच “नमः सवित्रे

दाराय शुक्ले रमिततेजसे। ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधाम्ने नमः"। श्रीपराशर उवाच "इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स्तवै रविः। वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम्। याज्ञवल्क्यस्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम्। यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ" श्रीपराशर उवाच "एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः। अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः। यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम!। वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्य्योऽश्वः सोऽभवद्यतः। शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम्। काण्वाद्याः सुमहाभाग! याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः" विष्णुपु० ३अंशे ५अ०। सामवेदस्य संहिता यथा "सामवेदतरोः शाखा व्यासशिष्यः स जैमिनिः। क्रमेण येन मैत्रेय! बिभेद शृणु तन्मम। सुमन्तुस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् सुकर्मास्यापि वै सुतः। अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महामती। सहस्रं संहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः। चकार तञ्च तच्छिष्यौ जगृहाते महाव्रतौ। हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्पिञ्जिश्च द्विजोत्तमः। उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः स्मृताः। हिरण्यनाभात्तावत्यः संहिता यैर्द्विजोत्तम!। गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः। लोकाक्षिः कुथुमिश्चैव कुशीदिर्लाङ्गलिस्तथा। पौष्पिञ्जिशिष्यास्तद्भेदैः संहिता बहुलीकृताः। हिरण्यनाभशिष्यस्तु चतुर्विंशतिसंहिताः। प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः सुमहामतिः। तैश्चापि सामवेदोऽसौ शाखाभिर्बहुलीकृतः"। अथर्ववेदस्य संहिता यथा। "अथर्वाणमथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम्। अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः। शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा। कृत्वा तु वेदस्पर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान्। वेदस्पर्शस्य शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मबलिस्तथा। शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथान्यो शान्तिसत्तमः। पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिताः। जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विज। शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे। द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने। सैन्धवो मुञ्जिकेशाय भिन्दन् वेदं द्विधा पुनः। नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च। चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः। श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः"। विष्णुपु० ३अंशे ६अ०।

हेमाद्रि दा०ख० देवीपु० ७अ० वेदविभागोऽभ्यधायि यथा "किं वेदरूपं भगवन्! उपाङ्गस्याभिवेदनं। अङ्गानि चैव वेदानां तन्मे ब्रूहि सनातन!"। ब्रह्मोवाच "ओङ्कारप्रभवा वेदा गायत्री वेदमातृका। षडङ्गास्ते समाख्याताः षडुपाङ्गास्तथैव च। छन्दोऽक्षरपदैर्युक्ता मातृकागर्भजाः स्मृताः। एकएव भवेद्वेदश्चतुर्वेदः पुनः कृतः। शाखाधर्मत्वयुक्तानां बहुत्वायातिविस्तरात्। प्रविभक्ता मया वत्स! ऋग्यजुःसामाथर्वकाः। तस्य भेदास्तु ऋग्वेदे दश चैव प्रकीर्त्तिताः। चर्चाश्च श्रावकाश्चर्चकास्तथा। श्रवणीयाः क्रमपाराः जटक्रमाः क्रमक्रमाः। दण्डाश्चेति समासेन पुनरेकैव पारणा। शाखाश्च त्रिविधा भूप। शाकला-बाष्कला-माण्डुकाः। तेषामध्ययनं प्रोक्तं मण्डलानि च सप्ततिः। अर्चानां वरसङ्ख्या तु चतुर्विंशच्छतानि च। ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च। ऋचामशीति पादश्च एतत् पारणमुच्यते। ऋग्वेदे तु भवेत्संख्या यजुर्वेदस्य श्रूयताम्। षडशीतिविभेदेन कथा भिन्नाः शिवात्मजा। दशधा चरकास्तत्र करकाह्वारिद्रवीयाः, कठाः प्राच्यकठाश्चैव कपिष्ठलकठास्तथा। नारायणीयाः श्वेताश्च श्वेताश्वतरमैत्रायणाः। पुनः सप्त विभेदेन मैत्रायण्यः प्रकीर्त्तिताः। मानवा दुन्दुभा वाराहाः छागेयाः हारिद्रवीयाः, श्यामाः श्यामायनीयाश्च तेषामध्ययनमुच्यते। अष्टादश सहस्राणि पठ्यन्ते वेदविदोऽविदन्। द्विगुणं पदपारीणां त्रिगुणं क्रमपारगाः। षडङ्गानि यदाधीते स षडङ्गविदुच्यते। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम्। षडङ्गानि भवन्त्येतान् उपाङ्गानि शृणुष्व मे। प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषासमन्वितम्। मीमांसा-न्यायतर्कश्च उपाङ्गाः परिकीर्त्तिताः। परिशिष्टाश्च व्याख्याता अष्टादश शृणुष्व तान्"। यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकसङ्ख्या-चरणव्यूह-श्राद्ध-कल्प-शुल्कानि परिषद्यज्ञपार्श्वमिष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रं क्रतुसंख्या निगमा यज्ञपार्श्वहोत्रकम्। प्रसवोत्थानसूत्रं कूर्मलक्षणसंयुतम्। कथिताः परिशिष्टास्तु ऊनविंशतिसंख्यया। कठानां पुनरन्यानि छागलादिदशपर्वताम्। प्राच्योदीच्या विकल्पाश्च माधवेयास्तु पञ्च च। दशभेदानिमान् दृष्ट्वा मुनिपुङ्गव!। एता वाजसनेया काण्वामाध्यन्दिनाश्च शापेयाः। कात्यायन-कथा-आवटिकाः पौण्ड्रवत्साः। परमावटिकाः पाराशरा

ऋग्द्य बौधायनीयाः । अयोध्या अयोधेयाश्च तेषामध्ययनानि च । द्विसहस्रे शतन्यूने वेदे वाजसनेयके । ऋग्गणीयं प्रसंख्यातस्ततोऽन्यानि यजूंषि च"। एतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलम् "सखिलं सशुक्रियं परिसंख्यातं ब्राह्मणम् । चतुर्गुणन्तु शाखीयाः तैत्तिरीया द्विधा पुनः । ऋचेयाः खाण्डिकेयाश्च खण्डिका षड्धा पुनः । कालेया बौधायनीया हिरण्यकेशास्तथैव च । भारद्वाजापस्तम्बाश्च तेषां भेदाः प्रकीर्तिताः । अध्ययनं सौमित्रक्तश्चैव प्रवचनीयं तथापरम् । सामवेदस्तु विस्तीर्णः सहस्रभेदस्तः पुरा । अनध्यायेऽप्यधीयाना, तदा इन्द्रेण धीमता । वज्रेण निहताः शेषास्तान्वक्ष्ये शृणु सत्तम ।। राणायनीयाः कौथुमास्तत्र भेदान् पुनः शृणु । 'राणायनीयाः सप्तैव सुवाद्यास्तपतांवर । कालवेया महाकालवेयाशाङ्कवेद्युता । कौथुमानामपि तत्र चतुराणामरायणाः । प्रजापत्याभ्यस्याश्च परियोग्याः परिकायणाः । अध्ययनमपि तेषान्तु यथावत् कथितं शृणु । अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि भवन्ति दश सप्तार्चिकास्तथा । सहस्रपर्वप्रख्यात एतं सामगर्णं विदुः । अथो अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति हि । पिप्पलादाः दान्तिदाश्च भूतायना कालयना तथा । लव्वका ब्रह्मवेदाश्च शौनकी कलपी तथा । वेदस्पर्शवीरस्विधा तेषामध्ययनं शृणु" । पञ्चकल्पा भवन्ति "न-क्षत्रकल्पो वैतान· संहिताविधिः आङ्गिरसम् । शान्तिकल्पश्च पञ्चमो भवन्ति ह । ऋग्वेदस्याश्रेयं शौनं वाद्वैदं विदुर्बुधा· । कात्यायनं यजुर्वेदं वह्वृदेवन्तु न विदुः । सामवेदोऽपि गोभिलं भारद्वाजं पुरन्दरम् । अधिवेदं विज्ञानीयान् वैतानन्तु अथर्वणः" ।

वेदगर्भ पु॰ वेदोगर्भे यस्य । सर्ववेदस्य प्रदर्शकार्थे दि ।हि-रण्यगर्भे २विप्रे च हेमच॰। ३विष्णौ विष्णुस॰ ।

वेदन न॰विद–ल्युट् । १ज्ञाने २दुःखसुखादायनुभवे ३विवाहे च "वसनश्च दशा पाशा नुरश्चोत्क्षष्टवेदने" इति मनु॰ । ४लाभे । वेदनादि भक्तादिषु पुंसो । सा च वेदनाशे स्त्री अनुज्ञाम्नेतस्यमदे पौरवदवि द्रष्टव्य ।

वेदनिन्दक पु॰ ६त॰ । १नास्तिके बौद्धा॰ २बौद्धे च ।

वेदपारग पु॰ वेदस्य पारगमं बोधा मज्ञक्ति गम–ड । वेदपारदर्शिनि । [वेदपारन्यास अप्यत्र ।

वेदमाता स्त्री । [illegible] वाक्यवेदे भक्ता प्रजाजनकाद्य

वेदमन् पु॰ वेदाःश्वस्यानामस्य वदद् बहु वा । ऋवेदा

व्यासरते द्विजे । २कुशध्वजराजकन्यायां सीतादिरूपेणाभिभूतायां स्त्रो । "कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा । त्रेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा । तच्छाया द्रौपदी देवी द्वापरे द्रुपदात्मजा । निष्क्रायणीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये" ब्रह्मवै॰प्र॰१२अ॰ ।

वेदवास पु॰ ६त॰ । ब्राह्मणे तस्य तत्पाठनादुक्ताचाराश्च-यत्वात् तथात्वम् वेदावासादयोऽप्यत्र ।· [दश्ये मि॰ ।

वेदविद् पु॰ वेदं वेत्ति विद–क्विप् । १विष्णौ विष्णुस॰ २वे-

वेदव्यास पु॰ वेदान् व्यस्यति विभिन्नशाखत्वेन पृथक् करोति वि+अस–अण् । पराशरपुत्रे सत्यवतीगर्भजे १मुनिभेदे तथा भूतेषु अन्येषु २मुनिषु च ।

युगभेदे तद्भेदाश्च विष्णुपु॰ ३अ ३अ॰ उक्ता यथा ।· पराशर उवाच "यस्मिन् मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान् निबोध मे । यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ।। अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः । वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनःपुनः । वेदव्यासा व्यतीता ये अष्टाविंशतिसत्तमाः । चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुन पुनः । द्वापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा।। द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः२ । तृतीये चोशनाः३व्यासश्चतुर्थे तु बृहस्पतिः४ । सविता५ पञ्चमे व्यासो मृत्युः६ षष्ठे स्मृतः प्रभुः । सप्तमे च तथैवेन्द्रो७ वशिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः । सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा१० दशमे स्मृतः । एकादशे तु त्रिवृषो११ भरद्वाज१२स्ततःपरम् । त्रयोदशे चान्तरीक्षो१३ धर्मो१४ चापि चतुर्दशे । त्रय्यारुणः१५ पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः१६ । कृतञ्जय१७ सप्तदशे ऋणज्यो१८ऽष्टादशे स्मृतः । ततो व्यासो भरद्वाजो१९ भरद्वाजात् गौतमः२० । गौतमादुत्तरं व्यासो हर्यात्मा२१ योऽभिधीयते । अथ हर्यात्मनो वेन व्यासो वाजश्रवाः२२ स्मृतः । सोमो शुष्मायणस्तस्मात् तृणबिन्दु२३रिति स्मृतः । ऋक्षोऽभूद्भार्गवस्तस्मात् वाल्मीकिः२४ योऽभिधीयते । तस्मादस्मत्पिता शक्तिः२५ व्यासस्तस्मादहं मुने ((२६,२८) स्मृतः ।। [illegible] (वशिष्ठादिव्यासे) [illegible] स्मृतः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

वेदस् पु॰ विद–असुन् । [illegible] । आज्ञार्थे वेदः [illegible] ।

न्ति। तथा हि सर्वाणि भूतानि स्वस्वार्द्धं स्वेतरभूतानां चतुर्णामष्टमांशैश्चतुर्भिर्योजनात् सर्वाण्येव पञ्चात्मकानि। स्वस्वाधिक्याच्चाकाशादिव्यवहारः। तानि च पञ्चीकृतानि महाभूतानि मूर्त्तान्यामि मिलितैकं कार्य्यमिन्द्रियाणामधिष्ठानं जनयन्ति। तदेव स्थूलशरीरमित्युच्यते। तत्र सत्त्वप्रधानं दैवं शरीरं रजःप्रधानं मानवं तमःप्रधानं तिर्य्यगादिस्थावरान्तानाम्। सर्वेषां देहानां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि चित्रे रूपाणामिव भूतानां कश्चिदुद्भूतातिरेको न विरुध्यते। विषया अपि चतुर्दशभुवनाख्या घटादयश्च सत्त्वरजस्तमोऽंशतारतम्येन तेभ्य एव भूतेभ्यो जायन्ते। एतच्च सर्वं ब्रह्माण्डं विराडिति चोच्यते। सर्वं च स्थूलप्रपञ्चादिकं स्वप्नादि प्रत्यक्षवदाभासमपि अनादिवासनादाढ्यात् व्यवहारक्षममिति मायिकत्वेऽपि न तुच्छत्वप्रसङ्गः"। अन्यदाकरे दृश्यम्। [वाक्ये भटा०।

वेदान्तिन् त्रि० वेदान्तो ज्ञेयत्वेनास्त्यस्य इनि। वेदान्तज्ञे।

वेदाभ्यास पु० ६त०। "वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः। तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा" इत्युक्तेषु वेदपाठविचारानुशीलनतन्मन्त्रजपपाठनेषु।

वेदि स्त्री० विद+इन्। १अङ्गुलिमुद्रायाम् (आङटि) २परिष्कृतायां भूमौ स्त्री अमरः वा ङीप्। "मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या" कुमार०। ३पण्डिते पु० ४अङ्गुलिमुद्रायां स्त्री मेदि०। ५स्वस्तिकाकारपङ्क्त्याकारसंस्थाने च "प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भा" रघु। ६भूमिस्थे देशभेदे यथा अन्तर्वेदि उत्तरवेदि दक्षवेदिरित्यादि। वेदिश्च चतुरस्राकारविशिष्टा यज्ञस्थानार्थं होमोपयुक्तपात्रासादनार्थं वा स्फ्यधारया परिष्कृता चतुरस्रादिरूपा भूमिः। तत्रादावाहवनीयस्य वेदिलक्षणमुक्तं दा० कण्ड० यथा "मध्यतोऽसंवेदी नदत्पश्चिमभागतः। चतुरस्रोऽथवा त्रिकोणो वृत्तो विस्तृतोऽपि वा। सर्वेषां दर्भदारा वा इष्टकाभिः प्रकल्पयेत्"। वेदिकर्म्म-कर्त्तृदिक्सम्बन्धादि कात्या०श्रौ०२।६।१सूत्रादौ उक्तं यथा "अपरेणाहवनीयं वेदिं करोति" कात्या०श्रौ० "अग्नेः पश्चात् वामतः" सू० "अग्नेः पश्चाद्भागे" कर्क० "अपरेणाहवनीयमिति" सू० "अपरस्मिन् दिश निर्देशात् पश्चात् अपरस्मिन् भागे" कर्क०। "अङ्गुष्ठं प्राचीं" सू० "प्राचीनं दक्षिणार्धं होतव्यम्। पुरस्तात् (पूर्वस्यां) निधाय प्रादेशमात्रम्। तत्र वेदिमध्यं रज्ज्वा मिनोति। उत्तरस्यां पुरतः सिद्धमित्यनयोः कर्क०। "अपरिमिता वा" सू० "यस्मिन् दर्शे मध्ये दार्शे वापरिमितयज्ञे अङ्गुलिमात्रानुसारेणापरिमाणदर्शिनी अपरिमिता वा अपरिमितेष्टका वेति च। अन्ये तु अपरिमितप्रमाणाद्भूय इत्युक्तत्वात् मूर्ध्नि परिमाणादतिशयेनाधिकपरिमाणवाचक" कर्क० "प्राक् प्रवणा उदक्" सू० "प्रवणोऽभिनिपातोऽनेन वेति प्रवण-नीचम् प्रवणेन वा यजमानमसिद्धिरिति तदेव निम्नम्" कर्क०। "मध्यसंगृहीताम्" सू० "तत्साधनप्रकारश्च परिमितेऽन्तः "अर्द्धीय रज्जुं पुरस्तात् पश्चार्द्धं यावदेव तु। द्विगुणीकृत्य तां रज्जुमन्ते तत्रास्तु शङ्कौ। आयमनेन मानेन तया रज्ज्वाष्टभागया। सा तृतीयतृतीयेन भागेनाक्षिण्यामपाशिति" कश्चित् "वेद्यन्तयोर्मध्ये तया रज्ज्वाष्टभागयेति पाठ" कर्क० "अग्निमभितोऽंसौ" सू० "अंसौ आग्नेयैशानकोणौ आहवनीयमुभयतो भवतः अंसयोर्मध्ये आहवनीयो भवतीत्यर्थः अतोऽसावपि वेदेरेवावयवौ आपिवत् अनन्तरप्रादेशवत् वेदिस्वरूपस्य संस्कारान्तयोरपि प्रवर्त्तन्ते। चतुरसिं रज्जुं मित्वा द्वितीयान्तरालान्ते लक्षणं श्रोणिद्वयार्थम् ततोऽन्त्यचतुर्थे भागे लक्षणमाकर्षणार्थम् तृतीयान्तराले प्राक्प्रत्याक्कन्यार्थम् ततश्चतुर्थभागोने(ऽरत्नौ) अवाङ्मार्थम् तत आर्द्धेऽरत्नौ पाश इति अयं च पाशोऽविश्लेषेण बाधनीयाय। विपर्यासपक्षे तु चतुरस्रे रज्जुमुभयतः पाशौ कृत्वा प्रथमं आहारान्ते अवाङ्मार्थम् ततोऽपरत्नौ श्रोणिद्वयार्थम् ततोऽरत्नौ चतुर्थे भागे आकर्षणार्थम् अरत्निरत्नौ च प्राक्प्रत्याक्कन्यार्थमिति। अपरिमितपक्षे च प्राचीप्रमाणं पुरस्तात्तिर्य्यक्प्रमाणं च तुल्यम् यथाभिमतप्रमाणं प्राचीप्रमाणं तृतीयभागेनाधिकम् तुल्या कल्पनीयम्। तत्र च प्राचीप्रमाणां रज्जुं द्विगुणीकृत्य रज्ज्वामूलं पुरस्तात्तिर्य्यक्प्रमाणावधि मूलरज्ज्वन्तानि मध्यचतुर्थभागस्थाने आकर्षणार्थं लक्षणं करोति। अत्र अनन्तरप्रमाणे दशाङ्गुलमाह "दक्षिणवेदन्तादीचीनमाप्" सू० "प्राक् प्रत्यागुदगन्तात् प्रमाणम्। अङ्गुलमितादेव भागद्वयस्मात्परमन्ते अध्यर्द्धमेव वा। कश्चित् एव एव विशेषाह" कर्क० "धीतौ प्रत्याच्यम् इत्येवसमं कुर्यात्" सू० "तथ मध्यमं पूर्वमितं पुरस्तात् प्राग्वदेव करणात्। पूर्वस्मिन् च प्रतिकर्षे पुरस्तात् वाचार्य वर्त्तमानपूर्वम्" कर्क०। "वाचामं करोति यज्ञाराप" सू० "प्रागुत्तरार्द्धनादेः एवमादि वेदि परिकल्प-

आध्वोन्वन् पुरीषमाभीय वेदिमध्ये प्रक्षेपणीयम् एतच पुरुषार्थम् प्रणयने कांस्यादिवत् अतच विकृतौ न भवति। निष्कामेष्वपि वेदिः पुरीषवत्येव कार्य्या वेदिपुरीषं मलेव तिष्ठति न ततो निष्कासनं वचनाभावात्। अतो वेदिः नाह्निं अवश्यं करणीया किन्तु पांशुलैव कार्य्या कर्क। "वेदिं परिगृह्य विहृतीयेऽग्नीदुत्तरत उत्करं करोति" सू० "अन्वाहार्य्याधिश्रयणानन्तरं प्रथमं वेदिमानमध्वर्युः करोति यथोक्तम् "ततोऽग्नीद्धर्मवेदिमध्यपतितं तृणपुरीषादिकमपसार्य्य वेदेरुत्तरतः परिसमूह्यावधारितस्य तृणपुरीषाद्युत्करं राशिं करोति उत्कीर्य्यत इत्युत्करः। विहृतीयं च वेदेः प्रकृतत्वात्तदीयमेव गार्हपत्याहवनीयान्तरालं विहृतीयं च शुल्बकृतोक्तम् गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षोढा सप्तधा वागन्तुषमं त्रेधा विभज्यापरविहृतीयलक्षणेन दक्षिणायस्य तस्मिन्नग्निं विपर्य्यस्योत्तरत उत्कर इत्येकः प्रकारः। अपि वान्तरं त्रिभागोनया रज्ज्वा पूर्वार्द्धं समचतुरस्रं कृत्वा श्रोण्यामग्निविपर्य्यस्योत्तरांस उत्कर इति विपर्य्यासश्चैवम् पूर्वतृतीयलक्षणेनोत्तरत आवर्य्येति प्रथमे प्रकारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं त्रिभागोनया रज्ज्वापरार्द्धं समचतुरस्रं कृत्वा तस्य चतुरस्रस्योत्तरांसे उत्कर इति द्वितीयः प्रकारः। अन्वाहार्य्यपचनस्य उत्तरः संनिहितो हि आन्वाहोत्कर पूर्वं विहृतीये भवतीति" कर्क०। तत्करणप्रकारस्तत्रत्यपद्धतौ दृश्यः।

वेदिका स्त्री वेदिरिव इवार्थे कन्। यज्ञकर्मार्थं कुट्टिमादौ चतुरस्रादिरूपशिलारूपाकारेण निर्मिते भूखण्डे वितर्द्दौ अमरः। [हेमच०।

वेदिजा स्त्री वेद्या होमवेदितो जायते जन–ड। द्रौपद्याम्

वेदिष्ठ त्रि० विद–तृच् इष्ठन् च। ज्ञातरि हेमच०।

वेदिन् पु० विद–णिनि। १पण्डिते शब्दर०। २हिरण्यगर्भे च। ३ज्ञातरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वेध पु० विध–घञ्। (वेंदा) १वेधने २उद्वाने (खाडा) "परिधिनवमभाग श्चक्रभान्येषु वेध" इति लीला०। विवाहादौ मध्ये मधमविषेषस्थितग्रहभेदनतत्त्वेषु च अपवननक्षत्रे ज्यो०त० च दृश्यम् "वेधं वर्जेन परिवर्ज्जयेत्"।

वेधक पु० विध–ण्वुल्। १कर्पूरे त्रिका०। २धान्यभेदे ३धन्याके न० राजनि० ४वेधकर्त्तरि त्रि०।

वेधनी स्त्री विध्यतेऽनया विध–ल्युट् ङीप्। (भोमरी) १मणिमुक्तादिवेधसाधने शस्त्रभेदे। अर्थे च। "दृश्यार्थ" २मेथिकायां ३हस्तिकर्णवेधनाख्ये शिकाङ्कुशे।

वेधमुख्य पु० ७त०। १कर्पूरे राजनि०। संज्ञायां क। २हरिद्राहक्षे अमरः।

वेधस् पु० वि+धा–असुन् गुणः। १हिरण्यगर्भे जगत्स्रष्टरि २विष्णौ अमरः। ३सूर्य्ये ४श्वेतार्कवृक्षे शब्दच०। ५पण्डिते त्रि० ६सर्य्याधचक्रे स्वपमेदे वह्निपु०।

वेधित त्रि० वेधो जातोऽस्य तार० इतच्। १विद्धे २छिद्रिते अमरः। [३मेथिकायां राजनि०।

वेधिनी स्त्री विध–णिनि। १जलौकायाम् (जोंक) शब्दर०।

वेन्ना स्त्री वन–न उपधाया इत्त्वं। नदीभेदे "विनदीं पिञ्जलां वेन्नां(णाम्) तुङ्गवेन्नां(णां) महानदीम्" भा०भी०९अ०।

वेप कम्पने भ्वा०आत्म०अक०सेट्। वेपते अवेपिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [ङ्वित्। वेपथुः।

वेपथु पु० वेप–अथुच्। कम्पे अमरः।

वेपन पु० वेप–ल्युट्। कम्पने शब्दच०।

वेपस् न० वेप–असुन्। कर्मणि उणादिकोष।

वेम पु० वे–मन् न आत्वम्। वायदण्डे शब्दच०। मनिनि न आत्। वेमन् अत्रैवार्थे पु०न० अमरः।

वेर न० अज–रन् वीभाव। १देहे २वार्त्ताकौ ३कुङ्कुमे च अमरः। संज्ञायां कन्। ४कर्पूरे हारा०।

वेल चालने भ्वा०पर०सक०सेट्। वेलति अवेलीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [ऋत् त।

वेल कालोपदेशे चु० उभ०सक० सेट्। वेलयति ते अविवेल-

वेला न० वेल–अच। १उपवने हेमच०। २काले ३तटे ४मर्य्यादायां ४समुद्रकूले च स्त्री "वेलम मृते विभावरी परिक्षीणा" भट्टिः। ५होरामध्ये कालभेदे "चतुर्विंशति वेलाभिर्होरात्रं प्रचक्षते" अग्निपु०। ६समुद्रजलविकारे ७अक्लिष्टमरणे ८रोगे ९ईश्वरभोजने च मेदि० अस्योच्चाटित्वमित्यन्ये अवाहे।

वेलाकूल न० तामलिप्तदेशे त्रिका०। [हेमकोष।

वेल्ल चालने भ्वा०पर०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वेल्लति

वेल्ल पु०न० वेल्ल–अच्। १विडङ्गे अमरः। अच्। २चलने पु०

वेल्लज पु० वेल्ल–अप्–तथाभूतः सन् जायते जन–ड। मरिचे अमरः।

वेल्लन न० वेल्ल–ल्युट्। १अश्वादेर्भूमौ लुठने २काष्ठनिर्मिते पदार्थे (वेलुन) भाषप्र० ३माषादूर्वायां स्त्री राजनि०।

वेल्लन्तर पु० वेल्लं तरति तृ–अच्। वीरतरौ "वेल्लन्तरोऽग्निदीरतरः मवेनः वेलापित्ताक्षशिलेशोफितमोह-

पुष्प । शाख्योतिहल्यकुहक मभिहद्ग्लापनः शावक
स्तकौ च जलदेशज एष वृक्षः । वेल्लन्तरो रसे पाके
तिक्तस्त्वाककफापहः । मूत्राघाताश्मजित् ग्राही योनि
मूत्रानिलार्त्तिहृत्” भावप्र० । [जटा० ।

वेल्लहल पु० वेल्लं ह्लयति ह्वल–अच्–पृषो० । केलिनागरे
वेल्लि स्त्री वेल्ल–इन् । लतायां शब्दर० ।
वेल्लित न० वेल्ल–भावे क्त । १गमने मेदि० । कर्त्तरि क्त ।
२कम्पित ३कुटिले च त्रि० अमर ।
वेल्लि(ल्ली) स्त्री वेल्ल–इन् वा ङीप् । लतायाम् शब्दच० ।
स्वार्थे कन् वल्लका । (वेल्लट) वृक्षे शब्दच० ।
वेवी कान्तौ गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने च सक० प्रजनने अक०
अदा० आत्म० सेट् जक्षादि० वैदिक एवायम् । वेवीत
अवेवीष्ट । अस्य क्वचिदपि गुणवृद्धी न स्तः ।
वेश पु० विश–घञ् । अलङ्कारादिना कृतरूपान्तरे १नेपथ्ये च
कर्मणि अमर । २वेश्याग्टहे ३गृहमात्रे मेदि०४प्रवेशे
वेशधारिन् पु० वेशं धारयति धृ–णिनि । छलेन रूपान्त-
रधारिणि १छद्मतपस्विप्रभृतौ शब्दच० । २वेशकारके
नटादौ च । धादि० ।
वेशन्त पु० विश–झच् । १क्षुद्रसरोवरे अमर० । २वह्नौ च
वेशर पु० वेशं राति रा–क । अश्वतरे त्रिका० ।
वेश्मन् न० विश–मनिन् । गृहे अमर ।
वेश्मभू स्त्री ६त० । गृहकरणयोग्ये स्थाने अमर० ।
वेश्य न०विश–ण्यत् वेशाय हितं वा यत् । १वेश्यालये मेदि०
२पाठायाम (आकनादि) ३वारयोषिति च स्त्री अमरः ।
“पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा स्मृता । तृतीये
धर्षणी ज्ञेया चतुर्थे पुंश्चली स्मृता । वेश्या च पञ्चमे
षष्ठे युङ्गी च सप्तमेऽष्टमे । तत ऊर्द्ध्वं महावेश्या सा
ऽस्पृश्या सर्वजातिषु । यो द्विजः कुलटां गच्छेद्धर्षणीं
पुंश्चलीमपि । युङ्गीं वेश्यां महावेश्यामवटोदं प्र-
याति सः । शताब्दं कुलटागामी धर्षणीगामी चतुर्गु-
णम् । षड्गुणं पुंश्चलीगामी वेश्यागामी गुणाष्टकम् ।
युङ्गीगामी दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः । महावेश्या
गामिनश्च ततः शतगुणं भवेत् । तत्रैव सर्वगामी चेल्लक्ष-
वर्षं पितामह । तत्रैव यातनां भुङ्क्ते यमदूतेन ता-
डितः । स तिमिरः कुलटागामी धर्षणीगामी च वायसः ।
[illegible] पुंश्चलीगामी वेश्यागामी वृकस्तथा । युङ्गी
गामी [illegible] भारत । महावेश्यागामी
[illegible] ब्रह्मवै०प्र०ख०८२अ० ।

वेष पु० विष–अच् घञ् वा । भूषणादिना १रूपान्तरकरणे
२वेश्याजनालये च भरत ।
वेषण पु० विष–करणे ल्युट् । १कासमर्दे (कालकासुन्दे)
हारा० । २धन्याकवृक्षे स्त्री रत्नमा० । [अवि(वे)ष्टत् त ।
वेष्ट वेष्टने भ्वा०आत्म०सक०सेट् । वेष्टते अवेष्टिष्ट । अडि ङ
वेष्ट पु० वेष्ट–घञ् अच् वा । १वेष्टने २श्रीवेष्टे राजनि०
३हस्तिनिर्यासे च (आटा) वैद्यकम् ।
वेष्टक न०वेष्ट–ण्वुल् । (पागडी)१उष्णीषे शब्दर०।२कुष्माण्डे
राजनि० । ३प्राचीरे पु०हेमच० । ४वेष्टनकारके त्रि० ।
वेष्टन न० वेष्ट–करणे ल्युट् । १कर्णशष्कुल्याम् २उष्णीषे
३मुकुटे च ४गुग्गुलौ शब्दच० । भावे ल्युट् । ५दृतौ
मेदि० ।
वेष्टवंश पु० वेष्ट–अच् कर्म० । (वेडवाँश) वंशभेदे शब्दच० ।
वेष्टसार पु० वेष्टस्य सारः । श्रीवेष्टे राजनि० ।
वेष्टित त्रि०वेष्ट–क्त । प्राचीरादिना १आवृते अमर । २रुद्धे
४लासके ५करणान्तरे न० मेदि० । [अवेसीत् ।
वेस गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् अस्य न लुक् । वेसति
वेसन न० वेस–ल्युट् । “दाहयवाककनात्तु निस्तुषा यन्त्र-
पेषिताः । तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तम्” इत्युक्ते १चण-
कादिद्विदलचूर्णे २गमने च ।
वेसर पु० वेस–अरन् । अश्वतरे हेमच० ।
वेसवार पु० वेसं वारयति वृ–अण् । (बाटना) पिष्टधन्या-
कसर्षपादौ अमर । “निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुड-
घृतान्वितम् । कृष्णमरिचसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतम्”
इत्युक्ते २भक्ष्यभेदे अस्य गुणाः “वेसवारो गुरुः स्निग्धो
बलोपचयवर्द्धनः” राजवल्लभः । अत्र शमध्यान्त मध्यान्तं
वा रायमुकुट आह । [अवेहिष्ट ।
वेह यत्ने भ्वा० आत्म० अक० सेट् अस्य न लुक् । वेहते
वेहत् स्त्री वि+हन अति नलोप । गर्भोपघातिन्यां स्त्रि-
याम् अमर । [illegible] शोभने त्रि० कौ० ।
वेहार पु०वि+हृ–घञ् पृषो० । मगधस्थान देशभेदे [हेम० ।
वेह्ल गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् । वेह्लति अवेह्लीत् [illegible]
वै शोषे भ्वा०पर०सक० इट् अनिट् । वायति अवासीत् ।
आदित् निष्ठातस्य न । वानः निर्वाणः ।
वै अव्य० वा–डै । १पादपूरणे २अनुनये ३सम्बोधने अमर ।
वैकक्ष न० विशेषेण कक्षति व्याप्नोति अच् । तिर्य्यगुरसि-
लम्बिनि हारभेदे शब्दच० । वुञ् । वैकक्षक उत्तरीय उप-
वीतावत्स्थिते हारभेदे अमरः ।

वैकङ्कत पु॰ विकङ्कत+स्वार्थेऽण्। (बँ चि) १वृक्षभेदे। तत्फलेऽण्। २विकङ्कतसम्बन्धिनि त्रि॰। [३तद्भवे च।

वैकल्पिक त्रि॰ विकल्पेन प्राप्तः तत्र भवो वा ठक्। १पक्षप्राप्ते

वैकल्य न॰ विकलस्य भावः ष्यञ्। विकलत्वे।

वैकुण्ठ पु॰ विकुण्ठायां भव अण् विविधा कुण्ठा माया यस्य स्वार्थेऽण् वा। १विष्णौ २इन्द्रे मेदि॰। ३सितार्जके राजनि॰ "चाक्षुषस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः। विकुण्ठायामसौ जज्ञे देवतैः सह" विष्णुपु॰ "विविधा कुण्ठा गतेः प्रतिहतिस्तस्याः कर्त्ता इति वैकुण्ठः। जगदारम्भे विश्लिष्टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गतिं प्रत्यबध्नादिति वा वैकुण्ठः। "माया संश्लेषितामूमिरद्भिर्व्योम्ना च वायुना। वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम" भा॰शान्तिप॰। विष्णुस॰ भा॰। "कुण्ठं जडत्वं विशेषं विनिष्टं करोति या। विकुण्ठां प्रकृतिं वेदान्तवादा वदन्ति ताम्। गुणान्वयेन भगवान् तस्यां जातः स्वरूपये। परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठं विदुर्बुधाः"। ४विष्णुधामभेदे "उपरिष्टात् स्थितेरष्टौ कोटयः सत्यलोकितम्। सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः। भूर्लोकात् परिसंख्यातः कोटिरष्टाद्य प्रभो!। यत्रास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः" पद्मपु॰स्व॰ ८५अ॰।

वैकृत न॰ विकृतस्य भाव अण्। १विकारे २बीभत्सरसे तदा स्थलमांसशोणितादौ विकृतित आगतः अण्। ३विकृतितो जाते त्रि॰ "वैकृतास्तु तथा देवाः"।

वैक्रान्त न॰ स्वार्थे अण्। मणिभेदे विक्रान्तशब्दे दृश्यम्।

वैखरी स्त्री विशेषेण खं राति रा—क स्वार्थे अण्। अर्थबोधके कण्ठादिस्थानाभिघाते वर्णात्मके शब्दविशेषे। वर्णशब्दे ४८५॰ पृ॰ दृश्यम्।

वैखानस पु॰ वि+खन—ड खन—असुन् कर्म॰ स्वार्थे अण्। वानप्रस्थे तापसभेदे "वैखानसेभ्य स्तरामशास्ती" भट्टिः

वैगुण्य न॰ विगतो विरुद्धो वा गुणोऽस्य तस्य भावः ष्यञ्। यत्र यदुचितं तस्य १रूपान्तरतापादने २अन्यायत्वे ३असम्यक्त्वे च। [४अपात्वे च।

वैचित्र्य न॰ विचित्रस्य भावः ष्यञ्। १नानारूपत्वे २विलक्षणत्वे

वैजयन्त पु॰ विजयते वि+जि—झ स्वार्थे अण्। १इन्द्रप्रासादे अमरः। २इन्द्रे मेदि॰। ३गृहे शब्दच॰। ४इन्द्रध्वजे मेदि॰। ५अग्निमन्थवृक्षे राजनि॰ ६पताकायाम् स्त्री अमरः। ७वैजन्तीवृक्षे च स्त्री मेदि॰।

वैजिक न॰ बीजेन निर्वृत्तं ठक्। १शिग्रुतैले मेदि॰। बीजाय हितम् स्वार्थे ठक् वा। २कारणे। ३आत्मनि शब्दमा॰ तस्येदं बीजादागतं वा ठञ्। ४सद्योजाताङ्कुरे मेदि॰ ५बीजसम्बन्धिनि त्रि॰।

वैज्ञानिक पु॰ विज्ञानाय साधु ठक्। १निपुणे अमरः। विज्ञानमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। २योगागमे ३तदध्येतरि ४तत्सम्बन्धिनि च त्रि॰।

वैडालव्रत न॰विडालस्येदम् अण् तदिव व्रतम् "यस्य धर्मध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः। प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्" इत्युक्ते प्रकारेण धर्म्माचरणेन गुप्तपापाचारे।

वैडालव्रतिक पु॰ वैडालव्रतमस्त्यस्य ठन्। छलेन धर्म्माचारिणि कपटतापसे लिङ्गा॰। इनि। वैडालव्रतिन् तत्रार्थे "छद्मना चरितं तस्य व्रतं रक्षांसि गच्छति। अलिङ्गी लिङ्गिवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति। स लिङ्गिनां हरेत् पापं तिर्य्यग्योनौ च जायते"। वैडालव्रतिनः पापाः सर्वधर्मविनाशकाः। सद्यः पतन्ति पापेषु कर्म्मणस्तस्य तत् फलम्" कूर्मपु॰ १५अ॰।

वैणव न॰वेणूनां फलम् अण्, तस्य न लुप् तस्येदं वा अण्। १वेणुफले वेणुयवे अमरः। २वेणुसम्बन्धिनि त्रि॰स्त्रियां ङीप्।

वैणविक त्रि॰ वेणोर्विकारः अण् वैणवं वेणुवाद्यं शिल्पमस्य ठक्। वंशीवादके अमरः। [अमर।

वैणिक त्रि॰ वीणा तद्वादनं शिल्पमस्य ठक्। वीणावादके

वैणुक न॰ वेणोर्विकारः ठक्। १गजचालनार्थं लौहमुखे वंशदण्डे अमर। वेणुस्तद्वादनं शिल्पमस्य ठक्। २वेणुवादके त्रि॰ शब्दच॰। [३रूपभेदे जटा॰।

वैण्य(न्य) पु॰ वेण(न)स्यापत्यम् यञ्। १वेणसुते पृथुनामके

वैतसिक त्रि॰ वितंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति ठक्। मांसविक्रयोपजीवके व्याधे अमरः। [४भृत्यादौ अमरः।

वैतनिक त्रि॰ वेतनेन जीवति ठक्। वेतनोपजीवके कर्मकरे

वैतरणि(णी) स्त्री वितरणेन दानेन लङ्घ्यते अण् ङीप् वा पृषो॰ ह्रस्वः। यमद्वारस्थे नदीभेदे "नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा। उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी" प्रा॰वि॰ अमदर्शनः। तस्या उत्पत्त्यादि कालिकापु॰ १८अ॰ उक्तं यथा
"शनैश्चरोऽपि भूतेशमाराध्यान्तर्हितस्तदा। बाण्वृष्टिं दुराधर्षामवर्ज्जयाच्च मायया। यदा स नाशकत् याम्याम् सञ्चारयितुमर्कजः। तदा महागिरौ क्षिप्रा याम्याशे -

जलधारके। लोकालोकस्य निकटे जलधाराह्वयो गिरिः। पुष्करद्वीपपृष्ठस्थस्तोयसागरपश्चिमे। स तु सर्वप्रमाणेन मेरुपर्वतसन्निभः। तस्मिन् विन्यस्तवान् वाप्यान् न धर्त्तुं क्षम ईरितः। विदीर्णस्तेषु वाप्योघैर्गिरिमध्योऽभवद्द्रुतम्। ते वाप्याः पर्वतं भित्त्वा विविशुस्तोयसागरम्। सागरोऽपि सहीतुं तास्तु यथाक्रमं चरानति। ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाप्याः समागताः। तोयधेः प्राग्भवां वेलां स्पर्शमात्राद्विभेद ताम्। विभिद्य वेलां ते वाप्याः पुष्करद्वीपमध्यगाः। नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरगाऽभवत्। जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च। अवाप्य सौम्यतां किञ्चिद्वाप्यास्ते नाभिदन् क्षितिम्। तदाप्यव्याकुला पृथ्वी विदीर्णा व्याप्त चेष्टनैः। अवलम्ब्य तान् वाप्यान् सोऽपि लघ्वोऽभवद्गतः। अनेकवरेण तं वोढुमसमर्थेन लोमकैः। क्षिप्रं विदारितः सोऽसौ जलधारो महागिरिः। विभिद्य पर्वतं वाप्यास्ते सागरं ययुः। वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविस्तृता। अद्यापि तिष्ठत्यापगा ह्रदवोतनमस्तया। भित्त्वा वेलां ततः पृथ्वीं विभिद्यासु तरङ्गिणीम्। यस्माद्वैतरणी नाम्ना पूर्वसागरगामिनीम्। नानायामविमानेन म द्रौपदया सान्द्रेण च। तप्तुं गम्या सा तु नदी तप्ततोया विभीषणा। दुःखेन तां तु पृथिवी बिभर्त्ति महतामुना। यदा वोढुं गतैश्चर्म्मैर्विलिपन्ति नभश्चरान्। तस्मा अपि नो यान्ति देवा अपि भयाद्दरात्। यमद्वार समाहत्य योजनद्वयविस्तृता। निम्नं वहति यत्पुण्यं शोषयन्ती जगत्त्रयम्" २पितृकन्याभेदे "यस्त्वग्निष्वात्ता यज्वानः पितरो मध्यमाः स्मृताः। धर्म्मद्रव्या बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः। तेभ्य. स्वधा, स्वधा जज्ञे येनां वैतरणी नदी" सुर्ष्ट० १४अ०। वितरणमवति तृ-करणे ल्युट् ङीप्। आयत अमुल्याके दानम्यादौ इत्यर्थः "आयमप्रसूता देवा गोः वत्सा च पुर्ववत्। तदभावे च गोदेया नरकोद्धारणाय वै। यदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं नाम। शक्तोऽशक्तोऽपि वा तदा दत्वा त्वदो दद्यात् नद्यः। पूर्वन्तु योगताविना यम मार्गे वेति नरकाराय सवाद्यदाद्वैरपि वैतरणीदानाचारः" शु०त०रघु०। "यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी। तां च नर्तुं ददाम्येनां कृष्णां वैतरणीं नाम्" शु०त०।

वैतसि पु० वेतस इव आर्ति अस्य। वन्जुलेऽने शब्दा०।

वैतानिक पु० वितानम्प्रयम्‌ ठञ्। १श्रौतर्त्विक्यादिविशेषा- पने २वितानसम्बन्धिनि च "दाघाद्दुर्ग्गमयो यं स्यात् यस्य वैतानिको विधिः" स्मृतिः। वितानशब्दे ४८८९पृ० दृ०म्‌।

वैतालिक त्रि० विविधस्ताल. मङ्गलगीतादिपल्लवस्तेन व्यव- हरति ठक्। मङ्गलस्तुत्यादिभिः राज्ञां प्रबोधकारके मागधादौ अमरः।

वैतालीय पु० मात्रावृत्तभेदे। "षड् विषमेऽष्टौ समे कला- स्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः। न समाऽत्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः" वृ०र०।

वैदग्ध न०स्त्री विदग्धस्य चतुरस्य भाव ष्यञ् वा स्त्रीत्वं पक्षे ङीप्। १चातुर्य्ये २भङ्गौ च। ष्यञ्। वैदग्ध्यमप्यत्र न०

वैदर्भ पु० विदर्भाणां जनपदानां राजा अण्। १विदर्भदेशा- धिपे २वाक्यस्य कौटिल्ये न० "माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका। अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते" इत्युक्ते ३काव्यरचनाभेदे स्त्री सा०द० ङीप्। विदर्भे भवा अण्। ४नलराजपत्न्यां दमयन्त्याम स्त्री ङीप्। ५अगस्त्यपत्न्यां ६लोपामुद्रानृपभेदे च स्त्री शब्दर०।

वैदल न० विदलस्य विकारः अण्। १भिक्षुकस्य भिक्षापात्र- भेदे अमर०। २पिष्टकभेदे पु० शब्दच०।

वैदिक पु० वेद वेत्त्यधीते वा ठञ्। १वेदज्ञे ब्राह्मणे वेदे विहितः ठक्। २वेदोक्ते कर्म्मणि त्रि०। स्त्रियां ङीप् "वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः" तन्त्रम्।

वैदुष्य न० विदुषो भावः विद्वस्+ष्यञ् अमर०। पाण्डित्ये।

वैदूर्य्य न० विदूरे गिरौ भवः ष्यञ्। स्वनामख्याते विन्ध्या- नेकदेश्ये वर्णे मणिभेदे हीरकमे (लहसुनिया) राजनि०। "मुक्ताविद्रुमरत्नेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादिकम्। मणिरत्नं वर [illegible] वैदूर्य्यं पारम्पा- रप्य पापापहारीतिनामकम्" राजवल्ल०। तल्लक्षणं यथा "एवं वैदूर्य्यमापद्योलक्षणं माधुर्य्यवर्ण- निभं मार्जारनयनवर्णं विद्युल्लतानिभं चेतिख्यातम्। मदुनाम्यं सुवर्णं दर्शने विमले स्निग्धं दोषविवर्जितं वैदूर्य्यं विदुः वदन्ति पण्डिताः धन्यं [illegible]मनम्। तत्र कुप्रकर्षं यथा "[illegible] सम्पूर्णं [illegible] गुरुत्वम्। वैदूर्य्यं [illegible] वदन्ति [illegible] तथा, "एवं वदन्ता [illegible] विवर्णता [illegible] [illegible] वैदूर्य्यं [illegible]" राजनि० "वैदूर्य्यं दुष्करानाम [illegible] एवैका [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

वैदूर्य्यमुत्पन्नमनेकवर्णं शोभाभिरामं द्युतिवर्णबीजम् । अदूरे विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः । कामभूतिकसीमानमनु तस्याकरोऽभवत् । तस्य नादसमुत्थत्वादाकरः सुमहागुणः । अभूदत्यद्भुतो लोके लोकत्रयविभूषणः । तस्यैव दानवपतेर्निनदानुरूपप्रावृट्पयोदरवदर्शितचारुरूपा । वैदूर्य्यरत्नमणयो विविधावभासास्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवहा इव सम्बभूवुः । पद्मरागमुपादाय मणिवर्णा हि ये स्थिताः । सर्वांस्तान् वर्णशोभाभिर्वैदूर्य्यमनुगच्छति । तेषां प्रधानं शिखिकण्ठनीलं यद्वा भवेद्वेणुदलप्रकाशम् । चाषाग्रपक्षप्रतिमश्रियो ये न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः । गुणवान् वैदूर्य्यमणिर्योजयति स्वामिनं परभाग्यैः । दोषैर्युक्तो दोषैस्तस्माद् यत्नात्परीक्षेत । गिरिकाचशिशुपालौ काचस्फटिकाश्च भूमिनिर्भिन्नाः । वैदूर्य्यमणेरेते विजातयः सन्निभाः सन्ति । लिखाभावात् काचं लघुभावाच्छैशुपालकं विद्यात् । गिरिकाचमदीप्तित्वात् स्फाटिकं वर्णोज्ज्वलत्वेन । यदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य सुवर्णसंख्यातुलितस्य मूल्यम् । तदेव वैदूर्य्यमणेः प्रदिष्टं पलद्वयोन्मापितगौरवस्य । जात्यस्य सर्वेऽपि मणेस्तु यद्वद्विजातयः सन्ति समानवर्णाः । तथापि नानाकरणानुमेयभेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः । सुखोपलक्ष्यश्च सदा विचार्य्यो ह्ययं प्रभेदो विदुषा नरेण । स्नेहप्रभेदो लघुता मृदुत्वं विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् । कुशलाकुशलैः प्रयुज्यमानाः प्रतिबद्धाः प्रति यत्क्रिया प्रयोगे । गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते मणयोऽर्थान्तरमूल्यमेव भिन्नाः । क्रमशः समतीतवर्त्तमाना प्रतिबद्धा मणिबन्धकेन यस्मात् । यदि नाम भवन्ति दोषहीना मणयः षड्गुणमाप्नुवन्ति मूल्यम् । आकरान् समतीतानामुदधेस्तीरसन्निधौ । मूल्यमेतत् खनीनान्तु न सर्वत्र महीतले । सुवर्णो मनुना यस्तु प्रोक्तः षोडशमाषकः । तस्य सप्ततिमो भागः सञ्ज्ञारूप करिष्यति । शाणपाद-कोऽष्टमानो माषकं पञ्चकृष्णलम् । पलस्य दशमो भागो धरणं परिकीर्त्तितः । इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नानां मूल्यनिश्चये" । गारुडे ७२ अ० । 'सितश्च धूम्रसङ्काशमीषत्कृष्णसितं भवेत् । वैदूर्य्यनाम तद्रत्नं रत्नविद्भिरुदाहृतम् । विप्रक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाच्चतुर्विधा । सितनीलो भवेद्विप्रः सितरक्तस्तु बाहुजः । पीतनीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः" । अथ गुणाः "मार्ज्जारनयनद्युत्या तिमं स्निग्धं वा । कलिलं निर्मलं व्यङ्गं वैदूर्य्यं देवभूषणम् । सुतारं घनमत्यच्छं कलिलं व्यङ्गमेव च । वैदूर्य्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः" । "उद्गिरन्निव दीप्तिं योऽसौ सुतार इतीर्य्यते । प्रमाणतोऽल्पं गुरु यद् घनमित्यभिधीयते । कलङ्कादिविहीनं तदत्यच्छमिति कीर्त्तितम् । मध्यमस्तकसाकारचक्षुर्वा यत्र दृश्यते । कलिलं नाम तद्रत्नं सर्वसम्पत्तिकारकम् । विश्लिष्टाङ्गन्तु वैदूर्य्यं व्यङ्गमित्यभिधीयते । कर्करं कर्कशं त्रासः कलङ्को देह इत्यपि । एते पञ्च महादोषा वैदूर्य्याणामुदीरिताः । शर्करायुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम् । सर्वेऽपि यत्तज्ज्ञेय च कर्कशं बन्धुनाशनम् । भिन्नभ्रान्तिकरस्त्रासः स कुर्य्यात् कुलसंक्षयम् । विवर्णो यस्य कलङ्कः क्षयकारकम् । मलदिग्ध इवाभाति देहो देहविनाशनम्" । जयति यदि सुवर्णत्यागहीनो यदा वा बहुविधमणिहारी भूपतिर्वा यतिर्वा । तदपि दृष्टदोषं जातु वैदूर्य्यरत्नं प्रतिहतफलरूपं पातमेत्यवश्यम्" । युक्तिकल्पतरुः ।

वैदेह पु० विशेषेण देह उपचयो यस्य स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् विदेहे भवः अण् वा । १वणिग्जने भरतः । शूद्रात् वैश्यजाते २जातिभेदे पुस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् । ठक् । वैदेहिकोऽपि वणिजि । विदेहानां राजा अण् । ३विदेहराजे जनके त्रि० ।

वैदेही स्त्री विदेहेषु मिथिलादेशेषु भवा अण् । १सीतायाम् जनकात्मजायाम् २हरिद्रायाम् ३पिप्पल्यां ४वणिक्स्त्रियाञ्च मेदि० ।

वैद्य पु० विद्याऽस्त्यस्य अण् । १पण्डिते "नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्" दायभा० । २भिषजि अमरः । तदुपकारके ३वासकवृक्षे च शब्दच० । वैद्योत्पत्तिश्च "वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति । वैद्यवीर्य्येण शूद्रायां बभूवुर्बहवो जनाः । ते च ग्रामगुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः । तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते व्यालग्राहिणो भुवि" । शौनक उवाच "कथं ब्राह्मणपत्न्यान्तु सूर्य्यपुत्रोऽश्विनीसुतम् । अहो केन विपाकेन वीर्य्याधानं चकार सः" । सौतिरुवाच "गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः । ददर्श कामुकीं कान्तां पुष्पोद्याने मनोहरे । तया निवारितो यत्नात् बलेन बलवान् सुरः । अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः । द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोरमे

विद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः। सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा। स्वामिनं कथयामास यस्मादैवादिसङ्कटम्। विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्रं स्वकामिनीम्। सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता। पुत्रं चिकित्साशास्त्रञ्च पाठयामास यत्नतः। नानाशिल्पञ्च मन्त्रञ्च स्वयं स रविनन्दनः। विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदनाच्च निरन्तरम्। वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि"। ब्रह्मवै०पु० १० अ०। नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा "यः करोत्यपहारञ्च देवब्राह्मणयोर्धनम्। पातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्वान् दशापरान्। स्वयं याति च धूमान्धं धूमध्वान्तसमन्वितम्। धूमक्लिष्टो धूमभोजी वसेत्तत्र चतुर्युगम्। ततो मूषिकजातिश्च शतजन्मानि भारते। ततो नानाविधाः पक्षिजातयः क्रिमिजातयः। ततो नानाविधाः वृक्षजातयश्च ततो नरः। भार्य्याहीनो वंशहीनः शवरो व्याधिसंयुतः। ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक् ततः। ततो यवनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः। विप्रो देवलोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः"। "माषाक्षौद्रादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः। स याति नागवेष्टञ्च उर्वेष्टित एव च। वसेत् लोमप्रमाणाब्दं तत्रैव नागदंशितः। ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु। गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचि"। ब्रह्मवै०पु० २८अ०। राजवैद्यस्य लक्षणं यथा "परं पारङ्गतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते। अनाहार्य्यः स वैद्यः स्याद्धर्मात्मा च कुलोद्गतः। प्राणाचार्य्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजः। राजन्! राज्ञा सदा कार्य्यं यथाकार्य्यं पृथग्जनैः"। मात्स्ये १८६ अ०। "चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते। स च चारक् समीचीनपाठयोऽपि निगद्यते। तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती। लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः। प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः। सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते"। दृष्टकर्म्मा दृष्टा दर्शिता कृता चिकित्सा येन सः। स्वयं कृती स्वयं चिकित्साकुशलः। सम्पूर्णा सिद्धिरस्य। निषिद्धवैद्यो यथा "कुचैलः कर्कशः स्तब्धः ग्रामीणः स्वयमागतः। पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा यदि"। कर्कशः अविदग्धवादी, स्तब्धः अविनयः। ग्रामीणः अनागरिकः। अथ वैद्यस्य कर्म चाह "प्रतिलोम-

परिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः। एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः" भावप्र०। "सत्यत्रेताद्वापरेषु युगेषु ब्राह्मणाः किल। ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रकन्यका उपयेमिरे। तत्र वैश्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया भुवि। सर्वे ते मुनयः ख्याता वेदवेदाङ्गपारगाः। तेषां मुख्योऽम्बष्ठाचार्य्यस्तस्याम्बष्ठकुले हि यत्। अम्बष्ठ इत्यसाङ्केतो जातिप्रवर्त्तनाद्धि। परे सर्वेऽपि चाम्बष्ठा वैद्यब्राह्मणसम्भवाः। जननीतो जनुर्लब्ध्वा यज्ज्ञाता वेदसत्तते। अम्बष्ठाख्येन ते सर्वे द्विजा वैद्याः प्रकीर्त्तिताः। अथ रुक्प्रतिकारित्वाद्भिषजस्ते प्रकीर्त्तिताः। सत्ये वैद्याः पितृतुल्यास्त्रेतायाञ्च तथा स्मृताः। द्वापरे भ्रातृवत् प्रोक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः" कुलच०। आयुर्वेदशब्दे दृश्यम्।

वैद्यक न० वैद्यं चिकित्साकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः कन्। आयुर्वेदे "ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः। विचिन्त्य तेषामर्थञ्चैवायुर्वेदं चकार सः। कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः। स्वतन्त्रसंहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः। भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम्। प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः। तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च। व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि मत्तो निशामय। धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ। नकुलः सहदेवोऽर्किश्च्यवनो जनको बुधः। जावालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च। एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः। चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम्। धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति॥ चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः। चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः। चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ। तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः। चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनम्। ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः। च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः। चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम्। सर्वसारं चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम्। वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः। पैलो निदानं कथवस्तन्त्रं सर्वधरं परम्। द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः। चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश। व्याधिप्रणाशबीजानि बलाधानकराणि च। पुरा

ज्ञानमन्थानैरायुर्वेदपयोनिधिम्। ततश्चोत्पादयामासुः(?) नवनीतानि कोविदाः। एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दध्यां भास्करपण्डिताम्। आयुर्वेदसर्वबीजं सर्वं जानामि सुन्दरि!" ब्रह्मवै० पु० १६ अ०।

वैद्यनाथ पु० देवविशेषे "करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके। अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी" मात्स्ये। "वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे!। तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति" शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७प०। २भैरवविशेषे "हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरव। देवता जयदुर्गाख्या नेपाले जानुनी मम" तन्त्रचूडा०। ३शिवलिङ्गभेदे "हरिद्रानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः। तत्राश्रयो बिल्वदलः स्वर्णदलः उदाहृतः" इत्यर्कमेषु० ११अ०। "झारखण्डे वैद्यनाथो वक्रेश्वरस्तथैव च। वीरभूमौ सिद्धिनाथो राढ़े च तारकेश्वरः" इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे।

वैद्यबन्धु पु० इत०। आरग्वधवृक्षे शब्दर०।

वैद्यमातृ स्त्री वैद्यस्य मातेव। १वासके अमरः तस्य वैद्यजीविकाप्रयोजकरोगशान्तिकरत्वेन तदुपोषकत्वात् तन्मातृतुल्यत्वम्।

वैद्यसिंही स्त्री वैद्यस्य सिंहीव। वासकवृक्षे शब्दच०।

वैद्या स्त्री वैद्यः शास्त्रवेत्तास्त्यस्याः अच्। काकोल्याम् शब्दच०।

वैध त्रि० विधित आगत अण्। विधिप्रतिपाद्ये।

वैधहिंसा स्त्री कर्म०। वेदविहितहिंसायाम् "या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे। अहिंसामेव तां विद्यात् वेदात् धर्मो हि निर्बभौ" मनुः। अत्र नियतेत्युपादानात् नित्ये पशुयागादौ हिंसाया अहिंसात्वं न तु काम्येऽपीति सम्प्रदायविदः। पिष्टपशुमीमांसायाञ्च तथैवोक्तं "कुर्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथा" मनुना सङ्गे कामनायां पिष्टपशूनामेव विधानात्। विशेषतः कलौ "मांसदानं तथा श्राद्धे" "अश्वालम्भं गवालम्भम्" इति च कलिवर्ज्यसूक्तैः काम्यबलिदानादिनिषेधः। हिंसाया अनर्थसाधनत्वेऽपि वैधहिंसाया अनर्थसाधनत्वम् वैद्यकोक्तसंस्कारभेदेन विषस्येवेति बोध्यम्। ति०त०मतभेदेन च वैधहिंसा उभयरूपत्वं निरूपितं यथा "मा हिंस्यात् सर्वभूतानि" इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमतदन्य "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादिविधेर्विषयाप्राप्तेरतस्त वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वशब्दस्यापि तदन्यस्येतदनेन तत्पदस्य सिद्धम्। यदपि नानादर्शनटीकाकृद्भिर्वाचस्पतिमिश्रैस्तत्त्वकौमुद्यामभिहितं "न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते। न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात्। तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्वमुच्यते न त्वनर्थहेतुभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात्। न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः। हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यन्तेन, तदपि सांख्यनये। मीमांसकमते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं कार्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नीषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्यमिति भावविध्यर्थं उपपद्यते। भट्टनये तु अङ्गे यथा तथास्तु। न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थपशुहिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते विरोधात्। वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो? विधेरेष स्वभावो यत् स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गीक्रियेत। अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम् अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरेकत्र समावेश इति। अतएवोक्तं "तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः" इति। नन्वेवं "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र श्येनस्य यत् बधरूपेष्टसाधनत्वमवगतम् "अभिचारो मूलकर्म च" इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्टसाधनत्वमवगतम्। तदेतत् कथमुपपद्यतामिति चेन्नैवं "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाधनत्वम् अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति गुरुचरणाः"।

वैधात्र पु० विधातुरपत्यम् अण्। सनत्कुमारादौ मुनिभेदे अमरः। २ब्राह्म्यां (वामनहाटि) स्त्री राजनि०।

वैधृति पु० विगता धृतिर्यस्मात् प्रज्ञो० स्वार्थे अण्। विष्कम्भादिषु मध्ये १अन्तिमे योगे। सूर्यचन्द्रयोः क्रान्तिसाम्ये भानौ अशुभलक्षणे २पातभेदे तत्र वैधृतशब्दोऽपि यथोक्तं

ज्यो०सि० "एकायनगतौ स्यातां सूर्य्याचन्द्रमसौ यदा । तद्युते मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिध" । पातशब्दे ४२८९ पृ० विस्तरो दृश्यः । उपयमशब्दे १२६५ पृ० दृश्यम् । [मुखे अमरः ।

वैधेय त्रि० विधीयतेऽसौ वि+धा-यत् ततः स्वार्थे ष्यञ् ।

वैधर्म्य न० विरुद्धो धर्मो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । १विरुद्धधर्मत्वे २अन्यलक्षणे च । [नसद्यवैदनम्" इति कुमार० ।

वैधव्य न० विधवाया भावः ष्यञ् । पतिविरहे "नववैधव्य

वैनतेय पु० विनतायाः अपत्यं ढक् । १गरुडे अमरः २अरुणे च मनुष्यपु० । [हेमच० ।

वैनयिक त्रि० विनये रतः ठक् । शास्त्रज्ञानादिना विनयरते

वैनायिक पु० विनायं खण्डनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक् । १बौद्धागमे त्रिका० उपचारात् २तदभिज्ञे त्रि० ।

वैनाशिक पु० विनाशमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ ठक् । सर्वेषां क्षणभङ्गुरतामतिपादके १बौद्धागमे २तदभिज्ञे त्रि० । विनाशाय हितम् ठक् । ज्योतिषोक्ते जन्मनक्षत्रावधिस्त्रयोविंशे ३नक्षत्रे ४लूतिके ५परतन्त्रे च त्रि० ६ऊर्णनाभे पु० मेदि० ।

वैनीतक पु०न०। विशेषेण नीतं नयनं तेन कायति कै-क स्वार्थे ष्यञ् । परम्परया वाहने शिबिकादौ अमरः ।

वैपरीत्य न० विपरीतस्य भावः ष्यञ् । १विपर्य्यये हेमच० । २लज्जालौ लतायां स्त्री राजनि० ।

वैभव न० विभोर्भावः अण् । १विभुत्वे २विभूतौ ।

वैभ्राज न० विभ्राज इदम् अण् । देवोद्यानभेदे त्रिका० । तच्च मेरोः पश्चिमविष्कम्भपर्वतस्य विपुलस्य ४८११ पृ० दृश्यम् । [२तथाभूतपर्णिन्यां स्त्री ङीप् ।

वैमात्र पु० विमातुरपत्यम् अण् । १वैमात्रे भ्रातरि अमरः

वैमात्रेय पु० विमातुरपत्यं ढक् । १वैमात्रे भ्रातरि अमरः २तथाभूतभगिन्यां स्त्री ङीप् ।

वैमुख्य न० विमुखस्य भावः ष्यञ् । विमुखत्वे ।

वैमेय पु० वि+मि-यत् स्वार्थे अण् । विनिमये हेमच० ।

वैयधिकरण्य न० व्यधिकरणस्य भावः ष्यञ् । एकस्मिन्नाधिकरणे । [मिश्र ।

वैयाकरण त्रि० व्याकरणं वेत्त्यधीते वा अण् । व्याकरणा

वैयाघ्र पु० व्याघ्रचर्म्मणा परिवृतो रथः अण् । व्याघ्रचर्म-परिवृते रथे अमरः ।

वैयाघ्रपद्य पु० व्याघ्रपदोऽपत्यं यञ् । गोत्रप्रवर्त्तके मुनि-भेदे "वैयाघ्रपद्य ..." गोत्रप्रवरकाः ।

वैयात्य न० वियातस्य भावः ष्यञ् । निर्लज्जत्वे "वैयात्य सूरतेष्वपि" माघ । [शुक्रदेव ।

वैयासकि पु० व्यासस्यापत्यम् इञ् कुक् च । व्यासस्यापत्ये

वैयासिकी स्त्री व्यासेन प्रोक्ता ठञ् ङीप् । व्यासप्रणीतायां संहितायाम् ।

वैर न० वीरस्य भावः अण् । विरोधे विद्वेषे अमरः । "वैरं पञ्चसमुत्थानं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् । स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं ससापत्नापराधजम्" । तत्र स्त्रीकृतं कष्णचैद्ययो । वास्तुजं कुरुपाण्डवयोः । वाग्जं द्रोणद्रुपदयोः । सापत्नं मैषगिकमञ्जिनकुलयोः । अपराधजं पूजनीमहादत्तयोः ।

वैरकर त्रि० वैरं करोति कृ-ट । विरोधकारके । [illegible]

वैरक्त्य न० विरक्तस्य भावः ष्यञ् । विरागे । [illegible]

वैरङ्गिक त्रि० विरङ्गं विरागं नित्यमर्हति ठञ् । [illegible] विरागार्हे हेमच० । वैरागिक तत्रार्थे वि०को० ।

वैरनिर्यातन न०वैरस्य वैरकृतापकारस्य निर्यातनम् निर्+यत-णिच् ल्युट् । वैरकृतापकारप्रतीकारे अमर ।

वैरप्रतीकार पु० ६त० । वैरकृतापकारस्य तत्कृतापकार-करणेन तस्य शोधने वैरप्रतिक्रियाप्यत्र स्त्री ।

वैरशुद्धि स्त्री ६त० । वैरप्रतीकारे अमरः ।

वैराग्य न० विरागस्य भावः ष्यञ् । विषयासक्तराहित्ये ऐहिकामुष्मिकविषयरागराहित्ये च । वैराग्यस्य मोक्षहेतुत्वादि विवेकचूडामणौ दर्शितं यथा "मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु । ततः शमश्चापि दमस्तितिक्षा न्यासः प्रसक्ताखिलकर्म्मणां भृशम् । ततः श्रुतिस्तन्मननं सतत्त्वध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं मुनेः । ततोऽविकल्पं परमेत्य विद्वानिहैव निर्वाणसुखं समृच्छति । यद्बोद्धव्यं तवेदानीमात्मानात्मविवेचनम् । तदुच्यते मया सम्यक् श्रुत्वात्मन्यवधारय । मज्जास्थिमेदःपलरक्तचर्म्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम् । पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत् । अहंममेति प्रथितं शरीरं मोहास्पदं स्थूलमितीर्य्यते बुधैः । नभोनभस्वद्दहनाम्बुभूमयः सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि । परस्परांशैर्मिलितानि भूत्वा स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतवः । मात्रास्तदीया विषया भवन्ति शब्दादयः पञ्च सुखाय भोक्तुः । य एषु मूढा विषयेषु बद्धा रागोरुपाशेन सुदुर्दमेन । आयान्ति निर्यान्त्यध ऊर्द्ध्वमुच्चैः स्वकर्म्मदूतेन जवेन

भीता । यन्नादिभिः पशुभिरेव पशुः पशुत्वमाशु' चं
गुणेन बद्धा । कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभीनभृङ्गा, नरः पञ्च-
भिरञ्चितः किम् ? । दोषेण तीव्रो विषयः कृष्णसर्प-
विषादपि । विषं निहन्ति भोक्तारं द्रष्टारं चक्षुषाप्य-
यम् । विषयाशा महापाशाद् यो विमुक्तः सुदुस्त्यजात् ।
स एव कल्पते मुक्त्यै नान्यः षट्शास्त्रवेद्यपि । आपात-
रम्यतो मुमुक्षून् भवाब्धिपारं प्रतियातुमुद्यतान् ।
आशाग्रहो मज्जयतेऽन्तराले निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य
वेगात् । विषयाख्यग्रहो येन सुविरक्त्यसिना हतः ।
स गच्छति भवाम्भोधेः पारं प्रत्यूहवर्जितः' । विषम-
विषयमार्गैर्गच्छतो नष्टबुद्धेः प्रतिपदमभियातो मृत्यु-
रप्येष सिंहः' । हितसुजनगुरुक्त्या गच्छतः स्वस्य
युक्त्या प्रभवति फलसिद्धिः सत्यमित्येव विद्धि । मो-
क्षस्य काङ्क्षा यदि वै तवास्ति त्यजातिदूराद्विषयान्
विषं यथा । पीयूषवत्तोषदयाक्षमार्जवप्रशान्तिदान्तीर्भज
नित्यमादरात्' ।

वैराट त्रि० विराटस्येदम् अण् । १विराटसम्बन्धिनि । वीरं इ-
राटति अट-अच् स्वार्थे अण् । २इन्द्रगोपकीटे हेमच० ।

वैरातङ्क पु० वीरस्य अर्जुनस्यातङ्काय यस्मात् बाहु-अण् ।
अर्जुनवृक्षे राजनि० । [सुहृत्कारके २वैरानुगते च ।

वैरानुबन्धिन् त्रि० वैरं विद्वेषमनुबध्नाति णिनि । १विद्वेषा-

वैरिन् त्रि० वैरमस्त्यस्य इनि । शत्रौ अमरः ।

वैरूप्य न० विरूपस्य भावः ष्यञ् । १विरूपत्वे २अननुरू-
पत्वे ३अयथाभावे ४वस्तुनाविकारभेदे च ।

वैरोच(न)नि पु० विरोचनस्यापत्यम् शिवाद्यण् इञ् वा ।
१अग्निपुत्रे २सूर्यपुत्रे ३बलिराजपुत्रे दानवभेदे च
४बुद्धभेदे ५ सिद्धगणे शब्दर० ।

वैलक्षण्य न० विलक्षणस्य भावः ष्यञ् । विलक्षणत्वे वैशिष्ट्ये

वैलक्ष्य न० विलक्षस्य भावः ष्यञ् । १लज्जायाम् अमर
२स्वभाववैलक्षण्ये च "वैलक्ष्यहेतोर्गतिभेदरायाम्" नैष० ।

वै(ब)वधिक त्रि० वी(ब)वधेन धान्यादिसञ्चयेन व्यवहरति
ठक् । वार्त्तावहे नैषधे (टीकानि) अमर ।

वैवर्ण्य न० विवर्णस्य भावः ष्यञ् । विवर्णत्वे मालिन्ये ।

वैवस्वत पु० विवस्वतोऽपत्यम् तस्येदं वा अण् । १यमे अमर
२अग्नौ ३रुद्रभेदे च जटा० । ४तत्सम्बन्धिनि त्रि० "वैव-
स्वतकरक्रिया" रत्नकूट । ५दाक्षिणादिशि स्त्री ङीप् ।
६सप्तमे मनुभेदे "मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः ।
सप्तमो वर्त्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु । इक्ष्वाकुर्नृ-
गश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तोऽथ नाभागः
सप्तमो दिष्ट उच्यते । करूषश्च पृषध्रश्च दशमो वसुमान्
स्मृतः । मनोर्वैवस्वतस्यैते दश पुत्राः परन्तप ।। आदित्या
वसवो रुद्रा विश्वे देवा मरुद्गणाः । अश्विनौ ऋभवो
राजन् । इन्द्रस्तेषां पुरन्दरः । कश्यपोऽत्रिर्वशिष्ठश्च
विश्वामित्रश्च गौतमः । जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः
स्मृताः । अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत् । आ-
दित्यानामवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक् । सङ्क्षेपतो मयो-
क्तानि सप्त मन्वन्तराणि ते" भाग० ८।१३अ० ।

वैवाहिक त्रि० विवाहाय हितं साधु वा ठक् । १विवा-
हयोग्ये "वैवाहिकीं तिथिं पृष्टाः" इति कुमार ।
२विवाहेन सम्बद्धे कन्यापुत्रयोः श्वशुरे ३विवाहसम्ब-
न्धिनि च त्रि० "पञ्चमे सप्तमे वापि येषां वैवाहिकी
क्रिया" स्मृतिः ।

वैशम्पायन पु० व्यासशिष्ये भारतवक्तरि मुनिभेदे । स च
व्यासादिष्टः जनमेजयाय भारतं श्रावितवान् यथोक्तं
भा०आ०१अ० "जनमेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
शशास शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके । स सदस्यैः स-
हासीनः श्रावयामास भारतम् । कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चो-
द्यमानः पुनः पुनः" । स च यजुर्वेदे तस्य शिष्यः यथाह
"अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् । जैमि-
निञ्च सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च । पैलं तथा चतुर्थञ्च
पञ्चमं मां महामुनिः । ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह
स महामुनिः । यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च"
कौर्मपु० ४९ अ० । [सके च ।

वैशस न० विशसस्य भावः स्वार्थे वा अण् । १हिंसने २हि-

वैशाख पु० विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी वैशाखी सा
यत्र मासे पुनः अण् । अनामस्नाते चैत्रतो द्वितीये
१चान्द्रमासे २गुहवर्णभेदे च कार्त्तिकशब्दे १९४९ पृ०
दृश्यम् । चान्द्रवैशाखलक्षणं तु मेषस्थरव्यारब्धशुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमूहः । मेषस्थरविके ३सौर-
मासे 'तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम्" । तस्मा-
मस्य ४पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । विशाखा प्रयोज-
नमस्य अण् । ५मन्थानदण्डे पु० ६धनुर्द्धराणामवस्था-
नभेदे न० अमर । [वैशाखाभिमत्ते नायकभेदे रसम० ।

वैशिक पु० वशो वेश्यालये व्यवहारात् वेश्याया प्रहृत ठक् ।

वैशिष्ट्य न० विशिष्टस्य भावः ष्यञ् । विशेषत्वे विशेषण-

सम्बन्धिनि विशिष्टबुद्धिनियामके १सम्बन्धे २भेदे च।

वैशेषिक न॰ विशेषं पदार्थभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठञ्। कणादप्रणीते १शास्त्रभेदे। तदधीते अण्। २काणादशास्त्राभिज्ञे त्रि॰। तस्येदम् अण्। ३काणादशास्त्रसम्बन्धिनि त्रि॰। [शेषग्राहकत्वाद॰" शा॰सू॰।

वैशेष्य न॰ विशेषस्य भावः ष्यञ्। १वैशिष्ट्ये २भेदे च "वै-

वैश्य पुंस्त्री विशति उपभुङ्क्ते विश—क्विप् स्वार्थे ष्यञ्। वर्णभेदे ब्रह्मण ऊरुजाते जातिभेदे अमरः स्त्रियां टाप्। "विशत्याशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरुचिः शुचिः। वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति सञ्ज्ञितः" पद्मपु॰स्व॰२६अ॰।

वैश्यवृत्ति स्त्री ६त॰। कृषिवाणिज्यादौ "वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम्। वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे। प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून्। ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः। न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति। वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन। मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च। गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्घबलाबलम्। बीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोषगुणस्य च। मानयोगञ्च जानीयात् तुलायोगांश्च सर्वशः। सारासारञ्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणागुणान्। लाभालाभञ्च पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम्। भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याद् भाषाश्च विविधा नृणाम्। द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च। धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद् यत्नमुत्तमम्। दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः" मनु॰। "वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः। दानमध्ययनं शौचं यजनं धनसञ्चयः। पालयेत् पशून् वैश्यः पितृवद्धर्मसंयतः। विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत्। रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात्। प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून्। ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः। तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम्। षण्णामेकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं भवेत्। लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कलाखुरे। सस्यानां सर्वबीजानां एषा सांवत्सरी भृतिः" भा॰शा॰६०।

वैश्रवण पु॰ विश्रवसोऽपत्यम् अण् विश्रवणादेशः। कुबेरे रावणे च। [illegible]

वैश्रवणालय पु॰ ६त॰। १वटवृक्षे [illegible]

वैश्वदेव पु॰ विश्वेभ्यो देवेभ्यो देयो बलिः अण्। वैश्वदेवोद्देशेन दीयमाने बलौ।

वैश्वानर पु॰ विश्वेषां नराणामयम् कुक्षिस्थत्वात् अण् पूर्वदीर्घः। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे। ३चेतने च विश्वानरस्यापत्यम् अण्। अग्निलोकाधिपे ४वह्नौ काशीख॰।०अ॰ तत्कथा दृश्या। सर्वदेहाभिमानिनि ५सर्वान्तर्यामिनि परमेश्वरे तदुपासनप्रकारः छान्दो॰ ५प्र॰ दर्शितो यथा "एष वै रयिरात्मा वैश्वानर" इत्युपक्रमे "तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" "तान् यथाक्रमवैश्वानरदर्शनवतो ह उवाच। एते यूयं वै खल्वित्यनर्थको यूयं पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्धस्तदर्शन इव जात्यन्धाः। यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेवं प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रम्। मुखादिषु वा करणेष्वदनस्तेन मीयत इति प्रादेशमात्रः। द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः। प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रादेशा द्युलोकादय एव तत्परिमाण प्रादेशमात्रः। शाखान्तरे तु "मूर्द्धादि चुबुकप्रतिष्ठ" इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति। इह तु न तथाभिप्रेतः। "तस्य ह वा एतस्यात्मनः" इत्याद्युपसंहारात्। प्रत्यगात्मतयाऽभिविमीयतेऽहमिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वान् नरान् नयति पुण्यपापानुरूपां गतिम्। सर्वात्मेश्वरो वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात्। विश्वैर्वा नरैः प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य मीयत इति वैश्वानरः। तमेवमुपास्ते यः सोऽदन्नन्नादो सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्नमत्ति। वैश्वानरवित् सर्वात्मा सन्नन्नमत्ति। न यथाऽज्ञः पिण्डमात्राभिमानः सन्नित्यर्थः"।

वैषम्य न॰ विषमस्य भावः ष्यञ्। विषमत्वे [illegible]।

वैषयिक त्रि॰ विषयेषु निरतः ठक्। [illegible]

वैष्टुत न॰ विष्टुतस्य निर्गमनम् अण्। १होमभस्मनि [illegible] २[illegible]

वैष्ट न॰ विष—ष्टन् निपा॰। १दिवि उणादि॰ [illegible]

वैष्णव त्रि० विष्णुर्देवताऽस्य तस्येदं वा अण्। १विष्णूपासके २विष्णुसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। ३वैष्णव्यां शक्तौ "वैष्णवी शबरे चैनम्" देवीमा०। "गायत्री वैष्णवी ज्ञेया" स्मृतिः। ४विष्णुधामनि न०। विष्णुमधिकृत्य कृता ग्रन्थः अण्। ५महापुराणभेदे न०विष्णुपुराणशब्दे ४९२६ पृ० दृश्यम्।

वैसारिण पुंस्त्री० विसरति वि+सृ–णिनि स्वार्थे अण्। मत्स्ये अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

वैहायस त्रि० विहायः परिहासमर्हति ष्यञ्। परिहासार्हे व्याकरणादौ "यथा बालेषु नारीषु वैहार्य्येषु तथैव च। सङ्करेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च। अनृतं नोक्तपूर्वं मे" भा०व० १२१अ०।

वैहासिक पु० विहासेऽभिरतस्तं करोति वा ठक्। नाटकादौ प्रसिद्धे शृङ्गाररसनायकसहचरे १विदूषके हेमच० (भाँड) इति २ख्याते लोके च।

वोड्र पुंस्त्री० वा–बा० उड्र। १गोनसवर्णे (वोडासाप) विक्रमादि०। २मत्स्यभेदे मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। सा च ३पणचतुर्थांशे (बुडि) मेदि०। [मन्त्र०।

वोढु पु० वह–तृन्। मुनिभेदे "वोढुः पञ्चशिकस्तथा" तर्पण

वोढृ त्रि० वह–तृच्। १वाहके २स्थानान्तरप्रापके "भागीरथी निर्झरशीकराणां वोढा" कुमार०। ३पाणिग्राहके पु० "पितृवद्दा वोढृरेव ते" स्मृतिः। ४भारवाहके ५मूढे च त्रि० शब्दच०। ६वृषभे पु० राजनि०। ७सूते पु० मेदि०। [अवश्यातोलोप। आर्द्रे त्रिका०।

वोद त्रि० अनभिव्यक्तमुदकं यत्र प्रा०ब० उदकस्योदादेश

वोदाल पुंस्त्री०वोद आर्द्रं यथा तथा अलति अल–अच्। मत्स्यभेदे (बोयाल) शब्दर० स्त्रियां ङीष्।

वोरक पु०अवनत लेखनकाले उरो यस्य प्रा०ब०कप् अवस्यातो लोप. पृषो० सलोपः। लेखके त्रिका०। [वृक्षे त्रिका०।

वोरट पु० वोरयति रटन्ति भृङ्गा अत्र रट–घञर्थे क। कुन्द-

वोरव पु० वा–उर वोरं याति या–क। (बोरो) धान्यभेदे "वोरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपणः। मधुरश्चाम्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः" राजवल्लभ०।

वोल पु० वा–उलच्। गन्धरसे गन्धद्रव्यभेदे। "वोलस्तु कटुतिक्तोष्णः कषायो रक्तदोषहृत्। कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिरुजापहः" राजवल्लभः। स्वार्थे क। तत्रार्थे पु० अमरः।

वोलाह पुंस्त्री० श्वेतकेशरबालपुच्छयुते अश्वे हेमच०।

वौषि स्त्री उभयचरणस्थे १२६१२पृ० दर्शिते जन्मकाले सूर्य्यात् द्वितीयस्थे विचन्द्रग्रहे। तदपेक्षया द्वादशस्थे तु वेशी।

वौषट् अव्य० वह–डौषट्। देवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः।

व्यंशक पु० विशिष्टोऽंशोऽवयवोऽस्य। पर्वते त्रिका०।

व्यंसक पु० विगतोऽंस स्कन्धो यस्य कप्। १धूर्त्ते हेमच० २स्कन्धशून्ये। "मयूरव्यंसकादयश्च" पाणिनिसूत्रम्।

व्यंसित त्रि० वि+अस–क्त। १वञ्चिते २प्रतारिते त्रिका०।

व्यक्त त्रि०वि+अन्ज–क्त। १स्फुटे २प्रकाशिते मेदि०। ३प्राज्ञे अमर०। ४स्थूले "व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" सा० का०। ५विष्णौ पु० विष्णुस०। [साक्षिणि त्रिका०।

व्यक्तदृष्टार्थ पु० व्यक्तं स्फुटं दृष्टोऽर्थो येन। साक्षाद्द्रष्टरि

व्यक्तरूप पु०व्यक्तानि स्थूलानि भूतान्येव रूपं यस्य। विष्णौ विष्णुस०। तस्य विश्वरूपेण सर्वभूतात्मकत्वात्तथात्वम्।

व्यक्ति स्त्री वि+अन्ज–क्तिन्। १प्रकाशे क्तिच्। २जने हेम०। पृथगात्मतारूपे एकैकविशेषे च अमरः। अभिव्यक्तिशब्दे दृश्यम्। [विगिष्टमग्रं यस्य। ३विष्णौ पु० विष्णुस०।

व्यग्र त्रि०विगतमग्रं यस्य। १व्याकुले २व्यासक्ते च अमर०।

व्यङ्ग न०विगतं विकलं वाङ्गं पादि कर्म०। १विकलाङ्गे विगतमङ्गं यस्य। २अङ्गहीने त्रि० ३भेके पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्। ४मुखरोगभेदे तन्निदानादि माधवनिदाने उक्तं यथा "क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः। सहसा मुखमागत्य मण्डलं विसृजत्यतः। नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत्"।

व्यङ्ग्य त्रि० वि+अन्ज–ण्यत्। १व्यञ्जनया वृत्त्या बोध्येऽर्थे "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" सा०द०। २प्रकाश्ये च। [विचोऽत् विश्वाच विविचतुः व्यचाः।

व्यच व्याजे अक०सम्बन्धे सक०तु०कु०पर०सेट्। विचति अ०

व्यजन न० वि+अज–ल्युट् न व्यादेशः। तालवृन्ते अमरः। "मूर्च्छादाहहरं प्रोक्तं श्रमघ्नं व्यजनानिलम्। तालव्यजनजो वायुस्त्रिदोषशमनो लघुः। वंशव्यजनजो वायू रूक्षोष्णो वातपित्तकृत्। वेत्रवस्त्रकेकिपुच्छव्यजनोत्थस्त्रिदोषहृत्। वालव्यजनजो वायुर्मक्षिकादिनिवारकः। तेजस्करोऽसौ विज्ञेयो विद्वद्भिर्भिषजां वरैः" राजव०।

व्यञ्जक पु० वि+अन्ज–णिच्–ण्वुल्। १हृद्गतभावादिप्रकाशके अभिनये अमर। २व्यञ्जनयार्थबोधके शब्दे च सा०द० व्यञ्जनशब्दे दृश्यम्। ३प्रकाशकमात्रे त्रि०।

व्यञ्जन न० विशेषेणाज्यते वि+अन्ज–ल्युट्। १सूपशाकादौ

ोदनभोजनोपकरणे ह जनि॰ । "व्यञ्जन शाकमत् स्याद्य हृद्य इव्यञ्ज सुरिदम् । द्रव्येण येन येनेह व्यञ्जन मुच्यते यथा । तथ्य तथ्य तथार्थं तद्गणदोषैर्विभवयेत्" राजव॰ । वि+अन्ज–णिच्–ल्युट् । २चिह्ने ३श्म श्रुणि ४अवयव ५दिने मे द॰ । ६उपस्थे ७अङ्गमात्रका हेनोक्ताख्ये हलवर्णे च धरणि "व्यञ्जन चाङ्गमात्रकम्" शिक्षा॰ । ८अलङ्कारप्रसिद्धे शब्दस्य वृत्तिभेदे च युच् । ह्वज्ञार्थे स्त्री "विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽ परः । सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च । अभिधालक्षणामूलाशब्दस्य व्यञ्जना द्विधा" सा॰ द॰ । तत्र अभिधामूला तच्छब्दे २६॰ पृ॰ दृश्या ।

"लक्षणामूलामाह "लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम् । यया प्रत्याय्यते सा स्यात् व्यञ्जना लक्षणाश्रया" । (गङ्गायां घोष) इत्यादौ जलमयाद्यर्थ बाधनादभिधायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना । एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वाऽऽर्थीं व्यञ्जनामाह "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः । प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च । वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साऽर्थसम्भवा" । व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्ययोस्तावद्देशकालवैशिष्ट्ये यथा मम "कालो मधु कुपित एष च पुष्पधन्वा धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः । केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुर्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य" । अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यताम् इति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते । बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा "निश्शेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्" । अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम् । तच्च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यदूत्यावैशिष्ट्याद्बोध्यते । अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा "उअ णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ । णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्ति व्व" । अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव च नि[illegible]व्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् । "भवत्कण्ठच्छिन्नैर्गौरैः काकुरित्यभिधीयते" । इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा "गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् । अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ" । अत्र नैष्यति अपि तु एष्यत्येवेति काका व्यज्यते । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा 'सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्' । अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचिद्द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोध्यम् । "त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता" । अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा 'कालो मधुः' इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनम्' इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा 'उअ णिच्चलेत्यादि" । प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते 'शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थं शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः । एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता' । यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं, तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या ।' अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः । शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा" । अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जक" सा॰ द॰ २प॰ ।

व्यञ्जित त्रि॰ वि+अन्ज–णिच्–क्त । १प्रकाशिते "अव्यञ्जितहर्षलक्षण" कुमार । २व्यञ्जनावृत्त्या बोधितेऽर्थे च ।

व्यडम्बक पु॰ वि–अड्–अम्बच् विगतम् न म्बकः । एरण्डवृक्षे अमर । [मदि॰ ।

व्यतिकर पु॰ वि+अति–कृ–अप् । १व्यतिषङ्गे २व्यसने च ।

व्यतिक्रम पु॰ वि+अति+क्रम–घञ् न वृद्धिः । १विपर्यये 'विपाके च व्यतिक्रम' अम॰ । २विशेषेणातिक्रमे च ।

व्यतिरिक्त त्रि॰ वि+अति+रिच–क्त । भिन्ने "न दृश्यन्ते व्यतिरिक्तकाननम्' इति कुमारः ।

व्यतिरेक पु॰ वि+अति+रिच–घञ् । १विवेचने अतिक्रमे २अभावे ३निश्चयार्थे ४अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारश- ब्दे ४०४ पृ॰ दृश्यम् । न्यायोक्ते ५तदसत्त्वे तदसत्त्व च रचनायाश्च दृष्टान्ते साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वादौ व्याप्तिभेदे च ।

व्यतिरेकिन् त्रि॰ वि+अति+रिच–णिनि । न्याय ठ वा

व्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिहेतुक १ अनुमानभेदे "तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्" चिन्तामणिः । यथा पृथिवी इतरभिन्ना गन्धवत्त्वात् इत्यादि । व्यतिरेकिदृष्टान्तश्च यन्नैवं तन्नैवमित्यादि । २व्यतिक्रामके च । स्त्रियां ङाप् ।

व्यतिपक्त त्रि॰ वि+अति+सनुज–क्त । १मिलित २व्यथित च

व्यतिषङ्ग पु॰ वि+अति+सनुज–घञ् । परस्परमेलने ।

व्यति(ती)हार पु॰ वि+अति+हृ–घञ् वा दीर्घः । परीवर्त्ते हेमच॰ । २परस्परैकजातीयक्रियाकरणे ।

व्यतीत त्रि॰ वि+अति+इण्–क्त । अतीते "व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः" इति रघु ।

व्यतीपात पु॰ वि+अति+पत–घञ् दीर्घः । १महोत्पातभेदे २अपमाने मेदि॰ विष्कम्भादिषु मध्ये ३योगभेदे ज्यो॰त॰ "श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते" इत्युक्ते ४तिथ्यादियोगभेदे च पातशब्दे ४२९७पृ॰ दर्शिते सूर्य्यसि॰ उक्ते क्रान्तिसाम्यात्मके योग।वयोगरूपे ५वाङ्गभेदे

"व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा । एतद्भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत्" मु॰चि॰ "व्यतीपातानां त्रयं योगवियोगात्मकौ क्रान्तिसाम्यरूपौ द्वौ व्यतीपातौ विषुवत्साम्यश्च क्रान्तिसाम्यान्तरेण व्यतीपातस्तयोरेव भेदो न पृथक् । पश्चाद्भान्तर्गतयोगान्तर्गत व्यतीपातश्चेति त्रयम्" रङ्ग॰ । भविष्यपु॰ "चतुर्दश्यां यदा यागो व्यतीपातेन चार्द्रया । तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः । तदा यः स्नाति गङ्गायां भक्त्या तत्फलमाप्नुयात् । यत्र तत्र विपन्नो हि गङ्गामरणजन्तुसः" मा॰त॰ उक्ते ६तिथ्यादियोगभेदे । "निरंश दिवसं विष्टिं व्यतीपातञ्च वैधृतम् । केन्द्रं वापि शुभैर्हीनं पापाढ्यमपि वर्जयेत् । परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म ततः परम् । गण्डव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः । वैधृति व्यतीपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत्" । अस्य प्रतिप्रसवमाह भीमपराक्रमे "न विष्कम्भो न वा गण्डो न व्यतीपातवैधृती । चन्द्रतारावले प्राप्ते दोषमाच्छन्त्यसम्मुखाः । नवम्यङ्गारका विष्टि शनैश्चरदिने तथा । व्यतीपातो न दुष्टः स्याद्यथार्को दक्षिणे स्थितः । यदि विष्टिव्यतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा" ज्यो॰ त॰ । [अमर ।

व्यत्यय पु॰ वि+अति+इण्–अच् । १व्यतिक्रमे २विपर्य्यये च

व्यत्यास पु॰ वि+अति+अस–घञ् । विपर्य्यये अमरः ।

व्यथ भये चलने दुःखानुभवे च भ्वा॰आत्म॰अक॰सेट् । व्यथते अव्यथिष्ट घित् घटा॰ । व्यथयति षित् अङ् व्यथा ।

व्यथा स्त्री व्यथ–भावे अङ् । १पीडायाम् २दुःखे च अमर ।

व्यध ताडने दि॰पर॰सक॰अनिट् । विध्यति अव्यात्सीत् विव्याध विविधतुः । [२भेदने च ।

व्यध पु॰ व्यध–अच् । १वेधे अमरः भावे अप् । २छिद्रीकरणे

व्यध्व पु॰ विरुद्धः अध्वा अच्समा॰ । कुपथे अमरः ।

व्यप क्षये चुरा॰उभ॰सक॰सेट् । व्यापयति ते अविव्यपत्–त ।

व्यपदेश पु॰वि+अप+दिश–घञ् । १कथने २संज्ञायां त्रिका॰ ३कापट्ये हेमच॰ । ४मुख्यव्यवहारे च ।

व्यपदेशिन् त्रि॰ निमित्तसद्भावात् विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारोऽस्यास्ति इनि । मुख्यव्यवहारविषये पदार्थे "व्यपदेशिवदेकस्मिन्" व्या॰ प॰ । व्यपदेशेन तुल्यं वर्त्तते इति वति । कार्य्यं प्रति एकाभिन्नसद्भावेऽपि तत् कार्य्यं कर्त्तव्यमिति तदर्थः । [१उत्पाटने ।

व्यपरोपण न॰ वि+अप+रुह–णिच्–ल्युट् हस्य पः । १छेदने

व्यपरोपित त्रि॰ वि+अप+रुह–णिच्–क्त हस्य पः । १छिन्ने २उत्पाटिते च । [२अस्वीकारे ३निह्नवे च ।

व्यपाकृति स्त्री वि+अप+आ+कृ–क्तिन् । १निराकरणे

व्यपाश्रय पु॰ वि+अप+आ+श्रि–अच् । आश्रये ।

व्यपेक्षा स्त्री वि+अप+ईक्ष अ । अपेक्षायां व्याकरणोक्ते अवयवार्थापेक्षणे च ।

व्यभिचार पु॰ वि+अभि+चर–घञ् । १निन्दिताचारे २स्त्रियाः परपुरुषसंगे ३पुरुषस्य परस्त्रीसङ्गमे न्यायादिप्रसिद्धे ४हेतुदोषभेदे च ।

हेतुदोषभेदश्च अनैकान्तरूपः । "साधारणासाधारणानुपसंहारित्वमन्यतमत्वं च अनैकान्तिकत्वम्" चि॰ मु॰ "आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधा नैकान्तिको भवेत्" भाषा॰ । "साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिर्हेतुः । तत्र च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः । तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते । सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः । अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः । साध्याभावसाधक एव साध्यसाधकत्वेन उपन्यस्त इत्यसाक्षिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विरोधः । सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः । अगृहीतप्रामाण्यकस्य ध्वाप्यवत्त्वेनोप-

"गर्भिणीमधीरर्याणां भिन्नसूतकामिमीं पाण्यसमाचरां धनधान्यक्षयकरीं वर्जयेत्" । यम "खच्छन्दगा हि या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते । न चैव स्त्रीवधः कार्य्यो न चैवाङ्गवियोजनम्" । बृहस्पतिः "स्त्रीधनं भर्तृभुक्ता या त्याज्या वध्यापि या भवेत्" । विज्ञेयति मिताक्षरायां धृतिः "ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्य्याः शूद्रेण सङ्गताः । अप्रजातास्ताः शुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः" । एतत् बलात्कारविषयम् उद्वा॰ त॰ ।

व्यय गतौ त्यागे कद॰भु॰उभ॰सक॰ सेट् । व्ययति ते अव्ययत् त । [अवविद् अव्ययिदम् (व्यय) ।

व्यय गतौ भ्वा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । व्ययति ते अव्ययीत् अव्ययत् त ।

व्यय नोदे चु॰ उभ॰सक॰ सेट् । व्याययति ते अविव्ययत् त ।

व्यय पु॰ वि+इण्–अच् । १विगमे २धनादेस्त्यागे अमरः । ज्योतिषोक्ते लग्नात् १२द्वादशस्थाने च ज्यो॰त॰ ।

व्यर्थ त्रि॰ विगतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य । १निष्प्रयोजने २विफले जटा॰ ३अर्थशून्ये च ।

व्यलीक न॰ वि+अल–ईकन् । १अकार्य्ये २वैलक्ष्ये केटि॰ ३अपराधे हेमच॰ ४अप्रिये ५अन्ते च अमरः । ६तद्वति त्रि॰ । ७प्रतारणाया स्त्री॰ दर्शितविपर्य्यये भरतः ।

व्यवकलन न॰ वि+अव+कल–ल्युट् । १वियोजने हेमच॰ २विगमने ३हीनताधम्पादने च "व्यवकलनमार्गेऽपि कुशला" लीला॰ ।

व्यवकलित त्रि॰ वि+अव+कल–क्त । वियोजिते । त्रिका॰ ।

व्यवच्छिन्न त्रि॰ वि+अव+छिद्–क्त । १छिन्ने २विशेषिते च

व्यवच्छेद पु॰ वि+अव+छिद्–घञ् । १पृथक्करणे २विशेषकरणे ३मोचने च ४वाणमुक्तौ हेमच॰ ।

व्यवधा स्त्री वि+अव+धा–अङ् । व्यवधाने अमर ।

व्यवधान न॰ वि+अव+धा–ल्युट् । १तिरोधाने २द्रव्यान्तरेण द्रव्यान्तरस्याच्छादने च हेमच॰ । [३आच्छादने च

व्यवधायक त्रि॰ वि+अव+धा–ण्वुल् । १व्यवधानकर्त्तरि

व्यवधि पु॰ वि+अव+धा–कि । व्यवधाने शब्दच॰ ।

व्यवसाय पु॰वि+अव+सो–घञ् । १उद्यमे "मरणव्यवसायबुद्धिम्" कुमारः । २अध्यवसायकारणाम् ३वाणिज्याने ४अवधारणे च "व्यवसायात्मिका बुद्धिः" गीता । ५विष्णौ विष्णुस॰ ।

व्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था–अङ् । १शास्त्रविहितस्य विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे स्थापने २शास्त्रमर्यादायाञ्च

व्यवस्थान न॰वि+अव+स्था–ल्युट् । ३व्यवस्थायाम् । कर्त्तरि ल्यु । २विष्णौ पु॰ विष्णुस॰ ।

व्यवस्थित त्रि॰ वि+अव+स्था–क्त । विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे व्यवस्थिते १शास्त्रविहिते पदार्थे २अवस्थितमात्रे च ।

व्यवस्थितविभाषा स्त्री कर्म॰ । व्याकरणोक्ते विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषेऽवस्थितरूपे विकल्पे ।

व्यवहर्त्तृ त्रि॰ वि+अव+हृ–तृच् । व्यवहारकर्त्तरि ।

व्यवहार पु॰ वि+अव+हृ–घञ् । १अर्थविशेषबोधनाय शब्दविशेषप्रयोगे २ऋणादानादिप्रवादयस्य विवादेषु ३वहासनमोजनादौ च

विवादस्वरूपव्यवहारलक्षणं वीर॰ मि॰ उक्तं यथा

"अथ कोऽयं व्यवहारः प्रमाणतर्कोपाद्भवः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः इति चेन्न वादादेरपि तत्त्वापत्तेः । निःश्चितादिः प्रमाणविशेषः परिग्रहश्च इति चेन्न तत्रापि तत्प्रसक्त्यविरोधात् । अनुमानाद्यबहिर्भावाच्च तेषामव्यावर्त्तकत्वात् । अतएवाम्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमित्यपि परास्तम् । प्रमाणान्तर्भावेण ह्रदयनिह्नवाभावेनित्याच्च कथमादौ व्यवहारपदवाच्यत्वे "व्यवहारान् नृपः पश्येद्" इत्याद्यनन्वयाच्च । उच्यते । ऋणादानादिलौकिकार्थविषया कथैव व्यवहारः । कथाव्यपदेशाभावस्तु शास्त्रीयपदार्थविषयत्वात् अधिकरणादिव्यपदेशो यथा वैदकार्यविषयकथायास्त्वयात्व्यवहारव्यपदेशः । अतएव यथार्थं हेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि युक्तम् । तच्च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते । अनुपपन्नमपि तस्य तदविरोध्येव तु उपपादयिष्यते । यत्तु गोपालेन तत्त्वनिर्णयेषु कथात्वाद्वादत्वमेवास्तीति विप्रमतत्वेनोपन्यस्य जयभङ्गफलकत्वात् स्थापनावसानत्वाच्च जल्पत्वमेवायमिति तच्चिरत्नम् । तस्यैकविधत्वमयुक्तम् । अङ्गातत्त्वाभियोगभेदेन उभयरूपत्वस्यैव युक्तत्वात् । वैतण्डिकस्य व्यवहारायोग्यत्वादस्य वितण्डात्वमसम्भवमपि । अन्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमिति विज्ञानयोगिवचोऽप्येवं सति नायुक्तम् । न च पश्येदित्यनन्वयः निर्णयार्थकथनतया सर्वनिबन्धभिस्तद्व्याख्यानात् । "स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्" याज्ञवल्क्यवचनं यद्यपि व्यवहारपदान्यृणादानादीनि सामान्येन लक्षयति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि समानसन्निधिसंवेद्यतया तत्र प्रतीयते । तथाहायमर्थः स्मृत्याचारादिधर्मप्रमाणातिक्रान्तरीत्यास्यैरभिभूतः उद्वो-

राजादिभ्यो व्यवहारदर्शिभ्यो यदावेदयति तर्हि तदाऽऽ-
वेदनमनवद्यमादुव्यवहारस्य पद विषयः । ऋणीति प्रथि
ऋणादानादिलक्षणेन अष्टादशपदभिन्नमिति । एव-
ञ्चार्थित्वार्थित्वसाधर्म्यकस्य प्रत्यर्थित्वयोर्विवादस्य व्य-
वहार इति प्रतीयते । इदमेव च मिताक्षराया-
मन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टमुक्तम् । अन्यविरोधे-
नेत्युक्तं प्रश्नोत्तरादिरूपेण असम्बन्धिकथनमपि व्य-
वहारः स्यात् । असम्बन्धितयेत्युक्तं एकसम्बन्धितया
साक्षिणा कथनमन्यविरोधि भवत्येवेत्यसाध्यर्थित्वापत्ति
रतः असम्बन्धितयेति । इदं चोत्तरपक्षद्वयेऽप्यनुगतम् ।
न च सम्प्रतिपत्तावव्याप्तिः तत्रापि साध्यतया वा-
दिना निर्दिष्टस्य विरुद्धतया निर्देशे तद्विरोधपर्य्यवसा-
नात् अन्यथोत्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात् । यत्रापि द्वावपि
भाषावादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावश्यम्भावान्ना-
व्याप्तिः । इदं चार्थे व्युत्पत्तिमपि व्यनक्ति । यत्तु कात्या-
यनेनोक्तम् "प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायवि-
स्तरे । साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहार स उच्यते"
इति एतच्च व्यवहारशब्दव्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया,
माधवीयपारिजातादिष्वेवं व्याख्यातम् "विहिताच-
रणनिषिद्धवर्ज्जनादिप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये वस्तुनि विच्छिन्ने
विप्लुते सतीति व्यवहारहेतुत्वं धर्मविप्लव-
स्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । तथा च नारदः "सत्यं प्र-
जापतिर्यस्मिन् काले राज्यमभुङ्क्त । धर्मैकताना पुरु-
षास्तदासन् सत्यवादिनः । तदा न व्यवहारोऽभून्न
द्वेषो नापि मत्सर । नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः
प्रवर्त्तते" इति । बृहस्पतिरपि "धर्मप्रधानाः पुरुषाः
पूर्व्वमासन्नहिंसकाः । लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः
प्रकीर्त्तितः" इति । न्यायेत्यादिना व्यवहारस्वरूपमुक्तम् ।
तत्र माधवीयव्याख्यानम् । न्यायः निश्चयानुकूलं कौ-
शिकमाचरण तस्य विस्तार इव वृत्तमिदमयुक्तमिति
सन्देहरूपस्तरो निर्णयः । तस्मिन् विषयभूते ऽवगतकर्त्त-
व्योऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूल साध्यमृणादानादिपद तन्मू-
लकादिवतो यो विवादः स व्यवहार इति ।' मदन-
रत्ने तु न्यायः प्रमाणमस्य विस्तरः प्रकारस्तस्मिन्
विषय इति । साध्यमूलेत्यादि स्पष्टम् । मदनरत्नाकर-
चन्द्रिकाकल्पतरुकारैः वर्णयेदं वचनं व्यव-
हारस्वरूपपरतयापि व्याख्यातम् । प्रयत्न
इत्यन्य प्रकारेण [illegible]

चेत्यादौ सति न्यायः प्रमाणविस्तार्य्यते प्रपञ्च्यते य-
स्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे सदाश साध्यमूलेत्यादि पू-
र्व्ववत् । तेनापि प्रागुक्तमेव विवादमतमन्यपरत्वे
नातीव यतितव्यम् । यत्तु सर्वं सम्प्रत्यत्र धर्माधि
करणत्वेन व्याचष्टे । विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्न
साध्ये धर्माख्ये न्यायविस्तरे नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः
प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादि विस्तार्य्यते प्रवर्त्ततेऽस्मिन् श्रुत्या-
दिप्रमेय इत्यर्थः । विच्छिन्ने प्रमाणापरिज्ञानतात्
पर्य्यानवधारणादिना दुर्बोधे सति । यद्वा । धर्मं न्या-
य्यायतेऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति यावत् ।
न्यायविस्तरे प्रमाणसमूहे श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना
विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादि गतार्थमिति ।
हारीतः "स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्ज्जनम् ।
न्यायेन क्रियते यत्र स व्यवहार उच्यते" इति ।
न्यायेन प्रमाणेन । एतस्यापि पूर्व्वोक्त एव तात्पर्य्यम् ।
तन्निरुक्तिभेदाच्च तत्र दर्शिता यथा
"निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्याऽस्यमेधातिथिरुपदर्शयति । सा
च कात्यायनेनोक्ता "वि नानार्थेऽव सन्देहो हरणं
हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति
स्मृत" इति । अथ व्यवहारभेदानाह नारदः "सोत्तरा
ऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षण । सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र
विलेखपूर्व्वकः पणः" इति । यदि पराजयेऽहं तदा
पराजयदण्डमभ्यधिकमेतावद्दास्ये दास्यामीति यत्र लेख्य-
पूर्व्वकं प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः । तद्रहितोऽनु-
त्तर इत्यर्थोक्तं भवति । स एव प्रयोजनप्रकारनि-
बन्धनभावान्तरभेदाद्बहुविध विज्ञेयः यथा "चतु-
ष्पाच्च चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च । चतुर्हितश्चतु-
र्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्तितः । त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च
द्विद्वारो द्विगतिस्तथा । अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशा-
खस्तथैव च । धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
चतुष्पाद् व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्व्वबाधकः । तत्र सत्ये
स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु । चरित्रं तु सङ्ग्र-
हणे राजाज्ञायान्तु शासनम् । सामाद्युपायसाध्यत्वा-
च्चतुःसाधन उच्यते । चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च
चतुर्हितः । कर्त्तारं साक्षिणश्चैव सभ्यान् राजानमेव
च । व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ।
धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपङ्क्तेस्तथैव च । चतुष्का-
रित्व चतुष्कारी प्रकीर्त्तितः । कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च

क्रियो यथात् प्रवर्त्तते । क्रियोऽपि बीक्ष्यते तेन नय-
निनद्विपाद्बतः। हूअभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभि-
योगतः । शङ्काऽसताम्तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात् ।
पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् द्विगति समुदाहृतः । पूर्ववाद-
स्तयो पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः । भूतच्छलानुसारित्वात्
द्विगति समुदाहृतः । भूतन्तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं
छलम । दानां१ ऋणदानं? सम्भूयोत्थानं? दत्ताप्रदानिकं
४ । हिरण्यादि? अभ्युपेत्याशुश्रूषा? समुदाहृतः ।
स्वपादान? ऋणपनिधिः? सम्भूयोत्थानमेव च । दत्तस्य
पुनरादानम्? अशुश्रूषाभ्युपेत्य च । वेतनस्यानपाकर्म
तथैवास्वामिविक्रयः७। विक्रीयासम्प्रदानं च क्रीत्वानु-
शयएव च । समयस्यानपाकर्म।० विवादः क्षेत्रज११
स्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो१२ दायभागो१३ऽथ सा-
हसः१४ । वाक्पारुष्यं१५ तथैवोक्तं दण्डपारुष्य१६मेव
च । द्यूत१७प्रकीर्णके१८ चैवे त्यष्टादशपदः स्मृतः ।
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते" इति ।

व्यवहारपद न० ६त० । व्यवहारविषये ।

व्यवहारमातृका स्त्री व्यवहारस्य विवादनिर्णयस्य मातेव
पोषकत्वात् परिच्छेदकत्वाद्वा इवार्थे कन् । व्यवहार-
निर्णयार्थं प्राड्विवाकादिकार्ये क्रियासमुदाये
"व्यवहारान् नृपः पश्येत्" इत्युक्तो व्यवहारः सोऽय-
मित्थं चतुष्पाच्चतुर्व्यवस्थतया विवादेषु स्वपादानादि-
रूपदर्शितो वर्णितः "तत्र प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यम्" इति
भाषापादः प्रथमः । "श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यम्" इत्युत्तर-
पादो द्वितीयः । "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः" इति क्रि-
यापादस्तृतीयः। "तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति" इति सा-
ध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः । यथोक्तम् "परस्परं मनुष्याणां
स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार
उदाहृतः । भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवर्त्तिभिः।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते" इति । अस्मिन्
प्रत्युत्तरे च साधनानिर्देशात्साध्यसिद्धेरभावात् न साध्य
सिद्धिपादः पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तराभिधाना-
नन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परा-
मर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वे-
नानभिधानात व्यवहार मन्त्रस्याभावाच्च न व्यवहारपाद
त्वमिति स्थितम् इति व्यवहारमातृका । एवं सर्वव्य-
वहारोपयोगिनी व्यवहारमातृकाभिधायाधुना कश्चित्
व्यवहारविशेषे किञ्चिदुच्यते, इत्यभिधाय" मिता० ।

व्यवहारिक त्रि० व्यवहारः प्रयोजनतयाऽस्त्यस्य ठन् । १व्य-
वहारयोग्ये, लोकप्रसिद्धे घटपटादौ स्त्रियां ङीप् ।
२इङ्गुदवृक्षे ३लोकयात्रायां ४सम्मार्ज्जन्यां स्त्री मेदि० ।

व्यवहारिकसत्ता स्त्री कर्म० । व्यवहारोपयिके सत्त्वे वे-
दान्तकल्पित ब्रह्मभिन्नपदार्थमात्रस्य वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि
व्यवहारयोग्ये सत्त्वे येन घटादि व्यवह्रियते । तत्का-
र्यकरणोपयोगित्वेन कल्पिते घटादेरर्थक्रियाकारित्व-
लक्षणे २सत्त्वे च ।

व्यवहार्य त्रि० वि+अव+हृ-ण्यत् । इदमित्थमेवेत्येवंरूपेण
व्यवहारविषये येन सह भोजनादिकमेकपङ्क्तौ क्रि-
यते २तादृशे जने ।

व्यवहित त्रि० वि+अव+धा-क्त । व्यवधानवति पदार्थे ।

व्यवाय पु०वि+अव+इण-घञ् । १ग्राम्यधर्मे मैथुने अमर० ।
२अन्तर्धाने च ३तेजसि न० मेदि० । ४शुद्धौ पु० जटा० ।

व्यवायिन् त्रि० वि+अव+इण्-णिनि । ग्राम्यधर्मकारके
स्त्रियां ङीप् ।

व्यसन न० वि+अस-ल्युट् । १विपत्तौ २भ्रंशे कामजाते
कोपजाते च स्त्रीभोगमद्यपानादौ ३दोषे ४दैवादिकृते
अशुभे च ५पापे ६निष्फलोद्यमे मेदि० ।
"व्यसनान्याह मनुः कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ।
मृगया१क्षो२ दिवास्वप्न३ परीवादः४ स्त्रियो५ मदः६ ।
तौर्य्यत्रिक७ाटा८ च्या९ च कामजो दशकोगणः ।
पैशुन्यं१ साहसं२ द्रोह३ ईर्ष्या४ऽसूया५र्थदूषणम्६ ।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्य७।८ क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" ।
तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि त्रीणीति इय । पैशु-
न्यमविज्ञातपरदोषाविष्करणम् । साहसं साधोर्बन्धना-
दिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा । ईर्ष्या अन्यगुणास-
हिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम् । अर्थ-
दूषणम् अर्थानामपहरणं देयानामदानञ्च" मल०रघु० ।

व्यसनार्त्त त्रि० व्यसनेनार्त्तः । २दैवाद्युपद्रवयुक्ते ।

व्यसनिन् त्रि० व्यसनमस्यास्ति इनि । १व्यसनयुक्ते कामजा-
दिमद्यपानादिरूपदोषयुक्ते २दैवाद्युपहते च हेमच० ।

व्यसु त्रि० विगताः असवो यस्य । मृते "प्रेतो,जातो भवेद्-
व्यसुः" ज्योतिषम् ।

व्यस्त त्रि० वि+अस-क्त । १व्याकुले २व्याप्ते मेदि० ३विभक्ते
च "व्यस्तालिदिशस्य ते" कुमारः । ४विपरीते "एतद्-
व्यस्तं महाघोरम्" ति०त०। "व्यस्तविविर्विवोधे" बोधा०

राजादिभ्यो व्यवहारदर्शिभ्यो यद्यावेदयति तर्हि तदाऽऽवेद्यमानमवश्यमादुव्यवहारस्य पदं विषयः । इति प्रवि ऋणादानादिकमुक्तम् अष्टादशप्रकारमिति । एवञ्चार्थितस्यार्थित्वमाधर्षकस्य प्रत्यर्थित्वं तयोर्विवादश्च व्यवहार इति प्रतीयते । इदमेव च मिताक्षरायां मन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टम् । अन्यविरोधेनेत्युक्ते प्रश्नोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धिकथनमपि व्यवहारः स्यात् । स्वसम्बन्धितयेत्युक्ते एकसम्बन्धितया साक्षिणां कथनमन्यविरोधि भवत्येवेत्यस्याप्यतिव्याप्तिरतः स्वसम्बन्धितयेति । इदं चोत्तरचतुष्टयेऽप्यनुगतम् । न च सम्प्रतिपत्तावव्याप्तिः तत्रापि साध्यतया मादिना निर्दिष्टस्य सिद्धतया निर्देशे तद्विरोधपर्यवसानात् अन्यथोत्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात् । यत्रापि द्वावपि भाषावादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावश्यम्भावान्नाव्याप्तिः । इदं चाग्रे व्यक्तीभविष्यति । यत्तु कात्यायनेनोक्तम् 'प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे । साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते' इति तच्च व्यवहारैकदेशव्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया माधवीयपारिजातादिभिर्व्याख्यातम् 'विहिताचरणनिषिद्धवर्जनादिप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये वस्तुनि विच्छिन्ने विलुप्ते सतीति व्यवहारैकदेशस्य धर्मविप्लवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । तथा च नारदः "मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमभूत्तत् । धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः । तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः । नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तते" इति । बृहस्पतिरपि 'धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्व्वमासन् अहिंसकाः । लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तते' इति । न्यायेत्यादिना व्यवहारस्वरूपकथनम् । तत्र माधवीयव्याख्यानम् । न्यायः विप्रतिपत्तौ यो विषमाचरणं तस्य विस्तर इह युक्तमिदमयुक्तमिति उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन् विषयभूते तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलः साध्यस्य ऋणादानादेर्मूलं कथादिरूपो यो विवादः स व्यवहार इति । मदन रत्न तु न्यायः प्रमाणमस्य विस्तरः प्रपञ्चस्तस्मिन् विषय इति । साध्यमूलेत्यादि स्पष्टम् । मदनरत्नाकर स्मृतिचन्द्रिकादिसम्मतव्याख्याने [illegible] व्यवहारस्वरूपपरतयापि व्याख्यातम् । प्रयत्नसाध्ये [illegible] परामर्शेन [illegible]

चेतनादौ सति न्याय प्रमाणविस्तार्य्यते प्रपञ्च्यते यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे सदसि साध्यमूलेत्यादि पूर्व्ववत् । तेनापि प्रागुक्तमेव विवक्षितमतस्तत्प्रयत्नकृत्ये नातीव यतितव्यम् । यत्तु सर्वं सप्तम्यन्तपदमानार्थकरणेन व्याचक्षते । विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये न्यायविस्तरे नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादि विस्तार्य्यते प्रपञ्च्यतेऽस्मिन् श्रुत्यादिप्रमेय इत्यर्थः । विच्छिन्ने प्रमाणापरिज्ञानात् पर्य्यनवधारणादिना दुर्ज्ञेये सति । यद्वा । धर्मं व्याख्यायतेऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति यावत् । न्यायविस्तरे प्रमाणसमूहे श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादि गतार्थमिति । हारीतः "स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् । न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते" इति । न्यायेन प्रमाणेन । एतस्यापि पूर्व्वोक्त एव तात्पर्य्यम् । तद्विवक्षाभेदात् तत्र दर्शिता यथा

"निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्याऽऽह [illegible] । सा च कात्यायनेनोक्ता 'वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः" इति । अथ व्यवहारभेदानाह नारदः 'सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः । सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखपूर्व्वकः पणः' इति । यदि पराजयेऽहं तदा पराजयदण्डमभ्यधिकमेतावद्दास्ये दास्यामीति यत्र पत्रपूर्व्वकं प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः । तद्विपरीतोऽनुत्तर इत्यपोद्धृतं भवति । स एव प्रकारान्तरभेदाद्बहुविधः यथा 'चतुष्पाच्च चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च । चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्तितः । त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा । अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च । धर्म्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् । चतुष्पाद् व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्व्वसाधकः । तत्र सत्ये स्थितो धर्म्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु । चरित्रं पुस्तकरणे राजाज्ञायान्तु शासनम् । सामाद्युपायसाध्यत्वात् चतुःसाधन उच्यते । चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः । कर्त्तारं साक्षिणश्चैव सभ्यान् राजानमेव च । व्याप्नोति यस्मात् चतुर्व्यापी ततः स्मृतः । धर्म्मस्यार्थस्य यशसो लोकपङ्क्तेस्तथैव च । चतुर्णां करणादेषां चतुष्कारी प्रकीर्त्तितः । कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च

५सम्पादितपदार्थमध्ये एकैकस्मिन्। "एते व्यस्ताः समस्ता वा" विश्वामित्रः। ६समस्तभिन्ने च भावे क्त। ७व्यतिक्रमे त्रि०

व्याकरण पु० व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते अर्थवत्तया प्रतिपाद्यन्ते शब्दा येन वि+आ+कृ-करणे ल्युट्। वेदाङ्गे शब्दसाधुताबोधके १शास्त्रभेदे वेदान्तोक्ते नामरूपाभ्यां २जगतोविकाशने च

"अथ व्याकरणं वक्ष्ये कात्यायन! समासतः। सिद्धशब्दविवेकाय बालव्युत्पत्तिहेतवे। सुप्तिङन्तं पदं ख्यातं सुपः सप्त विभक्तयः। स्वौजसः प्रथमा प्रोक्ता सा प्रातिपदिकात्मके। सम्बोधने च लिङ्गादावुक्ते कर्मणि कर्त्तरि। अर्थवत् प्रातिपदिकं धातुप्रत्ययवर्जितम्। अमौट्शसो द्वितीया स्यात् तत्कर्म क्रियते च यत्। द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता उक्तानुक्ताविभेदतः। टाभ्याम्भिसस्तृतीया स्यात् करणे कर्त्तरीरिता। येन क्रियते तत्करणं तत्कर्त्ता यः करोति सः। ङेभ्याम्भ्यसश्चतुर्थी स्यात् सम्प्रदाने च कारके। यस्मै दित्सा धारयते रोचते सम्प्रदानकम्। पञ्चमी स्यात् ङसिभ्याम्भ्योऽप्यपादाने च कारके। यतोऽपैति समादत्ते अपादानं भयं यतः। ङसोसामश्च षष्ठी स्यात् स्वामिसम्बन्ध उच्यते। ङ्योस्सुपश्च सप्तमी स्यात् सा चाधिकरणे भवेत्। आधाराधिकरणं रक्षार्थानां प्रयोगतः। ईप्सितं चानीप्सितं यत्तदपादानकं स्मृतम्। पञ्चमी पर्य्युपाङ्योग इतरर्त्तेऽन्यदिङ्मुखे। एनयोगे द्वितीया स्यात् कर्मप्रवचनीयकैः। लक्षणेत्थम्भूतेऽभिभागे च परिप्रती। अनुरेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ च कीर्त्तितौ। द्वितीया च चतुर्थी स्याच्चेष्टायां गतिकर्मणि। अप्राणे हि विभक्ती द्वे मन्यकर्मण्यनादरे। नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंवषड्योग ईरिता। चतुर्थी चैव तादर्थ्ये तुमर्थाद्भाववाचिनः। तृतीया सहयोगे स्यात् कुत्सितेऽङ्गे विशेषणे। काले भावे सप्तमी स्यादेतैर्योगे च षष्ठ्यपि। स्वामीश्वराधिपतिभिः साक्षिदायादसूतकैः। निर्द्धारणे द्वे विभक्ती षष्ठी हेतुप्रयोगके। स्मृत्यर्थकर्मणि तथा करोतेः प्रतियत्नके। हिंसार्थानां प्रयोगे च कृति कर्मणि कर्त्तरि। न कर्तृकर्मणोः षष्ठी निष्ठादौ प्रतिपादिता। द्विविधं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकमव्ययम्। भुवादिभ्यस्तिङो ये च लकारा दश वै स्मृताः। तिप्तस्झयः प्रथमो मध्यः सिप्थस्थ उत्तमः। मिब्वस्मसः परस्मै तु पदानामात्मनेपदम्। त आतान्त प्रथमो मध्यस्थाथाध्वं तथा। उत्तम इड्वहिमहिङ् कर्त्तरि धातवः। नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत्। मध्यमो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽस्मदि। भुवाद्या धातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु धातवः। लडीरितो वर्त्तमाने स्मेनातीते च धातुतः। भूतानद्यतने लिट् च लङाशिषि च धातुतः। विध्यादावेवानुमतौ लिङ्विधिर्मन्त्रणे भवेत्। निमन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु तथाऽऽशिषि। लिङतीते परोक्षे स्याल्लङ् लुङ् लुट् लृङ् भविष्यति। स्यादद्यतने लुट् च भविष्यति च धातुतः। धातोर्लृङ् क्रियातिपत्तौ लिङर्थे लोट् प्रकीर्त्तितः। ततस्त्वपि प्रतन्ते भावे कर्मणि कर्त्तरि। शतृ शानच् तव्यण्यद् अनीयर् क्य तृचादयः" गारुडे २०९अ०।

व्याकुल त्रि० वि+आ+कुल-क। रोगादिना इतिकर्त्तव्यतानिश्चयविहीने अमरः। [प्रकटीकृते।

व्याकृत त्रि० वि+आ+कृ-क्त। १प्रकाशिते २नामरूपाभ्यां

व्याकृति स्त्री वि+आ+कृ-क्तिन्। १भङ्गौ हेमा० २प्रकाशने। करणे क्तिन्। ३व्याकरणे च। स व्याक्रिया तन्नार्थे "व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता" हरिका०

व्याकोश(ष) त्रि० वि+आ+कुश(ष) अच् व्यागतः कोशा(षा)त् प्रा० स० वा। १प्रफुल्ले अमरः "व्याकोश(ष)न्दीवराक्षी" इति तन्त्रम्। [हे १ग्रन्थभेदे २कथने च।

व्याख्या स्त्री वि+आ+ख्या-अङ्। विवरणात्मके शब्दसमू-

व्याख्यात त्रि० वि+आ+ख्या-क्त। १कथिते २विवृते च।

व्याघात त्रि० वि+आ+हन-घञ्। १अन्तराये २प्रहारे मेदि० ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम्। ४प्रतिबन्धे "व्याघातावधिराशङ्का" कुसुमाञ्जलिः। विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगमध्ये ५त्रयोदशे योगे च।

व्याघ्र पुंस्त्री० वि+आ+घ्रा-क। १जन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २रक्तैरण्डे ३करञ्जे च पु० मेदि०। [स्व०।

व्याघ्रदल पु० व्याघ्रस्य पाद इव दलमस्य। एरण्डवृक्षे श-

व्याघ्रनख न० व्याघ्रस्य नखोऽस्त्यस्य आकारे अच्। १नखीनामगन्धद्रव्ये अमरः। व्याघ्रस्य नख इव दलाग्रमस्य। २स्नुहीवृक्षे शब्दच०। ३कन्दभेदे। ४नखक्षते च मेदि० हेम०। ५व्याघ्रस्य नखे।

व्याघ्रनायक पुंस्त्री० व्याघ्रं नयति स्थानान्तरं प्रापयति पश्चात् क्रमणेन नी-ण्वुल्। शृगाले (फेउ) राजनि०। तस्य पश्चात्क्रमणेन व्याघ्रस्य स्थानान्तरप्रापकत्वेन तथात्वं सिद्धं बोध्यम्।

व्याघ्रपाद्(द) पु॰ व्याघ्रस्य पाद इव मूलमस्य वा अन्त्यलोपः। १विकङ्कतवृक्षे अमरः। २मुनिभेदे च ३विकङ्कटवृक्षे राजनि॰। [अमरः। हेम॰। २व्याघ्रलाङ्गूले च।

व्याघ्रपुच्छ पु॰ व्याघ्रस्य पुच्छमिव दलमस्य। १एरण्डवृक्षे

व्याघ्राट पुंस्त्री॰ व्याघ्र इवाटति अट-अच्। भरद्वाजखगे अमरः स्त्रियां ङीष्। [याम् अमरः।

व्याघ्रादनी स्त्री व्याघ्रेणाद्यते अद-ल्युट् ङीप्। भिण्टा-

व्याघ्रास्य पुंस्त्री॰ व्याघ्रस्येवास्यं यस्य। बिडाले शब्दच॰। स्त्रियां टाप्।

व्याघ्री स्त्री व्याघ्रस्येवाकारः कण्टकोऽस्त्यस्याः अच् गौरा॰ ङीष्। १कण्टकारिकायाम् अमरः। जातौ ङीष्। २व्याघ्रयोषिति।

व्याज पु॰ वि+अज+घञ् वीभावाभावः। १कपटे वञ्चनाफले २अपदव्यवहारे कारणान्तरेण ३प्रवृत्तस्य कारणान्तरत्वेनोद्भावनरूपे अपदेशे च अमरः।

व्याजनिन्दा स्त्री ६त॰। १कपटनिन्दायाम् २अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ॰ दृश्यम्।

व्याजस्तुति स्त्री॰ ६त॰। १कपटस्तुतौ २अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे दृश्यम्। [अलङ्कारशब्दे ४०४पृ॰दृश्यम्।

व्याजोक्ति स्त्री ६त॰। १छलेनोक्तौ २अर्थालङ्कारभेदे च

व्याड पु॰ वि+आ+अड-अच्। १मांसभक्षके व्याघ्रादौ पशौ २सर्पे अमरः। ३इन्द्रे शब्दच॰। ४वञ्चके त्रि॰ रायमु॰।

व्याडायुध न॰ व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधं नख इवाकृतिरस्य अच्। व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः। [च ३मुनिभेदे त्रिका॰।

व्याडि पु॰ व्याकरणस्य संग्रहाख्यग्रन्थकारके १कोषकारके

व्यात्युक्षी स्त्री वि+अति+उक्ष-भावे व्यतिहारे णच् स्वार्थे अण् ङीप्। परस्परसेचनरूपे जलक्रीडाभेदे।

व्यादिश पु॰ वि+आ+दिश-क। १विष्णौ विष्णुस॰ २विशेषेण आदेशके त्रि॰।

व्याध पुंस्त्री॰ व्यध-ण। मृगहिंसके अतिसात् पर्वतिपत्न्यां जाते १सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष्। "गा-पितात् गोपकन्यायां सर्वस्त्री तस्य योषिति। व्याधाट् बभूव व्याधश्च बलवान् मृगहिंसकः" ब्रह्मवै॰ब्र॰ १०अ॰। २दुष्टे त्रि॰ मेदि॰। भावे घञ्। ३वेधने ४पीडने च।

व्याधभीत पुंस्त्री॰ व्याधाद्भीतः भी-क्त। मृगे शब्दच॰। स्त्रियां ङीष्। [मञ्चे हेमच॰।

व्याधाम पु॰ व्याधेन पीडनेन अमयति अम-णिच्-अच्।

व्याधि पु॰ वि+आ+धा-कि। १रोगे व्याधिश्च योगाभराय-भेदः चित्तविक्षेपशब्दे २९४१ पृ॰ दृश्यम्। २कुष्ठरोगे अमरः। ३कामकृते नायकयोरवस्थाभेदे सा॰द॰।

व्याधिघात पु॰ व्याधिं हन्ति-हन-अण्। आरग्वधे (सोन्दाल) अमरः। [अमरः।

व्याधित त्रि॰ व्याधिर्जातोऽस्य तार॰ इतच्। व्याधियुक्ते

व्याधिहन्तृ पु॰ व्याधिं हन्ति हन-तृच्। १वाराहीकन्दे राजनि॰ २रोगनाशके त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

व्याधु(धू)त त्रि॰ वि+आ+धु-(धू)-क्त। कम्पिते शब्दर॰।

व्यान पु॰ वि+अन-घञ्। देहस्थे सर्वशरीरव्यापके प्राणादिमध्ये वायुभेदे "विश्वगगनवान् वायुर्व्यान इत्यभिधीयते" वेदान्तमतम् "व्यानो व्यानयत्यन्नं सर्वव्याधिप्रकोपनः। महारजतसुप्रख्यो ज्ञानोपादानकारणम्। स चाक्षिकर्णयोर्मध्ये कट्यां वै गुल्फयोरपि। प्राणे गले-स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम्। ख्यापयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रे प्रकोपनः" पदार्थादर्शः।

व्यापक त्रि॰ विशेषेणाप्नोति वि+आप-ण्वुल्। १अधिकदेशवृत्तौ "व्यापकत्वात् परापि स्यात्" भाषा॰। न्यायोक्ते स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगिनि च २पदार्थे ३तन्त्रोक्ते सर्वाङ्गस्पर्शस्थिनि न्यासभेदे पु॰ "अङ्गुलिव्यापकन्यासौ" तन्त्रसा॰। ४आच्छादके त्रि॰ अमर। [च अमरः।

व्यापन्न त्रि॰वि+आ+पद-क्त। १मृते हेमच॰ २विपद्युक्ते

व्यापाद पु॰ वि+आ+पद-घञ्। १द्रोहचिन्तने हेमच॰।

व्यापादन न॰वि+आ+पद-णिच्-ल्युट्। १मारणे हेमच॰ २परानिष्टचिन्तने अमर.।

व्यापार पु॰ वि+आ+पृ-घञ्। "व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया" इत्युक्तायां १भावयितुः उत्पादनक्रियायाम्। वणिजो २व्यवसाये च।

करणजन्यो करणजन्यक्रियाजनके ३पदार्थे यथा दात्रस्य करणजन्यः तज्जन्यच्छेदजनकः छेद्यसंयोगादिः एवमिन्द्रियस्य व्यापारः विषयसंयोगः। "विषयेन्द्रियसंयोगो व्यापारः सोऽपि षड्विधः" भाषा॰। एवं यागादेः व्यापारः अदृष्टम्। व्यापारवत् कारणं करणमिति। "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्" हरिकारिका।

व्यापारिन् त्रि॰ व्यापारोऽस्त्यस्य इनि। १व्यापारवति कर्मादौ "न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथा सिद्धि"। २व्यवसायवति वणिग्जने पु॰। [२विष्णौ पु॰ विष्णुस॰।

व्यापिन् त्रि॰ वि+आप-णिनि। १व्यापके स्त्रियां ङीप्।

व्यापृत त्रि० वि+आ+पृ—क्त । १व्यापारयुक्ते २कर्मसचिवे हेमच० ।

व्याप्त त्रि० वि+आप+—क्त । १पूर्णे हेमच० । २समाक्रान्ते ३ख्याते च मेदि० । ४स्थापित ५व्याप्तियुते च "यमेन यदि नो व्याप्त" उदयनाचार्य ।

व्याप्ति स्त्री वि+आप-क्तिन् । १ऐश्वर्यभेदे व्याप्यते तद्भाववति अविद्यमानत्वरूपे २पदार्थे यथा वह्नेरभाववति जलादौ धूमो नास्तीति धूमादौ वह्नेर्व्याप्तिः । "व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः । अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते" भाषा० प्रमेयत्वरङ्गिनव्याप्तसिद्धे द्वितीयलक्षणसत्त्वम् । प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति द्वितीयलक्षणार्थः । व्याप्तिश्च द्विविधा अन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च तत्रान्वयव्याप्तिः प्रवोक्ता । "साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद् भवेत्" भाषा० उक्ता अपरा वा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिताद्रूपा । तत्रान्वयव्याप्तिज्ञाने व्यभिचारज्ञानाभावः सहकारज्ञानञ्च कारणम् । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने च साध्याभावे हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं व्यभिचारज्ञानाभावश्च कारणम् । "व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा । हेतुर्व्याप्तिग्रहे, तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्त्तकः । द्वैविध्यन्तु भवेत् व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः" भाषा० । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् तदा वह्निजन्यो न स्यादित्यादितर्केण व्यभिचारशङ्का निवर्त्यते इत्याकरे दृश्यम् । उपाधिस्तु व्यभिचारोन्नायकतया व्याप्तिज्ञानविघटकतया अनुमितिविरोधी उपाधिशब्दे १३३८ पृ० दृश्यम् ।

व्याप्य त्रि० वि+आप-ण्यत् । १व्याप्ते २अल्पदेशवृत्तौ "व्याप्यत्वादपरापि च" भाषा० । ३अनुमितिसाधने लिङ्गे न० ४व्यापनमात्रे ५कुष्ठौषधौ च अमर० ।

व्याम पु० वि+अम-घञ् । तिर्यक्पार्श्वतो विस्तृतयोर्बाह्वोरन्तरालपरिमाणे हेमच० ।

व्यायत त्रि० वि+आ+यम-क्त । १दीर्घे २व्यापृते ३दृढे ४अतिशये च मेदि० । भावे-क्त । ५दैर्घ्ये ६व्यायामे च न० मेदि० ।

व्यायाम पु० वि+आ+यम-घञ् । १श्रमे २श्रमसाधने व्यापारे ३दोर्दण्डे ४दुर्गसञ्चारे ५विक्रमे मेदि० ६मल्लानां श्रमकारके व्यापारे (कुस्ति) ७व्यामपरिमाणे च हेमच० ।

व्यायोग पु० वि+आ+युज-घञ् । दृश्यकाव्यभेदे सा०द० तल्लक्षणमुक्तं यथा "ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः । हीनो गर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः । एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः । कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः । राजर्षिरथ दिव्यो भवेद्धीरोद्धतश्च सः । हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः" यथा सौगन्धिकाहरणधनञ्जयविजयादि ।

व्याल पुंस्त्री० वि+आ+अड-घञ् डस्य लः । १सर्पे २हिंस्रकपशौ अमरः । स्त्रियां ङीप् । ३दुष्टगजे च मेदि० ४चित्रके व्याघ्रे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीप् । नृपे पु० ५मधुरेण । ६शठे त्रि० अमर० ७क्रूरे त्रि० । [राजनि० ।

व्यालगन्धा स्त्री व्यालस्येव गन्धो यस्याः । नाकुल्याम्

व्यालग्राह पु० व्यालान् सर्पान् गृह्णाति ग्रह-अण् । (साप्‌ड़े) सर्पधारिणि भरत । णिनि । अत्रैव शब्दर० "व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्" सु०त० काशीख० । [समङ्गायाम् राजनि० ।

व्यालजिह्वा स्त्री व्यालस्य सर्पस्य जिह्वेव पत्रमस्याः । महा

व्यालदंष्ट्र पु० व्यालस्य व्याघ्रस्य दंष्ट्रेव कण्टकमस्य । गोक्षुरे राजनि० । [बदरोऽप्यत्र ।

व्यालनख पु० व्यालस्य व्याघ्रस्य नख इव । गन्धद्रव्यभेदे व्या-

व्यालपत्रा स्त्री व्यालस्य पाद इव पत्त्रमस्याः । एर्वारौ कर्कटीभेदे राजनि० ।

व्यालम्ब पु० विशेषेण आलम्बते वि+आ+लवि-अच् । १रक्तैरण्डे वैद्यकम् । विशेषेण २लम्बमाने त्रि० ।

व्यालायुध न० व्यालस्य व्याघ्रस्यायुधं नख इव । १नखीनामकगन्धद्रव्ये मधुरेश । २व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये पु० राजनि०

व्यावक्रोशी स्त्री वि+अव+क्रुश-णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्पराक्रोशे । [सिद्धान्तकौ० शब्दर० ।

व्यावर्त्त पु० विशेषेण आवर्त्तते वि+आ+वृत-घञ् । ना-

व्यावहारी स्त्री वि+अव+हृ-णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्पराहरणे । [सिद्धान्त ।

व्यावहासी स्त्री वि+अव+हस-णच् स्वार्थेऽण् ङीप् । पर-

व्याहत त्रि० वि+आ+हन-क्त । १हते हेमच० २निहते च "व्याहतगतिरुद्याने" कुमारः ।

व्याहति स्त्री वि+आ+हन-क्तिन् । निवारणे ।

व्यास पु० व्यस्यति वेदान् वि+अस-घञ् । १पराशरपुत्रे मु-निभेदे तत्राख्य भारतादस्य द्वैपायनादिभेदाः इयोः

ब्रह्मवै०पु० प्रकृ० "व्यासः पुराणसूत्रञ्च पप्रच्छ वाल्मिकिं यदा । मौनीभूतः स सस्मार त्वामेव जगदम्बिकाम् । तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण मुनीश्वरः । सम्प्राप निर्मलं ज्ञानं भ्रमान्धध्वंसदीपकम् । पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः पचकनोद्भवः । त्वां सिषेवे सदध्यौ च शतवर्षञ्च पुष्करे । तदा त्वत्तो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह । तदा वेदविभागञ्च पुराणञ्च चकार ह" । स च कन्याकाले सत्यवत्यां पराशराज्जातः कानीनशब्दे १८८२पृ० दृश्यम् वेदव्यासशब्दोक्तेषु मुनिभेदेषु च २समासादिसमानार्थके विग्रहवाक्ये ४विस्तारे अमर० हस्ततलस्य मध्यस्थरेखायाम् "व्यासे भनन्दाग्निहते" लीला० क्षेत्रशब्दे २४०१ पृ० दृश्यम् । "य एवं वाचयेद्विप्रा स ब्रह्मन् । व्यास उच्यते" इत्युक्ते ५पुराणपाठके विप्रे च ६मानभेदे शब्दर० । [वमने च ।

व्यासक्त त्रि० वि+आ+सन्ज–क्त । १आसक्ते तत्परे २सं-

व्यासङ्ग पु० वि+आ+सन्ज–घञ् । १कार्यान्तरत्यागेनैकपरत्वे ३आसक्तौ च । [२निषिद्धे च ।

व्यासिद्ध त्रि० वि+आ+सिध–क्त । १राजाज्ञयावरुद्धे मेदि०

व्याहत त्रि० वि+आ+हन–क्त । व्याघातयुक्ते ।

व्याहार पु० वि+आ+हृ–घञ् । १वाक्ये २उक्तौ अमर ।

व्याहृति स्त्री वि+आ+हृ–क्तिन् । १उक्तौ २भूर्भुवःस्वरादिषु सप्तसु भूभुव स्वरादिनाकसप्तात्मकेषु मन्त्रभेदेषु च सप्त लोका पुनरतः सप्त व्याहृतय एवति योगयाज्ञवल्क्येन प्रतिपादितम् यदाह "भूराद्याश्चैव सत्यान्ता सप्त व्याहृतयस्तथा । लोकास्ता एव सप्तैते उपर्युपरि संस्थिताः" । तथा "सप्त व्याहृतय प्रोक्ताः पुरा य स्वयम्भुवा । ता एव सप्त कन्दाणि लोका सप्त प्रकीर्त्तिताः" तथा च साधनया सप्त व्याहृतयः सप्त लोकाः ता च साधना योगियाज्ञवल्क्येनैव निरुक्त्या विविच्य प्रतिपादिता यदाह "भवन्ति यास्मिन् भूतानि स्थावराणि चराणि च । तस्य दुर्भूरिति विज्ञेया प्रथमा व्याहृतिः स्मृता । भवन्ति भूयो भूतानि उपभोगक्षये पुनः । कल्पान्ते उपभोगाय भुवस्तस्मात् प्रकीर्त्तिता । शीतोष्णवृष्टितेजांसि जायन्ते तानि वै यदा । आलयः स्वर्लोकस्तु सर्व्वैः स उदाहृतः । अपरोक्षलोकस्था मर्हास्तु परिपालिनः । हृदयं सर्व्वलोकानां अवकाशेन निगद्यते । अतदापरलोकाद्यत् प्राक्तनस्तु पुनः पुनः । तादन्ते तु पुन सर्गे जनस्तेन निगद्यते । सन

काद्यास्तपःसिद्धा ये चान्ये ब्रह्मणः सुताः । अधिकारनिवृत्ताश्च तिष्ठन्त्यस्मिंस्ततस्तप । सत्यन्तु सप्तमो लोको ब्रह्मणस्तदनन्तरम् । सर्व्वेषाञ्चैव लोकानां मूर्ध्नि सतिष्ठते सदा । ज्ञानकर्म्मसु नियता तथा सत्यस्य भाषणात् । प्राप्यते चोपभोगार्थं प्राप्य न च्यवते पुनः । तत्सत्यं सप्तमो लोकस्तस्मादूर्द्ध्वं न विद्यते" । [च हेमच० ।

व्युत्क्रम पु० वि+उद्+क्रम–घञ् । १क्रमवैपरीत्ये २अतिक्रमे

व्युत्थान न० वि+उद्+स्था–ल्युट् । १विरोधकरणे २स्वातन्त्र्यकरणे मेदि० ३प्रतिरोधने ४योगशास्त्रोक्ते समाध्यवस्थाविच्छेदे हेमच० ५नृत्यभेदे शब्दच० । ६विशेषेण उत्थाने च । वि+उद्+स्था–क्तिन् । व्युत्थितिरप्यत्र स्त्री ।

व्युत्पत्ति स्त्री वि+उद्+पद–क्तिन् । १विशेषेण उत्पत्तौ शास्त्रजन्ये शब्दार्थज्ञानादिसम्पाद्ये संस्कारभेदे २शब्दानामर्थविबोधकशक्तौ च ।

व्युत्पन्न त्रि० वि+उद्+पद–क्त । १व्युत्पत्तियुक्ते शब्दे तत्संस्कारयुक्ते २पुरुषे च । ३विशेषेणोत्पन्ने च ।

व्युदस्त त्रि० वि+उद्+अस–क्त । निराकृते ।

व्युदास पु० वि+उद्+अस+घञ् । निराकरणे ।

व्युष्ट त्रि० वि+उष–क्त वा० इडभावः । १दग्धे २पर्य्युषिते ३प्रभाते च ४फले ५दिवसे च न० हेमच० ।

व्युष्टि स्त्री वि+उष–क्तिन् । १समृद्धौ २स्तुतौ ३फले च मेदि० व्युष्टिस्त्रिरात्र यागभेदः पुष्करोद्धारदि ।

व्यूढ त्रि०वि+वह–क्त । १विन्यासविशेषेण स्थापिते व्यूहयुक्ते सैन्यादौ "व्यूढां द्रुपदपुत्रेण" गीता । २विन्यस्ते ३संहते अमरः "व्यूढोरस्का वृषस्कन्धः" रघुः । ४पुष्टे त्रि० मेदि० ५परिणीते ६विवाहिते च त्रि० "व्यूढा बालक कन्यका" प्रबोधचन्द्रोदयः । [कवचे अमरः ।

व्यूढकङ्कट त्रि० व्यूढ परिहितः कङ्कट वर्म्म येन । सन्नद्ध-

व्यूत त्रि०वि+वे–क्त । तन्तुभिर्व्यूते । [पटार्थे अमरः ।

व्यूति स्त्री वि+वे–क्तिन् । १वस्त्रादिवयनकर्म्मणि २स्यूते(बानि)

व्यूह पु० वि+ऊह–घञ् । १समूहे २निर्म्माणे च ३सम्यक्तर्के ४देहे ५सैन्ये ६युद्धार्थं सैन्यस्य विन्यासविशेषे अमरः । "व्यापत्य तु सैन्यस्य विन्यास स्थानभेदतः । स व्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम् । व्यूहभेदाश्चत्वारो दण्डभोगस्तु मण्डलम् । असंहतश्च निर्द्दिष्टा नीतिशास्त्रविशारदैः । अन्योऽपि तत्प्रभेदाश्च भोत्स्यकादय कारणम् । तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद् भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलश्च मता वृत्तिः पृथग्वृत्तिरस-

हत" शब्दर० । शुक्रनीतिसारे तद्भेदादिकमुक्तं यथा "नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् । सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद् व्यूहकृतैर्बलैः । यायाद् व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये । श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा वीरवक्त्रया । पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञकम् । सर्वतः सर्वतोभद्रं चक्रं व्यालमथापि वा । यथादेशं कल्पयेद् वा शत्रुसेनाविभेदकम् । व्यूहरचनसङ्केतान् वाद्यभाषासमीरितान् । स्वसैनिकैर्विना कोऽपि न जानीयात् तथाविधान् । नियोजयेच्च मतिमान् व्यूहान् नानाविधान् सदा । अश्वानाञ्च गजानाञ्च पदातीनां पृथक् पृथक् । उच्चैः संश्रावयेद् व्यूहसङ्केतान् सैनिकान् नृपः । वामदक्षिणसंस्थो वा मध्यस्थो वाऽग्रसंस्थितः । श्रुत्वा तान् सैनिकैः कार्य्यमनुशिष्टं यथा तथा । सम्मीलनं प्रसरणं परिभ्रमणमेव च । आकुञ्चनं तथा यानं प्रयाणमपयानकम् । पर्य्यायेण च साम्मुख्यं समुत्थानञ्च लुण्ठनम् । संस्थानं चाष्टदलवच्चक्रवद्गोलतुल्यकम् । सूचीतुल्यं शकटवदर्द्धचन्द्रसमन्तु वा । पृथग्भवनमल्पाल्पैः पर्य्यायैः पङ्क्तिवेशनम् । शस्त्रास्त्रयोर्धारणञ्च सन्धानं लक्ष्यभेदनम् । मोक्षणञ्च तथाऽस्त्राणां शस्त्राणां परिघातनम् । द्राक् सन्धानं पुनः पातो ग्रहो मोक्षः पुनः पुनः । स्वगूहनं प्रतीघातः शस्त्रास्त्रपदविक्रमैः । द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा पङ्क्तितो गमनं ततः । तथा प्राग्भवनं चापसरणं तूपसर्पणम् । अपसृत्यास्त्रसिद्ध्यर्थमुपसृत्य विमोक्षणम् । प्राग्भूत्वा मोचयेदस्त्रं व्यूहस्थः सैनिकः सदा । आसीनः स्याद्विमुक्तास्त्रः प्राग्वा चापसरेत् पुनः । प्रागासीनं तूपसृतो दृष्ट्वा स्वास्त्रं विमोचयेत् । एकैकशो द्विशो वापि सङ्घशो बोधितो यथा । क्रौञ्चानां खे गतिर्यादृक् पङ्क्तितः सम्प्रजायते । तादृक् सञ्चारयेत् क्रौञ्चव्यूहं देशबलं यथा । सूक्ष्मग्रीवं मध्यपुच्छं स्थूलपक्षन्तु पङ्क्तितः । बृहत्पक्षं मध्यगलपुच्छं श्येनं मुखे तनु । चतुष्पान्मकरो दीर्घस्थूलवक्त्रो द्विरोष्ठकः । सूची सूक्ष्ममुखो दीर्घसमदण्डान्तरन्ध्रयुक् । चक्रव्यूहश्चैकमार्गो ह्यष्टधा कुण्डलीकृतः । चतुर्दिक्ष्वष्टपरिधिः सर्वतोभद्रसंज्ञकः । अमार्गश्चाष्टवलयी गोलकः सर्वतोमुखः । शकटः शकटाकारो व्यालो व्यालाकृतिः सदा । सैन्यमल्पं बृहद्वापि दृष्ट्वा मार्गं रणस्थलम् । व्यूहैर्व्यूहेन व्यूहाभ्यां सङ्करेणापि कल्पयेत्" ।

व्यूहपार्ष्णि पु० ६त० । युद्धार्थमवस्थानविशेषेण स्थितसैन्यानां पश्चाद्भागे अमरः ।

व्यृद्धि स्त्री विरुद्धा ऋद्धिः । विरुद्धसम्पत्तौ तदर्थे अव्ययी० । दुर्यवनम् यवनानां विरुद्धसम्पत्तौ सि०कौ० ।

व्ये स्यूतौ हतौ च भ्वा० उभ०सक० अनिट् यजा० । व्ययति ते अव्यासीत् अव्यास्त विव्याय विव्यतुः । [illegible] ।

व्यो अव्य० व्ये-डो । १लौहे व्योकारः २शौर्ये च ।

व्योकार पु० व्यो+कृ-अण् । लौहकारके अमरः ।

व्योमकेश पु० व्योमैव केशो यस्य । शिवे महादेवे अमरः ।

व्योमकेशिन् पु० व्योमाकारः केशोऽस्त्यस्य इनि । महादेवे

व्योमचारिन् पु० व्योम्नि चरति चर-णिनि । १विहगे २देवे ३[illegible]आदौ च ४आकाशगामिनि त्रि० व्योमचारिपुरं शोभनगरम् ।

व्योमधूम पु० व्योम्नि धूमइव नीलत्वात् । मेघे त्रिका० ।

व्योमन् न० व्ये-मनिन् पृषो० । १आकाशे अमरः । २अभ्रके (धातौ) राजनि० । ३जले च ४सूर्य्याश्रये मेदि० ।

व्योममण्डल न० व्योम मण्डलमिव । मण्डलाकारे १आकाशे । व्योम्नो मण्डलमिव । २पताकायाम् शब्दच० ।

व्योममुद्गर पु० व्योम्नो मुद्गर इव आघातहेतुत्वात् । गगनाद् अकस्मादुत्थिते वायोर्निर्घाते हारा० । [अमरः ।

व्योमयान न० ७त० । आकाशगमनयोग्ये वाहने विमाने

व्योष न० वि+उष-अच् । शुण्ठीमरीचपिप्पलीरूपे त्रिकटुनि अमरः ।

व्रज गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । व्रजति अव्राजीत् । [जत् ।

व्रज संस्कारे गतौ च चु०उ०सक०सेट् । व्राजयति त अविव्र-

व्रज पु० व्रज-घञर्थे क । १समूहे अमरः । २गोष्ठे ३पथि मेदि० मथुरासमीपस्थे देशभेदे च

पाद्मे "व्रजमण्डलभूगोलं शेषनागफणास्थितम् । कुमाराद्यं महाक्षेत्रं सर्वेषां मध्यसंस्थितम् । तस्योपरिस्थितं लोकं सर्वस्थानं महाफलम् । कृष्णलीलाविहारार्थं सुस्थानविराजितम् । चतुरष्टकदण्डकोषेण परिपूर्णविराजितम् । यस्य प्रदक्षिणां कुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत् । दानाच्चैवापरो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात् । आसन् म्रियते चेत्तु पुनर्जन्म न विद्यते । पुण्यं सम्पूर्णं लब्ध्वा कृतेऽस्मिन् व्रजमण्डले । कष्टेन निर्मितास्तीर्थाः सार्द्धद्वयकृष्णकाः" । तत्रादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्यष्टचत्वारिंशत् तानि चतुरष्टक्रोशपरिमाणस्थितानि चतुर्भागयोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश आह ।

पाद्मे "वनानि द्वादशान्याहुर्येषूमोत्तरदक्षिणे । महावनं१ महाश्रेष्ठं वरं काम्यवन२ शुभम् । कोकिलाख्यं तृतीयञ्च३ तुर्यं तालवनं४ तथा । पञ्चमं कुमुदाख्यञ्च५ षष्ठं भाण्डीरसंज्ञकम्६ । नाम्ना छत्रवनं७ श्रेष्ठं स प्तमं परिकीर्त्तितम् । अष्टमं खदिर८ प्रोक्तं नवम लोहजं वनम९ । नाम्ना भद्रवनं१० श्रेष्ठ दशमं बहु- पुण्यदम् । एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम्११ । नाम्ना बिल्ववनं१२ श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम । इति द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च" । द्वादशोपवना- न्याह वाराहे "आदौ ब्रह्मवनं१ नाम द्वितीयं त्वप्स० रोवनम२ । तृतीयं विह्वल३ नाम कदम्बाख्यं४ चतु- र्थकम् । नाम्ना स्वर्णवन५ श्रेष्ठ पञ्चमं परिकीर्त्ति- तम । सुरभीवननामाद्यपि षष्ठमाह्लादवर्द्धनम् । श्रेष्ठ प्रेमवन७ नाम सप्तम शुभदं नृणाम् । मयूरवन नामाद्यपि चाष्टम परिकीर्त्तितम् । मानेङ्गितवन ९ श्रेष्ठं नवम मानवर्द्धनम् । शेषशायिवनं१० श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् । एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं११ शुभोदितम् । द्वादश परमानन्दवनं१२ सर्वार्थदायकम् । इति द्वादशसंज्ञानि वनान्युपवनानि च" । द्वादशप्रतिव- नानि भविष्ये "आदौ रङ्गवनं१ श्रेष्ठं सुरसंघाविरा- जितम् । वार्त्तावनं२ द्वितीयञ्च२ करहाट३ तृतीयकम् । चतुर्थं काम्यनामापि४ वन कामप्रद नृणाम् । दनमञ्जन- नामापि५ पञ्चम स्त्रीशुभप्रदम् । नाम्ना कर्णवन६ श्रेष्ठ षष्ठं सुखरप्रदम् । कृष्णाक्षिपतकं७ नाम वन सप्तम- मीरितम् । नन्दप्रेक्षणकृष्णाख्यं वन नन्दनदमष्टमम । वनमिन्द्रवन८ नाम नवम कृष्णपूजितम् । शिक्षावन१० शुभं प्रोक्तं दशम नन्दभाषितम् । चन्द्रावलीवन११ श्रेष्ठमेकादशसदाहृतम् । नाम्ना लोहवनं१२ श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं नृणाम् । इति प्रतिवनान्याहुर्मार्गे वामे च दक्षिणे । इति द्वादशधाख्याते देवाद्यष्टफल- प्रदा" । द्वादशाधिवनान्याह विष्णुपु० "मथुरा१ प्रथमं नाम राधाकुण्डं२ द्वितीयकम् । नन्दग्राम३स्तृतीयश्च गूढस्थान४ चतुर्थकम् । पञ्चम ललिताग्रामं५ वृषभानुपुरं६ स्मृ- तम् । सप्तमं गोकुलं स्यान७मष्टम बलदेवकम्८ । गोव र्द्धनवनं९ श्रेष्ठं नवम कामनाप्रदम । वन जावटं१० नाम दशमं परिकीर्त्तितम् । एवं वृन्दावनं११ श्रेष्ठमे- कादशं प्रकीर्त्तितम । सङ्केतवटकं१२ स्थानं वनं द्वादशं कीर्त्तितम् । इति द्वादशपदानि वनान्यधिवनानि च । वनानामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यगा । एषां नैव विलोकेन वनयात्रा च निष्फला । एताञ्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा । आदौ लीला यदा पश्येद्वनयात्रां ततश्चरेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नु- यात् । सर्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावतः"]

व्रजनाथ पु० ६त० । श्रीकृष्णे व्रजपालादयोऽप्यत्र । [श्रीकृष्णे

व्रजमोहन पु० व्रजान् व्रजस्थान् मोहयति मुह-णिच्-ल्यु । **व्रजवर** पु० व्रजानां तत्स्थानां वरः प्रार्थनीयः । श्रीकृष्णे ।

व्रजवल्लभ पु० ६त० । श्रीकृष्णे ।

व्रजाङ्गना स्त्री ६त० । व्रजस्य स्त्रियां गोप्याम् ।

व्रज्या स्त्री व्रज-क्यप् । १पर्य्यटने २गमने ३जिगीषोर्युद्धार्थं प्रयाणे च अमरः ।

व्रण शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । व्रणति अव्रणीत् अव्रणीत् ।

व्रण अङ्गचूर्णने अद० चु० उभ० सक० सेट् । व्रणयति ते अवव्रणत् त

व्रण पु० न० चु० व्रण-अच् । क्षते अमरः । तल्लक्षणनि- दानादि भावप्र० उक्तं यथा "व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोष जागन्तुभेदतः । दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शस्त्रादि- सम्भवः" । तत्र वातिकस्य लक्षणमाह "स्तब्धः क- ठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः । तद्युतः स्फु- टितप्रायो व्रणो मारुतसम्भवः" । स्तब्धः अचलः । पैत्तिकमाह "तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्ट्यवदारणैः । व्रणं पित्तकृतं विद्याद् गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः" । क्लेद आर्द्रता । दुष्टं व्यथारूपम् । अवदारणं व्रणे विदा- रणवत् पीडा । श्लैष्मिकमाह "बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धस्तिमितो मन्दवेदन । पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिर- पाकी कफव्रणः" । बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्प- संक्लेद ईषदार्द्रं । रौधिरं द्वन्द्वजं सान्निपातिकमाह "रक्तो रक्तस्रुतीरक्ताद् द्विलिङ्गः स्यात् तदन्वयः" । तदन्वय द्विःत्रिदोषलिङ्गसम्बन्धः । शुद्धव्रणलिङ्गमाह "जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः । सु- व्यवस्थो निरास्रावः शुद्धव्रण इति स्मृत । जिह्वातलाभः तत्सदृशोऽस्य स्वरूपार्थः तेन जिह्वावद्रक्त । सुव्य- वस्थः उच्चनतारहितः । दुष्टव्रणलिङ्गमाह "पूतिपू- यादिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः । दुष्टव्रणो- ऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्य्ययः" । उत्सङ्गी कोटर- वान् । अतिगन्धादिः आदिशब्देन स्रावदेनाविवर्ण- तादयः सङ्गृह्यन्ते । सरोहितव्रणस्य लिङ्गमाह "कपोत- वर्णप्रतिमा यस्या तान्तोदवर्जिताः । स्थिराश्च पिडका-

वन्तो रोहन्तीति तमादिशेत्"। कपोतवर्णप्रतिमः पाण्डुधूसरः। स्थिराः विदीर्णतारहिता। पिडकावन्तः संरोहणार्था ये मांसाङ्कुरास्तद्युक्ताः। रूढलिङ्गमाह "रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम्। त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत्"। रूढवर्त्मानं संरूढव्रणमार्गम्। समतलं अनिम्नम्। सुखसाध्यत्वादिकमाह "त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः। धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः"। सुखे देशे मर्मरहिते। अनुपद्रवः ज्वरतृष्णाश्वासकासारोचकादिरहितः। धीमतः पथ्यसेविनः। सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च। "गुणैरन्यतरैर्हीनैः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः। सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः"। त्वङ्मांसजत्वादिभिः। निरुपक्रमः अनुपक्रान्तः चिरसमेधित इति यावत्। "वसामेदोऽस्थिमज्जानं मस्तुलिङ्गञ्च यः स्रवेत्। आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः"। मस्तुलिङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः "कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम्। व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः"। अपरिमाह "दहन्ति चान्तरत्यर्थं बहिः शीताश्च ये व्रणाः। दहन्ति बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः। प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः। प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा ये चापि मर्मसु। क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः। चिकित्सेन्नैव तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः। मद्यागुर्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः। सगन्धा दिव्यगन्धाश्च समुमूर्षोर्व्रणाः स्मृताः"। मर्मसु वायुनाभिहृदयादिषु। सुमना जातिः। दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः। असाध्यान्तरस्य निदानमाह "नानाधारास्रवैः गन्धैर्नानावर्णैश्च निपातिभिः। भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तानपि वर्जयेत्"। नाना धारा स्रवाणि येषां ते। गन्धैः [illegible] [illegible]। नानाकृतयः [illegible]। [illegible] "छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च। घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्"। तत्र छिन्नस्य लक्षणमाह "तिर्यक्छिन्न ऋजुर्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत्। गात्रस्य पातनं चापि छिन्नमित्यभिधीयते"। यो व्रणः तिर्यक् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

तिर्यक्छिन्नस्य ऋजोर्वा विशेषणम्। गात्रस्य पातनं गात्रस्यैकदेशस्य छेदेन पृथक्करणं वा छिन्नमित्यभिधीयते। भिन्नमाह "शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः। यत् किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते"। आशयः कोष्ठः। कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते। तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते। मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति। मूर्च्छा श्वासस्तृडाध्मानमभक्तच्छन्द एव च। विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदप्रादोऽक्षिरक्तता। लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च। हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते"। तस्मिन् कोष्ठे। भिन्ने शस्त्रादिभिः। रक्तपूर्णे कोष्ठे तस्मादस्राङ्क्षिताद् भृतेन रक्तेन पूर्णे वा ज्वरादयो जायन्ते। आमाशये पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह "आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि। आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम्। पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च। अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह"। रुजा शूलम्। गौरवं पक्वाशये। अधःकाये नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः। शीतता च भवेदिह रक्त नाभेरधोदेशे शीतता च स्यात् सा च व्याधिस्वभावात्। विद्धमाह "सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना। उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत्"। आशयं विना कोष्ठं विना। उत्तुण्डितं उन्नतमुखम्। निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा। पिच्चितस्य लक्षणमाह। "प्रहारपीडनाभ्यां तु यदङ्गं पृथुतां गतम्। सास्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम्"। मज्जरक्तपरिप्लुतं [illegible] [illegible] यदा यदा मर्म चलितं तदा तदा रुधिरं स्रवति। [illegible] कोष्ठभिन्नस्य [illegible] लक्षणमाह "[illegible] भिन्नानि [illegible] वा। कोष्ठे प्रतिष्ठितं रक्तं कुर्यादुग्रानुपद्रवान्"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

च्छितम्"। नातिच्छिन्नं नातिदीर्घघातम्। नातिभिन्नं नातिगम्भीरघातम्। उभयोश्छिन्नभिन्नयोः विषमं प्रपन्नमङ्गं यत् यदङ्गमङ्गवैषम्यकरम्। पिच्चितमाह "प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम्। सास्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम्"। प्रहारो मुद्गरादिना। पीडनं कपाटादिना। पृथुतां चिपिटताम्। घृष्टमाह "घर्षणादभिघाताद् वा यदङ्गं विगतत्वचम्। उषास्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्यभिधीयते"। घर्षणात् कर्कशेष्टिकापाषाणादिभिः। अथ शिरास्नाय्वस्थिसन्ध्यस्थिमर्मसु क्षतेषु सामान्यलक्षणमाह "भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च। स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्ववातस्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः। मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव। दशार्द्धसंख्येष्वपि विक्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम्"। पतनं भूमौ। विचेष्टनं विरुद्धं चेष्टनं हस्तपादादिप्रक्षेपणादिकम्। मूर्च्छनं इन्द्रियमोहः। प्रमोहो मनोमात्रमोहः। तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः दण्डापतानकादयः। रुधिरञ्च गच्छेत् मेहनभगगुदादिस्रोतोभ्यः स्रवेत्। सर्वेन्द्रियार्थोपरमं इन्द्रियाणां कार्यनाशः। अथ मर्मशिरास्नायुसन्ध्यस्थिषु विद्धानां पृथग्लक्षणमाह "इन्द्रगोपप्रकाशं प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत्क्षयजश्च वायुः। करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् शिरासु विद्धास्वथ वा क्षतासु"। इन्द्रगोपो वार्षिकोत्थितकीटविशेषः। (वीरबहुटी) इति लोके प्रसिद्धः। प्रभूतं बहु। रोगान् शिरोऽभितापाक्षेपकादीन्। विद्धासु शरादिना। क्षतासु खड्गादिना। "कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजा च। चिराद् व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं वदन्ति"। कौब्ज्यं विद्धाङ्गस्य वक्रता। तुमुला महती। "शोफातिवृद्धिस्तुमुला रुजा च बलक्षयः सर्वत एव शोथः। क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सन्धिकर्मोपरमश्च लिङ्गम्"। सर्वत एव शोथः सर्वसन्धीन् व्याप्य शोथः। उपरमः नाशः। "घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्थासु न चैति शान्तिम्। भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धं पुरुषं वदन्ति"। घोरारुजश्च शयनासनादिषु। दिनार्द्धसत्त्वः शान्तमशान्तं। अथ मर्मशिरादिविद्धलिङ्गानि पृथगभिधाय मर्मशिरादीनां विद्धानां पृथग्लिङ्गान्यतिदेशेनाह "यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वपि ताडितेषु"। यथास्वं शिरादीनां विद्धानाम् एतानि लिङ्गानि पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापादीनि च। मर्मस्विव शिरादिषु ताडितेषु विद्धेषु विभावयेत् जानीयात्। सर्वत्र व्रणानामुपद्रवानाह "विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः। मोहोन्मादौ व्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः। कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः। षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः"। अग्निदग्धस्य निदानमाह "तत्राग्निर्द्विविधो ज्ञेयः स्नेहरूक्षप्रभेदतः। स्नेहस्तत्र तु तैलादि रूक्षं लोहादि कथ्यते"। अग्निदग्धं चतुर्विधमाह "अग्निदग्धं चतुर्धा स्यात् प्लुष्टं दुर्दग्धमेव च। सम्यग्दग्धं तथातिदग्धञ्च परिकीर्त्तितम्"। तेषां लक्षणमाह "यद्विवर्णं प्लुष्यतेऽतिमात्रं तत्प्लुष्टमभिधीयते। तीव्रदाहो व्यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि। चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम्। तालवर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम्। सुसंस्थितञ्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः। त्वङ्मांसं यत्र दग्धं स्यात् दिग्धो वपुषस्तथा। शिरास्नाय्वस्थिसन्धीनां घटन्त्यतिदग्धकम्। अत्यर्थं वेदनादाहौ ज्वरस्तृण्मूर्च्छया सह। स्याद् व्रणस्तु चिराद् रोहेत् रूढो याति विवर्णताम्"। दुष्टव्रणनाडीव्रणशब्दयोरुक्तौ दृश्यौ। व्रणशब्दनिरुक्तिः सुश्रुत उक्ता यथा "व्रणोति यस्माद्रूढोऽपि व्रणवस्तु न नश्यति। आदेहधारणात्तस्मात् व्रण इत्युच्यते बुधैः"। सुश्रुतोक्ता विशेषा द्विव्रणशब्दे व्रणस्थानशब्दे च दृश्याः।

व्रणकृत् पु॰ व्रणं करोति कृ–क्विप्। १भल्लातके रत्नमा॰। २व्रणकारके त्रि॰। [३व्रणघातके त्रि॰।

व्रणद्विष् पु॰ व्रणं द्वेष्टि द्विष–क्विप्। १माषपर्णिकायाम्

व्रणशोथ पु॰ ६त॰। व्रणस्य स्फीतताकारके रोगभेदे तल्लक्षणादि भावप्र॰ उक्तं यथा "पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा। व्रणशोथाः षडेते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणैः"। शोथलक्षणैः पूर्वोक्तैः। विशिष्टं लक्षणमाह "विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिरात्तथा। कफजः पित्तवच्चोक्तो रक्तागन्तुसमुद्भवौ"। अपक्वस्य व्रणशोथस्य लक्षणमाह "मन्दोष्मताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता। मन्दवेदनता चापि शोथानामपक्वलक्षणम्"। तस्य पच्यमानस्य लक्षणमाह "द-

द्यते दहनेनेव क्षारेणेव प्रपच्यते । पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा । भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते । पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते । सओषचोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावपीड्यते । आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत् । न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत् । ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैतत् पच्यमानस्य लक्षणम्" । छिद्यते द्विधा क्रियत इव । भिद्यते विदार्य्यत इव । सओषदाहः । चोषः पार्श्वस्थाग्निनेव सन्तापः ताभ्यां युक्तः आततः त्वक्सङ्कोचरहितः वस्तिर्मूत्राशयश्चर्मपुटो वा । पक्वस्य लक्षणमाह "वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः । प्रादुर्भावो वलीनाञ्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः । उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचाम् । वस्ताविवाम्बुसञ्चारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते । पूयञ्च पीडयेदेकमन्तमन्ते च पीडिते । बुभुक्षा व्रणशोथस्य भवेत् पक्वस्य लक्षणम्" । वेदनोपशमः दाहादिदुःखोपशमः अल्पलोहित इत्यन्वयः । न चोन्नतः पच्यमानापेक्षया । उपद्रवाणां ज्वरादीनाम् । निम्नता स्वरूपतोऽङ्गुलिपीडनाद्वा अवनतत्वम् । स्फुटनम् किञ्चिद्विदारणम् । वस्ताविवेत्यादि शोथेऽङ्गुलीपीडिते सति अङ्गुलिपीडितदेशादन्यदेशे अम्बुसञ्चारः क्रियते । वस्तौ चर्मपुटके । एवम् अन्यैकदेशे पीडिते एकमन्तमपरमन्तमापूर्य्य पीडयति । एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसम्बन्धमाह "नर्त्तेऽनिलाद्रुक् च विना न पित्तं पाकः कफञ्चापि विना न पूयः । तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोथांस्त्रिभिरेव दोषैः" । पचन्ति पाकं प्रापयन्ति । पचशब्दोऽन्तर्भावितण्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् । पाके मतान्तरमाह "कालान्तरेणाभ्युदितन्तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य । पचत्यतः शोणितमेव पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः" । वशे कृत्वा स्वाधीनीकृत्य शोणितं कथं पूयं कफात् पूयोऽत्र शोणितात् पूय इति भेदः । गम्भीरपाके शोथे पाकज्ञानार्थं लक्षणान्तरमाह उक्तः "कफजेषु च शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् । पक्वलिङ्गं ततः स्पष्टं यतः स्याच्छीतशोफता । त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत्" । कफजेषु च शोथेषु गम्भीरमसृक् पाकमेति तत्र कथं पाकज्ञानमित्याह तत्र ततः कारणात् पक्वलिङ्गं स्पष्टम् । यत [illegible] शोथ शीतादयो भवन्ति । घनस्पर्शत्वं स्पर्शे व्यायुक्तत्वम् । अनिर्हृतस्य पूयस्य दोषमाह "कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वाय्वीरितः सन्दहति प्रसह्य । तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतस्तु मांसं सिराः स्नायुमथापि खादेत्" । कक्षं तृणवनम् । शोथस्यामपक्वलक्षणज्ञानाज्ञाने भिषजां गुणदोषावाह "आमं विदह्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् । जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः" । विदह्यमानं विपच्यमानम् । तस्करवृत्तयः तेषां तस्कराणामिव द्रव्यलाभमात्रप्रयोजनं भवति । न तु धर्म्मयशोमैत्रीलाभः "यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते । श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ" ।

व्रणास्राव पु॰ ६तत्॰ । सुश्रुतोक्ते व्रणस्य पूयादिक्षरणे । तद्विज्ञानं च तत्रोक्तं यथा "अथातो व्रणास्रावविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । त्वङ्मांससिरास्नायुसन्धिकोष्ठमर्म्माणीत्यष्टौ व्रणवस्तूनि । अत्र सर्वव्रणसन्निवेशः । तत्राद्यैकवस्तुसन्निवेशो त्वग्भेदी व्रणः सुखसाध्यः शेषाः स्वयमवदीर्य्यमाणा दुरुपचाराः । तत्रायतश्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृतिसमासः । शेषास्तु विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति । सर्व एव व्रणाः क्षिप्रं संरोहन्त्यात्मवतां सुभिषगुपक्रान्ताः । अनात्मवतामज्ञैश्चोपक्रान्ताः प्रवृद्धत्वाद्दोषाणाम् । तत्रातिसंवृतोऽतिविवृतोऽतिकठिनोऽतिमृदुरुत्सन्नोऽवसन्नोऽतिशीतोऽत्युष्णः कृष्णरक्तपीतशुक्लादीनां वर्णानामन्यतमवर्णो भैरवः पूतिपूयमांससिरास्नायुप्रभृतिपूर्णः पूतिपूयस्राव्युन्मार्ग्युत्सङ्गोऽमनोज्ञदर्शनगन्धोऽत्यर्थं वेदनावान् दाहपाकरागकण्डूशोथपिडकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणितस्रावी दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि । तस्य दोषोच्छ्रायेण षट्त्वं विभज्य यथास्वं प्रतीकारे प्रयतेत । अत ऊर्द्ध्वं सर्वास्रावान् वक्ष्यामः । तत्र त्वचात् छिन्नात् वा स्वचः स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो भवत्यास्रावः किञ्चिद्विस्रः पीतावभासश्च । मांसगतः सर्पिःप्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छिलश्च । सिरागतः सद्यश्छिन्नासु सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्वासु च नालीवत्तोयागमनं पूयस्य तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलम्बी श्यावोऽवसादी च । स्नायुगतः स्निग्धो घनः सिङ्घाणकप्रतिमः सरक्तश्च । अस्थिगतोऽस्थ्न्यभिहते स्फुटिते भिन्ने दोषावदारिते [illegible]

स्थितत्वादस्थिनि सारं शुक्तिधौतमिवाभाति। आशयाव-पन्नः मज्जाभिन्नः सदाधरः स्निग्धश्च। सन्धिगतश्च पीड्यमानो न प्रवर्त्तते आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमन-प्रधावनोत्थानप्रवाहणैश्च स्रवति। आशयावपन्नश्च पि-च्छिलोऽवलम्बी सफेनपूयरुधिरोन्मथितश्च। कोष्ठगतोऽ-सृङ्मूत्रपुरीषपूयोदकानि स्रवति। मर्म्मगतस्त्वगादिष्ववरु-द्धत्वान्नोच्यते। तत्र त्वगादिगतानामास्रावाणां यथाक्रमं पारुष्याच्छावश्यावदधिमस्तुक्षारोदकमांसधावनपुलाकोद-कसन्निभस्रावाणि मारुतात्मकानि। पित्तात्क्षीरोदकमूत्रभस्म-शङ्खकषायोदकमाध्वीकतैलसन्निभस्रावाणि। पित्तवद्रक्ताद-तिविस्रत्वञ्च। कफान्नवनीतकासीसमज्जपिष्टतिलनारि-केलोदकवराहवसासन्निभस्रावाणि। सन्निपातान्नारि-केलोदकैर्वारुकरसकाञ्जिकमस्तारुकोदकप्रियङ्गुफलयक-न्मुद्गयूषवर्णानीति। "श्लोकौ चात्र भवतः। पक्वा-शयादसाध्यस्तु पुलाकोदकसन्निभः। क्षारोदकनिभः स्रावो वर्ज्यो रक्ताशयात्तथा। आमाशयात्कलायाम्भोनि-भश्च त्रिकसन्निभः। स्रावानेतान् परीक्षादौ ततः कर्म्माचरेद्भिषक्"। अत ऊर्द्ध्वं सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः। तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनविक्षेपचुमुचुमायन-निर्द्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकम्पनविविधशूल-विश्लेषणविकिरणपूरणस्तम्भनस्वप्नाकुञ्चनाङ्कुशिकाः स-म्भवन्ति। अनिमित्तविविधवेदनाप्रादुर्भावो वा मुहुर्मुहु-र्यत्रागच्छन्ति वेदनाविशेषास्तं वातिकमिति विद्यात्। ओषचोषपरिदाहधूमायनानि यत्र गात्रमङ्गारावकीर्ण-मिव पच्यते यत्र चोष्माभिवृद्धिः क्षते क्षारावसिक्तवच्च वेदनाविशेषास्तं पैत्तिकमिति विद्यात्। पित्तवद्रक्तजं सत्यं जानीयात्। कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्प-वेदनत्वं स्तम्भः शैत्यञ्च यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात्। यत्र सर्व्वासां वेदनानां सम्भवस्तं सान्निपातिकमिति। अत ऊर्द्ध्वं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः। भस्मकपोतास्थिवर्णः परुषोऽरुणः कृष्ण इति मारुतजस्य। नीलः पीतो हरितः श्यावः कृष्णो रक्तः कपिल इति रक्तपित्तजयोः। श्वेतः स्निग्धः पाण्डुरिति श्लैष्मिकस्य। सर्व्ववर्णोपेतः सान्निपातिकश्च इति। भवति चात्र "न वेदनं प्रवेष्टव्यो वेदनावर्णसम्भवः। वर्णोपेतविकारेषु प्रयत्नवदुपचरेद्भिषक्"।

व्रणहृत् पु० व्रणं हरति हृ-क्विप्। १एरण्डवृक्षे २गुडूच्याम् स्त्री शब्दच०।

व्रणारि पु० व्रणमरातिरिव अर्श-आद्यच्। १बोले गन्धरसे २अग-स्त्यवृक्षे च राजनि०।

व्रत न० व्रज-घ जस्य तः। १भक्षणभेदे उणादि० २पुण्य-साधने उपवासादिनियमभेदे च

व्रतञ्च सम्यक्सङ्कल्पजनितानुष्ठेयक्रियाविशेषरूपं तच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयरूपं तत्र द्रव्यविशेषभोजनपूजादिकं प्र-वृत्तिरूपम् उपवासादिकञ्च निवृत्तिरूपं तच्च नित्यं नैमि-त्तिकं काम्यञ्च। नित्यमेकादश्यादिव्रतम् नैमित्तिकं चान्द्रायणादिव्रतं काम्यं तत्तत्तिथ्युपवासादिरूपं "काम्ये सम्पादनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण महा-वीर! काम्यं कामान्वितेन च" भविष्यपु०। सम्यक् प्रथम कल्पादिना संसाधनं यथाविहितं साधनं यस्य। अधि-कारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा चेत्यर्थः। तत्र व्रता-रम्भकाल हेमा०व्र० दर्शितो यथा

अथ व्रतारम्भकालः। तत्र सत्यव्रतः "उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक्। सा खण्डा न व्रतानामारम्भे च समापने" इति। एतद्व्यतिरिक्ताया-मखण्डायां प्रारम्भमाह वृद्धवसिष्ठः "अखण्डव्यापि-मार्त्तण्डा यद्यखण्डा भवेत्तिथिः। व्रतप्रारम्भणन्तस्या-मनस्तगुरुशुक्रयुगिति"। तिथिर्यद्यनस्तगुरुशुक्रयुक् अन-स्तमितगुरुशुक्रयुक्ता तस्यां व्रतमारम्भणीयमित्यर्थः, इद-मुपलक्षणम्। गुरुशुक्रयोर्बाल्ये वार्द्धक्येऽपि व्रतमार-म्भणीयमित्यर्थः। तथा च बृहस्पतिः "अन्या-धानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्ग-चूडाकरणमेखलाः। माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विव-र्जयेत्। बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तङ्गते गुरौ। मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम्" इति। गार्ग्यो-ऽपि "नानाद्यप्रायणश्चौलं विवाहं मौञ्जिबन्धनम्। निष्-क्रमं जातकर्म्मापि काम्यं वृषविसर्जनम्। अस्तगे च गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे। उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्" इति। लल्लः "नीचस्थे वक्र-संस्थे ह्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा संन्यासो देवयात्रा व्रतचरणविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा। मौञ्जीबन्धोऽथ चूडा परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा वर्ज्या सद्भिः प्रय-त्नात् त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च" इति। नीच-स्थस्तु ज्योतिषे "उच्चादिदृङ्मजगोमकराः क्रमात् स्युः। स्त्रीकर्किमीनवणिजो शनमञ्च नीचम्" इति। उच्चस्थानात् सप्तमं नीचमित्यर्थः। तथा च

जीवस्थे गुरौ मकरगते इत्यर्थः । शौनकः “पुत्तीगार-विवाहयागगमनं चौराद्यकर्णव्यधं विद्यादेवविलो-कनोपनयनं दीक्षापरीक्षा व्रतम् । स्नानं तीर्थगमं रथं पुरमहादानप्रतिष्ठापनम् । सिंहस्थे विबुधार्चिते न शुभदं कर्त्तुं तथा स्त्र्यंशे” । अस्तबाल्यन्तु ब्रह्मर्षि-सिद्धान्ते “रविपार्श्वस्थितस्त्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते । ततोऽर्वाक् वार्द्धकं विद्याद्दृष्टं बाल्यं प्रकीर्त्तितम्” इति । एतयोरवधिः ज्योतिःशास्त्रेऽनेकविधोदर्शितः “बाल शुक्रो दिवसदशकं पक्षकञ्चैव वृद्धः पश्चादस्तमितमय-मुदितः पञ्चभोट्यः क्रमेण । जीवो वृद्धः शिशुरपि सदा पक्षमध्यैः शिशू तौ वृद्धौ मोक्तौ दिवसदशकश्चा-परैः सप्तरात्रम्” इति । एतेषां पक्षाणां व्यवस्था देशा-न्तरविषया आपद्विषया वा । तथा च गार्ग्यः “शुक्रो गुरुः प्राक्परात् चेत्र बाल्यो विन्ध्येन्द्र दशाहमितं सप्त-रात्रम् । वङ्गेषु हूणेषु च षट् च पञ्च शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति” इति । वराहमिहिरोऽपि “बहवो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्द्धकेऽपि च । आद्यास्तना-धिकाः ज्ञेया देशभेदादुतापदि” इति ।

व्रतानां मानसादिभेदस्तत्र दर्शितो यथा

वराहपुराणे “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्-मषम् । एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि व्रतधारिणाम् । एकभक्तं तथानक्तमुपवासादिकञ्च यत् । तत्सर्वं का-यिकं पुंसां व्रतं भवति नान्यथा” । उपवासोऽत्राहो-रात्राभोजनम्, आदिशब्दाद्याचितादि । तथा “कि-ञ्चिद् व्रतं वा क्रियते पूज्यते यत् त्रिलोचन ।। विशे-ष्योदीयते सर्वमेतज्जन्मान्तरोः फलम्” ।

व्रतभेदफलादिकं तत्रोक्तं यथा गरुडपुराणे

“तपोगतिर्हि भूतानां तप एव परायणम् । तपसा विजिता लोकास्तपसा निर्वृतिः सताम् । तपसा धूत-पाप्मानो निर्वाणं परमङ्गताः । तपसा परमायुष्य-माप्नोति नाधि तथाप्नुयात् । तपसा विन्दते लोकानपि-मानपि पूरुषः । तपसा परमाप्नोति निर्वाणमपि शा-श्वतम् । तपसा चैन्द्रीं विद्धि विपुलामपि विन्दति । धर्मो च धनादीन् तपसा सर्वकामदः । कष्टदं धन-धान्यप्रजाप्राप्तिं धरा भुवि । व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्ता-पनस्तपः । अहिंसन्तु दिवा निर्विशेषद्विजसेवया विधि । एतेषां धर्मं दीक्षां अश्वमेधसमानम् । दशकृष्णे च श्रमे जपेन संशयाधिवेन तु । अश्वमेधेन पेषेन दादशघ्नं

प्रकीर्त्तितं” । कूर्मपुराणे “व्रतोपवासनियमैर्होमैर्ब्राह्मण-तर्पणैः । आराध्य महायोगेश्वरोगिनां हृदिसंस्थि-तम्” । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव द्विजोत्तम ।। अर्चयन्ति महादेवं यज्ञदानसमाधिभिः । व्रतोपवास-नियमैर्होमैः स्वाध्यायतर्पणैः । तेषां वै रुद्रसायुज्यं सामीप्यञ्चातिदुर्लभम् । सलोकता च सारूप्यं जायते तत्प्रसादतः” । गरुडपुराणे “धुन्धुमारस्तु राजर्षिर्मे पुत्रयत् पुरा । दानेन नियमेनैव तपसा च व्रतेन च । सगरो नाम राजर्षिर्दिक्षु सर्वासु विश्रुतः । पुत्राश्चाप्त व्रत प्राप्तं तेन राज्ञा महात्मना । तथा दशरथो राजा व्रतेषु निरतः सदा । यज्ञदानतपोयोगैः सन्तुष्टः पुरु-षोत्तमः । स्वयं पुत्रत्वमापेदे तस्य राज्ञो महात्मनः । ज-नको नाम राजर्षिस्तपोव्रतनिधिः स्वयम् । ऐश्वर्य्यम-तुलं प्राप्य योगिनां गतिमाप्तवान् । एवमेव महाराज राजानो ब्राह्मणास्तथा । ऐश्वर्यमक्षयं प्रापुर्गतिं वै व्रतवैभवात् । अतः कुरुष्व सततं तप.संचयमात्मवान् । व्रतोपवासनिरतस्तीर्थानि व्रजसत्तम” । तथा “विनि-यम्येन्द्रियाणां कुर्वीत नियमात्मवान् । उपवासजप, ध्यानतीर्थस्नानादिकैरपि । व्रतैर्यज्ञेन दानेन तपसा तीर्थसेवया । अनेकजन्मसंसिद्धिमेनःक्षपयति द्विजः” । व्रतादीनां चातुर्वर्ण्यसाधारणत्वाभिधानात् द्विजपदञ्च-ात्र वर्णमात्रोपलक्षणार्थम् । न चैवं सति शूद्रस्य य-ज्ञेऽनधिकारादुभयसमन्वयविरोध इति वाच्यम् । यज्ञेतरेन-कार्थत्वेन देवतापूजाद्यर्थसम्भवात् । “कायिकं मानसञ्चैव वाचिकञ्च त्रिधा मतम् । यत्तोदानं तपश्चैव वदतश्चाष्ट-धुना मे । अहिंसा व्रतचर्य्या च तपः कायिकमुच्यते । वाचिकं सत्यवचनं भूतद्रोहविवर्जितम् । मानसं मनसः शान्तिः सर्ववैराग्यलक्षणम्” । आदित्यपुराणे “व्रतोपवा-सान् यस्तु यो विधत्ते शारीरपापं स भिनत्ति पापं । व्रतोपवासेषु रतस्य पुंसः सर्वापदः शाम्यन्ति तन्तुः” ।

व्रतसामान्यधर्मास्तदधिकारिणश्च तत्र दर्शिता यथा

स्कन्दपुराणे “निजवर्णाश्रमाचारनिरतः शुद्धमानसः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । अलुब्धः स-त्यवादी च सर्वभूतहिते रतः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्न-न्यथा विफलः श्रमः । श्रद्धावान् पापभीरुश्च मदद्दम्भवि-वर्जितः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । पूर्वं बुद्ध्या पुरेषु निश्चयो निश्चयी । पूर्वाधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । एवं विविध महाराज

यथावत् कर्मकारक । अवेदनिन्दको धीमानधिकारी व्रतादिषु" । महाभारते "आदकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च । स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता । आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप !" देवलोऽपि "व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनैस्तथा । वर्णाः सर्वेऽपि मुच्यन्ते पातकेभ्यो न संशयः" इति । तदेवं वचनसन्दर्भैर्व्रतोक्तनियमवतां चतुर्णामपि वर्णानां स्त्रीपुंसाधारण्येन व्रतेष्वधिकार इति प्रतिपाद्यते । तथा च भारते(गीता) "मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्" इति । तत्रायं परोविशेषो यत् स्त्रीणां भर्त्तुराज्ञां विना न स्वातन्त्र्येण व्रतादिष्वधिकार इति । तथा च मार्कण्डेयपुराणे "नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । भर्त्तृशुश्रूषयैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि । यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्य्याद्भर्त्ताभ्यर्च्चनं सत्क्रियाञ्च । तस्यार्द्धं वै सा फलं नान्यचित्ता नारी भुङ्क्ते भर्त्तृशुश्रूषयैव । धर्मार्थकामसंसिद्धौ भवेद्भर्त्तुः सहायिनी"। आदित्यपुराणे "नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते । पत्युरभ्यधिकं नारी नोपवासव्रतञ्चरेत् । आयुष्यं द्विजश्रेष्ठ ! मृत्युरस्यास्तदुच्यते । देवताराधनं कुर्य्यात् कामं वा ब्राह्मणोत्तमः । नारी पतिव्रता नाम प्राप्यानुज्ञान्तु भर्त्तृतः । नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्त्रा सुतेन वा । निष्फलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्द्धदेहिकम्" । पित्रेति कन्यात्वे । भर्त्रेति सौभाग्यदशायाम् । सुतेनेति वैधव्यदशायाम् । और्द्धदेहिकं व्रतादि । "अथ वा सर्वउदयस्य पतिपूजनतत्परा । केशवाराधनं कुर्य्यात् साध्वी स्त्री पुत्रधर्मिणी ! । तेनैव स्वर्गमाप्नोति यत् किञ्चिन्मनसेच्छति । अफलं सर्वमेव स्यात् भर्त्तुस्तस्या विना कृतम् । केशवाराधनं यच्च तथापि सफलं स्त्रियः" । हरिवंशे "स्त्रीणां धर्म्मचरणं यथा नित्यमवाप्स्यतम् । पुण्यकानां विधिस्तस्याः पुराणे परिकीर्त्तितः । दानोपवासपुण्यानि पुराणान्यत्र पश्यति ! । नि फलान्यसतीनां हि पुण्यानि तथा शुभे" । पुण्यकानि व्रतानि । "या नार्च्चयन्ति भर्त्तारं योनिदूषणदाः स्त्रियः । योनिदोषात् पुण्यफलं नाप्नुवन्ति विदकुताः । साध्व्यो धारयन्ति लोकान् पतिदेवताः । अनन्यधर्म्मनिरताः सती ब्रह्मवादिनाः । यथाप्तुराः योषवृताः धर्मपत्न्यः सुव्रताः । सततं साधुवादिन्यो धारयन्ति जगत् खलु । व्याधितः पतितो वापि निर्द्धनो वा कथञ्चन । न वक्तव्यः स्त्रिया भर्त्ता धर्म एष सनातनः । अकार्य्यकारिणं वापि निर्गुणं स्त्री पतिं तथा । तारयत्येव साध्वी सा तथात्मानं शुभानने ! । योनिदुष्टस्त्रियो नास्ति प्रायश्चित्तं कृतैव सा । वाग्दुष्टे निष्कृतं सद्भिः प्रायश्चित्तं पुरातनैः । भर्त्तुश्छन्देन कर्त्तव्यं व्रतकं सर्वदा स्त्रिया । उपवासोऽपि वा सत्ये ! काङ्क्षन्त्या तु शुभां गतिम् । कल्पान्तरसहस्रेषु न स्त्री सा लभते गतिम् । तिर्य्यग्योनिसहस्रेषु पच्यते यानि विभ्रमात् । यदि स्याद्वाममातुष्टं स्त्री लभेदसती सती । चण्डालयोनौ दुर्मेधा जायते कुक्कुरानना । भर्त्ता देवः सदा स्त्रीणां स्त्रीभिर्दृष्टः सनातने । यस्या हि तुष्यते भर्त्ता सा सती धर्म्मचारिणी । कौतूहलकृतानान्तु स्त्रीणां लोको न शोभनः । भर्त्तर्य्येव मनो यासां सद्भावेन व्यवस्थितम् । कर्म्मणा मनसा वाचा पतिं नातिचरन्ति याः । तासां पुण्यफलं सौम्ये ! पुण्यकैः समुदाहृतम् । पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं सर्वैव प्रति शोभने ! । निबोध च हि सर्वं हि इदाऽय तपसा मया । स्नाता स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत् सती । उपवासार्थमथ वा व्रतकार्य्यं धृतव्रते ! । सुदा करभ्यां चरणौ सततं भक्तस्य च । गन्धीत्वोदुम्बरं पात्रं वस्त्रं सांशतं तथा । गोशृङ्गं दक्षिणाशिष्य प्रतिगृह्णीत तज्जलम् । ततो भर्त्तुः सती दद्यात् स्नानस्य नयनस्य च । आत्मनोऽथ निषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् । त्रैलोक्ये सर्व्वतीर्थेषु स्नानमेतदुदाहृतम् । उपवासेषु कर्त्तव्यमेतद्धि व्रतकेषु च । स्नानमेतद्धि सामान्यं स्त्रीणां पुंसाञ्च भामिनि ! । अरुन्धति ! मया दृष्टं तपसा हरतोषकम् । अमृतं विद्धि वचनमावयञ्च तथाविधम् । अर्थं प्रचालनं चापि पादयोरनुपक्षितम्"। अनुपक्षितं व्रतोपयोगितया कथितम् । "अनुप्रदानो रोचन कवच क्षतिः पति ! । उपवासात् व्रतादापि श्रद्धोर्ध्वगति स्त्रियम् । एवमेव सदा नाम प्रयतं चन्द्रभामे ! । अन्तर्बोऽप्यच्चैव उपवासते तथा । पादुकार्थमेवै कार्य्यः सर्वदा व्रतके सति ! । ब्रह्मापि व विधिरेव एव प्रकीर्त्तितः । अङ्गनं रोचनञ्चापि न्यायात् कुरुमण्डलाः । व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्ज्जयेत्" । *रोचनं कुङ्कुमादिना, शरीरोपलेपनम् । "इन्दकार्

शिरःस्नानमुद्वर्त्तनमथापि वा । विवर्जितां मद्य यवां शौचार्थन्तु विधीयते । तिलामलकफलैर्नित्यं श्रीफलैश्च समाचरेत् । प्रक्षालनञ्च शिरसः सदा मृण्मिश्रितैर्जलैः । शिरसोऽभ्यञ्जनं सौम्ये । नैवमेतत् प्रशस्यते । न पादयोर्नातस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता । गोयानमुष्ट्रयानञ्च कथञ्चिदपि नाचरेत् । खरयानञ्च सतत व्रते चाप्युपवासके । नदीजलं प्रस्रवजं शस्तं वै सोमनन्दिनि ॥ शुभे तडागे वाप्यादौ विस्तीर्णे जलजावृते । गत्वा स्नानं प्रशस्तन्तु सदैव खलु सर्व्वथा । अलाभे त्ववरुद्धा स्त्री घटस्नानं समाचरेत् । नवैश्च कुम्भैः स्नातव्यं विधिरेष सनातनः । स्नानञ्च कार्य्यं शिरसा तपःफलमवाप्नुयात्" । भविष्यत्पुराणे "क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । देवपूजाग्निहवनं सन्तोषः स्तेयवर्जनम् । सर्व्वव्रतेष्वयं धर्म्मः सामान्यो दशकः स्थितः" । अत्र क्षमादीनां स्वतन्त्रतया चतुर्वर्गसाधनत्वेन विहितानां व्रताङ्गतयाऽभिधानं खादिरं वीर्य्यकामस्येत्यादिवत् संयोगपृथक्त्वन्यायादुपपन्नम् । मत्स्यपुराणे "तस्मात् सन्तोषवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम् । वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं नृप !" । यत्तूक्तं गरुडपुराणे "गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्" इति यच्च व्यासोक्तम् "दन्तधावनपुष्पाणि व्रतेऽपि स्त्रीषु दुष्यति" । तदेतदपवर्णकोपवासविषयम् । भविष्यत्पुराणे "अञ्जनञ्च सताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी । विष्टयाद्युपवासाद्यपि सर्व्वबन्धकरं परम् । विधवा यतिमार्गेण कुमारी वा यदृच्छया" पद्मपुराणे "गर्भिणी सूतिकादिश्च कुमारी वाथ रोगिणी । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम्" । गर्भिण्यादिरुपवासे कर्त्तव्ये व्रतं कुर्य्यात् । सूतकादिभिरशुद्धा अन्येन व्रतं कारयेत् । प्रयता शुद्धा, स्वयं कुर्य्यात्, पूर्व्वोऽयंन विधिः सिद्धव्रतविषयत्वात् नेदं स्त्रीणां कन्यादशायां पित्रादेराज्ञया, विवाहे भर्त्तुराज्ञया, विधवायां पुत्राद्याज्ञयैव व्रताधिकारोऽभ्यनुज्ञेति विश्वम्" । अग्निपुराणे "बौद्धिकदिकसदाय कायाः पवित्रं पयः । स्त्रीणामार्त्तवेन भोजनं नोपुमान्या व्रते स्थिताः । सुपात्रकालानुकालोपाकस्थोत्पन्नकाक्षेत् । सर्व्वेषां यज्ञव्रताः यावदपि जन्म च" । स्त्रीणां शाक्तिकोपास्य सार्द्धं मूलमादि । "जलेषु यजनादारभिक्षाक्षोदर्श (वेदम्) ।

मधु मांसं विहायान्यद् व्रते च हितमीरितम्" । दशस्व- दयादीनामुपवासप्राप्ततयातदङ्गत्वम् एकान्तं दर्शितं व्रता व्रते गुणानाह गौतमः "दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति" । दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः "परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा प्रकीर्त्तिता" । परे उदासीने । आपत्सु रक्षितव्यन्त्विति कल्पतरौ पाठः । आत्मवदित्यस्यार्थमाह दक्षः "यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता । सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे" । बृहस्पतिः "बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् । न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता । अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्म्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम् । शरीरं पीड्यते येन शुभेनापि कर्म्मणा । अत्यन्तं तन्न कुर्व्वीत अनायासः स उच्यते । प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना । अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम् । यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना । परस्य चिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता" । देवीपुराणम् । "तस्मात् तत्पथः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् । उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः" ।

व्रतकालविवेकेऽस्य विधेय उक्तो यथा "दीर्घकालानुपालनीयतत्तत्तिथिकर्त्तव्यताकलापोपहितनियतसङ्कल्पविषयो वृत्तिनियमो व्रतलक्षणम् । व्रतानां सङ्कल्पप्रभवत्वमाह मनुः "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता- (इत्यनार्षम्)नियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः" । व्रतारम्भप्रतिष्ठाकालमाह ज्योतिषम् "गुरोर्भृगोरस्तमये बाल्ये वृद्धे सिंहगे गुरौ । गुर्व्वादित्ये दशाहे च पक्षिकोऽपदर्शके । दिने, मासाद्यव्रतानां निवारिद्धवत्सरे । मासाधिपतन्योऽस्य चातिचारे स्थिते । कल्पादौ च प्रमादे भौमस्येऽब्दे मलिम्लुचे । मासव्याप्तमपि चाके राहुदृते गुरौ । भौमादित्यवारे चराद्गमवर्षे । सर्व्वेनाप्ता चैवार्द्रे त्रियोदेन दिनक्षये । क्षयेन च क्षणे नाप्तानि त्रिरोदिषुः । विदारभ्य कर्णवेधो चूडारम्भणोत्सवान् । सोदोपवासाख्यं तथा

मादिसुरेज्यम् । परीचारामयज्ञांश पुरश्चरणदीक्षणे ।
व्रतारम्भप्रतिष्ठे च स्वाहारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे
देवकूपादेर्वर्जयन्ति च । हानिं यद्दिवसश्चाक्ते जीवस्य
भार्गवस्य च । हासप्रतिर्मेहत्यक्ते पादाक्ते दादश क्र-
मात् । अस्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वार्द्धकवालते ।
पक्षं वृद्धो पश्चाक्ते तु भृगुर्वालो दशाहिक । पादाक्ते
तु दशाहानि वृद्धो वालो दिनत्रयम्" । सिंहस्थ गुरौ
विशेषस्तु ज्योतिःकौमुद्याम् "गङ्गाया उत्तरे तीरे
गोदराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन
वर्जयेत्" इति । अथ व्रताङ्गानां तत्र देवलः "अभुक्त्वा
प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः । सूर्य्यादिदेवताभ्यश्च
निवेद्य व्रतमाचरेत्" । अत्र प्रातर्व्रतमाचरेदित्यन्वयः
ततश्चाहारमभुक्त्वा इति पूर्व्वदिने एकभक्तं कृत्वा इत्य-
र्थकम् दिवारात्रिभोजनद्वयस्यैकतरनिवृत्त्यैकतरस्याव
शीयमानत्वात् । गृहीतव्रताकरणे छागलेयः "यो गृ-
हीत्वा व्रतं मोहात् नाचरेत् काममोहितः । जीवन्
भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते" । अत्र प्राय-
श्चित्तमाह शाम्बपुराणम् "क्रोधात्प्रमोहात् प्रमादाद्वा
व्रतभङ्गो भवेद्यदि । उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केश-
मुण्डनम् । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत्" ।
वाशब्दः समुच्चये तेन मुण्डनञ्च कुर्य्यादित्यर्थः । प्रमादात्
जलादिकरणे प्रतिप्रसवमाह देवलः "सर्व्वभूतभय व्याधिः
प्रमादो गुर्वाज्ञयम् । अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि
शास्त्रतः" । आरम्भानन्तरमशौचं न प्रतिबन्धकम् "व्रत-
यज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे । आरब्धे सूतकं न
स्यादनारब्धे तु सूतकम्" विष्णूक्तेः । व्रतारम्भ उद्देश्य
एव तत्स्वीय । आरब्धव्रतस्य समापनं विना मरणे तत्-
फलप्राप्तिरपीत्याहाङ्गिराः "यावदर्धं चरेद्धर्म्मं समाप्य-
मानो यदि । स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नोति मनुरब्रवीत्" ।
प्रेत्य परलोके । अशक्तौ जलादिपाने दोषाभावमाह
बोधायनः "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" । नार्य्यादौ
विशेषमाह शाम्बपुराणम् "गर्भिणी सूतिका नक्तं कु-
मारी च रजस्वला । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रि-
यते सदा" । अशुद्धा पूजादिकं कारयेत् कायिकमुपवा-
सादिकं सदा अशुद्धाशुद्धा वा स्वयं कुर्य्यात् । उपवासा-
शक्तौ नक्तं कुर्व्वीत । "उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोज-
नमिष्यते" इति वचनात् । व्रतदिने वर्ज्यान्याह वा-
रीतः "पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषानृताभिधानादिकं
उपवासदिने वर्जयेत्" । तथा कूर्म्मपुराणम् "वर्हिर्म्मार्जा-
व्रजं ह्यति पतितञ्च रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत
नेक्षेत हरिवासरे" । व्रतानुष्ठानकालश्च तत्तत्तिथि-
विहितपूजाप्रधानकालपूर्व्वाह्ने प्राप्ततिथिग्राह्या यथा
नरसिंहपुराणम् "दैवकृत्यन्तु पूर्व्वाह्ने मनुष्याणाञ्च म-
ध्यमे । अपराह्णे पितृणाञ्च कार्य्याण्येतानि यत्नत" इति
तथा श्रुतिरपि पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणा-
मिति" । उभयदिने पूर्व्वाह्णलाभे विशेषवचनं विना युग्मा-
दिवचनाद्व्यवस्था" । संक्रान्तिनिमित्तं तत्तत्संक्रान्तिपुण्य-
काल एव कार्य्यम् । "रवेः षष्ठभागो यः स कालो
रविसंक्रम." इत्युक्तेः संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वेन कर्म्मा-
नर्हतया संक्रान्तिपदस्य लक्षणया तत्परत्वात् । अत्र तु
"वृश्चिकस्य तु संक्रान्त्यां पुत्रकामा व्रतं चरेत्" इति
भविष्यपुराणीयेन कार्त्तिकेयव्रतस्य संक्रान्तिविहितत्वे-
ऽपि "सायंकाले समारोप्य प्रातःकाले विसर्जयेत्" इति
भविष्यपुराणीयेन पूजायां रात्रिभागकर्त्तव्यताभिधा-
नात् तदङ्गोपवासस्य चाहोरात्रसाध्यतया पुण्यकाले
तदसम्भवात् तद्युक्ताहोरात्र एव कर्त्तव्यत्वम् । ततश्च
संपूर्व्वाहोरात्रात् परं वृश्चिकसंक्रान्तौ परदिने पूर्व्वाभ-
द्रयस्य पुण्यकालत्वेन तद्युक्ताहोरात्र एव कार्त्तिकेयव्रतं
कर्त्तव्यम् दिवा तदङ्गस्नानादेः व्रतत्वेन प्रातरारम्भत्वे-
नात् तदङ्गोपवासस्य प्रातरारम्भकत्वात् । एवमन्यत्रापि
युग्मवचनेन शुक्लकृष्णपक्षादिभेदेन वा तिथिविवेकोक्ता
व्यवस्थाऽनुसरणीया ।

व्रतप्रतिष्ठाकालश्च पूर्व्वोक्तेन "गुर्व्वङ्गनोरप्यस्ते वार्द्धक्ये
सिंहगे गुरौ" इत्यादिवचनेन गुरुशुक्रास्तादौ निषेधः
शुद्धसमय एव कार्य्यः । तत्र "सर्व्वेषु शुक्ले कार्य्या प्रतिष्ठा
विधिना बुधैः । कृष्णेऽपि दशमं यावत् दृष्टा वै कृत्-
हत्यत" इति चतुर्थीद्वादश्यादिवचनेनाप्यस्य निष-
धत्वशङ्कते: प्रतिष्ठा नित्या या च न व्रताङ्गं किन्तु
स्वतन्त्रम् । "समाप्ते तु व्रते तस्य प्रतिष्ठा स्वतन्-
त्रक" भट्टाचार्य्यात् । तथाच नाडीनोचादौ यदा
न कालशुद्धिं तदा समयाशुद्धावपि नादोषम् । यत्
"समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा स्वतन्त्रकम् । न कालनि-
यमस्तत्र विप्रे दत्वाद्दक्षे" इति तद्वचनं तद्दिने
शुद्धाशुद्धावपि प्रतिष्ठाविधायकं वचनं तत् कामधेनु-
धृतवचनादिदर्शनादिहोक्तादरम् । इदं तत्त्वं

मासपक्षादिकालविशेषनियन्त्रितं काम्यं तस्यैव प्रतिष्ठा यत् पुनर्नित्यं कालविशेषानियन्त्रितञ्च न तस्य प्रतिष्ठा पूर्वोक्त हयशीर्षीये काम्यफलार्थिभिरित्यनेन काम्यस्यैव प्रतिष्ठा-विधानात् कालविशेषानियन्त्रिते तदसम्भवात्” ।

व्रतभेदाश्च नानापुराणोक्तास्तत्र हेमा० व्र० खण्डोक्ता अकारादिवर्णादावरपूर्वकशब्दानुसारेणात्र कर्त्तव्यकाल-सहिताः प्रदर्श्यन्ते तथामितिकर्त्तव्यता तु तत्र द्रष्टव्या

अक्षयतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “वैशाखस्य सितामेकां तृतीयामक्षयां शृणु । तस्यां स्नानं जपो होमः स्वा-ध्याय पितृतर्पणम् । दानञ्च क्रियते किञ्चित् तत् सर्वं स्यादिहाक्षयम् । आदिः कृतयुगस्येयं युगादिस्तेन कथ्यते । सर्वपापप्रशमनी सर्वसौख्यप्रदायिनी” ।

अक्षयफलावाप्तिफलकाख्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायामुपोषितः । अक्षयं फल-माप्नोति सर्वस्य सुकृतस्य तु । सा तथा कृत्तिकोपेता विशेषेण च पूजिता । तत्र दत्तञ्च जप्तञ्च सर्वमक्षयमुच्यते । अक्षया सा तिथिस्तस्मात्तस्यां सुकृतमक्षयम् । अक्षतैः पूजितोविष्णुस्तेन सा चाक्षया स्मृता । अक्षतैस्तु नरः स्नातो विष्णोर्दत्त्वा तथाऽक्षतान् । सक्तून् सुसंस्कृतांश्चैव हुत्वा चैव तथाक्षतान् । विप्रेषु दत्त्वा तानेव तथा सक्तून् सुसंस्कृतान् । पक्वान्नन्तु महाभाग । फलमक्ष-यमश्नुते । एकामप्युक्तां कृत्वा च तृतीयां भृगुनन्दन ! । एतासान्तु तृतीयानां सर्वासान्तु फलं लभेत्” ।

अखण्डैकादशीव्रतं वामनपु० उक्तम् । “मासि चाश्वयुजे ब्रह्मन् ! यदा पद्मजसन्निधिः । भाभ्रा निद्राति जगतां मोहितश्चक्रधारिणः । तस्मिन् रम्ये शुभे काले या च एकादशी भवेत् । तस्यां सम्यग्यजेद्विष्णुं येन अखण्डं प्रपूर्य्यते” । येन विष्णुप्रपूजनेन अखण्डमसम्पूर्णं धर्मादिकं परिपूर्णं भवतीत्यर्थः” ।

अग्निचतुर्थीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव ।। चतुरात्मा हरिः प्रोक्तश्चत्वारश्च हुताशनाः । आहिताग्निर्द्विजो यश्च विद्यतेऽग्निचतु-ष्टयम् । सोपवासश्चतुर्थ्यान्तु शुक्लपक्षस्य फाल्गुने । अ-भ्यर्च्य चतुरात्मानं वासुदेवमतन्द्रितम् । तस्मै दद्याद् द्विजेन्द्राय निमन्त्र्याग्नि चाहुतम् । सुवर्णञ्च सुवर्णञ्च यच्च प्रमतमानपि” । सुवर्णं कर्णान्ते मम “एवं संवत्सरं कृत्वा समभितन्द्रित । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फल-मश्नुते” ।

अघोराख्यचतुर्दशीव्रतं भविष्योत्तरे “भाद्रे मासि सिते पक्षे अघोराख्याचतुर्दशी । तामुपोष्य नरोयाति शिवलोकम यत्नतः” ति०त० ।

अङ्गारकचतुर्थीव्रतं मत्स्यपु० उक्तम् । “चतुर्थ्यङ्गारकदिने यदा भवति भारत ! । स्नानं तदा कुर्यात् पद्मराग-विभूषितः । अग्निर्मूर्द्धा दिवो मन्त्रं जपंस्तिष्ठेदुदङ्-मुखः । शूद्रस्तुष्णीं जपन् जोषमास्ते भोगविवर्जितः” ।

अचलासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “माघस्य सितसप्तम्यां सर्वकामफलप्रदम् । रूपसौभाग्यजननं स्नानं कुरु वरा-नने ! । कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् । रात्र्यन्ते चालयेदास्यं दत्त्वा शिरसि दीपकम् । मा-घस्य सितसप्तम्यामचलञ्चालितञ्च यत् । एकभक्तेन स-न्तिष्ठेत् षष्ठ्यां सम्पूज्य भास्करम् । सप्तम्यां तु व्रजेत् प्रातः सुगम्भीरजलाशयम्” ।

अदारिद्र्यषष्ठीव्रतं स्कन्दपु० उक्तम् । “षष्ठी नाम तिथिर्ज्ञेया सामान्या दैवतैरपि । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन तैलक्षारविवर्जित । अथ हि भगवान् देवो भास्करो परद्युतिः । येन योगेण ह-र्ष्येण तद्गुह्यं कथयाम्यहम् । गोपनीयं व्रतं दिव्यमिह लोके फलप्रदम् । यस्मिन् कृते व्रते चैव दरिद्रो न भ-वेत् कुले । षष्ठीतिथिं समुद्दिश्य ब्राह्मणस्य च भोजनम् । शाल्योदनञ्च पयसि कृत्वा च शर्करायुतम् । बाहुल्य-घृतसंयुक्तं वर्षमेकं प्रदापयेत् । कुले तस्यैव ये जाता ये भविष्यन्ति मानवाः । इह तस्यैव ये सन्ति तान् दा-रिद्र्यं न गच्छति” ।

अनघाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “कृष्णाष्टम्यां मार्गशीर्षे दाम्पत्यं दर्भनिर्मितम् । अनघं चानघीञ्चैव बहुपुत्रैः समन्वितम् । स्थापयित्वा शुभे देशे गोमयेनानुलेपिते । स्नात्वा समर्चयेत् पुष्पैः सुगन्धैश्चानुलेपनैः । वेदोक्त-मन्त्रैश्च दध्यक्तं मनसा स्मरन् । अनघ वासुदेवस्तु पद्मो तद्वासिवसमा । प्रद्युम्नादिप्रसर्गं हरिवंशे प्रको-र्त्तितम् । वर्षमेकं व्रतं कृत्वा इदं तदनघं व्रतम्” ।

अनङ्गत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “अनङ्गो भगवान् शम्भुभ्रूभङ्गिरगोचरः । स एव देवोदेवानां तेनानङ्ग-त्रयोदशी । प्रसिद्धा समनुप्राप्ता तिथ्या सर्वफलप्रदा । मार्गशीर्षस्य शुक्ले पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः । स्नानं नद्यां तडागे वा हृदे वा कूपतोऽपि वा । कृत्वाभ्यर्च्य महा-देवं विधानाच्छिवपूजनम् । बिल्वं प्राशयेत् सूक्ष्मभावे

यत्प्रार्थितम् । तदनङ्गमिति प्रोक्तं पूजयेद्भक्तितो व्रती” ।
एतत् व्रतं तदवधि वर्षसाध्यम् ।

अनङ्गत्रयोदशीव्रतं कालोत्तरोक्तम् । “चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गं तु पटे लिखेत् । नीलदूर्वाङ्कुरश्याम कुसुमास्त्रसमायुतम् । रतिप्रीत्युभयोपेतं सौम्यसायकचापधृक् । पटेषु सुस्थितं कार्य्यं सर्वैश्चापशरैः सह” ।

अनन्तचतुर्दशीव्रतं भविष्योक्तम् “अनन्तव्रतमप्यन्यत्तिथावस्यामनुत्तमम् । सर्वपापहरं प्रोक्तं स्त्रीणां चैव युधिष्ठिर ॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापाद्विमुच्यते” ।

अनन्ततृतीयाव्रतं पद्मपु० उक्तम् । “शृणुष्वावहिता देवि ! तथैवानन्तपुण्यकृत् । नराणामथ नारीणामाराधनमनुत्तमम् । नभस्ये वाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ वा पुनः । शुक्लपक्षे तृतीयायां स्नातः सन् गौरसर्षपैः । गोरोचनाऽथ गोमूत्रं मुस्तागोशकृतं दधि । चन्दनेन च संमिश्रं ललाटे तिलकं न्यसेत् । सौभाग्यारोग्यकृद् यस्मात् सदा च ललिताप्रियम् । प्रतिपक्षतृतीयायां पुमान् वाथ सुवासिनी । धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च” ।

अनन्तद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम् । “द्वादश्यां शुक्लपक्षे च मासि भाद्रपदे नरः । नैवेद्यगन्धपुष्पैस्तोषयेज्जगतां पतिम् । न चाऽऽलपेद्विकर्मस्थान् पाषण्डान् पतिताधरान् । स्नात्वा अयजदनन्तमिति प्रतमग्नोत्तरं बुधः । व्रजन् तिष्ठन् स्वपन् भुञ्जन् बध्नन् प्रस्खलन् क्षुतः । वदनाशौचादेष्वन्यमनन्तं मनसा गिरा । व्रतमेतद्विधानेन कुर्य्यात् संवत्सरं नरः” ।

अनन्तपञ्चमीव्रतं स्कन्दप्रभासोक्तम् । “यो नरः पूजयेद्नागं पञ्चम्यां फाल्गुने सिते । पञ्चोपचारविधिना मिताहारो जितेन्द्रियः । न तं दशन्ति फणिनो दश वर्षाणि पञ्च च । विषं न क्रमते तस्य कुले मातृकुलेऽपि च । तस्मात् तं पूजयेद्यत्नात् पञ्चम्यां तु विशेषतः” ।

अनन्तफलसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत ! । सप्तम्यां शिरसा देवं पूजयेत् मन्दराङ्गनम् । पुष्पधूपादिभिर्वीर कृतपापाश्च सर्व्वशः” । कृतपापाः, पाद्मानाम् । “पापहारादिभिरर्व्वापमर्त्त्यश्चयनादशान् । विधाय दक्षिणां दत्त्वा मन्त्रं गृहीत अज्ञान । तिष्ठन् गच्छन् प्रस्खलंश्च क्षुवन्नपि तथा बुधः । आदित्यनामस्मरणं कुर्य्याद्धर्मं तथा । अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात् । उपोष्य पारणं पूर्व्वं समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् । पुण्येनानेन प्रयायात् पुरुषः शुचिः । एवं यः पुरुषः कुर्य्याद्दारादिल्याराधनं शुचिः । नारी वा स्वर्गमभ्येत्य सानन्तं फलमश्नुते” ।

अनोदनसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । “शुक्लपक्षे तु वैशाखे षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः । पूजयेद् भास्करं भक्त्या पुष्पधूपादिलेपनैः । यत्र तत् पूजयेद्देवं स विधिः कथ्यते तव । सदा वैश्रवणो येन विधिनाऽपूजयन्नृप । दन्तखाद्यं भवेद् यदि तदोदनमिति स्मृतम् । भक्ष्यं चूषं तथा लेह्यमोदनन्ति प्रकीर्त्तितम् । तोयं चान्नोदनं प्रोक्तं न चान्यत् तत्र दापयेत् । तत् परिवर्जयेदग्निं तस्मान्नैवौदनं परामृशते तस्मादोदनमेव वर्जयेत्तु पेयमपि सर्व्वमोदनत्वात्” । इत्येषानोदना नाम सप्तमी भरतर्षभ ! । यामुपोष्य नरो भक्त्या धनधान्यमवाप्नुयात्” ।

अपराजितासप्तमीव्रतं भविष्यपु० “मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या नराधिप ! । अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी । चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत् । षष्ठ्यामयाचिततया सप्तम्यां पारणं भवेत् । पारणान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः । पुष्पाणि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम् । धूपक्रिया गुग्गुलेना नैवेद्यं गुडपूपकाः । नभस्यादिषु मासेषु विधिरेष प्रकीर्त्तितः” । इदं व्रतं वर्षसाध्यम् ।

अमावस्याव्रतं कूर्मपु० उक्तम् । “अमावस्यामनुप्राप्य ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । यत् किञ्चिद् देवदेवेशं दद्यादुद्दिश्य शङ्करम् । प्रीयतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ।

अभीष्टसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । सप्तम्यां इत्युपक्रमे “पूजयित्वा सहस्रांशुं दीपादैश्च तदा नरः । प्राप्नोति च महाभाग ! भुक्त्वा त्वभीप्सितान्” ।

अमुक्ताभरणसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । “भद्रे ! भाद्रपदे मासि सप्तम्यां सविताग्रतः । कृत्वा शिवं सपत्नीकं सेवयित्वा तथाम्बिकाम् । भक्त्या सम्पूज्य सम्यक् कुर्य्याद्बद्ध्वा करे शुभम् । यावज्जीवं मयाख्यात तावत्स्थायि विनिर्दिशः” ।

अरण्यतृतीयाव्रतं स्कन्दपु० उक्तम् । “अरण्यतृतीयाव्रतं कार्य्यं सदा सौभाग्यदायकम् । येन चीर्णेन वै सम्यक् नारी सौभाग्यमाप्नुयात् । लभते स्त्रमप्यथ पुत्रपौत्रसमन्विता । वसन्ते समायाते तृतीयायां सुरर्षभ ! । शुक्ले तस्य

धूपधूपादिभिरायाचषकुर्यन्त्रियतात्मवान्। विप्राय द-क्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः। तिष्ठन् शृण्वन् प्रक्षिपन्‌ स्तुतप्रश्रवतादिषु। आदित्यनामकरणं कुर्य्यात् क्षुतादिषु तथा। अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात्। उपोष्य पारणे पूर्णे समभ्यर्च्य जगद्गुरुम्। पुण्येन त्रयणेनेह प्रथमेव पुष्टिमाप्नुयात्। एवं यः पुरुषः कुर्य्याद्रविमाराधन् शुचिः। नारी वा स्वर्गम-ध्येऽस्य चानन्त्यं फलमश्नुते"। शुक्लपक्षे समभ्यर्च्य पुष्प धूपादिभिः शुचिः। श्रावणे मासि सप्तम्यां देवाय सम-र्पाहमम्। प्राप्नोतीह विपुलं देवं धर्मानन्तरमव्ययम्। अमूल लोकमायाति दिव्यं खगपतेः शुभम्"। इत्यादि
अशून्यशयनद्वितीयाव्रत भविष्यपु॰ "अशून्यशयनं नाम भवेद्राजन्! व्रतोत्तमम्। श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णपक्षे नराधिप!। श्रावणादिकार्त्तिकान्तं कुर्य्यात् तद्‌ व्रतमुत्त-मम्। पुष्पं धूपञ्च नैवेद्यं दीपमालां विशेषतः"। "ततो भाद्रपदे मासे अन्नदानं ददाति च। ततश्चाश्विनद्वितीयायां शय्यादानं विशेषतः। न तस्य शून्यं शयनमशुभो न भवेन्नरः। ततश्च कार्त्तिके मासि द्वितीयायां नराधिप!। शर्कराखण्डखाद्यानि दधिक्षीरघृतानि च। उपहारं भगवते दद्यात् सर्वं प्रयत्नतः" इत्यादि।
अशोकत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "तच्छृणु त्वमशो-काख्यं त्रिरात्रव्रतमुत्तमम्। मासि मार्गशिरे चैव ज्यैष्ठे भाद्रपदे तथा। शुक्लपक्षे पञ्चदश्यामेकभक्तन्तु कार-येत्। तत प्रात समुत्थाय स्नानं कुर्य्यात् तता व्रती"।
अशोकपूर्णिमाव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम्। "अशोकपूर्णिमा-मेता शृणुष्व गदतो मम। यामुपोष्य नरः शोक-माप्नोति क्वचित् तथापि वा। फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्ण-मास्याः नृपोत्तम!। मृज्जलेन नरः स्नात्वा दत्त्वा शि-रसि वै मृदम्। मृत्प्रायणं तत कृत्वा स्नात्वा च स-पिण्डकं सदा। पुष्पैर्गन्धैः समभ्यर्च्य भूधरं नाम मा-नत। धरणीञ्च तथा देवीमशोकेति च कीर्त्तयेत्। यथा विशोका धरणिः कृतकृत्या जनार्द्दनात्। तथा मां सर्वशोकेभ्यो मोचयाशेषधारिणि!"।
अशोकप्रतिपद्‌व्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रशुक्लपक्षस्य प्रथमेऽह्नि दिनोदये। अशोकं पूजयेद्‌ वृक्षं प्रदक्षिण-पञ्चरम्। ... ... पुष्पैर्नैवेद्यैः शुभैः। फलैः ... ... दिभिः सदाहितैः। धूपदीपा-दना ... ...। अशोकं पाण्डुनन्दन!

शोकं नाप्नोति कुत्रचित्। पितृभ्रातृपतिश्वश्रूस्वशु-रामातृणां तथा"।
अशोकाष्टमीव्रतं लिङ्गपुराणोक्तम् "अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ। चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोक-मवाप्नुयुः"। अत्र पुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यार्थः। कूर्मपुरा-णेऽपि "अशोककलिकाष्टकं मन्त्रेणोक्तेन भक्षयेत्। शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्यो रूपवानपि जायते"। "शुक्ला-ष्टम्यां तु संप्राप्ते मासि भाद्रपदे तथा। दूर्व्वामपाश्रं चामृतमुत्तराशाभिगामिनम्। पूजयेद्दुर्वादुर्भूतामीय गन्ध-माल्यानुलेपनैः। फलमूलैस्तथा चैव दीपं धूपैर्विसर्ज्ज-येत्। अग्निपक्वं तथा सर्वं निवेद्य च कथञ्चन। भोक्त-व्यञ्च तथा प्राज्ञैः वह्निपक्वविवर्ज्जितम्। दूर्वाङ्कुरैस्तां सम्पूज्य विधिना यौवने प्रियम्। यौवनं स्थिरमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते। अष्टमीषु च सर्वासु पूजनीयाप्य-शोकिका। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपादिसम्पदा। त-स्मिन्नहनि या भुङ्क्ते नक्तमिन्दुविवर्ज्जिते। भवत्यपि विशोका सा यत्र यत्राभिजायते। अष्टमीषु च सर्वासु नचेच्छन्तीति मे श्रुते। प्रोष्ठपदामतीतायां या स्यात् कृ-ष्णाष्टमी द्विज!। तस्यामवश्यं कर्त्तव्यं देवीं पूज्य यथाविधि"। इदं व्रतान्तरम्।
अहिंसाव्रतं पद्मपु॰ "वर्ज्जयित्वा पुमान्मांसमब्दान्ते गोप्रदो भवेत्। तद्वद्धेमरङ्गं दत्त्वा सोऽश्वमेधफलं लभेत्। अ-हिंसाव्रतमित्युक्तं कल्पान्ते भूपतिर्भवेत्"।
आग्नेयव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "अष्टम्यां भक्तेन पूजयेद्‌ विश्वधारिणीम्। पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि। पूजयित्वा ततो दद्यात्‌ पञ्चरं सुवर्णयुतम्। हेमं वि-प्राय दद्याद्यः स वाग्मी जायते नरः। एकभुक्तेन नक्तेन अग्निलोकप्रदायकम्"।
आशासंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु॰ "संक्रान्तिदिवसे पुण्ये प्रार-भेद्विधिवद्‌ व्रतम्। पद्ममष्टदलं कृत्वा कुङ्कुमेन तु भा-स्वरम्। पूजयेत्मन्त्रसत्यार्थं विधिवत्‌ गुरुसन्निधौ। आशा तेजस्करी वत्से ममादीप्रियङ्करी। आशां स-र्व्वगतां देव! मम देहि नमोऽस्तु ते। पूज्यैवं कुङ्-मेनाथ दद्याद्‌ विप्राय भोजनम्। उद्यापने तु च-सुवर्णं सौवर्णं वरं तथा। पञ्चरत्न समायुक्तेन समन्वितम्। यः कुर्य्याद्विधिनानेन आशासंक्रान्तिव्रत-माम्। अथाशाऽस्त्रलिका लोके दृश्यं तस्य जायते"।
आदित्यव्रतं भविष्यपुराणोक्तम् "योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्तं

तु विधिवच्चिरात्रोपोषिता सती । मिथुनानि च च-
त्वारि समाहूय यतव्रता । पूजयेत् पुष्पताम्बूलैश्चन्दनैश्च
तथाक्षतैः" ।

अर्कव्रतं भविष्योक्तम् । "सप्तम्यां च तथा षष्ठ्यां पक्षयोरुभ-
योरपि । योऽब्दमेकं नक्तभोजी नियतात्मा जिते-
न्द्रियः । यत्पुण्यं परमं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम् ।
सत्यवादिषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं तीर्थगामिनाम् । तत्फलं
सकलं प्राप्य सम लोकमुपैति सः" ।

अर्कसम्पुटसप्तमीव्रतं ब्रह्मपु० उक्तम् । "अर्कसम्पुटसंयुक्तमुदकप्रसृतिं
पिबेत् । क्रमाद् वृद्ध्या चतुर्विंशमेकैकं क्षिपते शुभ ।
द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां तु समाप्य नियमो भवेत् । सर्व-
कामप्रदा ह्येषा प्रसीदत्यर्कसप्तमी" ।

अर्कसम्पुटसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "फाल्गुनामलपक्षस्य षष्ठ्यां
सम्यगुपोषितः । पूजयेद्भास्करं स्नात्वा पुष्पगन्धानुलेपनैः ।
अर्कपुष्पैर्महाबाहो ! गुग्गुलेन सुगन्धिना । सिते
भूषयन् देवं चन्दनेन दिवाकरम् । गुडोदनञ्च नैवे-
द्यानां त्रितयं रवेः । एवं पूज्य दिवा भानुं रा-
त्र्यामतः स्वपेत्" ।

अवैधव्यव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "यदा पत्न्यां शुक्लपक्षे
विवादोऽभिजायते । उपोष्य सा प्रयत्नेन तथैव
विधिना नृप ।। अर्चयेद्देवदेवेशं सह देव्या महेश्वरम्
विशेष एव एवास्य शिवस्य नयनेऽस्थितम् । भानुं सम्य-
गर्चयेद् भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः । शिवञ्च सितपुष्पैस्तु
रक्तपुष्पैस्तथाम्बिकाम् । रक्तैः सितैर्दिव्यैर्माल्यैरर्चयेद्
विभुम् । कुङ्कुमेनाम्बिकां देवीं चन्दनेन महेश्वरम्" ।

अर्कपार्वतीव्रतं ब्रह्माण्डपु० उक्तम् । "मासे तु भाद्रे

कृतं भवेत् । माघमासे कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां रवेर्दिने ।
वैष्णवेन च ऋक्षेण व्यतीपाते सुदुर्लभे" । वैष्णवर्क्षं श्र-
वणम् "पूर्वाह्णे सङ्गमे स्नात्वा शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
सर्वपापविशुद्ध्यर्थं नियमस्थो भवन्नर । त्रिदैवत्यं व्रतं
देवाः करिष्ये भुक्तिमुक्तिदम् । भवन्तु सन्निधौ मेऽद्य
त्रयो देवास्त्रयोऽग्नयः" ।

अलवणतृतीयाव्रतं भविष्योक्तम् । "एवंविधा प्रियद्युता
शुचिरभ्यञ्जना सती । सा पश्चात् तृतीयायां लवणं प-
रिवर्जयेत्" । सोपवासेति व्रतारम्भे द्वितीयायां कृतो-
पवासा तृतीयायां लवणं परिवर्जयेत् "सा संवत्सरान्ते
वै भक्त्या व्रतमाचरणान्तिकम् । गौरी ददाति स-
न्तुष्टा रूपसौभाग्यमेव च । लावण्यलवणं हृद्यं स्पृश्यं
यु सा मनोऽनुगम् । पतिं मनोरमं नारी भर्त्ता भार्य्यां
मनोरमाम् । गौरीव्रतेन लभते राजन् ! लवणवर्जनात्" ।

अविघ्नविनायकचतुर्थीव्रतं वराहपु० "कथं विघ्नहर रा-
जन् ! कथयामि तवानघ ! । येन सम्यक् कृतेनेह न
विघ्नमुपजायते । चतुर्थ्यां फाल्गुने मासि ग्रहीतव्यं
व्रतन्त्विदम् । नक्ताहारेण राजेन्द्र ! तिलाश्च पारणं
स्मृतम्" । पारणं नक्तभोजनम् "तदेव वह्नौ होतव्यं
ब्राह्मणाय च तद्भवेत् । चतुर्मासव्रतञ्चैव कृत्वेत्थं पञ्चमे
तथा । सौवर्णं राजत वापि कृत्वा विनाय दापयेत्" ।

अवियोगतृतीयाव्रतं कालिकापु० उक्तम् । "अथैतद्व्रतं
स्त्रीणामवियोगव्रतमिदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नाता
शुक्लाम्बरान्विता । तदा चन्द्रे द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत
पायसम् । आचम्य च शुचिर्भूत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ।
[दाम्बिता सकलस्य विघ्नाय परमेश्वरम्" ।

धूपपुष्पादिभिरोदनपायसकृसरैर्नियतात्मवान् । विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । तिष्ठन् स्वपन् प्रक्षितश्च घृतप्रस्थ लतादिषु । आदित्यनामकरणं कुर्य्यात् शुश्रूषां तथा । अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात् । ततोऽब्दे पारणे पूर्णे समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् । पुण्येन स्वरूपेणेह प्रथमेव पुष्टिमाप्नुयात् । एवं यः पुरुषः कुर्य्यादादित्याराधनं शुचिः । नारी वा स्वर्गमभ्येत्य चानन्त्यं फलमश्नुते" । शुक्लपक्षे समभ्यर्च्य पुष्पधूपादिभिः शुचिः । श्रावणे मासि सप्तम्यां देवाय सप्तवाहनम् । प्राप्नोतीह विपुलं देव धनमक्षयमव्ययम् । अमुत्र लोकमायाति दिव्यं खगपतेः शुभम्" । इत्यादि

अशून्यशयनद्वितीयाव्रतं भविष्यपु० "श्रावणेऽसौ भवेद्राजन् ! कथिता व्रतसत्तमम् । श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णपक्षे नराधिप ! । श्रावणादिकार्त्तिकान्तं कुर्य्यात् तद्व्रतसत्तमम् । पुष्पं धूपञ्च नैवेद्यं दीपमालां विशेषतः" । "ततो भाद्रपदे मासे शय्यादानं ददाति च । ततश्चाश्विनद्वितीयायां शय्यादानं विशेषतः । न तस्य शून्यं शयनमपुत्रो न भवेन्नरः । ततश्च कार्त्तिके मासि द्वितीयायां नराधिप ! । शर्कराखण्डखाद्यानि दधिक्षीरघृतानि च । उपहारं भगवते दद्यात् सर्वं प्रयत्नतः" इत्यादि ।

अशोकत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "तच्छृणुष्व नमश्यो कार्य्यं त्रिरात्रव्रतमुत्तमम् । मासि मार्गशिरे चैव ज्यैष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदश्यामेकभक्तन्तु कारयेत् । तत्र प्रातः समुत्थाय स्नानं कुर्य्यात् ततो व्रती" ।

अशोकपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्व गदतो मम । यथावाप्त्यां नरः शोकं नाप्नोति क्वचित् तथापि वा । फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तम । । मृज्जलेन नरः स्नात्वा दत्त्वा शिरसि वै मृदम् । मृद्भाजनं तत्र कृत्वा तत्र च स्थण्डिलं सदा । पुष्पैर्गन्धैः समभ्यर्च्य भूधरं नाम मानत । धरणीश तथा देवीमशोकेति च कीर्त्तयेत् । यथा विशोका धरणि त्वं तत्त्वा जनार्दनात् । तथा मां सर्वशोकेभ्यो मोचयाशेषधारिणि !" ।

अशोकप्रतिपद्व्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य प्रथमेऽह्नि दिनोदये । अशोकं पूजयेत् तत्र प्रदक्षिणपञ्चकम् । प्ररोहैः सप्तधान्यैश्च रम्यवेदीदले शुभे । फलैः नानाविधैर्दिव्यैर्नारिकेलैः सदाडिमैः । धूपदीपादिना तत्र पूजयेत्तरुसत्तमम् । अशोकं मान्त्रमन्त्रेण । शोकं नाप्नोति कुत्रचित् । पितृभ्रातृपतिश्वश्रूसुत आमातृभ्यां तथा" ।

अशोकाष्टमीव्रतं लिङ्गपुराणोक्तम् "अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि तथाष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः" । अत्र पुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यार्थः । कूर्मपुराणेऽपि "अशोकस्याष्टकलिका मन्त्रेणोक्तेन भक्षयेत् । शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्त्यो रूपवानपि जायते" । "शुक्लाष्टम्यां तु संप्राप्ते मासि भाद्रपदे तथा । दूर्वामनाद्यं शुक्लतत्त्वतरामाभिगामिनम् । पूजयेदुक्तमार्गेण गन्धमाल्यानुलेपनैः । फलमूलैस्तथा चैव दीपं धूपैर्विवर्द्धयेत् । अग्निपक्वं तथा सर्वं निवेद्य च कथञ्चन । भोक्तव्यञ्च तथा भद्रन् ! वह्निपक्वविवर्जितम् । दूर्वाङ्कुरस्तां सम्पूज्य विधिना यौवने प्रियम् । यौवनं स्थिरमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते । अष्टमीषु च सर्वासु पूजनीयाप्यशोकिका । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपादिसम्पदा । तस्मिन्नहनि या भुङ्क्ते नक्तमिन्दुविवर्जिते । भवत्यशोकविशोका सा यत्र यत्राभिजायते । अष्टमीषु च सर्वासु नचेष्टक्रोति मे शुभे । प्रोष्ठपद्यामतीतायां या स्यात् कृष्णाष्टमी द्विज ! । तस्यामपध्यं कर्त्तव्यं देवीं पूज्य यथाविधि" । इह व्रतान्तरम् ।

अहिंसाव्रतं पद्मपु० "वर्जयित्वा पुमान्मांसमब्दान्ते गोप्रदो भवेत् । तद्वद्धेममृगं दत्त्वा सोऽश्वमेधफलं लभेत् । अहिंसाव्रतमित्युक्तं कल्पान्ते भूपतिर्भवेत्" ।

आग्नेयव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "सप्तम्यां नक्तेन पूजयेद् विन्ध्यवासिनीम् । पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि । पूजयित्वा ततो विप्राय पञ्चरं सुवर्णयुतम् । चैवं विप्राय दद्याद् य स वाग्मी जायते नरः । एतद्व्रतेन भक्तेन अग्निलोकप्रदायकम्" ।

आषाढसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "सङ्क्रान्तिदिवसे पुण्ये प्रारम्भेदिवस व्रते । पद्मपट्टकं कृत्वा कुङ्कुमेन तु भास्करम् । पूजयेन्मन्त्रधराद्यं विधिवद् गुरुसन्निधौ । आद्या तेजस्करी यस्ते ममादौ प्रियवस्करी । जायां संज्ञां देव । मम देहि नमोऽस्तु ते । पूज्यैव कुटुम्बाय दद्याद् विप्राय भोजनम् । उद्यापने तु चक्राद्यं सौवर्णं चरुं तथा । पञ्चकञ्च यथाश्रमदशेन समन्वितम् । यः कुर्य्याद्विधिमानेन आषाढसंक्रान्तिमुत्तमाम् । अनाथाऽप्यञ्जिता लोके सम्पूर्णं तस्य जायते",

आदित्यव्रतं भविष्यपुराणोक्तम् "यो हस्तेनैव प्रकृतीं कुञ्ज'

हि महिते नरः । ब्रह्मचारी जितक्रोधो ममार्च्चन-
परः सदा ॥ संवत्सरान्तमासाद्य ब्राह्मणांश्च द्विजो-
त्तमान् । भोजयित्वा व्रती ब्रूयात् प्रीयतां मे दि-
वाकरः । एवं भक्तिसमायुक्तो मम लोकं स गच्छति ।
स च मातृकृत लोके अत्र यस्मात् याचते । ये त्वादित्य-
दिने प्राप्ते श्राद्धं कुर्व्वन्ति मानवाः । सप्तजन्मानि ते
प्राप्ता सम्भवन्ति विरोगताम् । वैराग्यमिह वै प्राप्य
मम लोकं व्रजन्ति ते । उपवासन्तु कुर्व्वन्ति ये त्वादित्य-
दिने सदा । लभन्ते तु महाश्वेतामीप्सितं चभतं फ-
लम् । विशेषादादित्यदिने लभमानो यथाविधान् ।
चरुचार महाश्वेतं लभन् वैरोचनं परम्" ।

आदित्यशयनव्रतं आदित्यपु० "आदित्यशयनं नाम यथावच्छ-
ङ्कराच्चनम् । येषु नक्षत्रयोगेषु पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।
यदा हस्तेन सप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत् । सूर्य्यस्य वाथ
सङ्क्रान्तौ सा तिथिः सर्व्वकामिकी । उमामहेश्वरस्या-
र्च्चामर्च्चयेत् सूर्य्यनामभिः । सूर्य्यार्च्चा शिवलिङ्गञ्च उभयं
पूजयेत्ततः । उमापते रवेश्चापि न भेदः क्वचिदिष्यते ।
यस्मात् तस्मात् नृपश्रेष्ठ ! गेहे शम्भुं समर्च्चयेत्" इत्यादि ।

आदित्यनन्दादिव्रतं भविष्यपु० "द्वादशैतं फाल्गुने वारे आ-
दित्यस्य महात्मनः । नन्दो भद्रस्तथा सौम्यः कामद
पुत्रदस्तथा । जयो जयन्तो विजय आदित्याभिमुखाश्रितः ।
हृदयो रोगहा चैव महारोगविनाशनम् । मालती
कुसुमानीह श्वेतचन्दनमुत्तमम् । धूपं गुग्गुलुमन्त्रेण
नैवेद्यं घृतमेव तु । दत्त्वा पूजास्तु विप्राय ततो भुञ्जीत
वाग्यतः" ।

आनन्दव्रतं मत्स्यपु० "चैत्रादिचतुरो मासान् जले कुर्य्याद
याचितम् । व्रतान्ते मणिकं दद्यादन्नवस्त्रसमन्वितम् ।
तिलपात्रं हिरण्यञ्च ब्रह्मलोके महीयते । कल्पान्ते
भूपतिर्न्नूनं आनन्दव्रतमुच्यते" ।

आनन्दपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "पञ्चमी दयिता राजन् !
नागानां नन्दवर्द्धिनी । पञ्चम्यां किल नागानां भवती-
त्युत्सवो महान् । वासुकिस्तक्षकश्चैव कालियो मणिभ-
द्रक । धृतराष्ट्रश्चैरावत कर्कोटकधनञ्जयौ । एते प्रय-
च्छन्त्यभयं प्राणिनां प्राणदाः सदा । पञ्चम्यां स्नाप-
यन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः । तेषां कुले प्रयच्छन्ति
अभयं प्राणदक्षिणाम्" ।

आनन्दानवमीव्रतं भविष्यपु० "आनन्दा नन्दिनी नन्दा
महानन्दा महीपते ! । तथाद्या नवमी पुण्या पञ्चमी
महती प्रोक्ता । फाल्गुनामलपक्षस्य नवमी या महीप-
ते ! । आनन्दा सा महापुण्या सर्व्वपापहरा शुभा ।
तत्रैकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं तथा नृप ! । अयाच-
कन्तु सप्तम्यामुपवासः परेऽहनि । य एवं पूजयेत्तत्रा
नवम्यां विधिवन्नृप ! । सायंवासोऽर्च्चयेद्देवीं धूपं दद्यात्
तथाहवम् । मासैश्चतुर्भिरादीयं द्वितीयं पारणं स्मृतम् ।
आदीयम् आद्यम् "भोजयेद् विप्रकन्याश्च नवम्यां न क्ष-
त्रियः । मासि मासि महाबाहो ! यथा शक्त्या य-
थाविधि । आषाढे श्रावणे मासि मासि भाद्रपदे तथा ।
तथाचाश्वयुजे मासि पूज्या भगवती विभो ! । तत्रैकभक्तं
पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं तथा नृप ! । अयाचितं तु सप्तम्या-
मुपवासं परेऽहनि । सोपवासो नवम्यां तु पूजयेदावधि-
वर्च्चिताम् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते" ।

आयुधव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि
व्रतमूर्ज्जितनव । शङ्खचक्रगदापद्मचतुरात्मा प्रकी-
र्त्तितः । वासुदेवः स्मृतः शङ्खः चक्रं सङ्कर्षणस्तथा ।
प्रद्युम्नश्च गदा पद्ममनिरुद्धो जगद्गुरुः । आश्वयुजादिषु
मासेषु वह्नि हुताशस्तु महाभुक् । तेषान्तु पूजनं कुर्य्यात्
प्रतिमासमनुक्रमात् । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपास्व
सम्पदा । ततस्तु कार्त्तिकस्यान्ते समाप्ते तु तथा व्रते ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ।
कार्य्यपात्रञ्च रजतं सुवर्णं तथैव च । कृत्वा व्रतं नाम-
धेयञ्च प्राप्नोति लोकं त्रिदशेश्वरस्य । मानुष्यमा-
साद्य तथैव यथाह वसुन्धरायां भवतीह वीरः" ।

आरोग्यव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "प्रोष्ठपद्यामतीतायां प्रति-
पत्प्रभृति क्रमात् । यादवञ्च दिवाऽश्वीयामनिरुद्धं प्र-
पूजयेत् । पूर्व्वोक्तेन विधानेन यावदाश्वयुजी भवेत्" ।
पूर्व्वोक्तेन रूपावाप्तिव्रतोक्तेन "सारसैरर्च्चयेद्देवं स्नातो-
पुष्पैर्दिने दिने", सारसं कमलं "घृतेन जुहुयाद्वह्निं
घृतं दद्याद्द्विजातये । भोजनं गोरसप्रायं तथा विप्रांश्च
भोजयेत् । त्रिरात्रोपोषितं सम्यगाश्वयुज्यान्ततो नरः" ।
अपर वराहपु० "अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसाध-
नम् । कथयामि परं पुण्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् । तस्मैव
माघमासस्य सप्तम्यां सदुपोषितः । पूजयेद्भास्करं देवं
विश्वरूपं सनातनम् । आदित्य ! भास्कर ! रवे ! भानो !
सूर्य्य ! दिवाकर ! । प्रभाकरेति संपूज्यो देव सर्व्वेश्वरो
विभुः । षष्ठ्यां चैव कृताहारः सप्तम्यामुपवासकृत् । अष्ट-
म्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधिः क्रमः । अनेन व्रत

पूर्णे विधिना योऽर्च्चयेद्रविम् । तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते । परत्र च शुभं स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते"।
आरोग्यदशमीव्रत गरुडपु० "व्रतमेतन्महाबुद्धे । कार्य्यमारोग्यमिच्छता । सर्व्वकार्य्यार्थमेतद्धि विपश्चिता जीवितं चिरम् । उपवासश्च कर्त्तव्यो नवम्यामिह सुव्रत । दशम्यां तु कृतस्नानो मङ्गलायतनं हरिम् । देवमिन्दिरया सार्द्धं ध्यात्वा च जगतां पतिम् । शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गासिधरमुत्तमम्" । इन्दिरया लक्ष्म्या "कर्पूरैश्च पुष्पैश्च पायसेन समर्च्चयेत्" ।
आयुर्व्रत गरुडपु० "व्रतमत्यन्तजननमायुःप्रदमनाकुलम् । सर्व्वसौख्यप्रदं भद्रं नारदव्रतमिहोच्यते । चतुर्द्दश्यां शुचिः स्नात्वा दन्तधावनपूर्व्वकम् । पौर्णमास्यामथो कृत्वा देवपूजां समाचरेत् । मण्डलं चतुरस्रन्तु कारयेत कुसुमाचितैः । तस्मिन् श्रीधं श्रियं देवीमर्च्चयेत् सुसमाहितः"।
आयुःसंक्रान्तिव्रत स्कान्दपु० "अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि आयुःसंक्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिदिवसे पूज्य पूर्व्ववच्च दिवाकरम् । कांस्यं क्षीरघृतं दद्यात् सहिरण्यं स्वशक्तितः । मन्त्रं एवं पृथग्दाने पूजा चैव प्रकीर्त्तिता । क्षीरसुरभोजातं पीयूषसमुद्भवम् । आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं मम देहि द्विजार्च्चितम् । अनेन विधिना सम्यक् सर्व्वं दद्यादतन्द्रितः" ।
आशादित्यव्रतं स्कन्दपु० "मासमाश्वयुजं प्राप्य यदादित्यदिनं भवेत् । तदा व्रतमिदं ग्राह्यं नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः । यावत् संवत्सरं तावद्विधानेन शुचिः । गोमयेन क्षितौ कुर्य्यात् मण्डलं वर्त्तुलं पुनः । रक्तपुष्पैरक्षताद्यैरर्घ्यं तत्र प्रदापयेत् । यथाशा विमलाः सर्व्वाः सूर्य्य ! भास्कर भानुभिः । तथाशां सफलां मम कुरु नित्यं मयार्च्चितः । एवं यः कुरुते सम्यक् व्रतमेतदनुत्तमम् । आशादित्येति विख्यातं तस्य पुण्यफलं महत्" । इत्यादि
आश्रमव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तदा । चैत्र्यामनघे तु श्रीपवासो जितेन्द्रियः । चतुर्थ्यां वासुदेवस्य कृत्वा सपूजनं शुभम् । काञ्चनं दक्षिणां दद्यात् द्विजाय ब्रह्मचारिणे । तथा सङ्कर्षणं देवं पूजयित्वा जगद्गुरुम्" ।
आषाढ़स्नानि महाभारते "आषाढ़मेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः । बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते । आषाढ़मेकभक्तेन पन्नर्थेद्व्यूतदरः" ।
इन्द्रपौर्णमासीव्रत भविष्योत्तरोक्तम् । "निरतः संपूज्य इन्द्राण्युपशान्तो विमूर्च्छये । पौषमासामवाप्नोति मोक्षं व्रतादिह" ।
ईशानव्रतं कालिकापु० "अथो पौष्य चतुर्द्दश्यां गुरौ पूजयेद्विधानेन लिङ्गं सार्व्वं निबोध मे । म पश्चिमे भागे वामे लिङ्गस्य वै हरिम् । खखोल्क लिङ्गे रौद्रमीश्वरं प्राग्दिशि स्थितम्" । खखोल्क
ईश्वरव्रतं भविष्यपु० "ईश्वरस्य चतुर्द्दश्यां सर्व्वैश्वर्य्यव तः । बहुपुत्रो बहुधनस्तथा स्यान्नात्र संशयः । कृ न्तसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्व्ववत्सम्प्र कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति धीयते । पूजाऽशाठ्येन भावेन कृतापि तु फलप्र आज्यधाराश्च सिद्धिश्च दधिक्षीराद्यपायसैः । पूर्णे सदा होमं कुर्य्यात् शान्तेन चेतसा" । एतदुक्तं देव प्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्" ।
उदकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "उदकमञ्जलिं पीत्वा ति या तु सप्तमी । सा ज्ञेया सुखदा वीर ! सदेवोद सप्तमी" ।
उभयद्वादशीव्रत भविष्योत्तरोक्तम् । "श्रेष्ठं व्रतानां स सुभयद्वादशीव्रतम् । तत्रेऽहं संप्रवक्ष्यामि समा मनाः शृणु ।। ततोऽपराह्णे सलिले कृतसन्ध्या शुचिः । माध्यास्ते वेदविदुषः पुराणज्ञान् जितेन्द्रिय सपूज्य देवदेवेशमन्दन्तधावनपूर्व्वकम् । कुर्य्याच्च नियमं गुरुदेवाग्निसन्निधौ । एकादश्यां निराहारः स्थि त्वमपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे वाच्युत ! । इत्युक्त्वाथ गुरुं नत्वा पूजयित्वा जनार्दन भूमौ स्वपेज्जितक्रोधः मन्त्रादिविषयो जनः । विधिना मासि तस्मिन् सम्यक्शुश्रूषयेत् । द्वादश्यां पु आप्य, ध्यायन् सङ्कर्षणं विभुम् । पञ्चगव्यं ततः कृ ब्राह्मणाय निवेदयेत्" । इदन्तु व्रतं मार्गशीर्षादिकार्ति कान्तद्वादशमासाध्यं तत्र उभयपक्षयोः कार्य्यम् ।
उभयनवमीव्रतं भविष्यपु० "योऽब्दमेकं प्रकुर्व्वीत नव नक्तमादरात् । इह भोगानवाप्नोति परत्र च ति ष्ठति । पौषे मासि च सम्प्राप्ते यः कुर्य्यादेकभोजनम् जितेन्द्रियः सत्यवादी कामक्रोधविवर्जितः । पक्षयो र्म्मौ दद्यादुपवासेन पावयेत्" । इदं व्रतं संवत्सरम् ।
उभयसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "पौषे मासि च सप्तम्यां कुर्य्यादेकभोजनम् । जितेन्द्रियः सत्यवादी स्नातो नं सम्तोरवे । पक्षयोः स्वर्णी दद्यादुपवासेन वा नुदेत्

शिवस्याग्रपर्व्वयेद्धानुं याचिकुलेयस्य सुव्रत !"। तदवधिवर्ष-व्याप्यम्। मतान्तरं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "अनेनैव विधानेन प्रतिमासन्तु यो नरः। सप्तमीद्वितयं कुर्य्याद्यावत् संवत्सरं रवेः। सोऽश्वमेधमवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति। कुलमुद्धरते राजन् ! सर्व्वान् कामानवाप्नुते"।

उमामाहेश्वरस्तृतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "लोके हितार्थं पार्व्वत्या उमामाहेश्वरव्रतम्। समाख्यातं पुरा पार्थ ! नाद्यापि प्रथितं भुवि। मार्गशीर्षे सिते पक्षे तृतीयायां समाहिता। कृतोपवासा राजेन्द्र ! सर्व्वभोगविवर्जिता। संवेष्ट्य श्वेतवस्त्रेण शिवं रक्तेन चाम्बिकाम्। पश्चाद्रूपं दृष्टा नारी भक्तिभावेन भाविता। भोजयेच्छिवभक्तांश्च ब्राह्मणान् वेदपारगान्। भक्तेभ्यो दक्षिणां दद्याद्भक्त्या शाठ्यविवर्जिता"। कृतोपवासा सङ्कल्पितोपवासा "हैमीमुमां रजतपिष्टमयं महेशम् रौप्ये सुवृषभे समुपस्थितौ तौ। संपूज्य रक्तसितवस्त्रयुगोपगूढौ नारी भवत्यविधवा सुतसौख्ययुक्ता। पौर्णमास्याममावास्यां चतुर्दश्यष्टमीषु च। नक्तमब्दन्तु कुर्व्वीत हविष्यैर्ब्रह्मचारिणी। उमामहेशप्रतिमां हैम्नीं कृत्वा सुशोभनाम्। राजतीं वापि सर्व्वाङ्गं स्नापयित्वा घृतादिभिः। गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य वस्त्रयुग्मैश्च शोभनैः। भक्ष्यभोज्यैरथैवैव वितानध्वजचामरैः। भोजयेच्छिवभक्तांश्च दीनानाथान् प्रतर्पयेत्"। मतान्तरं शिवधर्म्मोत्तरोक्तम्। "अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां नियतब्रह्मचारिणी। वर्षमेकं न भुञ्जीत स्त्रीभोगजिगीषया। वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा पूर्व्ववद्विधिमाचरेत्। स्नानार्घ्यैस्तद्व्रतं प्राप्य पूर्व्वोक्तांश्च गुणान् लभेत्"। अत्राप्युमामहेश्वर प्रतिमा कर्त्तव्या। पूर्व्ववदिति पूर्व्वव्रतोक्तवदित्यर्थः। देवीपु० व्रतान्तरं "यदीच्छसि सुभर्त्तारमिह जन्मन्यथापरे। कन्या कुर्य्याच्च पञ्चेव ! विष्णुना कथितं व्रतम्। सर्व्वपापहरं पुण्यं सर्व्वकामफलप्रदम्। उमामहेश्वरं नाम कर्त्तव्यं विधिना यथा। प्रोष्ठाश्विने तथा माघे स्वर्गे भाद्रे १२४य वा शुने !। मैत्रे १७शाके १८४य वा कार्य्यमष्टम्याश्वाप माधुरे"६। मतान्तरं भृगुसंहितोक्तम्। "उमामाहेश्वरं नाम या च स्त्री कुरुते व्रतम्" इत्युपक्रमे "उमामाहेश्वरी कार्य्या प्रतिमा काञ्चनोद्भवा। निष्कस्य तदर्द्धस्य कर्षस्यापि नितम्ब च। कृपणत्वं न कर्त्तव्यं सर्व्वथा फलकाम्यया। स्थापयेत् श्वेतवस्त्राढ्ये राजते वृषभे शुभे। श्यामाजिने कुशिकोर्घ्वे संस्थाप्याभ्यर्च्य यत्नतः। सोपवासा च कुर्व्वीत चतुर्दश्यां समाहिता। शैवं षाडक्षरं होमं गौर्य्या होमञ्च यत्नतः। प्राप्ते प्रभातसमये स्नात्वा संपूज्य पूर्व्ववत्। आहूय वेदविद्वांसं ब्राह्मणं पूज्य भक्तितः॥ अर्पयेत् प्रतिमां सम्यक् कर्म्मदोषापशान्तये। वाक्येन ब्राह्मणं तोष्य ततः पारणमाचरेत्"।

उल्कानवमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "उल्काख्या नवमी राजन् ! कथयामि निबोध ताम्। या कात्यायनेन कथिता तारकार्त्तिनाशिनी। अश्वयुक्शुक्लपक्षे या नवमी लोकविश्रुता। नद्यां स्नात्वा समभ्यर्च्य पितृदेवान् यथाविधि। पश्चात् संपूजयेद्देवीं चामुण्डां भैरवप्रियाम्। पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैः मांसमत्स्यसुरासवैः। पूजयित्वा स्वयं कुर्य्यान्मन्त्रेणानेन मानवः"। सौरपु० "व्रतेन येन देवेन्द्र ! प्रसीदत्याशु पार्व्वती। तच्चोल्कानवमीव्रतं शृणु ! सर्व्वफलप्रदम्। तस्यां नवम्यां सर्व्वाणी महिषादीन् महासुरान्। जघान समरे यस्मात् तेन सा नवमी प्रिया। अश्वयुक्शुक्लपक्षे नवम्यां प्रयतात्मवान्। स्नात्वाभ्यर्च्य पितॄन् देवान् मनुष्यांश्च यथाक्रमम्। जपेत् पश्चान्महादेवीं महिषासुरघातिनीम्। पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैः पयोदधिफलादिभिः। भक्त्या संपूजयित्वैवं देवीं सम्प्रार्थयेत्ततः"।

ऋतुव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम्। "अथातः संप्रवक्ष्यामि षडृत्वर्च्चनं परम्। वसन्ते पूजयेन्नित्यं द्वौ मासौ मुनिपुङ्गव !। फलैः पुष्पैः कषायैस्तु ग्रीष्मे चैव पूजयेत्। मधुरेण महाराज ! प्रावृट्काले स्वयं यजेत्। अम्लेन पूजयेन्नित्यं शरदं लवणेन च। कटुकेन च हेमन्तं तिक्तेन शिशिरं तथा। ब्रह्मासनस्तथा तिष्ठेत् पञ्चकं वर्ज्जयेद्बुधम्। ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि प्रभूतवसनादिभिः। संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं परमपावनम्। अश्वमेधमवाप्नोति राजसूयञ्च विन्दति। चैत्रे समारभ्य सिते तु षष्ठीं संपूजयेद्वस्तु व्रतमेवम्। कृतोपवासः स नरो यथोक्तं लभेत् फलं शाश्वतमेव शीघ्रम्"।

ऋषिपञ्चमीव्रतं ब्रह्माण्डपु० "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम्। ऋषिपञ्चमीति विख्यातं सर्व्वपापहरं परम्। नभस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी। नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियममेव च। विधाय नित्यकर्म्मादि गत्वा हारवतीमपि। स्नापयेद्विधिवद्भक्त्या पञ्चामृतरसैः शुभैः"। हारवतीं अग्निहोत्रशालां धूमनिर्गमद्वारैर्बहुभिर्युक्तत्वात्। कश्यपोऽत्रि भरद्वाजः।

एकभक्तव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् । "चैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् । सुवर्णमणिमुक्ताढ्यं गार्हस्थ्यं समवाप्नुयात् । अहिंस्रः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायण । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टचाष्टशतं जपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः । अहिंस्रः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टचाष्टशतं जपेत् । पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् । दश वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तदक्षयादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते" ।

ऐश्वर्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् । "तृतीयायां तथाभ्यर्च्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । पृथक् पृथक् मासमन्त्रैर्नैवद्यादि निवेदयेत् । त्रीन् लोकांस्तु तदा नाम सम्यक् सम्पूजयेन्नर । ऐश्वर्यं महदाप्नोति गतिमग्र्याञ्च विन्दति" ।

कदलीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "शुक्ले पक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे नृप ! । देवमर्घ्यं वरस्त्रीभिः फलैर्नानाविधैस्तथा । विरूढैः सप्तधान्यैश्च दीपालक्तकचन्दनैः । दधिदूर्वाक्षतैर्वस्त्रैर्नैवेद्यैर्घृतपाचितैः । जातीफलैः पूगफलैर्नवपक्वकदलीफलैः । नखिलङ्गानि दातव्यं स्त्रीभीरप्यभिरक्षयम् । मन्त्रेणानेन चैवार्घ्यं तत्कृणुष्व नराधिप ! । चिरस्था कदली नित्यं कदली कामदायिनी । शरीरारोग्यलावण्यं देहि देवि ! नमोऽस्तु ते" ।

कन्दुकचतुर्थीव्रतं देवीपु० "माघमासे तु सम्प्राप्ते चतुर्थी कन्दुर्यपिता । सौवर्णा तु सुरश्रेष्ठ ! ततो राज्यं भविष्यति । सर्वोपहारसम्पन्नं सर्वोपस्करमाहरेत् । कन्दुक फलं शाकं लवणं गुडशर्करा । चणक कुसुम्भरी क्षीरं धान्यानि विविधानि च । दातव्यानि रघुश्रेष्ठ ! कन्यकानान्तु भक्तितः" ।

कपिलाषष्ठीव्रतं स्कन्दपु० "प्रौष्ठपदेऽसिते पक्षे षष्ठी भौमेन संयुता । व्यतीपातेन रोहिण्या सा षष्ठी कपिला स्मृता" । प्रौष्ठपदो, भाद्रपदश्च चान्द्र दर्शान्तोपादा°, रोहिणीयोगस्य तत्रैव सम्भवात्" ।

"द्वितीया (षष्ठी) तु महापुण्या दुर्लभा यतिनः क्वचित् । षष्ठी संवत्सरस्यान्ते सा पुण्येन संयुता । चैत्रवैशाखयोर्मध्ये सिते पक्षे शुभोदया । वैशाखेऽपि च राजेन्द्र ! दारवार्धा परा स्मृता । यदि कृष्णे पक्षेऽप्युक्ता काम्यं मतं बुधैः । षष्ठी चैव व्रतं दृष्टं यद्विधिवत् प्रतिपादितम् । तस्य पुण्यस्य संख्यां वक्तुं न शक्यते । यस्मिन् काले भवेदेतैर्गुणैः षष्ठी युता तदा । पञ्चम्यामेकभक्तन्तु कुर्य्यात्तत्र विचक्षणः । षष्ठ्यां प्रातः समुत्थाय कृत्वादौ दन्तधावनम्" इत्यादि ।

करणव्रतं ब्रह्माण्डपु० "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि करणव्रतमुत्तमम् । बवाख्यं बालवञ्चैव कौलवन्तैतिलं परम् । वणिजं विष्टिरित्याहुः करणानि पुराविदः । माघमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे यदा भवेत् । बवाभिधानकरणमुपवासस्तदा भवेत् । एवं सप्त विधेयानि बवाद्यान्यथ सप्तमे । बवे तु करणे प्राप्ते पूर्वं पूर्वं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र सप्त सप्तान् सदक्षिणम् । अथैवं बालवादीनि विद्धान्तानि यथाक्रमम् । उषित्वा सप्त सप्तैव पूर्वोक्तविधिना नृप ! । समापयेद्व्रतं भूरिगोभूहेमादिदानतः । एवंकृते व्रते राजन् ! राजसूयाश्वमेधयोः । समस्तं फलमाप्नोति पुत्रं कीर्त्तिं महाश्रियम्" ।

कमलसप्तमीव्रतं मत्स्यपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि व्रतं कमलसप्तमीम् । यस्य संकीर्त्तनादेव तुष्यतीह दिवाकरः । वसन्तामलसप्तम्यां स्नातः सन् गौरसर्षपैः । तिलपात्रे तु सौवर्णं निधाय कमले रविम् । वस्त्रोपवीताभरणगन्धपुष्पैरथार्चयेत्" ।

कल्किद्वादशीव्रतं वराहपुराणोक्तम् "तद्वद्भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् । सङ्कल्प्य विधिना देवमर्चयेत् परमेश्वरम् । नमोऽस्तु कल्किने पादौ हृषीकेशाय वै कटिम् । म्लेच्छप्रध्वंसनायोरू जगन्मूर्त्तिं तथोदरम् । नीलकण्ठायेति कण्ठन्तु खड्गपाणीति वै भुजौ । स्वनाम्ना महाचक्रे तु विश्वमूर्त्ते तथा शिरः । एवमभ्यर्च्य मेधावी प्रागुक्तस्याग्रतो घटम् । विन्यस्य कल्किनं देवं सौवर्णं तत्र धारयेत्" ।

कल्पवृक्षव्रतं मत्स्यपु० "सत्र्कं पयोव्रते कृत्वा काञ्चनं कल्पपादपम् । पञ्चाङ्गं यथाशक्त्या तस्युतं स्वर्णसंस्थितम् । रूपं द्रोणद्वयम् "दत्त्वा ब्रह्मपदं याति कल्पव्रतं स्मृतम्" ।

कल्याणसप्तमीव्रतं मत्स्यपु० "सौरधर्मं प्रवक्ष्यामि पार्थ ! कल्याणसप्तमीम् । तथा विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । यदा तु शुक्लसप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत् । सा तु कल्याणिनी नाम विजया च निगद्यते । प्रातर्गव्येन पयसा स्नानमस्याः समाचरेत् । शुक्लाम्बरधरः पद्ममक्षतैः परिकल्पयेत् । प्राङ्मुखोऽष्टदलं मध्ये तद्वद्वृत्त

सकर्णिकम् । सर्वेष्वपि दलेष्वीशं विन्यसेत् पूर्वतः क्रमात्” इत्यादि ।

काञ्चनपुरीव्रतं गारुडपु॰ “काञ्चनाख्या पुरी नाम व्रतं त्रैलोक्यपावनम् । शुक्लतोया कृष्णा च एकादश्यथ पूर्णिमा । संक्रान्तिर्वा महाभागे कुहूर्वा चाष्टमी तिथिः । पर्वस्वेतेषु दातव्या काञ्चनाख्या पुरी शुभा” ।

कामव्रतं भविष्यपु॰ “पुष्यादितस्त्रयोदश्यां कृत्वा नक्तं मधौ मधौ । अशोककाञ्चनं दद्यादिक्षुयुक्तं दशाङ्गुलम् । विप्राय वस्त्रसंयुक्तं प्रद्युम्नः प्रीयतामिति । कल्पं विष्णुपुरे स्थित्वा विशोकः स्यात् पुमान् नृप ! । एतत् कामव्रतं नाम सदा शोकविनाशनम्” ।

कामदासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “फाल्गुनामलपक्षस्य सप्तम्यां च धनाधिप ! । उपोषितो नरो नारी समभ्यर्च्य तमोपहम् । सूर्यनाम जपन् भक्त्या भावयुक्तो जितेन्द्रियः । तिष्ठन् प्रविशंश्चैव सूर्यमेवानुकीर्त्तयेत् । ततोऽन्यदिवसे प्राप्ते चाष्टम्यां नियतो रविम् । स्नात्वा सम्यक् समभ्यर्च्य दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्” ।

कामदेवव्रतं विष्णुधर्म्मोक्तम् । “शुक्लपक्षे महाराज ! त्रयोदश्यामुपोषितः । पूजयेत् कामदेवन्तु वैशाखात् प्रभृति प्रभो ! । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । दद्यात् व्रतान्ते विप्राय गन्धवस्त्रयुगं तथा” । “कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य भवत्यरोगः सुखान्वितो रूपसमन्वितश्च” ।

कामधेनुव्रतं वह्निपु॰ “कार्त्तिक खलु मासो वै सर्वदेवमयो महान् । कृष्णपक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिनानि वै । पुण्यानि तेषु यद्दत्तमक्षय सर्वकामिकम्” इत्युपक्रमे अमावस्यादिषु तत्र विशेषोक्ता “नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा । निर्गता मथ्यमानाब्धौ जपः स्नान शुभप्रदम्” । कामधेनोराविर्भावभावितस्वदेहात् जय पयस्तमित्यर्थः “तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः । गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः । एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् । घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा । नक्ताशी गोरसैर्द्रव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् । गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैः [illegible]कुण्डलैः । तथान्त्यमन्त्रेण च कामधेनुं दद्यात् सर्वर्द्धियुक्त स वैभवन्तु । विप्राय वै सर्वगुणाय तत्र कृत्वा व्रतं लब्धमतो हरेस्तु” ।

कामव्रतं पद्म॰ “कामं पुण्य त्रयोदश्यां सङ्कल्पो का-यते ध्रुवम् । इष्टां रूपवतीं भार्य्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान् । मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः” ।

कामषष्ठीव्रतं वराहपु॰ “कामव्रतं महाराज ! शृणु मे गदतोऽधुना । येन कामाः समृध्यन्ते मनसा चिन्तिता अपि । षष्ठ्यां फलाशनो यस्तु वर्षमेकं व्रतं चरेत् । माघमासे सिते पक्षे पञ्चम्यां नक्तभोजनः । षष्ठ्यान्तु प्राशयेच्छ्रीमान् ! फलमेकन्तु पार्थिव ! । ततो भुञ्जीत यत्नेन वाग्यतः शुद्धमोदनम् । ब्राह्मणैः सह राजेन्द्र ! अथ वा केवलं फलम् । तमेकं दिवसं स्थित्वा सप्तम्यां पारणं नृप ! । अग्निकार्य्यं च कुर्वीत गुहरूपेण केशवम् । पूजयित्वा विधानेन वर्षमेकं व्रतं चरेत्” ।

कामावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । “कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्यां महाकालमथार्च्चयेत् । तस्मात्काममवाप्नोति यथेष्टं नात्र संशयः” ।

कार्त्तिकमासव्रतं नारदोक्तम् । “माहात्म्यमभिधास्यामि मासस्यास्य वरानने ! । येन ते जायते भक्तिर्भक्त्या येनार्च्यते हरिः । कार्त्तिके कृच्छ्रसेवी यः प्राजापत्यरतोऽपि वा । षड्द्वादशाहं पक्ष वा मास वा वरवर्णिनि ! । क्षपयित्वा नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् । एकभक्तोऽथ वा नक्ते तथा शम्भु ! ह्ययाचिते । कृते नरैर्द्दशाप्तिर्भवेद्वै दीपमालया । तस्मिन् हरिदिनं पुण्यं तथा वै भीष्मपञ्चकम् । प्रबोधनीं नरः कृत्वा जागरेण समन्विताम् । न मातुर्जठरे याति अपि पापान्वितो नरः” ।

कार्त्तिकेयषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरम् “मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठी भरतसत्तम ! । पुण्या पापहरा धन्या शिवगीता गुहप्रिया । निहत्य तारकं षष्ठ्यां गुहस्तारकराजवत् । रराज तेन दयिता कार्त्तिकेयस्य सा तिथिः । स्नानदानादिकं कर्म्म तस्यामक्षयमुच्यते । येऽस्यां पश्यन्ति गाङ्गेयं दक्षिणायां समाश्रितम् । ब्रह्महत्यादिपापैस्ते मुच्यन्ते नात्र संशयः । तस्मादस्यां सोपवासः कुमारं पर्णसम्भवम् । राजतं महाराज स्वर्णमयस्याथ दारुजम् । कारयित्वाथ शारेण कामामर्षविवर्जितः । अपराह्णे तत स्नात्वा सम्यगाचम्य बुद्धिमान् । पद्मासनस्थं गाङ्गेयं ध्यायेत्तिष्ठेच्च यन्त्रितः” ।

कालरात्रिव्रतं कालिकापु॰ “साधु भक्तोऽसि धर्म्मज्ञ ! कालरात्रिव्रतं मम । शृणु ! यत्प्राप्य कमलोऽद्य कंर्षां त्रिविधद्युया । मासि चाश्वयुजेऽष्टम्यां शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः । सप्तम्यां स्थिरचित्तात्मा नियमस्था

भवेत्सुधीः । कालीव्रतमिदं ख्यातं कर्त्तव्यं चतुकुजो-
द्भवे" । कालरात्रि काली ।

कालाष्टमीव्रतं वामनपु॰ "नभस्ये मासि च तथा या स्यात् कृष्णाष्टमी शुभा । युक्ता मृगशिरेणैव सा तु कालाष्टमी स्मृता । तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्कर । वसन्नसन्निधाने तु तत्र पूजाऽक्षया स्मृता" । इदं व्रतं भाद्रादिवर्षसाध्यम् ।

कीर्त्तिव्रतं पद्मपु॰ "अश्वत्थं भास्करं गङ्गां प्रणम्यैकत्र वाग्यतः । एकभक्तं नरः कुर्य्याद्दशम्यां वै विमत्सरः । व्रतान्ते विप्रमिथुनं पूज्य धेनुत्रयान्वितम् । वृक्षं हिरण्मयं दद्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् । दिवि देवविमानस्थो गीयतेऽप्सरसाङ्गणैः । एतत्कीर्त्तिव्रतं नाम भूमिकीर्त्तिप्रदायकम्" ।

कुक्कुटीव्रतं भविष्याङ्के २०६१ पृ॰ ति॰त॰ द्रष्टव्यम् ।

कुबेरतृतीयाव्रतं भविष्यपु॰ "तृतीयायान्तु वित्तेशं वित्ताढ्यो जायते ध्रुवम्" । पूजयित्वेति शेषः "क्रयादिव्यवहारे च लाभो द्विगुणो भवेत्" ।

कुमारषष्ठीव्रतं कालोत्तरोक्तम् । "चैत्रशुक्लात् समारभ्य कृतार्थमधुनोच्यते । उपोष्य विधिना षष्ठीं विशेषात् षण्मुखं यजेत्" ।

कुम्भीव्रतं स्कन्दपु॰ "एकादश्यां कार्त्तिकस्य शुक्लपक्षे व कारयेत् । कुम्भादिनरकेभ्यस्तु उद्धरेत् स्वमशेषतः । प्रयत्नात् कार्त्तिके मासि विष्णोरग्रे तु जागरम् । सुधाकल्केनादर्शे रात्रौ विशेषाद्दर्शयन्ति च । चतुरस्रं चत्वरं गोमयेनोपलिप्य च । चतुर्भिः शालिगोधूमवर्णकैः रूपशोभितम् । स्नात्वा नारायणं पूज्य स्थण्डिले प्रतिमास्य च । कृत्वा दिशां बलिं दत्त्वा विधानमवधारयेत् । दीपमालान्वितं गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत्ततः । कुम्भीं देवमयीं ध्यात्वा मुच्यते सर्वकिल्विषैः" ।

कूर्म्मद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "पौषमासस्य या पुण्या द्वादशी शुक्लपक्षतः । तस्यां प्रागेव सङ्कल्पं कुर्य्यात् स्नानादिकाः क्रियाः । निर्वर्त्यारोपयेद्विप्रानेकादश्यां जनार्दनम् । पृथङ्मन्त्रैर्हि जप्येन । देवदेव जनार्दनम् । कूर्माय पादौ प्रथमन्तु पूज्य नारायणायेति कटिं हरेस्तु । सङ्कर्षणायेत्युदरं हरेस्तु वक्षो विशोकाय भवाय कण्ठम् । सुबाहवे चैव भुजौ शिरश्च नमो विशालाय रथाङ्गपाणे । स्वनामभिश्चैव सुधूपगन्धैर्नानानैवेद्यैर्विविधैः प्रपूज्य । समर्च्य देवं कलशं तदग्रे संस्थाप्य माल्यास्त्रदामकण्ठम् । तं रत्नगर्भन्तु पुरैव कृत्वा स्वशक्तितो हैममयञ्च देवम् । समन्दरं कूर्म्मरूपेण कृत्वा संस्थापयेत्ताम्रपात्रे घृतस्य । पूर्णे घटे पश्चात् सन्निवेश्याथो ब्राह्मणायैव सर्वं तु दद्यात्" । घृतस्य पूर्णे ताम्रपात्रे समन्दरं कूर्म्मरूपं निधाय घटोपरि निवेश्य प्रभाते दद्यादित्यर्थः" ।

कृच्छ्रव्रतानि विष्णुरहस्ये "सम्प्राप्ते कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम् । तत्र सम्वत्सरः पुण्यस्तस्मादपीह पूजितः । वर्षीयाः कार्त्तिकः पुण्यः कार्त्तिकाद्भीष्मपञ्चकम् । नैवेद्यं पुष्पधूपञ्च अर्चनं सविलेपनम् । दत्त्वैककार्त्तिके विष्णोः फलं सांवत्सरं लभेत् । अतः कार्त्तिकमासाद्य सदैव शुभकाङ्क्षिभिः । हरिमुद्दिश्य कर्त्तव्यं यथाशक्त्या सुकरं व्रतम् । कार्त्तिकस्यासिते पक्षे [illegible]चतुर्दशीम् । तामुपोष्य नरो भक्त्या पूजयेद्गरुडध्वजम् । उपवासस्तु कर्त्तव्यो वारिमध्ये स्थितेन च । जलकृच्छ्रमिदं कृत्वा विष्णुलोकं व्रजेन्नरः । दशम्यां पञ्चगव्याशी एकादश्यामुपोषितः । अर्च्चयेच्चाच्युतं देवं नियतश्च व्रतञ्चरेत् । कार्त्तिकस्यासिते कृत्वा नरो देवव्रतञ्चरेत् । दामोदरं समभ्यर्च्य देवो वैमानिको भवेत् । आपः क्षीरं दधि घृतं सप्तम्यादिचतुर्दिनम् । कार्त्तिकस्यासिते पीत्वा एकादश्यामुपोषितः । कृच्छ्रं पैतामहं नाम कुर्वन् संपूजयेद्धरिम् । प्राप्नोति परमं विष्णोः स्थानं त्रैलोक्यपूजितम् । त्रिरात्रं पयसः पानमुपवासपरस्य च । अत्याद्यो कार्त्तिके शुक्ले कृच्छ्रो माहेन्द्र उच्यते" इत्यादि ।

कृच्छ्रचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु॰ "मार्गशीर्षे शुभे मासि सिते पक्षे तु [illegible] । चतुर्थ्यां नियमस्थश्च विघ्नेशं पूज्य भक्तितः । पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः लड्डुकैश्च सुसंस्कृतैः । पक्वैस्तिलपिष्टैश्च तथा मोदकैः प्रभुम् । पूजयित्वा विधानेन प्रार्थयेत्तत्र मानवः" ।

कृत्तिकाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यान्तु स्वक्षीयाद कृत्तिकाव्रतम् । षट् मासान्तु व्रतं यावदिदं सञ्चिन्त्य चेतसि । पारणे पारणे चापि ग्राह्यते द्विजोत्तमे । उद्यापनं प्रवक्ष्यामि यथा विधवचारत । कृत्तिकासु स्वयं सोमः कृत्तिकासु [illegible] । यदा स्यात् चान्द्रमसी वा महाकार्त्तिकी स्मृता । दैवी संप्रति- [illegible] लभ्यते । यथापि न दुरा नैषा व-

टीक्ष्णेच्छेय धामनः । अन्यापि कार्त्तिकी पार्थ ! अशुयोमग्रा विधानतः । तस्या विधानं राजेन्द्र ! शृणुष्वैकाग्रमानसः । कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य पौर्णमास्यां दिनोदये । नक्तेन नियमं कुर्य्याद् दन्तधावनपूर्व्वकम् । उपवासेन वा शक्त्या ततः स्नात्वा जलाशये" इत्यादि ।

कृष्णचतुर्द्दशीव्रतं भविष्यपु० "बालवृद्धातुराणाञ्च योषितां स्त्रीषु वासिषे । विधानन्तु वक्ष्यामि मुच्यते ते यथा सुत ! । भूतायां फाल्गुने कुर्य्यात् कृष्णपक्षेऽतिभक्तितः । दरिद्राणामनाथानामशक्तानां विशेषतः । सर्व्वकामप्रदं कृष्णचतुर्द्दश्यां शिवव्रतम् । रात्रौ विशेषपूजा तु महास्नपनसंयुता । महादीपद्वयं देयं शतमष्टोत्तरं पुनः । सहस्रं गुग्गुलं धूपं शिवं पशुपतिं यजेत् । उपहाराश्चाप्यनेकानि भक्ष्याणि विविधानि च । यथा समर्पयेत् भक्त्या वित्तशाठ्यं विना सुत ! । रात्रौ जागरणं कार्य्यं शिवस्याग्रे शिवं जपेत्" । शिवधर्म्मोक्तम् "नारी चोपवसेदब्दं कृष्णाष्टम्याश्चतुर्द्दशीम् । वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा शालिपिष्टमयीं शुभाम् । गीतानुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैस्तु पूजयेत् । पूर्व्वोक्तमखिलं कृत्वा शिवाय विनिवेदयेत्" ।

कृष्णद्वादशीव्रतं वराहपु० "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् । मार्गशीर्षे च माघस्य शुक्लं पक्षं त्वया बुध ! । अन्योऽन्यामासिमासेषु कुर्य्यात् संवत्सरं व्रती । नामानि देवदेवस्य केशवस्य पृथक् पृथक् । कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्द्दनः । उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः । योगेशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात्" । विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "माघ्यान्तु समतीतायां द्वादशी या भवेन्नृप ! । ततः प्रभृति कर्त्तव्यं व्रतमेतदुपोषिता । द्वादशीषु च कृष्णस्तु नाम कृष्णस्य कीर्त्तयेत् । तेनैव नाम्ना कर्त्तव्यो अपहोमो तथैव च । तिलैर्निवेदनं कार्य्यं होमः कार्य्यस्तथा तिलैः । चैत्र्यान्तु समतीतायां तथा या द्वादशी भवेत् । तस्यां व्रतावसाने तु तिलान् दद्याद् द्विजातिषु । एवमेव महीपाल ! रात्रावपि तथैव च । संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं मनुजपुङ्गव ! । स्वर्गं गुणोनि न चाप्नोति अनर्थौघं भजति । दारिद्र्ये मतिर्द्धं सः करोति यथाप्सितः । न च दुःखमवाप्नोति नारदं महर्षीन्द्र ! । यत्र चैतद्व्रतं पुण्यं पूज्यते तु सर्व्वदा । धारणात् मानवः यत्र दृश्यते न तत्राधिव्याधिः" ।

कृष्णत्रयं स्कान्द० "द्वादश्यां तु महाबाहो कृष्णं त्रिविधं च येत्" । त्रिविधेति शेषः "कृत्वा मत्स्यं च सौवर्णं च विष्णोः पदमाप्नुयात् । एतत् कृष्णव्रतं नाम कृत्वान्ते सुखमाप्नुयात्" ।

कृष्णषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "कृष्णषष्ठ्यां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः । मासे मार्गशिरस्यादावंशुमालिनि पूजयेत् । विधिवत् प्राश्य गोमूत्रमनाहारो निशि स्वपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः" । इत्यादि तद्वर्षव्यापिसाध्यमिदम् ।

कृष्णाष्टमीव्रतं देवीपु० "कृष्णाष्टम्या विधानं वै निखिलं क्रियते यथा । क्रमेण मे तथा ब्रूहि तद् यत्सर्व्वं सुरेश्वर" । ईश्वर उवाच "हेमन्ते त्वथ सम्प्राप्ते माघि मार्गशिरे तथा । नक्तं कृत्वा शुचिर्भूत्वा गोमूत्रं प्राशयेन्निशि" । नक्तं कृत्वा नक्षत्रमनुकल्पम् "आहरेदागम यत्र यथायस्य तथाप्यथ तथाशयेत् । तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्राशिता प्राशितेन च" इति । तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्राशितेनचेति क्वचित्प्राशितेन क्वचिदप्राशितेनेत्यर्थः । "कृष्णाष्टम्यां विधानं वै शङ्करं पूज्य भक्तितः । अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् । चरेच्च शङ्करं नाम ध्याय रात्रौ दिवा यथा" इत्यादि । तद्वर्षव्यापि साध्यम् "कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासे स्नातो नियतमानसः । कृष्णपक्षस्य पूजायां देवस्य कुरुते तु यः । निराहारो जपन्नाम कृष्णस्य जगतः पतेः । उपविश्य जपन् स्नातः स्नातः पुष्पप्रदर्शितादिषु । पूजायामपि कृष्णस्य समभ्यारात् प्रकीर्त्तयेत् । प्रायश्चित्तो निवर्त्तन्तां नावकेनैव मालिकाम् । प्रभाते प्राश्य मां स्नातो दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् । भुक्तेन तत्पूजयेत् कृष्णस्यैव जगत्पतेः" इत्यादि । इदं तद्वर्षव्यापिसाध्यम् । भविष्योत्तरोक्तम् । "कृष्णाष्टमीव्रतं पार्थ ! शृणु पापहरं परम् । धर्म्मे जनन्यं लोके चतुर्म्मासिन्यं परम् । मार्गशीर्षेऽथ वै मासि दन्तधावनपूर्व्वकम् । उपवासस्य नियमं कुर्व्वीत च व्रती" । अत्र जीवन्मृत्युदेवेन स्वर्गलोको विभवः । इत्यादि तद्वर्षव्यापिसाध्यमिदम् । प्रकारान्तरं कृष्णाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम् ।

कृष्णैकादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "एकादशी तथा कृष्णा फाल्गुने मासि पार्थिव ! । अस्मिंश्च सर्व्वदा पूजा सर्व्वकामद । पुण्डरीकाक्षदेवस्य देवार्चनं द्यौर्भवत् । न प्राप्नोति तथा घोरं दुःखं न संशयम्" ।

कोकिलाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "आषाढ्यां पौर्णमास्यां तु सन्ध्याकाले तु पार्थिव ! । बहुकालोदयमैवं आरभेत्"

ष्टकम् । स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्य्ये स्थिता सती । भोक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम् । इति सङ्कल्प्य पुरुषो नारी वा ब्राह्मणान्तिके । प्राप्यानुज्ञां ततः प्राज्ञः सर्व्वकामसमन्वितः" इत्यादि ।

कोटीश्वरीतृतीयाव्रतं स्कन्दपु० "शृणु भद्रे ! परं गुह्यं सर्व्वकामफलप्रदम् । दुर्भगानाञ्च नारीणां सौभाग्यकरणं परम् । कोटीश्वरीति विख्यातं ततः कोटीश्वरीव्रतम् । तृतीया शुक्लपक्षे तु मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यां व्रतं तु कर्त्तव्यं यावद्वर्षचतुष्टयम् । उपवासेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे सुसुन्दरि ! । अखण्डानां तण्डुलानां तिलानां वा सुलोचने ! । लक्षमेकं विरच्याथ क्षिपेत् पयसि शोभने । क्षीरसंमिश्रितैः कार्य्या देव्यामूर्त्तिः सुलोचना । कृत्वा तु पुष्पप्राकारं पुष्पमालाभिमण्डितम् । संस्थाप्य पार्व्वतीं देवीं पूजयेद्भक्तिसंयुतः" इत्यादि ।

कौमुदीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम् । "मासि चाश्वयुजे शुक्ल एकादश्यामुपोषितः । कुर्व्वीयात् तु व्रतं श्रेष्ठं कौमुदाख्यं महाफलम् । अहिंसकः शुचिर्भूत्वा धौतवासा जितेन्द्रियः । द्वादश्यामर्च्चयेत् स्नात्वा वासुदेवं जगद्गुरुम्" ।

क्षेमव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "यक्षाणां राक्षसानाञ्च चतुर्दश्याञ्च पूजनम् । कृत्वा क्षेममवाप्नोति क्रियायाः फलमेव च" ।

गणपतिचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० "चतुर्थ्यान्तु महाराज ! निराहारो व्रतान्वितः । दत्त्वा तिलान्नं भुङ्क्ते यः स्वयं भुङ्क्ते तिलोदकम्" । दिवा निराहारो रात्रौ भुङ्क्ते इति विरोधपरिहारः । "वर्षद्वये समाप्तिश्च व्रतस्य तु यदा भवेत् । विनायकस्तस्य तुष्टो ददाति फलमीप्सितम्" ।

गन्धव्रतं शिवधर्म्मोक्तम् "पौर्णमास्यामुपवसेदष्टम्येकं सुयन्त्रितः । वर्षान्ते सर्व्वगन्धाढ्यां प्रतिमां विनिवेदयेत् । सुविचित्रैर्महायामैर्दिव्यगन्धविभूषितैः । युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते" ।

गलन्तिकाव्रतं शिवरहस्योक्तम् "पवित्रतोयपूर्णैर्यः कुम्भैः शीर्षे शिवोपरि गालयेद्वा दद्याद्धारां स ब्रह्मपदमश्नुते" ।

गायत्रीव्रतं गरुडपु० "अथोत्तमं परं गुह्यमपरं शृणु भद्रदम् । चतुर्द्दश्यां महाभाग ! सर्व्वरोगाभिशान्तये । ज्वरदाहमहोदरकुष्ठजातिसारैर्युतः । यत्नो निश्चितं कार्य्यं तदात्मनिश्चितहरे । स्नात्वा तु एकवस्त्रः सन् कामविवर्ज्जितः । आदित्यमुपतिष्ठेत गायत्रीञ्च जपन्मुहुः । उदयात् पूर्व्वमारभ्य यावदस्तं गतो रविः । निराहारो जितक्रोधो तावत्तिष्ठेत् समाहितः । रवावस्तङ्गते देवमर्च्चयेत् पुरुषोत्तमम् । उपोष्य विधिवत् स्नात्वा तथा पर्व्वणि सुव्रतः" । पर्व्वणि, पौर्णमास्याम् । एतच्च शुक्लचतुर्द्दशीव्रतं, पुराणे शुक्लपक्षस्य व्रतप्रकरणे पठितत्वात् ।

गुडतृतीयाव्रतं भविष्यपु० "गुडपूपास्तु दातव्या मासि भाद्रपदे तु या । तृतीया पायसेनापि वामदेवस्य प्रीतये" ।

गुणावाप्तिव्रतं विष्णुपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । द्विधा तु देवदेवस्य मूर्त्तिर्भवति यादव ! । घोरा सौम्या शिवा चान्या घोरा भवति पावका । शिवा चाग्निर्यतस्तस्मादग्नीषोमात्मकं जगत् । द्विधा घोरा विनिर्दिष्टा द्विधा सौम्या ततः पुनः । घोरा वह्निश्च सूर्य्यश्च सौम्या सोमजलाधिपौ । तेषां च पूजनं कार्य्यं प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । शुक्लपक्षात् तथारभ्य फाल्गुनस्य द्विजोत्तम ! । आदित्यं पूजयेद्राजन् ! प्रथमेऽह्नि परः शुचिः । द्वितीयेऽह्नि तथा वह्निं तृतीयेऽह्नि जलाधिपम् । चतुर्थेऽह्नि शशाङ्कञ्च यथावन्मानवोत्तम" ।

गुरुव्रतं भविष्योक्तम् "अनुराधासु आचार्य्यं देवानां पूज्य भक्तितः । पूर्व्वोक्तक्रमयोगेन सम्यक् मन्त्राद्ययाचरेत् । हैमं हेममये पात्रे स्थापयेच्च बृहस्पतिम् । पीताम्बरयुगच्छन्नं पीतयज्ञोपवीतकम् । पाद्यकाञ्चनसंयुक्तं सच्छत्रं सकमण्डलुम् । सम्पूज्य पुष्पनिकरैर्धूपैर्दीपाक्षतादिभिः । सर्व्वस्वसोपस्करञ्च द्विजाय प्रतिपादयेत्" ।

गुर्व्वष्टमीव्रत भविष्यपु० "मासि भाद्रपदे राजन् ! शुक्लपक्षे यदाष्टमी । गुरुवारेण संयुक्ता सा तिथिर्भववर्द्धिनी । सम्पूर्णा सर्व्वपापघ्नी प्रेतयोनिविनाशनी । सप्तमीयां नियमं सम्यक् दन्तधावनपूर्व्वकम् । एकभक्तेन राजेन्द्र ! तस्यां देवो बृहस्पति । स्नानं नद्यां तडागे वा गृहे वा नियतात्मना । सौवर्णं कारयेद्देवं राजतं वा महोत्तम ! । तदभावे यथाशक्त्या श्रीखण्डेनापि कारयेत्" ।

गुरुद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "द्वादश्यां गुरुवारस्य पञ्चाङ्गालनसंयुतैः । हैमं विप्राय वै दद्यादुपवासपरायणः । एतद्वै गुरवे प्रोक्तं व्रतं पापहरं शुभम्" ।

ग्रहनक्षत्रव्रतं भविष्योत्तरे "सर्व्वाभ्युदयदातारः ग्रहास्तान् पूज्य भक्तितः । सर्व्वरत्नदानञ्च यः करोति महात्मने । [illegible] दिवा [illegible]" ।

स्टङ्काटः पेषयन्त्रतदूखलं धान्यकण्डकम् । "उदकुम्भञ्च पूर्वञ्च एतेषामनुगञ्च यत् । एतानि स्टङ्ग्याः गेहे प्रस्ताप्य पुरुषोत्तम ! । उपस्करहते नारी न शोचति कदाचन । एतद्दुस्टङ्कव्रतं नाम सर्वसौख्यप्रदायकम्" ।

गोपद्मत्रिरात्रव्रतं भविष्योक्तम् "पार्थ! भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे दिनोदये । तृतीयायां चतुर्थ्याञ्च श्रद्धया परिवत्सरम् । उपवासेन स्टङ्कीयात् व्रत नाम्ना तु गोपदम् । स्नात्वा नरोऽथ नारी वा पुष्पधूपविलेपनैः । दत्त्वा च हतमिश्रेण पिष्टकैर्वनमालया । अभ्यङ्गयेद्रवां स्टङ्गे खुरपुच्छे चैव भारत ! । दद्याद्दशाङ्गिकं भक्त्या ग्रास पूर्वापराह्णयोः । अनग्निपक्वं भुञ्जीयात् तैलक्षारविवर्जितम्" ।

गोपालनवमीव्रतं गरुडपु० "तथा समुद्रगामिन्यां नवम्यां स्नानमाचरेत् । शुचौ तत्पुलिने तीरे सिकताभिरलङ्कृते । चतुर्भुजं विष्णुं गोपीगणनिषेवितम् । वनमालाचितोरस्कं वन्यपुष्पैरलङ्कृतम् । बर्हिबर्हकृतापीडं पीतकौषेयवाससम् । समानवेशैर्वत्सैः क्रीड़न्निरन्तरम् । इत्थं गोपकुमारैश्च लीलाकुञ्चितमूर्द्धजम् । ध्यात्वा देवं परं विष्णुं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् । वन्यपुष्पैश्च गन्धाद्यैः पूजयेच्च यथाविधि" ।

गोमयादिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "यः क्षिपेद्गोमयाहारः सादरः सप्तमीः क्रमात् । राजेन्द्र ! यावकाहारः पीर्णपर्णाशनोऽपि वा । क्षीराशी नैकभक्तो वा भिक्षाहारोऽथ वा पुनः । जलाहारोऽथ वा भूत्वा पूजयित्वा दिवाकरम् । पुष्पोपहारैर्विविधैः पत्रैर्गन्धिकोत्पलैः । नानाप्रकारैर्गन्धैश्च धूपैर्गुग्गुलचन्दनैः । मधुपायसाद्यैश्च विचित्रैश्च विभूषणैः । अर्चयित्वा नरश्रेष्ठ ! हिरण्याद्यैर्भिर्नरः । यथोक्तफलमाप्नोति क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । तदत्र प्राप्यते वीर ! सप्तम्यां केवलं रवेः" ।

गौरीचतुर्थीव्रतं मत्स्यपु० "अमाचतुर्थ्यां माघे तु शुक्लायां योगिनीगणैः । प्राशयित्वा गुडं च भूयः कुङ्कुमाक्षतैर्नैवेद्यैः । तस्य तु या तत्र सम्पूज्या नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः । कुन्दपुष्पैः प्रयत्नेन सम्यग्भक्त्या सुपाण्डितैः । कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः । धूपैः दीपैस्तथा धूपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि च । सुरक्तं कम्बलं शुक्लवस्त्रादीश्च याचके । पूज्या द्विजाश्च विप्रा भार्या विधाय यामिना । सौभाग्यवृद्धये दद्यात् लोकश्च नरोऽपि च" ।

गौरीव्रतं कालोत्तरोक्तम् "गौरीव्रतमथो वक्ष्ये स्त्रीणां सौभाग्यवर्द्धनम् । चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीव्रतं समाचरेत् । उपोष्य तु प्रयत्नेन विधानमिदमाचरेत्" ।

गोवत्सद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "संप्राप्ते कार्त्तिके मासि शुक्लपक्षे नृपोत्तम ! । द्वादश्यां कृतसङ्कल्पः स्नात्वा शुद्धे जलाशये । नरो वा यदि वा नारी भक्त्या सुस्थचेतसि । ततो मध्याह्नसमये कृत्वा देवार्च्चनादिकम् । प्रतीक्षेतागमं भक्त्या गवां गोध्यानतत्परः । सवत्सां तुल्यवर्णाञ्च गोत्रिणीं गां पयस्विनीम् । चन्दनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्च्चयेत्" ।

गोविन्दद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये

"द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् । प्रतिमासं तिथौ तस्यां तेभ्यो दद्याद्दशाङ्गिकम् । गवां क्षीरेण संयुक्तं दत्त्वा वाऽथ घृतेन वा । अन्नपानं च सम्प्रीत्या दद्यात्संवत्सरं व्रती । संवत्सरमुपोष्यैव गोविन्दद्वादशीं नरः । पुनस्तेभ्यो यथा भक्त्या भूयो दद्याद्दशाङ्गिकम् । गोविन्दद्वादशी या तु उपोष्य विधिवन्नरः । प्राप्नोति विधिवद्दत्त्वा गोसहस्रस्य यत् फलम्" ।

चन्द्रिकाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पञ्चदश्योरुभयोरपि । योऽन्नमेव न भुञ्जीत चन्द्रिकाराधने रतः । स याति परमं स्थानं यत्र सा चन्द्रिका स्थिता" ।

चतुर्दशीजागरणव्रतं कालिकापु० "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां च जागरणं कृत्वा स्नानदानादिभिः" । शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां "कदाचिन्न त्यजेन्नरः पौषं वा प्रयत्नतः । सुरभिमिश्रितं पुष्पैरभ्यर्च्य सम्पूज्य दद्यात् । नैवेद्यञ्च प्रदद्यात् बलिं मार्गे निवेदयेत् । वितानं दापनार्थं वस्त्रपुष्पध्वजादिना । धूपोद्गमेन चण्टाञ्च दत्त्वा देवाय प्रयत्नतः । प्रदक्षिणं ततः कुर्यात्पुष्पाञ्जलिं ततः हि । ततस्तत्रोपविष्टाश्च जागरं परिचारयेत्" ।

चतुर्दशीव्रतं भविष्योत्तरे "चतुर्दश्यां निराहारः सम्यगभ्यर्च्य शिवालयम् । पुष्पधूपादिनैवेद्यैः रात्रौ जागरणेन च । यथागमं विधिं प्राप्य मुच्यते सर्वकिल्बिषैः" ।

चतुर्दश्यष्टमीव्रतं भविष्योत्तरे "शृणु ! महाभाग विधानं पाण्डुनन्दन ! । येन विधानमात्रेण नरा लोके सुखी भवेत् । येषु येषु च मासेषु शुक्लपक्षे चतुर्दशीव्रतम् । तदीयं । ब्राह्मणं भोजयित्वा तु पारयेद् व्रतिनो व्रतम् । मासि मासि भवति हे अष्टमी च चतुर्दशी । नियमेन भूत्वा निराहारेणैव च । यावज्जीवं भुञ्जीत रत्नहेमात्मकम् । सर्वदा नैत्यं सेव्यं भुङ्क्ते भुञ्जीत सहलौकम् । चन्द्रादिसमं मेरुं प्रेङ्खा‐

त्परमयाचितम् । अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन भाजयेत् । देवैस्तु भुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्ने मुनिभिस्तथा । अपराह्णे च पितृभिः सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः । सर्ववेलामतिक्रम्य नक्तभोजी सदा भवेत् । हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् । अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी सदा भवेत्" ।

चतुर्मासी(चातुर्मास्य) व्रतं भविष्योत्तरे "शृणु पार्थ ! प्रवक्ष्यामि गोविन्दशयनव्रतम् । कटिदानं समुत्थानं चातुर्मास्यव्रतक्रमम् । मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मधुसूदनम् । तुलां प्राप्ते महाराज ! पुनरुत्थापयेच्च तम् । अधिशयिते च दैवे एष एव विधिक्रमः । नान्यथा स्थापयेद्देवं नान्यथोत्थापयेत्तथा । आषाढस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । स्थापयेत् प्रतिमां विष्णोः शङ्खचक्रगदाधराम् । काञ्चनीं राजतीं ताम्रमयीं पित्तलजां तथा । पीताम्बरधरां सौम्यां पर्य्यङ्के चास्तृते शुभे । शुक्लवस्त्रपटच्छन्ने सोपधाने सुपूजिते । प्रार्थयेत्ततो विष्णुः कृताञ्जलिपुटस्तथा । चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि । इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! । स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्मार्थं सुदृढव्रतः । गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्व्वकान् । तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तॄणां पृथक् पृथक् । मधुस्वरो भवेद्राजा ! पुरुषो गुडवर्ज्जनात् । तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् । मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं लभेत् । योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् । कटुकाम्लतिक्तमधुरक्षारकषायरसकम् । यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं दौर्गन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित् । ताम्बूलं वर्ज्जयेत् भोगी रक्तकण्ठश्च जायते । घृतत्यागाच्च लावण्यं सर्व्वस्निग्धतनुर्भवेत् । फलत्यागाच्च मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते । शाकपत्राशनाद्रोगी अपक्वादमलो भवेत् । पादाभ्यङ्गपरित्यागाच्छिरोऽभ्यङ्गं विवर्ज्जयेत् । दीप्तिमान् दीप्तकायेन सोऽपि चोद्रूपतिर्भवेत् । दधिदुग्धैकनियमो गोभक्तो मापति र्भवेत् । इन्द्रातिथित्वमाप्नोति स्थालीपाकस्य वर्ज्जनात् । लभते सन्ततिं दीर्घां तैलपक्वस्य वर्ज्जनात् । भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् । सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् । निष्पाधिभिर्दिनोच्छो सुरामरां विसर्ज्जयेत् । पद्मादिपरित्यागात् धर्मः स्यात् कुरुनन्दन ! । एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते । धारणान्नखरोम्णाञ्च गङ्गास्नानफलं लभेत् । मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत् । अयं चातुर्मास्यव्रतारम्भो गुर्व्वस्तमयादावपि कार्य्यः । यदाह बृहद्गर्गः "न शयनस्य मोक्षस्य शुक्रगुर्व्वोर्न बाधते" । "अखण्डं चिन्तयेन्नादौ चातुर्मास्यविधौ नरः । पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् । भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् । नमो नारायणायेति जपन् शतफलं लभेत् । विष्णुपादाम्बुसंस्पर्शाद्दिनपापात् प्रमुच्यते । पादोदकाभिषेकात्तु वै गङ्गास्नानं दिने दिने । पत्रेषु च नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् । नित्यं शास्त्रसमाख्यानाल्लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् । व्यासस्तुष्यति तस्याशु विष्णुलोकं स गच्छति । कृत्वा प्रेक्षणकं विष्णोर्लोकमप्सरसां लभेत् । तोयाम्बुप्लावनाद्दिव्यं निर्म्मलदेहमाप्नुयात् । पञ्चगव्याशनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् । अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धन्यानशेषतः । षष्ठान्नकालभोक्ता यः कल्पस्थायी भवेद्दिवि" । षष्ठान्नकालभोक्ता पञ्चाशदहोरात्रान्तरितैकभक्तः । "विप्रोच्छिष्टेन भुञ्जानः प्रयागस्नानमाप्नुयात् । विष्णुदेवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने । कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः । प्रदक्षिणशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः । हंसयुक्तविमानेन स तु विष्णुपुरं व्रजेत् । गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात् । यामद्वयं अलत्यागान्न रोगैरभिभूयते । गुडव्रती नरो दद्याद्गुडं ताम्रभाजनम् । सविस्तरं श्रवणेन ! व्रतस्यास्य विधिः" ।

चतुर्मूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । वासुदेवांशकात् जाताः सर्व्वे देवास्तथा नृप ! । अधिकेन तु येन स्याधा जातास्तथा सुराः । तथापि चाधिकांशेन चतुरात्मा हरिः स्मृतः । नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णश्च वीर्य्यवान् । चतुरात्मा हरिर्जातो रूढधर्मस्य यादव ! । आदित्येषु तु यावन्तो मित्रादयश्चतुरो । तावेव नाम्नो जानीहि हरिकृष्णौ च यादव । आदित्येषु यावन्तो शक्रविष्णू सुरोत्तमौ । तावेव विद्धि साध्येषु नरनारायणौ पुनः । चैत्रशुक्लचतुर्थ्यान्तु सोपवासस्तु पूजयेत् । देवेशं चतुरात्मानं चित्त भक्त्या नराधिप ! । व्रतमेतन्नरः कृत्वा पूर्णं द्वादशवत्सरम् । न दुर्गतिमवाप्नोति लोकोपायञ्च विन्दति" ।

चतुर्युगव्रतं विष्णुधर्म्मोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्युगव्रतं तव । कृतादिकं चतुर्युगं पूजयेत् प्रयताहितः । प्रथमे

चैत्रशुक्लस्य दिने एकस्य कृतं युगम् । श्वेतेन वस्त्रयुग्मेन गन्धमाल्यादिना तथा । चैत्रशुक्लसमारम्भे प्रथमेऽहनि पूजयेत् । कृतं शुक्लेन सर्वत्र गन्धमाल्यादिना द्विज ! । द्वितीयेऽहनि रक्तेन तथा त्रेतान्तु पूजयेत् । तृतीयेऽहनि पीतेन द्वापरं पूजयेद्बुधः । चतुर्थेऽहनि कृष्णेन तिष्यं संपूजयेद् युगम् । सिद्धार्थकैः कुङ्कुमेन तथैव च हरिद्रया । तथैवामलकैः स्नानमस्य दिवसक्रमात् । क्षीरञ्च प्राशयात्तान्तु कुर्य्यात् प्रत्यहमेव च । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदेकं चतुर्युगं मोदति नाकपृष्ठे । संपूज्य देवं युगमूर्त्तिसंस्थं चतुर्युगं प्राप्नि मर्त्त्यैं समस्ताम्” ।

चन्द्रव्रत वराहपु० “चन्द्रव्रतं पञ्चदश्यां शुक्लायां नक्तभोजनम् । दश पञ्च च वर्षाणि व्रतमेतत् समाचरेत् । अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च । इष्टानि तेन राजेन्द्र ! एतद्व्रतं समाचरेत्” । पद्मपु० “चान्द्रायणस्य कृत्वा हैमञ्चन्द्रं निवेदयेत् । चन्द्रव्रतमिदं प्रोक्तं चन्द्रलोकप्रदायकम्” ।

चन्द्ररोहिणीशयनव्रतं पद्मपु० “रोहिणीचन्द्रशयनं सोमव्रतमिहोत्तमम् । तस्मिन्नारायणस्यार्च्चमर्च्चयेदिन्दुनामभिः । यदा सोमदिने शुक्ला भवेत्पञ्चदशी क्वचित् । अथ वा ब्रह्मनक्षं पौर्णमास्यां प्रजायते । तदा स्नानं नरः कुर्य्यात् पञ्चगव्येन सर्षपैः” ।

चन्द्रार्कव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “अमावास्यान्तवेलायां सोपवासो नरोत्तम ! । पक्षद्वये पूजयन्ति चन्द्रार्करागिणौ । आदित्यमण्डलके शशिनं षोडशारके । आदित्यं सर्वं रक्तेन चन्द्रं शुक्लेन यादव ! । माल्यादिना महाभाग ! होमयेत् तिलतण्डुलान् । घृतक्षीरयुतान् राजन् ! तथार्च्चयेद्यथाविधि । व्रतान्ते ब्राह्मणेन्द्राय कनकं प्रतिपादयेत् । रजतं वा महाभाग ! यदृच्छ्ह्वृतिमात्मनः । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं दद्याच्च दीपान् विधिवत् प्रभूतान् । चान्द्रं पदं प्राप्य विवर्द्धते सदा धनान्वितः स्यात् त्रिदिवे इहैव” ।

चम्पाषष्ठीव्रतं स्कन्दपु० “यदि लभ्येत लोकेऽस्मिन् दैवेन नृपसत्तम ! । षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैधृतेन समन्विता । विशाखा भौमयोगेन सा चम्पेतीह विश्रुता । देवासुरमनुष्याणां दुर्लभा षष्ठिकाषष्ठी । कृते लेतायां पद्मा महाषष्ठी द्वापरे पुनः । चत्वारिंशत् कलौ लिङ्गषष्ठी दुर्लभा ततः” ।

चान्द्रायणव्रतं ब्रह्मपु० “अथ शुक्लचतुर्दश्यां पौषमासे समाश्रितः । चान्द्रायणव्रतं मासं चाहयेत् सर्वपापजित् । पूर्णेन्दुपौर्णमास्यान्तु पूजयेत् प्रत्यहं शनैः” ।

चित्रभानुसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “सप्तम्यां पूज्य चार्वेशं चित्रभानुं दिवाकरम् । रक्तैश्च गन्धकुसुमैर्महदारोग्यमाप्नुयात्” ।

चैत्रभद्रकादतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे “चैत्रे मासि तृतीयायां दन्तधावनपूर्वकम् । उपवासस्य नियमान् कल्लोयाञ्जलिभावतः । अञ्जनं च सताम्बूल सिन्दूरं रक्तवाससी । विभ्रयात् सोपवासाय अवैधव्यकरं परम् । विधवा गर्भिणी कुमारी च यदृच्छया । कुर्य्यादाध्वर्त्तनविधिं श्रूयतामत्र च क्रमः । विधिभाद्रपदे होम सर्वसौख्यप्रदायकः । सप्तधान्यविधानेन शूर्पस्था पूजयेदुमाम्” ।

चैत्रशुक्लप्रतिपदिक्लृतं - तिलकव्रतम् भविष्यपु० “वसन्ते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथि । शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः । नारी नरो वा राजेन्द्र ! संतर्प्य पितृदेवताः । नद्यास्तीरे तडागे वा गृहे वा तदलाभतः । पिष्टातकेन विलिखेद्वत्सरं पुरुषाकृतिम् । ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृतं शुभम् । धार्य्यं संवत्सरं यावत्शशिनेव नभस्तलम् । एवं नरो वा नारी वा व्रतमेतत् समाचरेत् । सदैव पुरुषव्याघ्र ! भोगान् भुवि भुनक्त्यसौ” ।

जयन्तीसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी या त्रिलोचना । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा तथा । उपोष्या येन विधिना शृणु तं पार्थिवप्रिय ! पारणानि तु चत्वारि कथितानि च पण्डितैः । प्रथमामेकभक्तन्तु नक्तं प्रकीर्त्तितम् । उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणम्भवेत्” इत्यादि इदं वर्षसाध्यम् ।

जयपौर्णमासीव्रतं भविष्यपु० “पौर्णमासी महाराज ! सोमस्य दयिता तिथिः पूर्णमासो भवेद् यस्यां पूर्णमासी ततः स्मृता । तस्यां तु पौतसि स्नात्वा सन्तर्प्य पितृदेवताः । आलिख्य मण्डले सोमं नक्षत्रैः परिवृतं विभुम् । पूजयेत् कुसुमैर्धूपैर्नैवेद्यैस्तथार्चितैः । शुक्लवस्त्रैर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा क्षमापयेत् । शाकाहारेण हव्यैर्वा भुञ्जीत वाग्यतः” इत्यादि ।

जयादशमीव्रतं भविष्यपु० “मार्गार्च्चमपि दत्तानि दद्याद्यत्र भारत ! । जयेति या च विख्याता प्रतिमां जयदा-

तिथौ ।' यस्यामालया जयाशब्दं कुर्व्वन्ति व्रतिनो बुधाः । परिपूर्णं व्रतं यस्यां सा ज्ञेया जयसप्तमी ॥ जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी" जया, कार्त्तिक शुक्लसप्तमी" ।

जयावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "आश्वयुज्यामतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पूर्व्ववत् पूजयेद्देवं लोकनाथं त्रिविक्रमम्" । पूर्व्ववदिति रूपावाप्तिव्रतवत् "त्रिरात्रान्ते तु कार्त्तिक्यां यथाह भवपद्धतम् । सर्व्वधान्यवरञ्चात्र भक्त्या रत्नैरलङ्कृतम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तं प्राप्नोति लोकं सुचिरं मघोन(?) । तस्मिंश्च काले सुचिरं मनुष्यः प्राप्नोति सर्व्वत्र जयं त्रिलोक्याम्" ।

जयासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "जया च विजया चैव जयन्ती चापराजिता । महाजया च नन्दा च भद्रा चाष्टा प्रकीर्त्तिता । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् । यदा भवेत् तदा ज्ञेया जयानामेति सप्तमी" । पञ्चतारकमिति रोहिण्यश्चाभिप्रायेणाह(?) । तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तर्पणं देवपूजनम् । सर्व्वं शतगुणं प्रोक्तं पूजाश्चापि दिवाकर । इति ह्यतन्माहूर्द्धे शुक्ला वा सप्तमी परा" । कथ सूर्य्यः "वर्द्धमानन्तु कर्त्तव्यं विधिमानेन भास्करम् । सौवर्णं कारयेद्भक्त्या द्विभुजं पद्मधारिणम् । पारणत्रितयं तस्यां क्रियते गोपतेः पुरः" ।

जातित्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरे "ज्यैष्ठे मासि च कर्त्तव्यं त्रयोदश्यान्तु पाण्डव ! । नियमश्च गृहीतव्य आचार्य्यानुमया ततः । कृत्वैकभक्तं द्वादश्यामुपवासत्रयञ्चरेत् । मण्डपं कारयेत् तत्र सपताकं मनोहरम् । तत्र जातिप्रकर्त्तव्या चतुर्द्दिक्षु समन्ततः(?) । रोप्याणि पुष्पाणि च मध्यात्रे निधापयेत् । तत्र देवास्त्रयः पूज्या ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । धूपदीपैः शुभैः पुष्पैः फलैश्च विविधैस्तथा" ।

सामदत्तद्वादशीव्रतं(?) धर्म्मोत्तरोक्तम् "वैशाखशुक्लमेकन्तु पञ्चदशविधिना नरः । तत्र स्नानं सदा कृत्वा ततो देवालयं व्रजेत् । तत्राराध्य हरिं भक्त्या पञ्चभिर्व्वित्तसम्भवः । आमदत्वाय पादौ तु चरं सर्व्वधारिणे" इत्यादि ।

ज्ञानावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोक्तम् "भगवन् ! कर्म्मणा केन तु विज्ञो भवेन्नरः । एतदेव मदुक्ताया मनुष्याणां सदाहृतम्" । मार्कण्डेय उवाच । "चैत्रान्तु समतीतायां वाचस्पतिं दिने दिने । पूर्व्ववत् पूजयेद्देवं सर्व्वज्ञमपराजितम्" । पूर्व्ववदिति चैत्रमासोक्तरूपावाप्तिव्रतवदनन्तरार्च्चिताञ्जनमूत्थादिकं कर्म्मातिक्रमः(?) । "ज्ञोभव मप्ययं कुर्य्यात् तथा विश्वावसोश्च च ।। ब्राह्मणान् भोजयेच्चात्र तथा त्रिमधुरं च ॥" । त्रिमधुरं मधुघृतशर्करा "वैशाख्यां कनकन्दद्यात् त्रिरात्रोपोषितो नरः । ज्ञानावाप्तिमदस्त्येतद्व्रतं बुद्धिविवर्द्धनम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य तु बुद्धियुक्तो ज्ञानेन युक्तश्च तथा भवेच्च" ।

ज्येष्ठाव्रतं भविष्योत्तरे "मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठा यदा भवेत् । रात्रौ जागरणं कृत्वा गीतवादित्रनिःस्वनैः । एवंविधविधानेन एभिर्म्मन्त्रैः सुपूजयेत् । ज्येष्ठा त्वं महाभागे ! सुरासुरनमस्कृते ! । ज्येष्ठे त्वं सर्व्वदेवानां मङ्गलाय सदा भव" ।

ज्येष्ठव्रतानि महाभारते "ज्येष्ठामूलन्तु यो मासमेकभक्तस्तु यः क्षिपेत् । ऐश्वर्य्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाभिजायते" । विष्णुधर्म्मे "तथापितमना ज्येष्ठमेकभक्तेन यः क्षिपेत् । अहिंस्रः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः" ।

तपश्चरणसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "कृष्णमार्गविहतो भूत्वा युधिष्ठिर ! तपोव्रतम् । मार्गशीर्षादिमासेषु कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । तस्मिन् स्थितो व्रते विप्रो बह्वृचो वेदपारगः । प्राप्नुवित् सप्तम्यां दद्यादर्घ्यं यथोचितं । सूर्य्ये दत्तत्रितयं पठित्वा सूर्य्यसम्भवम्" इत्यादि ।

तपोव्रतं पद्मपु० "माघे निषाद्वृवाचाः स्यात् सप्तम्या गोप्रदो भवेत् । स्वर्गलोकमवाप्नोति तपोव्रतमिहोच्यते" ।

ताम्बूलसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि ताम्बूलाख्यामनुत्तमाम् । विधानं पूर्व्ववत् कुर्य्यात् सर्व्वसंक्रान्तिषु स्मृतम् । ताम्बूलचन्दनाद्यैश्च सम्पूज्यार्व्वी दिशो जपात् । यावत् संवत्सरं पूर्णं रात्रौ रात्रौ ततः परम् । ताम्बूलं भक्षयेद् विप्रान् कारयेद्वै नान्तरम् । वत्सरान्ते तु कमलं कृत्वा चैव तु काञ्चनम् । सहकोशं च कुर्व्वीत तथा पूर्णीफलावहम्" इत्यादि ।

तारकद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "कथं तत् कृष्ण । कर्त्तव्यं तारकद्वादशीव्रतम् । पापोऽपि यद्व्रतं प्राप्य स्वर्गभागी यदूत्तम !" । कृष्ण उवाच "मार्गशीर्षे सिते पक्षे द्वादशीव्रतम् । कृत्तिकासु च सौ ज्ञानमथाङ्गं समाचरेत् । प्रदद्य भास्करं भक्त्या पूजा देवार्च्चनं तथा" ।

त्रिदिनव्रतद्वारव्रतानि काशीखण्डे "अयनेत्यादिकेन त्रिलोकीं धारयेन्नरः । इत्येव प्रभृतीन्यपि व्रतानि तु समाचरेत् । रोहिण्याश्चाष्टमीयोगो यदा भवति लोचने । विदेवुला कर्त्तव्या इत्यादि यत्नतः । इत्थं

शुक्लचतुर्दश्यां गुरुयोगो यदा भवेत्। अथ वा सोमसयोगो विशेषात् पूज्य शङ्करम्। पायसं घृतसंयुक्तं शिवाय विनिवेदयेत्। धूपदीपोपहाराद्यैः पूर्ववत् पूजयेच्छिवम्। प्राशनन्तु घृतं कार्य्यं सर्वकामप्रदं व्रतम्। आदित्यरेवतीयोगचतुर्दश्यां यदा भवेत्। अष्टम्यां वा मघायोगे शिवं संपूज्य पूर्ववत्। तिलास्तु प्राशने प्रोक्ता आदित्यव्रतमीरितम्। आरोग्यं लभते तस्य पुत्रस्त्वगुणैः सह। रोहिणीचन्द्रयोगश्च चतुर्दश्यां यदा भवेत्। अष्टम्यां सोमयोगाद् वा तदा चन्द्रव्रतं चरेत्। प्रागुक्तेन विधानेन शिवं संपूज्य यत्नतः। दधि क्षीरन्तु नैवेद्यं प्राशनं क्षीरमेव च। कीर्त्तिमारोग्यमैश्वर्यं प्राप्नुयाच्छान्तव्रतः। अश्विनीभौमसयोगचतुर्दश्यां यदा भवेत्। अष्टम्यां भरणीयोगस्तदा भौमव्रतं चरेत्। संपूज्य परया भक्त्या शिवं वक्ष्योपचारतः। रक्तोत्पलप्राशनन्तु साम्राज्यं प्राप्नुयाच्छुभम्। रोहिणीबुधसंयोगचतुर्दश्यां यदा भवेत्। अष्टम्यां वा समासेन बुधव्रतं समाचरेत्। शिवपूजा विधानेन मङ्गलाष्टकपुरःसरम्। महाशक्तिसमीपे तु प्राशनं पायसं घृतम्। पुत्रार्थं दाराश्च यशो वर्द्धते तस्य नान्यथा। रेवतीगुरुसंयोगचतुर्दश्यां यदा भवेत्। अष्टम्यां तिष्यसंयोगाद् गुरुव्रतं तदा चरेत्। प्राशनं कपिलाख्यन्तु अलङ्कारसमन्वितम्। वाग्मित्वमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः। श्रवणभार्गवयुतं चतुर्दश्यां यदा भवेत्। शुक्रव्रतं तदा विद्धि पुनर्वस्वष्टमी यदा। संपूज्य परमेशानं यथाविभवविस्तरैः। प्राशनं मधु चैवात्र कर्त्तव्यं संयतात्मना। महाफलमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः। भरणीशनियोगस्तु चतुर्दश्यां यदा भवेत्। आर्द्रायोगमष्टम्यां तदा शनिव्रतं चरेत्। शिवं संपूज्य विधिवत् प्राशनं वस्त्रेण च। शनिरोगापहो हि फलं यच्छति शोभनम्। विरक्तमस्तकं यस्य। तदर्थं व्रतमाचरेत्। हेमरूप्यताम्रश्च कम्बलन्तु क्रमेण च। यस्तु तीक्ष्णतीक्ष्णस्य क्रमाद् यत्नेन दापयेत्। यथा वक्ष्यते वत्स! आचार्य्याय प्रयत्नतः"।

त्रिविधपुत्रव्रतं यमस्मृतौ "हेमाष्टम्यां तु माघस्य च तुर्दश्यां तु हे तथा। अमावास्यापौर्णमास्योः सूर्य्येन्दुग्रहोदयम्। सततमेकभक्ताशी सततश्च जितेन्द्रिय! तद्गुणं फलं यत् यत्फलं समयाजिनाम्। तद्गामि सर्वं यत् तदवाप्नोत्यभोजनात्"।

तिन्दुकाष्टमीव्रतं भविष्यपु० "ज्यैष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ! शुक्लाष्टम्यां त्रिलोचनम्। यः पूजयति देवेशमीशलोकं व्रजत्परः। ज्यैष्ठे मासि तथाषाढे श्रावणे च तथा परे। पूजयेत्तु द्विमासान् नीलोत्पलकदम्बकैः। त्रिपुरान्तकरं शम्भुं त्र्यम्बकं चन्दनम्। गन्धानाश्च कदम्बेन पूजयेत् गुग्गुलेन च। टेम्बुरुकफलं विप्र! प्राशयेत् कायशोधनम्" टेम्बुरुकस्तिन्दुकफलम्।

तिलदाहीव्रतं स्कन्दपु० "विधिना केन कर्त्तव्यं तिलदाहीव्रतोत्तमम्। कस्मिन् मासे तिथौ चैव विधिना केन तद्भवेत्" श्रीभगवानुवाच "पौषमासे च या कृष्णा तिथिरेकादशी शुभा। तामुपोष्य तदा स्नानं कृत्वा नारायणं जपेत्" इत्यादि।

तिलद्वादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरम् "माघमासे तु सम्प्राप्ते आषाढ़्यां भवेद्यदि। मूलं वा कृष्णपक्षस्य द्वादश्यां नियतव्रत। यद्धर्मात् पुण्यफलदं विधानं तस्य मे शृणु। देवदेवं समभ्यर्च्य स्नात्वा प्रयतः शुचिः। कृष्णनाम्ना तु सम्पूज्य एकादश्यां महामतिः। उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पुनः सम्पूज्य केशवम्। हुत्वा नाम्ना तेनैव कृष्णाख्येन पुनः पुनः। दद्यात्तिलांस्तु विप्राय कृष्णो मे प्रीयतामिति। स्नानप्राशनयोः शस्तास्तथा कृष्णतिलाः शुभे!। विष्णुप्रीणनमन्त्रेण समाप्ते कर्मपारगे। कृष्णाजिनस्थिते सार्द्धं पक्वान्नेन च संयुताः। छत्रोपानद्युगे सार्द्धं सप्तीता रुक्मगर्भं। ब्राह्मणाय प्रदेयास्ते यथाशक्त्युपदक्षिणा" इत्यादि।

विष्णुधर्मे व्रतान्तरम् "माघ्यान्तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता। द्वादशी या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी। तिलैः स्नानं तिलैर्होमं नैवेद्यं तिलमोदकैः। दीपश्च तिलतैलेन तथा देयं तिलोदकम्। तिलाश्च देया विप्रेषु तस्मिन्नहनि पार्थिव!। उपवासदिने राजन्! प्राशनीयास्तथा तिलाः। उपोषितेनापरेऽह्नि होतव्यं विधिवत्। दक्षिणा प्रदातव्या ब्राह्मणेषु तथा नृप!। तिलप्रस्थं तदा दत्वा सोपवासो जितात्मवान्। न दुर्गतिमवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा" इत्यादि।

तीव्रव्रतं सौरपु० "यथामावास्यां शिवा शिवप्रोक्तं कीर्त्तितम्। देहान्ते शिवसायुज्यं लभते नात्र संशयः"।

तुरगमप्रणीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "चैत्रमासस्य सप्तम्यां पक्षे नराधिप!। सोमवैनोपविष्टे तु तदा तुष्टोऽत्र सम्यक्त्वम्। तत्रारम्भं कर्त्तुं धर्मज्ञ! सर्वैः शुभे।

कृतोपवासस्तन्मध्ये भास्करं पूजयेन्नरः । व्रते समाप्ते दातव्यास्तुरगा ब्राह्मणाय तु । प्राप्याश्वमेधस्य फलं यथावल्लोकानवाप्याथ पुरन्दरस्य । तपोऽन्ते राजन् सुचिरञ्च कालं सायुज्यमायाति दिवाकरस्य" ।

सुखप्राप्तितृतीयाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "तृतीया श्रावणे कृष्णा या च श्रवणसंयुता" । श्रावणोऽत्र पौर्णमासान्तो मासो ग्राह्यः अतः श्रावणकृष्णतृतीयायाः श्रवणयुक्तत्वं न दुर्घटम् । "तस्यां सम्पूज्य गोविन्दं सुखिसम्पत्तिमवाप्नुयात्" ।

तत्र महाक्रान्तिव्रतं स्कान्दे "यथाभ्यां सम्प्रवक्ष्यामि तेजःसंक्रान्तिसत्तमाम् । महाक्रान्तिवासरे प्राप्य स्नानं कृत्वा विचक्षणः । शालितण्डुलसंयुक्तं कारयेत् कुम्भम् । तन्मध्ये दीपकं स्थाप्य प्रज्वलन्तं घृतेन वा । तन्मुखे मोदकं स्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अर्घ्यञ्च पूर्ववत् कार्य्यमेकभक्तन्तु पूर्ववत् । अब्दपूर्णे तु सम्पूर्णं कुर्य्यादुद्यापनं बुधः" इत्यादि ।

अथ दशदग्धकव्रतमेवं भविष्योत्तरे "माघोदिने सिते पक्षे व्यतीते चोत्तरायणे । सन्ध्याभिस्तिलयवान् मन्त्रमासतुलैर्गौधूममाषमधुमैथुनकाञ्चनानि । अथ प्रभासेस्नानशिलातलचूर्णितानि यत्नावृतौ परद्वारदहनीयविद्धि । दशान् पितॄन् तावगणान् समस्ताश्चोभिसन्तर्प्य पूज्य गगनाङ्गनचक्रनायकम् । कृत्वाग्नौ तिलयवान् बहुपावकाक्रान् भूमौ स्वपेत् हृदि निधाय दिनेशबिम्बम् । यानि त्वयादशदिनैरिह वर्जितानि दृष्ट्वापि तानि परिहृत्य दिने च षष्ठ्याम् । सर्वाग्र्यदत्तफलमिह धर्ममेकं प्राप्नोति भारत ! पुमान् सनये विहितानि" ।

त्रिलोचनव्रतं भविष्यपुराणे "सप्तम्यां शुक्लपक्षे तु फाल्गुन्यां वा व्रजेन्नरः । जपेद्रुद्रेति नाम भक्त्या पुनः पुनः । देवार्चनं ततः कृत्वा तु जपेच्छुचिः । धूमं स्नानकाले तु नद्यां वा स्नानं कृत्वा शुचि । पाटलवृक्षान् पतितान् गृहीत्वा तथैवान्यावधारितान् । साक्षापयेत् तथा भानुमन्त्रेणाधायाग्निम् । इदञ्चोच्चारयेन्मन्त्रं तथा ध्यानतत्परः । नमस्ते वृषकपालो ! त्वं च गतीनां प्रतिष्ठिता सर्वाराधनमन्तरात्मा त्वं दिवाकर । एवं पञ्चाशीत्यं कृत्वा निवेदयेत् । पूर्वोक्तं च कर्म्मसु सत् प्राप्नोति यत् फलं परम् च जपेयेन् मोक्ष पुण्यम् ।

त्रिलोकनन्दिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "शुक्लपक्षे तृतीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः । मण्डलत्रितयं कुर्य्याद्वर्णैरेव पृथक् पृथक् । मण्डलं दक्षिणे भागे श्वेतं कुर्य्यात् ततः परम् । रक्तं मध्ये रवेः कुर्य्यात् तादृक्पीतं भुवस्तथा । विष्णोः पदत्रयं तेषु पूज्यं स्यात् मण्डलेन तु । भूमौ तु प्रथमं पादं द्वितीयं सूर्य्यमण्डले । तृतीये तु ध्रुवे देवे पूजयेत् प्रयतः शुचि" ।

व्रतान्तरं विष्णुधर्म्मोत्तरे "द्वितीयञ्च प्रवक्ष्यामि शृणु त्रैविक्रमं व्रतम् । भूमिस्तु प्रथमं पादं अन्तरिक्षं तथा परम् । तृतीयो दिवि विख्यातो दैवस्य चाक्रमः । शुचिः स्नातः कृत्वा संकल्पमिति सर्व्वम् । दिवा प्रतिष्ठाया सूर्य्यस्य विष्णोः पदत्रयम् । ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः । कृष्णे कृष्णाजिने स्नातः श्राद्धं सम्पूजयेन्नरः । एतत् कृत्वा व्रतं नरः स्त्री त्रैविक्रमं व्रतम् । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते" ।

व्रतान्तरं विष्णुधर्म्मोत्तरे "वक्ष्यामि ते महाभाग ! तव त्रैविक्रमव्रतम् । तृतीयं त्वपराह्णे तु ! तस्मिन् निगदतः शृणु ।। ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां नरः स उपोषितः । भुवं सम्पूजनं कुर्य्याद्धूपमाल्यानुलेपनैः । दीपैः स्त्रैव विशेषेण तु विप्रेषु दक्षिणाम् । बाल पूर्णेन पात्राणि वाङ्मयानि भक्तितः । पूर्णेन्दुमण्डलस्य मासार्द्धे विधीयते । दक्षिणा तत्र दातव्या तथा वासोयुगं द्विजे । दिवः पूजा च कर्त्तव्या आकाशस्य प्रागुद्देशं तु । कृष्णवर्णं युग्मं दक्षिणार्थं तत्र दापयेत् । एवं मासत्रयं चाप्य प्राप्य प्रथमं भवत् । मासत्रयेण चान्येन ततो मासत्रये पुनः । ततः मासत्रयं चान्यं वत्सरस्यान्यथा । विहितं तस्य धर्मस्य पारम्पारं यत्प्रदम्" इत्यादि ।

त्रिविक्रमत्रिरात्रव्रतं विष्णुरहस्ये "त्रिविक्रमत्रिरात्रं कुर्य्यात् शत्रुद्धयं समादनम् । कुमारा व्रतमादाय स याति भवनं हरेः । मार्गशीर्षादिषु पक्षे नरोमार्गशिरश्च च । आरभेत त्रिरात्राख्यं व्रतं तु विधिवत् सुधीः । नक्तपानी जितक्रोधो निष्पापो समाचितः । अभ्यर्च्चयेत् सदा विष्णुं सर्व्वथा मनसा गिरा । अष्टोत्तरसहस्रन्तु व्रत सार्द्धं जपेत् । अष्टम्यामेकभक्ताशी दिनत्रयमुपावसेत् । एकादश्यां शुचिः स्नातो वासुदेवार्च्चने रतः । द्वादश्यां पूजयेद्देवं नन्दनाद्यैर्विशेषतः । नैवेद्यधूपदीपाद्यैर्नित्यमेव केशवम् । अनेन विधिना कुर्य्यात् त्रिरात्राख्यं व्रतं नरः । निवेदयेत् ततो भक्त्या विष्णवे

धिना व्रतम्। समाप्ते कार्त्तिके मासि व्रतमेतदनुत्तमम्”।
प्रतिमास त्रिरात्रद्वयमिति पञ्चाशता मासैः व्रत
तत्राधिमासद्वययोगात् चतुर्भिर्वर्षैरिति कार्त्तिके समाप्तिः।

त्रिविक्रमव्रत विष्णुधर्मोत्तरे “करोति केशवप्रीत्यै कार्त्तिकं
मासमाप्तवान्। पूर्वे वयसि यत्तेन जानताऽजानतापि वा।
पापमाचरितं तस्मात् मुच्यते नात्र संशय। अनेनैव विधा
नेन मार्गशीर्षेऽपि माधवम्। समभ्यर्च्यैकभक्तं वै य
स्त्रिंशो यः प्रयच्छति” इत्युपक्रमे। त्रैमासिक व्रतमिदं य
करोति नरेश्वर।। स विष्णुप्रीणनात् पापैस्त्रिभिः परि-
मुच्यते। द्वितीये वत्सरे राजन्! मुच्यते चोपपातकैः।
तद्वत् तृतीयेऽपि कृत महापातकनाशनम्। व्रतमेत-
त्त्वरैः स्त्रीभिस्त्रिमासैरनुष्ठितम्। त्रिभि संवत्सरै-
श्चैव प्रददाति फलं नृणाम्। त्रिभिर्मासैस्त्रयत्स्याभि
स्त्रिविधात् पातकान्नृप।। त्रीणि नामानि देवस्य मोच-
यन्ति त्रिवार्षिके। यतस्ततो व्रतमिदं त्रिविक्रमसदा-
हृतम्। सर्वपापप्रशमनं केशवाराधन परम्”।

सौरत्रिविक्रमव्रतं भविष्योत्तरे “समभ्यर्च्य जगन्नाथ देव-
मर्कमथापि वा। एककश्नाति यो भक्तं द्वितीय ब्राह्मणा-
र्पणम्। करोति भास्करप्रीत्यै कार्त्तिकं मासमाप्तवान्।
पूर्वे वयसि यत्तेन जानताऽजानताऽपि वा। पापमाच
रित तस्मात् मुच्यते नात्र संशयः। व्रतमेतन्नरैस्त्रीभि-
स्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम्। त्रिभि संवत्सरैश्चैव प्रददाति
फलं नृणाम्। त्रिभिर्मासैस्त्रयत्स्यास्तु त्रिविधात् पात-
कान्नृप।। त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति त्रिवार्षि
कात्। यतस्ततो व्रतमिद त्रिविक्रमसदाहृतम्। सर्व-
भूतप्रशमनं भास्कराराधनं परम्”।

त्र्यम्बकव्रत पद्मपु० “चतुर्दश्यान्तु नक्ताशी समान्ते गोयुग
प्रद। स शैव पदमाप्नोति यजन्त्र्यम्बकं व्रतम्”।

दयादित्यव्रतं ब्रह्माण्डपुरा० “वक्ष्ये सौरव्रत पुण्यं दुर्हं या
न्तकर पर। दयाकर हि भक्तानां मनोरथकरं पर।
भानुवारे सिते पक्षे दशम्या चैव नारद!। प्रात काले
ऽथ मध्याह्ने स्नानं कुर्याद्यथाविधि” इत्यादि।

दशावतारव्रत विष्णुपु० “एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां
पुरुषोत्तमम्। अर्चयेद् ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परम पदम्।
एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद्द्वादशी शुक्लपक्षगा। तस्या
माराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम्”।

दाम्पत्याष्टमीव्रतं भविष्यपु० “कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र! प्रम-
थानोऽभवच्छिवे।। अष्टम्यां कृष्णपक्षस्य पूजयेदम्बिकां द्विज!
उमाञ्च ता सतीं देवीं विधिवद्दृषभध्वजम्। य एतत् कुरुते
भक्त्या उमामहेश्वरं व्रतम्। सदैकमेवं विप्रेन्द्र। स याति
परमां गतिम्”। समैमेकं संवत्सरम् “चतुर्भिः पार-
णैरयं समैकमेक कीर्त्तितं बुधैः। प्रथमन्तु त्रिभिर्मासैः
पारणं कार्त्तिकादिभिः। कार्त्तिके मार्गशीर्षे तु पौषे
मासि तथा परे। षण्मासकस्य पुष्पैस्तु मल्लिकैश्च रनेकशः”।

दिवाकरव्रत भविष्यपु० “आदित्यवारे हस्तेन युक्त सङ्क्रान्त
पाण्डव!। ततः प्रत्यादित्यदिन सप्त वारान् प्रपू-
जयेत्। एकभक्तेन नक्ताशी ब्राह्मणान् पूजयत् दिवा।
दक्षिणा तु यथा शक्त्या दद्यात् विप्राय भक्तित”

दीप्तिव्रत पद्मपु० “संवत्सरदीपप्रदो यस्तु समा तैलस्य
वर्जयेत्। समान्ते दीपकान् दद्याच्छक्त्या स्नेहस्य काञ्चनम्।
वस्त्रयुग्मञ्च विप्राय स तेजस्वी भवेदिह। रुद्रलोकमवा-
प्नोति दीप्तिव्रतमिदं स्मृतम्”।

दुर्गन्धदौर्भाग्यनाशनत्रयोदशीव्रत भविष्योत्तरे “ज्यैष्ठे मासि
सिते पक्षे त्रयोदश्यां युधिष्ठिर!। स्नात्वा पुण्यनदीतोये
पूजयेत्तु महेश्वरम्” इत्यादि।

दुर्गानवमीव्रत भविष्यपु० “नवम्यां तु सिते पक्षे नियत-
संज्ञितेन्द्रिय। मासि चाश्वयुजे वीर! कार्त्तिके का
र्त्तिकोत्तरे। शुभ्रे च पूजयेद् दुर्गां जातिपुष्पैर्विधा-
नतः। धूपार्थं गुग्गुलं दद्याद्धैवेद्यं गुडपूपकान्। दु-
र्गेति नाम सम्प्रथ्य प्रयतोऽश्नीत नृप!। माघे च
फाल्गुने मासि चैत्रे चैत्रोत्तरे नृप!। शुक्लपक्षे तु
अष्टम्यामुपवासपरायणः” इत्यादि वर्षसाध्यम्।

दुर्गाव्रत देवीपु० “देवीव्रतं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रसाधनम्।
श्रावणे शुक्लपक्षे तु अष्टम्यां वायुभोजनः। स्नात्वा
सार्धप्रटीभूत्वा जितक्रोध क्रियान्वित। देवीं संस्नाप्य
तोयेन पुनः क्षीरेण वारिणा। ततो गुग्गुलधूपञ्च घृत
कृष्णन्तु दापयेत्” इत्यादि तदवधिवर्षसाध्यम्।

दूर्वागणपतिचतुर्थीव्रत सौरपु० “सौख्यमेतद् व्रत सर्वं पुरा-
कल्पे षडानन!। चतुर्थी या भवेद्युक्ता सभौमासवश
पुण्यदा। तस्यां व्रतमिद कुर्यात् कार्त्तिक्यां वा षडा
नन!। गजानन चतुर्बाहुमेकदन्तं विनायकम्।
तथा हैमीमयी दूर्वां तदाधार व्यवस्थिताम्”। तदा-
चारे, विप्रेयावने “इत्याय विप्रकल्पार कर्ष ताम्
भाजने। वेष्टितं रक्तवस्त्रेण सर्वतो भद्रमण्डले। पूज-
येत् कुङ्कुमैः पत्रिकाभिश्च पञ्चभिः। बिल्वापामार्ग-
शाखैः शमी दूर्वां हरिप्रिया। शोभोन्या तु हरन्त!

ततो राज्यं भविष्यति । सर्वोपस्कारसम्पन्नं सर्वोपस्कारमाहरेत् । कन्दमूलं फलं शाकं लवणं गुडशर्करा । घृतं कुसुम्भरी क्षीरं धान्यानि विविधानि च । दानान्यानि स्वशक्त्या च कन्यकानान्तु भक्तितः" ।

दूर्वात्रिरात्रव्रतं पद्मपु० "शृणु ! दूर्वात्रिरात्रस्य विधिं वत्स ! यत्नेन सुव्रत ! । मासि भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे त्रयोदशीम् । त्रिरात्रं समुपोष्यन्तु यावत् पूर्णा तिथिर्भवेत् । उमामहेश्वरं देवं सावित्रीं धर्ममेव च । दूर्वामूले तु संस्थाप्य मण्डपं कारयेत्ततः" इत्यादि ।

दूर्वाष्टमीव्रतं भविष्यपु० "ब्रह्मन् ! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः । पूजयेच्छङ्करं भक्त्या यो नरः श्रद्धयान्वितः । स याति परमं स्थानं यत्र देवस्त्रिलोचनः । गणेशं पूजयेद्यस्तु दूर्वया यो हि तं शृणु । तस्योपवास सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम् । दूर्वासमेतं विप्रेन्द्र ! दध्यक्षतफलैः शुभैः" । मतान्तरं दूर्वाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम् ।

देवमूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "देवानाञ्च तथा वह्नेः विद्यानां समीरणम् । जानीहि यदुशार्दूल ! देवमूर्त्तिव्रतं शुभम् । तेषान्तु रूपनिर्माणं कृत्वा तानर्चयेद् बुधः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । चैत्रशुक्ले महाभाग ! प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । कौपीनादेय ताडागकाचादेः स्नानमाचरेत् । दशा निर्वेदवर्षान्ते घृतेन च तथा भवेत् । कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव तथैवागुरुचन्दनम् । प्रलम्बेद् प्रदातव्यं तथा राजन् ! दिनक्रमात् । दिनत्रय तथाऽश्नीयात् वाय प्रातराचरितम् । दिनमेकन्तु नाश्नीयात् ब्रह्मचारी नरोत्तमः । एतत् संवत्सरं कृत्वा व्रतं पुरुषोत्तम । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते" ।

देवव्रतं वह्निपु० "अक्रमद्दक्षिणा तु तथा शार्दूल कुटुम्बिने । हैमवृषं त्रिशूलञ्च दत्त्वा दिव्याय वासकौ । अपाप्य भक्त्या सकल विरतो दिवाकरो । एतद्देवव्रतं नाम महापातकनाशनम् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः । सर्वदः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । मयोऽसौ वासुदेवत्वं व्रजेत् । चौरादिभय तत्र न भवति । इह सर्वकर्माणि सर्वाणि जायते । तत्पञ्चादिक पायस प्राशनं प्रतिपदादौ । कालोत्तरे द्रव्यान्तरं "द्रव्यनिचयाश्नीयाद्देवप्रदा ददात्येतु । यदैव पूजयेन्नद्यां देवदेवं महेश्वरम् । महाभूतवादीव महावर्णं सुराचरम् । चतुर्दशमन्त्रेण पञ्चभिः पूजयेत् । पूर्वञ्च वृषो देवः सहसा चन्द्रसंयुतः । सितवस्त्राणि वस्त्रञ्च ब्राह्मणाय प्रदापयेत् । जातीफलैः प्राशनञ्च रात्रौ जागरणं हितम् । एतद्देवव्रतं नाम आयुःश्रीकीर्त्तिवर्द्धनम्" ।

देवीव्रतं पद्मपु० "पयोव्रतं पञ्चदश्यां कृतान्तं गोयुगप्रदः । कल्पशोकमवाप्नोति देवीव्रतमिदाहृतम्" देवीपु० मतान्तरं "क्षीराशी कार्त्तिके यस्तु देव्या भक्तिरतो नरः । शाकयावकभक्षाशी प्रातःस्नायी जितारिवः । पूजयेत्तिलहोमस्तु मधुक्षीरघृतादिभिः । कार्य्यन्तु देवीमन्त्रेण शृणु पुण्यफलं हरे" इत्यादि ।

द्वादशसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "माघमासात् समारभ्य शुक्लपक्षे युधिष्ठिर ! । सप्तम्यां कृतसङ्कल्पो वर्षमेकं व्रती भवेत्" मासभेदे नियमभेदास्तत्रोक्ता द्रष्टव्याः ।

द्वादशमासतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "मनोऽनुमन्ता माधव नरयामय वीर्य्यवान् । त्रिविक्रमो भवचैव हंसो नारायणस्तथा । प्रभवो विष्णुर्विश्व साध्या द्वादश कीर्त्तिरे । तृतीयायां महाभाग ! पूजयेत्तानुपोषितः" । प्रत्येकतृतीयायां यावद्वर्षं सोपवास इति शेषः ।

द्वादशादित्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "धाता मित्रोऽर्यमा पूषा शक्रोंऽशो वरुणो भगः । त्वष्टा विवस्वान् सविता विष्णुर्द्वादशकस्तथा । पूजयेद् द्वादशादित्यान् शुक्लपक्षे उपोषितः । मार्गशीर्षादयारभ्य द्वादश्यां नियतव्रतः" ।

द्वादशीव्रतं कूर्मपु० "एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् । अर्चयेद् ब्राह्मणस्ते स गच्छेत् परमं पदम् । एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद् द्वादशी शुक्लपक्षगा । तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम्" ।

दीपव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथातः संप्रवक्ष्यामि दीपव्रतमनुत्तमम् । चैत्रशुक्लात् समारभ्य प्रत्यहं दिनसंक्षयात् । आज्यपात्रोद्भवामग्निदीपविवर्धितम् । गोविन्दं पुष्करश्चैव तथा पूजयेत् क्रमात् । नित्यमेव तदा ध्यानं बहिर्देव समाचरेत् । पयःपायी भवेन्नित्यं नरो दिनक्षये" इत्यादि ।

धनसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "धनसंक्रान्तिमासाद्य शृणु वत्स ! विधानतः । दद्याद्वस्त्रं ब्राह्मणेभ्यो नन्दते नात्र संशयः । दक्षिणावरं ताम्रं युधिष्ठिर कर्षाश्रितः । अत्र त्रिवर्षं सप्त शान्तिपूर्वं निवारयेत् । सार्वभौमं कृत्वा प्रतिमायाञ्च दापयेत् । विधिनानेन वर्षाणि दीर्घायुर्भवेन्नरः" ।

धनप्राप्तिव्रतं धर्मोत्तरोक्तम् "राजन् ! कार्त्तिके चैव दशम्याम्

पुत्रो भवेत् । पुत्रवान् देवलोकेषु पूज्यो भवति मानवः"। इति मन्त्रे "श्रावण्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्विष्णुं देवं सर्वसर्वं विभुम्" इत्यादि।

धन्यव्रतं वराहपु० "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धन्यव्रतमनुत्तमम् ।। येन सद्यो भवेद्धन्यो ह्यधन्योऽपि हि यो भवेत् । मार्गशीर्षेऽमले पक्षे प्रतिपद् या तिथिर्भवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुञ्च पूजयेत्" इत्यादि ।

धराव्रतं पद्मपु० "यो विंशतिपलादूर्द्ध्वं महीं कृत्वा तु काञ्चनीम् । दिनं पयोव्रत दद्याद्रुद्रलोके महीयते । धराव्रतमिदं प्रोक्तं सप्तकल्पशतानुगम्" । दिनं देवासुसत्तरायणम्। पयोव्रतमित्यनन्तरं कर्त्तव्यतुसङ्गः। रुद्रो देवता धरादानं पारणम् इत्यादि ।

धर्मव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तु मानवः । धर्मं सम्पूजयेद् देवं सर्वलोकसुखावहम्" ।

धान्यव्रतं स्कन्दपु० "अथातः संप्रवक्ष्यामि धान्यव्रतमनुत्तमम् । यत् कृत्वा हि नरो, राजन् ! सर्वकामानवाप्नुयात् । अयने विषुवे चैव स्नानं कृत्वा विचक्षणः । व्रतस्य नियमं कुर्य्याद्ध्यात्वा देवं दिवाकरम् । रविं ध्यात्वा ततो दद्याद्धान्यप्रस्थं द्विजातये । प्रतिमासं पुनस्तद्वत् पूज्यो देवः सहस्रपात् । एवं सदा प्रदातव्यं धान्यप्रस्थं द्विजन्मने । एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्य्यादुद्यापनक्रियाम्" ।

धान्यसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "सम्पूज्य सितसप्तम्यां भानुं धान्यानि सप्त च । ददाति सप्तभुक् गार्हं सक्येन समन्वितम्" । गार्हं गृहोपकरणम् "स तारयति सप्तान्यान् कुल्यानात्मानमेव च । सूत ! धान्यव्रतं नाम व्रतं धान्यसुखप्रदम्" ।

धामत्रिरात्रव्रतं पद्मपु० "त्रिरात्रोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवनं शुभम् । आदित्यलोकमाप्नोति धामव्रतमिदं स्मृतम्" ।

धाराव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रारम्भात् प्रभृति विंशोत्तरशतधारां प्रपातयेत् । [illegible] धाराव्रतं नाम सर्वपापहरं परम् । [illegible]" ।

[illegible] भविष्योत्तरे "पौषस्य शुक्लपक्षे तु नवमी म[illegible] शुभा । तस्यां स्नात्वा शुभैः कुम्भैः [illegible] । कुमारी भगवान् देवी [illegible] त्रिभुवनस्य धारिणी [illegible] पूजयेत् । [illegible] । [illegible]

, पशुभिर्मेध्यैः सुरामांससुगन्धिभिः । दधिचन्दनचूर्णैश्च फलैश्चानग्निपाचितैः । देवीं स्वर्णमयीं कृत्वा सिंहारूढां चतुर्भुजाम् । खड्गचक्रत्रिशूलधरां शङ्खधरा नेत्रत्रयान्विताम्" । (पूजयेत्)

ध्वजव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "चैत्रे तु प्रत्यहं मासि गरुडं पूजयेन्नरः । पीतेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज ! । वैशाखे च तथा मासि तालं सम्पूजयेत्सदा । नीलेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज ! । ज्यैष्ठे च प्रत्यहं मासि मकरं पूजयेत् सदा । श्वेतेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिभिर्द्विज ! । ध्वजं संपूजयेद्देवं माघ्याषाढे यथाविधि । रक्तेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज ! । बहिः स्नानं तथा कुर्य्याद्वह्निसंपूजनं तथा । नियमं कुर्य्याद्धर्मज्ञ ! तथा ब्राह्मणभोजनम् । पारणार्थं तथा कुर्य्यान्नक्तं तैलविवर्जितम् । अधःशायी तथा चक्रात् ब्रह्मचारी सदा भवेत् । व्रतमेतन्नरः कुर्य्यात् सम्यक्नाम चतुष्टयम् । ब्राह्मणान् पूजयेच्छक्त्या आषाढे चरमेऽहनि । वस्त्राण्युक्तानि धर्मज्ञ ! दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् । कृत्वैकं पारणं राजन् ! स्वर्गलोके महीयते । द्वितीयं पारणं कृत्वा शक्रलोके महीयते । तृतीयं पारणं कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते । कृत्वा तुर्यं पारणन्तु रुद्रलोके महीयते । विष्णुलोकमवाप्नोति कृत्वा द्वादशपारणम् । ध्वजव्रतं द्वादश वत्सराणि कृत्वा नरो भार्गवसत्तम ! । सायुज्यमायाति जनार्दनस्य देवस्य विष्णोः परमेश्वरस्य"।

नक्षत्रचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु० "विनायकचतुर्थ्यास्तु व्रतं वक्ष्यामि तेऽनघ ! । धन्यं यशस्यमायुष्यं सर्वोहितफलप्रदम् । विद्यायशसमायाकं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । त्रियं गणपतेर्नित्यं सर्वविघ्नापहारितम् । मार्गशुक्लचतुर्थ्यान्तु प्रारब्धं व्रतमिदं शुभम् । मासानेकं विप्रेन्द्र ! तिथौ पारणं स्मृतम् । तदेव वर्षे प्रारब्धं ब्राह्मणाय दद्यात् सदा । नद्यां नदे वा [illegible] विनायकाय संयमी । पूजयेत् गणपतिं रात्रौ गन्धैः पुष्पैर्यथाक्रमम्"

नन्दपदव्रतं मत्स्यपु० "नन्दपदं नाम पदं नारायणार्चनम् । पादौ हि कुर्य्याद्विधिवद्विष्णुनामानि कीर्त्तयेत् । प्रतिमा [illegible] । [illegible] ब्राह्मणवाचनम् । [illegible] च रोहिण्यो । [illegible] च पद्मौ [illegible] । [illegible] पादौ मम [illegible]" इत्यादि ।

'नक्षत्रार्च्चनव्रतं देवीपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि रूपसौभाग्यकारकम् । नक्षत्रविधिना वत्स ! यथा तुष्यति शङ्करी । मृगादारभ्य मूलेन पादौ जानुयुगं तथा । पूजयेत्तु यो यथावत्तु नक्षत्रान्ते तु पारणम् । यथाशं ह्रविषा शिवं [illegible] प्रपूजयेत्" इत्यादि ।

नदीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "चैत्रशुक्लादथारभ्य मत्वा दिनसप्तकम् । सुदिनी सुदिनीष्वेव यावनी चैव पूजयेत् । सीतां चक्षुं तथा सिन्धुं तथा भागीरथीं क्रमात् । बहिःस्नानं तथा कुर्य्यान्नित्यं नक्तभोजनो भवेत् । जले च जुहुयात् क्षीरं मान्नाद्या च दिने दिने । क्षीरपूर्णश्च दातव्या वारिधान्या द्विजातिषु । क्षीराशनश्च तिष्ठेत तथा दिनसप्तकम् । एवं संवत्सरं कृत्वा पूर्णे संवत्सरे नरः । द्विजातिषु ततो दद्याद्व्रतस्य फलं शुभम् । फाल्गुनस्यासिते पक्षे सप्तम्यां दिवसे क्रमात् । न लोकमवाप्नोति नरो यत्र पावकद्युतिः" इत्यादि ।

नन्दव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "शुक्लपक्षे महाराजं नवोदयाश्च पोषितः । फाल्गुनात्तु समारभ्य नित्यं समर्च्चयेन्नरः" । महाराजस्तु धनदम् । "गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । वर्षान्ते ब्राह्मणेन्द्राय स्वर्णं प्रतिपादयेत् । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं पक्षेषु राजन् ! रुचिरं सुवेशम् । [illegible] धनान्वितः स्यात् सौभाग्ययुक्तश्च तथा विरोगः" ।

नन्दादिव्रतं भविष्योत्तरे "नन्दादित्यपक्षेषु वारो देवस्य सुव्रतः । पूजयेत् च विधौ नित्यं स्नातो मानुषि मुख्य (चिर) । वस्त्रं संपूज्य देवस्य पत्रं पयनाधिपम् । नन्दाप्यादित्यदेवेषु यामेषु विविधेषु च । सोपवासो नक्तं वा । आदित्यपक्षे पुनः । अयमानो नक्षत्रेश्च [illegible] । आरूढात् मोक्षविता तु ततो भुञ्जीत वाग्यतः । आदित्यपक्षयुक्ते रविवारे त्रिपुरसुन्दरः । तस्य कर्म कृतं पुण्यं सुतरां सुपदं भवेत्" ।

नन्द्याव्रतं देवीपु० "माघे मासि नवम्यां तु नन्दाचारी त्रिरात्रे [illegible] । [illegible] वराह्वावो [illegible] । देवी [illegible] । पुण्यन्तु पुनर्युद्धं दद्याद्दैव [illegible] । क्षीरादं दधिमत्रं च [illegible] । [illegible] । देवालय [illegible] वायत् ध्यै समभ्यसेत्" ।

नभ्यव्रतं भविष्योत्तरे "या तु मार्गशीर्षे मासि पुत्र नय तु [illegible] । नन्दा वा [illegible] वीर ! कालिन्द्-करो यथा । पद्मस्यामेकभक्तं तु सकृत् नक्तं यथोक्तितम् । प्रभ्यासपवासश्च कीर्त्तयन्ति मनीषिणः । मालतीकुसुमानीह सुगन्धं चन्दनं तथा । कर्पूरागुरुधूपञ्च विनिर्द्दिशेत् । दध्योदनं नभस्यद्य वैवेद्यं भास्करप्रियम् । तदेव दद्याद्विप्रेभ्यो ह्यत्रौवाश्रय यथा" ।

नयनप्रदव्रतमीव्रत भविष्यपु० "यो मार्गशीर्षे सितपक्षमेऽह्नि हस्तसंयोगे जगत प्रद्युम्नम् । संपूज्य भक्त्या विधिनोपवासी सगन्धधूपाद्युपनोपहारैः । स्वहोतन्नं प्रतिपत्पूजादानादिपुत्र ममवर्द्धमेकम्" इत्यादि ।

नरकपूर्णिमाव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "द्वादशमासेषु मासानि पक्षद्वया जगत्पते । कृतोपवासः सुस्नातः पूजयित्वा जगद्गुरुम् । उद्धारयन्नरकेत्यादि सुमुक्तैव गच्छति । यद्वा माघमत नाम प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । केशवं मार्गशीर्षे तु पौषे नारायणं तथा । माधवं माघमासे तु गोविन्दमपि फाल्गुने । चैत्रे विष्णुं तु वैशाखे कीर्त्तयेन्मधुसूदनम् । ज्यैष्ठे त्रिविक्रम देवं तथाषाढे च वामनम् । श्रीधरं श्रावणे मासि हृषीकेशं ततःपरम् । नाम भाद्रपदे तस्य श्रावते पुण्यकाङ्क्षिभिः । तदाश्वयुजे मासि पद्मनाभेति कीर्त्तयेत् । दामोदरं कार्त्तिके च सर्व्वान्तर न दुर्गतम् । एवं मासमेव चैव यदि दातुं न शक्नुयात् । तदा संवत्सरस्यान्ते दद्याद्वै समाहितम्" ।

नरसिंहचतुर्द्दशीव्रतं नरसिंहपु० "वैशाखशुक्लस्य तु चतुर्द्दश्यां समाचरेत् । मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् । वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्तुष्टिकारकम् । महापुण्यमिदं श्रेष्ठं मानुषैर्भवभीरुभिः । [illegible] ब्रह्मचर्यं [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] मानुषम्" ।

नरसिंहत्रयोदशीव्रतं नरसिंहपु० "गुरुवारे त्रयोदश्यामपराह्णे समाहुतः । तर्पयित्वा देवपितॄन् ऋषींश्च तिलतण्डुलैः । नरसिंहं समभ्यर्च्य य करोत्युपवासकम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते" ।

नरसिंहव्रतं गरुडपु० "अथाष्टमीव्रतं ब्रह्मन् ! प्रोच्यमानमिदं शृणु ! । अघविध्वंसनं नृणां सर्वार्त्तिहरणं परम् । राजा वा राजपुत्रो वा यदि चेद्रिपुनाशनम् । शुक्लाष्टम्यान्तु सुस्नातो यवाभञ्च प्रकारयेत् । कुर्य्यादष्टदलं पद्मं तण्डुलैर्वा प्रसूनकैः । कर्णिकायामधेयाभं नरसिंहाकृतिं चरेत्" इत्यादि ।

नवम्याद्युपासव्रतं मत्स्यपु० "नवमी चाष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्द्दशी । यो भुङ्क्ते देवि ! नैतेषु सुपर्वसु नरः स मास् । गाणपत्यं स लभते निःसपत्नमनिन्दितम्" ।

नवरात्रिव्रतं देवीपु० "सौभाग्यार्थं स्त्रिया कार्य्यमार्य्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः । महाव्रतं महापुण्यं शङ्करादैरनुष्ठितम् । कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र ! देवीभक्तिसमन्वितैः । कन्यासंस्थे रवौ शक्र ! शुक्लादारभ्य नन्दिकाम्" । नन्दिकाम् प्रतिपदम् "अयाचीत्यथवैकाशी नक्ताशीत्यथ वा पुनः । प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः । जपहोमसमायुक्तः कन्यका भोजयेत् सदा । अष्टम्यां नवमेहानि दारुजानि शुभानि च । एकं वा द्वित्रिभागेन कारयेत् सुरसत्तम ! । तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा । शूलकानवयवोपेतखड्गशूलेन पूजयेत् । सर्वोपहारसम्पन्नवस्त्ररत्नफलादिभिः । कारयेद्रथदोलादिपूजाञ्च बलिदानकीम्" इत्यादि ।

नागदष्टोद्धरणपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "उपोष्य पञ्चमीं सम्यक् नागानां बधवर्द्धनम् । यथैकमेकं यावच्च विधानं शृणु भारत ! । यथैकं संवत्सरम् "मासि भाद्रपदे राजन् ! शुक्लपक्षे तु पञ्चमी । सापि पुण्यतमा प्रोक्ता चाद्याशी गतिकाम्यया । चतुर्थ्यामेकभक्तञ्च तस्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्" । तस्यां पञ्चम्यामुपोष्येति दिवा भोजनवर्जनात् 'हुत्वोशान्तमथ' नागमथ वा कलधौतजम् । अथ दारुमयं भव्यं मृन्मयं वाप्यशक्तितः । चान्द्रमसं सौवर्णं कलधौतं रूप्यमयम् । पञ्चम्यामर्चयेद् दृढभक्त्या नागं पञ्चफणान्वितम् । करवीरैश्च पद्मैश्च जातीपुष्पैः सुगन्धिभिः । गन्धधूपैः सनैवेद्यैः क्षीरादिभिश्च ॥ ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् घृतपायसमोदकैः । अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च । तथा कर्कोटकं नागं नागमश्वतरं नृप ! । धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं तक्षकं तथा । पिङ्गलञ्च महानागं मासि मासि क्रमाद्यजेत्" ।

नागपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "नागाभिष्टा तु पञ्चम्यां न विषैरभिभूयते । स्त्रियं च लभते पुत्रं परमां श्रियमाप्नुयात् । एते मन्त्राः कुमारीभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पञ्चमस्यः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वर" । तिथीश्वरोऽत्र नागः "गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजायाथ्येन श्राद्धेन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः । पूर्वोक्तफलदो होमो यतः शान्तेन चेतसा । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद् व्याख्येयम्" ।

नागव्रतं कूर्मपु० कार्त्तिकशुक्लपक्षमुपक्रम्य "तिथौ युगाद्यायान्तु समुपोष्य यथाविधि । शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः । पूजा कार्य्या पुष्पगन्धक्षीराप्यायनपूर्वकमिति" । युगाद्यायाश्चतुर्थ्यां प्रातर्मध्याह्नव्यापिन्याश्च कर्त्तव्यम्" तथा च स्कान्दपुराणे "प्रातर्मध्यन्दिने तत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् । क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पारयेत् प्रयतो नरः । विषाणि तस्य नश्यन्ति न तं हिंसन्ति पन्नगाः" ।

नानाफलपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "प्राप्य पञ्चदशीं राम ! तथा शुक्लाञ्च कार्त्तिकीम् । धाराधरग्रहभित्तौ वै उमेशौ च समालिखेत् । तस्य द्वारि गृहे चापि नानावर्णैस्तु वर्णिकम् । गृहोपकरणं सत्रा तयोश्चाभितो लिखेत् । पीतं यद्यद्भवाद्याद्य शकटीसहनाविकम् । ततस्तौ पूजयेन्नारी स्नात्वा भर्त्तृपरा शुचिः" ।

नामतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद् भक्तिभाविता । देवीं संवत्सरं यावत् तृतीयायामुपोषिता । प्रतिमासं करिष्यामि पारणञ्चापरेऽहनि । तदविघ्नेन मे यातु समाप्तिं व्रतमुत्तमम् । शरण्यं त्वां प्रपन्नास्मि दौर्भाग्याद्दुःखितां माम् । एवं सङ्कल्प्य विधिवत् कौन्तेय ! कृतनिश्चया । मल्ली नारी ध्यानपरा स्नानं कृत्वा जितेन्द्रिया । नद्यां तडागे वाप्यां वा गृहे वा नियतेन्द्रिया । पूजयेद् पार्वतीं नाम्ना रात्रौ प्राश्य कुशोदकम् । प्रभाते भोजयेद् विप्रान् शिवभक्तान् विशेषतः । पौषे मासि तथा गिरिजां नाम पूजयेत् । गोमूत्रं प्राश्य रात्रौ प्रभाते भोजयेद् द्विजान्" इत्यादि । भविष्यपु० नवात्मरम् "गौरी

माश्रीः२ उमा३ भद्रा४ दुर्गा५ कान्तिः६ सरस्वती७ । मङ्गला८ वैष्णवी९ लक्ष्मी १० शिवा११ नारायणी१२ क्रमात् । मार्गतृतीयामारभ्य पूजयेत् स्वर्गभाक् भवेत्” । मार्गशीर्षतृतीयामारभ्य प्रतिमासमेकैकेन नाम्ना पूजयेदित्यर्थः ‘ अर्द्धनारीश्वरं रुद्रमथ वा उमामहेश्वरम् । पूजयेद्विधिवन्नारी ह्यवियोगमवाप्नुयात्” ।

नामद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये “मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यतव्रत । प्रथमस्यैव गृह्णीयात् द्वादशीं विधिवन्नर । कारयेत् हरेर्नामाधाय्योर्द्वैविधानतः । अर्चयित्वा हरिं तत्र लक्ष्मानुया द्विजन्मन ” इत्यादि ।

नामनवमीव्रतं भविष्यपु० “नवम्यां शुक्लपक्षे तु कृते नक्ते विशेषत । मासि चाश्वयुजे वीर । दुर्गादेवीति पूजयेत् । बिल्वपत्रैस्तथाज्ञैश्च द्रोणपुष्पैस्तु सर्वश । गुग्गुलेनाथ दुग्धेन भक्ष्यभोज्यैरनेकश । परमान्नेन रत्नेन मधु माल्यैर्विधानतः । अक्षोत्थेन तथा कुर्याद्देव्या वै भक्तिमाचरन् । भोजयित्वा नवम्यां तु ब्राह्मणान् तु च न्यक्ता । ब्राह्मणाभावे क्षत्रियश्च यथा भवति शक्तित । पञ्चगव्यं तत प्राश्य नक्तं भुञ्जीत वाग्यत । य एवं पूजयेद्देव दुर्गां भक्त्या समन्वितः । सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् । कार्यमाश्विनवत् सर्वं कार्त्तिकेऽपि हि सत्तम । । कृत्वोपवासमष्टम्यां मासि मार्गशिरे नृप ! । नवम्यां पूजयेद्दुर्गस्तु भक्त्या भगवतीं बुधः” इत्यादि । सर्वंसाध्यमिदम ।

नामसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “चैत्रादि प्रभृति कर्त्तव्या सर्वदा नामसप्तमी । धातेति मधुमासे तु पूजनीयो दिवाकरः । अर्य्यमेति च वैशाखे ज्यैष्ठे मित्र प्रकीर्त्तितः । आषाढे वरुणो ज्ञेय इन्द्रो नभसि कथ्यते । विवस्वान् नभस्ये तु पर्जन्योऽश्वयुजि स्मृतः । पूषा कार्त्तिकमासे च मार्गशीर्षे तु कथ्यते । भगः, पौषे विवस्वान् स्मृतो माघे तु कथ्यते । विष्णुस्तु, फाल्गुने मासि पुष्यो वन्द्यश भास्करः । षष्ठ्यां चैव सप्तम्यां भोजयेद्ब्राह्मणान् बुधः” ।

निक्षुभार्कसप्तमीव्रतं प्रथमं भविष्यपु० “स्त्र्यर्यभक्ता तु या नारी पुत्र वा पुरुषो भवेत् । स्त्री चैवाथ त्वम नाथ तत् कृत्वा लभते श्रृणु । निक्षुभार्कव्रतं भानोः सदा प्रीतिविवर्द्धनम् । अवियोगकरं वीर । धर्म्यकामार्थसाधकम् । सप्तम्यामथ षष्ठ्यां वा संक्रान्तौ भानवे दिने । कृत्वा कृत्वा होमं होदवाष्ट समाचरेत् । निक्षुभार्कस्य चैवाश्वं कृत्वा स्वर्णमयीं शुभाम् । रा जतीं ताम्र वार्क्षीं वा स्नापयेत् घृतादिभि ” । निक्षुभा सूर्य्यपत्नी तया सहितोऽर्कः । द्वितीयम् “या नार्य्य पक्षमेदेवं कृष्णामेकान्तु सप्तमीम् । सा गच्छत् परमं स्थानं भानोरमिततेजस । वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा शालिपिष्टमयीं शुभाम् । पीतानुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैः प्रपूजयेत् । पूर्वोक्तं निखिलं कृत्वा भास्कराय निवेदयेत् । सऽभूमौ महीपालो धातुचामीकरप्रभ । वर्षकोटिसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते” । तृतीयम् “सप्तम्यां या निराहारा भवेत्तद्गतमानसा । गन्ध पिष्टमयं कृत्वा वर्षान्ते विनिवेदयेत् । स्थाप्य राजतं पद्मं सुवर्णकृतकर्णिकम् । भक्त्या विन्यस्य तत्पृष्ठे सर्वं पूर्ववदाचरेत् । कामतोऽपि कृतं पापं भ्रूणहत्यादि यद्भवेत् । तत् सर्वं गजदानेन क्षीयते नात्र संशय ” । चतुर्थम् ‘ कृष्णपक्षे तु माघस्य सप्तम्यां या दृढव्रता । वर्षैकमुपवासेन सर्वभोगविवर्जिता । वर्षान्ते स्वर्गमश्वोत्थं निक्षुभार्कं निवेदयेत्” ।

निर्जलैकादशीव्रतं भविष्योक्तम् “वृषस्थे मिथुनस्थेऽर्के शुक्ला ह्येकादशी भवेत् । ज्यैष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्जिते । स्नाने चाचमने चैव वर्जयित्वोदकं बुध । उपभुञ्जीत दैवादन्नमन्यथा भवेत् । उदयादुदयं यावद्वर्जयित्वा जलं बुध । अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादश्या द्वादशीफलम् । तत प्रभाते विमले द्वादश्यां स्नानमाचरेत् । जलं सुवर्णं दत्त्वा तु द्विजातिभ्यो यथाविधि । भुञ्जीत कृतकृत्यस्तु ब्राह्मणैः सहितो वशी । एव कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन । श‍ृणुष्व तत् । संवत्सरस्य या मध्ये एकादश्यो भवन्त्युत । तासां फलमवाप्नोति अत्र मे नास्ति संशयः ” ।

नीराजनद्वादशीव्रतं भाविष्योत्तरे “कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वादश्यां रजनीमुखे । सम्प्राप्ते विमले तु दृष्टे दामोदरे तथा । दीपान्ते नरनाथाभिरम्ये स्त्री वा तु तल्लिखेत् । अर्चयित्वा ततं विष्णुं कृत्वा मन्त्रैर्हिं कौतमे । शार्ङ्गपाणितनुर्भात्रैः पञ्चाभिर्तु नामतः । कृत्वा महात्मना मत्र हरिं नीराजयेत्ततः । पुष्पैरभ्यर्चितं देवं समावेष्ट्य च चन्दने । भद्रैः कारयेत्तैव प्रपुष्पिरङ्गुलिकाया । गन्धैः पुष्पैरलङ्कारैर्वस्त्रैरस्मेव दूर्वाते । ततस्तु वातगता वर्णाभिर्मन्त्रार्यं चापिता तदा । दिव्य सहूर मौरी यत गच्छति पश्चात् । ततः

पितरो गावः सर्वा नीराजयेत् क्रमात्। ततो नीराजनं कुर्यात् मङ्गल्यादेव मण्डलम्। भ्रामयेच्चाश्ववेश्मस्थैर्घण्टावादनवादनैः"।

नृसिंहद्वादशीव्रतं धर्म्मव्रतोक्तम् "तद्वत्तु फाल्गुने मासि शुक्लपक्षे तु द्वादशी। उपोष्य प्रोक्तविधिना हरिमाराधयेद् बुधः। नरसिंहाय पादौ तु गोविन्दायोरुं तथा। कटिं विश्वभुजे तद्वदनिरुद्धाय चोदरम्। कण्ठन्तु शितिकण्ठाय पिङ्गकेशाय वै शिरः। असुरध्वंसनायेति चक्रं तोयात्मने तथा। शङ्खमित्थं समभ्यर्च्य गन्धपुष्पफलैस्तथा। रत्नगर्भे घटे स्थाप्य तं संपूज्य विधानतः। द्वादश्यां वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत्। एवं कृते फलं प्राप्तं यत् पुरा पार्थिवेन च" इत्यादि।

पञ्चसन्धिव्रतं पद्मपु° "प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः। वैश्वानरपुरं याति व्रतं वैश्वानरन्त्विदम्। पृथिवीं भाजनं कृत्वा यो भुङ्क्ते पञ्चसन्धिषु। अहोरात्रेण चैकेनातिरात्रफलमश्नुते"।

पञ्चघटपूर्णिमाव्रतं भविष्योत्तरे "पञ्च पञ्चदशीः स्थित्वा एकभक्तेन मानवः। संपूज्य पूर्णिमां देवीं लिखितां चन्द्रमादिना"। पूर्णिमाप्रतिमा तु परिभाषायां द्रष्टव्या। "ततः पञ्च घटान् पूर्णान् पयोदधिघृतेन च। मधुना सितयाप्येवं ब्राह्मणायोपपादयेत्। मनोरथान् पूरयस्व यथा त्वं पूर्णिमा ह्यसि। पञ्चगव्यप्रदानेन भूतानां तुष्टिरस्तु मे। द्विजानेवं समभ्यर्च्य सर्वान् कामानवाप्नुयात्। एतत् पञ्चघटं नाम व्रतं तुष्टिप्रदायकम्"।

पञ्चपिण्डिकागौरीव्रतं स्कन्दपु° नागरख° "नभस्ये च सिते पक्षे तृतीयादिवसे स्थिते। प्रातरुत्थाय यत्नाद्भक्षयेद् दन्तधावनम्। ततश्च नियमं कुर्यादुपवाससमुद्भवम्। गौरीनाम समुच्चार्य श्रद्धापूतेन चेतसा। ततो निशागमे प्राप्ते कृत्वा गौरीचतुष्टयम्। स्वरूपं यादृशं चैव तद्देहैकमनाः शृणु। एका गौरी प्रकर्त्तव्या पञ्चपिण्डा यथोदिता। प्रहरे प्रहरे प्राप्ते तासु पूजां चरेत्" इत्यादि।

पञ्चदानपञ्चामृतद्वादशीव्रतं भविष्यपु° "यत् कृत्वा सुन्दर अभ्युदयतः पञ्चवासरात्। पञ्चवासविनः प्रेतान् पितॄंस्तारयते तथा। विष्णुदामोदरश्चैव पूर्णिमादिकैः स्तवैः। अनन्तायो महीधारी देवेन्द्रो दिवौकसाम्। चतुर्भुजो गदापाणिः सुरश्रेष्ठः सुलोचनः। सर्वमन्त्रधरः सर्वप्राप्यद्वारान्वितः। चोदय द्वादश

इमा देवताः परिकीर्त्तिताः। स्वाहाकारान्वितैरेतैस्तदन्तैश्च नामभिः। आवपादौ देवतानां पूजां च कुरुते व्रती। आवपादेव कुर्वीत द्वादश्यां परिकीर्त्तिता। पूर्णिमायान्तु देवेभ्यः पायसञ्जुहुयात्ततः। अमावास्यां देवतानां तिलसक्तुगुडोदकम्। पञ्च रत्नानि देयानि पञ्चपातकघातये। पञ्चमूर्त्तिं स्वर्णमयीं पञ्चामृतसमन्विताम्। भोजयेद् ब्राह्मणान् राजन्! पञ्चद्वादशसङ्ख्यया"।

पञ्चमहाभूतपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्म्मोक्तम् "अतःपरं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तिव्रतार्च्चनम्। पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च। एता वै देवदेवस्य कथिताः पञ्च मूर्त्तयः। चैत्रे तु पञ्चमीं शुक्लां समासाद्य विचक्षणः। सोपवासो हरिं देवं यथास्थानं समर्च्चयेत्। पञ्चमण्डलकाः कार्य्याः पञ्चभिर्वर्णकैः पृथक्। पार्थिवं मण्डलं कार्य्यं पीतवर्णं महीपते!। वारुणञ्च तथा श्वेतं रक्तमाग्नेयमिष्यते। पीतं भवति वायव्यं कृष्णमाकाशदैवतम्। समानवर्णान्येव पुष्पैः सम्मर्च्चयेत् पृथक्। यत्नात् च धूपदीपाद्यैर्यथावाममरिन्दम!। यवैस्तैस्तिलैर्हेमैः सम्पादयेत च" इति।

पञ्चमूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "अथापरं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तिव्रतं तव। मङ्गलकमदाप्य पृथिवीश्च महाभुज!। गर्भैः संपूज्य विधानं कृत्वा पञ्च पञ्च पूजयेत्। चैत्रशुक्लादिनं प्राप्य पञ्चमीप्रभृति नरः। सोपवासो महि-स्नातः स्नाता शुक्लाम्बरः शुचिः। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। सर्वेषां पूजनं कृत्वा जुहुयात्पञ्चनामभिः। सर्वेषामेव देवानां नामभिस्तु तथा द्विजान्। ब्राह्मणान् भोजयेच्चात्र तदा च सुरभोजनम्। संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतान्ते वस्त्रपञ्चकम्। पञ्च वेदविदां दद्यात् पञ्चार्थं नराधिप!। व्रतेनानेन चोर्णेन राजसूयफलं लभेत्"।

पञ्चाग्निसाधनरम्भातृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "भद्रे कुरुष्व यत्नेन रम्भाव्रतमनुत्तमम्। मनोऽभिलषितं काम्यं येन प्राप्नोति मानवम्। ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा। कुरु! यान् पञ्चाग्नीन् ज्वालामालाकुलाकुलान्। मार्त्तण्डं दक्षिणाग्निं सव्याङ्गमीक्ष्य च। पश्चिमे भास्करं तेजः स्यात्ते वह्नि मध्यगा। ऐ-न्द्रीं भगवतीं भूमौ शिव पूर्वतो वर्णी। अधश्चैव सावित्र्याः वह्निमध्ये व्यवस्थितम्। सर्वास्त्रक्षमणां भूतानां शारभञ्जनिकामपि। कालरात्रिसमां देवीं भुवि भ्रमन्तीं कुरु"।

पत्रव्रतं भविष्योत्तरे "ताम्बूलमर्क्कवादौ वा गौरीपत्र' ददाति च"। गौरीपत्र' ताम्बूलपत्रम् "पूगचूर्णसमायुक्तं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा। वर्षस्यान्ते तु सौवर्णं फलपत्रन्तु राजतम्। मुक्ताफलमयं चूर्णं सम्पूर्णं वा प्रयच्छति। न सा प्राप्नोति दौर्भाग्यं न दौर्गन्ध्यं मुखस्य वा। एतत्पत्रव्रतं नाम गौरीलोकप्रदायकम्"।

पदार्थव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तथा नरः। मार्गशीर्षे तथारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत्। गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा। दिक्पालपूजनं कुर्य्यात् दिशां संपूजनं तथा। गा वत्सरान्ते दद्याच्च तथैव च पयस्विनीम्। ब्राह्मणाय महाभाग! तथा च मनुजोत्तम!। एतद्व्रतं नरः कृत्वा यत्र क्वचन गच्छति। तत्रेष्टं काममाप्नोति पुण्येष्टफलमश्नुते। वाणिज्यप्रकृत नरः सुसिद्धिं यायात् तथान्यां विजिगीषवश्च। विद्यार्थिनो वा रिपुनाशनं वा छिन्नं पदार्थव्रतमेतदिष्टम्"।

पद्मनाभद्वादशीव्रतं "तद्दशाम्युक्ते माघि द्वादशी शुक्लपक्षे। सङ्कल्प्याभ्यर्च्चयेद्देवं पद्मनाभं सनातनम्। पद्मनाभाय पादौ तु कटिं वै पद्मयोनये। उदरं सर्वदेवाय पुष्कराक्षाय वै उरः। अव्ययाय तथा बाहू प्रभवे हस्तौ च पूजयेत्। प्रभवाय शिरः पूज्य प्रागुदक् घटं न्यसेत्। तस्मिन् हेममयं देवं पद्मनाभं तु विन्यसेत्। पद्मनाभस्तु दक्षिणाधोहस्तादारभ्य सव्येन च मध्यपद्मगदाचक्रधारी कार्य्यः"।

पयोव्रतं पद्मपु० "वर्षमेकं भवेद्यस्तु पञ्चदश्यां पयोव्रतः"। पञ्चदश्यामित्यमावास्यायां पुराणान्तरसंवादात् "समान्ते ब्राह्मणे दद्यात् पञ्च पञ्च पयस्विनीः। वासांसि च विचित्राणि जलकुम्भयुतानि च। स याति वैष्णवं लोकं पितृणां तारयेच्छतम्। कल्पान्तरे भवेद्राजा! पयोव्रतमिदं स्मृतम्"।

पर्व्वव्रतं भविष्यपु० "योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्तं पर्व्वसु पर्व्वसु"। पर्व्व पञ्चदशी "ब्रह्मचारी जितक्रोधः शिवार्च्चनरतः सदा। वत्सरान्ते च विप्रेन्द्र! निरमन्नान् समाहितान्। भोजयित्वा ततो ब्रूयात् प्रीयतां भगवान् प्रभुः। एवंविधव्रतयुक्तः शिवलोकं स गच्छति"।

पर्व्वानन्तव्रतं पद्मपु० "पूर्णिमावास्यासु भुङ्क्ते नित्यं पर्व्वसु यो नरः। अनिराकरणं देवि! व्रताराम्भ विज्ञेयं"। पूर्णिमावास्ययोः मूलपश्च निषिद्धमेव इति इत्यर्थः।

पाताकव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रमास दशम्यां शुक्लपक्षे दिने दिने। पाताकपूजनं कुर्यात् प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात्। क्षौमं भौमं शिवक्षौमं पाताकं नीलकण्ठकम्। रक्तक्षौमं पीतक्षौमं श्वेतकृष्णदशापि। सुवर्णगन्धमाल्यैश्च नैवेद्येन च भूरिणा। एतद्दीपप्रदानेन वह्निसन्तर्पणेन च। एवं नक्ताशनः कृत्वा व्रतं संवत्सरं सदा। व्रतावसाने दद्यात्तु दीपकान् द्विजवेश्मसु"।

पात्रव्रतं नरसिंहपु० "उपवासैकादशीं शुक्लां माघमासे च पूर्णिमाम्। कुर्य्याद्विधिवत् सम्यक् सदा तस्य व्रतेन पदम्। तदुद्दिष्टपदस्थैतद् व्रत सौभाग्यदायकम्। एतद् वेश्मस्थेव विधिना चरितं त्विदम्। घृतस्याथ प्रस्कारं समयुक्तं गुणान्वितम्। पूजयेद्विकामोऽथ पादुकाद्यैः सुभावित। कलशाज्ययुतश्चाथ पात्रं गोवाप्य नामयि। अभावे च तथा हेम्नः कर्पूरेण तु राजतम्। वस्त्रयुग्मं नव सूक्ष्मं पुष्पाक्षतविलेपितम्। आनीय तत्र तत् पात्रं शुचौ देशे निवेशयेत्। तत्र जागरणं कुर्य्यात् गीतवाद्यादिमङ्गलैः। प्रभाते तु गृहे स्नात्वा हरेरायतनं महत्। प्राप्य नीराजनैर्दैवं विष्णुं सम्पूज्य वै स्वयम्। निवेदयेत्तु तत्पात्रं प्रीयतामिति चोदीरयेत्"।

पापनाशनीसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदा हस्तर्क्षो भवेत्। तदा पुण्यतमा प्रोक्ता सप्तमी पापनाशिनी"। कदा, कस्मिन् कर्यां हि योगो नक्षत्रे माघे माघि प्रयाति। "तस्यां सम्पूज्य देवेशं चित्रभानुमनङ्गकम्। सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः। यस्तोपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः। सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्य्यलोके महीयते। दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य दिवाकरम्। होमो वा क्रियते तत्र तत् सर्वं चाक्षयं भवेत्। यस्यां सप्तमी ख्याता तैलोक्यपावनाशिनी। यस्य उपवासं याति सौभाग्यपुरम्"।

पापमोचनव्रतं सौरपु० "विशुद्धं समाश्रित्य दानमाकन्मोचनम्। स कुर्य्याद्भक्तवान् पापान्मुक्तो भवति नारद!"।

पापाशाप्रशान्तिव्रतं स्कन्दपु० "अन्नाद्यानां सम्प्रदानं नन्द! विभावसु। भगवान् नियतो भूत्वा निरेः स्नातैः समन्वितैः। वरक्षः सम्यक् व्रतमिदं ...

दयेत्" । वर्द्धमानः शराव । "मन्त्रेणानेन तु स्नायाङ्गन्त्रिभावसमन्वितः । तिलो मास्मात् पापेभ्यस्त्वं देव प्रसादतः । त्वञ्च मां रक्ष देवेश ! वाङ्मनःकायकल्मषात् । उद्यापने च देवस्य सौवर्णमाषकेण तु । द्विभुजा प्रतिमा कार्य्या रजतेनाथ कारयेत्" ।

पालीचतुर्द्दशीव्रतं भविष्योत्तरे "मासि भाद्रपदे पक्षे शुक्ले भूततिथौ नृप ! । तदा भक्त्या प्रदातव्यं वरुणायार्घ्यमुत्तमम् । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैः स्त्रीभिस्तथैव च । फलपुष्पैस्तथा वस्त्रैर्दीपालक्तकचन्दनैः । विरूढैः सप्तधान्यैश्च दधिपिण्याकचन्दनैः । अनग्निपाकसिद्धैश्च तिलतण्डुलमिश्रितैः । खर्ज्जूरैर्नारिकेलैश्च बीजपूरैरथैस्तथा"। आलप (आता) फलविशेषः "द्राक्षादाडिमपूगैश्च पुष्पैश्चापि प्रपूजयेत् । संरुद्धशुक्तमलिलानिवलां विभाजां पालीमुपेत्य बहुभिस्तनुभिः कृतालीम् । ये पूजयन्ति वरुणं वहित समुद्रे तेषां गृहे भवति भूतिरनर्घगाथा"।

पाशुपतव्रतं वह्निपु० "शिवं ये पूजयिष्यन्ति दानं दास्यन्ति सुव्रताः । सर्वपापविनिर्मुक्ता दिवमेष्यन्ति ते द्विजाः । यथा पशुपतिर्नित्यं हत्वा सर्वमिदं जगत् । न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् । इह जन्मकृतं पापं पूर्वजन्मकृतञ्च यत् । व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति द्विजोत्तम ! द्वादश्यामेकभक्ताशी त्रयोदश्यामयाचितम् । चतुर्दश्यां तथा नक्तं उपवासं परेऽहनि"। कालसंहितोक्तम् "रहस्यं यत् प्रवक्ष्यामि सर्वपापनिकृन्तनम् । व्रत पाशुपतं श्रेष्ठं मया च शिरसि (वेदे) श्रुतम् । काम्यचैत्रपौर्णमासी देशः शिवपरिग्रहः ! देवारामादिरम्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः । तत्र पूर्वत्रयोदश्यां सुस्नातस्तु कृताह्निकः । अनुज्ञार्थं समाचार्य्यं संपूज्य प्रणिपत्य च । पूजां समाधिकीं कृत्वा शुक्लाम्बरधरः स्वयम् । शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनम् । दर्भासने समासीनो दर्भमुष्टिं प्रगृह्य च । प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखोवाऽप्युदङ्मुखः । ध्यात्वा देवञ्च देवीञ्च मूलविद्यासमन्विता । व्रतमेतत् करोमीति भवेद्यच्छ्रुत्या दीक्षितः । यावत् शरीरपातञ्च द्वादशाब्दमथापि वा । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासद्वादशकन्तु वा । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासमेकमथापि वा । दिनद्वादशकं वाथ व्रतस्योत्तमं विधिः" । व्रतान्तरं भक्ष्यभोज्यं विष्णु० "कृत्वा चनीवन शिवं स्नाप्य चन्दनवारिणा । चैत्रमासादि विप्रेन्द्राः शिवविग्रहं

श्रुभम् । कृत्वा हैमं शुभं पद्मं कर्णिकाकेशरान्वितम् । नवरत्नैस्तु खचितमष्टपत्रं यथाविधि । कर्णिकायां न्यसेल्लिङ्गं स्फाटिकं पीठसंयुतम् । तत्र भक्त्या यथान्यायमर्च्चयेद्बिल्वपत्रकैः" ।

पितृव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "अत परं प्रवक्ष्यामि सप्तमूर्त्तिव्रतं तव । चैत्रमासादथारभ्य प्रतिपद्दर्शति क्रमात् । सुभास्वरा बर्हिषदोऽप्यग्निष्वात्तास्तथैव च । क्रव्यादाश्चोपहूताश्चैव आज्यपाश्च सुकालिनः । पूजयेत् प्रत्यहं राजन् ! गन्धमाल्यानुलेपनैः । नैवेद्यं कृसरं कुर्य्यात् तिलानग्नौ च होमयेत् । कृसरं भोजयेद्विप्रान् तिलान् दद्याच्च दक्षिणाम् । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेद्विपश्यार्थी नराधिप ! संवत्सरमिदं कृत्वा व्रत पुरुषसत्तम ! । व्रतावसाने दद्यात्तु रजतस्य फल द्विजे । व्रतेनानेन चीर्णेन सप्तलोकगतिर्भवेत् । त्रिदशैः पूज्यमानस्तु कामचारी विहङ्गम" । [कार्य्यम् ।

पिपीतकीद्वादशीव्रतं ति० त० उक्तं वैशाखशुक्लद्वादश्यां

पुण्डरीकप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "द्वादश्यां देवदेवेशं पूजयित्वा जलाधिपम् । पुण्डरीकमवाप्नोति वरुणं यादसाम्पतिम्" ।

पुत्रकामव्रतं पद्मपु० "समप्यमासस्य तु पौर्णमास्याम् । भार्य्याद्वितीयः सहसा य एव पुत्रेप्सिताद्दौ क्षाटकेऽपि कृत्वा । गच्छेत्ततः सर्वसमृद्धियुक्तो होमैः सजाप्यैरंशिला च रुद्रम् । शैलेन्द्रकन्यागजवक्त्रयुक्तम् सङ्गापभक्त्या च याञ्चयित्वा । संपूज्य विप्रानथ देवपूतान् कृतोपवासो जितरोषदोषः । ततः प्रभायामपि भोजयित्वा भार्य्याञ्च पश्चात् स्वयमत्र भुङ्क्ते । सप्ताश्च भार्य्यामथ गोपयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य गुरुं सुशुद्धाम् । गृहांश्च गन्धोत्परिपूर्णकामो पुनः प्रहृष्टः कृतभोजनश्च । चकार दिव्यांस्तव नन्दिनीश भार्य्यां ततः चारुवरो प्रयुङ्क्ताम् । क्षीरोदनं त्रिदशं भोजयेच्च वध्वाश्च भार्य्यामपि पुत्रकामाम् । ततो गृहे सर्वसमृद्धिकामः चलत्यं भार्य्यां प्रयतो विधाय । सर्वां शिवं नन्दिनं चार्च्चयित्वा ततो भवेत् पुत्रवती च वन्ध्या" । व्रतान्तरं हरिवंशकान्दी चार्त्तिकपुत्राङ्कपम् ।

पुत्रप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "वैशाखमासादारभ्य पञ्चम्यां च उपोषिता । भक्त्या पूजयेद्भक्त्या संवत्सरमतन्द्रित । पुत्रार्थी प्राप्नुयात् पुत्रान् धनकामो धनी भवेत् । धनार्थी प्राप्नुयात् धनमपि पुत्रो धनाप्नुयात् । चैत्रेच

च मदीयेन ये स्तोष्यन्ति नराः प्रभो ! । लोकद्वयेऽपि ते कामान् प्राप्नुवन्ति मनःप्रियान् । कुमारश्च तथा स्कन्दो विशाखश्च गुहस्तथा । चतुरात्मा विनिर्दिष्टो भगवान् क्रौञ्चसूदनः । तमभ्यर्च्च्य नरः षष्ठ्यां पुत्रान् प्राप्नोत्यभीप्सितान्" ।

पुत्रप्राप्तिव्रत देवीपु° "ब्रह्मणा यो विधिः शक्र कथितो विजयावहः । जयेति पूर्णिमा तात ! श्रावणस्य शुभावहा" । शक्र उवाच "विजया या समाख्याता सर्वकामप्रसिद्धये । तामहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः सुरसत्तम ।" । ब्रह्मोवाच "पुत्रार्थं राज्यसिद्ध्यर्थं यशःसौभाग्यतोऽपि वा । विजयार्थं ग्रामकामो जयां कुर्वीत पूर्णिमाम् । हैमं वा राजतं वापि स्वरूपं वा अथ पादुके । प्रतिमां वापि कुर्वीत सर्वलक्षणसंयुताम्" । शाङ्कर्य्याः इति शेषः "तामादाय शुभे कुम्भे शुक्लवस्त्रविभूषिताम् । यवशाल्यङ्कुरोपेतां पानपात्रविभूषिताम् । दीर्घां सुशोभनां वस्त्रैः कल्पयेत्तत्र विन्यसेत्" ।

पुत्रसप्तमीव्रतं वराहपु° "मासि भाद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे धरेश्वर ! । सप्तम्यामुपवासेन पुत्रप्राप्तिरिदं व्रतम् । षष्ठ्यां चैव तु संकल्प्य सप्तम्यां पूजयेद्धरिम्" ।

पुत्रीयव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "प्रोष्ठपद्यामतीतायां कृष्णपक्षाष्टमी तु या । सोपवासो नरोऽष्टम्यां योषिद्वा तमवार्थिनी । स्नात्वा सरसि धर्मज्ञ तोयेऽथवाथ भारत ! पूजनं वासुदेवस्य यथा कुर्य्यात्तथा शृणु !" ।

पुत्रीयसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे द्विजोत्तम ! । पुत्रीयां सप्तमीं राम ! गृह्णीयात् प्रयतः शुचिः । अथ वा पुत्रकामश्च विधिना येन तच्छृणु" । पुत्रीयां पुत्रदाम् । "हविष्याशी शिरःस्नानं कृत्वा भास्करपूजनम् । अधःशायी द्वितीयेऽह्नि मोदकाश्योदकेन तु । स्नात्वा संलिप्य च तथा शुभे देशे तु मण्डलम् । तत्राष्टपत्रकमलं विन्यसेद् वर्णकैः शुभैः । तस्यैव कर्णिकामध्ये भास्करं चन्दनेन तु । रक्तेन पूजयेद्देवं गन्धमाल्यानुलेपनैः" ।

पुत्रोत्पत्तिव्रतं आदित्यपु° "कुरु संवत्सरं स्नानं नवमे नवमे दिने ! सोऽपि पुत्रान्नवाप्तो चकार श्रद्धयान्वितः । नारायणं सुतं लेभे पुत्रस्य प्रभावतः । पवनस्योऽपि राजेन्द्रस्तावत् सिद्धिमवाप्नुयात् । पुत्रान् पौत्रांश्च लभते सुखञ्चात्यन्तमश्नुते" ।

उरचरचवसप्तमीव्रतं स्कन्दपु° नागरखण्डे "माघमासे वरे पक्षे मकरस्थे दिवाकरे । सप्तम्यां सूर्यवारेण व्रतमेतत् समाचरेत् । षष्ठ्यां तु पतिते शाके तस्मिन्नहनि भक्षयेत् । स्वप यस्या नृपश्रेष्ठ ! प्रभाते दन्तधावनम् । मन्त्रेणानेन । पानाद्य कर्त्तव्यो नियमो नृप ! । पुरश्चरणकृत् पापात् सप्तम्यां दिवसाधिप ! । उपवासं करिष्यामि अद्य त्वं शरणं मम । ततोऽपराह्णसमये स्नात्वा धौताम्बरः शुचिः । प्रतिमां पूजयेद्भक्त्या दिनाधिपसहस्रशाम् । रक्तैः पुष्पैर्महावीरपाटौ सम्पूजयेत्ततः" ।

पुष्पद्वितीयाव्रतं भविष्यपु° "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां नराधिप ! पुष्पाहारो वर्षमेकं वसेत् सुनियतात्मवान्" । कार्त्तिकशुक्लपक्षद्वितीयायां व्रतमारभ्यान्यास्वपि शुक्लपक्षद्वितीयास्वेव वर्षपर्य्यन्तं पुष्पाहारव्रतं कुर्य्यादित्यर्थः । "कालप्राप्तानि यानि स्युर्हविष्यकुसुमानि तु । भुञ्जीत तानि दत्त्वा तु ब्राह्मणेभ्यो नराधिप !" । हविष्यकुसुमानि पुष्पाहारेऽपि भक्ष्ये चाविरुद्धानि अश्विनौ चात्र नाममन्त्रेण पूजनीयौ तयोः फलदातृत्वेन श्रवणात् । "सुवर्णस्य च पुष्पाणि गत्वा सह ददाति यः । व्रतान्ते तस्य सन्तुष्टौ देवौ त्रिभुवनेश्वरौ । दत्तः कामास्तथा दिव्यान्विमानमपि तैजसम् । सुचिरं देवनारीभिर्लोके रमयतोऽश्विनौ" ।

पूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "या प्रेरयति कर्माणि लोकेषु द्विजसत्तम ! । तस्याः सपूजनं कार्य्यं शुक्लपक्षदशी सदा । माल्यानुलेपनैः शुक्लैर्धूपेन च सुगन्धिना । रक्तवस्त्रप्रदानेन दीपदानेन चाथ वा । नैवेद्यैश्च तथा भक्ष्यैरपूपैश्च तथैव च । पूजयित्वा च तां देवीं भोक्तव्यं निशि भार्य्यया । यदि पञ्चदशीं सर्वां न शक्नोति कथञ्चन । देव्याः संपूजनं कार्य्यं अवश्यमपि कार्त्तिके । समान्तु पूजयेद् या तु सा तु नारी पतिव्रता । सदा धर्म्मरता नारी लोके भवति भार्गव !" । वह्निपु° व्रतान्तरम् "श्रावण्यां पौर्णमास्याञ्च सोपवासो जितेन्द्रियः । प्राणायामव्रतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः" ।

पृथिवीपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "पञ्चम्यां पृथिवीं शुक्ले देवीं संपूजयेन्नरः । नाशमाप्नोति यत्नेन नात्र कार्य्या विचारणा" ।

पौरन्दरषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे "तिलपिष्टमयं कृत्वा गजं हेमविभूषितम् । चतुर्दन्तयुतं तद्दारोपकरणमन्वितम्" । तद्दिने जन्मतोऽस्य गजरूपं दृश्यते । "कुम्भस्थापाद्यहृतं चामरापीडधारिणम् । दन्ताग्र-

पद्मनेत्रं रक्तवस्त्रयुगाह्वतम्। ताम्रपात्रीं कुण्डिकां वा स्वतदन्तापयोदकम्। प्रदद्याद् द्विजदम्पत्योः पूज्य माल्याविभूषणैः। कथाभरणकं दद्यात् वस्त्रञ्च मनवर्जितम्। कान्तारतारकं ह्येतत् कथितं ते युधिष्ठिर!। कान्तारगिरिदुर्गेषु तारयत्यपि दुःखितान्। इह लोके परे चैतत्सात्र कार्या विचारणा। ये कुर्वन्ति दिने पुण्ये व्रतं पौरन्दराह्वयम्। तेषां पौरन्दरे लोके वासः स्यात् सुचिरं नृप!" दिने पुण्ये, पञ्चम्यां भवरव्यवयात्।

प्रकृतिपुरुषद्वितीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "पुरुषः प्रकृतिश्चोभौ जगत् सर्वं प्रकीर्त्तितम्। अग्नीषोमात्मकं सर्वं तथा तत्र प्रकीर्त्तितम्। वासुदेवश्च लक्ष्मीश्च तावेव परिकीर्त्तितौ। चैत्रशुक्लद्वितीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः। पौष्येण च शुक्लेन वह्निं मधुसूदनः"। सोपवास इति प्रतिपदि सतीमशासा द्वितीयायां वह्निं पूज-येदित्यर्थः कर्पूरदान चोरकभोजनस्य विधि-त्वात् "गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। लक्ष्मीं च बटदेवं पूजयेद्दत्त हरिम्। श्रोतक्षेन च धर्मज्ञ! तथाचिमतुलोत्तमम्"। हरिश्चौ वह्निं लक्ष्मश्च प्रतिशाय पूजयन्ति वासुदेवश्लोपरि पूजयेत्" इत्यादि।

प्रजापतिव्रतं "अथ वटोऽस्त्रम् इत्युपक्रमे "नेलेताधा-स्मादिव्यमित्यादिकात्म्"।

प्रतिपद्चोरवाच्यव्रतं भविष्यपु० "कार्त्तिक्यामथ सप्तम्यां वैशाख्यां वा युगादिषु। नियमावगाह प्रथमं पक्षेन विधानवित्"। कार्त्तिके वैशाखे वा मासि प्रतिपत्तियो व्रतमारभ्य। युगादितिथिव्रतस्य माघवैशाखमाद-षट कार्त्तिकेत्यत्रापि चारभ्य "सा तिथिर्नियम वर्ष" [illegible] [illegible]

विशेषम् कुङ्कुमेन धूपं वै गुग्गुलेन तु। प्रतिमाश्चोत्तरे-ष्वेव नैवेद्यं पयसा कृतम्। ताम्रमाता चतुर्भिर्युत.त्रि-नेत्रा च चतुर्भुजा। स्फुटासियुगधनुर्धरा नानाभ-रणभूषिता। ग्रासिविष्टमयो कार्यौ छत्रपूर्णे च शोभना। चामरैर्वीज्यमानन्तु शिव तत्र प्रकल्पयेत्। दर्पणञ्चैव ताम्बूलं व्यजनं पादुकासनम्। वैजयन्तीध्वजं यानमाचार्याय प्रयत्नतः। मासि मासि प्रकर्त्तव्यं चतु-र्दश्यां दिने दिने। कार्त्तिकन्तु समारभ्य यावदाश्वयु-जावधि। एतद् व्रतोत्तमं नाम प्रतिमाव्रतमीरितम्"।

प्रदोषव्रतं भविष्यपु० "त्रयोदश्यामथो रात्रौ सोपचारं त्रिलोचनम्। दृष्टैवं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः"।

प्रभाव्रत पद्मपु० "पक्षोपवासी यो दद्याद्विप्राय कपिला-द्वयम्। ब्रह्मलोकमवाप्नोति देवासुरसुपूजितः। तदन्ते राजराजः स्यात् प्रभाव्रतमिदं स्मृतम्"।

प्राजापत्यव्रतं पद्मपु० "लक्षपुत्रे गोयुगं दद्यात् भोजनं यथेप्सितः पदम्। विप्राणां माहरं याति प्राजापत्यमिदं स्मृतम्" माहर पद यातोत्यन्वयः। लक्षपुत्रे इत्यपि।

प्राप्तिव्रत पद्मपु० "स्वपुर्वर लोकमलाभो ममकलपकसुन्दर"। शिवलोके पवित्रकस्य प्राप्तिव्रतमिदं स्मृतम्"।

फलव्रतं पद्मपु० "महाफलानि यस्त्यक्त्वा चतुर्मासं द्विजा-तये। हैमानि कार्त्तिके दद्याद् गोयुगेन युतं नरः। शिवलोकगुणेनाप यस्य चान्तर्वतेन च। एतत् फलव्रतं नाम सर्वकामप्रदम्"।

फलसप्तमीव्रतं पद्मपु० प्रभासख० "मम सप्तमीं या नारी कुरुते तत भाविता। बत्सरेण विले घये देवी तत्र विधानत। फलानि ताम्र च दत्त्वा सौवर्णानि च तानि तु। फलानि कदम्ब नववर्षाणि [illegible] [illegible]

कृत्वा दन्तधावनं तु स्वपेद्रात्रौ विमत्सरः । ततः प्रभाते विमले कारयित्वा तु काञ्चनम् । कमलञ्च फलान्येकं स्वशक्त्या शाठ्यवर्जितः । ततस्तु सङ्गमे स्नातो मध्याह्ने कृतनित्यकः । आगत्य भवनं देवं पूजयित्वा जगद्गुरुम् । कृत्वा तु कमलं पात्रे सफलं शर्करान्वितम् । षोडशान्वरे स्वगामये वा यथाशक्त्या नृगोत्तम ।। पूजयेत् पुष्पधूपाद्यैर्वस्त्रैर्विविधैः फलैः” इत्यादि ।

फलसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० “अथान्यामपि ते वच्मि फलसंक्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिवासरे प्राप्य स्नानं कृत्वा तु पूर्ववत् । संपूज्य पूर्ववद्भानुं पुष्पधूपादिना तथा । शर्करापूरितं पात्रं फलाष्टकसमन्वितम् । सङ्क्रान्तिवासरं प्राप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । तदन्ते तु रविं कुर्यात् सुवर्णेन च नारद ।। कुम्भस्योपरि संस्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । फलाष्टकं ततो दद्याद् भक्ष्यभोज्यसमन्वितम्” ।

फलसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “अथ भाद्रपदे मासि सिते पक्षे महीपते ! । कृत्वोपवासं सप्तम्यां विधिवत् पूजयेद्रविम् । मार्त्तण्डस्य विधिना पूजयेदथ भास्करम् । अष्टम्यां तु पुनः प्रातः पूजयित्वा दिवाकरम् । दद्यात् फलानि विप्रेभ्यो मार्त्तण्डः प्रीयतामिति । खर्जूरं नारिकेलञ्च मातुलुङ्गफलानि च । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु फलाहारः स्वयं भवेत् । पूर्वमन्यत्तु सप्तम्यां सुदृढस्य फलमादरात् । मन्त्रेण भरतश्रेष्ठ ! ततः शेषाणि भक्षयेत्” ।

पद्मपु० “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि सप्तमीं तु फलसप्तमीम् । यामुपोष्य नरः पापैर्विमुक्तः स्वर्गभाग्भवेत् । मार्गशीर्षे शुभे मासि पञ्चम्यां नियतव्रतः । षष्ठ्यामुपोष्य कमलं कारयित्वा तु काञ्चनम् । शर्करासंयुतं दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । रूपन्तु काञ्चनं कृत्वा फलस्यैकस्य धर्मवित् । दद्याद्विकालवेलायां भानुर्मे प्रीयतामिति । भक्त्या तु विप्रान् संपूज्य सप्तम्यां क्षीरभोजनम् । कृत्वा कुर्यात् फलत्यागं यावत् स्यात् कृष्णसप्तमी । तामुपोष्य विधिं कुर्यादेभिरेव क्रमेण तु । तद्वदेव फलं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् । शर्करापात्रसंयुक्तं वस्त्रमाल्यादिभूषितम् । अनन्तरमनेनैव विधिनाभयसप्तमीम् । उपोष्य दद्यात् क्रमशः सूर्यमन्त्रमुदीरयेत्” इत्यादि ।

[illegible]व्रतं महाभारते “भक्तेन तु सोमधर्मेषु [illegible] । [illegible] पूर्वं [illegible] । [illegible] सर्वं तु [illegible]” । [illegible] ‘[illegible] पृथग्भूते [illegible]’ ।

शुश्रूषु विष्णुशुश्रूषापरः ‘सौभाग्यं स्वजनानाञ्च सर्वेषामेव सोऽश्नुते । अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टाक्षरशतं जपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य तत् फलमवाप्नुयात्” ।

वाणिज्यलाभव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “काम्यं कर्म समाचक्ष्व वाणिज्यं येन सिध्यति । कर्षिश्च बहुलाश्चैव कर्मणा केन चाप्यते” । पुष्कर उवाच “मूलेनोपोषितः कुर्यादिदं कर्म पुरोहितः । समाहितस्य धर्मज्ञ ! यजमानस्य नित्यशः । प्राग्भागे पूर्वषाढासु माङ्गल्यं स्नापयेन्नरम् । कुम्भैर्वैतसमूलैश्च शङ्खमुक्ताफलैस्तथा । मणिभिश्च यथालाभं कनकेन तथैव च । अकालमूलैः कलशैश्चतुर्भिर्भृगुनन्दन ।। कृत्वैतत् सिद्धिमाप्नोति वाणिज्ये नात्र संशयः । सस्यहानौ च तथा कर्षणे च न पीडति । नीलानि सप्त वासांसि दक्षिणा चात्र शस्यते । शङ्खं सुवर्णं रूप्यञ्च तथा मुक्ताफलानि च । कृत्वं कर्म द्विजेभ्यस्तु सर्वमेतद्विधीयते” ।

वृद्धद्वादशीव्रतं [illegible] “एवमेव आश्विने तु मासि संवत्सरं द्वादशीम् । अश्वमेधमवाप्नोति गन्धपुष्पैर्नराधिपः । [illegible] पादौ [illegible] वै [illegible]” । “पञ्चगव्यं [illegible] पूर्ववद्द्विजम् स्नापयेत्तत्र [illegible] कृत्वा [illegible]” । [illegible] पुराणान्तरे “[illegible] द्विभुजं कार्यो ध्यानमित्यभिधाय” इति । “तमर्घ्येणन्तु सम्पूज्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अनेन विधिना पूर्वं द्वादशी समुपोषिता । शुद्धोदनेन, वृद्धोऽभूत् स्वयं पुत्रो जनार्दनः । सन्तोष्य पितरं प्राप्य पुत्रपौत्रसमन्वितः । भक्त्या [illegible] गतिं परमिकां गतः” ।

बुधव्रतं भविष्योत्तरे “विशाखासु बुधं प्राप्य सप्त नक्तानि आचरेत् । बुधं हेममयं कृत्वा स्थापितं कांस्यभाजने । शुक्लमाल्याम्बरधरं शुक्लगन्धानुलेपनम् । गुडौदनोपस्कारन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत्” ।

बुधाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरे “शृणु पार्थिव ! । येन बुधाष्टम्या विधिं शुभम् । यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेदिह । तदा तदैव सा ग्राह्या एकभक्तपरैर्नृभिः । [illegible] स्नात्वा चरुं नयेत् । [illegible] कृत्वा [illegible] । [illegible] क्रमेण तु [illegible] । [illegible] द्विजाय [illegible] । [illegible]” ।

पञ्चमी शुभकरी षष्ठी शोकनाशकी शुभे । अशोकवर्त्तिनी शुभे सप्तमी चातिवाहयेत् । अष्टमी कपिलापूर्वी षष्ठवर्षे युधिष्ठिर ।। एवं क्रमेण कर्त्तव्या शुद्धतत्त्वलवणस्त्वथ । एकैकस्य स्त्रियै भोज्यं भोक्तव्यं प्रीतिपूर्वकम् । उपाख्यानानुमासाद्य भोजनं सहसा त्यजेत् । तावदेव हि भोक्तव्यं यावत् सा कथ्यते कथा । ततोभूत्वा बुधश्चापि वाचस्य च समाहितः । विप्राय वटविदुषे वाचकाय प्रदापयेत् । वाससं सहिरण्यं च ताम्रकुम्भमयं शुभम् । अर्चितं चर्च्चितं गन्धैः पुष्पैर्धूपैः सुगन्धिभिः । पीतवस्त्रैः समाच्छाद्य बुधः सौभाग्यकं तथा । मानकेन सुवर्णस्य तदर्द्धार्द्धेन वा कृतम्” इत्यादि ।

ब्रह्मव्रतं भविष्यपु॰ “ब्रह्मचारी द्वितीयायां सम्पूज्य ब्रह्मचारिणम् । भोजयित्वा तु विधिना सर्वासां पारगो भवेत् । मूलमन्त्रैः स्वशाखाभिरङ्गमन्त्रैश्च कीर्त्तिता । पूर्ववत्पद्मपत्रस्य कर्त्तव्यं तिथीश्वर” । तिथीश्वरो ब्रह्मा ।

ब्रह्मकूर्च्चव्रतं ब्रह्मपु॰ “उपोषितश्चतुर्दश्यां पञ्चदश्यामनन्तरम् । पञ्चगव्यं समश्नीयाद्धविष्याशी त्वनन्तरम् । ब्रह्मकूर्च्चमिदं कुर्य्यादुक्तमप्राशनाय वै । पक्षान्ते त्वथ वा कार्य्यं मासमध्येऽथ वा पुनः । ब्रह्मकूर्च्चं नरः कुर्य्यात् पौर्णमासीषु च सदा । तस्य पापं क्षयं याति दुर्भुक्तादि न संशयः । मासेन द्विर्नरः कृत्वा ब्रह्मकूर्च्चं समाहितः । सर्व्वपापविनिर्मुक्तो यथेष्टाङ्गतिमाप्नुयात् । ब्रह्मभूतममावास्या पौर्णमासी तथैव च । योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात्” ।

ब्रह्मण्यप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे ‘इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । शक्रकीनाशवरुणधनाध्यक्षा यदुत्तम ।। चतुरात्मा विनिर्दिष्टो वासुदेवो जगत्पतिः । तथान्तु रूपनिर्माणं कृत्वा तानर्च्चयेद्बुधः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । आद्येऽह्नि चैत्रशुक्लस्य यजेत त्रिदशेश्वरम् । द्वितीयेऽह्नि यमं देवं तृतीये सलिलाधिपम् । चतुर्थेऽह्नि धनाध्यक्षं प्रत्यहं स्नानमाचरेत् । नदीप्रदेशमासाद्य देवदिक्प्रतिक्रमात् । यवैस्तिलैस्तथाज्येन होमः स्यात् तिलतण्डुलैः । रक्तं पीतं तथा कृष्णं श्वेतं वस्त्रं दिक्क्रमात् । शुभमेतद्व्रतं कृत्वा पूर्णंसंवत्सरं नरः । नाकलोकमवाप्नोति यावदाभूतसम्प्लवम् ।

ब्रह्मव्रतं पद्म॰ ‘ब्रह्माण्डं काञ्चनं कृत्वा तिलराशिसमन्वितम् । त्र्यहं तिलप्रदो भूत्वा वह्निं सन्तर्प्य च द्विजान् । सम्पूज्य विप्रदाम्पत्यं माल्यवस्त्रविभूषितम् । शक्तितः स्वर्णकादूर्द्धं विश्वात्मा प्रीयतामिति । पुण्येऽह्नि दद्यात् स परं ब्रह्म यात्यपुनर्भवम् । एतद् ब्रह्मव्रतं नाम निर्वाणफलदं नृणाम्” ।

ब्रह्मसावित्रीव्रतं भविष्योत्तरे ‘श्रूयतां पाण्डवश्रेष्ठ ! सावित्रीव्रतमादरात् । कथयामि यथा चीर्णं तया सत्या युधिष्ठिर ।। इत्युपक्रमे “त्रयोदश्यां भाद्रपदे दन्तधावनपूर्व्वकम् । त्रिरात्रं नियमं कुर्य्यादुपवासस्य भक्तितः । अशक्ता च त्रयोदश्यां नक्तं कुर्य्याज्जितेन्द्रिया । अयाचितं चतुर्दश्यां पौर्णमास्यामुपोषणम् । नित्यं स्नात्वा महानद्यां तडागे निर्झरेऽपि वा । विशेषेण पूर्णमास्यां स्नानं सर्षपमृज्जलैः । गृहीत्वा वालुकां पात्रे प्रस्थमात्रां युधिष्ठिर ।। अथ वा धान्यमादाय यवशालितिलादिकम् । ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते । सावित्रीप्रतिमां कृत्वा ब्रह्मणश्चैव शोभनम् । सौवर्णीं मृण्मयीं वापि स्वशक्त्या रौप्यनिर्म्मिताम् । रक्तवस्त्रयुगं दद्यात् सावित्र्यै ब्रह्मणे सितम् । सावित्रीं ब्रह्मणा सार्द्धमेव भक्त्या प्रपूजयेत्” इत्यादि ।

ब्राह्मण्यावाप्तिव्रतं प्रभासख॰ “ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यान्तु दम्पती यस्तु भोजयेत् । परिधाप्य यथाशक्त्या दौर्भाग्यैर्मुच्यते नरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च पौर्णमास्यान्तु योऽर्च्चयेत् । ब्राह्मण्यं जायते तस्य सप्तजन्मनि सुन्दरि !” ।

भर्त्तृप्राप्तिव्रतं भविष्यपु॰ “वसन्ते शुक्लपक्षस्य द्वादशी या सुशोभना । तस्यामुपोष्य विधिवत् सपत्नीकं हरिमर्च्चयेत् । पर्य्यङ्कास्तरणं कृत्वा नानास्तरणसंयुतम् । तत्र लक्ष्म्या युतं देवं रौप्यं कृत्वा निवेशयेत् । तस्योपरि ततं पुष्पैर्मण्डपं कारयेद्बुधः । नृत्यवादित्रगीतैश्च जागरं तत्र कारयेत् । एवं कृत्वा प्रभाते तु दापयेद् ब्राह्मणाय तम् । वेदवेदाङ्गयुक्ताय सम्पूर्णाङ्गाय धीमते । ब्राह्मणाय तथा भोज्यं व्रतमेतत् समाप्यते । व्रतस्यान्ते ततो विष्णुर्भक्तो वै भवति ध्रुवम्” ।

भद्रकालीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे ‘नवम्यां चोपवासस्तु भद्रकालीं प्रपूजयेत् । शुक्लपक्षे महाराज ! कार्त्तिकात् प्रभृति क्रमात् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा । नवम् वर्षान्ते सम्पूज्य व्रतान्ते ब्राह्मणाय तु । वस्त्रयुग्मं नरो दत्त्वा यथेष्टं काममाप्नुयात् । विधिना पूजयेद् यस्तु भद्रकालीं नराधिप ।। नवम्यामाश्विने मासि शुक्लपक्षे

नरोत्तम !" । पुष्कर उवाच "पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे लिखेद् वास्तुमनोहरं । भद्रकाली न्यपटके चित्रवर्णैरलङ्कृतम् । भद्रकालीं पटे कृत्वा तत्र सम्पूजयेद् द्विज !"।

भद्रचतुष्टयव्रतं भविष्यपु० "शृणु राजन्नवहितो भद्राया विस्तरं परम् । कथयिष्ये न कथितं यन्मया कस्यचित् पुरा । शुक्ला मार्गशिरस्यादौ चतस्रस्तिथयो वराः । द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा । एकभक्ताशनस्तिष्ठेत् प्रतिपदि जितेन्द्रियः । प्रभाते तु द्वितीयायां कृत्वा यत् करणीयकम् । प्रहरे वै समधिके गते स्नानं समाचरेत् । सर्वौषधं तु संगृह्य मन्त्रैरभिषिञ्चपः" । "स्नात्वा चैव ततो नाम द्वितीयादौ चतुर्दिने । नमः कृष्णाच्युतानन्तहृषीकेशेति च क्रमात् । चतुर्दिने द्वितीयादिदेवमभ्यर्चयेद् व्रती । प्रथमेऽह्नि कृता पूजा पादयोश्चक्रपाणिनः । नाभिपूजा द्वितीयेऽह्नि कर्त्तव्या विधिवन्नरैः । पुरद्विषस्तृतीयेऽह्नि पूजां वक्षसि विन्यसेत् । चतुर्थेऽह्नि जगन्नाथः पूजा शिरसि विन्यसेत्" इत्यादि ।

भद्रातृतीयाव्रतं पद्मपु० "कार्त्तिकादि तृतीयायां प्राश्य गोमूत्रयावकम् । नक्तञ्चरेदब्दमेकं तदन्ते गोप्रदो भवेत् । गौरीलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह । एतद्भद्राव्रत नाम सर्वकल्याणकारकम्" ।

भद्रासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं सविताभवेत् । यदा प्राप्यमघेष्य सदा तां भद्रतां व्रजेत् । अविटनघ्नं कृत्वा । "चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत् । षष्ठ्यामयाचितं प्रोक्तमुपवासस्ततः परम्" । "अनेन विधिना यस्तु कुर्य्याद्धि भद्रसप्तमीम् । भद्रां ददाति सप्तम्यां भद्रं तस्य व्रतं भवेत् । तस्य भद्राः सर्व एव गच्छन्ति ज्ञातयः सदा । तदयन्तः फलं तस्य विधिना केन दीयते । व्योमभद्रमिति प्रोक्तं देवविष्णुमनोरमम् । मार्त्तण्डविटपं प्रोक्तं चतुःकोणं मनोरमम् । मध्येन वर्णिका वृत्तं चन्द्रयर्करयान्वितम् । चतुष्कोनकपूर्णेन द्वाभ्यामिव विशेषतः" ।

भवानीतृतीयाव्रतं देवीपु० "चाशेषनक्तं यः कुर्य्यात् तृतीयायां शिवालये । समान्ते धेनुदो याति भवानीव्रतमिच्छुत" ।

भवानीव्रतं विष्णुपु० "पौर्णमास्याममावस्यां वर्षमेकमतन्द्रिता । उपवासरता नारी नरो वा द्विजसत्तमा ! । वर्षान्ते सर्वगन्धाढ्यां प्रतिमां निवेदयेत् । सा भवान्यास्तु सायुज्यं सारूप्यं चाप्युमता । लभते नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं तपोधनाः !" ।

भाद्रपदव्रतं महाभारते "प्रौष्ठपादन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः । धनाढ्यस्फीतमतुलमैश्वर्य्यं प्रतिपद्यते । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं दशगुणं लभेत्" ।

भानुव्रतं पद्मपु० "सप्तम्यां नक्तभुक् दद्यात् समान्ते गां सकाञ्चनाम् । सूर्य्यलोकमवाप्नोति भानुव्रतमिदं स्मृतम्" ।

भास्करव्रतं कालिकापु० "कृतोपवासः सप्तम्यां सप्तम्यां यस्तु मानवः । करोति विधितः श्राद्धं भास्करः प्रीयतामिति । सर्वरोगविनिर्मुक्तः स्वर्गलोकमवाप्नुयात्" ।

भीमद्वादशीव्रतं पद्मपु० "यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादशीष्वथ भारत ! । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्तमुपोषितुम् । ततः पुण्यामिमां भैमीं सर्वपापप्रणाशनीम् । उपोष्य विधिनानेन गच्छ विष्णोः परं पदम् । माघमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा । घृतेनाभ्यञ्जनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत् । तथैव विष्णुमभ्यर्च्य नमो नारायणेति च" इत्यादि । "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् । यामुपोष्य न दुःखानां भाजनं भवति जनः । माघमासे सिते पक्षे द्वादशी पावनी स्मृता । तस्यां जनार्द्दनम् उपोष्य शुभभाग् भवेत्" । "भीमाख्या द्वादशी चेति व्रतमस्या नरा यतः । एषा पुण्यसमनिता कथिता कुरुनन्दन ! । यथैनां कथिता यथात् कुर्य्याद्वा भक्तिभावतः । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते । दरिद्रेणापि वा पार्थ ! वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् । विष्णुभक्तेन कर्त्तव्या संसारभयभीरुणा । भीमेन या किल पुरा समुपोषितत्वात्प्रागृत्स्मिरदुषीतसवारिधारा । तां द्वादशीं मिदयवेद्यसथा चरेद्धि यः सम्यक् समाचरति याति स विष्णुलोकम्" ।

भीमव्रतं पद्मपु० "माघोपवासी यो दद्याद्धेनुं विप्राय शोभनाम् । स ईश्वरपदं याति भीमव्रतमिदं स्मृतम्" ।

भीष्मपञ्चकव्रतं नारदपु० "प्रवक्ष्यामि महापुण्यं व्रतं व्रतमतां वर ! । भीष्मेणैतद्यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् । व्रतस्यास्य गुणान् वक्तुं कः शक्तः केशवादृते । व्रतञ्चैतन्महापुण्यं महापातकनाशनम् । अतो नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष्मपञ्चकम् । कार्त्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः । एकादश्यान्तु गृह्णीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा व्रती । नद्यां निर्झरगर्त्ते वा समादाय तु गोमयम् । दशमीद्विविधैः सुरक्

पितॄन् सन्तर्पयेत् क्रमात् । स्नात्वा मौनं ततः कृत्वा धौतवासा दृढव्रतः" । इत्यादि "अर्चयित्वा हृषीकेशमेकादश्यां समाहितः । निःप्राश्य गोमयं सम्यक् एकादश्यामुपावसेत् । गोमूत्रं मन्त्रवद्भूयो द्वादश्यां प्राशयेद् व्रती । क्षीरञ्चैव त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि । संप्राश्य कायशुद्ध्यर्थं लङ्घनीयस्ततदिनम् । प्राशनं, होममन्त्रेण । पञ्चमे तु दिने स्नात्वा विधिवत् पूज्य केशवम् । भोजयेद् ब्राह्मणान् भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् । तथोपदेष्टारमपि पूजयेद् वस्त्रभूषणैः । ततो भक्तं समश्नीयात् पञ्चगव्यपुरःसरम् । एवं सम्यक् समाप्यं स्यात् यथोक्तं व्रतमुत्तमम् । सर्वपापहरं पुण्यमख्यातं भीष्मपञ्चकम् । जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया पुंसा समाप्नुयात् । तत्फलं समवाप्नोति सत्यञ्च भीष्मपञ्चके । मद्यपो यः पिबेन्मद्यं जन्मतोमरणान्तिकम् । तद्भीष्मपञ्चके त्यक्त्वा समाप्नोत्यधिकं फलम्" ।

भूभाजनव्रतं पद्मपु० "संवत्सरन्तु यो भुङ्क्ते नित्यमेवातन्द्रितः । निवेद्य पितृदेवेभ्यः पृथिव्यामेकराड्भवेत्" यो भुङ्क्ते पृथिव्यामित्यन्वयः ।

भूमिव्रत कालोत्तरे "शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां यदा तिष्यार्कमङ्गलम् । पूजयेत् पूर्वविधिना उपवासेन भूमिजम्" । पूर्वविधिना लिङ्गव्रतोक्तेनेत्यर्थः । "कुङ्कुमेनानुलिप्ताङ्गन्तु गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । पायसं घृतसंयुक्तं कुर्यात् प्रस्थप्रमाणतः । भूमिदानं प्रकर्त्तव्यं शिवभक्ताय यत्नतः । अनेन व्रतयोगेन पृथ्वीपालत्वमाप्नुयात् । एतद्भूमिव्रतं नाम पृथ्वीपालस्तु कारयेत्" ।

भोगसङ्क्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "वक्ष्येऽहं भोगसङ्क्रान्तिं सर्वकामविवर्द्धिनीम् । सङ्क्रान्तिवासरे प्राप्ते योषितस्तु समाहुदेत् । कुङ्कुमं कज्जलञ्चैव सिन्दूरं कुसुमानि च । ताम्रौणि च वस्त्राणि ताम्बूलं गन्धसंयुतम्" । शयि- [illegible] तथाधान फलसंयुक्तान् प्रदद्याच्च विचक्षणः । [illegible] भोगसाधनानि च । दद्यात् [illegible] प्रयत्नतः । भोजयित्वा यथा शक्त्या [illegible] प्रदापयेत् । एवं संवत्सरस्यान्ते [illegible] पूर्ववत् । [illegible] । [illegible] दद्यात् [illegible] । एवं [illegible] भक्त्या भोजयेत् [illegible] । [illegible]"

भोगावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "ज्यैष्ठ्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पूर्ववत् पूजयेद्देवं विश्वरूपधरं हरिम्" । अत्रापि पूर्ववदिति रूपावाप्तिव्रतवदित्यर्थः "कृत्वा व्रतान्ते च तथा निरातं दत्त्वा सयुक्तं शयनं द्विजाय । स्वर्लोकमासाद्य चिरं नरेन्द्र ! मानुष्यमासाद्य च भोगवान् स्यात्" ।

भौमवारव्रतं स्कान्दपु० "भौमोऽयमीश्वरः पुत्रः पृथिव्या जनितो महान् । रूपेणैव सदा रम्यो वरदानाद्दिवौकसाम् । अस्यैव दिवसे प्राप्ते ताम्रपात्रं सुशोभनम् । परिपूर्णं गुडेनैव वर्षमेकं प्रदापयेत्" ।

भौमव्रत भविष्योत्तरे "स्नात्वाङ्गारकं दृष्ट्वा चरेदेकभोजनः । [illegible] स्थापितं ताम्रभाजने । हैमं रक्ताम्बरच्छन्नं कुङ्कुमेनानुलेपनम् । नैवेद्यं शुभकासारं पूज्य पुष्पाक्षतादिभिः । मन्त्रेणानेन तं दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने" । पद्मपु० "[illegible] भौमं पूजयेद्भौमवासरे । मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्त्ता धनप्रदः । स्थिरासनो महाकायः सर्वकामार्थसाधकः । लोहितो लोहिताक्षश्च सामगानां कृपाकरः । धरात्मजः कुजो भौमो भूतिदो भूमिनन्दनः । अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः । वृष्टिकर्त्ता प्रहर्त्ता च सर्वकामफलप्रदः । एतानि कुजनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् । ऋणं न जायते तस्य धनं प्राप्नोत्यसंशयम् । त्रिकोणञ्च सदा कार्यं मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् । कुङ्कुमेन सदा लेप्यं रक्तचन्दनकेन च । कोणे कोणे प्रशस्तानि त्रीणि नामानि भूमिप ! । वारं पञ्च भूमिजस्तु रक्तगन्धैश्च पूजयेत्" ।

मङ्गलाव्रतं देवीपु० "आश्विने चाथ माघे वा चैत्रे वा श्रावणेऽपि च । शुक्लादारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं शुक्लार्चं चरेत्" । शुक्लावधि शुक्लपक्षावधि । [illegible] [illegible] कर्त्तव्यम् "अष्टम्यादिषु [illegible] कारयेत् । [illegible] देवीमथ वा [illegible] । पूजयेत् [illegible] गन्धमाल्यनिवेदनैः । [illegible] । "[illegible] देवि [illegible] मामकम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

त्वाषमर्थस्तैते पद्याः "स्थापयेताश्विने शुक्ले ! यावत्स्यात् शुक्ला तु चाष्टमी । पूजयेन्मङ्गला तत्र मण्डले विधिवत्कृत । सर्वसम्भारसम्पन्ने सर्वसिद्धिविधायके । सर्वकामानवाप्नु यात्" इत्यादि ।

मङ्गल्यव्रतमीव्रतं गुरुडपु० "मङ्गल्यं परमिच्छन्ती मङ्गलाय व्रतं हरिम् । अर्चयेद्दिनता देव सप्तम्यां समुपोषिता । माङ्गल्यं परमिच्छन्ती व्रतेनानेन चाप्नुयात् । पुमानपि यश कीर्त्तिं बलमायुश्च विन्दति" ।

मत्स्यद्वादशीव्रत धरणीव्रते "मार्गस्य शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतात्मवान् । स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा अग्निकार्य्यं यथाविधि । शुचिवासाः प्रसन्नात्मा हव्यं चान्नं सुसंस्कृतम् । भुक्त्वा पञ्चपद गत्वा पुनः शौचं तु पादयो । कृत्वाऽष्टाङ्गुलमानन्तु क्षीरवृक्षसमुद्भवम् । भक्षयेद्दन्तकाष्ठं तु तत आचम्य यत्नत । स्पृष्ट्वा खानि तथाद्भिश्च चिरं ध्यात्वा जनार्दनम्" । खानीन्द्रियाणि "शङ्खचक्रगदापाणि पीतवस्त्रं किरीटिनम् । प्रसन्नवदन देवं सर्वलक्षणलक्षितम । ध्यात्वा जल गृहीत्वा तु भानुरूपं जनार्दनम् । हस्ताघ्यं दापयेत् पश्चात् करतोयेन मानवः । एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महामते ।। एकादश्यां निराहारो भूत्वाहमपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! । तेषां मध्ये शुभं पीठं स्थापयेद्वस्त्रसंयुतम् । तस्मिंश्च रौप्यं सौवर्णं ताम्रं वा दारवं तथा । अलाभतस्तोयपूर्णं कृत्वा पात्रं ततो न्यसेत्" । अलाभतः सौवर्णादीनामभावे दारवमपि कुर्य्यादित्यर्थः "सौवर्णं मत्स्यरूपेण कृत्वा देव जनार्दनम् । वेदवदाङ्गमयुक्तं श्रुतिस्मृति विभूषणम्" । तोयपूर्णं पात्रं कृत्वा तत्र मत्स्यरूपं जनार्दनं न्यसेदित्यन्वयः "तत्रानेकविधैर्भक्ष्यैः फलै पुष्पैश्च शोभितम । गन्धैरर्च्चैश्च धूपैश्च अर्च्चयित्वा यथा विधि । रसातलगता वेदा यथा देव त्वयाऽऽहृता । मत्स्यरूपेण तद्वन्मां भवादुद्धर केशव ! । एवमुच्चार्य तस्याग्रे जागरं तत्र कारयेत् । यथाविभवसारेण प्रभाते विमले तथा । चतुर्णां माङ्गल्यानां च चतुरो दापयेद्घटं" ।

मदनद्वादशीव्रतं मत्स्यपु० "चैत्रे मासि सित पक्षे द्वादश्यां नियतव्रत । स्थापयेदव्रण कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् । नानाफलयुतं तद्वदिक्षुदण्डसमन्वितम् । सितवस्त्रयुगच्छन्नं सितचन्दनचर्च्चितम् । नानाभक्ष्यसमोपेतं सहिरण्यं तु शक्तित । ताम्रपात्रं गुडोपेतं तस्योपरि निवेशयेत् । तदभावे कृतां कुर्य्यात् कामकेशवयोर्नरः । कामनाम्ना हरेरर्च्चां स्नापयेद्गन्धवारिणा । शुक्लपुष्पघृततिलैरर्च्चयेदिति केशवम् । अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् । उपवासी त्रयोदश्यामर्च्चयेद्विष्णुमव्ययम् । फलमेकञ्च सम्प्राश्य द्वादश्यां भूतले स्वपेत् । ततस्त्रयोदशे मासि घृतधेनुसमन्विताम् । शय्यां दद्याद्द्विजेन्द्राय सर्वोपस्करसंयुताम् । काञ्चनं कामदेवं च शुक्लां गाञ्च पयस्विनीम् । वासोभिर्द्विजदाम्पत्यं पूज्य शक्त्या विभूषणैः । सर्वगन्धादिकं दद्यात् प्रीयतामित्युदीरयेत्" ।

मधुकतृतीयाव्रत भविष्योत्तरे "फाल्गुनस्य सित पक्षे तृतीयायामुपोषिता । स्नात्वा स्थित्वा ब्रह्मचर्य्ये ततोऽन्यस्मिन् दिने पुन । ब्रजेन्मधुवनं, गौरीं पूजयेत् मधुमानसा । मन्त्रेणानेन ध्यायन्ती पार्वतीप्रतिमां शुभाम् । स्वगाजिनावृतकुचां जटामुकुटशोभिताम् । गोधारथगतां देवीं रुद्रध्यानपरायणाम । पूजयेत् गन्धकुसुमैर्दीपाक्षतचन्दनैः । पर्य्युदुष्मुसुमराजिकुम्भोपगीतं दत्त्वा फलाक्षतयुतं मधुपादपस्य । गौरीव कामवरदा भवतीह नारी" इत्यादि ।

मनोरथद्वादशीव्रत पद्मपु० "फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यामुपोषित । नरो वा यदि वा नारी समभ्यर्च्य जगत्पतिम् । हरेर्नाम जपन् भक्त्या सप्त वारान् जनेश्वर ! । उच्चिष्ठन् प्रस्खलंश्चैव हरिमेवाशु कीर्त्तयेत् । अत प्रभाते विमले द्वादश्यां नियतो हरिम् । स्नात्वा सम्यक् समभ्यर्च्य दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । हरिस्तु प्रीयतां चेत्यग्नौ घृतहोम समाचरेत् । फाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठमासेषु पार्थिव ! । चतुर्भिः पारणं मासैरभिर्निष्पादित भवेत् । रक्तपुष्पैश्च चतुरोमासान् कुर्वीत चार्च्चनम् । जातीपुष्पाणि धूपश्च शस्तः सर्जरसेन तु । प्राश्य दर्भोदकं चान्नं शाल्यन्नं च निवेदयेत् । श्रयमेव तद्वतीयाश्चैव पूर्ववदाचरेत् । कार्त्तिकादिषु मासेषु गोमूत्र कायशोधनम् । सुगन्धं चेच्छया धूप पूजा मन्दारकस्य च" । मन्दारको मासन्त्व "हवरं चान्नं नैवेद्य कुर्य्यात्तावच्चै स्वयम् । प्रतिमासञ्च विप्राय दातव्या दक्षिणा तथा । प्रीयतां देवदेवस्य पारणे पारणे गत" वाक्यशेषमिदम् ।

मनोरथपूर्णिमा व्रत विष्णुधर्मोत्तरे "कार्त्तिक्यान्तु समारभ्य वर्षं प्रमक्षणम् । पूजयेदुदये राजन् ! चन्द्रमसः

व्रतो भवेत् । श्रावणे मयूरं कृत्वा चन्दनेनानुलेपितम् । हिडिम्बकमलसहितं ततः सोमन्तु पूजयेत्" । अथ चैत्र- नक्षत्रम् 'कृत्तिकारोहिणीयुक्तं कार्त्तिके मासि पूजयेत् । सौम्याद्रीसहितं राजन् ! मासि सौम्ये तथैव च । आदित्यपुष्यसहितं मासि पौषे च यादव ! । मघाश्लेषायुतं माघे फाल्गुने शृणु पार्थिव ! । आर्यम्णेनाऽथ सावित्र्या सहितं पूजयेद्विधुम् । चित्रास्वातियुतश्चैव वैशाखे शृणु पार्थिव ! । विशाखया च मैत्रेण युतं सम्पूजयेत्तथा । ज्येष्ठामूलयुतं ज्यैष्ठे आषाढे च सोत्तरे । श्रावणे श्रवणोपेतं वारुणेन धनिष्ठया । तथा भाद्रपदे पौष्णा अजाहिर्बुध्न्यसंयुतम् । आश्विनी भरणीयुक्तं तथाश्वयुजि विधुम्" इत्यादि ।

मनोरथचक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "अतः परं प्रवक्ष्यामि कामान्तिम मनोरथाम् । शुक्लेन पूर्णकुम्भस्य सवस्त्रस्य स भक्तितः । सहस्रानिवापरं दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । एवं संवत्सरे पूर्णे उद्यापनविधिः शुभम् । शुक्लेन पटेन कार्यं वस्त्रस्यैव भूषितम् । अयने चोत्तरे दद्याद्विजाय … न पारयेत् । यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोति पुष्कलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते" ।

मन्दारषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे "शृणु पार्थ ! प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । सर्वकामप्रदां पुण्यां षष्ठीं मन्दारसंज्ञिताम् । माघमासस्य पक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुङ् नरः । दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा षष्ठ्यां … जितेन्द्रियः । सर्वभोगविहीनस्तु षष्ठीमुपवसेन्नरः । प्रभाते तु द्विजश्रेष्ठान् मन्दारं प्राशयेन्निशि" इत्यादि ।

मन्दारसप्तमीव्रतं मत्स्यपु० "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । सर्वकामप्रदां पुण्यां नाम्ना मन्दारसप्तमीम् । माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुङ् नरः । दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा षष्ठीमुपवसेद्बुधः । विप्रान् सम्पूज्य चाभ्यर्च्य तु मन्दारं प्राशयेन्निशि । ततः प्रभाते उत्थाय कुर्यात् स्नानं द्विजार्चनम् । … कृत्वा मन्दारकुसुमाष्टकम्" । मन्दारोद्यापनं "सौवर्णं पुरुषं … पद्महस्तं सुशोभनम् । पद्मं कृष्णतिलैः कृत्वा ताम्रपात्रेऽष्टपत्रकम् । हैमं मन्दारकुसुमं भास्करायेति पूजयेत्" इत्यादि सर्वकाम्यम् ।

मरीचसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "तथा संपूज्य देवं भानुं … । … विशेषतः । सप्तम्यां प्राशयेद्वापि मरीचं मनुजाधिप । संप्राश्य मरीचव्रतमध्ये सुखदं परम् । मरीचं प्राशयेद्राजन् मन्त्रेणानेन वा नृप" इत्यादि ।

मरुत्सप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु सम्यक् सप्तम्युपोषितः । सप्तम्यामर्चनं कुर्यान्मरुतां तत्र तत्र च । तत्र त्रैलोक्यगतं सप्तमण्डलं नृप ! कारयेत् । त्रैलोक्यं तथा कार्यं समा सप्तमण्डलकान्विता" । इत्यादि सर्वकाम्यम् ।

मल्लद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "मल्लैर्विशेषतः कार्या तथान्यैरपि भक्तितः । पूजयन्ति क्रमेणैव मासि मासि तदर्चनम् । मार्गशीर्षादिमासे पार्थ ! पूजयेन्नामनामभिः । पारणे पारणे दद्यान्मल्लिकाणि द्विजातये । गन्धैः पुष्पैस्तथा दीपैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः । मल्लयुद्धैश्च विविधैस्तोषं कारयेत्ततः । घृतदानैः क्षीरदानैर्दधिदानैः पृथक् पृथक् । कर्त्तव्या देवदेवेश कृष्णो मे प्रीयतामिति । एवमेव विधिः प्रोक्तो मल्लदानसमन्वितः । द्वादशीयं मयाप्युक्ता क्रियते मल्लकैः … । मल्लानां तथा … द्वादशी … । … कर्त्तव्या मल्लयुद्धकथादिभिः । अन्येषामपि कौन्तेय ! सर्वार्थदायिनी । इमां चीर्त्वा पापसङ्घं … शाम्यते … । भद्रीरपादपतले … सम्पूजित … यत्र तिथौ तत्र सा द्वादशी भुवि गता मल्लद्वादशी" ।

महाजयासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः । महाजया तदा ख्याता सप्तमी भास्करप्रिया । स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् । सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महीपते । यस्तस्यां मानवो भक्त्या घृतेन स्नापयेद्रविम् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ततः सूर्यपदं व्रजेत्" ।

महातपोव्रतं महाभारते "मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा तु नियतेन्द्रियः । नष्टाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाकुलम् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारी भवेन्नरः । अतिरात्रस्य यज्ञस्य सर्वं फलमाप्नुते । दशवर्षसहस्राणि स्वर्गेलोके महीयते । तदन्ते चापि … मानुष्ये … । यस्तु संवत्सरं पूर्णं … कालमश्नुते । अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाक् विजितेन्द्रियः । वाजपेयस्य यज्ञस्य स सर्वं फलमाप्नुते । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे लोके महीयते । … षष्ठे तु काले यो भुङ्क्ते संव-

सर नरः । गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति । पञ्चायुतं सहस्राणि वर्षाणि दिवि मोदते । पक्षे पक्षे गते राजन् ! योऽश्नीयाद्दर्भमेव तु । षण्मासानशनन्तस्य भगवानब्रवीद्राजर्षीन् । षष्टिवर्षसहस्राणि दिवमावसते स च । षष्ठीयाद्वितीये पक्षे यस्तु सर्वदिनेष्विति । पौष्याना वल्लकीनाञ्च वेणूनाञ्च विमान्यते ।। सघोषैर्मधुरैः शब्दैः स सुप्त प्रतिबुध्यते । संवत्सरमिहैकन्तु मासि मासि पिबेत् पयः । फलं विश्वजितस्तात ! प्राप्नोति स नरोत्तम । सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति । सतष्टारे सुरस्त्र्यो रमयन्ति च सत्वरम् । सप्ततिञ्च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते । मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र । नोपवासो विधीयते" ।

महाफलद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये "पौषे कृष्णे विशाखायु युक्ता चैकादशी भवेत् । तस्यां संपूजयेद्विष्णुमुपोष्य विचक्षणः । सुगन्धपुष्पनैवेद्यैर्वस्त्रभूषणधूपकैः । माघासुमासम्पूजयेत् विधिना जगतीपतिम् । प्राशनञ्चाय गुडत्रयं कार्यं मासक्रमेण तु । गोमूत्रमुदकं सर्पिरपच्य कामतः परम् । ततो दूर्वादधिक्षीरं तिलाश्चैव यवास्तथा । अश्वकर्णकरैस्तन्नं दर्भाश्च क्षीरमेव च । द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् दधिक्षीरगुडौदनैः । मासक्रमेण विप्रेभ्यो दद्यात् सम्यक्कृते व्रते । घृत तिलव्रीहियवहेमवर्णसंयुतं घटम् । मोदकैश्च युतं कुम्भमानमन्तु पायसम् । फलितं चन्दनं माला सुगन्धाश्चेति दापयेत् । कृतमेतन्महापुण्यं इष्टादिफलप्रदम् । कर्त्तव्यं धर्मनिरतैर्विष्णुपूजनतत्परैः । कृतमेतन्नरः कृत्वा विमाने प्रवरे शुभे । सुजन्मा जायते धीमान् वेदवेदाङ्गपारगः" ।

महाफलव्रतं भविष्यपु० "शृणु कौरव ! वर्षाणि तिथिपुण्यान्यतानि तु । तुलैव पापहानिः स्यात् कृत्याभत् फलं लभेत् । क्षीराशनः प्रतिपदि । इम्याहारो द्वितीयायाम् । अवर्णितं तृतीयायाम् । तिलाहारो चतुर्थ्याम् । क्षीराशनः पञ्चम्याम् । फलाशनः षष्ठ्याम् । शाकाशनः सप्तम्याम् । बिल्वाहारोऽष्टम्याम् । पिष्टाशनो नवम्याम् । अनग्निपक्वाहारो दशम्याम् । एकादश्यां घृताशः । तक्राशनो द्वादश्याम् । पादवाहारस्त्रयोदश्याम् । शाकाहारश्चतुर्दश्याम् । गोमूत्राहारः कुशोदकाशनः पौर्णमास्याम् एवं प्राशनविधिः । धान्यानि प्राशनान्येवं विधिपूर्वमुदाहृतम् । क्षौरं प्रतिपदायान्तु सर्वासु च विधीयते" ।

महत्तमव्रतं स्कन्दपु० "वैदिकेन विधानेन व्रतं पुण्यं महत्तमम् । कस्मिंस्तिथौ तु कर्त्तव्यं विधानं तद्वदस्व मे" । स्कन्द उवाच "मासि मासि, भाद्रपदे शुक्ले च प्रतिपत्तिथौ । नैवेद्यन्तु पचेन्मौनी षोडशाखिगुणानि च । फलानि पिष्टपक्वानि दद्याद्विप्राय षोडश । देवाय षोडशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः । भुङ्क्ते षोडश तथा व्रतस्य नियमाश्रयात् । सौवर्णं कारयेद्वृषं यथा शक्त्या हिरण्मयम्" इत्यादि ।

महाराजव्रतं स्कन्दपु० "यदागस्त्य ! चतुर्दश्यामार्द्रा भाद्रपदाथ वा । सितायामसितायां वा न विशेषो यथा गतिः । तदा कर्म्मकर्म्मस्ना त्रयोदश्यां यथाविधि । सर्वव्रतं महाराजं तदा संकल्पयेन्नरः । चतुर्दश्यां ततः कुर्य्यात्तिलगोमूत्रगोमयैः । रुद्राय गन्धगन्धेन स्नानं शुद्धात्मना ततः । शिवसंकल्पमन्त्रस्य ततो दशशतं पठेत्" । शिवसंकल्पमन्त्रो यज्जाग्रतो दूरमित्यादिर्यजुःशाखाप्रसिद्धः "पञ्चाक्षरस्तु शूद्रस्य जन्मकोटिकृतैस्तत" । मुच्यते पातकैर्घोरैस्तत्क्षणान्नात्र संशयः" ।

महालक्ष्मीव्रतं स्कन्दपु० "महाराज ! निबोधेदं महालक्ष्मीव्रतं शुभम् । भद्र ! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां नरोत्तम ! । स्नात्वाभ्यर्च्य महालक्ष्मीमेकभक्तं प्रकल्प्य च । कुङ्कुमाक्तं सूत्रं षोडशग्रन्थिसंयुतम् । तन्तुभिस्तु प्राणैव बध्नीयात् करे शुभम् । दूर्वाक्षतप्रवालानि षडेव तु षोडश । पुनरेवाश्विने मासि कृष्णाष्टम्यां दिने शुभे । उत्सवं कारयेद्व्याप्य पूर्वोपचारमादितम्" ।

महाव्रतं कालिकापु० "महाव्रतमथो वक्ष्ये देवानामपि तत् परम् । सुरासुरमुनीनाञ्च दुर्लभं विधिना शृणु । सर्वव्यापमुखस्यान्ते पायसञ्च ददाति ह । मञ्चं भुञ्जीत शुद्धात्मा चन्दनञ्चैव चान्वितम्" । चान्द्रमुखस्यान्ते कार्त्तिके । वर्षेण अमावस्यायां कार्त्तिकस्य इत्यर्थः । इति रघुरथः । शिवपु० "यस्त्वमावस्यां चतुर्दश्यां उपवासमयोऽपि । कर्म्मेदं ततो भुक्त्वा भक्त्या यः पूजयेच्छिवम् । वन्दनफलं प्राप्य स याति परमां गतिम्" । विष्णुधर्मोत्तरे "सोमभूतं हरिं देवं चातुर्मास्यमुपोषितम् । चन्द्रः सौरमासान्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्" । सोमभूतं वक्ष्यमाणं "अष्टमूलकलावाहा पूर्वेषामाश्रतोक्तिः । रामस्तवमाद्योऽपि कुर्यात् इति कालम्" ।

ब्रह्मभूतं निष्कलम् "ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च । योगभूतं परिचरन् केशवं महमाप्नुयात् । अत्यर्थं प्रीतिमाप्नोति मासपक्षक्षयोः सदा । पूजितः सोपवासेन भक्त्या देववरो हरिः । महाव्रतमिदं ख्यातं सर्वकल्मषनाशनम् । संवत्सरमिदं कृत्वा नाकपृष्ठे महीयते" इत्यादि ।

महासप्तमीव्रतं भविष्ये "माघस्य शुक्लपक्षे तु पञ्चम्यां तु कुरूद्वह ! । एकभक्तं समाख्यातं षष्ठ्यां नक्तमुदाहृतम् । सप्तम्यामुपवासस्तु केचिदिच्छन्ति सुव्रत ! । षष्ठ्यां केचिदुपवासमिह सप्तम्यां पारणं किल । ततोपवासः षष्ठ्यान्तु पूजयेद् भास्करं बुधः । रक्तचन्दनमिश्रैस्तु करवीरैः समाहृतैः । गुग्गुलेन महाबाहो ! सुगन्धेन च सुव्रत ! । पूजयेद्देवदेवेशं खगेशं खड्गं रविम्" । खड्गं सुखकरमित्यर्थः "एवं हि चतुरो मासान् माघादीन् पूजयेद्विभुम् । आत्मनश्चापि शुद्ध्यर्थं प्राशनं गोमयस्य च । स्नानञ्च गोमयेनेह कर्त्तव्यमात्मशुद्धये । ब्राह्मणान् दिव्यभौमांश्च भोजयेच्चापि शक्तितः" । दिवि देवकुले भवाः दिव्या इतरे भौमाः । "ज्यैष्ठादिष्वपि मासेषु श्वेतचन्दनमुच्यते । श्वेतानि चापि पुष्पाणि शुभगन्धान्वितानि वै । कृष्णागुरु तथा धूप नैवेद्यं पायसं स्मृतम् । तेनैव ब्राह्मणान् साधून् भोजयेच्च महामते ! । प्राशयेत् पञ्चगव्यन्तु स्नानं तेनैव सुव्रत ! । कार्त्तिकादिषु मासेषु अगस्तिकुसुमैः स्मृतम् । पूजनं कुरुशार्दूल ! धूपश्चापराजितः । नैवेद्यं गुडपूपाश्च तथैवेक्षुरसः स्मृतः । तेनैव ब्राह्मणान् स्नातो भोजयेच्च स्वशक्तितः । कुशोदकं प्राशयेच्च स्नानञ्च कुरु विशुद्धये । ततोऽवसाने [illegible] माघे मासि महामते ! । भोजनं तत्र दानञ्च द्विगुणं समुदाहृतम् । देवदेवस्य पूजा च कर्त्तव्या शक्तितो बुधैः । रथश्च चापि दातव्यो रथयात्रा च सुव्रत ! । रथस्य प्राप्तिहेतोर्वै कर्त्तव्या विभवे सति । दानं सूर्यरथस्येह यथोक्तं विभवे सति । इत्येषा कथिता पुत्र ! रथाङ्गसप्तमी शुभा । सप्तमीति महाख्याता महापुण्या महोदया । आरोग्यं धनं पुत्रान् कीर्त्तिं विद्यां समश्नुते" ।

महेश्वरव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षादथारभ्य फाल्गुनस्य नराधिप ! । पूजयेत्तु चतुर्दश्यां सोपवासो महेश्वरम् । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । [illegible] दत्त्वा [illegible] लभेत् । [illegible] व्रतं कृत्वा शुक्लपक्षे तु वत्सरम् । पौण्डरीकमवाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम् । चतुर्दशीद्वयञ्चैतत् कृत्वा संवत्सरं नरः । मासि मासि यथाशक्त्या सर्वान् कामानवाप्नुते । आषाढ्यां कार्त्तिके महेश्वरस्य तथापि [illegible] सुचिरञ्च राजन् ! । सायुज्यमायाति महेश्वरस्य सर्वस्यव्यापतिनस्य तस्य" ।

महेश्वराष्टमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षात्तथारभ्य सौम्याष्टम्यां नराधिप ! । पूजयेत् सोपवासस्तु देवदेवं त्रिलोचनम्" । सौम्याष्टम्यां मार्गशीर्षाष्टम्याम् "लिङ्गे वाप्यथ वार्च्चायां कमले यदि वा स्थले । घृतक्षीराभिषेकेण स्नातेन विविधेन वा । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । गीतेन वाद्यनादेन वह्निसन्तर्पणेन च । ब्राह्मणानाञ्च पूजाभिर्यथावदनुलोमतः ! । व्रतावसाने दत्त्वा तु तथा धेनुं पयस्विनीम् । पौण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति" ।

महोत्सवव्रतं स्कान्दे "माघविधिमहोत्सवैः पञ्चभिर्भक्त्या । कुर्य्यादारात्रिकं शम्भोः स्वर्णपात्रैः सुमुज्ज्वलैः । विचित्रवस्त्रपूजा च कर्त्तव्या महती शिवे । पुष्पमण्डलिका चित्रा प्रविशाभोक्तृका शुभाम् । महोत्सवेन विविधैर्तूर्य्यरवेण च । विविधैर्भक्ष्यभोज्यैश्च नैवेद्यैर्दीपकस्तथा । सम्यक् पश्य दृशीया [illegible] रथयात्रा विमानिनः । प्रेक्षणीयैस्तथा नृत्यैर्गीतैर्वाद्यैश्च शोभनैः । पूजयेच्चिरभक्त्या च विधानज्ञोऽपि भक्तितः । प्रीयतां शिव इत्युक्त्वा भक्तं भुञ्जीत च स्वयम् । वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं एतन्महोत्सवं महत् । निरमत्या सत्यार्थेव कीर्त्तिश्रेयोविवृद्धये" ।

माघमासव्रतं भविष्योत्तरे "यस्मात् कारणात् पार्थ ! माघस्नानं विधीयते । षड्भ्यहानि दातव्यानि सर्वरत्नान्वितानि । त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः । अनघ्नन्तो वरारोहे सर्वं मासं नरेद् द्रुतौ । प्रीयतां मे प्रीयतां देवो विष्णुर्मूर्त्तिनिरञ्जनः । माघमासे शुभे [illegible] । इत्यस्मोऽभिर्वो [illegible] पञ्चधान्यसमन्विते । [illegible] दद्यात् [illegible] सर्वाः शुभाः । [illegible] तापहम्" ।

माघसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "[illegible] सदा [illegible] । [illegible] सर्वम् [illegible]" ।

इत्युपक्रमे मातृनामान्यभिधाय चाह "भक्त्या पूज-येद् यस्तु मासि चाश्वयुजे सदा । अपुच्छिन्नप्रजास्तु भवेन्नात्र संशयः" ।

मातृव्रतं वराहपु० "मातृणामष्टमी दत्ता ब्रह्मणा तिथि-रुत्तमा । एताः स्वधापदेर्भक्त्या निराहारो नरः सदा । तस्य ताः परितुष्टास्तु क्षेमारोग्यं ददत्यपि" ।

मार्गशीर्षव्रतं महाभारते "मार्गशीर्षन्तु यो मासमेक-भक्तेन संक्षिपेत् । भोजयेच्च द्विजान् भक्त्या मुच्यते व्याधिकिल्बिषैः । सर्वकल्याणसम्पूर्णं सर्वौषधिसम-न्वितः । उपोष्य व्याधिरोहितो वीर्यवानभिजायते । कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते" ।

मार्त्तण्डसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "मार्त्तण्डसप्तमीं वक्ष्ये । यथाख्या वर्षसि तेऽनघ ! । पौषमासे सिते पक्षे सप्तम्यां समुपोषितः । सम्यक् संपूज्य मार्त्तण्डं मार्त्तण्ड इति वै जपन् । पूजयेत् प्रयतं भक्त्या श्रद्धया परयान्वितः" । कृत्वा सूर्यैः "पुष्पधूपोपहाराद्यैरुपहारैः समाहितः । मार्त्तण्डेति जपन्नाम पुनः प्रयतमानसः । विप्राय द-क्षिणां दद्यात् यथाशक्त्या स्वगन्धज । द्वितीयेऽह्नि पुन-स्नात ! ततो गव्यपञ्चकं पिबेः । तेनैव मास्त्रा संशोध्य दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । ततो भुञ्जीत गोविन्दसम्भूतमम-न्वितम् । एवमेतान्द्विजान् मासान् उपोष्य प्रयत-शुचिः । दद्याद्द्वादशिकं विद्वान् प्रतिमासञ्च शक्तितः । धारिते च पुनर्वर्षे यथापूर्वं गवाह्निकम् । दत्त्वा पर-मे भूयः शृणु यत् फलमश्नुते । स्वर्णशृङ्ग्यः पञ्च-गावः पञ्च वृषभधुराः । प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दत्त्वा यत् फलमश्नुते । तदाप्नोत्यखिलं सम्यग्व्रतमेतदुपोषितः । तच्च लोकमवाप्नोति मार्त्तण्डो यत्र तिष्ठति" ।

मासव्रतं देवीपु० "मार्गं दशोत्तमं दद्याद् घृतं पौषे महा-फलम्" । दशोत्तम लवणम् "तिलान्माघे सुनिश्रेष्ठ । सप्त धान्यानि फाल्गुने । विचित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे दद्याद् द्विजातये । वैशाखे द्विज । गोधूमान् ज्यैष्ठे तोयभृतं घटम् । आषाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महा-फलम् । नवनीतं नभोमासि छत्रं प्रौष्ठपदे मतम् । गुडशर्करयाद्यान् वहुडुकानाश्विने मुने ! । दीपदानं महापुण्यं कार्त्तिके यः प्रयच्छति । धर्मकामानवाप्नोति कलिण तु पदाह्वतम्" ।

मासोपवासव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "आश्विनस्यामले पक्षे एका-दश्यामुपोषितः । व्रतमेतत्तु गृह्णीयाद् यावत् त्रिं-शद्दिनानि तु । वासुदेवं समुद्दिश्य कार्त्तिकं सकलं नरः मासमुपोष्य यस्तु स मुक्तिफलमाप्नुयात् । अच्युत-स्यालये भक्त्या त्रिकालं कुसुमैः शुभैः । मालतीन्दी-वरैः पद्मैः कमलैः सुगन्धिभिः । कुङ्कुमोशीरकर्पू-रैर्विविध वरचन्दनैः । नैवेद्यधूपदीपाद्यैरर्चयेत जना-र्दनम्" इत्यादि ।

मुक्तिद्वारसप्तमीव्रतं मत्स्यपु० "अश्वमेधादियज्ञानां सह-स्रकोटिवृन्दैरपि । यत् फलं लभ्यते पुंसा मुक्तिद्वारव्रतेन तत् । योगमार्गमनभ्यस्य यथेष्टाचारवानपि । अथ मुक्तो भवत्यपि व्रतेनानेन मुच्यते । सप्तमीं प्राप्य कृ-ष्णेन दन्तधावनमाचरेत् । नमोऽस्त्विति दोषाय अर्क-काष्ठेन भक्तिमान् । अथ वा पुष्य मासेन सप्तेनाथा-सनं तथा । कृत्वा पवित्रं देवानां मन्त्रैराकर्षयित् न्वितम् । रक्तचन्दनपद्मन्तु विलेहोमयशाखया । मा-ष्पे षोडशदले सगर्भं द्वकर्णिकम्" इत्यादि ।

मृगव्रतं पद्मपु० "सूकरमांसं परित्यज्य समान्ते गोमदो भवेत् । यज्ञाधिपत्यमाप्नोति मृगव्रतमिहोच्यते" ।

मुनिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "कृत्वा मुनिव्रतं च । दानमथवर्ष-येत्तु मौन । स्वाध्यायफलमाप्नोति तद्दानफलमश्नुते" ।

मृगशीर्षव्रतं पद्मपु० "आश्वे मासि तस्यां च मृगु" प्रथ-मेऽहनि । त्रिपर्वणा त्रिशल्येन त्रिमुखेन शरेण च । मुखानि त्रीणि चिच्छेद यस्य मृगशिरः । तैः शिरोभिस्तापसत्वं वरः प्राप्तोऽथ शङ्करात्" । त्रिशल्येन त्रिमुखेन मल्यस्थपरिमुखेनेत्यर्थः । मृगशीर्षमिन्दुसुख-मृगशीर्षं इत्यर्थ "स्त्रीभिः पूज्यानि तानीति न म-नुष्यैः कदाचन । मृगशीर्षं ततः कृत्वा सिन्धुकाटन्तु हेममयम् । चीरेण तपनीयं वै पूजनीयं यथाविधि । अर्चैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि । शाकैः सौधैश्चा-भिषु लतैः पिष्टमयैः शुभैः" । सौवर्णस्ताभिः अतसी-भिश्चपिष्टविकृतिभिः । "कांस्यभाजनवाद्यैश्च पश्चात् का-र्यञ्च भोजनम्" ।

मेघपालीतृतीयाव्रतं भविष्यपु० "आश्वयुक्शुक्लपक्षे च तृतीयायां युधिष्ठिर ! । मेघपाली प्रदातव्या भक्त्या स्त्रीभिर्भिक्षया । अर्च्यैः विरूढैर्गोधूमैः सप्तधान्य-समन्वितैः । तिलतण्डुलमिश्रैश्च दातव्या धर्मविद्वुधैः" । युधिष्ठिर उवाच "कीदृशी सा भवेद्वल्ली मेघपाली जनार्दन ! । लक्षणं कीदृशं तस्याः को मन्त्रः दान मे वद" । श्रीकृष्ण उवाच "ताम्बूलसदृशैः पत्रैरक्ता रक्तो

समन्वितां। भाटीषु या न मार्गेषु रोपिता पर्वतेषु वा। यत्र वा दृश्यते राजन्! शुचौ देशे समास्थिता। मेघपालीं समभ्यर्च्य फलैः पुष्पैस्तथाक्षतैः। खर्जूरैर्नारिकेलैश्च नारङ्गैर्दाडिमैस्तथा। बीजपूरैः कपित्थैश्च सप्तधान्यैर्विरूढकैः"।

मौनव्रतं स्कान्दपु० "नभस्यस्य व्यतिक्रान्ते नभस्ये च प्रवर्त्तिते"। नभाः, श्रावण, नभस्यो भाद्रपदः तौ चान्द्र पूर्णिमान्तौ ग्राह्यौ। "एवं कालक्रमेणैव श्रावणी पूर्णिमा गता। तद्दिनं प्राप्य विप्रेषोल्यपेष्याभिधानात्। "व्रतमेतत्तु कर्त्तव्यं षोडशैव दिनानि तु। एतच्छ्रुत्वा ततो देवी प्रहृष्टा वाक्यमब्रवीत्"। पार्वत्युवाच "किं विधानं पुरा प्रोक्तं व्रतं मौनव्रतात्मकम्। तत्सर्वं समाचक्ष्व प्रसादं कुरु मे प्रभो!"। ईश्वर उवाच "तद्दिनञ्चैव सम्प्राप्य सभार्य्यः सह बान्धवैः। गत्वा प्रभातसमये स्नानार्थं जलसन्निधौ। तडागे वा नदीदेशे गत्वा प्रस्रवणेऽथ वा। स्नानं कार्य्यं तदा सर्वैः शिवध्यानपरायणैः। दूर्वाकाण्डं सुसंग्राह्य चाष्ट त्र्यंश्यसंयुतम्। तत्सूत्रञ्च करे न्यस्य स्त्रिया वामे स्वदक्षिणे। एवंविधानं कर्त्तव्यं यावत् स्यात् प्रतिपद्दिनम्। तद्दिने चैव सम्प्राप्ते समाप्त्यर्थं व्रतस्य तु। मौनेनैवानयेत्तोयं भौमात् गोधूमपेषणम्। मौनेनैव च कर्त्तव्यं नैवेद्यं भोजनादिकम्। सर्वोपस्करमादाय गत्वा च जलसन्निधौ। स्नानं कार्य्यं तदा तत्र नित्यकर्म ततः परम्। देवर्षिमनुजानाञ्च पितृणाञ्चैव तर्पणम्। पश्चाद्देवाधिदेवेशं मन्त्रैः सम्पूजयेत्ततः"।

यमचतुर्थीव्रतं कूर्मपु० "भरण्यान्तु चतुर्थ्यान्तु शनैश्चरदिने यमम्। पूजयन् सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते पातकैर्नरः"।

यमद्वितीयाव्रतं भविष्योत्तरे "कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर!। यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे यदा। द्वितीयायां महोत्सर्गे नारकीयाश्च तर्पिताः। पापेभ्योऽपि विमुक्तास्ते मुक्ताः सर्वनिबन्धनात्। आशिताश्च सुसन्तुष्टाः स्थिताः सर्वे यदृच्छया। तेषां महोत्सवो वृत्तो यमराष्ट्रसुखावहः। अतो यमद्वितीया सा प्रोक्ता लोके युधिष्ठिर!। अस्यां निजगृहे पार्थ! न भोक्तव्यमतो बुधैः। स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्"।

यमव्रतं भविष्यपु० "दशम्यां समुपोषितः सर्वव्याधिहरो नृप। कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामङ्गारके कीर्त्तिताः। पूर्वेद्युर्भक्तवर्ज्यस्तु कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः"। इदं व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्। कूर्मपु० "उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः। यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन्। स्नात्वा नद्यान्तु पूर्वाह्णे मुच्यते सर्वपातकैः"। महाभारते "यजिष्णुः पञ्चमीं षष्ठीं यमान् यो भोजयेद्द्विजान्। अष्टमीमथ कौन्तेय! शुक्लपक्षे चतुर्दशीम्। उपोष्य व्याधिरहितो रूपवानिति जायते"। विष्णुधर्मोत्तरे "यत्र क्वचन नद्यान्तु यत्र कृष्णा चतुर्दशी। अनकाभ्युदिते काले देवं सम्पूजयेद्यमम्। धूम्रवर्णं चित्रगुप्तं कालपाशञ्च यादव!। कृत्वा स्वर्गेषु धर्मेषु गन्धमाल्यानुसम्पदा। यमोदधार दत्त्वा तु तिलांश्च जुहुयात्ततः। नमो यमायेति तथा श्रीमद्रक्ष विधीयते। ततः परं भोजयेद्विप्रान् यथाशक्ति नरोत्तमः। दद्याद्वस्त्राणि विप्राय तथैव च पयस्विनीम्। कृत्वा व्रतं चतुर्वर्षमिति दिष्टं न याति राजन्! नरकं मनुष्यः। स्वर्गं प्राप्य स याति नाकं मानुष्यमासाद्य स धर्मवान् स्यात्"।

यमादर्शनत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरे "पूर्वाह्णे मार्गशीर्षादौ वर्षमेकं निरन्तरम्। त्रयोदश्यां सौम्यदिने त्रयोदशाङ्गारकवर्जिते। मम नाम्ना द्विजानष्टौ एक चैव समाहूयेत्। पुराणवेदतत्त्वज्ञान् स्वाचारान् शान्तदर्शनान्। धूर्विवरचात् साधून् सर्वभूतहिते रतान्। शुचौ देशे शुभे पङ्क्तौ प्राङ्मुखानुपवेशयेत्। चन्दनोयुतान् भक्त्या सत्तैलाभ्यञ्जनेन तान्। त्रयोदश्यां त्रयोदश्यां ये करिष्यन्ति भूतले। एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन वा। पुनः। यमादर्शननाम्ना वै कृतं सर्वसुखावहम्। न सर्वपापनिर्मुक्ता विमानेनार्करश्मिना। यान्तीन्द्रपुरीं रम्यामप्सरोगणसेविताम्"।

युगादिव्रतम् आदिपु० "वैशाखस्य तृतीयायां [illegible] समभ्यर्च्य। नारायणं पूजयेत्तु पुष्पधूपविलेपनैः। अलङ्कारप्रकारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। ततः [illegible] धेनुर्वत्सप्रदानेन तु। [illegible] पापैर्विमुच्यते। [illegible] ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः। [illegible] मौनव्रतपरायणः। [illegible] दत्त्वा धेनुं विप्राय भारत!। [illegible] सर्वं मासोपवासफलदम्। [illegible] कार्त्तिके [illegible]

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि

१ मुग्धबोध व्याकरणम् १।०
२ धातुरूपादर्शः १
३ शब्दस्तोम महानिधिः १०
४ सिद्धान्तकौमुदी सरला सहिता ॥
५ सिद्धान्तबिन्दुसार (वेदान्त) ।
६ सन्ध्यास्नानादिपद्धति (बह्वृचैः) ।
७ गदाधरादि पद्धतिः ।
८ शब्दार्थरत्नम् ॥
९ धातुमञ्जरी (बह्वृचैः) ।
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर सटीक ।/
११ वेणीसंहार नाटक सटीक ।
१२ अनर्घराघव नाटक सटीक ॥
१३ रत्नावली नाटिका सटीक ॥
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक ॥
१५ धनञ्जय विजय सटीक ।
१६ महावीरचरितनाटक ॥
१७ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक १
१८ वैयाकरणभूषणसार ॥
१९ लीलावती ॥
२० बीजगणित १
२१ शिशुपालवध सटीक (माघ) ३
२२ किरातार्जुनीय सटीक १॥
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक ॥
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड ॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम् ॥
२६ वाचस्पत्यम् (बृहदभिधान) १२२
२७ कादम्बरी सटीक ३
२८ राजप्रशस्ति /
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति ३

३० सर्वदर्शनसंग्रहः १
३१ भामिनीविलास सटीक १
३२ हितोपदेश सटीक १
३३ भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित १
३४ [illegible] १०
३५ दशकुमारचरित सटीक ॥
३६ परिभाषेन्दुशेखर ॥
३७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः ।
३८ चक्रदत्त (वैद्यक) २॥
३९ उणादिसूत्र सटीक २
४० मेदिनीकोष १
४१ पञ्चतन्त्रम् २।
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य) ।
४३ माधवचम्पू ।/
४४ तर्कसंग्रह ॥
४५ प्रसन्नराघव नाटक १
४६ विवेकचूडामणि ।/
४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण) ५
४८ लिङ्गानुशासन सटीक ।
४९ [illegible] सटीक ।/
५० विक्रमोर्वशी (सटीक) ॥
५१ वसन्ततिलक भाण ।=
५२ गायत्री व्याख्या ।०
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) २
५४ भोजप्रबन्ध ॥०
५५ नलोदय सटीक ।/
५६ ईश केन कठ प्रश्न मुण्डक माण्डूक्य (सटीक सभाष्य) ५
५७ छान्दोग्य सटीक सभाष्य ५
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) सभाष्य सटीक २

५९ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य १०
६० सुश्रुत वैद्यक ३
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १
६२ [illegible]विंशतिः ॥०
६३ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक) ३
६४ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार) २
६५ [illegible]ोपनिषद् /
६६ उपमान चिन्तामणि १०
६७ नागानन्द नाटक १
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य २
६९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य १
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम् (भाष्य सहितम्) २
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता सायणाचार्यकृत भाष्यसहिता १
७२ विद्धशालभञ्जिकानाटिका सटीक ।
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र) २
७४ कुवलयानन्द अलङ्कारसटीक १
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम् ॥
७७ वासवदत्ता सटीक ।
७८ (कालिदास कृत) पुष्पबाणविलास काव्य सटीक ॥
७९ महिम्न शतकम्, पदारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्दस्मितशतकम्, कटाक्षशतकम् १
८० मनुसंहिता टीका सहित ५
८१ नैषधचरितम् टीका सहित १०
८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ॥
८३ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) १०

सङ्गमेषु नरः । स्नात्वा नद्यां तडागे वा देवखाते ऽथ वा पुनः । समभ्यर्च्य वरद् नीलकण्ठमथार्चयेत् । पुष्प धूपादिनैवेद्यैर्गन्धमाल्यादिभिस्तथा । धेनुं तिलमयीं दद्यात् पुराणोक्तविधानतः । वृषमूर्त्ति नीलकण्ठ प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । तदत्र प्राप्यते पुण्यं पार्थ । न तत् वर्ण्यते । दत्त्वा तिलमयीं धेनुं पितृलोकमयात् मृयात् । त्रयोदशी नभस्ये या पितॄन् तत्र समर्चयेत् । पितॄन् पायसदानेन मधुना सर्पिषा तथा । भोजयेद् ब्राह्मणान् भक्त्या वृषदाहपुरःसरान् । पितॄनुद्दिश्य दातव्या सवत्सा कांस्यदोहना । मघाश्राद्धं गजच्छायां तदर्थं सुपयस्विनी । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । मातामहस्तत्पिता च प्रपितामहश्च ये तथा । प्रीयन्तामित्युदीर्याथ दत्त्वा विसर्जयेत् । कृतेनानेन राजेन्द्र । यत् पुण्यं प्राप्यते पुनः । तदन्येन न शक्यन्तु वक्तुं वर्षशतैरपि । पुत्रांश्च पौत्रांश्च धनं सर्वं सुमहद् दीपार्चितम् । इहैवाप्नोति पुरुषः परत्र च परां गतिम् । पञ्चदश्यान्तु भाद्रस्य पूजयित्वा पितामहम् । गायत्र्या सहितं देवं ब्रह्माणं कमलासनम् । नवनीतमयीं धेनुं फलैर्नानाविधैर्युताम् । सोपस्करां स ता न्तु न ब्राह्मणाय निवेदयेत् । कीर्त्तयेत् प्रीयतां मेऽद्य ब्रह्मयोनिः पिता मह । यत्स्वर्गे यच्च पाताले यन्मर्त्ये किञ्चिद्दुर्लभम् । तदवाप्नोत्यसन्दिग्धं पद्मयोनेः प्रसादतः । यानि चान्यानि दानानि दीयन्ते सुबहून्यपि । युगादिषु महाराज । कथयामि महान्ति ह । वित्तहीनः स्वशक्त्या यो दत्ते स लभते फलम् । तदक्षयतां याति नात्र कार्या विचारणा” ।

युगावतार त भाद्रपद० माघि प्रौष्ठपदे यत्तु कृष्णापक्ष त्रयोदशी । अत्रैव युगं तथा त्रेतायान्तु स माघिता । । त्रेताया विनष्टायाः एतस्यां तिथौ युगमवतारमिति सम्बन्धः अर्थात् द्वापरान्त ब्रवीत “गोमूत्र गोमय दूर्वा समालभ्य च स्नात्वा स । स्नाया तु तद्दिने वा तिथौ तस्यां सभा हन । कृतं न भवत्य त्र नय य न्तु न भवयः । युगादौ वासुदेवं स्नापयेद्गन्धवारिणा । घृतक्षीरजलैः पुष्पैश्च गन्धैर्द्व्यैर्धूपैः । स पितृयः प वि लक्ष्मीश्च पूजयेच्च नमस्कृत । युगादौ युगकर्त्ता स नश्यमुक्तिप्रदो हरिः । कृत न स्वयमेव युगादौ जगतीपतः । पूजनीयो जनैर्भक्त्या सर्वदुःखहरो हरिः ।

योगव्रत भविष्योत्तरोक्तम् “विष्कुम्भादिषु योगेषु भक्तिमान्नो नरः । यो ददाति क्रमात् पार्थ । एतत्तैलफलं वदम् । यवगोधूमवरस्य निष्पावीं चालितण्डुलान् । लवणं दाधि दुग्धञ्च वस्त्रं कनकमेव च । कम्बलं गोरसं छत्रमुपानद्युगलं तथा । कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव चन्दनं कुसुमानि च । लौहं ताम्रं कांस्यञ्च रौप्यञ्चेति युधिष्ठिर । स्नात्वा स्वशक्त्या विधिवत् सर्वपापैः प्रमुच्यते । न वियोगमवाप्नोति योगव्रतमिदं स्मृतम्” ।

योगेश्वरद्वादशीव्रत धरणीव्रते “स्नानं च मन्त्रितो राजन् । कार्त्तिकैकादशीं तथा । उपोष्य विधिना येन सर्वो मनोरथं प्राप्नुयात् फलम् । प्राग्विधानेन सङ्कल्प्य तद्वत् स्नानं समाचरेत् । विलोमेनार्चयेद्देवं नारायणमकल्मषम्” ।

रक्षाबन्धनपौर्णमासीव्रत भविष्योत्तरे “सम्प्राप्तेऽस्मिन् पार्थ । प्रावृष्ये धरणीतले । सम्प्राप्ते श्रावणे मासि पौर्णमास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः । ततो देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेत् परमाम्भसा । उपाकर्मादि चैवोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् । कुर्वीत ब्राह्मणाः श्राद्धं वेदानुद्दिश्य इत्यतः । शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानञ्च शस्यते । ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् । कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषिताम् । वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमैर्वा मलवर्जितैः । दूर्वाभिः सहितैर्वा दुरितोपशमनाय । उपलिप्ते गृहोद्देशे दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् । पीठे तस्योपरि विन्यसेत् राजामात्यैर्युतस्तत्र उपविष्टः । वेश्याजनेन सहितो मङ्गलध्वनि सम्पाक्ततैर्वृत्तैः । रक्षां भद्रां कार्या शान्तिध्वाननया नरेन्द्रस्य । देवाद्विजा तथाऽक्षतैस्ततो रक्षाभिरर्चयेत् प्रथमम् । ततस्तु पुरोधा नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण” इत्यादि ।

रथनवमीव्रत भविष्ये “कार्त्तिके त्वाश्वयुजे मासि शुक्लपक्षे नराधिप । । नवम्यां सुवृषासन्तु दुर्गं दृष्ट्वा प्रपूजयेत् । पुष्पधूपोपहारैस्तु ब्राह्मणांश्च तर्पयेत् । पूजयित्वा रथं कृत्वा नानावस्त्रपयोभितम् । शोभितं ध्वजमालाभिः कलशचामरदर्पणैः । नानाप्यनेकलाजैश्च सिद्धैर्युक्तं मनोरमम् । कृत्वा स्वर्णमयीं दुर्गां सिंहपृष्ठसमारूढां सितां । विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृत्वा पायसम् । तं रथं राजमार्गेण गर्जद्भिर्बन्दिनां जनैः । नवम्यां भवितव्या तु नयेत् दुर्गालयं ततः । । तत्र जागरणन्तु प्रदीपाद्युपशोभितम् । नानाप्रकारैर्गीत ।

८४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २
८६ अनर्घराघवनाटक(सटीक) २
८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य १
८८ षड्विंशब्राह्मणम सभाष्य १
८९ मीमांसा परिभाषा ॥०
९० अर्थसंग्रह(लौगाक्षीमीमांसा ॥०
९१ रघुवंश सटीक १॥०
९२ मेघदूत सटीक ॥०
९३ कथासरित्सागर (सम्पूर्ण) ६
९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि
(गङ्गेशोपाध्याय कृत) १
९५ न्यायदर्शन सभाष्य सवृत्ति २॥
९६ सटीक वाल्मीकिरामायण
बालकाण्डस्य प्रथमावधि
सप्तदश सर्गपर्य्यन्तम् २
९७ सटीक वाल्मीकिरामायण
बालकाण्डस्य अष्टादश सर्गादि
सप्तसप्तति सर्ग पर्य्यन्तम १
९८ मदनपालनिघण्टु (वैद्यक) १
९९ संस्कृतविद्यामञ्जरीप्रथमभाग /
१०० संस्कृतविद्यामञ्जरीद्वितीयभाग ।०
१०१ साहित्यदर्पणम्(अलङ्कार) १॥०
१०२ काद्म्बरीचरित बाणभट्टकृत २
१०३ अमरकोष ॥०
१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य कृत
शारीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्द-
कृत टीका सहित १०
१०५ वेदान्तपरिभाषा १
१०६ वेदान्तसारसटीक १
१०७ सटीक निदान(वैद्यक) ४
१०८ कामन्दकी नीतिसार १
१०९मल्लिकामारुतप्रकरण सटीक २
११० अत्रि विष्णु, हारीत, याज्ञ
वल्क्य उशना अङ्गिरा यम आप
स्तम्ब संवर्त्त कात्यायन वृहस्पति
पराशर व्यास शङ्ख लिखित दक्ष
गौतम शातातप वशिष्ठ प्रणीत
संहिता (धर्मशास्त्र) १५
१११ मत्स्यपुराण ६
११२चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण १०
११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस
रत्नाकर (वैद्यक) ६
११४भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्द
गिरिकृतटीकातथासुबोधिनीसमेत ५
११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका १
११६ मालतीमाधव सटीक १॥
११७ सटीक भट्टिकाव्य ४
११८ सटीक काव्यप्रकाश ४
११९ सभाष्यशाण्डिल्यसूत्र ॥/
१२० लघुकौमुदीव्याकरणम ॥०
१२१ महानाटकम्(हनुमन्नाटक) १
१२२ दशरूपकम् (अलङ्कार) १॥०
१२३ भोजचम्पू (भोजदेव कृत
चम्पूरामायणम) १
१२४ भारत चम्पू सटीक ४
१२५ मार्कण्डेयपुराणम्
१२६ गोलाध्याय
१२७ गणिताध्याय
१२८ पञ्चदशी (सटीक)
१२९पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्ति
१३० शकुन्तलानाटक टीकासहित
१३१ शब्दरूपादर्श
१३२ वृहत्संहिता
वा वाराहीसंहिता
१३३ तर्कामृत (जगदीशकृत)
१३४ द्वादश पत्रपुत्तलिका
१३५ उत्तररामचरित सटीक
१३६ शङ्करविजय
१३७ मृच्छकटिकप्रकरण सटी
१३८ काव्यादर्शसटीक(अलङ्का
१३९ अष्टाङ्गहृदय संहिता (वा
भटकृत वैद्यक)
१४० शुक्रनीति सटीक
१४१ गीतगोविन्द सटीक
१४२ अग्निपुराणम्
१४३ विष्णुपुराणम सटीक
१४४ मीमांसादर्शन सभाष्य
१४५ अध्यात्मरामायण सटीक
१४६ महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक
१४७ मीमांसादर्शनस्य
अधिकरणमाला
१४८ श्रुतबोध (छन्दो ग्रन्थ)

कलिकाता, संस्कृतविद्यामन्दिर—वि, ए, उपाधिधारि
श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्यस्य सकाशात् लभ्यानि।

वाचस्पत्यम्

बृहत्संस्कृताभिधानम्

द्वाविंशखण्डम् ।

गवर्णमेण्ट-संस्कृतविद्यालयस्य-दर्शन-व्याकरणाध्यापकवर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम् ।

तत्रैव संस्कृतम् ।

१९४० संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

IN TWENTY TWO PARTS—PART XXII

CALCUTTA

THE SARASWATI PRESS

Printed by Khettramohan Mukerjee

No 20 *Jhamapukur Lane*

1884

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B A

Superintendent, Free Sanskrit College Calcutta

No 2 Romanatha Mazumdar s Street

Advance price 132 Rs Price of each part 6 Rs

स्तूयमानैश्च वालकैः। जागरं कारयेत्तत्र पूजयानश्च चण्डिकाम्। प्रभाते स्नपनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम्। रथं शोभासमायुक्तं भगवत्यै निवेदयेत्"।

रथसप्तमीव्रत भविष्योत्तरे "शुक्लपक्षे तु माघस्य षष्ठ्यामामन्त्रयेत् स्वहो। स्नानं शुक्लतिलैः कार्यं तदभावे तु कुत्रचित्। विमले सलिले राजन्! विधिवद्वर्णधर्मतः। देवादीन् पूजयित्वा तु गत्वा सूर्यालयं ततः। सूर्यं सम्यक् नमस्कृत्य पुष्पधूपाक्षतैः शुभैः। आगत्य भवनं पश्चात् पञ्च यज्ञांश्च निर्वपेत्। सभोज्यातिथयस्तथा बालवृद्धान्वितान् स्वयम्। विद्यमाने दिनेऽप्योयाहारम् यतस्तैलवर्जितम्। रात्रौ विप्रं समाहूय विधिज्ञं वेदपारगम्। सम्पूज्य नियमं कुर्यात् सूर्यमाधाय चेतसि। सप्तम्यान्तु निराहारा भूत्वा भोगविवर्जितः। भक्ष्येऽहस्या जगन्नाथ निर्विघ्नं तत्र मे कुरु॥ इत्युच्चार्य स्वपन्नेव! तोयं तोयेषु निःक्षिपेत्। ततो विसर्ज्य तं विप्रं स्वपेद्भूमौ जितेन्द्रियः। ततः प्रातः समुत्थाय कृतावश्यः शुचिर्नरः। कारयित्वा रथं दिव्यं किङ्किणीजालमालिनम्। सर्वोपस्करसंयुक्तं रत्नैः सर्वैश्चालङ्कृतम्। काञ्चनं राजतञ्चाथ हयसारथिसंयुतम्। ततो मध्याह्नसमये कृतस्नानादिको व्रती। तीर्थं गत्वा समाचरेत् पापच्छायापवर्जितम्। सौरम् स्थानम् प्राप्य समागच्छेत् सभावरम्"।

रथाङ्गसप्तमीव्रत भविष्यपु॰ "माघे मासि महादेव! सिते पक्षे जितेन्द्रिय। षष्ठ्यामेकाशिनो भूत्वा गन्धपुष्पोपहारकैः। पूजयित्वा दिनकरं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत्। विबुद्धश्च सप्तम्यां भक्त्या भानुं समर्चयेत्। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या वित्तशाठ्यं विवर्जयन्। अयनं कीर्त्तयेत्(?) सप्तेऽपुण्ड्रपक्षे। प्रथमं वत्सरे पूर्वं सप्तम्यां कारयेद् बुधः। देवदेवस्य वै यात्रां पूर्वोक्तविधिना तथा।" इत्युक्त्वा विधिना नानाविधरथस्थितरथाङ्गविधि-[illegible]। "[illegible] व्रत कुर्याद्[illegible] [illegible] तथा। पश्चात् [illegible] व्यासि [illegible] गतिम्। [illegible] अनुवर्त्ति [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] पूजयित्वा च विधिना [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]"।

रम्भात्रिरात्रव्रत स्कान्दपु॰ "शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां मासि ज्यैष्ठे च सुव्रत!। त्रिरात्रं व्रतमुद्दिश्य भक्त्या तां कदलीं शुभाम्। स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा व्रती सिद्धैर्दकैः। एतेन वेदवेदुक्तत्रा गन्धपुष्पादि दापयेत्। रात्रौ कुर्वीत नक्तं च स्वपन्नेकः समाहितः। तथैव कदलीवृक्षं नित्यमेव प्रसेचयेत्। ज्यैष्ठे मासि ततः प्राप्य द्वादशत्राद्यैव सुव्रत!। नद्यां वाथ तडागे वा सित्वा सम्पूज्य चाच्युतैः। स्नात्वा च पूजयेद्गन्दिसुमादेहार्द्धधारिणम्। एकभक्तं ततः कृत्वा नियमं कारयेद् व्रते। भोभ्योऽह त्रिदिनं लङ्घ्य अन्यविहारम्। त्वत्प्रसादात् व्रतं मेऽस्तु निर्विघ्नेन महेश्वर!। रम्भायाः स्वस्तिकं कृत्वा विचित्रञ्च सुशोभनम्। रम्भाया निकटे स्थित्वा गीतवाद्यसमन्वितम्। मण्डपं कारयेत्तत्र पुष्पमालाविभूषितम्। वितानेन च संयुक्तं सर्वशोभासमन्वितम्। मध्ये कुर्वीत कदलीं पत्र[illegible] संयुताम्। राजतीं शोभनाकारां जातरूपफलान्विताम्। वस्त्रयुग्मनतो दद्यात् सर्वालङ्कारभूषिताम्"।

रविव्रत भविष्यपु॰ "माघमासि [illegible] योऽर्चयेद्रविम्। भवेद् [illegible] पुण्यं मासेनैव न संशयः"।

रथकल्याणिनीतृतीयाव्रत मत्स्यपु॰ "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि तृतीयां पापनाशनीम्। रथकल्याणिनीमेतां पुराकल्पविदो विदुः। माघमासे तु सम्प्राप्य तृतीयां शुक्लपक्षतः। प्रातर्गव्येन पयसा तिलैः स्नानं समाचरेत्। स्नापयेन्मधुना देवीं तथैवेक्षुरसेन च। गन्धोदकेन च पुनः पूजनं कुङ्कुमेन वै। दक्षिणाङ्गानि सम्पूज्य ततो वामानि पूजयेत्"। "अनेन विधिना देवीं मासि मासि सदार्चयेत्। लवणं वर्जयेन्माघे फाल्गुने च गुडं पुनः। तवराजं तथा चैत्रे वर्ज्यं च मधु माधवे। पानकं ज्यैष्ठमासे तु तथाऽऽषाढे च जीरकम्। श्रावणे वर्जयेत् क्षीरं दधि भाद्रपदे तथा। आश्विने तद्वत् वर्जयेत्"। अर्थ, [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] मार्गशीर्षे तु [illegible]। [illegible] पूर्वमेव [illegible] मासि मासि च। [illegible] [illegible]"।

[illegible] "[illegible] विधिना [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]

समभ्यर्च्य विधिवत् घृतकुम्भं प्रकल्पयेत् । मावद्दस्त्रयुग
च्छन्नौ लोकयौ रामलक्ष्मणौ” इत्यादि ।

राजराजेश्वरव्रत कालोत्तरे “बुधस्वात्यार्किकयोगा यदा-
ष्टम्यां प्रजायते । यथोचितस्तु विधिना महास्नानपुरः
सरम् । सम्पूजयेदिक्ष्वाकुमद्ररागं चतुःशतम् । महा-
वर्त्तिं दद्यात् दीपदीपं शतोत्तरं शतम् । मधुकुद्मपु-
ष्पन्तु सितपुष्पैस्तु पूजयेत् । खण्डखाद्यान्यनेकानि नैवे-
द्यानि प्रकल्पयेत् । आषाढ्यां शिवस्थापे चैवेयकुक्कु-
टादिकम् । रत्नाकुण्डले चैव कर्पूरं सुदृकादयम् ।
वाहनन्तु गजश्चैव तदभावात्तयोस्तमम् । सम्पूज्य परया
भक्त्या सम्यक् सर्वौषधम् । राजराजेश्वरपदं प्राप्नुया-
द्योमसङ्ख्यया । राजराजेश्वरः तेन व्रतमेतत् प्रका-
शितम्” ।

राज्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां नि-
राहारो नरः शुचिः । त्रिमूर्त्तिपूजनं कृत्वा ततो
याया यथाविधि” । त्रिमूर्त्तिपूजनं तिसृणां मूर्त्तीनां
वायुसूर्य्यचन्द्रमसां पूजनम् । “कुन्दतगरमाद्यौर्मिश्रे-
र्मान सुचन्दनैः । मधुके पूजयेद्वायुमनुलेपेः शुभ-
स्वकैः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपाससम्पदा । होम-
कुर्य्याद्यवैस्तद्वर्णैस्तद् दद्याद् द्विजातये । मध्याह्ने पूज-
येद्वह्नौ तथा सूर्य्यमतन्द्रितः । निजौव जुहुयाद्दह्नौ
दद्याद्द्विजेषु काञ्चनम् । सूर्य्यास्तमनवेलायां तत्र चन्द्रञ्च
पूजयेत्” । तत्रे चन्द्रमसमभिध्याय पूजयेदिति । वह्नि-
मभिध्याय मध्याह्ने सूर्य्यं सम्पूजयेदिति यावत् “घृतेन
होमं कुर्वीत रजतं दक्षिणा स्मृतम् । नक्तं भुञ्जीत
धर्मज्ञ तैलहीनं ततो नरः । पूर्णे संवत्सरे कृत्वा
व्रतमेतदतन्द्रितः । स्वर्गलोकमवाप्नोति सहस्रं परि-
वत्सरम् । मानुष्यमाश्रितस्तु ततो राजा भवति भूतले ।
व्रतं कृत्वा महाभाग ! पूर्णं संवत्सरत्रयम् । वत्सरसं-
ख्यान्यपि स्वर्गलोके महीयते” ।

राज्यद्वादशीव्रतं पद्मपुराणे “स्वकृतासिद्धिर्नरो राजन् !
द्वादशीं राज्यदां शिवाय । यां प्राप्य नरोलोके राज्य-
माप्नोत्यकण्टकम् । मार्गशीर्षे मासके शुक्लपक्षे नरा-
धिप ! । दशम्यां प्रयतः स्नात्वा स्नानमन्त्रपूर्वकम् ।
हविष्यभुक् सायान्तान्ते दन्तधावनपूर्वकम् । उपवासस्य
सङ्कल्पमेभूतस्य तं कारयेत् । देवाग्रे कृशमोदी-
मेकवस्त्रोत्तरच्छदाम् । अध्यासीत मही तत्र ता रात्रीं
स्वपता नयेत् । द्वितीयेऽह्नि ततः कुर्य्याद्द्विस्नानमत-
न्द्रितः । पूजनं चैव सर्वेषु सर्वसुक्तेन कारयेत्”
इत्यादि ।

राज्याभ्युदयव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः
कालः कामोधुरस्तथा । कुरवान् मनुजो विप्रो राजसा
स्मृत ते दश । विश्वेदेवाः समाख्याता दशात्मा केशवो
विभुः । तस्य सम्पूजनं कार्य्यं सितपक्षे नराधिप ! ।
आरभ्य कार्त्तिकामावास्यायां स्वपयुक्तम् । महाज्वलिषु
पुष्पेषु यदि माखीष यादव ! । गन्ध,माल्य, नमस्कार,
दीप, धूपान्न. सम्पदा” । अत्रौ प्रतिमा सा च यथा-
शक्ति सुवर्णादिधातुमयी विधेया “व्रतान्ते कनकं द-
द्याद् यथाशक्ति द्विजातये । कृत्वा व्रतं केवलमेतदिष्ट-
प्राप्नोति तेषां सुचिरन्तु लोकान् । तस्मात्र लोके पुन-
रुत्तमश्च राजा भवेद् ब्राह्मणपुङ्गवो वा” ।

रामनवमीव्रतं अगस्त्यसंहितोक्तम् “चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे
दिवा पुण्ये पुनर्वसौ । उदये गुरुगौरांशौ स्वोच्चस्थे
ग्रहपञ्चके । मेषे पूषणि सम्प्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये ।
आविरासीत् कलया कौशल्यायां परः पुमान् । तस्मिन्
दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा । तत्र जागरणं कु-
र्य्याद्रघुनाथपरो भुवि । प्रातर्दशम्यां कृत्वा तु सन्ध्याद्याः
कालिकीः क्रियाः । सम्पूज्य विधिवद्रामं भक्त्या वित्ता-
नुसारतः । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या दक्षिणाभिश्च
तोषयेत् । गोभूतिलहिरण्याद्यैर्वस्त्रालङ्करणैस्तथा ।
रामभक्तान् प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया मुदा । एवं यः कुरुते
भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् । अनेकजन्मसिद्धानि पात-
कानि बहून्यपि । भस्मीकृत्य व्रजत्येव तद्विष्णोः परमं
पदम्” ।

राशिव्रत भविष्यपु० “कार्त्तिक्यां नक्तभुक् दद्यान्मेषं
हेमविनिर्मितम् । मार्गशीर्षे वृषं पश्चान्मिथुनं ततश्च
हि” इत्यादि । एवं क्रमेण यो दद्याद्राशीं वस्त्र-
विभूषिताम् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां कौन्तेय ! सद-
क्षिणम् । एतद्राशिव्रतं नाम ग्रहोपद्रवनाशनम् ।
सर्वाशापूरकं तद्वत् सोमलोकप्रदायकम्” ।

रुक्मिणीव्रतमुक्तं स्कन्दपु० “मासि मार्गशिरे कृष्णपक्षेऽ-
ष्टम्यां षडानन ! । रुक्मिणीव्रतनामेदं यत् सर्वकाम-
फलप्रदा । तस्यां प्रातः समुत्थाय नारी नियमका-
रिणी । वर्षे च प्रथमे कुर्य्याद्दशदारं स्वयं दृढा ।
स्वकोपकरणं सर्वं ताम्रादिनिर्मितमादरम् । चोलीन्
कूर्पासकादीन् संतादीन् रत्नानि च । नद्यः काष्ठैस्तथा

दन्तैश्चित्रैश्च लिखितास्तथा । कार्य्याः पुत्तलिकास्तत्र तासां नामानि मे शृणु ॥ रुक्मिणी चैव बलदेवश्च रेवती । प्रद्युम्नश्चैव तद्भार्य्या अनिरुद्ध उषा तथा । देवकीवसुदेवादीन् यथास्थानं प्रकल्पयेत् । ततोऽनुपूजयेत् सर्व्वानर्घ्यपाद्यादिभिः । चन्द्रोदये तु सञ्जाते दद्यादर्घ्यन्तदिन्दवे । अर्घ्यं दत्त्वा तु भुञ्जीत मित्रस्वजनबन्धुभिः । ततः प्रभातसमये कुमार्य्यै तद्गृहं शुभम् । दद्यात् प्रीतेन मनसा सर्व्ववस्तुप्रपूरितम् । ततो द्वितीयवर्षे तु कुर्य्याद्द्विमुखमन्दिरम् । पूर्व्ववत् पूरितं कृत्वा कुमार्य्यै विनिवेदयेत् । ततस्तृतीये वर्षे तु कृत्वा त्रिमुखमन्दिरम् । सम्पूर्णं पूर्व्ववत् कृत्वा कुमार्य्यै विनिवेदयेत् । ततश्चतुर्थे वर्षे तु कृत्वा मुखचतुष्टयम् । पञ्चमेऽब्दे पञ्चद्वारं षष्ठे षण्मुखसंयुतम् । कृत्वा दद्यात् प्रयत्नेन कुमार्य्यै तच्च मन्दिरम् । ततस्तु सप्तमे वर्षे कुर्य्यादुद्यापनं शुभम् । सप्तद्वारं गृहं कृत्वा सुधाधवलितं महत् । शय्या तूलीश्च यानञ्च छत्रोपानहमेव च । आदर्शं चामरञ्चैव मुषलोलूखलं तथा । काष्ठभाजनपात्राणि ताम्रस्य तु महान्ति च । नानाविधानि वस्त्राणि तथैवाभरणानि च । गृहोपकरणं सर्व्वं गृहे निक्षिप्य सर्व्वतः । कृष्णञ्च रुक्मिणीञ्चैव प्रद्युम्नञ्च मनोहरम् । कृत्वा स्वर्णमयान् भक्त्या पीतवस्त्रावगुण्ठितान् । पूजयित्वोपवासेन रात्रिजागरणेन च । ततः प्रभातसमये तद्गृहे समुपागतम् । सपत्नीकं द्विजं पूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः । तस्मै तद्गृहं दद्याद्गाञ्चैवाथ सुशीलिनीम्" ।

रुद्रव्रत पद्मपु० "यस्त्वेकभक्तेन समां क्षपेद्वै वृषान्विताम् । धेनुं तिलमयीं दद्यात् स पदं याति शाङ्करम् । एतद्रुद्रव्रतं नाम पापशोकविनाशनम्" । ज्यैष्ठे पञ्चतपाः सायं हेमधेनुप्रदो दिवम् । यात्यष्टमीचतुर्दश्यो रुद्रव्रतमिदं स्मृतम्" । अष्टमीचतुर्दश्याविति च चत्वारि दिनानि पञ्चाग्निसाधनं तच्चतुर्थे दिने सायं स्वर्णधेनुं दद्यात्" ।

रूपसप्तमीव्रत भविष्यपु० "पौषे मासि महाबाहो ! चतुर्दन्तं गजं शुभम् । कृत्वा रूप्यमयं भक्त्या न्यस्य पार्श्वे हिरण्मये । इन्द्राणीं विधिवद्दद्यात् सर्व्वाभरणभूषिताम् । एवं पूजयते भक्त्या इन्द्राणीं विधिवत्ततः । स ऐन्द्रं स्थानमाप्नोति स नाके महीयते" ।

रूपव्रत विष्णुधर्मोत्तरात् "फाल्गुन्यां समतीतायां कृष्णपक्षाष्टमी तु या । सम्प्राप्य तां तु सम्प्राप्य व्रत-गृह्णीत मानवः । उपोषितव्यं नक्षत्रं नक्षत्रस्य च दैवतम् । वरुणञ्च तथा चन्द्रं पूजयेद्विधिना नरः । पूजयेद्देवदेवञ्च भगवन्तं जनार्दनम् । उपाङ्गान्यङ्गानि देवस्य प्रयत्नेन च पूजयेत् । ततोऽग्निहवनं कृत्वा पूजयित्वा तथा गुरुम् । उपवासस्तु कर्त्तव्यो द्वितीयेऽह्नि पार्थिव । उपाङ्गं कर्म्म विगते स्नात्वा सम्पूज्य केशवम् । कृत्वाग्निहवनं भक्त्या पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । हविष्यान्नञ्च भोक्तव्यं शृणु चाङ्गक्रमं मम । पादयोः कथितं मूलं प्राजापत्यन्तु जङ्घयोः । अश्विनी जानुयुगलं ऊरुयुग्मे च पार्थिव ।। सहिते द्वे तथाषाढे गुह्यञ्च सहितं स्मृतम् । पूर्व्वोत्तरे च फाल्गुन्यौ कृत्तिका च कटिर्भवेत् । पार्श्वयोः कुक्षियुतयोर्नक्षत्रत्रितयं समम् । उभे प्रोष्ठपदे राजन् ! रेवती च तथा भवेत् । उरोऽनुराधास्तु पृष्ठं धनिष्ठास्तु प्रकीर्त्तितम् । भुजौ प्रोक्तौ विशाखास्तु हस्तौ प्रोक्तौ तथा करौ । अङ्गुल्यश्च तथा प्रोक्ता राजसिंह ! पुनर्व्वसौ । अश्लेषाया नखाः प्रोक्ता ज्येष्ठाया नृप ! कन्धरम् । श्रवणे श्रवणौ चैव मुखं पुष्यं प्रकीर्त्तितम् । दन्ताः स्वातौ शतभिषा हनुः प्रोक्ता तथा नृप । मघाया नासिके प्रोक्ते मृगशीर्षं च लोचने । चित्रा ललाटे विज्ञेया भरण्याश्च तथा शिरः । शिरोरुहास्तथार्द्रास्तु मन्तव्याश्च नराधिप ! । चैत्रशुक्लावसाने तु सत्र पारणमाप्यते" ।

रूपसङ्क्रान्तिव्रत स्कान्दपु० "अथ न्यदपि ते वच्मि रूपसङ्क्रान्तिमुत्तमाम् । सङ्क्रान्तिवासरे स्नानं तैलं कृत्वा विचक्षण ! हैमपात्रे घृतं कृत्वा हिरण्येन समन्वितम् । स्वरूपं वीक्ष्य तत्पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एकभक्तं ततः कृत्वा भक्त्या चैव समन्वितः । व्रतान्ते काञ्चनं दद्याद्घृतधेनुसमन्वितम् । अश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्नोति मानवः" ।

रूपावाप्तिव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "फाल्गुन्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । यावच्चैत्री महाराज ! तावत्स्नातो दिने दिने । नित्यं सम्पूजयेद्देवं लोकं भोगशायिनम् । एकभक्तं ततो नित्यमथ गां तथा भवेत् । निरामिषाशी पूजाञ्चैव कुर्य्यात्तथैव च । अवसाने रजतं दद्याद्वस्त्रयुग्मं तथैव च । रूपाधिको भवति मर्त्त्यो मनोज्ञं निर्द्दोषसर्व्वाङ्गम् । कृत्वा तु मासं सकलं मासमात्रं च रूपवान् स्यात्" ।

रोहिणीद्वादशीव्रत भविष्योत्तरे "प्रवृत्ते श्रावणे मासि

कृष्णपक्षे समाहितः । पञ्चदश्यां शुचिर्भूत्वा स्नात्वा सर्वौषधीजले । मासपूर्णेन राजेन्द्र ! कुर्य्यादिन्दुकि-रीटकम् । माद्रशीय तथा पञ्च शतघ्नं कृतिर्मलः । स्नात्वोद्यानमुद्दिश्य ततो गत्वा जलाशयम् । दुग्धाद्यै-र्विरचितं सम्योपतलवेदिकम् । तत्रैव पुलिने रम्ये जलान्ते गोमयादिना । कृत्वा मण्डलकं तत्र पिष्ट-कादिभिरर्चितम् । अर्चितं गन्धकुसुमैर्धूपदीपाक्षतै-शुभैः । तत्र चन्द्रं लिखेद् पार्श्वे रोहिण्या सहितं भुवि । स्वयमेव शुभार्हेन मन्त्रेणानेन भक्तितः । पद्मा-र्घ्यं तद् दत्त्वा तज्जलं स्वयमावपेत् । "बद्धान्तं कलशान् वा पात्रपुष्पान्तमेव वा । ध्यायतः काम-राजस्य रोहिण्योपहितं वपुः । अस्त्रस्यैव भुञ्जीत स्वयमिन्दुकिरीटकम् । ये रोहिण्यां समिच्छन्ति विभूता-र्थिनाः च यत्र कारणं शृणु नरेन्द्र ! निवदयामि । एवं पितृमासचतुर्दिकायनं पञ्च त्ते पुष्पकेन फलं तदेव" ।

रोहिणीव्रत भस्मपु० "रोहिण्यां जन्मतोऽत्र वासुदेवस्य च निश्चय । तां कृष्णमयीं कृत्वा पञ्चरत्न-समुताम् । स्नापयेद्वस्त्रयुग्मेन शुभधूपे प्रपूजयेत् । कालाङ्गलकवेदिकैर्मन्त्रैस्तैरथार्चिते । द्वितीयेऽपि समायैरपूर्वाग्न्याधेयमादयेत् । नाभिदाय कृष्णाय विष्णवाय कुटुम्बिने । अथ नक्तेन भुञ्जीत रोहिण्या-दयने ततः । एवंविधं व्रतं दिव्यं दिनं दयाय चाक्षरे । सर्वं वर्षं समाप्ते देशकालादापि कुर्वत । यं य काम-मभिध्यायन् स तमाप्नोत्यसंशयम् ।

वर्षवाराव्रत मत्स्यपु० ' शृणु राजन् ! व्रतश्रेष्ठं तिथिनक्ष-त्रयोगतः । नभस्ये मासि राजेन्द्र ! यदा हि जायते यदा । ततप्रभृति वासवस्तमाभाद्रपदे पुनः । धारोष्णं सर्वशोभाद्यपञ्चरत्नादानकम् । कारयित्वा यथा शक्ति चोरस्य च विष्णुं तयोः । गौरीशिरिराशयोर्मेषाग्र नाम कर्पूरं पूजयेत् । नभस्ये नक्तभोजनामेव यः कुरुते व्रतम् । तत्स्यार्द्रदिवसान्तमिष्टं तस्य फलं शृणु । सर्वपापविशुद्धात्मा वैष्णवं पदमाप्नुयात् । भुक्त्वा भोगान् कले-वरं ततः चालविदृशदे । दाता भवति धर्मात्मा सर्व-लोकविराजितः । सामाद्यं च पुत्रादयो भवति या कल्या नभस्ये तदा चोरस्य विष्णुं शिवानि एवनो मप तयो-र्वेदशः । पूर्वं विदशवैदेहानि पुरे वासं स्वर्गेऽप्यक-मुक्ता योगयुक्तोदरं वदयको मण्डोमं लेख्यानकम्" ।

सर्वोनारायणव्रत विष्णुधर्मोत्तरे 'पञ्चदश्यां शुक्लपक्षे फाल्गुनस्य नरोत्तम ! । प्रावृकृष्णतिथ्यां च तथैवाश्वा-षाढिके । ताभ्यामुपेत्य भिक्षुसाध पापिनम्भापि माधयेत् । नारायणो नमस्तस्मा पुरुषो नियतेन्द्रिय ! प्रियमुकुन्द नरकस्य पुत्र नापि जनार्दनम् । कौन्ते-यतृक्रियाशाखे सर्वं कृत्वा पुनः पुनः । सन्ध्यायां समाप्य देवमर्च्चयेत जनार्दनम् । सन्ध्यायां परमे चन्द्ररूपस्य हरि-कीर्त्तनम् । रात्रिं जागरीं वाञ्छितं परमगर्भाय चिन्त-यत् । श्रीनिधा चन्द्ररूप ! त्वं वासुदेव ! जगत्पत ! । नमो ऽभिनन्दितं दत्त ! पूरयस्व मनोरथम् । मन्त्रेणानेन दत्त्वार्घ्यं देवदेवस्य भक्तितः । नक्तं भुञ्जीत पौरुष तैलक्षारविवर्जितम् । तथैव चैत्रवैशाखे ज्यैष्ठे च धनिष्ठम । वर्षमेकं यथाप्रोक्तं मासि मासि च लङ्घये । निष्पादितं मदर्थं पारणं दातव्य ! भक्तितः । द्वितीये तत्र वक्ष्यामि पारणान्तं निबोध मे । आषाढे श्रावणे मासि मासि भाद्रपदे तथा । तथैवाश्वयुजे ऽभ्यर्च्य श्रीधरस्य श्रिया सह । सम्यक् चन्द्रमसं दत्त्वा भुञ्जीतार्घ्यं यथाविधि । द्वितीयमेतदाख्यातं तृतीय पारणं शृणु । कार्त्तिकादिषु मासेषु तथैवाभ्यर्च्य केश-वम् । भूत्वा समन्वितं दद्याच्चमासुद्यायाकृष निशि । भुञ्जीत च यथाख्यातं तृतीयमपि पारणम् । प्रतिपूर्य ततो दद्यात् मासांश्चैवार्घ्यं दक्षिणाम् । प्रतिमासं च वक्ष्यामि प्राशनं कायशुद्धये । प्रथमं पारणे मासान् पञ्चगव्यसदाकृतम् । कुशोदकं तथैवान्ते कुशं पायसम् । गोमयाद्यादिका रात्रौ तथा तत्कृत्वा शुभा । कारयेद्दैवदेवस्य पारणे पारणे गते । जनार्दनं सम-भ्यर्च्येत् प्रथमं तथा । द्वितीये श्रीधरं तद्वत्तृतीय भूतिकेशवम् । एवं संपूज्य विधिवत् यत्नेन जना-र्दनम् । नाप्नोत्यपरितोषाणि प्राप्नोत्यपि वा पुनः" ।

सप्तोपवासव्रत मत्स्यपु० 'सप्तोपवासं पञ्चमासव्रताद्यो भ-वेद्व । समाप्ते चैव दद्यादेकं पवित्रितम् । स एष वर्षं याति सप्तोऽतोऽपि वसति । एतद्धर्मो-व्रत नाम दुःखशोकविनाशनम्" ।

सहितास्नेहीव्रत भविष्यपुराणे "स चमाये दिने पक्षे कतीयार्थं दत्तता । पादौ प्रताल्य स्नात्वा च दत्त वैव यथाविधिः । अनवद्य नियतः दन्तधावनपूर्वकम् । मध्याह्ने तु नदीं गत्वा तिलैरामलकैः शुभैः । स्नात्वा-थोर्ध्वं कथात् दत्त्वा वासतो दर्शयात् च । तगणैव

धूपैश्च समोदैः कुङ्कुमादिभिः। अर्च्चयीत तथा तथा देवीं त्वां भक्त्या भक्तिवत्सले।" इत्यादि।

ललिताव्रतं स्कान्दपु० "शृणु विमलवद्याङ्गि! ललिताराधनक्रियाम्। आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां नक्तभोजनम्। प्रतिमां हेममयीं दिव्यां सर्व्वालङ्कारभूषिताम्। वापी कार्य्या शुभे देशे तन्मध्ये वेदिका शुभा। कृतमाला वितस्त्यर्द्धा सर्व्वधान्यसमन्विता। वद्दीकोणेषु संस्थाप्या कृष्णस्य पञ्च देवताः। सिक्त्वा जलेन तन्मध्ये देवी स्थाप्या प्रयत्नतः। अव्रणं सजलं कुम्भं ताम्रपात्रसमन्वितम्। तत्र स्वर्णमयी देवी स्थाप्या च ललिता शुभा। चन्द्रन्तु रोहिणीयुक्तं राजतं कारयेत् गुरु। दक्षिणे गौरीश्वरं स्थाप्य वामतो विघ्ननाशनम्। मूलमन्त्रेण गायत्र्या सर्व्वं तत्र प्रपूजयेत्" इत्यादि।

ललिताषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे 'भद्र! भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे तु षष्ठ्यथ। नारी स्नात्वा प्रभाते च शुक्लमाल्याम्बरप्रिया। सुवेशाभरणोपेता भूत्वा सादृश वालुका। नव वेणुमये पात्रे गृह्य गच्छेद्गृहं सती। सोपवासा प्रयत्नेन तत्र देवीं प्रपूजयेत्। कृत्वा वस्त्रयुगं रम्यं पुष्पमालाविचित्रितम्। तत्र संस्थाप्य तां देवीं पुष्पैः सम्पूजयेच्चिरम्'। तां देवीमिति जलान्तर्गतां वालुकामानीय वंशपात्रे पञ्चपिण्डात्मकं वालुकामयीं पूजयेदिति "ध्यात्वा तु ललितां देवीं तपोवननिवासिनीम्। पद्मं करवीरञ्च नेपालीं मालतीं तथा"। नेपालीं पुष्पविशेषं गृहीत्वा पूजयेदिति शेषः। "नीलोत्पलं केतकीञ्च संगृह्य तगरं परम्। एकैकाष्टशतं पाद्यमष्टाविंशतिरेव वा। अक्षताः कलिका गृह्य ताभिर्देवीं समर्च्चयेत्"।

लावण्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् 'कार्त्तिक्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात्। पटे वा यदि वार्च्चायां प्रद्युम्नं पूजयेद्विभुम्। वहिरेव तत कुर्व्वीत नक्तमन्नात नायत। एकभक्तं महाराज! हविष्यं प्रत्न यदा। मार्गशीर्षं तत प्राप्य निराहारोऽभिवर्च्च। सम्पूज्य देवं प्रद्युम्नं स्नात्वा चम्पकं च। भोजनं द्विजमुख्याय भोजनं सघृतोत्कटम्। चूर्णं मधु सहितं तत्र तु दातव्यं द्विजातये। अहोरात्रोषितस्तत्र दातव्यं तथा गुरौ। दद्याच्च कनकं राजन्! वासस्तु तथैव च। मासेन चारमष्टकम् प्रदिश्य प्रयतात्मवान् कौस्तुभ। न केवलं तु देवानां सर्व्वेषाम् नरश्रेष्ठ! रूपैश्वर्य्यावतां"।

लोकव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "अतःपरं प्रवक्ष्यामि तव लोकव्रतं शुभम्। यास्तु व्याहृतयस्तात सप्त लोकाः प्रकीर्त्तिताः। आचरेत् प्रत्यहं मूर्त्ते वह्निमीड्यमतन्द्रितः। चैत्रशुक्लात् समारभ्य क्रमेण दिनसप्तकम्। गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्। एकरात्रोपवासञ्च क्रमेणैव समाचरेत्। महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्य्यो दिने दिने। संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा विप्रेषु दक्षिणाम्। सुवर्णं धेनुमिदं च कामधेनुस्तथैव च। संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम!। सर्व्वलोकवरः श्रीमान् स्वच्छन्दं स्वाध्याधिपः"।

वटसावित्रीव्रतं स्कन्दपु० धर्म्मराजवरप्रदानानन्तरं सावित्र्युवाच "मदीयन्तु व्रतं देव! भक्त्या नारी करिष्यति। भर्त्तृभिः सहिता साध्वी समस्तफलभाजना"। धर्म्मराज उवाच "नारी वा विधवा वापि अपुत्रा पतिवर्जिता। सभर्त्तृका सपुत्रा वा कार्य्यं व्रतमिदं शृणु। ज्यैष्ठमासे तु सम्प्राप्ते पौर्णमास्यां पतिव्रता। स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा वटं सिञ्चेज्जलोदकैः। सूत्रेण वेष्टयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः। नमो वैवस्वतायेति भ्रमयन्ती प्रदक्षिणम्। रात्रौ कुर्व्वीत नक्तञ्च चन्द्रस्तेन समाश्रिता। तथैव वटवृक्षस्य पक्षे पक्षे च पूजयेत्। सम्प्राप्ते च पुनर्ज्यैष्ठे सम्पूर्णं द्वादशीं व्रतेत्। कृत्वा तु धावनं कृत्वा नियमं कारयेत् तत। त्रिरात्रं चक्रुः यत्नात् च वर्षं दिवसे त्रयम्। चन्द्रायार्घ्यं प्रदत्त्वा च पूजयित्वा च तां सतीम्। मिष्टान्नानि यथाशक्त्या पूजयित्वा द्विजोत्तमान्। भोक्ष्येऽहन्तु जगन्नाथ! निर्विघ्नं कुरु मे शुभे। नियममन्त्रः "कृत्वा वंशमये पात्रे वालुकाप्रस्थमेव च। सप्तधान्ययुतं पात्रं प्रस्थैकं द्विजोत्तम!। वस्त्रद्वयोपरि स्थाप्य सावित्रीं ब्रह्मणा सह। हैमीं कृत्वा तयोर्मूर्त्तिं त्रिरात्रमुपवासयेत्। न्यग्रोधस्य तले तिष्ठेत्तत्रैव दिनत्रयम्। सौवर्णीं हैव सावित्रीं ब्रह्मणा सह कारयेत्। रौप्यपर्य्यङ्कमारोप्य तस्योपरि निवेशयेत्। पश्चाद्वै यथाशक्त्या रत्नं रौप्यमयं शुभम्। तथा च काष्ठमारे च पटे चैव सुविस्तरम्। ध्येयं विद्वन् कृत्वा पुत्रपौत्रसन्ततिवरा। अर्घ्यं च चन्द्रक कृत्वा गोमयेन तथो धन।। धूपार्चनेन दीपेन गन्धपुष्पादिकेन च। रक्तकर्पूरैर्माल्यैरभ्यर्चितसुभूषितैः। संपूज्य च सावित्री ... सप्ताहेन तत्र देवी ... ...।

अनेन विधिना स्नाप्य पूजयेद्व्रतमुत्तमम्” इत्यादि ।
वरचतुर्थीव्रत स्कन्दपु० “चतुर्थ्यां मार्गशीर्षे तु शुक्लपक्षे नृपोत्तम । प्रारभ्य प्रतिमासञ्च चतुर्थ्यां गणनायकम् । सम्पूज्य विधिना कुर्य्यादेकभक्तं समाहित । अब्दारम्भ तथा त्वेव पूर्व्ववत्सरे व्रत । द्वितीये वत्सरे चाथ नक्तं प्रातश्चतुर्थि च । कुर्य्यात्तथैवमभ्यर्च्य तृतीयेऽप्ययाचितं तथा । एवमेव प्रकुर्व्वीत चतुर्थे चाप्युपोषणम् । ततश्चतुर्थ संप्राप्य तदुद्यापनमाचरेत् । इदं वरचतुर्थ्याख्यं व्रतं सर्वार्थसाधकम्” ।
वरव्रत पद्मपु० “सम्प्राप्तोबितो दद्यात् स्वर्णकुम्भं द्विजातये । वरव्रतमिदं प्रोक्तं ब्रह्मलोकप्रदायकम्” ।
वराटिकासप्तमीव्रत भविष्यपु० “या काचित् सप्तमी प्रोक्ता तस्याः पुण्यास शोभनम् । वराटिकाभक्षीत यत् किञ्चित् प्राशयेन्नर । अनेनैव हि मूल्येन यद्भक्ष्यं तत्तु भक्षयेत् । अभक्ष्यं वापि भक्ष्यं वा नात्र कार्य्या विचारणा । अनेन विधिना कार्य्या वराटाख्य सप्तमी” ।
वराहद्वादशीव्रत धरणीव्रते “एवं माघे सिते पक्षे द्वादशी धरणीव्रत । वराहस्य च सुधान्या पुनरा परम धार्मिक । प्रागुक्तेन विधानेन सङ्कल्प्य स्नानमेव च । कृत्वा देव समभ्यर्च्य एकादश्यां विचक्षण । पुष्पैर्नैवेद्यगन्धैश्च कृतयित्वाच्युत नर । पञ्चासस्थापितं कुम्भाक्तपूर्णन्तु विन्यसेत् । एव विधानतो दत्त्वा हरिं वाराहरूपिणम् । ब्राह्मणाय च तद् दद्यात् फल तस्य निशामय । इह जन्मनि सौभाग्य श्री कान्तिस्तुष्टिरेव च । आमवान् वित्तवान् भोगी बहुल पुत्रवान् भवेत्” ।
वरसत्रव्रत ईशपु० “निशि कृत्वा जले वासं प्रभाते गोप्रदो भवेत् । वारुणं लोकमाप्नोति वरसत्रमसुच्यते” ।
वसुव्रत विष्णुधर्मोत्तरे “शृणोष्व यन्त शोभनं व्रतं वस्वभिधानकम् । प्रत्युष प्रभाषश्च अष्टौ ते वसव० स्मृताः । अष्टात्मा वासुदेवोऽयं प्रभावनोद्येन च । अन्यथा पूजयेद् यस्तु सोपवासो नराधिप । चैत्रमासादथारभ्य शुक्लपक्षात् यादव । मध्वन्तेष्वपि वा सौम्य जन्म मनुजाधिप । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । अर्च्चयन् राजेन्द्र ! तथा पापमवनेन च । समाप्ते तु व्रते दद्यात् हिरण्य ब्राह्मणे” । पद्मपु० “यदा समर्चयद् राम्यो धेनुतत्सवन्धिताम् । दिने पयोव्रती तिष्ठेत् स याति परम पदम् । एतद्ध्रुवव्रत नाम पुनरावृत्तिदुर्लभम्” ।
वस्त्रिरात्रव्रत भविष्योत्तरोक्तम् “चैत्रे तु शुक्लदैवैव त्रिभि प्रयतमानस । त्रिरात्रं तत्र नक्ताशी संख्या स्नात्वा द्विजातये । पद्मनिभेरजाः पञ्च प्रदद्यात् सुवर्णका । न जायते पुनरसौ जीवलोके कदाचन । एतद्वसुव्रत प्रोक्तं सर्वव्याधिविनाशनम्” ।
वह्निव्रत विष्णुपु० “कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां चैत्रादारभ्य यादव । वह्निपूजनं कृत्वा गन्धमाल्यान्नसम्पदा । तिलहोमस्तथा कुर्य्यान्नाम्ना वह्नेर्नराधिप । वत्सरान्ते दद्यात् सुवर्णं ब्राह्मणाय च । कृत्वा व्रत वत्सरमेतदिह प्राप्नोति वित्तं सतत यशश्च । धर्मे मतीश्चाप्यतुलमन्न कामान् यथेष्टान् पुरुषप्रधान” ।
वामनद्वादशीव्रत धरणीव्रत “एवमेव तु ते । मासि चैत्रे संकल्प्य द्वादशीम् । उपोष्य धारयेत् कुम्भं देवदेव जनार्दनम् । वामनायेति पादौ तु विष्णवे कटिमर्च्चयेत् । वासुदेवाय उदरं उरः शङ्करायाय च । कण्ठं विष्णवे पूज्य शिरो वै व्योमरूपिणे । बाहू विश्वजिते पश्चात् स्वनाम्ना शङ्खचक्रके । अनेन विधिनाभ्यर्च्य देवदेवं जनार्दनम् । प्राग्वत् तेनोदरं कुम्भं सपुष्पं पुरतो न्यसेत् । शुक्लवस्त्रयुग्मम् । “प्रागुक्तान्नं संस्थाप्य वामनं काञ्चनं बुध यथाशक्ति कृत शुक्ल सितयज्ञोपवीतिनम् । कुण्डिकां स्थापयेत् पार्श्वे दण्डिकापादुके तथा । अक्षमालाञ्च संस्थाप्य यष्टिकां च विशेषत । एतैरुपस्करैर्युक्तं प्रभाते ब्राह्मणाय तु । दापयेत् प्रीयतां विष्णुः लघुरूपीति कीर्त्तयेत् । मासनाम्ना तु तु संयुक्तं प्रादुर्भावाभिधानकम् । प्रीयतामिति सर्वत्र विधिरेष प्रकीर्त्तित । माघनाम्ना मार्गशीर्षादिमाधवेश्वरादिनाम्ना प्रादुर्भावाभिधानक मत्स्यरूपी कूर्मरूपोऽस्त्वेवमादि” ।
वायुव्रत विष्णुधर्मोत्तरे “शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां ज्यैष्ठादारभ्य यादव । वायुं सम्पूजयेद्देव सोपवासो जितेन्द्रिय । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । वत्सरान्ते दद्यात् वस्त्रयुग्म द्विजातये । कृत्वा व्रत वत्सरमेतदिष्टम् आसाद्य लोकं रुचिरं मनुष्य । ततानि भुक्त्वा रुचिरं महीयो मानुष्यमाप्य तु भवेदरोग” ।
शान्तिव्रत पद्मपु० “वैशाखचतुरो मासान् नक्ते कुर्य्यादयाचितम् । ज्येष्ठाषाढे तथा मासश्रीले वा राजसत्तम । प्रान्ते भोजनं दद्यादन्यच्चान्नमिदम् । शिवपाद

हिरण्मयश्च ब्रह्मलोके महीयते । तदन्ते राजराजः स्याद् वारिकृमिहोच्यते" ।

माहदेवद्वादशीव्रतं भविष्योक्तं 'आषाढेऽप्येवमेवन्तु सङ्कल्प्य विधिना नरः । अर्च्चयेत्परमं देवं गन्धपुष्पैर्विधानतः । वासुदेवाय पादौ तु कटिं सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नायेति जठरमनिरुद्धाय वै उरः । चक्रपाणये च भुजौ कण्ठं भूपतये तथा । स्वनाम्ना शङ्खचक्रे तु पुरुषायेति वै शिरः । एवमभ्यर्च्य मेधावी प्रागुक्तस्याग्रतो घटम् । विन्यसेद्वस्त्रयुग्मं तु तस्योपरि ततो न्यसेत् । काञ्चनं वासुदेवं तु चतुर्बाहुं सनातनम् । तमभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् । प्राग्वत्तु ब्राह्मणे दद्याद्वेदवादिनि सुव्रत" इत्यादि ।

जयाद्वादशीव्रतम् आदित्यपु॰ "पुनर्व्वसुसमायुक्ता एका वै द्वादशी भवेत् । सा प्रोक्ता वासुदेवेन सर्व्वपापप्रणाशिनी । येऽर्च्चयन्ति नरास्तस्यां भक्त्या देवं जनार्द्दनम् । समुपोष्य विमुच्यन्ते पापैस्ते मतजन्मजैः । जन्मना कर्म्मणा वाचा यत्पापं समुपार्ज्जितम् । तत् क्षालयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्च्चितः । स्नानं जपोऽथ वा होमः समुद्दिश्य जनार्द्दनम् । नरैर्यत् क्रियते तस्यां तदनन्तफलं भवेत् । यस्मात् जयते अस्यां पापं जयतो ध्रुवम् । पुनर्व्वस्वेकादशी तस्मात् प्रोक्ता पापप्रणाशिनी । एवमेव पुरा प्राह भानुः सारथिनं प्रति" । भानुरुवाच "द्वादशी या परा अत्र । पुनर्व्वसौ च संयुता । उपोष्या तु प्रयत्नेन द्वादशी पापनाशिनी । पुनर्व्वसौ च द्वादशीयुक्ता प्रोक्ता वै फाल्गुनस्य च । विजया द्वादशी प्रोक्ता सत्य वा विष्णुना पुरा । तस्यां दत्तं तपस्तप्तं कोटिकोटिगुणोत्तरम् । एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां विष्णुमर्च्चयेत् । रौप्यसौवर्णपात्रे वा ताम्रमृण्मयेऽपि वा । आच्छाद्य पात्रं वासोभिरहतैरुपरीक्षितैः । नानैव नैवेद्यैर्विविधैः स्वाद्यन्नपेयया । तिलाढकेन विलाढ्येन प्रस्थेन कुडवेन वा । यवानां चैव गोधूमैः पात्रं पूर्णं निवेदयेत्" । स्कान्दे "नाभि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे यदि श्रवर्द्धिनम् । बुधश्रवणयोगश्च प्राप्यते तत्र पूजितः । प्रयच्छति सुतान् कामान् वामनो मनसि स्थितान् । विजया नाम सा प्रोक्ता तिथिः प्रीतिकरी हरेः । सङ्गमः सर्व्वनदीनां सङ्गमे तत्र जायते । एषा भाद्रपदे मासि कृत्वा बहुफलप्रदम् । गङ्गायमुनयोः सम्यक् पूर्व्वापरदक्षिणे । सरस्वत्याश्चैव सङ्गमे पापनाशने । ब्रह्मपुत्त्रीकाख्ये समुद्रेऽथ वा हिम ॥ अन्येषु सङ्गमेषु च स्वप्नमायाति वामनः । तत्र सम्पूजितोऽयासौ जायते प्रेतमोक्षदः । दध्योदनपद्मायुक्ता वारिधानीं प्रदापयेत् । पूजय त्वं जगन्नाथ वामनः प्रीयतामिति । भाद्रशुक्लपदा श्रोणा सङ्गमे विजया तिथिः । सर्व्वपापक्षयो नूनं जायते च यथाक्रमात् । स्नात्वा नियमं प्रातर्गत्वा नद्यादिसङ्गमे । सौवर्णं वा मम कृत्वा रौप्यं मार्गमयं वा । यथा शक्त्या तु विन्यस्य कुम्भोपरि जलपूरितम् । पूर्णपात्रे स्थापयित्वा गन्धैः रैस्तं प्रपूजयेत् । एवं कृते तु विजयाव्रतेऽस्मिन् विजया दिने । न दुर्लभतरं किञ्चिदिह लोके परत्र च । दुर्लभा विजया नृणां दुर्लभतरः सङ्गमः" । अग्निपु॰ "विधानं शृणु राजेन्द्र ! यथाहं मनोविधिम् । यथोक्तं नियमं कुर्य्यादेकादश्यामुपोषितः । दन्तकाष्ठं प्रदद्याद्वाग्यतो नियतेन्द्रियः । श्रवणद्वादशीयोगे वसुपात्रे जनार्द्दनम् । अर्च्चयित्वा विधानेन सम्यक् भोक्ष्ये परेऽहनि । नदीनां सङ्गमे स्नायाद्र्च्चयेत् तत्र वा मम । सौवर्णं रत्नयुक्तं द्वादशाङ्गुलसाधनम् । पीतवस्त्रे शुभे स्थाप्य भक्त्या विन्यस्य गन्धम् । हिरण्मयं पात्रं च अर्घ्यपात्रं प्रकल्पयेत् । दध्योदनफलैश्चैव अर्च्चयेत् सम्यक्नम् । नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने । तुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे । नागाशी वामन श्रीशः सौम्यात्मा तु जगत्पते । एवं सम्पूज्य विधिना तु द्वादश्यामुदये रवेः । ब्रह्मचारिणे वस्त्र सम्पूज्य प्रपूजयेत् । वामन प्रतिगृह्णातु वामनोऽहं ददामि ते । वामन सर्व्वतोभद्र विजयार्थं निवेदयेत् । अर्पयेत्तु तथा दद्याच्छत्रं चैव तु पादुके । वस्त्रं धान्यानि वस्त्राणि धेनुं चात्रदुक् स्वयं ॥ यत्किञ्चिद् दीयते तत्र तदानन्त्याय कल्पते । श्रवणद्वादशीयोगे सम्पूज्य गरुडध्वजम् । दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो वियोगे पारणं ततः । तिथिनक्षत्रयोर्योगे पारणं अन्यथाप्यसौ निषिध्यते । श्रवणद्वादशी देवा न स्यात् भाद्रपदाहे । एकादशी यत्र सम्पूर्णा भवति । अर्द्धेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्व्वकामदा' । अन्येन तु यया द्वादशी सम्पूर्णा । 'पारणं तिथिशेषे तु द्वादश्यामुपवासतः । तत्रैव कुर्व्वीत तथा तत्र दोषो न विद्यते" । द्वादशीवर्ज्जने श्रवणे द्वादशी पारणं च दिवे तयोरन्तर्विमर्शः" ।

विजयासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा दित्यदिनं भवेत्। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्। प्रदक्षिणं यः कुरुते फलैः पुष्पैर्दिवाकरम्। स सर्वगुणसम्पन्नं पुत्रं प्राप्नोत्यसंशयम्। प्रथमं नारिकेलैस्तु द्वितीया बीजपूरकैः। तृतीया कदलीफलैः। चतुर्थी कदलीफलैः। पञ्चमी स्थूलकुष्माण्डैः षष्ठी पक्वैश्च तिन्दुकैः। इत्यादि। सप्तमी देया शतमष्टोत्तरं तु। मौक्तिके पञ्चरागस्तु तिले कर्कन्धुकैस्तथा। गोमेदैर्मरकतैरेव शतेनाष्टाधिकेन तु। इक्षुभिर्वदरैर्वस्त्रैः करमर्दैः सचिभिटैः। आम्रातकैश्च जम्बीरैर्जम्बू कर्कटिकैः फलैः। कुष्माण्डैः फलैर्मौक्तिकैस्तथापरैः। एभिर्विजयसप्तम्यां भानोः कुर्यात् प्रदक्षिणम्। अन्यैः फलैश्च कालोत्थैः रवडैर्नियमान्वितैः। एवं प्रदक्षिणं देवं फलेन फलमाप्नुयात्। नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी। नित्यं महीतलजयप्रतिपादयित्री या सप्तमी सुरवरे प्रवरा तिथीनाम्। सा भानुपादकमलार्चनचित्तकानां पुंसां सदैव विजया विजयं ददाति”। भविष्योत्तरे “माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां कुरुनन्दन!। निराहारो राव भक्त्या पूजयेद्विधिना नृप!। पूर्वोक्तेन विधानेन देवस्य पुरतः स्थितः। शुद्धकायमना राजन्! जितक्रोधो जितेन्द्रियः”। इत्यादि ‘एवं संवत्सरं यावत् कुर्यात् विजयसप्तमीम्। स जयेदाखिलान् शत्रून् सूर्यलोकं स गच्छति”। भविष्यपु॰ ‘शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवेद् यदि। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च। सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्। पञ्चम्यामेकभक्तं स्यात् षष्ठ्यां नक्तं प्रचक्षते। उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत्। उपवासपरः भक्त्या ध्वजस्य पूजयेद्रविम्”। उपवासपरः विजयसप्तम्यामुपवासं करिष्यन्। “गन्धपुष्पोपहारैश्च भक्त्या श्रद्धासमन्वितः। प्रकल्प्य पूजां भूमौ च देवस्य पुरतः स्वपेत्। जपमानस्तु गायत्रीं सौरं स्तोत्रमथापि वा। मन्त्रं परं वा संध्यायेत् षडक्षरमथापि वा। विबुद्धस्त्वथ सप्तम्यां कृत्वा स्नानं यथाविधि। प्रदेशे पूजयित्वा तु होमं कृत्वा विधानतः। ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद्भक्त्या च गणनायकम्। शाल्योदनमपूपाश्च खण्डवेष्टांश्च शक्तितः। दत्त्वा तु दक्षिणां भक्त्या ततो विप्रान् विसर्जयेत्। इत्येषा कथिता देव! पुण्या विजयसप्तमी। यामुपोष्य नरो गच्छेत् परं वैरोचनं पदम्।

विजयासप्तमीव्रतमत्र भविष्यपु॰ ‘नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये यथोक्तान् समाहितः। सप्तम्यां ग्रहणे चैव संक्रान्तिषु विशेषतः”। नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये इत्यनेन श्लोकेन ग्रहणसंक्रान्तिषु साधारण्येन यागप्रतिज्ञा कृता तत्र सप्तमीयागं तावदाह शुक्लपक्षेत्यादिना “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां हविर्भुक्कोटरे दिवा। प्रत्यगाचष्ट सन्ध्यायां वरुणं प्राप्यपत्यं च’। वरुणोऽत्र सूर्यः “इन्द्रियाणि तु संयम्य तं ध्यात्वा स्वपेद् बुधः। दर्भशय्यागतो रात्रौ प्रातः स्नात्वा समुत्थितः। सन्ध्यादौ तथैवान्ते पूर्ववद्वरुणं यजेत्। जुहुयाद्वह्नौ चाग्निं सूर्याग्निं परिकल्प्य वै। सूर्यार्चनं वक्ष्ये तर्पणं च समासतः। वरुणोद्धारसंक्षिप्य सावित्र्याभ्युक्ष्य मानवः’। वरुणेन अङ्गमन्त्रेण सावित्र्या सूर्यगायत्र्या एतच्च सर्वं निष्कुभासप्तम्यामवाभिहितं वदितव्यम्। ‘प्राच्यामैशान्यां दर्भे देशे भूमौ यथोदितम्। प्रागग्रैरुदगग्रैश्च पात्राण्याभ्यर्च्य चक्रवत्। पात्रं द्विगुणं कृत्वा प्रादेशप्रमितम्। तत्र पात्राणि संप्रोक्ष्य संशोध्य च विलोड्य च। उदग्भागस्थितं पात्रं साग्निना चोल्मुकेन च। पर्यग्निकरणं कृत्वा ततश्चोत्पवनं क्रिया। पात्रस्थस्य स्रुवादीन् दर्भैः सम्प्रोक्षितैश्च तैः। जुहुयात् प्रोक्षिते वह्नौ तत्रार्कं पूर्ववत् यजेत्। भूमौ स्थितं पात्रेण विस्तरेण तु पाणिना। वामेन यदुशार्दूल! नान्यत्र तु हूयते”। अन्तरिक्षे क्रियादौ “दक्षिणेन स्रुचौ गृह्य जुहुयात्साध्वकं बुधः। हृदयेन क्रिया सर्वा कर्तव्या पुत्र चोदिता”। हृदयेन हृदयमन्त्रेण “अनेन हुत्वा सन्तर्प्य दद्यात् पूर्णाहुतिं ततः। वरुणायादरान्माघे सप्तम्यां वरुणं यजेत्। यथा भक्त्या तु विप्रेभ्यः प्रदद्यात् स्वर्णमस्तकान्। दद्याच्च दक्षिणां भक्त्या प्राप्यते यागजं फलम्। यस्तु फाल्गुने सूर्यं चैत्रे चैवांशुमालिनम्। वैशाखे मासि धातारं इन्द्रं ज्यैष्ठे यजेद्रविम्। आषाढे श्रावणे मासि भगं भाद्रपदे तथा। आश्विने चापि पर्जन्यं त्वष्टारं कार्त्तिके यजेत्। मार्गशीर्षे तु मित्रञ्च पौषे विष्णुं यजेद् यदि। संवत्सरं यत् प्रोक्तं फलमिदं दिने दिने। तत् सर्वं प्राप्नुयात् क्षिप्रं भक्त्या श्रद्धा-

समन्वितः । एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा वै काञ्चनं रथम् ।
सप्तभिश्चाश्विभिर्युक्तं नानारत्नोपशोभितम् । आदि-
त्यप्रतिमां मध्ये शुद्धहेम्ना कृतां शुभाम् । रत्नैरलङ्कृतां
कृत्वा हेमपद्मोपरिस्थिताम् । तस्मिन् रथवरे कृत्वा सा-
रथिं चाग्रतः स्थितम् । एवं द्वादशभिर्विप्रैः क्रमान्मासा-
धिपात्मभिः । सर्वं कल्पसमाचार्यं पूजयित्वा यथा-
र्थतः” । मासाधिपाः प्रतिमासोक्ताः सूर्याः । अतस्त-
द्भक्तिभावितैर्द्वादशभिर्विप्रैस्तमाचार्यं पूजयेदित्यर्थः ।
विद्याप्रतिपद्व्रतं गरुडपु॰ “अथ त्वं प्रतिपद्व्रतं शृणु
सम्पत्करं व्रतम् । यत् कुर्वाणः श्रियं विन्देद्दुर्लभं
मानुषैरिह । शालितण्डुलसंसिद्धे मण्डले चतुरस्रके ।
श्रीमं त्रियमथावाह्य पूजयेत् चतुरस्रकम् । अपक्वसुदलैः
पद्मैरयुतैस्तं प्रपूजयेत्” । अपक्वसुदलैः विकसितैः
“सहस्रैर्वा यथायोगं पयसा पायसेन च । ततश्च वि-
धिनाभ्यर्च्य पार्श्वे देवीं सरस्वतीम् । अथातः पूजये-
दिन्दुं गुरुं पश्चादनन्तरम् । परिवारनियोगेन तत्र
सत्कारयेदथ” । प्रार्थनामन्त्रः “मम विद्या प्रदिशतु देवो
वागीश्वरो हरिः । विद्याधिदैवत देवो विद्या दिशतु
मे स्थिराम् । सरस्वती प्रदिशतु वागृद्धिमतिशालि-
नीम्” इत्यादि । “यस्त्वेवं कुरुते विद्वान् विद्वान् विद्या-
व्रतमव्ययी । समस्तविद्यानिपुणो वैष्णवं पदमश्नुते” ।
विद्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “पौषचान्द्रन्तु समतीतायां प्रति-
पत्प्रभृतिक्रमात् । मासन्तु पूजयेद्देवं सुरज्येष्ठमिमं ह-
रिम्” । मासर्द्धेति विद्यावाप्तिव्रतोक्तविधिवत् सुरज्ये-
ष्ठमर्चयेत् । “निशायां जुहुयाद्वह्नौ तिलै-
र्देवं समर्चयेत् । तिलाश्रोपोषितो भाग तिलान् कनक-
मेव च । दद्यात् ब्राह्मणमुख्याय सम्यक्प्रयतमानसः ।
स्वस्तान् यज्ञोपवीताय प्रभूतमपि चन्दनम् । कृत्वा
व्रतं मासमिदं यथोक्तं विद्यान्वितः स्यात् पुरुषः सदैव ।
धर्मेविधानात् सकलानि भुक्त्वा कामानभीष्टान् पुरुषो-
त्तमं च” ।
विष्णुद्वादशव्रतोत्सवम् आदित्यपु॰ “विष्णुव्रतमथाख्यास्ये
यच्च भारत ! निर्णयम् । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

व्याप्तिदीप्तिषु । विभावाम नित्यकृत्स्व स्वयमेव विभा-
वसोः । सप्तम्यां ज्यैष्ठमासन्तु वरुणं यः समर्चयेत् ।
आप्नोति मद्यानान्तु फलं विन्दति मानवः । अमृतार्थं
यदा देवा लयमब्धेर्न निर्ययुः । पूजयन्ति जया दशा-
स्तेनसध्याच तत् स्मृतम् । आषाढमासे सूर्यन्तु सप्तम्यां
पूजयेन्नरः । अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । स-
प्तम्यां निर्जिता देवैरसुरा दानवास्तथा । समाराध्य
सुरैः सेन्द्रैः संग्रामे तारकामये । त्रैलोक्ये विजय-
प्राप्तिस्तस्माद्विजयसप्तमी । यः पूजयति तां भक्त्या त-
स्मिन्नहनि मानव । स्नात्वा सम्यगुपस्थाय शुक्लवासाः
कृताञ्जलिः । सदा यज्ञोपवीती च ब्रह्मचारी जिते-
न्द्रियः । अक्रोधनो ह्यचपलः स्थिरचित्तः समाहितः ।
ध्यायमानस्तथा साम्ब । तत्परः संजितेन्द्रियः” इत्यादि ।
विभूतिद्वादशीव्रतं मत्स्यपु॰ “शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि वि-
ष्णोर्व्रतमनुत्तमम् । विभूतिद्वादशी नाम सर्वामरप्र-
पूजिता । कार्त्तिके चाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ फाल्-
गुने । आषाढे वा दशम्यान्तु शुक्लायां लघुभुङ्नरः ।
कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां गृह्णीयान्नियमं बुध । एका-
दश्यां निराहार समभ्यर्च्य जनार्दनम् । द्वादश्यां द्विज-
संयुक्तः करिष्ये भोजनं ततः । तदविघ्नेन मे यातु
साफल्यं मधुसूदन ! । ततः प्रभाते उत्थाय कृत्वा स्नान-
जपं शुचि । पूजयेत् पुण्डरीकाक्षं शुक्लमाल्यानुलेपनैः” ।
वि(वि)न्ध्यविराधव्रतं स्कन्दपु॰ “ज्येष्ठे मासि च संप्राप्ते
पूर्णमास्यां द्विजोत्तम ! । ज्येष्ठाऋक्षदिने पुण्ये
विप्रार्थे स्नानमुत्तमम् । शीघ्रं विधेयं पश्चाद्ब्राह्मणेष्वेव
पूजयेत् । वस्त्रमन्त्रैमपि तु कविन्द्रार्पणेन कारयेत् ।
मनूकरचराद्दीनां दर्शने भोजनं त्यजेत् । अनेन वि-
धिना सम्यक् मासि मासि समाचरेत् । ततः संवत्सरे
पूर्णे गत्वा वि(वि)न्ध्यवासिनः । स्थितानां साधूनां चाग्रे
प्रणमन् मे महाफले । अथ वा ग्रामवासाय वानरि-
तिकादिकम् । ततो संदपडे पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ।
समावेश्य वेम प्रज्ञया कुर्यात् समुचितम्” इत्यादि ।
विलोकद्वादशीव्रत स्कन्दपु॰ “पुष्ये चाप्युते मासि [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

आस्थाय सुप्ता रात्रौ जितेन्द्रियः । प्रभाते विमले गत्वा मध्याह्ने तु जलाशयम् । स्नानं सर्व्वौषधैः कुर्य्यात् पञ्च-गव्यजलेन च । शुक्लमाल्याम्बरधरः समभ्यर्च्य गृहं ततः । पूजयेज्जगतां नाथं लक्ष्मीदयितमुत्तमम्” इत्यादि ।

विशोकषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे “विशोकषष्ठीमधुना वक्ष्यामि मनुजोत्तम ! । यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिह स्पृशेत् । माघे कृष्णतिलैः स्नानं पञ्चम्यां शुक्लपक्षतः । कृताहारः कृशरया दन्तधावनपूर्ब्बकम्” । कृशरया, ति-लतण्डुलाद्येन “उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि । ततः प्रातः समुत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कोऽयमिति पूजयेत् । करवीरेण रक्तेन रक्त-वस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनमादित्ये त्वयि जायते । तथा विशोकता मे स्यात्त्वद्भक्तेः प्रतिजन्मनि । एवं सं-पूज्य षष्ठ्यान्तु द्विजान् भक्त्या प्रपूजयेत् । सुप्यात् संप्राश्य गोमूत्रं समुत्थाय ततः शुचिः । सम्पूज्य विप्रान् दानेन गुडपात्रेण संयुतम् । वस्त्रेणाच्छाद्य गुरवे सर्व्वमेतन्निवेदयेत्” इत्यादि ।

विशोकसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अतःपरं प्रवक्ष्ये विशोक-संक्रान्तिमुत्तमाम् । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातो भवेद्-यदि । एकभक्तं नरः कुर्य्यात्तले स्नानन्तु कारयेत् । काञ्चनं भास्करं कृत्वा यथाविभवशक्तितः । स्नापयेत्पञ्च-गव्येन गन्धपुष्पैः सुपूजयेत् । वेष्टयेद्रक्तवस्त्राभ्यां ताम्र-पात्रे निधापयेत्” इत्यादि ।

विशोकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “विशोकसप्तमीं तद्वत् वक्ष्यामि मुनिपुङ्गव ! । यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिहाश्नुते । माघे कृष्णतिलैः स्नानं पञ्चम्यां शुक्लपक्षतः । कृताहारः कृशरया दन्तधावनपूर्ब्बकम् । उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्म-चारी भवेन्निशि । ततः प्रभाते चोत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कोऽयमिति पूजयेत् । करवीरेण पुष्पेण रक्तवस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनं त्वयैवादित्य ! सर्व्वदा । तथा विशोको मे चास्तु त्वद्भक्तेः प्रतिजन्मनि । एवं संपूज्य षष्ठ्यां तु भक्त्या संपूजयेद् द्विजान् । सुप्त्वा संप्राश्य गोमूत्रमुत्थाय कृतनित्यकः । सम्पूज्य विप्रं यत्नेन गुडपात्रसमन्वितम् । तद्वस्त्रं वस्त्रसंयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अतैललवणं भुञ्जीत सप्तम्यां मौनसंयुतः । ततः पुराणश्रवणं कर्त्तव्यं भक्तिनिष्ठता । अनेन विधिना सर्व्वमुभयोरपि पक्षयोः । कुर्य्यात् यावत् पुनर्माघशुक्लपक्षस्य सप्तमीम् । व्रतान्ते कलसं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम्” ।

विश्वव्रतं भविष्यपु० “एकादश्यां यथोद्दिष्टा विश्वेदेवाः प्र-पूजिताः । प्रजां पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति महीं तथा । मूलमन्त्रः स्वधाभिस्तु मन्त्राः प्रकीर्त्तिताः । पूर्व्ववत् पद्मपत्रस्य कर्त्तव्यस्तु तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोप-हारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधाराभिरिद्धश्च दधिक्षी-रासमाध्विकैः । पूर्व्वोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चे-तसा” । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्” ।

विश्वरूपव्रतं कालोत्तरे “रवतीशनियोगस्तु सिताष्टम्यां यदा भवेत् । भूताया वा महावेन । तदा जातमिदं शृणु ! महास्नानं प्रकर्त्तव्यं नित्यकृत्यादनन्तरम् । चन्द्रो यै-ह्याङ्कुरागन्तु रक्तपूजान्तु कल्पयेत् । सितपद्मानि देयानि भूषणानि वस्त्राण्यपि । चन्द्रमेव ददेद्रूपं नैवेद्यं पायस-प्लुतम् । श्वेताश्वरूपं सौम्यं निधाय विनिवेदयेत् । अष्टादशं कुञ्जरञ्च आचार्य्याय प्रदापयेत् । अग्नयश्च सा-माथर्वाणः प्रत्यक्कुञ्जरं तथा । राज्यार्थी लभते राज्यं यावदाहूतसम्प्लवम् । पुत्रार्थी लभते पुत्रान् वायुतुल्यपराक्रमान् । भोगार्थी लभते भोगान् विद्या-तत्त्वेन शाश्वतान् । यान् यान् कामयते कामान् तां-स्तान् कामानवाप्नुयात् । विश्वरूपमनन्तेन प्रश्नेतदु-दाहृतम् । कुशोदकप्राशनन्तु रात्रौ जागरणं ततः” ।

विष्टिव्रतं भविष्योत्तरे विष्टिस्वरूपमुक्त्वा “एवमेषा समुत्पन्ना विष्टिरिष्टविनाशिनी । तस्मात्त्वयैव कौन्तेय ! वर्जनीया फलार्थिना । येनोपवासविधिना व्रतेन च युधिष्ठिर ! । पूजिता तोषमायाति तदेव कथयामि ते । यस्मिन् दिने भवद्भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ! । उपवासस्य नियमं कु-र्य्यान्नारी नरोऽथ वा । यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वयम् । कार्य्यस्तेनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः । प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रयम् । उपवासस्तथा कार्य्य एकभक्तमतोऽन्यथा । सर्व्वौषधि-जलस्नानं सुगन्धामलकैरथ । नद्यान्तडागेऽथ गृहे स्नानं सर्व्वत्र शस्यते । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य ततो दर्भ-मयीं शुभाम् । विष्टिं कृत्वा पुष्पधूपैर्नैवेद्यादिभिरर्च्च-येत् । होमन्तु नामभिर्विष्टेः शतमष्टोत्तरं नृप ! । भुञ्जीत दत्त्वा विप्राय तिलान् पायसमेव च । सतैलं कृशरं भुक्त्वा पश्चाद्भुञ्जीत कामतः । छायासूर्य्यसुत ! देव ! विष्टिरिष्टार्थनाशिनि ! । पूजितासि यथाशक्त्या

भद्रे ! भद्रदा भव । उपोष्य विधिनानेन दश सप्त यथा क्रमात् । उद्यापनं ततः कुर्य्यात् पूर्ववत् पूज्य भामिनीम् । स्थापयित्वायसे पीठे कृसरान्नं निवेद्य च । परिधाय कृष्णवस्त्रयुगं मन्त्रेण तु पुनः । आघ्राणाय पुनर्दद्याद् लौहतैलं तिलांस्तथा । तथा सवत्सां गामेकाम्तथैव कृष्णकम्बलाम् । दक्षिणाञ्च यथाशक्त्या दत्त्वा भद्रां विसर्जयेत् । य एवं कुरुते पार्थ ! सम्यग्भद्राव्रतं नरः । विघ्नं न जायते तस्य कार्य्यारम्भे कथञ्चन” ।

विष्णुदेवकीव्रतम् विष्णुधर्म्मोत्तरे “प्रथमे कार्त्तिकस्याह्नि समाप्ते देवकि ! स्वयम् । पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चगव्यकृताशनः । गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य वासुदेवमजं विभुम् । दत्त्वा च चन्दनं धूपं परमान्नं निवेदयेत् । घृतं निवेदयेद्विप्रे दक्षिणाञ्च ततो व्रतम् । अद्यप्रभृत्यहं मासं विरतः प्राणिनां वधात् । असत्यवचनात्तद्वत्तथान्यमधुमांसादिभक्षणात् । स्वपन् विबुध्यन् गच्छन् वा स्मरिष्याम्यहमच्युतम् । परापवादं पैशुन्यं परपीडाकरन्तथा । मुक्त्वा तद्देवतायश्च निन्दाम्न्यस्य वा भुवि । न वक्ष्यामि जगत्यस्मिन् पश्यन् सर्वगतं हरिम् । अशक्तो वाऽपि शक्तोऽपि यस्मिन् वोढुं यशस्विनि ! । कुर्व्वीत नियमं तस्य त्यागाधर्म्मोपदृष्ये । कृत्वैवं पुरतो विष्णोर्निवर्त्तितं पापतः शुभे । नैवेद्यं स्वयमश्नीयान्मौनी नित्यमुदङ्मुखः । मार्गशीर्षे तथा मासि जातीपुष्पैर्जनार्दनम् । समभ्यर्च्य पुनर्धूपं चन्दनञ्च निवेदयेत् । परमान्नञ्च देवाय विप्राय च पुनर्घृतम् । दत्त्वा तथैव दक्षिणायाश्च यमो योऽस्य रोचते । तथैव नक्तं भुञ्जीत नैवेद्यं कुलनन्दिनि ! । सर्वेष्वेव चतुर्मासं पञ्चगव्याशनं समम् । पुष्पधूपोपहारेषु विशेषो दक्षिणासु च । स्नानप्राशनयोः साम्यं तथैव नक्तभोजनम् । अर्च्चयेत् प्रतिमासञ्च यैः पुष्पैस्तानि मे शृणु ! । ये च धूपाः प्रदातव्या नैवेद्यादश्च यत्तथा । वार्षिकं जातिकुसुमैः तथैव च मुकुन्दकैः । कुन्दातिमुक्तकैः रक्तै रक्तैश्चैव रक्तकैः । श्वेतैः शुभ्रैर्मल्लिकायास्तथा मल्लिकया ततः । दधिपद्मकेतक्या पद्मरक्तोत्पलेन च । क्रमेणार्च्चितो विष्णुर्ददाति मनसि स्थितम् । कार्त्तिके मार्गशीर्षे च धूप पौषे च चन्दनम् । माघफाल्गुनयोश्चैव बस्तादिश्चोत्तमागुरुम् । वैशाखादिषु मासेषु नित्यं देवकि ! भक्तितः । कर्पूरं देवदेवाय गुग्गुलं श्रावणादिषु । कार्त्तिकादिषु मासेषु परमान्नं शुभे ! स्मृतम् । आषाढं माघपर्व्वसु यावकञ्च तथैव च । एतत् लिङ्गात् सवर्णं हि रण्मयं वा व्रती । प्रतिमासं तथा दद्याद् ब्राह्मणाय शुभव्रते ! । यथोक्तनियमानाश्च गृह्य प्रतिमासकम् । कुर्वन् जगत्पतिर्विष्णुः प्रीयतामिति मानवः । योषिदप्यचलप्रज्ञा व्रतमेतद् यथाविधि । करोति मासान् सकलान् अवाप्नोति मनोरथान् । व्रतेनाराधितो विष्णुरनेन जगतः पतिः । ददात्यभिमतान् कामान् चिरकालेन भामिनि ! । धन्यं यशस्यमायुष्यं सौभाग्यारोग्यदन्तथा । व्रतमेतत् प्रियतरं व्रतेभ्योऽव्यक्तजन्मनः” ।

विष्णुपदव्रतम् विष्णुधर्म्मोत्तरे “आचक्ष्व दुःखदं व्रतं विष्णुपदत्रयम् । सर्वाशुभविनिर्मुक्तिकारकं पापनाशनम् । संसारोच्छेदकैर्धीरैर्यद्येष्टं स्थिरबुद्धिभिः । तदहं तव राजेन्द्र ! व्रतानामुत्तमोत्तमम् । कथयामि समासेन यथापूर्वं समासतः । आषाढे मासि राजेन्द्र ! पूर्व्वाषाढासु पार्थिव ! । समभ्यर्च्य जगन्नाथमच्युतं नियतः शुचिः । पुष्पैर्धूपैस्तथा हृद्यैर्गन्धैः सागुरुचन्दनैः । यथाविभवतश्चान्यैरलङ्कारैश्चोषितैरिव तु । चीरस्थेऽह्निस्थितं तद्वद्दृश्यैर्विष्णुपदत्रयम् । समभ्यर्च्य यथाशक्त्या क्षीमवस्त्रावृतं न्यसेत् । यथार्घं दद्याद्विप्राय श्रीपतिः प्रीयतामिति । नक्तं भुञ्जीत राजेन्द्र ! हविष्यान्नं शुभोत्तमम् । तथैवोत्तराषाढासु श्रावणे मासि मानवः । तथैवाभ्यर्च्य गोविन्दं तथा विष्णुपदत्रयम् । विप्राय च एतं दत्त्वा प्रीणयित्वा भुवं पतिम् । भुञ्जीत गोरसप्रायं मानवो मौनमास्थितः । स्त्री वा राजेन्द्र ! पूर्वासु तथा भाद्रपदासु वै । फाल्गुने फाल्गुनीपूर्वा भवेदिति यदा नृप ! । त्रिविक्रमं तदा देवं पूर्वोक्तविधिनार्च्चयेत् । पदत्रयन्तु देवस्य समभ्यर्च्य तु पार्थिव ! । हिरण्यं दक्षिणां दद्यात् स्वर्गतिः प्रीयतामिति । नक्तं भुञ्जीत राजेन्द्र ! क्षारलवणविवर्जितम् । एष एवोत्तरायोगे चैत्रे मासि विधिः स्मृतः । अपुत्रो लभते पुत्रमपतिर्लभते पतिम् । समागमं प्रवासी च तथा प्राप्नोति बान्धवैः । भद्रैश्वर्य्यमारोग्यं सौभाग्यमनुत्तमम् । यान्यान् अभिलषितांश्चैतान् पूजयित्वा पदत्रयम् । यान् यान् कामान् नरः स्त्री वा हृदयेनाभिवाञ्छति । तांस्तानाप्नोति निष्कामो विष्णुलोकं प्रपद्यते । पूर्वं कृतानि पापानि नरः स्त्री वा नराधिप ! । पदत्रयं कृता नश्यते सर्वकिल्बिषैः” ।

विष्णुप्रीतिद्वादशीव्रतं भविष्ये “द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु ये वै कुर्वन्ति ते नराः । माघे प्रतिपदं भव धनिष्ठया-

यथा। कृत्वा चैवापराह्णन्तु गृहीत्वा च कुशाञ्जलिम्। नमो नारायणायेति आदित्य चावलोकयेत्। यावन्तो बिन्दवस्तस्य पतन्त्यञ्जलितो जलात्। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। तथैव तस्यां द्वादश्यां कृत्वा कर्म दद्यादर्घम्। पाण्डुरैश्चैव पुष्पैश्च शुक्लैर्गन्धैश्च पूजने। य एव कारयेद्भूमे! तस्यापि शृणु या गतिम्" इत्यादि।

विष्णुव्रतं भविष्यपु० "द्वादश्यां विष्णुरिह च सर्वदा विज्ञेयो भवेत्। पूज्यश्च सर्वलोकेन यथा गोपतिगोकरः"। गोपतिः सूर्य्यो गोकरो नेत्ररश्मिः सूर्य्यस्य स गोपतिगोकरो विष्णुः "कृतकृत्या चक्रपाणिमत्र कन्याश्च कीर्त्तिता। पूर्ववत् पञ्चपत्रस्य कर्त्तव्यश्च तिथीश्वर। गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते। पूजाऽभावेन भावेन कृतापि तु फलप्रदा। आज्यधारसमिद्भिश्च दधिक्षीरसमायुतैः। पूर्वोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा"। एतच्च व्रतं वैशाखप्रतिपदुक्तवद्द्रष्टव्यम्। स्कन्दपु० "द्वादश द्वादशीर्यस्तु समाप्योपोषणैर्नरः। गोयुतं काञ्चनं विप्रानर्चयेद्भक्तितः। स परं पदमवाप्नोति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्"। विष्णुधर्मोत्तरे "विष्णुव्रतमिति ख्यातं दर्शितं विष्णुना स्वयम्। पौषशुक्लद्वितीयादि कृत्वा मासचतुष्टयम्। अथ माघपारणमार्य्यं कुर्वीयात् परमं व्रतम्। पूर्वं सिद्धार्थकैः स्नानं तत्र कृष्णतिलैः स्मृतम्। वचया च ततो द्वेऽह्नि सर्वौषध्या ततः परम्। नाम्ना कृष्णाच्युताख्येन तथानन्तेन पूजयेत्। तथैव च चतुर्थेऽह्नि हृषीकेशञ्च केशवम्। एवमभ्यर्च्य पुष्पैश्च पत्रैर्धूपानुलेपनैः। उद्गच्छतश्च बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः। पुष्पैः पत्रैः फलैश्चैव सर्वधान्यैश्च भक्तितः। दिनक्रमेण चैतानि चन्द्रनामानि कीर्त्तयेत्। शशी चन्द्रः शशाङ्कश्च निशापतिरिति क्रमात्। नक्तं भुञ्जीत सततं यावत्तिष्ठति चन्द्रमा। अस्तङ्गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयाच्छुभे॥ एवं सर्वेषु मासेषु ज्यैष्ठान्तेषु यशस्विनि॥ कर्त्तव्यं वै व्रतमेतद् द्वितीयादिचतुर्दिनम्। विप्राय दक्षिणा दद्यात् पञ्चम्यां च यशस्विनि॥ एवं समापयेन्मासैः षड्भि प्रथमपारणम्। पारणान्ते च देवस्य प्रीणनं भक्तितः शुभे। यथाशक्त्या तु कर्त्तव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत्। आषाढादिद्वितीयाश्च षण्मासेन तपोधन!। पारणं वै समाख्यातं व्रतस्याऽस्य शुभप्रदम्"।

वृषव्रतं पद्मपु० "कार्त्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत्। शैवं स पदमाप्नोति वृषव्रतमिदं स्मृतम्"।

वेदव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतन्तव। विद्याकामेन यत्कार्य्यं नरेण सुविपश्चिता। बहिःस्नानं नरः कृत्वा कृतऋग्वेदपूजनः। ऋग्वेदं पूजयास्थित्य मासद्वयमतन्द्रितः। चैत्रादारभ्य धर्मज्ञ! नित्यं नक्ताशनो भवेत्। ततो व्रतवर! प्राप्ते ज्यैष्ठस्य चरमेऽहनि। वासोयुगं हिरण्यञ्च तथा धेनुं पयस्विनीम्। घृतपूर्णं कांस्यपात्रं पञ्चरत्नन्तु दक्षिणाम्। आषाढादिषु मासेषु यजुर्वेदव्रतं चरेत्। आश्विनादिषु मासेषु सामवेदव्रतं चरेत्। तथाथर्वव्रतं नाम पौषादिषु विधीयते। सर्वेषु सर्वं कर्त्तव्यमृग्वेदव्रतकीर्त्तितम्। वेदात्मनो वासुदेवस्य पूजां कृत्वा नरो द्वादशवत्सराणि। विष्णुलोकं याति लोकैर्विमृष्टं यस्मिन् प्राप्ते सर्वदुःखं जहाति"। वेदग्रहणार्थं वेदव्रतविधानपा० दृश्यम्।

वेश्याव्रतं पद्मपु० "अथाप्यन्यत् व्रतं सम्यक् उपदेक्ष्यामि तत्त्वतः। आचचार शरीरैरनुष्ठेयञ्च तत् प्रभ। संसारोत्तारणायालमेतद्वेदविदो विदुः। यदा सूर्य्यदिने हस्तः पुष्योऽथवा पुनर्वसुः। भवेत् सर्वौषधीस्नानं सम्यङ्नारी समाचरेत्। तदा पञ्चशरस्यापि सन्निधानमिहेष्यते। अर्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यापि कीर्त्तनम्। तस्मादिप्राय दातव्यं हृच्छय प्रीयतामिति। यथेच्छाहारभुक्तस्मै तमेव द्विजसत्तमम्। रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धारयेत्। यद्यदिच्छति विप्रेन्द्रस्तत्तत् कुर्य्याद्विलासिनी। सर्वभावेन चात्मानमर्पयेत् स्मितभाषिणी। एवमादित्यवारेण सदा तद्व्रतमाचरेत्। तण्डुलप्रस्थदानादि यावन्मासास्त्रयोदश। ततस्त्रयोदशे मासि सम्प्राप्ते तस्य कामिनी। विप्रस्योपस्करैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विलक्षणाम्। सोपधानकविश्रामां स्वास्तरावरणां शुभाम्। दीपकोपानच्छत्रपादुकासनसंयुताम्। सपत्नीकमलङ्कृत्य हेमसूत्राङ्गुलीयकैः। सूक्ष्मवस्त्रैः सकटकैः धूपमाल्यानुलेपनैः। कामदेवं सपत्नीकं गुडकुम्भोपरिस्थितम्"। कामदेवरूपन्तु मदनत्रयोदशीव्रतोक्तं विज्ञेयम्। "ताम्रपात्रासनगतं हेमसूत्रपटावृतम्। सकांस्यभाजनोपेतमिक्षुदण्डसमन्वितम्। दद्याद्यथोक्तविधिना तथैकां गां पयस्विनीम्"।

वैतरणीव्रतं भविष्योत्तरे "एकादशी तिथिः कृष्णा मार्गशीर्षगता नृप!॥ तामासाद्य नरः सम्यक् गृह्णी-

यानियमं शुचिः । एकादशी तिथिः कृष्णा नाम्ना वैतरणी शुभा । सा व्रतेन मया कार्य्या सर्वं मङ्गलपरायणः । मध्याह्ने तु नरः स्नात्वा नित्यं निर्वर्त्तितक्रियः । रात्रौ सुरभिमानीय कृष्णामर्च्चेत् यथाविधि । पूर्वाभिमुख्यपि धातव्या कृष्णा गौर्हिमभूतले । अग्रपादादितः पूज्या पश्चात्पादद्वयावधि । गोपुच्छन्तु समासाद्य कुर्य्यात् वै पितृतर्पणम् । ततः पूजा प्रकर्त्तव्या शास्त्रदृष्टविधानतः । गन्धेन चैव शुद्धेन कुङ्कुमचन्दनेनानुलेपयेत् । गन्धतोयेन चरणौ शृङ्गे प्रक्षाल्य भक्तितः । ततोऽनुपूजयेद्भक्त्या पुष्पैर्गन्धादिवासितैः । मन्त्रैः पुराणप्रोक्तैर्यथास्थानं यथाविधि" । "मार्गशीर्षादिके मासं यावन्मासचतुष्टयम् । अन्यन्मासचतुष्कन्तु यावकान्नमेव च । श्रावणादिषु मासेषु चतुर्ष्वथाद्य पायसम् ।' तदन्नं त्रयोभागाः गोमुखाग्रमेव च । नैवेद्यं हि मया दत्तं सुरभी प्रीयतामिति । द्वितीयं गुरवे दद्यात् तृतीयं स्वयमेव च । मासान्मासं प्रकुर्वीत मासद्वादशकं व्रतम् । उद्यापनन्ततः कुर्य्यात् पूर्णे संवत्सरे तदा । शय्या सतूलिका भाव्या दम्पत्योः परिधानकम् । सवत्सा कृष्णवर्णा तु धेनुः कार्य्या पयस्विनी । सौवर्णीं सुरभीं कृत्वा स्थापयेत् तूलिकोपरि । सुरभीं पूजयेन्मन्त्रैः पूर्वोक्तैर्भक्तिसंयुतैः । ततस्तु गुरवे दद्यात् सर्वं तत्र समापयेत् । नारी वा पुरुषो वापि व्रतस्यास्य प्रभावतः । राज्यं बहुविधं भुक्त्वा स्वर्गलोके महीयते । नारी सौभाग्य दातव्य कार्य्योऽसौ प्रीयसम्मितः । वैतरण्याः समाप्त्यर्थं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने" ।

वैनायकचतुर्थीव्रतं भविष्योत्तरे "चतुर्थ्यां मङ्गलदिवा-दारभ्यान्ते होमसंवत्सरम्" । आरभ्य, करी । "व्रतं वैनायकं नाम सर्वविघ्नोपशान्तिदम्" ।

वैशाखव्रतानि यथा "वैशाखे पुष्पलवणं वर्जयित्वा तु गोप्रदः । विष्णुलोकमवाप्नोति तथा राजा भवेदिह" । महाभारते "निरन्तरैकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः । नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत्" । विष्णुधर्मोत्तरे "य त्रिरेकभक्तेन वैशाखं पूजयेद्धरिम् । नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् । अ-विष सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नरोऽस्य पापदेहा शनकृच्छ्रफलं लभेत् । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य ततः फल-माप्नुयात्" ।

वैश्वानरव्रतं नारदपुराणे 'अर्च्चयित्वा पूजां च

प्रतिपद्यामिति स्मृतम् । हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुया-दक्षतं धनम्" । इष्टा पूजयित्वा । प्रतिपद्या प्रति-पदि । इति स्मृतं कामानुसारेण हिरण्यरेतस्कमयी विहितम् । हविषा हुतेन । सर्वधान्यानि कृतेन्द्र-त्वय । "मूलमन्त्राः स्वधयाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पद्मपत्रस्थाः कर्त्तव्याश्च तिथीश्वर" । मूलमन्त्राः प्रधानमन्त्राः अङ्गमन्त्राः परिवारदेवतामन्त्राः अग्नये हृदयाय नम इत्येवमादयः । स्वधयाभि ओं अग्नये नम इत्यादिपूजायाम् । ओं अग्नये स्वाहा इत्यादि होमे । पूर्ववत् सूर्य्यव्रतवत् । पद्ममध्यस्थ-कर्णिकायां स्वमूर्त्ती पत्रेषु परिवारमूर्त्तयो स्थिताः । तिथीश्वरोऽत्र वह्निः । स च स्रुक्स्रुवधारी त्रिलोचनो रक्ताङ्गश्चतुर्भुजः दक्षिणे स्रुक् तदपरे स्वाहा । तत्र वह्नेर्गतायाः स्वधायाः स्वाहायाः स्कन्धे च न्यस्तकरोऽपरो वरः । चत्वार शुका रथस्य वोढारः । वायुः सारथिरित्येव विष्णुधर्मोत्तराभिहितो वेदितव्यः । "गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पुष्पाऽभा-वे न माध्येन कृतापि तु कृष्णदा । अथाद्येन चक्र पट्टेन साद्रमिति स्मृतिः । "आज्यधाराभिरिष्टिश्च दधि क्षीरादिसमन्विते । पूर्वोक्तफलदो होमो विहितः शान्तचेतसा" । आज्यधारादिभिः बहुभिः पृथक्कृतो होम पूर्वोक्तफलदो भवति । माक्षिकं मधु । चदौ पूजा ततो घृताक्तधान्यहोमस्ततो आज्यधारादिहोम" ।

वैश्वानरव्रतं पद्मपु० "सर्वेष्वनन्तरद्वादशे वर्षादष्टतुरन्तकृत् । सतधेनुप्रदोऽन्ते च सापर ब्रह्म गच्छति । वैश्वानरव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्" ।

वैष्णवव्रतं पद्मपु० "आषाढादिचतुर्मासान् प्रातः स्नायी भवे-न्नरः । विप्राय भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत् । घृतकुम्भं तथा दद्यात् सर्वकामानवाप्नुयात् । वैष्णव-व्रतमित्युक्तं विष्णुलोकप्रदायकम्" ।

व्यतीपातव्रतं वराहपु० "शुभे व्यतीपातदिने विनाशेन तु यज्ञनाशेन महानदीतटम् । तपामुद्दिष्ट घनानलावको ग्रहेषु शुद्धो व्यतिपात ! न मम । वादित नाक्षत्रेषु सर्वार्थपूरिते तटे । कान्तार्के प्रतिज्ञाय होमनमुल-हर्यम् । अन्यं बहादशमुख्य तर्प्यत्वार्के व्यतीपात-मूर्त्ति दशमुखानां व्यतिपातहुताशनाय वित-शासनस्य यथा महाशेनाय "व्यतीपातसमेति" अमारवदर्ग । "नमस्ते हुतवहे व्यतिपातनिवेदने ।

मत्स्ये भौष्ये" फलेऽप्यक्षेमोऽपि मार्गशिरेऽर्च्चयेत्। अमको-ऽस्तु व्यतीपात। सूर्य्य सोमयुत। प्रभो!। यद्दानादि कृत किञ्चित् तदनन्तमिहास्तु मे। इत्युक्त्वा पञ्चरत्नाढ्य सपुष्पाक्षतमक्षयम्। स तस्य तत्प्रसादेन पर्य्याय क्षयो भवेत्। यदि द्वितीयेऽपि दिने व्यतीपातो भवे त्क्वचित्। तदा पूर्व्वोपवासस्तु दद्यात्तत् सकलं गुरोः। पारणं व्यतिपातान्ते कुर्य्यात् सप्राश्य गोमयम्। अथै कस्मिन्नेव दिने व्यतीपातो भवेद् यदि। तत्रैवाह्नि तदा दत्त्वा उपवास समाचरेत्। कुर्य्यादेवं मासि मासि व्यतीपातस्य योदय। व्यतीपात तु संप्राप्ते कुर्य्यादुद्यापनं बुध। व्यतीपाताय स्वाहेति घोरदृष्टसमन्वितम्। आज्यक्षीरतिलानाञ्च होमश्च वै शत शतम्"। नारदीयपु॰ "व्यतीपातव्रतस्यास्य विधान शृणु सत्तम। माघे वा फाल्गुने वापि अन्यस्मिन्नपि वा भवेत्। व्यतीपातो दिने यस्मिन् आरभेद् व्रतमुत्तमम्। निर्वे पूर्व्व गरोश्च शुद्ध सुरवेऽर्प्पयेत्। पञ्चदिवसे दातव्यं तृतीये तु समापयेत्। घृत पायसञ्चैव दातव्य चो-परोत्तरम्। एव संवत्सरस्यान्ते देवस्यार्च्चान्तु कार-येत्। शङ्खचक्रगदापाणि पद्महस्त हिरण्मयम्। वस्त्रयुग्मेन सवस्त्र पूजयेद्वस्त्रकाञ्चनम्। गोक्षीरेण च मधुर्व्वं कास्यभाजनसुत्तमम्। स्थापयेद्देवदेवस्य स्नानन्तु तेन कल्पयेत्। यथा च सविधो तस्य स्थाप्या देव मनुत्तरम्। अनन्तशायिन देवमनन्तफलद शुभम्। भक्त्या श्रद्धान्वित विष्णु भक्त्या सपूजयेद्वरम्। वै दिकेनैव मन्त्रेण जातीपुष्पै समर्च्चयेत्। पायसेनैव नैवेद्य शर्करायुतेन च। दत्त्वा निवेद्य देवस्य प्रार्थन मायपेद्व्रती"।

व्योमव्रत भविष्यपु॰ अर्घ्यदानादनन्तरम "सितचन्दन तोयेन व्योम स्थाप्य विलिप्य च। कर्णिकाकल्पिते पद्मे सपुष्प प्रतिपल्व च"। कर्णिकाकल्पिते कर्णिकामधिष्ठिते 'तुङ्गे विमले सौम्ये निष्क्रिये पुष्पित सति"। पुष्पित विकसिते। "मध्ये केसरजालस्य व्योम स्थाप्य सुशो-भनम्। अङ्कुरपत्रपात्रैस्तु भवगन्धसमन्वितम्। अर्घ्ये सम्प्रार्प्पयित्वा च भास्करस्य सुरोत्तम।। पूजयेत् कर वीरैस्तु तथा रक्तैश्च चन्दनै। धूपञ्च गुग्गुलं दद्यात् प्रणम्य शिरसा रविम्। कुङ्कुम पूर्व्वभागे तु दद्या-द्द्राक्षा समाश्रित। दक्षिणे चागुरु दत्त्वा पश्चिमे चन्दन सितम्। चन्द्र समङ्गोत्तरे तु दद्याद्व्योमविच क्षण। दद्यान्मध्ये शुभ पुष्प रक्तचन्दनमादरात्। पूजयेद्विविधै पुष्पै तथा चागुरुचन्दनै। धूप कृष्णा-गुरु दद्यात् घृत वापि सगुग्गुलम्। पायसानि च सु खाद्यानि विविधानि निवेदयेत्। पायस घृतसंयुक्त घृतदीपाश्च दापयेत्। एवं निवेद्य मन्त्रेण ततो गच्छेत् प्रदक्षिणम्। प्रणम्य शिरसा भानुमस्त्रायेन क्षमापयेत्। शङ्खभृङ्गारसंयुक्त बलि देवाय चाहरेत्। खखोल्का-येति मन्त्रेण सूर्य्यायामिततेजसे। अनेन विधिनोद्देश-मार्च्चयित्वा पुरा रविम्। अष्टमङ्गलपापस्य प्रसादा-द्भास्करस्य स"।

व्योमषष्ठीव्रत भविष्यपु॰ "भाजन तत्र सम्पूर्ण मधुना च समन्वितम्। दद्यात् तण्डुलाना तु प्रस्थमेकन्तु मागधम्। विलुप्य तण्डुलाना च पृथक प्रस्थ च कारयेत्"। भाजन प्रस्थचतुष्टयपूरणीय पात्र लिपुष्प-प्रस्थद्वयम् पृथगिति घृतमधुतण्डुलपात्राणि पृथक् कुर्य्यात्। "गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्नानावाद्यैर्विशेषत। तत सपूजयेत् सूर्य्य नानावाद्यसमन्वितम्। सूर्य्य गगनस्थम्। "पूजयेच्च ततो व्योम बलि दिक्षु प्रपूजयेत्। अष्टदेशदलेऽथ चैव सर्व्वभूतानि यानपत्। व्योमदेव दले तत्र यत्र व्योम प्रतिष्ठितम्'। व्योमनिर्म्माण विष्णुधर्म्मोत्तरात् "चतुरस्र भवन्मूले तत्र हस्त महा-भुजम्। ततोऽन्यत् चतुरस्रञ्च प्रथमे सास्यत शुभम्। भद्रपीठमये प्रोक्तो व्योमभागस्तुरीयक। तस्मै वेश्मा-न्तरोऽयास्य मध्यभाग प्रकीर्त्तित। भद्रपीठवदन्यस्य तत्र पद्म निवेशयेत्। शुभाष्टदल तन्मध्ये कार्णिकायां दिवाकर। पत्राष्टकै न्यसेत्तस्य दिक्पालान् सर्व्वतो दिगम्'। "य एव कुरुते भक्त्या सन्ध्याकाले बलि रवे। स सूर्य्यलोकमासाद्य मोदते शाश्वती समा"।

व्रतराजतृतीयाव्रत देवीपु॰ "तृतीयायान्तु शुक्लायां निर्म्मे हस्तयुगे शुभे। रोचनासितकर्पूरैः शिवोमां पूजयेत्तत। हेमरत्नफलैर्वस्त्रै। मन्त्रपुष्पैस्तथैरयेत्। समस्तकाम-फलद यत्तत् पूर्व्वमुदाहृतम्। ततो अर्च्चनं होम कृत्वा द्विजदक्षम।। अवियोगाय नारीणा व्रतराज यदा स्थितम्। तद्धेमपुष्परत्नाद्य सम्पूर्ण दापयेत्तु तम्। व्रताचार्य्य महाभाग्य सर्व्वकामप्रदायकम्। सुतभ्रात्र वियोगस्तु न भवेत्तेन भो द्विज।। न व्याधिर्नोपसर्गाश्च यावत्सन्तुरपो भवेत्। तावत्कालमुमालोके राजते मोदते चिरम्"।

शक्रव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "ज्यैष्ठ्यां सपूर्वन्तु पौर्णमास्यां नरो भुवि। सोपवासः सुरेन्द्रस्य देवं सम्पूजयेत्तथा॥ शचीमैरावतं वज्रं मातलिञ्च नराधिपः। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। संवत्सरान्ते कनकस्य दत्त्वा प्राप्नोति लोकं स पुरन्दरस्य। मानुष्यमासाद्य नरेन्द्रपूज्यो राजा भवेद्वा द्विजपुङ्गवो वा"। पद्मपु० "आकाशादौ समा दद्याद्धेनुमन्ते पयस्विनीम्। शक्रलोकमवाप्नोति शक्रव्रतमिदं स्मृतम्"।

शङ्करनारायणव्रत देवीपु० "कथितं शङ्करीमाख्यं व्रत मनसि यादृशम्। ज्ञातुमिच्छाम्यहं तात विष्णुशङ्करकल्पितम्"। मनुरुवाच "यथा चमेश्वरन्तात तथा कार्यमिदं व्रतम्। किन्तु पीतानि वासांसि केशवाय प्रकल्पयेत्। गन्धपुष्पं तथा धूपं सुगन्धञ्च जनार्दने। कार्यं पूजनसम्भारे सङ्घृतादिरस दधि। एतौ पूजयित्वा तु प्रतिमास्वथ [illegible] वा। आहूय ब्राह्मणौ वत्स। वेदवेदाङ्गपारगौ। यती वा व्रतसम्पन्नौ जटाकाषायधारिणौ। तौ भोजयेद्विधानेन शूलपाणिजनार्दनौ। समाप्य विधिना वत्स। भक्तिकामप्रसाधकौ। [illegible] दत्त्वा विष्णवे शुक्लं शङ्कराय च। दत्त्वा तु व्रजतो लोकौ क्रमाद्धरिहरौ तत"।

[illegible]व्रत कालिकापु० "एवं ध्यानेन भार्गव शुभां तामेव चाष्टमीम्। हस्ताया दिव्ययोगेन प्रागुद्दिष्टेन वा नरः। किन्तु दक्षिणनेत्रस्य भास्करस्यार्कविद्बुधः। पद्मरागेण हैमेन योज्योऽयं [illegible]। नेत्रे [illegible] कुङ्कुम रक्तचन्दनम्। एतन्तु योज्य मध्ये [illegible] पूर्ववदर्चयेत्"। अर्द्धचन्द्राकारं तन्मध्ये [illegible] कृत्वा हैमनिबद्ध पद्मराग [illegible] निधाय [illegible] कुर्यादित्यर्थः। "अभावे पद्मरागस्य हैम [illegible] योजयेत्। [illegible] वरं पूत यत्नाच्चैव सर्वदा। [illegible] नैवेद्यं च [illegible]। देव[illegible] विधानेन कर्त्तव्यो विधिविस्तरः। किन्तु [illegible] विजितेन्द्रियः। [illegible] पूज्य [illegible] पारयेत्"।

शनिव्रतं भविष्योत्तरे "[illegible] दिवसे [illegible]। [illegible] देव [illegible]। [illegible] वत्सर [illegible]। [illegible]

विनिक्षिपेत्। लौहे वा मृण्मये चाथ [illegible]गुणान्वितम्" इत्यादि।

शर्करासप्तमीव्रत पद्मपु० "शर्करासप्तमीं वक्ष्ये सर्वकल्मषनाशिनीम्। आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययानन्त्यं प्रजायते। माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां श्रद्धयान्वित। प्रातःस्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनः। स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम्। [illegible] धूप पुष्पं निवेदयेत्। स्थापयेदव्रणं कुम्भं शर्करापात्रसंयुतम्। शुक्लवस्त्रेण संवेष्ट्य शुक्लमाल्यानुलेपनैः। सहिरण्यं यथाशक्त्या मन्त्रेणानेन पूजयेत्" इत्यादि।

शाकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "सप्तम्यां चोपवासस्तु रात्रौ भुङ्क्ते तु यो नरः। कृतोपवासः षष्ठ्यां तु पञ्चम्यामेकभक्तभुक्। दत्त्वा तु संस्कृतं शाकं भक्ष्यभोज्यैः सुसंस्कृतम्। दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च रात्रौ भुञ्जीत वाग्यतः। यावज्जीव नरः कश्चिद्व्रतमेतच्चरिष्यति। तस्य श्रीर्विजयश्चैव नित्यमेव विवर्द्धते। स्वर्गमवाप्नोति विमानवरमास्थितः"। "शाकं सुसंस्कृत कृत्वा भक्ष्यभोज्यसमन्वितम्। दत्त्वा विप्रे यथाशक्त्या पश्चाद्भुङ्क्ते निशि व्रती। कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य [illegible]ऽयं कुरुनन्दन!। चतुर्भिरपि मासैस्तु पारणं प्रथमं स्मृतम्। अगस्तिकुसुमैस्तत्र पूजा कार्या विभावसोः"। कार्त्तिकशुक्लसप्तम्यामारभ्य प्रतिमासं कुर्वता पुनः कार्त्तिकशुक्लसप्तमीं यावत् शुक्लसप्तमी तत्र तत्र पारणं कार्यम्। एवंक्रमेण वर्षे [illegible] पारणं भवति एवमेव [illegible] व्रत यावज्जीवं कर्त्तव्यम्"।

[illegible] भविष्योत्तरे "[illegible]मासि तथा शुक्ला या चतुर्दशी भवेदिह॥ या [illegible] [illegible] कुर्यात् सदैव हि। [illegible] तस्य विभो!। [illegible]॥ [illegible]। [illegible] भारत॥ [illegible] भवेत्"।

[illegible] स्कन्दपु० "[illegible]॥ [illegible]। [illegible]

[illegible]

तमङ्गे। तत्र चारोपयेद्देवं सर्वविघ्नहरं विभुम्। प्रसन्नमधरोष्ठश्रीकमायतार्णिकम्। अशेषभयविध्वंसचतुरं पुरुषं हरम्। अभयं भयतप्तानां ददतं ददतं वरम्' इत्यादि। होमाच्च द्विगुणं प्रोक्तस्तर्पणं मन्त्रनायक। तस्य तद् द्विगुणं प्रोक्तं जपं एव विधिक्रमं। नवागारकामनये नियमान् प्रतिपालयेत्। नय च ह्रस्व कुर्वन् नक्तकाले समापयेत्'। नियमान् मौनादीन्। नयश्चाह्रस्व पूर्वं नक्तकाले समापयेत्। नय होमतर्पणजपान् अहरह प्रतिदिनं सत्या च सङ्कल्पितहोमसंख्यापेक्षया। 'हविष्याशी जितक्रोधो *यतवाक्कायमानस। नित्यं त्रिःसवनं स्नायात् सदा* चाररतो शुचिः। न चान्तकथाऽनग्निस्त्र्याचारी जितश्रम'। यस्त्वेतत् कुरुते मर्त्यः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः। स सर्वार्त्तविनिर्मुक्तो शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्'।

शान्तिपञ्चमीव्रत भविष्यपु० "नद्रश्चादूषरे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः। यश्चालिख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः। पूजयेद्गन्धधूपैस्तु सर्पिर्गुग्गुलपायसैः। तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः। आसप्तमकुला तस्य न भयं नागतो भवेत्। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् सम्पूजयेद्बुधः। तथैवाश्वयुजे मासि पञ्चम्यां कुरुनन्दन।। कृत्वा कुशमयान्नागानिन्द्राण्या सह पूजयेत्। यत्तस्ता विधिवन्नागान् शुचिर्भक्त्या समन्वितः। पूजयेत् कुरुशार्दूल। तस्य शेषादयो नृप।। *नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति वा विभो।।* प्रशान्तिलोकमासाद्य मोदते शाश्वती समाः"।

शान्तिव्रत वराहपु० "शान्तिव्रतं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप।। येन चीर्णेन शान्तिः स्यात् सर्वदा गृहमेधिनः। पञ्चम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके मासि पार्थिव।। आरभ्य वर्षमेकन्तु भुञ्जीयादम्लवर्जितम्। नक्तन्तु पूजयेद्देवं हरिं शेषोपरिस्थितम्। एवं य कुरुते भक्त्या व्रतमेतन्नराधिप।। तस्य शान्तिर्भवेन्नित्यं नागेभ्यश्चाभयं तथा। शेषाहिभोगशयनस्वमपापमद्भुतं सम्पूज्य यस्तु पुरुषं पतगेन्द्रकेतुम्। येनस्तमस्त्यमधुरं सितपक्षभोगु *तेषां न नागजनितं भयमस्ति किञ्चित्*।

शाम्भरायणीव्रत भविष्योत्तरे 'तस्मात् पार्थ! प्रयत्नेन प्रतिमासं समाहितः। माधवं मासमच्युत पूज्य अथवा जनार्दनस्तथा। ये शाम्भरायणकथाचारतव्रतेन तथा च सम्यग् विधिना सुधियो नयन्ति। ते स्वर्गलोकमभिलभ्य कृताधिवासाः कल्पायुतं शतयुतैरपि न च्यवन्ति"।

शिलाचतुर्थीव्रत भविष्योत्तरे "यवगोधूमचणकैर्युक्तं क्षीरक सरिधानं च। *विष्णु मूर्द्धौ हरिद्राञ्च सर्वं परिकर तथा।* चतुर्थ्यामेकभक्ताशी सकृद् दत्त्वा कुटुम्बिने। दृष्टेषु सप्तसु तथा शिलायुक्तानि भारत।। एतच्छिलाव्रतं नाम स्वर्गलोकप्रदायकम्"।

शिवचतुर्दशीव्रत मत्स्यपु० "शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम्। त्रिषु लोकेषु विख्यातं नाम्ना शिवचतुर्दशी। मार्गशीर्षं त्रयोदश्यां सितायामेकभोजनः। *प्रार्थयेद्देवदेवेश त्वामहं शरणं गतः। चतुर्दश्यां निरा*हारः समभ्यर्च्य च शङ्करम्। सुवर्णवृषभं कृत्वा भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि। एवं नियमकृत् सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानवः। कृतस्नानजपः पश्चादुमया सह शङ्करम्। पूजयेत् कमलैः शुक्लैर्गन्धधूपानुलेपनैः"। "पञ्चगव्याशनं पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः। तद्वत् कृष्णचतुर्दश्यामेतत् सर्वं समाचरेत्। चतुर्दशीषु सर्वासु कुर्यात् पूर्ववदर्चनम्। *ये तु मासविशेषास्तु तानशेष क्रमा*दिह। मार्गशीर्षादिमासेषु क्रमादेतदुदीरयेत्"। आश्विनान्तेऽपि शेयम् इत्यादि।

शिवनक्तव्रत भविष्यपु० "कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन कृत्वा कृष्णचतुर्दशीम्। इह भोगानवाप्नोति परं शिवगच्छति"।

शिवरथव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "कार्त्तिकमन्त हेमन्ते माघमासे तु यन्त्रित। माघान्ते च रथं कुर्य्याच्चित्रवस्त्रोपशोभितम्। श्वेतैश्चतुर्भिः संयुक्तं वृषभैः समलङ्कृतम्। शोभितं ध्वजमालाभिश्चलचामरदर्पणैः। सपट्टलादकपिष्टेन लिङ्गं कृत्वा सवेदिकम्। विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृतलक्षणम्। तद्रात्रौ राजमार्गे च शङ्खभेर्य्यादिभिः स्वनैः। भ्रामयित्वा *ततः पश्चाच्छिवायतनमान*येत्। तत्र जागरपूजाभिः प्रदीपाद्युपशोभितैः। प्रेक्षणीयप्रदानैश्च क्षपयेत् शर्वरीं शनैः। प्रभाते स्नापनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम्। दीनान्धकृपणानाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणाम्। रथं शोभासमायुक्तं शिवाय विनिवेदयेत्। *भुक्त्वा च शाश्वते* [illegible] व्रजेत्"।

√शिवरात्रिव्रत स्कान्दपु० नागरखण्ड "माघस्य कृष्णा चोय तिथिश्चैव चतुर्दशी। तस्यां रात्रौ सम ख्याता शिव

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः । चक्रवर्त्ती महावीरः सैश्वर्य्यसमन्वितः । माघे चाम्बरं यस्तु शिवाय विनिवेदयेत् । उद्धरेत्सोऽपि नरकात् स्वपितॄन् रौरवादितः । शिवलोके तु वसति दिव्यवर्षायुतत्रयम् । तदन्ते तु महीं लब्ध्वा न च स्वर्गं भुनक्ति सः । फाल्गुने हेममयन्तु पिष्टोत्थं रुद्रसंख्यया । निवेद्य तु शिवस्याग्रे लोकाधिपतिर्भवेत् । दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः । चक्रवर्त्ती महावीरः सैश्वर्य्यसमन्वितः । चैत्रे ष्टङ्गमिन्दुमयं दासदासीसमन्वितम् । स्वर्णोपकरणैर्युक्तं विचित्राङ्कुरचर्च्चितम् । पूजान्ते परया भक्त्या शिवाय विनिवेदयेत् । दिव्यवर्षशतान्यष्टौ रुद्रलोके महीयते । आतिवाहकान्ते तु चक्रवर्त्तित्वमाप्नुयात् । मासि वैशाखसंज्ञे तु सप्तव्रीहिसरावकान् । शिवाय पुरतो दद्यात् पूजान्ते शीतचेतसा । स याति शिवसायुज्यं बन्धुभिः सहितो नरः । पलानां द्वे शते यस्तु गुग्गुलन्तु दहेत् सुधीः । ज्यैष्ठे मासि शिवस्याग्रे पूजान्ते भक्तिसंयुतः । त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः शिवलोके महीयते । तदन्ते पृथिवीं भुङ्क्ते न च सप्तद्वीपां ससागराम् । बलिमण्डलकं कार्य्यं आषाढे ग्लसपायसैः । नानाभक्ष्यैर्विरचितं नानाभक्ष्यसमन्वितम् । नानाचित्रसमाकीर्णं कर्त्तव्यं बलिमण्डलम् । संपूज्य परमेशानं ततस्तद्वै निवेदयेत् । पितॄन् पितामहांश्चैव समुद्धृत्य प्रपितामहान् । पुत्रपौत्रसमायुक्तः शिवलोके महीयते । दिव्यवर्षसहस्राणि तदन्ते पृथिवीपतिः । श्रावणे मासि देवस्य विमानं पुष्पसम्भवम् । पूजावसाने दातव्यं विचित्ररचनाकृतम् । वर्षायुतप्रमाणन्तु रुद्रलोके महीयते । योगीशो जायते शान्तो येन मोक्षं व्रजेत् स । मासि भाद्रपदे यस्तु रुद्रपूजां चरेत् तदा । गुग्गुलं प्रथमं धूपं रुद्राय ततो दहेत् । बिल्वबीजं घृतं तद्वत् तथा नानाघृताश्रितम् । पञ्चमं गुग्गुलं दद्यात् धूपं सर्वात्मना विभोः । मासमेकन्तु दहेद् यस्तु नैरन्तर्येण भक्तितः । याति सायुज्यतां शम्भोः सकुलः सहबान्धवः । मन्दकर्पूरपुटकं पूरयेत् चोरपीठिकाम् । मासमश्वयुजं धर्म्मनैरन्तर्येण भक्तितः । तस्य पुण्यफलं वक्तुं न शक्तोऽस्मि षडानन ! । तत्कुले पतिता ये तु दिव्याविमानगता गृहाः । ते प्रयान्ति महाभागा रुद्रलोके ह्यनामयम् । वर्षायुतायुतं यावत् तदन्ते तु नरेश्वराः । तावच्छिवभक्ताश्च ज्ञानिनो भोगसम्पदाः । दिवदीर्घ समासाद्य ते यान्ति परमाङ्गतिम् । वस्त्राहतमिन्दुरसं पुटकन्तु शिवाग्रतः । पूजान्ते दापयेद् यस्तु मासि मार्गे च कार्त्तिके । देहान्ते रुद्रलोके तु मोदते सह बान्धवैः । व्रतान्ते चैव संपूज्य शिवभक्तान् यथाविधि । हैमवस्त्रान्नपानैश्च वित्तशाठ्यं विना सुत ।" । पद्मपु० "आषाढादिचतुर्मासान् वर्जयेन्मधुसन्ततम् । हन्ताकमत्स्यश्चैव मधुसर्पिर्घटान्वितम् । कार्त्तिक्यान्तु पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोति शिवव्रतमनुत्तमम्" ।

शिवाचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० "शिवा शान्ता सुखा राजन् ! चतुर्थी त्रिविधा स्मृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेषु पूजिता । तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा । क्रियमाणं शतगुणं प्रसादाद्दन्तिनो नृप ! । गुडलवणघृतानां दानं शुभकरं स्मृतम् । गुडापूपास्तथा वीर ! पुण्यं ब्राह्मणभोजनम् । चतुर्थ्यां नरशार्दूल ! पूजयेत् सदा स्त्रियः । गुडलवणपूपाभिः श्वश्रूश्वशुरमातरः । ताः सर्वाः सुभगाः स्युर्वै विघ्नेशस्यानुमोदनात् । कन्यकाश्च विशेषेण विधिनानेन पूजयेत्" ।

शिवोपवीतव्रतं शिवधर्म्मोत्तरे "पौर्णमास्यां तथाषाढ्यां शर्वं संपूज्य यत्नतः । उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च भोजयेत् । पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूज्य शम्भुं समापयेत् । यतीनां दक्षिणां दत्त्वा छत्रवस्त्रादिपूर्विकाम् । यः कुर्य्यात् षडब्दमेवं चातुर्मास्यां पवित्रकम् । कल्पकोटिसहस्राणि रुद्रलोके महीयते" ।

शीतलतृतीयाव्रतं पद्मपु० "अनग्निपक्वमश्नाति तृतीयायान्तु यो नरः । गां दत्त्वा शिवमभ्येति पुनरावृत्तिदुर्लभम् । इन्द्रद्युम्नकृतं पूर्वं शीतव्रतमिदं स्मृतम्" ।

शीलावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "भगवन् ! कर्म्मणा येन शीलवान् पुरुषो भवेत् । कुलजातिश्रुतेभ्यस्तु शीलमेव विशिष्यते" । मार्कण्डेय उवाच "आषाढायनपूर्वे तु मासमेकं दिने दिने । पूर्ववत् पूजयेद्देवं वराहमपराजितम् । घृतेन स्नापयेद्देवं घृतेन जुहुयाद्धरिम् । घृतं द्विजेभ्यो दद्याच्च घृतमेव निवेदयेत् । त्रिरात्रोपोषितः पौर्णम्यां घृतपात्रं च द्विजम् । पूजयेच्च सुवर्णेन यथाशक्ति नराधिप ! । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य च शीलवान् स्यात् प्राप्नोति पुष्टिं चिरजीवितञ्च" ।

शुक्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "शुक्रं वर्षेशाद्यं संप्राप्य पूजये-

नक्तभोजनं । पूर्वोक्तक्रमयोगेन द्विजसन्तर्पणेन च ।
सप्तमे त्वथ सम्प्राप्ते सौवर्णं कारयेद्व्रतम् (शुक्रम्) ।
रौप्ये वा कांस्यपात्रे वा स्थापयित्वा भृगोः सुतम् ।
संपूज्य परया भक्त्या श्वेतवस्त्रानुलेपनैः । रूप्ये तस्य
प्रदातव्यं पायसं घृतसंयुतम्" ।

शुद्धिव्रतं वह्निपु० "एवं वा द्वादश मासानुपोष्यैकादशीं
बुधः । स यः करोति शुद्धात्मा कृतकृत्यः सुखी भवेत् ।
सुनामद्वादशी पूज्या नाम्ना द्वादशभिस्तथा । द्वादश
धेनवो देया हरिः कामान् प्रयच्छति । दिवि देवाः स
देवेन्द्राः कृत्वा कर्माण्यनेकशः । पश्चादाराधयन्तीह
हरिं शुद्धिव्रतेन हि" ।

शुभद्वादशीव्रतं वराहपु० "शृणु राजन् ! महाभाग ! शुभ-
व्रतमनुत्तमम् । येन सम्प्राप्यते विष्णुः शुभेनैव न सं-
शयः । मासि मार्गशिरे-पुण्ये प्रथमाब्दात् समाचरेत् ।
एकभक्तं सिते पक्षे यावत् स्यादृशमी तिथिः । ततो
दशम्यां मध्याह्ने स्नात्वा केशवमर्चयेत् । भुक्त्वा सङ्कल्पनं
मागच्छ द्वादश्यां शुद्धमानसः । केशवेति हरिं पूज्य
दद्यात्तत्प्रीतये तिलान् । सहिरण्यं तथा कृष्णद्वादश्यां
प्रयतो नृप ! । तामप्येवमुषित्वा च यवान् दद्याद्
द्विजातये । कृष्णायेति हरिर्वाच्यो दाने होमे तथा-
र्चने । चातुर्मास्यामथैवन्तु क्षपित्वा राजसत्तम ! ।
चैत्रादिषु पुनस्तद्वदुपोष्य प्रयतः शुचिः । सक्तुपात्राणि
विप्राणां सहिरण्यानि दापयेत् । श्रावणादिषु मासेषु
तद्वद्गोविन्दमर्चयेत् । त्रिषु मासेषु यावत्तु कार्त्तिकं
स्यादिहागतः । तमप्येवं क्षपयित्वा दशम्यां प्रयतः
शुचिः । अर्चयित्वा हरिं भक्त्या मासनाम्ना विचक्षण" ।

शुभसप्तमीव्रत पद्मपु० "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि शोभनां शुभ-
सप्तमीम् । यामुपोष्य नरो रोगात् शोकदुःखात् प्रमुच्यते ।
शुक्ले चाश्वयुजे मासि कृतस्नानजपः शुचिः । वाच-
यित्वा द्विजान् शान्तिमारभेच्छुभसप्तमीम् । कपिलां पूजये-
द्भक्त्या गन्धमाल्यानुलेपनैः । नमामि सूर्यसम्भूता-
मशेषभुवनालयाम् । त्वामहं सर्वकल्याणशरीरां सर्व-
सिद्धये । अथादाय तिलप्रस्थं ताम्रपात्रे कृतं नवम् ।
काञ्चनं वृषभं तद्वद्वस्त्रमाल्यगुडान्वितम् । फलैर्नाना-
विधैर्भक्ष्यैः सर्वोपस्करसंयुतैः । दद्याद्द्विजाय वेलाया-
मर्यमा प्रीयतामिति । पञ्चगव्यं तु संप्राश्य स्वपेद्भूमौ
विमत्सरः । ततः प्रभाते सञ्जाते भक्त्या सन्तर्पयेद्
द्विजान् । अनेन विधिना दद्यात् मासि मासि सदा

नरः । वासांसि वृषभं हैमं तद्वच्छ्रद्धोऽर्धपूजनम् ।
शय्यां शुभां च शयनासनदीपगुणान्वितम् । सोपधानक-
विश्रामभाजनासनसंयुतम् । ताम्रपात्रे तिलप्रस्थं सौ-
वर्णवृषभैर्युतम् । दद्याद्वेदविदे सर्वं विश्वात्मा प्रीयता-
मिति" ।

शूलदानव्रत शिवधर्मोत्तरे "अमावस्यां निराहारः अष्ट-
मेकं नियन्त्रितम् । शूलं पिष्टमयं कृत्वा शर्वाय विनि-
वेदयेत् । शिवाय राजतं पद्मं सौवर्णकृतकर्णिकम् ।
भक्त्या च विन्यसेत् मूर्ध्नि शेषं पूर्ववदाचरेत् । कामता-
ऽपि कृतं पापं भ्रूणहत्यादिकञ्च यत् । तत् सर्वं
शूलदानेन नश्यत्येव न संशयः । महापद्मविमानेन
नरो नारीसमन्वितः । युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके
महीयते" ।

शैलव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथातः संप्रवक्ष्यामि तव शैलव्रतं
शुभम् । महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः । चैत्रशुक्ल-
मारभ्यात् प्रत्यहं दिनसप्तकम् । तेषां सपूजनं कृत्वा
बाह्यस्नानं समाचरेत् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्न-
सम्पदा । यथेहोमं तथा कुर्याद् दद्याद्दश यवानपि ।
नित्यं यवाशनश्चैव यात् कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् । तस्याव-
साने दद्यात्तु यवप्रस्थांश्च विंशतिम् । वाचकाय
द्विजेन्द्राय सुवर्णं काञ्चनस्य तु" ।

शैवनक्षत्रपुरुषव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "उपवासेष्वशक्तानां नक्तं
भोजनमिष्यते । यस्मिन् व्रते तदप्यत्र श्रूयतामथ महत् ।
शिवनक्षत्रपुरुषं शिवभक्तिमतां स्वधाम् । तस्मिन्नक्षत्रयोगे
च पुराणज्ञाः प्रचक्षते । फाल्गुनस्यामले पक्षे यदा
हस्तः प्रजायते । तदा ग्राह्यं व्रतं चैतत्तेनाभ्यर्च्य
शूलिनम् । शिवायेति च हस्तेन पादौ सम्पूजयेद्विभोः" ।

शैवमहाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "प्रतिमासं प्रवक्ष्यामि शैवव्रत-
मनुत्तमम् । धर्मकामार्थमोक्षार्थं नरनार्यादिदेहिनाम् ।
पौषे मासि तु सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् । सत्य-
वादी जितक्रोधः शालिगोधूमगोरसैः । पक्षयोरष्टमीं
यत्नादुपवासेन वर्त्तयेत् । त्रिसन्ध्यमर्चयेदीशमग्निकार्यं च
भक्तितः" । वर्हेशाख्यम् "त्रिस्नानस्नानिसहितं भूशय्या
नक्तभोजनम् । पक्षयोरुपवासेन चतुर्दश्यष्टमीं क्षिपेत् ।
ब्रह्मचर्यादिनियमैराचरेत् शिवव्रतम् । शिवभक्तो नरो
वा नारी ध्रुवं वा वृषभो भवेत् । अशोकमालुक्षम वा
भवेत् फाल्गुने स्वयमाद् व्रतम्" ।

शैवोपवासव्रतं, भविष्यपु० "चतुर्द्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः। योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्च्चनरतो नरः। यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम्। तत् पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति"।

शौर्य्यव्रतं वराहपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि शौर्य्यव्रतमनुत्तमम्। येन भीरोरपि सद्यः शौर्य्यं भवति तत्क्षणात्। मासि चाश्वयुजे शुद्धा नवमी समुपोषिता। सप्तम्यां कृतसङ्कल्पः स्थित्वाष्टम्यां निराहारः। नवम्यां प्राशयेत् पिष्टं प्रथमं भक्तितो नृप॥ ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवीञ्चैव तु पूजयेत्। दुर्गां देवीं महाभागां महामायां महाप्रभाम्। एवं संवत्सरं यावदुपोष्य विधिवन्नृप। व्रतान्ते भोजयेद्धीमान् यथाशक्त्या कुमारकान्। हेमवस्त्रादिभिः स्नातान् पूजयित्वा तु भक्तितः। पश्चात् क्षमापयेत्तांस्तु देवी मे प्रीयतामिति। एवं कृत्वा भ्रष्टराज्यो लभेद्राज्यं न संशयः। अविद्यो लभते विद्यां भीरुः शौर्य्यञ्च विन्दति"।

श्रद्धाव्रतं पद्मपु० "कृत्वा पयोव्रतं यस्तोष्यतः केशवस्य च। स सर्व्वपापनिर्म्मुक्तः शिवलोके महीयते। राजा भवति सम्भूतः सार्व्वभौमो महेश्वरः। एतत् श्रद्धाव्रतं नाम बहुकल्याणकारकम्"।

श्रवणद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "एकादशी यदा शुक्ला श्रवणेन समन्विता। विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा। एकादश्यां सोपवासो रात्रौ सम्पूजयेद्धरिम्। रौप्यसौवर्णपात्रे वा दारुवंशमयेऽपि वा। आच्छाद्य पात्रं वासोभिरावृते पञ्चमिते। मार्गचर्म्मणि गव्येन सह्या वा यक्षदेवया। तिलाष्टकेन विन्यस्य प्रस्थेन कुडवेन वा। अभावे यवगोधूमैः फलैः शुद्धतिलैस्तथा। पुष्पैर्गन्धैः फलैर्धूपैः सालोक्यैरर्च्चयेद्धरिम्। नानाविधैश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यैर्गुडोदनैः। अवित्तशाठ्यचारेण यदि रत्नञ्च कारयेत्। मन्त्रेण तु शतपुष्पं भक्त्या च सुखोत्तरम्। भक्तिमन्त्रपुरोधैर्यं कोटिकोटिगुणोत्तरम्। एभिर्मन्त्रपदैश्चैव पूजयेद्गरुडध्वजम्। उपचारैर्नरेन्द्र। शुचिर्भूत्वा समाहितः"। "यदा स्फुटितः समाख्याता एकादशी यदा तव। पूर्व्वमेव समाख्याता द्वादशी श्रवणान्विता। उपोष्यैकादशीं पश्चाद् द्वादशीमप्युपोषयेत्। न चात्र विधिलोप स्यादुभयोर्देवता हरिः"। एकादश्यां द्वादश्यां चान्यतरस्यां वा श्रवणयुक्तायां श्रवणयुक्तोपवासेऽनेन मन्त्रवाक्येन एकस्मिन् व्रते पूर्व्वस्यां तिथिमुपोष्य पश्चादुपारयित्वा नान्योपोष्या इति यो विधिलोपः स एकदेवताकत्वेन न भवतीत्यर्थः। "बुधश्रवणसंयुक्ता द्वादशी सङ्गमोदकम्। स्नानं दध्योदनं स्वस्तुपवासः परो विधिः। सगरेण ककुत्स्थेन धुन्धुमारेण गाधिना। एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र! कामात् द्वादशीव्रतम्। सा द्वादशी बुधयुता श्रवणेन सार्कं सा वै जयेति कथिता मुनिभिर्नभस्ये। तामादरेण समुपोष्य नरोऽमरत्वमाप्नोति पार्थ! अणिमादिगुणोपपन्नम्"।

विष्णुधर्म्मोत्तरे "उपवासासमर्थानां किं स्यादेकमुपोषितम्। महाफलं महादेव! तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः"। हंस उवाच "या राम! श्रवणोपेता द्वादशी महती तु सा। तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्द्दनम्। प्राप्नोत्ययत्नात् धर्म्मज्ञ! द्वादशद्वादशीफलम्। दध्योदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजे। वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानद्युगमेव च। न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमग्र्याञ्च विन्दति। अक्षय्यं स्नानमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा। श्रवणद्वादशीयोगे बुधवारो भवेद् यदि। अत्यन्तमहती नाम द्वादशी सा प्रकीर्त्तिता। स्नानं जप्यं तथा दानं होमः श्राद्धं सुरार्च्चनम्। सर्व्वमक्षयमाप्नोति तस्यां भृगुकुलोद्वह!। तस्मिन् दिने तथा स्नातो यत्र कुत्र च सङ्गमे। स्नानसङ्गमजं राम! फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। श्रवणे सङ्गमाः सर्व्वे पुष्टिप्रदाः सदा। विशेषात् द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः। तथैव द्वादशी प्रोक्ता बुधश्रवणसंयुता। तृतीया च तथा प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा। तथा तृतीया धर्म्मज्ञ! तथा पञ्चदशी शुभा"।

श्रीपञ्चमीव्रतं मत्स्यपु० "यदिन्द्रेण पुरा चीर्णं श्रीवियुक्तेन पार्थिव!। श्रीप्रवृद्धिकरं तद्धि शृणु श्रीपञ्चमीव्रतम्। मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चम्यां प्रयतोऽमृत। उपवास नियमं कुर्य्यात् यथा चाद्यं। च्यवर्द्धमानां यथा शक्त्या तास्ता मतृकाण्डलक्षण। चित्रवद्गगनां दर्वीं कर्णीं क्षामाम्। कारयेत्। पद्मासना पद्मकरां पद्मां पद्मदलेक्षणाम्। दिग्गजेन्द्रैः स्नाप्यमानां काञ्चने कमलोत्तमे।" कन्दोदयनिर्भावस्तु विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तं वेदितव्यम्। तद्यथा "चतुर्भुजा सा कर्त्तव्या सद्याम्बुजकरा शुभा। सुसन्निता महाभाग! वामे पद्मकरा शुभा। द्विभुजा चक्रमाद्री परमाश्चमूढ्या। द्वौ च कुम्भकरौ कार्य्यौ विद्याधरौ शुभार्च्चित। तस्यै

यामद्वये याते निम्नगाया ह्रदाय वा। स्नानं कुर्य्याद्-यथान्यायं भक्तिमदुपचारतः। देवान् पितॄंश्च सन्तर्प्य ततो देवार्च्चनं भजेत्। ततस्तां पूजयेद्देवीं पुष्पधूपक-नामभिः। फलानि च यथालाभं विरूढं धान्यसञ्चयम्। ततः सुवासिनी पूज्या कुङ्कुमैः कुसुमेन च। भोजयेन्म-धुरान्नेन प्रणिपत्य विसर्जयेत्। ततस्तु तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम्। ब्राह्मणाय प्रदातव्यं श्रीर्मे प्रीयतामिति। निवर्त्तितद्विधेयेण ततो भुञ्जीत वाग्यतः। मासानुमासं कर्त्तव्यं विधिनानेन भारत।। श्रीर्लक्ष्मीः कमला सम्पत् पद्मा नारायणी तथा। पद्मा धृतिः स्थितिः पुष्टिस्तुष्टिः सिद्धिः क्षमा क्रमात्। मासानुमासं रा-जेन्द्र। प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। वस्त्रमण्डपिकां कृत्वा पुष्पगन्धादिवासिताम्। शय्यायां स्थापयेल्लक्ष्मीं सर्वोप-स्करसंयुताम्। सौभाग्याष्टकसंयुक्तां नेत्रपट्टावगुण्ठनीम्। सप्तधान्यसमोपेतां रसधातुसमन्विताम्। पादुकोपानच्-छत्रचामरासनसत्कृताम्। देवीं संपूज्य विधिवद्ब्रा-ह्मणाय कुटुम्बिने। श्यामाय वेदविदुषे यस्मै वा रो-चते स्वयम्। सोपस्करां सवत्साञ्च धेनुं दत्त्वा क्षमा-पयेत्। यः पञ्चमीव्रतमिदं दयितं सुरारेर्भक्त्या समा-चरति पूज्य सरोजनाभम्। राज्यश्रियं स भुवि भव्य-सनोपभोग्यां भुक्त्वा प्रयाति भवनं मधुसूदनस्य। माहा-त्म्यमपि वक्ष्यामि पञ्चम्यास्तव भारत।। जयेति या च विख्याता व्रतिनां जयदायिनी। यस्माज्जया जया-शब्दं करोति व्रतिनो बुधाः।। परिपूर्णं व्रतं यस्मा-त्सा ज्ञेया जयपञ्चमी। जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी"। जया, कार्त्तिकशुक्लपञ्चमी "श्रवणेन यदा युक्ता शुक्लपक्षे तु पञ्चमी। उत्तराफाल्गुनी यस्यामि-न्दुवारसमागमः। आरभेत नरस्तस्यां व्रतं पूर्व्वमुदीरितम्। चतुर्थ्यामेकभक्ताशी ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। धृतिमान् कृतसंकल्पो भवेन्नियमवासरः। ततः कल्यं समुत्थाय स्नात्वा नियतमानसः। घृतवद्भक्षया पत्न्या कुर्य्याद्बिल्वस्य चार्च्चनम्। बिल्वमूले ततः कुर्य्याद्वेदिं पुष्पाचितां ताम्। स्थापयेत् कलसानष्टौ तस्यामष्ट दिक्षु वा। तन्मध्ये बिल्वमूले तु स्थापयेच्च महाघटम्। सौवर्णं राजतं ताम्रं मार्त्तिकं वा शुभान्वितम्" इत्यादि।।

श्रीप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तं "श्रीर्विष्णोरस्य लोकेऽस्मिन् यो वसत्यपि किं फलम्। तस्माद्व्रतं समाचरेद्देव साच्छ्रीयुतो नरः"। मार्कण्डेय उवाच "चैत्र्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्देवं श्रीधरार्यं दिने दिने"। पूर्ववदिति चैत्रादिरूपप्राप्तिव्रतवत्। "पुष्पमूलैः फलैश्चैव जङ्घयाद्यवनानि च। बिल्वांश्च वह्नौ सततं गोरसैर्भोजयेद् द्विजान्। त्रिरात्रोपोषितो ज्यैष्ठ्यां कनकं प्रतिपादयेत्। यस्त्वदुग्धञ्च राजेन्द्र! तेन साफल्यमश्नुते। कृत्वा व्रतं सायमिदं यथोक्तमासाद्य साधं सुचिरं मनुष्यः। मनुष्यमासाद्य विदग्धलीलाः श्रिया युतः स्वाञ्जगति प्रधानम्"।

श्रीपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "तस्माद्भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे कुरूत्तम।। नवम्यामर्च्चयेद्भक्त्या देवतस्त्र्योदयेऽनघ।। श्रीदत्तं विविधैरन्नैरनग्निपतितैः फलैः। तिलपिष्टान्नगन्धधूपैर्धूपगन्धानुलेपनैः। देवत्रातुकराक्रान्त! श्रीवरो वै नमस्तवे। मन्त्रेणानेन राजेन्द्र! पूजयेद्भक्तिसंयुतः। सप्तकृत्वस्ततोऽभ्यर्च्य श्रीवृक्ष प्रणिपत्य च। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या श्रीदेवी प्रीयतां मम। ततो भुञ्जीत मौनेन तैलक्षारविवर्जितम्। अनग्निपक्वं सततात्रं दधि-धान्यफलं शुभम्। एवं यः कुरुते पार्थ! श्रीवृक्षाभ्यर्च्चनं नरः। नारी वा दुःखशोकाभ्यां मुच्यते नात्र संशयः"।

श्रीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "चैत्रशुक्लस्य पञ्चम्यां पूजयित्वा तथा श्रियम्। सकलैश्वर्यवान् यादृक् फलं संवत्सरोदितम्"। "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि श्रीव्रतं नाम ते व्रतम्। चैत्र-शुक्लतृतीयायां स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्। कृत्वा शुक्लाम्बरो राजन्कुङ्कुमाल्यानुलेपनः। तिष्ठेत्तु घृतोदनाहारो भूमौ सुप्यान्निशां च ताम्। चतुर्थ्याञ्च तथा स्नानं बहिरेव समाचरेत्। पञ्चम्याञ्च विशेषेण शुक्लाम्बरधरः शुचिः। लक्ष्मीं सम्पूजयेत् पद्मैः कृतकैरकृतकैरपि वा। शुक्लेन गन्धमाल्येन घृतदीपेन वाग्यत" इत्यादि।

षष्ठीव्रतं ब्रह्मपु० "कृतोपवासः पञ्चम्यां षष्ठ्यां योऽर्च्चयते रविम्। नियमव्रतचारी च रवेर्भक्तिसमन्वितः। सप्तम्यां वा महाभाग! सोऽश्वमेधफलं लभेत्"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "षष्ठ्याञ्च शुक्लपक्षस्य ये नरा भौमवासरे। पूजयन्ति यत्नेन तथा ताभ्यः पृथक् पृथक्। न तेषां दुर्लभं किञ्चित् भविष्यति सुरोत्तम!। द्वियोगे किं गुणं तथा फलं राजेन्द्र! भविष्यति। त्रियोगे पूजनं कृत्वा भाद्रे सुरसत्तम!। चक्षुष्यं जायते पुण्यं नात्र कार्य्या विचारणा"।

संवत्सरव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "अतःपरं प्रवक्ष्यामि पञ्च-

मार्त्तण्डस्तत्र। मन्वन्तर स्मृतो वह्निस्तथार्क परिवत्सर। इदापुत्रस्तथा सोमो ह्यनुपूर्वं प्रजापति। चतुर्थेऽथ तथा प्रोक्तो दशग्रो महेश्वर। तथा मण्डलानन्याश्च माग्रग्र विधीयत’। प्राग्वादति नीलश्वेतरक्तपीत कृष्णकै मण्डलानन्यानां कर्त्तव्या ‘प्रागवत् प्रपू जन कार्य्यं होम कार्य्यो यथाविधि। तिलैर्ग्नीहिय वैश्चैव घृतेन पितर्पणै। तल्लिङ्गैरथ वा मन्त्रैर्होमान् प्रयह क्रमात्। नक्षायनस्तथा तिष्ठेत् माघ इन्द्रपञ्च कम्। चैत्रशुक्ल समारभ्य पञ्चमीप्रभृतिक्रमात्। सवत् सरान्ते वर्षेतु व्रतमेतत् समाचरेत्। पूजावसाने दातव्या सुरभ्या पञ्च यादर॥ चतुर्वेदविदे देय मासाभेदेन यादर॥ एकैक पञ्चक दय यथाकालमिद भवत्। यमेव लोकमाप्नोति कामचारी त्वहङ्गम ।

षड्गाटकव्रत वराहपु० ‘शृणुष्वैकमना भद्रे षड्गटकामद व्रतम्। कथयामि महापुण्य ब्रह्मणा कथित मम। म सम्य कार्त्तिकस्यापि शुक्लप तपाद व्रतम्। प्रतिपदा दकभक्तन्तु कृत्वा दन्तादिशोधनम्। साय सङ्कल्पमाधाय द्वितीयायासुपावसेत्। तृतीयायामथ तथा चतुर्थ्या पारण भवत्। प्रिय सपूजयद्भक्त्या उपवासद्वयऽपि च। यत्र विनोदचारण रात्रौ दद्य ततो भुव। स्वपन् प्रात समुत्थाय स्नात्वा देव समर्चयेत्”।

सन्तानदव्रत भविष्योत्तरोक्तम् ‘कार्त्तिक्यासुपवासी, य कन्या दद्यात् स्वलङ्कृताम्। स्वकीया परकीया वा नदोसङ्गमके शुभे। एतत् सन्तानद नाम व्रत सुग त दायकम् ।

सन्तानाग्नीव्रत विष्णुधर्मोत्तरे “कृष्णाष्टम्या चैत्रमासे स्नातो नियतमानस। कृष्णमभ्यर्च्य पूनाञ्च देवक्या कृत च य। निराहारो नर यवात् कृष्णस्य जगत पत। उपोषितो जपन्मन्त्र रात्रौ प्रयतमानस। एनानामपि कृष्णस्य मन्त्र पारान् प्रकीर्त्तयेत्। यावदिङ्ग भोविकमष्वान् देहान्तान् सकलाश्चितान्। प्रभाते च तत स्नातो दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम्। भुञ्जीत स्वत पूनस्तु कल्पर्यैर जगत्पत। वैशाखज्येष्ठयोश्चैव पारण ष्टि त्रिमासिकम्। उपोष्य दशमेष्य द्वतेन स्नापय तु एम। आषाढे श्रावणे चैव भ’द्र भाद्रपदे तथा। नयोदिना द्वितीय वै पारण पूर्ववद्भवेत्। आश्विन कार्त्तिक दैत्ये तृतीय पारण तथा। पौषे माघे फाल्गुने च चतुर्थ दिनवतप। पारण पारणे पूर्व

घृतेन स्नापयेद्धरिम। ब्राह्मणायो घृत दद्यात्तथैव प्रति पारणम्। कृत्वा व्रत नाकमनुप्रयाति मानुष्यमासाद्य च निष्टित स्यात्। सन्तानवान् धनस्तथार्गतऽसौ याव-न्महीं सागरमेखलानाम।

सप्तर्षिव्रत विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यह दिन-सप्तकम। मरीचिमत्रयङ्गरस पुलस्त्य पुलह क्रतुम। वशिष्ठञ्च महाभाग पूजयेत् दिवसक्रमात्। काश्मीरै फलै पुष्पै गोरसैश्च फलान्वितै। आचरेत् प्रत्यह स्नान स हर्नक्ताशनो भवेत्। महाव्याहृतभिर्होम तिलैर्नित्य समाचरेत्। तर्पयेद्ब्राह्मणाश्चात्र फलमूलैश्च गोरसै। सारधान्यञ्च दातव्या क्षीरपूर्णा द्विजातिषु। एव सवत्सर कृत्वा व्रतान्ते चाऽऽहिताग्नय। दद्यात् कृष्ण ज्ञिन राजन्। यथापूर्व मयरितम। व्रतमेतन्नर कृत्वा सोद्योयात्स विन्दात’।

सप्तसारस्वतव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम ‘चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यह दिनसप्तकम। सुप्रभा काञ्चनाक्षीञ्च विशाला मानसो द्भवाम्। मेघनादा सुवेणुञ्च तद्वैव विमलोदकाम्। नित्य सपूजयद्भक्त्या वह स्नान समाचरेत्। तासाञ्च प्रत्यह नाम्ना दध्ना होम समाचरेत्। ब्राह्मणान् भोजयञ्चात्र दध्ना युक्त सुभोजनम। स्नातदन तथा भोयात्समदेव तथा निश। एव सवत्सर कृत्वा व्रत सारस्वत नर। तस्मोप्य सुचिर काल मानुष्ये ला यत यदा’ इत्यादि।

सप्तचन्द्रकव्रत भविष्योत्तरोक्तम् “एकभक्ता च सप्ताह पौरणीत्व भोजयेत्। सपूज्य पार्वतीं भक्त्या गन्ध पुष्प श्वपनै। ताम्बूलसिन्दूरवस्त्रैनारिकेलफलेन च। प्रीयता कुमुदा देवी म सपय विहनदन। एकैका पूर्व-वद्देवीं समाह याचदेत त। पुनश्च सप्तमे मासे ताः सप्तैव निमन्त्रयेत्। षडभ्य सप्तान्यस्माश यथा भक्त्या विभूषयेः। भूषयित्वा मातृसप्ते कथयेदा कुचीयके। कुमुदा माधवी गौरी भवानी पार्वती उमा। अम्बिका चेति सप्तैता दयच नापयत् पृथक्। प्र छाय पूजयेत्नेक वाच्य कल्पसप्तमु स। सप्तचन्द्रक नाम व्रत पापहर शुभम्। कृत्वा प्राप्नोति सौन्दर्य्यं सौभाग्यमतुल तदा”।

समुद्रव्रत विष्णुधर्मोत्तरे ‘अथात सप्रवक्ष्यामि समुद्रव्रत-मन ते। चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यह दिनसप्तकम्। लवण क्षीर घृत दधिमधु पयोदकम्। तथैवेक्षुरसोदञ्च

स्यादुदमेव पूजयेत् । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं शुचिर्भूत्वा तथा बहिः । घृतेन होमं कुर्व्वीत सम्यगाज्यं प्रदापयेत हविष्याशी भवेन्नक्तं कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् । संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा धेनुं पयस्विनीम् । व्रतेनानेन चीर्णेन सप्तसागरमेखलाम् । भुनक्ति वसुधां राजा सप्तजन्मान्तराणि तु" ।

सम्पूर्णव्रतं भविष्योत्तरे "सम्पूर्णं नाम तत्रापि व्रतं सम्यक् फलप्रदम् । यच्चीर्णं नरनारीभिर्य्यावत् संपूर्णकालकम् । अवश्यमेव कर्त्तव्यं संपूर्णफलकाङ्क्षिभिः । किञ्चिद्भग्नं प्रमादेन यद्व्रतं व्रतिनां भवेत् । तत् सम्पूर्णं भवेत् सर्व्वं व्रतेनानेन पाण्डव ॥ उपद्रवैर्व्याधिभिर्व्वा मोहाच्च पार्थिव ॥ यद्भग्नं किञ्चिदेव स्यात् व्रतं विघ्नविनायकैः । तत् सम्पूर्णं भवेत् सर्व्वं सत्यं सत्यं न संशयः । काञ्चनं रौप्यकं रूपं शिल्पिना तु घटापयेत् । भग्नव्रतस्य योद्देवस्तत् स्वरूपं सुनिर्म्मितम् । रूपं स्त्रीपुरुषाख्योऽपि प्रारब्धं तद्व्रतं किल । न च निष्पादितं किञ्चिद्दैवात् सर्व्वं तथा स्थितम् । द्विभुजं पङ्कजारूढं सौम्यं प्रहसिताननम्" । द्विभुजादीनि स्त्रीपुरुषयोरूपस्य विशेषणम् तच्च रूपमस्मातु व्रतेषु, जन्मान्तरकृतानां विघ्नतानाञ्च घातस्तैश्चपीदं प्रायश्चित्तमिति । "निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः । तस्मान्मासे पुनः प्राप्ते ब्राह्मणो विधिना व्रती । स्नापयेत पयसा दध्ना घृतक्षीररसाम्बुभिः । गन्धचन्दनपुष्पैस्तु पूजयेत् कुसुमादिना । तोयपूर्णस्य कुम्भस्य स्कन्धे विन्यस्य चन्दने । धूपदीपाद्यनैवेद्यैर्नानावस्त्रोपचारकैः । अर्घ्यं दद्यात् महात्मा मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥ [illegible] मायाय तत्तद्व्रते । [illegible] पुनः । परम भगवतस्य भग्नव्रतस्य च । तव प्रसादात् सम्पूर्णमस्तु मे तत्प्रसादतः" ।

सम्भोगव्रतं भविष्ये "द्वे पक्षस्य [illegible] मासस्य च प्रति- पदी नरः । सोपवासः [illegible] प्रियया सह । [illegible]" । [illegible] "[illegible] । [illegible] तथा । [illegible] न संशयः" ।

सर्व्व[illegible]व्रतं भविष्ये "[illegible] दत्त्वा [illegible] । [illegible] । [illegible]" ।

सर्व्वविपद्धरणव्रतं स्कान्दे प्रभासखण्डे "श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे वरानने ॥ आरभ्याभयतो लेख्याः गोमयेन विषोल्बणाः । तथा च कौसुमासनागादिद्वारे च प्रपूजयेत् । घृतोदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा वरानने ॥ गोधूमैः पयसा पूज्य लाजाद्यैर्विविधैस्तथा । पूजयेत् विधिवद्देवि ! दधिदूर्व्वाङ्कुरैः क्रमात् । गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् । अथ वा श्रावणे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः । यथालेख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः । शुक्लवर्णान् तथा [illegible] स्वगृहे विलिखेत् बुधः । पूजयेद्गन्धधूपैश्च पयसा पायसेन च । तस्य तुष्टिं समायान्ति पद्मकालकादयः । आसप्तमात् कुलं तस्य न भयं नागतो भवेत् । प्रजप्यते तत्र मन्त्रो विषस्य प्रतिषेधकः । तस्य मज्जपमात्रे तु न विषं क्रमते सदा" ।

सर्व्वकामव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "अङ्गारकं तथा सूर्य्यं निर्ऋतिं वा खगेश्वरम् । एवं [illegible] कपाल- [illegible] । तत्र [illegible] यस्तु देवान् त्रिभुवनेश्वरान् । एकादश्यां सोपवासः सोमं सम्पूजयेत्तथा । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । मार्गशीर्षादिमारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत् । संवत्सरान्ते दद्याच्च ब्राह्मणाय पयस्विनीम् । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं फलं समाप्नोति नरस्तु राजन् ॥ रुद्रेण मार्गं सुचिरं वसित्वा कामानवाप्नोति मनोऽभिरामान् । तथा सर्व्व- गतान् रुद्रान् सदा भक्त्या पूजयेत् । सर्व्वकामानवाप्नोति सर्व्वानपराजितान्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "मासमासि चतुर्द्दश्यां कृष्णपक्षे विशेषतः । तथा त्रिनेत्रान् राजन् ! [illegible] च पूजयेत् । सर्व्वकाम[illegible] फलं [illegible] । [illegible] कृत्वा तथा राजन् ! सर्व्वकामानवाप्नुयात्" ।

सर्व्वकामाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] तथा [illegible] ॥ [illegible]" ।

[illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible]" ।

सर्व्व[illegible]व्रतं भविष्ये "[illegible]

चतुर्मी षट्सु । यास्तयोऽप्य समाप्नोति सर्वान् कामान् धराधर ! । पायसाद्यैरिमिराज्ञापमकुर्वन् मासतत्परः । पूजयेत् प्रयतो देवमेकाग्रमतिरच्युतम् । माघादि पारणं मासैः षड्भिः शुच्यन्तकं स्मृतम् । शुच्यन्तकम् आषाढान्तकम् । "मार्त्तण्ड' प्रथमं नाम द्वितीयोऽर्कः प्रकीर्त्तितः । तृतीयं चित्रभानुस्तु विभावसुरतःपरम् । भगेति पञ्चमो ज्ञेयः षष्ठो रुद्रः प्रकीर्त्तितः । पूर्वेषु षट्सु मासेषु स्नानप्राशनयोस्तिलाः । श्रावणादिषु मासेषु पञ्चगव्यमुदाहृतम् । स्नाने च प्राशने चैव प्रशस्तं पापनाशनम् । प्रतिमासन्तु देवस्य कृत्वा पूजां यथाविधि । विप्राय दक्षिणां दद्यात् श्रद्दधानः स्वशक्तितः । पारणान्ते च देवस्य भोजनं भक्तिपूर्वकम् । कुर्वीत शक्त्या विधिवद्विधिवत् भक्त्या द्विजसत्तम" ।

चतुर्मूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । बलं ज्ञानं तथैश्वर्यं शक्तिश्च यदुनन्दन ! । विख्यात देवदेवस्य तस्य मूर्त्तिचतुष्टयम् । यदेव रूपं कूर्मस्य बलस्योक्तं तथैव तु । रूपं ज्ञानस्य ते प्रोक्तं नारसिंहं तथा नृप ! । वराहरूपं तथैश्वर्यं कथितन्तु मया तव । पूर्वं मनसुखं तस्य वासुदेवमुखं भवेत् । दक्षिणं वदनं ज्ञानं देवं सङ्कर्षणं विदुः । ऐश्वर्यं पश्चिमं वक्त्रं रौद्रं पापहरं तथा । नाराहञ्च तथा वक्त्रमनिरुद्ध प्रकीर्त्तितम् । निराहारोपोषितश्चैव पर्वं वपूजकदेवोत्तम शुक्लपक्षप्रतिपदि वैशाखे मासि दक्षिणम् । ज्यैष्ठे च पश्चिमं वक्त्रमाषाढे च तथोत्तरम् । घटोपयोगि दातव्यं चैत्रे मासे द्विजातये । रथोपयोगि दातव्यं वैशाखे यादवोत्तम ! । योगोपयोगि दातव्यं ज्यैष्ठे मासि द्विजातये । यज्ञोपयोगि दातव्यं मासाषाढे तथैव च । व्रतमेतन्नर कृत्वा पूर्वमासचतुष्टयम् । पारणं प्रथमं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते । श्रावणादिषु मासेषु द्वितीयं पारणं भवेत् । दशवर्षसहस्राणि स्वर्गे भुक्त्वा यथोदितम् । सौभाग्यादिषु भोगेषु तृतीयं पारणं भवेत् । तृतीय पारणं कृत्वा मोदते मानवाच्युत ! । भोजनं गोरसप्राय महीकार्यकरात्मकम् । मासे द्वितीये व्रतपारणे तु प्राप्नोति देवस्य सलोकतां सः । स्वर्गेन्द्रलोके च यथोक्त कालं भुङ्क्ते सुखं सर्वमतिर्विपापः" ।

चातुर्वर्ण्यमोक्षव्रतं भविष्यपु० "संपूज्य विधिवद्देवं कुसुमैरादि भिर्बुधः । यथार्थास्तु मतः पयासैर्देवं मांसतो न्यसेत् । कुङ्कुमाद्यैर्मद्यतः स्नातिदाद्यां विनयपरः । गन्धाना कुङ्कुमं श्रेष्ठं लेपानां रक्तचन्दनम् । दीपदाने घृत श्रेष्ठं नैवेद्यं मोदकं परम् । एतैस्तुष्यति देवेशः सान्निध्यं चापि गच्छति । एवं संपूज्य विधिवत् कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा देव ! देवदेवं दिवाकरम् । सुखासीनस्ततः पश्चाद्द्विजैरभिमुखस्थितः । एवं सिद्धार्थकं कृत्वा हस्ते पानीयसंयुतम् । सिद्धार्थकं पश्येद्दिव्यन्तय' कामं यथेष्टं हृदये कृत्वा तं वाञ्छितं नरः । पिबेत् सन्तोषयन् विप्रमस्त्र यम् दशनैः स्पृशेत्" । रात्राविति शेषः "द्वितीयायान्तु सप्तम्यां द्वौ गृहीत्वा तु सुव्रत ! । तृतीयायां तु सप्तम्यां पातव्यास्त्रय एव हि । चतुर्थ्यां वापि चत्वारः पञ्चम्यां पञ्च एव च । षट् पिबेच्चापि षष्ठ्यां तु तृतीयं वैदिकी श्रुतिः । सप्तम्यां वारिसंयुक्तां सप्त चैव पिबेन्नरः" । वारिशब्दः पञ्चगव्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् "उदकप्रभृतिं यावत् पञ्चगव्येन सप्तमी । एवं तोयेन संहितौ द्वौ वापि घृतसंयुतौ । तृतीयं मधुना सार्द्धं दध्नापि च चतुष्टयम् । युक्तास्तु पयसा पञ्च षट् च गोमयसंयुताः । पञ्चगव्येन वै सप्त पिबेत् सिद्धार्थकान् द्विज ! । अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सर्वव्रतमिमाम् । बहुपुत्रो बहुधनः सिद्धार्थश्चापि सर्वदा । इह लोके नरो भूत्वा प्रेत्य याति विभावसुम्" ।

सागरव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतन्तव । नित्यश्चतुषु मासेषु श्रावणाद्येषु यादव ! । चतुःसागरचिह्नानि पूर्णकुम्भांस्तु पूजयेत् । चतुरात्मा हरिर्ज्ञेयः सागरात्मा विचक्षणैः । स्नानं समाचरेद्विप्र नदीतोयेन यादव ! । होमञ्च प्रत्यहं कुर्य्यात् सततं तैलवर्जितम् । कार्त्तिक्यामथ सम्पूज्य पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । तैलं दत्त्वा तु विप्राय नाकपृष्ठे महीयते । सर्वकामसमृद्धस्य यत्नस्य लभते फलम्" ।

साध्यव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "मनोमन्तथा प्राणो नरो जातश्च वीर्य्यवान् । चीतिर्हयोऽनघश्चैव हंसो नारायणस्तथा । विभुश्चापि प्रभुश्चैव साध्या द्वादश कीर्त्तिताः । पूजयेच्छुक्लपक्षे तान् द्वादश्यां मार्गशीर्षतः । कृत्वा व्रतं संवत्सरमेतदिष्टं प्राप्नोति तेषां तु स सलोकमेव । तस्मोच्य काल सुचिरं मनुष्यो राजा भवेद् द्विजमुख्यो वा" ।

सामव्रतं स्कन्दपु० "कृतेन सामर्थं कृत्वा वैरस्य निवृत्तिं च । प्रकृत्यो भास्करस्यापि गोदानं कपोतरस्य च । तस्यैव एवं कुर्यात् दद्यं गोप्रदमष्टकं । समाप्ते शेषसहस्रं निष्केहुतं सामम्" । दश सर्वम् । "गुह्यतः

फलं दद्याद्विष्णुलोके महीयते । साम गायंस्तथैतद् 'सामव्रतमिहोच्यते" ।

सारस्वतपञ्चमीव्रतं पद्मपु॰ '"सम्यक् पृष्टं त्वया राजन् ! शृणु सारस्वतं व्रतम् । यस्य सङ्कीर्त्तनादेव तुष्यतीह सरस्वती । यो यद्भक्तः पुमान् कुर्य्यादेतद्व्रतमनुत्तमम् । तद्वासरादौ संपूज्य विधानेनैव समारभेत् । अथवादित्यवारेण ग्रहतारावलेन च । पायसं भोजयित्वा तु कुर्य्याद् ब्राह्मणवाचनम् । शुक्लवस्त्राणि दद्याच्च सहिरण्यानि शक्तितः । गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाल्यानुलेपनैः । एभिर्मन्त्रपदैः पश्चात् सर्वं 'कुर्य्यात् कृताञ्जलिः' । एवं संपूज्य गायत्रीं वीणाक्षमणिधारिणीम् । शुक्लपुष्पाक्षतैर्भक्त्या सकमण्डलुपुस्तकाम् । मौनव्रतेन भुञ्जीत सायं प्रातश्च धर्मवित् । पञ्चम्यां प्रतिपक्षे च पूजयित्वा सुवासिनीः । तासां तु तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम् । क्षीरं दद्यात् हिरण्यञ्च गायत्री प्रीयतामिति । सन्ध्यायाञ्च तथा मौनमेतत् कुर्वन् समाचरेत्' । नान्तरा भोजनं कुर्य्याद् यावन्मासास्त्रयोदश । समाप्ते तु व्रते दद्यात् भोजनं शुभतण्डुलैः । पूर्णं सद्रव्ययुक्तन्तु गां सवत्सां सुशोभनाम् । निवेदयेद्विदुषे । वाचयित्वाथ पार्थिव ! अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सारस्वतं व्रतम् । विद्यावान् धनयुक्तश्च रक्तकण्ठश्च जायते । सरस्वत्याः प्रसादेन व्यासवत् स कविर्भवेत् । नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी" ।

सारस्वतव्रतं पद्मपु॰ "अभ्यासेन नरः स्नात्वा समाप्ते घृतकुम्भकम् । वस्त्रयुग्मं तिलान् घण्टां ब्राह्मणाय निवेदयेत् । सोऽपि सारस्वतं याति पुनरत्रैव जायते । एतत् सारस्वतं नाम रूपविद्याप्रदायकम्" ।

सार्वभौमव्रतं वराहपु॰ "सार्वभौमव्रतं चान्यत् कथयामि समासतः । येन सम्यक्कृतेनाशु सार्वभौमो भवेन्नरः । कार्त्तिकस्य तु मासस्य दशमी शुक्लपक्षगा । तस्यां नक्ताशनो नित्यं दिक्षु शुद्धबलिं हरेत्" । शुद्धबलिः पवित्रैः पुष्पोपहारैः । "विचित्रैः पुष्पभक्ष्यैश्च पूजयेच्च दिशस्तथा । सर्वा आशा विभ्रयन्तु मम कर्माणि सर्वशः । ततः सुखा बलिं तासु दत्त्वा शुद्धेन चेतसा । ततो रात्रौ भुञ्जीत दध्यन्नं सुसंस्कृतम्' । एवं यः कुरुते संवत्सरं नरः । स करोति जगतो निखिलं तस्य दिग्विजयी भवेत्" ।

दिनत्रयीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे 'आश्विने च मासस्य शुक्लपक्षे नराधिप ! । सौरधामन्तु सप्तम्यां क्रमशः पूजयेद्रविम् । अर्घ्यदानं वा स्वचे वापि शुक्लैः पुष्पैर्यथाविधि । चन्दनेन तु शुक्लेन वटकैः पूरकेण च" ।

सिद्धार्थकादिसप्तमीव्रतं भविष्यपु॰ '"वैनतेय ! शृणुष्व त्वं विधानं सप्तमीव्रतम् । एतद्धि परमं गुह्यं रवेराराधनं परम् । सिद्धार्थकैस्तु प्रथमा द्वितीया चार्कसम्पुटे । तृतीया मरिचैः कार्य्या चतुर्थी निम्बसप्तमी । फलयुता पञ्चमी कार्य्या षष्ठी च फलसप्तमी । सप्तम्यनोदना वीर ! सप्तमी परिकीर्त्तिता" । षड्युता इति सिद्धार्थकादिभिः षड्भिः प्रकारैर्युता" । इत्येता सप्तसप्तम्यः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता । तथा चाहुरमेयात्माद्धरणं कथयाम्यहम् । माघे वा मार्गशीर्षे वा कार्य्या शुक्ला तु सप्तमी । न च व्यासियमभ्रंशः पञ्चमासान्तरो भवेत्" । आर्त्तं-यद्यन्यस्मिन् मासि पक्षे च कार्य्यमर्थैः" इत्यादि ।

सिद्धिविनायकव्रतं स्कन्दपु॰ '"नभस्यमासे शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप ! । यदा चोत्पद्यते भक्तिर्माघे पूज्यो नराधिप । प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप । स्वर्णमय्या गणनायकं स्वर्णरौप्यं यथाशक्ति । कृत्वा पूजां प्रयत्नेन ध्यात्वा पश्चात्ततः पठेत्" इत्यादि ।

सुखसम्प्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "यत् परिभाषाद्य नारीह सुचरित्र । दुर्योगेऽपि हि कामाप्तिं नारी प्राप्नोति भर्त्तरि । कामाक्षारा जगन्नाथ सर्वलोकेश्वर हरिम् । अवाप्नोति चेन्नारी सर्वलोकगुणान्वितम् । पुष्पव्रतप्रभृतमस्य तदिदम् । कार्त्तिकं चैवं तथा ज्येष्ठमासे वरवर्णिनि । सञ्जीता सर्वनारीभ्यो ज्ञेयाः परप्रीतिप्रदम् । ऐहिकञ्च सुखं प्राप्य मृता स्वर्गमवाप्नोति । यत्प्राप्य स्वपितृतो मातृतश्च कुमारिका । पूजयेत् जगतां भर्त्ता माधवं हरिम् । विवाहोत्सवपर्वेषु पतिकामा कुमारिका । भाद्रपदेति वै नाम सर्वसिद्धिप्रदायिका । पितृहस्ता रक्तपुष्पैः प्रयत्नतः । सम्यक्स्नात्वा तु सदा कुर्य्यादिनाथकेनम् । एवं विधिना पूजा कार्य्या जगन्नाथम् । भाद्रपदेति पौरुषेयमुदर्शिता । चतुर्दश्यां तथा भक्त्या जनार्दनम् । भोजनं पतिनाशेऽपि दानं सर्वम् ... । अनन्तरञ्च वर्षितम् तथा ... । ... । यद्वाधिदेव नमस्ते ! ... ।

न्नु याहि ते ! नारायणपरायण ! मधुमासप्रोक्षणं कार्यं यथाशक्त्या च वै हरेः। पारणान्ते महाभागे ! भोजयेद् ब्राह्मणोत्तमान्"।

सुकृतत्रिरात्रव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "मार्गस्य शुक्लदिवसं प्राप्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। मार्गशीर्षात्तथारभ्य पूजयेत्तु त्रिविक्रमम्। त्रिवर्णैः कुसुमैर्देवं त्रिभिः प्रयतमानसः"। त्रिवर्णैः श्वेतपीतरक्तैः "तथाऽनुलेपना देयास्त्रिप्रकारं धूपमेव च"। त्रिप्रकारं गुग्गुलुकर्पूरश्रीवेष्टकाः "बलिं त्रिमधुरं दद्यात् तथैव दीपान्नरोत्तम !। यवैस्तिलैस्तथा होमः कर्त्तव्यः सर्षपान्वितैः। दद्यात्त्रितोयेऽस्य तथा द्विजेभ्यः ताम्रं सुवर्णं रजतञ्च राजन् !। न केवलं सुकृतदं व्रतन्तु सर्वेष्टकामाप्तिकरं प्रदिष्टम्"।

सुकृतद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "तथैव द्वादशी यस्तु कृत्वा सुकृतकर्मणाम्। यामुपोष्य द्विजश्रेष्ठ ! न याति नरकं नरः। फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः द्वादश्यां च द्विजश्रेष्ठ ! पूजयेन्मधुसूदनम्। एकादश्यां प्रवर्त्तेत विष्णोर्नामानुकीर्त्तनम्। पूजायां वासुदेवस्य कुर्वीत सुसमाहितः"।

सुखव्रतं भविष्ये "कृष्णाष्टम्यां तु नक्तेन यस्तु कृष्णां च सप्तमीम्"। उपवसेदिति शेषः "स हैव सुखमाप्नोति परत्र च शुभां गतिम्"। विष्णुधर्मोत्तरे "देवानां मानवानां वा तत्प्रस्तावे तथा परे। तेषां संपूजनं कृत्वा चतुर्द्दश्यां सुखी भवेत्"। भविष्यपु० "चतुर्थी तु चतुर्थी तु यदाङ्गारकसंयुता। उपोष्य तत्र तत्रैव प्रदेयो विधिवत् कुजः। उपोष्य नक्तेन विभो ! चतस्रः कुजसंयुताः। चतुर्थ्यान्तु चतुर्थ्यान्तु विधानं शृणु यादृशम्"। एकचतुर्थ्यादिः तिथिविशेषवचनः, अपरस्तु तस्यापर इति "दशवर्षिके स्वस्य दद्याद्धैमं यथापि वा। सौवर्णपात्रे रौप्ये वा भक्त्या ताम्रमयेऽपि वा। त्रिंशत्पलानि पात्राणि त्रिंशदर्द्धपलानि च। त्रिंशत् कर्षाणि वा वीर ! वित्तहीनं न कारयेत्। भक्त्या वित्तस्य भक्त्या च पात्रे ताम्रमयेऽपि वा। प्रतिमाञ्च कुजपात्रे रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत्। कुङ्कुमक्षपिता कृत्वा दिव्यधूपैस्तु धूपिताम्। तत्तदुद्भवसंयेहेवं पूर्वमन्त्रैः क्रमेण तु"।

सुखदव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "हरेर्वा पूजनं कृत्वा वस्त्रा सुखमवाप्नुयात्"।

सुखरात्रिव्रतं आदित्यपु० "अमावास्यान्तु देवाय कार्त्तिके मासि केशवम्। अभयं प्राप्य सुप्तास्तु सुखात् यो द सानुषु। लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ता भुजोदरे। चतुर्मुखस्य वृत्तान्ते ब्रह्मा सुप्तस्तु पङ्कजे। अतोऽयं विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका। दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुरान् जनान्। प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात्। दीपवृक्षाश्च दातव्याः शक्त्या देवगृहेषु च। चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्वतवेश्मसु। वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च। वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः। दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदेशे तदनन्तरम्। ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान्। अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना। स्निग्धैः सुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्नर्मतैः सह। शङ्करस्तु पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सुव्रत !। जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती। अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी उमा नित्यं सुखोषिता। तस्माद् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः। तस्मिन् भवेज्जयो यस्य तस्य संवत्सरं शुभम्। पराजये विरुद्धन्तु लब्धनाशकरो भवेत्। श्रोतव्यं गीतवाद्यादि स्वनुलिप्तैः स्वलङ्कृतैः। विशेषतश्च भोक्तव्यं प्रशस्तैर्बान्धवैः सह। तस्या निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम्। गन्धपुष्पैस्तथा वस्त्रैस्तैर्माल्यैरलङ्कृतम्। दीपमालापरिक्षिप्तं तथा धूपेन धूपितम्। दयितामिव वाञ्छितेनैया या च भवेत्प्रिया। नवैर्वस्त्रैश्च संपूज्य द्विजसम्बन्धिबान्धवान्" इत्यादि।

सुगतिव्रतं पद्मपु० "नक्ताशी त्वष्टमीषु स्याद् वत्सरान्ते तु गोप्रदः। पौरन्दरपदं याति सुगतिव्रतमुच्यते"।

सुगतिद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "एकादश्यां शुक्लपक्षे फाल्गुने मासि यो नरः। जपन् कृष्णेति देवस्य नाम भक्त्या पुनः पुनः। देवार्च्चनं वाग्यतश्च कारयेत्तु जपेच्छुचिः। स्नाने प्रस्थानकाले च शयने स्खलिते क्षुते। पाषण्डान् पतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः। नालपेत्तु तदा देवमर्च्चयेत्सुसमाहितः। इदञ्चोदाहरेत् मन्त्रं जनयाधाय तत्परः। चैत्रवैशाखयोर्वै तद्वदुक्ते च पूजयेत्। सर्वलोके गतिं श्रेष्ठां दाशार्ह ! प्राप्नोति वै नरः। चतुष्कालिकावे कृष्णवत्स तथाद्यवात्। आषाढे श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा। तथैवाश्वयुजे देवमनेन विधिना नरः। उपोष्य संपूज्य तथा

द्वेशवेति च कीर्त्तयेत्। गोमूत्रप्राशनात् पूतः स्वर्गलोके महीयते। आराधितस्य जगतामीश्वरस्य महात्मनः। उत्क्रान्तिकाले स्मरणं केशवस्य तथाप्नुयात्। चौरस्य प्राशनं श्रेष्ठं विधिनेदं यथोदितम्। कार्त्तिकादि यथान्यायं कुर्य्यान्मासचतुष्टयम्। तेनैव विधिना प्र-ह्लाद! तत्र विष्णुं प्रकीर्त्तयेत्। स याति विष्णुसा-लोक्यं विष्णुं स्मरति तत्क्षये। प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दद्याद्दानं यथेच्छया। सुगतिद्वादशीमेतां श्रद्दधानश्च यो नरः। उपोष्येति तथा नारी प्राप्नोति त्रिविधां गतिम्"।

सुजन्मद्वादशीव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरे "पौषे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां शक्रदैवते। नक्षत्रयोगगे विष्णुं प्रथमं तु सम-र्च्चयेत्। ततः प्रभृति विप्रेन्द्र! मासि मासि जनार्द्द-नम्। उपोषित पूजयेत यावत् संवत्सरं गतम्। मासे च मासे विधिनोदितेन तस्यां तिथौ दानमिति ब्रवीमि। प्राप्यं यथावद्विधिवत् क्रमेण तदुच्यमानं निखिलं नि-बोध। घृतं तथा व्रीहियवं हिरण्यं यथाक्रममश्वयथका-ञ्चनम्। जलं पयोऽन्नं गुडफाणिताद्यं सुचन्दनं वस्त्र-मनुक्रमेण। एकैकमासोक्तमथैकदानं गोमूत्रमश्नो घृत-मामपाकम्। दूर्वादधिव्रीहियवं तिलांश्च खर्ज्जूरतस-मुष्णमम्बु दर्भम्"।

सुजन्मावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "मेषसंक्रमणे भानौ सोप-वासो नरोत्तम!। पूजयेद्भार्गवं देवं रामं शस्त्रभृतां यथा-विधि। वृषसंक्रमणे प्राप्ते तथा कृष्णञ्च पूजयेत्। तथा मिथुनसंक्रान्तौ पूजयेद्गोगणाधिपम्। तथा कुलीरसं-क्रान्तौ वराहमपराजितम्। नरसिंहं तथा देवं सिंह-संक्रमणे विभुम्। कन्यासंक्रमणे देवं तथाश्वशिरसं य-जेत्। तुलासंक्रमणे कूर्म्मं पूजयेत् भक्तिभावतः। अलि-संक्रमणे वामनं देवं सम्पूजयेत् नरः। धनुःसंक्रमणे बुद्धं देवमभ्यर्च्चयेद्बुधः। तथा मकरसंक्रान्तौ राम दशरथात्म-जम्। कुम्भसंक्रमणे राजन्! राम यादवनन्दनम्। मी-नसंक्रमणे मत्स्यं वासुदेवन्तु पूजयेत्। घटे वा यदि वा-म्भोदे मत्स्यमात्स्याद्यसम्पदा। प्रादुर्भावस्य नाम्ना च होमं कुर्वीत पार्थिव!। प्रतामो जलपूर्णस्य कलो-दानमुदाहृतम्। पञ्चदुग्धयुतां दद्यात् प्रतिमां च यथाक्रमम्। रात्रौ तु दीपमालाभिर्देवदेवं प्रपूजयेत्। कृत्वा व्रतं वत्सरमेकमिदं नैवेद्यैः निर्वाणञ्च वाञ्छि-तम्। प्राप्नोत्यसंशयेऽपि विप्र नाके नाकपदानि मनोऽभिरामम्"।

सुदर्शनषष्ठीव्रतं गरुडपु० "अथ षष्ठ्यान्तु राजन्य उपपोष्य यथाविधि। चक्राकारमथाङ्कं कृत्वा कर्णिकायां सुदर्श-नम्। दलेषु लोकपालानामायुधानि समर्च्चयेत्। चक्रावृतं चक्रनाभिघटितावृतम्।"स्थान्यायुधानि पुरतः प्रतिष्ठाप्य प्रपूजकः। रक्तचन्दनसिद्धार्थरक्तपद्माङ्कुरै-रपि। रक्तवस्त्रैः सुगन्धाद्यैर्धूपधूपादिभिरर्च्चयेत्" इत्यादि।

सुनामद्वादशीव्रतं वह्निपु० "शृणुष्वैकमना भूप! सुनाम-द्वादशी शुभा। सर्व्वपापहरा सौम्या भुक्तिमुक्तिप्रदा-यिका। भक्त्या च विकीर्त्तन्ति द्वादशीं ये नरोत्तमाः। तेऽपि घोरं न पश्यन्ति पुनः संसारसागरम्। आद्यं सर्व्वव्रतानां तु वैष्णवानां नृपोत्तम!। नरैस्त्रिभिश्च कर्त्तव्यं विष्णोस्तुष्टिकरं परम्। मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्ल-पक्षे यतव्रतः। प्रथमञ्चैव गृह्णीयाद्द्वादशीं विधिव-न्नरः। मनोवाक्कायचेष्टाभिः सुविशुद्धो जितेन्द्रियः। दशम्यां नियतः स्नात्वा प्रणिपत्य जनार्द्दनम्। हविष्यान्न-कृताहारः शुचिर्भूत्वा भवेद्व्रती। अपरेऽह्नि शुचौ देशे भक्षयेद्दन्तधावनम्। उपोष्यैकादशीं सम्यक् पूजयित्वा जनार्द्दनम्। सुनामद्वादशीं देव! भक्ष्ये भोक्ष्ये परेऽहनि। एवं सङ्कल्प्य नियमं प्रणम्य गरुडध्वजम्। दशम्या-मेकभक्ताशी संयतः संवसेन्निशाम्। एकादश्यां ततः प्रा-तरेकचित्तः समाहितः। पूर्वं संपूजयेत् सूर्य्यं ततो देवं प्रपूजयेत्" पर्व्वाख्यमिदम्।

सुरूपद्वादशीव्रतम् उमामहेश्वरसंवादे "पौषमासं तु संप्राप्य कृष्णपक्षे तु सुपोषयेत्। तस्यां रात्रौ संयतात्मा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम्। श्वेता गौरेकवर्णा च तस्याः पादञ्च गोमयम्। अन्तरिक्षात् प्रपतितं पार्थिवैर्नाभिसंस्थितः। तस्याः कृताऽऽहुतीनाञ्च शतमष्टोत्तरं तिलैः। प्रतीच्यैका-दशीं कृत्वा पञ्चगव्यपरायणैः। भाव्यं नियममुख्यैर्जिते-न्द्रियैः संयतात्मभिः। स्नात्वा नद्यां तडागे वा विष्णु-मेवाभिचिन्तयेत्। घोषयेत् ... दत्त्वा होमं ... अर्घ्यं ततः। [illegible] इत्यादि। "एवं यः कुरुते देवि! सुरूपद्वादशीव्रतम्। नरो वा यदि वा नारी तस्य पुण्यं शृणुष्व मे। दौर्भाग्यं नश्यते तस्य ... [illegible] ... मनोऽभिरामम्। ... न भवेद्दुःखं ... "।

सुर्व्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "दिवसोदन्तं कृत्वा सौरमेव

दिवाकरम्। तपनस्योपवासेन याति वह्निष्टोमस्य विन्दति। अपूपैः मधुरैर्भक्त्या तथा लवणपाचितैः। सहिरण्यैः समभ्यर्च्य वह्निष्टोमफलं लभेत्। सूर्य्याह्नि यस्तु नक्ताशी संपूजयति भास्करम्। इष्टान् कामानवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति"। कल्पान्तरे "आश्विन्यादित्यवारे तु यदि शुक्ला चतुर्द्दशी। स्नानं विशेषतः कार्य्यं शिवस्य परमात्मनः। कुङ्कुमं रोचनया रक्तपुष्पैः प्रपूजयेत्। कपिलाज्यं तथा क्षीरं नैवेद्यं परिकल्पयेत्"। पद्मपु० "माघमासेऽपि स्नानं कृत्वा द्रव्यमर्पयेत्। भोजयित्वा यथाशक्त्या वालवस्त्रविभूषणैः। सौभाग्यपदमाप्नोति यद्-रोगारोग्यमुत्तमम्। सूर्य्यलोकप्रदं नूनं सूर्य्यव्रतमिदं स्मृतम्"। भविष्यपु० "कृच्छ्रैकभक्तं हेमन्ते माघमासे अतन्द्रितः। माघान्ते च रथं कुर्य्याच्चित्रवस्त्रोपशोभितम्। श्वेतैश्चतुर्भिर्युक्तन्तु तुरगैः समलङ्कृतम्। श्वेतध्वजपताकाभिः छत्रचामरदर्पणम्। तण्डुलाढ़कपिष्टेन कृत्वा भानुं नराधिप!। विन्यस्य तं रथस्थे श्रद्धया सह भूपते! तं रात्रौ राजमार्गेण शङ्खभेर्य्यादिभिः शनैः। भ्रामयित्वा शनैः पश्चात् सूर्य्यायतनमानयेत्। तत्र चापूपपिष्टेन प्रदीपाद्युपशोभितम्। प्रेक्षणीयप्रदानैश्च चर्चयित्वा शनैः शनैः। प्रभाते स्नपनं कृत्वा पयसा वा घृतेन वा। दीनान्धकृपणानाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणाम्। एवं संपादनोपेतं भास्कराय निवेदयेत्। भुक्त्वा च ब्राह्मणैः सार्द्धं प्रणम्यार्कं स्वगृहं व्रजेत्"। कौर्म्मधर्म्मोत्तरे "शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि यद्गुह्यं व्रतमुत्तमम्। सर्व्वकामप्रदं पुण्यं कुष्ठादिव्याधिनाशनम्। भानोस्तुष्टिकरं राजन्! भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। तस्य देवस्य वक्ष्यामि व्रतं राजन्! सविस्तरम्। पूजार्घ्यं प्राशनं दानं नैवेद्यं शृणु तत्त्वतः। सर्व्वतीर्थेषु यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु यत्फलम्। सर्व्वदानेन तपसा यत् पुण्यं समवाप्यते। प्रातःस्नानेन यत् पुण्यं तत् पुण्यं रविवासरे। मार्गशीर्षादिमासेषु द्वादशस्वपि भूपते!। सूर्य्यव्रतं करिष्यामि यावदब्दं दिवाकर!। व्रतं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादात् प्रभाकर!" इत्यादि।

सूर्य्यनक्तव्रतं मत्स्यपु० "तस्मादादित्यवारेण सदा नक्ताशनो भवेत्। यदा हस्तेन संयुक्तमादित्यस्य च वासरम्। तदादित्यस्यद्युते यदा सङ्क्रान्तिरुपरि प्राप्यते। तदादित्यदिने कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः। तदारभ्य सदा कार्य्यं हस्तादि द्वादशे। नक्तमादित्यवारेण भोजयित्वा द्विजोत्तमान्। ततोऽस्तसमये भानो रक्तचन्दनपङ्कजम्। विलिख्य द्वादशदलं पूज्य सूर्य्येति पूर्व्वतः"। "इत्यनेन विधानेन वर्षमेकन्तु यो नरः। नक्तमादित्यवारेण कुर्य्यात् स नीरुजो भवेत्। धनधान्यसमायुक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः। मर्त्ये स्थित्वा चिरं कालं सूर्य्यलोकमवाप्नुयात्"।

सूर्य्यषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे "मासि भाद्रपदे शुक्ले एकभक्ताशनो भवेत्। दन्तधावनपूर्व्वन्तु षष्ठ्यामुपवसेन्नरः। गोरसं पञ्चकल्केन स्नायात् कायविशुद्धये। रोचनालक्तगोमूत्रमुस्ताचन्दनगोशकृत्। दधिक्षौद्रागुरुश्चैव ललाटे तिलकं न्यसेत्। शिलाह्वपदलेपैश्च सौभाग्यारोग्यकृद्यतः। फलं कुङ्कुमताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी। वितरेत् वैधवाया हि नारी मङ्गल्यवर्द्धनम्। विधवा तु विरक्तानि कुमारी शुक्लवाससी। ततः स्वभवने भानुं पूजयेत् शीतलोदकैः। अपराह्णे ततः स्नात्वा सुमौनी नियतव्रतः। प्रतिमां स्नपयेद्भानोः पञ्चगव्येन वारिणा। रक्तचन्दनपङ्केन कुङ्कुमेन समालभेत्। अगस्त्यकुसुमै रक्तैः करवीरैः प्रपूजयेत्"।

सूर्य्यसप्तमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "चैत्रे शुक्लस्य पक्षे तु सम्यक् षष्ठ्यामुपोषितः। सप्तम्यामर्च्चनं कुर्य्याद्देवदेवस्य भूपते!। बहिःस्नानं नरः कृत्वा गोमयेनोपलेपितः। लेपयेत् स्थण्डिलं सम्यक् ततो गौरसदा नृप!। तत्राष्टदलकमलं वर्णकैस्तु समं लिखेत्" इत्यादि।

सोमद्वितीयाव्रतं पद्मपु० "दद्यात्त्वतद्वितीयायां विष्णोर्लवणभोजनम्। यथाप्रे गोप्रदो याति विप्राय शिवमन्दिरम्। विप्राय विष्णोर्लवणभोजनं दद्यादित्यन्वयः। सोमश्चात्र देवता सोमव्रतमिदं स्मृतमिति सोमस्य देवतात्वं गम्यते। "कल्पान्ते राजराजस्य सोमव्रतमिदं स्मृतम्"।

सोमव्रतं काशीखण्डे "चन्द्राख्या रोहिणी स्नातदा चन्द्रव्रतञ्चरेत्। शिवं सम्पूज्य विधिवत् स्नानैः पञ्चामृतादिभिः। विलेपनन्तु चन्द्रेण चन्दनेन तु वा हितम्। शुक्लवस्त्रैस्तथा पुष्पैः पूजयेत् परमेश्वरम्। नैवेद्यं क्षीरपुष्पन्तु सितशर्करया युतम्। प्राशनं चन्दनेनैव रात्रौ जागरणं हितम्। आयुःकामैः सदा कार्य्यं कीर्त्तिश्रीसाधने हितम्। इति चन्द्रव्रतं नाम्नोद्धारदानेन प्राप्यते"। कालिका० "वारे सोमस्य शाम्भवीं पक्षोभौ सोमव्रतं चरेत्। दिवा चन्द्रग्रहणे प्रातःस्नानेन चन्द्रकम्"। पक्षोभौ शुक्लेतर पक्षे निशयोरष्टमीसोमवारयोः द्वयो-

ममात्र विशेषितं, माञ्जिष्ठं षाण्मासिकञ्जम् । "दक्षिणार्द्धं हरन्त्यावेदनामेदं तु हरिं विभुम्" । इत्यादि "अष्टम्यां पितरावर्च्य विधिनानेन सुव्रत !" । पितरौ तावेव देवीदेवौ "मासान्तु तदन्ते तु कर्त्तव्यं यन्निबोधत । प्रागुक्तविधिना पूज्य सितं पीतं युगद्वयम् । दद्याद्वितानकं चैव पताकाघण्टिके तथा । धूपदण्डाश्च चापि दीपस्थौ सुशोभिनौ" । भविष्यपु० "ताम्रपात्रं पयःपूर्णं कृत्वा तद्रूप्यञ्च सद्धरम् । प्रच्छाद्योपरिवस्त्रेण गन्धपुष्पार्च्चितं महत् । शिवभक्ते द्विजे दद्याद्भोजयित्वा विधानतः । प्राच्यां समुदिते सोमे प्रतीच्याञ्च रवौ गते । पौर्णमास्यां तु वैशाख्यां गृहपालं शिवाय तु । प्रीयतां मे महादेव सोममूर्त्तिर्जगत्पतिः । तस्मै विप्राय तत्पात्रमर्च्चयेद्भक्तितः शनैः । एवं सोमव्रतं नाम कृत्वा सोमान्तिकं व्रजेत्" ।

सोमवारव्रतं भविष्योत्तरे "तद्वच्चैव तु संप्राप्य सोमवारं विचक्षणः । नक्तोक्तविधिना सर्वं कुर्य्यात् पूजादिकं विभोः । सप्तमे तु ततः प्राप्ते दत्त्वा ब्राह्मणभोजनम् । कांस्यपात्रे तु संस्थाप्य सोमं रजतसम्भवम्" । सोमरूपन्तु चतुर्दशीस्नमहाराजव्रतोक्तं वेदितव्यम् "पात्रे कृत्वा सोमराज श्वेतवस्त्रैः प्रपूजितम् । पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम् । होमं घृततिलैः कुर्य्यात् सोमनाम्ना तु मन्त्रवित् । समिधोऽष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव घृतेन तु" इत्यादि ।

सोमाष्टमीव्रतं स्कान्दपु० "वारे सोमस्य चाष्टम्यां पक्षयोरुभयोरपि । विधिवच्चन्द्रचूडाभं सोमं सम्पूजयेच्छिवम्" । सोमं उमासहितम् रूपन्तु कृष्णाष्टम्यामेव व्याख्यातम् । "तिलसर्षपकल्केन स्नातोऽमलजलाशये । गृहे वायतने वापि शिवैकाहितमानसः । ब्रह्मकूर्च्चेन देवेशं स्नापयित्वा ततो व्रती" । ब्रह्मकूर्च्चं पञ्चगव्यम् "वामादियामन्त्रैश्च देवं देवीं तथार्च्चयेत् । चन्दनेनेन्दुयुक्तेन दक्षिणार्द्धं विलेपयेत्" इत्यादि ।

सौख्यव्रतं भविष्यपु० "एकादश्यां माघमासे चतुर्दश्यष्टमीषु च । एकभक्तेन यो दद्यात् चैककान्यर्जुनानि च । उपानहौ कम्बलञ्च पात्रं चित्रं तथाद्वकम् । करचामरादिकं वसुध ! यथाशक्त्यार्च्चिते न्नृप ! । आर्त्तत्राणपरो नित्यमश्वमेधफलं लभेत् । एतत् सौख्यव्रतं नाम आर्त्तत्राणकरं परम्" ।

सौगन्ध्यव्रतं पद्मपु० "वर्जयेद् यस्तु पुष्पाणि चैत्रमासादिषु व्रती । पञ्चत्वयञ्च फाल्गुन्यां कृत्वा शक्त्या च काञ्चनम् । दद्याद्वैकालवेलायां प्रीयेतां शिवकेशवौ । शिर.सौगन्ध्यजननं सदानन्दप्रद नृणाम् । कृत्वा परं पदं याति सौगन्ध्यव्रतमुत्तमम्" ।

सौभाग्यतृतीयाव्रतं वराहपु० "अतःपरं महाराज ! सौभाग्यकरणं व्रतम् । शृणु येनाशु सौभाग्यं स्त्रीपुंसामभिजायते । फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षतः । उपोषितेन नक्तेन शुचिना सत्यभाषिणा । सश्रीकञ्च हरिं पूज्य रुद्रं वा उमया सह" इत्यादि । गरुड़पु० "फाल्गुनादितृतीयायां लवणं यस्तु वर्जयेत् । समाप्ते शयनं दद्यात् गृहं सोपस्करान्वितम्" । समाप्ते व्रतसमाप्ते "संपूज्य विप्रमिथुनं भवानी प्रीयतामिति । गौरीलोकप्रदं नित्यं सौभाग्यव्रतमुच्यते" ।

सौभाग्यव्रतं भविष्यपु० "पौर्णमास्यां तु यः सोमं पूजयेद् भक्तिभास्वरः । सौभाग्यञ्च भवेत्तस्य इति मे निश्चिता मतिः । मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः" इत्यादि ।

सौभाग्यशयनव्रतं मत्स्यपु० "तथैवान्यत् प्रवक्ष्यामि सर्वकामफलप्रदम् । सौभाग्यशयनं नाम यत् पुराणविदो विदुः" । इत्युपक्रमे "वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रियाम । शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने तिलैः स्नानं समाचरेत् । तस्मिन्नहनि सा देवी किल विश्वात्मना सती । पाणिग्रहणकैः मन्त्रैरुद्वहा वरवर्णिनी । तया सहैव देवेशं तृतीयायां समर्च्चयेत्" इत्यादि । "एवं संवत्सरं यावत् तृतीयायां सदा नरो । । प्राशने दानमन्त्रे च विशेषोऽयं निबोध मे । गोशृङ्गोदकमाद्ये स्याद् वैशाखे गोमयं पुनः । ज्यैष्ठे मन्दारकुसुमं बिल्वपत्रं शुचौ स्मृतम् । श्रावणे दधि संप्राश्य नभस्ये च कुशोदकम् । क्षीरमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके पृषदाज्यकम्" । पृषदाज्यं दधिमिश्रं घृतम् "मार्गशीर्षे तु गोमूत्रं पौषे संप्राशयेद् घृतम् । माघे कृष्णतिलांस्तद्वत् पञ्चगव्यञ्च फाल्गुने । ललिता विजया भद्रा भवानी कुमुदा शिवा । वासुदेवी तथा गौरी मङ्गला कमला सती । उमा च दानकाले तु प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । मल्लिकाऽशोककमलकदम्बोत्पलमालतीम् । कुब्जकं करवीरञ्च बाणमम्लानकुङ्कुमम् । सिन्दुवारञ्च सर्वेषु मासेषु क्रमशः स्मृतम्" इत्यादि ।

सौभाग्यसङ्क्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० "अथान्यां प्रवक्ष्यामि सौ-

भाग्यसंक्रान्तिमुत्तमाम् । शृणु नारद ! यत्नेन धनैश्वर्य्यप्रदायिनीम् । अयने विषुवे युक्ते व्यतीपातेन भानुना । संक्रान्तिदिवसे कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः । पूर्व्वाह्णानुपभ्यर्च्य तथा चैव शुभासिते । सौभाग्याष्टकसंयुक्तं वस्त्रयुग्मं सयोषिते । विप्राय वेदविदुषे भक्त्या तत् प्रतिपादयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । पलैतं स्वर्णं कृत्वा यथाविभवसारतः । काञ्चनं कमलं कृत्वा भास्करञ्चैव कारयेत् । गन्धपुष्पादिना पूज्य विप्राय प्रतिपादयेत्" ।

सौभाग्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "माघ्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । घटे वा यदि वार्चायां कृष्णं संपूजयेत् सदा । पूर्व्वोक्तं सकलं कुर्य्याद्विधिं चात्र नराधिप !" । पूर्व्वोक्तमिति चैत्रमासस्थश्रीरूपावाप्तिव्रतोक्तमित्यर्थः । "नित्यं समाचरेत् स्नानं तथा गन्धप्रियङ्गुणा । चरुं प्रियङ्गुणा कुर्य्याद्धोमं कुर्य्यात् प्रियङ्गुणा" । प्रियङ्गुः कङ्गुघटगन्धद्रव्यम् "फाल्गुन्यान्तु ततो दद्यात् विप्रायोपोषितो नरः । वस्त्रे च द्वे नृप ! कुङ्कुमाक्तं सौवर्णपात्रञ्च तथैव कांस्यम् । सौभाग्यद ह्येतदत्तु समस्तं व्रतं मयैतत्कथितं नृवीर ।" ।

सौरनक्तव्रतं भविष्यपु° "हस्तयुक्ते चार्कदिने सौरनक्तव्रतं चरेत् । स्नानाभ्यङ्गं तु विप्रात् वै विरोगो जायते नरः" ।

सौरधर्म्मव्रतं पद्मपु° "उपोषितो सप्तम्यां समान्ते हेमपङ्कजम् । गावैव शक्तितो दद्याद्धोमान्ते घटसंयुतः । एतत् सौरव्रतं नाम सर्व्वलोकप्रदायकम्" ।

स्त्रीपुत्रकामावाप्तिव्रतं भविष्यपु° "एकभक्तेन या नारी आश्विनन्तु नयेन्नृप ! । क्षमाहिंसादिनियमैः संयुता ब्रह्मचारिणी । गुडान्नमिश्रं पायसं भास्कराय निवेदयेत् । पुष्पाणि करवीराणि गुग्गुलं धूपमादरात् । अप्रत्याहाय स्त्रीं वा उपवासरतिर्भवेत् । एवमेवमद्यो-रेव श्रद्धया परयान्वितः । स्त्रीपुत्रकामावाप्तिमाप्नोति वारं वामिके । नारी पुनव्रतं चाप्यं सर्व्वलोके महीयते" सर्व्वकाम्यमिदम् ।

श्रीव्रतं पद्मपु° "आषाढादिचतुर्म्मासानभ्यङ्गं वर्ज्जयेन्नरः । ... च पुष्पद्रव्यानिवर्ज्जनं व्रतम् । भोजनं पात्रयुक्तं च याति भवनं विभोः । श्रीधरीतिकरं चैतत् ... निरोधनम्" ।

स्वरवृद्धिव्रतं पाद्मे "अथ राजन् प्रवक्ष्यामि सदाचरा

मनोजवः । उच्चैःश्रवाः पूजनीयश्चैरावत् पञ्चमो । तत्रैव पूज्या गन्धर्व्वास्तुरङ्गाणान्तु बान्धवाः । पन्नगाश्च ये केचित् केचित् पत्रैव संयुताः । भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्व्वविद्यम् । तथा शालिशिराः श्रीमान् प्रद्युम्नश्च महायशाः । नारदश्च कलिन्दश्च गन्धर्व्वश्च हाहा हूहूः । तथाङ्गस्तुम्बुरश्चैव तथा चित्ररथः प्रभुः । चित्राङ्गदश्च विख्यातश्चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् । सिद्धपूर्णश्च वदरी सर्व्वाभिश्च महायशाः । ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णोऽतिवत्सलाथा । विश्वावसुः सुरेन्द्रश्च गन्धर्व्वोऽतिपराक्रमः । इत्येते पूजनीयाः स्युर्गीतैर्वाद्यैश्च शुभैः । मोदकैः पोलिकाभिश्च परमान्नेन चाज्यतैः । दध्ना गुडेन पयसा शालिपिष्टेन भूरिशः । धूपैर्माल्यैस्तथा दीपैर्द्दिलाना स्वस्तिवाचनैः । एवं हि पूजिता सम्यक् तुरगाणां हि बान्धवाः । वर्द्धयन्ति सदा भिल्वपराजयम् । आरोग्यं परमा पुष्टिस्तथैव च विधीयते" ।

स्वरतृतीयाव्रतं स्कन्दपु° "माघे शुक्लतृतीयायामुपवासन्तु कारयेत् । रात्रौ समारभ्याहूय गौरीयागस्य मण्डपे । अथ पद्मं लिखेत् पद्मं मण्डपे सुनिपुङ्गव ! । उमामहेश्वरं तत्र पूजयेत् सुसमाहितः । पूर्व्वपत्रे न्यसेद्गौरीमाग्नेय्यां ललितां न्यसेत् । दक्षिणे तु उमा नाम नैरृत्यां च स्वधा तथा । पश्चिमे वामदेवीन्तु वायव्यां भूतगौरिकाम् । उत्तरे तु सुभगान्तु ऐशान्यां गिरिजां तथा । उमामहेश्वरं मध्ये गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । अङ्गारश्चैव संस्थाप्य तण्डुलैः परिपूरयेत् । एवं कृत्वा विधानेन मुने ! वर्षचतुष्टयम् । आराधनन्तु देव्यास्य सौभाग्यजननं परम् । उद्यापनं तत्र कुर्य्यात् तस्मिन्नेव ततो दिने । उमामहेश्वरं हैमं घण्टान्ते मण्डके स्थितम् । नैवेद्यैश्चैव धूपैश्च दीपमालादिभिस्तथा । भक्ष्यैर्नानाविधैः सम्यक् पूज्य भक्त्या ततो मुने ! । तदष्टं समाप्य सुपूजयेत् द्विजसत्तमम् । गावश्च गुरवे तत्र वस्त्रालङ्कारसंयुताम् । मिथुनानीह चत्वारि भोजयेत् सुसमाहितः । उमामहेश्वरं हैमं दत्त्वा भक्त्या क्षमापयेत्" ।

स्वरव्रतं भविष्यपु° "यस्याः पूजितो देवी गोमुतामरश्चो ज्वरः । दाम दहति विप्राः मालिन् लाति तथा" । गोमुतामरश्चः चतु वर्षोत्पूव दिव दलपैः । "सप्तहा स्वामरश्चैव वारहा च मद्भूनतः । मूलकन्याः सदस नि-

रत्नमन्त्राश्च कीर्त्तिताः। पूर्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यस्तिथीश्वर। गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते"।
हरिव्रतं वराहपु० "त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया। द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते"। हरिं प्रतीदं वचनम् "कृतात्मनो भवेद् यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः। स स्वर्गवासी भवति पुमान् स्त्री वा विशेषतः"।
हरिकालीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्ले भाद्रपदस्यैवं तृतीयायां समाचरेत्। रत्नधान्यैः सर्वरूढैः कृत्वा विहितमाद्रवे। खर्जूरैर्नारिकेलैश्च फलैश्च मधुरैस्तथा। मातुलाङ्गस्तु मैधान्यकैर्जम्बुकैस्तथा। गन्धैः पुष्पैः फलैर्धूपैर्नैवेद्यैर्मोदकादिभिः। प्रोषयित्वा समासाद्य पद्मरागेण भाविता। घण्टावाद्यादिभिर्गीतैः शुभैर्दिव्यैः कथानकैः। पूजनीया महाराज! मन्त्रेणानेन भक्तितः। हरेर्नीलघनश्यामे! हरिकालि! हरिप्रिये!। सर्वदा सम्मूर्त्तिस्थे। प्रणतार्त्तिहरे। नमः। इत्थं सपूज्य तां देवीं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्। कृत्वा जागरणं रात्रौ प्रभाते किञ्चिदुद्गते। रात्रौ सुवासिनीभिश्च सा नेया तु जलाशये। ततो जलाशये रम्ये मन्त्रेणैव विसर्जयेत्। अर्चिता च मया भक्त्या गच्छ देवि! सुरालयम्। मम सौभाग्यदानाय पुनरागमनाय च। एवं यः पाण्डवश्रेष्ठ। हरिकालीव्रतं चरेत्। प्रतिवर्षं विधानेन नारी वा भक्तितत्परा। भीत्वा यत् फलमाप्नोति तद्वर्णेन न शक्यते"।

परिशिष्टम्।

आमलकैकादशीव्रतं स्कन्दपु० प्रभासख० "फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः। स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे स्वगेहे वा। गत्वा गिरौ वने वापि यत्र वा प्राप्यते शिवा। चोरोटे वध्यमाने तु दृष्टा यस्य वर्त्तिताः। आमर्दन्देवदेवानां तेन सामलकी धृता। तस्मिन् वृक्षे स्थिता लक्ष्मीः सदा विष्णुर्वसेत् ततः॥ [illegible] ... पुष्पैः फलैर्[illegible] ... जलपूर्णं तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम्।

फलं नरैः। करकं जलपूर्णं तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम्। हरिविद्याचन्तु कर्त्तव्यं कथाश्रवणतत्परैः। उच्चान्ते देहिनः पापे कलिजैः कायसम्भवे। देहान्ते ये नराः पूर्वं पूज्यन्ते हरिमन्दिरम्"।
एतानि व्रतानि प्रायेण हेमाद्रिव्रतखण्डोक्तानि प्रसङ्गागतान्यपि कानिचिदुक्तानि। अन्यान्यपि व्रतार्कोद्यनुक्तानि द्रष्टव्यानि नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तादीनि व्रतानि तु तत्तच्छब्दे उक्तानि द्रष्टव्यानि। [इविस्तारे च घटर।

व्रतति स्त्री इत–अति द्वयो० वा ङीप्। व्रततायाम्।

व्रतभिक्षा स्त्री व्रताङ्गं भिक्षा। उपनयनकालविहितभिक्षायां तद्विधिः संस्कारतत्त्वे दर्शितो यथा "अथ भैक्ष्यञ्चरति"। अथ गन्धस्तम्भोमादिस्थोपस्थानमन्तरदक्षिणस्य संवति। "प्रतिगृह्योपवितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्। प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि" इति मनुवचनात्। "भिक्षायाञ्च भैक्ष्यं तस्यति आहरति इत्यर्थः। "मातरमेवाग्रे ये चान्ये सुहृदो यावन्तो वा सन्निहिताः स्युः"। याचते इत्यध्याहार्यम्। सुहृद० स्निग्धहृदय अयादयः तथाच मनु० "मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्। भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्"। सन्निहिताश्चेत्पराः न तु प्रतिगृहं गत्वा। (भवति! भिक्षां देहीति) न प्रयुक्ता प्रयोगः। तथा च मनुः "भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः। भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्"। "आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता। ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम्" इति याज्ञवल्क्यवचनात्। आचार्याय भैक्ष्यं प्रतिपाद्य वेदयति (समर्पयति) भो इति"। "आचार्याय निवेद्य प्रतिगृह्णीयादिति" यमवचनात्। भैक्ष्यं भो इति निवेदनमन्त्रः। भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात् आचार्याय निवेद्य सर्वं तदेव भुञ्जीत। तथा च मनुः "समाहृत्य तु तद्भैक्ष्यं यावदर्थममायया। निवेद्य गुरवेऽश्नीयात् आचार्यः प्राङ्मुखः शुचिः"। आचार्यस्य भावे तस्य भैक्ष्यं प्रदाय अवशेषं समापयेत्"।

व्रतसंग्रह पुं० (स०) व्रतप्रकाशार्थं [illegible]।

व्रतादेश पुं० व्रतादिष्वाचार [illegible]।
[illegible]

व्रतिन् त्रि० व्रतमस्त्यस्य इनि। [illegible] च। यजमानः।

व्रश्च छेदे तु॰पर॰सक॰उदित् वेट्। वृश्चति अव्रश्चीत् अव्राक्षीत्।

व्रश्चन पु॰ वृश्च्यतेऽनेन व्रश्च-ल्युट्। (छेनि) १स्वर्णादिच्छेदनार्थे अस्त्रभेदे अमरः। भावे ल्युट्। २छेदने न॰ अमरः।

व्रात पु॰ वृ-अतच् पृषो॰। समूहे अमरः।

व्रातीन त्रि॰ व्रातेन चरति ख। सङ्घजीविनि। "व्रातीनव्यालदीप्तास्त्रैः" भट्टिः।

व्रात्य पु॰ व्रातात् समूहात् च्यवति यत्। अव्यवहार्य्ये, संस्कारहीने, जातिमात्रोपजीविनि, "अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः। सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः" मनुः। तत्र प्रायश्चित्तं मिता॰ उक्तं यथा तत्र व्रात्यतायां मनुनेदमुक्तम् "येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि। तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेदिति"। यत्तु यमेनोक्तम् "सावित्रीपतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च। सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्य्यात् समाहितः। एकविंशतिरात्रञ्च पिबेत् प्रसृतियावकम्। हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा। ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्" इति। तदुभयमपि याज्ञवल्कीयभाष्यप्रयोज्यविषयम्। यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् "पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतञ्चरेत्। द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मासं पयसा पक्षमामिक्षयाऽष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथमवगाहेद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेतेति"। तत्रेयं व्यवस्था यत्रोपनयने आपद्भावेन तत्कालातिक्रमस्तत्र याज्ञवल्कीयव्रतानामन्यतमत् यमत्रयेच्छया भवति अनापद्यतिक्रमे तु मासं त्रैमासिकम्। तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्द्ध्वमपि कियत्कालातिक्रमे उद्दालकव्रतम् व्रात्यस्तोमो वा। देशान्तु पितादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम् "यस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम्। यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्य्यते उपनयनन्तस्य द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यमिति"।

व्रात्यस्तोम पु॰ व्रात्ययोग्यः स्तोमः। यज्ञभेदे "स च चतुर्विधः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।४।१ सूत्रादौ दर्शितो यथा
"व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः" सू॰ "व्रात्यस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति व्रात्याः पतिता एव त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाः। सावित्रीत्यागाद्ब्रीविदोऽन्तो भवन्ति न दैवैराभ्यां प्रयुञ्जते तदनुग्रहाय उद्धारार्थञ्च व्रात्यतौर्य्यं मतञ्च लौकिक इति। "द्वितीय उक्थ्यः" सू॰ "व्रात्यगणस्य ये सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्" सू॰ सम्पादनं च गायननर्त्तकादीनाम् तेषां प्रथमेऽधिकारः। ये व्रात्या नृत्यगीतवाद्यसूत्रधारत्वादौ स्वयं प्रवीणाः सन्त उपदेष्टारो भूत्वा तां विद्यां व्रात्यसमूहस्य सम्पादयेयुः शिक्षयेयुः पाठयेयुः ते प्रथमेन यजेरन्। "द्वितीयेन निन्दिता नृशंसाः" सू॰। नृशंसत्वेन ये निन्दितास्तेषां द्वितीयेऽधिकार" सं॰। ये नृशंसा निन्दितान्यभिमन्तुष्यैरभिशंसनेन पापाध्यारोपणेन निन्दिताः गर्हिताः ज्ञातिभिर्बहिष्कृताः ते द्वितीयेन यजेरन्" कर्कः "तृतीयेन कनिष्ठाः" सू॰ कनिष्ठाः लघवः। "ज्येष्ठाश्चतुर्थेन" सू॰ अधिक्रियन्ते। ज्येष्ठचतुर्थमाह "अमेनदसनमास्य चिरात्तदाख्यास्तेषां ये नृशंसतम स्यादुद्व्यवस्तमो वानूचानतमो वा तस्य गार्हपत्ये दीक्षेरन्" सू॰ "स गृहपतिः कर्त्तव्यः" कं॰। अपगतप्रजननेन्द्रियसामर्थ्या यौवनापगमे। निर्वीर्य्यप्रजना स्थविरा वृद्धास्तदाख्या। नृशंसतमः अत्यन्तं क्रूरकर्मा" भा॰। [अव्रैषीत्।

व्री वृतौ क्र्या॰ प॰ पर॰ सक॰ अनिट्। व्रि(व्री)णाति

व्री गतौ दिवा॰ आ॰सक॰ अनिट्। व्रीयते अव्रेष्ट। ओदित् व्रीणः। [अव्रीडिष्ट।

व्रीड् क्षेपे दिवा॰ पर॰ सक॰ लज्जायां अक॰ सेट्। व्रीड्यति

व्रीड पु॰व्रीड-घञ्। लज्जायाम्। टाप्। तत्रैव स्त्री अमरः।

व्रीस वधे वा चु॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। व्रीसयति ते व्रीसति।

व्रीहि पु॰ व्री-हि किच्। १धान्यभेदे २आशुधान्ये च अमरः। तद्भेदादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा
"शालिकाः कथिताः ह्रस्वाः व्रीहयश्चिरपाकिणः। कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि। शालामुखो जतुमुख इत्याद्याः व्रीहयः स्मृताः। कृष्णव्रीहिश्च विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः। पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते। कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते। शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते। लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः। व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः। अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्च्चसः षष्टिकैः समाः। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादन्ये गुणाः स्मृताः"। ततः अस्त्यर्थे व्रीह्या॰ इनिठनौ। व्रीहिन् व्रीहिक तद्युते त्रि॰ सिद्धा॰ पुराणादिमते अस्त्यर्थे अच्। व्रीह तद्वति।

विजयाभिनन्दनादयस्तयो भविष्यन्ति । तथा हि कलौ षट् शककर्त्तारः तच्चक्षणादि ज्योतिर्वि० १०अ० उक्तं यथा “कलौ भविष्यन्त्यथ भारतावनौ महीभुजो वाङ्गस्तोऽप्यनेकशः । शकास्तथैषामभिषेचनादिकं हितं सदोदीरितकालसाधितम् । धराधिभूभिर्ज्ञशकादिकालितस्तदाधनस्योऽभिजनैर्निसस्तुतः । स्तुतः स राजाधिजनैः प्रतिष्ठितो न मन्त्रभेदाद्यभिषेचनोचितः । निहन्ति यो भूतलमण्डले शकान् सपञ्चकोट्यर्द्दकप्रमान् कलौ । स राजपुत्रः शककारको भवेत् न्टपाधिराज्ये हि तथाकर्त्तृ च” । (तत्र शककारकस्य विक्रमादित्यस्य कथनात् शालिवाहनस्य शककर्त्तृत्वम्) “युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ नराधिनाथौ विजयाभिनन्दनः । इमेऽतु नागार्जुनमेदिनीविभुर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ” । तत्प्रवृत्तिकालास्तत्राह “युधिष्ठिरात् वेदयुगाम्बराग्नयः (३०४४) कलस्वविश्वे (१३५) ऽभ्रखखाष्टभूमयः १८००० । ततोऽयुतं १०००० लक्षचतुष्टयं क्रमात् धरादृगष्टावपि (८२१) शाकवत्सराः । युधिष्ठिरोऽभूत् विहस्तिनापुरे तथोज्जयिन्यां पुरि विक्रमाह्वयः । शालेयभूमाद्रिते शालिवाहनःशाचलकूटे विजयाभिनन्दनः । नागार्जुनो रोहितके चितौ बलर्भविष्यतीन्द्रो भ्रगुकच्छपत्तने । कलप्रवृत्तिस्तदनन्तरं भवेत्तदा भविष्यन्त्यवनीभ्टतोऽर्कज” । अत्र युधिष्ठिरात् प्राक् कलौ शककर्त्तन्तराभावात् कलियुगारम्भकालादेव तस्य शककाल उक्तः वराहसंहितायां १३ अ० तु तद्राज्यावधित एव तच्छककाल इत्यभिप्रायेण “आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे न्टपतौ । षड्द्विकपञ्चद्वियुतः (२५२६) शककालस्तस्य राज्ञश्च” तेन कले (६।८) वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिरस्य राज्यप्रवृत्तिः । षट् कर्त्तॄणामेकसमष्टिश्च

युधि०	३०४४ ।	इति न कल्पिमानसङ्ख्याविरोधः
विक्र०	१३५	अतएव ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे अस्य-
शालि०	१८०००	त्रैव “वर्षैः सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैः-
विजया०	१००००	र्याते कलौ सम्मिते” इति कलि-
नागा०	४०००००	युगस्यैव ३०६८ वर्षेषु गतेषु अस्य
बलि०	८२१	करणमुक्तम् ।
	४१२०००	

शकट पु० न० शक–अटन् । १यानभेदे (गाडि) अमरः । २असुराधिष्ठिते नन्दालयस्थे शकटविशेषे शकटभञ्जनशब्दे दृश्यम् । ३देवदारूपकर्णपरिमाणे हेमच० समाहारे इत्य् । अल्पार्थे शकटिका । तत्रैव स्त्री । स्वार्थे क । शकटिका तत्रैव स्त्री ।

शकटहन् पु० शकटमसुराधिष्ठितशकटभेदं हतवान् हन–भूते क्विप् । श्रीकृष्णे तत्कथा हरिवं० ६२अ० ।

शकटाह्वा स्त्री शकटाकारत्वात् तदाह्वा यस्याः । रोहिणीनक्षत्रे तस्या. शकटाकारचतुस्तारात्मकत्वेन तथात्वम् ।

शकन्धु पु० ६त० शकन्ध्वा० । पररूपात शकानां कूपे ।

शकल पु० न० शक–कलक् । १खण्डे २एकभागे । ३त्वचि ४वल्कले मेदि० ५मत्स्ये (आँस) च न० ।

शकलिन् पु० शकलं शल्कमस्यास्ति इनि । मत्स्ये अमरः ।

शकाब्द पु० शककर्त्तृन्टपसम्बन्धी अब्दः । १शकप्रवर्त्तकन्टपराज्यावधिवत्सरे २तत्संख्यायाञ्च ।

शकार पु० “मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः । सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार उद्दिष्टः” सा०द० उक्तलक्षणे १राज्ञोऽनूढभार्य्याभ्रातरि । श+स्वरूपे–कार । शस्वरूपे २वर्णे च ।

शकारि पु० शकाना म्लेच्छजातिभेदानामरिः । विक्रमादित्ये

शकुन न० शक–उनन् । १शुभाशुभसूचकनिमित्ते–वाङ्गस्पन्दनकाकादिदर्शनादौ । तु'शकुनशब्दे २६१२० दृश्यम् । ३पक्षिमात्रे ४पक्षिभेदे च गृध्रे च पुस्त्री० मेदि० ।

शकुनज्ञ त्रि० शकुनं जानाति ज्ञा–क । १निमित्ताभिज्ञे २ज्येष्ठ्यां स्त्री त्रिका० ।

शकुनि पु० शक–उनि । १पक्षिमात्रे अमरः । २चिल्लपक्षिणि हेमच० । ३सुवलराजपुत्रे दुर्योधनमातुले च । ४शरारीपक्षिणि स्त्री ङीप् राजनि० । ५ववादिषु करणभेदे पु० ५६ महेन्द्रपुत्रे पु० मार्कण्डेयपु० । विकुक्षिन्टपपुत्रभेदे पु० हरिवं० ।

शकुनिप्रपा स्त्री० ६त० । पक्षिणां पानीयपानाधारे शब्दार० ।

शकुन्त पु० शक–उन्त । १पक्षिमात्रे । २भासपक्षिणि ३कीटभेदे च मेदि० ।

शकुन्तला स्त्री० शकुन्तैः लायते ला–घञर्थे–क । मेनकागर्भजातायां विश्वामित्रसुतायाम् सा च जातमात्रा मात्रोत्सृष्टा शकुन्तपालिता पश्चात् कण्वमुनिना प्रतिपालिता दुष्मन्तन्टपेण गान्धर्वविधिना व्यूढेति “निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिपालिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया” भा० आ० ७२अ० । शकुन्तलामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अण् शाकुन्तलिकायां तस्य वा लुक् । आविद्यास्ययोति शकुन्तलाधिकारेण कृते २नाटकभेदे च अस्याऽस्य कि तु शाकुन्तलं तस्यार्थे न० ।

शकुन्तलाङ्गज पु० ६त० । शकुन्तलासुते भरतनृपे हेमचन्द्र० ।

शकुन्ति पु० शक-उन्ति । १पक्षिमात्रे अमरः । २भासपक्षिणि उणादिकोषः ।

शकुल पुंस्त्री० शक-उलच् । मत्स्यभेदे (शउल) अमरः । स्त्रियां ङीष् । [याम् राजनि० ।

शकुलाक्षी स्त्री० शकुलस्याक्षीव अच् समा० ङीष् । गण्डदूर्वा०

शकुलादनी स्त्री० शकुलैरद्यते अद-ल्युट् । कट्की) शाकभेदे अमरः । २जटामांस्याम्, ३जलपिप्पल्याम्, कट्फले च विश्वः । [(गडुइ) मत्स्ये । अमर० ।

शकुलार्भक पु० शकुलस्यार्भक इव क्षुद्रत्वात्तदाकारत्वाद्वा ।

शकृत् न० शक-ऋतन् । विष्ठायाम् अमरः ।

शकृत्करि पु० शकृत् किरति कॄ-इन् । १गवादीनां २वत्से २वत्सायां स्त्री ङीप् ।

शकृद्द्वार न० ६त० । मलद्वारे अपानस्थाने हेमच० ।

श(क्क)र पु० शक-क्विप् ऋ-अच् कर्म० शक-करन् वा । १वृषे मेदि०। चतुर्दशाक्षरपादके २छन्दोभेदे । ३नदीभेदे ४मेखलायाञ्च स्त्री ङीप् । ५अङ्गुलौ त्रि०को०। [illegible] शर्करीत्यपि चतुर्दशाक्षरपादके छन्दसि ।

शक्त त्रि० शक-क्त । समर्थे हेमच० ।

शक्ति स्त्री शक-क्तिन् । १सामर्थ्ये २स्त्रीदेवतायां देवीमूर्त्तौ । न्यायाद्युक्ते कारणनिष्ठे कार्य्योत्पादनयोग्ये ३धर्मभेदे । ४शब्दनिष्ठे अर्थबोधकताख्ये बोध्यत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वरूपे ५अस्त्रभेदे [illegible] ६खड्गभेदे च अमरः । मीमांसकमते शक्तिः पदार्थान्तरम् यथोक्तम् अनुमा० चि० "दाहादेः ईश्वरवत् कार्य्येणैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा हि दाहनादेव करानलसंयोगाद्दाहो जायते नादाहादेव मणिमन्त्रसत्त्वे न जायते अतो यदभावात् कार्य्याभावस्तद्‌... [illegible] तेन विना तदभावात् [illegible] तदभेदातिरिक्तत्वेन शक्तिसिद्धिः" । न्यायमते तन्निराकरणं [illegible] दर्शितो यथा "[illegible]" । [illegible]

[illegible] तद्व्यक्तिजातिविषयत्वनियमात् । न च गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकजातिपरम्परायामनन्तजात्यापत्तिः गोमयजन्यवृश्चिकप्रभवत्वजाते सत्त्वात् वह्निमात्रे च दाहकत्वं [illegible] तत्संयोगः [illegible] कारणानि न तु [illegible] विनापि, तदुत्पत्तिप्रसङ्गः [illegible] साध्यसाधनप्रयोजकत्वात्" ।

एवमाधेयशक्तेरपि मीमांसकमतेन पूर्वपक्षीकृत्य तत्र निरस्ता यथा तत्र प्रोक्षणप्रतिष्ठाशब्दयोर्दर्शितम् अधिकं किञ्चिदत्र प्रदर्श्यते यथा

"कामिनीचरणाभिघातदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्तिः [illegible] तदुपपत्तिः कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षात् । [illegible] नापि [illegible] आधेयशक्तिः तत्संयोगध्वंसस्य [illegible] युक्तिपदार्थत्वात् । [illegible] संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये । अभिमन्त्रितपयः [illegible] । [illegible] इति । [illegible]"

अथ वा प्रतिप्रसवशक्त्याश्रयी अपेक्ष्य तथा धर्माधर्मौ जन्येते ताभ्याञ्च जयपराजयौ सत्यासत्यप्रत्यभिज्ञाभियुक्तस्य तुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वेनार्थतो विधिनिषेधात्। अभियुक्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदित्यसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेदिति श्रुतेरुन्नयनात्। यद्वा तथा देवतासन्निधिः क्रियते तत्र कर्मोत्पत्तिचिह्नमभिव्यञ्जयन्ति”। तत्र च शक्तिपदार्थस्वरूपादिकमुक्तं यथा “कस्तर्हि शक्तिपदार्थः कारणत्वं तच्च स्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ कार्य्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम्। अथ वा यत्र कार्य्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणबीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरसम्भवात्, किन्तु तदाभावेनावच्छिद्यते इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणबीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतराभावे बीजत्वाङ्कुराभावनियमात्। शिलाशकलेऽप्यङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते। यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्य्योत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वं, रासभादेः कार्य्याभावव्याप्यता अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात्। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम्। अन्यथासिद्धत्वं त्रिधा येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य,(१) अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञान प्रत्याकाशस्य(२)। अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्य्यसम्भवे तत्सहभूतत्वम्(३) यथा गन्धवति गन्धोत्पादाद्गन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वक्लृप्तत्वात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामप्यन्यथासिद्धत्वम् एतत्त्रितयव्यतिरेके नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम्। यागापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्वगम्यमाने यत्र अन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्र अन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः। यत्र च जनकस्य तथात्वेऽवगते अन्यस्य पूर्वभावावगतिस्तत्र तद्द्वारा तस्य जनकत्वमेव। दण्डसंयोगभ्रमणयोस्तु युगपदेव पूर्वभावितत्वपक्षः। स्वस्यानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने सत्यपि यस्याभावात् कार्य्यं न जायते सति च जायते तज्जातीयं प्रति तदन्यथासिद्धम्। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमित्यन्ये तत्र ईश्वरतद्बुद्ध्यादीनामसंग्रहात् तद्व्यतिरेकस्य तत्समवधान व्यतिरेकस्य चाऽभावात्। कार्य्यस्यान्यथानुपपद्यमानताप्यवसायत्वं वाऽनन्यथासिद्धम्। नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावादित्थं संशयः न च बाधकाभावस्य साधकत्वं बाधकाभावस्य साधकत्वादिति चेन्न साधकाभावेन सद्भावन्यत्र सिध्यतीन्द्रियधर्माभावसाधने लाघव बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्मसाधने गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव सिध्यतीति”।

“इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी। त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति” गोरक्षसं०। सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयाधीने ईश्वरस्य क्रमेण ज्ञानेच्छाक्रियारूपे ७ शक्तित्रये। “यथा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नरसिद्धान्तगामिनी। एषा श्वेता परा सृष्टिः सात्त्विकी ब्रह्मसंस्थिता। एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्त्तिता। एषैव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्त्तिता। परमात्मा यथा देव एक एव त्रिधार्पितः। प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाऽभवत्” वराहपु०। प्रकृतिशक्तिश्च ईश्वरस्य सृष्टिकर्तृत्वप्रवर्त्तिता “शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुम्” आनन्दल०। तन्त्रोक्ते ९ पीठाधिष्ठातृदेवताभेदे देवभेदे पीठशक्त्यो भिन्नास्तन्त्रसारादौ उक्ताः। राज्ञां प्रभावोत्साहमन्त्रजाते १० सामर्थ्ये च अमरः। पत्न्यां मेदि० १२ छायायां शब्दमा०।

वृत्तिभेदशक्तिः च, अर्थबोधानुकूलः पदपदार्थसम्बन्धः स च इदं पदममुमर्थं बोधयतु, अस्मात् शब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्येवंरूपः इच्छात्मकः सङ्केतः, घटादिपदार्थविशेष्यक घटादिपदजन्यबोधविषयताप्रकारकेच्छाविषयो वा। मीमांसकास्तु अभिधा नाम पदार्थान्तरं सङ्केतग्राह्यं शक्तिरित्याहुः। पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरं शक्तिरिति साङ्ख्याः। सा च शक्तिस्त्रिविधा रूढिर्योगः योगरूढिश्चेति तत्राद्या घटादिपदेषु, द्वितीया पाचकादिपदेषु, तृतीया पङ्कजादिपदेषु। प्राभाकरमते शक्तिर्द्विविधा अनुभाविका स्मारिका च तत्राद्या कार्य्यत्वान्विते, द्वितीया तु जातौ। तत्र गवादिपदानां जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरिति नैयायिकाः। व्यक्तावेव शक्तिरिति नव्याः। जात्याकृतिव्यक्तिषु त्रिषु शक्तिरिति वैयाकरणाः। जातावेव शक्तिर्व्यक्तिभानं त्वाक्षेपादिति भाट्टाश्च। जातौ व्यक्तौ चोभयत्र शक्तिः किन्तु जात्यंशे ज्ञाता व्यक्त्यंशे स्वरूपसती पर्य्यायिकेति। कार्य्यान्वितव्यक्तौ शक्तिरिति प्राभाकराः। धातोस्तु फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिरिति

नैयायिकाः। फल एव शक्तिरिति मण्डनादयः। व्यापारे शक्तिरिति रत्नकोषकृत्। आख्यातस्य कृतौ शक्तिरिति नैयायिकाः। कर्त्तरि शक्तिरिति शाब्दिकाः। व्यापारमात्रे शक्तिरिति मीमांसकाः। चतुर्विधविषयत्वात् तस्याश्चातुर्विध्यं शब्दश०प्र० अलङ्कारिमते दर्शितं यथा

"जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया। जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः"। गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या, पश्वाद्यादीनां लाङ्गूलधनादिद्रव्येण, धन्यपिशुनादीनां पुण्यद्वेषादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव शब्दानामिति तदुक्तं दण्ड्याचार्यैः "शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः। चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः" इति।

तदेतन्निराकृतं तत्रैव "तदेतज्जातुमूकमूर्खादीनामन्ययूथ्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः"।

शक्तिग्रह पु० ६त०। शक्तेः अर्थबोधकताख्यपदवृत्तेर्ज्ञाने।

शक्तिग्राहक पु० शक्तिं गृह्णाति ग्रह–ण्वुल्। १कार्त्तिकेये शक्तिं ग्राहयति बोधयति ग्रह–णिच् ण्वुल्। "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इत्युक्ते शक्तिबोधके २हेतौ। शक्तिग्रहप्रकारश्च शब्दशक्तिप्रकाशिकायां दर्शितो यथा

"सङ्केतस्य ग्रहं पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः। पश्चादेवोपमानादेः शक्तिधीपूर्वकैरसौ"। प्रथमं शब्देषु सङ्केतग्रहो वृद्धस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालानां तथा हि गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्नस्तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति तच्चोपलभमानो बाल इदं गवानयनं स्वीयेच्छाप्रवृत्तिजन्यचेष्टात्वान्मदीयस्तनपानादिचेष्टावदित्यनुमाय या गवानयनप्रवृत्तिः स्वविषयधर्मिककार्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वान्मत्प्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानजन्यत्वं प्रसाध्य गवानयनगोचरतज्ज्ञानमवधारणे चैतत् कार्यं स्यादिष्टसाधनादित्येवमनुमिमानः समुपस्थितत्वाच्च श्रुतं वृद्धवाक्यमेव तदवधारणकारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापेन गवादिषूक्तकार्यत्वज्ञानजनकत्वावधारणे गवादिशब्देषु तदनुकूलत्वं कल्पयति। यथा च क्वचिदुपमानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीसान्निध्येन गोसदृशो गवय इत्यतिदेशवाक्यात् गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसादृश्यग्रहात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः। क्वचिच्च व्याकरणात् यथा कर्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्यनुशासनात् कर्मत्वादौ द्वितीयादेः। क्वचित् कोषादपि यथा "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति"। "सुषीम शिशिरो जडः। चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले" इत्यादि कोषेभ्यः श्वैत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य। क्वचिद्विवरणादपि यथा पचति पाकं करोतीति तुल्यार्थकवाक्यात् कृत्यादौ तिङादेः। क्वचित् प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यादपि यथा मेघोपसर्गवान् वायुर्निःसर्णमूर्तिमन्त इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादिषु वाय्वादिपदस्य। वायुत्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन तदुपलक्षितव्यक्तिस्वरूपानुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहायोगात् यथा वा "वधूसत्यावसुतां कन्यां ददौ कुकुदः स्वतः" इत्याद्युक्तरीत्या कन्यादानादिषु कुकुदादिपदस्य। सहकारतरौ मधुरं रौति पिक इत्यादिकन्तु न युक्तमस्फुटमेव शक्तिग्रहस्योदाहरणं तिष्ठन्तु धर्मिताभेदेन नानार्थत्वस्याव्युत्पन्नत्वात् म्लेच्छप्रसिद्धकोकिलत्वजात्यवच्छिन्ने एव लाघवेन पिकशब्दस्य शक्तिग्रहस्योदाच। क्वचिद्वाक्यशेषादपि यथा यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च आर्याणां व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदार्थसन्देहे "वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः" इति विध्यर्थकाङ्क्षया प्रवृत्तान्नानादाक्यशेषाद्दीर्घशूके एव यवपदस्य शक्तिग्रहः। यथा वा स्वाराज्यकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्पदम्" इत्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य"।

शक्तिधर पु० शक्तिं धरति धृ–अच्। १कार्त्तिकेये २धारयितरि त्रि० "शक्तिधरः कुमारः" इति रघुः। भृ–क्विप् ६त०। शक्तिभृदादयोऽप्यत्र।

शक्तिपर्ण पु० शक्तिरिव पर्णं यस्य। सप्तपर्णे जटा०।

शक्तिपाणि पु० शक्तिः पाणौ यस्य। कार्त्तिकेये हला० श-क्तिहस्तादयोऽप्यत्र। [शब्दा० ८७३८]

शक्तिहेतिक पु० शक्तिर्हेतिः प्रहरणास्त्रं यस्य कप्।

श(स)क्तु पु० ब०व० श(स)ञ्च–तुन्। (छातु) भ्रष्टयवादिचूर्णे

अमर । कतकशब्दे २१८१ पृ० तद्भेदादि दृश्यम् ।
(शक्तुफला,ली) स्त्री शक्तव इव सूक्ष्माणि फलान्यस्याः [भेदे
वा ङीप् । शमीवृक्षे शब्दच० ।
शक्ति(क्तृ) पु० वशिष्ठसुते । पुत्रे पराशरस्य पितरि मुनि
शक्नु त्रि० शक-नु । प्रियभाषिणि अमर ।
शक्य त्रि० शक-यत् । १शक्तियुक्ते २शक्त्या बोध्येऽर्थे ।
३समर्थनीये । ४साधयितुं योग्ये च ।
शक्यतावच्छेदक त्रि० ६त० । शक्यपदार्थस्यासाधारणधर्मे
येन धर्मेण अर्थस्य शब्दसङ्केतविषयता तस्मिन् धर्मे ।
यथा घटशब्द घटत्वेन पदार्थं बोधयति अतस्तदसा-
धारणधर्मो घटत्वं घटशब्दस्य शक्यतावच्छेदकम् ।
शक्र पु० शक-रक् । १इन्द्रे अमर । २कुटजवृक्षे ३अर्जु
नवृक्षे मेद० । ४उलूकपक्षिणि ५पेचके च । इन्द्रस्य
चतुर्दशविधत्वम् मन्वन्तरभेदेन इन्द्रशब्दे दर्शितमत
स्तत्संख्यासाम्यात् ६चतुर्दशसंख्यायाम् ।
शक्रगोप पु० शक्र शक्रधनुर्गोपायति समवर्णत्वात् गुप-अण् ।
इन्द्रगोपे कीटे जटा० ।
शक्रज पु० शक्रात् जायते जन ड । १काके त्रिका० २इन्द्र-
जन्ये त्रि० । शक्रजातादयोऽप्यत्र ।
शक्रजित् पु० शक्रं जितवान् जि-क्विप् तुक् च । १रावणा
त्मजे मेघनादे राक्षसे । २इन्द्रजेतरि त्रि० ।
शक्रधनुस् न० ६त० । मेघस्थजल धनुराकारे सूर्य
किरणसम्पर्कज पदार्थभेदे (रामधनुक) अमर ।
शक्रध्वज पु० ६त० । भाद्रशुक्लद्वादश्यां पूज्ये इन्द्रदैवते
ध्वजाकारे पदार्थे । इन्द्रध्वजशब्दे ९४६ पृ० दृश्यम् ।
शक्रनन्दन पु० ६त० । अर्जुने जटा० । २इन्द्रनन्दके त्रि० ।
शक्रपर्य्याय पु० शक्रस्य पर्य्यायो नाम नाम यस्य मध्यपदलोप ।
१कुटजवृक्षे रत्नमाला ६त० । इन्द्रस्य २वाचकशब्दे च ।
शक्रपादप पु० ६त० । १देवदारुवृक्षे अमर । २कुटजवृक्षे
राजनि० । [अमर । स्वार्थे क । तत्रैव रत्नमा० ।
शक्रपुष्पी स्त्री शक्रस्येव पुष्पमस्या ङीप् । अग्निशिखावृक्षे
शक्रभवन न० ६त० । स्वर्गे त्रिका० । शक्रावासादयोऽप्यत्र ।
शक्रभूभवा स्त्री शक्ररूपभुवि भवति भू-अच् । इन्द्र
वारुण्याम् शब्दच० । [२इन्द्रजनन्याम् अदित्याम् ।
शक्रमातृ स्त्री शक्रस्य मातेव । १भार्ग्याम् राजनि० । ६त० ।
शक्रमूर्द्धन् पु० शक्रस्येव विषाणात् मूर्द्धा यस्य । १वल्मीके
त्रिका० । ६त० । २इन्द्रमस्तके । शक्रशीर्षादयोऽप्यत्र ।
शक्रवल्ली स्त्री शक्रप्रिया वल्ली । इन्द्रवारुण्याम् राजनि० ।
शक्रवाहन पु० शक्रं वाहयति वह-णिच्-ल्यु । मेघे
शब्दच० इन्द्रवाहनादयोऽप्यत्र ।
शक्रवीज न० शक्रस्य कुटजस्य वीजम् । इन्द्रयवे राजनि० ।
शक्रशाखिन् पु० शक्रनामकः शाखी । कुटजवृक्षे भावप्र० ।
शक्रसारथि पु० ६त० । इन्द्रसारथौ मातलौ ।
शक्रसुत पु० शक्रस्य सुत । १वालिनामके वानरराजे
हलायु० । २इन्द्रपुत्रे अर्जुने च ।
शक्रसुधा स्त्री शक्रस्य सुधेव । पालक्याम् शब्दच० ।
शक्रसृष्टा स्त्री ६त० । हरीतक्याम् त्रिका० ।
शक्राख्य पु० शक्रस्येवाख्या यस्य । १पेचके त्रिका० ।
शक्राणी स्त्री शक्रस्य पत्नी ङीष् आनुक् च । पुलोमजाया-
मिन्द्रपत्न्याम् शब्दमा० ।
शक्राशन न० शक्रेणाश्यते अश-कर्मणि ल्युट । भङ्गायाम्
'शक्राशनन्तु तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठनाशनम् । बल-
मेधाग्निदं श्लेष्मदोषहारि रसायनम्' राजव० ।
शक्राशन पु० शक्रं तस्याज्ञानं अश्नुते व्याप्नोति अश-ल्यु । कुटज-
वृक्षे शब्दच० । [कक्षिप्रसार ।
शक्ति पु० शक-क्तिन् । १मेघे २वज्रे ३गजे ४पर्वते च
शक्रोत्थान न० शक्रस्य तद्ध्वजस्य उत्थानम् । भाद्रशुक्ल
द्वादश्यां कर्त्तव्ये १शक्रध्वजस्योत्थाने, तदुपलक्षिते
२उत्सवे च । इन्द्रध्वजशब्दे ९४६पृ० दृश्यम् ।
शक्व पु० शक-वन् । गजे त्रि० कौ० ।
शङ्क पु० शक-अच् वा+नुम । शकटादिवाहकवृषे हारा० ।
शङ्कर पु० शं करोति कृ-अच् । १महादेवे २कल्याणकरे
त्रि० ३गिरिजायां स्त्री ङीप् । ४सा च मञ्जिष्ठायां शब्दच० ।
५शम्यां राजनि० । [शुभ्रत्वात् । २कर्पूरे राजनि० ।
शङ्करावास पु० ६त० । १कैलासाचले । शङ्करस्यावास इव
शङ्का स्त्री शकि-अ । १त्रासे २वितर्के मेदि० ३भये च ।
शङ्कित त्रि० शङ्का जातास्य तार० इतच् । १भीते त्रिका०
२सन्दिग्धे ३वितर्किते च ।
शङ्कु पु० शकि-उण् । १स्थाणौ । २मत्स्यभेदे । ३शस्त्रास्त्रे
अमर । ४कीलके । ५दशकोटिसंख्यायाम् ६नख
हस्ताते । ७महादेवे । ८कलुषे मेदि० । ९पत्रशिरा
जाले १०भेदे हेमच० । ११मसीनामद्रव्ये जटा० ।
१२छायापरिमाणार्थे काष्ठादिनिर्मिते, अर्काङ्गुला तु
सूच्यपा काष्ठी द्वादशाङ्गुलमूलिका । शङ्कुसंज्ञा भवेत्तेन
तच्छाया परिकल्पयेत्' इत्युक्ते १३कीलभेदे च ज्यो०त० ।
१४जनमेजयपुत्रभेदे भा० आ० ९५ अ० । १५नवरत्नान्

गैतकविभेदे । दिक्साधनार्थं सू० सि० शङ्कुर्दर्शितो यथा

“शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे । तत्र शङ्कुङ्गुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् । तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्कुं कल्पनाद्द्वादशाङ्गुलम् । तच्छायाग्रं स्पृशेद् यत्र वृत्ते पूर्वापरार्द्धयोः । तत्र बिन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वापराभिधौ । तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा । याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा । दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि”। तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथमतम्बुसंशुद्धे जलवत् समीकृते शिलाप्रदेशे अपि वाथ वा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे चत्वरादौ घुण्टनादिना समस्थाने कृते शङ्क्वङ्गुले शङ्कुस्थाङ्गुलविभागमानस्ट्कीतैरभीष्टसंख्याकाङ्गुलैर्व्यासार्द्धरूपैः समभ्रमात् लिखेत् । सर्वतः केन्द्राद्वृत्तपरिधिरेखा तुल्या स्यात् तथेत्यर्थः । ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसंख्याकाङ्गुलानि तुल्यानि यस्मिंस्तं द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थं । शङ्कुं समतलमस्तकपरिधिकाष्ठरूपं स्थापयेत् । तत पूर्वापरार्द्धयोर्दिनस्य प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायाग्रं स्थापितशङ्कोश्छायान्तप्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे स्पृशेत् । दिनस्य प्रथमविभागेऽतुल्यं छायाग्रात् यत्र प्रविशति दिनस्यापरार्द्धे छायाग्रमपवर्त्तं यत्र निर्गच्छतीत्यर्थः । तत्र निर्गमप्रवेशस्थानयोरुभौ द्वौ बिन्दू पूर्वापरसञ्ज्ञौ क्रमेण वृत्ते परिधिरेखायां कृत्वा तन्मध्ये पूर्वापरबिन्द्वन्तरमध्ये तिमिना मत्स्येन रेखा कार्य्या सा दक्षिणोत्तररेखा भवति । मत्स्यस्तु बिन्द्वन्तरालप्रमितेन व्यासार्द्धेन बिन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्तद्वयं निष्पाद्य वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिविभागाभ्यामन्तर्गतं मत्स्याकारं स्थानं भवति । तत्रैव संयोगो मुखं चाद्वयभागस्थार्द्धेनापरसंयोगस्तु पुच्छमित्युभयभागद्वयस्पार्शेन उपयुक्तस्थाप्यो रेखा दक्षिणोत्तररेखा । तत्र बिन्दोः सम्यं रेखाग्रं दक्षिणा दिक् । अपरबिन्दोः सम्यं रेखाग्रमुत्तरा दिक् । अनन्तरं पूर्वार्द्धं मत्स्य सम्पादनीयः । दक्षुरपि मत्स्यानामविन्यासः इति वेदना दक्षिणोत्तररेखा लिखेति तात्पर्यम् । दक्षिणोत्तरदिशोर्मध्यस्थाने तिमिना दक्षिणोत्तररेखाविन्यास व्यासार्द्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् प्रथमं वृत्तं लिखाच पूर्ववद्विदेन मत्स्योत्पन्ना । पूर्वपश्चिमा रेखा कार्य्या । तत्र पूर्वबिन्दोरासन्नं रेखाग्रं पूर्वा पश्चिमबिन्दोरासन्नं रेखाग्रं पश्चिमेति मत्स्यसम्पादने केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा । अथ रेखासंयोगस्थानात् दिक्साधनोपक्रमोक्तं पूर्ववृत्तमालिखेत् । तद्वृत्तपरिधौ यत्र रेखा लग्ना तत्र दिगिति तद्वृत्तमध्यस्य दिक्चतुष्टयं वृत्ते सिद्धम् । तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा साधिता तत्प्रकारेणेत्यर्थः । एवकारोऽन्यप्रकारनिरासार्थकः । हि निश्चयेन । विदिशः कोणदिशो दिशां पूर्वादिविदिशां ये मध्यमत्स्या अव्यवहितदिग्द्वयान्तरोत्पन्ना मत्स्यैः संसाध्याः सम्यक्प्रकारेण साध्याः । रेखावृत्तसंयोगस्थानेन ज्ञेयाः” रङ्गना० ।

छायाशब्दे २९८६ पृ० द्रष्टव्यम् ।

शङ्कुकर्ण पु० शङ्कुरिव कर्णावस्य । १गर्दभे त्रिका० । २दानवभेदे हरिवं० २४० । ३स्कन्दानुचरभेदे भा० ४७ अ० ।

शङ्कुतरु पु० शङ्कुयोग्यस्तरुः । शालवृक्षे शब्दर० । शङ्कुवृक्षादयोऽप्यत्र ।

शङ्कुला स्त्री शकि–उलच् । १उपलपत्रिकायाम् संक्षिप्तपाः पूगच्छेदकास्त्रभेदे (जाँति) शङ्कुलाच्छकः इति हि०को० ।

शङ्कोच(चि) पु० शकि–ओच-(ओचि) मा । मत्स्यभेदे जटा० ।

शङ्ख पु०न० शम–ख । १समापद्याते कम्बुनाम्नि पदार्थे अमरः । २ललाटास्थि, ३निधिभेदे, ४गन्धद्रव्यभेदे मेदि०, ५कर्णसमीपस्थे–अस्थि० ६नागभेदे, ७नृत्यदन्तमध्ये त्रिका० । ८दशनिखर्वसंख्यायां, ९तत्संख्याते च । तत्र शङ्खचूडादरास्तिनशङ्कुरूपिता शब्दार्थ० ब्रह्म० ४४ अ० उक्ता यथा ।

“अथ शम्भुः करे शूलं कृत्वा च दानवं प्रति । पोद्यमध्याह्नकाले पञ्चमासवधात् मधु । शूलञ्च महत् कृत्वा पपात दानवोपरि । चकार भस्मसात् सर्वं दानवाः । स विरलेन शूलेन दानवदानिक्षाववत् । गेभृता च गैरवादाः गर्भोरे च साने । शङ्खिनि शङ्खचूडस्य शङ्खानैर्भूत च । नानाप्रकार रूपा च सततं पूता उदाधर्मे । प्रशस्तं शङ्खतोयं देवानां प्रीतिदं परम् । तोर्थतोयस्वरूपञ्च पवित्रं शम्भुना विना । शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीः सुस्थिरा । स स्नातः सर्वतीर्थेषु यः स्नातः शङ्खवारिणा । शङ्खे हरेरधिष्ठानं यत्र शङ्खस्ततो हरिः । तत्रैव वसते लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम् । स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः

मुद्रायाञ्च विशेषतः। भीता यत्र याति लक्ष्मीः स्थल मन्यत स्वस्थानतः" १०मुद्राभेदे तन्त्रसा०। ११प्रकारभेदे। युक्तिकल्पतरौ तल्लक्षणादि यथा "क्षीरोदकूलेऽपि सुराष्ट्रदेशे तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः। स्वरूपकारणाः शशिशुभ्रभासः सुसूक्ष्मवक्त्रा गुरवो मनोज्ञाः। ते वामदक्षिणावर्त्तभेदेन द्विविधा मताः। दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कुर्य्यादायुर्यशोधनम्। तेनैव शिरसा यस्तु स्नानः प्रतीच्छति। वारि हित्वा स पापानि पुण्यमाप्नोति मानवः। इतरश्च स्निग्धताच्चात्र शङ्खस्योति सुपावयम्। आवर्त्तभङ्गदोषो .. हेमय.गादिनश्यति। ब्रह्मादिजातिभेदेन स पुनश्चतुर्विधः।

"ये स्निग्धसत्याकारा मृदवो धवलास्तथा। ब्राह्मणाः प्रकारास्ते याः सर्वकर्मसु शोभनाः। ये दृढाङ्गाः सुगुरवस्तथायामविभागिनः। क्षत्रियास्ते याः कर्कशाङ्गास्तथैव च। मृदवो गुरवो ये तु ये च्छेदेनैव रञ्जिताः। ते वैश्याः स्वावभङ्गाश्च युज्यन्ते सर्वकर्मसु। ये कर्कराहताङ्गाश्च कर्कशा ये प्रतर्जिताः। येऽत्यन्तगुरवः स्निग्धास्ते शूद्राः प्रकाराधमाः। इति प्रोक्तमदोषेण सम्यक् पापापहारणम्। विचार्य्य मतिमान् कार्य्ये नियोक्तव्यं विचक्षणैः"।

शङ्खक न० शङ्खस्य विकारः कन्। १शङ्खजाते वलयाकारे पदार्थे मेदिनि० २शिरोरोगे पु० तस्य लक्षणादि यथा "पित्तरक्तानिलादुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः। तीव्ररुग्दाहरोगं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम्। स शिरो विषवद्वेगादिरुध्याशु गलं तथा। त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः। त्र्यहाज्जीवितमेषज्यं प्रत्याख्येयस्य कारयेत्"। पित्तरक्तानिला इत्यत्र कफोऽपि योज्यः "हताद्रताप कफपित्तरक्तैरिति" सुश्रुतवचनात्। विमूर्च्छिता मिश्राः त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये मारयति" भावप्र०।

शङ्खकार पु० शङ्खं तद्विकारं वलयाकारं पदार्थं करोति कृ-अण्। वर्णसङ्करजातिभेदे (शाँखारी)। स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्मतो जातः ब्रह्मवै०। [काया स्त्रिका०।

शङ्खचरी स्त्री शङ्खे ललाटास्थि चरति चर-ट। ललाटि-

शङ्खचर्चा स्त्री शङ्खस्य चर्चा भूषा यत्र। ललाटिकायां शब्दर०। [सत्यं क्षमिदरं परम्" राजत०।

शङ्खचूर्ण न० इत०। शङ्खजाते चूर्णे। "शङ्खचूर्णं कटु क्षार

शङ्खद्रावक पु० औषधविशेषे। तत्करणादि यथा "अर्क-स्नुही तथा चिञ्चा तिलापामार्गवर्धकिम्। अपामार्ग भस्मसमं वस्त्रपूतं जलं हरेत्। मृद्भन्ना पचेत्तत्तु यावत्सुरसताङ्गतम्। लवणेन समौ ग्राह्यौ द्वौ क्षारौ टङ्कणं तथा। समुद्रफेनगोटलकाशीशं सोरका तथा। द्विगुणं पञ्चलवणं मातुलुङ्गरसेन च। काचकूप्यान्तु सम्राड् वायवेदस्य योगतः। शङ्खचूर्णपलं दत्त्वा वारुणी यन्त्रमुद्धरेत्। सर्वधातून् हरेच्छीघ्रं वराटीशङ्खकादिकान्। उदरादिकरोगाणां सद्यो हि नाशकः परः" भैषज्यर०। "योगिनीभैरवाभ्याश्च बलिमादौ प्रदापयेत्। पश्चात् यन्त्रस्य कर्त्तव्यमेवाह परमेश्वरी। रसः शङ्खद्रवो नाम शम्भुदेवेन भाषितः। गुह्याद् गुह्यतमं गुह्यमिदानीं कथ्यते मया। शङ्खचूर्णं यवक्षारं सर्जिकाक्षारटङ्कणम्। समश्च पञ्चलवण स्फटिकारी नवसादरः। काचकूप्या ततः स्थिता वारुणी यन्त्रमुद्धरेत्। याममात्रं द्रावयत्येष शङ्खशुक्तिवराटकान्। पर्पटीं नाशयेत् षट् च मूत्रकृच्छ्राश्मरीं तथा। उदरादिविध हन्ति गुल्मप्लीहोदराणि च। अजीर्णं नाशयेच्छीघ्रं यच्चान्यत् विषचिकाम्। भुक्तशेषे च भोक्तव्यो माषमात्रोरसोत्तमः। पश्चात्सद्भवेत् भस्म पुनर्भोजनमिच्छति। प्रत्यहं भोजनान्ते च सेवितोऽयं रसोत्तमः। न दत्ताया यथं क्वापि सत्यं सत्यं वदाम्यहम्। न देयं यस्य कस्यापि सदा गोप्यस्तु कारयेत्। रस० शङ्खद्रवो नाम वैद्यानामुपकारकः"।

शङ्खद्राविन् पु० शङ्खं द्रावयति द्रु-णिच्-णिनि। अम्लवेतसे राजनि०।

शङ्खधरा स्त्री ध-अच् इत०। हिलमोचिकायाम् रत्नमा०।

शङ्खध्म पु० शङ्खं धमति ध्मा-क। शङ्खवादके। क्विप्। शङ्खध्मा इत्यप्यत्र।

शङ्खनख पु० शङ्खस्य नख इव। १क्षुद्रशङ्खे (जोङ्डा) अमर०। २नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दर० स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्।

शङ्खपुष्पी स्त्री शङ्खस्य इव पुष्पमस्याः ङीप्। (शङ्खाहुली) वृक्षे राजनि०। "शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेध्या कृमिविषापहा"। राजवल्लभः "शङ्खपुष्पी सरा मेध्या वृष्या मानसरोगनुत्। रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा। दोषापस्मारभूताद्रिकुष्ठकृमि विषप्रणुत्" भावप्र०। [हेमच०।

शङ्खभृत् पु० शङ्खम् बिभर्त्ति भृ-क्विप् तुक् च। विष्णौ

शङ्खमुख पुंस्त्री॰ शङ्ख इव मुखमस्य । कुम्भीरे हेमच॰ । स्त्रियां ङीष् । [चका) कृपभेदे शब्दच॰ ।

शङ्खिका स्त्री शङ्खस्तदाकारं पुष्पमस्त्यस्याः ठन् । (चोरका-

शङ्खिन् पु॰ शङ्ख+अस्त्यर्थे इनि । १विष्णौ, २समुद्रे च मेदि॰ ।

शङ्खिनी स्त्री शङ्खस्तदाकारं पुष्पमस्त्यस्याः इनि । १चोरपुष्प्याम्, अमरः । २श्वेतपुनर्नवायां विश्वः । ४श्वेतवुह्नायां ५श्वेतगुञ्जायां, ६यवतिक्तायां, राजनि॰ । ७स्त्रीभेदे, ८उपदेवताभेदे, (शाकचिन्नी) ९शङ्खपुष्प्यां स्त्रियाञ्च । स्त्रीभेदलक्षणं रतिमञ्जर्य्यामुक्तं यथा "दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता । रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा" । "शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगे । वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हये" । "पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी । शङ्खिनी क्षारगन्धा स्यात् मदगन्धा च हस्तिनी" । [राजनि॰ ।

शङ्खिनीफल पु॰ शङ्खिन्या इव फलमस्य । शिरीषवृक्षे

शङ्खिनीवास पु॰ ६त॰ । शाखोटकवृक्षे शब्दच॰ ।

शच गतौ भ्वा॰ आत्म॰सक॰ सेट् इदित् । शञ्चते, अशञ्चिष्ट ।

शचँ वाचि भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । शचते अशचिष्ट ।

शचि(ची) स्त्री शच-इन् वा ङीप् । १इन्द्रपत्न्याम् अमरः । २कर्मान्तरे मेदि॰ ।

शचीपति पु॰ ६त॰ इन्द्रे अमरः । शचीभर्त्रादयोऽप्यत्र ।

शट(ठ) श्लाघायां चु॰ आ॰ सक॰ सेट् । शाट(ठ)यते अशीशट(ठ)त । [शटति । अशाटीत् अशटीत् ।

शट शादे अक॰ रोगलमने गतौ भेदे च सक॰ पर॰ भ्वा॰

शट पु॰ शटति इलति इना शट-अच् । १कस्के सि॰कौ॰ । २शिफाकधरे ३जटायाञ्च स्त्री अमरः टाप् ।

शटि(टी) स्त्री शट-इन् वा ङीप् । (शठ आदा) ख्याते ओषधिभेदे "शटी कषाया कटुका इमता गन्धपूर्विका । गन्धा रिका मधुपूर्वा सुकुच्चायिका । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]" भावप्र॰ ।

शटक न॰ शट-क्विप् इव-अच् कर्म॰ । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

शठ वधे सक॰ कैतवे क्लेशे च अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट् । शठति अशाठीत् अशठीत् ।

शठ आलस्ये चु॰पर॰अक॰सेट् । शाठयति ते अशीशठत् त ।

शठ दुष्टवचने अद॰चु॰उभ॰सक॰सेट् । शठयति ते अशशठत् त

शठ न॰ शठ-अच् । १तगरे २कुङ्कुमे ३लौहे च राजनि॰ । ४धुस्तूरे ५मध्यस्थपुरुषे च पु॰ । "प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः" विष्णुपु॰ उक्ते ६धूर्ते त्रि॰ मेदि॰ ७नायकभेदे पु॰ तल्लक्षणं यथा "शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः । दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति" सा॰ द॰ ।

शठता स्त्री शठस्य भावः तल् । शाठ्ये वञ्चनायाम् । [राजनि॰

शठम्बा स्त्री शठ-अच् अम्बि-अच् कर्म॰ ब्रह्म॰ । अम्बष्ठायाम्

शड संघाते रोगे च अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट् इदित् । शण्डति अशण्डिष्ट । [शणार्थे हेमच॰ ।

शण दाने भ्वा॰ पर॰सक॰ सेट् । शणति अशाणीत् अशणीत्

शण पु॰ शण-अच् । स्वनामख्याते क्षुपभेदे हेमच॰ ।

शणघण्टिका स्त्री शणः घण्टेव तत्फलरवफलकत्वात् इवार्थे कन् । घण्टारवतुल्यफलायाम् शणपुष्प्यां र अनि॰ ।

शणपर्णी स्त्री शणस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । अश्वगन्धायाम् राजनि॰ । [शणे स्वार्थे क । तत्रैव ।

शणपुष्पी स्त्री शणस्येव पुष्पमस्याः ङीप् । (झ॰झने) वन॰

शणसूत्र न॰ शणाज्जातं सूत्रम् । शणजाते जाले अमरः ।

शणालुक पु॰शण इवालुकः । आरेवतवृक्षे (सोनालु) शब्दर॰

शणिका स्त्री शणवत्पुष्पमस्त्यस्याः ठन् । शणपुष्प्यां राजनि॰

शण्ड न॰ शडि-अच् । १पद्मादिसमूहे शब्दर॰ । २नपुंसके ३वृषे च त्रिकाण्ड॰ । [षण्डमपि तत्रा॰ तत्र पठितम् ।

शण्डिल पु॰ शडि-इलच् । शाण्डिल्यस्य पितरि मुनिभेदे

शण्ड न॰ शण-ड तस्य नेत्वम् । १[illegible] २[illegible] मेदि॰ [illegible] [illegible] ।

शत न॰ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

शतक त्रि॰ शत [illegible] । [illegible] ।

शतकुम्भ पु॰ शत [illegible] । [illegible] ।

शतकोटि पु० शतं कोटयोऽग्राणि यस्य । १वज्रे अमर । शतगुणिता कोटिः शाक० । २शतगुणितकोटिसंख्यायां स्त्री ।

शतक्रतु पु० शतं क्रतवोऽस्य । इन्द्रे अमरः ।

शतग्रन्थि स्त्री शतं ग्रन्थयोऽस्य । दूर्वायाम् राजनि० ।

शतघ्नी स्त्री शतं हन्ति हन-टक् । १अस्त्रभेदे "अयःकण्टकसञ्छन्ना शतघ्नी महती शिला" विजयरक्षित० । २वृश्चिकाल्यां ३करञ्जे च मेदि० ।

शततम त्रि० शतस्य पूरणः तमप् । शतसंख्यापूरणे ।

शततारा स्त्री शतगुणिता तारा शाक० । शतभिषानक्षत्रे ।

शतदन्तिका स्त्री शतं दन्ता इव सन्त्यस्य ठन् । नागदन्त्याम् राजनि० ।

शतद्रु पु० शतधा द्रवति-द्रु-कु नि० । नदीभेदे तन्नामनिरुक्तिर्यथा "पाशैः बुद्धिं तदा चक्रे नदीजलव्यतिरत । सोऽगच्छत् पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च । दृष्ट्वा स(वसिष्ठ) पुनरप्यर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा । चण्डग्राहवतीं भीमां तस्याः स्रोतस्यपातयत् । सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा । शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता । ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना । मर्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ" भा० आ० १७७ अ० ।

शतधा स्त्री शतं सन्धीन् धत्ते धा-क । १दूर्वायाम् । शत+प्रकार धाच् । २शतप्रकारे अव्य० ।

शतधामन् पु० शतं धामानि यस्य । विष्णौ जटा० ।

शतधार पु० शतं धारा अग्राणि यस्य । १वज्रे त्रिका० । २शतधारायुक्ते त्रि० "वसोः पवित्रमसि शतधारम्" यजुर्वेदः १।३६ । [२स्वर्गे च विश्व० ।

शतधृति पु० शतं धृतयोऽस्य । १इन्द्रे २ब्रह्मणि मेदि०

शतपत्र न० शतं बहूनि पत्राणि सुमस्तदलान्यस्य । १पद्मे अमर । २मयूरे ३सारसखगे ४दार्वाघाटखगे मेदि० ५राजकीरे हेमच० ।

शतपत्री स्त्री शतं पत्राणि दलान्यस्याः ङीप् । (सेवति) पुष्पवृक्षभेदे । स्वार्थे क । तत्रैव । [यात्मकग्रन्थभेदे ।

शतपथ पु० शतं पन्थानो यत्र अच्समा० । यजुर्वेदीयब्राह्मणा-

शतपथिक त्रि० शतपथं वेत्त्यधीते वा ठन् । शतपथब्राह्मणात्मकग्रन्थाध्यायिनि ।

शतपद न० शतं पदानि यत्र । ज्योतिषोक्ते अवकहडादात् आरभ्य नामकरणोपयोगिप्रथमवर्णसूचके १चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१७ पृ० दृश्यम् । शतं पादाः यस्याः पादुभाव समा० ङीप् पद्भावः । शतपदी २कीटभेदे (काणकोटार) स्त्री अमरः । ३शतमूल्यां राजनि० । [रत्नमा० ।

शतपद्म न० शतदलयुक्तं पद्मम् । १शतदलकमले २श्वेतपद्मे च

शतपर्वन् पु० शतं पर्वाणि ग्रन्थयो यस्य । १वंशे अमरः २इक्षुभेदे च "शतपर्वा भवेत् किञ्चित् कोषकारगुणान्वितः । विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः" भावप्र० । ३कटुकायां राजनि० । ४वचायां ५दूर्वायां च स्त्री ६भार्ग्यां मेदि० । ७कोजागरपूर्णिमायां शब्दरत्ना० । कप् । तत्र मेदि० दयते शब्दर० ।

शतपाद् स्त्री शतं पादा अस्याः पाद्भाव । कीटभेदे (काणकोटार) जटा० । [जटा० । २जलौकायां च शब्दर० ।

शतपादिका स्त्री शतं पादा मूलान्यस्याः कप् । १काकोल्यां

शतपुष्पा स्त्री शतं पुष्पाणि यस्याः । (शुलफा) १शाकभेदे (मौरी) २क्षुपभेदे च । कप् । तत्रैव ।

"शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातहृत् । रुच्यावस्तिहिता नेत्र्या बद्धविट् कृमिशुक्रहृत् । सपिच्छिशीतला तिक्ता दाहनुत् वातला लघुः" भावप्र० । किरातार्जुनीयग्रन्थकारके भारविकवौ पु० त्रिका० । [राजनि० ।

शतप्रसूना स्त्री शतं प्रसूनानि यस्याः । (शुलफा) शाक

शतप्रास पु० शतं प्रासा इव फलानि यस्य । करवीरवृक्षे अमर

शतभिषज् स्त्री शतं भिषज इव तारा यत्र । शततारात्मके अश्विन्यादिषु चतुर्विंशे नक्षत्रे । शतभिषाप्यत्र स्त्री

शतभीरु स्त्री शतं बहवो वियोगिनो भीरवो यस्याः ५त० । मल्लिकायाम् अमर तद्दर्शने हि बहुवियोगिनां कामोद्दीपनात् ततो भीरुत्वम् । [२मेचके च ।

शतमख पु० शतं मखा यज्ञा यस्य । १इन्द्रे हलायुधः ।

शतमन्यु पु० शतं मन्यवो यज्ञा यस्य शते दैत्येषु मन्युः क्रोधो वा यस्य । १इन्द्रे अमरः । २मेचके च ।

शतमान पु०न० शतेन मीयते मि-ल्युट् । १रूप्यपले २आढके ३शतपरिमिते च अमरः । [चिकित्सके ।

शतमारिन् पु० शतं मारयति मृ-णिच्-णिनि । विशिष्ट-

शतमुखी पु० शतं सुखानि यस्याः ङीष् । १संमार्जन्यां २शतसुखयुक्ते त्रि० ।

शतमूला स्त्री शतं मूलान्यस्याः टाप् । १दूर्वायां २स्तनामख्यातायां लतायाञ्च ङीबन्त अमरः । [भेदे अमरः ।

शतयष्टिक पु० शतं यष्टयो गुच्छा यस्य । शतगुच्छके हार-

शतरुद्रीय न० शतं रुद्रानधिकृत्य कृतो मन्त्र छ । १शु०यजुर्वेदोक्ते "नमस्ते रुद्र ! मन्यव" इत्यादिके रुद्राध्याये ।

शतरूपा स्त्री॰ शत रूपाण्यस्याः । १ब्रह्मणः पत्न्यां २तत्कन्यायां सावित्र्यां च "ततः स्वदेहतस्तस्य भिन्ना देहसमुद्भवम् । स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप । ततः स्वं देहसम्भूतामात्मजामित्यकल्पयत् । दृष्ट्वा ता व्यथितस्तावत् कामवाणार्दितो विभुः । उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् । ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्" मात्स्ये ३अ॰ ।

शतवीर्य्या स्त्री॰ शतं वीर्य्याणि यस्याः ५ब॰ । १श्वेतदूर्वायाम् २शतावर्य्यां ३कपिलद्राक्षायां च राजनि॰ ।

शतवेधिन् पु॰ शत विध्यति विध–णिनि । अम्लवेतसे अमरः

शतसहस्र न॰ शतगुणितं सहस्रम् शाक॰ । लक्षसंख्यायाम् ।

शतसाहस्र त्रि॰ शतं सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः । लक्षसंख्याते ।

शतह्रदा स्त्री॰ शत ह्रदाः शब्दायस्याः पृषो॰ ह्रस्व । १विद्युति अमरः । २वज्रे मेदि॰ ३दक्षकन्याभेदे वाक्पु॰

शताची स्त्री॰ शतमञ्चतीव पुष्पाग्रहणम् अञ्च् खल॰ ङीप् । १रात्रौ २शतपुष्पायाम् । शब्दच॰ ३दुर्गायाम् "भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि । मुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा । ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन् । कीर्त्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मां ततः" देवीमाहात्म्ये । [इन्द्रे च राजनि॰ ।

शताङ्ग पु॰ शतमङ्गान्यवयवा यस्य । १रथे अमरः २तिनिश

शतानन्द पु॰ शतमानन्दयति अण् । गौतमपुत्रे अहल्यागर्भजे १मुनिभेदे । स च जनकराजपुरोहितः । २देवकीनन्दने मेदि॰ ४ब्रह्मणि हेमच॰ ५विष्णुरथे त्रिका॰ । ६शतजनानन्दके त्रि॰ ।

शतानीक पु॰ शतमनीकानि यस्य । १व्यासशिष्ये मुनिभेदे २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे मेदि॰ । ३सुदासराजपुत्रे भाग॰ ९।२२ अ॰ ।

शतार न॰ शतमरा यस्य । वज्रे त्रिका॰ ।

शतारुस् न॰ शतं अरूंषि यत्र । कुष्ठभेदे "रक्तं श्याव सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम्" भावप्र॰ ।

शतायुस् त्रि॰ शतमायुर्वर्षकालोऽस्य । शतवर्षमितवयस्के "शतायुर्वै पुरुष" श्रुतिः ।

शतावरी स्त्री॰ शतमावृणोति आ+वृ–अच् गौरा॰ ङीष् । १शतमूल्याम् अमरः । "शतावरी गुरुः शीता तिक्ता रुद्या रसायनी । मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्रा गुल्मातिसारजित् । शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोथजित्" भावप्र॰ । २इन्द्रभार्य्यायां शब्दच॰ । ३सम्यां त्रिका॰ । [विवर्त्त विनि । तत्रैव । शतावर्त्तिन् ।

शतावर्त्त पु॰ शतमावर्त्ता यस्य । विष्णौ हेमच॰ । शतधा

शताह्वा स्त्री॰ शतं शतमूली शतपुष्पा वेति आह्वा यस्याः मध्यपदलोपः । १शतमूल्यां राजनि॰ २शतपुष्पायाञ्च जटा॰

शतिक त्रि॰ शतेन क्रीत, तस्य विकारः तस्येदं वा ठन् । १शतेन क्रीते पदार्थे । २तद्विकारे ३तत्सम्बन्धिनि च । शतमस्मै वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते ठन् । ४इन्द्रादिदेवेभ्य शतदानसम्प्रदाने । पक्षे यत् शत्य तत्रार्थे । [त्येष क्रीताद्यौ शतिकवल्लार्थे ।

शत्य त्रि॰ शतेन क्रीत शतिकशब्दवत् यत् । शतसंख्यातद्र॰

शत्रु पु॰ शद–रुन् । १रिपौ राज्ञः २विषयानन्तरस्थे नृपे अमरः ३ज्योतिषोक्ते लग्नावधिकषष्ठस्थाने ४कामादिषु च । ५शातके त्रि॰ । [लक्ष्मणानुजे २रिपुनाशके त्रि॰।

शत्रुघ्न पु॰ शत्रून् हन्ति हन–क । दशरथात्मज सुमित्रागर्भजे

शद शातने गीर्णतायां भ्वा॰पर॰अक॰अनिट् लृदित् । शीयते अशदत् । शत्स्यति ।

शद गतौ भ्वा॰पर॰सार्वधातुके आत्म॰ सक॰अनिट् । शीयते

शद पु॰ शद–अच् । फलमूलादौ सिद्धान्तकौ॰ ।

शद्रि पु॰ शद–क्रि । १मेघे २जिष्णौ मेदिनी॰ ३शर्करे उणा॰

शद्रु त्रि॰ शद–क्रु १पतनकर्त्तरि २गन्तरि च ।

शनकावलि(ली) स्त्री॰ शनैः कायति कै–क पृषो॰ तेषामावलिरिव वा ङीप् । शनविधल्लार॰ शब्दच॰ ।

शनपर्णी स्त्री॰ शणस्येव पर्णान्यस्याः पृषो॰ णस्य न । कटुक्याम् शब्दच॰ ।

शनि पु॰ शो–अनि किच्च । १सूर्य्यपुत्रे छायागर्भजाते ग्रहभेदे "शनिर्विकृष्ट इन्द्रनीलवर्णः पङ्गुर्दाम्भिकपाशुधारो दीर्घाङ्गः कृशः प्रलम्बोदरः। कुर स्त्रीवर्त्ती शिरोऽतिरोमकरः स्निग्धदीर्घनीलनोचना" । नील॰ ताज॰ । "मन्दोऽलसः कपिलदृक्कृशदीर्घगात्रः स्थूलद्विजः परुषरोमकचोनिलात्मा" बृहज्जा॰ । २तत्स्वामिकदिने च "शनौ बध्या विशामीनात्" ज्यो॰ त॰ । [शारे ।

शनिवार पु॰ शनिस्वामिकोवारः । सूर्य्यादिवारमध्ये सप्तमे

शनैश्चर पु॰ शनैश्चरति चर–अच् । शनिग्रहे तस्य ग्रहाणां मध्ये सर्वोपरिकक्षस्थितत्वात् बहुकालेनैकैकराशिभोगात् मन्दगमित्वम् । [अमर ।

शनैस् अव्य॰शण–डैसि पृषो॰ णस्य न । मन्दे २धरीधर्य्ये च

शंस इच्छायां स्तुतौ कथने च भ्वा० पर० सक० सेट् क्त्वा वेट्। शंसति अशंसीत्। [शपति ते अशाप्सीत्।

शप आक्रोशे वा भ्वा० पक्षे दिवा० उभ० सक० अनिट्। शपति ते

शपथ पु० शप–अथन्। सत्यताकरणाय दिव्यभेदकरणे यथा एतद् यदि मिथ्या स्यात् तदा मे एतदनिष्टं स्यादित्यादि

शपन पु० शप–ल्युट्। १शपथे अमरः। २गाली त्रिका०।

शप्त त्रि० शप–क्त। १अभिशापप्राप्ते २शपथप्राप्ते ३तृणभेदे पु० शब्दच०। [च मेदि०।

शफ न० शम–अच् पृषो० मस्य फः। १गवादीनां खुरे २वृक्षमूले

शफर पुंस्त्री० शफं राति रा–क। (पुंटी) मत्स्यभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्।

शफराधिप पु० ६त०। इल्लिशमत्स्ये त्रिका०। [शब्दय त।

शब्द शब्दकरणे अ० चु० उभ० सक० सेट्। शब्दयति ते अश०

शब्द पु० शब्द–घञ्। १ध्वन्यात्मके २वर्णात्मके च श्रोत्रेन्द्रियग्राह्ये आकाशस्य गुणभेदे।

शब्दग्रह पु० शब्दं गृह्णाति ग्रह–अच्। १श्रोत्रेन्द्रिये कर्णे अण् ६त०। २शब्दग्राने।

शब्दतन्मात्र न० कर्म०। सांख्यमतसिद्धे आकाशकारणे सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२८ पृ० दृश्यम्।

शब्दन त्रि० शब्द–ल्यु। शब्दकारके अमरः।

शब्दब्रह्मन् न० शब्दात्मकं ब्रह्म। १वेदात्मके २स्फोटात्मके च नित्ये शब्दरूपे ब्रह्मणि। [१वाणभेदे २अर्जुने त्रिका०।

शब्दभेदिन् पु० शब्दानुसारेण भिनत्ति लक्ष्यम् भिद–णिनि।

शब्दवेधिन् पु० शब्दानुसारेण विध्यति लक्ष्यं विध–णिनि। १वाणभेदे २अर्जुने च धनञ्जय०।

शब्दशक्ति स्त्री ६त०। शब्दानामर्थावबोधकतारूपे अभिधालक्षणादौ वृत्तिरूपे सामर्थ्ये।

शब्दाधिष्ठान न० ६त०। कर्णे हेमच०।

शब्दानुशासन न० अनुशिष्यतेऽनेन अनु+शास–ल्युट् ६त०। शब्दसाधुतासाधके व्याकरणे। "अथ शब्दानुशासनम्" महाभाष्यम्।

शब्दालङ्कार पु० शब्दमात्रगतोऽलङ्कारः। अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धेऽनुप्रासादौ अलङ्कारे। अलङ्कारशब्दे तद्भेदादिकं दृश्यम्।

शब्दित त्रि० शब्द–क्त। आहूते।

शम शान्तौ अक० शान्तीकरणे सक० दि० शमा० पर० सेट्। शाम्यति इरित् अशमत्–अशमीत्। उदित् क्त्वा वेट्। शान्तः। शमयति शामयति।

शम आलोचने चु० उभ० सक० सेट्। शामयति ते शमयति ते अशीशमत् त।

शम पु० शम–घञ्। १शान्तौ अन्तरिन्द्रियदमने अमरः। २मोक्षे त्रिका० ३पाणौ राजनिघ०। ४उपचारे राजनि०।

शमथ पु० शम–अथच्। १शान्तौ अमरः। २मन्त्रिणि मेदि०।

शमन पु० शमयति शम–णिच्–ल्यु। लोकानां पुण्यापुण्यफलदानेन दण्डकारके १यमे अमरः। शम–णिच्–भावे ल्युट्। २शान्तीकरणे न०। ३यज्ञार्थपशुघाते अमरः ४चर्वणे धरणिः ५हिंसायां हेमच० ६मृगभेदे शब्दच०।

शमनस्वसृ स्त्री ६त०। यमुनायाम् अमरः।

शमल न० शम–कलच्। १विष्ठायाम् अमरः। २पापे संक्षिप्त०

शमि(मी) स्त्री शम–इन् वा ङीप्। (शांइ) १वृक्षभेदे "शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः। कफकासश्वासकुष्ठार्शःकृमिजित् स्मृता" भावप्र०। २शिम्बायाम् (शुंटि) हेमच०। ३वाकुच्यां मेदि०।

शमिन् त्रि० शाम्यति शम–घिनुण्। शान्ते।

शमीक पु० शम–बा० ईकन्। मुनिभेदे। [२विप्रे च शब्दच०।

शमीगर्भ पु० शमीगर्भं आधारत्वेनास्त्यस्य अच्। १वह्नौ

शमीधान्य न० शमी शिम्बैव धान्यम्। शिम्बात्मके माषमुद्गादौ धान्ये अमरः।

"शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बा तराः सूप्याश्च वैदलाः। वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः। वातलाः कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमाः। ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारकाः"। मुद्गमसूरयोरनाध्मानकारित्वमन्यवैदलापेक्षया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारित्वदर्शनात्" भावप्र० "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते। पुराणं वातलं रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु। यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चाभिनवा हिताः। पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मताः" राजवल्लभः।

शमीपत्री स्त्री शम्या इव पत्त्रमस्याः ङीप्। लज्जालुलतायां जटा०।

शमीर पु० अल्पा शमी अल्पार्थे र "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इति भाष्योक्तेः पुंस्त्वम्। क्षुद्रायां शम्याम् अमरः।

शम्पा स्त्री शं पाति पा–क। विद्युति अमरः।

शम्पाक पु० शं शिवं पाके फले वा यस्य। १आरग्वधे अमरः। २विपाके ३यावके च हेमच०।

शम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। शम्बति अशम्बीत्।

शम्ब पु० शम्ब–अच्। १वज्रे २मुषलाग्रस्थितलौहे मेदि०। ३लौहकाञ्च्यां हेमच०। ४अनुलोमकर्षणे भरत। ५दरिद्रे च शब्दरत्ना० ६भाग्यवति त्रि० शब्दार्णव।

शम्बर न० शम्ब–अरन्। १जले २धने ३व्रते रत्नमा०। ४चित्रे च ५बौद्धव्रतभेदे हेमच०। ६मृगभेदे ७दैत्यभेदे पु० मेदि० ८मत्स्यभेदे ९पर्वतभेदे १०जिनभेदे पु० विश्व। ११युद्धे पु० १२श्रेष्ठे त्रि० धरणि १३चित्रकवृक्षे १४लोध्रे १५अर्जुनवृक्षे च पु० राजनि। [राजनि०।

शम्बरकन्द पु० शम्बर इव कन्दो यस्य। वाराहीकन्दे

शम्बरचन्दन न० ६त०। शम्बरपर्वतजात चन्दनभेदे राजनि०

शम्बरसूदन पु० शम्बरमसुरं सूदयति छिनत्ति सूद–ल्यु। कामदेवे हला० तद्धननकथा हरिव० १६२।१६४ अ० दृश्या।

शम्बरारि पु०६त०। कामदेवे अमर। शम्बररिप्वादयोऽप्यत्र।

शम्बरी स्त्री शम्बर जल बाहुल्येनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १आखुपर्ण्यां मेदि०। २मायायां शब्दर०।

शम्बल पु०न०शम्ब–कलच्। १कूले २पाथेये ३मत्सरे च मेदि०

शम्बाकृत त्रि० शम्ब सकृदनुलोमं कृष्यते शम्ब+कर्षणार्थे डाच्+कृ–क्त। अनुलोमेन द्विराकृष्टे क्षेत्रे अमर।

शम्बु(म्बू) पु स्त्री० शम्ब–उन् कू वा। १जलशुक्तौ (शामुक) हेमच० स्वार्थे क। तत्रार्थे। संज्ञायां कन्। गजकुम्भान्तभागे च। रामायणप्रसिद्धे शूद्रतापसे, शङ्खे हेमच० दैत्यभेदे च पु०।

शभ त्रि० शमस्त्यस्य शम्+भ। कल्याणयुक्ते।

शम्भल पु० शम्भ कल्याणदायकं तीर्थं लाति–ला क। १ग्रामभेदे यत्र कल्की भविष्यति तस्मिन्। २कुट्टिन्यां स्त्री अमर गौरा० ङीष्।

शम्भु पु० शम्+भू–डु। १महादेवे अमर। २ब्रह्मणि ३अर्हे मेदि० ४विष्णौ हला० ५सिद्धे शब्दर०। ६श्वेतार्के शब्दर०। [शम्भुसुतादयोऽप्यत्र।

शम्भुतनय पु० ६त०। १गणेशे २कार्त्तिकेये च शब्दमा० श

शम्भुप्रिया स्त्री ६त०। १आमलक्यां हेमच० २दुर्गायाञ्च।

शम्भुवल्लभ न०६त०। १श्वेतपद्मे राजनि० २महादेवप्रिये च

शम्या स्त्री शम यत् टाप्। १युगकीलके अमर। २दक्षहस्त दत्ततालभेदे सङ्गीतदा०। [४निद्रायां ५पक्षे च विश्वः।

शय पु० शी अच्। १हस्ते अमर। २सर्पे ३शय्यायां मेदि०

शयथ पु० शी–अथच्। १अजगरसर्पे २मृत्यौ ३निद्रालौ त्रि० हेमच०। ४वराहे ५मत्स्ये च पु स्त्री० शब्दचिन्तासार।

शयन न० शी–ल्युट्। १निद्रायां २शय्यायाम् अमर ३मैथुने च मेदि०।

देवभेदे शयनकालभेदादि वामनपु० १६अ० उक्तं यथा "मिथुनाभिगते सूर्ये शुक्लपक्षे तपोधन!। एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत्। शेषाहिभोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम्। कृत्वोपवीतकञ्चैव सम्यक् संपूज्य च द्विजान्। अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः। लब्ध्वा पीताम्बरधरः स्वस्ति निद्रां समानयेत्। त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे। कदम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते। चतुर्दश्यां ततो यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले। सौवर्णपङ्कजकृते सुखास्तीर्णोपधानके। पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे। वैयाघ्रे च जटाभारं समुद्ग्रथ्यान्यचर्मणा। ततो दिवाकरो राशिं संप्रयाति च कर्कटम्। ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम्। ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेऽनघ!। तल्पे स्वपिति देवानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम्। विश्वकर्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता। विनायकश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यामपि धर्मराट्। षष्ठ्यां स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्यां भगवान् रविः। कात्यायनी तथाष्टम्यां नवम्यां कमलालया। दशम्यां भुजगेन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजनाः। एकादश्यान्तु कृष्णायां साध्या ब्रह्मन्! स्वपन्ति हि। एष क्रमस्ते गदितो निशायां शयने मुने!। स्वपत्सु तेषु देवेषु प्रावृट्काल समाययौ"।

अथ लोकानां शयनप्रकारादि प्रदर्श्यते

"उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च। भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत्। शुचि देशं विविक्तन्तु गोमयेन तु लेपयेत्। प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत सदा बुधः। प्राक्शिराश्च स्वपेद्विद्वान् अथ वै दक्षिणाशिराः। स्वपेदुदक्शिरा नैव तथा प्रत्यक्शिरा न च। न चान्तर्धानहीने तु न तिलेषु च [illegible]। शून्यालये श्मशाने तु एकवृक्षे चतुष्पथे। महादेवगृहे चापि मातृवेश्मनि न स्वपेत्। न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा। दर्भेषु च विना दोषां न स्वपेच्च कथञ्चन। धान्यगोष्ठे च विप्राणां गुरूणाञ्च तथोपरि। नाशुचौ पर्णकोष्ठे तु नाशुचि[illegible] तथा। दिने सन्ध्ये न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तक

आकाशे सर्वते शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा। न तु द्वारे-ऽस्थमाकीर्णे नार्द्रपादस्तथापितः। पालाशे शयने नैव पञ्चदारुकृते न च। न दग्धे विद्युता चैव वल्लिसुप्ते खले तथा। न स्वपेत् सन्ध्ययोर्नित्य न भिन्नासने कटे। यत्र स्वपन् नरो नित्यं सुखसौख्य परत्र भाक्। प्रत्यये च भवेद्दुःखी मृतो नरकमश्नुते" वह्निपु०। दिवा स्वप्ने शय्या न पातनीया सूर्योदयात् पूर्वमुत्तोलनीयेत्याह स्मृतिः "भास्करादृष्टशय्यानि नित्याग्निसलिलानि च। सूर्याश्वलोकिदीपानि लक्ष्म्या वेश्मानि भाजनम्। आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलु। आत्मनः शुचि-रेतानि न परेषां कदाचन"। न कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथाऽऽतिथ्यानुपपत्तेः रघु०। व्यासः "शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके। प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा बुधः। माङ्गल्यं पूर्णकुम्भञ्च शिरःस्थाने निधापयेत्। वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः"। गर्गः "स्वगेहे प्राक्शिराः शेते आयुष्ये दक्षिणाशिराः। प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः" मार्कण्डेयपु० "प्राक्शिरःशयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे। पश्चिमे प्रबला चिन्ता हानि मृत्युं तथोत्तरे" तथा "नम-स्कृत्याव्यय विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि" मार्कण्डेयपु० "शून्यागार श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे। महादेव-गृहे चापि शर्करालोष्ट्रपांशुषु। धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि। न चापि भग्नशयने नाशुचौ ना-शुचिः स्वयम्। नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरम-स्तकः। नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा"। न स्वपेदित्यर्थः आ० त०। "भुक्त्वा च विधिवन्-मन्त्रैर्हंसो भुक्त्वाऽथविष्टकम्। ससुहृद्बान्धवजनः स्वपेत् शुष्कपदा निशि। नोत्तराभिमुखः स्वप्यात् पश्चिमाभि-मुखो न च। न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित्। न शीर्णायान्तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि। नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन" कौर्मपु० १८अ० "क्षतपादादिशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही। गच्छेत् शय्यां मयन्त्वाञ्च अथवा दारु-निर्मिताम्। शाल्मलस्य कदम्बस्य नीपमन्दारयोस्तथा च। किंशुकस्य वटस्याथ तथा कुशमयस्य च। आरो-हणात् भवेत् पापं तस्मात्तेषु न च स्वपेत्॥ मरोह शय्या स्त्रसेर्वा सर्पेषे परमेश्वरि॥ न शुक्ले नापविले च न दर्पे न च भूतले। तविशायां तथा वस्ते शय्या-भावे स्वपेद्गृही। स्वपेत्तु पट्टवस्त्रे च कलङ्को कम्ब-लेषु च" मत्स्यपु० ४४प०। "स्वामानदौ सुसुप्तानस्तान् द्विद्पार्श्वे च दक्षिणे। ततस्तद्द्विगुणान्२२ वामे पश्चात् स्वप्यात् यथासुखम्। वामदिशायामनलो नाभे-रूर्ध्वोऽस्ति जन्तूनाम्। तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्त प्रपाकार्थम्" भावप्र०। [तत्रैव।

शयनीय न० शी-आधारे अनीयर्। शय्यायाम् स्वार्थे क।

शयनैकादशी स्त्री ६त०। आषाढशुक्लैकादश्याम्।

शयालु त्रि० शी-आलुच्। निद्राशीले अमरः। २अजगरे, ३कुक्कुरे च पु० हारा०। [द्राया म०।

शयित त्रि० शी-कर्त्तरि क्त। १निद्रिते। भावे-क्त। नि-

शयु पु० शी-उ। १अजगरे सर्पे अमरः। उमन्। शयुनो-ऽप्यत्र उणादिको०।

शय्या स्त्री शी-आधारे क्यप्। १खट्वायाम् अमरः। भावे क्यप्। २शयने ३गुम्फने मेदि०। "त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा। भूशय्या बृंहणी दृष्या काष्ठपट्टी तु वातला"। "भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी। सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम्। श्रमानिलहरं दृष्यं विपरीत मतोऽन्यथा" भावप्र०। शयनविधानं यथा "क्षतपादाद्यशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही। गच्छेत् शय्यामस्फुटितामेव दारुमयीं नृप!। नाति-शाला न वै भग्ना नासमा मलिना न च। न च जन्तुमयी शय्यामधिगच्छेदनास्तृताम्"। विष्णुपु० ३अंशे ११अ०।

शर न० शॄ-अच्। १जले २शरे ३दधिदुग्धाग्रसारे पु० मेदि०। ४इषुसाधने तृणभेदे पु०। "भद्रमुञ्जः शरो बाणस्तेजनश्चक्षुवेष्टनः। मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूल-दर्भः सुमेधसः। मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा। दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित्। दोषत्रय-हरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते" भावप्र०। भावे अप्। ५हिंसायाम्।

शरकाण्ड पु० ६त०। १शरस्तम्बे २तन्निर्मितकवाचे च।

शरज न० शरात् दधिदुग्धसारात् जायते जन-ड। १हैयङ्ग-वीने हेमच०। शरवणे जात २कार्त्तिकेये पु०। अग्नि कुमारशब्दे ५४३पृ० दृश्यम्।

शरजन्मन् पु० शरवणे जन्म यस्य। कार्त्तिकेये अमरः।

शरट पु० शॄ-अटन्। १कृकलासे अमरः। २कुसुम्भशाके च भरतः

शरण न० शॄ-ल्युट्। १गृहे २रक्षके अमरः। ३रक्षणे ४वधे

मेदि०। ५घातके शब्दच०। ६प्रसारण्यां स्त्री शब्दर०टाप्।

शरणागत त्रि० शरणमागतः आ+गम–क्त। शरणापन्ने।

शरणापन्न त्रि० शरणमापन्नः आ+पद क्त। शरणमागते।

शरणार्थिन् त्रि० शरणमर्थयते अर्थ–णिनि। शरणकामे।

श(स)रणि(णी) स्त्री शृ(सृ)–अनि वा ङीप्। १पथि, ङीबन्तस्तु २प्रसारण्यां शब्दर०। ३अयन्त्यां स्त्री शब्दर०। ४पङ्क्त्याम् अजयः।

शरण्ड पु० शृ–अण्डच्। १खगे कामुके शब्दरत्ना०। २धूर्त्ते ३शरटे ४भूषणभेदे मेदि०। ५चतुष्पादि संक्षिप्तसा०।

शरण्य त्रि० शरणाय साधुः यत्। १शरणागतत्राणकरण-योग्ये २दुर्गायां स्त्री।

"विपाग्निभयघोरेषु शरणं शरणाद् यतः। शरण्या तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते" देवीपु०।

शरण्यु पु० शृ–अन्यु। १मेघे २वाते च विश्वः। [शब्दर०

शरत्कामिन् पु० शरदं कामयते कम-णिनि। कुक्कुरे

शरत्पद्म न० शर इव शुभ्रं पद्मम्। श्वेतपद्मे राजनि०।

शरत्पर्वन् न० ७त०। कोजागरपूर्णिमानिमित्तोत्सवे जटा०।

शरद् स्त्री शॄ–अदि। १वत्सरे, २आश्विनकार्त्तिकमासात्मके ऋतौ च अमर०। तद्धर्मादिगुणा भावप्र० उक्ता यथा "वर्षासु नाभसं वारि सेवतो(?)द्भमेव वा। सर्वं शरदि हेमन्ते तडागं सारसन्तु वा"। शरद् चामभिद्रम्ल(?) वसु तत् परिकीर्त्तितम्। हैमन्तिकमन्नं स्निग्धं बल्यं हृद्यं हितं गुरु" राजव०। तत्रोत्तरवायुसेवनं हितं यथा "वसन्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिमः। उत्तरः शारदे काले पूर्वो हेमन्तशैशिरे" राजनि०। ऋतुशब्दे दृश्यम्। "शरदृतुस्तु वैद्यकमते भाद्राश्विनमासात्मकः। तत्र वर्णनीयानि चन्द्रपटुता जलशुक्लता अगस्त्य० हंस० वृषः" कविकल्प०।

शरधि पु० शरा धीयन्तेऽत्र धा–आधारे कि। तूणे हेमच०

शरपुङ्खा स्त्री शरस्येव पुङ्खो यस्याः। नीलीवृक्षाकृतौ काण्ड-पुङ्खाख्ये "शरपुङ्खा यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहा। तिक्ता कषाया कासास्रज्वरश्वासहरी लघुः" भावप्र०।

शरभ पु० शृ–अभच्। "अष्टपादूर्द्ध्वनयन ऊर्द्ध्वपादचतुष्टय" इत्युक्तलक्षणे १मृगभेदे अमरः। २करभे, ३वानरभेदे अमरः। ४उष्ट्रे च जटा०। ४शिशुपालपुत्रभेदे भा० आश्व० ८३ अ०। ५दानवभेदे भा० आ० ६५ अ०। "अष्टपादूर्द्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः। स सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम्। तं मुनिः शरभं चक्रे बलोत्कटमरिन्दमम्। ततः स शरभो वन्यो मुने शरभमपश्यत्। दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं क्रूरं सत्त्वाद्रूप(?)-मात्। स एवं शरभस्थाने संन्यस्तो मुनिना तदा। मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्तवान्। तत शरभ-सन्त्रस्ताः सर्वे मृगगणास्तदा। दिशः सम्प्राद्रवन् राजन्! भयाज्जीवितकाङ्क्षिणः। शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः। फलमूलाशनं कर्त्तुं नैच्छत् स पिशिता-शनः। ततो रुधिरतर्षेण बलिना शरभोऽन्वितः। इयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः। ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा। विज्ञाय च महाप्राज्ञो मुनिः श्वानं तमुक्तवान्। श्वा त्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः। व्याघ्रान्नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमा-गतः। सिंहस्त्वं बलमापन्नो भूयः शरभतां गतः। मया स्नेहपरीतेन विसृष्टो न कुलान्वयः। यस्मादेवम-पापं मां पाप! हिंसितुमिच्छसि। तस्मात् स्वयोनि-मापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि। ततो मुनिजनद्वेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः। ऋषिणा शरभः शप्तस्तद्रूपं पुन-राप्तवान्" भा० शा० ११७अ०।

शरभू पु० शरे शरवणे भवति भू–क्विप्। कार्त्तिकेये हेमच०

शरमय त्रि० शरस्य विकारः मयट्। शरजाते पदार्थे।

श(स)रयु(यू) स्त्री शृ–(सृ)–अयु वा ऊङ्। अयोध्या-नगरीनिकटवाहिन्यां नद्याम्। तस्या भवः अण् नि०। शा(सा)रव तत्र भवे त्रि० अमर०।

श(स)रल त्रि० शृ(सृ)–अलच्। १ऋजौ, २अकुटिलचित्ते (सरल) ३वृक्षभेदे च। [त्रिकोणे।

शरवणोद्भव पु० शरवणस्य उद्भव० उत्पत्तिस्थानमस्य। का-

शरव्य न० शरव शराभिध्याये हितं शरु+यत्। लक्ष्ये, शरस्य वेधनायोद्देश्ये अमर०।

शराटि(ड)(लि) स्त्री शरमतुमत्स्य अटति अट–इन् पृषो० टस्य डो लो वा। (शराल) पक्षिभेदे अमरः।

शराभ्यास पु० ६त०। बाणमोचनशिक्षायाम् अमरः।

शरारु त्रि० शृ–आरु। हिंस्रे अमर०। [अण्। धनुषि जटा०

शरारोप पु० शराः आरोप्यन्तेऽत्र आ+रुह-णिच्।

शराव पु० शरं दध्यादिकारसवति अव–अण्। १मृण्मये पात्रभेदे, (सरा) अमरः। २कुडवद्वयपरिमाणे च वैद्यकम्।

शरावती स्त्री शराः सन्त्यस्याम् मतुप् मस्य व० पूर्वदीर्घश्च। नदीभेदे अमर०।

शराश्रय पु० ६त०। तूणे हेमच०।

शरासन पु० शरा अस्यन्तेऽनेन अस–ल्युट् । १धनुषि अमरः । शराणामासनम् । २तूणे च ।

शरिमन् पु० शॄ–उणा० इमनिच् । प्रसवे सि०कौ० ।

शरी स्त्री शीर्य्यते शॄ–ई । एरकाख्ये भावप्र० ।

शरीर न० शॄ–ईरन् । प्रतिक्षणं शीर्य्यमाणे १देहे । तस्य अङ्गप्रत्यङ्गभेदा भावप्र० उक्ता यथा “गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंक्रमः । प्रकृतिः स-विकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् । कालेन वर्द्धितो गर्भो यद्यङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते” । अङ्गोपाङ्गयुतः अङ्गाङ्गोपाङ्गः । “तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा उच्यन्ते यतः । प्रत्यङ्गादपि शीयन्ते शिरांसि । अस्थीनि यततः । आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः । तत्रालमंसमुक्तं च ललाटं भ्रूयुगं तथा । नेत्रद्वयं तयोर्मध्ये वर्त्तेते द्वे कनीनिके । दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी । पक्ष्माण्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छष्कुलीद्वयम् । पालिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता । ओष्ठाधरौ च सृक्किण्यौ मुखं तालु हनुद्वयम् । दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुकस्तथा । द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया मूर्द्धा विधार्य्यते । तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे । तस्योपरिगतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वधः । कफोणि-युग्मं तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा । मणिबन्धौ तले हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश । नखाश्च दश ते ख्याता दश प्रोक्ताः प्रकीर्त्तिताः । चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे । स्तनौ पुंवत्तया नार्य्याः विशेष उभयोरयम् । यौवनागमने नार्य्याः पीवरौ भवतः स्तनौ । गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ । हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् । जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति । आशयस्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् । अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि” । चेतनास्थानमुत्तममित्यस्याभिप्रायः “खेचलोमनखाग्रं च मलं, द्रव्यगुणैर्विना” इत्युक्तत्वात् चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थानमुक्तम् तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थानमिति “कक्षयोर्वक्षसः सन्धौ अमुष्मी समुदाहृते । कक्षे उभे समाख्याते ययो ज्ञाते च वङ्क्षणौ । उदरं पञ्चमञ्चाङ्गं षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम् । सपृष्ठवंशं तु तथा सप्तमं प्रष्ठकम् । उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि ज्ञानीहि यत्नतः । शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादधः । रक्तवाहिसिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः । हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेनजः । अधो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यकृतः स्थितिः । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहिसिरामूलं तृष्णाच्छादनकं मतम्” । क्लोम तिलकम् एतत् वातरक्तजम् । अत्र वृद्धवाग्भटः “रक्तादग्निकसंपक्कात्क्लोमजः” इति “पित्तशोणितयोः सारादुक्कयोर्युगलं भवेत् । तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः । उक्ताः शाङ्गास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्यानि सूरिभिः । अर्द्धव्यामेन लोमानि योषितोऽन्यानि निर्दिशेत् । कण्डरा कटौ चापि त्रिक वस्ति च वङ्क्षणौ । कण्डराणां शरीरे स्यात् स्थानं तत् वीर्य्यमूत्रयोः । स एव गर्भस्याधानं कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रियाः । शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । वृषणौ भवतः सारात्कफासृग्मांसमेदसाम् । वीर्य्यवाहिसिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ । गुदस्य मानं सर्वस्य सार्द्धं चतुरङ्गुलम् । तत्र स्युर्वलयस्तिस्रः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः । प्रवाहिणी भवेत् पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता । उत्सर्जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता । तस्याधः संवरणी स्यादेकाङ्गुलसमा मता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं तु वर्त्तुर्दर्दस्य मतम् । मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः । पुंसः प्रोथौ स्फुतौ यौ तु तौ नितम्बौ च योषितः । तयोः ककुन्दरे ख्याते सक्थिनी सक्थिसम्भवम् । तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम् । जङ्घे द्वे घुण्टिके पार्ष्णीतले च प्रपदे तथा । पादाङ्गुलयश्च दश तासां नखा दश” ।

शरीरक पु० शरीर कायति आत्मत्वेनाभिमन्यते कै–क । जीवे । स्वार्थे वुञ् । शारीरकोऽप्यत्र ।

शरीरज पु० शरीरात् जायते जन–ड । १रोगे २कामदेवे ३पुत्रे च धरणिः । ४देहजातमात्रे त्रि० ।

शरीरावरण न० शरीरमावृणोति आ+वृ–युच् । देहव्यापिनि १चर्म्मणि राजनि० । २देहावरके त्रि० । ल्युट् । ३देहाच्छादने न० ।

[शटा० ।

शरीरिन् पु० शरीरमात्माभिमानाश्रयत्वेनास्त्यस्य इनि । जीवे

शरु पु० शॄ–उन् । १क्रोधे २वज्रे मेदि० । ३बाणे हेमच० । ४आयुधे च शब्दरत्ना० ।

शरेष्ट पु० शृणाति कामिनं शॄ–अच् शरः कामः तस्य इष्ट इष–क्त । आम्रे जटा० ।

शर्करक पु० शर्करायाः रसः अण् इत्यभावः शर्करः रस इव कायति मधुरत्वात् कै–क । मधुरजम्बीरे राजनि० ।

शर्करजा स्त्री शर्करात् जायते जन–ड । सितखण्डे राजनि०

शर्करा स्त्री शॄ–करन् कस्य नेत्त्वम् । १खण्डविकारे (चिनि) अमरः । २उपलखण्डे ३कर्परखण्डे च (खापरा) मेदि० । शर्कराः सन्त्यस्य मतुप् तस्य लुक् । ४तद्युक्तशर्करायुते देशे अमर । ५रोगभेदे अश्मरीशब्दे ४८९ पृ० दृश्यम् । ६शकले च मेदि० । शर्कराभेद गुणा राजनि० उक्ता यथा "स्निग्धा पक्वकशर्करा हितकरी शीते च सर्वेऽरोचके चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा रुच्या च वर्णोज्ज्वला । तथा तृप्तित्वप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला स्निग्धा कान्ति शरीरपाकजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित्" "यावनाली हि-मालजा हिमाली हिमशर्करा । क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजा जलबिन्दुजा । हिमजा शर्करा शौल्या शीता तिक्ताऽतिपिच्छला । वातघ्नी सारिका रुच्या दाहपि-त्तापहारिणी । "शीतलान्याकर्करजा माध्वी च मधु-शर्करा । माक्षिका शर्करा प्रोक्ता सितखण्डश्च ख-ण्डक" । सितखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशन । कुष्ठघ्नपक्वश्वासहिक्कापित्तास्रदोषनुत् । यवासशर्करा रम्या सुधामोदकमोदक" । तवराज खण्डसार खण्डजा खण्डमोदकः" । "मत्स्यण्डीका खण्ड-सिता गुणश्रेष्ठा यथोत्तरम् । विमला शीतला स्निग्धा गुर्व्यः स्वादुतराः सराः । वृष्यास्त्वाक्षत शोषरक्तपित्तानिलापहाः । मत्स्यण्डी माक्षिकी बल्या कषाया वातजित् गुरुः । खण्डः गुरु सरं वृष्यं वातघ्न बलबुद्धिदम् । सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा" । पथ्यापथ्यविवेके "शर्करा ज्वरपित्तास्रतृड्मूर्च्छा-छर्द्दितृषापहा । तृष्णाघ्नश्वराजस्तु ज्वरदाहास्रपित्त-हृत् । चविका फाणितगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिताः । निर्मला उत्तरोत्तरा ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम् । यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा" राजवल्लभः । "यदिक्षु-विकताद्यं घनीतं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहनित् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सु-शीता शुक्रकारिणी । भवेत्पुष्पसिता शीता रक्तपित्त-हरी गुरुः । शर्कराशीतारक्तदाहरक्तगुरुरा स्निग्धा । यथा यथैषां नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहशीतानि शैत्यानि रसलघु तथा तथा" भाव०प्र० गुणपन्थे ।

शर्कराचल पु० दानार्थं कल्पिते शर्कराकृत पर्वते । तद्विधिः हेमा० दा० पद्मपुराणे उक्तो यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य प्रदा-नाद्विष्ण्वर्करुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा । अष्टभिः शर्कराभारै रुत्तम स्यान्महाचल । चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भारा-भ्यामधर स्मृत । भारेण चार्द्धभारेण कुर्याद् य स्वल्पवित्तवान् । विष्कम्भपर्वतान् कुर्यात् तृतीयांशेन मानव । धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्यामरसंयुतम् । मेरो-रुपरि तद्वत् स्याद् हैमतरुत्रयम् । मन्दारः पारिजा-तश्च तृतीय कल्पपादप । एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वे-ष्वपि निवेशयेत् । हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिम-भागयोः । निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले । मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्त्र सदा भवेत् । गन्धमादन-शृङ्गे च धनद स्यादुदङ्मुख । प्राङ्मुखो वेदमूर्त्तिश्च हंस स्याद्विपुलाचले । हैमी सुपार्श्वे सुरभी दक्षिणा-भिमुखी भवेत् । धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमखादिकम्" ।

शर्कराधेनु स्त्री दानार्थं कल्पिते शर्कराकृते धेन्वाकारे द्रव्य-भेदे हेमा०दा० स्कान्दपुराणोक्तस्तद्विधिर्यथा "तद्वच्च शर्कराधेनुं राजन् ! कुर्याद् यथार्थतः । चतु-रस्रे महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे । धेनु शर्करया राजन् ! सदा भारचतुष्टयम् । उत्तमा कथ्यते वत्स-श्चतुर्थांशेन वत्सकः । तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन चान्यथा । तदर्द्धेन कनीयसी चतुर्थांशेन मानव । अथ वा धेनुतः कुर्यादष्टांशेन तु वत्सकम् । सर्वकुम्भ-कारयेद्दिव्यां यथालाभं न पीडयेत् । सर्वबीजानि घे-न्वाश्च चतुर्दिक्षु समन्ततः । सौवर्णमुखशृङ्गाणि मौ-क्तिकैर्नयनानि च । गुडेन च मुखं कार्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा । कम्बल पट्टसूत्रेण घण्टाभरणभूषिता । इक्षुपादा रौप्यखुरा नवनीतमदस्तना । प्रशस्तपत्रश्रवणा सितचामरभूषिता । पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता । कांस्योपदोहना सम्यक् गन्धपुष्पैः समन्विता । ईदृग्-विधानसंयुक्ता शर्कराभ्यादिता तथा । गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्" ।

शर्करार्बुद पु० रोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "प्राप्य वायुं सिराः स्नायुं मेदः श्लेष्मा तथाऽनिलः । घनं करोत्यथो ग्रन्थिं मधुवर्त्तिकासन्निभम् । पाकतां-प्राप्य वायुस्तम्भं वृद्धिं गतोऽनिलः । मांसं दूषयेत्

ग्रथितो शर्करां जनयेत् । दुर्गन्धक्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः स्रवेत् । स्रवन्ति सहसा रक्तं तं विद्याच्छर्करार्बुदम्" । शर्करा वालुकातुल्या" भावप्र० ।

शर्करावत् त्रि० शर्कराः सन्त्यस्मिन् मतुप् मस्य वः । बहुशर्करायुक्तदेशे ।

शर्करासप्तमी स्त्री वैशाखशुक्लपक्षसप्तम्याम् । तद्विधानं मत्स्यपु० ७२ अ० उक्तं यथा "शर्करासप्तमीं वक्ष्ये तद्वत् कल्मषनाशिनीम् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययानन्तं प्रजायते । माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां शुक्लपक्षतः । प्रातः स्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनैः । स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् । तस्मै नमः सवित्रे तु गन्धपुष्पं निवेदयेत्" इत्यादि ।

शर्करोदक न० शर्करामिश्रितमुदकम् । (चिनिर पाना) शर्करामिश्रिते जले तत्करणप्रकारगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "जलेन शीतलेनैव चालिता शुभ्रशर्करा । एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता । शर्करोदकनाम्नैतत् प्रसिद्धं विदुषा मतम् । शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं परम् । बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तप्रणाशनम् । मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम्" भावप्र० ।

शर्करिक त्रि० शर्कराः सन्त्यस्य ठन् । बहुशर्करायुक्तदेशे इलच् । शर्करिल-तत्रैव उभयत्रामर० ।

शर्द्ध पु० शृध-घञ् । अपानवायूत्सर्गे । ल्युट् । शर्द्धन न० ।

शर्द्धञ्जह पु० शर्द्धमपानवायूत्सर्गं जहाति हा-खश् मुम् च । माषे । तद्भोजने हि अपानवायुर्निःसरतीति तस्य तथात्वम् ।

शर्ब हिंसायां गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् । शर्बति अशर्बीत् ।

शर्मद त्रि० शर्म ददाति दा-क । १सुखदायके २विष्णौ पु० विष्णुस० ।

शर्मन् शॄ-मनिन् । १सुखे २गृहे न० ३ब्राह्मणोपाधौ पु० । "शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" यम । "शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद् वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । धनान्तश्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्त्यजन्मनः" शातातप ।

शर्मरा स्त्री शर्म-राति रा-क । १दारुहरिद्रायां २वस्त्रभेदे पु० भरत० ३सुखदायके त्रि० ।

शर्य्या स्त्री शॄ-यत् । रात्रौ वाचस्पति ।

शर्य्याति पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे ।

शर्व हिंसे भ्वा० पर० सक० सेट् । शर्वति अशर्वीत् ।

शर्व पु० शर्व-अच् । १महादेवे हेमच० । २विष्णौ विष्णुस० ।

शर्वर पु० शर्व-अरन् । १कामदेवे २तमसि न० उणादि० । ३सन्ध्यायाञ्च संक्षिप्तसा० ४स्त्रियां मेदि० ।

शर्वरी स्त्री शॄ-वनिप् ङीप् वनो र च । १रात्रौ अमर० । शर्वरीशचन्द्रः । २हरिद्रायां विश्वः । [हेमच० ।

शर्वला स्त्री शर्व-वच् शर्वं लाति ला-क । तोमरास्त्रे

शर्वाणी स्त्री शर्वस्य पत्नी ङीष् आनुक् च । भवान्यां हेमच०

शल चलने भ्वा० आत्म० अक० सेट् । शलते अशलिष्ट । अयमिद्(ध)म इत्येके [ज्वलादि० शलः शालः ।

शल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शलति अशालीत् ।

शल श्लाघायां चु० आत्म० सक० सेट् । शालयते अशीशलत ।

शल वेगे भ्वा० पर० सक० सेट् । शलति अशालीत् ।

शल न० शल-अच् । १शल्लकीलोम्नि (सजारुकाँटा) अमरः २भृङ्गिणि ३ऊँटभेदे ४ब्रह्मणि च पु० मेदि० ५कुन्तास्त्रे त्रिका० ६उष्ट्रे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

शलक पु० शल-वुन् । (माकड़सा) कीटभेदे त्रिका० ।

शलङ्ग पु० शल-अङ्गच् । १लोकपाले २लवणभेदे उणादि० ।

शलभ पु० शल-अभच् । कीटभेदे पतङ्गे अमर० ।

शलल न० स्त्री शल-कलच् । शल्लकीलोम्नि (सजारुकाँटा) अमर० । स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् ।

शलाका स्त्री शल-आकन् । १शल्ये २मदनवृक्षे (मयना) ३शारिकायां ४शल्लक्यां ५शरे मेदि० ६चालेख्यतूलिकायां हेमच० ७अस्थ्नि च शब्दच० । सुश्रुतोक्ते शलाकाद्युपकरणे यन्त्रभेदे यन्त्रशब्दे दृश्यम् ।

शलाकापरि अव्य० अव्ययी० । शलाकाभावजक्रीडायां पराजये

शलाकापुरुष पु० हेमचन्द्रोक्ते बौद्धानां त्रिषष्टिदेवपुरुषभेदे

शलाटु त्रि० शल-आटु । १अपक्वफले अमर० । २मूलभेदे उणादि० ३बिल्वे च पु० राजनि० ।

शलालु पु० शल-आलुच् । सुगन्धिद्रव्यभेदे सि०कौ० ।

शलालुक त्रि० शलालुना क्रीत ठन् । शलालुद्रव्येण क्रीते पदार्थे स्त्रियां ङीप् ।

शल्क न० शल-क कस्य नेत्त्वम् । १खण्डे २मत्स्यादिशल्के अमरः । ३मत्स्यत्वचि च (आँश) कोषान्तरम् । [त्व च व सि०कौ०

शल्कल न० शल-कलन् कस्य नेत्त्वम् । १मत्स्यवल्कले २वल्-

शल्कलिन् पु० शल्कलमस्त्यस्य इनि । मत्स्ये शब्दर० ।

शल्किन् पु० शल्कमस्त्यस्य इनि । मत्स्ये हेमच० ।

शल्पदा स्त्री शल-अच् तादृशं पदं मूलं यस्याः । मेदायाम् माधवी राजनि० ।

शल्भ प्रशंसायां भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् । शल्भते अशल्भिष्ट ।

श(शा)ल्मलि पु॰ शल–मलच् स्वार्थे इन् इञ् वा । शाल्मलिवृक्षे (शिमुल) द्विरूपकोषः स्त्रीत्वमपि तत्र वा ङीप् तत्रार्थे ।

शल्य न॰ शल–यत् । १वाणे २तोमरे ३स्त्रेडे मेदि॰ ४शंकविकायां विश्वः । ५दुःखे ६दुर्वाक्ये शब्दर॰ ७पामे त्रिका॰ “शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहबालनखपूयास्रावाल्पगर्भशल्योद्धारणार्थं यन्त्रशस्त्राक्षाराग्निप्रणिधानं व्रणविनिश्चयार्थञ्च” सुश्रुतोक्ते ८चिकित्साङ्गे यन्त्रभेदे ९वास्तु ज्यो॰त॰। वास्तुभूमिस्थ शल्यज्ञानं प्रश्नाक्षरेण यथा भवति तथोक्तं ज्यो॰त॰

“सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ निखाय तोयावधि शल्यहन्ताम् । कुर्यादिशल्यामथ वा न्यमानं स्वात्वाथ वा प्रश्नमथाहिविधिञ्च । दूर्वाप्रवालाक्षतपुष्पपाणिः शुचिः शुचिं दैववित् समेत्य । पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण शल्यस्य तत्त्वं भवने तदीशः । ततः प्रश्नादितो वर्णः कल्प्याद्यौ शल्यतोऽथ वा । क्रमात् पुष्पापगादेवफलानां नाम्नायादिवः । प्रथमो धरणी भारिणी करौ तदनन्तरम् । न भूत्वै नम इत्येष मन्त्रो वह्निप्रियात्मकः” वह्निप्रिया स्वाहा “मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत् । नवधा सदनक्षेत्रं तथा पञ्चादिवेष्टयेत् । वकचत एहाः शपसा नव चेत् प्रश्नाक्षराणि जायन्ते । प्रागादिकोष्ठगतैः समेत्यैः शल्यमाख्यान्ति । प्रश्ने वकारः पुरतो नराम्थ्नीति शल्यं मरकप्रदायि । चौर्योदयग्निकोरगहेतस्तु मर्दं ककारः खरशल्यमग्नौ । याम्ये चकारः श्वपचास्थिवेश्मप्रभोर्विनाशं प्रकरोति शल्यम् । रक्षोदिशि श्वास्थि टकृशिप्तानां मङ्क्षयं बलि सुनिश्चितं तः । एः पश्चिदिशास्थि शिशोर्नयीति स्थलुं प्रवासाद्दु टहमेव शल्यम् । वायुकोणे नरकर्णस्य दारिद्र्यमित्रक्षयकृद्विधत्ते । धनपदिशि शकारः प्राक् विप्रास्थि वित्तक्षयकृत पकारो वक्ति ह्यशास्थि गभ्यो । तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च हानिं वितरति स्वहनाय सापि शुभदा देवैः । यो मध्यभागे भवितं कपालं काचायस चाह कुलक्षयाय । यत्नादपास्यान्यधुना प्रमाणं सर्वत्र तथ्यं कथयामि शल्ये । हृन्द्रलोजयेपाने मल्वं साईकरे कटौ । वक्त्रालकमूर्धेषु पुरुषे मध्यमानयोः” । देवीपु॰ “पुरुषाधःस्थितं शल्यं न स्थेहे दोषद भवेत् । प्रासादे दोषदं शल्यं भवेत् यावज्जलान्तकम् । स्तम्भारम्भोतिकप्रीतिः सान्द्रं यदि जायते । शल्यं स्थपनदेवाल प्रासादे भवनेऽपि वा” । १०मदनवृक्षे ११श्वाविधि च पु॰ अमरः १२नकुलमातुले मद्राधिपे नृपभेदे पु॰ १३सीम्नि १४शल्लकायां पु॰ हेमच॰ १५बिल्ववृक्षे पु॰ १६मत्स्यभेदे राजनि॰ । १७असुरभेदे पु॰ त्रिका॰ ।

शल्यक पु॰ शल्य इव कायति कै–क । १मदनवृक्षे (मयना) शब्दच॰। २शल्लकीखगे च पुस्त्री॰ स्त्रियां ङीष् राजनि॰ ।

शल्यलोमन् न॰ शल्यमिव लोम । शल्लकीलोम्नि राजनि॰ ।

शल्यारि पु॰ ६त॰ । शल्यस्यापहन्तरि युधिष्ठिरे तद्धननकथा भा॰ शल्य॰ दृश्या ।

शल्ल गतौ भ्वा॰ पर॰,सक॰ सेट् । शल्लति अशल्लीत् ।

शल्ल न॰ शल्ल–अच् । १त्वचि २भेके पु॰ शब्दच॰ । स्वार्थे क । त्वचि न॰। ३लोध्रवृक्षे पु॰ जटा॰ । (सजारु) ४पशुभेदे स्त्री गौरा॰ ङीष् । सा च ५गजभक्ष्यवृक्षे अमरः ।

शल्लकीद्रव पु॰ शल्लक्याद्रव इव स्वादुत्वात् । सिह्लके जटा॰ ।

शल्व पु॰ शल्ल–व । शाल्वदेशे उणा॰ ।

[अशवीत् ।

शव विकारे गतौ च भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । शवति अशावीत्

शव पु॰न॰ शव–अच् । मृतदेहे गतप्राणे १देहे अमरः । २जले न॰ मेदि॰ ।

शवकाम्य न॰ शवः काम्यो यस्य । कुक्कुरे शब्दर॰ ।

शवयान न॰ शववाहनं यानम् शाक॰ । मृतदेहवाहनार्थे तल्पे हारा॰ ।

शवर न॰ शव–अरन् । १म्लेच्छजातिभेदे अमरः । २पानीये ३शिवे च पु॰ मेदि॰ ३तत्पत्न्यां स्त्री ङीष् । ४शास्त्रभेदे ५हस्ते पु॰ उणादिको॰ मीमांसाभाष्यकारके ६मिहृकदे ।

[शब्दर॰ ।

शवरथ पु॰ शववाहनार्थं रथः शाक॰ । शववाहनार्थे याने

शवरलोध्र पु॰ शवरप्रियः लोध्रः । श्वेतलोध्रे रत्नमा॰ ।

शवरालय पु॰ ६त॰ । शवरावासस्थाने अमर॰ ।

शवल पु॰ शव–कलन् । १कर्बुरवर्णे २तद्वति त्रि॰ अमरः । ३तद्वर्णवत्यां धेनौ स्त्री अमरः ।

शवसान पु॰ शव–आनच् सुक् च । पथिक त्रि॰को॰ ।

शश प्लुतगतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । शशति । अशाशीत् अशशीत्

शश पुस्त्री॰ शश–अच् । पशुभेदे (खरगोश) अमरः । स्वार्थे क । तत्रैव ।

“शशः शीतो लघुर्ग्राही रूक्षः स्वादुः सदा हितः । वह्निकृत् कफपित्तघ्नो वातपामरयः स्मृतः । ज्वरा-

तिसारशोषाश्च्याधामयहरश्च" भावप्र०। श्राद्धे तन्मांस
दाने फलभेदः श्रा० त० उक्तो यथा "ऐणरौरव
वाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्। मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति
दत्तैनेह पितामहाः" तन्मांसं विष्णवे देयं यथोक्तं
"मार्गं मांसं तथा छागं शाशं समनुपच्यते। एतानि
मे प्रियाणि स्युः प्रपद्यानि वसुन्धरे!"। वराहपु० २चन्द्रा
ङ्कुरूपेसर्गे धरणिः। ३बोले ४बोध्रे ५नरभेदे मेदि०।
तल्लक्षणं यथा "मृदुवचनसुशील कोमलाङ्गः सुकेशः
सकलगुणनिधानं सत्यवादी शशोऽयम्" रतिम०।

शशक पुंस्त्री० शश--स्वार्थे क। (खरगोश) पञ्चनखेषु भक्ष्ये
पशुभेदे "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरलशुनं चैकतोदतः" मनु०।

शशधर पु० शशं मृगभेदं धरति धृ-अच्। १चन्द्रे २कर्पूरे
च अमरः। भृ--क्विप् शशभृदादयोऽप्यत्र।

शशलाञ्छन पु० शश मृगभेदो लाञ्छनं यस्य। १चन्द्रे
२कर्पूरे च शशाङ्कादयोऽप्यत्र।

शशबिन्दु पु० १राजभेदे २विष्णौ च मेदि०।

शशशिम्बिका स्त्री शश इव शिम्बी यया कायति कै-क।
जीवन्त्यां राजनि०। [यमुनयोर्मध्यस्थे देशभेदे त्रिका०।

शशस्थली स्त्री शशवासयोग्या स्थली। अन्तर्वेद्यां गङ्गा-

शशाण्डुलि स्त्री अडि--उलि ६त०वा ङीप्। कर्कटीभेदे रा०
जनि०। "शशाण्डुली तिक्तकटुश्च कोमला कटूष्णगुरुः मधुरा
कफापहा। पाके तु साऽम्ला मधुरा विदाहकृत् कफे तु
शुष्का रुचिकृच्च दीपनी" राजनि०। [ल्यु। तत्रैव।

शशाद पु० शशमत्ति अद-अण्। श्येनविहगे राजनि०।

शशिकला स्त्री ६त०। १चन्द्रस्य षोडशभागे "गुरुनिधनमनु-
लघुरत्र शशिकला" छन्दोम० उक्तलक्षणे २पञ्चदशाक्ष-
रपादके छन्दोभेदे। [मणौ पु० राजनि०।

शशिकान्त न० शशी कान्तो यस्य। १कुमुदे २चन्द्रकान्त

शशिन् पु० शशोऽस्त्यस्य इनि। १चन्द्रे २कर्पूरे च शब्दमा०।

शशिप्रभ न०शशिना प्रभा सेव वा प्रभा यस्य। १कुमुदे।२मु
क्तायां राजनि०। ६त० ३ज्योत्स्नायां जटा०। [दयोऽप्यत्र।

शशिभूषण पु० शशी भूषणं यस्य। १महादेवे शशिमण्डना-

शशिलेखा स्त्री शशिनो रेखा रस्य ल०। १चन्द्रकलायां
शशिनो लेखेव कृशतासादृश्यात्। २गुडूच्यां मेदि०।
"म्रौ म्यौ यौ चेत् भवति सुधाहेन्द्रलेखा" छन्दोम०
उक्तलक्षणे ३पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [राजनि०।

शशिवाटिका स्त्री शशिनो वाटीव इवार्थे कन्। पुनर्नवायां

शशिशेखर पु० शशी शेखरं यस्य। महादेवे ६त०। शशि-
मौल्यादयोऽप्यत्र।

शशोर्ण न० ६त०। शशस्य लोम्नि अमरः। [अमरः।

शश्वत् अव्य० शश-वति। १नैरन्तर्ये २पुनःपुनरित्यर्थे च

शष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। शषति अशाषीत् अशषीत्।

शष्कुल पु० शष-कुलच् कस्य नेत्त्वम्। (डहरकरमचा)
१मत्स्ये २अपूपभेदे स्त्री शब्दच० गौरा० ङीष्। ३कर्ण-
रन्ध्रे "अवलम्बितकर्णशष्कुली" नैष०। ४मत्स्य-
भेदे च भावप्र० इत्यमध्योऽप्ययमत्रार्थे। [मेदि०।

शष्प न० शष-पक्। १बालतृणे घासे अमरः २प्रतिभाक्षये पु०

शस वधे भ्वा० पर० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्। शसति।
अशासीत् अशसीत्।

शंस आशिषि भ्वा० आत्म० सकं० इदित् सेट्। प्रायेणाङ्-
पूर्वः। आशंसते आशंसिष्ट।

शंस स्तुतौ अदा० पर०सक०सेट् इदित्। शंसति अशंसत्।

शसन न० शस-वधे ल्युट्। यज्ञार्थं पशुहनने।

शस्त न० शन्स-क्त। १कल्याणे २तदति अमरः। ३स्तुते
४प्रशस्ते च त्रि०मेदि०। ५देहे न०त्रिका० संज्ञायां कन्।
६अङ्गुलित्राणे शब्दच०।

शस्त्र न० शस-ष्ट्रन्। १लौहे २खड्गादौ अस्त्रे च हेमच०
स्वार्थे क। तत्रैव। तत्र मुक्तमस्त्रममुक्तं शस्त्रमिति भेदः
शस तन्। ३प्रगीते मन्त्रभेदे चिकित्साङ्गेषु शस्त्राणां ल-
क्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा
"अथात शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः विंशतिः
शस्त्राणि। तद्यथा मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्र-
मुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखा-
न्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकबडिश-
दन्तशङ्क्वेषण्य इति। तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां
छेदने लेखने च। वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्र-
कार्द्धधाराणि छेदने भेदने च। सूचीकुशपत्राटीमुख-
शरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे। कुठारिका-
व्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च। बडिशो
दन्तशङ्कुश्चाहरणे। एषण्येषणे आनुलोम्ये च।
सूच्यः सीवने इत्यष्टविधे कर्मण्युपयोगः शस्त्राणां
व्याख्यातः। तेषामथ यथायोगग्रहणसमासोपाय-
कर्मसु वक्ष्यते। तत्र वृन्तफलसाधारणे भागे
गृह्णीयाद्भेदनान्येवं सर्वाणि। वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रञ्च
किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशोऽवचार्यं इत्यादि

विस्रावणानि विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत् । तत्र प्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखम् । कुठारीं वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुष्ठविष्टब्धयाभिहन्यात् । आराकरपत्रैषण्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते । वडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे । एषणी गण्डूपदाकारमुखी । प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रदेशप्रमाणा वृद्धिका । दशाङ्गुला शरारीमुखी सा कर्त्तरीति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि । तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत् । तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेखनानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु । तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति । भवति चात्र "यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् । सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत्" । अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरवालाङ्गुलय इति । "शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादि चतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् । आहार्य्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवह्निजलौकसाम् । ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये । गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्रावयेत्तु तान् । एषण्यभावे तु वालाङ्गुल्यङ्कुराः स्मृताः । शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु । कारयेत्कर्म्मणैः प्राप्तं कर्म्मारं कर्म्मकोविदम् । प्रयोक्ता यत्र वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यश । तस्मात्परिचयः कार्य्यः शस्त्राणामादितः सदा" । [राजनि० ।

शस्त्रकोषतरु पु० शस्त्रकोषस्य हितस्थः । महापिण्डीतरौ

शस्त्रजीविन् पु० शस्त्रेण जीवति जीव–णिनि । शस्त्रव्यापारेण युद्धादिना वृत्तिमति हेमच०।

शस्त्रपाणि पु० शस्त्रं पाणौ यस्य । १शस्त्रधारके २धार्त्तराष्ट्रभेदे च "शस्त्रपाणिर्धनाग्रहः" इति भारत ।

शस्त्रमार्ज्ज पु० शस्त्रं मार्ष्टि मृज–अण् (सिकलकर) शस्त्रमार्ज्जनकरे शिल्पिभेदे अमरः ।

शस्त्रहत त्रि० ३त०। १शस्त्राघातेन हते "पक्षिपशूरगैर्ये च दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्हताः । पतनानशनप्रायैर्येऽग्नि विषवन्धनैः । हता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः" देवीपु० परिभाषिते २खड्गादिहते च । तस्याशौचादि शुद्धित० उक्तं यथा "शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते । अशौचं प्राकृतं तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः" व्यासः "क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा । आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमतः परम्" । अत्र शस्त्रघातपदं चतुरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्रघातपरञ्च । न च शस्त्रशब्दस्य व्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव ग्रहणं युक्तमिति वाच्यम् श्राद्धे पारिभाषिकापरिभाषिकशस्त्रघातग्रहणवदत्रापि तथा युक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणनियम" शु० त० रघु०।

शस्त्रहतचतुर्दशी स्त्री शस्त्रहतोद्देश्यकश्राद्धार्हा चतुर्दशी । कौष्णाश्विनकृष्णचतुर्दश्यां तत्र कर्त्तव्यं श्राद्धमिति दर्शितं यथा

"अथ शस्त्रहतचतुर्दशी । विष्णुः युद्धहतानां श्राद्धकर्म्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता" ।

शस्त्रयुद्धहतानामेवेति न नियमार्थम् ब्रह्मपुराणे "प्रायाऽनशनशस्त्राग्निविषोद्बन्धनिनां तथा । चतुर्दश्यां तु कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः" प्रायोमहाप्रस्थानगमनम् । वायुपुराणे "युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषान्तु दापयेत् । शस्त्रेण च हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम्" । युवान एव पुत्रादयो मृता इत्यर्थः । मरीचिः "विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम् । चतुर्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता" । ब्रह्मघातोऽस्यास्तीति ब्रह्मघाती तेषां, ये च प्राच्यचेष्टिता." इति ब्रह्मपुराणवचनात् न तु क्षतमात्रं घातस्य पतितत्वात् । अन्येषाम् अशस्त्रादिहतानाम् एतत् शस्त्रहतश्राद्धं विष्णादिभिः सामान्यप्रकरणेऽभिधानात् अन्यकृष्णपक्षाभावाच्च पित्रादीनामेव पार्व्वणविधिप्रकरणात् पार्व्वणविधिना कार्य्यं "एको-

ण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयं कुर्य्याद्वर्जयित्वा मृताहनि” इति मद्वचनाच्च। ननु “अन्येषान्तु विगर्हितम्” इति स्मरणात् कथं त्रैपुरुषिकपार्वणविधिर्न यस्य पुरुषाख्यस्य एव शस्त्रहतास्तस्य त्रैपुरुषिकविधिरुपपद्यत एव यत्र द्वौ शस्त्रहतौ एको वा तत्रापि द्वैपुरुषिकैकपुरुषिकमेव पार्वणं कर्त्तव्यं यथा मनुः “पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः। पितुः स नाम सङ्कीर्त्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम्” तथा हारीतः “पितामहोऽपि चेत्तद्वै पितर्य्येव समापयेत्”। नन्वेकोद्दिष्टमात्रं श्रूयते यथाह गार्ग्यः “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं मृत कृष्णचतुर्द्दशीम्। प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत्” यमः “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते। एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने” भविष्यपुराणे “समस्तभागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च। चतुर्द्दश्यां तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्। चतुर्द्दश्यां तु यत् श्राद्धं सपिण्डीकरणे कृत। एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने” उच्यते। यथा वचनानाममूलत्वात् समूलत्वेऽपि पार्वणाशक्तविषयत्वाद्गर्त्तैतान विष्णुादिवचनेषु पार्वणागतः। भ्रातादीनान्तु शस्त्रहतानाम् एकोद्दिष्टविधिना कार्य्यम्। ‘अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये। तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ इत्यापस्तम्बवचने पार्वणनिषेधात्। तच्च न सकललक्षणपक्षसाधारणं विष्णुादिवचने श्राद्धपक्षस्य पार्वणपरत्वोक्तेः। किन्त्वाश्विनमासीयकृष्णपक्षविषयम्। ब्रह्मपुराणे “प्राप्ते तु ऋतुर्मासि” नभसेत्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं श्राद्धमभिधायाभिहिते “तर्पणीयाश्चतुर्द्दश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रिया” इति पुनरभिधानं तत्पक्षस्थ हरश्चान्नादिविषयम् अतएव तत्रैव “अमावास्यायां पितरः पूज्या नान्दीमुखा अपीति” वृद्धप्रपितामहादीनामपि श्राद्धं दर्शितम्। इयञ्च चतुर्द्दश्यां अशस्त्रहतश्राद्धनिन्दा आश्विनमासीयकृष्णपक्षश्राद्धादिकल्पव्यतिरिक्तसामान्यकृष्णपक्षविहितश्राद्धकाम्यश्राद्धविषया प्रकरणभेदेन श्राद्धकर्म्मभेदात् सामान्यविशेषन्यायाच्च इतरथा चतुर्द्दश्यां सकामिश्राद्धेऽशस्त्रहतनिन्दाश्रयात् अतएव “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीम्” इति मनुवचनेऽपि चतुर्द्दशीवर्जनं पक्षश्राद्धाद्व्यतिरिक्तविषयम्। ननु शस्त्रादिहतानां श्राद्धनिषेधः श्रूयते यथा छागलेयः “सर्पविप्रहतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः। आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत्”। सत्यं बुद्धिपूर्वकमृतानामेव। प्रमादमृतानाञ्च श्राद्धादिकमाह अङ्गिराः “अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः। अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया”। अबुद्धिपूर्वकमपि शृङ्ग्यादिभिः क्रीडां कुर्वता मृतानां न कर्त्तव्यम्। ब्रह्मपुराणे “शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः। आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः”। परिहर्त्तव्यः श्राद्धादौ। शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्वकमृतानामपि कर्त्तव्यम्। गार्ग्यः “नष्टशौचव्रतिलुप्तप्रत्याख्यातभिषक्क्रिय। आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः। तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चय। तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते”। एवं क्रीडाव्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्वमृताः शास्त्रानुमत्या च बुद्धिपूर्वकमृता श्राद्धार्हाः। कथम् लुप्तपिण्डोदकत्वम् इति चेदुच्यतमिति ब्रूमः बुद्धिपूर्वकमृत पिण्डोदकक्रियालोपात्”।

शस्त्राभ्यास पु० ६त०। शस्त्रप्रयोगशिक्षायां त्रिका०। [जटा०।

शस्त्रायस शस्त्रयोग्यमयः अच्समा०। लोहभेदे (इष्पात) रा-

शस्त्रिन् त्रि० शस्त्रमस्त्यस्य इनि। शस्त्रविशिष्टे।

शस्त्री स्त्री स्वल्पं शस्त्रं ङीप्। छुरिकायाम् मेदि०।

शस्प न० शस–प। बालतृणे घासे अमर पाठान्तरम्।

शस्य न० शस-यत्। वृक्षादीनां फले “शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते” इत्युक्ते क्षेत्रस्थे धान्यादौ च अस्य हन्त्यादिस्थमपि नवशस्यसम्भोगनक्षत्राणि ज्यो० त० उक्तानि यथा “अनुराधा मृगशिरो रेवती चोत्तरात्रयम्। हस्ता चित्रा यथा पुष्या अश्विनी च पुनर्वसुः। रोहिणी नवशस्यादिनवद्रव्याशनादिषु। प्रशस्तं भवमोदः दस्रभोगे च हविर्भुदेवः”।

शस्यध्वंसिन् पु० शस्यं ध्वंसयति ध्वन्स-णिच्-णिनि। १राजवृक्षे (पेंद) शब्दच० २शस्यनाशके त्रि०।

शस्यमञ्जरी स्त्री ६त०। अभिनवधान्यादिशीर्षे अमर०।

शस्यशूक न० धान्यादेः शीर्षे अमर। [अमर।

शस्यसम्बर पु० शस्यं सम्वृणोति सम्+वृ-अच्। सालवृक्षे

शस्यारि पु० शस्यस्य शत्रुः अर–इण्। क्षुद्रशमीवृक्षे शब्दच०।

शाक पु०न० शक–घञ्। १पत्रपुष्पादौ अमर २हरिद्रे पु० (सेगुण) वृक्षे च ३शक्तौ ४शिरीषवृक्षे पु० शब्दरत्ना०। ५स्वराज्यावधि वत्सरप्रवर्त्तके राजभेदे ६तदीये वत्सरे च पु० मेदि०। शक्नोति सामर्थ्यं शो-क तस्य नेत्त्वम्।

"मूलपत्रे करीराग्रे फलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक्पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम्" इत्युक्तेषु ७टचा टीना पत्रादिषु न० । तत्र १मूलं मूलकादेः । २पत्रं वास्तूकादेः । ३करीरं वंशादेः । ४अग्रं वेत्रादेः । ५फलं कुष्माण्डादेः । ६काण्डं उत्पलादेः । ७अधिरूढं तालास्थिमज्जादेः । ८त्वक् मातुलुङ्गादेः । ९पुष्पं कोविदारादेः । १०कवकं छत्रिकादेः । भावप्र० अन्यथोक्तं यथा "पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्" । "प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च । रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च । शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रम् वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् । प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितञ्च नूनम् हन्ति स्मृतिं गति मिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" । द्वीपभेदे मत्स्यपु० १२१ अ० तत्प्रमाणाद्युक्तं यथा

"शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम् । कथ्यमानं निबोधध्वं शाकं द्वीपं द्विजोत्तमाः ! । जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः । विस्तारात् द्विगुणश्चापि परीणाहः समन्ततः । तेनावृतः समुद्रोऽयं द्वितीयो लवणोदकः । तत्र पुण्या जनपदा चिराच्च म्रियते जनः । कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुतेष्विह । तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः । शाकद्वीपादिषु त्वेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु । ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वतोत्तमाः । रत्नाकराद्रिनामानः सानुमन्तो महाचिताः । समोदिताः प्रतिदिशं द्वीपविस्तारमानतः । उभयत्रावगाढौ च लवणक्षीरसागरौ । शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान् महाचलान् । देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते । प्रागायत स सौवर्ण उदयो नाम पर्वतः । तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्त्यपयान्ति च । तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महागिरिः । स वै चन्द्रः समाख्यातः सर्वौषधिसमन्वित । तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् । नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः । तत्राचलौ समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्वतौ । तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महागिरिः । यत्र श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किल । स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्वतसन्निभः । शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः । रत्नमालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरालकृत् । तस्यापरेण रजतो महानस्तोगिरि स्मृत । स वै सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्रामृतं पुरा । सम्भृतञ्चाहृतञ्चैव मातुरर्थे गरुत्मता । तस्यापरे चाम्बिकेयः सुमनाश्चैव स स्मृतः । हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निषूदितः । आम्बिकेयात् परो रम्यः सर्वौषधिनिषेवितः । विभ्राजस्तु समाख्यातः स्फाटिकस्तु महान् गिरिः । यस्माद्विभ्राजते वह्निर्विभ्राजस्तेन स स्मृतः । सैवेह केशवत्युक्तो यतो वायुः प्रवाति च । तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजोत्तमाः । शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वशः । द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा । उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम् । नाम्ना गतभयं नाम वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम् । द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम् । तदेव शैशिरं नाम वर्षं तत् परिकीर्त्तितम् । नारदस्य च कौमारं तदेव च सुखोदयम् । श्यामपर्वतवर्षं तदनीचकमिति स्मृतम् । आनन्दकमिति प्रोक्तं तदेव मुनिभिः शुभम् । सोमकस्य शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्करम् । तदेवासितमित्युक्तं वर्षं सोमकसंज्ञितम् । आम्बिकेयस्य मैनाकं क्षेमकञ्चैव तत् स्मृतम् । तदेव ध्रुवमित्युक्तं वर्षं विभ्राजसंज्ञितम् । द्वीपस्य परिणाहञ्च ह्रस्वदीर्घत्वमेव च । जम्बूद्वीपेन संख्यातं तस्य मध्ये वनस्पतिम् । शाको नाम महावृक्षः प्रजास्तस्य महानुगाः । एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः । विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह । तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः । तेषु नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः । द्विनाम्ना चैव ताः सर्वा गङ्गा सप्तविधा स्मृता । प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा । अनितप्ता च नाम्नैषा नदी सम्परिकीर्त्तिता । सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती । नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता । शिविका च चतुर्थी स्यात् द्विविधा च पुनः स्मृता । इक्षुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कुहूः । वेणुका चामृता चैव षष्ठी सम्परिकीर्त्तिता । सुकृता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्त्तिता । एताः सप्त महाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः । भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् । अभिगच्छन्ति ताश्चान्याः शतनद्यः सरांसि च । बहूदकपरिस्रावा यतो वर्षति वासवः । तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च । न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः । ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।

एते शान्तभयाः प्रोक्ताः प्रमोदा ये च वै शिवाः । आनन्दाश्च सुखाश्चैव क्षेमकाश्च नवैः सह । वर्णाश्रमाचारयुता देशास्ते सप्त विश्रुताः । आरोग्या बलिनश्चैव सर्वे मरणवर्जिताः । अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी पुनः । न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित् । त्रेतायुगसमः कालस्तथा तत्र प्रवर्त्तते । शाकद्वीपादिषु ज्ञेयं पञ्चस्वेतेषु सर्वशः । देशस्य तु विभागेन कालः स्वाभाविकः स्मृतः । न तेषु सङ्करः कश्चिद् वर्णाश्रमकृतः क्वचित् । धर्मस्य चाव्यभिचारादेकान्तसुखिनो जनाः । न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्याऽसूया भयं कुतः । विपर्य्ययो न तेष्वस्ति तद्वै स्वाभाविकं स्मृतम् । कालो नैव च तेष्वस्ति न दण्डो न च दाण्डिकः । स्वधर्मेण च धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम्" ।

शाकचुक्रिका स्त्री शाकेषु मध्ये चुक्रिका । तिन्तिड्याम् राजनि० ।

शाकट न० शकटाय हितम् अण् । १शकटसम्बन्धियुगादौ २शकटवोढरि च मेदि० । ३श्लेष्मातके वृक्षे राजनि० । ४धवद्रुमे च पु० रत्नमा० ।

शाकटायन पु० व्याकरणकारके मुनिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कविकल्पद्रुमः ।

शाकटिक पु० शकटेन चरति ठञ् । शकटेन गन्तरि ।

शाकटीन पु० शकटं परिमाणमस्य खञ् । विंशतितुला-परिमाणे हेमच० । [शाकशाकटयोऽप्यत्र ।

शाकतरु पु० शाकाख्ये तरौ । (सेगुण) इति ख्याते वृक्षे शब्दच० ।

शाकपत्र पु० शाक इवास्य पत्रमस्य । शिग्रुवृक्षे राजनि० ।

शाकबालेय पु० बलये हितम् ढक् शाकप्रधानो बालेयः । ब्रह्मयष्टिकायाम् शब्दच० । [क । तत्रैव त्रिका० ।

शाकबिल्व पु० शाकोऽपि बिल्व इव । वार्त्ताकौ जटा० स्वार्थे

शाकम्भरी स्त्री शाकैर्बिभर्त्ति भृ खच् मुम् च । "भरिष्यामि सुराः शाकैरावृष्टेः प्राणधारकैः । शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि" देवीमा० । निरुक्तायाम् १दुर्गायाम् । २रोमकान्तर्गतशाकम्भरनगर्यां न० तत्र भव अण् । शाकम्भरीय लवणभेदे न० "शाकम्भरीयं कथितं गडाख्यं रोमकं तथा । गडाख्यं लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलम् । तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्मं चाभिष्यन्दि कटुपाकि च" भावप्र० ।

शाकयोग्य पु० शाके तद्रूपणे योग्य । धन्याके राजनि० ।

शाकराज पु० शाकेषु राजते अच्, शाकानां वा राजा टच् समा० । वास्तूकशाके राजनि० ।

शाकल पु० न० शकलेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण् । १शकलर्षिप्रोक्तकल्पादिग्रन्थाध्येतृषु । तेषां सङ्घो घोषो वा पुरण् वुन् वा । शाकल शाकलक वा । १तत्सङ्घे २तदङ्के ३तद्घोषे च पु० । अङ्कः परस्परासम्बन्धे" सि०कौ० ।

शाकलिक त्रि० शकलस्येदं ठक् कात्या० वार्त्ति० । शकल-सम्बन्धिनि तस्मै अण् शाकल तत्रार्थे । [शाके त्रिका० ।

शाकवीर पु० शाकेषु वीरः वीर्याधायकत्वात् । १वास्तूक

शाकशाकट न० शाकस्य क्षेत्रं शाकटच् । शाकक्षेत्रे । शाकटिनम् शाकशाकटिनं अत्रार्थे हेमच० ।

शाकश्रेष्ठ पु० शाकेषु श्रेष्ठ । १वास्तूकशाके शब्दर० । २जीवन्त्यां ३वार्त्ताकौ स्त्री हेमच० । [क्षुपे राजनि० ।

शाकाङ्ग न० शाकस्य तद्गुणस्याङ्गमुपयोगि । १मरिचे २कोशी-

शाकाम्ल न० शाकमेवाम्लम् । वृक्षाम्ले राजनि० ।

शाकाम्लभेदन न० शाकरूपम् अम्लं भिनत्ति भिद-ल्यु । १चुक्रे (चुकोपालङ्क) राजनि० । [वृक्षे राजनि० ।

शाकालाबु स्त्री शाकप्रधानालाबु । अलाबुभेदे राजालाबु

शाकाष्टका स्त्री शाकेन कर्त्तव्या अष्टका । गौणफाल्गुन-कृष्णाष्टम्याम् अष्टकाशब्दे ५१६ पृ० दृश्यम् ।

शाकिनी स्त्री शाकमस्त्यस्या उत्पाद्यत्वेन इनि । १शाकभवनयोग्यायां भूमौ स्वङ्गवाटिकायाम् २देवीसहचरीभेदे च । "डाकिनी योगिनी चैव खचरी शाकिनी तथा । दिक्षु पूज्या इमा देव्यः सर्वसिद्धिफलप्रदायिकाः" काला०कल्प० । कण्ठदेशस्थे विशुद्धाख्ये चक्रे स्थितायां ३देवीशक्तौ च 'विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोडशच्छदसंयुते । सदाशिव शाकिनीञ्च विन्यसेत् पूर्ववत्ततः" तन्त्रसा० ।

शाकुण पु० शक-वा० उणन् । परतापके शब्दमा० ।

शाकुन पु० शकुनं शुभाशुभसूचकं निमित्तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । शकुनस्य बोधके ग्रन्थे (काकचरित) । 'शुभाशुभज्ञानविनिर्णयार्थं प्रवर्त्तयाम शाकुनं सचक्रं । गतिस्वरालोकनभावचेष्टा शकुन्तयामोद पदादिकानाम् । लोकोऽखिलो शाकुनमन्त्रकेन ज्ञानेन विज्ञातसमस्तकर्म्मा । नायायकुं पतति प्रवर्त्तेत् शास्त्रं हि दिव्या इतीन्द्रियेषु" वसन्तराज ।

शाकुनिक पु० शकुनेन पक्षिवधादिना जीवति ठञ् । पक्षिघातके अमरः ।

शाकुन्तलेय पु० शकुन्तलाया अपत्यं ढक्। दुष्मन्तात्मजे शकुन्तलागर्भजे भरते नृपे शब्दर०।

शाक्त त्रि० शक्तिर्देवताऽस्य अण्। तन्त्रोक्ते शक्तिदेवतोपासके तच्च शर्वाणां सप्तममालात० २पटले उक्ता "स्वर्गे मर्त्ये च पाताले नास्ति शाक्तात् परः प्रियः। सौराणां गाणपत्यानां वैष्णवानां तथैव च। शैवानाञ्चैव शाक्तश्च क्रमशः क्रमशः प्रिये!" "शाक्ता एव द्विजाः सर्वे न शैवा न च वैष्णवाः। उपासते यतो देवीं गायत्रीं परमाक्षराम्" निर्वाणत० २पटले। "शक्त्याराधनं त्यक्त्वा नान्यस्याराधनं चरेत्। अन्यस्य स्मरणाद्देवि! योगिनीशापमाप्नुयात्" गन्धर्वत०। "तलान्या रक्तं धार्य्यं सर्वं धार्य्यमनामया। एष एव कुशः शाक्तो न दर्भो न च कुशः" ह्यामार०। [अमरः।

शाक्तीक पु० शक्तिः प्रहरणमस्य ईकक्। शक्त्या योद्धरि

शाक्य पु० शक-अच् तत्र साधु यत्। बुद्धे।
शाक्यशब्दनिरुक्तिरन्यथोक्ता यथा
"शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे। तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इति स्मृताः" भरतधृतवचनम्। इत्यमराख्याविका पितृघ्नाः केचिदिक्ष्वाकुवंश्याः गौतमवंशजकपिलमुनेराश्रमे योगाभ्यासाय शाकवन जनवाशाः शाक्या इति ख्यातिमापन्ना।

शाक्यमुनि पु० शाक्यो मुनिः। बुद्धभेदे अमरः।

शाक्यसिंह पु० शाक्यवंशे सिंह इव। बुद्धभेदे अमरः।

शाक्र त्रि० शक्रस्येदं स देवताऽस्य वा अण्। १इन्द्रसम्बन्धिनि २इन्द्रदेवताके हविरादौ। स्त्रियां ङीप्। शक्रस्य तुल्यपराक्रमः अस्त्यस्य अण्। ३शक्रतुल्यपराक्रमायां दुर्गायाम् "इन्द्राणी इन्द्ररूपा शाक्री शक्रपराक्रमा" देवीपु०।

शाक्वर पु० शक-वरप् स्वार्थे अण्। वृषे हेमच०।

शाख व्याप्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् चङि न ह्रस्वः। शाखति अशाखीत्।

शाख पु० शाख-अच्। कार्त्तिकेयानुजे स्कन्दानुजे १कुमारानुचरगणभेदे "अग्निपुत्रं कुमारन्तु शरकाण्डे व्यजायत। तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः" महाभा०। २पश्चिमदिक्स्थे वर्णमालोके पश्चात्प्रदेशे शब्दच०। ३वृक्षस्कन्धभेदे (डाल) स्त्री अमरः। ४वेदस्य भेदे ५वेदे-भागे च स्त्री मेदि०। ६पक्षे त्रिका०। ७देहावयवभेदे च।

शाखाकण्ट पु० शाखास्थो कण्टः कण्टको यस्य। स्नुही वृक्षे राजनि०। [पुरे अमरः। शाखापुरादयोऽप्यत्र

शाखानगर न० शाखेव नगरम्। मूलनगरसमीपस्थे क्षुद्र-

शाखापित्त पु० शाखासु पित्तं यतः। पाणिपादादिदेह-शाखादाहे राजनि०। [स्त्रियां ङीप्।

शाखामृग पुंस्त्री० शाखास्थो मृगः पशुः। वानरे अमरः।

शाखाम्ला स्त्री शाखास्वम्ला। वृक्षाम्ले राजनि०।

शाखारण्ड पु० शाखायां वेदशाखायां रण्डः तद्विहित कर्मानाचरणात्। स्वशाखात्यागेनापरशाखोक्तकर्मकर्त्तरि हेमच०। [राजनि०।

शाखाल पु० शाखाः बाहुल्येन सन्त्यस्य अच्। वानीरवृक्षे

शाखाशिफा स्त्री शाखाश्रुता शिफा मूलम् शाक०। वटादीनां शाखाजाते १मूले अमरः। २शिफामारभ्य शाखायुतायां गुडूच्यादिलतायाम् भरतः।

शाखिन् पु० शाखाऽस्त्यस्य इनि। १वृक्षे अमरः। २वेदेवेदवति, ३नृपभेदे, ४वेदभेदे च मेदि०।

शाखोट पु० शाख-व्याप्तौ ओटन् (शेओड़ा) वृक्षे त्रिका०। स्वार्थे क। तत्रैव।

शाङ्खिक पुंस्त्री० शङ्खस्य विकारवलयनिर्माणं शिल्पमस्य ठञ्। जातिभेदे (शाँखारी) अमरः स्त्रियां ङीप्। [रत्नमा०।

शाङ्कुठा स्त्री शङ्कते शो-क शः अङ्कुठ इव यस्याः। गुञ्जायां

शाट पु० शट-घञ्। वस्त्रे अमरः। स्त्रीत्वमपि गौरा० ङीष्।

शाटक पु०न० शट-ण्वुल्। वस्त्रे अमरः स्त्रीत्वमपि टाप्।

शाट्यायन पु० १मुनिभेदे, तेन प्रोक्तम् अण्। २ग्रहतुहोम-कर्मणि वैगुण्यशमनार्थं विहिते होमभेदे म०भरतेदः।

शाठ्य न० शठस्य भावः ष्यञ्। शठतायाम्। [अमरः।

शाड श्लाघायां भ्वा० आ० सक० सेट्। शाडते अशाडिष्ट अशशाडत्

शाण न० शणेन निर्वृत्तम् अण्। शणसूत्रनिर्मिते १वस्त्रादौ शण-दाने(तेजने) घञ्। (कष्टिपाथर) २कषपाषाणे ३शस्त्रादीनां निकषणे लौहमयचक्रभेदे मेदि० ४करपत्रे (करात) त्रिका०। ५माषचतुष्टयमाने शार्ङ्ग०।

शाणाजीव पु० शाणमाजीवति आ+जीव-अण्। अस्त्र-तीक्ष्णताकारके शिल्पिनि हेमच०।

शाणि पु० शण-इण्। १वस्त्रभेदे शब्दच०। शणेन निर्वृत्ता इञ् वा ङीप्। २शणनिर्मिते वस्त्रादौ ... च हेमच०। ३... मद्र०। ४... कट्ठदे (...) मेदि०।

शाणित त्रि० शण-दाने (तेजने) णिच्-क्त। तीक्ष्णीकृते।

शाणीर न० शण-बा० ईरन्। ... त्रिका०।

शाण्डिल्य त्रि० शण्डिलस्यापत्यम् यञ्। गोत्रप्रवर्त्तके भक्तिशास्त्रकारके १मुनिभेदे मेदि०। भक्तिशब्दे तन्मतं टिप्पन्यां दर्शितम्। तत्प्रियत्वात् २बिल्वे अमरः ३वह्निभेदे च मेदि०।

शात न०शो-क्त। १सुखे २तद्वति त्रि० अमरः। ३क्षिप्ते ४कृशे त्रि० विश्व। ५दुर्बले ६निशिते च त्रि० मेदि०। ७धुस्तूरे पु० अमरः। [अमरः २धुस्तूरे ३करवीरे च पु० मेदि०।

शातकुम्भ न० शतकुम्भे गिरौ भवः अण्। १हिरण्ये

शातकौम्भ न० शतकुम्भे भवम् अण् द्विपदवृद्धिः। १हिरण्ये २धुस्तूरे च द्विरूपकोषः।

शातन न० शो-णिच्-तुक् च ल्युट्। १तनूकरणे २विनाशने च "वृक्षन्ते सर्वशस्त्राणां जायते पक्षशातनम्" इति अधिकरणमाला। [चन्द्रप्रकाशे शब्दच०।

शातपत्रक पु० शतपत्त्राणिव कायति कै-क स्वार्थे अण्।

शातभीरु पु० शाता दुर्बलाः पान्था भीरवो यस्मात् ब०। १म ल्लिकाभेदे रत्नमाला। [त्रि०कौ०।

शातमान त्रि० शतमानेन क्रीतम् अण्। शतमानेन क्रीते

शातला स्त्री शात कार्श्यं लाति ला-क। (चामकषा) वृक्षे भरत.।

शातातप पु० स्मृतिकारके मुनिभेदे। तेन प्रोक्तं अण्। शातातपीय तत्प्रोक्ते कर्मविपाकग्रन्थे।

शात्रव पु० शत्रुरेव स्वार्थेऽण्। १रिपौ अमर०। तस्य भावः तस्य कर्म वा अण्। २वैरे ३रिपुसमूहे च न०।

शाद पु० शद-घञ्। १कर्दमे २हरिततृणे च अमर।

शादहरित पु० शादेन हरिततृणसंयुक्त। शाद्वले देशे अमर

शाद्वल पु० शादा० सन्त्यत्र ड्वलच्। बहुलहरिततृणयुक्ते देशे अमरः। [शशीयाणीव शशीयाणिष्ट।

शान तक्षने भ्वा० उभ०सक०सेट् स्वार्थे सन्। शीशांसति ते

शान पु० शान-अच् शो निशाने इत्युक्तेरनित्यः सन्। अस्त्रादीनां तीक्ष्णताकारके यन्त्रभेदे भरतः।

शानी स्त्री शान-इन् ङीप्। इन्द्रवारुण्यां शब्दच०।

शान्त त्रि० शम-क्त। १शमयुक्ते २अभियुक्ते च शम-णिच्-क्त नि०। ३शान्तिं गमिते त्रि०। ४निर्वेदस्थायिभावके रसभेदे पु० मेदि०। ५लोमपादराजकन्यायाम्, ऋष्यशृङ्गपत्न्यां ६शमीभेदे च स्त्री राजनि०।

शान्तरसलक्षणं सा०द० ३प० यथा

"शान्त शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मत। कुन्देन्दुसुन्दरच्छाय. श्रीनारायणदैवतः। अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या। परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते।। पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः। महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः। रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः। निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादय। निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो। दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते। शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वात् तत्रान्तर्भावमर्हति। अतश्च नागानन्दे शान्तरप्रधानत्वमपास्तम्"। ननु "न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा। रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रमाणः" इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते। "युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः। रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा"। यच्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः। उक्तं हि "यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हत षोडशीं कलाम्। सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत्। अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा"। आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतय"। [नव" इति तत्पर्यवसन्नः।

शान्तनव पु० शान्तनोरपत्यम् अण्। भीष्मे "भीष्मः शान्त-

शान्तनु पु० द्वापरयुगभवे चन्द्रवंश्ये प्रतीपराजपुत्रे नृपभेदे

शान्तम् अव्य० शान्ति+शा० डम्। निवारणे मेदि०।

शान्ति स्त्री शम-क्तिन्। १कामक्रोधादिजये २विषयेभ्यो मनसो निवारणे अमर०। ३उपद्रवनिवारणे ४भिवारणे च "यत्किञ्चिद्वस्तु संप्राप्य स्वल्पं वा यदि वा बहु। या तुष्टिर्जायते चित्ते सा शान्तिः कथ्यते बुधै." पद्मपु० क्रियायो० खण्डे ५सन्तोषभेदे ६दुर्गायाम् "सर्वदा सर्वेषु शान्तत्वाच्छान्तिरुच्यते" देवीपु०। ७पूजाहोमजपदानादिद्वारा गोचरविरुद्धादिलक्षणदोषस्य ग्रहादिसूचितेष्टानिष्टहेतुपापनिवृत्तौ च "यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम्। तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मत्स्यपुराणवाक्यम्। सा च मलमासेऽपि कार्या नैमित्तिकत्वात् "नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा। तथा तथैव कार्य्याणि

न कालस्तु विधीयते” इति मत्स्य० वाक्यात्। अद्भुतादिशान्तिस्तु हेमाद्रिशान्तिकाण्डे शान्तिमयूखादौ द्रष्टव्या।

शान्तिक त्रि० शान्तये हितं ठक्। शान्तिसाधने होमादौ तत्करणमुहूर्त्तादिकं मुहू० चि० उक्तं पी० ध० यथा "क्षिप्रध्रुवान्त्यचरमैत्रमघासु शस्तं स्याच्छान्तिकञ्च सह मङ्गलपौष्टिकाभ्याम्। खेऽर्के विधौ सुखगते ततुगे गुरौ, नोऽष्टाष्टाद्यदुष्टसमये, शुभदं निमित्ते"। "अथ शान्तिकपौष्टिकादिकर्मसु सुमुहूर्त्तं वसन्ततिलकेनाह। क्षिप्रेति क्षिप्रादीनि नक्षत्राणि प्रसिद्धानि तेषु पौष्टिकं मङ्गलं विनायकशान्त्यादि शान्तिकं दुष्टफलदसूतकशमनादुत्पलशान्त्यादि एतानि कर्माणि कार्याणि उक्तञ्च दीपिकायाम्। "मित्रादित्यमघोत्तरात्रयभिषक्स्वातीविरिञ्च्युतस्त्राणीश्वरपूष्यपौष्णरविषु प्रोक्ते तथारात्रिपि। रिक्तां पर्व विहाय सौम्यदिवसे शस्ते तथा भूतये सर्वः शान्तिकपौष्टिकं निगदितं गर्गादिभिर्निश्चयात्" अथ लग्नशुद्धिः तत्रार्के सूर्ये खे दशमे सति विधौ चन्द्रे सुखगते चतुर्थस्थे गुरौ ततुगे लग्नस्थे सति शान्त्यादिकं कर्म कार्यं उक्तञ्च रत्नमालायाम्। "पूर्णे चन्द्रे केन्द्रसंगेऽर्केऽम्बरे०स्थे लग्ने जीवे, वाक्पतेर्वासरे च। भौमत्याशुभान्यपि कार्याणि कार्याणीति" नोऽष्टशान्तिकादि नोर्द्ध्वं गुरुशुक्रयोरस्तादिके बाल्यवार्द्धक्यसिंहस्थगुर्वादिरूपे दुष्टसमयेऽपि न शुभदम्। तथा निमित्ते केत्वाद्युत्पातदर्शने सति शुभदं उक्तञ्च दीपिकायाम्। शान्तिकर्माणि कुर्वीत रोगे नैमित्तिके तथा। गुरुभार्गवयोर्दोषेऽपि दोषस्तत्र न विद्यते"। उक्तञ्चैतत् "यतोऽस्तीदं शान्तिकं नैमित्तिकम् "अनिमित्तकृता शान्तिर्निमित्तायोपजायत इति स्मरणात्। तत्र निमित्ते राजच्छत्रे केत्वाद्युत्पातान्तरदर्शनरूपे च भवति नैमित्तिकं तच्च बहुदिनव्यापके गुरुशुक्रास्तादिदोषेऽप्यवश्यं विधेयं यतो जन्मान्तरीयदुरदुष्टसूचकमिदं निमित्तमतस्तत्र शान्त्या निरासादपभावदुष्टस्यापि निरास"। बहुदिनप्राप्ते निर्दुष्टे काले क्रियमाणं शान्तिकं किञ्चिद्दूरदुष्टनाशकं यद्यपि भवति तथापि तावद्भिर्दिनैर्दुष्टस्य प्राबल्याद् दुःखप्राप्तिर्यथाल्पोऽप्यग्निरलसेनैव कालेन शान्तो भवति तथा सकलनगरदाहको भवत्यग्निर्भूर्भिर्युगपद्दुःस्थोऽपि तज्जपूर्णघटैरेकदेशनिर्वापितोऽपि सकलोऽग्निर्निर्वाप्यते इत्यर्थः सर्वथा शौचादिदोषं विनैव यथा कथञ्चिदुक्तप्रकारेण दिनशुद्धिमङ्गीकृत्य शान्तिकाद्यवश्यं विधेयम्"।

शाप पु० शप–भावे घञ्। (अनिष्ट भूयादित्येवम्) १आक्रोशरूपे २शपथे च मेदि०।

शापास्त्र पु० शाप एवास्त्रं यस्य। मुनौ त्रिका०।

शाब्दबोध पु० शब्देन निर्वृत्तः अण् कर्म०। अन्वयबोधे शब्दज्ञानजन्ये पदार्थसंसर्गविषयके ज्ञानभेदे न्यायमतम्। शाब्दत्वं त्वनुभवत्वव्याप्यं जातिभेदः तद्बोधप्रकारादि भाषा० उक्तं यथा "पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः। शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी। लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः। आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते"। भाषा० सि०मु० विवृतमेतत् यथा

"शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति। पदज्ञानन्त्विति। न तु ज्ञायमानं पदं करणम् पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात्। पदार्थधीरिति। पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः। अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम्। अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन यत्राकाशस्मरणं जायते तत्राकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः। वृत्तिः शक्तिलक्षणान्यतर सम्बन्धः। अत एव शक्तिज्ञानस्योपयोगः। पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः। पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वम्। शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। सा चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा। आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव। "एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्" इतीश्वरेच्छायाः सत्त्वात्। आधुनिके तु सङ्केते न शक्तिरिति सम्प्रदायः। नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव। तेन आधुनिकसङ्केतेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति"।

शाब्दिक पु० शब्दं शब्दसाधुतासाधकं शास्त्रं वेत्त्यधीते वा ठक्। व्याकरणशास्त्रभिज्ञे।

शामित्र न० शम–णिच् इत्र। १पशुबन्धने। शमितुः कर्म–अण्। यज्ञार्थपशुहननकर्तृभावे २तद्गमने च।

शामीन न०शम–ईनञ्।१भस्मनि २स्रुचि स्त्री ङीप् त्रि०को०

शाम्बरी स्त्री शम्बरेण निर्वृत्ता अण् ङीप्। मायायाम् इन्द्रजालादौ अमर। [जटा०।

शाम्बविक त्रि० शम्बू पण्यमस्य ठक्। शाङ्खिके (शाँखारी)

शाम्बु(म्बू)क पु० श(स्तु)म्बूक+स्वार्थे अण्। शम्बूके (शामुक) भरतः।

शाम्भव पु० ^शम्भोरयम् अण्। १गुग्गुलौ २कर्पूरे ३शिव-मल्लिकायां राजनि०। ४विषभेदे शब्दच० ५शम्भुपुत्रे पु० ६देवदारुणि च न०र त्रिका० ७शिवसम्बन्धिनि तदुपासके च त्रि०। ८दुर्गायां स्त्री "शाम्भवी कुपिता तस्ये"ति तन्त्रम्।

शा(सा)यक पु० श(षो) वा-ण्वुल्। १वाणे खड्गे च जटा०

शार टोवल्य शर० चु० उभ० सकर्म० सेट्। शारयति ते अशशारत् त।

शार न० शार-अच्, शृ-घञ् वा। १कर्वुरवर्णे २तद्वति त्रि० ३वायौ पु० अमर० ४द्यूतोपकरणे मेदि०।

शारङ्ग पुंस्त्री० शार कर्वुरमङ्गं यस्य शक०। १चातकपक्षिणि २हरिणे ३भृङ्गे ४हस्ते ५मयूरे च। रायमुकुटः जाति-त्वात् स्त्रियां ङीष्। ६हिक्के ७वाद्ययन्त्रभेदे स्त्री ङीष् शब्दार्थच०।

शारद न० शरदि भवम्-अण्। १श्वेतपद्मे राजनि०। २कासे ३बकुले ४हरिन्मुद्गे च पु० राजनि०। ५शरत्कालभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। शारदं श्वेतपद्ममस्त्यस्याः अच्। ६सर-स्वत्यां स्त्री त्रिका०। ७नूतने ८अप्रतिभे त्रि० मेदि०। ८प्रत्यग्रे त्रि० विश्वः। १०दुर्गायां स्त्री टाप् "शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः। शारदा सा समा-ख्याता पीठे लोके च नामत." ति०त०। ११वानरभेदे शब्दर०। १२तोयपिप्पल्यां १३सप्तच्छदे स्त्री मेदि० ङीप् एव १४कोजागरपूर्णिमायां स्त्री शब्दरत्ना० शरत्कालीने पूजादौ त्रि०स्त्रियां ङीप्। "शारदी चण्डिकापूजा त्रि-विधा परिकीर्त्तिता। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ता शृणु" भविष्यपु०। [भवे १व्याडे २शरत्कालजे रागे पु०

शारदिक न० शरदि भवं श्राद्धं रोगो वा ठञ्। शरत्काले

शारदीय त्रि० शरदि भवः छण्। १शरत्काले कर्त्तव्ये अश्वयादौ तथाभूतायां दुर्गापूजायां स्त्री "चतुरे सम-द्ध्यायाः शारदीयो महोत्सव"। "शारदीया महा-पूजा चतुःकर्ममयी शुभा" ति०त०।

शारि(री) स्त्री शृ-इञ् वा ङीप्। १पाशकादिगुटिकायां २द्यूतोपकरणे च मेदि०। ३पक्षिभेदे च "शारी चरन्ती सखि! मारयेति" नैषधम्। ४युद्धार्थगजपर्याणे ५व्यवहारभेदे मेदि०। ६कपटे धरणिः। चार्टे च। पक्षिभेदे शौवाशाटने च हेमच०।

शारिफल पु० न०शार फलमिवाधारः। शारिफलके पाश-कक्रीडाधारे १पट्टे (छक) अमरः स्वार्थे क। रमेच।

शारिवा स्त्री शारिरिव वनति वन-ड। श्यामालतायाम् अमर। "एक वै शारिवामूलं सर्वव्याधिविशोषणम्" वैद्य०।

शारिशृङ्खला स्त्री शारेः शृङ्खलेव। पाशकभेदे तन्त्रे दाप 'चतुरी तिन्तिडी द्यूतं पञ्चमी शारिशृङ्खला। नय पीठो चाष्टकालो नय आष्ययपुलक'। एते पाशक-भेदा सुर्जयकोलाहलोऽपि च" शब्दर०।

शारीर त्रि० शरीरस्येदम् अण्। १देहसम्बन्धे सुखदुःखादौ तज्ञोदमस्य पुनः अण्। २वृषे पु० मेदि०। शरीरमात्म-त्वेनाभिमन्यते अण्। ३जीवे। स्वार्थे क। ३तत्रार्थे। शारीरं जीवं दुःखं वा अधिकृत्य कृतो ग्रन्थ अण्। व्यासकृते वेदान्तसूत्रे चिकित्साङ्गे सुश्रुतग्रन्थाद्युक्तेषु च. शारीरश्च दुःख रागादिकं यथोक्तं विष्णुपु० ६।५अ०।" "आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः शारीरो मानसस्तथा। शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः। शिरोरोग प्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः। गुल्मार्शःश्वयथुश्वास-च्छर्दादिभिरनेकधा। तथाक्षिरोगातिसारकुष्ठाङ्गामय-संज्ञकैः। भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि" सुश्रुतान्तर्गतशारीरकस्थानञ्च तत्र दृश्यम्।

शारीरिक त्रि० शरीरे भव ठक्। देहजाते दुःखादौ।

शारुक त्रि० शॄ-उकञ्। हिंसके।

शार्कर त्रि० शर्करा अस्त्यस्य अण्। १शर्करायुक्ते देशे शर्क-राया विकारः अण्। २फाणिते ३दुग्धफेणे च पु०मेदि०। शर्करीकन्द्राद्य अण्। शर्करीकन्दोयुक्ते ३अन्नादौ।

शार्ङ्ग त्रि० शृङ्गस्य विकारः अण्। १शृङ्गजाते पदार्थे। २विष्णुधनुषि ३धनुर्मात्रे च पु० मेदि०। ४आर्द्रके न० राजनि०। [त्रिकाण्डे त्रि०।

शार्ङ्गिन् पु० शार्ङ्गं अस्त्यस्य इनि। १विष्णौ अमरः। २ध-

शार्दूल पुंस्त्री० शॄ-ऊलच् दुक् च। १व्याघ्रभेदे अमरः। २पशुभेदे ३शरभे ४राक्षसभेदे च मेदि० उत्तरपदस्थः। ५श्रेष्ठार्थे अमरः। ६पक्षिभेदे धरणिः ७चित्रकवृक्षे राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

शार्दूललजित न० अष्टादशाक्षरपादके छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा "म सो ज सतसा दिनेशऋतुभि शार्दूललजि-तम्" छन्दोम०।

शार्दूलविक्रीडित न० ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे तल्ल-क्षणं यथा "सूर्याश्वैर्मसजास्तता सगुरवः शार्दूलवि-क्रीडितम्" छन्दोम०।

शार्वर न० शर्वर्यां भवं दैविकोऽण्। १अन्धकारे।

२शालके च त्रि० मेदि० । ३शालिसम्बन्धिनि त्रि० । "शार्वरस्य तमसो निषिद्धये" किरा० भवार्थे तु कालाट्-ठञ् "शार्वरिक" इत्येव शालिभवे । [शयालिङ्ग ।

शाल कथने भ्वा०आत्म०सक० सेट् चङि न ह्रस्वः । शालते

शाल पु० शल-घञ् । १मत्स्यभेदे २प्राकारे स्वनामख्याते ३वृक्षभेदे अमरः । ४वृक्षमात्रे राजनि० दन्त्यादिस्तु वृक्षमात्रे "रसालः सालः समदृश्यतासुना" इति नैषधम् । ५नदभेदे शब्दच० । ६शालिवाहननृपे विश्वः ।

शालग्राम पु० शालानां वृक्षाणां ग्रामः समूहो यत्र । १पर्वतभेदे तत्र जातः अण् । तत्र जाते २विष्णोर्मूर्त्तिभेदे गण्डकशब्दे २५११ पृ० दर्शिते गण्डक्या एकदेशस्य अभेदज्ञाते ३विष्ण्वादिदेवचक्रयुक्तशिलाभेदे च तदुत्पत्ति-र्लक्षणभेदेन तन्नामभेदाश्च यथा "कीटयोनिं प्रपद्येया" इति गण्डक्याः शापात् प्रतिशापे "तेन कर्मविपाकेन जडा त्वया नदी भवेति" देवाना गण्डकीं प्रति शापे च जाते विष्णुना तत्समाधानायोक्तं यथा

"शृणु भद्रे ! महादेव ! शृणु देव ! गजानन ! । मद्गणौ ब्राह्मणौ याज्ञभातज्ञौ शापतोऽस्मि वै । भविष्यतस्तयोर्मांसं भविष्यामि कलेवरम् । शीर्णं भविष्यति यदा तन्मेदोमज्जसंभवाः पाषाणान्तर्गताः कीटा वज्रास्याः प्रभविष्यथ" इति "अद्यैव गण्डकी पुण्या गङ्गातुल्या महानदी । गण्डक्यां गिरिराजस्य दक्षिणे दृषदालयम् । विख्यातं तन्महाक्षेत्रं पुण्यक्षेत्रं महीतले । चक्रतीर्थमिति ख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । शालग्रामगता देवा देवी द्वारावती गता । उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः । सर्वदेवमयीति करा भुक्तिमुक्तिप्रदायिनः । भवन्त्वत्र तु पाषाणा-स्तेतदन्तर्गता हराः । प्राणिनं च विना सर्वे वज्रकीटा भविष्यन्ति । अनेनैव तु गण्डक्याः पुत्रत्वं भवतामपि । पश्यति मदन्तश्च चिह्नं तद्देवतोद्भवम् । विज्ञाय श्रेयः विन्दन्ति दीयतां सा च देवता" इति विष्णूक्तौ मन्त्रया तल्लक्षणस्य पश्चे विष्णुनिर्दिष्टा

"सौवर्णा शिला मुख्या मङ्गल्या पुण्यप्रदे । स्निग्धा शिला सम्यसिद्धिं इष्टार्थसिद्धिं करोति च । मेचका योनिस्था पौतादारक्षा या वयोहरा । पाण्डुवर्ण-मध्ये मध्ये दारुपावर्णे । पीता पुत्रफलं दद्या-दारक्ता हरेत् । नीला सन्दिशत् लक्ष्मी पूजाया-स्तत्र मतम् । रोगप्रदा रक्तवर्णा सिन्दूराभा नवा कलिम् । दारिद्र्यकारिणी वक्रा समा सर्वार्थसाधिका ।" स्थूला निहन्ति चैवायुः ह्रस्वा स्वल्पमति हरत् । पूजाफलं वाञ्छतया निष्फला लाञ्छनं विना । कपिला चित्तवैकल्यं नेत्ररोगञ्च कर्बुरा । भग्ना भङ्गकरा-र्चया बद्धचक्रापमानदा । बहुधान्तरहीना च देवचक्रा विषादा । वृहन्मुखी कलप्नी वृहच्चक्रा सुतान् हरेत् । बलान्धचक्रा त्वशुभं बद्धचक्रा महागदम् । भग्न-चक्रा तु दारिद्र्य सर्वनाश स्वभावतो । कुठारिक व्याधसखी विषमा विविधापद । विकृतावर्तनाभिच विकारान् कुरुते बहून् । वंशस्फोटो रहस्साना नार विद्धा प्रजायते । रेखान्ता दुःखदात्री च यथा स्वल्पा तथा शुभम् । यथा स्निग्धा तथा मन्त्रोक्तादिभेदानतः शृणु । लक्ष्मीहरिः१ स विज्ञेयो यत्र पद्मं सचक्रकम् । केवला वनमाला च रेखस्थानमभीष्टदा । वासुदेव २ स विज्ञेया यद्द्वारे चक्रयुग्मकम् । निरन्तरं समं चापि स श्वेतः पापनाशनः । सङ्कर्षणः३ स विज्ञेयः प्राक् पश्चाच्चक्रयुग्मकम् । संलग्नपूर्वभागस्य महारत्नं सुखा-भनम् । प्रद्युम्नः४ सूक्ष्मचक्र स्याच्छिद्रं दीर्घं सुवि-स्तरम् । सुस्थिरान्तर्बहिश्छिद्रः पीत दृष्टदायक । अनिरुद्धस्तु५ नीलाभो वर्तुलातिशोभनः । रेखाद्वय तु तद्द्वारि पृष्ठ पद्मेन लाञ्छितम् । नृसिंहः६ स तु विज्ञेयस्त्रैकं वा द्वयमेव वा । प्रान्ते यथा चक्रं स्यात् चतुष्कोण स भाग्यकृत् । नारायण ७ श्यामवर्णो नाभौ चक्रं तथोन्नतम् । दीर्घरेखापथा युक्तं दक्षिणे सुषिरं पृथु । हरिदृपाद शिखा वा स्यात् यथा तद्वै शुभ भवेत् । हरिवद् दशयते हारं भुक्तिमुक्तिप्रदा तु सा । परमेष्ठी८ स विज्ञेयः पद्मचक्रान्वितस्तु य । बि-न्दुकृतिच शुक्लाभ पृष्ठे च सुषिर महत् । विष्णुस्तु० लघुवर्णं स्यात् सूक्ष्मचक्रं शुभोभने । हरात्र तथा रेखा दशयत मध्यदेशतः । नारसिंहस्तु११ कपिलः पृथुचक्रो वृहन्मुख । मदा वा पञ्च वा दश बिन्दवो दक्षिणां न सन् । कपिलनारसिंहस्तु१२ पृथुवर्ण-स्थितो भवेत् । स्थूलचक्रद्वय मध्ये द्वार रेखा शुभोभनाः । महाज्वलिश्वोऽपि१३ विज्ञेयः पृथुलो वर्णचित्रितः । स्थान देवदारा सुवर्णं दीर्घं भयावहम् । वराहो नलिनीत्थ१४ विज्ञेयश्चक्रः अविन्दुक । पृथुलवर्णवृत्तौ नाभ्याविमूर्तनः । वराहाकृति वृत्ति विषमस्थं चक्र च विषमं तथा । इन्द्रनीलनिभः स्थूलस्त्रिरेखा च स०

ञ्छितो भवेत् । पृथ्वीवराहनाम्नी१६ सा या वराहाकृतिः शिला । आकृष्णा चैव रेखैका गतराज्यप्रदायिका । मत्स्याख्या१७ सा शिला ज्ञेया बिन्दुत्रयविभूषिता । कांस्यद्वारा स्वर्णनिभा दीर्घा सा भुक्तिमुक्तिदा । कूर्माख्या१८ तु शिला पृष्ठे वर्त्तुला चोन्नता भवेत् । हरितं वर्णमायाता कौस्तुभेन च चिह्निता । शिलाकूर्म१९ स विज्ञेयः कूर्माकारस्तु यो भवेत् । चक्राङ्किता तथा हस्ता पूजिता सा पदप्रदा । हयग्रीवो२०ऽङ्कुशाकारो रेखा चक्रसमीपगा । बहुबिन्दुसमायुक्तं पृष्ठं नीरदनीलभम् । ज्ञेयः सौम्यहयग्रीवो२१ हयग्रीवसमा शिला । दीर्घया लेखया युक्ता रेखा सा तादृशी भवेत् । हयग्रीव२२ स विज्ञेयो मुखं यस्य हयाकृति । पद्माकृति भवेद्वापि साक्षमालं शिरस्तथा । वैकुण्ठ२३स्तिलवर्णाभश्चक्रमेकं तथा ध्वजम् । द्वारोपरि तथा रेखा पुष्पाकारा सुशोभना । श्रीधरस्तु२४ तथा देवश्चिह्नितो वनमालया । कदम्बकुसुमाकारो रेखा पञ्चकभूषित । वामनः२५ स तु विज्ञेयो योऽतिह्रस्वश्च वर्त्तुलः । अतसीकुसुमप्रख्यो बिन्दुनोपरिशोभितः । दधिवामननामा२६ तु अङ्कुशचक्रयुतः । महाद्युतिरातसुखं सुभिक्षक्षेमदायकः । सुदर्शन२७स्तथा देवः श्यामवर्णो महाद्युतिः । वामपार्श्वे तथा चक्रं रेखैकैव तु दक्षिणे । सङ्कर्षणार्जुननामा२८सौ नानारङ्गमयो भवेत् । चक्राकारा यत्र पङ्क्तिः स सर्वद्रव्यदायकः । अनन्तदामोदरो२९ यस्य मध्ये चक्रं प्रतिष्ठितम् । दूर्वाभो द्वारसङ्कीर्णः पीतरेखो धनप्रदः । राधादामोदरो३० ज्ञेय अङ्कुशचक्रद्वयबिलम् । नातिदीर्घमुखं मध्ये लम्बरेखा स भोगदः । दामोदर३१ स विज्ञेयो यश्चक्रद्वयसाम्बुजः । उच्चं भवेच्चावयवं पूजितः सुखदः सदा । अनन्तो३२ बहुवर्णः स्यान्नागभोगेन चिह्नितः । अनेकचक्रसंभिन्नः सर्वकामफलप्रदः । पुरुषोत्तमनामा३३सौ यस्य दिक्षु विदिक्षु च । चक्राण्यष्टानि दृश्यन्ते पुरुषार्थकरप्रदः । योगेश्वर३४ स विज्ञेयो लिङ्गं यस्य शिरोगतम् । ब्रह्महत्यादिपापानां नाशको योगसिद्धिदः । पद्मनाभ३५स्तथा रक्तः पद्मचक्रसंयुतः । उज्ज्वलः पूजितो नित्यं दारिद्र्यघ्नो भवेत् । रक्तिमाभो हिरण्याख्य३६श्चन्द्राभः स्फटिकोपमः । अथ वा जायते नानावर्णरेखाभिरन्वितः । गरुड३७ स तु विज्ञेयो मध्ये चक्रद्वयान्विते । दक्षिणे दृश्यते रेखा च सर्वविघ्ननाशकः । जनार्द्दन३८ स विज्ञेयः कोटराणि स्फुटानि च । यस्योदरे तु चक्राणि चत्वारि विस्तृतम् । लक्ष्मीनारायणो३९ ज्ञेयो वनमालाङ्कितोदरः । सूक्ष्मद्वारश्च सूक्ष्मको भुक्तिमुक्तिप्रदायकः । कूर्मोऽश्व४० स विज्ञेयो योऽर्द्धचन्द्राकृतिर्भवेत् । तदभ्यर्च्य लभेत् स्वर्गं विषयांश्च समीहितान् । लक्ष्मीनरहरि४१र्ज्ञेयः कृष्णवर्णः सबिन्दुकः । वामपार्श्वे स्थिते चक्रे गृहस्थाभीष्टदायकः । त्रिविक्रमस्तु४२ विज्ञेयः श्यामवर्णो महाद्युतिः । वामपार्श्वे चक्रयुग्ममेकरेखा तु दक्षिणे । कृष्णा४३ ज्ञेया शिला कृष्णा सचक्रा वा विचक्रिका । प्रदक्षिणावर्त्तकृतवनमालाविभूषिता । चतुर्मुखः४४ स विज्ञेयो द्वे चक्रे मध्यदेशतः । चतस्रः पार्श्वगा रेखा वेदशास्त्रागमप्रदः" मेरुत० । शिवादिशिलाभेदास्तत्रैवोक्ता यथा शिवोक्तिः "शालग्रामा मतस्कन्धाः शृणु तेषान्तु लक्षणम् । यत्सेवनाद्धर्म्मेदिष्टमिह लोके परत्र च । शिवनाभः१ स विज्ञेयः सलिङ्गाकारतां गतः । स्वयम्भुलिङ्गाकृतिमान् मन्त्रसिद्धिविधायकः । त्र्यम्बकः२ स तु विज्ञेयो बिन्दुत्रयविभूषितः । शूलाकारा तथा रेखा गतपुंस्त्वप्रदायकः । धूर्जटि३ स तु विज्ञेयो यत्र रेखा जटासमा । तिस्रो यत्र प्रदृश्यन्ते सोऽर्च्चितो ज्ञानदायकः । गणेशस्तु४ पाण्डुरो ज्ञेयो बिन्दुः शुण्डासु मस्तके । बिल्वपत्राक्षतैस्त्वो पूजितः शोकमुद्गरः । ईश्वर५ स तु विज्ञेयो रक्ता बिन्दुस्तु मस्तके । एकचक्रो द्विचक्रो वाभ्यन्तरेऽपथ गाम्भरम् । मृत्युञ्जय६ स विज्ञेयस्त्वपमृत्युविनाशकः । श्वेतवर्णं तदूर्द्ध्वं च श्वेता रेखा त्रिशूलवान् । चन्द्रशेखर७नामाऽसावर्द्धचन्द्राकृतिस्तु के । मध्ये चक्रद्वयं तस्य शिवमाद्रोगनाशनम् । रुद्र८ स एव विज्ञेय कपिलो मूर्ध्नि लक्षितः । चक्रमध्ये भवेद्रेखा मारयेद्रिपुसन्ततिम्" । "शालग्रामाभवा वज्री यज्ञकोटिसहस्रवान् । येषां पूजनतो देवी भवानी सुप्रसीदति । श्रीविद्या१ सा तथा चक्रद्वी क्रमं पद्मस्थ । बाह्ये घण्टाङ्किता मूर्त्ति लिखिता श्यामाशिलेप्रदा । महाकाली२ तु सा ज्ञेया योनिचिह्नसमन्विता । दक्षिणद्वारा सर्वसिद्धा त्रिकोणेनाङ्किता च या । षट्पुधाकृतियोर्द्धं तां देवीं तत्र निर्द्दिशेत् । देवीशिला सचक्रा या दक्षभागे च तां वदेत् । वर्जिता वामभागे च बोधयेदुमाशिवा । या चक्ररहिता देवीशिला तां वामतोऽर्च्चयेत्" ।

संस्पृशेत् शूद्रो योषिद्वापि कदाचन । स पतेन्नरके घोरे यावदाहूतसंप्लवम् । यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्धरे ! । दूरादेवास्पृशन् पूजां कारयेत् सुसमाहितः" । तत्पूजने तत्स्पर्शे च स्त्रीणां नाधिकार "न कदाचित् स्त्रियाः कार्यं शालग्रामस्य पूजनम् । भर्तृहीनाऽथ सुभगा स्वर्लोकहितैषिणी । मोहात् संस्पृशेत्तु महिला जन्मशीलगुणान्विता । हित्वा पुण्यसमूहं तु सत्वरं नरकं व्रजेत्" ब्रह्मवै० प्रा० २०अ० ।

"प्रमत्तं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात् पावनं तत् भवेत् सदा" ।

"दद्यात् भक्ताय यो देवि ! शालग्रामशिलां नरः । सुवर्णसहितां, पृथ्वी सपर्वतवनान्विता । सप्तद्वीपा भवेद्दत्ता तत्पात्रे च वसुन्धरे । । शालग्रामशिलायास्तु मूल्यमुद्घाटयेत् कश्चित् । विक्रेता क्रयकर्त्ता वा नरके स पतेत् ध्रुवम्" वराहपु० ।

तत्प्रकारादिभेदे फलभेदो यथा

"छत्राकारे भवेद्राज्यं वर्तुले च लभेत् श्रियम् । दुःखञ्च शकटाकारे शूलाभे मरणं भवेत् । विकटास्ये च दारिद्र्यं पिङ्गले हानिरेव च । भग्नचक्रे भवेद्व्याधिर्विदीर्णे मरणं ध्रुवम्" । तत्स्पर्शेन मिथ्यादिव्यादिकरणादौ दोषो यथा "शालग्रामशिलां धृत्वा मिथ्यावाक्यं वदेत्तु च । स याति कूर्मदंष्ट्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः । शालग्रामशिलां धृत्वा स्वीकारं यो न पालयेत् । स प्रयात्यसिपत्रञ्च लक्षमन्वन्तरावधि । तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामे करोति यः । तस्य जन्मान्तरे कान्ते ! स्त्रीविच्छेदो भविष्यति । शालग्रामञ्च तुलसीं शङ्खं चैकत्र एव च । यो रक्षति स च ज्ञानी स भवेत् श्रीहरिप्रियः" ब्रह्मवै०प्र० १६०अ० । "शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगत्प्राणस्य भारतम् । तद्वेदसम्मुखात्ते याति तत्र हरेः पदम्" ब्रह्मवै०प्र० ६अ० । "शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि । विषमा नैव पूज्याः स्युर्विषमेष्वपि" इत्यादि० पा० १०अ० । "शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश" पद्मपु० । "तत्र सर्वाणि भावेन ... पूजा प्रयोक्तव्या आवाहनविसर्जने न स्तः "शालग्रामे स्थावरे वा नावाहनविसर्जने" इति रामवाजपेयमतम्" दीपा० रघु० ।

क्षेत्रभेदे न० तत्प्रकारश्च वराहपु० उक्तं यथा "अथ ऊर्ध्वं च वेन च(शालग्रामा)सङ्गे कर्दमम ।

तप्यमानो यथान्यायं पश्यते शालमुत्तमम् । विश्रामं कुरुते तत्र द्रष्टुकामोऽथ मां (हरिम्) मुनिः । मायया मम मूढात्मा यत्नो द्रष्टुं न मामभूत् । ततः पूर्वेण पार्श्वेन तस्य शालस्य सुन्दरि ! । वैशाखमासद्वादश्यां मद्दर्शनमुपागतः । तदा मां तत्र स मुनिस्तपस्वी संशितव्रतः । तुष्टाव वैदिकैः सूक्तैः प्रणम्य च पुनः पुनः । ततोऽहं स्तूयमानो वै ऋषिमुख्येन सुन्दरि ! । प्राप्तोऽस्मि परमां प्रीतिं तमवोचं ततो मुनिम् । प्रसन्नोऽस्मि महाभाग ! स्थित्वा त्वं तपसां निधे । । पुत्रोऽस्य परमप्रीतो मत्क्षेत्रे मत्परो भव । अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि शालङ्कायन ! तच्छृणु । तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि येनैतत् क्षेत्रमुत्तमम् । शालग्राममिति ख्यातं तद्विशेषं शृणु ! शुभम् । योऽयं दृष्टस्त्वया वृक्षः सोऽहमेव न संशयः" वराहपु० ।

शालग्रामगिरि पु० पर्वतभेदे वराहपु० "अथविन्ध्यामि ते गुह्यं शालग्राममिति स्मृतम् । तस्मिन् क्षेत्रे हरो देवो मत्स्वरूपेण संयुतः । शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिलारूपेण तिष्ठति । अहं तत्रैव तिष्ठामि शिलारूपेण नित्यदा । तस्मिन् शिलाः समस्तास्तु मत्स्वरूपा न संशयः । पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रलाञ्छिताः । शिवरूपेण तु हरस्तत्र देवालये गिरौ । शिवनाभाः शिलास्तत्र चक्राभास्तथा शिलाः । सोमेश्वराधिष्ठितश्च शिवरूपो गिरिः स्मृतः । शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वराभिधः" वराहपु० ।

शालङ्कायन पु० ऋषिभेदे शालग्रामशब्दे दृश्यम् ।

शा(सा)लज पु० शा(सा)लात् जायते जन-ड । सर्जरसे (धुना) शब्दर० ।

शालनिर्य्यास पु० ६त० । सर्जरसे (धुना) रत्नमा० ।

शालपर्णी स्त्री शालस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । (शालपानी) वृक्षभेदे राजनि० । "शालपर्णी गरुर्हन्ति ज्वरश्वासातिसारजित् । शोफदोषत्रयहरी बृंहण्युक्ता रसायनी । तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकासक्रिमिप्रणुत्" भावप्र० ।

शालभञ्जिका स्त्री शालेन भज्यते निर्मीयते भन्ज-ण्वुल् । १काष्ठनिर्मितपुत्तलिकायां, २वेश्यायाञ्च जटा० ।

शालव पु० शाल तं पचीव इव वरति वडिरोपकिं बल-ड । लोध्रे शब्दर० ।

शालवेष्ट पु० शालस्य वेष्ट इव । सर्जरसे (धुना) त्रिका० ।

शालसार पु० शालस्य सारः । १हिङ्गुनि शालेषु सारः । वृक्षश्रेष्ठे त्रिः ।

शाला स्त्री शाल-अच्। १गृहे अमरः। वृक्षस्य २स्कन्ध-शाखायाञ्च। ३गृहैकदेशे (चाल) मेदि०।

शालाङ्क पु० पाणिनौ मुनौ जटा०। [शिलादौ हेमच०।

शालाजिर पु० न०। शालस्याजिरमिवाकारोऽस्त्यस्य अच्।

शालाश्चि पु० शाल इवाश्चति आ+अच-इन्। शाकभेदे (शालच) शब्दच०।

शालातुरीय पु० शालातुरे भवः। तद्ग्रामवासिनि पाणिनि-मुनौ जटा० शालोत्तरीय इति पाठान्तरम्।

शालानी स्त्री शालमानयति आ+नी-ड गौरा० ङीप्। विदार्य्याम् शब्दच०। [स्त्रियां ङीप्।

शालामृग पुंस्त्री० शालायां वृक्षे मृग इव। शृगाले हारा०।

शालावृक पुंस्त्री० शालायां वृक्षे, शाखायां वा वृक इव वा। १कुक्कुरे २शृगाले अमरः। ३विडाले ४मृगे राजनि० ५वानरे च शब्दच०। सर्वत्र स्त्रियां ङीप्।

शालि पु० शल+इञ्। १कलमादिधान्ये, २कलिकादिधान्ये० अमरः। ३गन्धमार्जारे च मेदि०। शालिभेदादिकं "कण्डनेन विना शुक्लाः हैमन्ताः शालयः स्मृताः" इत्यादि भावप्र० उक्तम्। धान्यशब्दे दृश्यम्।

शालिका स्त्री शालिरिव कायति कै-क। विदार्य्याम्।

शालिञ्ज पु० शालिं अञ्जति अञ्ज-क पृषो०। शाकभेदे शब्दर०

शालिनीकरणम् "अध्यासीनः शालीन अश्लील क्रियते-ऽनेन शालीन+च्वि-कृ-करणे ल्युट्। तिरस्कारे सिद्धा०।

शालिपर्णी स्त्री शालेरिव पर्णान्यस्याः ङीप्। माषपर्ण्याम् राजनि०।

शालिपिष्ट न० शाले: पिष्टमिव शुभ्रत्वात्। स्फटिके त्रिका०

शालिवाहन पु० विक्रमादित्यं हत्वा शकाब्दप्रवर्त्तके नृप-भेदे शककर्त्तृशब्दे दृश्यम्।

शालिहोत्र पुंस्त्री० शालयो हूयन्तेऽत्र हु-त्रन्। १घोटके त्रिका० स्त्रियां ङीप्। २अश्वशास्त्रकर्त्तरि नृपभेदे पु० राजनि०।

शाली स्त्री शाल-अच् गौरा० ङीष्। कृष्णजीरके राजनि०

शालीन त्रि० शालाप्रवेशमर्हति ख। १धृष्टे अप्रगल्भे, अमर। २मिश्रेयायां स्त्री राजनि०।

शालु न० शाल-उण्। १शालूके शब्दर०। २कषायद्रव्ये, ३चोरकाख्यगन्धद्रव्ये च मेदि०। ४भेके पु० ५भक्ष्ये हेमच०। [कन्दार्थे अमरः। २जातीफले राजनि०।

शालु,लू क न० शाल-ऊकण्। कुमुदादिमूले शब्दर०। स्वार्थे क।

शालूर पुंस्त्री शाल-ऊरच्। भेके अमरः स्त्रियां ङीष्।

शालेय पु० शालायां भवः ढक्। १मधुरिकायाम् अमरः। २मिश्रेयायां स्त्री राजनि० टाप्।

शालोत्तर पु० ग्रामभेदे। [जटा०।

शालोत्तरीय पु० शालोत्तरे ग्रामे भवः छ। पाणिनिमुनौ

शाल्मल पु० शाल-मलच्। (शिमुल) १वृक्षे शब्दर० २शाल्म-लिद्वीपभेदे च विष्णु पु०

"शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुतान् शृणु। तेषान्तु नामसंज्ञानि सप्त वर्षाणि तानि वै। श्वेतोऽथ हरित-श्चैव जीमूतो रोहितस्तथा। वैद्युतो मानसश्चैव सुप्र-भश्च महामुने!। शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपे-नेक्षुरसोदकः। विस्तरो द्विगुणेनायं सर्वतः संवृतः स्थितः। तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः। वर्षाभिव्यञ्ज-कास्ते तु तथा सप्तैव निम्नगाः। कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः। द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः। कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा। ककुद्मान् पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु। योनिस्तो-या वितृष्णा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी। निवृत्तिः सप्त-मी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः। श्वेतञ्च लोहितं चैव जीमूतं हरितं तथा। वैद्युतं मानसञ्चैव सु-प्रभं नाम सप्तमम्। सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययु-तानि वै। शाल्मलेऽपि च ये वर्णा वसन्त्येते महामुने!। कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक्। ब्रा-ह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम्। भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम्। वायुभूतं मखश्रेष्ठै-र्यज्वनो यज्ञसंस्थितम्। देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोरमे। शाल्मलिश्च महावृक्षो नाम निर्वृतिका-रकः। एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः"।

शाल्मलि(ली) पुंस्त्री० शाल-मलिच् वा स्त्रीत्वे वा ङीप्। (शिमुल) १वृक्षे २मोचरसे हेमच०।

शाल्मलिगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी। श्ले-ष्मला स्निग्धवीर्या च हन्ति रक्तपित्तजित्। शाल्मली-पुष्पशाकन्तु घृतसैन्धवसाधितम्। प्रदरं नाशयत्येव दुःसाध्यञ्च न संशयः। रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु। कफपित्तास्रजित् ग्राहि वातलञ्च प्रकी-र्त्तितम्। २नरकभेदे यत्र शाल्मलीकण्टकैर्निपीड्य-न्ते। नरकशब्दे दृश्यम्। [राजनि०।

शाल्मलिक पु० शाल्मलिरिव कायति कै-क। रोहितवृक्षे

शाल्मलीकन्द पु॰ ६त॰। तद्वृक्षमूले राजनि॰। [राजनि॰।

शाल्मलीफल पु॰ शाल्मल्या इव फलमस्य। तेजःफलवृक्षे

शाल्मलीवेष्ट पु॰ शाल्मलीं वेष्टयति वेष्ट–अण्। शाल्मली-निर्य्यासे मोचरसे रत्नमा॰। ण्वुल्। तत्रैव। [शब्दर॰।

शाल्व पु॰ शाल–व। १देशभेदे हेमच॰ तस्य २नृपे च भारते

शाल्वण पु॰ "काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः। सानूपोदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः"। स चोष्णः स्वेदनविधौ शाल्वणः परिकीर्त्तितः" सुश्रुतोक्ते औषधभेदे।

शाव पु॰ शव–घञ्। १शिशौ शब्दर॰। स्वार्थे क। तत्रैव शवस्येदम् अण्। २शवसम्बन्धे त्रि॰ "त्रिरात्रं शावमाशौचम्" इति स्मृतिः।

शावर पु॰ शावयति विदारयति शव–णिच् अरन्। १पापे २अपराधे ३लोध्रद्रुमे च मेदि॰। शवरेण प्रोक्तमण्। ४शवरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये। शवरस्येदम् अण्। ५शवरसम्बन्धिनि त्रि॰।

शावरभेदाख्य न॰ शावरभेद इत्याख्याऽस्य बहुव्री॰ स्वार्थे अण्। ताम्रे हेमच॰ तस्य तत्स्पर्शस्वर्णत्वात्तथात्वम्।

शावरी स्त्री शवरस्य प्रिया अण् ङीप्। १भूकशिम्ब्यां मेदि॰। २विद्याभेदे तन्त्रसा॰। [ङीप्।

शाश्वत त्रि॰ शश्वद् भवः अण्। सतते नित्ये अमरः स्त्रियां

शाष्कुल त्रि॰ शष्कुलमिव मांसं भक्ष्यमस्य अण्। मांसाशिनि हेमच॰। [अमर॰।

शाष्कुलिक न॰ शष्कुलीनां समूहः ठञ्। शष्कुलीसमूहे

शास आशीर्वादे अदा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् क्त्वा वेट्। प्रायेणाङ्पूर्वः। आशास्ते आशासिष्ट "इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे" उत्तरचरितोक्तेरन्यपूर्वोऽपि।

शास शासने अदा॰ पर॰ द्विक॰ सेट् क्त्वा वेट्। शास्ति अशासत्

शासन न॰ शास–ल्युट्। निदेशे हितसाधनादौ १प्रवर्त्तने २राजदत्तभूमौ ३राजलेख्यभेदे ४शास्त्रे च मेदि॰।

शासनहर पु॰ शासनं हरति हृ–अच्। आज्ञाकारके दूते।

शासितृ त्रि॰ शास–तृच् इट्। शासनकर्त्तरि।

शास्तृ त्रि॰ शास–तृच् इडभावः। १शासनकर्त्तरि त्रिका॰। २बुद्धे अमरः ३उपाध्याये ४नृपे ५पितरि संक्षिप्तसा॰।

शास्त्र न॰ शिष्यतेऽनेन शास–ष्ट्रन्। १हितानुशासने ग्रन्थे शास्त्रं च वेदमूलकं सद्भिरादरणीयं नान्यत् यथोक्तं "अतो वेदविरुद्धार्थशास्त्रोक्तं कर्म संत्यजेत्। स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैः प्रतार्य्येह च मानवान्। निन्दन्ति श्रौतो मार्गं लोकनाशाय केवलम्। निन्दन्ति देवता वेदांस्तपो निन्दन्ति सद्द्विजान्। तेन ते निरयं यान्ति असच्छास्त्रनिषेवणात्। श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म शाश्वतम्। स्वं स्वं धर्मं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थीह समाचरेत्। स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैर्मोहयित्वा जनं भुवः। तेन ते निरयं यान्ति युगानां सप्तविंशतिम्" पद्मपु॰ १७ अ॰। "पुराणं भारतं वेदधर्मशास्त्राणि यानि च। आयुषः क्षपणायैव धर्मं तत्रैव चाचरेत्। पुत्रदारादिसंसारः पुंसां संमूढचेतसाम्। विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगाभ्यासविघ्नकृत्। इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति। अपि वर्षशतेनापि शास्त्रान्तं नाधिगच्छति। विज्ञायाक्षरतन्मात्रं जीवितञ्चापि चञ्चलम्। विहाय शास्त्रजालानि पारलौकिकमाचरेत्। पण्डितोऽपि हि मूर्खोऽसौ शक्तियुक्तोऽप्यशक्तिकः। यः संसारात् स्वात्मानं समुत्तारयितुं क्षमः" वह्निपु॰। नामशब्दे २२७१ पृ॰ दृश्यम्।

"बहुशास्त्रालोकनेऽपि सारादानं षट्पदवत्" सांख्यप्र॰सू॰

शास्त्रकृत् पु॰ शास्त्रं करोति कृ–क्विप्। मन्वादिषु ऋषिषु त्रिका॰।

शास्त्रगत पु॰ शास्त्रे गत इव। मधटाविदि त्रि॰।

शास्त्रचारण पु॰ शास्त्रं चारयति प्रचारयति चर–णिच्–ल्यु। शास्त्रोक्ताचरणप्रचारकर्त्तरि शब्दर॰।

शास्त्रतत्त्वज्ञ त्रि॰ शास्त्रतत्त्वं जानाति ज्ञा–क। १शास्त्रतात्पर्यवेत्तरि २ज्योतिषज्ञे शब्दर॰।

शास्त्रदर्शिन् त्रि॰ दृश–णिनि ६त॰। शास्त्रज्ञे शब्दर॰। शास्त्रविदादयोऽप्यत्र।

शास्त्रशिल्पिन् त्रि॰ शास्त्रं तज्ज्ञानं शिल्पमिवाऽस्त्यस्य इनि। १शास्त्रज्ञानोपजीविनि २काश्मीरदेशे पु॰ त्रिका॰।

शास्त्रिन् त्रि॰ शास्त्रं वेत्त्यधीते वा इनि। शास्त्रज्ञे।

शास्त्रीय त्रि॰ शास्त्रेण विहितः छ। शास्त्रोक्ते धर्मादौ।

शास्य त्रि॰ शास–ण्यत्। अनुशासनीये शिष्यादौ।

शि तेजने स्वा॰ उभ॰ सक॰ अनिट्। शिनोति शिनुते अशैषीत् अशेष्ट।

शिंशपा स्त्री शिरं पाति पा–क पृषो॰। (शिशु) वृक्षे अमरः "शिंशपा कटुका तिक्ता कषाया शोषकारिणी। उष्णवीर्य्या हरेन्मेदकुष्ठश्वित्रवमिक्रिमीन्। वस्तिरुग्व्रणदाहार्त्तिबलासकफसंघातिनी" भावप्र॰।

शिक् त्रि॰ शिच्–क्विप् कस्य नेत्त्वम्। अध्वर्य्वादिनि त्रिका॰।

शि(सि)क्थ न० शिच–थक् कुक् च पृषो० सस्य शोवा। (मोम) मधूच्छिष्टे अमर। स्वार्थे क। तत्रैव।

शिक्य न० शि–यत् कुक् च। (सिका) रज्जुकृते पदार्थे शब्दर०

शिक्यित त्रि० शिक्यं शिक्यस्थं करोति शिक्य+णिच्–कर्मणि क्त। शिक्याधारे स्थापिते पदार्थे।

शिक्ष अभ्यासे भ्वा० आ० सक० सेट्। शिक्षते अशिक्षिष्ट।

शिक्षा स्त्री शिक्ष–भावे अ। १अभ्यासे २वर्णानामुच्चारणप्रदर्शके वेदाङ्गे ३ग्रन्थभेदे अमरः। ४उद्योनाकच्चे शब्दच०। "वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति। शिक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम सन्तान इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति" ऋ०भा०। "अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा। शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद् यथोक्तं लोकवेदयोः। प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः। पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्। त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः। प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा। स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च ≍कपौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय ऌकारः प्लुत एव च। आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्। प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम्। कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम्। तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः। इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत। उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि। उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्ते ऋषभधैवतौ। स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः। अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च। ओभावश्च विवृत्तिश्च श–ष–सा रेफ एव च। जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः। यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पदम्। स्वरान्तं तादृशं विद्याद् यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः। हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्। कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा–दन्त्या ऌ–तु–ल–साः स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। एऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ। अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्। ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम्। संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतन्तु द्विमात्रिकम्। घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः। स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्। तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च। अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः। अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूलस्वराननु। अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च। अनुस्वारे विवृत्त्यान्तु विरामे चाक्षरद्वये। द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद् यत्रौकारवकारयोः। व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्। भीतापतनभेदाभ्यां तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत्"। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः। शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः। यमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः"।

"ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनश्च खफादयः। ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद् गोर्धामैतत् प्रचक्षते। दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि। छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते"। "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्। "अनक्षरं हतायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम्। अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके। हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्। ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति" पाणिनिशिक्षा। नारदशिक्षा व्यासशिक्षादयो ग्रन्थाः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ताः।

शिक्षाकर पु० शिक्षां करोति कृ–ट। १व्यासे शब्दमा० २शिक्षाकर्त्तरि।

शिक्षागुरु पु० शिक्षादातरि।

शिक्षित त्रि० शिक्षा जाताऽस्य तार० इतच् शिक्ष–क्त वा। १कृताभ्यासे २निपुणे ३प्रवीणे च अमरः।

शिखिलाचर पु॰ शिखिताग्न्यक्षराणि येन। १काले २शिखादामादि गुरौ च त्रिका॰।

शिख गतौ भ्वा॰पर॰सक॰सेट् इदित्। शिङ्खति अशिङ्खीत्।

शिखण्ड पु॰ शिखामयति अम–ड तस्य नेत्त्वम् शक॰ वा। १मयूरपिच्छे अमर। २चूडायाञ्च मेदि॰।

शिखण्डक पु॰ शिखण्ड इव कन्। १काकपक्षे अमर। (कावकुली) स्त्रीत्वमपि तत्र। सा च २चूडायाञ्च हेमच॰। [स्त्रियां ङीप्।

शिखण्डिक पु॰स्त्री॰ शिखण्डोऽस्त्यस्य ठन्। कुक्कुटे हेमच॰

शिखण्डिन् पु॰ शिखण्डोऽस्त्यस्य इनि। १मयूरे २द्रुपदराजस्य पुत्रभेदे मेदि॰। ३मयूरपुच्छे ४कुक्कुटे ५बाणे च हेमच॰। ६गुञ्जायां ७स्वर्णयूथिकायां राजनि॰। ८विष्णौ विष्णुस॰ ९यूथिकायां स्त्री ङीप् मेदि॰।

शिखर न॰ शिखा अग्रत्वेन अस्त्यस्य अरच् आल्लोप। १पर्वताग्रे २वृक्षाग्रे च। ३पुलके पु॰न॰ अमर। ४पुलके ५कक्ष्यादौ पक्वदाडिमबीजाभे ६रत्नभेदे ७अग्रमात्रे मेदि॰। ८कोटौ त्रिका॰। ९मूर्वायां स्त्री शब्दच॰

शिखरवासिन् त्रि॰ शिखरे वसति वस–णिनि ७त॰। पर्वताग्रवासिनि स्त्रियां ङीप्। देवी शिखरवासिनी कुट्ट सा च हिमाचलवासिन्यां २दुर्गायां त्रिका॰।

शिखरिन् पु॰ शिखराण्यस्य सन्ति इनि। १पर्वते २वृक्षे ३अपामार्गे मेदि॰। ४दुर्गे ५कोयष्टौ हेमच॰। ६वन्दाके ७कुन्दुरुके ८गवाक्षभावे ९वर्वटस्तुत्यां राजनि॰। १०रसालायां मार्जितायां स्त्री। ११षट्पदचरणपादके छन्दोभेदे स्त्री "रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" वृ॰र॰ १२नवमल्लिकायां १३रोमावल्यां १४नारीरत्ने च स्त्री मेदि॰ सर्वत्र ङीप्। [(कुकुरशुका) क्षुपभेदे रत्नमा॰।

शिखलोहित पु॰ शिखाऽग्रस्य अच् अग्र मूल यस्य लोहित।

शिखा स्त्री शी–खक् ह्रस्व नेत्त्वम् उणा॰। १अग्निज्वालायां २मस्तकमध्यकेशगुच्छे च अमर। "पिण्डोऽर्हद् वर्णं गात्राणि कर्मोपस्थिता वहि" म॰त॰। ३शाखा वा ४बर्हचूडायां ५लाङ्गलिकायाम् ६प्रपदाग्रे ७चूडानाम्ने ८पपदे च मेदि॰। ९प्रधाने शिखायां १०ज्यायां हेमच॰। ११कामज्वरे शब्दच॰।

"शिखी तिष्ठति कर्म कुर्वीत" इत्युक्ता शिखाबन्ध एव कर्मण्यधिकार तथापि बद्धशिखस्य कर्मण्यधिकारः न मुक्तशिखस्य यथाह "गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः। जूटिकाञ्च ततो बद्ध्वा ततः कर्म समारभेत्"। "निबद्धशिख आसीनो द्विज आचमनं चरेत्। कृतोपवीत सव्येऽसे वाङ्मनःकायसंयतः"। मुक्तशिखाचमने दोषो यथा 'शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्" आ॰त॰।

शिखाकन्द न॰ शिखेव कन्दोऽस्य। गृञ्जने राजनि॰।

शिखातरु पु॰ शिखायाः दीपाग्रज्वालायास्तरुरिव। दीपवृक्षे (देलको) त्रिका॰।

शिखाधर पु॰स्त्री॰ शिखां चूडां धरति धृ अच्। १मयूरे रत्नमा॰ स्त्रियां ङीप्। २शिखाधारके त्रि॰ स्त्रियां टाप्। ३मञ्जुघोषे पु॰ त्रिका॰।

शिखामूल न॰ शिखेव मूलमस्य। गृञ्जने (गाजर) राजनि॰

शिखालु पु॰ शिखाऽस्त्यस्य आलुच्। मयूरशिखावृक्षे राजनि॰

शिखावत् पु॰ शिखा ज्वालाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमर। ३केतुग्रहे शब्दच॰। ४शिखायुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। सा च ५मूर्वायां शब्दच॰

शिखावर पु॰ शिखां वृणोति वृ–अच्। पनसवृक्षे शब्दच॰

शिखावल पु॰स्त्री॰ शिखाऽस्त्यस्य वलच्। १मयूरे अमर। स्त्रियां ङीप्। २मयूरशिखावृक्षे स्त्री राजनि॰ टाप्।

शिखावृद्धि स्त्री प्रतिदिनग्राह्यवृद्धौ वृद्धिभेदे स्मृतम्।

शिखिकण्ठ न॰ शिखिनो मयूरस्य कण्ठस्य वर्ण इव वर्णोऽस्त्यस्य अच्। तुत्थे (तुँते) रत्नमा॰।

शिखिग्रीव पु॰ शिखिनो मयूरस्य ग्रीवा तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच्। तुत्थे (तुँते) अमरः।

शिखिध्वज शिखिनो वह्नेर्ध्वज इव। १धूमे त्रिका॰। शिखी मयूरो ध्वजो यस्य। २कार्त्तिकेये शब्दच॰।

शिखिन् पु॰ शिखा अस्त्यस्य इनि। १मयूरे २वह्नौ ३चित्रकवृक्षे अमर। ४केतुग्रहे ५कुक्कुटे ६वृषे ७अश्वे ८शरे च मेदि॰। ९वृक्षे हेमच॰। १०अजमोदे रत्नमा॰। ११पर्वते १२ब्राह्मणे १३चिताबरे १४मेथिकायां राज न॰ १५शिखायुक्ते त्रि॰ १६मयूरशिखावृक्षे राजनि॰ स्त्री ङीप्।

शिखिप्रिय पु॰ शिखिनः मयूरस्य प्रियः क। लघुबदरे राजनि॰।

शिखिमण्डल पु॰ शिखिनां मण्डलमिव यत्र। वरुणवृक्षे शब्दच॰। [अजमोदायां राजनि॰।

शिखिमोदा स्त्री शिखिन अग्नेरिव मोदो यस्याः।

शिखियूप पु॰ शिखी शिखावान् यूप इव। बीजादिराज मृगे राजनि॰। [कुक्कुटे शब्दर॰

शिखिवर्द्धक पु॰ शिखिनं वर्द्धयति वृध–णिच् ण्वुल्।

शिखिवाहन पु० शिखी मयूरो वाहनं यस्य। कार्त्तिकेये अमरः।

शिखिव्रत न० "प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः। वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम्" गरुडपु० १२९ अ० उक्ते वह्निपददायके व्रतभेदे।

शिग्रु पु० शि-रक् गुक् च। (सजिना) १वृक्षे २शाकमात्रे च अमरः। "शोभाञ्जनो मोचशिग्रुस्तीक्ष्णगन्धो जनप्रिय। सुवमोद् कृष्णशिग्रुश्चक्षुष्यो रुचिराञ्जनः। शोभाञ्जनस्तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णं पिच्छिलकाया। जन्तुवातार्त्तिशूलघ्न चक्षुष्यो रोचनः परः। श्वेतशिग्रुः सतीक्ष्णं स्यान्मुखभङ्गः सिताह्वयः। मधुकः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिग्रुकः। श्वेतशिग्रुः कटुस्तीक्ष्णं शोकानिलनिकृन्तन। अङ्गव्यथाहरो रुच्यो दीपनो मुखजाड्यनुत्। रक्तको रक्तशिग्रुः स्यान्मधुरो बहुलच्छदः। सुगन्धि केसरी सिंहो मृगारिश्च प्रकीर्त्तितः। रक्तशिग्रुसंज्ञावीर्य्यो मधुरश्च रसायनः। शोफाध्मानसमीरार्त्तिपित्तश्लेष्मापहारकः" राजनि०।

शिग्रुज न० शिग्रुतो जायते जन ड। श्वेतमरिचे शोभाञ्जनवीजे अमरः हेम०। शिग्रुबीजमप्यत्र शब्द्च०।

शिघ आघ्राणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। शिङ्घति अशिङ्घीत्।

शिङ्घाण न० शिघि-आनच् पृषो० णत्वम्। १कार्पासे २लोहमले ३नासिकामले श्लेष्मणि च मेदि०। स्वार्थे क। नासिकामले न०।

शिञ्ज अव्यक्तशब्दे इदित् वा चु० उभ० पक्षे अदा० आत्म० अक० सेट्। शिञ्जयति ते शिङ्क्ते अशिशिञ्जत् त अशिञ्जिष्ट। अदादित्वमयं पर० इत्येके तेन शिञ्जति अशिञ्जीत्।

शिञ्जा स्त्री शिजि-भावे अ। १भूषणशब्दे शब्दर०। शिजि-अच्। २धनुर्गुणे हेमच०।

शिञ्जित न० शिजि-भावे क्त। भूषणध्वनौ अमरः।

शिञ्जिनी स्त्री शिञ्जति शिजि-णिनि। धनुर्गुणे अमरः। २नूपुरे हेमच०।

शिट अनादरे भ्वा०पर०सक० सेट्। शेटति अशेटीत्।

शिण्डाकी स्त्री खाद्यद्रव्यभेदे यथा "शिण्डाकी राजिकाशुक्तैः स्याद्वटकवटकैः। कपित्थवटकैरपि शाकिपिच्छवर्ज्जितं। शिण्डाकी रोचनी गुर्वी विष्टम्भकरी मता" राजनि०।

शित त्रि० शो-क्त। १दुर्बले २माशिते च मेदि० ३तवे निश-

शितद्रु पु० शतं द्रवति द्रु-कु-नि०। (शतलुज) नदीभेदे अमरः। [२गोधूमे त्रिका०।

शितशूक पु० शितस्तीक्ष्णं शूकोऽस्य यस्य। १यवे अमरः।

शिति पु० शि-क्तिच्। १भूर्जपत्रवृक्षे २शुक्लवर्णे ३कृष्णवर्णे च मेदि० ४तद्वर्णवति त्रि०। ५सारे पु स्त्री० शब्दर०।

शितिकण्ठ पु० शितिः नीलः कण्ठो यस्य। १शिवे अमरः। २दात्यूहविहगे पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

शितिचार पु० शितिः सन् चरति चर-संज्ञायां कर्त्तरि अच्। (सुषनि) शाकभेदे जटा०।

शितिच्छद पु० शितिः शुभ्रः छदो यस्य। हंसे शब्दर०।

शितिसारक पु० शितिः शुभ्रः सारो यस्य कप्। तिन्दुकवृक्षे राजनि०।

शिथिल त्रि० श्लथ-किलच् पृषो०। १श्लथे २खण्डे संयोगभेदे ३मन्दे च "शिथिलसंयोगस्य प्रचयः। "प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते" भाषा० "भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगिन्यवयवे वर्त्तमानः संयोगः प्रचयः" इति दीनकरी यथा तूलकादौ।

शिनि पु० शि-निक्। यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे यस्य सात्यकिर्नप्ता,

शिपि पु० शो-क्विप् तां पाति पा-कि पृषो०गुणः। १रश्मौ २जले न० "शैत्यात् प्रसवयोगाच्च शिपि वारि प्रचक्षते। तद् पानाद्रक्षणाच्चैव शिपयो रश्मयो मताः। तेषु प्रवेशाद् विज्ञेयः शिपिविष्ट इहोच्यते" व्यासः।

शिपिविष्ट पु० ७त०। १खल्वतौ २दुश्चर्मणि च ३महेश्वरे अमरः। ४विष्णौ शिपिशब्दे दृश्यम्। "मेकद्यो वृषरूपः शिपिविष्ट महायशः" विष्णुस०। पृषो० शिपविष्ट तत्रार्थे रत्नमाला०।

शिप्र पु० शि-रक् पुक् च। १सरोवरभेदे २नदीभेदे स्त्री। "एवं विवाह्य विधिवत् पौर्व्वे मानसावधे। चरन्त्यगौ यशिरस्तु मोदमाय तदा च। तत्र सत् पतितं तोय मानसाचलकन्दरे। विवाहायातदेवानां स्नात्वयं वशतावे। सुरविष्णुमहादेवादिभिः प्रकीर्त्तितम्। तत्तोय सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात्। हिमाद्रेः कन्दरे नानी सरस्तत्र पृथक् पृथक्। तत्तोयं पतितं शिप्रे तेषामोघं सरोवरे। तेन शिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता स्थितम्" कालिका० २२अ०। "ततो हिमवतः प्रस्थे सरोऽभूत् तडागश्च। शिप्रं नाम परः पूर्वं दक्षप्रहिण्वादयः। तत्रस्यामन्वासाद्य मङ्गमादयः सुराः। कपिला यदन्यद्

पुरस्कृत्य महेश्वरम्। तं शिवसंस्कारमारं मनोज्ञं सर्वदेहिनाम्। शीतामलजलं सर्वैर्गुणैर्नित्यसमन्वितम्। दृष्ट्वा ध्यात्वा हरस्तत्र कौतूहलोऽभवत्तदा। शिप्रा नाम नदीं महापुण्यां दक्षिणोदधिम्। गङ्गामिव टटवीशो पार्वतीं जगत्पतिम्। तत्रैव १८ अ०।

शिफा स्त्री शि–फक्। टाप्। १जटाकारे मूले। (शिकड) अमर०। २मात्रा ३मांसिकायां ४मातरि मेदि०। ५शतपुष्पायां ६हरिद्रायां राजनि०। ७पद्मकन्दे शब्दर०। जटाकारे मूले पु० विद्याविनोद०।

शिफाक पु० शिफेव स्वार्थे कन्। पद्ममूले शब्दच०।

शिफाकन्द पु० शिफेव कन्दः। पद्ममूले अमरः।

शिफाधर पु० शिफा अधरा यस्मात्। शाखायां शब्दच०।

शिफारुह पु० शिफायां रोहति रुह–क। वटवृक्षे राजनि०

शिमुड़ी स्त्री (चक्षोनि) ख्याते क्षुपभेदे राजनि०।

शि(सि)म्बा स्त्री शाम्यति शमति वा शम–शम–वा बा० बन् पृषो०। (छिमी) ख्याते १पदार्थे शब्दच०। २चक्रमर्दे पु० शब्दच०।

शि(सि)म्बी स्त्री शम–बि नि० वा ङीप्। १शिम्बायां (शिम) लतायां हेमच० "महापापकरी शिम्बी" ति०त० २पटरकायाञ्च भावप्र०। स्वार्थे क। तत्रैव।

शिम्बीधान्य न० शिम्बीजातं धान्यं शा०त०। मुद्गादौ धान्यभट भावप्र०। [शब्दर० कप तत्रैव।

शिम्बीपर्णी स्त्री शिम्ब्या इव पर्णमस्याः ङीप्। मुद्गपर्ण्याम्

शिर न०शॄ–क। १मस्तके जटा० "पिण्डं दद्याद् गयाशिर" वायुपु०। २पिप्पलीमूले मेदि०। ३शय्यायाम् ४अजगरे च शब्दप्रमा०।

शिरःफल पु० शिर इव फलमस्य। नारिकेले त्रिका०। [गारुडे

शिरःशूल न० शिरसः शूलमिव तापकत्वात्। शूलरोगभेदे

शिरज पु० शिरे जायते जन–ड। केशे शब्दच०।

शिरस् न० शॄ–असुन् नि०। १मस्तके २शिखरे अमरः। ३प्रधाने ४सेनाग्रे मेदि०।

शिरसिज पु० शिरसि जायते जन ड वा अलुक् समासः। अचे जटाध० लुक् शिरोजोऽप्यत्र। [केशे शब्दच०।

शिरसिरुह पु० शिरसि रोहति रुह–क वा अलुक् समा०।

शिरस्क न० शिरसि कायति प्रकाशते कै–क। शिरस्त्राणे हेमच०

शिरस्त्र न० शिरस्त्रायते त्रै–क। शिरोरक्षके वर्म्मणि अमर

शिरस्त्राण न० शिरस्त्रायते अनेन त्रै–करणे ल्युट्। शिरोरक्षके वर्म्मणि हेमच०।

शिरस्य पु० शिरसि भवः यत्। १निर्मलकेशे अमरः २शिरोभवमात्रे त्रि०। [अस्य दन्त्यादित्वमपीत्यन्ये।

शिरा स्त्री शॄ–क। नाड्यां (शिर) मेदि०। सृ–किरच् हिश्च।

शिरापत्र पु० शिरेव पत्रं यस्य। हिन्तालवृक्षे राजनि०।

शिराल न० शिरोऽस्त्यस्य अच्। १कर्मरङ्गे शब्दच०। तद्‌फलस्य शिरायुक्तत्वात्तथात्वम्। २शिरायुक्ते त्रि०।

शिरालक पु० शिरामालति पर्याप्नोति अल–ण्वुल्। (डाउबोडा) वृक्षभेदे शब्दच०।

शिरावृत्त न० शिरेव वर्त्तते वृत–क्त। सीसके राजनि०।

शिरि पु० शॄ–कि। १खड्गे २शरे ३हिंस्रे त्रि० उणादि०। ४शलभे सि०कौ०।

शिरीष पु० शॄ–ईषन् किच्च। स्वनामख्याते वृक्षे अमरः। "शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघुः। दोषशोथविसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः" भावप्र०।

शिरीषपत्रिका स्त्री शिरीषस्येव पत्रमस्याः कप् कापि अत इत्वम्। श्वेतकिणिहीवृक्षे राजनि०।

शिरोगृह न० शिरःस्थमुपरिस्थं गृहम्। (चिलेघर) चन्द्रशालायां हेमच०।

शिरोग्रह पु० "रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यात् मूर्द्धधराः शिराः। रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः" भावप्र० उक्ते वातरोगभेदे "मूर्द्धधरा ग्रीवागताः च" पवनः शिरोग्रहः स्यादित्यन्वयः" भावप्र०। [हेमच०।

शिरोधरा स्त्री शिरोऽवयवं धरति धृ–अच्। ग्रीवायां

शिरोधि स्त्री शिरो धीयतेऽत्र धा–कि। ग्रीवायाम् अमरः

शिरोमणि पुंस्त्री० शिरसि धार्य्यो मणिः शा०त०। शिरोधार्य्ये रत्ने चूडामणौ शब्दच०। स्त्रीत्वे वा ङीप्। शिरोरत्नादयोऽप्यत्र न०।

शिरोमर्म्मन् पु० शिरसि मर्म्म यस्य। शूकरे हेमच०।

शिरोरुजा स्त्री शिरो रुजति व्यथयति रुज–क। १शिरःपीड़ायां त्रिका०। इत०। २मस्तकरोगे च।

शिरोरुह पु० शिरसि रोहति रुह–क। केशे अमरः।

शिरोरोग पु० ६त०। सुश्रुतोक्ते मस्तकरोगभेदे तल्लक्षणं यथा "अथातः शिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। शिरो रुजति मर्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः। सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा। सूर्य्यावर्त्तानन्तवाताऽर्द्धावभेदकशङ्खकैः॥। एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते। यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम्। बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरो-

ऽभितापः स समीरणेन१। यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूप्यति चाक्षिनासम्। शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात्२। शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्टब्धमथो हिमञ्च। शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात्३। शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते४ सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति। रक्तात्मक५ पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च। वसाबलासक्षतसम्भवानां शिरोगतानामिह संक्षयेण। क्षयप्रवृत्त६ शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम्। संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति। निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्त। घ्राणाच्च गच्छेत् सलिलं सरक्तं शिरोऽभितापः कृमिभि७ स घोरः। सूर्योदयं या प्रति मन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम्। विवर्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते च। शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च। तं भास्करावर्तमुदाहरन्ति सर्वात्मकं कष्टतमं विकारम्। दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम्। कुर्वन्ति साक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु। गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान्। अनन्तवातं८ तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम्। यस्योत्तमाङ्गार्धमतीव जन्तोः संभेदतोदभ्रमशूलजुष्टम्। पक्षाद्दशाहादथ वाप्यकस्मात्तस्यार्धभेद९ त्रितयाद्व्यवस्येत्। शङ्खाश्रितो वायुरुदीर्णवेगः कृतानुयात्रः कफपित्तरक्तैः। रुजः सुतीव्राः प्रतनोति मूर्ध्नि विशेषतश्चापि हि शङ्खयोस्तु। सुकष्टमेनं खलु शङ्खकाख्य१० महर्षयो वेदविदः पुराणाः। व्याधिं वदन्त्युद्धतमृत्युकल्पं भिषक्सहस्रैरपि दुर्निवारम्"।

शिरोवृत्ती स्त्री शिरसो वृत्तीव। मयूरचूडायां शब्दच०।

शिरोहत्त पु० शिर इव हत्तं यस्य। मारचे राजनि०।

शिरोवृत्तफल पु० शिरोवृत्तं मरिचमिव फलमस्याः। रक्तापामार्गे भावप्र०। [त्रिका० स्मृत। तत्रैव न०।

शिरोवेष्ट पु० वेष्ट-घञ् शिरसो वेष्ट०। (पागडी) उष्णीषे

शिल उञ्छे कणश आदाने तुदा० पर० सक० सेट्। शिलति अशेलीत्।

शिल न० शिल-क। स्कीतक्षेत्रात् क्षेत्रस्वामिना त्यक्तानां दानानाम् उञ्छने उञ्छवृत्तौ १•३• पृ० दृश्यम्।

२पाषाणे ३द्वाराधःस्थितकाष्ठखण्डे च (गोवराट) स्त्री अमरः। ४स्तम्भशीर्षे ५मनःशिलायां स्त्री मेदि० ६कर्पूरे राजनि०। [पाषाणभेदहले स्त्री राजनि०।

शिलागर्भज पु० शिलाया गर्भे जायते जन-ड। पाषाणभेदके वृक्षे।

शिलाकर्णी स्त्री शिलेव कर्णोऽस्य ङीप्। गजपीपल्यां शब्दच०।

शिलाकुट्टक पु० शिलां कुट्टयति कुट्ट-ण्वुल्। १पाषाणभेदके अस्त्रभेदे शब्दच०। शिलया कुट्टति चिह्नीकरोति। २अश्मकुट्टके वानप्रस्थभेदे।

शिलाज न० शिलातो जायते जन-ड। १शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दच०। २लौहे राजनि०।

शिलाजतु न० शिलाजातं जतु। १पर्वतजाते उपधातुभेदे अमरः। तदुत्पत्त्यादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"निदाघे घर्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः। निर्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम्। सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्विधम्। शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्यास इत्यपि। गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम्। शिलाजं कटु तिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम्। छेदि योगवहं हन्ति कफमेदोऽश्मशर्कराः। मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च पाण्डुताम्। अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन्। सौवर्णन्तु जवापुष्पवर्णं भवति तद्रसात्। मधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च। राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च। ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णञ्च जायते। लौहं जटायुपक्षाभं *तत्तिक्तं लवणं भवेत्। विपाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठमुदाहृतम्*"। [ङीप्। कालानुसार्य्ये राजनि०।

शिलाञ्जनी स्त्री शिला अञ्ज्यतेऽनया अनुज-करणे-ल्युट्।

शिलाटक पु० शिलेव अटति शिलामटति वा अट-ण्वुल्। १अट्टे २बिले च मेदि०।

शिलात्मज न० शिलाया आत्मज इव। लौहे राजनि०।

शिलात्मिका स्त्री शिलेव आत्मा यस्य कप्। (मूषि) मूषायां शब्दच०।

शिलादद्रु पु० शिलाया दद्रुरिव। शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०

शिलाधातु पु० शिलाया धातुरमधातुरिव शुभ्रत्वात्। १श्वेतोपले (खडी) त्रिका०। २पीतवर्णे गैरिकभेदे च राजनि०। [पलाण्डुभेदे शब्दच०।

शिलापुत्र पु० शिलायाः पुत्र इव। (लोढा) पेषणप्रस्तरे

शिलापुष्प न० शिलाया पुष्पमिव। शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०।

शिलाभव न० शिलायां भवति भू-अच् ७त०। शैलेय छदाभ०

शिलाभेद पु॰ शिलामपि भिनत्ति भिद–अण् । १पाषाणभेदके खनित्रे रत्नमा॰ २पाषाणभेदकाख्ये च ।

शिलारम्भा स्त्री शिलेव रम्भा । काष्ठकदल्यां राजनि॰ ।

शिलावल्का स्त्री शिलेव कठिनः वल्को यस्याः । (शिलावाक) इति ख्याते वृक्षभेदे शिलालगमत्र राजनि॰ [शिका॰ ।

शिलाव्याधि पु॰ शिलाया व्याधिरिव । शैलेये गन्धद्रव्ये

शिलासन न॰ शिला आसनं यस्य । शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दर॰ २शिलानिर्मिते आसने च ।

शिलासार न॰ शिलायाः सार इव । लौहे हेमच॰

शिलि पु॰ शिल–कि । १भूर्जपत्रवृक्षे शब्दमा॰ । द्वाराध स्त्री ३काष्ठे (गोबराट) स्त्री शब्दर॰ । ३भेक्या ४खल्लाक पुष्पे ५कुम्भयोर्वे च मेदि॰ स्त्री ङीप् ।

शिलिन्द पुंस्त्री॰ शिलिं ददाति दा–क पृषो॰ । मत्स्यभेदे मत्स्यविशेषे "शिलिन्द्रः श्लेष्मलो वल्यो विपाके मधुरो गुरुः । वामवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः" राजवल्लभः । स्त्रियां ङीष् ।

शिलीन्ध् न॰ शिलीं धरति धृ–क पृषो॰ मम् । १कदली-पुष्पे २कवके च मेदि॰ ३शिलाटायां विश्वः । [हारा॰]

शिलीन्ध्रक न॰ शिलीन्ध्र इव स्वार्थे–कन् । गोमयच्छत्राके

शिलीपद पु॰ शिली द्वाराधःस्थकाष्ठमिव पदमस्मात् । रोगभेदे (गोद) शब्दर॰ पृषो॰ । श्लीपदमप्यत्र न॰ भावप्र॰ । तन्निदानादि भावप्र॰ उक्तं यथा

"पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः । ये देशा-स्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः" । विशेषत इति वचनेनान्यत्रापि श्लीपदं भवतीति बोध्यते । अथ श्लीपदस्य सामान्यलक्षणमाह "यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण । तत् श्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः" । तस्मिन् त्रिविधम् वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकं चेति । तत्र वातजमाह "वातजं कृष्णरूक्षं च स्फुटितं तीव्रवेदनम् । अनिमित्तरुजाञ्चास्य बहुशो ज्वर एव च । पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् । श्लेष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डु रवासितरम् । श्लीपदान्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफात् पुनः । गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मात्तानि विना कफात्" । असाध्यमाह "वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते । अब्दात्मकन्तु हृतन्तु वर्जनीयं विशेषतः । यत् त्री प्रकाशादविहार प्रीतिर्मतं तथाभूरिवमत पुंसः । साध्यासाध्यमतसर्व- शिलाश्लीपदं कफज्वरमिव वर्जनीयम्" अचिकित्स्यत्वादिति शेषः । [२वृक्षे ३जडीभूत च शब्दर॰ ।

शिलीमुख पु॰ शिलीव मुखमस्य । १भ्रमरे २वाणे अमरः ।

शिलोच्चय पु॰ शिलानामुच्चयो यत्र । पर्वते अमरः ।

शिलोञ्छ पु॰ शिलैर्नोञ्छः शिल–उञ्छ । उपात्तशस्यात् क्षेत्रात् शेषावचयने ।

शिलोत्थ न॰ शिलाया उत्तिष्ठति उद्–स्था–क । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि॰ । शिलोद्भवादयोऽप्यत्र ।

शिल्प न॰ शिल–पक् । चित्रकलादिकर्मसु अमरः । २स्रुचि मेदि॰ । तदारम्भसम्बन्धः सु॰चि॰ उक्तो यथा "सद्द्रुमं वृचिपदे च गुरौ वा चा॰लग्ने । विधौ धुजीववर्गस्थे शिल्पारम्भः प्रशस्यते" ।

शिल्पकारिन् त्रि॰ शिल्पं चित्रादिकला करोति कृ–णिनि । चित्रादिकर्त्तरि ।

शिल्पका स्त्री शिल्पमिव कायति कै–क । तृणभेदे राजनि॰ ।

शिल्पशाला स्त्री ६त॰ । चित्रकारादीनां चित्रकरणगृहे अमरः ।

शिल्पशास्त्र न॰ शिल्पज्ञापकं शास्त्रम् । वास्तुविद्यादिज्ञापके शास्त्रे ।

शिल्पिन् त्रि॰ शिल्पं वेत्त्यधीते वा इनि । १चित्रादिकर्मकरे अमरः । २कोषदत्तौषधौ स्त्री मेदि॰ ङीप् ।

शिव न॰ शो–वन् पृषो॰ । १मङ्गले अमरः । २सैन्धवे ३जले उणादि॰ ४वेदे वासुदेव च ५लवणे ६श्वेतटङ्कणे च राजनि॰ । ७मङ्गलवति त्रि॰ दमष्टादेव पु॰ अमरः । एवं ८मोक्षे ९कीलके १०वालुके ११गुग्गुलौ १२वेदे १३पुण्डरीकवृक्षे १४कृष्णधुस्तूरे १५पारदे राजनि॰ । १७देवे शब्दर॰ १८वसौ उणादि॰ १९विष्कम्भादिषु मध्ये विंश तमे योगे च पु॰ ज्यो॰त॰ । "शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" श्रुत्युक्ते २०अद्वैतब्रह्मणि न॰ ।

शिवक पु॰ शिव–इव स्वार्थे कन् । १कीलके अमरः गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखाते २काष्ठे च भरतः ।

शिवकाञ्ची स्त्री ६त॰ । पुरीभेदे ।

शिवघर्मज शिवघर्माज्जायते जन–ड । मङ्गलग्रहे "पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिशूलिनः । अपतत् भीमवक्त्रस्य स्वेदविन्दुर्ललाटतः" इत्यादिना वीरभद्रोत्पत्तिकथा तस्यैव मङ्गलग्रहरूपतामाह "शान्तिमदानात् सर्वदा पूज्यश्च प्रथमो भव । ये चित्यन्ति जनाः पूर्वं करिष्यन्ति मतं मम । अङ्गारक इति ख्यातिं गमिष्यसि धरात्मज ।" मत्स्यपु॰ ६८अ॰ ।

शिवज्ञान न० स्वरभेदे दण्डभेदेन माहेन्द्रादियोगज्ञापके शास्त्रभेदे "माहेन्द्रे विजयो नित्यमग्नौ तु कार्यनाशनम्। वरुणे कार्यविलम्बः स्यात् शून्ये च मरणं भवेत्। वैशाखादिक्रमाच्चापि मेषभावेन संवदेत्। अग्न्यादि दिवारात्रौ चतुर्मासं यथाक्रमम्। यामयाम दिवामाने ज्ञेय सर्वत्र साधके। तत्प्रमाणेन ज्ञातव्यं दण्डमान विचक्षणैः। रात्रिमानप्रमाणेन ज्ञेय दण्डप्रमाणकम्। न वारतिथिनक्षत्र न योगः करणं तथा। शिवज्ञान समासाद्य सर्व सुनिश्चितम्। भद्रादिमार्गपर्यन्त सप्तवारे समादिशेत्। शून्यचक्रादयोगं हि परेभाद्रि चैत्रतथा" ज्योति०।

शिवचतुर्दशी स्त्री शिवप्रिया चतुर्दशी। फाल्गुनकृष्णचतुर्दश्याम्। व्रतशब्दे शिवचतुर्दशीव्रत दृश्यम्।

शिवताति स्त्री शिव+तातिल्। मङ्गलपरम्परायां हेमच०

शिवदारु न० शिवो देवस्तदादिकं दारु। देवदारुवृक्षे राज० नि०

शिवदूती स्त्री शिवो दूतो यस्याः। १दुर्गामूर्तिभेदे तन्त्र०। २योगिनीभेदे च "यदा जघान जगता रक्तवीज हिताय वै। महाष्टमी महामाया तदास्याः कायतः स्मृता। दूत प्रस्थापयामास शिवं शुम्भाय चाम्बिका। तदा सा शिवदूतीति देवैः सर्वैः प्रगीयते" कालिकापु० ६० अ०। "यः शिवावलिं शुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम्। प्रयच्छेत् साधको भक्त्या तस्य कामाः करे स्थिताः" तत्रैव। "ब्राह्मी प्रथमा प्रोक्ता तता माहेश्वरी परा। कौमारी वैष्णवी चैव वाराही षष्ठमी तथा। नारसिंही तथैवेन्द्री शिवदूती तथाष्टमी। एता पूज्या महाभागाः योगिन्यः कामदायकाः" तत्रैव। "कौशिकी तु ततस्तस्याः निःसृता ध्यायते हरेः। शिवदूतीति विख्याता शिवामन्त्रप्रदर्शनात्" तत्रैव।

शिवद्रुम पु० शिवप्रिय द्रुमः। बिल्ववृक्षे राजनि०।

शिवदिष्टा स्त्री ६त०। श्वेतदूर्वायां राज नि०।

शिवधर्म सत्यशिवस्य तदुपासनार्थो धर्मो यत्र। उपपुराणभेदे "चतुर्थं शिवधर्मोक्तं साक्षान्नन्दीशभाषितम्" कूर्मपु०।

शिवधातु पु० ६त०। पारदे पारदशब्दे दृश्यम्।

शिवनाभि पु० शिवस्य नाभिरिव। शिवलिङ्गभेदे "शिवनाभिमयं लिङ्गं चतुर्दन्तं सकृद्विशः। ..... शिवनाभिः ..... विधानतः" वीरमि०। ..... शिवनाभिः ..... [illegible]

शिवपुरी स्त्री ६त०। काश्यां ..... [illegible]

शिवप्रिय न० ६त०। १रुद्राक्षे २सहादेवकल्लभे त्रि० राजनि०। ३वकवृक्षे जटा०। ४धुस्तूरे ५स्फटिके च पु० राजनि०। ६दुर्गायां स्त्री शब्दमा०। [बर्जु नवृक्ष राजनि०।

शिवमल्लक पु० शिवः कल्याणकरः मल्ल इव कायति कै-क। अर्जुनवृक्षे

शिवमल्ली स्त्री शिवस्य मल्लीव प्रियत्वात्। बकवृक्षे अमर०।

शिवरात्रि स्त्री शिवप्रिया तदुपासनार्था रात्रिः। माघात् परस्याः कृष्णचतुर्दश्याम्। तद्रात्रौ हि शिवपूजनव्रतादिक क्रियते इति तस्याः रात्रेस्तत्प्रियत्वम्। २तद्दिवकर्त्तव्ये व्रते च। तद्विधानकालादि ति०त० यथा कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डम् "माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च। कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता"। अत्रैकस्यापि तिथेर्माघीयत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्यगौणचान्द्राभ्याम् बोद्धव्ये। ततस्तु माघानन्तरा चतुर्दशी शिवरात्रिः। अत्रोपवासः प्रधानम् "न स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्च्चया। तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः" इति शङ्करोक्तेः। स्कान्दे "रात्रौ रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीतिवान्तरे। प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव विशेषतः"। अत्र चीरुचया प्रहरचतुष्टयसाध्यं प्रतीयते। नरसिंहाचार्य्यकृतपरिचर्याशिवायाम् "शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः। सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिबहिर्मुखः"। मदनरत्नदीपे "दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना चैव, द्वितीयके। तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा"। ईशानसंहितायाम् "माघ कृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत्। भौमो वापि भवेद् देवि! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम्। शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम्। शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्। आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्"। नागरखण्डे "चतुर्दश्यामथैकस्य .... शिवरात्रिस्तथा तत्र .... जयात् ..... शिवां ..... "शिवं यदं महादेव! .... शिवरात्रौ महादेव .... ईशानसंहितायाम् .... [illegible]

कार्य्यमिष्यते" । अर्द्धमन्तरम । स्कन्दपुराणे "प्रदोष-व्यापिनी सूर्य्ये चतस्रोऽपि नाड्यः । भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत्" । ईशानसंहितायाम् "माघे कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः । तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः । अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं युक्ता यत्र चतुर्द्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्यात् व्रतं नरः" । अत्र "महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः" इति देवलोक्ता महानिशा ग्राह्या । घटिका एकदण्डः । एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम् उभयव्याप्त्यनुरोधात् । कालमाधवीयोऽप्येवम । एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्व्वदिवसीयरात्रिद्वितीययामप्रभृतिचतुर्द्दशीसत्त्वे बहुकालव्यापित्वेन पूर्व्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम । यदा तु पूर्व्वेद्युर्न्निशीथमात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिस्तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतं प्रधानकालव्याप्त्यनुरोधात् । "पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्द्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्यात् व्रतं नरः" इतीशानसंहितावचनाच्च । एतद्विषय एव भविष्ये "अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु जयायोगो भवेद् यदि । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रिये" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते । कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम्" । तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरं तत्र चतुर्द्दश्यामेव तत् "ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते" इति स्कान्दात् । "दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्द्दशी । शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्द्दश्यान्तु पारणम्" इति गौतमीयाच्च । यदा तु पूर्व्वदिने न निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या प्रदोषव्यापिनीति प्राशस्त्यात् निर्द्दिष्टसमयव्यापित्वात् । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम "शिवरात्रिव्रते भूतां कामविद्धां विसर्ज्जयेत् । एकेनैवापराधेन मञ्चकर्त्ता व्यपोहति" । अमावास्यायामेव पारणम् "शिवरात्रिस्तथा प्रेता पवित्रो च चतुर्द्दशी । कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुह्वामेव हि पारणम्" । इति वचनात् । तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषव्यापिनी तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम् । यदा तु न पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनी तदा परदिने । पारणन्तु परदिने चतुर्द्दशीलाभे चतुर्द्दश्यां, तदलाभे अमावास्यायाम्" इति तिथितत्त्वम् ॥

शिवलिङ्ग न०, ६तत्० । शिवस्य लिङ्गाकारप्रस्तरादिरूपे पदार्थे । तदाविर्भावपूज्यत्वादिकं यथा

"तत्रापि गत्वा मदनो ददर्श द्रुमकेतनम् । दृष्ट्वा प्रहर्त्तुं कामोऽयं ततः स प्राद्रवद्धरः । ततो दारुवनं घोरं मदनाभिहतो हरः । विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका व्यवस्थिताः । ते चापि ऋषयः सर्व्वे दृष्ट्वा मूर्द्ध्ना नताभवन् । ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षा मे प्रति दीयताम । ततस्ते मौनिनस्त्वेव सर्व्व एव महर्षयः । तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारद ! । तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवात्रेययोषितः । प्रक्षोभमगमन् सर्व्वा हीनसत्त्वाः समन्ततः । ऋते त्वरुन्धतीमेकामनसूयाञ्च भाविनीम् । एताभ्यां भर्तृपूजासु ततं वै सुस्थिरं मनः । ततः संक्षुभिताः सर्व्वा यत्र याति महेश्वरः । तत्र प्रयान्ति कामार्त्ता मदविह्वलितेन्द्रियाः । त्यक्त्वाश्रमाणि शून्यानि स्वानि ता मुनियोषितः । अनुजग्मुर्यथा मत्तं करिण्य इव कुञ्जरम् । ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवाङ्गिरसो मुने ! । क्रोधान्विताब्रुवन् सर्व्वे लिङ्गोऽस्य पततां भुवि । ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत् । अन्तर्द्धानं जगामाथ त्रिशूली नीललोहितः । ततः स पतितो लिङ्गो विभिद्य वसुधातलम् । रसातलं विवेशाशु ब्रह्माण्डं चोर्द्धतोऽभिनत् । ततश्चाल पृथिवी गिरयः सरितो नगाः । पातालभुवनाः सर्व्वे जङ्गमाजङ्गमाः स्थिताः । संक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकादीन् पितामहः । जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम सागरम् । तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः । उवाच देव । भुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो ! । अथोवाच हरिर्ब्रह्मन् शार्व्वो लिङ्गो महर्षिभिः । पतितस्तस्य भारार्त्ता संचचाल वसुन्धरा । ततस्तदद्भुततमं श्रुत्वा देवः पितामहः । तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुनः पुनः । ततः पितामहो देव केशवश्च जगत्पतिः । आजग्मतुस्तमुद्देशं यत्र लिङ्गं भवस्य तत् । ततोऽनन्तं हरिर्लिङ्गं दृष्ट्वारुह्य खगेश्वरम् । पातालं प्रविवेशाथ विस्मयात् सर्व्वतो विभुः । ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्द्ध्वमाक्रम्य सर्व्वतः । नैवान्तमलभद् ब्रह्मा विस्मितः पुनरागतः । विष्णुर्गत्वा च पातालं सप्त लोकपरायणः । चक्रपाणिर्विनिष्क्रान्तो लेभेऽन्तं न महामुने !" इत्युपक्रमे [illegible]

अर्च्चयन्ति त्रिदशा मम लिङ्गं सुरोत्तमौ ! । तदेतत् प्रतिगृह्णीया नान्यथेति कथञ्चन । ततः प्रोवाच भगवानेवमस्त्विति केशवः । ब्रह्मा स्वयञ्च जग्राह लिङ्गं कनकपिङ्गलम् । ततश्चकार भगवांश्चातुर्व्वर्ण्यं हरार्च्चने । शास्त्राणि चैषां मुख्यानि नानोक्तिविदितानि च । आद्यं शैवं परिख्यातमन्यत् पाशुपतं मुने ! । तृतीयं कालवदनं चतुर्थञ्च कपालिकम् । शैव आसीत् स्वयं शक्तिर्वशिष्ठस्य प्रियः सुतः । तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः । महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपोधन । तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वर । कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः । तस्य शिष्यो भवद्वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो मुने । महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्य्यवान् । कुन्दोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः । एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च । कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः । गते ब्रह्मणि शर्व्वोऽपि ततः संहृत्य तं तदा । लिङ्गं चित्रवनं, सूक्ष्मं प्रतिष्ठाप्य चचार ह"। वामनपु० ६ अ०। एककाले लिङ्गद्वयार्च्चननिषेधो यथा "गेहे लिङ्गद्वयं नार्च्च्यं शालग्रामद्वयं तथा । द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्च्यं सूर्य्यद्वयं तथा" । तन्निर्माल्यभक्षणविधिनिषेधौ यथा "अभक्ष्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा" । "लिङ्गपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः । विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् । तस्माल्लिङ्गं प्रयत्नेन प्रथमं परिपूजयेत्" । तत्पूजनप्रशंसा यथा "रुद्राङ्गं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये ! । तद्राङ्गं पतितं मन्ये [illegible]" । "ब्रह्मा विट् क्षत्रियो देवि ! यदि लिङ्गं न पूजयेत् । तदुःखात् परमेशानि ! सर्व्वं चाण्डालतां व्रजेत् । शूद्रश्च परमेशानि ! सदा शूकरतां प्रिये ! । पूजयेत् परमेशानि ! चत्वारो ब्रह्मणादयः । शिवार्च्चनन्तु पूजायां कलिकाले विशेषतः । दिवानिशं सर्व्वं देवि ! तद्रूपं चिन्तय पार्व्वति ! । शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ! । आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य बिल्वपत्रैः सुमानसे ! । अथ वान्यं महेशानि ! शिवं सम्पूजयेत् । शिवपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः । स एव रौरवादीन् कुम्भीपाकं व्रजेत् प्रिये ! । निर्माय पार्थिवं लिङ्गं यः [illegible] । [illegible] प्रकारैः [illegible] । निर्माय पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत् शिवम् । शिवपूजा महेशानि ! यद्गृहे सततं प्रिये ! । काशीपुरं महेशानि ! तद्गृहं वरवर्णिनि ! । शिवलिङ्गं प्रपूज्याथ सर्व्वपूजाफलं लभेत्" । चतुर्व्विधलिङ्गं यथा "चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं वर्णभेदेन पार्व्वति ! । शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णञ्च परमेश्वरि ! । शुक्लन्तु ब्राह्मणे शस्तं क्षत्रिये रक्तमिष्यते । पीतं च वैश्यजातौ तु कृष्णं शूद्रे प्रकीर्त्तितम् । चान्दनञ्च महेशानि ! सर्व्वजातिषु शस्यते" । लिङ्गार्च्चनतन्त्रे ३।२।१ प० । अस्य पञ्च वक्त्राणि यथा "तत् सर्व्वं शृणु चार्व्वाङ्गि पार्थिवस्य सुखं प्रिये ! । विभज्य [illegible] हि शिवस्य वरवर्णिनि ! । सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् । तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् । सद्योजातञ्च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् । पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् । कृष्णवर्णमघोरञ्च घनं भीमविवर्द्धनम् । रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम् । श्यामलञ्च तथेशानं सर्व्वदेवशिवात्मकम् । चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयन्तु तथोत्तरे । अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व्वे तत्पुरुषं तथा । ईशानो मध्यतो ध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः" । तत्रैव ४ पटलः । अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम्, वीरमित्रोदयधृते "महीधरशृङ्गं रौद्रमल्पोऽप्यस्य दिवस्पात् । महीवेगात् समं स्निग्धं संजातं रौद्रमुच्यते" । मत्स्येऽपि "सरित्प्रवाहसंस्थानं बाणलिङ्गसमाकृति । तदप्यत्र बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् । महीधरसमुद्भूतं बाणलिङ्गसमाकृति । तदप्यत्र बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति । रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं बाणलिङ्गसमाकृति । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् । स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्व्वजातिषु सिद्धिदम् । नर्म्मदायाश्च रौद्रं बाणलिङ्गमुदीरितम्" । देवीपुराणेऽपि [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] तिलोद्भवमानितम् । दीर्घीकारं च लिङ्गं नदाभावादिवर्जितम्" । अथ गौरीलिङ्गलक्षणम् "लिङ्गं गौरीमिति प्रोक्तं नामतः मोक्षदायकम् । [illegible] घटाकारं न तदुग्रमवोचत् । [illegible] गौरीलिङ्गमितीरितम्" । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] लिङ्ग

स्वर्णलिङ्गसुदीरितम्” । लिङ्गं च द्विविधमकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत्राकृत्रिमं स्वयम्भुवाणलिङ्गादि स्वयम्भूतम् । कृत्रिमं धातुलिङ्गादिनिर्मितम् । सिद्धान्तशेखरे “तल्लिङ्गं द्विविधं ज्ञेयमचलञ्च चलं तथा । प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् । प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादितम् । स्थापितमचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमथोच्यते । पञ्चधा तत्र स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु दैवपार्षितम् । आर्षञ्च मानुषं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते । नानाच्छिद्रगुहायुक्तं नानावर्णसमन्वितम् । अदृष्टमूलं यल्लिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते । तल्लिङ्गन्तु स्वयम्भूतमभवं लक्षणच्युतम् । स्वयम्भुलिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम् । शङ्खाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् । पद्माभमस्तकं ब्राह्मं छत्राभं शाक्रमुच्यते । शिरोयुग्मं तथाग्नेयं त्रिपदं याम्यमीरितम् । खड्गाभं नैरृतं लिङ्गं वारुणं कलशाकृति । वायव्यं ध्वजवल्लिङ्गं कौबेरन्तु गदान्वितम् । ऐशानञ्च त्रिशूलाभं को कपालादि निःसृतम् । स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदैः” । मत्स्यसूक्ते “इदं लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्वति ! । सर्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते” । एतेषां पूजाफलन्तु तत्रैव “विवेशाख्यैकलं सक्रे भुक्तये चानुपश्चत । पार्थिवं भुक्तये चक्रं सक्रये चानुपश्चतः । एवं वै दारुजं ज्ञेयं धातुलिङ्गं तथा शृणु । स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हैमं राज्यप्रदं तत् । सुवर्णलिङ्गं ताम्रं राज्यायुःप्रवर्द्धनम्” पद्मपु० “पारदञ्च महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् । चान्द्रकान्तं समभ्युज्ज्य स्फाटिकं सर्वकामदम्” । वी०मि०धृत वस्तोत्तरेऽपि “सर्वा फलप्रदा भूमिर्मण्डपसादरेश हि । रत्नाद्याः स्मृता यष्टौ ममदो शिवदुम्बका । राज्ञो महापद्मा सर्वे विपाद्यायातकारिणः । नानावर्णास्तु विज्ञेया रेणेश्वैव रूपतः । वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च सुवर्णादिविनिर्मितम् । सर्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तानुकारिणं वदम्” । मत्स्यपुराणे “रत्नं सौभाग्यदं लिङ्गं रौप्यं मुक्तिप्रदायकम्” । तथा “नानागुणोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् । पैत्तलं सुखदं लिङ्गं सौभाग्याय च कारणम् । कपाटने तु च मार्गं माणं रक्षकारणम् । तान्त्रिकं दारिद्र्य हत्वा भक्त्या लभ-र्चयेत्” । तथा “इत्युक्ता द्वौ भागौ चत्वारदन्तशङ्क च । इत्यादि तदूर्ध्वं दृशिमा च चतुरस्रम् । एतद्वै गन्धलिङ्गन्तु कृत्वा सम्पूज्य भक्तितः । शिवसायुज्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः । कार्यं पुष्पमयं लिङ्गं हयमन्त्रसमन्वितम् । नवखण्डां धरां भुक्त्वा तस्यैवोऽधिपतिर्भवेत् । रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः । विद्याधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमो भवेत् । श्रीकामो गोमयल्लिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपूजयेत् । स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् । कार्यं च कालजं लिङ्गं यवगोधूमशालिजम् । श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्चयेत् । सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्द्धनम् । वश्ये लवणजं लिङ्गं तत्रे त्रिकटुकान्वितम् । गव्यघृतमयं लिङ्गं सम्पूज्य बुद्धिवर्द्धनम् । लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् । कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे स्मृतम् । भस्मोत्थं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् । गन्धोत्थं गुणदं भूरिशर्करोत्थं सुखप्रदम् । वंशाङ्कुरं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् । केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् । लोमजे मारणे पिष्टसम्भवं लिङ्गमुत्तमम् । दारिद्र्यदं द्रुमोद्भूतं पैष्टं स्वरसम्पदम् । दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् । धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् । पुष्पोत्थं दिव्यभोगाढ्यं सर्वं धात्रीफलोद्भवम् । नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिसौभाग्यवर्द्धनम् । दूर्वाकाण्डसमुद्भूतमपमृत्युविनाशनम् । कर्पूरसम्भवं लिङ्गं कलायैर्भुक्तिमुक्तिदम् । आयस्थानं चतुर्दश ज्ञेयं सामान्यविधिम्” गरुड़पु० । “सर्वं मणिमयं ज्ञेयं तत्र धातुपरिच्छिदे । स्वर्णलिङ्गं महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् । पुष्पमूलं महानीलं ज्योतिर्मरकतोद्भवम् । अर्कं कुलसम्पत्त्यै तैजसं सर्वकालजम् । चन्द्राशोकं स्मृत्युक्ते स्फाटिकं सर्वकामदम् । स्त्रीलाभ्यमपि च मनुष्यार्थं मौक्तिकं तथा । आयसं चौरकं ज्ञेयं रोगदं मौक्तिकोद्भवम् । प्रवालं पुष्पकं नीलं वैदूर्यं शत्रुदर्पहृत् । नीलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्वकामदम्” । वारमहे “महाभुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्द्धनम् । आरकूटं तथा कांस्यं त्रपु सामान्यसिद्धिदम् । शत्रुघातकं लिङ्गं सम्यक् नाशने स्थिरम् । कीर्त्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुष्टिवर्द्धनम् । पैत्तलं भुक्तिप्रदं च विज्ञं सर्वसिद्धिदम्” कालोत्तरतन्त्रम् । तत्रैव शिवरात्रिकल्पे “लिङ्गानां लक्षणं लिङ्गं सूक्ष्मं रत्नजमुच्यते । स्फाटिकं षड्गोवर्द्धना-

प्रये पूजयेत् पुमान्। पूजयेत्साधक लिङ्गं शुक्तिकासो हि मानव"। मत्स्यसूक्ते "ताम्रलिङ्गं कलौ माघ्ये रैत्यञ्च सीसकञ्च च। रक्तचन्दनलिङ्गञ्च शङ्खकाञ्चनम तथा। मातृकाभेदतन्त्रे १२पटले "पार्थिव शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत्। पाषाणे शिवपूजायां द्विगुण फलमीरितम्। स्वर्णलिङ्गे च पूजायां राजत्वा मानव पूतम। सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फल तथाश्चतुर्गुणम। ताम्रे प्राह विज्ञानायात् कांस्ये च धनसमय। गङ्गा वालु लभ्युर्ग्र कायायां रोगवान् भवेत्।। स्फाटिक सर्वसिद्धि स्यात् तथा मारकत शिवे।। लौहलिङ्गे रि पौलोय कामद भयात्कुङ्कम। वालुकायां कार्यसिद्धि गौमये रिपु कृत्तम। सर्वलिङ्गस्य माहात्म्य धनकामा धर्मोद्भवम्। सस्कारस्य विना देवि। पाषाणेन न पूजयत्"। 'स्फाटिकतोलकं पाद्मम वातोलकद्वयम। एतदन्यत्र कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति।' मातृकाभेदतन्त्रे ७प०।'स्फाटिकातोलक पाद्मम वा तोलकद्वयम्। शिव तस्य प्रमाणेन घटन कारयेद् बुधः। अङ्गुष्ठपर्वमानन्तु कृत्वा लिङ्ग प्रपूजयत्" विश्वसारतन्त्रम्। लिङ्गलोक रचनप्र काशार "लिङ्गे वर्णा तथा पीठे वमस्तथ निपातनात्। वमस्तेव विज्ञानीयात् लिङ्गलोकस्य लिङ्गम्"। न प्रत्यादाना स्फाटिकभेदेन पूजाफल म०या तमोत्ता यथा "शुक्र हि पार्थिव लिङ्ग निर्माय यस्तु पूजयेत्। स एव शिवो देवि। शिवपन्थमाप् भवेत्। चालवस्तु वरारोहे। रत्न निर्माय पार्थि वम्। पूजयेत् सतत यस्तु शिवलोकमवाप्नुयात्। पीत तु पार्थिव देवि! निर्माय यस्तु पूजयेत्। स च वैश्यो मध्यानि। शिवलोकमवाप्नुयात्। तथा हि पार्थिव लिङ्ग निर्माय यस्तु पूजयेत्। स शूद्र परमेश्वरि। शिवलोकमवाप्नुयात्। शिवादौ च भक्तानि। [illegible] मत्प्रादयम्। अङ्कुरमार्ग देवि। यदा वैनाशिमार्ग त्वम्। अनेन देवदेवि। यत्र वस्तुव्य व्यतम। [illegible] लिङ्ग यश्च परमेश्वरि।। पूजया कारवादि च शक्तिश्व व्यतम्"। [illegible] च दिवसन्प्रेतव्यम् [illegible] [illegible] शिवनाथ। "शिव स्त 'देवतानां चतुरस्रोक्त [illegible] "शिवलिङ्गत्व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

तादयः। लिङ्गस्य द्विगुणा वदी योनिस्तद्‌ईसंमिता। कुर्वीताङ्कुरतो मुक्त न कदाचिदपि कश्चित्। इत्यादि शिवनिर्माणे नानामत्स्यादयाद्भवत्"। तन्त्रान्तरम्। लिङ्गलक्ष्म्युत्पत्तिर्यथा "आकाश लिङ्गमित्याहुः पृथ्वी तस्य पीठिका। आलय सर्वदेवानां लयना-ल्लिङ्गमुच्यते" स्कन्दपु०।

"एकहस्तेन निर्माय पार्थिव लिङ्गमर्चयेत्। स्फटलिङ्ग-पूजनस्य फलमाप्नोत्यसंशयम्। तदेव ह्याङ्गुष्ठतुल्य पाषाण-हस्तेन निर्मितम्। रुद्राक्षधरमादि साधकस्यैव पाः चिना। "एव सत तु स्वेच्छया यथारात् स वित्तः क्षतिः। ब्राह्मणैर्वि प्रतिपत्तेः ह्यि शैव प्रयत्नतः। लिङ्गं निर्माय देवि! पूजयेद्भक्तिसंयुत" तन्त्रसारः।

शिवलोक पु० ६त०। कैलासनामके स्थाने।

शिवबल्लभ त्रि० ६त०। १महादेवप्रिये २शतपत्र्यां स्त्री राजनि०। [३आम्रवृक्षे च र त्नमि०।

शिववल्ली स्त्री शिवप्रिया वल्ली शा०त०। १लिङ्गिनीलतायां

शिववाहन न० शिव वाहयति वह-णिच्-ल्यु। वृषभे राजनि०। [२शिवस्य शुक्रे च।

शिववीज न०६त०। १पारदे राजनि०। शिवबीजादयोऽप्यत्र।

शिवशेखर पु० शिवस्य शेखर इव। १धुस्तूरे राजनि०। २वकपुष्पे च त्रिका०।

शिवसुन्दरी स्त्री ६त०। दुर्गायां शब्दचा०।

शिवा स्त्री शी-वन् नि०। १महत्तवस्त्यां 'हरड़ी' इत्युक्तायां "शिवा तु च पयस्त्याता शालिनी श्रीलवाहिनी। शिवाये या दक्षेऽदेवी शिवा लोके मता मता" इत्यु० ३१श्लो० २१सो हरीतकी ६पूर्वोतरी ७मा मलकयाम् अमरः। ८दाक्षायण्यां मेदि०। ६क्ष दूर्वायां १०दूर्वायां ११गरवनावृत्त राजनि०। १२गन्धमात्राम् अमरः। [राजनि०।

शिवाटिका स्त्री शिवायाटति अट-ण्वुल्। वकवद्यां

शिवाफल न० शिवा मङ्गल फलम् यस्य बव्। १शमी वृक्षे राजनि०। २शिवाफले त्रि०।

शिवानी स्त्री शिव मानाक्ष नटति आनी च गौरा० ङीप्। १जयन्तीवृक्षे शब्दच०।

शिवामित्रा पु० ६त०। १क ले त्रि० [illegible] शिवस्य मे शिवा

शिवापीठ पु० ६त०। वकरस्य राजनि०। [राजनि०।

शिवाप्रमा स्त्री शिवाया इव वर्णं यस्य। वकोलम्

शिवाशनि पु० शिवाया इवो वर्णा यस्य। वक्षप्र-

रविच्छिते सन्ध्यायां शिवाभ्यो देये मांसादिबलौ तद्विधानं शकुनसारे द्रष्टव्यम् ।

शिवाराति पुं (शिवायाः शृगाल्या अरातिः ।) १ कुक्कुरः । शब्दमा० २ शिवविद्वेषिदक्षादौ च ।

शिवारुत न० (शिवाया रुतम् ।) शृगालीशब्दे दिग्भेदेन तस्य शुभाशुभफलं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा,—

"अथाधुना शुभफलाप्तिसमर्थं कथ्यते स्फुटमिदं शिवारुतम् । शान्तदीप्तककुभां विभेदतो यामभेदत इदं प्रयुज्यते । दग्धा दिगुक्ता दिननाथमुक्ता विवस्वताप्ता भविता प्रदीप्ता । सा धूमिता या भविता प्रयाता शेषा दिशोऽन्याः किल पञ्च शान्ताः । दग्धा दिगैशी रविभुक्ता दिगैन्द्री प्रधूमिता चानलदिक्क्रमेण । आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रवृत्ते महेश-दिग्वासगतास्विदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते नराणां सत्ता-पकारव्यसनव्यथानि । पूर्वे द्वितीये प्रहरस्य भागे सहस्रनेत्राग्निदिशास्विदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । प्राप्ते तृतीये प्रहरे दिनस्य हुताशनेन्द्रान्तकवायुदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । समागतश्च प्रहरे तुरीये प्रेतेशरक्षःपतिवारुणीदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । आद्ये निशायाः प्रहरे प्रवृत्ते रक्षोऽधिपादि-पतिवातदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । ततो द्वितीयप्रहरे रजन्याः तोयाधिपानिलधनाधिपदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । यामे तृतीयेऽपि च यामवत्याः समीरदोषाकरशम्भुदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । समागते रात्रितुरीययामे निशाकरशानहरीन्द्रदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । इतीरितं दिक्त्रय-यामयोगात् फलं विरुद्धं विरुते शिवायाः । अतो-ऽन्यदिक्पञ्चकयामयोगात् फलानि पुंसां कथयन्ति शु-भानि । कृतान्तरक्षोवरुणानिलेन्दुदिक्षु आद्ययामे रुवते शृगाल्याः । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धिलाभः सु-मित्रं प्रियलोकसङ्गः । रक्षःप्रचेतोऽनिलसोमशम्भुदिक्षु द्वितीये प्रहरे रुतेन । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । जलेशवातेन्दुशिवामरेश-दस्रारविप्र प्रहरे तृतीये । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । समीरसोमेशसुरेशवह्निदिक्षु स्वरश्च प्रहरे चतुर्थे । स्या[illegible]त्ताश्रुतिरित्यादि । यथा सुरेन्द्रहुताशकालदिगाश्रिता निशाप्रथमयामभागे । स्यादि-ष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । स्व[illegible]णानिलकृतान्तरक्षोदिक्षु स्वरश्च प्रहरे च षष्ठे । स्य[illegible]त्ताश्रुतिरित्यादि । इन्द्राग्निकालासुरपाशिपदिक्षु [illegible] [illegible]तृतीययामकाले । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । यक्षान्तकवैरि-तपाशिशान-दिक्ष्वष्टमे च प्रहरे रवश्च । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि ।

"एकादिकानां निधनाष्टमानां शिवारुतानामधुना यदु-क्तम् । प्राच्यादिकास्वष्टसु दिक्षु तेषु यद्यत्फलं तत्तदुदीरयामि । धनाप्तिभीत्याप्तिभयाष्टलाभं ध्रुवं ततोऽर्थस्य फलं शुभञ्च । भयं प्रलापं सकलञ्च सौ-ख्यमेकादिशब्दैः कुरुते प्रशान्ते । भयान्यनिष्टश्रुति-रिष्टहानिरिष्टैर्वियोगो महती च भीतिः । स्वाहि-पहाप्तिर्निरयश्च दीप्ते स्वैकादिना वेदं हतसङ्कीर्णम् । ऐन्द्र्यां निनादे प्रथमेऽर्थलाभो भवेद्द्वितीये निधिदर्शनञ्च । कन्या तृतीये लभते चतुर्थे त्वभ्यागमं पञ्चमकेऽर्थसि-द्धिम् । षष्ठे रवे कुप्यति भूमिनाथो भीः सप्तमे स्यादिफ-लोऽष्टमस्तु । आग्नेयभागे प्रथमं द्वितीयं नराधिप-कुप्यति भीस्तृतीये । घातश्चतुर्थं नगरस्य षष्ठे शिवा-रुतं पञ्चमके च युद्धम् । षदान्तजन्मा कलहश्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । याम्ये शुभं स्यादशुभं द्वितीये याम्ये महाव्याधिभयं तृतीये । स्वरे चतुर्थे ध-नागमः स्यात् पुत्रो भवेत् पञ्चमं फलं तत् । जायेत कन्या रटिते च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । ग्रामस्य घातो दिशि राक्षसानामाद्ये द्वितीयेऽपि च गोकुलस्य । मृत्युस्तृतीये द्विपतुष्पदानां हानिश्चतुर्थे-ऽपि च पञ्चमेऽस्ति । चौराद्भयं राजभयञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । प्रत्यक्शिवाया वरुणस्य भागे आद्ये भयं हानिरथ द्वितीये । स्यादागतानागमनं तृतीये वाद्यश्चतुर्थे खलु चौरभीतिः । स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । वायव्यभागे भय-सङ्कशब्दे भयान्तिरक्षा भवति द्वितीये । हर्षस्तृतीये महती चतुर्थे मेघागमं वर्षति पञ्चमे च । क्रोधं वि-धत्ते रूपतश्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । दिग्युत्तरस्यां विरुते शिवायाः कथितं प्रथमे द्वि-तीये । महाभयं विप्रवधस्तृतीये धनं चतुर्थे खलु कथ्यते च । दिटं पञ्चमे षष्ठरवे च मृत्युर्भीः सप्तमे स्या-दिफलोऽष्टमस्तु । राज्ञोऽथवा दर्शनमाद्यशब्दे प्रीति-र्द्वितीये च तथोत्सवः । उल्कापपातश्च दुर्दिनञ्च चतुर्थे भवेत् खलु पञ्चमे च । धनं भवेद्वैरिजनैश्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । आद्ये भवेद्दुर्दि-नमाशयश्च हर्षो द्वितीये च रवे शिवायाः । वातस्तृतीये स्वनमर्पयेत् क्वचित् खलु पञ्चमे च । अभेत

तुर्थ्यां निन्दे च षष्ठे भीः सप्तमे स्वादिफलोऽष्टमस्तु ॥
"क्षेमलाभपुनरागमनानां निश्चयं यमधिगम्य विहङ्गः ।
येन याति पथिकः परदेशं तं शिवारुतमथ प्रथयामः ॥ य
य देशं गन्तुमभ्युद्यतानां पुंसां शब्दाननुसरन्ती शृगाली ।
शान्तायां वा दिशि वाञ्छितानां दीप्तायान्तु स्यादभी-
ष्टक्षयाय ॥ प्राचीं दिशं सम्मुखभानुबिम्बं प्रतिष्ठमानस्य
नरस्य यस्य । शब्दं शृगाली पुरतः करोति बन्धं वधं
वा प्रकरोति तस्य ॥ प्राचीदिगीशाभिमुखस्य पुंसः
प्रस्थानकामस्य शिवा समन्तात् । शिवेऽर्थनाशाय च द
क्षिणा स्याद्वामा पुनर्वाञ्छितकार्यसिद्ध्यै ॥ प्रत्यर्कमाशां
चलितस्य पूर्वां शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य । करोति
पृष्ठे प्रकरोति तस्य सर्वप्रकारामलकार्यसिद्धिम् ॥ प्रस्था-
यिनो यस्य च दक्षिणाशां शिवा रुतं मुञ्चति दक्षिणेन ।
आदित्यतुल्यो यदि नो तदानीं ध्रुवं भवेत्तस्य महीपति-
त्वम् ॥ वैवस्वताशां चलितस्य यस्य दिवाकरस्तिष्ठति
दक्षिणेन । शिवा च वामा कुरुते विरावं सम्पद्यते तस्य
समस्तमिष्टम् ॥ पुमान् यदा याम्यककुप्प्रवासी क
रोति शब्दं पुरतः शृगाली । स्यात्ते विवस्वानपि
सम्मुखश्चेद्भवेत्तदानीमचिरेण मृत्युः ॥ नरस्य
याम्यां ककुभं यियासोः शृगालभार्या यदि पृष्ठभागे ।
फेत्कारमामुञ्चति मानवस्य मृत्युश्च पूर्वेण भवत्यवश्यम् ॥
दिशं प्रतीचीं व्रजतः शृगाली नरस्य यस्याभिमुखी
विरौति । शान्तास्थिता शान्तफलप्रदात्री दीप्तास्थिता दीप्त
फलं तनोति ॥ प्राचेतसीं सम्मुखितस्य कस्य शृगालिका
जल्पति दक्षिणेन । यदा तदानीं सुबहूननर्थान् करोति
चार्थानपि हन्ति पुंसः ॥ दिशं प्रचेतःपरिपाल्यमानां
नरस्य यस्य व्रजतः शृगाली । वामा विरावं प्रकरोति
शान्ता भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य ॥ यो वारुणीं याति
दिशं मनुष्यः शृण्वन् शिवाया रटितानि पृष्ठे । गतस्य
तस्याशु कृताग्रभीतिरसंशयं स्यात् द्रविणक्षयश्च ॥ यस्यो-
त्तराशां चलितस्य पुंसः प्राच्यां शिवा मुञ्चति फेत्कृतानि ।
भानुः प्रतीच्यां शिखितस्थितिश्चेदपेक्षितं सिध्यति तद्-
क्षणेन ॥ उपेत्य दीर्घां चलितस्य पृष्ठे शिवा विरावं
पुरुषस्य यस्य । स्यात्ते च मध्ये नभसो विवस्वानसार्थ-
कानिष्टभरं प्रदिष्टम् ॥ कुबेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति
ज्वालामुखी चाभिमुखी विरौति । तस्याध्वगस्याभि-
मतार्थसिद्धिर्भवेच्च सम्यक् पुनरागमश्च ॥ तिष्ठति तीव्रकरो
दिशि यस्यां फेत् कुरुते यदि तत्र शृगाली । तद्व्रजतः
पथिकस्य भवेतां निश्चयतो धनजीवितनाशौ ॥ दक्षिणतः
प्रथमं यदि पश्चात् वामगता पथिकस्य शृगाली । फेत्
कुरुते कुरुते तदवश्यं क्षेमधनाप्तिमदृष्टागमनानि ॥ प्र-
यास्यतां शान्तां ककुभं नरस्य वामा शृगाली यदि वा
रटन्ती । तदार्थलाभं वितरत्यवश्यमर्थक्षयं दक्षिणतो
रटन्ती ॥ वामा प्रदीप्ते ककुभः प्रदेशेऽलाभं तथानर्थमुशा-
दिशन्ति ॥ शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु क्षिपत्यनर्थानथ-
सङ्कटेषु ॥ शान्ते दिगन्ते यदि वा प्रदीप्ते पृष्ठे प्रयाणे
प्रतिषेधयित्री ॥ शब्दायमाना तु शिवा पुरस्तात् निम-
न्त्रयत्यापदगाधसिन्धौ ॥ वामेऽपसव्ये पुरतोऽथ पृष्ठे
पुंसः शिवा जल्पति यत्र तत्र । प्रायान्ति चौराः प्रथमे
विरावे द्वयोर्भवेत्तस्करदर्शनञ्च ॥ रूपादरोऽर्थागमनं तृतीये
तुर्ये क्षतिः पञ्चमकेऽर्थलाभः ॥ वाणिज्यसेवादिफलाय
षष्ठे भीः सप्तमे स्वादिफलोऽष्टमस्तु ॥ हाहारवं मुञ्चति
दृष्टभावा हास्यं तु तस्यास्तदुदाहरन्ति ॥ क्षत्रे वरा वा
पथि या यियासोः सा हिप्रकारापि मनोरथाप्त्यै ॥
नृपस्य यात्रासमये पुरस्तात् प्रयाति चेद्वर्त्मनि वेदयन्ती ।
कुर्याच्छिवा वैरिपराभवं तज्जयं श्रयत्याशितस्य विद्-
ध्यात् ॥ कार्यान्तरेष्वप्यनुगम्यमाना श्रेयःप्रदा शान्त-
दिशि प्रदिष्टा ॥ शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदेशे समारटन्ती
महते भयाय ॥ भयोद्गमे दीप्तदिशि प्रदीप्तैर्नादैर्व्यथां
हन्ति भयानि देवी ॥ महान्ति सर्वाण्यपि, शान्तनादा
शान्तस्थिता सर्वभयप्रदात्री ॥ यदा च मत्तुरगा नराणां
शब्दं शृगाली कुरुते कदाचित् । तदद्य तत्परिरक्षणीयं
महद्भयं भावि कलेवरेभ्यः" ॥ "स्थानस्थितामप्यपि योग-
भाजां नैमित्तिकानामुपदिश्यते तु । शिवाविरावैरशिव
शिवञ्च सुनिश्चितार्थं सुनिशम्यतेन ॥ करोति फे फे इति
सर्वदिक्षु यदा तदा स्याद्विघातयुद्धे ॥ शिवा विधर्मा
क्षुधिता स्वसत्त्वान् रौद्रान् स्वगान् मुञ्चति चेद्धमेघाम् ॥
निरन्तरं रौति विदिक्षु दिक्षु समन्ततः कालवशातुरा चेत् ।
अपत्यमोहेन यदा शृगाली तत्सम्भवा वा कथितेन
मन्त्रैः ॥ स्थित्वा प्रदीप्ते ककुभो विभागे ज्वालामुखी
फेत्कुरुतेऽतिरौद्रम् । ग्रामस्य तस्य प्रकरोति नाशं
तस्याथ या तिष्ठति यस्य मध्ये ॥ ग्रामस्य मध्यं समवाप्य
यस्य ज्वालामुखी मुञ्चति फेत्कृतानि । स शून्यतां
गच्छति निश्चयेन लोकस्य वा स्याद्धृदयं तदूतम् ॥ ग्रामा-
न्तिके सप्तदिनानि यावत् महाभयोत्पादि फेत्कृतानि ।
विरौति चेत्तत् कुरुते शृगाली तद्धितोऽस्य महद्

प्रभूतम्। मध्यंदिने यावदहानि पञ्च शिवा समीपे नगरस्य यस्य। विरौति घातं विदधाति तस्य भयञ्च वह्निप्रभवं प्रभूतम्। पश्चाद्दिशमाश्रित्य कथञ्चिदेषा क्रूरारवा व्याहरते शृगाली। यस्यान्तिके तं बहवो हठेन मुष्णन्ति चौरा जनसन्निवेशे। स्थानस्य यस्योपगता समीपं दिनानि पञ्चोच्चरति प्रभाते। स्वरेण रौद्रेण शृगालभार्या व्यातन्वती हानिमिहती नराणाम्। सुरक्षितस्यापि मनुष्यलक्षैर्यामस्य शीघ्रं हरणं विधत्ते। त्रयं दिनानां दिवसावसाने शिवा रटन्ती परुषस्वरेण। दिक्त्रा-रटन्ती सकलाश्च रौद्रं भ्रमत्यविच्छा परितः पुरस्य। शृगालभार्या खलु तद्ब्रवीति युद्धं महत्तत्र महाभिघातम्। ज्वालां विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा समाकुला धावति या समन्तात्। कौमारकं वा जनयत्यकस्मात् कुर्याच्छिवा वा युवराजपातम्। रोमोद्गमं या जनयत्यकस्मात् फेरुत्यतिक्रूररवा नराणाम्। भूमं पुरोऽस्तु तुरङ्गमाणां सा संकटा स्यादशिवा शिवेह। तरङ्गिणीरोधसि सौम्यरूपास्तीन् पञ्च वा सप्त वा निनादान्। शिवा शिवं तां नृपतिस्तदानीं वन्देत देवीमभिवन्दनीयाम्। श्मशानभूमौ दिनमध्यभागे मध्ये रजन्याः खलदेशप्रदेशे। या रौति तस्यै बलिमव्यग्र-युक्तं भक्त्या प्रदद्यात् यदि भद्रमिच्छेत्। सर्वेषु कार्येषु समुद्यतेषु बलिः शिवाया विनिवेदनीयः। स्वस्त्याति यस्मिन् विषयेऽभ्युपेत्य देवी बलिं जल्पति तत्र सिद्धिम्" "कथ्यते बलिविधानमिदानीं शाकुनागमगतेन शिवायाः। दिव्यमन्त्रपरिवारितदोषं साधिताखिलसमुद्यतकार्यम्। शून्यालयं वृक्षतलं श्मशानं चतुष्पथं मातृगृहं तथान्यम्। सन्ध्यासु निःशब्दमिह प्रभाता बलिप्रदानाय मताः प्रदेशाः। तेषाञ्च मध्यादुचितप्रदेशे विशोधितं चतुरस्रकं विदध्यात्। गौराविलिप्तोपरी-लिप्तका वा सम्यक् गोमयमन्तरीक्षात्। ततः सकौम्भ-रेखाया सन्ध्यायाश्च विशेषतः। रोगार्त्तनष्टतायाश्च गोमयेनैव मार्जयेत्। तस्मिन् विचित्रं विततं विदध्यात् पिष्टाक्षतैश्चाष्टदलं सरोजम्। संपूजयेत् तत्र सुराधि-पादीन् क्रमेण सर्वानपि लोकपालान्। मध्ये ततः पश्चिमदिङ्मुखेन शिवाम्बिका पिष्टमयी प्रयत्ना। पूज्या शिवा शुक्लवति भक्तियोगात् प्रभूततुल्यानुगधूपदीपैः। गन्धपुष्पैर्नैवेद्यैः पक्वान्नैर्विविधैर्मिष्टैः। संप्र-विरम्य नरावधमात् बुद्धिमता बलिकर्मणि शाक्ती। प्रायाष्टम्यां वाममतुर्दश्यां वा संमन्त्र्य मन्त्रेण च मन्त्र-ज्ञः। बलिं शिवाया निशि निश्चयेन दद्यान्मनुष्यो यदि भद्रमिच्छेत्"।

शिवालय न॰ शिव आलीयतेऽत्र ली-अच्। १श्मशाने हारा॰। ६त॰। २रक्ततुलस्यां शब्दर॰। ३महादेवगृहे च पु॰।

शिवालु पु॰ शिवायालति अल-उन्। शृगाले राजनि॰।

शिवास्मृति स्त्री शिवायाः स्मृतिर्यस्याः ५ब॰। जयन्तीवृक्षे शब्दच॰ तस्याश्चोच्चारणे हि जयन्तीनामकदुर्गायाः स्मरणमिति तस्यास्तथात्वम्।

शिवाह्लाद पु॰ शिवमाह्लादयति आ+ह्लद-णिच्-अण्। १वकवृक्षे राजनि॰। ६त॰। २तत्सन्तोषे च।

शिवाह्वा स्त्री शिवस्येव ह्वा यस्याः। रुद्रजटावृक्षे राजनि॰। ६त॰। २महादेवाह्वाने च।

शिवि पु॰शि-वि नि॰ न गुणः। १हिंस्रपशौ त्रिका॰। २भूर्जवृक्षे ३उशीनरराजसुते नृपभेदे च मेदि॰।

शिविका स्त्री शिवं करोति शिव+णिच्-ण्वुल् अत इत्त्वम्। यानभेदे (डुली) अमरः।

शिविर न॰ शी+किरच् वुक् च। कटके सैन्यनिवासस्थाने। शिविरलक्षणमुक्तं यथा "शिविरं परिखायुक्तमुच्चैःप्राकारवेष्टितम्। युक्तद्वादशद्वारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम्। युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च लक्षितैश्च कपाटकैः। निबिडस्थलरहितं प्रविष्टैश्च पुरस्कृतम्। सलक्षणं चन्द्रवेधं प्राकृतञ्च तथैव च"। तत्र विहितनिषिद्धवृक्षादि यथा "आश्रमे नारिकेलश्च स्थितिमाप्य धनप्रदः। शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदस्तरुः। सर्वत्र मङ्गलार्हश्च तरुराजो मनोहरः। रसालश्च पूर्वस्मिन् सम्पत्प्रदस्तथा। शुभप्रदश्च सर्वत्र हरकारी निशामय। विल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो बदरी तथा। प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा। सम्पत्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वर्द्धते स्त्री। जम्बुश्च दाडिम्बः कदल्याम्रातकस्तथा। बन्धुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा। सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रसुखप्रदः। कर्णदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा। ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय। सर्वत्र चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा। अश्वत्थादि कुक्षादश्च छायावृक्ष शुभावहः। खर्ज्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा। नाना-वृक्षः कारवेल्लश्च वार्त्ता-कुश्च शुभप्रदाः। कलाकश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र शिवि

तम् । प्रशस्तं कथितं काले । निषिद्धञ्च निशामय । वस्यहं त्वां निषिद्धस्य शिबिरे नगरेऽपि च । वटो निषिद्धः शिबिरे नित्यं चौरभयं ततः । नगरेषु प्रसिद्धस्य दर्शनात् पुण्यदस्तथा । हे कान्ते ! तिन्तिड़ीवृक्षो यत्नात्तं परिवर्जय । शरेण धनहानि स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् ध्रुवम् । शिबिरेऽतिनिषिद्धस्य नगरे किञ्चिदेव च । न निषिद्धं प्रसिद्धस्य ग्रामेषु नगरेषु च । इत्यत्र चणकादीनां धान्यस्य मङ्गलप्रदम् । ग्रामेषु नगरे चापि शिबिरे च तथैव । इक्षुद्दत्तस्य शुभदः सन्तत शुभदस्तथा । क्षुधाकश्च शिरीषश्च कदम्बस्य शुभप्रदाः ॥ कञ्ची हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा । हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च । न वाञ्छां भद्रदा नित्यं तथा चाम्रस्य ध्रुवम् । गजानामस्ति शुभदमश्वानाञ्च तथैव च । कल्याणद्युत्यवधां वास्तौ स्थापनकारिणाम् । शु शुभप्रदमन्ये वास्तुक्षत्रकारणं परम् । वानराणां नराणाञ्च गर्दभानां गवामपि । कुक्कुराणां शृगालानां मार्जाराणामभद्रकम् । भेटकानां सूकराणां सर्वेषाञ्च शुभप्रदम् । ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे । शिबिरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च । दीर्घे प्रस्थे समानञ्च न कुर्य्यान्मन्दिरं बुधः । चतुरस्रे गृहे कान्ते ! गृहिणां धननाशनम् । दीर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्केनापि संहृतः । शून्येन रहितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं स्मृतम् । प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा । गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च । न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम् । चतुरस्रं चन्द्रवेधं शिविरं मङ्गलप्रदम् । अभद्रं सूर्य्यवेधस्तु प्राङ्गणस्य तथैव च । शिबिराभ्यन्तरे धत्तूरा स्थापिता तुलसी नृणाम् । धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा । प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् । मालती यूथिका कुन्दो माधवी केतकी तथा । नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं बकुलं शुभम् । अपराजिता च शुभदा तैषामुद्यानमीप्सितम् । पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं मानमदं । अर्द्धे षोडशहस्तेभ्यो मेषं कुर्य्याद् गृहे गृही । ऊर्द्धे विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् । सूत्रधारं तैलकारं स्वर्णकारञ्च चौरकम् । वाटोभूमे ग्राममध्ये न कुर्य्यात् स्थापिनं बुधः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम् । भट्टं वैद्यं पुष्पकारं स्थापयेत् शिबिरान्तिके । प्रस्थे च परिखाणां शतहस्तं प्रशस्तकम् । परितः शिबिराणाञ्च गभीरं दशहस्तकम् । सङ्केतपूर्वकञ्चैव परिखा द्वारमीप्सितम् । सङ्कोरमध्ये मितस्य गम्यमेव सुखेन च । शाल्मलीनां तिन्तिड़ीनां छिन्नानां तथैव च । निम्बानां सिन्धुवाराणां चडुम्बराणामभद्रकम् । धुस्तूराणां वदानाञ्चाप्येरण्डानामवाञ्छितम् । एतेषामतिरिक्तानां शिबिरे काननीप्सितम् । इत्यञ्च वज्रहतकं दूरतो वर्जयेद् बुधः । पुत्रदारधनं हन्यादित्याह कमलोद्भवः” ब्रह्मवै० ख० १०२अ० ।

शिविष्ट पु० इत० । १बकहक्षे २दूर्वायां स्त्री राजनि० । ३महादेवप्रिये त्रि० । [शाण्ययाने हारा० ।

शिवीरथ शिवैर्भुजैर्वहस्य ईः शोभा यत्र तादृशो रथ ।

शिशिर न० शश-किरच् नि० । १हिमे माघफाल्गुनमासद्वयात्मके २ऋतुभेदे अमरः । तत्र ऋतौ वर्ण्यादिवस्तूनि "करीषः धूम कुन्द पद्मदाहः शिशिरोत्कर्षः" कविक०ल० ३शीतले स्पर्शे च न० ३तद्वति त्रि० अमरः । [च ।

शिशु पु० शो-कु सन्वद्भावः द्वित्वम् । १बालके अमर० २स्कन्दे

शिशुक पुंस्त्री० शिशुरिव इवार्थे कन् । १जलजन्तुभेदे (शशुक) राजनि० स्त्रियां ङीष् । २बालके मेदि० । ३वृक्षभेदे हेमच० "जातकात् शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः । स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शकः । भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते । तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते” मनुः । [शुक्रमा० ।

शिशुगन्धा स्त्री शिशुः स्वल्पो गन्धो यस्याः । मल्लिकाभेदे

शिशुचान्द्रायण न० "चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्" मनूक्ते व्रते । [तारण्यम स्त्री ।

शिशुत्व न० इत० । शिशोर्भावः त्व । बाल्ये तल् । शिशु०

शिशुपाल पु० चेदिदेशीयराजभेदे दमघोषात्मजे त्रिका० ।

शिशुपालहन् पु० शिशुपालं हतवान् हन-भूते क्विप् । श्रीकृष्णे हेमच० ।

शिशुमार पुंस्त्री० शिशुं मारयति मृ-णिच् । १जलजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । गगनस्थे २तारापुञ्जभेदे च "शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति । सन्निवेशञ्च तस्यापि शृणुष्व सुनिसत्तम ! । यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुच्यते । यावन्त्यश्चैव तारकाः शिशुमाराश्रिता दिवि । तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिकानि च । उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयोऽप्युत्तरो हनुः । यज्ञो-

ऽपरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्द्धानमाश्रितः। हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः। वरुणश्चार्य्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी। शिश्ने संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपाने समाश्रितः। पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः। तारकाः शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम्" विष्णुपु० २अ० १२अ०। भाग० ५स्क० अन्ययोक्तं यथा "केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति। यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति। पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः यस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणि उपकल्पयन्ति। दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या भवन्ति। पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः। पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामपार्श्ववङ्क्रिषु युञ्जीत। तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिलोम्येन प्रतियुञ्जीत। शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत्। उत्तराहनावगस्त्यः अधराहनौ यमः मुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः। एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत"।

शिशुवाह पुस्त्री० शिशुं वहति वह–अण्। वनच्छागे हेमच० स्त्रियां ङीष्। शिशुवाहकोऽप्यत्र। शिशुवाह्य तत्रार्थे त्रिका०

शिश्न पु० शस–नक् नि०। मेढ्रे पुंचिह्नभेदे अमरः।

शिश्निदान त्रि० शिश्न–दानच् निरुक्त। पापकारके अमरः

शिष बधे भ्वा० पर० सक० सेट्। शेषति अशेषीत्।

शिष असर्वोपयोगे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। शेषयति ते शेषति अशिशेषत् त अशेषीत्। (शिष्टा।

शिष विशेषे रुधा० पर० सक० अनिट्। शिनष्टि अशिषत्

शिष्ट त्रि० शास–क्त शिष–क्त वा। १शान्ते २वेदशास्त्रे विद्वन्बुधे ३शासिते ४शरीरे च "न दाक्षिणात्यो न नैवम्-धर्मो हरिः। न च वामहस्तरतु इति शिष्टस्य लक्षणम्" भा०शा० "धर्मो नातिगतो यैस्तु वेदः स परिबृंहितः। ते शिष्टा ब्रह्मणा प्रोक्ता नित्यमात्मगुणान्विताः" कूर्म० उप० २४अ०। "विशेषशब्दनिष्ठस्तु शेषः शिष्टः प्रकीर्त्यते। मन्वन्तरेषु ये शिष्टाः इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः। मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसन्तानकारणात्। तिष्ठन्तीह च धर्मार्थं तान् शिष्टान् परिचक्षते। तैः शिष्टैः स्थापितो धर्मः स्थाप्यते वै युगे युगे" मत्स्यपु० १२० अ०। ५तत-शासने ६अवशिष्टे च।

शिष्टाचार पु० शिष्टानामाचारः। मत्स्यपुराणे "ततः स्मार्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागशः। एवं वै द्विविधो धर्मः शिष्टाचारः स उच्यते। त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः प्रजा वर्णाश्रमेष्वया। शिष्टैराचर्य्यते यस्मात् शिष्टाचारः स शाश्वतः। दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्येज्या पूजनं दमः। अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम्। शिक्षयन्त्याचरन्त्येतं मनुः सप्तर्षयश्च ये। मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः। श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः। शिष्टाचारविरुद्धस्तु धर्मः स साधुसम्मतः" मत्स्यपु० १४५अ०। "आचारश्चैव साधूनामिति" मनुना तस्य धर्मे प्रामाण्यमुक्तं स च वेदाविरुद्ध एव प्रमाणम् श्रुतिस्मृत्योर्भिन्नविषयत्वे सदाचारेण तत्र धर्मनिर्णयः। श्रुतिविरोधे स्मृतेरप्रामाण्यवत् स्मृतिविरोधे सदाचारस्य न धर्मनिश्चायकत्वम्। तेन दाक्षिणात्यानां मातुलकन्याविवाहस्य शिष्टैराचर्य्यमाणत्वेऽपि न प्रमाणता। तदेतत् "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" जैमि० सूत्रेण निर्णीतम्। वशिष्ठेनापि "तदभावे शिष्टाचारः प्रमाणम्" इत्युक्तम्। ततश्च शिष्टाचारेण मूलश्रुतिरनुमीयते यथा होलकाद्याचारात्। ततः श्रुत्या मूलश्रुतिरनुमानमिति अधिकरणमाला। अत एव अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणं मङ्गलवादादौ व्यवस्थापितम्।

शिष्टि स्त्री शास–क्तिन्। १आज्ञायां २शासने अमरः। ३ताडने च "शिश्नशिरवधेन" श्रुतिः।

शिष्य त्रि० शास–क्यप्। १शिक्षणीये २छात्रे अमरः ३उपदेश्ये च। शिष्यलक्षणादि तन्त्रसा० उक्तं यथा

"शान्तो विनीतः शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारणाक्षमः। समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सच्चरितो यती। एवमादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा। गुरुता शिष्यता वापि तयोर्वत्सरवासतः" तथा चोक्तं सारसंग्रहे "वत्स-

गुरु ह्यान्तिक शिष्यं वर्षमात्रं प्रतोषयेत् । वर्षैकेन भवेद्योग्यो विप्रो गुणसमन्वितः । वर्षद्वयेन राजन्यो वैश्यस्तु वत्सरैस्त्रिभिः । चतुर्भिर्वत्सरैः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता” तत्रैव, “राष्ट्रि चामात्यजो दोषः पत्नी पापं स्वभर्त्तरि । तथा शिष्यार्जितं पापं गुरुः प्राप्नोति निश्चितम्” देव्यागमे शिववाक्यं “गुरुशय्यासनं यानं पादुकोपानहं पीठम् । स्नानोदकं तथा छायां लङ्घयेन्न कदाचन । गुरोरग्रे पृथक् पूजामौद्धत्यञ्च विवर्जयेत् । दीक्षां व्याख्यां प्रभुत्वञ्च गुरोरग्रे परित्यजेत्” ।

अथ निषिद्धशिष्या अगस्त्यसंहितायामुक्ता यथा “अलसा मलिना क्लिष्टा दाम्भिकाः कृपणास्तथा । दरिद्रा रोगिणो रुष्टा रागिणो भोगलालसाः । असूयामत्सरग्रस्ताः शठाः परुषवादिनः । अन्यायोपार्जितधनाः परदाररताश्च ये । अभक्ताश्च ये कष्टष्टय पिशुनाः खलाः । बह्वाशिनः क्रूरचेष्टा दुरात्मानश्च निन्दिताः । इत्येवमादयोऽप्यन्ये पापिष्ठाः पुरुषाधमाः । एवंभूताः परित्याज्याः शिष्यत्वेनोपकल्पिताः । पापिने क्रूरचेष्टाय कृपणाय तथैव च । दीनायाचारशून्याय मन्त्रद्वेषकराय च । निन्दकाय च मूर्खाय तीर्थद्वेषपराय च । भक्तिहीनाय देवेशि ! न देया मन्त्रसंहिता । “आचारं ग्राहयेद्यस्तु स आचार्य उदाहृतः । य आचार्यपराधीनस्तद्वाक्यं धार्यते हृदि । शासने स्थिरवृत्तिश्च शिष्यः सद्भिरुदाहृतः । एवं लक्षणसंयुक्तं शिष्यं सर्वगुणान्वितम् । अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्नमनुत्तमम्” पद्मपु०उ० २५अ० ।

शि(सि)ह्ल पु० सिह्‌–लक् नि० सस्य शो वा । (शिलारस) गन्धद्रव्यभेदे शब्दच० । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः ।

शी शयने अदा०आत्म०अक० सेट् । शेते शेरते अशयिष्ट । शीङ् वर्त्तमाने क्त शयित । शयिता ।

शी स्त्री शी–भावे क्विप् । १शयने २शान्तौ च शब्दर० ।

शीक सेके सर्पणे च भ्वा०आत्म० सक० सेट् । शीकते अशीकिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शीक आमर्षे सेके च वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् । शीकयति ते शीकति अशीशिकत्-त अशीकीत् ।

शीकर न० शीक–अरन् । १सरलद्रवे २वायौ पु० मेदि० । ३जलकणे अमरः ।

शीघ्र न० शिघि–रक् पृषो० । १विलम्बाभावे २त्वरिते च ३तद्वति त्रि० अमरः । ४दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

शीघ्रचेतन पुंस्त्री० शीघ्रा चेतना यस्य । १कुक्कुरे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् । २द्रुतचेतनायुते त्रि० ५अ० । ४अर्कवृक्षे पु० । ५अतिबलायां स्त्री राजनि० । [शब्दच० ।

शीघ्रजन्मन् पु०शीघ्रं जन्म यस्य । करञ्जभेदे (काँटाकरमचा)

शीघ्रपुष्प पु० शीघ्रं पुष्पं यस्य । वकवृक्षे राजनि० ।

शीघ्रवेधिन् पु० शीघ्रं विध्यति विध–णिनि । शीघ्रलक्ष्यवेधनकर्त्तरि हेमच० ।

शीत न०श्यै–क्त सम्प्र० सम्प्र० । १शीतले स्पर्शे २जले शब्दमा० ३हिमे च अमरः ४त्वचे राजनि० ५बहुवारवृक्षे ६वेतसवृक्षे च पु० अमरः । ७असनपर्ण्यां शब्दर० । ८पर्पटे ९निम्बे १०कर्पूरे राजनि० । ११हिमर्त्तौ च पु० १२शीतस्पर्शयुते त्रि० अमरः । १३अलसे त्रि० मेदि० । १४क्वथिते शब्दच० ।

शीतक पु०शीतमिव करोति कृ–ड । १दीर्घसूत्रिणि चीरक्रियेत्युभा कार्य्याकरणाय शीतबाधामभिनीय २सुस्थिते मेदि० । शीत+स्वार्थे क । ३शीतपदार्थे ४शीतकाले मेदि० ५वृश्चिके शब्दमा० ६असनपर्ण्यां शब्दर० ।

शीतकर पु० शीतं शीतलं करो यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च शीतकिरणादयोऽप्यत्र त्रि० । शीतं करोति कृ–अच् । ३शीतकारके ।

शीतकाल पु०६त० । हिमर्त्तौ मार्गशीर्षमासद्वयात्मके काले

शीतकुम्भ पु० शीतं कुम्भाति कुम्भ–अच् नि० । १करवीरे रत्नमा० । २जलजवृक्षभेदे स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

शीतकृच्छ्र पु० “त्र्यहं शीतं पिबेत् तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् । त्र्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षपरस्त्र्यहम्” यमोक्ते व्रते ।

शीतक्षार न० कर्म० । श्वेतटङ्कणे राजनि० ।

शीतगन्ध न०शीतः शीतलः गन्धो यस्य । श्वेतचन्दने राजनि०

शीतगु पु० शीता गावः किरणा यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च

शीतचम्पक पु०शीतश्चम्पक इव । १दर्पणे २प्रदीपे च मेदि०

शीतपर्णी स्त्री शीतं पर्णं यस्याः ङीप् । अर्कपर्णिकायां रत्नमा० ।

शीतपल्लवा स्त्री शीतं पल्लवो यस्याः । भूमिजम्ब्वां रत्नमा०

शीतपाकिनी स्त्री शीते पाकोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । काकोल्यां शब्दच० ।

शीतपाकी स्त्री शीतेन पाको यस्याः ङीष् । १वाट्यालके शब्दच० । २काकोल्यां राजनि० ।

शीतपुष्प पु० शीतं शीतवीर्य्यं पर पुष्पं यस्य । १शिरीषवृक्षे

राजनि०। २अतिबलायां स्त्री टाप्। शैलेये न० अर्क-
वृक्षे पु० राजनि०।

शीतप्रभ पु० शीतस्य हिमस्येव प्रभा यस्य। कर्पूरे राजनि०

शीतप्रिय पु० ६त०। पर्पटे राजनि०। [च राजनि०।

शीतफल पु०शीत शीतवीर्यकरं फलमस्य। १उदुम्बरे २पीलौ

शीतबला स्त्री शीत बलं वीर्यं यस्याः ६ब०। महासम-
ङ्गायां राजनि०। [च शब्दर०।

शीतभानु पु० शीता शीतला भानवोऽस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे

शीतभीरु स्त्री ६त०। १मल्लिकायाम् अमरः। २शीतभीते त्रि०

शीतमञ्जरी स्त्री शीतकाले मञ्जरी यस्याः न कप्। शेफा-
लिकायां राजनि०।

शीतमयूख पु० शीता मयूखा यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च
मेदि०। शीतमरीच्यादयोऽप्यत्र शब्दर०।

शीतमूलक न० शीत शीतवीर्यकरं मूलमस्य कप्। १उशीरे
(ख्यारमूल) राजनि०। २शीतलमूलयुते त्रि०।

शीतरश्मि पु०शीतारश्मयोऽस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च ज्यो०त

शीतल पु० शीत लाति ला-क शीतमस्त्यस्य लच् वा। १शी-
तस्पर्शे २तद्वति त्रि०। ३मलयोद्भवे चन्दने न० ४शैलेये
५पुष्पकासीसे च मेदि०। ६पद्मके ७मौक्तिके राजनि०।
८वीरणमूले न० शब्दच०। ९अश्मनपर्ण्याम् अमरः। १०व
सुधारसे ११चम्पके १२राले १३चन्द्रे १४कर्पूरे
पु० राजनि०। [पु० राजनि०।

शीतलक न० शीतलमिव इवार्थे कन्। १श्वेतोत्पले २मरुवके

शीतलच्छद पु० शीतलः शीतलस्पर्शवान् छदोऽस्य। १चम्पके-
... राजनि०। कर्म०। २शीतले पत्रे पु०।

शीतलजल न० शीतलं जलं यस्मात् ५ब०। १उत्पले
राजनि०। कर्म०। २शीतले वारिणि न०।

शीतलवातक पु० शीतलो वातो धातुभेदो यस्मात् कप्।
अश्मपर्ण्यां शब्दच०। तत्सेवने हि वायोः शीतलता।

शीतला स्त्री १देवीभेदे "नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां
दिगम्बरीम्। मार्जनीकलशोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम्"
स्कन्दपु०। सा च विस्फोटकभेदनाशिनी। २तत्तद्रोग-
भेदे स्वनामख्याते। तत्र ङीप्। ३कुट्टिन्यौषधे ४आरा-
मशीतलायां ५बालुकायां स्त्री राजनि० टाप्।

शीतवल्क पु०शीत शीतकरः वल्कोऽस्य। उदुम्बरे राजनि०

शीतवीर्यक पु० शीत शीतकर वीर्यं यस्य ६ब०। कप्।
१प्लक्षे राजनि०। २शीतकवीर्यकरे त्रि०।

शीतशिव न०शीतं शीतकरं शिवम्। १सैन्धवलवणे २शैले
यनामगन्धद्रव्ये अमरः। ३मिश्रेयायां ४शमीवृक्षे च स्त्री
राजनि० ५सक्तुफलवृक्षे मेदि० ६मधुरिकायां पु०अमरः।

शीतसह पु० शीतं सहते सह-अच्। १पीलुवृक्षे शब्दच०।
२नीलसिन्धुवारे ३वासन्त्यां स्त्री राजनि० टाप्।

शीता स्त्री श्यै-क्त सम्प्र०। १लाङ्गलपद्धतौ भरतः २राम-
पत्न्यां शब्दच० ३अतिबलायां ४कुटुम्बिन्यां ५दूर्वायां
६शिल्पिकाख्ये राजनि०।

शीतांशु पु०शीताः अंशवो यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि०

शीताङ्गी स्त्री शीतमङ्गमस्याः ङीष्। १हंसपद्योऽख्ये रा-
जनि० २शीतलदेहयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

शीताद पु० शीतमादत्ते आ+दा-क। दन्तमूलगते रोगभेदे
दन्तरोगशब्दे ३४६६ पृ० दृश्यम्।

शीतार्त्त त्रि० शीतेन ऋत। शीताकौ जटा०।

शीतालु त्रि०शीत+सह्यार्थे आलुच्। शीतबाधायुक्ते जटा०।

शीतावला स्त्री शीतमावलयति आ+वल-णिच्-अण्।
महासमङ्गायां राजनि०।

शीताश्मन् पु० कर्म०। चन्द्रकान्तमणौ राजनि०।

शीतीभाव पु० शीत+अभूततद्भावे च्वि-भू-भावे घञ्। मोक्षे
त्रिका०। तत्र तापत्रयशून्यत्वात्तथात्वम्।

शीतोत्तम न० शीतमुत्तमं यत्र। जले शब्दच०।

शीत्कार पु० शीदित्यस्य कारः शीत्+कृ-घञ्। स्त्रीणां रते
काले अव्यक्ते ध्वनिभेदे जटा०। [अमरः।

शी(सी)त्य त्रि०शी(सी)ताम् अर्हति यत्। हलकृष्टे क्षेत्रादौ

शीधु पु०न०। शी-धुक्। इक्षुरसजाते मद्यभेदे अमरः।

शीधुगन्ध पु० शीधोरिव गन्धोऽस्य। बकुलवृक्षे त्रिका०।

शीन त्रि० श्यै-क्त सम्प्र० तस्य नः। १घनीभूते घृतादौ २मूर्खे
३अजगरे च पु० मेदि०। [शीभृत अशोभिष्ट।

शीभ कत्थने भ्वा० आत्म०सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

शीर पु स्त्री० शी-रक्। अजगरसर्पे शब्दच० स्त्रियां ङीप्।

शीरिन् पु० शीरस्येवाकारोऽस्त्यस्य। कारिमे राजनि०।

शीर्ण त्रि० शॄ-क्त। १क्षये २शुष्कतामाप्ते च मेदि० ३स्थौ-
णेयके भावप्र०।

शीर्णदल पु० शीर्णं पत्रमस्य। १कर्णिकारवृक्षे शब्दच०।
२निम्बे ३पट्टिकालोध्रे च राजनि० ४विशीर्णपत्रयुक्ते
त्रि०। कर्म०। ५विशीर्णे पर्णे न०।

शीर्णपर्ण पु० शीर्णं पर्णमस्य। १निम्बे राजनि० २विशी-
र्णपत्रयुक्ते त्रि० कर्म०। ३विशीर्णे पत्रे न०।

शीर्णपाद पु० शीर्णः पादोऽस्य खञ्जत्वात्। शनैश्चरे

त्रिका० तन्त्रया छायायल्ं २६८६ पृ० दृश्या । शीर्णाङ्घ्रिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

शीर्णपुष्पी स्त्री शीर्णं पुष्पमस्याः ङीप् । धवाकपुष्प्यां शब्दच० वा कप् । शीर्णपुष्पिका तत्रैव ।

शीर्णमाला स्त्री शीर्णानां माला यत्र । १पृश्निपर्ण्यां शब्दच० । कर्म० । २विशीर्णे माल्ये ।

शीर्णवृन्त न० शीर्णं वृन्तमस्य । (तरमुज) फलवृक्षे शब्दच० ।

शीर्वि त्रि० शृ—क्विन् म वलोपः । १अपकारके २हिंसके च सि०कौ० ।

शीर्ष न० शिरस्+पृषो० शीर्षादेशः शॄ—क सुक् च वा । १मस्तके अमरः । २कृष्णागुरुणि राजनि० । पदादौ शीर्ष्णः शीर्ष्णा इत्यादि ।

शीर्षक न० शीर्षं कायति कै—क । १शिरस्त्राणे (टोपर) २शिरोऽस्थि राजनि० । ३जयपराजयपत्रसाध्यदण्डभेदे "शीर्षकस्थोऽभियोक्तारि" याज्ञ० स्मृतिः । स्वार्थे क । ४मस्तके न० । तेन कायति कै—क । ५राहुग्रहे शब्दर०

शीर्षच्छेद्य(दिक) त्रि० शीर्षच्छेदमर्हति यत् ठञ् वा । वध्ये "शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वाम्" भट्टि० ।

शीर्षण्य पु० शीर्षं बध्यते शीर्ष+यत् शीर्षन्नादेशः । १शिरस्त्राणे अमर । शीर्षे भवः यत् । २विशदकेशे पु० अमर० ३विशदकेशयुते त्रि० ।

शीर्षरक्ष न० शीर्षं रक्षति रक्ष—अण् । शिरस्त्राणे हारा०

शील समाधौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शीलति अशीलीत् । "परशीः परिशीलय मया" नैषध० । समाधिरत्र सेवा तत्र सक० महासभेदौ वा तत्र अक० ञीत् वर्त्तमाने क्त । [शीलयति ते अशिशीलत् त ।

शील अभ्यासे अतिशायने च चुरा० उभ० सक० सेट् ।

शील न० शील—अच् । १स्वभावे २सद्वृत्ते मेदि० ३चरित्रभेदे ४अजगरसर्पे पु० स्त्री० शब्दच० स्त्रियां ङीष् । बहुशीलं त्रयोदशविधं हारीतोक्तं यथा "ब्रह्मण्यता१ देवपितृभक्तता२ सौम्यता३ अपरोपतापिता४ अनसूयता५ मृदुता६ अपारुष्य७ मैत्रता८ प्रियवादिता९ कृतज्ञता१० शरण्यता११ कारुण्यता१२ प्रशान्तिश्चेति १३त्रयोदशविधं शीलम् । ४रागद्वेषपरित्यागे भरतटी० गोविन्दराजः । ५शीलवत्त्युज्ज्वलनत्यां स्त्री ।'

शीलन न० शील-ल्युट् । १अभ्यासे २अतिशायने ३प्रवर्त्तने च

शीलित त्रि० शील-क्त । १अभ्यस्ते २चीर्णे च त्रिका० ।

शीवन् पु० शी-क्वनिप् । अजगरसर्पे सि०कौ० ।

शुक गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शोकति अशोकीत् ।

शुक न० शुक-क । १ग्रन्थिपर्णे अमरः । २वस्त्रे ३वस्त्राञ्चले ४शिरस्त्राणे हेमच० । ५व्यासपुत्रे "पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः । व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्" वह्निपु० । (शुया) इति ख्याते ६खगभेदे पु० स्त्री स्त्रियां ङीष् । शुकदर्शनशुभादिकं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा "वाम पठन् राजशुकः प्रयाणे शुभं भवेद् दक्षिणतः प्रवेशे । वनेचराः काष्ठशुकाः प्रयाणे सुविविदाः प्रशस्तमायान्ति" । ७रावणमन्त्रिभेदे ८शिरीषवृक्षे (सियालकाँटा) ९वृक्षे रत्नमा० १०कश्यपपत्न्याः ताम्रायाः कन्याभेदे स्त्री ङीष् । "काकीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् । ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः" भा०आ० ६६अ० ।

शुकच्छद न० शुकस्य छदइव छदो दलमस्य । ग्रन्थिपर्णे जटा०

शुकजिह्वा स्त्री शुकस्य जिह्वेव पर्णमस्याः । (शुयाठोँटी) वृक्षे रत्नमा० । [दयोऽप्यत्र ।

शुकतरु पु० शुकप्रियस्तरुः । शिरीषवृक्षे रत्नमा० । शुकद्रुमा०

शुकदेव पु० व्यासपुत्रे मुनिभेदे । [शुकजिह्वाख्ये रत्नमा० ।

शुकनामन् पु० शुकः शुकजिह्वा नामास्य मध्यपदलोप ।

शुकनाशन पु० शुकं नाशयति नश—णिच्-ल्यु । दद्रुघ्ने वृक्षे राजनि० ।

शुकनास पु० शुकस्य नासेव पत्रमस्याः । श्योणाकवृक्षे अमर० । १शुकतुल्यनासायुक्ते त्रि० । ३कादम्बरीप्रसिद्धे तारापीडनृपमन्त्रिभेदे पु० । [शब्दच० ।

शुकपिण्डी पु० शुकानां प्रिया पिण्डीव । शुकशिम्ब्याम्

शुकपुच्छ पु० शुकस्य पुच्छ इव । १गन्धके हेमच० । ६त० । २शुकस्य पुच्छे पु० । [राजनि०।

शुकपुष्प पु० शुकइव हरित् पुष्पमस्य । १शिरीषवृक्षे

शुकप्रिय पु० ६त० । १शिरीषवृक्षे भावप्र० । २जम्ब्वां स्त्री राजनि० ।

शुकफल पु० शुकइव फलमस्य । अर्कवृक्षे राजनि० [शब्दच०

शुकबर्ह न० शुकस्येव बर्होऽस्य । गन्धद्रव्यभेदे (गाँठियाला)

शुकवल्लभ पु० ६त० । १दाडिमवृक्षे राजनि० ६त० । तस्य २प्रिये त्रि० । [शब्दर० ।

शुकशि(सि)म्बी स्त्री शुकइव शि(सि)म्बी । कपिकच्छ्वाम्

शुकादन पु० शुकैरद्यते अद—ल्युट् । दाडिमे शब्दच० ।

शुकानना स्त्री शुकस्याननमिव पत्रमस्याः । (शुयाठोँटी) वृक्षे रत्नमा० ।

शुक्तोदर न० शुक्त्योदरमिव । १मौक्तिकपक्ष्मे राजनि० । इत० । २शुक्त्युदर च ।

शुक्त न० शुच–क्त । १मांसे मन्त्रष० । २काञ्जिके धारा० । ३यामकन्दद्रव्यभेदे "कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च । यद्द्रव्येऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते" मत्ता तीक्ष्णमुष्णतरं पित्तकृत् कफन्नं च । रुचं लघुदरा नाहमाधानविनाशकृत्" राजनि० "शुक्तं वन्नमुरकाद्यास्तमांसमागतम्" इत्युक्ते ४पदार्थे च । शुक्तभक्षणनिषेधो यथा "अपूपाश्च करम्भाश्च धानावटकसक्तवः । शाकं मांसमपूपं च सूपं कृशरमेव च । यवागूं पायसं चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् । सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं शुक्तं च परिवर्जयेत्" यम० । तदपवादो यथा "दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्वं च दधिसम्भवम्" मनु । ६निष्ठुरे त्रि० मेदि० ७पूते इत्यन्ये त्रि०विश्व । ८श्लिष्टे ९निर्जने स्वद्रष० १०शुक्तिकायां स्त्री शब्दर० ।

शुक्ति स्त्री शुच–क्तिन् । १जलजन्तुभेदे (झिनुक) राजनि० २कपालखण्डे ३शङ्खे ४नखभेदे ५मत्स्याम् ६धमरोगे ७अश्वावर्तभेदे मेदि० ८नेत्ररोगभेदे हेमच० । चक्षूराग शब्दे २८३४ पृ० दृश्यम् । ९कर्षद्वयपरिमाणे शब्दमा० १०चतुष्कर्षमाने वैद्यकम् । [११शुक्तिकायाञ्च शब्दर० ।

शुक्तिका स्त्री शुक्तिरेव कन् । (झिनुक) १मुक्तास्फोटे मदा०

शुक्तिज न० शुक्तौ जायते जन–ड । मुक्तायां हेमच० ।

शुक्तिमत् पु० शुक्तिरस्त्यस्य मतुप् । १कुलाचलपर्वतभेदे २मदाभेदे स्त्री ङीप् ।

शुक्र न० शुच–रन् नि० कुत्वम् । १मध्यजाते २चरमधातौ अमरः । ३नेत्ररोगभेदे १८३३ पृ० दृश्यम् । ४दैत्यगुरौ ग्रहभेदे अमरः । ५वह्नौ ६चित्रकवृक्षे ७ज्यैष्ठमासे अमरः ८विष्कम्भादिषु योगेषु मध्ये दशनवमे योगे च ज्यो० त० । धातुभेदशुक्रोत्पत्तिप्रकारश्चरकादिके भावप्र० च यथा "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः" । "तत्र स्थूलो भागो रसो भवन् पुनः शुक्र स्त्रोतो-मार्गेण पुष्टतां भवति । भजप पुनः 'एव मासेन रसः शुक्रो भवति' 'स्त्रीणामिति' । कथम् स्त्रीणा-मपि शुक्रं भवति । कथमोच शुक्रे 'या स्वप्नेऽपि स्त्रीमैथुने शुक्रं च स्मृताः । तत्र गर्भस्य विद्विन् कारणमिति न विद्यते" । गर्भस्य शुक्रं विनार्तव न मन्ये कारण तत्र भवति । इति रसम् यथा मा-

शुक्रोऽपि वा तु व्ययतः प्रयत्नतो कथयन्ति । सुश्रुतोक्तं शुक्रं प्रत्यो-ऽन्यमनःस्थं तत्र जायते" इति । एतेन स्त्रीणां सप्तमो धातुरार्तवं शुक्रमस्य इति बोधितम् वाग्भटादिनाप्युक्तम् । 'स्त्रीणां गर्भाशयो न स्यादार्तवं सर्वसम्मतम् । तस्या-मपि बलं वर्णं शुक्रं पुष्टं करोति हि' । एव रस एव केदारकुल्यान्यायेन सर्वान् धातून् पूरयन् मासेन नवम्पडोत्तरेण शुक्रमार्तवं च भवतीति सिद्धान्तः । एवं सति रस इत्युक्तमिति सङ्गतमेव । ततो मासान्ततो रक्तो-त्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते इत्यादेरर्थः । मांसान्मेदः प्रजायत इति । मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते इत्यादेरे-वार्थः । मेदसोऽस्थि जायत इत्यादेरेवार्थः । एवं ततो मज्जा सप्ते पुष्टे शुक्रं सम्भवतीत्यर्थः । रसः शरीरे त्रिधा सञ्चरति । तथा चोक्तम् "रसः शरीरं सन्ता-र्पयन्नेवमलामवत् त्रिधा । सञ्चरत्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्" । अस्यायमभिप्रायः । पुरुषाणां तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति । तत्र तीक्ष्णाग्नेर-स्य रसः शब्दवल्लाञ्छनवत् शीघ्रं सञ्चरति । मध्यमाग्नेर-स्य रसः जलानुस्रोतोगतेन चरति मन्दाग्नेर्जल-वल्लानवन्मन्दं चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भव-तीति यदुक्तं तन्मध्यवेगेन चरति । मन्दाग्नेरा लक्षमन्तानवन्मन्दं चरति । तत्र मासेन रसः शुक्रं भवतीति इदं तन्मध्यमाग्नेरधिकृत्योक्तम् । दीप्ताग्नेस्तु रस-किट्टभ्यानेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेः किञ्चिदु-नेन मासेनेति सिद्धान्तः । तर्हि वाजीकरणाभावोप-भाव कि प्रयोजनमिति चेत् "वाजीकरणैः च दत्ताः स्वप्रभावगुणोत्कृष्टाः । विरेचनान् तां शुक्रं विरे-चिद्रव्यवच्छुभाम्" । वाजीकरणयोगैः वाजीकरणौषधि-द्रव्यः शुक्रं स्यात् तदृशानि सामर्थ्यं प्राप्नोति ता वाजीकरणाः स्वप्रभावगुणोत्कृष्टा । तत्र कानि-चिद्द्रव्याणि स्वप्रभावाधिक्यात्, कानिचित् स्वगुणाधिक्यात्, कानिचित् स्वप्रभावगुणाधिक्यात् । तत्र स्वप्रभावान्त-रितत्वात्तानि स्वप्रभावाधिक्यात् शुक्रं विरे-चयन्ति । एवमन्यानि स्वगुणाधिक्यात् । स्निग्ध-गुणाधिक्यात् मां स्व स्वप्रभावगुणानामुभयाधि-क्यात् । वाजीकरणैरेतैः शुक्रमभवत्सारान्नित्यमेव । [illegible] शुक्रं स्त्रीदर्शनादेव [illegible] "शुक्रं"

भावाश्च श्मश्रुरोमकक्षाभवानि च। जनकानि निग-द्यन्ते रेचनानि च रेतसः”। ननु बालानां कथं शुक्रं न दृश्यते इत्यत आह “बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौ-क्ष्म्यान्न दृश्यते। पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नोच्यते। तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वादभिव्यज्यते हि। कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा। रोमराज्या-दयः पुंसां नारीणामपि यौवने। जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च”। व्याख्यानं यथा पुंसां रोमीराजीश्मश्रुप्रभृतय नारीणान्तु रोमराजीस्तन-स्तन्यार्त्तवप्रभृतयः। ननु, चन्दरसा शुक्रस्य धातुवृद्धिं कथं न करोतीत्याह “बाल्ये वर्द्धमानेन वायुना शो-षणात्। न तथा धातुवृद्धिः स्यात्ततस्तानिलं जयेत्”। अथ शुक्रस्य स्वरूपमाह “शुक्रं सौम्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम्। गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः”। जीवस्याश्रय उत्तम इत्याह “जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः। वीर्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात्”। अथ गर्भसञ्जननशुक्रस्य लक्षणमाह “स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च। शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभञ्च तत्”। अथ शुक्रस्य स्थानमाह “यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षौ रसो यथा। एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम्”। अत्र सर्पिर्दृष्टान्तो बहुशुक्रेऽल्पमथनेन सर्पिःशुक्रयोर्वा-भात्। इक्षुरसदृष्टान्तस्तु स्वल्पशुक्रे पुंसि अतिपीड-नेनेक्षुरसशुक्रयोर्लाभात्। अथ शुक्रस्य क्षरणमार्ग-माह “द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः। मूत्रस्रोतःपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते”। इत्थं वाग्भटो-ऽप्याह “सप्तमी शुक्रधरा द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्ति-द्वारस्य चाप्यधोमूत्रमार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्त्तयतीति। सप्तमी कला। अथ शुक्रक्षरण-कारणमाह “कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा। स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते”। स्त्रीषु व्यायच्छतः व्यायामं कुर्वतः। अन्यच्च “शुक्रं कामेन का-मिन्या दर्शनात् स्पर्शनादपि। शब्दसंश्रवणात् ध्यानात् संयोगाच्च प्रवर्त्तते”।

दैत्यगुरो शुक्रनामकारणं काशीख० १७अ० उक्तं यथा “नन्दिनाऽपहृते शुक्रे गिलिते च पिनाकिना” इत्युपक्रमे “तेन शब्देन महता शुक्रः शम्भूदरे स्थितः। छिद्रा-न्वेषी भ्रमन् सोऽथ विनिष्क्रान्तो यथानियम्। सप्त लोकान् सपातालान् रुद्रदेहे विलोकयन्। ब्रह्मनारायणे-न्द्राणां सादित्याप्सरसां तथा। भुवनानि विचित्राणि युद्धञ्च प्रमथासुरम्। संवत्सरशतं कृत्वा भ्रमन् प-रितो भ्रमन्। ततः स ददृशे रन्ध्रं शुचेरन्ध्रं खला यथा। शाम्भवेनाथ योगेन शुक्ररूपेण भार्गवः। स्कन्द च स्वनामापि ततो देवेन भाषितः। जठराद्वि-र्गत शुक्रो देवोऽसि सुसदेतराम्। ममायं ज्ञेयो भवेद् यन्मे न स्थितो जठरे द्विजः। शुक्रवन्निःसृता यस्मा-त्तस्मात्त्वं भृगुनन्दन। कर्मणानेन शुक्रोऽपि मम पुत्रो-ऽसि गम्यताम्”।

शुक्रपक्षस्वरूपादि सङ्ख्यातके पञ्चत्रिंशाध्याये उक्तं दृश्यम्। तत्कक्षादिमानं खगोलशब्दे २४२५पृ० दृश्यम्।

शुक्रकर पु० शुक्रं वीर्यं करोति कृ-अच्। मज्जाधातौ हेमच० अस्थिकरशब्दे ५१८पृ० दृश्यम्। वीर्यकारके त्रि०।

शुक्रभुज् स्त्री शुक्रं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। मयूरशिखिशिखा शब्दच०। [अस्थिकरशब्दे तद्गुणा दृश्याः।

शुक्रभू पु० भवत्यस्मात् भू-अपादाने क्विप्। मज्जधातौ शब्दच०

शुक्रला स्त्री शुक्रं लाति ला-क। उच्चटावृक्षे भरतः।

शुक्रशिष्य पु० ६त०। दैत्ये असुरे अमरः।

शुक्रिय त्रि० शुक्रोऽधिष्ठाता अस्य तस्येदम् वा घ। १शुक्रसम्ब-न्धिनि २तद्देवते यजुर्वेदीये “अपां वापमि”त्यादिके प्रवृ-त्ति पञ्चमे २यान्त्याध्याये न०।

शुक्ल न० शुच-लक् कुत्वम्। १रजते मेदि०। २नवनीते शब्दच०। ३अक्षिरोगभेदे अक्षिरोगशब्दे २८४४पृ० दृश्यम्। ४श्वेतवर्णे ५श्वेतवर्णयुते त्रि० अमरः। ६शुक्रे च त्रि०। ७विष्कम्भादिषु योगभेदे मेदि०। ८श्वेतैरण्डे राजनि०। १०शुक्लपक्षे ज्यो०त०। “तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि। चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णचन्द्रक्षयात्मकः” षट्त्रिंशन्मतम्। शुक्लवर्णपदार्थास्तु कविकल्पलतायां कति-चिदुक्ता यथा “सुधांशुश्रवसःः शम्भुः कीर्त्तिक्षीरो-रुद्रा महद्गुणाः। प्रासादसौधनगरमन्दारद्रुहिमाद्रय। सूर्येन्दुकान्तकर्पूरकरभाः रजतं हसौ। निर्मोकभस्म-हिण्डीरचन्दनं करका हिमम्। हारोर्णनाभतन्त्वस्थि स्वर्गङ्गाभरदाश्मकम्। शेषाहिः शर्करा दुग्धं दधि गङ्गा सुधा जलम्। वलाकाबिसकाशपुष्पकैरवचामरम्। रमागर्भं पुण्डरीकं केतकीशङ्खनर्मदा। क्षौमं हंस ध्वजच्छत्रं सूर्यशुक्तिकपर्दकाः। छत्रं कुसुमनक्षत्र-दन्तपुल्लोमनोगुणाः। कैलासकाशशशापीठहारशव-

-- कशुराः। नारदः पारदः कुन्दस्फटिकास्फटिकादयः"।

शुक्लकण्ठ पुंस्त्री० शुक्लः कण्ठो यस्य। दात्यूहखगे शब्द-माला। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लकन्द पु० शुक्लः कन्दो यस्य। १महिषकन्दे २अतिविषायां स्त्री राजनि०। कर्म०। ३श्वेते कन्दे।

शुक्लचोरा स्त्री शुक्लं चोरं निर्यासो यस्याः। काकोल्यां राजनि०। [जटा०।

शुक्लकर्म्मन् त्रि० शुक्लं शुद्धं कर्म यस्य। पवित्रे शुभचरिते

शुक्लकुष्ठ न० कर्म०। श्वेतकुष्ठे (धवल)। [निर्यासयुते त्रि०।

शुक्लदुग्ध पु० शुक्लं दुग्धमस्य। १शृङ्गाटके शब्दच० २श्वेत-

शुक्लधातु पु० कर्म०। कठिन्यां (खडि) हेमच० ३श्वेतधातौ च

शुक्लपक्ष पु० कर्म०। १हस्तनुगुणचन्द्रकलाक्रियापक्षुदयकालके चान्द्रमासार्द्धे श्वेतच्छदे २हंसे पुंस्त्री०। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लपुष्प पु० शुक्लं पुष्पमस्य। १छत्राकवृक्षे २कुन्दवृक्षे ३मरुवके च रत्नमा०। ४श्वेतपुष्पयुते त्रि०। ५नागदन्त्यां ६शीतकुम्भ्यां स्त्री रत्नमा० ङीष्। कर्म०। ७शुभ्रे पुष्पे न०।

शुक्लपृष्ठक पु० शुक्लं पृष्ठमस्य कप्। सिध्मृवृक्षे शब्दच०।

शुक्लयजुस् न० कर्म०। इषेत्वेत्यादि चत्वारिंशदध्यायात्मके यजुर्वेदभेदे। [२तद्वति त्रि०। ३तथाभूतवृक्षे पु०राजनि०।

शुक्लरोहित पु० वर्णोऽस्त्यनेनेति कर्म०। १श्वेतरक्ते वर्णे

शुक्लला स्त्री शुक्लं लाति ला-क। पञ्चटायां रत्नमा०।

शुक्लवायस पुंस्त्री० कर्म०। १बकेलिका० २श्वेतकाके च। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लशाल पु० कर्म०। १गिरिनिम्बे राजनि० २श्वेतवर्णवृक्षे च

शुक्ला स्त्री शुक्ल+वर्णे अदादि टाप्। १सरस्वत्यां त्रिका०। २शर्करायां शब्दच०। ३काकोल्यां ४विदार्यां ५स्नुह्यां राजनि०। ६श्वेतवर्णवत्यां स्त्रियाम्।

शुक्लाङ्गी स्त्री शुक्लमङ्गमस्याः ङीष्। १शेफालिकायां राजनि०। २श्वेताङ्गयुक्ते त्रि०। [स्त्रियां ङीष्।

शुक्लापाङ्ग पुंस्त्री० शुक्लः अपाङ्गो यस्य। मयूरे हेमच०।

शुक्लाम्ल न० कर्म०। चाङ्गेर्यां राजनि०।

शुक्लार्म्मन् न० नेत्ररोगभेदे भावप्र० ४४२८पृ० दृश्यम्।

शुक्लिमन् पु० शुक्लस्य भावः इमनिच्। श्वेतवर्णे।

शुक्लोपला स्त्री कर्म० स उपलोऽस्याः अच्। शर्करायां रत्नमा०

शुङ्ग पु० शम-ग तस्य नेत्त्वं नि० अत उत्त्वञ्च। १वटवृक्षे २आम्रातके ३प्लक्षे च मेदि०। ४पर्पटीवृक्षे ५धान्यादिशूके च स्त्री राजनि०।

शुद्धकर्म्मन् न० शुद्धैः सदपद्वैः धा सम्यक् कर्म० दात।

गर्भाधानसंस्कारभेदे "पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्मणि शोभनः" ति०त०। [१शुङ्गवति त्रि०।

शुङ्गिन् पु० शुङ्गोऽस्त्यस्य इनि। १वटवृक्षे २प्लक्षवृक्षे जटा०

शुच शोके क्लेदे च दिवा० उभ० अक० सेट्। शुच्यति ते इरित् अशुचत्-अशोचीत् अशोचिष्ट इदित् शुक्तः। अनु+किञ्चिद्दुर्द्वयेन पश्चात्तापे सक०। अनुशोचति।

शुच शोके भ्वा० पर० सक० सेट्। शोचति अशोचीत्।

शुच् स्त्री शुच-क्विप्। शोके अमरः। वा टाप्। तत्रैव।

शुचि पु० शुच-कि। १शुक्ले २चित्रकवृक्षे ३आषाढमासे ४शृङ्गाररसे अमरः। ५ज्येष्ठमासे मेदि० ६शुद्धाचरणे ७शोधे दक्षतौ ८शुद्धमन्त्रिणि मेदि०। १०अग्निभेदे "पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः। निर्मथ्यः पवमानः स्यात् वैद्युतः पावकः स्मृतः। यश्चासौ तपते सूर्ये शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः" कूर्मपु० १२अ०। ११श्वेतवर्णे १२तद्वति त्रि० अमरः। शुचित्वञ्च शौचं शुद्धता वैदिककर्माद्यर्हत्वप्रयोजकः संस्कारविशेषः। "शुचिस्तत्कालजीवी कर्म कुर्यात्" श्रुतौ शौचस्य कर्माङ्गत्वं, स च स्नानादिजन्यः पुण्यभेदो वा। १३सूर्ये च "तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः" सूर्यस्तवः। १४अर्कवृक्षे १५आग्रपत्न्यामाग्नामायाः कन्याभेदे स्त्री "षट्सुताश्च महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः। शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिके" गरुड़पु० ६अ०। १६शुद्धे १७अनुपहते त्रि० मेदि०।

शुचिद्रुम पु० कर्म०। अश्वत्थवृक्षे राजनि०।

शुचिमल्लिका स्त्री कर्म०। नवमल्लिकायां राजनि०।

शुच्य स्नाने अभिषवे मन्थने पीडने सन्धाने च सक० भ्वा० पर० सेट् इदित् निष्ठा अनिट्। शुच्यति अशुच्यीत्।

शुटीर पु० शौटीर+पृषो०। वीरे त्रिका०।

शुठ गतिविघाते भ्वा०पर०अक० सेट्। शोठति अशोठीत्।

शुठ आलस्ये चु०उभ०अक०सेट्। शोठयति ते अशूशुठत् त।

शुठ शोषणे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित्। शुण्ठयति ते शुण्ठति अशुशुण्ठत् त अशुण्ठीत्।

शुण्ठि(ण्ठी) स्त्री शुठि-इन् वा ङीप्। (सोंट) शुष्कार्द्रके "शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः। स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत्। इत्यादि सर्वा च निग्रादन्यदायादादमयान्। इत्युक्ति शोषद्योमार्य-कोयर्य परिमाधयेत् भावप्र०।

शुण्डार न० शडि-उर। शुण्डायाम् शब्दच०।

शुण्ड पु० शुन–ड तस्य नेत्त्वम् । १मदनिर्झरे हेमच० । २गज हस्ते पु स्त्री० स्त्रीत्वे टाप् । ३मद्यपानस्थले ४वेश्यायां ५सुरायां ६जलहस्तिन्यां च स्त्री मेदि० । ७वनविन्यां विदुः । ८कुट्टिन्यां च स्त्री शब्दमा० ।

शुण्डापान न० शुण्डा सुरा पीयतेऽत्र पा–आधारे ल्युट् । १मद्यपानस्थले अमरः । हेम० । २मद्यपाने च ।

शुण्डार पु० शुण्डा अस्त्यर्थे र । १शौण्डिके शब्दच० २हस्तिनि च । अपकर्षे र । ३अपकृष्टशुण्डायाम् स्त्री शब्दच० । शुण्डाल हस्तिनि धनञ्जयः । [शब्दच० ।

शुण्डिन् पु० शुण्डाऽस्त्यस्य इनि । १हस्तिनि २शौण्डिके

शुण्डिमूषिका स्त्री शुण्डिनो मूषिकेव । छुछुन्दर्यां (छुँछ) राजनि० । [(छातिएँ छा) इत्ये राजनि० ।

शुण्डी स्त्री शुण्डाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् ।

शुद्ध न० शुध–क्त । १सैन्धवलवणे २मरिचे च राजनि० । ३केवले ४निर्दोषे ५पवित्रे मेदि० । ६शुभ्रे च त्रि० ।

शुद्धत्वंशौ शास्त्रताम्ये आचारदपे यथोक्तं "शुद्धत्वाशुद्धत्वयोः संस्कारद्वयपत्तेन एकपुरुषस्यैकदोभयस्थिति घटते । शुद्धेर्भावरूपत्वे अशुद्धेस्तदभावरूपत्वे नैतद् विरोधात् । अतएव वह्नुः "तत्र आद्यमशुद्धौ तु कुर्यादेकादशे तथा । कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः" अशुद्धौ चतुर्थ्यादौ । कथमशुद्धौ स्यात् ? भावाभावयोरधिकारविशेषणत्वादत आह– कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरिति । आद्यविधानाक्षेपात् तस्मात्कालिकी शुद्धिकल्पते च पुनरशुद्धः कर्मान्तरे" श्रा० वि० । शुद्धितत्त्वे च "एवं शुद्धेर्भावरूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वे विरोधः तथात्वे अशौचसङ्करोऽपि न स्यात् । एकस्मिन् शुद्धभावरूपे अशौचे अपरस्य तद्रूपस्य तदानीं तदुत्पत्तौ अशुद्धिरूपप्रतियोग्यन्तराभावात् असुपपत्तेः । तस्मात् शुद्धत्वाशुद्धत्वयोर्भावरूपत्वम् ।

अशुद्ध अन० अ०१८अ० कतिचिदशुद्धा उक्ताः । यद्गुण कौम शुद्धता यथा

"जातके मृतकेऽशौचे सपिण्डानां तथा । अपविशौ द्विजातीनां रेतः पत्यादिदर्शने । अशुचिर्नरो मूत्ररीषयोः । कस्य व्रतस्य नैव मद्यपानादिषु । पतिते अपात्ररहुदगर्भादिषु मृते । विवाहेऽशुचिः कायः मद्यादौ चाण्डालादिभिः । स्पृष्टा चाण्डालोच्छिष्टेऽपविशौ सप्तमेष्वपि । शवगे सम्भ्रष्टादौनां मरेऽत सूतकेऽपि । अपादिस्थितदानपदेऽशौचेऽपि द्विजन्मनाम् । अपुरगयत पूजादानहोमजपादिषु । धर्मोच्चारे अधौ आद्रपतितानामादिभोजनैः । तथा च रेतःस्खलने मलदेहेऽपवित्रता । अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्यादाङ्कदर्शने । गर्हितदानग्रहणे पतिते पात-कादिभिः । अशौचान्ते न शुद्धिः स्यात् जातके मृतकेऽपि च । सर्वेषामशौचादीनां ततो सन्ध्यादिकर्मसु । स्नानादिभिश्च स्नानापनेयतेति । अशौचशब्दे दृश्यम् शुद्धिशब्दे च दृश्यम् । [ङीष् ।

शुद्धजङ्घ पुंस्त्री शुद्धा जङ्घा यस्य । गर्दभे त्रिका० स्त्रियां

शुद्धमांस न०२१८श० कतावचनस्वर्ग्रमिति पक्कमांसभेदे [शब्दच० ।

शुद्धवल्ली स्त्री कर्म० । १गुडूच्यां शब्दच० २प्रविशाया लतायाञ्च

शुद्धान्त पु० शुद्धः निर्दोषः अन्तः पर्यन्तो यस्य । १अन्तःपुरे उपचारात् तत्र स्थितायां २राजयोषिति पुंस्त्री० "शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे" इति नैषधम् । शुद्ध शुद्धौ हेत० ३अशौचान्ते ।

शुद्धापङ्क्ति स्त्री कर्म० । "शुद्धापङ्क्तिरत्यसारोपायौ धर्मनिह्नव" चन्द्रालोकोक्ते अर्थालङ्कारभेदे ।

शुद्धि स्त्री शुध–क्तिन् । १मार्जने जटा० २वैमल्यसम्पादने ३वैदिककर्मयोग्यतासम्पादकसंस्कारभेदे च । ४दुर्गायां "सर्वाश्चित्तानादपि योध्यते येन पातकात् । तेन शुद्धिः समाख्याता देवी रुद्रगणै स्तुता" देवीपु०तन्नामनिरुक्तिः

शुद्धोदनसुत पु० बौद्धभेदे हेमच० ।

शुध शौचे शोधने अक० दिवा० पर० अनि० च दि० पर० अनिट् । शुध्यति अशुधत् । "मनोहरः शुध्यति यद्गुणः स्यादिति" लीला० ।

शुन गतौ तु० पर० सक० सेट् । शुनति अशोनीत् ।

शुन पु० शुन–क । कुक्कुरे । 'क । तत्रैव वाचस्पतिः ।

शुनःशेफ पु० शुनइव शेफोऽस्य अलुक्समा० । विश्वामित्र-शिष्ये मुनिभेदे । [राजनि० ।

शुनक पु० शुनइव कन् । १मुनिभेदे स्वार्थे क । २कुक्कुरे ।

शुनकचञ्चुका स्त्री शुनकस्येव चञ्चुः पत्रं यस्याः कप् । क्षुद्रचञ्चुभेदे राजनि० ।

शुनकचिल्ली स्त्री शुनकप्रिया चिल्ली । शाकभेदे राजनि० ।

शुनासीर पु० शुनः वायुः सीरः आदित्यः यस्य द्वन्द्वः । १इन्द्रे २पेचके च पृषो० । तस्य रूपकम् दिव्यकोषे उक्तं यथा "शुनासीरौ दिवारात्रौ वायुसूर्यौ च कीर्त्तितौ । तावुभावितीन्द्रश्चापि शुनासीर इतीरितः" ।

शुनी स्त्री शुनः स्त्रियां ङीप् । कुक्कुर्यां जटा० ।

२कुष्माण्ड्या लतायां राजनिघण्टुकोषः ।

शुनीर पु० शुनी+समार्थे र । कुक्कुरीसमूहे त्रिका० ।

शुन्ध शुद्धौ अक० शोधने सक०चु० उभ० सेट् । शुन्धयति ते अशुशुन्धत् त ।

शुन्ध शुद्धौ अक० शुद्धीकरणे सक० भ्वा० उभ० सेट् । शुन्धति ते अशुन्धीत् अशुन्धिष्ट । "आप शुन्धन्तु मैनसः" इति सन्ध्यामन्त्रः ।

शुन्ध्यु पु० शुन्ध-युच तस्य न अनादेशः । वायौ उणा० ।

शुन्भ दीप्तौ अक० मर्दने सक० तु० पर० सेट् । शुम्भति अशुम्भीत् "प्राणप्राप्ते निशुम्भशुम्भवधतु" इति वो०प० ।

शुन्य न०शुनीनां समूहः यत् । १कुक्कुरीसङ्घे त्रिका० शून्य+ पृषो० । २रिक्ते जटा० । [अथाभात् ।

शुभ दीप्तौ अक० हिंसने सक० तु० शुभा० पर० सेट् । शुभति

शुभ दीप्तौ भ्वा०आ०अक०सेट् । शोभते लुङि अशुभत् अशुभिष्ट

शुभ न०शुभ-क । १मङ्गले २शुभयुक्ते त्रि० अमरः । २पद्मकाष्ठे राजनि० ४विष्कम्भादिषु मध्ये नवमे योगे पु० ५खेचरपुरभेदे न० मेदि० । [शुभंयु" इति भट्टिः ।

शुभंयु त्रि०शुभम्+अस्त्यर्थे युस् । शुभान्विते अमरः "त्रिविष्टपशुभ-

शुभगन्धक न०शुभो गन्धोऽस्य कप् । १बोले राजनि० २शुभगन्धयुते त्रि० । [बृहस्पतिकचन्द्रे पापग्रहायुक्ते बुधे च ।

शुभग्रह पु०शुभः शुभदायकः ग्रहः । १सौम्यग्रहे २गुरौ शुक्रे

शुभङ्कर त्रि०शुभं करोति कृ-अच् मुम् च । १मङ्गलकारके २दुर्गायां स्त्री शब्दमा० ङीप् । [१मङ्गलदातरि त्रि० ।

शुभद पु० शुभं ददाति दा-क । १अश्वत्थे राजनि० ।

शुभदन्ती स्त्री शुभा दन्ता अस्याः ङीप् । १सुदत्यां स्त्रियां २पुष्पदन्तदिग्गजयोषिति च मेदि० ।

शुभपत्री स्त्री० शुभानि पत्राण्यस्याः ङीप् । (शालपान) क्षुपे वा कप् । शुभपत्रिका तत्रार्थे राजनि० ।

शुभम् अव्य० शुभ-कमु । मङ्गले "शुभंयु" ।

शुभवासन पु० शुभं वासयति सुखम् वासि-ल्यु । सुखवासने द्रव्ये शब्दच० ।

शुभसूचनी स्त्री देवीभेदे (सुवचनी) "रक्ता पद्मासनस्था त्रिनयना चामीकरालङ्कृता पीनोत्तुङ्गकुचा दुकूलवसना छत्राधिरूढा परा । ब्रह्मानन्दमयी कमण्डलुकराभयाभीतिहस्ता शिवा ध्येया सा शुभसूचनी त्रिजगतामम्बापद्धारिणी" । सा च स्त्रीभि पूज्या ।

शुभा स्त्री शुभ-क । १शोभायां २कान्तौ ३इच्छायां मेदि० । ४रोचनायां ५गोरोचनायां ६शम्यां ७प्रियङ्गौ ८श्वेतदूर्वायां राजनि० । ९देवसभायां शब्दच० १०उमासखीभेदे शब्दच० । [सखीभेदे स्त्री शब्दमा० ।

शुभाचार त्रि०शुभ आचारोऽस्य । १शोभनाचारयुते २उमा-

शुभाञ्जन पु० शुभ-क शुभम् अञ्जनं यस्मात् ५ब० । शोभाञ्जनवृक्षे शब्दर० ।

शुभ्र न०शुभ-रक् । १अभ्रके मेदि० २रौप्ये ३कासीसे ४शुभ्रवर्णे राजनि० । ५चन्दने शब्दच० । ६श्वेतवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमरः ।

शुभ्रकर पु० शुभ्रं करोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च । शुभ्रकिरणशुभ्रांशुप्रभृतयोऽप्यत्र । [नयोरपि अमरः

शुभ्रदन्ती स्त्री शुभ्रो दन्तो यस्याः ङीप् । पुष्पदन्तदिग्ग-

शुभ्रालु पु० कर्म० । १माधवकन्दे राजनि० । २श्वेतालौ च ।

शुभ्रि पु० शुभ-क्रि । चतुर्मुखे ब्रह्मणि सि०कौ० ।

शुम्भ पु० शुन्भ-अच् । दानवभेदे । शुम्भश्च प्रह्लादपुत्रविरोचनात्मजगवेष्ठिनः पुत्रः एकः 'विरोचनस्य प्रह्लादि पञ्च तस्यात्मजा स्मृताः । गवेष्ठी कालनेमिश्च जम्भो वाष्कल एव च । शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विष्वक्सेनो महौजसः । गवेष्ठिन सुता होते' वह्निपु० अपरश्च "कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद् द्विजसत्तम ! । तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षाद्बलाधिकौ । ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः" वामनपु० । देवीमाहा० अपरोऽपि देव्या निहतः । तदन्योऽपि तत्रैव १२अ० 'शुम्भो निशुम्भश्चैवान्यावुत्पत्स्येते महासुरौ । ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी' इत्युक्तेः ।

शुम्भमर्दिनी स्त्री शुम्भं मर्दयति मृद-णिनि । दुर्गायां हेमच० । हन-णिनि । शुम्भघातिनी शब्दच० ।

शुम्भपुरी स्त्री ६त० । (शम्भलपुर) एकचक्राख्ये पुरे त्रिका० ।

शुर मारणे स्तम्भने च दि०आ०सक०सेट् । शूर्य्यते अशूरिष्ट ।

शुल्क कथने, सर्जने, वर्जने च चु०उभ०सक० सेट् । शुल्कयति ते अशुशुल्कत् त ।

शुल्क पु०न० शुल्क्यते अतिसृज्यते कर्म्मणि घञ् । १घट्टादिदेये राजकरे मेदि० २राजग्राह्यकरभेदे अमरः । वरपक्षात् कन्यापक्षीयैः ग्राह्ये धने ४स्त्रीधनभेदे 'भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणाम्' इति स्मृतिः । गृहोपकरणार्थं स्त्रीभ्यः देये ५धने "गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्म्मिणाम् । मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत् परिकीर्त्तितम्" इति स्मृतिः [द्रव्यकरादानस्थाने ।

शुल्कस्थान न०६त० । (घाटि) २घट्टे भूपानां क्रयविक्रययोग्य-

शुल्ल न० शुल्ल-अच् पृषो० । १ताम्रे २रज्जौ च अमरटीका ।

शुल्व माने दाने च चु०उभ०सक०सेट् । शुल्वयति ते अशुशुल्वत् त । [४आचारे ५यज्ञकार्य्ये च मेदि०।

शुल्व न०शुल्व-अच् । १ताम्रे २रज्जौ च अमरः ३जलसमीपे

शुल्वारि पु० ६त० । १गन्धके हेमच० तस्य ताम्रादिजारकत्वात् तथात्वम् ।

शुश्रू स्त्री मातरि "शिशोः शुश्रूषणात् शुश्रूः" भा०शा०अ०

शुश्रूषण न० श्रु-सन्-ल्युट् । १सेवायां शब्दच० । युच् । तत्रैव स्त्री २श्रवणेच्छायाञ्च । [च ।

शुश्रूषा स्त्री श्रु-सन्-अ । १श्रवणेच्छायाम् २उपासने ३कथने

शुष शोषणे दि०पर०सक०अनिट् । शुष्यति लृदित् अशुषत् ।

शुष पु० शुष-क । १गर्त्ते २बिले च अजयपालः ।

शुषि स्त्री शुष-कि । १शोषणे २बिले च मेदि० ।

शुषिर न०शुष-किरच् । १छिद्रे २वंशादिवाद्ये ३सच्छिद्रे त्रि० अमर० ४मूषिके पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् । ५अग्नौ पु० विश्वः । ६चित्रकवृक्षे ७नद्यां स्त्री धरणिः । ८नलीनामगन्धद्रव्ये स्त्री अमरः । [२शोषणे न० ।

शुष्क त्रि०शुष+क्त । आतपादिना १कृतशोषणे । भावे क्त ।

शुष्कपत्र न० शुष्कं पत्रमस्य । (नाचता) १शाकभेदे । "शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । तत् शुष्कपत्रं सर्वदोषनाशनं विशेषतः पित्तकफज्वरापहम् । जलस्य तस्यापि च पित्तहारकम् सुरोचनं व्यञ्जनयोग्यकारकम्" राजवल्लभः । कर्म० । २शुष्के पर्णे न० ।

शुष्कमांस न० कर्म० । आतपादिना शुष्कमांसे तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा "त्रिदोषकृत् व्याकलुषं शुष्कं शूकर गुरु" मांसमित्यनुषङ्गः ।

शुष्करेवती स्त्री मातृकाभेदे "अग्निश्च तथा काली यथा पूर्व्वं महात्मना । तया तद्रुधिरं पीतमन्यकाना महात्मनाम । सा चास्मिन् कथिता लोके नामतः शुष्करेवती" वह्निपु० १५४अ० ।

शुष्काल न० शुष्कं शोषणं लाति ला-क । १शुष्कमांसे । शुष-कलच् किच्च । २आमिषे उणादि० ।

शुष्कवृक्ष पु० कर्म० । धववृक्षे राजनि० ।

शुष्कवैर न० शुष्कं फलशून्यं वैरम् । उद्देश्यशून्ये कलहे ।

शुष्कव्रण पु० कर्म० । (घेंटा) किणरूपे व्रणे त्रिका० ।

शुष्काक्षिपाक पु० नेत्ररोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र०उक्तं यथा "यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म सन्दृश्यते चाविलदर्शनं यत् । सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि" । कूणितं सङ्कोचितं संमीलितमिति यावत् । दारुणरूक्षवर्त्म दारुणं विकृतं रूक्षं च वर्त्म यस्य तत् । इदमलक्षणविशेषणं सन्दृश्यते सदाऽङ्गं भवति । आविलदर्शनम् आविलस्य अनच्छस्य दर्शनं येन तत् । तत्प्रतिबोधने उद्घाटने, सुदारुणम् अतिशयेन विकृतम्" ।

शुष्काङ्ग पु० शुष्कमङ्गमस्य । १धववृक्षे (धगाछ) २शुष्कावयवयुते त्रि०स्त्रियां ङीप् । सा च ३गोधिकायां शब्दच० ।

शुष्कार्द्रक न० शुष्कमार्द्रकम् । शुण्ठ्यां (सुंठ) शब्दच० ।

शुष्म न० शुष-मन् किच्च । १तेजसि मेदि० २पराक्रमे हेमच० । ३सूर्य्ये पु० मेदि० ४अग्नौ त्रिका० ५चित्रकवृक्षे ६वायौ ७पक्षिणि शब्दरत्ना० ८अर्चिषि च पु० भरतः ।

शुष्मन् न०शुष-मनिन् । १तेजसि जटा० । २शौर्य्ये हेमच० ३अग्नौ ४चित्रकवृक्षे च पु० अमरः ।

शूक पु० न० श्वि-कक् सम्प्र० । (शुंया) १तीक्ष्णाग्रे अमरः । २शिखायां ३दयायां मेदि० ४सविषजलमलोद्भवे जन्तुभेदे भावप्र० तद्दोषाधिकारे च तज्जातरोगास्तत्र दर्शिता यथा "अथ शूकदोषाधिकारः । तत्र शूकदोषस्य निदानमाह "अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः । व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः" । अक्रमात् अनुचितवृद्धिक्रमात् । अनुचिता च वृद्धिः भूरिविकारजनकस्य योगेन शूकजा शूकोजलशूक सविषो जलजन्तुविशेषः स तु जलमलोद्भवः जलाङ्कुश इत्यादिकः । तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनाद्युक्तो रोगः शूक उच्यते" । शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति । तेष्वादौ सर्षपिकामाह "गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भग्नहेतुका । पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा । शूकदुर्भग्नहेतुका शूकदुष्टयोनिनिमित्ता च । अष्ठीलिकामाह "कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाष्ठीलिका भवेत्" । अष्ठीला लौहकारस्य भाण्डविशेषः (निहार) इति लोके । तथा कठिनेत्यष्ठीलिका विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्यमाणकविशेषणम् । विषमैश्च तैर्दीर्घैः । भुग्नैः वक्रैः । ग्रथितमाह "शूकैर्यत्तु पूरितं शश्वद्ग्रथितं नाम तद्भवेत्" । यस्मिन् सदा शूकैः पूरितं तद्ग्रथितत्वाद्ग्रथितम् । कुम्भिकामाह "कुम्भिका रक्तपित्तात् स्याज्जाम्बवास्थिनिभा सिता" कुम्भिका कुम्भीफलवत्त्वात् । अलजीमाह "अलजी यादृशा मेहपिडका तथा । सा च रक्तासिता स्फोटैश्चिता च कथिता बुधैः" । सा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया । मृदितमाह "मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः ।

शूकदोषे जाते पीडितं यदा तु संरब्धम् सर्षपं भवति तल्लिङ्गं मृदितमुच्यते । समूढपिडकामाह "पाणिभ्यां भृशसंमूढे समूढपिडका७ भवेत्" । शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भृशसंमूढे पिषिते लिङ्गे" । अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्त्तते । अथावमन्थमाह "दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्थः८ कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्षकृत्" । दीर्घा दीर्घाकाराः । पुष्करिकामाह "पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा । पद्मकर्णिकसंस्थानात् ज्ञेया पुष्करिकेति सा" । पिडकाव्याप्ता पार्श्वतः क्षुद्रपिडकाव्याप्ता । अतएव पद्मकर्णिकसंस्थाना । स्पर्शहानिमाह "स्पर्शहानिन्तु१० जनयेच्छोणितं शूकदूषितम्" अत्र स्पर्शाज्ञत्वमेव लक्षणम् । उत्तमामाह "मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या । एषोत्तमाख्या पिडका११ शूकाजीर्णसमुद्भवा" । शतपोनकमाह "छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः । वातशोणितजो व्याधिः विज्ञेयः शतपोनकः१२" । शतपोनकश्चालनी तत्तुल्यत्वाच्छतपोनकः । त्वक्पाकमाह "वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाकः१३ ज्वरदाहकृत्" । शोणितार्बुदमाह "कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम् । लिङ्गं वास्तुरुजाश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम्१४" । वास्तुरुजः स्फोटपिडकाधिष्ठानवेदनाः । अथ मांसार्बुदमाह "मांसदुष्टं विजानीयादर्बुदं मांससम्भवम्१५" । मांसपाकमाह "शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः । विद्यात्तं मांसपाकन्तु१६ सर्वदोषकृतं भिषक्" । शीर्यन्ते नश्यन्ति । सर्वाश्च वेदनाः वातपित्तकफजाः । अथ विद्रधिमाह "विद्रधिः१७ सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत्" । यथोक्तं सान्निपातिकविद्रधिलक्षणं कथयेत् । तिलकालकमाह "कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि च । पतन्ति पातयन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः । कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः । सन्निपातसमुत्थांस्तु तान् विद्यात्तिलकालकान्१८" । चित्राणि नानावर्णानि । शूकानि शूकवर्णानि भक्ष्याः कोटन्तीति तत् । सविषाणि सविषशूकाख्यजन्तुविशेषकृतत्वात् । शीर्यन्ते नश्यन्ति । अत्र तिलचूर्णसन्निभकणाः । अथासाध्यमाह "तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः । विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः" । [शूके च मेदि० ।

शूकक त्रि० शूके अवनमुपेदे बाधति कै-क । १पादपाढ्ये

शूककीट पु० शूकाकाररोमयुक्तः कीटः शाक० (शुयां-पोका) कीटभेदे अमरः । स हि शूकाकाररोमवान् ।

शूकधान्य न० शूकयुक्तं धान्यम् शाक० । यवादौ धान्ये अमर० । "व्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात् तत् शूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठकादि । शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बीधान्यं तथोद्भवमथो तृणधान्यमन्यत् । तत्र त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं तेजोबलातिशयवीर्यविवृद्धिदायि । देशे देशे शूकधान्येषु संख्या यात यस्या नो भरैर्दैवतैर्वा" राजनि० । "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते । परतो वातलं रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु" राजवल्लभः । [शब्दच० ।

शूकपिण्डी स्त्री शूकस्य पिण्डीव । शूकशिम्ब्याम्

शूकर पुंस्त्री० शू इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-अच् शू+अस्त्यर्थे र वा । खनामख्याते पशौ अमरः स्त्रियां ङीष् ।

शूकरकन्द पु० शूकर इव रोमशः कन्दोऽस्य । वाराहीकन्दे राजनि० ।

शूकदंष्ट्रक पु० गुदभ्रंशे क्षुद्ररोगभेदे "यदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः । कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः" भावप्र० तद्रूपलक्षणम् ।

शूकरपादिका स्त्री शूकरस्येव पादाः मूलान्यस्याः कप् अत इत्वम् । कोलशिम्ब्यां राजनि० ।

शूकराक्रान्ता स्त्री शूकरेणाक्रम्यते आ+क्रम-क्त ३त० । वराहक्रान्तायां शब्दच० ।

शूकरी स्त्री शूकर आकारत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । १वराहक्रान्तायां शब्दच० । शूकर+जातौ ङीष् । २तज्जातिस्त्रियाञ्च । [हृष्ये त्रि० ।

शूकरेष्ट पु० ६त० । १कशेरुनामकन्दे राजनि० । २वराहप्रिय-

शूकवती स्त्री शूकोऽस्त्यस्य फलत्वेन मतुप् मस्य वः ङीप् । १कपिकच्छ्वां शब्दच० । २शूकयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

शूकशिम्बा स्त्री शूकयुक्ता शिम्बा शाक० । कपिकच्छ्वां शब्दच० ।

शूकशिम्बि(म्बी) पु० शूकयुक्ता शिम्बिः शाक० वा ङीप् । कपिकच्छ्वां शब्दच० ।

शूका स्त्री शूकोऽस्त्यस्याः अच् । कपिकच्छ्वां शब्दच० ।

शूकापुट पु० सर्पविभेदे हारा० । [शब्दर० ।

शूतिपर्ण पु० शि-क्तिन् शूति स्फीतं पर्णं यस्य । आरग्वधे

शूद्र पुंस्त्री० शुच-रक् पृषो० चस्य दः दीर्घश्च । १चतुर्थे वर्णे स्त्रियां टाप् । शूद्रा शूद्रजातिस्त्रियाम् । पुंयोगे ङीष् । शूद्री शूद्रस्य भार्यायाम् । यद्वा शवति शु-द पृषो० । ब्रो० वर्णेष्वन्तिमजो शूद्रविवरणवाक्ये दृश्यम् ।

अथ शूद्रधर्मादि "विप्राणामर्चनं नित्यं शूद्रधर्मो विधीयते। तद्द्वेषी तद्धनग्राही शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्। स भवेत् कोटिसहस्राणि शतजन्मानि शूकरः। श्वापदः शतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा। यः शूद्रो ब्राह्मणीगामी मातृगामी च पातकी। कुम्भीपाके पच्यते च यावद्वै ब्रह्मणः शतम्। कुम्भीपाके तप्ततैले दष्टः सर्पैरहर्निशम्। शब्दञ्च विकृताकारं कुरुते यमताडनात्। ततश्चाण्डालयोनिः स्यात् सप्तजन्मसु पातकी। सप्तजन्मसु सर्पश्च जलौकाः सप्तजन्मसु। जन्मकोटिसहस्रञ्च विष्ठायां जायते कृमिः। योनिक्रिमिः पुंश्चलीनां च भगे सप्तजन्मसु। गवां व्रणकृमिः स्याच्च पातकी सप्तजन्मसु। योनौ योनौ भ्रमत्येवं न पुनर्जायते नरः" ब्रह्मवै० पु० ८३ अ०। "द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रैः कार्य्या सदा नृप। पादप्रक्षालनं गन्धैर्भोज्यमुच्छिष्टमात्मकम्। ते तु सन्तुष्टास्तदा चैव तेभ्यो भूयः पितामहः। शुश्रूषार्थं मया यूयं तुरीये तु पदे कृताः। द्विजानां क्षत्त्रियाणां वैश्यानाञ्च भवद्विधाः। त्रिभ्यः शुश्रूषणा कार्य्या इत्यवादीद्धि च सदा" पाद्मे स्व० ख० १६ अ०। "शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम्। कारुकर्म तथाऽऽजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः" गारुडे ४८ अ०। "तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणीगमनेन च। वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्" इति शूद्रकमलाकरधृतपराशरवाक्यम्। ब्राह्मणस्य तदन्नभोजननिषेधो यथा "शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्नन् वै मासं मासार्द्धमेव वा। तद्योनावभिजायेत सत्यमेतद्धि दुर्व्विधाः। जठरस्थेन शूद्रान्नो मृतः श्वा चैव जायते। द्वादश दश चाष्टौ च ग्रामशूकरपुष्कराः। उदरस्थितशूद्रान्ना अधीयानोऽपि नित्यशः। जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति। अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्त्रियान्नं पयः स्मृतम्। वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम्। तस्मात् शूद्रं न भिक्षेत यज्ञार्थे सद्द्विजातयः। श्मशानमिव यच्छूद्रस्तस्मात् परिवर्जयेत्। कल्पानामथ वा भिक्षा कुर्य्याद्बुद्धिविवर्ज्जितः। यच्छूद्राणां गृहे कुर्व्वन् तत्पापेन न लिप्यते। विशुद्धान्यधर्म्मात्मा निवृत्तो मद्यमांसतः। द्विजभक्तो [illegible] शूद्र स तु परिकीर्त्तितः" [illegible]।

शूद्रस्याचारविचारतत्त्वे मत्स्यपुराणम्

"एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धन्तु सर्व्वदा। नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्य्यादामान्नवद्बुधः। दानप्रधानः शूद्रः स्यादित्याह भगवान् प्रभुः। दानेन सर्व्वकामाप्तिरस्य सञ्जायते यतः"। ततो दानमेवापेक्षितं न तु भोजनमपि। सामान्यं सर्व्वजनकर्त्तव्यत्वेन शातातपकृष्णद्वैपायनादिविहितश्राद्धम्। आभ्युदयिकश्राद्धञ्च एव द्विजातिवत् शूद्रोऽपि कुर्य्यादित्यन्वयः। नमस्कारेण मन्त्रेण न तु पाठमन्त्रेण। आमान्नवदित्यनेन कलसिकादिकाश्चव्यावृत्तिः। "छिन्नमवहृतम्" इति वाचस्पतिना छिन्नस्यैवान्नत्वाभिधानात् कन्दुपक्वस्य अन्नत्वं न तु छिन्नत्वं हारीतेन स्वेदनभर्जनयोः पृथक्त्वमुक्तं यथा "आदीपनतापनस्वेदनभर्जनपचनादिभिः पञ्चभिरिति"। अस्यार्थः आदीपनं काष्ठानां, तापनं तोयादेः, स्वेदनं धान्यादेर्भर्जनं यवादेः, पचनं तण्डुलादेः इति पञ्चमी सूना इति कल्पतरुः। अतएव छिन्नधान्येन व्याख्यातम्। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि" इति कूर्म्मपुराणवचने शूद्रकर्त्तृककन्दुपक्वादेर्ब्राह्मणभक्ष्यत्वेन श्राद्धे देयत्वमुक्तम्। कन्दुपक्वं जलोपसेकं विना केवलपात्रेण वह्निना पक्वम्। पायसं पाकेन काठिन्यविकारापन्नं दुग्धं परमान्नपरत्वे पुंलिङ्गनिर्देशापत्तेः तथा चामरः "परमान्नन्तु पायसः" इति। "दिने सूर्य्योदये प्राप्ते पाकेन भोजयेद्द्विजान्। अयं विधिः सदोक्तश्च शूद्राणां मन्त्रवर्जितः" इति श्राद्धचिन्तामणिधृतवराहपुराणवचनमपि कन्दुपक्वपरम् एवन्तु एतद्वचनं शूद्रपरं मैथिलोक्तं हेयम्। एवमामान्नस्यापि श्राद्धे देयत्वं वाचस्पतिश्राद्धतत्त्वेऽप्युक्तम्। तत्र द्रव्यदेवताप्रकाशार्थं ब्राह्मणेन मन्त्राः पाठ्याः "अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः। अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणात् अयं श्राद्धेतिकर्त्तव्यताविधिः शूद्रकर्त्तृकमन्त्रपाठरहितः शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारित्वात् यदमन्त्रकेति पुनर्व्वचनं तदुल्लेखापत्त्यर्थं परिभाषार्थञ्च तत्र तत्कर्म्मण्यन्त्यमन्त्रेण विप्रकर्त्तृकमन्त्रोच्चारणं ब्राह्मणेन तत्र मन्त्राः पठनीया इति तात्पर्य्यं तत्र यजुर्व्वेदिका मन्त्राः तथा च धार्त्तः "आर्षमन्त्रपाठश्च शूद्रा वाजसनेयिनः। तस्माच्छूद्रः स्वयं कर्म्म यजुर्व्वेदेन कारयेत्"। आर्षक्रमेण शुक्लयजुर्व्वेदिसम्बन्धिमन्त्रादिकः "वृषभोत्सर्गं दानानि स्नानानि सर्व्वदा। धर्माधर्म्माणि राजेन्द्र। [illegible] मन्त्रवर्जितम्"॥ त्रिविधन्तु शूद्राणां पाकमात्रं [illegible]।

अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च। रामस्य कुरु-शार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये। तथोक्तं भारतं वीर! पाराशर्य्येण धीमता। वेदार्थं सकलं योज्य धर्मशास्त्राणि च प्रभो!" इति भविष्यपुराणवचनाच्चैषां पौराणिकादिज्ञाधः। योज्य योजयित्वा। अत्र च "श्राद्धं वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति वचने वेदेत्युपादानात् श्राद्धे पुराणमन्त्रः शूद्रेण पठनीय इति मैथिलोक्तं तत्र वराहपुराणे शूद्राणां मन्त्रवर्जितं इत्यनेन मन्त्रमात्रनिषेधात् मत्स्यपुराणे नमस्कारेण मन्त्रेण इत्युपादानाच्च पौराणिकस्यापि श्राद्धे निषेधः प्रतीयते। एवं स्नानेऽपि "ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्", इत्यनेन नमस्कारविधानात् यज्ञयज्ञेऽपि। "शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तया जीवनवान् भवेत्। शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन्। भार्य्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियारतः। नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान् न हापयेत्" इति नमस्कारमात्रविधानात् श्राद्धादिषु पौराणिकमन्त्रनिषेधः। ततश्च स्नानश्राद्धतर्पणपञ्चयज्ञेतरत्र शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते। अत्र "षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" इति मनुवचनात् "चूडा कार्या यथाकुलम्" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मानुरोधेन कालान्तरस्य नामविशेषोच्चारणस्याभिधानाच्च शूद्रादीनां नामकरणे वसुघोषादिकपद्धतियुक्तनामकरणस्य च प्रतीतेर्वैदिककर्मेऽपि शूद्राणां पद्धतियुक्तनामाभिधानं क्रियत इति"। शूद्रस्याचमने हृदगतेन तोयेन ओष्ठे जलं प्रक्षालयेत् मक्षिमेत् तथा च याज्ञवल्क्यः "हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः। शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः"। अन्ततो हृदयादिव्यतीपेन ओष्ठेन उपरान्तरमपवर्ज्य अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति "स्त्रीशूद्रः शुध्यते नित्यं" आचमनाच्च करौ "ष्ठयोः" इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च। याज्ञवल्क्यः "प्राश्य प्राश्नीय तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्" अत्र द्विजस्ये आचमने प्राजतीर्थोपादानात् स्त्रीशूद्रयोर्न तेनाचमनम् एतमेव मिताक्षराया व्याख्यातं मरीचिना "स्त्रियाश्चैदयिके तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च। सकृदाचमनाच्च द्विरेतयारेव चोभयोः" इति। एतदनन्तरम् इन्द्रियादिस्पर्शनन्तु न शूद्रस्तदेव प्रमाणान्तरन्तु वामदेवेनियमागमाद्धक्षिकतन्त्रयोरेतदन्तेयम्" आ०त० रघु०।

शूद्रकर्म्मन् न० शूद्रस्य शास्त्रविहितं कर्म्म। शूद्रकर्त्तव्ये द्विजसेवादौ शूद्रशब्दादौऽयत्र।

शूद्रप्रिय पु० ६त०। पलाण्डौ राजनि०।

शूद्राधिकरण शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्ति नवेति सन्देहे नाधिकार इति निर्णायके शारीरकसूत्रोक्ते अधिकरणभेदे तत्राधिकरणं तत्र दर्शितं यथा "शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि" सू० "यथा मनुष्याधिकारनियममपोह्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार, उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुम् इदमधिकरणमारभ्यते। तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तम्, अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्, "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" इतिवत् शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति निषेधाश्रवणात्। यच्च कर्म्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकम्। न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते। भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्वलकं, संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति "अह हारे त्वा शूद्र! तवैव सह गोभिरस्तु" इति। विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्य्यन्ते, तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्येवं प्राप्ते ब्रूम०। न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात्। अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात्। यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति। सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात्। यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति न्यायस्य साधारणत्वात्। यत् पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गम्, न्यायाभावात्। न्यायोक्तं हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति कामञ्चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्य्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्थत्वात् न तु क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्त्तुं शक्नोति। शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुम्। कथमित्युच्यते। "कं वर एनमेतत् सन्तं"

शुश्रूषामिव रैक्वमाह्येति अस्माद्वाक्याद्दात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तामसौ रैक्व शूद्रशब्देनानेन सूचयाम्बभूवात्मनः परोक्षज्ञानख्यापनायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात्। कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्यते, तदाद्रवणाच्छुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्वमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थसम्भवात् रूढार्थस्य चासम्भवात्। दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम्"।

शूद्रार्त्ता स्त्री शूद्रेणार्त्ता पीडिता। प्रियङ्गौ शब्दच०।

शूद्रावेदिन् स्त्री शूद्रां विन्दति विद–णिनि उप०। शूद्रजातिस्त्रिया विवाहकर्त्तरि। "शूद्रावेदी पतत्यत्रे" मनु "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः। शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते। ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः" इति मनुना कामतश्चातुर्वर्ण्ये विवाहे विहितेऽपि शूद्रावेदीत्यस्याधिकदोषार्थता द्विजातिस्त्रीलाभे शूद्रस्त्रीविवाहनिषेधार्थता च। स च विवाह युगान्तरविषयः कलौ असवर्णस्त्रीविवाहनिषेधात् कलिशब्दे १८०२ पृ० दृश्यम्।

शूद्रान्न न० ६त०। शूद्रस्वामिकान्ने तच्च द्विजैरभक्ष्यम् यथा हारीतः "शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः। स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति" म०भा० हत वाक्यं शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नं रघु० "आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते" इति तत्पक्वान्नस्य सर्वथा निषेधादत्र अपक्वमेव शूद्रस्वामिकान्नं दृश्यते। तद्दत्तमपि भोजनकाले तद्गृहावस्थितं तदपि शूद्रान्नं तदाहाङ्गिराः "शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि। निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्" तेन शूद्रवेश्मस्थितक्षीरदध्यादिकमपि शूद्रान्नं परिभाषितमिति बोध्यम्। निवृत्तेन शूद्रान्ननिवृत्तेन। तदपीति अपिशब्दात् साक्षाद्दत्तघृततण्डुलादि न तु तद्दत्तकपर्दकादिना क्रीतमपि। स्वगृहागते शूद्रान्ने अङ्गिराः "यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः। शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि" प्रविष्टं स्वत्वापादकप्रतिग्रहादिनेति शेषः। अतएव पराशरः "तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः। द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्धविरुच्यते"। स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्पतरुः। तत्र संभोज्य प्राप्यमित्याह विष्णुपु० "संभोज्य प्रतिगृह्णीयाच्छूद्रस्य गृहमागतम्" तत्र पात्रान्तरे स्थापि-तमाहाङ्गिराः "स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः। पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम्"। एतेन स्वगृहमागतस्यैव शुद्धत्वं प्रतीयते ततश्चैतादृगाप-समृद्धया। शूद्रान्नं सर्वथा न भोक्तव्यम् प्रागुक्तहारीतवचने तस्मिन्दानश्रवणात् शु०त०। "नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि वान्यतः। स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि। षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम्। जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते। ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रस्य च मनीषिण। यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात्" व्यासवाक्यम् "आर्द्धिकः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्। कुशीवलः कुम्भकारः क्षेत्रकर्मक एव च। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पपणं बुधैः। पायसं स्नेहपक्वञ्च यावकञ्चैव सक्तवः। पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्राद्ग्राह्यं द्विजातिभिः" कूर्मपु० ७त० भागे १६अ०। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि"। "कुलमित्रादीनां भोज्यान्नता तु कलीतरपरा। शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम्। भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः" इत्यादिना कलौ वर्ज्यप्रोक्तेः शूद्रोऽपि ब्राह्मणद्वारा पक्वान्नेन नैवेद्यं दातुमर्हतीति तथोक्तगोष्ठ्यपरपाकादिवत् तत्रापि तस्याधिकार इति ति०त० दुर्गोत्सवप्रकरणे रघुनन्दनेन व्यवस्थापितम् तत्र दृश्यम्।

शूद्रासुत पु० शूद्रायाः द्विजातिभिः ऊढायाः सुत। द्विजातिजाते शूद्रजातिस्त्रियाः सुते पुत्रभेदे।

शूना स्त्री श्वि–अधिकरणे–क्त संप्र०दीर्घ०। १प्राणिवधस्थाने कसा० "पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" मनुः। तद्दोषनिष्कृतये काको मनुना पञ्च यज्ञा विहिता यथा "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्। पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः। स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते"। (चामकिल) २अधोजिह्वायां हारा०।

शून्य त्रि० शूनायै प्राणिवधाय हितम् दृश्यस्थानत्वात् यत्। १निर्जनस्थाने मेदि०। २आकाशे शब्दच०। ३बन्धुनाशे हेमच०। ४अभावे च अमरः। ५असम्पूर्णे ६ज्ञाने ७तुच्छे च त्रि० अमरः। [२शून्यमध्ययुक्ते त्रि०।

शून्यमध्य पु० शून्यमाकाशो मध्ये यस्य । १नले राजनि० ।

शून्यवादिन् पु० शून्यमभावमात्रं सर्वकारणतया वदति वद–णिनि । बौद्धभेदे बुद्धशब्दे ४५८१ पृ० दृश्यम् ।

शून्या स्त्री शून्यमन्तरस्याः अच् । १नल्यां विश्वः । २महाकण्टकिन्याम् । (फणिमनसा) राजनि० । [देदिव् शूर्पः

शूर् हिंसे स्तम्भे च दि०आ०सक०सेट् । शूर्यते अशूरिष्ट ।

शूर विक्रमे अद० चु० उभ० सक० सेट् । शूरयति ते अशुशूरत् त ।

शूर पु० शूर–अच् । १वीरे विक्रमवति अमरः । २वसुदेवमातामहे यादवे मेदि० ३सूर्य्ये त्रिका० ४कर्कटके ५सिंहे ६शूकरे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् । ७चित्रकवृक्षे ८साले ९लिकुचे १०मसूरे च पु० राजनि० ।

शूरण पु० शूर–ल्यु । (ओल) १कन्दभेदे अमरः "शूरणो दीपनो रूक्षः कषायः कण्डुकृत् कटुः । विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शःकृन्तनो लघुः । विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः । सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते । दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः । सन्धानयोगसंप्राप्तः शूरणो गुणवत्तमः" भावप्र० । २श्योनाकवृक्षे च शब्दमाला । [च ।

शूरसेन पु० शूरा सेना यत्र, यस्य वा । १देशभेदे २नृपभेदे

शूर्प माने चु०उभ० सक० सेट् । शूर्पयति ते अशुशूर्पत् त ।

शूर्प पु०न० शूर्प्यते धान्यादिकमनेन शूर्प–घञ् । (कुला) धान्यादिस्फोटके १पात्रभेदे २द्रोणद्वयपरिमाणे च शब्दच० ।

शूर्पकर्ण पुंस्त्री० शूर्पे इव कर्णौ यस्य । १गजे त्रिका० । स्त्रियां ङीष् । २शूर्पश्रुतिरप्यत्र हारा० ।

शूर्पणखा(खी) स्त्री शूर्पं इव नखा यस्याः णत्वम् वा ङीष् । रावणभगिन्यां शब्दमा० । [शब्दच० ।

शूर्पपर्णी स्त्री शूर्पं इव पर्णान्यस्याः ङीष् । मिश्रीभेदे

शूर्पवात पु० ६त० । शूर्पजवायौ फुत्कृते त्रिका० ।

शू(सू)र्म्म पु०न० ऊर्म्मिरस्त्यस्याः अच् वा पृषो० सत्वं न । लौहप्रतिमायाम् अमरः । [लौहादिप्रतिमायां शब्दच० ।

शू(सू)र्मि(र्मी) स्त्री सुष्ठु ऊर्मि यस्याः वा गत्वम् वा ङीष् ।

शूल रुजायां भ्वा०पर० सक० सेट् । शूलति अशूलीत् ।

शूल पु०न० शूल–क । १रोगभेदे २त्रिशूले च अमरः । ३अ-

१८८ अ० । अट्टशब्दे ६५४ पृ० दृश्यम् । शूलरोगभेद निदानादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"अथ शूलाधिकारः । तत्र शूलस्य सविकल्पं निदानमाह "दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् । सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः (कर्त्ता)" । अथ वातिकस्य विप्रकृष्टं निदानं सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणञ्चाह "व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् । कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः । विट्शुक्रमूत्रानिलसन्निरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् । वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वे त्रिकवस्तिदेशे । जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् । मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विण्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः । संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति" । व्यायामो मल्लयुद्धादिः यानं तुरगरथादि मैथुनं स्त्रीसेवा प्रजागरो रात्रौ, एषामतियोगात् शीतजलस्य भृशपानात् कलायस्त्रिपुट आढकी तुवरी कोरदूषः कोद्रव । अतिरूक्षद्रव्यसेवा, अध्यशनं भुक्तोपरि भोजनम् अभिघातो लोष्टादिभिः, कषायतिक्तरससेवा विरूढजान्नम् विरूढमङ्कुरितमन्नम् कलायचणकादि तज्जमन्नं भक्ष्यम् । वल्लूरकं शुष्कमांसम् । तस्य शूलस्य देशमाह हृदादिषु तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठन्ति "कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः । हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासावरोधकम् । स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः" । अथ पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह "कफ निरुद्ध पवन [illegible] निरुद्ध्य । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्यादाध्मानपूर्वकम् । तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽसह्यं न चाप्नुते । निद्राञ्च नाप्नुयादेव पार्श्वशूलः स कीर्त्तितः" । वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह "इरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिं संप्राप्य तिष्ठति । वस्तेरध्वनि नाभौ तु ततः शूलोऽस्य जायते । विण्मूत्रवातरोधी वस्तिशूलः स उच्यते" । [illegible] जीर्णे भुक्ते प्रदोषे रात्रौ [illegible] प्रदोषेऽपि [illegible] । [illegible]

दाहार्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम्। मध्यंदिने कुप्यति चार्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च। शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च"। निदाघो दाहमात्रः। सौवीरं सन्धानभेद। सुराविकारैः "परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता"। तस्या विकारैः। रविप्रतापः आतपः। व्यायामातियोगो मैथुनाधिक्यम्। विदाहीन्युक्तापि यवनैर्विदग्धैरिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदाहित्वं भवति। जलदात्यये शरदि। शीतैर्शीतादिभिः। श्लैष्मिकमाह "आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृसरातिलशष्कुलीभिः। अन्यैर्बलास जनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम्। हृल्लासकासमृदनारुचिसम्प्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः। भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रम् सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च"। आनूपं बहुजलदेशस्य भक्ष्यम्। वारिजं शालूकादि "पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका। तक्रेण तक्रकूर्ची स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः"। पयोविकारः पायसादिः पिष्टं माषादिः। अन्यैः गुर्वादिभिः। स्तिमितमार्द्रपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च तयोर्गुरुत्वैः सह। सूर्योदय इति त्रिधा विभक्तदिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम्। शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात्। कुसुमागमे वसन्ते। द्वन्द्वजमाह "द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम्। सर्वेषु देशेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम्। सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञा"। सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु। सर्वभवं त्रिदोषजम्। आमजमाह "आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः। कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति"। अत्रामशूले जाते पश्चाद् दोषसम्बन्धः अतएवास्य शूलस्याष्टमत्वम्। स च प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिभिर्दोषैस्तैस्तैर्भावैर्भिन्नत्वात् क्वचित्तु भवति यथा दोषसम्बन्धः। आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह "वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम्। हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात्"। हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वयोः कुक्षौ। इमं द्विविधं कफेनाविष्टम् "बस्ती हृत्कटिपार्श्वेषु

स शूलः कफवातिकः॥ कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये तु स शूलः कफपैत्तिकः॥। दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः"। तन्त्रान्तरोक्तमामशूलमाह "अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुताङ्गते। स्थिरीभवन्तु तत्काले वायुरावृत्य तिष्ठति। यदान्नं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम्। मूर्च्छाध्मानं विदाहञ्च हृत्क्लेशं सविलम्बिकम्। कम्पं वान्तिमतीसारं भ्रमञ्च जनयेदपि। अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः" अविपाकोद्भवम् आमोद्भवमित्यर्थः। अथ शूलस्योपद्रवानाह "वेदनाति तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची। कासः श्वासो वमिहिक्का शूलस्योपद्रवाः स्मृताः"। अथासाध्यसाध्यादिकमाह "एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः। सर्वदोषान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः"। अथारिष्टमाह "वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः। भ्रमोऽरुचिः कृशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च। उपद्रवा दश यस्य शूलेषु, नास्ति सः"। अथ शूलस्यैव भेदं परिणामाख्यमाह "स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा। कफपित्ते समावृत्य शूलाकारो भवेद्बली। भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्"। स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्विका संप्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम्। समावृत्य व्याप्य। तस्य लक्षणमथैतत् समासेनाभिधीयते। "आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः। स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक्। तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम्। शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः। छर्द्दिहृल्लाससम्मोहस्वल्परुक् दीर्घसन्तति। कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयञ्च कफात्मकम्। संसृष्टलक्षणं बुद्धा द्विदोषं परिकल्पयेत्। त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसबलानलम्"। अथान्नद्रवाख्यं शूलविशेषमाह "जीर्णे जीर्यति चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते। पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा। न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः। नैव शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात्"।

अथ शूले पथ्यापथ्ये भावप्र॰ दर्शिते यथा
"कुलत्थयवगोधूमाः श्यामाकाः कोद्रवकाः। शालमाषाश्च मुद्गास्य कट्टुशाकयः। दधिनुग्रस्थं क्षीरं सर्पिर्नव्यं समाहितम्। वास्तुकं कारवल्ली च कर्कोटकफलानि च। अर्हन्तो जाङ्गलरसा रोहिताद्याः अपि शुद्धाः। पतञ्जिमाभवे एकाग्रमताश्रमिलिबिशुरेकेः।

दधिशुग्रयं दध्ना शुग्रः कृतो रसो यस्य तत्क्षीरं दधियुक्तं क्षीरमित्यर्थः। "व्यायाम मैथुनं मद्यं लवणं कटुकं रसम्। वेगरोधं शुचं क्रोधं विदलं शूलवान् त्यजेत्"। तत्र च उपपातकचिह्नं यथोक्तं शाता० कर्मवि० "जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च। श्वास-जीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः। रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः"।

शूलक पुस्त्री० शूल+संज्ञायां कन्। १दुर्विनीतेऽश्वे हेमच०। स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क। २शूलशब्दार्थे।

शूलग्रन्थि पु० शूलाकारः ग्रन्थिरस्य। मालादूर्वायां राजनि०

शूलघातन न० शूलं रोगभेदं घातयति हन-णिच्-ल्यु। मण्डूरे शब्दच०।

शूलघ्न पु० शूलं हन्ति हन-क। तुम्बुरवृक्षे रत्नमा०।

शूलद्विष पु० इत०। हिङ्गौ रत्नमाला। [शब्दच०।

शूलधन्वन् पु० शूलं धनुरायुधमस्य अनङ् समा०। शिवे

शूलधर पु० शूलं धारयति धारि-अच् ह्रस्वः। शिवे शब्दच०।

भृ-क्विप्। शूलधरवत्। [स्त्री टाप् शब्दच०।

शूलधारिन् पु० शूलं धरति धृ-णिनि। १शिवे २दुर्गायां

शूलधृष् पु० शूलेन धर्षति दैत्यान् धृष-क्विप्। १शिवे २दुर्गायां स्त्री। धृज-क्विन्। शूलधृज् तदर्थे।

शूलनाशन न० शूलं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। सौवर्चललवणे हेमच०। [राजनि०।

शूलपत्री स्त्री शूलमिव पत्रं यस्याः ङीप्। शूलोत्पथे

शूलपाणि पु० शूलं पाणौ यस्य। शिवे शूलहस्तादयोऽप्यत्र।

शूलमल्ल पु० शूलस्य रोगस्य मल्लः। एरण्डवृक्षे शब्दच०।

शूलहन्त्री स्त्री शूलं रोगं हन्ति हन-तृच् ङीप्। यवान्यां राजनि०।

शूलहृत् पु० शूलं रोगं हरति हृ-क्विप्। हिङ्गुनि त्रिका०।

शूला स्त्री शूलं तदाकारोऽस्त्यस्य शूल यौवनविक्रयतयाऽस्त्यस्या वा अच्। १इष्टकाग्रकीलके २वेश्यायाञ्च त्रिका०।

शूलाकृत त्रि० शूलेन विद्ध्वा कृतं पक्वम् शूल+डाच्+कृ-क्त। लोहादिकीलकेन विद्ध्वा पक्वे मांसे (काबाब) अमर०

शूलिक त्रि० शूलं पाकसाधनत्वेनास्त्यस्य ठन्। १शूलाकृते शब्दच० २शशके हेमच० ३शूलयुते त्रि०।

शूलिन् पु० शूलमस्त्यस्य इनि। १शूलरोगयुक्ते २शूलास्त्रधारके त्रि० ३शिवे पु० ४शशके भावप्र०। [वटे शब्दच०।

शूलिन पु० शूलं तदाकारं फलमस्त्यस्य इनन्। भाण्डीर-

शूली स्त्री शूलं पत्राकारेऽस्त्यस्य अच् गौरा० ङीष्। शूलाकारपत्रयुते स्वनामख्याते तृणभेदे राजनि०।

शूलोत्खा स्त्री शूलं रोगभेदमुत्खनति उद्+खन-ड। सोमराज्यां शब्दच०।

शूल्य त्रि० शूले संस्कृतं यत्। शूलाकृते मांसे भावप्र० कृतान्नशब्दे तत्पाकादि २१८१ पृ० दृश्यम्।

शूष प्रसवे भ्वा० पर० सक० सेट्। शूषति अशूषीत्।

शृ(सृ)गाल पुंस्त्री० असृजं लाति ला-क पृषो०। (शेयाल) १पशौ अमरः स्त्रियां ङीष्। २दैत्यभेदे मेदि०। ३वासुदेवे ४निष्ठुरे ५खले च पु० सारस्वताभिधानम्। पृषा०। शृकाल तदर्थे शब्दच०। ६भीरौ अमराद्यकोषः। शृगालशब्दव्याकुलं शिवाकृतशब्दे दृश्यम्।

शृगालकण्टक पु० शृगालस्येव कण्टको यस्य। (शेयालकाँटा) क्षुपभेदे शब्दच०।

शृगालकोलि पु० शृगाल इव कण्टकितः कोलिः। (शेयाकुल) क्षुपभेदे रत्नमाला। [लाक्षे क्षुपभेदे राजनि०।

शृगालघण्टी स्त्री शृगाल इव कण्टकिनी घण्टी। कोकि-

शृगालजम्बू स्त्री शृगालप्रिया जम्बुरिव। १गोडुम्बे (गोमुक) २घोण्टाफले मेदि०। [राजनि०।

शृगालविन्ना स्त्री शृगालैर्विद्यते विद-क्त। पृश्निपर्ण्यां

शृगालिका स्त्री शृगालस्य भार्या ङीप् स्वार्थे क। १शृगालयोषिति शृगालीव इवार्थे कन्। २भयात् पलायने मेदि०।

शृगाली स्त्री शृगालस्तत्पलायनं सादृश्येनास्त्यस्य अच् ङीप्। १पलायने त्रिका०। २कोकिलाक्षे ३विदार्यां राजनि०।

शृङ्खल पु० शृङ्गात् प्राधान्यात् खल्यतेऽनेन पृषो०। १निगडे २लौहमये ३पादबन्धने च हेमच०। ४कट्याभरणे अमरः ५पुंस्कटीवस्त्रबन्धने मेदि०। तत्रार्थे स्त्रीत्वमपि टाप्।

शृङ्खलक पुस्त्री० शृङ्खल इव कायति कै-क। १उष्ट्रे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् स्वार्थे क। २शृङ्खलशब्दार्थे।

शृङ्खलित त्रि० शृङ्खला जाताऽस्य इतच्। बद्धनिगडे धनञ्जयः

शृङ्खली स्त्री शृङ्खलः तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १कोकिलाक्षे वृक्षे २पुंस्कटीवस्त्रबन्धने च राजनि०।

शृङ्ग न० शृ-गन् पृषो० मुम् ह्रस्वश्च। १पर्वतोपरिभागे सानौ अमरः। २प्रभुत्वे ३चिह्ने ४जलक्रीडार्थयन्त्रभेदे (पिचकारी) ५पश्वादीनां विषाणे (शिङा) ६उत्कर्षे च मेदि० ७कूर्चे दन्तीशृङ्गे ८पद्मे च शब्दर० १०महिष-

शृङ्गनिर्मितवाद्यभेदे (सिङ्गा) ।१कामोद्रेके शा०द० शृङ्गारशब्दे दृश्यम् । १२कूर्चशीर्षकवृक्षे पु० मेदि० ।१३मुनिभेदे पु० ।

शृङ्गक पु० शृङ्गमिव कायति कै–क । जीवकवृक्षे जटा० ।

शृङ्गकन्द पु० शृङ्गमिव कन्दोऽस्य । शृङ्गाटके (पानीफल) राजनि० ।

शृङ्गज न० शृङ्गे पर्वताग्रे जायते जन–ड । १अगुरुचन्दने रत्नमा० । २वाणे शरे पु० शब्दचि० । ३शृङ्गजातमात्रे त्रि० ।

शृङ्गमूल पु० शृङ्गमिव मूलमस्य । शृङ्गाटके राजनि० ।

शृङ्गमोहिन् पु० शृङ्गाय कामोद्रेकाय मोहयति मुह–णिच्–णिनि । चम्पके राजनि० ।

शृङ्गला स्त्री शृङ्गं तदाकारफलं लाति ला–क । अज–शृङ्ग्यां (गाडरसिङ्गा) शब्दच० ।

शृङ्गवत् पु० शृङ्गं प्राधान्येनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १जीवापर्वतभेदे तन्मानादिभाग० ५।१६ अ० उक्तं यथा "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयः द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" । २शृङ्गयुते त्रि० ।

शृङ्गवेर न० शृङ्गमिव वेरमवयवो यस्य । १आर्द्रके अमरः । २गङ्गातीरस्थे रामनिषादगुहकपत्तनपुरे च । स्वार्थे क । आर्द्रके हेमच० । [एकाष्ठके भावप्र० ।

शृङ्गवेराभमूलक पु० शृङ्गवेरस्य तस्य मूलस्य कप् ।

शृङ्गाट पु० शृङ्गं प्राधान्यमटति अट–अण् । १उत्तरस्य पर्वतभेदे २चतुष्पथे ३गोक्षुरकवृक्षे च ४तत्फले न० । "शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत्" भावप्र० । स्वार्थे क । तत्र, चतुष्पथे अलङ्कारोक्ते बन्धभेदरूपे मन्त्राद्यङ्कारे च । स च पर्वत कामाख्यादेशस्थः यथोक्तं कालिकापु०८२अ० यथा

"द्वीपवत्याः पूर्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्वतः । तत्र भर्गस्य देवस्य लिङ्गमेकं प्रतिष्ठितम् । सरित्तु शिवा निद्योता दक्षिणोदधिगामिनी । शृङ्गाटकस्य सततं सवन्ती पावृषि पातनः । दक्षिणं सागरं याति भर्गस्य प्रियकारिणी । पक्वान्नभेदे तत्पाकविधिर्यथा "शुक्लामाषं तन्तूत्थ कर्तितं स्वेदितं जले । लवङ्गं हिङ्गुसहितमार्द्रकसंयुतम् । एलालीरकधन्याकनिम्बूरसप्रमितम् । एते समस्ते तद्गर्भं पूरणं प्रोच्यते बुधैः । शृङ्गाटकं घनितया कृतं पूरणपूरितम् । पुनः सर्पिषि सम्भृष्टं भाषं शृङ्गाटकं वदेत् । भाषं शृङ्गाटकं रुच्यं संग्राही वलकृत् गुरु । वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्द्धनम्" भावप्र० ।

शृङ्गार पु० शृङ्गं कामोद्रेकस्तस्योदनेन ऋ–अण् । १रसभेदे अमरः । २लवङ्गे ३सिन्दूरे ४चूर्णे च मेदि० । शृङ्गं कारयत्वेन अच्छति अण् । ५कालागुरुणि राजनि० ६आर्द्रके शब्दच० । शृङ्गं प्राधान्यमच्छत्यनेन अण् । ७भूषणे गजभूषणे च । स्वार्थे क । सिन्दूरे "पुंस स्त्रियां स्त्रियः पुंसि संयोग प्रति या स्पृहा । स शृङ्गार इति ख्यातः रतिक्रीडादिकारणम्" इत्युक्ते स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसंयोगं प्रतीच्छाभेदे च रसभेदलक्षणादिकं सा०द० उक्तं यथा

"शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः । उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते । परोढां वर्जयित्वात्र वेश्याञ्चाननुरागिणीम् । आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः । चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् । भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः । त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः । स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः" । "शून्यं वासगृहमित्यादि" । अत्र उक्तस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ । शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ । एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते । तद्भेदावाह । विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः" । तत्र विप्रलम्भो विप्रलम्भशब्दे उक्तः सम्भोगस्तु "दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः" । आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । यथा "शून्यं वासगृहमित्यादि" । "संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात् । अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः । तत्र स्यादृतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः । जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः । अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च" । तथा च भरतः "यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते" । किञ्च "कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः" । यदुक्तम् "न विना विप्र-

लज्ञी च सम्भोगः पुंस्त्विमन्तते । कथयिते हि वस्त्रादौ भूयानागो विवर्द्धते" ।

शृङ्गारभूषण न० शृङ्गारे तदर्थं भूषणम् । सिन्दूरे हेमच० ।

शृङ्गारयोनि स्त्री ६त० । कामदेवे त्रिका० ।

शृङ्गारिन् पु० शृङ्गारः उद्दीपकत्वेनास्त्यस्य इनि । १पूगे तत्फलभक्षणे हि कामोद्रेक इति तस्य तथात्वम् । २गजे मेदि० । ३सुवेशे त्रि० । ४माणिक्ये पु० राजनि० ।

शृङ्गिक न० शृङ्ग तदाकारोऽस्त्यस्य ठन् । १विषभेदे २अतिविषायां स्त्री शब्दर० । [स्त्रियां ङीप् ।

शृङ्गिण पु०शृङ्ग युद्धसाधनत्वेनास्त्यस्य इनन् । मेषे हेमच०

शृङ्गिन् पु० शृङ्गमस्त्यस्य इनि । १मेषे २कुलाचलभेदे शृङ्गवच्छब्दे दृश्यम । ३पर्वतमात्रे ४मुनिभेदे ५वृक्षे च । ६शृङ्गयुक्ते त्रि० मेदि० । ७ऐन्द्रा स्त्री ङीप् । दक्षेश स्त्रीइदे ८मल्लिकायां १०ज्योतिष्मत्यां च स्त्री मेदि० । "मानभेदश्च शमीकर्षिपुत्र" स हि परिचित इति तत्का-दंशनशापमदात् इति विष्णु पु० स्थितम् ।

शृङ्गी स्त्री शृङ्गमस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीप् । १मद्गुरस्य प्रियायाम् अमरः । पृषो० हुस्वः । शृङ्गरिप्यपि तत्रार्थे शब्दर० । २अतिविषायां ३ऋषभौषधौ अमर । ४कर्कटशृङ्ग्याम् वैद्यके ६विषे च राजनि० । ७भूषणस्वर्णे रत्नकोषः "मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी" इत्यमरे मद्गुरस्त्री अप्रियेति नामद्वयम् । तेन (सिङी) मत्स्यस्यैवदं नाम इति भरतः ।

शृङ्गीकनक न० अभूत-चि वा० समा० ङीप् शृङ्गी अलङ्कारस्तदर्थं कनकम् । भूषणार्थस्वर्णे अमरः । [भरः ।

शृ ह)णि स्त्री शृ-रुह वा क्निन् तस्य निः पृषो० । अङ्कुशे अ-

शृत त्रि० शृ-क्त । १पक्वे अमरः २क्वथित जलादौ च "द्रव्यादयापिताचोयात् वाद्दना परितापितात् । नि शृतो यो रस पूतः स शृतः समुदाहृतः" वैद्यकोक्ते ३द्रव्य-क्वाथजे रसे पु० ।

शृध अपानशब्दे भ्वा० आ० इता० लुङि वृटि लुङि च उभ० अक० सेट् क्त्वावेट् । शर्द्धते अशृधत् अशर्द्धिष्यते ।

शृध उन्दने भ्वा० उभ० सक० सेट् क्त्वा वेट् । शर्द्धति त अशर्द्धीत् अशर्द्धिष्ट ।

शृध प्रहसने चु०उभ०सक० सेट् । शर्द्धयति ते अशशर्द्धत् त ।

शृधु पु०शृध-कु । १गुह्ये लिङ्ग । २कुत्सिते ३अपाने अधिष्ठाता०

शृ हिंसने क्र्या० पा० पर० सक० सेट् । शृणाति अशारीत् । शीर्णः ।

शेखर पु० शिखि-गतौ अरन् पृषो० । १शिखायां २मूर्द्धस्थितमाल्ये च अमरः । ३वन्दायां स्त्री शब्दर० ङीप् । ४गीताङ्गे ध्रुवभेदे पु० तल्लक्षणं यथा "द्वादशाक्षरपादः स्यात् स चाल्पगुमकन् प्रभोः । द्वापके च रसे वीरे गीयते शेखरो ध्रुवः । चतुर्दृर्गभेदोऽत्र स मवेत् पुरुशेखरः" संगीतदा० । [त्रि०।

शेप पु० शी-पन् । १शेफे शिश्ने शब्दच० । २शयनकर्त्तरि

शेपाल पु०शेपः शयित इवालति अल-अच । शैवाले शब्दर०

शेफ पु०न० । शी-फन् । १शिश्ने अमरः २शयनकर्त्तरि त्रि० । शकपाति रति शेत शी-अमि फुक् च शेफास्त न० "गोलिङ्ग शिश्नशेफसोः" अमरः । शेफश्शेफसो शेप्स शेपौ शेवश्चेति पञ्चशब्दास्तदर्थे तत्र पृषो० साधुतेति भरत । [ङीप् । शेफालिकायां शब्दमा० ।

शेफालि(ली) स्त्री शेफाः शयनशालिनः अलयो यत्र वा

शेफालिका स्त्री शेरते इति शेफाः अलयो यत्र वा कप् । (शिउलि) पुष्पवृक्षे अमर "शेफालिका कटूष्णा च तिक्ता रूक्षा च वातहृत् । कफाङ्गवस्त्रवातघ्नी शूलवातादिदोषहृत्" राजनि० । [अमरः ।

शेमुषी स्त्री शी-विच् शे मोहस्त मुष्णाति मुष-क । बुद्धौ

शेल गतौ चालने च भ्वा० पर० सक० सेट् । शेलति अशेलीत् । ऋदित् चाङि न ह्रस्वः ।

शेलु पु० शेल-उण् । बहुवारवृक्षे अमरः ।

शेव पु० शकपाति रति शेत शी-वन् । पुं लिङ्गे २उच्चते ३अचौ च उणादिकोष ।

शेवधि पु० शे धनादिमोहस्तस्य अवधि । "पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खोमकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च निधयो नव शेवधि" इत्युक्ते नवविधे निधौ अमरटीका ।

शेवल न० शी-विच् तथाभूतः सन् वलते वल-अच् । शैवाले (शेयाला) शब्दच० ।

शेवाल न० शेते विच् शे-वन् वलते वल-संवाये कर्त्तरि घञ् । १शैवाले शब्दर० । २आकाशमांस्यां स्त्री राजनि० ।

शेष पु० शिष-अच् । १अनन्ते सर्पराजे सर्पभेदे २बलदेवे च मेदि० । ३वधरेवे अमरः । ४गजे ५उपयुक्तेतरवस्तुनि मेदि० । ६भगवता कालसंकर्षणे "एका भगवता मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला । वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला । द्वितीया कालसंज्ञा च तामसी शेषसंज्ञिता । निहन्ति सकलाचान्ते वैष्णवी परमा तनुः" कूर्मपु० ४८अ० । "शेषे षष्ठी" पा०सू० "उक्तादन्यः

शेषः'' भाष्यादयः। परोद्देशेन प्रवर्त्तमाने ऽङ्गीभूते अस्य लक्षणविषयादि मीमांसासूत्रभाष्यादौ दर्शितं यथा "शेषः परार्थत्वात्" सू० "इह सूत्रे शेषस्य लक्षणम्, येन च हेतुना शेष इत्युच्यते, तदुभयमाख्यायते। यः परस्योपकारे वर्त्तते, स शेषः इत्युच्यते, यथा, ये परार्थाः, ते वक्तारो भवन्ति, शेषभूता वयमिह इति। ननु योऽपि प्रधानभूतः सोऽपि कदाचित् परार्थे वर्त्तते, यथा उपाध्यायः प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्त्तते। सत्यं वर्त्तते, यस्तु अत्यन्तं परार्थः, तं वयं शेषः इति ब्रूमः, यथा, गर्भदासः कर्मणे एव स्वामिनोऽनुग्रहाय क्रीयते, वर्त्तते इत्येव। ननु गर्भदासस्यापि स्वामी संविदधानो गुणभावमायात्। न इति ब्रूमः, आत्मन एवासौ संविदधानो गुणभावं गच्छति, नान्तरीयकत्वात् गर्भदासस्योपकरोति, अनडुहो वा, यस्त्वत्यन्तं परार्थः, तं वयं शेषः इति ब्रूमः। अथ तत्र किं कृत्यम्?। येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणः तत्र प्रतीयेत इति, तत्र अपूर्वार्थता आवर्त्तिता, दृष्टप्रयोजनानामाख्यातानाम्। इह तु सर्वेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते" शब०भा०। तस्य लक्ष्याणि तत्राह "द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः" सू० "बादरिराचार्यः अत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्दः इति मेने, न यागफलपुरुषेषु। द्रव्यं क्रियार्थं, यदि प्रयोजनवती क्रिया, व्यर्थं वा द्रव्येण निर्वर्त्तयितव्या, तदा निर्देष्टव्या इति न भवति इति तस्मिन् सत्ये द्रव्यमेपितव्यं भवति, तस्मात् क्रियार्थं द्रव्यम्। गुणः शक्नोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम्, लक्षितेन च तेन प्रयोजनम्, विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात्, तस्मात् सोऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपकरोति इति क्रियार्थ एव। संस्कारो नाम स भवति, यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य, तेनापि क्रियायाः कर्त्तव्यायाः प्रयोजनम् इति सोऽपि परार्थः। तस्मात् द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थत्वात् शेषभूताः। न तु यागफलपुरुषाः। याग तावत् कर्त्तव्यः पुरुषस्य, न हि, तस्मिन् निर्वर्त्तिते किञ्चित् अपरमस्ति कर्त्तव्यम्। स हि पुरुषार्थे, यदन्यत् द्रव्यादि, तत् तदर्थं तच्च शेषभूतम्, स तु न किञ्चिदभिनिर्वर्त्तयितुं क्रियते। फलमपि न तेन क्रियते, न ह्यन्यः तत्र उपदेशः तदर्थं भवति। तस्मिन् तत्र फलमपि यजमानस्य इत्येतावत् गम्यते, नास्य तदर्थो यागेन क्रियते फलं इति। तस्मात् यागो न शेषभूतः कस्यचित् अर्थस्य। फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः स्वर्गं कामयते, स यागं कुर्य्यादित्येतावत् शब्देनोपदिश्यते, नात्मनः परस्य वा इति, स्वर्गं प्रतीच्छामात्रेण स्वर्गकामः इति भवति, तस्मात् पुरुषं प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वर्गः, तस्मात् सोऽपि न शेषभूतः। न चेत् फलयागौ गुणभावेन चोद्येते, कथं पुरुषः प्रधानभूतो भवति? प्रत्यक्षशास्त्रे द्रव्यत्वात् कर्म प्रति गुणभावः। तस्मात् द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभावं बादरिर्मेने" शब०भा०। "कर्माण्यपि जैमिनिः, फलार्थत्वात्" सू० "जैमिनिस्तु पुनराचार्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म, न बादरिरिवावधारणामनुमेने, न हि स्वर्गः, न यागः कर्त्तव्यतया चोद्यते, फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेन इति। एवं श्रुतोऽर्थः परिगृहीतो भविष्यति, अर्थवादोपदेशः। एतमेवार्थं षष्ठेऽध्याये उपरिष्टादेव साधयिष्यति। इह तु तत्सिद्धेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं यागस्योपपादयति स्म। तस्मात् अनवधारणया द्रव्यगुणसंस्काराः शेषभूताः यागोऽपि शेषभूतः फलम्प्रति" भा०। "फलं च पुरुषार्थत्वात्" सू०। "फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः, स्वर्गो मे भवतु इत्येवं कामयते, तस्य यागः, न यः स्वर्गं, स आत्मानं लभेत इति। आत्मनेपदप्रयोगात्, कर्त्रभिप्राये एतत् भवति, क्रियाफलमपि भवेत् कथं पुरुषः? इति याग प्रयुज्यते। तस्मात् फलं पुरुषार्थं यागात् श्रूयते नात्मनिर्वृत्त्यर्थम्। तस्मात् शेषभूतम् इति" भा०। "पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्" सू०। "पुरुषोऽपि दृष्टव्रीहिसम्मार्जनादिषु गुणभूतः श्रूयते। तस्मात् अनवधारणया एव, द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं बादरिर्मेने इति" भा०। "अथ इदानीमत्रानुपपन्नात् इतिकारः पाणिनिविद्याय, द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यत्किञ्चित् शेषभावः, आपेक्षिक इतरेषाम्। यागस्य द्रव्यम्प्रति प्रधानभावः, फलम्प्रति गुणभावः, फलस्य यागम्प्रति प्राधान्यम्, पुरुषम्प्रति गुणता, पुरुषस्य फलम्प्रति प्रधानता, व्रीहिसम्मार्जनादि प्रति गुणत्वम् तस्मात् एवमता अनवधारणया, द्रव्यगुणसंस्काराः यागम्प्रति नियमतः गुणभूता एव" भा०। कस्यचित् शेषरूपानिषेधः यथा "यज्ञशेषं न दातव्यं शोषं तथैव च। पुनः पुनः प्रवर्द्धन्ते तस्मात् शेषं न कारयेत्" नदपु०। "प्रमादादृणनिर्मोक्षदाने शेषेण कीर्त्तिता" विशेषाऽऽख्याता प्रमादकृते इत्यस्य "शी ''प्रहेति शेषाणि भवन्ति तस्मात्" इत्यादि।

शैषरात्रि स्त्री० शेषं रात्रेः एकदेशिस० । रात्रिशेषे शब्दच० ।

शेषशयन पु० शेष. अनन्तः शयनमस्य । नारायणे तच्छयन-प्रकारश्चाद्रि कालिकापु० २७अ० उक्तं यथा "अनन्तस्तु गता तु यत्र क्षीरोदसागरः । तत्र स्वयं स्थिया युक्तं चतुर्भुजं जनार्दनम् । तच्छोपधानमकरो दनन्तो दक्षिणां फणाम् । उत्तरां पादयोरकं उपधानं महाबलः । तालवृन्तं तदा चक्रे स शेषः पश्चिमां फणाम् । स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जनार्दनम् । शङ्खं चक्रं नन्दकादि सर्वाणि हि महाबल । ऐशान्या फणया चाप स दध्रे गरुडं तदा । गदां पद्मञ्च शार्ङ्गं च तथैव विविधायुधम् । यानि चान्यानि तस्यासन्-न्व्येआ फणया दधौ । एवं कृत्वा स्वकं काय शयनीयं तदा हरेः । भूतमव्ययसर्वार्थं परापरगतिं हरिम् । दधार विश्वधृक्नित्यं स्वयमेव स्वकां तनुम् । एव महा-टिकस्यैव प्रमाणेन निर्यां हरिः । सम्यां च समधिप्राप्य शेते नारायणोऽव्ययः" । मनुना "शर्वरी तस्य तावती" इत्युक्तम् । "यदा स देवोजागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते" इत्युक्तेन प्रलयकाले एव तस्य शयनम् ।

शैघ पु० शिघा तत्रास्पदमलमचोते वेत्ति वा अण् । १शिघा-मन्थाध्यायिनि २शङ्के शर्दि च । तुन् । शिक्षकोऽप्यम् ।

शैखरिक पु० शिखरे प्रायोरासये भवः ठक् । अपामार्गे अमरः ।

शैखरेय पु० शिखरे भवः ढक् । अपामार्गे रत्नकोषः ।

शैत्य न० शीतस्य भावः ष्यञ् । शीतत्वे ।

शैथिल्य न० शिथिलस्य भावः ष्यञ् । चपटे संयोगभेदे ।

शैनेय पु० शिनेर्गोत्रापत्यम् ढक् । सात्यकिनाम्नि यादवे ।

शैरीय पु० शिरा+छण् । नीलझिण्टिकायां रत्नमा० । ढकञ् शैरेयस तत्रार्थे ।

शैल न० शिलायां भवः अण् । १शैलेये गन्धद्रव्यभेदे । २तालस्य शैले मेदि० । ३शिलाजतुनि च राजनि० । शिला-सम्बन्ध मात्रा० अण् । ४पर्वते पु० अमरः । [राजनि० ।

शैलगन्ध न० शैलस्य शैलजस्येव गन्धोऽस्य । श्वावचन्दने

शैलज न० शैले पर्वते जायते जन–ड । १अमनामद्रव्यात गन्धद्रव्यभेदे रत्नमा० । २गजपिप्पल्यां ३सैंहल्यां ४दुर्गा-याञ्च स्त्री राजनि० । [द्वे त्रिका० ।

शैलधन्वन् पु० शैलं गिरिस्तत्र धनुरस्य अनङ्व० । महा

शैलधर पु० शैलं गोवर्द्धनं धरति धृ–अच् । श्रीकृष्णे जनसाय ।

शैलपत्र पु० शैलमिव दृढानि पत्राण्यस्य । बिल्ववृक्षे राजनि०

शैलभित्ति पु० शैलं भिनत्ति भिद्–क्तिच् । टङ्के पाषाण-दारणास्त्रे जटा० । [शैलाधिराजादयोऽप्यत्र ।

शैलराज पु० शैलानां नगानां राजा टच् समा० । हिमालये

शैलराजसुता स्त्री ६त० । हैमवत्यां पार्वत्यां "आशा शै-लेन्द्रस्येव सा शैलराजसुता तत:" देवीपु० ४१अ० ।

शैलवीज पु० शिवो तलयर्न्तं दूरं धावति अण् शैलम् वीज यस्य । भल्लातके राजनि० ।

शैलशिविर न० शैलानां नगानां शिविरमिव । समुद्रे त्रिका०।

शैलसार न० पु०न० शैलस्य सार इव । शिलाजतुनि राजनि०

शैलसुता स्त्री ६त० । १पार्वत्याम् २गङ्गायां च ।

शैलाग्र न० शैलस्याग्रम् । पर्वतशृङ्गे त्रिका० । [राजनि० ।

शैलाज न० शिलायां जायते जन–ड स्वार्थे अण् । शैलजे

शैलाट पु०स्त्री० शैलं पर्वतमटति अट–अण् । १सिंहे २किराते च स्त्रियां ङीष् । ३शुक्लवर्णकाचे ४देवले च पु० मेदि० ।

शैलादि पु० शिलादस्यापत्यम् इञ् । शिवपार्श्वचरे नन्दिनि

शैलालिन् पु० ब०व० शिलालिना मुनिना प्रोक्तं नटसूत्र-मधीयते णिनि । शैलूषेषु नटेषु अमरः ।

शैलिक्य पु०गर्हितं शीलमस्त्यस्य ठन् शीलिकः स्वार्थे ष्यञ् । सर्वलिङ्गिनि पाषण्डे जटा० ।

शैली स्त्री० शीलमेव स्वार्थे ष्यञ् ङीपि यलोपः । १चारित्रे २शब्दरचनाभेदे च त्रिका० "आचार्याणामियं शैली यत्-सामान्येनाभिधाय विशेषेण विवृणोतीति" प्राञ्च० ।

शैलूष पु० शिलूषस्यापत्यम् अण् । १नटे २बिल्ववृक्षे अमरः ३धूर्त्ते ४तालधारके च शब्दर० ।

शैलूषिक पु० शैलूषं तद्वृत्तिमन्वेष्टा ठक् । "हस्त्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषिकः स्मृत" मलमा० उक्ते १नट-वृत्त्यन्वेषिणि नटप्रधाने २तत्पत्न्यां स्त्री ङीष् "नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् । गत्वा चान्द्रा-यणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्" संवर्त्तः ।

शैलेन्द्र पु० शैलः इन्द्र इव । हिमालये । ६त० शैलेन्द्रा-दयोऽप्यत्र । [राजनि० ।

शैलेन्द्रस्थ पु० शैलेन्द्रे हिमालये तिष्ठति स्था–क । भूर्जवृक्षे

शैलेय न० शिलायां भवः ढक् । १शैलजाख्ये गन्धद्रव्यभेदे हेमच० । "शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु । कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्गुदरत्तहृत्" भावप्र० । २पर्वतजातमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । ३सिंहे, ४भ्रमरे

च पुंस्त्री० शब्दर० स्त्रियां ङीप्। ५शिलावल्के शब्दर०। ६पार्वत्यां स्त्री ङीप्।

शैलोद्भवा स्त्री शैलं पर्वतमुद्दिश्य भवति उद्+भू-अच्। १क्षुद्रपाषाणभेदिनि क्षुपे राजनि० २पार्वत्याञ्च।

शैव न० शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। वेदव्यासप्रणीते शिवप्रभाववर्णनात्मके १महापुराणभेदे। शिवो देवतास्य अण्। २शिवभक्ते त्रि०। तस्येदमण्। ३शिवसम्बन्धिनि त्रि० ४शैवले न० शब्दच०।

शैवञ्च महापुराणं वायुना प्रोक्तत्वात् वायवीयनाम्नाख्यातम् अतएव "अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते। ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा" हेमा० ब्र० विष्णु पु० "शैवं यद्वायुना प्रोक्तम्" तत्रैव कालिकापु० उक्तम्। हेमा०दा० मत्स्यपुराणे तु चतुर्थं वायवीयत्वेन पठित्वा "श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत्। तत्र यद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम्। चतुर्विंशतिसाहस्रं पुराणं तदिहोच्यते। श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनुसमन्वितम्। यो दद्याद्दधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः" तथा च शिवमाहात्म्यवेदकत्वाच्छैवमिति तस्य नामान्तरं विष्णु पु०उक्तम्। वायुना प्रोक्तत्वाच्च वायवीयमिति नामान्तरमिति बोध्यम्। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च नारदीयपु० उक्ता यथा "शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम्। यस्मिन् श्रुते लभेद्धाम रुद्रस्य परमात्मनः। चतुर्विंशतिसाहस्रं तत्पुराणं प्रकीर्त्तितम्। श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् यत्राह मारुतः। तद्वायवीयमुदितं भागद्वयसमाचितम्" तत्र पूर्वभागे "सर्गादिलक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र! सविस्तरम्। मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये तत्र कीर्त्तिताः। गयासुरस्य हननं विस्तरात् यत्र कीर्त्तितम्। मासानां चात्र माहात्म्यं माघस्योक्तं फलाधिकम्। दानधर्मा राजधर्मा विस्तरेणोदितास्तथा। भूपातालककुब्व्योमचारिणां यत्र निर्णयः। व्रतादीनां च पूर्वोऽयं विभागः समुदाहृतः"। उत्तरभागे "उत्तरे तस्य भागे तु नर्मदातीर्थवर्णनम्। शिवस्य संहिताख्या वै विस्तरेण मुनीश्वर!। यो देवः सर्वदेवानां दुर्विज्ञेयः सनातनः। स तु सर्वात्मना यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम्। इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षाच्चेदं परो हरः। इदं ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलम्। ध्रुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वशरीरतः। शक्तिः कापि सरिद्रूपा रेवेयमवतारिता। ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यानुचरा हि ते। वसन्ति याम्यतीरे ये लोकं ते यान्ति वैष्णवम्। ओङ्कारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिमसागरम्। सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशन्नदीनां पापनाशनाः। दशैकमुत्तरे तीरे त्रयोविंशतिर्दक्षिणे। पञ्चत्रिंशत्तमः प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः। सङ्गमैः सहितान्येवं रेवातीरद्वयेऽपि च। चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि। षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यो मुनीश्वर!। सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे। संहितेयं महापुण्या शिवस्य परमात्मनः। नर्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्त्तितम्। लिखित्वेदं पुराणन्तु गुडधेनुसमन्वितम्। श्रावण्यां यो ददेद्भक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। रुद्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश। यः श्रावयेद्वा शृणुयात् वायवीयमिदं नरः। नियमेन हविष्याशी स रुद्रो नात्र संशयः"। ५वकुले ६धुस्तूरे पु० राजनि० ७आचारभेदे पु० "अष्टाङ्गयोगसंयुक्तो यजेद्देवीं विधानतः। यावद् ध्यानं समाधिश्च तावच्छैवं प्रचक्षते" आचारभेदतन्त्रम्। तदुपासकभेदाश्च शिवलिङ्गशब्दे वामनपु० उक्ता दृश्याः।

शैवल न० शी-वलच्। १पद्मकाष्ठे २शैवाले च पु० मेदि०। "वहतो बहुशैवलक्ष्मताम्" नैषधम्।

शैवलिनी स्त्री शैवलानि सन्त्यस्याः इनि। नद्याम् अमरः।

शैवाल न० शी-वालञ्। (शेओयाला) जलजाते पदार्थभेदे अमरः। अस्य पृषो० दन्त्यादित्वमपि। "सैवालकाङ्करलतामधुना बिभर्त्ति" इति श्लेषात्।

शैव्य पु० शिवेर्गोत्रापत्यम् ञ्य। १शिविगोत्रजे राजभेदे "शैव्यश्च नरपुङ्गवः" इति गीता। शिवितोऽधिगत ञ्य। २चाटकमात्रे ३श्रीकृष्णस्य घोटके च त्रिका०।

शैशव न० शिशोर्भावः अण्। शिशुकाले अवस्थाभेदे अमरः।

शैशिर पुंस्त्री० शिशिर प्रियत्वेनास्त्यस्य अण्। १भ्रामचटके राजनि० स्त्रियां ङीष्। शिशिरे भव अण्। २शिशिरजाते त्रि०। स्वार्थे अण्। ३शिशिरे न०। "नस्तपथ्यौ शैशिरात्यये" स्मृतिः। [ध्मापनायां सि०कौ०।

शैष्योपाध्यायिका स्त्री शिष्योपाध्याययोः कर्म वुञ्। शिष्या०।

शो तीक्ष्णीकरणे दि०प०सक०अनिट्। श्यति अशात् अशासीत्।

शोक पु० शुच-घञ्। इष्टवियोगजाते दुःखानुगुणे चित्तवृत्तिभेदे अमरः। ल्युट्। शोचनमप्यत्र न०।

शोकनाश पु० शोकं नाशयति नश-णिच् अण्। १अशोकवृक्षे राजनि०। नश-भावे घञ् ६त०। २शोकध्वंसे।

शोकहारी स्त्री शोकं हरति हृ-अण् ङीप्। वनबर्बरिकायां राजनि०।

शोकारि पु० ६त०। कदम्बवृक्षे शब्दच०। [च अमरः।

शोचिष्केश पु० शोचिः केशइव यस्य। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे

शोचिस् न० शुच-इसि। १प्रभायां २रोचिषि च अमरः।

शोच्य त्रि० शुच-ण्यत्। १शुच्ये २अवरे शब्दच० ३अनुकम्पनीये च। स्वार्थे क। तत्रैव। [दृश्येव पाठ साधुः।

शौटीर्य्य न० शुटीरस्य भाव. यत्। वीर्ये शब्दच०। शौटीर्य

शोठ त्रि० शुठ-आलस्ये शोठने वा अच्। १मूर्खे २अलसे मेदि०। ३धूर्त्ते ४नीचे ५वाराणसेन पु स्त्री० शब्दच०। स्त्रियां ङीप्। [क्वचित् चिह्न न शुद्धः।

शोण गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। शोणति अशोणीत्

शोण न० शोण-अच्। १सिन्दूरे २रुधिरे च राजनि०। ३रक्तवर्णे ४शोणाकभेदे राजनि०। ५लशुने पुं० ६कृष्णे ७चित्रके ८नदभेदे स च अमरकण्टकदेशगतः पाटलिपुत्रसन्निकटे गङ्गायां मिलितः। ९रक्तवर्णे पु० १०तद्वति त्रि० मेदि०। ११अश्वभेदे धरणिः।

शोणक पु० शोणवर्णं कायति कै-क। शोणाकवृक्षे अमरः।

शोणझिण्टिका स्त्री कर्म०। १शोणझिण्ट्यां २रक्तझिरये राजनि०। [न्याञ्च राजनि०।

शोणझिण्टी स्त्री शोणा झिण्टीव। १कुरुवके २कण्टकि

शोणपत्त्र पु० शोणं पत्त्रमस्य। १रक्तपुनर्णवायां राजनि०। २रक्तपत्त्रयुते त्रि०। [२रक्तकुसुमान्विते त्रि०।

शोणपुष्पक पु० शोणं पुष्पमस्य कप्। १कोविदारे राजनि०

शोणपुष्पी स्त्री शोणं पुष्पमस्याः ङीप्। सिन्दूरपुष्प्यां राजनि०

शोणरत्न न० कर्म०। पद्मरागमणौ अमरः। [शब्दमा०।

शोणाक न० शोणं रक्तवर्णमकति अण्। (शोणा) क्षुपभेदे।

शोणित न० शोण-इतच्। १रुधिरे तद्वर्णे २रक्तवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० अमर। ४कुङ्कुमे न० राजनि०।

शोणितचन्दन न० शोणितं रुधिरमिव चन्दनम्। रक्तचन्दने राजनि०। [त्रिका०।

शोणितपुर न० शोणितमिव रक्तं पुरम्। बाणासुरनगरे

शोणोपल पु० कर्म०। माणिक्ये मणौ राजनि०।

शोथ पु० शु-थन्। हस्तपादादेः स्फीतताकारके रोगभेदे तस्य लक्षणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "अथ शोथाधिकारः। तत्र शोथस्य विप्रकृष्टं निदानमाह "शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवनात्। दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणाच्च। अर्शांस्यचेष्टा वपुषोऽप्यशुद्धिर्मर्माभिघातो विषमा प्रसूतिः। मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाञ्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः"। शुद्धिर्वमनविरेकादि। आमया पाण्डुरोगादयः। अभक्तम् अभोजनम्। आमः अपक्वो भुक्तस्य रसः। विषगरोपसृष्टान्नम् विषं यो गरः संयोगजं विषं तेन सम्पृक्तमन्नम्। वपुषोऽप्यशुद्धिः शोधनार्हस्य वपुषोऽशोधनम्। मर्मोपघातं दोषजत एव शोथः। बाह्यहेतुकृतस्तु मर्मोपघात आगन्तुजशोथहेतुरेव। विषमा प्रसूतिः आमगर्भपतनादिका। प्रतिकर्मणां वमनादिपञ्चकर्मणाम् मिथ्योपचार असम्यक्करणम्। श्वयथोः शोथस्य निजस्य आत्मीयस्य मविकृतस्य हेतुर्घातात्मकस्योक्तः। अथ शोथस्य संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह "रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः। नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्य्यात्त्वङ्मांससंश्रयम्। उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः। सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्माथ सिरातनुत्वम्। सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम्"। उत्सेधं उन्नतत्वम्। किंविशिष्टमुत्सेधमतः पूर्वोक्तात् निचयात् रक्तपित्तकफवातानां समुदायात् संहतम् घनम्। तमुत्सेधं शोथमाहुरित्यन्वय। तत्र शोथस्य किं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह। अनवस्थितत्वं स्यात् अनियता स्थितिः स्यादित्यर्थं चिकित्साव्यतिरेकेणापि निवृत्तेः। तच्चानवस्थितत्वं सगौरव स्याद्गौरवमप्यनवस्थितं स्यात्। अथ च सोत्सेध स्यात्। उन्नतत्वमप्यनवस्थितं स्यादित्यर्थः। वातिकं शोथमाह "चलस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः प्रसुप्तिहर्षार्त्तियुतोऽनिमित्ततः। प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवा बली स्याच्छ्वयथुः समीरणात्"। चलः सञ्चारी। प्रसुप्तिः स्पर्शाज्ञता। हर्षोऽत्र (झिनि झिनी) रोमाञ्चो वा। आर्त्तिः पीडा एतद्युतः दिवा बली विहितविषमसमशायारम्भत्वात्। अतएवोक्तम् "स्नेहोष्णमर्दनाद्यैः प्रशाम्येत स वातिकः। यश्चाप्युष्णवधः स्याच्च यो नक्तं प्रशाम्यति"। अथ पैत्तिकमाह "मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः। य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागवान् स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान्"। उष्यते दह्यते। भृशदाहपाकवान् भृशं पाकवद्युक्त। श्लैष्मिकमाह "गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत्। सकृच्छ्र-

श्लेष्मप्रायो निपीडितो न चाशुनिम्नत्वमेति कफा-त्मकः"। द्वन्द्वजमाह "निदानाकृतिसंसर्गात् ज्ञेयः शोथो द्विदोषजः"। सान्निपातिकमाह "सर्वाकृतिः सन्निपाता-च्छोथो व्यामिश्रलक्षणः"। व्यामिश्रलक्षण इत्युक्तेः सर्वा-कृतिरिति उक्तवातशोथादिलक्षणव्यामिश्रत्वम्। अथाभिघातजमाह "अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षता-दिभि। हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः। रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्। भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः"। छेदः खड्गा-दिना भेदः पाषाणादिना। क्षतं शरादिना नाडीव्र-णादि च। व्यादिग्धेन सशुष्कप्रहारादि स्फुरते। भल्लातकैः रसैः कपिकच्छुजैः शूकैः विसर्पवान् प्रसरणशीलः पित्तलक्षणः पैत्तिकशोथलक्षणः। अथ विषजमाह "विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात्। दंष्ट्रादन्त नखाघातादविषप्राणिनामपि। विण्मूत्रशुक्रोपहत-मलवद्वस्त्रसङ्करात्। विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्ण-नात्। मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः"। परिसर्पणात् शरीरोपरि सञ्चरणात्। दंष्ट्रा हिंस्रपशूनां दन्तार्थकाः। (दाढ़) इति लोके। दन्ता आस्ये भवाः। अविषप्राणिनामपीत्यनेन दंष्ट्रादन्तनखानां क्षमात्रादेव सविषत्वं किन्तु सर्पादिविषं मारकं भवति अविषप्रा-णिनां दंष्ट्रादिविषं शोथव्रणादिकरं भवतीति वि-शेषः। विण्मूत्रेत्यादि। विष्ठाद्युपहतं मलिनञ्च व-स्त्रं तथा सङ्करं सम्मार्जनीभिः क्षिप्तो धूल्यादिः तेषां सम्पर्कात्। गरयोगावचूर्णनात् गरः संयोगजं विषं तस्य योगो यत्र तेन वस्तुनाऽवचूर्णनात्। अव-लम्बी लम्बमानः। अयमप्यागन्तुजस्तथापि सामान्या-गन्तुजशोथाच्च कष्टतरोऽस्य विशिष्टचिकित्साभिधा-नाय पृथक् पाठः। यत्र स्थिता दोषा यत्र शोथं कुर्वन्ति तदाह "दोषाः श्वयथुमूर्द्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः। पक्वाशयस्था मध्ये तु वर्च्चःस्थानगतास्त्वधः। कृत्स्नं देहमनुप्राप्य कुर्युः सर्वसरं तथा"। ऊर्द्ध्वम् उरःप्रभृत्यूर्द्ध्वम्। मध्ये उरःपक्वाशयमध्ये। अधः पक्वाशयादधः। उपद्रवानाह "छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च। सप्तकः सहदौर्बल्यः शोथ-स्य उपद्रवाः"। तत्र शोथासाध्यत्वमाह "श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च। यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिनन्तं विवर्जयेत्"। स्वार्थे क। तत्रार्थे शब्दच०।

शोथघ्नी स्त्री शोथं हन्ति हन-टक् ङीप्। १पुनर्नवायाम् अमरः। २शालपर्ण्यां राजनि०। ३शोथनाशके शोथ-घ्नमात्रे त्रि०।

शोथजि(ह्,त्) पु० शोथं जयति हरति वा जि-हृ-वा क्विप्। भल्लातके रत्नमा०। [वाचा त्रिका०।

शोथजिह्व पु० शोथे जिह्वः विपरीताचरणशीलः। पूर्वव-

शोधन न० शुध-णिच्-ल्युट्। १शोधे २विष्ठायां शब्दच०। ३कासीसे राजनि०। ४मलादिविरेचने ५दोषनिःसारणे ६अपथ्यादिनिर्यातने च। शुध-णिच्-ल्यु। ७निम्बवृक्षे पु० राजनि०। ८शुद्धिकारके त्रि०। शुध्यत्यनया करणे ल्युट् ङीप्। ९सम्मार्जन्याम् स्त्री अमरः। १०ताम्रमलवस्त्रां ११नील्याञ्च स्त्री ङीप्। १२विहिताविहिता-चारादिविचारणे न० "स्वयंस्वेच्छाकाले समाचो नान्यत्र कथन। तत्र यद्वद् ज्ञातं पर्वसकलमफलदं भवेत्। न स्वासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि" मल०त०। दोष-निरासाय धातुविशेषस्य द्रव्यान्तरेण संयोजनम् "पत्र-कीकृतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुल-त्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा। एवं हेम्नः परस्याश्च धातूनां शोधनं भवेत्" इत्यादिप्रकारेण धात्वादीनां दोषनिवारणम्। १३व्रणादेः क्लेदपूयाद्यपसारणे च "व्रणस्य सविषस्यापि क्वाथः शुद्धिकरः स्मृतः। पटोल-निम्बपत्रस्य सर्वत्रैव प्रयुज्यते। वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे। आरग्वधादेः कफजे कषायः शोधनं मतम्"। १४पात्रलेख्यादेर्दोषनिवारणे भाषा-शब्दे दृश्यम्। १५भाण्डागारात् भाजकस्य हरणे।

शोधनीवीज न० कृत०। जयपाले राजनि०।

शोधित त्रि० शुध-णिच्-क्त। मलाद्यपसारणेन १कृतसं-स्कारे २मार्जिते अमरः।

शोफ पु० शु-फन्। शोथे अमरः। शोथशब्दे दृश्यम्।

शोफघ्नी स्त्री शोफं हन्ति हन-टक् ङीप्। १शालपर्ण्यां २रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि०। [राजनि०।

शोफनाशन पु० शोफं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। नीलवृक्षे

शोफहृत् पु० शोफं हरति हृ-क्विप्। भल्लातके भावप्र०।

शोभन न० शोभते शुभ-ल्यु। १पद्मे शब्दमा०। विष्कम्भा-दिषु २पञ्चमे योगे पु० ज्यो०त०। ३शोभायुक्ते त्रि०। ४सुन्दरे त्रि० ५ग्रहे पु० धरणिः।

शोभनक पु० शोभनाय कायति कै-क। शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०

शोभना स्त्री शोभयति देहमात् शुभ-णिच्-ल्यु । १हरिद्रायां २गोरोचनायाञ्च राजनि० ।

शोभा स्त्री शुभ-अ । १दीप्तौ "सा शोभा रूपभोगाद्यैर्यत् स्यादङ्गविभूषणम् । शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वला" उज्ज्वलमण्युक्तायां च २गोपीभेदे ब्रह्म० [illegible] । ४हरिद्रायां ५गोरोचनायां राजनि० ।

शोभाञ्जन पु० शोभायै अञ्जति अनुज-ल्युट् । (सजना) वृक्षे अमरः "तद्वीजं श्वेतमरिचं मधुशिग्रुः स लोहितः । शिग्रुः कटु कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः । दीपनो रोचनो रूक्षः क्षारस्तिक्तो विदाहकृत् । संग्राह्यशुक्रलो हृद्य पित्तरक्तप्रकोपणः । चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधि श्वयथुक्रिमीन् । मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत् । श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषात् दाहकृत् भवेत् । प्लीहानं विद्रधिं हन्ति व्रणघ्नः पित्तरक्तकृत् । रक्तशिग्रुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः । शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरसः परमार्तिहृत् । चक्षुष्यं शिग्रुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् । अवृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्यं तु शिरोऽर्त्तिहृत् । शिग्रुशाकं हिमं स्वादु चक्षुष्यं वातपित्तहृत् । रूक्षं शुक्रकृत् स्निग्धं रुच्यं मदकफिप्रणुत् । शिग्रोः पुष्पन्तु कटुकं स्निग्धोष्णं स्नायुशोथहृत् । कृमिहृत् कफवातघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्मजित् । शोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तहृत् । शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्महृत् दीपनं परम्" भावप्र० । अधिकं शिग्रुशब्दे दृश्यम् ।

शोली स्त्री शुल-अच् गौरा० ङीष् । वनहरिद्रायां राजनि० ।

शोष पु० शुष-घञ् । १शातादिना रसाद्यपहारेण कठिनताकरणे । शोषयति शुष-णिच्-अच् । २यक्ष्मरोगे मेदि० ।

शोषण न० शुष-ल्युट् । १शोषणेन रसाकर्षणे हेमच० । २शोषणकर्तरि च शोषयति शुष-णिच्-ल्यु । "उन्मादनः शोषणश्च तापनः स्तम्भनस्तथा । मारणश्चेति विज्ञेयाः कामस्य पञ्च सायकाः" इत्युक्ते ३स्मरशरभेदे जटा० । ४शोषणकर्त्तरि भावप्र० । ५शुण्ठ्यां राजनि० ।

शोषसम्भव न० कृष्णजत्वात् सम्+भू-अप् इत० । पिप्पलीमूले राजनि० । [राजनि० २शोषणायके त्रि० ।

शोषापहा स्त्री शोषमपहन्ति अप+हन-ड । १क्षीरकाकोल्याम्

शौक न० शुकानां समूहः अण् । १शुकसमुदाये अमरः । शुकस्येदम् अण् । स्त्रियां ङीप् । २शरभभेदे राजनि० ।

शौकर न० शूकरस्य वराहस्येदम् अण् । १शौकरवे तीर्थभेदे वराहपुराणम् । २शूकरसम्बन्धिनि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

शौकरव न० तीर्थभेदे "परं शौकरवं स्थानं सर्वसंसारमोक्षणम् । यत्र संस्था च मे देवि उद्धृतासि रसातलात् । यत्र भागीरथी गङ्गा मम शौकरवे स्थिता" वराहपु० ।

शौक्तिकेय न० शुक्तिकायां भवम् ढक् । मुक्तायां राजनि० ।

शौक्तेय न० शुक्तौ भवम् ढक् । मुक्तायां राजनि० ।

शौक्ल्य पु० शुक्लस्य भावः ष्यञ् । श्वेततायां श्वेतवर्णे ।

शौच न० शुचेर्भावः अण् । १शुद्धौ पवित्रतायाम् "अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते" इति वृहस्पत्युक्ते २धर्मविशेषे च "सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं विशिष्यते । योऽर्थैः शुचिः स शुचिर्न मृदा वारिणा शुचिः । मनःशौचं कर्मशौचं कुलशौचं च भारत । शरीरशौचं वाक्शौचं शौचं पञ्चविधं स्मृतम् । सत्यं शौचं मनःशौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया शौचं जलशौचन्तु पञ्चमम् । यस्य सत्यञ्च शौचं च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः" गारुडे ११० अ० ।

मूत्रादिशौचप्रकारस्तु आ०त० दर्शितो यथा

देवलः "धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्द्ध्वं न शोधयेत् । प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया" । कारणाद्रोगादेः । ब्रह्माण्डपु० "उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः । उदङ्मुखो दिवा कुर्यात् रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः । पश्चिमे मूत्रं दद्याद् मृदन्ते लेप एव च । दातव्यमुदकं तावद् यावत् स्यात् मृत्तिकाक्षयः" । कुर्यात् शौचमिति शेषः । पश्चिमे भरद्वाजोक्तमोद्भाद्यपकृष्टे गुदे । उद्धृतपात्राभावे कर्त्तव्य जलाशयादुदकमुद्धृत्य आदित्यपु० "उद्धृतान् जलं त्यक्त्वा कुर्यात् शौचमनुद्धृत । पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्" । यस्मिन् प्रदेशे शौचं कर्त्तव्यं तस्मादरत्निमात्रमपहृतं कृत्वा तत् स्थानमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् । विष्णुपु० "वल्मीकमूषिकोत्खाता मृदन्तर्जला तथा । शौचावशिष्टा गेहाच्च नाददीत लेपसम्भवाम् । अन्तःप्राण्यवपन्नाश्च हलोत्खाता सकर्दमाम्" । मनुः "एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता" । उभयोः करयोः । विष्णुपु० "एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । हस्तद्वये च सप्तान्या मृदः शौचोपपादिकाः" । यम "लिङ्गे त्वेका गुदे तिस्रो वामहस्ते च विंशति । ततः पुनरुभाभ्याञ्च दातव्याः सप्त मृत्तिकाः" । दैवीनिधिः "तिस्रस्तु पादयोर्देया एका

लिङ्गेऽपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश उभयोः सप्त इत्यादि। एतासां संख्यानां द्वार्द्धसंख्याधिक्यं गन्धाद्यनुवृत्तिमनुरुध्य व्यवस्थेयम्। वामहस्ते दशदानानन्तरं तत्पृष्ठे षड्दानमाह हारीतः "दश सव्ये च षट् पृष्ठे इति"। मण्डदक्षो "तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा नखविशोधनम्। तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन नित्यश."। नखशोधनं तृणादिना नखान्तर्मलशोधनम्, तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः। पादप्रक्षालनं काष्ठे न कर्त्तव्यमित्याह विष्णुधर्मोत्तरम् "दर्भैर्न मार्जयेत् पादौ न च काष्ठेन धावयेत्"। दक्षः "लिङ्गे तत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्य्यते यथा। एवं प्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता। द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धा प्रकीर्त्तिता"। यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपक्षयो न भवति तदा अधिकयापि कर्त्तव्यम्। "गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्य्यादतन्द्रितः" इति याज्ञवल्क्यात्। गुदादन्यत्र परिमाणमाह यमः "मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्य्यते यथा"। त्रिपर्वी तर्ज्जनीमध्यमानामिकानामपर्वत्रयम्। मूत्रमात्रे तु स्मृतिः "एका लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृद्द्वयम्। उभयोर्हस्तयोर्द्वे च मूत्रशौचं प्रकीर्त्तितम्"। ब्रह्मपुराणे "पादयोर्द्वे गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिमान्। द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्"। पादयोर्द्वे एकैका। इदं मूत्रोत्सर्गे, पुरीषोत्सर्गे तिसृणां विधानात्। दक्षः "यथोदितं दिवा शौचं अर्द्धं रात्रौ विधीयते। आतुरे तु तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं तु पथि स्मृतम्"। यथोक्तकरणासामर्थ्ये इदं न तु निद्रादिपुरस्कारेणैव वाक्यस्यादृष्टार्थतापत्तेः। आपस्तम्बः "पथि पादस्तु विज्ञेय आर्त्तः कुर्य्याद् यथाबलम्"। एतयोर्विरोध आर्त्तानार्त्ताभ्यां परिहरणीयः। दक्षबौधायनौ "देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्। उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्"। ब्रह्मपुराणे "न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना। गन्धलेपक्षयकरं शौचं तेषां विधीयते। प्रमाणं शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते। यावत् शुद्धिं न मन्येत तावत् शौचं समाचरेत्। न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता। प्रायश्चित्तं प्रवर्त्तेत विहितातिक्रमे कृते। शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः"। गन्धलेपक्षये अत्यधिकं न कर्त्तव्यं वाक्यद्वयविरोधात्। गन्धलेपाक्षये त्वधिकसंख्यापि याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीतादिपरं वा। व्याघ्रपादः "शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमभ्यन्तरन्तथा। मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्। गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः। आमृत्योः स्नानकश्चैव भावदुष्टो न शुद्ध्यति"। स्मृतिः "धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूत्रोच्चारकृतस्तथा। भुञ्जानमाचमनार्हञ्च नास्तिकं नाभिवादयेत्। जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत्। सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात्"। ऋष्यशृङ्गः "यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशोधयेत्। न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिका यो न शोधयेत्"। शौचानन्तरं हारीतः "गोमयेन मृदा वा कमण्डलुं प्रक्षाल्य पूर्ववदुपस्पृश्य आदित्यं सोममग्निं वा वीक्षेत" इति। अत्र मार्जनानन्तरं आचमनमन्यत्र तथा दर्शनात्। आचमनानन्तरं सूर्य्यादिदर्शनं यथासम्भवम्"।

शौट गर्वे भ्वा०पर० अक० सेट्। शौटति अशौटीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [त्रि० हि०कौ०।

शौटीर पु० शौट–ईरन्। १त्यागिनि २वीरे च ३गर्वान्वित

शौटीर्य्य न० शौटीरस्य वीरस्य भावः ष्यञ्। १शौर्य्ये २पराक्रमे ३गर्वे च। [शौडति अशौडीत्।

शौड गर्वे भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व।

शौण्ड त्रि०शुण्डायां सुरायामभिरत अण्। १मत्ते अमरः। २दक्षे च "सप्तमी शौण्डैः" पा०। ७त०। दानशौण्ड दानदक्षे।

शौण्डिक पु० शुण्डा सुरा पण्यमस्य ठक्। १मद्यविक्रेतरि २जातिभेदे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां ङीष्। "ततो गान्धिककन्यायां कैवर्त्तादेव शौण्डिकः" पराशरपद्धतिः।

शौण्डिन् त्रि० शुण्डा सुरैव अण् शौण्डं तत्पण्यमस्त्यस्य इनि। शौण्डिके शब्दर०।

शौण्डी स्त्री शुण्डा करिकरस्तदाकारः अस्त्यस्या अण् गौरा० ङीष्। १चव्ये २गजपिप्पल्याञ्च त्रिका०।

शौण्डीर पु० शुण्डा गर्वोऽस्त्यस्य ईरन् स्वार्थे अण्। गर्वान्विते त्रि० धनञ्जय.।

शौद्र पु स्त्री शूद्रायां द्विजातिभिरूढायां भव अण्। द्वादशपुत्रमध्ये शूद्राजाते द्विजातिपुत्रभेदे पाराशरादौ शब्दा०। स्त्रियां ङीप्। इदमर्थे अण्। २शूद्रसम्बन्धिनि त्रि०।

शौद्धोदनि न० शुद्धोदनस्यापत्यम् इञ्। बौद्धमुनिभेदे अमरः

शौधिका स्त्री शोध. शोधनं मलरिक्तकाय हित ठञ्। रक्तकन्दी हेमच०।

शौनक पु० शुनकस्यापत्यम् अण् । मुनिभेदे "नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादय" इति भागवतम् १।१।

शौनिक पु० शूना प्राणिवधस्थानं प्रयोजनमस्य ठक् । १मांसविक्रेतरि (कसाइ) हेमच० । २मृगयायां शब्दमा० । ३मृगयाशीले च ।

शौभ न० शोभायै हितम् अण् । १व्योमगामिनि पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे २देवे पु० त्रिका० । ३गुवाके शब्दमा० ।

शौभाञ्जन पु० शोभाञ्जनएव स्वार्थे अण् । (सजना) वृक्षभेदे द्विरूपकोषः । [शब्दमा० ।

शौभिक न० शौभं व्योमपुरं शिल्पमस्य ठक् । इन्द्रजालिके

शौरि पु० शूरस्य यादवभेदस्य वसुदेवस्य सूर्य्यस्य वा अपत्यम् इञ् । १विष्णौ २शनैश्चरे च अमरः ।

शौर्य्य न० शूरस्य भावः ष्यञ् । १वीर्य्ये २शक्तौ ३आरभट्यां च मेदि० । [ठक् । शुल्कादानाधिकृत हेमच० ।

शौल्किक पु० शुल्के राजादिदेये करे तदादाने अधिकृतः

शौल्किकेय पु० शुल्किकः देशभेदः तत्र भवः ढक् । विषभेदे अमरः ।

शौल्विक पुंस्त्री० शुल्वं ताम्रं तन्मयपात्रादि पण्यमस्य ठक् । ताम्रकारे (कासारी) जातिभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

शौव न० शुनः सङ्घोऽण् श्वन्+अण् टिलोपः । शुनः सङ्घे अन्यत्र न टिलोपः शौवन इत्येव शुनः सम्बन्धिनि सिद्धान्तकौ० । [भाविदिनस्थायिनि पदार्थे ।

शौवस्तिक त्रि० श्वः परदिने भवः श्वस्+ठक्-तुट् च ।

शौवापद त्रि० श्वापदस्येदम् अण् । श्वापदसम्बन्धिनि

शौष्कल पु० शुष्कलं शुष्कमांसं पण्यमस्य अण् । १शुष्कमांसविक्रेतरि मेदि० । तद्भक्षणमस्य अण् । २शुष्कमांसभक्षके त्रि० अमरः । [तत् अश्चोतीत् ।

श्चुत क्षरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । श्चोतति इरित् अश्चुतत्

श्च्युत क्षरणे भ्वा० पर० सक० आसेचने सक० सेट् । श्च्योतति इरित् अश्च्युतत् अश्च्योतीत् ।

श्च्योत पु० श्च्युत-घञ् । समन्तात् सेचने आसारे अमरः ।

श्मन् न० शेते शी-मनिन् डिच्च । १पुंसि २शवे शाब्दिकाः० अव्ययोऽयम् "सर्वे नान्ताः अदन्ताः पुंस्त्वञ्च" ।

श्मशान न० श्मानः शवाः शेरतेऽत्र शी-आनच् डिच्च । "श्मन् शब्देन शव ओक्तः शानं शयनमुच्यते । निरुक्तिं श्मशानार्थं मुने ! महार्दवाविदः । महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते । शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशानन्त्वतोऽभवत्" महाभूतशयस्थाने महाश्मशाने १काशीक्षेत्रे २शवदाहस्थाने अमरः ।

श्मशानकाली स्त्री श्मशानस्था काली । कालिकाभेदे ।

श्मशानवासिन् पु० श्मशाने वसति वस-णिनि । १महादेवे २वटुकभैरवे च । श्मशानवासकर्त्तरि चण्डालादौ त्रि० ।

श्मश्रु न० श्म मुखम् श्रूयते आश्रीयतेऽनेन श्रु-डु । पुरुषमुखस्थे लोमपङ्क्तौ अमरः । "कथञ्चिच्छ्मश्रुधारयतामपत्रा भवति सन्तान" सु०त० ।

श्मश्रुमुखी स्त्री श्मश्रु मुखे यस्याः ङीप् । १पुरुषलक्षणयुक्तायां २पोटाख्यायां स्त्रियां जटा० ।

श्मश्रुल पु० श्मश्रु विद्यतेऽस्य लच् । श्मश्रुयुक्ते [पुरुषमात्रके ।

श्मश्रुवर्द्धक पु० श्मश्रु वर्द्धयति छिनत्ति वृध-ण्वुल् । नापिते

श्मील निमेषणे भ्वा० पर० अक० सेट् । श्मीलति अश्मीलीत् ।

श्यान त्रि० श्यै-क्त । सङ्कोचविशेषप्राप्ते घनीभूते "प्रथमाश्यानकर्दमान्" रघु० ।

श्याम पु० श्यै-मक् । १वृद्धदारकवृक्षे २प्रयागतीर्थस्थे वटे ३कोकिले ४मेघे ५कृष्णवर्णे ६हरिद्वर्णे च । ७तद्वति त्रि० मेदि० । ८धुस्तूरे ९पीलुवृक्षे १०श्यामाके राजनि० । ११मरिचे १२सिन्धुजलवणे च न० मेदि० । १३दमनकवृक्षे १४गन्धतृणे पु० विश्व० ।

ईदृक्षेऽपि कृष्णश्यामनीलादीनाममरादौ पर्य्यायता तत्र कृष्णवस्तूनि कतिचित् कविकल्पलतायां दर्शितानि यथा "कृष्णानि केशव० शौरिचौरं चन्द्राङ्कराहव० । विन्ध्याञ्जनाद्रिहस्त्याद्रिपवनभैरवराक्षसाः । शिवकण्ठघनद्वैपायनरामधनञ्जयाः । शनि० द्रुपदजा काली कलिकोकिलयमाऽसुराः । वेशकज्जलकस्तूरीराजपट्टविदुरलम् । विषकोषकुहूयमुनागुरुव्यापनकोनिशाः । सहोदकुमदांशोधिततुनाधूमकोकिलाः । गोकाकाललुब्धाश्च कण्ठः खञ्जनकेकिनोः । सवल नालतापिञ्छतिन्दीवरवृषय० । श्यावकुलाङ्गारी कटाक्षोऽक्षि० कनीनिका । नीली जम्बूफलं मुस्ता काचकाकोलः । भित्तय वा मध्याह्नारम्भकाल० इत्यादयः" ।

श्यामक न० श्याम+स्वार्थे कन् । १रोहिषतृणे राजनि० । २श्यामाके (शामा) धान्यभेदे पु० हेमच० ।

श्यामकण्ठ पु० श्यामः कण्ठोऽस्य । १मयूरे हेमच० । २शिवे ३नीलकण्ठविहगे च ।

श्यामकन्दा स्त्री श्यामः कन्दोऽस्याः । अतिविषायां राजनि० । [राजनि० ।

श्यामकाण्डा स्त्री श्यामं काण्डोऽस्याः । गण्डदूर्वायां

श्यामग्रन्थि स्त्री० श्यामा ग्रन्थिरस्याः । गण्डदूर्वायां राजनि० ।

श्यामपत्र पु० श्यामानि पत्राणि यस्य । तमालवृक्षे शब्दच० ।

श्यामल पु० श्यामवर्णं लाति ला–क । १पिप्पले २कृष्णवर्णयुते त्रि० मेदि० । ३अश्वगन्धायां ४कटभ्यां ५जम्ब्वां ६कस्तूर्याञ्च स्त्री० राजनि० । ७श्यामवर्णे पु० अमरः ।

श्यामलचूडा स्त्री० श्यामला चूडाऽस्याः । गुञ्जायां राजनि० ।

श्यामलता स्त्री० कर्म० । १स्वनामख्याते शारिवौषधौ शब्दर० । श्यामलस्य भाव तल् । २कृष्णवर्णे ३हरिद्वर्णे च

श्यामलिका स्त्री० श्यामलो वर्णोऽस्त्यस्याः ठन् । नील्यामोषधौ राजनि० ।

श्यामलेक्षु पु० कर्म० । (कालखा) इक्षुभेदे राजनि० ।

श्यामसुन्दर पु० श्यामोऽपि सुन्दरः । श्रीकृष्णे "श्याम सुन्दर ! ते दास्य" इति भागवते १०स्क० २२अ० । "ध्यायन्ति योगिनस्तस्य शुद्धं ज्योतिःस्वरूपकम् । हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् । वैष्णवास्तन्न मन्यन्ते तद्भक्ताः सूक्ष्मदर्शिनः । कुतो बभूव तज्ज्योतिस्तेजो तत्स्वामिनं विना । ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम्" ब्रह्मवै० गणपतिख० ४१ अ० ।

श्यामा स्त्री० श्यै मन् । १शारिवौषधौ २अप्रसूताङ्गनायां ३प्रियङ्गौ ४यमुनायां ५बाकुच्यां ६रात्रौ ७कृष्णत्रिवृति ८नील्यां मेदि० ९गुग्गुलौ १०सोमलतायां ११गुन्द्रायां १२कृष्णायाम् १३अम्बिकायां विश्व० । १४गुडूच्यां १५कस्तूर्यां १६वटपत्र्यां १७वन्दायां १८नीलपुनर्नवायां १९पिप्पल्यां २०हरिद्रायां २१नीलदूर्वायां २२तुलस्यां २३वृद्धदारके २४गवि २५छायायां २६कृष्णशारिकायां २७आश्रयायां २८पक्षिभेदे (श्यामा) राजनि० । "शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणे २९स्त्रीविशेषे च । ३०हिमालयसुतायां काल्यां च "ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी । पूर्वं व्रतोत्थया जन्मार्थं मेनका ययौ । समयश्चानुरूपेण मेनका जठरे स्थिता । सम्भूय च यदा सा च स्वच्छीरिव सागरात् । वसन्तसमये देवी नवम्यां मृगयागते । अर्द्धरात्रौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् । तन्तु दृष्ट्वा यथा जाता नीलोत्पलदलाकृतिम् । श्यामा सा मेनका देवी तद्रूपातिहर्षिता" कालिकापु० ४० अ० ।

श्यामाक पु० श्यामेव कायति कै–क । (श्यामा) धान्यभेदे "श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफपित्तहा" भावप्र० ।

श्यामाङ्ग पु० श्यामं हरिद्वर्णमङ्गमस्य । १बुधग्रहे त्रिका० । २कृष्णाङ्गे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "श्यामाङ्गीं विगताभरणाम्" तन्त्रम् ।

श्यामाम्ली स्त्री० कर्म० । नीलाम्लक्षुपे राजनि० ।

श्यामिका स्त्री० श्याम+वा० भावे ठन् । १श्यामत्वे २स्वर्णादिमालिन्ये च "हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा" रघु० ।

श्याल पु० श्यै–कालन् । पत्नीभ्रातरि अमरः । स्वार्थे ठक् । श्यालकोऽप्यत्र । [पत्नीभगिन्याम् शब्दच० ।

श्यालिका स्त्री० श्यै–कालन् सञ्ज्ञायां कन् । अत इत्वम् ।

श्याव पु० श्यै–वन् । १कृष्णपीतमिश्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः ।

श्यावदत् त्रि० श्यावो दन्तो यस्य दत्रादेशः । श्यामवर्णदन्तयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

श्यावदन्त पु० कर्म० । १स्वभावतः कृष्णवर्णयुक्ते दन्ते इवा० कप् । २तद्युक्ते त्रि० "सुरापः श्यावदन्तकः" विष्णुस्मृ० ।

श्येत पु० श्यै–इतन् । १शुक्लवर्णे २तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च । श्येनी । [क्वचित् स्त्रियां टाप् ।

श्येतकोलक पुंस्त्री० श्वेत कोल इव । (पुँटि) मत्स्यभेदे ।

श्येन पुंस्त्री० श्यै–इनन् । १पक्षिभेदे (बाज) अमरः । २पाण्डुरवर्णे च ३तद्वति त्रि० मेदि० ।
तत्खगस्य शुभाशुभसूचनं यथा "प्रदक्षिणोत्थस्य नरं व्रजन्तो यात्रासु वामेन गता प्रवेशे । श्येना प्रशस्ता प्रशस्तवदान्ते गता प्रदीप्ता विततस्वरश्च । श्येनौ त्वथा दक्षिणवामभागेषु भाग्यं क्षितमादधाति । तिष्ठन् पुरस्तान्मध्ये कराणि युद्धे जयं वसतिमुल्लसत्य" इति वसन्तराज । "श्येनेनाभिचरन् यजेत" श्रुतिविहिते २यागभेदे अभिचारयज्ञे इत्यग्रम् ।

श्येनघण्टा स्त्री० श्येनी घण्टेव । दन्तीवृक्षे राजनि० ।

श्यै गतौ भ्वा०आ०सक० अनिट् । श्यायते अश्यास्त ।

श्यैनम्पाता स्त्री० श्येनस्य पातो यत्र घञ् मुम् च । मृगयायाम् अमरः ।

श्यो(शो)नाक पु० श्यै–ओना(शो)क । (शोणा) वृक्षभेदे । "श्योनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः । ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः । कटुं तस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहम् । हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् । गुल्मार्शःकृमिहृन्मोघं गुरुवातप्रकोपनम्" भावप्र० ।

श्रक्क गतौ भ्वा०आ०सक० सेट् इदित् । श्रङ्कते अश्रङ्किष्ट ।

श्रग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । श्रङ्गति अश्रङ्गीत् ।
श्रण दाने भ्वा० पर० सक० सेट् । श्रणति अश्राणीत् अश्रणीत्
मित् घटादि० श्रणयति ।
श्रण दाने चु० उभ० सक० सेट् । श्राणयति ते अशिश्रणत् त ।
श्रत् अव्य० श्रो-डति । श्रद्धायाम् । [अशिश्रथत् त ।
श्रथ यत्ने चुरा० प्रतिहर्षे सक० चु० उभ० सेट् । श्राथयति ते
श्रथ दौर्बल्ये अ० चु० उ० अक० सेट् । श्रथयति ते अशश्रथत् त ।
श्रथ बधे भ्वा० पर० सक० सेट् । श्रथति अश्रथीत् अश्राथीत् ।
श्रथ बन्ध मोक्षे बधे च वा चु० उ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
श्राथयति ते श्रथति अशिश्रथत् त अश्रथीत् अश्राथीत् ।
श्रथ शैथिल्ये अक० तत्करणे सक० भ्वा० आ० सेट् इदित् ।
श्रन्थते अश्रन्थिष्ट ।
श्रथन न० श्रथ-ल्युट् । १बधे २यत्ने ३प्रतिहर्षे च ।
श्रद्धा स्त्री श्रत्-धा-अङ् । १आदरे २शुद्धौ मेदि० । ३गुरु-
वेदान्तशास्त्रादिषु विश्वासे वेदान्तसा० ४स्पृहायां ५चित्त-
प्रसादे "प्रत्यया धर्मकार्येषु या श्रद्धेत्यभिधीयते" इति
चाणक्यः । धर्मकार्येषु ह्रदयरुचौ च अमर । "प्रत्ययो
धर्मकार्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य
धर्मकृत्ये प्रयोजनम्" इति स्मृति । सा त्रिविधा यथाह
गीतायाम् १७अ० । "त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा
स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां
शृणु । सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।। श्रद्धा-
मयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सा-
त्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणां-
श्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" । "श्रद्धापूर्वा इमे धर्मा
श्रद्धा मध्यान्तसंस्थिता । श्रद्धा नित्या प्रतिष्ठाश्च धर्मा
श्रद्धैव कीर्त्तिताः । तुमिनामदरेषा सूक्ष्माः प्रधान
एव ईश्वरः । श्रद्धामात्रेण गृह्णन्ते न कोपेन न चान्यथा ।
भावग्रन्थैर्न बहुभिः कोशैर्लर्थसञ्चयैः । धर्म्मं प्राप्ते
चाते सन्त्य श्रद्धाहीने हरे च । श्रद्धा च पर
सूक्ष्म श्रद्धा चाप हुत तपः । श्रद्धा स्वर्ग च मोक्ष
श्रद्धा सर्वमिदं जगत् । सर्वस्य जीवितं वापि दद्या-
दश्रद्धया यदि । नाप्नुयात्तत्फलं किञ्चित् श्रद्धादान
तता भवेत् । एवं श्रद्धान्वय . धर्म सर्वधर्मः प्रकी-
र्त्तिता । वेदम् श्रद्धया श्रद्धो भवेत् पूजयेत् श्रद्धा-
र्थिन । देवल० 'सर्वोपायैरपि यस्मै श्रद्धया प्रति-
पादनम् । दातव्यमर्थिविदे श्रद्धासमन्वितं स्मृतम् ।
श्रद्धा सात्त्विकी । एवैतत्सम्बुद्धा यथा "ददाति
श्रद्धया च यदा श्रद्धेति कीर्त्तिता" । अतएव भग-
वद्गीतायां "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ । न च तत्प्रेत्य नेह च" । हरिवं०
"अश्रालिय याञ्चमानमप्रत स्वर्ग्यं दत्तमश्नाति
सुतम । अश्रद्धया दत्तमसहत ह्यावमोगा यहत तथ
दैत्यपुङ्गव ।" सु०त०। यात्रवल्क्य 'श्रद्धाविधिसमायुक्तं
कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय
कल्पते" या तयासुखञ्च "विधिहीन भवदुष्ट कृत-
मश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः"
श्रद्धालु स्त्री श्रद्धा+आलुच् । १स्पृहावत्यां स्त्रियां २श्रद्धायुक्ते
त्रि० ।
श्रन्थ ग्रन्थने बधे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
श्रन्थयति ते श्रन्थति अशश्रन्थत् त अश्रन्थीत् । [श्रोर्
श्रन्थ मोचने प्रतिहर्षे च क्र्या० प० सक० सेट् । श्रथ्नाति अश्र-
श्रन्थ पु० श्रन्थ-भावे घञ् । १ग्रथने कर्त्तरि अच् । सर्वधो-
चनकर्त्तरि २विष्णौ त्रिका० ।
श्रन्थन न० श्रन्थ-ल्युट् । ग्रन्थने ।
श्रपित त्रि०पु० श्रा-णि-पुक्-क्त स्नपय । इतादिनिषि
पक्के भाष दौ नटा० ।
श्रम तपसि, खेदे खे० च अक० भ्वा० शमादि० पर०सेट्
उदित् क्त्वा वेट् । श्राम्यति इरित् अश्रमत् अश्रमीत् ।
श्रान्त्वा श्रमित्वा श्रान्त । [खाध्याने च हेमच० ।
श्रम पु० श्रम-घञ् न वृद्धिः । १तपसि २खेदे ३व्यायामे ४अ-
श्रमण पु० श्रम-युच् । १यतिभेदे २भिक्षाजीविनि त्रि० ।
३नटामांस्यां ४मुण्डीर्या ५नारीभेदे ६धृतवर्णायां
स्त्रियां च स्त्री मे० ।
श्रमिन् त्रि० श्रम-इनि । श्रमशीले । [इन्द्रे ।
श्रम्भ प्रमादे भ्वा० आ० अक० सेट् । श्रम्भते अश्रम्भिष्ट । अस्रुभ
श्रय पु० श्रि-अच् । आश्रये । ल्युट् । तत्रैव न० अमरः ।
श्रव पु० श्रोत्रपुरेन शु-अप् । १कर्णे २ख्यातौ च भरतः ।
श्रवण न० श्रूयतेऽनेन श्रु-करणे ल्युट् । १कर्णे शब्दपाद-
ग्रहणे अमर । भावे ल्युट् । २श्रुतौ च वेदान्तादि
श्रवणे इत्यमरे ३गुरु० गोना० ज्योतिषादि "श्रवा-
दानि इत्यस्ये ..." ज्योतिः । ४पत्रसंख्याभेदे
कीर्तनम् ।
श्रवणद्वादशी स्त्री श्रवणेन युक्ता द्वादशी शाक० । "शादि
मासि ... द्वादशी पावना मता" इत्युक्तायां भाद्र
शुक्ल द्वादश्याम् । मत्स्य० ८७अ० ।

श्रवणशीर्षिका स्त्री श्रवणमिव शीर्षमस्याः कप् अत इ-त्वम् । श्रावणीवृक्षे राजनि० । [श्रमि । २कीर्त्तौ ।

श्रवस् न० श्रू यतेऽनेन श्रु—करणे असि । १कर्णे अमर० । कर्माण

श्रवाय्य पु० श्रु-वाय्य । यज्ञियपशौ सि०कौ० । , शब्दकल्प-द्रु मे श्रवाय इति पाठ कल्पन प्रामादिकमेव ।

श्रविष्ठा स्त्री श्रूयते श्रु—अप् श्रवः प्रसिद्धिरस्त्यस्या मतुप् ङीप् अतिशयेन श्रववती इष्ठन् मतुपो लुक् । १धनिष्ठा-नक्षत्रे अमर० २श्रवणनक्षत्रे च ।

श्रविष्ठाज पु० श्रविष्ठाया श्रवणनक्षत्रे जायते जन—ड । बुधग्रहे त्रिका० । मनद्दैवतशब्दे ४६३१पृ० दृश्यम् ।

श्रा *विक्लृतौ* अदा०पर० *अनिट् । श्राति अश्रासीत् ।*

श्रा पाके अदा०पर०सक० अनिट् घटा० । श्राति अश्रासीत् श्रपयति । [२यवाग्वां स्त्री अमर ।

श्राण त्रि० श्रा—क्त । १घृतादिभिर्दृ पक्वे मासादौ जटा० ।

श्राद्ध न० श्रद्धा-हेतुत्वेनास्त्यस्य अण् । "श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते"इत्युक्ते पित्रादिभ्यः श्रद्धया देये १द्रव्ये । श्रस्त्यर्थे अण् । २श्रद्धायुक्ते त्रि० । श्राद्धलक्षणं तत्प्रयोजनञ्च मयाश्राद्धादिपद्धतौ हेमाद्रि श्राद्धकल्पानुसारेणाथाभि प्रदर्शितं यथा "सम्बोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य हविस्त्यागः ... श्राद्धम्""अथैतस्मात् श्राद्धशब्दः कर्म प्रोवाचेति" श्राद्धविवेकधृतायस्तम्बवच नेन श्राद्धशब्दस्य कर्मसामान्यवचनतावगमात् "संस्कृतं व्यञ्जनाद्यं च पयोदधिघृतान्वितम् । श्रद्धया दीयते यस्मात् तन श्राद्धं निगद्यते" इति श्राद्धतत्त्वधृतपुलस्त्य-वचनेन श्रद्धाहेतुकदानस्यकर्मविशेषस्य श्राद्धपदार्थताव-गमाच्च । श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्मेत्यर्थ इति श्राद्धविवेक । तथा च कर्माणि यागादाविन्द्रादी नामिव पित्रादेर्दैवतात्व तदुद्देशेन मन्त्रद्वारा द्रव्यत्या गात् । तथा च यागादौ मन्त्राहूता इन्द्रादय यज्ञि भागेन तत्तत्स्थले आविर्भूता यजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनेन तृप्यन्तो यजमानाभीष्टफलं यथा साधयन्ति तथा श्राद्धेऽपि मन्त्राहूताः पित्रादय समागता पुत्रादित्यक्तद्रव्यभोगेन तृप्यन्तो विशिष्टफलप्रदा इत्येव कल्पनीयम् । किन्तु पर्व हि कोऽपि ... कर्मण्येव प्रवर्त्तत नापरो । तत्र यज्ञादौ यथा देवानां फलदातृत्वमेव श्राद्धदेवाना पित्रा-दीनां फलदातृत्वे अवश्यमेव श्राद्ध सफलत्व भवत्येव नोपपद्यते । तथा हि इन्द्रादयो हि देवादेवता

विशिष्टस्थानक्रियायज्ञिमन्तो मन्त्रमात्राहूताः यज्ञि विशे-षेण यज्ञदेशे आविर्भवितुं शक्नुवन्ति आविर्भूय च यजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनमात्रेण तृप्यन्तो विशिष्टफलदानाय स-मर्थाः । नैव पित्रादयो भवितुमर्हन्ति । ते हि स्वस्व-कर्मानुसारेण नानायोनिगततया अतिविप्रकृष्टदेशस्थिताः विशिष्टशास्त्ररहिताश्च कथं मन्त्रमात्राहूताः श्राद्धदेशे आगच्छेयुः । आगता वा कुतो न दृश्येयु देवाना-मिव तेषामतीन्द्रियत्वाभावात् दर्शनमात्रेण तृप्तेरभा-वाच्च । भोजनेनैव तेषा तृप्तिसम्भवाच्च भोजनमन्तरेण कथ तृप्येयुः । अतृप्ताश्च कुतो वा फलं दद्यु । यज्ञा-दिगता वा कुतो विशिष्टफलप्रदा स्यु । अपरञ्च इष्ट ... चाक्षादरचेतनतया नेतृपुरुषाभावेनान्यत्र गमना-सम्भव । श्राद्धदत्तद्रव्यस्य यथापूर्वमवस्थानाच्च भाक्तृ-देशगमनमित्यनुमीयते । एवमिह दत्तेनान्नेनान्यत्र स्थि-तानां भोगस्तु नैव सम्भवी । पात्रीयब्राह्मणेन श्राद्धा-न्नस्य भोजनाच्च पित्रादितृप्तिसम्भव भावतृप्तौ सामा-नाधिकरण्यनियमात् । किञ्च इत्थानिगतानामस्मतास्मदा मानुषयोग्येनान्नेन कथ तृप्ति कथं वा पश्वयोनिगताना तृणाद्याहारयोग्याना तेन तृप्ति । तेषां पञ्चादिभावमापे-दुषां फलदातृत्वासम्भवस्तु विशिष्टशक्तेरभावात् सर्वानु-भवसिद्धः । एतेन "यथा गोषु प्रनष्टो वै वत्सो विन्दति मातरम् । एवं श्राद्धेऽस्मदुद्दिष्टं मन्त्र प्रापयते पितॄन् । नामगोत्रे पितॄयान्तु प्रापक हव्यकव्ययोः । नाममन्त्रे-श्चायोद्दिष्टो भवान्तरगतानपि । प्राणिन प्रीणयत्येते तदाहारत्वमागता । देवो यदि पिता जातः शुभ-कर्मानुसारत । श्राद्धान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति । दैत्यत्वे भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृण भवेत् । श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति । पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे च तथामिषम् । दनुजत्वे तथा मांस प्रेतत्वे रुधिरोदकम् । मानुषत्वेऽन्नपानादि नानाभोगरस तथेति च" हेमाद्रिश्राद्धकल्पादिधृतमार्कण्डेयवचनैरिह इत्याद्यारेव मन्त्रयन्त्रा विशिष्टदत्तनयन पितृप्रा-प्तयोनियोग्यास्ततादिरूपेण परिणामश्च कल्प्यते इ-त्यपि न विचारचारु अचेतनानामपि मन्त्राणां चेतन-धर्मकल्पनापि तदैव यौक्तिकी स्यात् यदि दत्ताधारे-रिह यथापूर्वमवस्थितिर्न स्यात् स्याच्च पूर्वदृष्टाभ्यथा-भाव । तथा च पदमादित्वमानां सुवर्णमादयस्तापा रूपे दर्शविषमाप्नताद्याधिककल्पना । किञ्च पात्र-

स्थूलेन भोगादिना विनष्टस्य वस्तुनः कथं स्थानान्तर गमनं कथं वा तत्तत्कारताद्रूपेण परिणामः पार्थिव भवेत् स्थानान्तरगमनादृष्टपक्षो न विनष्टस्य त्वा दृश कथं प्रत्याभिज्ञापत्तिर्भवेत् इत्यत । उच्यते । श्रा द्धप्रदानसम्प्रदानं कथं वा इवं श्राद्धकर्मैव एव स्वजन्य पुण्यद्वारा शिवफलजनकता तत्र च कालान्तरभावितत् तत्फलदानाय तत्कर्मसाक्षिणः परमेश्वरस्यैव तत्साध- नत्वम् । अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधन मीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्" इति भक्तानां तत्तद्दैवतादनस्य स्वकर्तृकत्व मगवतोक्तम् । "युक्तश्चैतत् श्रुतिस्मृत्योरीश्वरानुग्राह्यरूप तया तत्तदर्थानुष्ठानेन तदाराधनापेक्षया ईश्वरस्य स मानताद्रूपा ऋषिप्रतिपन्नाभीष्टलाभः । तथैवान्यत्र गीता याम् 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु । यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तम 'भ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इति । स्वकर्मणा स्वस्ववर्णाश्रमार्थविहितकर्मानुष्ठानेन, तम परमेश्वरम् अभ्यर्च्य सदाज्ञाप्रतिपालनेन तस्यान्य तदनुध्यानेन च तत्कृपया सिद्धिं तत्तदभीष्टलाभं लभत इति तदर्थः । अस्मिन् पक्षे च पित्रादीनां श्राद्धास्वादार्थं न स्थानान्तरगमनकल्पना । अथ वा देवतादिशब्दस्य यथा न केवलं देहमात्रं, न वा जीवमात्रमर्थः किन्तु तत्तद्दे हाभिमानी जीव एवार्थः । तथा पित्रादिशब्दस्य तत्त देहाभिमानी केवलं जीवोऽपि नार्थः किन्तु वसु रुद्रादित्याद्यधिष्ठितात्मकजीव एवार्थः "वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः । प्रपितामहास्तथादित्या श्रुतिरेषा सनातनी । एतानुद्दिश्य यत् कर्म क्रियते सा सुधीरह । तृप्यन्ति देवतास्तेन न मता पितरः स्मृताः" । इति श्राद्धकल्पधृतदेवलवचनं [पित्रा]दयस्तत्र पारिभा षिकाः । ते न स्मृता न पितरः न देवल पितृपदाभिधेया किन्तु तदधिष्ठितवस्वादय एव पितृशब्दा भिधेया एव इत्यर्थः । अतएव श्राद्धकाले पित्रा दीनां तत्तद्रूपेण ध्येयताऽप्येवमेवोपप द्यते । एवञ्च वस्वादिदेवतानामिन्द्रादिवत् विशिष्टशक्ति मत्त्वसम्पन्नतया मन्त्रमालावाहन यागादाविन्द्रादेरागम-

नवदागमनादि यजमानद्रव्यत्यागमात्रेण तृप्तिः, "न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" इति छान्दो- ग्यश्रुतेः । अतएव भगवद्गीतायाम् "सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्य ध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् । देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवा- प्स्यथ" अत्र यज्ञेन तृप्ता देवा यजमान- फलदातृत्वं प्रजाः प्रति प्रजापतिवचनत्वेनोक्तम् । अनेन यज्ञेन देवान् भावयत तर्पयत ते च यज्ञत- र्पिता देवा युष्मान् भावयन्तु तर्पयन्त्वित्यर्थः । यज्ञपदञ्च कर्ममात्रोपलक्षणम् । एवञ्च यथा काचित् गर्भिणी सुहृदा दत्तं दोहदं भुञ्जाना स्वयं तृप्यति स्वा- श्रय गर्भञ्च तर्पयन्ती दोहददातारमप्युपकरोति तथा वस्वादयोऽपि श्राद्धीयद्रव्यास्वादतृप्ताः स्वाधिष्ठितपित्रा- दीन् पुरुषान् तर्पयन्तः श्राद्धकर्तृनप्यभीष्टदातारो भवन्ति । न तु स्वर्गनरकस्थितत्वेन मन्त्रमात्रादिना नानायनकथ- मत्रापि स्वस्वकर्मानुसारेण पश्वादिभावापन्नपित्रादीनां तदुपभोगयोग्याहारादितत्प्रदानेन तेषां तृप्तिः सम्भवती- त्येतत्परस्य श्राद्धप्रशंसापरतया कल्पने न वैयर्थ्यम् । यत्र च काम्यादिविवरणेन पित्रादीनां सुतृप्तत्वं तत्र वस्वा- दीनामस्यैव तृप्तत्वं विवक्ष्य विशेषणस्यापत्तेः विशेष्ये ष्वेव विशिष्टकारित्वात् कुण्डलादिविशिष्टस्य नरस्य कुण्ड- लापगमेऽपि मनुष्यत्वकारकस्य व्याहतिवत् । तथा च त एव तृप्ता विशिष्टफलदा इति सिद्धं श्राद्धस्यार्थवत्त्वम् । श्राद्धभेदाश्च विश्वामित्राद्युक्ताः मा०वि० दीपिका यथा 'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् । पार्वणञ्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम् । कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् । यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम्' । एतद्भविष्यपुराणे विवृ- तम् । यथा अहन्यहनि यत् श्राद्धं तन्नित्यमभिधी- यते । वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु । एकोद्दिष्टन्तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयु- ग्मानाशयेद्द्विजान् । कामाय तु हितं काम्यमभिप्रे- तार्थसिद्धये । पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥ वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते । सर्वं प्रदक्षिणवत् कार्य्यं पूर्वाह्णे तूपवीतिना । गन्धोदकतिलै- र्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं

उपविष्टनम्। नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि। अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्व्वणमुदाहृतम्। क्रियते पर्व्वणि यत्तत् पार्व्वणमिति च स्थितिः। गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते। बहूनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पितृतृप्तये। क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम्। शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं वैनतेय! मनीषिभिः। निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च। देवानुद्दिश्य यत् श्राद्धं तद्दैविकमिहोच्यते। हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः। गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं कुर्य्यात्तु सर्पिषा। यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः। शरीरोपचये श्राद्धमथोदचय एव च। पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचारिकमुच्यते"।

एवं "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं तथैव च। पार्व्वणञ्चेति मनुना श्राद्धं पञ्चविधं स्मृतम्"। कूर्म्मपुराणे "अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः। एकोद्दिष्टञ्च विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धञ्च पार्व्वणम्। एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्त्तितम्"। खगपतौ द्वादशविधत्वेऽपि पञ्चविधविधानोपाधिभेदात् पञ्चविधत्वं गोष्ठीश्राद्धादीनां पार्व्वणकाम्यवृद्धिश्राद्धैरपृथग्विधानात् एतेष्वन्तर्भाव इत्यभिप्रायः। सपिण्डीकरणस्याप्यंशतः पार्व्वणविधानादंशतएकोद्दिष्टविधेरुभयात्मकत्वात् न पृथक्त्वं। नित्यपार्व्वणात् काम्यस्य देवताभेदात् पृथग्विधानम्। वस्तुतः प्रपञ्चार्थमेव द्वादशविधत्वम्। युगाद्यादिश्राद्धानामपि सत्त्वात्। यत्तु मत्स्यपुराणे "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्राद्धमुच्यते"। इति तत्र नित्यपदमुक्तार्थमेव नैमित्तिकपदमागन्तुकनिमित्तोत्पन्नत्वेन पार्व्वणैकोद्दिष्टयोः परिग्रहार्थम्। काम्यपदं दृष्टफलत्वेन तिथिश्राद्धादीनामभ्युदयस्य च सङ्ग्रहार्थमित्यविरोधः। विष्णुना तु नित्यकाम्यरूपतया द्वैविध्यं दर्शितं तत्र नित्यपदमावश्यकतया पार्व्वणैकोद्दिष्टयोरपि परिग्रहार्थम्। काम्यपदमनावश्यकार्थं सर्व्वमिदमुपाधिभेदादविरुद्धम्"।

श्राद्धे विहिता देशाः श्रा॰ वि॰ दर्शिता यथा तत्र विष्णुः "पुष्करेष्वक्षय्यं श्राद्धं जप्यहोमतपांसि च"। "पुष्करे स्नातमात्रस्तु सर्व्वपापेभ्यः पूतो भवति" इत्यभिधाय "एवमन्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सर्व्वासु प्रभवेषु पुलिनेषु निकुञ्जेषु प्रस्रवणेषु उपवनेषु गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु मनोज्ञेषु च" इत्याह च। 'प्रभवोऽत्र नदीमात्र-पतिदेशः सरिद्वरासु सर्व्वास्वेव येन तस्याः प्रभवेष्वित्यभिधानात्। पुलिनं नदीतोयोत्थितप्रदेशः। निकुञ्जो लतादिवेष्टितप्रदेशः। प्रस्रवणं निर्झरः। उपवनं गृहवाटिका मनोज्ञं रमणीयम्। देवलः "श्राद्धस्य पूजिता देशा गया गङ्गा सरस्वती। कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्कराणि च। नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च। विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः"। विविक्तं विजनम्। बृहस्पतिः "काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकापातभीरवः। गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति। करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च। पालयिष्यति वार्द्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम्। गयायां धर्म्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा। गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयम्। धर्म्मारण्यं धर्म्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च। दृष्ट्वैतानि पितृंश्चार्च्य वंशान् विंशतिमुद्धरेत्"। गयापदपाठाय गयास्थानविशेषोऽभ्यासोऽधिकफलार्थं। इह श्राद्धदेशत्वेन कथिता नानादेशीयतीर्थविशेषाश्चाद्यविशेषात्तत्तद्देशनिवासिभ्योऽवगन्तव्याः। अत्र पुष्करेष्वक्षय्यं श्राद्धमित्यादिविष्ण्वादिवाक्यैः सामान्यतस्तीर्थप्राप्तिनिमित्तश्राद्धस्यादिश्राद्धे च प्राप्ते पुष्करादिदेशात्मगुणफलश्राद्धविधिः "गोदोहनेनापः प्रणयेत् पशुकामस्ये"तिवत् न तु विशिष्टश्राद्धान्तरविधानं विधिगौरवापत्तेः अगत्या तु "सोमेन यजेतेत्यादौ" तथा। तथा मनुः "शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत्। दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्। अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि। विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा"। अशुच्यनविविक्तमदक्षिणाप्रवणं यत्नतः शुचित्वादिना सम्पादयेत्। विविक्तं विजनं चोक्षेषु मनोज्ञेषु विविक्तेषु वनादिषु। यमः "दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम्। शुचिदेशं परीक्ष्यादौ गोमयेनोपलेपयेत्। अगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च। विविक्तेषु च तुष्यन्ति देवेषु पितरः सदा। पारक्ये भूमिभागे तु पितॄणां निर्व्वपेत्तु यः। तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म्म विहन्यते। तस्मात् श्राद्धानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च। नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ तु प्रयत्नतः। उपह्वरनितम्बेषु तथा पर्व्वतसानुषु। गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च"। स्निग्धं स्तिमितं विविक्तेषु देशेषु स्वभावतो वनादिषु। उपह्वरमत्र पर्व्वतान्तिकम्"।

श्राद्धानर्हदेशास्तत्रोक्ता यथा विष्णुः "न म्लेच्छविषये

श्राद्धं कुर्वीत यत्नेन सदा । यावंशत्वं स्वस्वामिं यस्मिन् देशे न विद्यते । न तत्र श्राद्धमानीयादायीर्ष्यं मत परम्" । वायुपुराणे 'त्रिशङ्कुं वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् । उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात् । देशस्त्रैशङ्कवो नाम श्राद्धकर्मणि गर्हितः । कारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च । प्रनष्टाश्रमधर्माश्च देशावर्ज्याः प्रयत्नतः' । कारस्कारादेशविशेषाः । कीकटा मगधाः । सिन्धुर्नदीविशेषः । ब्रह्मपुराणे "परकीयप्रदेशे यस्तु स्वान् पितॄन् तर्पयेत्सुतः । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् । प्रथमायन्ततस्तेभ्यो दद्यान्मूल्यं च शोधितम्' । अत्र इति भूभागमात्रोपलक्षणं 'पाराक्ये भूमिभागे च" इति यमवचनात् स्वभूम्यभावे क्व श्राद्धमित्याह स्वभागमिति श्राद्धीयद्रव्यस्येति स्वभूतद्भूमिस्वामिपितृभ्य उद्धृत्य देयं जीवतो स्वामिनः मूल्यं वा देयम् । यम "अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः" । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि तेष्विति । परिग्रहो दानविक्रयणादियथेष्टविनियोगक्षमत्वम् । तथा "दत्तं तु मयुत खिस पक्षीगोनिष्गाल्वकम् । देशत्व नष्टशल्यं वनवत् श्राद्धकर्मणि" । कल्प धूमितुल खिस पहुजलमयानहगस्वत ष्ठष्ट भगस्वम् अनिष्टगन्धं प्रतिकूलमरण्यम्" ।

श्राद्धदेव पु० श्राद्धार्हयज्ञानां पितॄणां देव याक० । १यमे अमर । २वैवस्वतमनौ हरिवं० १५ अ० ।

श्राद्धदेवता स्त्री श्राद्धे देवता उद्देश्या । "पितरः श्राद्धदेवता" इति स्मृत्युक्तेषु पितृषु ।

श्राद्धशाक न० श्राद्धीय शाकम् । कालशाके भावप्र० ।

श्राद्धिक त्रि० श्राद्धे देय, श्राद्ध तद्द्रव्यं भक्ष्यत्वेनास्त्यस्य वा ठन् । १श्राद्धान्ने भक्ष्ये २श्राद्धदेयद्रव्यभोक्तरि च ।

श्राद्धिन् त्रि० श्राद्ध तद्द्रव्यं भक्ष्यत्वेनास्त्यस्य इनि । श्राद्धदेयान्नभोक्तरि सि०कौ० । [हेमच० । भाव क्त । ४श्रमे न०

श्रान्त त्रि० श्रम क्त । १श्रमयुक्ते २शान्ते ३जितेन्द्रिये च

श्रान्तिसंवाह न० श्रान्तस्य श्रमस्य संवाह दूरीकरणम् । पादसंवाहनादिना श्रमनिवारणे । [मत् त ।

श्राम मन्त्रणे अद०चु० उभ०सक० सेट् । श्रामयति ते अशश्रा-

श्राम पु० श्रम-घञ् । १काले २मण्डपे ३मासे च मेदि० ।

श्रावक पु०त्रि० श्रु ण्वुल् । १श्रवणकर्त्तरि २शाक्यसान शिष्ये सुगतभेदे ३काके पु स्त्री० त्रिका० ।

श्रावण पु० श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रावणी साऽस्मिन् मासे अण् । वैशाखादिषु पञ्चमे श्रावणीयुक्ते चान्द्रे १मासे २तथाभूते पक्षे श्रवणनक्षत्रेण पर्यन्तकाल उदयास्त४व्यग्वात् बार्हस्पत्ये ३वर्षभेदे च । गुरुवर्षशब्दे २६१८ पृ० दृश्यम् अपचारात् कर्कटस्थरविके सौर ४मासे ५पाषण्डे च मेदि० । श्रवणेन कर्णेन निर्वृत्त अण् । ६कर्णसाध्ये प्रत्यक्षभेदे श्रवणनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । ७चान्द्रश्रावणमासीयपौर्णमास्यां स्त्री । सा च (मुण्डि) ८वृक्षभेदे राजनि० । ९दग्धाक्षीलक्षणे मेदि० टाप् । १०तपस्वतकाह्वये भावप्र० ङीप् । "मुण्डी तिक्ता कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः । मेध्या गण्डापचीकृच्छ्रकृमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् । श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत् । महामुण्डी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः" भावप्र० ।

श्रावणिक पु० श्रावणी श्रवणनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमाऽस्त्यस्मिन् मासे ठन् । १चान्द्रश्रावणमासे अमर । २तथाभूते पक्षे

श्रावस्ती स्त्री श्रु-भिक्षुप्रत्यो० ङीप् । धर्मपत्तनाख्ये नगरीभेदे त्रिका० ।

श्रि सेवने भ्वा० उभ० सक० सेट् । श्रयति ते अशिश्रियत् त ।

श्रित त्रि० श्रि-क्त । १सेवित २आश्रित च ।

श्रिष दाहे भ्वा०पर०सक० सेट क्त्वा वेट् । श्रेषति अश्रेषीत् ।

श्री पाके क्र्या०उ०सक०सेट् । श्रीणाति ते अश्रायीत् अश्रायष्ट

श्री स्त्री श्रि-क्विप् नि० । १लक्ष्म्याम् २लवङ्गे अमर० । ३शोभायां ४वाण्यां ५वेशरचनायां ६सरलद्रवे ७धर्मार्थकामेषु ८सम्पत्तौ ९प्रकारे १०उपकरणे ११बुद्धौ १२विभूतौ मेदि० । १३अधिकारे १४प्रभायां १५कीर्त्तौ धरणि । १६वृद्धौ १७सिद्धौ शब्दर० १८कमले १९बिल्वे २०वृद्धिनामौषधौ राजनि० "देव गुरु गुरुस्थान क्षेत्र जपाधिदेवताम् । सिद्ध सिद्धाधिकाराश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्" इत्युक्ते देवादीनां २१नामोच्चारणायोपाधिभेदे च "सिद्धाधिकारान् खगगामित्यादिना सिद्धोऽधिकारी येषां नराणां तान् सिद्धाधिकारान् । तेन जीवता श्रीशब्दादित्वं न मृतानामिति" समाचार० रघु० । २१रागभेदे पु० । श्रीरागश्च चन्द्रपुरुषाकार० हेमन्ते शिशिरे गेय । तस्य पञ्च रागिण्य मालश्री मारवी धनाश्री वसन्तरागिणी आशावरी सङ्गीतदा० ।

अन्ये श्रीशब्दन्यासवाक्यभेदाः पत्रमध्ये ४२२०पृ० दृश्याः

श्रीकण्ठ पु० श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । १शिवे अमर । सर्वत्र श्वेतस्य

कण्ठे, तथात्वर्थविषयक्षिकर्षे शोभाधिक्यात्तथात्वम् । २हस्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमस्थे कुरुजाङ्गलाख्ये देशे च हेमच०

श्रीकण्ठपदलाञ्छन पु० भवभूतौ शब्दमाला ।

श्रीकन्द स्त्री श्रीः शोभा तया युक्तः कन्दोऽस्याः । वन्ध्याकर्कव्यां राजनि० ।

श्रीकर न०श्रियं शोभां करोति कृ-अच् । १रक्तोत्पले त्रिका० २विष्णौ पु० ३दायनिबन्धभेदकारके पण्डितभेदे च पु० ४शोभाकारके त्रि० । [शब्दच० ।

श्रीकरण न०श्रीयुक्तं क्रियतेऽनेन कि-करणे ल्युट् । लेखन्यां

श्रीकान्त पु० ६त० । विष्णौ शब्दच० श्रीनाथश्रीपत्यादयोऽप्यत्र । श्रीपतिस्तु भूमिपाले च मेदि० ।

श्रीकारिन् पु०श्रियं करोति कृ-णिनि । कुङ्गाले महाजवे १मृगभेदे राजनि० । २शोभाकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

श्रीखण्ड न०श्रियः शोभायाः खण्ड इव यत्र । चन्दने त्रिका०

श्रीगर्भ पु० श्रीर्गर्भेऽस्य । १विष्णौ त्रिका० २खड्गे च "श्रीगर्भो विजयश्चैव" इति खड्गनामाष्टकम् ।

श्रीग्रह पु० श्रियः गृह इव यत्र । पक्षिणां पानीयशालायां हारा० । [जटा० ।

श्रीघन पु०श्रिया बुद्ध्या घनः । १बुद्धभेदे अमरः । २दध्नि न०

श्रीचक्र न० श्रिया चक्रं यन्त्रभेद० । "बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्म मन्वस्रनागदलसङ्गतषोडशारम् । वृत्तत्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः" इति तन्त्रोक्ते त्रिपुरसुन्दरीपूजाङ्गे यन्त्रभेदे । [धम ।

श्रीज पु० श्रियो जायते जन-ड । कामदेवे श्रीनन्दनादयोऽप्यत्र

श्रीताल पु० श्रीयुक्तस्तालः शाक० । तालवृक्षतुल्ये वृक्षभेदे राजनि० । [दातरि त्रि० ।

श्रीद पु० श्रियं धनं ददाति दा-क । १कुबेरे अमरः २धन-

श्रीधर पु० श्रियं धरति धृ-अच् । १विष्णौ "चतुर्भुजं हि- चक्रञ्च वनमालाविभूषितम् । श्रीधर देव ! विज्ञेयम्" इत्युक्ते २शालग्राममूर्त्तिभेदे न० ।

श्रीनिकेतन पु० श्रियं निकेतयति नितरां वासयति नि+कित-णिच्-ल्यु । १विष्णौ शब्दच० ६त० । २श्रीवक्षो निवासे न० । [त्रि० ६त० । ३श्रिय आलये च ।

श्रीनिवास पु० निवसत्यस्मिन् नि+वस-घञ् ६त० । १विष्णौ

श्रीपञ्चमी स्त्री श्रियः पूजाङ्गं पञ्चमी शाक० । माघशुक्लपञ्चम्याम् । माघोदकृत्ये "चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी च सता सोम ग्यमसय कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि प्रियम्" । [illegible] गोंडाकारः । अत्र श्रीपञ्च-

म्यामारभ्य प्रतिमासं षड्ब्दमष्टाय श्रीपञ्चमीव्रतं स्त्रियः कुर्वन्ति तत्प्रमाणं संवत्सरकौमुदीघृतमन्त्रधु० । [हारा० ।

श्रीपथ पु० श्रीयुक्तः पन्थाः अच् समा० शाक० । राजपथे

श्रीपर्ण न० श्रीर्लक्ष्मीः पर्णे दलेऽस्य । १पद्मे श्रीयुक्तं पर्णमस्य । २अग्निमन्थवृक्षे पु० मेदि० ।

श्रीपर्णिका स्त्री श्रीयुक्तं पर्णमस्याः स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । कटफलवृक्षे अमरः ।

श्रीपर्णी स्त्री श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः ङीप् । १गाम्भारीवृक्षे अमरः । २कटफलवृक्षे मेदि० । ३शाल्मलीवृक्षे ४कठवृक्षे हेमच० । ५अग्निमन्थवृक्षे राजनि० ।

श्रीपिष्ट पु० श्रियै शोभायै पिष्यते पिष-क्त । सरलद्रवे रामाश्रम । [२वज्रे अवधि यशे त्रिका० २चन्द्रे च ।

श्रीपुत्र पु०६त० । १कामदेवे श्रियः पुत्रो भ्राता सहजातत्वात् ।

श्रीपुष्प न० श्रीयुक्तं पुष्पम् शाक० । १लवङ्गे राजनि० । २पद्मकाष्ठे रत्नमाला ।

श्रीफल पु० श्रीयुक्तं फलमस्य । १बिल्ववृक्षे अमरः । २राजादन्याम् राजनि० । ३नील्यां ४क्षुद्रकारवेल्ल्यां स्त्री राजनि० टाप् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । ५तत्रार्थे राजनि० । ६धात्रीफलकायां मेदि० स्त्री गौरा० ङीष् ।

श्रीभद्रा स्त्री श्रीयुक्तं भद्रमस्याः । भद्रमुस्तके शब्दच० ।

श्रीभागवत न० श्रीमत् भागवतम् शाक० । अष्टादशपुराणेषु मध्ये द्वादशस्कन्धयुक्ते अष्टादशसाहस्रे व्यासप्रणीते पुराणे भागवतशब्दे दृश्यम् । श्रीमद्भागवतमप्यत्र "श्रीमद्भागवते महामुनिकृते" भाग० ॥ [राजनि० २चन्द्रे च ।

श्रीभ्रातृ पु० श्रियः जन्मतः भ्राता सहजातत्वात् । १अश्वे

श्रीमत् पु० श्रीरस्त्यस्य मतुप् । १तिलकवृक्षे अमरः । २अश्वत्थवृक्षे राजनि० । ३विष्णौ शब्दर० । ४शिवे त्रिका० । ५कुबेरे शब्दच० । ६शोभायुक्ते धनिनि च त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च दशाधिकायां सुषमानताऽपि पूर्वाधिकायाम् शारदचरात्मम् ।

श्रीमलापहा स्त्री श्रियः शोभया मलमपहन्ति अप+हन-ड । क्षुद्रक्षुपायां लतायां राजनि० ।

श्रीमस्तक पु०श्रीयुक्तं मस्तकमस्य । रसोने (रशुन)राजनि०

श्रीमूर्त्ति स्त्री श्रीयुक्तकलाययाः मूर्त्तिः । देवप्रतिमायां राजनि० । विष्णोर्मूर्त्तिभेदास्तदर्थ शब्दे [illegible] दृश्या । श्रीमूर्त्तिश्चाष्टविधा भाग० ॥ [illegible] "शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता । चलाचलेति द्वि-

विधा प्रतिष्ठा श्रीशमन्दिरम्। षड्दाशाशाहने न स्मः स्थिरायामङ्गशार्चने। अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेत् द्वयम्। स्नपन त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम्। गोपालमन्त्राद्दिष्टत्वात् तच्छ्रीमूर्त्तिरवेक्षिता। तथापि वैष्णवप्रीत्यै लेख्याः श्रीमूर्त्तयोऽखिला" ।

श्रीरङ्गपत्तन न॰ श्रिया रङ्गस्य पत्तनमिव। द षयस्थे देशभेदे

श्रीरस पु॰ श्रियै रसोऽस्य। श्रीवेष्टे गन्धद्रव्ये राजनि॰।

श्रीराम पु॰ श्रीयुक्तो रामः। दशरथात्मजे भगदवतारभेदे शब्दच॰। [च अमरः।

श्रील त्रि॰ श्री+मत्वर्थे लच्। १शोभायुक्ते २सम्पदादियुक्ते

श्रीलता स्त्री श्रीयुक्ता लता। महाज्योतिष्मत्यां राजनि॰।

श्रीवत्स पु॰ वदति महत्त्वं वद-स श्रीयुक्तो वत्सः। १विष्णोः वक्षसि दक्षिणावर्त्तश्वेतरोमावर्त्तविशेषे। स अस्त्यस्य अच्। २विष्णौ हेमच॰। ३तरङ्गभेदे त्रिका॰।

श्रीवत्सक पु॰ श्रीवत्स॰ चिह्नभेदः तेन कायति कै-क। हृदयस्थश्वेतलोमयुक्ते अश्वभेदे।

श्रीवत्सभृत् पु॰ श्रीवत्सं बिभर्त्ति भृ-क्विप्। विष्णौ हेमच॰

श्रीवत्सलाञ्छन पु॰ श्रीवत्सो लाञ्छनं यस्य। विष्णौ अमर श्रीवत्साङ्कादयोऽप्यत्र। [वराहावतारे त्रिका॰।

श्रीवराह पु॰ श्रिया युक्तो वराहः। विष्णोर्दशस्ववतारेषु

श्रीवल्ली स्त्री श्रीयुक्ता वल्ली। कण्टकप्रधानवृक्षभेदे राजनि॰।

श्रीवाटी स्त्री श्रिया वाटीव। नागवल्लीभेदे राजनि॰।

श्रीवारक पु॰ श्रियं वारयति कामयते ण्वुल्। सितावरशाके राजनि॰।

श्रीवास पु॰ श्रियै वासयति वस-णिच्-अच्। सरलद्रवरसे (टार्पिन)। "श्रीवासं सरसं पूतिं कुन्दुरुं त्वित्यपर्यकम्। चिक्कणः परमाभासी देवदारु सुरा मता। सर्वेऽप्येते परमाऽलक्ष्मीरक्षोघ्ना ज्वरनाशनाः" राजव॰। २त॰। २पद्मे ३विष्णौ मेदि॰ ४शिवे शब्दच॰।

श्रीवासस् न॰ श्रियै वासयति वस-णिच् असि। सरलद्रवरसे अमरः। [तन्त्रसा॰।

श्रीविद्या स्त्री श्रियै श्रियणीय विद्या। त्रिपुरासुन्दर्यां

श्रीवृक्ष पु॰ श्रियः शोभा वा वृक्ष इव। १अश्वस्य हृदयस्थे श्वेतरोमावर्त्तभेदे २अश्वत्थवृक्षे हेमच॰। श्रीनामकोऽस्य स्वांश॰। इतिस्मृत्या "श्रीरस्मि वासयामि त्वाम्" ति॰त॰।

श्रीवेष्ट पु॰ श्रियै वेष्ट्यते वेष्ट-कर्मणि घञ्। सरलद्रवनिर्यासे (तार्पिन) राजनि॰। [स्यन।

श्रीश पु॰ ६त॰। १विष्णौ २श्रीरामे शब्दच॰। श्रीधरादयोऽ-

श्रीसंज्ञ न॰ श्रियः संज्ञा संज्ञाऽस्य। लवङ्गे अमरः। [च।

श्रीसहोदर पु॰ ६त॰। १चन्द्रे २उच्चैःश्रवसि अश्वे च ३कर्पूरे

श्रीहस्तिनी स्त्री श्रीयुक्ता हस्तिनीव। (हातिशुँड़) वृक्षभेदे अमरः।

श्रु गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट्। श्रवति अश्रौषीत्।

श्रु श्रवणे भ्वा॰पर॰सक॰अनिट्। शृणोति अश्रौषीत्। चिणि वधि अशिश्रवत्। णिचि सनि शि(शु)श्रावयिषति।

श्रुघ्न पु॰ देशभेदे। [ठन्। कलिकाद्यारे स्तम्भा॰।

श्रु(स्रु)घ्निका स्त्री श्रु(स्रु)घ्नः देशभेद कारणत्वेनाऽस्त्यस्याः

श्रुत न॰ श्रूयते श्रु-क्त। १शास्त्रे अमर २लज्ज्ञाने च "श्रुतान्वितः" इति भट्टि। ३श्रवणेन गृहीते त्रि॰ मेदि॰ ४अवधृते च।

श्रुतकीर्त्ति स्त्री १कुशध्वजकन्यायां शत्रुघ्नपत्न्याम्। श्रुता विख्याता कीर्त्तिरस्य। २विख्यातयशस्के त्रि॰।

श्रुतदेवी स्त्री श्रुतस्य शास्त्रस्य देवी। सरस्वत्यां हेमच॰।

श्रुतबोध पु॰ श्रुतमात्र बोधयति बुध-णिच्-अण्। १कालिदासकृते छन्दोग्रन्थभेदे। २श्रुतमात्रबोधके ग्रन्थे च।

श्रुतश्रवस् पु॰ श्रुत श्रवो यशोऽस्य। शिशुपालपितरि "निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः" इति माघः।

श्रुतश्रेणि स्त्री श्रुता विख्याता श्रेणीव। द्रवन्त्यां भावप्र॰।

श्रुतादान न॰ ६त॰। नस्याद्ये हारा॰।

श्रुतायुस् सूर्यवंश्ये नृपभेदे "भामागस्याम्बरीषोऽभूत् सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत्। ततः श्रुतायुः पुत्रोऽभूत्" मत्स्यपु॰।

श्रुति स्त्री श्रु-कर्मादौ क्तिन्। १वेदे वेदस्य पूर्वैः श्रूयमाणत्वात् श्रुतित्वम्। २कर्णे कर्णस्य श्रवणहेतुत्वात् तदात्वम्। ३श्रवणेन्द्रियजन्ये ज्ञाने च। ४दह्यमानोऽभि त्रिभुजक्षेत्रादौ भुजकोट्योः वध्यमाने ५रेखाभेदे च लीला॰। कर्णस्य शुभाशुभत्व यथा "स्तोकापवर्णमस्तकर्णाः स्युः पापकृत्तयः। निर्मासचिपिटैर्भोगाः लम्बकर्णाः सुखकर्णकाः। शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शतायुषः। दरलकर्णाश्च राजानो धनिनः परिकीर्त्तिताः" गरुडपु॰ ६६अ॰। ६अनुप्रासक्रियायां ७बासायां मेदि॰। ७अङ्करसनमध्ये सन्धिरे॰। स्वरलरागीयारम्भकावयवे शब्दभेदे सङ्गीता॰ "प्रथम श्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः। सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणेति"। श्रुतिसंख्यानिर्णयं दर्शितः "चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः। द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्रिर्ऋषभधैवतौ"। तन्नेदास्तु "शान्ती चाङ्गनिका रता च दमनी चित्रा विपिका वना मातङ्गी

सरसाऽमृता मधुकरी मैत्री शिवा माधवी। बाला शार्ङ्गरवी कला कलरवा माला विशाला जया मातेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिताः"। "श्रुतिस्थाने स्वरान् वक्तुं नालं ब्रह्माऽपि तत्त्वतः। जले च सुतरां मार्गो मीनानां नोपलभ्यते। गगने पक्षिणां यद्वत् तद्वत् स्वरगता श्रुतिः। श्रुतिर्नादस्था प्रोक्ता तथाद्या च कला मता। यथा तैलगतं सर्पिर्यथा काष्ठगतोऽनलः। ज्ञायतेऽनुपदेशेन तथा स्वरगता श्रुतिः। वीणादिषु श्रुतिज्ञानं स्वरस्थानं तु वंशजम्" संगीतदा०। संगीतरत्नाकरे तु षड्जादिभेदे अन्यविधाः श्रुतय उक्ता यथा "तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः। दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता। रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिका च प्रसारिणी। प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः। क्षितिरक्ता च सान्दीपन्यालापी नैव पञ्चमे। मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः। उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती"।

श्रुतिकट पुंस्त्री० श्रुतिं कर्णं कटति कट–अच्। १सर्पे तस्य शुभकर्णत्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीष्। २प्रायश्चित्ते ३पापमोचने च पु० मेदि०।

श्रुतिकटु पु० श्रुतौ श्रवणे कटुः कठोरः। अलङ्कारोक्ते कठोरवर्णविशेषरूपे १काव्यदोषभेदे २कठोरशब्दे च।

श्रुतिजीविका स्त्री श्रुतिं जीवयति मूलतयानुसरति जीव–ण्वुल्। स्मृतिशास्त्रे शब्दर०।

श्रुतिधर त्रि० श्रुत्या श्रवणमात्रेण धरति धारयति धृ–अच्। श्रवणमात्रेण धारणायुक्ते।

श्रुतिमूल न० श्रुतिरेव मूलं धर्मप्रामाण्ये कारणम्। १वेदरूपे धर्मबोधप्रमाणे हेम०। २यत्प्रादौ वेदवाक्यबोधिते धर्मादौ च हेम०। ३कर्णमूले।

श्रुतिवर्जित त्रि० श्रुत्या वेदाध्ययनेन कर्णेन्द्रियेण वा वर्जितः। १वेदपाठहीने २बधिरे च जटा०।

श्रुतिवेध पु० श्रुतेः कर्णस्य वेधो यत्र। कर्णवेधाख्ये संस्कारभेदे कर्णवेधशब्दे १७१० पृ० दृश्यम्।

श्रुतिस्फोटा स्त्री श्रुताविव पत्रे स्फोटो यस्याः। कर्णस्फोटायां राजनि०।

श्रुत्यनुप्रास पु० अनुप्रस्यते इति श्रुतिः मध्यवर्णानुप्रासः। अलङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे १७८४० दृश्यम्।

श्रुत्युक्त त्रि० श्रुतौ वेदे उक्तं विहितः। वेदविहिते धर्मादौ।

श्रुव शब्दे भ्वा० पर० सक० वेट्। धाते लट्ा०–नुन्दिरपिनात् ...

श्रु(स्रु)वा स्त्री श्रु(स्रु) क। यज्ञपात्रभेदे राजनि०। कात्या० श्रौ० १।३।३८ अथ दन्तादितया पुंस्त्वेन चोक्तः "अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः" सू०। "अरत्निः प्रमाणमस्यासावरत्निमात्रः स्रुवोऽरत्निप्रमाणो भवति अङ्गुष्ठपर्वणो वृत्तमङ्गुष्ठपर्ववृत्तम् अङ्गुष्ठपर्ववृत्तं पुष्करं यस्य यस्यासावङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः पर्वशब्दः सन्धिवाची सन्धिर्ग्रन्थिः तदुक्तम् "अङ्गुष्ठाङ्गुलिमान तु यत्र यत्रोपदिश्यते। तत्र तत्र बृहत्पर्व ग्रन्थिभिर्मिनुयात् बुध"। अतोऽङ्गुष्ठस्य बृहत्पर्वग्रन्थिप्रमाणं चतुरस्रं कृत्वा तदेव मण्डलं चतुरस्रं त्रिकोणमिव वृत्तं विधाय तत्प्रमाणं स्रुवस्य पुष्करं नासिकावत् खात स्यात्" कर्क०। कर्मप्रदीपे कात्या० "खादिरो वाथ पालाशो वितस्तिस्तु स्रुवः स्मृतः। स्रुग्बाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः। स्रुवाग्रे घ्राणवत् खातं द्वङ्गुष्ठपरिमण्डलम्"। [हस्ते राजनि०।

श्रु(स्रु)वावृक्ष पु० श्रु(स्रु)वायै वृक्ष। (वैंइचि) विकङ्कत

श्रेढी स्त्री श्रेण्यै राशीकरणाय ढौकते ढौक–ड गौरा० ङीष्। भिन्नजातीयद्रव्याणां मिश्रकरणाय लीला० उक्ते गणनाङ्गभेदे।

श्रेढीव्यवहार पु० श्रेढ्या व्यवहारः। श्रेढीगणनार्थे लीलावत्युक्ते उपायभेदे। [अमरः।

श्रेणि(णी) स्त्री श्रि–णि वा ङीप्। विष्णोर्दक्षिणाया पङ्क्तौ

श्रेयस् न० अतिशयेन प्रशस्यम् इयसुन् श्रादेश। १धर्मे २मोक्षे अमर०। ३शुभे न० ४अतिप्रशस्ते त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप्। सा च ५हरीतक्यां ६पाठायां गजपिप्पल्याम् अमरः ७रास्नायां विश्व०। ८शुभयुक्ते त्रि० अमर।

श्रेष्ठ पु० अतिशयेन प्रशस्य इष्ठन् श्रादेश। १कुबेरे २नृपे ३विप्रे शब्दर० ४विष्णौ विष्णुस०। ५गोदुग्धे न० त्रिका०। ६अत्युत्तमे त्रि० अमरः। ७स्थलपद्मिन्यां स्त्री शब्दचन्द्रा०।

श्रेष्ठकाष्ठ पु० श्रेष्ठं काष्ठमस्य। शाकवृक्षे (सेगुण) राजनि०।

श्रेष्ठाम्ल न० श्रेष्ठमम्लमस्य। वृक्षाम्ले राजनि०।

श्रेष्ठिन् पु० श्रेष्ठं धनादिकमस्त्यस्य इनि। १शिल्पिगणे श्रेष्ठे जटा० "पु हि श्रेष्ठिपुरदे प्रतिपन्नीति" भरत-कल्पटीका। [भट्टादि० अमरः।

श्रै पाके भ्वा० प०० अक० अनिट्। श्रायति अश्रासीत्। "शत्र्नो

श्रोण सङ्घाते भ्वा० पर० सक० सेट्। इदित् श्रोणति अश्रोणीत्।

श्रोण पु॰ श्रोण-अच्। १पङ्गौ अमर। २काञ्जिके स्त्री।

श्रोणि(णी) स्त्री श्रोण-इन् वा ङीप्। १कटिभागे अमर [२कटिपार्श्वे। ३पथि शब्दर॰।

श्रोणिफलक न॰ श्रोणि फलकमिव। १प्रशस्तकटौ हेम॰।

श्रोणिसूत्र न॰ श्रोणौ स्थितं सूत्रम्। श्रोणिस्थे खड्गादि बन्धनसूत्रे।

श्रोतस् न॰ स्रु-असुन् तुट् च। १कर्णे २नदीवेगे अमर। ३इन्द्रिये हेमच॰। अत्रार्थे दन्त्यादिरपीत्यन्ये।

श्रोत्र न॰ श्रूयतेऽनेन श्रु-करणे ष्ट्रन्। १शब्दज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे अमर॰। २तदाधारे गोलके च कर्णशब्दे १७०६पृ॰ दृश्यम्।

श्रोत्रिय पु॰ छन्दो वेदमधीते वेत्ति वा छन्दस्+घ श्रोत्रादेशः। १वेदाध्ययनानुरते अमर। "एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च। षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्" इत्युक्ते २विप्रभेदे "जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते। विद्याभ्यासो भवेद्विप्रः श्रोत्रियस्त्रिभिरुच्यते" मनूक्तलक्षणे ३ब्राह्मणभेदे च।

श्रौत त्रि॰ श्रुतौ विहितमण्। १वेदविहिते धर्मादौ "श्रौतं कर्म स्वयं कुर्वीत" कात्या॰ स्मृति॰। २गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु पु॰।

श्रौत्र न॰ श्रोत्र-स्वार्थे अण्। १कर्णे श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा अण् यलोपः। वैदिकस्य भावे "श्रौत्रार्हन्तीषधैर्गुणैः" सिद्धान्तकौ॰।

श्रौषट् अव्य॰ श्रु-डौषट्। यज्ञादौ हविर्दाने अमर।

श्लकि घर्षणे भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् इदित्। श्लङ्कते अश्लङ्किष्ट।

श्लक्ष्ण त्रि॰ श्लिष-क्स नि॰। १अल्पे अमर॰ २चिक्कणे। स्त्रियां टाप्। ३मनोहरे शब्दा॰ ४मृदौ राजनि॰।

श्लक्ष्णत्वच् पु॰ श्लक्ष्णा त्वगस्य। अश्मन्तकवृक्षे राजनि॰।

श्लगि गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित्। श्लङ्गति अश्लङ्गीत्।

श्लथ दौर्बल्ये अद॰चु॰उ॰अक॰सेट्। श्लथयति ते अशश्लथत् त

श्लथ पु॰ श्लथ-अच्। १शिथिलसंयोगे शिथिले जटा॰ २दुर्बले च

श्लाखृ व्याप्तौ भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। श्लाखति अश्लाखीत्। [न ह्रस्वः। स पत अशश्लाखत्।

श्लाघृ अनुष्वाविष्करणे भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् ऋदित् चङि

श्लाघा स्त्री श्लाघ-अ। १प्रशंसायां २परिचर्य्यायाम् ३अभिलाषे च मेदि॰। ४निजगुणाविष्करणे।

श्लाघ्य त्रि॰ श्लाघ-ण्यत्। प्रशस्ये "न श्लाघ्यःशून्यराघवो रिति" देवीभा॰।

श्लिक्षु न॰ श्लिष-क्सु नेत्त्वम् पृषो॰। ज्योतिःशास्त्रे हारा॰।

श्लिक्षु पु॰ श्लिष-क्सु नेत्त्वम् पृषो॰। १भक्ते सि॰कौ॰ २जारे शब्दादि॰। [श्लेषेत्।

श्लिष दाहे भ्वा॰पर॰सक॰सेट् उदित् क्त्वा वेट्। श्लेषति अ॰

श्लिष आलिङ्गने संसर्गे च सक॰ दि॰ अनिट्। श्लिष्यति लृदित् अश्लिषत्। आलिङ्गने तु अश्लिक्षत्।

श्लिष श्लेषणे चु॰उभ॰सक॰सेट्। श्लेषयति त अशिश्लिषत् त।

श्लिष्ट त्रि॰ श्लिष-क्त। १आलिङ्गिते २संसृष्टे ३श्लेषरूपशब्दालङ्कारयुक्ते शब्दे च।

श्लीपद न॰ श्रीयुक्तं वृद्धियुक्तं पदमस्मात् पृषो॰। (गोद) १रोगभेदे हेम॰। २तद्रोगयुक्ते त्रि॰। शिलीपदशब्दे ५१११ पृ॰ दृश्यम्।

श्लीपदप्रभव पु॰ श्लीपदाय रोगभेदाय प्रभवति प्र+भू-अच्। आम्रवृक्षे शब्दमा॰। तत्फलसेवने रसवत्त्वात् तद्वृद्धि॰।

श्लीपदापह पु॰ श्लीपदं रोगभेदमपहन्ति अप+हन-ड। पुत्रञ्जीववृक्षे त्रिका॰। [तद्विपरीतो हि अश्लीलः।

श्लील त्रि॰ श्रीरस्त्यस्य लच् पृषो॰ रस्य लः। शोभायुक्ते

श्लेष पु॰ श्लिष-घञ्। १संसर्गे अमर। २दाहे ३आलिङ्गने ४शब्दालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०५पृ॰ दृश्यम्।

श्लेष्मघ्ना स्त्री श्लेष्माणं हन्ति हन-क टाप्। १मल्लिकायां २केतक्याञ्च विश्व। ३ज्योतिष्मत्यां जटा॰ ङीप्। सा च ४मल्लिकायां मेदि॰ ५त्रिकटुनि शब्दच॰।

श्लेष्मण पु॰ श्लेष्माऽस्त्यस्य न। कफवति अमर।

श्लेष्मन् पु॰ श्लिष-मनिन्। कफे अमर॰। श्लेष्मस्वरूपादिकं भावप्रकाशाद्युक्तं कफशब्दे १६७६पृ॰ दृश्यम्। तत्प्रशान्तिलक्षणम् "गलोरसुद्धिः स्तब्धाङ्गः स्निग्धत्वचो महाबलः। सुधी सर्वसहः शान्तो श्लेष्मप्रकृतिको नरः"। तद्वर्द्धनीयं यथा "श्लेष्मा वस्य स्थिरस्तस्य गौरवं स्वप्नता बलम्। अनाहूतस्त्वोभस्य कफकर्मविकारजम्"। श्लेष्मवर्द्धकद्रव्याणि कफशब्दे १६७७पृ॰ दृश्यानि। अन्यानि यथा भोजनानन्तरं स्नानं नवधान्यं दिवा तुषा। तिलतैलं स्निग्धमांसमक्षौद्रकम्। पक्वं पिष्टान्नं तक्रं पक्वरसायनं दधि। आनूपमांसमौदकं स्निग्धसन्तर्पणम्। नारिकेलोदकं इक्षुरसं पञ्चपिष्टं लवणम्। तदनुपानकफदं गुरुकफकरं दिवानमम्। शयनं स्नानं मधु घृतं मूलकं श्लेष्मकारणम्। तत्कृतं मन्दाग्निं च महारोगं विनाशनम्"। श्लेष्मनाशकद्रव्याणि कफशब्दे १६७७पृ॰ दृश्यानि। अन्यानि च यथा "वल्लिजोद्गं

कण्टभङ्गं पक्वतैलं विशोधकम्। भ्रमणं शुष्कभक्ष्यञ्च शुष्कपक्वहरीतकी। पिण्डारकमदकञ्च रम्भफलमपक्वकम्। ऐक्षवारश्चिक्षुवारमनाहारमपानकम्। सद्यः रोचनाचूर्णं सद्यः शुष्कशर्करम्। मरीचं पिप्पली शुष्कमार्द्रकं जीरकं मधु। द्रव्याण्येतानि गान्धर्वि! सद्यः श्लेष्महराणि च" ब्रह्मवै०ब्रह्म०१६ अ०। [२इक्षौ पु० शब्दच०।

श्लेष्मल त्रि० श्लेष्म+अस्त्यर्थे लच्। १कफयुक्ते (बहुयार)

श्लेष्महन् पु० श्लेष्माणं हन्ति हन–ड। १कट्फलवृक्षे शब्दच० २श्लेष्मनाशके त्रि०। कफघ्नीशब्दे १६७७पृ० दृश्यम्।

श्लेष्मात पु० श्लेष्मणा अतति अत–अच्। श्लेष्मातकवृक्षे शब्दर०

श्लेष्मातक पु० श्लेष्मणा स्वसेवनजनितकफेन अतति अत–ण्वुल् (बहुयार) बहुवारवृक्षे अमरः "बहुवारस्तु शीतः स्यादुद्दालो बहुवारकः। शेलुः श्लेष्मातकश्चापि पिच्छिलो भूतवृक्षकः। बहुवारो विषस्फोटव्रणवीसर्पकुष्ठनुत्। मधुरस्तुवरस्तिक्तः केश्यश्च कफपित्तहृत्। फलमामन्तु विष्टम्भि रूक्षं पित्तकफास्रजित्। तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु" भावप्र०।

श्लेष्मान्तक पु० श्लेष्मणा स्वसेवनजकफेन अन्तक इव नाशकत्वात् (बहुयार) वृक्षभेदे राजनि०। [श्लोकते अश्लोकिष्ट।

श्लोक सङ्घाते संघाते च भ्वा०आ०स०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

श्लोक पु० श्लोक–घञ्। चतुष्पदात्मके कवित्ते १वाक्यभेदे २यशसि च अमर "क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्" भाग०।

श्लोण सङ्घाते भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। श्लोणति अश्लोणीत्।

श्वःश्रेयस न० श्वः परदिने भाविकाले श्रेयो यस्मात् अच् समा०। १मङ्गले अमर २सुखे ३परमात्मनि च मेदि०। ४कल्याणयुक्ते त्रि०।

श्वक सर्पणे भ्वा०आ० सक० सेट् इदित्। श्वङ्कते अश्वङ्किष्ट।

श्वच गतौ भ्वा०आ०सक० सेट्। श्वचते अश्वचिष्ट इदिदयम्

श्वठ गतौ संस्कारे च चु०उभ०सक० सेट्। श्वठयति–ते अशिश्वठत् त। इदिदयम् श्वण्ठयति। [ठत् त।

श्वठ दुर्वचने अद० चु० उभ०सक०सेट्। श्वठयति ते अशश्वठ·

श्वदंष्ट्रका स्त्री शुनो दंष्ट्रेव कण्टकोऽस्य कप्। गोक्षुरे क्षुपे राजनि०। [अमरः।

श्वदंष्ट्रा स्त्री शुनो दंष्ट्रेव कण्टकाकारत्वात्। गोक्षुरे क्षुपे

श्वधूर्त्त पुंस्त्री० शुनो धूर्त्तः। शृगाले स्त्रियां ङीष्। [रत्नमा।

श्वन् पुं० श्वि–कनिन् नि०। कुक्कुरे स्त्रियां ङीप्

श्वनिशा न० स्त्री शुनां कुक्कुराणां निशा वा ह्रस्वः। कुक्कुरनादकरात्रौ।

श्वपच पुंस्त्री० श्वानं पचति भोजनाय पच–अच्। श्वपाके जातिभेदे। स च अन्त्यावसायिसमः "चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः। अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद् यस्तु कामतः। स तु चान्द्रायणं कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा" प्रा०त० अङ्गिराः।

श्वपाक पु० श्वानं पचति कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। जातिभेदे "क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्त्यते" मनुः। तद्वृत्तिश्च चण्डालशब्दे २८४८ पृ० उक्ता दृश्या।

श्वफल पु० शुनः प्रियं फलमस्य। बीजपूरवृक्षे रत्नमा०।

श्वफल्क पु०। वृष्णिवंश्ये अक्रूरपितरि क्षत्रियभेदे विष्णुपु०

श्वभीरु पु० श्वभ्यो भीरुः। शृगाले शब्दमा०।

श्वभ्र गतौ छिद्रकरणे सक० दीप्त्यां अद०चु०उभ० सेट्। श्वभ्रयति ते अशश्वभ्रत् त।

श्वभ्र न० श्वभ्र–अच्। छिद्रे अमरः।

श्वयथु पु० श्वि–इशौ अथुच्। शोथे अमरः।

श्वयीची स्त्री श्वि–ईचि ङीप्। पीडायाम् सि०कौ०।

श्वल वेगे भ्वा०पर०अक० सेट्। श्वलति अश्वालीत्।

श्वल्क भाषणे चु०उ०स०सेट्। श्वल्कयति ते अशश्वल्कत् त।

श्वल्ल वेगे भ्वा०पर० अक० सेट्। श्वल्लति अश्वल्लीत्।

श्ववृत्ति स्त्री शुन इव पराधीना वृत्तिः। दास्ये "सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्" मनुः। "दीनदृष्टिवन्त्र्यर्थमपमानितजननीचक्रियादिसंयोगात् श्ववृत्त्यभिमति" कुल्लू० "न श्ववृत्त्या कदाचन" मनुः। [जटा०।

श्वव्याघ्र पु० शुनो व्याघ्रः। कुक्कुरघातके व्याघ्रभेदे (चिते)

श्वशुर पु० शु आशु अश्नुते आशु+अश–उरच् पृषो०। १पत्युः पितरि २भार्य्यायाः पितरि च अमर।

श्वशुर्य्य पु० श्वशुरस्यापत्यम् यत्। १देवरे २श्यालके च अमरः।

श्वश्रू स्त्री श्वशुरस्य पत्नी ऊङ् अकारोकारलोपश्च। श्वशुरभार्य्यायाम् अमरः। श्वश्रूश्वशुरयोरविवाहकालेऽवरा· ङ्मु० उक्त यथा "प्रवृत्ता च पोष्याय यस्मा नारी सदा धवे। या शुश्रूषाभिः धर्म्मं यस्मा विद्वांसो नष्ठ कश्चित्। सा च शुश्रूषा कदाचित् स्यात् या श्वश्रू कोपनोऽभवेत्"। [अमरः।

श्वस् अव्य० आगामिनि अह्नि पृषो० नि०। आगामिनि दिवसे

श्वस जीवने अदा० प्राणा० पर० अक० सेट्। श्वसिति अश्व·

ङीप्। "न विश्वसेदविश्वस्ते इत्यादौ" तु गणव्यत्ययात् श्वादित्वम् लिङ्गा बेट्। श्वसित श्वसः।

श्वस स्वप्ने अदा०प० सक० वेदिकोऽयम्। श्वस्ति अश्वसीत्।

श्वसन पु० श्वसित्यनेन श्वस-ल्युट्। १वायौ २मदनवृक्षे च अमरः। भावे ल्युट्। ३निश्वासे न०मेदि०। [स्त्रियां ङीप्।

श्वसनाशन पुंस्त्री० श्वसनो वायुरशनमस्य। सर्पे हारा०।

श्वसनेश्वर पु० श्वसनो वायुरीश्वरोऽस्य। अर्जुनवृक्षे शब्दच०।

श्वसनोत्सुक पुंस्त्री० ७त०। सर्पे शब्दर०। स्त्रियां ङीष्।

श्वसित न० श्वस-क्त। निश्वासे उच्छ्वासनिश्वासाभ्यां बहिर्गमन-रूपे हृदयस्थप्राणवायुव्यापारे।

श्वसुन पु० श्वस-उनन्। (कुकरयोन्दा) वृक्षे शब्दमा०।

श्वस्तन त्रि० श्वोभवः श्वस-त्युल्, तुट् च। भाविदिनस्थायि वस्तुनि स्त्रियां ङीप्।

श्वस्त्य त्रि० श्वोभव० श्वस्+त्यप्। भाविदिनस्थायिवस्तुनि।

श्वागणिक पु० श्वगणेन चरति ठञ्। कुक्कुरादिना मृगयाकर्त्तरि व्याधे सि०कौ०। [श्रुते।

श्वादन्त त्रि०शुन इव दन्तोऽस्य नि०दीर्घः। कुक्कुरतुल्यदशन

श्वान पुंस्त्री० श्वेव श्वन् न टिलोपः। कुक्कुरे शब्दमा०। तज्जातिस्त्रियां ङीष्। [राजनि०।

श्वानचिल्लिका स्त्री श्वान इव चिल्लिका। शुनकचिल्लुया

श्वापद पु०शुन इवापदस्यात् अचसमा०। १हिंस्रपशौ हेमच० २व्याघ्रे च शब्दर०।

श्वाविध् पु० शुना आविध्यते आ-व्यध् क्विप् दृत०। शल्यके (सजारु)अमरः। क। श्वाविधोऽप्यत्र पु०।

श्वास पु० श्वस-घञ्। १वायुव्यापारे २रोगभेदे ३शिवोक्ते वर्णोच्चरणार्थे बाह्यप्रयत्नभेदे च।

श्वासरोगस्य निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

"श्वासनिदानमाह यैरेव कारणैर्हिक्का रैर्हिक्कां सम्प्रवर्त्तते। तैरेव बहुभिः श्वासो व्याधिर्घोरः प्रजायते"। श्वासस्य भेदानाह "महोर्द्ध्वछिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा। भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः"। तस्य पूर्वरूपमाह "प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च। आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च"। सम्प्राप्तिमाह "यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः। विष्वक् व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं करोति सः"। विष्वक् व्रजति सर्वतो विमार्गान् याति संरुद्धः कफानादिना रुद्धमार्गः। महाश्वासस्य लक्षणमाह "उद्धूयमानवातो यः शब्दवत् दुःखितो नरः। उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवा-

निशम्। प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः। विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक्। दीनश्च श्वसितस्यास्य दूराद्विज्ञायते भृशम्। महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते"। उद्धूयमानवातः ऊर्द्ध्वं नीयमानो वातो यस्य सः शब्दवत् सशब्दं यथा स्यात्। कीदृक् स यस्तद्वाधितमाह मत्तर्षभ इव। उच्चैः श्वसितोऽत्यर्थ। संरुद्धः आनद्धः आनाहयुक्त इति यावत्। ज्ञानं तत्तदर्थविनिश्चय। विशीर्णवाक् स्खलितवचनः। दीन ग्लानः। मारकमाह महाश्वास०। ऊर्द्ध्वश्वासमाह "ऊर्द्ध्वं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यधः। श्लेष्मावृतमुखस्रोता क्रुद्धगन्धवहार्दितः। ऊर्द्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः। प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्यो रतिपीडितः। ऊर्द्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते। मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्ध्वश्वासस्य निहन्त्यसून्"२। सर्वेष श्वासेषु ऊर्द्ध्वश्वासोऽस्य अत्यर्थमिति विशेषः। न च प्रत्याहरत्यध न श्वासमधः करोति श्लेष्मावृतेत्यादिश्लेष्माहत यस्मात् स्रोतांसि च ते क्रुद्धो यो गन्धवह इत्यनिलः। विपश्यन् इतस्ततो विरतं यथा स्यादेवं पश्यन् अधःश्वासो निरुध्यते श्वासो नाधः प्रवर्त्तते" इत्यर्थः। मुह्यतो मोहं प्राप्नुवतस्ताम्यतो ग्लानिं प्राप्नुवतश्च ऊर्द्ध्वश्वासः असून् प्राणान् हन्ति। छिन्नश्वासलक्षणमाह "यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः। न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्मच्छेदरुजार्दितः। आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना। विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः। विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः। छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून्"३। विच्छिन्न सविच्छेदं सर्वप्राणेन सर्वबलेन मर्मच्छेदरुजार्दितः हृदयशिरश्छेदरुजयेव पीडितः। दह्यमानेन वस्तिना उपलक्षितः। विप्लुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्रः। विचेताः उद्विग्नचित्तः छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः यस्तु श्वसिति विच्छिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तो यः स नरः छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः पीडितो बोद्धव्यः। मारकमाह छिन्नश्वास। तमकश्वासमाह "प्रतिलोमो यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते। ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च। करोति पीनसं तेन कण्ठे घुर्घुरकं तथा। अतीव तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीडकम्। प्रताम्यति स वेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते। प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः। श्लेष्मण्यमुच्यमानेन

भृशं भवति दुःखितः। तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम्। तथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम्। न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीड़ितः। पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः। आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति। उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान्। विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी मुहुश्चैवावधम्यते। मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते। स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः"४। संरुद्ध्य व्यथया सकृदीर्य्य वर्द्धयित्वा। पीनसं नासास्रावं तेन श्लेष्मणा घुर्घुरं घुर्घुरशब्दं, प्राणप्रपीड़कम्। प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव वेगेन श्वासवेगेन सन्निरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति चक्र। सन्निरुध्यते श्वास इति पैञ्जटः।। श्लेष्मणा मुच्यमानेन सुखं सुखमिव उद्ध्वंसते व्यथितो भवति। शयानः शयनमिच्छितोऽवगृह्णाति पीड़यति उष्णञ्चैवाभिनन्दति इत्यनेन तमको वातकफारब्ध इति बोद्धव्यः। उच्छ्रिताक्ष ऊर्द्धाक्षः। ललाटेन स्विद्यता उपलक्षितः अवधम्यते गवाक्षदृश्येव सर्वगात्रमाल्यते। तमकस्यैव पित्तानुबन्धजनितज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह "ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं भिषक्"। तस्यैवापरलक्षणमाह "उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः। तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति। मज्जतस्तमसीवायं विद्यात् सन्तमकन्तु तम्"। उदावर्त्तो रोगविशेषः रजो धूलिः अजीर्णमामाजीर्णादिकं क्लिन्नं विदग्धं कायनिरोधः वातमूत्रादीनां निरोधः तस्माज्जातः। क्षुद्रश्वासमाह "रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन्। क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः। हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे। न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम्। नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदापादयेद्रुजम्। स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः"५। क्षुद्रः अल्पनिदानजः उदीरयन् सर्व्वं गच्छन् दुःखः दुःखप्रदः। सर्वे महाश्वासादयोऽपि। अव्यक्तलक्षणाः सन्तः साध्याः। भावप्रकाशादिमताह "क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते। त्रय श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च। कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा। यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु वै"। बहवो ज्वरादयः "इमा हुमा श्वासहिक्के हरतो जीवमाशु हि"।

तेषां निदानकर्म्मविपाकास्तु अनुसार० उक्ता यथा "श्वासरोगो महाकष्टो देहदेहाभिघातकः। कर्म्मणा येन भवति तस्मै निगदतः शृणु। महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राभेदोऽस्य पञ्चधा। श्वासः सञ्जायते नृणां पृथक् कर्म्मानुसारतः। यस्तु यज्ञं समासाद्य पशुघातं निरुध्य च। हन्ति खादन्ति यातश्च महाश्वासेन दह्यते१। पौराणिक कथा मध्ये यस्तु वाचान्यथा वदेत्। स ऊर्द्ध्वश्वासमासाद्य दुर्गोत्थहरहर्निशम्२। निषिद्धदानग्रहणाच्छिन्नश्वासेन दह्यते३। मर्त्यः शास्त्रार्थनिर्णीतवाक्यं यो दूषयत्यपि। पीड्यते तमकश्वासैः ४ क्षुद्रैः प्राकृत्य विप्लुत५। परन्तु सर्व्वतो दैवी नरकेषु निपच्यते। नरकान्ते पुनर्व्याधियोनिं शूकरवायसीम्। पृथक् कर्म्मवशाद्योगी तत्र संप्राप्य तप्यते। तानुपायानुपायाच्च पूर्वोक्तेनोपदश्यते"।

श्वासकास पु० श्वासयुक्तः कासः। श्वासयुक्ते कासरोगे "प्रतमो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान्। घृतं तेन प्रदानस्य सहस्रपलसम्मितम्" शाता० कर्म०।

श्वासकुठार पु० श्वासे कुठार इव। श्वासरोगौषधभेदे "रसो गन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मनः शिला। एतानि कर्षमात्राणि मरिचञ्चाष्टकर्षकम्। कटुत्रयं कर्षयुग्मं चूर्णितं विनिःक्षिपेत्। एषः श्वासकुठारोऽयं सर्वश्वासनिवारकः" भावप्र०। [धारणव्यापारे प्राणायामे

श्वासधारण न० श्वासः प्राणवायुः ध्रियतेऽनेन। प्राण-

श्वासहेति स्त्री श्वासस्य हेतिरिव। निद्रायां हेमच०।

श्वासारि पु० श्वासस्य रोगभेदस्यारिः नाशकत्वात्। पुष्करमूले राजनि०।

श्वासिन् पु० श्वासयति श्वस–णिच् णिनि। वायौ शब्दच०।

श्वि गतौ वृद्धौ च भ्वा०पर०सक०सेट्। श्वयति अशिश्वत्-अश्वयीत्। शिश्वाय श्वयथुः कौदिन्न निशा नमनः शूनः। [श्वेतते अश्वितत् अश्वेतिष्ट।

श्वित शुक्लतापादने भ्वा०आ० लुदित् लुङि अङ् अक०सेट्।

श्वित्र न० श्वित–रक्। श्वेतकुष्ठभेदे (धवल) अमरः। तन्निदानादि भाव० उक्तं यथा "कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत्। निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्"। कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एककारणो निदानं यस्य तत्। अत श्वित्रभेदमाह किलासञ्चारुणं भवेत् त्रिधातूद्भवसंश्रयं किलासमरुणञ्च पौर्व्वदरः। मत क्रमात् श्वित्रस्य भेद

इत्यत आह निर्दिष्टमपरिस्रावीति श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति श्वित्रम् त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठन्तु सान्निपातिकं सर्वधातुगतं भवतीति भेदः । दोषभेदेन लक्षणभेदान्याह "वाताद्रूक्षारुणं पित्तात् ताम्रं कमलपत्रवत् ॥ सदाहं रोमविध्वंसि कफात् श्वेतं घनं गुरु । सकण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् । वर्णेनैवेदगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्" । अरुणमीषल्लोहितम् । कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति । घनं पुष्टम् । क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् । तथा च चरकः "वर्ण्यं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते पलङ्कृते । श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कृच्छ्रं परम्परम्" इति । उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन दैवेव । आरुण्यं ताम्रं श्वेतत्वं दोषभेदात् । द्विविधं दोषजं व्रणजं च । तथा च भोजः "श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा" इति । श्वित्रं साध्यमसाध्यं चाह "अशुक्लरोमाबहलमसंसृष्टं मिथो नवम् । अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा" । अबहलं तनु । अन्यच्च "गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् । वर्जनीयं विशेषेण श्वित्रम् सिद्धिमिच्छता" । गुह्यं मेहनम् भगश्च तलवच्च पदतलं हस्ततलञ्च जातमपि साध्यतो निर्दिष्टत्वात् । अप्यचिरन्तनम् नवमपि" ।

श्वित्रघ्नी स्त्री श्वित्रं हन्ति हन–टक् ङीप् । पीतघण्टीषु (बकुची) शब्दच० ।

श्वित्रिन् त्रि० श्वित्रमस्त्यस्य इनि । श्वेतकुष्ठयुक्ते "श्वित्री वस्त्रं मा रथं च चौरी ब्रह्मघातकः" याज्ञ०।

श्विद् शुक्लतापादने भ्वा० आत्म०अक० सेट् इदित् । श्विन्दते अश्विन्दिष्ट ।

श्वेत पु० श्वित–घञ् अच् वा । १दीपभेदे २पर्वतभेदे ३वराटके हेमच० । ४शुक्लपक्षे ५न्युब्जाख्ये शब्दच० । ६रूप्ये राजनि० । ७जीरके जटा० । ८शुक्लवर्णे तद्वति त्रि० अमर० स्त्रियां टाप् तस्य नश्च वा श्येनी । १०कलियुगीयशिवावतारविशेषे यथा "वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि वै । महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रत ! । आद्ये कलियुगे श्वेतो देवदेवो महाद्युतिः । नाम्ना हिताय विप्राणामभूद्वैवस्वतेऽन्तरे । हिमवच्छिखरे रम्ये छगले पर्वतोत्तमे । तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः । श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः । चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः । सुतारो मदनश्चाथ सुहोत्रः कङ्कणस्तथा । लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो जैगीषव्यस्तु सप्तमे । अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः । भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रः परः स्मृतः । द्वादशेऽत्रिः समाख्यातो वाली चाथ त्रयोदशे । चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम् । गोकर्णश्चाभवत्तस्माद् गुहावासः शिखण्ड्यथ । जटामाल्यट्टहासश्च दारुको लाङ्गली क्रमात् । श्वेतस्तथा परः शूली डिण्डी मुण्डी च वै क्रमात् । सहिष्णुः सोमशर्मा च नकुलीशोऽन्तिमे प्रभुः । वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः । अष्टाविंशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभो" कौर्म ५० अ० । ११श्वेतपर्वतस्य परिमाणादि यथा "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" भाग० ५।१६ । १२राजभेदे शब्दर० । संज्ञायां कन् । १३रूप्ये न० राजनि० । कपर्दके पु० । [राजनि० ।

श्वेतकण्टकारी स्त्री कर्म० । शुभ्रवर्णकण्टकारिकायाम्

श्वेतकन्दा स्त्री श्वेतः कन्दोऽस्याः । अतिविषायां राजनि०।

श्वेतकिणिही स्त्री कर्म०। गिरिकर्णिकायाः क्षुपभेदे राजनि०

श्वेतकुञ्जर पु० कर्म० । १ऐरावतगजे शब्दर० २श्वेतगजमात्रे च श्वेतगजादयोऽप्यत्र ।

श्वेतकुश पु० कर्म० । शुक्लवर्णे कुशभेदे राजनि० ।

श्वेतकेतु पु० कर्म० १वारुणे केतुग्रहभेदे २छान्दोग्योपनिषद्वारुणौ ऋषिभेदे ३बुद्धे त्रिका० ।

"ततो याम दशाब्दे वारुणाख्यस्य पञ्च ते । धूमकेतुः श्वेतकेतुर्भवेदुत्पातकः । श्वेतकेतुर्यदा दृश्यः श्वेतास्थि कुरुते महीम् । तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानवाः । शुक्लवासं जगत् सर्वं चक्रवद्भ्रमते तदा" । अपि च "श्वेतः सप्तकुलं कुर्यात् कोऽपि स्वल्पमपि भयम् । शुद्धय पीतकं कुर्यात् तथा रोगमयोल्बणम्" । अन्यच्च "धवली पुच्छतारेन्दुः याम्यहन्याम्यथापराम् । देवान् कश्चित् सर्वग्रहगणैर्भिः परिपीडयेत् । श्वेताख्यस्तु जटाकारी ग्रहो व्योम त्रिभागेन । निवर्ततेऽपसव्येन त्रिभागो कुरुते प्रजाः" इति अद्भुतसागरधृतवाक्यम् ।

श्वेतकेश पु० श्वेतः केश इव यस्य । १रक्तशिग्रौ शब्दच० ।

षच समवाये भ्वा०पर०सक० सेट् । सचति । असचीत्-असाचीत् ।

षट विभाजने भ्वा०प०सक०सेट् । सटति असटीत् असाटीत् ।

षट्कर्म्मन् क्ली० षट्प्रकारं कर्म्म । १तन्त्रोक्तेषु शान्तिवशी-
करणस्तम्भनविद्वेषोच्चाटनमारणरूपेषु षट्सु प्रयोगभेदेषु ।
तानि च कर्म्माणि तन्त्रसाराद्युक्तानि उच्चाटनशब्दे
१०६२ पृ० द्रष्टव्यानि । तत्सम्भूतमण्डलानि च भूतमण्ड-
लशब्दे ४६८५।८६ पृ० द्रष्टव्यानि । २यजनयाजना-
ध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपेषु षट्सु विप्रकर्म्मसु च ।
षट् कर्म्माणि यस्य । ३यागादियुक्ते विप्रे पु० । हठयो-
गाङ्गे ४षट्क्रियाभेदे यथोक्तं घेरण्डसं० १अ० ।
“धौतिर्वस्तिस्तथा नेतिर्नौलिकी त्राटकस्तथा । कपाल-
भातिश्चैतानि षट् कर्म्माणि समाचरेत् । अन्तर्द्धौ-
तिर्दन्तधौतिर्हृद्धौतिर्मूलशोधनम् । धौत्यश्चतुर्विधाः प्रोक्ता
घट (देह) कुर्व्वन्ति निर्म्मलम् । वातसारं वारिसारं
वह्निसारं वहिष्कृतम् । घटस्य निर्म्मलार्थाय अन्तर्द्धौतिश्
चतुर्व्विधा” । “काकचञ्चुवदास्येन पिबेद्वायुं शनैः
शनैः । चालयेदुदरं पश्चाद्वर्त्मना रेचयेत् शनैः । वात-
सारं परं गोप्यं देहनिर्म्मलकारकम् । सर्व्वरोगक्षयकरं
देहानलविवर्द्धकम् । आकण्ठं पूरयेद्वारि वक्त्रेण च
पिबेत् शनैः । चालयेदुदरेणैव चोदराद्रेचयेदधः । वारि-
सारं परं धौतं देहनिर्म्मलकारकम् । साधयेद्यः प्रय-
त्नेन देवदेहं प्रपद्यते । नाभिग्रन्थिं मेरुपृष्ठं शतवारञ्च
कारयेत् । उदरामयजं त्यक्त्वा जठराग्निं विवर्द्धयेत् ।
वह्निसारमिदं धौतं योगिनां योगसिद्धिदम् । काकी-
मुद्रां साधयित्वा पूरयेदुदरं मरुत् । धारयेदर्द्धयामन्तु
चालयेदधवर्त्मना । इदं धौतं परं गोप्यं न प्रकाश्यं
कदाचन । नाभिमग्नजले स्थित्वा शक्तिनाडीं विसर्ज्जयेत् ।
कराभ्यां क्षालयेन्नाडीं यावन्मलविसर्ज्जनम् । तावत् प्र-
क्षाल्य नाडीञ्च उदरे वेशयेत् पुनः । इदं प्रक्षालनं गोप्यं
देवानामपि दुर्लभम् । केवलं धौतिमात्रेण देवदेहो
भवेत् ध्रुवम् । यामार्द्धधारणात् शक्तिं यावन्न साध-
येन्नरः । वहिष्कृतमहाधौतिस्तावच्चैव न जायते ।
दन्तमूलं जिह्वामूलं रन्ध्रे च कर्णयुग्मयोः । कपाल-
रन्ध्रं पञ्चैते दन्तधौतिर्विधीयते” । “खादिररसेन रसे-
नाथ मृत्तिकाभिश्च शुद्धिभिः । मार्ज्जयेद्दन्तमूलञ्च यावत्
किल्विषमाहरेत् । दन्तमूलं परं धौतिर्योगिनां योग-
साधने । नित्यं कुर्य्यात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित् ।
दन्तमूलं धारणादिकार्य्येषु योगिनां यतः । अथातः
संप्रवक्ष्यामि जिह्वाशोधनकारणम् । जरामरणरोगादि
नाशयेत् दीर्घलम्बिका । तर्ज्जनीमध्यमानामा अङ्गुलि-
त्रययोगतः । वेशयेद्गलमध्ये तु मार्ज्जयेल्लम्बिकामलम् ।
शनैः शनैर्मार्ज्जयित्वा कफदोषं निवारयेत् । मार्ज्जयेन्नवनी-
तेन दोहयेच्च पुनः पुनः । तदग्रं लौहयन्त्रेण कर्ष-
यित्वा पुनः पुनः । नित्यं कुर्य्यात् प्रयत्नेन रवेरुदयके-
ऽस्तके । एवं कृते तु नित्येऽस्ति लम्बिका दीर्घतां गता ।
तर्ज्जन्यङ्गुल्यग्रेण मार्ज्जयेत् कर्णरन्ध्रयोः । नित्यमभ्यास-
योगेन नादान्तरप्रकाशनम् । वृद्धाङ्गुष्ठेन दक्षेण मार्ज्ज-
येद्भालरन्ध्रकम् । एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् ।
नाडी निर्म्मलतां याति दिव्यदृष्टिः प्रजायते । निद्रान्ते
भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने । हृद्धौतिं त्रिविधां
कुर्य्यात् दण्डवमनवाससा । रम्भादण्डं हरिद्दण्डं वेत्र-
दण्डन्तथैव च । हृन्मध्ये चालयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेत्
शनैः । कफपित्तं तथा क्लेदं रेचयेदूर्द्ध्ववर्त्मना ।
दण्डधौतिविधानेन हृद्रोगं नाशयेत् ध्रुवम्” । हरि-
द्दण्डं (वटकुर) “भोजनान्ते पिबेद्वारि आकण्ठ-
पूरितं सुधीः । ऊर्द्ध्वदृष्टिं क्षणं कृत्वा तज्जलं वमयेत्
पुनः । नित्यमभ्यासयोगेन कफपित्तं निवारयेत् ।
चतुरङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मवस्त्रं शनैर्ग्रसेत् । पुनः
प्रत्याहरेदेतत् प्रोच्यते धौतकर्म्मकम् । गुल्मज्वरप्लीह-
कुष्ठं कफपित्तं विनश्यति । आरोग्यं बलपुष्टिश्च भवे-
त्तस्य दिने दिने । अपानक्रूरता तावद् यावन्मूलं न शो-
धयेत् । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन मूलशोधनमाचरेत् । पीत-
मूलस्य दण्डेन मध्यमाङ्गुलिनापि वा । यत्नेन क्षालयेद्
गुह्यं वारिणा च पुनः पुनः । वारयेत् कोष्ठकाठिन्य-
मामाजीर्णं निवारयेत् । कारणं कान्तिपुष्ट्योश्च दीपनं
वह्निमण्डलम् । जलवस्ति शुष्कवस्तिर्वस्ती च द्विविधौ
स्मृतौ । जलवस्तिं जले कुर्य्यात् शुष्कवस्तिं क्षितौ
सदा । नाभिमग्नजले पायुं न्यस्तनालोत्कटासनम् ।
आकुञ्चनं प्रसारञ्च जलवस्तिं समाचरेत् । प्रमेहञ्च गुदा-
वर्त्तं क्रूरवायुं निवारयेत् । भवेत् स्वच्छन्ददेहश्च
कामदेवसमो भवेत्” । न्यस्तनालोत्कटासनम् उत्कटये स्वं
दत्त्वा गारुणमुदरं कुर्य्यादित्यर्थः । “वस्तिं पश्चिमतानेन
चालयित्वा शनैः शनैः । अश्विनीमुद्रया पायुमाकु-
ञ्चेच्च प्रसारयेत् । एवमभ्यासयोगेन कोष्ठदोषो न विद्यते ।
वर्द्धयेत् जठराग्निञ्च आमवातं विनाशयेत् । वितस्ति-
मं सूक्ष्मसूत्रं नासानाले प्रवेशयेत् । मुखान्निर्गमयेत्

पश्चात् प्रोच्यते नेतिकर्मकम् । साधनाद्नेतिकर्मणः खेचरीं सिद्धिमाप्नुयात् । कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टिश्च जायते । आकन्दरगे तन्तुं च मर्दयेच्च पार्श्वयोः । सवरोगात्तदन्तीक इहाननविवर्द्धनम्" । इति नौलिकी । "निमेषोन्मेषकं त्यक्त्वा सूक्ष्मलक्ष्यं निरीक्षयेत् । यावदश्रु निपतति त्राटकं प्रोच्यते बुधैः । एवमभ्यासयोगेन शा-म्भवी जायते ध्रुवम् । न जायते नेत्ररोगा दिव्यदृष्टि-प्रदायकम् । शीत्कृत्य पीत्वा वक्त्रेण नासानालैर्विरेचयेत् । व्युत्क्रमेण व्युत्क्रमेण शीत्क्रमेण विशेषतः । भालभातिं त्रिधा कुर्यात् कफदोषं निवारयेत् । इडया पूरयेद्वायुं रेचयेत् पिङ्गलया पुनः । पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । पूरकं रेचकं कृत्वा वेगेन न तु धारयेत् । एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् । नासाभ्यां जल-माकृष्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः । पायं पायं प्रकुर्वीत श्लेष्मदोषं निवारयेत् । न जायते वार्द्धकञ्च ज्वरो नैव प्रजायते" ।

षट्कूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा० ।

षट्कोण न० षट् कोणा यस्य । १वज्रे राजनि० । तन्त्रोक्ते २ज्यौतिषोक्ते लग्नात् षष्ठस्थाने च ज्यो०त० ।

षट्चक्र न० षण्णां चक्राणां समाहारः पात्रादि० । तन्त्रो-क्तेषु देहस्थेषु सुषुम्णानाडीमध्यवर्त्तिषु द्विदलचतुर्दला-दिषु षट्सु पद्मेषु चक्रशब्दे २८०८ पृ० दृश्यम् । तद-धिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् तस्य लुक् । २षट्चक्रप्रति-पादिकग्रन्थभेदे । [१सङ्ख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च ।

षट्चत्वारिंशत् स्त्री षडधिका चत्वारिंशत् । (छेयाल्लिश)

षट्चरण पु स्त्री० षट् चरणा यस्य । १भ्रमरे स्त्री० स्त्रियां ङीष् । षट्पदादयोऽप्यत्र । २यूकायां राजनि० ।

षट्ट निवासे बले च अक० हिंसायां दाने च सक० चुरा० उभ० सेट् । षट्टयति ते अससट्टत् त । विषट्टायपति ।

षट्तिलिन् पु० षट् तिलाः तिलोद्वर्त्तनादयः कर्मा-ण्यस्य । "तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः । तिल-भुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति" इत्युक्ते तिलो-द्वर्त्तनादिकारिणि । [सङ्ख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च ।

षट्त्रिंशत् स्त्री षडधिका त्रिंशत् शाक० । (छत्रिश) १सं-

षट्त्रिंशदुपचार (छत्रिश) देवपूजाङ्गेषूपचारेषु "आसना-भ्यञ्जनं तद्वदुद्वर्त्तनविरूक्षणे । अम्माजनं सपिर्रि-स्नपनावाहने तथा । पाद्याद्याचमनीयञ्च स्नानीयमधु-पर्कको । पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके । अलङ्कारो गन्धपुष्पे धूपदीपौ तथैव च । ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्प-माला तथैव च । अनुलेपश्च शय्या च चामरव्यजनं तथा । आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्त्तनम् । गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दन्तकाष्ठ-प्रदानञ्च ततो देवविसर्जनम् । उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत् सुरपूजने" एका०त० ।

षट्त्रिंशन्मत न० "मनुर्विष्णुर्यमो दक्षो ह्यङ्गिरोऽत्रिवृह-स्पती । आपस्तम्बश्च शनाश्च कात्यायनपराशरौ । वाशिष्ठ-व्यासहारीता हारीतगौतमावपि । प्रचेताः शङ्खलिखितौ याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः । शातातपो लोमशश्च जमदग्निः प्रजापतिः । विश्वामित्रपैठीनसी बौधायनपितामहौ । छागलेयश्च जाबालो गार्ग्यश्च च्यवनो भृगुः । ऋष्यशृङ्गो नारदश्च षट्त्रिंशत् स्मृतिकारकाः । एतेषान्तु मतं यत्तु षट्त्रिंशन्मतमुच्यते" इति शङ्खलिखितोक्ते स्मृतिभेदमते ।

षट्पञ्चाशत् स्त्री षडधिका पञ्चाशत् शाक० । (छाप्पान्न) १सङ्ख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च ।

षट्पञ्चाशिका स्त्री षट्पञ्चाशत् परिमाणमस्य डिन् स-ज्ञायां कन् । वराहमिहिरात्मजपृथुयशोविरचिते प्रश्न-ग्रन्थभेदे ।

षट्पदप्रिय पु० ६त० । नागकेशरे शब्दमा० । तस्य हि मधु-रमधुयुक्तत्वात् भ्रमरप्रियत्वम् । [त्रिका० ।

षट्पदातिथि पु० षट्पद अतिथिरिव यस्य । आम्रवृक्षे

षट्पदानन्दवर्द्धन पु० षट्पदस्यानन्दं वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु उप० । कङ्किरातवृक्षे राजनि० ।

षट्पदी स्त्री षट् पदाः यस्याः पादस्य पादाद्य ङीप् पन्भा-वश्च । १यूकायां २भ्रमरयोषिति च । स० द्विगु । ३षट्-चरणयुक्ते छन्दोभेदे च । ४षट्श्लोकात्मकपद्यसमाहारे ।

षट्प्रश्न पु० षट् सु प्रश्ना यस्य । "धर्मार्थकाममोक्षेषु लोक-तत्त्वार्थयोरपि । षट्सु प्रश्ना न दृश्यन्ते षट्प्रश्न परिकीर्त्तितः" इत्युक्ते १धर्माद्यभिज्ञे २बौद्धे ३कामुके त्रिका० ।

षडङ्ग न० षण्णामङ्गानां समाहारः पात्रादि० । क्लीब वाक्यगतो मध्य षडङ्गमिदमुच्यते" इत्युक्ते १देहावयव-समुदाये । मन्त्रस्य० तन्त्रोक्ते २हृदयाद्यवयवभेदे च ३वेदाङ्गेषु षट्सु अङ्गेषु मन्त्रविशेषन्यासे तत् । षट् अङ्गान्यस्य । "शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः । ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गो वेद उच्यते" इत्युक्ते ४वेद

पद न प्रोच्यते नेतिकमकम्। बाधनाद्वेतिकर्मणाः चक्षुर्भ्यां पद्मिपात् यात्। कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यद्रष्टि जायते। चाक्रदृष्टौ ब्रह्मदृष्टि भमदेव पार्श्वयोः। सारागात्यक्तनात् दृष्टानवभिर्दूनम्" इति नौलिको। "नाभेरधोसमुद्रस्य मुखतः स्त्रीणाम्। यावन्तु नियतनि नाटके प्रोच्यते कुर्वे। बालमध्यासयोगेन रा नियतनि नाटके प्रोच्यते बुवे। तन्मध्यासयोगेन रा म्याने जायते भ्रमम्। न जायते नेत्ररोगा दिव्यद्ृष्टि प्रदक्षम। धौतकल्प पोत्वा सक्ति नासिकायामिव रेचयेत्। व्युत्क्रमेण व्युत्क्रमेण शीत्क्रमेण विशयते। भ्रामभालि त्रिधा कुर्वीत् कफदोष निवारयेत्। इडया पूरयेद्वायुं रेचयेत् पिङ्गलया पुनः। पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत्। पूरकं रेचकं कृत्वा वेगेन न तु धारयेत्। एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत्। नासाभ्यां जलं नाकृष्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः। पायं पायं व्युत्क्रमेण श्लेष्मदोषं निवारयेत्। न जायते वार्द्धक्यं ज्वरो नैव प्रजायते"।

षटकूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा॰।

षट्कोण न॰ षट् कोणा यस्य। १वज्रे राजनि॰। तन्त्रोक्ते २परस्परं त्रिकोणद्वयरूपे यन्त्रभेदे ३ज्योतिषोक्ते लग्नात् षष्ठस्थाने च ज्यो॰त॰।

षट्चक्र न॰ षण्णां चक्राणां समाहारः पात्रादि॰। तन्त्रोक्तेषु देहस्थेषु सुषुम्णानाडीमध्यवर्त्तिषु द्विदलपद्मदला दिषु षट्सु पद्मेषु चक्रशब्दे २८८८ पृ॰ दृश्यम्। तद धिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् तस्य लुक्। ३षट्चक्रप्रति पादिके ग्रन्थभेदे। [१षड्भेदे २तत्संख्यान्विते च।

षट्चत्वारिंशत् स्त्री षडधिका चत्वारिंशत्। (छेयाल्लिश)

षट्चरण पु स्त्री॰ षट् चरणा यस्य। १भ्रमरे स्त्रियां ङीष्। षट्पदाद्योऽप्यत्र। २यूकायां राजनि॰।

षट् [षट्] भेदे सेवने च चु॰ उभ॰ हिंसायां दाने च भ्वा॰ पर॰ चुरा॰ उभ॰ सेट्। षट्टयति ते अषषट्टत् त। पिषट्ट षपात।

षट्तिलिन् पु॰ षट् तिला तिलोद्वर्त्तनादयः कर्मत्वेनास्य। "तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः। तिल भुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति" इत्युक्ते तिलो द्वर्त्तनादिकारिणि। [स्त्रीभेदे २तत्संख्यान्विते च।

षट्त्रिंशत् स्त्री षडधिका त्रिंशत् शाक॰। (छत्रिश) १संख्या

षट्त्रिंशदुपचार (छत्रिश) देवपूजाङ्गेषूपचारेषु "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। मधुपर्काचमस्नानं वसनाभरणानि च। सुगन्धिसुमनोधूपदीपनैवेद्यचन्दनम्। प्रणामश्चैव ..."

पर्कौ। पुनराचमनीयञ्च स्नानञ्चोपवीतके। अलङ्कारो गन्धपुष्पे धूपदीपौ तथैव च। ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्प माला तथैव च। अनुलेपञ्च शय्या च चामरव्यजनं तथा। आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारश्च नर्त्तनम्। गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिश्चापि प्रदक्षिणम्। दन्तकाष्ठ प्रदानञ्च ततो दन्तावधावनम्। उपचारा इमे ज्ञेया षट्त्रिंशत् सुपूजने" एका त॰।

षट्त्रिंशन्मत न॰ "मनुर्विष्णुर्यमो दक्षो वशिष्ठोऽत्रिरिहा भवत्। आपस्तम्बश्च हारीतः कात्यायनपराशरौ। शङ्खः संवर्त्तगौतमावपि। व्यासः शातातपो लोमशश्च बृहद्व्यासः प्रजापतिः। विश्वामित्रः पैठीनसी बौधायनपितामहौ। छागलेयश्च जाबालिः च्यवनो भृगुः। ऋष्यशृङ्गो नारदश्च षट्त्रिंशत् स्मृतिकारकाः। एतेषान्तु मतं यत्र षट्त्रिंशन्मतमुच्यते" इति पद्धतिविहितं स्मृतिभेदपते।

षट्पञ्चाशत् स्त्री षडधिका पञ्चाशत् शाक॰। (छप्पान्न) १षड्भेदे २तत्संख्यान्विते च।

षट्पञ्चाशिका स्त्री षट् पञ्चाशत् परिमाणमस्य डिनुक् म स्त्रीत्वम्। वराहमिहिरात्मजपृथुयशोविरचिते ग्रन्थभेदे।

षट्पदप्रिय पु॰ ६त॰। नागकेशरे शब्दमा॰। तस्य हि मधु रसयुक्तत्वात् भ्रमरप्रियत्वम्। [त्रिका॰।

षट्पदातिथि पु॰ षट्पदः अतिथिर्यस्य। आम्रवृक्षे

षट्पदानन्दवर्द्धन पु॰ षट्पदानानन्दं वर्द्धयति वृध णिच् ल्यु ६त॰। अशोकवृक्षे राजनि॰।

षट्पदी स्त्री षट् पदानि यस्याः पादस्य पादाः ङीष् प ड्भावः। १यूकायां अमरटीकायाञ्च। सं॰ ६तत्पु॰। २षट्चरणयुक्ते छन्दोभेदे च। ३षट् श्लोकात्मके पद्यसंघाते।

षट्प्रज्ञ पु॰ षट्सु प्रज्ञा यस्य। "धर्मार्थकामाः मोक्षः लोकतत्त्वार्थाय च। षट्सु प्रज्ञा तु यस्यासौ षट्प्रज्ञः परिकीर्त्तितः" इत्युक्ते १धर्मादिज्ञानयुक्ते २लोके ३कामुके त्रिका॰।

षडङ्ग न॰ षण्णामङ्गानां समाहारः पात्रादि॰ ङीबभावः। "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः। ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गो वेद उच्यते" इत्युक्ते २वेदाङ्गे ... तन्त्रोक्ते हृदयाद्यवयवे ... षट्सु अङ्गेषु मन्त्रन्यासो यत्र। षट् अङ्गानि यस्य। "शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः। ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गानीति" इत्युक्ते ...

२शुक्लवर्णविशिष्टे द्रव्ये त्रि०। कर्म०। ३शुक्ले कोपे पु०।

श्वेतकोल पुस्त्री०६त०। शफरमत्स्ये त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

श्वेतखदिर पु० कर्म०। शुक्ले खदिरभेदे।

श्वेतगज पु० कर्म०। १ऐरावते गजे हेमच० २शुभ्रगजे च।

श्वेतगरुत् पु० श्वेतो गरुदस्य। १हंसे अमरः २शुभ्रपक्षयुक्ते त्रि० पृषो० अदन्तोऽप्यत्र। [२५८पृ० दृश्यम्।

श्वेतगुञ्जा स्त्री कर्म०। शुभ्रगुञ्जायां राजनि०। गुञ्जाशब्दे

श्वेतचिल्ली स्त्री कर्म०। शाकभेदे (शादाचिल्ल) राजनि०।

श्वेतच्छद पुस्त्री० श्वेतः छदः पक्षोऽस्य। १हंसे शब्दा०। स्त्रियां ङीष्। २शुभ्रपक्षयुक्ते त्रि०।

श्वेतजीरक पु० कर्म०। शुक्लजीरके राजनि०।

श्वेतटङ्कण न० कर्म०। १शुभ्रटङ्कणे २मालतीनदीतीरसम्भवे क्षारभेदे राजनि०।

श्वेतदूर्वा स्त्री कर्म०। शुभ्रदूर्वायां राजनि०।

श्वेतद्वीप पु० कर्म०। वैकुण्ठाख्यविष्णुधाम्नि क्षीरोदोत्तरस्थे द्वीपभेदे च "क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः। एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः" भा० शा० ३३८ अ०।

श्वेतधातु पु० कर्म०। १खटिकायां २शुभ्रवर्णधातुद्रव्ये च।

श्वेतधामन् पु० श्वेतं धाम यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे ३समुद्रफेने च मेदि०। श्वेतकरादयोऽपि। ४कर्पूरे च।

श्वेतनील पु० "वर्णो वर्णेन" पा०स०। १श्वेतकृष्णवर्णे २तद्वति त्रि०। ३मेघे शब्दर०। [२शुभ्रपक्षद्वयाभ्यां युक्ते त्रि०।

श्वेतपक्ष पुंस्त्री० श्वेतं पक्षं पक्षाऽस्य। १हंसे स्त्रियां ङीष्

श्वेतपक्षरथ पु० श्वेतपक्षो हंसो रथ इव वाहनं यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दच०।

श्वेतपद्म न० कर्म०। सितकमले राजनि०। [जनि०।

श्वेतपर्णा स्त्री श्वेतं पर्णं यस्याः। वारिपर्ण्यां (पाना) रा-

श्वेतपर्यास पु० कर्म०। शुभ्रतुलस्यां रत्नमाला।

श्वेतपाटला स्त्री कर्म०। शुभ्रपाटलावृक्षे (शादापारुल)जटा०

श्वेतपिङ्गल पुंस्त्री० देहेन श्वेतः जटया पिङ्गलः "वर्णो वर्णेन" पा०स०। १सिंहे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। २श्वेतपिङ्गलवर्णे पु ३तद्युते त्रि०।

श्वेतपिण्डीतक पु० कर्म०। महापिण्डीतकवृक्षे राजनि०।

श्वेतपुष्प पु० श्वेतं पुष्पमस्य। १सिन्दुवारवृक्षे जटा० २शुभ्रवर्णपुष्पयुक्ते त्रि० कर्म०। ३शुभ्रे पुष्पे न०। ४नागदन्त्यां ५मगेवारी स्त्री राजनि०। ६घोषातक्यां स्त्री रत्नमा०। स्वार्थे कन्। ७शुभ्रकरवीरे पु० राजनि०।

श्वेतपुष्पिका स्त्री श्वेतं पुष्पमस्याः कप् अत इत्वम्। १महाशणवृक्षे २पुत्रदात्र्यां च राजनि०।

श्वेतप्रसूनक पु० श्वेतं प्रसूनं यस्य कप्। शाकतरौ राजनि०

श्वेतभण्डा स्त्री कर्म०। श्वेतापराजितायां रत्नमा०।

श्वेतमन्दार पु० कर्म०। शुभ्रमन्दारे राजनि०।

श्वेतमरिच कर्म०। १शोभाञ्जनबीजे अमरः २शुभ्रमरिचे च

श्वेतरक्त पु० श्वेतो रक्तः "वर्णो वर्णेनेति" पा०स०। १पाटलवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः।

श्वेतरञ्जन न० श्वेतं क्रियतेऽनेन रञ्ज-ल्युट्। सीसके

श्वेतरथ पु० श्वेतो रथो यस्य। १शुक्रग्रहे शब्दच० कर्म०। २शुभ्रे रथे। [ङीप्। [illegible] राजनि०।

श्वेतराजी स्त्री श्वेतेन वर्णेन राजते राज-अच् गौरा०

श्वेतरोचिस् पु० श्वेतं रोचिरस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च हला०

श्वेतरोहित पु० "वर्णो वर्णेन" पा०स०। १पाटलवर्णे २तद्वति त्रि० पुष्पेण श्वेत फलेन लोहितः। ३शुक्लरोहिते वृक्षभेदे राजनि०।

श्वेतलोध्र पु० कर्म०। पट्टिकालोध्रे राजनि०।

श्वेतवचा स्त्री श्वेता वचेव। अतिविषायां (आतइच) राजनि० "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा। हैमवत्युदिता तद्वच्छूलघ्नि विशेषतः" भावप्र०।

श्वेतवल्कल पु० श्वेतं वल्कलमस्य। १उदुम्बरवृक्षे जटा०। २शुभ्रत्वग्युते त्रि०।

श्वेतवाजिन् पु० श्वेतो वाजी यस्य। १चन्द्रे हेमच० २अर्जुने जटा०। श्वेताश्वादयोऽप्यत्र। ३कर्पूरे च।

श्वेतवासस् पु० श्वेतं वासोऽस्य। १सन्न्यासिभेदे २शुक्लवस्त्रयुक्ते त्रि०।

श्वेतवाह् पु० श्वेतेन श्वेताश्वेन उह्यते वह-ण्वि। १इन्द्रे २अर्जुने ३चन्द्रे च। ४कर्पूरे। भत्वे शस् श्वेतौहः। हलि पदान्ते श्वेतवा श्वेतोभिरित्यादि।

श्वेतवाहन पु० श्वेतं वाहनं यस्य। १चन्द्रे २इन्द्रे ३अर्जुने च मेदि०। ४कर्पूरे च।

श्वेतशुङ्गा स्त्री कर्म०। यवतिक्तायां रत्नमाला।

श्वेतसार पु० कर्म०। १खदिरवृक्षे राजनि० २शुभ्रसारे च।

श्वेतबृहती स्त्री कर्म०। शुभ्रवर्णबृहत्यां राजनि०।

श्वेतशिंशपा स्त्री कर्म०। शुभ्रशिंशपायां राजनि०।

श्वेतशिग्रु पु० कर्म०। सितशोभाञ्जने राजनि०।

श्वेतशृङ्ग पु० श्वेता शृङ्गाऽस्य। १यवे राजनि०। २शुभ्रवर्णशृङ्गयुक्ते त्रि०।

श्वेतशूरण पु० कर्म० । वनशूरणे राजनि० ।
श्वेतसर्प पु० श्वेतः सन् सर्पति सृप-अच् । १वरुणवृक्षे जटा० कर्म० २शुभ्रभुजगे पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीष् ।
श्वेतसर्षप पु० कर्म० । गौरसर्षपे ।
श्वेतसार पु० श्वेतः सारोऽस्य । शुभ्रखदिरे जटा० ।
श्वेतसुरसा स्त्री कर्म० । शुभ्रशेफालिकायाम् अमर० ।
श्वेतस्यन्दा स्त्री श्वेता सती स्यन्दते स्यन्द-अच् । सितापराजितायां राजनि० ।
श्वेतहय पु० श्वेतो हयः । १श्वेते अश्वे हये त्रिका० २सितवर्णयुक्ते हये च । ६ब० । ३अर्जुने हेमच० । ४इन्द्रे च
श्वेता स्त्री श्वित-अच् । १वराटिकायां २काष्ठपाटलायां ३शङ्खिन्यां मेदि० । ४अतिविषायां रत्नमा० । ५सितापराजितायां ६शुभ्रकण्टकार्य्यां ७पाषाणभेदिन्यां ८शुभ्रदूर्वायां ९वंशरोचनायां १०शर्करायां ११शालाश्वत्थकलिकायां १२श्वेतक्षुद्रायां च राजनि० ।
श्वेतार्क पु० कर्म० । शुभ्रवर्णपुष्पके अर्कवृक्षे राजनि० ।
श्वेतावर पु० श्वेतं श्वेतवर्णमाप्नोति आ+वृ-अच् । सितावराके राजनि० ।
श्वेताश्वतर पु० वेदशाखाभेदे ।
श्वेतेक्षु पु० कर्म० । शुक्ले इक्षौ राजनि० ।
श्वेतोदर पु० श्वेतमुदरं यस्य । कुवेरे त्रिका० ।
श्वेतोही स्त्री श्वेतोहः पत्नी ङीष् । इन्द्राण्यां शच्याम् ।
श्वैत्य न० श्वेतस्य भावः ष्यञ् । शुभ्रवर्णे ।
श्वोवसीयस न० अतिशयेन वसुः प्रशस्तः श्वो वसीयः नि० अच् समा० । १वरादेने भाविकाले प्रशस्ते मङ्गले २तद्वति त्रि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने शकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

अशुद्धशोधनम् ।

६००० पृष्ठावधि ६०२४ पृष्ठपर्य्यन्तमध्ये ८०० सङ्ख्याङ्काङ्कितयाः प्रमादात् मुद्रिता तत्र तत्र पृष्ठेषु नवभिःशतैरङ्किता अङ्कसङ्ख्या बोध्याः ।

ष

षकारः मूर्द्धन्यः व्यञ्जनवर्णभेदः । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतकण्ठश्च. तथा "शेष ष. स. ह. ईषद्विवृता" इति शिक्षा. । बाह्यप्रयत्नाश्च विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च । ऊष्मस्ववायुप्रधानत्वादस्य ऊष्मत्वम् सेता ।, अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "षकारं शृणु चार्वङ्गि चतुष्कोणमयं सदा । रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयं परमकुण्डली । चतुर्वर्गमयं वर्णं सुधानिर्मितविग्रहम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिशक्तिसहितं सदा । त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् । सर्वदेवमयं वर्णं हृदि भावय पार्वति ।" कामधेनुतन्त्रम् । एतदधिष्ठानदेवताध्यानं यथा "चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम् । शुक्लवर्णां त्रिनयनां वरदाङ्कुशचिह्निताम् । रत्नालङ्कारभूषाढ्यां श्वेतमाल्योपशोभिताम् । देवइन्द्रैरभिवन्द्यां सेवितां मोक्षकाङ्क्षिभिः । एवं ध्यात्वा षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य वाचकशब्दा यथा "ष. श्वेतो वासुदेवश्च पिता प्राज्ञः विनायकः । परमेष्ठी वामबाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः । लम्बोदरो यमोऽजेयः कामधुक् कामधूमकः । कुम्भोद्भवा दक्षो लज्जा कलङ्कस्य प्रियः शिवः । सूर्य्यात्मा जठरः कोपी माता रक्षोविदारिणी । कलकण्ठो मध्यजिह्वा शुद्धात्मा मरुपूः शिवाः" वर्णाभिधानम् "षकारः श्वेत आख्यातो मूर्द्धन्यो वृषसंज्ञकः । पित्तं शक्तिश्च माया च महायोनिः सबिन्दुमत्" मन्त्राभिधानम् । मातृकान्यासेऽस्य जठरे न्यास्यता । काव्यादौ प्रयोगेऽस्य फलम् खेदः "शः सुखं षस्तु खेदम्" वृ०र०टी० अत्र षादिशब्देषु षादितया ये धातवः पठितास्तेषां प्रयोगकाले दन्त्यसादित्वं सति च निमित्ते पुनः षत्वम् यथा षिध-सेधति निषेधति "धात्वादेः षः सः" इत्युक्तेः अस्य प्रयोगकाले सत्वे तन्निमित्तटवर्गस्य तवर्गादिश्च यथा ष्टु स्तु स्तौति । ष्ठा स्था तस्थौ स्थाता स्थाति । निमित्ते सति षत्वं च टुत्वे च प्रतिष्ठौति प्रतिष्ठा निष्ठा निष्णाति । तत्र ष्वेलकविधानत्वं न षादेयत्वेन ख्यायति स्वकृति ष्ठीवतीत्यतेति भेदः । विपर्य्युदासे ष्ठीवधातोरपि पर्य्युदासः ।
ष पु० षो-क ष्ठी०प्रयम् । १केशे मेदि० २गर्भविमोचने मानसे च ३श्रेष्ठे ४शेषे पक्षाधारकोष् । ५विदुषि च त्रि० मेदि० ।
षकार पु० ष+स्वरूपे कार । स्वरूपवर्णे कामधेनुतन्त्रे दृष्टा० ।
षग स्वरणे भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् लिपि न वृद्धि । षगति सषगीत् सिन् षटादि इत्यदति । असीषगत् त ।
षघ हिंसायां स्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् लिपि न वृद्धि० । षघ्नोति अषघीत् असीषघत् त । [िषघत् त ।
षच सेवने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । सचते षचाविष्ट अथा०

पु० ४ऋक्षात्मकुम्भे च पु० ५ अञ्जने न० "गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना। षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पठतं सर्वदा गवाम्" ब्रह्मपु० रोचनासहिते ६पञ्चगव्ये न०।

षडभिज्ञ पु० "दिव्यं चक्षुः श्रोत्रं १ परचित्तज्ञानं २ पूर्वनिवासानुस्मृतिः ३ आत्मज्ञानम् ४ वियद्गमनं ५ कायव्यूहसिद्धिः ६ श्चेत्येतानि षट् अभिज्ञा आभासमानानि यस्य। बौद्धभेदे अमरः। [।३। कर्कपद्धति०।

षड्वक्त्र न० षण्मुखे स्वातन्त्र्ये च कृष्णे यष्टिपात्रभेदे वाच्या०

षडशीति स्त्री० षडधिका अशीतिः शाक०। (छियाशि) १सङ्ख्यायाम् २तत्सङ्ख्यान्विते च। ३मिथुनकन्याधनुर्मीनेषु रवेः सङ्क्रान्तौ च "अयनविषुवतो षडशीतयो ध्रुवं विष्णुपदीषडशीतयः" इति ज्योतिषम्।

षडशीतिचक्र न० मिथुनकन्याधनुर्मीनराशिस्थरवेः सङ्क्रमे शुभाशुभफलज्ञानाय नराकाराङ्कितनराकारे चक्रे। यथा "मुखे चैकं करे वद्दा पादयुग्मे द्वयं द्वयम्। क्रोडे वामस्थया षटा करे सव्येतरे च च। द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा। द्वयं चैव तथा गुह्ये षडशीत्या क्रमे स्थितम्। मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि। कान्ता स्यात् वसनं वामे हस्ते स्यात् सौख्यमेव नृणाम्। भ्रमणं नेत्रयोश्चैव सम्मानं मस्तके। गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफलं स्मृतम्" ज्यो० त०।

षडशीतिमुख न० षडशीतिसंक्रान्तिमुखम्। "तु लादिषडशीत्यङ्गा षडशीतिमुखं क्रमात्। तच्चतुष्टयमेव स्यात् द्विस्वभावेषु राशिषु" "षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च। मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे" इति सूर्यसिद्धान्तोक्ते तुलादितः षडशीतिदिनान्तरितेषु।

षडष्टक न० ज्यो०त० उक्ते वरकन्ययोः लग्नाद्यपेक्षया परस्परषष्ठाष्टमराशिस्थत्वरूपे वर्ज्ये योगे वरकन्ययोरशुभद्योतके पृ० द्रष्टव्यम्।

षडानन पु० षट् आननानि यस्य। कार्त्तिकेये अमरः। षड्वदनादयोऽप्यत्र।

षडाम्नाय पु० षड्गुणितः आम्नायः शाक० शिवस्य षड्वक्त्रविनिर्गते षट्प्रकारे तन्त्रभेदे "अथेदानीं प्रवक्ष्यामि आम्नायकथनं पृथक्। पूर्वाम्नायो यदा मन्त्रस्तदा प्राच्यां दिशि स्थितः। सदाशिवोऽहं भगवानाचारः परिकीर्त्तितः। एवं वै दक्षिणाम्नायो दक्षिणस्यां दिशि स्थितः। एवं हि पश्चिमाम्नायः पश्चिमायां दिशि स्थितः। एवमेवोत्तराम्नाय उत्तरस्यां दिशि स्थितः। ऊर्ध्वाम्नाय स्थितः। यत् प्रोक्तं सर्वसिद्धये। ऊर्ध्वाम्नायस्य कथितो देवानामपि दुर्लभः। अधराम्नायमुख्यं च। यत् प्रोक्तं गिरिजे। प्रिये। अध आम्नायं शृणु मन्त्रं मन्त्रसमुच्चयम्। षडाम्नायाश्च कथिताः शोभनाः क्रमनामतः। यस्मिन् यस्मिंश्च ये देवाः कथिताश्च वरानने। तान्देवांश्च प्रवक्ष्ये साधकानां हिताय वै। श्रीविद्याभेदसहिता तारा च त्रिपुरा तथा। भुवनेशी चान्नपूर्णा पूर्वाम्नाये प्रकीर्त्तिता। बगलामुखी च बगिनी स्मारिता धनदा तथा। वगिनी बालभैरव्योरुत्यं "महिषघ्नी महाकल्पा दक्षिणाम्नायकीर्त्तिता। महासरस्वती विद्या तथा वाग्वादिनी परा। प्रत्यङ्गिरा भवानी च पश्चिमाम्नायकाशिता। कालिका भेदसहिता तारा भेदैश्च संयुता। मातङ्गी भैरवी छिन्ना तथा धूमावती परा। उत्तराम्नायकथिता कलौ शीघ्रफलप्रदा। समस्तभेदसहिता कालिका या प्रकीर्त्तिता। द्वाविंशत्यक्षरी तारा दक्षिणाम्नायकीर्त्तिता। एकजटा षडाम्नाये महामोक्षप्रदायिनी। तत्परा परमा विद्या न विद्यान्तरगोपिता। परप्रधानमन्त्राश्च ऊर्ध्वाम्नाये प्रकीर्त्तिताः। ऊर्ध्वाम्नायो ह्यधश्चैव केवलं मोक्षदो भवेत्। धर्मार्थकाममोक्षार्थे आम्नायान्ये प्रकीर्त्तिताः। यथोक्तविधिना भद्रे। कृत्वा फलमवाप्नुयात्। पूर्वाम्नायादिमर्थस्य विधानं शृणु सुन्दरि। कृत्वा येनाशु लभते फलं यद्दुत्तमोत्तमम्। षट्कर्मफलदा त्वेषा षडाम्नाया प्रकीर्त्तिता। उत्तराम्नायो देवेशि। तेषामाशु फलप्रदः" इति समयाचारतन्त्रे १पटले। आम्नायभेदेनाचारभेद उक्तो यथा "पूर्वाम्नायोदितं कर्म पाशवं कथितं प्रिये। यदुक्तं दक्षिणाम्नाये तदेव पाशवं स्मृतम्। पश्चिमाम्नायजं कर्म पशुवीरसमाश्रितम्। उत्तराम्नायजं कर्म दिव्यवीराश्रितं प्रिये। दिव्योऽपि वीरभावेन साधयेत् पितृकानने। वीरासनं विना दिव्यः पूजयेत् पितृकानने। ऊर्ध्वाम्नायोदितं कर्म दिव्यभावाश्रितं प्रिये" इति निरुक्ततन्त्रे १पटले।

षडूर्मि पु० षट् ऊर्मयः बुभुक्षादयोऽस्य। जीवे ऊर्मिशब्दे १२८१ पृ० दृश्यम्।

षडूषण न० षट्समाहृतम् ऊषणम्। कटुद्रव्यभेदे "पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम्। पञ्चकालगुणं तत्तु रूक्षमुष्णं विपाचनम्" भावप्र०।

षड्गया स्त्री० "गयागजो गयादित्यो गयत्री च गदाधरः।

गवा गवाङ्गरवैव षड्गवा सुक्तिदायिकाः” वायु० पु० । चक्रे गवाङ्गादि षट्के ।

षड्गव त्रि० षड्भिर्गोभिरारूढ० शकट ह्लो वा शाक० अच् समा० । षड्भिर्गोभिरारूढे १हलादौ “षड्गवं धर्म्यं कृषं षड्गवं जीविकार्थिनाम्” इति स्मृतिः । षण्णां गवां समाहारः अच्समा० । २षट्सु गोषु न० ।

षड्गुण पु० षड्भिः गुणिताः गुणाः शाक० । राज्ञां सन्ध्यादिषु षट्सु गुणेषु षाड्गुण्यशब्दे दृश्यम् ।

षड्ग्रन्था स्त्री षट् ग्रन्थयः सन्त्यस्याः अच् । १वचायां भावप्र० २शट्यां ३महाकरञ्जे ४श्वेतवचायाञ्च राजनि० ।

षड्ग्रन्थि न० षट् ग्रन्थयोऽस्य । १पिप्पलीमूले वैद्यकम् । २षट्पर्वयुक्ते त्रि० । ३वचायां स्त्री वा ङीप् । संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । षड्ग्रन्थिका स्त्री अमरः ।

षड्ज पु० षड्भ्यो नासादिस्थानेभ्यो जायते जन–ड । “नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः । षड्भ्यः सञ्जायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः” इत्युक्ते स्वरभेदे “षड्जसंवादिनी केका” इति रघुः । “षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चार्षभम् । अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्” भरत ।

षड्दर्शन न० षड्गुणितं दर्शनम् । १आस्तिकमतसिद्धे पूर्वमीमांसावेदान्तसांख्यपातञ्जलन्यायवैशेषिकाख्ये दर्शने २शास्त्रभेदे षट्सु ३बौद्धदर्शनेषु च ।

षड्दीर्घ पु० षड्भिर्गुणिता दीर्घाः । तन्त्रोक्तेषु आ, ई, ऊ, ऐ, औ, अः इत्येवं रूपेषु षट्सु दीर्घेषु ।

षड्दुर्ग न० षड्गुणितं दुर्गम् । “धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्” मनूक्ते दुर्गषट्के ।

षड्धा अव्य० षट्+प्रकारे–धाच् । षट्प्रकारे । [त्रिका० ।

षड्बिन्दु पु० षट् बिन्दवो यत्र । १कीटभेदे मेदि० । २विष्णौ

षड्भुजा स्त्री षट् भुजा इव यस्याः । (फरमुज) खर्बूजाभेदे राजनि० । २षड्भुजयुक्ते त्रि० । ३शिवे ४हरे पु० “गौरीक्लिष्टाङ्गविलसितः षड्भुजो गजवाहन” महाभा० ।

षड्रस न० षण्णां रसानां समाहारः पात्रा० । “मधुरो लव० णतिक्ताः कषायोऽम्लः कटुस्तथा” इत्युक्तेषु “मधुरं लोकेऽन्नादिरसादौ च च रसाद्ये । कावयस्तु षड्रसीयः वैद्यकादौ च दृश्यते । त्रिकस्तु त्रिषष्टिरसभे० दाः इतः । भावप्रकाशे च च पूर्वोक्ता० दयः । षट्सु गोत्रवर्द्ध० द्वाप् मरीचादौ च चेन्द्रः”

इस्वमास्थानेषु लग्नेषु षट्सु रवेषु । षड्गुणितोरसः । तन्मार्गे पु० । [त्रिका० ।

षड्लवण न० षड्गुणितं लवणम् । सञ्चलयुतपञ्चलवणे

षड्वर्ग पु० ६त० । १कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु “स्थाने षड्वर्गमिति” भट्टिः । ‘क्षेत्रं होरा च द्रेक्काणो नवांशो द्वादशांशकः । त्रिंशांशकश्च षड्वर्गस्त्वादिस प्रवा फलवद्” ज्योतिषोक्तेषु क्षेत्रादिषु षट्सु । स च ज्यो० त० उक्तो यथा

“कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीसुताः । जीवार्किभानुजन्मानां क्षेत्राणि स्युरजादयः । विषमर्क्षेषु प्रथमा होराः स्युश्चण्डरोचिषः । द्वितीयाः शशिनोयुग्मे व्यत्ययादूह्ययेत् सदा । आपञ्चनवमाना ये राशीनामधिपाः स्मृताः । ते द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणास्त्रय एव हि । मेषकेसरिधनुषां मेषाद्याश्च नवांशकाः । वृषकन्यामृगाणाञ्च मृगाद्यास्तु नवांशकाः । तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः समुदाहृताः । कर्किवृश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः । चराणां प्रथमे भागे स्थिराणां पञ्चमे तथा । नवमे द्व्यात्मकानाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः । स्वनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः । सर्वेषां मेषपूर्वाणां स्वक्षेत्रा द्वादशांशकाः ।, कुजार्किगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्चवेदाष्टशैलेषु ओजभोगेषु राशिषु । विपर्ययाद् युग्मराशेः त्रिंशांशाः कीर्त्तिताः” । अत्र विषमराशौ प्रथमार्द्धं शुभाशुभः इति बोध्यम् ।

षण(न्) वस्तने भ्वा० पर० सक० सेट् अयं षोपदेशः अस्य । सनति असनीत् असानीत् । दन्त्यादिरयमित्यन्ये ।

षण(ल) दाने तना० उभ० सक० सेट् अयं षोपदेशः जनम् आदि । दन्त्यादिरित्येके सनोति सनुते असनीत्–असानीत् असनिष्ट–असात । सिषासति सिषासति इत्यन्ये ।

षण्ड पु० सन–ड अस्य नेत्वम् पृषो० वा । १वृषे अमर २वृन्दे अमरः । ३पद्मादिसमूहे पु० न० अमर० । [शब्दार्णव ।

षण्ड पु० सन–ड नस्य नेत्वम् पृषो० वा । नपुंसके क्लीबे

षण्मुख पु० षट् मुखानि यस्य । १कार्त्तिकेये अमर० षण्० मुखायां स्त्री राजनि० टाप् ।

षद गतौ भ्वा० उभ० सक० सेट् । षादयति ते षदं षदम् ।

षद विशरे भ्वादिचुरादि जुहोत्यादौ सदो न षदवद्वद० अनिट् । षोदति षीदति असदत् । षद्वरि सट्वरिदः ।

षप्प गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । सप्पति असप्पीत् ।

षञ्ज सङ्गे सम्बन्धे च भ्वा०पर०सक०अनिट्। सजति असाङ्क्षीत्।
षप समवाये भ्वा०पर०सक०सेट्। सपति असापीत् असपीत्। असीषपत्। [त। सिषमयिषति।
षम वैकल्ये चुरा०उभ०अक०सेट्। समयति ते असीषमत्
षम्ब सम्बन्धे भ्वा० पर० सक० सेट्। सम्बति असम्बीत्।
षर्ज्ज अर्जने भ्वा० पर० सक० सेट्। सर्जति असर्ज्जीत्।
षर्ब(र्व) गतौ भ्वा०प०सक० सेट्। सर्ब(र्व)ति असर्बीत्(वीत्)।
षर्षपी स्त्री सर्षप+पृषो० अजुनाकृतौ खगभेदे शब्दर०।
षल गतौ भ्वा० पर०सक०सेट्। सलति असालीत् असीषलत्
षष् त्रि० ब० व०। सो–क्विप् पृषो०। (छय) सङ्ख्याभेदे व्याकरणोक्ते १डतिप्रत्ययान्तकत्यादौ शब्दे नाम्नि सङ्ख्या-वाचके च ३शब्दे च
“ष्णान्ताः षट्” “डति च” पा०। “षड्भ्यो लुक्” पा० “न षट्स्वस्रादिभ्य” पा० स्त्रियां न ङीप्। “षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम्” अमरः। त्रिष्वित्यधिकारेऽपि त्रिषु समा इति सिद्धे पुनः कथनं त्रिषु समानरूपताप्रतिपादनार्थम्। तथा हि वैयाकरणमते लिङ्ग-प्रथमान्तसामानाधिकरण्यनियमात् विशेष्यविशेषणयोः समानलिङ्गत्वे प्राप्ते ततः स्त्रियां टाबादिप्रसक्तौ तन्नि-षेधः। तेन स्त्री पचति इत्यादौ इकारान्तत्वात् न ङीप्। स्त्रियः अपचन् इत्यादौ च न ङीप्। स्त्री अपचत इत्यादौ न टाप्। कुलं पचत इत्यादौ क्लीवत्वेन न लुक्। अव्ययस्य लिङ्गशून्यत्वेऽपि लुप्त टाबादिशून्य-त्वार्थं त्रिषु समानरूपाणि। तेन हा यक्षस्य निन्दनी-यत्वे हा पापमित्यादौ न लुक्। कल्याद्यव्ययत्वे अहह सुदारपापमतिरित्यादौ न टाप् इति बोध्यम्। डत्यन्तस्य कति स्त्रियः इत्यादौ न ङीप्।
षष्टि स्त्री षड्गुणिता दशतिः नि०। (षाट्) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च।
षष्टिक पु० षष्ट्या अहोभिः पच्यते कन्। (साटिया) १धान्यभेदे अमरः। तदर्थे क्लीवत्वमपि “षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं कशेरुकम्” ति०त०। षष्ट्या क्रीतः कन्। २षष्टि-संख्यातद्रव्यक्रीते त्रि०।
षाष्टिक्य न० षष्टिकधान्यस्य भवनं क्षेत्रम् यत्। षष्टिकधान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे अमरः। [तस्मिन्। स्त्रियां ङीप्।
षष्टितम त्रि० षष्टेः पूरणः तमप्। येन षष्टिसङ्ख्या पूर्य्यते
षष्टिमत्त पु० षष्ट्या वर्षैर्मत्तः। षष्टिवर्षवयस्के गजे शब्दमा० तद्-वरं हि तस्य मत्ततायोग्यत्वात् तथात्वम्।

षष्टिलता स्त्री षष्ट्या लतेव। भ्रमरमार्य्यां राजनि०।
षष्टिसंवत्सर पु० ब० व० षष्टिगुणिताः संवत्सराः। ज्योतिष-प्रसिद्धेषु १प्रभवादिषु षष्टौ वत्सरेषु। प्रभवादिशब्दे ४७३।४७४ पृ० तदानयनं दृश्यम्। २नारायणादिकेषु षष्टिवर्षेषु गुरुवर्षशब्दे २६२२ पृ० दृश्यम्। षष्ट्र षट्टाटयोऽप्यत्र।
षष्टिहायन पु० षष्टिर्हायना वयोऽस्य। १षष्टिवर्षवयस्के गजे षष्टिदिनपच्यो हायनो व्रीहिः शब्द०। २षष्टिकधान्ये च मेदि०। [पूर्य्यते तस्मिन् स्त्रियां ङीप्।
षष्ठ त्रि० षण्णां पूरणः षष्+डट् थुक् च। येन षट् सङ्ख्या
षष्ठक त्रि० षष्ठो भाग कन्। षष्ठे भागे।
षष्ठांश पु० कर्म०। १प्रजापालनवृत्त्या राज्ञा प्रजाभ्यो ग्राह्ये उत्पन्नशस्यस्य षष्ठभागरूपे करे।
षष्ठान्न त्रि० षष्ठे दिवसस्य षष्ठभागे अन्नस्य भोजनस्य कालो यस्य। दिवसस्य षष्ठभागे अन्नभोजनकालयुते पुरुषे।
षष्ठान्नकाल पु० षष्ठे दिवसे भक्ष्यान्नकालो यस्य। मृगभेदे।
षष्ठी स्त्री षण्णां पूरणी डट् थुट् ङीप्। चन्द्रमसः षष्ठकलायाः क्रियारूपक्रियारूपे १तिथिभेदे २स्कन्दभार्य्यारूपे ३मातृकाभेदे “मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता। शिशूनां प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी। षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता। पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्री त्रि-जगतां सती। सुन्दरी युवती रम्या सततं भर्त्तुरन्तिके। स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी। पूजा द्वा-दशमासेषु यस्याः विश्वेषु सन्ततम्। पूजा च सूतिका-गारे पुरा षष्ठदिने शिशोः। एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी। मुनिभिर्विहिता चैषा नित्या काम्या ततः परा। मातृरूपा दयारूपा शश्वद्रक्षणरूपिणी। जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नगोचरे” ब्रह्म० वै०प्र० ४४०। “ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेना सुरेश्वरी। इष्टा सा ब्रह्मणा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिप। मातृकासु च विख्याता स्कन्दभार्य्या च सुव्रता। विश्वे षष्ठीति वि-ख्याता षष्ठांशात् प्रकृतेर्यतः” ४०अ०। “प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूज्याऽपत्यवृद्धये। षष्ठे मासे तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी। वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यषष्ठिका। आषाढे कर्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी तथा। भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा। नाड्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी। पौषे

मास्यरक्षपा च शीतला तथापि स्मृता । मोक्षपिणी षष्ठा
लगुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता" स्कन्दपु० । षष्ठी
विहितकालव्यवस्था तिथितत्त्वे दृश्या ।

षस स्वप्ने अदा०पर०अक०सेट् वैदिक । सस्ति अससीत् अससीत्

षसज सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट । सज्जति असज्जीत् । अयं
आत्मनेपदीत्यन्ये "वचोऽपि पक्षपातेन न च पदेषु सज्जते" इति शकुन्तला ।

षस्त स्वप्ने अदा० रुधा० पर० अक० सेट् । वैदिक इदित् ।
सस्ति असस्तीत् । [नि सन्ति असन्तीत् असन्तीत् ।

षह मर्षणे वा चु०उभ०पक्षे दि०पर०सक० सेट । साहयति

षह् क्षमायां भ्वा० आ०सक०सेट । सहते असाहिष्ट व्यत्यया०
पद साह्य । "तीषसहलुभ" पा० तकारादावर्द्धधातुके वा
इट् । सोढा सहिता । सहितव्य सोढव्य । क्त । सोढ
इत्यत्र । तत्र पक्षे निमित्ते सति न सत्वम् परिसोढा
इत्येव पक्षे परिसोहितव्यादौ सत्वम् ।

षहसानु पु० सह-आनु अस्य च पृषो० सत्वम् । १यज्ञे
२मयूरे च शब्दरत्नाकर । [श्वकल्प०

षाट् अव्य० सह-णिच् पृषो० सत्व टत्वञ्च । सम्बोधने शब्दा

षाडव पु० षडसति अत्र अच स्वार्थे अण् । १गान २रस च
मेदि०तयो तत्सम्बन्धस्वरादिमत्त्वात् तथात्वम् । ३षट्-
स्वरमिलितरागे च 'औडव पञ्चभि प्रोक्ता षड्भिस्तु
षाडव स्मृतः । सम्पूर्ण सप्तभिर्ज्ञेय एव रागास्त्रिधा
मत" सङ्गीतदर्पणः ।

षाड्गुण्य न० षट् गुणा एव ष्यञ् । राज्ञा सन्धिविग्रहादिषु
षट्सु गुणेषु "षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत" इति मनु । "षाड्-
गुण्यमिति यत् प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ सन्धा-
नासनमित्येव यात्रासन्धानमेव च । विगृह्यासनमित्येव
यात्रां सम्परिगृह्य च । द्वैधीभावस्तथान्येषां सश्रयोऽथ
परस्य च भा०शा०६९अ० "बलवानाप्नोऽसन्धि इत्वाऽ
वस्थिति यात्रासन्धाय यानम्२ । विगृह्य वैर कृत्वाव
स्थान विगृह्य १ यात्रा सम्परिगृह्यासन यत्रोभयपदं
नार्थ यान प्रदर्श स्वस्थानेऽवस्थानञ्च द्वैधीभाव उभ
यत्र संश्रयत्वम् परस्याश्रयणमाश्रयः दुर्गादेरप्या
श्रयणं वा" नी० क० ।

"सन्धिञ्च विग्रह यानमासनार्थ तदापि ते । बलवद्
विगृहीतस्य सन्धिं कुर्य्याच्छ्रयाय च । कपाल उप
हारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा । उपन्यासः प्रतीकार
संयोग पुरुषान्तर । अदृष्टनर आदिष्ट आत्मापि उ
पग्रह । परिक्रमस्तथा छिन्नस्तथा च परदूषणम् ।
स्कन्धोपनेय सन्धिश्च सन्धय षोडशेरिता । परस्परो
पकारश्च मैत्र सम्बन्धकस्तथा । उपहारश्च चत्वारस्तेषु
मुख्याश्च सन्धय । बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा बन्धुबहि
ष्कृत । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ।
विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च
देवब्राह्मणनिन्दक । दैवोपहतकश्चैव दैवनिन्दक एव च ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुल । अदेशस्थो बहु
रिपुर्युक्त कालेन यश्च न । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशति
पुरुषा अमी । एतै सन्धि न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु
केवलम् । परस्परापकारेण पुंसां भवति विग्रह । आ
त्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमान परेण वा । देशकाल
बलोपेत प्रारभेतेह विग्रहम् । राज्यस्त्रीस्थानदेशाना
ज्ञानस्य च बलस्य च । अपहारो मदो मान पीडा
वैषयिकी तथा । ज्ञानात्मशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव
च । मित्रार्थञ्चापमानश्च तथा बन्धुविनाशनम् । भूता-
नुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् । एकार्थाभिनिवेशि
त्वमिति विग्रहयोनय । सापत्न्य वास्तुज स्त्रीज
वाग्जातमपराधजम् । वैर पञ्चविध प्रोक्त साधन प्रश-
मं नयेत् । किञ्चित्फल निष्फल वा सन्दिग्धफलमेव
च । तदात्वे दोषजननमायत्याञ्चैव निष्फलम् । आय-
त्याञ्च तदात्वे च दोषसञ्जनन तथा । अपरिज्ञातवीर्य्येण
परेण स्तोभितोऽपि वा । परार्थ स्त्रीनिमित्तञ्च दीर्घ
काल द्विजै सह । अकालदैवयुक्तेन बलोद्धतसखेन च ।
तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितम् । आयत्यां फल
संयुक्त तदात्वे निष्फल तथा । इतीम षोडशविध न
कुर्य्यादेव विग्रहम् । तदात्वायतिसंशुद्ध कर्म राजा स
दाचरेत् । हृष्ट पुष्ट बल मत्वा गृह्णीयाद् विपरीत
कम् । मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्युर्दृढभक्तय । परस्य
विपरीतश्च तदा विग्रहमाचरेत् । विगृह्य सन्धाय तथा
सम्भूयाथ प्रसङ्गत । उपेक्षया च निपुणैर्यानं पञ्चविध
स्मृतम् । परस्परस्य सामर्थ्यविघातादासन स्मृतम् ।
अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम् । बलिनो
र्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मान समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत
काकाक्षिवदलक्षित । उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलव
त्तरम् । यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदौ । तदो
पसर्पेत् तच्छत्रुमधिक वा स्वयं व्रजेत् । उच्छिद्यमानो
बलिना निरुपायप्रतिक्रिय । कुलोद्भूतं सत्यमार्यमासे

येन यथोक्तम् । तदर्थमोपासितवता नित्यं तस्मात्तथा विना । तत्कारितप्रत्ययिता इत्त सम्प्रियम् तृतम्" अग्निपु० ११५अ०। अधिक वामन्द० नीतिशास्त्रे दृश्यम्।

पाण्मातुर पु० षण्णां मातृणामपत्यम् अण् उदादेशे रपर। कार्त्तिकेये तस्य कृत्तिकातिक, तस्मा पृथिवी पार्वती चेति षट् मातरः पुराणेषु प्रसिद्धा। अग्निकुमारशब्दे च तस्य षण्णां स्वीयपत्नीनां मातृत्वं दर्शितम्।

पाण्मत्लिक त्रि० षण्णमासान् अधिकृत्य कृतो ग्रन्थ ठञ्। षण्मासतत्प्रतिपादके ग्रन्थे हि० को०।

पाण्मासिक न० षष्ठे मासे भवः ठञ्। मृतस्य एकोद्दिष्ट षण्मासे कर्त्तव्ये श्राद्धभेदे "आद्य षाण्मासिके तथेति" स्मृतिः "एकाद्न्यूनषण्मासे तस्य विधानम्"ति०त०रघु०।

षाध सिद्धौ स्वा० दि० च पर० सक० अनिट्। साध्नोति साध्यति असात्सीत् सिषाधयिषति। [त अससाल्लत् त।

षान्त्व सा०प्रयुक्तवाक्यादने चुरा०उभ०सक० सेट्। सान्त्वयति

षि बन्धे स्वा० क्र्या० च उ०सक० अनिट्। सिनोति सिनुते सिनाति सिनीत असैषीत्। असेष्ट। [षत त। सिल

षिच आर्द्रीकरणे तु०उ०उभ०सक०अनिट्। सिञ्चति ते असिचत्

षिट अनादरे स्वा० पर०सक० सेट्। सेटति असेटीत्।

षिड्ग पु० षिट–गन् तस्य नेत्वम् पृषो०। १विटे (लम्पट) २कामुके हेमच०। [षीत् असैत्सीत्। षिड।

षिध माङ्गल्ये अक० शासने सक० उदित् सेट्। सेधति असे

षिध गतौ स्वा०पर०सक० सेट्। सेधति असेधीत् सेधितः।

षिध सिद्धौ दिवा० पर० अक० अनिट् क्त्वा वेट्। सिध्यति असैत्सीत् सिषिधे साधयति। सिषाधयिषति।

आ+राजाज्ञयाऽवरोधे सक०। आसेध।

उत्+उच्चतायाम् अक०। उत्सेध।

नि+निवारणे सक०। निषेध।

परि+निवारणे सक०। परिषेध।

प्रति+निवारणे सक०। प्रतिषेध।

वि+आ+विशेषेण निषेधे। व्यासेध०।

वि+प्रति+विरुद्धत्वे व्याघाते। विप्रतिषेध।

षिभ्म हिंसने सक० दीप्तौ अक० स्वा० पर० सेट् क्त्वा वेट्। सिभ्मति असिभ्मीत्।

षिम हिंसने स्वा०पर० सक० सेट्। सेमति असेमीत्।

षिल उञ्छ,तत्सस्फेलात् कणश आदाने तुदा०पर०सक० सेट्। सिलति असेलीत्। [षीव सूत सीवन सेवनम्।

षिव तन्तुविकारे दि०प०सक०सेट् क्त्वा वेट्। सीव्यति असे

षु उत्पत्त्यादानरूपे प्रस्रवे सोमादेः पीडने मन्थने च स्वा० उ० सक०स्नाने अक०अनिट् लुङि पर० सेट्। सुनोति सुनुते असावीत् असोष्ट। सावी

षु गतौ भ्वा०उभ०सक०अनिट्। सवति ते असौषीत् असोष्ट।

षु प्रसवे ऐश्वर्ये च भ्वा०प०सक०अनिट्। सवति असौषीत्।

षु ऐश्वर्ये प्रसवे च अदा० पर० सक० सेट् लिटि निस्सेट्। सौति असावीत् असौषीत्। सुषुविव।

षु पु० सु–धा० क्विप् पृषो० षत्वम्। गर्भविमोचने एकाक्षरकोष०

षुट्ट अनादरे चु०उभ० सक० सेट्। सुट्टयति ते असुसुट्टत् त।

षुन्भ दीपने अक०हिंसने स०भ्वा०प०सेट्। सुम्भति असुम्भीत्

षुर दीप्तौ अक० ऐश्वर्ये स०तु०प० सेट्। सुरति असोरीत्।

षुह तृप्तौ अक०क्षमायां सक०दि०पर०सेट्। सुह्यति लुदित् असुहत्। [सुषे असविष्ट असोष्ट।

षू प्रसवे गर्भविमोचने च अदा० आत्म० सक० वेट्। सूते

षू प्रसवे दि०आ०स०वेट्। सूयते असविष्ट असोष्ट वा दा स्वन०

षू प्रेरणे च तुदा० पर० सक० सेट्। सुवति असावीत्।

षूद निरासे भ्वा०आ० सक० सेट्। सूदते असूदिष्ट।

षूद मारणे भ्वा० पर० सक० सेट्। सूदति असूदीत्।

षूद क्षरणे अक० प्रतिज्ञाया निरासे च सक० चद०चु० उभ० सेट्। सूदयति ते असुषूदत् त। [रिष ईदित् सूर्ष।

षूर स्वप्ने अक० हिंसने स० दि०आ०सेट्। सूर्यत असू

षूर्च्छ अनादरे भ्वा पर० सक० सेट्। सूर्च्छति असूर्च्छीत्।

षूर्क्ष्य ईर्ष्यायां भ्वा० पर० सक० सेट्। सूर्क्ष्यति असूर्क्ष्यीत्।

षूष प्रसवे भ्वा० पर० सक० सेट्। सूषति असूषीत्।

षृन्भ हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट्। सृम्भति असृम्भीत्।

षृभ हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट्। सर्भति असर्भीत्।

षृन्भ षृभधातू पाणिनीयगणपाठे मूर्द्धन्यादितया पठितौ। तेन षोपदेशत्वात् सति निमित्ते षत्वम्। कविकल्पद्रुमे तु दन्त्यादितया पठितौ। तेन षति निमित्ते न षत्वम्। तन्मतम् अपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम्।

षेक सर्पणे भ्वा० आत्म० सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व। सेकते असेकिष्ट। [ह्रस्व। सेकति असेकीत्।

षेल चालने गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न

षेव आराधने उपभोगे आश्रये च भ्वा० उभ सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व। सेवति सेवते असेवीत् असेविष्ट।

षै क्षये भ्वा० पर० अक० अनिट्। सायति असासीत्।

षो नाशे दि०पर० सक० अनिट्। स्यति असात् असासीत्।

अव+समाप्तौ अवसानम् स्थाने सक० अवस्यति।

अधि+अव+सो उत्साहे अक० निश्चय ज्ञाने सक० अध्यवस्यति ।
वि+अव+सो विशेषेण निश्चये सक० उद्यमे अक० व्यवस्यति ।
अनु+वि+अव ज्ञानज्ञाने अनुव्यवसाय घटमहं जानामीत्या
दिरूप । [महदुन्नयोव्यवसक्ते प्रमादौ ।

षोडत् पु० षट् दन्ता यस्य दन्तस्य दत् आदेशः दस्य डुत्वम् ।

षोडशन् त्रि० ब० व० षडधिका दश मध्यलो० दस्य डुत्वम् ।
(षोल) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च ।

षोडश पु० षोडशानां पूरणः डट् । येन षोडशसङ्ख्या पूर्य्यते
तस्मिन् । चन्द्रमण्डलस्य २षोडशभागरूपकलायां
३त्रिपुरासुन्दर्य्यां च स्त्री ङीप् । 'काली तारा महा
विद्या षोडशी भुवनेश्वरी' तन्त्रसा० ।

षोडशक न० षोडश परिमाणमस्य कन् । षोडशसङ्ख्यात
वस्तुनि "भूमि स्नान जलं वस्त्रं प्रदीपोऽन्नं ततः परम् ।
ताम्बूलमातपत्रञ्च गन्धमाल्यं फलमतः परम् । शय्या च
पादुका गावः काञ्चनं रजतं तथा । दानमेतत् षोडशकं
प्रेतमुद्दिश्य दीयते" शु०त० उक्तेषु प्रेतोद्देशेन
दीयमानेषु २षोडशसु भूम्यादिषु "स्वर्णं रौप्यं तथा
ताम्रं कांस्यं गावो गजा हयाः । अष्ट भूमिर्ह्रयो
वस्त्रं यथा सम्भवतस्तथा । दातव्यं पितृयज्ञेषु दानं
षोडशकं मतम्" इति वायुपुराणोक्तेषु पितृकृत्येषु देयेषु
३स्वर्णादिषु षोडशसु च ।

षोडशभुजा स्त्री षोडश भुजा यस्याः । दुर्गामूर्त्तिभेदे
"यदा तु षोडशभुजां महामायां प्रपूजयेत् । दुर्गातन्त्रेण
मन्त्रेण विधिं तत्र च मे शृणु । कन्यायां कृष्णपक्षस्य
एकादश्यामुपोषितः । द्वादश्यामिषमङ्गल्यं तत्र कुर्य्यात्
चरेद्दिने । चतुर्दश्यां महामायां बोधयित्वा विधा
नतः । ... । अथवा
... कुर्य्यात् ... परेऽहनि । एवमत्र व्रतं
कुर्य्यात् यावद्वै नवमी भवेत्" कालिकापु० ६८अ० ।

षोडशमातृका स्त्री ब० व० षोडशसङ्ख्या मातरः कर्म्म० ।
"गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिः
पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिः कुलदेवात्मदेवता" इत्युक्तासु गौर्य्यादिषु
षोडशसु मातृषु ।

षोडशर्चिस् पु० ब० व० । सोमादिषु षोडशसु ... ते च
... । ...
... ।

षोडशाङ्ग ३० षोडश ... । '...

सरलं दारु पत्रं मलयजमगुरुं ह्रीवेरमगुरु कुष्ठं गुडं
सर्जरसं घनम् । हरीतकी नखीं लाक्षां जटामांसीं
शैलजम् । षोडशाङ्गः विदुर्धूपं दैवे पैत्रे च कर्म्मणि'
इत्युक्ते गुग्गुल्वादिषोडशद्रव्यरचिते धूपे तन्त्रसा० ।

षोडशाङ्घ्रि पु० षोडश अङ्घ्रयश्चरणा यस्य । कर्कटे हेमच० ।

षोडशांशु पु० षोडश अंशवो यस्य । शुक्रग्रहे शब्दमा० ।
षोडशार्चिरप्यत्र ।

षोडशार न० षोडश अराः कोणा इव वा यस्य । १षोडशदल
युक्ते कमले तन्त्रोक्ते २यन्त्रभेदे च । तन्त्रसारोक्ते
३चक्रभेदे षोडशारचक्रनिर्म्माणप्रकारस्तु तन्त्रसारादि
धृतो विधानपारिजातधृतोऽस्माभिर्दर्शितो यथा
'शुद्धवेदिमध्ये त्रिहस्तदीर्घविस्तारं चतुरस्रं प्रसाध्य
तत्र प्राक्पश्चिमयोर्दक्षिणोत्तरयोश्च नव नव रेखाः कृत्वा
चतुःषष्टिकोष्ठकं मण्डलं कुर्य्यात् । तत्र च सर्व्वाणि
कोष्ठानि नव हस्तदीर्घायामानि सम्पद्यन्ते । तत्र बाह्यासु
पङ्क्तिषु चतुर्दिक्षु मध्ये पार्श्वयो द्वे द्वे कोष्ठे परि
त्यज्य चत्वारि कोष्ठानि मार्ज्जयित्वा चतुःकोष्ठात्मकता
सम्पाद्य तदधस्तनोपान्त्यपङ्क्तिषु द्वे द्वे मध्यकोष्ठे
पार्श्वयोस्त्रीणि त्रीणि कोष्ठानि त्यक्त्वा मार्ज्जयेत् एवं
दिक्षु षट् षट् कोष्ठात्मकानि चत्वारि द्वाराणि जायन्ते ।
ततो मध्यस्थानि षोडश कोष्ठानि प्रतिदिक्षु चत्वारि चत्वारि
कोष्ठानि परित्यज्य मार्ज्जयेत् । ततो बाह्यपङ्क्तिषु ए
कैक कोष्ठेन कोष्ठत्रयात्मक कोणकोष्ठद्वारपीठान्तराल
वर्त्तीनि पञ्च पञ्च कोष्ठानि प्रतिदिक्षु मार्ज्जयेत् । तत्र
मध्यचतुरस्रपीठस्य पादाः भवन्ति । ततो मध्यपीठस्य
... चत्वारि कुर्य्यात् । तत्र चतुरङ्गुलो
... चतुर्थे च षट्
... । ... चतुरङ्गुलम् ...
... पीतेन रजसा पूरयित्वा ...
... रजसा विदध्यात् । ... द्वितीय
... पीतरक्तसितरजोभिः ...
... तथा ...
... कुर्य्यात् । ...
... विस्तारा
... कुर्य्यात् । ... द्वितीय
... रेखां विधाय ... रजसा पूर
येत् । ... कृष्णेन चतुर्थं
रेखां विरचय्य तत्र ...

परितोऽष्टदलायततत्सन्धिषु षोडशभि पत्रै षोडशधा विभज्य प्रतिभागं यथाकारान् षाडशारान् श्यामपीता रुणश्वेतरजोभिः कल्पयित्वा तन्मध्य यथायोग रजोभि पूरयेत् । तद्बहिः सितपीतारुणश्यामहरिता पञ्च रेखाः क्रमशो लिखेत । तद्बहिः पीठक्षेत्रचतुरस्रं यथाशोभं रजोभिरलङ्कृत्य पीठावधिरेखा सितेन रजसा कृत्वा द्वारक्षेत्राणि पूर्वादितः पीतश्वेतश्यामहरितर- जोभिः पूरयेत् । तत्र आग्नेयादिकोणस्थकोष्ठचतुष्टय क्रमेण लोहितहरितश्यामधवलै पूरयित्वा आग्नेया- दिपीठपादचतुष्टय पञ्चकोष्ठात्मक क्रमात् पितरक्तपीत- कृष्णरजोभिः पूरयेत् । ततः सितेन रजसाङ्कुलोच्चतेन बहिश्चतुरस्ररेखां कुर्यात् । ततः प्राच्यां वज्रम्, आ ग्नेय्यां शक्तिं, दक्षिणे दण्डं, नैरृत्यां खड्गं, पश्चि मायां पाशं, वायव्यां ध्वजं, कौवेर्य्यां गदाम्, ऐशान्यां शूलं तद्वामे चक्रं, पाश्चात्त्ये पद्मञ्च लिखेत्" ।

षोडशिन् पु॰ षोडश कला विद्यन्तेऽस्य इनि । सोमे २य याज्ञे तदाख्यसोमरसग्रहणपात्रे च "अतिरात्रे षोड शिनं गृह्णाति" श्रुतिः "षोडशिन पात्रं खादिर चतुरस्रम्" कात्या॰श्रौ॰ १।३ कर्कपद्धतिः ।

षोडशोपचार पु॰ ब॰ व॰ षोडशसंख्याता उपचाराः । "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधुपर्का- चमनस्नान वसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नै- वेद्य वन्दनं तथा" इत्युक्तेषु षोडशसु पूजाङ्गद्रव्येषु ।

षोढा अव्य॰ षट् प्रकाराः धाच् षषउत्वं षस्य ढुत्वम् । षट्सु प्रकारेषु ।

षोढान्यास पु॰ षोढा षट्प्रकारो न्यासः । तन्त्रोक्ते षट् प्रकारन्यासभेदे षोढान्यासप्रकारो यथा वीरतन्त्रे "कुर्य्यात् मातृकां न्यस्त्वा मातृका तारसम्पुटाम् । मातृका पुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः । श्रीबीजपुटितां तान्तु मातृकापुटितं तु तत् । कामेन पुटितां देवीं तत्पुटं कामभेव च । शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिञ्च तत्पुटां न्यसेत् । क्रीं हृदयं पुनर्न्यस्य । आकूतञ्चैव पूर्ववत् । कूर्चेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च । वह्नवोणवि- धानेन न्यसेत् मन्त्रं यथाविधि । मूलेनाष्टशतं कुर्य्यात् व्यापकं तदनन्तरम्" । श्यामातारादिषोढान्यासस्तन्त्र- सारे दृश्यः । [षोत् षष्ठादि॰ शब्दार्थे ।

ष्टक प्रतीघाते भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । स्तकति अस्ता(स)-

ष्टग संवरणे भ्वा॰प॰सक सेट् एदित् ञिचि न वृद्धिः घटा॰ । स्तगति अस्तगीत् । [नीत् अस्तनीत् स्ता(स्त)नयति ।

ष्टन शब्दे भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट् वा घटा॰ । स्तनति अस्ता-

ष्टभ स्तम्भे अक॰ स्तम्भने सक॰ भ्वा॰ आत्म॰ सेट् इदित् । स्तम्भते अस्तम्भिष्ट ।

ष्टम वैकल्ये अद॰ चु॰उ॰अ॰ सेट् । स्तमयति त अतस्तमत् त

ष्टम वैकल्ये अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट् । स्तमति अस्तमीत् ।

ष्टिघ आस्कन्दने स्वा॰आत्म॰सक॰ सेट् । स्तिघ्नुते अस्तेघिष्ट ।

ष्टिप क्षरणे भ्वा॰आत्म॰अक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । स्तेपते अस्तेपिष्ट । आतस्तेपत् त ।

ष्टिम आर्द्रे दि॰प॰अक॰ सेट् । स्तिम्यति अस्तेमीत् स्तेमनम् ।

ष्टीम आर्द्रे दि॰प॰अ॰सेट् । स्तीम्यति अस्तीमीत् स्तीमनम् ।

ष्टु स्तुतौ अदा॰उ॰ सक॰अनिट् सिचि सेट् लिटि नित्यसेट् स्तौति स्तवीति स्तुत स्तुवीत स्तुत स्तुवीत सि॰कौ॰ मुग्धबोधमत आपिति न ईट् स्तुत इत्येवं भेदः । अस्तावीत् अस्तोष्ट । तुष्टुव । तादावस्य धातुक षट् । स्तोता स्तावता । स्तोष्यति स्तुतः ।

ष्टुच प्रसादे अक॰ भ्वा॰ आत्म॰ सेट् । स्तोचते अस्तोचिष्ट ।

ष्टुभ स्तम्भे अक॰ स्तम्भने सक॰ भ्वा॰आत्म॰ सेट् क्त्वा वेट् । स्तोभते अस्तोभिष्ट । [अतुष्टुपत् त स्तूप ।

ष्टूप उच्छ्राये अद॰ चु॰ उभ॰ अक॰ सेट् । स्तूपयति ते

ष्टूप उच्छ्राये दि॰पर॰अक॰सेट् । स्तूप्यति इरित् अस्तूपत् अस्तूपीत् ।

ष्टृच गतौ भ्वा॰प॰स॰सेट् । स्तृचति अस्तृचीत् नरीदृष्यते

ष्टृह वधे तु॰प॰सक॰वेट् । स्तृहति अस्तर्हीत् अस्तृक्षत् ।

ष्टृह वधे तु॰आत्म॰सक॰वेट् । स्तृहते अस्तर्हीत् अस्तृढ

ष्टेप क्षरणे भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । स्तेपते अस्तेपिष्ट ।

ष्टै वेष्टने सक॰ भ्वा॰ पर॰ अनिट् । स्तायति अस्तासीत् ।

ष्ट्यै संहतौ ध्वनौ च अक॰ भ्वा॰ पर॰ अनिट् । स्त्यायति । अस्त्यासीत् इत्येके । स्त्यायति इत्येवान्ये ।

ष्ठग संवरणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् घटा॰ ञिचि न वृद्धि । स्थगति अस्थगीत् ।

ष्ठल स्थितौ भ्वा॰प॰अक॰ सेट् ज्वला॰ । स्थलति अस्थालीत् ।

ष्ठस निरासे दि॰प॰स॰सेट् । स्थस्यति अस्थासीत्-अस्थसीत् ।

ष्ठा गतिनिवृत्तौ भ्वा॰पर॰ अक॰ अनिट् । तिष्ठति अस्थात् ।

अधि+आधारतयावस्थितौ सक॰ ।

अनु+करणे अनुष्ठानम् ।

अव+अवधाने अवस्थाने ।

उद्+ऊर्द्ध्वचेष्टायां पा० आसनादुत्तिष्ठति उत्पत्तौ आ० ग्रा मादुत्तिष्ठत (उत्पद्यते)।
उप+यत्ने सक० आ० उपतिष्ठत देवम्।
नि+नितरां स्थितौ अक० निष्ठो मरणे च निष्ठा।
प्र+गमने अक० प्रस्थानम्।
प्रति+संस्कारभेदे प्रतिष्ठा।
प्र त्+अव+प्रतिपक्षतयाऽवस्थाने आत्म० प्रत्यवतिष्ठते।
वि+अव+नियमभेदे आ० व्यवतिष्ठते व्यवस्था।
सम+सम्यक् स्थितौ नाशे च संस्था संस्थितः।
ष्ठिव निरासे (मुखेन श्लेष्मादिक्षेपन) भ्वा० पर० सक० सेट्। ष्ठीवति अष्ठेवीत्। ष्टे(ष्ठी)वनम् उदित् क्त्वा वेट्। अ-न्यार्थे दिवादित्वमपि ष्ठीव्यति। षोपदेशपर्युदासे कृष्ठ ष्ठीनष्ठ्योर्मध्यपाठः। [ष्ठीवति अष्ठीवीत् ष्ठीवनम्।
ष्ठीव निरासे (श्लेष्मादेर्मुखेन वमने) भ्वा० पर०सक०सेट्।
ष्णुत त्रि० ष्णु—क्त कठ्। १निरस्ते २वान्ते च।
ष्णस निरासे दि०पर०सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट् वा घटा० लुदित्। ष्णस्यति अष्णसत्। स्न(स्ना)सयति।
ष्णा शौचे अदा० पर० अक० अनिट्। स्नाति अस्नासीत्।
ष्णिह प्रीतौ दि० पर० सक० उ दित् वेट्। स्निह्यति लृदित् अस्निहत् स्नेहिता स्नेढा स्नेग्धा। [असिष्णिहत् न।
ष्णिह स्नेहयुक्तभवने चु०उभ० अक० सेट्। स्नेहयति ते।
ष्णु स्तुतौ अदा०प० अक०सेट्। स्नौति अस्नावीत् अस्नाविष्ट।
ष्णुच मिथने भ्वा०आ०सक०सेट्। स्नोचत अस्नोचिष्ट सुष्णुचे।
ष्णुस भक्षे दि०प०सक० सेट्। स्नुस्यति अस्नोसीत् सुष्णोस।
ष्णुह उद्गारे दि०पर० सक० उ दित् वेट्। स्नुह्यति लृदित् अस्नुहत्। स्नोहिता स्नोढा।
ष्णै वेष्टे भ्वा०पर०सक० अनिट्। स्नायति अस्नासीत्। णत्वे दृश्येऽपि प्रसायाति अप्रासासीत्। स्न(स्ना)पयति उपसर्गस्थ प्रस्नापयति।
ष्मि ईषद्धासे भ्वा०आ०अ०अनिट्। स्मयते अस्मेष्ट सिष्मिये। कर्तृजन्ये विस्मये णिचि इति आत् पुक्च आ० विस्मा-पयते तदन्यत्र विस्मययतीत्यादि।
ष्वक्क गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। स्वक्कते अस्वक्किष्ट।
ष्वद स्वादे ऊदने च चु० उभ० सक० सेट्। स्वादयति त असिष्वदत् त।
ष्वद प्रीतौ लेहने च भ्वा०आ०सक०सेट्। स्वदते अस्वदिष्ट।
ष्वन्ज आलिङ्गने भ्वा०आ०स० अनिट्। स्वजते अस्वङ्क्त।
ष्विप शयने निद्रायाञ्च अदा०स्वपा०जक्षा०पर०अक० वा०इट्। स्वपिति अस्वाप्सीत् सुष्वाप। [पति ते असस्वपत् त।
ष्वर्त्त गतौ सक० दु खेन जीवने अक० चु०उ० सेट्। स्वर्त-
ष्वष्क गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। स्वष्कते अस्वष्किष्ट। षोपदेशपर्युदासे ष्वष्क स्वष्कादीनां षोपदेशेनाप्यष्कते इत्यन्ये वदन्तीत्याहुः।
ष्विद मोहे स्नेहे च अक० मोचने सक०भ्वा० आ० लुदित्। स०सेट्। स्वेदते अस्विदत् अस्वेदिष्ट। [अस्विदत्।
ष्विद गात्रप्रक्षरणे अक०दि०पर० अनिट्। स्विद्यति लृदित्

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य
सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने षकारादि
शब्दार्थसङ्कलनम्।

———

स

सकार ऊष्मवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थान दन्तमूलं तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्न विवृत जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्पर्शनेन चोच्चा-र्यमाणत्वात् दन्त्यत्वम्। बाह्यप्रयत्ना विवारश्वासा-घोषाः महाप्राणश्च अस्य ध्येयरूप यथा "सकारं शृणु चार्वङ्गि। शक्तिबीज पराक्परम्। कोटिविद्युल्लताकार कुण्डलीत्रयसंयुतम्। पञ्चदेवमय देवि। पञ्चप्राणा त्मक सदा। रज सत्त्वतमोयुक्त त्रिविन्दुसहित सदा" वर्णोद्धारतन्त्रम्। तस्याधिष्ठातृदेवताध्यान यथा "शुक्लाम्बरां शुक्लवर्णां द्विभुजां रक्तलोचनाम्। श्वेतचन्दनलिप्ताङ्गीं मुक्ताहारोपशोभिताम्। गन्धर्वगीयमानाञ्च सदानन्दमयीं पराम्। अष्टसिद्धिप्रदां नित्यां महानन्दविवर्द्धिनीम्। एव ध्यात्वा सकारन्तु तन्मन्त्र दशधा जपेत्" वर्णोद्धारत० अस्य वाचकशब्दा० "सोऽहं सुयशा विष्णुर्भृगुर्बीज-चन्द्रमसक। कामदोऽहं शक्तिनामा सोऽहं वकगतो भृगु। प्रकृतिरीश्वर शुद्ध प्रभा श्वेता सुलोचन। दशपा दोऽमृत ब्रह्मा परमात्मा परोऽव्ययः। सुरूपा च सु ब्धेशो गौः कलकण्ठो हकोदरी। मायाद्या च परा देवी कम्बुः सोमो हिरण्मयः। दुर्गोत्तारणसम्मोहा क्रोधो मूर्त्तिर्मनोहर" वर्णाभिधा०। मातृकान्यासे ऽस्य दक्षपादे न्यासता। क ण्ठादो प्रयोगे फल सुखम् 'स सौख्य क्ख खदम" वृ०र०टी०। षोपदेशधातूना प्रयोगे दन्त्यादित्वम् 'षकारस्य सकारश्चेत्युक्ते' सति निमित्ते पुन भत्वम्।

स पु० सो ड। १विष्णौ एकाक्षरकोष। २सर्पे ३ईश्वरे शब्दर० ४वह्नौ पु स्त्री० एकाक्षरकोषः। समासे पूर्वपदस्थ

संरूढ त्रि॰ सम्+रुह–क्त । १प्रौढे २जाताङ्कुरे च मेदि॰।

संरोध पु॰ सम्+रुध-घञ् । १रोधने २क्षेपे च मेदि॰ ।

संलग्न त्रि॰ सम्+लग–क्त । मिलिते ।

संलय पु॰ संलीयते इन्द्रियव्यापारोऽत्र सम्+ली–आधारे अच् । १निद्रायां हेमच॰ । भावे अच् । २प्रलये च ।

संलाप पु॰ सम्+लप-घञ् । १परस्परकथने अमरः। प्रोत्या अन्योन्याभिमुख्यक्रिया २भाषणे ३रहसि कथने च ।

संवत्सर पु॰ संवसन्ति ऋतवोऽत्र सम्+वस–सरन् । १वत्सरे ज्योतिषोक्ते इदादिपञ्चकान्तर्गते २वत्सरभेदे च । इदावत्सरशब्दे ८०६पृ॰दृश्यम्॰। [राज्याद्यधिके तत्प्रवर्त्तितवत्सरे ।

संवत् अव्य॰ सम्+वय–क्विप् यलोपे तुक् । विक्रमादित्य-

संवदन न॰ सम्+वद-ल्युट् । १आलोचने २वशीकरणे च मेदि॰ । सम्+वन-ल्युट् । संवननमप्यत्र रामाश्रमः ।

संवर न॰ सम्+वृ–करणे अप् । १जले । कर्त्तरि अच् । २दैत्यभेदे ३मत्स्यभेदे ४मृगभेदे च पुंस्त्री॰ ।

संवर्त्त पु॰ सम्यक् वर्त्तते परावर्त्ततेऽत्र सम्+वृत-णिच्-आधारे अच् । १प्रलयकाले अमरः। २वृतिकारकमुनिभेदे ३कर्फ़लवृक्षे मेदि॰ ४मेघे शब्दच॰ ५मेघनायकभेदे च । "त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् । आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् । आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः । पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः" ज्यो॰त॰ ।

संवर्त्तक न॰ सम्+वृत–णिच्-ण्वुल् । १बलदेवलाङ्गले २वाडवानले पु॰ हेमच॰ । ततः स्वार्थे कन् । ३बलदेवे शब्दर॰ । [त्रिका॰ ।

संवर्त्तकिन् पु॰ संवर्त्तकं लाङ्गलभेदोऽस्त्यस्य इनि । बलरामे

संवर्त्तिका स्त्री सम्यक्वर्त्तिका सम्+वृत–ण्वुल् टापि अत इत्त्वं वा । १दीपादेः शिखायां २पद्मादेः केशरसमीपस्थे दले अमरः ३नवपत्रे मधुसूदन॰ ।

संवर्द्धक त्रि॰ सम्+वृध–णिच्-ण्वुल् । अभ्यागतकारिणि हेमच॰ २वृद्धिकारके च ।

संवलित त्रि॰ सम्+वल–क्त । मिलिते ।

संवसथ पु॰ संवसन्त्यत्र सम्+वस–आधारे अथच् । ग्रामे जनपदभूतनिवासस्थाने अमरः ।

संवह पु॰ सम्यक् वहति सम्+वह–अच् । सप्तवायुमध्यवर्त्तिनि वायुभेदे आवहशब्दे ११६२॰ दृश्यम् ।

संवार पु॰ सम्+वृ-घञ् । शिक्षापाणिन्युक्ते बाह्यप्रयत्नभेदे कण्ठसंकोचात्मके बाह्यप्रयत्नभेदे २वर्णोच्चारणे च ।

संवास पु॰ संवसत्यत्र सम्+वस-घञ् । १गृहे शब्दच॰ । पुरवासिनां पुरादहिःक्रीडायोग्ये अनावृते २स्थाने जटा॰।

संवाह पु॰ संवाहयति सम्+वह–णिच्–अच् । अङ्गमर्दके भृत्ये जटा॰ । ण्वुल् । संवाहक तत्रैव ।

संवाहन न॰सम्+वह–णिच्-ल्युट् । १भारादिवाहने २अङ्गसंमर्दने च मेदि॰। [प्राप्त्या भयादिना वा जातोत्कण्ठे ।

संविग्न त्रि॰सम्+विज-क्त । १उद्विग्ने इष्टवस्तुलाभाय तद्-

संवित्ति स्त्री सम्+विद-क्तिन् । १ज्ञाने शब्दमा॰ २प्रतिपत्तौ ३चेतनायां ४अङ्गीकारे ५बुद्धौ च मेदि॰ ।

संविद् स्त्री सम्+विद–सम्प॰ क्विप् । १ज्ञाने २प्रतिपत्तौ मेदि॰ । ३सम्भाषायां ४बुद्धौ ५क्रियाकरणे ६युद्धे ७अङ्गीकारे च अमरः । ८नामनि ९आचारे १०संकेते ११तोषे ११समाधौ च शब्दच॰ ।

संविदा स्त्री संविद्यतेऽनया सम्+विद–क्विप् टाप् । भट्टिः (सिद्धि) "संविदासवयोर्मध्ये संविदेव गरीयसी" तन्त्रम् ।

संविदित त्रि॰सम्+विद–क्त । १अङ्गीकृते २सम्यग्ज्ञाते च ।

संविद्व्यतिक्रम पु॰ संविदोऽङ्गीकारस्य व्यतिक्रमो यत्र । कृताङ्गीकारस्योल्लङ्घनहेतुके विवादभेदे वीर॰म॰तल्लक्षणञ्च यथा "तस्य स्वरूपं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति" नारद॰ "पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति" । पाषण्डाः वैदिकमार्गद्वेषिणः सौगतादयः । नैगमाः वणिजः पथिकाः इति मदनरत्ने । नैगमाः वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तारः पाशुपतादय इति मिताक्षरायाम् । आदिशब्देन विद्वद्ब्राह्मणसमूहादीनां ग्रहणम् । समयस्यानपाकर्म व्यतिक्रमः समयापरिपालनमिति यावत् तद्व्यतिक्रमस्वरूपं विवादपदस्वरूपमित्यर्थः । तद्भेदोत्पत्त्यर्थमाह बृहस्पतिः "वेदविद्याविदो विप्राः तेषां इति प्रकल्पयेत्" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्तिमद् ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति" । स ब्राह्मणान् वसतौ स्थाप्याम् । "त्रैविद्यं त्रयाणां विद्यानां" ता॰ वृत्तं च यत । विद्या वेदाः तिसृणां विद्यानां समाहारस्त्रैविद्यम् । त्रिविद्यसमीपे इति । तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेदित्यत्रार्थो बृहस्पतिनैव विहृतः "अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् भूमिदक्षिणाः । सुवर्णाग्रथ पशुधान्यकृषिगृहादयः"

सम्पर्कम् इति । अनाच्छेद्यकराः अपरिहार्यकराः इत्युच्यन्ते । आम्नायविद्यान्यारकृ-

करा तेभ्यो विशुद्धकराय गोचरभूमिकाः प्रदद्यादिति । एवं नियुक्तैर्यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञवल्क्यः "निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः" इति । निजधर्माविरोधेन श्रौतस्मार्त्तकर्माविरोधेन सामयिकः समयात्सम्पन्नो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीयः । यश्च राज्ञा कृतो निजधर्माविरोधेनैव च सामयिको धर्मो यावत्पथिकसम्पातमन्त्येयमस्मद्राजिम राष्ट्रे तुरगादयो न प्रस्थापनीया इत्येवंरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः । बृहस्पतिरपि "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा । पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धे निर्णयं तथेति" । पौराणां पुरवासिनामित्यर्थः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कार्य्यविशेष उक्तः । सर्वसमुदायानां कार्य्यमाह स एव "ग्रामश्रेणिगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया । बाधाकाले तु सा कार्य्या धर्मकार्य्ये तथैव च । चाटचौरभये बाधा सर्वसाधारणाः स्मृताः । तत्रोपशमनं कार्य्यं सर्वैर्नैकेन केनचिदिति" । ग्रामादीनामत्र ग्रहणं पाषण्डिनैगमादीनामुपलक्षणार्थं । तत्र ग्रामपाषण्डिनैगमादीनां समयकरणमन्तरेण यद्युपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्य्यञ्च दुःसाध्यं तदा पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्य्या । चाटोरकः । चाटचौरादिभ्यो भये प्राप्ते तदुपशमनं सर्वैः कार्य्यमित्यर्थः । धर्मकार्य्यमपि सम्भूय कार्य्यमित्युक्तं तेनैव "सभाप्रपादेवगृहतडागारामसंस्कृतिः । तथानाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया । कुलायननिरोधश्च कार्य्यमस्माभिरंशतः । यत्रैतल्लिखितं पत्रे धर्म्या सा समयक्रिया । पालनीया समस्तैस्तैः समर्थो यो विसंवदेत् । सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरादिति" । सभा मण्डपः । प्रपा पानीयशालिका । आरामः उपवनम् । संस्कृतिः जीर्णोद्धारः । संस्कारः उपनयनादिकः प्रेतदहनादिकश्च । यजनक्रिया सोमयागादिकर्त्तृभ्यो दानम् । कुलायननिरोधः । कुलायनस्य दुर्भिक्षाद्युपगमपर्य्यन्तस्य धारणम् । कुल्यायननिरोधश्चेति पाठान्तरो पाठः । कुल्यायननिरोधः कुल्यायाः प्रवर्त्तनप्रतिकृत्यञ्च । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिरेव पालनीया अपि तु राज्ञापि इत्याह नारदः "पाषण्डिनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु । संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथेति" । पाषण्डा वेदोक्तलिङ्ग-धारणव्यतिरिक्ताः सर्वे लिङ्गिनः । तेषु विहितभिक्षाचरणाद्याः सन्ति । नैगमाः वाणिजा वणिक्प्रभृतयः । तेषु सकलभूतलान्तर्गतपुरुषपतिरस्तारियो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समया विद्यन्ते । अथ वा नैगमाः आम्नायप्रमाणत्वेन ये वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः । श्रेणयः एकशिल्पोपजीविनः । तास्विदमनयैव श्रेण्या विक्रेयमित्येवमादिकाः समया वर्त्तन्ते । पूगा हस्त्यश्वारोहादयः । व्रातगणयोर्लक्षणमाह कात्यायनः "नानायुधधरा व्राताः समवेतास्तु कीर्त्तिताः । कुलानां हि समूहस्तु गणः सम्परिकीर्त्तितः" इति । पूगे व्राते वा स्वसमुदायस्य समरे न गन्तव्यमित्येवमादयः समया वर्त्तन्ते । गणे तु पञ्चमे दिने पञ्चमे वर्षे वा वर्षेषु कर्त्तव्य इत्येवमादि समयं वर्णितं । ग्रामादौ ब्रह्मपुरीनिविष्टस्य महाजनस्य परिग्रहः । तत्र गुरुदासपाद्यर्थमागतो माननीय इत्यादिः समयोऽस्ति । दुर्गे तु धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र न विक्रेयमित्यादिरूपश्च समयः । जनपदे तु कांचिद्विक्रेयकाद्यामुलक्रपस्यमित्याद्यनेकविधः समयो वर्त्तते । तदेवं समयजातं यथा न व्यपैति तथा राजा कुर्य्यादित्यर्थः । समूहादिपुरुषविषये विशेषमाह बृहस्पतिः "कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् । विश्वासं कृत्वा तं कुर्युः कार्य्याणि तदनन्तरम्" इति । कोशेन देवतास्नानोदकपानेन । लेख्यक्रियया समयपत्रेण । मध्यस्थैः प्रतिभूभिः कार्य्याणि समूहकार्य्याणि । एतदुक्तं भवति । समुदायिभिः परस्परं समयातिक्रमाभावाय कोशादिभिर्विश्वासमुत्पाद्य सामयिककार्य्याणि कर्त्तव्यानीति । कात्यायनोऽपि "समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा । प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः" इति । सामयिकधर्मनिजधर्मानतिक्रमेण स्वकार्य्याणि समुदायिनः कुर्युरित्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि "निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः" इति । निजधर्माविरोधेनेत्यनेन निजधर्मविरोधी सामयिको धर्मो यथा सन्ध्यावन्दनवेलायां दैवेद व्यापारपरिहारेण राजकुल प्रत्यागन्तव्यं यो नायाति प्रथमसाहस दण्ड्य इति बाध्यो राज्ञा इत्यर्थादुक्तम् । कात्यायनोऽपि "स्वधर्मस्याविरोधेन धर्मस्य निर्जितं राजशासनम् । तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्त्तव्यन्तु नृपाज्ञयेति" । धर्मस्य श्रौतस्मार्त्तादि-

५सहार्थे ६समानार्थे च यथा सपितृक" सरूप इत्यादि ।
"सोऽसगुरु कथितोऽसलघुस" छन्द० शास्त्र क्षो ७अ-
न्तगुरुके भादिलघुद्वयके त्रवर्णगणे पु० । सगणोऽयम ।

सक्षेप पु० सम्+क्षिप-घञ् । १भूवसोऽर्थस्यासंख्याक्यादिना
प्रकाशने भरत । ल्युट् । तत्रार्थे न०। सर्वत्र सम स्थाने
अरिपर वा परसवर्णे पञ्चमवर्णे ।

सक्षोभ प० सम्+क्षुभ-घञ् । चाञ्चल्ये क्षोभे च वा ङ ।

सग्राहिन् पु० सम्+ग्रह-णिनि । १कुटजवृक्षे राजनि०।
२सञ्चयकारके ३धारके च । वा ङ् ग्रहणाशीलेति रूपम ।

सघ पु० सम्+हन-ड नि०। १समूहे २जन्तुसमूहे च अमर
षष्ठ वा ङ् । सङ्घ इति वा रूपम ।

सघट्ट पु० सम्+घट्ट भाव घञ् । १अन्योन्यविमर्दे २गठने च
'घटादिरूपसघट्ट प्रतिष्ठ ज्ञानमेव च" ति०त०। ३लतया
स्त्री शब्दच० । ल्युट् । तत्रार्थे न० ।

सघर्ष पु० सम्+घृष घञ् । १अन्योन्यदर्शनयोगे २स्पर्द्धाया
३समर्दने च शब्दर० वा ङ् ।

सज्ञ न० सम्+ज्ञा-क । १पीतकाष्ठे काकोदके ज्ञाच्यत्र्यो
शब्दच० । सम्+ज्ञा-अङ् । २चेतनायां ३बुद्धौ ४आ-
ख्यायां ५हस्तादौरर्थसूचन च स्त्री अमर । ६गायत्र्यां
७सूर्यपत्न्याश्च स्त्री मदि० । वा ञ् । दत्तकृतजानुक
त्रि० शब्दशब्द ।

सज्ञापन सम्+ज्ञा-णिच् पुक मारणे ल्युटा ल्युट् ।
१मारणे अमर । २ज्ञापने न ल्युटा । क्तिन् । सज्ञप्ति
रप्यत्र स्त्री हेमच० वा ञ् ।

सज्ञासुत पु० सज्ञायाः सूर्यपत्न्याः सुत । शनैश्वरे ।

सज्ञु त्रि० सङ्गत जानुनी यस्य जानुस्थाने ज्ञु । सङ्गत-
जानुक अमरः । वा ञ् । [ज्ञु।

सज्वर पु० सम्+ज्वर-अप । अग्निजाते तापे अमर वा

समर्द पु०सम्+मृद घञ् । अन्योन्यदर्शनयोगक्षेपे सवर्णे वा म

सय पु० स+यम्-ड । बङ्गाले शब्दमा० । [यमे च ।

सयत त्रि० सम्+यम-क्त । १बद्धे अमरः २तत्याक्रोशनि

सयत् स्त्री सयम्यते सम्+यम-आधारे क्विप् तुक् च ।
१युद्धे अमरः । कर्त्तरि क्विप् । २सयमनकर्त्तरि त्रि० ।

सयत्वर पु० सम्+यम क्वरप् तुक् च । १जनसमूहे २सयते
त्रि० भक्तिप्रधा० ।

सयद्वर पु० नृप० । नियम्यते वरे भवे च्यादि० ।

सयद्वाम पु०याम यच्छति सम्+दा-स्य पृषो०पूर्वनिपातः ।
आदित्ये 'एत हि सर्वाणि वृत्य सयाम इत्या

यच्छते एत हि सर्वाणि वाम न्यभि० यन्ति"छान्दोग्योप०।

सयन्तृ त्रि० सयच्छति सम्+यम-तृच् । नियन्तरि ।

सयाम पु० सम्+यम-घञ् वा वृद्धि । मताङ्गतया पूर्व-
दिनकर्त्तव्ये १नियमभेदे अमर २इन्द्रियनिग्रहे ३बन्धने च

सयमन न० सम्+यम ल्युट् । १बन्धने २भूमभेदे मेदि० ३च
तु भाले स्टेहे च भरत । यम-णिच्-ल्यु । ४यमे पु०
वैवस्वत सयमन" श्रुति ।

सयमनी स्त्री सयम्यते बध्यतेऽत्र सम्+यम-आधारे ल्युट् ।
यमाधिष्ठितपुर्याम् मेदि० "अन्येऽपि ये सयमिन सयम-
न्याशुयन्ति त" काशीख० दश० । 'यमसभावर्णन भा०स०
दश०हयम् । तदवगमनपरत्वे न०"एतत् सयमन पुण्य-
मतीवाद्भुतदर्शनम्" भा०स० १६श० ।

सयमिन् पु०सम्+यम-णिनि न वृद्धि । १मुनिभेदे धर्षाण
२इन्द्रियसयमयुत त्रि० गीता ।

सयाव पु० सयक् घृतादिभिर्यूयते मिश्रत गोधूमचूर्णादाम
सम्+यु-आधारे घञ् । सयावस्तु घृतक्षीरगुडगोधूम-
पाकज " इत्युक्त घृतादिना पक्वगोधूमचूर्णे शब्दच० ।

सयुज् त्रि० सम्यक् युनक्ति सम्+युज-क्विप् । १गुणादौ
मिश्रा० २सयुक्ते च । [रित ज्ञप्तवर्णे च पा०।

सयुक्त त्रि० सम्+युज-क्त । १सयोगयुत द्रव्ये २आचानल-

सयुग न० सयुज्यतेऽत्र सम्+युज-क भ्वादका० कुत्व न ।
युद्धे अमर । तत्र साधु० यत् । सायुगीन रथेशाधो ।

सयुत त्रि० सम्+यु-क्त । सयुक्ते ।

सयोग पु० सम्+युज-घञ् । १मेलने क्रियाजन्ये द्रव्याश्रिते
गुणभेदे २सम्बन्धमात्रे च "अप्राप्तयोस्तु या प्राप्ति सैव
सयोग ईरितः । कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतर
कर्मज । तथोभयो कर्मजन्यो भवेत् सयोगकोऽपर ।
आदिमः श्येनशैलादिसयोगः परिकीर्त्तितः । मेषयोः
सन्निपातोयः स द्वितीय उदाहृतः । कपालतरुसयोगात्
सयोगस्तरुकुम्भयोः । तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव
परिकीर्त्तित । अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः ।
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यात्" भाषा० "उद्गात् प्राक् दश-
म्यसु नेव सयोग उच्यते । अवरिष्यात् ममैदसु तस्मात्
तत् परिवर्जयेत्" 'त०त० उक्ते पदार्थ म ब्रह्मस्यात्
देवे च ।

सयोगपृथक्त्व न० सयोगेन कल्पनाप्रभेदेन पृथक्त्व'
भावादर्थस्य यत्र । एकस्य कर्मणो नित्यानित्यत्वनिर्णया-
र्थे मीम सयोगे न्यायभेदे स च प्राप्त्य० इत्यादौ दृश्य

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते "खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्वीत" । अत्र पशुबन्धनाय यूपो विहितः स च नित्यत्वेनावश्यक यागसाधनत्वात् पशुकामनावतश्च अन्यो यूपो विहितः स च कामनाधीनत्वादनावश्यकः । अत्र संशयः किं काम्य एव खादिरो नित्योऽपि स्यात् उत एकः खादिरः क्रतुपुरुषोभयार्थः उत काम्य एव खादिरो नित्यस्त्वन्यकाष्ठनिर्मित इति । तत्र काम्यनित्यप्रयोगाङ्गता न सम्भवति कामनाधीनत्वेन तस्यानावश्यकत्वात् नित्यस्यावश्यकः नह्येकस्यावश्यकत्वमनावश्यकत्वञ्च सम्भवति विरोधात् । तस्मात् काम्य एव खादिरः नित्यस्त्वन्यकाष्ठनिर्मित । तदुक्तं शास्त्रदीपिकायाम् एतदधिकरणीयोदाहरणान्तरे "दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य" इत्यत्र "पूर्वाधिकरणन्यायात् काम्यत्वेन श्रुतं दधि । अनित्यार्थमुपादेयमतोऽन्यन्नित्यमिष्यताम्" । अन्यद्द्रव्यान्तरं पूर्वाधिकरणन्यायात् प्रागुक्तात् प्रथमन्यायात् । माधवाचार्य्योऽपि "नित्येऽग्निहोत्रे पूर्वाधिकरणन्यायेन दधि न प्रयोक्तव्यं किन्तु अन्यदेव किञ्चित् द्रव्यम्" इत्याह । ननु नित्येऽपि खादिर एव श्रूयते अतो नित्य एक खादिरः काम्यश्चान्यः खादिर इति यूपद्वयं विधीयते अन्यथा नित्ये खादिरत्वविधानं व्यर्थं स्यात् तथा च क्व विरोधः येनैकस्योभयार्थत्वे विरोधमाशङ्क्य समाहितमिति चेन्न खादिरस्य वीर्य्यं कुर्य्यादित्यर्थे कामपर्य्यवसन्नं खादिरत्वाभिधानं व्यर्थमत तस्मान्नित्ये खादिराविधानात् काम्य एव खादिरः नित्यस्तु काष्ठान्तरीय इति प्राप्ते आह "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" सू० संयोगः सम्बन्धः एकस्य खादिरस्य नित्यत्वकाम्यत्वोभयरूपत्वे संयोगस्य पशुसम्बन्धस्य पृथक्त्वं परस्परनिरपेक्षेण पृथगभिधानं निदानमस्तीति शेषः । अयमाशयः यदि द्वयोरेकस्य वाकाङ्क्षा, तदा द्वयोरेकवाक्यता स्यात् इह तु उभयमेव निराकाङ्क्षं तथा हि नित्यवाक्यं यूपस्य पशुबन्धनसम्बन्धे अलौकिकं कमपि नापेक्षते पशुबन्धनदृष्टफलत्वात् काम्यवाक्यमनुष्ठेयत्वाभिधानात् । काम्यवाक्यमपि आश्रयसम्बन्धं किमपि नापेक्षते सन्निधानादेवान्वयलाभे हि तथा स्यात् पृथक् पृथक् संयोगस्य निरपेक्षेण वाक्यद्वयेनाभिधानात् कामनादृत्वे च खादिरं दृष्टद्वारा क्रतोरुपकरिष्यति पुरुषस्य वीर्य्यं जनयति । किञ्च विरोधः कामनाधीनत्वे तत्सद्भावात् पुरुषार्थस्य सद्भावेन च कर्त्तव्यं इति । तदुक्तम "द्वयोरेकस्य वाकाङ्क्षा भवेद् यदि तयोस्ततः । प्रकल्प्येतैकवाक्यत्वं निराकाङ्क्षत्वतोऽभयमिति" तस्मादुभयार्थो खादिरस्तीति । ननु नित्य एव खादिरोऽस्तु खादिरमित्यादिनाऽङ्गस्य प्रधानार्थे फलश्रुत्यर्थवादोऽस्तु यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोति इत्यत्रेति किमेकस्योभयार्थत्वाङ्गीकारेणेति चेन्न तत्र जुह्वाप्राप्तावपि तन्निष्पादकद्रव्यविशेषणाभावात् तत्परिचायकत्वेनैव स्तुत्यर्थवादस्यौचित्यात् न चात्र तथा पूर्वं क्वचन एव खादिरत्वप्राप्तौ पुनः खादिरपदाभ्यासेनान्यस्य वीर्यसामर्थ्यकत्वबोधनेनैकप्रयोजनकत्वात् । एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यादावपि उभयार्थता दध्नो बोध्या उभयत्र दध्नः कीर्त्तनात्" ।

संयोगविरुद्ध न० संयोगेन विरुद्धम् । द्रव्यान्तरसंयोगेन विरुद्धगुणान्विते द्रव्यभेदे तच्च राजवल्लभेन दर्शितं यथा "शाकाम्लपत्रपिण्याककुलत्थलवणाम्लिकैः । करीरदधिमाषैश्च माषः क्षीरं विरुध्यते । प्रायशोऽहरी तु हारीतो हरिद्राक्तश्च भक्षितः । हरीतकीलाजचूर्णैर्दत्तं विषं मायूरमामिषम् । वराहवसया भृष्टा बलाका तु हन्त्यसून् । संयुक्ता सैव वारुण्या कुल्माषैश्च विरुध्यते । अपि तद्भस्मयोगेन मत्स्यतैले क्वथा त्यजेत् । मांसैरिक्षुविकाराद्यैः काञ्जिकैस्तत्र मत्स्यजम् । कपोतः सार्षपे भृष्टो हतः कांस्ये दशाहिकम् । विषं घृतसमं क्षौद्रं मधुना गगनाम्बु च । मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत् । एकत्र सर्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् । रात्रप्रश्नोपर्वकोदराणां विरुद्धं दधिकोष्णादभगन्दराद्याः । सुरासदाद्य नगकरडाचा पाण्डु मयदाऽऽमत्रिरक्ष चैव । क्रियाविकृतप्रयोगदाता शाधितमारज्वरपीनसानाम । सन्तानदोषस्य तथैव हेतोर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति सन्तः । विरुद्धाहारतो रोगान् विनिघ्नन्ति विरेचनम् । वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम्" ।

संयोजन न० सम्+युज–णिच् आधारादौ ल्युट् । १हेतुने त्रा० । २सम्यग्योजने च । [अत्र तन्त्रोक्ते पदार्थे

संयोजित त्रि० सम्+युज–णिच्–क्त । सतोयोजने पदार्थे०

संरम्भ पु० सम्+रभ–घञ्–मुम् च । १कोपे २दर्प० २आटोपे मेदि० । ३उद्धते मेदि० ४वेगे च "सत्रिसंरम्भनवाम्बुवाहम्" इति कुमार । [विच्छेदे च ।

संराधन न० सम्+राध–ल्युट् । १सम्यक् सेवने २सम्यक्-

संराव पु० सम्+रु–घञ् । शब्दे अमरः ।

धर्म्मस्य निर्जितं कृतमित्यर्थः "राज्ञा प्रवर्त्तितान् धर्म्मान् यो नरो नानुपालयेत्। गर्ह्यः स पापो दण्ड्यश्च लोपयन् राजशासनम्" इति। निश्चितबुद्धिभिः सहदा विभिन्नैकैकमत्येन कार्य्यकरणासम्भवात् द्वित्राः पञ्च वा कार्य्यचिन्तकाः कर्त्तव्या इत्याह बृहस्पतिः "द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्य्याः समूहहितवादिनः। कर्त्तव्यं वचनन्तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिरिति"। कार्य्यचिन्तकेषु हेयोपादेयानर्थयति स एव "विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः। लुब्धातिवृद्धबालाश्च न कार्य्याः कार्य्यचिन्तकाः। शुचयो वेदधर्म्मज्ञा दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः। सर्व्वकार्य्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः" इति। शालीनाः अधृष्टाः कार्य्यचिन्तकाः स(मु)दायकार्य्यसाधकविचारकाः। कार्य्यचिन्तकानामपि समूहहितवादिनां वचनं सर्व्वैः समूहिभिः कार्य्यमित्याह याज्ञवल्क्यः "कर्त्तव्यं वचनं सर्व्वैः समूहहितवादिनाम्" इति। समूहमतिकूलस्य प्रथमसाहसं दण्डं स्याह स एव "यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम्" इति। प्रथमं पूर्व्वसाहसम्। कात्यायनोऽपि "युक्तियुक्तं च यो हन्यात् वक्तुर्योऽनवकाशदः। अयुक्तञ्चैव यो ब्रूयात् स दाप्यः पूर्व्वसाहसम्" इति। बृहस्पतिरपि "यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत्त्रैविद्यमेव वा। संविक्रियां विहन्याच्च स निर्व्वास्यस्ततः पुरात्" इति। साधारणम् समुदायसाधारणं द्रव्यादि कथम्। हिंस्यात्। [illegible] क्षिपेत् वा तिरस्कुर्य्यादित्यर्थः। समूहमध्यवर्त्तिनां द्वेषादिना कार्य्यकरणे दण्डमाह स एव "बाधां कुर्य्युर्यदेकस्य सम्भूता द्वेषसंयुताः। राज्ञा ते विनिवार्य्याः स्युः शास्याश्चैवानुबन्धतः" इति। अनुबन्धः निग्रहकारणस्या[illegible]। [illegible] दण्डविशेषमाह [illegible] "गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः। सर्व्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्" इति। [illegible] दण्डे समूहस्यैवाधिकारः। [illegible] "[illegible] भेदकारी च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राजा [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"

चतुर्वर्णान् [illegible] राजकम्। एवं दण्डविधिं कुर्य्याद्धार्म्मिकः पृथिवीपतिः। [illegible] समयव्यभिचारिणाम्" इति। एतच्च [illegible] [illegible] दण्डानामपि विद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया। यत्तु कश्चिद् देशाद्युत्कर्षापकर्षेण [illegible] [illegible] तदज्ञाननिबन्धनम्। एतादृशव्यवस्थायां प्रमाणाभावात्। अत एव प्रयासेन क्षत्रियादीनामपि [illegible] दण्डं कल्पयितुमुचितत्वात्। मर्म्मोद्घाटकादीनां पुरान्निर्व्वासनमेव दण्डं स्यादाह बृहस्पतिः "अन्तुदं [illegible] भेदकारी तथा। [illegible] क्षिप्रं निर्व्वासयेत् ततः" इति। अरुन्तुदः मर्म्मोद्घाटकः। [illegible] पिशुनः। पिशुनो [illegible]। भेदकृत् समुदायेषु वैमत्यकृत्। समूहस्वं नाशयेत्यत समूहेनेति शेषः। न च समूहस्य दण्डकरणेऽनधिकारात् समूहेनेति शेषकरणमयुक्तमिति वक्तव्यम्। पूर्व्वोक्तकात्यायनवचनेन समूहस्यैव स्वस्वदण्डनेऽधिकारस्य प्रतिपादितत्वात् "पूगश्रेणिगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः। वाग्धिग्दण्डपरित्यागं प्रकुर्य्युः पापकारिणाम्। तैः कृतं यत् स्वधर्म्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम्। तद्राज्ञोऽप्यनुमन्तव्यं निसृष्टार्था हि ते स्मृताः" इति [illegible] भावमभिधानाच्च। वाग्दण्डः पापिष्ठोऽधीत्यादि भावणम्। धिग्दण्डो धिक्त्वामिति भावणम्। परित्यागोऽस्पृश्यकार्य्यस्य करणं निर्व्वासनं वा। [illegible] परित्यागदण्डप्रयोगदर्शनात्। [illegible] [illegible]। निग्रहानुग्रहनिर्देशेन [illegible] [illegible] निसृष्टार्था [illegible]। नारदोऽपि "[illegible] [illegible] विधेया [illegible]। [illegible] [illegible]" इति। [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] इति। [illegible]

पादौ सेवनम्। प्रत्युपादानञ्जीवनाय तापसवेषपरिग्रहः। एषा पार्षण्डिनामित्यर्थः। अन्यदपि राजकृत्यमाह स एव "प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्या च मतञ्च यत्। बाधकञ्च यदर्थानां तत्तेभ्योऽपि निवर्त्तयेत्" इति। यद्राज्ञः प्रातिकूल्यम् "यथा यस्य राज्यस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम्। तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोषश्च नश्यति" इति। एवञ्च सार्थिकादिशूद्रविवादे धर्मविवेचन च यद्राज्ञ इत्यस्योदाहरणमन्तव्यम्। प्रकृत्या स्वभावत एव मतम् अवज्ञातार्थं पाषण्डादिषु ताम्बूलभक्षणादिकम्। यच्चार्थानां बाधकञ्जननायकचौरादखबाधादिकं तत्तेभ्योऽपि निवर्त्तयेत्। यथा ते न कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्यर्थः। अन्यदपि निवर्त्त्यमाह स एव "दोषवत्कारणं यत्स्वादनाम्नायप्रकल्पितम्। प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्"। लोभादिदोषवत्कारणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादौ वेश्यात्वादिकं पाषण्डादिभिः प्रकल्पितम्। तद्बहुकालप्रवृत्तमपि राज्ञा निवर्त्तनीयमित्यर्थः। त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वतिदिशति याज्ञवल्क्यः "श्रेणिनैगमपाषण्डिगणानामप्ययं विधिः। भेदञ्चैषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत्" इति। समूहकार्यार्थमागताय यद्राज्ञा समूहपूजार्थं दत्तं तद्यदि समूहायासौ न ददाति तदा तद्धृतं एकादशगुणं दाप्य इत्याह स एव "समूहकार्यप्रायातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत्। सदानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः। समूहकार्यं प्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत्। एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्" इति। यल्लभेत समूहसम्माननार्थमिति शेषः। यतो राजदत्तं सर्वसाधारणमतो यथांशतो विभागं कृत्वा भाद्य निष्कादिभ्यो वा दातव्यमित्याह बृहस्पतिः "ततो लब्धेन यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत्समम्। षाण्मासिकं मासिकं वा विभक्तव्यं यथांशतः। देयं वा निःस्ववृद्धान्धस्त्रीबालातुररोगिषु। सान्तानिकादिषु तथा धर्म एष सनातनः" इति। एकस्य पुरुषस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्याप्तं कुटुम्बस्य वैकस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्याप्तं, लब्धं वा यथांशतः स्वस्वांशानुरूपेण विभजनीयं निःस्वादिभ्यो वा देयमित्युक्त तात्पर्यार्थः। राजप्रसादलब्धार्पणमात्र सर्वेषां सममित्याह स एव "यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम्। राजप्रसादलब्धञ्च सर्वेषामेव तत्समम्" इति। अयमर्थः। तैः समूहकार्यार्थं प्राहितैर्यज्ञीमाविवादावधिं क्षेत्रारामादिकं धर्माधिकरणे न्यायतः प्राप्तम्। यच्च परैरपह्रियमाणं रक्षितं यच्च समूहप्रयोजनार्थमुपात्तमृणम्, यच्च राजप्रसादलब्धं तत् सर्वं सर्वेषां समुदायिनां सममिति। गणकृतमृणं सर्वेषां सममित्यस्य क्वचिदपवादमाह कात्यायनः "गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षितं भवेत्। आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्" इति। तैः कृत्वा। ये तु समुदायात् पृथक्कृतसम्भावं प्राप्ता ये च समुदायक्षोभादिना ततो बाह्यभूतास्तान् प्रत्याह स एव "गणानां श्रेणिवर्गाणां गताः स्युर्येऽपि मध्यताम्। प्राक्कृतस्य धनर्णस्य समांशाः सर्व एवेति। तथैव भोज्यवैभव्यदानधर्मक्रियासु च। समूहस्थोऽंशभागी स्यात् प्रागतस्त्वभागिनस्तिति"।

[१रचनायाम्।

संविधान न० सम्+वि+धा–ल्युट्। १उपाये २आयोजने

संविधा स्त्री समर्दितं विध यथा प्रा०ब० धातुजस्य उत्तरपदलोपः। अतिविधायाम् (आतङ्क) शब्दच०।

संवीक्षण न०सम्यगीक्ष्यते अन्विष्यते वा सम्+वि+ईक्ष–भावे ल्युट्। १सम्यग्दर्शने २इष्टवस्तुनोलाभाय अन्वेषणे च।

संवीत त्रि० सम्+व्ये॰ञ्–क्त। १आवृत २रुद्धे च अमरः। सम्+वि+इण–क्त। २सङ्गते। [वर्णोच्चारणाभ्यन्तरयत्ने च

संवृत त्रि० सम्+वृ–क्त। १आवृत २कृतगोपने ३संवाचरूपे

संवेग पु० सम्+विज–घञ्। १भयादिना त्वरायाम् अमरः २सम्यग् वेगे च। [युच्। संवदनाप्यत्र स्त्री।

संवेद पु सम्+विद–घञ्। ज्ञाने अमरः। स्वार्थे णिच्–

संवेश पु० सम्यक् विशत्यत्र सम्+विश–आधारे घञ्। १निद्रायाम् अमरः। संपूर्वकस्य तस्य निद्रार्थकत्वात्तथात्वम्। यथा "संविष्टः कुशशयने निशां निनाय" इति रघुः। २पीठे हेमच० ३स्त्रीरतबन्धभेदे मेदि०। –

संवेशन न० सम्+विश–णिच्–ल्युट्। रतिक्रियायां हेमच० तदुत्तर हि निद्राधिक्येन तस्या निद्राहेतुत्वात्तथात्वम्।

संव्यान न० संवीयते सम+व्ये॰ञ्–कर्मणि ल्युट्। १उत्तरीयवस्त्रे अमरः। २वस्त्रमात्रे मेदि०।

संशप्तक पु० सम्यक् शपथकरणं यस्य कप्। प्रतिज्ञाय संग्रामादनिवर्त्तिनि सैन्ये नारायणीये सैन्यभेदे च तेषां प्रतिज्ञा यथा "ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा च निष्कांश्च दत्त्वा पृथक् पृथक्। गाश्च वासांसि च पुनः समाभाष्य परस्परम्। प्रज्वाल्य कृष्णवर्त्मानमुपगम्य रणे व्रतम्। तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां दृढनिश्चयाः।

इत्युक्ता सर्वभूतानामुच्चैर्वाचोऽवभाषिरे । ते च धनञ्जयवधे प्रतिज्ञाञ्चापि चक्रिरे । ये वै लोकाश्चानृतिनां ये च वै ब्रह्मघातिनाम् । मद्यपस्य च लोका ये गुरुदाररतस्य च । ब्रह्मस्वहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः । शरणागतं च त्यजतो याचमानं तथा घ्नतः । आगारदाहिनाञ्चैव ये च गां निघ्नतामपि । अपकारिणाञ्च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि । स्वभार्य्यामृतुकाले च ये मोहादभिगच्छति । श्राद्धमैथुनिकानाञ्च ये चाप्यात्मापहारिणाम् । न्यासापहारिणां ये च श्रुतं नाशयताञ्च ये । क्लीवं युध्यमानानां ये च नीचानुसारिणाम् । नास्तिकानाञ्च ये लोका येऽग्निमातृपरित्यजाम् । तानाप्नुयामहे लोकान् ये च पापकृतामपि । यद्यहत्वा वयं सर्वे निवर्त्तेम धनञ्जयम् । तेन चाभ्यर्दितास्त्रासाद्भवेम हि पराङ्मुखाः । यदि त्वसुकरं लोके कर्म कुर्य्याम संयुगे । इष्टान् लोकान् प्राप्नुयाम वयमद्य न संशयः । एवमुक्त्वा ततो राजंस्तेऽभ्यवर्त्तन्त संयुगे । आह्वयन्तोऽर्जुनं वीराः पितृजुष्टां दिशं प्रति” भा॰द्रो॰ १७अ॰।

संशय पु॰ सम्+शी-अच् । सन्देहे एकस्मिन् धर्मिणि भावाभावयोः, विरुद्धधर्मद्वयस्य वा सन्देहे । यथा पर्वतो वह्निमान् न वा, अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । ‘स संशयो भवत्या धीरकत्वाभावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्” भाषा॰ “एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । साधारणेति । उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम् । यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुत्वसाधारणं ज्ञात्वा अयं स्थाणुर्न वेति सन्दिग्धे । एवम् असाधारणज्ञानं तत्कारणम् । यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम् । शब्दव्याप्तिज्ञानादीनाम् निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात् । किन्तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते । संशयस्तु तत्र मानस एवेति । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद् विषयसंशय इति । एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम् । किन्तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति” सि॰मु॰ । ‘ समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः” न्यायसू॰ “समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्व-

दृष्टञ्च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरं नावधारयति यदनवधारयन् तदनवधारणं ज्ञानं संशयः समानमनयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभे इत्येषा बुद्धिरपेक्षा संशयस्य प्रवर्त्तिका वर्त्तते, तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः । अनेकधर्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयञ्चानेकः, तस्यानेकस्य धर्मोपपत्तेर्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते । गन्धवत्त्वात् पृथिवी अबादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेषः, तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आहोस्विद्गुणस्य सत इति अथ कर्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मं नोपलभे इति बुद्धिरिति । विप्रतिपत्तेरिति व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति । अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम् नास्त्यात्मेत्यपरम्, न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः, न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति । उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु चाऽविद्यमानमुदकमिति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते अथासदिति संशयो भवति । अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं विरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति विशेषापेक्षा पूर्ववत्, पूर्वः समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्, समानधर्माधिगमात् समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति, स्थानवतो लक्षणवचनमिति समानम्” वा॰भा॰। “संशय इति लक्ष्यनिर्देशः विमर्श इत्युक्ते विमृश्यो विरोधार्थः एकस्मिन् धर्मिणीति पूरणीयं तेन एकधर्मिणि विरोधेन भावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः तत्र कारणभेदेन विशेषमाह समानेत्यादि अपवर्गान्तं तथा च समानस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थः । अनेकधर्मः असाधारणधर्मः तज्ज्ञानादित्यर्थः । तथा च साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्योऽसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यश्चेति, विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्दः तज्जन्य इत्यर्थः यद्यपि शब्देन न संशयस्तथापि

स्थाण्वादिकोटिद्वयोपस्थितौ मानसः संशय इति वदन्ति । उपलब्धेरुत्पन्नस्य अनुपलब्धेर्व्यतिरेकज्ञानस्य याऽव्यवस्था अविषयकत्वानिश्चयरूप प्रामाण्यसंशय इति फलितोऽर्थः, अन्ये तु उपलब्ध्यव्यवस्था प्रामाण्यसंशयः अनुपलब्धिर्वि-शेषाधर्म तदव्यवस्था तत्र संशय इत्याहुः । वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वं किं त्वगृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य विरोधितया सति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानस्याविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्तिरिति । उपलब्ध्यादिकं तादृशस्थले संशयो न भवतीत्ये-तावन्मात्रपरं चकारो व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्व-समुच्चिनोतीति वदन्ति विशेषापेक्ष कोटिस्मरणसापेक्ष । वस्तुतस्तु संशयधारावाहिकत्वं व्याहत आह विशेषेति विशेष विशेषदर्शनम् अपगत निवर्त्तकमन तथा च वि-शेषदर्शननिवर्त्त्यत्वकथनमुखेन विशेषादर्शनजन्यसंशय इ-त्युक्तम्" इति० । स च संशयो द्विविधः यथोक्तम् "द्विविध संशया स हि विषयकोऽन्तर्विषयकश्च वाह्यवि-षयकोऽपि दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा ऋजुं स्थविविधस्य धर्मिणो दर्शनात् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । अदृश्यमानधर्मिको यथा अरण्ये श्रृङ्गाद्यन्तरिते गोगवयादावपमात्रदर्श-नात् अयं गौर्गवयो वेति । वस्तुतस्तत्रापि विशेष्यधर्मिक एव सन्देहो विशेष्यांशे गोत्वस्य गवयत्वस्य वेति विषयतया दृष्टविशेष्याभिधानम् । यत् सामान्य संशयहेतुत्वमनेकत्व इत्यत्र संशायकत्वमेकत्व धर्मांश वा इत्यसंशयहेतुरित्यत प्रथमा विधामाह" उप० वृत्ति "इदन्तु बोध्य संशयस्य प्रत्यक्षरूप सन्निकर्षजन्यत्वात् अतएवोक्तं 'परोक्षज्ञानमनाहार्यं निश्चयत्वेति सिद्धा-न्तादिति" । संशये च उभयप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता एकैव । समूहे तु विशेष्यताद्वयमिति" गदाधर ।

संशयसम पु० जात्युत्तरभेदे "सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः" न्यायसू० । "अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते हेतौ संशयेन प्रत्यवतिष्ठते सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वम् अस्ति च घटेनानित्येन । अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति" वा० भा० ।

संशयस्थ त्रि० संशये तिष्ठति स्था-क । संशययुक्ते ।

संशयात्मन् पु० संशय आत्मा यस्य । सन्दिग्धान्तःकरणे "संशयात्मा विनश्यतीति" "संशयात्मा निबध्यते" ।

संशयालु त्रि० सम्+शी+तच्छीले आलुच् । संशययुक्ते शब्दच० ।

संशयित त्रि० सम्+शी-क्त । संशयकर्त्तरि हेमच० ।

संशरण न० संशीर्य्यतेऽनेन सम्+शॄ-करणे ल्युट् । रणा-रम्भे शब्दमा० । [ब्दच० २सङ्गत त्रि० मेदि० ।

संशित त्रि० सम्+शो-क्त ब्रत इत्त्वम् । १सम्पादितव्रतादियत्के

संशितव्रत त्रि० संशितं सम्यक् सम्पादितं व्रतमनेन । स-म्यक्सम्पादितव्रते । [मार्जने च रत्नमा० ।

संशुद्धि स्त्री सम्+शुध-क्तिन् । १सम्यक्शोधने २दशादि

संश्वत् अ० सम्+श्वि-वा० डति । कपटे उज्ज्वलादि० ।

संश्यान त्रि० सम्+श्यै-क्त न सम्प्र० । सङ्कुचिते ।

संश्रय पु० सम्+श्रि भावे अच् आश्रये

संश्रव पु० सम्-श्रु-अप् । अङ्गीकारे अमरः । भरतः । स-म्यगभ्युपगमे पु० ।

संश्रुत त्रि० सम्+श्रु-क्त । १अङ्गीकृते अमरः । २सम्यक्श्रुते ।

संश्लिष्ट त्रि० सम्+श्लिष-क्त । १आलिङ्गिते २सम्बद्धे च ।

संश्लेष पु० सम्+श्लिष-घञ् । १आलिङ्गने अमरः २सम्बन्ध-मात्रे च ।

संसक्त त्रि० सम्+सञ्ज-क्त । १मिलिते २सम्बद्धे ३अव्यव-हिते अमरः ४समन्ताद्विस्तीर्णे च "प्रान्तेषु संसक्त-नमेरुशाखमिति" कुमार । [सभायां अमरः ।

संसद् स्त्री समासदन्त्यत्र सम्+सद सम्प्र० आधारे क्विप् ।

संसरण न० सम्+सृ ल्युट् । अज्ञानबद्धजन्तोः संसारकूपे १संसारे २चमूनामबाधगमने ३घण्टापथे अमरः । ४रणारम्भे मेदि० । ५गतौ शब्दच० ।

संसर्ग पु सम्+सृज-घञ् । १सम्बन्धे विभागानन्तर "संसृष्ट धनं तदुच्यते इति" कृतसमयेन एकत्रावस्थानरूपे २धनसम्बन्धे च प्रायश्चित्तशास्त्र पापभेदे कालभेदेन पातित्यादिजन-कत्व प्रा० वि० द तत यथा,

"तत्र पातकिसंसर्गस्य पापहेतुत्वमाह मनुः "ब्रह्म हत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातका-न्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह" इति । सह तैः संहेति नि र्द्देशात महापातकिसंसर्गस्यैव पापहेतुत्वं लभ्यते न तु पातक्यन्तरसंसर्गस्य प्रायश्चित्तमपि महापातकिसंस-र्ग एव मनुना दर्शितं यथा मनुः "एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः । पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः । यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये" इति

अथ चतुर्णां मध्ये न ब्रह्महत्यादिमहापातकचतुष्टय संपर्कं कृत्वा यो येन पतितेनाश्रुत्वा महापातकपरमेव । उच्यते "प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा । न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित् समाचरेत् । कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित्" इति मनुना सामान्येन पापिष्ठसंसर्गस्य निषिद्धत्वात् निषिद्धाचरणात् पातकित्वं पापिष्ठसंसर्गे एव दर्शिता प्रायश्चित्तमपि सामान्येन दर्शितम् "यो येन पतितेनैषां संसर्गं" इति निर्देशात् चतुर्णामित हिंसाऽभक्ष्यभक्षणाऽयाज्ययाजनाऽगम्यागमनाख्यप्रकारचतुष्टयानां न तु ब्रह्महत्यादिविशेषार्थं प्रायश्चित्तं च । हिंसाभक्ष्यभक्षणायाज्ययाजनागम्यागमनादीनाम् अनेन पूर्वोक्तत्वात् अपि च संसर्गपापत्वात् श्रुतिस्मृतिप्रमाणात् पापिष्ठसंसर्गी पापी भवतीति सामान्यश्रुतेर्न कल्पनीयमाश्रवात् होमाद्यधिकरणन्याय एवात्र गम्यते । विष्णुनापि सामान्येनैव स्मृतं "यस्तु येन पातकिना सह संसृजेत् स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात्" । गौतमोऽप्याह "ब्रह्महत्यासुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेनाभक्ष्यभक्षकनास्तिकानिन्दितकर्माभ्यासपतितात्यागापतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्" । अत्र पतितात्यागेति सामान्येनैव दर्शयति । तैश्चाब्दं समाचरन्निति द्वितीयस्य संसर्गस्यापि पतितत्वमुक्तम् । नन्वेकस्य मनिश्वासादिनापि पतितेन संसर्गः पतनं स्यात् न संसर्गविशेषाणां निषेधात् निषिद्धपतितसंसर्गात् पततीति स्मृतिकल्पना । के ते संसर्गप्रकारा इत्याह बृहस्पतिः "एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणम् । याजनाध्यापने योनिस्तथा च सह भोजनम् । नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह । उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं कर्त्तव्यस्तु समेन वा" एकशय्यासनमेकपीठाद्युपवेशनं एकपङ्क्तिभोजनपक्वान्नादिसम्बन्धि भाण्डमिश्रणपक्व संमन्त्रणा पञ्च अघुष सर्गाः । तथा याजनं पतितेन ऋत्विजा यजनं यजमानस्य "पतितयजमानार्त्विज्यकरणमृत्विजः । अध्यापनं पतितमाणवकस्याध्यापनमाचार्यस्य पतिताचार्याद्वा वेदाध्ययनं माणवकस्य । योनिः योनिसम्बन्धः अपतितपुरुषस्य पतितया स्त्रिया पतितस्त्रीसम्बन्धोना वा पुरुषस्य, तथा पतितकन्यापरिणयनं वरस्य, पतितवरपरिणयनं वा कन्यायाः । तथा च मनुः "अनेनैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् । ब्राह्मान् यौनांश्च सम्बन्धान्नाचरेद् ब्राह्मणः सह" । विज्ञानेश्वरकारादयस्तु पतितवराय कन्यादानं दातुः, पतिताद्दातुरादानं वा कन्याया वरस्य, एतत् व्यवहितयोनिसम्बन्धः, योनिसम्बन्धस्य स्त्रीपुरुषमात्रनिष्पाद्यत्वात्, अतो दातृवरयोः साक्षात् योनिसम्बन्धः दानप्रतिग्रहलक्षणोऽप्ययं सम्बन्धो दातृप्रदानयोर्योन्यन्तर्भावात् यौन इत्युच्यते प्रायश्चित्तगौरवार्थं । किन्त्वयमनार्षं प्रायश्चित्तविधौ चोपन्यस्यात् अनुपादेयस्य पतितजाता कन्या पतितैवोच्यते तत्परिणयनं पतितकन्यापरिणयनमेव नात्र व्यवहितयोनिसम्बन्धः । सह भोजनं सहासनस्य परस्य वा एकपात्रे भोजनं नोच्छिष्टभोजनम् उच्छिष्टेन सहोच्छिष्टभोजनात् तस्य लघुत्वात् एते चत्वारो गुरुसंसर्गा भवन्ति एव मिलित्वा नव संसर्गाः । नन्वेकयानालापनात्स्पर्शनिश्वाससहाध्ययनादिकर्मापि संसर्गान्तरमस्ति तत्कथं नवविधत्वं यथा पराशरः "आसनाच्छयनाद्यानात् भाषणात् सह भोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि" । भाषणमपि अन्योन्यसंकथनं सहभोजनमेकपङ्क्तिभोजनं लघुसंसर्गाच्छद्यर्थं । तथा देवलः "संलापस्पर्शनिश्वाससहयानासनाशनात् । याजनाध्यापनात् यौनात् पापं संक्रमते नृणाम्" । सहाशनमेकपङ्क्तिभोजनम् । तथा आगलयः "आलापात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात् । सहशय्यासनाध्यायात् पापं संक्रमते नृणाम्" । सहाध्याय पतितेन ब्रह्मचारिणा सहैकस्मादगुरोरध्ययनम् । अत्र नवधेत्यत्र प्रकारवाचिना धाप्रत्ययेन प्रकारान्तरं सूचितम् अन्यथा नवत्वमेव स्यात् । तेन तदन्नभोजनं तत्स्पर्शसंभोजनतत्प्रतिग्रहादीनामुपलक्षणम् । नन्वनेकवचनेषु पापसंक्रान्तिः श्रूयते पूर्वेषामागमेन दयालरस्यान्य संक्रान्तिमन्तस्य संक्रान्तौ मूलपापकर्तुः पापपरिच्छेदे भूते किमर्थं प्रायश्चित्तानुष्ठानमिति । तथा हारीतः "इष्यादप्याद युञ्जतः पापो ऽपायुञ्जतो योधयेत् । अपाङ्क्ष तमोभूतः पुण्यामिव यज्ञति" । तथा च मनुः "अपादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी । गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्विषम्" । आप्नोति भोक्तुरपि संक्रामयतीत्यर्थः । तथा व्यासः "दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति । यो यस्यान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति किल्विषम्" । तथा

किल्बिषम् अन्यानि इत्यनेनापि पापाभावो गम्यते । उच्यते न पूर्वपापस्य क्षेत्राश्रयत्यागेन आश्रयान्तरसम्बन्ध सम्भवति गुणस्य तद्वादर्शनेनायोग्यत्वात् किन्तु तत्तुल्य-व्यक्तिसम्बन्धे गौणोऽयं संक्रान्त्यादिशब्दः । तथा च देवल: "सर्वोऽपि पृथग्भूत्वा तत्पापं नाप्नुयात् कश्चित् ॥ पृथग्जनोऽपि संयोगात् भजते तुल्यदोषताम्" ॥ तत्पापं तज्जातीयपापमित्यर्थः । तुल्यदोषतां तत्समानपापतामित्यर्थः । "शुद्धोऽशुद्धन्तु शोधयेदिति" तत्र ब्राह्मणादिस्पर्शे एव पापक्षयहेतुत्वम् बोद्धव्यम् । अयोगनां "कलशस्पर्शैर्नगस्पर्शनसम्भाषणानि वर्जयेत्" इत्युक्त्वा "सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणमित्यादि" । तत्-सम्पर्कात् शाखा कृतपापचिह्नः । किञ्च यदि पापिसम्भाषणं संसर्गः पापक्षयहेतुस्तदेतत्प्रायश्चित्तवदिदमपि केनापि मुनिना प्रायश्चित्तरूपतया पठितं स्यात् प्रत्युत निषेध एव श्रूयते । यथा मनुः "प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा । न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः" इति । किञ्च "निन्दितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयञ्च पतितो भवेदिति" देवलवचने ...पापकर्तुरपि पापश्रवणगम्यते मूलपापकर्त्ता पतितः स्वयमपि पतति इत्यर्थः । इदानीञ्च कियता कालेन कस्य संसर्गस्य पतितसाम्यापादनमिति निरूप्यते । तत्र देवलः "पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः । निन्दितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत् । याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येते पतितेन न संशयः" । यानादिसंसर्गे जानतः संवत्सरेण पतति याजनादिभिस्तु सद्यः पततीत्यर्थः । तथा बौधायनः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो न शयनासनात्" । शयनादिना सद्यःपातनिषेधात् आकाङ्क्षितसंवत्सरेण पततीत्यस्य शयनादिना सम्बन्धः । याजनादिपदं सहभोजनस्याप्युपलक्षणम् । विष्णुः । "आसंवत्सरात् पतति पतितेन सहाचरन् । सह याजनाध्यापनाद्यौनात् नौयानात् भोजनात् संवासात् सद्य एव" । याजनाध्यापनादिति उभयसंसर्गोपलक्षणम् । यौनात् इत्यादि सहभोजनोपलक्षणम् । कूर्मपुराणे व्यास: "ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च । महापातकिनस्त्वेते यश्च तैः सह संवसेत् ॥ संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः । यानशय्यासनैर्नित्यं जा-

नन् वै पतितो भवेत्" । एभिर्वचनैर्याजनादिना सद्यःपातो यानादिना जानतः संवत्सरेणेत्यवगम्यते । ननु याजनादिना संवत्सरेण पतति न तु यानादिनेत्याह मनुर्विष्णुश्च "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्" । यानासनाशनादुत्पन्नसंसर्गमाचरन्नित्यर्थः । तथा पैठीनसिः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात् न त्वेवं शयनासनात्" । अत्र गुरुदेवकल्पतरुकारादयः देवलबौधायनादिवचनैर्याजनादीनां सद्यःपातहेतुत्वावगतेः मनुपैठीनसिवचनयोर्नत्विति मध्यपठितस्य पूर्वेण याजनादिना सम्बन्धो न तु परेण यानादिना, याजनाध्यापनात् न तु संवत्सरेण पतति किन्तु यानादिभिरित्याहुः । तदसङ्गतम् सुमन्तुवचनविरोधात् यथा पतितानभिधायाह सुमन्तुः "एषां तैर्यौनमौखस्रौवाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं संसर्गमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इत्याह "कुर्वीत एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतम्" इत्यर्थः । अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते । तथा हारीतः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनात्" । एकभोजनमेकपात्रे कालभेदेन भोजनं अन्नपानञ्च । तथा बृहस्पतिः "षाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना । एकासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत् । तथा संवत्सरं संसर्गे योनियुक्ते विशेषतः । पूर्वोक्तेन विधानेन पतितव्रतमाचरेत्" । अनेन याजनादिना षाण्मासिकसंसर्गे प्रायश्चित्तार्द्धं वदता संवत्सरेण सम्पूर्णप्रायश्चित्तमर्थादुक्तम् उत्तरवचने पुनः स्फुटीकृतम् । योनियुक्तपदेन याजनादीनामप्युपलक्षणम् । एकासनशय्यादिरिति पाठोऽनाकारः ऽशास्त्रोऽचिखितत्वात् । लिखनादयस्तु यदि प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशात् भोजनं कृत्वा पतति योनिसम्बन्धं कृत्वा पततीति एव सम्बन्धोऽभिधीयते तदा कृत्वा पततीति पदयोरन्वयावृत्तिनापश्चोद्वृत्तिभ्याम् व्याख्या वाक्यभेदः चत्वारि वाक्यानि स्युः । अतः कृत्वेति पदेन तन्त्रेण याजनादिकर्मचतुष्टयमादाय पततीति सम्बन्धे बोधिते न वाक्यभेदः संवत्सरपदेन पृथगुपनीतानामपि कृत्वेति पदेन तन्त्रेणोपनयनात् । दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्याग्नेयादियागषट्कानामिव । अत एकवाक्यानुरोधाद्याजनादीनां तन्त्रेण

सद्यस्त्रिंशोपर्भितानां पततीत्यनेन सम्बन्धे बोधिते याज नादीनां सद्यस्कानां सद्यः पातहेतुत्वं पूर्वोक्तवचना दिश्वनादेकैकस्य संवत्सरेणैव एतेषु संसर्गमध्ये [illegible] धाने सत्संसर्गद्वयेऽप्यभिसंभोगद्वारेण पातहेतुत्वमूह नीयम् । तत्र छलेति पदस्य याजनादिकर्मत्वेऽन्वयत्वात् किन्तु त्वताभिधानमस्य तत् तद्रा च निरपेक्षाणामेवा न्विताभिधानप्राप्तत्वादनुषङ्गाधिकरणन्यायाच्च तन्वता सत्यपि तन्वताभिधाने न सद्यस्कृत एतेभ्यो द्वयोर्बोधमा- सादित्यमेव सद्यस्कबोधकस्य द्वन्द्वसमासादरभावात् । न वा तन्वतायां, सद्यस्कयो नियत गणीभोज्यत्वा सप्रदय प्राजापत्यान् पशूनालभेतेत्यत्र व्यभिचारात् पततीति पाठस्य दायादिभिर्लिखितत्वात् कथं पततीति पदाहृत्ति । न च शुभन्तुवचने याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पा तस्य गमादयोऽन्भिहिते सद्यः पात इति कल्पनीय निर पेक्षश्रुतिविरोधात् पश्चमाष्ठप्रकारेण वचनद्वयसामञ्जस्य सम्भवात् । उच्यते । गुरुलघुभेदेन द्विविधं याजनादिकं भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यः पातः तेनैवाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात् । लघुयाजना दावज्ञानकृते संवत्सरेण पातः तथैव ज्ञानकृते संवत्सरा र्धेनेति व्यवस्था । तथा हि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोषित्वा पूर्ववचने ज्ञानादिति [illegible] दर्शितम् । गुरुत्वं च देवलवचने नैव याजनाध्यापनयोः [illegible] दर्शितम् । यथा देवल "[illegible] यत्र [illegible] नाय [illegible] [illegible]

ध्ययनम् कृष्णादियत्रयाजन पतितस्तत्र स्त्रीगमनं च- पतितात्तस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनं पतितान्नभोजनं वा पूर्वोक्तयाजनाद्यपेक्षया लघु । देवलवचने ज्ञानतो गुरुणा याजनादिना संवत्सरेण पतनमिति गम्यते । ज्ञानत सद्यस्कृतं येन पतनं तेनाज्ञानतो वारद्वया- भ्यासेन । अज्ञानतो संवत्सरेण यत्र पतनं तेन ज्ञानतः षण्मासैरिति वचनद्वयसामञ्जस्य तथा च लघुयाज नविषये मनुः "एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् काममोहितः । षण्मासान् षडमीकं वा तत्सङ्ग्यास्यामत श्चरेत्" । कल्पतरुकारस्याप्येवं स्वरस । अतएव कूर्म पुराणे "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विज । कृत्वा सद्यः पतेत् ज्ञानात् सह भोजनमेव च । अज्ञाना द्य वा मोहात् कुर्यादध्यापनं द्विज । संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च" । अत्र पूर्ववचनं गुरुयाजनादिपरं द्वितीयवचनं लघुयाजनादिपरम् । न च ज्ञानाज्ञानाभ्या मेव व्यवस्थया वचनयो सामञ्जस्ये गमिष्यते किं गुरुलघुत्वव्यवस्थापनमिति वाच्यं ज्ञानकृताज्ञानकृत योर्भेदम् अज्ञानकृतात् ज्ञानकृतस्य द्वैगुण्यं गुण यतः "अज्ञानकृतं यच्चादिद्विगुणं बुद्धिपूर्वकम्" इति वचनात् [illegible] । देवलेन याजनादिवचनस्य गुरुयाजनादिपरत्वं पूर्वोक्तवचने चाद्यलघुयाजनादि [illegible] । अथ गुरुवर्गोक्तं निरू प्याधुना लघुवर्गस्य निरूप्यते । तत्र मनुनैवोक्तं याजनादिभ्यः [illegible] [illegible]

[illegible]

कूर्म्मपुराणे "ब्रह्महा मद्यपस्तेनो गुरुतल्पग एव च। महापातकिनस्त्वेते यश्च तैः सह संवसेत्। संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः। यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत्"। तथा वृहस्पतिः "याज्यमाने संयोगे याजनाध्यापनादिना। एकशयनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्"। एकासनशय्यापदेन लघुसंसर्गान्तरं लक्ष्यते अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः। यथा मौद्गान्नपत्रा भक्ष्यं फलचमस. इत्यत्र मौद्गात् पूर्वस्य मौद्गात् मौद्गात् परत्वमुक्तम्। यदा त्वेकशयनशय्यादिरिति पाठस्तदादिग्रहणात् संसर्गान्तरलाभः अयन्त्वपपाठ इत्याद्यभिलिखितत्वात्। उच्यते। यानादीनां लघुसंसर्गाणां समुच्चितानां पातहेतुत्व इन्द्वनिर्देशात् तथाच इन्द्व निर्देशो बहुषु वचनेष्ववगम्यते। अत्र च यानादीनामनियतत्वश्रवणात् कारणात् एभिस्त्रिभिः लघुसंसर्गैर्वत्सरेण पततीत्येकैव श्रुतिः कल्पनीया सह यानासनाध्यासित्वम् महागुर्व्वादेकालत्वमवगम्यते एककाले चैकपो- द्वाद्युपवेशनं स्पर्शनिश्वासादावनुतरत्वसंसर्गत्रयनियतमतद्व्यवधीरितं गम्यते एभिस्त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघुसंसर्गः समानः अतस्तत्रापि लघुसंसर्गत्रयमेव मन्वादिवचनेषु महागुर्व्वाभावात् कालभेदेन मतपतितोपभुक्तयानाद्युपवेशनं पादभतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरेण साम्यम् एतच्च ज्ञानतः "जानन् वत्सरम्" इति देवलवचनात् अज्ञानतो वत्सरद्वयेन एकैकशो यानादिवत्सरत्रयेण अज्ञानात् वत्सरषट्केन एकैकयानादिषु ज्ञानतो वत्सरत्रयेण यानः। अज्ञानतो वत्सरषट्केन यानादैकैकशो वत्सरनवकेन। अज्ञानादैकैकशोऽष्टादशभिर्वत्सरैरित्युक्तम्। ननु संलापादीनां कथं यानादिभ्यो लघुत्वम्। उच्यते नतु प्रायश्चित्तश्रवणात् यथा "तत्रपच्चकैर्दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादीनि वर्जयेत् दर्शने ज्योतिषां दर्शनं स्पर्शने सूर्यावलोकनं सम्भाषणे तदालापमप्याचमनं स्पर्शनेषु" इति। तत्र पक्षके पतितैः सहादिदर्शने, दर्शनस्तु न संसर्गः पञ्चपदे पाठात् पतितस्य दर्शनस्य परम्परया पापं साक्षात् स्पर्शने ज्ञानश्रवणात् तथा मनः 'द्विजाङ्गो संस्पृश्यापि पतितं पतितालापे। स्नात्वा ... इति पञ्चस्पर्शे' स्नानेन शुध्यति"। पतिताद्वै भोजनपतितद्वयद्वितीयमपि प्रत्येकं ज्ञानतः षड्भि- र्मासैः प्रायश्चित्तादर्शनं यथा पतिताभिगमने यस्तैः "एभिः संसर्गमापाति यः कश्चित् ज्ञान-

मोहितः। अप्रमाणानद्दमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत्"। न चात्र ज्ञानाज्ञानकृतयोरसंसर्गविषयत्वम् अविशेषश्रुतयोर्निरुत्यत्वादेतयोः तथा च पतितान्नभोजनस्य संवत्सरेण पातहेतुत्वमाह देवलः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। भोजनशयनशय्यादि कुर्वाणः सार्व्वकालिकम्"। भोजनं तदन्नभोजनं सार्व्वकालिकमनवच्छिन्नभोजने च तथा दर्शनात् प्रतिग्रहेऽपि तथात्वमूहनीयं तयोः समानत्वदर्शनात् साम्ये हेतुमाह वृहस्पतिः "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा"। मासोपवासस्य ज्ञानाभ्यासे तत्र च पञ्चदश धेनवः। चान्द्रायणमज्ञानाभ्यासे तत्र सार्द्धसप्त धेनवः। गृहं गत्वेति अनेकधा वत्सरेणेति। तथा मनुः "चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति"। तथा रजकादीनभिधायाह यमः "भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च। कृच्छ्रमर्द्धं चरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्"। पतितान्नभक्षणप्रायश्चित्तात् पतितस्यान्नभक्षणप्रायश्चित्तार्द्धेन ज्ञापदर्शनादर्द्धहानिः तेन ज्ञानतः पतितस्यान्नभोजने संवत्सरेण साम्यमज्ञानतो वत्सरद्वयेनेति। तथा प्रचेता "पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत्। पानीयपानतश्चैव कुम्भवारि पिबेत्त्र्यहम्"। सप्ताहोदकवासे धेनुद्वयं कल्प्यते एतत् अज्ञानविषयं अकृज्ज्ञानकृतपतितस्यान्नभक्षणे मनुः "भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजे शूद्रे प्राजापत्यं समाचरेत्। पादौ च्छिष्टे ततः पादं पादं च प्राशने तथा"। "अभोज्यपतितचाण्डालपुक्कसरजकावधूतकुणिकुविन्दखस्यान्नानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत्"। पातकिस्पृष्टपाकान्नभोजने तु संसर्गस्य किञ्चिद्व्यवधानात् पादहानिः तेन ज्ञानतः वत्सरत्रयेणाज्ञानतः सार्द्धवत्सरद्वयेन साम्यम्। पातकिस्पृष्टपाकान्नभोजने तु ततोऽपि व्यवहितत्वात् पादहानिः। तेनात्र ज्ञानकृत सार्द्धवत्सरेणाज्ञानतो वत्सरत्रयेण साम्यम्। पतितानामन्नभक्षणे पतितसिद्धान्नभक्षणस्य चतुर्थभागः एवं पतितपानीयपानेऽपि चाण्डालान्नभक्षणे तथा दर्शनात्। "यथा विष्णु चाण्डालान्नं भुक्त्वा 'सप्ताहमुपवासेन द्विजातिं भुक्त्वा पराकः"। इति चाण्डालान्नभक्षणे सप्ताहोपवासदर्शनात् पराके च द्वादशोपवासाः। तथा प्रचेता "पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत्। पानीयपानतश्चैव कुम्भवारि त्र्यह

पिबेत्। द्विरात्रोपवासे चतुर्विंशतिपणलभ्यं काञ्चनं देयम्। एतदेव कुम्भशादिपाने किञ्चिदून देयम्। पतितोच्छिष्टभक्षणे तु पतितान्नभक्षणाद्द्विगुण्येन पापाधिक्यम्। यथाङ्गिराः "चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे। द्विजः शुध्येत् पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यति"। एतत् संकटस्थानविषयम्। पराके पञ्च धेनवः। संकटस्थानव्यतिरिक्तमात्रभोजने धेनुद्वयं प्रचेतोवचने व्याख्यातम्। तेन ज्ञानतः पतितोच्छिष्टान्नभक्षणे मासत्रयेण पतितसाम्यम् अज्ञानतो मासषट्केन। उच्छिष्टान्नभक्षणवदुच्छिष्टप्रोञ्छनेऽपि व्यवस्था "उच्छिष्टभोजनञ्चैव तथा तस्य च मार्जनम्" इति देवलवचने साहचर्यदर्शनादिति। अत्र कृतानेकपातकपुरुषसंसर्गादिकैव पापव्यक्तिरुत्पद्यते न भिन्ना कल्पनागौरवापत्तेः। पुरुषापराधस्य च संसर्गलक्षणस्य निमित्तकारणस्य तद्भिन्नात्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणस्यैकत्वात्। प्रायश्चित्तन्तु गुरुसंसर्गस्यैव कर्त्तव्यं गुरुणा प्रायश्चित्तेन लघुनः पापस्य क्षयाभिधानात्। तथानेकमहापातकिपुरुषसंसर्गपापव्यक्तिभेदेऽपि देशकालकर्त्रैक्ये तन्त्रतया उक्तानामन्त्यैव प्रायश्चित्तम्। जिकनस्तु युगपदनेकब्राह्मणवधवद्युगपदनेकपातकिसंसर्ग एव तन्त्रता। क्रमकृते तु ब्राह्मणवधवदावृत्तिरेव प्रायश्चित्तस्येति तन्न ब्रह्मवधेऽपि क्रमकृते प्रायश्चित्ततन्त्रताया उक्तत्वात्। युगपदनेकब्रह्मवध एव ज्ञानाज्ञानाभ्यां विभिन्नमरणायाध्यौचमतलक्षणप्रायश्चित्तभेदेन तन्त्रताऽभावस्य श्रीमहादेवपादैर्दर्शितत्वात्। इह तु तदेव प्रायश्चित्तैक्ये प्रमाणं नास्ति तथा शुद्धस्यैव महापातकिनोऽपि पातक्यन्तरसंसर्गे पापमुत्पद्यते एव आवृत्तब्रह्मवधवदेतीव समत्वात्। अन्यथा पातकिसंसर्गाभावात्तद्भक्षणेऽप्यदोषः स्यात्। तथा प्रतिसंसर्गं पूर्वपूर्वोत्पन्नपापकलितकलेवरोत्तरसंसर्गादन्याया एव पापव्यक्तेः [illegible] पूर्वपूर्वा चोत्तरोत्तरेव विनश्यति [illegible] पापान्तरितापूर्वव्यक्तिरुत्पद्यते। सा च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

धात् पापं त्रेतायाञ्चैव स्पर्शनात्। द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा"। कलौ सम्भाषणादिना न पातित्यं किन्तु कर्त्तुरेव कर्मणा त्वेव पातित्यं न संसर्गादिना। "आलापात् गात्रसंस्पर्शादित्यादि" पराशरवचनं महापातकिविषयमिति पराशरभाष्ये माधवाचार्य्य आह स्म।

संसर्गाभाव पु० संसर्गेण सम्बन्धेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः। ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावरूपे भेदभिन्ने १अभावे २सम्बन्धाभावे च "प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते" भाषा०। संसर्गाभावत्वं च अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं तत्र अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया तद्भिन्नस्य संसर्गाभावत्वोक्तेः। तादात्म्यातिरिक्तसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गाभावस्य यौगिकताऽपि। संसर्गप्रतियोगिकाभावत्वं तु न लक्षणं तथात्वे अग्र-प्रकारोक्तं दूषणमापतेत् तथा हि अभावस्य संसर्गप्रतियोगिकत्वे घटादिप्रतियोगिकत्वं बाध्येत द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु संसर्गस्य समवायसम्बन्धरूपतया तस्य नित्यत्वेन ध्वंसाधारे तदीयसंसर्गाभावस्यासम्भवात्। समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन बोधने तु प्रतियोग्यसत्त्वदशायां समवायस्य नित्यत्वेन तद्बोधस्य सम्भवात्। संसर्गाभावश्च नञादिनिपातेन धातुना च बोध्यते तत्र निपातेन प्रातिपदिकार्थाभावस्य बोधने अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षा यथा गेहे घटो नास्तीति। विभक्त्यर्थसंसर्गाभावस्य धात्वादौ बोधने तु नायं नियमः यथा गगनं न पश्यति न चक्षुः प्रकाशयेदित्यादौ तत्र दर्शने गगनकर्मत्वस्य चक्षुषश्च करणसाधनत्वस्य नञा संसर्गाभावस्य बोधनात् तत्र सप्तम्यपेक्षेति विवेकः। भाषा० मु० [illegible] यथा "नास्ति घटो गेहे इति यतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः" भाषा० मु० "गेहे घटस्य संसर्गः [illegible] प्रतिषेध [illegible] यदि कदाचिदपि न [illegible] एव [illegible] प्रागभावो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

स्यात् समवेतघटस्य तत्राभावात् न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात् तन्नैव घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्ग तत्स-
योगसमवायान्यतरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभय-
निषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात् तत् किं घटतत्संयोगयो-
रेकं तत्त्वं येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात् तत्
किं घटतत्संयोगसमवायावेकं तत्त्वं येन तद्विधिरेव
घटविधिः स्यात् न हि तौ यत्र निषिध्येते तत्र घटान्वयो
येन केवलान्वयित्वं तस्य स्यात् तथा च यस्य यो विधि-
स्तन्निषेध एव तन्निषेध इति । यद्वा घटस्य समवायितया
गेहेऽत्यन्ताभाव एव स एव गेहे घटो नास्तीति प्रतीति
विषयः कपाले संयोगितयैव । एवं सति केवलान्वयत्य-
न्ताभावप्रतियोगितया घटोऽसन् स्यादिति चेत् भवेदेव
यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां सर्वत्रासन् स्यादिति" ।

संसर्गिन् त्रि॰ सम्+सृज-घिनुण् । १संसर्गयुक्ते विभागा-
नन्तरम् (यत्तव धनं तन्ममेति) सतसमयेन एककालावस्था
नरूपसंसर्गयुक्ते २भ्रातृप्रभृतौ ३सम्बद्धे च ।

संसार पु॰ संसरत्यस्मात् सम्+सृ-घञ् । १मिथ्याज्ञानजन्य
संस्काररूपवासनायां २देहात्मकादृष्टभेदे ३स्थाहष्टोपनि-
बद्धदेहपरिग्रहे च आधारे घञ् । ४विश्वे । भावे घञ् ।
५सङ्गतौ । संसारगतिप्रकारः शाण्ड॰ भा॰ दर्शितो यथा
"तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणा-
भ्याम्" सू॰ "पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदं प्रद-
र्श्यते, वैराग्यहेतोस्तस्माज्जुगुप्सेतेति चान्ते श्रवणात् ।
जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को विद्याकर्म-
पूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यते
इत्येतदवगतम् । "अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति" इ-
त्येवमादेः "अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते" इत्ये-
वमन्तात् संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात्, धर्माधर्मफलोपभोग-
सम्भवाच्च । स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसम्परिष्वक्तो
गच्छत्याहोस्वित् सम्परिष्वक्त इति चिन्त्यते । किन्ता-
वत् प्राप्तम् असम्परिष्वक्त इति । कुतः करणोपादानवद्भू-
तोपादानश्रवणात् । "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याद-
दानः" इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं सङ्की-
र्तयति, वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्तनात् । नैवं भूतमात्रो-
पादानसङ्कीर्तनमस्ति । सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः, इहैव
देहे आरब्धव्याः सन्ति । ततश्च ताभ्यां नयनं निष्प्रयो-
जनं, तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्यः
"तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः" इति । तदन्तर-
प्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहति गच्छ-
तीत्यवगन्तव्यम् । कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथा हि
प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ-
वन्ति" इति । निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरु-
षयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चा-
हुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ-
वन्ति" इति । तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रज-
तीति गम्यते" । सा॰ का॰ तत्प्रकारो दर्शितो यथा ।
"संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" का॰ "प्र-
त्यस्तमहेन शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, षाट्कौशिकेन
षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति, उपात्तमुपात्तं
षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते,
कस्मात् ? निरुपभोगं यतः षाट्कौशिकं शरीरं विना
सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात् संसरति । ननु धर्मा-
धर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति तद्योगः,
तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्मज्ञाना-
ज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः
तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा
सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितम्भवति तस्मा-
द्भावैरधिवासितत्वात् संसरति । कस्मात् पुनः प्रधान-
मिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह लि-
ङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्व-
मिति भावः । स्यादेतद्बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न
संसरति कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह
"चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" का॰ "लिङ्ग-
नात् ज्ञापनात् बुद्ध्यादयो लिङ्गं तत् अनाश्रितं न ति-
ष्ठति । जन्मप्रायणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीर-
स्थिताः प्रत्युत्पन्नबुद्ध्यादित्वात् सति बुद्ध्यादित्वात्
दृश्यमानशरीरवर्त्तिबुद्ध्यादिवत् । विना विशेषैरिति
सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः । आगमश्चात्र भवति "अङ्गुष्ठ-
मात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति" । अङ्गुष्ठमात्रत्वेन
सूक्ष्मतामुपलक्षयति आत्मनो निष्कर्षासम्भवेन सूक्ष्ममेव
शरीरं पुरुषस्तदपि हि पुरि सूक्ष्मशरीरे शेते" त॰कौ॰।

संसारगुरु पु॰ ६त॰ । १कामदेवे त्रिका॰ २जगद्गुरौ च ।

संसारचक्र न॰ संसारश्चक्रमिव । पुनः पुनर्जन्ममरणोत्क्रान्ते
जीवस्य आधारभेदे भवचक्रंपा देहग्रहणानन्तरं तत्को-
पभुक्तभोगकर्मणो नाशे मरणं तदनन्तरं च तत्कर्मानुसा-

रेण देवतिर्यङ्मनुष्यादिभावापत्तिरित्येवं सततगतागतप्रचुर-
त्वात् संसारस्य चक्रतुल्यत्वात् तथात्वम् । तदेतत्
विष्णुपु० संसारचक्रनिरूपणे निरूपितं तत्र दृश्यम् ।
संसारमार्ग पु० ६त० । योनिद्वारे त्रिका० । तत एव हि
बहिर्निर्गमने मायासम्बन्धतेति तस्य तथात्वम् ।
संसारिन् त्रि० संसरति अदृष्टवशात् देहभेदमनुगच्छति सम्+
सृ–णिनि । शरीराभिमानिनि जीवे ।
संसिद्ध त्रि० सम्यक् स्वभावेन वा सिद्धं सम्+सिध–क्त ।
१स्वभावसिद्धे २सम्यगनिष्पन्ने च ।
संसिद्धि स्त्री सम्+सिध–क्तिन् । १स्वभावे प्रकृतौ २सम्यग्
निष्पत्तौ । सम्यक्सिद्धियत्र । ३मुक्तौ च "कर्मणैव हि स
सिद्धिमास्थिता जनकादयः" गीता । [२समृतौ शब्दच०।
संसृति स्त्री सम्+सृ–क्तिन् । १संसारे २प्रवाहे च त्रिका० ।
संसृष्ट पु० सम्+सृज–क्त । विभागानन्तरं मेलनात् पुन
स्सम्बन्धेषु तत्पदार्थयुते भ्रात्रादौ "विभक्तो यः पुन
पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या
स तु संसृष्ट उच्यते" "बृहस्पतिपरिगणितव्यतिरिक्तेषु
संसर्गकृतो विशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात्"
दायभा० । तद्धनविभागस्तत्र दर्शितो यथा "विभक्ताः
सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि । समस्तत्र वि
भागः स्यात् ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते" मनु । "समत्वमिति
सर्वेषां संसर्गाभिप्रायम् भ्रातृणामन्वययोस्तु पूर्वोक्त-
प्रभागानुसारेण भागव्यवस्था बोद्धव्या । पूर्वोक्तज्यै-
ष्ठ्यांशनिषेधपरं हि समवचनम् अतएव बृह० 'वि-
भक्ता भ्रातरो ये तु संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः । पुनर्वि-
भागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते" इति ज्येष्ठांशमात्रं
निषेधति न तु भागसाम्यम्" दायभा० । तत्र भ्रातृवि
कारे विशेषस्तत्रोक्तो यथा "अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्य-
दर्यधनं हरेत् । असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्य-
मातृजः" याज्ञ० । "संसृष्टी पुनरन्योदर्यः
प्रथमं हरेत् न पुनरन्योदर्याणाम् । प्रथमं च हरन्
सोदर आपन्नैव वा तेन सह वैकपैतृकामात्रम् असंसृ-
ष्ट्यपि सोदरो मातृजोवात् सोदरपदमनुवर्त्तते ("सोदरस्य
तु सोदरः इति वचनात्) । नान्यमातृज एव संसृष्टी
मातृजोवात् संसृष्टपदेन वा सोदरमभिधत्ते अतएव
बृहस्पतिः "सोदरो न स्वनाशकः" इति जितेन्द्रि-
येण लिखितम् । तथा च पूर्वार्द्धे संसृष्टीत्यनुवर्त्तते
तु च वैमात्रेयस्य एव संसृष्टी मातृजोवात् विभाग-
स्वेऽपि सोदरो मातृजोवादित्यर्थः । तेन असंसृष्टिना
सोदरेण संसृष्टिना चासोदरेण विभज्य ग्रहीतव्यमदृष्टवा-
क्यविरोधं प्रयुक्तवान्" दायभा० । "तस्मात् सोदरासोदरयोः
सद्भावे सोदरस्यैव । सोदराणामेव मध्ये एकस्य
संसृष्टत्वे तस्यैव असंसृष्टसोदरस्य संसृष्टासोदरसद्भावे च
द्वयोरेव साधारण्यात् सद्भावे प्रथमं संसृष्टस्य तदभावे चासं-
सृष्टसोदरस्येति" दायभा० । एवं भ्रातृपुत्रेऽपि । २दम्पता-
दिना संसृष्टे मेदि० ३संयुक्ते च । भावे क्त । ४सम्बन्धे ।
संसृष्टि स्त्री सम्+सृज–क्तिन् । १संसर्गे २अलङ्कारभेदे अलङ्का-
रशब्दे ४०५पृ० दृश्यम् । ["संसृष्टस्य तु संसृष्टी" याज्ञ०।
संसृष्टिन् पु० संसृष्टमनेन इष्टा० इनि । संसृष्टभ्रात्रादौ
संस्कर्त्तृ त्रि० सम्+कृ–तृच्–सुट् च । १संस्कारकारके २पाचके
च "संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः" स्मृता" मनु ।
संस्कार पु० सम्+कृ–सुट् घञ् । अतोगुणान्तराधानरूप प्र-
तियत्ने यथा अलङ्कारादेरस्त्रादेर्वा संस्कारेण उद्दीपननिशा-
नानार्जनादयः, दर्पणादेर्निर्मलीकरणादि अन्नादेः
यज्ञाङ्गतासम्पादनाय वैदिकमार्गेण प्रोक्षणादि । स च
"संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु" कुसुमा०
उक्तो पुरुषस्यैव धर्म" न्यायमतम् । मीमांसका
मते ब्रीह्यादेः पुरोडाशाय कल्पन्ते नाप्रोक्षिता इत्
प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारो ब्रीह्यादिपुरोडाशेष्विति द्रव्यधर्म मी-
मांसकाः । एवं स्नानाचमनादिजन्याः संस्कारा देहे
उत्पद्यमाना अपि तदभिमानिजीवे वर्त्तन्ते इति
वेदान्तिनः । २वैशेषिकोक्ते चतुर्विंशतौ आत्मवृत्तिगुणभेदे
पृथिव्यादिचतुष्टयस्थे ३वेगाख्ये गुणे, यथावस्थितस्था-
पनप्रयोजके स्थितिस्थापकाख्ये ४गुणभेदे च
"संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने । मूर्त्त
मात्रे तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः क्वचित् । स्थिति
स्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि । अतीन्द्रिय स
विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम् । भावनाख्यस्तु
संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः । उपेक्षानात्मकस्तस्य
निश्चयः कारणं भवेत् । स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतु-
रुच्यते" भाषा० "नित्यः संस्कारो नास्ति वेगस्तु द्विविधः
कर्मजो वेगजश्च कर्मजस्तावत् तत्र शरादौ नोदनजन्यकर्मणा
वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशानन्तरं कर्मान्तरा-
ण्यपि जन्यते । वेगं विना कर्मणां ज्ञानाश्रया-
भावात् पूर्वकर्मनाशे कर्मान्तरोत्पत्तिर्न स्यात् ।
तत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते इत्

वेगजो वेगः। स्थितिस्थापकसंस्कारश्चातीन्द्रियः क्षा-स्पृश्याश्चादीनां परत्नारे यत् पूर्वदेशगमन तत्र स्थितिस्थापकोहेतुः। उपेक्षानात्मकनिश्चयेन भावनाख्यसंस्कारो जन्यते स च स्मरणे प्रत्यभिज्ञायां च हेतुः सोऽप्यतीन्द्रियः स च चरमफलनाश्यः क्वचित् रोगादिनाश्यः क्वचित् कालनाश्य" वि०सु०। अन्ये तु समानविषयकं स्मरणमेव संस्कारनाशकम् अतएव "जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कारः" इति दीधितिकृत् इत्याहुः।

संस्कारत्वं तु न जातिरिति चम्पादौ व्यवस्थापितम्। ४ शास्त्राभ्यासजन्यव्युत्पत्तौ, ५ व्याकरणोक्तदिशा शब्दानां ६ साधनप्रकारे, विप्रादीनां वैदिककर्मोचितप्रयोजके ७गर्भाधानादौ क्रियाकलापे इत्याख्ये च। विप्रादीनां देहसंस्काराय चत्वारिंशत् तच्छब्दे ५१० पृ० दर्शिताः। शूद्राणां तु गर्भाधानाद्याविवाहान्ता दशविधा प्रसिद्धाः। तेषां च देहशोधनार्थकता यथोक्तं हारीतेन "गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं संदधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति फलस्थापनात् मातापितृजपाप्मानमपोहति रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चममेतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवति"। "स्नापनं समावर्त्तनम्" उपनयनस्य वेदपठनार्थत्वम् विवाहस्याग्निसाध्यश्रौतकार्योचित्यमिति विवेकः अतो दशविधाः। "गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा। षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च। अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्। एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्" याज्ञ०। अत्र जातकर्मनिष्क्रमान्तरश्चौ संस्कारौ बीजादिदोषनिवारकतयोक्तौ। अग्निस्थापनादेश प्रभृतिः भूसंस्कारः स्तुतौ दर्शितः ते च दशकुण्डमुण्डलमेखला भिन्नतो कुण्डमण्डपवर्त्तेति। दीक्षणीदरान्त्रिकतन्त्रसंस्काराय दशविधा दीक्षा० दर्शिता यथा,

शारदायाम् "मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः। जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा। अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा। तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः। मन्त्राणां मातृकायन्त्राद् उद्धारो जननं स्मृतम्। प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः। एतज्जीवनमित्याहुर्मन्त्रतन्त्रविशारदाः। मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा। प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताडनं तदुदाहृतम्"। वायुना वायुबीजेन "विलिख्य तं मन्त्रं प्रसूनैः करवीरजैः। तन्मन्त्राक्षरसंख्यातैर्हन्यात् यान्तेन बोधनम्"। यान्तेन रमिननेन इति "स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया। अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये। स्वतन्त्रोक्तविधानेन मूर्ध्नि तोयेन देशिकः। नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु। तोयैरञ्जलिसंख्यैर्वाप्यभिषिञ्चेत् स्वकर्मणि"। स्वतन्त्रोक्तविधानेन पुरश्चरणोक्तविहिताञ्जलिना इत्यभिहितेन "सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत्। मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं त्विदम्"। मलत्रयं मायिकं कार्मिकं माणवरूपम् "तारव्योमाग्निमनुयुग्दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः"। तार प्रणवः व्योम हकारः अग्नी रेफः मनुरौकारः तद्युगलाद्दण्डोऽनुस्वारः। तेन ओम् ह्रौं इति मन्त्रः। "कुशोदकेन मन्त्रेण प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मतो"। प्रत्यर्णं प्रत्यक्षरम् "तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम्। मन्त्रेण वारिणा मन्त्रतर्पणं तर्पणं मतम्"। मन्त्रेण मूलमन्त्रेण। "मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पदात्तर्पयामि नमोऽन्तकम्"। इति पुरश्चर्योक्तक्रमेण लिखितमन्त्राधाररूपयन्त्रे। "तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते"। तारः ओम् माया ह्रीं रमा श्रीम् "जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम्। संस्कारा दश संख्याताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः। यान् कृत्वा सम्प्रदायाच्च मन्त्री वाञ्छितमश्नुते"।

देवप्रतिमादिसंस्काराय देवप्रतिष्ठाशब्दे ३७२२ पृ० दृश्याः। अन्येऽपि तत्तत्क्रमसंस्काराश्च तत्तच्छब्दे दृश्याः।

संस्कारवर्जित त्रि० ३त०। १गर्भाधानादिसंस्कारहीने २व्रात्यादौ अनुपनीते च संस्कारहीनादयोऽप्यत्र।

संस्कृत त्रि० सम्+कृ-क्त सुट् च। १कृतसंस्कारे पदार्थे व्याकरणसम्पादितसाधनयुक्ते २शब्दे ३पक्वे ४भूषिते ५शास्त्रभेदे मेदि० ६प्रोक्षिते जटा०।

संस्तर पु० सम्+स्तॄ-अप्। १यज्ञे २शय्यायां हेम० ३पल्लवादिरचितशय्यायां च "नवपल्लवसंस्तरे यथेति" कुमारः

संस्तव पु० सम्+स्तु-अप्। १परिचये अमरः २सम्यक्स्तुतौ च

संस्ताव पु० सम्+स्तु-घञ्। यज्ञे छन्दोगविप्राणां सामगानो [illegible]।

संस्तुत त्रि० सम्+स्तु–क्त । १परिचिते २सम्यक्स्तुते च ।

संस्त्याय पु० सम्+स्त्यै घञ् । १संघाते २निविडसंयोगरूपे सन्निवेशे अमर । ३विस्तृतौ ४संस्थाने च मेदि० करणे घञ् । ५गृहे हेमच० ।

संस्थ त्रि० सम्+स्था–क । १अवस्थिते मेदि० २मृते शब्दर० ३चरे पु० मेदि० ४निवासके ५व्यवस्थिते ६व्यक्तौ ७क्रतुप्रकारभेदे ८समाप्ते च हेमच० ९प्रकारे "नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः । संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धोऽस्य स्वभावतः" इत्युक्ते १०प्रलये च ।

संस्था स्त्री सम्+स्था–अङ् । १व्यवस्थापथावस्थितौ अमर । २स्थितौ ३नाशे मेदि० ४यज्ञभेदे ५व्यवस्थायां ६व्यक्तौ ७सादृश्ये ८घाते च ।

संस्थान न० सम्+स्था–ल्युट् । १चतुष्पथे अमर । २सन्निवेशे मेदि० ३आकारे ४अवयवारम्भकसंयोगभेदे ५मृत्यौ ६चिह्ने शब्दच० । ७सम्यक्स्थितौ च ।

संस्थित त्रि० सम्+स्था–क्त । १मृते अमर २सम्यक्स्थिते च

संस्पर्शा स्त्री संस्पृश्यते सम्+स्पृश–कर्मणि घञ् टाप् । जनीगन्धद्रव्ये अमर ।

संस्फाल पु० सम्यक् स्फालः स्फुरणं यस्य । मेषे त्रिका० ।

संस्फुट त्रि० सम्+स्फुट–क्त । विकसिते शब्दच० ।

संस्फेट न० सम्+स्फिट–आधारे घञ् पृषो० । युद्धे भरत

संस्फोट पु० सम्+स्फुट–आधारे घञ् । युद्धे अमरः ।

संहत त्रि० सम्+हन–क्त । १दृढसन्धौ अमर । २मिलिते ३दृढे मेदि० । ४परार्थं मिलिते "संहतपरार्थत्वादिति" सांख्यसू० । ५दृढयोगयुक्ते ६सम्यग्हते च । भावे क्त । ७संघाते न० । [लिताञ्जलिद्वये अमर ।

संहतल पु० संहतं संहननं तलमत्र जाति–वा च । मि

संहतपुष्पिका स्त्री संहतानि दृढानि पुष्पाणि पुष्पाण्यस्याः कप् अत इत्वम् । मिश्रेयायां राजनि० ।

संहतजानु त्रि० संहते जानुनी यस्य । प्रज्ञुजानुके अमरः वा कप् । तत्रार्थे ।

संहति स्त्री सम्+हन–क्तिन् । १समूहे अमरः । २संघाते च । [२दृढे अमरः ३समूहे ४बले च ।

संहनन न० संहन्यते अवयवाः दृढत्वे सम्+हन–ल्युट् ।

संहर्ष पु० सम्यक् हर्षः प्रा० सम्+हृष–घञ् वा । १आनन्दे २स्पर्धायाम् ... मेदि० ।

संहार पु० सम्+हृ–घञ् । १प्रलये अमर० २नाशे ३नरकभेदे अमरः । ४भैरवभेदे ५आदितत्त्वभेदे च शब्दा० । "अमिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्त एव च । कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्ट भैरवाः" तन्त्रसा० ।

संहारमुद्रा स्त्री संहारार्थां विसर्जनार्थां मुद्रा । तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे तल्लक्षणम् 'अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वास्यदक्षहस्तकम् । क्षिप्त्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संग्रह्य परिवर्तयेत् । प्रोक्ता संहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते' पदार्था० "संहारमुद्रयाऽऽत्मनि देवार्पणे" ति०त० ।

संहिता स्त्री सम्यक् हितं प्रतिपाद्यं यस्याः । १मन्वादिप्रणीते धर्मशास्त्रे २पुराणे ३इतिहासादौ ४कर्मकाण्डप्रतिपादके वेदभागे च संहितापाठप्रकारस्तु ति०त० मधु घनकोश चरणीपाक्रमे २८५० पृ० दर्शितः । "परः संनिकर्षः संहिता" पा०उक्ते ५पूर्वापरवर्णयोः अत्यन्तसन्निकर्षे तत्र नियमविषयः उच्यते "संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते" । [अमर ।

संहूति स्त्री सम्+ह्वेञ् क्तिन् । बहुभिः कृते आह्वाने

संहृत त्रि० सम्+हृ क्त । १नाशप्राप्ते २संक्षिप्ते च ।

संहृति स्त्री० सम्+हृ–क्तिन् । संहारे ।

संह्लाद पु० सम्+ह्लाद–घञ् । शब्दभेदे ।

संह्लादिन् त्रि० सम्+ह्लाद–णिनि । शब्दायमाने ।

संह्लाद पु० सम्+ह्लाद–घञ् । आनन्दभेदे ।

सकण्टक पु सह कण्टकेन सहस्य सः । १करञ्जभेदे (नाटा करञ्जा) रत्नमा० । २शैवाले शब्दच० । ३कण्टकयुक्ते त्रि० ।

सकर्ण त्रि० सह कर्णेन श्रवणेन तद्व्यापारेण वा । १श्रुति-गाथे शब्दा० २कर्णयुक्ते च ।

सकर्मक त्रि० सह कर्मणा सः कप् । व्याकरणोक्ते कर्तृभिन्नक्रियाबोधके धातौ "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातोस्तत्सम्बन्धभेदे सकर्मक उदाहृतः" इत्युक्तेर्धातोः सकर्मकत्वमर्थितम् ।

सकल त्रि० सह कलया षोडशभागेन अवयवेन कलाभिर्वा सः । १समस्ते २सर्वस्मिन् अमर ३कलायुते च

सकारण त्रि० सह कारणेन । वाच० । [कर्म० ढ रघौ ।

सकाम पु० सह कामेन काम कर्म–घञ् कर्म वाचेन ।

सकुटुम्ब पु सह कुटुम्बेन । वाचस्पत्ये राजनि०

सकुन्द पु० सह कुन्देन कुन्दपुष्पेण । १कुन्दकाष्ठे (खट) वा ग्रे भेदे । २कुन्दयुक्ते त्रि० ।

सकृत् त्रि० सकृते ह्यते अत्रा ... । ... ... "दाराश्च ... सकृत्"

प्रेतस्तते । निरालिप्य सक्तुष्यास्तु चाला गुध्यान्त धी
श्वा ' इह० । स पण्डगब्दे दृश्यम् । [व्यन्ये ।

सकृत अव्य० एक+नि० । १एकवारे अमर । २विष्टाया स्त्री

सकृत्प्रज पु स्त्री० सकृत् एकवार प्रजायते प्र+जन–ड ।
१काके अमर स्त्रियां ङीप् । २एकवारजातापत्ये च ।

सकृत्फला स्त्री सकृत् फलति फल अच । कदलीवृक्षे राजनि०

सकृद्गर्भ पु० सकृद् गर्भो यस्य । खरे राजनि० एकवार
गर्भवत्यां स्त्रियां स्त्री ।

सकृद्वीर पु० कर्म० । एकवीरवृक्षे राजनि० ।

सक्त त्रि० सन्ज–क्त । १आसक्ते २अविरत च हेमच० ।

सक्तु पु० सन्ज–तुन् किच्च । भ्रष्टयवादिचूर्णे (छातु) शब्दच०
यथाटो सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी" ति०त० ।

सक्तुफला(ली) स्त्री सक्तुव इव चूर्णे फलान्यस्या वा
ङीप । शमीवृक्षे अमर ङीबन्त तदर्थे शब्दर० ।

सक्थि न० सन्ज–क्थिन् । १ऊरौ अमर २शकटावयव
भेदे च उणादि० । बहु० स्वाङ्गे अच समा० । मृग
सक्थ इत्यादि । [इन्द्रियत्व'इत्यादिधर्मे ।

सखण्डोपाधि पु० कर्म० । वस्तुपदार्थघटित धर्मे यथा

सखि त्रि० सह समानं ख्यायते ख्या डिन् नि० । सौहार्द
युक्ते अमर । सखायौ सखा सख्युरित्यादि ।

सखी स्त्री सखि+स्त्रीत्वे ङीप । १सहचर्य्यां हेमच० २वय
स्यायाम् अमर ।

सख्य न० सखुर्भाव यत् । १मित्रतायां २सौहार्दे च ।

सगन्ध पु सह गन्धेन लेपेन वा सहस्य स । १ज्ञातौ त्रिका०
२गन्धयुत त्रि० ।

सगर पु० सह गरेण विषेण जातः । १सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे
"सगराद् सागरो जात " इति पुराणम् । स च सुबाहु
नामराजात यादव्यां जातः तद्धर्मपत्न्या गरदान
ऽपि स न ममार तत्कथा ' तस्या (कौशेय्या)स्तमे
च सो गर्भ सुदुव ज्वलनप्रभम् । अनायत महाबाहु
गरेणैव सह द्विज ।। सगरो नाम तनाभूत् बालको
ऽतिमनोहर " पद्मपु० १२अ० । २विषयुक्ते त्रि० ।

सगर्भ ऽ० सह समानो गर्भोऽस्य । १सहोदरे भ्रातरि
शब्दर० । सह गर्भेण । २गर्भयुक्ते मध्यवर्त्ति छद्मपत्र
युक्ते कुन्दुरौटौ त्रि० स्त्रियां टाप् । [भ्रातरि ।

सगर्भ्य पु समाने गर्भे भव यत् सहस्य स । सहोदर

सगोत्र न० सह समानं गोत्रम् सहस्य स । १कुले शब्दच०
सह सम गोत्रमस्य । २ज्ञातौ त्रि० अमर ।

सग्धि स्त्री अद क्तिन् नि० घस्भावः सहस्य स । सहभोजने
अमर ।

सङ्कट त्रि० सम्+कटच् सम्+कट–अच् वा । १अल्पावकाशे
स्थाने अमर । २सम्बाधे २दु ख "नरोमुच्येत सङ्क
टादिति ' दुर्गामा० । ४दैवीभेदे स्त्री ज्योतिषोक्ते दशा
भेदे च स्त्री टाप् । दशाशब्दे ३४८४पृ० दृश्यम ।

सङ्कथा स्त्री सम्+कथ–भाव अ । परस्परकथने हेमच० ।

सङ्कटाक्ष पु सङ्कट सम अक्षति अक्ष–अण । धवलवृक्षे

सङ्कर पु० सम्+कृ–कर्मणि अप् । १सम्मार्जन्यादिभि क्षिप्ते
रजसि अमर । इतरजातिपुरुषेण इतरजातिस्त्रियां
२जात जातिभेदे । भाव अप् २मेलने ४परस्पराभावसा०
माधिकरण्ये सत्येकाधिकरणवृत्तित्वे च स च जातिबा०
धक । "व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थिति । रूप०
हानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रह " सि० मु० । यथा
भूतत्वाभाववति मनसि मूर्त्तत्वस्य सत्त्वात् मूर्त्तत्वाभा-
ववति च गगने भूतत्वस्य सत्त्वात् भूत्वादभूतवद्वृत्ते
चोभयो सामानाधिकरण्यात् तयोर्न जातित्वम् । वर्ण
सङ्करजातिश्च नानाविधा दिङ्मात्रमत्रोच्यते 'वर्ण
सङ्करजात्यादि इत्युपक्रमे "विप्रान्मूर्द्धाभिषिक्तो हि
क्षत्रियायां विश स्त्रियाम् । जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां
निषाद पार्शवोऽपि वा" इत्यादि गरु० ८६अ० । "स्त्रीषु
दुष्टासु वार्ष्णेय ! जायते वर्णसङ्कर " गीता । ५अ-
लङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम् । ६सवर्णे
सवर्णादिसम्बन्धे चण्डालादिसङ्करे भवनादिदहनादि तत्र
च प्रायश्चित्तादि प्रा०वि० उक्त यथा

"अथ चाण्ड सङ्करप्रायश्चित्तम । तत्र व्यास "चाण्डा-
लसङ्करेषु भवनदहन पूर्व्व सर्वभाण्डभेदनञ्चादरोपणाम्
तत्रैव शङ्खपुष्करजातचन्दनाम द्रु प्रयाजन काष्ठता-
म्राणामाकरशुद्धि । सौवीरपयोऽभितक्राणा परित्याग०
गोधरमयवशद्यारव्येण गोमूत्रयावकाहारो म है पुत्रेण
वाससुधेत्योरपि सायं शतम् आपादग्र इवाद्य यद्ग
लुड्ड स्थावर चीर्णं प्रायश्चित्त ब्राह्मण भोजन
मामतस्तु स्वाद्यभावे सम्भवम्' । पूरण पूर्वस्थलिकाश्च
यत्र स्थितिकान्तरमम् तत्र च सन्तान्नागर्भिणाम्०
नम् प एकपटन करुमयभाण्डभेदनम् । अ हरे भन
विशेषे अभिनयामा कर्म टीकासत्पत् । मेधस्य नी
चाश गेता अपद्रव्याणा च धातुनोऽरणम ।
तदा च पराशर 'च हरे तु संस्कृत्य नाद्य सर्वं

ष्यते। जलशौचन्तु वस्त्राणां परित्यागस्तु मृण्मये। कुसुम्भगुडकार्पासलवणं सह सर्पिषा। द्वारि कुर्व्वीत धान्यानि गृहे दद्याद्धुताशनम्। हुताशज्वालासंस्पृष्टं शुचि तत्सम्भवेत्”। तेन रक्षणं घृतादीनाम् अग्निज्वालापवित्रीकृतानां कर्त्तव्यम्। एतच्च प्रायश्चित्तं मद्यपानहेतुयोगादिवर्जिते सकृत्संसर्गेऽज्ञानतो यावता कालेन पातित्यं भवेत् अज्ञानतस्तावत्कालसंसर्गे सति वेदितव्यम् इति तेन संवत्सरैकचाण्डालसम्पर्के मासैकगोमूत्रयावकाहारः कर्त्तव्यः। अनेन च द्वादश धेनवो मासोपवासात् पञ्चमभागापकर्षात्। गोमतश्च दक्षिणा। एतच्च प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविशां तुल्यमेव। तथा चापस्तम्बः “अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद् यस्य वेश्मनि। स वै ज्ञात्वा तु काले तु कुर्य्यात्तत्र विशोधनम्। चान्द्रायणं पराकं वा द्विजातीनां विशोधनम्। प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे। यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विधीयते। तेषामपि च यैर्भुक्तं तदर्द्धं तेषु विद्यते। तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते। कूपैकपानदुष्टानां तथा संसर्गदूषणे। उपवासेन शुद्धिः स्यात् पञ्चगव्येन चैव हि। बालापत्या तथा रोगी गर्भिणी वृद्ध एव च। तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम्। अथवा क्रियमाणे तु येषामार्त्तिः प्रदृश्यते। शेषं सम्पादयेत्तेषां विपत्तिर्न भवेद् यथा”। तत्र पूर्वोक्तकालादल्पकालसङ्करे चान्द्रायणम्। स्वल्पतरे पराकः। शूद्रस्य प्राजापत्यम्। कूपैकपानदुष्टानामिति एकस्मिन्नेव कूपे द्विजानां चाण्डालादीनां सहजलपानं कुर्व्वतां संसर्गदुष्टानां सोपवासपञ्चगव्यं विशोधनमित्यर्थः। संवर्त्तः “चाण्डालसङ्करे विप्रः श्वपाके पुक्कशेऽपि वा। गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति। एतदपि स्वल्पकालसङ्करविषयं मासार्द्धयावकाहारायत्तो षड्धेनवः। सुमन्तुः “आगम्यागमनस्त्रीवधचाण्डालसम्पर्केषु कृच्छ्रत्रयम्”। एतदत्यन्तस्वल्पकालविषयं कृच्छ्रत्रयमत्र धेनुत्रयम्। तथा “अविज्ञातस्तु चाण्डालो निवसेद् यस्य वेश्मनि। विज्ञाते तूपसन्न्यस्य द्विजाः कुर्य्युरनुग्रहम्”। इत्युपक्रम्याह पराशरः “दधिसर्पिःपयोमूत्रं यदा गोमूत्रयावकम्। भुञ्जीत सह भृत्यैस्तु त्रिसन्ध्यमवगाहनम्। त्र्यहन्तु न भुञ्जीत भोक्तव्यं नरोत्तम। त्रिपलं क्षीरस्नेहे पलमेकन्तु सर्पिषः”। तथा “स पुनः सह भृत्यैश्च कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम्। अनडुत्सहितां गाश्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्”। दधिसर्पिःपयोमूत्रं यदा गोमूत्रयावकं द्वादशाहं भुञ्जीतेत्यर्थः। तत्र परिमाणमेतेषां त्रयाणामुक्तम्। चर्मकारादीनामविज्ञाते सङ्करे तु चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भागः करणीयः चाण्डालस्पर्शप्रायश्चित्ताच्चर्मकारादिस्पर्शे प्रायश्चित्तस्य षड्भागदर्शनात्। यथा स्वल्पयमः “चाण्डाले श्वपचे स्पृष्टे विण्मूत्रे च कृते द्विजः। त्रिरात्रं सम्यक्कुर्व्वीत भुक्त्वोच्छिष्टः षडाचरेत्”। चर्मकारादिस्पर्शे तु संवर्त्तः “एतैः स्पृष्टस्तथोच्छिष्ट एकरात्रं पयः पिबेत्” देवलः “चाण्डालसंयोगे जातश्चाण्डाल एव स्यात् ब्रह्महत्योदितं प्रायश्चित्तं वार्षिकं षाण्मासिकं कृच्छ्रं वा ब्राह्मणस्य। चतुर्णां यदुक्तं क्रमात् शेषाणाम्”। अविज्ञातचाण्डालसम्पर्के विद्यमान एव दम्पत्योः संयोगे यो जातो ब्राह्मणः स वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं प्राजापत्यं वा षाण्मासान् कुर्य्यात् वार्षिकब्रह्महत्याव्रताशक्तौ पञ्चदश धेनवो देयाः। षाण्मासिकब्रह्महत्याव्रताशक्तावपीत्यर्थः। अस्पृश्यस्पर्शनप्रायश्चित्तमभिहितमिदानीं स्पर्श एव निरूप्यते। किं साक्षात् स्पर्श एव स्पर्शशब्दार्थः उत परम्परास्पर्शोऽपि न प्रथमः परम्परया चाण्डालस्पर्शे स्नानाद्यभावप्रसङ्गात् नापि द्वितीयः संयोगे संयुक्तसंयोगे चैकस्पर्शपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् आकाशादिद्वारेण सर्व्वेषामेव तत्प्रसङ्गाच्च किञ्चैवम् “औडुम्बरी सर्व्वा वेष्टयितव्या औडुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्” इत्यत्र सर्व्ववेष्टनस्पर्शयोरविरोधः स्यात् उपस्पर्शस्यापि स्पर्शशब्दवाच्यत्वात् तथा च विरोधाधिकरणोदाहरणं भाष्यकारस्यासङ्गतं स्यात्। तथा च वृद्धशातातपः “अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति। तत्स्पृष्टोऽन्यो न दुष्येत सर्व्वद्रव्येष्वयं विधिः”। “तथा संहतानान्तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते। तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि”। उच्यते। सत्यम् उपस्पर्शो यद्यपि न स्पर्शशब्दार्थस्तथाप्यत्र वचनादेकावयविद्वारकपरम्परास्पर्शोऽपि ग्राह्यः। तथा चापस्तम्बः “एकशाखां समारूढश्चाण्डालादिर्यदा भवेत्। ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात्”। आदिशब्दाद्रजकादीनां ग्रहणम्। शाखाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणार्थं तेनैकपाषाणादेरपि ग्रहणम्। तथा स एव “एकवृक्षं समारूढौ चाण्डालब्राह्मणौ यदि। फलं भक्षयतस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत्। ब्राह्मणाननुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत्। स-

ह्योरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति"। तथा च यम "एकशाखां समारूढः चाण्डालाद्यैर्यदि। प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात् पञ्चगव्यं विशोधनम्"। अत्र व्यवधानसन्निधानाभ्यामेकरात्रत्रिरात्रे। स्नानविषयं चैतदुभयम्।" तथा च ब्रह्मपुराणम् "विप्रश्चाण्डालसंस्थितो यद्येकस्मिन् वनस्पतौ। अज्ञानात्तु फलं भुङ्क्ते चरेत्तत्राघमर्षणम्"। अपस्पर्शत्वात्। "पादे श्वामामे तथेति" पूर्वोक्तापस्तम्बेन न विरोधः। तथाचापस्तम्बः "मूढः स्वस्तरे वा संस्पृशन् अप्रयतान् प्रयतो मन्येत"। तृणस्वस्तरादौ चाण्डालादिभिः सहावस्थितोऽपि स्पृशन्नपि तान् प्रयतमात्मानं मूढो मन्येत वस्तुतस्तु अशुचिरेवासौ इति पूर्ववाक्यापात्तं स्नानमेव कुर्य्यात् तथा "तृणकाष्ठादिषु निखातेषु च"। संक्रमादौ निखातेषु तृणकाष्ठेषु चाण्डालेन सहावस्थितोऽप्यशुचिरेव तथा "प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत्"। न सचेलं स्नानमित्यर्थः। अयमेव विशेषः साक्षात्स्पर्शस्य। अतोवचनादेकाश्रयद्वारा परम्परास्पर्शे स्नानादिकमिति। नौकादिषु न दोष इत्याह पराशरः। "रथ्याकर्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च। स्पर्शनान्न प्रदुष्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च"। तृणसमूहः पक्वेष्टकचितानि मठादीनि। नन्वेवं याज्ञवल्क्यवचनविरोधः तद् यथा "उदक्याशौचिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत्। अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा स्मरन्"। अत्र परम्परयोदक्यया अशुचिभिश्च स्पर्शे आचमनमवगम्यते। तथा "सर्वं तत्स्पृष्टनाश्चैवेति" मनुवचने तत्स्पृष्टीत्यभिधीयते तदनर्थकं स्यात् चाण्डालादिस्पृष्टस्पर्शिनोरपि स्नानाभ्युगमात् "शवस्पृश्युपस्पर्शे सचैलकस्पर्शाच्छुद्धिरिति" गौतमविरोध "शवस्पृश दिवाकीर्त्तिम" इत्यादि छन्दोगपरिशिष्टवचन "शवस्पृक्शवस्पृष्टेत्यादिविष्णुवचनाभ्याञ्च विरोधः स्यात् तत्कालेन सर्वेषामेव चाण्डालादीनां परामर्शात् एषु सर्वेषु अस्पृश्यपदपाठात्। उच्यते। एकशाखां समारूढ इत्याद्यापस्तम्बवचनं वर्त्तमानाशुचिसंसर्गिस्पर्शविषयं याज्ञवल्क्यादिवचनन्त्वतीतसंसर्गिस्पर्शविषयमित्यविरोधः। अतएव "संस्पृष्टाशुचिसंस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः। हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य तोयेनाचम्य शुध्यति" इति देवलवचनमपि वर्त्तमानाशुचिसंसर्गिस्पृष्टो मूलभूताशुच्यपेक्षया तृतीयो भवति न स्पृष्टाचामनमात्रं चतुर्थे नेत्यर्थः। अतीतविषये द्वितीयमेव स्पृष्टाचमनमिति व्यवस्थितविकल्पार्थो वाशब्दार्थः। तृतीयस्पर्शे न किञ्चित्। चाण्डालादिस्पर्शविषयञ्चैतत् अतीतान्त्यजस्पर्शविषये तु द्वितीय एव नाचमनम्। तथा च शातातपः "अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति। तत्स्पृष्टोऽन्योन दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः"। एतच्छावाद्यशुचिद्रव्यार्द्धोच्छिष्टस्पर्शविषयमपि। अत्रापि वर्त्तमानान्त्यजसंसर्गिस्पर्शे साक्षात्स्पर्शे इवाचमनमेवेति सर्वमुपपन्नम्"।

पराशरेणात्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा "उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन। अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्। मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेन च पुस्तकम्। सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च। दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथ वा गवाम्"। अत्रापि लघुगुरुसंसर्गविषयभेदात् व्यवस्था। "नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम्। ब्राह्मणान्तरितं भोज्यमाकराः सर्व एव हि"।

सङ्करी स्त्री सङ्कीर्य्यते सम्+कॄ—कर्म्मणि अप् गौरा० ङीष्। नष्टदूषितकन्यायां मेदि०।

सङ्करीकरण न० सङ्करः क्रियतेऽनेन च्वि+कृ-करणे ल्युट्। पापभेदे तत्स्वरूपप्रायश्चित्तादिकं प्रा०वि० दर्शितं यथा "अथ सङ्करीकरणापात्रीकरणमलावहप्रायश्चित्तम्। तत्र मनुः "खरोष्ट्राश्वमृगेभानामजाविकवधस्तथा। सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च। निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्। कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम्। फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम्"। मद्यानुगतभोजनं मद्यपानसमये यदुपस्थापितं फलमूलादि। अधैर्य्यं शीतस्पर्शादि "अल्पेऽप्यपाये अत्यन्तवैरुव्यमिति" कल्पतरुः। "सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्। मलिनीकरणीये तु तप्तं स्यात् यावकं त्र्यहम्"। तथा विष्णुः "ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्कीर्णकरणम्। सङ्कीर्णकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्। निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम्"। असत्यं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति। "शीतकृच्छ्रेण वा भूयो महासान्तपनेन वा"। "पक्षिणां जलचराणाञ्च घातनं कृमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि" "मलिनीकरणीये तु तप्तकृच्छ्रं स-

माचरेत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्”। अत्र सङ्करीकरणे सकृत्करणे मासयावकम् अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्। अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम्। अपात्रीकरणे च सकृत्करणे तप्तकृच्छ्रं चतुरहसाध्यम्। शीतकृच्छ्रो वा शीतकृच्छ्रे तप्तकृच्छ्रेतिकर्त्तव्यतैव किन्तु तद्द्रव्यमत्र शीतलमिति विशेषः। अभ्यासे तु महासान्तपनम् अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम्। मलावहे तु सकृदाचरणे त्र्यहयावकम् अभ्यासे तु तप्तकृच्छ्रम् अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रमिति यथायोग्यमूह्यम्। एषु च तेषु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव एव वाङ्व्यं।

सङ्कर्षण पु॰ सङ्कृष्यते गर्भात् गर्भान्तरं नीयतेऽसौ सम्+कृष-ल्युच। १बलदेवे अमरः। तत्कथा हरिवं॰ ५८अ॰ “सप्तमो देवकीगर्भे योऽंशः सौम्यो ममाग्रजः। स संक्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम्। सङ्कर्षणात्तु गर्भस्य स तु सङ्कर्षणो युवा। भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदर्शनः” निद्रात्मिका विष्णुमाया प्रति भगवदुक्तिः। भावे ल्युट्। २आकर्षणे ३स्थानान्तरनयने च न॰।

सङ्कलन न॰ सम्+कल-ल्युट्। १एकत्रीकरणे २योजने (ठिकरेया) लीला॰ ३संपर्के च।

योजनं च नानासङ्ख्यास्वधराङ्कानामेकसङ्ख्यापादकाङ्ककरणम् तच्च द्विविधं शुद्धसङ्कलनं भिन्नसङ्कलनञ्च तत्र शुद्धसङ्कलनं तु “कार्य्यः क्रमादुत्क्रमतोऽथ वाङ्कयोगो यथास्थानमथान्तरं वा” लीला॰ उक्तम् यथास्थानम् एकादिस्थाने एकाद्यङ्कयोग एवं दशमतादिस्थाने दशमताद्यङ्कयोगः। भिन्नसङ्कलनञ्च छेदसहिताङ्कयोजनम्। तत्रांशसवर्णनं तत्रोक्तं यथा “अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम्”।

न्यास $\frac{3}{1}\ \frac{2}{5}\ \frac{1}{3}$ समच्छेदे जातम् $\frac{45}{15}\ \frac{6}{15}\ \frac{5}{15}$

“योगोऽन्तरं तुल्यहरांशकानां कल्प्यो हरो रूपमहारराशेः” इत्युक्तदिशा योजने जातम् ५६/१५ एवं प्रभागजात्यनुबन्धभागापवाहेषु समच्छेदकरणं तत्र द्रष्टव्यम्।

सङ्कलित त्रि॰ सम्+कल-क्त। १योजिते २राश्यादिना सहिते अमरः। ३संगृहीते च भावे क्त। ४सङ्कलने न॰।

सङ्कलितैक्य न॰ कृत॰। ‘सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलितैक्यम्’ लीला॰ उक्ते एकाद्यङ्कानां योगे।

सङ्कल्प पु॰ सम्+क्लृप घञ् गुणे रस्य लः। १अभीष्टविषये (इदमित्थमेव कार्य्यम्) इत्येवंरूपे मनसो व्यापारभेदे च अमरः। २कर्मसाधनाय अभिलापवाक्ये “सङ्कल्पेन विना राजन्! यत् किञ्चित् कुरुते नरः। फलञ्चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्” ब्रह्मपु॰। धर्मस्य चार्द्धक्षयात् फलस्याल्पाल्पकत्वमप्यर्द्धपरत्वे युक्तं धर्माधीनत्वात् फलस्य। “आशास्य च शुभं कार्य्यमुद्दिश्य च मनोगतम्” अर्गलस्तवने उक्तम् ‘मनोगतं शुभफलमाशास्य मनसा सङ्कल्प्य, उद्दिश्य वाचा अभिलप्य, कार्यं कर्मणा उपपाद्यम्” ति॰त॰रघु॰। “मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभिलपति कर्मणा चोपपादयति” हारीतः। तत्प्रकारो यथा “शुचिभूः स्नातः शुक्लवासास्तथा। सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृण्मयेन कदाचन। गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम्। दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम्। जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः। साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां मित्रितेऽव्ययम्” भविष्यपु॰। अत्र कुशहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसद्भावविषय एकहस्तपरो वा एका॰त॰रघु॰। मानससङ्कल्पस्य द्विविधः भावाभावविषयभेदात् तत्राद्यः मयैतत् कर्त्तव्यमित्येवंरूपः द्वितीयः मयैतन्न कर्त्तव्यमित्येवंरूपः। तत्र पूजादिसङ्कल्पो भावविषयः उपवासादिसङ्कल्पोऽभावविषय इति भेदः। ध्यम्। “सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः। व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः” एका॰त॰।

सङ्कल्पजन्मन् पु॰ सङ्कल्पात् जन्म यस्य। १कामदेवे हला॰ सङ्कल्पजादयोऽप्यत्र। सङ्कल्पजातमात्रे यज्ञादौ च त्रि॰

सङ्कल्पयोनि पु॰ सङ्कल्पो योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य। कामदेवे “सङ्कल्पयोनेरभिमानभूतमिति” कुमारः।

सङ्कसुक त्रि॰ सम्+कस-उकञ्। १अस्थिरे अमरः। २मन्देऽपि शब्दको॰ ३दुर्बले उणादि॰। ४सङ्कीर्णे ५अपवादशीले च सिद्धान्तकौ॰।

सङ्कार पु॰ सम्+कॄ-कर्मणि भा॰ घञ्। १सम्मार्ज्जनादिविप्रधूल्यादौ अमर॰। २अवद्रूषितकन्यायां स्त्री मेदि॰ गौरा॰ ङीष्। भावे घञ्। ३अग्निचटत्कारे मेदि॰।

सङ्काश त्रि॰ सम्यक् काशते काश-अच्। १सदृशे ‘तद्वर्णादिद्यसङ्काशमिति’ तन्त्रम्। अत्रार्थे नित्यादिरूपः निरूपमाणता। २अन्तिके च त्रिका॰।

सङ्किल पु॰ सम्+किल-क। प्रज्वलदुल्कायां त्रिका॰।

सङ्कीर्ण त्रि॰ सम्+कॄ-क्त। बहुजनकलुषे निरवकाशे १व्याप्ते भरतः। २मिश्रितजात्यादौ अमर॰ ३व्याप्ते ४मिश्रिते ५सङ्कटे अमरः। एवम् ६मिश्रितयोः ७घट॰

रविजातीययोः । इतरवर्णेन इतरवर्णस्त्रियां जाते ७जातिभेदे पु० दशशब्दे अमरः । ८मिश्रितरागे सङ्गीत०

सङ्कीर्त्तन न० सम्+कीर्त्त ल्युट् । १स्तुतौ २देवादेर्नामोच्चारणे ३गानेन देवगुणाद्युत्कीर्त्तने च "श्रीकृष्णरससङ्कीत वीणाध्वनिसमन्वितम् । कुरु वत्स गुणानां च श्रृण्वन्तु तनय सदा । गोपीनां वस्त्रहरणं परं रासमहोत्सवम् । ताभिः सार्द्धं जलक्रीडां हरेरुत्कीर्त्तनं कुरु । हरिसङ्कीर्त्तनस्थाने ये च नृत्यन्ति वैष्णवाः । तेषां पादरजः स्पर्शात् सद्यः पूता वसुन्धरा" नारदपञ्चरात्रम् ।

सङ्कुचित त्रि० सम्+कुच क्त । १कृतसङ्कोचे २क्षिप्ते ३अप्रफुल्ले च हेमच० । ४क्षुद्रे राजनि० ।

सङ्कुल न० सम्+कुल-क । १परस्परपराहते "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता । माता तु मम वन्ध्यैव पुत्रहीनः पितामहः" इत्येव वाक्ये अमरः । २परस्परहननरूपे युद्धे ३जनाकीर्णे निरवकाशे स्थाने ४सङ्कीर्णे त्रि० अमरः ।

सङ्केत पु० सम्+कित-घञ् । मनोगतभावव्यञ्जनाय कृते हस्तादिचालनरूपे १व्यापारे (इसारा) त्रिका० 'अस्मात् शब्दादयमर्थो बोध्यः, अयं शब्दः अमुमर्थं बोधयतु वा' इत्येवं शब्दनिष्ठे २अर्थबोधनार्थशक्तिविशेषे सङ्केतश्च जात्यादिचतुष्के इति वैयाकरणाः ।

'शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः' काव्यादर्शः । 'सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च' इति "जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः" वैयाकरणमतम् शब्दश० प्र० उक्तम् । "इह सङ्केतनामैव प्रमाति कीर्त्यते" शब्दश० शक्तिशब्दे ५०७६ पृ० दृश्यम् । ३प्रियसङ्गमार्थं गुप्तस्थाने च ।

सङ्केतित त्रि० सङ्केतो जातोऽस्य तार० इतच् । सङ्केतयुते वाच्ये अर्थे 'वाचात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः' काव्यप्र० ।

सङ्कोच पु० सम्+कुच-घञ् । बहुविषयकत्वाक्रान्तस्याल्पविषयकतया १व्यवस्थापने सामान्यशब्दस्य २विशेषपरतायाम् शाब्दिक० ३सङ्कोचभावे ४भये ५बन्धे च मेदि० । सम्+कुच अच् । ६मत्स्यभेदे पु० स्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ७कुङ्कुमे न० अमरः । [नाथे रत्नमा० ।

सङ्कोचनी स्त्री सम्+कुच-ल्यु-गौरा० ङीप् । लज्जालुक

सङ्क्रन्दन पु० सङ्क्रन्दयत्यसुरान् सम्+क्रन्द-णिच् ल्यु । १इन्द्रे अमरः । भावे ल्युट् । २सम्यक्क्रन्दने न० ।

सङ्क्राम पु० सङ्क्रामत्यनेन सम्+क्रम घञ् वा वृद्धिः । १जलवत्स्थानस्थाने (साँको) अमरः "आत्मानं सङ्क्रमं कृत्वेति" स्मृतिः । भावे घञ् । २रव्यादेः राश्यन्तरसञ्चारे धरणिः । "तुटे सहस्रभागो यः स काली रविसङ्क्रमः" ति०त० । ३ एकस्मिन् वस्तुनः तत्स्थानत्यागेनान्यत्रगमने च । [राश्यन्तरगमने च ।

सङ्क्रमण न० सम्+क्रम-ल्युट् । १सङ्क्रान्तौ २रव्यादीनां

सङ्क्रान्त त्रि० सङ्क्रान्तिरस्यास्ति अच्, सम्+क्रम-क्त वा । १सङ्क्रान्तियुक्ते २सङ्क्रमणकर्त्तरि ३भार्य्ये दायरूपेण भर्त्रादित आगते स्त्रिया ४प्राप्तधने च । दायभा० मते स्त्रीणां सङ्क्रान्तधने उपभोगमात्रं तन्मरणे स्वपत्यादिदायादानां तद्धनम् "भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्द्ध्वमाप्नुयुः" कात्या० वचनात् । मिता० मते स्वदाय दानामिति विवेकः ।

सङ्क्रान्ति स्त्री सम्+क्रम-भावे क्तिन् । सङ्क्रमणशब्दार्थे सङ्क्रान्तिपदार्थैर्विष क्रान्तिनामभेदफलभेदादि मु० चि० पी०धा० निरूपितं यथा

"घोराऽर्कसङ्क्रमणमुत्तरवो हि शूद्रान् ध्वाङ्क्षी२ विशो, वधुविधौ च चरेभौम । चौरान्, महोदरयुता३ नृपतीन्, शुभेत्ते मन्दाकिनी४ स्थिरगुरौ सुखदेषु मन्दा५ । विप्रांश्च, मिश्रभरुगौ तु पशूंश्च मिश्रा६ तीक्ष्णाकमेऽन्त्यजसुता खलु राक्षसी७ च । स्याँ पे दिनस्य प्रपदौ नृप्रथम निहन्ति मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च शूद्रान् । अस्ते निशाप्रहरकेषु पिशाचकादीन् सञ्चरानपि नटान् पशुपालकांश्च । सूर्योदये सकलनिद्विजनस्य सौख्यं यास्यायन मकरकर्कटयोर्भिवस्त्रं पीडयोज्यानन्दापन्नयुक्तस्य भवे भवेत् । तुलाजौ विषुव, दिष्णुपद सिंहालिगो घट । सङ्क्रान्तिकालादुभयत्र नाडिका पुण्या मताः षोडशषोडशोष्णगोः । निशीथतोऽर्वागपरत्र सङ्क्रमे पूर्वापरान्तिमपूर्वभागको । पूर्णे निशीथे यदि सङ्क्रमः स्याद् दिनद्वयं पुण्यमथोदयास्तात् । पूर्वं परस्ताद् यदि च याम्यसौम्यायने दिने पूर्वपरं तु पुण्ये । सन्ध्या त्रिनाडी प्रमितार्कबिम्बादर्द्धोदितास्तादधऊर्द्ध्वमत्र । चेद्याम्यसौम्ये अयने क्रमात्तुत पुण्यौ तदानीं परपूर्वघस्रौ । इति घने विष्णुपदे चाद्या मध्य सुषाजको । षडशीतिमुखे बौम्ये परा नाड्योऽपि पुण्यदा' मु० चि० ।

माचरेत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्”। अत्र सङ्करीकरणे मलिनीकरणे मासयावकम् अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । अपात्रीकरणे च मलिनीकरणे तप्तकृच्छ्रं त्र्यहसाध्यम् । शीतकृच्छ्रो वा शीतकृच्छ्रे तप्तकृच्छ्रेतिकर्त्तव्यतैव किन्तु तदेव द्रव्यमत्र शीतलमिति विशेषः । अभ्यासे तु महासान्तपनम् अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । मलावहे तु सङ्कटाचरणे त्र्यहयावकम् अभ्यासे तु तप्तकृच्छ्रम्, अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रमिति यथायोग्यमूह्यम् । एवं च तदु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव एव ज्ञातव्यः ।

सङ्कर्षण पु॰ सङ्कृष्यते गर्भात् गर्भान्तरं नीयतेऽसौ सम्+कृष-युच । १बलदेवे अमरः । तत्कथा हरिवं॰ ५८अ॰ “सप्तमो देवकीगर्भो योऽंशः सौम्यो ममाग्रजः । स संक्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम् । सङ्कर्षणात्तु गर्भस्य स तु सङ्कर्षणो युवा । भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदर्शनः” निद्रात्मिकां विष्णुमायां प्रति भगवदुक्तिः । भावे ल्युट् । २आकर्षणे ३स्थानान्तरनयने च न॰ ।

सङ्कलन न॰ सम्+कल-ल्युट् । १एकत्रीकरणे २योजने (ठिकरया) लीला॰ ३संग्रहे च ।

योजनं च नानासङ्ख्यासूचकाङ्कानामेकसङ्ख्याप्रापकाङ्ककरणं तच्च द्विविधं शुद्धसङ्कलनं भिन्नसङ्कलनञ्च तत्र शुद्धसङ्कलनं तु “कार्य्यः क्रमादुत्क्रमतोऽथ वाङ्कयोगो यथास्थानकमन्तरं वा” लीला॰ उक्त्या यथास्थानम् एकादिस्थाने एकाद्यङ्कयोग एवं दशशतादिस्थाने दशशताद्यङ्कयोगः । भिन्नसङ्कलनञ्च छेदसहिताङ्कयोजनम् । तत्प्रकारस्तत्रोक्तः यथा ‘अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम्’ ।

न्यास २/१ १/५ १/३ समच्छेदे जातम् ६५/१५ ३/१५ ५/१५

“योगोऽन्तरं तुल्यहरांशकानां कल्प्यो हरो रूपमहारराशेः” इत्युक्तदिशा योजने जातम् ५२/१५ एवं प्रभागजातानुबन्धभागापवाहेषु समच्छेदकरणं तत्र द्रष्टव्यम् ।

सङ्कलित त्रि॰ सम्+कल-क्त । १योजिते २रत्नादिना खचिते अमरः । ३सङ्गृहीते च भावे क्त । ४संयोजने न॰ ।

सङ्कलितैक्य न॰ ६त॰ । “सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या” लीला॰ उक्ते एकाद्यङ्कानां योगे

सङ्कल्प पु॰ सम्+कॢप घञ् गुणे रस्य लः । १अभीष्टविषये (इदमित्थमेव कार्य्यम्) इत्येवंरूपे मनसो व्यापारभेदे च अमरः । २कर्म्मसाधनाय अभिलापवाक्ये “सङ्कल्पेन विना राजन् । यत् किञ्चित् कुरुते नरः । फलं चाल्पाल्पकं तस्य धर्म्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्” ब्रह्मपु॰ । धर्म्मस्य अर्द्धक्षयात् फलस्याल्पाल्पकत्वमप्यर्द्धपरत्वं युक्तं धर्म्माधीनत्वात् फलस्य । “आशास्य च शुभं कार्य्यसाद्गुण्यं च मनोगतम्” आगस्त्यवचने उक्तम् ‘मनोगतं शुभफलमाशास्य मनसा सङ्कल्प्य, उद्दिश्य वाचा अभिलप्य, कार्य्यं कर्म्मणा उपपादयेत्’ ति॰त॰रघु॰ । “मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभिलपति कर्म्मणा चोपपादयति” हारीत । तत्प्रकारो यथा “प्राङ्मुखासनहस्तैश्च काशकुशादिभिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृण्मयेन कदाचन । गृहीत्वोदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् । दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम् । जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः । साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्” भविष्यपु॰ । अत्र ताम्रहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसद्भावविषयः एकहस्तपरो वा एका॰त॰रघु । मानससङ्कल्पश्च द्विविधः भावाभावविषयभेदात् तत्राद्यः मयैतत्कर्त्तव्यमित्येवंरूपः द्वितीयः मयैतन्न कर्त्तव्यमित्येवंरूपः । तत्र पूर्त्तादिसङ्कल्पो भावविषयः उपवासादिसङ्कल्पोऽभावविषय इति भेदः बोध्यम् । “सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतानियमधर्म्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः” एका॰त॰ ।

सङ्कल्पजन्मन् पु॰ सङ्कल्पात् जन्म यस्य । १कामदेवे हला॰ सङ्कल्पजादयोऽप्यत्र । सङ्कल्पजातमात्रे यज्ञादौ च त्रि॰

सङ्कल्पयोनि पु॰ सङ्कल्पो योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य । कामदेवे “सङ्कल्पयोनेरभिमानभूतमिति” कुमार ।

सङ्कसुक त्रि॰ सम्+कस उकञ् । १अस्थिरे अमरः । २मन्दे सि॰कौ॰ ३दुर्बले उणादि॰ । ४सङ्कीर्णे ५अपवादशीले च सचिप्रधा॰ ।

सङ्कार पु॰ सम्+कॄ-कर्म्मणि वा॰ घञ् । १सम्मार्ज्जन्या दूरीक्षिप्तधूल्यादौ शब्दर॰ । २अवदूषितकन्यायां स्त्री मेदि॰ गौरा॰ ङीष् । भावे घञ् । ३अग्निचटत्कारे मेदि॰ ।

सङ्काश त्रि॰ सम्यक् काशते काश-अच् । १सदृशे ‘तरुणादित्यसङ्काशमिति’ तन्त्रम् । अस्यार्थे निभादिवदस्य नित्यसमासता । २अन्तिके च विश्व ।

सङ्किल पु॰ सम्+किल-क । वङ्क्रेहलकाया त्रिका॰ ।

सङ्कीर्ण त्रि॰ सम्+कॄ-क्त । सङ्करजातवर्णे निरवकाशे १स्थाने भरतः । २मिश्रितनानाजातीये अमरः ३व्याप्ते ४मिश्रिते ५सङ्कटे अमरः । एकत्र ६मिश्रितयोः मद

स्वरविजातीययोश्च । इतरवर्णेन इतरवर्णस्त्रियां जाते ७जातिभेदे पु०दपयुक्ते अमरः । ८मिश्रितरागे,सङ्कीर्ण०

सङ्कीर्त्तन न०, सम्+कीर्त्त-ल्युट् । १स्तुतौ २देवादेर्नामोच्चारणे ३गानेन देवगुणाद्युत्कीर्त्तने च "श्रीकृष्णरससङ्कीर्तं वीणाध्वनिसमन्वितम् । कुरु वत्स!धुनात्रैव शृण्वन्तु मुनय सुराः । गोपीनां वस्त्रहरणं परं रासमहोत्सवम् । ताभिः सार्द्धं जलक्रीडां हरेरुत्कीर्त्तनं कुरु । कृष्णसङ्कीर्त्तनस्थाने ये च नृत्यन्ति वैष्णवाः । तेषां पादरजः स्पर्शात् सद्यः पूता वसुन्धरा" नारदपञ्चरात्रम् ।

सङ्कुचित त्रि० सम्+कुच-क्त । १कृतसङ्कोचे २संक्षिप्ते ३अप्रफुल्ले च हेमच० । ४सुप्ते राजनि० ।

सङ्कुल न० सम्+कुल-क । १परस्परपराहते "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता । माता तु मम वन्ध्यैव पुत्रहीनः पितामह." इत्येवं वाक्ये अमरः । २परस्परहननरूपे युद्धे ३बहुजनादिभिः संबाधेन निरवकाशे स्थाने ४सङ्कीर्णे त्रि० अमर ।

सङ्केत पु० सम्+कित-घञ् । मनोगतभावव्यञ्जनाय कृते हस्तादिचालनरूपे १व्यापारे (इसारा) त्रिका०। "अस्मा-च्छब्दादयमर्थोबोध्यः, अयं शब्दः अमुमर्थं बोधयतु वा" इत्येवं शब्दनिष्ठे २अर्थबोधनार्थशक्तिविशेषे सङ्केतश्च जात्यादिचतुष्के इति वैयाकरणाः । "शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विध." काव्यादर्शः । "सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" हरिः "जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः" वैयाकरणमतम् शब्दश० प्र० उक्तम् । "इद सङ्केतधाम सैव संज्ञेति कीर्त्यते" शब्दश०। शक्तिशब्दे ५०७६ पृ० दृश्यम् । ३प्रियसङ्गमार्थं गुप्तस्थाने च ।

सङ्केतित त्रि० सङ्केतो जातोऽस्य तार० इतच् । सङ्केतयुते वाच्ये अर्थे 'साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः' काव्यप्र० ।

सङ्कोच पु० सम्+कुच-घञ् । बहुविषयकत्वाज्ञग्रहात्स्वविषयकतया व्यवस्थापने सामान्यशब्दस्य १विशेषपरतायाम् न्यायवि० २सङ्कोभावे ३बोधे ४कस्ये च मेदि० । सम्+कुच-घञ् । ५मत्स्यभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ६कुङ्कुमे न० अमरे । [तादौ रत्नमा० ।

सङ्कोचनी स्त्री सम्+कुच-ल्यु-गौरा० ङीष् । लज्जालुक-

सङ्क्रन्दन पु० सङ्क्रन्दयत्यसुरान् सम्+क्रन्द-णिच्-ल्यु । १इन्द्रे अमरः । भावे ल्युट् । २सम्यक्क्रन्दने न० ।

सङ्क्राम पु० सङ्क्रामत्यनेन सम्+क्रम-घञ् वा वृद्धिः । १जलदुर्गस्थाने (साँको) अमरः "आत्मानं सङ्क्रमं कृत्वेति" स्मृतिः । भावे घञ् । २रव्यादेः राश्यन्तरसञ्चारे धरणिः । "कुटैः सहस्रभागोऽथ्यः प्रकालो रविसङ्क्रमः" ति०त० । ३ एकस्थितवस्तुनः तत्स्थानत्यागेनान्यत्रगमने च । [राश्यन्तरगमने च ।

सङ्क्रमण न० सम्+क्रम-ल्युट् । १सङ्क्रान्तौ २रव्यादीना

सङ्क्रान्त त्रि०सङ्क्रान्तिरस्यास्ति अच्, सम्+क्रम-क्त वा । १सङ्क्रान्तियुक्ते २सङ्क्रमणकर्त्तरि ३प्राप्ते दायरूपेण भर्त्रादित आगते स्त्रिया ४प्राप्तधने च । दायभा० मते स्त्रीणां संक्रान्तधने उपभोगमात्रं तन्मरणे स्वपत्यादिदायादानां तद्धनम् "भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्द्ध्वमाप्नुयुः" कात्या० वचनात् । मिता० मते स्वदायादानामिति विवेक ।

संक्रान्ति स्त्री सम्+क्रम-भावे क्तिन् । संक्रमणशब्दार्थे सङ्क्रान्तिपदार्थरविसंक्रान्तिनामभेदफलभेदादि० सं० चि० पी०धा० निरूपितं यथा

"घोराऽर्कसंक्रमणसञ्चरणे हि शूद्रान्, ध्वाङ्क्षी२ विशो, रवुविधौ च सरसभौमे । चोरान्, महोदरयुता३ न्नमतीन्, प्रमेते मन्दाकिनी४ स्थिरगुरौ सुखदेश० मन्दा५ । विप्राय, मिश्रभवगौ तु पशूंश्च मिश्रा६ तीक्ष्णाऽर्कजेऽन्त्यजसुखा खलु राक्षसी७ च । सा ये दिनस्य श्रपणीन् प्रथमे निहन्ति मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च शूद्रान् । अस्ते निशाप्रहरकेषु पिशाचकाद्योनरूपरानपि नटान् पशुपालकांश्च । सूर्योदये सुकृद्विद्विजनश्च सौम्यायास्यायनं मकरकर्कटयोर्निरुक्तम् । अहयोत्यानसंज्ञामन्युतुल्याख्ये भवेत् । तुलाजौ विषुवं, विष्णुपदं द्विहालिगाघटे । सङ्क्रान्तिकालादुभयत्र नाड़िकाः पुण्या मताः षोड़शषोड़शोष्णगोः । निशीथतोऽर्वागपरत्र सङ्क्रमे पूर्वापराहान्तिमपूर्वभागयोः । पूर्णे निशीथे यदि संक्रमः स्यादिनद्वयं पुण्यमथोदयास्तात् । पूर्वं परस्तात् यदि याम्यसौम्यायने दिने पूर्वपरे तु पुण्ये । सन्ध्या त्रिनाडीप्रमितार्कबिम्बादर्द्धोदितास्तादधऊर्ध्वमत्र । चेद्याम्यसौम्ये अयने क्रमात्तः पुण्यौ तदार्कौ परपूर्वघस्रौ । याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः । षड़शीत्यन्ते सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः" मु० चि० ।

“तत्र ग्रहाणां प्राग्राशितोऽपरराशौ संक्रमणं संक्रान्ति-
रिति संक्रान्तिलक्षणं सा च द्विविधा मध्यमा स्पष्टा च ।
षट्कर्मसंस्कृतो मध्यमग्रहो राश्यन्तरं यदा संक्रामति
सा मध्यमसंक्रान्तिरुच्यते । यदा तु स्पष्टीकृतसंस्कार-
विशिष्टो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छेत् सा स्पष्टसंक्रान्तिरु-
च्यते । तत्र मध्यममानस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्ज-
नितसंस्कारानुपयोगादत्र तत्त्यागेन स्पष्टसंक्रान्तिरेव गृ-
ह्यते । सापि द्विविधा सायनाख्या निरयनाख्या चेति ।
तत्र यदा सिद्धान्तगणनागतायनांशसंस्कृता ग्रहा राश्य-
न्तरगमनमुररीकुर्वते सा सायनाख्यसंक्रान्तिरुच्यते । यदा
त्वयनांशसंस्काररहिता ग्रहा राश्यन्तरगास्तदा निरय-
नाख्या संक्रान्तिरुच्यते । तत्रान्यासां चन्द्रादिसंक्रान्तीनान्तु
“द्वेद्वादशार्कपौष्णाद्या नाड्योऽङ्काः स्वल्पाः क्रमात् ।
चन्द्रात् संक्रमणेऽर्कादेः प्रायोऽर्कस्यातिनिन्दिता” इति
वक्ष्यमाणघटीत्वमेव विवाहप्रकरणे वक्ष्यति न तु फलकथने
चासां संक्रान्तीनां कश्चिदुपयोगः । सूर्य्यसंक्रान्तीनान्तु
नक्षत्रवारसमयभेदेन ववादिकरणभेदेन च शुभाशुभफल-
कथनयोग्यता पुण्यकालता संक्रान्तिविशेषे बह्वीघटी-
त्वमाधिक्यमावश्यकत्वोऽयतो महत्त्वमस्त्यतात् स्वतन्त्रमेव सू-
र्य्यसंक्रान्तिप्रकरणमारिप्सुर्नक्षत्रवारभेदेन फलं तावत्
सार्द्धवसन्ततिलकयाह । घोरेति यत्रस्य सूर्य्यस्य सं-
क्रमणं निरयनाख्या संक्रान्तिरूपत्वाद्ध्रुवसञ्ज्ञकनक्षत्रे
रविवारेऽर्कवारे वा स्यात् तदा घोरानाम्नी सा शूद्रान्
सुखयेत् सुखिन उत्पादयेत् । अत्रार्कसंक्रमणमिति घटी-
पादानसामर्थ्यात् सूर्य्यसंक्रान्तिरेवायं विचारो नान्य-
ग्रहसंक्रान्तिरिति फलितोऽर्थः ।
अथ मृदुनक्षत्रे विधौ चन्द्रवारे वा सूर्य्यसंक्रान्तिर्ध्वा-
ङ्क्षीनाम्नी विप्रो वैश्यान् सुखयेत् । चरर्क्षे चरनक्षत्रे
भौमे मङ्गलवारे वा संक्रान्तिर्महोदरयुता महोदरी-
नाम्नी चौरान् सुखयेत् । मिश्रे बुधे मैत्रसंज्ञकनक्षत्रे
वा संक्रान्तिर्मन्दाकिनीनाम्नी भवतीति राज्ञः सुखयेत् ।
ध्रुवनक्षत्रे गुरुवारे वा संक्रान्तिर्मन्दानाम्नी विप्रान्
सुखयेत् । क्षिप्रनक्षत्रे भृगुवारे वा संक्रान्तिर्मिश्रनाम्नी
पशून् सुखयेत् । तीक्ष्णनक्षत्रे चार्कजे शनिवारे वा सं-
क्रान्तिः सम्यक् विभवेन राक्षसीनाम्नी चाण्डालान्
सुखयेदित्यन्वयः कार्य्यः । यदाह वसिष्ठः
“घोरा ध्रुवेषु मन्दा मन्दाकिनी तथा । ध्वा-
ङ्क्षी ... सूर्य्यसंक्रान्तिर्भवति” । वसिष्ठः “घो-
रोपर्क्षे ध्वाङ्क्षी लघुभे चरभे महोदरी मृदुभे । मन्दा-
किनी चरक्षे मन्दा मिश्रा मिश्रे च राक्षसी तीक्ष्णे” ।
अत्र छन्दोभङ्गस्त्वार्षः । देवीपुराणे “मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया
मृदौ मन्दाकिनी तथा । क्षिप्रे ध्वाङ्क्षी विजानीया-
दुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता । चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरेष्व-
थेषु राक्षसी । मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रकर्क्षेषु
संक्रमे” इति । रत्नमालायाम् “उपर्क्षमचरे मित्रध्रुव-
मिश्राख्यदारुणैः । रवेः संक्रान्तिरर्कस्य घोराद्या क्रमशो
भवेत्” । नारदकश्यपौ “शूद्रतस्करवैश्याद्विप्रादिभूप-
गवां क्रमात् । अन्त्यजानाञ्च सर्व्वथा घोराद्याः सुखदाः
स्मृता” । शूद्रादेवाः ब्राह्मणाः अन्त्यजानां चाण्डाला-
दीनाम् । ननूक्तं वक्ष्यमाणं वा शुभाशुभफलं सायनाख्य-
संक्रान्तितः कुतो न विचार्य्यते इति चेत् उच्यते साय-
नाख्यसंक्रान्तेः स्नानदानजपादावेव कार्य्यं न सर्व्वत्र य-
दाह पुलस्त्यः “स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मसु ।
सुकृतं चलसंक्रान्तावक्षयं पुरुषोऽश्नुते” इति । चलसं-
क्रान्तिः सायनाख्यसंक्रान्तिः । अतश्चलसंक्रान्तेः परिगणि-
तस्नानादिकविषयत्वादेव तदन्यत्रेषु विवाहादिशुभकर्मसु
संक्रान्तिप्राशस्त्याङ्गीकारे शुभाशुभफलकथनस्य नास्त्युप-
योग इति मुहूर्त्तग्रन्थाशयः । इदं चाग्रे सम्यक्तया नि-
र्णीयते” । “अथ दिनरात्रिविभागेन संक्रान्त्यशुभफल-
मुक्तरीत्यप्रदर्शयन्नस्य ... सार्द्धवसन्ततिलकयाह ।
त्र्यंश इति अर्कसंक्रमणमित्यनुवर्त्तते दिनप्रमाणं त्रि-
भिर्भक्तं सत्त्यात्मकतृतीयांशो भवति तत्र दिनस्य प्रथम-
त्र्यंशेऽर्कसंक्रमणं भवतीति हन्ति मध्ये द्वितीयत्र्यंशे
द्विजान् क्षत्रियान् हन्ति अपरके तृतीयत्र्यंशे वैश्यान्
इत्येव सर्व्वत्र व्याख्येयम् । अस्ते सूर्य्यास्तसमयेऽर्कसंक्रमणं
शूद्रान् । अथ रात्रिसंक्रान्तिफलं तत्र रात्रिप्रथमप्रहरे
पिशाचकादीन् आदियक्षेण भूतादीन् । द्वितीयप्रहरे नि-
शाचरान् राक्षसान्, तृतीयप्रहरे नटान् नर्त्तकान् चतुर्थ-
प्रहरे पशुपालकान् आभीरान् । सूर्य्योदयसमयकालेऽर्क-
संक्रमणं सकललिङ्गिजनं पाषण्डादिकं हन्तीत्यर्थः
“पाषण्डाः सर्व्वलिङ्गिनः” इत्यभिधानात् । यदाह नार-
दकश्यपौ “पूर्व्वाह्णे हन्ति नृपान् हन्ति विप्रान् मध्यन्दि-
ने । अपराह्णेऽस्तगे शूद्रान् प्रदोषे च पिशाचकान् ।
निशि रात्रिचरानाचारानपररात्रके । गोपालिकान्
सन्ध्यायां लिङ्गिनं रविसंक्रमः” इति । संक्रान्तेः क्रूर-
ग्रहाधिकारेषु ... रविवारादि ...

कोमवारे संक्रान्तौ दिनकरस्य तन्नाप्ते । पित्तकफा-
निलजामयमरणविकलत्वस्त्रीहृदि च । बुधगुरुसितचन्द्राह्वे
सति संक्रान्त्यामनामयं सुखम् । क्षितिपतिनिकरक्षेमं सम्य-
ग्विवृद्धिर्विविधधर्मिणां पीडा" । अथ मेषसंक्रान्तौ विशेष-
माह कश्यपः "यदा मेषगतः सूर्य्यो भरण्यादित्रय-
स्थे । शस्यवृद्धिर्भवेत्तत्र वृष्टिरापीवरधरे । मघादि
दशके हानिः क्षेमं चातुलमेव च" । अस्यार्थः । यस्मिन्
दिने मेषसंक्रमणत्तद्दिने चन्द्रो यदि भरण्यादिनक्षत्रचतु-
ष्टये स्यात् तदा शस्यवृद्धिः एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ।
अथ जन्मभक्ते संक्रान्तिफलं दीपिकायां "यस्य जन्म-
र्क्षमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् । तन्मासाभ्यन्तरे तस्य रोगः
क्लेशो धनक्षयः" इति । तत्र शान्तिकमपि दीपिकाया-
मुक्तम् "नमरवरोरुहपत्नैरलनीलिवृक्षार्थक्षोभसंयुक्तैः ।
स्नानं जन्मन्यृक्षे रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदमिति" । अथ
संक्रान्तिषु दृष्टौ जातायां फलमुक्तम् वसिष्ठेन "वृश्-
चिकाभयकर्किणि संक्रान्तौ यदि भवेद्दृष्टम् । अतुलं क्षेम-
सुभिक्षं नृपसज्जनगोकुलक्षेमम् । घटचापसिंहमिथुन-
संक्रान्तौ यदि भवेद्दृष्टम् । आमयडामरभूभृद्युद्धमनर्थ-
स्त्वदृष्टं च । वृषवृश्चिकमकरे वृष्टिः स्यात् संक्रमे
समये । विस्फोटामयतस्करपीडावृष्टिः क्रमात्भयमिति" ।
अथ सौम्येति मकरकर्कटयोः संक्रान्तिश्चेत् तदा क्रमेण
सौम्ययाम्यायनं निरुक्तं कथितं मकरे उत्तरायणं कर्कटे
याम्यायनं स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः "सौम्ययाम्यायने
नूनं भवतो मृगकर्किणि" इति । अथ षडशीत्यादयःसंक्रा-
न्तीनां षडशीतिमुखादिकाः संज्ञा अतएवाह षडशीतीति
धनुर्मिथुनकन्यामीनेषु संक्रान्तिश्चेत् तदा षडशीतिमुखा-
भाख्या संक्रान्तिः, तुलामेषयोः संक्रान्तिर्विषुवाख्या ।
सिंहवृश्चिकवृषकुम्भेषु संक्रान्तिर्विष्णुपदाख्या । उक्तञ्च
नारदेन "स्थिरभेष्वर्कसंक्रान्तिर्ज्ञेया विष्णुपदाह्वया । षड-
शीतिमुखं प्रोक्तं द्विस्वभावेषु राशिषु । तुलाधराजयो-
र्ज्ञेयं विषुवं सूर्य्यसंक्रमम्" । संज्ञाप्रयोजनञ्च "याम्यायने
विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तु चान्त्ययोः । षडशीत्यानने सौम्ये
परा नाड्योऽतिपुण्यदाः" । इति सम्यक् तदग्रे वक्ष्यति ।
अत्र मनुः "संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दा-
तृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ।
रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद् यदि मानवः । सप्तजन्मसु
रोगी स्यात् दुःखभागी च जायते" इति शातात-
पोक्तेः स्नानदानश्राद्धादिकञ्च संक्रान्तिकालेऽवश्यकर्त्त-
व्यता प्रतीयते तत्र श्राद्धादेरनेकक्षणसाध्यत्वादनुष्ठान-
क्षणप्रमाणाप्रमाणतया संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वात्
तदुक्तम् देवीपुराणे "सम्ये भरे समाधीने यावत्
स्पन्दति लोचनम् । तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परि-
कीर्त्तितः । तच्छताधिकभागस्तु त्रुटिरित्यभिधीयते । त्रुटेः
सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः" इति । देव-
लोऽपि "संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः"
इति पिशितेक्षणैः मनुष्यैः । अतोऽस्य कालानुपलब्धौ
गौणकालेऽपि कार्य्यं वचनप्रामाण्यात् । स च गौण-
कालः प्रतिनिर्द्दिष्टस्तत्रो गौणकालस्तुपलातिकाल्पन्द्र
पूर्वार्द्धेनाह संक्रान्तीति । गणितमार्गेण यः सम्यगोः
सूर्य्यस्य संक्रान्तिकाल आगतस्तत उभयत्र पूर्व्वतः पर-
तश्च षोडश नाड्यः पुण्यप्रदत्वात् पुण्या मताः स-
म्मता सूर्य्यसंक्रान्तिसमयात् पूर्व्वं षोडश पश्चाच्च षोडश-
घटिकाः पुण्यकाल इति द्वात्रिंशद्घटिका भवन्तीत्यर्थः ।
तदाह वसिष्ठः "दिनपतिसंक्रमणात् प्राक् षोडश नाड्यश्च
पुण्यकालः स्यात् । परतः षोडश नाड्यः सर्व्वत्र स्नानदान-
कार्य्येषु । सूर्य्यसिद्धान्तेऽपि "संक्रान्तेः प्राक्परस्ताच्च
नाड्यः षोडश नाडिकाः । मध्यस्थितयत् संक्रमस्य
पुण्याः सर्व्वत्र नाडिकाः" । अनेन "संक्रान्तेः पुण्यका-
लस्तु षोडशोभयतः कलाः" इति स्मृतिवाक्ये "यैः पूर्व्वतः
परतश्चाद्यावद्यो घटिकाः पुण्यकाल इत्येवं षोडशेति
व्याख्यानं तदपास्तं भवति । किञ्चायमर्थो वासनासिद्धः
सूर्य्यसिद्धान्तेऽभिहितः "अर्कमानकलाः षष्ट्या गुणिता
भुक्तिभाजिताः । तदर्द्धनाड्यः संक्रान्तेरर्व्वाक् पुण्यं
तथा परे" । सिद्धान्तशिरोमणावपि "षष्टिघ्नबिम्बं षड्-
भुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाड्योऽखिलधर्म्मकृत्ये । रवेस्तु ताः
पुण्यतमा यतः स्वसंक्रान्तिगोमिश्रफलं विधत्ते" । इति
वासना चेयं यदि स्फुटपदगतितुल्यकलाभिरहोरात्र-
मानरूपाः षष्टिघटिका लभ्यन्ते तदा षड्विम्बकलाभिः
किमिति त्रैराशिकेन षष्ट्या बिम्बकलानां षष्टिर्गुणको
अर्कभुक्तिर्भाजको भिन्नस्य इत्यर्थः । एवं सर्व्वग्रहाणामपि
संक्रान्तिः स्यात् तदुक्तं सिद्धान्त एव । अत्र तु विस्तरभया-
दनुपयुक्तत्वाच्च नाभिरलेखि । अतएव त्रिंशद् एक-
त्रिंशत्षड्द्वात्रिंशच्चत्वारिंशत्मदादिभेदेन स्मृतिषु पुण्य-
घटिकाभिधानं स्पष्टीतया भेदसंभवाद्भिन्नं तदेव सामा-
न्यतः संक्रान्तिषु द्वात्रिंशत् घटिकारूपः पुण्यकालो
निर्णीतः । देवीपुराणे तु मन्दादिसंज्ञाभेदात् पुण्यकाल-

विशेष एवोक्तः" द्विषतःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च । क्रमेण घटिकाह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थिकम्" इति । अस्यार्थः मन्दायामन्तरालवर्त्तिघटिकाद्वयं मन्दाकिन्यामन्तरौ घटिकाः ध्वाङ्क्ष्यां पञ्च, घोरायां सप्त, महोदर्यामष्टौ, राक्षस्यां नव, मिश्रायां दश" प्रागभिहितदेवीपुराणोक्तमन्दादिसंज्ञावाक्याश्रवणजनितसंशयात् मन्दादिविषयं विचारो न वारप्रयुक्तास्मरणात् एवं संक्रान्तिषु पुण्यकालमभिधाय इदानीं रात्रिसंक्रान्तौ विशेषमुपजात्युत्तरार्द्धेनाह निशीथत इति । निशीथोऽर्द्धरात्रं तस्मात् प्राक् पूर्वस्य अपरस्य पश्चात् संक्रमे संक्रान्तिकाले सति पूर्वापरयोरह्नोः क्रमेणान्तिमपूर्वभागौ पुण्यौ स्यातां भागकाविति स्वार्थे कः । यद्यर्द्धरात्रात् प्राक्संक्रान्तिस्तदा पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यं यद्यर्द्धरात्रादुपरि संक्रान्तिस्तदोत्तरदिनस्य पूर्वार्द्धमेव पुण्यमित्यर्थः । तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते "भवनान्तं बिम्बमध्यं रात्रग्रावेत् प्रागुरेति चेत् । स्नानदानादि मध्याह्नात् कुर्य्यादूर्द्ध्वं गते दिने । रात्र्यर्द्धादुपरि चेत् याति चेदन्यथायमा । अह्न्यागामिनि मध्याह्नात् पूर्वं स्नानादि पुण्यदम्" । भवनं राशिः बिम्बमध्यं रवेः, छेत्रं राशिः । वृद्धवसिष्ठोऽपि अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया । ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम्" इति । ननु रात्रौ येषदिनसंक्रान्तौ वा रात्रावपि पुण्यकालसत्त्वात् तदा स्नानादि कुतो न क्रियते यदर्थमयत्नोऽयमारब्ध उच्यते "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः" इति सुमन्तुवाक्याद्रात्रौ स्नानाद्यधिकाराभावात् । यत् तु नैमित्तिकं ग्रहणादिप्रयुक्तं तद्रात्रावेव "नैमित्तिकञ्च कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु" इति सुमन्तुवाक्यशेषात् "अर्द्धरात्रसमये संक्रमणे मकरकर्कयोश्च विशेषमुपलालितकयाह । पूर्वे इति । "अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ" इत्यभिधानादर्द्धरात्रो निशीथशब्दवाच्यः तस्मिन्निशीथे पूर्वे रात्रिद्वितीयप्रहरान्तिमक्षणावच्छिन्ने यदि संक्रमः स्यात् तदा प्रागपरं दिनद्वये पुण्यमुक्तम् । तथाच वृद्धवसिष्ठेन "पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटाविति" । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "यद्यर्द्धरात्र एव स्यात् संपूर्णे संक्रमो रवेः । तदा दिनद्वयं पुण्यं स्नानदानादि कर्म्मसु" । अत्र मुक्त्वा मकरकर्कटावित्युक्तं तत्र मकरकर्कटयोस्तु कथमित्यत आह अर्द्धेति अथानन्तरमुदयास्तात् सूर्य्योदयात् सूर्य्यास्ताच्च पूर्वं परस्माच्च यदि याम्यसौम्यायने कर्कटमकरसंक्रान्ती भवतस्तदा पूर्वपरदिने पुण्ये स्यातां यदि सूर्य्योदयात् पूर्वं कर्कटसंक्रमणं स्यात् तदा पूर्वदिन एव पुण्यकालो न परदिने । तदाह वृद्धगार्ग्यः "यदास्तमयवेलायां मकरे याति भास्करः प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि । अर्द्धरात्रे तदूर्द्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः" इति । अस्तमयवेलाया इति पञ्चम्यन्तं पदं आयन्त इत्यर्थे । भविष्योत्तरपुराणेऽपि "कार्त्तिकन्तु परित्यज्य मृगं संक्रमते रविः । प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा पुण्योऽहनि पूर्वतः" इति । प्रदोषलक्षणञ्च स्कन्दपुराणे "त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तं गते सति" इति ।

अथार्द्धोदयास्तादिति मध्यमस्याग्रशादमिन्द्रवज्रावृन्दमाह अर्द्धेति अर्द्धोदितादर्द्धास्ताच्चाध ऊर्द्ध्वं च क्रमात्त्रिघटिकास्ताभिः प्रमिता सन्ध्यासन्ध्याकालः स्यात् चार्द्धोदितार्कबिम्बात्पूर्वं त्रिघटीप्रमिता प्रातःसन्ध्या तथार्द्धास्तादर्कबिम्बादुपरि त्रिनाडीप्रमिता सायंसन्ध्येत्यर्थः । तदाह वराहः "अर्द्धास्तमितादुदितात् सूर्य्यादस्पष्टभं नभो यावत् । तावत् सन्ध्याकालश्चिह्नैरेतैः फलं ब्रूयादिति" । तत्प्रमाणमाह नारदः "अर्द्धास्तमनसन्ध्या हि घटिका त्रयसम्मिता । तथैवार्द्धोदयात् प्रातर्घटिकात्रयसम्मिता" इति । स्कन्दपुराणेऽपि "उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते । सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः" इति । अत्र सन्ध्यालक्षणे अर्द्धास्तमितादुदितवाक्यस्य स्कन्दपुराणीयवाक्यस्य च ब्रीहियववद्विकल्पः । अथ सन्ध्यालक्षणप्रयोजनमाहास्मेति । अथ सन्ध्यायां प्रातःसन्ध्यायां सायंसन्ध्यायां च क्रमाच्चेद् याम्यसौम्ये अयने दक्षिणोत्तरायणे तदानीं परपूर्वौ अस्तौ दिवसौ पुण्यौ याम्यसौम्ये अयने इत्यस्य यदि प्रातःसन्ध्यायां दक्षिणायनप्रवृत्तिस्तदा सूर्य्योदयादनन्तरं सम्पूर्णमहः पुण्यं तथा यदि सायंसन्ध्यायामुत्तरायणप्रवृत्तिस्तदा सूर्य्यास्तात्पूर्वं सम्पूर्णमहः पुण्यं स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः "सूर्य्यस्योदयसन्ध्यायां यदि याम्यायनं भवेत् । तदोदयादहः पुण्यं पूर्वाह्णः पूर्वतो यदि । सूर्य्यास्तमनसन्ध्यायां यदि सौम्यायनं भवेत् । तदाह पुण्यकालः स्यात् परतश्चोत्तरेऽहनि" इति । अत्र यद्युदयसन्ध्यातः प्राक्कर्कसंक्रमः

स्तदा प्रागदिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने । तथा यद्य-स्तमयप्राप्तमतिक्रम्य मकरसङ्क्रान्तिस्तदोत्तरदिन एव पुण्य-कालो नोत्तरदिने इति निष्कृष्टोऽर्थः । अतो वृद्धगार्ग्य-दिवाक्यनारदवाक्ययोः प्रदोषसन्ध्याप्रदोपादानेन सामान्य-विशेषभावोऽवगन्तव्यः । यत्तु हेमाद्रौ स्कन्दपुराणीय वा-क्यम् "धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्या च मिथुनं ततः । पूर्वापर-विभागेन रात्रौ संक्रमते यदा । दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदये च तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि" इति । तदपि सन्ध्याविषयकमेवेत्याहुरभि-युक्ताः । विषुवे तु यथाश्रुतम् एवेति, अन्यदपि सन्ध्या-लक्षणप्रयोजनं प्राक्सन्ध्यागर्जित इत्यादिषु वक्ष्यति । ननु नायनयनपुण्यकालोक्त्युद्यम सफल शास्त्रान्तर-विरुद्धत्वात्तथा हि "अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदा-नयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया । ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम् । पूर्णे चेद-र्द्धरात्रे च यदा संक्रमते रविः । प्राग्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ" इति वृद्धवसिष्ठेनायनव्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमेषु रात्रिगतेषु "याया: सन्निहिता नाड्य-स्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" इति कश्यपोक्तसामान्यवा-क्याद्रात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्तमह्नि संक्रम इत्यादिनाप्येत-देवानुष्ठानं विहितं तत्रापि पर्युदासः क्रियते मुक्त्वा म-करकर्कटाविति तस्मात् मकरकर्कटयोः संक्रमणे रात्रा-वेवानुष्ठानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति अतएवाह याज्ञव-ल्क्यः "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नान-दानादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु च" इति वसिष्ठोऽपि "सुतजनने संक्रान्त्यामुपरागे चन्द्रसूर्ययोर्नियतम् । रात्रा-वपि कर्त्तव्यं स्नानं दानं विशेषतो नृपाणामिति" सुमन्तुश्च "ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च । श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते" इति । एषु वाक्येषु सामान्यवाचिनोऽपि संक्रान्तिपदस्य मकरकर्कटसंक्रान्ति-परत्वमवसीयते यत्तु "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः" इति निषेधः स संक्रान्त्यन्तरे व्यवतिष्ठते अत एवोक्तं कश्यपेन "स्नानं दानं रात्रावपि सौम्ययाम्या-यनद्वये" इति । तस्मादयनसंक्रमे रात्रौ सत्यां तत्रैव स्नानदानाद्यनुष्ठातव्यमिति । अत्राह माधवाचार्य्येन तत्तु-वचनत्वादिकमुपन्यस्य तत्तद्देशाचारसिद्धशिष्टाचारेण व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र गौडास्तु कश्यपादिवाक्यमभ्युपेत्य रात्रा-

वयनसम्भवे सति रात्रौ एव स्नानदानादिकं कुर्वन्ति । दाक्षिणात्यास्तु वृद्धगार्ग्यादिवाक्यमङ्गीकृत्य दिवस एव स्नानदानादि कुर्वन्तीत्यलमतिप्रसङ्गेन । यदा तु दिने क-र्कमकरसंक्रमस्तदा क्रमेण पूर्वोत्तरघटिकानियममाह वृद्ध-वसिष्ठ "अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने । त्रिंशत् कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृता" इति । उत्त-रायणमतीतं सत् पुण्यं कर्कटायनमागामि पुण्यं तत्र कर्कटसंक्रान्तेः प्राक्त्रिंशत् घटिकाः पुण्याः मकरे तूत्तरविंशतिर्घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । अत्र वाक्ये यद्यपि दिनपदानुपादानं तथापि यदास्तमयवेलायामिति रात्रि-परविशेषवाक्यालोचनादिदं दिनपरं प्रतिभाति तथा सति केनापि हेतुना समीपघटीषु श्राद्धाद्यनुष्ठानासम्भवे परमावधित्वेन त्रिंशदादयो घटिका अत्रानुधावन्ते यदा तु प्रतिबन्धस्तदा "याया: सन्निहिता नाड्यस्ता: पुण्य-तमा स्मृता" इति कश्यपोक्तेः समीपघटिकास्वेव श्राद्धादि विधेयं 'सन्निहितपरित्यागे कारणाभावादिति' न्यायविदः । "अथ पूर्वापरा: षोडश घटिकाः पुण्या" इति पूर्वं सामान्येनोक्तमिदानीं विष्णुपदादिषु संक्र-मेषु विशेषमनुष्टुभाह यास्येति । याम्यायने कर्कस-क्रान्तौ तथा विष्णुपदे वृषसिंहवृश्चिककुम्भसंक्रान्तिकाले आद्याः नाड्यः प्रथमाः षोडशघटिकाः अतिपुण्यदाः स्नानदानादावनन्तफलदातृत्वेयाः अग्रिमास्तु न तथेति निष्कृष्टोऽर्थः । तुलाजयोस्तुलामेषयोः मध्या उभयतः षोडश षोडश घटिका पुण्या अथवा षोडशैव घटिकाः पुण्या । षडशीत्यानने मिथुनकन्याधनुर्मीनसंक्रान्तिषु तथा सौम्ये मकरसंक्रान्तौ संक्रान्तिकालस्तदा अग्रिमाः षोडश घटिकाः अतिपुण्यदा प्रथमास्तु न तथेति निष्कृष्टोऽर्थः । यदाह श्रीपति "याम्यायने विष्णुपदे तथाद्यौ दानाद्यनन्तं विषुवे च मध्ये । वदन्त्यतीते षडशीतिवक्त्रे मध्यं च सल्लयने च सौम्ये" । तत्र कर्के प्रागेव मकर-संक्रान्तौ पश्चादेव पुण्यकाल इति तु प्राङ्निरणायि । विष्णुपदे तु अग्रिमादिघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः "पुण्याया विष्णुपद्या च प्राक्पश्चादपि षोडशेति" वृद्ध-वसिष्ठोक्तेः । विषुवे तु सामान्यनिर्णय एवेति केचित् दीपिकाटीकाकारस्त्वेवमाह . "मेषे तुलायां संक्रान्ति-मध्य एव संक्रान्तिकालात्पूर्वमष्टौ घटिका परतश्चाष्टौ घटिका पुण्या इति"। युक्तं चैतत् । विषुव च मध्यपदो-पादानात् मध्ये षोडश घटिकाः पुण्या इत्युच्यते कस्मात्

कालात् मध्य इत्यपेक्षायां संक्रान्तिकालादेवेत्यतः पूर्वमष्टौ पश्चादष्टौ घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । यत्तूक्तं वृहस्पतिना “वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश” इति । तुलामेषसंक्रान्तिकालात् प्राक्पश्चाच्च पञ्च पञ्च घट्यः पुण्या इत्युक्तम यदप्युक्तम् आद्यन्तशापेक्षत्वात् मध्यमन्दस्य गणितागतपुण्यकालघटकानां मध्ये त्रिभागः स्थूलदृष्ट्या दशघटिकात्मको भवतीति । “याया सन्निहिता नाड्य” इति कश्यपोक्तेः । षडशीतिमुखेऽप्याद्यादिमघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः । यत्तु षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिस्तुल्यास्तु नाडिका” इति वृद्धवशिष्ठवाक्यं तत् प्रागघटीषु प्रतिबन्धवशात् स्नानादेरसम्भवे सत्यन्तिमघटीषु स्नानादिक्रियाभ्यनुज्ञायाः परमावधिकालेयत्तार्थम् । इदं सर्वं दिवसंक्रान्तिविषयं वेदितव्यम् “अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम्” इति सामान्यवाक्यस्य सौम्यायने विष्णुपदे इत्यस्य च विशेषवाक्यस्यैकवाक्यता । अतएव “रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः” इति रात्रिपर्वविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । एवं निर्णीते पुण्यकाले स्नानदानाद्यवश्यं विधेयमिति फलितोऽर्थः । तत्र स्नानदानाद्यकुर्व्वतः प्रत्यवायमाह वशिष्ठः “इति सञ्चिन्त्य विनिर्णयमादिष्टव्यं सदैव दैवज्ञैः । विषुवत्ययने ग्रहणे संक्रान्तौ पुण्यदिवसेऽपि । पितृश्राद्धं यो न कुरुते दत्त्वा शापं व्रजति तस्य पिता । आगतगतसमयेऽपि च करोति यद्दानजपहोमाद्यम् । ऊषरवापितबीज यद्वत् तद्वत् निष्फलं भवतीति” । अयने अयनप्रवृत्त्याख्ये च संक्रमणे आगतसमये निर्णीत पुण्यकालातिक्रमसमये स्नानादि निष्फलमित्यर्थः । संक्रान्तिषु स्नानदानादेः फलमाह भरद्वाजः “षडशीत्यां तु यद्दानं विषुवद्दिवसे तथा । दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते” । वृद्धवशिष्ठोऽपि “अयने कोटिः पुण्यानि लक्षं विषुवे फलम् । षडशीत्यां सहस्रन्तु फलं विष्णुपदेषु च” इत्यलमतिप्रसङ्गेन । इति सूर्य्यसङ्क्रान्तिनिर्णयः । अथ नायं केवलं सूर्य्यसङ्क्रमस्य एव पुण्यकालः किन्तु चन्द्रादीनां ग्रहाणां नक्षत्रसङ्क्रमे राशिसङ्क्रमे च पुण्यकालो भवति सोऽपि सोपपत्तिकं प्रसङ्गतः प्रोच्यते अस्माभिः यदाह जैमिनिः “नक्षत्रराश्यो रविसङ्क्रमे स्युरर्वाक् परत्रापि रवेन्दुनाड्यः १६ । पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिपराधिकैषु शुभैकनाडी॥१३ शनिभिः शुभोक्ता । नाड्यश्चतस्रः कुजस्य॥ बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि १॥४॥ अभ्यद्भिनाड्यः पलसप्तयुक्ता गुरौ च४४।७ शुक्रे चपलायतस्य ४।१ । द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ता ८२।७ शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः । आद्यन्तमध्ये जपदानहोम कुर्व्वन्नवाप्नोति सुरेन्द्रधाम” । अस्यार्थः सूर्य्यस्य नक्षत्रसंक्रमे राशिसंक्रमे च प्राक्परतश्च षोडश घटिकाः पुण्याः एवं चन्द्रस्यैकघटी त्रयोदश पलानि । भौमस्य चतस्रो घटिका एकं पलम् । बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि, गुरोश्चतुश्चत्वारिंशत्घटिकाः सप्त पलानि शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं, शनेर्द्व्यशीतिघटिकाः सप्त पलानि चोभयतः पुण्यकाल इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । “भानोर्गतिः स्वदशभागयुतार्द्धिता वा बिम्बं विधोस्त्रिगुणितायुगशैलभक्ता७४। तिथ्यद्रि७।१५हीनशशिभुक्तिरिषुद्वि२५ भक्ता नन्दाश्वि२९ युग्भवति वा विधुबिम्बमेवमिति” सिद्धान्तशिरोमण्युक्तप्रकारेण रविचन्द्रयोर्मानकला आनेयाः “अङ्गोव्धिवः षट्रसा कृतनागभागयुक्तादूयो नव च सप्तिलवैश्च । कुर्मध्यभास्तुकलाः क्षितिजादिकानां त्रिज्याशुकर्णविवरेण पृथग्विभिन्ना । इति तत्रैवोक्ताः भौमादीनां मानकलास्तत्र क्रमेण मानकला । तत्र “मष्टिघ्नबिम्बं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाड्योऽखिलधर्मकार्ये । रवेस्तु ताः पुण्यतमाः स्वसंक्रान्तिगोऽभिन्नफलं विधत्ते” इति भास्करोक्तदिशा संक्रान्तिनाड्यः स्युः तत्र ग्रहभुक्तयस्तैनैवोक्ताः “नन्दाश्वाभुजगाश्वे शशिगतिः खाङ्कोद्रयः स्यात्ग्रयस्तुङ्गाङ्ककलाः कुवेद४४विकलाः पातस्य रामाभवाः । षाड्वेयस्य महीगुणारसकरा मन्दोर्द्धसिद्धारदाः पञ्चैज्यस्य वितत्य चक्षुर्भिता अष्टौ शने द्वे कले” इति बुधशुक्रयोस्तु संक्रान्तिघटिकानयने सूर्य्यगतिरेव ग्राह्या कल्पस्य तत्तुल्यत्वात्तयोः, वासनाभाष्ये हि बुधशुक्रौ तु रवेराशन्नेव कदाचिदग्रतः कदाचित् पृष्ठतस्तस्मात्तयोराविर्भावप्रक्रान्तौ दृश्येते । ततस्तयोरपि रविभगणतुल्या एव भगणा इत्युपपन्नमिति भास्करेणाभिहितत्वात् । पञ्चमानातुगतिस्तच्छीघ्रयोः शीघ्रफलमयानार्थं वासनाविज्ञैः कल्पिता तदेवं ग्रहगतय इमास्त्रिप्रकारेण साधिताः पुण्यकालघटिकाः सूर्य्यस्य यथा त्रिंशत् घटिका एवं चन्द्रस्य द्वे घटिके षड्विंशतिपलानि भौमस्य नवघटिकाश्चत्वारिंशत्पलानि बुधस्य षट्घटिकाः विंशतिपलानि गुरोरष्टाशीतिर्घटिका एवं शुक्रस्य नव घटिका अष्टौ पलानि शनेः षष्ट्यधिकं शतं घटिकाः । पूर्व्वोक्तसंख्या

र्मिलित्वा पुण्यकाल इत्यर्थः । अत्र वासना माधुक्ता एतद्द्वौ नाड्यौ प्राक्परतश्च पुण्या । अत्र गणितागतघटी-पलेषु क्लिष्टतर्जैमिनिवाक्ये च क्वचित् किञ्चित्पलभेदो घटिकाभेदश्च गतिस्पष्टकृतिवशतः । युक्तं चैतत् वाक्ये हि वेधादिना स्पष्टा एव खगा इष्यन्ते न मध्यमाः "दिनद्वयस्पष्टखगान्तराप्तकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिम्बै-रिति" स्पष्टगत्यैव बिम्बसंक्रान्तिघट्यानयनमुक्तम् उक्तञ्च केशवार्केण "कुजादिकानामपि बिम्बलिप्ताः षष्ट्याहताः स्वस्वजवेन भक्ताः । भाद्यादिकः संक्रमणान्तरालकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिम्बैरिति" अपिशब्दात् सूर्यचन्द्रम-सोरपीष्यं तथा सति मध्यमापेक्षया स्पष्टगतिबिम्बयो-रुपचयापचयाभ्यां साम्ये तत्तद्घटिकानामप्युपचयापच-यवशात् व्यतिक्रमेणापतति तेषां चानियतत्वात्तदै उपनिब-न्धायोगाज्जैमिनिर्नियतमध्यगत्या सूर्यादीनां पक्षाणां पुण्यकालघटीरानीयोपनिबन्धः कृतः । अत्र मदुक्तं प-द्यम् "नाड्यो रामगुणा३३ रवेरथ विधोः भद्रोः पलै-र्युग्मद्वयं२।२६ भौमस्याब्धिपलैर्युतानवट।४ विदो६।२०यु-क्ताः पलैरब्धिभि । वस्वाब्धोऽष्टगजाष्ट गुरोरथ भृगो-र्नेत्राट।८ पलैरष्टभिः पुण्या स्युः खन्दपाः शने१६-रुभयतो राश्युच्चयो संक्रमे । अतो यो जैमिनिवाक्ये वा-र्हीश्चतसः पलसप्तयुक्ता गुरोरितिपाठो माधवादिभिरपाठि तथा हेमाद्रिणापि द्विनागनाड्यः इति पदे नागा अष्टौ द्विराहता नागा द्विनागाः षोडशनाडिकाः शनैश्चरसं-क्रान्तौ पुण्यकाल इति यत् व्याख्यातवान् तदुभयमपा-स्तं भवति तथा रामचन्द्राचार्यो अपि कालनिर्णयदीपि-कायां हेमाद्र्यादिमूलकमसमर्थं स्वपद्येनोपानिबद्धात् अतश्चिन्त्योक्तयोर्यौ ॥ तथा सर्वेषां राशिनक्ष-त्रयोः संक्रान्तिषु पुण्यकालताप्यस्ति । भास्करोऽपि "रवे-स्तु ता पुण्यतमाः" इतिवद्चन्द्रादिसंक्रान्तिषु नाडप्र पुण्या इत्यसूचयत् । अतिशायने तमविष्ठनाविति पाणिनिवचनात् "अष्टः स्वसंक्रान्तिगोभिन्नफल विधत्ते" इति । सूर्यादिसंक्रान्तिदाधारणं तत्र सकलसंक्रान्तिषु दिनरात्रिविष्णुपदादिभेदेन सूर्यस्य क्रमवत्निर्णयोऽध्येय । एतत्पुनः क्रान्तिमान्यता हि गुर्जरदेशेऽस्तीत्यलं प्रसक्ता-नुप्रसक्तेन । इति सकलग्रहसंक्रान्तिनिर्णयः" पी०धा० करणभेदेऽर्कसंक्रान्तिफलं तत्रैव

नारद "निविष्टो बणिजे विष्ट्यां बालवे च बवे गरे । कौलवे शकुनौ भानुः किंस्तुघ्ने चोर्ध्वसंस्थितः । चतुष्पा-त्तैतिले नागे सुप्तः क्रान्तिं करोति सः । धान्यार्घवृष्टिषु सर्वं श्रेष्ठं हीनं भवेत्क्रमात्" क्रान्तिं संक्रान्तिम् । रत्नमाला-यामपि "चतुष्पदे तैतिलनागयोश्च सुप्तो रविः संक्रमणं करोति । विष्ट्यां बवाख्ये च गराह्वये च स बालवाख्ये वणिजे निविष्टः । किंस्तुघ्ननाम्नि शकुनावपि कौलवाख्ये चोर्ध्वस्थितस्य खलु संक्रमणं रवेः स्यात् । धान्यार्घवृष्टिषु भवेत् क्रमशस्त्विष्टमध्ये हतेति मुनयः प्रवदन्ति पूर्वे" इति ।

"संक्रान्तौ यद्धर्क्षं वा जन्मन्युभयपार्श्वयोः । नेष्ट-त्रयं षट्शुभदं पर्यायाश्च पुनःपुनः । हानिर्वृद्धिः स्थान-हानिस्तथा प्राप्तिरिति क्रमात्" नारदेनोक्तम् ।

संक्रान्तेर्यच्चयत्नं यद्धयनक्षत्रं वा यदि जन्मभं भवेदथ वा ताभ्यामुभयपार्श्वगतं जन्मभं भवेत्तदा अनिष्टमेव नक्षत्रत्रयं निषिद्ध ततो नक्षत्रषट्कं शुभ तत्स्त्रिकेऽर्थहानिस्ततः षट्के वृद्धिः ततस्त्रिके स्थानहानिस्ततः षट्सु वृद्धिः षट्सु स्थान-प्राप्तिरिति । अतएव पठन्ति दाक्षिणात्याः "संक्रान्त्यधर-नक्षत्रादुगणयेज्जन्मभावधि । त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्कमिति क्रमात् । पन्थाभोगो व्यथा वस्त्रं हानिश्च विपुलं धनम्" इति त्रिकं शुभं षट्कमशुभमिति फलितो-ऽर्थः" पी०धा० । अधिकमयनसंक्रान्तिशब्दे ११८५०दृश्यम् ।

स्थूलतया मेषादौ रविसंक्रान्तेर्वारदण्डाद्यानयनप्रकारः ज्यो०त० उक्तो यथा

"नवाष्टयक्१४८६हीनेन शकाब्दाङ्केन पूरिताः । भूवी-अचन्द्रावेकाग्नी कुरामी वेदयुग्मके । १।१५।२१।२१।२४ अङ्का अतुपवादिस्तु षष्ट्या लब्धाङ्कमिश्रिताः । दण्डात् शाग्नी हयेन्दू च २०।५७ पलाद्दित्वा ततः पुनः । सप्ताप्त-शिष्टा वाराः स्युस्ततो दण्डादिकाः परे । मेषस्य क्रमशो भानोः सिद्धान्तस्फुटसम्मताः । भुजौ षड्भूरामाग्नी २। ५६।३३ कालोजातिर्गजावनी । ६।२२।१८ रामचन्द्रो-ऽग्नियुग्मञ्च ३।१।२३ तर्कोऽङ्कदृक् नवाशुगौ । ६।२९।५९ द्वावङ्कदृग् वेदपाचा २।२९।५४ अब्धिर्वोदयरी शराः । ४।५५।३३ षड्रागवेदौ शून्येन्दू ६।४८।१० एक शैल-भुवौ शराः । १।१७।५। द्वौ षड्रुणी तथा काष्ठा २।२६। ६ अब्धीरामः शराधनी । ४।३।१५। पञ्चाग्नीषू तथा रुद्रा ५।५३।११ मेषसंक्रमवारतः । अङ्कैर्योज्या वृ-षादिस्तु वाराद्याः संक्रमे रवेः" ।

राशिभेदे संक्रान्तिनामभेद तत्संक्रमकाले स्वनक्षत्रस्य प्रकृत्या-क्रतिसंक्रान्तिचक्रस्थानविशेषस्थितौ फलभेदश्च तत्रोक्तो यथा

"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने । विषुवती तथा

मेषे गोलमध्ये तथापरा । धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतय । वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता । मूर्ध्नि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् । त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात् । मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने पटुता शुभे । हृदये च धनाध्यक्षोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे । वामे करे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे । भ्रमणं वामपादे च कथितं विषुवत् फलम् । षड्मूर्ध्नि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा । त्रितयं करपादेषु पयोविषुवत क्रमात् । मान मूर्ध्नि मुखे वैरं हृदये सुखसम्भवः । दोःपदोर्दक्षयोर्भोगस्त्रासश्च वामयोः स्मृतः जलविषुवफलम् । शीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् । हृदि पञ्च गणौ नाभौ गुदे च पादयोरथ । उत्तरायणभानुः स्यात् स्थानचक्रस्थिते फलम् । शीर्षेऽथ लाभो वदने सुखानि दक्षे करेऽर्थ्यौ हृदये च सौख्यम् । नाभौ शुभं वामकरेऽर्थनाशो गुह्ये भयं वामपदे प्रवासः उत्तरायणफलम् । शीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः । षष्टौ पादद्वयेऽप्यष्टौ दक्षिणायनसङ्क्रमात् । शीर्षे मानो मुखे विद्या हृदये वित्तसञ्चयः । प्रवासः स्यात् करे वामे भिक्षालाभश्च दक्षिणे । निष्फलं वामपादे च किञ्चिल्लाभश्च दक्षिणे दक्षिणायनफलम् । कर्के सङ्क्रमणं यत्र विष्णुपद्या मुखे तु तत् । चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये । चत्वारि वामबाहौ च हृदये पञ्च निर्दिशेत् । चक्षुषोर्द्वयं द्वयं शीर्ष्णि मूर्ध्नि द्वे चैकक गुदे । रोगो भोगस्तथा यानं बन्धनं लाभ एव च । ऐश्वर्यं राजपूजा च चापमृत्युरिति क्रमात् विष्णुपदीफलम् "मुखे चैकं करे वेदा पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोडे वाणस्तथा बद्धा करे सव्येतरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्या रवौ स्थिते । मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्ता स्याद्बन्धनं वामे हस्ते स्यात् क्षोयमेनणाम् । सम्मानो नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफलस्तुति" षडशीतिफलम्" । गुरुसङ्क्रान्तिफलमुक्तं ज्यो० त० यथा "शीर्षे चत्वारि राज्यं जलधिरपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशरमितं वक्षसि प्रीतिसङ्गम् । पादस्था षट् च पीडा पुनरपि जलधिर्वामहस्ते च मृत्युं नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः सुखमपि नियमे वाक्पते सङ्क्रमर्क्षात्" ।

संक्रान्तिपुण्यकालव्यवस्था ति० त० सङ्क्षेपतो दर्शिता यथा "तदयं सङ्क्षेपः । दिनसङ्क्रमणे समस्तं दिनं पुण्यं, षडशीति मुखे" इत्याद्युक्तं पुण्यतरं मन्दामन्दाकिनीत्यादि रूपेण त्रिचत्वरादिघटिका पुण्यतमा । दिनद्वत्तोत्तरायणादिविंशतिविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वं रात्रिसङ्क्रमणे तु कलान्यूनप्रथमार्द्धगते तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यम् । कालद्वयात्मकमध्यरात्रगते तद्दिवसीयतिथेरभेदे तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं भेदे तु तद्दिवसीयशेषयामद्वयं परदिवसीयाद्ययामद्वयञ्च पुण्यम् । उभयदिने पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकरण एव परदिने तद्विहितं कार्य्यम् । तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्दिवसीयशेषयामद्वयम् उत्तरायणे तु परदिवसीयाद्ययामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीयकलोत्तरशेषार्द्धरात्रसङ्क्रमणमात्रे तु परदिनाद्ययामद्वयं पुण्यमिति सन्ध्यासङ्क्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्व्यवस्थिति" । तत्प्रमाणं ति० त० द्रष्टव्यम् । सङ्क्रान्तौ कालाशुद्धिदोषादिकं नास्ति यथोक्तं ति० त० स्कान्दे "एकान्ततो मया प्रोक्ता काला सङ्क्रान्तिसंज्ञका । नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतनाच्चयसञ्चिता । चन्द्रग्रहे यदि ग्रहत्तं गुणालभ्योऽपि मानवैः । अकालेऽपि हि तत्पूर्वं सर्वमच्छयता व्रजेत्" ।

सङ्ख्य न० सङ्ख्यायते परस्परनामोच्चारणं क्रियतेऽत्र सम्+ख्या-घञर्थे क । १युद्धे अमरः । अङ् । २विचारे स्त्री अमरः । एष ३सम्यगवृत्तौ राजनि० ४द्रव्याश्रिते एकत्वद्वित्वादौ गुणभेदे च स्त्री टाप् । एकादिसङ्ख्यावाचकस्य सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयपरता "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इति पा० महाभाष्ये उक्ता । तेन घटानां पञ्चत्वपि स्यात् "वार्त्ताकुरका गुणसम्प्रयुक्ता" इत्यादि वैद्यके सङ्ख्यापरतया निर्देशोऽपि साधु । किन्तु सङ्ख्येयेन जातावेव शक्तिः सङ्ख्यायुक्ते निरूढलक्षणेति विवेकः । तत्र एकादिदशान्ताः सङ्ख्याश्चित्रलिङ्गा विंशत्याद्यास्तु नियतस्त्रीलिङ्गादिकाः । तत्रापि विंशत्यादिशब्दानां बहुत्वसङ्ख्यावाचकत्वेऽपि एकवचनान्तत्वैव । तद बहौ बहुवचनान्ता अपि पञ्च विंशतयः षट् शतानीत्यादि । तेषां विशेषसंज्ञा लीला० दर्शिता यथा "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं (पद्म) खर्वनिखर्वौ, महापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा सञ्ज्ञाः सङ्ख्याया स्थान-

स्थानार्थं कृता पूर्वैः"। अङ्कस्थानानि भास्कराचार्यणोक्तानि यथा "एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च। वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च दशवृद्ध्या यथोत्तरम्"। संख्या च गणनव्यवहारे हेतुः यथोक्तं "गणनव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते। नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमुच्यते। द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः। अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः। अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते" भाषा०। पर्य्याप्तिसम्बन्धेनैव अनेकाश्रिता समवायेन तु प्रत्येकाश्रितेति बोध्यम्।

सङ्ख्यात त्रि० सम्+ख्या-क्त। १कृतसङ्ख्ये २गणिते ३सम्यक्ख्याते च तेन रात्रिशब्दस्य समासे अच् सङ्ख्या०। संख्या०। नरात्रः। [१परिहृते अमरः। २संख्यायुक्ते त्रि०।

सङ्ख्यावत् पु० संख्या विचारणाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः।

सङ्ख्येय त्रि० सङ्ख्यायतेऽसौ सम्+ख्या-यत्। १गणनीये २संख्याकरणयोग्ये।

सङ्ग पु० सन्ज-भावे घञ्। १मेलने २सम्बन्धे ३विषयादिरागे च "ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते" गीता।

सङ्गणिका सम्+गण-भावे ण्वुल्। अप्रतिरूपकथायां त्रिका०।

सङ्गत न० सम्+गम-भावे क्त। १सौहार्दे २सङ्गतौ च। कर्त्तरि क्त। ३मिलिते त्रि०। ४सङ्गतियुते ५युक्तिसंसिद्धे अमरः।

सङ्गति स्त्री सम्+गम-क्तिन्। १सङ्गमे २मेलने न्यायोक्ते अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषये "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" इत्युक्ते ३प्रसङ्गादौ पदार्थे च।

सङ्गम पु० सम्+गम-घञ् न वृद्धिः। १सङ्गतौ २स्त्रीपुंसयोः संभोगे पुन० अमरः। ३नद्यादेर्नद्यादियोगस्थाने च "गङ्गासागरसङ्गम" इति पुराणम्।

सङ्गर पु० सङ्गीर्य्यते सम्+गृ-भावादौ अप्। १आपदि २प्रतिज्ञायां ३युद्धे च अमरः। कर्त्तरि अच्। ४क्रियाकारके ५विषे मेदि० ६शमीफले न० मेदि०।

सङ्गव पु० सङ्गता गावो दोहनायास्मिन् काले नि०। "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" इति दक्षोक्ते प्रातःकालानन्तरं मुहूर्त्तत्रयात्मके कालभेदे।

सङ्गिन् त्रि० सन्ज-घिनुण्। सङ्गयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

सङ्गीत न० सम्+गै-क्त। १दर्शनार्थे नाट्यगीतवाद्यत्रिके हेमच०। २तत्प्रतिपादकग्रन्थे च। कर्मणि क्त। ३सम्यग्गीते त्रि०। सङ्गीतशास्त्राणि च नानाविधानि तत्र मूलग्रन्थकर्त्तारश्चत्वारः भरतहनुमत्सोमेश्वरकल्लिनाथाः तत्कृतग्रन्थस्यैव लोकेऽधुना बहुलप्रचारः। तद्ग्रन्थस्य च स्वराध्यायः रागाध्यायः तालाध्यायः नृत्याध्यायः भावाध्यायः कोकाध्यायः हस्ताध्यायश्चेति सप्ताध्यायाः। सङ्गीतसारादौ विस्तरो दृश्यः। [हला०।

सङ्गीति स्त्री सम्+गै-क्तिन्। १सम्यग्गाने २आलापे

सङ्गीर्ण त्रि० सम्+गृ-क्त। स्वीकृते अमरः।

सङ्ग्रह पु० सम्+ग्रह-अप्। १संक्षेपे २बह्वर्थकवाक्यानामेकत्र सङ्कलने च "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः। निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः"। ३ग्रहणे ४उद्यमे ५ग्रहणे ६संक्षेपे मेदि० ७रक्षणे विश्व० ८स्वीकारे ९महोद्योगे नानार्थरत्नमा०। १०व्याडिप्रणीते व्याकरणग्रन्थभेदे "सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते" वाक्यपदीयम्।

सङ्ग्रहणी स्त्री सञ्चिता ग्रहणी। ग्रहणीरोगभेदे।

सङ्ग्राम युद्धे अद०चु०उभ०सक० सेट्। सङ्ग्रामयति ते असङ्ग्रामत् त। अस्याफलवत्कर्त्तर्य्यपि आ० इत्येके।

सङ्ग्राम पु० सङ्ग्राम-भावे अच्। युद्धे अमरः।

सङ्ग्रामपटह पु० ६त०। रणवाद्यभेदे त्रिका०।

सङ्ग्राह पु० संगृह्यते सम्+ग्रह-कर्मणि घञ्। फलकस्य मुष्टिबन्धनस्थाने अमरः।

सङ्ग्राहिन् पु० सम्यक् गृह्णाति मलम् सम्+ग्रह-णिनि। १कुटजवृक्षे राजनि०। २मलावष्टम्भके ३संग्रहकारके च त्रि०। [अमरः। ४संहते त्रि०।

सङ्घ पु० सम्+हन् अप् घनादेशः। १सजातीयजन्तुसमूहे २समूहे च

सङ्घचारिन् पु० सङ्घीभूय चरति चर-णिनि। १मत्स्ये हेमच०। २सङ्घीभूयचारिणि जन्तुमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सङ्घजीविन् पु० सङ्घेन जीवति जीव-णिनि। संघोपजीविनि व्रातीने हेमच०। [त्रि०।

सङ्घट्ट पु० सम्+घट्ट-भावे अच्। १परस्परसङ्घर्षे २घटने कर्त्तरि अच्। ३लतायां शब्दर०। ४घातके त्रि०।

सङ्घट्टन न० सम्+घट्ट-ल्युट्। १मेलने २गठने ३रचनायाञ्च। युच्। तत्रैव स्त्री। [इवे (योडहात) अमरः

सङ्घतल पु० सङ्घे सङ्गते मिलिते तले यत्र। संयोजितप्रतल

सङ्घपुष्पी स्त्री सङ्घानि संहतानि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। धातकी वृक्षाम् (धाइ फुल) राजनि०।

मेषे गोलमध्ये तथापरा । धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतय । वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥ मूर्ध्नि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् । त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवसंक्रमात् । मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने पटुता शुभे । हृदये च धनाध्यक्षोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे । वामे करे महद्दुःखं दुःखं पादे च दक्षिणे । भ्रमणं वामपादे च कथितं विषुवत्फलम् । षण्मूर्ध्नि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा । त्रितयं करपादेषु जलविषुवत *क्रमात् । मानं मूर्ध्नि मुखे वैरं हृदये सुखसम्पदः । दो-पदोर्द्वये भोगस्त्रासश्च वामयोः स्मृतं* जलविषुवफलम् । "शीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् । हृदि पञ्च तथा नाभौ गुह्ये च पादयोस्तथा । उत्तरायणभा लग्नेय स्तनस्थलस्थिते फलम् । शीर्षेऽथ लाभो वदने सुखानि दत्ते करेऽङ्घ्रौ हृदये च सौख्यम् । नाभौ शुभं वामकरेऽर्थनाशो गुह्ये भयं वामपदे प्रवासः" उत्तरायणफलम् । "शीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः । अष्टौ पादद्वयेऽष्टौ दक्षिणायनसंक्रमात् । शीर्षे मानो मुखे विद्या हृदये वित्तसञ्चयः । प्रवासः स्यात् करे वामे भिक्षालाभश्च दक्षिणे । निष्फलं वामपादे च किञ्चिल्लाभश्च दक्षिणे" दक्षिणायनफलम् । "ऊर्द्ध्वे संक्रमणं यत्र विष्णुपद्या मुखे तु तत् । चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये । चत्वारि वामबाहौ च हृदये पञ्च निर्दिशेत् । चक्षुषोर्द्वय द्वय योज्यं मूर्ध्नि द्वे चैककं गुह्ये" । "रोगो भोगस्तथा यानं बन्धनं लाभ एव च । ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात्" विष्णुपदीफलम् "मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोडे बाणास्तथा वेदाः करे सव्येतरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्याः स्मृतं स्थितिः । मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्ता स्याद्बन्धनं वामे हस्ते स्यात् स्त्रीयभेनृणाम् । सम्मानो नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफलं स्मृतम्" षडशीतिफलम् । गुरुसंक्रान्तिफलमुक्तं ज्यो॰ त॰ यथा "शीर्षे चत्वारि राज्यं जलधिरपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशरमितं वक्षसि प्रीतिसङ्गम् । पादस्था षट् च पीडा पुनरपि जलधिर्वामहस्ते च मृत्युं नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः सुखमथ नियतं वाक्पते संक्रमार्थात्" ।

संक्रान्तिपुण्यकालव्यवस्था ति॰ त॰ सङ्क्षेपतो दर्शिता यथा "तदयं संक्षेपः । दिवासंक्रमणे कृत्स्नं दिनं पुण्यं षडशीति मुखे" इत्याद्युक्तं पुण्यतरं मन्दामन्दाकिनीत्यादि वचनेन त्रिचत्वारिंशद्घटिका पुण्यतमा । दिनसत्त्वोत्तरायणादिविहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वं रात्रिसंक्रमणे तु कलान्यूनप्रथमार्द्धगते तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यम् । कालद्वयात्मकमध्यरात्रगते तद्दिवसीयतिथेरभेदे तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं भेदे तु *तद्दिवसीयशेषयामद्वयं परदिवसीयाद्या*-यामद्वयञ्च पुण्यम् । उभयदिने पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकरणे एव परदिने तद्विहितं कार्य्यम् । तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्दिवसीयशेषयामद्वयम् उत्तरायणे तु परदिवसीयाद्ययामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीयकलोत्तरशेषार्द्धरात्रसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्ययामद्वयं पुण्यमिति सन्ध्यासंक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे *रात्रेर्ग्रहणमिति" । तत्प्रमाणञ्च ति॰ त॰ द्रष्टव्यम् ।* संक्रान्तौ कालाशुद्धिदोषादिकं नास्ति यथोक्तं ति॰ त॰ स्कान्दे "संक्रान्तौ मया प्रोक्ता कालाः संक्रान्तिसम्भवाः । नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतश्चाक्षयसंज्ञिताः । अस्मिन्नयायां यद्दत्तं सुपात्रेभ्योऽपि मानवैः । अकालेऽपि हि तद्दत्तं सद्यः अक्षयतां व्रजेत्" ।

सङ्ख्या न॰ संख्यायते परस्परनामोच्चारणं क्रियतेऽत्र सम्+ख्या-घञर्थे क । १युद्धे अमरः । अङ् । २विचारे स्त्री अमरः । एत्व३मुख्यगवुद्धौ राजनि॰ ४द्रव्याश्रिते एकत्वद्वित्वादौ गुणभेदे च स्त्री टाप् । एकादिसंख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरता 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इति पा॰ महाभाष्ये उक्ता । तेन घटाः पञ्चेत्यपि स्यात् "वार्त्ताङ्कुरेकाः गुणवत्प्रयुक्ताः" इत्यादि वेदार्के संख्यापरतया निर्देशोऽपि साधुः । किन्तु एकत्वोत्त जातावेव यत्र संख्यायुक्ते निरूढलक्षणेति विवेकः । तत्र एकादिदशान्ताः शब्दास्त्रिलिङ्गाः विंशत्याद्यास्तु नियतस्त्रीलिङ्गादिकाः । तत्रापि विंशत्यादिशब्दानां बहुत्वसंख्यावाचकत्वेऽपि एकवचनान्ततैव । तदाहुः बहुवचनान्ता अपि पञ्च विंशतयः षट् शतानीत्यादि । तेषां विशेषसंज्ञा लीला॰ दर्शिता यथा "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं (पद्म) खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः संख्याया स्थान-

कारार्थं कृता पूर्वैः"। सङ्ख्याचक्षु॰ नामान्तराण्याह यथा "एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षं च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च। वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च दशवृद्ध्या यथोत्तरम्"। संख्या च गणनव्यवहारे हेतुः यथोक्तं "गणनव्यवहारे तु हेतुः सङ्ख्याभिधीयते। नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमुच्यते। द्वित्वादयः प राद्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः। अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः। अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते" भाषा॰ पर्याप्तिसम्बन्धेनैव अनेकाश्रिता समवायेन तु प्रत्येकाश्रितेति बोध्यम्।

सङ्ख्यात त्रि॰ सम्+ख्या-क्त। १कृतसङ्ख्ये २गणिते ३सम्यक्ख्याते च तेन रात्रिशब्दस्य समासे अच् सङ्ख्या॰। संख्यातरात्रः। [१पण्डिते अमरः। २संख्यायुक्ते त्रि॰।

सङ्ख्यावत् पु॰ सङ्ख्या विचारणाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः।

सङ्ख्येय त्रि॰ सङ्ख्यायतेऽसौ सम्+ख्या-यत्। १गणनीये २संख्याकरणयोग्ये।

सङ्ग पु॰ सन्ज-भावे घञ्। १मिलने २सम्बन्धे ३विषयादिरागे च "ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते" गीता।

सङ्गणिका सम्+गण-भावे ण्वुल्। अप्रतिरूपकथायां त्रिका॰

सङ्गत न॰ सम्+गम-भावे क्त। १सौहार्दे २सङ्गतौ च। कर्त्तरि क्त। ३मिलिते त्रि॰। ४सङ्गतियुते ५युक्तिसिद्धे अमरः।

सङ्गति स्त्री सम्+गम-क्तिन्। १सङ्गमे २मेलने न्यायोक्ते अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषये "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" इत्युक्ते ३प्रसङ्गादौ पदार्थे च।

सङ्गम पु॰ सम्+गम-अप् न वृद्धिः। १सङ्गतौ २स्त्रीपुंसयोः सम्भोगे पुन॰ अमरः। ३नद्यादेर्नद्यादियोगस्थाने च "गङ्गासागरसङ्गम" इति पुराणम्।

सङ्गर पु॰ सङ्गीर्य्यते सम्+गॄ-भावादौ अप्। १आपदि २प्रतिज्ञायां ३युद्धे च अमरः। कर्त्तरि अच्। ४क्रियाकारे ५विषे मेदि॰ ६शमीवृक्षफले न॰ मेदि॰।

सङ्गव पु॰ सङ्गता गावो दोहनायात्र काले नि॰। "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" इति दक्षोक्ते प्रातःकालानन्तरं मुहूर्त्तत्रयात्मके कालभेदे।

सङ्गिन् त्रि॰ सन्ज-घिनुण्। सङ्गयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

सङ्गीत न॰ सम्+गै-क्त। १दर्पणाख्ये नाट्यगीतवाद्यत्रये हेमच॰। २तत्प्रतिपादकग्रन्थे च। कर्मणि क्त। ३सम्यग्गीते त्रि॰। सङ्गीतशास्त्राणि च नानाविधानि तत्र मूलग्रन्थकर्त्तारश्चत्वारः भरतहनुमत्सोमेश्वरकल्लिनाथाख्याः हनुमद्ग्रन्थस्यैव लोकेऽधुना बहुलप्रचारः। तद्ग्रन्थस्य च स्वराध्यायः रागाध्यायः तालाध्यायः नृत्याध्यायः भावाध्यायः कोकाध्यायः हस्ताध्यायश्चेति सप्ताध्यायाः। सङ्गीतसारादौ विस्तरो दृश्यः। [हला॰

सङ्गीति स्त्री सम्+गै-क्तिन्। १सम्यग्गाने २आर्य्याभेदे

सङ्गीर्ण त्रि॰ सम्+गॄ-क्त। स्वीकृते अमरः।

सङ्ग्रह पु॰ सम्+ग्रह-अप्। १सञ्चये २बह्वर्थकवाक्यानामेकत्र सङ्कलने च "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः। निबन्धोयः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः"। ३[illegible] ४उत्तुङ्गे ५ग्रहणे ६संक्षेपे मेदि॰ ७सूचौ विश्व॰ ८स्वीकारे ९महोद्योगे नानार्थरत्नमा॰ १०व्याडिप्रणीते व्याकरणग्रन्थभेदे "सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते" वाक्यपदीयम्।

सङ्ग्रहणी स्त्री रक्षिता ग्रहणी। ग्रहणीरोगभेदे।

सङ्ग्राम युद्धे अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। सङ्ग्रामयति ते अससङ्ग्रामत् त। अस्याफलवत्कर्त्तर्य्यपि आ॰ इत्येके।

सङ्ग्राम पु॰ सङ्ग्राम-भावे अच्। युद्धे अमरः।

सङ्ग्रामपटह पु॰ ६त॰। रणवाद्यभेदे त्रिका॰।

सङ्ग्राह पु॰ संगृह्यते सम्+ग्रह-कर्मणि घञ्। फलकस्य मुष्टिबन्धनस्थाने अमरः।

सङ्ग्राहिन् पु॰ सम्यक् गृह्णाति मलम् सम्+ग्रह-णिनि। १कुटजवृक्षे राजनि॰। २मलावष्टम्भके ३संग्रहकारके च त्रि॰। [अमर॰। २संहते त्रि॰।

सङ्घ पु॰ मघवत् सर्वम्। १सजातीयजन्तुसमूहे २समूहे च

सङ्घचारिन् पु॰ सङ्घीभूय चरति चर-णिनि। १मत्स्ये हेमच॰। २सङ्घीभूयचारिणि जन्तुमात्रे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

सङ्घजीविन् पु॰ सङ्घेन जीवति जीव-णिनि। सङ्घोपजीविनि व्रातीने हेमच॰। [त्रि॰।

सङ्घट्ट पु॰ सम्+घट्ट-भावे अच्। १परस्परसङ्घर्षे २गठने कर्त्तरि अच्। ३लतायां शब्दर॰। ४घातके त्रि॰।

सङ्घट्टन न॰ सम्+घट्ट-ल्युट्। १मेलने २गठने ३रचनायाञ्च। युच्। तत्रैव स्त्री। [द्वये (योडहात) अमरः

सङ्घतल पु॰ सङ्घे संहते मिलिते तले यत्र। संयोजिततलस्य

सङ्घपुष्पी स्त्री सङ्घानि सङ्घातानि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। धातकी पुष्पाम् (धाइ फुल) राजनि॰।

सङ्घर्ष पु० सम्+घृष-घञ् । १परस्परघर्षणे २सङ्घर्षायां १स मर्षे च शब्दर० ।

सङ्घस अव्य० सङ्घ+औपचार्ये-शस् । भूरिष प्रभूते ।

सङ्घाटिका स्त्री सङ्घटयति सम्+घट-णिच्-ण्वुल् । १युग्मे २कुट्टन्या ३जलकण्टके मेदि० । ४घ्राणे विश्व ।

सङ्घात पु० सम्+हन-घञ् । १समूहे २नरकभेदे अमरः । ३सम्यग्हनने मेदि० ४दृढमयागे ५कफे च राजनि० ।

सङ्घातपत्रिका स्त्री सङ्घातयुक्तं पत्त्रमस्याः कप् अत इत्त्वम् । शतपुष्पायां राजनि० ।

सचि(ची) स्त्री सच-इन् वा ङीप् । इन्द्राण्यां रामाश्रम

सचिक्कण पु० सह क्लिन्नेन सहस्य सः कप् नि० । क्लिन्न नेत्रे (पिचुटियुक्तनेत्रे) शब्दच० ।

सचिव पु० सच-इन् तथा सन् वाति-क । १सहाये २स चिवे अमरः १३१पु० इत्यम् । ३कृष्णधुस्तूरे राजनि० । [रोगभेदे राजनि० ।

सचिवामय पु० सचिव इवाय आमयो यस्य । विषये

सचीनन्दन न० ६त० । वैष्णवसम्प्रदायप्रवर्त्तके नवद्वीपाधि भूते वैष्णवाचार्यभेदे तदाविर्भावश्च "शाके मुनिव्योम युगेन्दुमाने(१४०७) पुण्ये तिथौ फाल्गुनपौर्णमास्याम् । त्रैलोक्यभाग्योदयपुण्यकीर्त्तिदेव सचीनन्दन आवि रासीत्" चैतन्यचन्द्रोदय । अस्य कर्त्ता पुरुषभगवदवता रत्व वैष्णवाम्नात्वे तत्र न किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे

सचेतन त्रि० सह चेतनया वर्त्तते च । विशिष्टज्ञानयुक्ते ।

सचेष्ट पु० सचते सच-अच् तथाभूतः सन् इष्ट । १आम्रे शब्दमा० सह चेष्टया वर्त्तते सः । २चेष्टान्विते त्रि० ।

सचारा स्त्री सन् चारो गात्रानुलेपने विलयनतिरस्याः । "हरिद्रायां शब्दच० ।

सच्चिदानन्द पु० सत् नित्य चित् चैतन्यमानन्द त्रिपद कम । १नित्यज्ञानसुखमये ब्रह्मणि वेदा० । ६त० । २तद्युते ईश्वरादौ त्रि० न्यायमतम् ।

सच्छूद्र पु० कर्म० । गोपनापितादौ शूद्रभेदे "सच्छूद्रो गोपनापितादिरिति" स्मृति । [अमर ।

सजम्बाल त्रि० सह जम्बालेन वर्त्तते च । पङ्कयुक्ते देशे

सजाति पु० समाना जातिरस्य सम नस्य सः । सवर्णे सवर्णाय महायाम उत्पादिते पुत्रे । २तुल्यजातौ त्रि० "सव र्णेभ्य सवर्णासु जायन्ते च सजातय" मिता० स्मृति ।

सजातीय त्रि० समाना जातिमर्हति छ समानस्य स । समानधर्मयुक्ते अमरः ।

सजुष् अव्य० सह जुषते क्विप् सहस्य सः । १सहार्थे जुषा- दित्वादौ र । सजु इत्यो० । "सजु शब्द इति वदेदिति" भट्टि । २प्रीतियुक्ते ३सेवायुक्ते च त्रि० ३तावपि दन्त्यसादि०

सज्ज त्रि० सस्ज-अच् । १युक्ते २सन्नद्धे अमर । ३सम्भृते विश्वः ४निर्मते शब्दर० । भावे घञ् । ५आयोजने ६वेग च स्त्री सतोऽजायते जन-ड । ७शाणजाते त्रि० ।

सज्जन न सस्ज-णिच् ल्युट् । १रक्षार्थ सैन्यस्थापने अमरः २घट्टे (घाटो) मेदि० ३आयोजने । सन् जनः । ४सौ जन्यवति जने पु० भिक्षाचारप्रादिषु ये कुर्वन्ति नदन्ध मतम् । पापाभिलाषरहिता सज्जनास्ते प्रकीर्त्तिता पद्मपु० "कुरु सज्जनरञ्जनमिति" उद्भट । ५सद्वृत्तोऽन्वये च पु० । सस्ज-णिच्-युच् । ६स्वपादोगमारोहणार्थं गजभूषाकरणादौ स्त्री अमर ।

सज्जित त्रि०सज्जा जातास्य तार०इतच् सस्ज णिच्-कर्मणि क्त वा । १कृतवेशे २भूषिते ३सन्नद्धे च । [देशीपु० ।

सञ्च सञ्चीयतेऽत्र सम्+चि-ड । लेखनार्थे पत्रभेदे (साँच) ।

सञ्चत त्रि० सम्+चत क्विप् । प्रतारके सि०कौ० ।

सञ्चय पु० सम्+चि-अच् । १समूहे अमरः । २सञ्चये च । ल्युट् । सञ्चयन । सङ्ग्रहे न० । [चीयतेति पुराणम्

सञ्चयिन् पु० सम्+चि-इनि । सङ्ग्रहकारके "सञ्चयी नाय-

सञ्च(चा,र पु० सञ्चरत्यनेन सम्+चर-घञर्थे करणे क घञ् वा । १देहे रत्नमा० २देहे हेमच० । भावे घञ् । ३प द्वारे रात्यन्तरगमने ४सम्यग्गतौ च ।

सञ्चाय्य पु० सञ्चीयतेऽनिरत्र सम्+चि-ण्यत् नि० यज्ञभेदे ।

सञ्चारिका स्त्री सञ्चारयति नायकयोर्वार्त्ताम् सम्+चर- णिच्-ण्वुल् । १दूत्याम् अमरः । २कुट्टिन्यां ३युग्मे ४घ्राणे च मेदि० ।

सञ्चारिन् पु० सम्+चर-णिनि । १धूपे त्रिका० २वायौ शब्दच० अलङ्कारोक्ते शृङ्गारादिरसादानुगुणे ३भावे भेदे च भावभेदश्च व्यभिचारिभाव । "नानाभिनयसम्ब न्धात् भावयन्ति रसान् यत । तस्माद्भावा अमी प्रोक्ता स्थायिसञ्चारिसात्त्विका" । "व्यक्त सञ्चारिणा तदैति" सा०द० ४सञ्चारकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् । "सञ्चारिणी दीपशिखेवेति" रघु । सा च ५हंसपद्याम् राजनि० ।

सञ्चाली स्त्री सञ्चलति सम्+चल-ण गौरा० ङीप् । गु ञ्जायां शुक्तिकल्पतरु ।

सञ्चिका स्त्री ता० स० । मूषकपर्ण्यां शब्दर० [कर्मभेदे च

सञ्चित त्रि० सम्+चि क्त । १सङ्गृहीते २अनारब्धफलके

सञ्ज पु॰ सम्+जन-ड। चतुर्मुखे १ब्रह्मणि २शिवे च मेदि॰ ३छागयां स्त्री त्रिका॰।

सञ्जय पु॰ भारतप्रसिद्धे धृतराष्ट्रसारथिभेदे।

सञ्जवन न॰ सम्+जु-युच्। परस्पराभिमुखतया स्थिते च तु शाले गृहे अमर।

सञ्जीवन न॰ सम्+जीव-ल्युट्। १चतुःशालगृहे शब्दर॰। २सम्यक्प्राणधारणे च। सञ्जीवयति सम्+जीव-णिच्-ल्युट्। ३ओषधीभेदे स्त्री ङीप्।

सट न॰ स्त्री सट-अच् पृषो॰ ठस्य टः। १व्रतिनां केशसङ्घाते २जटायाम् शब्दर॰। ३सिंहस्यायां ४सिंहादेः केशरे च मेदि॰ "सटाच्छटाभिन्नघनेनेति" माघः। [ङीप्।

सटाङ्क पुस्त्री॰ सटा अङ्को यस्य। सिंहे शब्दर॰ स्त्रियां

सटि(टी) स्त्री सट-इन् वा ङीप् पृषो॰। १शट्यां शब्दरत्ना॰ स्वार्थे क। २गन्धपत्त्रदले राजनि॰। सठ-इन् ङीप्। पृषो॰। सटीत्यत्र। ठान्त तमार्थे राजनि॰।

सट्टा स्त्री सठ-र पृषो॰। १पक्षिभेदे २वाद्ये च त्रिकाण्ड॰।

सठ श्लठार्थे गतौ सत्कारे असत्कारे च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। साठयति ते सोपदेशत्वमेव न्याय्यम्।

सणसूत्र न॰ सणसूत्र+पृषो॰। सणसूत्रे रायमुकुट॰।

सण्डिश पु॰ सदंश+पृषो॰। सन्दंशे (साँडासि) "सण्डिशैरप कृष्यन्ते नरैर्यास्यैः सुदारुणैः" मार्कण्डेयपु॰ १४अ॰।

सण्डीन न॰ सम्+डी-क्त। पक्षिणां सङ्घस्य गमनरूपे गतिभेदे अमर॰।

सत् त्रि॰ अस-शतृ। १सत्ये २साधौ ३पूजिते ४धीरे ५प्रशस्ते ६विद्यमाने च अमर। स्त्रियां ङीप्। सा च ७पतिव्रतायां स्त्रियां ८दक्षकन्याभेदे "सती सती योगविसृष्टदेहेति" कुमार। ९गौरीदृष्टादि हेमच॰। १०ब्रह्मणि न॰ "ओंतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत" इति गीता। ११आदरे अव्य॰ "सदसती आदरानादरयो रिति" पाणिनि उप॰सू॰ "सत्कृत्य" सि॰कौ॰। पतिव्रतापरत्वे सतीत्वात् सतीभाव त्व "सततोगुरुपचरणात्" पा॰ न छस्व सतीत्वम् "तेन नारद! नारीणां सतीत्वमुपजायत" पुराणम्।

सतत न॰ सम्+तन-क्त समोऽन्त्यलोप। १निरन्तरे २तद्वति त्रि॰ अमर। ["सततमात्मनाऽन्यथा प्रथा" वेदा॰प॰।

सतत्त्व न॰ सह सदृश तत्त्वेन। १स्वभावे हेमच॰ २यथार्थे

सतानन्द पु॰ गौतमपुत्रे अहल्यागर्भजे मुनिभेदे शब्दच॰।

सतीन पु॰ सतीं नयति नी-ड। १वंशभेदे शब्दच॰ (क्षुद्र मटर) २कलायभेदे भरतः। स्वार्थे क। तत्रैव अमर।

सतीर्थ्य पु॰ समाने तीर्थे गुरौ वसति यत् समानस्य स। परस्परैकगुरुके छात्रे अमर। ६ष॰। निर्द्धारणोऽप्यय समार्थे। [अहि। २वर्गे हारा॰ ३वायौ रायमु॰।

सतील पु॰ सतीं लक्षयति अण्-ड। (क्षुद्रमटर) १कलाये

सतीलक पु॰ सतीलरूप कायति कै-क, सह तिलेन तिलचिह्नेन कप् पृषो॰ दीर्घः। १वर्गे (क्षुद्रमटर) २कलायभेदे च अमर। [दीर्घ। कलायभेदे (तेओडा) अमर।

सतीला स्त्री सह तिलेन तिलचिह्नेन सहस्य स पृषो॰

सतेर पु॰ सन-एर तान्तादेश। तुषे सत्त्विप्रदा॰।

सत्कदम्ब पु॰ नित्यक॰। कैलिकदम्बे शब्दच॰।

सत्कर्त्तृ पु॰सत्+कृ-तृच्। १विष्णौ विष्णुस॰ २सत्कारके त्रि॰।

सत्कर्मन् न॰ कर्म॰। वेदादिविहिते यागादौ कर्मणि।

सत्काञ्चनार पु॰कर्म॰। रक्तकाञ्चने शब्दच॰। [स्त्रियां ङीष्

सत्काण्ड पुस्त्री सत्काण्डं शब्दव्यापारोऽस्य। चिल्ले शब्दच॰

सत्कार पु॰ सत्+कृ-घञ् उप॰स॰। १सम्मानने २पूजने च।

सत्कार्य्यवाद पु॰ ६त॰। कार्य्यस्य सत्त्वनिर्णायके वादे कथाभेदे स च वाद उत्पत्तिशब्दे ११०८पृ॰ दृश्य।

सत्कृत त्रि॰ सत्+कृ-क्त। १पूजिते २कृतसम्माने च।

सत्क्रिया स्त्री सत्+कृ-श। १सत्कारे २सम्मानने ३पूजने च

सत्तम त्रि॰ अतिशयेन सन् तमप्। अतिशयसाधौ अमरः।

सत्ता स्त्री सतोभाव तल्। १द्रव्यगुणकर्मवृत्तौ २जातिभेदे "द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते" भाषा॰। जातिशब्दे ३०८१ पृ॰ दृश्यम्। ३विद्यमानतायाञ्च विद्यमानत्व च वाचस्पत्यम्। आत्मधारणात्कुत्सायां "पाटि" इति भट्टिका "आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते। आत्मभावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः" हरिः [॥ तत्र विद्यमानता च वेदान्तमते त्रिविधा पारमार्थिकी१ ब्रह्मणः त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपा व्यावहारिकी२ घटादीनां सा च तत्त्वज्ञाननाश्या प्रातीतिकी३ शुक्तिरजतादे सा चाधिष्ठानसाक्षात्कारनाश्या। ब्रह्मसत्तयैव सर्वेषां प्रकाशव्यवहारः तदुपजीवत्वात् इति वेदान्तिन।

सत्त्र न॰ सद-त्र। १स्थाने २यज्ञभेदे ३सदादाने ४आच्छादने ५अरण्ये ६वैतवे मेदि॰ ७धने ८तडागे ९दाने १०वदान्ये नानार्थकोश। सदादानञ्च सदक्षिण सततामदानम्। यज्ञभेदश्च द्वादशाहादिसाध्य ज्योतिष्टोमादि यथोक्त कात्या॰श्रौ॰१२।१।४। तद्भाष्यादौ "द्वादशाहः सत्त्रमहीनश्च" सू॰ "सत्त्ररूप अहीनरूपश्च भवति द्विविधो

व्यावृत उपयन्तीति सत्रस्य लिङ्गं यजते इत्यहीनस्य । अत्र विशेषमाह "द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति तथा त्र- योदशरात्रमासीरन्निति सत्रलिङ्गम् द्वादशाहेन प्रजाकाम याजयेदित्यहीनलिङ्गम् । अस्यानुकथनप्रयोजनम् सत्रे सत्रात्मको धर्मो दाढर्येन प्रवर्त्तते अहीने चाहीना त्मकः । "उभयतोऽतिरात्र सत्रस्यपरिशादहीनस्य" सू॰ उभयत इत्यादावन्तेऽतिरात्रौ यस्य तदुभयतोऽतिरात्रम् उपरिष्टात् अन्तश्च । "यजमाना सर्वे सत्रेषु" सू॰ । कर्त्तारो भवन्ति य ऋत्विजस्ते यजमाना इत्यनेनार्त्वि जीनान् पदार्थान् उपपाद्यानूद्य यजमाना कर्त्तृत्वेन विधीयन्ते । "अदक्षिणानि च स्वामियोगात्" सू॰। सत्राणि भवन्ति न हि कश्चिदात्मनैवात्मान परिक्री णाति । अत्र हि स्वामिन एवार्त्विज्यम् अनुपपन्न आत्मपरिक्रय" "गृहपतियोजमानमयुक्तत्वात्" सू॰ याजमान यत्कर्म तद्गृहपति करोति कर्मान्तरे तस्या युक्तत्वात् इतरेषा चाध्वर्य्वादिषु योगात् । "दर्श नाच्च सू॰ दृश्यते चायमर्थ तस्माद् यदि बहवो प्रय क्षेयुरिति । "सर्वे संस्कारान्" सू॰ यद्यत्संस्कारक याजमान यथा वपनादि तत्सर्वे कुर्य्युः तेन हि यज माना संस्क्रियन्ते । "दर्शने वचनात्" सू॰ यत्तु दर्श नाख्यम् तद्वचनम् गृहपतये एकस्मै दानाख्यम् वपन किमिव न कुर्यात् । "अविभवति गृहपत्यन्वारम्भ" सू॰ न सम्भवत्यनेककर्त्तृके पदार्थे सदस्यमान्यन्वाधानादौ गृहपतेरन्वारम्भ सर्वैः कर्त्तव्य । "पदार्थस्त्वेकः कृत स्यात्" सू॰ यत् पुन कृत्यभिनिर्वृत्त्यर्थमेव कर्म यथा प्रातःप्रातरनुवाकाख्यावेक्षण वा तत्रावश्यैव कर्त्तृत्वम् कृतत्वात् पदार्थस्य । परार्थे यजमानकर्त्तृके आज्या वेक्षणादौ एको गृहपतिः कृत कृतत्वात् एकेनापि कृतः कृत एव यत । "अग्निं चक्षमाणा समारोह्य गृहपति मध्ये मन्यत्वर्थेय इतरे दक्षिणोत्तरा" सू॰समारोह्येति च पूर्वकालतामात्रे ल्यबादेशो न समानकर्त्तृकतायाम् । "गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्राशनम्" सू॰ । "तत्र प्राजा पत्य पशुः" सू॰। तत्र विहारे प्राजापत्यः पशुर्भवति । पुनर्गृहपत्याहवने प्राजापत्यस्य नियम तथा चाश्वमेधे नियमदर्शन भवति प्राजापत्यम लभेतेति । तत्र साधा रणीकृते विहारे । "आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपति वर्जम्" सू॰ । [स्वार्थे अमरे पाठान्तरम् ।

सत्राम् अव्य॰ सद्-त्रल । सहार्थे जटा॰ । ला । पत्नाप

सत्रशाला स्त्री ६त॰ । अन्नजलादिदानार्थे कल्पिते गृहे हेमच॰ । [श्रीकृष्णश्वशुर सत्यभामाजनके राजभे? ।

सत्राजित् पु॰ सत्रेणाजयति लोकान् आ+जि-क्विप् ।

सत्रि पु॰ सद्-बा॰ त्रि । १मेघे, २गजे ३जयशीले त्रि॰ उणादिकोष । [अमरः २गृहस्थे च ।

सत्रिन् पु॰ सत्र गृह यज्ञो वा विद्यतेऽस्य इनि । १गृहपतौ

सत्त्व न॰ सतोभाव त्व । १सांख्यसिद्धे प्रकाशादिसाधने प्रकृत्यवयवे पदार्थे प्रकृतिशब्दे दृश्यम् "सत्त्व लघु प्रका शकमिष्टम्" सां॰का॰। अथ द्वितकार इष्टो॰ एकतकार । २द्रव्ये ३प्राणेषु ४व्यवसायी ५बले ६स्वभावे ७पिशाचादौ शब्दच॰ दाचत्ते मेदि॰ "सत्त्वे तप्यमाने तत्क्षणात् पुरुषोऽपि तप्यत इव" पात॰ भा॰ । ८रवौ ९आयुषि ११धने । १२आत्मनि च शब्दच॰ १३सत्तारूपे १४जा- तिभेदे १४विद्यमानतायाञ्च द्वितकार । १५जन्तुषु पु॰न॰ अमर ।

सत्पत्त्र न॰ सत् शोभन पत्त्रम् । १पद्मस्य नवदले शब्दच॰ । कर्म॰ । २सुन्दरदले त्रि॰ । [विहिताचारे च ।

सत्पथ पु कर्म॰ अच्समा॰ । शोभनमार्गे अमरः २वेदादि॰

सत्पुत्र पु॰ कर्म॰। वेदादिविहितकार्य्यकर्त्तरि पुत्रे "पुत्र स्त्रो नरकाद् यस्मात् पितर त्रायते सुत । सुतस्तदर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत स" इत्युक्तपुन्नरकत्राणाय "ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च विन्दति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्" इति वशिष्ठोक्त॰ ऋणापनयनाय च यत् पश्येदिति नियमविधान तेन कृतपुत्रकार्य्यपुत्रपरम् । सत्पुत्रस्तु स्वदर्शन विनापि नरकनिस्तारक । तथा च विष्णुपु॰ "सत्पुत्रेण तु जा तेन वेनोऽपि त्रिदिव ययौ । पुन्नाम्नो नरकात्त्रात स तेन सुमहात्मना" । ब्रह्मपुराणेऽपि "समुत्पन्नेन भो विप्रा सत्पुत्रेण महात्मना । त्रात स (वेन)पुरुष व्याघ्र पुन्नाम्नो नरकात्ततः" शु॰त॰ ।

सत्प्रतिग्रह पु॰ सद्भ्यः प्रतिग्रह । साधुदत्तधनस्य प्रतिग्रहे "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभ क्रयोजय । विभाग सम्प्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इति स्मृति ।

सत्प्रतिपक्ष पु॰ कर्म॰। तुल्यविरोधिनि १प्रतियोगिनि २न्या योक्ते हेतुदोषे हेत्वाभासे? । स च बाधोपस्थिति प्रतिबन्धकीभूतपरामर्शकालीनसाध्यविरुद्धसमवधरामर्शविषय । यस्य साध्याभावसाधक हेत्वन्तर विद्यते स । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् । शब्दोऽनित्य कार्य्यत्वात्

पटवत्। अन्ये तु अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यवत्त्वबोध-
स्थितिविषय इति वदन्ति। साध्याभावव्याप्यवत्पक्षः।
साध्यवदन्यत्वव्याप्यवत्पक्षः। पक्षनिष्ठ साध्याभावव्याप्य
पक्षनिष्ठ साध्यवद्वृत्त्यव्याप्यो वा। साध्यवदवृत्तिव्या
प्यवत्पक्ष। पक्षनिष्ठ साध्यवदवृत्तिव्याप्य। पक्षवृत्त्य
भावप्रतियोगित्वव्याप्यवत्साध्यम्। साध्यनिष्ठ पक्षवृ
त्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यो वा। "विरुद्धयोः परामर्शे
हेत्वोः सत्प्रतिपक्षिता" भाषा०। तुल्यबलयोरेव सत्प्र-
तिपक्षत्व नातुल्यबलयोः तत्रैकतरस्य तर्कादिबलसत्त्वे
तस्यैवान्यतरबाधकतेति बोध्यम्।

सत्फल पु० सन्ति शोभनानि फलान्यस्य। १दाडिमवृक्षे श-
ब्दच०। २सुफलयुते त्रि०।

सत्य न० सते हित यत्। १सत्ययुगे २शपथे ३याथार्थ्ये च
४तद्वति त्रि० मेदि०। "यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुख-
प्रदम्। तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्ययः" पद्मपु०
सर्वलोकसुखप्रदमिति न लक्षणघटकं सत्यस्याप्यप्रियस्य
कथननिषेधात् अतएव मनुनोक्तं "सत्यं ब्रूयात् प्रियं
ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्"। ५अश्वत्थवृक्षे ६नान्दी-
मुखश्राद्धीयदेवभेदे च पु०"६दिश्याश्च क्रतुदक्षौ सत्यो ना
न्दीमुख वसु" श्रा०त०धृतवचनम्। ७सिद्धान्ते शब्दर०।
शपथकृतप्रत्यायने दृष्टो यथा "कृत्वा शपथहृप च
सत्य इति न पालयन्। स तत्र कालसूत्रे वसेदेव
चतुर्युगम्। सप्तजन्मसु काकश सप्तजन्मसु पेचकः।
ततः शूद्रो महाव्याधः सप्तजन्मस्वतः शुचि" ब्रह्मवै०
प्र० ३८अ०। ८परमात्मनि "सत्य ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति"
श्रुतः। ९श्रीरामे पु० शब्दर०। १०विष्णौ "श्रीत्तमस्य
न्तरे विष्णुः सत्यैः सह सखोत्तरे। सत्यायामभवत् सत्य
सत्यरूपो जनार्दनः" कूर्मपु० ४८अ०। ११तन्मातरि
स्त्री। १२तपोलोकादूर्द्धस्थे लोके सत्यलोकशब्दे दृश्यम्।
सन्ति पृथिव्यप्तेजांसि च त्यौ वाय्वाकाशौ च सर्वा०इ०
नि०ह समाहारे द्वित्कार। १३भूतपञ्चके "सच्च त्यच्च भूत-
पञ्चकं तत् सत्यमित्याचक्षते" श्रुतिः। सत्यत्वञ्च त्रिकाला
बाध्यत्वमिति वेदान्तिन यथार्थज्ञानविषयत्वं सत्यत्वमिति
नैयायिकाः। सन्धिसन्ध्यांशाभ्यां सहितसत्ययुगमानं
दैवमानेन १२०० वर्षाः मानुषप्रमानेन १७२८०० वर्षाः।

सत्यङ्कार पु० सत्य+कृ-घञ् नि० मुम्। 'सत्यैतत् करवा
ण्यमित्येवम्' सत्यकरणे सत्यापने (वायना इति ख्याता) अमर

सत्यतपस् पु० सत्यं तपोऽस्य। मुनिभेदे तस्यैव दुर्वासो
वरेण वेदव्यासरूपेणाविर्भावः तत्कथा वराहपु०।

सत्यधृति पु० शतानन्दपुत्र ऋषिभेदे मत्स्यपु० ४८अ०।

सत्यनारायण पु० कर्म०। सङ्क्रान्त्यादिषु पूज्ये नारायण-
मूर्त्तिभेदे स्कन्दपु० रेवा० ४अ० तत्कथा दृश्या।

सत्यपुर न० सत्ययुक्तं पुरम्। विष्णुलोके।

सत्यफल पु० सत्यं सदातनं फलमस्य। बिल्ववृक्षे राजनि०।

सत्यभामा स्त्री सत्राजितोऽपत्यतायां श्रीकृष्णस्य भार्याभेदे
शब्दच०।

सत्यभारत पु० वेदव्यासे त्रिका०।

सत्यम् अव्य० सत्+यत्। स्वीकारे।

सत्ययुग न०सत्यप्रधानं युगम् शाक० त०। सत्यप्रचुरे प्रथमे युगे

सत्ययौवन पु०सत्यं यौवनमस्य। विद्याधरे देवयोनिभेदे जटा०

सत्यरत त्रि० ७त०। सत्यवाक्यासक्ते हरिश्चन्द्रनृपपितरि
पु० मत्स्यपु० १२अ०।

सत्यलोक पु० सत्यप्रचुरो लोकः। ऊर्द्ध्वसप्तलोकमध्ये
सर्वोपरिस्थे तपोलोकादूर्द्ध्वस्थे लोके।
"षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते। अपुन-
र्मारका यत्र ब्रह्मलोकाभिधः स्मृतः" विष्णुपु०२अं ७अ०

सत्यवचस् पु० सत्यं वचोऽस्य। १मुनौ अमर०। २सत्यवचन-
युक्ते त्रि०। सत्यवचनादयोऽप्यत्र।

सत्यवत् पु० सत्यं विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः। १सावित्री
पतौ नृपभेदे भा०व०२८३अ०। २मुनिभेदे च। ३सत्ययुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ४व्यासस्य मातरि शब्दर०।
५नारदपत्न्यां ६ऋचीकमुनिपत्न्यां मेदि० कालिकापु०
८४अ०। [शब्दर०।

सत्यवतीसुत पु० ६त०। मत्स्यगन्धापुत्रे व्यासे, 'ज्ञानभेदे

सत्यवाच् पु० सत्या वाक् यस्य। १ऋषौ शब्दर०। २काके
त्रिका०। तस्य शब्देन हि शुभाशुभनिश्चयेन तस्य तथा
त्वम्। ३सत्यवदनशीले त्रि०। [वर्क्षादि।

सत्यवादिन् त्रि० सत्यं वदति वद णिनि। यथार्थवक्ता

सत्यव्रत पु० सत्यं व्रतमस्य। १त्रिशङ्कुनामके राजभेदे म
त्स्यपु० १२अ०। २सत्यव्रतपरे त्रि०। [३सत्यप्रतिज्ञे त्रि०

सत्यसङ्गर सत्यं सङ्गरः प्रतिज्ञा यस्य। १कुबेरे त्रिका०।

सत्यसन्ध त्रि० सत्या सन्धा सन्धानं यस्य। १सत्याभिसन्धौ
सत्यसन्धस्य तत्परत्वपक्षेण छान्दोग्ये दर्शितम्
२श्रीरामे ३तद्भ्रातरि भरते ५जनमेजयनृपे च पु०शब्दर०।

सत्या स्त्री १रामपत्न्यां २व्यासमातरि सत्यवत्यां शब्दर०।
३दुर्गायां ब्रह्मवै०पु० प्र०। ४द्रौपद्यां शब्दच०।

सत्याकृति स्त्री सत्य+डाच्+कृ-क्तिन् । (अवश्यमेतन्मया क्रेयम्) इत्येव प्रातयाक्कपे सत्यकरणे (बायनादेर्थीया) अमर ।

सत्याग्नि पु० हेव० । अगस्त्यमुनौ शब्दर०। तस्य जठरानलस्य समुद्रादिसर्वभक्षणेऽपि अवाधितत्वात् तथात्वम् । [अमर०

सत्यानृत न० सत्यमिश्रितमनृत यत्र । वणिग्वृत्तौ वाणिज्ये

सत्यापन न० सत्य+णिच्–पुक् च ल्युट् । सत्याकृतौ अमर युच । सत्यापनापत्र स्त्री ।

सत्योद्य त्रि० सत्यमुद्यं यस्य वद-क्यप् । १सत्यवादिनि शब्द रत्ना० । कर्म० । २सत्यवाक्ये न० ।

सत्र सम्बन्धे सन्ततौ च चुरा०चु०आ०सक०सेट् । सत्रयते अस सत्रत । सत्रापयते इत्यन्ये अनेकाचकत्वात् अप्रोपदेशत्वेऽपि षति तन्निमित्ते न षत्वम् ।

सत्र न० सत्र्यते सन्तन्यते सत्र–घञ् अच् । १यज्ञ इनसाध्यो यागभेदे २श्रीकण्ठावपुरे स्तपभेदे च ।

सत्राजित् पु० सत्रेणाजयति साकान् आ+जि-क्विप् । श्रीकृष्णश्वशुरे राजभेदे ।

सत्त्रिजातक न० पक्वमांसभेदे 'मांस बहुपते भद्र विज्ञा माष्याम्बुना सह । क्षीरकाढ्यं समायुक्तं परिशुष्क तदुच्यते । तदेव घततकाद्य सुस्निग्ध सत्रिजातकम्' शब्दर० । [अमर ।

सत्वर न० सह त्वरया सहस्य स । १शीघ्रे २त्वरान्विते त्रि०

सथूत्कार न० सह थूत्कारेण सहस्य स । अस्फुरत सनिष्ठीव कथने । [२तद्युक्ते त्रि० ।

सदशक पु० सह दशेन सहस्य स कप् । १कर्कटके राजनि०

सदशवदन पु स्त्री सह दशेन दशाकारेण सहस्य स तथाभूत वदनमस्य । कङ्कविहगे राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

सदञ्जन न० कर्म०। पुष्पाञ्जने रीतिजात अञ्जनभेदे शब्दच०।

सदन न० सादयत्यस्मिन्+सद आधारे ल्युट् । १गृहे अमर । २जले मेदि० । भावे ल्युट् । ३स्थितौ न० ।

सदय पु० सत् अय कर्म० । १साधुशुभावहविधौ । सह दयया । सहस्य सः । २दयान्विते अमर ।

सदस् स्त्री न० । सीदत्यस्याम् सद असि । सभायाम् अमर

सदस्य पु० सदसि साधुवर्त्तते वा यत् । यज्ञादौ ऋत्विग्भि दिक्तार्थ्यिकर्यपरिच्छारार्थ विधानदर्शनि अमर । २सभासदि त्रि० अमर । [तदर्थे अमर ।

सदा अव्य० सर्वस्मिन् काले इ च सर्व० । सर्वस्मिन् काले

सदागति पु० सदा गतिरस्य । १वायौ २सदागतियुक्ते त्रि० ३सूर्ये ४निर्वाणे ५सदीश्वरे मेदिनिकोषकार० ।

सदाचार पु० कर्म० हृत० वा 'सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । त देवनिर्मित देश ब्रह्मावर्त्त' प्रचक्षते । तस्मिन् देशे य आचार पारम्पर्यक्रमागत । वर्णानां सान्तरलानां स सदाचार उच्यते' इति मनूक्तदेशप्रचालत आचार 'साधव क्षीणदोषास्तु सच्छब्द साधुवाचक । तेषामाचरण यत्तु सदाचार स उच्यते' इत्युक्त वा धूना २शुभाचरणे च । सदाचारनिरूपणम् आचारशब्दे ६१२ पृ० दृश्यम् । विप्रस्य चातुराश्रम्यसत्ता "गार्हस्थ्य ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थ तथाश्रमा । क्षत्रियस्यापि गदिता य आचारो द्विजस्य हि । वैखानसत्व गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितय विश । गार्हस्थ्यमुत्तम त्वेक शूद्रस्य क्षणदाचर । स्वानि वर्णाश्रमोक्तानि धर्माणीह न हापयेत् । यो हापयति तस्यासौ परिकुप्यति भास्कर । कुपित कुलनाशाय ईश्वरोगविवृद्धये । वर्णोऽपि पतत तस्य नरस्य क्षणदाचर ।। तस्मात् स्वधर्म न हि सन्त्यज्य न हापयेद्धापि तथात्मज शम । य सन्त्यजेञ्चापि निज हि धर्म तस्मै प्रकुप्येत दिवाकरश्च' वामनपु० १४अ० । [२नित्ये त्रि० अमर स्त्रियां टाप् ।

सदातन पु० सदा भवः सदा+ट्युल तुट् च । १विष्णौ त्रिका०

सदातोया स्त्री सदा तोयानि पयांसि यस्याम् । १करतोयानद्याम् २एलापर्ण्याञ्च शब्दच० । सदानीराशब्दे दृश्यम्

सदात्मन् त्रि०सन् साधुरात्मा चित्त यस्य । साधुचित्ते ।

सदादान पु० सदा दान मदजल त्यागो वा यस्य । १ऐरावत गजे २गणेशे ३गजे मेदि० ४सर्वदात्यागिनि त्रि० ।

सदानन्द पु० सदा आनन्दो यस्य । १सदाशिव २अनवरतानन्दयुक्ते त्रि० ।

सदानर्त्त पु स्त्री० सदा नृत्यति नृत-अच् । १खञ्जनविहगे शब्दच० स्त्रियां टाप् । २सदा नृत्ययुत त्रि० ।

सदानीरा स्त्री सदा नीरं पेयमस्याः । करतोयानद्याम् अमर । "आषाढे कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी" स्मृत्युक्तः तस्तदोषस्य सद पेयत्वात् तस्यास्तथा त्वम् ।

सदापुष्प पु० सदा पुष्प यस्य । १नारिकेलवृक्षे शब्दमा० । २रक्तार्के स्त्री रत्नमा० ङीष् । ३सदापुष्पयुक्ते त्रि० ।

सदाप्रसून पु० सदा प्रसूनमस्य । १रोहितकवृक्षे २अर्क-वृक्षे ३कुन्दे च राजनि० ।

सदाफल पु० सदा फलमस्य । १नारिकेलवृक्षे २उदुम्बर

वृक्षे ३स्कन्दफलवृक्षे च मेदि० । ४बिल्वे जटा० । ५वार्त्ताकुभेदे स्त्री राजनि० टाप् । "सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी । कण्डूकुष्ठहरी चैव वार्त्ताकी गुणवत्तमा" राजनि० ।

सदाभद्रा स्त्री सदा भद्रमस्याः ५ब० । गाम्भारीवृक्षे रत्नमा० ।

सदायोगिन् पु० सदा युज्यते युज-घिनुण् । १विष्णौ त्रिका० । २सदायोगयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सदाशिव पु० सदा शिवमस्मात् ५ब० । महादेवे ।

सदुत्तर न० कर्म० । १व्यवहारे प्रतिज्ञापक्षानुसारिण्युत्तरे उत्तम २सम्यगुत्तरे च । ६त० । ३तद्वति त्रि० ।

सदृक्ष त्रि० समानं दर्शनमस्य दृश-क्स समानस्य सादेशः । तुल्यरूपे अमरः । [तुल्यरूपे अमरः ।

सदृश् त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश-क्विप् सादेशः ।

सदृश त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश-टक् । तुल्यरूपे स्त्रियां ङीप् । [५व० । निम्बवृक्षे त्रिका० ।

सदृशस्पन्दन त्रि०स्पन्द-गतौ कर्मत्र स्पन्दं गतं स्पन्दनं यस्मात्

सदेश पु० सह देशेन सहस्य सः । १निकटे अमरः २देशान्विते त्रि० ।

सद्धेतु पु० कर्म० । न्यायोक्ते हेत्वाभासदोषरहिते हेतौ । पक्षसत्त्वं १ सपक्षसत्त्वं २ विपक्षासत्त्वं ३ अबाधितविषयत्व४ असत्प्रतिपक्षितत्व५ इति पञ्चरूपोपपन्नो हेतुः स हेतुः "व्याप्त्यादिविशिष्टो हेतुः सः" नीलकण्ठः "प्रतितव्याप्तिपक्षताको हेतुः स" गदा० । २वृत्तिमद्धेतौ च "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमायङ्क्याह" दीधितिः । अत्र सद्धेतौ वृत्तिमति हेताविन्यर्थः गगनादेः संयोगेन वृत्तिमत्त्वाभावात्, तत्राव्याप्तिर्न सम्भवतीत्युक्तं भवतीति ।

सद्भाव पु० सतोभावः, सन् वा भावः । १विद्यमानत्वे २साधुभावे च "सद्भावमागत" इति भट्टिः ।

सद्भूत न० असत् सत् भूतम् सत्+च्वि-भू-क्त । १यथार्थे २तद्वति त्रि० हेमच० । [च मेदि० ।

सद्मन् न० सीदत्यस्मिन् सद्-मनिन् । १गृहे अमरः २जले

सद्य.क्षत त्रि० सद्यस्तत्क्षणात् क्षतं क्षण-क्त । तत्क्षणक्षत ।

सद्य.प्राणकर त्रि० सद्योऽङ्गात् प्राण बलम् आयुर्वा वृद्धिं करोति कृ-अच् । "सद्योमांसं नवान्नं च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्यः प्राणकराणि षट्" इति चाणक्योक्ते द्रव्यसमूहे ।

सद्य.प्राणहर त्रि०सद्यः प्राणमायुर्बलं वा हरति हृ-अच् । "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्" इति चाणक्योक्ते शुष्कमांसादिद्रव्यसमूहे । [चिन्तच०

सद्यःशौचा स्त्री सद्यः शौचो यस्याः ५ब० । कपिकच्छ्वाम्

सद्यःशौच न० सद्यः शौचमपनेयमशौचम् । १तत्क्षणशौचे शौचनाशे अशौचे ६त० । २तद्वति निविन्नकर्मोक्तियादौ त्रि० । अशौचशब्दे ४८८ पृ० दृश्यम् ।

सद्यस् अव्य० समेऽह्नि नि० । १तत्क्षणे अमरः । २समानदिवसे एकस्मिन् दिने इत्यर्थे च ।

सद्यस्क त्रि० सद्योभवः कन् कक्षा० । सद्योजाते ।

सद्यस्क्री पु० सद्य क्रीणाति सोमम् यत्र क्री-आधारे क्विप् कक्षा० । सद्यःसोमक्रयसाध्ये यागभेदे "एकरात्रोऽतिरात्रः सद्य क्री प्रक्रीतरूपः" अथर्व० ११।७।१० । नानायज्ञोक्तौ । भावे क्विप् । २सद्यस्क्रय स्त्री । तया साध्यः अण् । साद्यस्क्र सद्य सोमक्रयेण एकाहसाध्ये यज्ञभेदे । "साद्यस्क्राय षट्" कात्या०श्रौ०२२।२।८। उक्ता यथा "षट् साद्यस्क्राः" सू० "स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवता प्रथमः" सू०। साद्यस्क्रा व्यक्ततमैवति । "दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामासाद्यकामाना द्वितीयः" सू०। साद्यस्क्रो२ भवति एषामत्राधिकारः । "हीनश्यानुक्री" सू० बहुक्रीर्नामैव साद्यस्क्रं स हीनस्य भवति यः कर्मणा हीन तस्यासौ भवति । "विश्वजिच्छिल्पः" सू० नाम साद्यस्क्रः४ । "श्येनोऽभिचरतः"सू० श्येनो५ नाम साद्यस्क्रः पञ्चमः सोऽभिचरतो भवति । "एकत्रिकः" सू०षष्ठः६ साद्यस्क्रः । तत्र षट् दक्षिणा दद्यात् । साद्यस्क्रधर्मा व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते" भाष्यम् तात्पर्यमा० भाष्ये चोक्तं यथा

अथ साद्यस्क्रा नाम षट् एकाहास्तेषु प्रथमद्वितीययोर्दीक्षाप्रभृत्यवभृथान्तं, सर्वमेकस्मिन्नेवाहन्यनुष्ठेयं तृतीयस्य तु एकस्मिन् दिवसे दीक्षा परस्मिन् दिवसे सोमक्रयाद्यवभृथान्तं, चतुर्थपञ्चमयोरप्येवं यद्वा एका दीक्षा सोमक्रयप्रभृति अवभृथान्तं द्वितीयदिने सुत्येति एवं सूत्रकारमते पञ्चस्वपि साद्यस्क्रान्यतात् सद्य एव एकस्मिन्नेवाहनि दीक्षाद्यवभृथान्तं कर्त्तव्यमिति मतान्तरम् । एतत्सर्वं साद्यस्क्रे ण्य अस्यमाणे मन्त्रपाते प्रातरह्निति सुत्येत्यादिना सूत्रकारेण निरूपयिष्यन्ते । तत्र प्रथमस्य यद्युक्त सर्व सद्योऽनुष्ठेयमिति तद्विधिस्तद्धराह "आदित्याश्चाङ्गिरसश्चादीक्षन्त ते स्वर्गे लोकेऽस्पर्धन्त तदङ्गिरस आदित्येभ्यः श्व सुत्यां प्राब्रुवं

स्त आदित्या एतमपश्यंस्तं सद्यः परिक्रीयावाप्तस्तुत्वा तेन स्तुत्वा स्वर्गं लोकमायन्नहीयन्ताङ्गिरसः" ताण्ड्यब्रा० १६।१२।१। "पुरा आदित्याश्चाङ्गिरसश्च उदीक्षन्त यज्ञाय दीक्षां कृतवन्तः ते उभे स्वर्गे लोके स्वर्गलोकनिमित्तमस्पर्द्धन्त वयं प्रथमं गमिष्यामो वयं प्रथमं गमिष्याम इति स्पर्द्धां कृतवन्तः एवं स्पर्द्धमानास्तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः सुत्यां श्वः परश्विन्दीक्षानन्तरदिने करिष्यमाणं सोमयागं प्राब्रुवन् प्रोक्तवन्तः अथ ते आदित्या एतं वक्ष्यमाणयज्ञमपश्यन् तं यज्ञं सद्यः एकस्मिन्नेवाहनि परिक्रीय सोमं क्रीत्वा अयास्यं ऋषिमुद्गातारं कृत्वा स्तावयित्वा समापयन् दीक्षाद्यारम्भ्याऽन्तं सर्वं कर्म एकस्मिन्नेवाहनि अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः । यज्ञसमाप्त्यनन्तरमेव ते स्वर्गलोकमायन् प्राप्नुवन् आङ्गिरसमहीयन्त दीक्षानन्तरदिवसे सुत्येति तैरुक्तत्वात् एतस्मिन् दिने दीक्षाद्यवस्थानस्य सर्वस्यानुष्ठानेन स्वर्गवाप्त्यभावात् दीक्षितैरादित्यैः सद्योऽनुष्ठानेन स्वर्गं गतैः हीनाः भूमावेव परित्यक्ता आसन्" भा० ।

सद्योजात पु० सद्योजायते जन-कर्त्तरि क्त । १वत्से ग न्दच० । २शिवमूर्त्तिभेदे च ३आशुजाते त्रि० ।

सद्योभाविन् पु० सद्योभवति भू-णिनि । १वत्से शब्दच० । २आशुजाते त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

सट्टु त्रि० सट्-गतौ रु । गन्तरि सि०कौ० ।

सद्वृत्त न० वृत-भावे क्त कर्म० । १साधुस्वभावे जटा० २साधुवर्त्तने । कुम० । ३वर्त्तुलयुते त्रि० । "सद्वृत्तसन्निवेशौ हि समाङ्गमपि यच्छते" इति ति०त० ।

सद्वृत्ति स्त्री कर्म० । १उत्तमचरित्रे २उत्तमव्याख्यानरूपे ग्रन्थे च सती वृत्तिः यस्य । ३सद्वृत्तियुते त्रि० "सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेति" माघ० । [सदृशे स्त्रियां वा टाप् ।

सधर्मन् त्रि० समानो धर्मोऽस्य अनिच् समा० समानस्य सः ।

सधर्मचारिणी स्त्री सह धर्मं चरति चर-णिनि । सहधर्मचारिण्यां भार्यायां जटा० ।

सधर्मिन् त्रि० समानं धर्मं चरति इनि । १तुल्यधर्मचरणकर्त्तरि । स्त्रियां ङीप् । सा च २पत्न्याञ्च हेमच० [जटा०

सधवा स्त्री सह धवेन पत्या सह वा । जीवत्पतिकायां स्त्रियां

सधि पु० साध्नोति साधि-इन् पृषो० वृषः । वह्नौ त्रिका० ।

सध्रिम् पु० सह-इविन् सधादेश । वृषे त्रिका० ।

सध्रञ्च् त्रि० सह-अञ्च-क्विप् सहस्य सध्रि । १सहचरे अमरः भरते पृषोद्रादि । स्त्रियां ङीप् सध्रीची

सा च २भार्यायां ३सख्याञ्च हेमच० । [स्मृतौ शब्दर० ।

सन पु० सन-अच् । १घण्टापाटलिवृक्षे । २हस्तिकर्णचालने

सनक पु० सन-वुन् । ब्रह्मणो मानसपुत्रे ऋषिभेदे

"भगवेद्यामपूर्तिन मनसाऽन्यान्ततोऽसृजत । सनकञ्च सनन्दञ्च सनातनमथ प्रभुः । सनत्कुमारञ्च मुनीन् निष्क्रियानूर्द्ध्वरेतसः । तान् बभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत पुत्रकाः ! । तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः" भाग० ३।१२ अ० "धर्मस्य भार्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् । सम्प्राप्तं मुनिशार्दूल योगशास्त्रविचारकम् । ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः । तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः" वामनपु० ६७।६८ अ० उक्ते धर्मपुत्रभेदे । [अव्य० रामाश्रमः ।

सनत् पु० सन-अति । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका० २सदेत्यर्थे

सनत्कुमार पु० कृत० । ब्रह्मणः पुत्रे मुनिभेदे अमरः । तस्य नित्यकुमारत्वादपि तन्नामता यथोक्तम्

"हरेः पूर्वञ्च वयसा यथैव पञ्चहायनः । अब्रुवोऽनुपवीतश्च वेदसन्ध्याविहीनकः । जपन्ति मन्त्रं जपति यस्य नारायणो गुरुः । अनन्तकालकल्पश्च भ्रातृभिश्च त्रिभिः सह । वैष्णवानामग्रणीयो ज्ञानिनाञ्च गुरोर्गुरुः" ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्मख० १२८अ० । [न्दयुक्ते त्रि० ।

सनन्द पु० सह नन्देन । १सनकभ्रातरि मुनिभेदे २आनन्दयुक्ते त्रि० ।

सनपर्णी स्त्री सनस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । शणपर्ण्यां शब्दच० ।

सनसूत्र न० शणस्य सूत्रमस्त्यस्य अच् पृषो० । भरतपारे-पार्थे शणसूत्रकृते जाले अमरे पाठान्तरम् ।

सना अव्य० सदा-नि० दस्य नः । सदेत्यर्थे अमरः ।

सनातन त्रि० सदा+भवार्थे ट्युल् तुट् च नि० दस्य नः । १सदाभवे नित्ये वस्तुनि अमरः । २निश्चये विश्व० । स्त्रियां ङीप् । सा च ३दुर्गायां "सर्वदैवेह सना प्रोक्ता विद्यमाने तनोति च । सर्वत्र सर्वकालेषु विद्यमाना सनातनी" ब्रह्मवै०प्र० ५७अ० । तन्नामनिरुक्तिः । ४परमात्मनि ५लक्ष्म्याञ्च शब्दमा० । ६शिवे ७विष्णौ ८ब्रह्मणि ९दिव्यमनुष्ये ब्रह्मणो मानसपुत्रभेदे १०पितॄणामतिथौ च पु० हेमच० ।

सनात् पु० सना नित्यमतति अत-क्विप् । विष्णौ विष्णुस० सदर्थे अव्य० अमरटीकायां रामाश्रमः । [ब्रह्मा ब्रह्मा ।

सनाथ त्रि० सह नाथेन वर्त्तते वा । १प्रभुयुक्ते २तोषयुक्ते च ।

सनाभि पु० समाना नाभिर्यस्य । १ज्ञातौ अमरः । तच्च सप्तपुरुषपर्यन्तेन सम्बन्धिनां ज्ञातीनाम् । २सदृशे गुणे ३स्नेहयुक्ते ४तुल्ये च त्रि० मेदि० ।

सनामक पु० सना सदा आमयति आम-ण्वुल्। १शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०। तस्य पत्रादिभोजनस्य रोगहेतुत्वात्तथात्वम्। सह नाम्ना कप्। २नामयुक्ते त्रि०।

सनि पु० सन-भावे इन्। १पूजायां २दाने च सि०कौ०। ३सत्कारपूर्वकनियोगे पुंस्त्री० अमर० स्त्रियां वा ङीप्। ४हीनवत्तः हस्तिकर्णास्फाले शब्दर० ५दिशि स्त्री शब्दमा०

सनित त्रि० सन-वा० इत। प्रतिपत्ते हेमच०।

सनिष्ठी(ष्ठे)व न० सह निष्ठी(ष्ठे)वेन। १सनिष्ठ्युतवाक्ये कथने सथूत्कारे अमरः।

सनीड त्रि० समानं नीडं सह नीडेन वा सादेशः। १निकटस्थे अमर०। २नीडयुक्ते त्रि०।

सन्त पु० सन-वा० त। सहतले शब्दर०।

सन्तत न० सम्+तन-क्त। १सतते निरन्तरे। २मैरन्तर्ययुते त्रि० अमर० ३विस्तीर्णे च।

सन्तति स्त्री सन्तन्यते सम्+तन-क्तिच्। १गोत्रे अमर०। २पुत्रे ३कन्यायाञ्च विश्व०। भावे क्तिन्। ४विस्तारे ५प-ङ्क्तौ ६अविच्छिन्नधारायाञ्च विश्व०।
सन्तानश्च दैशिकी कालिकी च। तत्र दैशिकी तैलादीनां, कालिकी ज्ञानसुखादीनाम्। तत्र दैशिकसन्ततित्वं सा-धिकरणदेशीयनानावच्छेदकहत्तित्वमेव तच्च मूर्त्तानामेव कालिकसन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम्, सन्नियादि गङ्गेश० तच्च मूर्त्तामूर्त्तयोरतएव इच्छा दुःख ज्ञानादिसन्तानभेंतीति तदुक्तं तत्रैव "देशहत्तहत्तिदु खत्वं दुःखत्वं वा स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् सन्ततित्वादेत्युक्ता सन्ततित्वं च नानाकालीनकार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम्" इत्युक्तम्।

सन्तप्त त्रि० सम्+तप-क्त। १अध्वगत्यादिना परिश्रान्ते २अग्नितप्ते ३तेन विशुद्धे च "सन्तप्तचामीकरवल्गु वज्रमिति भट्टिः।

सन्तमस न० सन्ततं तमः प्रा०स० अच् समा०। १गाढान्धकारे अमर०। २महामोहे च मोहस्य सर्वावरत्वात् तमस्त्वेन महामोहस्य गाढान्धकाररूपत्वात्तथात्वम्।

सन्तर्पण न० सम्यग्वृप्त्यनेन सम्+तृप-करणे ल्युट्। "द्राक्षा दाडिमखर्जूरीमर्करामधुसयुतम्। लाजाचूर्णन्तु सान्द्र यत् तच्च सन्तर्पणं विदुः" राजनि० उक्ते द्राक्षादिभिर्युते लाजाचूर्णे खाद्यभेदे। सम्+तृप-णिच् ल्यु। २स-म्यक्तर्पके त्रि०। [इच्छे ३अपत्ये ४विस्तारे च मेदि०।

सन्तान पु० सम्+तन-घञ्। १वंशे अन्वये अमरः। २कल्प-

सन्तानिका स्त्री सम्+तन-ण्वुल् टाप् अत इत्वम्। १क्षीरसरे "सन्तानिका गुरुः शीता हृष्या पित्तास्रवात-जित्" राजव०। २मर्कटजाले ३फेने ४क्षुरिकाफले च हारा०। [२सम्यक्तापे च।

सन्ताप पु० सम्यक् तापः प्रा०स०। १अङ्कितात तापे अमर०।

सन्तापन पु० सन्तापयति सम्+तप-णिच्-ल्यु। कामदेवस्य १पञ्चशरान्तर्गते शरभेदे त्रिका०। २सन्तापकारके त्रि०।

सन्ति स्त्री सन-क्ति। १दाने २अवसाने च मुग्धबोधटीका।

सन्तोष पु० सम्+तुष-करणादौ घञ्। १धैर्य्ये २सन्तुष्टौ च हेमच०। ३सम्यक्तुष्टौ "सन्तोषमूलं हि सुखम्" मनुः।

सन्दंश पु० सम्+दन्श-अच्। (साँड़ाशी) यन्त्रभेदे हेमच०।

सन्दंशपतित, पु० सन्दंशे तन्मध्ये पतित इव। मीमांस-कोक्ते न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६८ पृ० दृश्यम्।

सन्दर्भ पु० सम्+दृभ-घञ्। १रचनायां हला०। २ग्रथने ३प्रबन्धे त्रिका० "गूढार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता गिरा। नानार्थवत्त्वं वेद्यत्वं सन्दर्भः कथ्यते बुधैः" इत्युक्ते ४कथनभेदे ५वक्तृतात्पर्यविशेषे च।

सन्दान न० सम्+दो-करणादौ ल्युट्। १दाम्नि २बन्धने अमरः ३सम्यक्खण्डने च। दा-ल्युट्। ४सम्यग्दाने न० ५गजस्याष्ठीवतोरधोभागे पु० त्रिका०। [राजनि०।

सन्दानिका स्त्री सन्दानं सम्यक्खण्डनमस्त्यस्य ठन्। विट्खदिरे

सन्दानित त्रि० सन्दानं जातमस्य तार० इतच्। बद्धे अमर० "रशनासन्दानितपदक्षेति माघविकाग्निमित्रम्।

सन्दानिनी स्त्री सन्दानं बन्धनं गवामस्य बा० इनि ङीप्। गोशालायाम् हेमच०।

सन्दाव पु० सम्+द्रु-भावे घञ्। पलायने अमर०।

सन्दाह पु० सम्+दह-करणादौ घञ्। १मुखादिशोथे राजनि०। २सम्यग्दाहे च।

सन्दिग्ध त्रि० सम्+दिह-कर्त्तरि क्त। १सन्देहयुक्ते। कर्माणि क्त। २सन्देहविषये ३सम्यग्लिप्ते च। भावे क्त। ४सन्देहे ५संलेपे च।

सन्दित त्रि० सम्+दो-क्त। बद्धे अमर०।

सन्दिष्ट न० सम्+दिश-भावे क्त। १वाचिकार्थकथने वार्त्तायाम् शब्दर०। कर्मणि-क्त। २उपदिष्टे त्रि०।

सन्दिहान त्रि० सम्+दिह-शानच्। सन्देहयुक्ते जटा०।

सन्दी स्त्री सम्+दो-ड गौरा० ङीप्। खट्वायां त्रिका०।

सन्दीप्य पु० सन्दीप्यतेऽसौ सम्+दीप-कर्त्तरि य। मयूर-शिखावृक्षे शब्दच०।

सन्देश पु॰ सम्+दिश–घञ्। वाचिकार्थकथने वार्त्तायाम् अमरः। “मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः” नैष॰।

सन्देशहर पु॰ सन्देशं हरति अभीष्टस्थानं कथनाय नयति हृ–अच्। १दूते “तवैव सन्देशहरादिति” रघुः। ण्वुल्। सन्देशहारकोऽप्यत्र।

सन्देह पु॰ सम्+दिह–घञ्। १संशयशब्दार्थे अमरः। २अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४॰५पृ॰दृश्यम्। सन्देह-विशेषश्च पक्षतेत्याचार्य्यैः स च प्रकृतपक्षविशेष्यकसाध्यव-त्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालिसंशयः।

सन्दोह पु॰ सम्+दुह–घञ्। १समूहे अमरः। २सम्यग्दोहे कर्म्मणि घञ्। ३दुग्धे च “सन्दोहवात्सेऽप्यनि” मिता॰।

सन्द्राव पु॰ सम्+द्रु–घञ्। पलायने अमरः।

सन्धा स्त्री सम्+धा–अङ्। १स्थितौ २प्रतिज्ञायां मेदि॰। ३सन्धाने सुरोत्पादनानुगुणे व्यापारभेदे शब्दर॰ ४अनु-सन्धाने ५सन्ध्यायां वाचस्पति।

सन्धान न॰ सम्+धा–ल्युट्। १सुरादिसम्पादनानुगुणे व्यापारे २सौभरसकच्छनामके अभिषवे ३अनुसन्धाने ४स-ङ्घट्टने च मेदि॰। सन्धाने स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्। सा च ५कुप्यमानायां शब्दर॰। सङ्घट्टनं च योजनम्। “यदर्द्धे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्” शकु॰। ६काञ्जिके हेमा॰। ७मदिरायाम् ८बर्द्धने ९सौराष्ट्रे राजनि॰ १०धनुषि शरस्य योजने च।

सन्धि पु॰ सम्+धा–कि। १स्वपार्श्व षाड्गुण्यान्तर्गते मेलनार्थे मैत्रीकरणरूपे व्यापारे

षाड्गुण्यान्तर्गतसन्धिविग्रहादिकं शुक्रनीतिपरि॰उक्तं यथा “बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः। आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत् कुर्वाणः कालयापनम्। एक एवोप-हारस्तु सन्धिरेष मतो हितः। उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिताः। अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते। उपहारादृते यस्मात् सन्धिरेव न विद्यते। यथोपिबलानुसारेण उपहारं प्रकल्पयेत्। सेवां वापि च स्वीकुर्य्याद् दद्यात् कन्यां भुवं धनम्। स्वसामन्तांश्च सं-रक्षेत् धर्म्मे चात्मजयाय वै। सन्धिः कार्य्योऽप्यनार्य्येण संप्राप्योत्पादयेद्धि सः। संहतत्वात् यथा वेणुर्निविडैः कण्टकैर्वृतः। न शक्यते समुच्छेत्तुं वेणुः संहतशीलया। सन्धिमाश्रितवेत्, सुहृत् साम्ये, यावन्तु दुर्बले। बलिना सह सन्धाय भवे प्रावाहन्वे यदि”। “आत्मानं गोपयेत् प्राप्ते सहोऽभियुद्धे बुद्धिमान्”। “राजा न गच्छेद्विश्वासं स-न्धितोऽपि हि बुद्धिमान्। अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः सदाऽवधीत्”। “सन्धायान्यत्र यात्रायां पार्ष्णिग्राहेण स-ह वा। सन्धाय गमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः”।

तद्भेदलक्षणादिकं हितोपदेशे व्यक्तमि यथा

“कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा। उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः। अदृष्टनर आदिष्ट आत्मादिष्ट उपग्रहः। परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च पर-भूषणः। स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च षोडशैते प्रकीर्त्तिताः। इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः। कपाल-सन्धिर्विज्ञेयः, केवलं समसन्धितः। सम्प्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते। सन्तानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादा-नपूर्व्वकः। सद्भिस्तु सङ्गतः४ सन्धिर्मैत्रीपूर्व्व उदाहृतः। यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः। सम्पत्तौ वा वि-पत्तौ वा कारणैर्यो न भिद्यते। सङ्गतः सन्धिरेवाय प्रकृष्टत्वात् सुवर्णवत्। तथान्यैः सन्धिकुशलैः काञ्चनः स उदाहृतः। आत्मकार्य्यस्य सिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत यः। स उपन्यासकुशलैरुपन्यास५ उदाहृतः। मयास्योप-कृतं पूर्व्वं ममाप्येष करिष्यति। इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः६ स उच्यते। उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति। अयं चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव। एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छति। सुसंहित-प्रमाणस्तु स च संयोग७ उच्यते। आवयोर्योधमुख्यैस्तु मदर्थः साध्यतामिति। यस्मिन् पणस्तु क्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः८। त्वयैकेन मदीयोऽर्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति। यत्र शत्रुः पणं कुर्य्यात् सोऽदृष्टपुरुष ९उच्यते। यत्र भूम्ये-कदेशेन पणेन रिपुर्वर्जितः। सन्धीयते सन्धिविद्भिः स आ-दिष्टः१० स उदाहृत। स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मादिष्ट११ उदाहृतः। क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्व्वदानादुपग्रहः१२। कोषांशेनार्द्धकोषेण सर्व्वकोषेण वा पुनः। शिष्टस्य प्रति-रक्षार्थं परिक्रय१३ उदाहृतः। भुवां सारवतीनां तु दा-नादुच्छिन्न१४ उच्यते। भूम्युत्थफलदानेन सर्व्वेण परभू-षणः१५। परिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते। स्क-न्धोपनेयं१६ तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः। परस्परो-पकारस्तु मैत्री सम्बन्धकस्तथा। उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वा-रश्चैव सन्धयः। एक एवोपहारश्च सन्धिरेव मतो मम। उपहारविभिन्नास्तु सर्वे मैत्रविवर्जिताः। अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते। उपहारादृते तस्मात् सन्धिरन्यो न विद्यते”।

सन्धिलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरौ प्रदर्शितं यथा "यथावस्था भवेत् सन्धिः स्वयं हीनस्तमाचरेत् । मध्योदोऽक्षुण्ण नास्ति यदि मध्योरिति स्थितिः । मध्योदोऽक्षुण्ण यत्र मध्यौ संश्रयितं भवेत् । न तं संश्रयितं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः" । षाड्गुण्यशब्दे ५१७८४ पृ० दृश्यम् ४संयोगे अमरः । ५सन्धिद्वयसंयोगस्थाने ६चौरादिकृत सुरङ्गायां "सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्यमिति" स्मृतिः ।७भगे ८सङ्कटे ९नाटकाङ्गविशेषे १०सविकाशे मेदि० ११व्याकरणोक्ते वर्णद्वयजाते १२वर्णविकारभेदे १३भेदे विश्वः । नाटकाङ्ग सन्धिश्च "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति" । एकार्थेन सम्बन्धः सन्धि । तद्भेदानाह "मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते" सा० द० । मुखादिलक्षणम् तत्तच्छब्दे दृश्यम् । १४सत्यादियुगानामाद्यन्तयोः कालयोः सन्ध्याशब्दे दृश्यम् "ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः" मनुः । तेन सन्धिसन्ध्यांशसहित सत्ययुगमानम् ४८०० देववर्षाः । "कृतावदस्य कालान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः" । तत्र युगानामादौ सन्धिः अन्ते सन्ध्यांशः । मन्वन्तराणामादौ सन्धिः कल्पानामन्ते सन्धिरिति भेदः । १५तिथ्यादेराद्यन्तभाग भेदे च तपःपथशब्दे १२१८५१८ पृ० दृश्यम् ।

सन्धिका स्त्री स्वार्थे क । मद्यसन्धाने शब्दच० ।

सन्धिचौर पु० सन्धिना सुरङ्गया चौरः । सन्धिं कृत्वा चौर्यकारके (सिँधेल) शब्दमाला ।

सन्धिजीवक पु० सन्धिना अभिसन्धिना जीवति जीव-ण्वुल् । माध्येन परार्थकारके त्रिका० । [स्थिते च ।

सन्धित त्रि० सन्धा जाताऽस्य तार० इतच् । १कृतसन्धौ २स्थि-

सन्धिनी स्त्री सन्धा वृषभसंयोगस्तज्जन्मगर्भोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । १वृषभसंयोगेन धृतगर्भायां स्त्रीगव्याम् अमरः । २अकालदुग्धायां गवि मेदि० । तद्दुग्धपाननिषेधः "न पिबेत् सन्धिनीक्षीरम्" स्मृतिः ।

सन्धिपूजा स्त्री सन्धौ अष्टम्याः शेषे नवम्याश्च आद्ये दण्डे पूजा । आश्विनशुक्लाष्टमीनवमीसन्धिकाले विहितपूजायाम् "अष्टमी नवमीसन्धौ तृतीया यत्र दृश्यते । तत्र पूजा त्वया कृता । योगिनीगणसंयुता" । ज्योतिषे "अष्टम्यां सन्धियोगे वलिपरिसमैः पूजयेद् सार्वभौमे" । कालिकापुराणे च "अष्टम्या देवदेवस्य नवम्याः पूर्वं दत्त च । अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला" भविष्योत्तरेऽपि "अष्टमीनवमीयोगो रात्रिभागे विधीयते । अर्द्धरात्रे दशगुणं सन्ध्यायां त्रिगुणं भवेत्" । कालिकाधिकारे "अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता । अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः" । इति विष्णुधर्मोत्तरीयवचने तद्विषयं न तु महानवमीपूजापरम् । तथा अष्टम्युपवासपरदिनविधानेन सप्तमीवद्युग्मानादरात् । तत्र सप्तमीपूजाऽन्महाष्टम्यादिकृत्यमपि षष्ट्यादिकल्पकायामेव न तु परदिवसीय सप्तमीतिथौ किन्तु पूर्वोक्तवचनानुरोधाच्चियादावित्र सप्तमितिथावपि सन्धिपूजेति । एवञ्च यस्मिन् दिने महाष्टमीपूजा तस्मिन् दिन एव उपवासः । न तु सन्धिपूजादिने अष्टमीस्थित्योपवासविधेः पूर्वमुक्तत्वात् । एवञ्च पूर्वाष्टम्यामष्टमीपूजा तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धौ सन्धिपूजा तत्परदिने महानवमीपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्तोदयगामितिथ्यनुरोधात् तत्परदिने दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिकदिनलाभात्" ति० त० ।

सन्धिबन्ध पु० सन्धिं बध्नाति संयुनक्ति सम्+बन्ध-घञ् । १भूमिचम्पके शब्दच० । तत्सेवने हि भग्नसन्धियोजनं वैद्यके प्रसिद्धम् । २अस्थ्यां सन्धाश्रयनियमबन्धने च ।

सन्धिला स्त्री सन्धिं लाति ला-क । १नद्यां स्वार्थे अण् । २सुरङ्गायां ३मदिरायाञ्च मेदि० ।

सन्धिविग्रहाधिकारिन् पु० सन्धिविग्रहेषु अधिकरोति अधि+कृ-णिनि । नृपाणां सन्धिविग्रहाद्यधिकारिणि मन्त्रिभेदे ।

सन्धिवेला स्त्री सन्धियुक्ता वेला समयः । अहोरात्रसन्धिसमये । सन्ध्याशब्दे दृश्यम् । ततः सन्धिवेलादि० भवार्थे अण् नक्षत्राट्ठञ् । सान्धिवेल तत्र भवे त्रि० ।

सन्धिहारक पु० सन्धिना सुरङ्गया हरति परद्रव्यम् हृ-ण्वुल् । सन्धिचौरे (सिँधेल) हारा० ।

सन्धुक्षित त्रि० सम्+धुक्ष-क्त । उद्दीपिते ।

सन्धेय त्रि० सम्+धा-यत् । १संयोज्ये २मेलनीये ३सन्धिकरणयोग्ये च

सन्धेया अवश्यंविधाः हितोप० दर्शिता यथा "सत्यार्थौ धार्मिकोऽनार्यो भ्रातृसङ्घातवान् बली । अनेकयुद्धविजयी सन्धेयाः सप्त कीर्त्तिताः । सत्योऽनुपालयन् सत्यं सन्धितो नैति विक्रियाम् । प्राणबाधेऽपि सुव्यक्तमार्यो नायात्यनार्यताम् । धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते । प्रजानुरागाद्धर्माच्च दुःखच्छेदो

हि धार्म्मिकः । सन्धिः कार्य्योऽप्यनार्य्येण विनाशे समु-
पस्थिते । विना तस्याश्रयेणान्यः कुर्य्यान्न कालयापनम् ।
संहतत्वाद्यथा वेणुर्निबिडः कण्टकैर्वृतः । न शक्यते
समुच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा । बलिना सह योद्ध-
व्यमिति नास्ति निदर्शनम् । प्रतिवातं न हि घनः कदा-
चिदुपसर्पति । जमदग्नेः सुतस्येव सर्व्वः सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
अनेकयुद्धजयिनः प्रतापादेव भुज्यते । अनेकयुद्धविजयी
सन्धानं यस्य गच्छति । तत्प्रतापेन तस्याशु वशमायान्ति
शत्रवः" । "बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहि-
ष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ।
विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च
देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव
च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः । अदेशस्थो
बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च न । सत्यधर्म्मव्यपेतश्च विंशतिः
पुरुषा अमी । एतैः सन्धिं न कुर्व्वीत विगृह्णीयात् तु
केवलम् । एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशम्"

सन्ध्या, स्त्री, सम्+ध्यै—अङ् सन्धौ भवः यत् वा । (पक्षद्वय-
कालयोर्भाविपरद्वयकालयोरवकाशभेदे दिवारात्र्योः सन्धि-
वर्त्तिकाले प्रसरः । स च दिवाशेषदण्डद्वयरात्रिप्रथम
दण्डात्मककालः तयोश्चतुर्दण्डात्मकः कालश्च "त्रियामां
रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टये । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये
दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" इति दक्षः । "अहोरात्रस्य यः सन्धिः
सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः । सा च सन्ध्या समाख्याता" इति स्मृतिः ।
उपायाङ्गे सन्ध्याकाले उपास्यदेवताभेदे तदुपासनायाम्
अपि । "सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं संशितव्रताः" इति
स्मृतिः "प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं कुर्य्याच्च
वेद्" इति । "अनर्हः कर्म्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः
स्मृतः" । "यत् सन्ध्यामय मेन्त्रं [illegible] यदर्च्चितम् ।
तत् [illegible] न च स [illegible] कल्पते" छन्दोगप० ।
"अनागतान्तु या पूर्व्वां सादित्यान्तु च पश्चिमाम् । नोपा-
सीत द्विजः सन्ध्यां स शूद्रसमः स्मृतः" [illegible]
सन्ध्यामयस्य [illegible] "सर्व्वकर्म्मसु [illegible]
[illegible] पावित्र्यम् । [illegible]
[illegible] इति [illegible] सन्ध्याया [illegible]
[illegible] पञ्चोपोषो युक्तः । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । तेन [illegible]
[illegible] "[illegible]

ऽपि यो द्विजः सन्ध्योपासनतत्परः । [illegible]
न हीयते अन्यजन्मगतोऽपि सन् " । सन्ध्यो नित्यं
वेदकादिकर्म्मरतोऽपि । यथोचितगोचेयज्ञोऽपीति
रत्नाकरः । अन्यादाशस्यापत्नोऽपीति युक्तम् । सन्ध्याल-
क्षणाधारणलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः "अथाप्यहं च
देवानां ब्रह्मादीनां समागमः । सन्धिः सर्व्वसुराणाञ्च
तेन सन्ध्या प्रकीर्त्तिता" सन्ध्याद्वयकालस्तु अहोरात्र-
सम्बन्धिमुहूर्त्तात्मकः । तथाच दक्षः "अहोरात्रस्य यः
सन्धि सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः । सा च सन्ध्या समाख्याता
मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः अर्द्धास्त-
मितार्द्धोदितसूर्य्यमण्डलप्रकाशनक्षत्रवर्जितः । तथा
च वराहः "अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न
तारका यावत् । तेजःपरिहानिमुखात् भानोरर्द्धोदयं या-
वत्" । अत्र प्रातःसन्ध्या परिमाणमाह दक्षः
"रात्र्यन्तकाले नाड्यौ द्वे सन्ध्यादि काल उच्यते ।
दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः" । नाड्यौ दण्डौ ।
योगियाज्ञवल्क्यः "ह्रासवृद्धी च सततं दिवसरात्र्योर्यथा-
क्रमम् । सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासवृद्धौ समा
स्मृता" । अस्योपासनाया अपि मुख्यकालमाह व्यासः
"उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च । तामेव
सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः" । उपास्ते अनु
[illegible] । तदुक्तेः अपा-
स्यापि देवता सन्ध्या तथा च याज्ञवल्क्यः "सन्ध्यौ
सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ" । अपायमोपक्रम-
माह संवर्त्तः "प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथा-
विधि । सादित्यां पश्चिमां सन्ध्याम् अर्द्धास्तमितभास्क-
राम्" । [illegible]
प्रातः सन्ध्यामुपासीत [illegible]
पश्चिमां सादित्यामित्यनेन [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible] सन्ध्या [illegible]
[illegible] । [illegible]"
[illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" । [illegible]
[illegible] । [illegible]

मिति यावत्” ब्रा०त०। ७धिके गायत्रीशब्दे दृश्यम्। ८युगसन्धिकाले ९नदीभेदे मेदि०। १०ब्रह्मपत्नीभेदे स्त्री। ११चिन्तायां १२मर्य्यादायां १३सीमायां १४सन्धाने १५पुष्पभेदे हेमच० "चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः। इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु। एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च" मनु। चत्वार्य्याहुरिति चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगं कालं मन्वादयो वदन्ति। तस्य तावत् वर्षशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति युगस्य पूर्वा सन्ध्या उत्तरश्च सन्ध्यांशः। तदुक्तं विष्णुपुराणे 'तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते। सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि सः। सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम!। युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः" एकापायेनेति। त्रीणि सहस्राणि त्रेतायुगं त्रीणि शतानि तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। द्वे सहस्रे द्वापरयुगं द्वे शते तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। एकसहस्रं कलियुगमेकशतं तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवतीत्यर्थः।

१६प्रबोधस्वप्नयोः सन्धिभवे स्वप्ने 'सन्ध्ये सृष्टिराह हि' शा०सू० "सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् 'सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्' इहलोकपरलोकस्थानयोः प्रबोधस्वप्नस्थानयोर्वा सन्धौ भवतीति सन्ध्यम्" भा०। 'तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यति इदञ्च परलोकस्थानञ्च" इत्यादि श्रुतिः। इन्द्रियव्यापारविरहितस्याकाननुभवे सति वासनामात्रेण इह लोकं स्मरति कर्मवशात् तद्रूपे मानसे परलोकस्य किञ्चित् स्वप्नो भवति सोऽयं लोकद्वयसन्धौ भवतीति सन्ध्यं स्वप्नं इत्यादि।

सन्ध्यांश पु० सन्ध्या तत्प्रमाणः सत्ययुगादेरंशः। सत्ययुगादेरन्तभेदे तत्प्रमाणम् सन्ध्याशब्दे सन्ध्या शब्दे दृश्यम्। "सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः विज्ञेयं तच्चतुर्युगमिति" मनु।

सन्ध्याचल पु० 'सन्ध्या यस्मिन् कृतवान् तप यत्नाद्विजोत्तम। अतः सन्ध्याचलं नाम तस्य गायन्ति देवताः" कालिकापु० ५० अ० निरुक्ते पर्वतभेदे।

सन्ध्यानाटिन् सन्ध्यायां नटति नट णिनि। १शिवे त्रिका०

सन्ध्यापुष्पी स्त्री सन्ध्यायां पुष्पमस्याः ङीप्। जातिपुष्पे राजनि०।

सन्ध्याबल पु स्त्री सन्ध्यायां सन्ध्योपलक्षिते रात्रिकाले बलं यस्य। रात्रौ बलयुक्ते राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

सन्ध्याभ्र न० सन्ध्याकालीनमभ्रम्। १सुवर्णगैरिके राजनि०। २सन्ध्याकालीनमेघे च।

सन्ध्याराग पु० सन्ध्याया इव रागोऽस्य। १सिन्दूरे राजनि०। हेम०। सन्ध्याकालीने २रक्तवर्णे च।

सन्ध्याराम पु० सन्ध्यायां तदाख्यभार्य्यायां रमते रम-सन्ध्यायां कर्त्तरि घञ्। चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दमा०।

सन्न पु० सीदति सद-क्त। १पियालवृक्षे भरत। २अवसन्ने त्रि० स्वार्थे क। सन्नक भरत। [२खर्व्वदेहे च।

सन्नकद्रु पु० सन्न एव सन्नकः कर्म०। १पियालवृक्षे अमर।

सन्नत त्रि० सम्+नम क्त। १प्रणते २अवनते च।

सन्नति स्त्री सम्+नम-क्तिन्। १प्रणामे २ध्वनौ मेदि०। ३नम्रतायाञ्च। ४होमभेदे स च अथ ४।२८ एकादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्विधेयः। तैत्तरीयसं० १।८।१८।५ विहितश्च।

सन्नद्ध त्रि० सम्+नह क्त। १कृतसन्नाहे धृतवर्म्मणि २व्यूहरचनया वर्त्तिते सैन्यादौ मेदि०। ३आततायिनि रायमु० ४मन्त्रादियुक्ते शब्दर०।

सन्नय पु० सम्+नी-अच्। १समूहे २पृष्ठाश्रिते बले च अमर०।

सन्नहन न० सम्+नह ल्युट्। १सन्नाहे २उद्योगे ३सम्यग्बन्धने च। [हेमच०। भावे घञ्। सन्नाहे।

सन्नाह पु० सन्नह्यते सम्+नह-कर्मणि घञ् (साँजोया) वर्म्मणि

सन्नाह्य पु० सम्+नह-ण्यत्। समरोचिते गजे हेमच०।

सन्निकर्ष पु सम्+नि कृष घञ्। १सान्निध्ये हेमच० 'सह न सन्निकर्षो हि क्षणार्द्धमपि सह्यते' इति पुराणम्। न्यायमते २विषयेन्द्रियसम्बन्धे ज्ञानलक्षणसामान्यलक्षणायोगजधर्मविशेषात्मके ३अलौकिकप्रत्यक्षसाधने उपायभेदे च। 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्' गौ० सू०। सन्निकर्षो द्विविधः लौकिकालौकिकभेदात् लौकिकोऽपि षड्विधः अलौकिकस्तु त्रिविधः यथाह भाषाप० 'सहस्य षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम्। विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः २। द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः ३। तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः ४। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः। प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्। विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्। यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते। प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्। अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः। सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा" भाष० 'यद्यपि विविधता नानाविधा इत्यादि मूलस्थे घटाभाव

संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः, संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया, कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया। एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति भाषा प्रवादो व्याहन्यतेति” सि॰मु॰।

सन्निकर्षण न॰ सम्+नि+कृष-ल्युट्। सन्निधाने अमरः।

सन्निकृष्ट त्रि॰ सम्+नि+कृष-क्त। १निकटस्थे अमरः २इन्द्रियसम्बन्धविषये च। [पस्थिते त्रि॰।

सन्निध न॰ सम्+नि+धा-क। १नैकट्ये शब्दार्थचि॰। २समी-

सन्निधान न॰ सम्+नि+धा-ल्युट्। १नैकट्ये सामीप्ये हेमच॰। २आश्रये च।

सन्निधि पु॰ सम्+नि+धा-कि। १सामीप्ये अमरः कर्मणि कि। २इन्द्रियविषये मेदि॰ कर्म॰। ३साधुनिधौ। [३स्तुते च।
हेत॰। ४सता निधौ।

सन्निपतित त्रि॰ सम्+नि-पत-क्त। १मिलिते २उपस्थिते

सन्निपात पु॰ सम्+नि+पत-घञ्। १मिलने “सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति” व्या॰ परि॰। २कफादिधातुत्रयस्य वैषम्यरूपत्रिदोषजे ज्वरभेदे ३नाशे ४उपस्थितौ च। ५तालभेदे “एक एव गुरुर्यत्र सन्निपात स चेष्यते” सङ्गीतदा॰।

ज्वरभेदस्तन्निदानभेदादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा “तत्र सन्निपातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह “त्रिदोषजनकैर्वातपित्तश्लेष्मजरोगहा। वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगाज्वरकारिणः”। पूर्वरूपमाह “प्राग्रूपाणि त्रिदोषाणां युक्तिदोषज्वरे स्मृताम्”। अथ सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह “क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा। सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने। सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः। तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः। परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परा। ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च। शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा। स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः। कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम्। कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम्। मूकत्वं

स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च। चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः।” लोचने सास्रावे साश्रुणी कलुषे अस्वच्छे निर्भुग्ने निर्गते कुटिले च कण्ठः शूकैरिवावृतः धान्यशूकैरिवावृतः। जिह्वा परिदग्धा परिदग्धेव ज्ञायते।” अथवा परिदग्धा इव लक्ष्या दृश्यते स्रस्ताङ्गता शिथिलाङ्गता। ष्ठीवनमित्यादि कफसंयुक्तस्य रक्तस्य ष्ठीवनं शिरसो लोठनमितस्ततश्चालनं कृशत्वं नातिगात्राणामिति गात्राणाम् अतिशयितं कार्श्यं न व्याधिप्रभावात् सततं निरन्तरं कोठ। “वरटीदष्टसंस्थानं कोठ इत्यभिधीयते” श्यावः कपिशो वर्णः। मूकत्वमवचनत्वमल्पवचनत्वं वा स्रोतसां कर्णनासादीनाम्।

अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य त्रयोदश विशेषानाह “एकोल्बणास्त्रयस्तेषु द्व्युल्बणाश्च तथेति षट्। समुल्बणश्च भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तम। प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट्। सन्निपातज्वरस्यैव स्युर्विशेषास्त्रयोदश”। तत्र प्रवृद्धवातः मध्यपित्तो हीनकफः १ मध्यवातः प्रवृद्धपित्तो हीनकफः २ हीनवातः प्रवृद्धपित्तो मध्यकफ ३ प्रवृद्धवातः हीनपित्तो मध्यकफः ४ मध्यवातः हीनपित्तः प्रवृद्धकफ ५ हीनवातो मध्यपित्तः प्रवृद्धकफः ६ इति षट्। तेषां नामानि क्रमादाह “विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो बभ्रुसंज्ञकः। शीघ्रकारी तथा भल्गुः सप्तम कूटपाकलः। संमोहक पाकलश्च याम्यः क्रकच इत्यपि। ततः कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिध.” तन्त्रान्तरे विस्फारक इत्यत्र विस्फोरक इति पाठ। बभ्रुस्थाने बभ्रुरितिपाठ कुत्रापि वङ्ग इति पाठः भल्गुरित्यत्र फल्गुरिति पाठ याम्य इत्यत्र संप्राम इति पाठ कर्कटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठ। तत्र वातोल्बणस्य लक्षणमाह “श्वास कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथू। पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च। वातोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः।” अथ पित्तोल्बणस्य लक्षणमाह “अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च। गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते। पित्तोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारीः प्रकीर्त्तितः”। अथ कफोल्बणस्य लक्षणमाह “जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि। प्रस्तब्धे नयने चैव मुख-

माधुर्य्यमेव च । कफोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः१ ।” अथ वातपित्तोल्वणस्य लक्षणमाह “वातपित्ताधिकोऽयन्तु सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखशोषः प्रमीलकः । आध्मानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमाः । मुनिभिर्वस्तु नामायं२ सन्निपात उदाहृतः ।” अथ वातश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह “वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातं प्रकुर्व्वति । तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत् तृष्णा पार्श्वनिग्रहः । शूलमत्यधिकं चास्य तन्द्रा श्वासश्च जायते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीतिर् कथ्यते । नहि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ।” “अथ पित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह “पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । अन्तर्दाहो बहिःशीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते । तद्यते दक्षिणे पार्श्वे उरःशीर्षगलग्रहः । ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कोठश्च जायते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमीलकाः । ऋषिभिर्भस्मनामायं३ सन्निपात उदाहृतः ।” अथ वातपित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह “सर्व्वदोषोल्वणो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तथाप्यपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत् । व्याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रशस्त्राग्निसन्निभः । असाध्योऽस्त्वाशमारमतस्त्वाकृः ‘त्वमलोचन’ । त्रिरात्रात् परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् । तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढा व्याहरते जनः । धर्षितो राक्षसैर्न्नूनमवेलायां चरन्ति ये । अन्यया ब्रुवते केचिद् यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः । पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैर्मस्तके हतम् । कुलदेवार्च्चनाहीनं धर्षितं कुलदेवतैः । नक्षत्रपीडामपरे गरकर्म्मेति चापरे । सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजः कूटपाककम्७ ।” अथ प्रवृद्धमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातज्वराणां लक्षणान्याह “प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायाससमोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः । एकपक्षाभिघातश्च तस्माच्चेत विशेषतः । एष सम्मोहकोऽ८ नाम्ना सन्निपातः उदाहृतः ।” रोगास्तएवोक्ताः उक्ता एव ते रोगाः व्यथावेपथुनिद्रानाशविष्टम्भादयो वातजाः दाहतृष्णाम्लताक्लेदादयः पित्तजाः गौरवाग्निमान्द्योत्क्लेश नासिकास्रवप्रसेकादयः कफजाः । तथापि प्रलापादयः पञ्च वातान्तो विशेषाद्भवन्ति । ननु वातः प्रवृद्धः सञ्ज्वरं करिष्यतीति पित्तन्तु मध्यममिति यावत् तत्कथं ज्वरं करिष्यति यत आह “धातवस्तन्मला दोषाः स्युर्नाशायाऽप्रमाणगाः । समाः सुखाय विज्ञेया बलायोपचयाय च ।” इति उच्यते । अत्र पित्तं मध्यमपि अप्रकृतमेव यतोऽप्रकृतयोर्वातश्लेष्मणोरपेक्षया मध्यं तेन मध्यत्वापितनिर्णयः । ननु कफक्षीणः स कथं ज्वरं करिष्यति हीनशक्तित्वात् उच्यते दोषाः क्षीणा अपि व्याधीन् कुर्व्वन्त्येव यत आह “वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्त्वं विसंज्ञता । पित्तक्षयेऽधिकःश्लेष्मा वह्निर्मन्दः प्रभाक्षयः ।” शिथिलाः सन्धयोमूर्च्छारौक्ष्यं दाहः कफक्षये” । इत्यादयश्चापि सिद्धान्तवाक्य परत्रापि । “मध्यप्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युर्मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः । कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदि व्यथा । स्रोतोभ्यो रक्तं विसृजति चरक्तं स्वयने तथा । तस्याप्येते विशेषाः स्युर्न्न स्युरक्त्विषापहरात् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः९ । हीनप्रवृद्धमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसाः । पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्ध्वञ्च पूयशोणितनिर्गमः । शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तस्याप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो१० नाम्ना प्रकीर्त्तितः । प्रवृद्धहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायाससंमोहाः कम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः । मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तस्याप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं क्रकच११ संप्रकीर्त्तितः । मध्यहीनप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । अन्तर्दाहो विशेषोऽस्य न च वक्तुं च शक्यते । रक्तपाकलकेनेव लक्ष्यते तस्य मण्डलम् । पित्तेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयाच्च प्रसिच्यते । इत्युरोवाहस पार्श्वं तद्यते सन्यते हृदि । प्रमीलकं श्वासहिक्का वर्द्धते च दिने दिने । जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गल शूकैरिवावृतः । विसर्गं नाभिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत् । अतीव श्लेष्मणा पूर्णः शुष्कश्लोष्ठतालुकः । तन्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतशक्तिर्हतद्युतिः । न रतिं लभते नित्यं विपरीतानि चेष्टति । व्यावस्यते च बहुशो रक्तं ष्ठीवति चासकृत् । एष कर्कटको१२ नाम्ना

सन्निपातं सुदारुणम् । हीनमध्याधिकैस्तु वात-
पित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त्रयोदशोक्ता यथादोषबला-
न्वया । अल्पशूलं कटीतोदो मध्ये दाहो रुजा
भ्रमः । श्रमः क्लमः शिरोवस्तिमन्याहृदयवाग्रुजः ।
प्रमीलकः श्वासकासहिक्का जाड्यं विषमता । प्रथमोत्-
पन्नमेनन्तु साधयन्ति कदाचन । एतस्मिन् सन्निपाते तु
कर्णमूले सुदारुणा । पिडका जायते जन्तोर्यया कश्चिन्न
जीवति । स वैटारिकसंज्ञोऽयं सन्निपातः सुदारुणः ।
चिरात्तत् परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ।” तन्त्रा-
न्तरे वातोल्वणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयो-
दशानां शीताङ्गादीनि त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणा-
न्तराणि चाह “शीताङ्गस्तिमिरोऽद्भुतज्वरगणे तन्द्री
प्रलापी ततो रक्तष्ठीवयिता च तत्र गणितः सम्भुग्ननेत्र-
स्तथा । साभिन्यासकजिह्वकश्च कथितः प्राक् सन्धि-
गोऽथान्तको रुग्दाह सहचित्तविभ्रम इह द्वौ
कर्णकण्ठग्रहौ ।” तन्द्री तन्द्रिकः प्रलापी प्रलापकः
रक्तष्ठीवयिता रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्रः भुग्ननेत्रः । अभि
न्यासकः अभिन्यासः कर्णकण्ठग्रहौ कर्णग्रहः कर्णिकः
कण्ठग्रहः कण्ठकुब्जकः । अथ तेषां प्रत्येकं लक्ष-
णानि “हिमशिशिरशरीरः सन्निपातज्वरी यः
श्वसनकसनहिक्कामोहकम्पप्रलापैः । क्लमवह्निकफार्ता
दाहवम्यङ्गपीडा स्वरावहतिभिरार्तः शीतगा-
त्रः १ स उक्तः । तन्द्रातीव ततस्तृषातिसरणं श्वासो
ऽधिकः कासरुक् सन्तप्तातितनुर्गले श्वयथुना साईश्च
कण्डूकफम् । श्यामा रसना क्लमः श्रवणयोर्मान्द्यञ्च
दाहस्तथा यत्र स्याद्यदि तन्द्रिकोऽ२ निगदितो दोष-
त्रयोत्थो ज्वरः । यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तरोष-
जात प्रलापबहुला सहसोत्थिताश्च । कम्पव्यथाप-
तनदाहविसंज्ञता स्युः भीष्मः प्रलापक३ इति प्रथितः
पृथिव्याम् । निष्ठीवो रुधिरस्य, रक्तसदृशं कृष्णं तनो
मण्डलम् लौहित्यं नयने तृषाऽरुचिवमिश्वासाति-
साराभ्रमा । आध्मानञ्च विसंज्ञता च पतनं हिक्काङ्ग-
पीडा भृशम् । रक्तष्ठीवि४ सन्निपातजनिते लिङ्गं
ज्वरे जायते । भृशं नयनवक्रतान्वसनकासतन्द्रा भृशम् ।
प्रलापमदवेपथुश्रवणहानिमोहास्तथा । पुरो निखिलदो-
षजे भवति यत्र लिङ्गं ज्वरे पुरातनचिकित्सकैः स
इह भुग्ननेत्रो५ मतः । दोषास्त्रयस्तत्र भवन्ति बलिन-
स्त्रेयोऽपि यत्र ज्वरे मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता

श्वासो भृशं मूकता । दाहश्चिक्कणमाननञ्च दहनोऽ-
न्दोबलञ्च क्षयः सोऽभिन्यासइ इति प्रकीर्त्तित इह
प्राज्ञैर्भिषग्भिः पुरा । त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र
जिह्वा भृशम् हता कठिनकण्टकैस्तदनु निर्भरं मूकता ।
श्रुतिक्षतिबलक्षतिश्वसनकाससन्तप्तयः पुरातनभिषग्वरा-
स्तमिह जिह्वक७ऽऽचक्षत । व्यथातिशयिता भवत्ययथुस-
युता सन्धिषु प्रभूतकफता मुखं विगतनिद्रता कासरुक् ।
समस्तामति कीर्त्तितं भवति लक्ष्म यत्र ज्वरे त्रिदोषज-
नितं बुधैः सन्धि निगद्यते सान्धिग७ः । यासन्तु लक्षणमि-
ददन्ति सकलैर्दोषैरुदीर्णो ज्वरोऽजस्रं मूर्द्धविधूननं सकसन-
सर्वाङ्गपीडाधिका । हिक्काश्वासविदाहमोहसहिता देहे-
ऽतिसन्नप्रता वैकल्यञ्च तथा वचांसि मुनिभिः सकी-
र्त्तितः सोऽन्तक ८ । दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च
तीव्रा श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीडा । मन्याहनुव्य-
थनकण्ठरुजा श्रमश्च रुग्दाहसंज्ञ१० उदितः त्रिभवो ज्व-
रोऽयम् । गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं नि-
रीक्षते सहसा । सदाहव्यथाभयार्तो नरस्तु चित्तभ्रमे११
ज्वरे भवति । दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा
ज्वरे भवति तु श्वयथुर्व्यथा च । कण्ठग्रहो बधिरता
श्वसनं प्रलापः प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णिकाख्ये१२।
कण्ठः शूकशताचितस्तु सदा तस्य च प्रलापोऽरुचिर्दाहो-
दहरुजा तृषापि च हनुस्तम्भः शिरोर्त्तिस्तथा ।
मोहो वेपथुना सहेति सकलं लिङ्गं त्रिदोषज्वरे
यत्र स्यात् स हि कण्ठकुब्ज१३ उदितः प्राच्यैश्चिकि-
त्सावुधैः । सन्धिगस्तेषु साध्यः स्यात् तन्द्रिकश्चित्त-
विभ्रमः । कर्णिको जिह्वकः कण्ठकुब्जः पञ्चापि कष्ट-
तः । रुग्दाहस्तु तकष्टेन असाध्यस्तेषु भाषितः ।
रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्रः शीतगात्रः प्रलापकः । अभिन्या-
सोऽन्तकश्चैते षडसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ।” अथ तन्त्रा-
न्तरे वातोल्वणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयो-
दशानां कुम्भीपाकादीनि त्रयोदश नामान्तराण्याह “कु-
म्भीपाकः प्रोर्णुनावः प्रलापी ह्यन्तर्दाही दण्डपातोऽ-
न्तकश्च । एणीदाहश्चाथ हारिद्रसंज्ञो भेदा एते सन्नि-
पातज्वरस्य । अन्तर्बाह्यभूतदाहो यन्त्रापीडश्च संन्यास ।
संशोषी च विशेषास्त्वेते ज्ञातव्या दशास्त्रयश्च” । अथैषां
लक्षणानि “घोणाविवरभरद्बहुघोणासितलोहितं सा-
न्द्रम् । विलुठन्नसकसमभितः कुम्भीपाकेन पीडितं वि-
द्यात् । उत्क्षिप्य यः समस्तं शिरस्वधः क्षिप्तालक्ष्य-

हिं'त । तं प्रोर्णुनाव२ लूटं विचित्रकष्टं विजानीयात् । सन्धिभग्नास्थिभेदाः श्लेष्मोदरस्तैर्मिथ्या कण्ठे । गात्रस्य गुर्वतीव प्रलापिश्चुटस्य जायते लिङ्गम् । अन्तर्दाहः स्वेदं बहिः, श्वयथुरर्दितिरपि तथा श्वास । अङ्गमपि दग्धकल्पं सोऽन्तर्दाहाऽर्दित कथितः । नक्तं दिवा न निद्रामुपैति न्दह्याति मूर्च्छनैर्भयः । सन्तापदग्धगात्रो भ्रमातुरः सर्वतो भ्रमति । नयनो न्दह्याति चाकाचात्- किञ्चित महीठं करी प्रसारयतीत्यर्थः । "संपूर्णेते शरीरं पन्थिभिरभितस्तोदरं महता । श्वासातुरस्य सततं विचेतनस्यान्तकाद्दर्शं च" । परिधावतीव गात्रं रूक्षपार्श्वे मुलङ्घयतङ्घ रिपगणः । वेपथुमतः सदाङ्-गशोटाङ्गऽच्वरातं च । रूक्षपार्श्वे पीडाभाजने गात्रस्य विशेषणमेतत् । "यस्याऽतिपीतमक्षं नयने सुतरां सन्ततोऽप्यधिकम् । दाहोऽतिपीतता चं हृदयस्य च हारि द्रकोद ज्ञेयः । लगलकशमानगन्धः श्लेष्मघ्नजाऽवस्तिर गलरत्नः । अजवोपद सन्निपातादातापाचः पुमान् भवति । यन्द्रादीनधिगच्छति न स्वाभिमयान् यदि न्द्रियपार्श्वैः । हसति प्रलपति पदं च चैयो मूलहाऽत्तैः । येन तदूर्ध्वं रवेगात् यन्त्रेणेवावपीड्यते गात्रम् । रक्तं पीतस्य वमेदुयन्त्रापीड ॥ स विज्ञेयः । अतिसरति वमति कूजति मात्राव्यभितचिरं नरः स्वि-पति । सन्न्यास।२सन्निपाते प्रकपत्यष्टालिकपक्षो भवति । नेत्रकपुटतिमिचक्षोभयुगलो मञ्चोत्थगात् । संयोर्मियाःश्वितपिटकापपट्टलयुक्तो ज्वरे नरो भवति । नारायण एव भिषक् भेषजमेतेषु जाह्नवीनीरम् । नेत्र-व्यथेतरेको निम्न स्वल्पशुद्यो ध्येय ।" अथासाध्यस्य सन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह "सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुण । शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।" सुदारुण मारकत्वात् यतस्तेन शोथेन कश्चिदेव प्रमुच्यते कोऽपि जीवितं त्यजति इत्यर्थः । "सन्निपातज्वरान् कष्टानसाध्यानपरे जगु । दोषे प्रबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः । सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा ।" सर्वाणि दाहशीतादीनि सम्पूर्णानि व्याहरगतानि प्रोक्तानि यावल्लक्षणानि यस्य स । ततोऽन्यथा दोषे पक्वे अग्नौ दीप्ते स्वल्पलक्षणक कष्टसाध्य इत्यर्थः ।

सन्निपातज्वर पु॰ सन्निपातजो ज्वरः । सन्निपातशब्दोक्ते त्रिदोषजाऽवस्कारजाते ज्वरे ।

सन्निपातनुद् पु॰ सन्निपातं त्रिदोषजविकारं नुदति नुद-क्विप् । नेपालनिम्बे राजनि॰ ।

सन्निबन्धन न॰ सम्यक् निबन्धनं प्रा॰स॰ । १नामाख्यानस्वरा-ख्यानामिकस्य सङ्कलने २तदुपयोगिसम्बन्धभेदे च । उज्ज्व॰ । ३सम्यग्निबन्धनयुते त्रि॰ "सद्भिः सन्निबन्धनेति प्राप्तुः

सन्निभ त्रि॰ सम्+नि+भा—क । सदृशे जटा॰ । निभादि-वदस्य नित्यसमासता ।

सन्निवेश पु॰ सम्+नि+विश-आधारे घञ् । १पुरादेर्बहिस्थे विहारार्थे देशे अमरः । भावे घञ् । २सम्यक्स्थितौ ।

सन्निहित त्रि॰ सम्+नि+धा—क्त । १निकटस्थे "सन्निहित बुद्धिरन्तरङ्गम्" न्यायः "या याः सन्निहिता नाड्य-स्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" ति॰त॰। २सम्यक्स्थापिते च । भावे क्त । ३नैकट्ये न॰ । [स्थागे ४युक्ते ४अर्पिते च ।

सन्न्यस्त त्रि॰ सम्+नि+अस—क्त । १निक्षिप्ते २त्यक्तसम्यक्-

सन्न्यास पु॰ सम्+नि+अस—घञ् । "काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः" गीतोक्ते विहितकर्मणां विधानेन १सम्यक्त्यागे २तदुपयोगिचतुर्थाश्रमे आश्रमशब्दे ८४२ पृ॰ दृश्यम् । ३चैत्रे मासि सन्न्यास्यादिकर्त्तव्ये पुराणप्र-सिद्धे शिवव्रतभेदे च । "चैत्रे शिवोत्सवं कुर्य्यात् नृत्य-गीतमहोत्सवैः । स्नायात् त्रिसन्ध्यं रात्रौ च हवि-ष्याशी जितेन्द्रियः । शिवस्वरूपतां याति शिवप्रीति-करः परः । सन्न्यासादिषु यो मर्त्त्यो देहं सपीड्य भक्तितः । अश्वमेधफलं तस्य जायते च पदे पदे । सर्वकर्मपरित्यागी शिवोत्सवपरायणः । भक्तोऽनशनं कुर्य्याद्रात्रौ नृत्य-कुतूहलैः । नानाविधैर्महावाद्यैर्नृत्यैश्च विविधैरपि । नानावेशधरैर्नृत्यैः प्रीयते शङ्करः प्रभुः । किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वरः । सङ्क्राद्यं सङ्क्रान्तीयं वर्जयेत् शिवसन्निधौ । आमादुर्व्वाहिरम सम्भात्स्वदर्शं कारये-न्मुदा । उपोष्य कृत्वा सङ्क्रान्त्या व्रतमेतत् समापयेत्" बृहद्धर्मपु॰ उत्तरख॰ ४अ॰ । ४जटामांस्यां शब्दच॰ ।

सन्न्यासिन् पु॰ सम्+नि+अस—णिनि । १सन्न्यासयुते २चतु-र्थाश्रमयुते तेषां धर्मभेदेन नामभेदो यथा

"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः । सरस्वती भा-रती च पुरीति दश कीर्त्तिताः" । तेषां लक्षणानि यथा "त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे । स्नायात्त-त्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते । आश्रमग्रहणे प्रौढ आशापाशविवर्जितः । यातायातविनिर्मुक्त एतदा-

ममलक्षणम् २ । सुरम्ये निर्झरे देशे वने वासं करोति य । आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते । अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दनन्दने वने । त्यक्त्वा सर्वमिदं विश्वमरण्यलक्षणः किल । वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः । गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते । वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात् । सारात्सारं विजानाति पर्वतः परिकीर्त्तितः । वसेत् सागरगम्भीरो न च रत्नपरिग्रहः । मर्य्यादां न लङ्घयेत् सागरः परिकीर्त्तितः । स्वरज्ञानवशो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः । संसारसागरे साराभिज्ञो यो हि सरस्वती ८ । विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजेत् । दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्त्तिता । ज्ञानतत्त्वेन सम्पूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः । परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनामा १० स उच्यते" इति शङ्कराचार्य्यविजये विद्यारण्यस्वामिधृतम् । २चैत्रे कर्त्तव्यविषयव्रतकर्त्तरि च । [च

सपक्ष पु० समानः पक्षोऽस्य । १तुल्यरूपे २निश्चितसाध्यवति पक्षे

सपक्षाकरण न० सह पक्षेण पक्षेण सपक्ष तथा क्रियते सपक्ष+डाच्+कृ—ल्युट् । पक्षेण सह शरवधनरूपे अत्यन्तव्यथने । कर्मणि क्त । सपक्षाकृतः । तथा पीडिते त्रि० । [ज्ञातर ।

सपत्न पु० सह एकार्थे पतति यतते पत—न सहस्य स । शत्रौ

सपत्नारि पु० सपत्नस्य अरिरिव । (वेडवांश) वंशभेदे शब्दच० ।

सपत्नी स्त्री समानः पतिर्यस्याः ङीप् न च । १एकभर्तृकायां स्त्रियाम् २समस्वामिकायां भूम्यादौ च । तत्र सपतिरित्यपि ।

सपदि अव्य० सह पद्यते पद—इन् सहस्य स । तत्क्षणे इत्यर्थे "सपदि मुकुलिताक्षीमिति" कुमार० । [र्थाते ।

सपर पूजायां कण्ड्वादि० पर०सक० सेट् । सपर्य्यति असपर्य्यीत्

सपर्य्या स्त्री सपर—यक् अ—टाप् । पूजायाम् "सोऽहं सपर्य्याविधिभाजनेनेति" रघु० । [हिते २चतुर्थांशसहित च ।

सपाद त्रि० सह पादेन चरणेन चतुर्थांशेन वा । १पादस-

सपिण्ड त्रि० समानः पिण्डः शरीरारम्भकावयवः श्राद्धे देयपिण्डो वा यस्य समानस्य स । एकशरीरावयवरूपे सातिभेदे "असपिण्डा च या मातुरिति" स्मृतिः । सा च सातिमाता मातृपितृपरम्परया अतिपरम्परया वा एकशरीरावयवान्वयात्मकम् मिता० । २दातृत्वभोक्तृत्वैकैकपिण्डयुते च दायभा० । एतच्च दायग्रहणोपयोगि सापिण्ड्यमिति । सपिण्डता हि विषयभेदेन द्विविधा सम्बन्धोपयोगिनी विवाहोपयोगिनी दायोपयोगिनी चेति । तत्र समानदेहसम्बन्धे या सपिण्डता साऽशौचग्रहणार्था विवाहार्था च । श्राद्धे देयपिण्डसम्बन्धात् सपिण्डता तु दायग्रहणोपयोगिनीति विवेकः । यथोक्तं शु०त० रघुनन्दनेन "मत्स्यपुराणे "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां साषिण्ड्यं साप्तपौरुषम्" । नन्वेव भ्रात्रादिभिः सह पिण्डतल्लेपभोक्तृत्वासम्भवात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते तेषामपि पिण्डलेपयोः सम्बन्धोऽस्ति तथाच बौधायनः "प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं, सोदर्य्यभ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते । विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति" इति अस्यार्थः पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात् पुत्रादिभिस्त्रिभिः स्वपिण्डदानात् । यत्र जीवन् यस्य पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डनेन तत् पिण्डभोक्ता एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता मृतः सन् तत्पिण्डभोक्ताऽपरेषां जीवतां पिण्डसम्प्रदाता स्यादेव । मृतश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता अतो येषामयं पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तपिण्डरूपं दायमश्नन्तीति अविभक्तदायादाः सपिण्डा इति । इदञ्च सपिण्डत्वं सकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थम् अशौचाद्यर्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः" इति प्रागुक्तमत्स्यपुराणात् । अस्मिन्नाथकूर्मपुराणग्रहलिखितवचनात् । पिण्डे यथापरस्परं भोक्तृत्वं तथा लेपे तुल्यन्यायात् । हारलतायां कूर्मपुराणम् "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः साषिण्ड्यं साप्तपौरुषम्" । लेपभागिभ्यस्तु यावज्जन्मनाम्नोरवेदनं यावदस्मत्कुलेऽस्माकं पूर्वपुरुषोऽयं जात इति विशेषः अयमस्मत्कुले जात इति सामान्यतो वा ज्ञायते तावत् समानोदकत्वमिति हारलता । अत्र परवचनेनैव साषिण्ड्यसिद्धौ पूर्ववचनमुक्तं जीवत्पितृकत्वादिना अधिकारविशेषेषु पिण्डलेपसम्बन्धेऽपि सपिण्डत्वाविच्छित्तिज्ञापनाय । सर्वदेशीयाचारोऽपि तथा" ।

[अथ या अमुं पिण्डान् ददत्येव स्वः । एतत्पाठाभिप्रायेण च कथं सपिण्डः । एकपिण्डदातृत्वभोक्तृत्व-

एकशरीरावयवसम्बन्धाभावादिति चेत् तद्दुर्योज्यतयेति ब्रूमः । योग्यतापर्य्यालोचनस्य सामान्यशास्त्रविषयत्वम् । ततश्चाव्य- तिवृद्धप्रपितामहावधिकाधस्तनानां सप्तानां पुंसां प्रत्येकं मेलया सप्तानामेकगोत्राणां स्वाश्रधिपरतनानां सप्तानाञ्च सापिण्ड्यं पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वसम्बन्धादिति । स्त्रीणान्तु भर्तृसापिण्ड्येन सापिण्ड्यम् "प्रत्तानां भर्तृ- सापिण्ड्यमिति" वचनात् । नन्वेवं कन्यायाः कथं स- पिण्डतेति चेत् आदिपुराणवचनात् त्रैपुरुषं सापिण्ड्यम् । यथा "सपिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुषी" । अत्र कन्यानामूढानाम् "अप्रत्तानां त्रिपौरुषमिति" वशि- ष्ठवचनात् । तेन आत्मपञ्चमे वृद्धप्रपितामहे सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति प्रतिपादितम् । अत एव कन्यायाः प्र- पितामहभ्रात्रा तत्सन्ततिभिः सह सापिण्ड्याभावात् कन्यामरणजननयोस्तेषां सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्तमेवाशौचमिति एवं तेषामपि जनन- मरणयोः कन्यानामिति, शूलपाणिमहामहोपाध्यायः । यत्तु कूर्म्मपुराणम् "अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः" इति रत्नाकरधृतम् । तद्विवाहे पितृपक्ष- विषयम् । यथा विष्णुपुराणम् "सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् । उद्वहेत द्विजो भार्य्यां न्यायेन विधिना नृप ।" सप्तमीं पञ्चमीं त्यक्त्वेति शेषः । भर्तृ- सापिण्ड्यमित्यत्र साप्तपौरुषमित्यनुषज्यते । तेन भर्तृ- *समानसापिण्ड्यमित्यर्थः* । शङ्खलिखितौ "*सपिण्डता* तु सर्व्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी । पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगम्" । *गोत्रतः गोत्रैक्ये* तेन माता- महकुले कदाचित् षट्पुरुषपर्य्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता । तान् सप्तपुरुषान् व्याप्य समन्तात् पिण्डा- दिकमनुगच्छतीति तदानुगम् । एतेन "सपिण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति तथाहि पितुः शरीरावय- वान्वयेन पित्रा सह एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन भ्रात्रादिभिरिति । एवं पत्या सह पत्न्या एकशरीरा- रम्भकतया सापिण्ड्यम् । तथाच गर्भोपनिषदि "एतत् षाट्कौषिकं शरीरं त्रीणि पितृतः त्रीणि मातृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः, त्वङ्मांसरुधिराणि मातृत- श्चेति" तत्र तत्तदवयवान्वयप्रतिपादनात् । निर्वाप्यपिण्डा- न्वये तु सापिण्ड्ये भ्रातृपितृव्यादिसापिण्ड्यं न स्यात् ।

अतिप्रसङ्गस्तु सप्तम्यन्तमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरस- नीयः । यद्येवं मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशाहाशौचं प्राप्नोति, स्यादेतत् यदि मातामहादीनां मरणे "त्रिरात्रं स्यादशौचकम्" इत्यादिविशेषवचनं न स्यात् । यत्र तु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमिति *मिताक्षरारत्नाकरादिमतमपास्तं* । *[illegible]* नित्केऽर्थे सापिण्ड्ये एकशरीरावयवान्वयरूपस्य कपोल- *रचितार्थानवकाशात् निर्वाप्यपिण्डसम्बन्धेन* भ्रात्रा- दीनां सापिण्ड्यस्य मत्स्यपुराणबौधायनाभ्यां पूर्व्वमुक्त- त्वात् कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिजातकारादिभिस्त- थैव व्याख्यातत्वाच्च । *रेतःशोणितपरिणामरूपत्वादपत्य-* शरीरस्य भवतु वा तथा पत्या सह पत्न्या एकशरीरा- रम्भकतायाः प्रत्यक्षबाधितत्वात् कथं सापिण्ड्यं मातामहादीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशाहाद्य- शौचप्रसङ्गाच्च मातामहादौ सापिण्ड्यस्य लोकविरुद्ध- त्वाच्च । भवतु वा तथा शरीरद्वारा सापिण्ड्यं तथापि वचनात् यथाप्राप्तगौरवं तत्त्वं तथा "गोत्रतः साप्त- पौरुषीति" वचनात् गोत्रैक्यमपि प्रागुक्तवचनात् कन्याया- स्त्रीपौरुषम् ऊढायाश्च भर्तृसपिण्डनेन सापिण्ड्यमिति चेत् *तदेतन्मतेऽपि व्यवस्थार्थं न क्षतिरिति* अतएव सुमन्तुवचनाभिहित यद्दशमपुरुषपर्य्यन्तमशौचं तत् सप्तम- पुरुषाद्यन्तराशौचाद्यूनं त्रिरात्रं यथा "ब्राह्मणा- नामेकपिण्डस्वधानामादशमात् कर्म्मविच्छित्तिर्भवति आष्ट- मात् कर्म्मविच्छित्तिर्भवति आतृतीयात् स्वधावि- च्छित्तिर्भवति" अन्यथा पिण्डशौचक्रियाव्युच्छेदात् ब्रह्म- हत्यातुल्यो भवति" इत्यर्थः । एका समाना पिण्डस्वधा- येषां ते तथा यथैकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न, युज्यते इत्यनुशब्देनानुशब्दयुक्तमन्त्रो लक्ष्यते । अनु- युक्तमन्त्रस्तु "ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति तथा पिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धिस्वधाशब्द- युक्तमन्त्रकरणकदेयजलं लक्षितम् । तथा च "ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्" इत्यनेन पिण्डान् सिञ्चेदित्युक्तम् । ततश्च एक- पिण्डस्वधानां समानोदकानामित्यर्थः । अतएव मनुः । "जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यते" । विष्णुपु- राणं "मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धाः ये जलेन वा" मातृप- क्षस्य मातामहपक्षस्य ये जलेन सम्बद्धाः समानोदका इति" श्राद्धविवेकेऽपि व्याख्यातम् । "असम्बन्धा भवेद्या तु

दा मघोदये श्राद्धं कार्य्यं तदधिकं भवेत् । तस्मा-
शक्तौ प्रथममासस्यैकाह एव द्वादशमासिकसर्व्वकृतसपि-
ण्डीकरणकालः । "शक्तं श्राद्धं मासिमासि अपूर्व्वी
प्राब्द प्रति । द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाथ वा"
इति मरीचिवचनात् । अपूर्व्वी अशक्तौ अब्दमीष-
द्यम् । अत्र षष्ठे षण्मासिकदिने षाण्मासिकं कृत्वा
प्रथमषाण्मासिकं कार्य्यं तदानुरूपाभावात् । न तु
तत् पूर्व्वं षाण्मासिकं ऋतुक्रमापत्तेर्न च षाण्मासि-
कमपि पूर्व्वदिने मरणतिथ्यभावात् एवमेव मासान्ति-
विच्च । अपकर्षनिमित्ताच्च व्यासः "आनन्त्यात् कुल-
धर्म्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य
द्वादशाहः प्रशस्यते" । एतच्च द्वादशाहपदं आशौचान्त-
तृतीयदिनमात्रपरमिति प्राचीननैबन्धिकाः, अशक्तस्यार्द्ध-
अथवा क्रमाद्युत्वाशौचान्ततृतीयदिनमात्रोपलक्षणमिति
श्राद्धदीपश्राद्धचिन्तामणी । तद्वयमप्ययुक्तं "द्वादशाहेन
वा कुर्य्यात्" इति मरीचिवचन "द्वादशाहे श्राद्धं कृत्वा
मघोदयेऽपि वा कुर्य्यात्" इति विष्णुवचनाभ्यामेकवा-
क्यतया द्वादशदिनपरत्वात् । कुलधर्म्माणामिति कुल-
धर्म्मज्योतिरागमादिसिद्धानन्तरभाविनामपरपक्षमयोत्पन्न-
कर्त्रेरपगमनादिभिर्निमित्तैरशौचापगमे द्वादश दिनानि
षोडशश्राद्धापकर्षकाल इति शूलपाण्युपाध्यायव्याख्यानात्
मरीचिवचने "एकाहे द्वादशाथ वेति" साधान्यत एव एकाह
विधानाच्च । अतएव एकाहापेक्षया मासस्याभिधानमपि
सङ्गच्छते अतएव प्रथममासस्य एकाह एव द्वादशमासिक-
सहितसपिण्डीकरणकाल इति श्राद्धविवेकः । अत्र यानि
एकाहकर्त्तव्यतया द्वादशमासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि शूद्रे-
ऽपि आद्यमासिकदिन एव कार्य्याणि ततोऽन्त्यमासिकं
कृत्वा तदपरदिने एकादश मासिकानीति ध्येयम् ।
एतच्च तेषामपकर्षे तन्मध्ये तदन्तकाले च कर्त्तव्यतया षण्-
मासिकद्वयसपिण्डीकरणापकर्षं विदधातीति सुधीभि-
र्भाव्यम् । यदच्छया वृद्धिरिति वृद्धिरायाख्यमानं पुंस-
वनादि । आपद्येत आपद्या भवति तद्दिनेऽपि
सपिण्डीकरणम् । तथाहि "प्रागावर्त्तनादङ्ग कालं
विद्यात्", इति गोभिलगृह्यसूत्रेण पुंसवनादिकल्प-
ञ्चकेषोर्म्मद्वयाभ्यन्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य चाप-
राह्णे विधानात्तयोः कालयोरबाधाय वृद्धिपूर्व्वदिने अप-
कर्षः । ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्णिकत्वे किं प्रमाण-
मिति चेत् "अपराह्णे तु पैतृकम्" इत्यनुशासनम् ।

किञ्च "यद्यप्यदन्तकः पूर्ण पैतृमपि महा वहम् । अन्नो-
न्द्रेश्वरमाधव्यौतप्रपूर्व्वोऽयम् विधीयते" इति छन्दोग-
परिशिष्टवचने यथा मङ्गलाप्युपरोधात्तदह् अपकर्षं काल-
रोधात् पैतृकं "विवाहपर्व्वोत्सवादौ भूयसो स्यात् अपकर्ष-
णम्" इति लौगाक्षिस्मरणात् । तदहमपि मङ्गलदैवताद्य-
पार्व्वणानुरोधात् "एकोद्दिष्टविधानेन कार्य्यं तदपि पार्थिव !"
इति विष्णुपुराणीयमेकोद्दिष्टाद्ये तद्दिनकर्त्तव्यतापरं
न तु तत्कालपरम् । तथा च परिशिष्टप्रकाशधृतम्
"श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्व्वीत सहपिण्डताम् । ततो
पार्व्वणवत् पूर्व्वमेकोद्दिष्टमथापरम्" इति । एतच्च प्रति-
तन्त्र तत्त्वमनन्तकोपाख्यानवत् वृद्धिं निमित्य कृतं
सपिण्डीकरणं तदानीं विना न वृद्धभावेऽपि वृद्ध्या-
द्यनन्तरं पूर्व्वसंवत्सरे वा प्राप्य पितृत्वप्रापकमिति
न सपिण्डनान्तरम् । अत्र "न कर्त्तव्यमिति निर्व्वाप्य
दाता विप्रान्निमन्त्रयेत ।" इतिश्रुतिविरोध इति अपकर्ष-
कोटिकसमावर्त्तनोपनयनं भविष्यत्वानिमित्तस्य कर्म्मणः प्रत्यु-
त्कर्षत्वात् । एतच्च वृद्धिश्राद्धं यदर्थं कृतं तत् कर्म्म
चेत् विघ्नात्तद्दिने न क्रियते तदा दिनान्तरे तत् कर्म्मणि
क्रियमाणे तदङ्गत्वात् पुनर्वृद्धिश्राद्धं कर्त्तव्यमेव ।
'प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः' । तदङ्गा-
स्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया" । इति छन्दोग-
परिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् । हेमाद्रिधृत "पूर्व्वे-
सम्वत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च
सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते ।" अत्र पूर्व्वसंवत्सर-
म्रियमाणश्राद्धाद् यथोभयनिर्व्वाहः तथापकर्ष-
सपिण्डनादप्युभयनिर्व्वाहाच्च पूर्व्वसंवत्सरे आब्दिका-
न्तर कार्य्यम्" । तत्रायं विशेषः तत्रोक्तो यथा
"एतच्च पार्व्वणे प्रागुक्तवचनेन योषद्रव्येण पिण्डविधा-
नात् तद्वितीयेऽपि सपिण्डीकरणे तन्नियमात् यद्यपि
द्रव्याभावेऽपि पिण्डनिर्वृत्तिरायाति तथापि "यथोक्त-
वस्त्वसम्प्राप्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् । यवानामिव गो-
धूमा व्रीहीणामिव शालयः" इति छन्दोगपरिशिष्ट-
वचनात् "मुख्याभावेऽपि प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः" इति
न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिग्रहणवत् द्रव्यान्तरेणापि
पिण्डदान योषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भवे द्रव्यान्तरत्यागाय ।
अन्यथा तदलाभे कर्म्मवैगुण्यं स्यात् "सहपिण्डक्रिया-
याम्" इति मनूक्तेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सह मिश्री-
करणं यत्रेति सपिण्डीकरणसमाख्यापि एवं सुतरां तत्र

तथाचरणं प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्नि-वृत्तिः पशुयागे "क्वाहित निरस्यति यज्ञग्निरस्यति" इत्या-दावुक्ता । अतएव यथाशास्त्रप्रतिपत्तियागेऽपि यस्तो यत्र वसति इति यथाशास्त्रव्याख्यानुरोधेनास्य तत्कुश-विनाशेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये उक्तः "प्राक् स्विष्टकृत आवापः" इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि व्याख्यात इत्याशयः प्रधानहोमः स तु स्विष्टकृद्धोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः । एवञ्च मुख्यहोमे त्वक्त यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्य प्राप्य मुख्ये कृते चेन्नाग्दुष्टो तदाज्येनैव स्विष्टकृद्धोम इति स्मरणात् । एतेन मेघनाथे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पति-मिश्रोक्तं हेयम् । एतेनार्घ्यदानविधानेन पिण्डनिर्वप-प्रकारो व्याख्यात उक्तः" ।

"पितरि पूर्वं मृते तद्वर्षाभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे मृते यथा कर्त्तव्यं तथाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम् । असं-स्कृतेन संस्कार्य्यौ पूर्व्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र संस्कुर्य्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा । पितामहेन पितरं कुर्य्यादिति विनिश्चयः" । पितुः सपिण्डनं कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि पितामहप्रपितामहयोः अस्ते प्रतिमासविहितं पार्व्वणं पितृवृद्धप्रपितामहपितामहप्रपितामहानां कर्त्तव्यं न तु तयोः सपिण्डीकरणापेक्षा कार्य्या नतु सपिण्डनेनासंस्कृताभ्यां सह पिण्डैक्यं सपिण्डनाख्यसंस्काराभावादनयोः सपिण्डीकरणमपकर्त्तव्यीयं पितुरेव वा सपिण्डन तत्कर्त्तव्यमित्यत आह असंस्कृतेनेति । असंस्कृ-तयोः न कार्य्यमित्यनेन वचनेनोक्तं असंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत आह पापिष्ठमपीति पापिष्ठमकृतसपिण्डी-करणं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता कृतसपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्य्यादिति शास्त्रनिश्चयः । अतः वचनबलाद्दोष इति तात्पर्य्यम् । अत तु प्रेतीभूत पितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहैकोद्दिष्टमेव । "अस-पिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्" इति मात्स्यवाक्य वचनात् । एवमन्यत्रापि बोध्यं वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वे तेन सह न कार्य्यमिति तात्पर्य्यम् । अत माता च [illegible] भर्त्तुराचारयोः [illegible] । तथा च मात्स्ये "[illegible] सपिण्डीकरणं क्रिया" । [illegible] । अपर-

छायातो यथाच्छिरःप्रच्छादनक्रिया । पुत्रैर्दर्भैश्च सा कार्य्या मातुरभ्युदयार्थिभिः" । अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरय-न्तीति लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति हलायुधः । परञ्चन्त गोभिलश्राद्धसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् । अतएव प्रव्र-जिते पतिते वा पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभि-र्मातुः सपिण्डीकरणं किन्तु पितामह्यादिभिरेव । "स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्मात् चरुमन्त्राहुतिव्रतैः । तस्मिन् सति सुताः कुर्य्युः पितामह्या सहैव तु" । इत्यत तस्मिन् सतीति श्राद्धानर्हभर्त्तुरुपलक्षणम् । अतएव तस्याश्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्र्वेति निश्चयः" इति लघुहारीतेन श्वश्रूजी-वने तस्याः श्वश्र्वोक्तं न तु श्वशुरेणेति कथ्यदयुक्तम् । एवं पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि सामगैः "ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्यै ते स्वधा" इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात् अतएव आभ्युदयिके मातृ-पक्षे शौद्दत्तादिभिर्मन्त्रान्तरं लिखितं न तु ये चात्रत्वा-मिति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दोगानां मातृपक्ष एव नास्तीति वक्ष्यते" ।

लघुहारीतः "सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोड़श । पृथक्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् । प्रेतसंस्कारकर्माणि यानि श्राद्धानि षोड़श । यथाकालन्तु कार्य्याणि नान्यथा शुध्यते ततः" । पृथग्-द्रव्या अपि विभक्तधना अपि पृथक् न कुर्य्युः सुतरा-मपृथग्धनाः पृथक् न कुर्य्युः किन्त्वपृथक् कुर्य्युः अत्र विशेषयति मरीचिः । "मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः । बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र-वासिनः । सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत्" । पुत्रेणेत्यः-विशेषात् सर्व्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य बाधात् कर्त्त-व्यतामाह बहव इति । ज्येष्ठेनापि सर्व्वेषां अनुमत्या अनुकरणेनैव करणं भवतु इति मतं ज्ञानं कृत्वा विभक्ते द्रव्यांशेन च कृतं सर्व्वैरेव कृतमेव भवेत् । तदानीं द्रव्यांशेन च तस्मात् द्रव्यं [illegible] कृत्वा कर्त्तव्यम् । [illegible] तदा [illegible] भवति [illegible] भवतीति । न तु तेन श्राद्धमर्हं कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोक्तं युक्तम् । "पृथक्नैव सुताः कुर्य्युरिति [illegible] । [illegible]

ऽप्येकाहस्य प्रथममासद्वितीयसंवत्सरेषु । न च विधान-
सामर्थ्यादेव तत्तत्कालप्राप्तेरपकर्षानिदमिति वाच्यम्
तत्तत्कालानां द्वादशाहाद्यपेक्षया प्राधान्यबोधनार्थत्वात्
अत एव "आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् ।
अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते" इति व्याघ्र-
वचनोक्तप्रशस्त इत्यनेन कुलाचारज्योतिःशास्त्रोक्तप्रशस्त-
कृतिमरणराहोपप्लवादिस्ते स्वदेशादिगमनानुसारादेव
सपिण्डीकरणापकर्षे द्वादशाहापेक्षया प्राशस्त्यमात्रा-
दिशोपचारापरत्वम् । अथ वा यथाकालमित्यादेरयं टर्थो
वृद्धिरापद्यतेत्यनेनावश्यकनामकरणादिवद्धर्थमेवापकर्षो
न त्वनावश्यकेष्टपूर्त्ताद्यर्थापकर्षः कार्य्य इति तात्पर्य्यम् ।
अतएव लघुहारीतेन "तथैव कार्य्यं यत् कर्म वत्सरात्
प्रथमादृते" इत्यनेन कार्य्यस्यापकर्षनिमित्तता शास्त्रेषूक्तम् ।
यदि त्वावश्यकवृद्धिनिमित्तेनापकर्षः कृतस्तदा इष्टापूर्त्तादि
कार्य्यं वत्सराभ्यन्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोऽप्येवं
यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डीकरणस्यैवापकर्षः प्राप्तुक्त-
स्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षे तत्पूर्व्वकर्त्तव्यमासिकानामपि
तदादितदन्तन्यायादपकर्षः । "सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया
प्रेतक्रिया बुधैः" इति शातातपवचने प्रेतक्रियायाः
सपिण्डीकरणान्तत्व प्रतीयते । अत्र वृद्धिनिमित्तं विना
सपिण्डनापकर्षे कृते पूर्ब्बसंवत्सरकालं प्राप्य प्रेतत्वपरी-
हारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् "कृते सपिण्डीकरणे नरः
संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते"
वृद्धिनिमित्तकसपिण्डीकरणापकर्षे कृते तत्क्षणादेव
प्रेतत्वपरीहारः तदर्थमेवापकर्षात् एवञ्चान्यनिमित्ताप
कर्षे वृद्धिकालं प्राप्य प्रेतत्वपरीहारः तत्कालस्य पूर्ब्ब-
संवत्सरकालवत्त्वात् । "अर्व्वाक् संवत्सरात् यस्य
पूर्णे संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न
तेषान्तु पृथक्क्रिया" इति शातातपवचनात्" ।

सपिण्डीकृत त्रि॰ सह पिण्डैः पित्रादिपिण्डैः सपिण्डः
तत च्वि-कर्म्मणि क्त । यदुद्देशेन सपिण्डीकरणं श्राद्धं
कृतं तस्मिन् मृते जने "ये सपिण्डीकृताः प्रेता" इति
शाता॰ स्मृतिः । [घोषातकीवृक्षे राजनि॰ ।

सपीतक पु॰ सह समानः पीतकेन सहस्य सः । राज-

सपीति स्त्री पा-क्तिन् पीतिः पानम् सह पानं पीतिः ।
माल्यादीनां सह भोजने शब्दर॰ । [तकोवृक्षे राजनि॰ ।

सपीतिका स्त्री सह पीतेन कप् अत इत्वम् । हस्तिघोषा-

सप्तक न॰ सप्तानामवयवम् कन् । १सप्तसङ्ख्यायाम् । सप्त प्र-
माणमस्य कन् । २सप्तसङ्ख्यान्विते त्रि॰ । पूरणे कन् ।
३सप्तानां पूरणे च । [गुडायाम् अमरः ।

सप्तकी स्त्री सप्तभिः स्वरैरिव कायति शब्दायते कै-क । मे-

सप्तचत्वारिंशत् स्त्री सप्ताधिका चत्वारिंशत् शाक॰ ।
(सातचल्लिश) १सङ्ख्यायां २तत्संख्यान्विते च । एवं सप्तद-
शादयः सप्ताधिकतत्तत्संख्यायां तत्संख्यान्विते च । पूरणे
डट् । सप्तचत्वारिंश तत्तत्संख्यापूरणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्
एवं सप्तदशादयोऽपि तत्पूरणे एवं तमप् सप्तचत्वारिं-
शत्तम तत्पूरणे त्रि॰ स्त्रियां टाप् ।

सप्तच्छद पु॰ सप्त सप्त छदाः प्रतिपर्व्वम् यस्य द्वसौ संख्या-
शब्दस्य वीप्सार्थता भाष्योक्ता । (छातिम) वृक्षे राजनि॰ ।

सप्तजिह्व पु॰ सप्त जिह्वा इव आह्लादसाधनानि अर्च्चींषि
यस्य । वह्नौ त्रिका॰ । "काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा । उग्रा प्रदीप्ता च कपीट-
योनेः सप्तैव कीलाः कथिताश्च जिह्वाः" इत्युक्तानां सप्ता-
नामग्निस्वरूपाणामेव तज्जिह्वात्वमुक्तम् । वह्निजिह्वानां
वर्णभेद अवस्थानदिग्भेदश्च गणेशविमर्शिन्या दर्शितो
यथा "हिरण्या तप्तहेमाभा न्यूनपार्श्वे दिशि स्थिता ।
वैदूर्य्यवर्णा कनका प्राच्यां दिशि समाश्रिता । तरुणा-
दित्यसङ्काशा रक्ता जिह्वाग्निसंस्थिता । कृष्णा नीलाभ्र-
सङ्काशा नैर्ऋत्यां दिशि संस्थिता । अतिरक्ता जपा-
भासा वायव्यां दिशि संस्थिता । बहुरूपा तथा ख्याता
दक्षिणोत्तरसंस्थिता" ।

सप्तज्वाल पु॰ सप्त काल्याद्यः ज्वाला यस्य । १वह्नौ
हेमच॰ । २सप्तार्च्चिरादयोऽप्यत्र अमरः । [यज्ञे अमरः ।

सप्ततन्तु सप्तभिः भूरादिभिर्व्याहृतिभिस्तन्यते तन-तुन् ।

सप्तति स्त्री सप्तगुणिता दशतिः नि॰ । (सत्तर) १संख्यायां
२तत्संख्यान्विते च । तत पूरणे डट् । सप्तत तत्संख्यापू-
रणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

सप्ततितम त्रि॰ सप्ततेः पूरणः तमप् । येन सप्ततिसंख्या
पूर्य्यते तस्मिन् अर्थे स्त्रियां टाप् ।

सप्तद्वीपा स्त्री सप्त जम्बूप्रभृतयो द्वीपाः यस्याः । जम्बूप्रभृ-
तिसप्तद्वीपयुतायां पृथिव्याम् । जम्बूद्वीपशब्दे ३०४२४॰ दृश्यम्

सप्तधा अव्य॰ सप्तन्+प्रकारे धाच् । सप्तप्रकारे ।

सप्तधातु पु॰ ब॰ व॰ । सप्तगुणिता धातवः । वैद्यकेषु "रसासृ-
ङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जानः शुक्रसंयुताः । शरीरस्था इमे
ज्ञेयाः पण्डितैः सप्त धातवः" इत्युक्तेषु रसादिषु धातुषु
राजनि॰ ।

सप्तन् पु० त्रि० । सप–तनिन् । (सात) १संख्यान्विते २तत्संख्यायां महाभाष्यम् । [पृ० द्रष्टव्यम् ।

सप्तनाडीचक्र न० वृष्टिज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८३१

सप्तनामा स्त्री सप्त नामानि यस्याः डाप् । आदित्यभक्तायाम् राजनि० । [राजनि० । २सप्तच्छदवृक्षे च ।

सप्तपत्र पु० सप्त सप्त पत्राणि प्रतिपत्रं यस्य । १मुद्गरवृक्षे

सप्तपदी स्त्री सप्तानां पदानां समाहारः ङीप् । विवाहकाले मण्डलिकासु गन्तव्येषु सप्तसु पदेषु । तत्प्रकारो भवदेवभट्टोक्तो यथा "ततो जामाता प्रागुदीच्यां गत्वा वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तसु मण्डलिकासु सप्त पदानि नयेत् । वधूश्च दक्षिणपादं नीत्वा पश्चात् वामपादं मण्डलिकां नयेत् । जामाता च वधूं ब्रूयात् वामेन पादेन दक्षिणं पादमाक्रमयेति" इत्यादि । अस्यैव कर्मणो विवाहनिष्ठाकरत्वमुक्तं मनुना "पाणिग्रहणिकामन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे" ।

सप्तपर्ण पु० सप्त सप्त पर्णान्यस्य प्रतिपर्वम् । (छातिम) वृक्षे अमरः । "सप्तपर्णो व्रणश्लेष्मवातकुष्ठास्रजन्तुजित् । दीपनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः । २लज्जालुलतायां स्त्री राजनि० ङीप् । "द्राक्षादाडिमखर्जूररम्भादिमाक्षं सशर्करम् । लाजाचूर्णं समध्वाज्यं सप्तपर्णमुदाहृतम्" भव्यप्र० उक्ते ३खाद्यभेदे न० ।

सप्तपाताल न० समाहारद्विगुः पातालादि । "अतलं वितलं चैव नितलं च गभस्तिमत् । महातलं सुतलं च पातालं सप्त कीर्त्तितम्" इत्युक्तेषु सप्तसु भूमेरधःस्थलोकेषु ।

सप्तप्रकृतिविकृति स्त्री ब०व० सप्तसंख्याताः प्रकृतिविकृतयः । सांख्यमते महदहङ्कारशब्दस्पर्शरूपरसगन्धादितन्मात्रात्मके पदार्थसप्तके "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त" इति सांख्यकारिका । षोडशकपदार्थहेतुत्वात् प्रकृतित्वम् प्रकृतिकार्य्यत्वाच्च विकृतित्वमेषाम् ।

सप्तभद्र पु० सप्तसु स्थानेषु भद्रमस्य । शिरीषवृक्षे शब्दच० ।

सप्तम त्रि० सप्तानां पूरणः मट् । येन सप्तसंख्या पूर्य्यते तस्मिन् । स्त्रियां ङीप् । सा च चन्द्रस्य सप्तमकलायाः क्रियारूपायां तिथौ च तिथिशब्दे ३२८५पृ० दृश्यम् ।

सप्तरक्त पु० सप्त रक्तानि प्रशस्तान्यस्य । "पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तनखानि च । तालुकाधरजिह्वाश्च प्रशस्ताः सप्त रक्तकाः" इत्युक्तस्थानेषु रक्तवति जने ।

सप्तर्षि पु० ब०व० । सप्त ऋषयः संख्यात्वात् कर्म० । "मरीचिरत्रिं पुलहं पुलस्त्यं क्रतुरङ्गिराः । वशिष्ठश्च महाभाग ! सप्तैते ब्रह्मणः सुताः" इत्युक्तेषु सप्तसु ऋषिषु । मन्वन्तरभेदे तेषां नामभेदा ऋषिशब्दे उक्ता १४५१ पृ० दृश्याः ।

सप्तर्षिमण्डल न० ६त० । आकाशे नित्यं ध्रुवनक्षत्रपरिभ्रमणे नक्षत्रसप्तकात्मके नक्षत्रमण्डलभेदे "सप्त येऽमण्डला नक्षत्राद् दृश्यन्ते सर्वतोपरीति" पुराणम् । तच्चारादि ऋषिशब्दे १४५२ पृ० दृश्यम् ।

सप्तला स्त्री सप्तधा लाति ला–क । १नवमालिकायाम् अमरः २चर्मकषायां ३गुञ्जायां ४पाटलायाञ्च मेदि० ।

सप्तशती स्त्री सप्तानां शतानां समाहारः । मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतमन्त्रसमुदायरूपे देवीमाहात्म्यबोधके त्रयोदशाध्यायात्मके ग्रन्थभेदे तन्मन्त्रविभागः चण्डीशब्दे २८९५ पृ० दृश्यः । "मध्ये सप्तशतीं जपेदिति" तत्र दर्शितवाक्यम् ।

सप्तशलाक पु० सप्त शलाकाकारा रेखा यत्र । ज्योतिषोक्ते विवाहादौ वर्ज्यदोषसूचके सप्तशलाकाकारचक्रभेदे चक्रशब्दे २८२० पृ० दृश्यम् । उपयमशब्दे १२६२ पृ० दृश्यम् ।

सप्तशिरा स्त्री सप्त शिरा अस्याः । ताम्बूलवल्ल्यां राजनि० ।

सप्तसप्ति पु० सप्त सप्तयोऽश्वा यस्य । १सूर्य्ये हेमच० २अर्कवृक्षे च । सप्ताश्वादयोऽप्यत्र ।

सप्तसागर पु० ब०व० । सप्तसंख्याताः सागराः । "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलात्मकाः" इत्युक्तेषु सप्तसु सागरेषु सप्त घृतादिकल्पिताः सागरा इव देयपदार्थविशेषाः ॥ मत्स्यपुराणोक्ते तन्नामख्याते महादानभेदे मत्स्यपु० २८६४पृ० तद्विधानं दृश्यम् ।

सप्तांशु पु० सप्त अंशवो ज्वाला यस्य । सप्तजिह्वशब्दे "काली· करालीत्याद्युक्तसप्तज्वालायुते वह्नौ । [शब्दे जटा० ।

सप्तांशुपुङ्गव पु० सप्तभिरंशुभिः पुङ्गव इव श्रेष्ठत्वात् । शनि·

सप्तार्चिस् पु० सप्त अर्चींषि यस्य । १वह्नौ अमरः २चित्रकवृक्षे ३शनिग्रहे हेमच० । ४क्रूरनेत्रे त्रि० मेदि० ।

सप्ताश्व पु० सप्त अश्वा यस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमरः ।

सप्ताश्ववाहन पु० सप्त अश्वाः वाहनान्यस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च "शुचिः सप्ताश्ववाहन" सूर्य्यस्तवः ।

सप्ति पु० सप–ति । अश्वे अमरः ।

सफर पुंस्त्री० सप–अरन् पृषो० पस्य फः । (पुँटी) मत्स्ये स्त्रीत्वे ङीष् । "नक्रो चक्रसफरीविघट्टितोदः" माघः अस्य शकारादित्यन्ये ।

सफल त्रि० सह फलेन सहस्य सः। १साफल्ये २फलयुक्ते च जटा०।

सबल त्रि० सह बलेन सामर्थ्येन सैन्येन वा सहस्य सः। १सामर्थ्यान्विते २सैन्ययुक्ते ३स्त्री० चन्द्रकलायां "सबलेऽवदयतो यस्ये राज्यानि सुवर्णीयैः" नील०ता०।

सब्रह्मचारिन् पु० समानं ब्रह्म वेदग्रहणकालीनं व्रतं चरति चर–णिनि समानस्य स०। एकगुरुकुलवासात् वेदाध्ययनकाले तन्नियमसमानव्रताचारयुते अमरः।

सभर्तृका स्त्री सह भर्त्रा पत्या सहस्य सः कप्। विद्यमानपतिकायां स्त्रियाम् अमरः।

सभा स्त्री सह भान्ति अभीष्टनिश्चयार्थमेकत्र यत्र गृहे। १बहूनां समावेशनस्थाने २तदधिष्ठायिजनसमूहे च अमरः "यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः। राज्ञः प्रतिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः"। विद्वत्संहतावपि सभापर्य्यायपरिषच्छब्दमाह "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की निरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा" मनुः। ३द्यूते ४गृहे मेदि० ५समूहे हेमच०। समूहपरत्वे कृत० म०। दासीसभं नृपसभमित्यादि। व्यवहारदर्शनार्थसभास्थानञ्च वीरमि० दर्शितं यथा बृहस्पतिः "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक्। प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम्। प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा" इति लक्षण्यां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन लक्षिताम्। अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वन्द्वः। सभाया धर्माधिकरणत्वं कात्यायन आह "धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम्। यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति"। तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः "यस्मिन् देशे इत्यादि" प्रागुक्तम् त्रय इत्युपलक्षणम् अधिकानामपि गृहीतत्वात्। तच्च वक्ष्यते। अधिकृतो विद्वान् प्राड्विवाकः अतः प्रविशेत् सभाम् सभामेव प्रविश्य स्थादित्युक्तत्वात् सभा मुख्यव्यवहारदर्शनस्थानम्। अन्यान्यपि स्थानानि व्यवहारस्थानाभाववाक्यादवगन्तव्यानि। "दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद् भृगुः। निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः। आरण्यास्तु स्वकैः कुर्य्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा। सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः। उभयानुमतश्चैव स्मृतं स्थानमीप्सितम्। कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः। ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्याश्च वर्गिणः। कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा" इति। आरण्यकैः ग्रामेऽपीत्यपिशब्दाद् ये ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति ते उभयवासिभिर्निर्णयं कुर्य्युः उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम्। कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः। सार्थो वाणिज्यव्यापारादौ मिलितो जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः। पुरं सग्रामनगरम् तत्सम्बन्धीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदः। सार्थकुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि आरण्यकादीनामेव, ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि। ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितो जनः। पौरः पुरवासिनां समूहः 'गणो रजकाद्यष्टादश हीनजातयः'। चातुर्विद्याः आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेताः वर्गिणो गणप्रभृतयः। राज्ञः सभाप्रवेशस्तत्रैव दर्शितः। तत्र मनुः "व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः। मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम्। तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्। विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणाम्। प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः। अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्। धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः। प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत्" इति।

सभाज सेवने दर्शने च अक० प्रीतौ स०चुरा०उभ० सेट्। सभाजयति ते असससभाजत्-त। अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः।

सभाजन न० सभाज–भावे ल्युट्। गमनागमनादिकाले सखान्द्यप्रीतिसाधने सम्भाषणे १पूजने च अमरः।

सभासद् पु० सभायां सीदति–क्विप्। सामाजिके सभ्ये अमरः तल्लक्षणमाह याज्ञ० "श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः। राज्ञा सभासदः कार्य्या रिपौ मित्रे च ये समाः" इति। श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन, वेदाध्ययनेन च सम्पन्नाः। धर्मज्ञाः सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः रिपौ मित्रे च समाः द्वेषरागशून्याः एवंविधाः सभासदः सभायां सदसि यथा सीदन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्त्तव्याः सभ्यत्वेन वरीतव्या इत्यर्थः। अतश्च प्राप्तपादत्वात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यूप छिनत्ति पुरोहितस्तं प्रकुर्वीतेत्यादिवत् सत्यपि कर्मत्वेऽनुद्देश्यत्वात् तद्गतैकत्वबहुत्वं विवक्षितम्। तत्र यद्यपि कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वमात्रेणापि चरितार्थं तथापि स्मृत्यन्तरोक्तबहुत्वविकल्पपरम्। तथा च बृहस्पतिः "लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा। यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा" इति। मनुना तु त्रय एवोक्ताः।

"यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः" इति । अत्र त्रिभ्योऽन्यूनाः सप्तभ्योऽधिकाश्च न कार्य्या इत्यत्र तात्पर्य्यं सङ्ख्यावैषम्यन्तु "भूयोऽल्पविरोधे भूयसां स्यात् सधर्म्मकत्वमिति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसङ्ख्यावचनमादरणीयं गुणसाम्ये । तद्वैषम्ये तु शतमप्यन्धानां न पश्यतीति न्यायेन गुणवत्तरवचनमेवेति प्रदर्शनार्थम् । "यत्तु चत्वारो धर्म्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा । सा ब्रूते यं स धर्म्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः" इति योगीश्वरेण विषमसङ्ख्यत्वमपि बहुत्वमपि चाभादृतम् । तत्तु पूर्व्वोक्तानां धर्म्मकारकज्ञापकहेतूनां सन्देहनिर्णयविषयं प्रकरणात् । व्यवहारविषये तु सप्तत्र्यादीनां विषमसङ्ख्यानामेव सभ्यत्वं विशेषविधानादित्यवसेयम् । एते च ब्राह्मणा एव । मनुबृहस्पतिभ्यां विप्रपदोपादानात् । स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः । धर्म्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति" द्विजोत्तमपदस्य च कात्यायनेनोपादानात् । नारदेन "राजा तु धार्म्मिकान् सभ्यान् नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान् । व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव । धर्म्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः" इति । विचार्य्य श्रेणिभिः कार्य्यं कुलैर्यन्न विचारितम् । गणैश्च श्रेण्यविज्ञातं गणाज्ञातं नियुक्तकैः । कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः । सर्व्वेषामधिको राजा धर्म्यं यत्नेन निर्णितम् । उत्तमाधममध्यानां विवादानां विचारणात् । उपर्य्युपरि बुद्धीनाञ्चरन्तीश्वरबुद्धयः" वर्णभेदोऽप्यादृतः ।

शुक्रनीतिपरिशिष्टेऽपि तथैवोक्तं यथा

"यद्वर्णजो भवेद्राजा योज्यस्तद्वर्णजः सदा । तद्वर्ण एव गुणिनः प्रायशः सम्भवन्ति हि । व्यवहारविदः प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः । रिपौ मित्रे समा ये च धर्म्मज्ञाः सत्यवादिनः । निरालसा जितक्रोधकामलोभाः प्रियंवदाः । राज्ञा ते च नियोक्तव्याः सभ्याः सर्व्वासु जातिषु" "राजा तु धार्म्मिकान् सभ्यान् नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान् । व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव । लोकवेदज्ञधर्म्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा । श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्याः सुविचक्षणाः । अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्म्मज्ञो वक्तुमर्हति । यः साक्षात्सभ्यबोद्धारो(?) [illegible] कार्य्यनिर्णयम् । नृपाद् [illegible] कार्य्ये [illegible]

सभ्यो नृपैः । स ब्रूते यं स धर्म्मः स्यादेको वाध्यात्मचिन्तकः । एकद्वित्रिचतुर्वारं व्यवहारानुचिन्तनम् । कार्य्यं पृथक् पृथक् सभ्यै राज्ञा न्यायपरैः सह । अर्थिप्रत्यर्थिनौ सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः । धर्म्मवाक्यै रञ्जयति स सभास्तारतामियात् । नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ । हेमाग्न्यम्बु स्वपुरुषः साधनाङ्गानि वै दश । एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः । न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसन्निभा" ।

सभापति पु॰ ६त॰ । सभायाः स्थापके नृपे "सभापतिश्च नृपतिरेव "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्यादित्यादिना गृहसत्यादिभिः सभानिर्म्माणतद्व्यवहारेस्तत्र सभ्योपवेशनादेश्च तस्यैव विधानात्" वीरमि॰ ।

सभास्तार पु॰ सभां स्तृणाति स्तृ—अण् । १सभ्ये अमरः । "अर्थिप्रत्यर्थिनौ सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः । धर्म्मवाक्यैरञ्जयति स सभास्तारतामियात्" शुक्रनीतिपरि॰शिष्टं २सभ्यभेदे च । [कारके अमरः ।

सभिक पु॰ सभा द्यूतसभा साधनत्वेनास्त्यस्य ठन् । द्यूत-

सभीक पु॰ सभा द्यूतं प्रयोजनमस्य ईकन् । द्यूतकारे शब्दच॰

सभोचित पु॰ सभा उचिता परिचिता यस्य । १पण्डिते धनञ्जयः । २सभायोग्ये त्रि॰ । [१विज्ञे त्रि॰जटा॰

सभ्य पु॰ सभायां साधु यत् । १सामाजिके २द्यूतकारे च

सम् अव्य॰ षो—डा॰ कमु । १सम्यगर्थे २प्रकर्षे ३सङ्गतौ ४शोभने शब्दच॰ । ५सकलार्थे हेमच॰ ।

सम त्रि॰ सम—अच् । १समाने तुल्ये २सर्व्वे अमरः ३साधौ मेदि॰ । (जोड) ४युग्मे "समेऽह्नि ते यत्तः" इति ज्यो॰ समतयाख्यातेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठादिषु राशिषु च । युग्मोऽस्य पर्य्यायता । गीतवाद्ययोरैक्यकालमाने ताल॰ उद्ग्रनिम्नभिन्ने पर्व्वते मनस्या॰ भूमेदे स्त्रीया । "समेन याति समं यातीत्यर्थः ।

समक्ष अव्य॰ अक्ष्णः समीपम् अव्ययी॰ अच् । १चक्षुःसन्निकर्षे तद्वर्त्तिनि अच् । २प्रत्यक्षविषये त्रि॰ ।

समकोण त्रि॰ समः कोणो यस्य । रेखागणितोक्ते सम-कोणयुक्ते त्रिकोणादौ । क्षेत्रशब्दे २१८॰ पृ॰ १४चतु-श्चिह्निते दृश्यम् ।

समकोल पु॰ स्त्री॰ ६त॰ । सर्पे त्रिका॰ स्त्रियां ङीष् ।

समगन्धक पु॰ समास्तुल्यभागेन निर्म्मिता गन्धाः गन्धद्रव्याणाम् अच् । कृत्रिमधूपभेदे राजनि॰ ।

समगन्धिक पु॰ समः सर्व्वदा गन्धः [illegible] ।

ऋषीरे (वेणारमूल) राजनि०। [१वक्ष्ये अमरः २पूर्णे च

समग्र त्रि० समं सकलं यथा स्यात्तथा गृह्यते ग्रह–अच् ।

समज्ञा स्त्री समज्यतेऽनया सम्+अनुज्ञ-करणे अङ्‌ टाप् ।

मञ्जिष्ठायाम् अमरः । [तुल्यदर्शके तत्त्वज्ञानिनि ।

समचित्त त्रि० समं सर्वत्र समभावं चित्तं यस्य । सर्वत्र

समज न०पशुसमूहे सम्+अज–आधारे अप् अभावः । १वने मेदि० २समूहे ३पशूनां सङ्घे ४मूर्खवृन्दे च अमरः ।

समज्ञा स्त्री समजिन् सर्वत्र ज्ञायतेऽनया ज्ञा–क । कीर्त्तौ अमरः । [अमरः २कीर्त्तौ च रमानाथः ।

समज्या स्त्री सम्+अज–क्यप् न वीभावः । १सभायाम्

समञ्जस त्रि० सम्यक् अञ्जः औचित्यं यत्र अच् समा०। १उचित अमरः २युक्ते च । प्रा०स०। ३औचित्ये न०।४स- माधाने त्रिका० ५अभ्यन्ते अमरः ।

समण्ड पु० गण्डीरे शब्दच० । [गुडत्वचे राजनि०।

समत्रय न० सम त्रय यत्र। समभागयुते हरीतकीनागर-

समदर्शिन् त्रि० समस्मिन् सर्वत्र ब्रह्मभावेनाभिन्नतया पश्यन् दृश–णिनि । सर्वत्र समदर्शके तत्त्वज्ञानिनि । "विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः" इति गीता ।

समदृष्टि स्त्री कर्म० । १सर्वत्र तुल्यदर्शने । "दुःखे सुखे च विप्रेन्द्र। या दृष्टिर्वर्त्तते सदा। तथा शत्रौ च मित्रे च समदृष्टिश्च सा स्मृता" पद्मपु०क्रियायो०१६अ० । ६ब०। २समदर्शिनि त्रि० ।

समधिक त्रि० सम्यक् अधिकः प्रा० । अत्यन्ताधिके अमरः ।

समनियत त्रि० समेन नियतः । व्यापकत्वे सति व्याप्य त्वयुत गदा० । समव्याप्यादयोऽप्यत्र ।

समन्त पु०सम्यक् अन्तः, स यत्र वा ।१सम्यगन्ते २सीमायाम्

समन्ततस् अव्य० समन्त+तसिल् । सर्वत्र व्याप्तौ अमरः ।

समन्तदुग्धा स्त्री समन्ततो दुग्धमस्याः । स्नुहीवृक्षे अमरः।

समन्तपञ्चक न० समन्तात् पञ्चक ह्रदपञ्चकं यत्र । कुरुक्षेत्र स्थे तीर्थभेदे "त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्त्रियां प्रभुः। समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् ह्रदान्। स तेषु तर्पयामास पितॄन् भृगुकुलोद्वह" भा०आ०११७अ०। "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्र समन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते" भा०श० ८३अ० ।

समन्तभद्र पुं० समन्तात् भद्रमस्य । बुद्धे अमर० ।

समन्तभुज् पु०समन्तात् भुङ्क्ते भुज–क्विप् । वह्नौ त्रिका०

समन्तात् अव्य० समन्त+आति । १समन्ततःशब्दार्थे शब्दर०। २सर्वत्रव्याप्तौ च ।

समन्वित त्रि० सम्+अनु+इण–क्त । युक्ते ।

समपद न० समं पदं यस्मिन् । धन्विनां समपदमिति शेषनपूर्वक "स्थानानि धन्विनां पञ्च" इत्युपक्रम्य "अन्यत् स्यात् समपदमित्युक्ते धन्विस्थानभेदे अमरः । २रतिबन्धभेदे पु० "योषित्पादौ हृदि स्थाप्य कराभ्यां पीडयेत् स्तनौ। यथेष्टं ताडयेत् यानिं बन्धः समपदः स्मृतः" रतिमञ्ज० ।

समभिव्याहार पु० सम्+अभि+वि+आ+हृ-घञ् । १सा- हित्ये २पूर्वापरीभावे ३शेषशेषिवाचकयोः सहोच्चारणे च मीमांसकाः । [२सहोच्चरित । ३अव्यवहिते च ।

समभिव्याहृत त्रि० सम्+अभि+वि+आ+हृ-क्त । १सहिते

समभिहार पु० सम्+अभि+हृ-घञ् । १पौनःपुन्ये क्रिया सातत्ये २भृशार्थे मेदि० "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः" माघः ।

समम् अव्य० सम–अम् । १साहित्ये अमरः । २एकदेशार्थे "सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः ।

समय पु० सम+इण–अच् । १काले २शपथे ३आचारे ४सिद्धान्ते ५अङ्गीकारे च अमर० । ६क्रियाकारे ७निर्देशे ८सङ्केते ९भाषायां मेदि० १०सम्पदि ११नियमे १२व्यवहारे हेमच० १३कालविधाने शब्दच० । १४नियमवत्त्वे अस्य शब्दस्येदमभिधेयमित्यभिधानाभिधेय- नियमवत्त्वे वात्स्या० १५याज्ञे च ।

समया अव्य० सम+इण–आ । निकषा २मध्ये च अमरः ।

समयाकार पु० समयस्य सङ्केतस्याकारः । सङ्केते त्रिका० ।

समयाध्युषित न० समयः अध्युषितो यत्र । सूर्यतारा- रहितकाले "तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले । रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितञ्च तत्" कर्म०कात्या० । "उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा" इति मनुः ।

समयाशुद्धि स्त्री ६त०। कालाशुद्धौ कालाशुद्धिशब्दे दृश्यम्

समर पु० न० सम्+ऋ–आधारे अप् । युद्धे अमर० ।

समरभ रतिबन्धभेदे "स्वजङ्घाद्वयसंयुक्तं कृत्वा योषित्पद द्वयम् । स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः समरभ स्मृतः" रतिमञ्ज० ।

समरमूर्द्धन् पु० ६त० । समराग्रे ।

समर्चन न० सम्यक् अर्चनं प्रा०स० । सम्यक्पूजने ।

समर्द्द त्रि० सम्+अर्द्द-क्त । सम्यक्पीडिते ।

समष्टि स्त्री सम्+अश–व्याप्तौ क्तिन्। १सम्यग्व्याप्तौ २सम-स्ततायाञ्च। कर्त्तरि क्तिच्। ३संघीभूते समस्ते पदार्थे वेदान्तसा० "समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात्। तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया" पञ्चद०।

समष्ठि,ष्ठी ल पु० समं तिष्ठति स्था–इलच् पृषो० पक्षे वा दीर्घः। (गुँड़िया) शाके अमरः।

समसन न० सम्+अस-ल्युट्। १समासे २संक्षेपे अमरः।

समसूत्रपातन्याय पु० न्यायभेदे समतया सूत्रस्य पातने यस्य तद्भूमस्तमेवसूत्रमध्ये स्थितानां यष्टीनां तदृत्रसंलग्नैकदेशकालावच्छेदेन सङ्घावस्थानं येन ज्ञाप्यते तादृशे न्याये "परः सन्निकर्षेष्व वाच्यधीभावपक्षसमसूत्रपातन्यायेन रागैकाधावच्छेदेन सङ्घावस्थानरूप" ति॰त॰ रघु०।

समस्त त्रि० सम्+अस–क्त। १संक्षिप्ते २सकले अमरः। ३व्याकरणोक्ते कृतसमासे शब्दभेदे च।

समस्थ त्रि०समं तिष्ठति स्था-क। समभावेन तुल्यतया स्थिते

समस्थली स्त्री कर्म०। अन्तर्वेदिदेशे हेमच०।

समस्या स्त्री समस्यते संक्षिप्यतेऽनया सम्+अस–करणे क्यप्। समेपेण छन्दसः श्लोकपादादेः परकृतेन स्वकृतेन वा अवशेषेण भागान्तरेण संघटनार्थं कृते प्रश्ने अमरः।

समा स्त्री समयति विकलयति भावान् सम-अच्-टाप्। वत्सरे अमरकृतास्य नित्यबहुवचनान्तताङ्गीकृता परिणिना तु "समांसमा विजायते" इति सूत्रे एकवचनान्तता निर्दिष्टा।

समांसमीना स्त्री समां समां विजायते प्रसूते च नि० अत्र समांसमामित्यत्र कालाधारे द्वितीया। प्रतिवर्षं प्रसूतायां गवि अमरः।

समाकर्षिन् पु०सम्+आ+कृष–णिनि। १अतिदूरगामिनि गन्धे अमर। २सम्यगाकर्षणकर्त्तरि त्रि०स्त्रियां ङीप्।

समाख्या स्त्री समाख्यायतेऽनया सम्+आ+ख्या–अङ्। १कीर्त्तौ अमरः २सञ्ज्ञायाञ्च। ३योगेनार्थबोधने "स्थान क्रमो योगबलं समाख्या" इत्युक्तदीपिका।

समाघात पु० समाहन्यतेऽत्र सम्+आ+हन–आधारे घञ्। १युद्धे अमर। भावे घञ्। २सम्यगाघाते च।

समाज पु०सम्+अज-घञ् न वीभावः। पशुभिन्नानां १समूहे अमरः। २सभायां हेमच० ३हस्तिनि नानार्थकोषः।

समादान न० सम्+आ+दा–भावे ल्युट्। १सम्यगादाने कर्मणि ल्युट्। २बौद्धानां नित्यकर्मणि मेदि०।

समाधा स्त्री सम्+आ+धा-अङ्। १निष्पत्तौ २विवादभञ्जने ३पूर्वपक्षस्य सम्यगुत्तरादुपपादितस्थानादाकूतकादिना स-म्यगर्थावधारणे च। ल्युट्। समाधानमप्यत्र न०। तत्र ध्येयवस्तुनि चित्तस्य निरन्तरस्थापनरूपे समाधौ च।

समाधि पु० सम्+आ+धा-कि। १समाधायां ध्येयवस्तुनि एकाग्रतया मनसःस्थापनरूपे २ध्यानभेदे ३समर्थनायां ४नियमे च अमरः। ध्यानभेदश्च समाधिः यथोक्तं पात० सू० "तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्" सू० "तस्मिन् देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशप्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम्" भा० "तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः" सू० "ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते" भा० "ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयितुं व्याचष्टे ध्यानमेवेति। ध्येयाकारनिर्भासमिति ध्येयाकारस्य निर्भासो न ध्यानाकारस्येति अतएवाह शून्यमिति। ननु शून्यं चेत् कथं ध्येयप्रकाशक इत्यत आह इवेति। अत्रैव हेतुमाह ध्येयस्वभावावेशादिति। अत्रापि पुराणम् "तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत्। मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते" इति। ध्येयात् ध्यानस्य भेदकल्पना तद्धीनमित्यर्थः" विवर०

एकाग्रतात्मकसमाधिलक्षणं पुराणान्तरोक्तं यथा "नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम्। तुरीयमक्षरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम्। अहंब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरिति गीयते" गारुडे ४४अ०। "द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नर.। तन्मात्रे संयतो युक्त समाधिः सोऽभिधीयते। ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तन्मयतां गत.। पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते" २४०अ०। "इन्द्रियसमाहारमनात्मत्वेन पश्यत.। अन्तःप्रीतरता यस्य समाधिरिति कथ्यते" योगयाज्ञवल्क्ये उपशमप्रक०। ५अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०६ पृ० दृश्यम। ६इन्द्रियनिरोधे शब्दर०। ७काव्यगुणभेदे मेदि० "श्लेष प्रसाद समता माधुर्यं सुकुमारता। अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोज कान्तिसमाधय'। इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः। एषां विपर्य्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनि" काव्याद० तस्यौजस्यन्तर्भाव सा०द० उक्तो यथा "श्लेष· समाधिरौदार्य्यं प्रसाद इति ये पुनः। गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते"। समाधिरारोहावरोहक्रमरूपः।

समर्थ त्रि॰ सम्+अर्थ-अच् । १शक्ते २हिते च अमरः । सम्यगर्थः प्रा॰ स॰ । ३प्रशस्ताभीष्टे पु॰ । सङ्गतोऽर्थो यस्य प्रा॰स॰ । "समर्थः पदविधिः" पा॰ परिभाषिते सङ्गतार्थे समासादौ समासशब्दे दृश्यम् ।

समर्थन न॰ सम्+अर्थ-ल्युट् । इदमित्थमेवेति निश्चयहेतु- पर्य्यालोचनेन निश्चायकव्यापारभेदे अमरः । युच् । तत्र, अर्थ- स्यैऽध्यवसाये च स्त्री । [तरि देवादौ अमरः ।

समर्द्धक त्रि॰ समर्द्धयति सम्+ऋध-ण्वुल् । इष्टफलदा-

समर्य्याद त्रि॰ सह मर्य्यादया सहस्य सः । १सीमायुते २समीपे पु॰ मेदि॰ ।

समल न॰ सम्यक् मलम् । १विष्ठायां शब्दच॰ । सह मलेन सहस्य स॰ । २कलुषे त्रि॰ त्रिका॰ । [वतरणसोपाने ।

समवतार पु॰ समवतीर्य्यतेऽनेन सम्+अव+तॄ-घञ् । जला-

समवर्त्तिन् पु॰ सम वर्त्तते वृत-णिनि । १यमे धर्मराजे अमरः । २सर्वत्र समभावेन वर्त्तिनि त्रि॰ ।

समवकार पु॰ सम्+अव+कृ-आधारे घञ् । नाटकभेदे सा॰द॰ उक्तो यथा

"वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् । सन्धयो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे । सन्धी द्वावन्त्य- योस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः । नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः । फलं पृथक् पृथक् तेषां वीर- मुख्योऽखिलो रसः । वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नात्र बिन्दु- प्रवेशकौ । वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश । गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च । त्रि- शृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविद्रवः । वस्तु द्वादश- नाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् । द्वितीयेऽङ्के चतसृ- भिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके । नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते । बिन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ । तत्र धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः । स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः । अचेतनैश्चेतनैश्च चेतना- चेतनैः कृतः" । तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः अर्थलाभार्थकल्पितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्य- योस्तु न नियम इत्याहुः । चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्य्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमन्थनम्" ।

समवाय पु॰ सम्+अव-अय-अच् । १समूहे अमरः २मे- लने न्यायोक्ते नित्यद्रव्यादिषु आद्यादीनां ३सम्बन्धभेदे च "घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः" भाषा॰ "समवायं दर्शयति । घटादीनामिति अवयवावयविनोः जातिव्यक्त्योर्गुणगु- णिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स च समवाय, समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वं तत्र प्रमाणन्तु गुण क्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया वि- शिष्टबुद्धित्वात् इत्यनुमाने संयोगादिबाधात् समवाय- सिद्धिः । न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनम् अर्थान्तरं वा, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् लाघवा- देकसमवायसिद्धि । न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूप- वत्ताबुद्धिप्रसङ्गः तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् । न चैवम् अभावस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्यं तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटा- भावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावसम्बन्धस्य तत्र सत्त्वात् तस्य नित्यत्वात् अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात् वै- शिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्, मम तु मते घटे पाकरक्तता- दशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः । वैशिष्ट्या- नित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम् इत्यञ्च तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां सम्बन्ध" । अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः स इति वैशेषिका स च सम्बन्धो नाना नित्यश्चेति नव्यनैयायिकाः प्राभाकराश्चाहुः । समवायस्य प्रत्यक्षः "प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्" भाषा॰ । अतीन्द्रियोऽनुमेयश्चेति वैशेषिकाः, स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वोपपत्तेः समवायो न पदार्थान्तरमिति भाट्टाः ।

समवायिजनक न॰ कारणभेदे "यत्र समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत्" "समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैव विज्ञेयम्" भाषा॰ । इदमेव उपादानकारणमिति सा- ङ्ख्यावेदान्तिनश्चाहुः ।

समवायिन् त्रि॰समवायोऽस्त्यस्य । समवायसम्बन्धानुयोगिनि यथा घटादीनां कपालादि गुणक्रिययोर्द्रव्याणि ।

समवेत त्रि॰ सम्+अव-इण-क्त । १मिलिते २समुदायान्विते न्यायोक्ते न समवायसम्बन्धेन ३स्थिते च ।

समशनीय पु॰सम्यगशनाय हितं छ । विवाहोत्तरं दम्पत्योः सम्यगशनाय विहिते स्थालीपाके" गदिमानादि स॰ त॰ गोभिलोक्त यथा "सोभूते वा समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत" "यदि विवाहे यज्ञादिना सञ्चालिता भूता तदा तत्परदिने सम्यगशनार्थं क्रियत इति समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत" रघु॰ । तद्धोमविधानादि तत्र दृश्यम् ।

भेदार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावाभावादेकोपस्थितिजनकत्वम् । तथा च राजपुरुषादिस्थले न विशिष्टैकार्थबोधकतया न तद्वैशिष्ट्ये व्यासेऽस्य पुरुषार्थे विशेषणतयोपस्थितस्य भार्यादिसम्बन्धिना राजादीनाम् अविनाभावाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामिनस्तदा पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्य पूर्व्वपदार्थगुरुदारस्य एव बहुलं यथोक्तं हरिणा "समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह" इति । यदा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव वैशिष्ट्यं सम्बन्धात्तदा तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते" । अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" व्याख्याने वृत्तिमतो विशेषणस्य सामान्येन प्रयोगाभावमभिधाय "अगुरुकुलपुत्रादीनां वक्तव्यम्" इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय तत्र प्रयुक्तश्च ततः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु "समानाधिकरणस्वपदोपस्थापितेन सर्वथा सामान्येन सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भट्टप्रभृतिभिर्भणितः । एतच्च स्वरूपमेव भाष्ये भाष्यता "सापेक्षे सम्बन्धो न स्यात् समासो वा भवेत्" । सापेक्षं तद्धितसमासादयस्तत्रापि तेषामेव । प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धेन नेष्यते" इति । समासे विशेषः स्वरति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इष्यते प्रधानस्य तस्य पुरुषस्यापि विशेषस्य राजपुरुषादौ सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समासः । समासे चावयवार्थस्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावादाभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकमस्त्रम् तथान्यायाधिकरणलाभा स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः । सकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वयाथ तदिति स्थितमिति" । तथाहि दण्डादिविग्रहवाक्ये चरारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न तत्र वचनैरेव निषेधः कल्पनीयः समुदायशक्तिपक्षे तु एकार्थीभावप्रयोग व्युत्पत्त्यादरेव सिद्धम् । नानार्थयो-

रभिदान्वया ऋद्धं च च राजपदादुपस्थापितराजादे पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यागः स्यात् । सम्बन्धवद्भावात्तु किमदरादम् विशिष्टबोधकता । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च ऋद्धं च च प्राप्तानन्दादौ भक्तेन आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्मत्वबोधकोऽभवप्रत्ययेन कर्त्तृविशिष्टत्वाकांक्षा कर्तुर्विशेषणीभावेन प्रतीते तद्विरोधात् आनन्दसम्बन्ध्यादिरूपत्वाभावादेः समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आनन्दो यमिति विग्रहे आनन्दादौ प्राप्तादिविशेषणयोगात् समासे तद्दारेणाय इत्यस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायविद्भिः इत्यादि बहु वक्तव्यमपि विस्तरभयान्नोक्तम् । वार्त्तिककृता तु धवस्य कश्चित् तत्पुरुषादव्ययसम्बन्धस्य तत्पुरुष साधुत्वं बहुवचनबलात् बहुवर्थस्य प्रत्ययार्थे वैयधिकरण्येन पञ्चम्यादौ कृतसमासान्तोऽपि राम इत्यादौ सामानाधिकरण्ये तत्पुरुषे सापेक्षत्वेऽपि तद्वर्थबोधकतादेव समास इति द्रष्टव्यम्" भट्टतत्त्वरत्नम् ।

"पदसम्बन्धो यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः" सि० कौ० "पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिरिति वचनविशेषणाभिधानमप्येतन्नवात्रापि पदसम्बन्धीति । तत्र षष्ठीति किम् समर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि आनयान्यस्माद् दध्यानयेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि समानार्थं यणादिकं भवत्येव । पूर्वे समर्थपदं सामर्थ्यविकल्पमिति द्योतयन्नाह समर्थाश्रित इति समर्थेति किं पश्यति कृष्णं श्रितो रामनिष्ठादौ समासो मा भूत् वस्त्रं क्रमस्य अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ मा भूच्च कृष्णायस्यादुपगार्थकतद्धितः । इयं तु परिभाषा समासतद्धितादिविधिमात्रे प्रवर्त्तते इति बोध्यम्" भट्टतत्त्वरत्नम् ।

स च समासः षड्विधः ।

"सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा । सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः" (सुपां सुपा) पदद्वयमपि सुबन्तम् । राजपुरुष इत्यादिः । (सुपां तिङा) । पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरं तिङन्तम् । पर्य्यभूषयत् । "गतिमतोदात्तवता तिङापि समासः" इति वार्त्तिकात् समासः । (सुपां नाम्ना) कुम्भकार इत्यादि । "उपपदमतिङ्" इति समासः । स च "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति" परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक् । अतोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्राति-

आरोह ८लक्षः। अवरोहोऽपकर्षस्तयोः क्रमो वैर-
स्यानावहो विन्यासः। यथा “चञ्चद्भुजेत्यादि”। अत्र
पादत्रये क्रमेण वस्त्वस्य गाढता। चतुर्थपादे त्वपकर्षः”।

समाध्मात त्रि० सम्+आ+ध्मा-क्त। १सम्यग्गर्विते २सम्य-
क्शब्दिते च।

समान त्रि० सममानयति अन-अण्। १तुल्ये २साधौ ३एक
स्मिन्नित्यर्थे “समानतन्त्रसिद्ध” गौत० “यत्समानाधि-
करणे”ति चिन्तामणिः। सम्+अन-णिच्। भुक्ताहारादेः
समीकरणे नाभिदेशस्थे प्राणादिपञ्चकान्तर्गते ४वायुभेदे पु०

समानविभक्तिक त्रि० समाना विभक्तिर्यस्मात् कप्। अपक्र
तिविभक्तिसजातीयविभक्तिके पदे साजात्यञ्च प्रथमात्वादा
दिना। तेन वेदाः प्रमाणमित्यादौ समानविभक्तिकत्वम्।

समानविषयक त्रि० समानो विषयो यस्य कप्। तुल्यरूप-
विशेष्यविशेषणताशालिनि ज्ञाने य च समाननिरूप्यनिरू-
पकभावापन्नविषयताशाली बोधः समानाकारकोऽप्यत्र।

समानाधिकरण त्रि० समानमेकमधिकरणं यस्य। एकाधि
१करणवृत्तिके स्वाधिकरणवृत्तिमति पदार्थे। २विभिन्नवि-
भक्तिराहित्ये सति अभेदेनैकार्थबोधजनकत्वयुते पदे च
“लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे” पा० लटोऽपि
प्रथमासामानाधिकरण्यं विभिन्नविभक्तिराहित्याद्बोध्यम्।
“समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयः” पा०।

समानाशौच न० कर्म०। अवृद्धिकालाभ्यां तुल्ये अशौचे यथा
सपिण्डजननाशौचतुल्यं सपिण्डान्तरजननाशौचम् एव
मिरात्राक्रान्त्य प्रान्तसञ्चितसपिण्डमरणाशौचतुल्यं तथा-
विधसपिण्डान्तरमरणाशौच, जननमरणाशौचयोर्न तु-
ल्यता नापि ज्ञातावनेयाक्रान्त्य प्रान्तयुक्तपुत्रजननाशौचेन
सपिण्डजननाशौचस्य तुल्यता न वा बान्धवाशौचा-
रम्भणाज्ञानितायुक्तपक्षागुरुमरणाशौचस्य सपिण्डम-
रणाशौचस्य तुल्यता।

समानोदक पु० समानमेकं तर्पणादौ देयमुदकं यस्य। “स-
मानोदकभावस्तु निवर्त्तेता चतुर्दशात्” इत्युक्ते चतुर्दशा-
वधिचतुर्दशपुरुषपर्य्यन्ते ज्ञातिभेदे सपिण्डपर्य्यन्ते दायभ्रम्।

समानोदर्य्य पु० समाने उदरे भवः यत् वा न वादेश०।
१एकोदरभ्रातादौ २भगिन्यां स्त्री अमर०। [त्रि०कोर०।

समाप पु० सम्यक् आप्यायतेऽत्र अप् समा० त्रि० देवयजनस्थाने

समापन न० सम्+आप-ल्युट्। १समाप्तौ चरमभाग-
सम्बन्धे २परिच्छेदे ३वधे च मेदि० ४समाधाने त्रिका०।
५अध्यायपरिच्छेदे।

समापन्न त्रि० सम्+आ-पद-क्त। १समाप्ते २प्राप्ते ३क्लिष्टे
४वधे च विश्वः। भावे क्त। ५समाप्तौ न०।

समाप्त त्रि० सम्+आप-क्त। १अवसानप्राप्ते २सम्यक्प्राप्ते च

समाप्तपुनरात्तता स्त्री समाप्ते वाक्यसमाप्तौ पुनरात्तता
ग्रहणम्। क्रियान्वयेन निवृत्ताकाङ्क्षस्य विशेष्यवाचक-
पदस्य विशेषणान्तरार्थान्वयार्थं पुनरुच्चारणरूपे काव्यदो-
षभेदे दोषशब्दे ३७६४पृ० दृश्यम्।

समाप्ताल पु० समाप्नोति अलति पर्य्याप्नोति अल-अच्। पत्यौ
संक्षिप्तसा०। [१समाप्तौ शब्दच०।

समाप्ति स्त्री सम्+आप-क्तिन्। १अवसाने २समर्थने मेदि०।

समायोग पु० सम्+आ+युज-घञ्। १संयोगसमवायरूपा-
दिसम्बन्धे “कर्म्मेन्द्रियसमायोगादिति” पुराणम्। २प्रयो-
जने मेदि०।

समालम्बिन् पु० समालम्बते सम्+आ+लबि-णिनि। १भू-
तृणे राजनि०। २समालम्बनकर्त्तरि त्रि०।

समालम्भ पु० सम्+आ+लभ-घञ् नुम् च। कुङ्कुमादिना
गात्रलेपने अमरः। ल्युट्। तत्रैवार्थे न०।

समावर्त्तन न० समावर्त्तते गुरुकुलादनेन सम्+आ+वृत-
करणे ल्युट्। वेदाध्ययनानन्तरं गार्हस्थ्याय गुरुकुला-
दागमनहेतुके संस्कारभेदे तद्विधिः संस्कारतत्त्वे गोभि-
लोक्तो दृश्यः।

समाविष्ट त्रि० सम्+आ+विश-क्त। १युक्ते २मनोऽभिनि-
वेशयुते अभीष्टकर्म्मस्वकर्म्मणि चित्तैकाग्र्यविशेषयुक्ते च।

समावृत्त पु० सम्+आ+वृत-क्त। कृतसमावर्त्तनसंस्कारे
“ततःपरं समावृत्तः कुर्य्याद्दारपरिग्रहम्” याज्ञ०।

समावेश पु० सम्+आ+विश-घञ्। १बहूनामर्थानामेकत्र
वाक्यादौ व्यवस्थापने २कर्म्मण्यभिनिवेशे च।

समावेशित त्रि० सम्+आ+विश-णिच्-क्त। कृतसमावेशने

समास पु० सम्+अस-घञ्। १संक्षेपे २समर्थने मेदि०।
३समाहारे ४व्याकरणोक्ते स्वादिपदानामेकपदतासम्पादके
पदसाधुत्वार्थके ५संस्कारभेदे च यथा “समर्थः पदविधि”
पा० “समर्थः शब्दार्थः सङ्गतार्थ इति यावत्। सम
र्थ्यञ्च द्विविधम् व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावश्च। तत्र व्यपेक्षा-
र्थ्यं वाक्यविपदानामाकाङ्क्षादिवशात् य परस्परं सम्बन्धः वा
पेक्षा। राज्ञः पुरुषइत्यादौ वाक्ये अस्यानाकाङ्क्षा
यो वा यत्किम् सविच्छिन्नो बोध्यत च तेन तेन सम्ब-
ध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्व राज्ञो देवदत्तस्य च पुरु-
षस्य राज्ञोऽश्वो धनञ्चेत्यादि। द्वयोश्च भेदद्वयोरे-

मेकार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभाव-व्यत्ययोगोऽर्थान्तरकल्पनम् । तथा च राजपुरुषादिष-त्वेन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे राज्ञादौ पुरुषार्थे विशेष्यतयोपस्थितस्य स्वादिरूपविशेष-णादीनाम् अनितान्वयात् निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामित्वादि पुरुषादावन्वय इति बोध्यम् । देवदत्तस्य गु-रुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्य सम्बन्धिगुरुद्वारक एव तदुक्तं यथोक्तं हरिणा "समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्य तद्वयवांस्तु युज्यन्ते तद्वता सह" इति । यदा सम्बन्धि-पदार्थस्य पदार्थैकदेशेऽपि भवत्येव नैयायिक सम्ब-न्धान्वया तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वं समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते" । अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्ति-र्वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" व्या-ख्याने वृत्तिमतो विशेषणस्य व्यापकत्वेन प्रयोगाभाव-मभिधाय "अनुदकृशत्वादीनां वक्तव्यम्" इत्यनेन पुरुषकृत्वादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाद तत्र अपुर्दाय न्नतः । कदाचिदिकरणविशेषणस्य तु "सामान्यविकरणकमर्थान्तरस्वीकारेन सर्वथा व्यापकत्वेन सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भवत्यनभिहिता । एत-स्मात्कारणेव प्राचां नाथा "सापेक्षं समर्थे न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं तद्धितानीयादवसवाति-देशनम् । प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारका-दपि । वृत्तिमद्वदेकदेश सम्बन्धत्वेन नेष्यते" इति । अस्मात् विशेष भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य तदनुपस्थाप्यविशेषस्य राजपुरुषादे सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समासः । समासे व्यव-च्छेदकात्रैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावा-द्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिक वाचनिक कल्प्यम् तथाप्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्ति कल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रित" । अकारादिनिषेधोऽयं सङ्ख्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं तस्मात् तद्धितं स्मृतमिति" । तथाहि द-ध्यादिविषयवाक्ये येनादादि प्रयुज्यते समस्ते तु न तत्र वचनैरेव तन्निषेध कल्पनीय समुदायशक्तिपक्षे तु सङ्ख्यादीनामप्रयोग शक्त्यभावादेव सिद्धम् । सामर्थ्यो इत्येतावत्त्वं भूत् च च राजपदादुपस्थापितराजा-पुरुषे सम्बन्धिभावसम्बन्धेनान्वये परिचय स्यात् । समन्वयबलायाम् विनयराजम् विशिष्टबलया । तत्र निष्प्रयोजनः समवायः प्रधानमिति नियमस्य भूतं च च प्राग्नामदादौ भवतु न सामन्तत्व बहुव्रीहिसमासे बोधकोपपत्तिगतेन बहुव्रीहिसमासार्थस्य बहुव्रीहिस्य सोमविशेष सन्ति तद्वतोऽत्र सामन्तबन्धत्वादिलक्ष-ण्योपादाने समुदायशक्तिपक्षे एव दोषः । तथा प्राप्त सामन्तो यमिति विपक्षे सामन्तादौ सामान्यादिविशेषण-योगात् समासे तद्रूपाय इत्यस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतत्सर्वं न्यायविदः इत्यादि बहुविस्तारभिया समुदाये शक्तिरित्यत्र विस्तरः । वार्त्तिककृता तु सम्यक् कथितं नञ्समासस्यानर्थ-कत्वस्य गमकत्वं साधुत्वं वक्तव्यमित्युक्तत्वात् असूर्यम्-पश्यादौ असमर्थेन नञा सामर्थ्येन पश्यतीत्यो राज-इत्यादौ सापेक्षेऽपि पदार्थस्य गमकत्वे सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकतयैव समास इति बोध्यम्" मनुतत्त्वपरले । "पदसम्बन्धो यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः" सिद्धा० "पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिरिति वचन-विशेषणाविवक्षितत्वं द्योतयत्याह पदसम्बन्धीति । तत्र पदेति किम् यथोक्ते कार्ये स्वमतेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि आनयाम्भसित्यत्र दध्यानयेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि यथान्वयं यणादिकं भवत्येव । सूत्रे समर्थपदे सामर्थ्यमिति द्योतयत्याह समर्थाश्रित इति समर्थेति किं पश्यति कृष्णा श्रितो रामीनित्यादौ समासो मा भूत् भवतः सम्बन्धः अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ मा भूत् तत्सम्बन्धादपत्यार्थे तद्धितः । इयन्तु परिभाषा समासकृत-तद्धितादिवृत्तिमात्रे प्रवर्त्तते इति बोध्यम्" मनुतत्त्वपरले ।

स च समास षड्विधः ।

"सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा । सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समास षड्विधो बुधैः" (सुपां सुपा) पदद्वयमपि सुबन्तम् । राजपुरुष इत्यादि । (सुपां तिङा) । पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरं तिङन्तम् । पर्य-भूषयत् । "तद्धितसोदात्तवता तिङापि समास" इति वार्त्तिकात् समासः । (सुपां नाम्ना) कुम्भकार इत्यादि । "उपपदमतिङ्" इति समास । स च "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति" परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक् । अलोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्राति-

...र्थं। अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ गत्वोपानुपपत्ते। (गतिं धातुना) उत्तरपदं धातुमात्रं न तिङन्तम्। तटम्’ आवसत्:। “क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजु-श्रीणां दीर्घश्चेति” वार्त्तिकात् समास। “तिङां तिङा” पिबतखादता। पचतभृज्जतेत्यादि। “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” इति मयूरव्यंसकादान्तर्गणपठनात् समास “तिङा सुबन्तेन” पूर्वपद तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम्। जहिस्तम्ब। “जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभि दधातीति” मयूरव्यंसकादान्तर्गणपठनात् समास। अयं षड्विधोऽपि समास, “सह सुपा” इत्यत्र योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादित इत्युक्तः शब्दकौस्तुभादौ। स्वयं भाष्यादिसिद्धतद्भेद व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभाग व्याख्यामुद्रादिभिलक्षणस्य प्रायिकत्व दर्शयति”।

“समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथाऽपर’। योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च। भीतपूर्व्यात् सोऽपि सेवागतयादिषदासित”। चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात्। अयं प्रायोवाद’। भूतपूर्वः इत्यत्र भूतपूर्वः इत्यत्र तु मयूरव्यंसकादिषु संपाठात्। तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्व। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहि रित्यादि लक्षणमपि प्रायिकम्। उन्मत्तगङ्गं सूपप्रति अर्द्धपिप्पली द्वित्राः कुम्भकारमित्यादौ परस्परव्यभिचारात्। तथाहि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्रधान्यादुबहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावलक्षणाव्याप्तिश्च। “अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति” पा० समासः। सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात् तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च। “सुप् प्रतिना मात्रार्थे” पा० समास। अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तितत्पुरुषाव्याप्तिश्च “अर्द्धं नपुंसकमिति” पा० समासः। एवं पूर्वकायइत्यादौ द्रष्टव्यम्। द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्यात् द्वन्द्वातिव्याप्तिः बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च। शङ्खपटहमित्यादिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहित्यातिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च इत्यादि बोध्यम्। विङ्गान्ते सप्तमी पारेमध्ये षष्ठ्या वाऽव्ययीभावस्येत्यादि द्रष्टव्यम्। एवं च इत्यादि भीतपूर्व्यादयः इत्यादि। सेवागतयादिषु कारकोपपदप्रकरणेऽपि न समास उपपन्नम्। बोधनाय तु तद्दर्शितम् इति भावः। वैया० शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् अन्यथा समासलक्षणादिकमुक्तं यथा “यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्थादिनिजार्थक। यादृशार्थस्य धीहेतु स समासस्तदर्थकः”। “यादृशमहावाक्योत्तरस्थतत्पदादि स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषयतानिरूपितबोधे हेतुस्तादृशं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः। पाचकादिकन्तु पाककर्त्रादर्थक वाक्यमपि स्वघटकानेकनामव्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यं प्रत्ययर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्व वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यं तेन उपकुम्भादौ नाव्याप्तिर्न वा नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः। क्षीरपायीत्यादिकस्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नतदर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानर्थोक्षसामान्यस्यान्वयात्। राजन्येव पुरुषभाव प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थकत्वादतो राज’ पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्ग’। पाय पायमित्यादिपदमन्तभागस्तु स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वनदार्थस्यैवान्वयबोधको न तु त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रत्यायेत्यादौ समासव्यपदेशोल्यमादियत्ददंस्कारप्रयोजनको गौण” विभजते “स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदत’। यथोपपदकस्तोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः। “स चायं निरुक्तसमास कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभावबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् षड्विधः यच कुम्भकारादिरुपपदसंज्ञकः समासोऽस्ति तेन सर्वं समस्तः सप्तविध। बहुव्रीहिमनीकापाटीनामिव कारादीनामपि शक्त्योपपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्य बोधकतया तथाविधनामान्तरमेव चैतस्य समासान्तराद्विशेष। ननु यदि षड्विध सप्तविधो वा समासस्तदास्य पञ्चविधत्वोक्तिः प्राचामसङ्गतेत्यत आह उपपादयति”। “पूर्वमध्यान्तसर्वान्यपदप्राधान्यतः पुन। प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो नाभटादिभि”। “कश्चित्समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्वपदप्रधान उच्यते यथा प्राप्तजीवान्पिप्पलीपूर्वकायादिकतत्पुरुष यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषविशेषादिक[illegible] । कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मिकबोधजनकतया मध्यपदप्रधानो यथा पटानयनप्रतिबोधितापरिचितादिकतत्पुरुषः घटकः आदिकर्माद्यावके मध्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वाद् बहुपदे बहुव्रीहिविशेषतत्पुरुषादेस्तद्यागमर्थत्व तावे नापत्वविरहो व्यापत्त्वात्। कश्चिदन्त्यपदार्थधर्मिकबोधजनकत्वादन्त्यपदप्रधानः

यथा राजपुरुषादिस्तत्पुरुषो नीलोत्पलादिकः कर्मधा-
रयो द्विगान्यादिरव्ययीभावश्च । कश्चित् सर्वपदार्थस्य सं-
बद्धविशेषत्वात् सर्वपदप्रधानः यथेतरेतरद्वन्द्वो द्वन्द्वमात्रं
वा । कश्चित् स्वघटकान्यपदार्थधर्मिकप्रतीतिजनकत्वादन्य-
पदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः उपगवाद्यव्ययीभावश्च ।
तदेवं पञ्च भेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राच्यैरुक्तमतो न
विरोधः । नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति
यदुक्तं जयादित्येन "विभक्तिप्राप्तप्रत्येयाखिलान्तर्गतनामसु ।
स्वार्थव्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासकाविति ।"
स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिप्राप्तप्रत्येपेऽपि यत्स्वार्थव्याबोधः
स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्पनीलमक्षिकाशूरादि कृष्णः
सर्पो मक्षिकाया नि० न सुर इत्यादितस्तदर्थस्य वैजा-
त्यादेरप्रत्ययात् । यदर्थस्य च बोधः सोऽनित्यो यथा
राजपुरुषपूर्वकायादि तदर्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्वं
कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः । स्फुरदाग्नी चलद्भ्रम
इत्यादिकः कर्मधारयोऽप्यनित्य एव समासः स्फुरन्तो
वाणीत्यादिविग्रहस्य वाक्यादौ स्फुरदादिविधेयकबोधा-
जनकत्वेऽपि स्फुरदभिन्नवाण्यादावेकत्वादिबोधकत्वमादा-
यैव तदर्थप्रकाशकत्वात् स्फुरन्तौ वाणावित्यादिवाक्य
स्यैव तत्र विग्रहत्वसम्भवात् । विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य
बोधकत्वं तन्त्रं न तु समासे विग्रहार्थस्य । विग्रहसमस्य-
योर्लिङ्गसङ्ख्ययोर्व्यञ्जकेष्वपि प्रायशः समासावोध्य-
त्वात् । अतएव यत्र समासे तयोर्व्यञ्जकसद्भावस्तत्राव-
गमोऽपि यथा जरतीचित्रगुर्जनः प्रियतिसा पुरुष इ-
त्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययतिसादेशयोस्तदभिव्यञ्जकयोः
सत्त्वात् तथा अत्युपरि प्रिययुवा इत्ययमित्यादावेक
त्वादेः अत्यवनाकयादेश एवाव्ययीभावस्य युष्मदस्मदो
द्वित्व एव युवावादेशस्य तेनाद्वाना बहुत्व एव समा
हारद्वन्द्वस्य विधानात् । तदुक्तमभियुक्तैः "सङ्ख्या तु
व्यञ्जकाभावादव्यक्ता भ्रातरादिवत् । यत्र तु व्यञ्जकं
किञ्चित्तत्र सङ्ख्या प्रकाशते । प्रत्ताकापरि इत्यर्थं पुर-
कायोऽदेपि प्रतीति" । पूर्वादेरद्वैत्य च इत्यर्थैकत्वमन्त-
र्भाव्यैवावयविना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सरसिजादौ
कण्ठेकालादौ चालुक् समासे तथः सङ्ख्यावगमेऽपि
न क्षतिः तत्र व्यञ्जकसत्त्वे सत्त्वेऽपि सङ्ख्या न बुध्यत
इति समासवादार्थवादिन पातञ्जला." । अधिकं तत्र द्रष्टव्यम

समासक्त त्रि० सम्+आ+सन्ज-क्त । १संयुक्ते २आसक्ता-
सक्ते ३अभिनिविष्टे च ।

समासङ्ग पु० सम्+आ+सन्ज-घञ् । १संयोगे २सम्यगभि-
निवेशे च ।

समासवत् पु० समास+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १व्याक-
रणोक्तसमासयुक्ते शब्दे २संक्षेपयुक्ते त्रि० ३वन्द्यक्ते
पु० शब्दच० समासेन तुल्यं वति । ४समासतुल्यक्रियायां
अव्य० । [१निकटस्थिते २प्राप्ते त्रि० ।

समासादित त्रि० सम्+आ+सद+णिच्-क्त । १सम्यगाहृते

समासान्त पु० ६त० । व्याकरणोक्तसमासस्य शेषावयव तद्-
त्योत्तरविहितविधिश्च अनित्यः "समासान्तविधिरनित्यः"
परिभा० ।

समासार्था स्त्री समासेन संक्षेपेणार्थोऽभिहितोयस्या० । १स-
मस्यायाम् अमर । ६त० । २समासवोध्यार्थे पु० ।

समाहार पु० सम्+आ+हृ-घञ् । १सङ्ग्रहे अमरः २अनु-
क्रूतावयवभेदे समूहे समाहारे द्वन्द्वे तु द्वित्वत्वादिनैव
समूहस्य बोधात समूहत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्वन्द्वशब्दे
३७९० पृ० द्विगुशब्दे च ३८१२ पृ० दृश्यम् ।

समाहारद्वन्द्व पु० व्या० उक्ते समासभेदे ३७९२पृ० दृश्यम् ।

समाहारद्विगु पु० व्या० उक्ते समासभेदे द्विगुशब्दे ३८१२पृ०
दृश्यम् ।

समाहित त्रि० सम्+आ+धा-क्त । १कृतसमाधौ २आहिते
३प्रतिज्ञाते मेदि० ४निष्पन्ने धरणिः ५युक्ते शब्दच० ।
६कृतसमाधाने । भावे क्त । ६समाधाने न० ।

समाहृत त्रि०सम्+आ+हृ-क्त । १संगृहीते २एकत्रीकृते ।

समाहृति स्त्री सम्+आ+हृ-क्तिन् । १संक्षेपे २सङ्ग्रहे
अमरः । ३सङ्ग्रहे च ।

समाह्वय पु० समाह्वयत सम्+आ+ह्वे-अच् आत्वाभावः ।
१आह्वाने २प्राणिकरणकद्यूते च "प्राणिभि क्रियमा-
णस्तु स विज्ञेय समाह्वयः" इति मनुः । ३तट घ-
कारस्य प्रवृत्तविवादभेदे च द्यूतशब्दे ३७७४पृ०दृश्यम ।

समाह्वा स्त्री समा-आह्वा यस्याः । १गोजिह्वाख्ये शब्दच० ।
रा०ध० । २समास्वायाञ्च । [शब्दर० ।

समिक न० सम्-इण-डि संज्ञायां कन् । गेकाष्ठे (वडशा)

समित् स्त्री समीयतेऽत्र सम्+इण्-आधारे क्विप् । युद्धे अमरः

समिता स्त्री सम्+इण्-क्त । १गोधूमचूर्णभेदे "गोधूमा
धवला धौताः कुट्टिताः शोषितास्ततः । पञ्चितास्ता
विनिर्मिष्टायालिता समिताः स्मृताः" राजनि० । २सं-
हते त्रि० ।

समिति स्त्री सम्+इण-आधारे क्तिन् । १सभायाम् अमर:

२युद्धे ३यज्ञे ते च मेदि०। आर्हतमतसिद्धे प्राणिपीडापरि-
हारेण सम्यग्गमने सा च पञ्चविधा अर्हत्पद्धतौ ६८५
पृ० दृश्या। [३याञ्चतौ सचित्तमथा०।

समिथ पु० सम+इण–थक्। १वह्नौ २युद्धे च सि०कौ०।

समिध् स्त्री० समिध्यतेऽनया सम्+इन्ध–करणे क्विप्। १काष्ठे
२होमीयकाष्ठभेदे च तल्लक्षणं छन्दोग० "नाङ्गुष्ठादधिका
नोना समित् स्थूलतया क्वचित्। न निर्मुक्तत्वचा
चैव न सकीटा न पाटिता। पादेशान्नाधिका नोना
न तथा स्याद्विशाखिका। न सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु
च विजानता" इति। तत्र निषिद्धलक्षणं यथा
"विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा स्थूला द्विधाकृताः।
कृमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत्" तत्र दोषो
यथा "विशीर्णायुः क्षयं कुर्याद्विदला पुत्रनाशिनी। ह्रस्वा
नाशयते पत्नीं वक्रा बन्धुविनाशिनी कृमिदष्टा रोग
करी विद्वेषकरणी द्विधा। पशून् मारयते दीर्घा
स्थूला चार्थविनाशिनी" तन्त्रसा०। [त्रिका०।

समिध पु० समिध्यते सम्+इन्ध–क। १काष्ठे २वह्नौ च

समिन्धन पु० समिध्यते सम्+इन्ध–करणे ल्युट्। १काष्ठे शब्दच०।
भावे ल्युट्। २सम्यग्दीप्तौ च।

समीक न० सम–ईकक्। युद्धे अमर।

समीकरण न० असमं समं क्रियतेऽनेन सम–च्वि+कृ ल्युट्।
बीजगणितप्रसिद्धे अज्ञातपक्षाणां यावत्तावदादीनाम
व्यक्तराशीनां संख्या ज्ञानार्थं १प्रक्रियाभेदे २तत्स्वरूप-
तापादने च।

समीच न० सम्यगीच्यतेऽनेन घञ्। १सामुद्रयंते त्रिका०।
भाव घञ्। २सम्यक्सोचने ३सम्यग्ज्ञाने च पु०। अ
समीच्यते। ४वत्से ५बुद्धौ मेदि०। ६मीनामरस्य
७वह्नौ च स्त्री शब्दच०।

समीक्ष्यकारिन् त्रि०समीक्ष्य पर्यालोच्य करोति कृ–णिनि
शब्द०। सम्यक्पर्यालोच्यपूर्वककार्यकारके।

समीच पु०सम्+इण–चट् चित् दीर्घश्च। १समुद्रे २कञ्जपकप्त्
स्त्री ङीप् शब्दच०। ३चन्दनायां स्त्री त्रिका०।

समीचीन त्रि० सम्यगञ्चति सम्+अञ्च–क्विप् तत्र ख सम-
चि अञ्चादेशोऽपि पूर्वदीर्घश्च। १यथार्थे २सत्ये
३सत्ये न० हेमच०। ४संगते त्रि०।

समीनिका स्त्री समां प्राप्य प्रसूते च तत्र अर्थे ख।
प्रतिवर्षं प्रसूतायां गवादिपशौ सि० कौ०। [निरुद्धे

समीप त्रि०संगता आपोऽत्र अच् समा०अत ईत्वम्। निकटे

समीर पु० सम्यक् ईरयति नोदयति सम+ईर–अच्। १वायौ
अमरः। २शमीवृक्षे राजनि०। ३गुरौ०। ४मरोऽयत्न
राजनि०। [३प्रेरित मेदि०। भावे ल्युट्। सम्यग्गतौ न०।

समीरण पु० सम्+ईर–ल्यु। १वायौ २मरुवकवृक्षे अमरः

समीरित त्रि० सम्+ईर–क्त। १कथिते २उच्चारित "चतु-
ःसंख्यसमीरिता" कुमार०।

समीहित त्रि०सम्+ईह–क्त। १अभीष्टे २सम्यक्चेष्टिते न०।

समुख त्रि० सह मुखेन सुखव्यापारेण वा सहस्य सादेशः।
१वावदूके हेमच०। २वाग्मिनि च।

समुचित त्रि० सम्+उच–क्त। सम्यग् उपयुक्ते यथाक्रमे।

समुच्चय पु०सम्+उद्+चि–अच्। १दहनादीनां राशौ अमरः
परस्परानपेक्षाणामनेकक्रियाकारकेषाम् २क्रिया दाहक्षय च
यथा देवदत्तो यज्ञदत्तश्च गच्छतीत्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तयोः
परस्परसापेक्षताभावेऽपि एकस्मिन् गमने अन्वयः।
तद्द्योतक प्रायश्च चकारः क्वचित् तथादिशब्दोऽपि।
३अलङ्कार शब्दच०।

समुच्चित त्रि० सम+उद्+चि–क्त। कृतसमुच्चय "यश्चित्त–
फलकामनानामि ति विधिवाक्ये गदाधर।

समुच्चा(चा)र पु० सम्+उद्+चर–अप् घञ् वा। सम्यगुच्चा-
रणे २सम्यक्त्यागे च। [पाटने च।

समुच्छेद पु० सम्+उद्+छिद–घञ्। १विनाशे २समुन्मूल-

समुच्छ्र(च्छ्रा)य पु० सम्+उद्+श्रि–अच् घञ् वा। १उन्न-
तौ २विरोधे ३उत्सेधे च मेदि०।

समुच्छ्रित त्रि० सम्+उद्+श्रि–क्त। अत्युन्नते।

समुच्छलित त्रि०सम्यक्+उच्छलित सम्+उद्+शल् क्त वा।
समन्तात् विसीर्णे (व्यवात्) "मुदिते समुच्छलितयशा
गति" काव्यप्र०। [पुनः उत्प्लावित च।

समुच्छ्वसित त्रि० सम्+उद्+श्वस–क्त। १सम्यगुच्छ्वास

समुच्छ्वास पु० सम्+उद्+श्वस–घञ्। सम्यक्नासिकाया प्रा-
णवायोर्बहिर्निःसारे। [पुनर्गमने।

समुज्झित त्रि० सम्+उज्झ–क्त। त्यक्ते अमरः। [१सम्य-

समुत्क्रम पु० सम्+उद्+क्रम–घञ् न वृद्धि। १ऊर्ध्वगमने

समुत्क्रोश पु०स्त्री०सम्यक् उत्क्रोशति शब्दं करोति सम्+
उद्+क्रुश–अच्। १कुररविहगे शब्दच०। स्त्रियां टाप्।
भावे घञ्। २उच्चैःशब्दे [व्युत्क्रमे उत्क्रमे च।

समुत्थ त्रि०सम्यगुत्तिष्ठति सम्+उद्+स्था–क बहु वा।

समुत्थान न० सम्+उद्+स्था–भावे ल्युट्। उद्यमे च।
१सपदोते २रोगशान्तौ ३व्याधिनिदाने च मेदि०।

समुत्पत्ति स्त्री० सम्+उद्+पद-क्तिन् । समुद्भवे ।

समुत्पन्न त्रि० सम्+उद्+पद-क्त । समुद्भूते ।

समुत्पाट पु० सम्+उद्+च०पट-अच् । उन्मूलीकरणे ।

समुत्पाटित त्रि० सम्+उद्+चु-पट-क्त । उन्मूलिते ।

समुत्पिञ्ज त्रि० सम्+उद्+पिञ्ज-अच् । १अत्याकुले हेमच० २आकुलसैन्ये पु० अमरः ।

समुत्सर्ग पु० सम्+उद्+सृज-घञ् । सम्यक्त्यागे ।

समुत्सुक त्रि० सम्यगुत्सुक प्रा०स० । १अत्यन्तोत्सुके इष्टवस्तुलाभाय त्वरान्विते ।

समुत्सृष्ट त्रि० सम्+उद्+सृज-क्त । सम्यक्त्यक्ते ।

समुत्सेध पु० सम्+उद्+सिध-घञ् । १अत्युन्नतौ २अतिस्फीततायाञ्च । [अमरः ।

समुदक्त त्रि० सम्+उद्+अन्च-क्त । कूपादेरुद्धृतजलादौ

समुदय पु० सम्+उद्+इण-अच् । १समूहे अमरः २युद्धे ३समुद्गमे मेदि० ४उदये शब्दर० । ज्योतिषोक्ते ५लग्ने न० । ६सङ्घातोचकस्थे जन्मतारावधिके अष्टादशनक्षत्रे चक्रमध्ये ए०शब्दम् । समानः समूहे युद्धे पु०अमर । पुरस्य सैन्ये अजयः अत्युन्नतौ मेदि० ।

समुदागम पु० सम्+उद्+आ+गम-घञ् न वृद्धिः । सम्यग्ज्ञाने त्रिका० । [त्रिका० । २सम्यगाचारे च ।

समुदाचार पु० सम्+उद्+आ-चर-घञ् । १अभिप्राये

समुदित त्रि० सम्+उद्+इण्-क्त । १प्राप्तसंभूतौ पदार्थे सम+उद-कर्मणि क्त । २सम्यक्कथिते ।

समुदीरण न० सम्+उद्+ईर-क्त । सम्यक्कथने ।

समुदीरित पु० सम्+उद्+ईर-क्त । सम्यक्कथिते ।

समुद्ग पु० सम्+उद्+गम-ड । १सम्पुटके हेमच० २सम्यगाकारकदार्थे ३समुद्गमनसहिते । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः

समुद्गम पु० सम्+उद्+गम-घञ् न वृद्धिः । १ऊर्द्ध्वगतौ २समुद्भवे च ।

समुद्गीत त्रि० सम्+उद्+गै-क्त । उच्चैर्गीते । [र्णिते च ।

समुद्गीर्ण त्रि० सम्+उद्+गॄ-क्त । १वमिते २उत्तोलिते ३क-

समुद्दिष्ट त्रि० सम्यक् उद्दिष्टम् उद्+दिश-क्त । सम्यगुद्देशेन यत्र पदार्थे "तत्समुद्दिष्ट कर्मेति" सञ्ज्ञासारः ।

समुद्देश पु०सम्यक् उद्देश० उद्+दिश-घञ् । सम्यगपेक्षणौ । २सम्यगुद्देशे च यथा "शाक्यादौ जातिसमुद्देशे"मञ्जूषा

समुद्धत त्रि० सम्+उद्+हन-क्त । १अत्यन्तप्रगल्भे अत्यन्ताविनीते अमरः २समुद्धीर्णे हेमच० ।

समुद्धरण न० सम्+उद्+हृ-ल्युट् । १उत्तोलने कूपादेर्जलोद्धरणे २भुक्तान्नस्य वमने ३उन्मूलने च । कर्मणि ल्युट् । ४शान्ते-अन्नादौ ५उन्मूलित च अमरः ।

समुद्धृत त्रि० सम्+उद्+हृ-क्त । १अपनीत २समुत्क्षीर्णे मेदि० । ३उत्तोलिते ४उन्मूलिते च ।

समुद्धर्त्तृ त्रि० सम्+उद्+हृ-तृच् । १वमनकारिणि २उन्मूलयितरि ३उत्थापके ४हृतद्रव्यस्य पुनरादानकर्त्तरि च

समुद्भव पु० सम्+उद्+भू-अप् । समुत्पत्तौ ।

समुद्भूत त्रि० सम्+उद्+भू-क्त । समुत्पन्ने ।

समुद्यत त्रि० सम्+उद्+यम-क्त । सम्यगुद्यमयुते ।

समुद्यम त्रि० सम्+उद्+यम-घञ् न वृद्धिः । सम्यक्प्रयत्ने ।

समुद्र पु० सम्+उन्द-क्लेदने रक्, सम्+उद्+रा-क वा । १स्वनामख्याते प्रचुरजले सागरे अमरः । सह मुद्रया २मुद्रासहिते त्रि० "यभौ महत्वान् विततः समुद्रः यभौ महत्वान् विक्रतः समुद्रः" इति भट्टिः । ३राज्ञ्यां ४अस्याञ्च स्त्री टाप् राजनि० । सागरस्य नामान्तरे मेदाव चक्रुः "आसात् वाक्, सिन्धवो भेदात्" भाग० ३।१२अ० । स च सप्तविधः "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलार्णवाः" समुद्रनामनिरुक्तिः तद्यादिकारणञ्च मत्स्यपु० १२२अ० उक्तं यथा "अपामेव समुद्रेकात् समुद्र इति संज्ञितः । उदयतोन्द्रौ पूर्णं तु समुद्र पूर्य्यते सदा । प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्तमिते च वै । आपूर्य्यमाणो ह्युदधिरात्मनैवापि पूर्य्यते । ततो वै क्षीयमाणे तु स्वात्मन्येव क्षपा क्षयः । उदीयन्तेऽग्निसंयोगादुखास्थापो यथा स्वयम् । तथा स्वतः समुद्रोऽपि वर्द्धते शशिनोदये । अन्यूनानतिरिक्तात्मान् वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च । उदयेऽस्तमये चेन्दो पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । क्षयवृद्धी समुद्रस्य शशिवृद्धिक्षये तथा । दशोत्तराणि पञ्चाशच्छतानाम् शतानि च । अपां वृद्धिः क्षयो दृष्टः समुद्राणान्तु पर्वसु" ।

समुद्रकफ पु० समुद्रस्य कफ इव । समुद्रफेने त्रिका० ।

समुद्रकान्ता स्त्री ६त० । १पृक्कायां राजनि० । २नद्याञ्च शब्दा० समुद्रप्रियादयोऽप्यत्र ।

समुद्रगा स्त्री समुद्रं गच्छति गम-ड । नद्यां हेमच० । "सर्वा नद्यः समुद्रगा" इति पुराणम् । साक्षात् परम्परया वा सर्वासां तत्प्रापिकत्वात् तथात्वम् । [illegible]
[illegible]

जम्बूद्वीपशब्दे, २०४४पृ० दर्शिताः । भारतवर्षस्थाः सप्त द्वीपाश्च "नदीं दिवानि विपुलामित्यादिना "दशुनाञ्च महानदीमित्यन्तेन" भा०भी०उक्ताः २०४६ पृ० दर्शिताः । क्षुद्रनदीनामपि महानद्यामिलितानां समुद्रगामित्वं यथोक्तं माघे "ग्राम्भूयाम्भाधिमभ्येति महानद्या नगापगा" । [त्रिका० ।

समुद्रगृह न० समुद्र इव प्रचुरजलं गृहम् । जलयन्त्रगेहे

समुद्रचुलुक पु० समुद्रश्चुलुक गण्डूषजलमितजलमिव अनायासेन पीतत्वादस्य । अगस्त्ये मुनौ त्रिका० ।

समुद्रनवनीत न० समुद्रस्य नवनीतमिव । समुद्रमन्थनोद्भूतसाराशे १अमृते २चन्द्रे च मेदि० ।

समुद्रफल न० ओषधिभेदे "समुद्रनाम प्रथमं पश्चात् फलं कटोरयत् । समुद्रफलमित्याद्यं नाम वाच्यं भिषग्वरैः । फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातं च हृद्भूतनिरोधकारि । त्रिदोषदावानलदाहहारि कफामयभ्रान्तिविरोधकारि" राजनि० तद्गुणा उक्ताः ।

समुद्रफेन पु० ६त० । समुद्रस्य फेने अमरः "समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलश्च सः । कषायो विषपित्तघ्नः कर्णरुककफहृल्लघु" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

समुद्रमेखला स्त्री समुद्रः मेखलेव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः । पृथिव्यां त्रिका० । समुद्ररशनादयोऽप्यत्र ।

समुद्रयान न० यायतेऽनेन या-करणे ल्युट् ६त० । पोते समुद्रतरणसाधने नौकाभेदे वराहपु० ।

समुद्रयात्रा स्त्री ६त० । समुद्रस्य तीर्थत्वेन गमने । कलौ तन्निषेधः कलिशब्दे १८०४ पृ० दृश्यम् ।

समुद्ररसना स्त्री समुद्रः रसना इव वेष्टकत्वात् यस्याः । पृथिव्यां शब्दा० ।

समुद्रलवण न० समुद्रजलजातं लवणम् । (करकच) ख्याते लवणे राजनि० । "सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् । सामुद्रं मधुरं पाके सतिक्तं मधुरं गुरु । नात्युष्णं दीपनं भेदि सक्षारमविदाहि च । श्लेष्मलं वातनुत्तिक्तमरूक्षं नातिशीतलम्" भावप्र० ।

समुद्रवह्नि पु० ६त० । समुद्रस्थे अग्नौ वाडवानले शब्दा० ।

समुद्रवेला स्त्री ६त० । समुद्रस्य कूले ।

समुद्रसुभगा स्त्री ६त० । गङ्गायां राजनि० ।

समुद्रान्त न० समुद्रस्यान्तः पर्यन्तोऽत्र अस्य अन्तः अन्तेऽ-वस्था च समुद्रः अन्तो यस्य वा । १जातीफले शब्दच० २दुरालभायां स्त्री अमरः । ३कार्पास्यां ४पृक्कायां मेदि० ५यवासे स्त्री राजनि० । ६त० । ६समुद्रपर्यन्ते त्रि० ।

समुद्राम्बरा स्त्री समुद्र अम्बरमिव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः । पृथिव्यां त्रिका० । सागराम्बरादयोऽप्यत्र ।

समुद्रारु पु० समुद्रमृच्छति ऋ-कर्त्तरिकरणे वा उण् । १कुम्भीरे २महामत्स्ये ३तिमिङ्गिलमत्स्ये मेदि० । [सेतौ च ।

समुद्रि(द्री)य त्रि० समुद्र+भवार्थे घ छ वा । समुद्रभवे

समुद्वह त्रि० सम्+उद्+वह-अच् । श्रेष्ठे सम्यगुद्वहनकर्त्तरि च । [अमरः ।

समुन्दन न० सम्+उन्द-ल्युट् । सम्यगार्द्रीभावे (भिजा)

समुन्न न० सम्+उन्द-क्त । १क्लिन्ने २आर्द्रे अमरः । [धरणिः

समुन्नत त्रि० सम+उद्+नम-क्त । १अत्युच्चे २स्तम्भभेदे पु०

समुन्नति स्त्री० सम्+उद्+नम-क्तिन् । १उच्चतायाम् "प्रायः पयोधरसमुन्नतिरेव हेतुः" उद्भटः । २उत्कर्षे स्फीततायां जटा० ।

समुन्नद्ध त्रि० सम्+उद्+नह-क्त । १गर्विते २पण्डितम्मन्ये अमरः । ३प्रभौ अजयः । ४समुद्धृते मेदि० ५उद्धते विश्वः बद्धे हेमच० । ६समुद्धृते च । भावे क्त । ७अत्युच्चबन्धने न० । [२उत्क्षेपणे ३समुद्धावने च ।

समुन्नय पु० सम्+उद्+नी-अच् । १ऊर्द्ध्वनयने २सम्यगुन्नतौ

समुपचित त्रि० सम्यक् उपचितम् उप+चि-क्त । १पुञ्जीकृते २संवर्द्धिते च । [रामाश्रमः ।

समुपजोषम् अव्य० सम्+उप+जुष-णमु । यथेच्छानन्दे

समुपेयिवस् त्रि० सम्+उप+इण-क्वसु । समागते ।

समुपोढ त्रि० सम्+उप+वह-क्त । १धृते २समूढे च ।

समुल्लेख पु० सम्+उद्+लिख-घञ् । पादादिना भूम्यादेः खनने ।

समूढ त्रि० सम्+आङ्+वह-वा क्त । १राशीकृते २अनपसृते "समूढमस्य पांसुरे" इति ऋग्वेदः । ३भुग्ने ४सद्योजाते मेदि० ५दमिते ६मलविवाहे भरतः ७शोधिते जटा० । सह ऊढेन । ८ऊढसहिते त्रि० ।

समूर पु०समूर्च्छति संमूर्च्छनत्वात् छेदे रक् । मृगभेदे अमरः पृषो० । समूर मलार्दे दुस्प्रा० हेमच० त्रिकां० च ।

समूल त्रि० सह मूलेन । मूलसहिते "समूलं घातयेद् अरातिम्" अमरक तदन्तविधानोऽनुपदोक्त "समूलकाषं कषति" "समूलघातं न्यवधीत्" इति च भट्टि ।

समूह पु० सम्+ऊह-घञ् । १राशौ अमरः । समूहनाम्नि अवयवानु'र्त्त'संहत'व्यवहार' त्रिकाण्डशेष त्रिका० वा । २यज्ञभेदे सर्वं च ।

समूहनी स्त्री समुह्यतेऽनया सम्+ऊह-करणे ल्युट् ङीप्। १सम्मार्जन्यां हेमच०। भावे ल्युट्। २सम्मार्जने परिसमूहनशब्दे ४२५८ पृ० दृश्यम्। ३सम्यगूहकरणे च न०।

समूहालम्बन त्रि० समूहमालम्बते विषयतया आ+लबि-ल्यु। नानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताशालिनि ज्ञाने। तत्र समये नानाप्रकारतानिरूपिताया एकविशेष्यताया अभावात् न समूहालम्बनत्वम्। धवखदिरौ द्वावित्यादौ दण्डी कुण्डी च देवदत्त इत्यादौ वाक्यजनितबोधेऽपि समूहालम्बनत्वं तत्रोभयनिरूपितयोर्विशेष्यतयोर्द्वयोरेवाङ्गीकारात् द्वन्द्वात्परस्य प्रत्ययार्थस्य प्रत्येकान्वयनियमेन प्रथमार्थद्वित्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वात् तस्य समवायेनैवेति बोध्यम्। अतएव गदाधरचिन्तामणौ मणिकृता धवखदिरपलाशान् छिनत्तीत्यादौ प्रत्येककर्मताया एव विभिन्नक्रियायामन्वय इत्युक्तम्। अत उक्तस्थले विशेष्यताद्वयम्। धवखदिरौ द्वावित्यादावपि द्वित्वस्य समवायसम्बन्धेन धवादिवृत्तित्वात् विशेष्यताद्वयाङ्गीकारेऽपि नक्षत्यभावात्। तेनैव धवखदिरौ न द्वाविति प्रतीतिवारणसम्भवात्। घट पटञ्च पश्यतीत्यादौ च दर्शनक्रियायां घटपटयोरन्वयसम्भवे तु न समूहालम्बनमिति भेदः इत्यादिबोध्यम्। यदि च आत्मघटयोर्नात्वमित्यादिप्रयोगसाधुत्वार्थं पर्याप्तिसम्बन्धेनैव द्वित्वादेर्बोधोऽङ्गीक्रियते तदा तस्य न समूहालम्बनत्वम्।

समूहिन् त्रि० समूहोऽस्त्यस्य इनि सम्+ऊह-णिनि वा। १समूहावयवे प्रत्येकवस्तुनि यथा घटपटसमूहान्तर्गतौ घट पटश्च समूहौ। २सम्यक्तर्कयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

समूह्य पु० सम्+ऊह-ण्यत्। १यज्ञियाग्नौ अमर० २सम्यक् तर्क्ये त्रि० ३यज्ञाग्निसंस्कारभेदे सि०कौ०।

समृद्ध त्रि० सम्यक् ऋद्धः ऋध-क्त। १अधिकसम्पत्तियुक्ते अमर०। २अतिवृद्धे च शब्दमा०।

समृद्धि स्त्री सम्यक् ऋद्धिः सम्+ऋध-क्तिन् वा। १अतिसम्पत्तौ अमर० २सम्यगृद्धौ च "मधुसमृद्धिसमेधित या मेधया" माघः।

समेत त्रि० सम्+आ-इण क्त। १समागते २संयुते च।

समेधित त्रि० सम्+प्र+एध-क्त। संवर्द्धिते "मधुसमृद्धिसमेधितमेधया" माघ।

समोदक न० समम् अर्द्धभागेन उदकं तक्रे यत्र। जलाम्बुसंयोगेन मथितदधिजाते १तक्रभेदे हेमच०। सह मोदेन वर्त्तते व०। २मोदसहिते त्रिकाण्डशेषः।

सम्पत्ति स्त्री सम्+पद-क्तिन्। १अतिविभवे अमर २अनुरूपात्मभावे यस्य यद्रूपता उचिता तस्य तथाभवने च सि०कौ० ३विभूतौ मेदि०।

सम्पद् स्त्री सम+पद-सम्प० भावे क्विप्। १विभवे २सम्पत्तौ च अमर। ३गुणोत्कर्षे। करणे क्विप्। ४हारभेदे पु० मेदि०। घञर्थे क। सम्पद तत्रार्थे न० शब्दमा०।

सम्पन्न त्रि० सम्+पद-क्त। १साधिते २सम्पद्युक्ते च मेदि०

सम्पराय पु० सम+परा+इण-आधारे अच्। १युद्धे २आपदि ३उत्तरकाले च अमर।

साम्परायिक न० सम्परायाय आपदे हितम् ठञ्। १युद्धे तदर्थे ठण्। २साम्परायिकमप्यत्र अमर। [मेदि०]

सम्पर्क पु० सम्+पृच-घञ्। १सम्बन्धे २रतौ ३मैथुने च

सम्पर्किन् त्रि० सम+पृच-घिनुण्। सम्बन्धयुक्ते।

सम्पा स्त्री सम्यक् अतर्कितं पतति पत-ड। विद्युति अमर।

सम्पाक पु० सम्यक् पाको यस्मात् ५व०। आरग्वधद्रुमे अमर तद्भोजने हि भुक्ताहारे सम्यक्पाको भवतीति वैद्यके प्रसिद्धम्। २धूर्त्ते ३तर्कके मेदि० ४सम्पटे ५कल्पे च त्रि० धरणि०।

सम्पात पु० सम्+पत-घञ्। १पक्षिगतिभेदे जटा० २सम्यक्पतने च। ३रेखाद्वयादेः सम्पतने च।

सम्पाति पु० सम+पत-णिच इन्। जटायुषो ज्येष्ठभ्रातरि पक्षिभेदे रामा०। स्वार्थे क। तत्रैव। साम्पातिरिव का यति के-क। सम्पातिक गरुडज्येष्ठतनये शब्दमा०।

सम्पुट पु० सम्+पुट क। १कुङ्कुमकरण्डे अमर०। सम्यक् पुटमिव उभयपार्श्ववर्त्ति यस्य। २एकजातीयपदार्थेन भिन्नजातीयस्य उभयतो व्याप्ते त्रि० "चकारैः सम्पुटीकार्य" इति तन्त्रम्।

सम्पुटक पु० सम्पुटयति सम्+पुट-अच् स्वार्थे वुन्। वस्तुरक्षकपात्रे (पेटारा) पदार्थविशेषे अमरः।

सम्पूर्ण त्रि०सम+पूर-क्त। १परिपूर्णे २समग्रे च "आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता। एकादशी तु सम्पूर्णे"ति अयुक्ते ३एकादशीभेदे स्त्री ति०त०। शुद्धे ४प्रतिटङ्कात्मकतिथिमात्रे स्त्री तिथिशब्दे ३३८१ पृ०दृश्यम्।

सम्पृक्त त्रि० सम्+पृच-क्त। १मिश्रिते हेमच० २सम्बद्धे च

सम्प्रणयन न० सम्+प्र+नी-ल्युट्। १सम्यगग्निप्रणादे बोधनाय संस्कारविशेषे २विधाने च। [अमरः।

सम्प्रति अव्य० सम्+प्रति+समाहारद्वन्द्वः। इदानीमित्यर्थे

सम्प्रतिपत्ति स्त्री सम्+प्रतिपद्यते क्तिन्। १यथार्थावि

मयस्वीकरणे "श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपद्यते । सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्यादिति स्मृत्युक्ते व्यवहारे उत्तरभेदे च "मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा । प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः" उत्तरशब्दे १०१६ पृ० दृश्यम् ।

सम्प्रदातृ त्रि० सम्+प्र+दा–तृच् । दानकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

सम्प्रदान न० सम्+प्र+दा–भावे ल्युट् । १सम्यक्प्रदाने । सम्प्रदीयतेऽस्मै ल्युट् । "कर्म्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" इति पाणिन्युक्ते २दानकर्म्मोद्देश्ये । तच्च त्रिविधम् । "अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्म्मणेप्सितम् । प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानताम्" हर्य्युक्तेः । तत्र विप्राय वस्त्रं ददातीत्यादौ अनिराकर्त्तृ सम्प्रदानम्, याचकाय धनं ददातीत्यादौ प्रेरयितृ सम्प्रदानम्, गुरवे धनं ददातीत्यादौ अनुमन्तृ सम्प्रदानम् । गौणमुख्यसाधारणे सम्प्रदाने चतुर्थी पा० । तल्लक्षणं तु शब्दश० प्र० दर्शितं यथा "गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विवक्षया । यः स्वार्थो बोधनीयस्तत्सम्प्रदानत्वमीरितम्" । "गत्यादिभिन्नं यद्धात्वर्थस्याप्ये यादृशार्थं विवक्षया चतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्धात्वर्थव्याप्यतादृशक्रियायाः सम्प्रदानत्वमुच्यते । ब्राह्मणाय दानं धनमित्यादौ ददातेः स्वत्वजनकत्यागार्थकत्वविवक्षायां च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यत इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरूपितं वा यद्भविष्यत् स्वत्वं तज्जनकत्याग इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्म्मत्वात् । न चैवं पशुकामेष्टियागकरणद्रव्यस्य चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिस्तादृशयागस्य चैत्रीयत्वात् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यम् स्वत्वस्य जनकक्रियापर्य्यवसन्नत्यागस्यैकदेशे स्वत्वस्य सोऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्वत्वस्य जनकत्वविरहादेव तादृशप्रयोगाप्रसक्तेः । ग्रामाय गत इत्यादौ विवक्षावशाच्चतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्म्मत्वं न गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयम् । स्वर्गं वित्तमित्यादि सुमर्थौ न विवक्षस्येति न तत्र प्रसङ्गः । सम्प्रदानपदन्तु स्वाश्रयगोचरयागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्तमिति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानत्वमित्यादिका न प्रयोगः । न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः । "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसर्व्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" वचनाच्च । अतएव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात् । नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेः तत्रस्तुतिस्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "लब्ध्वा चाप्युत्तमं फलम्" इत्यादिस्मृतेः प्रतिग्रहीतृव्यदानस्य फलविशेषप्रतिहेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्ज्जयेदित्यादि" श्रुत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्ज्जनपदार्थत्वात् । दासाय भक्तं ददाति रजकाय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैधत्वात् । यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्त्यागो दानं मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तूत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव दानत्वात् उपेक्षा तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकत्यागो न तु तत्र स्वत्वजनकत्वमात्मनीव इति दीधितिकृदुक्तं तन्न युक्तं बाधकं विना स्वत्वजनकत्यागस्यैव दानत्वौचित्यात् । तिलानस्मै प्रतियच्छति तुरगमस्मै विक्रीणीते इत्यादौ मूल्यान्तरग्रहणपूर्व्वकदानमेव प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्व्वकं दानमेव च विक्रय इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकञ्च न मूल्यं धनपुरातनादेरेव प्राप्तेस्तथात्वोपपत्तेः । अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रीतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्वीकारो न दोषावहः । मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं धात्वर्थश्च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपधायकेतिहासु प्रकाशत इत्यादाविव विषयतावत्त्वम् तथाच मैत्रनिष्ठाया भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयतावान्मोदक इत्याकारकस्तत्र बोधः । गुरवे गां धारयते इत्यत्र इष्टार्थं सम्प्रदानसंज्ञाविधायकं तत्र चतुर्थी न तद्विषयिकत्वार्थे सम्प्रदानत्वमापत्तं तत्र भावकृत्वाद्या गुरवनन्त्यिम[illegible]

स्थितेरनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः स्वधात्वन्तरस्थिता व्यापारबोधनादिति कलापाः। पाणिनीयास्तु "धारेरुत्तमर्णः" इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि उत्तमर्णत्वं धारणं दत्तस्य चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरुदत्तां गामृणत्वेन स्वस्मिन् स्थापयतीत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः पश्चाद्बोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य स्थापितस्य द्रव्यस्यर्णमित्याहुः। पुत्राय राध्यति पत्नीयं ईक्षते इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तद्विशिष्टे च दैवे सुवर्णस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येव तत्र बोधः। गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ देयत्वेनाभ्युपगम आशृणोतेरर्थस्तत्र गोर्विशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयस्तेन गुरूद्देश्यकदानकर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः। होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ हर्षानुकूलव्यापारजनकं प्रोत्साहनं गृणातेरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे होत्रादेरन्वयस्तेन होतृनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्राय क्रुध्यति द्रुह्यतीत्यादौ धात्वर्थं उत्कटद्वेषस्तत्र विषयित्वसम्बन्धं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन च चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रे कोपो न युज्यत इत्यादौ अदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्र इत्यस्यान्वयो न तु धात्वर्थे; पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थयत्ने कृतौ पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्माणदशायां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोगः इत्यपि वदन्ति। मित्राय कुप्यतीत्यत्र हिताचरणं क्रुधोऽर्थस्तेन मित्रस्य हिताचरणमीत्यर्थः। मित्रायेर्ष्यतीत्यत्रानिष्टानुचिन्तनमीर्ष्या तथाच मित्रानिष्टं चिन्तयति इत्यर्थः। पुत्रायासूयतीत्यत्र च-क्षुषा गुणदोषपरीक्षणेन पुत्रस्य गुणे दोषीत्याकारस्तत्र बोधः। मित्रं द्रुह्यति मित्रमभिद्रुह्यतीति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युच्यते। कोपपूर्वकस्य द्रोहादेः क्रुधादिधात्वर्थत्वे तत्कर्मणः सम्प्रदानत्वं द्रोहादिमात्रस्य तदर्थत्वे तु कर्मत्वमेवेति पुनः कोपाराः। सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्मत्वमेव न तु सम्प्रदानता यथाऽत्र मित्रमभिक्रोद्धा मित्रमभिद्रोग्धेत्यादौ तद्योगे कर्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम्"।

सम्प्रदाय पु० सम्+प्र+दा—भावे घञ्। गुरुपरम्परागते सदुपदेशे अमरः। उपचारात् तदुपदेशयुते जने च। द्वारकेण परं सम्प्रदायप्रवर्त्तकमिति "निर्माणसाद-मधिष्ठाय सर्वसम्प्रदायप्रद्योतक इति पातञ्जलाः" कुसुमा०। ईश्वरवादे च मधिकृताऽऽशङ्क्य तथैव व्यवस्थापितं यथा "नन्वशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदायः उच्यते सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदात्मीनशरीरोत्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगादृष्टवदीश्वरकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानाद्विवक्षासहितात्मीनकण्ठस्थकण्ठताल्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः। एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टवदीश्वरकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्बुद्धीच्छासहितचेष्टोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो घटोत्पत्तिः। एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टवत्कृतेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव व्यवहारः, ततस्तदुपयोगिनौ बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः। यत्तु यथा शिष्यादिना मौनिश्लोकोऽनुमाय पठ्यते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भागार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेन, ईश्वराभिप्रायस्थवेदः साक्षात्कृत्यानूद्यते ततोऽध्ययनाद्यः स एव कायव्यूहं कृत्वा वाग्व्यवहारं करोतीति मतं तन्न प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनाया गौरवात् तेषामेव शिष्यादिकर्तृत्वसम्भवेन ईश्वरानुमानाच्च। एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव शिक्षकास्तेऽपि सम्भवन्त निरस्तं सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् शिष्यादिकर्तृत्वाद्वा नाद्यस्तदभावात् नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानात् लाघवसहकृतादीश्वरस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः"।

सम्प्रदायप्रवर्त्तकभेदाश्च पद्मपु० उक्ता यथा "श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च। श्रीमध्वः पद्मनाभो नृहरिर्माधवस्तथा। अक्षोभ्यो जयतीर्थश्च ज्ञानसिन्धुर्महानिधिः। विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जयधर्ममुनिस्तथा। पुरुषोत्तमो ब्रह्मण्यो व्यासतीर्थमुनिस्तथा। श्रीमल्लक्ष्मीपतिः श्रीमान् माधवेन्द्रपुरी तथा। सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः। अतः कलौ भविष्यन्ति चत्वारः सम्प्रदायिनः। श्रीब्रह्मरुद्रसनका वैष्णवाः क्षितिपावनाः" पद्मपु०। अन्योक्तवैष्णवसम्प्रदाया यथा "श्रीमध्वश्च वैष्णवस्य साद्वैतो श्रीरामानुजो तथा। निम्बार्को महेशानि! तथा वल्लभाचार्यो भवेत्। चतुर्थः पञ्चमः स्यात् षष्ठः श्रीकेशवेश्वरः। रामानन्दो हरिव्यासो विष्णुस्वामिमहेश्वर।। तथा भागवतो देवि! इत्थं भेदाः कलौ-

प्रयत्नीकरणे "श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपद्यते। सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्यादि"ति स्मृत्युक्ते व्यवहारे उत्तरभेदे च "मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा। प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभि" उत्तर-शब्दे १०१८ पृ० दृश्यम्।

सम्प्रदातृ त्रि० सम्+प्र+दा–तृच्। दानकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

सम्प्रदान न० सम्+प्र+दा–भावे ल्युट्। सम्यक्प्रदाने। सम्प्रदीयतेऽस्मै ल्युट्। "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति" पाणिन्युक्ते दानकर्मोद्देश्ये। तच्च त्रिविधम्। "अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्। प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानताम्" इत्युक्तेः। तत्र विप्राय वस्त्रं ददातीत्यादौ अनिराकर्तृ सम्प्रदानम्, याचकाय धनं ददातीत्यादौ प्रेरयितृ सम्प्रदानम्, गुरवे धनं ददातीत्यादौ अनुमन्तृ सम्प्रदानम्। गौणसम्प्रदानसाधा-रणे संप्रदाने चतुर्थी पा०। तल्लक्षणं तु शब्दश० प्र० दर्शितं यथा "गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विवक्षया। यः स्वार्थो बोधनीयस्तत्सम्प्रदानत्वमीरितम्"। "गत्यादिभिन्न धात्वर्थस्थाप्ये यादृशार्थ विव-क्षया चतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्धातूप-स्थाप्यतादृशक्रियायाः सम्प्रदानमुच्यते। ब्राह्मणाय दानं धनस्येत्यादौ ददातेः स्वत्वजनकत्यागार्थकत्वाविशेषे च स्वत्वे ब्राह्मणस्य प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यत इति तद्वत् तत्र सम्प्रदानत्वं प्रत्युपपादयति [illegible] ब्राह्मणनिरूपितत्वा यद्यपि स्वत्वं तज्जनकत्याग इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्वस्य फलतया धात्वर्थानिर्वचनात्। न चैवं पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्रः स्वाक्ते पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिरिति सम्प्रदानत्वं चैत्रीय वत् पशुनिष्ठं स्वत्व तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वध्वंसजनकत्यागर्थ-कस्य ... [illegible] स्वत्वध्वंसेऽपि द्वितीयार्थत्वात् ... पशुजनकत्वादिति पशुनिष्ठ स्वत्वध्वंस जनकत्व-विवक्षायाः तदाप्रयोगप्रसङ्गात्। चान्यत्र गत इत्यादौ विवक्षणाच्चतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्तृत्वं न गत्यादि-भिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयम्। शङ्के विवक्षादि शब्दौ न विवक्षणेति न तत्र दृष्टः। सम्प्रदानत्वञ्च स-[illegible] प्रतियोगित्वेन बन्ध इति [illegible] सम्प्रदानत्वमित्यादिषु न प्रयोगः। न च दानस्य [illegible] [illegible]

मर्म्यो दायो लाभः क्रयो जयः। विभाग संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्व-प्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसर्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाण-त्वात् "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" वचनाच्च। अतएव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्ग्रहणस्य रण्यकुशादिरिवो-पादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। मन्येवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "लब्ध्वा चाप्नुयात् फलम्" इत्यादिस्मृतेः प्रतिग्रहीतृ-प्रदानस्य फलविशेष प्रतिहेतुत्वेन तादृशफलसमर्थनेन प्रतिग्रहस्योपयोगात् "ब्राह्मणाद्याचमानप्रतिग्रहं ग्राह्मं धन-मलर्थेदित्यादि" श्रुत्या प्रायश्चित्तस्य च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्येवार्जनपदार्थ-त्वात्। दासाय भक्तं ददाति धनकाय वेतनं ददाती-त्यादावपि स्वत्वजनकत्यागे प्रतिपादयन् ददातिर्गौण एव पुनर्जनकस्तु न तादृशं दानमेवेति। यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकत्यागो दानमतः पात्र-मुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तु तन्मात्र प्रतिग्रह-जन्यस्वत्व प्रति हेतुभूतत्वेन तस्य तथात्वात् चेत्तदा तु स्वत्वध्वंसजनकत्यागो न तु तत्र स्वत्वजनक-त्यागमात्र इति चेदिमिदं तत्र युक्तं बाधकं स्वत्व-जनकव्यापारस्यैव दानत्वसम्भवात्। [illegible] प्रतिग्रहं न [illegible] इत्यादौ [illegible] दानमेव प्रतिदानं पूर्वप्रतिग्रहपूर्वकं दानमेव च विक्रय इति तथापि मूल्यस्यैव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते [illegible] न मूल्यं चतुर्थ्यादेरेव प्राप्तो [illegible]-त्वात्। [illegible] दत्तमेव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रोक्तिदत्तस्य [illegible] वा [illegible] न दोषावहः। [illegible] [illegible] [illegible] चतुर्थी धात्वर्थनिरूपितत्व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

स्वनिरतानुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः धात्वन्तर-
स्थिता व्यापारबोधनादिति कारिका । पाणिनीयास्तु
“धारेरुत्तमर्णः” इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते
इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि उत्तमर्णं
धारयन्नेनत्तु चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरुदत्ता गाः स्थापयन्
स्थितो गोत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः पराम्बोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य
स्तोतस्तु दुर्व्यस्थमित्याहुः । पुत्राय राध्यति पत्नायै
क्षते इत्यादौ दैवनिरूपणं अस्वर्थस्तद्विषये च दैवं सु-
वर्णस्य सम्बन्धिन्वयत्वेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येव
तत्र बोधः । गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ
दैवत्वेनाभ्युपगम प्रतिशृणोतरर्थस्तत्र गोर्देयत्वेन तदेक-
देश च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयत्वेन गुरूद्देश्यकदान-
कर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येव तत्र बोधः । होत्रे
प्रतिगृणातीत्यादौ हर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहन
प्रत्यातेरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे होत्रादेरन्वयत्वेन होतृ-
निष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः । चैत्राय
क्रुध्यति क्रुध्यतीत्यादौ धात्वर्थे उत्कटद्वेषवत्त्वे विषयित्व
सम्बन्ध सम्प्रदानस्य चतुर्थ्या बोध्यते तेन च चैत्रविषय-
कोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः । पुत्रे कोपो न
युज्यते इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यार्थे पुत्र इत्यस्या-
न्वयो न तु धात्वर्थे पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थ-
यत्नो कृपा पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव
चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्माणदशायां पटाय
यतते इत्यादिकं प्रयोग इत्यपि वदन्ति । मित्राय
द्रुह्यतीत्यत्र द्विष्टाचरणं द्रुह्यर्थेन मित्रस्य द्विष्टाचर-
णीयत्वं । मित्राय ईर्ष्यतीत्यत्रानिष्टानुप्रेक्षणयोर्व्या तथाच
मित्रानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः । पुत्राय असूयतीत्यत्र उ-
स्नया गुणद्वेषत्वेन पुत्रस्य गुणद्वेषीत्याकारस्तत्र बोधः ।
मित्रं द्रुह्यति मित्रमीर्ष्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात्
द्रुह्यादिकर्मण सम्प्रदानस्य वैकल्पिकमित्युच्यते । कोप
पूर्वकत्व द्रोहादेर्दुहादिधात्ववाच्यत्वे तत्कर्मण सम्प्र-
दानत्व द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्मत्वमेवेति पुन
कोपार्थः । सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मत्व
तेन न तु सम्प्रदानता यथात्र मित्रमभि[illegible]
मभिद्रोह्येत्यादौ तद्योगे कर्मण्य [illegible]

सम्प्रदाय पु० सम्+प्र+दा-भावे[illegible]
सदुपदेशे कथन । उप[illegible]
इहस्त्वैर सरसम्प्रदायपद्धः [illegible]

मधिष्ठाय सर्वसम्प्रदायप्रवर्तक इति पातञ्जलाः कुसुमा०।
ईश्वरवादे च मथितमाऽऽशङ्क्य तथैव व्यवस्थापितं यथा
“नन्वशरीरात् कथं वेदमशक्यादेवं सम्प्रदायः
उच्यते सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्मीनशरीरोत्पत्ता-
वदृष्टवदात्मसंयोगादादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा स-
कलवेदार्थगोचरज्ञानादुच्चिवक्षाधिष्ठितान्मीनकलेवरकण्ठता-
ल्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्ति । एवं कुलालादि-
शरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्बुद्धी-
च्छाऽऽसहितचेष्टोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो घटोत्-
पत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमत-
शरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृतश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव
व्यवहारः, ततस्तदुपयोगो बालो व्युत्पद्यते सोऽयं
भूतावेशन्यायः । यत्तु यथा पित्रादिना मौनिनाऽऽको-
ऽनुमाय पश्चात् तथा सर्गान्तरे स्वपूर्वतत्वज्ञानवता भोगार्थं
सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेन, ईश्वराभिप्रायस्वेदः
साक्षात्कृत्यानूद्यते ततोऽपि सम्प्रदायः स एव कायव्यूहं
कृत्वा वागव्यवहारं करोतीति मतं तत्र प्रतिसर्गोपनत-
सर्वज्ञकल्पनाया गौरवात् तथामेव पित्रादिकर्तृत्वसम्भ-
वेन ईश्वरानुगमाद्वा । एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्ध-
योगिन एव पित्रादिकर्तारः इत्यपि निरस्तं सर्गादाव-
नन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् पित्रादिकर्तृत्वाद्-
वा? नाद्यस्तदभावात् नान्त्यः क्षित्यादिद्व्यणुकादिकार्य-
प्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानात् लाघवसहकृतादेकस्यैव
सर्वज्ञस्य सिद्धेः” ।
सम्प्रदायप्रवर्त्तकभेदाश्च पद्मपु० उक्ता यथा
“श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च । [illegible] पृथ्वीधर
पद्मनाभो नृहरिस्तथा । [illegible] राजेन्द्रो जय-
ध्यानसिन्धुर्विद्यानिधि । [illegible] श्यावतीर्थमुनि-
र्धर्मुनिस्तथा । [illegible] माधवेन्द्रपुरी तथा । [illegible]
[illegible]

प्रयत्नीकरणे "श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपद्यते। सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्यादि"ति इत्युक्ते व्यवहारे उत्तरभेदे च "मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा। प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः" उत्तरशब्दे १०१८ पृ० दृश्यम्।

सम्प्रदातृ त्रि० सम्+प्र+दा–तृच्। दानकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

सम्प्रदान न० सम्+प्र+दा–भावे ल्युट्। १सम्यक्प्रदाने। सम्प्रदीयतेऽस्मै ल्युट्। "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमि"ति पाणिन्युक्ते २दानकर्मोद्देश्ये। तच्च त्रिविधम्। "अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गकर्मणेप्सितम्। प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानताम्" इत्युक्तेः। तत्र विप्राय गां ददातीत्यादौ अनिराकर्तृ सम्प्रदानम्, याचकाय धनं ददातीत्यादौ प्रेरयितृ सम्प्रदानम्, गुरवे धनं ददातीत्यादौ अनुमन्तृ सम्प्रदानम्। गौणमुख्यसाधारणे संप्रदाने चतुर्थी पा०। तल्लक्षणं तु शब्दश० प्र० दर्शितं यथा "गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विवक्षया। यः स्वार्थो बोधनीयस्तत्सम्प्रदानत्वमीरितम्"। "गत्यादिभिन्ने यद्व्याप्यस्याप्ये यादृशार्थे विवक्षचतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्व्याप्यतादृशक्रियायाः सम्प्रदानत्वमुच्यते। ब्राह्मणाय दानं धनस्येत्यादौ ददातेः स्वत्वजनकत्यागार्थकत्वविवक्षे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरूपितं वा यद्धनवृत्ति स्वत्वं तज्जनकत्याग इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्मत्वात्। न चैवं पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिस्तादृशयागस्य चैत्रीयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वध्वंसजनकक्रियापर्यवसन्नस्य त्यागस्यैवेह स्वत्वध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जनकत्वविरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात्। ग्रामाय गत इत्यादौ विवक्षचतुर्थ्या धात्वर्थं बोध्यमपि कर्मत्वं न गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयम्। यद्वेतुमित्यादि चतुर्थी न विवक्षयेति न तत्र प्रसङ्गः। सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाभावांशत्यागमात्रस्य प्रतियोगित्वेन शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानत्वमित्यादिको न प्रयोगः। न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः। "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसर्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" वचनाच्च। अतएव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुसुमादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "लब्ध्वा चाप्नुयात् फलम्" इत्यादिश्रुतेः प्रतिगृहीतद्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादि" श्रुत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात्। दासाय भक्तं ददाति रजकाय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैधत्वात्। यत्तु स्वीकारमन्यस्य स्वत्वजनकस्त्यागो दानं मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तु त्यागमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात्, उपेक्षा तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्त्यागो न तु तत्र स्वत्वजनकत्वमित्यादि इति केचिदुक्तं तन्न युक्तं लाघवेन स्वत्वजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात्। निःस्वाय प्रतियच्छति तुरगमपि विक्रीणीत इत्यादौ मूल्यानादानपूर्वकं दानमेव प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव च विक्रय इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते। तिलादिकस्य न मूल्यं पशुपुराणादेरेव शास्त्रे तथोपदेशात्। अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रीतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा निवहरणादेः स्वीकारो न दोषावहः। मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं धातुना च प्रकारताप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते किन्तु प्रकाशत इत्यादाविव विषयत्वमर्थं वक्तृत्वं तथाच मैत्रनिष्ठाया प्रकारताप्रकारकेच्छाया विषयतावान्मोदक इत्याकारको बोधः। गुरवे गां धारयति इत्यत्र इच्छा स्वत्वप्रतियोगित्वं तदन्तर्गतं कर्तृत्वं चतुर्थ्या च तद्विशिष्टधारणाम् [illegible]

[illegible]रनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः [illegible] [illegible] व्यापारबोधनादिति [illegible] । [illegible] [illegible]" इति सूत्रानुसारेण चैत्राय गां ध [illegible] इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि [illegible] धारणं [illegible] चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरुदत्ता गां [illegible] [illegible] [illegible] वाक्यार्थः [illegible] [illegible] [illegible] । पुत्राय रोचते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] च देव [illegible] [illegible] पुत्रस्य देव [illegible] तत्र बोधः । गुरवे गां प्रतिशृणोति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गुरुदेयत्व[illegible] [illegible] [illegible] तत्र बोधः । [illegible] [illegible] [illegible]नुकूलव्यापारवत्त्वं [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible]नुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः । चैत्राय [illegible] [illegible] [illegible] धारयं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चतुर्थ्या बोध्यते तेन च चैत्रविषय[illegible] [illegible]वानित्याकारकस्तत्र बोधः । पुत्रे कोपो न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुत्र [illegible] [illegible] [illegible] : पटाय [illegible] इत्यादावपि धात्वर्थ[illegible] [illegible] [illegible] विषयिता बोध्यते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पटाय [illegible] इत्यादिस्थले [illegible] इत्यपि [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] तथाच [illegible] बोधेन [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बोधः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । बोध [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुनः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] "[illegible] अधिष्ठाय सर्वसम्प्रदायप्रवर्त्तक इति पातञ्जलाः" कुसुमा० ।

ईश्वरवादे च मर्व्विशताऽऽस्य तथैव व्यवस्थापितं यथा "[illegible] कथं [illegible] [illegible] सम्प्रदायः उच्यते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]संयोगाद्वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । एवं कुलालादि[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] घटानुकूलव्यापारो घटोत्पत्तिः । एवं [illegible] व्यापाराभिमत[illegible] [illegible] [illegible] व्यवहारः, [illegible] [illegible] व्युत्पन्न [illegible] [illegible] । यत्तु यथा [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], ईश्वराभिप्रायस्तैदः [illegible] [illegible] [illegible] यः स एव कायव्यूहं [illegible] [illegible] करोतीति मत तत्र प्रति[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ईश्वरानुगमात् । एतेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निरस्तं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ।

[illegible] [illegible] [illegible] यथा "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] राजेन्द्रो [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] माधवेन्द्रपुरी तथा । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] सम्प्रदायिनः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा । [illegible] [illegible] । तथा [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

र्त्तिताः। त्रिदण्डी मुण्डी जटी चैव द्विविदण्डो क्रमेण च। एकदण्डी महेशानि! वीरशैवस्तथैव च। सप्त पाशुपताः प्रोक्ता दशधा वैष्णवा मताः। एतेषां लक्षणं देवि! शृणु यत्नेन शाम्भवि!। वेवेष्टि सर्वं सव्याप्य यस्तिष्ठति स वैष्णवः। वैखानसादिदण्डाद्यैर्भूषितः स्मार्त्तवैष्णवः। श्रीराधावल्लभं देवि! शृणु यत्नेन शाम्भवि!। वैष्णवाचारनिरतो विष्णुतन्त्रैकपारगः। अनन्यचेताः शान्तात्मा विष्णुचिन्तपरायणः। श्रीराधावल्लभो देवि! गोकुलेशं शृणु प्रिये!। नानाभूषणसम्पन्नो नानासुगन्धिभूषितः। गवां कुलं पोषयिता केलिकृष्णस्वरूपधृक्। शरीरमर्थं प्राणाश्च संनिवेदितोऽहं यः। अन्तःशक्तिपरो देवि! बहिर्वैष्णवरूपधृक्। शक्त्याचारनिरतो, लताबेष्टनतत्परः। सम्प्रदायो गोकुलेश सर्वसिद्धिकरो भुवि। वृन्दावनाख्यं देवेशि! शृणु यत्नेन साम्प्रतम्। विजिताशः प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायणः। कामिनीसङ्गचपलो वनक्रीडाविनोदधृक्। सौगन्ध्यभूषिततनुः स्त्रीध्यानैकपरायणः। विष्णुसारूप्यतत्त्वस्थः प्रोक्तो वृन्दावनी शिवे!। पाञ्चरात्रो महेशानि तथैव वीरवैष्णवः। पूर्वमेव महेशानि कीर्त्तितः परमेश्वरि!। रामभक्तिरिति विख्याता सः शिव! परिकीर्त्तितः। तदानन्दो शान्तचित्तो प्रसन्नात्मा विचारधृक्। सर्वत्र समदृष्टा च रामानन्दो प्रकीर्त्तिता। हरिव्रासी महेशानि! यथावदशारव। पापसंहरणासक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः। यमादिनियमैर्युक्तो भक्ताचारपरायणः। स्वोपयोगफलप्राप्तो परकार्यपरायण। हरिव्रासी महेशानि! शिवभक्तिस्वरूपधृक्। निम्बाकाख्यं सम्प्रदायं शृणु यत्नेन साम्प्रतम्। नित्यार्चनक्रमासक्तः स्वतन्त्रैकपरायणः। बाह्यपूजादिनिरतो नान्यभक्तः प्रसन्नधीः। आर्य्यपक्षान्वितः स्वच्छः स्वच्छन्दाचारतत्परः। स्वतन्त्रश्चार्त्तविद्वेषी निम्बार्को भगवान् विभुः। अथ भागवतं देवि! कथ्यते शृणु सोऽस्य ज्ञानाथ भक्तैकनिपुणो विजितात्मा प्रसन्नधीः। स्मार्त्तशैव...[illegible] देवि! तदन्याचारतत्परः। आर्य्यपक्षान्वितो दे...[illegible] तथा सद्रूपमेशधृक्। शैवद्वेषी तथा सद्भात् पुनः ज्ञानपरायणः। केवलविष्णुतत्त्वज्ञः प्रोक्तो भागवतः शिवे" शक्तिसङ्ग०त०

सम्प्रधारणा स्त्री सम्+प्र+धृ-णिच्-युच्। युक्तायुक्तत्वि...[illegible] वचनार्थसमर्थने अमरः।

सम्प्रयोग पु० सम्+प्र+युज-घञ्। १रत्यादिकामेच्छया ध नादिविनियोगे "विभागं सम्प्रयोगश्चे"ति स्मृतिः। २सम्बन्धे ३निधुवने ४अन्वये ५आर्थिते त्रि० अजय० ६सान्निध्ये ७कार्मणे वशीकरणादौ मेदि० ८इन्द्रियविषयसम्बन्धे च

सम्प्रयोगिन् त्रि० सम्+प्र+युज-घिनुण्। १कामुके २कलाकेलिकारके २सम्यगलाभार्थं धनादिविनियोजके। ३सम्प्रयोजके त्रि० मेदि०। [illegible] ...दिव्यम्।

सम्प्रसन्न त्रि०। १सम्यक्प्रसन्ने २सुखिते च सम्प्रसादशब्दे

सम्प्रसाद पु० सम्+प्र+सद-करणे घञ्। १योगादिशास्त्रोक्ते चित्तस्य नैर्मल्यसम्पादके प्रयत्नभेदे। भावे घञ्। २सम्यक्प्रसन्नताया म्। आधारे घञ्। ३सुषुप्तौ "तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानातीति" श्रुतिः। सम्प्रसादशब्दे च सुषुप्तशब्दे दृश्यम्।

सम्प्रसाधन न० सम्+प्र+साध-णिच् करणे ल्युट्। १कटकादौ भूषणे। भावे ल्युट्। २भूषणक्रियायाम्।

सम्प्रसारण न० सम्+प्र+सृ-णिच्-ल्युट्। १सम्यग्विस्तारणे व्याकरणोक्ते यणः स्थाने जायमाने २इक्संज्ञकवर्णे च। "इग्यणः सम्प्रसारणम्" पा०।

सम्प्रहार पु० सम्प्रह्रियतेऽत्र सम्+प्र+हृ-आधारे घञ्। १युद्धे अमरः। भावे घञ्। २सम्यक्प्रहरणे ३गमने च मेदि०।

सम्प्राप्ति स्त्री सम्+प्र+आप-क्तिन्। १सम्यक्प्राप्तौ २वैद्यकोक्ते रोगोत्पत्तिभेदे च तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "अथ सम्प्राप्तेर्लक्षणमाह "यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता। निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः"। यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दोषेण यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां विसर्पता ऊर्ध्वाधस्तिर्य्यगादिगतिभेदेन तथा च विसर्पता। आमयस्य या उत्पत्तिः असौ सम्प्राप्तिः। शास्त्रव्यवहाराय सम्प्राप्तेः पर्यायावाह जातिरागतिरिति। संप्राप्तेरौपाधिकभेदानाह "सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः। सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति"। सङ्ख्यादिकालविशेषान्तेभ्यः सा संप्राप्तिर्भिद्यते भेदवती क्रियत इत्यर्थः। तत्र सङ्ख्यां विवृणोति। यथा ज्वरोऽष्टधा अतीसारः षड्विध इत्यादि विकल्पं विवृणोति। 'दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांशकल्पना" समवेतानां संसृष्टानां दोषाणाम् अंशांशकल्पनाक्रीन मध्याधिकभेदेभीगकल्पना विकल्पः। प्राधान्यं विवृणोति। "स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्"। व्याधेः

स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधान्यञ्च बदेदिनीर्थः । यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य प्राधान्यं ज्वराधीनानां श्वासादीनामप्राधान्यम् । एवं विद्यादिति हेत्वादिकात् स्वाश्रयवैलावलविशेषणम्” । अत्रापि व्याधेरित्यनुवर्त्तते हेत्वादीनां हेतुपूर्वरूपरूपाणाम् । कार्त्स्न्येन साकल्येन अवयवैः एकदेशेन व्याधेर्बलावलयोर्विशेषणम् । विशेषं बोध । कालं विद्यादिति । “नक्तं दिनर्त्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम्” नक्तमत्राव्ययं रात्रिवाचकम् । एतेनैतदुक्तं यस्मिन्नक्तादिरंशो यस्य दोषस्य प्रकोप उक्तोऽस्ति सोऽंशस्तस्य दोषजस्य व्याधेः काल इत्यर्थः । नक्तादेरंशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वाग्भटेन “ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्धसंश्रयाः । वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमादिति” ते वातपित्तकफाः । ऋतुष वातादिको यथा । “वर्षासु शिशिरे वायुः, पित्तं शरदि ग्रीष्मके । वसन्ते तु कफः कुप्येत्ता प्रकतिरागैवी । अंशांशप्रियाधीनां आनाय हेतुः, यथा मिथ्याहारविहारकुपितवातादयाभाशयगमनरसदुष्यकोष्ठाग्निनिर्वहिर्निरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं बोधयति । तथा व्याधीनां सम्प्राप्तिबीजकल्पना प्राधान्यबलकालार्थं बोधयति ।

स(म्प्रे)म्प्रैष पु० सम्+प्र+इष-घञ् वा वृद्धिः । १नियोगे २विधौ हेमच० । जिमिशब्दे ३६०७ पृ० दृश्यम् ।

सम्प्रोक्षण न० सम्+प्र+उक्ष-ल्युट् । जलादिसेचनेन संस्कारभेदे यज्ञपात्रशब्दे ४११४० दृश्यम् । [स्कारे यटार्थे ।

सम्प्रोक्षित त्रि० सम्+प्र+उक्ष-क्त । जलादिसेचनेन कृतसं-

सम्फाल पु० सम्+फल-ण्वा० च । मेषे हेमच० ।

सम्फुल्ल त्रि० सम्+फुल्ल-अच् । विकसिते । सम्+फल-क्त अत उत्त्वम् । सम्फुल्ल इति सकारमध्योऽपि तत्रैव ।

सम्ब गतौ भ्वा० प० सक० सेट् । सम्बति असम्बीत् घोपदेशः साधुः

सम्ब सम्बन्धे चुरा० उभ० सक० सेट् । सम्बयति ते असससम्बत् त ।

सम्ब न० सम्ब-अच् । १द्वितीयकर्षणे प्रतिलोमकर्षणे २जले जटा०

सम्बद्ध त्रि० सम्+बन्ध-क्त । १सम्बन्धिनि । भावे क्त । २सम्यग्बन्धने न० ।

सम्बन्ध पु० सम्+बन्ध-घञ् । १संयोगादौ २संसर्गे ३सम्बद्धौ अमरः । ४सम्बन्धव्यो ५व्यथा संसर्गभेदे च । स च सम्बन्धस्त्रिविधः “सम्बन्धस्त्रिविध एषां विमो न्द्र ! जन्यतोऽथ । विद्यायोगोदीनिकश्चैव मौनिकस्तु प्रकीर्त्तितः । मैत्रस्तु मौनिक मौत्रं च सम्बन्धः सुदुर्लभः” ब्रह्मवैवर्त्तप्रकृतिखण्ड० १०अ० । बहुविध प्रमाणविधः “मूले यदो” पा०

सद्भाभावौ ट०गीतप्रस्तावगम्यः । न्यायमते संयोगसमवायादिरूपः । सम्बन्धगन्धो यत्र । इष्विते त्रि०चजयः ।

सम्बर न० सम्ब-अरन् । १जले अमरः अयं तालव्यादि अप्ययः । २बौद्धव्रतभेदे मेदि० । ३संयमे त्रि० ४सेतौ हेमच० ५दैत्यभेदे ६हरिणभेदे ७मीनभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । ८पर्वतभेदे च पु० शब्दर० । ९जैनमते १०जिनमतप्रसिद्धपदार्थभेदे । स च आस्रवनिरोधरूपः गुप्तिसमित्यादि० अर्हतशब्दे ३८४पृ० तल्लोद्देशः ३८६पृ० च तस्य वर्णं दृश्यम् । संवर इत्येव अन्तस्थवमध्यः पाठः तत्रार्थे ।

सम्बरारि पु० सम्बरस्य दैत्यविशेषस्य अरिः । कामदेवे अमरः

सम्बरी स्त्री सम्ब-अरन् ङीप् । १मूषिकपर्ण्याम् अमरः । २जलाधार्याञ्च तालव्यादिरयमिति भरतः ।

सम्बल न० सम्ब-कलच् सम्यक्बलं यतो वा । १जले शब्दर० २पाथेये पु० न० अमरः तालव्यादि तत्रार्थे भरतः ।

स(श)म्बाधत त्रि०स(श)म्बेन प्रतिलोमेन कृष्टं चेत्रं स(श) स्व+बाध-क्त । १प्रतिलोमकर्षणानन्तरं प्रतिलोमकृष्टे द्विःकृष्टे क्षेत्रादौ अमरः । भावे क्त । २प्रतिलोमकर्षणे न०

सम्बाध न० सम्यक् बाधा यत्र । १नरकवर्त्मभेदे शब्दमा० । सम्+बाध-भावे घञ् । २अन्योन्यसंघर्षे पु० ३सङ्कटे ४भगे मेदि० ।

सम्बाधन पु० सम्+बाध ल्यु करणे ल्युट् वा । १द्वारपाले २शूलाग्रे ३मदनद्वारे भगे च मेदि० । भावे ल्युट् । ४सम्यक्पीडने । [त्रि०]

सम्बुद पु० म०स० । १बुद्धावतारे त्रिका० । २सम्यग्बोधाश्रये

सम्बुद्धि स्त्री सम्+बुध-क्तिन् सम्यग्बुद्धिर्यत्र वा । १सम्यग्बोधे २सम्बोधनशब्दार्थे च । [अजयः ३सम्यक्ज्ञाने च

सम्बोध पु० सम्+बुध-घञ् । १बोधे २बोधने मेदि० । ३नाशे

सम्बोधन न०सम्+बुध-ल्युट् । १सम्यक्ज्ञाने । बुध-णिच्-युच् । तत्रार्थे स्त्री भरतः । ल्युट् । २सम्यग्ज्ञापने “अभिमुखीभवतोऽभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यं पुरुषं क्रियासु विनियुज्यते” इति व्याकरणोक्ते अन्यत्राभिमुख्यापिवस्यांभीकरणाय अभीष्टक्रियासु विनियोगाय ज्ञापनादिरूपे ३व्यापारभेदे न० ।

“सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम् । व्रजानि देवदत्तेत्यादौ निघातोऽत्र तथा सति” हरि । समानवाक्ये एव निघातस्य (अनुदात्तस्य) विधानात् । व्रजानि देवदत्त इत्यादौ नव निघातः । “सम्बोधनार्थे कर्मेत्वाः कारके प्रथमो वाच । धातुसम्बन्धाधिकारविहितमस-

भगवन्। तथा तस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्। सम्बन्धशब्दकथास्य क्रिययैवाधार्यताम्" इत्युक्तेस्तस्य क्रियायामेवान्वयः। सम्बोधनार्थे च प्रथमा।

सम्भली स्त्री सम्यक् भजते सम्+भज-अच् गौरा॰ ङीष्। कुट्टिन्याम् परपुरुषेण सह अन्यस्त्रिया योजयित्र्याम् अमरः। तालव्यादि तत्रार्थे भरतः।

सम्भव पु॰ सम्+भू-अप्। १उत्पत्तौ २आधेयस्याधारे समावेशनयोग्यत्वरूपे व्यापारे ३उत्कटकोटिकसन्देहे गदा॰। ४सङ्गते। अपादाने अप्। ५हेतौ। कर्त्तरि अच्। ६मेलके त्रि॰ मेदि॰। ७अपाये च अजयः। पौराणिकसम्मते ८बुद्धिभेदे ९तत्प्रमाणे च तदेतन्मतम् तत्त्वकौमुद्यां मदृषं "सम्भवस्तु यथा खार्य्यां द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगमः स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं खार्य्यां द्रोणादिसत्त्वमवगमयतीति" अनुमानान्तर्गततया प्रमाणान्तरत्वं दूषितम्। खारीत्वं खारीपरिमाणः महापरिमाणे स्वावान्तरपरिमाणसमावेशोऽनुभवसिद्धः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणादिपरिमाणव्यापकमिति व्यापकस्थित्या व्याप्यस्थितेरवगमकत्वं तदनुमानेनैव गतार्थतेत्यर्थः। "न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात्" गौ॰सू॰ भाष्ये "सम्भवो नाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणम्। यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणात् आढकस्य सत्ताग्रहणम् एवम् आढकस्य सत्ताग्रहणात् प्रस्थादिसत्ताग्रहणम्" उक्तम्। तद्वृत्तौ च "अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनो समुदायेन इतरस्य ग्रहणं सम्भवः तदप्यनुमानमेव" इत्युक्तम्।

सम्भव्य पु॰ सम्+भू-कर्त्तरि यत्। १कपित्थे शब्दच॰ २सम्भाविनि त्रि॰। [३कमूले ४धातक्यां च मेदि॰।

सम्भार पु॰ सम्+भृ-घञ्। १परिपूर्णतायां त्रिका॰ २समा॰नौ

सम्भावन न॰ सम्+भू-णिच्-ल्युट्। १अर्थालङ्कारभेदे अल॰ ङ्कारश॰ ३०७ पृ॰ दृश्यम्। २व्याकरणोक्ते क्रियाया योग्यताध्यवसाये ३सिद्धधर्मभेदे ४उत्कटकोटिकसंशयरूपे ५ज्ञानभेदे च गदाधरः। युच्। सम्भावनापि तत्रार्थे स्त्री।

सम्भावित त्रि॰ सम्+भू-णिच्-क्त। सम्भवयुक्ते पदार्थे।

सम्भाषण न॰ सम्+भाष-ल्युट्। १सम्यक्कथने २परस्परकथने च।

सम्भिन्न त्रि॰ सम्+भिद-क्त। १विदलिते २भेदमिते ३सम्मिलिते च "कटैरिभिन्नैरभ्युदितैरिव कलिमुख कुषा" इति अमोघवारः।

सम्भूति स्त्री सम्+भू-क्तिन्। १विभवे २ईश्वरस्यैश्वर्यभेदे च "सम्भूतिं य उपासते" इति श्रुतिः।

सम्भूयसमुत्थान न॰ सम्भूय मिलित्वा सम्युत्थितिरन्यनेन सम्+उद्+स्था-करणे ल्युट्। १मिलित्वा वणिजां वाणिज्यादिकर्मकरणे २तद्विषयके विवादभेदे च तत्स्वरूपादिकं वीरमि॰ उक्तं यथा

"अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यव्यवहारपदम्। तस्य स्वरूपमाह नारदः "वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते। तत् सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्" इति। वणिक्प्रभृतय इत्यनेन ऋत्विक्कृषकशिल्पिकर्मकारादीनां ग्रहणम्। यद्यपि फलभूतस्य स्वर्गस्य ऋत्विग्गामित्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेन प्रभृतिशब्देन ऋत्विग्ग्रहणमनुचितम्। तथापि आत्मनेपदाऽविवक्षयेदमुक्तम् च ऋत्विङ्मात्रे आत्मनेपदाविवक्षणे अन्यत्र च विवक्षणे वैरूप्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्। सम्भूयकर्तृत्वमात्रस्य लक्षणत्वेनाभिमतत्वात्तत्समत्वेऽपि लक्षणैक्यस्य प्रसङ्गाभावात्। न च ऋत्विक्स्वामिनकर्तृत्वा कर्त्रभिप्राये इत्यस्य कर्त्रभिप्रायविषये कर्त्रिक्रियापदे क्रियाफले इति व्याख्यातत्वादृत्विजामपि स्वर्गस्य यजमानस्य कर्म भवतीति चेतनोपरागेणैव सम्भवत्येवात्मनेपदविवक्षायामपि का क्षतिरिति वाच्यम्। कर्त्रभिप्राये कर्तृगामिनीत्यर्थेन व्याख्यानस्य महाभाष्याद्यनेकग्रन्थसम्मतत्वेनान्यादृशव्याख्यानस्य महाभाष्यादिविरुद्धत्वात्। एवं वणिज्यादिकरणे अधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः "कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः। आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात् सह क्रियाम्" इति। क्रिया कृषिवाणिज्यादिरूपा। नाणकविज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते। आयव्ययज्ञानमपि कृषिक्रियायाम्। शिल्पिक्रियायां वणिक्क्रियायां च प्राधान्यम्। कुलीनत्वमानलसत्वानि। शौर्यं तु शूरत्वप्राधान्यमुपयुज्यते। दक्षत्वमकृत्स्नं सर्वत्रोपयुज्यते। अनयोः दूषणादोषविवर्त्तिनि स एव "अशक्तालसरोगार्त्तमन्दभाग्यनिराश्रयाः। वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्त्तव्या बुधैः क्रियाः" इति। मिलित्वा कृषिवाणिज्याः। ये तु सम्भूय वाणिज्यादिकं कुर्वन्ति ते ब्रह्मणाद्येन नाशादिकारी। भाण्डोद्धारे नारदः "अथोऽन्तिको नीनो वा यत्नो यत्र मानवः। तद्भूतं स्यात् ददिवस तक्षादिः" इति। बृहस्पतिरपि

"प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना । समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः ॥ समो न्यूनोऽधिको यांशो येन क्षिप्तस्तथैव सः । व्ययं दद्यात् कर्म कुर्य्याल्लाभं गृह्णीत चैव हि" इति । यत्र पुनरस्य द्वौ भागौ ममैक इति संविद् कृता तत्र तदनुरोधेन व्ययलाभौ प्रकल्प्याविव्याह याज्ञवल्क्यः "समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् । लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ" इति । सम्भूयकारिणां कर्त्तव्यमाह व्यासः "समवेताश्च ये वाऽवस्थिताः परस्परम् । नानापण्यानुसारास्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ । यथोपयुक्तो भाण्डानि दद्युः शुल्कं तदध्वनि । अन्यथा द्विगुणं दाप्याः शुल्कस्थानादपस्थिताः" इति । नारदोऽपि "भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् । कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः" इति । अथ वा सर्वानुज्ञया सर्वेषां कार्य्यं त एव कुर्य्युः । अतएव बृहस्पतिः "बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः । करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत्" इति । करणं लेख्यादिकम् । सम्भूयकारिणां मिथो विवादे निर्णयप्रकारमाह स एव "परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम् । सन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनायां न चेद्विद्वेषसंयुताः" इति । यदा तु विद्वेषसंयुक्तास्तदाप्याह स एव "यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये । शपथैः सोऽपि शोध्यः स्यात् सर्ववादेष्वयं विधिः" इति । सर्ववादेऽपि वञ्चनाशङ्कितवादेऽपि । वञ्चकत्वे सिद्धे सति किं कार्य्यमित्यपेक्षित आह याज्ञवल्क्यः "जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभम्" इति । जिह्मं वञ्चकं निर्लाभं लाभरहितं त्यजेयुर्बहिष्कुर्युरितरे सम्भूयकारिण इत्यर्थः । सम्भूयकारिष्वसमर्थं प्रत्याह स एव "अशक्तोऽन्येन कारयेत्" इति । स्वांशानुरूपं कर्मेति शेषः । दैवराजकृतद्रव्यहानिविषये सर्वान् प्रत्याह बृहस्पतिः "द्रव्यहानिर्यदा तत्र दैवराजकृता भवेत् । सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः" इति । सम्भूयकारिभिः सर्वैरिति शेषः । स्वयंहानिरिति पाठे स्वयमेव हानिः स्वयंहानिः स्वकृत्याधिक्यतरिक्ता हानिरित्यर्थः । प्रातिस्विकस्वद्रव्यनाशे स एवाह "अनिर्दिष्टो वार्य्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् । तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम्" इति । अनिर्दिष्टः समवायिभिरनाज्ञप्तः । याज्ञवल्क्योऽपि "प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् । स तद्दद्यात्" । रक्षणे त्वाह स एव "विप्लवाद्रक्षिताद्दशमांशभाक्" इति । बृहस्पतिरपि "दैवराजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् । तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्तेंऽशतोऽपरम्" इति । तस्य तस्मै दशममंशं समवायिद्रव्यभिति शेषः । प्रतिपालयेत् समाहरेत् स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः । नारदोऽपि "दैवतस्करराजाग्निव्यसने समुपस्थिते । यस्तत् स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृतः" इति । यस्तु समवायिद्रव्यं समवायिभिः सह प्रतियाचनादिना न साधयति तस्य लाभहानिरित्याह बृहस्पतिः "समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् । न याचते च यः कश्चिल्लाभात् स परिहीयते" इति । "याचनप्रभृति येन यत्कर्म स्वांशानुरूपं कर्त्तव्यं तस्याप्रवृत्त्यार्थं तेन तत्कर्माकरणेऽपि लाभहानिरित्यस्मादेव वचनात् प्रतिपत्तव्यमि"ति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः "ऋत्विजः समवेतास्तु यत्र सर्वे निमन्त्रिताः । कुर्युर्यथार्ह तत्कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा" इति । अत्र सम्भूयेति यजमानविवक्षया प्रयुक्तं न पुनर्बहुयजमानकर्त्तृकस्य सत्रविशेषविवक्षया । तत्र यजमानानामेवार्त्त्विज्यकारित्वे दक्षिणाग्रहणस्यासम्भवात् । तथा कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथा च स एव "सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः । अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना" इति । स्वानि कर्माणि याजमानव्यतिरिक्तानीति शेषः । इयं चांशकल्पना द्वादशशतं गावो दक्षिणेत्येवं समुदायाभिप्रायेण विधीयमानायां दक्षिणायामेव न त्वग्न्याधेयादौ अनेन विहितायास्तद्विधायकश्रुतिविरोधापत्तेः अतएवाह मनुः "रथं हरेत् चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् । होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये" इति । निविष्टाः सिद्धस्तम्भवर्ज धनम् । उद्गाता नियोगेन गानकाले अध्वर्युणा दत्तमितीरणात् शकटम् क्रय सोमक्रये । दक्षिणांशकल्पनायाः प्रकारमाह मनुः "सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः" इति । सर्वेषां षोडशानामृत्विजां मध्ये ये मुख्याश्चत्वारो होत्रादयस्तेऽर्द्धिनः समस्तदक्षिणायाः किञ्चिन्न्यूनमर्द्धं गृह्णीयुः अपराश्च पदार्थान्तरे समस्तदक्षिणाविभागकल्पनाविरोधः स्यात् । अपरे द्वितीया

मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतार इत्यष्टकेन ४ मुख्यभागार्द्धिनोऽर्द्धग्राहिणः, तृतीयिनोऽच्छावाकाग्नीध्रोन्नेतृप्रतिहर्त्तारो मुख्यभागस्य तृतीयांशभाज। पादिनोऽन्या ग्रावस्तुत्पोतृनेष्टृसुब्रह्मण्याख्या मुख्यभागस्य चतुर्थांशग्राहिण इत्यर्थः। मुख्यानां चतुर्णां मिथोविभागस्तु सम एव द्वितीयादीनामपि स एव विभागः। तथा च गोशत दक्षिणेति पक्षमाश्रित्य कात्यायनसूत्रम् "द्वादश द्वादश मुख्येभ्यः षट् षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्य" इति। सङ्गृहीतमेतद्बौधायनकारिकायामपि "पञ्चविंशतिधा कृत्वा वर्गीया दक्षिणा क्रमात्। द्वादशैवाथ षट्कं च चतस्रस्तिस्र एव चेति" द्वादशाधिकगोशतरूपाया दक्षिणाया प्रथमञ्चत्वारो भागाः कर्त्तव्याः। तत्रैको भागो होतृवर्गस्यापरो भागो ब्रह्मवर्गस्यापरोऽध्वर्युवर्गस्य परः उद्गातृवर्गस्य। पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिभागाः कर्त्तव्याः। तत्राद्यानां होत्रादीनां द्वादश भागाः, द्वितीयानां षट् तृतीयानां चत्वारश्चतुर्थानां त्रय इत्यर्थः। पशुबन्धादौ तु विषमविभागानभिधानात् "समं स्यादश्रुतत्वादिति" न्यायेन समत्वेनैव विभाग इति मन्तव्यम्। स्वकीयकर्मकलापाशक्तस्तु तत्रानुसार्य्य भागो देय इत्याह मनुः "ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्। तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सहकर्तृभि" इति। सहकर्तृभिः सम्भूयकारिभिरित्यर्थः। यद्वा कर्तृभिः सह देयः दक्षिणाकाले देयो यजमानेनेत्यर्थः। अथ वा कर्म पारयद्भिः सहकर्तृभिरित्यर्थः। यदा तु ऋत्विक् कर्मैकदेशं दक्षिणादानानन्तरं त्यजति तदाऽवशिष्टं तद्गणवर्त्तिनां मध्ये सन्निहितेनान्येन कारयेदित्याह स एव "दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयेत्। कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयन्" इति। कर्ममध्ये ऋत्विङ्मरणे कर्त्तव्यमाह नारदः "ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्येन कर्म निस्तरेत्। लभेत दक्षिणाभागं स तस्मात् सम्प्रकल्पितम्" इति। अन्येन स्वगणमध्यवर्त्तिना मध्ये प्रत्यासन्नेन, तेन तन्निबन्धेन कार्य्यमाणे त्वध्वर्य्वादिसमाख्याबाधापत्तेरिति ध्येयम्। यत्तु शङ्खलिखितयोर्वचनम् "अथ चेदनुमाने सवन ऋत्विक् म्रियेत तस्य सनाभ्योऽन्य शिष्यो वा तत्कार्य्यमनुपूरयेत्। अथ चेद्वा प्रयक्तोऽन्यमृत्विजं वृणुयात्" इति। यत्र द्वै

ष्पतिवचनम्। "एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदा कश्चिद्विपद्यते। तद्वंश्येन क्रिया कार्य्या सर्वैर्वा सहकारिभि" इति। तत्कालगणरहितर्त्विककर्तृकदर्शपौर्णमासादियागविषयमेतदभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम्। लोभादेव तु वर्त्विजि यजमानेन ऋत्विगन्तरकरणे कार्य्ये दक्षिणेति बौधायनमाह शङ्खः "अथ ऋत्विजि वृते पश्चादन्यं वृणुयात्पूर्वोक्तस्यैव दक्षिणा पश्चादाहूतः किञ्चिल्लभते" इति। यदा निष्कारणमृत्विग् याज्यं त्यजति याज्यो वा ऋत्विजं, तदा तयोर्दण्डमाह मनुः "ऋत्विजं यस्त्यजेद् याज्यो याज्यं चर्त्विक् त्यजेद् यदि। शक्तं कर्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम्" इति। नारदोऽपि "ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वजुष्टः स्वयंकृतः। यदृच्छया च यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्। ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम्। अदुष्टञ्चर्त्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपीति"। ये कृषिसाधने समानास्तैः सह कृषिः कार्य्येत्याह बृहस्पतिः "वाह्यबीजात्ययात् क्षेत्रोपकरणेन च। ये समानास्तु तैः सार्द्धं कृषिः कार्य्या विजानता" इति। वाह्या अङ्कुशादिवाहकाः बलीवर्द्दाः। कर्षकाः कृषकाः स्त्रीकृताः पुरुषाः आदिशब्देन कृषिसाधनानामन्येषां ग्रहणम्। सम्भूयकारिणां कृषकाणां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः "पर्व्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च। ऊषरं मूषकव्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत्" इति। पर्व्वते पर्व्वतसमीपे कल्पतरुकृता तु विवीत इति पठित्वा विवीतशब्देन यवसाद्यर्थं रक्षितप्रदेश इति व्याख्यातम्। नगराभ्यासे नगरसमीपे। राजपथस्य समीप इति शेषः। एतदुक्तं भवति पर्व्वताद्यासन्नमनाश्रयमपि ऊषरं मूषकव्याप्तञ्च क्षेत्रं वर्जयेदिति। वाह्येष्वपि वर्जनीयानाह स एव "कृशातिवृद्धं क्षुद्रञ्च रोगिणं मदवाहिनम्। काणं खञ्जञ्च नादद्याद्वाह्यं प्राज्ञः कृषीवल" इति। काणः एकाक्षः खञ्जः भग्नचरणः। कश्चित्तत्रैव हानिमाह स एव "वाह्यबीजात्ययाद्यस्तु क्षेत्रहानिः प्रजायते। तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनामिति"। सम्भूयकारिणामिति शेषः। वाह्यबीजव्ययरूपकर्मसाधनानामुपलक्षणार्थम्। सम्भूयकारिणां शिल्पिनां स्वरूपं लाभविभागे परिकल्पनाप्रकारमाह स एव "हिरण्यकुप्यसूत्राणां काष्ठपाषाणचर्म्मणाम्। संस्कर्त्ता कलाभिज्ञः शिल्पी प्रोक्तो मनीषिभि। हेमकारादयो

यत्र शिल्पिनः सम्भूय कुर्वते । कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथांशतः" इति । कुप्यं हेमरूप्यव्यतिरिक्तमपुषीसाटिकम् । हेमरूप्ये इति प्रस्तुत्य ताभ्यां यदन्यत्कुप्यमित्यमरसिंहेनोक्तत्वात् । निर्वेशो भृतिः । कात्यायनोऽपि "शिल्पकाभिस्तुकुशला आचार्यश्चेति शिल्पिनः । एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम्" इति । हर्म्यादिनिर्मातॄणां मध्ये मुख्यस्य भागद्वयमाह बृहस्पतिः "हर्म्यं देवगृहं वापि धार्मिकोपस्कराणि च । सम्भूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्व्यंशमर्हति" इति । नर्त्तकेष्वपि मुख्यस्यांशद्वयभागित्वमतिदिशन् विशेषान्तरमाह स एव "नर्त्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः । तालज्ञो लभतेऽध्यर्द्धं गायनास्तु समांशिनः" इति । अध्यर्द्धं सार्द्धाधिकमेकमंशम् । सम्भूयकारिणाञ्चौराणां लाभभागेंऽशपरिकल्पनाप्रकारमाह कात्यायनः "परराष्ट्राद्धनं यत् स्याच्चौरैः स्वाम्याज्ञया हृतम् । राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं विभजेरन् यथाविधि । चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोऽंशांस्ततो हरेत् । शूरोऽंशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च" इति । एतद्धनं दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषयम् प्रबलवैरिदेशादाहृते त्वाह बृहस्पतिः "स्वाम्याज्ञया तु यच्चौरैः परदेशात् समाहृतम् । राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागान् भजेयुस्ते यथांशतः । चतुरोंऽशान् भजेन्मुख्यः शूरस्त्र्यंशमवाप्नुयात् । समर्थस्तु हरेद् द्व्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः" इति । समर्थः शक्तः । एतेषां हानिरप्येवमेवेत्याह कात्यायनः "तेषां चेत् प्रसृतानाञ्च ग्रहणं समवाप्नुयात् । तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं वहेयुस्ते यथांशतः" इति । इयमंशपरिकल्पना स्वल्पमिलितसम्भूयकारिणां समयाभावविषया कृते तु समये तदनुसारेणैव । अतएव नारदेनोक्तम् "वणिजां कर्षकाणाञ्च चौराणां शिल्पिनान्तथा । अनियम्यायकर्त्तॄणां सर्वेषामेव निर्णयः" इति । अनियम्य लाभश्चान्यो समयेन प्रतिरूपसमयकर्त्तव्यः" ।

सम्भूति स्त्री सम्+भू-क्तिन् । सम्यक् पोषणे ।

सम्भेद पु० सम्भिद्यते सङ्गम्यतेऽत्र सम्+भिद्--आधारे घञ् । १नद्योः सङ्गमस्थाने अमरः । भावे घञ् । २सङ्गमे ३सम्यग्भेदने ४स्फुटने ५मिलने मेदि० ६ऐकरूप्ये च "सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यम्" इति मीमांसायां न्याय. ।

सम्भोग पु० सम्+भुज-घञ् । १सम्यग्भोगे २सुरते ३मिश्रमाघभेदे मेदि० ४हर्षे शब्दच० ५केलिनागरे जटा० "दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोग स उदाहृतः" उक्तलक्षणे ६शृङ्गाररसावस्थाभेदे सा०द० ।

सम्भ्रम पु० सम्+भ्रम-घञ् न वृद्धिः । १भयादिजनिते वेगे अमरः । २त्वरायां ३सद्वेगे ४भये ५आदरे मेदि० । ७अतिशयभ्रमे ७दुःखे अजय० ।

सम्मति स्त्री सम्+मन-क्तिन् । १अनुमतौ २अभिलाषे च मेदि० । ३आत्मज्ञाने अजय० । [२हर्षयुक्ते त्रि० ।

सम्मद पु० सम्+मद-घञर्थे क । १हर्षे अमरः । कर्त्तरि अच्

सम्मर्द पु० संमृद्यतेऽत्र सम्+मृद--आधारे घञ् । १युद्धे । भावे घञ् । २अन्योन्यसंघर्षे च ।

सम्मातुर पु० सतीच्याः सत्या मातुरपत्यम् अण् उत् रपरः वा० न वृद्धिः । सतीतनये भाद्रमातुरे हेमच० ।

सम्मान पु० सम्+मन-घञ् । आदरे ।

[हते च ।

सम्मानित स्त्री सम्+मन--णिच्-क्त । १कृतगौरवे २सम्मा-

सम्मार्जन स्त्री सम्+मृज-ल्यु । संशोधने रत्नमा० ।

सम्मार्जनी स्त्री संमृज्यतेऽनया सम्+मृज-करणे ल्युट् ङीप् । धूल्याद्यपसारणार्थे पदार्थे (झाँटा) अमरः । ण्वुल् । सम्मार्जक तदर्थे पु० शब्दर० ।

सम्मित त्रि०सम्+मा-क्त । १सदृशे २तुल्यपरिमाणे च जटा०

सम्मुख त्रि०सङ्गतं मुखं येन प्रा०ब०। अभिमुखागते त्रिका०।

सम्मुखीन त्रि० सम्मुखं पश्यति ख । अभिमुखे पातिनि ।

सम्मूर्च्छज न० सम्मूर्च्छात् जायते जन-ड । तृणादौ हेमच०

सम्मूर्च्छन न० सम्+मूर्च्छ-ल्युट् । १सम्यग्विस्तारे अमरः । २उन्नतौ ३मोहे च मेदि० । ४सम्यङ्मूर्च्छने स्वरभेदे ।

सम्मूर्जनोद्भव पु० सम्मूर्जनादुद्भवति उद्+भू-अच् ५त० । मत्स्ये हेमच० ।

सम्मृष्ट त्रि० सम्+मृज-क्त । १कृतमार्जने अमर । सञ्चिकाद्यपसारणेन २शोधितधान्यादौ च भरत० ।

सम्मोद पु० सम्+मुद-घञ् । १हर्षे २मोदे च शब्दच० ।

सम्यच् अव्य० सम्+अन्च-क्विप् सम्यादेशः । १शोभने २सङ्गते ३मनोज्ञे च मेदि० । ४सत्यवाक्ये न० भरत० ५त० इति त्रि० मते सम्यञ्च इत्यादि । स्त्रियां ङीप् समीची ।

सम्राज् पु० सम्यक् राजते राज-क्विप् मानुस्वारः । कृतराजसूययज्ञे सर्वभूमीश्वरे भूपतौ अमरः ।

सम्यम पु० सम्+यम-करणे घञ् यमो वा परस्परोऽनुनासिको यँ यम्यः नयमः । पात०सू० परिभाषिते धारणाध्यानसमाधित्रये "त्रयमेकत्र संयमः" पात०सू० "तदेतत्

धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयमः इति" भा० ।

सर न० सरति सृ-अच् । १शरोवरे शब्दच० । २जले जटा० । ३लवणे ४वाणे च हेमच० । ५दध्यग्रे दधिसारे रत्नमा० । ६तक्रजाते नवनीते च । भावे अप् । ७भेदने दगमने च । कर्त्तरि अच् । ८सारके ९भेदके राजनि० ।

सरक पु०न० सृ-वुन् । १मद्यपानपात्रे भरतः २मद्यपरिवसने ३इक्षुसमद्ये ४तड़ागे ५अविरलपथिकपङ्क्तौ च मेदि० ६गतिशीले त्रि० शब्दर० । [कादाम् अमरः ।

सरघा स्त्री सर सद्यभेदं हन्ति हन-ड नि० । मधुमक्षि

सरङ्ग पुस्त्री० सृ-अङ्गच् । १चतुष्पाद्जन्तौ २खगे च संक्षिप्तसा० स्त्रियां ङीप् ।

सरज न० सरात् जायते जन-ड । नवनीते हारा० ।

सरजस् स्त्री सह रजसा सहस्य सः । १ऋतुमत्यां स्त्रियाम् २रजोयुक्ते त्रि० । अव्ययी० अच् समा० । सरजस १रज साहित्ये अव्य० अमरः ।

सरट पुंस्त्री० सृ-अटन् । कृकलासे (कांकलास) अमरः । स्त्रियां ङीष् । देहे तदारोहणादिफलं यथा "ब्रह्मा प्रपाते च फलं सरटस्य मरोहणे । शीर्षे राज्यश्रियोऽवाप्तिर्भाले ऐश्वर्यमेव च । कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम् । नासिकायाञ्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् । कण्ठे चैव स्त्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत् । धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनसङ्क्षय । स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम् । पृष्ठे नित्यं सखी लाभ पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम् । कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः । जङ्घे चार्थयोर्नित्य गुदे रोगमयं भवेत् । ऊर्वोश्च वाहनावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसंक्षय । वामदक्षिणयोः पदोर्धमयं नियत भवेत् । ब्रह्मा मरोहणे चैव पतने सरटस्य च । अत्याशाश्च फलं चैव तद्देव प्रजायते । ब्रह्मा मरोहणं राज्ञां सरटस्य प्रपातनम् । निधनार्थाय भवति व्याधिपीडाविपर्ययौ । पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते । पतने फलदृष्टं रोहणोऽन्यत् फलं भवेत् । आरोहणक्रोडवक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम् । भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवम् । सुरूमात्मन्य वा यदा सचेल उद्वर्त्तांविचेत् । पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्यादर्कावलोकनम्" दिवाकर

सरट् पु० सृ-अटि । १वायौ २मेघे उणादिकोष । ३सरण्यां विद्युल्लौरुदी । ४कृकलासे अमरटीका ।

सरटि पु० सृ-अटिन् । १वायौ २मेघे च उणादि० ।

सरटु पु० सृ-अटु । कृकलासे उणादिकोषः ।

सरण न० सृ-ल्युट् । १गमने २लोहमले हेमच० । (गन्धप्रसादाक्ष)३लतायां स्त्री अमरः टाप् । ४त्रिवृतायां शब्दमा० ।

सरणि(णी) स्त्री सृ-अनि वा ङीप् । १पथि २पङ्क्तौ मेदि० ३प्रसारण्यां भरतः । ४त्रिवृतायां स्त्री शब्दमा० ।

सरण्ड पु० सृ-अण्डच् । १खगे २कामुके शब्दच० ३धूर्त्ते ४सरटे ५भूषणभेदे मेदि० पर्वत जातौ स्त्रियां ङीप् ।

सरण्यु सृ-अन्यु । १वायौ २मेघे ३जले शब्दर० ४वसन्ते ५अग्नौ उणादिकोषः । [नि० शब्दमाला ।

सरत् त्रि० सृ-शतृ । १गन्तरि स्त्रियां ङीप् सरन्ती । २सूत्रे

सरति पु० सह रतिना । रतियुक्तार्थे अमरटीका ।

सरपत्रिका स्त्री सरे जले पत्त्रमस्याः ठन् । १पद्म० पत्रे २पद्मे च शब्दच० ।

सरमा स्त्री सह रमते रम-अच् । १कुक्कुरयोनिभेदे २देवशुन्यां ३राक्षसीभेदे विभीषणपत्न्याञ्च मेदि० । ४कश्यपकन्याभेदे "गोलाङ्गूलश्च कोरस्य यो न्यापत्यं तथैव च । अपत्यं सरमायास्तु गणो वै श्वमरादय" वह्निपु० ।

सरयु पु० सृ-अयु । १वायौ लिङ्गा० । उङ् । २अयोध्यानिकटवाहिनदीभेदे स्त्री । तदुत्पत्तिः कालिकापु० २२अ० यथा "एवं विवाह विधिवत् सौपर्णं मानसाचले । तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे । तत्तोयं सप्रधा भूत्वा मानसाचलकन्दरात् । हेमाद्रेः कन्दरे यानि धाराञ्च पृथक् पृथक्" इत्युपक्रमे "तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा" । तस्या भव अण् नि० । सारव तत्र भवे त्रि० अमरः ।

सरल पु० सृ-अलच् । १पीतशाले अमरः "सरलो मधुकस्तिक्तः कटुपाकरसो लघुः । स्निग्धोष्णः कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षोहरः स्मृत । कफानिलस्वेददाहकासमूर्च्छाव्रणपापह" भावप्र० तद्गुणोक्तिः । २धूपकाष्ठभेदे शब्दर० ३उदारे ४ऋजौ च त्रि० मेदि० ५त्रिपुटायां स्त्री अमरः

सरलद्रव पु० ६त० । सरलवृक्षनिर्यासे (टारपीन) अमर ।

सरलाङ्ग पु० सरलो ऋजोऽङ्गः साधनं यस्य । श्रीवेष्टगन्धद्रव्ये, राजनि० ।

सरस् न० सृ-असुन् । १जले दक । २सरोवरे अमर । गौरा० ङीष् । ३सरसीत्यल स्त्री अमरः "सरसीं परिशीलितुं मया" नैषधम् ।

सरस न०सह रसेन जलेन आस्वादेन च सहस्य सः। १सरोवरे शब्दच० २रसान्विते ३सार्द्रे च त्रि०। "सरसां सरसां परिसृज्य तनुम्" भट्टिः। ३श्वेतनिशोतायां स्त्री राजनि०।

सरसम्भूत न० सरसिव निर्यासं सम्भनोति सम्+भ+तन—ड। त्रिकण्टकवृक्षे (तेकाटासिज) शब्दच०।

सरसिज न० सरसि जायते जन—ड अलुक् समा०। १पद्मे राजनि० "सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यम्" शकु न्तला। २सारसखगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। लुकि सरोजमप्यत्र। [स्त्रियां ङीष्।

सरसीक पुंस्त्री०सरस्यां कायति कै—क। सारसखगे शब्दर०

सरसीरुह न० सरस्यां सरोवरे रोहति रुह-क। १पद्मे २सारसखगे च पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष्।

सरस्वत् पु० सरांसि जलानि सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १सरोवरे २सागरे ३नदे ४रसिके त्रि० मेदि० ५नद्यां ६वाण्या ७गवि ८स्त्रीरत्ने स्त्री मेदि० ङीप्। सा च ९ज्योतिष्मत्यां १०ब्राह्म्यां मह्यां राजनि०। ११देवीभेदे मेदि० १२सोमलतायां शब्दच०। १३बुद्धशक्तिभेदे त्रिका० १४दुर्गायाम् "सरः सरणशीलत्वात् गेयाख्ये ब्रह्म कीर्तिताः। अति प्रापणदाने वा तेन देवी सरस्वती" देवीपु०४५अ० तन्नामनिरुक्तिः। सुषोप। १५वागधिष्ठातृदेव्याम् "आविर्बभूव तत्पश्चात् मुखतः परमात्मनः। एका देवी शुक्लवर्णा वीणापुस्तकधारिणी। वागधिष्ठातृदेवी सा कवीनामिष्टदेवता। शुद्धसत्त्वस्वरूपा च शान्तरूपा सरस्वती" ब्रह्मवै० प्र०ख० ३अ०। तत्रैव गणे० ७०अ० "वागधिष्ठात्री या देवी शास्त्रज्ञानप्रदा सदा। कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती"। "वसुजीवस्य ग्रीष्मस्य सरस्वत्यै न दापयेत्"मत्स्यसू०, तत्पूजादिकं तन्त्रसा० दृश्यम्। १६सन्ध्याकाले उपास्यदेवतायां गायत्रीशब्दे २५८९ पृ० दृश्यम्। सरः प्रसरः अत्युपत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः मतुप् मस्य वः ङीप्। १७नदीभेदे सरस्वतीनद्या तदोत्पत्तिकथा च "पञ्च नामि महाभागे सरसो मङ्गणः पुरा। व्यानन्ति त्वां परिस्फुटे सुमदं पवित्रमताः" भा० श० ५अ०। तस्याश्च सप्तनामत्वं यथा "राजन्! सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत्। आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती। सुप्रभा१ काञ्चनाक्षी२ च विशाला३ च मनोरमा४। सरस्वती५ ओघवती६ सुरेणु७र्विमलोदका" भा०द० ३८अ०। तासां नामकारणन्तु तत्राध्याये दृश्यम् तद्धा माहात्म्यं तत्रैव सारस्वतोपाख्याने दृश्यम्। [विकोषः।

सरा स्त्री सृ—अच्। १प्रसारण्यां राजनि० २निर्झरे हिङ्गु

सराव पु० सरं अवमवति अव—अण्। १जलाधारे स्वपग्रे पात्रभेदे(सरा)हिड्भपकोष। वड् दावेण। २सशब्दे त्रि०

सरि पुंस्त्री०सृ-इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। निर्झरे हेमच०।

सरिका स्त्री सरोऽस्त्यस्याः ठन् सृ-वुन् वा। हिङ्गुपत्रिकायाम् शब्दर०।

सरित् स्त्री सृ—इति। १नद्याम् अमरः २सूत्रे शब्दमा०। "क्रियाकारकरूपत्वात् सरणाच्च सरिन्मता" देवीपु० ४५अ० निरुक्तायां ३दुर्गायाम्।

सरित्पति पु० ६त०। समुद्रे अमरः। सरिन्नाथादयोऽप्यत्र

सरित्वत् पु०सरित् स्वामित्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः तान्तत्वेन पदत्वाभावात् न तस्य दः। समुद्रे।

सरित्सुत पु० ६त०। गङ्गापुत्रे भीष्मे।

सरिताम्पति पु० ६त० अलुक् समा०। १समुद्रे शब्दर०। सरितांनाथादयोऽप्यत्र।

सरिद्वरा स्त्री सरित्सु वरा श्रेष्ठा। गङ्गायाम् हेमच०।

सरिल न० सृ-इलच्। जले उणादिटीकायां भरतः।

सरिमन् पु० सृ—इमनिन्। १वायौ २गतौ च उणादि०।

सरिषप पु० सर्षप+पृषो०। सर्षपे त्रिका०।

सरीसृप पुंस्त्री० वक्रं सर्पति सृप-यङो लुक्, अच्। १सर्पे अमरः। २वृश्चिकादौ। ज्योतिषोक्तेषु ३मीनवृश्चिककर्कटराशिषु. "वृश्चिकराशिर्विनिभिः सरीसृपाख्येन निर्दिष्ट" ज्यो०त०। "सृगपतिवधो लिघ्न्यौते विहाय सरीसृपान्" ज्यो०त० बहुवचनात् मीनकर्कटयोरपि ग्रहणम्।

सरु पु० सृ-उन्। खड्गादिमुष्टौ शारदान्दरी।

सरूप त्रि०समानं रूपमस्य समानस्य सः। तुल्यरूपे सदृशे जटा०

सरोज न० सरसि जले जायते जन-ड। १पद्मे हेमच०। २सारसखगे पुंस्त्री०स्त्रियां ङीष्। ३सरोजातमात्रे त्रि०।

सरोजन्मन् न० सरसि जले जन्म यस्य। १पद्मे हेमच०। २सारसखगे ३तडागजातमात्रे त्रि०।

सरोजिन् पु० सरोजं विष्णुनाभिपद्मम्भुत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य इनि। चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका०।

सरोजिनी स्त्री सरोजानां समूहः पद्मिन्यादेशो वा इनि ङीप्। १पद्मसमूहे रत्नमा० २तद्युक्तदेशस्थायां पद्मलतायाम् ३पद्माधारदीर्घिकायाम् मेदि०। [स्त्रियां ङीष्।

सरोत्सव पुंस्त्री०सरे उभे उत्सवोऽस्य। सारसखगे शब्दर०

सरोरुह(ह्) सरसि रोहति रुह-क्विप् क वा। १पद्मे

हेमच०। काकस्तलार्थे रत्नमा० २सारसखगे च पुंस्त्री०।

सरोरुहासन पु० सरोरुह पद्ममासनं यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० तस्य विष्णुनाभिपद्मस्थितत्वात्तथात्वम्। २पद्मासनविष्टमात्रे त्रि०।

सरोवर पु० सरोभिर्जलैर्व्रियतेऽसौ वृ-अप्। तडागे शब्दर०। तडागशब्दे ३२४०पृ० दृश्यम्। [सर्त्तिप्रधा०

सर्क पु० सृ-क तस्य नेत्त्वम्। १वायौ २मनसि ३प्रजापतौ च

सर्ग पु० सृज-घञ्। १स्वभावे २सृष्टौ ३निर्मोक्षे काव्यादेः ४परिच्छेदे "सर्गोऽयमादिर्गतः" इति नैषधम्। ५निश्चये अमरः "यदि सर्ग एष ते" इति रघुः। ६मोक्षे ७उत्साहे मेदि० ८अनुमतौ हेमच०।

सृष्टिरूपः सर्गश्च नवविधः भाग० ३।१०अ० उक्तो यथा "सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु य। कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः। आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः। द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः। भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान्। चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः। वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः। षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोः। षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु। रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः। सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः। वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः। उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः। तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः। अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः। गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः। शृणु पञ्चनखान् पशून्। श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ। सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः। कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः। हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः। अर्वाक्स्रोतास्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम्। रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः। वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम!। वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः। देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः। गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः। भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः। दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः"।

सर्गबन्ध पु० बन्ध-भावे घञ् सर्गैर्बन्धः ३त०। "इदमिह तिर्भाशो दृश्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् सर्गबन्धस्य कर्मपरता न कर्मणि घञ् तथा त्वे महाकाव्यविशेषणतया क्लीवतापत्तेः। महाकाव्ये तल्लक्षणं महाकाव्यशब्देऽनुक्तत्वात् अत्र दर्श्यते सा०द० "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः। एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्। चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा। क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्त्तनम्। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः। नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते। सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्। सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः। सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु"।

सर्ज अर्जने भ्वा०पर० सक० सेट्। सर्जति असर्जीत् सर्जि-अर्जने सर्जस्यापि अर्जनं तेन बोपदेशस्याभावाच्च भ्रमम्। तत्र प्रमाणाभावात् बोपदेश एव न्याय्यः। [शब्दच०

सर्ज पु० सृज-अच्। १शालवृक्षे अमरः। २तद्रसे (धुना) ३पीत-

सर्जक पु० सृज-ण्वुल्। १पीतशाले अमरः २शालवृक्षे भटा०

सर्जगन्धा स्त्री सर्जस्येव गन्धो यस्याः। रास्नायां रत्नमा०।

सर्जन न० सृज-ल्युट्। १सैन्यपश्चाद्भागे शब्दर० २सृष्टौ च।

सर्जनिर्यासक पु० सर्जस्य निर्यास इव कायति कै-क। राले (धुना) राजनि०। [रसे त्रिका०।

सर्जमणि पु० सर्जस्य शालवृक्षस्य मणिरिव। (धुना) सर्ज-

सर्जरस पु० ६त०। शालवृक्षरसे (धुना) अमरः।

सर्जि(र्जी) स्त्री सृज-इन् वा ङीप्। १नदीभेदे २सर्जिक्षारे सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) रत्नमा०।

सर्जिका स्त्री सृज-ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम्। १सर्जिकाक्षारे पाक्यक्षारो यवक्षारो यावशूको यवाग्रजः। सर्जिकोऽपि स्मृतः क्षारः कापोत सुवर्चिकः। क्वचित् सर्जिकाभेदो विशेषः सुवर्चिका। यवक्षारो लघुः

स्निग्धं लघूष्णो वह्निदीपनः । निहन्ति शूलं वातामं श्लेष्मवातगदानामयान् । प्रायश्चार्जिकापीगुणमानाह मोहहृच्छूलामयान् । सर्जिकाल्पगुणा तस्माद्विशेषाद्गुल्मशूलहृत् । सुवर्चिका सर्जिकावद् बोद्धव्या गुणतो जनैः" भावप्र० । २नदीभेदे च शब्दा० ।

सर्जिकाक्षार स्त्री सर्जिकाया क्षारः । स्वनामख्याते क्षारभेदे (साजिमाटि) राजनि० ।

सर्जिक्षार पु० ६त० । (साजिमाटि) सर्जिकाक्षारे राजनि० ।

सर्जु पु० सृज–उन् । वाणिजके मेदि० ।

सर्जू स्त्री सृज ऊ । १विद्युति मेदि० २अभिसारे शब्दर० ।

सर्ज्य पु० सर्जस्येदं यत् । १सर्जरसे रत्नमा० । सृज ण्यत् । २सर्जनीये त्रि० ।

सर्प पु० सृप–अच् । १नागकेशरे शब्दा० । २भुजङ्गमे पुस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष् । ३सर्पदैवत्ये अश्लेषानक्षत्रे ज्योतिः० "सर्पपादादभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः" वह्निपु० तन्नामनिरुक्तिः । भावे घञ् । ४गमने शब्दरत्ना० तद्भेदादिकम् अहिशब्दे ५८१ पृ० दृश्यम् । तद्दंशने तस्य दष्टभेदेन विषादिकं च भविष्यपु० उक्तं यथा "दंष्ट्रा शुक्ला च कृष्णा च रक्ता पीता च दक्षिणा । समासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णिताः स्मृताः । शुक्ला तु ब्राह्मणी ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया स्मृता । वैश्या तु पीतिका ज्ञेया कृष्णा शूद्रा तु कथ्यते । अतः परं प्रवक्ष्यामि दंष्ट्राया विषलक्षणम् । दंष्ट्रायान्तु विषं नास्ति नित्यमेव भुजङ्गमे । दक्षिणं नेत्रमासाद्य विषं सर्पस्य तिष्ठति । क्रुद्धस्यैव सर्पस्य विषं गच्छति मस्तके । मस्तकाद्धमनीं याति ततो नाडीषु तिष्ठति । नाडीभ्यो गच्छते दंष्ट्रे विषं तत्र प्रवर्त्तते । तत्सर्वं कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः । अष्टभिः कारणैः सर्पो दशते नात्र संशयः । आक्रान्तो दशते पूर्वं द्वितीयं पूर्ववैरतः । तृतीयं दशते भीतश्चतुर्थं मददर्पितः । पञ्चमन्तु क्षुधाविष्टः षष्ठे ह विषोल्बणः । सप्तमं पुत्ररक्षार्थम् अष्टमं कालचोदितम् । यस्तु सर्पो दंशित्वा तु उदरं परिवर्त्तयेत् । बलमुन्नाकृतिदंष्ट्रा आक्रान्तं तं विनिर्दिशेत् । यस्य सर्पेण दष्टस्य गम्भीरं दृश्यते व्रणम् । वैरदष्टं विजानीयात् काश्यपस्य वचो यथा । एकदंष्ट्रापदे यस्य अव्यक्तं न च शोणितम् । भीतदष्टं विजानीयाद् यथोवाच प्रजापतिः । यस्य सर्पेण दष्टस्य रेखा दण्डस्य जायते । मददष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा । द्वे च दंष्ट्रापदे यस्य दृश्येते च महाक्षतम् । क्षुधाविष्टं विजानीयाद् यथोवाच प्रजापतिः । द्वे दंष्ट्रे यस्य दृश्येते क्वचिद्रुधिरसंकुले । विषोल्बणं विजानीयाद्गतं नात्र संशयः । अपत्यरक्षणार्थं च जानीयान्नात्र संशयः । यत्तु काकपदाकारं त्रिभिर्दन्तैर्विच्छिद्रितम् । महानाग इति प्रोक्तं कालदष्टं विनिर्दिशेत् । द्विविधं दष्टजातस्तु लक्षणं समुदाहृतम् । दष्टं दष्टा तु पीतश्च दष्टोद्धृतं तथैव च । यस्तु सर्पो दंशित्वा तु पिबते तु विषं स्वयम् । दष्टा तु पीतं विज्ञेयं काश्यपस्य वचो यथा । विषभागो तु सर्पस्य विभागस्तत्र संक्रमेत् । उदरं दर्शयेद् यस्तु उद्धृतं तं विनिर्दिशेत् । कर्दितं विषवेगेन निर्विषं पन्नगो भवेत् । असाध्यश्चापि विज्ञेयस्तद्दंष्ट्राभिपीडितः । ग्रीवाभङ्गो भवेत् किञ्चित् सदष्टो विषयोगतः । आर्द्राऽश्लेषामघायास्यकृत्तिकासु विशेषतः । विशाखासु त्रिपूर्वासु मूलास्वातिशतातके । सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतश्च यैस्तथा । शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते । इतो दृश्यत्र शुद्धोऽन्तरं परिकीर्तितः" भावप्र० "अतः परं प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् । "जिह्वाभङ्गो हृदि शूलं चक्षुर्भ्यां न पश्यति । दशनं दन्तच्छायाश्च पक्वजम्बूफलोपमम् । वैवर्ण्यं चैव दन्तानां श्यावो भवति वर्णतः । सर्वाङ्गेषु शैथिल्यं पुरीषस्य च भेदनम् । भग्नस्कन्धकटिग्रीव अधोदृष्टिरधोमुखः । दह्यते वेपनं चैव स्वपनं च मुहुर्मुहुः । शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते । दण्डेन ताड्यमानस्य दण्डराजी न जायते । दष्टे काकपदे सनीलमषकृष्णाम्बुजाभं घनम् उच्छूनं रुधिरास्रुवेकनष्टं कृष्णाक्षि रोधो भवेत् । हिक्काश्वासगलग्रहश्च समहान् या दुर्लभा दृश्यते तस्मात् प्रवदन्ति शास्त्रनिपुणास्तं कालदष्टं विदुः । दष्टे यत्राथ शोथ प्रचलितवलितं मण्डलं वा सुनीलं प्रस्वेदो गात्रभेदः स्रवति च रुधिरं श्वासनासस्य सन्धौ । दन्तोष्ठाभ्यां वियोगो भ्रमति च हृदयं सन्निरोधस्य तीव्रो दिव्यानामेव दृश्यस्त्वविषुलभयो विद्धि तं कालदष्टम् । दन्तैर्दन्तान् स्पृशति बहुशो दृष्टिरायामयिक्ता स्थूलो दष्टः स्रवति रुधिरं कर्करं चतुरेकम् । प्रयादिष्टं शुषिति सततं यातुनाशस्य भाक्तेर् यद् दष्टं मूते चक्रगदितं कालदष्टं तमाहुः । वेपते वेगनाशश्च रक्तनेत्रश्च जायते । ग्रीवाभङ्गश्च जानाभि

कालदष्टं विनिर्दिशेत् । दर्पणे सलिले वापि आत्मच्छायां न पश्यति । मन्दरश्मिं तथा दीप्तं तेजोहीनं दिवाकरम् । वेपते वदनात्तस्य रक्तं नेत्रञ्च जायते । स याति निधनं जन्तुः कालदष्टं विनिर्दिशेत् । अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् । नागपञ्चमीदष्टानां जीवितस्य च संशयः । आर्द्राऽश्लेषामघायाम्यकृत्तिकासु विशेषतः । विशाखासु त्रिपूर्वासु मूलास्वातिशतातभे । सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च येस्तथा । शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते । अष्टोत्तरं मर्मशतं प्राणिनां समुदाहृतम् । तेषां मध्ये तु मर्माणि दश द्वे चापि कीर्त्तिते । शङ्खे नेत्रे भ्रुवोर्मध्ये वस्तिभ्यां वृषणान्तरे । कक्षे स्कन्धे हृदमध्ये तालुके चिबुके गुदे । एषु द्वादशकर्मेषु दष्टः शस्त्रैर्वा हतः । न जीवन्ति नरा लोके कालदष्टान् विनिर्दिशेत्” । दूतो वा दण्डहस्तो भवति च युगलं पाशहस्तस्तथा वा रक्तं वस्त्रञ्च कृष्णं धृतशिरसि गतम् चैकवस्त्रश्च दूतः । तैलाभ्यक्तश्च तद्वत् स्खलितगतियुतो मुक्तकेशश्च याति, स कुर्यात् चोरशब्दं करचरणयुगे प्राप्तकाशश्च दूतः । नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम् । ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा अष्टौ नागास्त्वनेकशः । अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात्तु वासुकिम् । तक्षकं भूमिपुत्रन्तु कर्कोटञ्च बुधं विदुः । पद्मं बृहस्पतिं विद्यान्महापद्मञ्च भार्गवम् । कुलिकं शङ्खपालञ्च दानवौ तु शनैश्चरः । पूर्वपादं शङ्खपालो द्वितीयं कुलिकोऽस्य च । नैऋतभागे यतो दिष्टौ दिनरात्रौ तथैव च । शुद्धयोगौ च मध्याह्ने उदये तु समागतम् । प्राप्य प्रागन्ते नागो दिशाषट्कं विलोक्यते । यज्ञाय भुञ्जते रात्र्यां । पञ्चशस्य प्रणयधः । अधो गर्भो भवेत् सर्पो विविधो नाम संशयः” भविष्यपु० “आषाढे मासि सर्पाणां प्रवर्त्तन्ते भुजङ्गमाः । ततो नागो नागिनी च मैथुनं समवाप्यते । चतुरो वार्षिकान् मासान् नागी गर्भं धरेत् । ततः कार्त्तिकमासे तु अण्डकानि प्रसूयते । अण्डकानां तु विज्ञेयं द्वे शते द्वे च विंशती । तान्येव भक्षयेत् सा तु नागी बुभुक्षया श्वसेत् । षण्मासैर्वर्षं दिवसात् स्फुटन्ते तदण्डकात् । नानेन प्रारब्धा सर्पाः सुपर्णसुरादिभिः विभाविताः । कर्कोटकश्च तस्याऽऽत् देवोपरितो दर्शनात् । मासाद्गुणादानेन वा ये अण्डाद्विनिर्गताः क्षणमुत्तमम् । शिरोमुख्यस्य नाभ्या अङ्गाभ्याम्पुच्छ॰ च्छकर्म । ततो भवन्ति चाङ्गानि षण्मासेन तु गोत्रम् । ततस्तो प्रीतिसम्बन्धात् स्नेह यत्नात् बालका । ततोऽसौ सप्तरात्रेण कृष्णो भवति यत्नतः । आयुःप्रमाणं सर्पाणां शतं विंशोत्तरं स्मृतम् । मृत्यु चाष्टावधो ज्ञेय उत्पत्ति यथाक्रमम् । मयूरात् मानुषाद्वापि चकोराद्वा खुरात्तथा । विडालान्नकुलाच्चैव वराहाद्वृश्चिकात्तथा । एतेभ्यो यदि मुच्येत जीवद्विंशोत्तरं शतम् । सप्ताहेन तु तत्पूर्णं दंष्ट्राणान्तु विरोहणम् । विषस्यागमनं तत्र विपद्यते पुनः पुनः । एवं ज्ञात्वा तु तत्त्वेन विषकर्म समारभेत् । एकविंशतिरात्रेण विषं दंष्ट्रासु जायते । नागो पार्श्वसमावर्त्ती बालसर्पस्तु उच्यते । पञ्चविंशतिरात्रैस्तु सद्यः प्राणहरो भवेत् । षण्मासात् जातमात्रस्तु कञ्चुकं वै प्रमुञ्चति । पादानाञ्चापि विज्ञेया द्वे शते द्वे च विंशती । गावोमयदृशा पदाः प्रविशन्ति क्रमन्ति च । सन्धीनां चास्य विज्ञेये द्वे शते विंशती तथा । पांशुल्याश्चापि विज्ञेया द्वे शते विंशतिस्तथा । अकालजाता ये सर्पा निर्विषास्ते प्रकीर्त्तिताः । पञ्चसप्ततिवर्षोऽपि चायुष्येषां प्रकीर्त्तितम् । रक्तपीतशुक्लदन्ता आनीता मन्त्रवादिन । एते अल्पायुषो ज्ञेया अल्पाहाराश्च भास्वराः । एकश्चास्य भवद्वक्त्रं द्वे जिह्वे च प्रकीर्त्तिते । दंष्ट्राश्चतस्रो विज्ञेया प्रजापतिवचो यथा । प्रथमा ब्रह्मदैवत्या द्वितीया विष्णुदेवता । तृतीया रुद्रदैवत्या चतुर्थी यमदेवता । क्षीणा प्रमाणतः या तु वामनेत्रसमाश्रिता । नास्या मन्त्रा प्रयोक्तव्या औषधं नैव भेषजम् । वैद्य पराङ्मुखो याति स्वयं तस्य विशेषणात् । चिकित्सा न बुधैः कार्या तदन्तं तस्य जीवितम् । मकरी भाविकी विद्यात् करालीञ्च हिमाविकाम् । कालरात्री भवत् सोऽपि चतुरो यमदूतिका । मकरी गरलं विद्यात् कराली वातपादिका । उल्काकृतिः कालरात्री याम्या दूताश्विनि स्मृता । मकरी वातजा ज्ञेया कराली पैत्तिकी स्मृता । कालिका कालरात्री यमदूती त्रिदोषिका । दंष्ट्रा तु मकरी ज्ञेया कराली शङ्खसन्निभा । कालरात्री भवेत् पीता कृष्णा च यमदूतिका” भविष्यपु० । सामुद्र उवाच “कथितं दंष्ट्रामध्ये दशस्तु तु वेष्टनात् । न चिकित्सा बुधैः कार्या तं मृतं विनिर्दिशेत् । गण्डराजं दिवा सौ चक्रं भुङ्क्ते रात्रिं । एतच्च समानं द्वितीयपार्श्वं

तथा । नागोदंष्टे च स्पृष्टो हतो विद्धो विदारितः । क्रोध दष्ट विजानीयात् सर्पस्य मदो यथा । यस्मिन् पतेत बिन्दुर्वालाग्रमाणोऽपि त । तस्मात् स्वदत दष्टविष सर्पस्य दारुणम् । ज्वालाग्रत तु संपूर्ण दष्टे सङ्क्रमते विषम् । यावत् सङ्कोचयेद्बाहू कुञ्चित वा प्रसारयेत् । एतेन क्षणमात्रेण विष गच्छति मस्तकं । दधते विष जगत्तु गतयोऽथ दशस्मृत । वर्द्धते रक्तमासाद्य ततो वात शिखी यथा । तैल बिन्दुजले प्राप्य यथा वेगेन वर्द्धते । शिरस्थो आश्रय प्राप्य मारुतेन समीरित । ततस्ता आश्रित प्राप्य त्वक्स्थान विघट्टितम् । रक्तात्तु द्विगुण विद्याच्छोणितम् चतुर्गुणम् । पित्ते तु त्रिगुण याति श्लेष्मे वै षोडश भवेत् । वायौ त्रिंशद्गुणञ्चैव मज्जो अष्टिगुण तथा । प्राण चैकार्णवीभूत सर्वस्रोतो निरोधयेत् । स्रोतसा रुध्यमानेन याति साध्यमसाध्यताम् । ततोऽसौ म्रियते जन्तुर्निश्वासोच्छ्वासवर्जित । निष्क्रान्ते तु ततो जीवे भूते पञ्चत्वमागते । तानि भूतानि गच्छन्ति यत्र यत्र यथाक्रमम् । पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । दृश्यैरेव संघात शरीरमभिधीयते । पार्थिवी पृथिवीं याति आपश्चापसु लीयते । तेजो गच्छति चादित्य मारुतो मारुत व्रजेत् । आकाशञ्चैव आकाशे सह तेनैव गच्छति । स्वस्थान ते प्रपद्यन्ते परस्परान प्राश्रिता । न जीवदागत कश्चिदिह जन्मान्तरात् । विषाय न उपेक्षेत स्मरत तु चिकित्सयेत् । एकमस्मि विष लोके द्वितीयचापरञ्यते । यथा यवागूश्चैव स्यादरन्तु तथैव च । प्रथम विषवेगे तु रोमहर्ष प्रजायते । द्वितीय विषवेगे तु स्वेदो गात्रेषु जायते । तृतीये विषवेगे तु कम्पो गात्रेषु जायते । चतुर्थे विषवेगे तु श्रोत्रान्तरनिरोधकृत् । पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का गात्रेषु जायते । षष्ठे तु विषवेगे तु ग्रीवाभङ्गस्तु जायते । सप्तम विषवेगे तु स प्राणो विमुच्यते । सप्तधातुगता ह्येते वेगास्तेन भाषिता । त्वचास्थाने विषप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु । चक्षुषि तिमिरायन्त यतन्ते च षट्पदः । एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वग्गत विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् । अर्कमूलमपामार्ग प्रियङ्गु तगर तथा । एतदालोड्य दातव्य तत सम्पद्यते सुखम् तवस्थितं हते विष । न निवर्त्तेत चेद्विषम् । त्वक्स्थान ततो भित्त्वा रक्तस्थान प्रधावति । विषे च रक्तप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु । दह्यते सह्यते चैव शीतल बहुमन्यते । एतानि यस्य रूपाणि तस्य रक्तगत विषम् । तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम । उशीर चन्दन कुष्ठमुत्पल तगर तथा । कच्छाकालस्य मूलानि सिन्धुवारस्तथाय च । हिङ्गुञ्च मरिचञ्चैव पूर्ववेगे तु दापयेत् । तुलसी हाथकाली च इन्द्रवारुणमूलकम् । सर्पगन्धा घृत चैव द्वितीये परिकीर्त्तितम् । सिन्धुवार तथा हिङ्गु तृतीय कारयेद्बुध । नस्य पानञ्च कुर्वीत अञ्जन वमन तथा । एतनैवोपचारेण तत सम्पद्यते सुखम् । रक्तस्थान ततो गत्वा पित्तस्थानं प्रधावति । पित्तस्थानगत विष । चिह्नं रूपाणि मे शृणु । उत्तिष्ठत निपतत दह्यत सह्यत तथा । गात्रत पीतता स्यादि दिश पश्यति पीतिका । धावाय भवन्मूर्च्छा न चात्मान विजानते । चिकित्सां तस्य कुर्यात् यथा सम्पद्यते सुखम् । पिप्पल मधुक चैव मधुलक्षघृत तथा । मधुसारमलाबुञ्च आतमर्करवालकाम् ।। इन्द्रवारुणि मूलञ्च गवां मूत्रेण पेषयेत् । नस्य तस्य प्रयुञ्जीत पानमालेपमञ्जनम् । एतनैवोपचारेण तत सम्पद्यते सुखम् । पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानञ्च गच्छति । श्लेष्मस्थाने तत प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु । गात्राणि तस्य रुध्यन्ते निश्वासश्च न जायते । लाला च स्रवते तस्य कण्ठो घुरघुरायते । एतानि यस्य रूपाणि श्लेष्मस्थानगत विषम् । तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यत सुखम् । त्रिकटुक कोषातकी वाम्रञ्च मधुसारकम् । एतषा समभागानि गवां मूत्रेण पेषयेत् । नस्य पानञ्च कुर्वीत अञ्जन वमन तथा । एतनैवोपचारेण तत सम्पद्यते सुखम् । श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानञ्च गच्छति । तत रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगत विषे । आध्मायते च जठर यच्चान्य न पश्यति । हृदय स्फुरते रूप दृष्टिभङ्गश्च जायते । एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगत विषम् । तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम । शोणमूल पियालञ्च रक्ता च गन्धपिप्पली । हिङ्गुञ्च पिष्टा शुण्ठकाश्च कुर्याद्गव्याश्च नस्याञ्जनवेपादीन् । एषाऽगद सर्वविषाणि हन्यात् यदस्मात देववरस्य मुक्त । अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च विष तस्य विनश्यते । वायुस्थान ततो मुक्त्वा मज्जस्थान प्रधावति । तत्र मज्जगत विष । तस्य रूपाणि मे शृणु । दृष्टिश्च छायते तस्य भग्नगात्राणि सर्वत । एतानि यस्य रूपाणि तस्य मज्जगत

विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। घृतं मधु शर्करा च उशीरं चन्दनं तथा। एतदालोड्य दातव्यं पानं तस्य च सुव्रत!॥ ततः प्रपद्यते दुःखं ततः सम्पद्यते सुखम्। अथ तस्मिन् कृते योगे विषं तस्य निवर्त्तते। भक्ष्यस्थानं ततो गत्वा मर्मस्थानं प्रधावति। विषे च मर्मसंप्राप्ते शृणु रूपं यथा भवेत्। निश्चेष्टः पतते भूमौ कर्णाभ्यां बधिरो भवेत्। वारिणा सिच्यमानस्य रोमहर्षो न जायते। दण्डेन हन्यमानस्य दण्डराजी न जायते। शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते। केशेषु लुप्यमानेषु नैव दुःखप्रवेदने। यस्य कर्णौ च पार्श्वौ च हनुपादौ च सन्धयः। शिथिलानि भवन्तीह स गतासुरिति श्रुतिः। एतानि यस्य रूपाणि विपरीतानि गौतम!। स्वस्थन्तु तं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा। वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति ये पश्यन्ति कुमर्म्मिणः। विचक्षणास्तु पश्यन्ति मन्त्रौषधिसमन्विताः। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि स्वयं रुद्रेण भाषितम्। मयूरपित्तं मार्ज्जारपित्तं नकुलपित्तकम्। मत्स्य-महिषपित्तञ्च धानालोमूत्रमेव च। कुङ्कुमं भार्गवं कुष्ठं काश्मरी च त्वचं तथा। उत्पलस्य च किञ्जल्कं पद्मस्य कुसुमस्य च। एतानि समभागानि गोमूत्रेण च पेषयेत्। एषोऽगदो यस्य हस्ते दष्टेन म्रियते न वै। कालाहिनापि दष्टोऽपि क्षिप्रं भवति निर्विषः। क्षिप्रमेव प्रदातव्यं मृतसञ्जीवनौषधम्। अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च क्षिप्रं दद्यात् विचक्षणः।" भविष्यपु०। कश्यप उवाच "अतःपरं प्रवक्ष्यामि नागानां रूपलक्षणम्। सर्पदष्टस्य च तथा समासाद्द्विजपुङ्गव!॥ अथ सर्पेण दष्टस्य ऊर्द्ध्वा दृष्टिः प्रजायते। सर्प्या दष्टस्य च तथा अधोदृष्टिः प्रजायते। नपुंसकेन दष्टस्य अङ्गमर्दः प्रजायते। रूपा दष्टस्य वा सम्पा दृष्टिर्द्विजवरोत्तम!॥ कुमारेणापि दष्टस्य दक्षिणा एव जायते। गर्भिण्या वाथ दष्टस्य तथा स्वेदश्च जायते। रोमाञ्चः स्यात् सूतिकया वेपथुश्चापि जायते। पन्नगी प्रभवेद्यातो द्विज सर्पो विषाधिकः। नपुंसकस्तु सन्ध्यायां कश्यपेन तु भाषितम्। अन्धकारे तु दष्टानामुदके गहने वने। सुप्तस्य वै प्रमत्तस्य पदे सर्पो न दृश्यते। दष्टरूपाणि जानन् यै कथं वैद्यश्चिकित्सति। चतुर्विधास्तु सर्पोक्ताः पन्नगास्तु महात्मना। दर्वीकरा मण्डलिनो राजिला व्यन्तरास्तथा। दर्वीकरा वातविषा मण्डलाः पैत्तिकाः स्मृताः। श्लेष्मला राजिला ज्ञेया व्यन्तराः सान्निपातिकाः। रक्तं परीक्षयेद्गन्धं सर्पाणान्तु पृथक् पृथक्। कृष्णं दर्वीकराणान्तु जायते वातलक्षणम्। रक्तं पीतञ्च बहुशः शोणितं मण्डलिजाते। पिच्छिलं राजिले रक्तं महद्व्यन्तरके तथा। ज्ञेयाः सर्पास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते। ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव चतुर्थकः। ब्राह्मणे मधुरं दद्यात् तिक्तं दद्यात्तथोत्तरे। वैश्ये कषायं दद्यात् शूद्रे त्रिफलमेव वा। ब्राह्मणेन तु दष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते। मूर्च्छा च प्रबला स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते। भ्रामवर्णं मुखञ्च स्यात् कम्पश्च जायते। तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम्। अश्वगन्धामपामार्गं सिन्दुवारं सुराह्वयम्। एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत्। एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः। क्षत्रियेण तु दष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते। मूर्च्छा मोहस्तथा स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते। जायते वेदना तस्य ऊर्द्ध्वञ्चैव निरीक्षते। तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम्। अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुमथ वारुणीम्। एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं तस्य प्रदापयेत्। एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः। वैश्येनापि हि दष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु। श्लेष्मप्रकोपो लाला च जायते हन्ति वेदना। मूर्च्छा च प्रबला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति। तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम्। अश्वगन्धा च गोमूत्रं गृहधूमं सगुग्गुलम्। शिरीषार्कपलाशञ्च श्वेतां च गिरिकर्णिकाम्। गोमूत्रेण समायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत्। एष वैश्येन दष्टानामगदः परिकीर्त्तितः। शूद्रेणापि हि दष्टस्य शृणु तत्त्वेन गौतम!॥ शुष्यते वेपते चैव ज्वरः शीतश्च जायते। अङ्गानि कुक्कुरायन्ते शूद्रदष्टस्य लक्षणम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। पद्मञ्च लोध्रकञ्चैव लोहं पद्मस्य केशरम्। मधु मधूकसारञ्च श्वेता च गिरिकर्णिका। एतानि समभागानि पेषयेत् शीतवारिणा। पानं लेपाञ्जनं नस्यं सुखी भवति मानवः। पूर्व्वाह्णे चरते विप्रो मध्याह्ने क्षत्रियश्चरेत्। अपराह्णे चरेद्वैश्यः शूद्रः सन्ध्याचरो भवेत्। आहारश्चापि सर्पाणां ब्राह्मणानां विदुर्बुधाः। मूषिका क्षत्रियाणाञ्च आहारो द्विजसत्तम!॥ वैश्या मण्डूकभक्षाश्च शूद्राः सर्व्वाशिनस्तथा। अग्रतो दशते विप्रः क्षत्रियो दक्षिणेन तु। वामपार्श्वे

यदा वैश्यः पराह्णे शूद्रं खादयेत् । मदकाले तु सर्पाः पीड्यमाना महाविषाः । अवेलायां दशन्ते वै मैथुनार्त्ता भुजङ्गमाः । पुष्पगन्धाः स्मृता विप्राः क्षत्रियाश्चन्दना-वहाः । वैश्याश्च घृतगन्धा वै शूद्राः मत्स्यगन्धिनः । वासं तेषां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः । नदीकूप-तडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च । आरामेषु पवित्रेषु शुचि-ष्वायतनेषु च । वसन्ति ब्राह्मणाः सर्पा ग्रामद्वारे चतुष्पथे । क्षत्रियो वसते नित्यं तोरणेषु पुरेषु च । गोशालाश्वशालासु पशालेषु तटेषु च । गोष्ठेषु पथि दुर्गेषु, विप्र ! वैश्या वसन्ति च । अविविक्तेषु स्थानेषु निर्झरेषु वनेषु च । शून्यागारे श्मशाने च शूद्रा विप्र ! वसन्ति च । श्वेताश्च कपिलाश्चैव ये सर्पाः कनकप्रभाः । भ्रमन्त्येव सात्त्विका ये ब्राह्मणास्ते बुधैः स्मृताः । रक्तवर्णास्तु वर्णाभाः प्रवालमणिसन्निभाः । सूर्य्यप्रभाश्च ये विप्र ! क्षत्रियास्ते भुजङ्गमाः । नानाविचित्ररागैश्च हरितवर्णसन्निभाः । काचपुष्पसवर्णाभा वैश्यास्ते च भुजङ्गमाः । काकोदरनिभाः केचित् ये च धूम्र-सन्निभाः । कालवर्णा धूम्रवर्णास्ते शूद्राः परिकीर्त्तिताः । यस्य सर्पेण दष्टस्य दशमङ्गुलमन्तरम् । कालदष्टं विजा-नीयात् कालरूपस्य वक्त्रं यथा । यस्य सर्पेण दष्टस्य दंष्ट्र-द्वयङ्गुलमन्तरम् । मोक्षकस्तेन दष्टस्य एतद्भवति लक्षणम् । यस्य सर्पेण दष्टस्य सार्द्धद्वयङ्गुलमन्तरम् । वृद्धदष्टं वि-जानीयात् कालपाशस्य वक्त्रं यथा” भविष्यपु० । “स्थाना-न्यादौ प्रवक्ष्यामि यत्र दष्टो न जीवति । चिताश्म-शानवल्मीकादौ कूपे च विवरे तरोः । दंशे रेखात्रयं यस्य प्रच्छन्नं स न जीवति । कक्षायां कण्ठे मेधे द्रुमाग्रे वा भक्षादिषु । वल्मीकशिखरे भस्मन्यस्थ्यादौ रथ्यादिषु । दष्टो मज्जगरो विभुर्न्न्यादि कालदूतकः । शङ्खे वाक्ये च ग्रीवायां पृष्ठे च न हि जीवति । पूर्व्व-दिनगतमुष्कं दष्टं ग्रामगतो परे । केशाः यस्य प्रतिदिनं मस्तकात्परिपतन्ति । नाममोगमस्तो येनो रात्रौ कालविपत्तिः । सेवायां कपिलवर्णलक्ष्मणो भीम ईरितः । कर्कोटको हव रक्षो महावश्य-म नरः । भद्रः गर्हपरो रात्रौ कृषकयामको गजः । रात्रौ दिवा तदुद्रोशीर्ति स्वाद्यरामव । अन्योः कालो दिवा रात्रौ दुर्विवेन बहु विकारः । कामार्द्ध-चन्द्रसम्भवा न देहे कालमपीड्येत् । नाम हिरव्-वहिरार्त्तिद्रुमपूर्व्वभागतः । दिवा षड्दशमाति-

पञ्चविंशपञ्चाशके । पादाङ्गुष्ठे पादपृष्ठे गुल्फे जानुनि लिङ्गके । नाभौ हृदि स्तनतटे कण्ठे नासा-पुटे तथा । कर्णयोश्च भ्रुवोः शङ्खे मस्तके प्रतिपत् क्रमात् । तिष्ठेच्चन्द्रश्च जीवेन पुंसो दक्षिणभागके । का-यस्य वामभागे तु स्त्रिया वामुकक्रमात् । क्षमरस्त-स्ततो मोक्षो निवर्त्तेत च मर्द्दनात्” गारुडे १९७० । “आषाढादित्रिमासे स्याद्गर्भो मासचतुष्टये । अण्ड-कानां शते द्वे च चत्वारिंशत् प्रसूयते । सर्पा ग्रसन्ति सूतौ तान् विना स्त्रीं, पुंनपुंसकान् । उन्मीलितेऽक्षि सप्ताहात् कृष्णो मासाद्भवेद्दशिः । द्वादशाहात् सुबोधः स्यादन्ताः स्युः सूर्य्यदर्शनात् । द्वात्रिंशद्दिनविंशत्या चतस्रस्तेषु दंष्ट्रिकाः । कराली मकरी कालरात्री च यमदूतिका । एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः । षण्मा-सान्मुच्यते कृत्तिं जीवेत् षष्टिसमाद्वयम् । नागाः सूर्य्यादिवारेशाः सप्त उक्ता दिवानिशि । तेषां स्वट प्रतिवारेषु कुलिकः सर्व्वसन्धिषु । शङ्खेन वा महाजेन सह तस्योदयोऽथ वा । द्वयोर्व्वा नाडिकयोर्मन्त्रं कुलिकोदयः । दुष्टः स कालः सर्व्वत्र सर्पदंशे विनि-र्द्दिशेत् । कृत्तिका भरणी स्वातिर्म्मूलं पूर्व्वत्रयाश्विनी । विशाखार्द्रा मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी । हस्ता म-न्दकुजौ वारौ पञ्चमी चाष्टमी तिथिः । षष्ठी रिक्ता शिवा निन्द्या पञ्चमी च चतुर्द्दशी । सन्ध्याचतुष्टयं दुष्टं दग्धयोगाश्च राशयः । एकद्विबहवो दंशा दष्टविद्धञ्च खण्डितम् । अदंशमवगुप्तं स्यादष्टमेवं चतुर्व्विधम् । त्रयो द्वित्र्येकका दंशा वेदना रुधिरं क्रमात् । नक्र-द्वयेकाङ्घ्रिकूर्म्माभा दंशाश्च यमचोदिताः । दाहो पिपीलिकास्पर्शो कण्ठशोथरुजान्विताः । सतोदो ग्र-न्थितो दंशः सविषो न्यस्तनिर्व्विषः । देवालये शून्यगृहे वल्मीकोद्यानकोटरे । रथ्यासन्धौ श्मशाने च नद्याञ्च सिन्धुसङ्गमे । द्वीपे चतुष्पथे सौधे गृहेऽब्जे पर्व्वता-ग्रतः । बिलद्वारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुड्यके । श्लेष्मातकतरौ तु जम्बूदुम्बरयोः च । वटे च जीर्णप्राकारे खाकाशे हृदि च । नाभौ हृदि मर्म्मे भूमौ चिबुके गण्डयोः । दंशोऽशुभः” गारुडे० । तन्त्रे तदंशकस्य रोगिणोऽदिष्टस्तो यथा “तत्र दष्टं यदा ज्ञात्वा नागानां देवता । किं कारणं किं वा किं निमित्तं कस्मादविषतरविशेषा-दिश्चैतदुपदिशति ; न चा-

व्याघोऽसि वाक् हमूहमनुपतम्। प्रत्येकमपि दष्ट-
लक्षणेऽभिहिते सर्वत्र त्रैविध्यं भवति। तस्मात्त्रैविध्य-
मेव वक्ष्याम। एतद्ग्रन्थगौरवपरिहारार्थमसम्मोहकरञ्च। अपि
चात्रैव सर्वसर्पव्यञ्जनावबोधः।

तत्र दर्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनमूत्रपुरीषदंश-
कृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदना कटीपृष्ठ-
ग्रीवादौर्बल्यं जृम्भा वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको
जडता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्ध्व-
गमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतो-
ऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति।

मण्डलिविषेण त्वगादीनां पीतत्वं शीताभिलाषः परि-
धूपनं दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्ध्व-
मधश्च मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोथः पीतरूपदर्शन-
माशुकोपस्तास्ताश्च पित्तवेदना भवन्ति।

राजिमद्विषेण शुक्लत्वं त्वगादीनां शीतज्वरो रोमहर्ष-
स्तब्धत्वं गात्राणामादंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकश्छर्दि-
रभीक्ष्णमक्ष्णोः कण्डूः कण्ठे श्वयथुर्घुर्घुरक उच्छ्वासनिरो-
धस्तमःप्रवेशस्तास्ताश्च कफवेदना भवन्ति।

पुरुषाभिदष्ट ऊर्ध्वं प्रेक्षतेऽधस्तात् स्त्रिया शिरा-
श्चोत्तिष्ठन्ति ललाटे। नपुंसकाभिदष्टस्तिर्यक्प्रेक्षी
भवति। गर्भिण्या पाण्डुमुखोऽध्मातश्च। सूतिकया
शूलार्तो रुधिरं मेहत्युपजिह्विका चास्य भवति।
ग्रासार्थिनाऽऽहारं काङ्क्षति। वृद्धेन मन्दा वेगाः।
बालेनाशु मृदवश्च। निर्विषेणाविषलिङ्गम्। अन्धा-
हिकेनान्ध्यमित्येके। ग्रसनादजगरः शरीरप्राण-
हरो न विषात्। तत्र सद्यःप्राणहराश्चित्वरः पतति
शस्त्राशनिहत इव भूमौ स्रस्ताङ्गः स्वपिति।

तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति। तत्र
दर्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्र-
दुष्टं कृष्णतामुपैति तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव
चाङ्गे भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता
शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति। तृतीये मेदो दूषयति तेन
दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणञ्च। चतुर्थे
कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति। तेन
तन्द्राप्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति। पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रवि-
शति प्राणमग्निञ्च दूषयति तेन पर्वभेदो हिक्का दा-
हश्च भवति। षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीञ्चात्यर्थं
दूषयति तेन गात्राणां गौरवमतीसारो हृत्पीडा मूर्च्छा
च भवति। सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानञ्चात्यर्थं
कोपयति कफञ्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति तेन श्लेष्म-
वर्त्तिप्रादुर्भावः कटीपृष्ठभङ्गः सर्वचेष्टाविघातो लाला-
स्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति।

तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्र-
दुष्टं पीततामुपैति तत्र परिदाहः पीतावभासता
चाङ्गानां भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं पीत-
तापरिदाहौ दंशे श्वयथुश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति
तेन पूर्ववच्चक्षुर्ग्रहणं तृष्णा दंशे क्लेदः स्वेदश्च। चतुर्थे
कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरमापादयति पञ्चमे परिदाहं सर्व-
गात्रेषु करोति। षष्ठसप्तमयोः पूर्ववत्।

राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्रदुष्टं
पाण्डुतामुपैति तेन रोमहर्षः शुक्लावभासश्च पुरुषो भवति।
द्वितीये मांसं दूषयति तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं शिर-
श्शोफश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति तेन चक्षुर्ग्रहणं
स्वेदो घ्राणाक्षिस्रावश्च भवति। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य
मन्यास्तम्भं शिरोगौरवं चापादयति। पञ्चमे वाक्-
सङ्गं शीतज्वरञ्च करोति षष्ठसप्तमयोः पूर्ववदिति।

भवन्ति चात्र। धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः संपरिकी-
र्त्तिताः। तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम्। ये-
नान्तरेण हि कला कालकल्पं भिनत्ति हि। समीरणे-
नोह्यमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतम्। शूनाङ्गः प्रथमे वेगे
पशुर्ध्यायति दुःखितः। लालास्रावी द्वितीये तु कृष्णाङ्गः
पीड्यते हृदि। तृतीये च शिरोदुःखं कण्ठग्रीवञ्च भज्यते।
चतुर्थे वेपते मूढः खादन् दन्तान् जहात्यसून्। केचि-
द्वेगत्रयं प्राहुरन्त्येष्वेषु तद्विदः। ध्यायति प्रथमे वेगे
पक्षी सम्भ्राम्यते परम्। द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये
मृत्युमृच्छति। केचिदेकं पिपीलिकेषु विषवेगमुशन्ति हि।
मार्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्त्तते। "अथातः
सर्पदष्टचिकित्सितमतस्य व्याख्यास्यामः। सर्वैराहितः सर्पैः
प्रायादष्टा देहिनः। दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टा(तान)-
चतुरङ्गुले। प्लोतचर्मान्तवल्कानां मृदुनाऽन्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम्। दहेद्दंश-
मथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते। आचूषणच्छेददाहाः
सर्वत्रैव तु पूजिताः। प्रतिपूर्य मुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं
भवेत्। स दष्टव्योऽथवा सर्पो लोष्टो वाऽपि हि तत्-
क्षणम्। अथ मण्डलिना दष्टं न कथञ्चन दाहयेत्।
स पित्तविषबाहुल्याद्दाहाद्विसर्पति। अरिष्टामपि

मन्त्रैव बलीयान्मन्त्रकोविदः । सा तु रज्ज्वादिभिर्बद्धा विषहृतिकरी मता । दे ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्यतपोमयाः । भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरम् । विषं तजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः । यथा निवार्यते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः । मन्त्राणां ग्रहणं कार्य्यं स्त्रीमांसमधुवर्ज्जिना । मिताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना । गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवता । पूजयेन्मन्त्रसिद्ध्यर्थं जपहोमैश्च यत्नतः । मन्त्रास्तु विधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः । यस्मात् सिद्धिं न यान्ति तस्मात् योज्योऽगदक्रमः । समन्ततः सिराग्रन्थ्याद्वन्धेषु कुशलो भिषक् । शाखाग्रे वा ललाटे वा व्यधस्ता विसृजेत् विषे । रक्ते निर्ह्रियमाणे तु कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम् । तस्माद्विस्रावयेद्रक्तं सा ह्यस्य परमा क्रिया" ।

सर्पकङ्काली स्त्री॰ सर्पस्येव कङ्कालमङ्गविशेषो यस्याः गौरा॰ ङीष् । सर्पविषघातिन्यां लतायां शब्दच॰ ।

सर्पगन्धा स्त्री॰ सर्पं तद्विषं गन्धयति हिनस्ति गन्ध-अण् । विषघ्न्यां लतायां जटा॰ । [हरीतलतायां रत्नमा॰ ।

सर्पघातिनी स्त्री॰ सर्पं तद्विषं हन्ति हन-णिनि । सर्पविष

सर्पच्छत्र पु॰ स्त्री॰ सर्पस्य छत्रमिवाकारोऽस्य । नकुले हेमच॰ ।

सर्पदंष्ट्र पु॰ सर्पस्य दंष्ट्रेव पुष्पमस्य । १नागदन्तीवृक्षे शब्दच॰ । सर्पस्य दंष्ट्रा च खगने तु वाद्यत्वात् । २वृश्चिकालीलतायां स्त्री (विछाति) रत्नमा॰ । [क्षुपा राजनि॰ ।

सर्पदंष्ट्रिका स्त्री॰ सर्पदंष्ट्राऽऽकारोऽस्त्यस्याः ठन् । वृश्चि-

सर्पदण्डी स्त्री॰ सर्पं तद्विषं दण्डयति दण्ड-अण् गौरा॰ ङीष् । [ङीष् । नागदन्तीवृक्षे राजनि॰ ।

सर्पदन्ती स्त्री॰ सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्याः अच् गौरा॰

सर्पनामा स्त्री॰ सर्पस्य नाम नामास्याः । सर्पकङ्कालीभेदे शब्दच॰ ।

सर्पदमनी स्त्री॰ सर्पान् दमयति अनया दम णिच्-करणे ल्युट् ङीप् । बन्ध्याकर्कोट्यां राजनि॰ । [राज न॰ ।

सर्पपुष्पी स्त्री॰ सर्प सर्पदन्त इव पुष्पमस्याः । नागदन्त्यां

सर्पफणिज पु॰ सर्पस्य फणे जायते जन-ड । सर्पफणजाते मणौ शब्दर॰ ।

सर्पभुज पु॰ सर्पं भुङ्क्ते भुज क्विप् । १मयूरे हेमच॰ । २सर्पभक्षके गरुडादौ च । [अमर ।

सर्पराज पु॰ सर्पाणां राजा टच् समा॰ । वासुकौ नागराजे

सर्पलता स्त्री॰ सर्प इव लता । नागवल्ल्यां ताम्बूल्यां राजनि॰

सर्पसत्र न॰ सर्पेण होमद्रव्येण तेषां नाशनाय वा सत्रम् । जनमेजयानुष्ठिते महाभारतप्रसिद्धे सर्पनाशनार्थे यज्ञभेदे भा॰ आ॰ ५१ अ॰ ५८ अ॰ तत्कथा दृश्या ।

सर्पसहा स्त्री॰ सर्पं सहते सह अच् । सर्पकङ्कालीलतायां राजनि॰ । [च ।

सर्पहन पु॰ सर्पं हन्ति हन-क्विप् । १नकुले हेमच॰ २गरुडे

सर्पाक्षी स्त्री॰ सर्पस्येवाक्षि पुष्पं यस्याः षच् समा॰ । १गन्धनाकुल्याम् राजनि॰ । [२माहिषकन्दभेदे च राजनि॰ ।

सर्पाख्य पु॰ सर्पस्याख्याऽऽख्या यस्य । १नागकेसरे रत्नमा॰ ।

सर्पाङ्गी स्त्री॰ सर्पस्याङ्गमिव यस्याः ङीष् । १सर्पकङ्कालीलतायां रत्नमा॰ । २सिंहल्यां राजनि॰ ।

सर्पादनी स्त्री॰ सर्प सर्पविषमत्त्यनया अद ल्युट् ङीप् । नाकुल्यां राजनि॰ । [मन्तयोऽप्यत्र ।

सर्पाराति पु॰ ६त । १गरुडे हेमच॰ २नकुले च सर्पारि

सर्पावास न॰ सर्पाणामावासो यत्र । १चन्दनवृक्षे राजनि॰ ६त॰ । २सर्पाणामावासे पु॰ ।

सर्पाशन पु॰ स्त्री॰ सर्पमश्नाति अश-ल्युट् । १मयूरे हला॰ स्त्रियां ङीप् । २गरुडे पु॰ ।

सर्पिस न॰ सृप-इसि । घृते अमर ।

सर्पिणी स्त्री॰ सृप-णिनि ङीप् । १सर्पयोषिति शब्दर॰ । २क्षुपभेदे राजनि॰ ३गमनकर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

सर्पिष्ट न॰ सर्पिषां पुनर्नानामिष्टम् । चन्दने रत्नमा॰ ।

सर्पेष्ट न॰ सर्पाणामिष्टम् । चन्दन जटा॰ २सर्पाभीष्टे त्रि॰ ।

सर्व सर्पणे भ्वा॰ पर सक॰ सेट् । सर्वति असर्वीत् सर्वोपदेशत्वात् न णत्वमित्यके णोपदेश एव न्याय्य ।

सर्व पु॰ सृ-व तस्य नेत्त्वम् । १शिवे २विष्णौ च विष्णु स॰ । "असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययौ । सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमेनं प्रचक्षते" विष्णु पु॰ तन्नामनिरुक्तिः । तथा च सर्वं प्रयत्नेन न्यूनत्वादिना वाऽस्त्यस्य अच् । ३समस्ते ४सकले च त्रि॰ अमर । अवशिष्टायामस्य सर्वनामतक यथा । सर्वशब्दार्थस्तु व्याप्त्यायतावच्छेदकधर्मव्यापकताहशधर्माविच्छिन्नविशेष्यच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतो प्रकाशमीश्वरः ... गा प॰ । "व्यापकत्वात् ... दिनकरी । यथा सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ सर्वपद । बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वान्" इति गा ... वदन्ति । [१संख्या दिक्रि॰ ।

सर्वसहा स्त्री॰ सर्वं सहते सह-खच् मुम् च । पृथिव्याम् अमर

सर्वकृत् पु० सर्वं करोति कृ-क्विप्। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दर०। २परमेश्वरे च।

सर्वकर्मीण त्रि०सर्वकर्मभ्योऽलं ख। सर्वकरणसमर्थे पदार्थे "संयामे सर्वकर्मीणावपि"ति भट्टिः। [नटे शब्दर०।

सर्वकेशिन् पु० अभिनेतारो सर्वेषामिव केशोऽस्त्यस्य इनि।

सर्वक्षार पु०सर्वः क्षारमयः। (सावान)ख्याते पदार्थे राजनि०

सर्वग न० सर्वं गच्छति गम-ड। १जले २शिवे ३परमेश्वरे पु० मेदि०। ४वायौ ५आत्मनि च पु० शब्दमा०। ६सर्वगामिनि त्रि०। ७प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री शब्दच० टाप्।

सर्वगन्ध न०सर्वे गन्धा अत्र। "कालजीतककर्पूरकङ्कोलागुरुकुङ्कुमम्। लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं प्रकीर्त्तितम्" भावप्र० उक्ते १गन्धद्रव्यसमूहभेदे। सर्वान् गन्धयति हिनस्ति संहारकाले गन्ध-अच् सर्वगन्धा उत्पादकतया सन्त्यस्य वा। २परमेश्वरे संहारकत्वात् सर्वगन्धहेतुत्वाद्वाऽस्य तथात्वम्।

सर्वग्रन्थि पु० सर्वत्र ग्रन्थिरस्य। १पिप्पलीमूले राजनि०।

सर्वङ्कष पु० सर्वं कषति कष-खच् मुमच। १पापे २सर्वातिरेकिणि त्रि०। [सि०कौ०।

सर्वजनीन त्रि० सर्वजनेषु विदितः ख। सर्वत्र विख्याते

सर्वज्ञ पु० सर्वं जानाति ज्ञा-क। १शिवे २बुद्धे अमरः। ३परमेश्वरे च "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" श्रुतिः। ४सर्वज्ञानकर्त्तरि त्रि०। ५दुर्गायां स्त्री "सर्वज्ञा सर्ववेत्तृत्वात्" देवीपु० ४५अ०।

सर्वतःशुभा स्त्री सर्वतः शुभं यस्याः। प्रियङ्गुवृक्षे शब्दच०।

सर्वतस् अव्य० सर्व+तसिल्। समन्तात् इत्यर्थे अमरः।

सर्वतिक्ता स्त्री सर्वतः तिक्ता। काकमाच्यां राजनि०।

सर्वतोभद्र पु०न० सर्वतो भद्राणि शुभानि यस्य। १चतुर्द्वारयुक्ते १गृहभेदे प्रतिष्ठादौ पूज्यदेवतानां २मण्डलभेदे सर्वतोभद्रमण्डलशब्दे दृश्यम्। ज्योतिषोक्ते ३शुभाशुभज्ञानार्थे-चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१५पृ० दृश्यम्। अलङ्कारोक्ते शब्दभेदात्मके ४चित्रकाव्ये च। अलङ्कारशब्दे ४०७पृ० दृश्यम् सर्वतो भद्रमस्मात्। ५निम्बवृक्षे पु० अमरः। ६गाम्भार्य्यां ७नटयोषिति च स्त्री मेदि०।

सर्वतोभद्रचक्र न० सर्वतो भद्रं यत्र तादृशं चक्रम्। ज्योतिषोक्ते शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१५ पृ० दृश्यम्। [भेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ०दृश्यम्।

सर्वतोभद्रबन्ध पु० सर्वतो भद्राकारेण बन्धः। चित्रकाव्य

सर्वतोभद्रमण्डल न० सर्वतो भद्रनामकं मण्डलम्। शारदातिलकाद्युक्ते प्रतिष्ठादौ—पूज्यदेवतामण्डलभेदे तल्लेखनप्रकारस्तु हेमाद्रौ स्कान्दे "प्रागुदीच्यां गता रेखाः कुर्य्याद्वेकोनविंशतिम्। अष्टेन्दुषड्विपात् कोणे शृङ्खला पञ्चभिः पदैः। एकादशपदा वल्ली भद्रन्तु नवभिः पदैः। चतुर्विंशत्पदा वापी परिधिर्विंशता पदैः। मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्ममष्टदलं स्मृतम्। श्वेतेन्दुः शृङ्खला, कृष्णा वल्ली नीलेन पूरयेत्। भद्रा रक्ता सिता वापी परिधिः पीतवर्णकः। बाह्यान्तरदलैः श्वेता कर्णिका पीतवर्णिका। परिध्यावेष्टितं पद्मं बाह्ये सत्त्वरजस्तमः। तन्मध्ये स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्यांश्च सुरासुरानिति"। शारदायामन्यथोक्तं यथा "चतुरस्रचतुःकोणे कर्णसूत्रसमन्विते। चतुर्ष्वपि च कोणेषु कोणसूत्रचतुष्टयम्। ततः कोष्ठेषु मत्स्याः स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत्। यावत् शतद्वयं मन्त्री षट्पञ्चाशत् पदान्यपि। तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत्। षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत् पद्मं सुलक्षणम्। वह्निःपङ्क्त्या भवेत् पीठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिका। द्वारशोभोपशोभाश्रान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत्। शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री ततः पद्मं समालिखेत्। पद्मक्षेत्रस्य सन्त्यज्य द्वादशांशं बहिः सुधीः। तन्मध्यं विभजेद् वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः। आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम्। तृतीयं पद्मपत्राणां स्थानं तेन दलाष्टकम्। बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधीः। निधाय केशराग्रेषु परितोऽष्टौ निशाकरान्। विलिखेत् सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत्। दलाग्राणान्तु यन्मानं तन्मानाद् वृत्तमालिखेत्। तदन्तरालं तन्मध्यस्थलस्योभयतः सुधीः। आलिखेद् बाह्यवृत्तेन दलाग्राणि समन्ततः। दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत्। एतत् साधारणं प्रोक्तं पद्मकं तन्त्रवेदिभिः। पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत्। अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् पीठगात्राणि कल्पयेत्। पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत् पङ्क्तिभेदतः। दिक्षु द्वाराणि रचयेद् द्विपदैः कोष्ठकैस्ततः। पदैस्त्रिभिरथैकेन शोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः। उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम्। अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याच्चतुष्टयम्। रञ्जयेत् पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डलं तन्मनोहरम्। पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम्। कुसुम्भचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम्। बिल्वादिपत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णपञ्चकम्। अङ्गुलोत्सेधविस्ताराः सीमारेखाः सिताः

शुभा । कर्णिका पीतवर्णेन केसराण्यरुणेन च । शुक्लवर्णानि पत्राणि तत्सन्धीन् श्यामलेन च । रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका । केसराः पीतरक्ता स्युः रक्तानि दलान्यथ । सन्धय कृष्णवर्णाः स्युः सितेनाथ्वसितेन वा । रञ्जयेत् पीठमार्गोक्तं पादाः स्युः रक्तप्रभा । गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतसृष्वपि । आलिखेत् कल्पलतिकादलपुष्पफलान्विता । वर्णैर्नाना विधैश्चित्रा सर्वदृष्टिमनोहरा । द्वाराणि शुक्लवर्णानि शोभा रक्ता समीरिता । उपशोभाः पीतवर्णाः को णान्यसितभानि च । तिस्रो रेखा बहिः कार्याः सित रक्तासिता क्रमात् । मण्डलं सर्वतोभद्रमेतत् साधारण स्मृतम्" । अपरञ्च "चतुरस्रं भुव भित्त्वा दिगस्त्रो द्वाद शधा सुधीः । पातयेत् तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम् । चतुश्चत्वारिंशदाढ्यं पश्चात् षटकिंशताम्बुजम् । कोष्ठं प्रकल्पयेत् पीठ पङ्क्त्या नैवाह्य वीथिका । द्वार शोभे यथा पूर्वमुपशोभा न दृश्यते । अवशिष्टे पदे कुर्यात् षड्भि कोणानि तत्परावत् । विदध्यात् पूर्ववत् शेष मेव वा मण्डलं स्मृतम्" । "चतुरस्रे चतुःषष्टि पदा न्यारचयेत् सुधीः । पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यात् मध्ये तत् पूरतो पुनः । वीथीचतसः कुर्वीत मण्डलान्तरवाधिका । दिग्गतेषु चतुष्कोष्ठेषु पङ्कजानि समालिखेत् । विदिगम तचतुष्कानि भित्त्वा षोडशधा सुधीः । मार्जयेत् स्वस्ति काकारं स्वेतपीताद्यपाधिते" । मार्जनमाह शारदातिलकः "विदिग्गतचतुष्कोणान् भित्त्वा षोडशधा सुधीः । वज्राद्याकारलिखितं मध्योर्द्ध्वमपि मार्जयेत् । रजोभिः पूरयेत्तान स्वस्तिकानि सितादिभिः । प्राक् प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत् समापयेत् । नवनाभमिद प्रोक्त मण्डलं सर्वसिद्धिदम् । पञ्चाजमण्डल प्रोक्तमेतत् स्व स्तिकवर्जितम् । दीक्षायां देवपूजायां मण्डलानां चतुष्टयम् । सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम्" ।

सर्वतोमुख न० सर्वतोमुखमस्य । १जले अमर २आकाशे मेदि० ३शिवे ४ब्रह्मणि ५परमेश्वरे ६आत्मनि च पु मे द० ७स्वर्गे शब्दच० ८वह्नौ ९ब्रह्मा० । 'सर्वत पाणिपादान्त सर्वतोऽक्षिशिरोमुख । विश्व तृपो महाग्नि प्रणीतः सवकर्मसु' ति त० सन्दो वह्निकथातम् । [स्त्रियां ।

सर्वत्र अव्य० सव तल् । सर्वस्मिन् काले देशे सर्वस्यां दिशि

सर्वत्रग पु सर्वत्र गच्छति गम–ड । १वायौ शब्दच० २सर्व गामिनि त्रि० । [सर्व गन्तारि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सर्वत्रगामिन् पु० सर्वत्र गच्छति गम–णिनि । १वायौ २स

सर्वथा अव्य० सर्वप्रकारम् थाल् । १सर्वप्रकारे २अत्यये ३प्रतिषेधायां ४हेतौ च शब्दर० ।

सर्वदम पु० सर्वान् दमयति दम–णिच्–खच् । सर्वदमने शाकुन्तले भरतनृपे शब्दच० ।

सर्वदमन पु० सर्वान् दमयति दम णिच–ल्यु । १दुष्मन्तपुत्रे भरतनृपे त्रिका० । २सर्वदमनकर्त्तरि त्रि० ।

सर्वदर्शिन् पु० सर्वं समभावेन पश्यति दृश–णिनि । १बुद्धे २परमेश्वरे च । ३सकलद्रष्टरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सर्वदा अव्य०सर्वस्मिन् काले दाच् । सर्वस्मिन् काले इत्यर्थे ।

सर्वद्रुखचय पु० सव शाखाभ्य विकारादिदे वस्तुधिमोत्तकानां द्रुखाना चय । कार्यलिकद्रुखचयनिहत्तौ मोच हेमच० 'अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थ' सा० सू० 'स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्व दुःख ध्वंसस्यनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वम् ।

सर्वदेवमुख पु० सर्वेषां देवानां मुख यत्र । अग्नौ रत्नमा० ।

सर्वद्रानृच् त्रि०सर्वमभ्युति पूजयति अनृच–क्विप् चद्र्यागम न नलोप । सर्वस्य पूजके । भावे सर्वद्रूयच इत्यादि । गत्यर्थस्य नलोपे सवद्रूच् इत्येव सर्वगामिनि । अस्ये सवद्रीच इति भेद ।

सर्वधुरावह त्रि० सर्वेषां धु धच्समा० सर्वधुरा ता वहति वह–अच् सर्वभारवाहके हयादौ अमर ।

सर्वधुरीण त्रि० सर्वा धुर वहति ख । सकलभारवाहके हयादौ अमर ।

सर्वनामन् पु० सर्वेषां नाम वाचक सज्ञात्वेऽपि कुस्वा० न णत्वम् । व्याकरणोक्ते कार्यविशेषार्थं कृतसंज्ञके सर्वादिशब्दभेदे 'सर्वादीनि सर्वनामानि' पा०सर्वनामशब्दा श्रेस्तु वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मोपलक्षितधर्मावच्छिन्न ।

सर्वपूर्णत्व न० सर्वं पूर्णत्वम् । सप्तार सामग्राम त्रिका० ।

सर्वप्रहरणायुध पु० सर्वाणि प्रहरणानि यस्य वा प्रह रणानि आयुधान्यस्य । विष्णौ 'सवप्रहरणायुध' विष्णु स० व्याख्यातिदयोगात् नामद्वयम तत नामस्वप्न पूरुः' भा० । [भक्षके त्रि० स्त्रियां ङी पु० ।

सर्वभक्षा स्त्री भक्ष–अण् टप० । १अजायां हेमच २सर्व

सर्वमङ्गला स्त्री सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः ५ब० सर्वाणि मङ्गलानि ददात्येनाभ्यस्या अच् वा । दुर्गायाम् अमर । "सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च । ददाति

चेप्सितान् लोके सा तेन सर्वमङ्गला” देवीपु० ४५ अ० ।

सर्वमय त्रि० सर्वात्मक मयट् । १सर्वात्मके २परमेश्वरे पु० ।

सर्वमूल्य न० ६त० । कपर्दके त्रिका० ।

सर्वमूषक पु० सर्वं मुष्णाति मुष-ण्वुल् पृषो० । काले हेमच० ।

सर्वरस पु० सर्वोरसमय । (धुना) १यावरसे अमरः ७व० । २वीणादिवाद्ये मेदि० । ३पण्डिते शब्दच० । कर्म० । ४लवणे रसे । सर्वाण्य रसयति रस-अण् । ५परमेश्वरे सैन्धवनवद्ध तस्य सर्वत आनन्दमयत्वात् तथात्वम् ।

सर्वरसोत्तम पु० सर्वेषु रसेषु उत्तमः । लवणे रसे हेमच० ।

सर्वरात्र पु० सर्वा रात्रिः अच् समा० । “रात्राह्नाहाः पुंसीति” पा० पुंस्त्वम् । सकलरात्रौ सि० कौ० । [दिव्यस ।

सर्वरी स्त्री सृ-वनिप् ङीप् र च । रात्रौ शर्वरी तालव्या-

सर्वर्त्तुपरिवर्त्त पु० सर्वर्तूनां परिवर्त्तो यत्र । वत्सरे जटा०

सर्वला (ली) स्त्री सर्वं लाति ला-क वा गौरा० ङीष् । तोमराख्ये अस्त्रे अमरः ।

सर्वलिङ्गिन् पु० सर्वाणि लिङ्गानि सन्त्यस्य इनि । वेदविरुद्धाचारिणा बौद्धादीनां लिङ्गवत्सु पाषण्डेषु अमरः

सर्वलोह पु० सर्वः लोहमयोऽवयवो यस्य । लौहमये बाणे हेमच० । [नाराचे जटा० ।

सर्ववर्णिका स्त्री सर्वं वर्णयति वर्ण-ण्वुल् अत इत्वम् ।

सर्वविद् पु० सर्वं वेत्ति विद-क्विप् । १परमेश्वरे २सर्वज्ञातरि त्रि० ।

सर्ववेद पु० सर्वान् वेदान् अधीते तद्धीतौ अण् । “सर्वादेः सादेश्च लुग् वक्तव्य” वार्त्ति० तस्य लुक् । १सर्ववेदाध्ययनकर्त्तरि । सर्वं वेत्ति विद अच् उप० । २सर्वज्ञे त्रि० ।

सर्ववेदस् पु० सर्वाणि धनानि वेदयत लम्भयति याचकाय दक्षिणार्थं ददाति विद-लाभे णिच्-असि । सर्वस्वदक्षिणकविश्वजिदादियागकर्त्तरि अमरः ।

सर्ववेदस न० सर्वं वेद स्वं विद्यमानं धनं नि० अच् समा० । सर्वस्वे स्वे विद्यमाने सर्वधने तच्च विश्वजिद्यागे दक्षिणात्वेन विहितम् “सहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितः” कात्या० श्रौ० २२।१।६ सहस्रसर्ववेदसयोर्विकल्पमिति विकल्प । सर्ववेदसपक्षे इदमुच्यते । “ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगाविशेषात् सर्वेषाम्” सू० । “ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति कुत एतत् सर्वस्योपाधा हि भूम्या यागोऽविशिष्ट धार्य- चङ्क्रमणद्वारेण शूद्रस्य च शुश्रूषोपनततीति” कर्क “भूमिश्च तद्दापचवचनात्कक्रमस्यादृष्टमस्य सर्वेषामविशिष्टः यः शूद्रो धर्मार्थं सेवां कुरुते स सर्वेषामविशिष्ट एव सप०व्या० “शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम्” सू०। वाभ्यां पश्वाहृत्तौ शूद्रस्य दानं च भवति दर्शयते हि शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे “अपुरुष प्राची दिगथाट्रिति” न च विरोधो गर्भदासस्य । तस्माच्छूद्रो दीयत एव अनेन च न्यायेन भूमेरप्येकदेशदानेनैव न विरोधः “परिमाणे सर्वमविशेषात्” सू० । सर्वस्वपरिमाणे यस्य यावत् स्वं तत्सर्वं दद्यात् सर्वं वेद सर्ववेदसमिति तत्र प्राग्रपि सहस्रात् सर्ववेदस भवति एव प्राप्त स्यात् । सर्वस्वपरिमाणे अपेक्षिते सर्वस्वं यस्य यावद्धनं स्वं दद्यात् सुवर्णादि तत्सर्वं देयम् कुत अविशेषात् न च सर्वस्व ददातीति (अस्य) वाक्यशेषः श्रुतः येन सहस्रान्न्यूनमतिरिक्तं वेति विशेष आश्रीयते । “अधिकं वा प्रकृत्यनुपचारात्” सू० । “अधिकं वा सहस्रात् सर्ववेदसं ग्रहीतव्यम् । प्रकृत्य हि सर्ववेदसं सहस्रेणानुपदर्शयति कोऽर्हति मनुष्यः सर्ववेदसं दातुं तस्मात् सहस्रं देयमिति एतच्च सहस्रादधिकं उपपद्यते नेतरथेति एव तान्दत्र (विश्वजित) सहस्रादधिकं सर्ववेदसं मन्तव्यम्” कर्क० । “असंख्यप्रतिनिधिः” सू० “दीयत अप्रसिद्धत्वादुच्यत” कर्क० “धन्वनड्वारधान्यपल्यदासमिथुनमहानसारोहणावसितशयनानि” सू० । “धेन्वादीनि दासमिथुनान्तानि प्रसिद्धानि महानसोपयोगिकं द्रव्य तास्वर्वादिमहानसशब्देनोच्यते आरोहणं च युग्यं विमतशयने प्रसिद्धे एव । धेनुः प्रसिद्धा अनड्वान्बलीवर्दः सीरं हलम् धान्यं गोधूमादिपल्यं पलादिमानाद्यम । दासमिथुनं दासीदासौ महानसं त अचवी दृष्टोपकरणम आरोहणं हस्त्यश्वादि विमित अशनं शयनं खट्वादि एतानि दद्यात्” कर्क ।

सर्ववेशिन् पु० सर्वेषां वेशो धार्यत्वेनास्त्यस्य इनि । नटे हेमच० । [२सर्वलोचित त्रि० ।

सर्वसङ्गत पु० सर्वं सङ्गतमुचितं यस्य । १षष्टिधान्ये शब्दच०

सर्वसंसर्गलवण न० सर्वसंसर्गेण जातं लवणम् । औषरके लवणे राजनि० ।

सर्वसन्नहन न० सर्वेषां सन्नहनं युद्धार्थं सज्जीकरणं यत्र । चतुरङ्गसैन्यसज्जीकरणेन युद्धयात्रायाम् अमरः ।

सर्वसह पु० सर्वं सहते अच् । १गुग्गुलौ रत्नमा० २सर्वसहिष्णौ त्रि० । [२सकलार्थसाधने त्रि० ।

सर्वसिद्धि पु० सर्वेषां सिद्धिरस्मात् । १श्रीफले शब्दच० ।

सर्वस्व न० कर्म० । सकलधने सर्ववेदसशब्दे दृश्यम् ।

सर्वस्वदक्षिण पु० सर्वस्वं दक्षिणा यत्र । विश्वजिदात्मकयागभेदे सर्वस्वदक्षशब्दे दृश्यम् । [२सकलाश्रितभेतो त्रि० ।

सर्वहित न० सर्वेषां हितम् । १मरिचे राजनि० ६त० ।

सर्वाङ्गसुन्दर पु० औषधभेदे "रसगन्धकतुल्यांशो द्वौ भागौ टङ्कणस्य च । मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमथनीय समाहृतः । हेममस्माद्ध भागन्तु सर्वं खल्ले निधापयेत् । निम्बूद्रवस्य यामैन पिष्टिका कारयेद्भिषक् । पश्चात् गजपुटं दद्यात् शीतलञ्च समुद्धरेत् । हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णं द्वौ हरटो मत । एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कार येत । तत चूर्णं प्रभवीत मक्षयेत् दिवसे शुभे । सर्वाङ्गसुन्दरो ह्येष रोगराजनिकृन्तन । वातपित्तज्वरे चार स्य द्रुपात सुदारुणे । बर्गेस्तु यक्ष्मरोगेषु मेहे गुल्मे भगन्दरे । निहन्ति वातजान् रोगान् स्त्री प्रमादाय वि शेषत । पिप्पलीमधुसंयुक्तं घृतयुक्तमथापि वा । भक्ष यत् पथ्यसंयुक्त सितया चार्द्रकेण वा । गुडूचीरस स युत प्रमेहे च विशेषत । रसरत्नाकरप्रोक्तः सिद्धयोगः रसोत्तमः । रक्तिकाद्विक्रुतैनाक्त लवणाद्यं विवर्जयेत्" भैषज्यरत्ना० । अत्र हेमभस्मनः सर्वद्रव्यार्द्धत्व मति मतान्तरम् ।

सर्वाङ्गीण त्रि० सर्वाण्यङ्गानि व्याप्नोति ख । सर्वावयवव्यापके "सर्वाङ्गीणो तकाक्षे" इति भट्टि ।

सर्वाणी स्त्री सर्वस्य आत्मयात मोक्षं आ–नी–ड पूर्वपदादि त णत्वम् । दुर्गायाम् "सर्वान् लोकान् प्रापयति जन्म मृत्युजरादिकम् । चराचराश्च विश्वस्यान् सर्वाणी तेन कीर्त्तिता" वह्निपु० प० ५४अ० तद्विरुक्ति ।

सर्वानुकारिणी स्त्री सर्वमनुकरोति अनु+कृ–णिनि ङीप् । १शालपर्ण्याम् राजनि० २सकलकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सर्वानुभूति स्त्री सर्वेषामनुभूतयत्र । १श्वेतत्रिवृतायाम् अमर २तत्त्वज्ञानिनि त्रि० ३जिनभेदे हेमच० ।

सर्वान्नभोजिन् त्रि० सर्वेषामन्नं सर्वाण्यन्नानि वा भुङ्क्ते भुज–णिनि । सर्वान्नभक्षक अमर । [भक्षक अमर

सर्वान्नीन त्रि० सर्वमन्नम् सर्वमन्नं वा भङ्क्ते ख । सर्वान्न

सर्वाभिसन्धिन् पु० सर्वेषु अभिसन्धि आत्मस्वाम्यस्य इनि । १मवतो मम स्वमिति जने २खलतापसे त्रिका० ।

सर्वाभिसार पु० अभिसियतं अत्र अभि+सृ–भाव घञ् ६त० । चतुरङ्गसैन्यसन्नाहेन युद्धयात्राभेदे ।

सर्वार्थसिद्ध पु० सर्वेऽर्थाः सिद्धा यस्य । १बुद्धे अमरः ६त० २सकलाभीष्टसिद्धयुते त्रि० ।

सर्वार्थानुसाधिनी स्त्री "धर्मादीन् विचिन्तितान् यस्मात् सर्वानाकृष्य ददाति । ततो देवी समाख्याता सा सर्वार्थानुसाधिनी" देवीपु० ४५अ० निरुक्तायां दुर्गायाम् ।

सर्वावसर पु० सर्वेषां कर्म्मणामवसरोऽवकाशः यत्र । अर्द्धरात्रे त्रिका० । [२सकलावसरयुते त्रि० ।

सर्वास्त्रा स्त्री सर्वाणि अस्त्राणि यस्याः । देवीभेदे हेमच०

सर्वाह्ण पु० सर्वमहः टच्समा० ह्रादेश णत्वम् । सकलदिने

सर्वौघ पु० सर्वेषां चतुरङ्गसैन्यानामोघो वृन्दमभिसारे यत्र । "अथ चमूसर्वौघसैन्याभिसार अमर० कर्म०।२सर्वजनवेगे मेदि०

सर्वौषधि स्त्री कर्म० । "कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयच न्दनैः । मुराचम्पकमुस्तैश्च सर्वौषधि गणः स्मृतः" इत्युक्ते कुष्ठादिद्रव्यवर्गे राजनि० । हेमाद्रौ छन्दोगपरिशिष्टे "कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दनम् । वचा चम्पकमुस्ता च सर्वौषध्यो दश स्मृताः" ता एवोक्ताः । गन्धचन्द्रिकामेता एव सर्वौष धगणत्वेनोक्ताः ।

सर्वौषधिगण पु० सर्वासामोषधीनां गणः । "मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शठीचम्पकमुस्ताश्च सर्वौषधिगण स्मृत" शब्दच० उक्ते द्रव्यगणे ।

सर्षप पु० सृ–अप सुक् च । (सरिषा) १शस्यभेदे अमर० । "सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्त्रिग्धः समस्तिकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धन । रक्षोहरो जयेत् कण्डूकुष्ठकोठकृमिग्रहान् । यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरोवरो मत" तच्छाकगुणाः "कटुकं सार्षपं शाकं बहुमूत्रमलं गुरु । अम्लपाकं विदाहि स्यादुष्णं रूक्षं त्रिदोषकृत् । सक्षारं लवणं तीक्ष्णं स्वादु शाकेषु निन्दितम् । तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातश्लेष्मव्रणापहम् । कण्डूकृमिहरं दद्रुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम्" भावप्र० । "जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रज । तैस्तुभिर्भवेल्लिक्षा लिक्षया राजसर्षप" शब्दच० उक्ते २मानभेदे । ३स्वल्पार्थिकायां स्त्री त्रिका० टाप् ।

सर्षपतैल न० सर्षपस्य तैलम् सर्षप+तिल विकारे–तैलच् । सर्षपस्य स्नेहरूपे तद्भेदे "सर्षपतैलं तिक्तं कटुकं वातकफापहारकम् । पित्तासृग्दोषदं क्रिमिकुष्ठघ्नं तिलजहरणप्रथम" राजनि० ।

सल न० सल–अच् जले भरत ।

सलिल न० सल–इलच् । १जले अमर । तद्भेदा यथा जलवैकल्यशब्दे २०७१पृ० दृश्यम् । ज्यो०उक्ते २नक्षत्रे, वताद् उत्तराषाढानक्षत्रे अन्याधिके ३पदशब्दस्थान च

सलिलकुन्तल पु० सलिलस्य कुन्तल इव । शैवाले शिका० ।

सलिलज न० सलिले जायते जन–ड । १पद्मे राजनि० । २जलजातमात्रे त्रि० ।

सलिलनिलय पु० सलिलं निलयो यस्य । १जलचरे २मीनकर्कटराशौ च "सलिलनिलयाभस्ता वस्याः शरीरप्रजातयः" ज्यो०त० ।

सलिलराशि पु० ६त० । समुद्रे सलिलनिध्यादयोऽप्यत्र ।

सलिलेन्धन पु० सलिलमिन्धनमिव दाह्यं यस्य । वडवानले शिका० ।

सल्लकी स्त्री सल–वुन् लुक्च पृषो० ग्रस्य सः गौरा० ङीष् । सल्लकी गजभक्ष्यायाम् अमरे पाठान्तरम् ।

सव पु० सूयते सु–अप् । १यज्ञे अमर० । २सन्ताने मेदि० । अप् । ३सूर्ये ४यज्ञकर्त्तृ ५जले न० शब्दर० ।

सवन न० सु–सू–वा ल्युट् । १यज्ञाङ्गे २स्नाने अमरः । सोमनिष्पीडने ३अभिषवे अमरः ४सोमपाने भरतः । ५यज्ञे ६प्रसवे च इत्यादयस्थाने । यज्ञियसवनानि च त्रीणि प्रातर्मध्यन्दिनतृतीयभेदात् । "हवींषि निर्वपत्याग्नेयमैन्द्रं वैश्वदेवं चरुं सवनकालेष्वेकैकम्" कात्या०श्रौ०१४।७।५। सू० "क्रतुपत्र आग्नेयं प्रातःसवनम्, ऐन्द्रं माध्यन्दिनसवनम्, वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात्" । "प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु एकैकं हविर्निर्वपति" कर्कः ।

सवयस् त्रि० समानं वयो यस्य समानस्य सः । वयस्ये अमरः "सवयोभिरन्वितः" इति रघु ।

सवर्ण पु० समानो वर्णो यस्य । १तुल्यरूपे हेमच० २एकजात्यन्वये यथा विप्रस्य विप्रजाति क्षत्रियस्य क्षत्रियजाति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा० उक्ते स्थानप्रयत्नाभ्यां ३तुल्ये वर्णे च यथा अकारस्य स्थानेन तुल्यो ककारादिः, प्रयत्नसाम्येन तकारस्य चकारादिः, अकारस्य आकारः अकारस्य ह्रकारः । ऋकारस्य लृकारयवर्णौ सवर्णौ । सह वर्णेन । ४वर्णसहिते त्रि० ।

सवर्णन न० सवर्ण+करो णिच्–भावे ल्युट् । तुल्यरूपता सम्पादने "अंशसवर्णनं स्यात्" लीला० ।

सवहा स्त्री सह वहेन । त्रिवृतायां भरत० ।

सवासस् त्रि० सह वाससा । १वस्त्रत्यागविरहस्थाश्रमे येन यति "सवासा जलमाविशेत्" स्मृतिः ।

सविकल्पक न० सह–विकल्पेन कप् । वेदान्तोक्ते ज्ञातृज्ञेयभेदादिकल्पनासहिते १समाधिभेदे न्यायोक्ते एककिन्तु धर्मिणीप्रकारकज्ञानोविशिष्टज्ञाने २ज्ञानभेदे च पात०उक्ते समप्रज्ञाते २समाधिभेदे असम्प्रज्ञातशब्दे ४७० पृ० दृश्यम् । निर्विकल्पकशब्दे ४१०२पृ० दृश्यम् ।

सविकाश त्रि० सह विकाशेन । १प्रफुल्ले विकसिते २सप्रकाशे च "जगन्ति यस्या सविकाशमासत" माघः ।

सविचारा स्त्री पात० उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे निर्विचारशब्दे ४१०१ पृ० दृश्यम् ।

सवितर्का स्त्री पात० उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे "तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः" सू० "तद्यथा गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टं विभज्यमानाश्चान्ये शब्दधर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः, तत्र समापन्नस्य योगिनो योगोऽर्थः समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेत् शब्दज्ञानविकल्पानुविद्ध उपावर्तते सा सङ्कीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते । यदा पुनः शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते सा च निर्वितर्का समापत्तिः तत् योगिनां परं प्रत्यक्षं, तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजं ततः श्रुतानुमाने प्रभवतः । न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनं तस्मात् असङ्कीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति" भा० ।

सवितृ पु० सू–तृच् । १सङ्कृत्प्रसवकर्त्तरि परमेश्वरे "तत्सवितुर्वरेण्यमि"ति श्रुतिः । २सूर्ये ३अर्कवृक्षे अमर० । ४तद्देवताके हस्तनक्षत्रे ज्यो० । ५मातरि स्त्री हेमच० ङीप् । सवितुरिदं च सवितेव ततस्त्वर्थे त्रि० । स देवताऽस्य अण् । सावित्र तद्देवताकचर्वादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सविध त्रि० सह विधीयते विध–क सहस्य सः । १निकटे अमरः "सविधेऽपि न सूक्ष्मसाचिणी" नैषध । सह विधया । २प्रकारयुते ३विधानयुक्ते च त्रि० ।

सविस्मय त्रि० सह विस्मयेन । विस्मयापन्ने हारा० ।

सवीज पु० पात० उक्ते समाधिभेदे "ताएव सवीजः समाधिः" सू० "तावतम्रः समापत्तयो बहिर्वस्तु वीजका इति समाधिरपि सवीजः तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्का निर्वितर्के सूक्ष्मेऽर्थे सविचारनिर्विचारे इति चतुर्द्धा उपसंख्यातः समाधिरिति" भा० । [०वेशान्विते भरत च ।

सवेग त्रि० विगमन वेगोदेग सह वेगेन । १निकटे अमरः

त्रि० स्व-प्रेरणे यत्। १यामे २दर्भेषु च अमरः। ३प्रतिभूते हेमच० ४विष्णौ शब्दमा०।

भिचार पु० सह व्यभिचारेण सहस्य सः। अनैकान्तिक हेत्वाभेदे तल्लक्षण तु "अनैकान्तिकः सव्यभिचारः" गौ०सू० "व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्त्तते इति सव्यभिचारः निदर्शनं नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात्" वा०भा०। तत्त्वञ्च साध्यवन्माववृत्तिन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम् चिन्ता०। सव्यभिचारः सत्प्रतिपक्षादौ दृश्यम्।

साचिन् पु० सख्येन नामेनापि सचति सन्दधाति बाणं सच-णिनि। अर्जुने हेमच० "उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे। तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः" भा०वि० ४४अ०।

व्येष्ठ पु० सव्ये तिष्ठति स्था-क अलुक्स० षत्वम्। सारथौ हला०। [सारथौ अमरः।

व्येष्ठृ पु० सव्ये तिष्ठति स्था-तृन् किञ्च अलुक्स० षत्वम्।

सव्या स्त्री सह यत्नेन। १आगदन्या रत्नमा० २यत्नयुक्ते त्रि०। [त्रि० "न सहत्वेषु मर्त्त्येषु" इति मत।

सखा स्त्री सह यत्नेन। १गर्भवत्या स्त्रियः २प्राणियुक्ते

स(श)सन न० स(श)स-हिंसने ल्युट्। यज्ञार्थं पशुहनने अमरः

सस्य न० सस-यत्। १वृक्षादीनां फले अमरः २क्षेत्रगते धान्ये च हेमच० "सस्यं क्षेत्रं गतं प्रोक्तम्" स्मृतिः। "सस्यञ्च स्वकमागतम्" वाचकः तालव्यादिरयमित्येके। ३गुणे ४गुणे विश्वः।

सस्यक पु० सस्यमिव कायति कै-क। "सस्यको नारिकेलाम्लः सस्याभो मणिखड्गयोः" मेदि० उक्ते १मणिभेदे २खड्गे च।

सस्यमारिन् पु० सस्यं मारयति मृ-णिच् णिनि। १मूषके राजनि० २सस्यघातके त्रि०। [अमरः।

सस्यसंवर पु० सस्यं संवृणोति सम्+वृ-अच्। शालवृक्षे

सस्यसंवरण पु० सस्यं संवृणोति सम्+वृ-ल्युट्। अश्वकर्णवृक्षे राजनि०। [२धर्मयुक्ते त्रि०।

सस्वेदा स्त्री सह स्वेदेन सहस्य स। १दूषितकन्यायां शब्दर०

सह अव्य० सह-अच्। १साहित्ये अमरः २साकल्ये ३सादृश्ये ४यौगपद्ये ५विद्यमानत्वे ६समृद्धौ ७सम्बन्धे मेदि०। ८सामर्थ्ये शब्दमा०। सहयतदर्थैस्तु समभिव्याहृतक्रियाकारकः अक्रियाकालीनक्रिया वा। तत्र गौणक्रियान्वयिनि तृतीया। पुत्रेण सहागता पिता।

सह पु० सहते सह-अच्। १मार्गशीर्षमासे २मारादिसहिष्णौ त्रि० हेमच० ३अन्तकरणे ४बले पु०न० मेदि०।

सहकार पु० सह युगपत् किरति सौरभम् दूरात् कृ-अच्। अतिदूरगामिसौरभान्विते १आम्रे अमरः। भावे घञ्। २सहकर्मकरणे पु०।

सहकारिन् त्रि० सह सम्भूय करोति कार्यं कृ-णिनि। हेतुभेदे अभिन्ने एककार्यकारके हेतौ। [२जगतौ च

सहगमन न०सह+गम-ल्युट्। १पत्या सहपत्न्यामरणे २स-

सहचर पु० सह चरति चर-अच्। १पीतझिण्ट्यां २नीलझिण्ट्यां च रत्नमा०। ३वयस्ये ४प्रतिबन्धके ५झिण्ट्यां हेमच०। ६सहाये ७अनुचरे त्रि० मेदि० "सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः" कुमारः। स्त्रियां ङीप्।

सहचरी स्त्री सह चरति चर-ट ङीप्। १पीतझिण्ट्यां २वल्ल्यां जटा०। सह चरति धर्मम् चर-ट ङीप्। धर्मपत्न्यां हेमच०। [वैरयद्रव्रित।

सहचार पु० सह+चर-घञ्। सामानाधिकरण्ये तर्कदि०

सहज पु० सह जायते जन-ड। १सहोदरे अमरः २निसर्गजे स्वभावसिद्धे च "सहजमपाकृतवपि" माघः। ३सहोत्थिते त्रि० मेदि० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नात् ४तृतीयस्थाने। तत्र भ्रातृ. शुभादिचिन्तनाधारत्वम्।

सहजमित्र न० सहज स्वभावसिद्धम् मित्रम्। स्वभावतो मित्रे भागिनेयादौ मिता०।

कतिचित् सहजमित्राणि शुक्रनी०परि० उक्तानि यथा "केचित् स्वभावतोऽमित्राणिमित्राणि सन्ति सर्वदा। माता मातृकुलं चैव पिता तत्पितरौ तथा। पितृपितृव्यात्मकन्या पत्नी तत्कुलमेव हि। पितृमातात्ममगिनी कन्यका सन्ततिस्तथा। प्रजापालो गुरुश्चैव मित्राणि सहजानि तु"। २विद्यादौ च "विद्या शौर्यं च दाक्ष्यं च बलं धैर्यं च पञ्चमम्। मित्राणि सहजान्याहुर्वर्त्तयन्ति हि तैर्बुधाः" शुक्रनीतिपरिशिष्टम्।

सहजारि पु० सहजः स्वभावसिद्धः अरिः। सापत्न्यभ्रातृपितृव्यपुत्रादौ मिता०।

शुक्रनीतिपरिशिष्टे अन्येऽप्युक्ता यथा

"स्वभावतो भवन्त्येतेऽरयो दुष्टा एव च। ऋणकारी पिता शत्रुर्माता स्त्री व्यभिचारिणी। आत्मपितृभ्रातरश्च तत्स्त्रीपुत्राश्च सर्वश। स्नुषा यश्च सपत्नी च ननान्दा यातरस्तथा। मूर्खः पुत्रः कुवैद्यावारचकश्च पतिः प्रभुः। अल्पद्रव्यद्राः प्रजा शत्रुर्दाता० धनिकश्च

य'। दुष्टानां भूपतिः शत्रुः कुलटानां पतिव्रता। साधु सज्जनानां शत्रुः स्यात् मूर्खाणां बोधको रिपुः"।

सहखण्डुक न० पक्वमांसभेदे "छागादेर्मांसमूह्यारे कुट्टितं घ. पिण्डितं पुनः। शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत् सहखण्डुकम्" भावप्र०।

सहदेव पु० सह दीव्यति दिव–अच्। १माद्रीसुते पाण्डव-भेदे मेदि०। २बलायां ३दण्डोत्पले ४शारिवौषधौ च स्त्री मेदि० टाप्। ५सर्पाक्ष्यां स्त्री मेदि० ङीप् ङीबन्तः। ६पीतदण्डोत्पलायां रत्नमा०।

सहदेव्यादि पु० "सहदेवी बला चैव शतमूली शतावरी। कुमारी च गुडूची च सिंही व्याघ्री तथैव च" गरु० पु० ४८अ० प्रतिष्ठाङ्गदेवस्नानीयद्रव्यगणभेदे।

सहधर्मिणी स्त्री सह समानो वा धर्मोऽस्त्यस्या इनि। १पत्न्याम् अमरः "सहधर्मं चरेयाताम्" इति मनूक्तेः सहधर्मचारित्वात् "शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्या-पुण्यफले समा" दायभा० उक्तेश्च तस्याः पतिकृतधर्मफल-भागित्वाच्च तथात्वम्।

सहन न० सह–ल्युट्। १क्षमायां तितिक्षायां शीतोष्णादि-द्वन्द्वधर्मसहने हेमच०। सह–ल्यु। २सहिष्णौ अमरः ३क्षमाशीले त्रि० मेदि०।

सहपान न० सह पानम्। एकत्र मद्यादिपाने हेमच०। २तुल्यपाने अमर०। [त्रिका०।

सहपांशुकिल पु०सह पांशुभिः किलति किल–क। वयस्ये

सहभाविन् त्रि० सह भवति भू–णिनि। सहाये स्त्रियां ङीप्। [अमर०।

सहभोजन न० सह एकत्र भोजनम्। एकत्रस्थानेऽशनादौ

सहम न० नील०ता० उक्ते दिवारात्रिभेदेन परस्परं योग-वियोगयुतपञ्चविशेषेण युतेन लग्नादिनानीते पुण्यादि शुभादिचिन्तनस्थाने राशिभेदे तानि च पञ्चाशत् तदा-नयनं तत्फलानि च तत्रोक्तानि यथा

"पुण्यं गुरुर्ज्ञानयशोऽथ मित्र माहात्म्य आशे त्वथ च योग उक्तः। कस्यापि तत्रैव युतं पितृन्न माण्डात्म्यमाथा च समर्थता च। भ्राता ततो गौरवराज्यतातौ माता सुतौ जीवितमम्बु कर्म। मान्द्यं च मन्मथकली परतः स बोधा श्रादत्त वस्त्रधरूण स्वप वस्त्रकद्य। मत्तीव कच्च परदेशधनान्यदारा श्चान्यकर्म सवणिक् स्वप का र्यसिद्धिः। उद्वाहप्रसवसन्तापश्रद्धाप्रीतिबलं तनुः। जाड्यव्यापारपण्ये पानीयपतनं रिपुः। शौर्योपाय

दरिद्रत्वं गुरुताम्बुपथाभिधम्। बन्धनं दुहितैतानि पञ्चाशत् सहमानि हि। सूर्योनचन्द्रान्वितमङ्ग... रवीन्दुयुक्तं निशि पुण्यसंज्ञम्१। शोध्यशोध्यरन्तराख्य-भान्तराले लग्नं न चेद् भैकमितद्वयुक्तम्। अंशादिसाम्यात् गुरुश्विद्ययोश्च संशोधनं पुण्यवियुक् सुरेज्य२। दिवा विलोमं निशि पूर्ववत्तु यशोभिधं३ तत् सहमं वदन्ति। पुण्यसद्म गुरुसद्मतस्त्यजेत् व्यत्ययो निशि सिताश्रितं च तत्। बैकतानलवदुक्तरीतितो मित्रनामसहमं४ जगु-र्बुधाः। पुण्याच्चोनं शोधयेदुक्तरीत्या माहात्म्यं५ तत्सकलमस्याहिशोभम। शुक्रं मन्दाटङ्क्ति भक्तं विलोमं माशाख्यं७ स्यादुक्तवच्चोपसूत्रम्। सामर्थ्यं८मारात्तनुपं विशोध्य भक्तं विलोमं तनुपे कुजे तु। जीवादिराशे सततं पुरावत् भ्राता९ किंचोनात् गुरुतः सदोक्त। दिने गुरोश्चन्द्रमपास्य भक्तं रविं क्रमाद्र्कविधू च देयौ। रीत्योक्तया गौरव१०मर्कमार्कोरपास्य वामं निशि राज्य-तातौ११।१२। मातेन्दुतोऽपास्य सितं विलोमं नक्तं सुतो१४ऽह्नि निशमिन्दुमीज्यात्। स्याज्जीविताख्यो१५ गुरु मार्कितोऽह्नि वाम निशीदं समसंज्ञयाम्बु१६। कर्म१७ समारार्कसुधि शासहतं रोगाख्यो१८मिन्दुं तनुतः सदैव। स्यान्मन्मथो१९ लग्नपमिन्दुतोऽह्नि वाम नि-शीन्दुं तनुप सदाकोत्। कलि२० क्षमे२१स्तौ गुरुतो विराडौ कुजे विलोमं निशि पूर्वरीत्या। शास्त्रं२२ दिने सौरिमपास्य जीवात् वामं निशि ज्ञेन युते पुरावत्। दिवानिशं शाश्वयिन विशोध्य बन्ध्वाख्य२३मेतच्चिपि वस्त्रकर्२४स्यात्। वाम दिवैतत् स्थितिर५रदमगौटिन्दुं विशोध्योक्तवदार्कियोगात्। देशान्तराख्य२६ भमपाहि-शोध्य धर्मेश्वर सन्ततयुक्तवत् स्यात्। अहर्निश विश्रप० तर्थभावाहिशोध्य पूर्वोक्तवदर्थ सम२७। विशादपा-प्यार्कसधान्यदाराख्य२८ सदा मागूयदयान्यकर्म२९। च-न्द्राच्छनि वामभवो निशायां सत्तद्वर्णिज्य३० दिनमन्य-थोक्तया। शनेर्दिवार्कं निशि चन्द्रमार्कं विशोध्य सूर्येन्दुसमाप्ययोगात्। स्यात् कार्यसिद्धि३१ सततं विशोध्य मन्द सितात् स्यात् विवाहसद्म३२। गुरोर्बुधं प्राय भवेत् प्रसूति३३ र्नाय निशीन्दु शनितो विशोध्य। मत्य सिद्धेद्रुक्तदिशा सदैव सन्तापसद्मा३४ऽऽदिसपास्य ग्रुक्राय। न्याद्धा३५ सदा मोऽङ्गदिमाय पुण्यं मिद्याख्यतं मोग सदा प्रदोक्ता। मोस्याख्य३६ युक्तं बल३७देव०दन३८ह यसक० जाड्य समपास्य भौमात्। शनि विलोमं

निशि चन्द्रयोगात् व्यापारः४१ व्यापाराजसुनपाद्य शत्रुः। पानीयपातः४२ शशिनं विशोध्य सौरेर्विलोमं निशि पूर्ववत् स्यात्। मन्दं कुजात् प्रोह्य रिपुः४३र्विलोमं रात्रौ भवेल्लग्नविहीनयुग्मात्। शौर्यं४४ विलोमं निशि पूर्ववत् स्यादुपायं ..दक्षं४५ शनितो विशोध्य। वामं निशि चं तु विशोध्य पुण्यात् चयुग् विलोमं निशि तद्दरिद्रम्४६। सूर्योन्नतः सूर्यमपास्य नक्रं चन्द्रं तदुद्भवात् गुरुता४७ पुरोक्ता। अर्कोऽन्तः शनिं प्रोह्य स्यात्लग्नाच्चा४८न्यथा निशि। पुण्याच्छनिं विशोध्याङ्ग यामं निशि तु बन्धनम्४९। चन्द्रं सितादपास्योक्ता यदा कन्याख्य५०सुरूवत्। पुण्यादर्कमपास्याय योगो इन्द्रा५न्यथा निशि। स्वबाधहीनं च छन्न तदंशा-स्वोयोदयस्था विस्तृताभिषया॥। ततस्वपाको दिवसेऽह्नि नक्तैः स्यात् तद्यायां तदर्शप्रे वा। अथैषां फलानि। स्वोच्चादिस्वपदगतो यदि सम्नदर्शी वीर्या-न्वितः सहमपो यदि नेत्थशेऽत्र शुभम्। नाशो बली रविशशिन्नितभे यदर्शी पुण्यं स्तु.सम्पदस्य विचारणेयम्। पुण्यमर्यविलेनोऽलो न च्छुर्थस्थानमाश्रितः। अवमोऽयं सम्नदर्शी बली बलेऽस्ति चेत् पदे। स्वस्वामिना शुभ खगैः सहितं च दृष्टं स्वामी बली च यदि तत्सहमस्य वृद्धिः। यत्स्वामिना शुभखगैश्च न युक्तदृष्टं तत्सहमस्य न हि भवेदिति चिन्त्यमादौ। स्वमाधिपतिना युते-क्षिते पापदृग्युतमदेस्यपारित तैः। कमलेऽपि विस्रवं प्रयाति नतु तेन कमाति गुरोरसौख्यतात्। आदौ चान्यानि सर्वेषां सहमानां बलाबलम्। विमृश्य सम्पदो येषां हानि वृद्धिं विचारयेत्। सबले पुण्यसहमे धर्मकीर्त्तिर्धनागमः। शुभस्वामीक्षितयुते स्वव्यये व्ययं विदुः। तस्मात् प्रबाष्टरिफस्थं धर्मभाग्ययशोहरम्। शुभस्वामिदृशा मान्ये सुखधर्मादिसम्भवम्। पापयुक् शुभदृष्टं चेदशुभं प्राक् ततः शुभम्। शुभयुक्तं पापदृष्टमादौ शुभमथ परे। यत्राब्दे पुण्यसहमे शुभ सोऽब्दः शुभावहः। अनिष्टेऽस्मिन् शुभो नेति पुण्यमादौ विचारयेत्। स्वतौ-मबादरिपुफष्ठगब्दे पापकृतं दुःखम्। पुण्याद्यधर्माभिसौख्यं पश्चौ दशमे फल तथा। सहमान्यविशाभीत्य सुतो सर्वे च चिन्तयेत्। मान्द्यादिकविस्फत्र्नां व्ययवादादिभेव फलम्। यशो-ऽभिधाने सहमे खबेन युतेक्षिते सद्गुणसो विनाशः। पापार्दितस्याथयशोऽपि नाशो मदौसस्थि शात् कुल-कीर्त्तिनाशः। कार्यसिद्धिसहमं युतं शुभैर्दृष्टमथशि-यर्ग जयप्रदम्। सहरेऽथ शुभपापदृष्टियुक् सैधतो जय उदीरितो बुधैः। कलिसद्म मित्रखगदृष्टसंयुतं यदि पाप-सूर्यमिवर्ग कलेस्तु तिम्। अथ तत्र सौम्यसहितावलोकिते जयमेति मित्रदृगितः कलिव्ययौ। विवाहसद्मा-धिपसौम्यदृष्टं युतं शुभैर्मूर्थशिवं तदाभिम्। कुर्यात्तदा मित्रसमेतदृष्टं कष्टादथ क्रूरमतीश्वरैर्न। व्यापारतटौषध चतुष्टरिपुफविवर्जितः सौम्ययुतेक्षितश्च। व्यापाराञ्छ्रताघाम्बरवाहनादिलाभः खबेसायुतितोऽतिदुःखम्। मान्द्याधिपः पापयुतेक्षितश्च पाप स्वये रोगकरो विचिन्त्यः। चेदित्यथाऽतो स्वतिपेन मत्युसद्म भवेद्दीनबलेऽतिकष्टात्। स्वस्वामिसौम्यैरपभाजि-मान्द्ये नाशे सवीर्येऽष्टषष्ठन्त्यवर्जे। रोगसद्म नैव भवेद्विनिष्टं युतेक्षिते स्वभयमस्ति किञ्चित्। अर्थाख्यं शुभनाथदृष्टसहितं द्रव्यागमात् सौख्यदं पापैर्दृष्टयुतं च वित्तविलयं कुर्यादयो पापयुक्। सद्दृष्टं च शुभैर्व्ययाद्-सहितं पूर्वं हि तद्द्वागमं पश्चादर्थमतङ्गं च सुखं व्यत्य-सतो व्ययः। रिपुदृष्ट्या रिपोर्भीतसास्करादेर्धनक्षयः। मित्रदृष्ट्या मित्रयोगाद्धनमानौ यशः सुखम। तत्-स्वामिदृष्टं युतमात्मजस्य लाभं सुखं यच्छति प्रत्यग्र। पापान्वित सौम्यखगैस्थयालं पापद्भयदं पुत्रसुखाय पश्चात्। पापान्वितं क्रूरखगैरगरार्धं नाशाय पुत्रस्य गतौ खगोऽपि। स्वतो रुतेशः सहमेश्वरोऽपर्दे पुत्रस्य चास्ये शुभमित्र-दृष्टः। पित्रं यदोक्षितयुतं पतिदृष्टयुक्तं तातस्य यच्छति धनाम्बरमानसौख्यम्। पश्चौ गतौऽपि मतौ खगमुखरोऽके नाशः पितृयरक्टे। परदेशयानात्। शुभेऽस्थपाते खलखेटयोगे गदप्रकोप प्रथमं पश्चात् स्यात्। पश्चात् सुखं विन्दति पूर्णवीर्ये नाशे स्वपास्वामयशो-वृद्धिः। बन्धुनास्थसहम युतेक्षितं स्वामिना शुभखगैः दयाम्रये। राजसौरव्ययशोऽराप्य पापसौव्यथयुते पदाद्युतिः। शुभाशुभैर्दृष्टयुतं यथैव फलेस्थयालं धनमानवाशम्। पूर्वं विधत्ते चरमे शुभेस्थयाते सुखं वाहनमानलाभम्। कर्मभावपतिमाधिप शुभैः स्वामिना युक्तिसो बलान्वितः। हेमबालिगजभूमिसा-भटः मापदृष्टियुतितोऽशुभपदः। तथा वक्राः कर्मे-केन्द्रदर्शो युक्ता दत्ताः सौरिकाः ते विशेषात्। राज्य-भ्रंशः कोपनाश राजकर्मरो वेत भूपरोष्को वधेन। परदेश गुरुश्चावि.पितृ,माता इति शान्तिः। मान्द्ये

जाद्यं बलं सैन्यमष्टौ नेष्टा जलं द्युतिः। गुरुता मध्यमे चात्र गौरवं मानशालिता। निम्नष्ठानुमपञ्चविभूराज चिह्नं छत्राच्छत्रनम। माहात्म्यं मन्त्रगाम्भीर्यं द्युतिर्वैदूर्यादियान्विता। सामर्थ्यं देहजा शक्तिः शौर्यं तत्रो विनिर्दिशेत्। धर्मेक्षोक्ता मतिर्धर्मे श्रद्धा बन्धं पराश्रय। पानीयपतनं दृष्टिजलेऽकस्माच्च मज्जनम्। व्याधिव्याधौ तापमान्द्ये सपिण्डा बन्धव स्मृता। मन्यान्तरं मणिमद्रत्निरत्नाधानं प्रसवः स्मृतः। दासत्वं परकर्माक्रमन्यत् सह स्वमासन। निरूप्याणि यथायोगं कुलजातिस्वरूपतः। शुभयोगेक्षणात् सौख्यं पत्युर्वीर्यानुसारतः। दारिद्र्यमस्तमान्द्यादिकमिच्छन्ते विपर्य्यये। प्रश्नकालेऽपि सकलं विचार्य्यं प्रश्नदिच्छया। सर्वमासुपयोगोऽत्र चिह्नं यच्छात्र यच्चना”।

सहमरण न॰ सह मृतेन पत्या सह एकचितारोहणेन मरणम्। मृतपतिचितारोहणेन तत्साहमरणे शु॰त॰ “अङ्गिराः “मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम्। साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते। तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे। तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गं भर्त्तारं याऽनुगच्छति। व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्। तद्वद्भर्त्तारमादाय तेनैव सह मोदते। मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते। पुनाति त्रिकुलं नारी भर्त्तारं याऽनुगच्छति। तत्र सा भर्त्तृपरमा परा परमलालसा। क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश”। “ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः। तं पुनाति च सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम्। साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते। नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित्” “या नार्य्युपदानात् सहमरणा भावपक्षोऽपि स्वूचित नान्यो धर्म इति तु सह मरणस्तुत्यर्थम्। तथाच विष्णुः ‘मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा” इति। ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च यथा प्रचेताः “ताम्बूलाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्” स्मृतिः “एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन। पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्। गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः। तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः। एतस्तु तर्पणं प्रपौत्रादाभावविषयमिति मदनपारिजातः। “वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमञ्चरेत्। स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नाम ग्रहं मुहुः”। तत्र साध्वीमाह हारीतः। “आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता” इति छन्दोगपरिशिष्टीयमिति कल्पतरुः। साध्वीप्रसादेन लोकधारणमप्याह मत्स्यपु॰ “तस्मात् साध्व्यः स्त्रियः पूज्याः सततं देववज्जनैः। तासां राज्ञां प्रसादेन धार्य्यते च जगत्त्रयम्”। महाभारते “अवमत्य च या पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा। वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्त्तृणां प्रतिकूलतः। भर्त्रनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः। कामात् क्रोधाद्भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः”। अत्र चैहिकब्रह्मप्रपन्दोषनिषेधात् जन्मान्तरीयतत्पापवत एव सहमरणेनोद्धारः” शु॰त॰। ब्रह्मपु॰। ‘देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्। निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्। ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी। त्र्यहाशौचे निवृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति शाश्वतम्”। ऋग्वेदवादात् ‘इमा नारीरविधवा” इत्यादिमन्त्रात्। बृहन्नारदीये “बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टऋतवस्तथा। रजस्वला राजसुते! नारोहन्ति चितां शुभे!” राजसुते! इति सगरमातृसम्बोधनम्। बृहस्पतिः ‘बालसम्वर्द्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति। रजस्वला सूतिका च रक्षेद्गर्भञ्च गर्भिणी। एवमन्यतरेण तु बालसम्वर्द्धने स्वामदा तस्यास्त्वधिकारः। व्यासः “दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चेत् कृतनिश्चया। न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत्। भविष्यपुराणे ‘तृतीयेऽह्नि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः। तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम्”। तस्य भर्त्तुः। तथा “एकां चितां समारोहेद्भर्त्तारं याऽनुगच्छति। तद्भर्त्तुर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियाञ्चरेत्। एतच्च पिण्डदानम्”। ‘एवञ्च अङ्गिरोब्रह्मपुराणवचनालोचनया ब्राह्मणादिसकलभार्य्याणां स्वगतभर्त्तृगतफलविशेषार्थिनीनां गर्भवतीबालापत्यादिव्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणयोरधिकारः। न चात्र योगयितावरणविरोधाच्च मत्यर्थलफलविधिरिति वाच्यम्। योगवित्कारणे हि “न पुत्रकामो न पशुकाम इत्यादिना यत्नकृतस्वपक्रम्य ‘एकचो वा कामाय यायाम यत्नकृतयासृयन्ते कर्त्तव्या दर्शपौर्णमासौ” इत्युक्त तत्र तदहित-

वाक्येषु निरपेक्षफलश्रुतेः कामनाभेदाच्च कर्त्रैक्यं ततश्च सर्वशब्देन प्रकृतवाचिना निरपेक्षाणामेव पुत्रादिफलानां दर्शपौर्णमाससम्बन्धेऽवगते प्रयोगभेदादेव भवतु तत्र तत्तत्फलसिद्धिः तथाच तदधिकरणसिद्धान्तसूत्रं "योग-सिद्धिर्वा अर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात्" जैमि०। अस्यार्थः वा-शब्दः सिद्धान्तद्योतनार्थः सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासाविस्य-त्रार्थस्य तत्तत्फलस्य योगेन प्रयोगभेदेन सिद्धिः उत्-पत्त्यसंयोगित्वात् सर्वशब्दानुकर्षणीयानां यः पुत्रकामो यः पशुकाम इत्याद्युत्पत्तिवाक्ये फलानां युगपद-सम्बन्धात्। न चार्थस्य नानाविधस्य उत्पत्त्यसंयोगित्वात् महेन्द्रादितत्तल्लोकवासादीनां एकदोत्पत्त्यसम्भवादिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यं तडागोत्सर्गादौ एकस्मात् कर्मणः क्रमिकनानाफलोक्तेः"। "तत्रेहापि सर्वनाम पदाभावादार्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामना-विषयो लाघवात् अर्थवादिकसमुच्चितनानाफलविष-यकविधिरप्येक एव कल्प्यते लाघवात् न हि निमि-त्तमाधारणाद्वाधकं विना नैमित्तिकानां पर्यायता सम्भवति वह्निसामीप्ये दाहप्रकाशयोः पर्यायताया अदर्शनात्। तस्मात् सकृदनुष्ठितेन कर्मणा यथैकं फलं निष्पाद्यते तथा बाधकं विना फलान्तरमपि विनि-गमकाभावात्। ज्योतिष्टोमादेस्तु अविच्छिन्न फलश्रुतेः पृथगनुष्ठानादेव पृथक् फलसिद्धिः अन्यथा अविसंख्यादाभिधानं व्यर्थं स्यात्। यत्र तु कर्मफले कालविशेषो नोक्तस्तत्रापि तत्कर्मसम्पादकानुरूपेण कालविशेषो बोध्यः "फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यादिति" न्यायात्। तेषां कर्मणां लोकवत् कृष्यादिवत्। तथाच भवदेवभट्टा- "एकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतव आह्रियन्ते" इति संकीर्त्य "सर्वेभ्योदर्शपौर्णमासाविति"प्रयोगभेदविधानाद् भवतु तत्र पृथगनुष्ठानसाध्यत्वं गोवधप्रायश्चित्ते तथा-भूतपृथगनुष्ठानसाध्यत्वप्रतिपादकवचनाभावात् अनेकफ-लानाञ्च तत्रैव दशवर्षाभ्यासेन एककामनाविषयतासम्भ-वात् तत्त्वम्" इत्यूचुः। हरिनाथोपाध्यायास्तु "वयो गवर्णफलान्युद्दिश्योक्तानि चार्थवादिकफलानि समुच्चिता-न्येव कामनाविषयः, पुरुषविशेषपरत्वकल्पनात् तथाच विविक्तानामेककामनाविषयत्वकल्पना अन्तोऽमयोरिव देशान्ते वाक्यस्यादृष्टविषयत्वादृ"इत्याहुः। अथ वा "न यत्र पापी नोदनोदितः स पितरौ समकृत्याः मदु-कुल्याः वा क्षरन्ती" इत्यत्रापि वैकल्पिकान्वयोपगमे जातेष्टिनयभङ्गप्रसङ्गात् लाघवादिकल्पेऽष्टदोषाच्च एकस्य कार्यस्य नियोज्याकाङ्क्षाया सकलार्थवादोपस्थितफलकामो यथैक एव नियोज्यः स्वीकर्तव्यस्तथात्रापीति। अथात्तद्-पदसम्भूपत्यादिपातकायत्तत्पूतत्वरूपफलबाधात् तत्तत्-कामनाविरहेणानधिकारः स्यादिति चेत् उक्तयुक्त्या समुच्चितफलसिद्धेरन्यथासिद्धार्थवादबलेन सन्दिग्धपाप-कामनया एवाधिकारो मङ्गलवत्। सति जन्मान्तरीये तादृशपातके समर्गादिकृते वा तद्ध्वंसोऽपि जायते असति तु न तथा प्रतियोगिरूपसहकारिविरहात् नि-र्विघ्नस्य कृतमङ्गलवत्" यु०त० रघु०। "समुच्चितफलककर्म-णोऽपि प्रत्येकफलकामनया करणे तत्तत्कामनासह-कारेण प्रत्येकफलजनकत्वम्" विधिस्वरूपे गदा०। [त्रि०।

सहरसा स्त्री सह रसेन। १सहपर्ण्यां शब्दर० २रसान्विते

सहर्ष पु० सह हर्षेण समानो वा हर्षो यस्य। १स्पर्द्धने २हर्षे च त्रिका०। ३हर्षयुक्ते त्रि०।

सहस् न० सह–असि। १बले २ज्योतिषि च शब्दर० ३मा-र्गशीर्षे मासे पु० अमर। "सहसा सहसा कृतवेपथु-रिति" माघः।

सहसा अव्य० सह+सो–डा। १हठादित्यर्थे अमर। २अकस्मादित्यर्थे शब्दर०। ३हास्ययुते त्रि० "न सहसा सहसा परिरभ्य तम्" माघ०।

सहस्य पु० सहसे बलाय हितः यत्। पौषमासे अमरः।

सहस्र न० समानं हसति हस–र। १दशशतसङ्ख्यायां २तत्सं-ख्यायां ३तत्संख्यान्विते च हेमच०।

सहस्रशब्दस्याच केचित् पदार्थाः कविकल्प० यथा 'शस्त्रावक्रं फेनमूर्द्धा पद्मदलम् रविकरः कार्त्तवीर्य-बाहुः वेदशाखा भक्तनयनम्'', "तत्र सहस्रसंख्याः सहस्र-शीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात्" श्रुतिः। बहुशीर्षादि-परत्वञ्च भाष्यादावुक्तम्। संख्यासंख्येययोः परस्प-रस्य सर्वदैकवचनत्वम् यथा घटानां सहस्रं सहस्रं घटा इत्यादि आवृत्तौ तु द्विवादिकं यथा द्वे सहस्रे त्रीणि सहस्राणीति "चत्वार्यूहुः सहस्राणि" मनुः।

सहस्रकर पु० सहस्रं कराः किरणा अस्य। १सूर्ये तस्य रविरश्मोटयोऽस्यत्र कथा०। २अर्कवृक्षे च।

सहस्रकाण्डा स्त्री सहस्रं बहवः काण्डा यस्याः। श्वेत-दूर्वायां राजनि०।

सहस्रदंष्ट्र पुं०स्त्री० सहस्रं दशशतानि दंष्ट्रा अस्य। पाठीनम०

तृणे (गोयाल) अमर स्त्रियां ङीप् । [भरते शब्दर०

सहस्रदंष्ट्रिन् पु० सहस्रं दंष्ट्रा सन्त्यस्य इनि । पाठीन-

सहस्रधारा स्त्री सहस्रगुणिता धारा । देवस्नानार्थं बहु-च्छिद्रयन्त्र न घृतदुग्धजलादिधारायाम् ।

सहस्रनयन पु० सहस्रं नयनान्यस्य । १इन्द्रे हला० सहस्र-नेत्रादयोऽप्यत्र । २विष्णौ च ।

सहस्रपत्र न० सहस्रं बहुसंख्यकानि पत्राणि यस्य । १पद्मे अमर । सहस्रदलादयोऽप्यत्र । २सारसे खगे च ।

सहस्रपाद् पु० सहस्रं बहवः पादा यस्य अन्तलोप समा० । १विष्णौ २परमेश्वरे च "सहस्राक्षः सहस्रपाद्" पुरुषसूक्तम् ।

सहस्रपाद पु० सहस्रं पादाः किरणाः चरणा वा सन्त्यस्य अच् । १विष्णौ २सूर्ये ३अर्कवृक्षे च । ४कारण्डवखगे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

सहस्रबाहु पु० सहस्रं बाहवोऽस्य । १बाणासुरे "बाणः पुत्र-शतज्येष्ठो बलेराशीन्महात्मनः । सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवेऽतोषयत् शिवम्" भाग० १०।६२ अ० । २कार्त्तवीर्यार्जुने । ३विष्णौ च "सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते" गीता०

सहस्रभुज पु० सहस्रं बहवो भुजा यस्य । १विष्णौ २कार्त्त-वीर्यार्जुने च । ३महालक्ष्म्यां स्त्री "अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा स्था" मार्कण्डेयपु० ।

सहस्रमूर्द्धन् पु० सहस्रं बहवो मूर्द्धानोऽस्य । १विष्णौ पुरुषसूक्तम् २सहस्रशीर्षादयोऽप्यत्र । [शतावर्य्यां राजनि० ।

सहस्रमूली स्त्री सहस्रं बहूनि मूलान्यस्याः ङीप् । द्रवन्ती

सहस्रवीर्य्या स्त्री सहस्रं बहूनि वीर्य्याण्यस्याः । १दूर्वायाम् अमर । २महाशतावर्य्यां राजनि० । [हिङ्गौ राजनि० ।

सहस्रवेध न० सहस्रं बहवो वेधा यस्य । १अम्ले २कांजिके

सहस्रवेधिन् न० सहस्रं विध्यति विध-णिनि । १हिङ्गौ २अम्लवेतसे च मेदि० । ३कस्तूर्य्यां पु० राजनि० । ४सहस्रवेधकर्त्तरि त्रि० । [भावप्र० ।

सहस्रा स्त्री सहस्रं बलानि सन्त्यस्याः अच् । अम्बष्ठायां

सहस्रांशु पु० सहस्रमंशवो यस्य । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च अमरः ।

सहस्रानीक पु० ६ त० सहस्राणाम् अनीकम् । शतानीकपुत्रे [illegible] राजभेदे भागवत० ।

सहस्राक्ष पु० सहस्रमक्षीणि सन्त्यस्य अच् समा० । १इन्द्रे २परमे पुरुषे । ३विष्णौ पुरुषसू० ४देवे च ।

सहस्रार न० सहस्रमरा कोणा यस्य । शिरःस्थिते षट्चक्रा-तीतस्थाने सहस्रदलपद्मे तन्त्रम् ० ।

सहस्रिन् न० सहस्रं वेदाङ्गानि सन्त्यस्य इनि । [illegible]

युक्ते कपाटे अमर २सहस्रदंष्ट्रपाठीने मत्स्ये च

सहा स्त्री सहते सह-अच् । १हेमन्तर्तौ २घृतकुमार्य्याम् अमर । ३श्वेतकोकिलाक्षायां ४पृथिव्यां ५नखभेदे मेदि० ६पीतभिण्टिकायाम् ७अर्पकस्याम् शब्दर० ८दण्डोत्पलायां ९स्वर्णक्षीर्य्यां रत्नमा० १०नागपुष्पे राजनि० ।

सहाचर पु० सहा युक्तः भण्टीव आचरति आ+चर-अच् । पीतभिण्टिकायां शब्दर० । [अमर ।

सहाय पु० सह एति इण-अच् । १सहचरे २अनुकूले

सहायता स्त्री सहायानां समूहः तस्य भावो वा तल् । १साहाय्ये २सहायसमुदाये च अमर ।

सहार पु० सह एकदैव काल्यं न दूरं गच्छति पौरभेदम् ऋ-अच् । १सहकारे आम्रे उज्ज्वा० । हारादरेण सह हारेण । २महाप्रलये हारा० । ३हारेण सहिते त्रि० ।

सहारोग्य त्रि० सह आरोग्येण । रोगशून्ये हेमच० ।

सहासन न० सह आस्यतेऽत्र आस-ल्युट् । एकासने ।

सहित त्रि० सम्यक् हितं यस्मोऽस्त्यनयोः । १सम्यगन्विते सह-क्त वा इट् सह+इतच् वा । २समभिव्याहृते "स० को० इहितम् साकम्" । [पीठाद्यक्ष स्त्रियां ङीप् ।

सहिष्ठ त्रि० सह-तृच् वा इष्ठन् । सहनशीले । इष्ठपाठे

सहित्र न० सह्यतेऽनेन सह-इत्र । सहनशक्तौ धर्मभेदे ।

सहिष्णु त्रि० सह-इष्णुच् । सहनशीले अमर ।

सहिष्णुता स्त्री सहिष्णोर्भावः तल् । १क्षमायाम् २शीतो-ष्णादिविरुद्धधर्मद्वयसहने ।

सहुरि पु० सह-उरिन् । सूर्य्ये उणादिकोष । २पृथिव्यां च ।

सहृदय त्रि० सह-हृदयेन । १प्रशस्तचित्ते २काव्यादेः रसानुभाविनि [illegible] साहि० द० "परिकर्मणवदीन् सहृदयहृदयशीलाः बहुधा" [illegible]

सहस्रवेध पु० [illegible] काञ्चनकरण [illegible] सह [illegible] । [illegible] सुहृदं सह [illegible] । सहस्रवेधस्य विरेचन गुणादयः [illegible] "[illegible] दूषिताश्च नाशि० । २पृथ्व्यां वाणि० [illegible]

सहोक्ति स्त्री सह उक्तिः । सहकथने । २अर्थालङ्कारभेदे [illegible] सहोक्त्यलङ्कारभेदे [illegible]

सहोटज पु० न० । सहते सहनाय [illegible] सह-अच् [illegible] मुनीनां पर्णशालायाम् [illegible] ।

सहोट पु० सह [illegible] । [illegible]

स्त्रियाः गर्भे । सहोढे गर्भे । जायते जन–ड । सहोढज तज्जाते पुत्रभेदे ।

सहोदर न॰ सह समानमुदरं यस्य । एकगर्भजाते भ्रातरि अमरः । २भगिन्यां स्त्री एकपितृजाते ३भ्रातर्यपि उप-चारात् । "देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तन्तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः" रामायणे लक्ष्मणविच्छेदे रामेण तस्य भिन्नोदरजातत्वेऽपि तथोक्तम्

सहोर त्रि॰ सह–ओर । साधौ उणादिकोष॰ ।

सह्य न॰ सहायस्य भावः यत् नि॰ १साहाय्ये "तवार्थे सह्य मकरोत्" पुराणम् । सह भावे यत् । २आरोग्ये ३साम्ये ४माधुर्य्ये च शब्दर॰ । कर्मणि यत् । ५सो-ढव्ये त्रि॰ ६पुनाख्यदेशसमीपस्थे पर्वतभेदे पु॰ मेदि॰ । स च पर्वतः भारतवर्षस्य कुलाचलभेदः "माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुल-पर्वताः" मार्कण्डेयपु॰५७अ॰ । स च अपरान्तदेशस्य सिकतो लवणसमुद्रात् कियद्दूरस्थश्च तदतिक्रमेणैव रघो-रपरान्तदेशगमनोक्तेः । "त्यक्तविक्रम सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता । नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् । तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सा-रितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः" रघु॰ । तत्पर्वतपादजा नद्यश्च "तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या कावेरी प्रमुखा नदी । गोदावरी भीमरथी कृष्णावेण्यादयस्तथा । सह्यपादो-द्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः" विष्णुपु॰ अन्यत्र "गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यापरा तथा । तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा सह्यात् कावेरीपापहा" मार्कण्डेयपु॰ ।

सह्यवासा स्त्री सह्यस्य वासकोऽर तत्प्रभवत्वात् । कावेर्यां हेमच॰ । सह्यपर्वतजाताम् ।

सा स्त्री सो–ड । १गौर्य्यां २लक्ष्म्यां च शब्दर॰ ।

सांक्रमिक त्रि॰ संक्रमे साधुः गुडा॰ ठञ् । संक्रमसाधने कुष्ठादिरोगे । स॰ परस्मर्ग॰ । सांक्रमिकरोगाश्च भावप्र॰ दर्शिता यथा "प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात् सहभोज-नात् । एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । (औप-सर्गिक) रोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् । स्यात् यदि कुष्ठेन पञ्चत्वं गतः । तथा निन्दितरोगोऽपि पुनः जातः ।" सुश्रुत निदान अ॰ ।

सांख्य न॰ सम्यक्ख्यायते प्रकाश्यते तत्त्वमनेन ख्या–करणे अङ् । १दर्शने "एषा तेऽभिहिता सांख्ये" इति गीता ।

सङ्ख्या मूलप्रकृत्यादिपदार्थानां गणनात् प्रवृत्तत्वात् । २कपिलप्रणीते दर्शनशास्त्रभेदे परस्मर्ग सांख्यमप्युभयत्र ३सांख्यप्रयोगे पु॰ "पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्" भाग॰ १स्क॰ ३अ॰ । "सांख्यं सङ्ख्यात्मकत्वाच्च कपिला-दिभिरुच्यते" मात्स्ये ३अ॰ ।

सांख्यप्रवचन न॰ सांख्योक्तमर्थं प्रवक्ति विस्तरेण कथय-त्यनेन प्र+वच–करणे ल्युट् । तत्त्वसमासाख्यसूत्रार्थस्य विस्तरेण प्रापके १कपिलप्रणीते २पातञ्जलप्रणीते ग्रन्थ-भेदे यथोक्तं सांख्यप्र॰भा॰ यथा

"नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेत् । नैवम् । सङ्क्षेपविस्तररूपेणो-भयोरप्यपौनरुक्त्यात् । अत एवास्या षडध्याया योग-दर्शनस्येव सांख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति । विशेषस्तत्र यत् षडध्याय्या तत्त्व-समासाख्यसूत्रार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वभ्यासमप्यु-पगमवादप्रतिषिद्धस्येश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरि-हारोऽपीति" "सङ्ख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते । चतुर्विंशतितत्त्वानि तेन सांख्याः प्रकीर्तिताः" भा॰

सांग्रामिक त्रि॰ संग्रामः प्रयोजनमस्य ठञ् । युद्धसाधने रथादौ । परस्मर्ग सांग्रामिक तत्रार्थं ।

सांघातिक त्रि॰ सङ्घाताय हितम् ठञ् । १सङ्घातकारके भङ्गारोचके२ १जन्मनक्षत्रादिषु पञ्चमनक्षत्रे च "ऐन्द्रविश्वर्क्ष्यम् नाम सांघातिके नक्षत्र" इति ज्यो-तिषम् । परस्मर्ग सांघातिकमपि उभयत्र ।

साङ्कटिक न॰ सङ्कटं प्रयोजनमनुभवति ठक् । १दशार्न-वारिप्रायभेदे सङ्कटं दृष्टमात्रं कलसस्य ठञ् । २सङ्क-टके त्रि॰ अमर॰ । परस्मर्ग साङ्कटिकमप्युभयत्र ।

सांयात्रिक पु॰ सम्यक् यात्रायै पोताश्रयगमनाय चरति ठञ् । पोतेन वाणिज्यकारके अमरः ।

सांयुगीन त्रि॰ संयुगे युद्धे साधु प्रतिजना॰ खञ् । रण-कुशले अमरः । [रुद्रादिदेवोपाङ्गे ।

सांराविण न॰ सम्+रु–भावे णिनि ततः स्वार्थे अण् । अग्नि

सांवत्सर पु॰ संवत्सरं तत्सम्बन्धिफलं अधीते वेद वा अण् । ज्योतिर्विदि गणके अमरः । संवत्सरविषय।

सांवत्सरिक त्रि॰ संवत्सरे भव ठञ् । प्रतिवर्षं मृताहकर्तव्ये श्राद्धभेदे गो॰सू॰ "एक क्रतुं संवत्सरं श्राद्धं प्रेता-

याद्धं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति"। "अत ऊर्द्ध्वं सापिण्डीकरणान्मासनिमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि मृताय दद्यात्। व्यासः "प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि"। एतेन सापिण्डीकरणापकर्षे आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्तं हेयम्। अत एवाह हेमाद्रिधृतवचनम् "पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम्। तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते"। अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धाद् यथोभयनिर्वाहस्तथापकृष्टसपिण्डीकरणश्राद्धादप्युभयनिर्वाहो न पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तरम्। एवं पञ्चदश श्राद्धेऽप्यूह्यम्। मत्स्यपु० "तत प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु। त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि"। तत्र प्रेतत्वपरिहारात्, त्रिपिण्डं त्रैपुरुषम्। निरुपपदमृताहशब्दः मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपरः। उपपदात्तु कश्चित्तिथिविशेषमात्रपरः। यथा मृताहे प्रतिमासं कुर्यादित्यादौ। शङ्खः "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयं कुर्यात् वर्जयित्वा मृताहनि। अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः" श्रा०त०। अधिकम् एकोद्दिष्टशब्दे १५२१पृ० पार्वणशब्दे ४३१८पृ० च दृश्यम्।

सांवादिक पु० सम्यग्वादायालं ठञ्। १नैयायिके जटा०। कथाप्रदातरि च। [अमरः। २संशयविषये च।

सांशयिक त्रि० संशयमापन्नः ठञ्। १सन्दिग्धज्ञाने संशययुक्ते

सांसारिक त्रि० संसाराय हितम् तत्र भवो वा ठक्। १संसारभवे २संसारोपयोगिनि वा पदार्थे।

सांसिद्धिक त्रि०संसिद्धिः स्वभावसिद्धिः तया निर्वृत्तं ठञ्। स्वभावसिद्धे "सांसिद्धिकद्रवत्वम्" भाषाप०।

साकम् अव्य० सह अकति अक-अम् सादेशः। १साहित्ये सहार्थे अमरः। तद्योगे गौणक्रियान्वयिनि तृतीया।

साकल्य न० सकलस्य भावः ष्यञ्। १समुदाये। स्वार्थे ष्यञ्। २सकले कौमारं निरितेषु १तिलादिद्रव्येषु च।

साकाङ्क्ष त्रि० सह आकाङ्क्षया वर्त्तते स। १अभिलाषे सा० ऽस्तोभोभयोग्याकाङ्क्षायुक्ते २पदभेदे च। [१आग्रहे च।

साकार त्रि० सह आकारेण कृत्यो। १मूर्त्तिविशिष्टे देवादौ

साकारक पु० सह स्वरूप भव स्वार्थे कन्। सहस्राक्षे (पञ्चक्रिके ऋष्टे) राजनि०।

साकेत न० आकित्यते आकेतः सहाकेतेन। अयोध्यापुरे शब्दर० "जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ" इति रघु।

साक्तुक पु० सक्तवे हितं गुडा० ठञ्। १यवे सि०कौ०। सक्तूनां समाहारः तस्येदम् वा ठञ्। २सक्तुसमूहे न० ३ततसम्बन्धिनि च त्रि०।

साक्षात् अव्य० सह अक्षति अक्ष-आति सादेशः, सह अक्षं भवति अत-क्विप् वा। १लौकिकप्रत्यक्षे २तुल्ये च अमरः साक्षादा०कञ्ज वा उप०समास। साक्षात्कृत्य कृत्वा वा। ३तद्रूपे चैतन्ये च "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" श्रुति।

साक्षात्कार पु० साक्षात्+कृ-घञ् साक्षादि० उप०। लौकिकसन्निकर्षजन्ये प्रत्यक्षे।

साक्षिन् त्रि०सह-अक्ष इनि अस्य इनि "साक्षाद् द्रष्टरि" पा०इनि वा त०। १साक्षाद्द्रष्टरि। स्त्रियां ङीप्। २परमेश्वरे पु० "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" श्रुतिः। अयमेव साक्षिचैतन्यत्वेन वेदान्तपरिभाषादौ व्याकृतोऽनुपद वक्ष्यते। व्यवहारे साक्षिलक्षणादिकं वीर०मि० निरूपितं यथा "तत्र प्रमाणभेदप्रमाणविषयव्यवस्थे क्रियापादप्रस्तावे विविक्ते। अधुना साक्षिप्रमाणज्ञापनान्तरभेद प्रस्तूयते। तत्र साक्षिस्वरूपमाह मनुः. "समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति"। समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्वं पाणिनिरपि स्मरति। "साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायामिति"। तत्तु श्रुत्यर्थेन तु स्मृतिव्यापकत्वात्। श्रुतसाक्ष्यादीनामपि साक्षित्वव्यवहारविषयत्वात्। अत एव श्रवणादिरूपलक्षणं प्रमाणमात्रस्य, विवादविषयप्रमाता साक्षीति विवक्षितम्। साक्षिप्रयोजनमाह नारदः "सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः। दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम्" इति। दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः। यद्वा दृष्टत्वात् श्रुतत्वादनुभूतत्वाच्चेत्यर्थः। अनुभूतत्वादित्यनेन च गोवृषन्यायेन प्रमाणान्तरजन्योऽनुभवो गृह्यते। व्यक्तिदर्शनं विवेकज्ञानम्। कात्यायनः "अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतन्तु यद्भवेत्। तद्ग्राह्यं साक्षिणो वाक्यमन्यथा न बृहस्पतिः" अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतमिति दृष्टः स्पष्टः। तदसान्निध्येऽपि श्रवणादिना साक्ष्यस्य वचनान्तरेणाभ्युपगमात्। तत्र साक्षिभेदनिरूपणे वक्ष्यामिति। नीतम "विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्था"। स च साक्षी प्रथम द्विविधः कृतोऽकृतश्च। साक्षित्वेनाभिमन्त्रितः अभिमन्त्रिताः कृताः। अनिर्दिष्टोऽकृत। पुनः कृतस्य

पञ्चविधः स्यादकृतश्च षड्विधत्वादेकादशविधः । यथाह नारदः "एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते । लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च । गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः" इति । पञ्चानामपि कात्यायनेन स्वरूपमभिहितम् "अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते । स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृते" इति । स्मारितं पत्रकादृते इत्यपि विवृतं तेनैव "यस्तु कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्य्यं पुनः पुनः । स्मार्य्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते" इदं तिर्यग्विलिखितमीतिगतार्थम् । कार्य्यं व्यवहारपदं दर्शयित्वा प्रमापय्य कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं कालान्तरे व्यवहारनिर्णयसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः स्मार्य्यते कार्य्यते च विस्मरणनिरासाय यः स स्मारितो नाम साक्ष्यर्थः । यस्तु यदृच्छया प्रसङ्गादागतस्तत्र साक्षी भवेति साक्षित्वेन निरूपितः स यदृच्छाभिज्ञः स्मारितश्चायं च पत्रानारूढत्वेन साम्येऽपि स्वरूपभेदः स्पष्टोऽपि तेनैव विवृतः "प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः । द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ" । गूढमाह "अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते" इति । स उत्तरसाक्षिस्वरूपमाह "साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषते । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञित" इति । षड्विधस्याकृतस्य भेदो नारदेनैव दर्शितः "ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् । कार्य्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः । कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः" । प्राड्विवाकस्वरूपं लेखकस्याप्युपलक्षणम् "लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः । नृपे पश्यति तत्कार्य्यं साक्षिणः समुदाहृताः" इति वचनात् । बृहस्पतिस्तु लेखितमधिकमादायैतानेव द्वादश साक्षिण आह "लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ । याद्दृच्छिकोत्तरश्चैव कार्य्यमध्यगतोऽपरः । नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृत" इति । तद्वचनान्यपि कानिचिल्लक्षणानि कानिचित्पूर्व्वसंवादेनाह स एव "प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः । जातिनामाभिलिखितं येन यत् लिखाप्येत च । निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसंज्ञकः । अर्थिना च क्रियाभेदेनस्य कृता स्पष्टादिकम् । प्रत्यक्षं लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः । कुड्यव्यवहितो यस्तु श्राव्यते ह्यर्थिभाषितम् । विनिह्नुते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्त्तितः । आहूय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके । स्मार्य्यते यो मुहुश्चैव स्मारितः सोऽभिधीयते । विभागदाने विषये ज्ञातिर्यस्तोपदिश्यते । द्वयोः समानो धर्म्मज्ञः स कुल्यः परिकीर्त्तितः । अर्थिप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात् प्रेषितस्तु यः । उभयोः सम्मतः साधुर्दूतकः स उदाहृतः । क्रियमाणे तु कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः । अत्र साक्षी त्वमप्याक्षरज्ञो(!) याद्दृच्छिकस्तु सः । यस्तु साक्षी दिवं गच्छन् मुमूर्षुर्वा यथाश्रुतम् । अन्यं संश्रावयेत्तत्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् । साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषते । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः । उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्य्यं वापि निवेदितम् । गूढचारी स विज्ञेयः कार्य्यमध्यगतस्तथा । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यं यच्छ्रुतं भूभृता स्वयम् । स एव तत्र साक्षी स्याद्विसंवादे द्वयोरपि । निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् । अध्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात्तत्र नान्यथा । दूषितं चालितं यत्र सीमायान्तु समन्ततः । ग्रामतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः" इति । लिखितलेखितयोः स्वपरलिखनमात्रभेदादेकादशद्वादशपक्षयोरविरोधः । सर्व्वे च यथासम्भवं दृष्टश्रुतरूपद्विविधसाक्षिभेदा ज्ञेयाः । क्रियाभेदैर्व्यवहारप्रकारभेदैः, तस्य प्रत्यर्थिनः । स्वार्थदिकमित्यादिपद्यानां यथासम्भवं सर्व्वविवादपदनिदर्शनम् । कुल्यस्वरूपं व्यवहारोपलक्षणम् । विनिह्नुते इति भावे क्तः निह्नवे प्रत्यर्थिन इति शेषः । अत्र(!) त्वमत्र इतीयत्स्याध्याहारः । दिवं देशान्तरमित्यर्थः । उभाभ्यामर्थिप्रत्यर्थिभ्यां यस्य विश्वस्तं यदीयो विश्वासः कृत इति यावत् भव्यप्रमाण्यविश्वस्या वर्त्ती, भावेक्त वाक्यपेक्षयाप्येवम् । गूढचारी कार्य्यमध्यगतश्चेत्येकस्यैव संज्ञाद्वयमिति द्वादशत्वाविरोधः । दूतस्वरूपं मेधातिथ्युक्तप्रदर्शनार्थं "दूतक उदिकापराधिनि" इत्यादिवचनादुभयपक्षसम्मततत्र साध्यनुपलक्षणम् । येन योऽर्थं प्रतिपन्नः साक्षित्वेन प्रागभिहितोऽपि पश्चात् साक्षित्वेन विचारोऽन्यस्तु पूर्व्वं सभायां साक्ष्यं दास्यामीति पश्चात्तोऽर्थे । एतदेव नेतरादेश्वादिषु लिखितादभ्यपेतं साक्ष्यभावप्रवृत्तः । इदमेवाभिसन्धायाह मनुः "यादृशा-

उपोषितः शृणुयादपि किञ्चन । दृष्टस्यापि तद्ब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम्” । अनिबद्धोऽकृतः । कल्पतरुमदन रत्नयोरर्थिक्रियां क्रियाभेदैरिति पठित्वा तत्रार्थिक्रिया सार्थ्यव्यवहारक्रियाभेदैः प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादिभि रुक्त्वा कृत्वा तत्सम्बन्धितया व्यवहार्य्ये ऋणादिके विवाद विषये यः प्रत्यर्थी प्रत्यायकत्वेन लेख्यतेऽर्थिनेत्यर्थात् स तत्र लेखितः साक्षीति व्याख्येयम् । कालावधिरपि साक्ष्ये स्मर्य्यते “सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धि माप्नुयात् । अज्ञानन्नात्मनो लेख्यम्” कुर्य्यादिति शेषः । अजानन् लिप्यनभिज्ञ आत्मानमन्यद्वारा साक्षिरूपमनेति लेखयेत् । स द्विविधोऽपि लिखितः साक्षी चिरकाले नापि सिद्धिं सिद्धिकारणतामाप्नुयादित्यर्थः । कात्यायन “अथ स्वहस्तेनारूढसाक्षी चैकः स एव तु । न चेत् प्रत्यभिजानीयात् तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत् । नारद “अष्टमात् वत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः । आ पञ्चमात् तथा सिद्धिर्यदृच्छोपगतस्य तु । आ तृतीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः” इति । एतच्च प्राय शेन, यत स एवाह ‘अथ वा कालनियमो न दृष्टः सा क्षिणः प्रति । स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः । यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रञ्च नित्यशः । सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति । तथा च “साक्षिणः कीदृशाः कार्य्या व्यवहारेषु साक्षिणः । तान् प्रवक्ष्यामि यथा वाच्यस्तथा ते । गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः । अर्थ्युक्ताः साक्ष्य मर्हन्ति न ये केचिदनापदि । आप्ताः सर्व्वेषु वर्णेषु कार्य्याः कार्य्येषु साक्षिणः । सर्व्वधर्म्मविदो लुब्धा विप रीतांस्तु वर्जयेत्” । मौलाः प्रत्यासन्नमौलाः इति कल्प तरुः । मूल पूर्व्वपुरुषानारभ्य तत्रत्या मौलाः । तस्थीत नर्द्देश्यमिति चन्द्रिका । [illegible] [illegible] [illegible] सोऽपि “मौला [illegible] । मूल प्रतिष्ठा [illegible] ते मौलाः [illegible] । [illegible]

सम्भवेऽनेकाध्यापनाग्निहोत्रादिकार्य्यव्यग्रस्य तस्य न सा- क्षित्वं सम्भवति तथापि साक्षित्वसम्भवः । अतएव “न ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति” तथापि साक्षि त्वेन प्रश्नप्रकारविधिरुपपद्यत इति ध्येयम् । अस्तु स्त्रा र्थिना कर्मैत साक्षिणः सन्तीति निर्दिष्टा न तु स्वय मेवागत्य वयमत्र साक्षिणः स्म इति वदन्तः । याज्ञवल्क्य “तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । धर्म्म प्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः । त्र्यवराः सा क्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः । यथाजाति यथा वर्णं सर्व्वे सर्व्वेषु वा स्मृताः” । त्र्यवरास्त्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परतस्तु यथेष्टं भवन्त्यर्थः । जातयो मूर्द्धावसिक्ताद्य । वर्णा ब्राह्मणादयः । तथा च मूर्द्धावसिक्तादीनां मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्म- णादीनां साक्षित्वेनोपादेयाः । असम्भवे सर्व्वे सर्व्वजा- तीयाः सर्व्वेषु जातीयेषु वादिप्रतिवादिषु साक्षिणो ग्राह्या इत्यर्थः । व्यास “धनस्थाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ता विगत द्वेषमत्सराः । श्रोत्रिया नपराधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः । युवानः साक्षिणः कार्य्याः स्त्रिया स्त्रीषु विजानतः” इति । कात्यायन “प्रत्यासन्नप्रयोगाश्च लोभमोहविवर्ज्जिताः । आप्ताः शिष्टा विशुद्धा ये सा व्यवहारदर्शनम् । वि भाव्यो वादिना यादृक् सदृशैरेव भावयेत् । नोत्कृष्टश्चाप कृष्टस्तु साक्षिभिर्भावयेत् नरः” इति । आप्ताः अवञ्च कादिनः । विशुद्धा इति द्वयं भूतार्थज्ञानवन्तः शास्त्रार्थं ज्ञानवन्तश्च प्रतिबुद्धिपूर्व्वकाऽव्ययेति” पा० कल्पतरुः । आदिकर्म्मणीति मदनरत्ने [illegible] यथा भवति तथा वादिनो विभाव्योऽङ्गीकारयितव्योऽर्थात् प्रतिवादी । तत्र विशेषमाह यादृक् प्रतिवादी तत्सदृशैस्तज्जाती यैरेव भावयेत् । वादिनमुपलक्षणम् । यद्यपि प्रति वादिना तज्जातीयैरेव विभाव्यः तथा च नारद “स्त्री णां [illegible] वर्णेषु [illegible] । [illegible] ” इति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वायुधजीविनाम्। प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः। तथा चाट स्वर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः"। अत्र सर्वत्र न्यूनाधिकविकल्पोपादानन्तु दोषाय सत्यतमापमभीरुत्ववत्त्व वदनीयत्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थमेव तु तथाम्। न च साक्षिणः कियत्सङ्ख्याकाः कार्य्याः इत्यपेक्षायामाह बृहस्पतिः "नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वार स्त्रय एव वा। उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत कदाचन। नियतादिषु स वराह "लिखितो द्वौ तथा गूढो त्रिचतु पञ्च लेखिता। यदृच्छा स्मारिता ज्ञातोऽष्टधाभवेत्। कृतक घटिकापाहो कार्य्यमध्यगतस्तथा। एक एव प्रमाणं स्याद् पाऽध्यक्ष कार्य्येषु च"। घटिकापाहो लेखक एक एवत्येकत्वादो वाद्यभिहिता "नैकं पृच्छेत् कदाचन" इत्युक्तं अनापद्गतार्थो न नियमार्थोऽहृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। तत्र्यवरा या क्रिया सैवा इति योगीश्वरोक्तमप्येतदभिप्रायकमेव। नि पुनःगौतमसमयानुमतस्तु धार्मिकत्वानीत्याह याज्ञ "उभयानुमत साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्"। यद्यपि "योतथा च क्रियापरा धर्मप्रधाना" इत्या दानक्ष ब्राह्मणानाम् तत्रवराणामपि धर्मत्वस्य समानत्वादि तथापि उभयानुमतो न भवत्येव साक्षित्व, इत्यादयस्तु उभयानुमतदीर्घ भेद इति मिताक्षरा। नारदोऽपि 'उभयानुमतो यः स्याद् द्वयोर्विवदमानयोः। स साक्षी कोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् सभा"। आप्तत्वेन राजादिभिरवधारितोऽप्येक साक्षीत्याह व्यासः "शुचि क्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक्। प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः" इति। अनुभूता ब्यथिनीत्वेन प्रसिद्धवक्ता वाग्वाक्शब्दोऽत्रानुभूतवाक्। कात्यायन "चाम नरमूढ नि लेप साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते। अर्थेना प्र हित स दूतो सत्योऽपि साक्षित" इति। याचित इति निरूपितव्यम्। स्त्र याचितोऽन्येनाहूतस्तु आविर्भवति। अत्र चानुपराध्य याचित विवाद उच्च याचित उच्यते यत्र कथं चिच्छाक्षित्वं नाम विदेशिताह। निरुपदि शेष्य द्वारोपन्निते अधिकृतमारकोध्वम सावधावक भु दृष्टाधिक मलवत्तो चोर विश द्यावत्ता। कुरु वा दुरामवितरे संरक्षितोऽपि प्रापाद्य च एव अह्य देव द्विपद सम मैव विनादेत्। एव एव प्रमाण स्यात् न जीवदित" । इदम् अर्धनाम सम्भवे सत्यशादिनोद्दारकस्य वादुमतिप्रदर्शनाय न नियमाद्यम् अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम्। अक्लवाचसाक्ष्यसम्बन्धे प्रतिषेधादि दर्शिताना साक्ष्यनुकल्पानां सूचनाथमर्थापत्तोऽपि प्रतिभूता"।

त च यथाक्रिनुयस्ते ५४८ पृ०। दर्शिता।

साक्षिणो मिथ्याकथन अकथन च दोषो यथा

'पृष्टो ऽह साक्षी यः साक्ष्य जानन्नप्यन्यथा वदेत्। स पूर्वेनात्मन सप्त कुले हन्यात्तथा परान्। यश्च कार्य्यार्थ तत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते। सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशय" भा०आ० 'सत्यवस्यानृतकारी च मिथ्याः साक्ष्यदायक। मित्रद्रोही कृतघ्नश्च इत्याकल्पमुपासते। एते महापातकिनस्तु लोकेषु निन्दिताः। कालसूत्रे च नरके पतन्ति सह्य वा गतम्' ब्रह्म०वै०गण०ख०४४अ०। 'मिथ्यासाक्ष्य यो ददाति कामात् क्रोधात्तथा भयात्। सभायां पाक्षिकं वक्ति च कृतम् इति श्रुत। मिथ्यासाक्ष्य पाक्षिक वा भारते वक्ति वा नृप। यावदिन्द्र सहस्रञ्च सर्वकुण्डे वसेद्ध्रुवम्। सन्तत दहितो सर्वैर्भीतश्च भक्षितस्तथा। भुङ्क्ते च सर्वविषमुच्च यमदूतेन ताडित। तत्कालो भवन्न भारत सप्तजन्मसु। सप्तजन्मसु सम्भूत पितृभि सहभि सह। ततो भवन्न दृश्यन्ते महारण्ये च यात्राभिः। ततो भवति शूद्रस्तु शूद्रात् शुचि' ब्रह्मवै०प्र०२८अ०।

साक्षिणो यथा विवादे कर्तव्यताद्यभाव एव सीक्षि विक्षो कर्तव्याभावः ईश्वरसाक्षिनुदृष्टे ।०८८२०दयुस्त्रम् तथेह स्याद्विकारकत्वात् तथाभाम् चल कर्तव्यमायमी लक्षणेन विकारभावकत्वाभावन चैतन्योपाधिमित न तु विशेषणत्व विषयाभावकत्वे तदभवादोषात्। अत एव सत्तापाधिकशि चत्वर्तिमुपाररोपभावकत्व दा तिप्रतङ्क इत बन्धमपरिम पादन्नवर्ति० हयमम्। पाकरलङ्० भान्तरामतम्य साक्षित्व कथित यथा

न तु का सामास्यनिश्चयात् पुरुषस्य कथ कर्तृत्वम् तमाह "साक्षात्द्रष्टम्य तु साक्षित्वम् इ० पुरुष्य यत् तु निश्चय न तु साक्षात्कृष्टम्यमानात् न तु पदार्थानन दर्शने। साक्षात्कृष्टाक विद्य प्रतीयमानात् प्रयत्न 'साक्ष हृष्टा द्वष् द्रष्टा' चैतन्यस्वरूपसाक्षात्कारमा। साक्ष द्रष्टृत्व भाषाभ्य अन हृष्ट्वा। हृदये च सत्यमयश्च याचि द्रष्टुरीत भवति अता तु द्व साक्षी दृश्य० इत्यत्र द्रष्टृत्व यश्चित राय्ये ।

विभाग । "आत्मनियामकत्वाधीकारतास्यानीय प्रति-
विम्बरूप एव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रमभिमतम्
इत्यभिप्रायादिदम् । विष्णुदर्शनाद्यं शरीरं लिङ्ग
यादिव्यवधानाभावमात्रेण गौणम् । अत्यन्तसम्बन्धात्
साक्षित्वमिति पाठे स्वसमानबुद्धि करणत्वसामान्यात् ।
तथा यथोक्तात् प्रतिविम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः" भा०।
एतेन अन्यत्र "सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम्" इत्यत्राद्यशब्दस्य
स्वात्मनश्च बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव गृहीत्यर्थं । तदुक्तम्
'जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त च गुणतो बुद्धिवृत्तय । तासां
विलक्षणो जीव साक्षित्वेन व्यवस्थित" । इति तासां
बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्था
रहितो निर्णीत इत्यर्थं । तत्र जाग्रदवस्था बाह्येन्द्रियद्वारा
बुद्धेर्विषयाकार परिणाम । स्वप्नावस्था च संस्कार
मात्रजन्यतादृश परिणाम । सुषुप्त्यवस्था च द्विवि
धाऽर्द्धसमग्रलयभेदेन । तत्रार्द्धलये विषयाकारा वृत्तिर्न
भवति । किन्तु स्वगतसुखदु खमोहाकारैव बुद्धिवृत्ति
र्भवति अन्यथोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समित्यादिरूपं
सुषुप्तिकालीनसुखादिस्मरणानुपपत्ते । तदुक्तं व्यास
सूत्रेण 'सुषुप्त्ये'र्द्धसम्पत्ति परिशेषादिति" । समग्रलये
तु बुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावो मरणादाविव भवति । अन्यथा
समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपतत्वाग्नाभिसम्बन्धानुपपत्ते
रिति । सा च समग्रसुषुप्तिरपि ब्रह्मपीति सुखसाक्षात्
कारो न भवति सुखस्य वृत्तिमात्रसाक्षात्वात् । अन्यथा
घटकारादेरपि धर्मस्य साक्षिभाव्यतापत्ते । सुषुप्त्या
दिसाक्षित्व तु तादृशबुद्धिवृत्तीनां प्रकाशनमिति
वक्ष्याम" । [वेदान्तप०

साक्षिभास्य त्रि० ३त०। साक्षिमात्रप्रकाश्ये बुद्धिवृत्त्यादौ

साक्ष्य न० साक्षिणो भाव कर्म वा ष्यञ् । १व्यवहारविषय
वृत्तवृत्तान्तकथनरूपे साक्षिकर्मणि २तद्भावे च "समक्षदर्श
नात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति" मनुः ।

सागर पु० सगरस्य निर्वृत्त अण् । १समुद्रे अमरः २मृग
भेदे पु स्त्री० शब्दच० । ३संख्याभेदे संख्याशब्दे दृश्यम् ।

सागरगामिनी स्त्री सागर गच्छति गम+णिनि ७ तत्म् ।
१नद्यां २सूक्ष्मैलायाञ्च राजनि० ।

सागरनेमि स्त्री सागर नेमिरिव वेष्टनाकारो यस्या ।
पृथिव्यां हेमच० । [हेमच० ।

सागरमेखला स्त्री सागरो मेखलेव यस्या । पृथिव्यां

सागरालय पु० सागर आलयो यस्य । वरुणे शब्दच० ।

सागरोत्थ न० सागरात् उत्तिष्ठति उद्+स्था क । सामुद्र-
लवणे राजनि० ।

साग्नि(क) पु० सहाग्निना अग्निहोत्रेण वा कप । १श्रौत
स्मार्त्ताग्नियुक्ते २अग्निहोत्रिणि द्विजे ।

साङ्कर्य्य न० सङ्करस्य भाव ष्यञ् । १परस्पराभावसमाना-
धिकरणयो धर्मयोरेकाधिकरणवृत्तित्वरूपे न्यायोक्ते जातिबा
धके दोषभेदे सङ्करशब्दे ५१८१ पृ० दृश्यम् २सङ्करस्य
धर्मे च । [सि०कौ० ।

साङ्कल त्रि० सङ्कलेन निर्वृत्त सङ्कला० अण् । सङ्कलनजाते

साङ्कृति पु० वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य प्रवर ऋषिभेदे "वैयाघ्रपद्य-
गोत्राय साङ्कृति प्रवराय च" भीष्मतर्पणमन्त्र ।

साङ्ग त्रि० सहाङ्गेन । अङ्गयुक्ते 'तस्मात् साङ्गमधीत्यैव"
"साङ्ग तत् क्रियते पुनः" इत च स्मृति ।

साङ्गतिक त्रि० सङ्गत्या निवृत्त ठक । सङ्गतिसिद्धे युक्ते ।

साचि अव्य० सच इण् । १वक्रे २तिर्य्यगर्थे च अमर ।

साचियाटिका स्त्री साचि यथा तथा वटति वट-ण्वुल् ।
१श्वेतपुनर्णवायां रत्नमा० ।

साचीकृत त्रि असाचि साचि क्रियते साचि+कृ-क्त दीर्घं ।
वक्रीकृते सि०कौ०' साचीकृता चारुतरेण तस्थौ" कुमा०

साट प्रकाशने अद०चु०उ०स०सेट । साटयति ते असषाटत त

साटोप त्रि०सहाटोपेन सहस्य स । १सगर्वे २विकटे च ।

सात सुख उपादाने अद० चु० उभ० अक० सेट् । सातयति
त असिसातत् त । अयं सौत्र इत्येके । [शब्दे च ।

सात न० षात-अच् । १सुखे भरत । षण-क्त । २दत्ते

सातला स्त्री सात सुखं लाति ला क । १चर्मकषायाम्
अमर । २सेहुण्डभेदे राजनि० ।

सातवाहन पु० शालिवाहननृपे हेमच० । [अमर ।

साति स्त्री सन-क्तिन् । १अवसाने २दाने ३तीव्रपीडायाञ्च

सातीन(ल)क पु० सतीन(ल)एव स्वार्थे अण् । सतीन(क)
कलाये (मुद्रमटर) रायमुकुट ।

सात्यकि पु० सत्यकस्य वृष्णिवंशभेदस्यापत्यम् इञ् । शिनै
र्नप्तरि स्वनामख्याते वृष्णिवंश्ये क्षत्रियभेदे त्रिका० ।

सात्यवत पु० सत्यवत्या मत्स्यगन्धाया भव अण् । १वेद
व्यासे त्रिका० । २सत्यवत सम्बन्धिनि च । [त्रिका० ।

सात्यवतेय पु० सत्यवत्या अपत्यम् ढक । सत्यवतीसुते व्यासे

सात्वत् पु० सातयति सुखयति सत-क्विप् सात् परमेश्वरः
स उपास्यत्वेनास्त्यस्य मतुप मस्य व । विष्णुपासके
'भगवान् सात्वतां पतिः" भागवतम् । श्रीधरेण

सत्त्वेन चरण् स्यात् विष्णुरूपाङ्गलैनामत्रय सत्त्वपि चयोपस्थान्देष इत्युक्तम् ।

सात्त्वत त्रि० सत्त्वमेव सात्त्व ततनोति तन–ड । १विष्णौ त्रिका० यदुवंशे अंशुपुत्रे २नृपभेदे "अथांशोः सात्त्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान्" कूर्मपु० २२ अ० । तद्वंश्ये ३बलरामे हेमच० । "सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् । योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः स समाहृत" इत्युक्ते ४विष्णुभक्तभेदे । ५सात्त्वतस्यापाधिष्ठितदेशे सोऽभिजनोऽस्य अण् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि च त्रिका० । यदुवंशगोत्रापत्यत्वेन ७यशुपालमातरि स्त्री ङीप् । "न दूये सात्त्वतीसूनुः" माघ । सा च नाटकस्य वृत्तिभेदे च । तस्या लक्षणादि सा० द० उक्तं यथा "सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्य्यत्यागदयार्जवैः । सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा । उत्थापकोऽथ सांघात्यः संलापः परिवर्त्तकः । विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः । उत्तेजनकरी शत्रोर्वाग् उत्थापक उच्यते । मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः सांघात्यः सङ्घभेदनम् । संलापः स्याद्गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रयः । प्रारब्धदन्यकार्य्याणां करणं परिवर्त्तकः" । तन्नाम्नि एकतरे दोऽपि । द्वात्रिंशभेदे पु स्त्री० सुधन्वाचार्य्यशब्दे दृश्यम् ।

सात्त्विक पु० सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णोर्भवति ठञ् । १ब्रह्मणि मल्लिना हेमच० । तस्य विष्णुनाभिकमलजातत्वात् तथात्वम् । सत्त्वमेव सात्त्वमस्यास्य ठन् । २विष्णौ । सत्त्वगुणेन तत्कार्य्येण मनसा वा निर्वृत्त ठञ् । ३सत्त्वगुणजाते ४सत्त्वप्रधानमनोविशेषजाते च । ५शृङ्गारादिरसानुगुणे भावभेदे सा० द०

"तत्रा स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजा । तद्रूपा सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि । विकारा सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः । सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः" । एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे दृश्यानि । स्त्रीणां यौवने सत्त्वजाते हावभावादिभेदे सा० द० "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः" । अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् । ७सत्त्वप्रधाने त्रि० । ८देवीपूजाभेदे स्त्री "सा रदौ चण्डिकापूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ता शृणु । सात्त्विकी जप यज्ञैश्च नैवेद्यैश्च निरामिषैः" ति०त० । ९पापभेदे पु० "सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति विदुस्तु निपुणास्तु" भावप्र० । १०सत्त्वप्रधाने पुराणभेदे "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ! । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै । सात्त्विकेषु पुराणेषु विष्णुमाहात्म्यवर्णनम्" उपपुराणशब्दे दृश्यम् । ११स्मृतिभेदे स्त्री "वासिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा । भारद्वाजं काश्यपञ्च सात्त्विक्यो मुक्तिदा शुभा" पद्मपु० उत्त० ४१अ० । १२दुर्गायां स्त्री ङीप् । १३गीतोक्तेषु श्रद्धादिभेदेषु यथायथं त्रि० यथा "सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान्" (श्रद्धा) "आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु" इत्युपक्रमे "आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धना । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः" (आहार) "अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः" (यज्ञ०) "श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते" (कायिकादि त्रिविधं तप) "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्" (दानम्) "सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्" (ज्ञानम्) "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते" (कर्म) "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" (कर्त्ता) "प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्य्याकार्य्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी" (बुद्धि) "धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी" (धृति) "यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्" (सुखम्) "कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः" (त्याग) । तत्र सात्त्विकाहारस्य चित्तशुद्धौ हेतुत्वं छान्दो० उक्तं यथा "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" । सत्त्वं मनः । "अन्नमयं हि सोम्य ! मनः" इत्यादिना" तस्य

स्वप्रमयत्वस्य तत्रोक्तेस्तथात्वम् । सांख्यमतसिद्धे सत्त्वप्रधाने ४महत्तत्त्वे ५अहङ्कारतत्त्वे च "सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्" सां॰प्र॰ धृतवाक्यम् । "सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" सां॰सू॰ एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशात्मकगणमध्ये सात्त्विकम् । अतस्तद्वैकृतात् सात्त्विकादहङ्काराज्जायत इत्यर्थः । "वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा । अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् । वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः" सां॰प्र॰भा॰ वाक्यम् । ६अध्यवसायादौ च "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् । सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्" सां॰का॰ । "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सां॰का॰ "प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्त्विको वैकृतात् सात्त्विकादहङ्कारात् प्रवर्त्तते" तत्त्वकौ॰ ।

सादनी स्त्री सादयति रोगान् अनया सद-णिच्-करणे ल्युट् ङीप् । कटुक्यां राजनि॰ ।

सादि पु॰ सद-इण् । १सारथौ हेमच॰ २योद्धरि उणादि॰ ३अवसन्ने त्रि॰ ४वायौ पु॰ संक्षिप्तसारः ।

सादिन् पु॰ सद-णिनि । १अश्वारोहयोद्धरि अमरः । २गजारोहिणि ३रथारोहिणि च मेदि॰ । ४अवसन्ने त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

सादृश्य न॰ सदृशस्य भाव ष्यञ् । तद्भिन्नत्वे सति तद्गत भूयोधर्मवत्त्वे उपमानपदार्थे । तच्च सादृश्यं सप्तपदार्थातिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः । तन्मतमुक्तं मुक्तावल्यां "सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः" । तन्मतञ्च उपमानचिन्तामणौ निराकृतम् उपमानशब्दे १२१५ दृश्यम् । सादृश्यवाचका इवादिनिपाताः सदृशादि शब्दाश्च तत्र इवादिभिः निपातैः सादृश्यस्याभिधाने प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानविभक्तिकत्वं, गौरिव गवय चन्द्रमिव मुखं पश्यतीत्यादि । अन्ये तु सदृशादिशब्दा एव नोपदर्शिता सादृश्यवाचकाः इवादिनिपातास्तु सादृश्यद्योतका इत्याहुः तत्रोपमाभिधानाभ्यां तत्राभिधाने प्रतियोगिनि तृतीया षष्ठी च । तत्रोपमाभ्यां योगे तु षष्ठ्येव । सादृश्ये च एकत्र प्रतियोगितान्यत्रानुयोगिता तत्र प्रतियोगिनः उपमानत्वमनुयोगिन उपमेयत्वमिति । उपमानोपमेयभावश्च इयोः सम्यगपि प्रसिद्धैरेवोपमानत्वं । तत्र काव्ये केषाञ्चिद् गुणविशेषमासाद्य वर्णनं युक्तं

तन्निर्णीतं कविकल्पलतायां यथा "वेण्याः सर्पोऽहिश्चाङ्गुल्यः केशपाशस्य चामरः । नीलकण्ठकलापोऽपि, धम्मिल्लस्य विधुन्तुदः । सीमन्तस्य चाध्वदण्डौ ललाटस्याष्टमी विधुः मकरश्च, कपोलस्य चन्द्रः स्यात् मुकुरः स्थली । भ्रुवोः खड्गधनुर्वल्ली रेखापल्लवखञ्जयः । दृग्युक्कोरचकोरमृगमदारासञ्जनाञ्जनम् । कुमुदं नीलमम्भोजं, श्रुतेर्दीपः सपाशकः । नासायाः सुक् वंशाधोसखलुणीरपुष्पकः । तिलप्रसूनदण्डौ चाधरस्य नवपल्लवः । विम्बीफलं प्रवालं च, दन्तानां मौक्तिकावलिः । कुन्ददाडिमबीजानि हीरकाश्च, स्मितस्य च । ज्योत्स्ना पुष्पाणि पीयूषं, श्वासस्याम्भोजसौरभम् । जिह्वायाश्चोष्ठकोष्ठे च वाग्दाभङ्गपिकध्वनी । वीणानादं मधु सुधा, मुखस्य चन्द्रमास्तथा । अम्भोजदर्पणौ चापि चिवुके दर्पणापरम् । कण्ठस्य कम्बुरसस्य कुम्भौ बाह्वोस्तु वल्लरी । मृणालवल्लरीपाशपाशाः, पाणितलस्य तु । पल्लवाङ्गुलीनां तु पल्लवोऽम्भोजपत्रकम् । दीपो नवदल चैव चम्पकं, नखसन्ततः । रत्नानीन्दुपुष्पाणि, स्तनयोः कुड्मलौ घटौ । कुम्भिकुम्भौ गिरी चक्रौ बिल्वे, मध्यस्य वेदिका । सिंहमध्यं वज्रमध्यं मौक्तिकद्युम्न कथ्यते । उपमानानि रोमाल्याः रेखामेघावलयः । नीलकान्तमणीधूमवल्लादिरदयुक्ताः । नाभेरम्भोजमावर्त्तौ कूपा विवरकूपकौ । त्रिवल्याः सोपिवीपानभिन्नपटी, जघनस्य तु । पुलिनं पीठफलके, नितम्बस्य स्थलं पुनः । परितः पृथिवी स्थलोपलं वस्तु च यानकम् । ऊर्वोः कदलिकास्तम्भकरौ करभस्तथा । जङ्घाद्वयस्य, स्तम्भपादस्य नवपल्लवः । अम्भोजं च गतेर्हंसगजहरिणीदृशा गतिः । इमान्यन्यान्यपि स्त्रीणां पुंसामपि समानि तु । पुंसां स्वरूपमानानां विशेषः कोऽपि कथ्यते । अन्यस्य वाजिकपाटकोऽपि वाहुर्हारकोऽभितः । अंसिकस्य कम्बुकर्णादस्पृष्ट मह॰ । शिखाद्युताद्वे च प्रमत्तमातङ्गगतिः । यशसः कुन्दचन्द्राद्याः प्रतापस्य च अग्नयो महाः । प्रतापस्यापि वह्निश्च वाडवानलरवेः करः । अपारन्यायदश्चैव रत्नवर्णदर्पणाः । हृदयस्य मोहं सबीज कुम्भाद्रोऽङ्कुर एव च । गुह्यस्य हदानि मे तेऽन्येष परिकीर्त्तिताः । मानस्य मत्तकुञ्ज धनाकविम्बादिकम् । नीलवर्णादिवर्णादीनां सादृश्यवाचकाः दीपन कीर्त्तिताः । अनेकलोकबन्धां दृष्टान्तदूर्वा गुणोश्च । सादृश्यस्य त्रिरात्रेण सादृश्यं कीर्त्तितम् । सादृश

कर्षोऽकीर्त्तिः कलङ्कः कलुषांशकः । अन्धकारः केश-पाशोऽघं तथोपमानकम् । अकीर्त्तेः कृष्णवस्तूनि मालिन्यं तमसा ततिः । कस्तूरिकाया भ्रमरो नीलकान्तमणिर्घनः । सुगन्धिद्रव्यदाहोत्थधूमः कज्जलकं तथा । कृष्णपुष्पप्रभृतयः कामाकीर्त्तिः स्थलान्तरे । कामिनीरदवत्तद्वत् कज्जलस्यापि तानि च । कर्पूरस्य तथा चन्द्रः मृणालाङ्कुरकस्तथा । यूथिकाकुन्दकुसुमं विरहिणाङ्गकस्तथा । विरहोऽपि विरहः मथित उपमानतया मतः । मनोरथस्तु विज्ञेयः फलपुष्पादियुक्तरुः । कविबुद्धिकल्पना स्याद्दानन्दस्य सुधार्णवः । ब्रह्मणश्च सुकृतस्तद्वत्, कामिनीदर्शनस्य च । अतिप्रियतमप्राप्तिर्ब्रह्मज्ञानागतिस्तथा । सुधारसो निर्वृत्तसाक्षात्कारस्तथा मतः । पूर्णचन्द्रादिकस्यापि साक्षात्कारः प्रकीर्त्तितः । चन्दनस्य तु सत्काव्यं कामिन्यधरपानकम् । ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्तद्वत्, विषस्यापि प्रकीर्त्तते । साध्वीस्त्रीविरहः पापं मलिनं दुःखदं च यत् । ग्रीष्माग्निः शीतकालीनशीतोदं परिकीर्त्तितम् । व्यभिचारिणी च या नारी सापि तद्वत् प्रकीर्त्तिता । विरहस्याग्निराधिश्च यातना च पयोनिधिः । दुःखदानि च वस्तूनि तथाग्नि कथितानि च । पुष्पाणां कामिनी चन्द्रः कर्पूरश्च, यथाक्रमात् । चन्द्रस्य प्रमदावक्त्रमतिशुभ्रस्य तद्भवेत् । यशः पुण्यादिकं वस्तु चोपमानतयेष्यते । सूर्यस्य शिवनेत्राग्निः शाक्वस्पर्शादिकस्तथा । वाड़वाग्निर्ब्रह्मशापश्च मन्योत्थतथैव च । पद्मस्य कामिनीपदं पाटलं रक्तवस्तु च । इन्दीवरस्य कस्तूरी नीलकान्तमणिस्तथा । कामिनीनयनं तद्वत् भैरवस्य तु चन्द्रमाः । इन्द्रादिपुष्पमन्यच्च शुभ्रवर्णेषु तद्भवेत् । रामचन्द्रः कुबेरश्च चन्द्रमा भास्करस्तथा । नलदमयतो देव पक्षिशावकरूपिणः । मेघस्य कालो तथाच शीतपातोऽथ वर्षणम् । इन्दीवरं घनं दाता कल्याणीश्वरादयो । शङ्खेन्दु चन्द्र दिग्गजैरावतादिकाः । चन्द्रस्य नवचन्द्रं चार्वङ्गी च द्विरदाः । दीपस्थजिह्वरूपस्य तथैव चामरं तथा । वायोः चीमवस्तूनि कीर्त्तितानि पुराणगैः । वल्लव वायुर्वेगवती सदा, तृणिनो गिरिः । मेघश्यामवच तथाह वृद्धव । श्रीवत्सोऽवन्त्यश्वन्द्रः कैलासैरावतौ मतौ । दिवस्य कौ:रव वर्षं सत्वरं वसनी वनः । तथा च श्रीमा भ्रमरश्चन्द्रोऽरक्ष मम । श्रीवत्सःपरिसीरजम् रामस्य पूर्ववत् । नवदूर्वादलं चाम्रपल्लवं चाधिकं पुनः । लक्ष्म्यास्तु पार्वती चन्द्रकान्तिः सीता रतिस्तथा । द्रौपदी पद्मकान्तिश्च पुराणे परिकीर्त्तिता । सरस्वत्याश्चन्द्रकला कैलासाचलकान्तय । शुक्लवर्णपदार्थाश्च, विपक्षेषु सद्गुरुः । ब्रह्मणश्च पण्डितमन्यस्तथा नारायणोदरम् । सद्गुरुश्च मेघादि वस्तु कृष्णं च यद्भवेत् । विदुरस्य भारतस्य तथार्यभागीरथीगतान् । पुरस्य स्वर्गं कैलासो यत् हृद्यं स्यात् मनोरमम् । रथस्य पृथ्वी वैकुण्ठपुरी पीतस्य पुष्पकम् । कामिन्यास्तु तडिल्लता स्वर्णवर्णा च केतकी । उपमानतया स्वर्णलतापि परिकीर्त्तिता । नायकस्य तु कन्दर्पं ऐन्द्रचन्द्रोऽश्विनौ तथा । सभायास्तु सुधर्मा स्यात् गङ्गा सर्वस्य मण्डलम् । गरुडो पर्वतो मेरुरुपमानतया मतः । पण्डितस्य सुराचार्यं कपिः शुक्रः सरस्वती । श्रीरामस्तु विरहिणः शिवोऽसौ दुःखितो नलः । चन्दनचन्दनतरुः शिवशेखरचन्द्रमा । वाड़वाग्निगुणाश्चिश्च वल्मीकोऽद्रीन्द्रशेखरः । दाता कर्णः कल्पवृक्षः कामधेनुश्च पीनरः । रोहणोऽब्धिरत्नदश्च जैमिनिश्च युधिष्ठिरः । वसन्तकीर्त्तितं मधुसुतादौ मलयानिलः । यशोऽग्निर्विषमशैलौ च च स्यात् विरहिणं प्रति । ग्रीष्मर्त्तोर्निर्विरक्तोऽहिनिश्वासस्तथा पुनः । विरहिणस्तथाच निश्वास उपमानतया मतः । वर्षर्त्तौरश्मी व्योम तारागणसमृद्धाः । शरदः काशपुष्पादिहृष्यशीतांशुचामराः । हैमन्तगता ज्ञेया उपमानतया बुधैः । शीतर्त्तौ च भानं स्यात् राज्यशून्यस्तु भूपतिः । तथापश्चारीणाञ्चो विहङ्गैः परिकीर्त्तितः । 'शिशिरर्त्तौस्तु गुणिनः कण्टकोऽद्रिपर्वतादिनी । रासागमनश्चापि मदनोऽपि मतो विदाम् । कविश्वोपमान तु दर्शाचार्यैः प्रकीर्त्तितः" ।

साधक त्रि० साध–णिच्–ण्वुल्, सिध–णिच्–ण्वुल् साधादेश वा । १ साधनकर्त्तरि २ कारके तन्त्रोक्ते स्वमन्त्रादिसिद्धिकार्ये विघ्न च "साधकः सिद्धिमाप्नुयात्" इति तन्त्रम् । स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । साधिका सा च ३ दुर्गायां "साधनाय सिद्धिरिच्छा साधिका वाक्य देवी" देवीपु० ४५ अ० । ४ अन्यमाराचरिकेतु पञ्चपद्मदामतर्विमनचके पु० "अन्यवस्तुदर्शनं येन प्रयतिः साध्यो यथा । चिन्तां दर्शनेनिवाक्यम् तन्मयीत् तद्भवेत् त्रिधा" ज्यो०त० । ५ दृढनामके त्रि० ।

साधकतम न० अतिशयेन साधकं तमप् "साधकतमं करणम्" पा० परिभाषिते करणे कारकभेदे ।

साधन न० सिध–णिच्–साधादेशे इत्यादयं करणे भावे ल्युट् कर्त्तरि ल्यु वा । १करणरूपे कारकभेदे २मारणे ३मृतसंस्कारे अग्निदाने ४गतौ ५द्रव्ये ६धने ७उपदापने ८निष्पादने ९उपकरणे १०कृच्छ्रादिषु तपःसाधनेषु ११अनुगमने अमरः । १२सैन्ये १३उपाये १४सिद्धौषधे १५मेढ्रे मेदि० १६मैत्रे १७जनयितरि १८सिद्धौ रक्षितः । १९कारके २०प्रमाणे हेमच० । २१प्राप्ये त्रिका० २२मोचने २३लये अजय० २४मुक्तिप्रयोजके नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यशमादिषट्कमोक्षेच्छारूपे च । युच् । साधनाऽपि उपासनायां निष्पादनायाञ्च स्त्री।

साधनाप्रसिद्धि स्त्री हेत्वदोषभेदे सा च साधने साधनतावच्छेदकधर्माभावरूपा यथा "पर्वतो वह्निमान् काञ्चनधूमादित्यादौ धूमनिष्ठः काञ्चनत्वाभावः साधनाप्रसिद्धिः।

साधर्म्य न० सधर्मस्य समानधर्मस्य भावः ष्यञ् । १तुल्यसाधारणधर्मरूपे सादृश्ये २अनुगतधर्मे "यदुक्तं यस्य साधर्म्यम्" भाषा० । समानो धर्मो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । ३समानधर्मे यथा मुखमिव चन्द्रं सुन्दरमित्यादौ सौन्दर्यमुभयोः समानधर्मः ।

साधर्म्यसम पु० साधर्म्येण सम । स्थापनाहेतुदूषणे जात्युत्तरभेदे "साधर्म्योपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यसम" गौ० "वादिनाऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिना साधर्म्यमात्रप्रयुक्तहेतुना तदभावस्यापादनम् यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवत् व्यतिरेकेण वा व्योमवदित्युपसंहृते नैतदेव यद्यनित्यघटसाधर्म्यात् नित्याकाशवैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्यात् नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वात् नित्यः स्यात् विशेषो वा वक्तव्य" इति भाष्ये तन्निदर्शनान्तरमुक्त्वा व्याख्यातं यथा "क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात् द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति एवमुपसंहृते पर साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते । निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाकाशं निष्क्रियं च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनरक्रियसाधर्म्यात् निष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति" ।

साधारण त्रि० सह धारणया साधेऽण् । १सदृशे अमरः । २अनेकसम्बन्धिनि ३धने "साधारणं समाश्रित्य वस्तुविभूत्याद्यादिकम्" स्मृतिः । स्त्रियां गौरा० ङीप् । सा च ४कुञ्चिकायां ५वेश्यादिनायिकायाञ्च "वः साध्ये विपक्षे च भवेत् साधारणस्तु सः" भाषा० उक्ते ६हेत्वाभासभेदे पु० । यथा वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वहेतुः सपक्षे पर्वत विपक्षे ह्रदादौ च वर्त्तत इति साधारण । स चानैकान्तिकभेदः "आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मत । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मतः" भाषा० ।

साधारणधर्म पु० कर्म० । "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दमः क्षमार्जवं दानं धर्म साधारणं विदु" इत्युक्ते अहिंसादौ सर्ववर्णानुगतत्वे १धर्मे । न्यायाद्युक्ते २संशयहेतौ समानधर्मे च तथाहि इदं रजतं नवेति संशये रङ्गरजतयोः सामान्यधर्मस्य चाकचिक्य-शुभ्रत्वादिरूपं । ३प्रजाधर्मरूपे जन्तुमात्रधर्मे च "प्रजार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थं च मानवाः । तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः" मनुः । स च धर्मः सर्वेषां जन्मना साधारण इति मानवा इत्युपलक्षणम् ।

साधारणस्त्री स्त्री कर्म० । वेश्यायां हेमच० । सा च नायिकाभेद । "अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति" सा० द० नायिकाशब्दे ४०४२ पृ० तल्लक्षणं दृश्यम् । सामान्यस्त्रीप्रभृतयोऽप्यत्र ।

साधारणी स्त्री साधयति साधा धारयतीव । १कुञ्चिकायां हेमच० साधारणस्त्रीत्यत्र स्त्रीप्रभृतौ स्त्री ङीष् स्वार्थे ष्यञ् । साधारण्य कुञ्चिकायां न० । भावे ष्यञ् । साधर्म्यधर्मे च ।

साधिका स्त्री साधयति नमयति शत्रुगणम् नम–णिच्–साधादेश ण्वुल् । १सुषुप्तौ हेमच० सिध–णिच् ण्वुल् । २कार्य्यसाधिकायां स्त्रियाञ्च ।

साधित त्रि० सिध–णिच्–क्त । १दापिते अमर० २प्रमाणादिना उद्भाविते च "साधितात् दशकं मानि"ति स्मृतिः ३निष्पादिते ४शोधिते च ।

साधिदैव त्रि० सह अधिदैवेन साकल्ये अव्य० द्विपदब० । अधिदैवतासहिते । साधिभूतसाधियज्ञावपि परमेश्वरे ।

साधिष्ठ त्रि० अतिशयेन साधुः बाढो वा इष्ठन् साधादेश टिलोपो वा । १अत्यन्तदृढे अमरः २अतिशयार्थे ३अतिशोभने च । ४कार्य्ये मेदि० ५न्याय्ये हेमच० ।

साधिष्ठान त्रि० सह अधिष्ठानेन। १अधिष्ठिते तन्त्रोक्ते षट्चक्रमध्ये सुषुम्नामध्यस्थे चक्रभेदे न० चक्रशब्दे २८०८ पृ० दृश्यम्।

साधीयस् त्रि० अतिशयेन साधुः बाढो वा इयसुन् टिलोपः साधादेशो वा। १साधुतरे च २अत्यन्तदृढे अमरः। ३प्राप्ये हेमच० स्त्रियां ङीप्।

साधु त्रि० साध–उन्। १उत्तमकुलजाते अमरः। २सुन्दरे ३उचिते च। स्त्रियां वा ङीप्। ४मुनौ ५जिने च पु० हेमच० "न प्रहृष्यति सम्माने नापमाने च कुप्यति। न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतद्धि साधुलक्षणम्" गरुडपु० ६सद्धर्मयुते ७ज्ञाने ८वार्धुषिके ९मनोहरे मेदि०। साधुलक्षणान्तरं यथा "यथालब्धोऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः। हरिपादाश्रयो लोके विप्रः साधुरनिन्दकः। निर्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः। निरपेक्षो मुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते। लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी। कृष्णाङ्घ्रिशरणः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः" पद्मपा०स्व० ८६अ० "त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्वसत्त्वसुखैषिणः। भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः। परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि। नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः। परार्थमुद्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वते। तादृगप्यम्बुधेर्वारि जलदैस्तत् पीयते। एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम्। दहन्तमकरोत् क्रोडे पावकं यदपांपतिः। आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम्। ह्लादयन्नाश्रितान् वृक्षो दुःखं सहते स्वयम्" ब्रह्मपु०।
व्याकरणव्युत्पाद्यतायाश्रये शब्दे "असाधुर्यताऽमादिर्दृष्टाभ्युदयोऽपि ता। व्याक्रियाश्रयणीया वा स्मृतिः कार्याय साधुता" हरिः। तथा च अपभ्रंशभिन्नत्वमादिमत् अभ्युदयसाधनप्रयोगविषयं व्याकरणव्युत्पाद्यतानियतं साधुता इति तदर्थः। स च ईश्वरसङ्केतात्मकः शक्त इति नैयायिकाः। तथा च यः शब्दो यस्मिन्नर्थे ईश्वरेण सङ्केतितः स शब्दस्तदर्थे साधुः। वैयाकरणमते यः शब्दः यदर्थे व्याकरणे व्युत्पादितः स शब्दस्तत्र साधुः यथा "कर्म च द्वितीया" पा० "दृशोदा" कर्मणि साधु।

साधुज त्रि० साधौ सद्वंशे जायते जन–ड। उत्तमकुलोद्भवे शब्दर०।

साधुधी स्त्री ६त०। १स्त्र्यां हारा०। २सुन्दरबुद्धियुते त्रि०। कर्म०। ३साधुबुद्धौ स्त्री। [शब्दकल्पद्रुमे।

साधुपुष्प न० साधु पुष्पं यस्य। १स्थलपद्मे शब्दमा०। कर्म०।

साधुवाह पु० कर्म०। विनीते सुशिक्षिते घोटके हेमच०।

साधुवाहिन् पु० साधु यथा तथा वहति णिनि। १विनीतेऽश्वे अमरः २सुन्दरवहनकर्त्तरि त्रि०।

साधुवृक्ष पु० नित्यकर्म०, १कदम्बवृक्षे शब्दमा०। २वरुणवृक्षे राजनि०। ३शोभनवृक्षमात्रे च।

साष्टत न० सहाष्टतेन सहस्य स०। १धाराचक्रे २मयूरसमूहे ३पर्णशीघ्याख्य अजय।

साध्य पु० सिध–णिच्–यत्। "मनोमन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्यवान्। निर्भयो नरकश्चैव दंशो नारायणो वृषः। प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्या द्वादश देवताः" इत्युक्ते द्वादशसंख्यके १गणदेवताभेदे ज्यो० उक्ते विष्कम्भादिषु योगेषु २एकविंशे योगे च। ३साधनीये त्रि० मेदि०। ४अष्टादशविवादेषु प्रमाणादिना उद्भाव्ये पदार्थे "प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्। निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः" इत्युक्ते व्यवहारे साधनार्हे प्रतिज्ञेये ५पक्षे पु० "ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम्। ऊने वाभ्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति" कात्या०। ६अनुमित्या साधनीये वह्न्यादौ च यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ विधेयविशिष्टो वह्निः साध्यः। साध्यमस्यास्ति अर्श आद्यच्। ७साध्यवति पक्षे पु० "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञे"ति गौ० सूत्रम्। साध्यवत्तया पक्षनिर्देश इति दीधितिकारः तन्त्रोक्ते ८सन्त्यमाने पाशमन्त्र सात्वकृतशपाह्वे २८४०पृ० उक्ते अकथहचक्रे द्वितीयपञ्चमादिकोष्ठस्थाक्षरके "सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमात् ज्ञेया मनीषिभिः" इत्युक्ते मन्त्रभेदे। १०देवमात्रे मेदि०। व्याकरणोक्ते त्रिपूर्वस्यानन्यधिक्रियाभेदे क्रियाशब्दे २३१७पृ० दृश्यम्। "साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना" हरिः। "साध्यस्य साधनाकाङ्क्षा" हरिः।

साध्यता स्त्री साध्यस्यानुमितिविधेयस्य भावः तल्। अनुमितिविधेयताख्ये न्यायोक्ते १विषयताभेदे। २इच्छाविषयताभेदे च। यथा घटोत्पादनाभिलाषे घटोत्पत्तेः साध्या विषयता।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध पु० ६त०। कर्म०। येन सम्बन्धेन साध्यस्य अनुमितिः तादृशे सम्बन्धे यथा पर्वतः संयोगेन वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगः।

साध्यतावच्छेदक पु० साध्यतायाः अवच्छेदकम् अवच्छेदयति अव+

छिद्-ण्वुल्। येन रूपेण सम्बन्धेन वा यस्य साध्यताख्या विषयता। तस्मिन् १सम्बन्धे २धर्मे। यथा वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निः साध्यः तस्य साध्यतां वह्नित्वमवच्छिनत्तीति वह्नित्वं साध्यतावच्छेदकम्। एवं संयोगसम्बन्धोऽपि।

साध्यसम पु० हेत्वाभासभेदे "साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः" गौ०सू० "द्रव्यं छायेति साध्यम्। गतिमत्त्वादिति हेतुः। साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात् साध्यसमः। अयमप्यसिद्धत्वात् साध्यवत् प्रतिपादयितव्यः। साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि गच्छति? आहो स्विदावरकद्रव्ये संसर्पत्यावरणसन्तानादसन्निधिसन्तानोऽयं तेजसो गृह्यत इति? सर्पता खलु द्रव्येण यो यस्तेजोभाग आव्रियते तस्य तस्यासन्निधिरेवावच्छिन्नो गृह्यत इति। आवरणं तु प्राप्तिप्रतिषेधः" वात्स्या० २जात्युत्तरभेदे "उभयसाध्यत्वात् साध्यसमः" गौ० सू० "हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः साध्यः। तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः। यदि यथा लोष्टस्तथात्मा प्राप्तस्तर्हि यथात्मा तथा लोष्ट इति। साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः। अथ नैवम्। न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा" वात्स्या०। तत्र "पक्षदृष्टान्तादेः प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनम्" गौ० वृ० दृष्टान्तस्य पक्षतुल्यताकथनम्। यथा, आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ यदि यथा लोष्टस्तथात्मेति त्वयोच्यते तदा यथात्मा तथा लोष्ट इत्यप्यायातम्। तथा च यद्यात्मनि क्रियावत्त्वं साध्यते। तर्हि लोष्टेऽपि तत् साधनीयम्। नेति चेत्तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मेति न वाच्यम्। लोष्टसदृश आत्मा आत्मसदृशो लोष्ट इत्यत्र नियामकाभावादिति" गौतमवृत्तिः।

साध्यसिद्धि स्त्री साध्यस्य सिद्धिः विनिर्णयः। साध्यस्य वह्न्यादेः अनुमित्यादिना साधनाधीने १निर्णये २तन्निष्पत्तौ। साध्यस्य प्रतिज्ञेयार्थस्य सिद्धिर्निर्णयो यत्र। व्यवहारे प्रतिज्ञातार्थस्य प्राड्विवाकादिभिः विनिर्णयरूपे ३व्यवहारपादभेदे च।

साध्याप्रसिद्धि स्त्री ६त० साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावरूपे हेत्वाभासभेदे। यथा पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नौ काञ्चनमयत्वाभावः साध्याप्रसिद्धिः।

साध्वस न० साधु+अस्यति अस-अच्। भये अमरः।

साध्वी स्त्री साधु-ङीप्। १मेदायां राजनि० "आसीत् सुदिता पुष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" उक्तलक्षणायां २स्त्रियां तत्रार्थे संज्ञात्वात् न पुंवद्भावः। साधुतायुक्ते ३स्त्रीमात्रे च। तत्रार्थे पुंवद्भाव इति भेदः।

सानन्द त्रि० सह आनन्देन। १आनन्दसहिते "सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि" मालतीमा०। २ध्रुवकभेदे "षट्‌त्रिंशाक्षरैर्युक्तो यत्राष्टपदो ध्रुवः। कल्याणसंज्ञः तालेन सानन्दो वीरके रसे" सङ्गीतदा०। ३गुच्छकरञ्जे पु० राजनि०।

सानन्दूर पु० तीर्थभेदे "सानन्दूरेति विख्यातं भूमेः गुह्यं परं मम। उत्तरे तु समुद्रस्य मलयस्य च दक्षिणे। तत्र तिष्ठामि वसुधे! पश्चिमां दिशमाश्रितः। प्रतिमा वै मदीयास्ति नात्युच्चा नातिनीचका। आयसीं तां यदन्ये अन्ये ताम्रमयीं तथा। कांस्यां रीतिमयीमन्ये केचित् सीसकनिर्मिताम्। शिलामयीमित्यपरे महाश्चर्यस्वरूपिणीम्" वराहपु०।

सानसि पु० सन इण् आगुक् च। सुवर्णे उणादिकोषः।

सानिका स्त्री सन-ण्वुल् टापि अत इत्त्वम्। वंशां शब्दच०

सानु पुन० सन-ञुण्। १पर्वतस्य समभूमिदेशे प्रस्थे अमरः। २वने ३शाखामूले ४पथि ५अध्वे ६कोविदे ७अर्के मे०। ८पल्लवे च जटा०।

सानुज न० सानौ जायते जन-ड। १प्रपौण्डरीके राजनि० २तुम्बुरुवृक्षे पु० राजनि०। सह अनुजेन। ३अनुजसहिते त्रि०

सानुमत् पु० सानुरस्त्यस्य मतुप्। पर्वते हेमच०।

सानेयी स्त्री सह आनेयेन कारणेन सहस्य स गौरा० ङीष्। वंशां शब्दर०। स्वार्थे क ह्रस्वः। सानेयिकाप्यत्र।

सान्तपन न० सन्तापयति सम्+तप+णिच् ल्युट्-स्वार्थे अण्, सन्तपनाय साधु अण् वा।

"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्। एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं विदुः" मनूक्ते कृच्छ्रसाध्ये व्रतभेदे एकदिने गोमूत्रादिषट्कमात्रपानं परदिने उपवास इति कृच्छ्रसाध्यताऽस्य।

सान्तर न० सह अन्तरेण अवकाशेन सान्तरम्। १विरले जटा० २व्यवधानसहिते त्रि०। [प्रसाधने विधानभेदे।

सान्तानिक त्रि० सन्तानं प्रयोजनमस्य सन्तान० ठञ्। सन्ता०

सान्त्व सान्त्वकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट्। सान्त्वयति ते असमान्त्वत् त सान्त्वयतीत्यस्य अनेकस्वरत्वे न णोपदेशः।

सान्त्व न० सान्त्व–अच्। १अत्यर्थमधुरे २आनुकूल्ये मेदि०। ३आत्मन प्रीतिदवाक्ये प्रियवाक्यादिना क्रोधोपशमनरूपे सामनि च अमरः।

सान्त्वन न० सान्त्व–ल्युट्। १आनुकूल्यकरणे प्रियवचनादिना क्रोधाद्युपशमने च। युच्। अत्रैव स्त्री।

सान्दीपनि पु० सन्दीपनस्यापत्यम् इञ्। रामकृष्णयोराचार्य्ये अवन्तिपुरवासिनि मुनिभेदे।
"विदिताखिलविज्ञानौ सर्वज्ञानमयावपि। शिष्याचार्य्यक्रमं वीरौ ख्यापयन्तौ यदूत्तमौ। ततः सान्दीपनिं काश्यमवन्तिपुरवासिनम्। अस्त्रार्थं जग्मतुर्वीरौ बलदेवजनार्दनौ" विष्णुपु० ५अंशे २१अ०।

सान्द्र त्रि० अदि–रक् सह अन्द्रेण। १निविडे अमरः २मृदौ मेदि०। ३स्निग्धे ४मनोज्ञे शब्दर०। ५वने न० मेदि०।

सान्द्रपुष्प पु० सान्द्रं पुष्पमस्य। विभीतकवृक्षे शब्दर०।

सान्द्रस्निग्ध त्रि० सान्द्र स्निग्ध०। १अतिस्निग्धे शब्दर०। २अतिमनोहरे च।

सान्धिक पु० सन्धा सुरासन्धानं शिल्पं वेत्ति ठक्। १शौण्डिके शब्दमा०। सन्धिः प्रयोजनमस्य ठञ्। २सन्धिकर्त्तरि त्रि०। [सन्ध्याकालिके।

सान्ध्य त्रि० सन्ध्यायां भवः सन्धिवेला० अण् न ठञ्।

सान्ध्यकुसुमा स्त्री ६ब०। त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे राजनि०।

सान्नाय्य न० सम्नीयते सम्+नी–ण्यत् नि०। मन्त्रादिना संस्कार्य्ये घृतादौ अमरः। [कल्पद्रु" आश्वाञ्जनस्य।

सान्निध्य न० सन्निधिरेव ष्यञ्। नैकट्ये "सान्निध्यमिह

सान्निपातिक त्रि० सन्निपातात् त्रिदोषविकारात् आगतः [illegible] निर्देशो वा ठञ्। सन्निपातात्जाते रोगे सन्निपात [illegible] "विकारं सन्निपातजे" कुमार०।

सान्न्यासिक पु० सन्न्यास [illegible] ठक्। सन्न्यासिनि हेमच०।

सापत्न पु० सपत्न एव स्वार्थे अण्। १शत्रौ अमरः। सपत्न्यां भवः तस्या अपत्यं वा अण्। १सपत्नीपुत्रे। अण्। सापत्न्योऽप्युभयत्र।

सापिण्ड्य न० सपिण्डस्य भावः ष्यञ्। दायाशौचप्रयो-जके प्रयोजिके ज्ञातिधर्मभेदे "सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमि"ति स्मृतिः। सापिण्ड्यशब्दे ६२२० पृ० दृश्यम्।

साप्तपदीन न० सप्तभिः पदैः कथ्यतेऽवाप्यते खञ्। सख्ये मैत्र्ये अमरः "स साप्तपदीनं सखायम्" पा०।

सामपोहप त्रि० सम पूर्वात् आप्नोति अण् उभयपद-वृद्धिः। समानकालापके।

साफल्य न० सफलस्य भावः ष्यञ्। सामर्थ्ये सम्पूर्णतायाञ्च।

साम सान्त्वने अद० चु० उभ० सक० सेट्। सामयति ते असमामत् त अनेकाच्कत्वात् न षोपदेशः।

सा(षा)म सान्त्वे चु० उभ० सक० सेट्। सामयति अयं षोपदेश एव व्याख्यः दुर्गादासेन इत्यादित्वमस्योक्तमप्रमाणम्।

सामक पु० साम–ण्वुल्। तर्कशाणे त्रिका०। समक एव अण्। २वृद्धिरहिते मूलमात्रे ऋणे त्रिका०।

सामग पु० साम तद्वेदं गायति। सामवेदाध्यायिनि जटा०।

सामगर्भ पु० साम गर्भे यस्य। विष्णौ शब्दर०।

सामग्री स्त्री समग्रस्य भावः ष्यञ् स्त्रीत्वपक्षे ङीप् ङीपि यलोपः। १समस्ततायाम्। स्त्रीत्वाभावपक्षे सामग्र्य तत्रार्थे न०। "प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम्" कुमारः। स्वार्थे ष्यञ्। २करणसमूहे ३द्रव्ये च स्त्री।

सामज पु स्त्री० साम्नो वेदभेदात् जायते जन–ड। १गजे। स्त्रियां ङीष्। तस्य तज्जन्मकथा पालकाव्ये उक्ता तच्च सामयोनिशब्दे दृश्यम्। २सामपाठजे स्वरादौ त्रि० मेदि०

सामञ्जस्य न० समञ्जसस्य भावः ष्यञ्। औचित्ये।

सामन् न० सो–मनिन्। "अग्न आयाहि" इत्यादिके १वेदभेदे तत्रोक्तासु ऋचमधिकृत्य गेये २गानभेदे "ऋच्यध्यूढं साम गीयते" छान्दोग्योप०। साम्नां गानरूपत्वं गानशब्दे २५७२पृ० दृश्यम् तद्भेदादिकं वद्गाने ऊहगानादौ मूलग्रन्थे च दृश्यम्। सामवेदस्य विभागादि चरणव्यूहे दृश्यम्। तच्छाखाभेदाः वेदशब्दे ४९२४ पृ० दृश्याः। तासां "सामभेदस्तथा दानो दण्डश्चेत्युक्ते ३उपायभेदे तस्य विषयादिकं मत्स्यपु० २२१अ० उक्तं यथा
मत्स्य उवाच "सामभेदस्तथा दानो दण्डश्च मनुजेश्वर!। उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालञ्च पार्थिव!। प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्मे निगदतः शृणु। द्विविधं कथितं साम तथ्यञ्चातथ्यमेव च। तत्राप्यतथ्यं साधूनामाक्रोशायैव जायते। तत्र साधुः प्रयत्नेन सामसाध्यो महाजन!। महाकुलीना ऋजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः। सामसाध्या न चातथ्यन्तु साम प्रयोजयेत्। तथ्यं साम च कर्त्तव्यं कुलशीलादिवर्णनम्। तथा तदुपचाराणां कृतानाञ्चैव वर्णनम्। अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकम्। एवं साम्ना च कर्त्तव्या वशगा धर्मतत्पराः। साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा श्रुतिः। तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम्। अतिशङ्कितमित्येवं पुरुषं सामवादिनम्। असाधवो

विजानन्ति तथात्तत्तेषु वर्जयेत् । ये शुद्धवंश्या ह्यजयः प्रणीता धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः । ते साम-साध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा मानोन्नता ये सततञ्च राजन्" । तत्र मित्रादिसामप्रकारः शुक्रनीतिपरिशिष्टे तत्र विशेष-श्लोको यथा

"त्वत्समस्तु मम नास्ति मित्रे साम इदं स्मृतम् । परस्परमनिष्टं न चिन्तनीयं त्वया मया । सुसा-हाय्यं च कर्त्तव्यं शत्रौ साम प्रकीर्त्तितम्" । विषय-भेदेनोपायभेदावलम्बनं तत्रोक्तं यथा "सर्वोपायै-स्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः । यथा स्वाभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः । सामैव प्रथमं श्रेष्ठं दानन्तु तदनन्तरम् । सर्वदा भेदनं शत्रोर्दण्डनं प्राणसंशये । प्रबलेऽरौ सामदानौ साम भेदोऽधिके स्मृतौ । भेददण्डौ समे कार्य्यौ दण्डः पूज्यः प्रहीणके । मित्रे च साम-दानौ स्तो न कश्चित् भेददण्डने । रिपोः प्रजानां सम्भेदः पीडनं स्वजयाय वै । रिपुप्रपीडिताद्यैश्च साम्ना दानेन संग्रहः । स्वप्रजानां न भेदेन नैव दण्डेन पालनम् । कुर्वीत सामदानाभ्यां सर्वदा यत्नमास्थितः" ।

४शत्रुवशीकरणोपायभेदे ५प्रियवाक्यादिना सान्त्वने च । ६पशुबन्धनरज्ज्वां स्त्री ङीप् ।

सामन्त पु० संश्लिष्टोऽन्तः एकदेशो यस्य समन्तस्येश्वरः अण् । स्वविषयानन्तरवर्त्तिदेशाधिपे १नृपे अमरः । समन्ताद्भवः ष्यञ् टिलोप । २अधमजायाम् (मण्डल) "यं परम्परया मौला' सामन्ताश्च समागतम्" स्मृतिः ।

सामयिक त्रि० समये काले नियमे वा भवः उचितो वा ठञ् । १समयभवे २समयोचिते ३नियमबद्धे च "नि-जधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्" स्मृतिः ।

सामयिकाभाव पु० अत्यन्ताभावे त०टी०। केचित्तु, अत्या-दर्शनाद्यवीलोऽत्यन्ताभावादतिरिक्तोऽयमभाव इत्याहुः ।

सामयोनि पु० साम सामगान योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । हस्तिनि, तेषाञ्च सामयोनित्वमुक्तं पालकाप्ये "सूर्य्या-ण्डकपाले द्वे समादाय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परि-गृह्याथ सप्त सामान्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पेतुर्मतङ्गजाः" इति । इत्व० । २ब्रह्मणि स्त्री ।

सामर्थ्य न० समर्थस्य भाव ष्यञ् । १हिते बले २शक्तौ ३योग्यतायां मेदि० । ४सङ्गतार्थतायाञ्च । समासशब्दे ५२२१ पृ० दृश्यम् । योग्यता च कार्य्यकारणयोर्यस्य यथा परामर्शा-दनुमितियोग्यत्वम् । ५आकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्वे गो० ह० यथा आप्तोक्तस्य वचनस्य । सङ्गतार्थत्वाद्यं च सामर्थ्यं द्विविधम् व्यपेक्षारूपम् एकार्थीभावरूपञ्चेति" वैया० । तत्राद्यं राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये ह्युपयुज्यते, द्वितीयं राजपुरुष इत्यादि इत्यादुपयुज्यते" ।

सामवायिक पु० समवाये प्रसृतः ठञ् । १मन्त्रिणि हेमच० तस्येदम् ठञ् । २समवायसम्बन्धिनि त्रि० ।

सामाजिक पु० समाजः सभावेशनं प्रयोजनमस्य । १सभ्ये अमर० । २समाजसम्बन्धिनि त्रि० ।

सामानाधिकरण्य न० समानाधिकरणस्य भावः ष्यञ् । १तदाधिकरणवृत्तित्वे २तद्वदनुयोगिकप्रतियोगिकत्वे सिद्धा-न्तलक्षणे गदा० यथा वह्निधूमयोः सामानाधिकरण्यम् । स्वावच्छेदकीभूतो यः कालस्तदवच्छिन्ना या स्ववृत्ति-निरूपिता यत्किञ्चिद्वृत्तिनिष्ठाऽऽधेयता सा । यथा यदा शिखाधरिष्यमाणो घटीष्टं तु विधिशाश्वोत्पदा विधि-शिखाधरिष्यमाणविरहयोः सामानाधिकरण्यम् । ३अभेदा-न्वयबोधकत्वे । यथा नीलोघट इत्यादौ नीलपदघटपदयोः सामानाधिकरण्यम् ४धर्मितावच्छेदकयत्किञ्चिद्वृत्ति-विषयकत्वे यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ यत्किञ्चित्पर्वत-व्यक्तिविषयिकानुमितिः सामानाधिकरण्येनानुमितिः ।

सामान्य न० समानस्य भावः ष्यञ् । १साधारणधर्मे यथा मुख पद्ममिव सुन्दरमित्यादौ सौन्दर्य्यादि । समा-नमेव स्वार्थे ष्यञ् । द्रव्यगुणकर्मसु तुल्यतया स्थितायां २जातौ भाषा० । जातिशब्दे ३०९२ दृश्यम् । सामान्यञ्च द्विविधं अखण्डमखण्डञ्च सामान्यलक्षणा-शब्दे दीधित्युक्तिः । "सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्" कणा० । अनुगतधर्मत्वम् सामान्यमिति तल्लक्षणं तं [illegible] गतधर्मत्वञ्च यथा प्रतियोगि [illegible] स्वादीति दीधितिः । ४अ[illegible]त्वं यथा दधि दीयतां [illegible] तक्रम् इत्यादौ दधिदानस्य [illegible] विषयकता । सामान्यविषयकशास्त्रञ्च विशेष-शास्त्रेण बाध्यते यथा "मा हिंस्यात् सर्वभूतानीति" हिंसानिषेधः सर्वविषयः "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादि विशेषः हिंसाशास्त्रं तेन सामान्यशास्त्रं वैधेतरविषयत्वे प्रवर्तते । ५अर्थालङ्कारभेदे ४०७५० दृश्यम् ।

सामान्यच्छल न० छलभेदे "सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगा-दसद्भूतार्थकल्पना" गौ० सू० "अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह । सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदित्यस्य वचनस्य विद्यातोऽर्थ-

विकल्पोपपत्त्या सम्भूतार्थकल्पनया क्रियते। यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति। व्रात्येऽपि सम्भवेत्। व्रात्योऽपि ब्राह्मणः। सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति। सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति" वात्स्या॰ "सामान्यविशिष्टसम्भवदर्थाभिप्रायेणोक्तस्याति सामान्ययोगादसम्भवदर्थकल्पनया दूषणाभिधानम्। यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति। कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत्? व्रात्ये व्यभिचारात्" वृत्ति।

सामान्यतोदृष्ट न॰ सामान्यत सामान्यस्य सामान्याद् वा दृष्टं दर्शनम्। अनुमानभेदे "अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टं" गौ॰सू॰ "पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्य्यमनुमीयते यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति शेषवत्तत् यत्र कार्य्येण कारणमनुमीयते पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति। सामान्यतो दृष्टम् व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति। तथा चादित्यस्य। तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाप्यादित्यस्य व्रज्येति" अथ वा यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते। यथेच्छादिभिरात्मा। इच्छादयो गुणाः, गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः, तद् यदेषां स्थानं स आत्मेति" वात्स्या॰। २कार्य्यकारणभिन्नलिङ्गके अनुमानभेदे यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम्। ३अन्वयव्यतिरेक्यनुमाने च। यथा वह्निमान् धूमादित्यादि अन्वयव्याप्तिबलेन अन्वयव्यतिरेक्यनुमानसम्भवात् गौ॰सू॰वृ॰।

सामान्यप्रत्यासत्ति सामान्यं तज्ज्ञानं वा प्रत्यासत्तिः। अलौकिकसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणाशब्दे दृश्यम्।

सामान्यलक्षणा स्त्री सामान्यं साधारणधर्मः लक्षणं यस्याः। न्यायोक्ते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे प्रतिबन्धके दृश्यम्। यथा एकघटज्ञाने घटत्वरूपसामान्यधर्मज्ञानात् सकलघटविषयकं ज्ञानम्।

तस्याः तथात्वं दीधितिकृता व्यवस्थापितं यथा "आसन्नधूम च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकं ज्ञानमन्यथा पर्वतादिधूमे व्याप्तिपक्षे तथा दृष्टिः वा चेन्द्रियसम्बन्धे सामान्यातिरिक्तैव वा तद्विशेषस्यलक्षणे तदिन्द्रियसम्बद्धे चेद्गृहीतानामतो सर्वोपसंहारादिह वदन्ति"।

तस्याः अप्रत्यासत्तित्वमाशङ्क्य सिद्धान्तितं तत्रैव चिन्तामणिकृता "उच्यते यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदानुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य मानाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते"।

अत्र दीधितिः "अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम्। तस्मात्समाह सा चेन्द्रियेति इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारो धूमत्वादिरित्यर्थः। विशेषणेत्यत्र भावार्थो न विवक्षित तत्र विशेषणत्वं यस्या इति षष्ठीद्वयी सम्बन्धपदस्यैव वा परम्परासम्बन्धस्तत्सम्बन्धिविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः तथा च सैव विशेषणेत्यर्थः। अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो मानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वस्य नियामकम् एवञ्चाक्षुषेण यत्किञ्चिद्धूमोपस्थितावपि सकलधूमगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति एतेन धूमोपलब्धे धूमध्वंसे तत्र च वह्निव्याप्तिपक्षे तत्तावता धूमत्वेन धूमेषु व्याप्तिपक्षादर्शनादनुमितिर्न स्यात् हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात् किञ्च धर्मिणि दोषवशात्तद्गतेनाद्गमाद्येन तत्प्रकारीभवता सामान्येन तद्धर्मायेण वा लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम्। सामान्यस्य सम्बन्धासम्बन्धभेदेन द्वेधा सम्बन्धे चाक्षुषमेव परम्परया सम्बन्धं प्रत्यासत्तिः येन सम्बन्धेन चेन्द्रियसम्बद्धे सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिरिति"।

दीधितिकृता तु मतेन सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं निराकृतं तत्र दृश्यम्। तच्च विस्तरभयान्नेह लिखितम्।

सामान्या स्त्री समानैः सार्द्धं भुङ्क्ते अण्। गौरा॰ ङीष्। साधारणस्त्रियाम् "धनमात्रग्राहिणी साधारणाभिधाना। सा त्रिधा। अन्यसम्भोगदुःखिता मानवती वक्रोक्तिगर्विता च साऽपि द्विविधा। प्रेमगर्विता सौन्दर्यगर्विता च" रसमञ्जरी। [२लिङ्गिन्यां च अमरः।

सामि अव्य॰ साम-इन्। अर्द्धे "सामिकृता" भेदस्य।

सामिधेनी स्त्री सम्-इन्ध-करणे ल्युट् निः। समिदर्थम् आनयने ऋग्भेदे अमरः। "सामिधेनीवृदाहृत" भट्टि॰। सामिधेनीपदेऽर्थे भट्टि॰ क्षा॰ ११।१९। "सर्वेषां दामधेनीरधर्ष्या तस्मात् सामिधेनीनाम"। "एषोन" म॰

समिन्धनहेतुभूता सामिधेनीविधास्तन् तासां नाम नि-
र्वाह सामधेनीभिः प्रवो वाजा इत्यादिभिर्ऋग्भिः" भा०
तात्पर्यं व्याख्या०श्रौ०।२।७। "अथ सामिधेन्य प्रवो वाजा
अभिद्यवोऽग्न आयाहि वीतये इत्यान ईडेन्यो
नमस्यस्तिरोऽग्ने दूत इत्यौमिन्द्रे स मध्यमानो अध्वरे,
समिद्धो अग्न आहुतामि ७ इ।

सामीप्य न० समीपस्य भावः स्वार्थे वा ष्यञ्। १नैकट्ये
२निकटे च "सामीप्यान्न सविभक्त्यो प्राधान्यस्तुविध"
मुग्ध० व्याकरणम्। [२समुद्रभवे त्रि०।

सामुद्र न० समुद्रे भवः अण्। (करकच) १लवणे हेमच०।

सामुद्रक न०समुद्रेणर्षिणा प्रोक्तम् वुञ्। करादिरेखादिना
स्त्रीपुरुषशुभाशुभलक्षणसूचके समुद्राङ्कित १ग्रन्थभेदे
"वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च। निर्दिष्टं
लक्षणं तत्र समुद्रेण यथोदितम्" "इति सामुद्रकसार-
मुद्रणा" मेद०। सामुद्र स्वार्थे क। २समुद्रलवणे राजनि०

सामुद्रिक त्रि० समुद्रेण प्रोक्तं वेत्त्यधीते वा ठञ्। १स्त्री-
पुरुषशुभाशुभलक्षणसूचकग्रन्थाध्येतरि २तद्वेत्तरि च।

साम्परायिक न० सम्परायाय आपदे परलोकाय वा हि-
तम ठञ्। १युद्धे अमरः २परलोकसाधने त्रि०।

साम्प्रतम् अव्य०सम्+प्र+तम-डट। युक्ते। १उचिते २इ-
दानीमित्यर्थे अमरः।

सा(षा)म्ब सान्त्वने चु० उभ०सक० सेट्। साम्बयति ते अस
साम्बत् त। अय सान्त्वनेऽपि भ्वादि। [राजनि०।

साम्बर न० सम्बरदेशे भवम् अण्। सम्बरदेशोद्भवे लवणे

साम्भवी स्त्री सम्भव. अस्त्यस्य प्रज्ञाद्यण् गौरा० ङीष्।
रक्तलोध्रे शब्दच०। [धर्म।

साम्य न० समस्य भावः ष्यञ्। तुल्यत्वयोरुभयोः साधारण-

साम्राज्य न० सम्राजो भावः ष्यञ्। १सार्वभौमत्वे "मेने
साम्राज्यमदोषिणम्" रघु "अभ्युदिषथ राजा स्व-
साम्राज्ये इत्यमरो" इत्युक्ते २देशविशेषाधिपत्ये च

साय पु० सो-घञ्। १दिनान्ते अमरः। २बाणे मेदि०।

सायंसन्ध्या स्त्री सायम् दिनान्ते सन्ध्या, सम सन्ध्यायते
सम्+ध्यै-अङ् टाप् वा। १दिनान्तसन्ध्यायाम् अमरः।
२दिनान्ते उपास्यदेवताभेदे च। भावे ल्युट्। ३तत्रो-
पासनायाम्।

सायक पु० सो-ण्वुल्। १बाणे २खड्गे च अमरः।

सायकपुङ्खा स्त्री सायकस्य पुङ्ख इव पुङ्खा यस्याः ६ब०। शरपुङ्खा-
ख्ये राजनि०।

सायन्तन त्रि०सायम्भवः सायम्+ट्युल् तुट् च। दिनान्तभवे।
स्त्रियां ङीप्। "सायन्तनीं तिथिप्रणयः" इति भट्टि।
"सन्ध्यां सायन्तनीं कुर्यात् द्वादशप्राणिसंयुते॥
चतुर्दशैः सह याति यतो नित्यागमक्रिया" इत्युक्ता-
तन्त्रे १पटले।

सायिका स्त्री सो-ण्वुल् टाप्। क्रमस्थितौ शब्दर०।

सायम् अव्य० सो-अमु। दिनान्ते "सायं सायम् तत्र वर्त्तते"
इत्युद्भट।

सायाह्न पु०सायोऽह्नः एक०त०टच् समा० अह्नादेश। १दि-
नान्ते "सायाह्नस्त्रिमुहूर्तं स्यात् श्राद्धं तत्र न का-
रयेत्" इत्युक्ते पञ्चधाविभक्तदिनस्य त्रिमुहूर्तात्मके पञ्चमे
२भागविशेषे च।

सायुज्य न० सह युनक्ति-युज-क्विप् सादेशः सयुक् तस्य
भावः ष्यञ्। १सहयोगे पञ्चविधमुक्तिमध्ये २एकत्व-
रूपे मुक्तिभेदे च "सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्व-
मप्युत। दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः"
भाग० ३स्क०२९अ०। [रत्न त अनेकार्थकत्वात् मौरवे।

सार दौर्बल्ये अद० चु०उभ०सक० सेट्। सारयति ते असमा-

सार न० सृ-घञ्, सार-अच् वा। १जले २धने ३न्याय्ये
त्रि० मेदि० ४नवनीते न०राजनि०, ५लौहे भावप्र०। ६वने
शब्दर०। ७मज्ज दक्षिणावर्तं स्थिरांशे ९मज्जनि पु० अमरः १०बल-
स्थार ११पाशौ जटा०। १२रोगे भरत १३चानिलेऽपि
१४पाशके पु० शब्दर० १५दध्यपि पु० हेमच० १६श्रेष्ठे
१७वर च त्रि० अमर०। १८परमेश्वरे "एकं गिरं
शास्त्रमनन्तमथ्यु त पराप्त सारमय विशेषम्। यदेव
सद्यप्रवर्धितमद्य सारमौक मानि सार तस्योत्तम।
समानेन कायतो निसदृशं यस्मिन् लोकं स्यात् यथा-
गृह्णीतम्। "ब्रह्मणस्त्येकमहा एव यदिदं वै
भवति तस्य सारम्। अन्तोद्यदानाशमनिरस्य लोको
गुणक्रान्तमस्तकं महेन। विश्वंभैपथं यतोऽपि लोके मह्यं
सारं सारमवद वाचि" कालिकापु० ८७अ०।

सारक पु० सारयति रेचयति सृ-णिच् ण्वुल्। १जयपाले
राजनि०। २रेचकद्रव्ये त्रि०।

सारखदिर पु० कर्म०। विट्खदिरे राजनि०।

सारगन्ध पु० सारः श्रेष्ठो गन्धो यस्य। चन्दने शब्दच०।

सारङ न० सरङ्गाणामिदम् अण्। मधुनि श्रेष्ठे शब्दर०।

सारङ्ग पु०स्त्री० सृ-अङ्गच्। १चातकपक्षे भरतः। २हरिणे
३गज मेदि० ४भृङ्गे ५छत्रभेदे त्रिका०। ६शबले वर्णभेदे

दर्पितसर्गे दृष्टान्तभेदे १०वस्त्रे शब्दर० ११नानावर्णे १२मयूरे १३कामदेवे १४चापे १५केशे १६स्वर्णे १७आभरणे १८पद्मे १९शङ्खे २०चन्दने २१कर्पूरे २२पुष्पे २३कोकिले २४मेघे २५सिंहे २६रात्रौ २७भूमौ २८दीप्तौ च नानार्थकोष । शारङ्गस्य शक०। शारङ्गोऽपि चित्रमृगादौ । चित्रवर्णे त्रि० अमर । शबल भातौ स्त्रियां ङीप् ।

सारङ्गिक पु० सारङ्गं मृगं हन्ति ठक् । व्याधे त्रिका० ।

सारज न० सारात् दध्यग्रात् जायते जन-ड । नवनीते । शब्दच० ।

सारण न० सृ-णिच् ल्युट् । १गन्धद्रव्ये धरणि । २अतीसाररोगे ३रावणामात्यभेदे च हेमच० । ४भद्रबलायां धरणि ५आम्रातके शब्दच० ।

सारणि(णी) स्त्री सृ-णिच्-अनि वा ङीप् । १क्षुद्रनद्याम् २प्रसारिण्याम् गणादि० ग्रहपर्यायाद्युपभट सूचितग्रह गत्यादिबोधके ज्योतिषग्रन्थभेदे च ।

सारण्ड पु सृ-णिच् रा०अण्ड । सर्पाण्डे जटा० । [श्रय ।

सारतरु पु० सारप्रधानः तरुः शाक०त० । कदलीवृक्षे धन-

सारथि पु० सृ-अथिण्, सह रथेन सरथः घोटकः तत्र नियुक्तः इञ् वा । रथादिवाहनप्रेरके नियन्तरि अमर । तल्लक्षणं मात्स्ये १८९ अ० यथा "निमित्तशकुनज्ञो हयशिक्षाविशारदः । हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूमिभागविशेषवित् । बलाबलज्ञो सहाराणां स्थिरदृष्टिः प्रियंवदः । शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः" ।

सारदा स्त्री सारं ददाति दा-क । १सरस्वत्याम् शब्दर० । "जयति यदि स्फीता सारदा सर्वकालम्" शिवस्तव । २सारदातरि त्रि० ।

सारद्रुम पु० सारप्रधानो द्रुमः । खदिरवृक्षे राजनि० ।

सारपादप पु० सारयति स र निष्ठक० । धामनवृक्षे रत्नमा०

सारभाण्ड न० कर्म० । १वणिग्भाण्डे २श्रेष्ठपात्रे च ।

सारमिति पु० सारं यथार्थं मिनोत्यनेन मा-करणे क्तिच् । १वेदे हेमच० भावे क्तिच् । २सारज्ञाने स्त्री ।

सारमूषिका स्त्री सारं मूषिकविषापहारकत्वात् । देवदालीवृक्षे राजनि० । [१अङ्कुरे २तद्युक्तेऽपि स्त्री ङीप् ।

सारमेय पुस्त्री सरमायाः कश्यपपत्न्याः अपत्यम् ढक् ।

सारलौह न० लौहस्य सारः राजा० । लौहसार (इस्पात)

सारव त्रि० सरय्वां भवः अण् नि० । सरयूनदीभवे अमर

सारस न० सरो नित्यतया तरस्य अण् । १पद्मे अमर २कट्याभरणे च । सह रवेण स्वार्थे अण् । २चन्द्रे ४स्वनामख्याते पक्षिणि पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । सरस इदम् अण् । ५सरोवरसम्बन्धिनि त्रि० । "नद्या शैलवराद्याभ्यां यत्र वस्तु निपात । तद्वरोजलं छदं सारसं परिकीर्त्तितम्" भावप्र० उक्ते ६जलभेदे "सारसं सारसं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु । रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं हितम्" तत्रोक्तगुणा ।

सारसन न० सारं सनोति सन-अच् । १स्त्रीकट्याभरणे काञ्च्याम् कञ्चुकाद्युपरि बध्यमाने निबद्धे २पाट्टकादौ च अमर ।

सारस्वत पु० सरस्वती देवताऽस्य, सरस्वत्या इदं वा अण् । १बिल्वदण्डे २देशभेदे हेमच० । पञ्चगौडमध्ये ३ब्राह्मणभेदे ४सरस्वतीप्रियतया ज्ञानानन्दे ५ब्रह्मदिनरूपकल्पभेदे च "सारस्वतस्य कल्पस्य" मत्स्यपुराणम् ६सरस्वतीसम्बन्धिनि त्रि० "तस्याः पूर्वाह्णसमयं कुर्यात् सारस्वतं व्रतम्" ति०त० । ७सरस्वतीदेवताके च त्रि० । "तत्सावनाय निर्वपेत् सारस्वतान् चरून्" श्रुत । मुनिभेदजन्मकथा च भा०श०५२अ० "ब्रह्मर्षे ! (दधीच !) तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो मया । दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रंभां यत् स्कन्नं प्रागभूत् विभो । तत् कुक्ष्या वै ब्रह्मर्षे ! त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम्" इत्युपक्रमे "तस्मात् सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि ! । तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः । सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः । एष द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान् । सारस्वतो महाभागो वेदानध्यापयिष्यति" इति सरस्वतीं प्रति दधीचोक्तिः तस्य वेदाध्यापनकथा तत्रैव अध्यायशेषे "अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी । तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महर्षयः । वृत्त्यर्थं प्राद्रवन् राजन् ! क्षुधार्त्ताः सर्वतो दिशम् । दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान् दृष्ट्वा मुनिं सारस्वतस्तदा । गमनाय मतिं चक्रे तमुवाच सरस्वती । न गन्तव्यमितः पुत्र ! तवाहारमहं सदा । दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत !" ततः तद्दत्तमत्स्याहारेण प्राणानधारयत् वेदांश्चाधारयत् अतीतायामनावृष्टौ वेदाभावेन नष्टवन्तो मुनयस्ततो वेदान् लेभिरे तत्कथा "तस्मादेता-नुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे । षष्टिसु निसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे । सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदाध्ययनकारणात्" । देशभेदश्च "मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः । पाञ्चालशाल्वमाण्डव्य कुरुक्षेत्रगणाश्चय

दत्युक्ते मध्यदेशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अण्। तद्देशवासिजने। तन्मूलब्राह्मणभेदश्च "सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलकोत्कलाः। पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः" पुराणान्तरम्।

सारस्वतकल्प पु० कर्म०। १तत्काले सरस्वत्या उपासनार्थक विधानभेदे २तन्नामके ब्रह्मदिने च। कल्पशब्दे १८१६ पृ० दृश्यम्। [शब्दर० २दुर्गायाञ्च शब्दच०।

सारा स्त्री सारयति सृ-णिच्-अच्। १कृष्णत्रिवृतायाम्

साराल पु० सारमालाति आ+ला-क। तिलवृक्षे शब्दर०।

सारि(री) पुंस्त्री० सृ-इण् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। १पाशके "सारीं चरन्तीं सखि! मारयेत" नैषधम्। २पक्षिभेदे च (शालिक) शब्दच०। ङीबन्तः ३सप्तलायां राजनि०।

सारिका स्त्री सरति गच्छति सृ-ण्वुल्। पक्षिभेदे (शालिक) अमरः।

सारिणी स्त्री सृ-णिनि। १सहदेवीलतायां २कार्पास्यां ३दुरालभायां ४कपिलशिंशपायां ५प्रसारिण्यां ६रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि०।

सारिवा स्त्री सारिरिव वाति वा-क। (अनन्तमूल) लताभेदे सा च दुग्धगर्भा जम्बुपत्रा सुगन्धा च। सा च कृष्णशुक्लभेदात् द्विविधा "सारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु। अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासाम विषनाशनम्। दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम्" भावप्र०। [भव ठक्। विषभेदे अमर०।

सारोद्रिक पु० सारः श्वेत उद्रो यस्य सारोद्र देशभेदस्तत्र

सार्थ पु० सह-अर्थः स्वार्थे अण्। १समूहे २जन्तुसमूहे अमर० "स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा" नैषधम्। सह अर्थेन वाच्येन वा। ३स अर्थसमूहे मेदि०। ४धनिनि त्रि०। अच्। सार्थक। ५अर्थसहिते त्रि०। ६यक्षे पु० "सार्थः सार्थवाहः" शब्दम रत्नकोषिका।

सार्थवाह पु० सार्थं वहति वह-अण्। वणिग्जने अमरः

सार्द्र त्रि० सह आर्द्रेण। आर्द्रतायुक्ते अमर०।

सार्द्ध अव्य० सह+अर्द्ध-अच्। १साहित्ये अमर०। सह अर्द्धेन। सार्द्ध २अर्द्धयुक्ते त्रि०।

सार्प न० सर्पोदेवताऽस्य अण्। अश्लेषानक्षत्रे।

सार्पिष्क त्रि० सर्पिषा संस्कृतम् ठक्। एतत्संस्कृते भक्ष्यादौ हेमच०। [विदिते।

सार्वजनीन त्रि० सर्वेषु जनेषु विदितः खञ्। सर्वलोक-

[सार्वज]निक त्रि० सर्वेषु भव ठक्। सर्वजनसाधारणे भवे।

सार्वधातुक न० सर्वधातून् व्याप्नोति ठक्। व्याकरणोक्ते सर्वधातुप्रकृतिके लट् लोट् लङ् विधिलिङ् इत्यादिषु चतुर्लकार [रुद्रि०। सर्वभूतव्यापके।

सार्वभौतिक त्रि० सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति ठञ् द्विपद०

सार्वभौम पु० सर्वस्याः भूमेरीश्वरः सर्वासु भूमिषु विदितो वा अण् द्विपदवृद्धिः। १चक्रवर्तिनि नृपे २उत्तरदिक्स्थे गजे च अमर०। ३विदूरथवंशपुत्रे पु० भाग० ९।२२अ०। ४सकलभूमिसम्बन्धे त्रि०।

सार्वलौकिक त्रि० सर्वेषु लोकेषु विदित ठञ् द्विपदवृद्धिः। सर्वलोकेषु विदिते "स राम सार्वलौकिक" भट्टिः।

सार्वविभक्तिक त्रि० सर्वासु विभक्तिषु तदर्थे भव-ठञ्। सर्वविभक्त्यर्थे विहिते तसिलादौ प्रत्यये पा०।

सार्षप त्रि० सर्षपस्य विकारः अण्। सर्षपविकारतैलादौ "अदुष्टं सार्षपं तैलम्" स्मृतिः।

साल पु० सल-घञ्। १प्राकारे "रसालसालः समदृश्यतामुना" नैषधम्। २स्वनामख्याते वृक्षभेदे "सालस्तु सर्जकार्श्यश्वकर्णकः सस्यसम्बरः। अश्वकर्णः कषायः स्याद् व्रणस्वेदकफक्रिमीन्। भग्नविद्रधिबाधिर्ययोनिकर्णगदान् हरेत्। सर्जकोऽन्योऽजकर्णः स्यात् सालो सारश्च पञ्चक। अजकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति। कफवातव्रणस्तुतिगदान् भेदकुष्ठविषक्रमीन्" भावप्र०। एतत्परत्वे सालवृक्षादितोऽपि। ३प्राकारे मेदि०। ४शालमत्स्ये भरतः ५राले राजनि०।

सालन पु० सालः कारणत्वेनाऽस्त्यस्य पामादित्वात् न। सालनिर्यासे (धुना) रत्नमा०।

सालनिर्यास पु० ६त०। सर्जरसे (धुना) रत्नमा०।

सालपर्णी स्त्री सालस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। (शालपानि) वृक्षे शब्दर०।

सालपुष्प न० सालस्येव पुष्पं यस्य। स्थलपद्मे शब्दर०।

सालभञ्जिका स्त्री सालं भनक्ति भन्ज-ण्वुल्। १काष्ठादिनिर्मित स्त्रीप्रतिकृतौ साधने पुत्तलिकाभेदे २वेश्यायाम् जटा०।

सालरस पु० ६त०। (धुना) रसे राजनि०।

सालवेष्ट पु० सालं वेष्टयति वेष्ट-अण्। रसे (धुना) राजनि०

सा(शा)ला स्त्री सालः प्राकारोऽस्त्यस्याः अच्। गृहे भरतः

सा(शा)लावृक पुंस्त्री० शालायां वृक इव। १कुक्कुरे २शृगाले [शब्दर० त्रिका० कोषे।

सा(शा)लूर पुंस्त्री० स(श)ल-ऊरच् णिच्। भेके अमरः

सा(शा)लेय पु० सा(शा)लाया भव ढक्। मधुरिकायाम् अमरः

सालोक्य न० समानो लोकोऽस्य तस्य भाव ष्यञ्। सायुज्यशब्दोक्ते पञ्चविधमुक्तिमध्ये एकलोकसहवासरूपे मुक्तिभेदे।

सा(शा)ल्व पु० व०व० सौमदेशे। तेषां राजा अण्। तद्देशाधिपे नृपभेदे स च श्रीकृष्णेन हत भा० व० १४अ० दृश्यम्। [हेमच०।

सा(शा)ल्वहन् पु० साल्व नृप हतवान् हन-क्विप्। विष्णौ

सावधान त्रि० सह अवधानेन। १सचेतने सतर्के २मनोऽभिनिवेशयुक्ते च।

सावन न० सवन यागादि स्नानं सोमनिष्पीडनं वा तच्छेदमण्। "अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवस स्मृत" ब्रह्मसिद्धान्तोक्ते १अहोरात्रात्मके दिवसे, सवनत्रयस्य अहोरात्रसाध्यत्वादहस्तत्सम्बन्धित्वम्। तत्त्रिंशद्दिवसात्मके २मासभेदे च पु० 'चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः' विष्णुध० "सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्य्योदया स्मृता" म०त०। "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तित" इति सूर्य्यसिद्धान्त। सावनमासकृत्यानि च विशेषत कानिचित् म०त० पितामहनोक्तानि "विवाहादौ स्मृत सौरो यज्ञादौ सावनो मत" 'आदिपदेन सकल तद्धिप्रायश्चित्तादुर्गायागोपनयनाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयननामकरणान्नप्राशननिष्क्रमणचूडादिपरिग्रहः' म० त० रघु०। एतु सावनेन मानेनैव सर्व्वत्र गणना "सत्राद्युपास्यन्यत् सावनेन लोकस्य यत् स्यादवहारकर्म विष्णुध० ३खण्डे "सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव!। सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्य्यते"। "सौरवर्षं दिनषट्काधिकसावनवर्षो भवतीति रघु०। दिनषट्कमिति प्रायिकम् सौरवर्षे सावनस्य ५।१५।३१।३०।२४ दिनाद्याधिक्यस्यैव सिद्धान्तोक्ते। ३यज्ञान्ते ४यजमाने ५वरुणे च पु० मेदि०।

सा(शा)वर पु० स(श)वरस्य निर्दिष्ट अण्। १पापे २अपराधे च विश्व। ३लोध्रे शब्दच०।

सावर्णि पु० सवर्णाया सूर्य्यपत्न्या छायायां भव इञ्। स च भागमते सूर्य्यस्य अष्टमे मनौ इञ्। सावर्णिरथम 'सावर्णि सूर्य्यतनयो यो मनु कथ्यतेऽष्टम" "छायोत्पन्नसवर्णाया सावर्णिर्भविता मनु" देवीभा०। "छायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीय कथितो मनु। पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णस्तेन उच्यत" देवीभाग० इत्यन्यनिरुक्त्यन्तरम् "विवस्वतश्च द्वे भार्य्ये विश्वकर्म्मसुते उभे। संज्ञा छाया च राजेन्द्र! ये प्रागभिहित तव। तृतीया वडवामेके तासां संज्ञासुतास्त्रय। यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु। सावर्णिस्तपती कन्या भार्य्या संवरणस्य या। शनैश्चरस्तृतीयोऽभूत् अश्विनौ वडवात्मजौ। अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनु" भाग० ८।१३अ०। कल्पभेदादविरोध।

सावित्र पु० सविता देवताऽस्य अण्। १विप्रे हेमच०। २ब्राह्मणयोषे स्त्री ङीप्। "सावित्रीमात्रसारोऽपि वर" मनु। सा च ३सत्यवतोभार्य्यायाम् स्त्री ४सवितृदेवताके चर्व्वादौ त्रि०। ५यज्ञोपवीत न० शब्दच०। स्वार्थे अण्। ६सूर्य्य पु० शब्दच०। तस्येदम् अण्। ७महादेवे ८वसौ च पु० मेदि०। ९गर्भे शब्द० १०ब्रह्मपत्न्यां स्त्री ११दुर्गायां च स्त्री मेदि०। तन्नामनिरुक्ति देवीपु० ४४अ० 'त्रिदशैरर्च्चिता देवी वेदभागेषु पूजिता। भावशुद्धस्वरूपा तु सावत्री तेन सा स्मृता" वह्निपु०। अन्यानिरुक्ति "सर्व्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्त्यते। यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते तत। वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधै"। ब्रह्मपत्नी च यतस्तया "तत स जपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्। स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत्। शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते। सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप!" मत्स्यपु० ३अ०। गायत्रीशब्दे दृश्यम्।

सावित्रीव्रत न० सावित्रीपूजनमुद्दिश्य कर्त्तव्य व्रतम्। ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यां सावित्रीपूजनार्थे व्रते तद्विधिर्यथा "शिवाऽघोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी। पूर्व्वयुक्तैव कर्त्तव्या कुर्य्यामेव हि पारणम्" ति०त०धृतवचनम् यम "दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम्। धर्म्मराजं समुद्दिश्य सर्व्वपापै प्रमुच्यते"। विष्णुपुराणे रूपशायचतुर्द्दश्यां महापातकनाशक"। पराशर 'मेषे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्द्दिशेत्"। तां चतुर्द्दशीम् "ज्यैष्ठे कृष्णचतुर्द्दश्यां सावित्रीमर्च्चयन्ति या। वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयु"। राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामण्यो "ज्यैष्ठे मासि चतुर्द्दश्यां यावि सद्योमतसंतमम्। वदेऽध्याय कुर्व्वन्ति स्त्रिय सद्यामसीमन्तिनी"। व्रतकाले तु अनन्तरतीय व्रतोद्यापनरचितां दृष्टपरिकल्पनान्यायात् रघुक्त मतस्मरणाच्च "गर्भिणीसूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला। यदाऽशुद्धा तदा·

न्येन कारयेत् क्रियते सदा"। उपवासाशक्तौ नक्तं भोजनं कुर्य्यात् "उपवासे त्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते" इति तद्व्रतवचनान्तरात्। अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत्। कायिकस्त्वुपवासादिः सदा शुद्धया अशुद्धया च स्वयं क्रियते। एवं स्मृतिपरिभाषिकायां वर्द्धमानोपाध्यायाः। नारदः "दिवाभागे त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत्। तत्र पूज्या महासाध्वी देवी सत्यवता सह"। दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि अतएव प्रदोषे व्रतमाचरन्ति। पूर्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि। पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव त्रिसन्ध्यव्यापिनीति वचनात्। यदा तु पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्ण एव यथा ज्योतिषे "चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारद!। उपोष्या पूजनीया सा चतुर्दश्यां विधानतः"। सा सावित्री। तत्रामावास्यायां सावित्रीव्रतविधानं शिवाचोरिति वचनञ्चैतत्परम्। परा- शरः "सावित्रीमर्चयन्ती तु फलाहारा परेऽहनि। तत्राविधवा नारी चिरभोगान् लभेत सा"।

सावित्रीसूत्र न० सावित्रीदीक्षाकालिके सूत्रभेदे शब्दक०। यज्ञोपवीते पञ्चच०।

साश्रुधी स्त्री० साश्रु ध्यायति ध्यै-क्विप् सम्प्र०। श्वश्र्वां त्रिका०।

सास्ना स्त्री० सस-न नित्। गोगलस्थिते लोमसङ्घाता- त्मके कम्बले अमरः।

सास्र त्रि० सह अस्रेण। चक्षुर्जलान्विते।

साहितताम्रादि न० सामान्ये संहितं ताम्रादिं यत्र। कांस्ये त्रिका०। तत्र रङ्गसहितताम्रादेर्जातत्वात् तथा- त्वम् साहितताम्रादि इत्यपपाठः सम्यक् व्युत्पत्तिरिह।

साहचर्य्य न० सहचरस्य भावः ष्यञ्। १समभिव्याहारे, २साहित्ये ३सामानाधिकरण्ये च।

साहस न० सहसा बलेन निर्वृत्तम् अण्। १बलेन कृते चौर्य्य- स्त्रीसंग्रहणादौ दुष्कर्म्मणि 'सहसा क्रियते यत्तु तत् साहसमिति स्मृतमिति' स्मृतिः। तद्भेदाः वीरमि० "तस्य स्वरूपमाह नारदः 'सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः। तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते' इति। तस्य चातुर्विध्यमाह बृह- स्पतिः "मनुष्यमारणं चौर्य्यं परदाराभिमर्शनम्। पारुष्यमनृतञ्चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्" इति। अथ साहसं पारुष्यवत् त्रिविधम्। तत्र त्रैविध्यमाह नारदः "तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा। उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्' इति। प्रथमं स्वरूपमाह स एव "फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च। भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम्। वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्। व्या- पादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम्। प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्" इति। भङ्गः फलादेः खण्डनादिकम्। आक्षेपः आकोपः आकाशे क्षेपण- मिति यावत्। उपमर्दः खण्डावशेषेण पीडनम्। एतेनैव प्रकारेणेत्यस्य। त्रिविधेऽपि साहसे दण्ड- माह नारदः 'तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शता- वरः। मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः। उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते। वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तम- साहसे' इति। ब्राह्मणस्य तु महत्यपराधे शारीर- दण्डाभावमाह स एव 'अविशेषेण सर्वेषामेष दण्ड- विधिः स्मृतः। वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणो- ऽर्हति'। यथाऽपि न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित्' इति। महत्यपराधे ब्राह्मणस्य दण्डमाह स एव "शिरसा तु वपनं बद्ध्वा राजा प्र- प्रदापयेत्" इति। नारदोऽपि 'शिरसो मुण्डनं दण्ड- स्तस्य निर्वासनं पुरात्। ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च" इति। परद्रव्यापहरणरूपसाहसभेदे तत्र च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम्। तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः" इति। व्याचष्टे मिताक्षरा सामान्यद्रव्यस्य रक्ष्यमाणस्य द्रव्यस्य बलात्कारेण हरणं साहस- मित्युक्तमिति पूर्वश्लोकार्थः। तन्मूल्यादपहृतद्रव्यमूल्यात्। निह्नवे अपलापे। यः साहसं करोति तस्य द्विगुणो दण्डः। यस्तु साहसं कृत्वा निह्नुते स चतुर्गुणं दण्ड्य- इत्यर्थः। साहसिकस्य प्रयोजकस्य दण्डमाह स एव 'यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम्। यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्' इति। द्विगुणदमं स कारयितुः द्विगुणं दमम्। [illegible] ...

हिंस्रागामी विक्रुष्टेनाभिधावकः । घातार्थेन निष्कोषा-
चापदानशीत्तमात् स्मृतम् । शूद्रप्रव्रजितानाञ्च दैवे
पित्र्ये च भोजकः । अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोग्यो
योग्यकर्मकृत् । वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् । पितृपुत्र-
स्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः । एषामपतितान्योन्य-
त्यागी च शतदण्डभाक्” इति । “दशमकर्म्म च धा-
र्म्मिके पित्रादिप्रव्रजः । महत्या राजवृद्धैः माता-
दिभिरुपक्रमे । विप्रेयाऽसाधुवृत्तानां दुष्टैर्वादेन वा
नरैः । एवमादिना पातकानामस्कराणाञ्च भावना ।
स्तहीनः मनुष्या यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते । शतद्वेना
प्रयोज्यः सर्वं स्यादेष विधिः” इति । चिह्नं रक्तेनादि
कुट्टस्तस्य धनादिकम् । धानान्तरकर्त्तव्यमाह
वृद्धः “दत्ता तु पातकं सम्यक् समाहाय यथाक्रमम् ।
कृत्वाऽङ्कितशरीरांस्तु देशान्निर्वासयेन्नृपः” इति । वृहस्पतिः
“महापातकिनो ये तु तथा चौर्य्योपपातकाः । घातकाः
मध्यमेन कृत्वा कृत्स्ना विविधैर्वधैः” इति । अङ्कन
चक्रवादादिविषयमेतत् । अत आह बौधायनः “क्षत्रि-
यादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणञ्च तेषामेव तु-
ल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्” तथा
क्षत्रियादीनामुत्कृष्टवधे सजातीयाभिजातीयवधे
दण्डं शारीरदण्डम् । एकघाताद्बहूनां घातकानां बहूनान्दो-
मानुरूपं दण्डमाह कात्यायनः “एकञ्चेद्बहवो क्रु-
द्धाः संरुन्ध्युः पुरुषा नराः । मर्म्मघाती तु यस्तेषां स घातक
इति स्मृतः” । यो मर्म्मघातकः स एव वधापराधदण्ड-
भागित्यर्थः । स एव “आरम्भकृत् सहायश्च दोषभाक्तत्
देशकः । आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्म्म-
णाम् । युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रदर्शकः । उपेक्षा
कार्य्ययुक्तश्च दोषवक्ताऽनुमोदकः । अनिषेद्धा क्षमो य-
स्यात् सर्वे ते कार्य्यकारिणः । यथाशक्त्यनुरूपन्तु
दण्डमेषां प्रकल्पयेत्” इति । वृहस्पतिरपि “एकं
बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः । मर्म्मप्रहारदो
यस्तु घातकः स उदाहृतः । मर्म्मघाती तु यस्तेषां
यथोक्तं प्रापयेद्दमम् । आरम्भकृत्सहायाश्च दोषभाजो
यदर्हतः । क्षतञ्चाप्यमहत्त्वञ्च मर्म्मस्थानञ्च यत्नतः ।
सामर्थ्यञ्चानुबन्धञ्च ज्ञात्वा चिह्नं प्रसाधयेत्” इति ।
विषयविशेषे मनुष्यवधकर्त्तुर्दण्डाभावं दोषाभावञ्च
दर्शयन्नाह मनुः “शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो

यत्रोपरुध्यते । द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे काल-
कारिते । आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति” इति ।
यत्र देशे काले च धर्म्मचाटकादिरूपोपद्रवाच्छूद्रादिना-
ऽपरुध्यते तथा शूद्रेतरवर्णसङ्करे परदाराभिग-
मनादिरूपे राजाभावकालकारिते । तथात्मनः परतः
प्राणसंशये । तथा दक्षिणानां सङ्गरे गवादहरणनिमि-
त्तक युद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्वृत्तकर्तृकनिवा-
रणे । धर्म्मेण घ्नन्न दुष्यति यतः । अतस्तत्र द्विजा-
तिभिः स्वस्वधर्मान्वयपरिहारेणापि समर्थैः शस्त्रं ग्राह्य-
मित्यन्वयः । अत्र द्विजातिग्रहणं ब्राह्मणवैश्ययोर्विष-
यम् । प्रजापालनार्थं क्षत्रियस्य वचनान्तरेणैव शस्त्र-
ग्रहणस्य प्राप्तत्वादित्यभिसन्धायैव बौधायन आह
“ब्राह्मणार्थे गवार्थे च वर्णानां वापि सङ्करे । गृह्णी-
याता विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे” इति । यत्तु “परी-
क्षार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत” इत्यापस्तम्बवचनम् ।
यच्च बौधायनवचनम् “ग्रास्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं
नाददीतेति” तदुभयमपि धर्मविरोधादिभिन्नविषयम् ।
साहसस्य स्वरूपाभिधानमाह वृहस्पतिः “सा-
न्वयं साहसमेवं त्रिधा क्रोधलोभजम्” इति ।
स्त्रीसंग्रहणाख्यसाहसस्वरूपमाह स एव “अनि-
च्छन्त्या यत् क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या वा
रहसि बलात्कारकृतन्तु तत्” इति । अनिच्छन्त्या
परपुरुषेण सहेति शेषः । अनिच्छन्त्या यानि चिह्नानि
तस्याः कर्त्तव्यं राजकर्त्तव्यं चाह स एव “अनिच्छन्त्या
यानि चिह्नानि बलात्कारकृतानि च । परपुंसः
प्रसङ्गे तु नारीणाञ्चानि लक्षयेत् । नखदन्तक्षतश्यामा-
सकचग्रहशोणिता । सद्यो निश्वसिता नारी बलात्कारेण
दूषिता । उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकसन्निधौ ।
तथा नाशयन्ती च यथा छन्नेन दूषिता । आविद्ध-
विधौतलिङ्गसंघातक्षतपयोधरा । चिह्नावदातैरेवैश्च व्याकु-
लोकितलोचना । राज्ञा सर्वं सभा भीता स्वयमन्विष्य
तत्त्वतः । यद् ब्रूयात् सकलं तत्र तत् कर्त्तव्यं
प्रयत्नतः । विवादे साक्षिणामत्र प्रकुर्वीत परीक्षणम् ।
प्रार्थनादभियुक्तस्य न दिव्यं दातुमर्हति” इति । अत्र
दण्डमाह मनुः “सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो विप्रां गुप्तां
बलाद्व्रजन्” इति । गुप्तां स्वामिना रक्षिताम् ।
क्षत्रियादिसवर्णविषये दण्डमाह वृहस्पतिः “सहसा

कामयेद् यस्तु पणस्त्र्याप्तिलं हरेत् । उत्कृष्टां चेद्धि-
इस्तथो भ्रामयेद् गर्द्दभेन तु" इति । कामयेत् पर-
स्त्रियमिच्छेत् । अयमेव दण्डोऽनुलोमप्रतिलोमजात्यो
सजातीयपरभार्य्यागमने बोद्धव्य इति भटनरत्ने ।
हीनजातीयपरस्त्रीगमने न प्रणादिप्वेतदर्द्धपरिमितो
दण्डः । उत्कृष्टजातीयपरदारगमने अयमेव दण्डो
वधसहित कार्य्य इत्याह स एव 'दमोनेय समायान्तु
हीनायामधिकस्तत । पुस कार्योऽधिकायान्तु गमने स
प्रमापणम्" इति । दम सहगा कामयेदिति वाक्योक्त ।
नेय प्रापणीय । यत्तु वधमात्राभिधायक कात्यायन-
वचनम् 'स्त्रीषु कृतोपभोगः स्यात् प्रसह्य पुरुषो यदा ।
वधे तत्र प्रवर्त्तेत कार्य्योतिक्रमण हि तद्" इति । तद्धि
गुंपस्य भार्य्यागमने बोद्धव्यम्" । सहसा अविवेकेन
कृत कर्म ।२अविमृश्यकृतकर्म्मणि त्रि०।"तत्र साहसमनु
ष्ठित पुनः" काव्यप्र० ३साहसमनुसरति अण् । अत्युक्ते
४दण्डविशेषे पु० "साशीतपणसाहस्रोदण्ड उत्तम
साहस । तदर्द्ध मध्यम प्रोक्तस्तदर्द्धमधम स्मृत "
स्मृति ।"पाकयज्ञे तु साहस" इत्युक्ते ५अग्निभेदे च पु०।

साहसिक त्रि० साहसे प्रसृत ठक् । १मनुष्यमारणादाभि
रते २चोरे ३पारदारिके ४पारुष्यकारिणि च ।

साहस्र न० सहस्राणा समूह अण् । १सहस्रसमूहे ।
स्वार्थे अण् । २सहस्रसङ्ख्यायाम न० । सहस्र परि
माणमस्य अण् । ३सहस्रसङ्ख्यान्वित त्रि० । ४सहस्र
मनुष्यकगणसमूहे पु० अमर ।

साहायक न० सहायस्य भाव वुण् । साहाय्ये ।

साहाय्य न० सहायस्य भाव ष्यञ् । सहायतायाम् ।

साहित्य न० सहितस्य भाव ष्यञ् । १मेलने २परस्पर-
सापेक्षाणा तुल्यरूपाणामेकक्रियान्वयित्वे श्राद्धवि०
३तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वे ४एकक्रियान्वयित्वमात्रे ५बुद्धि
विशेषविषयत्वे शब्द०प्र० ६पद्यात्मके काव्ये च ।

साह्य न० सहस्य भाव ष्यञ् सह-ण्यत् वा । १सहत्वे
२मेलने परामर्षे ३सहनीये त्रि० ।

साह्वय पु० सह आह्वानेनाभिधानेन । १अभिधानसहित
'नागाह्व गजसाह्वयम्' भारतम् । मेषादिप्राणिकरण-
द्यूतरूपे समाह्वये च शब्दर० ।

सिंह पुंस्त्री० हिंस-अच् पृषो० 'सिंहो वर्णविपर्य्ययात्'
इत्युक्तेः वर्णविपर्य्यय । जातित्वात् १पशुभेदे अमर
स्त्रियां ङीष् । गुहाशयपञ्चनखसिंहप्रमुखा ठगवा ।

२रक्तशोभाञ्जने राजनि० ३मेषादित पञ्चमे राशौ ज्यो०
सिंहराशिश्च २।६०० कला तत्कारादिरूपकस्य ७२०० कलो-
परि १८०० शतकलात्मक मघापूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गु-
न्याद्यपादात्मक । 'पुमान् स्थिरोऽग्नाटनपित्तवृद्धौ
गोष्ठपूर्वक इदवतुष्पाद् । सभाटवी दीर्घरशोऽल्पसुपुत्रो
हरि शैलन्दपोऽथ पूर्व" नील० ता० तत्स्वभावादि
उक्तम । तस्य स्वामी सूर्य्य । ४जिनध्वजे हेमच० ।
५उत्तरपदस्थ ५श्रेष्ठार्थे अमर । नर सिंह इवेति
विग्रहे "उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे" पा०
उपमितसमासे नरसिंहादशब्दात् सिंहतुल्यशौर्य्यादि
युक्तो नर इति बोधात् नरस्य श्रैष्ठ्य द्योत्यत इति
बोध्यम् । ६नाह्या स्त्री राजनि०। ७प्रासादभेदे देवप्रतिष्ठा-
शब्दे २६८१ पृ० दृश्यम् दक्षिणावर्त्तभेद तच्छब्दे दृश्यम्

सिंहकेलि पु० सिंहस्येव केलिरस्य । मञ्जुघोषे त्रिका० ।

सिंहकेसर पु० सिंहस्येव केसरोऽस्य । बकुले त्रिका० ।

सिंहतल पु० सहतल+पृषो० । करद्वयमेलनरूपे अञ्जलौ ।
रामाश्रम । [राजनि०।

सिंहतुण्ड पु० सिंहस्येव तुण्ड मुखमस्य । सेहुण्डवृक्षे

सिंहद्वार न० सिंहचिह्नित द्वारम् शाक० । पुरप्रवेशन-
योग्ये द्वारे हेमच० ।

सिंहध्वनि पु० सिंहस्येव ध्वनि । १सिंहतुल्यनादे सिंह-
नादोऽप्यत्र अमरः । हृत० । २सिंहस्य शब्दे ।

सिंहनर्दिका पु० सिंह इव नर्दति नर्द-ण्वुल् । (सिङ्गा)
वाद्यभेदे हारा० ।

सिंहनादिका स्त्री सिंहमपि नादयति नद-णिच्-ण्वुल् ।
१दुरालभायाम् शब्दच० । २सिंहनर्दिकायां हारा० ।

सिंहपर्णी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पर्णमस्याः ङीप् । वासक-
वृक्षे जटा० ।

सिंहपुच्छिका स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पश्चाद्भागोऽस्या कप्,
अत इत्वम् । चित्रपर्णिकायां (चुकुलाकुल) इत्य रत्नमा०

सिंहपुच्छी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुच्छमस्य पर्णौ। गौरा०
ङीष् ।१चित्रपर्ण्यां २पृश्निपर्ण्याम् अमर ३माषपर्ण्यां
रत्नमा० । [पर्णीम् राजनि० ।

सिंहपुष्पी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पमस्याः ङीप् । पृश्नि

सिंहमुखी स्त्री सिंहस्य मुख मुखसदृश इव पुष्पमस्याः
ङीप् । वासक राजनि० ।

सिंहयाना स्त्री सिंहो यान वाहन यस्याः । दुर्गायाम्
"गच्छ० सिंहवाहनादयोऽप्यत्र ।

सिंहल पु० सिंहोऽस्त्यत्र लच्। देशभेदे। तद्देशभवत्वात् २रङ्गे धातौ हेमच०। ३रीतौ ४त्वचे च न० राजनि०। सिंहलदेशश्च कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ० दक्षिणस्यामुक्तः। [तायां राजनि०।

सिंहलस्था स्त्री सिंहले तिष्ठति स्था–क। सिंहलस्थाः ल

सिंहनास्थान पु० सिंहस्य आस्थानं यत्र। नाटकशब्दोक्ते दृश्यभेदे शब्दर०।

सिंहलील पु० रतिबन्धभेदे "लिङ्गोपरि स्थिता नारी भूमौ दत्त्वा पदद्वयम्। हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलील प्रकीर्त्तितः"। लिङ्गोपरि स्थिता नारी कान्तोरुस्थपदद्वया। हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलोऽप्ययमपि" रतिम०।

सिंहवाहिनी स्त्री सिंहरूपो वाहो विद्यतेऽस्या इनि। दुर्गायाम् "सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यतः। महिषघ्नी ततो देवी तथा वै सिंहवाहिनी" देवीपु० ४१ अ०।

सिंहविक्रान्त पु स्त्री० सिंह इव विक्रान्तः। १अश्वे हारा० स्त्रियां ङीप्। २सिंहतुल्यविक्रमे त्रि०। [राजनि०।

सिंहविन्ना स्त्री सिंह इव विन्ना विद्–क्त। माषपर्ण्याम्

सिंहसंहनन त्रि० सिंहस्येव संहननमङ्गमस्य। १सुन्दराङ्गयुक्ते अमरः २सिंहवल्लदृढाङ्गे च। "सिंहसंहननो युवा" रघुः।

सिंहा(शिङ्घा)न न० शिघि–आनच् पृषो०। १लौहमले अमरः। २नासिकामले (सिकनी) शब्दर०।

सिंहावलोक पु० न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६९ पृ० दृश्यम्।

सिंहासन न० सिंहचिह्नितमासनम्। १राजासनभेदे तल्लक्षणं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा

"राज्ञो वरासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते। शुभे मुहूर्ते शुभमासवर्षे शुभारवेलातिथिचन्द्रयोगे। काले निरुत्पात निरीतिभावे सिंहासनावस्थविधिं वदन्ति। स्थिरराशि स्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदिते। आसनारम्भणिच्छन्ति स्वहारम्भोऽपि वेधु च"। एतेन स्वहारम्भसिंहासनयोरारम्भ एक एव कालः। तत्र क्रमः "आश्ववेदाग्निपक्षाणि सोपानानि युगे क्रमात्। चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विंशति श्चैकमेव च। सिंहान्वितानि ज्ञेयानि चरणानि युगे क्रमात्। पद्मं शङ्खो गजो हंसः सिंहो भृङ्गो मृगो हयः। अष्टौ सिंहासनानीति नीतिशास्त्रविदो विदुः। आदित्यादि राजानां भूपतीनां यथाक्रमम्। राज्ञः स्वहस्तैरष्टभिरायामपरिणाहयोः। राजपालमिदं नाम सोपानं प्रदर्शितम्। तदर्द्धमानं तन्मध्ये राजासनमुदाहृतम्। अष्टास्रमिदं रम्यं प्रोक्तं कलिगङ्गोभुजाम्। दिगष्टकं त्रिकोणः स्यात् ब्रह्मादीनां यथायथम्"। अथाष्टानां लक्षणानि "गम्भारीकाष्ठघटित पद्ममालोपचित्रितः। पद्मरागविचित्राङ्गः शुद्धः काञ्चनसंवृतः। चरणाग्रे पद्मकोषात् पद्मरागविचित्रिताः। द्विस्त्रिंशत् पुत्रिकाः राजद्वादशाङ्गुलिसम्मिताः। राजाधर्मं चतस्र एव द्वादशपुत्रिकाः। रत्नैश्च नवभिः कार्यं निर्माणं चान्तरान्तरा। रक्तवस्त्रावृतं प्रोक्तं पद्मसिंहासनं मतम्। अत्रोपविष्टो नरपतिः प्रतापयति विन्दति। महेन्द्रकाष्ठघटित शङ्खमालोपशोभितः। शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शुद्धरूप्योपशोभितः। चरणाग्रे शङ्खनाम्यः पुत्रिकाः सप्तविंशतिः। स्थाने स्थाने विधातव्याः शुद्धस्फटिकसंस्कृताः। शुक्लपट्टावृत प्रोक्तं शङ्खसिंहासनं२ मतम्। पनसेनोपघटितो गजमालोपशोभितः। विद्रुमैरपि वैदूर्यैः काञ्चनेनापि शोभितः। चरणाग्रे गजशिरःपुष्पाद्येकैकपुत्रिका। माणिक्यरचितारक्तवस्त्रादिकविभूषणम्। गजसिंहासनं३ नाम साम्राज्यफलदायकम्। शालकाष्ठेन घटितो हंसमालोपशोभित। पुष्परागैः काञ्चनेन कुरुविन्दैश्च चित्रित। चरणाग्रे हंसरूपाः पुत्रिकास्त्वेकविंशतिः। शोणितकोपघटिताः पीतवस्त्रविभूषणम्। हंससिंहासनं४ नाम सर्वारिष्टविनाशनम्। चन्दनेनोपघटितः सिंहमालोपभूषितः। शुद्धहीरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चननिर्मितः। चरणानां सिंहवेशाः पुत्रिकाश्चैकविंशतिः। मुक्तायुक्तिभिरन्यैश्च निर्मलैरेव भूषणम्। शुद्धशङ्खावृतं प्रोक्तं सिंहसिंहासनं५ मतम्। अत्रोपविष्टो नरपतिः कृत्स्नां साधयति क्षितिम्। भृङ्गमालोपसंभृतं शुद्धचम्पककल्पितम्। शुद्धैर्मरकतैर्युक्तं पादाग्रे पद्मकोषिकाः। द्वाविंशतिः पुत्रिकास्तु नीलवस्त्रादिभूषणम्। भृङ्गसिंहासनं६ नाम मधुचयजयप्रदम्। बिल्वकाष्ठेन घटितं मृगमालोपशोभितम्। शुद्धनीलैर्महानीलैः काञ्चनेनापि चित्रितम्। चरणाग्रे मृगशिरश्चत्वारिंशच्च पुत्रिकाः। नीलवस्त्रादियुक्तन्तु मृगसिंहासनं७ मतम्। लक्ष्मीविजयसम्पत्तिरैश्वर्यप्रदमुत्तमम्। केशरेणोपघटितं हयमालोपशोभितम्। समस्तरत्नैर्भूषिताः पुत्रिकाः षष्टिसप्तति। चरणाग्रे हयशिरश्चित्रवस्त्रादिभूषणम्। हयसिंहासनं८ नाम लक्ष्मी

विंशयद्रूनम्। इत्येतत् कथितं सारं सङ्घासिंहास नाटकम्। यथा भोजेन कथितं यथा चान्यैश्च पठ्यते। एतस्यातिक्रमं दम्भाद्वः कुर्यात् पृथिवीपतिः। अचिरादेव क्षयत तस्य शत्रु रतिक्रमम्। परामनस्या यो राजा यो राजा च निरासन। स परैर्हन्यते सिंहैरिव मतगजादिव.” । चतुरङ्गक्रीडायां २जयभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६३ पृ० दृश्यम्। ३योगासनभेदे च तल्लक्षण यथा

“गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्। दक्षिणे सव्यगुल्फन्तु दक्षगुल्फन्तु सव्यके। हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः संप्रसार्य च। व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः। सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा। बन्धत्रयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्” इति हठप्रदीप०। ४रतिबन्धभेदे पु० “समङ्कुराद्यबाहु च कान्ता योषापदद्वये। कान्तो हृत्वा रमेत् कामी बन्ध सिंहासनो मतः.” इति रतिमञ्जरी ५चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१८ पृ० दृश्यम्।

सिंहास्य पु० सिंहस्यास्यमास्यमिव पुष्पं यस्य। वासके अमरः।

सिंहिका स्त्री। काश्यपपत्न्यां राहुमातरि। “कश्यपस्य स्त्रियौ तु सिंहिका राहुरासुतनयावलोक्यन्। पूर्वजा हरिभिः सकस्मरो दैवतैरसौ निपातितः” वासु वामन०। [२वासुकुष्ठये च।

सिंहिकासुत पु० ६त०। १राहौ सिंहिकापुत्रादयोऽप्यत्र।

सिंही स्त्री हिनस्ति रोगान् हिन्स-अच् पृषो०। वार्त्ताक्याम् अमरः २कण्टकारिकायाम् ३वासके मेदि० ४वृहत्यां राजनि० ५राहुमातरि सिंहः ६मुद्गपर्ण्याम् सिंह+जातौ ङीष्। ७सिंहयोषिति।

सिंहोल्लता स्त्री कर्म०। वृहत्यां भावप्र०।

सिक सेचने चौरा० पर० सक० सेट्। सेकति अर्थकोषे। [पर्युदासात् न आपदेन ।

सिकता स्त्री ब०व०। सिक–अतच् किच्च। बालुकायाम् अमर०। ‘सिकताः अस्मत् भज् तस्य कुच्। ६सिकता- मूत्रेऽस्त्री ब्रा० अमरः। [अमरः।

सिकतामय त्रि० सिकता+मयट्। वालुकाबहुले स्थाने

सिकतावत् त्रि० सिकता। मत्वर्थे मतुप् मस्य व। वालु- कबहुले अमरः। [भरत।

सिकतिल त्रि० सिकता, इलच् १त्रप्। बालुकाबहुले

सिक्थ न० सिच-थक्। १मधूच्छिष्टे (मोम) २नीलीगुच्छे हेमच०। स्वार्थे क। तत्रार्थे भक्तपुलाके मासे च पु० मेदि० मधूच्छिष्टे न० अमर.।

सिक्य न० सिक-यत्। (सिक) रज्जु निर्मित पदार्थे।

सिच् त्रि० सिच-क्विप्। १सेचनकर्त्तरि कर्मणि क्विप्। २वस्त्रे हेमच०। [त्रिका०।

सिचय पु० सिच-अयच् किच्च। १वस्त्रे हेमच० २जीर्णवस्त्रे

सिञ्चिता स्त्री सिच-इतच् पृषो०। पिप्पल्याम् शब्दच०।

सित न० सो–क्त। १रौप्ये २मूलके राजनि० ३चन्दने रत्नमा० ४शरे ५शुक्लपक्षे ६शुक्रग्रहे च पु० अमरः। ७बद्धे ८अवसिते ९ज्ञाते च त्रि०विश्व०। [ङीप्।

सितकण्ठ पुंस्त्री० सितः कण्ठोऽस्य। दात्यूहे पक्षे स्त्रियां

सितकर पु० सितः करः किरणो यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि० सितमयूखादयोऽप्यत्र। [राजनि०।

सितकर्णी स्त्री सितः कर्ण इव पुष्पमस्याः ङीप्। वासके

सितकुञ्जर पु० सितः कुञ्जरोऽस्य। १इन्द्रे कर्म०। २ऐरावतगजे।

सितगुञ्जा स्त्री कर्म०। श्वेतगुञ्जायाम् राजनि०। [अमरः

सितच्छत्रा स्त्री सितं छत्रमिव पुष्पमस्याः। शतपुष्पायाम्

सितच्छद पुंस्त्री० सितश्छदः पक्षो यस्य। १हंसे हेमच० स्त्रियां ङीष्। २श्वेतदूर्वायाम् स्त्री राजनि० टाप्।

सितदर्भ पु० कर्म०। श्वेतकुशे राजनि०।

सितदीप्य पु० दीपयत्यग्निम् दीप-णिच्-कर्त्तरि यत् कर्म०। श्वेतजीरके राजनि०।

सितदूर्वा स्त्री कर्म०। श्वेतदूर्वायाम् रत्नमा०।

सितद्रु पु० कर्म०। १मोरटभेदे रत्नमा० २शुक्लवर्णवृक्षे च।

सितधातु पु० कर्म०। १खटिकायाम् (खडी) राजनि० २श्वेत- धातौ रौप्यादौ च।

सितपक्ष पुंस्त्री० सित पक्षोऽस्य। १हंसे शब्दर० स्त्रियां ङीष्। कर्म०। चन्द्रस्य वृद्धिकाले प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्ते २शुक्ले पक्षे। [हेमच०।

सितपर्णी स्त्री सितानि पर्णान्यस्याः ङीप्। अर्कपुष्पिका-

सितपाटलिका स्त्री कर्म०। (श्वेतपारुल) वृक्षे राजनि०।

सितपुङ्खा स्त्री सित. पुङ्खोऽस्याः। श्वेतशरपुङ्खावृक्षे राजनि०

सितपुष्प न० सितानि पुष्पाण्यस्य। १कैवर्त्तीमुस्तके शब्दच०। २कासतृणे पु० शब्दच० ३तगरे ४श्वेतरोहितकवृक्षे च पु० राजनि० ५श्वेतापराजितायां स्त्री टाप्। ६मल्लिका- यां स्त्री टाप्। कर्म०। श्वेते पुष्पे न०।

सितमरिच न० कर्म०। शुभ्रमरिचे राजनि०।

सितमाष पु० नित्यक० । राजमाषे (बरबटी) शब्दाच० ।

सितरञ्जन पु० सितमपि रञ्जयति रन्ज—णिच्—ल्यु । १पीतवर्णे हेमच० २तद्वति त्रि० ।

सितवर्षाभू स्त्री वर्षासु भवति भू—क्विप् कर्म० । श्वेतपुनर्नवायाम् राजनि० ।

सितशिंशपा स्त्री कर्म० । श्वेतशिंशपायाम् राजनि० । [शरपुङ्खाख्ये राजनि० ।

सितशिवक न० सितं शिवं यस्य । १सैन्धवे २धवले तद्वति त्रि० ।

सितशिम्बिक पु० सिता शिम्बिर्यस्य कप् । गोधूमे हेमच० ।

सितशूक पु० सित शुभ्रं शूको यस्य । यवे भरत ।

सितशूरण पु० कर्म० । वनशूरणे (वनओल) राजनि० ।

सितसर्षप पु० कर्म० । गौरसर्षपे राजनि० ।

सितसार(क) पु० सितः सारो निर्यासो यस्य वा कप् । शालिञ्चशाके राजनि० ।

सितसिन्धु स्त्री नित्यक० । गङ्गायां शब्दर० ।

सिता स्त्री सो—क्त । १शर्करायाम् ।

"खण्डन्तु सिकताकारं श्वेतं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तासृग्दाहहृत् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी" राजव० । २मल्लिकायां शब्दर० ३श्वेतकण्टकारिकायां ४वाकुच्यां ५विदार्यां ६श्वेतदूर्वायां ७चन्द्रिकायां ८गुडूच्यां ९सुरायां १०विद्युति ११मायमाणलतायां १२तेजन्यां राजनि० १३पर्वतजातापराजितायां रत्नमा० ।

सिताखण्ड पु० सिताया इव खण्डः । मधुजातशर्करायाम् "मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः । छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत् तुवरा हिमा । यथा यथाऽस्या नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहलाघवशैत्यादि सरत्वं तथा तथा" भावप्र० ।

सितशिताग्र पु० सि(शि)तमग्रं यस्य । कण्टके शब्दाच० ।

सिताङ्ग पुस्त्री० सिता सिकता अङ्गो यस्य । बालुकागण्डे (बलिया) मत्स्ये शब्दाच० स्त्रियां ङीष् ।

सिताङ्ग पु० सितमङ्गं यस्य । श्वेतरोहिते राजनि० ।

सितादि पु० सिताया आदि कारणम् । गुडे राजनि० ।

सितापाङ्ग पुस्त्री० सितमपाङ्गं यस्य । मयूरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । [ऽम्बुज ।

सिताब्ज न० कर्म० । श्वेतकमले राजनि० सिताम्भोजादयो-

सिताभ पु० सिता आभा यस्य । १कर्पूरे रायमुकुटः २चन्द्रे च ३तक्रे स्त्री राजनि० ।

सिताभ्र पु० अभ्रम् इव सित शुभ्र राज० । कर्पूरे अमर ।

सिताभ्रक न० अभ्रकमिव सितम् राज० । कर्पूरे राजनि० ।

सिताम्बर पु० सितमम्बरं यस्य । १श्वेतवस्त्रधारिणि यतिनि हेमा० २श्वेतवस्त्रधारिमात्रे त्रि० ।

सितार्जक पु० नित्यकर्म० । श्वेतपर्णासाम् राजनि० ।

सितालक पु० आलयति भूषयति अल—णिच्—ण्वुल् नित्य कर्म० । श्वेतमन्दारे राजनि० । [श्वेतदूर्वायाम् रत्नमा० ।

सितालता स्त्री सिता सती आलतते आ+लत—अच् ।

सितालिकटभी स्त्री सितेन शुभ्रवर्णेन अलति अल—इन् कर्म० । श्वेतकिण्टिहीक्षुद्रे राजनि० ।

सितावर पु० सितं श्वेततामाप्नोति आ+वृ—अच् (सुसुनि) १शाकभेदे २वाकुच्यां स्त्री राजनि० ङीप् । "चाङ्गेरी-सदृशः पत्रैश्चतुर्दल इतीरितः । शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते" भावप्र० [२गङ्गायमुनयो. स्त्री हि०श०

सितासित पु० वर्णेन सितः वस्त्रेणासितः । १बलदेवे राजनि०

सिताह्वय पु० सितमाह्वयते आ+ह्वे—श । १श्वेतशिग्रौ २श्वेत-रोहिते च राजनि० । [त्रि० रायमु०

सिति पु० सो—क्तिच् । १शुक्लवर्णे २कृष्णवर्णे च । २तद्वति

सितिमन् पु० सितस्य भावः इमनिच् । शुभ्रतायाम् । "सित सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुः" माघः ।

सितिवार पु० सिति श्वेतता वृणोति वृ—अण् । सुनिषण्णके (सुसुनि) शाके भावप्र० ।

सितिवासस् पु० सितं वस्त्रं वासोऽस्य । बलदेवे ।

सितेतर पु० सितादितरः । १शूकधान्ये २कुलत्थे च ३शुभेतरवर्णे ४तद्वति त्रि० । [स्त्री हेमा० ।

सितेतरगति पु० सितेतरा कृष्णा गतिरस्य । कृष्णवर्त्मनि

सितोदर पु० सितमुदरमस्य । कुबेरे हेमच० ।

सितोपल पु० कर्म० । १स्फटिके राजनि० काठिन्यात् न० त्रिका० । २शर्करायां स्त्री हेमच० ।

सिद्ध न० सिध—क्त । १सैन्धवलवणे राजनि० अष्टाङ्गमतया-ज्ञायत्वम् २निष्पन्ने ३पक्वे ४नित्ये च त्रि० शब्दर० । सिद्धिरस्त्यस्य अच् । ५व्यासादौ मुनौ ६देवयोनिभेदे च पु० अमरः तल्लोकश्च चन्द्रलोकादध स्थो व्योमस्थितः यथाह सू० सि० "मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" ७आश्रिते त्रि० ८विष्कम्भादिषु मध्ये द्वाविंशयोगे ज्यो० ९गुडे १०कृष्णधुस्तूरे पु० राजनि० । ११सक्ते त्रि० हेमच० १२व्यापारे पु० शब्दच० क्त्र त्वर्थे १३यो-गिनीदशामध्ये सप्तम्यां दशायां स्त्री । दशाशब्दे ३३०५ पृ० दृश्यम् । तन्त्रोक्ते अकथहचक्रसो साधक-

नामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते ४मन्त्रभेदे पु० अकथहचक्रशब्दे ८८पृ० दृश्यम् ।५वज्रादिशाख्ये क्रियाभेदे स्त्री ६सिद्धियुते मन्त्रे पु० "मन्त्रसिद्धेरुपायश्च गौतमीये "पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धो न जायते । उपायास्तत्र कर्त्तव्याः सप्त शङ्करभाषिताः । भ्रामणं रोधनं वश्यं पीडनं पोषशोषणम् । दहनान्तं क्रमात् कुर्य्यात् ततः सिद्धो भवन्मनुः । भ्रामणं वायुबीजेन यथानुक्रमयोगतः । तन्मन्त्रं यन्त्र आलिख्य सिद्धकर्पूरकुङ्कुमैः । उशीरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्रं संग्रथितं लिखेत् । क्षीराज्यमधुतोयानां मध्ये तल्लिखितं भवेत् । पूजनाज्जपनाद्धोमात् भ्रामितः सिद्धिदो भवेत् । भ्रामितो यदि नो सिद्धो रोधनं तस्य कारयेत् । सारस्वतेन बीजेन सम्पुटीकृत्य संजपेत् । एवं रुद्धे भवेत् सिद्धो न चेदेतद्वशीकुरु । अलक्तचन्दनं कुष्ठं हरिद्रामादनं शिला । एतैस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्ज्जपत्रे सुशोभने । धार्य्यं कण्ठे भवेत् सिद्ध पीडनं तस्य कारयेत् । अधरोत्तरयोगेन पदानि परिजप्य वै । ध्यायेच्च देवतां तद्वत् अधरोत्तररूपिणीम् । विद्यामादित्यदुग्धेन विलिख्याक्रम्य चाङ्घ्रिणा । तथाभूतेन मन्त्रेण होमः कार्य्यो दिने दिने । पीडितो ह्यनयाविद्धः सिद्धः स्यादथ पोषयेत् । बालाया स्त्रितयं बीजमाद्यन्ते तस्य योजयेत् । गोक्षीरमधुनालिख्य विद्यां पाणौ विभावयेत् । पोषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्व्वीत शोषणम् । द्वाभ्यान्तु वायुबीजाभ्यां मन्त्रं कुर्य्याद्विदर्भितम् । एषा विद्या गले धार्य्या लिखित्वा वट भस्मना । शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनीयोऽग्निना ततः । आग्नेयेन तु बीजेन मन्त्रस्यैकैकमक्षरम् । आद्यन्तमध ऊर्द्ध्वं च योजयेद्दाहकर्म्मणि । ब्रह्मवृक्षस्य तैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् । कण्ठदेशे ततो मन्त्रः सिद्धः स्याच्छङ्करोदितम् । इत्येतत्कथितं सम्यक् केवलं तव भक्तितः । एकेनैव कृतार्थः स्याद् बहुभिः किन्नु सम्मते ।" तन्त्रसार । [च राजनि० ।

सिद्धक पु० सिद्ध इव इवार्थे कन् । १सिन्दुवारे २शालवृक्षे

सिद्धगङ्गा स्त्री सिद्धलोकस्था गङ्गा शाक० । मन्दाकिन्याम् जटा० । [जले सिद्धतोयादयोऽप्यत्र ।

सिद्धजल न० सिद्धं पक्वं जलम् ।१काञ्जिके कर्म० २पक्वे

सिद्धदेव पु० सिद्धानां पूज्यः देवः । महादेवे शब्दर० ।

सिद्धधातु पु० सिद्धः संसिद्धो धातुः । पारदे त्रिका० ।

सिद्धपीठ पुंन० कर्म० । "जापो लक्षमितस्तत्र, होमो वा कोटिसङ्ख्यकः । महाविद्याजपाः कोट्यः सिद्धपीठः प्रकीर्त्तितः" इति तन्त्रोक्ते १स्थानभेदे पीठशब्दे ४३४२ पृ० दर्शिते २स्थानभेदे च ।

सिद्धपुर न० कर्म० । "लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्, पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधोगतं सिद्धपुरञ्च" सि०शि०उक्ते भूगोलस्थेषु भूवृत्तपादान्तरितदेशस्थेषु चतुर्षु देवनिर्म्मितेषु पुरेषु मध्ये लङ्काधोभागस्थे पुरभेदे ।

सिद्धपुष्प पु० सिद्धमियं पुष्पं यस्य । करवीरवृक्षे राजनि० ।

सिद्धप्रयोजन पु० सिद्धं प्रयोजनं यस्मात् ५ब० । गौरसर्षपे राजनि० । २सिद्धाभीष्टे त्रि० ।

सिद्धमोदक पु० तवराजोद्भवखण्डे राजनि० ।

सिद्धरस पु० सिद्धः प्रसिद्धो रसः । १पारदे अमरः सिद्धो रसोऽस्य । २धातुमाने त्रि० मेदि० ।

सिद्धविद्या स्त्री सिद्धा स्वतःसिद्धा विद्या मन्त्रो यस्याः । "काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" इति तन्त्रोक्तासु दशसु काल्यादिषु देवीषु ।

सिद्धसाधन न० सिद्धस्य निश्चितस्य साधनमनुमानम् । १न्यायोक्ते सिषाधयिषाविरहकाले साध्यवत्त्वेन निश्चितस्य पुनरनुमानरूपे दोषे । सिद्धं साधयति ल्यु । २श्वेतसर्षपे पु० राजनि० । सिषाधयिषासत्त्वे तु सिद्धस्यापि अनुमानं भवत्येव "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः" इति वाचस्पत्युक्तेः । तदभावे तु नानुमितिः "न हि करिणि दृष्टे चित्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" इति तस्यैव वचनान्तरात् । सिद्धेश्च यथाऽनुमितिविरोधित्वम् तथा सिद्धिशब्दे वक्ष्यते । संशयपक्षतावादिमते निश्चयेन संशयस्य प्रतिरोधात् पक्षताऽसम्भवेन नानुमितिरिति बोध्यम् । सिद्धसाधनस्य पक्षताविघटकत्वेनाश्रयासिद्धावन्तर्भवतीति " निग्रहस्थानाहुरित्यन्ये ।

सिद्धसाध्य पु० अकथहचक्रोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठावधिद्वितीयकोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम् ।

सिद्धसिद्ध पु० तन्त्रोक्ते अकथहचक्रोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठस्थिताद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम्

सिद्धसिन्धु स्त्री ६त० । गङ्गायाम् त्रिका० सिद्धनद्यादयोऽप्यत्र

सिद्धसिद्ध पु० तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे सकथहशब्दे दृश्यम् ।

सिद्धान्त पु० सिद्धः निश्चितोऽन्तो यस्मात् । प्रमाणादुपन्यासेन पूर्वपक्षनिरासके सिद्धपक्षस्य स्थापनरूपे । वाक्यस्तोमे २ ज्योतिःशास्त्रभेदे च स च सूर्यसिद्धान्तः सोमसिद्धान्तादिः "त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः । भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः" सि० शि० । गौ० सूत्रोक्तसिद्धान्तलक्षणभेदो यथा "तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः" सू० । "सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्" सू० । "सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः" सू० । "समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः" सू० । "यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः" सू० । "अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः" सू० ।

"तन्त्रं शास्त्रं तदेवाधिकरणं ज्ञापकतया यस्य, तादृशस्य योऽभ्युपगमस्तस्य समीचीनतयाऽसंशयरूपतया स्थितिस्तथाच शास्त्रितार्थनिश्चयः सिद्धान्तः अत एवाभ्युपगम्यमानोऽर्थः सिद्धान्त इति भाष्यम् "अभ्युपगमः सिद्धान्त इति वार्त्तिकटीका" न चात्र विरोधः मन्तव्यः आचार्य्यैः परिहृतत्वात् तथाच निबन्धे "निबन्धे अर्थाभ्युपगमयोर्धर्मधर्मिभावस्य विवक्षितत्वादर्थाभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वार्थः सिद्धान्तस्तेन सूत्रभाष्यवार्त्तिकटीकासु न विरोधः । अत्र च भाष्यानुसारात् सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तान्यतमः सिद्धान्त इति सूत्रार्थ इति तु न युक्तं अविभक्तत्वात्त्वापत्तेः तन्त्रसिद्धान्तत्वेन द्वयमनुगमय्य तन्त्राधिकरणाभ्युपगमान्यतमः सिद्धान्त इति कश्चित् । विभजते । स चतुर्विध इति शेषः सर्वतन्त्रादिसंस्थितीनामर्थान्तरभावात् भेदादित्यर्थः । सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । सर्वतन्त्राविरुद्धः सर्वशास्त्राभ्युपगत इति यावत् । वस्तुतो यथाश्रुत एवार्थः अन्यथा तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरतएव च स्वाल्यादेरसद्भावत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः न च तन्त्रेऽधिकृत इति स्वार्थं लक्षणे तु न देयमेवेति वाच्यं मनस इन्द्रियत्वस्यापि सर्वतन्त्रसिद्धान्ततापत्तेः मध्यास्तु सर्वतन्त्रोपलक्षणमात्रस्त्याद्यादिप्रतिपादकाभ्युपगतः कथानुकूलोऽर्थः स इति वदन्ति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानशब्द एकार्थको नैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः एतन्त्र सिद्ध इति पर्य्यवसितोऽर्थः तथाच वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः, यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम् । अधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति "यस्यार्थस्य सिद्धौ साध्यमानायामेवान्यस्य प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भवति सोऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थः यथा तद्व द्व्यणुकादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वसिद्धेः, एवं चेतनत्वादपि यथा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिन्द्रियादिव्यतिरिक्त आत्मनि साधिते इन्द्रियनानात्वं तथा च यदर्थसिद्धिं विना योऽर्थः शब्दादनुमानाद्वा न सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति । वस्तुतस्तु शाब्दत्वमनुमानत्वं चाविवक्षितं प्रमाणमात्रमपेक्षितम् अतएव प्रत्यक्षेण क्षणिकत्वसाधनानन्तरमुक्तमात्मतत्त्वविवेके "सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ क्षणभङ्गभङ्ग इति" तत्र च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषक्तो यो यः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति वार्त्तिकफक्किकां लिखित्वा येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ जन्यमानायां योऽन्यार्थः सिध्यति स तथेत्यर्थः इति व्याख्यातं दीधितिकृता । एवं हेतुदोषः पक्षश्च वाक्यार्थ इति टीकावचने च उपलक्षणमेतदित्युक्तं तत्र तत्र मिश्रैरेव कथनं कार्य्यम् । यत्तु जनकीभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावेव विषय प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयीकृतः शब्दजनकपदार्थज्ञानविषयत्वे सति शाब्दविषयत्वेन स्वयमधिकरणसिद्धान्त इति तत्र इन्द्रियनानात्वादौ भाष्योदाहृतेऽव्याप्तेरिति । अभ्युपगमसिद्धान्तं लक्षयति । अपरीक्षितस्य साक्षादसूत्रितस्य विशेषपरीक्षणं विशेषधर्मकथनम् । अभ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पञ्चमी अभ्युपगमज्ञापकमित्यर्थः विशेषपरीक्षणाज्ज्ञायते सूत्रकृतोऽभ्युपगतमिदमिति तथाच साक्षादसूत्रिताभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्तः यथा मनस इन्द्रियत्वमिति" वृत्ति० । तथाच सिद्धान्तः संस्थितिः सिद्धान्तः संस्थितिश्च इत्यव्यवस्था । तत्र तन्त्रसंस्थितिस्तन्त्रार्थसंस्थितिः । अधिकरणसंस्थितिरधिकरणानुषक्तार्थसंस्थितिः । अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहे तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः वात्स्या० भाष्ये दृश्यम् । प्रामाणिकत्वेनाभ्युपेतोऽर्थः सिद्धान्त इत्यन्ये । मीमांसकाभ्युपगते पञ्चावयवयुक्ताधिकरणाङ्गे चरमेऽङ्गे अधिकरणशब्दे १२६ पृ० दृश्यम् ।

सिद्धान्ताचार पु० "आत्मानं देवतां मत्वा यजेद्देवञ्च मानवे । सदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते" तन्त्रोक्ते आचारभेदे ।

सिद्धारि पु० तन्त्रोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठावधिषष्ठकोष्ठस्थाद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे १८पृ०दृश्यम् ।

सिद्धार्थ(क) पु० सिद्ध० अर्थो यस्मात् ५ब० वा कप् । १श्वेतसर्षपे अमरः । २वटीवृक्षे च राजनि० । हेम० । ३प्रसिद्धार्थे त्रि० । "सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धम्" इति प्राञ्च । ४शाक्यसिंहे पु० मेदि० ५जिनभेदमातरि स्त्री हेमच० ।

सिद्धि स्त्री सिध–क्तिन् । १ऋद्धिनामौषधे अमरः । २योगभेदे ३अन्तर्धाने ४निष्पत्तौ ५पाके ६पादुकायाम् ७बुद्धौ मेदि० ८मोक्षे हेमच० ९सम्पत्तौ धरणि० १०अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ये ११वृद्धौ शब्दच० १२साध्यवस्तुनः निश्चये च । १३सांख्योक्ते ऊहादिके सिद्धिहेतुभेदे "ऊहादिभिः सिद्धिः" सां०सू० । "ऊहादिभेदैः सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः । इदमपि सूत्रं कारिकया व्याख्यातम् । "ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" इति । "अस्या अयमर्थः । आध्यात्मिकादिदुःखत्रयप्रतियोगिकत्वात् त्रयो दुःखविघातास्त्रय सिद्धयः । इतरास्तु तत्साधनत्वाद्गौण्य सिद्धयः । तत्रोहो यथा उपदेशादिकं विनैव प्राग्भवीयाभ्यासवशात् तत्त्वस्य स्वयमूहनमिति । शब्दस्तु यथा अन्यदीयपाठमाकर्ण्य स्वय वा शास्त्रमाकलय्य यज्ज्ञानं जायते तदिति । अध्ययनं यथा शिष्याचार्यभावेन शास्त्राध्ययनाज्ज्ञानमिति । सुहृत्प्राप्तिर्यथा । स्वयमुपदेशार्थं गृहागताद् परमकारुणिकाज्ज्ञानलाभ इति । दानं यथा धनादिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभ इति । एषु च पूर्वस्त्रिविध ऊहशब्दाध्ययनरूपो सुख्यसिद्धेरङ्कुश आकर्षक । सुहृत्प्राप्तिदानयोरूहादित्रयापेक्षया अन्यथा धनत्वप्रतिपादनायैदमक्तम् । कश्चित्त्वेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो निवारकः पूर्वस्त्रिविधो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपो भवति बन्धकत्वादिति व्याचष्टे तन्न । तस्य भावव्याख्यानेन साधिव्यादिवत् सिद्धिविरोधित्वाभावेन वक्ष्यवादोः सिद्धिविरोधित्वावगमात् । नन्वूहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते मन्त्रतपःसमाध्यादिभिरप्यणिमाद्यासिद्धेः सर्वमात्मसिद्धत्वादिति तत्राह" भा० । "नेतरादितरहानेन विना" सू० । "इतरादूहनादिपञ्चकभिन्नात् तप आदेस्तात्त्विकी न सिद्धिः कुत इतरहानेन विना यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव भवत्यतः संसारापरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास एव न तु तात्त्विकी सिद्धिरित्यर्थः । तथा चाक्तं योगसूत्रेण । "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय" इति प्र०भाष्यम् ।

पात० सू० भाष्ययोश्च एकत्र विषयविशेषे धारणाध्यानसमाधित्रयरूपसंयमविशेषात् कतिचित् सिद्धयो दर्शिताः यथा "परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" सू० । "धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमात् योगिनां भवत्यतीतानागतज्ञानं धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तः तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं सम्पादयति" भा० । "शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम्" सू० । "संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम्" सू० । "प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्" सू० "कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम्" सू० "सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा" सू० । "मैत्र्यादिषु बलानि" सू० । "बलेषु हस्तिबलादीनि" सू० । "प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम्" सू० । "भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्" सू० । "चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्" सू० । "ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्" सू० । "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" सू० । "कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः" सू० । "कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्" सू० । "मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्" सू० । "प्रातिभाद्वा सर्वम्" सू० । "हृदये चित्तसंवित्" सू० । "सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम्" सू० । "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" सू० । "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" सू० । "बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" सू० । "उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च" सू० । "समानजयाज्ज्वलनम्" सू० । "श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम्" सू० । "कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" सू० । "बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः" सू० । "स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः" सू० । "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च" सू० । "रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत्" सू० । "ग्रहणस्वरूपास्मितान्व-

र्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः" सू०। "ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च" सू०।
"परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" इत्यादिकैः "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" इत्यन्तैरुक्तानां सिद्धीनां समाधावुपसर्गत्वं व्युत्थाने सिद्धित्वमाह "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" सू०। "ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमानाः उपसर्गास्तत्त्वदर्शनप्रत्यनीकत्वात्। व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः" भा०। एवमग्रे वक्ष्यमाणा ततोऽणिमादिप्रादुर्भाव इत्यादयोऽपि सिद्धयो व्युत्थानदशायामेव समाधौ तूपसर्गा एव हेतोरविशेषात्। एवमन्या अपि सिद्धयः कैवल्यपादे दर्शिता यथा "जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः" सू०। "देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः ओषधिभिरसुरभवने रसायनेनेत्येवमादि। मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः तपसा सङ्कल्पसिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः" भा०। तासाञ्च यथाऽन्यथापरिणामहेतुत्वं तथा परस्तादेव तत्र दर्शितम्"।

तन्त्रोक्तमन्त्रसिद्धिलक्षणं च तन्त्रसा० उक्तं यथा
"मनोरथानामक्लेशः सिद्धिरुत्तमलक्षणा। मृत्यूनां हरणं तद्वत् देवतादर्शनं तथा। प्रयोगेऽक्षेपतः सिद्धिः सिद्धेस्तु लक्षणं परम्। परकायप्रवेशश्च पुरप्रवेशनं तथा। ऊर्द्ध्वोत्क्रमणं एवं हि चराचरपुरे गतिः। खेचरीमेलनं चैव तत्कथाश्रवणादिकम्। भूच्छिद्राणि प्रपश्येत्तु तद्वद्रत्नमलक्षणम्। ख्यातिर्वाहनभूषादिलाभः सुचिरजीवनम्। भूपानां तद्गणानाञ्च वशीकरणमुत्तमम्। सर्वत्र सर्वलोकेषु चमत्कारकरी सुधीः। रोगोपहरणं दृष्ट्या विषापहरणं तथा। पाण्डित्यं लभते मन्त्री चतुर्विधमयत्नतः। वैराग्यञ्च मुमुक्षुत्वं त्यागिता सर्ववश्यता। अष्टाङ्गयोगाभ्यसनं भोगेच्छापरिवर्जनम्। सर्वभूतेष्वनुकम्पा सार्वज्ञ्यादिगुणोदयः। इत्यादिगुणसम्पत्तिर्मध्यसिद्धेस्तु लक्षणम्। यशैश्वर्यं धनित्वं च पुत्रदारादिसम्पदः। अधमाः सिद्धयः प्रोक्ता मन्त्र- ६ स्याद्यभूमिकाः। सिद्धमन्त्रस्तु यः साक्षात् स शिवो नात्र संशयः।

साध्यवत्तानिश्चयरूपसिद्धिस्तु अनुमानानुमित्योरात्मनि प्रकाशात् अनुमितेः पृथक् प्रतिबन्धिका अनुमानता तु तमोल्लेखिका। "सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते। स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्" भाषा०। सिद्धिश्च पक्षतावच्छेदकसामान्यावगाहिनी पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्धर्म्यवगाहिनी च तत्तदवच्छेदावच्छेदेनानुमितिं प्रति अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिविरोधिनी न सामानाधिकरण्येन सिद्धिः। सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधीति विवेकः। संशयपक्षतावादिमते पक्षताविघटकत्वेन सिद्धेर्विरोधितेति विशेषः। १४दक्षकन्याभेदे वह्निपु०। [स्त्री०।

सिद्धिद पु० सिद्धिं ददाति दा-क। बटुकभैरवे। २सिद्धिदातरि त्रि०

सिद्धियोग पु० "शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया। गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगः प्रकीर्त्तितः" ज्योतिषोक्ते शुक्रादिवारयुक्तनन्दादितिथौ।

सिद्धिस्थान न० तीर्थभेदे। "अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि यानि तु। यस्मिन्नाराधिता देवी क्षिप्रं भवति सिद्धिदा। कुरुक्षेत्रं प्रयागञ्च त्रिकूटं पर्वतं तथा। विन्ध्या गङ्गा सरिद्यत्र रेवातीरमथापि वा। पयोष्णी अयोध्या तु काशी वा मल्लकेश्वरे। गङ्गासागरसङ्गमे अथवा अमरेश्वरे। नैमिषस्याश्रमे रम्ये हरिचन्द्रे तथा पुरे। सरस्वतीतटे पुण्ये शिवस्यायतनेऽपि वा। स्थानेष्वेषु जपं कुर्यात् मन्त्राद्ये कृतमानसः। भैरवं गन्धर्वदस्य चण्डीशं त्रिपुरान्तकम्। अट्टहासं चकोत्पादं कपालमोचनाभकम्। अन्यानि च पराद्यानि स्थानान्येतानि वर्जयेत्" देवीपु०।

सिद्धेश्वरी स्त्री देवीविशेषे। "सिद्धां सिद्धेश्वरीं सिद्धविद्याधरगणैर्युताम्। मन्त्रसिद्धिप्रदां योनिसिद्धिदां लिङ्गशोभिताम्" तन्त्रमालातः ११ पटले। "कृष्णेन नन्दप्रेम्ण गोपैः कुलजिह्वाभिः। षट्कर्म तत्र मन्त्रसिद्धिप्रदायकम्। तदा षट्कर्मसु सा च सिद्धा देवी प्रतिष्ठिता। सिद्धिदा भोगदा च तेन सिद्धेश्वरी स्मृता। षट्कर्मेश्वराद्यैव सदा सिद्धिमवाप्नुयात्" इति वाराहपु०।

सिद्धौघ पु० ३त०। तारादेव्याः पूजाने पूज्ये गुरुभेदे "दिव्यौघा सिद्धिदा वक्ष्ये सिद्धौघान् शृणु सुन्दरि। स्वर्णाचलश्च सूर्यनाथः श्रीमनाथो महेश्वरः। हरिनाथो, मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्गुरून्" तन्त्रसा०।

सिध्म न० सिध-मन् किच्च। किलासरोगे कुष्ठभे०।

सिध्मन् न० सिध-मनिन् किच्च। १किलासरोगे अमरः २०११ पृ० किलासशब्दादि दृश्यम्।

सिध्मल त्रि० सिध्मन्+अस्त्यर्थे लच्। १किलासरोगवति अमरः।२मीनविकारे स्त्री हेमच०। [पुष्यनक्षत्रे अमरः

सिध्य पु० कार्यं साधयति सिध-णिच्-कर्त्तरि यत् नि०।

सिध्र पु० सिध-रक्। १साधौ २वृक्षे च उणा०।

सिध्रक पु० सेधति रोगान् सिध-रक् स्वार्थे क। वृक्षभेदे "वनगिर्योः" पा० इत्यादिसूत्रेण सिध्रकशब्दस्य पाणिनिना दीर्घस्य विधानात् पुंस्त्वमेवास्य युक्तम् अमरोक्तं स्त्रीत्वन्त्वपाणिनीयम्। [त्रिका०।

सिध्रकावण न० सिध्रकप्रधानं वनं णत्वम् दीर्घश्च। देवोद्याने

सिन पु० सीयते बध्यते सि-क्त ग्रासे तस्य नः। १ग्रासे तस्य बद्धत्वात्तथात्वम्। [व्याडिः

सिनी स्त्री सित+ङीप् तस्य नश्च। शुक्लवर्णयुतस्त्रियाम्

सिनीवाली स्त्री सिनीं श्वेतां चन्द्रकलां वलति धारयति वल-अण् ङीप्। १चतुर्दशीयुक्तायाममावास्यायाम् अमरः। कुहूशब्दे २१६२ पृ०दृश्यम्।२दुर्गायां मेदि०।

सिन्दु(न्धु)क पु० स्यन्दते स्यन्द-उ संप्रसारणञ्च पृषो० दस्य वा धः स्वार्थे वा क। सिन्दुवारवृक्षे अमरः (न्धु)मध्यस्तमार्थे शब्दर०।

सिन्दु(न्धु)वार पु० सिन्धुं गजमदं वारयति तिक्तत्वात् वृ-अण्। १(निसिन्दा) वृक्षे अमरः "मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारम्" कुमार। तस्य च श्वेतपुष्पत्वात् मुक्तातुल्यत्वम्। पृषो० न्धुमध्यस्तमार्थे रत्नको० २हयोत्तमे त्रिका०।

सिन्दूर न० स्यन्द-ऊरन् संप्रसारणम्। स्वनामख्याते रक्तवर्णे १चूर्णभेदे अमरः २वृक्षभेदे पु० मेदि०। "सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्मतम्। संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः। सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम्। भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोपणम्" "शुद्धाञ्चयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः" भावप्र०। भर्त्तायुर्वृद्धये सधवया तद्धारणस्यावश्यकता यथोक्तं काशीख० ४अ० "हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा। कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्। केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम्। भर्त्तायुष्यमिच्छन्ती दूषयेन्न पतिव्रता"।

सिन्दूरकारण न० ६त०। सीसके हेमच०।

सिन्दूरतिलक पुंस्त्री० सिन्दूरवर्णस्तिलकविन्दुर्यस्य। १हस्तिनि मेदि० स्त्रियां ङीष्। २सधवायाम् स्त्री।

सिन्दूरी स्त्री सिन्दूर तद्वर्णोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १रोचन्यां २धातक्याञ्च मेदि०।

सिन्धु पु० स्यन्द-उ संप्रसारणं दस्य धश्च। १समुद्रे अमरः २रक्तचेविलताया ३नदभेदे मेदि० ४गजमदे हेमच०। ५सिन्धुवारवृक्षे शब्दच०। ६श्वेतटङ्कणे राजनि०। ७रागभेदे सङ्गीत०। ८नद्यां स्त्री मेदि० ९नदीभेदे राजनि०। "शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम्। जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च" राजनि० तज्जलगुणाः। १०नैर्ऋतीस्थे देशभेदे पु० कूर्मविभागशब्दे २१६८पृ०दृश्यम्। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। सैन्धव पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च। बहुषु अणो लुक्।

सिन्धुकफ पु० सिन्धोः कफ इव। समुद्रफेने शब्दर०।

सिन्धुकर न० सिन्धुदेशे कीर्यते क्रियते वा कॄ-कृ-वा अप्। श्वेतटङ्कणे राजनि०। [शब्दर०।

सिन्धुखेल पु० सिन्धुसमीपे खेलति खेल-अच्। सिन्धुदेशे

सिन्धुज न० सिन्धुदेशे समुद्रे वा जायते जन-ड। १सैन्धवलवणे अमरः २चन्द्रे ३कर्पूरे पु०।४लक्ष्म्यां स्त्री जटा० सिन्धुजातादयोऽप्यत्र।

सिन्धुनन्दन पु० ६त०। १चन्द्रे २कर्पूरे त्रिका०। सिन्धुसुतादयोऽप्यत्र। ३लक्ष्म्यां स्त्री। [शब्दच०।

सिन्धुपुष्प पु० सिन्धौ पुष्यति विकाशते पुष्प-अच्। शङ्खे

सिन्धुमन्थज न० सिन्धुमन्थात् जायते जन-ड। १सैन्धवलवणे रत्नमा० २अमृते च।

सिन्धुर पुंस्त्री० सिन्धुर्मदजलमस्यास्ति र। हस्तिनि हेमच० स्त्रियां ङीष् "मदान्धसिन्धुरघटा" गङ्गाष्टकम्।

सिन्धुलवण न० सिन्धुदेशजातं लवणम्। सैन्धवलवणे रत्नमा०

सिन्धुवारित पु० सिन्धुः मदजलं वारितस्तिरस्कृतो येन तिक्तत्वात्। सिन्धुवारवृक्षे। (निसिन्दा) शब्दर०।

सिन्धुवेषण पु० विष-ल्यु ६त०। गाम्भारीवृक्षे शब्दच०।

सिन्धुसङ्गम पु० सिन्ध्वाः नद्योः नदीसमुद्रयोर्वा सङ्गमः। १नद्योः नदीसमुद्रयोर्वा मेलने अमरः। ६त०। २तदाधारदेशे त्रि०।

सिन्धूद्भव न० सिन्धोः उद्भवति उद्+भू-अच् ५त०। १सैन्धवलवणे रत्नमा० २समुद्रजातमात्रे त्रि०। [illegible]।

सिन्धूपल पु० सिन्धोरुपल इव। १सैन्धवलवणे हारा०।

सिप्र पु० सप-रक् पृषो०। १सरोवरभेदे २चन्द्रे त्रिका० ३निदाघजले ४धर्मे च पु० मेदि०। ५उज्जयिनीसमीपस्थे नदीभेदे स्त्री मेदि० "सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु" रघु। सप्तत्याद्यन्धस्योविशाखायुतलग्नस्य विजयदिने मज्जनात्

सिप्राप्रादुर्भावो यथा "तत्तोयं बहुधा भूत्वा पतितं मान-सात्सरात्। हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक् पृथक्। तत्तोयं पतितं सिप्रे देवभोग्ये सरोवरे। तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम्" काशिखं० २६अ०। [नामता।

सिम पु० सि-मन् किच्च। सर्वस्मिन् इत्यर्थे। तदर्थेऽस्य सर्व-

सिम्बा(म्बि) स्त्री षाम्यति इद्भिरनया षम-बच् इत् वा पृषो०। (कुंट)१शिम्बायाम् सिद्धान्तकौ० इत्यन्ये।२नखी-नामगन्धद्रव्ये राजनि० वा ङीप्। सीवन्तः। ३नि-ष्पाव्या भावप्र०। [धान्ये कलायादौ भावप्र०।

सि(शि)म्बिजा स्त्री सि(शि)म्बे जायते जन-ड। शमी-

सिर पु० सि-रक्। १पिप्पलीमूले हेमच०। २नाड्याम् ३श्यम्बुवाहिन्याञ्च स्त्री हेमच०। [सल्लकीवृक्षे भरतः।

सिल्लकी स्त्री सि-क्विप् सक-अच् गौरा० ङीष् कर्म०।

सिवर पुंस्त्री० सि-करण्। गजे जटा० स्त्रियां ङीष्।

सिहुण्ड पु० सो-क्विप् सिः छेदस्तं हुण्डते कण्टकावृतत्वात् हुडि-अण्। स्नुहीवृक्षे शब्दर०। [स्वार्थे क तत्रैव।

सिह्ल पु० स्निह-लक् पृषो०। तुरुष्काख्ये गन्धद्रव्ये अमरः

सिह्लकी स्त्री स्निह-लकक् पृषो० गौरा० ङीष्। सल्लकी-वृक्षे शब्दर०। [शब्दर०।

सिह्लभूमि स्त्री सिह्लस्य गन्धद्रव्यस्य भूमिः। सल्लकीवृक्षे

सीक सेचने भ्वा० आ० सक० सेट्। सीकते असीकिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। पर्युदासेन न षोपदेशः।

सीक स्पर्शे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० प० सक० सेट्। सीक-यति ते सीकति असीसिकत् त असीकीत्। पर्युदासात् षोपदेशः। [भरतः।

सीकर पु० सीक्यते सिच्यतेऽनेन सीक-अरन्। जलकणे

सीता स्त्री सि-त पृषो० दीर्घः। १लाङ्गलपद्धतौ अमरः २जनकराजदुहितरि ३मद्यान्तरस्थितगङ्गायाञ्च।
"अथ मे कर्षतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः। क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता। भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा" रामा० बाल० "अथ कोऽसौ मध्यदेशे ग्रामः पुरे कृतः। राधपक्षे कृ-कोत्थाने तारे चोत्तरफाल्गुने। अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा। सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी। सीतामुखोद्भवात् सीता इत्यस्यै नाम चा करोत् प्रभु०। महाप्रवर्तनदीभेदप्र अर्णगद्राया धारा-भेदः जम्बूदीपशब्दे ३०३६ पृ० दृश्यम्। ५इन्द्रपत्न्याम् ६उमायां हलाधिदेवतायां नामार्थमञ्जरी। ७मदि-रायां राजनि०।

सीतापति पु० ६त०। श्रीरामे शब्दर०।

सीतायाःपति पु० ६त० अलुक्समा०। श्रीरामे शब्दर०। "सीतायाः पतये नमः" इति पुराणम् असमस्तत्वे पत्ये इत्येव स्यात्।

सीत्कार पु० सीदित्यव्यक्तस्य कारः सीत्+कृ-घञ्। अनु-रागजे शब्दे। [शब्दे हेमच०।

सीत्कृत न० सीत्+कृ-भावे क्त। १सीत्कारे २अनुरागज-

सीत्य न० सीतया लाङ्गलपद्धत्या निर्वृत्तं यत्। १धान्ये हेमच०। सीतामर्हति यत्। २कृष्टकर्षणयोग्ये क्षेत्रादौ त्रि०

सीधु पु० सिध-उ पृषो०। १मद्ये २मद्यभेदे च "इक्षोः पक्वै रसैः स्निग्धः सीधुः पक्वरसश्च सः। आमैस्तैरेव यः सीधुः (सिरका) स च शीतरस उच्यते। सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत्। वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत्। विबन्धमेदःशोफार्शःशोषोदरकफा-मयान्। तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः" राजनि०। [शब्दर०।

सीधुगन्ध पु० सीधोरिव गन्धोऽस्य वा न इत्समा०। बकुले

सीधुपुष्प पु० सीधुगन्धयुक्तं पुष्पमस्य। १कदम्बे २बकुले च ३धातक्यां स्त्री राजनि० ङीप्।

सीधुरस पु० सीधोरिव रस आस्वादोऽस्य। आम्रवृक्षे राजनि०

सीमन्त पु० सीम्नोऽन्तः शक०। १केशान्तर्गतरेखाकारे पदार्थे (सिँथि) हेमच०२केशरचनाभेदे। "षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त" इत्युक्ते गर्भाधिके षष्ठे अष्टमे वा मासि कर्त्तव्ये ३गर्भ-संस्कारभेदे च सीमन्तोन्नयनशब्दे दृश्यम्।

सीमन्तक न० सीमन्ते कायति कै-क। १सिन्दूरे राजनि०

सीमन्तिनी स्त्री सीमन्त+अस्त्यर्थे इनि। नार्याम् अमरः।

सीमन्तोन्नयन न० सीमन्तस्य केशरचनाभेदस्य उन्नयनम् उ-त्तोलनमत्र। अन्नप्राशनवत् गर्भसंस्कारभेदे। तत्प्रकारादि संस्कारत० दर्शितं यथा
"यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्रायश्चित्ता-नन्तरं प्राक्कृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं कृत्वा सीमन्तोन्न-यनं कार्यम्। तथा च नारदः "देवात्तु न कृताः पूर्वं संस्कारविषयः क्रमात्। कर्तव्या स्वाश्रमिकोक्तैः प्रैषकारैव इत्यतः। अविद्यमाने विप्रर्षौ कामादन्य वा पुनः। अमन्त्रकार्यैः सर्वाणामेभिः पूर्वसंस्कृतैः। क्रमात् प्रातर्वा संस्कारावाप्य पौर्वापौर्व्यक्रमात् प्राग्-

क्रमस्तु षोडशविषयः विशाङ्के तथा दर्शनात्। छन्दोगपरिशिष्टम् "देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत्। सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः। संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्च कथञ्चन। हुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः"। एतद्वचनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुक्तं तच्च प्रागेव विहितम्। उभयकरणे तन्त्रेणैव मातृकापूजादि "गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु" इति छन्दोगपरिशिष्टात्। गोभिलः "अथ सीमन्तकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा"। अथ पुंसवनानन्तरं सीमन्तं वैशेष्यविशेषः। षाष्ठ्यैकाच चतुर्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वं पूर्वं कालः प्रशस्तः "समर्थस्य क्षेपायोगादिति" न्यायात्। ततो नव मासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वैव कर्त्तव्यम् प्रथमगर्भ इत्युपादानात् यदि कथञ्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं कालनियमो न किन्तु "गर्भस्यन्दने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसव" इति वह्नृचवचनात् तत्कालो ग्राह्यः। हड्डाधमार्त्तण्डे "या गर्भ-कृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन। अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति"। "षष्ठे मासेऽष्टमेऽप्योज्वलजदिनकृता नन्दभद्रे तिथौ च मैत्रे १७ मूले मृगाङ्के ५ करा १३ दिति १० पवने १५ पौष्ण २७ विष्णु २२ त्रियुग्मे ११।१२।२० २१।२५।२६। पुष्या ८ दित्य ७ रौद्रे ६ युवतिहरिझषे दविके वापि लग्ने चन्द्रे तारानुकूले शुभमपि निवत स्याच्च सीमन्तकर्म।, मृगालदृष्टिते लग्ने नवांशे पुंग्रहस्य च। केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ"। अथ सीमन्तमूर्द्धं मयन्तर्मेति गोभिलोक्तेरस्त्वानर्थता।

सीमन् स्त्री षि-इमनि पृषो० न गुणो दीर्घश्च। १मर्यादायाम् अवधौ जटा० २स्त्रिजि ३क्षेत्रे ४अण्डकोषे मेदि०। "सीम्नि पुष्पकोऽहन०" सि०कौ० ५वेलायाञ्च विश्व।

सीमा स्त्री+सीमन्+श टाप्। १मर्यादायां २ग्रामादेरन्तभागे ३सीमन्तपर्य्याये च।

सीमाविवाद पु० सीमाया विवादः। अष्टादशसु विवादेषु मध्ये अन्यतमस्थाने विवादभेदे तत्प्रकारादिकं वीरमि० दर्शितं यथा "अथ सीमाविवादाख्यव्यवहारपदम् तत्स्वरूपमाह नारदः "सेतुकेदारमर्य्यादाविकृष्टाकृष्टनिश्चयाः। क्षेत्राधिकारे यत्र स्याद्विवादः क्षेत्रजस्तु सः"। सेतुर्जलप्रवाहबन्धः। केदारः क्षेत्रम्। मर्य्यादा सीमा। विकृष्टो लाङ्गलप्रहतो देशः अकृष्टस्तद्विपरीतः एतेषां निश्चयो यत्र विवादे स्यात् स क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्रज उच्यत इति। अयं विवादः षड्विधः तथा च कात्यायनः "आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च। अभोगभुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः"। ममैवाधिका भूरस्तीत्युक्ते नेति विवाद आधिक्यविवादः। एतावती भूर्मम नेत्युक्ते ममैतावतीति यो विवादः स न्यूनताविवादः। अत्र ममांशोऽस्तीत्युक्ते यो विवादः सोऽस्तित्वविवादः। अत्र तवांशो नास्तीत्युक्ते मम विद्यते इत्येवंविधो विवादो नास्तित्वविवादः। सीमाविवाद इति षड्विधो विवाद इत्यर्थः। तत्र सीमा चतुर्विधा। देशसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति। तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवं पञ्चविधत्वमाह नारदः "ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता। राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता"। ध्वजिनी वृक्षादिचिह्निता वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः। तदाह मनुः "सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्। शाल्मलीन् सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" इति। मत्स्यिनी जल-चिह्निता। नैधानी निखाततुषाङ्गारादिलक्षिता। भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्मतिपत्तिनिर्मिता। तथा च व्यासः "ग्रामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः। वस्तुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्त्तिता। स्वच्छन्दगा बहुजला झषकूर्मसमन्विता। निम्नप्रवाहिणी यत्र सीमा सा मत्स्यिनी मता। तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा। सीमा प्रचिह्निता कार्य्या नैधानी सा निगद्यते" इति। निम्नप्रवाहिणीत्यनेन कूपवाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते। तानि च वृहस्पतिना दर्शितानि "वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः। स्थलं निम्नं नदीस्रोतः शरगुल्मनगादयः। प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा। निहितानि तथान्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत्। अश्म-लोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः। करीषमिष्टकाङ्गारशर्कराबालुकास्तथा। तानि हस्तेषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत्"। चैत्य इष्टकादिभिः रचितमुन्नतादिकम्। स्थलम् अत्युन्नतभूप्रदेशः। निम्नं परिखा। नगा अश्वत्थादयो वृक्षाः। कादम्ब

प्रागादीनां कार्पासास्थ्नाञ्च ग्रहणम्। अस्थीनि पशुमनुष्याद्यस्थीनि। तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनामन्येषामपि चिह्नानामुपलक्षणम् तानि निधापयेत् "तत्र योगांस्तु बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत्। वार्द्धके च शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैव च। एवं परम्पराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायते" इति। प्रदर्शयेदिदन्तु छान्दसं बहुत्वे एकवचनम्। एतेषां चिह्नानां कथञ्चिदभावे निश्चयोपायमाह नारदः "निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु। तत्प्रदेशानुमानैश्च प्रमाणैर्भोगदर्शनैः"। निम्नगाया नद्या अपहृतेन अपहरणेन उत्सृष्टानि स्वस्थानाच्च्युतानि चिह्नानि यासान्तास्तथोक्ताः। प्रमाणैः साक्षिसामन्तादिभिः एवं निह्नुतैर्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्यादित्याह मनुः "एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः। यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने। साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः"। साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः। चिह्नाभावपक्षपरिग्रहार्थोऽपिशब्दः। ते च साक्षिणः सीमाविषयाः सीमाचिह्नविषया वा। साक्षिषु विशेषमाह बृहस्पतिः "आगमञ्च प्रमाणञ्च भोगकालञ्च नाम च। भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः" प्रमाणमियत्ता। उभयेषामपि साक्षिणामभावे सामन्तग्रामनिर्णयं कुर्यादित्याह मनुः "साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः। सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ"। यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति वर्त्तमानानि वा सन्दिग्धानि तदा निश्चयोपायमाह याज्ञवल्क्यः "सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा। रक्तस्रग्वसनाः सीमान्नयेयुः क्षितिधारिणः"। सामन्ताः सन्निहितग्रामक्षेत्राद्युपभोक्तारः। समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ इत्यादि प्रकारेण ग्रामसङ्ग्राह्याः। तथा च कात्यायनः "ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्त्तितम्। गृहं गृहस्य निर्द्दिष्टं समन्तात् परिरभ्य हि"। ग्रामस्य समन्ताच्चतसृषु दिक्षु परिरभ्य सम्बध्य स्थितो ग्रामः सामन्तः क्षेत्रादप्येवं ज्ञेयम्। सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना प्रकटदोषवत्त्वं तदा सामन्तसंसक्तादिनिर्णयः कार्य्यः तदाह कात्यायनः "स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात्। तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः"। तत्संसक्तैः सामन्तसंसक्तैः। सीमाया उद्धारः सीमावादनिर्णय इत्यर्थः। तथा चैतदुक्तं भवति। चतसृषु दिक्षु स्थितसामन्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिक्स्थितग्रामादिभोक्तारस्तत्संसक्तास्तत्प्रदर्शितसीमाचिह्नैर्ग्रामादेः सीमानिर्णयेयुरिति। यदा तु सामन्तसामन्तानामपि प्रकटदोषस्तदा तत्सामन्तैर्निर्णयस्तदाह कात्यायनः "संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः" इति। तत्संसक्ताः संसक्तसंसक्ता इत्यर्थः। एवं चैतदुक्तं भवति चतसृषु दिक्षु स्थितसंसक्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिक्स्थितग्रामादिभोक्तारः संसक्तास्तैः प्रदर्शितसीमाचिह्नैर्ग्रामादेः सीमान्निर्णयेयुरिति। यदा पुनरेतेषामपि प्रकटदोषस्तदा मौलादिद्वारा निर्णयः कार्य्य इत्याह स एव "कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्म्मं विजानता। त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यान् मौलादिभिः सह। सम्मिश्र्य कारयेत् सीमामेवं धर्म्मविदो विदुः"। अन्यान् सामन्तव्यतिरिक्तान् सीमाचिह्नाभिज्ञान् नगरादीनित्यर्थः। नगरादयश्च दर्शिता नारदेन "नगरग्रामगणिनो ये च वृद्धतमा नराः"। सीमालिङ्गज्ञातार इति शेषः। मौलादिभिः मौलवृद्धादिभिः। सम्मिश्र्य मेलयित्वा। मौलादीनाञ्च लक्षणं दर्शितं कात्यायनेन "ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः। तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः। निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत् कार्य्यं स्वगुणान्वितैः। वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः"। स्वगुणान्वितैः पुरुषगुणान्वितैः। वाकारोऽनास्थायां वयोवृद्धत्वाप्रयोजकत्वात्। ये परम्परया कार्य्यज्ञातारस्ते उद्धारे इत्याशयः। तथा च संसक्तसक्तेषु स्फुटदोषदुष्टेषु पूर्वसामन्ताद्युपेतनागरिकग्रामगणमौलिप्रायोवृद्धदर्शितैः सव्यक्तचिह्नैः सीमानिर्णयः कार्य्यः। यदा तु प्रतिवादिना सामन्तेषु कश्चिद्दोष उद्भावितस्ते च न प्रकटदोषयुक्तास्तदोक्तो विशेषो मनुना "सामन्ताः साधवः पूर्वं निर्द्दोषा गुणान्विताः। द्विगुणास्तु ततो ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः"। अनिर्द्दोषाः प्रतिवादिना दुष्टदोषाभिधाने तदपाकरणाक्षमा द्विगुणग्राह्याः। तथापि तथात्वे मौलवृद्धादयः सामन्तगुणापाद्या इत्यर्थः। साक्ष्यादीनामेतेषां यदा अभावस्तदाह मनुः "ग्रामसामन्ताभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम्। इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान्। व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान्। व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः"। वनगोचराणां पृच्छ

सीमासन्निहितदेशकर्षकाणामसत्त्वे विज्ञेयम् । अतएवोक्तं नारदेन "सीमासु च बहिर्ये स्युर्येऽपि तत्कृषिजीविनः । गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः" इति । अत्र च सर्वत्र स्थावरविवादे सेतुवाटिविवादे च सामन्तादयो निर्णायकाः तथा च कात्यायनः "तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादय । स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा ।' क्षेत्रवास्तुतडागेषु आरामवनसेतुषु । समेतभावात् सामन्तैः कुर्य्यादेव विनिर्णयम् । ग्रामसीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयोः" । तेषां साक्षित्वम् । याज्ञवल्क्योऽपि "आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु । एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु" । आयतननिवेश नचिपानं पानीयस्थानं वर्षाम्बुप्रवाहो गृहाद्युद्गतजलप्रवाह । पुनः कात्यायनोऽपि "क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि । गृहप्रासादावसथनृपदेवगृहेषु च" । केदारः क्षुद्रसेतुयुक्तः क्षेत्रविशेषः । गोवल्मीवर्द्धन्यायेन भिन्नोक्तिः प्रसदः प्रासादः । बृहस्पतिरपि "सर्वत्र स्थावरे वादे विधिरेष प्रकीर्त्तितः"। राज्ञा ग्रामीणानां वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सामन्तादयः प्रष्टव्याः तैर्यदुक्तं तत्तत्रैव लेख्यनीयमित्याह मनुः "ग्रामीयककुलानान्तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः । ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् । निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः" । साक्ष्यभिप्रायेण सीमलिङ्गानीत्युक्तम् । सीमासाक्षिणस्तु सीमां ब्रूयुः । तथा च बृहस्पतिः "स्वपथैः शापिताः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् । दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः" । स्वैः स्वैः । "सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः" इत्याद्युक्तव्यवस्थानतिक्रमेणेत्यर्थः । यदा तु सीमासन्निकृष्टवासिनः सीमाचिह्नानि दर्शयितुमशक्नुवन्ति केवलं सीमामात्रं जानन्ति तदा ते कथं ब्रूयुरित्याकाङ्क्षायामाह मनुः "शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः । सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्" इति । उर्वीं मृदम् । सीमाक्रमणा इति शेषः । नयेयुरिह द्वयोर्निरासार्थं बहुवचनमतोऽन्यः, नारदेन "एकश्चेदुन्नयेत् सीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्द्धनि" इति एकस्याप्युन्नयनात् । बृहस्पतिरपि "ज्ञातृचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसम्मतः । रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि । सत्यव्रतः सोपवासः सीमां तां दर्शयेन्नरः" । ज्ञातृचिह्नैर्विना सीमायाः ज्ञातृणां लिङ्गानामभावे । ननु कथमेकस्य सीमानिर्णायकत्वम् "नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्य्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता" इत्येकस्य नारदेन निषेधादिति चेन्नैवम् स उभयानुमतधर्मविद्व्यतिरिक्तविषय इति न काप्यनुपपत्तिः । अयञ्च निर्णय सीमाक्रमणदिनादारभ्य पक्षत्रयपर्य्यन्तं साक्षिसामन्तादीनां दैविकराजिकोपद्रवाभावे अवसेयः न तु सीमाक्रमणाव्यवहितोत्तरमेव । तथा च कात्यायनः "सीमाचङ्क्रमणे कोषे पादस्पर्शे तथैव च । त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते" । यथासङ्ख्यमिति शेषः । यदा तु साक्ष्यादीनां पक्षत्रयाभ्यन्तरे दैविकराजिकोपद्रवः अन्यथा वा मिथ्यावादित्वनिश्चयस्तदा ते पणशतद्वयं दण्डं प्रत्येकं दाप्याः । तथा च मनुः "यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम्" । यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीमित्याद्युक्तप्रकारेण नयन्तो निर्णयं कुर्वन्तः यथाभूतमार्गेणेति शेषः । द्विशतं पणशतद्वयम् प्रत्येकम् दाप्या इत्यर्थः । सामन्तानां मिथ्यावादित्वे राज्ञा ते मध्यमसाहसेन दण्डेन दण्डनीयाः । तथा चाह याज्ञवल्क्यः "अनृते तु पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्" । सामन्ता यद्यनृतं मिथ्याभूतं सीमानिर्णयं कुर्युः तदा मध्यमसाहसं कार्षापणानां चत्वारिंशदधिकानि पञ्च शतानि दण्डनीयाः । नारदोऽपि "अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णये । सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्" । सामन्तव्यतिरिक्तानां मौलवृद्धादीनां मिथ्यावादित्वे पूर्वसाहसाख्येन दण्डेन प्रत्येकं ते दण्डनीयाः । तथा च नारदः "शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि । प्रत्येकन्तु विनेयाः पूर्वसाहसम्" इति । मौलादीनामनृतवादित्वे नायं दण्डः स यथाह "मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डनीयाः पृथक् पृथक् । विनेया प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः" इति । आदिपदग्राह्यगोपशाकुनिकादिवनगोचराणां चरपदम् । दण्डनीयमिथ्यावादित्वेन दर्शयितुमशक्तौ मौलवृद्धादय पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेया दण्ड्या इत्यर्थः ।

यद्यपि सामन्तादीनां साक्ष्यपेक्षया दण्डाल्पत्वमुक्तं तथापि तेषां वाचनिकं दण्डाधिक्यमिति न कोऽपि दोषः। यद्यपि शाकुनिकादयो बहुधा पापरतत्वात् चिह्नप्रदर्शनोपयोगेनान्यथा सिद्धा न साक्षात् सीमानिर्णये उपयुज्यन्ते तथापि वृक्षादिचिह्नप्रदर्शन एव मिथ्याभाषित्वसम्भवात्तदभिप्रायेणैव दण्डविधानम्। लोभादिना भेदेनोक्तौ अनुक्तौ च साक्ष्यादीनां दण्डमाह कात्यायनः "बहूनान्तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि। कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम्"। एवमज्ञानादिना अन्यतरवचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः तथा च स एवाह "अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत्। कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम्"। साक्ष्यादीनां सर्वेषाम् अज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च पुनर्विचारणं लेख्यप्रमाणेन कर्त्तव्यम्। अतएव शङ्खलिखिताभ्यामपि "सामन्तविरोधे लेख्यप्रत्ययः" इति। यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा राजा स्वेच्छया निर्णयं कुर्य्यात् तथा च याज्ञवल्क्यः "अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता"। ज्ञातॄणां सामन्तादीनां चिह्नादीनाञ्च वृक्षादीनामभावे राजैव स्वातन्त्र्येण सीमानं प्रवर्त्तयेत्। नारदोऽपि "यदा च न स्युर्ज्ञातारः सीमाया न च लक्षणम्। तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम्"। इष्टत इच्छया सार्व्वविभक्तिकस्तसिः। ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं प्रविभज्याथवायम्भूरित्युभयोः समर्थं तन्मध्ये सीमाचिह्नानि कुर्य्यात्। यदा तस्यां भूमावुपकारातिशयो यत्र दृश्यते तदा तस्यैव सा सकला भूर्योजनीया न तूभयत्र। तथा च मनुः "सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्म्मवित्। प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः" इति। अविषह्यायां ज्ञातृचिह्नरहितायाम्। प्रदिशेत् प्रयच्छेदित्यर्थः। अयञ्च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरवदव्यवस्थितोत्तरमेव न कर्त्तव्यः किन्तु सीमाचिह्नानि यदा कालवशादभावात् स्फुटं दृश्यन्ते तदा कर्त्तव्यः। तथा च मनुः "सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः। ज्यैष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु"। द्वयोर्ग्रामाधिपयोर्विवादे सीमां प्रति उत्पन्ने ज्यैष्ठे मासीत्युपलक्षणं मासान्तरेऽपि सेतुषु सीमाचिह्नेषु स्पष्टेषु विवादाध्यासितां सीमान्निर्णयेदित्यर्थः। ग्रामग्रहणं नगरादेरुपलक्षणार्थम्। अतएव कात्यायनः "सामन्ताश्चेत् सामन्तैः कुर्य्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम्। ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः" इति। यदा पुनः ग्रामादीनां सीमात्वेन परिकल्पिता नदी कदाचित् ग्रामान्तरं भित्त्वा प्रवहन्ती दक्षिणभागे स्थितां पूर्वं काञ्चिद्भूमिं वामभागनिविष्टां करोति तथा तत्रैकग्रामसम्बन्धिनी भूरन्यस्य राज्ञा योज्यते तत्र निर्णयोपायमाह बृहस्पतिः "अन्यग्रामात् समाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही। महानद्याथ राज्ञा च कथन्तत्र विचारणा। नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही। अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः। ग्रामयोर्जीवनञ्च दैवराजवशान्नृणाम्। तस्मात् सर्व्वेषु कार्य्येषु तत्कृतन्न विचालयेत्"। न च नदीकृतस्य दैवकृतत्वाभाव शङ्कनीयः दैवशब्दस्य भाग्यवाचित्वात्तदीकृतमपि दैवकृतं भवत्येव। तथा चाह स एव "ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्य्यादा कल्पिता नदी। कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम्। एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम्। नदी तीरे प्रकुरुते तस्य तान्न विचालयेत्"। तत्र नदीवशात् प्राप्तभूमिकस्य तां प्राप्तां भूमिन्न विचालयेत् नान्यथा कुर्य्यात् पूर्व्वस्वामी नापच्छिन्द्यादित्यर्थः। एतदनुपगस्यतीरविषयम्। महासस्यविषये पुनः स एवाह "क्षेत्रं सशस्यमुत्क्रम्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत्। नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्व्वस्वामी लभेत ताम्"। तां समग्रां भूमिं पूर्व्वस्वामी यावदुप्तसस्य सस्यफलप्राप्तिस्तावल्लभेतेत्यर्थः। फलप्राप्तेरूर्द्ध्वं पुनः पूर्व्ववचनविषयसमानता। राजदत्तविषये क्वचित् प्रतिप्रसवमाह स एव "या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वा हृता। प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्"। अन्यहेतुप्रतिपक्षादिचापलविषयमेतत्। अल्पहेतुप्रतिग्रहादिप्रमाणाभावे पुनः स एवाह "प्रमाणरहितां भूमिं भुङ्क्ते यो यस्य वा हृता। गुणाधिकाय वै दत्ता तस्य तान्न विचालयेत्"। प्रमाणरहितां अल्पहेतुप्रतिग्रहादिप्रमाणरहिताम्। गृहादिविषयकं निर्णयमाह स एव "निवेशकालादारभ्य गृहवाट्यापणादिकम्। येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत्"। येन स्वामिना यावत् गवाक्षभूम्यादिभुक्तं तथा येन दिग्भिमुखद्वारादिपुरुषाद्युपभोगमुक्तं तस्य स्वामिनः तथावस्थं विचालयेत् नान्यथा कुर्य्यादित्यर्थः।

अत्र निवेशकालादारभ्येत्यभिधानान्मध्ये कृताया अन्यस्याया निवर्त्त्यत्वं दर्शितम्। निवेशकालादारभ्य स्थितानि गवाक्षादिकानि प्रातिवेश्यकादनिष्टकारीण्यपि न निवर्त्त्यानीत्युक्तं तेनैव "वातायनं प्रणालीं च तथा निर्यूहवेदिकाम्। चतुःशालं चन्द्रिकां प्राङ्निविष्टां न चालयेत्"। वातायनं गवाक्षः। प्रणाली पाषाणादिनिर्मितं जलनिर्गमोपायः। निर्यूहो द्वारनिर्गतकाष्ठविशेष इति कल्पतरुः। निर्यूहो मत्त कोष इति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। वेदिका रथ्यादिप्रदेशसंस्कृतोत्तरा भूमिः। चतसृणां शालानां समाहारः चतुःशालम्। तथाच स्यन्दनिका वृष्टिजलनिपातः। कात्यायनोऽपि "मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षान्नोपरोधयेत्। प्रणालीं गृहवास्तुञ्च पीडयन् दण्डभाग्भवेत्"। मेखला कुड्यमूलबन्धः। भ्रमो जलनिर्गमः। निष्काशः कुड्यादिभित्तिषु निर्गतं काष्ठादिनिर्मितमस्तम्भभूमिकमुपवेशनस्थानम्। नोपरोधयेत् न निरुन्ध्यात्। गृहवास्तु वासभूमिः। पूर्वमविद्यमाना परानिष्टकारिण्यत्र न कर्त्तव्या इत्याह स एव "निवेशनभयादूर्द्ध्वं न तु योज्याः कदाचन। दृष्टिपातं प्रणालीञ्च न कुर्य्यात् परवेश्मसु"। दृष्टिपातो गवाक्षः। परवेश्मसु परवेश्माभिमुख्येन। परकुड्यनिकटे पुरीषोत्सर्गादिकमपि न कर्त्तव्यम् तथा च बृहस्पतिः "वर्चःस्थानं वह्निश्वभ्रं त्वौच्छिष्टसेचनम्। अत्यारात् परकुड्यस्य न कर्त्तव्यं कथञ्चन"। वर्चःस्थानम् पुरीषोत्सर्गस्थानम्। अत्यारादतिसमीपे अरत्निद्वयपरिमितप्रदेश इत्यर्थः। तथा च कात्यायनः "विण्मूत्रोदकसेकश्च वह्निश्वभ्रनिवेशनम्। अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत्"। संसरणमार्गादयोऽनिर्गमनपुरःसरत्वान्निरोधनीया इत्याह बृहस्पतिः "यान्त्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः। तदुच्यते संसरणमरोध्यन्तु केनचित्"। तथा च सम्यगनिवारितं सरन्त्यस्मिन्निति संसरणमित्यर्थः। चतुष्पथादयोऽपि न निरोद्धव्याः तथा च नारदः "अवस्करस्थलश्वभ्रस्यन्दनिकादिभिः। चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान्न रोधयेत्"। अवस्करः पुरीषम्। स्थलं कार्पासादिशोधनार्थं पाषाणमञ्च इति कल्पतरुः। अत्र वेदिका चतुष्कर्णः। श्वभ्रो जलनिर्गममार्गः। स्यन्दनिका पटलप्रान्तः। अन्यदपि आदिशब्देन ग्राह्यम्। रथ्यामार्गो राजमार्गो न तु चतुष्पथ इति कल्पतरुः। न च चतुष्पथराजमार्गयोरभेद इति शङ्कनीयं तयोर्भेदात्। तथा च कात्यायनः "सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः। अनिषिद्धा, यथाकालं राजमार्गः स उच्यते"। अनिषिद्धा इत्यस्य पूर्वेणान्वयः। यत्र राजकीयैः काले गमनं प्रतिषिध्यते स राजमार्ग इत्यर्थः। देवस्य समीपे मध्ये वा यस्य सर्वदा मार्गोऽस्ति तत्र निरोधो न कर्त्तव्यः। तथा च शङ्खलिखितौ "मार्गे तेले पथि विसर्गौ राजमार्गे रथस्य परिवर्त्तनमिति" पथि विसर्गः पयोविसर्गः। राजमार्गे यावता प्रदेशेन रथः परिवर्त्तते तावान् प्रदेशस्त्याज्य इत्यर्थः। अपरथा मार्गावरोधकारिण्यान्तु दण्डो माषको दाप्यः यथाह बृहस्पतिः "यस्तत्र सङ्करं श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव च। कामात् पुरीषं कुर्य्याच्च तस्य दण्डस्तु माषकः"। सङ्करोऽत्र शकटादिसङ्कीर्णता उच्चपादान घतादीनामप्युपलक्षणम्। माषोऽत्र ताम्रिकः, दण्डस्य अपराधानुसारेण कल्पयितुमुचितत्वात्। ये तु राजमार्गे पुरीषोत्सर्गादिकं कुर्वते तेषामधिको दण्डः तथा च मनुः "समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि। स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यञ्चाशु शोधयेत्"। आपद्गतादिषु तु दण्डो नैवोक्तः "आपद्गतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव च। परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः"। परिभाषणं क्रूरभाषणम्। तडागादौ ततोऽप्यधिको दण्डः। तथा च कात्यायनः "तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत्। अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम्"। ये पुनर्भिन्नवस्त्रप्रक्षालनादिना तीर्थानि दूषयन्ति तेषामप्ययमेव दण्ड इत्याह स एव "दूषयेत् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः। पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्"। मर्य्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "मर्य्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा। क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः"। अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्य्यादा सीमा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमानतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः। यत्तु विष्णुवचनम् "सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेदिति"। तत्र हि सीमानतिलङ्घ्य कर्षणे पुनः सीमाकरणे पुनरुत्पन्ने कर्षणादावपि

त्वेवं व्याख्येयम्। तेन न पूर्ववचनविरोधः क्षेत्रग्रहणं गृहाद्युपलक्षणार्थम्। अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणेऽधम एव यथाह मनुः "गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद् द्विशतो दमः"। वृद्धमनुः "आपिता चैव मर्यादामुभयोः पांशुयोस्तथा। अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमम्"। अपह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वे उत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः "वध सर्वस्वहरणं पुराच्चिर्वासना- ङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसम्" इति स्मरणात्। यत्तु मनुनारदाभ्याम् सीमातिक्रमणे दण्डाधिक्यमुक्तम् "सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रमिति" तत् सम्पूर्णसीमातिक्रमविषयम्। सीमान्तर्भूतवृक्षवल्ल्या- दिफलं नैकेन ग्राह्यं यथाह कात्यायनः "सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः। फलं पुष्पञ्च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्"। सामान्यं साधारणं क्षेत्रयोः स्वामिषु क्षेत्रस्वामिषु। तथा चान्यतरेणैव तद्वृक्षीय- फलादिग्रहणे तदहरणेन दण्ड इति ध्वनितम्। यदा पुनरन्यक्षेत्रे वृक्षादिरुत्पन्नोऽन्यक्षेत्रे शाखाः प्र- सृताः तत्र कः स्वामीत्याकाङ्क्षायां स एवाह "अन्य- क्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिताः। स्वामिनं तं विजानीयाद् यस्य क्षेत्रे तु संस्थिताः"। संस्थिताः प्ररूढाः। परक्षेत्रे मार्गमया क्रियमाणं सेतुकूपा- दिकं क्षेत्रस्वामिना न निषेद्धव्यं तथाह याज्ञवल्क्यः "न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः। पर- भूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः"। अल्पबाधः अल्पपीडाकरः कल्याणकारको बहूपकारकः। स्वल्प- क्षेत्रः स्वल्पक्षेत्रवर्त्ती बाध्या विशेषणाभ्यां यः सेतुः क्षेत्रमध्यवर्त्तितया बहुपीडाकरस्तदा दिक्षु सन्नि- हितक्षेत्रवर्त्तितया अल्पोपकारको वा तदा निषेद्धव्य इति दर्शितम्। तत्र नारदोऽपि "परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते। महागुणोऽल्पदोषश्चेद् वृद्धि- रिष्टा क्षये सति" क्षये अल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि वृद्धिर्येन इष्टा, अतो महागुण स्वक्षेत्रेऽपि उपकारकोऽल्प- दोषश्चेत्तदा न प्रतिषेद्धव्य इत्यर्थः। अन्यक्षेत्रे सेतुकूपा- दिप्रवर्त्तने तत्स्वाम्याद्याज्ञा ग्राह्या। कर्त्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः "स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रव- र्त्तयेत्। उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः"। यस्तु क्षेत्रस्वामिनं तद्वंश्यं तदभावे राजानं वा प्राप्य

अपृष्ट्वानेन वा तत्क्षेत्रे सेत्वादिकं करोति स सेत्वाद्युत्- पन्नफलोपभोगं दृष्टमदृष्टं वा न लभते किन्तु तत्स्वाम्येव तल्लभते तदभावे राजा। अतस्तदाज्ञा गृहीत्वा सेत्वा- दिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः। जीर्णानाम् अन्यदीयसेत्वादीनाम् उद्धारोऽपि तत्स्वाम्याद्यनुज्ञां गृहीत्वा कार्यं यथाह नारदः "पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनन्तु यः। सेतुं प्रवर्त्तयेद् यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत्। मृते तु स्वा- मिनि पुनस्तद्वंश्ये वापि मानवे। राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्। अतोऽन्यथा क्लेशभाक् स्यान्मृग- व्याधनिदर्शनात्"। मृगव्याधदृष्टान्तः स्फुटीकृतस्तेनैव "इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति"। तस्य मृग- व्याधस्य। कात्यायनोऽपि "अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः। गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु। देयं स्वामिनि चायाते तन्निवेद्य नृपे यदि। अथावेद्य प्रवृत्तस्तु तद्धृत्वा लभते व्ययम्"। नृपे अनावेद्य कृत यत्तडागादिसंस्कारार्थं व्ययन्तत् स्वामिनि ग्रामा- न्तरादागते तेन देयमपि न प्राप्नोति। नृपे निवेद्य संस्कारे तदर्थं व्ययं प्राप्नोति। फलन्तु स्वाम्यनुमत्य- भावे न प्राप्नोतीत्यर्थः। यः परक्षेत्रमङ्गीकृत्य तथा- भोगमूरीकृत्य यथाह न कर्षति नाप्यन्येन कर्षयति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः "फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्य्यान्न कारयेत्। स प्रदाप्योऽकृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कार- येत्"। यद्यपि फालाहतं किञ्चिद् हलेन विदारितं सस्यबीजारोपणयोग्यं न भवति तथाप्यकृष्टक्षेत्रस्य फलं यावत् तत्क्षेत्रोत्पत्तियोग्यं सामन्तादिकल्पितं तावदसौ स्वामिने दापनीयः तच्च पूर्वकर्षकादाच्छिद्याऽपरेण कार- येत्। व्यासोऽपि "क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत्। स्वामिने स मदं दाप्यो राज्ञे दण्डञ्च तत्- समम्"। मदं क्षेत्रफलम्। तत्समं तदनुरूपमि- त्यर्थः। स्वामिप्राह्यं क्षेत्रफलमपि कियदित्याका- ङ्क्षायां स एवाह "चिरावसन्ने दशमं क्षयमाणे तथा- ष्टमम्। सुसम्पन्नेऽपि षष्ठं स्यात् परिकल्प्यं यथा- स्थिति" इति। चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे क्षेत्रे ऽकृष्टमिदं कृषाभोग्यमूरीकृत्योपेक्षित सामन्तैर्यदास्थिति क्षेत्रस्वाम्यनुमत्यैतावदत्रोत्पन्नं योग्यमिति परि- कल्प्य क्षेत्रस्वामिने तस्य दशमभागं, क्षयमाणे चिर- रावसन्ने कृषीकृत्योपेक्षिते तु अष्टमं भागं सुसम्पन्ने तूपे- क्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः। यस्तु क्षेत्रस्वामिनः

सामर्थ्यवैकल्यादिनाऽकृष्टं खिलावस्थां प्राप्तं क्षेत्रं स्वाम्यनिवारितः सन् स्वयमेव तत्कर्षणादिकं करोति तदा स क्षेत्रस्वामिने फलं न दापनीयः। किन्तु तस्य फलं स्वयमेव दद्यादित्याह नारदः "अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः। क्षेत्रं चेद्विकृषेत् कश्चिदश्नुवीत स तत्फलम्"। प्रेता मृताः नष्टाः कुत्रचिद्गता इति चिरमपरिचिताः। क्षेत्रिकेषु क्षेत्रस्वामिषु तत्र क्षेत्रस्वामिना तत्पुत्रादिना वा समागतेनैव विधाय कर्षणादिखिलभञ्जनार्थं व्ययं दत्त्वैव स्वीयं क्षेत्रं ग्राह्यमिति स एवाह "विकृष्यमाणे क्षेत्रे तु क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् खिलोपचारं तत् सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात्"। अथ खिलाद्यवस्था कदा क्षेत्रस्य भवतीत्याकाङ्क्षायां स एवाह "संवत्सरेणार्द्धखिलं खिलं भवति वत्सरैस्त्रिभिः। पञ्चवर्षावसन्नान्तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम्"। कर्षणरहितं संवत्सरेणार्द्धखिलं भवति यत्नसाध्यं भवति वर्षत्रये तु ईहितं खिलं महायत्नसाध्यं भवति। वर्षपञ्चके न ईहितं क्षेत्रम् अटवीतुल्यं स्यात् अतिदुष्करं भवेदित्यर्थः। खिलभञ्जनार्थं व्ययदानासामर्थ्ये क्षेत्रस्वामिनः क्षेत्रफलस्याष्टमो भागः कर्षकेण वर्षाष्टकं स्वामिने देयः अवशिष्टं सर्वं स्वयमेव ग्राह्यम्। क्षेत्रं च वर्षाष्टकानन्तरं तत्स्वामिने देयम्। तथा च कात्यायनः "अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थे यः कृतो व्ययः। तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात्" इति। "वर्षाष्टके च भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत् इति"।

सीर पु० सि–रक् पृषो०। १सूर्य्ये मेदि० २अर्कवृक्षे ३हले च अमरः संज्ञायां कन्। ४शिशुमारे रत्नमा०। [२लम्बकन्दमे।

सीरध्वज पु० सीरो हलः तच्चिह्नितो ध्वजो यस्य। चन्द्रवंश्ये

सीरपाणि पु० सीरः हलं पाणौ यस्य। बलदेवे अमर०।

सीरिन् पु० सीरो हलोऽस्त्यस्यायुधत्वेन इनि। बलरामे हला०

सीलन्द पु० मत्स्यभेदे (सीलिन्दा) "सीलन्धः श्लेष्मलो वृष्यो विपाके मधुरो गुरुः। वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः" भावप्र०।

सी(से)वन न० सिव–ल्युट् नि० वा दीर्घः। सीवने तन्तुसन्ताने (सेलाइ) अमर० २छिद्रमण्डपस्थूले स्त्री हेमच० ङीप्।

सीस न० सि–क्विप् पृषो० सो–क कर्म०। (सीसा) धातुभेदे हेमच० भावप्र० १००८ पृ० तद्गुणादि दृश्यम्। स्वार्थे च। रक्ताग्रे अमरः।

सीहुण्ड पु० सिहुण्ड+पृषो० दीर्घ। स्नुहीवृक्षे राजनि०।

सु अव्य० सु–डु। १पूजायाम् २अतिशये अमरः। ३कष्टे ४अनुमतौ ५समृद्धौ मेदि० ६अनायासे च अनेकार्थको०। पूजायामस्य नोपसर्गत्वम् तत्र सुस्तुतमित्यादौ न षत्वम्। अतिशयादौ तु सुषुत इत्यादि। गणरत्नेऽर्थविशेषा उक्ताः क्रमेणोदाहृतम् यथा "सु प्रशंसानुमतिपूजाश्रयकृच्छ्रेषु। सुरूप सुकृतं सुसाधुः सुतप्तं सुदुष्करं सुगान्ध"।

सुकण्टका स्त्री सुष्ठु कण्टकोऽस्याः। घृतकुमार्य्याम् राजनि०

सुकण्डु स्त्री सु+कण्डु+यक् ड। कण्डुरोगे (चुलकाना) शब्दर०।

सुकन्द पु० शोभनः कन्दोऽस्य। १कशेरौ राजनि० २शोभनकन्दयुक्ते त्रि० संज्ञायां क। ३पलाण्डौ अमर। ४वाराहीकन्दे ५धरणीकन्दे राजनि०।

सुकन्दिन् पु० शोभनः हितकरः कन्दोऽस्त्यस्य इनि। सूरणे (ओल) राजनि०। [८१२ अ०।

सुकन्यका स्त्री शर्य्यातिनृपकन्यायां च्यवनर्षिपत्न्याम् भाग०

सुकरा स्त्री सुखेन क्रियते दुह्यते वा सु+कृ–खल्। १सुशीलायां गवि अमरः २सुखसाध्ये त्रि०।

सुकर्णक पु० सुष्ठु कर्ण इव कन्दोऽस्य कप्। १हस्तिकन्दे राजनि० २शोभनकर्णयुक्ते त्रि०।

सुकर्णिका स्त्री सुष्ठु–कर्णाविव पर्णान्यस्याः कप् अत इत्त्वम्। मूषिकपर्ण्याम् शब्दर०।

सुकर्णी स्त्री सुष्ठु कर्णाविव पत्राण्यस्याः ङीप्। इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) राजनि०।

सुकर्मन् पु० सुष्ठु कर्म यस्मात् ब०। १विष्कम्भादिषु मध्ये सप्तमे योगे ज्यो० २शोभनकर्मयुते त्रि० ३विश्वकर्मणि पु० मेदि०। प्रा०स०। ५शोभने कर्मणि न०।

सुकल पु० सुष्ठु कलते स्वीकरोति सु+कलि+अच्। दातृत्वभोक्तृत्वादिना विख्याते जने अमर। प्रा०ब०। १सुन्दरमधुराव्यक्तशब्दयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। सुन्दरे कलशब्दे पु०।

सुकाण्ड पु० सुष्ठु काण्डोऽस्य। १कारवेल्ले राजनि० २सुन्दरकाण्डयुक्ते वृक्षे च ३काण्डीरलतायां स्त्री ङीप्। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। तत्रैव।

सुकाण्डिन् पु० सुकाण्ड+अस्त्यर्थे इनि। भ्रमरे राजनि०।

सुकामा स्त्री सुष्ठु कामयते कम–णिङ्–अच्। त्रायमाणालतायाम् राजनि०। २शोभनकामयुक्ते त्रि०।

सुकागुदा स्त्री सु+का–अप् स्वार्थे क। दीर्घ... राजनि०

सुकाष्ठ न० सुष्टु काष्ठं यस्य प्रा०ब०। १देवदारुकाष्ठे २काष्ठकदल्याम् ३कटुक्याञ्च स्त्री राजनि०। प्रा०स०। ४शोभने काष्ठे च।

सुकुन्दक पु० सु+कुदि-ण्वुल्। पलाण्डौ शब्दर०।

सुकुन्दन स्त्री० सु+कुदि-ल्यु। वर्वरे राजनि०।

सुकुमारा न० सु+कुमार-अच्। १जातीपुष्पे २नवमालिकायाम् ३कदल्यां ४पृक्कायां ५माधव्याञ्च राजनि०। ६अतिकोमले त्रि०। प्रा० स०। ७सुन्दरकुमारादिस्त्री त्रि० स्त्रियां ङीप्। ८नवमालिकायां ९पुण्ड्रे पु० मेदि० १०वनचम्पके ११चवे १२श्यामाके च पु० राजनि० स्वार्थे कन्। सुकुमारक तमालपत्रे न० शालौ पु० राजनि०।

सुकृत् त्रि० सु+कृ-क्विप्। १पुण्यकारके जटा० २धार्मिकजने त्रिका०।

सुकृत न० सु+कृ क्त। १पुण्ये धर्मे अमर २शुभे ३सुविहिते त्रि० मेदि०। ४सुकर्मणि न०।

सुकृति स्त्री सु+कृ-क्तिन्। १पुण्ये २मङ्गले ३सत्कर्मणि च

सुकृतिन् त्रि० सुकृतमनेन इष्टा० इनि। १पुण्यवति अमर २शुभयुक्ते मेदि०। ३सत्कर्मयुते च स्त्रियां ङीप्।

सुकेसर पु० सुष्टु केसरा यस्य। बीजपूरे राजनि०।

सुकोली स्त्री प्रा०स०। क्षीरकाकोल्याम् रत्नमा०।

सुकोषक पु० सुष्टु कोषोऽस्य कप्। कोषाम्रे राजनि०।

सुख सुखस्य इने अद० चु० उभ० सक० सेट्। सुखयति ते असुसुखत्-त। अनेकाच्कत्वेन न षोपधत्वम्।

सुख न० सुख-अच्। १पुण्यजन्ये आत्मनो गुणभेदे अमर २अनुकूलवेदनीये यदनुभवाय चित्तमनुकूलं भवति तस्मिन् अर्थे तच्च आत्मधर्म इति नैयायिकादयः। चित्तधर्म इति साङ्ख्यादयः। सुखयतीति अच्। सुखमस्यास्ति अच् वा। ३सुखकारके ४सुखिनि च त्रि०। ५वरुणपत्न्यां स्त्री ६स्वर्गे मेदि०। "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" सुखा दुःखाभिन्नदुःखत्वेन स्वर्गपदार्थत्वेनाभिधानात् तस्य सुखविशेषात्मकत्वात् तथात्वम्। ७वृद्धिनामौषधौ राजनि०। सुखस्य तु जातिभेदं तल्लक्षणन्तु कार्य्यकारणम् अन्यत्वानधीनत्वाविषयत्वे सति भावत्वे सति यावत् दुःखाभावत्वं कार्य्यत्वेऽपि तत्र भावत्वाभावः दुःखाभावस्य कार्यत्वेऽपि। "सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते" भाषा०। तथाच धर्मासाधारणकारणत्वसाधनयुक्तम् तल्लक्षणमिति फलितोऽर्थः। सुखदुःखयो परस्परभिन्नत्वे कारणादिकं कणा०सू० दर्शितं यथा "इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः" कणा० सू०। "आत्मगुणानां कारणतोऽभिव्युत्पादनं दशमाध्यायार्थः, तत्र 'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्' इति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्यानभिधानात् दुःखान्तर्गतमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह "सुखदुःखयोः कथं परस्परमर्थान्तरभावोभेदो वैजात्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टं इष्यमाणं स्रक्चन्दनवनितादि, अनिष्टमनिष्यमाणमहिकण्टकादि, तद्रूपं इत्थं तस्य विशेषः इदन्तु कारणवैजात्याधीनं कार्य्यवैजात्यमावश्यक यत, भेदकान्तरमाह विरोधात् सहानवस्थानलक्षणात् नह्येकस्मिन्नात्मन्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः। प्रकारान्तरेण कार्य्यभेदं भेदकं दर्शयति, तथा हि अनुग्रहाभिष्वङ्गनयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्यमुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्य्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः। तदुक्तं प्रशस्तपादाचार्य्यैः "अनुग्रहलक्षणं सुखं स्रगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये सति इष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्यदनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुखम्" इति। तदिदमतीतेषु स्रक्चन्दनादिषु स्मृतिजमनागतेषु सङ्कल्पजम्। गौतमीये सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भावयतो वैराग्यं स्यादित्येतदर्थमिति" उप०इत्य। "तच्च सुखं चतुर्विधं वैषयिकमाभिमानिकं मानोरथिकमाभ्यासिकञ्चेति" भाष० इति। आद्यं विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं, द्वितीयं राजाधिपत्यप्राप्त्यादिजन्यं, तृतीयं विषयध्यानजन्यम्, चतुर्थं स्थूलादिमनस्कारादिजन्यं साधकसम्मतमिति"।

पात० सू० वैषयिकसुखानां परिणामदुःखतादिभिर्दुःखत्वं व्याख्यातं वैराग्यार्थं यथा

"परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" सू०। "सर्वोऽयं रागानुविद्धचेतनाचेतनसाधनाधीनसुखानुभव इति तत्रास्ति रागजः कर्माशयः तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति। तथा च उक्तं "नानुपहत्य भूतान्युपभोगः सम्भवति" इति हिंसाकृतोऽप्यस्ति शारीरः कर्माशय इति विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम्। या भोगे

श्चेन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिः तत् सुखं या लौल्याद् अनुपशान्तिस्तद् दुःखम्। न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्त्तुं शक्यं कस्मात् यतो भोगाभ्यासमनुविवर्द्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणामिति तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवाशीविषेण दष्टो यः सुखार्थी विषयानुवासितो महति दुःखपङ्के मग्न इति। एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति। अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति। तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते। का पुनः संस्कारदुःखता। सुखानुभवात् सुखसंस्काराशयो दुःखानुभवादपि दुःखसंस्काराशय इति एवं कर्मभ्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्माशयप्रचय इति एवमिदमनादिदुःखस्रोतोविप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलात्मकत्वादुद्वेजयति कस्मात् अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति यथोर्णातन्तुरक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नान्येषु गात्रावयवेषु एवमेतानि दुःखानि अक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लिश्नन्ति नेतरम् इतरन्तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपाददानम् अनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवाहङ्कारममकारानुपातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते तदेवमनादिदुःखस्रोतसा व्युह्यमानमात्मानं भूतग्रामञ्च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत इति गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः। प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रीभूता शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवारभन्ते चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्ययाः इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषां विशेष इति तस्मात् दुःखमेव सर्वं विवेकिन” भा०।

“तच्च सुखं नित्यं जन्यञ्चेति वेदान्तिनः। तत्र विषयसंपर्कात् वैषयिकं सुखं जन्यम्, ब्रह्मस्वरूपं सुखं नित्यमिति तदेतन्मतं मुक्तिवादे गधिकृता निराकृतम् यथा

“न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः। सा हि न नित्या सुखशरीरादिवदवश्यापातात् नोत्पाद्या तदुत्पत्तौ शरीराद्यभावात् ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधारणात् निःसंसारदशायां तद्धेतुसामान्ये बाधकाभावात्। अतएव मुक्तौ शरीरकल्पना। किं वा तत्का-रकं न तावदात्ममनःसंयोगः तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजनकत्वात् विषयमात्रापेक्षणे तु संसारदशायामपि तदभिव्यक्तिप्रसङ्गः नापि योगजो धर्मः सहकारी तस्योत्पन्नभावत्वेन विनाशित्वेऽपरत्र निष्ठत्वापत्तेः न च तज्ज्ञा-न्याभिव्यक्तिरनन्ता तस्या अपि ततएव नाशात्। अथ तत्त्वज्ञानात् सवासनमिथ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयाद्दुःखसाधनशरीरादिनाश एव तत्र हेतुः अतएव तत्रानन्दो नाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त इति चेन्न शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभावाच्च। न च मोक्षादि प्रवृत्तिरेव मानं दुःखहानार्थितया तदुपपत्तेः। न च नित्ये सुखे मानमस्ति “नित्यं विज्ञानमानन्दम् ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्यादि” श्रुतिर्मानमिति, चेन्न उपजननापायशालिनोर्दुःखयो-रहं ज्ञानात्मकः सुखीति अभिन्नत्वेनानुभूयमानयोः संज्ञाभेदकोपने प्रमाणाभावात्। अथ सुखस्य ब्रह्मा-भेदबोधनादेवाप्रामाण्यतयाऽनित्यं सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वार्थवत् न तु नित्यसुखे सिद्धे तदभेदबोधने वेदान्तैर्व्यापारः, यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं बोध्यते न च वाक्यभेदः वाक्यैक-वाक्यत्वादिति चेन्न आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन तदंशस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदनुभवं विनाऽस्य तदनुभवो न स्यात्। अथात्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वेन तु नानुभूयत इति चेन्न सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभावकत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति समभिव्याहृतश्रुत्यानन्दत्वेनानन्दं बोध्यते नाभेदः, अन्यथा मधुमत्त्वानुपपत्तेः। एतेन ब्रह्माद्वैतत्त्वसाक्षात्कारा-दविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखरूपः केवलः ब्रह्मैव वर्त्तते इति वेदान्तिमतमपास्तम्, शशशृङ्गादेव नित्य

ख्यो नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुष प्रयत्नं विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाध्येति चेत् अविद्या यदि मिथ्या ज्ञानमथान्तरं वा उभयथापि सुखदुःखाभावसाधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात्” ।

तत्र दुःखाभावस्यैव परमप्रयोजनत्वं न सुखस्येति व्यव स्थापितं यथा

“ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थं सुखस्यापि हानिस्तुल्याव्ययत्वात् न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्धेयत्वम् आवश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात् अन्यथा दुःखाननुविद्ध तया तथात्वेन पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेन्न सुखमनुद्दिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखाभावदशायां सुखमस्तु त्युद्दिश्य दुःखाभावाय प्रवृत्तेः वैपरीत्यस्यापि सम्भवे सुखस्याप्यपुरुषार्थतापत्तेः अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं तस्मादाविवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो बहुतरदुःखानु विद्धमपि सुखमुद्दिश्य “गिरौ मयूराश्च यदि यान्ति यान्तु, कृत्वा परदारानपि प्रवर्त्तमानाः “वरं वृन्दावनेऽरण्ये” इत्यादि वदन्तो नात्राधिकारिणः । ये च विवेकिनोऽ स्मिन् संसारापारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कि यन्ति सुखखद्योतिका कुपितफणिफणामण्डलच्छाया प्रतिममिदानन्ति मन्यमानाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः । न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषा र्थता कीयत कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरु षार्थत्वात् । अथवा ‘दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थ तयेष्यते । न हि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधी’, पुरुषार्थस्य सुखवज्ज्ञायमान नियमात् न च सुप्ति ज्ञानं सम्भवतीति न हि दुःखाभावं जानीयामित्यु द्दिश्य प्रवृत्तिः किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य अतो दुःखभाव एव पुरुषार्थः तस्य ज्ञानन्तु प्रकारत्वाधीनं न तु पुरुषार्थतोपयोगि सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रव र्त्तते न तु सुखं जानीयामिति सुखमेव तथास्तु न तदागमः तथाज्ञानस्यानुकूलत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च । किञ्च बहुतरदुःखजर्जरकलेवरादुःखाभावस्य इच्छया मरणे ऽपि प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते न च मरणे तस्य ज्ञान मस्ति न तु विवक्षितं इति चेन्न पुरुषार्थत्वे विवादानु दयात्” ।

तच्च सुखं चित्तधर्मोऽपि अध्यस्ततया प्रतिबिम्बरूपेण वा आत्मनि वर्त्तते इति सांख्या वेदान्तिनश्च । आत्मगुण इति नैयायिकाः । २दुःखाभावे । भारवाहकस्य भारापगमे सुखी संवृत्तोऽहमिति प्रत्ययस्य दुःखाभावविषयतयोपपत्तेः ।

सुखङ्करी स्त्री सुखङ्करोति–कृ–खच् मुम् च ङीप् । १जीवन्तीवृक्षे राजनि० । २सुखकारके त्रि० ।

सुखङ्कुण पु० कुण क–मुम् । गिरमल्लिकावृक्षे त्रिका० ।

सुखचार पु० ६त० सुखकारकः चारो यस्य । उत्तमाश्वे शब्दमा० ।

सुखजात त्रि० जातं सुखमस्य परनिपातः । जातसुखे ‘सुखजातः सुरापीत’ भट्टि ।

सुखद पु० सुखं ददाति दा–क । १विष्णौ विष्णु स० । “विश्वस्य चरणयुक्तो भव सुखदः सखः । श्रङ्गारगौर्योर्विज्ञेयो सुख देकेन मण्डित” सं० गी० उक्ते २ध्रुवभेदे । ३सुखदातरि त्रि० । ४अप्सरोविशेषे स्त्री शब्दरत्ना० । ५शमीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

सुखदोह्या स्त्री सुखेन दोह्या दुह–ण्यत् । क्लेशं विना दोहनीयायां गवि हेमच० सुखसंदोह्याप्यत्र ।

सुखभाज् त्रि० सुखं भजते भज–ण्वि । सुखयुक्ते । [राजनि० ।

सुखमोदा स्त्री सुखं सुखकरो मोदो यस्याः । सल्लकीवृक्षे

सुखरात्रि स्त्री सुखा सुखकरी रात्रिर्यस्याम् । आश्विन मासस्यायाम् दीपान्वितामावास्यायाम् । ज्योतिस्तत्त्वे १२७१ पृ० दृश्यम् ।

सुखरात्रिका स्त्री सुखा रात्रिर्यस्याः ५व० कप् । दीपान्विता माख्यायां पूज्यायां लक्ष्म्याम् दीपान्वितामुपक्रम्य “पूज नीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका” ज्योतिर्वचनम् । कप्भावे सुखरात्रिरप्यत्र “आयाता भूतले देवि । सुखरात्रि । नमोऽस्तु ते” इति दीपान्वितामावस्यायां लक्ष्मीपूजनमन्त्र ।

सुखवर्चक पु० सुखं वर्चयति उद्दीपयति वर्च–णिच्–ण्वुल् । सर्जिकाक्षारे (सांजिमाटी) अमर ।

सुखवर्चस् पु० सुखं सुखकरं वर्चो यस्य । सर्जिकाक्षारे (सांजिमाटि) राजनि० । [कलत्रानन्दे रत्नमा० ।

सुखवास पु० सुखं सुखकरो वासो गन्धो यस्य । (तरमुज)

सुखवासन पु० सुखं सुखकरं वासनं गन्धो यस्य । सुख वासनगन्धद्रव्ये शब्दर० । [सुखकरावास ।

सुखाधार पु० सुखानामाधारः । स्वर्गे शब्दर० । कर्म० ।

सुखायत पु० सुखमायच्छति आ+यम क्त । विनीताश्वे शब्दच० ।

सुखायन पु० सुखमायतेऽनेन अय लुट् । सुविनीताश्वे शब्दमा० ।

सुखावह त्रि॰ सुखमावहति जनयति आ+वह–अच्। सुखजनक।

सुखाश पु॰ सुखा सुखकरी आशा यस्य। १वरुणे सुखेना-श्यते अश–घञ्। २राजतिनिशे हला॰ ३सुखभोज्ये त्रि॰ मेदि॰ भावे घञ्। सुखभोजने स्वार्थे क। सुखाशने, (शशा) राजतिनिशवृक्षे च पु॰। [प्रधाने हला॰ शब्दच॰

सुखाशन पु॰ सुखेनाश्यते अश–कर्मणि ल्युट्। (शशा) फल

सुखोत्सव पु॰ सुखस्तत्कर उत्सवो यस्मात् ५ब॰। १पत्यौ त्रिका॰ कर्म॰। २आनन्दकारके उत्सवे पु॰।

सुखोदक न॰ कर्म॰। सुखकर उष्णोदके रत्नमा॰।

सुखोर्जिक पु॰ सुखस्य ऊर्ज हर्षकरत्वम् ठन्। सर्जिका क्षार (साजिमाटि) राजनि॰। [२सुगमे त्रि॰

सुग न॰ सुष्ठु गच्छति निर्याति गम–ड। १विष्ठायाम् शब्दच॰

सुगत पु॰ सुष्ठु गच्छति जानाति गम–कर्त्तरि–क्त। १बुद्धे अमर॰। २सुगतियुत त्रि॰।

सुगन्ध पु॰ सुष्ठु गन्धोऽस्य न इत्। १गन्धतृणे २चुक्रिकोरके रत्नमा॰ ३नीलोत्पले ४चन्दने राजनि॰ भावप्र॰। ५ग्रन्थिपर्णे ६रक्तशिग्रौ ७गन्धके ८चणके ९भूतृणे च पु॰ राजनि॰। १०सद्गन्धद्रव्ययुक्ते आपणादौ त्रि॰। "गन्धस्येत्त्व तदेकान्तग्रहणात्" उक्तेः समवायेनैव गन्धवत्त्वे इत् आपणस्य च गन्धयुक्तद्रव्याधारत्वात् तत्र न इत्" सि॰कौ॰।

सुगन्धक न॰ सुष्ठु गन्धोऽस्य कप्। १रक्ततुलसी २गन्धके रत्नमा॰ ३नागरङ्गे त्रिका॰ ४कर्कटशृङ्ग्यां राजनि॰।

सुगन्धपत्रा स्त्री सुगन्धं पत्रमस्याः। रुद्रजटायाम् राजनि॰।

सुगन्धभूतृण न॰ कर्म॰। गन्धतृणे राजनि॰।

सुगन्धमूला स्त्री सुगन्धं मूलं यस्याः। १स्थलपद्मिन्याम् २रास्नायाञ्च राजनि॰।

सुगन्धा स्त्री सुष्ठु गन्धोऽस्त्यस्याः अच्। १रास्नाय अमर ॰शठ्यां शब्दर॰ ३वन्ध्याकर्कोट्याम् ४रुद्रजटायां ५नाकुल्यां ६शतपुष्पायां ७नवमालिकायां ८सर्पगन्धिकायां ९चण्डायां १०सहदेव्यां गन्धपत्र्याम् १२माधव्यां राजनि॰ १३अम्लायां १४तुलस्यां १५माहदक्षे च रत्नमा॰।

सुगन्ध्यामलक न॰ सुगन्धैः सर्वौषधिगन्धैर्युक्तमामलकम्।

"सर्वौषधिसमा[illegible] [illegible] यदा [illegible] त्रि॰ [illegible] स्नाय योग [illegible] सर्वौषधियुक्तो [illegible] पु॰ सुष्ठु [illegible] २सु[illegible] सुगन्धौ

५कशेरौ ६गन्धतृणे ७धान्यके ८पिप्पलीमूले च राजनि॰ स्वार्थे क। कह्लार शब्दर॰ गौरसर्षपे मुष्ककवृक्षे सुरपर्णे उशीरे राजन॰। महाशालौ हेमच॰। गन्धके तुरुष्के च पु॰ राजनि॰।

सुगन्धिकुसुम पु॰ सुगन्धि कुसुमं यस्य। १पीतकरवीरे राजन॰ २सद्गन्धयुक्तपुष्पयुत त्रि॰ ३पृक्कायां स्त्री शब्दा॰ कर्म॰। ४सुगन्धे पुष्पे न॰।

सुगन्धित्रिफला स्त्री लवङ्गयुक्तककोलकजातीफलं त्रिफल सुगन्धि त्रिफलमस्त्यस्याः साहचर्येण अच्। जातीफले २पूगफले ३लवङ्गकक्कोलफले च राजनि॰।

सुगन्धिमूल न॰ सुगन्धि मूलमस्य। उशीर (वेणा) राजनि॰

सुगन्धिमूषिका स्त्री सुगन्धि विरोधिलक्षणया दुर्गन्धि मूषिका छछुन्दर्यां (छुछ) राजनि॰।

सुगहन त्रि॰प्रा॰स॰। १अतिनिविडे कुम्भायां स्त्री रमानाथः।

सुगहनावृत्ति स्त्री कर्म॰। यज्ञस्थाने श्वादिदर्शनवारणाय निबद्धे वेष्टने कुम्भायाम् अमर॰।

सुगृह पु स्त्री सुष्ठु गृहं यस्य। १चञ्चुसूचकपक्षिणि (बाबुइ) हेमच॰ स्त्री ङीष् कर्म॰। २सुन्दर गृहे न॰।

सुगृहीतनामन् पु॰ सुगृहीत प्रातःकाले स्मरणीय नाम यस्य। प्रातःस्मरणीयनामके पुण्यकीर्त्तौ जने त्रिका॰।

सुग्रन्थि पु॰ सुष्ठु ग्रन्थिर्यस्य। १चोरकवृक्षे राजनि॰ २सुन्दरग्रन्थियुत त्रि॰।

सुग्रीव पु॰ सुष्ठु ग्रीवाऽस्य। १श्रीकृष्णाश्वे २सूर्यपुत्रे वानरेश्वर च मेदि॰। ३सुन्दरग्रीवायुते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। २कश्यपस्य पत्नीभेदे गरुडपु॰।

सुग्रीवेश पु॰ ६त॰। श्रीरामचन्द्रे शब्दरत्ना॰।

सुचक्षुस् पु॰ सुष्ठु चक्षुरिव फलमस्य। १उडुम्बरे शब्दा॰ शोभनलोचनयुक्ते त्रि॰ प्रा॰ब॰। ३शोभने नेत्रे न॰।

सुचक्षुका स्त्री सुष्ठु चक्षुरिव शिखा यस्याः कप्। महाचञ्चुशाके राजनि॰।

सुचरित्रा स्त्री सुष्ठु चरितं यस्याः। पतिव्रतायां स्त्रियाम् अमर २सच्चरित्रयुते त्रि॰ प्रा॰ ब॰। ३सच्चरिते न॰।

सुचर्मन् पु॰ सुष्ठु चर्मेव वल्कलमस्य। १भूर्जवृक्षे राजनि॰ २सुन्दरचर्मयुत त्रि॰। प्रा॰ब॰। ३सुन्दर चर्मणि न॰।

सुचित्रक पु स्त्री शोभनलेप कायति कै–क। सुष्ठु चित्रवर्णो यस्य कप् वा। १मत्स्यरङ्कपक्षिणि २चित्रसर्पे च शब्दर॰ स्त्रियां ङीष्। ३सुचित्रवर्णयुते त्रि॰ स्त्रियां टाप्। [राजनि॰

सुचित्रबीजा स्त्री सुचित्र विचित्रं बीजं यस्याः। विडङ्गायां

सुचित्रा स्त्री प्रा०स०। १चिर्भटायां राजनि०। २विचित्रे त्रि०

सुचिर न० प्रा०स०। १अत्यन्तचिरकाले २बहुकाले च ३बहुकालभवे त्रि०। [४बहुकालजीविनि त्रि०।

सुचिरायुस् पु० सुचिरं बहुकालिकमायुर्यस्य। १देवे शब्दर०

सुचेलक पु० प्रा०स०। १सूक्ष्मवस्त्रे अमर। सुष्ठु चेलमस्य कप्। २सूक्ष्मवस्त्रधरे त्रि०। [स०। २सुन्दर जले न०।

सुजल न० शोभनं जलं यस्मात् ५ब०। १कमले राजनि० प्रा०

सुजल्प पु० "यत्रार्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम्। सोत्कण्ठञ्च हरिः स्पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते" उज्ज्वलमणावुक्ते वाक्यभेदे।

सुजाता स्त्री सु+जन क्त। १तुवर्य्याम् राजनि० २मनोज्ञे त्रि०

सुजीवन्ती स्त्री प्रा०स०। स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि०।

सु(षु)ट्ट अनादरे चु० उ० सक० सेट्। सुट्टयति ते असुसुट्टत् त। षोपदेश एव न्याय्य।

सुत पु स्त्री० सु-क्त। १पुत्रे २तनयायां स्त्री अमर। सा च ३दुहितृनामा शब्दच० ४अभिषुते ५सम्बद्धे ६निष्पीडिते च त्रि० ७पार्थिवे पु० मेदि०।

सु(सू)तक न० सु-(सू) भावे क्त सु(सू)तं जननं तस्मादागतम् कन्। १जननाशौचे २अशौचमात्रे च 'सूतके मृतके तथा' "मातुश्च सूतकं तत् स्यात्" इति च स्मृतिः।

सुतजीवक पु० सुतं जीवयति सेवनात् जीव-णिच्-ण्वुल्। पुत्रजीवकवृक्षे राजनि०।

सुतनु(नू) पु स्त्री० सुष्ठु तनुर्यस्याः वा ऊङ्। १नार्य्याम् राजनि० 'सुतनु! सत्यमलङ्करणाय ते' माघ प्रा०स०। २सुन्दरकाययुते त्रि०। प्रा० स०। ३सुन्दर काये स्त्री शब्दमाला। ४अत्यन्तसूक्ष्मे त्रि० स्त्रियां वा ङीष्।

सुतपस् पु० सुष्ठु तपति सु+तप-असि। १सूर्ये सि०कौ० २अर्कवृक्षे सुष्ठु तपोऽस्य। २मुनौ पु०। ३सुन्दर-तपोयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। ४सुन्दर तपसि न०।

सुतपादिका सुता इव पादा मूलान्यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। हंसपदीलतायां राजनि०।

सुतराम् अव्य सु+अतिशयेऽर्थे तरप्-आमु। अवधारितार्थस्य अतिशयौचित्ये 'धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः' रघु। अत्र कातराक्ष्या धेन्वा दृश्यमानत्वेन दयालुत्वस्य अतिशयौचित्यम्।

सुतकारी स्त्री सुतं करोति कृ-अण् ङीप्। देवदाली लतायाम् राजनि०।

सुतर्द्दन पु स्त्री० सुष्ठु तर्द्दति रवेण विरहिणम् सु+तर्द-ल्यु। कोकिले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

सुतल पु न० सुष्ठु तलं यत्र। १पातालभेदे पातालशब्दे ४२९९ पृ० दृश्यम्। २अट्टालिकाबन्धभेदे पु० मेदि०।

सुतवस्करा स्त्री सुता वस्करा इव बहुत्वात् यस्याः। सप्त पुत्रप्रसवित्र्याम् स्त्रियां त्रिका०।

सुतश्रेणी स्त्री सुता निष्पीडिता श्रेणीव। १मूषिकपर्ण्याम् अमरः हेम०। २पुत्रपङ्क्तौ च।

सुतहिबुकयोग पु० 'सुतहिबुकपतिर्यदि लग्नधर्मेऽमरगुरु-र्यदि दानवार्चितो वा। यदशुभमुपयाति तच्छुभं स्यात्' ज्यो० उक्ते वैवाहिकलग्नात् सुत(५)हिबुका(४)दिस्थित-ग्रहभेदरूपे योगे। [३पौत्रे ४दौहित्रे च पु०।

सुतात्मजा स्त्री ६त०। १पौत्र्यां २दौहित्र्यां च अमर

सुतिक्त पु० प्रा०स०। १पर्पटे (क्षेत्रपापडा) राजनि० २अत्यन्त-तिक्ते त्रि० ३कोषातक्यां स्त्री राजनि० स्वार्थे कन्। पारिभद्रे जटा० निम्बे भूनिम्बे पु० शब्दमा०।

सुतीक्ष्ण पु० प्रा०स०। १शोभाञ्जनवृक्षे जटा०। २श्वेतशोभाञ्जने राजनि०। ३मुनिभेदे च "सुतीक्ष्णमुनिकेतनम्" भट्टि। ४अत्युग्रे त्रि०।

सुतुङ्ग पु० प्रा०स०। १नारिकेलवृक्षे हारा० ज्योतिषोक्ते ग्रहाणाम् उच्चराशिस्थेषु २अंशभेदेषु च उच्चशब्दे १०५८ पृ० दृश्यम्। ३अतिशयोच्चे त्रि०।

सुतेजन पु० सु+तिज-ल्यु। १धन्वनि वृक्षे भावप्र०।

सुतेजस् पु० सुष्ठु तेजोऽस्य। १आदित्यभक्तायाम् राजनि०। २शोभनतेजोयुक्ते त्रि०। ३जैनभेदे पु० हेमच०।

सुतेला स्त्री सुष्ठु तैलं यस्याम् ७ब०। महाज्योतिष्मती लतायाम् राजनि०। [अमर। दीर्घादि तत्रार्थं रुद्र।

सु(सू)त्रामन् पु० सुष्ठु त्रायते सु+त्रै-मनिन् उभो०। इन्द्रे

सुत्वन् पु० सुनोति स्म सु-भूते क्वनिप्। १कृताभिषेके कृत-यज्ञाङ्गस्नाने अमर २कृतसोमनिष्पीडने च।

सुद् याच्ञायां सौ० प० सक० सेट् इदित्। सुन्दति असुन्दीत्। षोपदेशोऽयम् न षोपदेश। [राजनि०।

सुदग्धिका पु० सुष्ठु दग्धं दाहोऽस्याम् ठन्। दग्धानामवृक्षे

सुदण्ड पु सुष्ठु दण्डो यस्मात् ५ब०। वेत्रे राजनि०।

सुदण्डिका स्त्री सुष्ठु दण्डयति रोगान् सु+दण्डि+ण्वुल्। १गोरक्ष्याम्। (गोरक्षचाकुले) राजनि० २सुदण्डयुतायां स्त्रियां च।

सुदत् पु० सुष्ठु दन्तोऽस्य वयसि दत्रादेशः। १शोभनदन्त-युक्तवयस्के गजादौ २सुदत्यां स्त्री ङीप्। 'सुदती

सुखावह त्रि० सुखमावहति जनयति आ+वह–अच्। सुखजनके।

सुखाश पु० सुखा सुखकरी आशा यस्य। १वरुणे सुखेनाश्यते अश–घञ्। २राजतिनिशे वृक्षे ३सुखभोज्ये त्रि० मेदि० भावे घञ्। सुखभोजने स्वार्थे क। सुखाशके, (शशा) राजतिनिशवृक्षे च पु०। [प्रधाने वृक्षे शब्दच०

सुखाशन पु० सुखेनाश्यते अश–कर्मणि ल्युट्। (शशा) फल

सुखोत्सव पु० सुखस्यात्कर उत्सवो यस्मात् ५ब०। १पत्यौ त्रिका० कर्म०। २आनन्दकारके उत्सवे पु०।

सुखोदक न० कर्म०। सुखकरे उष्णोदके रत्नमा०।

सुखोर्जिक पु० सुखस्य ऊर्जा वृद्धिरस्त्यस्य ठन्। सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) राजनि०। [२सुगमे त्रि०

सुग न० सुष्ठु गच्छति निर्याति गम–ड। १विष्ठायाम् शब्दच०

सुगत पु० सुष्ठु गच्छति जानाति गम–कर्त्तरि–क्त। १बुद्धे अमर०। २सुगतियुते त्रि०।

सुगन्ध पु० सुष्ठु गन्धोऽस्य न इत्। १गन्धतृणे २क्षुद्रजीरके रत्नमा० ३नीलोत्पले ४चन्दने राजनि० भावप्र०। ५ग्रन्थिपर्णे ६रक्तशिग्रौ ७गन्धके ८चणके ९भूतृणे च पु० राजनि०। १०सद्गन्धद्रव्ययुक्ते आपणादौ त्रि०। "गन्धस्येत्त्वं तदेकान्तग्रहणात्" पा०। "समवायेनैव गन्धवत्त्वे इत् आपणस्य च गन्धयुक्तद्रव्याधारत्वात् तत्र न इत्" सि०कौ०।

सुगन्धक न० सुष्ठु गन्धोऽस्य कप्। १रक्ततुलस्यां २गन्धके रत्नमा० ३नागरङ्गे त्रिका० ४कर्कटशृङ्ग्यां राजनि०।

सुगन्धपत्रा स्त्री सुगन्धि पत्रमस्याः। रुद्रजटायाम् राजनि०

सुगन्धभूतृण न० कर्म०। गन्धतृणे राजनि०।

सुगन्धमूला स्त्री सुगन्धं मूलं यस्याः। १स्थलपद्मिन्याम् २रास्नायाञ्च राजनि०।

सुगन्धा स्त्री सुष्ठु गन्धोऽस्त्यस्याः अच्। १रास्नायां अमरः २गट्टा शब्दर० ३वन्ध्याकर्कोटक्याम् ४रुद्रजटायां ५नाकुल्यां ६शतपुष्पायां ७नवमालिकायां ८स्वर्णयूथिकायां ९पृक्कायां १०शल्लक्यां गन्धपत्र्याम् १२माधव्यां राजनि० १३अनन्तायां १४तुलस्यां १५मातुलुङ्गे च रत्नमा०।

सुगन्धामलक न० सुगन्धैः सर्वौषधिगन्धैर्युक्तमामलकम्। "सर्वौषधिसमायुक्तः शुष्कामलकलेपः। यदा तदाय योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः" राजनि० उक्ते सर्वौषधियुक्ते शुष्के आमलककल्के।

सुगन्धि पु० सुष्ठु गन्धः अस्य वा इत्समा०। १सुगन्धे सुरभौ अमरः। २सुगन्धयुक्ते अमर० ३एलवालुके ४पृक्कायां ५कशेरौ ६गन्धतृणे ७धान्यके ८पिप्पलीमूले च राजनि०। स्वार्थे क। कह्लारे शब्दर० गौरसर्षपे पुष्करमूले सुरपर्णे उशीरे राजनि०। महाशालौ हेमच०। गन्धके तुरुष्के च पु० राजनि०।

सुगन्धिकुसुम पु० सुगन्धि कुसुमं यस्य। १पीतकरवीरे राजनि० २सुगन्धियुक्तपुष्पयुक्ते त्रि० ३पृक्कायां स्त्री जटा० कर्म०। ४सुगन्धिनि पुष्पे न०।

सुगन्धित्रिफला स्त्री त्र्यवयवं त्रिसिराकं वा फलं त्रिफलं सुगन्धि त्रिफलमस्त्यस्या सादृश्येन अच्। १जातीफले २पूगफले ३लवङ्गकलिकाफले च राजनि०।

सुगन्धिमूल न० सुगन्धि मूलमस्य। उशीरे (वेना) राजनि०

सुगन्धिमूषिका स्त्री सुगन्धि विरोधिलक्षणया दुर्गन्धिः मूषिका। छुछुन्दर्याम् (छुछु) राजनि०।

सुगहन त्रि० प्रा०स०। १अतिनिविडे कुम्भायां स्त्री रमानाथः।

सुगहनावृत्ति स्त्री कर्म०। यज्ञस्थाने श्वादिदर्शनवारणाय निबद्धे वेष्टने कुम्भायाम् अमरः।

सुगृह पु० स्त्री सुष्ठु गृहं यस्य। १चञ्चुसूचकखगे (वावुइ) हेमच० स्त्री ङीप् कर्म०। २सुन्दरगृहे न०।

सुगृहीतनामन् पु० सुगृहीतं प्रातःकाले स्मरणीयं नाम यस्य। प्रातःस्मरणीयनामके पुण्यकीर्त्तौ जने त्रिका०।

सुग्रन्थि पु० सुष्ठु ग्रन्थिर्यस्य। १चोरकद्रव्ये राजनि० २सुन्दरग्रन्थियुते त्रि०।

सुग्रीव पु० सुष्ठु ग्रीवाऽस्य। १श्रीकृष्णाश्वे २सूर्यपुत्रे वानरेश्वरे च मेदि०। ३सुन्दरग्रीवायुते त्रि० स्त्रियां ङीप्। ४कश्यपस्य पत्नीभेदे गरुडपु०।

सुग्रीवेश पु० ६त०। श्रीरामचन्द्रे शब्दरत्ना०।

सुचक्षुस् पु० सुष्ठु चक्षुरिव फलमस्य। १उडुम्बरे जटा० २शोभनलोचनयुक्ते त्रि० मा०भ०। ३शोभने नेत्रे न०।

सुचञ्चुका स्त्री सुष्ठु चञ्चुरिव शिखा यस्याः कप्। महाचञ्चुशाके राजनि०।

सुचरित्रा स्त्री सुष्ठु चरित्रं यस्याः। पतिव्रतायां स्त्रियाम् अमरः २सच्चरित्रयुते त्रि० मा० भ०। ३सच्चरित्रे न०।

सुचर्म्मन् पु० सुष्ठु चर्म्मेव वल्कलमस्य। १भूर्जवृक्षे राजनि० २सुन्दरचर्म्मयुते त्रि०। मा०भ०। ३सुन्दरे चर्म्मणि न०।

सुचित्रक पुंस्त्री सुचित्रमिव कायति कै–क। सुष्ठु चित्रवर्णोऽस्य कप् वा। १मत्स्यरङ्गखगे २चित्रसर्पे च शब्दर० स्त्रियां ङीष्। ३सुचित्रवर्णयुते त्रि० स्त्रियां टाप्। [राजनि०

सुचित्रबीजा स्त्री सुचित्रं विचित्रं बीजं यस्याः। विडङ्गायां

सुचित्रा स्त्री प्रा॰स॰। १चिर्भटायां राजनि॰ २विचित्रे त्रि॰

सुचिर न॰ प्रा॰स॰ । १अत्यन्तचिरकाले २बहुकाले च ३बहु कालभवे त्रि॰ । [४बहुकालजीविनि त्रि॰ ।

सुचिरायुस् पु॰ सुचिरं बहुकालव्यापकमायुर्यस्य । १देवे शब्दर॰

सुचेलक पु॰ प्रा॰स॰। १सूक्ष्मवस्त्रे अमर । सुष्ठु चेलोऽस्य कप् ।२सूक्ष्मवस्त्रधरे त्रि॰। [ब॰।२सुन्दर जले न॰।

सुजल न॰ शोभनं जलं यस्मात् ५ब॰ । १कमले राजनि॰ प्रा॰

सुजल्प पु॰ "यत्रार्जवात् समाक्षेप्य सदैन्यं सचापलम्। गाढ़कण्ठं हरिं स्पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते" उज्ज्वलमणिधृते वाक्यभेदे।

सुजाता स्त्री सु+जन-क्त । १तुवर्य्याम् राजनि॰ २मनोज्ञे त्रि॰

सुजीवन्ती स्त्री प्रा॰स॰ । स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि॰ ।

सु(षु)ट्ट अनादरे चु॰ उ॰ सक॰ सेट् । सुट्टयति ते असुषुट्टत त । षोपदेश एव न्याय्य ।

सुत पु स्त्री॰ सु-क्त । १पुत्रे २तनयायां स्त्री अमर । सा च ३दुरालभायां शब्दच॰ ४अभिषवे ५सन्धवे ६निष्पीडिते च त्रि॰ ७पार्थिवे पु॰ मेदि॰ ।

सु(सू)तक न॰ सु-(सू) भावे क्त सु(सू)तं जननं तस्मादागतम् कन् । १जननाशौचे २अशौचमात्रे च 'सूतके मृतके तथा' "मातुश्च सूतकं तत् स्यात्" इति च स्मृतिः ।

सुतजीवक पु॰ सुतं जीवयति सेवनात् जीव-णिच्-ण्वुल् । पुत्रजीवकवृक्षे राजनि॰ ।

सुतनु(नू) पु स्त्री॰ सुष्ठु तनुर्यस्य वा ऊङ् । १नार्य्याम् रामाश्र॰ 'सुतनु ! सत्यमलङ्करणाय ते' माघ प्रा॰ब॰। २सुन्दरकाययुते त्रि॰ । प्रा॰ स॰ । ३सुन्दरे काये स्त्री सुभूति । ४अत्यन्तसूक्ष्मे त्रि॰ स्त्रियां वा ङीष् ।

सुतपस् पु॰ सुष्ठु तपति सु+तप-असि । १सूर्य्ये सि॰कौ॰ २अर्कवृक्षे सुष्ठु तपोऽस्य । ३मुनौ पु॰ । ४सुन्दरतपोयुक्ते त्रि॰। प्रा॰स॰। ५सुन्दरे तपसि न॰ ।

सुतपादिका सुता ७कृताः पादा मूलान्यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् । हंसपदीलतायां राजनि॰ ।

सुतराम् अव्य॰ सु+अतिशयेऽर्थे तरप्-आमु। अवधारितार्थस्य अतिशयोत्कर्षे 'धेनुं तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ' रघु । अत्र कातराक्ष्या धेन्वा दृश्यमानत्वेन दयालुत्वस्य अतिशयोचित्यम् ।

सुतकारी स्त्री सुतकर्म्मकरोति कृ-अण् ङीप् । देवदाली लतायाम् राजनि॰ ।

सुतर्द्दन पु स्त्री॰ सुष्ठु तर्दति हन्ति विरहिणम् सु+तर्द-ल्यु । कोकिले त्रिका॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

सुतल पु न॰ सुष्ठु तलं यत्र । १पातालभेदे पातालशब्दे ४२८८ पृ॰ दृश्यम् । २अट्टालिकाबन्धभेदे पु॰ मेदि॰ ।

सुतवस्करा स्त्री सुता वस्करा इव बहुत्वात् यस्याः । सप्त पुत्रप्रसविन्याम् स्त्रियां त्रिका॰ ।

सुतश्रेणी स्त्री सुता निष्पीडिता श्रेणीव । १मूषकपर्ण्याम् अमरः हेम॰ । २पुत्रपङ्क्तौ च ।

सुतहिबुकयोग पु॰ "सुतहिबुकाव्ययद्विकस्थैर्व्ययारगुरुर्यदि दानवाचितो वा । यदशुभसुपयाति तच्छुभं स्यात्" ज्यो॰ उक्ते वैवाहिकलग्नात् सुत५हिबुक४दि स्थित ग्रहभेदरूपे योगे । [३पौत्रे ४दौहित्रे च पु॰।

सुतात्मजा स्त्री हेम॰ । १पौत्र्यां २दौहित्र्याञ्च अमर

सुतिक्त पु॰ प्रा॰स॰। १पर्पटे (क्षेतपापड़ा) राजनि॰ २अत्यन्ततिक्ते त्रि॰ ३कोषातक्यां स्त्री राजनि॰ स्वार्थे कन् । पारिभद्रे जटा॰ निम्बे भूनिम्बे पु॰ शब्दमा॰ ।

सुतीक्ष्ण पु॰ प्रा॰स॰।१शोभाञ्जनवृक्षे जटा॰। २श्वेतशोभाञ्जने राजनि॰। ३मुनिभेदे च "सुतीक्ष्णमुनिकेतनम्" भट्टि । ४अत्युग्रे त्रि॰ ।

सुतुङ्ग पु॰ प्रा॰स॰ । १नारिकेलवृक्षे हारा॰ ज्योतिषोक्ते महोच्चायाम् उच्चराशिस्थेषु २ग्रहभेदेषु च उच्चशब्दे १०५८ पृ॰ दृश्यम् । २अतिशयोच्चे त्रि॰ ।

सुतेजन पु॰ सु+तिज-ल्यु । १धन्वनि वृक्षे भावप्र॰ ।

सुतेजस् पु॰ सुष्ठु तेजोऽस्य । १आदित्यभक्तायाम् राजनि॰ । २शोभनतेजोयुक्ते त्रि॰ । ३जैनभेदे पु॰ हेमच॰ ।

सुतेला स्त्री सुष्ठु तैलं यस्याम् ७ब॰ । महाज्योतिष्मती लतायाम् राजनि॰। [अमर । दीर्घादि तत्रार्थं रत्न ।

सु(सू)त्रामन् पु॰ सुष्ठु त्रायते सु+त्रै-मनिन् पृषो॰ । इन्द्रे

सुत्वन् पु॰ सुनोति य सु-भूते क्वनिप् । १कृताभिषेके स्नातयज्ञान्तस्नाने अमर २लतासोमनिष्पीडने च ।

सुद याञ्चायां भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट् इदित् । सुन्दति असुन्दीत् । षोपदेशेन न षोपदेश । [राजनि॰।

सुदग्धिका पु॰ सुष्ठु दग्धं दाहोऽस्त्यस्य ठन् । द

सुदण्ड पु सुष्ठु दण्डो यस्मात् ५ब॰ । वेत्रे राज

सुदण्डिका स्त्री सुदण्डयति रोगान् सु+दण्डि+ १गोरक्ष्याम् । (गोरक्षचाकुले) राजनि॰ २सुन्दरदण्डयुक्त स्त्रियाञ्च ।

सुदत् पु॰ सुष्ठु दन्तोऽस्य वयसि दत्रादेशः । १शोभनदन्तयुक्तवयस्के गजादौ २सुदत्यां स्त्री ङीप् । 'सुदती

ललनच्छलनार्पिते' नैष०। वयोभिद्ये तु सुदन्त इत्येव सुन्दरदन्तयुक्ते नटादौ त्रि० कौ०।

सुदर्भा स्त्री सु+दभ-कर्मणि घञ्। १इक्षुदर्भाख्ये राजनि०। सुष्ठु दर्भो यत्र। २सुन्दरकुशयुक्ते त्रि०।

सुदर्शन पु० सुष्ठु दृश्यते खलर्थे युच्। १विष्णुचक्रे २मेरौ ३जम्बूवृक्षे मेदि०। (पद्मगुलञ्च) ४लताभेदे स्त्री रत्नमा० ५आज्ञायाम् ६ओषधिभेदे च स्त्री ७इन्द्रपुरे न० मेदि० ८अमरावत्या त्रिका० स्त्री ङीप्। ९जिनभेदे हेमच०। सुदर्शनचक्रं च सहस्रतेजोभिः शिवेन निर्माय विष्णवे दत्तं यथोक्तं वामपु०उत्तरख०१४५अ०। "अथ विष्णुः सुरश्रेष्ठः शतजातिः ददृशतदा। तान्यैक्यं वै गतानीशो ददौ स्वस्याः सुचक्रकम्। तदाकारान्महादेवः सहसा शस्त्रमुत्तमम्। चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम्"। "तत् प्रीतः प्रभुः प्रादात् विष्णवे प्रवरं परम्। प्रत्यक्ष तैजसं श्रीमान् दिव्यं चक्रं सुदर्शनम्" वामनपु०७८अ०

सुदर्शनचूर्ण न० चूर्णरूपौषधभेदे "त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी। त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्वा गुडूची धन्वयासकः। कटुका पर्पटो मुस्ता त्रायमाणा च बालकम्। निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः। यवानीन्द्रयवौ भार्गी शिग्रुबीजं सुराष्ट्रजा। वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला। शालिपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा। चित्रको देवदारुश्च चव्यं पत्रं पटोलकम्। जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना। पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम्। तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत्। सर्वचूर्णस्य चार्धांशं किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः। एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम्। ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्या विचारणा। पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान्। सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत्। शीतज्वरैकाहिकादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम्। श्वासं कासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलां तथा। त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलं निवारयेत्। शीताम्बुना पिबेदेतत् सर्वज्वरनिवारणम्। सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम्। तद्वज्ज्वराणां सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम्"। पुष्करमूलाभावे कुष्ठं दद्यात्। चव्याभावे गजपिप्पलीम्। क्षीरकाकोल्यभावे शतावरीं दद्यात्। जीवकाभावे गुडूचीम्। जीवकर्षभाभावे विदारीकन्दं भागद्वयं दद्यात्। पुण्डरीकं श्वेतकमलम्। काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं दद्यात्। तालीशपत्राभावे स्वर्णतालीं प्रदीयते" भावप्र०।

सुदल पु० सुष्ठु दलान्यस्य। क्षीरमोरटाख्ये रत्नमा० २शालपर्ण्यां स्त्री राजनि०।

सुदामन् पु० सुष्ठु ददाति दा-मनिन्। १मेघे २पर्वतभेदे (इरावत् पर्वत) मेदि०। सुदाम्नैकादिक् अण् ङीप् सौदामनी तडित् अमरः। ३गोपभेदे ४समुद्रे शब्दर०५ऐरावत गजे त्रिका० पुराणप्रसिद्धे श्रीकृष्णमित्रे ६विप्रभेदे च ७सम्यग्दातरि त्रि०। राजगृहसमीपस्थे नदीभेदे स्त्री रामा०अयो०७०सर्ग। तत्र वा ङीप् डाप् च। सुदाम्नी सुदामा वा।

सुदाय पु० सुष्ठु दीयते सु+दा-कर्मणि घञ्। १यौतकधना दार्दिना स्त्रियै दये धने। यौतकशब्दे दृश्यम्। सुष्ठु दायो यस्य। २पितृधनवति सूनौ।

सुदारु पु० सुष्ठु दारु यत्र। पारियात्रपर्वते त्रिका०। [दृश्यम्।

सुदि अव्य०सुरा०सुष्ठु दीव्यति सु+दिव-डि। शुक्लपक्षे शब्दार्णवः।

सुदिन न० प्रा०स०। १प्रशस्तदिवसे। २प्रशस्ते त्रि०। [सि०कौ०।

सुदिनाह न० सुदिन प्रशस्तमहः टच्समा०। प्रशस्तदिवसे

सुदीर्घधर्मा स्त्री सुदीर्घः अतिविस्तीर्णो धर्मो गुणावयवो यस्याः केवलत्वाभावासनिच्समा० डाप्। अन्वयपक्षे' प्रकृष्ट० सुदीर्घो धर्मो यस्याः। सुदीर्घधर्मेति पाठान्तरे तथार्थः। [दृश्यम्। वार्ताकुभेदे रत्नमा०।

सुदीर्घफलिका स्त्री सुदीर्घं फलं यस्याः कप् कापि अत

सुदीर्घा स्त्री प्रा० स०। चीनाकर्कट्याम् राजनि०।

सुदूर त्रि० प्रा०स०। अतिदूरे अमरः।

सुद्युम्न पु० वैवस्वतमनुपुत्रे इलाशब्दे ८११ पृ० दृश्यम्।

सुधन्वन् त्रि० सुष्ठु धनुरस्य अनङ् समा०। १सुन्दरधनुर्धरे। २माध्यन्दिनवर्णभेदे हरिवं०१३अ०। ३आङ्गिरसे ऋषिभेदे भा० स०६६अ०। ४अनन्ते नागे ५विश्वकर्मणि च पु० मेदि०।

सुधन्वाचार्य पु० 'वैश्यात् जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य एव च। कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च' मनूक्ते व्रात्यवैश्याद्वैश्यायां जाते जातिभेदे। [त्रि०कल्प०।

सुधर्मन् स्त्री सु+धृ-मनिन्। १देवसभायाम् २कुटुम्बिनि च

सुधर्मा स्त्री सुष्ठु धर्मो यस्याः अनिच्समा० वा डाप्। देवसभायाम् अमरः। गोत्रा स्त्रीत्व सुधर्मोऽप्यस्ति। अमरटीका

सुधा स्त्री सुष्ठु धीयते पीयते अन्नेन वा धे धा-क वा। १अमृते अमरः। २लेपनद्रव्ये (चणिचून) ३स्नुहि

४सुधायां ५गङ्गायाम् ६दूर्वायां मेदि० ७विद्युति दरभे ८जले १०धात्र्याम् नानार्थको० ११हरीतक्याम् १२मर्जुन गब्दच० १३शालपर्ण्याञ्च राजनि० ।

सुधांशु पु० सुधेवाह्लादकाः अंशवोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च अमर । सुधाकरादयोऽप्यत्र । [वासित तैले राजनि०।

सुधांशुतैल न० सुधांशुना कर्पूरेण वासित तैलम् कर्पूर

सुधांशुरत्न न० ६त० । मौक्तिके राजनि० तस्य चन्द्रप्रियत्वा त्तथात्वम । वाचस्पत्यशब्दे ७७६३ पृ० दृश्यम् ।

सुधाङ्ग पु० सुधाप्यायनमङ्गमस्य । १चन्द्रे त्रिका० २कर्पूरे च

सुधाजीविन् पु० सुधा लेपनद्रव्यमाजीवति आ+जीव–णिनि पलगण्डे लेपक (राज) त्रिका० । [पाले च ।

सुधाधार पु० ६त० । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे ३अमृतनाधारे

सुधानिधि पु० सुधा निधीयतेऽत्र नि+धा–आधारे कि ६त० । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च । [स्नुहीवृक्षे ।

सुधापयस् पु०सुधा लेपनद्रव्यमिव शुभ्रं पयो निर्यासोऽस्य।

सुधाभुज् पु० सुधां भुक्तवान् भुज–भूते क्विप् । देवे हेमच० ।

सुधाभृ(सू)ति पु० सुधा भ्रियते पुष्यते सूयते वाऽनेन भृ–सू–वा क्तिच् । १यज्ञे २चन्द्रे मेदि० ३कर्पूरे च ।

सुधामय न० सुधात्मक लेपनद्रव्यात्मक वा माधुर्ये मयट् । २राजभवने सौधे शब्दर० । अमृतवदाह्लादकवाक्यादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सुधामोदक पु० सुधेव मोदयति मुद–णिच्–ण्वुल ।१यवास शर्करायाम् २कर्पूरे च राजनि० ।

सुधावर्षिन् पु० सुधां वर्षति वृष–णिनि । १चन्द्रे २कर्पूरे ३ब्रह्मणि च शब्दर० ४बुद्धभेदे त्रिका० ।

सुधावास पु० ६त० । १चन्द्रे २कर्पूरे च । सुधाया इव वासो गन्धो यस्याः । त्रपुष्याम् राजनि० ।

सुधासिन्धु पु० सुधामय सिन्धु । अमृतसमुद्रे राजनि० ।

सुधास्रवा स्त्री सुधां स्रवति स्रु–अच् । १रुदन्तीवृक्षे राज नि० २गलजिह्वायाञ्च (आलजिभ) त्रिका० ।

सुधाहर पु० सुधां हरति हृ–अच् । गरुडे शब्दर० भा० आ०१२अ०दृश्यम् । सुधाहारकादयोऽप्यत्र । [राजनि०

सुधिति पुस्त्री० सु+धा–क्तिच् न आदेश । १कुठारे स्वधितौ

सुधी पु० सुष्ठु धीर्यस्य । १पण्डिते । सुष्ठु धी प्रा० स० । २सुन्दरबुद्धौ स्त्री । सुष्ठु ध्यायति सु+ध्यै क्विप् त्रि० । ३सुबुद्धियुक्ते त्रि० । [रायमु० ।

सुधूम पु० सुष्ठु धूम सतापो यस्य । स्वादुनामगन्धद्रव्ये

सुधोद्भव पु०सुधया सह सुधाया वा उद्भवति उद्+भू–अच् । १धन्वन्तरौ वैद्यराजे समुद्रमन्थने हि तस्य सुधा कमण्डलु–पाणित्वेनोत्पत्तेस्तथात्वम् । २हरितक्यां स्त्री त्रिका० 'पपात बिन्दुर्मेदिन्यामिन्द्रस्य पिबतोऽमृतम् । ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी' भावप्र० उक्तेस्तस्याः सुधा–बिन्दुजातत्वात् तथात्वम् ।

सुनन्द न सुष्ठु नन्दयति सु+नन्द–अच् ।।बलरामसुषले शब्द–मा०।२श्रीकृष्णपार्षदचरभेदे भाग०।।।।दश्य०।३रामगृह–भेदे च । ४बलरामन्द्युक्ते त्रि० शब्दर० ५गोरोचनायाम्, ६उमायाम् स्त्री मेदि० एवम् ७उमायामुपमेदे शब्दमा० दनार्याम् त्रिका० ९अर्कपत्रोवृक्षे च (दखरमूल) स्त्री रत्नमा० ।

सुनयन पुस्त्री० सुष्ठु नयने यस्य । १मृगे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २नार्यां स्त्री टाप् । ३शोभननेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां बहुव्रचत्वात् टाप् । [शब्दच० ।

सुनाक्षत पु० सुष्ठु न क्षत नञो नलोपाभाव । कर्पूरके

सुनाभ पु० सुष्ठु नाभिरस्य अच्समा० । मैनाकपर्वते त्रिका०।

सुनामद्वादशी स्त्री व्रतभेदे व्रतशब्दे ५०६६ पृ० दृश्यम् ।

सुनार पु० सुष्ठु नालमस्य लस्य र । १सर्पाण्डे शुनीस्तन्ये ३कलाविङ्के खगे पुस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

सुनालक पु०सुष्ठु नालेन कायति कै–क । १वकवृक्षे शब्दच० २सुन्दरनालयुक्ते त्रि० ।

सुनासिका स्त्री सुष्ठु नासाऽस्त्यस्य ठन् । १काकनासायाम् राजनि० । प्रा० स० । २सुन्दरनासिकायाम् स्त्री ।

सुनासीर पु० सुष्ठु नासी(शी)रः अग्रसैन्य यस्य । इन्द्रे अमर ।

सुनासीरीय पु० सुना(शु)सीरौ देवताऽस्य यत् । यज्ञ–भेदे । छ । सुना(शु)सीरीयोऽप्यत्र । स च चातुर्मास्य–यागपर्वभेद कात्या० श्रौ० ५।११६ कण्डिकायामुक्त । कात्यायनशब्दे १८३० पृ० दृश्यम् । ''न वैश्वदेवीये न शुनासीर्ये''श्रुति । [शाके त्रिका०कपू तत्रैव अमर ।

सुनिषण्ण न० सुष्ठु निषण्णः स्वप्नो यस्मात् ५ब० । (सुसु न)

सुनिष्टप्त त्रि० सु+निष्+तप–क्त सतम् । अत्यन्तोद्दीप्ते

सुनीति स्त्री सुष्ठु नीति यस्याः । उत्तानपादस्य पत्नीभेदे ३ध्रुवमातरि । २सुन्दरनीतियुक्ते त्रि० । प्रा० स० । ३शोभनायां नीतौ स्त्री । [त्रिविक्रम०

सुनीथ त्रि० सु+नी–थक् । १धर्मशीले उणादिको० २विप्रे

सुनील न० प्रा० स० । १मणिभेदे (नीलम) २दाडिमे राजनि० ३सुन्दरनीलवर्णे पु० । ४तद्वति त्रि० । ५उ०

पाक्ये च । २अतिमधुररसे ३तद्युक्ते त्रि०४जीवशाके पु० राजनि० । [शब्दमा० ५मनोहरे त्रि० शब्दर०।

न पु० सुष्ठु मन्यते मन-अप् ।१गोधूमे अमरः ।२धुस्तूरे

नःपत्रिका स्त्री सुमनस जात्या इव पत्त्रमस्याः कप् अत इत्त्वम् । जातीपत्त्रिकायाम् राजनि० ।

नःफल पु० सुष्ठु मनो यस्मात् तादृक् फलमस्य । १क- पित्थे शब्दच० । ६त०। २जातीफले न०।

नस् न० सुष्ठु मनो यस्मात् यस्य वा । १पुष्पे अमरः । व०व०इत्यन्ये "किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः" इति रघुगङ्गाधरः । २मालत्यां स्त्री अमरः ३प्रशस्तचित्तयुक्ते त्रि०। प्रा० स० । ४प्रशान्ते मनसि न० । ६ब०। ५देवे पु०अमर ।६पण्डिते मेदि० ७पूतिकरञ्जे शब्दमा० ८निम्बे ९महाकरञ्जे १०गोधूमे ११सतपत्त्र्यां स्त्री राजनि० ।

ना स्त्री सुष्ठु मन्यते मन-अप् । मालतीवृक्षे शब्दर० ।

नोरजस् न० ६त० । पुष्परेणौ परागे अमरः ।

न्तु पु० सु+मन+तुन् । १अथर्ववेदाध्यायिनि व्यासशिष्ये मुनिभेदे "अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः" भाग०१।४अ०। अतिशयितो मन्तुरपराधोऽस्य ।२अत्यन्तापराधयुते त्रि० । ३दशरथसारथौ रामा०। ४कल्किरेवस्य ज्येष्ठभ्रातरि कल्किपु० ।

मेधा स्त्री १भद्रायमनादि दशरथपत्नीभेदे । २सुन्दरमेधायुक्ते त्रि० । ३पर्वतभेदे पु० हेमच०। ४पुरूरवःपुत्रे नृपभेदे विष्णुपु० । ४अ०१२अ० ।

मुख पु० सुष्ठु मुखमस्मात् यस्य वा । १मारभेदे २गणेशे ३नागभेदे ४गरुडपुत्रभेदे च शब्दर०। ६पिताधिके ७पर्वते वनवर्वरिकायाम् राजनि० । ८सुन्दरवदने १०मनोहरे च त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ११नखक्षतभेदे शब्दर० ।

मृष्टि पु० सु+मृष-कर्त्तरि क्तिन् । विषग्राहिणि पे राजनि०।

मूल पु०सुष्ठु मूलमस्य । १श्वेतशोभाञ्जने राजनि०।२शाक- पर्ण्यां ३पृश्निपर्ण्यां च स्त्री राजनि० टाप् । ४सुन्दर- मूलयुक्ते त्रि० । संज्ञायां कन् । मर्चे न० राजनि० ।

मेखल पु० सुष्ठु मेखला यस्मात् ५ब० । मुञ्जतृणे राजनि० ६ब० । ७सुन्दरमेखलान्विते त्रि० ।

मेधस् स्त्री सुष्ठु मेधा यस्याः ५ब०असिच्समा०। १ज्योतिष्मत्यां लतायाम् । ६ब०। २सुन्दरमेधायुक्ते त्रि०मेदि०।

सुमेरु पु० प्रा० स० । १पर्वतभेदे अमरः । जम्बूद्वीपवर्षे १०३८ पृ० दृश्यम् । २जपमालायां मालाग्रन्थिरूपायाम् कन्याम् ।

सुम्बलुराड पु० कर्पूरके शब्दच० । [शाखिनि पु० शब्दच० ।

सुम्भ(म्न) पु० सुम्भ-अच् पृषो० । १देशभेदे शब्दर० २महेश-

सुयामुन पु० यमुनाया इदम् सुष्ठु यामुनं पितृत्वेनास्त्यस्य अच् । १विष्णौ २वत्सराजे ३प्रासादविशेषे ४पर्वतभेदे हेमच० । ५मेघभेदे च मेदि० ।

सुयोधन पु० सुखेन युध्यतेऽसौ सु+युध-युच् । धृतराष्ट्र- राजपुत्रभेदे दुर्योधने त्रिका०। [२सुयुद्धे ३पण्डिते च।

सुर पु० सुष्ठु राति ददात्यभीष्टं सु+रा-क । १देवे अमर ।

सुरजाता स्त्री ५त० । १गुड्च्याम् राजनि० २देवनिर्मिते त्रि०

सुरक्तक पु० सुरक्त इव कायति कै-क । १आम्रभेदे २स्वर्ण- गैरिके च राजनि० ।

सुरगुरु पु० ६त० । बृहस्पतौ त्रिका० ।

सुरग्रामणी पु० सुराणां ग्रामण्योः नेता । इन्द्रे त्रिका० ।

सुरङ्ग न० सुष्ठु रङ्गो यस्मात् ५ब० । १हिङ्गुले २नागङ्गे (बर्णकमाटि)भा०प्र०।३नागरङ्गे ४गर्त्तभेदे (सिँध) च पु० राजनि० । [राजनि० ।

सुरङ्गधातु पु० सुष्ठु रङ्गो रञ्जनं यस्मात् ५ब० कर्म०। गैरिके

सुरङ्गा स्त्री सु-अङ्गच् नि० (सिँध) इत्याख्ये हट्टा० । २कैवर्त्तिकायाम् राजनि० ।

सुरङ्गिका स्त्री सुष्ठु रङ्गा रञ्जनं यस्याः ५ब० कप् अत इत्त्वम् । मूर्वायाम् राजनि० ।

सुरङ्गी स्त्री सुष्ठु रङ्गो यस्याः ५ब० गौरा० ङीष् । १काक- माचायाम् राजनि० । २रक्तशोभाञ्जने रत्नमा० ।

सुरज्येष्ठ पु० ७त० । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः ।

सुरञ्जन पु० सुरञ्जयति सु+रञ्ज-णिच्-ल्यु । गुवाके त्रिका०

सुरत न० सु+रम-भावे क्त । १स्त्रीपुंसयोः मैथुनाख्ये रत- भेदे मेदि०। सु-रम-कर्त्तरि क्त । २अत्यन्तरते त्रि० इट- चासो चारुनृत्ये ।

सुरतताली स्त्री सुरतं तालयति तल-णिच्-अण् गौरा० ङीष् । १दूत्यां २शिरोमाल्ये च मेदि० ।

सुरता स्त्री सुराणां समूहः भावो वा तल् ।१देवसमूहे २देवत्वे च मेदि०। सु+रम-क्त । ३आत्मरतायां स्त्रियां स्त्री ।

सुरतरु पु० सुराणां तरुः ६त० । सुरपुन्नागे राजनि०।

सुरतोषक पु०६त०। कौस्तुभमणौ शब्दर०। २देवतोषके त्रि०

सुरथ पु० सुष्ठु रथोऽस्य । चन्द्रवंश्ये नृपभेदे "सुरथो नाम राजाऽभूत्" देवीमा०।२सुन्दररथयुक्ते त्रि० ।

सुरदारु न० सुरप्रियं सुरकाष्ठमर्थं [illegible] वा कर्मधा० दारु । देवदारुवृक्षे रत्नमा०।

सुरदीर्घिका स्त्री सुराणां दीर्घिकेव । गङ्गायाम् अमर
 सुरवाप्यादयोऽप्यत्र ।
सुरदुन्दुभी स्त्री सुराणां दुन्दुभीशब्दादकत्वात् । तुलस्याम्
 राजनि० । [राजनि० ।
सुरद्रुम पु० सुरप्रियो द्रुम । १देवदारुणि २देवतरौ च
सुरद्विष् पु० सुरान् द्वेष्टि द्विष-क्विप् । १असुरे अमर
 २राहौ च त्रि० ।
सुरधनुस् न० ६त० । इन्द्रधनुषि शब्दार्थ ।
सुरधूप पु० सुरप्रियो धूप । राले (धुना) राजनि० । [अत्र
सुरन(ण)दी स्त्री ६त०। सलम् । गङ्गायां सुरधुन्यादयो-
सुरनन्दा स्त्री नदीभेदे शब्दर० ।
सुरनाल पु० सुरप्रिय नालमस्य । देवनलतृणे राजनि० ।
सुरनिम्नगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम अमरः ।
सुरनिर्गन्ध न० सुरस्य निर्गन्धम् । पत्रके राजनि० ।
सुरपति पु० ६त० । इन्द्रे अमर सुरेशादयोऽप्यत्र ।
सुरपथ पु० सुराणां पन्था इव तदाधारत्वात् अच्समा० ।
 आकाशे हेमच० । [राजनि० ।
सुरपर्ण न० सुरप्रिय पर्णमस्य । सुगन्धिके ओषधिभेदे
सुरपर्णिक पु० सुरप्रिय पर्ण शाक० तदस्त्यस्य ठन् ।
 १सुरपुन्नागे राजनि० २सुवर्णे स्त्री हेमच० । [राजनि०
सुरपर्णी स्त्री सुरप्रियं पर्णं यस्या ङीप् । पलाशीवृक्षे
सुरपादप पु० ६त० । कल्पवृक्षे सुरद्रुमादयोऽप्यत्र ।
सुरपुन्नाग पु० सुरप्रियः पुन्नाग । पुन्नागभेदे राजनि० ।
सुरपुरी स्त्री ६त० । अमरावत्यां त्रिका० सुरनगर्यादयोऽप्यत्र
सुरप्रिय पु० ६त० । १अगस्त्यवृक्षे राजनि० । २बृहस्पतौ
 ३इन्द्रे च । ४आज्ञायां ५स्वर्णकदल्यां स्त्री राजनि० ।
सुरभि न० सु+रभ-इन् । १स्वर्णे २गन्धपाषाणे च शब्दर०
 ३सुन्दरे ४सुगन्धे पु० धरणि ५सुगन्धे अमर ६चम्पके
 ७जातीफले ८वसन्ते ऋतौ मेदि० "स सुरभि सुरभि
 सुमनोभरैरिति" माघ । ९शमीवृक्षे १०कदम्बे ११बकु
 गुग्गुलौ १२गन्धतृणे १३बकुलवृक्षे १४राले राजनि०
 १५चैत्र मासि १६पर्णास्फुटे धरणि १७गन्धफले पु०
 शब्दर०।।१८शल्लक्यां १९रुद्रजटायां २०भाण्डकाभेदे २१गवि
 २२मु(सु)रायां स्त्री मेदि० २३वनमालिकायां २४वृक्ष
 द्यां २५माड्यां स्त्री राजनि०२६पृथिव्यां २७गवां मातरि
 च स्त्री वा ङीप १८वसन्तयुक्ते २९मनोहरे त्रि० मेदि०
 ३०विख्याते ३१धीरे च त्रि० धरणि । सुरभिश्च कश्यप
 पत्नीभेद । 'सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा'
 हरिव० ३अ० कश्यपपत्नीकथने । तत्राच हि कन्ये रो-
 हिणी गन्धर्वी च तथा दुहितरौ राजन् । सुराभे व्य-
 जायत । रोहिणी चैव भद्रा तु गन्धर्वी च रसाजकाम् ।
 रोहिण्या सुषिरे गावः गन्धर्व्यां वाजिनः सुरा"
 भा० आ० ६६अ० तत्राच रोहिण्यादुग्गोमातरूप
 मात् मामासत्वेन । मङ्गले० प० ४४अ०। "गवामाधश्च-
 देवो गवामाद्या गवा प्रसूः । गवां प्रधाना सुरभी गो
 लोके सा समुद्भवा" इति गवादालक्षणम् । पर्वत स्त्रिया
 वा ङाप् । [कदम्बा इव राजनि०।
सुरभिका स्त्री सुरभि+स्वार्थे क । (चाँपाकला) स्वर्ण
सुरभित्वच् स्त्री सुरभि त्वक् यस्या । सूक्ष्मैलायां राजनि०
सुरभिदारु पु० सुरभि दारु यस्य । सरलवृक्षे राजनि० ।
सुरभिपत्त्रा स्त्री सुरभि पत्त्रमस्या. । १जम्बूवृक्षे २राज
 जम्बूवृक्षे च राजनि० । [त्रिनि) शब्दर० ।
सुरभिवल्कल न० सुरभि वल्कलमस्य । १गुडत्वचि (दार
सुरभिस्रवा स्त्री सुरभि स्रवो निर्यन्दो यस्या । सल्लक्याम्-
 राजनि० सुरभिस्वाप्यत्र ।
सुरभूरुह पु० सुरप्रिय भूरुह देवदारुवृक्षे भावप्र० ।
सुरमृत्तिका स्त्री सुरप्रिया मृत्तिका । तुवर्याम् (फट्कि-
 मारि) राजनि० ।
सुरमेदा स्त्री सुरप्रियो मेदोऽस्या । महामेदायाम् राजनि०
सुरर्षि पु० सुरप्रिय ऋषि । नारदादिषु ऋषिषु अमरः ।
 ऋषिशब्दे १४५२पृ० दृश्यम् ।
सुरलता स्त्री सुरप्रिया लता । महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०
सुरला स्त्री सुरान् लाति देवकार्येन ला-क । १गङ्गायां
 हारा० । २सरस्वत्यां नदीभेदे शब्दर० ।
सुरलोक पु० सुराणां लोक वासस्थानादि । १स्वर्गे अमर ।
 सुरभुवनादयोऽप्यत्र । [अमर ।
सुरवर्त्मन् न० सुराणां वर्त्मेव तदाधारत्वात् । आकाशे
सुरवल्लभा स्त्री ६त० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।
सुरवल्ली स्त्री सुरप्रिया वल्ली । तुलस्याम् राजनि० ।
सुरवैरिन् स्त्री ६त०।१असुरे शब्दर०। २सुरविरोधिनि त्रि०
 सुरविद्विषप्रभृतयोऽप्यत्र ।
सुरशत्रु पु० ६त० । असुरे हला० ।
सुरशाखिन् पु० ६त० । कल्पवृक्षे जटा० ।
सुरश्रेष्ठा स्त्री सुरेषु श्रेष्ठा । ब्राह्म्यां राजनि० ।
सुरस न० सुष्ठु रसत सु+रस-शब्दे कर्मणि क । १बोले
 २रसे ३गन्धतृणे ४सिन्धुवारे पु० शब्दर० । ५मोचरसे

चार्के च । २अतिमधुररसे ३तद्युक्ते त्रि० ४जीवशाके पु० राजनि० । [शब्दमा० ३मनोहरे त्रि० शब्दर० ।

सुमन पु० सुष्ठु मन्यते मन-अच् । १गोधूमे अमरः । २धुस्तूरे

सुमनःपत्त्रिका स्त्री सुमनस जात्या इव पत्त्रमस्याः कप् अत इत्वम् । जातीपत्त्रिकायाम् राजनि० ।

सुमनःफल पु० सुष्ठु मनो यस्मात् तादृक् फलमस्य । १कपित्थे शब्दच० । ६त० । २जातीफले न० ।

सुमनस् न० सुष्ठु मनो यस्मात् यस्य वा । १पुष्पे अमरः । ब०व० इत्यन्ये "किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः" इति रसगङ्गाधरः । २मालत्यां स्त्री अमरः ३प्रशस्तचित्तयुक्ते त्रि० । भा० व० । ४प्रशान्ते मनसि न० । ६ब० । ५देवे पु० अमर । ६पण्डिते मेदि० ७पूतिकरञ्जे शब्दमा० ८निम्बे ९महाकरञ्जे १०गोधूमे ११घृतपत्त्रायां स्त्री राजनि० ।

सुमना स्त्री सुष्ठु मन्यते मन-अच् । मालतीवृक्षे शब्दर० ।

सुमनोरजस् न० ६त० । पुष्परजसि परागे अमरः ।

सुमन्तु पु० सु+मन+तुन् । १अथर्ववेदाध्यायिनि व्यासशिष्ये मुनिभेदे "अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः" भाग० १।४अ० । अतिशयितो मन्तुरपराधोऽस्य । २अत्यन्तापराधयुते त्रि० । ३दशरथसारथौ रामा० । ४कल्केर्ज्येष्ठभ्रातरि कल्किपु० ।

सुमित्रा स्त्री १लक्ष्मणमातरि दशरथपत्नीभेदे । २सुन्दरमित्रयुक्ते त्रि० । ३यक्षभेदे पु० हेमच० । ४पुरुवंशराजपुत्रभेदे विष्णुपु० ४अं० २२अ० ।

सुमुख पु० सुष्ठु सुखमस्मात् अस्य वा । १शाकभेदे २गणेशे ३नागभेदे ४गरुडपुत्रभेदे च शब्दर० । ५पिताम्बे ६वर्वरे वनवर्वरिकायाम् राजनि० । ८सुप्रसन्नवदने १०मनोहरे च त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ११नवाक्षरवृत्तभेदे शब्दर० ।

सुमुष्टि पु० सु+मुष-कर्त्तरि क्तिच् । विषतिन्दुके राजनि० ।

सुमूल पु० सुष्ठु मूलमस्य । १शोभाञ्जने राजनि० । २शालपर्ण्यां ३पृश्निपर्ण्यां च स्त्री राजनि० टाप् । ४सुन्दरमूलयुक्ते त्रि० । स्वार्थे कन् । मर्करे न० राजनि० ।

सुमेखल पु० सुष्ठु मेखला यस्मात् ६ब० । १मुञ्जतृणे राजनि० ६ब० । २सुन्दरमेखलान्विते त्रि० ।

सुमेधस् स्त्री सुष्ठु मेधा यस्याः ६ब० असिच् समा० । १ज्योतिष्मत्यां लतायाम् । ६ब० । २सुन्दरमेधायुक्ते त्रि० मेदि० ।

सुमेरु पु० प्रा० स० । १पर्वतभेदे अमरः । जम्बुद्वीपशब्दे १०४६ पृ० दृश्यम् । २जपमालाबीजाक्षमालादिमध्यस्थमणौ ।

सुल्लुलुण्ठ पु० कर्पूरके शब्दच० । [चारिणि पु० शब्दच० ।

सुभ्र(भ्र) पु० सुभ्र-अच् पृषो० । १देशभेदे शब्दर० २तद्देश-

सुयामुन पु० यमुनाया इदम् सुष्ठु यामुनं प्रियत्वेनास्य अच् । १विष्णौ २वत्सराज ३प्रासादविशेषे ४पर्वतभेदे हेमच० । ५मेघभेदे च मेदि० ।

सुयोधन पु० सुखेन युध्यतेऽसौ सु+युध-युच् । धृतराष्ट्रराजपुत्रभेदे दुर्योधने त्रिका० । [२सुयोद्धरि ३पण्डिते च ।

सुर पु० सुष्ठु राति ददात्यभीष्टं सु+रा-क । १देवे अमर ।

सुरकृता स्त्री ३त० । १गुडूच्याम् राजनि० २देवनिर्मिते त्रि०

सुरक्तक पु० सुरक्त इव कायति कै-क । १कोशाम्रे २स्वर्णगैरिके च राजनि० ।

सुरगुरु पु० ६त० । बृहस्पतौ त्रिका० ।

सुरग्रामणी पु० सुराणां ग्रामणीः नेता । इन्द्रे त्रिका० ।

सुरङ्ग न० सुष्ठु रङ्गो यस्मात् ६ब० । १हिङ्गुले २सुरङ्ग (वर्णक्रमादि) प्रा०स० । ३नागरङ्गे ४गर्त्तभेदे (सिँध) च पु० राजनि० । [राजनि० ।

सुरङ्गधातु पु० सुष्ठु रङ्गो रञ्जनं यस्मात् ६ब० कर्म० । गैरिके

सुरङ्गा स्त्री सु-रन्ज-अच् नि० (सिँध) सन्धौ हला० । २कैवर्त्तिकायाम् राजनि० ।

सुरङ्गिका स्त्री सुष्ठु रङ्गा रञ्जनं यस्याः ६ब० कप् अत इत्वम् । मूर्वायाम् राजनि० ।

सुरङ्गी स्त्री सुष्ठु रङ्गो यस्याः ६ब० गौरा० ङीष् । १काकमाचायाम् राजनि० । २रक्तशोभाञ्जने रत्नमा० ।

सुरज्येष्ठ पु० ७त० । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः ।

सुरञ्जन पु० सुरञ्जयति सु+रन्ज-णिच्-ल्यु । गुवाके त्रिका०

सुरत न० सु+रम-भावे क्त । १स्त्रीपुंसयोः कन्दर्पकेलिरूपे रमणभेदे मेदि०, सु-रम-कर्त्तरि क्त । २अत्यन्तरते त्रि० ३दयालौ [illegible] ।

सुरतताली स्त्री सुरतं तालयति तल-णिच्-अच् गौरा० ङीष् । १दूत्यां २शिरोमाल्ये च मेदि० ।

सुरता स्त्री सुराणां समूहः भावो वा तल् । १देवसमूहे २देवत्वे च मेदि० । सु+रम-क्त । ३अत्यन्तरतायां स्त्रियां स्त्री ।

सुरताह्न पु० सुरपर्य्यायाह्वयस्य । सुरपुन्नागे राजनि० ।

सुरनायक पु० ६त० । १कौस्तुभमणौ शब्दर० । २देवनायके त्रि०

सुरथ पु० सुष्ठु रथोऽस्य । चन्द्रवंश्ये नृपभेदे "सुरथो नाम राजाऽभूत्" देवीमा० । २सुन्दररथयुक्ते त्रि० ।

सुरदारु न० सुरप्रियं सुरलोकस्थमभ्युत्थितम् वा अस्मात् दारु । देवदारुणि रत्नमा० ।

सुरदीर्घिका स्त्री सुराणां दीर्घिकेव । गङ्गायाम् अमर० सुरनद्यादयोऽप्यत्र ।

सुरदुन्दुभी स्त्री सुराणां दुन्दुभीशब्दाह्लादकत्वात् । तुलस्याम् राजनि० । [राजनि० ।

सुरद्रुम पु० सुरप्रियो द्रुमः । १देवदारुण्यि २देवनले च

सुरद्विष् पु० सुरान् द्वेष्टि द्विष–क्विप् । १असुरे अमर० २देवद्वेषकारे त्रि० ।

सुरधनुस् न० ६त० । इन्द्रधनुषि जटाधरः ।

सुरधूप पु० सुरप्रियो धूपः । राले (धुना) राजनि० । [ऽप्यत्र

सुरन(ण)दी स्त्री ६त० णत्वम् । गङ्गायां सुरधुन्यादयो-

सुरनन्दा स्त्री नदीभेदे शब्दर० ।

सुरनाल पु० सुरप्रियं नालमस्य । देवनलवृक्षे राजनि० ।

सुरनिम्नगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम् अमरः ।

सुरनिर्गन्ध न० सुरेषु निर्गन्धम् । पत्रके राजनि० ।

सुरपति पु० ६त० । इन्द्रे अमरः सुरेशादयोऽप्यत्र ।

सुरपथ पु० सुराणां पन्था इव गत्याधारत्वात् अच्समा० । आकाशे हेमच० । [राजनि० ।

सुरपर्ण न० सुरप्रियं पर्णमस्य । सुगन्धिके ओषधिभेदे

सुरपर्णिक पु० सुरप्रियं पर्णं शाक० तदस्त्यस्य ठन् । १सुरपुन्नागे राजनि० २पुन्नागे स्त्री हेमच० । [राजनि०

सुरपर्णी स्त्री सुरप्रियं पर्णं यस्याः ङीप् । पलाशीवृक्षे

सुरपादप पु० ६त० । कल्पवृक्षे सुरद्रुमादयोऽप्यत्र ।

सुरपुन्नाग पु० सुरप्रियः पुन्नागः । पुन्नागभेदे राजनि० ।

सुरपुरी स्त्री ६त० । अमरावत्यां त्रिका० सुरनगर्यादयोऽप्यत्र

सुरप्रिय पु० ६त० । १अगस्त्यवृक्षे राजनि० । २बृहस्पतौ ३इन्द्रे च । ४जात्यां ५स्वर्णकदल्यां च स्त्री राजनि० ।

सुरभि न० सु+रभ–इन् । १स्वर्णे २गन्धाश्मनि च शब्दर० ३सुन्दरे ४साधुगन्धे पु० धरणिः ५सुगन्धे अमरः ६चम्पके ७जातीफले ८वसन्ते ऋतौ मेदि० "स सुरभि सुरभि सुमनोभरैरिति" माघः । ९शमीवृक्षे १०कदम्बे ११वकुले गुग्गुलौ १२गन्धतृणे १३बकुलवृक्षे १४राले राजनि० १५चैत्रे मासि १६पञ्चजन धरणिः १७गन्धफले पु० शब्दर० । १८वत्सक्या १९रुद्रजटायां २०सालकाभेदे २१गवि २२मु(सु)रायां स्त्री मेदि० २३वनमल्लिकायां २४वटपत्र्यां २५माध्यां स्त्री राजनि० २६पृथिव्यां २७गवां मातरि च स्त्री वा ङीप् । २८सुगन्धयुक्ते २९मनोहरे त्रि० मेदि० ३०विख्याते ३१धीरे च त्रि० धरणिः । सुरभिश्च कश्यपपत्नीभेदः । "सुरभिर्विनता चैव तथा क्रोधवशा इरा" हरिवं० १अ० कश्यपपत्नीकथने । तस्याश्च द्वे कन्ये रोहिणी गन्धर्वी च "तथा दुहितरौ राजन् ! सुरभेर्व्यजायत । रोहिणी चैव भद्रा ते गन्धर्वी च यशस्विनी । रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनः सुताः" भा० आ० ६६अ० तस्याश्च रोहिण्युत्पन्नगोमातृजन्मत्वात् गोमातृत्वेन । ब्रह्मवै० प्र० ४४अ० "गवामधिष्ठातृदेवी गवामाद्या गवां प्रसूः । गवां प्रधाना सुरभी गोलोके सा समुद्भवा" इति गवादिलक्षकम् । अर्थेन "स्त्रियां वा ङीप्" । [कदल्यां वृक्षे राजनि० ।

सुरभिका स्त्री सुरभि+स्वार्थे क । (चाँपाकला) स्वर्ण

सुरभित्वच् स्त्री सुरभि त्वक् यस्याः । स्थूलैलायां राजनि०

सुरभिदारु पु० सुरभि दारु यस्य । सरलवृक्षे राजनि० ।

सुरभिपत्रा स्त्री सुरभि पत्रमस्याः । १जम्बूवृक्षे २राजजम्बूवृक्षे च राजनि० । [चिनि) शब्दर० ।

सुरभिवल्कल न० सुरभि वल्कलमस्य । १गुडत्वचि (दार

सुरभिस्रवा स्त्री सुरभि स्रवो निस्यन्दो यस्याः । शल्लक्याम् राजनि० सुरभिरसाप्यत्र ।

सुरभूरुह पु० सुरप्रियः भूरुहः देवदारुवृक्षे भावप्र० ।

सुरमृत्तिका स्त्री सुरप्रिया मृत्तिका । तुवर्याम् (वर्णक-माट) राजनि० ।

सुरमेदा स्त्री सुरप्रियो मेदोऽस्याः । महामेदायाम् राजनि०

सुरर्षि पु० सुरप्रियः ऋषिः । नारदादिषु ऋषिषु अमरः । ऋषिशब्दे १४५२पृ० दृश्यम् ।

सुरलता स्त्री सुरप्रिया लता । महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०

सुरला स्त्री सुरान् लाति सेवकत्वेन ला–क । १गङ्गायां हारा० । २सुरलाख्ये नदीभेदे शब्दर० ।

सुरलोक पु० सुराणां लोकः वासस्थानादि । १स्वर्गे अमरः । सुरभुवनादयोऽप्यत्र । [अमर ।

सुरवर्त्मन् न० सुराणां वर्त्मेव गत्याधारत्वात् । आकाशे

सुरवल्लभा स्त्री ६त० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।

सुरवल्ली स्त्री सुरप्रिया वल्ली । तुलस्याम् राजनि० ।

सुरवैरिन् स्त्री ६त० । १असुरे शब्दर० । २सुरविरोधिनि त्रि० सुरारिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

सुरशत्रु पु० ६त० । असुरे हला० ।

सुरशाखिन् पु० ६त० । कल्पवृक्षे जटा० ।

सुरश्रेष्ठा स्त्री सुरेषु श्रेष्ठा । ब्राह्म्यां राजनि० ।

सुरस न० सुष्ठु रसति सु+रस–अच् अर्शआद्यच् वा । १बोले २रसे ३गन्धतृणे ४सिन्धुवारे पु० शब्दर० । ५मोचरसे

तस्याम् ६अपराजितायाम् ७जरतीतृणे च स्त्री राजनि०

सुनीलक पु० सुनील इव कायति कै–क । १नीलभृङ्गराजे २नीलासने ३नीलरत्ने च राजनि० ।

सुन्द पु० १दैत्यभेदे उपसुन्दशब्दे १२२७ पृ० दृश्यम् । २वानरभेदे रामा०लं०४७अ । ३राक्षसभेदे रामा० बा०२०स० ।

सुन्दर त्रि० सु+उन्द–अरन्–शक० । १मनोहरे अमरः स्त्रियां ङीप् सा च २उत्तमस्त्रियां ३त्रिपुरसुन्दर्यां देव्यां च । ४कामदेवे ५वृक्षभेदे च (सुन्दरि) पु० मेदि० ६योगिनीभेदे स्त्री तन्त्रम् अयुजि सगणौ सलगौ, युजौ । सभरा लगौ यदि सुन्दरी तदा छन्दो० उक्ते ७अर्द्धसमे वृत्तभेदे स्त्री । वृ०र० तु इयं वियोगिनीत्युक्ता ।

सुपक्व पु० सुन्दरं पच्यते सु+पच–क्त तस्य वः । १शोभनाम्रे शब्दच० । २सुन्दरपरिणते त्रि० । [पाके द्रव्यमात्रे ।

सुपच त्रि० भुक्त सत् सुखेन पच्यते पच–कर्मणि खल् । सुख-

सुपत्र न० सुष्ठु पत्रमस्य । १तेजपत्रे शब्दच० २आदित्यपत्रे पु० । ३पर्णिवाहतृणे राजनि० ४सुन्दरपत्रयुक्ते त्रि० । ५रुद्रजटायां ६शतावर्यां ७पालङ्क्यां ८शम्यां ९शालपर्ण्यां च स्त्री राजनि० ।

सुपत्रक पु० सुष्ठु पत्रं पत्रोऽस्य कप् । १शोभाञ्जनवृक्षे २जतुकायां स्त्री राजनि० अत इत्वम् ।

सुपथ पु० सुष्ठु पन्थाः प्रा०स० वा अच् समा० । १सद्वर्त्मनि २सदाचारे च सुष्ठु पन्था यत्र अच् समा० । ३सुन्दरपथयुक्ते त्रि० ।

सुपथिन् पु० प्रा० स० वा समासान्ताभावः । सत्पथे शब्दर० सुपन्थाः । [त्रि० ।

सुपथ्या स्त्री प्रा०स० । १श्वेतचिल्लीशाके राजनि० २शोभनपथ्ये

सुपद्मा स्त्री सुष्ठु पद्यते पद–म । १वचायाम् शब्दच० । प्रा०स० २पद्मिन्यां स्त्री ।

सुपर्ण पु० सुष्ठु पर्णं पत्रं पक्षो वा यस्य । १गरुडे अमरः २सुन्दरपर्णयुक्ते त्रि० ३स्वर्णचूडखगे पु० स्त्री० स्त्रियां ङीप् । ४कृतमालवृक्षे पु० मेदि० ५नागकेसरे पु० त्रिक० । कप् सुपर्णक । आरग्वधे वृक्षे सप्तच्छदवृक्षे जटा० गरुडे च हेमच० । मालपर्ण्यां रेणुकायां पलाश्यां स्वर्णजीवन्त्यां च स्त्री स्त्री कापि अत इत्वम् ।

सुपर्णकेतु पु० सुपर्णो गरुडः केतुरस्य । विष्णौ हला० ।

सुपर्णी स्त्री सुष्ठु पर्णान्यस्याः गौरा० ङीष् । १पद्मिन्यां सुपर्णो गरुडोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । २गरुडमातरि च मेदि०

सुपर्णीतनय पु० ६त० । गरुडे हला० ।

सुपर्वन् पु० सु ...

च मेदि० । प्रा०स० । ५सुन्दरपर्वाणि पु० ।

सुपर्वा स्त्री सुष्ठु पर्व अस्त्यस्याः अच् टाप् ।

सुपाक्य न० सुपाकाय हितम् यत् । १विड्लवणे

सुपार्श्व पु० सुष्ठु पार्श्वोऽस्य । १प्लक्षवृक्षे (पाकुड़) २सम्प्रातिपुत्रे विहगभेदे च राजनि० । त्रि० । ४मेरोरुत्तरस्थे पर्वते पु० धात्वर्थेन अङ्क पृ० दृश्यम् । स्वार्थे कन् । ५गर्दभाण्डवृक्षे

सुपिङ्गला स्त्री प्रा०स० । १ज्योतिष्मत्यां २जीवन्त्यां

सुपीत न० प्रा० स० । १गर्जरे (गाजर) राजनि० । [राजनि०

पीतवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० ।

सुपुट पु० सुष्ठु पुटमस्य । १कोलकन्दे २विष्णुकन्दे

सुपुत्रिका स्त्री सुष्ठु पुत्र इव पत्रं यस्याः कप् अत इत्वम् जतुकायाम् (तलापोका) राजनि० । [१

सुपुष्करा स्त्री सुष्ठु पुष्करमस्याः अच् । स्थलप०

सुपुष्प न० प्रा० स० । १लवङ्गकुसुमे शब्दच० २हरिद्रुमे ३आहुल्ये ४तूले राजनि० ५स्त्रीणां रजसि च राकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो' यत्र भास्वर । सुष्ठु पुष्पमस्य कप् । (पारतामान्दार) वृक्षे । स्त्री राजनि० अत इत्वम् ।

सुपुष्पी स्त्री सुष्ठु पुष्पमस्याः ङीप् । १श्वे २शतपुष्पायाम् ३मिश्रेयायां ४द्रोणपुष्प्यां ५ फञ्ज्यां राजनि० । ६कदल्यां शब्दच० ।

सुपूर पु० सुष्ठु पूर्यते सु+पूर–क । बीजपूरे राजनि०

सुपूरक पु० सुष्ठु पूरयति पूर–ण्वुल् । वकवृक्षे रत्नमा० ।

सुप् स्त्री व्याकरणपरिभाषिते सुप्रभृतौ सुपपर्यन्ते प्रत्ययभेदे

सुप्त न० स्वप–भावे क्त सम्प्रसारणम् । १निद्रायां २शयने ३सुप्तौ हेमच० कर्त्तरि क्त । ४निद्रिते त्रि० । "क्षुधितस्तृषितः कामी विद्यार्थी भयकातरः । भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् । स अजगरं सर्पौ राजा च बालकस्तथा । परश्वापि च स्वंश सप्त सुप्तान् बाधयेत्" नीतिसार ।

सुप्तघातक त्रि० ६त० । हिंस्रे त्रिका० ।

सुप्तजन पु० सुप्तो जनो यत्र । १अर्द्धरात्रे जटा० । कर्म० २निद्रित लोके च ।

सुप्ति स्त्री स्वप–क्तिन् । १शयने २निद्रायाम् ३स्पर्शाज्ञाने रोग इति सुश्रुतदर्शनादिति शब्दार्थ० स्पर्शाज्ञाने भटि० ।

सुप्तप्रतिभा स्त्री सुप्त प्रतिभा यस्याः ब० । ...

सु० । १उज्ज्वलतायां बुद्धौ । ६ब० । २तद्वति त्रि० ।

सुप्रतिष्ठा स्त्री प्रा०स०। १प्रसिद्धायाम् । ६ब० २तद्वति त्रि० । ३पञ्चाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री । "प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका" छ०र० । [राजनि० । २प्रतिष्ठिते त्रि० ।

सुप्रतिष्ठित पु० सु+प्रति+स्था–क्त कर्त्तरि । १उडुम्बरवृक्षे

सुप्रतीक पु० सुष्ठु प्रतीकं यस्य । ईशानकोणस्थित दिग्गजे अमर । २शिवे ३कामे च ४सुन्दराङ्गे त्रि० । प्रा०स० । ५सुन्दर अङ्गे न० ।

सुप्रभा स्त्री सुष्ठु प्रभा यस्याः । १अग्निजिह्वाभेदे तन्त्र० २वाकुच्यां राजनि० । ३सुन्दरदीप्तियुते त्रि० । प्रा० स० । ४शोभनायां दीप्तौ स्त्री ५राजभेदे हेमच० । ६सरस्वतीनदीभेदे स्त्री सरस्वतीशब्दे ५२४८ पृ० दृश्यम् ।

सुप्रभात न० प्रा० स० । १शुभसूचकप्रातःकाले २तत्र पाठ्यमाङ्गल्यवाक्ये च । [व्यासपाटवयुक्ते हेमच०।

सुप्रयुक्तशर पु०सुप्रयुक्तः शरो येन । शीघ्रक्षेप्ये बाणमोक्षणपा

सुप्रयोगविशिख पु० सुष्ठु प्रयोगो निक्षेपो यस्य तादृशो विशिखो यस्य । शीघ्रक्षेप्ये बाणमोक्षणयोग्यतारूपपाटवयुक्ते भरत ।

सुप्रलाप पु० सु+प्र+लप–घञ् । सुवचने अमरः ।

सुप्रसन्न पु० सु+प्र+सद–क्त । १कुवेर शब्दच०।२अतिप्रसादयुक्ते त्रि० । स्वार्थे कन् । सुप्रसन्नक पु० राजनि० ।

सुप्रसरा स्त्री सु+प्र+सृ–अच् । १प्रसारिण्यां लतायाम् राजनि० । २विस्तारयुक्ते त्रि० ।

सुप्रसाद पु० सुखेनानायासेन प्रसादो यस्य । १शिवे त्रिका० प्रा०स० । २सुन्दरप्रसन्नतायाम् ।

सुफल पु० सुष्ठु फलमस्य । १दाडिमे २बदरे ३मुद्गे ४कर्णिकारे राजनि०। ५कपित्थे शब्दच०। ६सुन्दरफलयुते त्रि०। ७इन्द्रवारुण्यां ८कुष्माण्ड्यां ९कदल्यां १०कपिलद्राक्षायां ११कालिन्द्यां च स्त्री राजनि० ।

सुफेन न० प्रा० स० । समुद्रफेने राजनि० ।

सुबन्ध पु० सुखेन बध्यतेऽसौ बन्ध–घञ् । तिलवृक्षे शब्दच०।

सुभग पु० सुष्ठु भग माहात्म्यादि यस्य । १चम्पक २अशोके ३रक्ताम्लाने ४टङ्कणे च राजनि० ५सुदर्शने ६शिवे मेदि०। ७शोभनैश्वर्ययुक्ते च त्रि० । ८कैवर्त्तीमुस्तायां ९शालपर्ण्याम् १०हरिद्रायां ११नीलदूर्वायां १२तुलस्यां १३प्रियङ्गौ १४कस्तूर्यां १५स्वर्णकदल्यां स्त्री राजनि०।१६पञ्चवर्षकुमार्यां शब्दर० १७पतिप्रियायां स्त्रियां च स्त्री । सुभगाया अपत्यं ढक् इनङ् च। सौभागिनेय तदपत्ये पु स्त्री०।

सुभगम्भावुक त्रि० असुभगः सुभगो भवति भू–ख्युञर्थे सुकञ् मुम् च । प्रियम्भावुके सि०कौ० । [अमरः ।

सुभगासुत पु० सुभगायाः पतिप्रियायाः सुतः । शौभागिनेये

सुभङ्ग पु० सुखेनानायासेन भज्यते निःसारत्वात् सु+भञ्ज–कर्मणि घञ् । नारिकेलवृक्षे जटा० ।

सुभट पु० प्रा०स० । सुन्दरयोद्धरि ।

सुभद्र पु० सुष्ठु भद्रं यस्मात् । १विष्णौ शब्दमा० । ६ब० । २राजभेदे हेमच० ३शोभनमङ्गलयुते त्रि० । ४श्यामालतायाम् स्त्री शब्दच० । ५श्रीकृष्णस्य भगिन्याञ्च स्त्री । कप् । सुभद्रक देवरथे शब्दर० बिल्ववृक्षे च पु०शब्दच०।

सुभद्राणी स्त्री सुभद्रं सुमङ्गलमानयति आ+नी–ड गौरा० ङीष् णत्वम् । त्रायमाणलतायाम् रत्नमा० ।

सुभद्रेश पु० ६त० । अर्जुने हेमच० । सुभद्रापत्यादयोऽप्यत्र ।

सुभाञ्जन पु० सुष्ठु भाति भा–क कर्म० । शोभाञ्जनवृक्षे शिग्रुपकोष । [प्रचुराद्यन्ते देशकालादौ ।

सुभिक्ष त्रि० सुखेन लभ्या भिक्षा यत्र पर्याप्तान्नत्वात् ।

सुभिक्षा स्त्री सुष्ठु भिक्ष्यते याच्यतेऽसौ सु+भिक्ष–अ। धातुपुष्पिकायाम् (धाइफुल) अमर ।

सुभीरक पु० सुष्ठु भी सुभी तामीरयति विरक्तिकम् ईर–ण्वुल्। पलाशवृक्षे त्रिका० ।

सुभूति पु० सुष्ठु भवति सु+भू–क्तिच् । १पक्षितभेदे प्रा०स०। २सुन्दरायाम् भूतौ स्त्री । ६ब० । ३तद्वति त्रि०कप् । ४बिल्ववृक्षे पु० राजनि० । [चक्रवर्त्तिभेदे हेमच० ।

सुभूम पु० सुष्ठु भूमिरस्य अच्समा० । कार्त्तवीर्ये जिनानां

सुभृश न० सुष्ठु भृशम् । १अतिशये टार्थे । २तद्वति त्रि० ।

सुभ्रु(भ्रू) स्त्री सुष्ठु भ्रुर्यस्या वा ऊङ् । १नार्याम् २सुन्दरभ्रुयुक्ते त्रि० ।

सुम न० सुष्ठु मीयतेऽद सु–मा–घञर्थे क । १पुष्पे भरत । सु–मक् । २चन्द्रे ३कर्पूरे ४नभसि च पु० उणा० ।

सुमङ्गला स्त्री सुष्ठु मङ्गलं यस्या ५ब० । (नाकडङ्गाता) वृक्षे रत्नमा० । २सुमङ्गलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप । "सुमङ्गलीरियं वधू" इति श्रुति ।

सुमति त्रि०सुष्ठु मतिर्यस्य । १शोभनबुद्धियुते २कलकिमातरि विष्णुयशसः पत्न्यां स्त्री। ३कर्दममातरि च स्त्री कोर्चेत। प्रा०स० । ४सुन्दरायां बुद्धौ स्त्री । [हर्षे त्रिका०।

सुमदन पु० सुष्ठु मदयति कामिनान् मद–णिच–ल्यु । आम्र

सुमदात्मजा स्त्री सुमदं आत्मना दधाति । अप्सर सि त्रिका०

सुमधुर न० प्रा०स० । १अत्यन्तप्रियवाक्ये अमर २अत्यन्त

तल्याम् ६अपराजितायां ७जरतीलतायां च स्त्री राजनि०

सुनीलक पु० सुनील इव कायति कै-क। १नीलभृङ्गराजे २नीलासने ३नीलरत्ने च राजनि०।

सुन्द पु० १दैत्यभेदे उपसुन्दशब्दे १२२७ पृ० दृश्यम्। २वानरभेदे रामा० कि० ४७अ। ३राक्षसभेदे रामा० बा० २० स०।

सुन्दर त्रि० सु+उन्द-अरन्-शक०। १मनोहरे अमरः स्त्रियां ङीप्। सा च २रक्तमल्लिकायां ३त्रिपुरसुन्दर्यां देव्यां च। ४कामदेवे ५वृक्षभेदे च (सुन्दरि) पु० मेदि०। ६योगिनीभेदे स्त्री तन्त्रम् "अयुजोर्यदि सौ जगौ, युजो। सभरा लगौ यदि सुन्दरी तदा" छन्दो० उक्ते ७अर्द्धसमे वृत्तभेदे स्त्री। वृ० र० तु इयं वियोगिनीत्युक्ता।

सुपक्व पु० सुन्दरं पच्यते सु+पच-क्त तस्य वः। १शोभनाम्रे शब्दच०। २सुन्दरपरिपक्वे त्रि०। [पाके द्रव्यमात्रे।

सुपच त्रि० भुक्तं सत् सुखेन पच्यते पच-कर्मणि खल्। लघु-

सुपत्त्र न० सुष्ठु पत्त्रमस्य। १तेजपत्रे शब्दच० २आदित्यपत्त्रे पु०। ३पत्तिवाहवृक्षे राजनि० ४सुन्दरपत्त्रयुक्ते त्रि०। ५रुद्रजटायां ६शतावर्य्यां ७पालङ्क्यां ८शम्यां ९शालपर्ण्यां च स्त्री राजनि०।

सुपत्त्रक पु० सुष्ठु पत्त्रं पत्त्रोऽस्य कप्। १शोभाञ्जनवृक्षे २जतुकायां स्त्री राजनि० अत इत्त्वम्।

सुपथ पु० सुष्ठु पन्थाः प्रा० स० वा अच् समा०। १सद्वर्त्मनि २सदाचारे च सुष्ठु पन्था यत्र अच् समा०। ३सुन्दरपथयुक्ते त्रि०।

सुपथिन् पु० प्रा० स० वा समासान्ताभावे। सत्पथे शब्दर० सुपन्थाः। [त्रि०।

सुपथ्या स्त्री प्रा० स०। १श्वेतचिल्लीवृक्षे राजनि० २शोभनपथ्ये

सुपद्मा स्त्री सुष्ठु पद्यते पद-म। १वचायाम् शब्दच०। प्रा० ब०। २पद्मिन्यां स्त्री।

सुपर्ण पु० सुष्ठु पर्णं पत्त्रं पक्षो वा यस्य। १गरुडे अमरः २सुन्दरपर्णयुक्ते त्रि० ३स्वर्णचूडखगे पु० स्त्री० स्त्रियां ङीप्। ४कृतमालवृक्षे पु० मेदि० ५नागकेशरे पुंलिङ्ग०। कप् सुपर्णक। आरग्वधे वृक्षे सप्तच्छदवृक्षे जटा० गरुडे च हेमच०। ६आसपर्ण्यां रेणुकायां पलाश्यां स्वर्णजीवन्त्यां च कृष्णायां स्त्री कापि अत इत्त्वम्।

सुपर्णकेतु पु० सुपर्णो गरुडः केतुरस्य। विष्णौ हला०।

सुपर्णी स्त्री सुष्ठु पर्णान्यस्याः गौरा० ङीष्। १पद्मिन्यां सुपर्णी गरुडोऽस्त्यस्या अच् गौरा० ङीष्। २गरुडमातरि च मेदि०

सुपर्णीतनय पु० ६त०। गरुडे हला०।

सुपर्वन् पु० सुष्ठु पर्व यस्य। १देवे अमरः २बाणे ३वंशे ४धूमे च मेदि०। प्रा० स०। ५सुन्दरपर्वणि न०। [राजनि०

सुपर्वा स्त्री सुष्ठु पर्व अस्त्यस्या अच् टाप्। श्वेतदूर्वायाम्

सुपाक्य न० सुपाकाय हितम् यत्। १विडलवणे राजनि०।

सुपार्श्व पु० सुष्ठु पार्श्वोऽस्य। १प्लक्षवृक्षे (पाकुड) शब्दमेदि० २सम्पातिपुत्त्रे विहगभेदे च रामायणे० ३सुन्दरपार्श्ववति त्रि०। ४मेरोरुत्तरस्थविष्कम्भपर्वते पु० भारतभीष्मपर्वणि ६८२ पृ० दृश्यम्। स्वार्थे कन्। १गर्दभाण्डवृक्षे पु० अमरः।

सुपिङ्गला स्त्री प्रा० स०। १ज्योतिष्मत्यां २जीवन्त्यां च राजनि०

सुपीत न० प्रा० स०। १गर्जर (गाँजर) राजनि०। २सुन्दरपीतवर्णे पु० ३तद्वति त्रि०। [राजनि०।

सुपुट पु० सुष्ठु पुटमस्य। १कोलकन्दे २विष्णुकन्दे च

सुपुत्रिका स्त्री सुष्ठु पुत्र इव पक्षः यस्याः कप् अत इत्त्वम्। जतुकायाम् (तलापोका) राजनि०। [राजनि०

सुपुष्करा स्त्री सुष्ठु पुष्करमस्याः अच्। स्थलपद्मिन्याम्

सुपुष्प न० प्रा० स०। १लवङ्गकुसुमे शब्दच० २प्रपौण्डरीके ३आहुल्ये ४तूले राजनि० ५स्त्रीणां रजसि च "सुपुष्पैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो" इत्युद्भटः। सुष्ठु पुष्पमस्य कप्। (पालतामान्दार) वृक्षे। पाटलायां स्त्री राजनि० अत इत्त्वम्।

सुपुष्पी स्त्री सुष्ठु पुष्पमस्याः ङीष्। १श्वेतापराजितायां २शतपुष्पायाम् ३मिश्रेयायां ४द्रोणपुष्प्यां ५जीर्णफञ्ज्यां राजनि०। ६कदल्यां शब्दच०।

सुपूर पु० सुष्ठु पूर्य्यते सु+पूर-क। बीजपूरे राजनि०।

सुपूरक पु० सुष्ठु पूरयति पूर-ण्वुल्। बकवृक्षे रत्नमा०।

सुप् स्त्री व्याकरणपरिभाषिते सुप्रभृतौ सुप्पर्य्यन्ते प्रत्ययभेदे।

सुप्त न० स्वप-भावे क्त। अप्रकारणम्। १निद्रायां २शयने च ३सुप्तौ हेमच० कर्त्तरि क्त। ४निद्रिते त्रि०। "क्षुधितस्तृषितः कामी विद्यार्थी हि प्रकारकः। भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत्। अहिं नृपं च शार्दूलं किटिं च बालकं तथा। परश्वानं च मूर्खं च सप्त सुप्तान् न बोधयेत्" नीतिसारः।

सुप्तघातक त्रि० ६त०। हिंस्रे त्रिका०।

सुप्तजन पु० सुप्तो जनो यत्र। १अर्द्धरात्रे जटा०। [कर्म० २निद्रित लोके च।

सुप्ति स्त्री स्वप-क्तिन्। १शयने २निद्रायाम् ३स्पर्शाज्ञाने च रोगे स च सुप्तिर्न दृश्यतादिभिर्मेद०। ४विश्वासे त्रिका०।

सुप्रतिभा स्त्री सुष्ठु प्रतिभा यस्याः ५ब०। १सुरायाम् श०

स० । १उज्ज्वलतायां बुद्धौ । ६ब० । ३तद्वति त्रि० ।

सुप्रतिष्ठा स्त्री प्रा०स० । १प्रतिष्ठायाम् । ६ब० २तद्वति त्रि० । ३पञ्चाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री । "प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका" छ०र० । [राजनि० । २प्रतिष्ठित त्रि० ।

सुप्रतिष्ठित पु० सु+प्रति+स्था-क्त स्थलदुम्बे । १उडुम्बरवृक्षे

सुप्रतीक पु० सुष्ठु प्रतीक यस्य । ईशानकोणस्थिते दिग्गजे अमर० । २शिवे ३कामे च ४सुन्दराङ्गे त्रि० । प्रा०स० । ४सुन्दर अङ्गे न० ।

सुप्रभा स्त्री सुष्ठु प्रभा यस्याः । १अग्निजिह्वाभेदे तन्त्र० २वाकुच्यां राजनि० । ३सुन्दरदीप्तियुत त्रि० । प्रा० स० । ४शोभनायां दीप्तौ स्त्री ५राक्षसे हेमच० । ६सरस्वती-नदीभेदे स्त्री सरस्वतीशब्दे ५२४८ पृ० दृश्यम् ।

सुप्रभात न० प्रा० स० । १शुभसूचकप्रात काले २तत्र पाठ्य-माङ्गल्यवाक्ये च । [ख्यापपाठयुक्ते हेमच० ।

सुप्रयुक्तशर पु०सुप्रयुक्त शरो येन । शीघ्रहस्ते बाणमोचना

सुप्रयोगविशिख पु० सुष्ठु प्रयोगो निक्षेपो यस्य तादृशो विशिखो यस्य । शीघ्रहस्ते बाणमोक्षणशीघ्रताद्यपपाटव-युक्ते भरत ।

सुप्रलाप पु० सु+प्र+लप-घञ् । सुवचने अमरः ।

सुप्रसन्न पु० सु+प्र+सद-क्त । १कुबेरे शब्दच०।२अतिप्रसाद-युक्ते त्रि० । संज्ञायां कन् । कृष्णार्जके पु० राजनि० ।

सुप्रसरा स्त्री सु+प्र+सृ-अच् । प्रसारिण्यां लतायाम् राजनि० । २विस्तारयुक्ते त्रि० ।

सुप्रसाद पु० सुखेनानायासेन प्रसादो यस्य । १शिवे त्रिका० प्रा०स० । २सुन्दरप्रसन्नतायाम् ।

सुफल पु० सुष्ठु फलमस्य । १दाडिमे २बदरे ३मुद्गे ४कर्णि-कारे राजनि० । ५कपित्थे शब्दच० ६सुन्दरफलयुत त्रि० । ७इन्द्रवारुण्यां ८कुष्माण्ड्यां ९कदल्यां १०कपिलद्राक्षायां ११काश्मर्याञ्च स्त्री राजनि० ।

सुफेन न० प्रा० स० । समुद्रफेने राजनि० ।

सुबन्ध पु० सुखेन बध्यतेऽसौ बन्ध-घञ् । तिलवृक्षे शब्दच० ।

सुभग पु० सुष्ठु भग भाग्यतयादि यस्य । १चम्पके २अशोके ३रक्ताम्लाने ४टङ्कणे च राजनि० ५सुदक्षे ६प्रिये मेदि० । ७शोभनैश्वर्ययुक्ते च त्रि० । टाप् । ८कैवर्तीमुस्तायां ९माल-त्याम् १०हरिद्रायां ११नीलदूर्वायां १२तुलस्यां १३प्रिय-वाद्यां १४कस्तूर्याम् १५स्वर्णकदल्यां स्त्री राजनि०।१६पञ्च-वर्षकन्यायां शब्दर० १७पतिप्रियायां स्त्रियां च स्त्री । सुभगाया अपत्य ढक् रङ्कञ्च । सौभागिनेय तदपत्ये पु स्त्री० ।

सुभगम्भावुक त्रि० असुभगः सुभगो भवति भू-च्व्यर्थे खु-कञ् मुम् च । प्रियत्व प्राप्ते सि०कौ० । [अमरः ।

सुभगासुत पु० सुभगायाः पतिप्रियायाः सुतः । सौभ गिनेये

सुभङ्ग पु० सुखेनानायासेन भज्यते निःसारत्वात् सु+भञ्ज-कर्मणि घञ् । नारिकेलवृक्षे जटा० ।

सुभट पु० प्रा०स० । सुन्दरयोद्धरि ।

सुभद्र पु० सुष्ठु भद्रं यस्मात् । १विष्णौ शब्दमा० । ६ब० । २राजभेदे हेमच० ३शोभनमङ्गलयुते त्रि० । ४श्यामा-लतायाम् स्त्री शब्दच० । ५श्रीकृष्णस्य भगिन्याञ्च स्त्री । कप् । सुभद्रक देवरथे शब्दर० बिल्ववृक्षे च पु०शब्दच० ।

सुभद्राणी स्त्री सुभद्रं सुमङ्गलमानयति आ+नी-ड गौरा० ङीष् णत्वम् । त्रायन्तीलतायाम् रत्नमा० ।

सुभद्रेश पु० ६त० । अर्जुने हेमच० । सुभद्राणत्यादयोऽप्यत्र ।

सुभाञ्जन पु० सुष्ठु भाति भा-क ,कर्म० । शोभाञ्जनवृक्षे त्रिकाण्डकोष । [प्रचुरान्नयुते देशकालादौ ।

सुभिक्ष त्रि० सुखेन लभ्या भिक्षा यत्र पर्याप्तान्नत्वात् ।

सुभिक्षा स्त्री सुष्ठु भिक्ष्यते याच्यतेऽसौ सु+भिक्ष-अ । धातु-पुष्पिकायाम् (धाइफुल) अमर० ।

सुभीरक पु० सुष्ठु भीः सुभीः तामीरयति विरहिणम् ईर-ण्वुल् । पलाशवृक्षे हारा० ।

सुभूति पु० सुष्ठु भवति सु+भू-क्तिच् । १पक्षिभेदे प्रा०स० । २सुन्दरविभूतौ स्त्री । ६ब० । ३तद्वति त्रि०कप् । ४तित्तिर-पक्षे पु० राजनि० । [चक्रवर्तिभेदे हेमच० ।

सुभूम पु० सुष्ठु भूमिरस्य अच्समा० । कार्तवीर्ये जिनानां

सुभृश न० सुष्ठु भृशम् । १अतिशये टादौ । २तद्वति त्रि० ।

सुभ्रु(भ्रू) स्त्री सुष्ठु भ्रुर्यस्या वा ऊङ् । १नार्याम् २सु-न्दरभ्रुयुक्ते त्रि० ।

सुम न० सुष्ठु मीयतेऽदः सु-मा-घञर्थे क । १पुष्पे भरत । सु-मक । २चन्द्रे ३कर्पूरे ४नभसि च पु० अच्या० ।

सुमङ्गला स्त्री सुष्ठु मङ्गलं यस्याः ६ब० । (माकड़राता) इति रत्नमा० । २सुमङ्गलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "सु-मङ्गलीरिय वधूः" इति श्रुतिः ।

सुमति त्रि०सुष्ठु मतिर्यस्य । १शोभनबुद्धियुते ०कल्किमातरि विष्णुयशस कन्यायां स्त्री । १वर्द्धमानमातरि च स्त्री हेमच० प्रा०स० । ३सुन्दरायां बुद्धौ स्त्री । [इन्द्रे त्रिका० ।

सुमदन पु० सुष्ठु मदयति कामिनम् मद-णिच्-ल्यु । आम्र

सुमदात्मजा स्त्री सुमद आत्मजा यस्याः अप्सर सु त्रिका०

सुमधुर न० प्रा०स० । १अत्यन्तप्रियवाक्ये अमर २अत्यन्त

वाक्ये च । २अतिमधुररसे ३तद्युक्ते त्रि० ४जीवशाके पु० राजनि० । [शब्दमा० ५मनोहरे त्रि० शब्दर०।

सुमन पु० सुष्ठु मन्यते मन-अच् ।१गोधूमे अमर० ।२धुस्तूरे

सुमनःपत्त्रिका स्त्री सुमनस जात्या इव पत्त्रमस्याः कप् अत इत्त्वम् । जातीपत्त्रिकायाम् राजनि० ।

सुमनःफल पु० सुष्ठु मनो यस्मात् तादृक् फलमस्य । १क पित्थे शब्दच० । ६त० । २जातीफले न० ।

सुमनस् न० सुष्ठु मनो यस्मात् यस्य वा । १पुष्पे अमरः । ब०व० इत्यन्ये "किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः" इति रघगङ्गाधरः । २मालत्यां स्त्री अमर० ३प्रशस्तचित्तयुक्ते त्रि० । प्रा० स० । ४प्रशान्ते मनसि न० । ६ब० । ५देवे पु० अमर ।६पण्डिते मेदि० ७पूतिकरञ्जे शब्दमा० ८निम्बे ९महाकरञ्जे १०गोधूमे ११शतपत्त्र्यां स्त्री राजनि० ।

सुमना स्त्री सुष्ठु मन्यत मन-अच् । मालतीवृक्षे शब्दर० ।

सुमनोरजस् न० ६त० । पुष्परेणौ परागे अमरः ।

सुमन्तु पु० सु+मन+तुन् । १अथर्ववेदाध्यायिनि व्यासशिष्ये मुनिभेदे "अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनि" भाग० १।४अ० । अभिशयितो मन्तुरपराधोऽस्य । २अत्यन्तापराधयुते त्रि० । ३दशरथसारथौ रामा० । ४कश्चिद्देवस्य ज्योतिष्प्रातरि कल्किपु० ।

सुमित्रा स्त्री १लक्ष्मणमातरि दशरथपत्नीभेदे । २सुन्दरमित्रयुक्ते त्रि० । ३अर्हद्भेदे पु० हेमच० । ४पुरुवराजपुत्रे नृपभेदे विष्णुपु० ४अं०२२अ० ।

सुमुख पु० सुष्ठु मुखमस्मात् यस्य वा । १याकभेदे २गणेशे ३नागभेदे ४गरुडपुत्रभेदे च शब्दर० । ५बिल्वाकेऽके ७बर्बरे वनबर्बरिकायाञ्च राजनि० । ८सुप्रसन्नवदने १०मनोहरे च त्रि० । स्त्रियां ङीप । ११नक्षत्रभेदे शब्दर० ।

सुमुष्टि पु० सु+मुष-कर्त्तरि क्तिच् । विषतिन्दुके राजनि० ।

सुमूल पु० सुष्ठु मूलमस्य । १श्वेतशोभाञ्जने राजनि० ।२शाल पर्ण्यां ३पृश्निपर्ण्यां च स्त्री राजनि० टाप् । ४सुन्दरमूलयुक्ते त्रि० । स्वार्थे कन् । गर्जरे न० राजनि० ।

सुमेखल पु० सुष्ठु मेखला यस्मात् ५ब० । १मुञ्जतृणे राजनि० ६ब० । २सुन्दरमेखलान्विते त्रि० ।

सुमेधस् स्त्री सुष्ठु मेधा यस्याः ५ब० असिच्समा० । १ज्योतिष्मत्यां लतायाम् । ६ब० । २सुन्दरमेधायुक्ते त्रि० मेदि० ।

सुमेरु पु० प्रा० स० । १पर्वतभेदे अमर० । जम्बुद्वीपशब्दे ३०३५ पृ० दृश्यम् । २जपमालाबीजमास्यगुटिकायाञ्च तन्त्रम् ।

सुम्पलुम्पठ पु० कर्पूरके शब्दच० । [चाविनि पु० श०च० ।

सुम्भ(म्ह) पु० सुम्भ-अच् पृषो० । १देशभेदे शब्दर० २तद्देश

सुयामुन पु० यमुनाया इदम् सुष्ठु यामुनं मिथस्तेनास्यस्य अच् । १विष्णौ २वत्सराज ३प्रासादविशेषे ४पर्वतभेदे हेमच० । ५मेघभेदे च मेद० ।

सुयोधन पु० सुखेन युध्यतेऽसौ सु+युध-युच् । धृतराष्ट्र राजपुत्रभेदे दुर्योधने त्रिका० । [२सुयोद्धरि २पण्डिते च ।

सुर पु० सुष्ठु राति ददात्यभीष्टं सु+रा-क । १देव अमर ।

सुरकृता स्त्री ३त० । १गुडूच्याम् राजनि० २देवनिर्मित त्रि०

सुरकाक पु० सुरक्त इव कायति कै-क । १काषासे २स्वर्णगैरिके च राजनि० ।

सुरगुरु पु० ६त० । बृहस्पतौ त्रिका० ।

सुरग्रामणी पु० सुराणां ग्रामणी नेता । इन्द्रे त्रिका० ।

सुरङ्ग न० सुष्ठु रङ्गो यस्मात् ५ब० । १हिङ्गुले २पतङ्गे (बकमादि) प्रा० स० । ३नागरङ्गे ४गर्त्तभेदे (सिंध) च पु० राजनि० । [राजनि० ।

सुरङ्गधातु पु० सुष्ठु रङ्गो रञ्जनं यस्मात् ५ब० कर्म०। गैरिके

सुरङ्गा स्त्री सु-रञ्ज-अच् नि० (सिंध), सन्धौ हारा० । २कैवर्त्तिकायाम् राजनि० ।

सुरङ्गिका स्त्री सुष्ठु रङ्गा रञ्जनं यस्याः ५ब० कप् अत इत्त्वम् । १मूर्वायाम् राजनि० ।

सुरङ्गी स्त्री सुष्ठु रङ्गो यस्याः ५ब० गौरा० ङीष् । १काकमाचायाम् राजनि० । २रक्तशोभाञ्जने रत्नमा० ।

सुरज्येष्ठ पु० ७त० । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः ।

सुरञ्जन पु० सुरञ्जयति सु+रन्ज-णिच्-ल्यु । गुवाके त्रिका०

सुरत न० सु+रम-भावे क्त । १स्त्रीपुंसयोः सङ्गमरूपे रमणभेदे मेदि० । सु-रम-कर्त्तरि क्त । २अत्यन्तरत त्रि० ३दयालौ शब्दचन्द्रिका ।

सुरतताली स्त्री सुरत तालयति तल-णिच्-अण् गौरा० ङीष् । १दूत्या २शिर धाजि च मेदि० ।

सुरता स्त्री सुराणां समूहः भावो वा तल् ।१देवसमूहे २देवत्वे च मेदि० । सु+रम-क्त । ३अत्यन्तरतायां स्त्रियां स्त्री ।

सुरताङ्ग पु० सुरतस्याङ्गमत्र । मुररद्रुमागे राजनि० ।

सुरतोषक पु० ६त० । १कौस्तुभमणौ शब्दर० । २देवतोषके त्रि०

सुरथ पु० सुष्ठु रथोऽस्य । चन्द्रवंश्ये नृपभेदे "सुरथो नाम राजाऽभूत्" देवीमा० । २सुन्दररथयुक्ते त्रि० ।

सुरदारु न० सुरप्रिय सुरलोकपर्य्यन्तमुच्छ्रित वा सुरसमं दारु । देवदारुवृक्षे रत्नमा० ।

सुरदीर्घिका स्त्री सुराणां दीर्घिकेव । गङ्गायाम् अमर सुरवाप्यादयोऽप्यत्र ।

सुरदुन्दुभी स्त्री सुराणां दुन्दुभीवाह्लादकत्वात् । तुलस्याम राजनि० । [राजनि० ।

सुरद्रुम पु० सुरप्रियो द्रुम । १देवदारुणि २देववृक्षे च

सुरद्विष् पु० सुरान् द्वेष्टि द्विष–क्विप् । १असुरे अमर० २देवद्वेष्टरि त्रि० ।

सुरधनुस् न० ६त० । इन्द्रधनुषि जटाधर ।

सुरधूप पु० सुरप्रिया धूप । राले (धुना) राजनि० । [शब्द

सुरन(ण)दी स्त्री ६त०ग त्वम् । गङ्गायां सुरधुन्यादयो-

सुरनन्दा स्त्री नदीभेदे शब्दर० ।

सुरनाल पु० सुरप्रिय नालमस्य । देवनलवृक्षे राजनि० ।

सुरनिम्नगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम अमर० ।

सुरनिर्गन्ध न० सुरेषु निर्गन्धम् । पत्रके राजनि० ।

सुरपति पु० ६त० । इन्द्रे अमर सुरेशादयोऽप्यत्र ।

सुरपथ पु० सुराणां पन्था इव गत्याधारत्वात् अच्समा० । आकाशे हेमच० । [राजनि० ।

सुरपर्ण न० सुरप्रिय पर्णमस्य । सुगन्धिके ओषधिभेदे

सुरपर्णिक पु० सुरप्रिय पर्ण शाक० तदस्त्यस्य ठन् । १सुरपुन्नागे राजनि० २पुन्नागे स्त्री हेमच० । [राजनि०

सुरपर्णी स्त्री सुरप्रियं पर्णं यस्या ङीप् । पलाशीवृक्षे

सुरपादप पु० ६त० । कल्पवृक्षे सुरद्रुमादयोऽप्यत्र ।

सुरपुन्नाग पु० सुरप्रिय पुन्नाग । पुन्नागभेदे राजनि० ।

सुरपुरी स्त्री ६त० । अमरावत्यां त्रिका० सुरनगर्यादयोऽप्यत्र

सुरप्रिय पु० ६त० । १अगस्त्यवृक्षे राजनि० । २वृहस्पतौ ३इन्द्रे च । ४जात्यां ५स्वर्णकदल्यां च स्त्री राजनि० ।

सुरभि न० सु+रभ–इन् । १स्वर्णे २गन्धद्रव्ये च शब्दर० ३सुन्दरे ४साधुगन्धे च धरणि ५सुगन्धे अमर ६चम्पके ७जातीफले ८वसन्ते ऋतौ मेदि० "स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैरिति" माघ । ९शमीवृक्षे १०कदम्बे ११बकुले गुग्गुलौ १२गन्धतृणे १३बकुलवृक्षे १४राले राजनि० १५चैत्र मासि १६प्रकृते धरणि १७गन्धफले पु० शब्दर० ।१८सल्लक्यां १९रुद्रजटायां २०मातृकाभेदे २१गवि २२मु(सु)रायां स्त्री मेदि० २३वनमल्लिकायां २४तुलस्यां २५माध्यां स्त्री राजनि० २६पृथिव्यां २७गवां मातरि च स्त्री वा ङीप् ।२८सदगन्धयुक्ते २९मनोहरे त्रि० मेदि० ३०विख्याते ३१धीरे च त्रि० धरणि । सुरभिश्च कश्यप पत्नीभेद । "सुरभिरनला चैव तथा क्रोधवशा इरा" हरिवं० ३अ० कश्यपपत्नीकथने । तस्याश्च दे कन्ये रोहिणी गन्धर्वी च तथा दुहितरो राजन् । सुरभेर्वै व्यजायत । रोहिण्यां चैव भद्रा तु गन्धर्वी च रजस्वलाम् । रोहिण्या जज्ञिरे गाव गन्धर्व्यां वाजिन सुरा भा० आ० ६६अ० तस्याश्च रोहिण्यादिक्रमेणोत्पत्तिकथन मात् सोमादित्वेन । ब्रह्मवै० प्र० ४४अ० "गवामाधष्ठात्रीदेवी गवामाद्या गवां प्रसूः गवां प्रधाना सुरभी गो लोके सा समुद्भवा इति गवाद्यात्मकत्वम् । सर्वत्र स्त्रियां वा ङीप् । [करञ्जा वृक्षे राजनि० ।

सुरभिका स्त्री सुरभि+स्वार्थे क । (चाँपाकला) स्वर्ण

सुरभित्वच् स्त्री सुरभि त्वक् यस्या । स्थूलैलायां राजनि०

सुरभिदारु पु० सुरभि दारु यस्य । सरलवृक्षे राजनि० ।

सुरभिपत्रा स्त्री सुरभि पत्रमस्या । १जम्बूवृक्षे २राज जम्बूवृक्षे च राजनि० । [चिनि] शब्दर० ।

सुरभिवल्कल न० सुरभि वल्कलमस्य । १गुडत्वचि (दार

सुरभिस्रवा स्त्री सुरभि स्रवो निष्यन्दो यस्या । सल्लक्याम् राजनि० सुरभिस्रावापत्र ।

सुरभूरुह पु० सुरप्रिय भूरुह देवदारुवृक्षे भावप्र० ।

सुरमृत्तिका स्त्री सुरप्रिया मृत्तिका । तुवर्याम् (तवकीर माटि) राजनि० ।

सुरमेदा स्त्री सुरप्रियो मेदोऽस्या । महामेदायाम् राजनि०

सुरर्षि पु० सुरप्रिय ऋषि । नारदादिषु ऋषिषु अमरः । ऋषिशब्दे १४५२पृ० दृश्यम् ।

सुरलता स्त्री सुरप्रिया लता । महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०

सुरला स्त्री सुरान् लाति सेवकत्वेन ला–क । १गङ्गायां हारा० । २सुरलाख्ये नदीभेदे शब्दर० ।

सुरलोक पु० सुराणां लोक वासस्थानादि । १स्वर्गे अमरः । सुरभुवनादयोऽप्यत्र । [अमर ।

सुरवर्त्मन् न० सुराणां वर्त्मेव गत्याधारत्वात् । आकाशे

सुरवल्लभा स्त्री ६त० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।

सुरवल्ली स्त्री सुरप्रिया वल्ली । तुलस्याम् राजनि० ।

सुरवैरिन् स्त्री ६त०।१असुरे शब्दर०। २सुरविरोधिनि त्रि० सुररिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

सुरशत्रु पु० ६त० । असुरे हला० ।

सुरशाखिन् पु० ६त० । कल्पवृक्षे जटा० ।

सुरश्रेष्ठा स्त्री सुरेषु श्रेष्ठा । ब्राह्म्यां राजनि० ।

सुरस न० सुष्ठु रसोऽस्य सु+रस-घञर्थे कर्मणि क । १बोले २त्वचे ३गन्धतृणे ४सिन्धुवारे पु० शब्दर० । ५मोचरसे

राजनि० । ४मा० व० । ६स्वादौ रसे । ६व० । ७सुरसान्- रसयुक्ते त्रि० । ८तुलस्यां पुंस्त्री० । ९रास्नायां १०नाग- मातरि स्त्री मेदि० । ११मिश्रेयायां शब्दच० १२ब्राह्म्यां रत्नमा० १३महाशतावर्य्यां च स्त्री राजनि० । नाग- माता च कश्यपपत्नीभेदः । "अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा" तत्पत्नीकथने हरिवं० ३ अ० । "सुर- सायाः सहस्रन्तु सर्पाणाममितौजसाम् । अनेक- शिरसां तथा खेचराणां महात्मनाम्" । तत्राध्याये तस्या नागमातृत्वमुक्तम् । "सुरसाऽजनयन्नागान् कद्रूः पुत्रांश्च पन्नगान्" भा० आ० ६६ अ० । तेनानेकशिर नाग- मातृत्वं सुरसायाः कद्र्वास्तु सर्पमातृत्वमिति भेदः ।

सुरसाष्ट पु० सुरसादिरष्ट० व्याप्त अश-व्याप्तौ कर्मणि क्त । "निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी वृहती कण्टकारिका । पुन- र्नवा मुनिभिः सुरसाष्टः प्रकीर्त्तितः" शब्दचन्द्रिकोक्ते द्रव्यभेदव्याप्ते औषधभेदे । [गणभेदे तन्त्रसा० ।

सुरसुन्दरी स्त्री सुरप्रिया सुन्दरी । १मेनकाद्यप्सरसु २यो-

सुरा स्त्री सुर-क सु-रक् वा । १मद्ये २चषके च मेदि० । सुरा च मद्यभेद मद्यशब्दे ४७२६ पृ० दृश्यम् । सौत्रामणीशब्दे वैदिककर्मणि तदभिषवप्रकारादिदृश्यः ।

सुराकर पु० सुराया आकरः । मद्योत्पत्तिस्थाने ।

सुराचार्य्य पु० ६त० । वृहस्पतौ अमर० ।

सुराजक पु० सु राजन् राज-ण्वुल् । १भृङ्गराजे शब्दच० । ६व०-कप् । सुन्दरराजान्विते त्रि० ।

सुराजन् पु० सु+ पूजितो राजा न टच्समा० । १इन्द्रे राजनि० ६व० । २सुन्दरराजयुक्ते देशे त्रि० ।

सुराजीविन् पु० सुरां सुराव्यापारेणाजीवति आ+जीव णिनि । शौण्डिके हेमच० ।

सुराप त्रि० सुरां पिबति पा-क । १मद्यपानकारके "सु- रापः स्याद्द्विजातीनाम्" इति स्मृतिः । [टलोऽमर

सुरापगा स्त्री ६त० । स्वर्गङ्गायां जटा० । सुरनद्यादयो-

सुरापान(क) न० सुरा पीयतेऽनेन पा-करणे ल्युट् वा कप् । १चषके (गहनी) सुरायाः पानं ६त० [illegible]

[illegible]

सुरार्ह न० सुरान् देवानर्हति अर्ह-अण् । हरिचन्दने राजनि० ।

सुरालय पु० ६त० । १सुमेरुपर्वते अमर० । २स्वर्गस्थाने च ।

सुराष्ट्र पु० ६व० । देशभेदे (सुरट) । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । 'सौराष्ट्र' पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि जने तद्भूमे च बहुषु अणो लुक् । तत्र भवः अण् । तद्देशभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सुराष्ट्रज न० स्त्री० सुराष्ट्रदेशे जायते जन-ड । १तुवरिका- याममर० २कृष्णमुद्गे राजनि० । ३विषभेदे च पु० शब्दच० । ४तद्देशजातमात्रे त्रि० ।

सुराह्व पु० सुरपूर्विका आह्वा यस्य सुरान् आह्वयति शब्देन वा आ+ह्वे-क वा । १देवदारुवृक्षे शब्दर० । २मरुवके ३हरिद्रावृक्षे च राजनि० ।

सुरुङ्ग पु० सु+रुज-अङ्गच् पृषो० । १शोभाञ्जनवृक्षे शब्दर० । २सुरङ्गायां (सिँध) स्त्री जटा० ।

सुरुङ्गाहि पु० सुरुङ्गायामहिरिव । सन्धिचौरे शब्दर० ।

सुरूप न० सुन्दरं रूपमस्य । १तूले राजनि० २सुन्दररूपयुक्ते त्रि० सुरूपत्व प्रसिद्धतया कतिचित् कालिका० उक्ता यथा "सुरूपाश्चैव विख्याता मङ्गलाय सुरर्षयः । [illegible] शाम्बव विख्याता वाग्मिनी तथा । मरुकुरवः सुरूपेषु लोकेषु ता मता इति" वर्णिते पु० जटा० । ४[illegible] ५भार्य्यास च स्त्री राजनि० मा० प० । ६सुन्दरे [illegible]

सुरूहक पु० र+रुह-क्वुन् पृषो० । गर्दभाश्वे हेमच० ।

सुरेज्य पु० सुरैः पूज्यते यज-क्यप् ६त० । १वृहस्पतौ २[illegible] स्त्री राजनि० ।

सुरेन्द्र पु० सुराणामिन्द्रः इन्द्रः देवश्रेष्ठः । सुरराजे इन्द्रे ।

सुरेन्द्रजित् पु० सुरेन्द्रं जितवान् जि-भूते क्विप् । गरुडे तत्कथा भा० आ० ३२ अ० दृश्या ।

सुरेभ न० र+भा-क । [illegible] (रांग) अमर० ।

सुरेवट पु० सु रेवट सु+रेव-अटन् वा । वाणपुङ्खे त्रि० ।

सुरेश्वर पु० सुराणामीश्वरः । १रुद्रे २इन्द्रे ३ब्रह्मणि च । ४स्वर्गङ्गायां स्त्री शब्दर० ५दुर्गायाञ्च स्त्री ।

सुरेष्ट पु० ६त० । १शालवृक्षे २सुराणामिष्टे [illegible]

यामलभ्ये १मासपर्ण्यां २धूम्रपत्रायाञ्च स्त्री राजनि० ।

सुलोचन पु स्त्री० सुष्ठु लोचनमस्य । १हरिणे राजनि० स्त्रियां ङीष २सुन्दरनेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां बहुव्रचकत्वात् टाप् ।

सुलोमशा स्त्री सुलोमानि सन्त्यस्याः श । काकजङ्घावृक्षे राजनि० । २सुलोमयुक्ते त्रि० ।

सुलोमा स्त्री सुष्ठु लोमान्यस्याः डाप । १ताम्रवल्ल्याम् २मांसच्छदायाञ्च राजनि० ।

सुलोहक न० प्रा० स० । पित्तले हेमच० ।

सुलोहिता स्त्री प्रा० स० । १अग्नेर्जिह्वाभेदे शब्दमा० २सुरक्तवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नत्व ।

सुवक्त्र पु० सुष्ठु वक्त्रं सेवनात् यस्य सः । १वनवर्व्वयाम् रत्न न० । ६ब० । २सुन्दराननयुक्ते त्रि० । प्रा० स० । ३सुन्दर मुखे न० ।

सुवचन न० सु+वच भावे ल्युट् । १सुप्रलापे शोभनोक्तौ अमर । सूच्यतेऽसौ सु+वच-कर्मणि ल्युट् ङीप् । २शुभसूचन्याम् देवीभेदे स्त्री । [सुन्दरवचने न० ।

सुवचस् त्रि० सुष्ठु वचोऽस्य । १वाग्मिनि जटा० । प्रा० स० ।

सुवन पु० सु क्यु । १सूर्ये २वह्नौ च उणा टीको० प्रा० स० । ३रम्ये वने न० । [सार राज म० ।

सुवर्चक पु० सुष्ठु वर्चयति सु+वर्च-णिच-ण्वुल् । सर्जिका-

सुवर्चला स्त्री सुष्ठु वर्चयति सु+वर्च-णिच कलच् । १सूर्य-भार्यायाम् त्रिका० । २अतस्याम् रत्नमा० । ३आदित्यभक्तायाम् ४ब्राह्म्याञ्च राजनि० । वाच् सुवर्च देशभेदे पु०

सुवर्चिक पु० सुवर्च देशभेदे जातत्वात् स्वार्थे ठन् । १सर्जिकाक्षारे २अगुरुकायां स्त्री राजनि० ।

सुवर्चिन पु० सु+वर्च णिच-णिनि । सर्जिकाक्षारे राजनि०

सुवर्ण न० सुष्ठु वर्णोऽस्य । १स्वनामख्याते धातुभेदे अमर २हरिचन्दने मे०दि० ३स्वर्णगैरिके रत्नमा० ४धने हेमच० ५नागकेसरे राजनि० । कर्षे सुवर्णस्य सुवर्णसप्तम रत्नके कथिते ६काञ्चन पुं०लीला० । ७यज्ञभेदे ८धुस्तूर ९कर्णगुग्गुलौ च पु० राजनि० । सुष्ठु वर्णो रूपमक्षर वास्य । १०सुरूपे ११सुन्दराक्षरयुक्ते च त्रि० । "न सुवर्णमयी तनुः परं ननु वागपि तावकी तथा" नैष० । १२कर्षपरिमाणे वैद्यक० ।

अमरकोष ८८ पृ० कनकशब्दे च १६४४ पृ० सुवर्णधातूत्पत्तिगुणादिकं दृश्यम् ।

तस्य शोधनमारणप्रकारोऽपि भावप्र० उक्तो यथा "तत्र मारणार्थं शोध्यं सुवर्णमाह "दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् । तारशुल्बोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम यत्" (सत् उत्तमम्) "छेदे तु कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे छेदेऽसितं श्वेतं कषे त्याज्यं स्फुटं लघु । दल (दोयत) इति लोके स्फुटं यद् घनाहतं स्फुटति । शोधनविधि "पत्तलीकृतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा । एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत्" । अथाशुद्धस्य दोष "बलं सवीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं पोषयतीह काये । असौख्यकार्यं सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्यात् । स्वर्णस्य मारणविधि "स्वर्णाच्च द्विगुणं सूतं अम्लेन सह मर्दयेत् । तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम्" । स्वर्णस्य अतितनूकृतपत्रस्य । गन्धम् गन्धकचूर्णम् । "गोलकञ्च ततो रुद्ध्वा शरावदृढसम्पुटे । त्रिंशद्वनोपलैर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्दश । निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः" । रुद्ध्वा सम्यक्कृतचिक्कणमृत्तिकया वनोपल (गोघठा इति लोके) निरुत्थं यत् पुनर्न जीवति । अथान्यप्रकारः "काञ्चने गलिते नागं षोडशांशेन निक्षिपेत् । चूर्णयित्वा तथाम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा तु गोलकम् । गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् । शरावसम्पुटे धृत्वा पुटेत्त्रिंशद्वनोपलैः । एवं सप्तपुटैर्हेम निरुत्थं भस्म जायते" । अत्रापि पूर्ववद्गन्धः । अन्यच्च "काञ्चनाररसैर्घृष्ट्वा समसूतकगन्धयोः । कज्जल्या हेमपत्राणि लेपयेत् समया तया" । समया हेमपत्र समया । काञ्चनारत्वचः कल्कैर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । धृत्वा तत्सम्पुटे गोलं मृन्मूषासम्पुटे च तत् । निधाय सन्धिरोधञ्च कृत्वा संशोष्य गोलकम् । वह्निं खरतरं कुर्यादेवं दत्त्वा पुटत्रयम् । निरुत्थं जायते भस्म सर्वकर्मसु योजयेत् । काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काञ्चनम्" । लाङ्गली (कलिहारी) "ज्वालामुखी तथा हन्यात् तथा हन्ति मनःशिला । शिलासिन्दूरयोर्चूर्णं समयोरर्कदुग्धकैः । सप्तधा भावनां दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः । ततस्तु गलिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः । पुनर्द्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते । एवं वारत्रयं दद्यात् कल्कं हेमस्तु भस्मताम्" । एवं मारितस्य सुवर्णस्य गुणा "सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तं च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् । पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोष

रसयोपलिप्तत्" । इत्युक्त्वा सुपाय कोमलाय हितम् । "अशस्यङ्गमारितं स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत् । करोति रोगान्मृत्युञ्च तद्धन्याद् यत्नतस्ततः" ।

तद्भेदादिकं राजनि० उक्तं यथा

"दाहेऽतिरक्तमथ यच्च सितं छिदायां काश्मीरकान्ति च विभाति निकाषपट्टे । स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तु-लायां जानीत देवकनकं मृदु रक्तपीतम् । तच्चैकं रसवेधजं तदपरं जातं स्वयम्भूमिजं किञ्चान्यद्बहुलोहसङ्करभवं चेति त्रिधा काञ्चनम् । तत्राद्यं किल पीतरक्तमपरं रक्तं ततोऽन्यत् यथा गौराभं तदिति क्रमेण गदितं स्यात् पूर्वपूर्वोत्तमम्" । तत्र रसवेधजस्य करणप्रकारः "आनीय पारदं देवि ! स्थापयेत् प्रस्तरोपरि । तस्योपरि लपेन्मन्त्रं सर्वतन्त्रमयात्मकम् । साष्टसहस्रं देवेशि ! प्रजपेत् साधकाग्रणीः । स्वयम्भूपुष्पसंयुक्ते वस्त्रे चाण्डालसन्निभे । संस्थाप्य पारदं देवि ! कृतपात्रयुगले शिवे ! । पुष्पयुक्तेन वस्त्रेण बध्नीयात् बहुयत्नतः । कृत्तिकया रसेनैव धान्यस्य परमेश्वरि ! । लेपयेद्बहुयत्नेन रौद्रे शुष्काणि कारयेत् । पुनश्च लेपयेद्धीमान् ततो वह्नौ विनिःक्षिपेत् । श्मशानवमीरास्तौ क्षिपेच्चैव सुरेश्वरि ! । अथवा परमेशानि ! कृतपात्रे स्थापयेद्रसम् । वस्त्रीरसेन तद्द्रव्यं शोधयेद् बहुयत्नतः । श्वेतनारीरसेनैव तथैव शोधनं चरेत् । एवं कृते तु गुटिका यदि स्यात् दृढबन्धना । धुस्तूरस्य समानीय मध्ये शून्यञ्च कारयेत् । कृष्णाख्यतुलसीयोगे तथा हस्तिमारिका । एवं कृते वह्नियोगे भस्मसात् जायते ध्रुवम् । भस्मयोगे भवेत् स्वर्णं धनदायाः प्रसादतः । विवर्णं जायते द्रव्यं यदि पूजां न चाचरेत्" मातृका-भेदतन्त्रे ५ प० । बहुलोहसङ्करभवस्य करणविधिः गारुडे १८८अ० । "सुवर्णकरणं वक्ष्ये" इत्युपक्रमे "पीतं धुस्तूरपुष्पञ्च सीसकञ्च पलोन्मितम् । पाठालाङ्गलिकाभ्यां च मूत्रमावर्त्तयेद्बुधः" । सुवर्णं चाग्नौ दह्यमानं न क्षीयते यथोक्तं व्यास० "अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्" । अपरिमितब्राह्मणस्वामिककाञ्चनरूपसुवर्णहरणं महापातकम् । महापातकनिरूपणे प्रायश्चित्तविवेक० ।

सुवर्णक न० सुवर्णमिव कायति कै-क । १पित्तले हेमच० । सु+वर्ण+स्वार्थे क । २सुन्दरवर्णयुक्ते त्रि० ।

सुवर्णकदली स्त्री सुष्ठु वर्णो यस्याः कर्म० । स्वर्णवर्णकदल्याम् । (चाँपाकला) राजनि० ।

सुवर्णकार पु० सुवर्णं सुवर्णमयभूषणादि करोति कृ-अण् । (सेकरा) स्वर्णकारजातिभेदे हला० ।

सुवर्णगणित न० सुवर्णस्य वर्णादिज्ञानार्थं गणितभेदे तत्प्रकारो लीला० उक्तो यथा

"अथ सुवर्णगणिते करणसूत्रं वृत्तम् । सुवर्णवर्णाहतियोगराशौ स्वर्णैक्यभक्ते कनकैक्यवर्णः । वर्णो भवेच्छोधितहेमभक्ते वर्णोद्धृते शोधितहेमसङ्ख्या । उदाहरणानि । विश्वार्करुद्रदशवर्णसुवर्णमाषा दिग्वेदलोचनयुगप्रमिताः क्रमेण । आवर्त्तितेषु वद तेषु सुवर्णवर्णस्तूर्णं सुवर्णगणितज्ञ ! वणिग् भवेत् कः । ते शोधने यदि च विंशतिरत्र माषाः स्युः षोडश द्विविधवर्णमितिस्तदा का । तच्छोधितं भवति षोडशवर्णहेम तं विंशतिः कति भवन्ति तदा तु माषाः ।

न्यासः १३ १२ ११ १०

१० ४ २ ४

जाता आवर्त्तिते सुवर्णमितिः १२ । एत एव यदि शोधिताः सन्तः षोडशमाषा भवन्ति तदा वर्णः १५ । यदि तदेव शोधितं षोडशवर्णं स्वर्णं भवति तदा पञ्चदशमाषा भवन्ति । अथ वर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम् । स्वर्णैक्यनिघ्नाद्युतिजातवर्णात् सुवर्णतद्वर्णवधैक्यहीनात् । अज्ञातवर्णाश्मजसङ्ख्ययाप्तमज्ञातवर्णस्य भवेत् प्रमाणम् । उदाहरणम् । दशेशवर्णा वसुनेत्रमाषा अज्ञातवर्णस्य षडेतदैक्ये । जातं चखे द्वादशकं सुवर्णमज्ञातवर्णस्य वद प्रमाणम् ।

न्यासः १० ११ ०

८ २ ६

लब्धमज्ञातवर्णमानम् १५ । सुवर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम् । स्वर्णैक्यनिघ्नो युतिजातवर्णः स्वर्णप्रवर्णैक्यवियोजितश्च । अथेतरवर्णोऽन्तिमयोगवर्णविश्लेषभक्तो मितिरुक्तमाने स्यात् । उदाहरणम् "दशेन्द्रवर्णा गुणचन्द्रमाषाः किञ्चित्तथा षोडशकस्य तेषाम् । जातं युतौ द्वादशकं सुवर्णं कतीह ते षोडशवर्णमाषाः" ।

न्यासः १० १४ १६

३ १ ०

लब्धं माषमानम् १ । सुवर्णज्ञानायान्यत्करणसूत्रं वृत्तम् । साध्येनोनोऽनल्पवर्णो विधेयः साध्यो वर्णः स्वल्पवर्णोनितश्च । इष्टक्षुण्णे शोधने स्वर्णमाने स्याताम् अल्पानल्पयोर्वर्णयोस्ते । उदाहरणम् "हाटकगुटि

षोडशदशवर्णे तद्युतौ भवे। जातम्। द्वादशवर्णं सुवर्णं भाग्ये तयो स्वर्णमाने मे।

न्यासः १६ १०

० ०

स ध्यो वर्णः १२ कल्पितमिदम्।

अर्थे सुवर्णमाने १६ १०

१ ४

अथवा द्विकेनेष्टेन १६ १०

४ ८

चतुर्नेष्टेन वा १६ १०

१ २

सुवर्णगैरिक सुवर्णमिव पीत गैरिकम्। (स्वर्णमाटि) गैरिकभेदे राजनि०। "गैरिक मधुर पीत कषायं व्रण-रोपणम्। विस्फोटाग्निदाहघ्न वर स्वर्णादिकं शुभम्" राजनि० तद्गुणा चक्ता।

सुवर्णजीविक पुंस्त्री० सुवर्णं तत्क्रयविक्रयो जीविका यस्य। सुवर्णवणिजि जातिभेदे स्त्रियां ङीप्। तदुत्पत्ति कथा "गान्धिक मान्त्रिकश्चैव कांस्यको मणिकारक। सुवर्णजीविकश्चैव पञ्चैते वणिज स्मृताः"। "अम्बष्ठात् रक्तपुत्राश्च जायते मान्त्रिको वणिक्। गन्धचन्दन-घृतादिक्रयविक्रयकारकः। मान्त्रिकायां रक्तपुत्राश्च संजात माञ्जिका वणिक्। मङ्गु द्रव्या सुने पत्ये मङ्गुजीवो प्रकीर्तित। माञ्जिकया गान्धिकाज्जात-श्चामकाद्योपजीविक। माञ्जिकात् कांस्यकन्यायां मणि-कार प्रजायत। कांस्यकाराच्च माणिक्या सुवर्णजीविको ऽभवत्" पराशरजातिमाला। तस्य पातित्यकारण ब्रह्मवै० ब्रह्मख० १०अ० उक्त यथा "कश्चिद् ब्राह्मणविशेषस्य सुवर्णं स्वर्णकारेण। सुवर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापत"। [स्त्रियाम् राजनि०।

सुवर्णनकुली स्त्री सुवर्णमिव पीता नकुली। महाज्योति-

सुवर्णपुष्प पु० सुवर्णमिव पुष्पमस्य। राजतरुणीवृक्षे राजनि०

सुवर्णप्रसर न० सुवर्णस्य प्रसर इव यत। एलवालुके वैद्यक०।

सुवर्णवणिज् पु० सुवर्णस्य वणिक् क्रयविक्रयादिकर्ता। जातिभेदे (सोनारवेणे)। स्वर्णस्य वञ्चकत्वतयोऽस्यत। सुवर्णजीविकशब्दे दृश्यम्।

सुवर्णबिन्दु पु० सुवर्णस्य बिन्दुर्यत्र। विष्णौ हेमच०।

सुवर्णयूथी स्त्री सुवर्णमिव पीता यूथी। पीतवर्णयूथिकायाम् राजनि०। "यूथिका गन्धाढ्या या पीता हेम पुष्पिका। यूथीयुगं हिम तिक्तं कटुपाकं वर लघु। मधुरं तुवर हृद्य पित्तघ्नं कफवातकम्। व्रणास्रदोष-दन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम्" भावप्र०।

सुवर्णवर्णा स्त्री सुवर्णस्येव वर्णो यस्याः। १हरिद्रायाम् शब्दच०। २स्वर्णतुल्यवर्णयुक्ते त्रि०। ३विष्णौ पु० विष्णुस०। "तस्याविचक्षणात् वर्णमेव सुवर्णमिति" स्मृत-भाष्यम्। ६त०। स्वर्णस्य मूल्यभेदकलक्षक ४वर्णे पु० सुवर्णमानशब्दे दृश्यम्।

सुवर्णा स्त्री सुष्ठु वर्णो यस्याः। १कालागुरावप मे द०। २वाह्यालके शब्दमा०। ३स्वर्णक्षीर्यां ४हरिद्रायाम् राजनि०। ५स्यायुकर्कट्यां स्त्री राजनि० गौ०ङीप्।

सुवयस् स्त्री सुष्ठु वयोऽस्या। प्रौढाया स्त्रियाम् राजनि०।

सुवल्लि(ल्ली) स्त्री प्रा०स०। सोमराजीलतायाम् अमर।

सुवसन्त पु० प्रा०स०। चैत्रावल्या तिथौ।

सुवसन्तक पु० सुवसन्तेन कायति कै-क। १माधवीलताया २मदनोत्सवे च मेदि०।

सुवहा स्त्री सुखेन वह्यते वायुनासौ सु+वह-खल्। १शेफा लिकाया २रास्नाया ३माषपर्ण्याम् ४शल्लकीवृक्षे अमर० ५गन्धक्या ६वीणाया मेदि०। ७त्रिवृतायाम् शब्दच०। ८हंसपद्याम् ९पृश्निपर्ण्याम् १०गन्धनाकुल्यां ११सुवहाया १२नीलासिन्धुवारे च राजनि०। १३सुखवाहिनि त्रि० मेदि० सम्यग् वहति सु+वह-अच्।१४सम्यग्वाहके त्रि०हेमच०।

सुवास पु० सुष्ठु वास। १गृहे २सुखनिवासे च। ६त०। ३सद्गन्धयुक्ते ४शोभनवासान्विते च त्रि०।

सुवासिनी स्त्री सुखेन पित्राद्यवियोगेन वसति सु+वस-णिनि ङीप्। चिरण्ट्या चिर पितृकुलवासिन्यां स्त्रियाम् अमरः

सुविद् पु० सुष्ठु वेत्ति सु+विद-क्विप्। १पण्डिते। सुष्ठु वि द्यते लभ्यते सु+विद-लाभे क्विप्। २सुचाटुज्जाया ३ह्रिया स्त्री रामाश्रम।

सुविद पु० सु+विद-क। १कञ्चुकिनि रायमु० २स्वट्ठे भरत०।

सुविदत् पु० सु+विद सुचाटुज्जां क्षिपमर्तति अत-क्विप्। नृपे रायमु०।

सुविदत्र त्रि० सु+विद-अत्रन्। कुटुम्बे उणादि०।

सुविदल्ल पु० सुविदतं राजान्तः वाति वा-क। १राजान्त पुर कृताधिकारे वृद्ध कञ्चुकिनि अमर। सुविदता राज्ञा लीयत ला-क। २अन्तःपुरस्थनार्याम् स्त्री रायमुकुट०।

सुविनीता स्त्री सु+वि+नी-क्त। १सुशीलायां गवि शब्दर० २सुविनययुक्ते त्रि०।

सुबीज पु॰ सुष्ठु बीज्यतेऽसौ बीज-क । (खसखस) इति भेदे राजनि॰ ६व॰ । २सुन्दरबीजयुते त्रि॰ । प्रा॰ स॰ । ३सुन्दरे बीजे न॰ ।

सुवीरक न॰ सु+वीर-ण्वुल् । सौवीराञ्जने शब्दच॰ ।

सुवीराम्ल न॰ सुवीरयति सुवीर्य्यान्वितं करोति सु+वीर-अच् तादृशोऽम्लोऽस्य । काञ्जिके जटा॰ ।

सुवीर्य्य न॰ सुष्ठु वीर्य्यं यस्मात् ५व॰ । १बदरीफले २वनकार्पास्यां स्त्री शब्दर॰ । प्रा॰स॰ । ३उत्तमे वीर्य्ये न॰ ।

सुवृत्त पु॰ सुष्ठु वृत्तं वर्त्तुलं । १शूरणे (ओल) राजनि॰ २सुन्दरवृत्तशालिनि त्रि॰ ३शतपत्र्यां ४काकल्यां ५द्राक्षायाञ्च स्त्री राजनि॰ ६सुवर्त्तुले त्रि॰ ।

सुवेगा स्त्री सुष्ठु वेगो वायुरिव धारणवेगो यस्याः ५त॰ । १महाज्योतिष्मत्याम् राजनि॰ । २उत्तमवेगान्विते त्रि॰ ।

सुवेल पु॰ सुगता वेला समुद्रकूलं येन प्रा॰ ब॰ । १त्रिकूटपर्वते हेमच॰ सुष्ठु वेला मर्य्यादा स्थितिर्यस्य । २शान्ते ३प्रणते च त्रि॰ मेदि॰ ।

सुवेश पु॰ सुखेन विश्यते उपभुज्यते सु+विश-कर्मणि घञ् । १श्वेतेक्षौ राजनि॰ प्रा॰ब॰ । २सुन्दरवेशयुक्ते त्रि॰ ।

सुव्रता स्त्री सुष्ठु व्रतं नियमो यस्याः । १सुशीलायां गवि अमर । २सुन्दरव्रतयुक्ते त्रि॰ । ३जिनभेदे पु॰ हेमच॰ ।

सुशर्म्मन् पु॰ शृ-मनिन् सुष्ठु शर्म्म सुखं यस्य । १नृपभेदे इक्ष्वाकुवंश्यनृपपुत्रे भा॰आ॰१८४अ॰ । २सुन्दरसुखयुते त्रि॰ । ३तृतीयमनुपुत्रभेदे पु॰ हरिवं॰७अ॰ । ४कुत्सितब्राह्मणभेदे "सुशर्म्मा नाम दुर्मेधा ब्राह्मणः पापकर्मकृत् । सदा न्यायविदां वध्ये विप्राणां क्रूरकर्मणाम्" पाद्मो॰ख॰८॰अ॰

सुशल्य पु॰ सुष्ठु दृढं शल्यं यस्मात् ५ब॰ । खदिरे राजनि॰ ।

सुशवी स्त्री सु+शव-अच् गौरा॰ ङीष् । १कारवल्ल्यां २कृष्णजीरके च भरत ।

सुशाक न॰ सुष्ठु शाको यस्मात् ५ब॰ । १आर्द्रके राजनि॰ । शाकः स्वदय गो हि शाकस्य सुस्वादुता । सुष्ठु शाको यस्य । २चञ्चुशाके ३तण्डुलीये (नटेशाक) ४भिण्डायां पु॰ राजनि॰

सुशिख पु॰ सुन्दरी शिखा यस्य । १वह्नौ जटा॰ २चित्रकवृक्षे च । ३शोभनशिखायुक्ते त्रि॰ ४मयूरशिखायां स्त्री राजनि॰ । [५तद्वति त्रि॰ । ६कुक्कुटे पु॰ राजनि॰ ।

सुशीत न॰ प्रा॰ स॰ । १शीतचन्दने शब्दच॰ २अतिशीतस्पर्शे

सुशीतल न॰ प्रा॰ स॰ । १गन्धतृणे रत्नमा॰ । २अतिशीतगुणयुक्ते त्रि॰ । [३श्वेतदूर्वायां च ।

सुशीता स्त्री प्रा॰ स॰ । १शतपत्र्याम् राजनि॰ । २शीतगुण-

सुशीम पु॰ सु+श्यै मक् सम्प्रसारणञ्च । १शीतस्पर्शे २तद्वति त्रि॰ अमर ।

सुशील पु॰ सुन्दरं शीलमस्य । विष्णुपार्षदभेदे राजनि॰ । २शोभनचरितान्विते त्रि॰ ३ब्रह्मान्धतमसाख्यकर्म्मभेदे स्त्री पद्मपु॰ उत्तरख॰ ६८अ॰ । [४सुशीलयुक्ते त्रि॰ ।

सुश्रीक स्त्री सुन्दरी श्रीरस्य कप् । १शल्लकीवृक्षे २सुन्दर

सुश्रुत पु॰ सुश्रूयते सु+श्रु-कर्म्मणि क्त । १विश्वामित्रस्य पुत्रे चिकित्साशास्त्रकर्त्तरि मुनिभेदे आयुर्वेदशब्दे ७८॰ पृ॰ दृश्यम् । २तत्कृततन्त्रे च । ३सुन्दरश्रुत त्रि॰ । "दृष्ट्वा कर्णेय सुश्रुतेन चरकेणोक्तेन जानेऽखिलम् नैषध॰ [च ।

सुश्लिष्ट त्रि॰ सु+श्लिष-क्त । १सुसंयुक्ते २दृढालिङ्गिते । सुमङ्गते

सुषम पु॰ सुन्दर सम प्रा॰ स॰ सुषामा॰ षत्वम् । । १शोभने समे २परमायां शोभायां स्त्री अमर ।

सुषवी स्त्री सु+सु-अच् गौरा॰ ङीष् । १कारवल्ल्यां अमर । २क्षुद्रकारवल्ल्यां राजनि॰ ३जीरके ४कृष्णजीरके च मेदि॰ ।

सुषामन् त्रि॰ सुष्ठु साम यस्य सुषामादि॰ षत्वम् । सुषमन्वने स्त्रियां वा डाप् ङीप् च ।

सुषि स्त्री शुष-इन् पृषो॰ शस्य सः । शुषौ छिद्रे भरत ।

सुषिर न॰ शुष-किरच् पृषो॰ शस्य सः । छिद्रे भरत ।

सुषीम पु॰ सुशीम+पृषो॰ । १शीतस्पर्शे २तद्वति अमर । ३मनोज्ञे त्रि॰ मेदि॰ ।

सुषुप्त न॰ सु+स्वप-भावे क्त । "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तमिति श्रुत्युक्ते १ज्ञानशून्यावस्थाभेदे । कर्त्तरि क्त । २तदवस्थान्विते त्रि॰

सुषुप्ति स्त्री सु+स्वप-क्तिन् । पुरीतति नाड्यां मनसः शयानरूपे १सर्वज्ञानशून्ये जीवावस्थाभेदे वेदान्तोक्ते २सर्वपदार्थशून्ये लये च ।

सुषुम्णा स्त्री सुषु रन्ध्रेऽपि यत्र सुष्ठु यति यम म्ना-क । तन्त्रोक्ते मेरुदण्डवाह्यस्थे इडापिङ्गलानाड्योर्मध्यस्थे सूक्ष्मे नाडीभेदे । "मेरोर्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे मध्ये नाडी सुषुम्णा त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्याग्निरूपा" षट्चक्रभेदतन्त्रम् । तथा स्थानभेदेऽन्यभेदो यथा "सव्ये वामे स्थिते इडा दक्षिणे पिङ्गला तु । सुषुम्णा सा च विज्ञेया सर्वकार्य्यशुभा । तस्यां न शुभं ध्यानो वाञ्छितं अन्यत्रावश्यकम् । विदम तु विजानीयात् सर्वकार्य्यविनाशनम् । यदाग्न्यपश्चिमा तदा नाडी द्वय वहेत् । तदा तदा विजानीयादशुभं वर्ज्जनम्" इति मन्त्रयानकम् ।

"मेरुवाह्ये इडा नाडी पिङ्गलया समन्विता। सुषुम्णा मध्यभागे च ब्रह्मद्वारावधि स्थिता" योगस्वरोदय।

सुषेण पु० सुष्ठु सेनयति सेना करोति णिच् अच् षत्वम्। १करमर्द्दक (करमचा) अमरः २वेतसे राजनि० ३चिकित्सके वानरभेदे। ४विष्णौ च मेदि० ५त्रिवृति स्त्री राजनि० ङीप्। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। कृष्णत्रिवृति स्त्री अमरः।

सुषोमा स्त्री नदीभेदे भाग० ५।१६ अ०।

सुष्ठु अव्य० सु+स्था-कु। १प्रशंसायाम् २अतिशये अमरः। ३सत्ये च संक्षिप्तसा०।

सुष्म न० सु-मक् सुक् च। रज्ज्वां क्षीरस्वामी।

सुसंस्कृत त्रि० सु+सम्+कृ-क्त सुट् च। १प्रयत्नेन घृतादिनानाद्रव्येण पक्वे व्यञ्जनादौ अमरः २उत्तमसंस्कारयुते त्रि०।

सुसत्या स्त्री जनकराजभार्य्यायाम् कालिकापु० २७ अ०।

सुसम्पद् स्त्री प्रा०स०। १सौभाग्ये त्रिका० सुष्ठु सम्पद् यस्य। २समृद्धे त्रि०।

सुसार पु० सुष्ठु सारोऽस्य। १रक्तखदिरे राजनि०। २अतिसारयुते त्रि०।

सुसारवत् न० सुष्ठु सारोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। स्फटिके त्रिका०।

सुसिकता स्त्री प्रा०स०। शर्करायाम् राजनि०। २उत्तमवालुकायाम् ब० व०।

सुस्थ त्रि० सुखेन तिष्ठति सु+स्था-क। १आरोग्येण युक्ते २सुखिनि च।

सुस्वा पु० सु+स्वै-क्विप्। (खँसारी) शमीधान्यभेदे राजनि० "सुस्वा दुर्वातलो रूक्षः कषायो विशदो गुरुः" राजनि०।

सुस्नात त्रि० सुष्ठु स्नातः सु+स्ना-क्त। मङ्गलद्रव्येण कृतस्नाने।

सुस्मिता स्त्री सुष्ठु स्मितमस्य। नारीभेदे हेमच०

सुहित त्रि० सु+धा-क्त। १तृप्ते २विहिते च विश्व०। प्रा०स०। ३सुन्दरहिते न०। ५व०। ४अग्निजिह्वाभेदे स्त्री सटा०।

सुहृद् पु० सुष्ठु हृदयं यस्य निपा० हृदादेशः। १मित्रे २ज्योतिषोक्ते लग्नाच्चतुर्थस्थाने च। ३सुचित्ते न०।

सुहृदय त्रि० सु० हृदयं यस्य। १प्रशस्तमनस्के अमर०। प्रा०स०।

सुहृद्य न० सुहृदय भवम्। मित्रहृदि वैद्ये।

सुहोत्र पु०। चन्द्रवंशीयदशहदिकुराजपुत्रे। "दशदिगोप दायादः सुहोत्रो नाम धार्म्मिकः। सुहोत्रस्यापि दायादा त्रयो नाम बभूवुः" हरिवं० २० अ०।

सू स्त्री सू-क्विप्। १सूतौ २प्रसवे ३क्षेपे ४प्रेरणे च।

सूक न० सू-प्रेरणे कक् उणा० अनु। १बाणे २वायौ ३वाते च मेदि०।

सूकर पुंस्त्री० सू-इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-अच्। १वराहे २कुम्भकारे ३मृगभेदे च शब्दर० स्त्रियां ङीप्। ङीषन्तः ४वराहक्रान्तायां शब्दमा०।

सूक्त न० सु+वच-भावे क्त। १सुन्दरकथने २विशिष्टैकार्थप्रतिपादके एकदैवत्ये वेदमन्त्रसमुदाये च यथा श्रीसूक्तं पुरुषसूक्तमित्यादि। तानि च वेदे बहूनि सन्ति तत्र सम्प्रदानोपयोगीनि कतिचित् सूक्तानि दानादानादिपद्धतौ अस्माभिः उद्धृतानि तानि च तत्र दृश्यानि। "जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषाम्" वह्निपुराणम्। ३सारिकायां स्त्री त्रिका०। त्रि०। सु+उक्ति सुष्ठूक्तौ स्त्री।

सूक्ष्म न० सूच-मन् सुक् च नेट्। १कैतवे २अध्यात्मपदार्थे मेदि० ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ० दृश्यम्। ४कतकवृक्षे पु० शब्दर०। ५अणुपरिमाणयुते ६अल्पे च त्रि०। ७जम्बूवृक्षे रत्नमा०।

सूक्ष्मकणफला स्त्री सूक्ष्मं कणं फलं यस्याः। मध्यम०

सूक्ष्मतण्डुल पु० सूक्ष्माः तण्डुला अस्य। (खसखस) इति ख्याते १वृक्षे २पिप्पल्यां स्त्री राजनि०।

सूक्ष्मदर्शिन् त्रि० सूक्ष्मं पश्यति दृश-णिनि। अत्यन्तसूक्ष्म कुशाग्रीयबुद्धौ।

सूक्ष्मपत्र पु० सूक्ष्मं पत्रमस्य। १धन्याके २वनजीरके ३देवसर्षपे ४लघुबदरे ५सरपत्रे ६लोहितेक्षौ च राजनि०। ७वनवर्व्वर्य्याम् ८रक्तबबुले शब्दर०। कप् अत इत्त्वम्। सूक्ष्मपत्रिका शतपुष्पायां शतावर्य्यां लघुब्राह्म्यां दुरालभायाम् आकाशमांस्याञ्च स्त्री राजनि०।

सूक्ष्मपिप्पली स्त्री कर्म०। वनपिप्पल्याम् राजनि०।

सूक्ष्मपुष्पी स्त्री सूक्ष्माणि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। यवतिक्तायाम् राजनि०।

सूक्ष्मफला स्त्री सूक्ष्मं फलमस्याः। १भूम्यामलक्याम् रत्नमा० २भूकर्कटार राजनि०।

सूक्ष्मबदरी स्त्री कर्म०। भूमिबदर्य्याम् राजनि०।

सूक्ष्मभूत न० कर्म०। वेदान्तप्रसिद्धे अपञ्चीकृत भूम्यादीनां पञ्चानां भूतानां सूक्ष्मांशभेदे।

सूक्ष्ममक्षिक पु० सूक्ष्मा मक्षिका तदाकारोऽस्त्यस्य अच्। मशके राजनि०।

सूक्ष्ममूला स्त्री सूक्ष्मं मूलमस्याः। जयन्त्याम् राजनि०।

सूक्ष्मवल्ली स्त्री कर्म०। १ताम्रवल्ल्यां २जतुकायाञ्च राजनि०।

सूक्ष्मबीज पु० सूक्ष्माणि बीजान्यस्य। (खसखस) ख्याते वृक्षे राजनि०।

सूक्ष्मशर्करा स्त्री कर्म०। वालुकायाम् राजनि०।

सूक्ष्मशाख पु० सूक्ष्माः शाखा अस्य। वर्वुरे राजनि०।

सूक्ष्मशालि पु० कर्म०। अणुधान्ये श्यामाकादौ राजनि०।

सुबीज पु० सुष्ठु पैल्लवतरसो बीज-क। (खसखस) इक्षुभेदे राजनि० ६व०। २सुन्दरबीजयुत त्रि०। प्रा० ब०। ३सुन्दरं बीजे न०।

सुबीरक न० सु+बीर-ण्वुल्। सौवीराञ्जने शब्दच०।

सुवीराम्ल न० सुबीरयति सुवीर्याम्वतं करोति सु+बीर-अच् तादृशोऽम्लोऽस्य। काञ्जिके जटा०।

सुवीर्य्य न० सुष्ठु वीर्य्यं यस्मात् ५व०। १बदरीफले २वनकार्पास्यां स्त्री शब्दर०। प्रा०स०। ३उत्तमे वीर्य्ये न०।

सुवृत्त पु० सुष्ठु वृत्तः वर्त्तुलः। १शूरणे (ओल) राजनि० २सुन्दरवृत्तान्विते त्रि० ३शतपत्र्यां ४काकल्यां ५द्राक्षायाञ्च स्त्री राजनि० ६सुवर्त्तुले त्रि०।

सुवेगा स्त्री सुष्ठु वेगो वायुनि वारणवेगो यस्याः ५त०। १महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०।२उत्तमवेगान्विते त्रि०।

सुवेल पु० सुगता वेला समुद्रकूलं येन प्रा० ब०। १त्रिकूटपर्वते हेमच० सुष्ठु वेला मर्य्यादा स्थितिः यस्य। २शान्ते ३प्रणते च त्रि० मेदि०।

सुवेश पु० सुखेन विश्यते उपभुज्यते सु+विश-कर्मणि घञ्। १श्वेतेक्षौ राजनि० प्रा०ब०। २सुन्दरवेशयुक्ते त्रि०।

सुव्रता स्त्री सुष्ठु व्रतं नियमो यस्याः। १सुखदोह्यायां गवि अमरः। २सुन्दरव्रतयुक्ते त्रि०। ३जिनभेदे पु० हेमच०।

सुशर्म्मन् पु० श्रृ-मनिन् सुष्ठु शर्म्म सुखं यस्य। १नृपभेदे हरिवंशे मन्वपुत्रे भा०आ०।०३ अ०। २सुन्दरसुखयुते त्रि०। ३त्रतीयमनुपुत्रभेदे पु०हरिव०७अ०। ४कुत्सितब्राह्मणभेदे "सुशर्मा नाम दुर्मेधा भीमा पापात्मनामभूत्। यथा न्यायविदा यज्ञे विप्राणा क्रूरकर्मणाम्" पाद्मो०ख०८०अ०

सुशल्य पु० सुष्ठु दृढं शल्यं यस्मात् ५व०। खदिरे राजनि०।

सुशवी स्त्री सु+शव-अच् गौरा० ङीष्। १कारवेल्ले २कृष्णजीरके च भरतः।

सुशाक न० सुष्ठु शाको यस्मात् ५व०। १आर्द्रके राजनि०। पाकरत्नवय ते हि शाकस्य सुस्वादुता। सुष्ठु शाको यस्य। २चञ्चुशाके ३तण्डुलीये(नटेशाक)४भिण्डायां पु०राजनि०

सुशिख पु० सुन्दरी शिखा यस्य। १वह्नौ जटा० २चित्रकवृक्षे च। ३शोभनशिखायुक्ते त्रि० ४मयूरशिखायां स्त्री राजनि०। [५तद्वति त्रि०। ६कुक्कुटे पु०राजनि०।

सुशीत न० प्रा०स०। १पीतचन्दने शब्दच० २अतिशीतस्पर्शे

सुशीतल न० प्रा०स०। १गन्धतृणे रत्नमा०। २अतिशीतगुणयुक्ते त्रि०। [स्वयां क्षिरायां च।

सुशीता स्त्री प्रा०स०। १शतपत्र्याम् राजनि०। २शीतगुण

सुशीम पु० सु+श्यै मक् सम्प्रसारणञ्च। १शीतस्पर्शे २तद्वति त्रि० अमरः।

सुशील पु० सुन्दर-शीलमस्य। विष्णुपार्श्वचरभेदे राजनि०। २शोभनचरितान्विते त्रि० ३वृन्दावनस्थवृन्दादूतीभेदे स्त्री पद्मपु० उत्तरख० ८६अ०। [सौयुक्ते त्रि०।

सुशीला स्त्री सुन्दरी शीलस्य कप्। १कृष्णकोकिले २सुन्दर०

सुश्रुत पु० सुष्ठु श्रूयते सु+श्रु-कर्मणि क्त। १विश्वामित्रपुत्रभेदे चिकित्साशास्त्रकर्त्तरि मुनिभेदे आयुर्वेदशब्दे ७८० पृ० दृश्यम्। २तद्‌कृततन्त्रे च। ३सुन्दरश्रुत त्रि०। "इदं कर्णेयं सुश्रुतं चरकस्योक्तेन जानेऽखिलम्"नैष०। [च।

सुश्लिष्ट त्रि० सु+श्लिष-क्त। १सुसंयुक्ते २दृढाश्लिष्टे। सुसङ्गते

सुषम पु० सुन्दरः समः प्रा०स० सुषामा० षत्वम्। १शोभने समे २परमायां शोभायां स्त्री अमरः।

सुषवी स्त्री सु+सु-अप् गौरा० ङीष्। १कारवेल्ले अमरः। २क्षुद्रकारवेल्ले राजनि० ३जीरके ४कृष्णजीरके च मेदि०।

सुषामन् त्रि० सुष्ठु साम यस्य सुषामादि०षत्वम्। सुषाम्नवने स्त्रियां वा डाप् ङीप् च।

सुषि स्त्री शुष-इन् पृषो० षस्य सः। शुषौ छिद्रे भरतः।

सुषिर न० शुष-किरच् पृषो० षस्य सः। छिद्रे भरतः।

सुषीम पु० सुशीम+पृषो०। १शीतस्पर्शे २तद्वति अमरः। ३मनोज्ञे त्रि० मेदि०।

सुषुप्त न० सु+स्वप-भावे क्त। "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तमिति" श्रुत्युक्ते १ज्ञानशून्यावस्थाभेदे। कर्त्तरि क्त। २तदवस्थान्विते त्रि०

सुषुप्ति स्त्री सु+स्वप-क्तिन्। पुरीतति नाड्यां मनसः प्रयोगरूपे १सर्वज्ञानशून्ये जीवावस्थाभेदे वेदान्तोक्ते २सर्वपदार्थशून्ये लये च।

सुषुम्णा स्त्री सुषु रम्यमर्थं यथा म्नायति यत्र म्ना-क। तन्त्रोक्ते मेरुदण्डवाह्यस्थे इडापिङ्गलानाड्योर्मध्यस्थे सूक्ष्मे नाडीभेदे। "मनोविद्मध्यगतो नाभिनिहितात्मा मध्यस्थो नित्यमं मध्ये नाडी सुषुम्णा त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा" षट्चक्रनिरूपणम्। तस्याः प्रवाहकालभेदो यथा "ऊर्ध्वं वामे स्थितं पश्ये दक्षे यदा वहति मारुतः। सुषुम्णा सा च विज्ञेया सर्वकार्य्यहरा स्मृता। तस्यां नाड्यां स्थितो वह्निर्ज्वलते कालवाहकः। विषम तं विजानीयात् सर्वकार्य्यविनाशनम्। यदाऽन्नक्रमशसुदग्ना तदा नाड्यां द्वयं वहेत्। तदा तस्य विजानीयादशुभं सर्वं व्याख्यातम्" इति मन्त्रमहार्णवम्।

"मेरुबाह्ये इडा नाडी दिक्षुवया समन्विता। सुषुम्णा मांसमार्गेण ब्रह्मद्वारावधि स्थिता" योगस्वरोदये ।

सुषेण पु० सुष्ठु सेनयति सेना करोति णिच् ल्युट् । १कर-मर्दके (करमचा) अमरः २वेतसे राजनि० ३चिकित्सके वानरभेदे । ४विष्णौ च मेदि० ५त्रिवृति स्त्री राजनि० ङीप् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । कृष्णत्रिवृति स्त्री अमरः ।

सुषोमा स्त्री नदीभेदे भाग० ५।१९ अ० ।

सुष्ठु अव्य० सु+स्था–कु । १प्रशंसायाम् २अतिशये अमरः । ३सत्ये च संक्षिप्तसा० ।

सुष्म न० सु–मक् सुक् च । रज्ज्वां क्षीरस्वामी ।

सुसंस्कृत त्रि० सु+सम्+कृ–क्त सुट् च । १प्रयत्नेन एलादि-नानाद्रव्येण पक्वे व्यञ्जनादौ अमरः २उत्तमसंस्कार-युते त्रि० ।

सुसत्या स्त्री जनकराजभार्यायाम् कालिकापु० २७ अ० ।

सुसम्पद् स्त्री प्रा०स० । १सौभाग्ये त्रिका० सुष्ठु सम्पद् यस्य । २शुभलक्षणे त्रि० ।

[सारयुते त्रि० ।

सुसार पु० सुष्ठु सारोऽस्य । १रक्तखदिरे राजनि० । २अति-

सुसारवत् न० सुष्ठु सारोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । स्फटिके त्रिका० ।

[कायाम् अ० व० ।

सुसिकता स्त्री प्रा०स० । शर्करायाम् राजनि० । २उत्तमवालु-

सुस्थ त्रि० सुखेन तिष्ठति सु+स्था–क । १आरोग्येण युक्ते २सुखिनि च ।

सुस्ना पु० सु+स्नै–क्विप् । (खेंसारी) शमीधान्यभेदे राजनि० "सुस्ना दूर्वादलो रुक्षः कषायो विशदो गुरुः" राजनि० ।

सुस्नात त्रि० सुष्ठु स्नातः सु+स्नै–क्त । मङ्गलद्रव्येण कृतस्नाने ।

सुस्मिता स्त्री सुष्ठु स्मितमस्य । नारीभेदे हेमच० ।

सुहित त्रि० सु+धा–क्त । १तृप्ते २विहिते च विश्वः । प्रा०स० । ३सुन्दरहिते न० । ५व० । ४अग्निजिह्वाभेदे स्त्री जटा० ।

सुहृद् पु० सुष्ठु हृदयं यस्य मित्रार्थे हृदादेशः । १मित्रे २ज्योतिषोक्ते लग्नाच्चतुर्थस्थाने च । [२सुचित्ते न० ।

सुहृदय त्रि० सुष्ठु हृदयं यस्य । १प्रशस्तमनस्के अमरः । प्रा०स० ।

सुहृद्बल न० सुहृदेव बलम् । मित्ररूपे सैन्ये ।

सुहोत्र पु० । चन्द्रवंशीयवृहद्विपुराजपुत्रे । "वृहद्विपोस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः । सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह" हरिवं० २० अ० ।

सू स्त्री सू–क्विप् । १सूतौ २प्रसवे ३क्षेपे ४प्रेरणे च ।

सूक न० सू–प्रेरणे क्विप् संज्ञायां कन् । १पद्मे २बाणे ३वाते च मेदि० ।

सूकर पुंस्त्री० सू-इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ–अच् । १वराहे २कुम्भकारे ३मृगभेदे च शब्दर० स्त्रियां ङीप् । ङीप्मः ४वराहक्रान्तायां शब्दमा० ।

सूक्त न० सु+वच–भावे क्त । १सुन्दरकथने २विशिष्टार्थ-प्रतिपादक एकदैवत्ये वेदमन्त्रसमुदाये च यथा श्रीसूक्तं पुरुषसूक्तमित्यादि । तानि च वेदे बहूनि सन्ति तत्र यज्ञादावनुपयोगीनि कति चित् सूक्तानि व्यासादिभिः पठितो अध्याभिः अद्भुतानि तानि च तत्र द्रष्टानि । "जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषाम्" वह्निपुराणम् । ३सा-रिकायां स्त्री त्रिका० । त्रिप् । उक्ते सुष्ठूक्ते त्रि० ।

सूक्ष्म न० सूच–मन् पृषो० नेट् । १कैतवे २अध्यात्मपदार्थे मेदि० ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ० दृश्यम् । ४कतकवृक्षे पु० शब्दर० । ५अणुपरिमाणयुते ६अल्पे च त्रि० ।

[जगूवृक्षे रत्नमा० ।

सूक्ष्मकृष्णफला स्त्री सूक्ष्मं कृष्णं फलं यस्याः । मध्यम-

सूक्ष्मतण्डुल पु० सूक्ष्मास्तण्डुलोऽस्य । (पसपस) इति ख्याते १तृणे २पिप्पल्यां स्त्री राजनि० ।

[कुशाग्रीयबुद्धौ ।

सूक्ष्मदर्शिन् त्रि० सूक्ष्मं पश्यति दृश–णिनि । अत्यन्तसूक्ष्मबुद्धौ

सूक्ष्मपत्र पु० सूक्ष्माणि पत्राण्यस्य । १धन्याके २वनजीरके ३देवसर्षपे ४लघुवदरे ५उरपर्वे ६ग्रोग्रिहत्रौ च राजनि० । ७वनवर्वर्यां दशावश्ये शब्दर० । कप् अत इत्त्वम् । सूक्ष्मपत्रिका शतपुष्पायां शतावर्यां मद्धाह्वरां दुरा-लभायाम् आकाशमांस्याश्च स्त्री राजनि० ।

सूक्ष्मपिप्पली स्त्री कर्म० । वनपिप्पल्याम् राजनि० ।

सूक्ष्मपुष्पी स्त्री सूक्ष्माणि पुष्पाण्यस्याः ङीप् । यवतिक्तायाम् राजनि० ।

[२भूकर्बुदारे राजनि० ।

सूक्ष्मफला स्त्री सूक्ष्मं फलमस्याः । १भूम्यामलक्याम् रत्नमा०

सूक्ष्मवदरी स्त्री कर्म० । भूमिवदर्याम् राजनि० ।

सूक्ष्मभूत न० कर्म० । वेदान्तप्रसिद्धे अपञ्चीकृते भूम्यादीनां पञ्चानां भूतानां सूक्ष्मांशभेदे ।

[मशके राजनि० ।

सूक्ष्ममक्षिक पु० सूक्ष्मा मक्षिका तदाकारोऽस्त्यस्य अच् ।

सूक्ष्ममूला स्त्री सूक्ष्मं मूलमस्याः । जयन्त्याम् राजनि० ।

सूक्ष्मवल्ली स्त्री कर्म० । १ताम्रवल्ल्यां २जतुकायाश्च राजनि० ।

सूक्ष्मवीज पु० सूक्ष्माणि वीजान्यस्य । (पसपस) ख्याते तृणे राजनि० ।

सूक्ष्मशर्करा स्त्री कर्म० । वालुकायाम् राजनि० ।

सूक्ष्मशाख पु० सूक्ष्मा शाखाऽस्य । जवर्बुरे राजनि० ।

सूक्ष्मशालि पु० कर्म० । अणुधान्ये श्यामाकादौ राजनि० ।

सूक्ष्मषट्चरण पु० सूक्ष्मः षट्चरण इव । पक्ष्मयूके राजनि०

सूक्ष्मा स्त्री सूच–मन् सुक् च नेट् टाप् । १यूथिकायां शब्दच० । २क्षुद्रैलायां ३करुण्यां ४वालुकायाञ्च राजनि० ।

सूक्ष्माङ्ग न० कर्म० । "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" वेदान्तोक्ते भोगसाधने लोकद्वयगामिनि लिङ्गदेहे । सूक्ष्मशरीरादयोऽप्यत्र । साङ्ख्यमते स्वरूपान्यविधसप्रदर्शावयवत्वं यथोक्तं सा० का० तत्त्वकौ० । "सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते" का० "सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः" तत्त्वकौ० । "परिकल्पिता अनुमिता परलोके कर्मफलभोगः सूक्ष्मदेहं विनाऽनुपपन्नः भोगत्वात् स्थूलदेहारब्धकर्मादिजनितस्य सर्वस्य स्वदेहेनैव भोगवत् स्वदेहारब्धकर्मादिफलं यत्तत् स्वदेहेनैव भोग्यम् नेतरेण अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादितर्कसत्त्वात् अन्वेयः । "पूर्वोत्पन्नमस(स)क्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" का० । "प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् । अस(य)क्तमव्याहतं शिलामप्यनुविशति नियतम् आ आदिसर्गात् आ च महाप्रलयादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तं महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्य्यन्तम् एषां समुदायः सूक्ष्मशरीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वात् विशेषः" कौ० ।

सूक्ष्मैला स्त्री कर्म० । क्षुद्रैलायाम् (गुजराटी एलाच्) रत्नमा० ।

सूच पैशुन्ये (अनिष्टोहे) अद० चु० उभ० सक० सेट् । सूचयति ते असुसूचत् त । बह्वच्कत्वान्न षोपदेशः ।

सूचक त्रि० सूचयति अनिष्टं ज्ञापयति सूच–ण्वुल् । १पिशुने अमरः अनिष्टोहयति २बाधके च । ३काके ४कुक्कुरे ५बिडाले पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ६पिशाचे ७सिद्धभेदे ८बुद्धे शब्दर० । ९नाटकप्रसिद्धे सूत्रधाराख्ये प्रधाननटे १०कथके हेमच० ११सूक्ष्मशालौ पु० राजनि० १२सीवनसाधनद्रव्ये पु० मेदि० ।

सूचन न० सूच–भावे ल्युट् । १हिंसने २ज्ञापने च । युच् । तत्र दृष्टौ पीडायाम् अभिनये च स्त्री विश्वः ।

सूचि(ची) स्त्री सूच–इन् वा ङीप् । १सीवनसाधने अ नामख्याते लोहमयपदार्थे अमरः २शिखायां ३नृत्यभेदे रत्नको० । ४ [जीविनि (दरजि) शब्दर० ।

सूचिक त्रि० सूचिः तया सीवनं शिल्पमस्य ठन् । सूच्या-

सूचिका स्त्री सूचि+स्वार्थे क । १सूच्याम् । सूचिरिव कायति कै–क । २हस्तिशुण्डायाम् । सूचिकाधरः ।

सूचिकाधर पुंस्त्री० सूचिकां शुण्डां धरति धृ–अच् । गजे शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

सूचिकाभरण न० वैद्यकोक्ते औषधभेदे तत्पाकादि यथा "विषं पलमितं सूतः शाम्बकं चूर्णयेद् द्वयम् । तच्चूर्णं संपुटे कृत्वा काचलिप्तशरावयोः । मुद्रां कृत्वाथ संशोष्य ततश्चुल्ल्यां निवेशयेत् । वह्निं शनैः शनैः कुर्य्यात् प्रहरद्वयसंख्यया । ततः उद्घाट्य तन्मुद्रामुपरिस्थशरावकात् । संलग्नो यो भवेत् सूतस्तं गृह्णीयाच्छनैः शनैः । वायुस्पर्शो यथा न स्यात्तथा कूप्यां निवेशयेत् । यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति भेषजम् । तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते सन्निपातिनि । क्षुरेण प्रच्छिते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् । रक्तभेषजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति । तथैव सर्पदष्टोऽपि मृतावस्थोऽपि जीवति । यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते" भैषज्यरत्ना० । "विषं पलं रसं शाणं तच्चूर्णं काचलेपिते । शरावसंपुटे च संरुध्य चुल्ल्यां संस्थाप्य पाचयेत् । शनैर्यामद्वयं पक्त्वा तं समुद्धृत्य शीतलम् । ऊर्ध्वपात्रगतं धूमं गृहीत्वाऽस्पृष्टमारुतम् । यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या आयाति भेषजम् । क्षुरेण प्रच्छिते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् । त्रिदोषे मूर्च्छितो जीवेद् रक्तभेषजसङ्गमात् । सर्पदष्टो मृतावस्थः सोऽपि जीवति तत्क्षणात् । दद्याच्च मधुरं तोयं सूचिकाभरणे रसे" इति रसप्रदीपः ।

सूचिकामुख पु० सूचिकेव क्रमसूक्ष्मं मुखमस्य । १शङ्खे हारा० ६त० । २सूच्या मुखे न० ।

सूचि(ची)क्षेत्र न० सूच्याकारं क्षेत्रम् । लीलावतीप्रसिद्धे सूच्याकारके क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे २४०० पृ० दृश्यम् ।

सूचित त्रि० सूच–क्त । १कथिते २बोधिते ३हिंसिते च ।

सूचिपत्त्रक पु० सूचिरिव पत्त्रमस्य कप् । शितावरशाके राजनि० । सूचीदलादयोऽप्यत्र ।

सूचिपुष्प पु० सूच्याकारं पुष्पं पुष्पाग्रं यस्य । केतकवृक्षे जटा० । सूचीपुष्पादयोऽप्यत्र ।

सूचिरोमन् पु० सूचिरिव रोमाऽस्य । वराहे हारा० सूचीरोमन् तत्रार्थे त्रिका० । [वः । गरुडे शब्दर० ।

सूचिवत् पु० सूचिरिव तदाकारश्चञ्चुरस्त्यस्य मतुप् मस्य

सूचिवदन पुंस्त्री० सूचिरिव वदनं यस्य । १मत्कुणे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २मशके पु० राजनि० ।

सूचिशालि पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामाकादौ राजनि० ।

सूचीकटाह पु० न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१७० पृ० दृश्यम् ।

सूचीपत्रा स्त्री सूचीव पत्रमस्याः । गण्डदूर्वायाम् राजनि०

सूचीमुख सूचीव मुखमस्य । १सितकुशे राजनि० । २हीरक न० हेमच० । ६त० । ३सूच्यास्तखे न० ।

सूच्यग्रस्थूलक पु० सूच्यग्रमिव स्थूलः स्वार्थे क । (उलुखड) तृणभेदे रत्नमा० ।

सूच्यास्य पुंस्त्री० सूचीव आस्यमस्य । १मूषिके हेमच० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । ६त० । २सूच्या अग्रे न० ।

सूच्याह्व पु० सूच्या आह्वा आह्वा यस्य । सितावरके हेमच०।

सूत पु० सू–प्रसवे प्रेरणे ऐश्वर्ये वा क्त । १सूर्य्ये अनेकार्थको० । २अर्कवृक्षे ३क्षत्रियजाते ब्राह्मणीगर्भजे वर्णसङ्करभेदे ४त्वष्टरि ५सारथौ ६वन्दिनि मेदि० ७मागधे ८पारदे पुंन० अमरः । ९प्रसूते १०प्रेरिते च त्रि० । ११लोमहर्षणाख्ये पुराणवक्तरि च तदुत्पत्तिकथा

"सत्रान्ते सूतमनघं नैमिषीया महर्षयः । पुराणसंहिता पुण्या पप्रच्छुर्लोमहर्षणम् । त्वया सूत ! महाबुद्धे भगवान् ब्रह्मवित्तम । इतिहासं पुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः । तस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् । द्वैपायनस्य भगवांस्ततो वै रोमहर्षणः । भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः । मुनीनां संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिकीं पुरा । त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितते सति । संभूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तम ।" कौर्म १अ० । "ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सूत्याहे वितत सति । पृषदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः । वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलतत्त्ववित् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिषारण्यमागमत्" वह्निपु० १अ० ।

जातिभेदसूतोत्पत्तिकथा "इष्टो तु दक्षिणे चक्रं हृष्टा तस्य पितामहः । विष्णोरंश पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ । तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामते ! । तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः । प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ । स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैन्य प्रतापवान्" विष्णुपु० १अंशे १३अ० । "तस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि पुराणवित् । तेषां यज्ञे पुनश्चैव समुत्पन्नौ सूतमागधौ । पृथोः स्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ महर्षिभिः । न स्वधर्मं वय धरं स्तूयतामिव पार्थिवः । तैर्नियुक्तोऽस्य कर्माणि पृथोर्योनि महात्मनः । वदेवांस्तानि सर्वाणि त्वाशीर्वादास्ततः परान् । तयोस्तत्रान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् जनेश्वरः" वह्निपु० । "क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः" । "सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्" मनुः ।

सूततनय पु० सूतस्य तनयः । भारतप्रसिद्धे राधेये कर्णे हेमच०। सूतपुत्रादयोऽप्यत्र । तस्य सूतपालितत्वात्तथात्वम्

सूति स्त्री सू+क्तिन् । १प्रसवे "प्रसवैः सूतिमारुतैः" स्मृतिः सूयते कण्डूयते सोमोऽत्र सु–आधारे क्तिन् । २सोमाभिषवभूमौ श्रीधरः ।

सूतिका स्त्री सू–क्त स्वार्थे क अत इत्त्वम् । नवप्रसूतायां स्त्रियाम् "षट्क्यां सूतिका दिना" इति स्मृतिः ।

सूतिकागार न० सूतिकाया निवासयोग्यमगारम् । सूतिकागृहे अरिष्टे । सूतिकागृहादयोऽप्यत्र ।

तत्करणप्रवेशसुहूर्त्तादिकं पीयू० उक्तं यथा

"उक्तश्च श्रीपतिना पुनर्वसौ च सूतिकागृहस्य निर्मितिः शुभा । विरञ्चिविष्णुभान्तरे प्रवेशनं हितं भवेत्" इति । विरञ्चिरभिजिच्छ्रवणम् अन्तरे मध्ये विरञ्चिविष्णुतारयोरित्येव सप्तम्या अधिकरणत्वे बोधिते अन्तरपदोक्तं स्पष्टार्थो । तदेतद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयविषयम् । यदाह लल्लः "पुनर्वसौ न्वपादौना कर्त्तव्यं सूतिकागृहम् । श्रवणाभिजितोर्मध्ये प्रवेशं तत्र कारयेत्" इति । आवश्यकत्वे तु श्रवणाभिजितोर्मुहूर्त्तं तदुदयो आद्यो वा इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तु मासुक्तनक्षत्रेष्वेव सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ तत्र सूतिकागृहं नैरृत्यां कार्य्यम् । यदाह वृद्धवसिष्ठः 'ऐन्द्र्यां तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयं । वारुण्यां भोजनागृहं नैरृत्यां सूतिकागृहम् । याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् । कौबेर्य्यां तु धनस्थानम् ऐशान्यां देवतालयं" इति । स्मृतिभास्करे गर्गः "वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषविवर्जिते । वास्तुकुक्षिदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः" इति । कालानियम उक्तो रत्नकोषे "आसन्नप्रसवे मासि कुर्य्याच्चैव विशेषतः । तदत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः" इति । वराहेणात्रानेकनक्षत्राणामभिधानं कृतं यथा "हस्तादित्यवसाद्युतिश्रवणमाश्विन्युत्तराचित्राश्विनीवशेषु हरिकघटौ हित्वा विरिक्ते तिथौ । शुक्राचार्य्यशनैश्चरस्य शशिनो वारेऽनुकूले विधौ सद्देशस्थान सूतिकागृहविधिं क्षेमङ्करं कीर्त्तितं" इति । सप्तानि चतुर्थस्थाने

पुष्ये: शुभयोगे । सूतिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह ज्योतिर्विदः "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सूतिकागारवेशनम् । मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रसूतिसमये काले सद्य एव प्रवेशयेत्" इति । पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे नक्षत्राणीत्याह गर्गः "रोहिण्यैन्द्रवपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि । पुष्ये पुनर्वसौ हस्तधनिष्ठानुराधासु च" इति । "नैरृत्याञ्च तथाग्नेय्यां सूतिकागारवेशनम् । सर्वे शुभग्रहाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः । शुभांशे शुभसन्दृष्टौ सूतिकागारवेशनमिति" ।
तदाकारमाह भावप्र० "अष्टहस्तायतं चारु चतुर्हस्तविशालकम् । प्राचीद्वारमुदग्द्वारं विदध्यात् सूतिकागृहम्" ।

सूतिकारोग पु० ६त० । भावप्र० उक्ते रोगभेदे तन्निदानादि यथा "मिथ्योपचारात् संक्लेशात् विषमाजीर्णभोजनात् । सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणास्तु ते" । मिथ्योपचारात् अनुचिताचरणात् प्रवातादिसेवनात् । संक्लेशात् संक्लिश्यन्ते दोषा अनेन इति संक्लेशः दोषजनकमन्नं तस्मात् । दारुणाः कष्टसाध्याः । के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायामाह "अङ्गमर्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरुगात्रता । शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम्" । एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकाया भवन्तः सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते । ज्वरादीनां रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह "ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः । तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या वातश्लेष्मसमुद्भवाः । कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः । ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः" सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रितयोरभेदोपचारात् ते चाप्युपद्रवा इति त एव ज्वरादय उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च" ।

सूतिकाषष्ठी स्त्री सूतिकागृहे पूज्या षष्ठी शाक० । सूतिकागारप्रवेशावधि षष्ठे दिवसे पूज्यायां षष्ठीदेव्याम् । यथाह विष्णुधर्मोत्तरे "सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता । षष्ठेऽह्नि रात्रियामन्तु जन्मदानाञ्च कारयेत् । रक्षणीया तदा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः" । रात्रिमिति अत्योदनम् । तत्र शौचान्तरदोषोऽपि नास्ति । "अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति" इति प्रजापतिवचनात् । "पुत्रजन्मेति श्रवणात् पितुरेवाशौचाभावः न तु मातुः कर्त्तुरिति पुंलिङ्गनिर्देशाच्च । कारये इति अन्यगोत्रजाभिप्रायेण । तत्रादौ विनायकादिसहितषोडशमातृकापूजनम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ "जागरं जागरणं कार्यं खड्गो धार्यः समीपतः । आदौ च पूजयेद्देवीं गणेशं मातृका गिरिम्" । देवीं षष्ठीम् । गिरिं मन्थानदण्डम् । भोजराजः "गणेशश्चैव नन्दा च पूतना मुखमण्डिका । बिडालिका शकुनिका शुष्कनन्दा च शाल्मिका । आकार्य्या रेवती च पिलिपिच्छा ततः परम् । स्कन्दा च द्वादशैताः स्युः रक्षार्थं मातृका ग्रहाः" ज्यो०त० ।

सूत्थान त्रि० सुष्ठु उत्थानम् उद्योगो यस्य । चतुरे कर्मकुशले [अमरः ।

सूत्पर न० सु+उत्+पॄ-अप् । सुरासन्धाने शब्दच० ।

सूत्या स्त्री सू-क्यप् नि० । यज्ञाङ्गस्नानभेदे २अभिषवे सोमरसनिष्पीडने च अमरः ।

सूत्याशौच न० सूतिनिमित्तकमाशौचम् । जननाशौचे "शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते" स्मृतिः ।

सूत्र ग्रन्थने वेष्टने च अद०चु०उभ०सक०सेट् । सूत्रयति ते असुसूत्रत् त । बहुच्कत्वात् न षोपदेशः ।

सूत्र न० सूत्र-अच् । १यज्ञसाधने तन्तौ २व्यवस्थायां ३नाटकोपकरणे प्रस्तावे "स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" इत्युक्ते शास्त्रवाक्यभेदे च ।

सूत्रकण्ठ पु० सूत्रं यज्ञसूत्रं तदिव वा कण्ठे यस्य । १विप्रे २कपोते ३खञ्जरीटे च मेदि० । [तदर्थे त्रिका० ।

सूत्रकोण पु० सूत्रमङ्कः कोणोऽस्य । डमरौ हारा० कप् ।

सूत्रगण्डिका स्त्री सूत्रं गण्डयति गडि-ण्वुल् । तन्तुवायोपकरणभेदे वयत्यां शब्दमा० ।

सूत्रतन्तु पु० सूत्रमेव तन्तुः । सूत्राकारे तन्तौ हेमच० ।

सूत्रतर्कुटी स्त्री सूत्रसहिता तर्कुटी । (टेको) पदार्थे जटा० ।

सूत्रधार पु० सूत्रं नाट्यस्थापनं धारयति धृ-णिच्-अण् । नाट्याङ्गसाधनयुक्ते नाटकप्रस्तावके १प्रधाननटे "नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो मतो बुधैः" इति तल्लक्षणं "पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते" सा० द० । "सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते" दशरूपकम् । २इन्द्रे ३शिल्पिभेदे (छुतार) च । शिल्पभेदश्च सूत्रधारश्च शूद्रायां विश्वकर्मणा जातो जातिभेदः ब्रह्मवै०ब्रह्मख०१०अ० ।

सूत्रपुष्प पु० सूत्रगर्भं पुष्पं यस्य । कार्पासे त्रिका० ।

सूत्रभिद् पु॰ सूत्रं भिनत्ति सूच्या, भिद–क्विप्। सूच्याजीवे (दरजी) शब्दर॰। [शब्दच॰।

सूत्रमध्यभू पु॰ सूत्रमध्यमिव भवति भू–क्विप्। यक्षधूपे

सूत्रयन्त्र न॰ सूत्रवापन यन्त्रम् शाक॰। (ताँत) सूत्रवापनयन्त्रे शब्दमा॰। [हारा॰।

सूत्रला स्त्री सूत्रं लाति–ला–क। तर्कुट्याम् (टेको)

सूत्रवीणा स्त्री सूत्रवद्धा वीणा शाक॰। वीणाभेदे हारा॰।

सूत्रवेष्टन न॰ सूत्रं वेष्ट्यतेऽनेन वेष्ट–करणे ल्युट्। तन्तुवायोपकरणभेदे त्रसर (तासनी) अमर।

सूत्रात्मन् पु॰ सूत्रमिव सर्वानुस्यूत आत्मा स्वरूपं यस्य। समष्ट्युपहितचैतन्ये हिरण्यगर्भे वदा॰सा॰। [पत्ति।

सूत्रामन् पु॰ इन्द्रे अमर पाठान्तरम्। सुत्रामन् शब्दे व्युत्

सूत्राली स्त्री ६त॰। १सूत्रश्रेण्यां २गलमेखलायां हारा॰।

सूत्रिन् त्रि॰ सूत्र+अस्त्यर्थे इनि। १सूत्रविशिष्टे स्त्रियां ङीप्। २काके पु॰ त्रिका॰।

सूद पु॰ सूदयति पशून् पाकार्थं सूद–अच्। १सूपकारके २व्यञ्जनभेदे सूपे अमर। ३सारथ्ये ४अपराधे ५लोध्रे ६पापे च शब्दच॰। [च।

सूदन न॰ सूद–भावे ल्युट्। १हिंसने २निःक्षेपे ३अङ्गीकारे

सूदशाला स्त्री सूदाधिष्ठिता शाला शाक॰। पाकशालायाम् पाचकशब्दे ४२४६ पृ॰ विवरणम्।

सूदाध्यक्ष पु॰ ६त॰। पाकशालाध्यक्षे तल्लक्षणं यथा धनाढ्यार्थः शास्त्रिदिव्यचिकित्सितविदांवर। सूदशास्त्रविधिज्ञ सूदाध्यक्ष प्रशस्यते" पाचकशब्दे तल्लक्षणादि ४२८६ पृ॰ दृश्यम्।

सून न॰ सू–क्त तस्य न। १पुष्पे २प्रसवे च। कर्त्तरि–क्त। ३विकसित त्रि॰ मेदि॰ ४जाते च।

सूना स्त्री सू–क्त तस्य न। १प्राणिवध स्थाने "पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च" मनुः २तनयायां ३गलशुण्डिकायां मेदि॰ ४मांसविक्रये च शब्दरत्ना॰। [५कन्यायां स्त्री वा ङाप् हेमच॰।

सूनु पु॰ सू–नु। १पुत्रे २अनुजे ३सूर्य्ये मेदि॰ ४अर्कवृक्षे च।

सूनृत न॰ सु+उन्दति, अनेन सु–ऊन–अच्–पृषो॰ च। १सत्ये प्रियवाक्ये अमरः। २मङ्गले च ३तद्वति त्रि॰ अमर।

सूप पु॰ सु+उप्यते सीयते, सु+पा–बाहु॰ क पृषो॰। (दालि) व्यञ्जनभेदे अन्नशब्दे २१८१ पृ॰ दृश्यम्। सूपयति सु+प–मृगयि॰ च। २सूपकारे पाचके मेदि॰। ३पात्रे च। ४भाण्डे। सूद करणे क पृषा॰। ५वाणे शब्दर॰।

सूपकार त्रि॰ सूपं करोति कृ–अण्। पाचके अमरः। पाचकशब्दे ४२८६ पृ॰ दृश्यम्।

सूपधूपन न॰ सूपो धूप्यतेऽनेन धूप–करणे ल्युट्। १हिङ्गौ त्रिका॰ सूपपाके हि हिङ्गुधूपदानं पाकशास्त्रे प्रसिद्धम्।

सूपपर्णी स्त्री सूपसाधनस्य मुद्गस्येव पर्णमस्याः ङीप्। मुद्गपर्ण्याम् रत्नमा॰।

सूपश्रेष्ठ पु॰ सूपेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठः। मुद्गे राजनि॰।

सूपाङ्ग न॰ सूपस्य तत्स्वादुकारकमङ्गमुपकरणम्। हिङ्गौ राजनि॰।

सूम न॰ सू–मक् १आकाशे २क्षीरे मेदि॰। ३जले शब्दर॰।

सूर पु॰ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकानुदयेन सू–क्रन्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमर। सूर–क। ३पण्डिते ४जिनभेदे पु॰ हेमच॰। "सूर्य्योदय विना नैव स्नानदानादिका क्रिया" इत्युक्तेस्तस्योदयेन लोकाना सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वात्तथात्वम्।

सूरण पु॰ सूर–ल्युट्। शूरणे (ओल) शब्दरत्ना॰। "मकरे मूलकश्चैव सिंहे चालाबुकं तथा। कार्त्तिके (सू)शूरणश्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम्" कमलो॰।

सूरत त्रि॰ सु+रम–क्त पृषो॰। दयालौ अमरः।

सूरसूत पु॰ ६त॰। अरुणे गरुडाग्रजे सूर्य्यसारथौ अमर॰। अनूरुशब्दे १६१ पृ॰ दृश्यम्।

सूरि पु॰ सू–क्रिन्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३यादवभेदे ४पण्डिते च अमर॰ "सदा पश्यन्ति सूरयः" इति श्रुति। ५राजसर्षपे स्त्री ङीप् रत्नमा॰।

सूरिन् पु॰ सूर–णिनि। पण्डिते शब्दर॰।

सू(शू)र्च्च(र्च्छ) अनादरे भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। सूर्च्चति(र्च्छति) असूर्च्चीत्(र्च्छीत्) ओपदेश एव न्याय्य।

सूर्च्य प सूर्च्च–कर्मणि यत्। माषे (कलाइ) शब्दर॰।

सूर्च्च(र्च्छ)न न॰ सूर्च्च(र्च्छ) भावे ल्युट्। अनादरे।

सूर्प पु न॰। शूर्प पृषो॰ सस्य सः। १शूर्पशब्दार्थे शब्दर॰। २द्रव्यपरिमाणे ३द्रोणपरिमाणे च वैद्यक।

सूर्पणखा स्त्री सूर्प इव नखा यस्याः पृषो॰ सस्य च णत्वम्। रावणभगिन्याम्।

सूर्म्मि स्त्री सूर्म्मि+पृषो॰ सस्य स। सूर्म्मिशब्दार्थे वा ङीप्।

सूर्य्य पु॰ सृ–क्यप् नि॰। १दिवाकरे २अर्कवृक्षे अमरः। ३दानवभेदे वह्नि॰ ४अर्कपर्णरसे मेदि॰।

सूर्य्यपदवन्त्यादि(?) शब्दकल्पद्रुमे २३१२ पृ॰ दृश्यम्। तत्र सूर्य्यनक्षत्रादिकं वर्णितं तत्र यथा

"भातुर्य्यगात्राङ्कितदेहरक्तः श्यामान्वितः पिङ्गलनेत्र-कान्तिः। पित्तात्मकोऽयं समगात्रयष्टिः प्रतापयुक् सत्त्वगुणोऽल्परोमा। सद्दारयुक् सङ्कुचितार्थवाक्यः प्रसन्नो दैविकबुद्धियुक्तः"। स च प्राच्या दिशः स्वामी। पुंग्रहः क्षत्रियजातीयः क्षत्त्रियारः दैवस्वलेगय। इहज्जातके तट्टीकायाञ्च मूल द्रष्टव्यम्। पञ्चयशब्दे तन्मन्त्रभेदादिक द्रष्टव्यम्। जन्मकाले लग्नादिकस्थस्य तस्य फलं जातकपद्धतावुक्तं यथा।

"लग्ने १ सूर्य्ये स्वल्पकेशः प्रचण्डो मानी क्रोधी नेत्र-वक् निर्दयश्च। शूरोऽत्यन्तक्षान्तः कर्कशाङ्गो नीचे वक्र निर्दयश्च। धने २ दिनेशे बहुवित्तसञ्चय-नि स्ता भूपजोऽप्यविहीनः। धने २ दिनेशे बहुवित्तसञ्चय-चतुष्पदाढ्योऽपि नरो भवेत् सः। विनष्टसौभाग्ययुतो मृगालेचोरैर्हृतार्थी सुखरागह स्त्री। सहजस्थे मूर्त्ते सहजे ३ बलाढ्यः धीविक्रमैर्लोकमनोभिरामः। विनष्ट-सन्त्यादरजो नरः स्याद्दुष्टारिपक्षस्य विनाशकश्च। मित्रे मित्रे ४ वस्य मर्त्यहिनः स्याद्दीनः सौख्येमानसात्र्यैव हीनः। सातात्वादेनैश्चारो नरो वै सेवाकारी भूपतेः कुत्-सितस्य। सूनौ ५ भानौ सुतसौख्यहीनो दुर्गोदय-स्वाधरैश्चरक्त। सेधायुक्तो मन्त्रसत्यप्रवृत्तस्वल्पा-युर्वै जायते मानवोऽयम्। ऋणदगव्यनयतौ यक्षभावे प्रचण्डे भवति नरपतिर्वा दण्डनेता धनाढ्यः। प्रबल-जठरवह्निर्भूरिकामो गुणी वै बहरिपुरहितः स्यात् पुरुषः केचिदेवम्। भार्य्याभावे ७ भास्करे चाभिभूतो भार्य्याभिर्वै हीनकान्तोदमाढ्यः। भूणादुक्ते पीड़ितो-ङ्मार्गगामी प्रणोहीनो मानवः सौख्यहीनः। निधनगे ८ भक्तिनोदयिते नरो नयनयोर्विकलयुतो भवेत्। तत धनात्मजजीवितसौख्यभागभिमतेन जनेन वियोजितः। धर्मह्स्थिते धर्मकरे धनेन धनेन युक्तो बहुमित्रपुत्रः। सुरेवसन्तारकदुस्तभक्तिः पितृप्रियो वैरकरः सदैव। मानगे १० नागमस्य मते नरो मतिधनात्मकबैभवयौव्य-युक्। रतिबलश्रुतकार्य्यसमृद्धिभाग् भवति वाहनवान् स्वयमद्गुणः। प्राप्तिस्थाने सप्तमो नरः स्यात् प्राप्नः स्वयमद्गुणः। प्राप्तिस्थाने सप्तमो नरः स्यात् प्राप्नः वित्तमान् बहुधा धनेन। भक्तो देव्य सुजनः विद्ध-कर्मा क्रूरो बालात्तिनिर्जितो व्ययभवः। व्यये १२ रत्ने नरः काय पितृदेवो बलोल्बण। कृत्यापतितेन्द्र वाक्यः सुहृद्य पतितो भवेत्। मेषादिस्थस्य तस्य फलं जातकपद्धते १०८८ पृ द्रष्टव्यम्।

सूर्य्यकान्ता स्त्री सूर्य्यस्य कान्ता प्रियः। १स्फटिकमणौ पुंसा।

२सूर्य्यसम्पर्कात् यत्राग्निसमत्कारशक्तिम् (आतशी) मणौ च हेमच०।

सूर्य्यकान्ति पु० सूर्य्य इव कान्तिर्यस्य। ३ध्यतसी पुष्पशालवर्णविशेषे शब्दच०। ६त०। २सूर्य्यस्य दीप्तौ स्त्री।

सूर्य्यकाल पु०। सूर्य्योपलक्षितः कालः शाक०। दिवसे शब्दच०।

सूर्य्यग्रहण न० सूर्य्यस्य राहुणा तदाक्रान्तभूच्छायया चन्द्रेण वाक्रमणम्। ज्योतिषोक्ते राहुप्रविष्टभूमिच्छायया सूर्य्यमण्डलस्य स्याक्रमणकाले चाशे सूर्य्यमण्डलादयाऽप्यत। उपरागशब्दे १२८८ पृ० द्रष्टव्यम्।

सूर्य्यज पु० सूर्य्यात् जायते जन—ड। १शनिग्रहे २यमे ३वैवस्वते मनौ ४सुग्रीववानरे च शब्दा०। सूर्य्यपुत्रादयो-ऽप्यत्र। ५यमुनायां स्त्री हेमच०। ६कर्णे पुं०।

सूर्य्यपत्र पु० सूर्य्य इव रक्तं पत्रमस्य। आदित्यपत्रे राजनि०।

सूर्य्यभक्त पु० सूर्य्यस्य भक्त इव प्रिय.। १वन्धूकवृक्षे। ६त०। २सूर्य्यभक्तियुते त्रि० मेदि०। [२पत्रतरे शब्दच०।

सूर्य्यमणि पु० सूर्य्यप्रिय० मणिः। १सूर्य्यकान्तमणौ हेमच०।

सूर्य्यलता स्त्री सूर्य्यभक्ता लता। आदित्यभक्तायाम् राजनि०।

सूर्य्यवल्ली स्त्री सूर्य्यवल्लपुष्पिका वल्ली। अर्कपुष्पिकावृक्षे रत्न०

सूर्य्यसारथि पु० ६त०। अरुणे गरुडाग्रजे शब्दच०। सूर्य्य-सूतादयोऽप्यत्र।

सूर्य्या स्त्री सूर्य्यस्य भार्य्या टाप्। १अमरतुल्यां संज्ञानाम्न्यां सूर्य्यभार्य्यायाम्। नाकुल्यां कुन्त्याम् ङीप्। सूरोर्थ्येव।

सूर्य्यालोक पु० ६त०। आतपे रौद्रे राजनि०।

सूर्य्यावर्त्त पु० सूर्य्यं दशावर्त्तते आ+वृत—अच्। (हुड्डहुडिया) २क्षुपभेदे (सुलफिया) २शाके च रत्नमा०। १आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि०।

सूर्य्याश्मन् पु० सूर्य्यप्रियः अश्मा। सूर्य्यकान्तमणौ हेमच०।

सूर्य्याह्व पु० सूर्य्यमाह्वयते स्पर्द्धते वर्णेन आ+ह्वे—क। १ताम्रे त्रिका०। सूर्य्यस्य आह्वाऽऽह्वायस्य। २अर्कवृक्षे पु० राजनि०। [विजयायाम् अमरः २तथाश्मनि च।

सूर्य्येन्दुसङ्गम पु० सूर्य्यस्य इन्दोश्च सङ्गमः अत्र। १अमा-

सूर्य्योढ पु० सूर्य्यं ऊढोऽस्मात यत्र। १सूर्य्यास्तसमयागते हेमच०। "दिवातिथौ विषय गत यत् पातकं भवेत्। तदेवाहतुर्यं विद्यात् सूर्य्योढे विमुखे गते" शा० न०। सूर्य्येण सूर्य्यास्तकालेन ऊढः प्रापितः कर्म्म—क्त। २तदृशकाल मतातिथौ "सूर्य्योढन्तु स सम्प्राप्तो नः सूर्य्य-डकं मतरंतिथिः" हेमच०। [दायाद प्रायदम्।

सृ गतौ भ्वा० पर० सक० अनि०। सरति ते ससृ०

सृ गतौ भ्वादि० परस्मै० सक० अनिट् सरति । असरत् असार्षीत् पर्युदासात्र बोपदेवः । "नासानं करिणा ससे" च रघुप्रयोगात् आत्म० । [मात्र बोपदेवः ।

सृ गतौ जु० वेदे० पर०सक०सेट् । ससर्त्ति असरत् पर्युदा-

सृक पु० सृ-कक् । १कैरवे २वाणे उणा० । ३पद्मे ४वायौ च सि० कौ० ।

सृकण्डु पु० सृ-क्विप् पृषो० कर्म० कण्डुरोगे शब्दर० ।

सृकाल पु० सृ-कालन् कस्य नेत्त्वम् । शृगाले शब्दच० ।

सृक्(न्) न० सृज-कन् कनिन् वा कस्य नेत्त्वम् । ओष्ठप्रान्तभागे "सृक्कणी परिलेढि च" स्मृतिः । "महासृक्काय योभितो न्यंसंहर्वादिति" श्रवणात् कान्ततापस्य ।

सृक्कन् न० सृज-कनिप् । ओष्ठप्रान्तभागे अमरः । पृषो० । सृक्किन् अप्यत्र अरुणः । सृक्कणी तत्रार्थे स्त्री राजनि०

सृग पु० सृ-गक् गस्य नेत्त्वम् । भिन्दिपालास्त्रे अमरः ।

सृगाल पुंस्त्री० सृ-गालन् गस्य नेत्त्वम् । १जम्बुके (शेयाल) शब्दर० । स्त्रियां ङीप् । २दैत्यभेदे हरिवं० ।

सृज । विसर्गे त्यागे दिवा० आत्म० अनिट् सक० । सृज्यते असृष्ट । पर्युदासात्र बोपदेवः ।

सृज विसर्गे तु० पर०सक०अनिट् सृजति असाक्षीत् ससर्जिथ ससष्ठ स्रष्टा स्रक्ष्यति । पर्युदासात्र बोपदेवः ।

सृजकाचार पु० सृजति वर्चांसि सृज-क तत स्वार्थे क सृजका सर्जिका कर्म० । सर्जिकाक्षारे रत्नमा० ।

सृणि पु० सृ-निक् । १शत्रौ शब्दमा० । २अङ्कुशास्त्रे स्त्री अमरः । तत्र वा ङीप् । सृणीत्यपि ।

सृणि(णी)का स्त्री सृणि+कन् ईकन् वा । लालायाम् अमरः

सृति स्त्री सृ-भावे क्तिन् । १गमने । करणे क्तिन् । २पथि च मेदि० । [संक्षिप्त०

सृत्वन् पु० सृ-क्वनिप् । १प्रजापतौ उज्ज्वल० । २विसर्पे ३बुद्धौ

सृत्वर त्रि० सृ-क्वरप् । १गमनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । सा च २मातरि संक्षिप्तसा० ।

सृदर पु० सृ-वरच् दुक् च । सर्पे सि० कौ० ।

सृदाकु पु० सृ-काकु दुक् च । १वायौ २वज्रे ३अग्नौ ४प्रतिसूर्य्ये मेदि० । ५मृगे संक्षिप्त० । नद्यां स्त्री उणा० ।

सृप गतौ भ्वा० पर० सक० अनिट् । सर्पति असृपत् । पर्युदासात्र बोपदेव० ।

सृपाट पुंस्त्री० सृप-काटन् । १परिमाणभेदे २रत्नधारायां शोभाञ्जनः । स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । सृपाटिका । चञ्चौ हेमच० ।

सृप्र पु० सृप-रन् । चन्द्रे उणा० । [२गमनशीले त्रि० ।

सृमर पुंस्त्री० सृ-क्मरच् । मृगभेदे अमरः । स्त्रियां ङीष् ।

सृष्ट त्रि० सृज-क्त । १निश्चित २युक्ते ३निर्मिते ४बहुले मेदि० । ५भूषित अजयः । ६त्यक्ते च ।

सृष्टि स्त्री सृज-क्तिन् । १निर्माणे २स्वभावे च मेदि० कर्मणि क्तिन् । ३सृज्यमाने "या सृष्टिः स्रष्टुराद्ये"ति शकुन्तला० ४निर्गुण्ड्यां शब्दर० ।

ब्रह्माण्डसृष्टिप्रकारः नानापुराणेषूक्तः तत्र मत्स्यपु० उक्तः *प्रकारो यथा*

"महाप्रलयकालान्त एतदासीत्तमोमयम् । प्रसुप्तमिव चातर्क्यमप्रज्ञातमलक्षणम् । अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्थास्नु चरिष्णु च । ततः स्वयम्भूरव्यक्तः प्रभवः पुण्यकर्मणाम् । व्यञ्जयन्नेतदखिलं प्रादुरासीत्तमोनुदः । योऽतीन्द्रियः परो व्यक्तादणुर्ज्यायान् सनातनः । नारायण इति ख्यातः स एकः स्वयमुद्बभौ । यः शरीरादभिध्याय सिसृक्षुर्विविधं जगत् । अपएव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् । तदेवाण्डं समभवद्धेमरूप्यमयं महत् । संवत्सरसहस्रेण सूर्य्यायुतसमप्रभम् । प्रविश्यान्तर्महातेजाः स्वयमेवात्मसम्भवः । प्रभावादपि तद्व्याप्त्या विष्णुत्वमगमत् पुनः । तदन्तर्भगवानेष सूर्य्यः समभवत् पुरा । आदित्यश्चादिभूतत्वात् ब्रह्मा ब्रह्म पठन्नभूत् । दिवं भूमिं समकरोत्तदण्डशकलद्वयम् । स चाकरोद्दिशः सर्वा मध्ये व्योम च शाश्वतम् । जरायुर्मेरुमुख्याश्च शैलास्तस्याभवंस्तदा । यदुल्बं तदभून्मेघस्तडित्सङ्घातमण्डलम् । नद्योऽण्डनाम्नः सम्भूताः पितरो मनवस्तथा । सप्त येऽमी समुद्राश्च तेऽपि चान्तर्जलोद्भवाः । लवणेक्षुसुराद्याश्च नानारत्नसमन्विताः । स सिसृक्षुरभूद्देवः प्रजापतिररिन्दम ! । तत्तेजसश्च तत्रैव मार्त्तण्डः समजायत । मृतेऽण्डे जायते यस्मान्मार्त्तण्डस्तेन स स्मृतः । रजोगुणमयं यत्तद्रूपं तस्य महात्मनः । चतुर्मुखः स भगवानभूल्लोकपितामहः । येन सृष्टं जगत् सर्वं स देवासुरमानुषम् । तमवेहि रजोरूपं महत्सत्त्वमुदाहृतम्" । मनुरुवाच "चतुर्मुखत्वमगमत् कस्माल्लोकपितामहः । कथं तु लोकानसृजत् ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः" । मत्स्य उवाच "तपश्चचार प्रथममराणां पितामहः । आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः । पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् । नित्यं शब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रवि-

न्तरम्। अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदाश्चापि विनिःसृताः। मीमांसा न्यायविद्याश्च प्रमाणाष्टकसंयुताः। तदाथ स एतस्मात् प्रजाकामस्य मानसाः। मनसा पूर्वसृष्टा वै जाता यत्नेन मानसाः। मरीचिरभवत् पूर्वं ततोऽत्रिर्भगवान् ऋषिः। अङ्गिराश्चाभवत् पश्चात् पुलस्त्यस्तदनन्तरम्। ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत। प्रचेताश्च ततः पुत्रो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः। पुत्रो भृगुरभूत्तद्वन्नारदोऽप्यचिरादभूत्। दशेमान् मानसान् ब्रह्मा मुनीन् पुत्रानजीजनत्। शारीरानथ वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः। अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत। धर्मः स्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः। भ्रूमध्यादभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः। बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः। प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्मृत्युर्लोचनतो नृप!। भरतः करमध्यात्तु ब्रह्मसूनुरभूत्ततः। एते नव सुता राजन्! कन्या च दशमी पुनः। अङ्गजा इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता। मनुरुवाच "बुद्धेर्मोहः समभवदिति यत्परिकीर्त्तितम्। अहङ्कारः स्मृतः क्रोधो बुद्धिर्नाम किमुच्यते"। मत्स्य उवाच "सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम्। साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता। केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः। एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च। गुणेभ्यः क्षोभमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे। एका मूर्त्तिस्त्रयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। स विकारात् प्रधानात्तु महत्तत्त्वं प्रजायते। महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा। अहङ्कारश्च महतो जायते मानवर्द्धनः। इन्द्रियाणि ततः पञ्च वक्ष्ये बुद्धिवशानि तु। प्रादुर्भवन्ति चान्यानि तथा कर्म्मवशानि तु। श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका च यथाक्रमम्। पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चेन्द्रियसङ्ग्रहः। शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः। उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया। मन एकादशं तथा कर्म्मबुद्धिगुणान्वितम्। इन्द्रियावयवाः सूक्ष्मास्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः। श्रयन्ति यस्मात्तन्मात्राः शरीरं तेन संस्मृतम्। शरीरयोगाज्जीवोऽपि शरीरी गद्यते बुधैः। मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया। आकाशं शब्दतन्मात्रादभूच्छब्दगुणं स्मृतम्। आकाशविकृतश्चापि वायुः शब्दस्पर्शगुणोऽभवत्। वायोश्च स्पर्शतन्मात्रात्तेजश्चाविरभूत्ततः। त्रिगुणं तद्विकारेण तच्छब्दस्पर्शरूपवत्। तेजो विका-

राच्छब्दादि रसचतुर्गुणम्। रसतन्मात्रसम्भूतं प्रायो रसगुणात्मकम्। भूमिस्तु गन्धतन्मात्रादभूत् पञ्चगुणान्विता। प्रायो गन्धगुणा सा तु बुद्धिरेषा गरीयसी। एभिः सम्पादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः। ईश्वरेच्छावशः सोऽपि जीवात्मा कथ्यते बुधैः। एवं षड्विंशकं प्रोक्तं शरीरमिह मानव। सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते। एतत्तत्त्वात्मकं कृत्वा जगद्वेधा अजीजनत्। सावित्रीं लोकसृष्ट्यर्थं हृदि कृत्वा समास्थितः। ततः सञ्जपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्। स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत्। शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते। सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप!। ततः स्वदेहसम्भूतामात्मजामित्यकल्पयत्। दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामबाणार्दितो विभुः। अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः। ततो वशिष्ठप्रमुखा भगिनीमिति चुक्रुशुः। ब्रह्मा न किञ्चिद्ददृशे तन्मुखालोकनादृते। अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः। ततः प्रणामनम्रां तां पुनरेवाभ्यलोकयत्। अथ प्रदक्षिणं चक्रे सा पितुर्वरवर्णिनी। पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकनेच्छया। आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत्। विस्मयस्फुरदोष्ठञ्च पाश्चात्यमुदगात्ततः। चतुर्थमभवत् पश्चाद्वामं कामशरातुरम्। ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा। उत्पतन्त्यास्तदाकाश आलोकनकुतूहलात्। सृष्ट्यर्थं यत् कृतं तेन तपः परमदारुणम्। तत् सर्वं नाशमगमत् स्वसुतोपगमेच्छया। तेनोर्द्ध्वं वक्त्रमभवत् पञ्चमं तस्य धीमतः। आविर्भवज्जटाभिश्च तद्वक्त्रञ्चावृणोत् प्रभुः। ततस्तानब्रवीद् ब्रह्मा पुत्रानात्मसमुद्भवान्। प्रजाः सृजध्वमभितः सदेवासुरमानुषीः। एवमुक्तास्ततः सर्वे ससृजुर्विविधाः प्रजाः। गतेषु तेषु सृष्ट्यर्थं प्रणामावनतामिमाम्। उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम्। सम्बभूव तया सार्द्धमतिकामातुरो विभुः। सलज्जां चकमे देवः कमलोदरमन्दिरे। यावदब्दशतं दिव्यं यथान्यः प्राकृतो जनः। ततः कालेन महता तस्याः पुत्रोऽभवन्मनुः। स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्। स तु तद्रूपसामान्यादधिपूरुष उच्यते। वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः। स्वायम्भुवा महाभागाः सप्त सप्त तथापरे। स्वारोचिषाद्याः सर्वे ते ब्रह्मतुल्यस्वरूपिणः। औत्तमिप्रमुखा-

स्तद्गुणेनान्त्वं सम्मोऽधुना"। सर्गधन्व० ५२५० पृ० तस्यानववधानं द्रष्टम्। [गर्भद सौश्रुते राजनि०।

सृष्टिप्रदा स्त्री सृष्टिं तद्धेतुं गर्भं प्रददाति प्र+दा-क।

सृ(षृ) क्रियायां क्र्या० पा० प० सक० सेट्। सृणाति असारीत् सीर्णः सीर्णिः। षोपदेश एव न्याय्यः।

सेक गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। सेकते असेकिष्ट सिसेके। टापाद्य षोपदेशः। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

सेक पु० सिच-घञ्। सेचने जलादिना आर्द्रीकरणे हेमच०

सेकपात्र न० सिच्यतेऽनेन सिच-करणे घञ् कर्म० (सेचनी) सेचनपात्रभेदे अमरः।

सेकिम न० सेकेन निर्वृत्तम् सेक-वा डिम। मूलके हेमच०

सेक्तृ पु० सिञ्चति रेतः सिच-तृच्। १पत्यौ हेमच०। २सेचके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सेक्त्र न० सिच-करणे ष्ट्रन्। सेकपात्रे शि० को०।

सेचक पु० सिञ्चति तोयेन पृथिवीम् सिच-ण्वुल्। १मेघे २सेककर्त्तरि त्रि० मेदि०।

सेचन न० सिच-भावे ल्युट्। १जलादिना आर्द्रीकरणे २क्षरणे। करणे ल्युट्। ३सेचन्यां कुट्टसेकपात्र्यां स्त्री ङीप् मेदि०।

सेटु पु० सिट-उन्। (तरमुज) इति ख्याते त्रिका०।

सेतु पु० सि-तुन्। १क्षेत्रादौ जलधारणार्थे (आल) (बाङ्गाल) पदार्थे अमर०। २वरुणवृक्षे मेदि०। तन्त्रसाराक्ते १प्रणवात्मके मन्त्रे च स्वार्थे क। सेतुक वरुणवृक्षे शब्दर०। "सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः" सटादि० त०। सेतुभेदश्च। वीरमित्रोदयधृते ५२०० पृ० धृतः। "सेतुश्च द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्ध्यस्तथाऽपरः। तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्ध्यस्तु तन्निवर्त्तनात्" नारद०। तन्त्रसारधृतसेतुश्च कालिकापु० ५५अ० उक्तो यथा "मन्त्राणां प्रणवं सेतुस्तत्सेतु प्रणवः स्मृतः। स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति। नमस्कारो महामन्त्रो सेतु रित्युच्यते सुरैः। द्विजातीनामयं मन्त्रः शूद्राणां धर्म्मकर्म्मणि। अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः। वेदत्रयात् समुद्धृत्य प्रणवं निर्म्ममे पुरा। स सदाक्षो द्विजातीनां राज्ञां स्याद्वृत्तदायकः। सर्वेषामेव जातीनां मन्त्राणामपि तथा भवेत्। चतुर्दशस्वरो योऽसौ सेतुरौकारसम्भवः। स सानुस्वारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते। निर्वृतकं यथा तोयं यमादिभ्यः स्वर्पति। मन्त्रस्तथैव निःसेतु क्षणात् क्षरति यज्वनाम्। तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु चतुर्वर्णा द्विजादयः। प्रारम्भेषु सेतुमाधाय जपकर्म समारभेत्। शूद्राणामादिसेतुर्वा द्विसेतुर्वा यथेच्छतः। द्विसेतवः समाख्याता सर्वदैव द्विजातयः"।

सेतुबन्ध पु० ६त०। लङ्कागमनार्थं श्रीरामेण नलकपिद्वारा कारिते समुद्रोपरि १आलीबन्धे २क्षेत्रादेरालीबन्धे च। "ततोऽब्रवीद्दुष्प्रेक्षं स नरो विनयान्वितः। नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्मणः। सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्य्ये त्वत्तो हरिः। कीर्त्तिं गायन्तु ते लोकाः सर्वलोकमलापहाम्। इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम्। ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः। नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धनात्। ततोऽतिहृष्टः प्लवगेन्द्रयूथपैर्महानगेन्द्रप्रतिमैर्युतो नलः। बबन्ध सेतुं शतयोजनायतं सुविस्तरं पर्वतपादपैर्दृढम्" अध्यात्मरा० ६ अ०। "सेतुमारभमाणस्तु तत्र रामेश्वरं शिवम्। संस्थाप्य पूजयित्वा गत्वा पुरीं वाराणसीं नरः। आनीय गङ्गासलिलं रामेशमभिषिच्य च। क्षिप्त्वा समुद्रे तद्वारि ब्रह्म प्राप्नोत्यसंशयम्। कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश। द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानाञ्च विंशतिः। तृतीयेन तथा चाह्ना योजनान्येकविंशतिः। चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिः तथा कृतम्। पञ्चमेन त्रयोविंशद् योजनानां समन्ततः। बबन्ध सागरे सेतुं नलो वानरसत्तमः। तेनैव क्रमशः कपयो योजनानां शतं कृतम्। असंख्याताः सुवेलाद्रिं ककुभं प्लवगोत्तमाः" अध्या०।

सेतुभेदिन् पु० सेतुं भिनत्ति भिद-णिनि। दन्तीवृक्षे शब्दर०

सेतुवृक्ष पु० सेतुनामको वृक्षः। वरुणवृक्षे शब्दर०। २सेतूपरिस्थे वृक्षे च।

सेत्र न० सि-बन्धने ष्ट्रन्। (बेडि) निगडे शि० को०।

सेना स्त्री सि-न, सह इनेन प्रभुणा वा। १सैन्ये अमरः। २जिनमातृभेदे हेमच०। [२सेनाया अपचरणे च।

सेनाङ्ग न० ६त०। १हस्त्यश्वरथपदातिसंघाते अमरः।

सेनाचर पु० सेनायां चरति चर-ट। सेनानुगामिनि "सेनाचरीभवद्दिभाननेति" नैष०। [वेद २सेनापतौ च अमरः

सेनानी पु० सेनां देवसेनां वा नयति नी-क्विप्। १कार्त्ति-

सेनापति पु० ६त०। १कार्त्तिकेये २सैन्याध्यक्षे च मेदि०। "कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः। हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषिता। निमित्ते शकुने ज्ञाता वेत्ता चैव चिकित्सिते। कृतज्ञः कर्म्मणां शूरस्तथा

क्रोशस्य कर्तुः। अकृतस्वविधानज्ञः फलगुसार-विशेषवित्। राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ वा" मत्स्यपु० १८९ अ०।

सेनामुख न० ६त०। १सैन्यांशे संख्याविशेषयुते हस्त्यश्वादौ "हस्तिनः त्रय रथा त्रयः अश्वा नव पत्तादयः पञ्चदश एतत्समुदाये अमरः। [मुखे सैन्ये अमरः।

सेनारक्ष पु० सेनां रक्षति रक्ष-अण्। सेनारक्षाकारके या-

सेफ पु० सि-फ। शेफे पुंसोऽसाधारणचिह्ने जटा०।

सेमन्ती स्त्री सिम-झि गौ० ङीष्। (सेवती) पुष्पभेदे।

सेर पु० "पादोनगद्यानकद्वन्द्वटङ्कैर्हि सप्त२ तुल्ये कथितोऽत्र सेरः। मणाभिधानं खयुगैः४० च सेरैर्धान्यादितौल्येषु तुरुष्कसंज्ञः १। १इन्दुष्टङ्के १८२। सक्ष्मोऽटकैश्च सेरकैः पञ्चभिः स्याद्धटिका च ताभिः। मणोऽष्टभिस्त्वाव्यगोरयाङ्कतालं च ताः निजराजधान्याम्" लीला० उक्ते मानभेदे।

सैरवाह पुंस्त्री०। सेताश्वे हेमच० स्त्रियां ङीष्।

सेह त्रि० सि-बन्धने क्त। बन्धनकर्तरि शब्दार्थचि०।

सेलु पु० सि-लु। श्लेष्मातकवृक्षे हिरूपको०।

सेव न० षेव-कर्मणि घञर्थे क। सेविफले (सेवो) राजनि०

सेवक पु० सीव्यति सिव-ण्वुल्। १सीवनकर्त्तरि (दरजी) सेव-ण्वुल्। २दास्ये ३दासे ४अनुचरे च त्रि० मेदि०।

सेयकालु पु० सेव सेविफलमिव कायति कै-क कर्म०। निशाभङ्गाख्ये (दुग्धपेया) शब्दच०। [निधौ भरतः।

सेवधि पु० सेवं सेवनं दधाति धा-कि। यक्षप्रभृतौ

सेवन न० सिव-षेव-वा ल्युट्। १सूच्यादिना वस्त्रादेर्योजने अमरः। २आश्रयणे ३उपभोगे ४बन्धने ५पूजने ६भजने च मेदि०। सीव्यतेऽनया ल्युट्। ७सूच्यां स्त्री ङीप् हेमच०।

सेवा स्त्री षेव-अ। १भजने २आराधने ३उपभोगे ४आश्रयणे च। सेवापराधाश्च अपराधशब्दे २११ पृ० दर्शिता वाराहेऽन्यथोक्ता यथा "कर्मणा मनसा वाचा ये पापका वदो सदा। सततं दन्तकाष्ठं राजाहस्य तु भोजनम्। मैथुनं मृतकस्पर्शः पुरीषादुत्सर्ग एव च। सूतकस्य दर्शनं स्पर्शनं भोजनं तथा। अभाष्यभाषणं चोर्यं पिण्याकस्य च भक्षणम्। रक्तवारक्ताम्बरवेशेनापारधारणम्। पुरोगाद्यभिमर्शः पतितानां सम्भाषणम्। अभक्ष्यभक्षणश्चैव मदकोपविमोहितम्। यावद्भक्तं तु परावृत्य ताडनादुच्चारणं। सततं दे-वागारे सोपानत्कोपसर्पणम्। तथैव देवपूजायां नि-षिद्धकुसुमार्चनम्। अनुसार्य च निर्माल्यं पूजा क्रो-धान्धकारयोः। पानं सुराया देवस्य अन्धकारे प्रधा-वनम्। वातकर्माचने विष्णोरनमस्करणं तथा। अप-राधास्त्वयश्चैवं समाख्याता मया धरे। एभिर्युक्तस्तु पुरुषो विष्णुं नैव प्रपद्यति। दूरस्थो न नमस्कारं कुर्यात् पूजां तु रात्रये"।

सेवि न० षेव-कर्मणि इन्। फलभेदे (सेवो) राजनि०।

सेविका स्त्री पक्वान्नभेदे कतायशब्दे २१२१ पृ० दृश्यम्।

सेवित त्रि० षेव-क्त। १आराधिते शब्दर०। २आश्रित ३उपयुक्ते च ४सेविफले न० राजनि०।

सेव्य न० षेव-ण्यत्। १वीरणमूले अमरः। २अश्वत्थे पु० राजनि०। ३हिज्जलवृक्षे पु० शब्दर०। ४सेवार्हे त्रि०। ५वन्दाकायां स्त्री हेमच०। [राजनि०।

सैंहली स्त्री सिंहले देशे भवा अण् ङीप्। सिंहपिप्पल्याम्

सैंहिक पु० सिंहिकाया भवः ठक्। १राहौ शब्दर०। तस्याः अपत्यम् ठक्। सैंहिकेयोऽप्यत्र अमरः।

सैकत न० सिकताः सन्त्यत्र अण्। वालुकामयदेशे नद्यादितटे अमर०। २सिकताप्रचरदेशे त्रि० राजनि०।

सैकतिक पु० सह एकतया सैकतं तदस्त्यस्य ठन्। १संन्यासिनि २क्षपणके ३सन्देहजीविनि त्रि० मेदि०। ४मङ्गलसूत्रे ५मङ्गलसूत्रके न० मेदि०। [२सैकतप्रिये त्रि०।

सैकतेष्ट न० सैकतं स्थानमिष्टं यस्य। १आर्द्रके राजनि०।

सैतवाहिनी स्त्री सितायाः शर्करायाः अयम् अण् सैतो मधुररसस्तं वहति वह-णिनि। बाहुदायां नद्याम् अमरः।

सैद्धान्तिक पु० सिद्धान्तं वेत्ति सिद्धान्त+ठक्। सिद्धान्ताभिज्ञे हेमच०। [२तत्कर्मणि च "सैनापत्यमुपेत्य वः" कुमारः।

सैनापत्य न० सेनापतेर्भावः कर्म वा ष्यञ्। १सेनापतित्वे,

सैनिक पु० सेनायां समवैति ठक्। १सिविरे रक्षकादौ अमर०। प्राणिवधनियुक्ते भाग०५।१६अ० त्रि०म०रघु०। वस्तुतस्तु सैनिका इव व्यधितिमेत्येव तत्र पाठ साधु। २सेनासम्बन्धिनि त्रि०।

सैन्धव न० सिन्धुनदीसमीपे देशे भवम् अण्। १लवणभेदे अमरः "सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु। स्निग्धं वृष्यं हिमं हृद्यं चक्षुष्यं मेध्यं त्रिदोषघ्नम्" भावप्र०। सिन्धोरदूरभवः अण्। २घोटकभेदे पुंस्त्री० अमरः तत्र तत्प्रमाणं सिन्धुदेशजातस्यैव...तथा। स्त्रियां ङीप्।

सैन्धवखिल न॰ सैन्धवमेव खिलम्। सैन्धवशिलाखण्डसमे चिदानन्दस्वरूपे परमेश्वरे "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः रसघनः" शत॰ब्रा॰१४।७।१।१२।

सैन्धी स्त्री तालादिनिर्यासे राजनि॰।

सैन्य पु॰ सेनायां समवैति ञ्य। १सैनिके हस्त्यश्वादौ अमरः। सेनानां समूहः ष्यञ्। २सेनासमुदाये न॰।

सैरन्ध्री स्त्री सीरं हलं धरति धृ मूल॰ क गुम च सीरन्ध्रः कर्षकस्तस्येदं शिल्पकर्म अण् तदस्यास्ति अण् गौरा॰ ङीष्। परवेश्मस्थे स्ववशे शिल्पकारिण्यां स्त्रीभेदे हेमच॰ पृषो॰ सैरिन्ध्रीत्यप्यत्र अमरः।

सैरिक पु॰ सीरेण लाङ्गलेन खनति भूमिं सीरं वहति वा ठक्। १कर्षके हालिके अमरः। २लाङ्गलगोटार इति (हालेर गरु) अमरः।

सैरिभ पुस्त्री॰ सीरे हले तद्वहने इभ इव मूर्खत्वात् शाक॰ तत स्वार्थेऽण्। १महिषे अमरः स्त्रियां ङीष्। "सैरे सैरिभमर्दिनीमहं महासत्त्वाम्" महिषासुरध्यानम्। २स्वर्गे त्रिका॰। [भिरग्रामे शब्दर॰। स्वार्थे क तत्रैव।

सैरीय पु॰ सीरस्येदम् अण् सैरं हलाकारमर्हति छ।

सैरेय पु॰ सैरं सीराकारमर्हति ढक्। १भिण्टग्रामे शब्दर॰ ढकञ्। सैरेयकोऽप्यत्र राजनि॰।

सैवाल न॰ सेवायै जलादीनामुपभोगाय अलति पर्य्याप्नोति अच् सेवालं तत स्वार्थे अण्। शैवाले स्वार्थे क। तत्रैव 'या प्राक्प्रायेषु रवपुरेवरमा पुराभीत् सैवालका दुर्दशतामधुना बिभर्त्ति षट्पदा क्लेशात्' इत्यादि

सोढ त्रि॰ सह-क्त इडभावः। १क्षान्ते तितिक्षिते अमरः कर्त्तरि क्त। २धातादिसहनशीले त्रि॰। [शीघ्र मदि॰।

सोढृ त्रि॰ सह-तृच् वा इडभावः। १सहनकर्त्तरि २क्षमा-

सोत्कण्ठ त्रि॰ सह उत्कण्ठया सहस्य सः औत्सुक्येन अन्त अभीष्टलाभेच्छया विलम्बासहिष्णुत्वयुक्ते जटा।

सोत्प्रास न॰ उद्+प्र-अस-घञ् सह उत्प्रासेन सहस्य सः सोल्लुण्ठने अत्यायस्य वाक्यस्य अत्यायत्वकल्पनया तदुक्तरार्थके १वाक्ये २प्रियवाक्ये च शब्दर॰। ३उपहास्यवाक्येन सहिते त्रि॰।

सोदय त्रि॰ सह उदयेन प्रादुर्भावेन वृद्ध्या वा सहस्य सः १प्रादुर्भूते २वृद्धि(सूद)युक्ते ३लाभयुक्ते च 'श्य दद्याद् सोदयमृणम्' इति। [भ्रातरि २तादृशभगिन्यां स्त्री शब्दर॰

सोदर पु॰ समानमुदरं यस्य समानस्य सः। १एकोदरभव-

सोदर्य्य पु॰ समाने उदरे शयितः यत् सादेशः। १एको-दरजाते भ्रातरि। २तादृशभगिन्यां स्त्री अमर।

सोनह न॰सु-विच् सवे नह्यते नह घञर्थे क। लशुने शब्दर॰

सोन्माद पु॰ सह उन्मादेन सादेशः। उन्मत्ते उन्मादयुक्ते।

सोपप्लव पु॰ सह उपप्लवेन सादेशः। समाक्रान्तभूच्छायेन राहुणा योगरूपोपप्लवसहिते १चन्द्रे तथाभूतचन्द्रच्छायायोगयुक्ते २सूर्य्ये च अमर। ३उपद्रवयुते त्रि॰। चन्द्रार्कयोर्ग्रासकारणमुपरागशब्दे प्रायशोक्तं दर्शितम् पुराणोक्तमधिकमत्रोच्यते।

ब्रह्मोवाच "यदय वदत लोको वाञ्छितं ज्ञातुमिच्छत!। तदहं सम्प्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्य्योपरागिकम्। यदि सत्यमयं पद्मजात! पितामह! दिवाकर। तत्कथं सोदरस्येन राहुणा अपकर्षात् कृत। अथ वा राहुणाऽस्य निजपक्ष प्रवेशित। तत्कथं दयनेऽस्मिन् सर्वथा न विधाप्यते। विलक्षणं पुनर्हन्तार्थे ग्रहमण्डलम्। न चाप्यायकृत तत्तो न स्वाभावात्प्रसारितम्। यदि वा सोम निर्मित कथं साम्प्रतं भवत्। तस्मात् तत्सर्वं राहो राहोश्चन्द्रं गमिष्यति। अमृतार्थं सर्वदेवानां सोम सृष्टः स्वयम्भुवा। तत्स्यामृतस्यापि सम्भूत स्यन्तजस्य। पिबन्त्युभय देवा पितरश्च स्वधाऽमृतम्। अयस्तु नियतश्चैव अयस्मि यत्तदैव च। अयस्य निवहस्याय देवाः सोमं पिबन्ति ये। राहोरप्यमृत भाग पुरा सृष्ट स्वयम्भुवा। तथाऽप्यद्याप्युपरागस्य पानं मिष्यति पर्वसु। सद्भूत्य पार्थिवीं छायामन्धकारां तमोमयं। पास्यमित्यत्र ततश्चन्द्रमाच्छादयति छायया। शुक्ले च चन्द्रमभ्येति तथाऽपि पर्वणि भास्करम्। सूर्यमण्डलस्थस्तु चन्द्रमेव निपाययति। तस्मात् पिबति त रश्मिस्तन्मयः पिबा यतः। अविच्छिन्नं यथा पद्मं पिबति भ्रमरो मधु। चन्द्रस्यामृतं तद्वद्राहुराहरन्नुत। चन्द्रबालो मणिं यद्वत् छिन्न चरते यथा। चरन्नपि न कोऽपि तथाऽप्येव मुच्यते। यथा सूर्यमणि सूर्याद्वैयाद्य पावकं शुभम्। न भवत्युष्णोऽपि तेजसा नैव मुच्यते। एवं चन्द्रश्च सूर्यश्च छादितावपि राहुणा। अतेजसा न मुच्येते माहात्म्यैनौ समूतत। पर्वस्वपि च चन्द्रस्य नापियद्ध्वनमाललि। सामो देवतमयापात् छाया योगात्तु पार्थिवात्। राहोश्च परमामृतं वै प्रकारदमृत यथो। सरोजकाले सम्प्राप्ते शुद्ध इहा च मौर्यता। आम्रादेव धरेत् सोर मयेन्दु धरतेऽमृतम्। पितेव सूर्यो देवानां सामो मातेव सम्मत। यथा मातु स्म

पीत्वा क्षीयन्ति सर्वेऽमरास्तव । पीत्वाऽमृतं तथा सोमात् शम्यन्ते सर्वदेवता । सम्भृतं सर्वयागेषु तथाय भरतर्षभ । न भरन्ते यथाभागमुपजीवन्ति देवता । तस्मिन् काले समभ्येति राहुरप्यवकर्षति । सर्वमर्द्धं त्रिभागञ्च पादं पादार्द्धमेव च । आक्रम्य पार्थिवीं छाया यावन्न चन्द्रमण्डलम् । अत्र स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः । दत्त्वा विधाय देवाना राहो पर्वगतस्य च । चन्द्रो न क्षयमायाति तलक्षा नैव मुच्यते । तिथिभागश्च यावन्न पुनस्त्यर्कं प्रमाणतः । पर्वच्छायास्थित कालस्तावानेव प्रकीर्त्तितः । अतो राहुमुखं सोम सोमवृद्धिर्दिवाकरात् । पर्वकाले स्थितिस्त्वेव विपरीता पुनः पुनः । अतस्तु दृश्यते राहुरम्बरच्छायिभास्करौ । राहुरम्बरस्थान सोमसाच्छाद्य तिष्ठति । छन्नत्वं पार्थिवीं छायां धूममेव दृश्यते । चन्द्रस्य दृश्यश्च राहुणा भास्करस्य च । तस्मात्पर्यावृतं तस्य केवलं श्यामलीकृतम् । कर्दमेन यथा वस्त्रं शुक्लमप्युपलिप्यते । एकदेशोऽथ सर्वं वा राहुणा चन्द्रमास्तथा । प्रक्षालितं तदेव च पुनः शुक्लतरं भवेत् । राहुमुक्तं भवत्तद्वत् निर्मलं चन्द्रमण्डलम् । राहुणा च्छादितौ यदि दृष्टा चन्द्रदिवाकरौ । विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् । एवं न दृश्यते सूर्यचन्द्रमायात दृश्यते । अबुधास्तु न पश्यन्ति मानुषा मांसचक्षुषः । जगत्सम्मोहमस्त्येतत् राहुणा चन्द्रसूर्ययोः" ।

सोपाधि(क) सह उपाधिना वा कप् बादयः । उपाधियुक्ते प्रामाण्यमायया लक्षणादौ ।

सोपान न॰ उप–अन–भावे घञ् सह विद्यमान उपानः उपरि गतिर्येन । आरोहणसाधने काष्ठादिनिर्मिते (पैठ) प्रभृतौ पदार्थे अमरः ।

जाति सोमस्य अवयवप्रकृतिगतिरो नक्षत्राणामधीश । पञ्चयज्ञशब्दे तज्जन्मादिक दृश्यम् । तस्य जन्मकाले मेषादिराशिषु स्थितिभेदे फलभेद इत्यादिजातकाल २०८७ पृ॰ जातकशब्दे उक्तं । अस्मादिस्थस्य तस्य फलं जातकपद्धतावुक्तं यथा

"चन्द्रे अभाजक्रमगे तनुगे गुणाधाय्रो दाक्षिण्यरूपधनवाक्सकले विशेषात् । अन्येषु भेषु तनुगे विकलश्च शूरं मौन्मत्तनीचबधिर व्ययभाग्यवान्य । कटुस्वरस्थिते कैरवाणामधीशे भवेत् पुत्रमित्रार्थसौख्यैः समेतः । नरः पूर्णदेहे तु क्षीणे विलोमं सुलुद्धाक् च बाध्य फलं तारतम्यात् । द्विजाधिराजे धनुजशीतलोम कुचाग्रवान् सुपण्डश्च नीच । कृपान्वितो भ्रातृजनाश्रयश्च प्रकाङ्क्षितः स्यात् मनुजोऽतिहिंस्र । पाताल४सस्थे यदि शीतलायौ जलमयाप्याभिरतिर्नरः स्यात् । दाता सुहृद्वाहनहेमकाढ्य सुखी सुखोत्कमयुत प्रभूय । शतधनद्रस्त पते प्रसूतो धीमिनपुत्रैश्च सुभि समेत । शूरो नरः स्याद्बहुधान्यमित्रसयाञ्च धीमतर च आढ्य । धर्मोद्भवतो पद्मिनीनां स्थिते मा यशु नीते धमुतो दारकस्य । भारामिन्ध्यामवकाभ्याश्च युक्तो ऽनल्पावश्च स्याच्च नीरोदराढ्य । शशिनि शशिसभौ-निष्ठतनचस्थे भवति सुखी मदनातुरः सुरूपः । अति-मतिरमथूयकोऽप्यपृष्ठो गालतनौ बहुरागदैन्यतप्तः । मत्योऽम्बुगाढ्ये मतिमानरः स्यादोलासिताढ्योऽपि च स्वनाढ्यो । छत्रोम्यह सति शीतदेहे तस्मिन् भगदस्य जीवितस्य । निशाधिनाथे भवमाश्रयदृष्टे धीयुमभिम-द्रविण्योपपन्नः । सौभाग्यसौख्ये दृकतैर्युतः स्यात् कान्तायनेऽपि मनुजो दयावान् । व्ययगं पान्थि सुशीलधामनि द्रविणपीडितो दक्षित पुंसः । भवति सर्व-

सोमगर्भ पु॰ सोमस्य तदात्मकास्ततद्रूपमोक्षस्य गर्भः स्थानम्। विष्णौ त्रिका॰।

सोमज न॰ सोमात् तद्रूपदितौषधिस्यरसपानात् जायते जन–ड। १दुग्धे हेमच॰। २चन्द्रजाते त्रि॰। ३बुधे पु॰।

सोमतीर्थ न॰ सोमेन तपस्तप्त्वा कृतं तीर्थम् शाक॰। प्रभास तीर्थे त्रिका॰। "यत्र तप्तं तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना। पञ्च वर्षसहस्राणि तथैवाङ्गुष्ठसुस्थ स्थित। एकस्मिन् पुन पञ्च पञ्च सोमव्रतस्तथा। तथैवैकेन पादेन दश पञ्च च तिष्ठता। एवमुग्रं तपः कृत्वा कान्तिमानभवच्च स। ममापराधात् सञ्चात ब्राह्मणानां पतिस्तथा" वराहपु॰।

सोमधारा स्त्री सोमस्य धारेव। आकाशे त्रिका॰।

सोमप पु॰ सोमं तद्रसं पिबति पा–क। १यज्ञे सोमरसपान कर्त्तरि २पितृगणभेदे ब॰व॰। पा–क्विप् सोमपाप्यत्र।

सोमपत्र पु॰ सोमस्य ओषधिविशेषस्येव पत्रमस्य। (उलुखड) तृणभेदे शब्दच॰।

सोमपीति(थि)न् पु॰ पीतमनेन इनि सोमं पीतौ पृषो॰ वा तस्य थ। यज्ञे सोमरसपायिनि अमरः। पा–क्विप् सोमपीत्यप्यत्र।

सोमबन्धु पु॰ सोमस्य बन्धुः, सोमो बन्धुरस्य वा। १सूर्ये तद्वृद्धिकरत्वात् तस्य तथात्वम्। २चन्द्रजे बुधे पु॰ ज्यो॰ २कुमु॰ न॰। [विष्णौ क्षत्रिये च १जिनराजभेदे हेम॰।

सोमभू पु॰ सोम एव भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य। १बुधग्रहे २चन्द्र

सोमयाग पु॰ सोमनामको यागः। त्रिवर्णसाध्ये सोमरस पानाङ्गके यागभेदे।

'नारद उवाच सोमयागविधानञ्च ब्रूहि मां मुनि सत्तम। कृत्वा तं कारयामास गुह्यं किं फलं परम्"। नारायण उवाच "मन्त्रकल्पसुपाग सोमयज्ञफलं श्रुत। यः सोमलतापानं यजमानः करोति च। वर्षमेकं फलं भुङ्क्ते वर्षमेकं सत्ल सदा। त्रैवार्षिकमिदं यागं सर्वपापप्रणाशनम्। यस्य त्रैवार्षिकं धान्यं नि हितं भृत्यवृत्तये। अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातु मर्हति। महाराजस्य दशा सा यागं कर्तुं मनः सुते।। न सर्वसाध्यो यज्ञोऽयं बहुधा बहुव्ययः" मङ्गले॰ व्याख्यानं॰ ह॰ अ॰। सोमयज्ञ इत्यप्यत्र।

सोमयाजिन् पु॰ सोमेन यजते यज–णिनि। सोमयाग कर्त्तरि। तस्य सौत्रामण्यामधिकारः सौत्रामणीशब्दे दृश्यम्।

सोमयोनि न॰ स एव योनिरस्य। चन्दनभेदे शब्दच॰।

सोमराजी स्त्री सोमेन राजते राज–अच् गौरा॰ ङीष्। (सोमराज) १ओषधिभेदे। २वाकुच्यां भावप्र॰। "अवल्गुजा वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका" इत्युपक्रमे "वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी। विष्टम्भहृद्धिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत्। रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत्। तत्फलं पित्तलं कुष्ठ-कफानिलहरं कटु। केश्यं त्वच्यं कृमिश्वासकासशोथाम पाण्डुहृत्" भावप्र॰। स्वार्थे क। सोमराजिकाप्यत्र। राज–णिनि। सोमराजिन् अप्यत्र पु॰ अमरः। [राजनि॰

सोमलता स्त्री सू–मन् कर्म॰। स्वनामख्यातायां लतायाम्

सोमलतिका स्त्री सोमलतेव स्वार्थे कन् अत इत्त्वम्। १गुडूच्याम् राजनि॰। स्वार्थे क। २सोमलतायाञ्च।

सोमवंश पु॰ सोमस्य वंशः। १चन्द्रवंशे २चन्द्रावधिके गोत्र-परम्पराजाते क्षत्रिये भाग॰ ह्रस्वान्वे दृश्यम्।

सोमवल्क पु॰ सोमस्येव वल्कोऽस्य। १करञ्जे जटा॰। २रीठा-करञ्जे राजनि॰ ३श्वेतखदिरे ४कट्फले च मेदि॰।

सोमवल्लिका स्त्री सोमवल्लीव कायति कै–क। सोमराज्याम् अमर। स्वार्थे क। २सोमलतायाम्। सोमवल्लरीत्यप्यत्र।

सोमवल्ली स्त्री सोमाख्याख्यातया वल्ली। १गुडूच्याम् अमर। सोमरूपा वल्ली। २सोमलतायाम् भरतः। ३सोमराज्यां शब्दर॰। ४महाज्योतिष्मत्यां वसुदर्शनायां पातालगरुड्यां राजनि॰। "सोमवल्ली महागुल्मा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता। सोमार्ही गुल्मवल्ली च यज्ञवल्ली द्विजप्रिया। सामक्षीरा च सोमा च यज्ञाङ्गा द्वादशाह्वया। सोमवल्ली कटुः शीता मधुरा पित्तदाहहृत्। तृष्णा विशोषात् शमनी पावनी यज्ञसाधनी" राजनि॰।

सोमवासिन् पु॰ सोमं तद्रसं वसति वस–णिनि। सोमरस पानाधिक्ये सुखेन सोमवमनकर्त्तरि तस्य सौत्रामण्या-मधिकारः सौत्रामणीशब्दे दृश्यम्।

सोमवार पु॰ सोमस्वामिको वारः। चन्द्रस्वामिके दिने।

सोमविक्रयिन् पु॰ सोमं विक्रीणाति वि+क्री–णिनि। सोम-लतायाः विक्रेतरि "पापो हि सोमविक्रयी" स्मृति।

सोमवृक्ष पु॰ सोम इव वृक्षः। १कट्फलवृक्षे रत्नमा॰ श्वेत-खदिरे च राजनि॰। [राजनि॰।

सोमसार पु॰ सोम इव शुभ्रः सारोऽस्य। श्वेतखदिरे

सोमसिद्धान्त पु॰ सोमकृतः सिद्धान्तः। चन्द्रोक्ते ज्यो-तिषसिद्धान्तग्रन्थभेदे शब्दा॰। [त्रिका॰।

सोमसिन्धु पु॰ सोमस्यामृतस्य सिन्धुरिव आधारः। विष्णौ

सोमसुत् पु० सोमं सुतवान् सु-भूते क्विप्। यज्ञार्थं कृत-सोमलतानिष्पीडने त्रि० कौ० ।

सोमसुता स्त्री ६त० । नर्मदानद्याम् राजनि० । २बुधे पु० सामोद्गवादयोऽप्यत्र यथायथम् पु स्त्री० । [मुमिषवणे

सोमसुत्वन् पु० सोमं सुतवान् सु-भूते क्वनिप्। कृतसोमर

सोमसूत्र न०सोमस्य जलस्य सूत्रमिव प्रणाली । १जलनिर्गम प्रणाल्याम् २शिवलिङ्गस्य गौरीपट्टस्य २जलनिर्गमस्थाने च "सोमसूत्रं न लङ्घयेत्" तन्त्रम् । [रत्नकोरवे रत्नमा० ।

सोमाख्य न० सोम लताभेदमाख्याति वर्णेन आ+ख्या-क ।

सौमातिपूत पु० सोमोऽतिपूतो वान्तो मुखभिलच्छिद्रैश्च येन अति+पू कर्मणि क्त । कृत सोमरसपाने आधिक्यात् मुख मलनासिकादिच्छिद्रैः सोमरसवमनकर्त्तरि तस्य सौत्रामण्यामधिकार सौत्रामणीशब्दे दृश्य ।

सोलुण्ठ त्रि० सह उल्लुण्ठेन सादृश्य । भृगौ पार्श्वपरि वर्त्तादियुक्ते १व्यङ्गादौ हेमा० २स्तुते निन्दापरतया निन्दाया वा स्तुतिपरतया युक्ते २वाक्ये च ।

सोलुण्ठन न सह उल्लुण्ठनेन सादृश्य । अन्यथास्थितस्य अन्यरूपेण परिवर्त्तनसहिते वाक्ये (स्तुतिपरस्य निन्दा परता निन्दापरस्य च स्तुतिपरता इत्येव कल्पके वाक्ये)।

सोष्यन्तीहोम पु० सोष्यन्तीं मूत्रापत्यामासन्नप्रसवा ज्ञात्वा कार्य्य होम । सोष्यन्त्या आसन्नप्रसवाया स्त्रिया कर्त्तव्ये होमभेदे तत्प्रकार स० त० दृश्य ।

सौकर्य्य न० सुकरस्य भाव कर्म वा ष्यञ् । १अनायास साध्यत्वे जटा० । २सुकरस्य कर्मणि च ।

सौखसुप्तिक त्रि० सुखसुप्तिं सुखेन शयन पृच्छति ठञ् । प्रात काल सुखशयनप्रच्छके वैतालिकादौ हेमच० ।

सौखिक त्रि० सुख प्रयोजनमस्य ठक् । सुखाभिलाषिणि (सौखिन) ।

सौख्य न० सुखमेव चातु० ष्यञ् । सुखे हेमच० ।

सौगत पु० सुगत एव अण् । १सुगते बुद्धभेदे हेमच० तस्येदं अण् । २सुगतसम्बन्धिनि त्रि० । सुगतमत मधीते अण् । ३सुगतमताध्यायिनि त्रि० । [शब्दर० ।

सौगन्ध न० सुष्ठु गन्धोऽस्य स्वार्थे अण् । कत्तृणे राजकपूरे

सौगन्धिक न० सुष्ठु गन्ध सुगन्ध सोऽस्त्यस्य ठन् स्वार्थे अण् । १कह्लारे अमर । २सुगन्धके पु०अमर । सुगन्धान् व्यवहरति ठक् । (गन्धी) ३सुगन्धव्यवहर्त्तरि त्रि०भर० ४पद्मभेदे भा० व० सौगन्धिकाहरणपर्व । [२सुगन्धौ ।

सौगन्ध्य न० सुगन्धस्य भाव ष्यञ् । १सद्गन्धे । स्वार्थे ष्यञ् ।

सौचिक पु० सूच्यां तत्कर्मसीवनमुपजीवति ठक् । (दरजी) सीवनकारके अमर । ठन् । सौचि तत्रार्थ शब्दर० ।

सौजन्य न० सुजनस्य भाव ष्यञ् । १सुजनतायां २सद्व्यवहारे च "सौजन्यजन्य यश" मल्लिनाथ ।

सौण्डी स्त्री शुण्डा तदाकारोऽस्त्यस्या अण् ङीप पृषो० साधु च । गजपिप्पल्याम् शब्दच० ।

सौत्र पु० पाणिन्यादिभि सूत्रेण कर्मविशेषाय पठित अण् । भ्वाद्यादिगणपाठीयभिन्नेषु सूत्रमात्रे कार्य्यभेदार्थं पठितेषु १धातुषु । सूत्रं यज्ञसूत्रमर्हतीति अण् । २विप्रे हेमच० ।

सौत्रामणी स्त्री सुत्रामा इन्द्रो देवताऽस्य अण् मपूर्वत्वात् न टिलोप णत्वम् । इष्टिभेदे तत्र हि सुरापान विप्र स्या विहितम् । "सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्" श्रुति । सा च यत्र ऋत्विकाम ब्राह्मणस्यैव कर्त्तव्य तत्राधिकारिविशेष कात्या०श्रौ०१९ १क० उक्त । "ब्राह्मणस्य सौत्रामण्यृद्धिकामस्य" सू० । "ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियवैश्ययोर्नैष्त्यर्थम्" कर्क । "अग्निचित्सोमयाजिसोमातिपूत-सोमयाजिनाम्" सू० "एषिषु निमित्ते सौत्रामणी भवति । तत्राग्निचित्सोमयाजीति ग्रहणम् अग्निमत सोम-यज्ञाग्निचित्सोमयाजीति ग्रहणम् अग्निमत सोम-स्याङ्ग यथा स्यादिति न हि फलवान् निष्फलस्याग्नि-रिति एव च सत्यग्निमत्सोमयागान्ते सौत्रामणी भवति । ननु चाग्निमतोऽपि सोमस्याङ्गत्वेन सौत्रामणी श्रूयते 'सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति नैतदेवम् अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यस्य वाक्यस्याग्निप्रकरणे श्रुतत्वात् तदङ्गता युक्ता यस्य प्रकरणम् तस्यान्यद्विधीय मान तदङ्गमेव भवतीति न्यायम् । सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति सौत्रामणीप्रकरणे पाठ तत्र प्रस्तुतविपरिवृत्त्या सोमस्यैव सौत्रामण्यङ्गता भवति न सौत्रामण्या सो माङ्गता यथा 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' वाजपेय प्रकृत्य विधानात् वाजपेयाङ्गता बृहस्पतिसवस्य वत्सास्यामग्निमति सोम सौत्रामणी "सोमेनेष्ट्वा सौत्रा-मण्या यजेतेति किमर्थस्तर्हि पाठ अग्निमत सोमस्यान्-यादाऽयमित्यदोष । यद्वाऽग्निं चित्वेत्यस्यैव शेषोऽयम् अग्निमता सोमेनेष्टस्यैतदुक्त भवति । सोमातिपूतसोम वामिनोश्च सौत्रामणी भवति वाक्यान्तरश्रवणात् सो मातिपूत सोमवामी च ब्राह्मण एव न हि क्षत्रिय वैश्ययोरेतद्विधानमिति नतु च सोमकार्य्ये तयोरपि भक्षप्रतिषेधात् तत्र तदतिपवने वमने च किं मति न भवतीति नैतदेवं यादृशं नाम वाक्यविरुद्धं भवति च

त्वाय सोमधर्मं किं तार्हि तद्वतिपक्षे यागान्तरविधान मिति। अग्निचितस्तु तदभावेऽपि भवति अग्निचयाग विधानात्। अत एव तथा सोमया न तथा सोमातिपूतस्य तथा सोमवामिन मुखनासिकाभ्यो नासिका कर्णगुदादिच्छिद्रेभ्य यस्य सोम स्रवति स सोमातिपूत इत्युच्यते मुखेन य सोमं वमति स सोमवामी” स०व्या० “राज्ञोऽपरुद्धस्य च सौत्रामणी भवति” सू०। “इन्द्रियं वीर्यं वो वायनो रुद्र आसेति” तद्विधानात्। स्वराज्यात् प्राच्यावितस्य राज्ञ स्वराज्यप्राप्त्यर्थम्” कर्क। “अवमसोरयगो” सू०। ‘सौत्रामणी भवति पशुयोग्य सनुयो नाम पशुम विन्दते सोऽस्मयुरयग्” कर्क।

तत्र सुरोपच्यवनप्रकार तत्रैवोक्त

दक्षिणेन हुत्वा नग्नहुचूर्णानि कृत्वा ताश्च व्रीहि श्यामाकोदनयो पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः सं सृज्य निदधाति तन्मासरम्” सू०। ‘दक्षिणेन हार्हपत्यस्याग्नेः प्रवेश्याग्न्यगारम् नग्नहुचूर्णादि कृत्वा नग्नहु किण्व उच्यते ताश्च यस्य दीर्घचूर्णयित्वा व्रीहिश्यामाकोदनयो पृथगाचामौ विनिषिच्य चूर्णैः समृज्य निदधाति तन्मासर सुरा व्रीहिश्यामाकाभ्यां च सुरा निष्पाद्यते सा च यागसाधनम्। तेन सा तद्रव्यैरभिसम्बध्यते अतस्तयो सदर्शितकण्डणपूर्वकम् पृथगोदनौ निष्पाद्येत” कर्क। “नग्नहुचूर्णानि कृत्वा नग्नहुगन्धार्थमाह ‘मज्जं त्वक्‌ त्रिफला चैव शुण्ठी चैव पुनर्नवा। चतुर्जातकसंयुक्ता पिप्पली गजपिप्पली। वनोऽवक्रा बृहती चित्रक चेन्द्रवारुणी। अश्वगन्धा सहस्रपाद्या मूलान्येतानि निर्दिशेत्। धान्यकं च यवानी च जीरकं कृष्णजीरकम्। द्वे हरिद्रे तथा चैव विज्ञेया ओषधयो यथा” इति। कथमनन्तरं तानि सम्पादितान्यादाय दक्षिणेन हुत्वाऽन्यगारं प्रवेश्य पूर्वं नग्नहुचूर्णानि कृत्वा मज्जादीनोषधानि तुल्यानि पिष्टा तान् यवतोपलनाशान् चूर्णीकृत्य दर्शपूर्णमासवत् पात्रासादनादि सन्नामाक अवसिक्तकण्डणपूर्वकं फलीकरणान्त पात्राभ्यां कृत्वा तद्धृतादके पृथक् पृथक् चरू पक्त्वा उत्पातनानन्तरं व्रीहिश्यामाकोदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य पृथगेव सो पात्रयोर्नमिध्याय तत्रैकतुण्डलादकमवमाय तदुदकं शरावयम् अभिषज्यमिथु चूर्णैः समृज्य निदधाति स्थापयति तन्मासरम्। तत्र चूर्णसहितत्वावदत्र मासरमिति संज्ञा” स० व्या० “ओदनौ चूर्णमासरे समृज्य स्वाद्वीं त्वाऽद

ना त” इति त्रिरात्रं निदधाति” सू०। ‘चूर्णमासरकृतौ दावोदनौ “स्वाद्वीं त्वेति” “अश्विना त इति” मन्त्राभ्यां कुम्भ्यां प्रक्षिपति त्रिरात्रं च त्रिरात्रं निधेया सुरा” कर्क। ‘प्रथमाचामयोश्चूर्णसमानिन्नरमोदनौ चतुर्भिश्चूर्णैः समृज्य स्वाद्वीं त्वा स्वादुनेति यजु० १९।१ “अश्विना त यजु०” २०।२७ द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामकीर्णानं मज्जात पात्रे चूर्णमासरावोदनौ मासराभ्यां च समृज्य त्रिरात्रं निदधाति गुप्ते देशे स्थापयति शालाया नैरृत कोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयतीति शेष। सकारणाय” तिस्रो रात्रीरित्यादिश्रुत “एकस्मा पयसा पाकतमाश्विनन परिविश्रुति परीतोऽभिस्रुतति” सू०। सुरा परिस्रुति “एकस्यै परिषिक्तेति” वचनात्। अश्विनासुदुग्ध्याधाकरम्य कर्त्तव्यम् तच्चापूर्वत्वादनधानस्य पयस पावमानीभ्यामधाकरो मीत गास्त्रगवनमात्रमेवेति सम्प्रदाय। अपर तु धन सदापाकरणमाहुरिति कर्क “शष्पचूर्णानि वापयति” सू० ‘पशव्यात् सुरायाम्” कर्क। “सारस्वतेन दत्त्वा प्रात” सू०। “प्रात शब्देन च द्वितीयमहरमभिधीयते तत्रापि च रात्रावेवाभिषेक प्रथमा रात्रि परिस्रुतीत प्रथम “द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयामित्याह द्वितीयाम् रात्रिमिति गम्यते” कर्क। “प्रात शब्देन श्वोऽभिधीयते स० व्या० “तोक्मचूर्णानि च” सू०। ‘वापयति” ऐन्द्रेणोपसर्गेण तिलकाम्” सू० “गवा दुग्धेनैन्द्रेण परिश्रुतमिति” कर्क। तृतीयेऽहनि सद्या। ‘लाजचूर्णानि च” सू० “वापयति अत्र चूर्णानां पयसश्च संस्कारकत्वम् साधने तु प्राधान्यात् कारकत्वमेतयोरेव दत्तोद्देशेन चतुर्णम्” कर्क। यजु० १९ अ० वेदभाष्ये तु तत्सुरासाधनप्रकार स्पष्ट दर्शितो यथा “अथ सौत्रामणीमन्त्रोऽग्नावश्वमेधारम्भ। आदिकाम आग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो इष्टस्य सोमवामिना राजन्यस्य तस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयाग। अत पाठक्रमात् सोमस्य च पदार्थ स्थापयेत् सोम सुराविक्रयिण क्रीत्वा क्रीत्वा सौसेन सह क्रीत्वा अर्णाभिस्तत्रान् खड्गेन कावान् कनिष्ठ दुग्धेन नग्नहुम् पिष्टा व्रीहय श्यामाक पिष्टा यवा सोमा अश्वत्थाङ्कुरो शाला वतनम्लफलानि तदौ पुनर्नवाचतुर्जातकपत्रौरम्य मापकाडचन्द्रादिमधुन्द्रवारुण्यश्वगन्धा च अर्द्धमाना मरिच व्रीहिधान्यविडङ्ग यवानीकम् एकादशा मसह। तत्रागन्य आसनमनु दक्षिणद्वाराग्निष्टक तत्र तत्र चूर्णं

दर्शपौर्णमासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोश्चरू मङ्गलशे पक्त्वा स्वतालम्भनानन्तरं तयोश्चरोर्निं घावरूपं पृथक्पात्रयो-रादाय शष्पादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् तत्र चूर्णानामेकप मासराख्यम्। "ओदनौ चूर्णमासरैः सं-सृज्य स्वाद्वीं त्वा स्वादुनाम इति त्रिरात्रं निदध्यात्" का॰ यश्माश्वानयायुधैकनां मासरस्तनिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकचरू चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण स्वादुना ते इति द्वितीयमन्त्रेण वा पृथक् चैकस्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराख्यौ संसृज्य त्रिरात्रं शालानैर्ऋतकोणे गर्त्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत्। अयमर्थ चरू उद्वास्य तयोः पृथक्पात्रयोरवस्थितयोः तत शष्पतोक्मलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधा कृतानां तृतीयांश द्वेधा कृत्वा चाभयो क्षिपेत् ततो नग्नहुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमंशे द्विधा विभज्याचामयोः क्षिपेत्। एवं चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसंज्ञा। तत शष्पतोक्मलाज-चूर्णानां द्वितीय तृतीयांश द्विधा कृत्वैकैक भागमोद-नयोः क्षिपेत् नग्नहुचूर्णद्वितीयार्द्धं द्वेधा कृत्वोदनयोः क्षिपेत् तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षिपेत् तत "स्वाद्वीं त्वा" "स्वादुना ते" इति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरै स-ह्यौदनयोराङ्गावनेन संसर्गं कार्यं॰ ततस्त्रिरात्रनिधा-नम् शष्पतोक्मलाजचूर्णं तृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां॰निवपाध्य इत्यर्थमिति। एकस्याः पयस्याया कृतेनाश्वि-नेन परिस्रुति परीतो सिञ्चति शष्पचूर्णानि चावपति आरस्वतेन द्वयोः प्रातस्तोक्मचूर्णानि चैन्द्रीयोत्तमे तिसृणां लाजचूर्णानि च। सायं होमान्तेऽश्विभ्या-मपाकरोमीति करस्थ मा स्वद्रा एनां ता दुग्धा तत् पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण। रश्मिः शष्पचूर्णानां तृतीयांश सुराभाण्डे क्षिपेत्। द्वितीये-ऽह्नि निमान्ते सरस्वत्या अपाकरोमीति गावौ स्वद्रा दोह्यित्वा तयोर्दुग्धेन तथैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति तोक्म-चूर्णतृतीयांशक्षपश्च। तृतीयेऽह्नि रात्रौ इन्द्राय सु-त्रामणेऽपाकरोमीति तिस्रो गा स्वद्रा ता दुग्ध्वैकीकृत-तत्पयसा सुरां सिञ्चति तथैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णं तृतीयांशक्षेपश्चेति"। (आचाराभेडमपद्ध)

सौदामनी स्त्री॰ सुदामा पर्वतभेदस्तेनैका दिक् तत्प्रान्त-भवत्वात् अण्। १विद्युति अमरः। सा हि स्फटिक-मयस्य सुदाम्नः पर्वतस्यैकदेशे जाता। २अप्सरोभेदे च हेमच॰। सुदामा ऐरावतगजस्तस्य पत्नी ङीप्। ३ऐरा-वतयोषिति शब्दर॰। तत्र ङीप अनोऽल्लोपे सौदा-म्न्यपि शब्दर॰।

सौदायिक न॰ सुदायात बन्धुकुलतु आगतं ठञ्। "ऊ-ढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽथ वा। भ्रातुः स-काशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्" कात्या॰ स्मृत्युक्ते स्त्रीधनभेदे "सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्" स्मृति। स्त्रीधनशब्दे दृश्यम्।

सौदास पु॰ सूर्यवंश्ये कल्माषपादे नृपतौ।

सौध पुन॰ सुधया लेपनद्रव्येण रक्तम् अण्। १राजसदनभेदे अमर। सुधां तदर्थमर्हति अण्। २रूप्ये न॰ ३दुग्धपाषाणे पु॰ राजनि॰। ४सुधासम्बन्धिनि त्रि॰।

सौनन्द न॰ सुनन्द+स्वार्थे अण्। बलदेवमुसले हेमच॰।

सौनिक पु॰ सूना वध्यस्थानं तदुपलक्षितमांसादि पण्यमस्य ठण्। मांसक्रयविक्रयोपजीविनि व्याधे (कसाइ)। हेमच॰ शौनिकशब्दे उदा॰ दृश्यम्।

सौन्दर्य्य न॰ सुन्दरस्य भाव ष्यञ्। १चारुतायाम् "अङ्ग-प्रत्यङ्गकानां च सन्निवेशो यथोचितम्। सुश्लिष्ट सन्धि-बन्धं स्यात् तत्सौन्दर्य्यमुदाहृतम्" उज्ज्वलमण्युक्ते २अङ्गादीनां सन्निवेशभेदे।

सौपर्ण न॰ सुपर्णो गरुड तदर्थमर्हति अण्। १मरकतमणौ २शुण्ठ्यां राजनि॰। सुपर्णमधिकृत्य कृता ग्रन्थः अण्। भा॰ आ॰ २०अध्यायावधौ २४अध्यायपर्य्यन्ते ३अवान्तर पर्वभेदे न॰ ४पातालगरुडीलतायां स्त्री राजनि॰ ङीप्। तस्येदमण् ५गरुडसम्बन्धिनि त्रि॰।

सौपर्णेय पु॰ सुपर्ण्या विनताया अपत्यम् ढक्। १गरुडे हेमच॰ २गायत्र्यादिच्छन्दसु "गायत्र्यादीनि छन्दांसि सौपर्णेयानि पाणिनि शब्दचि॰।

सौभिक त्रि॰ सुभिक्षाले राजौ भवम् ठञ्। १रात्रियुद्धे जटा॰। सुप्तानधिकृत्य कृतो ग्रन्थ ठञ्। २महाभार-तान्तर्गत पर्वभेदे।

सौभ न॰ सुष्ठु स्वैरं व्योम्नि भाति भा-क स्वार्थे अण्। १कामचारिणि पुरे २हरिश्चन्द्रपुरे जटा॰। तस्य राजा अण्। ३राजभेदे स च शाल्वः तस्य निधन-कथा भा॰ व॰ १४अ॰ अवधि २२अ॰ पर्य्यन्ते दृश्या।

सौभद्र पु॰ सुभद्राया भव अण्। १सुभद्रापुत्रे अभिमन्यौ जटा। सुभद्र य चिन्तः अण्। २विभीतकवृक्षे शब्दच॰।

सौभद्रेय पु॰ सुभद्राया अपत्यम् ढक्। सुभद्रापुत्रे अभिमन्यौ।

सौभरि पु॰ ऋषिभेदे भाग॰ ९।६।३ अ॰ उदा॰ दृ॰।

सौभागिनेय पु॰ सुभगाया अपत्यम् ढक् इनङ् च द्विपद वृद्धि । १सुभगापुत्रे । २तत्कन्यायां स्त्री ङीप् ।

सौभाग्य न॰ सुभगाया भाव ष्यञ् द्विपदवृद्धि॰ । १पतिप्रियत्वे तदर्थं व्रतं सौभाग्यव्रत, व्रतशब्दे ५॰६६८ पृ॰ दृश्यम् । सुभगायै सुभगाय वा हितं ष्यञ् । २सिन्दूरे ३टङ्कणे च राजनि॰ । विष्कम्भादिषु मध्ये ४चतुर्थे योगे पु॰ ज्यो॰त॰ ।

सौभाग्यचिन्तामणि पु॰ औषधभेदे । तल्लक्षणं सारकौ॰ उक्तं यथा "सौभाग्याम्रतजीरपञ्चलवणव्योषाऽभयाधानका निचन्द्राभ्रकशुद्धगन्धकरसानेकोक्षतान् भावयेत् । निर्गुण्डी युगभृङ्गराजकवृषापामार्गपत्राम्बुना प्रत्येकं स्वरसेन सिद्धवटिका घ्नन्ति त्रिदोषोदयम् । येषां शीतमतीव देहमखिलं स्वेदद्रवार्द्रीकृता निद्रा घोरतरा समस्तकरणव्यापाराद्मूढं मनः । शून्याश्वासबलासकासगहितं मूर्च्छापि ह्यद्यज्वरं तेषां वै परिहृत्य जीवितमसौ दद्याति सन्तोषं सदा" । [ऐन्द्रजालिके शब्दा॰ ।

सौभिक पु॰ सोभ कामचारिपुरं तद्गिमार्थं शिल्पमस्य ठक् ।

सौमनस्य न॰ सुमनसो भावः ष्यञ् । प्रशस्तचित्तत्वे तत्र हित यत् । २श्राद्धे दत्तस्य पुष्पस्य प्रसादयुक्तचित्त साधनत्वे "सौमनस्यमस्तु" श्राद्धमन्त्र ।

सौमनसायनी स्त्री सौमनस्यमयतेऽनया अय—ल्युट ङीप् णत्व॰ । १मालत्याम् २तत्कलिकायाञ्च त्रिका॰ ।

सौमिकी स्त्री सोमसद्दीक्षा प्रयोजनमस्य ठक् ङीप् । ४ सयागार्थदीक्षणीयेष्टौ हेमच॰ । [लक्षणे शब्दच॰ ।

सौमित्र(त्रि) पु॰ सुमित्रायाः अप॰ अण् बाह्वादि॰ इञ् वा

सौमेधिक पु॰ सुमेधया निर्वृत्तः ठक् । १मुनिविशेषे शब्दा॰ । २शोभनमेधायुक्ते च त्रि॰ ।

सौम्य त्रि॰ सोमो देवताऽस्य तस्येदं वा अण् । १सोमदेवताके २चरुविराटौ ३तत्सम्बन्धिनि । टित्त्वात् स्त्रियां ङीप् । सोम इव आह्लादकत्वात् स्वार्थे अण् । ३मनोहरे ४प्रियदर्शने ५अनुग्रे च त्रि॰ मेदि॰ ६बुधे पु॰ अमर॰ । तत्र आदिवृद्ध्यभावाभावे सौम्य इत्यपि भवति । "सदैव कान्तिदमथ चाको" इति स्मृत॰ । ज्योतिषोक्ते ७शुभग्रहे ८हस्तादिद्वादशराशौ च ९चन्द्रे ब्रह्मदर्शे राजनि॰ । १॰भास्करे त्रि॰ दर्पणे॰ । ११सोमपायिनि पितृ॰ पु॰ मत्स्यपु॰ । १२नवद्वीपमध्ये १३द्वीपभेदे पु॰ "नवमो सदृश कौस्य सदृश बहु यत च । कुतद च इदद नामो मह सद्भावा । चन्द्रेन्द्र चवा चल्व्यगाद्धर्मशमात् । नाम्ना प्रभु कुमारो च तत्र द्वीपा दशाद्य" मत्स्यमा॰ ।

सौम्यकृच्छ्र पु॰ कर्म॰ सोमदेवताके कृच्छ्रसाध्ये व्रतभेदे । १२सौम्यकृच्छ्रे व्रतभेदे । "यतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रकः" प्रा॰ त॰ । सौम्यकृच्छ्रशब्दे दृश्यम् ।

सौम्यकृच्छ्र पु॰ कर्म॰ सोमदेवताके कृच्छ्रसाध्ये व्रतभेदे । "पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकैकमुपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" याज्ञ॰ । पिण्याकः खलिः आचामः भक्तमण्ड । एष षड्हसाध्यः प्रा॰वि॰ ।

सौम्यगन्धी स्त्री सौम्य. अनुग्र गन्धो यस्याः गौरा॰ ङीष् । शतपत्त्र्याम् राजनि॰ ।

सौम्यग्रह पु॰ कर्म॰ । ज्योतिषोक्ते पूर्णचन्द्रपापायुतबुधगुरुशुक्ररूपे शुभग्रहे "अर्कार्किनिम्न्कर्कसौरा राहुः पापाः सौम्यास्तथाऽपरे । पापयुक्तो बुध. पापो राहुकेतु च पापकौ" ज्यो॰ त॰ । [तथात्वम् ।

सौम्यधातु पु॰ कर्म॰ । कफे राजनि॰ तस्य सोमजातत्वात्

सौम्या स्त्री सोमो देवताऽस्य अण् सोम इव आस्था॰ स्वार्थे अण् वा । १दुर्गायां देवीमा॰ । २महेन्द्रवारुण्यां ३रुद्रजटायां ४महाज्योतिष्मत्यां ५मल्लिकायां ६शुक्लायां ७आखुपर्ण्यां ८ब्राह्म्यां ९शठ्यां १॰मल्लिकायां च राजनि॰ मृगशिरोनक्षत्रशिरःस्थासु पञ्चतारकासु त्रिका॰ ।

सौर पु॰ सूरस्य इदम् सूरो देवताऽस्य वा अण् । १सूर्यपुत्रे शनैश्चरे २यमे च । ३सूर्यदेवताके त्रि॰, स्त्रियां ङीप् । सूरेण निर्वृत्त अण् । एकैकराशौ तदंशेषु वा सूर्यगतिसाध्ये ४दिनमासादौ त्रि॰ । "अध्ययनस्य पञ्चाङ्गकर्म सौरेण मानेन सदाऽध्यवस्येत्" ज्यो॰त॰ । "विवाहादौ स्मृत सौरः" इति स्मृतिः । ५तुम्बुरुवृक्षे पु॰ राजनि॰ ६सूर्योपासके त्रि॰ ७गुरुभेदे "गौडाः शाम्भो कृशाः सौराः मागधाः कौलुपास्तथा । कौपयाथ द्राक्षायां गुरव सप्त मध्यमाः" तन्त्रसा॰ ।

सौरज पु॰ सुरसायाम् अण् सौर आलोकनतो जायते जन—ड । तुम्बुरुवृक्षे राजनि॰ ।

सौरभ न॰ सुरभेर्भाव अण् । १सद्गन्धे सौरभमस्यास्ति अच् सुरभिरस्त्यस्य अण् वा । कुङ्कुमे त्रिका॰ ३बोले च राजनि॰ ।

सौरभेय पु॰ सुरभेरपत्यम् ढक् । १गवि स्त्रियां ङीप् । "सौरभेयीव्य एव च" गाहादमन्त्र॰ । तस्या इदम् ढक् । २सुरभिसम्बन्धिनि त्रि॰ ।

सौरसेय पु॰ सुरसायाः अपत्यम् ढक् । स्कन्दे शब्दमा॰ ।

सौराष्ट्र पु॰ देशे राष्ट्रमस्यास्ति सुरा॰ अण् । (८२८) १देशभेदे शब्दा॰ । सुराष्ट्रे भव अण् । २सुराष्ट्रदेशभवे त्रि॰

३कुन्दुरुके पु० राजनि० ४कासे न० ५तुवर्य्यां स्त्री राजनि० टाप्। सुगन्धिमृत्तिकाभेदे स्त्री रत्नमा० ङीप् संज्ञायां कन्। सौराष्ट्रक पञ्चलौहे न० हेमच०।

सौराष्ट्रिक न० सुराष्ट्रदेशे भव ठक्। विषभेदे शब्दर०।

सौरि पु० सूर्य्यस्यापत्यम् इञ्। १शनैश्चरे "सौरिर्वारेऽस्तनीत" ज्यो०त०। २यमे ३कर्णे ४सुग्रीवे च पु०। ५असने वृक्षे ६आदित्यभक्तायां राजनि०।

सौरिक पु० सुरायां देवानामावासाय हितः ठक्। १स्वर्गे स्वार्थे क। २सूर्य्यापत्ये शनैश्चरादौ।

सौरिरत्न न० सौरिप्रियं रत्नम् शाक०। नीलके मणौ राजनि०

सौरेय पु० सुरायै हितम् ढक्। शुक्लझिण्टग्राम् स्वार्थे क तत्रैव। "सौरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः। तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः" भावप्र०।

सौल्विक त्रि० शुल्वं ताम्रपात्रादिनिर्माणं शिल्पमस्य ठक्। ताम्रमयपात्रनिर्माणकर्त्तरि (कासारि)। वणिग्भेदे

सौव त्रि० स्वस्येदम् स्वा० इदम् अण् अव्ययटिलोपो न वृद्धि वागपूर्वस्तौत्। १आत्मसम्बन्धिनि २स्वर्गसम्बन्धिनि।

सौवग्रामिक त्रि० स्वग्रामे भवः ठक् न वृद्धि वागपूर्वमोत्। स्वग्रामभवे पदार्थे।

सौवर्चल न० सुवर्चलदेशे भवम् अण्। रुचके लवणे अमर।

सौवर्णभेदिनी स्त्री सुवर्णस्य विकार अण् सौवर्णमिव भिनत्ति प्रकाशत भिद-णिनि। प्रियङ्गौ शब्दमा०।

सौवस्तिक पु० स्वस्तिवचने नियुक्तः ठक् न वृद्धि वागपूर्वमोत्। पुरोहिते हेमच०।　[रक्षके अमर।

सौविद पु० सुवेत्ति सु+विद-क स्वार्थेऽण्। अन्तःपुर-

सौविदल्ल पु०सुष्ठु विदम् लाभ तं लाति ला-क स्वार्थेऽण्। अन्तःपुररक्षके अमर।

सौवीर न० सुष्ठु वीरो यत्र सुवीरो देशभेद तत्र भवम् अण्। १धान्याम्ले २वदरफले "सौवीरन्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतम्। गोधूमैरपि सौवीरम्" इत्युक्ते ३काञ्जिके अमरः "सौवीरन्तु पञ्चमूलीः [illegible] भेदि शीतलम्। [illegible]" भावप्र०। वदरवृक्ष पु० राजनि०।

सौवीरसार पु न० कर्म०। स्रोतोऽञ्जने राजनि०।

सौवीराञ्जन न० सौवीरदेशजमञ्जनम्। अञ्जनभेदे अमर स्वार्थे क। काञ्जिकभेदे न०।

सौष्ठव न० सुष्ठु भवं तस्य भाव अण् न टिलोप। अतिशये "न सौष्ठवेन भावानां [illegible]" किरा०।

सौहार्द न० सुहृदो भाव अण् हृदयस्योभय पदवृद्धि। १सौहृदे २मित्रत्वे हेमच०।　[सौहित्यमावहत्' श्रुति।

सौहित्य न० सुहितस्य तृप्तस्य भाव ष्यञ्। तृप्तौ "नाति

सौहृद न० सुहृदो भाव अण्। मित्रत्वे बन्धुतायाम् हेम०

स्कद् उत्प्लुत्य गतौ अक० उद्धृतौ च शोषणे च सक० भ्वा० आ० सेट इदित्। स्कन्दते अस्कन्दिष्ट। [स्कन्दत न।

स्कन्ध समाहारे अद०चु०उभ०सक०सेट्। स्कन्धयति ते अच

स्कन्द गतौ शोषणे च भ्वा० पर० सक० अनिट्। स्कन्दति अस्कादत् अस्कान्त्सीत् चस्कन्द। आ+आक्रमणे

स्कन्द पु०स्कन्दति उत्प्लुत्य गच्छति अच्। कार्त्तिकेये अमर काशीकुमारखण्डे ५४ पृ० तस्योत्पत्तिकथा। स्कन्दषष्ठ- स्कन्दापस्मारौ षष्ठिशब्दे २७१५ पृ० दृश्ये। तौ इति २नृपतौ जटा० ३देहे त्रिका० ४पारदे राजनि० ५बाल ग्रहभेदे सुश्रुत।　[४शालवे च।

स्कन्दन न० स्कन्द-ल्युट्। १रेचने त्रिका० २शोषणे ३गतौ

स्कन्दांशक पु०स्कन्दस्यांश इवांशो यस्य कप्। पारदे। तस्य शिववीर्यजत्वात् तथात्वम्।

स्कन्ध पु० स्कन्द्यते आरुह्यतेऽसौ सुखेन शाखया वा कर्मणि घञ् पृषो०। १अंसे (काँध) २वृक्षस्य कायडे (गुँडि) अमर। ३समूहे ४युद्धे ५व्यूहे ६काये ७राज्ञादौ "स्कन्धा भेदे मेदि० सौगतमतसिद्धेषु रूपविज्ञानादिषु पञ्चसु स्कन्धेषु "स्कन्धाङ्गस्कन्धपञ्चकम्" माघ। १०पथि शब्दर० ११ग्रन्थ परिच्छेदे च। "स्कन्धोदकमियुक्तम्" इति भागवत-विशेषणम्। १२व्यूहे हेमच०। [विद्वद्भिर्मायां ज्ञारा०।

स्कन्धचाप पु० स्कन्धे चाप इव। वंशादिनिर्मितशिक्यधारे

स्कन्धज पु० स्कन्धात् जायते जन-ड। स्कन्धादूर्ध्वं वटवृक्षादौ "पर्य्यायस्य वसाद्या स्कन्धजाः प्रकीर्तिताः" हेमच०।

स्कन्धतरु पु० स्कन्धप्रधान तरु। नारिकेलवृक्षे राजनि०।

स्कन्धफल पु० स्कन्धे फलमस्य। १नारिकेलवृक्षे राजनि० २उदुम्बरवृक्षे च शब्दच०।　[शब्दच०।

स्कन्धबन्धना स्त्री स्कन्धे बन्धनमिवास्याः। मधुरिकायाम्

स्कन्धरुह पु० स्कन्धात् रोहति रुह-क। वटवृक्षे राजनि०।

स्कन्धवाह पु० स्कन्धेन वाहयति वह-णिच्-अण्। स्कन्धेन भारादिवाहक वृषादौ शब्दर०। [illegible] हेमच०।　[illegible] अमर।

स्कन्धशाखा स्त्री स्कन्धात् उद्गता शाखा। [illegible]

स्कन्धस्कन्द पु० स्त्री० स्कन्धदर्शन [illegible]। [illegible]

[illegible]।

स्कन्धाग्नि पु० स्कन्धजातोऽग्नि । स्थूलकाष्ठजाते वह्नौ जटा० ।

स्कन्धावार पु० स्कन्धार्थमागार आ+वृ-घञ् । युद्धार्थं सद्यःसैन्यानां १स्थापने २तदाधारे कटके च ३राजधान्याम्
शब्दच० । [हस्त्यादौ हेमच०

स्कन्धिक पु० स्कन्धेन वहनमस्त्यस्य ठन् । स्कन्धवाहके

स्कन्धिन् पु० स्कन्धेन वहनमस्त्यस्य इनि । स्कन्धेन वाहके वृषादौ रत्नमा० ।

स्कन्न त्रि० स्कन्द्-क्त । १च्युते अमर० २गलिते ३क्षरित ४शुष्के ५गते च । भावे क्त । ६क्षरणे न० ।

स्कन्भ प्रतिघाते क्र्या० स्वा० प० सक० सेट् । स्कभ्नाति स्कभ्नोति स्कभ्नुत । अस्कम्भीत् अस्काम्भत् । अस्कम्भ अस्क(भ)म्भे । [त्रिभ० ।

स्कभ स्तम्भे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । स्कम्भते अस्कम्

स्कु उद्धृतौ आप्लवने च क्र्या० स्वा० उ० सक० अनिट् । स्कुनाति स्कुनीते स्कुनोति स्कुनुते । अस्कौषीत् अस्कोष्ट । चुस्काव चुस्कुवे । [स्कुन्दते अस्कुन्दिष्ट ।

स्कुद आप्लवने उद्धृतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् ।

स्कुन्भ रोधने सौ० क्र्या० स्वादि० कार्यभागो प० सक० सेट् स्कुभ्नाति स्कुभ्नोति । अस्कुम्भीत् । उदित् क्त्वा वेट् ।

स्खद विदारे दि० आ० सक० सेट् । स्खद्यते अस्खदिष्ट घटादि० स्खदयति । [स्खलयति स्खालयति ।

स्खल चले भ्वा० प० अक० सेट् । स्खलति अस्खालीत् वा घटा०

स्खलन न० स्खल-भावे ल्युट् । १चलने २पतने अमर ।

स्खलित न० स्खल भावे क्त । १छलयुद्धादौ मर्य्यादया वीरमर्य्यादात् १पतने २स्वकर्ममात्रे च अमर । कर्त्तरि क्त । ३चलित त्रि० ।

स्तन मेघशब्दे अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्तनयति ते अतस्तनत् त । बहुवचनत्वाच्च षोपदेश ।

स्तन पु० स्तन-अच् । (माइ) स्त्रीणामङ्गभेदे पयोधरे अमर । 'करोमयौ स्तनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ' स्तनयोः शुभलक्षण गारुडे ६५अ० । [शब्दे च मेदि० ।

स्तनन न० स्तन-ल्युट् । १ध्वनिमात्रे २मेघशब्दे ३कुन्थन

स्तनन्धय पु स्त्री० स्तनं धयति धे-खश् मुम् च । अतिशिशौ धेटष्टित्वात् स्त्रियां ङीप् । [अमर । स्त्रियां टाप् ।

स्तनप पु स्त्री० स्तनं पिबति पा-क । अतिशिशौ बालके

स्तनभर पु० ६त० । १स्तनभारे २तदाभोगे च त्रिका० ।

स्तनयित्नु पु० स्तन-इत्नु । १मेघे २मुस्तके अमर ३मेघशब्दे मेदि० ४विद्युति मन्दार० । ५मृत्यौ ६रोगे च शब्दच० ।

स्तनवृन्त पु० स्तनस्य वृन्त इवाग्रम । १स्तनाग्रे चूचुके हेमच० स्तनमुखशिखाद्योऽप्यत्र हेमच० । [च ।

स्तनान्तर न० स्तनयोरन्तरम् । १हृदये हेमच० २स्तनमध्ये

स्तनाभोग पु० ६त० । स्तनस्य परिपूर्णतायाम् त्रिका० ।

स्तनित न० स्तन-भावे क्त । १मेघशब्दे अमर । २करतालिशब्दे च । कर्त्तरि-क्त । ३शब्दित त्रि० ।

स्तनितफल पु० स्तनितं मेघशब्दे फलति फल-अच् । [विकङ्कतवृक्षे राजनि० ।

स्तन्भ रोधने क्र्या० स्वा० प० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट् । स्तभ्नाति स्तभ्नोति इरित् अस्तभत् अस्तम्भीत् । इदित्यन्ये षोपदेश एव न्याय्य सोमोऽयमित्यन्ये तन्न षोपदेश ।

स्तन्य न० स्तने भवम् यत् । स्तनजाते दुग्धे हेमच० । [भूते च

स्तब्ध त्रि० स्तम्भ-कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । १जडीकृत २जडो

स्तब्धरोमन् पु० स्तब्धं रोमास्य । १शूकर अमर जडीकृतरोमणि त्रि० स्त्रियां वा डाप् ङीप् च ।

स्तम्ब पु० स्तम्भ-अच् किच्च पृषो० । काण्डरहिते भिण्टकादौ वृक्षे २कृषकुलमे ३तृणादौ गुच्छे च अमर ।

स्तम्बकरि पु० स्तम्बं गुच्छं करोति कृ-इन् । व्रीहिधान्ये अमर । [न्मूलके खनित्रादौ अमर ।

स्तम्बघन पु० स्तम्बो हन्यतेऽनेन हन-क नि० । स्तम्बो-

स्तम्बघ्न त्रि० स्तम्बो हन्यतेऽनेन हन-घञर्थे क । स्तम्बोन्मूलके खनित्रादौ अमर । स्तम्बहननमात्रे ।

स्तम्बपुर् स्त्री स्तम्बप्रधाना पूः अ समासान्त । ताम्रलिप्ते पुरभेदे हेमच० ।

स्तम्बेरम पु स्त्री० स्तम्बे तृणादीनां काण्डे गुच्छे गुल्मे वा रमते रम-अच् अलुक्स० । गजे अमर स्त्रियां ङीष् ।

स्तम्भ पु० स्तम्भ-अच् । (थाम) १स्थूणायाम् अमर । भावे घञ । २जडीभाव पु० ।

स्तम्भन पु० स्तम्भयति स्तम्भ-णिच् ल्यु । कन्दर्पस्य पञ्चसु बाणेषु मध्ये १बाणभेदे जटा० भावे ल्युट् । २जडीकरणे न० । करणे ल्युट् । षट्कर्मान्तर्गते तन्त्रोक्ते ३अभिचारकर्मभेदे

स्तम्भित त्रि० स्तम्भ आश्चर्ये णिच्-कर्मणि क्त । जडीकृते

स्तरिमन् पु० स्तृ-कर्मणि इमनिच् । तल्पे उणा० ।

स्तरी स्त्री स्तृ-कर्मणि ई । धूमे हेमच० ।

स्तव पु० स्तु-अप । १प्रशंसायाम् २स्तुतौ च ।

स्तवक पु० स्तु-वुन् स्वा-आरक इषो० वा । गुच्छे अमर । २ग्रन्थपरिच्छेदे ३समूहे च मेदि० ।

स्तवेय्य पु० स्तु-एय्य । इन्द्रे उणा० ।

स्तावक त्रि० स्तु-ण्वुल् । स्तुतिकारके प्रशंसाकारके ।

स्तिमित न० स्तिम-भावे क्त । १आर्द्रतायाम् अमरः । २अचाञ्चल्ये च मेदि० कर्त्तरि क्त । ३अचञ्चले ४आर्द्रे च त्रि० ।

स्तिमि पु० स्तिम-इन् मुक् च । १समुद्रे २वायौ च उणा० ।

स्तीर्वि पु० स्तॄ-क्विन् न वरित्वम् । १आकाशे २रुधिरे ३तृणजातौ ४अध्वर्य्यौ ५उदके ६[illegible] शब्दार्थचि० ।

स्तुत पु० स्तु कर्म्मणि क्त । स्तुतिकर्म्मणि अमरः ।

स्तुति स्त्री स्तु-क्तिन् । स्तवे अमरः । [अमर

स्तुतिपाठक पु० स्तुतिं पठति पठ-ण्वुल् । राजादेर्वन्दिनि

स्तुन्भ रोधने सौ० क्र्या० स्वा० कार्य्यभागौ पर० सक० सेट् उदित् क्त्वावेट् । स्तुभ्नोति स्तुभ्नाति । अस्तुम्भीत् । षोप्ता- त्वादषोपदेश इत्यन्ये ।

स्तुतिव्रत पु० स्तुतौ व्रतमस्य । स्तुतिपाठके जटा० । २६८पृ० दृश्यम्

स्तुत्यर्थवाद पु० कर्म० । प्रशंसया अर्थवादभेदे अर्थवादशब्दे

स्तुनक पु स्त्री० स्तु-नकक् । छागे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

स्तुभ पु स्त्री० स्तुन्भ-मूल० क । छागे भरतः स्त्रियां ङीष् ।

स्तूप उच्छ्राये अद० चु० अक० उभ० सेट् । स्तूपयति ते अतुस्तूपत् त । बहुदृकत्वात् अषोपदेश एव । ५।७२ पृष्ठे ष्टूप इति धातुः षोपदेशतया प्रमादात् लिखितः ।

स्तूप पु० स्तु-पक् पृषो० स्तूप-अच् वा । १राशीकृते मृत्तिकादौ २आघाते ३बले ४निष्प्रयोजने च कल्पद्रु० ।

स्तृ विस्तारे स्वा० उ० सक० अनिट् । स्तृणोति स्तृणुते अस्तार्षीत् अस्तृत अस्तरिष्ट । पर्युदासात् षोपदेश ।

स्तृ प्रीतौ अक० रक्षणे सक० स्वा० प० अनिट् । स्तृणोति अस्तार्षीत् । पर्युदासेन अषोपदेश एव ।

स्तॄ आच्छादने क्र्या० उ० सक० सेट् । स्तृणाति स्तृणीत अस्तारीत् अस्तरिष्ट अस्तरीष्ट अस्तीर्ष्ट । अयं षोपदेश एव न्याय्यः ।

स्तेन चौर्य्ये अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्तेनयति-ते अतिस्तेनत्-त । बहुवचनात् अषोपदेश ।

स्तेन न० स्तेन-भावे अच् । १चौर्य्ये । कर्त्तरि अच् । २चौरे त्रि० अमर ।

• स्तै(ष्टै)प वेष्टे चु० उभ० सक० सेट् । स्तैपयति-ते अतिस्तिपत्-त । अषोपदेशत्वे मूलं चिन्त्यम् ।

स्तेम पु० स्तिम-घञ् । १आर्द्रीभावे २क्लेदे च अमर ।

स्तेय न० स्तेनस्य भावः यत् नलोपः । १चौर्य्ये अमरः । "प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा । यत् परद्रव्यहरणं स्तेयं तदुपरिकीर्त्तितम्" इत्युक्ते परद्रव्यापहारे स्तेयं तच्च अष्टादशविवादान्तर्गतविवादपदभेदः तद्रहस्यादिकं वीरमि० उक्तं चौरशब्दे २९६९ पृष्ठादौ दृश्यम् । [ङीप् ।

स्तेयिन् त्रि० स्तेयमस्त्यस्य इनि । परद्रव्यापहारके, स्त्रियां

स्तैन(न्य) न० स्तेनस्य भावः अण्, ष्यञ् वा । १चौर्य्ये परद्रव्यापहरणे । स्तेन एव स्वार्थे ष्यञ् । २चोरे त्रि० भरत ।

स्तैमित्य न० स्तिमितस्य भावः ष्यञ् । १जाड्ये २क्लेदे ३आर्द्रीभावे च । [२जलबिन्दौ ३अल्पे त्रि० अमर ।

स्तोक पु स्त्री० स्तुच-घञ् । १चातके मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

स्तोकक पु स्त्री० स्तोकाय जलबिन्दवे कायति शब्दायते कै-क । चातके अमरः स्त्रियां टाप् ।

स्तोत्र न० स्तु-ष्ट्रन् । १स्तवे-गुणकर्मादिभिः प्रशंसने अमरः । "द्रव्यस्तोत्रं कर्म्मस्तोत्रं विधिस्तोत्रं तथैव च । तथैवाभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधम्" मत्स्यपु० १२१ अ० । द्रव्याद्युपाधिकतया स्तवस्य चातुर्विध्यमुक्तम् । २स्तुतिसाधने वाक्ये स्तुतश्च गुणिनस्तूपसर्ज्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनरूपा [illegible] व्यक्तिता । यथा यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जना स्तुतिमवगच्छन्ति यद्यपि ष्टुञ् स्तुतौ इत्यस्य स्तुतावित्येकार्थौ तथापि प्रतिगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रम् अप्रतिगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेक इति च तत्राप्ते प्रतिगीतमन्त्रसाध्ये ३स्तवने गुणकथने च । शस्त्रशब्दे प्रतिगीतमन्त्रे इति यदुक्तं तत्र अप्रगीतमन्त्रे इत्येव बोध्यम् । प्रगीतऋग्जातं शस्त्रमिति छा० उ० भाष्यटीकायामानन्दगिरिव्याख्ये ४प्रगीत ऋग्जाते च ।

स्तोत्रिय त्रि० स्तोत्राय हितं घ । स्तोत्रसाधने ऋगादौ 'कतमचतस्रोऽपि यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यन्तीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या शस्यैव च तृतीया इति" बृ०उ० । "स्तोत्रिया नाम ऋक् सामसमुदायः" शा भा० । 'स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा ऋगुच्यते" शत०ब्रा०१४।६।१।१२ वाक्यव्याख्यायां भाष्यम् । यथोक्तस्य स्तोत्रं स्तोत्रियं वर्ग्यं [illegible] [illegible] कात्या०श्रौ० ९।७। २० 'एकां स्तोत्रियामन्वाहरन्ती कुर्यात्'' कर्कः ।

स्तोभ पु० स्तुभ घञ् । १अर्थशून्ये गानादिपूरणविषयार्थे [illegible] [illegible] । २[illegible] [illegible] च [illegible] ।

स्तोभलक्षणादिकं गानशब्दे २५७२ पृ॰ दृश्यम् । तच्च चतुर्थ वर्णमात्रस्तोभस्य । वाक्यस्तोभस्य तु नव विधा भवन्ति तदुक्तं "आशास्ति स्तुतिसंख्याने प्रैषत्र परिदेवनम् । प्रैषमन्वेषणञ्चैव सृष्टाख्यानमेव च" एते तु वाक्यस्तोभाः पदस्तोभाश्च पञ्चदश गानग्रन्थेषु दर्शितास्तत एवावगन्तव्याः ।

स्तोम श्लाघागुणाविष्कारणे अद॰ चु॰ उभ॰ अक॰ सेट् । स्तोमयति-ते अतुस्तोमत्-त । अल्लघुत्वात् न षोपदेशः ।

स्तोम पुं॰ स्तोम-अच् स्तु-मन् वा । १समूहे अमरः । २यज्ञे हेमच॰ । ३स्तवे ४स्तुतिभेदे ५मस्तके ६धने ७शस्ये दशोच्छ्रायदण्डे च न॰ ९वक्रे त्रि॰ । "नारायणेन स्तोमेन" यजु॰ ३।५२ "कय स्तोमान् प्रपच्छ" ऋ॰ १।१४।८

स्त्यान न॰ स्त्यै-भावे क्त तस्य नः । १स्नेहे २घनत्वे ३संहतौ ४आलस्ये ५प्रतिशब्दे च विश्व । कर्त्तरि क्त । ६संहतिकारके ७ध्वनिकारके च त्रि॰ ।

स्त्येन पुं॰ स्त्यै-इनच् । १चोरे २अमृते च उणा॰ ।

स्त्यै संहतौ ध्वनौ भ्वा॰ पर॰ अक॰ अनिट् । स्त्यायति अस्त्यासीत् पर्युदासान्न षोपदेशः ।

स्त्री स्त्री स्त्यै-ड्रट् । योषिति नार्याम् अमरः ।

तद्भेदादिकं रतिम॰ उक्तं यथा
"पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा । शशो मृगाद्याश्वश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्षणम् । भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी कृशाङ्गी । मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा । भवति रतिरसज्ञा नातिखर्वा न दीर्घा तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी । घनकठिनकुचाढ्या सुन्दरी बद्धशीला सकलगुणसमेता चित्रिणी चित्रवक्त्रा । दीर्घातिदीर्घनयना वरसुन्दरी या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता । रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा । स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला । कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या नितम्बखर्वा करिणी मता सा । रमते पद्मिनी शशे चित्रिणी रमते मृगे । वृषभे शङ्खिनी सदा हस्तिनी रमते हये । पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी । शङ्खिनी क्षारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी । बाला च तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति सा द्विधा । गुणयोगेन रन्तव्या नारी वश्या भवेत् तदा । आ षोडशाद् भवेद् बाला तरुणी त्रिंशका मता । पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम् । फलमूलादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः । प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताडनात् । बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी । प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् । अङ्गुष्ठे चरणे च गुल्फनिलये जानुद्वये बस्तिके नाभौ वक्षसि कक्षयोर्निगदिता कण्ठे कपोलेऽधरे । नेत्रे कर्णयुगे ललाटफलके मौलौ च वामभ्रुवामूर्द्ध्वाधश्चलनक्रमेण कथिता चान्द्री कला पक्षयोः । सीमन्ते नयनेऽधरे च गलके वक्षःस्थले चूचुके नाभौ श्रोणितटे मनोभवगृहे जङ्घातटे गण्डके । गुल्फे पादतले तदङ्गुलितटेऽङ्गुष्ठे च तिष्ठन्त्यसौ वृद्धिक्षीणतया सम शशिकला पक्षद्वयोर्योषिताम् । शुक्लपक्षे वसेद्वामे पादाङ्गुष्ठात् कनिष्ठके । शुक्लप्रतिपदादौ च कृष्णे चाध प्रलम्बते । पुंसः सव्ये स्त्रियो वामे शुक्ले, कृष्णे विपर्यये । एतानि कामस्थानानि ज्ञेयानि नागरैः सदा । वसयुक्ता यदा नारी विपरीतरतिर्भवेत् । अश्वाख्ये तु कलास्थाने रन्तव्या कामिनी तदा । नेत्रे कण्ठे कपोले च हृदि पार्श्वद्वयेऽपि च । ग्रीवाया नाभिदेशे च कामी चुम्बति कामिनीम् । सव्ये जङ्घे नितम्बे च जघने मदनालये । स्तनयुग्मे सदा प्रेम्णा कामी चुम्बति कामिनीम् । प्रेमपूर्णां स्त्रियं समालिङ्ग्य सीत्कारं सहचुम्बनम् । कण्ठाश्लेषं पुनः कृत्वा गाढालिङ्गनमाचरेत् । विहृत्य हस्तौ जघनोपविष्टः सीत्कृत्य वक्त्रं च मुहुः प्रचुम्बन् । भगे च लिङ्गं स्तनमर्दनञ्च दत्त्वापि कृत्वा परमञ्च कामी । [illegible] दन्तक्षतं कृत्वा नखाग्रेण पश्चैव वा । पृष्ठे च जघने योनौ दत्त्वा कामी रमेत् स्त्रियम् । नखरोमाङ्कितं कृत्वा दन्तेनाधरपीडनम् । पञ्चमासा लक्ष्य यत्नेन योनौ लिङ्गेन ताडनम् । लिङ्गप्रवेशनं कृत्वा धृत्वा गाढप्रयोगतः । पार्श्वद्वयेन सम्यग् हि निष्पृष्ठं ताडनक्रमम् । समालिङ्ग्य स्त्रियं गाढं स्तनयुग्मे च मर्दनम् । योनौ नाभौ च सम्मर्द्य निष्ठुरं लिङ्गताडनम् । केशं करेण सङ्गृह्य दृढं गलाङ्गुष्ठगम् । वदने चुम्बनं कृत्वा भगं स्पर्शेन मर्दयेत् । कचकरेण समर्द्दं पीडयेदधरं दृढम् । रतेन पञ्चबाणेन रमणीं रतिमादिशेत् । सीत्कारं चुम्बनं पीडा गले हस्तौ च चुम्बनम् । सर्वे एव रते कृत्वा चित्रिणी रति-

चादिशेत्। स्त्रीपुंसयोस्तथान्योन्यं भगे लिङ्गे च चुम्बनम्। रमयन्तु तथा गाढं मर्द्दनी रतिमादिशेत्। केशं करेण सङ्गृह्य दद्यात् गलबन्धनम्। भगं करेण सन्ताड्य हुङ्कृतैरतिमादिशेत्। कूर्मपृष्ठ गजस्कन्धं पद्मगन्धं सुगन्धि यत्। अलोमकं सुविस्तीर्णं पद्मस्तद्भगमुत्तमम्। शीतलं निम्नमत्युच्च गोजिह्वासदृशं परम्। इत्युक्तं कामशास्त्रज्ञैर्भगदोषचतुष्टयम्"। स्त्रीशुभाशुभलक्षणन्तु सामुद्रशब्दे १२७८पृष्ठादौ दृश्यम्

स्त्रीगवी स्त्री० स्त्री चासौ गौश्च अच्‌समा०। (गाभि) दोग्ध्र्याम्।

स्त्रीचित्तहारिन् पु० स्त्रियाश्चित्तं हरति हृ-णिनि। १शोभाञ्जने त्रिका०। २स्त्रीमनोहारके त्रि०।

स्त्रीचिह्न न० स्त्रिया असाधारणं चिह्नम्। १योनौ जटा०। २स्त्रिया असाधारणे चिह्ने स्तनादौ ३स्त्रीलक्षणे च।

स्त्रीचोर पु० स्त्रिया चोर इव। कामुके त्रिका०।

स्त्रीजित पु० स्त्रिया जित जि—क्त। स्त्रीवश्ये। "स्त्रीजितस्पर्शमात्रेण सर्वं पुण्यं प्रणश्यति। न भूमौ पातकी पापात् पापिनां स्त्रीजितात् परः" ब्रह्मवै० ज० ४५अ० तस्य निन्दोक्ता।

स्त्रीधन न० कर्म०। स्त्रीस्वत्वाश्रये द्रव्यमात्रे इति मिताक्षरादय०। "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च। भ्रात्रादत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्" नारदपरिगणिते स्त्रीस्वत्वाश्रये धने इति दायभागादयः। स्त्रीधनस्वरूपादिकं मिताक्षरामतानुसारेण वीरमित्रोदये निरूपितं यथा

"अथ स्त्रीधनविभागं वक्तुन्तत्स्वरूपं तावन्निरूप्यते तत्र मनुः "अध्यग्न्यध्यावाहनिकन्दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति" षड्विधमितिन्तु न्यूनसंख्याव्यवच्छेदपरं नाधिकसंख्यानिरासाय। अत एव याज्ञवल्क्येन "पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम्, इत्याद्यधिकमुक्तम्। विष्णुनापि बहुविधानि स्त्रीधनान्युक्तानि। स यथाह "पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनम्" इति। नारदः "अध्यग्न्यध्यावाहनिकम्भर्तृदायस्तथैव च। भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्"। षड्विधत्वं मानववदेव व्याख्येयम्। स्त्रीधनशब्दश्चायं यौगिकः स्त्रीस्वामिकधनमिति न च पारिभाषिकः योगसम्भवे परिभाषाया अन्याय्यत्वात्। अत एव योगीश्वरेण रिक्थक्रयादिसाधारणस्वत्वोपायसंग्रहार्थमाद्यपदं प्रयुक्तम्। ननु च कश्चित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एवं सति स्यात्। न हि स्त्रीस्वामिकत्वं तत्र निषेद्धुं शक्यते बाधात्। यथाह कात्यायनः "तत्र सोपधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा। पित्रा भ्रात्राऽथ वा पत्या न तत् स्त्रीधनमुच्यते इति। उपधिरस्माद्दातव्यं मया दत्तं त्वया धार्यमलङ्कारादिनान्यदेति नियमस्तत्पूर्वकं दत्तं सोपधि योगवशेन दायादाभ्यां कन्यायै दत्तमिदन्तदनन्तरं विभाज्यमिति। पितृप्राप्तं स्वल्पादिकं, भोक्तुं प्राप्तमपि न स्त्रीधनमित्याह स एव "प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित्प्रीत्या चैव यदन्यतः। भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतम्" इति। पारिभाषिकत्वे भ्रात्रादिदत्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीधनं प्रतिषिध्यते। तेनैतस्मादुच्यमेव पित्रादिदत्तं शिल्पादिप्राप्तभिन्नं वा स्त्रीधनमिति परिभाष्यते इति चेत्। उच्यते। नात्र स्त्रीधनत्वनिषेधः। किन्तु तत्कार्यविभागादिनिषेधः। अत एवोत्तरश्लोके तत्र भर्तुः स्वाम्यमित्युक्तम्। भर्तुस्तद्विनियोगे स्वातन्त्र्यञ्च स्त्रिया इत्यर्थः। प्रथमश्लोके तु स्त्रीस्वत्वनिषेधोऽपि सम्भवति उपधियोगपदयोरुपादानात्। तादृशदाने च स्वत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात्। "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्। यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेदिति" मनुवचनात् "भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनमित्यपि वचनमप्यविषये पित्रादिप्राप्तपरमेव एतन्मूलकत्वाभावात्। अध्यग्न्यादिस्वरूपनिरूपितं कात्यायनेन "विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ। तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्। यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्। अध्यावाहनिकञ्चैव स्त्रीधनन्तदुदाहृतम्। प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा। पादवन्दनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते। विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया। अन्वाधेयन्तु तत्प्रोक्तं लब्धं बन्धुकुलात्तथा। गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम्। मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चिच्छुल्कं तत् परिकीर्तितम्। ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा। भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्"। भर्तुः

षकायादित कल्पतर्वादौ पाठ । अध्यग्न्यादियष्दास्तु योगरूढ साहचर्यस्त्रीधनाद् एव प्रयोगात् । रुद्धोपस्कर घाटोना यन्मूल्य कन्याप्रदानार्थमित्वेन वरादिभ्य कन्या भरणधर्मेण एहात तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्या तम् । मिताक्षरायां तु यद्गृहीत्वा कन्या दीयते तच्छुल्कमित्युक्तम् । उभयथापि पित्रादीना कन्याया दत्तमित्युद्देशो विवक्षित अन्यथा तत्सत्त्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशत्वानुपपत्ते । जीमूतवाहनेन तु क र्म च मिति पठित्वा गृहोपस्करविभ मिष्टलक्षिकर्म षरणे भर्त्रादिभ्यो रणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदान तच्छु ल्क तदेव मूल्य प्रकृतार्थस्यादित व्याख्यातम् । पुनश्चोक्तम् "यदानन्तु भर्तृगृहे शुल्कन्तत्परिकीर्त्ति तमिति" व्यासोक्त वा । भर्तृगृहगमनार्थशुल्काचादि यद्दत्त तच्छुल्कमित्यर्थ इत । तदुभयमपि स्त्री स्वामिक भवत्येव तथा एव दत्तत्वादिति तत्र स्त्री- धनत्वव्यपदेशोऽप्यस्त्रीरनयत् सुगम एव । आधि वेदनिक स्त्यन्तरविवाहकाले पूर्वभार्यायै यद्दीयते । यदाह याज्ञवल्क्य "अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधि वेदनिक समम् । न दत्त स्त्रीधन यासा दत्ते त्वर्द्ध प्रकल्पयेत्" इति । पित्रादिभिर्व्वैरविवादाच स्त्रीभ्यो धनदाने नियममाह कात्यायन "पितृमातृपति भ्रातृज्ञातिभि स्त्रीधन स्त्रियै । यथाशक्त्याद्विसा हस्राद्दातव्य स्थावराहते" । स्थावरेतरद्धन यथाशक्ति आकार्षापणसहस्रादयपर्यन्तं देयमित्यर्थ । व्य सोऽपि "द्विसहस्र परो दाय स्त्रियै देयो धनस्य तु" । आदि बहुत्वादिति कात्यायनेन, पर इति च व्य सेनोक्ते रितोऽधिकमिति पतिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम् । अयच नियमः प्रतिवत्सरमसमन्वये प्रयत्ते नानेकवत्सरेषु ओषनाय दीयमानमितोऽधिकमपि भवति चेत्र दोष । मौनाहत्ताद्यानय याग्स्तीत्तु दिवाचनमात्रेण तद्विरोधापरायात । एतेनेऽपि भर्त्तृमतिममरण स्त्रीधन स्वातन्त्र्यमिति च मनु 'न निर्हारं स्त्रिय कुर्यु कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् । स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्त्तुरनाज्ञया' इति निर्हारो व्यय । कचित् स्त्रीधन तासा स्वातन्त्र्य मन यदाह सौदायिकस्वरूपमुक्त्वा कात्यायन 'सौदायिक धन प्राप्य स्त्रीणा स्वातन्त्र्यमिष्यते । यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् । सौदायिके

सदा स्त्रीणा स्वातन्त्र्य परिकीर्त्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्ट स्थावरेष्वपि" । भर्त्तृदत्ते तु स्थाव रेतरत्रैव स्वातन्त्र्यमित्याह नारद 'भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्त स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् । सा यथा काम- मश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावराहते" । स्थावर भर्त्तृदत्त स्त्रिया निक्षयादुपभोगमात्र न दानाधक्रयादिकमित्यर्थ । अपुत्रा शयन भर्तुरित्यादि कात्यायनवचोऽपि भर्तृ- दत्तस्थावरविषयमेव नारदवाक्यतयेति कश्चित् । अस्माभिस्तु पत्नी दुहितर इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषय प्रपञ्चित । पुत्रवत्यामपि कस्मिंश्चित स्त्रीधने न स्वातन्त्र्य स्वस्याभावादित्याह कात्यायन "न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च । आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णव । यदि त्वेकतरो ह्येषा स्त्रीधन भक्षयेद् बलात् । सवृद्धिक स दाप्य स्याद्दण्डञ्चैव समाप्नुयात् । तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतपूर्वकम् । मूल्यमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान् भवेत् । अथ चेत् स द्विभार्य्य स्यान्न च ता भजते पुनः । प्रीत्या विसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्य स तद्बलात् । ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषित । तत्र स्वमा ददीत स्त्री विभाग रिक्थिनान्तथा' । स्त्रिया धन गृहीत्वा यद्यपरभार्यया सह वसत्येनाञ्चावमन्यत तदा गृहीत तद्धन राज्ञा बलाद्दाप्य । भक्ताच्छा दनविवासान् यदि भर्त्ता न ददाति तदा तदपि स्त्रिया बलाद्ग्राह्य तत्पर्य्याप्त धन वा ग्राह्यमिति स्वाशयसार्थ । इदमपि तथा दोषराहित्ये बोध्य दुष्टा पुन किमपि स्त्रीधन न लभते इत्याह स एव अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थना- शिका । व्यभिचाररता या च स्त्रीधन न तु सा र्हति" । माण्डलीकेन तथा अनपत्यासिद्ध प्राहुर् मिति सूचितम् । अपकारक्रियायुक्ता सदा भर्तृप्रतिकूला व्ययपरा 'निर्म्माल्यादार्थनाशिका इत्यपि पाठ । एवम् "हृद्विराभरण शुल्क लाभश्च स्त्रीधन भवेत् । भोक्त्री मा स्वयमेवेद पतिर्नार्हत्यनापदि । वृथा मोक्ष च भागे च स्त्रियै दद्यात् सवृद्धिकम्" इति । हृद्वि मेधमपि पित्रादिना दत्तमिति प्रतिबन्धित्वात् त । मदनरत्ने तु हर्म्मादिति पाठतम् । हर्म्मान्वीतिना पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्यातञ्च । लाभो गौडी प्रीतार्थं यदुच्यते कुत्रचित् । तथा चाहदमनायण ।

भोक्तव्यं गेहे न मिति यावत्। अननुज्ञातत्यागभोगविषयमेतत्। तदनुज्ञया त्वनापद्यपि न दोषः "स्वयमेव"स्येवकारः स्वापत्यानां व्युदासार्थः। भर्तृव्युदासस्य पतिर्नार्हतीत्यनेनाभिधानात्। भर्तृव्युदासे ततो बहिरङ्गाणां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डापूपिकया सिद्धत्वात्। अनापदीत्यभिधानादापदि न दोषः। अतएव "पुत्रार्त्तिहरणे चापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हतीति" तस्यैव वाक्यशेषः। पतिरित्यनुषङ्गः। पुत्रपदञ्च कुटुम्बोपलक्षकं तस्यार्त्तिर्भक्ष्याद्यभावनिमित्ता पीडा तस्या हरणे। अपत्यादन्यास्वपि धनाभावनिमित्ते सङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तुं भोक्तुमर्हतीत्यर्थः। ननु परधने त्यागभोगयोः स्वाम्यनुज्ञया विना कथमर्हता बाधितार्थेनेन बोध्यते। अनुज्ञायान्त्वनापद्यपि न विरोधः। उच्यते। वचनबलात् धर्मविषये व्यये स्वत्वमेव तस्य तत्रेत्यदोषः। अतएव योगीश्वरोऽपि "दुर्भिक्षे धर्मकार्य्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता नाकामो दातुमर्हति"। धर्मकार्य्ये आवश्यके नित्ये नैमित्तिके च सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थं राजावरोधे सति। वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं कार्य्यानुष्ठानबाधके इति च तदर्थं इत्याह। नाकामो दातुमर्हतीत्यपि दारिद्र्यादिकृतदानासामर्थ्ये दुर्भिक्षादिगृहीतमप्यवश्यं देयमेतावतैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यदानमित्यस्य कल्पयितुमनर्हत्वात्। पतिमरणादापद्यपि मृत्युरेव पत्नीधनग्रहणाधिकारः प्रतिदानस्वेच्छया नान्यस्येति ज्ञेयम्। भर्त्ता दातुं प्रतिश्रुतं भार्य्यायै तस्मिन् मृते पुत्रादिभिस्तद्देयमित्याह स एव "भर्त्रा प्रतिश्रुतं देयमृणवत् स्त्रीधनं सुतैरिति"। सुतपदञ्च पौत्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणमृणवदित्यभिधानात्। अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यास्तस्याः सुतानां जन्मना स्वत्वेऽपि नास्ति विभाग इति गम्यते। एवं स्त्रीधनसंक्षेपः। दायभागमतपारिभाषिकपरत्वमप्यस्य एव। अनयोर्गुणागुणत्वं सुधीभिर्भाव्यम्। अपराधिकारादिकं ३५४१ पृ॰ च तद्विभागो दृश्यः।

स्त्रीधव पु॰ स्त्रियं धुनाति धू-अच्। पत्यौ शब्दर॰।

स्त्रीधर्म्म पु॰ ६त॰। ऋतौ नारीकुसुमविकारे रक्ते हेमच॰।

स्त्रीधर्म्मिणी स्त्री स्त्रीधर्म्मोऽस्त्यस्याः इनि। ऋतुमत्यां स्त्रियाम् अमरः।

स्त्रीपण्योपजीविन् पु॰ स्त्रीरूपेण पण्येन जीवति जीव-णिनि। धनं गृहीत्वा सम्भोगार्थमन्यस्मै स्त्रियं दत्त्वा तल्लब्धधनोपजीविनि।

स्त्रीपुंधर्म्म पु॰ स्त्रियाः पुरुषस्य धर्म्मं तमधिकृत्य व्यवहारो वा। स्त्रीपुंसयोः यथाशास्त्राचाररूपे धर्म्मे तद्विषयके व्यवहारे च अष्टादशसु विवादपदेषु मध्ये विवादपदभेदे स्त्रीपुंसयोगोऽप्यत्र। मीर॰ तत् व्यवहारो यथा "तत्स्वरूपमाह नारदः "विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसाञ्च कीर्त्त्यते। स्त्रीपुंसयोगसंज्ञन्तद्विवादपदमुच्यते" इति। विवाहादिशब्देन स्त्रीपुंधर्म्मा गृह्यन्ते। अतएव मनुर्व्यवहारपदोद्देशकाले स्त्रीपुंधर्म्मोविभागश्चेत्युद्दिश्य प्रतिज्ञापूर्ब्बकं तेषां निरूपणं चकार "पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः। संयोगे विप्रयोगे च धर्म्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्" इत्यादिना संयोगे अन्योन्यसन्निधाने विप्रयोगे दैवतः कालतो वा व्यवधाने। शाश्वतान् नित्यान् अवश्यानुष्ठेयानिति यावत्। के ते धर्म्मा इत्याकाङ्क्षायामाह स एव "अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम्। विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे" इत्यादि। पुरुषैः भर्त्तृपुरुषैः। विषये दण्डहेतुभूतचाञ्चल्यादिविषये। नारदोऽपि "बाल्यात्यादिसम्पन्ना अपि कुले जाता अपि स्त्रियः। अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत्" इति। अतोऽन्यैरपि स्त्रीणामस्वातन्त्र्यं यथा भवति तथा कर्त्तव्यमित्याशयः। पुरुषेण स्त्री व्यभिचारादवश्यं रक्षणीया। तथा च हारीतः "एकव्रतसुकृदभावात् परेन्द्रियापहृतत्वाच्च दुष्टा एव सङ्करकारिण्यो भवन्ति जीवति भर्त्तरि कुटुम्बसम्भवादि गोपायितव्याः रक्षितव्याः मातृ कुलनाशे कुलनाशे तस्य नामकृत्यनाशे देवयज्ञनाशो दर्पितृयज्ञनाशे आत्मनाश आत्मनाशे सर्व्वनाश" इति। एकव्रतसुकृदभावात् स्त्रीणां एकभर्त्तृनियमाभावात्। परेन्द्रियापहृतत्वात् परेषु इन्द्रियस्य ममतारामादिना अपहृतत्वात्। [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]

कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः । इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् । यतन्ते रक्षितुं भार्य्यां भर्त्तारो दुर्ब्बला अपि ॥ स्वां प्रसूतिं चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च । स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति" इति । द्वयोः कुलयोः भर्त्तृपितृकुलयोः । अनेन कुलद्वयहेतुरपि रक्षा इति शोककथनमुखेन दर्शितम् । अतएव वृहस्पतिः "सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्य्या स्त्री स्वबन्धुभिः । श्वश्र्वादिभिः पालनीया गुरुस्त्रीभिर्दिवानिशम्' । मनुरपि "कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः । मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता" इति । काले कन्यादानयोग्ये काले । वाच्यो निन्द्यः । अनुपयन् अनुगच्छन् । स एव 'पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति" । याज्ञवल्क्योऽपि "रक्षेत् कन्यां पिता, विन्नां पतिः, पुत्रस्तु वार्द्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः" इति । विन्ना विवाहिता । पतिपुत्रविहीनायास्तु रक्षणं पतिपक्षान्तर्गतेन प्रत्यासन्नेन कार्य्यम् । तथा च नारदः "मृते भर्त्तर्य्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियः । विनियोगात्मरक्षासु भरणेषु च ईश्वरः ॥ परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये । तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः" । पितृपक्षस्याप्यभावे स एवाह "पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्त्ता स्मृतः स्त्रियः । स तस्या भरणं कुर्य्यान्निगृह्णीयात् पथश्च्युताम्" इति ।' विनियोगः कर्म्मणि नियोजनम् । भर्त्ता पोषकः स्त्रीस्वभावं दर्शयति दक्षः 'अनीश्वरत् स्त्रियः सर्वा भूषणाच्छादनाशने । पूजितापि हता नित्यं पुरुषं छन्दमर्हति । अनीक्षा रत्नमादत्ते कन्यका वा तपस्विनी । इतरा तु धनश्चित्तं बान्धवीर्यं बलं यथा । कामञ्च बाल्ये भावे तु यौवनेऽभिलषो भवेत् । तृणवन्मन्यते नारी वृद्धभावे स्वकं पतिम् । अबाल्ये वर्त्तमाना या छेदने च निवारिता । अपथ्या तु भवेत् पथ्यात् यथा व्याधिरुपेयतः" इति । छन्दिता तृप्ता कतापीयमय । अपवर्त्तति सततमात्मनाम् करोति स्वकार्ये स्वेच्छाशाम् । अपथ्या अतन्त्रादि अवशेषभूता । मनुरपि "नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः । सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते । पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैःस्नेह्याच्च स्वभावतः । रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृ-

ष्वेता विकुर्वते ॥ शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् । द्रोहभावं कुचर्य्याञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः । निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि । स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता । तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित् पाणिग्राहस्य चेतसा । तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् । परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति' इति । निरिन्द्रिया निर्वीर्य्या धैर्य्यप्रज्ञादिरहिता इति यावत् । स्त्रियोऽनृतमिति मायशोऽनृतवदनशीलत्वादुच्यन्ते । श्रुतयः श्रुतिवाक्यानि । निगमेषु वेदेषु स्त्रीलक्षण्यस्वरूपं तासां श्रुतीनामध्ये या निष्कृतिरूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तरूपास्ताः श्रुतीः शृणुत स्त्रीस्वभावज्ञानार्थमित्यर्थः । महाभारतेऽपि "कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः । मर्य्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ॥ अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात् परिजनस्य च । मर्य्यादायाममर्य्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु । यौवने वर्त्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् । नारीणां स्वैरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः । यदि पुंसां गतिर्ब्रह्मन् ! कथञ्चिन्नोपपद्यते । अन्योन्यस्य प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठन्ति भर्तृषु । अलाभात् पुरुषाणाञ्च भयात् परिजनस्य च । वधबन्धभयाच्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः । नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना । कामानामपि दातारं दातारं मानसान्त्वयोः । रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्त्तारं परमं स्त्रियः" इति । श्रीरामायणेऽपि "नैवाङ्गनामाङ्गविनो नापि देवोऽस्ति कश्चन । सर्व्वमेवाक्षमन्ते सता गच्छन्त्या रमति" । अथ रक्षणप्रकारः । तत्र मनुः "न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् । एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम्" इति । प्रसह्य बलात्कारेण अवरोधेनेति यावत् । यत्नवरोधेन शरीरव्यभिचाररक्षणं शक्यतयापि मानसव्यभिचाररक्षणमशक्यमित्यतः अन्येन महता न कश्चिद्योषितः प्रसह्य परिरक्षितुमित्युक्तम् । न च मानसव्यभिचाररक्षणमनर्थकमनुष्ठानाभावात् पक्षा विधिवैयर्थ्याभावादिति वक्तव्यम् । यत आह स

एव "यादृशं भजते स्त्री हि सुतं सूते तथाविधम् ।
तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियो रक्षेत् प्रयत्नतः" इति ।
यादृशं पुरुषमृतुकाले स्त्री मनसा भजते तद्गुणभाव-
शील सुतं जनयतीति पूर्वार्द्धार्थः । अतएवाह तत्र
मनुर्वचितो 'यथान् भार्य्योऽपतेः स्त्रीणामात्मैव
तच्छील जनयन्तीति' । मानसव्यभिचारादपि स्त्रिय
रक्षिता एव । तथा च मनुना तस्मादिच्छादिनोक्त
रक्षणायमवार्थी दर्शितः । परिरक्षणोपायानाह मनु-
रेव 'अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् । शौचे
धर्मे च पक्त्रां च पारिणाह्यस्य चेक्षणे' इति । अर्थस्य
संग्रहे स्वल्पस्य समानीतार्थसंविधाने । व्यये स्वनीते
व्यये । शौचे गृहादिशुद्धकरणभाजनोपवेशने । धर्मे
अग्निहोत्राद्यनुष्ठानोपकार्याय रे । पक्त्रां पाकव्या-
पारे । पारिणाह्यम् पीठादि गृहोपकरणं तस्य
रक्षणे विचारणे । निरन्तरगृहव्यापारनियोजनात्
पुरुषान्तरचिन्तारहिता यथा भवति भार्य्या तथा
कुर्य्यादिति तात्पर्य्यम् । बृहस्पतिरपि "अतन्द्रितेऽथ
सत्कारं गृहोपस्करणेषु च । शौचाग्निकार्ये कर्त्तव्या
स्त्रीणां बुद्धिरियं स्मृता" इति । एवंविधव्यापारा
सक्तचित्ततया साध्वी इति व्यपदेशात् इत्याह मनुः
'आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः'
इति । आत्मना गृहव्यापारासक्तमानःकरणेन सुर-
क्षिता साध्वी । आप्तपुरुषरक्षितास्तु स्त्रियो न
सम्यग् रक्षिताः इत्याह स एव "अरक्षिता गृहे रुद्धाः
पुरुषैराप्तकारिभिः" इति । आप्तकारिभिः पुरुषैः
गृहे रुद्धा इत्यन्वयः । आप्ताश्च ते कारिणश्चाप्तकारिणः ।
अरक्षिता सम्यग्रक्षाविहीना इत्यर्थः । भर्त्तुर्गुण-
निबन्धनापि स्त्रीणां रक्षणोपाय इति दर्शितं स
एवाह 'यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा । अक्षमाला
वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा । शारङ्गी मन्दपालेन
जगामाभ्यर्हणीयताम्' इति । भार्य्या भरणमप्या-
वश्यकमित्याह स एव 'देवदत्तां पतिर्भार्य्यां विन्दते
नेच्छयात्मनः । तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रिय-
माचरन्' । देवैर्दत्ता इयं दत्ता देवप्रसादादायातेति यावत् ।
तां भार्य्यां स्वयं पति विन्दते । तत अव्यापारमाव्या
इत्यन्यामिच्छन् विवाहसम्बन्धस्य स्त्रीपुंसयोः धर्मार्थ-
च प्रार्थितत्वे विन्दति देवतान्मति दर्शितम् । देव-
दत्तत्वं स्त्रीणाम् "सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो दददग्नये ।
रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् इत्यादिश्रुति-
वाक्येभ्योऽवगम्यते । तेन देवैर्दत्ता या अभरणेन दानवा-
दीनां द्रोह भाव दात इत्यथवादः इत्युक्तं मदनरत्ने ।
न च साध्वीमित्यस्य पतिव्रतामित्यर्थपरत्वेन व्यभि-
चारिण्या भरणमनावश्यकमिति वक्तव्यम् । तस्या अपि
कष्टदिनाऽवश्यभरणीयत्वात् । तथा च नारदः
"व्यभिचारे स्त्रियो मौण्ड्यमधःशयनमेव च । कद-
न्नञ्च कुवासश्च कर्म चावस्कराज्झनम्" इति । स्त्रियाः
व्यर्थं व्यभिचारे जाते मुण्डनमधःशयनञ्च साधयेत् ।
कदन्नं कुवासश्च भरणाय दद्यात् । अवस्करावधूनन-
कर्म कारयेदित्यर्थः । दोषरहिताया भार्य्यायाः परि-
त्यागिनं प्रत्याह नारदः "अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां
साध्वीं प्रजावतीम् । त्यजन् भार्य्यामवस्थाप्यो राज्ञा
दण्डेन भूयसा" इति । विष्णुरपि निर्दोषां परि-
त्यजन् पत्नीं चौरवद्दण्ड्य इत्युक्तम् । निर्दोषा
त्यागहेतुभूतदोषरहिताम् । दण्डश्च स्थापयितु-
मशक्य आह योगीश्वरः "आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं
प्रियवादिनीम् । त्यजन् दापस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं
स्त्रियः" इति । तृतीयांशमन्त्रमतृतीयांशम् । राज्ञा
भार्य्यायै दाप्य । अल्पधन भरणमात्रपर्य्याप्त धनं दाप्य
इत्यर्थः" । [स्त्रीपुंसयोः

स्त्रीपुंस पु॰ द्वि॰ स्त्री च पुमांश्च अचसमा । मिलितयोः

स्त्रीपुंसलक्षणा स्त्री स्त्रीपुंसयोः लक्षणमस्याम् । अन्यप्रस-
ग्रहलिस्त्रीपुरुषचिह्नधारिण्यां स्त्रियाम् पोटायाम् अमरः

स्त्रीप्रिय पु॰ ६त॰ । आम्रवृक्षे त्रिका॰ । नारीप्रियमप्ये [...]

स्त्रीमुखप पु॰ स्त्रीमुखं पाति पा—क । दोहदमा[...]
राजनि॰ ।

स्त्रीरोग पु॰ ६त॰ । स्त्रीणां रोगे योनिरोगादौ सुश्रुत

स्त्रीलिङ्ग पु॰ स्त्रिया इव लिङ्गं तत्कार्य्यं यस्य । स्त्री-
लिङ्गव्याकरणोक्तकार्य्ययुक्ते शब्दभेदे । ६त॰
चिह्ने स्तनादौ न ।

स्त्रीवश्य पु॰ ६त॰ । स्त्रीवशीभूते ।

स्त्रीविधेय पु॰ ६त॰ । स्त्रीवशीभूते ।

स्त्रीसंग्रहण न॰ स्त्रियाः संग्रहणं यत्र । परस्त्री-
विवादपदभेदे । तत्स्वरूपादिकं वीरमि॰ दर्शि
"अथ स्त्रीसंग्रहणाख्यं व्यवहारपदम् । तं
व्याह बृहस्पतिः "व्यसनं समाख्य

निरोधनं । बलोपधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम्’ इति । एतयो स्वरूपं दर्शयति स एव ‘अनिच्छन्त्या यत् क्रियते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया । विलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतन्तु तत् । छद्मना गृहमानीय दत्त्वा वा मदकारणम् । संयोगः क्रियते यत्र तदुपधिकृतं विदुः । अन्योन्यचक्षूरागेण दूतीसम्प्रेषणेन वा । कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्” इति । अनुरागज संग्रहस्य त्रिविधत्वं दर्शयति स एव “तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम्” इति । व्यासोऽपि “संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा । उत्तमश्चेति शास्त्रेषु लक्षणं च पृथक् पृथक्” इति । एतेषां स्वरूपमाह बृहस्पतिः “कटाक्षावेक्षणं हास्यं दूतीसम्प्रेषणं तथा । स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः । प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलधूपवाससाम् । सम्भाषणञ्च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः । एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा । एतत् संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः” इति । स्त्रीसंग्रहणस्य ज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः ‘पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रियाः । सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा” इति । परस्त्रिया सह केशाकेशि मोहनेन यद्वा अभिनवैः कामजैः करजदशनादिक्षतप्रभृतिचिह्नैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वा स्त्रीसंग्रहणवान् इति प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः । उपायान्तरमाह स एव “नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् । अदेशकालसम्भाषं सहैकस्यासनं च” इति । कुर्वाण इति शेषः । इत्यपि ज्ञेयः । मनुरपि ‘स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत् तया । परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् । यस्तु दर्पादिना भवेयं भुक्तेति वदति सोऽपि [illegible] इत्याद्युक्तं मनुनारदौ ‘दर्पाद्वा यदि वा मोहात् श्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम्” इति । बलात्कारकृतस्य संग्रहणस्य साहसान्तर्भूतत्वेन तत्रैव दर्शितत्वादुपधिकृते दण्डमाह बृहस्पतिः “दर्पाद्वा कामयेद्यस्तु तस्य सर्वस्वहरणं । अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्” इति । सर्वहरः सर्वस्वहरः एतत् सजातीयायां । हीनोत्कृष्टागमने तु क्रमेण दण्डं धा सर्वस्वरूपो वधश्च कृतसर्वस्वहरणरूपो वा दण्डोऽवगन्तव्यः “इमानेव समायान्नात” याज्ञवल्क्यादिनिरूपणमेव

दर्शितवचनात् । तत्र वचने पुरुषस्यापकर्षाभावे युक्तो दण्डो न स्त्रिया इति नोक्तमस्या दण्डं, तत्र स एव स्त्रीसंग्रहणवत् प्रकृतेऽपि सजातीयोपभुक्तायां सव्यवहार्याया प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं पुनरपि तत्रोपभुक्ताया इति ज्ञातव्यमत्युक्तं मदनरत्ने । अनुरागजत्रिविधसंग्रहणे दण्डमाह स एव ‘त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्यमोत्तमौ । विनये कल्पनीयः स्यादधिकोऽपि यथाधिकः” इति । अधिकः प्रथमसाहसादिभ्योऽधिकः । सजातीये दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ‘सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनम्” इति । चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयपरभार्यागमने साशीतिपणसहस्रो दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनजातीयागमनं तदा मध्यमसाहसः । उत्कृष्टजातीयागमने गन्तुर्वधः । तस्याः कर्णादिकर्त्तनमित्यर्थः । एतच्चातुरगमनपक्षविषयं स्त्रियाः अपि दण्डाभिधानात् । बलात्काराधिकृतयोस्तु स्त्रियाः अनपराधित्वेन दण्डाभावात् । अत एव प्रातिलोम्येन गमने पुरुषस्य वधं विधाय स्त्रियाः स्वतन्त्रतया कर्णनासादिकर्त्तनविधानात् । सजातीयागमने पुरुषस्य यावुत्तमोत्तममध्यमसाहसौ दण्डौ तदर्द्धं स्त्रिया दण्ड इति बोद्धव्यम् । अत एव कात्यायनः ‘सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योऽर्थदमः स्मृतः । तदर्द्धं योषितो दद्युर्वधे पुंसोऽङ्गकर्त्तनम्” । इति । स्त्रिया इति शेषः । यदा पुनः सवर्णामगुप्तां आनुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा विशेषमाह मनुः “सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्योऽगुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः । सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रन्तु भवेद्दमः” इति । तं क्षत्रियवैश्ययोः । एतच्च गुरुस्त्रीधात्र्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डान्तरविधानात् । तदाह नारदः “माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा । दुहिता चार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या । आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते । शिश्नस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते” इति । यत्तु प्रातिलोम्येन गमने तु त्रयाणां पुरुषस्य वध इत्युक्तं योगीश्वरवचने । तद्गुप्ताविषयमन्यथाऽपदण्डः । तथा च मनुः ‘उभावपि हि तावेव मा

छन्नया गुप्तया सह । विप्रौ तौ शूद्राद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना । ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम्" इति । पञ्चशतस्य पञ्चशतपञ्चकदण्डभाजमित्यर्थः । एवं सहस्रिणमित्यत्रापि । क्षत्रियस्य गुप्तवैश्यागमने वैश्यस्य च गुप्तक्षत्रियागमने क्रमेण पञ्चसहस्रपञ्चशतपञ्चकं तयोर्दण्डं दद्यात् स एव "वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः" इति । शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहरणे गुप्तागमने तु वधसर्वस्वापहारौ । तथा च स एव "शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते" इति । अयञ्च वधाद्युपदेशः प्रजापालनाधिकाराद्राज्ञ एव न द्विजातिमात्रस्य । "ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति" शस्त्रग्रहणस्य निषिद्धत्वात् । यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्बेन कार्य्यातिपातस्तदा द्विजातिमात्रस्यापि शस्त्रग्रहणेऽधिकारोऽस्त्येव "शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति" इति शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । परस्त्रिया सह सम्भाषणकर्त्तुर्दण्डमाह मनुः "परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः । पूर्व्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम्" इति । आक्षारितः अभिशस्तः । दोषैः नानास्त्र्युपभोगशङ्काभिः । पापबुद्ध्या यः सम्भाषणं करोति तद्विषयमेतत् । अतएव "यस्त्वनाक्षारितः पूर्व्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः" इति । मनूक्तस्त्वपूर्व्वसाहसमध्यमसाहसयोरुत्कृष्टसजातीयासम्भाषणादिविषयत्वेन व्यवस्था परिकल्पनीया । परपुरुषेण सह पित्रादिभिर्निषिद्धं सम्भाषणं या करोति सा पणशतं दण्ड्या परस्त्रिया सह पित्रादिभिर्निषिद्धसम्भाषणं यः पुरुषः करोति पणशतद्वयं दण्डनीयः । द्वयोरपि निषिद्धपरस्परसम्भाषणादि कुर्व्वतोः सम्भोगे यो दण्डः स एव दण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः "स्त्री निषेधे शतं दद्यात् द्विशतन्तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा सङ्ग्रहणे तथा" इति । निषिध्यत इति निषेधः कर्म्मणि घञिति यत्र । चारणादिस्त्रीव्यतिरिक्तविषयमेतत्

"नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ता नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च" इति मनुस्मरणात् । नटाः आत्मोपजीविनः वेशोपजीविनः । एतेषां दारेषु एष विधिर्न अभिभाषणादिनिमित्तकदण्डविधिर्न । यतस्ते नारीः स्वभार्य्याः सज्जयन्ति पुरुषान्तरं संयोजयन्ति प्रच्छन्नोक्त्या चारयन्ति चेत्यर्थः । साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम्" इति । स्वामिना या शुश्रूषार्थं गृहे एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धास्ता अवरुद्धाः । पुरुषान्तरेणावरुध्य भुज्यमाना भुजिष्याः या दासी भुजिष्या अवरुद्धा वा तासु सर्व्वपुरुषगम्यास्वपि गमने पञ्चाशत्पणो दण्डः तासामपरपरिग्रहीतत्वेन परस्त्रीतुल्यत्वात् । चशब्दाद्वेश्यास्वैरिणीनामपि ग्रहणम् । तास्वपि सर्व्वपुरुषसाधारणीषु परपरिग्रहीतासु गमनेऽयमेव दण्ड इति मन्तव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्याह नारदोऽपि "स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः । आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात् परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयास्ताः परपरिग्रहाः" इति । अब्राह्मणीति स्वैरिण्या विशेषणम् । स्वैरिणी स्वतन्त्रा पुंश्चली । निष्कासिनी कुटुम्बान्निर्गतेति मदनरत्ने । स्वाम्यनवरुद्धा दासीति विज्ञानेश्वरमाधवाचार्य्यप्रभृतयः । भुजिष्या सा स्वेति सम्बन्धः । व्यासोऽपि "परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिको दमः । प्रसह्य वेश्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः" इति । प्रसह्य वेतनदानं विना बलात्कारात् । वेश्यादिषु गम्यत्वाभिधानस्य पापाभावप्रतिपादनार्थं किन्तु राजदण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । "पशुवेश्यादिगमने प्राजापत्यं विधीयते" इत्यादिवचनैः प्रायश्चित्तस्मरणात् । बलात्कारेण अनवरुद्धदास्यभिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक्" इति । पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु शुल्कदानानन्तरं बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । यद्यनिच्छन्तीमेकामनवरुद्धां बलात्कारेण बहवो गच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मको दण्डो द्रष्टव्यः । यदि पुनः सा केनचित् भाटकं गृहीत्वा पलायिष्यति तदा बलादुपगमनाभावेऽपि [illegible] यदि

तथा व्याध्याद्यभिभवो न भवेत्। अतएव नारद "व्याधिता सभ्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा। आमन्त्रिता चेदागच्छेद्दण्ड्या बद्धा भृता" इति। पारदार्यप्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "अलङ्कृता हरन् कन्यामुत्तमां त्वन्यथाऽधमम्। दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रतिलोम्ये वध स्मृत" इति। अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं तां सवर्णां कन्यामपहरन् उत्तमं साहसं दण्डनीय। तदनभिमुखीं हरन् प्रथमसाहसम्। उत्कृष्टवर्णजाता हरतः क्षत्रियादेर्वध इत्यर्थ। आनुलोम्येन सकामाहरणे न दण्डस्तथा च स एव "सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दम" इति। कन्यादूषणे दण्डमाह स एव "दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधः स्मृत। शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिशंसने" इति। "पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गाञ्च मध्यमम्" इति। यदाकामां कन्यामङ्गुल्यादिना प्रसह्य दूषयति तदा करच्छेद। यदा तु अङ्गुलिप्रक्षेपेण तामेव योनिक्षतां कुर्वन् दूषयति तदा विशेषमाह मनु "अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः। तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम्" इति। सकामदूषणेऽप्याह स एव "सकामां दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति। द्विशतं तु दमं दाप्य प्रसङ्गविनिवृत्तये" इति। यदा कन्या विरक्ता वा कन्या दूषयति तदाप्याह स एव "कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याःस्तु द्विशतो दमः। या तु कन्या प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति। अङ्गुल्योरेव वा छेद खरेणोद्वहनन्तथा" इति कुर्यात् योनिक्षतवतीमिति शेष। यदा पुनरुत्कृष्टजातीया कन्या सकामामकामां वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वध। यदा सकामां सवर्णामभिगच्छति तदा शुल्कं गोमिथुनं तत्पित्रे दद्यात्। अनिच्छति तस्मिन् दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात्। सवर्णामकामाङ्गच्छतो वध एव। तदाह मनु "उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति। शुल्कं दद्यात् सेवमान समामिच्छेत् पिता यदि। योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति। सकामां दूषयं स्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नर" इति। चाण्डाल्यादिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्य "अन्त्याभिगमने त्वङ्क्य कुबन्धेन प्रवासयेत्। शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वध" इति। अन्त्या चाण्डाली तद्गमने सैरावर्णकान् प्रायश्चित्तमभिमुखान्

"कबन्धं त्वन्यजस्त्रियामिति", मनुवचनात्तदाकारेण पशुव्रणं दग्धयित्वा कुर्वचितवर्णेन भगाकारमाङ्कयित्वा स्वराष्ट्राद्विवासयेत्। शूद्र पुनश्चाण्डालीङ्गच्छंश्चाण्डाल एव। अङ्क एवति माधवीये पाठः। चाण्डालस्य तूत्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमने वध एवेत्यर्थः। योनिव्यतिरिक्तस्थ गच्छतो दण्डमाह स एव "अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽभिमेहत। चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे" इति। यस्तु योषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाभिमुखं मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छति असौ चतुर्विंशतिपणान् दण्डनीय इत्यर्थ। स्त्रीकर्तृकदूषणे दण्डमाह बृहस्पति "उत्कृष्टमागता या नारी प्रलोभ्य स्वर्णमादिना। कामयेत् तत्र सा दण्ड्या नरस्याद्दम स्मृत" इति वचनात् स्त्रियं प्रलोभ्य गच्छत पुरुषस्य यो दण्डस्तदर्धं दण्ड्या" ।

स्त्रीसभ न॰ स्त्रीणां सभा क्लीवत्वम्। स्त्रीसमाजे।

स्त्रीसेवा स्त्री ६त॰। स्त्रीसम्भोगे व्यवायधर्मेण नारीसेवने

स्त्रीस्वभाव पु॰ स्त्रिया इव स्वभावो यस्य। १चन्त पुरस्थे अङ्गरक्षके शब्दमा॰ ६त॰। २स्त्रीणां शीले च। स्त्रीपुंधमशब्दे दृश्यम्।

स्त्रैण न॰ स्त्रिया इदम् अण् नञ्। १स्त्रीस्वभावे "स्त्रैणेन नीता विक्रति लघिम्ना" भट्टि। २स्त्रीविषये स्त्रियाः अपत्यं स्त्रीणां समूहो वा अण्। ३स्त्र्यपत्ये स्त्रीसमूहे न॰।

स्थ त्रि॰ स्था-क। १स्थितिशीले प्रायेण उत्तरपदस्थ एवार्थं प्रयुज्यते यथा पदस्थ मार्गस्थ। २स्थले पु॰ शब्दर॰।

स्थग संवरणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् घटा॰ मित्। चि न वृद्धि। स्थगति अस्थगीत्। अखोपधत्वात्सन्वद्भावः चिन्त्यमूलम्।

स्थग त्रि॰ स्थग अच्। धूर्ते शब्दर॰।

स्थगन न॰ स्थग-ल्युट्। आच्छादने हेमच॰।

स्थगित त्रि॰ स्थग-क्त। १आवृते २तिरोहिते हेमच॰।

स्थगी स्त्री स्थग्यतेऽनया घञर्थे क गौरा॰ ङीष्। ताम्बूलपात्रे करङ्के हेमच॰।

स्थगु न॰ स्थग-उन्। गडौ (कुब्ज) "तरेव स्थगु यद्दीर्घं रथघोषमिवायतम्। वक्राणीं च प्रतीता च सर्वविद्यामित स्थगु" रामा॰ बा॰ ८४॰।

स्थण्डिल न॰ स्थल-इलच् तुक् वस्य ड। १चत्वर परिष्कृतभूम्यां यज्ञोचित प्रदेशे अमर। निर्देषी स्थण्डिले एव वेदले' कुमार। २यज्ञार्थं परिष्कृतस्थाने शब्दर॰

होमार्थं कुण्डप्रतिनिधित्वेन वालुकादिभिः कर्त्तव्ये भूखण्डभेदे च "नित्यं नैमित्तिकं कर्म स्थण्डिले वा समाचरेत्। हस्तमात्रं तु तत् कुर्यात् वालुकाभिः समन्ततः" शा॰ति॰। "अथ वापि मृदा सुवर्णभासा चतुरस्रं चतुरङ्गुलोन्नतम्। हवने विदधीत वाङ्गुलोच्चं विबुधः स्थण्डिलमेवमेकवेदकोणम् कुण्डोद्यतः। अथ वा कुण्डकरणाशक्तौ। तन्त्रान्तरे च "मृदा सुवर्णभासा वा शुद्धया वालुकयाऽपि वा। अङ्गुलोन्नतया वेदाङ्गुलोच्चं स्थण्डिलं विदुः। चतुःकोणसदृक्प्राचीश्रवस्त्वाङ्गुली शुभम्। पञ्चाङ्गुलोच्चमथ वा रम्यं स्वङ्गुलमुन्नतम्। तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्। हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्मणि"। वशिष्ठ "कुण्डमेवविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्" क्रियासारे। तत्करणप्रकारादि स॰ त॰ दृश्यम्।

स्थण्डिलशायिन् पु॰ स्थण्डिले चत्वरे शेते व्रतवशात् शी–णिनि। "व्रतार्थं चत्वरे शयितरि अमरः। "स्थण्डिलशायिनश्च" भट्टिः। [चत्वरे शयितरि शब्दर॰।

स्थण्डिलेशय पु॰ स्थण्डिले शेते अच् अलुक्समा॰। व्रतार्थं

स्थपति पु॰ स्था–क तस्य पतिः। १कञ्चुकिनि मेदि॰ २शिल्पिभेद (छुतार) अमरः ३कुबेरे अजयः ४अधीशे ५बृहस्पतिसवनामकयागकर्त्तरि च अमरः। ६उत्तमे त्रि॰ मेदि॰ तत्र अधीशपरत्वे "निषादस्थपतिर्गावेधुकेऽधिकृतः" कात्या॰ श्रौ॰ १।१।१२ "निषादस्थपतिर्गावेधुके चरावधिकृतः अधिकारी भवति"। एवं हि श्रूयते "यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेत वास्तुमध्ये रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपेत्" इत्येतामिष्टिं प्रकृत्य श्रुतम् "एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति" निषादस्थपतेर्यजनत्वम्। तत्राय सन्देहः किमत्र षष्ठीसमासः निषादस्य स्थपतिर्निषादस्थपतिरिति निषादश्चासौ स्थपतिश्च निषादस्थपतिरिति कर्मधारयो वा। तत्र यदि षष्ठीसमासः तदा यो द्विजातिरेव विद्याग्निसम्पन्नानामाधिपत्यं करोति तस्यात्राधिकारः यदि च कर्मधारयः तदा निषाद एव यः स्थपतिस्तस्यात्राधिकार इति। तत्र त्रैवर्णिकस्यैव समर्थत्वात् इष्ट्यादिष्वधिकारो युक्तः अन्यजातीयस्य निषादस्याविद्यत्वेनाग्न्यसत्त्वेन चासमर्थत्वात्, तस्मात् षष्ठीसमास इत्याहुरिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु कर्मधारयोऽयम् निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति मुनः * षष्ठीसमासपक्षे निषादपदे अन्यत्रासक्तेः न तत्र षष्ठी श्रूयते यथा लक्षणया प्रतीयेत। अतो निषादपदेनैव प्रकृतौ लक्षणीयः कर्मधारयेऽपि तु पक्षे द्वयोरपि पदयोः स्वार्थत्वेन न लक्षणा तस्मान्निषाद एव स्थपतिरत्राधिकारी श्रुतिबलात् अविद्यानामग्निमात्रमपीति सिद्धम्। अपि चात्र निषादस्य दक्षिणा श्रूयते कूटं दक्षिणा काणो वा गर्दभ इति कूटं हि निषादानामेवोपकारकम् नार्याणामिति" कर्क॰। बृहस्पतिसवकर्त्तरि तु "स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।५।२८ सू॰। "सराजानो ब्राह्मणा यं पुरस्कुर्वीरन् एतेन यजेत" "बृहस्पतिसवेन" सू॰। राज्ञा सहिता ब्राह्मणा यं ब्राह्मणं धर्मस्थापकत्वेन चाङ्गीकुर्वीरन् "एतेन स एतेन यजेत बृहस्पतिसवेन" सं॰व्या॰। बृहस्पतिसवकर्तृवत् इगोसवकर्त्तर्यपि यथोक्तं "स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।११।११ सू॰। "गोसवयाजिनं जनाः"। राज्ञा सहिता विशः प्रजाः सर्वे पुरुषा यं पुरस्कुर्वीरन् (मुख्यत्वेनाङ्गीकुर्वीरन्) स गोसवेन यजेत २२।११।८ कर्क॰। "कारुभेदस्य लक्षणं यथा "वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः। दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्त्तितः"।

स्थपुट त्रि॰ तिष्ठति स्था–क स्थं पुटं यत्र। १विषमोन्नतप्रदेशे हेमच॰। "स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्तीति" मालतीमा॰। २विषमस्थाने–सञ्चारिणि–जीवे पु॰ त्रिका॰।

स्थल स्थाने भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् ज्वला॰। स्थलति अस्थालीत्। ज्वलाद्युत्वेनायं गतार्थ इत्यन्ये।

स्थल न॰स्त्री॰स्थल–अच्। जलशून्ये अकृत्रिमे भूभागे अमरः स्त्रीत्वपक्षे ङीप्। "वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः" कुमारः। २कृत्रिमाकृत्रिमप्रदेशमात्रे १कृत्रिमभूभागे तु न॰।

स्थलकन्द पु॰स्थलजः कन्दः। (वनओल) अरण्यशूरणकन्दे रत्नमा॰

स्थलकमल न॰ स्थलजातं कमलम्। स्थलपद्मे भावप्र॰।

स्थलकुमुद पु॰ स्थले कुमुदस्येव सादृश्येन अच्। करवीरे राजनि॰।

स्थलपद्म न॰ स्थलजातं पद्मं शाक॰। स्थलस्थिते गुल्मप्रभावपद्मे त्रि॰ स्थलजं पद्ममिव। २मानके पु॰ रत्नमा॰

स्थलपद्मिनी स्त्री स्थलपद्मानां समूहः तेषां बहुलदेशो वा इनि ङीप्। १स्थलपद्मसमूहे २तद्युक्तदेशे च। "ददर्श दूतः स्थलपद्मिनीं नलः" नैष॰।

स्थलमञ्जरी स्त्री स्थलस्य मञ्जरीव। अपामार्गे रत्नमा॰।

स्थलशृङ्गाट पु॰ स्थलजातः शृङ्गाटः शाक॰। गोक्षुरे रत्नमा॰ तस्य शृङ्गाटकतुल्यत्वात् तथात्वम्।

स्थलेरुहा स्त्री स्थले रोहति रुह–क अलुक्स॰। १घृतकुमार्य्याम् २दग्धारुहे च राजनि॰।

स्थलेशय पु॰ स्थले शेते शी–अच् अलुक्स॰। १वराहकन्द प्रभृतौ पशौ राजनि॰। २स्थलशायिनि त्रि॰।

स्थवि पु॰ स्था क्विन् वेर्नत्त्व। १तन्तुवाये उज्ज्वलद॰। २स्वर्गे ३जङ्गमे च संक्षिप्त॰।

स्थविर न॰ स्था–किरच् स्थवादेशः। १शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि॰ २चतुर्मुखे ब्रह्मणि च पु॰ हेमच॰। ३अचले ४स्थिरे त्रि॰ उणा॰ ५वृद्धे च त्रि॰ अमरः। ५महाश्रावणिका स्त्री राजनि॰।

स्थविष्ठ त्रि॰ अतिशयेन स्थूलः इष्ठन् यणादिलोपे गुण॰। अतिवृद्धे अमरः। इयसुन् स्थवीयस्नप्यतिवृद्धे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

स्थाणु पु॰ स्था नु पृषो॰ णत्वम्। १शिवे २शाखापत्रशून्यवृक्षे च अमर॰ ३आयुधभेदे पु॰ नीलक॰। ४दृढे त्रि॰ भरणि शिवस्य स्थाणुशब्दवाच्यत्वे कारणमुक्तं वामनपु॰ ४६अ॰। यथा "समुत्तिष्ठन् जलात्तस्मात् प्रजास्ताः स्पृष्टवानहम्। ततोऽहं ताः प्रजा दृष्ट्वा रहिता एव तेजसा। क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाट्य चाक्षिपम्। तत्क्षिप्तं सरसो मध्ये ऊर्द्ध्वमेव यदा स्थितम्। तदाप्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम्"।

स्थाणुतीर्थ न॰ शैव तीर्थभेदे वामनपु॰ १२अ॰।

स्थाण्डिल पु॰ स्थण्डिले शेते अण्। व्रतार्थं स्थण्डिलशायिनि अमर॰।

स्थाण्वाश्रम पुंन॰ ६त॰। हिमाचलस्थिते शिवस्य तपश्चरणाश्रमभेदे "स स्थाण्वाश्रम हैमवतं जगाम" कुमारः।

स्थाण्वीश्वर पु॰ शिवलिङ्गभेदे "स्थाणुर्नाम्ना हि लोकेषु पूजनीयो दिवौकसाम्। स्थाण्वीशः स्थितो यस्मात् स्थाण्वीश्वरस्ततः स्मृतः" वामने ४२अ॰ तन्माहात्म्यादिकम्। तत्र दृश्यम्।

स्थान न॰ स्था–ल्युट्। १स्थितौ २सादृश्ये ३अवकाशे मेदि॰ ४सन्निवेशे ५वसतौ हेमच॰ ६सैन्यसन्धौ त्रिका॰ ७भाजने शब्दर॰ ८निकटे ९व्याकरणोक्ते प्रसङ्गे आदिश्यमानस्य षष्ठ्यादेः कारणभूते इगादौ। १०नीतिवेदिनामुपचयापचयहीने साम्यावस्थाने च अमर॰। उपचयापचयौ च षड्वर्गशब्दोक्तस्य सन्ध्यादेरेव भरतः। ११वसतिश्च लोकभेदः। तत्र तेषां स्वस्वधर्मानुष्ठायिनां जनानां लोकविशेषस्थानञ्च अग्निपु॰ उक्तं यथा "प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्। क्षत्रियाणां तथा चैन्द्रं संग्रामेष्वनुवर्त्तिनाम्। गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्य्यानुकारिणाम्। अष्टाशीतिसहस्राणां यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम्। स्मृतं तेषान्तु यत् स्थानं तदेव गुरुवासिनाम्। सप्तर्षीणान्तु यत् स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसाम्। प्राजापत्यं गृहस्थानां गृहधर्मानुवर्त्तिनाम्। न्यासिनान्तु परं ब्रह्म योगिनाममृतं स्मृतम्। एकान्तवादिनां ब्रह्मध्यायिनां परमं पदम्। तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवम्। असिपत्रवनं घोरं कालसूत्रमवीचिमत्। वेदस्य निन्दकानान्तु यज्ञव्याघातकारिणाम्। स्थानमेतत् समाख्यातं स्वधर्मविनिवर्त्तिनाम्" स्मृतिलिङ्गाधिकरणोक्ते ११क्रमे भीमा॰। "स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या पार्थसारथिः। १२स्थापके नियमस्थानमित्यादि।

स्थानक न॰ स्वार्थे क। १स्थानशब्दार्थे। स्थाने कं जलमत्र। २आलवाले हेमच॰।

स्थानचञ्चला स्त्री स्थाने स्थितापि चञ्चला। १वर्वरीशब्दे शब्दच॰। अल्पवातेन चञ्चलत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

स्थानच्युत त्रि॰ स्थानात् स्वस्थानात् च्युतः। पदच्युते "स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करौ। स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषणकारकौ" गरुडपु॰ ११५ अ॰। स्थानभ्रष्टादयोऽप्यत्र। "स्थानस्थिताश्च पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदस्थिताः। स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नराः" गरुडपु॰ ११५अ॰।

स्थानाध्यक्ष त्रि॰ स्थाने अध्यक्ष॰। स्थानरक्षके हेमच॰।

स्थानिक त्रि॰ स्थानेऽधिकृतः ठक्। स्थानाध्यक्षे हेमच॰।

स्थानिन् त्रि॰ स्थानमस्यास्ति रक्ष्यत्वेन इनि। १स्थानरक्षके स्थानं प्रसङ्गः अस्त्यर्थे इनि। व्याकरणोक्ते आदिश्यमानस्य षष्ठ्यादेः कारणे इगादौ "स्थानिवदादेशोऽनल्विधाविति" पाणिनि॰।

स्थानीय न॰ स्थीयतेऽस्मिन् स्था–आधारे अनीयर्। १नगरे अमर॰। स्थानं सादृश्यं वासं वाऽर्हति स्थानस्येदम् वा छ। २वासयोग्ये देशे ३सदृशे ४स्थानसम्बन्धिनि च त्रि॰।

स्थाने अव्य॰ स्था–ने। १योग्यत्वे २औचित्ये च "स्थाने भवानेकनराधिपः सन्निति" रघु॰। ३सत्ये ४सादृश्ये ५कारणार्थे च शब्दर॰।

स्थापत्य पु॰ स्थपतिरेव स्वार्थे ष्यञ्। १अन्तःपुररक्षके कञ्चुकिप्रभृतौ अमरः। तस्य भावः ष्यञ्। २स्थपतिधर्मे न॰।

स्थापक त्रि॰ स्थापयति स्था–णिच्–पुक् ण्वुल्। यथावत्स्थानस्थापितं तथा निवेशके। स्थितिस्थापकः।

स्थापन न० स्था-णिच्-पुक् ल्युट्। १आरोपणे २पुंसवनाख्ये गर्भसंस्कारे च मेदि०। ३समाधौ। युच्। स्थापनाप्यत्र स्त्री सा च निवेशने वादे भावपक्षस्य प्रमाणादिना व्यवस्थापने च। [ङीप्। पाठायाम् अमरः।

स्थापनी स्त्री स्थाप्यतेऽनया स्था-णिच्-पुक् करणे ल्युट्

स्थापित त्रि० स्था-णिच्-पुक् क्त। १निश्चिते २निवेशित ३न्यस्ते च मेदि०।

स्थामन् न० स्था-मनिन्। १सामर्थ्ये अमर २बले च।

स्थायिन् त्रि० स्था-णिनि। १स्थितशीले अलङ्कारोक्ते रसाङ्कुरे रत्यादिभावे पु०। "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा। रसतामेति रत्यादि स्थायी भावः सचेतसाम्" "अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः"। "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" सा०द०। एते च क्रमेण शृङ्गारादीनां स्थायिभावाः। [अमर।

स्थायुक त्रि० स्था-उकञ्। १स्थितिशीले २एकग्रामाधिकृते पु०

स्थाल न० स्थलति तिष्ठत्यस्मादन्नम् आधारे घञ्। (थाल) १भोजनपात्रभेदे। २पाकपात्रे (हाँडि) स्त्री अमरः गौरा० ङीप्।

स्थालीपाक पु० स्थाल्यां पाकः। गव्यदुग्धेन स्थाल्यां कृते १पाकभेदे। स्थाल्यां पच्यतेऽसौ पच-कर्मणि घञ्। २चरौ तत्पाकप्रकारः चरुशब्दे दृष्टव्यः। गोभिलोक्तप्रकारः सं०त० रघुनन्दनो यथा

तत्र गोभिलः "अथोदूखलमुसले प्रक्षाल्य सर्वं पश्चा-दग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य उलूखलं स्थापयति अथ हविर्निर्वपति। व्रीहीन् यवान् वा कांस्येन चरु-स्थाल्या वा अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देवतानामो-द्देशः सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीम् अथ पश्चादवहन्त्युत्तरतः [illegible] प्रक्षाल्य [illegible] [illegible] इति। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible]

विति नाम स्वप्नाति"। नारायणीयेऽपि "यद्यः पदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते। साध्याभिधान तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्"। अतोऽदः पद एव नामोहो न तु विकृत्यानुजपादावित्यादौ। एतस्मा अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति सामगानाम् यजुःप्रयोगो गोभिले निर्वापमात्रश्रुते यजुर्वेदिसमन्त्रकस्यावघातप्रोक्षणे सामगेन न कार्ये। यजुःपरिभाषामाह जैमिनिः "शेषे यजुःशब्दः" इति। शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते। ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्टपठितं गानपादभेदरहितं तद्यजुरिति। बहुदैवत्ये च बहुदेवतानामपि प्रत्येकं निर्वापः। अथ निर्वापो मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक्। निर्वापपरिमाणन्तु होमद्रव्यविशेषस्थित्यनुसारेणेत्याह छन्दोगपरिशिष्टम् "देवतासंख्यया ग्राह्य निर्वापाय पृथक् पृथक्। तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयाद्धोमयापि पृथक् पृथक्। यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद् वा यत्र कीर्त्तिता। शेषञ्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम्"। यद्यपि देवतासंख्ययेति वचनं चरुपशनीययोः स्थालीपाकस्य पठितं तथाप्या-न्यायाभावेन चरुसामान्यपरमिति। चरुविधौ तु विद्याकरवाजपेयी "यत्र प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिकाद। यत्र तु तन्निश्चयाभावात् पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् प्राप्त-प्रापित पदार्थो नियमापूर्वसाधनार्थमनुष्ठेय" इति। अतएव यदा स्वाहाकारादिना प्रोक्षणादिस्थाने तण्डुला न क्रियन्ते तदापि अवघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च। "धाने स्थूले तथा छिन्ने शालायां शालिके तथा। षडेते प्रयोगाश्चावघातविवर्जिताः"। शालिके [illegible] [illegible] अवघातादौ। स्थूले तन्दुले [illegible] यद्वाहे [illegible] पाठ्याः। [illegible] [illegible] [illegible] प्रयोग। [illegible] [illegible] छन्दोगपरि-शिष्टम्। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

त्रिधा विभक्तान् कण्डनप्रस्फोटनाभ्यामिति शेषः। पवित्रान्तर्हितान् पवित्रेण अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान्। तेन चरुस्थाल्यामुत्तराग्रं पवित्रं निधाय तण्डुलान् निक्षिपेत्। कुशलशृतमिवेति कुशलेन पाकनिपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिकठिनं न मन्दपक्वं यथा स्यात्तथा स्थालीपाकं श्रपयेत्। अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्। "स्वगार्ह्योक्ता चरुः खिन्नोऽप्यदग्धोऽकठिनः शुभः। न चातिशिथिलः पाक्यो न च वीतरसो भवेत्"। वीतरसो गलितमण्डः। प्रदक्षिणमुदायुवन्निति प्रदक्षिणावर्त्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन चरुं सम्मिश्रयन्। यु मिश्रणे इत्यस्य रूपमेतत्। शृतमित्यभिघार्य्येति स्फुटितम्। चरुमाज्येनाभिघार्य्य उदगग्नेरुत्तरस्याम् उत्तार्य्य प्रत्यभिघारयेत् पुनरुत्तरेण तथा सेचयेत्। उपोत्सर्गे तु अभिघारणद्वयात् पूर्वं ज्वलदङ्गारस्य विद्योतन-द्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टम् "अधिश्रितमवद्योत्य शृतञ्च स्वभिघारयेत्। उत्तरं सेचयेत् पश्चात् पुनरेवाभिघार-येत्"। मेक्षणादीन्याह छन्दोगपरिशिष्टम् "इध्म-जातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्। वृत्तं चाङ्गुष्ठ-पृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्"। इध्मार्द्धप्रमाणं प्रादेशद्वय-मिध्मस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति तदर्द्धम् एतेन दर्व्यां विशेषस्तु महाश्रुवे। "दर्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयेण तु मेक्षणम्। मुषलोदूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा। इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च"। अत्र तिर्य्यगूर्द्ध्वमित्यादि वैणवमेव चेत्यन्तेन चर्वङ्गमभिधाय भूमिजप-परिसमूहनकर्त्तव्यादि कुर्य्यादित्युक्तम्।

स्थाल्या पाकपात्रे पाकः पच्यमानः। २पाकभाजने पच्य-माने। चातुर्मास्यादौ तत्त्यागे फलं ति॰ त॰ दर्शितं "अभवन् सन्तान दीर्घा स्थालीपाकमभक्षयन्"।

स्थालीपुलाक पु॰ स्थाल्याः पुलाकाः तण्डुलाः सन्त्यत्र एकधर्मतासाधकत्वेन अच्। मीमांसकोक्ते "स्थाली-स्थाः तण्डुला एते सर्वे विक्लित्तिभागिनः। एककाला-ग्नियोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत्" इत्यनुमानरूपके न्याय-भेदे यथा एकस्य पाकदर्शनेन अन्येषां पाकज्ञानम् एवं एकरूपाणां सर्वेषामेकधर्माक्रान्तत्वमित्येवंरूपोद्भावनम्।

स्थालीविल न॰ ६त॰। स्थाल्याः शून्यभागे तदर्हति अ यत् वा। स्थालीविलीय (ल्य) तण्डुलादौ त्रि॰ सि॰ कौ॰

स्थालीवृक्ष पु॰ स्थाल्या इव वृक्षः। १कटुकाभिधानस्थालीनिर्माण-साधने २वृक्षभेदे। 'स्थालीद्रुमो मधु. भाइगुरसत्तिका उष्णकः। कटुपाकरसः पाही विषपित्तकफापहः' भावप्र॰

स्थावर त्रि॰ स्था-वरच्। १अचलत्वे २स्थिरे वृक्षादौ ३स्थादौ च अमरः। "स्थावरं जङ्गमञ्चैव यदपि स्वयमार्जितम्" स्मृतिः। ४पर्वत पु॰ ५धनुर्गुणे मं॰त्रिका॰। स्थावरसर्गश्च षड्विधः सर्गशब्दे ५२५॰ पृ॰ दृश्यः। स्थावरधनं च स्वल्पकष्टे क्रेतरि सति अधर्मावहाय न विक्रेयं यथोक्तं महानिर्वा॰१२प॰। "स्थावरं धनमन्यस्मै स्थितं सान्निध्य-वर्त्तिनि। योग्ये क्रेतरि विक्रेतुं न शक्तः स्थावरा-धिपः। सान्निध्यवर्त्तिना ज्ञातिः सवर्णो वा विशेषतः। तयोरभावे सुहृदा विक्रेतुमिच्छा गरीयसी। निर्णीत-मूल्ये पण्येन स्थावरस्य क्रयोद्यमे। तन्मूल्यमर्पयेत् सभी-पस्थो राति क्रेता न चापरः। मूल्यं दातुमशक्तश्चेत् सम्मतो विक्रयेऽपि वा। सन्निधिस्थस्तदान्यस्मै स्वस्वं शक्नोति विक्रयम्। क्रीतश्चेत् स्थावरं दैवं परार्थे प्रति-वासिनः। स्वरूपादेव तन्मूल्यं दत्त्वाऽसौ प्राप्तुमर्हति। क्रेता तत्र स्वदारामान् विनिर्माति भुनक्ति वा। मूल्यं दत्त्वाऽपि नाप्नोति स्थावरं सन्निधिस्थितः। "स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञया" स्मृतिः। स्थावरस्य प्र-मत्तविक्रयनिषेधात् विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण विक्रयः कर्त्तव्य इति" मिता॰। "एकोऽपि स्थावरं कुर्य्यात् दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः" स्मृतिः। "सविभाग-क्रयप्राप्तं पित्र्यं लब्धञ्च वान्यतः। स्थावरं सिद्धि-माप्नोति भुक्त्या, हानिरुपेक्षया"। "सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्। विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि" कात्या॰। "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि च। सा यथाकाममश्नीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते" नारदः। "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्भवेत्। विभक्तं स्थावरं प्राप्तं नान्योदर्य्यैः कथञ्चन" यम॰। "सर्वेषां द्व्यरूपाणां सोदरासोदरा-णामिति" जीमूत॰। [राजनि॰ २स्थावराभूतौ त्रि॰]

स्थावरादि पु न॰ स्थावरमादिर्हेतुर्यस्य। १वत्सनाभविषे

स्थाविर न॰ स्थविरस्य भावः अण्। वृद्धत्वे अमरः। तच्च सप्ततिवर्षोपगमे भवति "आषोडशाद् भवेद्बाल-स्तारुण्यस्तत उच्यते। वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम्" स्मृतिः। [अमर. १जलबुद्बुदे च मेदि॰]

स्थासक पु॰ स्था-स-स्वार्थे क। १अलङ्कारे २चार्चिक्ये

स्थासु त्रि॰ स्था-स्नु। स्थितिशीले अमर. "भूतादिषु स्था॰

स्तु रिवाचिरप्रभा" भट्ट। २गायते भरत'। ३इच्छे मोधर

स्थित त्रि॰ स्था-क्त। १ऊर्द्ध्वतया दण्डायमाने "स्थितायां स्थानमाचर" रघु। २निश्चये ३प्रतिज्ञायुक्ते मेदि॰। ४स्थितिशालिनि च।

स्थिति स्त्री स्था-क्तिन्। १मर्य्यादायां मेदि॰ २न्यायपथावस्थाने अमर। ३स्थाने च। स्थानभेदे स्थितिनिषेधो यथा "नास्थिभस्मकपालेषु न केशान् वा कथञ्चन। तथा तुषारकर्वशाद्य नाधितिष्ठेत् कदाचन" कौमपु॰१५अ॰।

स्थितिस्थापक स्थितं स्थापयति स्था-णिच् पुक ण्वुल्। न्यायोक्ते संस्कारभेदे "संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने" 'स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ कश्चित् तुल्यपि। अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेय कश्चित् स्पन्देऽपि कारणम्' भाषाप॰।

तल्लक्षणं पृथिवीमात्रसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्। संस्कारत्वव्याप्यजातित्वं च तद्व्याप्यधर्मवत्त्वम्। तथा च पूर्वसंयोगजनितसंयोगस्य यत्त्वे सति पूर्वसंयोगजातीयसंयोगजनकत्वं तत्त्वम। स च क्रियाविशेषजन्य क्रियाविशेषजनक स्वजन्यक्रियानाशको गुणविशेष। अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थतया स्थापक गुणविशेष इत्यर्थः। यथाऽऽकृष्टशाखादीनां त्यागे पुनस्तथावस्थितत्वं अत्र स्थापकः। स च अतीन्द्रिय।

स्थिर पु॰ स्था-किरच्। १पर्वते २देवे ३वृक्षे ४कार्त्तिकेये शब्दर॰। ५शनौ ६मोक्षे मेदि॰ ७वृषे राजनि॰। ८धवद्रुमे भावप्र॰। ज्योतिषोक्ते वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशिषु च। १०कटने ११निश्चले च त्रि॰। १२शालपर्ण्यां स्त्री शब्दच॰ १३काकोल्यां जटा॰१४पृथिव्यां १५शाखपर्णीवृक्षे स्त्री अमर। पृथिव्याः स्थिरत्वं मतभेदेन ग्रहलाघवे द्र॰ पु॰ दर्शितम्। स्थिरतया वर्णनीयाः पदार्थाः कविकल्प॰लतायां यथा युद्धे प्रधानभटः साध्वायां सज्जनमनः। धर्मार्धर्मौ मत भोगा सम्पादनभारः तयोर्वैज्ञानिकस्थितत्वात् स्थिरत्वम्।

स्थिरगन्ध पु॰ स्थिरो गन्धो यस्य। १चम्पकवृक्षे २पाटलायां ३केतक्याञ्च स्त्री राजनि॰। ४स्थिरगन्धयुक्ते द्रव्यमात्रे त्रि॰

स्थिरच्छद पु॰ स्थिरश्छदा यस्य। भूर्जपत्रवृक्षे रत्नमा॰।

स्थिरच्छाय पु॰ स्थिरा नियता छाया यस्य। १वृक्षमात्रे शब्दमा॰ २छायाप्रधाने वटादौ त्रिका॰।

स्थिरजिह्व पु॰ स्थिरा अचञ्चला जिह्वा यस्य। मत्स्ये हेमच॰।

स्थिरजीविता स्त्री स्थिरं जीवितमायुर्यस्याः। १शाल्मलीवृक्षे शब्दर॰। २चिरजीविनि त्रि॰

स्थिरतर त्रि॰ अतिशयेन स्थिरं तरप्। १अत्यन्तस्थिरे अमरः २ईश्वरे पु॰।

स्थिरदंष्ट्र पु स्त्री॰ स्थिरा दंष्ट्रा यस्य। १सर्पे स्त्रियां ङीप्। २वराहाकृतिविष्णौ पु॰ मेदि॰ ३ध्वनौ शब्दच।

स्थिरपत्र पु॰ स्थिराणि पत्राण्यस्य। हिन्तालवृक्षे राजनि॰।

स्थिरपुष्प पु॰ स्थिरं पुष्पमस्य। १चम्पकवृक्षे २बकुलवृक्षे च राजनि॰। [कवृक्ष राजनि॰।

स्थिरपुष्पिन् पु॰ स्थिरं पुष्पमस्त्यस्य बाहुल्येन इनि। तिल

स्थिरमति स्त्री स्थिरा-मति। १स्थिरबुद्धौ स्थिरा मतिर्यस्य। २स्थिरबुद्धियुक्ते त्रि॰। "अनिकेत स्थिरमति "गीता।

स्थिरयौवन न॰पु॰ स्थिरं यौवनमस्य। १विद्याधरादौ देवयोनिभेदे त्रिका॰ २चिरस्थायियौवनयुक्ते त्रि॰।

स्थिररङ्गा स्त्री स्थिरो रङ्गो रागो यस्या। नील्याम् राजनि॰। [द्रायाम् राजनि॰। २निश्चलरागयुते त्रि॰।

स्थिररागा स्त्री स्थिरो रागो रञ्जनं यस्या। १दारुहरि

स्थिरसाधनक पु॰ स्थिरं साधयति स्थु ततः स्वार्थे क। सिन्दुवारवृक्षे राजनि॰।

स्थिरसार पु॰स्थिर सारो यस्य। (सेगुण) शाकवृक्षे राजनि॰

स्थिराङ्घ्रिप पु॰ कर्म॰। हिन्तालवृक्षे राजनि॰।

स्थिरायुस् पु॰ स्थिरमायुर्यस्य। १शाल्मलिवृक्षे अमर दीर्घकालस्थायित्वात्तस्य तथात्वम्। २चिरजीविनि त्रि॰।

स्थुड संवरणे तुदा॰ कुटा॰ पर॰ सक॰ सेट्। स्थुडति अस्थोडीत् तुस्थोड। घोषवत् एव न्याय।

स्थूणा स्त्री स्था-नक् ऊडादेश पृषो॰। (खुँटी) १गृहस्तम्भे 'स्थूणावंश गृहम्' साहि॰ २लौहप्रतिमायाञ्च अमर

स्थूणानिखननन्याय पु॰न्यायशब्दोक्ते ४१७ पृ॰न्यायभेदे।

स्थूर पु॰ स्था-ऊरन् किच्च। १वृषे धरणिसा॰। २मनुष्ये त्रि॰ कौ॰।

स्थूरिन् पु॰ स्था-ऊरन् किच्च स्थूरो वृषादिर्भारवाहकः स्थूरोऽस्त्यस्य भारत्वेन इनि। वृषादिवत्पृष्ठेन भारवाहकत्वे पर च स्थूरत्व भार अश्व घोर तदक्षालि इनि घोरोयस्य अमर।

स्थूल व वृंहणे चुरा॰ उभ॰ अक॰ सेट। स्थूलयति-ते अतुस्थूलत्-त। वहुवचनस्य घोषवेन।

स्थूल त्रि॰ स्थूल-अच्। १पीवर (मोटा) अमरः २जडे ३कूटे च न॰ मेदि॰। ४पनसे पु॰ राजनि॰। ५स्थूलैलायाम् स्त्री शब्दच॰। ६वृत्तीरे राजनि॰। ७इक्षुभेदे स्त्री रत्नमा॰ अजय च। घोरे त्रि॰।

महायां कन् (कलुड) क्षुपभेदे पु० रत्नमालाकोष ।

स्थूलकङ्गु पु० कर्म० । वरकधान्ये (चीरधान) राजनि० ।

स्थूलकणा स्त्री कर्म० । १स्थूलजीरके राजनि० ६ब० । २स्थूलकणयुत त्रि० ।

स्थूलकण्टक पु० स्थूलं कण्टकोऽस्य । जालवर्वुरे राजनि० कप् अत इत्वम । स्थूलकण्टकिका शाल्मलीवृक्षे स्त्री ।

स्थूलकण्टा स्त्री स्थूलं कण्टं कण्टकोऽस्याः । वृहत्याम राजनि० ।

स्थूलकन्द पु० स्थूलः कन्दोऽस्य । १रक्तलशुने २शूरणे ३हस्तिकन्दे ४मानके च राजनि० ।

स्थूलक्ष्वेड पु० स्थूलः क्ष्वेडो यत्र । बाणे त्रिका० ।

स्थूलचञ्चु पु० स्थूला चञ्चुरिव शिखाऽस्य । १महाचञ्चुशाके राजनि० २वृहच्चञ्चुयुते त्रि० ।

स्थूलजीरक पु० कर्म० । जीरकभेदे (कालजिरा) भावप्र० ।

स्थूलताल पु० कर्म० । हिन्ताले राजनि० ।

स्थूलत्वचा स्त्री स्थूला त्वचा यस्य । काश्मर्य्याम् राजनि० ।

स्थूलदण्ड पु० स्थूलो दण्डोऽस्य । दृश्नले राजनि० । स्थूल नालोऽप्यत्र । [राजनि० ।

स्थूलदर्भ पु० स्थूल दृढ दृभ्यतेऽनेन दृभ-घञ् । मुञ्जे (मुज)

स्थूलदला स्त्री स्थूलानि दलानि यस्याः । घृतकुमार्य्याम राजनि० ।

स्थूलनास पु स्त्री० स्थूला नासाऽस्य ।१शूकरे हेमच० स्त्रियां ङीप् । २वृहन्नासायुते त्रि० स्त्रियां ङीप् । स्त्रियां टाप् स्थूलनासिकोऽप्यत्र ।

स्थूलपट्ट पु० स्थूलः पट्टः यस्मात् । कार्पासे शब्दर० तत्सूत्रज पट्टस्य स्थूलत्वात्तथात्वम् । पृषो० स्थूलपट्टाक तत्रार्थे पु० शब्दर० ।

स्थूलपाद पु स्त्री० स्थूलौ पीनौ पादौ यस्य मान्त्यलोप समा० १गजे शब्दमा० स्त्रियां ङीप् । ७त० । २श्लीपद रोगे च ।

स्थूलपुष्प पु० स्थूलं पुष्पं यस्य । १वकवृक्षे २पर्वतजातावरी १सन ना स्त्री रत्नमा० ३यवतिक्तायां स्त्री राजनि० ङीप् ।

स्थूलफल पु० स्थूलं फलमस्य । १शाल्मलीवृक्षे राजनि० । २वृहत्फलान्विते त्रि० । ३शणपुष्प्यां स्त्री राजनि० ।

स्थूलभूत न० कर्म० । वेदान्तोक्ते प्रत्येकं पञ्चीकृततामापन्ने पृथिव्यादौ भूते ।

स्थूलमरिच न० नित्यकर्म० । कक्कोले राजनि० ।

स्थूलमूल न० । ६ब० । चाणक्यमूले राजनि० ।

स्थूललक्ष(क्ष्य) त्रि० स्थूलं लक्षयति दानाय संकल्पते लक्ष-अच् स्थूलस्य लक्ष्य वाऽस्य । बहुदातरि अमर ।

स्थूलवर्त्मकृत् पु० स्थूलं वर्त्म करोति कृ-क्विप् ६ त० । सिह्लपर्ण्यायाम् शब्दर० । [२स्थूलवल्कान्विते त्रि० ।

स्थूलवल्कल पु० स्थूलं वल्कलमस्य । १रक्तलोध्रे जटा० ।

स्थूलवृत्तफल पु० स्थूलस्य वृत्तस्येव फलमस्य । विधव पिण्डीतकवृक्षभेदे (मयना) राजनि० । [राजनि० ।

स्थूलवैदेही स्त्री विदेहे भवा अण् कर्म० । गजपिप्पल्याम

स्थूलशाटक पु० कर्म० । स्थूलवस्त्रे अमर स्थूलशाटिका । टयाऽप्यत्र स्त्री जटा० ।

स्थूलशालि पु० कर्म० । महाशालौ राजनि० ।

स्थूलशीर्षिका स्त्री स्थूलं शीर्षं यस्याः कप् अत इत्वम् । क्षुद्रपिपीलिकायाम् हेमच० २वृहन्मस्तकयुते त्रि० ।

स्थूलषट्पद पु० षट्पद इव स्थूलः राज० । वरोलायाम्

स्थूलस्कन्ध पु०स्थूलः स्कन्धोऽस्य लकुचे (मान्दार) राजनि० ।

स्थूलहस्त न० स्थूलः हस्त इवाकारोऽस्य । गजशुण्डे त्रिका०

स्थूलाङ्गा स्त्री स्थूलं अङ्गोऽवयवोऽस्याः । १गन्धपत्रायाम् राजनि० २स्थूलावयव त्रि० ।

स्थूलाम्र पु० कर्म० । आम्रभेदे राजाम्रे राजनि० ।

स्थूलास्य पु स्त्री० स्थूलमास्यं यस्य । १सर्पे शब्दच० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । २वृहन्मुखयुत त्रि० ।

स्थूलैरण्ड पु० कर्म० । वृहदेरण्डवृक्षे राजनि० ।

स्थूलैला स्त्री कर्म० । वृहदेलायाम् (बड एलाइच) राजनि० ।

स्थूलोच्चय पु० स्थूलानामुपलानामुच्चयो यत्र । १गण्डशैल स्थूलस्य गजस्य उच्चय । २गमनमध्यगतौ ३वरण्डे ४अपूर्णत्वे मेदि० ५गजदन्तच्छिद्रे च शब्दमा० ।

स्थेय पु० स्थीयते विवादनिर्णायकतयाऽसौ स्था-कर्मणि यत् । विवादे १प्राड्विवाकनिर्णायके (सुरा) २पुरोहिते च मेदि० ३स्थिरे त्रि० हेमच० ।

स्थेयस् न० अतिशयेन स्थिरः ईयसुन् स्थादेश । १स्थिरतरे २याज्ञवल्क्ये भरत । स्त्रियां ङीप् । इष्ठन् स्थेष्ठोऽप्यत्र त्रि०

स्थैर्य्य न० स्थिरस्य भावः ष्यञ् । स्थिरतायाम् ।

स्थौणेय(क) पु० स्थूणायां तत्समीपे भवः ढक् ढकञ् वा । ग्रन्थिपर्णनामगन्धद्रव्ये (गांठियाला) अमर । "स्थौणेयक वृहद्द शुकवर्हं कुक्कुरम् । शीर्षं रोमकं चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम । स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत् । मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोऽघ्नं ज्वरनुत् । हन्ति कुष्ठास्रकण्डूदौर्गन्ध्यतिलकालकान्

पन्थिपर्णस्यैव भेदो, भविङ्ग छर इति नेपालदेशे भवति। निर्याचरो धनहरः कितवो गणहासकः। रोचको मधुरस्तिक्तः कटुः पाके कटुर्लघुः। तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफानिलान्। रक्षोऽश्रीस्वेदमेदोऽसृग्ज्वरगन्धविषव्रणान्” भावप्र०।

स्थौल्य न० स्थूलस्य भावः ष्यञ्। पीवरत्वे।

स्नपन पु० स्ना–णिच्–पुक् ल्युट्। जलादिनाऽभिषेककरणे

स्नव पु० स्नु–भावे अप्। १स्रवणे २क्षरणे च अमरः।

स्नसा स्त्री ष्णस–निरासे अच्। स्नायौ हेमच०।

स्नातक पु० स्ना–भावे क्त स्नान वेदाध्ययनानन्तरं समावर्त्तनाङ्गस्नानं तदस्यास्ति अच्, कर्त्तरि क्त स्वार्थे क वा। वेदाध्ययनानन्तरं गार्हस्थ्याय कृतसमावर्त्तनाङ्गस्नाने गृहस्थभेदे तस्य व्रतं मिता० आचाराध्याये दर्शितं यथा “स्नानादारभ्य ब्राह्मणस्यावश्यं कर्त्तव्यानि विधिप्रतिषेधात्मकानि मानससङ्कल्परूपाणि स्नातकव्रतान्याह “न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः। न विरुद्धप्रसङ्गेन सन्तोषी च भवेत् सदा” याज्ञ०। ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहाद्योऽर्थप्राप्त्युपाया दर्शिता। अत्र विशेष उच्यते। स्वाध्यायावरुद्धमर्थमप्रतिषिद्धमपि नेहेत नाभिवाञ्छेत्। न यतस्ततो न यतः कुतश्चिदविदिताचारात्, न विरुद्धप्रसङ्गेन विरुद्धोऽयाज्ययाजनादिप्रसङ्गो नृत्तगीतादि विरुद्धं वा तत्र प्रसङ्गश्च विरुद्धप्रसङ्गः तेन नार्थमीहेत इति सम्बध्यते। तत्र याचितः प्रत्येक पर्य्युदासार्थो। सर्वनाम्यस्मिन् स्नातकप्रकरणे नञ्प्रश्लेषः पर्य्युदासार्थ एव। किञ्च। “यथालाभेऽपि सन्तोषी परितुष्टो भवेत्। चकारात् संयतश्च “सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्” इति मनुस्मरणात्। कुतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्यत आह” मिता० “राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा। दम्भिहैतुकपाषण्डिबकवृत्तींश्च वर्जयेत्” याज्ञ०। “क्षुधा सीदन् पीड्यमानः स्नातको राज्ञो विदितवृत्तान्तादन्तेवासिनो यज्ञमानस्य याज्याद्याज्यादयाचमानांश्च धनमाददीत। क्षुधा सीदन्नित्यनेन विभवादिप्राप्तकुटुम्बपोषणपर्याप्तधनो न कापि दद्याद्धनमिच्छेदिति गम्यते। किञ्च। दम्भिहैतुकादीन् बककार्य्यं च लौकिकदाम्भिकांश्च वर्जयेत्। लोकरञ्जनाय धर्मकर्मानुष्ठायी दम्भी, श्रुतिस्मृतिविरुद्धं धर्मं संशयकारी हैतुकः, श्रौतस्मार्त्तकर्मपरित्यागिनोऽन्यदीयाश्रमिणः पाषण्डिनः। बकवदस्य धर्ममपि बकवृत्तयः। यथाह मनुः “अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः” इति। प्रतिषिद्धवृत्तिनो विकर्मस्थाः बिडालमार्जारस्तस्य स्वभावो व्रतं यस्यासौ बैडालव्रतिकः “धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदाम्भिकः। बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः” इति मनुस्मरणात्। चकाराद्विकर्मस्थबैडालव्रतिकशठान्। यथाह मनुः “पाषण्डिनो विकर्मस्थान् बैडालव्रतिकान् शठान्। हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्” इति। शठ “सर्वत्र वक्रः। एते. कसर्गनिषेधादेव स्वयं एवंविधो न भवेदिति गम्यते” मिता०। किञ्च “शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः। न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः” याज्ञ० “शुक्ले धौते अक्षते वाससी धारयतीति शुक्लाम्बरधरः। केशाश्च श्मश्रूणि च नखाश्च केशश्मश्रुनखाः नीचं कृतं केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः शुचिरन्तर्बहिश्च स्नानानुलेपधूपस्रगादिभिः सुगन्धिश्च भवेत्। यथाह गौतमः “स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नानशील” इति। सुगन्धवत्त्वविधानादेव निर्गन्धमाल्यस्य निषेधः। तथा च गोभिलः “नागन्धां स्रजन्धारयेदन्यत्र हिरण्यस्रजः” इति। “सदा स्नातक एवम्भूतो भवेत्” एतच्च सति सम्भवे “न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सतीति” मनुस्मरणात्। न च भार्यादर्शने तस्याः पुरतोऽवस्थितायामश्नीयात् वीर्यवदपत्योत्पत्तिभयात् तथा च श्रुतिः “जायाया अन्ते नाश्नीयाद्वीर्यवदपत्यं भवति” इत्यतस्तया सह भोजनं दूरादेव निरस्तम्। न चैकवासाः। नापि संस्थितः उत्थितः अश्नीयादिति सम्बध्यते मिता०। “न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत्। नाहितं नानृतञ्चैव न स्तेनः स्यान्न वार्द्धुषी” याज्ञ०। “कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिसंशयावहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात्। यथा व्याघ्रचौराद्युपद्रुतग्रामादिगमनादि। अकस्मात् कारणं किञ्चिदपि अदर्शयित्वा उद्वेगकारि वाक्यं न वदेत्। न चाहितमनृतं वा प्रियमपि। चकारादपथ्य [illegible] वदेदिति सम्बध्यते। एतच्च परिहासादिव्यतिरेकेण “सुवर्णादि सम न्यासं कर्तव्यं कुटुम्बं विना” इति स्मरणात्। न च स्तेनः अन्यदीयस्याऽदत्तस्य ग्रहीता स्यात् न वार्द्धुषी स्यात् प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवी वार्द्धुषी न स्यात्” मिता०। “दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान् सकमण्डलुः। कुर्यात् प्रदक्षिणं देवमृद्गोविप्रवनस्पतीन्” याज्ञ०। दाक्ष सर्वं सुवर्णं तदस्यास्तीति दाक्षायणी। [illegible]

सीति ब्रह्मचारी वैणवयष्टिमान् कमण्डलुमान् स्यादिति शेषं समन्वनीयम् । अत्र ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्राप्त्यर्थम् । यथाह वशिष्ठः "स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् । यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलु" इति । अत्र च द्वाभ्यामपीति सामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्य्यम् "वैणवीं धारयेद् यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" इति मनुवचनात् । दैवं देवप्रतिमां मृदमुद्धृताम् । गां ब्राह्मणं वनस्पतिं अश्वत्थादिकं प्रदक्षिणं कुर्य्यात् एतान् दक्षिणतः कृत्वा व्रजेत् । एवञ्चतुष्पथादीनपि "मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्" इति मनुवचनात् मिता०। "न तु मेहेन्नदीच्छायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु । न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसन्ध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः" याज्ञ० । "नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्य्यात् । एवं श्मशानादावपि यथाह मनुः "न गोमयकटीपशाद्वकचिति श्मशानवल्मीकपर्वतपुलिनेषु मेहेत् भूताधारत्वादिति" । तथाग्न्यादीन् प्रति अग्न्यादीनामभिमुखं न मेहेत् । नाप्येतान् पश्यन् यथाह गौतमः "न वाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागाश्च प्रति पश्यन् वा मूत्रपुरीषामेध्यानि कुर्य्यान्न देवताः प्रति पादौ प्रसारयेत्" । एतद्व्यतिरेकेण भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति यथाह वशिष्ठः "परिवेष्टितशिरा भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्य्या"दिति मिता०। "नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम् । न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुचीराहुतारकाः" याज्ञ० । "नैवार्कमीक्षेतेति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि उदयास्तमयराहुग्रस्तोदकप्रतिबिम्बमध्याह्नवर्त्तिन एवादित्यस्येक्षणं निषिध्यते न सर्वदा । यथोक्तं मनुना "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" इति । उपयोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत "न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात्" इत्यापस्तम्बः । संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगाम् । उपभोगानन्तरमपि नेक्षेत । चकारात् [illegible] । तथा च मनुः "नाश्नीयाद्भार्य्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् । क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् । नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् । न पश्येत् प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः" इति । मूत्रपुरीषे च न पश्येत् । तथा अशुचिः सन् राहुतारकाश्च न पश्येत् । चकारादुदके स्वप्रतिबिम्बम् । "न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा" इति वचनात् मिता०। "अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयन् । वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत् स्वपेत् प्रत्यक्शिरा न च" याज्ञ० । वर्षति सति अयं मे वज्रः पाप्मानमपहन्त्विति मन्त्रमुच्चारयन् अप्रावृतोऽनाच्छादितो न गच्छेन्न धावेत् "न प्रधावेच्च वर्षतीति" प्रतिषेधात् । न च प्रत्यक्शिराः स्वप्यात् । चकारादग्नौ न शयीत । एतच्च शून्यगृहे । "न च नग्नः शयीते"ति "नैकः स्वप्यात् शून्यगृहे" इति मनुवचनात् मिता० "ष्ठीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् । पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत्" याज्ञ०। ष्ठीवनमुद्गिरणम् । असृग्रक्तम् । शकृत् पुरीषं शेषं प्रसिद्धम् । एतान्यप्सु न निक्षिपेत् । नाप्यः पादेन ताडयेत् । एतच्चादीनपि । यथाह शङ्खः "मूत्रपुरीषकफासृक्शुक्रनखलोमान्यप्सु न निक्षिपेत् । न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यादिति" । अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् । नाप्यग्निं लङ्घयेत् । चकारात् ष्ठीवनादग्नौ न क्षिपेत् । मुखोपधमनादि चाग्नौ न कुर्य्यात् तथा च मनुः "नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् । नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् । न चैनं पादतः कुर्य्यान्न प्राणाबाधमाचरेत्" इति मिता०। "जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् । नाक्षैः क्रीडेत धर्म्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत्" याज्ञ०। "अञ्जलिना संहताभ्यां पाणिभ्यां न पिबेत् । [illegible] । विद्यादिभिरात्मनोऽधिकं शयानं न प्रबोधयेत् नोत्थापयेत् "श्रेयांसं न प्रबोधये"दिति" निषेधात् । अक्षादिभिर्न क्रीडेत् । धर्म्मघ्नैः द्यूतहस्त्यादिभिः कर्म्मभिर्न क्रीडेत् । व्याधितैर्ज्वरादिभिर्युतैरपि न संविशेत् न शयीत मिता०। "[illegible] मैथुनं महीतलम् । [illegible]" याज्ञ० । "[illegible] महीतले [illegible]" इति [illegible] । [illegible] । चकारात् [illegible] । "[illegible] न कुर्य्यात् [illegible] । [illegible] ।

अद्वारेण कापथेन क्वचिदपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत्। न कदाचन शास्त्रातिक्रमकारिणो राज्ञः सकाशात् प्रतिगृह्णीयात्" मिता०। "प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः। दुष्टा दशगुणं पूर्व्वात् पूर्व्वादेते यथाक्रमम्" याज्ञ०। प्रतिग्रहेषु साध्येषु सूनाद्यः पञ्च पूर्व्वात् पूर्व्वात् परःपरो दशगुणदुष्टाः। सूना प्राणिहिंसा सा यस्यास्तीति सूनी प्राणिहिंसापरः चक्री तैलिकः। ध्वजी सुराविक्रयी। वेश्या पण्यस्त्री। नराधिपः अनन्तरोक्तः" मिता०।

"देवर्त्विक्स्नातकाचार्य्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः। नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्त्तनादि च" याज्ञ०। "देवानां ऋत्विक्स्नातकाचार्य्यराज्ञां परस्त्रियाश्च छायां नाक्रामेत् नाधितिष्ठेत् न लङ्घयेत् बुद्धिपूर्व्वम् यथाह मनुः "देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्य्ययोरपि। नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च" इति। बभ्रुणो नकुलवर्णस्य यस्य कस्य चिद्धारस्य वा सामान्येन भ्रूण इति नपुंसकलिङ्गनिर्द्देशात्। रक्तादीनि च नाधितिष्ठेत्। आदिग्रहणात् स्नानोदकादेर्ग्रहणम् "उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रं रक्तमेव च। श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः" इति मिता०। "विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन। आमृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेन्न कञ्चिन्मर्म्मणि स्पृशेत्" याज्ञ०। "विप्रो बहुश्रुतोऽहिः सर्पः क्षत्रियो नृपतिः। एते कदाचिदपि नावमन्तव्याः आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः। आमृत्योर्यावज्जीवं श्रियमिच्छेत् न कञ्चिन्मर्म्मणि स्पृशेत् कस्यचिदपि मर्म्म दुश्चरितं न प्रकाशयेत्" मिता०। "दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत्। श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् नित्यमाचारमाचरेत्" याज्ञ०। "भोजनाद्युच्छिष्टं विण्मूत्रे पादप्रक्षालनजलञ्च गृहात् दूरात् समुत्सृजेत्। श्रौतं स्मार्त्तं चाचारं नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत्" मिता०। "गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत्। न निन्दाताडने कुर्य्यात् पुत्रं शिष्यञ्च ताडयेत्" याज्ञ०। गां ब्राह्मणमग्निमन्नमदनीयं विशेषतः पक्वमशुचिर्न स्पृशेत्। पादेन त्वनुच्छिष्टोऽपि "यदा पुनः प्रमादात् स्पृशति तदाचमनोत्तरकाल मन्त्रं कार्य्यम् "स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत्। गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु" इति एवं प्राणादीनुपस्पृशेत्। कस्यचिदपि निन्दाताडने न कुर्य्यात्। एतच्चानपकारिणः "अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगन्ततः। दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः" इति। पुत्रशिष्यौ शिक्षार्थमेव ताडयेत्। चकारात् दासादीनपि। ताडनञ्च रज्जुवेणुभ्यामुत्तमाङ्ग व्यतिरेकेण कार्य्यम् "शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्यः" इति गौतमवचनात्। "पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन" इति मनुवचनात्" मिता०। "कर्म्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्म्मं समाचरेत्। अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेन्न तु" याज्ञ०। कर्म्मणा कायेन यथाशक्ति धर्म्ममनुतिष्ठेत्। तमेव मनसा ध्यायेत्। वाचा वदेत्। धर्म्मं विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकाभिशस्तिजनकं मधुपर्के गोवधादिकं नाचरेत्। यस्मादस्वर्ग्यमग्नीषोमीयवत् स्वर्गसाधनं न भवति" मिता०। "मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसम्बन्धिमातुलैः। वृद्धबालातुराचार्य्यवैद्यसंश्रितबान्धवैः। ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्य्यादाससनाभिभिः। विवादं वर्ज्जयित्वा तु सर्व्वाँल्लोकाञ्जयेद्गृही" याज्ञ०। माता जननी। पिता जनकः। अतिथिरध्वनीनः। भ्रातरो भिन्नोदरा भ्रातरः। जामयो विद्यमानभर्त्तृका स्त्रियः। सम्बन्धिनो वैवाह्याः। मातुलो मातृभ्राता। वृद्धः सप्तत्युत्तरवयस्कः। बाल आषोडशाद्वर्षात्। आतुरो रोगी। आचार्य्य उपनेता। वैद्यो विद्वान् भिषग्वा। संश्रित उपजीवी। बान्धवाः पितृपक्षा मातृपक्षाश्च। मातुलस्य पृथगुपादानम् आदरार्थम्। ऋत्विग्याजकः। पुरोहितः शान्त्यादेः कर्त्ता। अपत्यं पुत्रादि। भार्य्या सहधर्म्मचारिणी। दासः कर्म्मकरः। सनाभयः सोदराः भ्रातृत्वस्य पृथगुपादने असोदराभगिनीप्राप्त्यर्थम्। एतैः मात्रादिभिः सह वाक्कलहं परित्यज्य सर्व्वान् प्राजापत्यादीन् लोकान् प्राप्नोति"। "पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि। स्नायान्नदीदेवखातह्रदप्रस्रवणेषु च" याज्ञ०। परवारिषु परसम्बन्धिषु सर्व्वस्वत्वोद्देशेन त्यक्तेषु तडागादिषु पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्। अनेनासर्व्वोत्सृष्टास्वप्सु पिण्डोद्धरणमन्तरेणापि स्नानमभ्यनुज्ञातम्। नद्यादिषु कथं तर्ह्यत आह स्नायान्नदीति। साधारासु परम्परया या समुद्रगाः स्रवन्त्यो नद्यः। देवखातं देवनिर्म्मितं पुष्करादि। उदकप्रवाहाभिघातजनितो महानिम्नप्रदेशो ह्रदः। पर्व्वतादुदकप्रदेशात् प्रच्युतम् उदकं प्रस्रवणं एतेषु पञ्चपिण्डानुद्धरणेऽपि स्नायात्। एतच्च नित्यस्नानविषयम् सति सम्भवे

"नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च" इति नारदस्मरणात् । शौचार्थन्तु यथासम्भवं परोदकेषु पिण्डानुद्धरणेऽपि सर्वस्य न निषेधः" मिता० । "परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् । अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि" याज्ञ० । शय्या कशिपुः । आसनं पीठादि । उद्यानमारामादि । गृहं प्रसिद्धम् । यानं रथादि परसम्बन्धीन्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेन्नोपभुञ्जीत । अभोज्यान्नान्याह । अग्निहीनस्येति । श्रौतस्मार्त्ताग्न्यधिकाररहितस्य शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य चाधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्नमनापदि न भुञ्जीत न प्रतिगृह्णीयाच्च । "प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्चेति" गौतमवचनात्" मिता० । "कदर्य्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् । वैणाभिशस्तवार्द्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम्" याज्ञ० । कदर्य्यो लुब्धः "आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य्य इति स्मृतः" इत्युक्तः । बद्धो निगडादिना बाधया संनिरुद्धश्च । चौरो ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी । क्लीवो नपुंसकः । रङ्गावतारी नटचारणमल्लादिः । वेणुच्छेदजीवी वैणः । अभिशस्तः पतनीयैः कर्मभिरभियुक्तः । वार्द्धुष्यो निषिद्धवृद्ध्युपजीवी । गणिका पण्यस्त्री गणदीक्षी बहुयाजकः । एतेषामन्नं नाश्नीयादित्यनुवर्त्तते" मिता० । "चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् । क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम्" याज्ञ० । "चिकित्सकोऽभिषग्वृत्त्युपजीवी । आतुरो महारोगोपसृष्टः । "वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अर्शांसि ग्रहण्येताष्टौ महारोगाः प्रकीर्त्तिताः" इति । क्रुद्धः कुपितः । पुंश्चली व्यभिचारिणी । मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्विट् शत्रुः । क्रूरो हृद्यन्तरकोपः । उग्रः वाक्कायव्यापारेणोद्वेजकः । पतितो ब्रह्महादिः । व्रात्यः पतितसावित्रीकः । दाम्भिको वञ्चकः । उच्छिष्टभोजी परभुक्तोज्झिताशी । एतेषामपि बन्धकादीनामन्नं नाश्नीयात्" मिता० । "अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् । शस्त्रविक्रयिकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम्" याज्ञ० । अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा । अभिचारमन्त्रेणापि । पतिपुत्ररहितान्या । स्वर्णकारः सुवर्णस्य विकारान्तरकृत् । स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीवशवर्त्ती । ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्त्ता बहूनां उपनेता च । शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी । कर्मारो लोहकारः तक्षादिश्च । तन्तुवायः सूचीशिल्पोपजीवी । श्ववृत्तं जीवनमस्यास्तीति श्ववृत्ती । एतेषामन्नं नाश्नीयात्" मिता० । "नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् । चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् । पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकबन्दिनाम् । एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा" याज्ञ० । "नृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः । तद्व्यतिरिक्तपुरोहितश्च । यथाह मनुः "भीतावगीतरुदिताक्रन्दितावघुष्टक्षुधितपरिभुक्तावशिष्टोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानि वर्जयेत्" । रजको वस्त्रादीनां नीलादिरागकारकः । कृतघ्न उपकृतस्य हन्ता । वधजीवी प्राणिनां वधेन वर्त्तकः । सुराजीवी मद्यविक्रयजीवी । उपपतिसहितः सहोपपतिना वेश्म यस्यासौ सहोपपतिवेश्मा । पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः । अनृती मिथ्यावादी । चाक्रिकस्तैलिकः । शाकटिकस्येत्यन्ये "अभिशस्तपतितचाक्रिकतैलिक" इति भेदेनाभिधानात् । बन्दिनः स्तावकाः सोमविक्रयी सोमलतायाः विक्रेता । एतेषामन्नं न भोक्तव्यम् । सर्वे चैते कदर्य्यादयो द्विजा एव कदर्य्यत्वादिदोषदुष्टा अभोज्यान्ना इतरेषां प्राप्त्यभावात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्य । अग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदीत्यत्र शूद्रस्याभोज्यान्नत्वमुक्तम् । तत्र प्रतिप्रसवमाह" मिता० । "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्" याज्ञ० । "दासा गर्भदासादयः गोपालो गवां पालकः गवां पालनेन यो जीवति । कुलमित्रं पितृपितामहादिक्रमागतः । अर्द्धसीरी हलपर्य्यायः सीरोपलक्षितकृषिफलभागग्राही । नापितः गृहव्यापारकारयिता नापितश्च । यश्च वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमिति । एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः । चकारात् कुम्भकारश्च । "गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धिकनिवेदितात्मानो भोज्यान्ना" इति वचनात् ।

स्नातकश्च त्रिविधः व्रतस्नातकः विद्यास्नातकः उभयस्नातकश्चेति भेदात् । तत्र विहितकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा वेदमसमाप्यैव व्रतकालोत्तरं कृतसमावर्त्तन आद्यः । विहितकालमध्येऽपि वेदविद्यां लब्ध्वा स्नातो द्वितीयः । विहितकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा वेदमधीत्य तं समाप्यैव तदुत्तरकालोत्तरं कृतस्नानस्तृतीयः ।

स्नातकव्रत न० ६त० । स्नातककर्त्तव्ये धर्म्मभेदे

"अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्" स्मृतिः ।

स्नान न० स्ना-भावे ल्युट् । १शोधने २अवगाहने ३मज्जने च तच्च मन्त्रादिकारणभेदादष्टविधं वा० त० तत्प्रकारभेदादिकं च दर्शितं यथा

"दक्षः "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानार्थं चाकृत्रिमे जले" । कुर्य्यादिति शेषः । तथा च "अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यो नरः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते" । "अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन । लालास्वेदसमाकीर्णं शयनादुत्थितः पुमान् । अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् । प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् । अस्नानाद् यदि वा लोभात् रात्रौ दुश्चरितं कृतम् । प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः" । दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि। प्रातः सूर्य्योदयात् प्राक्कालः "प्रातः स्नायादरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्" इति विष्णूक्तेः । प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नानधर्मातिदेशमाह कात्यायनः "यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्" । यथा तद्देशिकर्त्तव्यतया । सा च "आचरेदुभयं स्नानं तर्पयेद्देवमानुषान्" इति जाबाल्युक्ता । वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षिणेन पवित्रं धारयेत् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् "हस्ताः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः । दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु । सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः" । प्रचरणीया पार्वणचरुयज्ञादिकर्मानुष्ठानाङ्गाः । बर्हिष यज्ञाद्याचरणार्थाः । एतत्कर्त्तृकर्मसु कुशविशेषा उक्ताः । अतः सन्ध्यादिकर्मसु अवस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्रम् । सोपग्रहः बहुतरकुशयुक्तः सपवित्रको विशिष्टद्विदलयुक्तः । विशेषमाह स एव "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" । अनन्तर्गर्भिणं अन्तर्गर्भशून्यम् । तथा च शौनकः "अनन्तर्गर्भिणौ द्वौ तु कुशौ प्रादेशसम्मितौ । अनखच्छेदिनौ साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ" । "एतदभावे कुशपत्रचतुष्टयं त्रयं वा ससद्ग्रहवचनात् । तद् यथा "चतुर्भिर्दर्भपत्रैश्च त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा । पवित्रं कारयेन्नित्यं प्रशस्तं सर्वकर्मसु" । विद्याकरवाजपेयिधृतम् "पवित्रन्तु द्विजः कुर्य्यात् कुशपत्रद्वयेन वा । पत्रत्रयेण वा कार्य्यं नैकपत्रेण कुत्रचित्" । एतद्दर्शनात् दर्भाः पवित्रमित्यत्रैकमपि व्याख्येयम् । मार्कण्डेयः "सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः । सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्वकालञ्च वर्जयेत्" । विष्णुधर्मोत्तरे "त्वराक्रोधौ तथा वर्ज्यौ देवकार्येषु पण्डितैः । इङ्गुदाः पयसैव ताम्बूलं फलमौषधम् । भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः" । भविष्योत्तरे "स्नातस्य वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्न व्याहरेत् त्रिषु" । स्नातः स्नानं कुर्वतः । अशुचिरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाज्ञवल्क्यः "स्रोतोभिर्वाऽवगाहेत यदा चेदशुचिर्नरः । आचम्य तु ततः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्" । वामनपुराणम् "नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा श्रेयान् द्विधा द्विजः । निरुध्य कर्णौ नासाञ्च निमज्जेत् मज्जनं ततः" । तत्रैव दक्षयाज्ञवल्क्यः "स्रोतसां सम्मुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु ह्रदे चैव सूर्य्यसम्मुख आप्लवेत्" । हारीतः "नातुरो न रुग्णो न जीर्णवासा न बहुवासा न नग्नो नाम्रन् नाभ्यक्तकेशो नाञ्छन्तो नाक्षं नाप्साति जले नाकुले नाशुचौ न प्रभूतजले न नाभेरल्पजले न चत्वरे नोपहारे न सन्ध्यायां न निशायां स्नायादिति" । चत्वरे काकादिबलिस्थले इति श्रीदत्तः । उपहारे द्वारसमीपे । अत्रैकेन मुनिना नग्नबहुवासो-निषेधस्याभिधानात् स्नाने द्विवासस एवाधिकार प्रतीयते । एकवस्त्रस्नाने दोषमाह कश्चिदर्थ्यस्मृतिमतिगौतमः "एकवस्त्रेण यत्स्नानं भुक्त्वा लिङ्गेन चैव हि । स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः क्रिया च परिहीयते" । अतएव "स्नानं तर्पणपर्यन्तं कुर्य्याद्द्वैतेन वाससा" इति यदि समूलं तदा तत्तर्पणपरमिति "तत्रैकवस्त्रा स्नातक" इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् । "एकेन एकजातीयेन" इति वाचस्पतिमिश्राः । "येन वाससा स्नानं कृतं जलस्थस्य तेनैव तर्पणम्" इति कल्पतरुकाराः । न च "कामधाराम्बु दातव्या मृत्तिका विशुद्धये । जलमध्ये न च कार्यात् द्विजातिभिर्निदर्शनैः । निर्गच्छति मध्ये ग्रामं हिंसा कृता भवेत्" इति वशिष्ठवचने ग्रामसाध्यामिति तद्-वस्त्रामिति एकवचननिर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रमिति

वाच्यमूर्धन विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोवस्त्रस्यैव स्नानयेन प्रक्षालनं नतूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम्। अतएव "न त्यजेदधरीयवस्त्रं" प्रक्षाल्यं बहुवचनैकवाक्यतया। इत्याह्निकचिन्तामणिः। "स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना" इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्रमार्जनं निषिध्यते। "एतेन निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति" कात्यायनवचने एकवचनविवक्षितमिति निरस्तम्। अतएव सर्वत्रैकत्वं निर्दिष्टम्। शिष्टानाम् आचारोऽपि तथा इति। "नाभ्युक्षिति पुनः पुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नानविषयो दृष्टार्थकत्वात्। एवञ्चैकस्मिन् दिने स्नानतीर्थादिनिमित्तप्राप्तस्नानावृत्तिर्भवत्येव वैधत्वात्। अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सत्त्वे सकृदेवेति। अङ्गः स्नान प्रधानकालमाह दक्षः "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्। तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले"। विष्णुः "कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति विद्याकरधृतम् "तर्जनी रूप्यसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका। कैव युक्ता तु दर्भेण कार्या विप्रेण सर्वदा"। मत्स्यसूक्ते "शस्ता रूप्येण दर्भाश्च पुष्पेन चाधिकं फलम्। सव्यः गोदोहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः" इति रोगिणश्चाण्डालादिस्पर्शेऽपि न दोषायेत्याह रत्नाकरे बृहस्पतिः "तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति। आपद्यपि च कष्टायां कृत्रिमे च जले सदा। स्नातादिदोषो राज्ञैव निर्दिष्टे वर्त्तते तथा"। स्पृष्टास्पृष्टीत्यव्ययम् क्रियाव्यतिहारे। तथेति न दुष्यतीत्यर्थः। शङ्खः "सर्वतीर्थाभिषेकाद्धि पवित्रं विदुषां वचः। धर्मज्ञवचनेनापि विप्रो व्यापस्नानस्थितः"। तथाविधातुरं प्रति जाबालः "अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वापि देहमार्जनं स्मृतम्" कर्मिणाम् "शिरः स्नातस्तु कुर्वीत दैवं पैत्रमथापि वा" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तकर्म चिकीर्षूणां मार्जनविकल्पोक्तम्, योगियाज्ञवल्क्य "अशक्तावशिरस्कं वाथ मन्त्राद्युपेक्षया। आर्द्रवासादितः स्नान केचिदिच्छन्ति सूरयः। मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानं प्रकीर्त्तितम्। "आपो हिष्ठेति" वै मान्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्। यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणञ्चावगाहस्तु मानसं विष्णुचिन्तनम्। समस्तं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु। कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्"। आपो हिष्ठेति आपो हिष्ठादि ऋक्त्रयमत्र विवक्षितम्। एतच्च "कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदाम्भसि। तदा स्नात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैरिदमस्तु मार्जनम्। अत्र आपस्तु१ द्रुपदा२ आपो हिष्ठा३ऽघमर्षणम्४। एभिश्चतुर्भिर्वर्गमन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम्। इति योगियाज्ञवल्कीय मन्त्रस्नानान्तरं तत् प्राधान्यख्यापनाय। अतएव पितृदयितायां सन्ध्यातः पूर्वं तल्लिखितम्। मृदालम्भस्तु गङ्गामृत्तिकातिलकरूपः। भस्मना [illegible] इति छन्दोगाह्निकः। अवगाहं मन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्रं विवक्षितम् अतो मुख्यावगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमयुक्तम्। कालदोषोऽतिशीतादिः असामर्थ्यं शरीरापाटवादिः अनुकल्पेन सम्पूर्णवारुणस्नानविधिकालायोग्यत्वं वेति। एतन्मूलकं "गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति" छन्दोगपरिशिष्टीयं प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतस्मृत्यन्तरकल्पनापत्तेः सामर्थ्ये तु तत्रापि समन्त्रकस्नानमाह पराशरभाष्ये व्यास "शीतास्त्वापो भिद्यन्त्युष्णा मन्त्रसम्भारवेष्टिताः। गेहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनफलं स्मृतम्"। पद्मपुराणम् "नैर्मल्यं भावशुद्धिञ्च विना स्नानं न जायते। तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते। अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत्। तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्। नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः। दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः। चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः। प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः"। काशीख० स्नानप्रकारो दर्शितो यथा

"प्रातःस्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः। प्रातःस्नानाद् यतः शुद्ध्येत् कायोऽयं मलिनः सदा। छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम्। उत्साहमेधासौभाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम्। मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातःस्नानं विधीयते। प्रस्वेदलालासङ्क्लिष्टो निद्राधीनो यतो नरः। प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु। प्रातःप्रातस्तु यः स्नानं सञ्जाते चारुणोदये। प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महापापविनाशनम्। प्रातःस्नानं हरेत् पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च। अशुचित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति। नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित्। दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रात-

स्नानं समाचरेत्। मत्स्यसूक्ते “स्नानविधिं वक्ष्यामि क्रमशो शृणु। विधिस्नानं यतः प्राहुः स्नानाच्छतगुणोत्तरम्। विशुद्धां मृदमादाय बर्हींषि तिलगोमयम्। शुचौ देशे परिस्थाप्य चाचम्य स्नानमाचरेत्। उपपश्चो वह्निशिखो जलमध्ये समाविशेत्। उदुत्याद्धीति मन्त्रेण तोयमावर्त्य स्थितः। ये ते शतं ततो जप्त्वा तोयस्याभिमन्त्रणाय च। इमितायायामे मन्त्रेण पूर्वं कृत्वा जलाञ्जलिम्। क्षिपेद् दैवतं समुद्दिश्य जपन् दुर्मलिया इति। इदं विष्णुरिदं जप्त्वा लिम्पेदङ्गानि मृत्स्नया। मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि। नाभेरधस्तु तिसृभिः पादौ षड्भिर्विशोधयेत्। मज्जेत् प्रागाभिमुख आपो अस्मानिति जपन्। उदिदाभ्यः शुचिरिति मन्त्र उन्मज्जने मतः। मानस्तोकमिमं जप्त्वा लिम्पेद्गात्राणि गोमयैः। इमं मे वरुणेत्यादिमन्त्रैः स्नानाभिषेचनम्। तत्त्वा यामि तथा त्वन्नः स त्वन्न इत्युत्तमम्। धाम्नोधाम्नस्तथाप्यापो मौषधीरिति संजपेत्। यदाद्दुरस्मा समुन्तु मैतिभाश्चरति च। अष्टावेता इमे मन्त्राः प्रोक्ताः स्नानाभिषेचने। प्रणवेन ततो विप्रो मज्जाथाद्भिर्निमज्जत। आचाम पावयेद्विद्वान् गायत्र्या च तत कृतो। आपो हिष्ठेति तिसृभिः शन्नश्च पावमानतम्। एते वै पावना मन्त्रा इदमापोऽघविश्रुती। देवीराप आपो देवा द्रुपदादिवमुञ्चतः। शन्नो देवी रपो देवीरवासु चरमित्यपि। पुनर्ममेति च नव पावमान्यः प्रकीर्त्तिताः। ततोऽघमर्षणं जप्त्वा द्रुपदां च ततो जपेत्। प्राणायामं च विधिवद्दत्त्वा चान्तर्जले जपेत्। प्रणवं विन्यसेदापि विष्णुं वा स्मरेत् सुधीः। स्नातस्य पवमानोऽस्य स्नानीयाद्वीतवायवो”।

स्नानतृण न० स्नानार्थं तृणम्। कुशे शब्दर०।

स्नानीय त्रि० स्नानाय हितम् छ। स्नानसाधने तैलोद्वर्त्तनादौ

स्नायु स्त्री स्नाति–शुध्यति दोषोऽनया करणे उण्। शरीरादिबन्धनसाधने तन्तुरूपे धमन्यादि भा० प्र० उक्तं यथा “तत्र स्नायोः लक्षणमाह। मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात्। शिराणां हि मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः। स्नायवो बन्धनानि स्युर्देहे मांसास्थिमेदसाम्। प्रतानवत्यो वृत्ताश्च [illegible] चतुर्विधाः। मोर्दना चक्रवालीनौ बन्धने सुषिरास्तथा। [illegible] [illegible] यथा नौः [illegible] [illegible]

स्तेन भारसहा नराः”। [illegible] यथाः “शतानि नव जायन्ते शरीरे स्नायवो नृणाम्। तासां विवरणं ब्रूमः शिष्याः शृणुत यत्नतः। शाखासु षट्शतानि स्युः कोष्ठे त्रिंशद् शतद्वयम्। ग्रीवाया ऊर्द्ध्वदेशे तु स्नायूनां सप्ततिः स्मृता”। तत्र शाखागताः प्राह। एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां षट् षट् तास्त्रिंशत्। तावत्य एव तलकूर्च्चगुल्फेषु। तावत्य एव जङ्घायां दश जानुनि। चत्वारिंशदूरौ। दश वङ्क्षणे। एवं सार्द्धशतमेकस्मिन् सक्थिनि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ। अथ कोष्ठगताः प्राह षष्टिः कट्यां तावत्य एव पार्श्वयोः। अशीतिः पृष्ठे त्रिंशदुरसि। अथ ग्रीवोर्द्ध्वगताः प्राह षट्त्रिंशद् ग्रीवायाम्। चतुस्त्रिंशन् मूर्ध्नि एवं स्नायूनां नवशतानि भवन्ति”।

स्नायुरोग पु० ६त०। स्नायुस्थे रोगभेदे तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

“तत्र स्नायुरोगस्य निदानं सामान्यलक्षणञ्चाह “शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत्। भिनत्ति तं क्षते तत्र सोष्णमांसं विदाह्य च। कुर्यात्तन्तुनिभं सूत्रं तत्सितं क्रमशस्तु तैः। शनैः शनैः क्षताद्याति छेदात्तत्कोपमावहेत्। तत्पातात् शोथशान्तिः स्यात् पुनः स्थानान्तरे भवेत्। स्नायुरोग इति ख्यातः क्रियोक्तात्र विसर्पवत्। बाह्वोर्यदि प्रमादेन त्रुट्यते जङ्घयोरपि। सङ्कोचं खञ्जताञ्चापि छिन्नो नूनं करोत्यसौ”।

स्नाय्वर्मन् न० नेत्ररोगभेदे “स्थिरं प्रस्तारिलोहाद्यं शुक्लं स्नाय्वर्म पञ्चमम्” माधवनिदानम्।

स्निग्ध त्रि० स्निह–क्त। स्नेहयुक्ते वत्सले १मसृणे चिक्कणे अमरः। २रक्तैरण्डे ३सरलवृक्षे च पु० राजनि० ४भल्लातके न० ५मेदायां स्त्री राजनि०।

स्निग्धतण्डुल पु० कर्म०। षष्टिधान्ये राजनि०। [illegible]

स्निग्धता स्त्री स्निग्धस्य भावः। १मैत्रे राजनि० २स्निग्धत्वे च

स्निग्धदारु पु० स्निग्धं दारु यस्य। १सरलवृक्षे भट्टा० २देवदारुवृक्षे च राजनि०।

स्निग्धपत्रक पु० स्निग्धं पत्रमस्य कप्। १करवृक्षे २[illegible] च राजनि०। [illegible] स्त्री [illegible] राजनि०। [illegible] राजनि०।

स्निग्धपिण्डीतक पु० कर्म०। [illegible]

स्निग्धफला स्त्री स्निग्धं फलमस्याः। [illegible] राजनि०।

स्निट स्नेहे अद० चु० उभ० सक० सेट्। स्नेटयति–ते असिस्निटत्–त

त। इत्यालस्यादित्ययायं योपदेश एव न्याय्यः।

स्नु पु॰ प्रस्तु+स्नु आदेशः स्ना–कु वा। १पर्वतस्य समभूभागे अमरः २स्नायौ च। "त्वित्त्वमांसात् स्नुतोऽतस्नुत्" भाग॰ २।१२अ॰। "स्नुतः स्नायुतः" इति श्रीधरः।

स्नुकुट् पु॰ स्नुत्याति स्नु कुट–क्विप् कुलम् स्नुक् कुटोऽस्य। चोरकपुष्पवृक्षे रत्नमा॰।

स्नुत पु॰ स्नु–क्त। क्षरिते जलादौ अमरः। [शब्दर॰।

स्नुषा स्त्री स्नु–सक्। १पुत्रवध्वाम् अमरः २स्नुहीवृक्षे च

स्नुह् (हा) स्त्री स्नुह–क्विप् वा टाप्। स्नुहीवृक्षे अमरः।

स्नुहि (ही) स्त्री स्नुह–इन् वा ङीप्। (मनसासिज) वृक्षे अमरः "स्नुहीविटपसंस्थिताम्" ति॰त॰ दैवीपु॰।

स्नेह पु॰ स्निह–घञ्। १प्रेम्णि अमरः २तैलादिरसभेदे ३न्यायोक्ते गुणभेदे च यद्वशात् दाहानुकूल्यम्। स च गुणः जलस्य चूर्णादिपिण्डीभावहेतुः। "जले मधुरशीतलौ। स्नेहस्तत्र द्रव्यत्वन्तु सांसिद्धिकमुदाहृतम्" भाषा॰। "घृतादावपि तदन्तर्वर्त्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम्" मुक्ता॰ "स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ। तैलान्तरे तत्प्रकर्षात् दहनस्यानुकूलता" भाषा॰। "ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते न चासौ जलीयः तथा सति दहनप्रातिकूल्यं स्यादत आह तैलान्तरे इति तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात्। तैले उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव तस्य प्रकर्षाद्दहनानुकूल्यम्। अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः" मुक्ता॰। प्रमदाभूस्नेह वत्सलरसस्य स्थायिभावः स च रसः भरतसम्मतः सा॰द॰ उक्तो यथा "स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः। स्थायी वत्सलता स्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम्। उद्दीपनानि तच्चेष्टा विद्याशौर्यदयादयः। आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम्। पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः। सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्वादयो मताः। पद्मगर्भच्छविर्वर्णो दैवतं लोकमातरः"। "अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम्। परोपकारनिरता मणिदीपा इवोत्तमाः" उद्भ॰।

स्नेहन् पु॰ स्निह कनिन् नि॰ ग्रुपरागभेदे उणा॰।

स्नेहन न॰ स्निह–णिच्–ल्युट्। १तैलादिमर्दने अभ्यङ्गे राजनि॰ २स्निग्धतासाधने क्रियाभेदे भा॰प्र॰ तत्प्रकार उक्तो यथा "स्नेहनविधिः "स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ। स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते। तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम्। द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा यमकस्त्रिवृतो महान्"। अस्यायमर्थः द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां घृततैलाभ्यां यमकाख्यः स्नेहः स्यात्। त्रिभिः स्नेहैः घृततैलवसाभिः त्रिवृताख्यः स्यात्। चतुर्भिर्घृततैलवसामज्जाभिर्महान्नामा स्नेहः स्यादित्यर्थः। "पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि वा"। मृदुमध्यक्रूरकोष्ठापेक्षया त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि चेति। यदुक्तम् "मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निग्धः स्नेहोपसेवया। मध्यकोष्ठश्चतुर्भिश्च दिवसैः स्निह्यति ध्रुवम्। पञ्चभिर्वाथ षड्भिर्वा दिनैः क्रूरो विशुद्ध्यति। सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः"। मृदुमध्यक्रूरकोष्ठानां सर्वेषां सप्तरात्रात्परं सात्मीभवति वातानुलोम्याद्दीप्ताग्निकोष्ठशुद्धिस्निग्धाङ्गत्वापरत्वचनाङ्गतावरपातप्रभृतिरुदाद्यनिर्जरतावर्णप्रसादो भवति। न तु मत्तत्वं वातानुलोम्यादीन् करोति। "दोषकालवयोवह्निबलान्यालोक्य योजयेत्। हीनाञ्च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान्। अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः। स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञिताः। देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्यैकपलोन्मिता। मध्यमाय त्रिकर्षा स्याज्जघन्याय द्विकार्षिकी"। मध्यमाय मध्यमाग्नये जघन्याय हीनाग्नये "अथ वा स्नेहमात्राः स्युस्तिस्रोऽन्याः सर्वसम्मताः। अहोरात्रेण महती जीर्यत्यह्ना तु मध्यमा। जीर्य्यन्त्यल्पा दिनार्द्धेन सा विज्ञेया सुखावहा"। अयमर्थः अहोरात्रेण जीर्यति सा मात्रा महती। एवं मध्यमा कनिष्ठा च ज्ञेया "महती स्याद्दोषवती ह्रस्वा अल्पदोषे प्रयुज्यते। मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया ह्रस्वा स्यादनतिहारिणी। ज्येष्ठा कुष्ठविशेषादपहारापस्मारनाशिनी"। सुश्रुत पुनरेवमाह "या मात्रा प्रथमे यामे गते जीर्यति मानवे। सा मात्रा दीपयत्यग्निमल्पदोषे च पूजिता। या मात्रा वासरस्यार्द्धे प्रयाति परिजीर्यति। सा ह्रस्वा बृंहणी च स्यान्मध्यदोषे प्रपूजिता। या मात्रा चरमे यामे अह्नः परिजीर्यति। सा मात्रा स्नेहनी ज्ञेया बहुदोषेषु पूजिता। केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम्। देयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमन्वितम्। रूक्षक्षतविषार्त्तानां वातपित्तविकारिणाम्। हीनमेधास्मृतीनाञ्च सर्पिःपानं प्रश-

स्यते । क्रमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः । पिबेयुस्तैलसात्म्यास्ते तैलं दार्ढ्यार्थिनश्च ये । व्यायामकर्षिताः शुष्करेतोरक्ता महारुजाः" । क्रूराशयाः क्रूरकोष्ठा. भवेत सर्वस्मात् स्नेहात् । "शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि । वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा । मस्त्वाभ्यञ्जनगण्डूषमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणे । तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् । घृते कोष्णजलं पेयं तैले यूषः प्रशस्यते । वसामज्ज्ञोः पिबेन्मण्डमनुपानं सुखावहम् । स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकुमारान् कृशानपि । तृष्णालुमुष्णकाले च सह भक्तेन पाययेत् । सर्पिष्मती बहुतिला यवागूः स्वल्पतण्डुला । सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी । शर्कराचूर्णसंयुक्ते दोहनस्थे घृते तु गाम् । दुग्ध्वा क्षीरं पिबेद्रूक्षः सद्यः स्नेहनमुत्तमम् । मिथ्याचाराद्व बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्य्यति । विष्टभ्य वापि जीर्य्येत वारिणोष्णेन वामयेत् । स्नेहस्याजीर्णशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः । तदोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा । स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीक्ष्णतरीकृतः । तदासौ दीर्य्यते तृष्णा विकला तस्य पाययेत् । शीतलं पायसं, तेन तृष्णा तस्य प्रशाम्यति । दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छार्त्तो गर्भपीड़ित॰ । दन्तक्षतार्विरक्ष बालस्तृष्णात्र्यमान्वितः । अकालप्रसवा नारी दुर्दिने च विवर्जयेत् । स्नेहसंयोग्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचित्तकाः । हतवातकफा रूक्षाः क्षीणाश्च क्षीणरेतसः । वातार्त्तास्तिमिरान्धा ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् । वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् । मृदुस्निग्धाङ्गता ग्लानिः स्नेहद्वेषोऽथ लाघवम् । विमलेन्द्रियता सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्य्ययः । भक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका । तन्द्रातीसारपक्वत्वं भयं स्निग्धस्य लक्षणम् । रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम् । श्यामाकचणकादीनां तिलपिण्याकसक्तुभि । दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठश्च पुष्टधातुर्दृढेन्द्रियः । निर्जरो बलवर्णाढ्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः । स्नेहे व्यायामसंशीतसेवनान् मलावरोधम् । दिवास्वप्नमभिष्यन्द रूक्षान्नञ्च विवर्जयेत्" । करणे-ल्युट् । स्नेहसाधने त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । उदा॰ [illegible] दृश्यम् ।

स्नेहप्रिय पु॰ स्नेहः तैलादिः प्रियोऽस्य । प्रदीपे हेमच॰ ।

स्नेहभू स्त्री ६त॰ । १शुक्राख्ये देहस्थे धातुभेदे हेमच॰ २स्नेहपात्रे च शब्दर॰ । [शब्दच॰ ।

स्नेहरङ्ग पु॰ स्नेहेन रज्यते रन्ज-कर्मणि घञ् । तिले

स्नेहवत् त्रि॰ स्नेहोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १स्नेहयुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च २मेदायां स्त्री॰ राजनि॰ ।

स्नेहविद्ध न॰ स्नेहेन विद्धम् । देवदारुणि जटा॰ ।

स्नेहवस्ति स्त्री स्नेहपूरिता वस्तिः । तैलादिस्नेहयुतद्रव्यपूरिते अनुवासनाख्ये पदार्थे (पिचकारी) वस्तिशब्दे ४८६४ पृ॰ दृश्यम् । [६त॰ । २स्नेहकारणे न॰ ।

स्नेहवीज पु॰ स्नेहाढ्यं वीजमस्य । पियालवृक्षे राजनि॰ ।

स्नेहाश पु॰ स्नेहमश्नाति अश-अण् । प्रदीपे त्रिका॰ ।

स्नेहिन् पु॰ स्निह-णिनि । १वयस्ये मित्रे त्रिका॰ । २स्नेहयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

स्नेहु पु॰ स्निह-उन् । रोगभेदे उणा॰को॰ २चन्द्रे संक्षिप्त॰

स्पद ईषत्कम्पे भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् इदित् । स्पन्दते अपस्पन्दिष्ट स्पन्दितम् ।

स्पन्द पु॰ स्पदि-घञ् । १ईषच्चलने ईषत्कम्पे २क्रियाभेदे च । ल्युट् । तदर्थे न॰ नेत्रस्पन्दनादौ शुभाशुभविवेचनं मत्स्यपु॰ २४१ अ॰ उक्तं यथा

"ब्रूहि मे त्वं निमित्तानि अशुभानि शुभानि च । सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ ! त्वं हि सर्वविदुच्यसे" मत्स्य उवाच "अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत् । अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च" । मनुरुवाच "अङ्गानां स्पन्दनस्यैव शुभाशुभविचेष्टितम् । तन्मे विस्तरतो ब्रूहि येन स्याल्लक्षितो भुवि" । मत्स्य उवाच "पृथ्वीलाभो भवेन्मूर्ध्नि ललाटे रविनन्दन ! । स्थानविवृद्धिमायाति भ्रूनसोः प्रियसङ्गमः । भृत्यलब्धिरक्षिदेशे दृगुपान्ते धनागमः । उत्कण्ठोपगमो मध्ये दृष्टेराजन् ! विचक्षणैः । दृगबन्धने सङ्गरे च जयं शीघ्रमवाप्नुयात् । योषिद्भोगोऽपाङ्गदेशे श्रवणान्ते प्रियश्रुतिः । नासिकायां प्रीतिसौख्यं प्रजाप्तिरधरोष्ठजे । कण्ठे तु भोगलाभः स्याद्भोगहानिरधोर्ध्वयोः । उरःस्पन्दे च सुह्याप्तिर्हस्ते चैव धनागमः । पृष्ठे पराजयः सद्योऽजयो वक्षसि भवेत् । कुक्षिभ्यां प्रीतिरुद्दिष्टा स्त्रियाः प्रजननं स्तने । स्थानभ्रंशो नाभिदेशे अन्त्रे चैव धनागमः । जानुसन्धौ परैः सन्धिर्बलवद्भिर्भवेन्नृप ! । देशैकदेशनाशोऽथ जङ्घायां रविनन्दन ! । उत्तमं स्थानमाप्नोति पद्भ्यां प्रस्फुरणान्नृप ! । [illegible] भवेत् पादतले नृप ! । [illegible]

रूपवत्तया । विपर्य्ययेण विहिता सर्वस्त्रीणां फलागमः । दक्षिणेऽपि भगस्तेऽङ्गे प्रशस्तं स्याद्वियोषितः । अतोऽन्यथा विद्धिप्रजल्पनात्तु फलस्य शस्तस्य च निन्दितस्य । अनिष्टचक्षोपशमे हिंसानां कार्य्यं सुवर्णेन तु तर्पणं स्यात्" । [स्पर्द्धते अस्पर्द्धिष्ट ।

स्पर्द्ध संहर्षे (पराभिभवेच्छायाम्) भ्वा० आत्म० अक० सेट् ।

स्पर्द्धा स्त्री स्पर्द्ध–अ । १संहर्षे २पराभिभवेच्छायां ३साम्ये ४क्रमोन्नतौ च मेदि० । [स्पर्शति ।

स्पर्श ग्रहणे स्नेहे च चु० आ० सक० सेट् । स्पर्शयते अप

स्पर्श पु० स्पर्श-स्पृश-वा अच् घञ् वा । न्यायोक्ते १त्वगिन्द्रियग्राह्ये गुणभेदे २ग्रहणे "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय" गीता । ३रोगे ४युद्धे ५गुप्तचरे मेदि० ६उपतप्ते अमर० । ७दाने पु० ८स्पर्शके त्रि० मेदि० । स्पृश-णिच्–अच् । ९दाने मेदि० स्पृश्यन्ते वायुना जिह्वाग्रादय उच्चारणाय घञ् । १०कादिषु मावसानेषु वर्णेषु पु० कादयो मावसानाः स्पर्शाः सि० कौ० । "स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः । अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः । काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् । एतेषां पाकजस्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् । तथापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये । नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते" "स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः । अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः । काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् । एतेषां पाकजस्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् । तथापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये । नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते" भाषा० । "उपकारक इति स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः । अनुष्णाशीतेति । पृथिव्या वायोश्च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः । जलस्य शीतः । तेजस उष्णः । काठिन्येति । कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्या एवेत्यर्थः । कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः । पूर्ववदिति । जलतेजोवायुपरमाणूनां स्पर्शो नित्यो द्व्यणुकादेस्त्वनित्य इत्यर्थः । एतेषामिति । एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् । नान्यत्रेति । पृथिव्या हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पावकसंयोगादुपलभ्यते । न हि यत्नथापि ध्मायमाने जलादौ रूपादिकं परावर्त्तते । नीरे सौरभमौष्ण्यञ्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् । तथापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव पाक इति वैशेषिकाश्चक्रिरे तेषामयमाशयः । अवयविनाऽवष्टब्धेष्ववयविषु पाको न सम्भवति । परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः । पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्य्यन्तोत्पत्तिः तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति । अथ द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमत्तेति शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया । "तत्र संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म" इति वैशेषिकसूत्रम् । स्वोत्तरोत्पत्तिभावान्तरानपेक्षत्वं तस्यार्थः । अन्यथा कर्मणाऽप्युत्तरसंयोगस्य जनने पूर्वसंयोगनाशापेक्षत्वादव्याप्तिः स्यादिति । तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नव क्षणाः । तदङ्गीकारेऽपि विभाग कि-ञ्चिद्यामेको विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तस्य कर्मत्वं स्यात् । तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दश क्षणाः । अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमवधयं चापेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा एकादश क्षणाः । तथा हि वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म । ततः परमाण्वन्तरेण विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशः१ । ततः परमाणौ श्यामादिनाशः२ । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः३ । ततो द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया४ । ततो विभागः५ । ततः पूर्वसंयोगनाशः६ । तत आरम्भकसंयोगः७ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः८ । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः९ । ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्ताद्युत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणक्रियाऽस्त्विति चेत् । न । वह्निसंयुक्ते परमाणौ यत् कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्त्यनन्तरेण च तत्र परमाणौ क्रियान्तराभावात् कर्मवति कर्मानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च । तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिक्षणे रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेत् न । पूर्वरूपादिध्वंसस्य रूपान्तरे हेतुत्वात् । इति नव क्षणाः । अथ दश क्षणाः । सा च आरम्भकसंयोगनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागस्य जनने इति ज्ञेयम् । तथा हि वह्निसंयोगाद् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ क्रिया । ततो विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ१ । ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ२ । ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ३ । ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः४ ।

ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्व्यारम्भानुगुणक्रिया५ । ततो विभागः६ । ततः पूर्वसंयोगनाशः ७ । तत आरम्भकसंयोगः८ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः९ । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः१० । अथैकादश क्षणाः । वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म । ततो विभागः । ततो द्व्यारम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाश१ । विनष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः२ । ततः पूर्वसंयोगनाश ३ । तत उत्तरसंयोगः४ । ततः परमाणुकर्मनाश ५ । ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्व्यारम्भानुगुणक्रिया६ । ततो विभागः७ । ततः पूर्वसंयोगनाश ८ । ततो द्व्यारम्भकसंयोग ९ । ततो द्व्यणुकम्१० । ततो रक्तादि११ । मध्यमगल्लकृद्देश्वरादिसंयोगात् रूपनाशरक्तोत्पादौ । तावत्कालमेकस्य कर्मणोऽस्थिरत्वात् । किन्तु यद्युत्पादको नाशकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यात् । नाशकश्चेदुत्पादकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्निना रक्तता न स्यात् । एवं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् पञ्चक्षणादिपक्षेऽपि गुणोत्पत्तिः । तथा हि एकत्र परमाणौ कर्म । ततो विभाग । तत आरम्भकसंयोगनाश परमाण्वन्तरकर्मणी । ततस्तु द्व्यणुकनाश । परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभाग इत्येकः काल १ । ततः श्यामादिनाश विभागाच्च पूर्वसंयोगनाश इत्येकः काल २ । ततो रक्तोत्पत्तिरारम्भकसंयोगश्चेत्येकः काल ३ । अथ द्व्यणुकोत्पत्ति ४ । अथ रक्तोत्पत्तिरिति५ पञ्च क्षणाः । द्व्यणुनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षट्क्षणे गुणोत्पत्ति । तथा हि परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभाग । तत आरम्भकसंयोगनाश । अथ द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी । अथ श्यामनाशः परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभाग २ । ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च ३ । तत परमाण्वन्तरसंयोग ४ । ततो द्व्यणुकोत्पत्ति ५ । अथ रक्तोत्पत्तिरिति६ । एवं द्व्यणुकनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् सप्त क्षणाः । रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् अष्ट क्षणाः इति । नैयायिकास्तु नैवम् । तेषां मते द्व्यणुकादौ अवयविन्यपि पाको भवति । अवयविनां सच्छिद्रत्वात् सूक्ष्मावयवानुप्रवेशेन वह्निसंयोगादवयवेऽवयविनि च पाको न विरुध्यते । [illegible] न रोचते । [illegible] [illegible]

स्पर्शस्य बहुप्रकारता भा० शा० १८४ अ० उक्ता यथा "वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः । उष्णः१ शीतः२ सुखो३ दुःखः४ स्निग्धो५ विशदः६ एव च । तथा खरो७ मृदु८ रूक्षो९ लघु१० र्गुरुतरो११ऽपि च" । कठिनत्वाद्युपलक्षणमिदं यथोक्तं भा० आश्व० ५० अ० । "वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः । उष्णः१ शीत२स्तथैवोष्णः३ स्निग्धो४ विशदः५ खरः६ एव च । कठिन७श्चिक्कणः८ श्लक्ष्णः९ पिच्छिलो१० दारुणो११ मृदुः१२ । एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण एव च" । २क्रियादिसाधनत्वगिन्द्रियजन्यज्ञानोत्पादक वाय्वन्तरगुणभेदे सि० कौ० ।

स्पर्शतन्मात्र न० सांख्यमतसिद्धे वायूपादानकारणे स्पर्शमात्रगुणके सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे दृश्यम् ।

स्पर्शन न० स्पर्श-स्पृश-वा ल्युट् । १स्पर्शे २स्पर्शे च । णिच् ल्युट् । ३दाने च मेदि० । स्पृश-कर्त्तरि ल्यु । ४वायौ पु० अमरः । [लज्जालुवृक्षे शब्दर० ।

स्पर्शलज्जा स्त्री स्पर्शमात्रेण लज्जते सङ्कोचात् लज्ज-अच् ।

स्पर्शशुद्धा स्त्री स्पर्शे शुद्धा । शतमूल्याम् शब्दच० ।

स्पर्शा स्त्री स्पर्श अर्हत्वे-कर्मणि घञ् । कुलटायां राजनि० तस्याः सर्वैः स्पर्शनार्हत्वात्तथात्वम् । [स्पृश । स्पृशन्त ।

स्पर्शाज्ञता स्त्री त्वक्शून्यत्वाख्ये वातरोगभेदे "कुष्ठाख्याना त्वचा या तु शीताद्यं मृदु कर्कशम् । न जानाति तु यैः सा तु त्वक्शून्यतेति परिकीर्तिता" भावप्र० ।

स्पष्ट त्रि० स्पश-क्त । १प्रकाशान्वितं स्फुटो कोप् । २रोगे पु० भरत । स्फारम् दृश्, तस्मादि त्रि० ।

स्पश ग्रन्थे बाधने च भ्वा० उभ० सक० सेट् । स्पशति-ते अपस्पशीत्-अपस्पाशीत् । अपस्पशे ।

स्पश पु० स्पश-अच् । १परमात्रे २अभिचरे (गुप्ते) ३गूढचरे च अमरः "राजनीतिरपस्पशा" माघ. ।

स्पष्ट त्रि० स्पश क्त नि० २व्यक्ते । १व्यक्ते २स्फुटे अमरः

स्पृ प्रीतौ स्वा० प्रीणने रक्षणे पालने च स्वा० पर० अनिट् । स्पृणोति अस्पार्षीत् ।

स्पृक्का स्त्री स्पृश-क्वन् पृषो० साधु । पृक्कानाम भरतः ।

स्पृश स्पर्शे तु० पर० सक० अनिट् । स्पृशति अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीत् अस्पृक्षत् । पस्पर्श ।

स्पृशा स्त्री स्पृश-क । [illegible] (कण्टकारिका) [illegible] [illegible]

स्पृष्ट त्रि० स्पृश-क्त । [illegible] [illegible]
[illegible]

स्पृष्टास्पृष्ट न० स्पृष्टेन सह सम्यक् स्पृष्टम्। परस्परस्पर्शने

स्पृष्टास्पृष्टि न० स्पृश-भावे-क्त कर्मव्यतिहारे इच् समा० पूर्वपददीर्घः। परस्परस्पर्शने "तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति। आपद्यपि च कष्टायां सद्यःपातेऽपि पीडिते तथा। मातापित्रोर्गुरोश्चैव निर्देशवर्त्तने तथा" बृहस्पतिः।

स्पृष्टि स्त्री स्पृश-क्तिन्। स्पर्शे अमरः। [अपस्पृहत्।

स्पृह इच्छायां चुरा० उभ० सक० सेट्। स्पृहयति-ते

स्पृहणीय त्रि० स्पृह-अनीयर्। १वाञ्छनीये २स्पृह्ये च "अहो व्रताय स्पृहणीयवीर्यः" कुमारः।

स्पृहयालु त्रि० स्पृहि-आलुच्। स्पृहाशीले।

स्पृहा स्त्री स्पृह-अङ्। इच्छायाम् अमरः। "मिथुने स्पृहावती" कुमार।

वर्णभेदे विषयभेदे स्पृहौचित्यं यथा

"तपोधनं ब्राह्मणानां तपः कल्पतरुस्तथा। तपश्चा कामधेनुश्च सन्तत तपसि स्पृहा। ऐश्वर्य्यं क्षत्रियाणाञ्च बाहुबल्ये च तथा नृणाम्। शूद्राणां विप्रसेवायां स्पृहा वेदेष्वनिन्दिता। क्षत्रियाणाञ्च तपसि स्पृहातीव प्रशंसिता। ब्राह्मणानां विवादस्तु स्पृहातीव विनिन्दिता। क्षत्रियाणां रणो धर्मो रणे मृत्युर्न गर्हितः। रणे स्पृहा ब्राह्मणानां लोके वेदे विडम्बना। ब्रह्मवै० ग० ख० २५ अ०। [नीये त्रि०।

स्पृह्य पु० स्पृह-कर्मणि यत्। १मातुलुङ्गवृक्षे जटा०। २वाञ्छ-

स्फट विशीर्णतायाम् अक० भ्वा० पर० सेट्। स्फटति अस्फटीत्-अस्फाटीत्। इदित्युक्तार्थे स्फण्टति अस्फण्टीत्।

स्फट पुंस्त्री० स्फट-अच्। सर्पफणायाम् अमरटीका।

स्फटि(टी) स्त्री स्फट-इन् वा ङीप्। (फट्किरी) खनिज द्रव्यभेदे भावप्र०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफव्रणान्। निहन्ति श्वित्रवीसर्पान् योनिसङ्कोचकारिणी" भावप्र०।

स्फटि(टी),क पु० स्फटि(टी)रिव कायति कै-क। १स्वनामख्याते मणौ हेमा०। स्वार्थे क वा ह्रस्वः। २स्फटिर्यां भावप्र०। स्वार्थेऽण्। स्फाटिकमप्यत्र न० मन्दार०। "स्फटिकः समशीतश्च पित्तदाहार्त्तिदोषनुत्। तस्याक्षमाला जपतां दत्ते कोटिगुणं फलम्"। तत्परीक्षा यथा "यद्गङ्गातोयबिन्दुप्रविमलतमं निस्तुषं नेत्रहृद्यं स्निग्धं शुद्धान्तरालं मधुरमतिहिमं पित्तदाहास्रहारि। पाषाणे यन्निघृष्टं स्फुटितमपि नितां स्वच्छतां नैव जह्यात् तज्जात्यं जात्यं वदन्ति शुभमुपचिनुते नैव रत्नं रत्नम्" राजनि०।

"मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादिकम्। मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम्। चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम्" राजवल्लभः। तस्य उत्पत्त्यादिकं यथा "कावेरीविन्ध्ययवनचीननेपालभूमिषु। लाङ्गली व्यकिरन्मेदो दानवस्य प्रयत्नतः। आकाशशुद्धं तेनाक्त्य उत्पन्नं स्फाटिकं तत। मृणालशङ्खधवलं किञ्चिद्वर्णान्तरान्वितम्। न तत्तुल्यं हि रत्नानामथ वा पापनाशनम्। संस्कृतं शिल्पिना सद्यो मूल्यं किञ्चिल्लभेत्ता" गारुडे ७९अ०। तथा "हिमालये सिंहले च विन्ध्याटवितटे तथा। स्फाटिकं जायते चैव नानारूपसमप्रभम्। हिमाद्रौ चन्द्रसङ्काशं स्फाटिकं तत् द्विधा भवेत्। सूर्य्यकान्तञ्च तत्रैकं चन्द्रकान्तं तथाऽपरम्। सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निं वमति तत् क्षणात्। सूर्य्यकान्तं तदाख्यातं स्फाटिकं रत्नवेदिभिः। पूर्णेन्दुकरसंस्पर्शादमृतं स्रवति क्षणात्। चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभं तत् कलौ युगे। अशोकपल्लवच्छायं दाडिमीबीजसन्निभम्। विन्ध्याटवीतटे देशे जायते सन्ध्याकान्तिकम्। सिंहले जायते लम्पनाकारे गन्धनीलके। रामभद्रस्थाने विविधं स्फटिकं भवेत्। अत्यन्तनिर्मलं स्वच्छं सुवर्त्तं जलं शुचि। ज्योतिर्व्वर्णमासितं मुक्ताज्योतीरसं द्विज। तदेव लोहिताकारं राजावर्त्तसमद्युतम्। कालीकं तत्तु पाषाणं प्रोक्तं राजमयं शुभम्। ब्रह्मरत्नमयं यत् प्रोक्तं ब्रह्ममयं द्विज" युक्तिकल्प०।

स्फटिकाचल पु० स्फटिक इव शुभ्रत्वात् अचलः। १कैलासपर्वते २स्फाटिकमयपर्वते च। स्फटिकाद्रयोऽप्यत्र

स्फटिकाद्रिभिद्(द्) पु० स्फटिकाद्रिं स्फटिकपर्वतं भिनत्ति सादृश्यात् भिद-क्विप् क वा। कर्पूरे राजनि०।

स्फटिकाभ्र पु० स्फटिकवर्णं अभ्रमिव। कर्पूरे राजनि०।

स्फटिकारि पु० ६त०। (फट्किरि) खनिजद्रव्यभेदे तस्य स्फटिकतुल्यदीप्तिमत्त्वात्तथात्वम् रत्नमा०।

स्फड परिहासे चु० उभ० सक० सेट् इदित्। स्फण्डयति-ते अपस्फण्डत्-त। [टीत्।

स्फर चले स्फूर्त्तौ च तुदा० प० अक० सेट्। स्फरति अस्फा-

स्फरण न० स्फर-भावे ल्युट्। स्फुरणे। [अस्फालीत्।

स्फल चले स्फूर्त्तौ च तुदा० पर० अक० सेट्। स्फलति

स्फाटिकोपल पु० स्फटिकमेव उपलः। स्फटिके त्रिका०।

स्फाति स्त्री स्फाय-भावे क्तिन् यलोप । वृद्धौ अमर ।

स्फाय वृद्धौ भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् । स्फायते अस्फायि-ष्ट अस्फायिष्ट । निष्ठायामनिट् यलोपे ईत् स्फीत ।

स्फार पु॰ स्फाय-रक् । १स्वर्णबुद्बुदे २विपुले ३विकटे मेदि॰ ४प्रचुर च त्रि॰ शब्दिम॰ ।

स्फारण न॰ स्फुर-णिच्-स्फारादेश॰ ल्युट् । विकाशने ।

स्फाल पु॰ स्फल-घञ् । स्फूर्त्तौ । [कट फले शब्दच॰ ।

स्फिग्घातन पु॰ स्फिच घातयति हन-स्वार्थे णिच् ल्यु ।

स्फिच् स्त्री स्फाय-डिच् ।१कटिप्रोथे अमर॰ उपचारात् तदस्थे वातजे २रोगभेदे च । [यति ते अपिस्फिटत् त ।

स्फिट हतौ हिंसे अनादरे च चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । स्फेट-

स्फिर त्रि॰ स्फाय किरच् । १प्रचुरे अमर २वृद्धे च ।

स्फीत त्रि॰ स्फाय-क्त स्फीभाव॰ । १वृद्धे २समृद्धे च ।

स्फुट भेदे चु॰उभ॰सक॰सेट् । स्फोटयति ते अपुस्फुटत् त ।

स्फुट विकाशे भ्वा॰प॰ अक॰ सेट् । स्फोटति इरित् अस्फुटत् अस्फोटीत् । [पुस्फोट ।

स्फुट विकाशे तु॰ कुटा॰ प॰अक॰सेट् । स्फुटति अस्फुटीत्

स्फुट विदलने भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् । स्फोटते अस्फोटिष्ट । [ते अपुस्फुटत् त ।

स्फुट परीहासे चुरा॰उभ॰अक॰सेट् इदित् । स्फुण्टयति

स्फुट हिंसे चु॰ उभ॰ सक॰सेट् प्रायेणाङ् पूर्व । आस्फोटयति ते आपुस्फुटत् त । [अपुस्फुटत् त ।

स्फुट विकाशे अद॰ चु॰ उभ॰ अक॰ सेट् । स्फुटयति त

स्फुट त्रि॰स्फुट-क ।१विकसित २व्यक्ते मेदि॰ ३भिन्ने ४श्वेते च अजय । ५ज्योतिषोक्तेषु मेषादिराशिषु अंशविशेषस्थितेषु सूर्य्यादिग्रहेषु पुं॰तथा ६तत्सदंशकलादिषु गतो स्त्री । ७तत्प्रभेच्छाया द्योतने न॰ । ८सर्पफणायां स्त्री रामाश्रय । ग्रहाणां स्फुटताकरणप्रयोजनं सि॰शि॰ उक्तं यथा "यात्राविवाहोत्सवजातकादौ खेटैः स्फुटैरेव फल स्फुटत्वम् । स्यात् प्रोच्यते तेन नभश्चराणां स्फुटक्रिया दृग्गणितैक्यकृद् या" इत्युपक्रमे स्पष्टाधिकार प्रदर्शित ग्रहाणां मन्दस्फुटादिकरणप्रकारम् "मन्दोच्चेन ग्रहो यथा मन्दकेन्द्रं भवेत् मन्दकेन्द्रम् । तथा कोटिकेन्द्रे फलं सर्वसिद्धं भुजज्यायाश्च दोर्ज्यां च कोटिज्याम् । त्रिभिः त्रिभिः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुग्युग्मपदा च तेषाम् । अयुग्मे पदे यातगम्ये तु युग्मे गुणौ बाहुकोटि त्रिभं कोटिका" इत्यादि भुजकोटिफलादिकरणम् । "स्यात् केन्द्रतो मध्यफलेन

मध्यो मन्दस्फुट स्याच्चलकेन्द्रमुच्चम् । त्रिभाय मे-षस्य फलेन चैव खेट स्फुट स्यादसकृत् फलाभ्याम् । दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यां ततोऽखिलाभ्यां भवतोऽत्र कुजस्तु । स्फुटौ रवीन्दू मृदुनैव यद्वा शीघ्राख्यतुङ्गस्य तयोरभावात्" सि॰ शि॰ । "आदौ ग्रहस्य मन्दफलमानीय तेन संस्कृतो मध्यो मन्दस्फुट स्यात् । तं शी-घ्रोच्चाद्विशोध्य शीघ्रकेन्द्रं कृत्वा तत शीघ्रफलम् । तत संस्कृतो मन्दस्फुटो ग्रह स्यात् । तस्मात् स्फुटा-न्मध्यात् विशोध्य मन्दमानीय तेन गणितागतो मध्यसंस्कृतो मन्दस्फुट स्यात् । तेन पुनश्चलकेन्द्रं ततश्चलफलं तेन मन्दस्फुटसंस्कृत स्फुट स्यात् एवमसकृत् यावद्विशेष । तत्तु दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यामित्यादिना कुजस्य विशेष उक्तस्तत्रोपपत्तिरेव वासना" प्रमिता॰ । ग्रहाणां तत्रोक्ता स्फुटगत्यानयन-प्रकारस्तु खगोलशब्दे २४१२ पृ॰ दृश्य॰ ।

स्फुटन न॰स्फुट-ल्युट् । १विकशने अमर॰ २विदलीभावे च ।

स्फुटबन्धनी स्त्री स्फुट बन्धनं यस्याः गौरा॰ ङीष् । कपोतपद्याम् रत्नमा॰ ।

स्फुटित त्रि॰स्फुट-क्त । १विकसिते हेमच॰ २भिन्ने "दग्धे वा स्फाटिते वा पुराणम् । ३व्यक्तीकृते ४परिहासित च

स्फुटि(टी) स्त्री स्फुट इन् वा ङीप् । १पादस्फोटरोगे (फोडा) २कर्कटीफले च (फुट) शब्दर॰ । [टृत् त ।

स्फुट्ट अनादरे चु॰ उ॰ सक॰ सेट् । स्फुट्टयति ते अपुस्फु-

स्फुड़ वरणे तु॰ कु॰ पर॰ सक॰ सेट् । स्फुडति अस्फु-डीत् पुस्फोड । [अस्फुण्डिष्ट ।

स्फुड विकाशे भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् इदित् । स्फुण्डते

स्फुड परिहासे चु॰ उ॰ सक॰ सेट् इदित् । स्फुण्डयति ते अपुस्फुण्डत् त । [शब्दच॰ ।

स्फुत्कार पु॰ स्फुदित्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-अण् । अग्नौ

स्फुर स्फूर्त्तौ तु॰ कुटा॰ प॰ अक॰ सेट् । स्फुरति अस्फु-रीत् पुस्फोर । "चाप पुस्फोर [illegible]" भट्टिः । णिच् स्फारयति । [१स्फुरणे अमर ।

स्फुर पु॰ स्फुर-क । फलके हेमच॰ । [भावे घञ् ।

स्फुरण न॰ स्फुर-ल्युट् । ईषच्चलने अमर॰ । स्त्रियां तत्रैव स्त्री । अङ्गभेदे स्फुरणफलं यथा "[illegible]"

ललाटदेशे। भ्रू घ्राणमध्ये प्रियसङ्गमः स्यात् नासाक्षि-
मध्ये च सुहृत्समागमः। दृगन्तमध्यस्फुरणेऽर्थलाभोत्कण्ठे
क्रमाद्विस्फुरिते दृगादौ। जयो दृशाऽधः स्फुरणे रणः स्यात्
प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्णे। योषित्समृद्धि-
स्फुरिते च गण्डे घ्राणे तु सौख्यमुदौ भवेताम्।
भोज्यं दृढसङ्गोऽधरोष्ठयोश्च स्कन्धे गले भोगविवृद्धिलाभौ।
स्पन्दो भुजस्य स्वसमागमाय स्पन्दः करस्य द्रव्याप्तिहेतुः।
स्पन्दश्च पृष्ठस्य पराजयाय स्पन्दो जयायोरसि मानवा-
नाम्। पार्श्वप्रकम्पे विभवस्य लाभः कटिप्रकम्पे तु
बलप्रमोदौ। नाभिप्रकम्पे निजदेशनाशः धनर्द्धि-
रस्त्वत्र भुवि प्रकम्पे। दुःख धनान्तं हृदयस्य कम्पे
स्फिक्पायुकम्पेऽपि च वाहनाप्तिः। वर स्फुकम्पे
वरयोषिदाप्तिर्मुष्के प्रकम्पे तनयस्य जन्म। वस्तौ स-
कम्पे युवतिप्रशस्ति ट्टीपस्य कम्पे पुनरुद्गमः। ऊरुः-
प्रकम्पे शुभदायलाभः आज्ञानुकम्पे स्थविरस्य
सिद्धिः। जङ्घाप्रकम्पे निजदेशनाशः स्थानाप्तिदश्चा चर-
णस्य कम्पे। यात्रा सलाभाऽङ्घ्रितलप्रकम्पे पुंसां सदा
दक्षिणदेशभागे। स्त्रीणाञ्च वामावयव प्रजाते। स्पन्द-
फलानि प्रदिशन्त्यशत्रम्" वसन्तराजशाकुने ३७ प्र०।

स्फुर्च्छ विस्मरणे भ्वा० प० सक० सेट्। स्फूर्च्छति अस्फू-
र्च्छीत् आदित् स्फूर्च्छितं स्फूर्च्छनम्।

स्फुर्ज वज्रशब्दे भ्वा० प० अक० सेट्। स्फूर्जति अस्फू-
र्जीत् ङित् स्फूर्जेतुः। आदित् स्फूर्जित स्फूर्जनम्।

स्फुर्जथु पु० स्फुर्ज अथु नि० न दीर्घ०। वज्र नर्घोषे अमरटीका।

स्फुल स्फूर्त्तौ वधे च अक० सचये सक० तुदा० कुटा० प०
सेट्। स्फुलति अस्फुलीत्। पुस्फोल। [युत लिं०

स्फुल न० स्फुल-क। १वस्त्रागारे (ताँबु) शब्दर०। २स्फूर्त्ति-

स्फुलन न० स्फुल-भावे ल्युट्। स्फुरणे शीघ्रबोध।

स्फुलिङ्ग पुंस्त्री० स्फुल-इङ्गच्। स्फुरन् इतस्ततः शब्दो
लिङ्गति गच्छति यस्मात् लिगि-घञ् पृषो० वा। अग्नि
कणे अमरः।

स्फुलिङ्गिनी स्त्री स्फुलिङ्ग-अस्त्यर्थे इनि। १अग्नि-
सप्तजिह्वायाम् जटा०। २स्फुलिङ्गयुक्ते त्रि०।

स्फूर्जक पु० स्फूर्ज-ण्वुल्। तिन्दुकवृक्षे अमरः।

स्फूर्जथु पु० स्फूर्ज-अथु। वज्रपातशब्दे अमरः।

स्फूर्त्ति स्त्री स्फुर्च्छ-स्फुर-वा क्तिन्। १स्फुरणे २विक-
शे ३प्रतिभायाञ्च रमानाथः।

स्फूर्त्तिमत् पुं० स्फूर्त्तिरस्त्यस्य मतुप्। १पाशुपतास्त्रे शैवभेदे
त्रिका०। २प्रतिभायुक्ते ३विकाशयुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप्।

स्फेयस् त्रि० अतिशयेन स्फिर, प्रथुः इयसुन् स्फादेशः।
अतिशयित स्त्रियां ङीप्। इष्ठन्। स्फेष्ठोऽप्यत्र त्रि०।

स्फोट पु० स्फुटत्यर्थोऽनेन स्फुट-करणे घञ्। व्याकरणोक्ते
वर्णातिरिक्ते पूर्वपूर्ववर्णानुभवसहितचरमवर्णानुभवव्यङ्ग्ये
अर्थप्रत्यायके अखण्डे शब्दभेदे अर्थे क तमार्थे। व्याक-
रणमते वर्णसमुदायानां नार्थबोधकत्वं किन्तु स्फोट-
स्यैवेति प्रपञ्चितमस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा
"तत्र वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यथाप्रतीयमानतया अनित्य-
त्वेन आशुविनाशिनाञ्च तेषां मेलनासम्भवेन तत्समुदा-
यस्यापि सत्त्वासम्भवेन प्रत्येकं वर्णेषु इतौ व्यभि-
चारेण च पूर्वपूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारबीजवति अन्त्य-
वर्णजनितपरिपाकशालिनि हृदये झटिति समुदीयमानस्य
स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तस्यैव नित्यत्वस्य
योग्यतया शक्तिमत्त्वमुचितमित्याकरे प्रपञ्चम्। तथाहि।
वर्णाः अटि वाचकाः स्युः स्यादेव तेभ्यो व्यस्तेभ्योऽर्थो-
पगतिः। न च तथा। प्रत्येक शक्तिमत्त्वाभावेन तत्-
समुदायस्य शक्तिमत्त्वं सुदूरपराहतम्। आशुविना-
शिनां वर्णानां मेलनासम्भवेन तत्समुदायत्वासिद्धेः पूर्व-
पूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारसहितस्य चरमवर्णस्य वाच-
कत्वन्तु सम्भावितमपि दिगन्तरीयताडगस्य संस्कारा-
नादाय वर्त्तमानचरमवर्णमात्रानुभवेन अर्थोत्पत्त्यापत्त्या
निराकृतम्। अन्त्यवर्णपर्य्यन्तानामनुभवानन्तरं समुदा-
यानां संस्कारोद्बोधकल्पनया पुनः समुदितवर्णानां अर-
थात्मकत्वानतोऽर्थावगतिरित्यपि न चतुरं कारारालो-
त्वादावविशेषेण तत्तद्वर्णसंस्कारतुल्यतानुभवानैकट्यया-
नुपपत्तेः। अतोऽवश्यं वर्णातिरिक्तोऽन्त्यवर्णानुभवव्यङ्ग्यः
स्फोटनामा शब्दः स्वीकार्यः स्फुट न प्रकाशतेऽर्थोऽने-
नेति व्युत्पत्त्या च तस्य सार्थकनामता बोध्या सर्वदित-
श्चैव एव एव पातञ्जलभाष्ये व्याख्यातः "दृष्टैतान-
सर्वमहत्तैनावच्छिन्नाभासमथ हृदयस्य क्रमार्णा य एको
बुद्धिनिर्भासितरूपदः वाचक वाक्यस्य एकत्वं तदेव
पदमेव च बुद्धिविषयं पदमध्यास्तिप्रथमानक्रमस्य बोध-
मन्त्यवर्णप्रत्ययापत्त्यापितं प्रतीयते" इत्यन्तेन। अत्र
चानेकवर्णानां शब्दतादात्म्ये दर्शितेऽस्यैव जातिरूप-
स्फोटस्य शब्दतादात्म्यदर्शने नास्ति च दृष्ट-
ज्ञम्। अत्रैव शब्दकौस्तुभे नागेशभट्टैः "प्रत्ययाद्
इव भासते व्यञ्जकध्वनीनाम्। ध्वनिरिव वा।

भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्द्रवदिति" । तथा "ध्वनति य इमं स्फोट शब्दं श्रोत्रे च श्रुन्यहक् । येन वाक् व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मन" इति भक्तूपात्तभागवतवचने स्फोटात्मकशब्दस्य वर्णसाम्यविज्ञतोक्त्या स्फोटरूपशब्दोऽभ्युपगत इत्यवगम्यम् । हरिवंशेऽपि "अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः" इति स्फोटस्य व्यञ्जकवर्णाश्रयत्वमभिहितम् । एतन्मताभिप्रायेणैव "स्फोट इत्याहेति" शारीरकभाष्ये स्फटव्युत्पादनम् "वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्ष इति" निराकरणान्तु- पवर्षपक्षखण्डनात् तन्मताभिप्रायेण । "न स्फट प्रतीत्यप्रतीतिप्रसक्तिरिति" सांख्यसूत्रेऽपि स्फोटखण्डनमुपवर्षमताभिप्रायेणेति सर्वं सुस्थम् । स च स्फोटो वर्णपदादिभेदेन अनेकविधो बाहुल्यभयात् न प्रपञ्चितः । तस्य स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वनेः कारणत्वं चिरचिरतरस्थितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वनेरिति विवेकः । तथा च वाक्यपदीये "स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते" इति । "स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते" इति च स्थितिभेदे चिरचिरतरकालस्थितौ ध्वनिस्तु पूर्वलक्षितः । तस्य च स्फोटस्य नित्यतया ध्वनिगतह्रस्वदीर्घादिकालस्य तत्रोपचारः । प्रतिपादितश्च तथैव वाक्यपदीये "स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः । स्वभावतस्तु नित्यत्वात् ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु । प्राकृतस्य ध्वनेः कालं शब्दस्येत्युपचर्यते" । शब्दस्य स्फोटस्य नित्यतया अभिन्नकालस्य ह्रस्वदीर्घादिषु प्राकृतध्वनेः कालं तारत्वादिधर्मेतरूपचर्यते इति तदर्थः । परन्तु विलम्बितोच्चारणस्थले तत्र वर्णानां तद्दोषजनितस्फोटानां वा बहुक्षणपर्यन्तस्थायित्वकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानेन वैकृतेन ध्वनिना बहुकालस्थितिकल्पने लाघवमित्यपि द्रष्टव्यम् । भेरीशब्दादौ च ध्वन्यभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानप्राकृतध्वनेर्बहुकालस्थायित्वदर्शनेन अत्रापि तथाकल्पनौचित्यात् । अतएव च महाभाष्ये "एवं तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः" इत्यादिना ऽभिव्यञ्जकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वमभिहितम् ध्वनेर्ह्रस्वदीर्घत्वेनापि भानम् यथा "ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महांश्च केषाञ्चित् उभयं तत् स्वभावतः" इति म स्वभावतश्चानुपेय स्फोटात्मकशब्दस्य दर्शितः । ध्वनिविकार

च वायुसंयोगविशेषस्य हेतुत्वं तस्य बहुकालस्थायित्वे विलम्बितत्वमल्पकालस्थायित्वे द्रुतत्वमिति विवेकः । एवं बहुविधेषु स्फोटेषु वाक्यस्फोटस्यैव सिद्धान्ते निष्कृष्टतया तस्यैव बोधकत्वं तद्घटकपदानान्तु पदमध्यवर्त्तिवर्णवत् निरर्थकत्वं विशिष्टार्थद्योतनायैव तथा प्रयोगात् । तथा च "ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः" इति । "पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेति" च वाक्यपदीये पदाद्यसत्त्वं दर्शयति । तथा "वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिरिति" हरिकारिकायां सिद्धान्ते वाक्यस्फोटस्यैव सिद्धिरिति प्रतिपादितम् । २व्रणभेदे च (फोड़ा) राजनि० ।

स्फोटक पु० स्फुट-ण्वुल् । (फोड़ा) १व्रणभेदे, हेमच० २विदारके च ।

स्फोटन न० स्फुट-ल्युट् । १विदारणे २विकाशने च भरत०

स्फोटनी स्त्री स्फुट्यतेऽनया स्फुट-ल्युट् ङीप् । मणिवेधनकरणे यन्त्रभेदे (भामरी) हारा० ।

स्फोटबीजक पु० स्फोटस्य व्रणभेदस्य बीजम् तत स्वार्थे क । भल्लातके राजनि० । तत्फलनिर्यासयोगात् स्फोटोत्पत्तिर्लोकप्रसिद्धा ।

स्फोटायन पु० स्फोट एव अयनं अर्थबोधकतयाश्रयणं यस्य । अर्थबोधकत्वेन स्फोटाभ्युपगन्तरि वैयाकरणे मुनिभेदे "अवङ् स्फोटायनस्य" पाणिनिः । [त्रिका० ।

स्फोटिका स्त्री स्फुट-ण्वुल् टापि अत इत्वम् । हापुत्रिकायाम्

स्फ्य न० स्फाय-यत् नि० । खड्गाकारे यज्ञीये काष्ठभेदे ति०स०

स्फ्याग्निष्टेष्ट्याधिकरण न० अधिकरणभेदे नि० न० -

"स्फ्याग्निष्टेष्ट्याधिकरणस्य स्फ्यस्य खड्गाकारकाष्ठस्य [illegible]

स्म अव्य० स्मि-ड । १अतीते २पादपूरणे च अमरः ।

स्मय पु० स्मि अच् । १गर्वे २अद्भुतरसस्थायिभावे च मेदि० ।

स्मर पु० स्मरति प्रियमनेन स्मृ-करणे अप्। १कामदेवे अमरः। भावे अप्। २स्मरणे। [त्रिका०।

स्मरकूपक पु० स्मरस्य कूप इव कायति कै-क। कामगृहे

स्मरगृह न० स्मरस्य गृहमिव। १स्त्रीचिह्नभेदे भगे शब्दा० स्मरमन्दिरादयोऽप्यत्र।

स्मरचक्र पु० "धृत्वा वामकरेणोरुं स्वपादस्योपरिस्थितम्। इतश्च रमते कामी स्मरचक्रः प्रकीर्त्तितः" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे।

स्मरण न० स्मृ-ल्युट्। ज्ञातवस्तुनोऽनुभवाधीनसंस्कारजन्ये उद्बोधकसहकारेण जायमाने १ज्ञानभेदे स्मृतिशब्दे दृश्यम्। आध्याने हेमच०। २चिन्तने शब्दा०। ३अर्थालङ्कारभेदे सा० द०। अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ० दृश्यम्।

स्मरदशा स्त्री स्मरकृता दशा। कामिना स्मरकृतासु अङ्गासौष्ठवादिषु दशसु दशासु।

"अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशताऽरुचिः। अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः। मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह। असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः। अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वकालागताऽधृतिः। अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता। तन्मयस्तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा। रसविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव वर्ण्यते। वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः" इति सा० द०।

स्मरध्वज न० ६त०। १लिङ्गे शब्दर०। २वाद्ये पु० हेमच०

स्मरप्रिया स्त्री ६त०। स्मरभार्य्यायां रतौ शब्दा०।

स्मरलेखनी स्त्री स्मरस्य लेखनीव। स्मरण कामोद्दीपके शारिकापक्षे शब्दर०। [याम् राजनि०।

स्मरवीथिका स्त्री स्मरस्य वीथिकेव प्राप्तिहेतुत्वात्। वेश्या

स्मरवृद्धि पु० स्मरस्य वृद्धिरस्मात्। १कामवृद्धिक्षुपे राजनि० ६त०। २कामवृद्धौ स्त्री। [शब्दर०।

स्मरस्तम्भ पु० स्मरस्य तद्व्यापारस्य स्तम्भ इव। उपस्थे

स्मरमर्थ्य पु० स्मर मर्थ्यो यस्य। गर्दभे त्रिका०।

स्मरहर पु० स्मरं हरति नाशयति हृ-अच्। १महादेवे अमर०। स्मरमर्दनादयोऽप्यत्र।

स्मराङ्कुश पु० स्मर तत्कार्य्येऽङ्कुश इव उत्तेजकत्वात्। नखे शब्दर० नखाघातेन हि स्त्रीणां स्मरोद्दीपनं प्रसिद्धम्।

स्मराम्र पु० स्मरोद्दीपक आम्र राजाम्रे राजनि०।

स्मरासव पु० स्मरोद्दीपक आसव इव। लालायाम् त्रिका० कामिना स्म [illegible] पानात्तदास्वाद्यत्वात्।

स्मार्त्त त्रि० स्मृतौ विहितः, स्मृतिं वेत्त्यधीते वा अण्। १स्मृतिविहिते दानादौ "अन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्" इति "स्मार्त्तं वैदिकवत् चरेत्" च स्मृतिः। २स्मृतिशास्त्राभिज्ञे च

स्मि(ष्मि) अनादरे अक० विस्मये अक० चु० आ० सेट्। स्मापयते असिष्मपत। इदं षोपदेश इव। अन्यतो विस्मये स्माययतीत्येव। अय भ्वादिरप्यनिट्। स्मयते अस्मेष्ट सिष्मिये षोपदेशत्वात् षत्वम्। [त असिस्मिटत् त

स्मिट अनादरे सक० स्नेहे अक० चु० उभ० सेट्। स्मेटयति।

स्मित न० स्मि-भावे क्त। १ईषद्धास्ये अमरः "कुसुमविकसितस्मितम्" मालतीमाधवम्। कर्त्तरि क्त। २विकसिते ३ईषद्धास्यान्विते च त्रि०।

स्मील निमेषणे भ्वा० पर० सक० सेट्। स्मीलति असमीलीत्।

स्मृ स्मरणे भ्वा० प० अनिट्। स्मरति अस्मार्षीत् सस्मार सस्मर्त्थ। अषोपदेशत्वात् न षत्वम्। एतद्योगे कर्मणि षष्ठी। अयमीदृशको सक० घटा० स्मरयति।

स्मृत त्रि० स्मृ-क्त। १कृतस्मरणे २स्मृतिविषये च।

स्मृति स्त्री स्मृ-क्तिन्। अनुभूतवस्तुन उद्बोधकसहकारेण संस्काराधीने १ज्ञानभेदे। स्मर्य्यते वेदधर्मोऽनेन करणे क्तिन्। २धर्मशासनशास्त्रे वेदार्थानुभवजन्ये वेदार्थानुवादके मुनिप्रणीत वाक्यरूपे शास्त्रे। "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्" मनुः।

ज्ञानभेदस्मृतिरूपलक्षणादिकं पात० सू० भा० विवरणे० उक्तम् यथा

"अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः" सू०। "किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति। आहोस्वित् विषयस्येति। ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासः तज्जातीयकं संस्कारमारभते स संस्कारः स्वव्यञ्जकाञ्जनं तदाकारमेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति। तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः। सा च द्वयी, भावितस्मर्त्तव्या चाभावितस्मर्त्तव्या च स्वप्ने भावितस्मर्त्तव्या जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्त्तव्येति। सर्वाः स्मृतयः प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात् प्रभवन्ति" भा०। "अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः प्रमाणादिभिरनुभूते विषयेऽसम्प्रमोषः अस्तेयं सा स्मृतिः संस्कारमात्रजन्यस्य हि ज्ञानस्य संस्कारकारणानुभवभासितो विषय आत्मीयस्तदधिकविषयपरिग्रहस्तु सम्प्रमोषः स्तेयं कथात् प्राग्यत्नात्। मुषस्तेय इत्यस्मात् सम्प्रमोषपदव्युत्पत्तेः। एतदुक्तं भवति।

स्व न॰ स्वन–ड। १धने अमरः। २आत्मनि ३ज्ञातौ च पु॰ अमरः। ४आत्मीये त्रि॰। आत्मनि आत्मीये चार्थेऽस्य सर्वनामता।

स्वकम्पन पु॰ स्वेनैव पराप्रयुज्यमान एव कम्पते कपि–युच्। वायौ शब्दर॰। [यदा” गीता

स्वकर्मन् न॰ स्वस्य कर्म। स्ववर्णोचिते कर्म्मे “स्वकर्मनिरतः

स्वकीय त्रि॰ स्वस्येदम् छ कुक् च। आत्मीये। अत्र नित्य मेव कुक्, अकुक्युक्तप्रयोगस्तु अपाणिनीयः।

स्वग सर्पणे भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट् इदित्। स्वङ्गति अस्वङ्गीत्।

स्वगत त्रि॰ स्वस्मिन् मनसि आत्मनि वा गतम् गम–क्त। १मनोगते २आत्मगते च। नाटकाभिनये प्रतिपाद्यपुरुषा र्थाये दक्लृप्तस्वधामात्रिकजनश्रवणयोग्ये वाक्ये न॰। “अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्” सा॰द॰।

स्वगुप्ता स्त्री स्वेनैव गुप्ता। १भूकर्भिर्भ्याम् शब्दर॰। २ल ज्जालुकायाञ्च राजनि॰।

स्वगृह पु॰स्त्री॰ स्वकृत गृहं यस्य। १कलविङ्कारख्ये खगे जटा॰ हेतग। २निजमन्दिरे ३निजदारायौ च स्त्री॰।

स्वच्छ त्रि॰ सुष्ठु अच्छः प्रा॰। १अतिनिर्मले कालुष्यरहिते २मुक्तायां ३स्फटिके च पु॰ राजनि॰। ४श्वेतदूर्व्वायाम् स्त्री राजनि॰। ५विमलोपरसे न॰ ६रोगवियुते त्रि॰ शब्दर॰। ७पृक्के च। [अमर॰।

स्वच्छन्द त्रि॰ स्वस्य छन्दोऽभिप्रायः स्वतन्त्रे यस्य। स्वाधीने

स्वच्छपत्त्र न॰ स्वच्छं पत्त्रं यस्य। अभ्रके हेमच॰।

स्वच्छमणि पु॰ कर्म॰। स्फाटिके मणौ राजनि॰।

स्वच्छवालुक न॰स्वच्छा वालुकेव यत्र। विमलोपरसे राजनि॰

स्वज न॰ स्वस्मात् देहात् आत्मनो वा जायते। १रुधिरे मेदि॰ २पुत्रे पु॰ ३कन्यायां स्त्री मेदि॰। ५आत्मजाते त्रि॰।

स्वजन पु॰स्वस्येव जनो जननमेककुले यस्य। १ज्ञातौ अमर॰। ६त॰। २आत्मसम्बन्धिलोके। [यति–ते अखिस्वठत्–त।

स्वठ गतौ संस्कारेऽसंस्कारे च चु॰ उ॰ सक॰ सेट्। स्वठ

स्वतन्त्र त्रि॰ स्वस्य तन्त्रं प्रधानत्वं स्वतन्त्रं यस्य। १स्वाधीने अपराधीने अमरः। तत्त्वञ्च इतरव्यापारानधीनव्यापार वत्त्वम्। २कर्त्तरि च यत् समभिव्याहृतक्रियाकारकान्त रानधीनव्यापारवान् इति शाब्दिकाः “स्वतन्त्रः कर्त्ता” पा॰ कर्त्तृशब्दे १७१६ पृ॰ दृश्यम्।

स्वतस् अव्य॰ स्व+तसिल्। आत्मत इत्यर्थे।

स्वता स्त्री स्वस्य स्वकीयस्य भावः तल्। स्वकीयत्वे “काम स्वतां पश्यति” मनुस्मृ॰।

स्वतोग्राह्य न॰ स्वग्राहकग्राह्यमपीयाह्य ग्राह्यग्राह्यत्वे वेदा न्तादिमतम् “प्रामाण्यं न स्वतोग्राह्यं संशयानुपपत्तितः” भाषा॰ उक्तेर्न तत् स्वतोग्राह्यमिति न्यायमतम्।

स्वत्व न॰ स्वस्य भावः त्व। द्रव्याणां यथेष्टक्रयविक्रयादिक्रि याद्य विनियोजके १धर्मभेदे २स्वामित्वे च, तच्च सम्बन्ध भेदेन द्रव्यगतमात्मगतञ्च। स्वत्वपदार्थस्तु दायभा॰टीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारेण निरूपितो यथा

“स्वत्वञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्रबोधितत्वमिति प्राच्यः। अतिरिक्तः पदार्थ इति शिरोमणिः। स्वामि त्वञ्च तदिदूपवत्त्वं निरूपकतया तदेव वा तच्च द्रव्यगतं गुणगतञ्च द्रव्यस्य दानादिस्तुतः नीलं वा इदमुत्खन्यो दित्यादौ लौहित्यादिगुणविशिष्टपरिमाणिकनीलद्रव्योत् सर्गस्तुतेश्च। वस्तुतस्तु श्राद्धपदमेव स्वामित्वमतिरिक्त पदार्थं विक्रयदानादीनां तद्वाचकत्वे तद्धेतुत्वे च सम्ब न्धवाधशात् तदेव निरूपकतया स्वत्वव्यवहारहेतुः विष यतया ज्ञाततावत्। अतएव निबन्धादौ भाविन्यपि स्वत्वम् अन्यथा प्रतिमासं प्रतिवर्षं वा देयत्वेन प्रति श्रुतस्य धान्यादिरूपस्य भावित्वेन तत्र तदुत्पत्त्यनुप पत्तेरिति चूडामणिप्रभृतीनां मतानुसारेणैव समी चीनः पन्थाः।

तच्च स्वत्वं लौकिकमिति मिता॰ व्यवस्थापितं यथा “स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति। तत्र शास्त्रैकसमधिगम्य मिति तावद्युक्तं गौतमवचनात्। ‘स्वामी ऋक्थक्रयसं विभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रि यस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति” प्रमाणान्तर गम्ये स्वत्वे नेदं वचनम्। तथा स्तेनातिदेशे मनुः “योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्। या जनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः” इत्यदत्तादायिन सकाशात् याजनादिकरणेन द्रव्यमर्जयतो दण्डविधान मनुपपन्नं स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे। अपि च। लौकिकं चेत् स्वत्वं मम स्वमपहृतमनेनेति न ब्रूयात् अपहर्त्तुरेव स्वत्वादन्यस्य अन्तेनापहृतमिति नाप हर्त्तुः स्वम्। एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् तस्माच्छास्त्रैक समधिगम्यं स्वत्वमिति। अत्रोच्यते। लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् व्रीह्यादिवत्। आह वनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाध

गतमपि। तत्प्रतिग्रहादीनामपि 'धनादिसाधनत्व-मस्त्येव। नैतत्। न हि प्रतिग्रहादिरूपेण धनादिसाधनत्वं किं तर्हि सम्यगादिपरिग्रहाना-न्यादिरूपेण। इदं तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादि साधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव। न हि यस्य यत्स्वं न भवति तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति। अपि च प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते क्रयविक्रयादिदर्शनात्। किञ्च। नियतोपायकं स्वत्वं लौकिकमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते। तथा हि लिप्साखत्रे तृतीयवर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षा-सम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लौकिकमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा। ननु द्रव्या-र्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति यदि परं न वदन्त्येव। प्रतिपन्नसिद्धेनापि अर्जनं स्वत्वं नापाद्य-तीति विप्रतिसिद्धमिति वदता। तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम्। अतो नि-यमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति। अस्य चार्थ यं विदत'। यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः। नियमातिक्रमा-र्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमाति-क्रमदोषः पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थ-त्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति। पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोष इति नियमातिक्रमार्जित-स्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् न चैतावता चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसंवादाच्च। एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः। क्षत्रियस्य विजितादय उपाया वैश्यस्य कृष्यादयः शूद्रस्य शुश्रूषादय इत्यादयो नि-यमाः। ऋक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः "स्वामी ऋक्थ-क्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्वित्युक्ताः। तत्राप्रति-बन्धो दायो रिक्थम्। क्रयः प्रसिद्धः। संविभागः स प्रतिबन्धो दायः। परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादे-स्वीकारः। अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः। एतेषु निमि-त्तेषु सत्सु स्वामी भवति। ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी। ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम्। क्षत्रियस्य विजितमित्य-त्राधिकमित्यनुवर्त्तते क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसा-धारणम्। निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति। अत्राप्यधिक-मित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तद-साधारणं शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणमित्यनुवर्त्तमाने प्रतिलोमजानां च लोक-प्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तम् "सूतानामश्व-सारथ्यम्" इत्यादि तत्तत् सर्वं निर्विष्टपदेनोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् "निर्वेशो भृतिभोगयोरिति" निघण्टो-स्मरणात्। तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्। यदपि पत्नी-दुहितरश्चेत्यादिस्मरणम्। तदपि स्वामिसम्बन्धितया सम्बन्धे दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिरासार्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यम्"।—

तच्च स्वत्वं जन्मनैवेति मिताक्षरादयः।—पित्रादिमरणा-दिनैवेति दायभागादयः। तत्रापि पूर्वदायद्रव्ये स्वत्वमिति मिताक्षरादयः। उपरमे इति दायभागादयः। तत्तद्ग्रन्थे विचारो दृश्यः। [स्व अदनम्। २धनभवने हेमच०]

स्वदन न० स्वद-भावे ल्युट्। १आस्वादे २लेहने च राजनि०।

स्वधर्म पु० स्वस्य वेदादिविहितो धर्मः। स्वानुरूपे वेदाद्युक्ते आचारादिधर्मे। "यो यस्य विहितो धर्मः स तस्यामि-प्रकीर्त्तितः। तस्मात् स्वधर्मं कुर्वीत द्विजो नित्यमना-पदि" मत्स्यपु०। "श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः पर-धर्मात् स्वनुष्ठितात्। स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" गीता।

स्वधा अव्य० स्वद-आ पृषो० दस्य धः। १पितृदेवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः। स्वेन धयति धे-क टाप्। २मातृ-कायां स्त्री "नम स्वधायै स्वाहायै" इति पितृगाथा। "नमःस्वधायोगे त्यागोद्देश्यपदात् चतुर्थी पितृभ्य स्वधे-त्यादौ पितृउद्देश्यकत्याग इति बोधः। तदर्थस्य विषयतया अस्य दाक्षयो तस्य निपातत्वेन तदर्थस्य भेदान्वयस्य व्युत्-पत्तिसिद्धत्वात्। इदमन्नं पितृभ्यः स्वधेत्यादौ—पितृउद्देश्यक-त्यागविषय इदमन्नमित्यादि बोधः। मातृभेदस्वधा च दक्ष-कन्या अग्नेयी मानसी कन्या च पितृपत्नी। तस्या भोजनार्थे पित्रादिभ्यः करणरूपोऽसावरो ब्रह्मणा दत्तः। "ब्रह्मा च मानसीं कन्यां ससृजे तां मनोहराम्" —"स्वधाभिधानां सुदतीं लक्ष्मीलक्षणसंयुताम्" "पितृभ्यस्तां ददौ ब्रह्मा तद्भ्यस्तुष्टिरूपिणीम्। ब्राह्मणानामुपदेशं चकार लोक-नायकः। स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य्य पितृभ्यो देहि चेति च। क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा" ब्रह्मवै०पु०

स्वधानामकस्वधाशब्दस्यापि पितृदाने विनियोग इति बोध्यम् ।

स्वधाप्रिय पु० स्वधाशिनां प्रियः शाक० । १कृष्णतिले शब्दर० २स्वधोपलक्षितश्राद्धादिप्रिये पित्रादौ च । स्वधा प्रिया यस्य । ३पितृलोके स्वधाशब्दे मूलं दृश्यम् । [गणे ४देवे च

स्वधाभुज् स्वधेत्यनेन न्यक्तद्रव्यं भुङ्क्ते भुज–क्विप् । १पितृ-

स्वधि(ती)ति स्त्री स्वेन धीयते धा-क्तिच् वा ङीप् । कुठारे परश्वधे अमरः शब्दो० । स्वधितिरप्यत्र ।

स्वन शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । स्वनति अस्वनीत् अस्वानीत् । कथा०-स्वेनतुः सस्वनतुः । अयं घटादि वा घटा० (स्वा)स्वनयति । [स्वनत्-त ।

स्वन ध्वाने अद० चु० उभ० अक० सेट् । स्वनयति–ते अस०

स्वन पु० स्वन+अप् । शब्दे अमरः ।

स्वनि पु० स्वन+इन् । शब्दे हेमच० ।

स्वनित त्रि० स्वन–कर्त्तरि–क्त । १शब्दिते अमरः । भावे क्त । २शब्दे ३मेघगर्जिते च न० हेमच० ।

स्वनिताह्वय पु० स्वनितमाह्वयते आ+ह्वे श । तण्डुलीय शाके राजनि० । [स्त्रियां ङीप् ।

स्वनोत्साह पुंस्त्री० स्वने उत्साहो यस्य । गण्डके शब्दर०

स्वपन न० स्वप–ल्युट् । १शयने २निद्रायाञ्च शब्दर० ।

स्वपिण्डा स्त्री स्वेनैव पिण्डं पिण्डाकारोऽस्यस्या अच् । पिण्डखर्जूर्य्याम् राजनि० ।

स्वप्न पु० स्वप–भावे नन् । १निद्रायाम् अमर २शयने ३मानसिकज्ञानभेदे ४दर्शने च मेदि० आर्षे न० । स्वप्नदृष्टपदार्थस्य मायामात्रत्व शा० सू० भाष्ययोर्व्यवस्थापितं यथा "सन्ध्ये सृष्टिराह हि" सू० ।

"अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते । इदमामनन्ति "स यत्र प्रस्वपिति" इत्युपक्रम्य "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि । तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते । सन्ध्ये सृष्टिरिति । सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् "सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्" इति । द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोर्वा सन्धौ भवतीति सन्ध्यं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । कुतः, यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि । स हि कर्त्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते" भा० । "निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च" । सू० "अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति "य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः" इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन्, न, "शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व" इति प्रकृत्य "अन्ते कामानान्त्वा कामभाजं करोमि" इति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इत्यादि । तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि–"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" । इति प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता यथा जागरिताश्रया तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथा च श्रुतिः "अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्त" इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति । तस्मात् तथ्यरूपैव सन्ध्ये सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह । "मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" सू० । "तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति । मायामय्येव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति । कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च । न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तानि अबाधश्च स्वप्ने सम्भाव्यन्ते । न तावत् स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः सम्भवति, न तावत् संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्यादेतत् बहिर्देहात् स्वप्नं द्रक्ष्यति देशान्तरितद्रव्यग्रहणात् । दर्शयति च श्रुतिः बहिर्देहात् स्वप्नं "बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयते अमृतो यत्र कामम्" इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तौ सामञ्जस्यमनुभवतीति । नेत्युच्यते, न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुञ्च तत सामर्थ्यं सम्भाव्यते । क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति "कुरुष्वहं शय्यायां शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मि प्रतिबुद्धश्च" इति । दृश्य-

छेदयेयात् पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते। येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति, परिधावंश्चेत् पश्येज्जाग्रद्वदस्तुभूतमर्थमाकलयेत्। दर्शयति च श्रुतिः "अन्तरेव देहे स्वप्नं स यत्रैतत् स्वप्न्यया चरति" इत्युपक्रम्य "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिःकुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वा, इति यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवति इति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः, कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्त्तमात्रवर्त्तिनि स्वप्ने कदाचिद् बहून् वर्षपूगानतिवाहयति। निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते, करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति, रथादिनिर्वर्त्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा। बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे, स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽयमिति हि कदाचित् स्वप्ने निर्द्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यते, मनुष्योऽयमिति वा निर्द्धारितः क्षणेन वृक्षः। स्पष्टञ्चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम् "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति" इत्यादि। तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम्" भा०। "सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः" सू० "मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्ध इति, नेत्युच्यते। सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः। तथा हि श्रूयते "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति। तथा "पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति" इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति। आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः "कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि" इति। मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्यन्ते। तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्। यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं यथा लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्वहति, एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्तो रथादीन् सृजते स हि कर्त्तेति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन् सृजति। निमित्तत्वञ्चास्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्त्तृत्वेनेति वक्तव्यम्। अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः, तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत स्वयं ज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात्। तस्माद्रथाद्यभाववचनश्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं भाक्तमिति व्याख्येयम्। एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम्। यदप्युक्तम् "प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति" इति, तदप्यसत् श्रुत्यन्तरे "स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति" इति जीवव्यापारश्रवणात्। इहापि च "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति" इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता सङ्कीर्त्यते, तस्य तु वाक्यशेषेण "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मेति" जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते, "तत्त्वमसि" इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते। न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते, तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वास्ववस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः। पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत् प्रतिपाद्यते। न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति, प्रतिपादितं हि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इत्यत्र समस्तस्य मायामात्रत्वम्। प्राक् च ब्रह्मात्मदर्शनात् वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सन्ध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम्" भा०। "पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ" सू०। "अथापि स्यात् परस्यैव तावदात्मनोंऽशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिङ्गः। तत्रैवं सति यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती, ततश्च जीवस्य ज्ञानैश्वर्यवशात् साङ्कल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति, अत्रोच्यते। सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जी-

स्वधानामकस्वधाशब्दस्यापि पितृदाने विनियोग इति बोध्यम्।

स्वधाप्रिय पु॰ स्वधायिमां प्रियः शाक॰। १कृष्णतिले शब्दर॰ २स्वधोपलक्षितश्राद्धादिप्रिये पित्रादौ च। स्वधा प्रिया यस्य। ३पितृलोके स्वधाशब्दे मूलं दृश्यम्। [गणे २देवे च

स्वधाभुज् स्वधेत्यनेन त्यक्तद्रव्यं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। १पितृ-

स्वधि(ती)ति स्त्री स्वेन धीयते धा–क्तिच् वा ङीप्। कुठारे परश्वधे अमरः शब्दर॰। स्वधितिरप्यत्र।

स्वन शब्दे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। स्वनति अस्वनीत् अस्वानीत्। णपा॰ सस्वनतुः सस्वनुः। अयं भूषणे वा घटा॰ (स्वा)स्वनयति। [स्वनत्–त।

स्वन ध्वाने अद॰ चु॰ उभ॰ अक॰ सेट्। स्वनयति–ते अस-

स्वन पु॰ स्वन+अप्। शब्दे अमरः।

स्वनि पु॰ स्वन+इन्। शब्दे हेमच॰।

स्वनित त्रि॰ स्वन–कर्त्तरि–क्त। १शब्दिते अमरः। भावे क्त। २शब्दे ३मेघगर्जिते च न॰ हेमच॰।

स्वनिताह्वय पु॰ स्वनितमाह्वयते आ+ह्वे श। तण्डुलीय-शाके राजनि॰। [स्त्रियां ङीष्।

स्वनोत्साह पुंस्त्री॰ स्वने उत्साहो यस्य। गण्डके शब्दर॰

स्वपन न॰ स्वप–ल्युट्। १शयने २निद्रायाञ्च शब्दर॰।

स्वपिण्डा स्त्री स्वेनैव पिण्डं पिण्डाकारोऽस्त्यस्याः अच्। पिण्डखर्ज्जूर्य्याम् राजनि॰।

स्वप्न पु॰ स्वप–भावे नन्। १निद्रायाम् अमरः २शयने ३ज्ञान-विशेषभेदे ४दर्शने च मेदि॰ आर्षे न॰। स्वप्नदृष्टपदार्थस्य मायामात्रत्व शा॰ सू॰ भाष्ययोर्व्यवस्थापितं यथा "सन्ध्ये सृष्टिराह हि" सू॰।

"अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते। इदमामनन्ति "स यत्र प्रस्वपिति" इत्युपक्रम्य "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि। तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति। तत्र तावत् प्रतिपद्यते। सन्ध्ये सृष्टिरिति। सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् "सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्" इति। द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोर्वा सन्धौ भवतीति सन्ध्यं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति। कुतः, यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि। स हि कर्त्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते" भा॰। "निर्म्मातारं चैके पुत्रादयश्च"। सू॰ "अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां निर्म्मातारमात्मानमामनन्ति "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्म्मिमाणः" इति। पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति। ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन्, न, "शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व" इति प्रकृत्य "अन्ते कामानान्त्वा कामभाजं करोमि" इति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्। प्राज्ञं चैनं निर्म्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः। प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इत्यादि। तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि–"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन"। इति प्राज्ञकर्त्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता यथा जागरिताश्रया तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति। तथा च श्रुतिः "अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्तः" इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति। तस्मात् तथ्यरूपैव सन्ध्ये सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह। "मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" सू॰। "तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति। मायामय्येव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थतोऽप्यस्ति। कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्। न हि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः। किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च। न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तानि अबाधश्च स्वप्ने सम्भाव्यन्ते। न तावत् स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः सम्भवति, न तावत् संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन्। स्यादेतत्, बहिर्देहात् स्वप्नं द्रक्ष्यति देशान्तरितद्रव्यग्रहणात्। दर्शयति च श्रुतिः बहिर्देहात् स्वप्नं "बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयते अमृतो यत्र कामम्" इति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तौ सामञ्जस्यमनुभवतीति। नेत्युच्यते, न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्य्येतुं विपर्य्येतुञ्च ततः सामर्थ्यं सम्भाव्यते। क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति "कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मि प्रतिबुद्धश्च" इति। देशा-

देहाच्चेदपेयात् पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते। येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति, परिधावंश्चेत् पश्येज्जाग्रद्वद्वस्तुभूतमर्थमाकलयेत्। दर्शयति च श्रुतिः "अन्तरेव देहे स्वप्नं स यत्रैतत् स्वप्न्यया चरति" इत्युपक्रम्य "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते" इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिष्कुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वा, इति यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवति इति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः, कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति "रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्तमात्रवर्तिनि स्वप्ने कदाचिद् बहून् वर्षपूगानतिवाहयति। निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते, करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति, रथादिनिर्वर्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा। बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे, स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽयमिति हि कदाचित् स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यते, मनुष्योऽयमिति वा निर्धारितः क्षणेन वृक्षः। स्पष्टञ्चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम् "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति" इत्यादि। तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम्" भा०। "सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः" सू०। "मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्ध इति, नेत्युच्यते। सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः। तथा हि श्रूयते "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति। तथा "पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति" इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति। आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः "कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि" इति। मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्यन्ते। तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्। यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं यथा लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्वहति, एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्तो रथादीन् सृजते स हि कर्त्तेति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन् सृजति। निमित्तत्वन्त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यम्। अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः, तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत स्वयं ज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात्। तस्माद्रथाद्यभाववचनं श्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं भाक्तमिति व्याख्येयम्। एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम्। यदप्युक्तम् "प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति" इति, तदप्यसत् श्रुत्यन्तरे स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति" इति जीवव्यापारश्रवणात्। इहापि च "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति" इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता सङ्कीर्त्यते, तस्य तु वाक्यशेषेण "तदेव शुक्रन्तद्ब्रह्मेति", जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते, "तत्त्वमसि" इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणत्वं विरुध्यते। न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते, तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वास्ववस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः। पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत् प्रतिपाद्यते। न च वियदादिसर्गस्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति, प्रतिपादितं हि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यत्र समस्तस्य मायामात्रत्वम्। प्राक् च ब्रह्मात्मदर्शनात् वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सन्ध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम्" भा०। "पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ" सू०। "यद्यपि स्यात् परस्यैव तावदात्मनोंऽशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिङ्गः। तत्रैवं सति यथाग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती, ततश्च जीवस्यैश्वर्यवशात् साङ्कल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति, अत्रोच्यते। सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवेश्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जी-

मस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव न नास्तीति, विद्यमानमपि तु तत् तिरोहितं, अविद्यादिव्यवधानात्। तत् पुनस्तिरोहितं सत् परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतस्येव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात् संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनां, कुतस्ततो हि ईश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः, ईश्वरस्य स्वरूपापरिज्ञानाद् बन्धः तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः। तथा च श्रुतिः "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः"। तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः" इत्येवमाद्या भा०। "देहयोगाद्वा सोऽपि" स्०। "कस्मात् पुनर्जीवः परमात्मांश एव सन् तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति युक्तन्तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिङ्गस्येव दहनप्रकाशयोरिति। उच्यते सत्यमेवैतत्, सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति। अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसम्पन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोहिते भवतः, यथा वा भस्मच्छन्नस्य, एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात् तदविवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः। वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यस्त्वात् किं देहयोगकल्पनया। नेत्युच्यते, न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते "सेयं देवतैक्षत" इत्युपक्रम्य "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात्। "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति च जीवायोपदिशतीश्वरात्मत्वम्, अतोऽनन्य एवेश्वराज्जीवः सन् देहयोगात् तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति, अतश्च न साङ्कल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते। यदि च साङ्कल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिः स्यात् नैवानिष्टं कश्चित् स्वप्नं पश्येत्। न हि कश्चिदनिष्टं सङ्कल्पयते। यत् पुनरुक्तं जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं ख्यापयतीति न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं स्वयंज्योतिष्ट्वविरोधात्, श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात्, जागरितप्रभववासनानिर्मितत्वात्तु स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत्। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्"।

स्वप्नदृष्ट शुभाशुभसूचकत्वं नानापुराणेषूक्तं तत्र दिङ्मात्रं मत्स्यपुराणे २४२ अध्याये उक्तमत्र प्रदर्श्यते यथा "इदानीं कथयिष्यामि निमित्तं स्वप्नदर्शने। नाभिं विनान्यगात्रेषु तृणवृक्षसमुद्भवः। चूर्णनं मूर्ध्नि कांस्यानां मुण्डनं नग्नता तथा। मलिनाम्बरधारित्वमभ्यङ्गः पङ्कदिग्धता। उच्चात् प्रपतनञ्चैव दोलारोहणमेव च। अर्जनं पङ्कलोहानां हयानामपि मारणम्। रक्तपुष्पद्रुमाणाञ्च मण्डलस्य तथैव च। वराहर्क्षखरोष्ट्राणां तथा चारोहणक्रिया। भक्षणं पक्षमांसानां तैलस्य कृसरस्य च। नर्त्तनं हसनञ्चैव विवाहो गीतमेव च। तन्त्रीवाद्यविहीनानां वाद्यानामभिवादनम्। स्रोतोऽवगाहगमनं स्नानं गोमयवारिणा। पङ्कोदकेन च तथा महीतोयेन चाप्यथ। मातुः प्रवेशो जठरे चितारोहणमेव च। शक्रध्वजाभिपतनं पतनं शशिसूर्ययोः। दिव्यान्तरिक्षभौमानामुत्पातानाञ्च दर्शनम्। देवद्विजातिभूपालगुरूणां क्रोध एव च। आलिङ्गनं कुमारीणां पुरुषाणाञ्च मैथुनम्। हानिश्चैव स्वगात्राणां विरेकवमनक्रिया। दक्षिणाशाभिगमनं व्याधिनाभिभवस्तथा। फलापहानिश्च तथा पुष्पहानिस्तथैव च। गृहाणाञ्चैव पातश्च गृहसम्मार्जनं तथा। क्रीड़ा पिशाचक्रव्यादवानरर्क्षनरैरपि। परादभिभवश्चैव तस्माच्च व्यसनोद्भवः। काषायवस्त्रधारित्वं तद्वत् स्त्रीक्रीडनं तथा। स्नेहपानावगाहौ च रक्तमाल्यानुलेपनम्। एवमादीनि चान्यानि दुःस्वप्नानि विनिर्दिशेत्। एषां सङ्कथनं धन्यं भूयः प्रस्वापनं तथा। कल्कस्नानं तिलैर्होमो ब्राह्मणानाञ्च पूजनम्। स्तुतिश्च वासुदेवस्य तथा तस्यैव पूजनम्। नागेन्द्रमोक्षश्रवणं ज्ञेयं दुःस्वप्ननाशनम्। स्वप्नास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविपाकिनः। षड्भिर्मासैर्द्वितीये तु त्रिभिर्मासैस्तृतीयके। चतुर्थे मासमात्रेण पश्यतो नात्र संशयः। अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत्। एकस्यां यदि वा रात्रौ शुभं वा यदि वा शुभम्। पश्चाद्दृष्टस्तु यस्तत्र तस्य पाकं विनिर्दिशेत्। तस्माच्छोभनके स्वप्ने पश्चात् स्वप्नं न पश्यति। शैलप्रासादनागाश्ववृषभारोहणं हितम्। द्रुमाणां श्वेतपुष्पाणां गमने च तथा द्विज॥ द्रुमतृणोद्भवो नाभौ तथैव बहुबाहुता। तथैव बहुशीर्षत्वं फलितोद्भव एव च। सुशुक्लमाल्यधारित्वं सुशुक्लाम्बरधारिता। चन्द्रार्कताराग्रहणं परिमार्जनमेव च। शक्रध्वजालिङ्गनञ्च तदुच्छ्रायक्रिया तथा। भूम्यम्बुधीनां ग्रसनं शत्रूणाञ्च

वधक्रिया । जयो विवादे द्यूते च संग्रामे च तथा द्विज ! । भक्षणञ्चाद्रमांसानां मत्स्यानां पायसस्य च । दर्शनं रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरेण च । सुरारुधिरमद्यानां पानं क्षीरस्य चाथ वा । अन्त्रैर्वा वेष्टनं भूमौ निर्मलं गगनं तथा । मुखेन दोहनं शस्तं महिषीणां तथा गवाम् । सिंहीनां हस्तिनीनाञ्च वडवानां तथैव च । प्रसादो देवविप्रेभ्यो गुरुभ्यश्च तथा शुभः । अम्भसा त्वभिषेकस्तु गवां शृङ्गाश्रितेन वा । चन्द्राद्भ्रष्टेन वा राजन् ! ज्ञेयो राज्यप्रदो हि सः । राज्याभिषेकश्च तथाच्छेदनं शिरसस्तथा । मरणं वह्निदाहश्च वह्निदाहो गृहादिषु । लब्धिश्च राज्यलिङ्गानां तन्त्रीवाद्याभिवादनम् । तथोदकानां तरणं तथा विषमलङ्घनम् । हस्तिनीवडवानाञ्च गवाञ्च प्रसवो गृहे । आरोहणमथाश्वानां रोदनञ्च तथाशुभम् । वरस्त्रीणां तथा लाभस्तथालिङ्गनमेव च । निगडैर्बन्धनं धन्यं तथा विष्ठानुलेपनम् । जीवतां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम् । दर्शनं देवतानाञ्च विमलानां तथाम्भसाम् । शुभान्यथैतानि नरस्तु दृष्ट्वा प्राप्नोत्ययत्नाद्ध्रुवमर्थलाभम् । स्वप्नानि वै धर्मभृतां वरिष्ठ ! व्याधेर्विमोक्षञ्च तथातुरोऽपि” व्याघ्र न० ।

स्वप्नकृत् न० स्वप्नं निद्रां करोति कृ-क्विप् । (सुषनि) शाके शब्दच० ।

स्वप्नज् त्रि० स्वप-नजिङ् । शयनशीले अमरः ।

स्वभाव पु० स्वस्य भावः । १निसर्गे अजन्ये स्वतःसिद्धे भावे च अमरः । “वह्निर्हैस्त्वनमेषी तु स्वभावोऽयं प्रकीर्तितः । निसर्गश्च स्वभावश्च इत्येष भवति द्विधा । निसर्गः सृष्टव्यापारजन्यः संस्कार उच्यते । अजन्यस्तु स्वतःसिद्धः स्वरूपो भाव उच्यते” उज्ज्वलद० ।

स्वभावोक्ति स्त्री स्वभावस्योक्तिरत्र । १अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् हेम० । २स्वभावस्य कथने ।

स्वभू पु० स्वेनैव भवति भू-क्विप् । १ब्रह्मणि मेदि० २विष्णौ अमरः । ३शिवे ४ईश्वरे ५कामे च ।

स्वयंवर पु० स्वयमात्मना वरो वरणम् । कन्ययात्मनैव स्वपतेर्वरणे “सदसि स्वयंवर” नैष० । स्वयं वृणुते पतिम् । वृ-अच् । आत्मनैव पतिवरणकर्त्र्याम् २कन्यकायां स्त्री ।

स्वयंहारिका स्त्री ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य दुःसहस्य निर्मार्ष्ट्या भार्यायास्तत्पत्नी कन्याभेदे मार्कण्डेयपु० तत्र कन्याष्टकं नियोजिकादयः तासां कर्माणि तत्रोक्तानि तत्र “एतासां कर्म वक्ष्यामि दुःखस्य मनश्च यत्” इत्युपक्रमे “धान्यं खलात् गृहात् गोष्ठात् पयःसर्पिस्तथा परा । सन्दृश्यस्यद्रव्यमपहन्ति च कन्यका । सा स्वयंहारिकेत्युक्ता सदान्तर्हितरूपरा” इति तस्याः कर्मोक्तम् ।

स्वयङ्कृत पु० स्वयमात्मना कृतः । १कृत्रिमे पुत्रे “माता पितृविहीनस्तु कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृत” स्मृतिः । २आत्मकृते त्रि० । “पूज्जुष्टः स्वयंकृतः” (पुरोहित०) स्मृतिः ।

स्वयङ्गुप्ता स्त्री स्वयमात्मनैव गुप्ता । शूकशिम्ब्याम शब्दच० ।

स्वयन्दत्त पु० स्वयमात्मनैव न तु पितृमातृभ्यां दत्तः उपगतः दत्तात्मनि पुत्रभेदे “दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तः” याज्ञ० । “दत्तात्मा तु पुत्रो मातापितृविहीनस्ताभ्यां विमुक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपगतः” मिता० ।

स्वयम् अव्य० सु+अय-अमु । आत्मनेत्यर्थे अमरः ।

स्वयम्भु पु० स्वयम्+भू-डु । ब्रह्मणि द्विरूप० । [राजनि० ।

स्वयम्भुवा पु० स्वयम्भवति भू-मूलवि० क । भूम्यवन्याम्

स्वयम्भू पु० स्वयं भवति भू-क्विप् । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः २बुद्धे च । ३काले शब्दर० ४कामदेवे ५विष्णौ ६शिवे च । ७माषपर्ण्यां स्त्रीलिङ्गत्वाम राजनि० । ८जिनभेदे हेमच० । १०परमेश्वरे “ततः स्वयम्भूर्भगवान्” मनुः । [अवस्वरत्-न ।

स्वर आक्षेपे कद० चुरा० उभ० सक० सेट् । स्वरयति-ते

स्वर् अव्य० स्व-विच् । १स्वर्गे अमरः “यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्” इत्युक्ते दुःखासंभिन्ने २सुखस्थाने ३परलोके ४आकाशे ५शोभने च शब्दच० । दुःखासंभिन्नत्वञ्च स्वावच्छेदकशरीरासमवच्छिन्नत्वं तेन दुःखसमानकालीने सुखे नातिव्याप्तिः ।

स्वर पु० स्वर-अच् स्वृ-अप् वा । १उदात्तानुदात्तस्वरितरूपे वर्णोच्चारणयत्नभेदे तादृशस्वरवत्त्वात् २व्यञ्जनभिन्नवर्णेषु अकारादिषु शिक्षा । तन्त्रोक्ते ३प्राणादिवायोर्व्यापारभेदे ४काकादिकृते वर्णोच्चारणध्वनिविशेषे ४निषादादिषु तन्त्रीकण्ठोत्थेषु गानजध्वनिषु च अमरः । “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः” शिक्षा० अकारादीनां स्वयराजमानत्वात् स्वरवत्त्वाच्च स्वरपदाभिधेयता, “अचः स्वयं विराजन्ते हलस्तु परगामिनः” इत्युक्तेः “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च प्रचयस्तथा । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि” शिक्षोक्तेश्च । निषादादिस्वराणां षड्जादिस्वरतुल्यता नारदेनोक्ता यथा “षड्जं रौति मयूरो हि वृषो नर्दति ऋषभम् । अजा

विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्। पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम्। अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः” इति। “अश्वस्तु धैवतं घोऽपि० मत्तः मञ्चमं च क्रमम्। निषादन्तु गजो गर्जत्युन्मदोऽपि सपञ्चमम्” इति। भरतोऽप्याह “षड्जञ्च पञ्चमञ्चेति मयूरो नदति द्विधा। अन्याश्च धैवतादींश्च प्राङ्मतं तान्। निषादादिशब्दनिरुक्तिश्च “निषीदन्ति पञ्चमम्” इति। निषादादिशब्दनिरुक्तिश्च “निषीदन्ति स्वरा अस्मिन्निषादस्तेन हेतुना। सर्वेषामपि विषयं स हि व्याप्यावतिष्ठते”। “वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमुद्गतः। नदत्यृषभवद् यस्मात्तस्मादृषभः स्मृतः” “वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः। नासां गन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना। “नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः। षड्भ्यः स जायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः”। नाभिप्राप्तो “तद्वदेवोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः। नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन स स्मृतः”। “अभिसन्धयते यस्मात् स्वरांस्तेनैव धैवतः। स तु तावद् प्रधानत्वाद् ललाटे व्यवतिष्ठते। “वायुः समुद्गतो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्द्धसु। विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते”। “स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वरन् हृदयरञ्जकः। षड्ज ऋषभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा। धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्त्तिताः” भरतः।

वाद्यादिस्वराश्च चक्रशब्दे २८११ पृ० दर्शिताः।

स्वरघ्न पु० स्वरं हन्ति हन–क। गलरोगभेदे “अत्यादयगलरोगोपक्रमे “यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः। कफोपदिष्टेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः”। ताम्यमानः तम० शानच् शुष्को विमुक्तोऽस्वाधीनकण्ठो यस्य स अस्वाधीनता भङ्गं गिलितमक्षमत्वात् अनिलायनेषु वातवर्त्मसु श्वसनाद्वातात्” भावप्र०

स्वरचक्र न० स्वरोदयोक्ते चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१०पृ० दृश्यम्।

स्वरपत्तन न० स्वराणां निषादादीनां गानध्वनिविशेषाणां पत्तनमाश्रयः। सामवेदे त्रिका०।

स्वरभङ्ग पु० स्वरस्य कण्ठध्वनिभेदस्य भङ्गो यस्मात्। रोगभेदे स्वरभेदोऽप्यत्र तल्लक्षणादि सुश्रु० उक्तं यथा “अथातः स्वरभेदप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः। अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातशीतादिभिः प्रकुपिताः पवनादयस्तु। ते स्वरवाहिधमनीषु गताः प्रतिष्ठं हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः। वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत् खरश्च। पित्तेन पीतवदनाक्षिपुरीषमूत्रो ब्रूयाद्गलेन च विदाहसमन्वितेन। कृच्छ्रात् कफेन सततं कफरुद्धकण्ठो मन्दं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात्। सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पद् व्यक्तता च वचसस्तमसाध्यमाहुः। धूप्येत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च वागेष चापि हतवाक् परिवर्जनीयः। अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलोष्ठतालुः। क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः। मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति। स्निग्धान् स्वरातुरनरानपकृष्टदोषान् संयोजयेद्वमनरेचनवस्तिभिश्च। नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः सम्पादयेश्च विविधैः कवलग्रहैश्च”।

स्वरमण्डलिका स्त्री स्वराणां मण्डलमस्त्यस्य ठन्। १वीणायाम् हेम०। २स्वरसमूहे।

स्वरलासिका स्त्री स्वरैः निषादादिभिः लसति नृत्यतीव लस–ण्वुल्। १वीणायां २वंशवाद्ये शब्दर०।

स्वरस पु० स्वेन स्वभावेन रसः आस्वादः। १शिलापिष्टकल्कभेदे शब्दर० २क्वाथभेदे च। “सद्यः क्षुण्णाद्द्रव्यात्तत्त्वत्त्वादिपीडनात्। यो रसस्त्वभिनिर्याति स्वरसः स प्रकीर्त्तितः” वैद्यक०। स्वस्य रसः रागः। ३स्वाभिप्राये ४स्वतात्पर्ये ५वाक्यादौ ६पर्वताभङ्गीभेदे च।

स्वरसन्धि पु० स्वरनिमित्तश्च सन्धिः। व्याकरणोक्ते स्वरनिमित्तके दीर्घादौ कार्ये। [शब्दे २५६४ पृ० दृश्यम्।

स्वरसामन् पु० गवामयनवर्षीयषष्ठमासीयदिनभेदे गवामयन०

स्वरा स्त्री ब्रह्मणः प्रथमपत्न्यां पद्मपु०।

स्वरापगा स्त्री स्वः स्वर्गस्यापगा। गङ्गायाम् हेमच०। स्वर्गापगादयोऽप्यत्र।

स्वरालु पु० स्वराय अलति पर्याप्नोति अल–उण्। वचायां शब्दच० तत्सेवने हि स्वरस्योत्तेजनात्तस्यास्तथात्वम्।

स्वराज् पु० स्वेनैव राजते राज–क्विप्। ईश्वरे “अर्थेष्वभिज्ञः स्वराडिति” भागवतम् १।१।१।

स्वरित पु० स्वरो जातोऽस्य इतच्। १जातस्वरे २उदात्तानुदात्तसमाहारस्वरूपे स्वरभेदे पा० “उच्चैरुदात्तः” “नीचैरनुदात्तः”। “समाहारः स्वरितः” पा० “उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाहियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात्” सि०कौ०। “तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम्” पा० “ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तम्बोध्यम् उत्तरार्द्धन्तु परिशेषादनुदात्तम्। तच्च

चोदात्तस्वरितपरस्ये अनुदात्तस्य सन्नतरम्" सि॰कौ॰। स्वरिता-
क्षराश्च पाणिनिना फिट्सूत्रेण च अनुशिष्टा यथा।
"तित् स्वरितम्" पा॰ तकारेत् प्रत्ययः स्वरितः स्यात्।
"बिल्वातिष्ययोः स्वरितो वा" फिट्सू॰ १पाद॰।
"अनयोरन्तः स्वरितो वा पक्षे उदात्तः" सि॰ कौ॰।
"उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य" पा॰ "उदात्त-
स्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्व-
रितः स्यात्। अध्यभिच्छि। स्वरितस्य यणः। खल-
प्व्याशा। अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघा-
तो न" सि॰कौ॰ "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" पा॰
"अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा
स्यात्। पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः। वीदं ज्योतिर्हृदये।
अस्य श्लोको दिवीयते। व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः
स्वरितः दीर्घप्रवेशे तूदात्तः। किन्तु एङः पदान्ता-
दिति पूर्वरूपे स्वरित एव। तेऽवदन्। सोऽयमागात्।
उक्तञ्च प्रातिशाख्ये "इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनि-
हितेषु चेति" सि॰कौ॰। "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः"
पा॰ "उदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अग्नि-
मीळे"। अस्यासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न। "तमीशानास"
सि॰कौ॰। "नोदात्तस्वरितपरोऽस्यगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्"
पा॰ "उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात्।
गार्ग्यादिमते तु स्यादेव। प्र य आरुः। क्व वोऽश्वाः २।
क्वा ३ भीशव" सि॰कौ॰। "न्यङ्स्वरौ स्वरितौ" फि॰
"एतौ स्वरितौ। न्यङ्ङुत्तान। व्यचक्षयत् स्वः" सि॰कौ॰।
"न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः" फि॰। स्वरितः स्यात्। "तिल्य-
शिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः" फि॰।
स्वरितः स्यात्। "तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम्। यतो-
ऽनाव इति प्राप्ते" सि॰कौ॰। "बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि"
फि॰ ४र्थपाद। "छन्दस्येतानि" सि॰कौ॰। "स्वरितेनाधि-
कारः" पा॰ "स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम्" सि॰
कौ॰ "स्वरितेनेति इत्थंभावे तृतीया स्वरितत्वप्राप्त्योऽधिकार
इत्यर्थः स्वरितत्वञ्च दोषवत्त्वेऽप्यनुपाधारत्वाश्रयम
अधि क्रियमाणप्रत्ययकानामिति वा बोध्यम्। तच्च तु
नाधिकत्वात् प्रतिज्ञयैव ज्ञायते अधिकारश्च कियद्-
दूरमित्यत्र तु प्रत्येकं व्याख्यानमेव शरणम् शब्देन्दु॰।
"स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा॰
"स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामि-
क्रियाफले" सि॰कौ॰। स्वर—क्त। ६स्वरयुक्ते त्रि॰।

स्वरु पु॰ स्वृ उ। १वज्रे अमरः २यूपखण्डे ३वाणे ४यज्ञे
मेदि॰। ५स्वर्याकरणे ६ह यज्ञभेदे च उणा॰।

स्वरुचि त्रि॰ स्वस्यैव रुचिः प्रवर्त्तिका स्वकार्य्ये यस्य। १स्व-
तन्त्रे हेमच॰ इत॰। २स्वस्याभिलाषे स्त्री।

स्वरूप न॰ स्वस्य रूपम्। १स्वभावे अमरः। स्वमेव रूपम्।
२स्वात्मके पदार्थे। स्वं यत्र स्वरूपं तत् रूप-अण्।
३तत्स्वरूपाभिज्ञे पण्डिते पु॰ शब्दर॰। स्वेन स्वभावेनैव
रूपमस्य। ४मनोज्ञे त्रि॰ अमरः।

स्वरूपसम्बन्ध पु॰ स्वरूपं सम्बन्धः स्वरूपयोर्वा सम्बन्धः।
न्यायोक्ते स्वात्मके सम्बन्धे षट्पदार्थातिरिक्ते पदार्थभेदे
यथा प्रतियोगित्वम् विषयत्वमित्यादि।

स्वरोदय पु॰ स्वरेणानुस्वरो शुभादेर्ज्ञापकतया यत्र। स्वरस्य
श्वासविशेषस्य शुभाशुभत्वज्ञानसाधने तन्त्रशास्त्रभेदे
चक्रशब्दे २८१० पृ॰ दृश्यम्।

स्वर्ग पु॰ स्वरिति गीयते गै क सु+अर्ज-घञ् वा। १दुःखा-
सम्भिन्ने सुखे २देवानामावासस्थाने च अमरः।
स्वर्गकारणस्वरूपादिकं भा॰ व॰ २६० अ॰ उक्तं यथा
"उपरिष्टादसौ लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः। ऊर्द्ध्वग-
स्तत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने!। नातप्ततपसः पुंसो
नामहायज्ञयाजिनः। नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति
मुद्गल!। धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्-
सराः। दानधर्मरता लोकाः शूराश्चाहवलक्षणाः। तत्र
गच्छन्ति धर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम्। लोकान्
पुण्यकृतान् ब्रह्मन्! सद्भिराचरितान् नृभिः। देवाः सा-
ध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः। याम्या धामाश्च मौ-
द्गल्य! गन्धर्वाप्सरसस्तथा। एषां देवनिकायानां पृथक्
पृथगनेकशः। भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः
शुभाः। त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः।
मेरुः पर्वतराड् यत्र देवोद्यानानि मुद्गल!। नन्दना-
दीनि पुण्यानि विहारः पुण्यकर्मणाम्। न क्षुत्पिपासे
न ग्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा। बीभत्समशुभं वा-
ऽपि तत्र किञ्चिन्न विद्यते। मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः
सुखस्पर्शाश्च सर्वशः। शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र
वै मुने!। न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने।
ईदृशः स मुने! लोकः स्वकर्मफलहेतुकः। सुकृतैस्तत्र
पुरुषाः सम्भवन्त्यात्मकर्मभिः। तैजसानि शरीराणि
भवन्त्यत्रोपपद्यताम्। कर्मजान्येव मौद्गल्य! न मातृ-
पितृजान्युत। न च स्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव

च तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः । संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते ॥ ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोहमात्सर्य्यवर्जिताः । सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्त्तयन्ति महामुने ॥ तेषां तथाविधानान्तु लोकानां मुनिपुङ्गव ॥ उपर्य्युपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विताः । पुरस्ताद् ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः । यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन् पूताः स्वैः कर्म्मभिः शुभैः । ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः । स्वयम्प्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे । न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्य्यमत्सरः । न वर्त्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः । तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्त्तयः । न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः । न कल्पपरिवर्त्तेषु परिवर्त्तन्ति ते तथा ॥ जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च । न दुःखं न सुखञ्चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा । दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः । त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका मनीषिभिः । गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्व्वकैः । सेयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखा त्वया । तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभ । एतत् स्वर्गसुखं विप्र । लोका नानाविधास्तथा । गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे । कृतस्य कर्म्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं दिवि । न चान्यत् क्रियते कर्म्म मूलच्छेदेन भुज्यते । सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत् । सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः । यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तच्च दुष्करम् । संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् । प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् । आब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः । नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो मताः ॥ अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने । शुभानुशयसंयोगात् मनुष्येषूपजायते ॥ तत्रापि च महाभागः सुखभाग्भिजायते । न चेत् सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ इह यत् क्रियते कर्म्म तत् परत्रोपभुज्यते । कर्म्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता ॥" [illegible] २६० [illegible] ॥

स्वर्गनाथः पुं॰ ६त॰ । इन्द्रे स्वर्गपत्यादयोऽप्यत्र हेमच॰ ।

स्वर्गवधूः स्त्री ६त॰ । अप्सरसि हेमच॰ ।

स्वर्गाचलः पुं॰ स्वर्गलोकस्याचलः । सुमेरुपर्व्वते स्वर्गगिर्य्यादयोऽप्यत्र हेमच॰ ।

स्वर्गिन् पुं॰ स्वर्गोऽस्त्यस्य भोग्यत्वेन इनि । देवे त्रिका॰ । देवलोकगामिनि च त्रि॰ स्वर्गगामितच्छब्दगुणभेदाः गरुड पु॰ उक्ता यथा, [illegible] [illegible] [illegible] । गुरुदेवद्विजपूजा च केवलं माधुर्य्यगुणम् । [illegible] स्वर्गिणां लक्षणं विदुः" ।

स्वर्गौकस् पुं॰ स्वर्गं ओको यस्य । देवे शब्दर॰ ।

स्वर्जिकः पुं॰ सु+अर्ज–घञ् ततः स्वार्थे कन् । सर्जिकाक्षारे राजनि॰ २यवक्षारे स्त्री भावप्र॰ ।

"कथितः स्वर्जिकाभेदः [illegible] सुवर्च्चिका । यवक्षारो लघुः स्निग्धः सूक्ष्मो वह्निदीपनः । निहन्ति शूल-वातामगुल्मश्लेष्मानाहानपि । स्वर्जिकाल्पगुणा तस्मात् विशेषात् गुल्मशूलहृत्" भावप्र॰ । कर्म॰ सर्जिकाक्षारोऽप्यत्र । तत्रार्थे राजनि॰ स्वर्जि स्वर्जिन् तत्रार्थे राजनि॰ ।

स्वर्णं न॰ सुष्ठु अर्णो वर्णो यस्य । १काञ्चने २गुडत्वचि धत्तूरे ३नागकेसरे ४गौरसुवर्णशाके च राजनि॰ । सुवर्णशब्दे दृश्यम् । [राजनि॰] ६त॰ २सुवर्णक वृक्षे पु॰ ।

स्वर्णकणः न॰ स्वर्णमिव पीतत्वात् कणोऽस्य । [illegible]

स्वर्णकदली स्त्री स्वर्णमिव कदली (चांपाकला) कदलीभेदे ।

स्वर्णकायः पुं॰ स्वर्णमिव पीतत्वात् कायोऽस्य । गरुडे शब्दच॰ । २स्वर्णवर्णदेहयुक्ते त्रि॰ ।

स्वर्णकारः पुं॰ स्वर्णं स्वर्णमयमलङ्कारादि करोति कृ अण् । (सेकरा) जातिभेदे । "विश्वकर्म्मा तु शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार ह । ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः । मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कंसकारः षडेते शिल्पिनां वराः ॥ सूत्रधार-चित्रकरौ स्वर्णकारस्तथैव च । पतितास्ते ब्रह्मशापा-दयाज्या वर्णसङ्कराः ॥ स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्या-द्ब्राह्मणानां [illegible] । [illegible] ब्रह्मवै॰ ब्रह्मख॰ १०अ॰ । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

स्वर्णकृत् पुं॰ स्वर्णं स्वर्णमयालङ्कारादिकं करोति कृ क्विप् । स्वर्णकारे शब्दर॰ ।

स्वर्णकेतकी स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् केतकी। पीतकेतक्याम् राजनि॰। तत्पुष्पादिगुणाः "केतकीकुसुमं वर्ण्यं केश-दौर्गन्ध्यनाशनम्। हेमाभं मदनोन्मादवर्द्धनं सौख्य-कारि च। तस्याः स्तनोऽतिशिशिरः कटुः पित्तकफा-पहः। रसायनकरो बल्यो देहदार्ढ्यकरः परः" राजनि॰।

स्वर्णक्षीरी स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् क्षीरं निर्यासो यस्याः गौरा॰ ङीष्। क्षीरभेदे सा च हिमालये जायते। "हेमवर्णा रसस्राव्या हिमवद्भूमिसम्भवा। सा नाग-जिह्विकाकारा तन्मूलं चापि शोधनम्। स्वर्णक्षीरी हिमा तिक्ता कृमिपित्तकफापहा। मूत्रकृच्छ्राश्मरी-शोफदाहज्वरहरा परा" राजनि॰।

स्वर्णगैरिक न॰ स्वर्णमिव पीतं गैरिकम्। (स्वर्णगेरि) धात्वादिभेदे राजनि॰।

स्वर्णग्रीवा स्त्री नदीभेदे। "या निःसृता पूर्वभागात् तस्मात् शिखरात् (नाटकशैलात्) नदी। स्वर्णग्रीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशीफला" कालिकापु॰ ८२अ॰।

स्वर्णचूड पुंस्त्री॰ स्वर्णमिव पीतत्वात् चूडा यस्य। चाष पक्षिणि शब्दर॰ स्त्रियां ङीप्। [जातमात्रे त्रि॰।

स्वर्णज न॰ स्वर्णात् जायते जन-ड। १रङ्गे हेमच॰ २स्वर्ण-

स्वर्णजीवन्ती स्त्री॰ स्वर्णमिव पीतत्वात् जीवन्ती। पीत-पुष्पजीवन्त्याम् राजनि॰।

स्वर्णदी स्त्री स्वर्णं द्यति अपसारयति तत्यत्वर्णत्वात् दो-क गौरा॰ ङीष्। १वृश्चिकाल्याम् राजनि॰। ६त॰ स्वर्गस्य २गङ्गायाम् अमरः। [२चित्रकवृक्षे च त्रिका॰।

स्वर्णदीधिति पु॰ स्वर्णमिव भास्वरा दीधितिरस्य। १अग्नौ,

स्वर्णद्रु पु॰ स्वर्णमिव पुष्पे पीतो द्रुः। आरग्वधे राजनि॰।

स्वर्णपक्ष पु॰ स्वर्णमिव पीतः पक्षोऽस्य। गरुडे त्रिका॰।

स्वर्णपाटक पु॰ स्वर्णं पाटयति पट-णिच्-ण्वुल्। टङ्कणे (सोहागा) शब्दर॰।

स्वर्णपुष्प पु॰ स्वर्णमिव पीतं पुष्पमस्य। १चम्पके २आरग्वधे पुंस्त्री॰ राजनि॰ स्त्रीत्वे ङीप्। सा च ३स्वर्णकेत-क्याञ्च राजनि॰। ४पीतजातायाम् ५कलिकारी स्त्री राज-नि॰ टाप्। [सुवर्णकदल्याम् राजनि॰।

स्वर्णफला स्त्री स्वर्णमिव पीतं फलमस्याः। (चांपाकला)

स्वर्णवणिज् पु॰ ६त॰। सुवर्णवणिजि जातिभेदे।

स्वर्णभृङ्गार पु॰ स्वर्णमिव स्वर्णमयो वा भृङ्गारः। १पीत-भृङ्गराजे राजनि॰। २स्वर्णमयजलपात्रभेदे च।

स्वर्णमाक्षिक न॰ स्वर्णमिव पीतं माक्षिकम्। स्वनामख्याते उपधातुभेदे "किञ्चित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिक-मीरितम्। उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणान्वितम्। तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम्। किन्तु तस्मादल्पत्वात् किञ्चिद्धीनगुणास्ततः। न केवलं स्वर्ण-गुणा वर्त्तन्ते स्वर्णमाक्षिके। द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्य-न्येऽपि गुणास्ततः। सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम्। चक्षुष्यं वस्तिरुक्कण्डूपाण्डुमेहविषोदरम्। अर्शःशोथं विषं कण्डुं त्रिदोषमपि नाशयेत्"। अशुद्ध-स्वर्णमाक्षिकस्य दोषमाह "मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान्। मालां तथैव व्रण-पूर्विकाञ्च कुर्यादशुद्धं खलु माक्षिकं तु"। तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनमाह "माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च। मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरस्य द्रवैः पचेत्। चालयेल्लौहजे पात्रे यावत् पात्रं सुलोहितम्। भवेत्ततस्तु संशुद्धं स्वर्णमाक्षिकमीरितम्"। तन्मारणं यथा "कुलत्थस्य कषा-येण घृष्टा तैलेन वा पुटेत्। तैलेनैवाजमूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकम्" भावप्र॰।

स्वर्णयूथी स्त्री स्वर्णमिव पीता यूथी। पीतयूथिकायाम् शब्दच॰

स्वर्णलता स्त्री स्वर्णमिव पीता लता। ज्योतिष्मत्यां राजनि॰

स्वर्णवर्णा स्त्री स्वर्णमिव वर्णोऽद्भवमस्याः। १हरिद्रायाम् राजनि॰। २सुवर्णवर्णे त्रि॰ ३हेमतुल्यप्रापके वर्णे च।

स्वर्णवल्कल पु॰ स्वर्णमिव पीतं वल्कलमस्य। शोनाकवृक्षे शब्दच॰।

स्वर्णवल्ली स्त्री स्वर्णमिव पीता वल्ली। लताभेदे "स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायु काकवल्लर्यपि। शिर-पीडा त्रिदोषघ्नी दुग्धदात्री तु सा मता" राजनि॰।

स्वर्णशेफालिका स्त्री स्वर्णमिव पीता शेफालिका। १पीत-शेफालिकायाम्। २आरग्वधे राजनि॰।

स्वर्णाङ्ग पु॰ स्वर्णमिवाङ्गं पुष्पं यस्य। १आरग्वधे राजनि॰ २पीतवर्णदेहयुते त्रि॰ स्त्रियां ङीष्।

स्वर्णारि पु॰ ६त॰। गन्धके तस्य स्वर्णमारकत्वात्तथात्वम्।

स्वर्णुली स्त्री स्वर्णं तद्वर्णं लीयते पुष्पेऽत्र ली-आधारे क्विप् गौरा॰। स्वर्णुली हेमपुष्पी च स्वर्णपुष्पाध्वजा तथा। सा कषाया कटु शीता व्रणघ्ना परिकीर्त्तिता" राजनि॰ उक्ते लताभेदे। [यति ते अभस्वर्त न।

स्वर्त्त गतौ भ्वा॰ दु खेन जीवने अक॰ चु॰ उ॰सेट्। स्वर्त्त-

स्वर्द प्रीतौ अक॰ शोधने वेष्टने च सक॰ भ्वा॰आत्म॰ सेट्।

ऽर्हते स्वर्ग्ये इ० । [गोमेदमणौ राजनि० ।

स्वर्भानव पु० स्वर्भानो राहोः प्रियः अण् नि० मादिवृद्धिः ।

स्वर्भानु पु० स्वः स्वर्गे भानुर्दीप्तिरस्य । राहौ अमरः । तस्य भूमिच्छायारूपतया भूमिस्थैर्भानुमस्तेनादर्शनात् दिवि दीप्तिमत्त्वात्तथात्वम् । [लोके शब्दच० ।

स्वर्लोक पु० स्वरेव लोकः भुवनम् । १स्वर्गे हेम० । २स्वर्गस्थे

स्वर्वापी स्त्री स्वः स्वर्गस्य वापीव । १गङ्गायाम् हेमच० ।

स्वर्वेश्या स्त्री स्वः स्वर्गस्य वेश्या । मेनकाद्याप्सरस्सु अमरः ।

स्वर्वैद्य पु० द्वि०व० । स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ । अश्विनीकुमारयोः अमरः । आयुर्वेदशब्दे ७७८पृ० दृश्यम् ।

स्वलीन पु० दानवभेदे वह्निपु० ।

स्वल्प त्रि० सु+अल्प, अल्पम् प्रा० स० । अत्यल्पे क्षुद्रे ।

स्वल्पकेशरिन् पु० स्वल्पः केशरो नित्यमस्यास्य इनि । कोविदारवृक्षे राजनि० ।

स्वल्पकेशिन् त्रि० स्वल्पः केशो नित्यमस्य । १अल्पकेशयुते स्त्रियां ङीप् । २पिशाचभेदे पु० शब्दच० । [रत्नमा०

स्वल्पपत्रक पु० स्वल्पं पत्रमस्य कप् । गौरशाके मधूकभेदे

स्वल्पफला स्त्री स्वल्पं फलं यस्याः । हपुषाभेदे राजनि० ।

सुवासिनी स्त्री स्वस्मिन् पित्रालये वसति वस-णिनि ङीप् । चिरं पितृगृहादिवासिन्याम् अनूढायाम् ऊढायां वा स्त्रियाम् । सुवासिनीत्यस्य स्थाने अमरे पाठान्तरम् ।

स्वबीज पु० स्वमेव बीजं यस्य । १आत्मनि शब्दर० । २स्वल्पायां स्त्री हेम० । ३निजकारणे न० स्वस्य बीजं च त० ।

स्वसृ स्त्री सु+अस-ऋन् । भगिन्याम् अमरः ।

स्वस्क गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । स्वस्कते अस्वस्किष्ट ।

स्वस्ति अव्य० सु+अस-क्तिन्, अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययं प्रादि०वा । १क्षेमे २आशिषि ३पुण्यादौ अमरः ४मङ्गलवाचने च । तद्योगे देवादिशब्दस्य चतुर्थी ।

स्वस्तिक पु० न० । स्वस्ति शुभाय हितम् कन् । [illegible]

[illegible]

स्वस्तिमुख पु० स्वस्ति वक्ते मुखं आदौ वा यस्य । १लेख्ये पत्रादौ २विप्रे पु० ३स्वस्तिवादिनि त्रि० मेदि० ।

स्वस्तिवाचन न० स्वस्ति शुभस्य विप्रद्वारा वाचनम् । कर्मारम्भे विघ्नोपशमनाय ब्राह्मणद्वारा कर्त्तव्यकर्मणो शुभतावाचने । "सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । धर्म्ये कर्मणि माङ्गल्ये संग्रामेऽद्भुतदर्शने" स्मृतिः ।

स्वस्तिवाचनिक त्रि० स्वस्तिवाचनाय हितं तत्र आगतम् तत्र भवं वा ठञ् । १स्वस्तिवाचनसाधने २तदुद्देशके ३तत्सम्बन्धिनि च ।

स्वस्त्ययन न० स्वस्ति शुभमयनं लाभो यस्मात् । शुभार्थं क्रियमाणे वेदादिविहिते जपयागादौ ।

स्वस्थ त्रि० स्वः परलोके तिष्ठति स्वेन स्वभावेन सुखेन, वा वा तिष्ठति स्था-क वा विसर्गलोपः । १स्वभावस्थे २स्वर्गस्थिते ३अनामयादिना सुखेनावस्थिते च । "स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः" वेणीसं० ।

स्वस्रीय पु० स्वसुरपत्यम् छ । १भागिनेये अमरः २भागिनेय्यां स्त्री टाप् ।

स्वागत न० सुखेन आगमनम् सु+आ+गम-भावे क्त । १सुखेनागमने "स्वागतं स्वानधीकारान्" कुमार० तद्वाचि ३कुशले ३कुशलप्रश्ने पुरा० ।

स्वागता छन्दोभेदे [illegible] दृश्यम् ।

स्वादिक पु० स्वादुमर्हति ठक् । [illegible]

स्वाच्छन्द्य न० स्वच्छन्दस्य भावः ष्यञ् । स्वाधीनत्वे च ।

स्वातन्त्र्य न० स्वतन्त्रस्य भावः ष्यञ् । स्वाधीनत्वे [illegible] पृ० दृश्यम् ।

स्वाति(ती) स्त्री० [illegible]

[illegible]

स्वातियोग [illegible]

[illegible]

च चन्द्रे। आम दशुक्तो निखिलं विचिन्त्य योऽस्मिन् विशे षमासमङ्ग प्राप्ते। स्व तौ निशागे प्रथमेऽभिदृष्टे शस्यानि सर्वाण्युपयान्ति हृद्धिम। भागे द्वितीये तिलमुद्गमाषा यैश्च न् चैऽस्ति न पुरन्दाम। दृष्टेऽङ्कि भागे प्रथमे सुहृद्ि सहद्वितीय तु सकीटसर्पौ। दृष्टिस्तु मध्यापरभागदृष्टे निस्छिद्रहृष्टिर्भुवि निश प्रदृष्टे। समप्तमाप तारा चि त्रायां कीर्त्यते द्यापा०त्र। तथाश्रेते चन्द्रे स्वात-दौग शिवा भवति। अमुष्या स्वातियोगे यदि पतति हिम माघमास स्वकार वायुर्वा चण्डवेग सजलजल धरो वापि गर्जत्यजस्रम्। विद्युन्मालाकुलं वा यदि भवति नभो नष्टचन्द्रार्कतार विज्ञेया प्रावृषेण्या मुदित-जनपदा सर्वसस्यैरुपेता। तथैव फाल्गुने चैत्रे वैशा खस्यासितेऽपि वा। स्वातियोग विजानीयादाषाढे च विशषत"। [घट्। स्वादते आस्वादेष।

स्वाद् प्रीतौ भ्वा॰ प्रीणने छेदने च सक॰ भ्वा॰ आ॰

स्वाद पु॰ स्वद-स्वाद-वा घञ्। १रसानुभवे २प्रीतौ ३प्रीणने ४छेदने च। ल्युट्। स्वादनमप्यत्र न॰। रसानुभवप्रकार स॰ द॰ उक्तो यथा

"न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्" वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतु। तत्र यदि आद्या न स्यात्तदा श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि स स्यात्। यदि द्वितीया न स्यात् यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रस सूबोधो न दृश्यते तन्न स्यात्। उक्तञ्च धर्म दत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्। निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः"।

स्वादिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन स्वादु। इष्ठन् टिलोपः। अतिमधुरे। ईयसुन् स्वादीयस् तत्रार्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

स्वादु पु॰ स्वद-उण्। १मधुररसे हेमच॰ २गुडे त्रिका॰ ३जीवकौषधौ जटा॰। ४रम्ये ५मधुरे ६मनोज्ञे च त्रि॰ मेदि॰ स्त्रियां वा ङीप्। सा च ७द्राक्षायाम् अमरः ८अगुरुसारे मधुद्रव्ये पु॰ राजनि॰।

स्वादुकण्टक पु॰ स्वादु कण्टकोऽस्य। विकङ्कतवृक्षे राजनि॰

स्वादुकन्दा स्त्री स्वादुः कन्दोऽस्याः। विदार्य्याम् राजनि॰।

स्वादुका स्त्री स्वादुना मधुररसेन कायति कै-क। नाग दन्त्याम् राजनि॰। [१मधुरे भागे।

स्वादुखण्ड न॰ स्वादु मिष्टं खण्डोऽस्य। गुडे शब्दर॰ कर्म॰।

स्वादुगन्धा स्त्री स्वादुः रक्तगन्धोऽस्याः। १रक्तशोभाञ्जने २लता॰। २भूमिकुष्माण्ड्याम् जटा॰।

स्वादुपर्णी स्त्री स्वादूनि पर्णान्यस्याः ङीप्। दुग्धिकायाम् राजनि॰।

स्वादुपाका स्त्री स्वादुः पाकोऽस्याः। काकमाच्याम् राजनि॰

स्वादुपिण्डा स्त्री स्वादु पिण्डं पिण्डाकारफलमस्याः। पिण्डखर्जूर्य्याम राजनि॰।

स्वादुफला स्त्री स्वादु फलमस्याः। १बदरीफले शब्दर॰कर्म॰। २मष्टे फले न॰। ३कोलौ स्त्री शब्दर॰ टाप्।

स्वादुमज्जन् पु॰ स्वादु मज्जा यस्य। पर्वतजे पीलौ जटा॰

स्वादुमांसी स्त्री स्वादु मांसमिव फलमस्याः गौरा॰ ङीष्। काकोल्याम् राजनि॰।

स्वादुमूल न॰ स्वादु मूलमस्य। गर्जरे (गाँजर) राजनि॰।

स्वादुरसा स्त्री स्वादु रसो यस्याः। १काकोल्याम् अमर॰ २मदिरायाम् हेमच॰। ३शतावर्य्यां ४द्राक्षायाम् ५आम्रा-तके च शब्दर॰।

स्वादुलता स्त्री स्वाद्वी लता। विदार्य्याम् राजनि॰।

स्वादुपुष्प पु॰ स्वादु पुष्पं यस्य। कटभ्याः राजनि॰।

स्वादूदक पु॰ स्वादु उदकं यस्य। समुद्रभेदे सि॰ शि॰।

स्वाद्वम्ल पु॰ स्वादु अम्लं। दाडिमे त्रिका॰।

स्वाधिष्ठान न॰लिङ्गमूलस्थे सुषुम्णान्तर्गते षड्दलपद्मभेदे। "षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठाने जलाश्रिते। बभमैयरलै र्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रत।" तन्त्रसा॰। "सिन्दूरपूर-रुचिरारुणपद्ममन्यत्सौषुम्णमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे। अङ्गच्छदैः परिवृतं तडिदाभवर्णैर्वाद्यैः सबिन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः (वान्तैः)। तस्यान्तरे प्रविलसद्विशदप्रकाशम् अम्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य। अर्द्धेन्दुरूपलसितं शर दिन्दुशुभ्रं वङ्कारबीजममलं मकराधिरूढम्। तस्याङ्कदेश कलितो हरिरेव पायान्नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः। पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्वधारी श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदबाहुः। तत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा नीलाम्बुजोदरसहोदरकान्तिशोभा। नानायुधोद्यतकरै र्लसिताङ्गलक्ष्मीर्दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता। स्वाधि-ष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मनुष्यस्तस्या-हङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन" पूर्णानन्द-षट्चक्रम्।

स्वाधीन त्रि॰ स्वस्याधीनः। स्वायत्ते स्वतन्त्रे।

स्वाधीनपतिका स्त्री स्वाधीनः पतिर्यस्याः कप्। नायि काभेदे स्वाधीनभर्तृकादयोऽप्यत्र।

"कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम्। वि-

चित्तविभ्रमा यस्या सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका" सा॰द॰ । सा च पञ्चविधा "मुग्धा मध्या प्रौढा स्वकीया सामान्या चेति" रसमञ्जरी ।

स्वाध्याय पु॰ स्वः स्वकीयत्वेन विहित अध्यायः द्विजानाम्, अधि+इङ–कर्मणि घञ् । १द्विजैः पाठ्ये वेदभागभेदे "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति श्रुतिः । सु+आ+अधि इङ भावे घञ् । २यथाविधपाठ्यवेदाध्ययने "स्वाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्मणीति" स्मृतिः ।

स्वान्त न॰ स्वन–क्त । १मनसि अमरः २गह्वरे मेदि॰ ३ध्वनिते त्रि॰ । [४स्वनीतायां च मेदि॰ ।

स्वाप पु॰ स्वप–घञ् । निद्रायाम् अमरः । २शयने ३अज्ञाने

स्वापतेय न॰ स्वपतेरागतः ढञ् । धने अमरः ।

स्वाभाविक त्रि॰ स्वभावादागतः ठञ् । स्वभावसिद्धे स्त्रियां ङीप् (स्वाभाविकी स्वच्छतेत्युद्भटः) ।

स्वामिन् पु॰ स्व+अस्त्यर्थे मिनि दीर्घः । १भर्त्तरि पत्यौ धरणिः । २कार्त्तिकेये मेदि॰ । ३राजनि अमरः । ४विभौ ५गुरौ ६हरौ च शब्दर॰ । ७आत्मायत्तमौ त्रिका॰ । ८अधिपतौ त्रि॰ अमरः । ९जैनभेदे पु॰ हेमच॰ । १०परिमाणकोपाधिभेदे पु॰ । तस्य भावः त्व स्वामित्व स्वत्वनिरूपिते क्रयाद्यधीने आत्मगते पदार्थभेदे स्वत्वशब्दे दृश्यम् ।

स्वामिपालविवाद पु॰ स्वामी च पालश्च तयोर्विवादः विवादभेदे तद्व्यवस्थादिकं वीरमि॰ उक्तं यथा "अथ स्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदम् । तत्र मनुरभिधानप्रतिज्ञां करोति । "पशुषु स्वामिनां चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे । विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः" इति । स्वामिपालयोः प्रतिदिनकृत्यमाह नारद॰ "अर्पयेद्दिवा गोपाय प्रत्यहं रजनीमुखे । चीर्णाः पीताश्च ता गावः स्वामिने प्रत्यर्पयेत्" इति । चीर्णाः तृणादिकं भक्षितवत्यः । पीताः पीतवत्यः । स्वामिना पालयितव्य [illegible] गोपालेन [illegible] प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । [illegible] र्थम । तथा च याज्ञवल्क्यः "यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा" इति । गोपालस्य भृति परिमाणमाह नारदः "गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद् द्विशताद् भृतिः । प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहश्चाष्टमेऽहनि" इति । प्रतिसंवत्सरं [illegible] [illegible] [illegible] सर्वासां गवां सन्दोहरूपं भृतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः । बृहस्पतिरपि "तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेताष्टमेऽह्नि" इति । धेनुभृतः धेन्वाभृतः क्षितपालक इत्यर्थः । तथा च सन्दोहो धेन्वा सहक्षीयते न वत्सतर्येति मदनरत्ने । कल्पतरौ तु धेनुभृतो गोपाल इति व्याख्यातत्वेन वत्सतर्योऽपि सहक्षीयत इति गम्यते । गोपद्वयं महिषादीनामुपलक्षणम् । न्यूनाधिकपरिपालने तु तदनुसारेण भृतिकल्पना द्रष्टव्या । इयञ्च वत्सतर्यादिभृतिकल्पना परिभाषितभृत्यभावविषया । परिभाषिते तु परिभाषानतिक्रमेणैव देया । मनुस्तु प्रकारान्तरेण भृतिपरिमाणमाह "गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् । गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" इति । दशानां गवां दोग्ध्रीणां मध्ये वराम् उत्कृष्टां स्वीकृत्य तत्क्षीरभृतो भृत्यो गोपः दशगोरक्षणार्थं तद्दुह्याद् इत्यर्थम् । सैषा भृतिः पूर्वं द्रव्यान्तरेणाभृते देया । यस्तु द्रव्यान्तरेण भृतः तत्र तदेव भृतिरित्यर्थः । यस्तु भृतिं गृहीत्वा पशून् नाशयेत् विनाशयति वा तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः "प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः" इति । प्रमादपदस्य [illegible] र्थम् मनुना प्रमादनाशः स्पष्टीकृतः "नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् । हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु" इति । श्वहतम् शुना हतम् । विषमे दुर्गमप्रदेशे । पुरुषकारः पुरुषप्रयत्नः । यत् पुरुषप्रयत्नेन हीनं चौराद्यादिकं प्राप्तं तदुपालप्रदेयमित्यर्थः । पुरुषकारश्च बृहस्पतिना दर्शितः "[illegible] पालयेत् । [illegible] स्वामिने वा निवेदयेत्" इति । [illegible] "विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति । यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति" इति । [illegible]

विनेदयन् । वोढुमर्हति गोपस्तं विनयश्चैव राजनि” इति । तद्भक्षादिकम् । पशूनां दैवात् मरणे पालकस्य दोषाभावज्ञानोपायमाह व्यासः “मृतेषु च विशुद्धः स्यात् वालशृङ्गादिदर्शनात्” । व्यादिपदेन चर्म्मादीनां ग्रहणम् । तथा च मनुः “कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्तिं स्नायुञ्च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्” इति । अङ्कादि दर्शयेदिति क्वचित् पाठः । अङ्कः स्वहस्तकर्णादिच्छेदचिह्नम् । आदिपदात् सा-चिह्नपदार्थाः । पशुषु मृतेष्वङ्कादिकं स्वामिने दर्शयेत् । रोचनादिकं यत्प्रयोजनं तत् तस्मै दद्यादित्यर्थः । नष्ट-गव 'ददान्य तत्स्वामिने मूल्यद्वारेण पालकम् । अत-एव विष्णुः “दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पालेऽनायति पालदोषो विनष्टपशूनां मूल्यं स्वामिने दद्यादिति” । अनायति अनागच्छति । विनष्टस्य च समाह याज्ञवल्क्यः “पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते । अर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिने द्रव्यमेव च” इति । अर्द्धत्रयोदशपण अर्द्धरहितत्रयोदशपण । सार्द्धद्वादशपण इति यावत् । उत्तरपदलोपी कर्मधारयः । यत्तु केनचिदर्द्धाधिकत्रयोदशपणो दण्ड इति व्याख्यातं तत् सार्द्धद्विमासादिषु अर्द्धतृमासादि भद्रा भाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम् । पालदोषमाह मनुः “अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्विषं भवेत्” इति । अनायति उपद्रवनिवारणाय अनागच्छति इत्यर्थः । यां अजाविकजातीयाम् । सुगमस्थलस्य विषयमेतत् । दुर्गमस्थलविषये त्वाह स एव “तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने । यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्विषी” इति । अवरुद्धानां पालकेन व्यापितानामित्यर्थः । गवादिप्रचारणार्थं भूमिमाह याज्ञवल्क्यः “ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमीराजवशेन वा” ग्रामस्य इच्छया ग्रामीणजनवशेन राजेच्छया वा । गोप्रचारो गवां तृणादिभक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । तथा ग्रामनगरयोर्मध्ये ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह स एव “धनुःशतपरीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् । द्विशतं खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम्” इति । परीणाहशब्देनात्र सर्वतो दिक्षु अनुगम्यमानं गृह्यते । एतादृशं धनुःशतपरिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्य्यम् । खर्वटस्य शतद्वयपरिमितम-

न्तर्दः । खर्वटः अनेककाष्ठकर्मीवनयुक्तो ग्राम इति मदनरत्ने । माधवाचार्य्यैस्तु पर्वतकण्टकमन्तानो ग्राम इति व्याख्यातम् । तत्र शस्यरक्षणार्थं प्राचीरादि कार्य्यमित्याह कात्यायनः “अज्ञानचैव गव्येषु कुर्य्याद्वावरणं महत् । उष्ट्रेण विनिवार्य्यन्ते भक्ष्याद्वर्त्मा कृता” इति । एवं पशुनिवारणार्थं कृतेऽप्यावरणे तमतिक्रम्य पशुभिः शस्यादिविनाशे कृते कर्त्तव्यमाह मनुः “पथिक्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः । स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्” इति । पथिक्षेत्रे मार्गसमीपे क्षेत्रे । ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्त्तिनि । सपाल पशुचारणे तद्दण्डार्हं तत्पशुपालः पणशतं दण्डनीय इत्यर्थः । अयञ्च दण्डः पशुपालने समर्थेन सता पशवो निवार्य्यमाणे वेदितव्यः । अतएव नारदः “शक्तस्य तु इति यः प्राच्यवघातो गवादिभिः । पालः शास्यो भवेत् तत्र न चेच्छक्तो निवारणे” इति । आवरणाभावेनापरिवृतार्थे शस्योपघातेऽपि न पालस्य दण्डः । तथा च मनुः “तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम्” इति । अनेनावृतक्षेत्रशस्योपघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्यर्थादुक्तं भवति । अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत् । दीर्घकालप्रचारे तु अपरिवृतेऽपि पशुपालो दण्डार्हो भवति । अतएवाल्पकालप्रचारे दोषाभावं दर्शयति विष्णुः “पथि ग्रामविवीतान्ते न दोषोऽल्पकालमिति” । पशुविशेषे दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः “माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् । भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्द्विगुणो दमः । सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्” इति । परशस्यघातकारिण्या महिष्याः स्वामी अष्टौ माषान् दण्ड्यः । गोस्वामी चतुरः । छागस्वामी मेषस्वामी च द्वौ । एते च पशूनां शस्यभक्षणादारभ्य तत्रैव उपविष्टानां स्वामी यथोक्तदण्डाद्द्विगुणं दाप्यः । विवीतस्थतृणाद्युपघातेऽपि शस्योपघातवद्दण्डनीयः । खरस्वाम्युष्ट्रस्वामी च महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । अत्र पशुस्वामिनो दण्ड इत्यभिधानस्य महिष्यान्यच्च प्रतिपशुदण्डप्राप्त्यर्थम् । भक्षयित्वोपविश्यतामपि विषये यथोक्ताच्चतुर्गुणो दण्डः । तथा च स्मृत्यन्तरम् “वसतां द्विगुणं प्रोक्तं सवत्सानां चतुर्गुणम्” इति । अल्पापराधानुसारेण दण्डनार्थं ताम्रिकमाषो ग्राह्यो न पुनः

वाजपेयादिभिरिष्यते" इति एतत्पदमुपसंहरति मनुः "एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः। स्वामिनाञ्च पशूनाञ्च पालानाञ्च व्यतिक्रमे"।

स्वायम्भुव पु० स्वयंभुवोऽपत्यम्, तस्येदम् वा अण् "ओरोः" टिति वक्तव्ये "ओर्गुण" इत्युक्त्या संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वज्ञापनात् गुणाभावः। १स्वयम्भूपुत्रे मनौ २स्वयम्भूसम्बन्धिनि त्रि० "धाम स्वायम्भुवं ययुः" कुमारः। स्त्रियां ङीप्। सा च ३ब्राह्मणाम्। "भार्गवी भारटाया च वार्हस्पत्याङ्गिरस्यपि। स्वायम्भुवस्य शास्त्रस्य चतस्रः संहिता मताः" इति तदुक्तधर्मशास्त्रसंहिताचतुष्टयम्। तदुत्पत्त्यादिकं यथा।

"ततः कालेन महता तस्याः पुत्रोऽभवन्मनुः। स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्। तद्रूपगुणसामान्यादधिपूरुष उच्यते। वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः। स्वायम्भुवान् महाभागाः सप्त सप्त तथापरे। स्वारोचिषाद्यास्ते सर्वे ब्रह्मतुल्यस्वरूपिणः। औत्तमिप्रमुखास्तद्वद् येषान्त्वं सप्तमोऽधुना" मत्स्यपु० ३अ०। "ऋषींस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान् देवगणांस्तथा। मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः। पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः। उत्तरस्यां दिशि तथा राजन्! सप्तर्षयः स्थिताः। यामा नाम तथा देवास्त्वासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे। आग्नीध्रश्चाग्निवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः। ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः सवनः पुत्र एव च मनोः स्वायम्भुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः। एतत्ते प्रथमं राजन्! मन्वन्तरमुदाहृतम्" हरिवं० ७अ०।

स्वाराज् पु० स्वः स्वर्गे राजते राज-क्विप्। इन्द्रे अमरः।

स्वाराज्य न० स्वराजः भावः ष्यञ्। ब्रह्मत्वे स्वाराज्यसिद्धिः।

स्वारोचिष पु० द्वितीये मनौ। "और्वो वशिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च। प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवनस्तथा। एते महर्षयस्तात! वायुप्रोक्ता महाव्रताः। देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे। हविघ्नः सुकृतिर्ज्योतिरापो मूर्त्तिरयस्मयः। प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च। स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः। कीर्त्तिताः पृथिवीपाल! महावीर्यपराक्रमाः। द्वितीयमेतत् कथितं तव मन्वन्तरं मया" हरिवं० ७अ०।

स्वार्थ पु० स्वस्य अर्थः प्रयोजनम् अभिधेयो वा। १स्वप्रयोजने २स्वाभिधेये च "स्वार्थः स्वार्थकोऽकदिति" मन्दप्र०।

स्वार्थिक त्रि० स्वार्थे विहितः ठञ्। स्वार्थविहिते प्रत्ययोक्ते प्रत्यये। "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते" महाभाष्यं यथा वक्ष्यमाणोदाहृता "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" महाभाष्यम्। देवता अपकृष्टगुरुका गुडकोर इत्यादि।

स्वास्थ्य न० स्वस्थस्य भावः ष्यञ्। १आरोग्ये २सन्तोषे अमरः।

स्वाहा अव्य० सु+आ+ह्वे–डा। १देवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः। २अग्निभार्य्यायां स्त्री "स्वाहयेव हविर्भुजम्" रघुः। ३मातृकाभेदे च स्त्री "नमः स्वधायै स्वाहायै" इति पितृगाथा। "प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणी। बभूव दाहिका शक्तिरग्नेः स्वाहा स्वकामिनी। ग्रीष्ममध्याह्नमार्त्तण्डप्रभाच्छादनकारिणी। त्वमग्नेर्दाहिका शक्तिर्भव पत्नी च सुन्दरी। दग्धुं न शक्तस्त्वदृते हुताशश्च त्वया विना। त्वन्नामोच्चार्य्य मन्त्रान्ते यो दास्यति हविर्नरः। सुरेभ्यस्तत्प्राप्नुवन्ति सुराः सानन्दपूर्वकम्। अग्नेः सम्पत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहेश्वरी। देवानां पूजिता शश्वन्नरादीनां भवाम्बिके!" ब्रह्मवै० प्र० १७अ०। ४दुर्गाशक्तिभेदे "दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" दुर्गापूजामन्त्रः।

स्वाहाप्रिय पु० ६त०। अग्नौ हला०। स्वाहापत्यादयोऽप्यत्र।

स्वाहाभुज् पु० स्वाहेतिमन्त्रेण स्वकद्रव्यं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। देवे अमरः। [च मेदि०

स्विद् अव्य० स्विद्-क्विप्। १प्रश्ने २वितर्के अमरः ३पादपूरणे

स्विन्न त्रि० स्विद-क्त। १घर्मयुक्ते २स्वेदान्विते च ३पक्के "स्विन्नमन्नमुदाहृतम्" स्मृतिः। [अङ्गीकारे।

स्वीकार पु० अस्वस्य स्वस्य कारः करणं स्व+च्वि+कृ–घञ्।

स्वीय त्रि० स्वस्येदम् छ अपाणिनीयत्वेन न कुगिति मन्यते। १निजसम्बन्धिनि २नायिकाभेदे स्त्री नायिकाशब्दे दृश्यम्। [आदित् स्वूर्णं स्वूर्च्छितम्।

स्वुर्च्छ विस्तृतौ भ्वा० प० सक० सेट्। स्वूर्च्छति अस्वूर्च्छीत्

स्वृ शब्दे अक० उपतापे सक० भ्वा० प० सेट्। स्वरति अस्वारीत् अस्वार्षीत्।

स्वृ हिंसने क्र्या० प्वा० प० सक० सेट्। स्वृणाति अस्वारीत्।

स्वेक गतौ भ्वादि० आत्म० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। स्वेकते अस्वेकिष्ट।

स्वेच्छा स्त्री ६त०। स्वाभिलाषे हेमच०। [स्वेच्छायुक्ते त्रि०।

स्वेच्छामृत्यु पु० स्वेच्छया मृत्युर्यस्य। १भीष्मे त्रिका० २स्वेच्छा-

स्वेद पु० स्विद्–भावे घञ्। १घर्मभेदे (घाम) २घर्मे गात्रादितो जलादेः निस्यन्दने। स्विद् भावे अच्।

घर्मनिःसारणे तत्प्रकारादिकं चरकेणाभिहितं यथा "अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत् प्रयोजिताः। स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः। स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽनिले। पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथञ्चन। शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः। नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान्। रोगर्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च। द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्यकरो मतः। व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले। दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः। वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते। स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः। आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते। रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च। वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदुनैव वा। मध्यमं वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः। सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा। पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी। मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि। जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत्। शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे। सञ्जाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता। पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा। दाहः स्वेदाङ्गदौर्बल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम्। उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सर्वशो विधिः। सोऽतिस्विन्नस्य कर्त्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः। कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम्। पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम्। विदग्धभ्रष्टब्रध्नानां विषमद्यविकारिणाम्। श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम्। तृष्यतां क्षुधितानाञ्च क्रुद्धानां शोचतामपि। कामल्युदरिणाञ्चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम्। दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा। भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न स्वेदमवतारयेत्। प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे। कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे। अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके। कोष्ठानाहविबन्धेषु शुक्राघाते विजृम्भके। पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च। मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके। पादोरुजानुजङ्घार्त्तिसंग्रहे श्वयथावपि। खल्लीष्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके। सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु। सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते। तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः। पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत्। गोखरोष्ट्रवराहाश्वशकृद्भिः सतुषैर्यवैः। सिकतापांशुपाषाणकरीषायसपूटकैः। श्लैष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्वैर्वातिकान् समुपाचरेत्। द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि। भूगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च। विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्। ग्राम्यानूपौदकं मांसं पयो बस्तशिरस्तथा। वराहमध्यपित्तासृक् स्नेहवत्तिलतण्डुलान्। इत्येतानि समुत्क्वाथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत्। देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः। वारुणामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः। वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च। शोभाञ्जनकसैरेयमालतीसुरसार्जकैः। पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत्। भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना। मूत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत्। एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके। स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत्। गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः। सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते। गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया। उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत्। चर्मभिश्चोपनद्धव्यः सलोमभिरपूतिभिः। उष्णवीर्यैरलाभे तु कौशेयाविकशाटकैः। रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम्। विदाहपरिहारार्थं स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले। सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम्। जेन्ताकोऽश्मघनः कर्षूः कुटी भूः कुम्भिकैव च। कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश। तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वाननुपूर्वशः" इति। तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात्। शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुबूकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात्। स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रभङ्गादीनां मृगशकुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां बाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्द्धदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विना-

मितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो बाष्पमुपहरेत्। बाष्पो ह्यनूर्द्ध्वगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ३। वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्गलन्तिका प्रनाडीर्वा पूरयित्वा यथार्हंसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ४। वातहरोत्क्वाथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ५। "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत इत्यादि । (जेन्ताकशब्दे ३१४४ पृ० अस्य लक्षणाद्युक्तमायम्६।) 'शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम्। तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः सम्प्रदीपितैः। व्यपोह्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा। तां शिलामथ कुर्वीत कौशेयाविकसंस्तराम्। तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः शयानः स्विद्यते सुखम्। रौरवाजिनकौशेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः। इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः ७। कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते। खानयेच्छयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित्। दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत् ततः। तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम्८। अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम्। घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः सम्प्रलेपयेत्। कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णां चोपकल्पयेत्। प्रावाराजिनकौशेयकुथकम्बलगोलकैः। हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः। परिवार्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम्९। य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु। प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते१०। कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमौ निखानयेत्। अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि। स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम्। अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान्। पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम्११। सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः। कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः। देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तः सुमार्जितम्। हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते। स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्१२। धीतीकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत्। शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च। सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत्। स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्। होलाकस्वेद१३ इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणेति । इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणाश्रयः । व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा। मद्यपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः। स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते। इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च। एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च। इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्त्तितम्। स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत्। तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः' इति। तत्र श्लोकाः 'स्वेदा यथा कार्यकरा हिता यस्मै च यद्विधाः। यत्र देशे यथायोग्या देशो रक्ष्यश्च यो यथा। स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम्। अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना। त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना। संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः। स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा। शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुः" ।

स्वेदज पु० स्वेदाज्जायते जन–ड। स्वेदजाते दंशादिजन्तौ अमरः २ स्वेदजातमात्रे त्रि०।

'स्वेदजाविकाराश्च यथा येभ्यो भवन्ति च। मानुषस्वेदजा मक्षिकाद्या भवन्ति च। मलमेदप्रक्लिन्नायां पिपीलिकामशकादयः। स्वेदजास्तु क्रिमयो ह्यगात्रेषु जायन्ते। आमद्रुम्यो मांसशुष्केभ्यः फलेभ्यश्चैव जायन्ते। जायन्ते क्रिमयो विषात्। काष्ठेभ्यो घुणकादयः। तथा शुक्लविकारेभ्यः पूतिका प्रभवन्ति च। संस्वेदजाश्च जायन्ते वृश्चिकाः शुष्कगोमयात्। गोभ्यो हि मक्षिकाश्चैव मानुषेभ्यश्च जन्तवः। मत्स्यान्यश्च द्विविधा जन्तुकुष्ठे विशेषतः। यथान्यानि च सूक्ष्माणि सूक्ष्मयूकास्तथैव च। गोभ्योऽश्वेभ्यस्तथा चैव षट्पदकमीनकाः। माक्षिकाणां विकाराश्च वृतोदकर्दमे। मशकाश्च विकाराश्च करीषेभ्यो भवन्ति हि। एवमादिः स्वभावो गणः स्वेदजो मया। सर्वेषामिहितो ह्येष प्राक्कर्मसमयस्य यतः' वह्निपु०।

स्वेदन न० स्विद–णिच् ल्युट्। गात्रादितो घर्मनिःसारणव्यापार (भापरा)। स्वेदशब्दे दृश्यम्।

स्वेदनी स्त्री स्विद्यते पच्यतेऽनया स्विद–ल्युट्। लौहपात्रभेदे (ताओया) अमरः। कृतायां कन् टापि सुप्। स्वेदनिका कन्दुरूपे पात्रे हेमच० भक्षणपात्रे शब्दमा०।

स्वैर न० स्व ईरन् ईर पच वृद्धिः। स्वेच्छायाम् २ तद्वति ३ मन्दे च त्रि० मेदि०।

स्वैरिन् त्रि० स्वैरं ईर्वितं भोजनमस्त्यस्य इनि वृद्धिः। स्वच्छाचारिणि स्वाधीने। २ व्यभिचारिण्यां स्त्री

ङीप् । स्वपुरुषपञ्चत्वकामिन्यां स्त्रियां च । "नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत । अतःपरं स्वैरिणी स्यात् बन्धकी पञ्चमे भवेत्" भा० आ० १२२अ० ।

स्वोपार्जित त्रि० स्वेन उपार्जितम् । स्वयमर्जिते धनादौ । तस्य विभागो दायभागे दर्शितो यथा
"सम्प्रति विभाज्यमविभाज्यञ्चोच्यते । तत्र कात्यायनः "पैतामहञ्च पित्र्यञ्च यच्चान्यत् स्वयमार्जितम् । दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते" । "यच्चान्यदिति चकारः स्वयमित्यनेन सम्बध्यते स्वयमार्जितमिति चकारादन्यव्याप तदर्जनं साधारणधनद्वारेणेत्यर्थः । अनुपघातोपात्तमविभाज्यमाह मनुर्विष्णुश्च "अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति" । पितृद्रव्योपघाताभावेन द्रव्यद्वारेण नेतरेषां व्यापारः, स्वचेष्टालब्धत्वेन शारीरोऽपि व्यापारो नेतरेषामिति अर्जकस्यैव तदसाधारणं स्वयमीहितलब्धं तदिति हेतुत्वेनोपन्यासात् । तथा च व्यासः "अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति यद्धनम् । दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यालब्धन्तु यद्भवेत्" । स्वशक्तिमात्रेण यत् प्राप्नोति सामान्येनाभिधानात् सर्वमेवंविधं स्वोपमसाधारणं द्रव्यम् । स्वशक्तिप्राप्तत्वेऽपि विद्याधनस्य समाधिकविद्यैः साधारणत्वात् न्यूनविद्याविद्यनिराकरणार्थं विद्यालब्धपदम् । तथा याज्ञवल्क्यः "पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् । मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत्" । मैत्रादिग्रहणं प्रदर्शनार्थं, एवमादिषु प्रायेणानुपघातसम्भवात् । तथा मनुः "विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् । मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च" । तथा व्यासः "विद्याप्राप्तं शौर्य्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् । विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्थिभिः" । पितृपितृव्यादिभ्यः सुदायसम्बन्धिभ्यः प्रसादादिना लब्धं सौदायिकम् । तथा नारदः "शौर्य्यभार्य्याधने हित्वा, यच्च विद्याधनं भवेत् । त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः" । भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं भार्य्याधनम् औद्वाहिकमित्यर्थः, एतानि वर्जयित्वा अन्यद्विभजेदित्यनुवर्त्तते वाक्यान्तरीयम् । तदेवमादिभिः शौर्य्यादिधनत्वमविभाज्यत्वे कारणं नोच्यते शौर्य्याद्यर्जितस्यापि विभागस्मृतेः । तथा च व्यासः "साधारणं समाश्रित्य यत् किञ्चिद्वाहनायुधम् । शौर्य्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः । तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः" । साधारणद्रव्योपार्जितस्य धनस्य विभागं वदति । तथा नारदः "कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्" । बिभृयादित्येकवचननिर्देशात् यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्द्धयति तदा तद्विद्योपार्जितधने तस्याप्यधिकारः । तथा "वैद्योऽवैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् । पित्र्यं द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदर्जितम्" । पित्र्यपदं साधारणधनपरं तदनाश्रित्यार्जितं वैद्योऽविद्याय अनिच्छन्न दद्यात् वैद्याय विदुषे पुनः साधारणमन्तरेणाप्यर्जितं दद्यादेव । तथा च गौतमः "स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यात्" । असाधारणधनशरीरव्यापारार्जितं स्वयमर्जितं अविद्वद्भ्यो दातुमनिच्छन् न दद्यात् विद्वद्भ्यः पुनर्दद्यादेव । एतच्च विद्याधनमात्रविषयम् । तदाह कात्यायनः "नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् । समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनम्" । तत्रोत्तरविद्यापदम् उभाभ्यां समाधिकपदाभ्यां सम्बध्यते तेन समविद्याधिकविद्यानां दातव्यं न्यूनविद्याविद्ययोः पुनरनधिकारः । "तदेवमादिषु विद्याशौर्य्यादिधनेष्वपि साधारणधनोपघातानुपघाताभ्यां विभागाविभागयोर्वचनात् तस्यैव प्रयोजकत्वात् तत्पदस्यैव श्रुतिः कल्पनीया, उपघातार्जितं विभजेदिति, न पुनः शौर्य्यादिपदस्यापि, अनन्तकल्पनीयसामान्यश्रुतिकल्पनयैवोपपत्तेः । लौकिकाधिकरणन्यायस्यायमेव विषयः । यदा न्यायमात्र एवायमर्थः, यद्येनार्जितं तत् तस्मिन् जीवति तस्यैव, असति पितृवचने, यत्र पुनः साधारणधनमात्रमेकस्य व्यापारोऽपरस्य धनशरीराभ्यां तत्रैकस्यैको भागोऽपरस्य भागद्वयं न्यायागतमेव सिद्धम् । एतेन चेदमपि सिध्यति, यत् साधारणधनोपघाते सति यस्य यावतोऽंशस्य स्वत्वस्य उपघातः, तस्य तदनुसारेण भागकल्पना कार्य्या । किन्तु कात्यायनवचनम् "विभक्ताः पितृवित्ताच्चेदेकत्र प्रतिवासिनः । विभजेयुः पुनर्द्व्यंशं स तस्योदयो यतः" ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये सकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ह

हकारः व्यञ्जनेषु ऊष्मवर्णभेदः । कण्ठ्यवर्णोऽयम् । "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्" शिक्षोक्तेः पञ्चमादिवर्णसंयोगे उरस्योऽयं च । तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण कण्ठस्थानस्य ईषत्स्पर्शः । "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथेति" शिक्षोक्तेः । बाह्यप्रयत्नास्तु घोषसंवारनादा महाप्राणश्च । अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रोक्तं यथा "हकारं शृणु चार्वङ्गि । चतुर्वर्गप्रदायकम् । कुण्डलीद्वयसंयुक्तं रक्तविद्युल्लतोपमम् । रजःसत्त्वतमोयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा । त्रिबिन्दुसहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति !" । अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानमुक्तं वर्णोद्धारतन्त्रे यथा "करीषभूषिताङ्गीं साट्टहासां दिगम्बराम् । अस्थिमाल्याष्टभुजां वरदामम्बुजेक्षणाम् । नागेन्द्रहारभूषाढ्यां जटामुकुटमण्डिताम् । सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा हकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपार्श्वे न्यस्यता काव्यादौ प्रथमप्रयोगे खेदः फलं वृ॰र॰टीकायामुक्तं यथा "स शोभ्य वस्तु खेदम् विनयमपि च तं च समृद्धिं करोति" । अकारादिवर्णानां प्रयोगे फलादिकं यत्र भवतीत तन्नैवोक्तं यथा "पद्यादौ गद्यमध्ये वचसि च सकले प्राकृतादौ च भोऽयम्" इति । एतेषां फलाफलविचारणमप्याकारे "नायको वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत्" । अन्यथा तु कृते काव्ये कर्तोरेवाशुभं फलम् तस्य प्रतिप्रसवो यथा "देवता वर्ण्यते यत्र काव्ये कवीश्वरैः । सिद्धाभिमविचारो वा न तत्र फलकल्पना । देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा" ।

अस्य वाचकशब्दास्तन्त्रोक्ता यथा "हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिकापतिः । नकुलीशो जगत्प्राणः प्राणेशः कपिलामलः । परमात्मा तनो जीवः वराहः शान्तिदोऽङ्कुशः । अनोऽमयोऽरुण आपः कुटकुण्डलिनाकरः । लक्ष्मीहरिहरः शम्भुः प्राणशक्तिसंहारकः । सकोपकारणं शून्यो चैतन्यं पादपूरणम् । अकालकेली परं नादो मेघनादो सिन्दूरः । सिन्दुर्गौ प्रिया देवी मेघशामः महेश्वरः । दशनाद् सदा शम्भुः प्राणो यः सोमसम्पुटेन्दुम्" वर्णाभिधानम् । "शुक्लश्च हकारोऽग्नः प्राणः प्राणः शिवो वियत् । अङ्कुशो नकुलीशश्च हंसः शून्यश्च शाकिनी । अनन्तो नकुली जीवः परमात्मा संहारकः" इति बीजवर्णाभिधानम् । "हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः शिवे । महेशो नकुलो चैव वराहो गगनं रविः । लिङ्गं शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि !" रुद्रयामले ८पटले ।

ह अव्य॰ हा–ड । १पादपूरणे अमरः २सम्बोधने ३नियोगे ४क्षेपे ५निग्रहे ६निन्दायां मेदि॰ ७प्रसिद्धौ च । ८शिवे पु॰ ९जले १०शून्ये ११आकाशे १२रक्ते १३स्वर्गे १४धारणे पु॰ मेदि॰ । १५पापहरणे १६चन्द्रे शब्दर॰ १७सकोपवारणे १८शुष्के च एकाक्षरकोषः ।

हंस पु॰ हन–सन्–पृषो॰ वर्णागमः । स्वनामख्याते १पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् २निर्लोभनृपे ३विष्णौ ४अश्वे ५परमात्मनि "हंसं तमो वशिकृतं चरन्तम्" भैम॰ । ६मत्सरे ७योगिभेदे ८मन्त्रभेदे ९देहस्थवायुभेदे १०अश्वभेदे मेदि॰ ११गुरौ १२पर्वते शब्दर॰ । १३शिवे अमरः १४अपरस्मिन् १५श्रेष्ठे हेमच॰ । १६शिवे अमरः । १७अजपामन्त्ररूपे वर्णे च "हंकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः । हंसेति सततं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा" इति तन्त्रम् । अजपाशब्दे ८८ पृ॰ दृश्यम् ।

हंसचमस्य भेदाः तत्कालगुणाश्च यथा "हंसाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः । वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः मताः" भावप्र॰ तद्धिम्बगुणाः "हंसडिम्बं परं बल्यं रुच्यं वातनाशनम् । पाके मधुरं प्रोक्तं बलोपचितिनाशनम्" राजनि॰। अस्य दर्शनादेः शुभाशुभत्वं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा "आकाश वर्त्मापि दर्शनेन हंसस्य यस्य सर्वसिद्धिः । नामानि हंसस्य गृह्णाति यस्तु प्रयान्ति नाश दुरितानि तस्य । चौरैः समं दर्शनमात्रमन्तः निषिद्धिर्नोऽयेऽस्य भयं ददाति । शुभं चतुर्थे भवतिप्रसादः स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम् । अतिमेदरूपस्थानमयं वरमहंकपटे ४२१० पृ॰ दृश्यम् । प्राणस्य हंसपदार्थत्वे वेदान्त॰ पदार्थादर्शे "अस्थाने चैव नाभ्ये च हंस इत्यक्षरद्वयम् । तस्मात् प्राणस्तु हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः । नाभेरुच्छ्वासनिश्वासाद् हृदयाग्रे व्यवस्थितिः" ।

हंसक पु॰ हंस इव कायति कै–क । १पादकटके नूपुरादौ

अमरः । संज्ञायां कन् । २राजहंसे शब्दच० । स्वार्थे क । ३छन्दोभेदे "लघुगुरुलघुयुक्तं च तालो हंसकः स्मृतः" सङ्गीतदा० उक्ते तालभेदे ।

हंसकीलक पु० "नारी पादद्वयं कृत्वा कान्तस्योरुयुगोपरि । कटिमान्दोलयेत् यत्र बन्धोऽयं हंसकीलकः" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे । [भाषिण्या स्त्रियां त्रिका० ।

हंसगद्गदा स्त्री हंसस्येव गद्गदः स्वरो यस्याः । मधुर-

हंसगामिनी स्त्री हंस इव मन्दं गच्छति गम-णिनि । १हंसतुल्यमन्दगामिन्यां स्त्रियाम् । हंसेन गच्छति णिनि ङीप् । २ब्रह्माण्याम् । ३हंसेन गन्तरि त्रि० ।

हंसदाहन न० हंस इव श्वेतं सुरभिलात् दाहनमस्य । अगुरुचन्दने शब्दच० ।

हंसनादिनी स्त्री "गजेन्द्रगमना तन्वी कोकिलालापसंयुता । नितम्बे गुर्विणी या स्यात् सा स्मृता हंसनादिनी" इत्युक्तलक्षणायां नार्याम् शब्दमाला ।

हंसपदी स्त्री हंसस्येव पादाः मूलान्यस्याः पादादेशे स्त्रियां ङीपि पद्भाव । गोधापदीलतायाम् राजनि० । [हंसा० ।

हंसपाद न० हंसस्य पाद इव तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् । हिङ्गुले

हंसपादिका स्त्री हंसस्येव पादाः मूलान्यस्य कप् कापि अत इत्वम् । हंसपदीलतायां राजनि० ।

हंसपादी स्त्री हंसस्येव पादा मूलानि सन्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । हंसपदीलतायां रत्नमा० ।

हंसमाला स्त्री हंस० । पङ्क्त्याकारेण स्थिते १हंससमूहे २कादम्बे हंसे च शब्दच० । [भाषपर्ण्याम् राजनि० ।

हंसमाषा स्त्री हंसा विशुद्धः माषः तदाकारः पर्णेऽस्याः ।

हंसरथ पु० हंसः रथो वाहनं यस्य । १ब्रह्मणि अस्त्रापि त्रिका० हंसवाहनादयोऽप्यत्र । [चपघातौ राजनि० ।

हंसलोमश न० हंस इव लोमशं लोमयुक्तम् । कासीसे

हंसलोहक न० हंस इव लोहकम् । पित्तले धातौ हेमच०

हंसवती स्त्री हंसवत्तादाकारं मूलं अस्त्यस्या मतुप् मस्य वः ङीप् । १हंसपद्याम् जटा० । २हंसयुक्ते त्रि० ।

हंसबीज न० हंसस्य बीजमत्र । हंसाण्डे राजनि० ।

हंसाङ्घ्रि पु० हंसस्याङ्घ्रिरिव शोणितत्वात् । हिङ्गुले ।

हंसारूढ़ पु० हंसमारूढः आ+रुह-क्त । ब्रह्मणि २तच्छक्त्यां ब्रह्माण्यां स्त्री हंसाधिरूढ अमयत सरस्वत्यां स्त्री । [हेमच०

हंसाभिख्य न० हंसस्येवाभिख्या शुभ्रत्वात् यस्य । रूप्ये

हंसी स्त्री हंसस्य भार्या ङीष् । १हंसयोषिति शब्दर० द्वा-विंशत्यक्षरपादके २छन्दोभेदे च "भौ गो नादतः सौ गो

गो यद्युभयतयतिरिह भवति हंसी" छन्दो० । ३हंस जातिस्त्रियाञ्च ।

हंसोदक न० । "शारदं नवनदं घटेषु निहितं चन्द्रप्रभं श्रीशुभ यामिन्याञ्च निविदमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम् । एलाद्यैः परिवासितं मनहरं पित्तात्मदाहे हितं मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं प्रसन्नि हंसोदकम्" राजनि० उक्ते जलभेदे ।

हंहो अव्य० हन्ति व्यक्तं जहाति हा-डो । १सम्बोधने "हंहो चिन्मयचित्तचन्द्रमणयः" चन्द्रालोकः । २दर्पे ३दम्भे ४प्रश्ने च शब्दर० ।

हक्क पु० हक् इत्यव्यक्तं कायति कै-क । गजसमाह्वाने जटा०

हञ्जे(ञ्जा) अव्य० हमिति व्यक्तं जयति जय-डे डा वा । नाट्योक्तियायां नटाभिनेयकृत चेटीसम्बोधने अमरः टाबन्तत्वार्थे भरतः आदन्तोऽप्यव्ययम् बहुलम्रा ।

हञ्जि पु० हमित्यव्यक्तं जयति जि-डि । क्षुधायां जटा० ।

हञ्जिका स्त्री हञ्जौ क्षुधाया कायति शब्दयते कै कर्मणि क । भार्ग्यां भावप्र०क्षुधाहेतुत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

हट दीप्तौ भ्वा० प० अक० सेट् । हटति अहटीत्-अहाटीत्

हटपर्णी न०हटं दीप्ति पिपर्ति पृ० क०नि । शैवाले शब्दर०।

हट्ट पु० हट-ट टस्य नेत्वम् । क्रयविक्रयस्थाने (हाट) अमरः । "प्रतिहट्टपथे घरट्टजातिति" नैष० ।

हट्टचौरक पु० हट्टे प्रकाशिते स्थाने एव चौरः स्वार्थे क । (हाटचोर) चौरभेदे शब्दर० ।

हट्टविलासिनी स्त्री हट्टं विलासयति वि+लस-णिच्-णिनि ङीप् । १गन्धद्रव्यभेदे अमर । २हरिद्रायाञ्च भावप्र० । [हठति । अहाठीत्-अहठीत् ।

हठ कीलबन्धे सक०बल त्कारे प्लुतौ च अक०भ्वा० पर०सेट् ।

हठ पु० हठ-अच् । बलात्कारे अमरः २पश्याञ्च मेदि० ।

हठपर्णी स्त्री हठते प्लवते हठ-अच् हठं प्लवमानं पर्णं यस्याः ङीप् । १शैवाले त्रिका० २कुम्भिकायाञ्च ।

हठयोग पु० हठेन बलात्कारेण योगः । प्राणायामादिभिः साध्यमाने राजयोग विशेष परमात्मसाक्षात्काररूपे चित्तवृत्तिनिरोधात्मके योगे ।

योगश्च द्विविधः हठयोगः राजयोगश्च । तत्र हठयोगः क्रियाविशेषसाध्यः हठदीपिकादावुक्तप्रकारः । राजयोगस्तु भावनाविशेषसाध्यः पातञ्जलादावुक्तः । स च पत-ञ्जलिमतेऽष्टाङ्गरूपः दर्शित । हठयोगोऽपि साङ्गोऽभिधीयते तद्यथा तत्प्रदर्शनादि चमत्कारादि दृश्यते तत्र

एकताय्यं करणम्। "हठं विना सिध्यति राजयोगो नहि हठाद्यपि न राजयोगः। तदाभ्यसेत् पूर्वमत उनिष्पत्त्यै हठं सद्गुरुतोऽभिलभ्यम्। अभ्यासेन विना हठेन सुचिरं साङ्गस्य योगस्य वा योगी याति न राजयोगपदवीं मध्येऽन्तरायैर्युताम्। युवा वा तरुण वृद्ध च मन्दैर्योगैरनलसः क्रियायुक्तः सिद्धिमुपैति शास्त्रपठनमात्रा योगसिद्धिर्भवेत्। यो नास्तिकोऽभ्यासविहीन उपचयकृपियो वै बहुभाषितो यः। अपथ्यभोजीऽतिलम्पटदरिद्रो न योगसिद्धिं लभते कदाचित्। योगस्य बीजं परमं क्रियैव क्रियैव योगस्य फलप्रदात्री। सद्वेतविद्योगगुरोः प्रसन्ना सुधीरतो योगपरस्य नान्यत्। ज्ञान सहः सिद्धतीर्थैर्यदि सुलतश्चात् प्राग्भवाभ्यासजोऽयं यदुद्धारो पश्चिमेन स्वैरतमिह फलं दृश्यते क्वापि साक्षे। मनुष्यं चास्य भासः सिरसि परिगतेनाभितेनेत्यतोऽदृश्यपादभ्यास एव स्वैरतबुभिद्यायोगतत्त्वोऽयं कथ्यात्। यत्र सबकाप्नि ध्यानशाङ्कपपादनार्थं यतः प्रथमः। अभ्यास एवं चिरकालं सेवितः सत्कारवान् स्याद् दृढभूमिरेव। जितो भवति मारुतोऽभ्यसनभूरिदार्ढ्यान्ततः क्रमात्तुरभि वर्द्धते घनतकुम्भकाभ्यासतः। मतः हतमुखोऽङ्गनाभयनमेति पाक सुखं रसादिकधातवः स्फुरत याति देहो मधुम्। हठाभ्यासवशो बलात् सहजस्य तदा भारयं स्याद्दोषा अशेषाः। विद्युत्यन्ति विशूलरोगादयो ये न्मर्त्यो कोटिजन्मार्जितव्याधयश्च। नाडीविशुद्धिर्हठं सहिलक्ष्यं विना क्वापि चिरजन्मसंभृतिः। शुद्धिर्जातो शुक्रयोगतो दृतेऽनिले सुषुम्णा कुर्वतेऽग्निदीपनम्। प्रत्याहारात् प्राग्जिताऽशोषहत्त्यैर्मीन्द्रियाश्चो चानयेत् कायकर्मी स्यात्। सिद्धासनाभ्यासमतश्चाभितोऽशावन्यु स्त्रीक् बह्म रन्ध्रान्तर स्यात्" हठप्र०।

योगदेशभेदाचलैव "सुविमये शुभधार्मिकभूपतेर्बहुसुभिक्षरमीतमये सुचौ। सुकतथाषित माथित वेभवैर्मर्म योगविधौ मतिमान्वयेत्। अतिनिश्चष्ट मगकोश्चित सर्विष तापविवर्जितमन्तरा। चपरकण्टकसुप्कद्नोक्षतं विगतगोगपगोवन्तत मठम्। बहमीकसयुपचतुष्पथवर्जमन्त्रा व्यासान्वित विगतमध्यमयं विजन्तु। वात्याभिघात रहित गतभूतरन्ना योगार्थमेरमवलंक्य मठा विधेयः। मनुःमात्यमठने मनाम्नजनवर्जित। एकान्तमठिका मध्ये स्थातव्यं हठयोगिना" हठप्रदीप। "अल्पद्वारमरन्ध्रगर्तविवरं नात्युच्चनीचायतं सम्यग्गोमयसान्द्रलिप्तमयं निःशेषजन्तूज्झितम्। बाह्ये मण्डपवेदिकूपरुचिरं प्राकारसंवेष्टितं प्रोक्तं योगमठस्य लक्षणमिदं सिद्धैर्हठाभ्यासिभि" हठप्रदीपिका। "द्वार चतुर्न योगमठस्य हस्तं च यावत्सुपरिमाणं च। विस्तारतश्चापि दशोन्दुभूपाल्लुवं सुरम्यं रमणीयमध्यम्। नियतिमन्दिरस्थूलपामचौपाण्डं नानाचौपवर्ण। निरोध्य नाडीमलस्नुपनर्दनं विकार्य हृदि सुस्थिरे च" हठप०।

तत्रोचितकालः "प्रातर्वा सायं द्विकाल त्रिकाल प्राणायामं मध्यरात्रे भजेत। यामे रात्रेः पश्चिमे पूर्वं एव पूर्वाह्णे वाह्नव मध्ये प्रदोषे" हठप०।

निषिद्धावस्थादि "न भीते नाद्यन्ते अनविकलदेहे न च तथा क्षुधायामाध्माने विकलवपुषाऽचेतसन्धा। अजीर्णेऽन्नाहारे न च विजितवान्तोऽविजितसृप्तावस्या सङ्गाकुलहृदि न युक्तोऽनिलहर्तः। चिन्ताकुलो मूत्रफलसङ्कर्षतोऽभ्यास न योगस्य कदापि कुर्यात्। कायोनिषक्तो रतिकार्यतत्परो नानेकरोगाधियुतो जनान्ते। रथ्यान्तरे सिन्धुनदीतटान्तरे चिरन्तने देवालये चैत्यदेवे। योग सिद्ध्याय कदापि साधकः सुदोमन्त्याद भवत भीतेऽस। प्रमादस्य च साधको देशक तौ प्रयुञ्जीत योग हि दापास्तु तस्य। प्रकुर्व्वन्ति देहेऽन्तराया दशोत्पन्नं त्वमूकत्वबाधिर्यं गुल्माः। स्मृतिक्षयो जडता च विमूकता बधिरतान्धमन्दाद्यनस्वराः। कुविषयश्चरमये परियुञ्जता वपुषि योगमभी नव दोषका" हठप०।

तत्र्यमानसदोषाः "कामोभय अप्रमतीव लोभः प्राग् योगदोषानतिकोपयुक्तान्। विहाय युक्तः सुसमाहितात्मा युञ्जीत योगं मनसा स्थिरेण" हठप०।

तद्दोषजयोपाया "निद्रां सन्तानमेवप्येन दलयेत् क्रुधा च शिश्नोदरे रक्षेद् दोषरथो हसा स्तुतिसौ विसेन चेतो गिरौ। रक्षेत् सद्विधना प्रमादत रतल्लाक सुदंष्ट्र धिया सङ्कल्प्य जयेन कामसिति वै सो योगदोषान् जयेत्" हठप०।

तत्र्यमेध्ये "अल्पाहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमाग्रहः। जनसङ्गश्च लौल्यश्च षड्भिर्योगो विनश्यति। "उत्साहात् साहसाद्धैर्यात् तत्त्वज्ञानाच्च निश्चयात्। जनसङ्गपरित्यागात् षड्भिर्योगश्च सिध्यति। अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं क्षमा धृतिः। दयार्जवं मिताहारः शौचं चैव यमा दश। तप सन्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूज-

नम्। 'सिद्धान्नस्यैव स्त्रीमैतिह तपोक्तम्' हठप्र०।
आहारः "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति श्रुतेः मिताहारस्य
योगाङ्गत्वात् योगाङ्गाहारो यथा "न भोजनं देह-
धृतिस्य लाभिनामतेऽशपानं न मनोविना वनम्। योगे
तदर्द्धं मललिङ्गबलप्रदं भक्ष्याज्यदुग्धं मितमत्र सेवयेत्।
न कन्दमूलानि गुरूणि शीतोष्णान्यत्र पानानि मलप्र-
दानि। भक्ष्यप्रदायुर्बलबुद्धिदानि पूतानि च शोभि
हितानि योगे। हठप्रदीपिकादिभिः सुपथ्यवर्गं ईरितः।
सुनाडिशोधनात्तु भजेत्तं पुरा शुभम्" हठप्र०। स च
वर्गो यथा "गोधूमशालियवषष्टिकशोभनान्नं क्षीराज्य-
खण्डनवनीतसितामधूनि। शुण्ठीपटोलफलकानि च
पञ्चशाकं मुद्गादि चाद्यमुदकं च यमीन्द्रपथ्यम्। क्षीर-
पर्णी च जीवन्ती मत्स्याक्षी च पुनर्नवा। मेघनादो च
पञ्चैते शाकवर्गः प्रकीर्त्तितः। मिष्टं सुमधुरं स्निग्धं
पथ्यं धातुप्रपोषणम्। मनोऽभिलषितं योग्यं योगी-
भोजनमाचरेत्" सुखं घृतं क्षीरमिति द्वयं स्यात् नाडी-
विशुद्धावथ भूषणस्ते। ओजो बलं स्वग्निमतीव धत्ते
सत्त्वात्मनोऽन्न स्थितनाडिशुद्धिः" हठप्र०। "कन्दं च
शाकादिकमन्नमभ्यं विहाय दध्याज्यपयोवितानम्। घृतो
दनक्षीरसपूरितोदरं यमी च गोधूमविकारमाश्रयेत्"
हठप्र०॥ ग्रन्थान्तरे "पीत्वा क्षीरं पयोमिश्रं योगी
बलमवाप्नुयात्। सितांशयुक् च पक्वं च हितं क्षीर
न केवलम्। गोघृते च हविष्यान्नं भुक्त्वाभ्यासं समा-
चरेत्। एवं वाट भजेदन्नादमेऽङ्गि मलशोधनम्।

निकृष्टभक्ष्यवर्गः "वर्ज्येत् ईषद्भुवरीजमूपः क्षारो भवं सु-
कथिता भावक्ता। क्षीरोऽवधाग्याऽखबला स्थिताख्या
हविष्यभुक्तं यतिनिन्द्यपथ्यम्। आवश्यके मैस्यवसत्समं
घटार्द्धकं कोऽपि वदन्ति भक्तौ। आम्राजसक्तु सवितान्य-
दुग्धं पयोऽथ वा केवलमग्निपक्वम्" हठप्र०।

अपथ्याहारः "स्निग्धं भज वाऽभ्यगमेव कृत्वा क्षीरप्रभूतान्न
मिष्टोत्सृजेद्य। दध्ना च तक्रेण कलायदलमन्नं च
मूर्च्छाज्यमपथ्यसत्त्वम्॥ पुंस्त्वापहा स्त्रुवणकाः कषाया
भाषाश्च वल्या कफपित्तदोषाः। सितानियोग कमित्वस्तु
नेष्टो गुडो विकारी पट्ट फाण्टितेन। अयथ्यमित्यागमतो
न योगः स्यात् साधकस्याल्पबलस्य नूनम्। योगात्तथ्येन
मनोऽश्वस्थिर्मितोदितामास्वतरा न भूरिः" हठप्र०।
"कट्वम्लतीक्ष्णलवणोष्णहरित्रशाकं सौवीरतैलतिल-
सर्षपमद्यमत्स्यम्। आजादिमांसदधितक्रकुलत्थकोल-

पिण्याकहिङ्गुलशुनाद्यमपथ्यमाहुः। भोजनमहितं वि-
द्यात् पुनरुष्णीकृतं तथा रूक्षम्। अतिलवणादिकयुक्तं
कदशनशाकोत्कटं वर्ज्यम्" हठप्र०।

वर्ज्यानि "वर्जयेद्दुर्जनप्रीतिं वह्निस्त्रीपथसेवनम्। प्रातः-
स्नानोपवासादिकायक्लेशादिकं तथा" हठप्र०।
"भद्रं गर्भस्थपान सुतनुरतिमहाराममपास्यैकवैद्य स्वा-
लोकं सुगीतं सततमतिकृतं क्षेमवृष्याम्बराणि। न्यग्
राज्ये च सुखः कुसुममवयवे सम्मदः स्फीतियोषि
ताम्बूलं चेति सर्वं विषयसुखमशास्त्रं यत्र्यजेत्तत्।
नित्यस्नानाच्चा व्रतं शौचपञ्चाग्निध्यानं ध्येयं मन्त्रजाप्यं च
दानम्। गेहारामाद्यास्तथा कल्पना वै धर्मा एते
योगविघ्नं प्रदिष्टाः" हठप्र०।

आहारमानम् "स्वाभाविकक्षुद्दिवषष्टिकहृद्यं माक् माध्व-
पूर्णोदरकेऽयनस्य। ग्रासो विधेयो यतु साधकेन दुग्धा-
द्यभावे क्रमकुम्भकवृद्ध्या" हठप्र०। अत्र ग्रासक्रमेण
स्वल्पाहारः प्राणायामे विधेयः। यथोक्तं सनातन-
सिद्धान्ते "अभावे शालिमुद्गादिभोजनं षष्टिकद्वयम्।
ततो ग्रासः शनैः कुर्यात् प्राणे पूर्णे तथोदर" अस्यार्थः
अभावे घृतदुग्धयोरभावे मितभोजने कुम्भकवृद्धिक्रमानु-
रूपः मन्दमन्दमधनग्रास उचितः। न हि प्रथम-
मभ्यासे यथा यथा कुम्भकवृद्धिर्भवति तथा तथा कुम्भक-
पूर्णोदरत्वात् कुम्भजाग्निना क्रमजितवायुवेगतया जिता-
ग्निर्भवति तथा तथाऽधनग्रासः। साधकस्य योगानु-
सारिणात्तु कुक्षिः आरोग्यशीलसुखसाच्छल्यप्रभृतिकरश्च
भवति न प्रथमम्" हठप्र०। ग्रन्थान्तरे "आहारं जययेद्योगी
कृष्णपक्षे कलाक्रमात्। शुक्लपक्षे यथा चन्द्रस्तथा कुम्भो-
ऽस्य वर्द्धते"। योगसारसमुच्चये। "ततो येन केनाप्युपायेन
चित्तं सदाभ्यासिना पावनीयं प्रयत्नात्। विशुद्धो हि
यश्चित्तधर्मोत्तम एषः शुभो शान्तवृत्तिस्वरूप प्रकाशी।
सूर्यप्रवेशे पवनेऽशन चन्द्रप्रवेशे शयनाम्बुपानम्। इ-
त्यादि चाप्यत् सुधिया विचार्य्य पथ्यानि योगाभ्यसने
हितानि"।

योगनिषेधावस्थादि "मला सद्गुणाः पूतिगन्धाश्च विश्विष्ट यदन्
चोदरे गौरव चाक्षमत्वम्। यदैतद्भवद् विपद्धे साधकेन
तदा प्राणरोधोऽप्य नष्टश कार्य्यः" हठप्र०।

योगारम्भकाल "अलङ्कृताः सान्द्रतमा विशुष्का अवशुष्का
घनप्रशाटवोऽपि। अभ्यासिना प्राणनिरोध एव तदा
विधेयः शुभयोगसिद्धैः" हठप्र०।

निष्ठकर्त्तव्याकर्त्तव्ये। "न लालयेन्नो करयं निपीडयेत् भृशं मिताशी मितनिद्रयोक्तिः। प्रातःशिरःस्नानमथो न रोचयेदाहृदयं गोऽपि कदापि योगी। आश्वयुके तुष्ण जलेऽथवा स्नानं न कार्यं हिमशारिणा तत्। स्नानं प्रगेऽनिष्टमदस्तु कण्ठस्नानं स्मृतं चेदिह मध्यमेऽह्नि। व्यायाममालपनमभ्यङ्गमत्यन्तदेशमत्यम्बुपानमतिविस्मरणं च चैव। निद्रा दिवा निशि च जागरणं च चिन्ताक्लेशावहं यदखिलं तदिहापि जह्यात्। यत् स्थान्यत्र दुःखावहमपि न भजेत् तद्गिरा मानसेन कायेनापीषदग्ने नोहि न हि वनितायाश्च सेवां विदध्यात्। हित्वा देहं तयाहङ्कृतिमशनमति प्राणिपीड़ां वियोगं मिश्रामिश्रत्वबुद्धिं ध्यानगतमनता सङ्गति सन्त्यजेच्च। व्यायामकस्य ततोऽङ्गमर्दनं कुर्याद् वरिष्ठोत्तरसाधकस्य। स्यादङ्गमर्दनेन तथा सुदृढत्वं वायोर्जयो देहकृशोः समाप्तिः। पानाशने कर्म सुखावहं यद्योगस्य विघ्नो न हि तत्र किञ्चित्। दिव्यं तदेक परमार्थवश्येऽप्यैव मनःक्षोभकरं रहस्यम्। अभ्या- सेन भूमिगृहे मठे वा न तैलदीपः प्रविधेय ईक्षणे। यस्मात् ज्वलत्स्वत्य स्फुलिङ्गतो दूरं प्राणो विनाशं प्रयतोऽस्य व्रजेत्"। अतो यतमठे घृतदीपं प्रयो- जयेत्" हठप्र०। "उत्थाय प्रातःकाले रजसि च परितः साधकः प्राणरोधस्याभ्यास मात्रकं ... घटिकमथो पीठमुद्रादि कुर्यात्। आयामं चात्र सार्द्धप्रहरयुगलकान्तं ततः पथ्यमल्पं भुञ्जीयादन्नतीक्ष्णोष्णलवणविदाहू- ज्झित चाल्पदुग्धम्। प्राणायाममथाचरेत् प्रथमके यामे निशं साधको यामैकं यतन भजेदनुगतो प्राणानि- रोधं श्रयेत्। शौचाद्यं षट्शोधनादिकमथो यामे निशाया भवेत्तूर्ये नाडिशोधनं स्वतिहद्रोऽभ्यासस्तु साध्यसा- धक। मध्ये मध्ये चित्तविश्रान्तिहेतोः साम्यं प्राप्य संभजेदासनञ्च। अभ्यासान्तेऽभ्यासिना स्वल्पमल्पं हंभा- क्ष्य भूरिवारं सुखेच्छम्। मध्ये मध्ये चारयेन्नैव चाबमभ्यासादौ नभजेतानिशङ्कः। सर्वोक्तैषा नाडिका दाशपूर्णो याभ्यां सदा सुर्भक्ष्यमाणा" हठप्र०। (अभ्यासं चारयमेदचालनाभ्यां रोगा दुरावरहमता)

गजकरणी "इदं स्मातकाभ्यासतः कूर्मवायौ जये मूलबन्धेन चापानसिद्धिः। जये स्यादुदानस्य तालुस्थस्य समानस्य चलेन च प्राणशाया। यतो गजकरण्येषा समाभोदा भयोऽर्जयम्। पक्वामाशयग स्रोतोनाडादादिमलशोधिनी। कोष्ठस्थकण्ठदेशामपित्तकफवाधनी। दाधं मलं स्थूलं

स्थानं वह्निदीप्त सन्दीपम्। पञ्चलावरुद्धोदाम पश्य सुखसाधितास्। हृत्कण्ठकोष्ठसंशुद्धा भूलाजीर्णादि- रोगहृत्। हन्ति गजकरण्येषा नाभेरूर्ध्वमधोमलान्। पक्वापक्वान् रोगहेतून् वहिः प्रक्षाल्य पातयेत्। कोष्ठ- गुदादागलान्तं गलान्तं चालयेत् भृशम्। आभ्यां वि- शुद्धकोष्ठो यः समानापानयोर्गतिम्। सुक्ष्मां देह- सञ्चारिता लूतकागतवतस्सधीः वेत्तीपिकासमा चित्ते कोष्ठान्तः प्रारभन्तः। नाडीसञ्चारविज्ञानमनयो ध- कलं यथा। जानाति साधकः शुद्धो नाडीसंस्थान- संस्थितम्। (एवं धौत्यापेपि नाभ्यूर्द्धमङ्ग ज्ञेयम्) "महाचक्रपादौ विरुध्यात्तु सम्यग् भजेद्बन्धमुद्रामथो खेचरीं च। ततो वारमानं प्रकुर्यात् सुधाशोः सुधां साधयेया प्रयागे स्मृतिस्थ। विना ग्रन्थिभेदं विना चक्र- भेदं विना ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशं जितस्य। स्वगत्यात्मना कार्यसिद्धिं विनास्ते न सिद्धिर्न योगो न शून्यल- लाभः" हठप्र०।

आसनफलम "संप्राप्तबीजभावो यमनियमाभ्यामयं योगः। प्राणायामासनकैरङ्कुरवान् साधकस्य भवेत्। आदासने स्थैर्यमरोगताङ्गे सुखावहं दुःखसुखोष्णशीते। द्वन्द्व- जितऽस्मिन्नभ्यूयते नाऽनन्ते समापत्तिरतो यमा- भ्याम्। साधनमयमिदं मरुज्जये प्रोदितं प्रमितजन्मवि- रिष्टा। शक्तिचालमथ साधनद्वयम् नाभिवायुष्टतिनाडि- चालनम्"। नियमैश्च यमैर्विनापि रोगा प्रभवन्त्यग्नि सुमयतस्य पीठे। चिरकालपदान्तरा समाभ्या यमिनः साधुजितासनस्य पुंसः" हठप्र०। (यमाभ्यां यमनियमाभ्याम्)

कुक्कुटासनम् "संस्थाप्य पद्मासनमन्न सम्यक् करौ तु जानू- रुयुगान्तरे दृढम्। निवेश्य संस्थाप्य तले धरायां व्यो- मस्थ पक्षा स्थिति कुक्कुटासनम्" हठप्र०।

उत्तानकूर्मकम् "कुक्कुटासनवत्सस्थो दोर्भ्यां संबध्य कन्धरे। भवत् कूर्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम्" हठप्र०।

धनुरासनम् "पादाङ्गुष्ठौ पाणियुग्मेन धृत्वा कर्णोद्धा- कर्षयेत् स्वस्य गच्छत्। कुर्य्याद्वापाकर्षणं प्रोक्तमेतदालक्ष्य दोर्भिजित्वा जपेद्" हठप्र०।

मत्स्येन्द्रासनम् "वामाङ्कमूलार्पितदक्षपादं जान्वोर्बहिर्वेष्टित- वामदोष्णा। प्रगृह्य तिष्ठेत् परिवर्त्तिताङ्गो मत्स्येन्द्र- नाथोदितमासनं स्यात्। मत्स्येन्द्रपीठे जठरं प्रदीप्त प्रचण्डरुग्मण्डलखण्डनात्र। अभ्यासतः कुण्डलिनी प्रबोधं दत्ते स्थिरत्वं हि ददाति पुंसाम्" हठप्र०।

पश्चिमतानासनम् "प्रसार्य्य पादौ भुवि दण्डरूपौ दोर्भ्यां च पादद्वितयं गृहीत्वा। जानूपरि न्यस्तललाटदेशोऽभ्यसेदिदं पश्चिमतानमाहुः। इति पश्चिमतानमासनाग्र्यं पवनं पश्चिमवाहिनं करोति। उदयं जठरानलस्य कुर्य्यात् उदरे कार्श्यमरोगतां च पुंसाम्" हठप० ।

मयूरासनम् "धरामवष्टभ्य करद्वयेन तत्कूर्परे स्थापितनाभिपार्श्वः। उच्चासने दण्डवदुत्थितश्च मयूरमेतत् प्रवदन्ति पीठम्। हरति सकलरोगानाशु गुल्मोदरादीनभिभवति च दोषानासनं श्रीमयूरम्। बहुकदशनभुक्तं भस्म कुर्य्यादशेषं जनयति जठराग्निं जारयेत् कालकूटम्" हठप० ।

शवासनम् "उत्तानशववद्भूमौ शयनं तु शवासनम्। शवासनं श्रान्तिहरं चित्तविश्रान्तिकारकम्" हठप० ।

सिद्धासनम् "गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्। दक्षिणे सव्यगुल्फं तु दक्षगुल्फं तु सव्यके। हस्तौ तु जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः संप्रसार्य्य च। व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः। सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा। बन्धत्रयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्" हठप० ।

भद्रासनम् आसनशब्दे ८८६पृ० द्रष्टव्यम् तत्फलम् "भद्रं कफक्षयसमीरहारि" हठप० ।

कूर्म्मासनम् "गुल्फद्वयेनापरिपीड्य पायुं जानुद्वयं भूमितले निधाय। कूर्म्मासनं स्यादिति योगिवर्य्यैरयोगिनां भयहारि चोक्तम्" हठप० ।

मत्स्यासनम् "स्थित्वा सम उपविश्य सन्नवह्न्योर्मध्ये दृढं स्थापकूर्परकौ विधाय। वक्षोऽर्पितोत्पाटितयुग्म तद्वत् समं कूर्म्मशिरसो नयेदुपरि प्रकाशम्। उत्तान एव चिबुकं हृदयेऽर्प्य तिष्ठेत् कुर्व्वन् समीरणनिरोधनमेकचित्तः। कार्य्ये यदोदर उदेति च भूरिदाहोऽधोवायुरि स्फुरितवदेति तदा क्रमेण। मत्स्येन्द्रपीठमिदमासनमाद्यवीभिर्मन्दं विनाशयति घोरतरञ्ज्वरान्नम्। सन्दीपने जठरवह्नेश्च वसूरीति सेवं प्रसूतपरिपाचनमासनं स्यात्" हठप० ।

हस्तिकासनम् "धरामवष्टभ्य करद्वयेनोदरः पार्श्वयोः स्थापितकूर्परः। उच्चैव पुच्छवत्तिमांस्तु पाणी घृत्वाऽथ पीठे चिबुकं विधाय। यद्गति सन्तिवति साधकस्तद् विभाव्य हस्तिवर्त्यमासनम्" हठप० ।

मूलबन्धासनम् "वामादृष्टिपाष्णिनं च तद्वद्दक्षिणपादमालरं भूमौ निधीय साधकः। अथ विपादाग्रं वृषणकौ ऽधो दक्षपादं तथ वामजानुनि। विन्यस्य बद्धा गलकेऽनुजालन्धरं सम स्थापितसर्व्वगात्रः। महाश्मवत्स्थाणुरनन्यचेता भ्रूमध्यदृग् दीर्घमवस्थितोऽह। इद मूलबन्धासनं योगसिद्धिप्रदं दीपनं जाठराग्नेरतीव। ध्रुवं शक्तिसन्दीपनं मूलबन्धसिद्धौपहत्यामयानां विनाशि। समवाहनमाशु मारुतस्य विदधात्यूर्द्ध्वगतिं जयं च सिद्धौ। विहिते किल विष्टरेऽत्र पायौ महतो वह्निशिखा सदीपयाति। भुजगी परिशागराद्यवस्था विशुषेदूर्द्ध्वगतिस्तथापानवायोः" हठप० ।

गोमुखासनम् "सव्ये कृत्वा दक्षगुल्फं तु पूर्व्वं पार्श्वे यत्र स्थाप्यते सन्निवेश्य। दत्त्वा वामं गुल्फकं पृष्ठपार्श्वे तत् पीठं स्यात् गोमुखं गोमुखासनम्। अपानसिद्धिं विदधाति मूलबन्धासमञ्जस्यैव महान्तरार्गः। धीत्याश्च नीलं वितनोति सिद्धिं सुसाधकस्यासनमेतदग्र्यम्" हठप० ।

कुञ्जिकासनम् "किञ्चित् तिर्य्यक् साम्यमास्थाय जानुमूर्द्ध्वं कृत्वा सपरावर्त्तितेन। कृत्वा मूले पादमाधाय तिष्ठेदेतत् पीठं कुञ्जिकं सङ्कारि" हठप० ।

पार्श्वोपधानासनम् "समानभूमौ शयनं विधायोत्तानौ करौ पार्श्वयुगान्तराले। पृष्ठे शिरः साधु निबध्य यत्र पार्श्वोपधानासनमुत्तमं तत्" हठप० ।

उत्कटासनम् "युक्ता स्फिचौ स्थापित जङ्घजानुर्यत्रासने पदतलद्वयोपरि। स्फिग्भ्यां समाश्रुतकटक धरित्रीमभ्युपेत्य पीठं सुनामुत्कटाख्यम्" हठप० ।

पद्मासनम् "वामोरूपरि दक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढम्। अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकयेदेतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते" हठप० ।

प्राणायामोक्तपद्मासनम् "उत्तानौ चरणौ विधाय विजितं सक्थिन्यतौ योगिरकुत्तानौ करौ विधाय च मिथो मध्ये समालम्ब्य च। नासाग्रे दृशमाविधाय चिबुकं चासज्य वक्षस्थलं मूले साधु समन्ततोऽभिकल्पयेत्तत् सरोजस्य तत्। अपानमुत्थाप्य शनैः समञ्चितं प्राणं समालम्ब्य च कुम्भकं चरेत्। धृत्वा यत्र महत्तरेऽत्र स्थैर्य्यं गतं च तमम्बुजासनम्। समस्तदोषव्याधिदाहनाशनकारि सकलसुखावहम्। प्राणः समीरेऽप्युच्छ्वसति यथेन मुनेरनुष्ठानविधौ महोदकम्" हठप० ।

करपुटपद्मासनम् "कृत्वा सम्पुटितौ करौ दृढतरं बद्धा तु पद्मासनम्। गाढं वक्षसि सन्निधाय चिबुकं ध्यायंश्च

तद्बेनपि । वारंवारमपानमूर्द्धमनिलं प्रोत्सारयन् पूरयन् मुञ्चन् प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावादतः” हठप्र गः ।

सिद्धासनम् “योनिस्थानकमङ्घ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेन्मेढ्रे पादमथैकमेव हृदये कृत्वा हनुं सुस्थिरम् । स्थाणुः संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्येद् भ्रुवोरन्तरं चैतन्मोक्षकपाटभेदजनकं सिद्धासनं प्रोच्यते” पवनयोगसं० ।

वीरासनभद्रासनस्वस्तिकासनानि आसनशब्दे ८८६ पृ० द्रष्टव्यानि

सुखासनम् “येन केन प्रकारेण सुखं स्थैर्यं च जायते । तत् सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत् समाश्रयेत्” स्कन्दसंहिता । इदमेव “स्थिरसुखमासनमिति” पात० कथितम् ।

षट्कर्मोपक्रमः “अथासने दृढो योगी वशी हितमिताशनः । गुरूपदेशमार्गेण प्राणायामं समभ्यसेत् । यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते । मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निरोधयेत् । चले वाते चलं चित्तं निश्चले निश्चलं तथा । योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरोधयेत् । मलाकुलासु नाडीषु मारुतो नैव मध्यगः । कथं स्यादुन्मनीभावः कार्यसिद्धिः कथं भवेत् । शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रमलाकुलम् । तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणे क्षमः” इत्युपक्रमे “यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः । कायस्य कृशता कान्तिस्तदा जायेत निश्चितम् । यथेष्टं धारणं वायोरनलस्य च दीपनम् । नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् । मेदःश्लेष्माधिकः पूर्वं षट्कर्माणि समाचरेत् । अन्यस्तु नाचरेत्तानि दोषाणां समभावतः । धौतीर्वस्तिस्तथा नेतिस्त्राटकं नौलिकं तथा । कपालभातीश्चैतानि षट्कर्माणि प्रचक्षते । कर्मषट्कमिदं गोप्यं घटशोधनकारकम् । विचित्रगुणसन्धायि पूज्यते योगिपुङ्गवैः” हठ० ।

धौती “चतुरङ्गुलविस्तारं हस्तपञ्चदशायतम् । गुरूपदिष्टमार्गेण सिक्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत् । पुनः प्रत्याहरेच्चैतदुदितं धौतिकर्म तत् । कासश्वासप्लीहकुष्ठं कफरोगाश्च विंशतिः । धौतीकर्मप्रभावेण प्रयान्त्येव न संशयः” हठप्र० “उदरे प्रविष्टं च पचुदमदनौत च विस्तारतश्चाष्टादशाङ्गुलं दीर्घं पञ्चहस्तं तत् । स्थित्वा गोदरस्थिरे उदनेरतः पथेत् साधको मन्दं चानु निष्कर्षेत् कफादीनपि धौती क्रिया” हठप्र० ।

वस्ती “नाभिदघ्ने जले पायुन्यस्तनालोत्कटासनः । आधारात् कुञ्चनं कुर्यात् क्षालनं वस्तिकर्म तत् । गुल्मप्लीहोदरं चापि वातपित्तकफोद्भवम् । वस्तिकर्मप्रभावेण क्षीयन्ते सकलामयाः । धात्विन्द्रियान्तःकरणप्रसादं दद्याच्च कान्तिं दहनप्रदीप्तिम् । अशेषदोषोपचयं निहन्यादभ्यस्यमानं जलवस्तिकर्म” हठप्र० ।

“जलं पायुविन्यस्तनालस्य मार्गात् जले नाभिदघ्ने समासाद्य चाहूम् । चलत्युत्कटे विवरेऽपानरोधात् जलं याति यन्त्रेऽम्बुना वस्तिकर्म (नाल वंशादिहृदये चिह्नमालिका) । आदावुत्कटविवरे परितः प्रोत्थाप्य सूर्यस्य पायुद रविकाबकोपविधिना वायुं माकर्षयेत् । आपूर्य इ तस्य तुन्दमभितो नीत्वा प्रचाल्यानिलं क्षालाऽधोमयत्र त्यजेत् सकलं योगी बहिःकोष्ठगम् । अत्र वस्तिकर्मणि गोमुखमेव प्रशस्तमनुभूतमिति सङ्केतः । अत्र मर्दनक्षालनं कण्ठालनपूर्वकत्वेन वहि क्षतिर्वा भवति । तदुपायसङ्केतेन वस्तिकर्म कर्तव्यम् । पूर्वोक्तविधिना गोमुखे चोत्कटासने स्थित्वाऽपानद्वारोर्ध्वमन्तर्जलं किञ्चिदुद्वहेत् । तदूर्ध्वं च सत्कासने स्थित्वा मुपाक्षम नाभेरुपरि हृदयान्तं कर्तव्यम् । पुनरुत्कटासनेन जलं त्यक्त्वा प्राग्वत्प्राभो विधेय वस्तिकर्म स्थैर्यं विधेयम् । एवं वस्ती कृत्वैतेन चैवं सर्वं कोष्ठं जलपूर्णं कृत्वाऽभितः कोष्ठं विभ्राम्यान्त्यप्रिग्गतमन्त्रादिकोपकापकमद्रधनमलादि ईक्ष्य यथादुर्बहिस्तज्जलं कुर्यात् क्रमेण न त्वरयेत् । तदाऽनेन विधिना कोषः प्रक्षालितवस्त्रवद्दोऽपास्तदोषो भवति” हठप्र० ।

नेती “सूत्रं वितस्ति सुस्निग्धं नासानाले प्रवेशयेत् । मुखान्निर्गमयेच्चैषा नेतिः सिद्धैर्निगद्यते । कपालशोधनी चैव दिव्यदृष्टिप्रदायिनी । जत्रूर्ध्वजातरोगौघं नेतिराशु निहन्ति च” हठप्र० ।

“आयुष्यवर्धनं सुनिर्मलं वर्तितसूत्रकमबद्धम् । संप्रवेश्य च नासिकारन्ध्रे ततो वक्त्रे निर्गमयेत् तत् । नेतीति सा टस्त्रमेतदार्थं जत्रूर्ध्वजातरोगहारि । कपालसंशोधनकारि चाक्षं दिव्यदृष्टिप्रदमस्य हरते” हठप्र० ।

त्राटकम् “निरीक्षेन्निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्यं समाहितः । अश्रुसंपातपर्यन्तमाचार्यैस्त्राटकं स्मृतम् । मोचनं नेत्ररोगाणां तन्द्रादीनां कपाटकम् । यत्नात् त्राटकं गोप्यं यथा हाटकपेटकम्” हठप्र० । एतद् प्रकारान्तरं हठप्र०

यथा "सिद्धेऽस्मिन् नासिकाग्रेक्षणपुटतनुकृक्क्लेशान्
साधकः स्याद् भ्रूमध्यं च क्रमेणाकलयति सततभ्यासतः
खेचरीं च। दिव्यां दृष्टिं च धत्ते जनयति यमिनो योग-
निष्पत्तिसिद्धिं मूर्ध्नि स्याद्भारुहे वै पवनहृन्दयोरक्रमे
चानुलोम्यम्" प्रकारान्तरं यथा "प्रातः समुत्थाय सुखा-
सने गतः समभ्यसेत् त्राटककर्म एव। प्रसार्य दृष्टिं
ननु लक्ष्यमीक्षेत् समुज्ज्वलं तत् रविमीलितश्चिरं। अभ्यासतो-
ऽस्मात् स्थिरता समस्तु समीरनेत्रे इति लक्ष्यदीक्षा।
विधाय किञ्चित् समये विलोचने संमुद्र्य पश्चात् भ्रकुटीं
प्रसार्य। पश्येत् परोनिश्चलमेकधीः खं पश्यन्तु यावत्
पुरतोऽर्कबिम्बम्। समभ्यसेत्तावदिमा क्रिया चेत् मुनि-
सेना दृष्टिरनेन वै स्यात्" हठस०।

नौलीकर्म तच्च द्विविधं बाह्यमान्तरं च तत्र बाह्यं यथा
"कव्यापसव्य लघु नालिकाभिव्यावर्त्य वेगैः कृतटीयुग-
करौ। कृत्वा भ्रमं सव्यक्रमं आनताभस्तुन्दस्य मात्रिकोऽस्थित-
मेवमीहेत" हठस०। "अमन्दावर्तवेगेन तुन्दं सव्याप-
सव्ययोः। नतांसो भ्रामयेदेष नौलीयोगः प्रचक्ष्यते।
मन्दाग्निसन्दीपनपाचनादिसन्धानमानन्दकरी सदैव।
अशेषदोषामयशोषणी च हठक्रियाऽसौ जयतीह
नौली" हठस०। आभ्यन्तरमुक्तं हठरत्नावल्यां यथा
"इडयाकृष्य वेगेन तथा पिङ्गलया पुनः। उभाभ्यां
भ्रामयेदेषा चान्तरा कीर्तिता मया"।

कपालभाती "लोहकारस्य भस्त्रावत् कुर्यात् सव्यापसव्यतः।
कपालभाती विख्याता कफामयविशोधिनी" हठस०।
"भस्त्रोहकारधमनीव च समपूर्वकं नासिकापुटमर्दं शुचि
रेचयन्। योगी द्वितीयमिति भस्त्रिकयैव गच्छन् सव्याप-
सव्यतः रेचकमत्र कार्यम्" हठस०।

चक्रीकर्म "दक्षिणं मध्यमेन वा तर्जन्या मध्याङ्गुली
गुह्यके चाङ्गुं न्यस्य प्रसार्य चलके वायुं कुन्दलौ
क्रियात्। ऊर्ध्वं सर्वमिहाभितोऽत्र मलकाद्यं भ्रामये-
त्तावत् यावत् वायुविकाश उत्पत्ति संयोजति चक्री
वै। तस्येति चक्रीविधिमादरेण प्रत्याक्ष्येतद्विषयं
ततो हठम्। आमादिदोषाननिमति प्रकुर्यात् तथा गुदाक्षं
प्रपश्चिमं भवेत्। तथाङ्गुलीनां त्रितयं क्रमेण चक्रा
भवेत् वायुविकाशनाधि। अभ्यासनाद् हन्ति दुर्भोज्य
दोषान् भक्षकस्य विकाशनं च" हठस०। "वायुरुप्ता
प्रचालोऽङ्गुल्या भवेत् भवम्। तावद् गुदं चक्रवत्
यावत् चक्रीकर्म निगद्यते। शूलगुल्मादिदुर्भरोगो
नश्यत्येव न संशयः। मलशुद्धिः दीपनं च जायते चक्रि-
कर्मणि" हठरत्नावली।

शिलिकर्म "अथ च षट्कर्मसु कथयाः विधानमथो चलन्ती कथि-
तोपजिह्वा। तदग्रं तर्जनीमध्यमाभ्यां समन्वयेद् यो
मुहुरावलम्ब्य। शिलीति कर्मोद्गतमार्यवर्यैः हन्ति
प्रलीनामयफेनघट्टारं" हठस०।

गजकरणीकर्म "उदरगतपदार्थानुद्वमेदेव नित्यं पवन-
गमनमार्गात् कण्ठनालप्रवेशात्। क्रमपरिचयवश्यो वा
सुमार्गी भवेद् गजकरणमितीव प्राहुरार्या हठज्ञाः।
(अपानवायोरूर्ध्वकरणात्। पवनोर्ध्वकरणेनवा। पाश्चा-
कर्षणेन यच्च चर्वितं वस्तु तदुद्वमेत्। कण्ठनालप्रवेशात्।
कण्ठे नालस्य प्रवेश एतच्च नालस्य प्रवेशस्त्वात्। तदा
क्रमपरिचयक्रमेण वस्तुपरिचयं स्यादित्यर्थः) हठस०।
"प्राक् स्थित्वोत्कटासने समतलुभौल्यानलोत्थापन कृत्वा
ऽपानमनूर्ध्वमीरयन्यथा नाडीं विधायोद्वमेत्। यत्
प्राग्भुक्तमन्नपानमथ वा नालप्रवेशाद्धले तत् पश्चात्
समेदनुविधिः प्रोक्तो हठप्रदीपे। आसने गोमुखे स्थित्वा
कृत्वा भूमौ करौ दृढम्। अथ ऊर्ध्वं वायुमाकृष्य नाला-
द्रुत्वाप्य चालयेत्। बस्त्यापनेन त्वरितं दापयेत् सन-
संयुतः। एवं गजकरणी भाषितोऽहमनेकशः।
वायुरुचम अपानेन सह प्राणस्य प्रत्यग्मूर्ध्वाकर्षणम्।
नाभ्योस्थानसमकालं कुर्यादिति भावः। अस्यार्थे उत्कटे
आसने स्थित्वा पादयुगलं बद्ध्वा जानुद्वयोपरि हस्ता-
ग्रानुनताधोमुख आनुकटिप्रदेश आभितामीनाम स्थाप
कृत्वा तु पश्चाद्वायुमूर्ध्वं विधाय सादरवेगैरविनमुद्वमेत्।
यदि कदाचिदूर्ध्वं नायाति यदि तदा व्यायामभक्टिपृष्ठ
जानुद्वय निधाय दाभ्यां दृत्वा प्रवमदुद्वमेत्" हठस०।

मयूरासनम् "मास पुटेन मलिनं परिधाय कृत्स्नमास्य
तद्व हस्तौ स्थापयेत् सुधीः। गोपितस्थेन पुटेन च
नासिकाया अन्येन वारि गमकैर्विहरेदिदं। रक्त-
प्रत्यावर्तनं कर्णपाकरं परम्" हठस०।

वायुपानम् "इदानीं काकचञ्चुवत् कर्तव्यं वायुपानम्।
येन प्रभावेण रोगदोषो भवेद् ध्रुवम्"। नित-
र्दिष्टा "राजदन्तयुगलाभ्यन्तरं सम्पात्य दन्तौ
तदन्तिके द्विज (वाक) चञ्चुरूपमाधाय पिबेत् प्राणसम-
नयेतदुच्यते"। "जिह्वा ... मूर्ध्नि दन्त-
कोत् नाडयन्तो वदाः। यन्त भवेद् स्थितेद्
रम्यवाक् वायौ पुनः मारुतस्य पानं हि" निरा-

सारसमुच्चये । एतदभ्यासप्रकारः "नलिकामदर्गी
काक विधाय पूरयेत् तथा । स्वदन कुम्भानन्तरं च
रेचयेत् काकचञ्चुकम्" कुम्भकपद्धतिः । "द्विक(काक)
चञ्चुवदानेन वायुं परिपूर्य्यानु निरोधयेद्धि वायुम् ।
रसनामुपरिस्थाप्य विधायामृतधारां पिबतीह यः सुधी
स । अथ रेचयेद् प्राणं न्यूइयन स्मृता शीतली
काकचञ्च्वास्य एव । महद्द्वन्द्वयोगप्रवीणोऽस्य मर्त्यो
भवेद्वै संसाधनात् मुक्तिभाग् द्राक्" कुम्भकपद्धतिः ।
आसने स्थिरीभूत प्राणायामं कुर्यात् तत्प्रकारः प्राणाया
मशब्दे ४८१५ पृ० पञ्चमाय अधिकमप्युच्यते ।
'मात्राप्रमाणयुक्तात् प्राणायामोऽयमोङ्कारात् । सेव्य
प्राणापानावूर्ध्वमधः संरुद्ध्य यत्नेन । प्राणायामे
पद्मपीठे स्वदक्षाङ्गुष्ठेनादौ सन्निरुध्येन्दुनाडीम् ।
वायुं नासाद्द्राक् शनैर्नातियुक्त्या व्याकृष्योर्ध्वं पूरयेत्
स्वोदरान्ते । यथा स्वशक्त्या लघु धारयित्वा नाड्या ततः
पिङ्गलया विरेचयेत् । निरोधहीनं विपरीतमध्यं हृदा
स्थिरेणाभ्यसनं सुनिश्चरेत् । येन त्यजेत् तेन निरोध
हीनं कृत्वा पुरान्येन विरेचयेत् शनैः । वान्त्येवमभ्या
सरतस्य पुंसः स्थितं स्ववक्त्रे चलचित्तहृत्त्वम् ।
यथागमं त्वस्य स्वाङ्गं पूरयेदुदरं शनैः । यथाशक्त्या
धृत्वा पश्चाद्रेचयेदायरोधतः"। हठयोगे "प्राण
चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत् । पीत्वा
पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया । सूर्य्या
चन्द्रमसोरनेन विधिनाऽभ्यास सदातन्वतां शुद्धा नाडि
गणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः" हठप्र० ।
"तत्र भूतशुद्धिप्राणायाम कृत्वा तदन्तेऽभ्यासार्थमुक्तसंख्या
सहितकुम्भकयथाशक्तिप्रणवजपध्यानाभ्यां सार्द्धमासत्रय
कृतस्याशेषोपपातकपातककृतपापपुञ्जनिरासनद्वारा
मनोवहनाडीगतमानसकामक्रोधादिमलशुद्धये यथोक्त
पर्य्येकान्तसेवापूर्व्वक विधायात्र शारीरनाडीगणशुद्धि
मप्यभ्यासं विधेया" हठप्र० । सनातनविद्वन्ते
"इतर लम्बमनाभूत्वा प्राणायाम समभ्यसेत् । शनैश्च
गतपर्य्यन्त चतुरीं समभ्यसेत् । प्रात मध्याह्न मध्य रु
चाङ्गराात्रौ विशेषतः । यावत्तावत् यदा पूर्वं भवदभ्या
सयोगतः । एकवारं प्रकुर्वीत तदा योगीन्द्रसत्तम
तम् । कुर्व्वीत एतेषु प्राणायामाय नि
त्यम् । 'चन्द्रात् स्वान्तराद्यैव शुद्धः नाडीगणस्तथा ।
ततो दृढक्रमेणैव प्रयत्नेन च धीरधीः । चतुराण

गुटिका कार्य्या स्वर्णमयी चातिशोभना । ततो नाडिगण
शुध्येत् वर भवति लक्षणम् । चन्द्र पिबति सूर्य्यं च
सूर्य्यं चन्द्रमसा पिबेत् । कर्त्तुं हि कालाभावेन लीलया
चन्द्रतारकम्" । तदङ्गासनमुक्तं सनातनाकृष्णान्ते
"चतुरस्रं द्विकस्त्वथ उन्नतं चतुरङ्गुलम् । चर्माण्यथ
चर्मोद्धासन सर्वसौख्यदम्" ।
नाडीशुद्धेस्तदङ्गता "नाडीविशुद्धतयास्तमिरामलो यदा तदा
समर्थोऽनलधारणे स्थिरम् । स्यात् कोष्ठगर्त्तस्यमलोप
कर्षणत्वेऽनिरिद्धं च तनौ दृढा जानः । सिद्धापाना
टलपन्थि भित्त्वार्ध्वं सर्पताऽग्निना । सुनेस्तदा प्राण
युताद्धृदयास्तेऽनाहतध्वनिः । नाडीमध्यमलक्षयेऽस्तमयनं
मूल विडलोनचं पुन स्वल्पमरोगता न क्षमयो जाला
न धर्मीरातः । दुस्तेष्वाऽनिलापत्तशान्तिरमल कायो भवत्
सुन्दरस्तावत्कालमथं कुम्भाक्षनियमपाह भजेदल्पभुक् ।
योगारम्भाद्यङ्गमुक्तं हि नाडीशुद्धिर्द्वे शीघ्रमाद्यं
यथाङ्गे । यावत् सिद्धैः हठाङ्गं न लक्ष्यं तावद्योग
साधकस्य व्यलीक । नाडीविशुद्धिं संवृता जय स्यात्
जितेऽनले याति मनः स्वयं क्षयम् । क्षीणे मनस्तस्य
सितेन्द्रियार्थं ज्ञानप्रकाश स्वसुपैति निर्मले । पूते
त्रिधानाडिविशुद्धित स्यादारम्भकाल हठसिद्धिचिह्नम् ।
क्रमेण कम्पादिजताऽनिलोत्सुकथ हि चलोन्तरमभ्यु
देति । सगर्भकायामनिनिर्गताभ्यां सुनिश्चदारम्भ घटति
सिद्धिभूः । सन्नाडिशुद्धेः परिणाम एषः सम्पद्यते
सद्गुरुणा विना नो" हठप्र० ।
प्राणायामलक्षणं मार्कण्डेयपु० "शृणुष्व च महीपाल प्राणाया
मस्य लक्षणम् । युञ्जतश्च सदा योग यादृग्विहितमास
नम् । पद्म सिद्धासन वापि तथा स्वस्तिकमासनम् । आ
स्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणव हृदि । समः समासनो
भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ । संवृतास्यस्तथैवोरू सम्यग्विष्टभ्य
चाग्रतः । पार्ष्णिभ्यां लिङ्गवृषणौ स्पृशन्नवलोकयन् । इत्थं
योगी यताहारः प्राणायामपरायणः" । "यथा तोया
र्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः । आपिबेयुस्तथा वायुं
पिबेद्योगी जितश्रमः । सदुष्टं सेव्यमानास्तु सिंह
शार्दूलकुञ्जराः । यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति
योगिनः । विश्वासतां यथेऽयातो नाग नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी स्वच्छन्दं प्राणं नयति साधितम् । यथा हि
साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न मानवान् । तद्वन्निरुद्धः
पवनः किल्बिषं न नृणां तनुम् । तथायुक्तः सदा

योगी प्राणायामपरो भवेत्” इति योगचन्द्रिकायाम् । “प्राणायामाम्बरः षट्‌ कुर्य्यादेवमहर्न्निशे । चत्वारिंशञ्च मध्याह्ने सन्ध्यायां विंशतिर्भवेत् । अर्द्धरात्रे विंशतिः स्यादेवं प्राणविनिग्रहः” इति । “इड़या वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् । शनैः षोड़शमात्राभिरकारं तत्र संस्मरेत् । पूरितं धारयेत् पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया । उकारमूर्त्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् । यावद्वा शक्यते तावद्धारयन् जपसंस्थित । पूरितं रेचयेत् पश्चात् मकारेणानिलं बुधः । शनैः पिङ्गलया विप्र ! द्वात्रिंशत् मात्रया पुनः । प्राणायामो भवेदेष ततश्चैनं समभ्यसेत् । प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः । कम्पनं म ध्यमं विद्यादुत्थानं च त्तमं तथा । पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत या वदुत्तमसम्भवः । उत्तमे तु सुसिद्धे तु प्राणायामे सुखी भवेत् । प्राणो जयति तेनैव देहव्यापकतोऽधिकः । देहयोत्तिष्ठते तेन सताधनपरिग्रहः” । योगसारात्र स्थाम् । “सरेचपूरैरनिलस्य कुम्भैः सर्वासु नाड़ीषु विशोधितासु । अनाहताख्यो बहुभिः प्रकारैरन्तः प्रवर्त्तेत सदा निनदः” इति । “अधिगमाहते प्राणनादे तथा मनः स्थिरम् । निर्भयं साधकः कुम्भाद्यभ्यसनमाचरेत् । ध्यायेन्मूले कर्णिकान्ते कुण्डलीरूप-मीश्वरम् । नादार्थक्रमशः प्राप्तं शिवध्याने क्रमक्रमात् । मूर्त्तिध्यानानन्दपीने नादानन्दे प्रलीयते । यथा यथा मनः शुद्धं लीयते ध्यानकादयोः । तथा तथा वायुरयं स्थिरत्वं कुम्भ एधते । षड़्भिरामनिति ध्यानयादा-धस्मलिङ्गैः । इदमत्र कथ्यते योगशास्त्रात् । यावन्न श्रूयते नादस्तावच्छिन्नमिदं श्रवम् । नादे लीनं मनो ध्याने विना यत्नं हि युज्यते । स्वेद-निद्रालस्यमोटाद्याः सर्वं संयान्ति साधके । अपादप्रति-कार्ध्वं स्यात् कम्पो जप्तनमेव च । आनन्दः स्यात् सदाध्यानादारभ्य कुम्भकाग्निना । शुष्के नाड़ीभवे दग्धे स्फुद्दृद्वारे जयाग्निना । सुषुम्नायाः वेवदोमंदं प्रस्थापय विबद्धोऽपि । अपाने ऊर्द्ध्वं गमयः प्राणेना-धः शेते सदा । सूत्रारम्भविलोमैरपाने जाग्रतयो सधम् । अधं ततोऽर्द्ध्वमाकृष्यापानाधरात्मकम् । वजि मूलि निरोधस्य अत्युन्नयद्यदि । तदायनोऽत्य न नवं वायोर्विशयबन्धम् । यतत् अमयविद्याधः स्थानिचक्रविभेदने । अत्ययायाभ्यासपर्नं कुर्य्यात् यो ऽभ्यनधारणम् । अहहत्तु षत्कृतयद्धुरात्प्रविद्धि सदा । पूर्वसंस्थान्तरगतसुषुम्नायाः स्त्रैवे पदम् । त्रि-कोणं दहनस्थानं तदेव स्थितिरित्यसौ । अभ्यासेन जितापानं प्राणेनोर्द्ध्वं समीक्षते । पूर्वभागं निराकृत्य प्रतीचीपथमुत्तमम् । समवायेन समतिर्नैत्यं स्थिति-स्थानान्तरे । स्थित्वारमेदस्यवनं कुर्य्यात् सद्गुरूपोदि-तम् । विधिवद्भ्रमभेदेन सर्वा व्यारक्षसंक्षयः । तावत्काल साधकस्य योगोक्तनियमग्रहः । स्वाधिष्ठानं विधिनोर्द्ध्व-भ्रमनः पवनः स्ववम् । तिर्य्यग्गतेन प्राणेन निरा-वरण ऊर्द्ध्वनः । अध स्थितं सम्यगनि त्रिकोणं वह्नि-मण्डलम् । प्राणो भस्त्रेव दहनो दृढ़ाभ्यासो शनैर्हि स- । क्रमेण दीप्तो भवति सुषुम्नास्थमलं दहति । कुण्डली तापयत्येव चालिता प्राणवायुना । सतर्कप्राणायामेन वह्निचालेन चाल्यताम् । ततः परिणयावस्थागर्भ-बोधकरी भवेत् । ‘दीप्तोऽनलोऽपानकाख्यं’ शिवं’ दहति चैकतम् । प्रकाशावरणे नाशे दग्धे [illegible] क्रमशो मलाः । प्राणाग्निं स तदा सत्वप्रकाशक उपाधिका । तथा योगः स्वयं दग्धा देहो योगिवरस्य हि । न दृश्यते योगिदेहो देहेऽपि मृणावकः । दग्धान्धपरदा योगि देहः स्यादजरामरः । सुषुम्नाचक्रनिलया प्राणा-पानौ यदेदाहा । तदा शिवपदप्राप्तः प्राप्नुमेऽसौ यो-विज्ञात् । जम्बूका रुधिरं यद्वन्नादाकर्षयेत् ध्रुवम् । सश्रुताको तथा धातून् सततास्यासयोगतः । तदा नद्यः पुष्करादाश्चनदाः शुष्यन्ति पुष्टये । क्रदानाः सुगन्धिपदाद्या सर्वे नश्यन्ति योगिनः” । हठयो० ।

प्राणायामसाधनमाह “ अथ प्रागस्मैतेषां रक्षणमपि कथ्यते अष्टरहस्तादशभिः क्रमादाढ्याः पञ्चैव ते । ततः प्रोक्तमोऽस्मान्तपद्मैरादयोऽनिलाः । परकालसद्धि-सम्मितः मेलिरेचितः । निषमोऽदृढादगुणाः प्रत्याहार-स्ततः परम्” हठयो० ।

निगर्भप्राणायामफलं कृत्यवसद्धतो “सगुणं वपरैर्जुष्टः साधः प्रकल्पितो हि यः । निगर्भं कुम्भकोऽयममोऽस्य रेचकः स्मृतः । अर्द्धः पूरक इत्युक्तः प्राणायामस्त्रिधा स्मृतः । चतुर्विंशतिभिः प्रोक्तः सर्वेऽप्यष्टमात्रिकाः” । सद्यैव नाड्योधनोऽभ्यासमात्रेणायतः । “ऋत्वा रूद्रं तेजसा-यतादोहरविचारितः । इतीव इति निर्दिष्टो इत्यादि प्रवदन्ति यदा” । तदेवं संक्षेपः “अलिके प्राणायामे द्वित्रिन् मातनानि चत्वारि चत्वारि भवन्ति तदा [illegible] सर्वेषामपि २८ सानि सो सम [illegible]

कम्भकालः। एवं द्वितीये मध्यमेऽरौ कालमानमशौ ८ प लानि तदा द्वादशभिः ९६ पलानि। अत्र सर्वकाल १।३६ घटिकादि मध्यमरौ कालः। तीव्रमरौ काल मान १२ पलादि तदा द्वादशभिः १४४ पलानि २।२४ घ टयादि एवमुत्तमोत्तमो वायुजयकालो ज्ञेय" हठप०। तत्र अधमसाधक स्वेदातिरिक्तकम्पाद्यभावः। उत्तमसाधके यमादिगुणसम्पत्तौ कामकल्पाद्युपाय कम्पासनोत्थाना दि च उत्तमाः" हठप०। "यदा विध्वस्तपापस्य भवेदा- रम्भस्य। चिह्नानि योगिनो देहे दृश्यन्ते नाडि शुद्धित" इत्युपक्रमे "यदीयं च भवत् स्वेदोऽङ्गे सुन प्रथमावधि। यदा सञ्जायते स्वेदो मर्दनं कारये त्तदा विभूत्या सह मिश्रेण श्रमजातास्वनाऽसुना। अन्यथा विग्रहाद्वायुर्नष्टो भवति योगिनः। दृढता लघुता देहे स्यात् श्रमजास्वेदमर्दनात्। कम्पो द्वितीये भवति दार्दुरी मध्यमे ततः"। (दार्दुरी दर्दुरो भेक स्तस्येव प्लुत्य तोलस्य गति)। ततोऽधिकतराभ्या साद् गगने चाऽको हि च। योगी पद्मासनस्थोऽपि भुवमुत्सृज्य वर्तते। वायुसिद्धिस्तदा ज्ञेया संसार ध्वान्तनाशिनी" कुम्भकपद्धतौ "एवं नाड्याविवेकेन शुद्ध कालेषु विशतिम्। कुम्भकान् यदि कुर्वीत नाडी शुद्धा भवत्यथ। योऽयमध्यर्दिनाकाशे नाभौ यावत् शङ्खनम्। मूर्धनाड्या ततः कुम्भे ध्यात्वा शुध्यन्ति नाडिकाः। चन्द्रेण पिबतो नाभ्यामितरया परेच तु नाडीशुद्धा तथा भूयादिप्रमिताभिर्मिताः सदा। नादस्तु तत् वपु कार्श्यमारोग्यं वह्निदीपनम्। नेत्रस्पन्दनपार्श्वदर्शनम् नाडीभिर्द्धर्भवेत्। जिह्वाग्रतलरूपोत्था नाडीना मल शोधनम्। अतः पारणं वायाविकारामात एव च" हठप०।

मात्राकुम्भक "मात्रा षोडश पूरे स्युश्चतुःषष्टिस्तु कुम्भके द्वात्रिंशद्रेचके प्रोक्ता मात्राकुम्भ समीरिता। मात्रा कुम्भो द्विदश षोडश सप्रकाशितः। स्वाधिष्ठानात् समायाति शक्तिरुत्थाप्य चेतसः। द्वादशी नाभिसंस्थानो भाति कुम्भ प्रकीर्तितः। मूलाधारे ततश्चाय कठिनी करणो मतः। पुनः कण्ठागतो यत्र व्योम्नि ख्यात वायुमयः। ब्रह्मस्थाने निवासेन तु तत्र परिकीर्तितः"। अयमर्थः। पूर्वाभ्यासे स्वाभाविकोऽर्धनिमेषमात्रा यथा दशभिः तादृशैः मात्रायामाभिः सम्यक् पुरकादेवरूपता निर्विघ्नमरौ पाचनमिन्द्रियैः स्वादेन श्वासमानप्रयोजन कुम्भकात् वायोर्नासायाम स्तम्भ च पुनरपि पाचितं

वायो मदेशान्तरे नयनमिति यत्नसाध्य प्राणस्य चालनं कर्तव्य गुरूपदेशेनेति मात्राकुम्भ। सूर्यश्च वृद्धि कुम्भनात् तदूर्ध्वं स्वरूपाना नाडीनां स्वरूपोत्पर्य भवत। एव नाभौ सर्वाधरामूलत्वात् सूर्यमण्डल- स्थत्वात् अग्निमय गात्रस्थोष्णमत्र नाडीगतमल्पादीः। एवं स्वाधिष्ठाने स्थितौ तस्य सौम्यापानचन्द्रपदत्वात् अमृतरसमेघनस्तत्प्रतिपादितमोऽपायद्वारा स्रावना भ- वति। कठिनीकरणं मृदुतापधानं दशेन्द्रियेषु" हठप०।

मात्रामानम् "प्रदक्षिणीकृत्य जानु नातिद्रुतविलम्बितम्। अङ्गुलीभिः कृतो मात्रा छोटिकाकरणाद् भवेत्"।
'मात्रा नवविधा प्रोक्ता यातिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। नि- मेषान्मेषणं मात्रा कालो लघ्वक्षरोऽपि तत्। गात्रोद्ध- र्तनपानेषु स्वेदस्पर्शादिवोऽन्विता। चतुरो च्छ्वासमात्रा- नुसारेण मध्या यत्ने यत्ने। तत्कालानुसारेण प्राज्ञ- योगीश्वरा पुरा। पूरकुम्भकरेचेषु निसर्गजनितश्च च। काल च मात्रापदं स्यात् सममात्रा प्रमादतः। अन्यथा इति तावेव महामात्रा पुराविदः। जानु प्रदक्षिणीकृत्य निवारं छोटिकामतः। करपाद लघु- मात्रेयं मध्येयं महामिरोरिता। ताभ्यां प्रदक्षिण तिर्यग्वारभवौ च ताः" हठप०।

हठस्य प्राणायामकाल 'सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायाम स उच्यते" गीता। अयम् प्राणवृत्तये हठस्य यामानन्तये च योगसिद्धकार्थः। तादृशसंहायस्य त्रिवारं पठ्यन्ते भवन्तीति तस्य कुम्भकासक्तस्यावश्यं बाध्यम्। याग द्रौ प्रकाशयाम्" हठप०।

प्राणलक्षणम् समस्तेन्द्रियवृत्तिषु प्राणो वायुः प्रवो- दितः। तस्मादिन्द्रियाणामेव विलीनानि भवन्ति हि। अत प्राणमनसोर्दृढा सम्बन्धितात् प्राणनिग्रहे मनो निगृह्यते" हठप। तथा वसिष्ठे "बाह्याभ्यान्तर- स्थान् श्वासानां ज्ञातनोऽपि वा। न यत्र विद्यते तत्र दूरस्थो विकृतिश्चयो"। अत भाव प्राणायामोपायोपदे- शत एतत्कालादृश स्वाभावतो भवति यथा चन्दन- स्पर्शादिषु व्यापिनमापद्य पर्यन्तमारोहण गात्र" पाको वा स्वादादि कालात् भवति न तावत् स्थिरता योग्यता भवति। यथा दृष्टान्तदर्शनात् ... सद्धाः कोऽपि नोपाय ... यद्यपि दोषरूपं ... मार्गे दुर्बोध्यांत तत्प्रकृति ... रिक्तता प्राण-

मानं चित्तं प्राणाज्ज्वो हठधारितोया खात्मतत्त्वे भाव्यत" इत्येवं चित्तविकारप्राणस्तयौ प्रकृतेऽभिमतौ" हठप्र० ।

अभ्यासक्रमः "प्रथमे दिवसे कार्यं कुम्भकानां चतुष्टयम् । प्रत्येकं दशसंख्याकं द्वितीये पञ्चभिः सह । विंशतिं च तृतीयेऽह्नि पञ्चवृद्धा दिने दिने" योगदीपिका ।

प्राणायामफलं हठयोगे गोरक्षनाथः । "द्वाराणां नवकं निरुध्य मरुतं पीत्वामृतं धारितं नीत्वाकाशमपानवह्नि-सहितं शक्त्या समुच्चालितम् । आत्मध्यानयुतो ह्यनेन विधिना विन्यस्य मूर्ध्नि ध्रुवं यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गेन संयुज्यते" ।

प्रणायामप्रकारः 'प्राणायाम ततः कुर्य्यान्नित्यं सात्त्विकया धिया । यथा सुषुम्णानाडीस्था मलाः शोषं प्रयान्ति च । बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् । धारयित्वा यथाशक्ति भूयः सूर्य्येण रेचयेत् । प्राणं सूर्य्येण चाकृष्य पूरयेदुदरं शनैः । विधिवत् कुम्भकं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । येन त्यजेत् तेन पीत्वा धारयेदतिरोधतः । रेचयेच्च ततोऽन्येन शनैः पवनवेगतः । प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत् पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया । सूर्य्याचन्द्रमसोरनेन विधिना बिम्बद्वयं ध्यायतां शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्द्ध्वतः । प्रातर्मध्यं दिने सायमर्द्धरात्रे च कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्य्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् । इडयापि च षोडशभिः पवनं कुरु पूरितमुदरकन्दरतः । त्यज पिङ्गलया शनकैः शनकैः दशभिर्द्वशभिर्दशभिर्द्विशभिः । अधमे जायते स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे । उत्तमे स्थानमाप्नोति ततो वायुं निबन्धयेत् । प्राणो वर्द्धे पद्मासने क्षणं । ततोऽधिकतराभ्यासाद् भवतः स्फोटकम्पनौ । ततोऽधिकतराभ्यासाद् दार्दुरी जायते ध्रुवम् । यथैव दर्दुरो गच्छेदुत्प्लुत्योत्प्लुत्य भूतले । पद्मासनस्थितो योगी तथा गच्छति भूतले । तथैव त्वचा तेन सावधानमाचरेत् । इदानीं कष्टतरं चापि तेन नात्र जायते । अभ्यासकाले प्रथमे शस्तं क्षीराज्य-भोजनम् । ततोऽभ्यासे दृढीभूते न तादृङ् नियमाग्रहः । यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद् वश्यः शनैः शनैः, तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् । प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत् । अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वरोगसमुद्भवः । हिक्का श्वासश्च कासश्च शिरःकर्णाक्षिवेदनाः । भवन्ति विविधा रोगाः पवनस्य प्रकोपतः । युक्तं युक्तं त्यजेद्वायुं युक्तं युक्तं च पूरयेत्" हठप्रदीपिकायाम् ।

प्राणायामाभ्यासफलम् "एवमासनबन्धस्थो योगीन्द्रो विगतश्रमः । अभ्यसेन्नाडिशुद्धिं च मुद्रादिपवनक्रियाम्" हठप्र० । "क्रियायुक्तस्य सिद्धिः स्यादक्रियस्य कथं भवेत् । क्रियैव कारणं सिद्धेः सत्यमेतन्न संशयः । न शास्त्रपाठमात्रेण योगसिद्धिः प्रजायते । प्राणायामैरेव सर्वे प्रशुष्यन्ति मला इति । आचार्य्याणान्तु केषाञ्चिदन्यत् कर्म न सम्मतम् । षट्कर्मयोगमाप्नोति पवनाभ्यासतत्परः । ब्रह्मादयोऽपि त्रिदशाः पवनाभ्यासतत्पराः । अभूवन्नन्तकभयात्तस्मात् पवनमभ्यसेत् । यावद्बद्धो मरुद्देहे तावच्चित्तं निराकुलम् । यावद्दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालभयं कुतः । विधिवत् प्राणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते । सुषुम्णावदनं भित्त्वा सुखाद्विशति मारुतः । मारुते मध्यसञ्चारे मनःस्थैर्य्यं प्रजायते । यो मनःसुस्थिरीभावः सैवावस्था मनोन्मनी । तत्सिद्धये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्वन्ति कुम्भकान् । विचित्रकुम्भकाभ्यासाद् विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात् । सूर्य्यभेदनमुज्जायी तथा सीत्कारी शीतली । भस्त्रिका भ्रामरी मूर्च्छा केवलश्चाष्टकुम्भकाः । पूरकान्ते तु कर्त्तव्यो बन्धो जालन्धराभिधः । कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्त्तव्यस्तूड्डीयानकः । अधस्तात् कुञ्चनेनैव कण्ठसङ्कोचने कृते । मध्ये पश्चिमतानेन स्यात् प्राणो ब्रह्मनाडिगः । अपानमूर्द्ध्वमुत्थाप्य प्राणं कण्ठादधो नयेत् । योगी जराविनिर्मुक्तः षोडशाब्दवयो भवेत्" हठप्र० ।

सूर्य्यभेदनम् "आसने सुखदे योगी बद्ध्वा चैवासनं ततः । दक्षनाड्या समाकृष्य बहिःस्थं पवनं शनैः । आकेशादानखाग्राच्च निरोधावधि कुम्भयेत् । ततः शनैः सव्यनाड्या रेचयेत् पवनं पुनः । कपालशोधनं वातदोषघ्नं कृमिदोषहृत् । पुनः पुनरिदं कार्य्यं सूर्य्यभेदनमुत्तमम्" हठप्र० ।

उज्जायी "मुखं संयम्य नाडीभ्यामाकृष्य पवनं शनैः । यथा लगति कण्ठात्तु हृदयावधि सस्वनम् । पूर्ववत् कुम्भयेत् प्राणं रेचयेदिडया ततः । श्लेष्मदोषहरं कण्ठे देहानलविवर्द्धनम् । नाडीजलोदराधातुगतदोषविनाशनम् । गच्छता तिष्ठता कार्य्यमुज्जाय्याख्यं तु कुम्भकम्" हठप्र० ।

अथ सीत्कारः "सीत्कां कुर्य्यात् तथा वक्त्रे घ्राणेनैव विजृम्भिकाम् । एवमभ्यासयोगेन कामदेवो द्वितीयकः ।

योगिभोचक्रमामान्त्तर्दर्पसहारकारकः । न क्षुधा न तृषा निद्रा नैवालस्यं प्रजायते । भवेत् स्वच्छन्द देहस्तु सर्वोपद्रववर्जितः । अनेन विधिना सत्य यो गीन्द्रो भूमिमण्डले । स भवेत् सर्वसिद्धीना भाजन नात्र संशय । नासिकामूलरन्ध्रेण यः प्राणं सतत पिबेत् । स भवेत् सर्वसिद्धीनां भाजनं नात्र संशयः । रसनातालुमूलेन यः प्राणं सतत पिबेत् । अब्दार्द्धेन भवेत्तस्य सर्वरोगपरिक्षय" हठप्र० ।

शीतलीकुम्भक "जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत् कुम्भसाधनम् । शनैस्तु घ्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेत् नरः सुधी । गुल्मप्लीहोदरं चापि ज्वरपित्तं क्षुधा तृषाम् । एताञ्च शीतली नाम कुम्भकोऽयं निहन्ति च" हठप्र० ।

भस्त्रिका "ऊर्वोरुपरि संस्थाप्य उभे पादतले तथा । पद्मासन भवेत् सम्यक् सर्वपापप्रणाशनम् । सम्यक् पद्मासन बद्ध्वा समग्रीवोदरः सुधीः । मुखं संयम्य यत्नेन प्राणं घ्राणेन रेचयेत् । यथा लगति हृत्कण्ठे कपालावधि पूरयेत् । वेगेन पूरयेत् सम्यक् हृत्पद्मावधि मारुतम् । पुनर्विरेचयेत् तद्वत् पूरयित्वा पुन पुन. । तथैव लोहकारेण भस्त्रा वेगेन चाल्यते । तथैव स्वशरीरस्थ चालयेत् पवनो बलात् । यदा श्रमो भवेद्देहे तदा सूर्य्येण पूरयेत् । यथोदरे भवेत् पूर्णं पवनेन यथा लघु । धारयेन्नासिकामध्यं तर्जनीभ्यां तथा दृढम् । कुम्भकं पूर्ववत् कृत्वा रेचयेदिडयाऽनिलम् । वातपित्तश्लेष्महरं शरीराग्निविवर्द्धनम् । कुण्डलीबोधनं क्षिप्रं रोगघ्न सुखद शुभम् । ब्रह्मनाडीमुखे संस्थकफाद्यर्गलनाशनम् । सम्यग्गात्रसमुद्भूतग्रन्थित्रयविभेदिका । विशेषेणैव कर्त्तव्यं भस्त्राख्य कुम्भकं त्विदम्" हठप्र० ।

भ्रमरीकुम्भकम् "वेगाद्घोषं पूरक भृङ्गनादं भृङ्गीनादं रेचक मन्दमन्दम् । योगीन्द्राणां नित्यमभ्यासयोगा च्चित्ते जाता काचिदानन्दलीला" हठप्र० ।

मूर्च्छाकुम्भकः "पूरकान्ते गाढतरं बद्ध्वा जालन्धरं शनैः । रेचयेत् मूर्च्छनाख्योऽयं मनोमूर्च्छासुखप्रदा । ऊन-पवनसंधारणादन्नपूरितोदरः । मानात्पवनगाधे सु विशेत् पद्मपत्रवत्" हठप्र० ।

केवलकुम्भकः "प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः । सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः । रेचकं पूरकं कुर्य्यात् स वै सहितकुम्भकः । यावत् केवलसिद्धिः स्यात् तावत् सहितमभ्यसेत्" हठप्र० ।

केवलकुम्भकः "रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखाद्वायुनिरोधनम् । प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः । केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते । न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते । शक्तः केवलकुम्भेन यथेष्टं वायु-धारणम् । राजयोगपद चैव लभते नात्र संशय । आहार चोयत योगे क्षणुद्ये यथा यथो । शुक्लपक्षे यथा चन्द्रस्तथा श्वासोऽस्तोयमः । हठं विना राज योगो राजयोगं विना हठ । न सिध्यति ततो युग्मनिष्पत्त्यै च समभ्यसेत् । कुम्भकप्राणरोधान्ते कुर्य्याच्चित्तं निराश्रयम् । एवमभ्यासयोगेन राजयोगपदं व्रजेत् । कुम्भकात् कुण्डलीबोध कुण्डलीबोधतो भवत् । अनर्गला सुषुम्णा च हठसिद्धिश्च जायते । वपुःकृशत्वं वदने प्रसन्नता नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्मले । आरोग्यता बिन्दुजयोऽग्निदीपनं नाडीविशुद्धिर्हठयोगलक्षणम्" हठप्र० ।

उपदेश ' सशैलवनधात्रीणां यथाधारोऽहिनायकः । सर्वेषां योगतन्त्राणा तथाधारो हि कुण्डली । सुप्ता गुरु-प्रसादेन बोधिता सुखदा भवेत् । तथा सर्वाणि पद्मानि भिद्यन्ते ग्रन्थयस्तथा । प्राणस्य शून्यपदवी तथा राजपथायते । तथा चित्त निरालम्ब तथा कालस्य वञ्चनम् । सुषुम्णा शून्यपदवी ब्रह्मरन्ध्रं महापथम् । श्मशानं शाम्भवी मध्यमार्गश्चैत्येकवाचका । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम् । ब्रह्मद्वारमुखे सुप्तां मुद्राभ्यासं समाचरेत् बोधयेत्" हठप्र० ।

दशमुद्राश्च "महामुद्रा महाबन्धो महावेधश्च खेचरी । उड्डियानं मूलबन्धो बन्धो जालन्धराभिधः । करणी विपरीताख्या वज्रोली शक्तिचालनम् । इदं हि मुद्रादशकं जरामरणनाशनम् । आदिनाथोदितं सर्वमष्टै-श्वर्य्यप्रदायकम् । वल्लभं सर्वसिद्धानां दुर्लभं मरुतामपि । गोपनीय प्रयत्नेन यथा रत्नकरण्डकम् । कस्यचित् नैव वक्तव्य कुलस्त्रीसुरत यथा । बन्धो मनश्चौरो च भज्जनीर्धा त्रिधा मता । एतर्गं बन्धं बन्धो कर्तव्यत्वम् विशेषत" ।

महामुद्रा । "पादमूलेन वामेन योनिं संपीड्य दक्षिणम् । पादं प्रसारितं कृत्वा कराभ्यां धारयेद्दृढम् । कण्ठे बन्धं समारोप्य धारयेद्वायुमूर्द्ध्वतः । यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते । ऋज्वी भूता तथा शक्तिः कुण्डली सहसा भवेत् । तदा सा मरणावस्था जायते द्विपुटा-

न्विता। ततः शनैः शनैरेव रेचयेन्न च वेगतः। इदं खलु महामुद्रा महासिद्धैः प्रदर्श्यते। महाक्लेशादयो दोषाः क्षीयन्ते मरणादयः। महामुद्रां च तेनैव वदन्ति विबुधोत्तमाः। चन्द्राङ्गे च समभ्यस्य सूर्याङ्गे पुनरभ्यसेत्। यावत्तुल्या भवेत् सङ्ख्या ततो मुद्रां विसर्जयेत्। न हि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्वेऽपि नीरसाः। अपि भुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव जीर्य्यति। क्षयकुष्ठगुदावर्त्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः। दोषाः सर्वे क्षयं यान्ति महामुद्रां च योऽभ्यसेत्। कथितेयं महामुद्रा महासिद्धिकरी नृणाम्। गोपनीया प्रयत्नेन न देया यस्य कस्यचित्" हठप्र०।

महाबन्ध २ "पार्ष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत्। वामोरूपरि संस्थाप्य दक्षिणं चरणं तथा। पूरयित्वा ततो वायुं हृदये चिबुकं दृढम्। निष्पीड्य योनिमाकुञ्च्य मनोमध्ये नियोजयेत्। धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदनिलं शनैः। सव्याङ्गे पूर्वमभ्यस्य दक्षाङ्गे पुनरभ्यसेत्। मतान्तरे तु केषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत्। राजदन्तस्थजिह्वायां बन्धः शस्तो भवेदिति। अयं खलु महाबन्धो महासिद्धिप्रदायकः। कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः। अयं च सर्वनाडीनामूर्द्ध्वगमनरोधकः। त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः। रूपलावण्यसम्पन्ना यथा स्त्री पुरुषं विना। महामुद्रामहाबन्धौ निष्फलौ वेधवर्जितौ" हठप्र०।

महावेध ३ "महाबन्धे स्थितो योगी कृत्वा पूरकमेकधीः। वायूनां गतिमावृत्य निभृतं कण्ठमुद्रया। समहस्तयुगो भूमौ स्फिचौ सन्ताडयेत् शनैः। पुटद्वयमतिक्रम्य वायुः स्फुरति मध्यगः। सोमसूर्य्याग्निसम्बन्धाज्जायते चामृताय वै। मृतावस्था समुत्पन्ना ततो वायुं विरेचयेत्। महावेधोऽयमभ्यासान्महासिद्धिप्रदायकः। वलीपलितवेपघ्नः सेव्यते साधकोत्तमैः। एतत् त्रयं महागुह्यं जरामृत्युविनाशनम्। वह्निवृद्धिकरं चैव ह्यणिमादिगुणप्रदम्। अष्टधा क्रियते चैव यामे यामे दिने दिने। पुण्यसम्भारसन्धायि पापौघभिदुरं सदा। सम्यक्शिक्षावतामेव स्वल्पं प्रथमसाधनम्। वह्निस्त्रीपथसेवानामादौ वर्जनमाचरेत्" हठप्र०।

खेचरी ४ "छेदनचालनदोहैः कलां क्रमेण वर्द्धयेत् तावत्। सा यावद्भ्रूमध्यं स्पृशति तदा च खेचरीसिद्धिः। स्नुहीपत्रनिभं शस्त्रं सुतीक्ष्णं स्निग्धनिर्मलम्। समादाय ततस्तेन रोममात्रं समुच्छिदेत्। हत्वा सैन्धवपथ्यादिचूर्णं ताभ्यां प्रघर्षयेत्। पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिदेत्। एवं क्रमेण षण्मासं नित्ययुक्तः समाचरेत्। षण्मासाद्रसनामूलशिराबन्धो विनश्यति। अथ वागीश्वरीधाम शिरोवस्त्रेण वेष्टयेत्। शनैरुत्कर्षयेद्योगी कालवेलाविधानवित्। वितस्तिमात्रं दैर्घ्यं विस्तारे यवाङ्गुलम्। मृदुलं धवलं प्रोक्तं वष्टिताम्बरलक्षणम्। पुनः षण्मासमात्रेण पुनः सङ्घर्षणात् प्रिये।। भ्रूमध्यावधि वर्द्धेत तिर्य्यक् कर्णबिलावधि। अधस्तात् चिबुकं मूलं प्रयाति क्रमकारिता। केशादूर्द्ध्वं तु क्रामति तिर्य्यक् शङ्खं वरि प्रिये।। पुनः संवत्सरादेव। द्वितीया चैव बोद्धव्या। ब्रह्मरन्ध्रान्तमावृत्य तिष्ठत्यमरवन्दिते।। स्वतालुमूलं सञ्चाल्य सप्तवासरमात्मनि। स्वगुरूक्तप्रकारेण मलं सर्वं विशोधयेत्। वज्रकल्पेन सञ्चाल्य जिह्वां तत्र नियोजयेत्। शनैः शनैर्मस्तकाद् महावज्रकपाटभित्। पूर्वबीजयुतां विद्यां व्याख्यातामतिदुर्लभाम्। तस्याः षडङ्गं कुर्वीत तया षट्चक्रसिद्धया। खे निरस्तसकलक्रियाक्रमा चित्तसञ्चरति यावतोदरे। सा विमत्तसमरायकारिणी खेचरी च भवखेदहारिणी। क्रमेणैव प्रकर्त्तव्यास्याभ्यासेन वरवर्णिनि।। युगपद्यतते तस्य शरीरं विलयं व्रजेत्। तस्मात् शनैः शनैः कार्य्याभ्यासेन सुव्रते प्रिये।। एवं वर्षत्रयं कृत्वा ब्रह्मद्वारं विशेद्ध्रुवम्। षट्चक्राणि विभिद्य शक्तिभुजगीं सोत्थाप्य मूलस्थितां भित्त्वा ग्रन्थिपुटं च पश्चिमशिराकारस्थमत्र। नीत्वा प्राणपथेन शिराविवरमत्र निमथ्य चित्ते तत् जिह्वया पिबतीन्दुमण्डलगलत् सत्त्वं स साधकः शिवः"। "लोहणक क्षरति व्याधिं कटुकं क्षुद्रनाशनम्। घृतस्वादूपमं चैवामृतस्य स्रवतं ध्रुवम्। मधुस्वादूपमं चैव शालिसुधादिकं वच। चक्रदुग्धादिपानानि पक्वान्नानि क्षमेत च। दिव्यवक्त्रं क्षीरस्थितं जायते ध्रुवम्। तत्त्वज्ञत्वमवाप्नोति कामकारोद्भोटकः। कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी। काकचञ्चुविधानेन शीतलं सलिलं पिबेत्। प्राणापानप्रयोगेण च योगी भवति निर्जरः। कर्णौ करोत्सृष्टौ कृत्वा निमेषे परिवर्त्तयेत्। सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्योमचक्रं तदुच्यते। रसनामूर्द्धगां कृत्वा क्षणार्द्धं यदि तिष्ठति। विषैर्विमुच्यते योगी व्याधिमृत्युजरादिभिः। न रोगो

मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा । न च मूर्च्छा भवेत् तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । पीड्यते न स रोगेण न लिप्यते च कर्मणा । बध्यते न च कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता । तेनेयं खेचरीमुद्रा सर्वसिद्धैर्नमस्कृता । खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्द्ध्वतः । तस्य नाक्षरते बिन्दुः कामिन्यालिङ्गितस्य च । चलितोऽपि यदा बिन्दुः संप्राप्तश्च हुताशनम् । व्रजत्यूर्द्ध्वं हठच्छक्त्या निरुद्धो योनिमुद्रया । कपालकुहरे जिह्वा कालसन्धानमुद्रया । तस्मादिदं प्रकुर्वीत नित्ययुक्तः समाहितः । नित्यं सोमकलापूर्णं शरीरं यस्य योगिनः । तक्षकेणापि दष्टस्य विषं तस्य न सर्पति । ऊर्द्ध्वजिह्वास्थिरो भूत्वा सोमपानं करोति यः । मासार्द्धेन न सन्देहो मृत्युं जयति योगवित् । इन्धनानि यथा वह्निस्तैलवर्त्तिं च दीपकः । तथा सोमकलापूर्णं देही देहं न मुञ्चति । गमनं वेध येद्वद्धं पिबेत्तत् चरितं जलम् । गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम् । कुलीनमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः । गोशब्देनोदिता जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि । गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् । जिह्वाप्रवेशसम्भूतवह्निनोत्पादितः खलु । चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी । नाभिदेशे भवत्येव भास्करो दहनात्मकः । अमृतात्मा स्थितो नित्यं तालुमध्ये तु चन्द्रमाः । वर्षत्यधोमुखश्चन्द्रो ग्रसत्यूर्द्ध्वमुखो रविः । ज्ञातव्यं करणं तत्र येन पीयूषमाप्यते । मूर्द्ध्नः षोडशपद्मगलितं प्राणादवाप्तं हठात् ऊर्द्ध्वास्यो रसनां नियम्य विवरे शक्तिं परां चिन्तयेत् । उत्कल्लोलकलाजलं च विमलं धारामयं यः पिबेत् निर्व्याधिः स मृणालकोमलवपुर्योगी चिरं जीवति । चुम्बन्ती यदि लम्बिकाग्रमनिशं जिह्वारसस्यन्दिनी सक्षारा कटुकाम्लदुग्धसदृशी मध्वाज्यतुल्या तथा । व्याधीनां हरणं जरान्तकरणं शस्त्रागमोदीरणं तस्य स्यादमरत्वमष्टगुणितं सिद्धाङ्गनाकर्षणम् । सुषिरं ज्ञानजनकं पञ्चस्रोतःसमन्वितः । तिष्ठति खेचरीमुद्रा तस्मिन् शून्ये निरञ्जने । यत्प्रलयं चापि गत सुचित्तं मेरुमूर्द्धतः । इत्थं तत्त्वं प्रवदति सुधीस्तन्मुखं निम्नगानां चन्द्रात्सार स्रवति च सुधा तेन मूर्च्छा नराणाम् । तं बध्नीयात् सुकरणमतो नान्यथा कायसिद्धिः । दत्ता सैषा भुवनविदिता खेचरी योगमुद्रे । एक सृष्टिमयं बीजमेका मुद्रा च खेचरी । एको देवो निरा-

लम्ब एकावस्था मनोन्मनी" हठसङ्केते नानास्थाने ।

उड्डीयानम् ५ "पतित वज्रासने पादौ कराभ्यां धारयेद् दृढम् । गुल्फदेशसमीपे च कन्दं तत्र निपीडयेत् । पश्चिमतानकूटरं कुर्याच्च चिबुकं हृदि । शनैः शनैर्यथा प्राणः कन्दसन्धिं निगच्छति" । "उड्डीयानाख्येन बन्धेन वायुः प्रोड्डीयते सुषुम्नायां यतोऽसौ । उड्डीयानाख्यः अतो बन्धः स्यादौ सेव्यतमात् योगिभिः निषेव्यः । अविश्रान्तः प्राणवायुः सदैव यस्मादुड्डीनं हठं संविधत्ते । उड्डीयानं स्यात्ततत्र बन्धं धीरो नित्यं साधकः संविधत्ते" हठप्र० ।

मूलबन्धः ६ "गुदं पार्ष्ण्या तु संपीड्य बलादाकुञ्चयेत् तथा । वारंवारं यथा चोर्द्ध्वं समायाति समीरणः । प्राणापानौ नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम् । गत्वा योगस्य संसिद्धिं कुरुतो नात्र संशयः । अपानप्राणयोरैक्यं क्षयो मूत्रपुरीषयोः । युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्" हठप्र० । "पादमूलेन संपीड्य गुदमार्गं सुयन्त्रितः । बलादपानमाकृष्य क्रमादूर्द्ध्वं सुचालयेत् । कथितोऽयं मूलबन्धो जरामरणनाशनः" । "ऐक्ये प्राणापानयोर्मूलगुप्त्याद्दृढः स्यात् वयस्योऽपि मूकात् । भित्त्वा द्वारं यात ऊर्द्ध्वं ह्यपाने कृशानोः । स्याद्वायुनेद्धा शिखोग्रा । ततो वह्न्यपानौ द्रुत प्राणमुष्णं ततोऽन्ते प्रदीप्तस्तदा देहगोऽग्निः । घटे तेन निःश्वस्य सा निद्रिता स्यात् प्रसुप्ता समन्तात् क्रमेणैव शक्तिः । परिचये सहजो मनसः स्थितौ भटिति दण्डहतेव भुजङ्गमी । सपदि तत् स्फुरति क्षुधिता हृदा कनकसन्धरान्तिकमुद्गमम् । बिलं प्रविष्टे पवने ऋजुतां व्रजेत् सुषुम्नानलसमीरणातुरा । तस्मान्ततो योगिभिरेव नित्यं श्रीमूलबन्धोऽभ्यसनीय आदरात्" हठप्र० ।

जालन्धरबन्धः ७ "खेचरी विसपीयूषवाहधरविबन्धिनी । जालन्धरोऽस्तनमदग्रवाहपरिरोधक" । आकुञ्च्य कण्ठं हृदये निदध्यात् चिबुकं स जालन्धरबन्ध एषः । अयं करोत्यम्बुधमर्दनं पततसुधाया अपुष्टोऽमरत्वम् । बध्नाति यत् कण्ठशिराश्मूर्द्धं नाधस्ततो याति नभ जलञ्च । जालन्धरस्य कृतः सुसिद्धैः स्यात् कण्ठदुःखौघनिनाशकः" । "तथा कण्ठसङ्कोचनेनैव नाड्यावुभे स्तम्भ-येन मध्यस्थचक्रम् । इदं षोडशाधारं च नाडीमण्डलगत सर्वप्राणोः सुधापानमध्यो । कण्ठस्य स्वयम्भूः क्षमेत नाभिमानद्रवः प्रतिपत् शिवालम्बम् । नि-

त्रिकूटमध्यवर्त्ति यदमृतं तद्वह्निना पिबति पाति सम्यगेव धत्ते' विपरीतकरणी ८ "यत्किञ्चित् स्रवते चन्द्रादमृतं दिव्यरूपि च। तत्सर्वं ग्रसते सूर्य्यस्तेन पिण्डो विनश्यति। तत्रास्ति कारणं दिव्यं सूर्य्यस्य मुखवञ्चनम्। गुरूपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः। ऊर्ध्वपादोऽप्यधो मस्तक स्यात् क्षणं बाहेऽप्यादिमेऽभ्यासवृद्धिं भजेत्। एवमभ्यासतो यामपातं यदा स्यात्तदा [illegible] गतः। आरोप्य भूमाविति मस्तकं यो यामत्रयं तिष्ठति चोर्ध्वपादः। [illegible] मासत्रयात् स्यादिह तदाऽमरः स। ऊर्ध्वं सोमकलाजलं सुविमलं कण्ठस्थलादूर्ध्वतो भागाली सुषिरे भवेन्न गगनद्वारं ततः सर्व्वतः। अधोमुखो भुवि संस्थाप्य निरन्तरामृतपानात् पिबेदेवं च कुरुत जितेन्द्रियश्चैव नैवास्ति तस्य क्षयः। नित्याभ्यासादस्य हि हठाग्निर्वर्द्धते। अस्य आहारोऽल्पश्चेत् समादद्यात् साधकाय भूरिष्टिः। जितेन्द्रियो यदवञ्चितहस्या [illegible] विनिश्चितो ऽष्टौ युगस्तु तूर्णं देहं भजन्नेव तदाऽमरो भवेत्। वलितं पलितं चास्य षण्मासादेव दह्यते। याममात्राभ्यासतोऽयं स कालं जयतीति क्रमः" हठप०।

खेचरी हठप्रदीपिकादावेव खेचर्यादिविधिर्दर्शितः तत्रादौ जिह्वाभ्यासाय विधर्यथा

"तालुदेशान्तर्यत्नात् जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम्। ऊर्ध्वं स्तम्भते वायौ प्राणस्पन्दो निरुध्यते" तत्करणप्रकारादि "[illegible] रसना [illegible] कपालकुहरे। [illegible] सर्वाबोधयेत् तद्वशत्वम्" हठप०।

छेदनम् "[illegible] [illegible] सुदृढं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

विनश्य। सूक्ष्मं कलावेदनशस्त्रवत्सूक्ष्मं तीक्ष्णं पुराणे रसनाभिवर्द्धने। आकृष्य चानेन कलां सुयुक्त्या [illegible] जिह्वा बाहूङ्कतर्जनीभ्याम्। दोहयेत् सदा तर्जनीयोजने [illegible] बहिर्विदध्यात्। एवं दृढाभ्यासत एव जिह्वा भवेद्वै मृदुला सुपक्वा। आकर्षणेनैव वहेत किञ्चित् सुसाधकः सुस्थिर एकमानसः" हठप०। "जिह्वा समानिष्य मधूपगन्धयोदेन सम्वाजनदोहने यदा। कार्य्या रसना विधिनेति योग्यं स्यात् खेचरी साधकपुङ्गवस्य। छेदनचालनदोहनानां षण्मासमभ्यासयुत भवेत्। मन्योत् कलामूलशिराप्रवन्धो नाशार्द्धं रसना स्पृशेत् सम्। छिन्द्यं कलामूलमधं यदाभि छिन्द्यात् क्रमेणात् यानैकटानि। शिरो विलीनाद्भ्रूमध्येऽपि युक्त्या यदा [illegible] बुधः। यदा अम्बिका कर्षणे सा रसना स्पृशेत् नासिकाग्रं तदा साधकस्य। एवं अम्बिकाकर्षणात् क्रमेण कला प्रयाति शिरमूलेति दैर्घ्यम्" हठप०। "छेदनचालनदोहैः क्रमशः कलां वर्द्धयेत्तावत्। सा यावद्भ्रूमध्यं स्पृशति तदा खेचरी सिद्धिः। एवं क्रमेण रसना यथावद्भ्रू [illegible]। तिर्यक् कर्षी वधि हि चिबुकावधि सा [illegible] याति। अभ्यास इति [illegible] रसनीयम्। [illegible] विशन्ति भित्त्वा भ्रूमध्यमूर्ध्वं गता" हठप०।

वज्रोली ८ "प्राणापानावनोर्ध्वं समाकुञ्चनं सुन्दरं सुन्दरी वामदृशि पुरुषः। याति [illegible] आविर्भूतः सह बिन्दुर्विन्दुसिद्धैः। [illegible] परिवर्धमानस्य। [illegible] अभ्यासात् पूर्णाभावेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विदध्यात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विदध्यात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" हठप०।

"इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

सत स्थिरपदं भवेत् । यन्त्रितं प्रयत्नाद्धेन फूत्कारं वज्रकन्दरे । शनैः शनैः प्रकुर्वीत वायुसञ्चारकारणात् अभ्यासमाश्रय । "षोडशाङ्गुलमाना तु प्रकुर्य्यात् वंशनालिकाम् । छत्राप्रमुखां वा लिङ्गमुखे दत्त्वास्य तन्मुखम् । इत्वा फूत्कारमन्तोऽस्याः कुर्यात् वातसञ्चरं । प्रत्यह तेन विहत लिङ्गद्वारं क्रमाद्भवेत् । ततो नाल्याऽनया तोयमलं फूत्कारतोऽन्तरे । 'लघुरन्ध्रेण गृह्णीयात् क्रमहृद्रया समाधकः । लिङ्गच्छिद्रेऽथ विहते चौराङ्गुष्ठं ततो भवेत्" वज्रकन्दरे लिङ्गद्वारे । "अपानमाकृष्य ततो मनेनोर्ध्वं दुग्धमाक्षविधिक्रमेण । सम्यग्वेदिश्चित्तनस्तमल्पं भवे पतदिन्दुमथोर्ध्वमाहरेत्" हठप्र० ।

सहजोली "अथ हि कुशलितायां भस्मनुद्ध्य स्वमूर्ध्नि क्रमश उपरि कुर्यात् कुक्षितात् लिङ्गनाभात् । निज उपगतविन्दुं सद्विवध्यात् कुर्यात् सुरतरसनिमग्नो लिङ्गसञ्चालनानि । विन्दुः पाण्डुर एव चन्द्र उदितः सूर्यो भवेद्रात्रेव सिन्दूरप्रतिमं रवेः पदगतं शुक्रं शशिस्थानके । ऐक्यं साधनयोः स्वरूपं इ मथा नो जायतेऽतो रतिरन्त्यान्त्य न्त्वपूरते निजमहिम्नैक्यं द्वयोर्विपदे । अभ्यासपाटवतया विदधाति योनिदेवं सुदृढं परिकर्षयतः स्वबिन्दुम् । यद्यात्तयं स्वमभिरक्षति योगिनी सा वज्रोलिवत्यखिलसिद्धिपदं प्रयाति । शरीरतो बिन्दुरयं मरुणो द्वयो सुयोगात् परिवर्त्यतेऽखिलम् । वीर्य्यं निजम् स्वासंवसेतयोस्तनावैक्यं हि वज्रोल्युदिता सुसिद्धा । सहजोली त्वमरोली वज्रोल्या भेदतो भवतः । बिन्दुं देहे स्थितयात् येन च केन प्रकारेण । वज्रोली मिथुनोत्तरं भरयत्वा सर्वाङ्गमर्दनात् भस्मनाक्षरेयोस्य यामुच्छनया भूत्वा सत्वं संस्थिति । येयोक्ता सहजोलिका स्वरक्तैराधीदिनाद्य सुधा वज्रोलीति स्वयं कुनोति नियतं भोगेऽतिभुक्तेऽमृतम् । आलस्योर्ध्वं तलजलात्मक तदुत्तरं संदेहेमूत्रनालात् । आलस्योर्ध्वं वायुना यो चटेन नित्यं धनं बिन्दुसिद्धिं च याति । इति क्रमाभ्यासनाद् गुरुपोक्तरीत्या सततं योगी । शान्तिगतं संयोगेन तस्य बिन्दुः क्षयं व्रजति" हठप्र० ।

शक्तिचालनम् "कुटिलाङ्गी कुण्डलिनी भुजङ्गी शक्तिरीश्वरी । कुण्डल्यरुन्धती चैते शब्दाः पर्यायवाचकाः । कन्दोर्ध्वे कुण्डली शक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः । ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति । येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम् । सुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी । उद्घाटयेत् कपाटं तु यथा कुञ्चिकया हठात् । कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् । कन्दोर्ध्वे कुण्डलीशक्तिः सुप्ता मोक्षाय योगिनाम् । बन्धनाय च मूढानां यस्तां वेत्ति स योगवित् । सद्वीपशैलानामाधारः शेषकुण्डली । सर्वेषयोगतन्त्राणामाधार कुण्डली तथा । कुण्डली कुटिलाकारा सर्पवत् परिकीर्त्तिता । सा शक्तिश्चालिता येन स मुक्तो नात्र संशयः । गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरण्डां तपस्विनीम् । बलात्कारेण गृह्णीयात् तद्विष्णोः परमं पदम् । इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी । इडापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा सरस्वती । पुच्छं प्रगृह्य भुजङ्गीं सुप्तामुद्बोधयेच्च ताम् । निद्रां विहाय सा शक्तिरूर्ध्वमुत्तिष्ठते हठात् । परिस्थिता चैव फणावती सा प्रातश्च सायं प्रहरार्द्धमात्रम् । प्रपूर्य्य सूर्य्यात् परिधानयुक्त्या प्रगृह्य निर्यात्यतिचालिता सा । वितस्तिप्रमितं दीर्घं विस्तारं चतुरङ्गुलम् । मृदुलं धवलं प्रोक्तं वेष्टनाम्बरलक्षणम् । वज्रासनस्थितो योगी चालयित्वा तु कुण्डलीम्" हठप्र० ।

तद्ग्रन्थिभेदनम् सूर्य्यादनन्तरं भस्त्रां कुण्डलीमाशु बोधयेत् । भानोराकुञ्चनं कुर्यात् कुण्डलीं चालयेत्ततः । मृत्युवक्त्रगतस्यापि तस्य मृत्युभयं कुतः । नासादक्षिणमार्गवाहिपवनात् प्राणोऽतिदीर्घीकृतः चन्द्राम्भः परिपूरितामृततनुः प्राग्घण्टिकामस्तका । भिन्दन् कालविभालशङ्खगमनात् ब्रह्मरन्ध्रान्तर्गमनात् तत्कार्य्यं कुरुते पुनर्नवतरं लीयन्द्र मध्याश्रयात् । कुण्डलीं चालयित्वा तु कुर्य्याद्रुद्रा विशेषतः । एवमभ्यासतो नित्यं यमिनः शङ्कते यमः । ध्यायेत् सर्वभेदसुषुम्णायीं चापि सीमयोम् । एवमभ्यासयुक्तस्य यमस्य यमिनः कुतः । सहस्रं दशपर्य्यन्तं निर्भरं चावनादसौ । कर्षमालक्ष्यते किञ्चित् सुषुम्णागतकुण्डली । सहस्रद्वयपर्य्यन्तं निर्भरं चामनादसौ । मन्त्रव्यं रतसैव नित्यं स्थितमिनायमें" हठप्र० ।

समाधिक्रमः "अथेदानीं प्रवक्ष्यामि समाधिक्रममुत्तमम् । मृत्युघ्नं च सुखोपायं ब्रह्मानन्दकरं परम् । सलिले सैन्धवं यद्वत् साम्यं भजति योगतः । तथात्ममनसोरैक्यं समाधिः सोऽभिधीयते । राजयोगस्य माहात्म्यं कोऽपि जानाति तत्त्वतः । ज्ञानान्मुक्तिः स्थितिः सिद्धिः गुरुवाक्येन लभ्यते । दुर्लभो विषयत्यागो

दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् । दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना । विविधैरासनैः कुम्भैर्विचित्रकरणैरपि । प्रबुद्धायामादिशक्तौ प्राणः शून्ये विलीयते । उत्पन्नशक्तिबोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः । योगिनः सहजावस्था स्वयमेव प्रजायते । सुषुम्णावाहिनि प्राणे शून्ये विशति मानसे । तदा समस्तकर्माणि निर्मूलयति योगवित् । अमरो निर्मलः शून्यं जगदेतच्चराचरम् । चित्ते समत्वमापन्ने वायुं व्रजति मध्यमे । एषोऽमरोली वज्रोली सहजोली मतापि च । ज्ञानं कुतो मनसि जीवति देहि । तावत् प्राणोऽपि जीवति मनो म्रियते न तावत् । प्राणमनोद्वयमिदं विलयं प्रयाति मोक्षं स गच्छति नरो न कथञ्चिदन्यः । रसस्य मनसश्चैव चञ्चलत्वं स्वभावतः । रसो बद्धो मनो बद्धं किं न सिध्यति भूतले । मूर्च्छितो हरते व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम् । बद्धः खेचरतां धत्ते रसो वायुश्च भैरवि ! । इन्द्रियाणां मनो नाथो मनोनाथस्तु मारुतः । मारुतस्य लयो नाथः स लयो नादमाश्रितः । सोऽयमेव तु मोक्षाख्यो अस्तु वापि मतान्तरे । मनःप्राणलयौ नादमैकीकृत्य प्रवर्त्तते । प्रनष्टोच्छ्वासनिश्वासप्रध्वस्तविषयग्रहः । निश्चेष्टो निर्विकारश्च लयं यान्ति च योगिनः । उच्छिन्नसर्वसङ्कल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः । स्वावगम्यो लयः कोऽपि मनोवाचामगोचरः । यत्र दृष्टिर्लयस्तत्र भूतेन्द्रियसनातनी । सा शक्तिः सर्वभूतानां दृष्टिर्लक्ष्ये न च क्षता । वेदशास्त्रपुराणानि सामान्यगणिका इव । एकैव शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता । अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता । एषा तु सा शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता । अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी यदा वर्त्तते दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधः पश्यन्नपश्यन्नपि । मुद्रेयं खलु शाम्भवी भवति सा लब्धा प्रसादाद्गुरोः शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति यत्तत्त्वं पदं शाम्भवम् । अर्द्धोन्मीलितलोचनः स्थिरमना नासाग्रदत्तेक्षणः । चन्द्रार्कावपि लीनतामुपनयन्निस्पन्दभावान्तरे । ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं देदीप्यमानं परम् तत्त्वं तत्पदमेव वस्तु परमं वाच्यं किमत्राधिकम् । श्रीशाम्भव्याः खेचर्याश्च अवस्थाधामभेदतः । तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद् भ्रुवौ । पूर्वयोगस्य मार्गोऽयमुन्मनीकारकः क्षणः । केचिदागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुलाः । केचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति तारकम् । [illegible] मेरुमूले नटस्थितत्त्वं चैतत् प्रवदन्ति सुधीः तन्मुखं निम्नगानाम् । चन्द्रात् सारः स्रवति वपुषस्तेन मृत्युर्नराणां तद्बध्नीयात् सुकरणमिदं नान्यथा कार्यसिद्धिः । दिवा न पूजयेल्लिङ्गं रात्रौ नैव प्रपूजयेत् । सतत पूजयेल्लिङ्गं दिवारात्रौ च पूजयेत् । सुषिरं ज्ञानजनकं पञ्चस्रोतःसमन्वितम् । तिष्ठत खेचरी मुद्रा तस्मिन् स्थाने न संशय । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता । तेनैव खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्नमस्कृता । इडापिङ्गलयोर्योगि शून्ये चैवानिलं ग्रसेत् । तिष्ठत खेचरी मुद्रा तत्र सत्यं पुनः पुनः । सूर्याचन्द्रमसोर्मध्ये निरालम्बे तले पुनः । संस्थिता व्योमचक्रे या सा मुद्रा नाम खेचरी । सा मद्योद्दिता धारा साक्षाच्छिववल्लभा । पूरयेन्मारुत दिव्य सुषुम्णापश्चिमे मुखे । पुरस्ताच्चैव पूर्य्येत निश्चिता खेचरी भवत् । अभ्यसेत् खेचरीमुद्रामुन्मनी सा प्रजायते । अभ्यसेत् खेचरीं तावद् यावत् स्याद्योगनिद्रितः । सम्प्राप्तयोगनिद्रस्य कालो नास्ति कदाचन । भ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं मनस्तत्र विलीयते । ज्ञातव्यं तत्पदं तुर्य्यं तत्र कालो न विद्यते । चन्द्रसूर्य्यद्वयोर्मध्ये मुद्रां दद्याच्च खेचरीम् । निरालम्बे महाशून्ये व्योमचक्रे व्यवस्थिताम् । निरालम्बं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । सबाह्याभ्यन्तरे व्योम्नि घटवत् तिष्ठति ध्रुवम् । बाह्यवायुर्यथा लीनः तथा मध्ये न संशयः । स्वस्थानं गच्छति प्राण स्थैर्ये पवने तथा । एवमभ्यस्यमानस्य वायुमार्गे दिवानिशम् । अभ्यासाज्जीर्य्यते वायुर्मनस्तत्रैव लीयते । अमृतैः प्लावयेद्देहमापादतलमस्तकम् । सिध्यते च महायोगी महाबलपराक्रम । शक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनः शक्तेस्तु मध्यगम् । मनसा चित्तमालोक्य धारयेत् परमं पदम् । खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च खं कुरु । । आत्मानं खमयं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । बाह्यचिन्ता न कर्त्तव्या तथैवान्तरचिन्तनम् । सर्वचिन्तां परित्यज्य न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । सङ्कल्पमात्रकलनाच्च जगत् समग्रं सङ्कल्पमात्रकलनाद्धि मनोविलासम् । सङ्कल्पमात्रमिदमुत्सृज निर्विकल्पमाश्रित्य निश्चयमवाप्नुहि राम शान्तिम् । कर्पूरं अनले यद्वत् सैन्धवं सलिले यथा । तथा सन्धीयमानं च मनस्तत्त्वे विलीयते । ज्ञेयं सर्वं प्रतीतञ्च ज्ञानञ्च मन उच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं समं नष्टं नान्यः पन्था द्वितीयकः । मनो

दृश्यमिदं सर्वं यत्किञ्चित् सचराचरम्। मनसो ह्युन्मनाभावे द्वैतभावो न पश्यति। ज्ञेयवस्तुपरित्यागात् विलयं याति मानसम्। मनसि विलयं याते कैवल्यमापकल्पते। लयो लय इति प्राहुः कीदृशं लयलक्षणम्। अपुनर्वासनोत्थानाल्लयो विषयविस्मृतिः। एवं नानाविधोपायाः सम्यक्स्वानुभवान्विताः। समाधिमार्गाः कथिताः पूर्वाचार्य्यैर्महात्मभिः। सुषुम्णायै कुण्डलिन्यै सुधायै चन्द्रजन्मने। मनोन्मन्यै नमस्तुभ्यं महाशक्त्यै चिदात्मने। अशक्यतत्त्वबोधानां मूढानामपि सम्मतम्। प्रोक्तं गोरक्षनाथेन नादोपासनमुच्यते" हठप्र०।

नादानुसन्धानप्रकारः "श्रीआदिनाथेन सपादकोटिलयप्रकाराः कथिता जयन्ति। नादानुसन्धानकमेकमेव मन्यामहे मुख्यतमं लयानाम्। मुक्तासनस्थितो योगी मुद्रां सन्धाय शाम्भवीम्। शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तःस्थमेकधीः। काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति। नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते। श्रवणपुटनयननासानिरोधनेनैव कर्त्तव्यः। शुद्धसुषुम्णासरणौ स्फुटममलः श्रूयते नादः" हठप्र०।

"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयस्तथा। निष्पत्तिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम्। विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः। एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते। औदासीन्यपरो भूत्वा सदाभ्यासेन संयमी। उन्मनीकारकं सद्यो नादमेवावधारयेत्"। शीतकाले चौपटी वा खटी वा पश्चाद्द्वारमार्गे वा पथे वा मध्ये भिक्षाहिण्डनात्परगृहे पाणौ द्रोणीकर्पूरभोज्यमालम्। सर्वचिन्तां परित्यज्य सन्तके च सर्वदा। नादानुसन्धाने चित्तं विलीयते" हठप्र०।

आरम्भावस्था "ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद्भेदो ह्यानन्दः शून्यसम्भवः। विचित्रः क्वणको देहेऽनाहतः श्रूयते ध्वनिः। सम्पूर्णहृदयः शून्ये आरम्भो योगवान् भवेत्" हठप्र०।

घटावस्था "द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः। दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा। विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः। अतिशून्ये विमर्दश्च भेरीशब्दस्तदा भवेत्" हठप्र०।

परिचयावस्था "तृतीयायां तु विज्ञेयो विहायो मर्दलध्वनिः। महाशून्यं तदा याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम्। चित्तानन्दं तदा जित्वा सहजानन्दसम्भवः। दोषदुःखक्षुधानिद्राजराव्याधिविवर्जितः। रुद्रग्रन्थिं यदा भित्त्वा सर्वपीठगतोऽनिलः" हठप्र०।

निष्पत्त्यवस्था "निष्पत्तौ वैणवः शब्दः क्वणद्वीणाक्वणो भवेत्। एकीभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम्। सृष्टिसंहारकर्त्ताऽसौ योगीश्वरसमो भवेत्। अस्तु वा मास्तु वा मुक्तिरत्रैवाखण्डितं सुखम्। लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते। राजयोगपदं प्राप्तुं सुखोपायोऽल्पचेतसाम्। हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः। सद्यः प्रत्ययसन्धायी जायते नादजो लयः" हठप्र०।

नादानुसन्धानफलञ्च "नादानुसन्धानसमाधिभाजां योगीश्वराणां हृदये प्रवृद्धम्। आनन्दमेकं वचसामगम्यं जानाति तं श्रीगुरुनाथ एव। कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनिः। तत्र चित्तं स्थिरीकुर्य्याद्यावत् स्थिरपदं व्रजेत्। सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा। नाद एवानुसन्धेयो योगसाम्राज्यमिच्छता। मकरन्दं पिबन् भृङ्गो गन्धं नापेक्षते यथा। नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्नहि काङ्क्षति। नादश्रवणतः क्षिप्रमन्तरङ्गभुजङ्गमः। विस्मृत्य सर्वमेकाग्रः कुत्रचिन्नहि धावति। मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः। नियामने समर्थोऽयं निनादो निशिताङ्कुशः। नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते। अन्तरङ्गतरङ्गस्य रोधे वेलायतेऽपि च। अन्तरङ्गकुरङ्गस्य लक्षिणो वाजिनं परिघायते। नादोपास्तिरतो नित्यमवधार्य्योऽपि योगिना। अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिम्। पक्षाद्विक्षेपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत्। श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान्। वर्द्धमाने तथाऽभ्यासे श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मतः। आदौ जलधिजीमूतभेरीनिर्झरसम्भवः। मध्ये मर्दलशब्दाभो घण्टाकाहलजस्तथा। अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिःस्वनः। इति नानाविधो नादः श्रूयते देहमध्यतः। महति श्रूयमाणेऽपि मेघभेर्य्यादिके ध्वनौ। तत्र सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत्। यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः। तत्रैव सुस्थिरीभूय तेन सार्द्धं विलीयते। घण्टादिनादसक्तस्तब्धान्तःकरणस्य तु। अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः। ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः। तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम्। तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्दः प्रवर्त्तते। निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मा समीयते। यत् किञ्चि

आमहद्रूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा । यत्रास्तलीना निराकारः स एव परमेश्वरः । नादः शक्तिरिति प्रोक्तं नादस्थानं सदाशिवः । ज्ञेयस्थाने विलीने च सोऽन्मन्येवावशिष्यते । नादो यावान् मनस्तावन्नादान्ते तु मनोन्मनी । सशब्दं कथितं ब्रह्म निःशब्दं ब्रह्म कथ्यते । सदा नादानुसन्धानात् संक्षीयाः सर्ववासनाः । निरञ्जने विलीयन्ते निश्चितं मारुतात्मनः । नादकोटिसहस्राणि विन्दुकोटिशतानि च । सर्वं तत्र क्षयं यान्ति यत्र देवी निरञ्जना" हठप्र० ।

हठयोगफलम् ईश्वरमीनसंवादे "यदा परिचये शक्तिर्याति तेऽर्ध्वं समेति खम् । षट्चक्राणि क्रमाच्छित्त्वा तदा सुरविमादयः । पुरा ग्रन्थित्रयं भित्त्वा यात्यूर्ध्वं महतो रगौ । स्फुरन्ति पुष्पसंकाशास्त्विप्यन्ययो योगिनस्तदा । वायुरूपेण सर्वाङ्गे लीनो भवति मज्जितः । धीरैः केवलकुम्भः स उच्यते सर्वसिद्धिदः । मूलाधारं यदाऽपानो भित्त्वोर्ध्वं याति वेगतः । तदातीतानागतज्ञो योगी भवति सत्त्वधीः । स्थितिं भित्त्वाऽङ्गनाऽपानशोभिता स्वाद्यदोरगी । तदा नादोत्पत्तिरत्र जायते योगिनो हृदि । सद्रूपनादोत्पत्तिस्तु मणिपूरभिदा भवेत् । अनाहतविभेदेन घण्टाध्वनिरुदेति च । विशुद्धचक्रभेदेन शङ्खनादः प्रजायते । यदा त्वाज्ञाचक्रभेदकदोपैति मनोलयम् । षट्कट्रकमलं वायुना शक्तिराक्रमेत् । यदा तदा सृष्टिस्थितिच्छेदाकल्पसहस्रेऽव्ययम्" । पवनयोगसंग्रहे "महामुद्रां समभ्यस्य महाबन्धमतः परम् । महावेधश्च निश्चयं खेचरीमपि साधनम् । आसनं सुदृढं बद्ध्वा मूलबन्धं विधाय च । उड्डियानं तथा बद्ध्वा ततो जालन्धराभिधम्" । "अध्ववेदिति सम्बन्धः ।

"प्राणे सुषुम्नां सम्प्राप्ते नादोऽन्तः श्रूयतेऽष्टधा । घण्टादुन्दुभिशङ्खाब्धिवीणावेणादितालवत् । तन्मूलपाणिकारातारेशतपनोवलम् । तन्नाडीं गते प्राणे विश्वरूपं प्रकाशते । तथाच विश्वरूपाचार्यैः "यदा संयोजनं प्राणेऽपानकं च प्रयोज्यते । तदा समरसं यत्नात्सिद्धोऽभिधीयते । यस्मादायात् स्थिरो वायुस्ततो विन्दुः स्थिरो भवेत् । विन्दुस्थैर्याद् सदा पिण्डस्थैर्यं प्रजायते" । सैषा निरवधिदया शक्तिरुक्ता हठयोगा-भ्यास इति तथा च हठप्रदीपिकायाम् "मनोदृश्यमिदं सर्वं यत्किञ्चित्सचराचरम् । निर्वाणो निर्विकारश्च स्वयं भवति योगिनः । तथा योगं समाश्रये "दण्डे सर्वे तु वायो खाङ्गेकास्खलिता ततः । अधोगतिं दिशायासु भवत्यूर्ध्वसुखस्ततः । अपानस्तूर्ध्वगो भूत्वा दक्षिणा सह गच्छति । प्राणस्थानं ततो वह्निः प्राणापानौ च सत्वरम् । मिलिता कुण्डली नीत्वा मत्तता कुण्डली पुनः । प्रबुद्धा वह्नियोगस्थानं सुषुम्णा वक्त्रगन्धकम् । ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा रजोगुणसमुद्भवम् । सुषुम्णा वदनस्याशु प्रयात्यूर्ध्वं च सत्वरम् । विष्णुग्रन्थिं प्रयात्युच्चैः सत्वजं हृदि संस्थितम् । वेगेन महता गच्छेद्रुद्रग्रन्थिं विभिद्य सा । ऊर्ध्वं गच्छति यत्रास्ते रुद्रग्रन्थिस्तमोभवः । तत ऊर्ध्वं सुषुम्णाया याति शीतांशुमण्डलम् । आकाशाख्यं तु तच्चक्रं दले षोडशभिर्युतम् । तत्र शीतांशुसम्भूतं द्रावं शोषयतेऽनिशम् । चलिता प्राणवेगेन रक्तपित्तरवेर्ग्रहम्" हठप्र० ।

"योगिनः कालवञ्चनोपायो यथा "ज्ञात्वा कालं निजं योगी लयस्थानं समाश्रितः । युञ्जीत योगं कालस्य वञ्चनाय यथाक्रमम् । वज्रासने देहं पूरयेत् प्राणवायुना । कृत्वा दण्डस्थिरं मुद्रा दश द्वाराणि रोधयेत् । मुद्रा च खेचरीं मुद्रां योजयात्त जलन्धरीम् । अपाने मूलबन्धश्च उड्डियनं तथोदरे । उत्थाप्य भुजगीं शक्तिं मूलाधाराम्बुजस्थिताम् । सुषुम्णान्तर्गतां पञ्चचक्राणां भेदिनीं शिवाम् । लीनं हृदाम्बुजं नीत्वा यान्तीं मुक्तिमनीयुताम् । षड्दलमध्यस्थिते लीनां प्रधारयेत् । ततः सुधाकरोद्भूतनदास्तत्र मूलतः । विद्युन्नीं सकलं देहं तारकर्णीं विचिन्तयेत् । तथा पार्श्वं ततो योगी निर्भेदकात्मतां व्रजेत् । परानन्दमयो भूत्वा चिद्रूपे निर्मले समस्थितेत् । ततोऽध्यात्मनाधानसम्भावविवर्जितम् । सर्वोत्कृष्टलयनाशोऽभं यथं कालो निहन्ति तम् । स एव कालः क्षयितः सर्वो नाशतःपरः । सर्वं तेन जन्यते तत्र विद्यते नापि बन्धनम् । ततो व्यतीते समये कालस्य भ्रान्तिसिद्धिरपि । योगी सुप्तोत्थित इव प्रतिबोधे प्रबोधितः । एवं सिद्धो भवेद्योगी वयःस्थितो विधानतः । काल वञ्चनसंसारदोषवेणाद्भुतं जितम् । ततस्त्रिभुवने योगी विचरन्नेव एव सः । यद्रुत् संसारवैचित्र्ये नेच्छया निरङ्कुशः" पटम० ।

हठालु पु० हठः कुत्सितो आलुरिव । कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दच० । [पटलिका ।

हठी स्त्री हठ-अच् गौरा० ङीष् । वारिपर्णीम् (पाना)

हड्डि पु॰ हठ-इन् पृषो॰। पशुमारणसाधने काष्ठयन्त्रभेदे (हाड़काठ) शब्दर॰। [शब्दमा॰ स्त्रियां ङीप्।

हडिक पुस्त्री॰ हट-इकक् पृषो॰। नीचजातिभेदे (हाड़ि)

हड्ड न॰ हठ ड डस्य नेत्त्वम् पृषो॰। अस्थि (हाड़)। संज्ञायां कन्। नीचजातिभेदे (हाड़ि) शब्दमा॰। इन् हड्डिरप्यत्र। [शब्दच॰।

हड्डज न॰ हड्डात् जायते जन-ड। अस्थिसारे मज्जायाम्

हड्डिक पु॰ हडिक-स्वार्थे क। (हाड़ि) जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। स च यथा "मद्यपात् कोलकन्यायां नेटशीर्य्यां च शौनक।। बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हड्डिकः चौड्डिकस्तथा" ब्रह्मवै॰ प्र॰ख॰ १०अ॰।

हण्डा स्त्री हन-डा डस्य नेत्त्वम्। १हण्डि मृत्पात्रभेदे (हाँड़ा) नाट्योक्तौ नीचसम्बोधने अव्य॰। हञ्जावत् चाबन्तोऽपि चेटार्थे स्त्री भरतः।

हण्डिका स्त्री क्षुद्रा हण्डा कन्। क्षुद्रे मृत्पात्रे (हाँड़ि)।

हण्डिकासुत पु॰ हण्डिकायाः सुत इव। क्षुद्रे मृण्मये हण्डिकाकारे (हाँड़) लिका॰। [अमरः।

हण्डे अव्य॰ हन-डे डस्य नेत्त्वम्। नाट्योक्तौ नीचसम्बोधने

हत त्रि॰ हन-क्त। १नाशिते २प्रतिहते ३गतिबद्धे ४आशारहिते अमर ५गुणिते च। भावे क्त।६हनने ७गुणने च न॰।

हतक त्रि॰ हत इव नष्टप्रायत्वात् कन्। नष्टप्राये (मड़ा)।

हताश त्रि॰ हता आशा यस्य। १आशाशून्ये २निर्दये ३पिशुने च मेदि॰ ४वन्ध्ये शब्दर॰।

हति स्त्री हन-भावे क्तिन्। १हनने २मारणे ३व्याघाते ४अपकर्षे ५गुणने च।

हत्नु पु॰ हन-क्नु। १व्याधौ २शस्त्रे च उणा॰।

हत्या स्त्री हन-भावे क्यप्। १मारणे वधे प्राणवियोगानुकूलव्यापारे "ब्रह्महत्या सुरापानम्" स्मृतिः २हनने च।

हथ त्रि॰ हन-क्थ। विषण्णे उणादि॰।

हद विष्ठोत्सर्गे भ्वा॰ आ॰ अक॰ अनिट्। हदते अहत्त।

हद्दा स्त्री ताजकोक्ते पञ्चवर्गीबलानयनोपयोगीनि ग्रहभेदस्वामिकराशिभेदस्यांशभेदे यथाह नील॰ता॰

"मेषेऽङ्गतर्कानगरेषुभागा जीवास्फुजिद्भौमयमेज्ञराणाम्। वृषेऽष्टषड्गानगरामनागा ज्ञशुक्रजीवार्किकुजेशहद्दाः। युग्मे षडङ्गेषुनगाङ्गभागाः सौम्यास्फुजिज्जीवकुजार्किहद्दाः। कर्केऽद्रितर्काङ्गनगाब्धिभागाः कुजास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम्। सिंहेऽङ्गभूताद्रिरसाङ्गभागा देवेज्यशुक्रार्किबुधारहद्दाः। स्त्रियां नगाशराब्धिनगाङ्गभागाः सौम्योशनोजीवकुजार्किनाथाः। तुले रसाष्टाद्रिनगाङ्गिभागाः कोणज्ञजीवास्फुजिदारनाथाः। कीटे नगाब्ध्यष्टशराङ्गभागाः भौमास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम्। चापे रवीशाब्धिशरवेदा जीवास्फुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम्। मृगे नगाद्र्यष्ट-युगम्बुतीना सौम्ये ज्यशुक्रार्किकुजेशहद्दाः। कुम्भे नगाङ्गाद्रिशरेषुभागाज्ज्ञशुक्रजीवारशनैश्चराणाम्। मीनेऽर्कवेदानलनन्दपक्षाः सितज्यसौम्यारशनैश्चराणाम्। त्रिंशत्सुभे विंशतिरत्रभेदे हद्देशचक्रं द्वादशकं द्विकाधे"।

हन वधे गतौ च भ्वा॰ प॰सक॰ अनिट्। हन्ति प्रणिहन्ति प्रहन्व (एत) अहि अवधीत्। जघान कर्मणि घानि अवधि। णिच् घातयति जिघांसति अघंन्यत "कुञ्ज हन्ति कृशोदरि" इत्यादावालङ्कारिका गतौ निहतार्थतामाहुः।

अभि+आघातभेदे केनचित् पदार्थेन संयोगभेदे अभिघातः।

अव+मुषलादुपकरणार्थव्यापारभेदे व्रीहीनवहन्ति। [घातः।

आ+केनचित् पदार्थेन संयोगानुकूलव्यापारे आहन्ति आ-त्माङ्गकर्मणि अकर्मत्वे च आत्म॰ वच आहते।

प्रति आ+प्रत्याघाते प्रतिबन्धे प्रत्याहन्ति। [व्याघ नः

वि+आ परस्परेण विरोधे विशेषेण ताड़िते च व्याहन्ति

उद्+ऊर्द्ध्वं गतौ उत्तोल्य हनने च।

उप+उद्+आरम्भे उपोद्घात॰ आरम्भार्थ॰ युक्तिभेदः।

नि+निशेषेण हनने स्वरान्तरघातेन उदात्तस्वरसम्पादने च

निर्+निःशेषेण हनने वज्रादिशब्दे च। "निर्घाते भूमिचलने मनुः।

परा+प्रतिबन्धे निरोधे।

प्रति+प्रतिरोधे प्रतिकूलगतौ च। [घ्नन्ति योधाः।

वि+अति+परस्परहनने व्यतिहारेऽपि न आत्म॰। व्यति-

सम्+सम्यक् हनने समूहभावे अक॰।

हन् अव्य॰हन-भावे क्विप्। १दयायां २अनुनये च मेदि॰। कर्त्तरि क्विप्। ३हननकर्त्तरि त्रि॰ शत्रुहा ब्रह्महा।

हन त्रि॰ हन कर्त्तरि अच्। हननकर्त्तरि त्रि॰ को॰।

हनन न॰ हन-भावे ल्युट् "स्यात् प्राणवियोगफलव्यापारो हननं स्मृतम्" इत्युक्ते १व्यापारभेदे २गुणने च। [रत्नमा॰।

हनील पु॰हन-इन् ङीप् हन्या लीयते ली-ड। केतकीवृक्षे

हनु(नू) पुस्त्री॰ हन-उन् स्त्रीत्वे वा-ऊङ्। १कपोलद्वयोपरिस्थे मुखभागभेदे २हट्टविलासिन्यां स्त्री अमरः।

"चरतः किल दुश्चरं तपः तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा। प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम्" रघुः।

हरित् पु॰ हृ-इति। १नीलपीतमिश्रितवर्णे (पालारङ्ग प्रभाभर्णं च अमरः २तद्वति त्रि॰। ३सूर्य्याश्वे त्रिका॰ ४मुद्गे हेमच॰। ५सिंहे ६सूर्ये ७विष्णौ च पु॰ ८दिशि स्त्री अमरः। ९हरिद्रायां राजनि॰ १०तृणे न॰ मेदि॰।

हरित्पर्ण न॰ हरित् पर्णमस्य। मूलके राजनि॰।

हरित पु॰ हृ-इतच्। १सिंहे २मन्थानतृणे राजनि॰ ३हारद्वर्णे ४तद्वति त्रि॰ अमरः स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च। ५दूर्वायां मेदि॰ ६जयन्त्यां ७हरिद्रायां ८कपिलद्राक्षायां ९पाच्यां १०नीलदूर्वायाञ्च स्त्री राजनि॰ टाप्। ११स्थौणेयके न॰ राजनि॰। [शाके न॰ राजनि॰

हरितक न॰ हरितेन वर्णेन कायति॰ प्रकाशते कै-क।

हरितपत्रिका स्त्री हरितं पत्रं यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। पाच्यां राजनि॰।

हरितशाक पु॰ हरितं शाकमस्य। शोभाञ्जने राजनि॰।

हरिताल न॰ हरिवर्णस्य पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठा यत्र। १पीतवर्णे उपधातुभेदे "स हरितालसमाननवांशुकः" माघः। २पीतवर्णपक्षिभेदे पुंस्त्री॰ राजनि॰। स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क। हरितालक न॰ अमरः। "हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम्। तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम्। स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत्। पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम्। निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु। स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत् पिण्डतालकम्। हरति च हरितालं दारुणानां हन्ति च बहुतापामङ्गसद्भावशीलम्। वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्याद्रसमतिमशुद्धम् मारितञ्चाप्यपक्वम्। "तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत्। दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजे रसे। तिलतैले पचेद्यामं यामं त्रिफलाजले। एवं यन्त्रे चतुर्याम पक्वं शुध्यति तालकम्"। अथ तालस्य मारणविधिः "पत्रतालं शुभं पौनर्नवरसेन तु। खल्वे विमर्द्दितं दिनं पश्चाद्दिनद्वयम्। ततः पुनर्नवाक्षारे स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत्। तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनः क्षारेण पूरयेत्। स्थाल्यास्तु पिठरं तत्र पिधायं परिमुद्रयेत्। स्थाल्यौ चुल्ल्यां तथा रोप्य क्रमवृद्धिं विवर्द्धयेत्। दिवसान् पञ्च... पञ्च वह्निं प्रदापयेत्। एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका। अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत्"। एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः। "हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम्। कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान्"। "तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम्। शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम्" भावप्र॰।

हरितालवगमासगुणाः "हरितालोऽत्यविट्का स्यात् कषाया मधुरा लघुः। रक्तपित्तशमनस्तु ग्राही वातकोपनः" राजनि॰।

हरितालिका स्त्री हरेस्तालो हस्ततालो यस्यां कप् अत इत्त्वम्। १भाद्रशुक्लचतुर्थ्याम् हरितवर्णाय अलति पर्य्याप्नोति अल-ण्वुल्। २दूर्वायाम् त्रिका॰। अण् ङीप्। हरितालो दूर्वायाम् सा च आकाशरेखायां मेदि॰ खड्गलतायाम् हरितालिकायाञ्च। "भाद्रे मासि सिते पक्षे वसुदैवतसंयुता। हरितालो चतुर्थी स्यात् सर्वोपयोगिता सदा। भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्यां सहितयोगतः। ददाति विविधं धर्मं, इन्द्रचन्द्रौ न संशयः। कार्त्तिकादिमासेषु हरी सूर्ये चतुर्थिका। हरितालो समाख्याता सर्वापोभीतिदा सदा" तालपात्रस्थः

हरिताश्म न॰ हरितवर्णमश्म अश्मेव वा अश्मगा॰ (पेरोजा) १मणिभेदे २तुत्थे (तुँत) उपधातुभेदे च राजनि॰।

हरिदर्भ पु॰ हरिर्हरितवर्णो दर्भः। हरिद्वर्णं कुशे अमरः।

हरिदश्व पु॰ हरिद्वर्णोऽश्वो यस्य। १सूर्ये २अर्कवृक्षे च अमरः।

हरिदेव पु॰ हरिर्देवोऽधिदेवता यस्य। श्रवणानक्षत्रे।

हरिद्गर्भ पु॰ हरिद्वर्णो गर्भो यस्य। हरिद्वर्णे कुशे राजनि॰। "दर्भौ द्वौ च शुभौ तद्वत् तथापि च सितोऽधिकः। यदि श्वेतकुशाभावस्तदा योजयेद्गुणकम्" राजनि॰। "दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक् प्रदरास्रजित्" भावप्र॰। तत्तद्गुणाः "कुशमूलं हिमं रूक्षं मधुरं पित्तनाशनम्। रक्तज्वरदाहदाहश्रमातिसारपित्तजित्" राजनि॰।

हरिद्रव पु॰ हरिद्वर्णः पिष्टचूर्णो द्रव इव। नागकेसरचूर्णे त्रि॰।

हरिद्रा स्त्री हरिं पीतवर्णं द्रवति द्रु-गतौ ड, पृषोदरादित्वात् ओषधिभेदे।

"हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत्। वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा"। (वनहरिद्रा) "आरण्यहरिद्राकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः"। (कर्पूरहरिद्रा) "दार्वी मेदाऽऽम्रगन्धा च सुरभिदारुदारु च। कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका। आम्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला मता। पित्तघ्नी मधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी" भावप्र०।

हरिद्रागणेश पु० हरिद्रावर्णयुक्तो गणेशः। पीतवर्णे गणेशभेदे तन्त्रसार। [स्त्रियां ङीष्।

हरिद्राङ्ग पु स्त्री० हरिद्रेव अङ्गमस्य। हरितालवर्णे शब्दच०

हरिद्राभ पु० हरिद्रेव आभाति आ+भा-क। १पीतशाले (पियाशाल) २कर्पूरके ३पीतवर्णे च। ४तद्वति त्रि० अमरः।

हरिद्राराग त्रि० हरिद्राया इव रागः रञ्जनमनुरागः। अस्थिरानुरागे पौरुषे। "क्षणमात्रानुरागश्च हरिद्रा राग उच्यते" हला०।

हरिद्रु पु० हरिः हरिद्वर्णो दलादिद्वारा द्रुः। १वृक्षमात्रे हेमच०। २दारुहरिद्रायाञ्च अमरः। [तीर्थभेदे

हरिद्वार न० हरेस्तत्प्राप्तेः द्वारं हेतुत्वात्। स्वनामख्याते

हरिनामन् न० हरेर्नाम तदाख्यानं वा। १विष्णुनामनि २तदाख्याने च हरेरिव नामास्य। ३मुद्गे पु० त्रिका०।

हरिनेत्र न० हरेर्नेत्रमिव। १श्वेतपद्मे राजनि०। ६त०। २विष्णोर्लोचने। हरेः सिंहस्येव नेत्रमस्य दीर्घत्वात्। ३पेचके पु स्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

हरिन्मणि पु० हरिद्वर्णो मणिः। मरकते मणौ अमरः।

हरिन्मुद्ग पु० हरिद्वर्णो मुद्गः। वरादिपके मुद्गे राजनि०।

हरिप्रिय न० हरेर्विष्णोः प्रियम्। १कालीयक चन्दने शब्दच०। २उशीरे राजनि०। ३कदम्बे पु० शब्दच०। ४पीतभृङ्गराजे ५विष्णुकन्दे ६करवीर ७शङ्खे ८वब्बूले पु० राजनि०। ९शिव १०मात्तचे च पु०। ११लक्ष्म्यां स्त्री १२तुलस्यां १३पृथिव्या १४द्वादश्या तिथौ च स्त्री। १५हरिवल्लभे त्रि०। [अमर।

हरिवालुक न० हरेर्विष्णोः प्रिया वालुकाऽस्य। एलवालुके

हरिभक्त त्रि० हरौ विष्णौ भक्तः। १विष्णुभक्तियुते "सर्वजीवेषु यो विष्णुं भावयेत् समभावतः। हरौ करोति भक्तिञ्च हरिभक्तः स च स्मृतः" ब्रह्मवै० ६५अ० उक्ते २सर्पन्तसमदृष्टिपूर्वकहरिसेवके पु०। [शब्दर०।

हरिभद्र न० हरिं भद्रयति सन्तर्पयति अच्। हरिवालुके

हरिभुज् पु० हरिं भेकं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। सर्पे शब्दच०।

हरिमन्थ पु० मथ्यते मन्थः हरिर्मन्थः एकदेशो यस्य। १चणके राजनि० तस्य बहुमन्थनेऽपि पीतत्वानपायात्तथात्वम्। हरिं सर्पं मथ्नाति मन्थ-अण्। २गणिकारिकायाम् शब्दच०। ३देशभेदे पु० भरतः। [१चणके भरत।

हरिमन्थक पु० हरिः पीतो मन्थः एकदेशो यस्य कप्।

हरिमन्थज पु० हरिमन्थे देशभेदे जायते जन-ड। चणके अमर०। २कृष्णमुद्गे च हेमच०। [हेमच०।

हरियं पु० हरिं हरिद्वर्णं याति या-क। पीतवर्णे घटके

हरिलोचन पु स्त्री० हरिरिव लोचनमस्य। १कर्कटे (काँकड़ा) त्रिका०। २पेचके।

हरिवंश पु० ६त०। १विष्णुवंशे हरेर्वंशो यत्रास्तेनाख्यानम् अच्। महाभारतान्तर्गते खिलरूपे व्यासकृते २ग्रन्थभेदे। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च हरिवं० ३२५ अ० उक्ता यथा "हरिवंशेऽत्र वृत्तान्ताः कीर्त्यन्ते क्रमशो द्विजाः। तत्रादावादिसर्गस्तु भूतसर्गस्ततः परः। पृथोर्वैन्यस्य चाख्यानं मनुना कीर्त्तनं तथा। वैवस्वतकुलोत्पत्तिर्धुन्धुमारकथा तथा। जाह्नवीलक्तिरिक्ष्वाकुवंशस्याप्यनुकीर्त्तनम्। पितृकल्पस्तथोत्पत्त सोमस्य च बुधस्य च। अमावसोरन्वयस्य कीर्त्तनं कार्त्तिवीर्यनम्। द्युतिप्रतिष्ठमकस्य प्रथम चान्द्रद्विज। दिशोदासप्रतिष्ठा च क्षिप्रोः पक्षियस्य च। ययातिचरितञ्चैव पुरुवंशस्य कीर्त्तनम्। कीर्त्तनं कृष्णवसुतः स्वमन्तकमणेस्तथा। संक्षेपात् कीर्त्तिता विष्णोः प्रादुर्भावास्ततः परम्। तारकामययुद्धस्य महाख्यानस्य वर्णनम्। योगनिद्रास्तत्त्व न विष्णोर्लोकस्य वेधसः। पुष्पोत्पाश्च देवानामनामनरश्च तथा। ततो नारदवाक्यञ्च स्वगर्भविधिस्तथा। आख्यातश्च पुनः कृष्णसमुत्पत्तिं प्रपद्यत। गोप्रजे गमनं विष्णोः शकटस्य निवर्त्तनम्। पूतनाया वधो भङ्गो यमलार्जुनयोरपि। वृकदर्शनमश्चैव वृन्दावननिवसनम्। प्रावृषो वर्णनञ्चापि यमुनायाश्च दर्शनम्। कालियस्यापि दमनं धनुकस्य वधस्तथा। प्रलम्बानधनघैव शरदुपवर्णनमेव च। गिरियज्ञप्रवृत्तिश्च गोवर्द्धनविधारणम्। गोविन्दस्याभिषेकश्च गोपीक्रीडनं तथा। अरिष्टस्य च वाक्यानि केशिनो निधन तथा। अक्रूरागमनश्चैव नागलोकस्य दर्शनम्। धनुर्भङ्गस्य कथनं कुवलयापीडवधश्च चाणूरान्ध्रवधस्तथा। कंसस्य निधनञ्चापि विलापः कंसयोषिताम्। उग्रसेना-

३रङ्गे ४यन्त्रभेदे ५कृतौ च स्त्री जटाधरकोष ।

हनुग्रह पु० हनुजात रोगभेदे तन्निदानादि "जिह्वा निर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः । कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनुम् । करोति विवृतास्यत्वमथ वा संवृतास्यताम् । हनुग्रह स तेन स्यात् कृच्छ्रं चर्वणभाषणम्" । स्रंसयित्वा अधःकृत्वा विवृतास्यत्वं व्यात्तमुखत्वम् । निर्लेखनं कर्षणम् शुष्कं चणकादि संवृतास्यत्वं दन्तलग्नताम्" भावप्र० हनुस्तम्भोऽप्यत्र ।

हनु(नू)मत् पु० हनु(नू)+अस्त्यर्थे मतुप् । रामस्य अनुचरे अञ्जनागर्भजाते पवनतनये वानरभेदे त्रिका० ।

हनूष पुंस्त्री० हन-ऊषन् । राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

हन्त अव्य० हन-त । १हर्षे २अनुकम्पायां ३विषादे अमरः । ४वाक्यारम्भे ५खार्थे ६पादे ७सम्भ्रमे शब्दच० । ८खेदे मेदि० ९दानकल्पने च अजयपालः ।

हन्तकार पु० हन्तेत्यस्य कारः करणं उच्चारणम् वा कृ-घञ् । १अतिथये अन्नदाने २हन्तशब्दप्रयोगे च ।

हन्तु पु० हन-तुन् । १मृत्यौ २वृषे च ।

हन्तृ त्रि० हन-तृच् । १हननकर्त्तरि २सततहननादप्यपीषयितरि च स्त्रियां ङीप् । "महिमासुरहन्त्र्याश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने" देवीपु०त० ।

हन्न त्रि० हद-क्त । कृतपुरीषोत्सर्गे अमरः ।

हपुषा स्त्री हेति पुष्यति पुष-क । मरीचतुल्यफले दीर्घकृष्णवर्णवस्तुन्य वा अनद्रव्यविशेषे । पृषो० अस्य सः तत्र घे । "हपुषा हपुषा विज्ञा पराऽन्या स्वल्पफला स्मृता । मत्स्यगन्धा भीषहन्त्री विषघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी । हपुषा दीपनी तिक्ता कट्वुष्णा तुवरा गुरुः । पित्तोदरप्रमेहार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृत् । पराप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो द्वयोरपि" भावप्र० ।

हम् अव्य० हा-डम् । १रुषोक्तौ २अनुनये च मेदि० ।

हम्भा(म्मा) स्त्री हम्+भा-हम्म-अङ् वा । गवां ध्वनौ त्रिका० पृषो० । हम्बाप्यत्र हेमच० ।

हम्म गतौ भ्वा० प० सक० सेट् । हम्मति । अहम्मीत् ।

हय गतौ सक० क्लान्तौ अक० भ्वा० प० सेट् । हयति अहयीत् ।

हय पुंस्त्री० हय-हि-वा अच् । १घोटके अमरः स्त्रियां योपधत्वेऽपि हयगवयेत्यादिना ङीष् । छन्दःशब्दे दृश्यम् । तत्र अश्वपदार्थाः कतिपय० उक्ता यथा "योनमश्वं वेगवन्तश्च तथा सञ्चरणं अस्ति । पुरोऽप्यातरत्नो हयं जातिर्गतिविचित्रता" । तस्य शकुनाद्युक्तं वसन्तराजशाकुने यथा "हेषारव सुकृति वामतोय० तृणं च तिर्दक्षिणपादपते । कण्डूयते दक्षिणमङ्गभागं तुरङ्ग च पदं ददाति" ।

हयकातरा स्त्री हयः कातरो यस्याः ५त० । अश्वकातरावृक्षे "कातरा हयपूर्वा कातरान्ते प्रकीर्त्तिता । अश्वकातरिका तिक्ता वातघ्नी दीपनी परा" राजनि० ।

हयगन्ध पु० हयस्येव गन्धोऽस्य । १काचलवणे २अश्वगन्धायाम् ३अजमोदायाञ्च स्त्री राजनि० ।

हयग्रीव पु० हयस्येव ग्रीवा यस्यास्य । १विष्णुरवतारभेदे २दैत्यभेदे च "हयग्रीवश्च युयुधे तत्र देवो जगत्पतिः । हयग्रीवं तत्र हत्वा मणिकूटं तथागम" कालिकपु० ८२अ० । ३दुर्गायां स्त्री तन्मूर्तिलक्षणं अश्वशब्दे ५१४१पृ० दृश्यम् । ४राजर्षिभेदे "यद्वृत्तं पूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्य पाण्डव ।" भा० शा० २४अ० ।

हयग्रीवहन् पु० हयग्रीवाख्यं दैत्यं हतवान् हन-क्विप् विष्णौ हेमच० ।

हयङ्कष पु० हयङ्कषैः श्वसं कषति कष-खच् । १मातलौ इन्द्रसारथौ त्रिका० । २अश्वचालके च ।

हयन न० हि-गतौ करणे ल्युट् । कर्णीरथे अमर० ।

हयपुच्छी स्त्री हयस्य पुच्छाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । माषपर्ण्याम् अमर० ।

हयप्रिय पु० ६त० । १यवे हेमच० । २अश्वगन्धायां ३खर्जूर्याञ्च स्त्री राजनि० ४अश्वशकृभे त्रि० । हयेष्टादयोऽप्यत्र ।

हयमार पु० हय मारयति निवेश्यात् मृ-णिच्-अण् । करवीरे राजनि० स्वुन् । तत्रैव अमर० । [शब्दच०

हयमारण पु० हय मारयति मृ-णिच-ल्यु । अश्वत्थवृक्षे

हयवाहन पु० हयो वाहनमस्य सूर्यपुत्रे रेवन्ते हेमच० २अश्ववाहनयुक्ते त्रि० । ६त० । ३अश्वस्य चालने न० ।

हयवाहनसङ्कर पु० हयस्य वाहनं चालनं सङ्करोति सम्+कृ-अच् । रक्तकाञ्चने शब्दच० ।

हयशाला स्त्री ६त० । अश्वशालायां तन्निर्माणप्रकारादि मत्स्यपु० १८१अ० उक्तं यथा "तथा स्थानं तथैव च सुराणां तथैव च । उत्तराभिमुखो श्रेणी यत्नार्था विधीयते । दक्षिणाभिमुखो वाथ परिशेषाद्यु गर्हिताः । दरगस्तु तथा धार्यो प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः । कुक्कुटान् वानरांश्च मर्कटान् धारयेद् । पारदर्शि साधारा तन्त्रा धनुर्वेद च अजाश्च धार्या दक्षिण

तुरगाणां स्थितिभिर्वा । गोमलाद्यादिगन्धाढ्य तत्पुरी-
षस्य निर्गमम् । कृत्वं याति न कुर्वीत देवदैवे दिवाकरे ।
इत्यश्वमेधगाथाशब्दे ५१४ पृ० अश्वशब्दे च दृश्यम् ।

हयग्रीव पु० हयस्येव ग्रीवाऽस्य । १विष्णुमूर्त्तिभेदे हयग्रीव-
असुरार्थे तत्प्रकारादिक दृश्यम् । २ताराणांमूर्त्तिभेदे
मालय मणाले ६०१ पृ० दृश्यम् ।

हया स्त्री हयः हयगन्धोऽस्त्यस्या अच् । अश्वगन्धायाम्
राजनि० । घोटक्यां तु हयीत्येव ।

हयाध्यक्ष पु० हयेषु तद्रक्षणेषु अध्यक्षः । अश्वरक्षणाधिकृते

हयानन्द पु० हयमानन्दयति आ+नन्द-णिच्-अण् ।
मुद्गे राजनि० ।

हयारि पु० ६त० । करवीरे रत्नमा० ।

हयाशना स्त्री हयैरश्यते अश-ल्युट् । शल्लकीवृक्षे शब्दच०

हयोत्तम पु० हयेषु उत्तमः । अश्वश्रेष्ठे आजानेयेऽश्वे त्रिका०

हर पु० हृ-अच् । १रुद्रे अमर० २अग्नौ ३गर्दभे ४विभाजके
च "अमोन्यहाराभिहतौ हराविति" लीला० ।
हृ-भावे अप् । ५हरणे ६विभाजने च ।

हरगौरी स्त्री हरदेहार्द्धहरा गौरी शा०त० । अर्द्धनारी-
श्वररूपे शिवपार्वत्योर्मूर्त्तिभेदे तल्लक्षणम् । ९७० पृ०
दृश्यम् । द्वन्द्व० । २शिवपार्वत्यो द्वि० व० ।

हरचूडामणि पु० हरस्य चूडामणिरिव । चन्द्रे ।

हरण न० हृ-भावे ल्युट् । १स्थानान्तरकरणे २विभाजने च
कर्मणि ल्युट् । ३यौतकादौ देये धने आ० भा० हरणा-
हरणपर्व २२१अ० । ४भुजे मेदि० ।

हरतेजस् न० ६त० । १पारदे राजनि० २शिववीर्ये च ।
हरबीजादयोऽप्यत्र । [गङ्गायां हेमच० ।

हरशेखरा स्त्री हरस्य शेखरमाश्रयत्वेनास्त्यस्या अच् ।

हरि पु० हृ-इन् । १विष्णौ २सिंहे ३सूर्ये ४वानरे ५भेके
६शुकखगे अमरः । ७चन्द्रे दृश्यं ठायां १०अश्वे
११यमे १२हरे १३ब्रह्मणि १४किरणे ...
१५वर्णभेदे १६इन्द्रे च मेदि० १७मयूरे १८कोकिले
१९हंसे २०वह्नौ शब्दर० । भर्तृहरिनामके वाक्यपदीय
ग्रन्थकारके २१पण्डिते त्रिका० । २२पिङ्गलवर्णे २३हरि-
द्वर्णे हेमच० २४तद्वति त्रि० । "हरिं विदित्वा हरि-
भिश्च वाजिभिः" रघु । २५पीत अनेकार्थको० ।

हरिक पु० हरि+संज्ञायां कन् । पीतहरिद्वर्णाश्वे हेमच० ।

हरिकेलीय पु० हरिकेलिमर्हति छ । वङ्गदेशे हेमच० ।

हरिकेश पु० हरि पिङ्गलं केशाऽस्य । १शिवे २शिवगण-
गणभेदे च । स एव तत्प्रसादात् काश्यां दण्डपाणित्व-
म प्राप इति काशीखण्डे ३२अ० स्थितम् । मत्स्यपु०
१८०अ० दृश्यम् । [याम् अपरा लतायां राजनि० ।

हरिक्रान्ता स्त्री हरितवर्णः क्रान्तः येन । विष्णुक्रान्ता-

हरिगृह न० ६त० हरेर्विष्णुमूर्त्तेर्गृहम् । १हरिमूर्त्तिगृहे
२एकचक्रपुरीभेदे च त्रिका० ।

हरिचन्दन न० हरेरिन्द्रस्य प्रियं चन्दनम् चन्दयति
चदि-ल्यु ६त० वा । १देवतरुभेदे अमर० । हरेर्विष्णोः
प्रियं चन्दनम् । २पीतचन्दने ३गोशीर्षनामके मलयेक-
देशजाते चन्दनभेदे ४ज्योत्स्नायां ५कुङ्कुमे मेदि० ।
६पद्मकेसरे ... ७चन्द्रा... च न०शब्दर० । "हरिच-
न्दनन्तु दिव्यं हिम तदिह दुर्लभं महत् । ललाटेऽप-
विनादिविषमदाहेयादमान्द्यभेदं ... राजनि० । "तच्च
च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः । अथ वा केस-
रैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते" पद्मो० पा०ख० १२अ०
स्त्री दश्युक्तद्रव्यगणे च ।

हरिण पुंस्त्री० हृ-इनन् । स्वनामख्याते १पशौ अमरः
स्त्रियां ङीप् । २सिंहे ३विष्णौ ४हंसे ५शुक्लवर्णे ६पाण्डु-
वर्णे च । ७तद्वति त्रि०अमरः । "हरिणः शीतलो बद्ध-
विण्मूत्रो दीपनो लघुः । रसे पाके च मधुरः सुगन्धः
सन्निपातघ्नः राजव० तन्मांसगुणाः । "हरिणश्चापि
विज्ञेय पञ्चबिन्दुर्महाभैरव ! । अत्र खड्गो ... दह्यते
पृषतश्च मृगस्तथा । एते बलिप्रदानेषु चर्मदाने च
कीर्त्तिता." कालिकापु० ६६अ० । [शब्दर० ।

हरिणनर्त्तक पु० हरिण इव नृत्यति नृत-ण्वुल् । किन्नरे

हरिणहृदय पु० हरिणस्येव भीतं हृदयमस्य । भीरौ शब्दर०

हरिणाक्षी स्त्री हरिणस्येवाक्षि यस्याः ५त० ६त० वा षच्
समा० ङीप् । १चक्षुर्विशालिनीनामगन्धद्रव्ये शब्दच० ।
२हरिणतुल्यनेत्रयुते स्त्रीस्त्रियां ङीप् । "हरिणाक्षि !
कटाक्षेण आत्मानमवलोकय" इत्युद्भटः ।

हरिणाङ्क पु० हरिण मृगनामको मृगोऽङ्कश्चिह्नम् अङ्के
क्रोडे वा यस्य । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च ।

हरिणी स्त्री हरितवर्णा स्त्री ङीप् तस्य न । १हरितद्-
वर्णायां स्त्रियां मेदि० २स्वर्णप्रतिमायाम् अमर । ३स्वर्ण-
युथ्यां ४मञ्जिष्ठायां राजनि० । ५तद्गन्धायां ६वरस्त्रियां
शब्दर० "वसुयुगऋतुभेदैर्यौ म्नो स्तो गौ यदा हरिणी
तदा" ह० र० उक्तलक्षणके ७सप्तदशाक्षरपादके छन्दो-
भेदे हरिणस्य स्त्री ङीप् । दन्ता व च इत्यमरो०दे ।

"मरतः किमु दुष्करं तपः स्वविन्द्रो परिगद्वितं पुरा । स जघान रणाधिमेदिनीं हरिदश्वे हरिणीं सुराङ्गनाम्" रघुः ।

हरित् पु० हृ-इति । १नीलपीतमिश्रितवर्णे (पालारङ्ग) पलाशवर्णे च अमरः २तद्वति त्रि० ३सूर्याश्वे त्रिका० ४मुद्गे हेमच० ५सिंहे ६सूर्य्ये ७वर्णे च पु० ८दिशि स्त्री अमरः । ९हरिद्रायां राजनि० १०तृणे न० मेदि० ।

हरित्पर्ण न० हरित् पर्णमस्य । मूलके राजनि० ।

हरित पु० हृ-इतच् । १सिंहे २मन्थानतृणे राजनि० ३हरिद्वर्णे ४तद्वति त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च । ५दूर्वायां मेदि० ६जयन्त्यां ७हरिद्रायां ८कपिलद्राक्षायां ९शब्दचि० १०नीलदूर्वायाञ्च स्त्री राजनि० टाप् । ११स्थौणेयके न० राजनि० । [शाके न० राजनि०

हरितक न० हरितेन वर्णेन कायति प्रकाशते कै-क ।

हरितपत्रिका स्त्री हरितं पत्रं यस्याः कप् कापि अत इत्वम् । यास्या राजनि० ।

हरितशाक पु० हरितं शाकमस्य । शोभाञ्जने राजनि० ।

हरिताल न० हरिद्वर्णस्य पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठा यत्र । १पीतवर्णे उपधातुभेदे "स हरितालसमाननवांशुक" माघः । २पीतवर्णपक्षिभेदे पुंस्त्री० राजनि० । स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क । हरितालक न० अमरः । "हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम् । तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् । स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् । पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम् । निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु । स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत् पिण्डतालकम् । हरत च हरितालमशुद्धकृता दग्धजाताम सृजति च वह्नितापमङ्गसङ्कोचपीडम् । वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यादिदमपि खलु शुद्धं मारितं श्राव्यमव्यक्" । "तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् । दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजद्रवे । तिलतैले पचेद् यामं यामञ्च त्रिफलाजले । एवं यन्त्रे चतुर्याम पक्वं शुद्ध्यति तालकम्" । अथ तालस्य मारणविधिः "पत्रं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु । खल्वे विमर्द्दयेत्कं दिनं पश्चाद्विशोषयेत् । तत पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत् । तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् । स्थालीमुखे पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे । स्थालीं चुल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् । दिनान्यन्तरगुण्यानि पञ्च वह्निं प्रदापयेत् । एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका । अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत्" । एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः । "हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् । कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान्" । "तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् । शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम्" भावप्र० ।

हरितालनामगुणाः "हरितालोऽग्निविट् स्यात् कषायो मधुरो लघुः । रक्तपित्तशमनः पापघ्नो वातकोपनः" राजनि० ।

हरितालिका स्त्री हरेस्तालो हस्ततालो यस्यां कप् अत इत्वम् । १भाद्रशुक्लचतुर्थ्याम् हरितवर्णाय अलति पर्याप्नोति अल-ण्वुल् । २दूर्वायाम् त्रिका० । अण् ङीप् । हरिताली दूर्वायाम् सा च आकाशरेखायां मेदि० खड्गलतायाम् हरितालिकायाञ्च । "भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थी हस्तसंयुता । हरितालीचतुर्थी स्यात् सर्वोपोषितदा सदा । भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्यां स्वामियोगतः । ददाति किञ्चिन्न च र, हस्तचन्द्रो न संशयः । कदाचिन्नानसङ्घेषु हरौ त्वर्थे चतुर्थिका । हरिताली समाख्याता रुद्राणीप्रीतिदा सदा" राजमार्त्तण्डः

हरिताश्म न० हरितवर्णमश्म अश्मेव वा अच्समा० (फेरोजा) १मणिभेदे २तुत्थे (तुँत) उपधातुभेदे च राजनि० ।

हरिद्दर्भ पु० हरिद्वर्णो दर्भः । हरिद्वर्णकुशे अमरः ।

हरिदश्व पु० हरिन्नामकोऽश्वो यस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः ।

हरिदेव पु० हरिर्देवोऽधिष्ठाता यस्य । श्रवणानक्षत्रे ।

हरिद्गर्भ पु० हरिद्वर्णो गर्भो यस्य । हरिद्वर्णे कुशे राजनि० । "दर्भौ द्वौ च गुणे तुल्यौ तथापि च सिताऽधिकः । यदि श्वेतकुशाभावस्तदा योजयेद्धरितक" राजनि० । "दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्" भावप्र० । तन्मूलगुणाः "कुशमूलं हिमं रुच्यं मधुरं पित्तनाशनम् । रक्तज्वरतृषाश्वासकामलादोषशोषजित्" राजनि० ।

हरिद्रव पु० हरिद्वर्णः पिङ्गलवर्णो द्रव इव । नागकेशररजसि त्रि० ।

हरिद्रा स्त्री हरिं पीतवर्णं द्रवति द्रु-गतौ ड । स्वनामख्याते ओषधिभेदे ।

"हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत्। वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा"। (वनहरिद्रा) "आरण्यहरिद्राकन्दः कुष्ठवातासृनाशनः"। (कर्पूरहरिद्रा) "दार्वी भेदाऽऽम्रगन्धा च सुरभिर्दारुदारु च। कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरमायिका। आम्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला मता। पित्तहृन्मधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी" भावप्र०।

हरिद्रागणेश पु० हरिद्रावर्णयुक्तो गणेशः। पीतवर्णे गणेशभेदे तन्त्रसारः। [स्त्रियां ङीष्।

हरिद्राङ्ग पुंस्त्री० हरिद्रेव अङ्गमस्य। हरितालखगे शब्दच०

हरिद्राभ पु० हरिद्रेव आभाति आ+भा-क। १पीतशाले (पियाशाल) २कर्चूरके ३पीतवर्णे च। ४तद्वति त्रि० अमरः।

हरिद्राराग त्रि० हरिद्राया इव रागः रञ्जनमनुरागः। अस्थिरानुरागे सौहृदे। "क्षणमात्रानुरागश्च हरिद्राराग उच्यते" हला०।

हरिद्रु पु० हरिः हरिद्वर्णो टलादिहारी द्रुः। १कदम्बे हेमच०। २दारुहरिद्रायाञ्च अमरः। [तीर्थभेदे

हरिद्वार न० हरेस्तत्प्राप्तेः द्वारं हेतुत्वात्। स्वनामख्याते

हरिनामन् न० हरेर्नाम तदाख्यानं वा। १विष्णुनामनि २तदाख्याने च हरेरिव नामास्य। ३मुद्गे पु० त्रिका०।

हरिनेत्र न० हरेर्नेत्रमिव। १श्वेतपद्मे राजनि०। ६त०। २विष्णोर्लोचने। हरेः सिंहस्येव नेत्रमस्य दीर्घत्वात्। ३पेचके पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

हरिन्मणि पु० हरिद्वर्णो मणिः। मरकते मणौ अमरः।

हरिन्मुद्ग पु० हरिद्वर्णो मुद्गः। शरदि पक्वे मुद्गे राजनि०।

हरिप्रिय न० हरेर्विष्णोः प्रियम्। १कालीयक चन्दने शब्दच०। २उशीरे राजनि०। ३कदम्बे पु० शब्दच०। ४पीतभृङ्गराजे ५विष्णुकन्दे ६करवीरे ७शङ्खे ८वन्धूके पु० राजनि०। ९शिवे १०वातुले च पु०। ११लक्ष्म्यां स्त्री १२तुलस्यां १३पृथिव्यां १४द्वादश्यां तिथौ च स्त्री। १५हरिवल्लभे त्रि०। [अमरः।

हरिबालुक न० हरेर्विष्णोः प्रिया वालुकाऽस्य। एलवालुके

हरिभक्त त्रि० हरौ विष्णौ भक्तः। १विष्णुभक्तियुते "सर्वजीवेषु यो विष्णुं भावयेत् समभावतः। हरौ करोति भक्तिञ्च हरिभक्तः स च स्मृतः" ब्रह्मवै० ३५ अ० उक्ते २चर्मलघमदष्टिपूर्वकहरिसेवके पु०। [शब्दर०।

हरिभद्र न० हरिं भद्रयति सन्तर्पयति अच्। हरिवालुके

हरिभुज् पु० हरिं भेकं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। सर्पे शब्दच०।

हरिमन्थ पु० मथ्यते मन्थः हरिर्मन्थ एकदेशो यस्य। १चणके राजनि० तस्य बहुमन्थनेऽपि पीतत्वानपायात्तथात्वम्। हरिं सर्पं मथ्नाति मन्थ-अण्। २गणिकारिकायाम् शब्दच०। ३देशभेदे पु० भरतः। [१चणके भरतः।

हरिमन्थक पु० हरिः पीतो मन्थ एकदेशो यस्य कप्।

हरिमन्थज पु० हरिमन्थे देशभेदे जायते जन-ड। चणके अमरः। २कृष्णमुद्गे च हेमच०। [हेमच०।

हरिय पु० हरिं हरिवर्णं याति या-क। पीतवर्णघोटके

हरिलोचन पुंस्त्री० हरेरिव लोचनमस्य। १कर्कटे (केंकड़ा) त्रिका०। २पेचके।

हरिवंश पु० ६त०। १विष्णुवंशे हरेर्वंशो वर्ण्यतेऽनेनाऽस्मिन् वा अच्। महाभारतान्तर्गते खिलरूपे व्यासकृते २ग्रन्थभेदे। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च हरिवं० ३२५ अ० उक्ता यथा "हरिवंशेऽत्र वृत्तान्ताः कीर्त्यन्ते क्रमशोदिताः। तत्राद्यमादिसर्गस्तु भूतसर्गस्ततः परः। पृथोर्वैण्यस्य चाख्यानं मनूनां कीर्त्तनं तथा। वैवस्वतकुलोत्पत्तिर्दुन्धुमारकथा तथा। गालवोत्पत्तिरिक्ष्वाकुवंशस्याप्यनुकीर्त्तनम्। पितृकल्पस्तथोत्पत्तिः सोमस्य च बुधस्य च। अमावसोरन्वयस्य कीर्त्तनं कीर्त्तिवर्द्धनम्। द्युतिप्रतिष्ठे यक्षस्य प्रभव ... द्विजः। दिवोदासप्रतिष्ठा च प्रियङ्कोः क्षत्रियस्य च। ययातिचरितञ्चैव पुरुवंशस्य कीर्त्तनम्। कीर्त्तनं कृष्णसम्भूतेः स्यमन्तकमणेस्तथा। संक्षेपात् कीर्त्तिता विष्णोः प्रादुर्भावास्ततः परम्। तारकामययुद्धञ्च मधुकैटभवर्णनम्। योगनिद्राप्रसुप्तस्य च विष्णोर्वोधश्च वेधसः। पृथ्व्यादेश्च देवानामवतरणं तथा। ततो नारदवाक्यञ्च ब्रह्मगर्भविधस्तथा। आर्य्यास्तवः पुनः कृष्णस्योत्पत्तिः प्रपञ्चतः। गोव्रजे गमनं विष्णोः शकटस्य निवर्त्तनम्। पूतनाया वधो भङ्गो यमलार्जुनयोरपि। वृकसंदर्शनञ्चैव वृन्दावननिवेशनम्। प्रावृषो वर्णनञ्चापि यमुनाह्रददर्शनम्। कालियस्यापि दमनं धेनुकस्य वधस्तथा। प्रलम्बस्य वधश्चैव शरद्वर्णनमेव च। गिरियज्ञप्रवृत्तिश्च गोवर्द्धनविधारणम्। गोविन्दस्याभिषेकश्च गोपीसंक्रीडनं तथा। अरिष्टस्य च वाक्यानि केशिनो निधनं तथा। अक्रूरागमनञ्चैव नागलोकस्य दर्शनम्। धनुर्भङ्गस्य कथनं कंसवाक्यमतः परम्। कुवलयापीडमल्लचाणूरान्ध्रवधस्तथा। कंसस्य निधनञ्चापि विवादः कश्यपेनिताम्। उग्रसेना-

भिषेकश्च यादवाश्वासनं तथा। प्रत्यागतिर्बलकृष्णा-दयोक्ता रामकृष्णयोः। मथुरायाश्चोपरोधो जरासन्ध-निवर्त्तनम्। विकद्रुवाक्यं रामस्य दर्शनं भाषणं तथा। गोमन्तारोहणञ्चापि जरासन्धगतिस्तथा। गोमन्तस्य गिरेर्दाहः करवीरपुरे गतिः। शृगालस्य वधश्चाथ मथु-रागमनं ततः। यवनाकर्षणञ्चैव मथुरापक्रमस्तथा। उपायेन वधः कालयवनस्य प्रकीर्त्तितः। निर्माणं द्वार-वत्यास्तु रुक्मिण्याहरणं तथा। विवाहश्चैव रुक्मिण्या रुक्मिणो निधनं तथा। बलदेवाह्निकं पुण्यं बलमाहा-त्म्यमेव च। नरकस्य वधः पारिजातस्य हरणं तथा। निकुम्भस्य वधाख्यानं प्रपञ्चेनैव कीर्त्तितम्। प्रभावत्याश्च हरणं वज्रनाभवधस्तथा। द्वारवत्या विशेषेण पुनर्नि-र्माणकीर्त्तनम्। द्वारकायां प्रवेशश्च सभायाश्च प्रवेशनम्। नारदस्य च वाक्यानि वृष्णिवंशानुकीर्त्तनम्। षट्पुरस्य वधाख्यानमन्धकस्य निबर्हणम्। समुद्रयात्रा कृष्णस्य जलक्रीडाकुतूहलम्। तथा भैमप्रवीराणां मधुराग-प्रवर्त्तनम्। ततश्छालिक्यगान्धर्वमुदाहरणं हृदः। भानोश्च दुहितुर्भानुमत्या हरणकीर्त्तनम्। शम्बरस्य वधश्चैव धन्योपाख्यानमेव च। वासुदेवस्य माहात्म्यं बाणयुद्धं प्रपञ्चितम्। भविष्यं पुष्करञ्चैव प्रपञ्चेनैव कीर्त्तितम्। वाराहं नारसिंहञ्च वामनं बहुविस्तरम्। कैलासयात्रा कृष्णस्य पौण्ड्रकस्य वधस्ततः। हंसस्य डिम्भकस्यैव वधश्चैव प्रकीर्त्तितः। पुरमयस्य संहार इति वृत्तान्तपञ्चकः। कथितो मयाट्टकः। सर्वपापप्रणाशनः। वृत्तान्तं शृणुयाद्यस्तु सार्धं पाठं समाहितः। स याति वैष्णवं धाम जनकामः कृतक्षणः॥ धन्यं यशस्य-मायुष्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्"।

हरिवल्लभा स्त्री। १जयायां २तुलस्यां राजनि० ३पद्मायाञ्च।

हरिवाज् पु० हारधा घोटकेन उच्चैःश्रवसा वाति गच्छति वा-क्विप्। इन्द्रे हलायुध।

हरिवर्ष न० हरिनामकं वर्षम्। जम्बुद्वीपस्य नववर्षमध्ये वर्षभेदे शब्दा० ७

"एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्राग्वता यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्सेधा हरि-वर्षकिम्पुरुषभारतानां यथासङ्ख्यम्" भाग० ५स्क०१६अ०

हरिवासर न० हरिप्रियं वासरम्। १एकादशीदिवसे २द्वा-दशीप्रथमपादे च। "अस्मान्निर्य पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे" इति। "द्वादश्याः प्रथमः पादो हरि-वासरसंज्ञक" इति च एकादशीतत्त्वे विष्णुधर्मो०।

हरिवाहन पु० हरिं वाहयति स्थानान्तरं नयति वह-णिच्-ल्यु। १गरुडे हारा०। इन्द्र०। २हरिवाहनमप्यत्र न०।

हरिवीज न० हरेर्वीजमुत्पत्तिकारणमस्मात्स्येयस्य कषु। हरि-ताले "हरितालं हरेर्वीजं चक्रनारायणं समाशिला" इति वैद्यकम्।

हरिशयन न० हरेः शयनं निद्रा। १विष्णुनिद्रायाम्। हरेः शयनं यत्र। २तदुपलक्षिते काले। स च "मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु" इत्युपक्रम्य "प्रबुध्यते भाद्रपदवसेन" इत्यन्तेन दर्शितः आषाढस्य शुक्लद्वादश्यादिकार्तिकशुक्ल-द्वादशीपर्यन्तरूपो मासचतुष्टयात्मकः। एतदनैकादशी-शब्दे १०७पृ० दृश्यम्।

हरिश्चन्द्र पु० हरिः चन्द्र इव अस्य पृष०। सूर्यवंश्ये त्रिशङ्कुपुत्रे नृपभेदे। कस्मिंश्चित् तु न षत्वं। हरि-श्चन्द्र एव।

हरिश्चन्द्रपुर न० ६त०। सौभनगरे त्रिका०।

हरिषेण पु० जिनचक्रवर्त्तिविशेषे हेमच०। हरिषेणोऽप्यत्र।

हरिसङ्कीर्त्तन न० हरेर्हरिनाम्नः सङ्कीर्त्तनं कथनम्। श्राद्धविधाने लोकोच्चारणे "सकलं निष्फलं राजन्! हरि-सङ्कीर्त्तनं विना" इति कर्मलोचनम्।

हरिहय पु० हरिनामा हरिवर्णो वा हयो यस्य। इन्द्रे अमरः "हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः" इति रघौ तस्य हरिवर्णतुरगत्वमुक्तम्।

हरिहर पु० हरियुक्तो हरः। हरिहरयोः संश्लिष्टार्द्ध-रूपतया स्थित मूर्त्तिभेदे देवप्रतिमाशब्दे २७०१ तन्मूर्त्ति-लक्षणं दृश्यम्। द्व०। २विष्णुनारायणयोः द्वि० व०।

हरिहरक्षेत्र न० हरिहरयोः प्रियं क्षेत्रम्। गङ्गागण्डकी-सङ्गमान्तिकवर्त्तिनि पाटलिपुत्रादुत्तरस्यां दिशि स्थिते तीर्थभेदे।

हरिहरात्मक पु० १गरुडे २वृषभे च शब्दर०।

हरीतकी स्त्री० हरिं पीतवर्णं फलद्वारा इता प्राप्ता इण-क्त संज्ञायां कन् गौरा० ङीष्। १स्वनामख्याते वृक्षे तस्याः फलम् अण् तस्य लुप्। २हरीतकीफले स्त्री अमरः। "कदाचित् कुपिता माता नोदरस्था हरीतकी" इति वैद्यकम्। पेतकीशब्दे २८६२ पृ० दृश्यम्।

हरेणु स्त्री० हृ-एनु। १रेणुकानामगन्धद्रव्ये अमरः। २कुल-स्त्रियां। ३सतीने (मटर) पु० मेदि०। स्वार्थे क तत्रैव।

हर्त्तृ त्रि० हृ-तृच्। १हरणकारिणि, २चौरे ३सूर्ये च पु०

हर्मन् न० हृ+मनिन् । जृम्भणे (हाइतोला) शब्दरत्नावली ।
हर्मित त्रि० हर्मन्+तार० इतच् । १जातजृम्भणे शब्दर० २दग्धे ३क्षिप्ते च मेदि० ।
हर्म्य न० हृ-यत् मुट् च । १इष्टकाकाष्ठादिरचिते धनिनां गृहभेदे अमरः "रम्यं हर्म्यतलम्" इति प्रबोध० ।
हर्य्य क्रमे अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । हर्य्यति अह-र्य्यीत् । [अमरः । स्त्रियां ङीष् २कुबेरे च जटा० ।
हर्य्यक्ष पुंस्त्री० हरि पिङ्गलमक्षि यस्य अच्समा० । १सिंहे
हर्य्यश्व पु० हरिनामा हरिवर्णौ वाऽश्वोऽस्य । इन्द्रे ।
हर्ष पु० हृष-घञ् । १मुदे अमरः २दक्षाधिपतनयानन्दे । ३कन्दर्पपितरि "पुत्रस्य शपाच । कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते । स यद्दर्पेण संदग्धो हनूष्व लसुपागतः"। वामनपु० ६अ०। ४कलियुगीयनृपभेदे हर्षचरिते तत्कथा दृश्या । [शब्दमा० ।
हर्षक त्रि० हृष्-णिच् ण्वुल् । १हर्षकारके । २पर्वतविशेषे
हर्षण पु० हर्षयति अभीष्टदानात् हृष-णिच-ल्यु । १वि-ष्कम्भादिमध्ये चतुर्दशे योगे ज्यो० । २हर्षकारक त्रि० । ३नेत्ररोगभेदे ४श्राद्धभेदे ५श्राद्धदेवभेदे पु० शब्दच० । हृष-भावे ल्युट् । ६हर्षे न० ।
हर्षपद न० ६त० । नीच० तामकोक्ते चन्द्रविशेषस्य जन्मादिस्थानभेदे । यथोक्तम् "भन्दत्रिषड्दशनवपञ्चपुत्र-व्यया २श्चाद्धपद स्वमोक्षम् । त्रिभं त्रिभ जन्मभतः क्रमेण स्त्रीणां मणां रात्रिदिनेषु नेषु"। हर्षस्थाना द्योऽप्यत्र । "न हर्षस्थानमाश्रित" नीलक० ।
हर्षमाण पु० हृष-ताच्छील्ये चानश् । हृष्टचित्ते अमरः ।
हर्षयित्नु पु० हृष णिच्-इत्नु । १पुत्रे २सुवर्णे न० मेदि० । [२हर्षकारके त्रि० ।
३हर्षयोग्ये त्रि० ।
हर्षिणी स्त्री हृष-णिच्-णिनि ङीप् । १विजयायाम्
हर्षित त्रि० हर्षो जातोऽस्य इतच् । १जातानन्दे । २हर्ष-स्थानगत ग्रहे च ।
हर्षुल पुस्त्री० हृष+उलच् । १मृगे स्त्रियां ङीष् । २कामुके त्रि० सि०कौ० । ३हर्षयोग्ये त्रि० । [चादि० हल इव कः
हल विलेखे भ्वा०पर०सक० सेट् । हलति अहालीत् ज्व-
हल न० हल्यते कृष्यतेऽनेन हल-घञर्थे करणे क । लाङ्गले अमरः । कृषिशब्दे २१८८पृ० दृश्यम् ।
हलद्दी स्त्री हल-मत-हलत् लक्षकमपि दायति शोधयति दै-क गौरा०ङीष् । हरिद्रायाम राजनि० ।
हलधर पु० हलं धरति आयुधत्वेन कृषिसाधनत्वेन वा धृ-अच् । १बलरामे शब्दर० । २कर्षके त्रि० "शङ्कविना हलधरेण पदातिना ते" उद्भटः ।
हलभूति स्त्री हलेन हलसाध्या भूतिः । कृषिकर्मणि शब्दर०
हलभृत् पु० हलं बिभर्त्ति भृ-क्विप् । १बलदेवे त्रिका० २लाङ्गलधारके च । [३कृषिकार्य्ये च ।
हलभृति पु० उपचर्य्ये १मुनिभेदे त्रिका० । २हलस्य धारणे
हला अव्य० हेति लीयते ला-क । नाट्योक्तौ १सखीसम्बो-धने अमरः । २सख्यां जटा० ३पृथिव्यां स्त्री ४जले च स्त्री अजयपालः ।
हलायुध पु० हलेन आयुध्यति आ+युध क । १बलदेवे अमरः २ब्राह्मणसर्वस्वादिग्रन्थकारके विद्वद्भेदे च ।
हलाह पुंस्त्री० । चित्रिताश्वे हेमच० स्त्रियां ङीष् ।
हलाहल पु० हलेनेव आहलति विलिखति आ+हल-अच् । १विषभेदे २ब्रह्मसर्पे ३अञ्जनायां मेदि० ४बुद्धभेदे त्रिका० ।
हलि पु० हल-इन् । हलवले शब्दर० ।
हलिन् पु० हलोऽस्त्यस्यायुधत्वेन कृषिसाधनत्वेन वा इनि । १बलरामे अमरः २कर्षके त्रि० । हलस्य आकारो विद्यते यस्या ङीप् हलिनी (विषलाङ्गला) ३लाङ्गली-वृक्षे रत्नमा० इति । हलानां समूहः ङीप् ४हल-समूहे स्त्री । [राजनि० ।
हलिप्रिय पु० ६त० । १कदम्बवृक्षे अमरः । २मदिरायां स्त्री
हली स्त्री हल-इन् ङीप् । कलिकारीवृक्षे राजनि० ।
हलीन पु० हलाय हितः ख । शाकवृक्षे (सेगुन) शब्दच० ।
हली(म)सक पु० पाण्डुरोगभेदे "यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्ध-रित श्यावपीतकः । बलोत्साहः क्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः । स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृष्णारुचिभ्रमाः । हली(म)सकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः" भावप्र० ।
हलीषा स्त्री हलस्य ईषा शक० । लाङ्गलदण्डे ।
हल्य त्रि० हल हलकर्षणमर्हति तस्येदं वा यत् । १हलकर्ष-णयोग्ये क्षेत्रादौ अमर० । २हलसम्बन्धिनि च । हलानां समूहः यत् । ३हलसमूहे स्त्री अमर । [पद्मकोष ।
हस विकासे भ्वा० पर०सक० सेट् भानुदीक्षित० । हसति
हसक न० हल-ण्वुल् भानुदीक्षित । हस-सम्प०भावे क्विप् हस लाति ला-क । संज्ञायां कन् वा । रसकर्पूरे (हेका) अमरः ।
हसीक न० हस-क्विप् ईक-अच् पृषो० कर्म० । स्त्रीणां मण्डलिकाकारन्यले । ततः स्वार्थे क । तत्रैव । "मण्डलेन तु यद्यस्य स्त्रीणां हसीकनन्तु तत् हेमच०

२रावणकोडायाञ्च तद्वाचकं यथा "पुनः पुनः मरुत्
वितस्तिमात्रोद्गतं को विनिवम्य मद्भुतम्। आत्मस्य
पङ्क्त्यामितरेतरन्तु हुतोऽर्थमोऽय चलु रावणोरो"
हरिं०टी०नीलकण्ठः। [१होमे ३आह्वाने च अमरः।

हव पु०हु–अप ह्वे–अप् संप्र० पृषो० वा। १यज्ञे २आज्ञायां

हवन न० हु–भावे ल्युट्। होमे देवाद्युद्देशेन मन्त्रपूर्वक मग्नौ हविःप्रक्षेपे मत्स्य०। [त्रिका०,

हवनी स्त्री हूयतेऽस्यां हु–आधारे ल्युट् ङीप्। यज्ञकुण्डे

हवनीय त्रि० हु–कर्मणि अनीयर्। होमीयद्रव्ये।

हवा अव्य० ह च वा च द्वन्द्व०। प्रसिद्धार्थे।

हविरशन पु०हविरश्नाति अश–ल्यु।१वह्नौ हेमच०।२चि त्रकवृक्षे च। भावे ल्युट्। ३हविर्भोजने न०। [राजनि०।

हविर्गन्धा स्त्री हविषो गन्धो यस्याम्। शम्यां (शाँइ)

हविर्गेह न० हविषो गेहम्। यज्ञमण्डपपश्चिमदले हव नीयद्रव्यस्थापनार्थे गेहभेदे हेमच०। [वारीदले रत्नमा०।

हविर्मन्थ पु० हविषे मथ्यतेऽसौ मन्थ–कर्मणि घञ्। गणि

हविष्य न० हविषे हितम् यत्। १घृते हेमच०। २यव्रीहि हैमन्तिकादावन्ने च "चेदहविष्यं भुञ्जानाः" आश्व० श्रौ०।
"नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीं तथा। आम्रमामल कञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम्। व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधाः" ति० त० आगस्त्यसंहिता।

हविष्यान्न न० कर्म०। "हैमन्तिकं सिताऽस्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः। कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिल मोचिका। षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत्। लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी। पयोऽनुद्धृत सारञ्च पनसाम्रहरीतकी। तिन्तिडी जीरकञ्चैव नाग रङ्गञ्च पिप्पली। कदली लवली धात्री फलान्यगुड मैक्षवम्। अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते" स्मृत्युक्ते व्रतादौ भक्ष्यद्रव्यभेदे।

हविस् न० हूयते हु–कर्मणि असुन्। १घृते अमरः २हव नीयद्रव्यमात्रे च "वपाया मेदसो हविषोऽनुब्रूहीति" श्रुतिः। "हव्यानि यथा होमो भावं यज्ञानुपक्रमम्। अभावरूपञ्चैव प्रज्ञया हविष्यति" भ्वा० त० पञ्च शब्दभेदे। भावे असुन्। २होमे।

हव्य न०हु–कर्मणि यत्। १देवोद्देश्ये अमरः। २हवनीय द्रव्ये त्रि०। भावे यत्। ३होमे न०।

हव्यपाक पु० हव्याय होमाय पाको यत्र। होमार्थं दुग्धयवादिनिर्मिते चरौ अमरः।

हव्यवाह पु०हव्यं वहति देवान् वह–अण्। १वह्नौ रत्नमा० २चित्रकवृक्षे च। [अमरः। २चित्रकवृक्षे च।

हव्यवाहन पु० हव्यं वाहयति वह–णिच–ल्यु। १वह्नौ

हव्याश पु० हव्यमश्नाति अश–अण्। १वह्नौ मत्स्य० २चित्रकवृक्षे। ल्यु। हव्याशनोऽप्यत्रार्थे पु०हेमच०।

हस हासे भ्वा० प० अक० सेट् एदित् चिणि न वृद्धिः। हसति अहसीत्। दोषदर्शनपूर्वकहासे तु सकर्मक "स्मितावकृष्टेव पुरं मनोमः" इति भट्टिः। [अमरः।

ह(हा)स पु० हस–अप् घञ् वा। हासे सुखविकाशनभेदे

हसन न०हस–भावे ल्युट्। मौखात्सुखकपोलादेर्विकाशने हास्ये

हसन्ती स्त्री हस–शतृ ङीप्। अङ्गारधानिकायां अमरः। २मल्लिकाभेदे ३शाकिनीभेदे च मेदि०। हस–शतृ–ङीप्। हसत् अङ्गारिणि त्रि० स्त्रियाम् ङीप्।

हसित न०,हस–भावे क्त। १हास्ये कर्त्तरि क्त। २हास हासे ३विकसिते च त्रि०। हासमर्थे द्रष्टव्यम्।

हस्त पु०हस–तन् न इट्। १देहावयवभेदे (हात) अमरः। २चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणे "यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैर्हस्तो ऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः" लीला०। ३हस्तिशुण्डे च। ४अश्विन्यादिषु त्रयोदशे नक्षत्रे पुं स्त्री० मेदि० अर्शआ द्यच् पु० दत्रम्। "लाङ्गलं हस्तयोगे" इति पुराणम्। "पुष्या हस्ता तथा स्वातिः" ज्यो०। केश वाचकात् परः। ५समूहे। केशहस्तः।
"हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च। दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्विषम्। तस्माद्न्तरितं कृत्वा पर्णेनाथ तृणेन वा। प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन" स्मा० त०। [इले राजनि०।

हस्तजोड़ि पु० हस्त जुड़ति जुड़ इन्। (हातजोड़ा)

हस्तपुच्छ न०६त०। हस्तावयवभेदे (हातर पाँजा)। त्रिका०

हस्तवारण न० ६त०। मारणोद्यतस्य निवारणे अमर।

हस्तविम्ब न० हस्तस्य विम्बं यत्र। व्यापके चन्दनादिना देहविलेपनविशेषे हेमच०। [श्रीधरः।

हस्तसिद्धि स्त्री हस्तस्य तत्कर्मणः सिद्धिर्यतः। वेतने

हस्तसूत्र न० हस्तस्य सूत्रमिव। वलये हेमच०।

हस्तामलक न० हस्तस्थितमामलकम् आमलकस्य फलं तदिव वा। १करावस्थितामलकफले तद्वत् २अनायास बोध्ये पदार्थे च। करामलकादयोऽप्यत्र। ३वेदान्तग्रन्थ भेदे च।

हस्तिक न० हस्तिनां समूहः ठन्। हस्तिसमूहे मत्स्य०।

हस्तिकन्द पु० हस्ती तत्पदमिव कन्दोऽस्य । स्वनामख्याते कन्दभेदे (हातिकाँदा) राजनि० ।

हस्तिकरञ्ज पु० हस्तीव महान् करञ्जः । महाकरञ्जे राजनि०

हस्तिकर्ण पु० हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्य अच् । १एरण्डवृक्षे २पलाशभेदे ३गणदेवताभेदे मेदि० । ४हस्तिकन्दे ५रक्तैरण्डे च राजनि० । स्वार्थे क तत्रार्थे । ६त० । ६गजस्य कर्णे । [अमर० ।

हस्तिकर्णदल पु० हस्तिनः कर्ण इव दलमस्य । पलाशभेदे

हस्तिकोलि पु० हस्तीव कोलिः । बदरीभेदे रत्नमा० ।

हस्तिघोषा स्त्री हस्तीव बृहती घोषा । वृहद्घोषायाम् मदनपालः । [घोषायाम् रत्नमा०।

हस्तिघोषातकी स्त्री हस्तीव वृहती घोषातकी । हस्ति-

हस्तिचारिणी स्त्री हस्तीव चरति चर-णिनि ङीप् । महाकरञ्जे राजनि० ।

हस्तिदन्त पु० ६त० । १करिदन्ते । तदाकारोऽस्त्यस्य अच् । २मूलके न० राजनि० तत्रार्थे पु० शब्दर० । ३बहुभित्तिनिखाताद्धे काष्ठनिर्मितकीलिकाकारे पदार्थे नागदन्तादयोऽप्यत्र । [कर्कटीभेदे राजनि० ।

हस्तिदन्तफला स्त्री हस्तिदन्त इव फलमस्याः । पर्वारौ

हस्तिन् पु० हस्तः शुण्डादण्डोऽस्त्यस्य । १गजे २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे च ।

"सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह । तेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरेव हस्तिनापुरम् । हस्तिनश्चैव दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः । अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च" हरिवं० २० अ० ।

हस्तिनख पु० हस्तिनो नख इव हस्तिना न खन्यते नञ्+खन-ड वा । १पुरद्वारस्थे स्तूपकूटे अमरः । २दुर्गद्वाररोधनार्थं निर्म्मीयते यत्तस्मिन् मृत्कूटे सद्रागौ च भरतः ।

हस्तिनापुर न० हस्तिना तदाख्यनृपेण चिह्नितं तत्कृतत्वात् पुरम् शाकपा० । (दिल्ली) पुरभेदे ।

हस्तिनी स्त्री हस्तिन् योषा ङीप् । १करिण्याम् गजयोषिति चतुर्विधस्त्रीमध्ये २स्त्रीविशेषे तल्लक्षणं यथा "स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला । कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च नितम्बखर्वा खलु हस्तिनी स्यात्" "हये तुष्टा च हस्तिनी" रतिमञ्जरी । ३हट्टविलासिन्यां शब्दच० । [स्वार्थे क तत्रैव ।

हस्तिप पु० हस्तिनं पाति पा-क । हस्त्यारोहे अमरः ।

हस्तिपत्र पु० हस्ती तत्कर्ण इव पत्रमस्य । हस्तिकन्दवृक्षे राजनि० । [इत्यम् । राजकोशातक्याम् राजनि० ।

हस्तिपर्णिका स्त्री हस्ती तत्कर्ण इव पर्णमस्याः कप् अत

हस्तिपर्णी स्त्री हस्ती तत्कर्ण इव पर्णमस्याः ङीप् । १मोरटालतायां रत्नमा० । २कर्कट्याञ्च राजनि० ।

हस्तिमद पु० ६त० । १करटादि स्रुतमदजले । म इव । २गन्धद्रव्यभेदे च राजनि० ।

हस्तिमल्ल पु० हस्तिषु मल्लः । १ऐरावतगजे । २गणेशे ३भस्मनि ४नागे च मेदि० । [राजनि०।

हस्तिरोहणक पु० हस्तीव रोहणं यस्य स्वार्थे क । महाकरञ्जे

हस्तिलोध्रक पु० हस्तीव लोध्रः स्वार्थे क । लोध्रभेदे राजनि०

हस्तिविषाणी स्त्री हस्तिविषाणं गजदन्तस्तदाकारः मध्यभाग (थोड़) यस्याः गौरा० ङीष् । १कदल्याम् राजनि०।

हस्तिशुण्डा(ण्डी) स्त्री हस्तिशुण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् वा गौरा० ङीप् । (हातिशुडा) वृक्षे राजनि० ।

हस्तिश्यामाक पु० हस्तीव स्थूलः श्यामाकः । स्थूलश्यामाके राजनि० । [हस्त्य कृता वा ।

हस्ते अव्य० हस्त+ए । १पाणौ इत्यर्थे २स्वीकारे च हस्ते-

हस्त्य त्रि० हस्तेन गृहीतः दत्तः कृता वा यत् । १हस्तगृहीते २पाणिदत्ते ३पाणिकृते त्रि० कौ० ।

हस्त्यध्यक्ष पु० ७त० । गजाध्यक्षे गजरक्षणादौ नियुक्ते "हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वन्यजातिविशारदः । लोकज्ञश्च तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते" मत्स्यपु० १८९अ० ।

हस्त्यारोह पु० हस्तिनमारोहति आ+रुह अण् । हस्तिपके अमरः ।

हस्र त्रि० हस-कर्मणि र । मूर्खे उणा० । [शब्दच० ।

हहल अव्य० हेति हसति । हालाहले स्थावरविषभेदे

हहा पु० हेति शब्दं जहाति हा-क्विप् । गन्धर्वभेदे शब्दमा०

हा त्यागे जु० प० स० अनिट् । जहाति जहति जहौ अहासीत् हीयते ओदित् निष्ठातस्य नः हीनः हानिः ।

हा गतौ जु० आ० स० अनिट् ओदित् निष्ठातस्य न । जिहीते अहासिष्ट जहे हानम् ।

हा अव्य० हा-का । १विषादे २शोके ३पीडायाम् अमरः ४कुत्सायाञ्च मेदि० । हाशब्दस्य निन्दापरत्वे तद्योगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया "हा लोकं दीनवत्सलम्" वोपदेवः । निन्दनीयपरत्वे न, "हा पितः । क्वासि वैदेहि" भट्टिः ।

हाङ्गर पुंस्त्री हा विषादाय पीडायै वा अङ्गं राति रा-क । स्वनामख्याते जलजन्तुभेदे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

हाटक न० हट-ण्वुल् । १देशभेदे २तज्जे स्वर्णे तन्नाम०

नामके धुस्तुरे च अमरकोषः। ४स्वर्णनिर्मिते त्रिलिङ्गः।

हाटकेश्वर पु० गोदावरीतीरस्थे शिवलिङ्गभेदे यथा “एताश्च नन्तर प्राप्ताः सर्वे एत्रर्षिपार्थिवाः। द्रष्टुं त्रैलोक्यभर्त्तारं त्र्यम्बकं हाटकेश्वरम्। ततः कपिवरः प्राप्तो हताख्या सह सुन्दरि॥ स्नात्वा गोदावरीतीर्थे दिदृक्षुर्हाटकेश्वरम्” वामनपु० ६२अ०।

हात न० हा-करणे क्त। वेतने शि० को०। पृषो०। हान्त। मरणे उणादि०। [क्वचन” भट्टिः।

हान न० हा-भावे क्त। परित्यागे “हिमहानकृता न दाता

हानि स्त्री हा-क्तिन् तस्य निः। १क्षतौ २अपचये च जटा०।

हापुत्री स्त्री हा इति रव पुत्राय यस्याः ङीप्। पक्षिभेदे हारा०। स्वार्थे क ह्रस्व०। तत्रार्थे त्रिका०।

हायन पु० अम्बु जहाति हा-ल्युट्-नि०। १व्रीहौ भावे जहाति हा-ल्युट्-नि०। २वत्सरे पुंस्त्री० अमरः। ३अग्निशिखायां स्त्री मेदि०।

हार पु० हृ-कर्मणि घञ्। १मुक्तामालाभेदे अमरः “हारो नारोपितः कण्ठे” इति सीतावाक्यम्। २युद्धे मेदि०। हरतीति कर्त्तरि घञ् अण् वा। ३भाजके “अन्योन्य हाराभिहतौ हरांशौ” इति लीला०।

हारिफका स्त्री जूम्भायां (हाइतोला) हारा०।

हारक पु० हृ-ण्वुल्। १चोरे २कितवे ३गद्यभेदे ४विज्ञानभेदे मेदि०। ५मास्फोटकभेदे शब्दच०। ६भाजकाङ्के च। ७हरणकर्त्तरि त्रि०। [कपिलद्राक्षायाम् राजनि०

हारहारा स्त्री हार इव हरति आस्वादमात्रं हृ-अच्।

हारहूरा स्त्री हूर्छ-क्विप् हूः हार इव हूरं राति रा-क। १द्राक्षायाम् हेमा०। २मद्ये पु० मेदि०।

हारावली स्त्री हार इवावली। मुक्तावल्यां “स्फारहारावली” इति मल्लिनाथ०। २पुरुषोत्तमकृते कोषभेदे च।

हारि(री) स्त्री हृ-णिच्-इन् वा ङीप्। १द्यूतादिभङ्गे २तत्पराजये ३पथिकसमूहे च मेदि०। ङीबन्त ४मुक्तायां स्त्री शब्दमा०। [कोकिले मेदि० स्त्रियां ङीप्।

हारिकण्ठ पुंस्त्री० हारी मनोहरः कण्ठशब्दो यस्य।

हारित पुंस्त्री० हृ-णिच्-क्त। हारीत पक्षिभेदे जटा० स्त्रियां ङीप्। हारित स्वार्थे अण्। हारिद्रवर्णे पु०।

हारितक न० हारितेन हरिद्वर्णेन कायति कै-क। शाके शब्दर०।

हारिद्र पु० हरिद्रया रक्तः अण्। १कदम्बभेदे तत्पुष्पस्य पीतप्रायत्वात् तथात्वम्। २हरिद्रया रक्ते त्रि०मेदि०।

हारिन् त्रि० हारोऽस्त्यस्य इनि हृ-णिनि वा। १हारके २हारविशिष्टे ३मनोहारिणि च। “हारीयुक्ताक्षाणां हारीयवलानाम्” भट्टिः। स्त्रियां ङीप्।

हारिल पुंस्त्री० हृ-णिच् इलच्। स्वनामख्याते खगभेदे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

हारीत पु० हृ-णिच्वा०-ईतच्। कर्त्तरि मुनिभेदे। २पक्षिभेदे ३कितवे च मेदि०। स्वार्थे क। हारिलखगे (हरेल) राजनि०।

हार्द न० हृदयस्य कर्म युवा० अण् हृदादेश। १स्नेहे २प्रेमणि अमरः। हृदि भवः विदितो वा अण्। ३हृदयस्थे ४हृदयजे च त्रि० हार्दविद्या शा०भा०।

हार्य पु० ह्रियतेऽसौ हृ-ण्यत्। १विभीतकवृक्षे २हरणीये त्रि० मेदि०।

हाल पु० हलोऽस्त्यस्य अण् हल एव वा अण्। १बलरामे त्रिका०। २हले च मेदि०। ३शालिवाहननृपे हेमच०।

हालक पु० हाल+संज्ञायां कन्। पीतहरितवर्णाश्वे हेमच०।

हालह(हा,ल न० हलाहल पृषो०। हालाहलविषे शब्दर०

हाला स्त्री हल-घञ्। १मद्ये अमरः २तालरसजे (ताड़ि) मद्ये च राजनि०।

हालाहल पुंन० हालेव हलति हल-अच्। १स्थावरविषभेदे शब्दर०। २कीटभेदे च पु० राजनि०। ३मद्ये स्त्री तत्र ङाप् राजनि०। “गोस्तनाभफला गुच्छास्तालपत्रच्छदास्तथा। तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः। असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये। दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते” भावप्र०।

हालिक त्रि० हलेन खनति हलः प्रहरणमस्य तस्येदं वा ठक् ठञ् वा। १हलकर्षके २हलेन योद्धरि ३हलसम्बन्धिनि च अमरः।

हालिनी स्त्री हल-णिनि ङीप्। गृहगोधायां हेमच०।

हाली स्त्री हल-इण् ङीप्। कान्तायाः यवीयस्यां भगिन्याम् हेमच०।

हालु पु० हल-उण्। दन्ते त्रिका०।

हाव पु० ह्वे भावे घञ् नि० सम्प्र०। हु-करणे घञ्। १आह्वाने २स्त्रीणां शृङ्गारभावजे चेष्टाभेदे च अमरः। “भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेच्छाप्रकाशकः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते”। “हाव-नोऽनेन ह्रूयन्ते नारीभिर्मदनानघे। अतो निगद्यते हावस्ते विलासादयो मता” भरतधृतवाक्यम्। “ग्रीवारेचकसंयुक्तो भ्रूनेत्रादिविकाशकृत्। भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते” उज्ज्वलमणिः।

हास पु० हस-भावे घञ्। हास्यादिभावयोः रसभेदे तदुत्पत्तं

सा० द० "विकृताकारवाग्वेषचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् । हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः । विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः । तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् । अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः । निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः" ।

हासस् पु० हस-णिच् असुन् । चन्द्रे वेदनि० ।

हासिका स्त्री हस–भावे ण्वुल् । हासे हेमच० ।

हास्तिक न० हस्तिनां समूहः ठक् । १हस्तिसमूहे अमरः । हस्तमारोहति ठक् । २हस्त्यारोहे ।

हास्तिन न० हस्तिना नृपेण निर्वृत्तम् नगरम् अण् संयोगपरत्वाऽटिनो नटिलोपः । हस्तिनापुरे त्रिका० । हस्तिना इदं हस्तिनः परिमाणं वा अण् । २हस्तिसम्बन्धिनि ३हस्तिपरिमाणे च त्रि० ।

हास्य न० हस-ण्यत् । १हासे हसने अमरः २अलङ्कारोक्ते रसभेदे च । "उक्तस्य हसितं श्रेष्ठं मौलिताक्ष मनाग्बहम् । अपहसितं कुर्यात् तत् सोन्मादस्य नैकधा" शारदा० ६६अ० ।
"ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च नीचानामपहसितं तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः" । "ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् । किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः । मधुरस्वरं विहसितमांसशिरःकम्पमवहसितम् । अपहसितं साश्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्" सा० द० ।

हाहा पु०हेति शब्दं जहाति क्विप् ।१देवगन्धर्वभेदे अमरः । अदन्त हाहश् शब्दोऽपि तत्रार्थे भरतः । हा–हा इत्यम् २विस्मयशब्दे ३शोकशब्दे च अव्य० मेदि० ।

हाहाकार पु०हाहा इत्यस्य कार कृ-भावे घञ् ।१युद्धशब्दे २शोकध्वनौ च । [त्रिकाण्ड० ।

हि वर्द्धने गतौ च स्वा०पर०सक०अनिट् । हिनोति अहैषीत्

हि अव्य० हा-ह्नि–वा डि । १हेतौ २अवधारणे अमर । ३विशेषे ४प्रश्ने ५सम्भ्रमे ६हेत्वपदेशे ७असूयायां च मेदि० ८पादपूरणे ९शोके च शब्दर० ।

हिंसक पु० हिन्स-ण्वुल् । १व्याघ्रादौ हिंस्रे पशौ २शत्रौ च ३आथर्वणे विप्रे ४हिंसाकारके त्रि० शब्दर० ।
"भोक्तानुमन्ता संस्कर्त्ता क्रयिविक्रयिहिंसकाः । उप हर्त्ता घातयिता हिंसकाश्चाष्टधा स्मृताः" काशीख० ।

हिंसा स्त्री हिन्स-अ । १वधे मेदि० २चौर्य्यादिकर्मणि च अमरः । "हिंसा चैव न कर्त्तव्या वैधहिंसा तु राजसी । ब्राह्मणैः सा न कर्त्तव्या यतस्ते सात्त्विका मताः" इत्युक्तम् । वैधहिंसाशब्दे ४६७५ पृ० दृश्यम् ।

हिंसारु पु० हिन्स–आरु । व्याघ्रे त्रिका० ।

हिंसालु पु० हिंसा+अस्त्यर्थे आलु । १हिंसाशीले उणा० । २कुक्कुरे पु० हारा० ।

हिंसीर पु० हिंसा–ईरन् । १व्याघ्रे २खगे च उणा० ।

हिंस्र त्रि० हिन्स–र । १हिंसाशीले अमरः । २घोरे ३भवे ४भीमसेने ५हरे पु०उणा०।६मांस्यां ७काकादन्यां ८जटामांस्याम् ९एलुवालुकायां १०गवेधुकायां ११सिरायाम् १२माद्यां च स्त्री शब्दच० । [अहिक्किष्ट ।

हिक्क कूजने भ्वा० उ०अ० सेट् । हिक्कति ते अहिक्कीत्

हिक्क हिंसायां चु०आ०सक० सेट् । हिक्कयते अजिहिक्कत ।

हिक्का स्त्री हिगिति शब्दं करोतीति पृषो० । रोगभेदे (हेचकी) अमर ।
तन्निदानादिकं भावप्र० उक्तं यथा
"अथ हिक्काधिकारः । तत्र हिक्कायाः विप्रकृष्टं निदानमाह "विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः । शीतपानाशनस्नानरजोधूमातपाऽनिलैः । व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघाताऽपतर्पणैः । हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते" । अपतर्पणमनशनादि । संप्राप्तिमाह "वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि । अन्नजा यमला क्षुद्रा गम्भीरा महती तथा" । सामान्यलक्षणमाह "मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनं यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् । सघोषवानाशु हिनस्त्यसून्यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः" । वायुरत्र सोदानप्राणो बोद्धव्यः । उदेति ऊर्द्ध्वं याति । सस्वनः शब्दवान् । ऊर्द्ध्वगमनं विशिनष्टि यकृदित्यादि प्लिहेति शब्दोऽप्यस्ति दीर्घस्यापि कश्चात् । मुखादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय आक्षिपन् निःसारयन् इवेत्यर्थः । घायुः दोषवान् दोषोऽत्र कफः तद्वान् वायुः कफेनानुगत इति यावत् । हिनस्तीति हिक्का पृषोदरादित्वात् परिवृत्तिः हिगिति शब्दं करोतीति वा । पूर्वरूपमाह "कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता । हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च" । वदनस्य कषायता रसात् । अन्नजामाह "पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः । हिक्कयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्" अनिलः प्राणो वायुः । यमलाहिक्कामाह "चिरेण यम-

लैर्वेगैर्या हिक्का समुपवर्त्तते । कम्पयन्ती शिरोग्रीवां यमलां तां विनिर्दिशेत्"। क्षुद्रामाह "विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते । क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलप्रधाविता"। विकृष्टकालैः चिरेण । जत्रुः कण्ठोरसोः सन्धिः । गम्भीरामाह "नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी । अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता"। अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता । महतीमाह "मर्म्माणि पीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते । महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी"। मर्म्माणि वस्तिहृदयशिरःप्रभृतीनि । असाध्यत्वमाह "आयम्यते हिक्कितो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्द्ध्वं ताम्यते नित्यमेव । क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ"। आयम्यते विस्तार्य्यत इव तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना नित्यमेवेत्यन्तेनैको हिक्कमानः । क्षीण इत्यादिनाऽतिमात्रमित्यन्तेनापरः । तौ द्वौ अन्त्यौ च गम्भीरया महत्या हिक्कया हिक्कमानौ वर्जयेत् । अपरञ्च "अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च । व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः । आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् । यमिका च प्रलापार्त्तिमोहतृष्णासमन्विता"। साध्यत्वमाह "अक्षीणश्चाप्यदीनस्य स्थिरधात्विन्द्रियस्य च । तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा"।

हिङ्गु न० हिमं गच्छति गम-डु नि० । (हिङ्) रामठदेशोद्भवे वृक्षे अमरः तस्य निर्यासो हिङ्गुद्रव्यम् । "हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासनुत् । शूले पाके च कटुकं स्निग्धञ्च वह्निदीपनम् । शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्द्धनम्" भावप्र० । "हिङ्गु तीक्ष्णं कटूष्णं च गुल्माध्मानविबन्धनुत् । लघूष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातजित्" राजव० । २वंशपत्रे भावप्र०

हिङ्गुनाडिका स्त्री हिङ्गुन नाडी इव नाड़ी यस्याः कप् । नाडीहिङ्गौ राजनि० ।

हिङ्गुनिर्यास पु० हिङ्गुन इव निर्यासोऽस्य । १निम्बवृक्षे अमरः ६त० । २हिङ्गुवृक्षनिर्यासे च (हिङ्) ।

हिङ्गुपत्र पु० हिङ्गुन इव पत्रमस्य । १इङ्गुदीवृक्षे राजनि० (हिङ्गुपात) २वृक्षभेदे स्त्री ङीप् भरतः ।

हिङ्गुपर्णी स्त्री हिङ्गुन इव पर्णमस्याः गौरा० ङीष् । वंशपत्राम् रत्नमाला ।

हिङ्गुल पुंन० हिङ्गु तद्वर्णं लाति ला-क । रक्तवर्णे वर्णकद्रव्यभेदे अमरः २मात्तोक्षा ३हहयाम्लौ स्त्री ङीप् वर्णकभेदे तस्य शोधनादिकं भावप्र० उक्तं यथा "मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम् । सप्त वारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम्"। एवं शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः । "तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि । हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाश्च प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति"। अथ हिङ्गुलाद्रसाकर्षणविधिः "निम्बूरसैर्निम्बदलरसैर्वा याममात्रकम् । पिष्ट्वा दरदमूर्द्ध्वं तु पातयेत् सूतयुक्तिवत् । तत्रोर्द्ध्वपिठरीलग्नं गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् । शुद्धमेव हि तं सूतं सर्वकर्म्मसु योजयेत्"। तल्लक्षणं दरदशब्दे ३४७१पृ० दृश्यम् । सतीदेहयज्ञाङ्गपतनस्थाने ४देवीविशेषे स्त्री (हिङ्लाज) । "ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलायां देवता भीमलोचना । कोटवी सा महामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी" पीठमा० ।

हिङ्गुलु पुंन० हिङ्गु तद्वर्णं लाति ला-डु । (हिङ्गुल) वर्णकद्रव्ये अमरः ।

हिङ्गुसिराटिका स्त्री हिङ्गुन इव शिरां पत्रशिरामटति अट-ण्वुल् अत इत्वम् । वंशपत्रायाम् रत्नमा० ।

हिङ्गूल न० हिङ्गु+ऊल-पृषो० । मधुरमूले (आलु) शब्दच० ।

हिञ्ज पु० हिनोति हि-क्विप् तथा सन् जायते जन-ड कर्म० । हिज्जलवृक्षे शब्दर० । (भेदे (हिजल) जटा०

हिञ्जल पु० हि-क्विप् हि । हिनवारि जलं यस्य । इज्ज- [अहिहिज्जल ।

हिञ्जीर पु० हस्तिपादबन्धे हेमच० ।

हिड गतौ भ्वा० आ० सक०सेट् इदित् । हिण्डते

हिडिम्ब पु० राक्षसभेदे स हि भीमेन हतः २तद्भगिन्यां स्त्री

हिडिम्बजित् हिडिम्बं राक्षसभेदं जितवान् जि-क्विप् । भीमसेने हिडम्बवधवृत्तयाऽस्य । [भार० आ० ।

हिडिम्बापति पु० ६त० । १हनुमति शब्दर० २भीमसेने

हिण्डन न० हिडि-ल्युट् । १भ्रमणे २रमणे मेदि० ३शेफसि च विश्व० । [चार्य हारा०

हिण्डिक पु० हिडि-इन् हिण्डिं कायति कै-क । भ्रमा०

हिण्डि(ण्डी)र पु० हिडि-ईरन् ईरन् वा । १समुद्रफेने अमरः । २वार्त्ताकौ ३पुरुषे मेदि० ४रुचके च शब्दा० ।

हिण्डी स्त्री हिडि-इन् ङीप् । दुर्गायां त्रिका० ।

हिण्डीप्रियतम पु० ६त० । शिवे शब्दर० हिण्डीपत्यादयोऽप्यत्र । [अस्थूले च ।

हित त्रि० धा-क्त हि-क्त वा । १पथ्ये २प्रिये ३इष्टसाधने

हितक पु० हित+स्वार्थे क । शिशौ रायमु० ।

हितकारिन् त्रि॰ हितं करोति कृ-णिनि । शुभकारके । [कारिणि स्त्रियां ङीप् ।

हितप्रणी पु॰ हितं प्रणयति प्र+णी क्विप् । चारे शब्दर॰ ।

हितावली स्त्री हितम् आवलयति आ+वल-इन् ङीप् । कार्पासभेदे अमर॰ ।

हितैषिन् त्रि॰ हितमिच्छति इष-णिनि । हितेच्छा

हितोपदेश पु॰ हितस्य इष्टसाधनस्य उपदेशः । १हितस्य उपदेशे विष्णुशर्मकृते २नीतिग्रन्थभेदे च ।

हिन्ताल पु॰ हीनस्तालो यस्मात् पृषो॰ । (हेँताल) इति ख्याते अमर॰ "हिन्तालो मधुरः शीतः कफकृत् पित्तदाहनुत् । श्रमतृष्णापहारी च शिशिरो वातदोषकृत्" राजनि॰ ।

हिन्दोल पु॰ हिल्लोल+अच् पृषो॰ । १श्रावणशुक्लपक्ष विहित दोलनयन्त्रे च भगवतो दोलनरूपे २उत्सवभेदे ३रागभेदे च सङ्गीतदा॰ । ४दोलायां स्त्री स्वार्थे क । यानभेदे जटा॰ ।

हिन्दु पु॰ हीनं दूषयति दुष+डु पृषो॰ । जातिभेदे । "पञ्चमाम्नायमन्त्रास्तु प्रोक्ताः पारस्यभाषया । अष्टोत्तरशताशीतिर्येषां संसाधनात् कलौ । पञ्च खानाः सप्त मीरा नव शाहा महाबलाः । हिन्दुधर्मप्रलोप्तारो जायन्ते चक्रवर्त्तिनः । हीनञ्च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये ! । पूर्वाम्नाये नवशतं षडशीति प्रकीर्त्तिताः । फिरिङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ । अधिपा मण्डलानाञ्च सङ्ग्रामेष्वपराजिताः । इंरेजा नवषट्पञ्च लण्ड्रजाश्चापि भाविनः" मेरुतन्त्रे २३प॰ प्रमाणमिदम् ।

हिम न॰ हि-मक् । १प्रालेयच्युत जलकणे २शीतस्पर्शे ३तद्वति त्रि॰ अमरः । ४दुग्धिकायां ५रेणुकायां ६मद्य सुरायाम् ७नागरमुस्तायां ८दुग्धिकायां ९च एलायां च स्त्री राजनि॰ । १०पद्मरागवैदूर्यपाषाणभेदे ११चन्दनवृक्षे पु॰ हेमच॰ १२कर्पूरे पु॰ राजनि॰ ।

हिमक पु॰ हिमेन कायति कै-क । विकङ्कतवृक्षे राजनि॰ ।

हिमकर पु॰ हिमः करः किरणो यस्य हिमं करोति निकेतनात् कृ-अच् वा । १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि॰ । हिमकिरणादयोऽप्यत्र ।

हिमकूट पु॰ हिमस्य कूटं यत्र । १शिशिरर्त्तौ राजनि॰ हिमवत्पर्वत कूटस्य । २हिमगिरौ हिमालयपर्वते ।

हिमगिरि पु॰ हिममयो गिरिः हिमप्रधानो वा गिरिः । हिमालयपर्वते । हिमपर्वतादयोऽप्यत्र ।

हिमज पु॰ हिमात् हिमालयात् जायते जन-ड । १मैनाकपर्वते । २पार्वत्यां ३शट्यां स्त्री मेदि॰ । हिमे हिमकाले जायते जन-ड । ४क्षीरिण्याख्यलतायां स्त्री राजनि॰ ।

हिमझण्टि पु॰ झट इन् इत॰ । कुज्झटौ हारा॰ ।

हिमतैल पु॰ हिमवीर्य्यं तैलम् । कर्पूरजाते तैले राजनि॰ ।

हिमदुग्धा स्त्री हिमवीर्य्यकरं दुग्धमस्याः । क्षीरिण्याम् राजनि॰ ।

हिमदुर्दिन न॰ हिमहेतुकं दुर्दिनम् शाक॰ । हिमपातेन दुष्करे दिने कुज्झटिकायुक्तदिने त्रिका॰ । [राजनि॰

हिमद्रुम पु॰ हिमप्रधाने जायमानः द्रुमः । निम्बवृक्षे

हिमप्रस्थ पु॰ हिमः शीतलः प्रस्थो यस्य । हिमालयपर्वते हेमच॰ । [राजनि॰ ।

हिमबालुक पु॰ हिममयो बालुकेव अंशो यस्य । कर्पूरे

हिमबालुका स्त्री हिमस्य बालुकेव । कर्पूरे अमर॰ ।

हिमवत् पु॰ हिमानि प्राचुर्य्येण सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । हिमालयपर्वते हेमच॰ ।

हिमवत्सुत पु॰ इत॰ । १मैनाकपर्वते २गङ्गायाम् ३उमायाञ्च स्त्री । "गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्वलोकैकपावनी । अ योगाग्निवशाद्देवी सेभे पूर्वा महेश्वरीम्" देवीपु॰ १२अ॰ ।

हिमशर्करा पु॰ हिमप्रधाना शर्करा शा॰त॰ । यावनाले राजनि॰ ।

हिमशैल पु॰ हिमप्रधान शैलः । हिमालये ।

हिमशैलजा स्त्री हिमशैलात्जायते जन-ड । १पार्वत्यां २गङ्गायाम् । [(बरफ) पदार्थे च अमर॰ ।

हिमसंहति स्त्री इत॰ । १हिमसमूहे २हिमेन जलघनीभूते

हिमहासक पु॰ हिमं हसति शीतवीर्य्यत्वात् हस-ण्वुल् । हिन्तालवृक्षे जटा॰ । [राजनि॰ ।

हिमांशु पु॰ हिमा अंशवोऽस्य । १चन्द्रे अमरः २कर्पूरे च

हिमाम्भिस्य न॰ हिमाभीरितादिनाख्या शोभा यस्य । हेमच॰ । तस्य अतिशुभ्रत्वात् तथात्वम् ।

हिमागम पु॰ हिमस्यागमो यत्र । हेमन्ते अग्रहायणमासादिकाले जटा॰ राजनि॰ ।

हिमाद्रिजा स्त्री हिमाद्रौ हेमाद्रेर्वा जायते जन-ड । १क्षीरिण्यां राजनि॰ । २पार्वत्यां ३गङ्गायाञ्च ।

हिमाद्रितनया स्त्री इत॰ । १दुर्गायां २गङ्गायाञ्च हिमाद्रिजा दयोऽप्यत्र । ३मैनाके पु॰ ।

हिमानी स्त्री हिमानां महतिः हिम+ङीप् आनुक् च । हिमसमूहे अमर "यातना वन लग्न हिमानी" चद्भट ।

हिमाराति पु॰ इत॰ । १सूर्य्ये २अग्नौ मेदि॰ ३अर्कवृक्षे ४चित्रकवृक्षे च ।

हिमालय पु० हिमानामालयः । १हिमवत्पर्वते सिद्धा० । हिमप्रधान आलया यस्य । २मुक्तकादिरे मद्रच० । ३भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि० । स च नगः भारतवर्षस्य सीमापर्वतः । जम्बुद्वीपशब्दे दृश्यम् । [राजनि० ।

हिमाब्ज न० हिमकाले अप्सु-जायते जन-ड । उत्पले

हिमावती स्त्री हिमं हिमवीर्य्यं विद्यतेऽस्य सेवने मतुप् मस्य वः सञ्ज्ञायां दीर्घः । स्वर्णक्षीर्य्याम् अमरः ।

हिमाश्रया स्त्री हिमं हिमवीर्य्यमाश्रयति आ+श्रि-अच् । अर्कजीवन्त्याम् राजनि० । (कपिकच्छ्वाख्यायाम् राजनि० ।

हिमोत्तरा स्त्री हिममुत्तरं यस्याः सेवने शीतवीर्य्यकरत्वात् ।

हिमोत्पन्ना स्त्री हिमे उत्पन्ना । यावनाल्यां राजनि० ।

हिमोद्भवा स्त्री हिमे तत्प्रधानस्थाने उद्भवति उद्-भू-अच् । शठ्याम् राजनि० । [मेदि० ।

हिरण न० हृ-ल्युट् नि० । १रेतसि २स्वर्णे ३वराटके च

हिरण्मय त्रि० हिरण्यात्मकम् मयट् नि० । १हिरण्यात्मके स्त्रियां ङीप् । "हिरण्मयी सालवृतेव जङ्गमा" रघुः । जम्बुद्वीपे नववर्षमध्ये २वर्षभेदे न० सिद्धा० । "उत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्य्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजन पृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" भा० ग० ५।१६अ० ।

हिरण्य न० हिरणमेव स्वार्थे यत् । १स्वर्णे २धुस्तूरे अमरः । ३रेतसि शब्दर० । ४द्रव्ये ५वराटके ६अक्षये ७मानभेदे ८अकुप्ये मेदि० ९अमृते १०धने च ।

हिरण्यकशिपु पु० दैत्यविशेषे । स च कश्यपात् दित्यां जातः "दितिः पुत्रद्वयं लेभे कश्यपादिति नः श्रुतम् । हिरण्याक्ष इत्येवं हिरण्यकशिपुस्तथा" "हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चचार परमं तपः । ततो वर्षसहस्राणि निराहारो जलेऽवसत् । तं ब्रह्मा छन्दयामास दैत्यं वरेण वै । सर्वामरत्वं वव्रे स ब्रह्मणोऽपि दिवा निशम् । अथ सर्वं विनिर्जित्य सर्वदेवगणानिमान् । अन्यैरपि दितेर्वंशैर्ये दैत्या वरः । हिरण्याक्षो मृत्यौ तु तस्मै दत्वा पृथिवीं दैत्येन्द्रम् । दत्वा चाह सर्वां दिवं ... हिरण्यकशिपुर्दैत्यः प्राप्य ... राजा हिरण्यकशिपुर्दैत्यो ... ... [illegible] ... हिरण्यकशिपुः पुरा । अग्निश्च चन्द्रश्च वायुरिन्द्रो जलं स्वयम् । भूत्वा चकार राज्यं स मन्वन्तरचतुर्दश । तस्यासीत् नरसिंहस्तु मृत्युर्विष्णुः पुरा किल । नखैस्तेन विनिर्भिन्नो नार्ष्टि-शस्त्रा नखाः स्मृताः" वह्निपु० ।

हिरण्यकशिपुहन् पु० हन-क्विप् ६त० । विष्णौ ।

हिरण्यकामधेनु स्त्री विधानेन हिरण्यैर्रचिता कामधेनुः । तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं हिरण्येन कल्पितायाम् १धेनौ उपचारात् २तद्दाने च । तद्दानविधिः "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् । सर्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम् । लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्य्योऽधिवासनम् । तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः । स्वल्पेऽप्येकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः" । कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम् । एव हि देशकालद्विजाग्निशादिपूजामाल्याच्छादनगुरु स्वस्तिवाचनमधुपर्कदानवेदिकोपरिकृष्णाजिनवस्त्ररचितानमोरचनतोरणादिकं सर्वं महत्सुरायोग्यकायुधदानविहितं वेदितव्यम् । स्वल्पेऽप्येकाग्निवदिति, एकाग्निवत्करणं व्याख्यातम् । "काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् । उत्तमा पलसाहस्रैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा । कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता । शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत्" । अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधानवत् तच्चतुर्थांशेन वत्सः कल्पनीयः । उभयधेनुपरिमितद्रव्यनिष्कृष्टपरिमितमाल्यादिदर्शनादिष्वपि धेनुदानतात्पर्यविशेषात् तथैव निर्णीयते । तथा च गुडधेन्वादिषु "तच्चतुर्थांशेन वत्सः स्यादिति" तत्र तत्र वक्ष्यते । "वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् । न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् । कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्" । अष्टादशाने, तत्रो ध्याख्यातः । "अष्टादशानि धान्यानि समन्ताद् परिकल्पयेत्" ... [illegible] ...

रथैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः। पञ्चाविकुसुम्भस्वर्णकरीभिः वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम्। स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः। आवाहयेत् तान् द्विजपुङ्गवमन्त्रैः द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः” हेमा० दा०मत्स्यपु०। [हेमच०।

हिरण्यकोष पु० हिरण्मय इव कोष इव। कृताकृतस्वर्णरौप्ये

हिरण्यगर्भ पु० हिरण्मयं स्वर्णमयमण्डं गर्भ उत्पत्तिस्थानमस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य हैमाण्डप्रभवत्वात्तथात्वम् “तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः” मनूक्तेः। तस्मादुभोऽपि महादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना कल्पित २हिरण्मयगर्भाख्ये पात्रे ३तत्पात्रात्मदाने ४ब्रह्मणामूर्तिभेदे च ज्ञानपालमयकोशे इत्यत्र। तस्य दानविधिः हेमा०दा०मत्स्यपु० “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। हेम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। कुर्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशावाहनं बुधः। पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम्”। अत्र देशकालशुद्धिश्राद्धविप्रादिपूजाब्राह्मणवाचनगुरुऋत्विग्वरणमधुपर्कदानकुण्डमण्डपवेदिसम्भारहोमाधिवासनादि सर्वं हिरण्यगर्भादिषट्कमहादानप्रकृतिभूत मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम्। “न द्वापरेऽसमेत् कुण्डं तपनीयमयं शुभम्। द्वासप्तत्यङ्गुलोच्छ्राय हेमपङ्कजगर्भवत्। त्रिभागहीनविस्तारं मयस्तं मुरजाकृति”। कुण्डमिति, हिरण्यगर्भाख्यं पात्रं, तपनीयमयं, स्वर्णमयं हेमपङ्कजम् तदेव नाभिपद्मरूपाख्यं, त्रिभागहीनविस्तारमिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तारमित्यर्थः। मुरजाकृति, मृदङ्गाकृति। आच्छादीरतिरिदमिति कश्चित्। तत्र एतयोरेव द्रव्यपरिमाणे, यद्यपि चातिरिक्तमनुच्यते तथापि यजमानप्रवेशेन यथा तत्र वहिःस्थलति तथा पूरणीयम्। “दशान्याणि वस्त्राणि दाम पृथ्वी तथैव च। हेमनाल सपिटक बर्हिरादिविचशुभम्। तथैवावरण नाभेरुपवीतञ्च काञ्चनम्। पार्श्वतः स्थापयेत् तद्वत् हेममयं कमण्डलुम्”। दशान्याणि, दशदण्डानि आधारार्थानि कण्टकानि। तानि बाहुवानि अद्भ्य इति, आधारावीति। अथ वस्त्रमिति केचित् रत्नानि दश दशवाणि, दशविधानि, बहुपाभितं वहिरिति। हेमपङ्कजात् बाहुमध्ये पार्श्वतः स्थापयेदित्यनेन सम्बन्धः। वह्निभास्करसंयुतमिति च पाठान्तरम् “वह्निभास्करयोर्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते वह्निभाद्यपसंयुतमिति, वा पाठ तदा व्याप्य वक्ष्यः”। तत्र ध्यानमपि तत्रैव, नाभेरावरणमिति, नाभ्यावरणार्थं सौवर्णं वस्त्रं दामादीन्यपि सुवर्णमयान्येव कार्याणि। “पद्माकारं विधानं स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम्। मुक्तावलीसमोपेत पद्मरागदलान्वितम्। तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमध्ये ततोऽर्चयेत्”। द्रोणः परिभाषायां व्याख्यातः। इह खलु हिरण्यगर्भनिर्माणसुवर्णपरिमाणस्यानाम्नानात् यावता यजमानस्य प्रवेशावारणोपायिकं कुण्डं भवति तावता घटनीयं, तच्च वेदिकामध्ये लिखितचक्रोपरि तिलद्रोणं निधाय तदुपरि संस्थाप्य पूजयेत्। अथ तुलापुरुषदानतदधिवासनदिनादन्येद्युर्ब्राह्मणवाचनं विधाय पूर्णाहुतिप्रभृतिकर्मशेषसमाप्तिं कुर्यात्। ततश्च कुण्डसमीपवर्त्तिकलशजलैः पूर्ववदभिषेक, तदुच्यते। “ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च। सर्वौषध्युदकस्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः”। सर्वौषध्य, व्याख्याता०, “शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः। इदमुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः। नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च। सप्तलोकसुराध्यक्ष। जगद्धात्रे नमो नमः। भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिताः। ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे। नमस्ते भुवनाधार। नमस्ते भुवनाश्रय।। नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः। यतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित। तस्मात् मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात्। एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याभ्युदङ्मुखः। मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य धर्मराजचतुर्मुखौ। जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वासपञ्चकम्”। धर्मराजोऽत्र सुवर्णमयः, तत्तु च तुलापुरुषेऽभिहितं चतुर्मुखोऽपि सौवर्णः, तल्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते। तत्र दक्षिणमुष्टौ धर्मराजं, वामपुष्टौ चतुर्मुख इति। “गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा। कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः”। अनवलोकनमयत्र विशेषं, एतेषु, गर्भाधानादिषु कर्मसु, जातकर्मादिषु, गर्भपुत्रमहुत्पादनमात्रकारणाय “गीतमङ्गलघोषेण गुरु वक्ष्येदेन तत”। जातकर्मादिका कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः”। नामाभिधीयन्ते। जातकर्म१ नामकरणं२ निष्क्रमणं३ अन्नप्राशनं४ चूडाकर्म५ उपनयनं६ प्राजापत्यम्७ ऐन्द्रं

आग्नेयं८ सौम्यं१०इति,चत्वारि११ वेदव्रतानि गोदानं१५ सैमान्त१६श्चेति द्वादश,पूर्वोक्तश्च इत्यु भयेषु षोड़शत्वम्। "कृत्वा दद्यात् गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिममुदीरयेत्। नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय ते नमः। चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः। मन्त्रोऽयं कथितः पूर्वं मत्स्यं धर्मात् द्विजोत्तमः। त्वद्गर्भसम्भवादेष दिव्यदेहो भवाम्यहम्। चतुर्भिः कलशैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः। स्नानं कुर्युः प्रसन्नाश्च सर्वाभरणभूषिताः"। कलशैः कुण्डसमीपस्थितैरेव, स्नानं कुर्युर्यजमानस्येति शेषः "देवस्यत्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने। अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयम्। दिव्येनानेन वपुषा चिरञ्जीव सुखीभव। ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः"।

हिरण्यनाभ पु० हिरण्यं नाभौ यस्य बहुव्री०। मैनाकपर्वते हमच०।

हिरण्मय हिरण्यस्य विकारः तदात्मकं वा मयट् वेदे निपातनात् मलोपः। १हिरण्यात्मके २स्वर्णविकारे च "हिरण्मयेन सविता रथेन" यजु० ३३।४३ "अथ य एष हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" छान्दो० उ०।

हिरण्यरेतस् पु० हिरण्यं रेतो यस्य। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः। अग्निरेतःशब्दे दृश्यम्। ३सूर्ये मेदि० ४अर्कवृक्षे ५शिवे शब्दा०।
वह्नेस्तथात्वकारणं यथा "यत्पीतं पीतिकृष्णेन च वीर्यं त्र्यक्षं पिनाकिना। तेनाक्रान्तोऽभवत् वह्निः। मन्दतेजा हुताशनः"। "हुताशनोऽपि च भयाद् यत्र तत्र परिभ्रमत्। यत्र यत्रैव धाराश्च च्युतास्ते हव्यभुक् ततः। आगमन्नरे रत्नानि मेदोमज्जास्थिसम्भवा। रौप्याणि चाग्निकपादाः सर्वे जाता हिरण्मयाः। हिरण्यरेता वाऽस्मिन् विख्यातः पावकस्ततः" वामनपु० ५४अ०।

हिरण्यवर्णा स्त्री० हिरण्यस्येव वर्णो यस्याः। १नदीभेदे हेमच० ०हेमतुल्यवर्णयुतेत्रि० "हिरण्यवर्णां हरिणीम्" श्रीसू०

हिरण्यबाहु(हु) हिरण्यं बाहयति प्रापयति भक्तान् हिरण्यवर्णौ बाहू इव वा यस्य। १महादेवे २शोणे नदभेदे च अमरः।

हिरण्याक्ष पु० कश्यपस्य पुत्रे दैत्यभेदे। हिरण्यकशिपुशब्दे दृश्यम्। स च वराहरूपेण विष्णुना हतः। "हतो हिरण्यकशिपुः हरिणा विश्वविदा। हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता सौकरं वपुः" भाग० ७।१अ०।

हिरण्याश्व पु० हिरण्यनिर्मितोऽश्वः। यथाविधोत्सर्गमहा-

दानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना १कल्पितेऽश्वे २तद्दाने च। "अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं परम्। यस्य प्रसादाद्भुवनमनन्तफलमश्नुते। पुण्यं तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। स्वल्पेऽप्येकाग्निवत् कुर्याद्धेमवाजिमखे बुधः"। अत्रादिशब्देन देवकालहस्तिग्रहविरादिपूजागुरवे स्वाचरणमधुपर्कदानवेदिकोपरिचक्रलेखनवितानतोरणपताकाधिवासनादि मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं कर्म गृह्यते, स्वल्पेऽप्येकाग्निवदिति, व्याख्यातं, "स्थापयेद्वेदमध्ये तु कृष्णाजिनतिलोपरि" कृष्णाजिननिहितद्रोणपरिमिततिलोपरीति विज्ञेयम्। "कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्धेमवाजिनम्। शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमाशतक्रमपलाद् बुधः। पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनैः। पूर्णकुम्भाष्टकोपेतं माल्येक्षुफलसंयुतम्। शय्यां सोपस्करां तद्वदष्टभागपरिच्छदयुतम्"। शय्योपस्करा विविधास्तरणोपधानवस्त्रफलपुष्पकुङ्कुमकर्पूरागुरुचन्दनताम्बूलदर्पणकङ्कतिकाचामरव्यजनासनपतद्ग्रहस्थितपात्रासिलङ्गिकोपानद्युगलताम्रघटिकादिजलपात्रदीपिकावितानादयः। माल्येक्षुसंयुतामिति,उपर्युक्तद्रव्यं सौवर्णमश्वं कुर्यादित्यर्थः। स्वर्णकलशपञ्चकं ब्रह्माण्डदाने "ततः सर्वौषधिस्नानस्नापितो वेदपुङ्गवैः। इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः"। इहापि पूर्वेद्युरधिवासनं विधाय द्वितीयदिवसे पूर्ववत् पुण्याहवाचनादिपूर्वोक्तं कर्म कृत्वा, पुनः स्नापयेत्। अथ सर्वौषधिजलपूर्णं कलशैः वरो यजमानस्तत्पदमिदं शिरसा कृत्वाञ्जलिं धारयेत्। "नमस्ते सर्वदेवेश। वेदाहरण लम्पट। वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात्। त्वमेव सप्तधा भूत्वा छन्दोरूपेण भास्करम्। यस्मात् वहसि लोकांस्तस्मात् पाहि सनातन!। एवमुच्चार्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत्। दत्त्वा पापक्षयं प्राप्नोत्यमृतत्वमिति गान्धर्वम्। गोभिर्विभवतः सर्वान् ऋत्विजश्चाप्यपूजयेत्। सर्वान्माल्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत्। सर्वं दत्त्वा तथाऽदित्यं पूजयित्वा च भक्तितः। पूजयित्वा द्विजान् सर्वान् भुक्त्वा च सह बान्धवैः"। दानवाक्ये पुण्यदिनं त्वाऽस्य च, अनुज्ञातोऽश्वं दत्त्वा, यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्। विभवतः ऋत्विग्भ्यः दक्षिणां दद्यात्, पश्चात् ब्राह्मणान् भोजयेत्, दीनान्धकृपणांश्च विशेषतः

पूर्व्वं धान्याचादन गम्यते, गुरवे निवेदयेदिति, स्वल्प
द्रव्यदाने चाचार्य्यायैव सर्व्वं प्रदाय ऋत्विग्भ्यो यथा-
शक्ति सुवर्णं दद्यात्। सहस्रपत्ता द्रव्यदाने तु प्रत्येक
बहुत्वस्वा, स्वल्पतरद्रव्ये कामितावेऽपि द्रष्टव्या” हेमा०दा०

हिरण्याश्वरथ पु० हिरण्येन निर्म्मितः अश्व तद्युक्तरथः।
तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना १क-
ल्पित सुवर्णमयाश्वयुक्तरथे २तद्दाने न०। तद्विधिर्यथा
“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। हिरण्या-
श्वरथं नाम महापातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य
कृत्वा तु ब्राह्मणवाचनम्। लोकेशावाहनं कुर्य्यात् तुला-
पुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादि-
कम्”। तुलापुरुषदानवदिति, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुष-
दानवदेतिव्यम्, आदिपदस्यापि पूर्व्ववदेव व्याख्या
“कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं कारयेद्रथम्। स-
प्ताश्वं चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सकूबरम्। इन्द्रनीलेन
कुम्भेन ध्वजछत्रेण संयुतम्। लोकपालाष्टकोपेत
पद्मरागदलान्वितम्”। अत्र तिलानां रथस्य च परि-
माणापेक्षाया पुरुषेच्छया नियमः प्रकृतौ परिमाणा
श्रवणात्, केचित्तु सन्निधानात् हेमहस्तिरथादि
दानस्थितं तिलानां द्रोणपरिमाणत्वमिह वदन्ति।
कूबरं युगाधारकाष्ठम्। ध्वजो दण्डः, स च रथस्य
सौवर्णत्वात् सौवर्ण एव तथा चोपरिस्थितेन इन्द्रनील-
मणिमयेन कलशेन युक्तं कर्त्तव्यं। लोकपालकलशमुक्त
ब्रह्मरथदाने, “चत्वारः पूर्णकलशा धान्यान्यष्टौ दशैव
तु। कौशेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम्। माल्यानु-
लेपनयुक्तं पुरुषेण समन्वितम्। यो यद्भक्तः पुमान् कु-
र्य्यात् स तद्वाह्याधिवासनम्”। विधानमत्र पश्चार्थं,
पुरुष इष्टदेवताकार सौवर्णरथे स्थापनीय। वस्त्रादान-
कृपादिकाम्। [illegible]
[illegible]
भार पञ्चकमृत्यम्, एतच्च सार्वेण न ध्वजदण्ड
सौवर्णावादनकरथकन्डितय वेदितव्यम्। ‘चतमी
रथमृतं चतुर्भिरथ वाजिभिः। इत्यादिपुनः दद्या
दीप्तिदिगध्वजान्वितम्”, केनेव लिङ्ग हितम मुद्रादिक
ध्वजध्वजे चतुरस्रश्चे च इन्द्रनीलमयकुम्भो ध्वजे
कार्यं, चतुरश्वपक्षे हेमकुम्भ इति व्यवस्था। “चक्र-
रक्षापुमौ तस्य तुरगस्थावथादिनौ। पुण्यं काल तत-
प्राप्य [illegible] मुक्तान्दमरो ददा

दिमं मन्त्रमुदीरयेत्”। हेमा० दा० मत्स्यपुराणोक्तम्।

हिरुक् अव्य० हि–बा० उक् रुट् च। १वर्ज्जने २त्यागे मनो०
३विनार्थे ४मध्यार्थे ५सामीप्ये च अमर। ६अधमे शब्दच०

हिल भावकरणे तु०प०सक०सेट्। हिलति अहेलीत्।

हिलमोचि(ची) स्त्री हिल–क मुच–इन् कर्म० वा ङीप्
(हेलेञ्चा) शाक शब्दर० स्वार्थे क तत्रैव शब्दच०।
“शोथ कुष्ठ कफ पित्तं हरेत् हिलमोचिका” भावप्र०।

हिल्ल पुंस्त्री० हिल बक्। चराटिखगे शब्दच०। स्त्रियां ङीप्

हिल्लोल दोलने अद०चु०उभ०सक० सेट्। हिल्लोलयति त
अजिहिल्लोलत् त।

हिल्लोल पु० हिल्लोल–अच्। १तरङ्गे “हृदि कृत्वा स्मरः
पादौ करभ्यां धारयेत् करौ। यद्वेष्ट ताडयेद् योनिं
स्मृत्यो हिल्लोलसंज्ञक” रतिम० उक्ते २रतिबन्धभेदे।
अच्। ३दोलने।

हिल्लना स्त्री० इल्लना+पृषो०। स्वर्गयातास्वरगिरोशस्थे
पुष्पताराख्ये स्वगभ्यावे शब्दर०। [च्चोत्।

हिव प्रीणने भ्वा० प० सक० सेट् इदित्। हिन्वति अहि-

हिबुक न० हिवि–उकक् नि०। लग्न चतुर्थ स्थाने ज्यो०।

हिस वधे वा चु० उ० पक्षे भ्वा० प० सक० सेट् इदित्।
हिंसति हिंसयति ते अहिंसीत् अजिहिंसत् त।

ही अव्य० हि–डी। १विस्मये अमर। २दुःखे ३विषादे
४हेतौ मेदि०। ५शोके च शब्दर०।

हीन त्रि० ओहा–क्त तस्य न ईत्त्वम्। १ऊने २निन्द्ये
अमर। ३अधमे त्रि०। व्यवहार ४पर्यायवादिभेदे पु०
जटा० “अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” नारद।

हीनवादिन् पु० कर्म० “पूर्व्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते
पुनः। वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः”
इत्युक्ते व्यवहारे ११ हिंभेदे। मूत्र हेम०।

हीनाङ्ग त्रि० हीनमङ्गं यस्य। अधिकाङ्गो न्यूनाङ्गश्च
हीनाङ्ग विकलाङ्ग इति ख्यातिः। [illegible]
[illegible] मेदि०। (नाम) भरतः।

हीन्ताल पु० हीनस्ताल्या अत्र। हिन्तालवृक्षे शब्दर०।

हीर न० हृ–क नि०। १वज्रे २अस्त्रे च। ३सिंहे ४सर्पे पु०
हेमच०। ५हारे ६शिवे च पु० ७लक्ष्म्यां स्त्री
मेदि०। ८पिपीलिकाभेदे स्त्री हेमच०। स्वार्थे क
हीरक (हीरे) स्वनामख्याते रत्नभेदे
राजनि०। अमर।

हीराङ्ग पु० हीरमिव दृढमङ्गमस्य । इन्द्रस्य वज्रे शब्दमा० ।
हीलं न० ही-विस्मयं लाति ला-क । शुक्रे धातौ हेमच० ।
हीलुक न० हिल-उक पृषो० । गौडीमद्ये शब्दच० ।
हीही अव्य० ही+हिलम् । १विस्मये २हास्ये च मेदि० ।
हु दाने अदने च जु० प०सक० अनिट् । जुहोति अहौषीत् जुहाव । प्रीणने च । "जुहुधीह पावकम्" किरा० ।
हुङ्कार पु० हु(हू)मित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ-घञ् । हुमित्यव्यक्तस्य प्रतिषेधद्योतकशब्दस्योच्चारणे । "सौम्यतां सर्वकार्यं हु(हू)ङ्कारेणापि गच्छति" इति पुराणम् दीर्घमध्योऽपि ।
हुड र शीकरणे सक० मज्जने संघाते च अक० तु० कु० प० सेट् । हुडति अहुडीत् जुहोड ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।
हुड रासीकरणे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । हुण्डते अहुण्डिष्ट । [होडते अहोडिष्ट ।
हुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः
हुड पु० हुड-क । १मेषे हेमच० । चौरनिवारणार्थं भूमौ निखाते २लौहकीलके च ३सैन्यावस्थाने ४दुर्गोपरि विषमृदग्न्यागार्गलादिसंयुक्ते च "पुरी समन्तादिह्नता भवनाहा पतोरणा । सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रघटका तथा" भा० व० १५अ० । "वज्राणि योधनयाः हुडा-कारान्तमस्तानानि भावाया (हुड्डल)संघानि । अन्यो व विषमृदग्न्याप्रधानस्थानराक्षानि हुडा इत्याहुः । प्रदा-चरानि च । "वज्रमुने हुडङ्गाणि रथयोपरि चारि-मि' विषदग्धपारं तृपवंशरादिस्थिरं उक्तानः इति नीलक०
हुडुक पु० कु० हुड-बा० उक १वाद्यभेदे २दात्यूहपक्षे ३मद-मत्ते मेदि० (हुडुक) इति ख्याते ४कपाटयन्त्रे शब्दर० ।
हुडुत् अव्य० हुड-बा० उति । १वृषभध्वनौ २ध्वनि प्रकारे मदोन्मत्त०
हुडुम्ब पु० कु० हुड-उम्ब । सर्वपणिटे शब्दमा० ।
हुण्ड पु० स्त्री० हुण्ड-घञ् । १व्याघ्र २ग्रामशूकरे ३राक्षसे च स्त्रियां ङीप् । ४मूर्खे त्रि० । [अमरः । भावे क्त । ३होमे न०
हुत त्रि० हु-क्त । देवोद्देशेन मन्त्रादिनाऽग्नौ प्रक्षिप्ते घृतादौ
हुतभुज् पु० हुतं भक्ष्यत्वेन प्रक्षिप्तं घृतादि भुङ्क्ते भुज-क्विप् । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः ।
हुतवह पु० हुतं घृतादिकं वहति प्रापयति देवान् प्रीणयितुम् वह-अच् । १वह्नौ हेमच० २चित्रकवृक्षे च अमरः ।
हुताश पु० हुतमश्नाति अश-अण् । १वह्नौ शब्दर० २चि-त्रकवृक्षे च । ... ३अग्निवृक्षेऽ-पि ... "..." हि० ...
हुताशनी स्त्री हुताशनस्य उद्दीपनमस्त्यस्यां अच् गौ० ङीप् । फाल्गुनपूर्णिमायां होलाकाख्ये उत्सवे ।
हुम् अव्य० हु-डुमि । १स्मरणे २प्रश्ने ३अनुज्ञायां च ४निवारणे मेदि० । "हुम् हुङ्कृत्य तद्वृत्येति" स्मृतिः ।
हुर्च्छ कौटिल्ये भ्वा० प० सक० सेट् । हूर्च्छति अहूर्च्छीत् हुलमपाठेऽप्यात् क्विप् कलोपे हूः हुरौ हुरः इत्यादि ।
हुल हुतौ संवरणे च भ्वा० प० सक० सेट् । होलति अहोलीत् ज्वला० हुलः होल ।
हुलहुली स्त्री हुल-क आभीक्ष्ण्ये द्वित्वम् गौरा० ङीष् । स्त्रीणां मङ्गलध्वनिभेदे (उलुउलु) त्रिका० ।
हुहु(हू) हु-हु नि० । गन्धर्वभेदे पृषो० हाहूरित्यप्यत्र ।
हूङ्कार पु० हूम्+कृ-घञ् । अवज्ञाद्योतक शब्दभेदे "हूङ्कारे-णैव तं भस्म सा चकाराम्बिका ततः" देवीमा० ।
हूड गतौ भ्वा० आ० सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । हूडते अहूडिष्ट ।
हूत त्रि० ह्वे-क्त संप्रसारणम् । आहूते शब्दार्णवे ।
हूति स्त्री ह्वे-क्तिन् संप्रसारणम् । आह्वाने अमरः ।
हून पु० ह्वे-नक् संप्रसारणं च । १म्लेच्छजातिभेदे २तद्-वासस्थानभेदे च "हूनदुर्धर्षयैव भाष्यदेशे कदाचन" ज्यो० । तत्र प्रचलिते स्वर्णमुद्राभेदे इत्यन्ये । "द्वपायन वरस्मृतु हूनो यवन इत्यपि । ज्योबाटस्य यो वाणिजपात्राभावर्जितः । चतुर्थः किरात बर्बर पुलिन्दाद्यास्तु तद्विदाः" जटाध० ।
हूम् अव्य० हु-बा०-डूमि । १प्रश्ने २वितर्के अमरः ३स्मृतौ ४कोपे ५भये निन्दायाम् चाधावाह चम्बको ।
हूर्च्छन न० हुर्च्छ-ल्युट् । कौटिल्ये । [ङीष् ।
हूरव पुंस्त्री० हू इति रवो यस्य । शृगाले हेमच० स्त्रियां
हूहु(हू) पु० गन्धर्वविशेषे शब्दर० ।
हृ हरणे भ्वा०उभ०द्वि०अनिट् । हरति ते अहार्षीत् अहृत जहार जह्रे जहर्थ जहिथ । तत्रो हर्षिमुखे अवारोदि । प्रेरणे अनादि ... जहाराहार ...
अनु+अनुकरणे भ्वा० अनुहरते पैतृकमश्वा ।
अप+हरणे अपहरति अपहारयति बोर्जे च ।
अभि+आभिमुख्येन हरणे ।
अभि+वि+आ+उदाहरणे अभ्याहरणे ।
अव+वि+आ+हार आत्मने ... इति ... ।
अनु+वि+अव+आ+व्यवहारे ... ।
अव+हरणे देवताहारः ।

वि+अव विवादे शयनभोजनादिना संसर्गे उपभोगे च।
आ+भोजने आहारः। नानास्थानस्थितानामेकत्रसङ्कलने च
अधि+आ+तर्के अन्यत्रश्रुतपदस्यान्वयार्थमाकर्षणे च।
अभि+आ+आभिमुख्येनाहरणे।
उद्+आ+दृष्टान्ततयोपन्यासे कथने च।
प्रति+उद्+आ–प्रतिरूपतया उपन्यासे।
परि+आ+परित आहरणे [विषयेभ्यो मनसो निवारणे च
प्रति+आ+तन्त्रेण पठितानामेकैकस्य ग्रहणे प्रत्याहारः
वि+आ–कथने शब्दोत्पादकव्यापारे।
सम्+आ–सम्यक् नानास्थानस्थितानामेकत्रोपन्यासे संघाते च
उद्+उत्तोलने उत्क्षेपणे च।
अभि+उद्+आभिमुख्येन उद्धरणे। अभितो वा उत्क्षेपणे।
प्रति+उद्+प्रतिकूलतया प्रातिरूप्येण वा उद्धरणे।
उप+सामीप्येन आनतीकरणार्थं दाने उपढौकने।
प्रति+उप+प्रतिरूपतया उपढौकने।
नि+नितरां हरणे ह्रिमनिसरणे च।
निस्+(र)बहिष्करणे अपसारणे च।
परि+दोषादिनिवारणे।
प्र+ताडने निघाते।
प्रति+प्र+प्रतिरूपतया ताडने।
प्रति+प्रत्येकहरणे प्रतिरूपतया हरणे च।
वि+देशविशेषेषु गत्यादिना सन्तोषकरणार्थव्यापारे विहारः।
वि+अति परस्परमेकजातीयक्रियाकरणे अा०।
सम्+मारणे ताडने च। [योजने यथा गुणोपसंहारः।
उप+सम्+प्रकरणपठितस्य समापने अन्यत्र पठितस्यान्यत्र
हृ बलात्कारहरणे जु०पर०सक० अनिट् वैदिकं। जहर्त्ति
अहार्षीत्। [दयस्थिते त्रि०।
हृच्छय पु० हृदि शेते शी-अच्। १कामदेवे हला०। २हृ-
हृच्छूल न० ६त०। शूलरोगभेदे वैद्यकम्।
हृणी लज्जायां कण्ड्वा०आत्म०अक०सेट्। हृणीयते अहृ-
णीयिष्ट "हृणीयते वीरवती न भूमिः" भट्टि।
हृणीया स्त्री हृणीय-भाव अ। निन्दायाम् अमरः।
हृत्(द्) त्रि० हृ-क्विप् तुक् च। १हारिणि। पृषो०तस्य दः,
हृदयस्य हृदादेशो वा। २हृदये ३मानसे च न० अमरः।
हृत्कम्प पु० ६त०। भयादिहेतुके हृदयकम्पे।
हृत त्रि० हृ-क्त। १अपहृते २स्थानान्तरं गमित च ३विभक्ते
हृदय न०हृ–कयन् दुक् च। १मर्मणि २वक्षसि च त्रिका०। हृद्
एति इण-अच्। परमात्मनि "हृदाय तस्माद्धृदयम्" छा०उ०

हृदयग्रन्थि पु० हृदयस्य ग्रन्थिरिव। अविद्यासम्बन्धरूपे
संसारबन्धे "भिद्यते हृदयग्रन्थि" इति भागवतम्।
हृदयङ्गम त्रि० हृदय गच्छति गम-ख मुम् च। १युक्तियुक्ते
२मनोहरे त्रि० अमरः "हृदयङ्गममूर्त्तिस्तम्" भट्टि।
हृदयस्थान न०हृदयस्य मनसः स्थानम् हृदयरूपं वा स्थानम्
वक्ष स्थले हेमच०। [इनि। हृदयिन् तत्रार्थे जटा०
हृदयिक त्रि० हृदय प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्य ठन्। प्रशस्तचित्ते
हृदयेश पु० ६त०। १भर्त्तरि २भार्य्यायां स्त्री हेमच०।
हृदावर्त्त पु० हृदिस्थ आवर्त्तः। अश्वस्य हृदयस्थे आव-
र्त्ताकारे रोमावर्त्तभेदे त्रिका०। [हरिव०३८अ०।
हृदिक पु० स्वयम्भोजात्मजे कृतवर्मपितरि यादवभेदे
हृदिकात्मज पु० ६त०। कृतवर्मणि यादवे।
हृदिस्पृश् त्रि० हृदि हृदये स्पृश्यतेऽसौ कर्मणि क्विन्
अलुक्स०। १हृद्ये मनोज्ञे। कर्त्तरि क्विन्। २मर्म-
स्पृशि दुःखदे च। [कर्मेण तद्देशवासिनि सि० कौ०।
हृद्गोल पु०पर्वतभेदे सोऽभिजनोऽस्य छ। हृद्गोलीय पित्रादि-
हृद्ग्रन्थ पु० हृद् इव ग्रन्थि ग्रन्थ-अच्। हृद्रोगे राजनि०
हृद्य न० हृदि स्पृश्यते मनोज्ञत्वात् हृद्+यत्। १गुडत्वचि
(दारचिनि) शब्दर०। २मनोज्ञे त्रि०अमर०। ३श्वेतजीरका-
मोषधौ स्त्री। ४वशीकरणमन्त्रभेदे पु० मेदि०।
हृद्यगन्ध न०हृद्यो गन्धोऽस्य। सुक्ष्मजीरके हेमच०। २बिल्व-
वृक्षे पु० जटा०। ३आत्या स्त्री राजनि०। ३तुलसी०।
हृद्यगन्धौत्यपि ४सुक्ष्मजीरके न० राजनि०।
हृद्रोग पु० ६त०। हृदयस्य रोगभेदे हृदामयोऽप्यत्र।
भावप्र० तस्य निदानादि लक्षणं चोक्तं यथा
"हृद्रोगस्य विप्रकृष्टनिदानमाह "अत्युष्णगुर्वम्ल-
कषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः। संचिन्तनैर्वेगवि-
धारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः"। प्रसङ्गः
सततं सेवा। संचिन्तनम् अतिचिन्ता शोकभयादि-
रूपेति। हृदामय स च पञ्चविध वातिक पैत्तिकः
श्लैष्मिकः सान्निपातिक क्रिमिजश्चेति। तस्य सम्प्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणमाह। "दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा
हृदयङ्गताः। हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते"।
विगुणाः दुष्टाः बाधां दोषभेदेन नानाविधां व्यथाम्।
अनुपत्योऽस्त्वाभिति गयदासः। वातिकं हृद्रोगमाह
"आयम्यत मारुतजे हृदयन्तुद्यत तथा। निर्मथ्यते
दीर्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि वा", मारुतजे हृद्रोग
इति शेषः। आयम्यते व्यथया विस्तार्यते इव। तु-

द्यते सूचीभिरिव विध्यते। निर्मथ्यते मथनेनेव दी र्यते करपत्रेण द्विधाक्रियत इव। स्फोट्यते चास्फोटेन पाट्यते कुठारेण बहुधाक्रियत इव। अथ पैत्तिकमाह "तृष्णोष्मदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः। धूमायनञ्च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च"। उष्मा शीत गात्रस्येव शीतवाताभिलाषहेतुः किञ्चिदिवौष्ण्यम्। दाहः पार्श्वस्येव वह्निमेव तु स्वहेतुगतिरेव सन्तापः। चोषः चूषणेनेव पीडा। हृदये क्लमः हृदयाकुलत्वं ग्लानिरित्यर्थः। धूमायनम् कण्ठाद्धूमनिर्गमः। क्लेदः किञ्चिद्दुःखं घातन इव। वातश्लैष्मिकमाह "गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम्। माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि"। बलासावतते हृदि कुपित कफव्याप्ते गौरवं हृदयस्य। स्तम्भो जडता। माधुर्य मकस्मात्मिव माधुर्यं मुखे। त्रिदोषजमाह "विद्यात्त्रिदोषमप्येवं सर्वलिङ्गस्तदामयम्"। क्रिमिजमाह क्रिमयो जायन्ते यस्मिन्निति क्रिमिज इति निरुक्तिः। तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह "त्रिदोषहेतुहृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते। तिलक्षीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तत्रोपजायते। मर्मैकदेशे सङ्क्लेदं रसश्चास्योपगच्छति। सङ्क्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः"। मर्मैकदेशे हृदयैकदेशे संक्लेदं ग्रथितत्वं रस उपगच्छति। संक्लेदात् रसस्य ग्रथितत्वात् उपहतात्मनः तिलादीहिताहारेण। तस्य लक्षणमाह "उत्क्लेदः ष्ठीवनन्तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः। अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च क्रिमिजे भवेत्"। उत्क्लेदः वमनविशेषत्वम्। शोषो यक्ष्मा। हृद्रोगस्योपद्रवानाह "क्लमस्सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः। क्रिमिजे च क्रमीणां ये श्लैष्मिकाणां हि ते मताः"। क्लमः विषादाख्यापनस्य भावः शोष। शोषो शुष्कता। तेषां हृद्रोगाणां, क्रिमिजे तु हृद्रोगे ये ग्रैवाणां क्रमीणाम् ये उपद्रवास्तत्राधान प्रयान्ता विकारादयस्ते मताः"

४चौर्यशक्ये स्त्री हेला०। [उद्देष्ट्र हृषित्वा हृष्टा हृष्ट०।

हृष चित्तोत्साहे भ्वा० पर० अक० सेट्। हर्षति अहर्षीत्।

हृष हर्षे चित्तोत्साहे दि० प० अ० सेट्। हृष्यति इरित् अहृषत् अहर्षीत् जोत् हृष्टोऽस्मि। [हर्षति अहर्षीत्।

हृष मिथ्याकरणे भ्वा० पर० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्।

हृषित त्रि० हृष-क्त वा० इट्। १प्रीते २विस्मिते ३प्रहते ४जातरोमाञ्चे च मेदि०। [अमरः।

हृषीक न० हृष-ईकक्। विषयग्राहके चक्षुरादौ इन्द्रिये

हृषीकेश पु० ६त०। विष्णौ अमरः। अन्तर्यामिरूपेण तस्य सर्वनियन्तृत्वोक्तेः सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकत्वादीशत्वम्।

हृष्ट त्रि० हृष-क्त। १प्रीते २जातहर्षे अमरः। ३जातरोमाञ्चे ४विस्मिते च मेदि०।

हृष्टमानस त्रि० हृष्टं प्रीतं मानसमस्य। हृष्टचित्ते शब्दर०

हृष्टरोमन् त्रि० हृष्टमिव जाताङ्कुरं रोम यस्य। जातरोमाञ्चे पुलकिते त्रिका०। [धरणिः।

हृष्टि स्त्री हृष-क्तिन्। १आनन्दे २हर्षे ३ज्ञाने च

हे अव्य० हा-डे। १सम्बोधने २आह्वाने ३असूयादौ च मेदि०

हेक्का स्त्री हिक्का+पृषो०। हिक्कारोगे हेमच०।

हेठ विबाधे भ्वा० प० सक० सेट्। हेठति अहेठीत्।

हेठ भूतौ उत्पत्तौ च अक० परिशोधने सक० क्र्या० प० सेट्। हेठति अहेठीत्। [हेठते अहेठिष्ट।

हेठ बाधने भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

हेठ पु० हेठ-घञ्। १बाधायाम् २विघाते च मेदि०।

हेड अनादरे भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः हेडते अहेडिष्ट।

हेड वेष्टने भ्वा० प० सक० सेट् घटा०। हेडति अहेडीत्।

हेड़ावुक्क पु० अश्वविक्रयकारके त्रिका०।

हेति स्त्री हन-करणे क्तिन् नि०। १अस्त्रे २अग्निज्वालायां ३सूर्यकिरणे अमरः। ४तेजोमात्रे भरतः ५वाधने च श्रीधरः।

हेतु पु० हि-तुन्। १कारणे अमरः २अनुमितिसाधने

त्पतिपादकविभक्तिमद्वाक्यावयवत्वं वा । उदाहरणम-
योजकाकाङ्क्षाजनकवाक्यावज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा ।
साध्यविषयकज्ञानजनकहेतुपदवृत्त्यनानुमितिपरमत्वं
वा । प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्तकज्ञानजन
कहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा" चिन्तामणिः । ४अलङ्कार-
भेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् ।

हेतुता स्त्री हेतोर्भावः तल् । १हेतुत्वे कार्याव्यवहितपूर्वक्षणे
नियतकार्याधिकरणवृत्तित्वरूपे कारणत्वे २कक्षान्तिविशेषे
च "हेतुतावच्छेदकता" इति प्राञ्चः ।

हेतुमत् त्रि० हेतुरस्त्यस्य मतुप् । कार्ये स्त्रियां ङीप् ।

हेत्वपह्नुति अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् ।

हेत्वन्तर गौतमोक्ते निग्रहस्थानभेदे । "अविशेषोक्ते हेतौ
प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम्" गौ० सू० तद्व्याख्याने
"परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ पूर्वोक्तहेतुतावच्छे-
दकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनम् । यथा शब्दोऽ
नित्यो बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सामान्ये नैकान्तिक-
त्वेन च प्रत्युक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम् । प्रा
ञ्चस्तु, हेतौ विशेषणदान एव हेत्वन्तरमित्याहुः" गौ० वृ०

हेत्वसिद्धि स्त्री असिद्धिभेदे स्वरूपासिद्धिरूपहेत्वाभासभेदे

हेत्वाभास पु० हेतुरिव आभासते आ+भास–अच्, हेतोर्वा
आभासः आ+भास–घञ् । न्यायोक्ते १दुष्टे हेतौ २हे
तुदोषे च । स च दोषः पञ्चविधः व्यभिचारः विरुद्धता
असिद्धिः सत्प्रतिपक्षता बाधश्च । तादृशदोषेषु सत्सु
अनुमितिर्नोदेति । यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं
स हेत्वाभासः । अत हेतुवदाभासते इति व्युत्पत्त्या
हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वम् । तल्लक्षणञ्च हेत्वा
भासत्वम् तच्च अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगि
यथार्थज्ञानविषयत्वम् । यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञान-
स्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् । ज्ञायमानं सद् यद
नुमितिप्रतिबन्धकं तत्त्वम् । यादृशकनिश्चयस्य विरो-
धिविषयताप्रयुक्तस्तदुत्तरमनुमितावनाहार्यमानसज्ञाने
वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशि
ष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
साध्यानधिकरणव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुम-
त्तावगाहित्वस्य च इत्यन्यतरैकरूपत्वम् । कश्चित्
तु, यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः
सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वमिति प्राहुः" दीध० । "हेतु-
लक्षणाभावादहेतवः हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानाः" वा

त्स्या० "पक्षधर्मत्वोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेण भास-
मानः" गौ० वृ० । "पक्षधर्मत्वादीनां पञ्चानां रूपाणां
मध्ये एकेनापि रूपेण हीनोऽहेतुः । सोऽपि कतिपय-
हेतुरूपयोगाद्धेतुवदवभासमानः" त० भा० । "असा-
धको हेतुत्वेनाभिमतः । यथा वायुर्गन्धवान् स्नेहा-
दित्यादौ स्नेहो हेत्वाभासः । स च हेत्वाभासः
पञ्चधा सव्यभिचारः । विरुद्धः । प्रकरणसमः ।
साध्यसमः अतीतकालः" गौ० सू० पर्य्यायान्तरेण
हेत्वाभासः पञ्चधा "असिद्धः विरुद्धः । अनैकान्तिकः ।
प्रकरणसमः । कालात्ययापदिष्टः । पर्य्यायान्तरेणापि
हेत्वाभासः पञ्चधा । सव्यभिचारः । विरुद्धः । असिद्धः ।
सत्प्रतिपक्षितः बाधितः इति ।

हेम न० हि–मन् । १स्वर्णे २धुस्तूरे अमरः ३नागकेशरे
राजनि० । ४माषकपरिमाणे च पु०विश्वः ५कृष्णवर्णाश्वे
६बुधग्रहे च पु० ज्यो० ।

हेमकन्दल पु० हेमवर्णं कन्दं दाति दा–क । प्रवाले हेमच० ।

हेमकान्ति स्त्री हेम्न इव कान्तिरस्याः । दारुहरिद्रायाम्
राजनि० । २स्वर्णतुल्यद्युतियुक्ते त्रि० हेत० । १स्वर्णस्य
दीप्तौ स्त्री ।

हेमकार पु० हेम तन्मयं भूषणं करोति कृ–अण् । स्वर्ण-
कारे वर्णसङ्करजातिभेदे (सेकरा) । [राजनि० ।

हेमकिञ्जल्क न० हेमेव पीतं किञ्जल्कं यस्य । नागकेशरे

हेमकूट पु० हेममयः कूटो यस्य । किंपुरुषवर्षस्ये हिमा-
लयादुत्तरस्थे पर्वतभेदे अमरः । [राजनि० ।

हेमकेतकी स्त्री हेमेव पीतकेतकी । स्वर्णकेतक्याम्

हेमकेलि पु० १अग्नौ शब्दमा० । २चित्रकवृक्षे च [राजनि०

हेमक्षीरी स्त्री हेम इव पीतं क्षीरं यस्याः । स्वर्णक्षीर्य्याम्

हेमगन्धिनी स्त्री हेम्नः नागकेशरस्येव गन्धोऽस्त्यस्याः
इनि ङीप् । रेणुकाख्ये गन्धद्रव्ये रत्नमा० ।

हेमगिरि पु० हेममयो गिरिः १सुमेरुपर्वते २नैरृतस्थे देशभेदे
वृ० स० कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ० दृश्यम् ।

हेमगौर पु० हेमेव गौरः पीतः पुष्पेण । १अशोकवृक्षे
राजनि० २स्वर्णतुल्यपीते त्रि० [किङ्किरातवृक्षे च

हेमज्वाल पु० हेमेव ज्वाला यस्य । १अग्नौ शब्दमा० २चि-

हेमतार न० हेम तारयति अतुकृष्टं करोति तॄ–णिच्–
अण् । तस्ये हेमच० ।

हेमदुग्धक पु० हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्य कप् । १उदु-
म्बर वृक्षे अमरः । २स्वर्णक्षीर्य्यां स्त्री जटा० कप

मन्त्रेण स्थापितो वेदपृष्ठे । त्रिःप्रदक्षिणमादाय स्तुत्वो-तकृताञ्जलिः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । नमो नमः शङ्करपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः । त्वं सेव्यसे देव ! पुराण ! यस्मात्तेजोमय स्यन्दन ! पाहि यस्मात् । यत् तत्पदं गुह्यतमं मुरारेरानन्दहेतुर्गुणरूप मनः । योगैकमानसदृशो मुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ ! रथोऽधिरूढ ! यस्मात्त्वमेव भवसागरसंप्लुतानामानन्दभाण्डभृतमध्वरपानपात्रम् । तस्मादघौघशमनेन कुरु प्रसादं चामीकरेभरथसाधनसम्प्रदानात्" । मन्त्रेणानेन प्रणम्य यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणामुपकल्प्य पूर्ववत् प्रयोगमनुष्ठाय तं गजरथं प्रत्यक्षगजाभ्यां संयुतं ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयेत्, आचार्यादीनामर्द्धं चतुर्भागादिव्यवस्था तदनुपया चान्येभ्योऽपि दानं, दीनानाथपूरण चेति, प्रतिविवदाचरणीय, तत पुण्याहवाचने कृते यजमानो वेदिसमीपं गत्वा देवतापूजां विदध्यात् । आचार्यस्तु आहूतदेवान् विसर्जयेत्" ।

हेमाङ्ग पु० हेमेव पीतमङ्गं यस्य । १गरुडे २सिंहे ३सुमेरौ ४ब्रह्मणि मेदि०। ५चम्पकवृक्षे शब्दर०। ६विष्णौ च विष्णु स० ७स्वर्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि०। कर्म०। हेममयेऽङ्गे न०।

हेमाद्रि पु० हेममयोऽद्रिः । १सुमेरौ पर्वते अमरः । चतुर्वर्गचिन्तामणिमुक्ताफलादिग्रन्थकारके २विद्वद्भेदे ।

हेमाद्रिजरण पु० हेमाद्रौ जीर्यति जॄ–ल्यु । स्वर्णजीर्याम् रत्नमा०। हेममारणयोग्ये त्रि०।

हेमाह्व पु० हेम तद्वर्णमाह्वयते स्पर्द्धते स्ववर्णेन आ+ह्वे-क। १वनचम्पके राजनि०। हेम्न आह्वा आह्वा यस्य। २धुस्तूरे ३नागकेसरे च अमरः ४स्वर्णजीवन्त्यां स्त्री राजनि० ।

हेय त्रि० हा–यत्। त्याज्ये "हेयं दुःखमनागतम्" पातञ्जल०

हेर न० हि–रन्। १हरिद्रायाम् २मुकुटभेदे च ।

हेरम्ब पु० हे शिवे रम्बति रबि-अच् अलुक्समा० । १गणेशे अमरः २महिषे ३शौर्यगर्विते त्रि० मेदि० ४बुद्धभेदे पु० त्रिका० ।

हेरम्बजननी स्त्री ६त० । दुर्गायाम् शब्दर० ।

हेरम्बहट्ट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे शब्दर० ।

हेरिक पु० हि–रक कन् च। चरे हेमच० ।

हेरुक पु० हि-उक कन् च । १बुद्धभेदे २महाकालगणे मेद० ३कामाख्यापीठस्थे शिवलिङ्गभेदे "शिवालङ्कृत तत्रास्ति शिलायां हेरुकाह्वयम् । नदीदक्षिणपूर्वस्यां नायकं तन्तु पूजयेत्" कालिकापु० ८१अ० ।

हेलञ्जी स्त्री हिल–घञ् हेलं चिनोति चि-ड पृषो० गौरा० ङीष् । हिलमोचिकायाम् शब्दच० ।

हेलन न० हिल–ल्युट् । अवज्ञायाम् शब्दर० ।

हेला स्त्री हेड–अनादरे भावे अ डस्य लः । १अनादरे स्त्रीणां शृङ्गारभावजे "प्रौढेच्छा याऽतिहृष्टानां नारीणां सुरतोत्सवे । शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैः हेला सा परिकीर्त्तिता" इत्युक्ते २चेष्टाविशेषे । "देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वात् भावः समुत्थितः । भावात् समुत्थितो हावो हावात् हेला समुत्थिता" हाव एव भवेद्धेला व्यक्तं शृङ्गारसूचकः" उज्ज्वल० ३ज्योत्स्नायाञ्च ।

हेलावुक पु० अश्वविक्रयोपजीविनि हारा० ।

हेलि पु० हिल–इन् । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च ३यवनभाषायां हड्डचन्द्रः ४सूर्ये ज्यो०त० इनि हेलिन् सूर्ये ज्यो० ।

हेष अव्यक्तशब्दे भ्वा० आ० अ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । हेषते अजिहेषत् ।

हेषा स्त्री हेष-भावे अ । घोटकानां शब्दे अमरः ।

हेषिन् पु० हेष-णिनि । अश्वे त्रिका० ।

हैहै अव्य० हे च है च द्व० । १सम्बोधने २आह्वाने मेदि० ।

है अव्य० हा–कै । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

हैतुक त्रि० हेतौ प्रसृतं ठक् । हेतुवादरते अयुक्तिवाक्यवादिनि "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः" पर्षल्लक्षणे मनुः ।

हैम त्रि० हिमे भवम् अण् । १हिमजातमात्रे २प्रातःकालीनहिमजाते जले न० राजनि० । ३भूनिम्बे पु० राजनि० । हेम्नो विकारः अण् टिलोपः । ४स्वर्णविकारे ५स्वर्णमयपदार्थे च त्रि० ।

हैमन पु० हेमन्त एव हेमन्ते भवो वा अण् तलोपः । १हेमन्ते काले शब्दर० । २तत्र जाते त्रि० । हेम्न इदम् अण् न टिलोपः । स्वर्णसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

हैमन्तिक त्रि० हेमन्ते काले भव ठञ् । हेमन्तकालभवे शालिधान्यभेदे (आमनधान) "हैमन्तिकं सिताऽस्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः" हविष्यान्नोक्तौ ति०त० ।

हैमल पु० हिमल एव स्वार्थे अण् । हेमन्ते ऋतौ शब्दर० ।

हैमवत न० हिमवतोऽदूरभवो देशः तस्येदं वा अण् । १भारतवर्षस्य वर्षभेदे त्रिका० । "एतद्धैमवतं वर्षं भारती यत्र सन्ततिः" विष्णुपु० । २हिमालयसम्बन्धिनि त्रि० ३विषभेदे पु० हेमच० । तस्यापत्यं तत्र भवो वा अण् । ५पार्वत्यां ६हरीतक्यां अमरः स्त्री ङीप् । ७स्वर्णक्षीर्यां

भावे गन्धार्थे स्त्री जटा॰टाप् । ङीप् राजनि॰ ।

हैमदुग्धिन् पु॰ हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्त्यस्य इनि । उडुम्बरे वृक्षे शब्दर॰ [क्षीरे राजनि॰ ४हिमे च माधवः

हैमन् न॰ हि—मनिन् । १स्वर्णे धातौ २धुस्तूरे अमरः ३नाग-

हैमन्त पुंन॰ । हि-झ सुट् च । अग्रहायणपौषमासात्मके ऋतौ कालभेदे अमरः । कपित्थे शब्दच॰ ।

हैमन्तनाथ पु॰ हेमन्ते नाथ्यते याच्यते नाथ-कर्मणि घञ् ।

हैमपुष्प न॰ हेमेव पीतं पुष्पमस्य । १अशोकवृक्षे २जवापुष्पे च मेदि॰ । ३चम्पकवृक्षे पु॰ कप् । तत्र वाच्ये च शब्दच॰

हैमपुष्पी स्त्री हेमेव पीतं पुष्पमस्याः ङीप् । १मञ्जिष्ठायाम् शब्दर॰ । २स्वर्णजीवन्त्याम् ३इन्द्रवारुण्याम् ४सुवल्याम् ५कण्टकार्य्याञ्च राजनि॰ । संज्ञायां कन् ह्रस्वः । स्वर्णयूथिकायाम् स्त्री । [(चाँपावती) राजनि॰ ।

हैमफला स्त्री हेमेव पीतं पक्वफलमस्याः । स्वर्णकदल्याम्

हैममालिन् पु॰ हेमेव किरणानां मालास्त्यस्य इनि । १सूर्य्ये त्रि॰ त॰ । २अर्कवृक्षे च [राजनि॰ ।

हैमयूथिका स्त्री हेमेव पीता यूथिका । स्वर्णयूथिकायाम्

हैमरागिणी स्त्री हेम्न इव रागोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । हरिद्रायाम् त्रिका॰ ।

हैमल पु॰ हेम तद्वर्णं निर्मेयस्वर्णमध्यात्, तद्वर्णं वा लाति ला-क । १कलादे स्वर्णकारे २कलायाचे ३शकलादे पुंस्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीष् ।

हैमलता स्त्री हेमेव पीता लता । स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि॰ ।

हैमवल न॰ हेम्ना वलते शोभते वल-अच् । मौक्तिके राजनि॰ हिमवलमित्यपि पाठान्तरं तत्रार्थे हिमवत्स्य शुभ्रत्वाद्यथात्वम् ।

हैमशङ्ख पु॰ हेमेव शुचिः शङ्खोऽस्य । विष्णौ त्रिका॰ ।

हैमशिखा स्त्री हेमेव पीता शिखा यस्याः । स्वर्णक्षीर्य्याम् शब्दर॰ । [हस्ते रत्नच॰ ।

हैमसार न॰ हेम सारयति निर्मलीकरोति सृ-णिच्-अण् ।

हैमहस्तिरथ पु॰ हेमनिर्मितहस्तियुक्तो रथः । तुलापुरुषादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थे कल्पिते १स्वर्णरथ-हस्तियुक्ते हेमरथे २तद्दाने न॰ । तद्विधिः हेमा॰दा॰ "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् । यस्य प्रदानाद्भवनं वैष्णवं,याति मानवः । पुण्यां तिथिमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् । ऋत्विङ्मण्डपं कुर्य्याल्लोकेशावाहनं बुध । शालिस्वनक्षत्रदर्भशय्यायावादनादि-कम् । अथाप्यधिवासतः साङ्गके चक्रभीजनम् ।

द्वाद्याद्यादिशब्देन देशकालसङ्कल्पावाहनादिसर्वमतुक्तं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषवत्तं वेदितव्यम् । उपोषित इति, उपवासाशक्तौ नक्तमपि वेदितव्यम् । "कुर्य्यात् पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् । वलभीभिर्विचित्राभिश्चतुश्चक्रसमन्वितम् । लोकपालाष्टकोपेतं शिवार्कब्रह्मसंयुतम् । मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम् । पुष्परथः, क्रीडार्थो रथः, स च चतुष्काकारेणोपर्य्याच्छादितो भवति तस्मिन् लोकपालाश्चत्वाः । लोकपालब्रह्मशिवार्कसहयुक्तं ब्रह्माण्डदाने । मध्यशब्दः पूर्वापराभ्यां संबध्यत, शिवादीनामपि स्थानापेक्षायास्तेनैव निवृत्तेः । नारायणादिलक्षणं पञ्चरात्रात् "नारायणचतुर्बाहुं शङ्खं चक्रं तथोत्तरे । दक्षिणे तु महापद्मं नीलश्रीमूर्तसन्निभे । वामे श्रीर्दक्षिणे पुष्टिः पद्मकरा परा" इति । "कृष्णाजिने तिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्रथम् । तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् । दीपिकोपानच्छत्रपादुकादर्पणान्वितम् । ध्वजे तु गरुडं कुर्य्यात् कूवराग्रे विनायकम् । नानाफलसमायुक्तं उपरिष्टाद्वितानकम् । कौषेयं पञ्चवर्णं च अम्लानकुसुमान्वितम् । चतुर्भिः कलशैः सार्द्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् । चतुर्भिर्हेमजातञ्च सुशाद्रामविभूषितैः । स्वरूपतः परिभ्राम्य युक्तं कृत्वा निवेदयेत् । कुर्य्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वमाभारादपि शक्तितः" । ध्वजे तु गरुडं कुर्य्यादित्यादि, ध्वजो दण्डः । गरुडलक्षणं नारदीये "उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुहाश्रमः कृताञ्जलिः । वक्त्रानतो भूमौ जानुनी च प्रणिप्रस्थितः । पक्षिराजो नरप्रांशुस्तुङ्गनासो महाभुजः । हिम च पक्षयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुत" । अथ विनायकस्य "चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽथ गजाननः । नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्ककृतशेखरः । दन्तं दक्षकरे दद्यात् द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये परशुं दद्याच्चतुर्थे मोदकं तथा" । कर्णधोकणवोदेशादि, देवमिति, कूबरो व्याख्यातः । अम्लानकुसुमं, पुष्पविशेषः कदम्बीनवपङ्क्तोविल्वावात् महावर्हेति प्रसिद्धमेव व्यक्ते । भारो व्याख्यातः । अनन्तरेकाद पञ्चपलादिपरिविशेष रचनानन्तरमेव निस्पादनीयाः पूर्वं तुलापुरुषवत् पूर्वेद्युरधिवासनं विधाय परेद्युः पुण्याहवाचनादि सर्वं कर्मारभ्य द्रव्यं कर्णिकवर्द्धनं वा कलशानां स्थापनं कुर्य्यात् । "ततो मङ्गल-

शब्देन ख्यापितो वेदाङ्गे । त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य दण्डी-
भूतकृताञ्जलिः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य
वै । नमो नमः शङ्करपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।
त्वं सेव्यसे देव ! पुराण ! यस्मात्तेजोमय स्यन्दन ! पाहि
तस्मात् । यत् तत्पदं पुण्यतमं सुरारेरानन्दहेतुं गुरुरूप-
मनः । यागैकमानसगोमुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्व-
मसि नाथ ! रथोऽधिरूढ । यस्मात्त्वमेव भवसागर-
संश्रितानामानन्दभावकभवत्यवस्थपालम् । तस्माद्घो-
घमनेन कुरु प्रसादं चामीकरैरथप्रधानसम्प्रदानात्" ।
मन्त्रेणानेन प्रणम्य यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणामुपकल्प्य
पूर्ववत् प्रयोगसाध्यं तु गन्धं प्रत्यक्षगन्धाभ्यां संयुत
मुख्येभ्यः प्रतिपादयेत्, आचार्य्यादीनामर्द्धं चतुर्भागा-
दिव्ययस्या तदनुज्ञया चान्येभ्योऽपि दानं, दीनानाथपूरण
चेति, प्रदक्षिणादाचरणीय, तत पुण्याहवाचने कृते
यजमानो वेदिसमीप गत्वा देवतापूजां विदध्यात् ।
आचार्य्यस्तु आहूतदेवान् विसर्जयेत्" ।

हेमाङ्ग पु० हेमेव पीतमङ्गं यस्य । १गरुडे २सिंहे ३सुमेरौ ४ब्रह्मणि मेदि०।५चम्पकवृक्षे शब्दर०। ६विष्णौ च वि० ष्णु स० ७सुवर्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि०। कर्म०। हेमवर्णेऽङ्गे न०।

हेमाद्रि पु० हेममयोऽद्रिः । १सुमेरौ पर्वते अमरः । चतुर्वर्गचिन्तामणिप्रभृतिफलादिग्रन्थकारके २विद्वद्भेदे ।

हेमाद्रिजरण पु० हेमाद्रौ जीर्य्यति जॄ-ल्यु । स्वर्णजीर्य्याम् रत्नमा० । हेमजारणयोग्ये त्रि० ।

हेमाह्व पु० हेम तद्वर्णमाह्वयत स्पर्द्धते स्ववर्णेन आ+ह्वे-क । १वनचम्पके राजनि०। हेम्न आह्वा आह्वा यस्य ।२धुस्तूरे ३नागकेशरे च अमर। ४स्वर्णजीवन्त्यां स्त्री राजनि० ।

हेय त्रि० हा-यत् । त्याज्ये "हेयं दुःखमनागतम्" पात०सू०

हेर न० हि-रन् । १हरिद्रायाम् २मुकुटभेदे च ।

हेरम्ब पु० हे शिवे रम्बति रबि-अच् अलुक्समा० । १गणेशे अमर० २महिषे ३शौर्य्यगर्विते त्रि० मेदि० ४बुद्धभेदे पु०त्रिका० ।

हेरम्बजननी स्त्री ६त० । दुर्गायाम् शब्दर० ।

हेरम्बहट्ट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे शब्दर० ।

हेरिक पु० हि-रक रुट् च । चरे हेमच० ।

हेरुक पु० हि-उक रुट् च ।१बुद्धभेदे २महाकालगणे मेदि० ३कामाख्यापीठस्थे शिवलिङ्गभेदे "शिलाखण्डं तत्रास्ति शिलायां हेरुकाह्वयम् । नदीदक्षिणपूर्वीयां नायकं तन्तु पूजयेत्" कालिकापु० ८१ अ० ।

हेलञ्जी स्त्री हिल-घञ् हेलं चिनोति चि-ड पृषो० गौरा० ङीष् । हिलमोचिकायाम् शब्दच० ।

हेलन न० हिल-ल्युट् । अवज्ञायाम् शब्दर० ।

हेला स्त्री हेड-अनादरे भावे अ डस्य लः । १अनादरे स्त्रीणां शृङ्गारभावजे "प्रौढेच्छया वाऽतिरूढानां नारीणां सुरतोत्सवे । शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैः हेला सा परिकीर्त्तिता" इत्युक्ते २चेष्टाविशेषे । "देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वात् भावः समुत्थितः । भावात् समुत्थितो हावो हावात् हेला समुत्थिताः" भाव एव भवेद्धेला व्यक्तं शृङ्गारसूचकः" उज्ज्वल० ३ज्योत्स्नायाञ्च ।

हेलावुक पु० अश्वविक्रयोपजीविनि हारा० ।

हेलि पु० हिल-इन् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च ३आलिङ्गने हेमचन्द्रः ४सूर्य्ये ज्यो०त०। णिनि हेलिन् सूर्य्ये ज्यो०।

हेष अव्यक्तशब्दे भ्वा०आ० अ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व । हेषते अहेषिष्ट ।

हेषा स्त्री हेष-भावे अ । घोटकानां शब्दे अमरः ।

हेषिन् पु० हेष-णिनि । अश्वे त्रिका० ।

हेहे अव्य० हे च हे च द्व० । १सम्बोधने २आह्वाने मेदि० ।

है अव्य० ह्वा-डै । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

हैतुक त्रि० हेतौ प्रसृतं ठक् । हेतुवादरते अयुक्तिक-वाक्यवादिनि "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः" पर्षल्लक्षणे मनु ।

हैम त्रि० हिमे भवम् अण् । १हिमजातमात्रे २प्रातःकालीनहिमजाते जले न० राजनि०। ३भूनिम्बे पु० राजनि०। हेम्नो विकारः अण् टिलोपः । ४स्वर्णविकारे ५स्वर्णमयपदार्थे च त्रि० ।

हैमन पु० हेमन्त एव हेमन्ते भवो वा अण् तलोपः । १हेमन्ते काले शब्दर० ।२तत्र जाते त्रि०। हेम्न इदम् अण् न टिलोपः । स्वर्णसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

हैमन्तिक त्रि० हेमन्ते काले भव ठञ् । हेमन्तकालभवे शालिधान्यभेदे (आमनधान) "हैमन्तिकं सिताऽस्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः" हविष्याग्नोक्तौ ति०त० ।

हैमल पु० हिमल एव स्वार्थे अण् । हेमन्ते ऋतौ शब्दर०

हैमवत न० हिमवतोऽदूरभवो देशः तस्येदं वा अण् । १भारतवर्षस्य वर्षभेदे त्रिका०। "एतद्धैमवतं वर्षं भारती यत्र सन्तति" विष्णुपु० । २हिमालयसम्बन्धिनि त्रि० ३विषभेदे पु० हेमच० । तस्यापत्यं तत्र भवो वा अण् । ४पार्वत्यां ५हरीतक्यां अमरः स्त्री ङीप् ।७सुवर्णक्षीर्य्यां

द्मवेतवचायाञ्च स्त्री मेदि॰ ङीप्। ६गङ्कायां १०रेणुकायां स्त्री धरणि ङीप्। [स्वर्णयूथिकायां शब्दर॰।

हैमा(मी) स्त्री हेम तद्वर्णोऽस्त्यस्य अण् वा ङीप्।

हैयङ्गवीन न॰ ह्योगोदोहात् भवम् ह्यस्+ग+ख नि॰। १नवनीते रत्नमा॰ पूर्वदिनदुग्धोद्भवे २घृते च अमर।

हैरिक पु॰ हि-र हेर तत्र प्रसृत ठक्। चौरे धरणि।

हैहय पु॰ पश्चिमस्थे देशविशेषे वृ॰स॰ कूर्मविभाग २।६८ पृ॰ दृश्यम् तस्य राजा अण्। २हैहयेश्वर कार्त्तवीर्य्ये हेमच॰ पृषा॰ हैहेय तत्रार्थे शब्दर॰।

हो अव्य॰ ह्वे-डो नि॰। १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि॰।

होड गतौ अनादरे च भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। होडते अजुहोडत्।

होड पु॰ हाड-अच् हुड-अच् वा। १समुद्रगामिनौकाभेदे (हुडि) त्रिका॰ २चौरचिह्ने च मिता॰।

होतृ पु॰ हु-तृच्। १ऋग्वेदाभिज्ञे अमर। २होमकर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "या हव्यमावहति होत्री" शकुन्तला।

होत्र न॰ हु-ष्ट्रन्। १होमे हेमच॰। २हविषि घृतादौ च त्रिका॰ ३स्तुतौ स्त्री टाप्।

होत्रीय न॰ होत्राय हितम् होतुरिदं वा छ। १हविर्गृहे हेमच॰। २होतृसम्बन्धिनि त्रि॰।

होम पु॰ हु-मन्। देवतोद्देशेन वह्नौ मन्त्रद्वारा घृतादित्यागरूपे हवने नित्यनैमित्तिककर्त्तव्येषु पञ्चसु यज्ञेषु मध्ये २देवयज्ञे अमर। ३आशीर्वादप्राप्त्यर्थाशीयाग्भागस्य मन्त्रेण दानं च आ॰ त॰।

होमकुण्ड पु॰ न॰ होमार्थं कुण्डम्। होमार्थे कुण्डे त्रिका॰

होमधान्य न॰ होमोपयुक्तं धान्यम्। १तिले २यवे च राजनि॰।

होमधूम पु॰ होमस्य धूमः। होमार्थाग्निजाते धूमे हेमच॰

होमभस्मन् न॰ होमज भस्म। हुतद्रव्यजाते भस्मनि हेमच॰

होमाग्नि पु॰ 6त॰। यज्ञियाग्नौ हेमच॰।

होमि पु॰ हु-मिन् घृट् च। १वह्नौ २घृते च मेदि॰ ३जले शब्दर॰। ४चित्रकवृक्षे।

होमिन् पु॰ होमोऽस्त्यस्य इनि। होमकर्त्तरि। [राजनि॰

होम्य त्रि॰ होमाय हितम् यत्। होमोपयुक्ते घृतादौ

होरा स्त्री हु-रन्। ज्योतिषोक्ते १लग्ने, २राश्यर्द्धभागे ३होराशास्त्रप्रवर्त्तकाचार्य्यभेदे ४रेखायाञ्च मेदि॰।

'त्रिंशद्भागेषु प्रथमा होरा सूर्य्यस्य पोषिका। द्वितीया चन्द्रमसो ज्ञेया ग्रहाणां तु स्वयम्भुवा' ज्यो॰ त॰।

"चतस्रः पञ्चतीक्ष्णाभिरहोरात्रं प्रवर्त्तते। पश्चिमादर्द्धरात्रादि होराख्या विद्यते क्रमः" वह्निपु॰।

होलक पु॰ हु विच् उलकति उक अच् कर्म॰। "अर्द्धपक्वशमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः" इत्युक्ते तृणादिना अर्द्धपक्वे शमीधान्ये "होलकोऽल्पानिलो मेदः कफदोषश्रमापहः। भवेद् यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत्" भावप्र॰।

होलाक पु॰ स्वेदार्थोपयोगिव्यापारभेदे चरक तत्र होलाक इत्यत्र होलाक पाठान्तरम्।

होलाका स्त्री हु-विच् तं लाति ला क संज्ञायां कन्। १वसन्तोत्सवभेदे उपचारात् तत्काले फाल्गुनपौर्णमास्याञ्च। पृषा॰ होली होलिका होलकाऽप्यत्र। होलाकाविधिश्च आचारप्राप्त इति माधवादयः। पुराणादिप्रसिद्ध शास्त्रमूलोऽयम् आचार इति हेमाद्रिनिर्णयसिन्धुप्रभृतयः। तद्विधिकालो नि॰सि॰ उक्तो यथा "फाल्गुनपौर्णमासी होलिका सा च सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या "सायाह्ने होलिकां कुर्य्यात् पूर्वाह्णे क्रीडनं गवामिति" वचनादिति निर्णयामृते उक्तम्। ज्योतिर्निबन्धे तु "प्रतिपद्भूतभद्रासु याऽर्चिता होलिका दिवा। संवत्सरं तद्राष्ट्रं पुरं दहति साद्भुतम्। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा। तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निशामुखे" इति नारदवचनात् प्रदोषव्यापिनीत्युक्तम्। हेमाद्रौ मदनरत्ने च भविष्ये 'अस्यां निशागमे पार्थ! संरक्ष्या शिशवो गृहे; गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्के गृहाङ्गणे' इत्यादिना तत्रैव तद्विधानाच्च। तत्रेयं पूर्वविद्धा 'श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्' इति बृहद्यमवाक्यैर्वर्ज्यैव। दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव पूर्वदिने भद्रासत्त्वात् तत्र च होलिकानिषेधात्। तदुक्तं निर्णयामृते मदनरत्ने च पुराणसमुच्चये "भद्रायां दीपिता होली राष्ट्रभङ्गं करोति वै। नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात् तां परिवर्जयेत्"। तथा 'भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा। श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी"। तथा "दिनार्धात् परतोऽपि स्यात् फाल्गुनी पूर्णिमा यदि। रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा" इति। यदा तु परदिने सार्द्धयामत्रयात्मके प्रदोषव्यापिनी परदिने च प्रदोषस्य सायाह्नात् प्रागेव पूर्णिमा समाप्यते तदा पूर्वदिने भद्रा

रात्रौ भद्रासत्त्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव कार्य्या । "सार्द्धयामत्रयं वा स्यात् द्वितीयदिवसे यदा । प्रतिपद्वर्द्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता" इति भविष्यवचनादिति निर्णयामृतकारः । मदनरत्नेऽप्येवम् । यत्तु "वङ्गौ वह्निं परित्यजेदिति" भविष्ये । वङ्गौ होलिकायां वह्निं प्रतिपदं वर्जयेदित्यर्थः तदुक्तमिश्रविषयमिति तत्रैवोक्तम् । अन्ये तु तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्य्या । "प्रदोषव्यापिनी चेत् स्यात् यदा पूर्व्वदिने तथा । भद्रामुखं वर्ज्ज यत्नात् होलिकायाः प्रदीपनम्" इति नारदवचनात् । "निशागमे प्रपूज्येत होलिका सर्व्वदा बुधैः । न दिवा पूजयेद्धोलां पूजिता दुःखदा भवेत्" इति दिवोदासीयवचनात् । "यामत्रयोर्द्ध्वयुक्ता चेत् प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः । भद्रामुखं परित्यज्य कार्य्या होला मनीषिभिः" इति विद्याविनोदेऽभिधानाच्च । भद्रामुखं विहाय पूर्व्वदिन एव कार्य्येत्याहुः । भद्रामुखन्तु "नाड्यस्तु पञ्च वदनं गणकास्तथैके" इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम् । शिष्टाचारोऽप्येवमेव । अत्र चेच्चन्द्रग्रहणं तदा ततोऽर्व्वाङ्निशि भद्राबर्ज्जं पौर्णमास्यां होलिकादीपनम् अथ परेऽह्नि ग्रस्तोदयस्तदा पूर्व्वदिने भद्रावर्ज्जं रात्रौ चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्य्या । ग्रहोत्तरं प्रतिपत्सत्त्वात् तत्पूर्व्वञ्च दिवा होलानिषेधादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ । वस्तुतस्तु परदिने प्रदोषे पौर्णमासीसत्त्वे कर्म्मकालसत्त्वे चतुर्थयामादि गौणकालग्रहणे मानाभावाद्भद्राभावाच्च ग्रहणकाल एव होला कार्य्या । न च "सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेदिति" निषेधात् कथं सूतके होलेति वाच्यम् तस्योत्तरार्द्धदर्शनात् । पूजामन्त्रस्तु "असृक्पाभयसन्त्रस्तैः कृता त्वं होलि ! बालिशैः । अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव" इति । यत्तु वार्त्तिककारैर्होलिका आचारप्राप्तेत्युक्तम् । तत्र हेमाद्र्याद्युदाहृतभविष्यवचनान्यविज्ञाय कृता चिन्ता ज्ञेया चौर्य्याधिकरणवत् । हुताशनी मलमासे न भवति" नि॰ सि॰ ।

होलाकाधिकरण न॰ जैमि॰ प्रथमस्य द्वितीयपादे दर्शिते न्यायभेदे तच्च तत्त्वबोधिन्याम् संक्षिप्य दर्शितं यथा "होलाका प्राच्याभिमानिभिरनुष्ठीयते होलाका च वसन्तोत्सवविशेषः होलीतिप्रसिद्धः । एवमादीनेष्टकादिकं दाक्षिणात्यैः, आदीनेष्टकं स्वकुलागतं करञ्जादिस्थावरदेवतापूजादिकं तद्देशप्रसिद्धम् । उद्वृषभयज्ञादिकमुदीच्यैः क्रियते उद्वृषभयज्ञश्च ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्य धारयन्ति यत् स तद्देशप्रसिद्धः एवं हारीताद्युक्तस्मृतयोऽपि काश्चित् कस्मिंश्चिद्देशविशेषे दृश्यन्ते तद्युक्तकर्म्माणि तत्तच्छाखीकर्त्तृकाणीत्येषां मूलभूताः श्रुतयः कल्पनीयाः । तत्र किं प्राच्यैर्होलाका कर्त्तव्येत्यादिरूपा प्राच्यादिपदघटिता व्यवस्थितविषया उत होलाका कर्त्तव्या इति तत्तत्पदाघटिता सामान्यविषया इति संशयः तत्र प्राच्यादिपदघटितैव कल्प्या देशविशेषाणामाचारदर्शनात् लिङ्गव्यवस्थया हि लिङ्ग्यनुमीयते यथा यत्र धूमोऽवगतस्तत्रैव वह्निरनुमीयते नान्यत्र तथा च सूत्रम् "अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात्" अस्यार्थः । अनुमानव्यवस्थानात् धूमादिव्यवस्थया वह्न्याद्यनुमानव्यवस्थादर्शनात् तत्संयुक्तं प्राच्यादिपदघटितम् अनुमेयश्रुतिवाक्यं प्रमाणं स्यादिति प्राप्ते राद्धान्तायोक्तम् "विशेषाभावमात्रेण प्रसिध्येत् सर्व्वधर्म्मता । विशेषणात् व्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते" । अस्यार्थः विशेषाभावमात्रेण हारीतस्मृतिगोभिलसूत्रादौ शाखिविशेषप्रतिपादकपदाभावेन तत्तत्स्मृत्युक्तस्य सर्व्वधर्म्मता सर्व्वसाधारणी कर्त्तव्यता प्रसिध्येत् । तथा हि छन्दोगोऽपि गोभिलादिः स्वशिष्यानध्यापयामास तेऽप्यन्यान् छन्दोगानेवमन्यत्रापि स्वाध्यायान्यादिकसूत्रमुख्याम् अतस्तत्तच्छाखिनस्तत्तच्छाखोक्तमाचरन्ति इति स्मृतिवाक्यानुसारिणी श्रुतिः कल्पनीया । आचारे त्वाह विशेषणात् प्राच्यादीनां विशेषणव्यवहारदर्शनेनानुमेयश्रुतौ प्राच्यादिविशेषणपदान्तर्भावात् व्यवस्था स्यात् प्राच्यादीनामेव तदाचरणमिति विधानव्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते । अयमाशयः सर्व्वैराचरितत्वानुगतम् अनाचरितव्यावृत्तम् आकृतिव्यक्तिगुणादिकं किञ्चित् विशेषणं न सम्भवति यदुपादाय होलाकाद्यधिकरणं स्यात् । न च प्राचीभवत्वादिरूपप्राच्यादिपदसमाख्या तथेति वाच्यं तद्देशभवानामपि केषाञ्चिदनाचरणात् चिरविनिर्गतस्य तत्तद्देशीयस्य पुत्रपौत्रादौ समाख्यायामसत्यामपि होलाका कर्त्तव्येति सामान्यश्रुत्यैवोपपत्तौ प्राच्यादिपदघटितश्रुतिकल्पनमन्याय्यं गौरवात् न चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्यादिपदवती कल्पनीया अनाचरणरूपस्याननुष्ठानस्याश्रुतिकल्पकत्वात् तस्य स्वाविरहेणैव सम्भवात् । न हि यदि स्मृतिविहितं स्यात् तदा अप्राच्यैरपि अ-

दूषितं स्यादिति वर्कयितुं शक्यते होलाकाया नित्यत्वे सानाभावेन काम्यत्वात्। न हि सर्वमेव स्मार्तविहित काम्यं सर्वैः सद्भिरनुष्ठीयते न चैकस्य कर्तुर्विधानमन्यस्य तन्निषेधयति येनाप्राच्यानां निषिद्धाचरणेनानिष्टजन-कताज्ञापनार्थं तत्स्मरणमेवं स्यात्। अत्र च शास्त्रदीपि-काधिकरणमालादावयमागमप्रभृतिषु प्राच्यानामिति पाठः। प्राच्याश्चात्र शास्त्रीया तु च सुमेरुवत्त्वयोर्मध्ये या रेखा त्वाोति शास्त्रादौ प्रसिद्धा तस्याः पूर्वदेशीया प्राच्या न तु गौडदेशावाग्यपूर्वदेशीया। तस्याः पश्चिम देशीयाश्च प्रतीच्याः। एतेन प्रतीच्यानां तदाचरणमिति स्वदेशाभिप्रायेणैव गौडीयेनोदीच्येन लिखितं तद्युक्तं गौडीयानामेव श्रुतिकल्पनम् अप्रत्यक्षवेदानां तथा चाव्यवस्थितश्रुतिकल्पनं स्यात् न चायमपि दोष विशेष कल्पते भविष्यति तथा सति पार्थसारथिमिश्रादिभि र्मैथिलैरयमप्युद्भावितः स्यात् न चैवम्। तस्माज्ज्योति रादिशास्त्रप्रामाण्याद्दिमाद्यायैवयमाशङ्केति"।

ह्री अव्य० ह्वे–डो नि०। १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि०।

होड अनादरे गतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। होडते अजुहोडत्।

हौत्र त्रि० होतुरिदम् उद्गा० अण्। तस्य भावः कर्म वा युवा० अण् वा। १होतृसम्बन्धिनि २तत्कर्मादौ न०।

ह्नु चौर्य्ये अदा० आ० सक० अनिट्। ह्नुते अह्नोष्ट।

ह्मल चलने भ्वा० प० अक० सेट्। ह्मलति अह्मालीत्। घटा०। ह्मलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्वः।

ह्यस् अव्य० गतेऽह्नि नि०। गतदिवसे अमरः।

ह्यस्तन त्रि० ह्यस्+भवार्थे ट्युल् तुट् च। गतदिवसभवे ल्यप्। ह्यस्त्योऽप्यत्र त्रि०। [ह्रः। ह्रगति अह्रगीत्।

ह्रग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० एदित् णिचि न

ह्रद पु० ह्राद–अच् नि०। १अगाधजलाशये अमरः। २किरणे नामाधव। 'हृद्यानि वह्निजननं मधुरं अकफवातहारि पथ्यश्च' राजनि० तल्लक्षणमुक्तं यथा।'

ह्रदिनी स्त्री ह्रदोऽस्त्यस्याम् इनि। नद्याम् अमरः।

ह्रप व्यक्तायां वाचि चु० उ० सक० सेट्। ह्रापयति ते अजिह्रपत् त।

ह्रस शब्दे भ्वा० प० अक० सेट्। ह्रसति अह्रसीत् अह्रासीत्

ह्रसिमन् पु० ह्रस्वस्य भावः इमनिच् ह्रस्वादेशः। ह्रस्वतायाम्

ह्रसिष्ठ त्रि० अतिशयेन ह्रस्वः इष्ठन् ह्रस्वादेशः। अतिह्रस्वे

ह्रसीयस् त्रि० अतिशयेन ह्रस्वः ईयसुन् ह्रस्वादेशः। अति ह्रस्वे। स्त्रियां ङीप्।

ह्रस्व न० ह्रस–वन्। १परिमाणभेदे २तद्वति ३खर्वे च त्रि० अमरः। एकमात्राकालोच्चार्य्ये ४लघुवर्णे पु० राजनि०। ५शूद्रपर्ण्यां ६नागबलायां भूमिजम्बूवृक्षे स्त्री राजनि०।

ह्रस्वकुश पु० नित्यकर्म०। श्वेतकुशे राजनि०।

ह्रस्वगर्भ पु० ह्रस्वो गर्भो यस्य। कुशे रत्नमा०।

ह्रस्वगवेधुका स्त्री नि० कर्म०। नागबलायाम् अमर०।

ह्रस्वजम्बू स्त्री कर्म०। क्षुद्रजम्बूवृक्षे रत्नमा०।

ह्रस्वदर्भ पु० नित्यकर्म०। श्वेतकुशे राजनि०। [क्याम् राजनि०

ह्रस्वदा स्त्री ह्रस्वैरपि दीयते छिद्यते दो–खण्डने क। गन्ध०

ह्रस्वपत्रक पु० ह्रस्वं पत्रमस्य कप्। १नागजम्बूवृक्षे (मौक) २अश्वत्थ्याम् स्त्री राजनि० कापि अत इत्त्वम्।

ह्रस्वफला स्त्री ह्रस्वं फलमस्याः। भूमिजम्बूवृक्षे राजनि०

ह्रस्वमूल पु० ह्रस्वं मूलमस्य। रक्तेक्षौ राजनि०। [अमर।

ह्रस्वशाखाशिफ पु० ह्रस्वा शाखा शिफा च यस्य। क्षुपे

ह्रस्वाग्नि पु० ह्रस्वः अग्निरस्मात् ५ब०। अर्कवृक्षे शब्दच०।

ह्रस्वाङ्ग पु० ह्रस्वमङ्गमस्मात् ५ब०। १जीवकौषधे अमर। ६ब०। वामने २खर्वे त्रि०। कर्म० ह्रस्वे अङ्गे न०।

ह्राद शब्दे भ्वा० आ० अक० सेट्। ह्रादते अह्रादिष्ट।

ह्राद पु० ह्राद–भावे घञ्। १शब्दे हेमच० अच्। २शब्द-कारके त्रि० ३हिरण्यकशिपुपुत्रभेदे पु० पुराणम्।

ह्रादिनी स्त्री ह्राद–णिनि ङीप्। १विद्युति २वज्रे अमरः ३नद्याम् राजनि० ४शल्लक्याम् शब्दर० ५ह्रादविशिष्टे त्रि०

ह्रास पु० ह्रस–घञ्। १शब्दे त्रि० २अपचये च।

ह्रिणी लज्जायाम् कण्ड्वा० आ० अक० सेट्। हृणीयते अहृणीयिष्ट।

हृणीया स्त्री हृणी–यक् भावे अ। लज्जायाम् अमरः। पृषो० हृणिया इत्यपि तत्रार्थे भरतः। [ह्रियति त।

ह्री लज्जायां जु० प० अक० अनिट्। जिह्रेति अह्रैषीत्। णिचि

ह्री स्त्री ह्री–सम्प० भावे क्विप्। लज्जायाम् अमरः।

ह्रीका स्त्री ह्री–कन्। १त्रपा शब्दा०। २अभ्यासादौ त्रि० वा स्वार्थे तत्रार्थे।

ह्रीकु त्रि० ह्री–कु क्रुकन्। १लज्जिते। २सत्त्वने ३जतुनि ४त्रपुणि च शब्दा०। वा स्वार्थे क। [शब्दा०।

ह्रीच्छ लज्जायाम् भ्वा० प० अक० सेट्। ह्रीच्छति अह्रीच्छीत्

ह्रीजित त्रि० ३त०। लज्जायां जटा०।

ह्री(त)ण त्रि० ह्री–क्त वा तस्य नः। लज्जिते अमरः।

ह्रीवेर(ल) न० ह्री–इव वरनगरम् ... पृषो० वा रस्य लः (बाला) सुगन्धद्रव्ये पृषो०। ह्रीवर नगरे रस्य

चः ह्रीवेर तमाधे अमरटीकायामाह स भरतः ।

ह्रुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रोडते अह्रोडिष्ट । [ह्रुडति अह्रुडिष्ट

ह्रूड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

ह्रेप गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रेपते अह्रेपिष्ट ।

ह्रेष अव्यक्तशब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० आ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रेषते अह्रेषिष्ट ।

ह्रेषा स्त्री ह्रेष-भावे अ । अश्वशब्दे अमरः ।

ह्रौड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रौडते अह्रौडिष्ट । [इदि । ह्लगति अह्लगीत् ।

ह्लग संवरणे भ्वा० प० सक० सेट् घटा० इदित् णिचि न

ह्लप भाषणे चु० उ० द्विक० सेट् । ह्लापयति ते अजिह्लपत् त ।

ह्लस रवे भ्वा० प० अ० सेट् । ह्लसति अह्लसीत् अह्लासीत् ।

ह्लाद शब्दे भ्वा० आत्म० अक० मोदने सक० सेट् ईदित् निष्ठायामनिट् । ह्लादते अह्लादिष्ट । ह्लादः ।

आ+आनन्दे अक० आह्लादः ।

ह्लादिनी स्त्री ह्लाद-णिनि ङीप् । १विद्युति २वज्रे अमरः पाठान्तरम् ३ईश्वरशक्तिभेदे च शोधरः ४ह्लादयित्र्यां स्त्रि०

ह्वल चलने भ्वा० प० अक० सेट् । ह्वलति अह्वालीत् । घटा० प्रह्वलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्वः ह्वलयति ह्वालयति ।

ह्वान न० ह्वे-ल्युट् । आह्वाने । [अह्वरत् ।

ह्वृ कुटिलीकरणे भ्वा० प० सक० अनिट् । ह्वरति अह्वार्षीत् ।

ह्वे स्पर्द्धायां शब्दे च अक० आह्वाने सक० भ्वा० उभ० यजा० अनिट् । ह्वयति अह्वत्-अह्वत अह्वास्त सम्प्र०सं-ह्वाव आहूतः आहूतिः ।

आ+स्पर्द्धायाम् आत्म० शत्रुमाह्वयते । मिश्रम् ।

ओं तत्सत् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये हकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ग्रन्थकर्तृवंशादि ।

राढीयश्रेणीविख्यातके जिडिग्रामिकः किल । यशोहरप्रदेशस्थसारलावसथे स्थितः ॥
सार्वभौमोपाधियुक्तः कमलाकान्तसंज्ञकः । सच्छ्रोत्रियः क्षितौ ख्यातो वात्स्यवंशावतंसकः ॥
मुकुन्दरामनामासीत् तदन्वयसमुद्भवः । तत्प्रदेशस्थवैचण्डीग्रामवासी स्वकार्य्यतः ॥
तर्कसिद्धान्तोपनामा रामरामस्तदात्मजः । सदा शिवशिवेत्युक्त्या प्राप्तः शिवशिवाभिधाम् ॥
नानाविद्याधरत्वेन प्राप विद्याधराह्वयम् । भागीरथीतीरवासी भवबन्धजिहीर्षया ॥
वर्द्धमानप्रदेशस्थाम्बिकाग्रामेऽवसच्चिरम् । अन्ते काशीं समासाद्य पञ्चत्वं प्राप्य मुक्तिभाक् ॥
अम्बिकावासकालेऽस्य जातौ वंशधरौ सुतौ । तर्कपञ्चाननोपाधिर्दुर्गादासस्तु मध्यमः ॥
सार्वभौमोपाधियुतः कनीयांस्तु तदात्मजः । कालिदासाभिधो नानाशास्त्रविद्याविशारदः ॥
तस्याहं प्रथमः पुत्रस्तारानाथाह्वयो द्विजः । तर्कवाचस्पत्युपाधिं गुरुतो लब्धवान् स्वतः ॥
नगरे कलिकाताख्ये गवर्मेण्टनिवेशिते । संस्कृतपाठशालाख्ये मठे पूर्वमधीतवान् ॥
काश्यादिनानास्थानेषु लब्धविद्यस्ततः क्रमात् । तत्रैव पाठशालायां तदध्यक्षेण पूर्वतः ॥
पाणिन्यादिव्याकरणपाठनाये नियोजितः । पश्चात् दर्शनशास्त्रस्याध्यापनायापि योजितः ॥
प्रायश्चित्तशतत्सराल्कं तत्कर्मानुष्ठितं मया । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या सरलाख्या तदा कृता ॥
तदैव तत्त्वकौमुद्या व्याख्याऽपि यत्नतः कृता । सिद्धान्तबिन्दुसारोऽपि शब्दस्तोममहानिधिः ॥

ष्टेतत्पाठः स्त्री मेदि०हीप ८शङ्खाया १०रम्भायां स्त्री ५राम्भ डीप् । [स्वर्णयूथिकायां शब्दर० ।

हैमा(मी) स्त्री हेम तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् वा ङीप् ।

हैयङ्गवीन न० ह्योगोदोहात् भवम् ह्यस्+न+ख नि० । १नवनीते तद्भवा० पूर्वदिनदुग्धोद्भूते २घृते च अमर ।

हैरिक पु० हिर-र हेर तत्र प्रसृत ठक् । चौरे धरणि ।

हैहय पु० पश्चिमस्थे ध्यस्वित्ते देशः कूर्मविभाग १।१६८ पृ० दृश्यम् तत्र राजा अण् । २ईहयेश्वर कार्त्तवीर्ये हेमच० पृषा० हैहेय तत्रार्थे शब्दर० ।

हो अव्य हु-डो नि० । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

होड गतौ अनादरे च भ्वा० पर० सक० सेट ऋदित् अहि न ह्रस्व । होडते अहोडिष्ट ।

होड पु० होड-अच् हुड अच् वा । १समुद्रगामिनौकाभेदे (डिङ्ग) त्रिका० २चौरविशेषे च मिता० ।

होढ पु० हु-ढच् । १क्षत दारिते अमर । २होमकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "या तु वर्णा च होत्री" यजुःभाष्य

होत्र न० हु-त्रन् । १हामे हेमच० । २हविषि घृतादौ च त्रिका० ३स्तुतौ स्त्री टाप् ।

होत्रीय न० होत्राय इदम् होतरिद् वा छ । १हवि स्थाने हेमच० । २होत्रसम्बन्धिनि त्रि० ।

होम पु हु-मन् । दवतोद्देशेन वह्नौ मन्त्रद्वारा घृतादित्याग रूपे हवने नित्य स्वपूत्रकर्त्तव्येषु यज्ञ यज्ञे सप्ते २दवयज्ञे अमर । ३आह्वीयविप्रपाणौ आह्वीयाग्न्यभाग अन्न च दान च या० त० ।

होमकुण्ड पु न० होमाय कुण्डम् । होमार्थे कुण्डे त्रिका०

होमधान्य न० होमोपयुक्त धान्यम् । १तिले २यवे च राजनि० ।

होमधूम पु० होमस्य धूम । होमार्थाग्निजात धूमे हेमच०

होमभस्मन् न० होमस्य भस्म । हुतद्रव्यजात भस्मनि हेमच०

होमाग्नि पु० हुत० । यज्ञियाग्नौ हेमच० ।

होमि पु० हु-मिन् सट च । १वह्नौ २घृते च मेदि० ३जले शब्दर० । ४अग्नेकरणे ।

होमिन पु० होमोऽस्त्यस्य इनि । होमकर्त्तरि । [राजनि०

होम्य त्रि० होमाय हितम् यत् । होमोपयुक्ते घृतादौ

होरा स्त्री हु रन् । ज्योतिषोक्ते १लग्ने २राश्यर्द्धभागे ३होरासम्बन्धशास्त्रभेदे ४रेखायां च शब्दर० ।

'विषमर्क्षेऽर्कयत्नाः होरा क्षयनक्षत्रोदित्यस्य । द्वितीया चन्द्रमसो युग्मे व्यत्ययः युग्मयेन इह ' ज्यो० त० ।

"चतुर्थि या तवैवाभिरहोरास्व प्रवर्त्तते । यदिमाद्र-रात्रादि होराणां विद्यते क्रम ' वह्निपु० ।

होलक पु० हु विच् बलति लक अच् कर्म० । "अर्द्धपक्व शमीधान्यैस्तृणभ्रष्टैश्च होलक" इत्युक्ते तथाविधे अर्द्धपक्वे शमीधान्ये "होलकोऽल्पानिलो मेदःकफ दोषत्रयापह । भवेद् यो होलको यस्य स च तद्गुणो भवेत्" भावप्र० ।

होलाक पु० खेदात्मोपाद्यव्यापारभेदे चरक तत्र दोलाक इत्यत्र होलाक पाठान्तरम् ।

होलाका स्त्री हु विच् तं लाति ला क कर्मणि कन् । १वसन्तोत्सवभेदे वसन्तकाले फाल्गुनपौर्णमास्याम् । पृषा० होली होलिका होलकाप्यत्र । होलाकाविधय आचारमात्र इति माधवाचार्य । पुराणादिष्वपि याज्ञवल्क्योऽयम् आचार इति हेमाद्रि निर्णयसिन्धुप्रभृतयः । तद्विधिकालो नि०सि० उक्तोयथा "फाल्गुनपौर्णमासी होलिका सा च सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या 'सायाह्ने होलिकां कुर्यात् पूर्वाह्णे क्रीडनं गवामिति' वचनादिति निर्णयामृते उक्तम । ज्योतिर्निबन्धे तु 'प्रतिपद्भूतभद्रासु यार्चिता होलिका दिवा । संवत्सरं तद्राष्ट्रं पुरं दहति साद्भुतम् । प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा । तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निशामुखे ' इति नारदवचनात् प्रदोषव्यापिनीत्युक्तम् । स्मार्त्तो मदनरत्ने च भविष्ये ' सर्वां निशागमे पार्थ । संरक्ष्या शिशवो गृहे । गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्के गृहाङ्गणे' इत्यत्र तत्रैव तदि धानात् । तत्र पूर्वोक्ता ' श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्' इति बृहद्यमवचनैस्तत्रोक्तेश्च । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव पूर्वदिने भद्रासत्त्वात् तत्र च होलिकानिषेधात् तदुक्तं निर्णयामृत मदनरत्ने च पुरःसरचन्द्रे० म द्रायां दीपिता होली राष्ट्रभङ्गं करोति वै । नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात् तां परिवर्जयेत्' । तथा ' भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपति हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ' । तथा "दिनार्धात् परतोऽपि स्यात् फाल्गुनी पूर्णिमा यदि । रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा " इति । यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च प्रदोष न कावाद्यात् प्रागेव पूर्णिमा समाप्यते तदा पूर्वदिने भद्रापुच्छे

रात्रौ भद्राप्राप्त्यात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव कुर्य्यात् । "सार्द्धयामत्रयं वा स्यात् द्वितीयदिवसे यदा । प्रतिपद्वर्द्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता" इति भविष्यवचनादिति निर्णयामृतकारः । मदनरत्नेऽप्येवम् । यत्तु "वह्नौ वह्निं परित्यजेदिति" भविष्यम् । वह्नौ होलिकायां वह्निं प्रतिपदं वर्ज्जयेदित्यर्थः तदुक्तभिन्नविषयमिति तत्रैवोक्तम् । अन्ये तु तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्य्या । "प्रदोषव्यापिनी चेत् स्यात् यदा पूर्व्वदिने तथा । भद्रामुखं वर्ज्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम्" इति नारदवचनात् । "निशागमे प्रपूज्येत होलिका सर्व्वदा बुधैः । न दिवा पूजयेद्धोलां पूजिता दुःखदा भवेत्" इति दिवोदासीयवचनात् । "यामत्रयोर्द्ध्वयुक्ता चेत् प्रतिपत्तु भवत्तिथिः । भद्रामुखं परित्यज्य कार्य्या होला मनीषिभिः" इति विद्याविनोदेऽभिधानाच्च । भद्रामुखं विहाय पूर्व्वदिन एव कार्य्येत्याहुः । भद्रामुखन्तु "नाड्यस्तु पञ्चदश गण्डकास्तथैव" इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम् । शिष्टाचारोऽप्येवमेव । अत्र चेच्चन्द्रग्रहणं तदा ततोऽर्व्वागपि भद्रावर्ज्जं पौर्णमास्यां होलिकादीपनम् अथ परेऽह्नि प्रत्युदयस्तदा पूर्व्वदिने भद्रावर्ज्जं रात्रौ चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्य्या । पञ्चोत्तरप्रतिपत्स्वत्त्वात् तत्पूर्व्वं दिवा होलानिषेधादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ । वस्तुतस्तु परदिने प्रदोषे पौर्णमासीसत्त्वे कर्म्मकालस्पर्शे चतुर्थयामादिगौणकालग्रहणे मानाभावाद्भद्राभावाच्च मुख्यकाल एव होला कार्य्या । न च "सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतके राहुदर्शने । स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेदिति" निषेधात् कथं सूतके होलेति वाच्यम् तस्योत्तराङ्गत्वात् । पूजामन्त्रस्तु "असृक्पाभयसन्त्रस्तैः कृता त्वं होलि ! बालिशैः । अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव" इति । यत्तु वार्त्तिककारैर्होलिका आचारप्राप्तेत्युक्तम् । तत्र हेमाद्र्याद्युदाहृतभविष्यवचनान्यविज्ञाय कृता चिन्ता ज्ञेया अर्थ्यधिकरणवत् । हुताशनी मलमासे न भवति" नि॰ सि॰ ।

होलाकाधिकरणं जैमि॰ प्रथमस्य तृतीयपादे दर्शितं न्यायभेदे तच्च तत्त्वबोधिन्याम् संक्षिप्य दर्शितं यथा "होलाका प्राच्यामिमाभिरनुष्ठीयते होलाका च वसन्तोत्सवविशेषः होलीतिप्रसिद्धः । एवमादीनेष्टकादिकं दाक्षिणात्यैः, आदीनेष्टकं खलकृष्णागतं करञ्जाकोटस्थावरदेवतापूजादिकं तद्देशप्रसिद्धम् । उद्वृषभयज्ञादिकमुदीच्यैः क्रियते उद्वृषभयज्ञश्च ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यां बलीवर्द्दानभ्यर्च्य धारयन्ति यत् स तद्देशप्रसिद्ध एव हारीताद्युक्तस्तत्राऽपि काश्चित् कस्मिंश्चिद्देशविशेषे दृश्यन्तेऽष्टकोक्तकर्म्माणि तत्तत्प्राच्यादिकर्त्तृकाण्येतेषां मूलभूताः श्रुतयः कल्पनीयाः । तत्र किं प्राच्यैर्होलाका कर्त्तव्येत्यादिरूपा प्राच्यादिपदघटिता व्यवस्थितविषया उत होलाका कर्त्तव्या इति तत्तत्पदाघटिता सामान्यविषया इति संशये तत्र प्राच्यादिपदघटितैव कल्प्या देशविशेषाणामाचारदर्शनात् लिङ्गव्यवस्थया हि लिङ्ग्यनुमीयते यथा यत्र धूमोऽवगतस्तत्रैव वह्निरनुमीयते नान्यत्र तथा च सूत्रम् "अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात्" अस्यार्थः । अनुमानव्यवस्थानात् धूमादिव्यवस्थया वह्न्याद्यनुमानव्यवस्थादर्शनात् तत्संयुक्तं प्राच्यादिपदघटितम् अनुमेयश्रुतिवाक्यं प्रमाणं स्यादिति प्राप्ते राद्धान्तायोक्तम् "विशेषाभावमात्रेण प्रसिध्येत् सर्व्वधर्म्मता । विशेषणात् व्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते" । अस्यार्थः विशेषाभावमात्रेण हारीतस्मृतिगोभिलगृह्यादौ प्राच्यादिविशेषप्रतिपादकपदाभावेन तत्तत्स्मृत्युक्तस्य सर्व्वधर्म्मता सर्व्वसाधारणी कर्त्तव्यता प्रसिध्येत् । तथा हि छन्दोगोऽपि गोभिलादिः स्वशिष्यानध्यापयामास तेऽप्यन्यान् छन्दोगानेवमन्यत्रापि वृद्धापत्यादिकमुक्तमूह्यम् अतस्तत्तत्स्मृत्युक्तमाचरन्ति इति स्मृतिवाक्यानुसारिणी श्रुतिः कल्पनीया । आचारे त्वाह विशेषणात् प्राच्यादीनां विशेषव्यवहारदर्शनेनानुमेयश्रुतौ प्राच्यादिविशेषणपदालम्भात् व्यवस्था स्यात् प्राच्यादीनामेव तदाचरणमिति विधानव्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते । अयमभावः सर्व्वैश्चरित्वानुगतम् अनाचरितव्यव्यावृत्तम् प्राक्तनत्वजातिगुणादिकं किञ्चित् विशेषणं न सम्भवति यदुपादाय होलाकाद्यधिकरणं स्यात् । न च प्राचीभवत्वादिरूपप्राच्यादिपदप्रवृत्त्या तथेति वाच्यं तद्देशभवानामपि केषाञ्चिदनाचरणात् चिरविनिर्गतस्य तत्तद्देशीयस्य 'भ्रूणपौर्णमास्याम्' समायामयायामस्यामपि होलाका कर्त्तव्येति सामान्यश्रुत्यैवोपपत्तौ प्राच्यादिपदघटितश्रुतिकल्पनमन्याय्यं गौरवात् न चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्यादिपदवती कल्पनीया अनाचरणरूपस्याननुष्ठानस्याश्रुतिकल्पकत्वात् तदिच्छाविरहेणैव सम्भवात् । न हि यदि श्रुतिविहितं स्यात् तदा अप्राच्यैरपि च-

तुहिन स्यादिति तर्कयितुं शक्यते होलाकाया नित्यत्वे मानाभावेन काम्यत्वात् । न हि सर्वमेव स्मार्तविहितं काम्यं सर्वैः सद्भिरनुष्ठीयते न वैकस्य कर्तुर्विधानमन्यस्य तन्निष्पादयति येनाप्राच्यानां निषिद्धाचरणेनानिष्टजनकतासाधनार्थं तत्स्मरणमेव तत् स्यात् । अत्र च शास्त्रदीपिकाधिकरणमालादायभागप्रभृतिषु प्राच्यानामिति पाठः । प्राच्याश्चात्र प्रतीया ते च सुमरुवङ्गयोर्मध्ये या रथ्या ख्याति शास्त्रादौ प्रसिद्धा तस्याः पूर्वदेशीयाः प्राच्या न तु गौडदेशावधिकपूर्वदेशीया । तस्याः पश्चिमदेशीयाश्च पाश्चात्त्याः । एतेन प्रतीच्यानां तदाचरणमिति स्वदेशाभिप्रायेणैव गौडीयेनोदीच्येन लिखितं तत्र च गौडीयानामेव स्मृतिकल्पनम् अप्रत्यक्षवेदानां तथा चाध्यवसितस्मृतिकल्पना स्यात् न चायमपि दोष विशेष कल्पने प्रविश्रुति तथा सति पार्थसारथिमिश्रादिभिर्निबन्धृभिरयमप्युद्भावित स्यात् न चैवम् । तस्माज्ज्योतिरादिशास्त्रप्रसिद्धप्राच्यादिनादायैवयमाग्रह इति" ।

ही अव्य० हु-डो नि० । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

हीड अनादरे गतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् अहि न ह्रस्व । हीडते अहीडिष्ट ।

हौत्र त्रि० होतुरिदम् अण् । तस्य भाव कर्म वा युवा० अण् वा । १होतृसम्बन्धिनि २तत्कर्मादौ न० ।

ह्नु अपनये अदा० आत्म० सक० अनिट् । ह्नुते अह्नोष्ट ।

ह्मल चलने भ्वा० प० अक० सेट् । ह्मलति अह्मालीत् । घटा० । ह्मलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्व ।

ह्यस् अव्य० गतेऽहनि नि० । गतदिवसे अमरः ।

ह्यस्तन त्रि० ह्यस्+भवार्थे ट्युल् तुट् च । गतदिवसभवे । स्त्रियां ङीप् । ह्यस्त्योऽप्यत्र त्रि० । [ह्र ह्रः । ह्रगति अह्रगीत् ।

ह्रग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० एदित् ह्रिणि न

ह्रद पु० ह्राद-अच् नि० । १अगाधजलाशये अमरः । २किरणे रामाश्रय । 'तुषारि वह्निजननं मधुर ...शापहारि पथ्यञ्च' राजनि० तत्क्षणगुण्या ...र्णा ।

ह्रदिनी स्त्री ह्रदोऽस्त्यस्याम् इनि । नद्याम् अमरः ।

ह्रप भाषणे चु० उ० सक० सेट् । ह्रापयति ते अजिह्रपत् त ।

ह्रस शब्दे भ्वा० प० अक० सेट् । ह्रसति अह्रसीत् अह्रासीत्

ह्रसिमन् पु० ह्रस्वस्य भाव इमनिच् ऋ ह्रादेशः । ह्रस्वतायाम्

ह्रसिष्ठ त्रि० अतिशयेन ह्रस्व इष्ठन् ह्रसादेशः । अतिह्रस्वे

ह्रसीयस् त्रि० अतिशयेन ह्रस्व ईयसुन् ह्रसादेशः । अतिह्रस्वे । स्त्रियां ङीप् ।

ह्रस्व न० ह्रस-वन् । १परिमाणभेदे २लघुनि ३खर्वे च त्रि० अमर । एकमात्राकालोच्चार्ये ४लघुस्वरे पु० राजा० । ५क्षुद्रपर्ण्यां ६नागदन्त्यां भूमिजम्बूवृक्षे स्त्री राजनि० ।

ह्रस्वकुश पु० नित्यकर्म० । श्वेतकुशे राजनि० ।

ह्रस्वगर्भ पु० ह्रस्वो गर्भो यस्य । कुशे रत्नमा० ।

ह्रस्वगवेधुका स्त्री नि० कर्म० । नागबलायाम् अमरः ।

ह्रस्वजम्बू स्त्री कर्म० । क्षुद्रजम्बूवृक्षे रत्नमा० ।

ह्रस्वदर्भ पु० नित्यकर्म । श्वेतकुशे राजनि० । [व्योम राजनि०

ह्रस्वदा स्त्री ह्रस्वैरपि दीयते छिद्यते दा-खण्डने क । यज्ञ०

ह्रस्वपत्रक पु० ह्रस्वं पत्रमस्य कप् । १नगजमूले (मौल) २अश्वत्थाम् स्त्री राजनि० कापि अत इत्त्वम् ।

ह्रस्वफला स्त्री ह्रस्वं फलमस्याः । भूमिजम्बूवृक्षे राजनि

ह्रस्वमूल पु० ह्रस्वं मूलमस्य । रक्तेक्षौ राजनि० । [अमर ।

ह्रस्वशाखाशिफ पु० ह्रस्वा शाखा शिफा च यस्य । क्षुपे

ह्रस्वाग्नि पु० ह्रस्वः अग्निरस्मात् ५ब० । अर्कवृक्षे शब्दच० ।

ह्रस्वाङ्ग पु० ह्रस्वमङ्गमस्मात् ५ब० । १जीवकौषधे अमर । ६ब० । वामन २खर्वे त्रि० । कर्म ह्रस्वे अङ्गे न० ।

ह्राद ध्वने भ्वा० आ० अक० सेट् । ह्रादते अह्रादिष्ट ।

ह्राद पु० ह्राद-भावे घञ् । १शब्दे ह्रस्व० अच् । २शब्दकारके त्रि० ३हिरण्यकशिपुपुत्रभेदे पु० पुराणम् ।

ह्रादिनी स्त्री ह्राद-णिनि ङीप् । १विद्युति २वज्रे अमरः ३नद्याम् राजनि० ४शल्लक्याम् शब्दर० ५ह्रादविशिष्टे त्रि० ।

ह्रास पु० ह्रस-घञ् । १शब्दे त्रि० २अपचये च ।

ह्रिणी लज्जायाम् कण्ड्वा० प० अक० सेट् । ह्रिणीयते अह्रिणीयिष्ट ।

ह्रिणीया स्त्री ह्रिणी-यक् भावे अ । लज्जायाम् अमरः । पृषो० ह्रिणिया इत्यपि तत्रार्थे भरत । [ह्रणीयति त ।

ह्री लज्जायां जु० प० अक० अनिट् । जिह्रेति अह्रैषीत् । णिच्

ह्री स्त्री ह्री-सम्प० भावे क्विप् । लज्जायाम् अमरः ।

ह्रीका स्त्री ह्री-कन् । १त्रासे उणा० । २लज्जायां त्रि० वा रत्नमा० तत्रार्थे ।

ह्रीकु त्रि० ह्री-कु ... । १लज्जिते । २जतुनि ३... ४... ५... च उणा० । वा रङ्ग च । [क्लीब ।

ह्रीच्छ लज्जायाम् भ्वा० प० अक० सेट् । ह्रीच्छति अह्रीच्छीत्

ह्रीजित त्रि० इत० । लज्जायाम् जातः ।

ह्री(त)ण त्रि० ह्री-क्त वा तस्य नः । लज्जिते अमरः ।

ह्रीबेर(ल) न० ह्रियः ... बालकाख्ये गन्धद्रव्ये ... पृषो० वा ह्रस्व च (बाला) सुगन्ध पृषो० । हिवर जल ... ।

सः ह्रीबेन तमार्थे अमरटीकायामाह स्म भरतः ।

ह्रुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रोडते अह्रोडिष्ट । [ह्रुडति अह्रुडिष्ट

ह्रूड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

ह्रेप गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रेपते अह्रेपिष्ट ।

ह्रेष अव्यक्तशब्दे अक० सर्पणे सक० भ्वा० आ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रेषते अह्रेषिष्ट ।

ह्रेषा स्त्री ह्रेष–भावे अ । अश्वशब्दे अमरः ।

ह्रोड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रोडते अह्रोडिष्ट । [इदि । ह्लगति अह्लगीत् ।

ह्लग संवरणे भ्वा० प० सक० सेट् घटा० ऋदित् णिचि न

ह्लप भाषणे चु० उ० द्विक० सेट् । ह्लापयति ते अजिह्लपत् त ।

ह्लस रवे भ्वा० प० अ० सेट् । ह्लसति अह्लसीत् अह्लासीत् ।

ह्लाद शब्दे भ्वा० आत्म० अक० मोदने सक० सेट् ईदित् निष्ठायामनिट् । ह्लादते अह्लादिष्ट । ह्लादः ।

आ+आनन्दे अक० आह्लादः ।

ह्लादिनी स्त्री ह्लाद–णिनि ङीप् । १विद्युति २वज्रे अमरः पाठान्तरम् ३ईश्वरशक्तिभेदे च श्रीधरः ४ह्लादविशिष्टे स्त्रि०

ह्वल चलने भ्वा० प० अक० सेट् । ह्वलति अह्वालीत् । घटा० प्रह्वलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्वः ह्वलयति ह्वालयति ।

ह्वान न० ह्वे–ल्युट् । आह्वाने । [संह्वरः ।

ह्वृ कुटिलीकरणे भ्वा० प० सक० अनिट् । ह्वरति अह्वार्षीत् ।

ह्वे स्पर्द्धायां शब्दे च अक० आह्वानार्थे सक० भ्वा० उभ० यजा० अनिट् । ह्वयति अह्वत्–अह्वत अह्वास्त सम्प्र० जुहाव आहूतः आहूतिः ।

आ+स्पर्द्धायाम् आत्म० शत्रुमाह्वयते । शिवम् ।

ओं तत्सत् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये हकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ग्रन्थकर्तृवंशादि ।

राढीयश्रेणीविख्यातके जिडिग्रामिकः किल । यशोहरप्रदेशस्थसारलावसथे स्थितः ॥
सार्वभौमोपाधियुक्तः कमलाकान्तसंज्ञकः । सच्छ्रोत्रियः क्षितौ ख्यातो वात्स्यवंशावतंसकः ॥
मुकुन्दरामनामासीत् तदन्वयसमुद्भवः । तत्प्रदेशस्थवैचण्डीग्रामवासी स्वकार्य्यतः ॥
तर्कसिद्धान्तोपनामा रामरामस्तदात्मजः । सदा शिवशिवेत्युक्त्या प्राप्तः शिवशिवाभिधाम् ॥
नानाविद्याधरत्वेन प्राप विद्याधराह्वयम् । भागीरथीतीरवासी भवबन्धजिहासया ॥
वर्द्धमानप्रदेशस्थाम्बिकाग्रामेऽवसच्चिरम् । अन्ते काशीं समासाद्य पञ्चत्वं प्राप्य मुक्तिभाक् ॥
अम्बिकावासकालेऽस्य जातौ वंशधरौ सुतौ । तर्कपञ्चाननोपाधिर्दुर्गादासस्तु मध्यमः ॥
सार्वभौमोपाधियुतः कनीयांस्तु तदात्मजः । कालिदासाभिधो नानाशास्त्रविद्याविशारदः ॥
तस्याहं प्रथमः पुत्रस्तारानाथाह्वयो द्विजः । तर्कवाचस्पत्युपाधिं गुरुतो लब्धवान् स्वतः ॥
नगरे कलिकाताख्ये गवर्मेण्टनिवेशिते । संस्कृतपाठशालाख्ये मठे पूर्वमधीतवान् ॥
काश्यादिनानास्थानेषु लब्धविद्यस्ततः क्रमात् । तत्रैव पाठशालायां तदध्यक्षेण पूर्वतः ॥
पाणिन्यादिव्याकरणपाठनाय नियोजितः । पश्चात् दर्शनशास्त्रस्याध्यापनायापि योजितः ॥
प्रायश्चित्तशतसंरान्तं तत्कर्मानुष्ठितं मया । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या सरलाख्या तदा कृता ॥
तदेव तत्त्वकौमुद्या व्याख्याऽपि यत्नतः कृता । सिद्धान्तबिन्दुसारोऽपि ग्रन्थस्तामसंज्ञानिधिः ॥

आशुबोधं व्याकरणं शब्दार्थरत्नाकरः। धातुरूपादर्शनामा ग्रन्थोऽपि रचितो मया॥
गायत्र्यर्थो विनिर्णीतः गयाश्राद्धादिपद्धतिः। वादो बहुविवाहस्य तुलादानादिपद्धतिः॥
राजप्रशस्ती रचिता कादम्बर्याश्च टिप्पनी। वेणीसंहारमुख्येषु विवृतिर्नाटकेषु च॥
एते ग्रन्था विनिर्माय मुद्रिता बहुयत्नतः। गवर्मेण्टानुकूल्याच्च काचिदेषु च मुद्रणे॥
तत्प्रदापहतेनापि गवर्मेण्टप्रकल्पिताम्। अर्द्धवृत्तिं समासाद्य वाचस्पत्यं समापितम्॥
मुद्रणे व्ययबाहुल्यात् गवर्मेण्टे निवेदिते। तद्दत्तव्ययसाहाय्यं लब्ध्वेदं मुद्रितं मया॥
अष्टादशभिरानायि वर्षैः पूर्त्तिं मयाधुना। शब्दरत्नमयः कोषो मोषदोषविवर्जितः।
नानाधातुरव्ययाढ्यो नानार्थोऽयं विराजताम्। वाचस्पत्याभिधो नानाशास्त्रार्थानां प्रदर्शकः॥
वाचस्पत्युपनामार्थं श्रीतारानाथशर्मणा। निरमायि प्रयत्नेन मुद्रायन्त्रे च मुद्रितः॥
वाणशून्यदन्तिचन्द्रविमिते शकवत्सरे। सौरपौषे षोडशांशे मुद्रा तस्य समापिता॥
यदत्र स्खलितं किञ्चित् प्रमादेन भ्रमेण वा। तत्सर्वं शोधयन्त्वार्य्याः कस्य न स्खलितं मनः।
बहुच्छिद्रं परित्यज्य गुणलेशजिघृक्षया। परिगृह्णन्त्वदोषिज्ञा ऋजवो दम्भवर्जिताः॥

एतस्य मुद्रणविधौ परिशोधनार्थं यत्ने कृतेऽपि बहुले भ्रमतः प्रमादात्।
दृष्टेर्विकारवशतो यदशुद्धमस्ति संशोधयन्तु सुधियो नतिथाचितास्तत्॥

अनुबोधाद्विस्मृता ये शब्दाः केचित् प्रमादतः। परिशिष्टे प्रकाश्यास्ते इत्याशा पूरको विभुः॥
ये शब्दाम्बुधिपारमापुरमलप्रज्ञातरीवैभवात् तानुद्दिश्य नमस्क्रियैव सततं तेभ्यो न चैषा क्रिया।
ये शास्त्रेऽकृतबुद्धयो निजधिया व्युत्पित्सवो मानवाः नानाकोषनिरीक्षणे श्रमभियस्तेभ्यो ममैषा क्रिया॥
पदानुशासने रतं मुनित्रयं हृदा नतम्। तदस्य भूमिमण्डले करोतु सुप्रचारणम्॥ शिवम्।

ओं तत्सत्।

इति कलिकातास्थगवर्नमेण्टसंस्कृतपाठशालीयदर्शनव्याकरणाध्यापकवर श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति-
भट्टाचार्य्येण विरचितं वाचस्पत्याभिधमभिधानं समाप्तम्।
१८०५ शालिवाहन वत्सरे, १९४० विक्रमादित्यसंवत्सरे, १८८४ खृष्टाब्दे,
कलिकातानगरे मुद्रितमभूत्।

एतानि मुद्रितानि संस्कृतपुस्तकानि

२० सर्वदर्शनसंग्रहः १।•
२१ भामिनीविलास सटीक २
२२ हितोपदेश सटीक १।•
२३भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित ॥
२४ वस्तुविचारवाद ।
२५ दशकुमारचरित सटीक ३
२६ परिभाषेन्दुशेखर ।
२७ कविकल्पद्रुमः धातुपाठः ॥
२८ चक्रदत्त (वैद्यक) १
२९ उणादिसूत्र सटीक
३० मेदिनीकोष ।•
३१ पञ्चतन्त्रम् १
३२विद्वन्मोदतरङ्गिणी(चम्पूकाव्य) ११
३३ माधवचम्पू ॥
३४ तर्कसंग्रह ।॥
३५ प्रसन्नराघव नाटक १
३६ विवेकचूडामणि ।।
३७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण) २
३८ सिद्धान्तानुशासन सटीक ॥
३९ श्रुतबोध सार सटीक ॥
५० विक्रमोर्वशी (सटीक) १।
५१ वसन्ततिलक भाण ४
५२ मायिनी व्याख्या ॥
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) ॥
५४ भोजप्रबन्ध ॥
५५ नलोदय सटीक ॥
५६ ईश केन कठ प्रश्न मुण्डक माण्डूक्य (सटीक सभाष्य) १२
५७ छान्दोग्य सटीक सभाष्य ४
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) सभाष्य सटीक १

बृहदारण्यक सटीक सभाष्य १।•
सुश्रुत वैद्यक ३
शार्ङ्गधर (वैद्यक) १।
वेतालपञ्चविंशतिः ॥•
पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक) ४
आत्मतत्त्वविवेक(बौद्धाधिकार)२
शाण्डिल्योपनिषद्
उपमान चिन्तामणि १।•
नागानन्द नाटक १
पूर्वमीमांसा दर्शनम् सभाष्य २
चन्द्रशेखरचम्पू काव्य २
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम् (भाष्य सहितम्) १
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता सायणाचार्य कृत भाष्यसहिता १
७२ अद्भुतसागराद्यलङ्कारटिका सटीक १
७३ कारिकाव्यूह (बौद्धशास्त्र) २
७४ वृत्तरत्नाकर सटीक १
७५ मुद्रारक्षिका नाटिका सटीक ॥
७६ प्राकृत व्याकरण सटीक ॥
७७ कुमारसम्भव सटीक २
७८ (कालिदास कृत) पुष्पबाण विलास मूल्य सटीक ॥
७९ श्रीहर्ष शतकम्, पदारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्द स्मितशतकम्, कटाक्षशतकम् १
८० तर्कसंहिता टीका सहित ४
८१ नैषधचरितम् टीका सहित १।•
८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ॥
८३ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) १।•